

श्रीमहाभारतम् ।

अथोद्गापर्वः ।

॥

नारायणं नमस्कृत्य नरेशं व नरोत्तमम् ।
 देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वधस्यायन उवाच । कृष्ण विवाहन्तु कुरुप्रवोरास्तदामि-
 मन्योर्मुद्रिताः स्वपत्नाः । विद्यम्य रात्रावुषसि प्रतीताः समा
 विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥ समा तु मा नतच्छपते, चतुर्धा
 मृगिप्रवेकोत्तमद्वेषिताः । न्यस्तांश्च नो सांख्यवती सुगन्धाः ताम-
 भ्ययुक्ते नरराजवृद्धाः ॥ २ ॥ अथाश्चनाभ्यां विद्यता पु-
 विराटद्रुपदौ नरेन्द्री । वृद्धाय मात्याः पृथिवीपतीनां पिता समं
 कामलनाहिनी ॥ ३ ॥ पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु शनिप्रवीरः
 सहरोहिण्यः । मतस्तस्य राजस्तु समन्त्रिकटे जनाहितेषु यु-
 ठिरथ ॥ ४ ॥ अताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो मोर्माज्जनी नाह्वयनी
 सुतो च । प्रथुस्त्रमास्वी च युधिप्रवीरो विराटपत्न्यै च सहानि-
 ज्ञान् ॥ ५ ॥ सर्वे च शूराः प्रिटमिः मनानां वीर्येण रूपेण तथा
 धलेन । उपविश्यन् द्रौपदेयाः कुम्भारा सर्वपापिष्ठेषु नरान्नेष्टुः ॥ ६ ॥
 तत्रोभ्यविष्टेषु महारथेषु विभ्राजमानामरणास्वरेषु । बराल चा
 राजवती समृद्धा ग्रहेरिव द्योविमलैरुपेता ॥ ७ ॥ तत कथान्ते,

“समवाययुक्ता कृत्वा विविधा पुनश्चप्रवीरा । तस्युर्मुहूर्तं परि-
 शिन्तयन्त इथा नृपास्ते समुदीचमाणा ॥ ८ ॥ कथान्तमासाद्य
 च माधवेन सञ्ज्ञोदताः पाण्डुराकाशेहेताः । ते राजसिंहां सहिता
 अमृगान्वाक्यं महायज्ञं महायज्ञम् ॥ ९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । सर्वभूतहितं विदितं यथाय गुधिष्ठिर सोव-
 लेनाक्षय्याम् । जितो निहत्यापहृतश्च रौच्य वनप्रवासं समयः
 कृतयं ॥ १० ॥ अन्ते विजेतुं तरेषां मेहीं च सत्येस्थिते चत्य-
 रथैर्वथावत् । पाण्डो सुतेस्तद्व्रतमुग्रहप वर्षाणि पठन्पुत्र च
 शीर्षमग्रैः ॥ ११ ॥ त्रयोदशैव सदुस्तरोऽयमश्रायमानैर्भवता
 समीपे । क्लेशानसञ्चानं विविधान् सहस्रद्वैर्यथोदतः तदिदितश्च
 सर्वं ॥ १२ ॥ एतैः परमेष्ठानिषीमयुक्तास्तोषीं महद्द्वै स्वबलेन
 राजन् । एव गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुष्योषनस्यापि च यदितं
 व्यात् ॥ १३ ॥ तस्मिन्तयध्वं कुसुपाण्डुवार्तां धन्यं च युक्तं च यथ-
 स्करम् । अथमयुक्तं न च कामयेत रौच्यं सुराणामपि धर्मराजः
 ॥ १४ ॥ धर्मययुक्तान् महीपतिन्ः श्रामेऽपि कञ्चिद्विद्य बुभुषित् ।
 पित्र हि रौच्यं विदितं नृपाणां यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १५ ॥
 मिथ्योपचारेण यथाज्ञानेन कच्छं महत्प्रामाण्यसञ्चक्षणम् । न
 चापि पार्थो विजितो रणे तं स्वैतजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ॥ १६ ॥
 तथापि राजा सचितं सच्चिद्विरभीपसतेऽनामयमेव तेषाम् । यत्
 स्वयं पाण्डुसुतेर्वाज्यं समाहृतं भूमिपतीन् निषोदय ॥ १७ ॥
 तत्र प्रार्थयन्ते पुनश्चप्रवीराः कन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च । वाला-
 खिले तैर्विविधैरुपायैः संप्रार्थितां हन्तुमभिव्रसन्तः ॥ १८ ॥ रौच्यं
 जिहोषं हि रसं हि रसं सर्वं च तदो विदितं यथावत् । तेषाञ्च
 लोभप्रसमीप्य हर्षं धमेजसा चापि गुधिष्ठिरस्य ॥ १९ ॥ अम्ब-
 न्यिता चापि समीप्य तेषां नाति कुरुध्वं सहिताः पृथक् च । इमे
 च सत्यामिरता सदैव तं पालयिष्याममयं यथावत् ॥ २० ॥

अतिऽन्वयः, तैरुपपत्तौभाष्ये, ह्यन्वयः, अस्मिन्नेति ॥ इतराष्ट्रपुत्रान् ।
 तैर्विप्रकारञ्च निश्चय्य कार्यं सद्दृष्टान्तास्तानि; पारवारयेरन् ॥ ३१ ॥
 युद्धेन वाचेयुरभास्तथैव तैर्वन्ध्यमाना शुधि त्वा ह्यन्वयः । अथाप
 नेसेऽक्षतया समर्थास्ते प्रा- ज्ञयायेति मवेच्छतः, ॥ ३२ ॥ सद्यैव
 सर्वे, वाचताः सद्दृष्टान्ते प्रा- विनाशाय, अतिगुरेव । दुर्योधनस्यापि
 मत्तु यथावन्न ज्ञायते अकन्तः करिष्यतीति, ॥ ३३ ॥ अज्ञावमाने च
 मते परस्व, एकं व्यासः, समारभ्यतुर्मर्षित व- ॥ ३४ ॥ तस्माद्विदितो गच्छतु
 धर्मशौचं शुभं कुर्वीत, पुरुषोऽप्रमत्तः, ॥ ३५ ॥ दूतं चमथं
 प्रथमाव तेषां राज्यार्क्षेणानायः शुधिष्ठिरस्य- । निश्चय्य वाक्यं तु
 ज्ञानार्क्षेनस्य धर्माद्युक्तं मधुरं समञ्च । सनाद्वै वाक्यमयाग्रजोऽस्य
 सम्यक्त्य व क्यं वदतीव राजन् ॥ ३५ ॥ - - -

॥ ३५ ॥

॥ इति द्वयोपपत्तौ सैतौद्वयोपपत्तौ श्रीकृष्णवाक्ये

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 - - - - -

वलदेव उवाच । श्रुतं मवाहुराटपूर्वजस्य वाक्यं यथा धर्म-
 वदर्थैव च । अजातशत्रुश्च जित्वा इतश्च दुर्योधनस्यापि तथैव
 राज्ञः ॥ १ ॥ अहं हि राज्यस्य त्रिदृष्टा वीरा कुन्तोसतास्तस्य
 कृते यतन्ते प्रशान्त्वा वाङ् ॥ इतराष्ट्रपुत्रं स्वखी सहासामिरतोव
 मोदित् ॥ २ ॥ लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीरा सम्यक् प्रवृत्तेषु
 परेषु चैव । अथ प्रशान्त्वा सख्यमावशेषुस्तेषां प्रशान्तस्य जित
 प्रजानाम् ॥ ३ ॥ दुर्योधनस्यापि मत्तुश्च वित्तु, वक्तु च वाक्यानि
 शुधिष्ठिरस्य । अथाप्य समं व्याख्यातं वाङ्, काश्चिद्भजेत प्रमाथं
 कर्षपाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ स मीपमामन्त्रं कुरुप्रवीर वैचित्र
 वीर्येषु महानुभावस । द्वाणं सपुत्रं त्वदुर रूपञ्च गान्धारराजञ्च

चस्त्रतपुत्रम् ॥ ५ ॥ सर्वे च येऽन्ये ईतराष्ट्रपुत्रा विलप्रधाना निर्गम-
 प्रधाना । स्विताय धर्मेषु यथा स्वकेषु लोकप्रवीरा श्रुतकील-
 वता ॥ ६ ॥ एतेषु सर्वेषु समागतेषु पीरेषु वृक्षेषु च सङ्घतेषु
 द्रवीतु वाक्य प्राणपातयुक्त कुन्तीसुतस्वार्थकरे यथा स्यात् ॥ ७ ॥
 सर्वास्त्रवस्थासु च ते न कोप्या ग्रस्ती हि साऽर्थो बलमाश्रितैः ॥
 त्रियाभ्यपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्युते प्रमत्तस्य हत स्वराज्यम् ॥ ८ ॥
 निवार्यमाणस्य कुरुप्रवीर सर्वे सङ्घद्विर्घयमप्येतज्ज्ञे ॥ गोन्दार-
 राजस्य सुते मतासु समाह्वयहेवितुमाजभीट ॥ ९ ॥ दुरोधरा-
 स्त्रव सङ्घसंगोऽन्ये युधिष्ठिरो चान् विप्रहेत जेतुम् । सत्कृष्णं
 तान् कौत्रलमेव धार्य समाह्वयत्तेन जितोऽस्त्रवत्याम् ॥ १० ॥ स
 द्दीव्यमान प्रतिदोष्यद्देन अक्षिषु नित्य तु पराङ्मुखेषु । सरस्व-
 माणो वाजत प्रसङ्ग तदापरासु प्रकुनेन कवित् ॥ ११ ॥ तस्मात्
 प्रणम्यैव वधो द्रवीतु वैविप्रवीर्यं बद्धसामयुक्तम् । तथा हि
 शक्यो धृतराष्ट्रपुत्र स्वार्थे नियोक्तुं पृथयेत् तेन ॥ १२ ॥ अशुद्ध-
 माकाङ्क्षत कौरवाणां सान्नेय दुर्योधनमाह्वयध्वम् । साम्ना जितो-
 ऽर्थोऽर्थवरो भवेत् युद्धेन यो भवितानेह साऽर्थ ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एव ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे धिनिप्रवीर-
 सङ्घसात्पान । तस्मापि वाक्य परिानत्या तस्य समाह्वे वाक्य-
 मित् नमस्य ॥ १४ ॥ यादृश पुरुषस्यात्मा तादृश सस्य मायते ।
 यथास्त्रपोऽन्तरत्मा ते तथा ह्यप प्रमायसे ॥ १५ ॥ सन्ति वै
 पुनया शूरा सन्ति कापुरुषास्तथा । उमाविमो हृदो पक्षी
 दृश्येते पुनयान् प्रातः ॥ १६ ॥ एकस्मिन्नेव जायते कुले लीवमहा-
 यमो । फलाफलवतो प्राखे यथैकापन वनस्पती ॥ १७ ॥ नास्य
 सूयामि ते वाक्य त्र वतो लाङ्गलध्वज । ये तु शृणुन्ति ते वाक्य
 तान्सूयामि माधव ॥ १८ ॥ कथं हि समं राजस्य द्वापमलमपि
 य न् । उभा परिपन्थ्ये व्याहर्तुमकुतोभव ॥ १९ ॥ समा

द्वयं महात्मनो जितवन्तोऽक्षकोविदाः । अतश्च यथाशक्तं तेषु
 धर्मजयं कृतम् ॥ २० ॥ यदि कुन्तीसुत गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः
 सह । आसगम्य जयेयुस्ते, ततो प्राधमतो भवेत् ॥ २१ ॥ समा-
 ह्वय तु कौन्तेय क्षत्रधर्मरतं सदा । निहत्या जितवन्तस्ते किन्तु
 तेषां परं शुभम् ॥ २२ ॥ कथं प्राणिपतेऽद्यामहं कृत्वा पणं परम् ।
 वनवासाद्भिमुक्तस्तु प्राप्तं पैतामहं पद्मम् ॥ २३ ॥ यद्ययं पर-
 वित्तानि कामयेत् शुभं चिद्विदुः । एवमप्ययेन त्वन्तं परं नाहंति
 चास्मिन् ॥ २४ ॥ कथञ्च धर्मयुक्तास्ते न च राक्षसं जिहीषन्व ।
 निवृत्तवासान् कौन्तेयान् य आहुर्विदिता इति ॥ २५ ॥ अनु-
 नीता हि मोक्षेण द्रोणेन च महात्मना । न व्यवस्यन्त पाण्डूनां
 प्रदोर्तुं पैतृकं पद्मम् ॥ २६ ॥ अहन्तु तां शितैर्वाणैरनुनीय रणे
 बलात् । पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
 अथ ते न व्यवस्यन्ति प्राणिपाताय धीमताः । शमिष्यन्ति सहा-
 मात्या येमस्य सदनं प्रति ॥ २८ ॥ न हि ते युगुधानस्य सरस्यस्य
 युयुत्सतः । विशं समयां संसोढुं वक्षस्यैव अहीधरा ॥ २९ ॥ की-
 षिं गाण्डीवधन्वानं कश्च वैक्राशुर्धं युधि । माञ्छ्यापि विषहेत् । की-
 षुं कश्च भीमं दुर्योधनम् ॥ ३० ॥ यमो च दृढधन्वानो यमकालो-
 र्पमेद्यतो । कीं जिजीविषुरासीद्दिहृष्टयस्त्रयं पार्षतम् ॥ ३१ ॥
 पश्येमान् पाण्डवेयास्तु श्लोपथा कोर्त्तवर्षेणाम् । समप्रमाणान्
 पाण्डूनां धर्मवीर्यान् मद्रोक्तान् ॥ ३२ ॥ भीमश्च महेष्वास-
 धर्मरैरपि दुःसहम् । अहं प्रयुञ्ज्याम्याश्च कालवज्जानलोपमोन्
 ॥ ३३ ॥ ते वयं दृतराष्ट्रस्य पुत्रं यज्जानना सह । कर्णेन तु
 निहत्या ज्ञावामपि च्याम पाण्डवम् ॥ ३४ ॥ नाधर्मो विद्यते कश्चि-
 त्कूर्वन् ह्यज्ञानतावेन । अधर्मं न यमस्य च यात्रवाणा प्रदाधनम्
 ॥ ३५ ॥ हृहतस्त्वस्य धं कामस्तं कुरुध्वमतान्द्रता । विदुष्टं
 दृतराष्ट्रेण राक्ष्यं प्राप्नोतु पाण्डव ॥ ३६ ॥ अथ पाण्डुसतो

राज्यं लभत वा युधिष्ठिर । निदता वा मवा सर्वं शेषान्ति
वसुधातले ॥ १० ॥ ।

इति उत्थागपर्वणि सेनायोगपर्वणि सात्याकक्रोधवर्षा ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ । द्रुपद उवाच । एवमेतन्महाबाहा भावयति न समयः । न
हि दुर्योधनो राज्यं मधरेण प्रदास्यति ॥ १ ॥ अनुवर्त्सति
तद्वापि घृत्राष्टं सतामय ॥ भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यात् मौख्यं
द्राघेयसौत्रजो ॥ २ ॥ बलदेवस्य वाक्यन्तु मन ज्ञानेन गुह्यते ।
एतद्दि पुरुषिणाग्रे कार्यं सुनयनिच्छताः ॥ ३ ॥ न तु वाच्यो
ऋदुवचो धार्तराष्ट्रं कथञ्चन । न हि-मार्हेवसाथोऽपौ पाप-
वृद्धमती मम ॥ ४ ॥ मार्हेव गर्दभे कुर्याद्गोषु तैश्च समाधरेत् ।
ऋदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात् पापचेतास ॥ ५ ॥ ऋदु वै मन्यते
पापो, भाषमाणमथक्लिक्कम् । राजतनयं विक्रानोवाटबुधो, मार्हेवे
धति ॥ ६ ॥ एतच्चैव कारुष्यामी यत्तद्य क्रियतामिहा । प्रस्था-
पयामी भित्तिभ्यां बलान्य द्याजयन्तु न ॥ ७ ॥ शल्यस्य घटकेताय
जयत्सेनस्य वा विभा । कैकेयानाञ्च सर्वेषां दूता गच्छन्तु श्रीघ्नगाः
॥ ८ ॥ अथ दुर्योधनो नूनं प्रेरायथात् सर्वम् । पूर्वाभिपन्ना-
सन्त्य भजन्ते पूर्वपादमगत् ॥ ९ ॥ तत्त्वरथं, नरेन्द्राणां पूर्वमेव
प्रचेदने । महद्दि कार्यं वाटथ्यमात् मे वर्त्तते मति ॥ १० ॥
शल्यस्य प्रेषता श्रीघ्न ये च तस्यानुगा नृपा । भगदत्ताय राज्ञे
च पूर्वमागरवाशिवे ॥ ११ ॥ अमतोजसे तयोग्राय चार्हेवसाथा-
ङ्गकाय च । दीर्घप्रज्ञाय शूरयि रोषमानाय वा विभो ॥ १२ ॥
यानोयता वृहन्तय सेनाविन्द, च पाथं व । सेनजित प्रतिविन्द्यथ
विचवर्मा सुवास्तुक ॥ १३ ॥ घाङ्गीको सुष्मकेषथ चैद्याधिपात-

देव च । सुपाशुं च सुवाह्वीं च पौरवेष मंहोरये ॥ १४ ॥ अकार्षीं
 पद्भुवानाञ्च दरदानाञ्च धी नृपो । सुगौरिय नटीजस्य कर्मवेष्टस्य
 पार्थिव ॥ १५ ॥ नीलस्य वीरवर्मा च भूमणालस्य वीर्यवान् ।
 दुर्लभो दन्तवक्रस्य रुक्मी च जनमेजय ॥ १६ ॥ आघाटो वसिष्ठ
 वेगस्य पूर्वपालो च पार्थिव । भूरितेजा देवकस्य एकलव्यं सहा-
 ल्मजे ॥ १७ ॥ काश्रुपकाय राजानं क्षेमसूर्तस्य वीर्यवान् ।
 काश्वीजा ऋषिक्री धी च पश्चिमानूपकाय धी ॥ १८ ॥ जिवत्सेनेस्य
 कोश्यस्य तथा पञ्चनदा नृपो । काश्यपुत्रस्य दुर्द्वेषं पावतीचाय धी
 नृपो ॥ १९ ॥ जानकिस्य सुधर्मा च भगिमान् पीतिमत्सक ।
 पशुराष्ट्राधिपस्य वृष्टकेतस्य वीर्यवान् ॥ २० ॥ पौण्ड्रस्य दशरु-
 धारस्य ब्रह्मत्सेनस्य वीर्यवान् । अपराजितो निर्पादस्य शोणमान्
 वसुमताप ॥ २१ ॥ ब्रह्मदलो भहौजाय वाह्य परंपरस्त्रव ।
 संसृष्टसेनो राजा च महं पुत्रीण वीर्यवान् ॥ २२ ॥ उद्धव क्षेमक-
 श्वैव वाटधानस्य पार्थिव । श्रुतायुष्य दृढायुष्य शालुपुत्रस्य वीर्यवान्
 ॥ २३ ॥ कुमारस्य कलिङ्गानमोष्ठरो युद्धदुर्मद । एतेषां प्रेष्यता
 शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २४ ॥ अथ च ब्राह्मणो विद्वान् संसृ-
 राजन् पुरोहित । प्रेष्यता धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ २५ ॥
 यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृप । धृतराष्ट्रो यथा
 वाच्यो द्रौणस्य रथिना वरं ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि दुपुट्वाक्ये
 तृतीयाध्याय ॥ ३ ॥

* वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं वाक्यं सेनाज्ञानं धरन्वरे ।
 अर्थसिद्धिंकरं राज्ञः पाण्डवस्य आसुतो जस ॥ १ ॥ एतच्च पूर्वकं

न. सुनीलमभिकाङ्क्षताम् । - अथवा द्वापरे कर्म - प्रसंग, स्यात्
 सुवालया ॥ २ ॥ किन्तु सम्बन्धकं तुल्यमन्नाक-कुरुपाण्डुषु ।
 यथेष्ट वर्त्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३ ॥ ते विवाहायमानिता
 वयं सर्वे तथा भवान् । इति- विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्
 प्रति ॥ ४ ॥ - भवान् वृद्धतमो राज्ञा वयसा च-श्रुतेन च । शिष्य-
 त्वेन वयं सर्वे भवानेह न शय ॥ ५ ॥ भवन्त इतराष्ट्रस्य सतत
 वद्म मन्यते । आचार्य्याः सखा चापि द्रोणस्य च कुरुपस्य च ॥ ६ ॥
 स भवान् प्रेषयत्य पाण्डुवायंकरं वच- । - सर्वेषा- निश्चितं तन्नः
 प्रेषयिष्यति चङ्गवान् ॥ ७ ॥ - यदि तावच्छ्रमं कुर्यात् न्यायिन
 कुरुपुङ्गव । न भवेत् कुरुपाण्डुना सौभ्रातेण-महान् क्षयः
 ॥ ८ ॥ अथ दर्शयित्वा मोहान् कुर्याद्दृतराष्ट्रज । अत्येषा
 प्रेषयत्वा च पथात्स्नान समाह्वये ॥ ९ ॥ ततो दुर्योधनो
 मन्दं सहामात्यं सवान्भव । निष्ठामापवस्यति मूढं क्रुद्धे गाण्डीव
 धन्वनि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सत्कृत्य वाप्येव विराट् प्रथिवी
 पतिः । गृहान् प्रस्थापयामास समणं सहवान्भवम् ॥ ११ ॥ द्वारकान्तु
 गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः । चक्रुः संग्रामिकं सर्वं विराटस्य
 महीपते ॥ १२ ॥ ततः सम्प्रेषयामास विराट् सहवान्भवैः ।
 सर्वेषां भूमिपालानां दुपद्य महीपति ॥ १३ ॥ वचनात् कुरु-
 सिद्धानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते । समाजस्य महीपालां सम्प्रेषाष्टा
 महाबला ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद-
 बलम् । दृतराष्ट्रसुताश्चपि समानिन्युमहीपतीन् ॥ १५ ॥ समा-
 कुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् । तदा समभवत् कृतस्त्रा
 सम्प्रेषाणे महीचिताम् ॥ १६ ॥ सङ्कुला च तदा भूमिचतुरङ्ग-
 वलान्निवा । उलानि तेषां वीरपुत्राणां गच्छन्त ततस्तत ॥ १७ ॥
 पालयन्तीव गां द्वितीं सपरंतवनामिनाम् । ततः प्रस्थावयोद्भव

पाञ्चाल्यं स्वपुरोहितम् । कुम्भश्च प्रेषवामास युधिष्ठिरमते
स्वित ॥ १७ ॥ -

इति सद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि पाञ्चाल्यपुरोहितवाने
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दुपद् उवाच । भूताना प्राणिनः अष्टा प्राणिनः । ज्ञान-
जोविनः । बुद्धिमत्तं नरा अष्टा नरेष्वपि हिजातय ॥ १ ॥
हिजेषु वेद्याः अद्यासो वैद्येषु कुतबुद्धयः । कृतेषु वाङ्मय कर्तारः
कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २ ॥ स मेवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे
मतिः । कुलेन च विविष्टोऽसि वयसा च श्रुतेर्न च ॥ ३ ॥ प्रस्रय
सदृशशसि शुक्रेणाङ्घ्रिसेन च । विदितश्चापि ते सर्वं यथावत्तः
च कोरवः ॥ ४ ॥ पाण्डवश्च यथावत्तः कन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
एतद्वाङ्मय विदिते बद्धता पाण्डवा परैः ॥ ५ ॥ विदुरेणात्तु
नीतोऽपि पृथमेवानुवर्त्तते । यत्कनिष्ठुं हि पूर्वं हि कन्तीपुत्रं समा-
ह्वयत् ॥ ६ ॥ अनन्तरं मताच्च सन् चतवर्त्तः । स्यत शुचिमः । ते
तथा वषयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ न कस्याङ्घ्रिव-
स्त्राया राक्ष्य टास्यन्ति वै स्वयमः । सर्वास्तु धर्मसंयुक्तां धृतराष्ट्रं
ब्रुवन् वचः ॥ ८ ॥ मनासि तस्य योधिनां ध्रुवमावर्त्तयिष्यति ।
विदुरश्चापि तदाक्य साधयिष्यति तविकम् ॥ ९ ॥ भोषद्वाणां
कृपाश्रीनां भेदं संजनयिष्यति । स्रमन्त्येषु च मित्रेषु योधिषु विमु-
खेषु च ॥ १० ॥ पुनरेकैकैरेण तेषां कर्म मतिष्यति । एतस्मि-
न्नन्तरे पार्थाः सुन्दमेकाग्रबुद्धयः ॥ ११ ॥ सेनोकमै कदिष्यन्ति
द्रव्याणां चैव सञ्चयम् । मिथ्यमानेषु च स्वेषु लब्धमाने तथा लब्धि
॥ १२ ॥ न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः । एतत्त प्रयो-
जनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ सङ्गत्या धृतराष्ट्रं च कुर्व्या-

दुर्म्यं दधत्तव । स भवान् धर्मयुक्तय धर्म्यं तेषु समाचरन् ॥१४॥
 कुपालुषु परिक्लेशान् पाण्डवीयान् प्रकीर्तयन् । वृद्धेषु कुलधर्मश्च
 द्रुवन् पूर्वैरनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ विभेदस्यति ननाद्यो यानिर्गत मे
 नात्र संभवः । न च तेभ्यो मयं वेदास्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदावत्
 ॥ १६ ॥ दूतकर्मणि युक्तय स्वविरथ विप्रैः । स भवान् पुष्प-
 योगेन सुहृत्तेन छधेन च । कौरवेयान् प्रयात्नाशु कौन्तेयस्यार्थ-
 सिद्धये ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदिन महात्मना ।
 पुरोधा वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाहचरम् ॥ १८ ॥ शिष्यैः परिवृतो
 विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः । पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्
 प्राति जग्मिवान् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि पुरोहितयाने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसा-
 हचरम् । दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १ ॥
 प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र दारका पुरुपर्यमः । स्वयं जगाम कौरव्यः
 कुन्तीपुत्री धनञ्जयः ॥ २ ॥ गतिं दारवतीं कृष्णे बलदिवे च माघवे ।
 च ह वृष्णान्वके सर्वभोजेय प्रतप्रस्तदा ॥ ३ ॥ सर्वमागमयामास
 पाण्डवानां विश्वेष्टितम् । धृतराष्ट्रात्मजो राजा गृष्टेः प्राण्डितै-
 श्वरेः ॥ ४ ॥ स श्रुत्वा नाघवं यान्तं सदृशैरानलोपमैः । बलेन
 नातिबद्धता दारकामभ्ययात् पुरीम् ॥ ५ ॥ तमेव दिवसं चापि
 कौन्तेय पाण्डुनन्दन । आनर्त्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः
 ॥ ६ ॥ तो यात्वा पुनपव्याघ्रो दारका कुहनन्दनो । सप्तं दृष्ट-
 यत्तु कृष्णं ययान्तं चाभिजग्मतुः ॥ ७ ॥ ततः शयाने गाविन्दे

प्रविवेच्य सुबोधनः । तच्छीर्षतय कृष्णस्य निपसाट वराहने ॥८॥
 ततः किरीटो तस्यानु प्रविवेच्य महामनाः । पथाद्धं च म कृष्णस्य
 प्रहोऽतिष्ठत् कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥ प्रतिबुद्धः स वाष्पांघी ददथांग्रे
 किरीटिनम् । स तथाः स्वागतं कृत्वा चर्यावत् प्रतिपूच्य तौ ॥१०॥
 तदागमनंजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः । ततो दुष्योधनः कृष्ण-
 मुपास प्रहसन्नव ॥ ११ ॥ विग्रहेऽस्मिन् भवान् साध्यं मम दातु-
 मिहाहति । समं हि भवतः सर्वत्र मयि चैवाजुनेऽपि च ॥ १२ ॥
 तथा मन्वन्धकं तुल्यमस्त्राकं त्वयि माधव । अह चाभिगतः पूर्वं
 क्षामय मधुसूदन ॥ १३ ॥ पूर्वं चाभिगतं सन्ती मजन्ते पूर्व-
 चारिणः । त्वं च येष्ठतमो लोकै चतामध्य जनार्दन । सततं
 समस्तैव सहृत्तमनुपालय ॥ १४ ॥

कृष्ण उवाच । भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
 दृष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ तत्र पूर्वामि-
 गमनात् पूर्वं वाप्यस्य दर्शनात् । साहाय्यमुभयोरेव कारिष्यामि
 सुबोधन ॥ १६ ॥ प्रवारणन्तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
 तस्मात् प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ मत्संहनन-
 तुल्यानां शीपानामर्बुदं मइत् । नारायणा इति खराताः सर्वे
 संग्रामयोधिनः ॥ १८ ॥ ते वा युधि दुराधर्षा भवन्तु कस्य
 सैनिकाः । अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १९ ॥
 आभ्यामन्यतरं पाथं यत्ते हृद्यतरं मतन् । तदृषोता भवानग्रे
 प्रवार्येस्व हि धर्मतः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्री धनञ्जयः ।
 अयुध्यमान संग्रामे वरयामास क्लेशवम् ॥ २१ ॥ नारायणमभि-
 चक्षं कामाज्जातमजं नृपु । सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि
 ॥ २२ ॥ दुष्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमावरयत्तथा । सहस्राणां
 सहस्रन्तु योधानां प्राप्य भारत ॥ २३ ॥ कृष्णं चापहृतं आजा

सम्प्राप परमा मुदम् । दुर्योधनस्तु तत् सैन्य सर्वमाहृत्य पार्थिवः
 ॥ २४ ॥ ततोऽभ्ययाहोमबला रोहणेव मुहावकम् । सर्वं चाग-
 मने हेतु स तस्मै सन्यवेदयत् । प्रत्युवाच तत शौचिर्हार्तिराष्ट्र-
 मिद वच ॥ २५ ॥

वलहेव उवाच । विदित ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
 यन्मयाक्तं इराटस्य पुरा वैवाहके तदा ॥ २६ ॥ निगृह्योक्तो
 हृद्योकेऽस्त्रत्रयं कुरुनन्दन । मया सम्बन्धक तुल्यामति राजन्
 पुन पुन ॥ २७ ॥ न च तदाक्यनुक्त वै केशव प्रत्यप्ययत् । न
 चाहमुत्सहे कृष्ण । वना स्यात्तुनाप क्षणम् ॥ २८ ॥ नाप सुहाय
 पार्थस्य ताप दुर्योधनस्य वै । इति मे निश्चिता वृद्धिर्वासुदेव-
 भवेद्य ह ॥ २९ ॥ जाताऽऽह भारते वशे सर्वपाथं वपूजते ।
 गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण नरतरपम ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्तेस्तु तदा पारश्वल्य हला-
 युधम् । कृष्ण चापहृत क्षात्रा जेत सैने धनञ्जयम् ॥ ३१ ॥
 साऽभ्ययात् कृतवनाण इतराष्ट्रसुता नृप । कृतवर्मा ददौ तस्य
 सेनामहोहणो तदा ॥ ३२ ॥ स तेन सर्वसैन्येन भौमेण कुरु
 नन्दन । हन परिचयो हृष्ट स हृष्ट सम्पुहर्षयन् ॥ ३३ ॥ तत
 पीताम्बरधरा जगत्सृष्टा जनार्दन । गते दुर्योधने कृष्ण । करो-
 टिनमचात्रवीत् । अयुध्यमान का बुद्धमास्यायाह वृत्तस्त्वया ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । भवान् समथस्तान् सर्वान्निहन्तु नात्र समय ।
 निहन्तुमहमप्येक सैन्यं पुरुपर्षसः ॥ ३५ ॥ मवास्तु कीर्त्ति-
 नाप्तोके तद्यमस्त्वा गामप्य त । यद्यसा चाहमप्यर्थी तस्मादपि
 मया वृत ॥ ३६ ॥ शारयान्तु त्वया कार्योमात मे मानस सदा ।
 विररात्रे प्लाव्य काम तद्भवान् कर्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥

वासुदेव उवाच । उपपन्नानन्द पार्थ यत् स्पर्धसि मया सदा ।
 शारयते कारण्याम काम सम्पद्यता तव ॥ ३८ ॥

- वैशम्पायन उवाच । एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहित-
स्त्रदा । वृता द्वाघाहंभवरेः पुनरावाप्याषष्ठिरम् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वेण सेनोद्योगपर्वेण कृष्णसारथ्यस्त्रीकारे

पष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । -शुक्लः-शुक्ला तु दूतानां सेन्येन महता
वृत । अस्ययात् पाण्डवान् राजन् सह पूर्वमंहारथैः ॥ १ ॥
तस्य सेनानिवेशाभूद्दध्यस्त्रीमिव योजनम् । तथा हि विपुला सेनां
विमर्त्त स नरर्षभ ॥ २ ॥ असौहिणीपति राजन् महावीर्य-
धराक्रमः । विविद्रकवचाः शूरा विविद्रध्वजकामुकाः ॥ ३ ॥
त्रिचक्रामरणाः सर्वे विविद्ररथवाहनाः । विविद्रस्रग्धराः सर्वे
विविद्राम्बरभूषणाः ॥ ४ ॥ स्वदेववेशामरणा वीराः शतसह-
स्रशः । तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः सत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ व्यथय-
न्निव भूतानि क्रम्यन्निव मेदिनीम् । यमैर्विन्थामयन् सेनां स
शयो येन पाण्डव ॥ ६ ॥ - ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महा-
रथम् । उपायान्तर्मासद्रुत्य स्वयमानक्षं भारत ॥ ७ ॥ कारया-
नास पूजायं तस्य दुर्योधन, समाः । रमणोद्येषु देवेषु रत्नविद्या-
स्रजङ्गताः ॥ ८ ॥ शिल्पिमाव विवेयेव क्रोडास्त्र प्रयोजिताः ।
तत्र मातृानि मांसानि मच्च' पेयञ्च सक्कतम् ॥ ९ ॥ कूपाञ्च
विविधाकारा मनोहर्याविवहेना । वाप्यञ्च विविधाकारा शोद-
नानि सहाणि च ॥ १० ॥ सता समाः समासाद्य पूज्यमानो
यथामर । दुर्योधनस्य सचिवेर्देशे देये सनन्त ॥ ११ ॥ आज-
गाम समामन्या देवावसथवर्षसम् । स तत्र विषयैर्युक्तेः कल्याणै-
रतिमानुषैः ॥ १२ ॥ सेनेऽस्याधिकमात्मानमवसेने पुरन्दरम् ।
पप्रच्छ स तत प्रेषान् प्रहृष्ट चात्रवर्षम् ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरस्य

पुनरा केऽत्र धरुः चर्मा इमा । धानीयन्तां समाकाराः प्रदे-
 यादां हि मे मता ॥ १३ ॥ प्रसादमेपां दास्यामि कृन्तीषुताऽनु
 मन्यताम् । दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयान्त स, विस्मिता ॥ १५ ॥
 अप्रहृष्टो यदा शल्यो दिादत्सरपि जीवितम् । गूढा दुर्योधन
 स्तव दर्शयामास मातुलम् ॥ १६ ॥ त दृष्ट्वा मद्रराजस्य ज्ञात्वा
 यत्र च तस्य तम् । परिष्वज्यान्नवोत् प्रोत् इष्टार्थो षट्पतामिति ॥ १७
 दुर्योधन उवाच । सर्वेवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीय-
 ताम् । सर्वसेनाप्रणेता मे भवान् भवितुमर्हति ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृतमित्यत्र बोद्धव्यं किमन्यत् क्रियता
 मिति । कृतमित्येव गोन्धारि प्रत्यवाच पुन पुन ॥ १९ ॥

शल्य उवाच । गच्छ दुर्योधन पुर स्वकमेव नरर्षभ । अहं
 गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमारन्दमम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिर राजन्
 क्षिप्रमेथे नराधिप । अत्रस्थं धामिद्रष्टव्यं पाण्डव पुण्डर्यभ ॥ २१

दुर्योधन उवाच । क्षिप्रमागम्यता राजन् पाण्डव वीर्य
 पार्थिव । त्वय्यधीनां स राजेन्द्र वरदान करस्व न ॥ २२ ॥

शल्य उवाच । क्षिप्रमेथामि मद्रन्ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।
 परिष्वज्य तथाग्योऽन्य शल्यदुर्योधनावुभौ ॥ २३ ॥ स तथा
 शल्यमामन्त्र्य पुनरायात् स्वक पुरम् । शल्यो जगाम कौन्तेया
 नाख्यत् कर्म तस्य तत् ॥ २४ ॥ उपप्लव्यं स गत्वा तु स्वन्वावार
 प्रविश्य च । पाण्डवानस्य तान् सर्वान् शल्यस्तव दर्शय ॥ २५ ॥
 समेत्य च मद्भावाद् शल्य पाण्डुसुतेस्तदा । पादमर्घ्यं च गात्रैव
 प्रत्यगृह्णाद्यथाविधम् ॥ २६ ॥ तत कुशलपूर्वं हि मद्रराजोऽरि
 स्तदन । प्रोत्वा परमया युक्त समाश्लय्य युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥
 तथा भोमाजुंनो हृष्यो स्वस्रोवो च यमावुभौ । आरुने शीप
 विविशु शल्य पार्थमुवाच च ॥ २८ ॥ कुशलं राजपादुंल कश्चित्ते
 कुचनन्दन । अरण्यवासाद्दृष्ट्वापि विमुक्तो जयता वर ॥ २९ ॥

सदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया । भ्रातृभिः सह राजेन्द्र
 कृपाया चानया सह ॥ ३० ॥ अज्ञातवासं घोरञ्च वसता दुष्करं
 कृतम् । दुःखमेव कृतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भारत ॥ ३१ ॥
 दुःखस्यै तव्यं नृहतो राक्षसराष्ट्रकृतस्य वै । शवाप्यसि, सुखं
 राजन् इवा यत्रून परन्तप ॥ ३२ ॥ विदिते महाराज लोक-
 तन्त्र नराधिप । तस्मात्सोनकृतं किञ्चित्तत्र तात न विद्यते ॥ ३३ ॥
 राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छे भारत । दाने तपसि सत्ये
 च भव तत्र युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च अहिंसा च
 युधिष्ठिर । अद्भुतस्य पुनर्लोकस्त्वयि राजन् प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥
 नृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः । धर्मास्ते विदिता
 राजन् वदवो लोकसाक्षिकाः ॥ ३६ ॥ सर्वे जगदिदं तात
 विदितं ते परन्तप । दिष्ट्या कञ्चमिदं राजन् पारितं भरतधर्म ।
 ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् । निस्त्रीयं-
 दुष्कर राजस्त्वा धर्मनिषय प्रभो ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽस्याकथ्यस्त्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
 तच्च श्रुयू पित सर्वे वरदानञ्च भारत ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुकृतं ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्तना ।
 दुर्योधनस्य यहीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥ एकं लिच्छामि
 मद्रन्ते क्रियमाणं महीपते । राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि सत्तम
 ॥ ४१ ॥ मन त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते । मवानिह,
 महाराज वासुदेवसभो युधि ॥ ४२ ॥ कर्णाजुनाभ्याः चम्पू-
 दैरये राजसत्तम । कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः
 ॥ ४३ ॥ तत्र पालत्रोऽजुनो राजन्-याट मतप्रिय मच्छसि । तन्नो
 वध सते कार्यं शोतेरक्षज्जवावह । अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तु-
 मर्हसि मातुल ॥ ४४ ॥

शल्य उवाच । शृणु पाण्डव मद्र, ते वदत्र वीरिण दुरात्मन ।

तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य सयुगे ॥ ४५ ॥ अहं तस्य भवि-
 ष्यामि सग्रामे सारथिर्ध्रुवम् । वासुदेवेन हि सम नित्य मा स
 हि मन्यते ॥ ४६ ॥ तस्याह कुसुमादूर्ध्वं प्रतीपमहित वच । ध्रुव
 सङ्घर्थायिष्यामि योद्धकामस्य संयुगे ॥ ४७ ॥ यथा स हृतदर्पस्य
 हृततेजास्य पाण्डव । भविष्यति सुखं हन्तुं सद्यमेतदुव्रवीमि ते
 ॥ ४८ ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा तात तमात्य माम् । यच्चान्य-
 दपि शस्त्रानि तत् करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ४९ ॥ यद्यहं ख तया
 प्राप्तं द्यूते वै कृणुया सद्य । पन्थाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि
 वै ॥ ५० ॥ जटासुरात् परिल्लेभ्य कीचकाच्च महाद्युते । शोषद्या-
 धिगत सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ५१ ॥ सर्वं दुःस्वामिदं वीरे
 सुखोदकं भविष्यति । नात्र चन्युस्त्वयो कार्थो विधिर्हं बलवन्तर,
 ॥ ५२ ॥ दुःखानि हि महात्मान प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर देवैरपि
 हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ५३ ॥ इन्द्रेण शूयते राजन्
 समर्थेण महात्मना । अनुभूते मन्वहं ख देवराजेन भारत ॥ ५४ ॥

इति उद्यागपर्वणि सेनोद्यागपर्वणि शत्रुशोक

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमिन्द्रेण राजेन्द्र समर्थेण महात्मना ।
 दुःख प्राप्तं पर धोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

शत्रु उवाच । 'शुणु राजन् पुगावृत्तमितिहास पुगाठनम् ।
 समर्थेण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २ ॥' तस्या प्रजापति-
 क्षामिदेव्यष्टी महातपा । स एव वै त्रिषिरसमिन्द्रोद्भवात्
 क्षिणाद्यजत् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रं च प्रार्थयत् स्थान विश्वरूपी महाद्युति ।
 तौह्यमिबन्धनेषरि सूर्येन्दुज्वलनोपमे ॥ ४ ॥ वेदानेकेन सो-
 ऽधीते सरामेकेन चापिवक् । एकेन च । द्रम. सर्वा पिबन्निव

निरीक्षते ॥ ५ ॥ स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मो तपसि बोध्यत । तप-
स्तस्य महत्तौघं सुदुश्चरमरिन्दम ॥ ६ ॥ तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं
सद्य चामिततेजस । विषादमगमच्छुक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति
॥ ७ ॥ कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्यन्महत्तप । विवहमान-
स्त्रिभिरा सर्वं हि भुवनं ग्रसेत् ॥ ८ ॥ इति सद्भिन्त्य वज्रघा-
तुद्धिमान् भरतर्षभ । पात्रापयत् साऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने
॥ ९ ॥ यथासं सज्जेन्निघरा काम भोगेषु वै भयम् । क्षिप्र-
कुसुत गच्छुष्य प्रलोभयत ना चिरम् ॥ १० ॥ शृङ्गारवेशाः
सुयोष्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः । हावभावममायुक्ता सर्वाः
सौख्यीशोभिताः ॥ ११ ॥ प्रलोभयत महद् व श्रमयध्व मय मन ।
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराहना । मय तन्मे नडा-
घार क्षिप्रं नाशयतावला ॥ १२ ॥

अप्सरस जचुः । तथा यत्र करिष्याम शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्यसि भयं तन्नाहल नस्तदन ॥ १३ ॥ निर्द्वन्द्वन्तिव
श्चतुर्भ्यां योऽसावास्ति तपोनिधि । त प्रलोभवितुं देव गच्छानः
सद्विज्ञा वयम् । कारय्यामी वशे कर्तुं व्यपनेतुश्च ते मयम् ॥ १४ ॥
शक्र उवाच । इन्द्रेण तस्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिभिरसोऽन्ति
कम् । तत्र ता विविधैर्हवैर्लोभयन्त्यो वराहना ॥ १५ ॥ नित्यं
चन्दर्ययामासस्तथैवाङ्गेषु शीठवन् । नाम्यगच्छत प्रहर्षन्ता स
पश्यन् समहातपा ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागर
चन्द्रिम । तास्तु यत्र परं कृत्वा पुरं शक्रमुपस्थिता ॥ १७ ॥
हताप्लाज्जटा सर्वा देवराजमयाद्रुवन । न स शक्यं सुदुर्घर्षो
धैर्याञ्चालायतु प्रभा ॥ १८ ॥ यत्ते कार्यं महाभाग क्रियता
तदन्तरम् । सम्पूज्याप्सरस शक्रो विस्तुष्य च महामतिं ॥ १९ ॥
विन्तयामास तस्त्रैव वधोपायं युधिष्ठिर । स तृष्णीं चिन्तयन्
वीरो देवराज प्रनामवान् ॥ २० ॥ विनाशतनातर्हीमान् वधे

विश्वरसोऽभवत् । वचमस्य क्षिपाम्यथ स क्षिप्रं न भविष्यति
 ॥ २१ ॥ यत् प्रवृत्तो नोपेक्ष्यो दुर्वलोऽपि वलीयथा । आस्त्र
 बुद्ध्या विनाऽथ्व ह्यजा बुद्धिं वधे दृढाम् ॥ २२ ॥ अथ वैश्वानर-
 तिम घोररूप भगवत्सम् । मुमोष वज्र संक्रुद्ध यक्रस्त्रिशिरसं
 प्रति ॥ २३ ॥ स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाघृत । पवंतस्यैव
 विश्वर प्रणत मोदनीतले ॥ २४ ॥ तन्तु वचहृत दृष्ट्वा भूदान
 मचलोपमम् । न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥
 हतोऽपि दीप्ततेजा स जीवन्निव हि दृश्यते । घातितस्य शिरा-
 स्याजौ जीवन्तीवाद्भुतान वै ॥ २६ ॥ ततोऽतिमौता रूपात्त,
 यक्र आस्त्रे विधारवन् । अथाजगाम परशुं कृत्स्ननादाय
 बहोक् ॥ २७ ॥ तदरथ्य महाराज यदास्त्रेऽसौ निपातित ।
 स भीतस्तत्र तद्वाण घटमान शशोपति ॥ २८ ॥ अपश्यदत्रवी-
 चै न सत्तर पाकपासन । क्षिप्रं ह्यन्व शिरास्यस्य कुक्ष्य वचन
 मम् ॥ २९ ॥

तक्षोवाच । महास्त्रस्यो मथ ह्येप परशुनं भावयति । कर्तुं-
 द्वाह न शक्याम कर्म साङ्गविगाहैतम् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । माभैस्त्र शीघ्रमेतद्दे कुक्ष्य वचन मम् । मत्-
 प्रनादाह ते अस्त्र वचकल्प भविष्यते ॥ ३१ ॥

तक्षोवाच । क भवन्तमहं त्वया घोरकर्मणमथ वै । एत
 ऽदृच्छान्यह यातु तत्तेन कथवस्व मे ॥ ३२ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो देवराजस्तच्चान्य दत्तमस्तु ते ।
 कुक्ष्यै तद्यथात्त ने तच्चन्मा त्वा विवारय ॥ ३३ ॥

तक्षोवाच । क्रूरेण नाप्यपसे कथ यक्रैह कर्मणा । ऋष
 पुत्रनिमूहत्वा ब्रह्महत्याभय न ते ॥ ३४ ॥

यक्र उवाच । यज्ञाहमं चारथामि पावनायं सुद्वरम् ।
 यत्र, रेप महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३५ ॥ अद्यापि चाह-

सुहृन्मस्तच्चन्द्रमादिभेमि वै । क्षिप्रं क्षिप्रं शिरांसि त्वं करिष्ये ऽनु-
ग्रहं तव ॥ ३६ ॥ शिरः पयोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु भागवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तच्चन्द्रं क्षिप्रं कुसुम प्रियम् ॥ ३७ ॥

अथ सवाव । एतच्छ्रुत्वा तु तच्चा स महेन्द्रवचनात्तदा ।
शिरान्मथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३८ ॥ निष्कृत्तेषु
ततस्तेषु निष्क्रामन्नखलास्त्वय । कापिच्छलास्तित्तिराय कल-
विह्वल्य सर्वम् ॥ ३९ ॥ येन वेदानधीते स पिवते सीमसेव च ।
तस्माद्ब्रह्मादिनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिच्छलाः ॥ ४० ॥ येन सर्वा
द्विषी राजन् पिवन्निव निरोचते । तस्माद्ब्रह्मादिनिष्पेतुस्तित्तिरा-
स्तस्य पाण्डव ॥ ४१ ॥ यत्सुरापन्तु तस्याचीदक्लं त्रिशिरसस्तदा ।
कक्षविह्वलः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ ततस्तेषु निष्क-
ृत्तेषु विष्णवो भववानथ । जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तच्चापि स्वग्रहान्
ययो ॥ ४३ ॥ सेने कृतार्थनात्मनं हत्वा यत्सुरारिहा । जटा
प्रजापति श्रुत्वा यक्रोपाय इतं सुतम् । क्रोधपरक्तनयन इदं
वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥

अष्टोबाव । तप्यमानं तपा नित्यं चान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
विनापराधेन यतः पुत्रं त्रिंशतवात्मन ॥ ४५ ॥ तस्माच्छक्रविना-
शाय वृत्रमुत्पादवान्यहम् । लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपस्य
बलं महत् ॥ ४६ ॥ स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतन ।
उपसृष्ट्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी समन्वायमा ॥ ४७ ॥ अग्नौ जुष्टा
समुत्पाद्य घोरां वृत्रशुबाव च । इन्द्रमत्रो विवर्द्धस्व प्रभावात्तपसो
मम ॥ ४८ ॥ सोऽवर्षत दिवं स्तब्ध्या सूर्यैर्वैश्वानरोपम । किं
करोमीति बोधाव काशसूर्ये इवो दत ॥ ४९ ॥ अक्र जज्ञोति
बाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः । ततो युद्धं समभवद्दुर्वांसवयो-
र्महत् ॥ ५० ॥ सद्गुह्योर्महाघोरं प्रसक्तं कुसुमसम ।
जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः यतक्रतुम् ॥ ५१ ॥ अ । ७ ॥

शक्रं कोपयन्वित । शस्त्रे वृत्रेण शक्रे तु मन्मन्तास्त्रिदिवे-
 श्वराः ॥ ५२ ॥ असृजस्ते महासत्ता जाम्बका पृथनाथिनोम ।
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्याध्यादपावृतात् ॥ ५३ ॥ स्वान्यङ्गा-
 न्यमिचङ्घ्रिष्य निष्क्रान्तो बलनाथन । ततः प्रभृति लोकस्य
 जाम्बका प्राणसथिता ॥ ५४ ॥ जहृषथ सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा
 विनिस्तम् । ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवाचवयोः पुनः ॥ ५५ ॥
 सरस्योत्तडा घोरं साश्वर भरतप्रभ । यदा व्यववृत्त रणे वृत्रो
 बलसमन्वित ॥ ५६ ॥ वृष्टस्तेजोबलाविहस्तदा शक्रो न्यवर्त्तत ।
 निवृत्ते च तदा देवा विप्रादभगमन् परम् ॥ ५७ ॥ समेत्य सङ्घ-
 शक्रेण वृष्टस्तेजोविमोहिता । समन्वयन्त ते सर्वे मानामः सङ्घ-
 भारत ॥ ५८ ॥ किं कार्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिता ।
 जग्म सर्वे महात्मान मनामविष्णुमश्रयम् । सपविष्टा मन्दराग्रे
 सर्वे वृत्रवधेषु च ॥ ५९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि वृत्रवाचवयुद्धे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वे व्याप्तमिदं दैवा वृत्रेण जगदश्रयम् । न
 ह्यस्य सङ्घस्य किञ्चित् प्रतीघाताय यद्ववेत् ॥ १ ॥ सन्धोः स्यात्सर्वं
 पूर्वमनघ्नयोऽस्ति साम्प्रतम् । कथं तु कुर्यात् भद्रं वो दुर्विषं च
 हि मे मतः ॥ २ ॥ तेजस्वी च महात्मा च युद्धे शमितविक्रम ।
 शशेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३ ॥ तस्माद्दिनिशयमिम-
 शृष्व त्रिदिवीकस्य । त्वय्याः स्वयम्पातस्य समेत्य च महा-
 लना । तेन सन्न्त्रयं वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मन ॥ ४ ॥

अथ उवाच । एवंमुक्ते मघवता देवाः सर्पिण्यस्तास्तदा ।
 शरणां शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५ ॥ ऊचुथ सर्व-

दिवेष विष्णुं वृषभवाहिताः । तयो लोकास्त्वया क्रान्तास्त्रिभि-
र्विक्रमणैः पुरा ॥ ६ ॥ अमृतं चाद्धतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं वहा महादैत्यं शक्रो देवाश्चप इत ॥ ७ ॥ तं प्रभु सर्व-
देवानां त्वया सर्वमिदं ततम् । तं हि देव महादेवः सर्वलोक-
नमस्कृत ॥ ८ ॥ गतिर्भव तं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम । जग-
द्गाममिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९ ॥

। विष्णुस्तवाच । अश्वा करणोर्यं मे भवता हितमुत्तमम् ।
तन्नादुपाथ वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १० ॥ गच्छध्वं सर्पि-
गन्धर्वा चक्रासौ विश्वरूपवक् । साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं
विजेष्यथ ॥ ११ ॥ भावर्ष्यात् जयो देवाः शक्रस्य नम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेद्यामि वक्षे श्वत्यायुधोत्तमे ॥ १२ ॥ गच्छध्वन्सर्पिभिः
साहं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः । वृतस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत
मा विरम् ॥ १३ ॥

शक्र उवाच । एवमुक्ते तु दिवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा । ययुः
समेत्य संहिताः शक्रं हत्वा पुरसरम् ॥ १४ ॥ समीपमेत्य च
तदा सर्व एव महोत्तमः । तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो
दध ॥ १५ ॥ असन्तमिदं लोकास्त्रोन् सूर्याचन्द्रमसो यथा ।
ददृशुस्ते ततो वृषं शक्रेण सह देवता ॥ १६ ॥ ऋषयोऽथ
ततोऽभ्येत्य वृषभूचुः प्रिये वच । व्याप्तं जगमिद् सर्वं तेजसा तव
दृक्ष्य ॥ १७ ॥ न च शक्नोषि निर्जितुं वासव बलिनाम्बर ।
युध्यतोऽपि वा कालो व्यतीतः समहानिह ॥ १८ ॥ पीडयन्ते च
प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमातृपाः । सख्यं भवतु ते वृत्तं शक्रेण
सह नित्यदा ॥ १९ ॥ अत्रापृथगि सुखं त्वं शक्रलोकाश्च भाञ्ज-
तान् । ऋषिवाक्यं निशम्याथ वृषः न तु महाबल ॥ २० ॥
सर्वाश्च तानृषोन् सर्वान् प्रणम्य शिरसासुरः । सर्वं यूयं महा-
मागा गन्धर्वाश्चैव सर्वम् ॥ २१ ॥ यदृशूय तच्छ्रुत सर्वं ममापि

शृणुतानघाः । सन्धि कथं वै भविता मम शक्रस्य सोमयोः ।
तेजसोऽपि हृद्योऽपिः मुखं वै भविता कथम् ॥ २२ ॥

ऋषय ऊचः । सकृत्सतां सङ्गतं लिप्सितञ्च ततः परमभविता
मन्वसेव । नातिक्रमेत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सता सङ्गतं
लिप्सितञ्चम् ॥ २३ ॥ दृढ मतां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूवाञ्चायं
स्यैर्कच्छेषु धीर । महार्थवत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सन्तं
न जघांसेन धीर ॥ २४ ॥ इन्द्र सतां सम्मतथ निद्रासथ महा
तनाम । सत्यवादी ह्यनिन्यथ धर्मवित् सूक्ष्मनिधयः ॥ २५ ॥
तेन ते सह शक्रेण सान्धमेवतु नित्यदा । एवं विश्वासमागच्छ
भा ते भूदूर्वाहिरन्यथा ॥ २६ ॥

थला उवाच । महार्थवचनं श्रुत्वा तानुवाच महापुतिः ।
अवश्यं भगवन्तां मे माननोयास्तपस्विनः ॥ २७ ॥ ब्रवीमि यदहं
द्विवास्तस्वैर्क्रियते यत् । तत् सर्वं करिष्यामि यदूचमां हिज-
यंमाः ॥ २८ ॥ न शुक्लेण न चार्द्रेण नाशुना न च दारुणा ।
न अस्त्रेण न चाल्श्लेण न दिवा न तथा निम्नि ॥ २९ ॥ बन्धो
भवेयं विप्रेन्द्रा शक्रस्य सह देवतेः । एवं मे रोषते सन्धिः शक्रेण
सह नित्यदा ॥ ३० ॥ वाढ मध्येव ऋषयस्तभूदुभरतर्षभ । एवं
वृत्ते तु सन्धाने वृत्तं प्रमुद्दिताऽभवत् ॥ ३१ ॥ युक्तं सदाभव-
त्चापि शक्रो ऋषयसमन्वितः । वृत्तस्य वधसयुक्तानुपायाननुचिन्त-
यन् ॥ ३२ ॥ छिद्रान्वेषो समुद्दिग्नः सदा वसति द्विवराट् । स
कदाचित् समुद्गन्ते तमपश्यन्महासुरम् ॥ ३३ ॥ सन्ध्याकाले उपा-
वृत्ते सुहृत्ते चातिदानके । तत् सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महा
तनः ॥ ३४ ॥ सन्धेप्रयं वर्त्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवस न च । वृत्त-
थावश्यबभ्योऽय मम सर्वहरो रिपु ॥ ३५ ॥ वृत्तं यदि न हन्मप्राप्य
वञ्चयित्वा महासुरम् । महाबल महाकाय न मे श्रेयो भवि-
ष्यति ॥ ३६ ॥ एव सञ्चिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुसरन् । अथ

फेनं तदापश्यत् समुद्रे . पर्वतोपमम् ॥ ३० ॥ न य शुष्को न
 चाट्टोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा । एनं क्षेपत्यामि हतस्य क्षणादिवं
 नाग्रथति ॥ ३८ ॥ सर्वत्रमथ फेनं तं क्षिप्रं हृषे निरुष्टवान् ।
 प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ ह्रस्वं व्यनाग्रयत् ॥ ३९ ॥ निहते तु
 ततो हृषे दिशो विरतिरिरानवन् । प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाय
 जहृषुस्तया ॥ ४० ॥ ततो देवा सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगा ।
 ऋजयथ महेन्द्रं तमस्तुर्वात्वाविधे स्तवैः ॥ ४१ ॥ नमस्कृतः सर्व-
 भूतैः सर्वभूतान्यसान्नुचत । हृषा शत्रुं प्रहृष्टात्मा वासव सह
 देवतैः ॥ ४२ ॥ विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् । ततो
 हते महावीर्यं दृष्टे देवमयङ्करे ॥ ४३ ॥ अनृतेनाभिभूतोऽमू-
 ष्णक परमदुर्भवाः । त्रैलोक्यामभूतय च पूर्वं ब्रह्महत्याया ॥ ४४ ॥
 सोऽन्तमाश्रित लोकाना नष्टमद्यो विचेतनः । न प्राञ्जायत दिवेन्द्र-
 स्वमिभूतः स्वकल्पये ॥ ४५ ॥ प्रतिच्छन्तःऽवसच्चप्सु चेटमान
 इवोरगः । ततः प्रनष्टे दिवेन्द्रे ब्रह्माहत्यामयादिते ॥ ४६ ॥ भूमिः
 प्रध्वस्तसङ्घाया निर्वृत्ता शुष्ककानना । विच्छन्नस्रोतसो नद्यः
 सरान्यनुत्कानि च ॥ ४७ ॥ सङ्घामथाप सप्तानामनाद्वाष्टकतो-
 ऽभवत् । देवाद्यापि शयं वस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४८ ॥
 अराजकं जगत् सर्वमभिभूतमुपद्रवैः । ततो भोताभवन् देवाः की
 नो राजा भवेदिति ॥ ४९ ॥ इति देवर्षयश्चापि देवराजविना-
 हताः । न स कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते नतिम् ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि हृषवधे

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

• यत्र उवाच । ऋषयोऽयं ब्रुवन् सर्वे देवाय त्रिदिवे इवरा ।
 शयं वै नङ्गप श्रीमान् देवराज्येऽभिपित्रताम् ॥ १ ॥ तेजस्वा च

यमस्यै च धार्मिकस्यैव नित्यदा । ते गत्वा लघुवन् सर्वे राजा
 ना मव पाथिव ॥ २ ॥ च तानुवाच नङ्गयो देवानृषिगणास्तथा ।
 पित्र्यमि सहितान् राजन् परीषन् हितमात्मन ॥ ३ ॥ दुर्वा-
 लोऽह न मे शक्तिर्भवता परिपालने । बलवान् जायते राजा
 बल शक्ते हि नित्यदा ॥ ४ ॥ तममुवन् पुन सर्वे देवा ऋषि-
 पुरोगमा । अन्नाक तपसा युक्त पादि राक्ष्यात्वापष्टपे ॥ ५ ॥
 परस्परभयं धीरमन्नाक हि न भयय । आभाषयस्व राजेन्द्र
 भव राजा त्रिपिष्टपे ॥ ६ ॥ देवदानववक्ष्याणामृषीणां रक्षसा
 यथा । पित्र्यगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवासेनाम् ॥ ७ ॥ तेज
 पादाव्यसे पश्यन् बलवाच मविष्यन्नि । धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्व-
 लोकाधिपौ भव ॥ ८ ॥ ब्रह्मर्षी चापि देवाश्च गापयस्व त्रिपि-
 ष्टपे । अस्यापश्चरत राजेन्द्र ततो राजा त्रिापष्टपे ॥ ९ ॥ धर्मं
 पुरस्कृत्य तदा सर्व लोकाधिपाऽभवत् । सदुर्लभं वर लब्ध्वा प्राप्य
 राक्ष्यत्वापिष्टपे ॥ १० ॥ धर्मात्मा सतत भूत्वा कामात्मा सम-
 पद्यत । देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनापवनेषु च ॥ ११ ॥ कैलासे
 हिमवत्पृष्ठे मन्दिरे श्वेतपर्वते । मध्ये सहेन्द्रे मलये ममुद्रेषु
 सरित्क्ष ॥ १२ ॥ अप्सरोऽभ परिच्रितो देवकन्यासमावन ।
 नङ्गर्षी देवराजोऽय क्रीडन् वङ्गविष तदा ॥ १३ ॥ शृणुन् इत्थ्या
 वङ्गविधा कथा श्रुतमनाहृष्टा । वादित्वा षि च सर्वाण्य गीतञ्च
 मधुरस्वनम् ॥ १४ ॥ विश्वावसनीरदस्य गन्धर्वाप्सरसा गणा ।
 ऋतव षट् च देवेन्द्र मूर्तिमन्त सपस्थिता ॥ १५ ॥ मान्तः
 सरभिर्जात अनोश्च सुखपीतल । एवञ्च क्रीडतस्तस्य नङ्गपस्य
 दुरात्मन ॥ १६ ॥ सम्प्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषो प्रिया ।
 च त सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान् समासद. ११७ ॥ इन्द्रस्य
 महिषो देवी कम्पान्ना नापातठति । अहमिन्द्रोऽह्म दिधाना
 ल कानाह तयेष्टर ॥ १८ ॥ आगच्छतु शची मर्त्यं हिममद्य

निवेशनम् तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ १८ ॥
 दक्ष मा नङ्गपादुब्रह्मं स्व मन्त्रि शरण गता । सर्वलक्षणसम्पन्ना
 ब्रह्म स्व मा प्रभाषसे ॥ २० ॥ देवराजस्य दयितामत्यन्तसुख-
 भाग्िनीम् । अवेधव्येन युक्ता चाप्येकपत्नी पतिव्रताम् ॥ २१ ॥
 उक्तवानसि मा पूर्वमृता ता कुर्वै गिरम् । नोक्तपूर्वञ्च भगवन्
 वृथा ते किञ्चिदीश्वर ॥ २२ ॥ तस्मादेतत् भवेत् सत्य त्वयोक्तं
 हिजसत्तम । बृहस्पतिरथोवाच शक्राणी भयमोहिताम् ॥ २३ ॥
 यदुक्तासि मया देवि सत्य तद्भविता ध्रुवम् । द्रव्यसे देवराजान-
 सिन्द्र शीघ्रमिहागतम् ॥ २३ ॥ न भेतव्यञ्च नङ्गपात सत्यमेतद्द-
 व्रवीमि ते । समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २४ ॥
 अथ शुश्राव नङ्गप शक्राणीं शरणं गताम् । बृहस्पतिरङ्घ्रिरस-
 थुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीभ्ये

दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

शब्द उवाच । क्रुद्ध तु नङ्गप दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमा ।
 अद्रुवन् देवराजान नङ्गप घोरदर्शनम् ॥ १ ॥ देवराज जह्नि
 क्रोध त्वयि क्रुद्धे जगहिर्भो । तस्त सासुरगन्धवं सकिन्धरमहो-
 रगम् ॥ २ ॥ जह्नि क्रोधमिह साधो न दप्यन्ति भवहिधा ।
 परस्य पत्नी सा ह्येषी प्रणीदस्व सुरेश्वर ॥ ३ ॥ निवर्त्तय नग
 पापात् परदारमभिमर्षणात् । देवराजोऽसि भद्र ते प्रजा धर्मेण
 पालय ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा न जग्राह तद्वच काममोहित । अथ
 देवानुवाचेऽमिन्द्र-प्रति सुराधिप ॥ ५ ॥ अहत्या धर्मिता पूर्वं
 मृषिपती यमखिनो । जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स व कि न निवा-
 रित ॥ ६ ॥ बहूनि च नृशसानि इतान्निन्द्रेण वै पुरा । वैधर्म्या-

एषुपधाद्यैव स य किं न निवारित ॥ ७ ॥ उपतिष्ठतु द्विवी
मानेतदद्या दितं परम् । शुभाकञ्च सदा देवा. धिवनेवं भवि-
ष्यति ॥ ८ ॥

देवा ऊचु । इन्द्राणीमानविष्यामी ययेच्छसि दिवसते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९ ॥

शक्य उवाच । इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभि सद् भारत ।
जग्म, ह्वं हसतिं वक्तुमिन्द्राणी चाशुभ वच ॥१०॥ जानीम. शरणं
प्राप्तानिन्द्राणीं तव वेत्सनि । दत्ताभयाञ्च विप्रेन्द्र तया. देवर्षि-
सत्तन ॥११॥ ते त्वा देवा सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते । प्रसा-
दयन्ति चेन्द्राणी नङ्गपाय प्रदीयताम् ॥१२॥ इन्द्रादिषिष्टो नङ्गयो
द्वैवराजो महाद्युति । वृणोतिमं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्धिनी
॥ १३ ॥ एवमुक्ते तु सा देवी वाप्यमुत्सृज्य सस्त्रनम् । उवाच
रुदती दीना वृहसतिमिदं वच ॥ १४ ॥ नाहमिच्छामि नङ्गपं
पतिं देवर्षिसत्तम । शरणागतास्मिं ते ब्रह्मंस्त्रायस्व महतो
भयात् ॥ १५ ॥

वृहसतिरुवाच । शरणागता न त्यजेयमिन्द्राणी मम निश्चय ।
धर्मज्ञा सत्यश्रीलाञ्च न त्यजेयमनिन्दिता ॥१६॥ नाकार्यं कर्तुं-
मिच्छामि ब्राह्मण सन् विप्रैपत । श्रुतधर्मा सत्यश्रीलो -जानन्
धर्मानुशासनम् ॥ १७ ॥ नाहमेतत् करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरो-
त्तमा । अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८ ॥ न
तस्य वीजं रोहति वीजकाले न तस्य वयं वर्धति वर्धकाले । भीतं
प्रपन्नं प्रददाति यत्रवे न स त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥
मोषभयं विन्दति चाप्यचेता स्वर्गालोकाद्भ्रूयति नष्टचेष्ट । भीतं
प्रपन्नं प्रददाति यो वै, न तस्य ह्वयं प्रतिशृङ्खन्ति देवा ॥ २० ॥
प्रभीयते चास्य प्रजा क्षत्राले सदा विवाहं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीत प्रपन्न प्रददाति यत्रवे ऐन्द्रा देवा प्रहरन्वस्य वचनम् ॥२१॥

एतदेवं विजानन् वै न दास्यामि शचीनिमाम् । इन्द्राणीं विश्रुतां
लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२ ॥ अस्या हितं भवेद्यच्च मम
चापि हितं भवेत् । क्रियतां तत् सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं
शचीन् ॥ २३ ॥

शल्य उवाच । अथ देवाः सगन्धर्वा गुह्यमाह्वरिदं वचः ।
कथं सुनीतं नु भवेन्मन्त्रयस्व वृहस्पते ॥ २४ ॥

वृहस्पतिरुवाच । नङ्गपं याचतां देवी किञ्चित् कालं न्तरं
शुभा । इन्द्राणीं हितयेतद्वि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५ ॥ बह्व-
विधः सुराः कालः कालं कालो न विष्यति । गर्वितो बलवांश्चापि
नङ्गपो वरसंशयात् ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । ततस्तेन तयोक्ते तु प्रीता देवास्तदाद्भुवन् ।
ब्रह्मन् साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवीकसाम् ॥ २७ ॥ एवमेत-
द्विजयोष्ठ देवी चैयं प्रसाद्यताम् । ततः समस्ता इन्द्राणीं देवा-
श्चाग्निपुरोगमाः । जञ्चुर्वचनमव्यग्रां लोकानां हितकान्यया ॥ २८ ॥

देवा जञ्चुः । त्वया जगदिदं सर्वं घृतं स्थावरजङ्गमम् । एक-
पक्षप्रसि सत्या च गच्छस्व नङ्गपं प्रति ॥ २९ ॥ क्षिप्रं त्वानभि-
कामय विनिगिष्यति पापकृत् । नङ्गपो देवि शक्रस्य सुरैश्वर्यमवा-
प्स्यति ॥ ३० ॥ एवं विनिययं कृत्वा इन्द्राणीं कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सत्रीडा नङ्गपं घोरदर्शनम् ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा ता नङ्गप-
श्चापि बयोरूपसमन्विताम् । समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहत-
चित्तनः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनीद्योगपर्वणि इन्द्राणीकालयाचने

एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

भव्य उवाच । अथ तामब्रवीद् दृष्ट्वा नङ्गपो देवराट् तदा ।
 तयाष्णामपि लोकानानहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥ भलस्र मां
 वरारोहे पतित्वे वरवर्षिणि । एवमुक्त्वा तु सा देवी नङ्गपिण
 पतिव्रता ॥ २ ॥ प्रावेपत भयोहिम्ना प्रवाते कदली यथा । प्रणम्य
 सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलि ॥ ३ ॥ देवराजमयोवाच
 नङ्गपं धोरदर्शनम् । कालमिच्छाम्यहं लब्धुं लक्षः कञ्चित् सुरे-
 श्वर ॥ ४ ॥ न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः ।
 तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५ ॥ ततोऽहं त्वामुप-
 स्थस्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एवमुक्तः स इन्द्राख्या नङ्गपः
 प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥

नङ्गप उवाच । एवं भवतु सुश्रीणि यथा मामिह भापसे ।
 ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ७ ॥ नङ्गपिण विदुष्टा
 च निश्चक्राम ततः शुभा । ब्रह्मस्यतिनिकेतं च सा जगाम यथ-
 स्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाद्याग्निपुरोगमा ।
 चिन्तयामासुरेकाद्याः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवदेवि न सङ्गम्य
 विष्णुना प्रभविष्णुना । जचुथैनं समुहिम्ना वाक्यं वाक्यविभारदाः
 ॥ १० ॥ ब्रह्मवध्यामिभूतो वै शक्र सुरगणेश्वरः । गतिश्च नस्त्वं
 दिव्यं पूर्वजो जगतः प्रभुः ॥ ११ ॥ रक्षार्थं सर्वभूताना विष्णु-
 लमुपजग्मिवान् । तदीर्येनिहते वृत्ते वासवो ब्रह्महत्याया ॥ १२ ॥
 इतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा
 दिवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १३ ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि
 वक्षिणम् । पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकयासनः ॥ १४ ॥
 पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभय । दुष्कर्मभिश्च नङ्गपो नाशं
 यास्यति दुर्मति ॥ १५ ॥ कञ्चित् कालमिमं देवा मर्षयध्वमत-
 न्द्रिता । अत्वा विष्णोः शुभा सत्यां वाणीं तामसृतीपमाम् ॥ १६ ॥
 ततः सर्वे सुरगणा सीपाध्याया सहस्रिभिः । यत्र शक्रो भयो-

दिनस्तं देवमुपवक्रमु ॥ १६ ॥ यथाश्रुमेध. सुमहात्महेन्द्रस्य
महात्मन । ववृते पावनाथं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १७ ॥ विभज्य
ब्रह्महत्यान्तु वृक्षेषु च नदीषु च । पर्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव
युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ स विभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वर ।
विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १९ ॥ अकम्पनङ्गपं
स्थानाद्दृष्ट्वा बलनिस्सदन. । तेजोघ्नं सर्वभूताना वरदानाञ्च दु-
सहम् ॥ २० ॥ तत शचीपतिर्देव पुनरेव व्यनश्यत । अदृश्य
सर्वभूताना कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २१ ॥ प्रनष्टे तु तत शक्रे
शची शोकसमन्विता । हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदु-
खिता ॥ २२ ॥ यदि दत्तं यदि द्रुतं गुरवस्तोपिता यदि । एक-
भर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २३ ॥ पुण्या चेमामहं
दिव्या प्रवृत्तासुत्तरायणे । देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यता मे
मनोरथ. ॥ २४ ॥ प्रयता च निशा देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात् सत्येन शोपश्रुतिमयाकरोत् ॥ २५ ॥ यवास्ते देव-
शानोऽसौ तं दिशं दर्शयस्व मे । इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन
दृश्यताम् ॥ २६ ॥

अथ उवाच । अथैना रूषिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुति ।
ता वयोरूपसम्पन्ना दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १ ॥ इन्द्राणी संप्र-
हृष्टात्मा सम्पूज्यैनामयाद्रवीत । इच्छामि क्षामहं शत्रुं कां हं
ब्रूहि वरानने ॥ २ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि द्वाप्यास्य उपश्रुतिश्चाहने
हादयोऽध्याय ॥ १२ ॥

च यत्नेन नियमेन च । दर्शयिष्यामि ते अक्रं देवं वृषनिस्सुदमम्
 ॥ ४ ॥ क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसप्तमम् । ततस्तां
 प्रहितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ॥ ५ ॥ देवारथान्यतिक्र-
 म्य पर्वतांश्च बह्वंस्ततः । हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्व-
 भागमत् ॥ ६ ॥ समुद्रञ्च समासाद्य बह्वयोजनविस्तृतम् । आस-
 साद् महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्सरो दिव्यं
 शुभं अकुनिभिर्हतम् । शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम्
 ॥ ८ ॥ तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत । पट्पदैरुप-
 गीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ९ ॥ सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी
 महती शुभा । गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ॥ १० ॥
 पद्मस्य भिक्षा नालञ्च विवेग सञ्चिता तथा । विस्तन्तुप्रविष्टञ्च
 तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपिणावस्थितं
 प्रभुम् । सुहृत्पथरा देवी बभूवोपश्रुतिय सा ॥ १२ ॥ इन्द्रं
 तुष्टाव चन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः । स्तूयमानस्ततो देवः अची-
 माह पुरन्दरः ॥ १३ ॥ किमर्थमसि सम्प्राप्ता विज्ञातश्च कथं
 लहम् । ततः सा कथयामास नङ्गपस्य विचेष्टितम् ॥ १४ ॥ इन्द्रहं
 त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः । दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामु-
 वाच शतक्रतो ॥ १५ ॥ उपतिष्ठेति स क्रूरः कालञ्च व्रतवान्मम ।
 यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशी ॥ १६ ॥ एतेन चाहं
 सम्प्राप्ता नूनं अक्र तवान्तिकम् । जहि रौद्रं महाबाहो नङ्गपं
 पापनियत्यम् ॥ १७ ॥ प्रजापत्यत्सनात्सनां दैत्यदत्तपसुदमम् ।
 तेज समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीन्द्रस्त्वे

वयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

। शब्द उवाच । एवमुक्तः स भगवान् यन्मया तां पुनरब्रवीत् ।
विक्रमस्य न कालोऽयं नङ्गपो बलवत्तरः ॥ १ ॥ विवद्वितञ्च
ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भाविनि । नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां
कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥ शुद्धं चैतच्चया कार्यं नास्मात्तव्यं शुभे क्वचित् ।
गत्वा नङ्गपमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३ ॥ ऋषियानेन द्विव्येन
मामुपैहि जगत्पते । एवं तव वधे प्रीता भविष्यामीति तं वद
॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा । एवमस्त्रि-
त्यथोक्ते नु जगाम नङ्गपं प्रति ॥ ५ ॥ नङ्गयस्तां ततो दृष्ट्वा सन्नितो
वाक्यमब्रवीत् । स्वागतं ते वरारोहे किङ्करोसि शुचिन्मिते ॥ ६ ॥
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि । तव कल्याणि
यत् कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७ ॥ न च ब्रौडा त्वया काव्या
सुश्रोणि मयि विश्वसे । सत्येन वै शपे देवि करिष्ये वचनं तवः ॥

मे सूचितं देवि त्वदशोऽस्मि वरानने ॥ १६ ॥ न ह्यल्पवीर्यो भवति
 यो वाहान् कुरुते मुनीन् । अहं तपस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्-
 प्रभुः ॥ १७ ॥ मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥ न मे क्रुद्धस्य
 पंथ्याग्नाः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते । चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य
 तेजो ह्यराम्यहम् ॥ १९ ॥ तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न
 संशयः । सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा । पश्य माहा-
 त्मप्रमत्ताकमृद्धिञ्च वरवर्णिनि ॥ २० ॥

शक्य उवाच । एवमुक्त्वा तु तां देवीं विस्मृत्य च वराननाम् ।
 विमाने योजयित्वा स ऋषीन्निजममास्थितान् ॥ २१ ॥ अब्रह्मस्थी
 बलोपेतो मत्तो मद्बलेन च । कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास
 तानृषीन् ॥ २२ ॥ नङ्गपीण विस्मृष्टा च वृहस्पतिमयाब्रवीत् ।
 समयोऽल्पावशीपो मे नङ्गपीणेह य. कृतः ॥ २३ ॥ अक्रं मृगय
 शीघ्रं त्वं मत्ताया. कुरु मे दयाम् । वाढमित्येव मगवान् वृह-
 स्पतिरुवाच ताम् ॥ २४ ॥ न भेतव्यं त्वया देवि नङ्गपाद्गुष्टचेतस ।
 न ह्येप स्यास्यति चिरं गत एव नराधमः ॥ २५ ॥ अधमंघ्नो
 महर्षीणा वाहनाच्च ततः शुभे । दृष्टिञ्चार्हं करिष्यामि विनाशा-
 यास्य दुर्मते. ॥ २६ ॥ अक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु
 ते । ततः प्रज्वाल्य विधिवञ्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ वृह-
 स्पतिर्महातेजा देवराजोपलक्ष्ये । इत्थाम्निं सोऽब्रवीद्राजन् अक्र-
 मन्विशतामिति ॥ २८ ॥ तस्माच्च मगवान् देवः स्वयमेव इत्ता-
 धनः । स्त्रीवेशमद्भुतं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ स दिशः
 प्रदिश्यथैव पर्वताश्च वनानि च । पृथिवीद्वान्तरिक्षञ्च विचित्वाथ
 मनोगतिः । निनेपान्तरमात्रेण वृहस्पतिसुपागमत् ॥ ३० ॥

अग्निरुवाच । वृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित् ।
 आप श्रेया सदा चाप. प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥ ३१ ॥ न मे तत्र

गतिर्ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तमब्रवीद्देवगुरुरपो विभ्र
महाद्युते ॥ ३२ ॥

अग्निरुवाच । नाप. प्रवेष्टुं शक्यामि चयो मेऽव भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३३ ॥ अङ्गो-
ऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्रमो लोहसुत्यितम् । तेषां सर्वत्रगन्तेजः स्वासु
योनिषु शान्यति ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैनोद्योगपर्वणि बृहस्पत्यग्निसंवादे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

बृहस्पतिरुवाच । त्वमग्ने सर्वदेवाना मुख त्वमसि हव्यवाद् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढयरसि साक्षिवत् ॥ १ ॥ त्वामाङ्गरेकं
कवयस्त्वामाङ्गस्त्रिविधं पुनः । त्वया त्वत्तं जगत्त्रेदं सद्यो नश्ये-
द्दुतायन ॥ २ ॥ ब्रह्मा तुभ्यं नमो विभ्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च श्राश्र्वतीम् ॥ ३ ॥ त्वमेवान्ने
हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः । यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च पर-
माध्वरे ॥ ४ ॥ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि
पुनः समिद्धः । त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवान्ने भवसि पुनः
प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ त्वामग्ने जलदानाद्भविद्युतश्च मनोपिणः । वहन्ति
सर्वभूतानि त्वत्तो निष्काम्य हेतयः ॥ ६ ॥ त्वयापो निहिताः
सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् । न तेऽस्यविदितं किञ्चित् विषु लोकेषु
पावक ॥ ७ ॥ स्वयोनिं भजते सर्वो विश्वापोऽविशङ्कितः । अर्हं
त्वां वदेयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८ ॥ एवं स्तुतो हव्य-
वाद् स भगवान् कविरुत्तमः । बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान् वाक्य-
मुत्तमम् । दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९ ॥

अथ उवाच । प्रविष्ट्वापस्तातो वङ्गिः ससमुद्रा सप्लुलाः ।

धाजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १० ॥ अथ तत्रापि
 पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ । अन्वपश्यत् स देवेन्द्रं विसमध्यगतं
 तदा ॥ ११ ॥ आगत्य च ततस्तुष्यं तमाचष्ट बृहस्पतिम् । अपु-
 मात्रेण वपुषा पद्मतन्त्राश्रितं प्रभुम् ॥ १२ ॥ गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः
 सञ्चितोऽथ बृहस्पतिः । पुराणैः कर्मभिर्द्वैवं तुष्टाव बलसूदनम्
 ॥ १३ ॥ महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया । शम्बरश्च
 बलशैव तयोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४ ॥ शतक्रतो विवर्द्धस्य सर्वान्
 शत्रून्निःसूदय । उत्तिष्ठ शक्र सम्मथ्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५ ॥
 महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो । अपां फेनं
 समासाद्य विष्णुतेजोऽतिवृंहितम् । त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देव-
 राज जगत्पते ॥ १६ ॥ त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्त्वया समं
 विद्यते नैह भूतम् । त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां
 महिमानं चकथ ॥ १७ ॥ पाहि सर्वान् सलोकांश्च महेन्द्र बल-
 माप्नुहि । एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्द्धत मनैः मनैः ॥ १८ ॥ स्वञ्चैव
 वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः । अन्नवीच्य गुरुं देवो बृहस्पति-
 श्ववस्थितम् ॥ १९ ॥ किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्वाष्ट्रो महासुरः ।
 वृत्रश्च सुमहाकायो वो वै लोकाननाशयत् ॥ २० ॥

बृहस्पतिरुवाच । नानुषो नङ्गुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।
 देवराज्यमनुषाप्त सर्वान्तो बाधते भृशम् ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच । कथञ्च नङ्गुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
 तपसा केन वा युक्तं किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच । देवा भीताः शक्रमकामयन्त त्वया त्यक्तं
 महदैन्द्रं पदं तत् । तदा देवा पितरोऽद्यर्षवश्च गन्धर्वमुखाश्च
 समेत्य सर्वे ॥ २३ ॥ गत्वाब्रुवन्नङ्गुषं तत्र शक्र त्वं नो राजा भव
 भुवनस्य गोप्ता । तानन्नवीन्नङ्गुषो नाम्नि शक्त आश्यायध्वं तपसा
 तेजसा माम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तेर्बर्हितयापि देवैराजाभवन्नङ्गुषो

घोरवीथीः । त्रैलोक्ये च प्राप्य राक्ष्यं महर्षीन् कृत्वा वाहान्
याति लोकान् दुरात्मा ॥ २५ ॥ तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा
त्वं पश्ये नङ्गपं वै कदाचित् । देवाय सर्वे नङ्गपं भृशार्त्ता न पश्यन्ते
गूढरूपायरन्तः ॥ २६ ॥

शुल्य उवाच । एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे बृहस्पतौ लोकपाल-
कुवेरः । वैवस्वतयैव यम पुराणो देवाय सोमो वरुणश्चाजगाम
॥ २७ ॥ ते वै समागम्य महेन्द्रमूर्च्छिष्ट्या लाष्ट्रो निहतयैव
दृक् । दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतञ्च पश्यामो वै निहतारिञ्च
शक्र ॥ २८ ॥ स तान् यथावच्च हि लोकपालान् समेत्य वै प्रीत-
मना महेन्द्रः । उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्रः सञ्चोदयिष्यन्नङ्गप-
स्यान्तरेण ॥ २९ ॥ राजा देवानां नङ्गपो घोररूपस्तत्र सञ्चं
दीयतां मे भवद्भिः । ते चाब्रुवन्नङ्गपो घोररूपो दृष्टीविपस्तस्य
विभीम इव ॥ ३० ॥ त्वं चेद्राजानं नङ्गपं पराजयेस्ततो वयं
भागमर्हामि शक्र । इन्द्रोऽब्रवीद्धवतु भवानपाम्पतिर्यमः कुवेरस्य
मयाभितेकम् ॥ ३१ ॥ सम्प्राप्नुवन्तुदा सञ्चैव दैवतैरिषुं जयामी
नङ्गपं घोरदृष्टिम् । ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं प्रयच्छ मञ्चं
भवत्सञ्चं करिष्ये ॥ ३२ ॥ तं प्राह शक्रो भविताग्रे तवापि
चैन्द्राग्रो वै भाग एको मद्भाक्रतो ।

शुल्य उवाच । एवं सञ्चिन्त्य भगवान् महेन्द्रः पाकयासन ।
कुवेरं सर्वयक्षाणां धनानाञ्च प्रभुं तथा ॥ ३३ ॥ वैवस्वतं पितृ-
णाञ्च वरुणज्ञाप्यपां तथा । आधिपत्यं ददौ शक्रः सञ्चिन्त्य
वरदस्तथा ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्रवस्त्रादिसंवादे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

शुभ्य उवाच । अथ सञ्चिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नङ्गपस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ १ ॥ तपस्वी तत्र भग-
वानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत । सोऽब्रवीदक्षेत्रं देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्हेति
भवान् ॥ २ ॥ विश्वरूपविनाग्निं ह्यत्रासुरवधेन च । दिष्ट्या च
नङ्गपो भद्रो देवराज्यात् पुरन्दर । दिष्ट्या चतारिं पश्यामि
भवन्तं बलसूदन ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच । स्वागतं ते महर्षिःस्तु प्रीतीऽहं दर्शनात्तव ।
पादमाचमनीयञ्च गामर्घ्यञ्च प्रतीच्छे मे ॥ ४ ॥

शुभ्य उवाच । पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तनम् । पर्यै-
शुक्लत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणार्पणम् ॥ ५ ॥ एतदिच्छामि भगवन्
कथ्यमानं हिजोत्तम । परिभ्रष्ट. कथं स्वर्गान्नङ्गपः पापनिश्चयः ॥ ६ ॥

अगस्त्य उवाच । शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरा-
त्मवान् । स्वर्गाद्गृष्टो दुराचारी नङ्गपो बलदर्पितः ॥ ७ ॥ अना-
र्त्ताय वहन्तस्तं नङ्गपं पापकारिणम् । देवर्षयो महाभागास्तथा
ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ८ ॥ पप्रच्छुर्नङ्गपं देव संभयं जयतां वर । य
इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता भन्ता वै प्रोक्षणे गवाम् ॥ ९ ॥ एते प्रमाणं
भवत उताहो नैति वाभव । नङ्गपो नैति तानाह तमसा मूढ-
चित्तनः ॥ १० ॥

ऋषय जचुः । अधर्मं संप्रवृत्तस्त्वन्धर्मं न प्रतिपद्यसे । प्रमाण-
मेतद्दत्ताकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ११ ॥

अगस्त्य उवाच । ततो विषदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्युश्रुत्वाङ्घ्रिं पादेनाधर्मयोजितः ॥ १२ ॥ तेनाभूद्वत-
तेजाय निःश्रीकश्च महौपतिः । ततस्तं सहसाविन्मवाचं भय-
पीडितम् ॥ १३ ॥ यस्मात् पूर्वं कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदृष्टं दृषयसि वै यच्च मूढेऽस्युश्रु पदा ॥ १४ ॥ यस्मापि ल-
गुपीशूढं ब्रह्मकल्याणं दुरासहान् । वाहान् कृत्वा वाहयसि

तेन स्वर्गाद्वतप्रभः ॥ १५ ॥ ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो मही-
तलम् । द्रवर्षिसहस्राणि सर्पस्रपधरो महान् ॥ १६ ॥ विच-
रिष्यसि पूर्वेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि । एवं भ्रष्टो दुरात्मा स
देवराज्यादरिन्दम ॥ १७ ॥ दिष्ट्या वद्वामहे यक्र हतो ब्राह्मण-
कण्ठकः । त्रिपिष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकान् शचीपते । जिते-
न्द्रियो जितामिवस्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १८ ॥

अथ उवाच । ततो देवा भयं तुष्टा महर्षिगणसंहताः ।
पितरथैव वचाथ भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १९ ॥ गन्धर्वा देव-
कन्याथ सर्वे चाप्सरसां गणाः । सरांसि सरितः शैलाः सागराथ
विशाम्यते ॥ २० ॥ उपागम्याद्रुवन् सर्वे दिष्ट्या वद्वंसि शत्रुहन् ।
हतथ नङ्गपः पापो दिष्ट्यागस्त्रेण धीमता । दिष्ट्या पापसमा-
हारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनीद्योगपर्वणि नङ्गपभ्रंशे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ उवाच । ततः यक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
द्विरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणेयुतम् ॥ १ ॥ पावकः समहा-
तेजा महर्षिद्य वृहस्पतिः । यमथ वरुणथैव कुबेरथ भनेश्वरः
॥ २ ॥ सर्वैर्देवैः परितृतः यक्रो वृत्रनिसूदनः । गन्धर्वैरप्सरो-
भिय चातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३ ॥ स समेत्य महेन्द्रास्था देवराजः
अतक्रतुः । मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४ ॥
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत । वरुण प्रददौ तस्मै अथ-
र्वाङ्गिरसे तदा ॥ ५ ॥ अथर्वाङ्गिरसो नाम वेदेऽस्मिन् वै भवि-
ष्यति । उदाहरणमेतच्च यत्रभागश्च लप्स्यसे ॥ ६ ॥ एवं

सम्पूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा । व्यसनीयन्महाराज देवराज
 शतक्रतुः ॥ ७ ॥ सम्पूज्य सर्वास्त्रिदशानृषींष्यापि तपोधनान् ।
 इन्द्रः प्रसूदितो राजा धर्मैणापालयत् प्रजा ॥ ८ ॥ एवं दुःख-
 मनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया । अज्ञातवासस्य कृतः शत्रूणां वध-
 काङ्क्षया ॥ ९ ॥ नात्र मन्युस्त्वया कार्या यत् क्षिप्तोऽसि महा-
 वने । द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिय महात्मभिः ॥ १० ॥ एवं
 त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत । वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तं
 शक्रः कौरवनन्दन ॥ ११ ॥ दुराचारस्य नङ्गपो ब्रह्मद्विष्ट पाप-
 चेतनः । अगस्त्यथापामिहतो विनष्टः शाश्वतो समाः ॥ १२ ॥
 एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन । क्षिप्रं नाशङ्गमिष्यन्ति
 कर्षदुर्योधनादयः ॥ १३ ॥ ततः सागरपर्यन्तां भीक्ष्यसे मेदिनी-
 मिमाम् । भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया ॥ १४ ॥
 उपाख्यानमिदं शक्रविजय वेदसम्मितम् । राज्ञा व्यूढेष्वनौकेषु
 श्यीतव्यं जयमिच्छता ॥ १५ ॥ तस्मात् संश्रवयामि त्वां विजये
 जयतां वर । संस्तूयमाना ब्रह्मन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १६ ॥
 क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् । दुर्योधनापरा-
 धेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १७ ॥ आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं
 नियत पठेत् । धृतपापा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ॥ १८ ॥
 न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः । नापदं प्राप्नुयात्
 काञ्चिद्दीर्घमायुश्च विन्दति । सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्
 पराजयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितो राजा शब्देन भरतर्षभ ।
 पूजयामास विधिवच्छ्रुत्वा धर्मभृता वर ॥ २० ॥ श्रुत्वा तु शब्द-
 वचनं कुन्तीपुत्रौ युधिष्ठिर । प्रत्युवाच महाबाहूर्मद्राजमिदं
 वच ॥ २१ ॥ भवान् कर्षस्य सारथ्यं करिष्यति न संशय । तस्य
 तेजोबध कार्यं कर्षस्यार्जुनसंभव ॥ २२ ॥

। शल्य उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्यामि तत् करिष्याम्यहं तव ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्त्वामन्त्र्य कौन्तेयाच्छृण्वी महा-
धिपस्तदा । जगाम सत्रलः श्रीमान् दुर्योधनमरिन्दम ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यगमने
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युयुधानस्ततो वीरः सल्लतानां महा-
रथः । महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तस्य
योधा महावीर्या नानादेशसमागता । नानाप्रहरणा वीराः
शोभयाञ्चक्रिरे बलम् ॥ २ ॥ परश्वधैर्भिन्दिपालैः शूलतोभरमुहरैः ।
परिघैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३ ॥ खड्गकार्मुक-
निर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि । तैलधौतैः प्रकाशद्भिः तद्शोभत वै
बलम् ॥ ४ ॥ तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च । बभूव
रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५ ॥ अक्षौहिणी तु सा सेना
तदा यौधिष्ठिरं बलम् । प्रविश्यान्तर्द्वेषे राजन् सागरं कुनदी
यथा ॥ ६ ॥ तथैवाक्षौहिणीं गच्छ चेदीनामपभो बली । धृष्ट-
क्रेतुसपागच्छत् पाण्डवानमितौजसः ॥ ७ ॥ मागधश्च जयत्सेनो
जरासन्धिर्महाबलः । अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत्
॥ ८ ॥ तथैव पाण्डुरो राजेन्द्रं सागरानूपवासिभिः । हृतो वद्ध-
विधैर्योधिषुं धिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९ ॥ तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्
बलसमागमे । प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवेशं बलवत्तदा ॥ १० ॥
द्रुपदस्याप्यभूत् सेना नानादेशसमागतैः । शोभिता पुरुषैः शूरैः
पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११ ॥ तथैव राजा मत्स्यानां विराटो
वाहिनीपतिः । पार्वतीयैर्महीपालै रञ्जित पाण्डवानिवात् ॥ १२ ॥

इत्येतस्य पाण्डूनां समाजम्मुर्महात्मनाम् । अर्चोहिण्यस्तु सप्तैता
 विविधध्वजसङ्गुलाः ॥ १३ ॥ युयुत्समानाः कुर्षभिः पाण्डवान् स-
 महर्षयन् । तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्षयन् ॥ १४ ॥ भग-
 दत्तो महीपालः सेनामर्चोहिणीं ददौ । तस्य चीनेः किरातैश्च
 काञ्चनैरिव संवृतम् ॥ १५ ॥ बभौ बलमनाष्टुष्ट कर्षिकारवर्न
 यथा । तथा भूरिश्रवाः शूरः प्रत्यथ कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ दुर्यो-
 धनमुपायातामर्चोहिण्या पृथक् पृथक् । कृतवर्मा च हार्हिक्यी
 भोजान्धकुक्कुरैः सह ॥ १७ ॥ अर्चोहिण्यैव सेनाया दुर्योधन-
 मुपागमत् । तस्य तैः पुरुषेव्याघ्रैर्वनमालार्धैर्बलम् ॥ १८ ॥
 अशोभत यथामत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः । जयद्रथमुखायान्ये सिन्धु-
 सीवीरवासिनः ॥ १९ ॥ आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवा-
 चक्षान् । तेषामर्चोहिणीं सेनां बह्वला विबभौ तदा ॥ २० ॥
 विधूयमानो वातेन बह्वरूप इवाम्बुदः । सुदक्षिणश्च काम्बोजो
 यवनैश्च शकैस्तथा ॥ २१ ॥ उपाजगाम कौरव्यमर्चोहिण्या विष्वा-
 म्यते । तस्य सेनासमावायः शलभानामिवावभौ ॥ २२ ॥ स च
 सम्प्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा । तथा मांदिप्रतीवासी
 नीलो लीलायुधैः सह ॥ २३ ॥ महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणा-
 मघवासिभिः । आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ॥ २४ ॥
 पृथगर्चोहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् । कैकेयाश्च नरव्याघ्राः
 सोडर्याः पञ्च पार्थिवाः ॥ २५ ॥ संहर्षयन्तः कौरव्यमर्चोहिण्या
 समाद्रवन् । ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥
 तित्तोऽग्र्याः सनवर्त्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ । एवमेकाद्ग्राहन्ताः
 सेना दुर्योधनस्य ताः ॥ २७ ॥ युयुत्समानाः कौन्तेर्यान् नाना-
 ध्वजसमाकुलाः । न हास्तिनपुरे राजन्त्रवकाशोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥
 राज्ञा स्वबलमुखानां प्राधान्येनापि भारत । ततः पञ्चनद्यैव
 कुत्क्षत्र कुचजाङ्गलम् ॥ २९ ॥ तथा रोहितजारण्यं मरुभूमिश्च

केवला । अहिच्छ्रवं कालवृटं गङ्गाकूलञ्च भारत ॥ ३० ॥ वारणां
 वाटधानञ्च यामुनश्चैव पर्वतः । एष द्विभः सुविस्तीर्णः प्रभृतधन-
 धान्यवान् ॥ ३१ ॥ बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संवृतः । तत्तु
 सैन्यं तद्यायुक्तं ददर्श स पुरोहितः । यः स पञ्चालराजेन प्रेषितः
 कौरवान् प्रति ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि मेनोद्योगपर्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने
 अष्टादशोऽध्यायः समाप्तञ्च मेनोद्योगपर्व ॥ १८ ॥

त्मभि ॥ ११ ॥ ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत् सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
 समैव कुरुभिः सार्वमिच्छन्ति कुरुयुद्धवाः ॥ १२ ॥ तेषाञ्च
 वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्व्योधनस्य च । अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्तराष्ट्रं
 सुहृष्मनाः ॥ १३ ॥ न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभि-
 सह । अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४ ॥
 यद्यापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति । स च हेतुर्न मन्तव्यो
 बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५ ॥ अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्मपुत्रस्य
 सङ्गताः । युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६ ॥
 अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः । सात्वकिर्भीमसेनश्च
 यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७ ॥ एकादशैताः पृतना एकतश्च समा-
 गताः । एकतश्च महाबाहुर्बहुर्बहुरूपो धनञ्जयः ॥ १८ ॥ यथा किरौटी
 सर्वाभ्य सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते । एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महा-
 द्युतिः ॥ १९ ॥ बहुलसङ्घे सेनानां विक्रमञ्च किरौटिनः । बुद्धिमत्स्वञ्च
 कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत को नरः ॥ २० ॥ ते भवन्ती यथाधमं यथासमय-
 मेव च । प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि पुरोहितवाक्ये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावह्नी महा-
 द्युतिः । सम्पूज्यै नं यथाकालं भीमो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिष्ट्या
 कुम्भलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते । दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या
 धर्मं च ते रताः ॥ २ ॥ दिष्ट्या च सन्धिकाभास्ते भ्रातरः कुरु-
 नन्दनाः । दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥ २ ॥
 भवता सत्यमुक्तान्तु एवमेतन्न संशयः । अतितीक्ष्णान्तु ते वाक्यं
 ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ३ ॥ असंशयं क्षीयितास्ते वने विद्ध च

वाण्डवाः । प्राप्ताय धर्मत सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ४ ॥ किरीटी
 बलवान् पार्यः कृतास्त्रय महारथः । को हि पाण्डुसुतं युद्धे
 विपहेत धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ अपि बलधरः साक्षात् किमुतान्ये
 धनुर्भृतः । त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ६ ॥
 भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिष्य मन्युना । दुर्योधनं समालोक्य
 कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ न तत्राविदितं ब्रह्मन् लोके भूतेन
 केनचित् । पुनरुक्तेन कित्तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ८ ॥ दुर्यो-
 धनार्थं यत्कुनिर्युते निर्जितवान् पुरा । समयेन गतोऽरण्यं पाण्डु-
 पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ न तं समयमादृत्य राज्यमच्छन्ति पैतृ-
 कम् । बलमायित्य मत्स्रानां पञ्चालानाञ्च मूर्खवत् ॥ १० ॥
 दुर्योधनो भयाद्दिग्भ्रु दद्यात् पादमन्ततः । धर्मतस्तु महीं
 कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ ११ ॥ यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं
 पितृपैतानहं पुनः । यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः
 ॥ १२ ॥ ततो दुर्योधनस्याहो वर्तन्तामकुतोभयाः । अधार्मिकीं
 तु मा बुद्धिं मौख्यात् कुर्वन्तु केवलाम् ॥ १३ ॥ अथ ते धर्ममुत्-
 श्लेष्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः । आसाद्येमान् कुरुक्षेत्रान् अरि-
 ष्यन्ति वचो भम ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । किन्तु राधेय वाचा ते कर्म तत् सार्त्तुमर्हसि ।
 एक एव यदा पार्यं पण्डुर्यान् जितवान् युधि ॥ १५ ॥ न चेदेवं
 करिष्यामो यदथ ब्राह्मणोऽब्रवीत् । ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्ष-
 यिष्याम पांशुकान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य
 च । अत्रभर्तारं च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अस्मद्विदितं
 वाक्यमिदं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य
 जगतस्तथा ॥ १७ ॥ चिन्तयित्वा तु पार्येभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्ज-
 यम् । स भवान् प्रतियास्य पाण्डवानेव मा चिरम् ॥ १८ ॥

तं सतकृत्य च कौरव्य प्रेषयामास पाण्डवान् । समामध्ये समाह्वय-
सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयाह्वाने

विंशोऽध्याय ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्राप्तानाहु सञ्जय पाण्डुपतानुपप्रव्ये तान्
विलानीहि गत्वा । अजातशत्रु च सभाजयेथा दिष्ट्या न ह्यस्थान-
मुपस्थितस्त्वम ॥ १ ॥ सर्वान् वदे सञ्जय स्वस्तिमन्त कृच्छ्र वास-
मतेदर्हा निरुष्य । तेषा भ्रान्तिर्विद्यतेऽन्मासु शीघ्रं मिथ्योपेता-
नामुपकारिणा सताम् ॥ २ ॥ नाहं क्वचित् सञ्जय पाण्डवाना
मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जालपश्यम् । सर्वा श्रिय ह्यात्मवीर्य्येण लब्धा
पर्याकार्यं प्राण्डवा मच्चमेव ॥ ३ ॥ दीपं ह्येषा नाध्यगच्छं परी-
प्सन्नित्य कश्चिद्येन गर्हाम पार्थान् । धर्मार्थाभ्या कर्म कुर्वन्ति
नित्यं सुखप्रिये नानुरुध्यन्ति कामात् ॥ ४ ॥ धर्मं शीत क्षुत्पिपासे
तथैव निद्रा तन्द्री क्रोधहृषीं प्रमादम् । धृत्वा चैव प्रज्ञया चामि-
भूय धर्मार्थयोगात् प्रीतयन्ति पार्था ॥ ५ ॥ त्यजन्ति मित्रेषु
धनानि काले न सवासाञ्जीर्यति तेषु मैत्री । यथार्हमानार्थकरा
हि पाथोस्तेषा देष्टा नास्वाजमीडस्य पचे ॥ ६ ॥ अन्यत्र पापा-
हिपमानन्दबुद्धेर्दुर्व्योधनात् क्षुद्रतराश्च कर्णात् । तेषा हीमौ
हीनसुखप्रियाणा महात्मना बर्हयतो हि तेज ॥ ७ ॥ उत्थान-
वीर्य्यं सुखमेधमानो दुर्व्योधन सुकुत मन्यते तत । तेषा भाग
यच्च मन्येत बाल शक्य हर्तु जीवना पाण्डवानाम् ॥ ८ ॥ यस्या-
र्जुन पदवी केशवश्च वृकोदर सात्यकोऽजातशत्रो । माद्रीपुत्रौ
सञ्जयाद्यापि यान्ति पुरा युडांत साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९ ॥ स
ह्येवैक पृथिवी सत्यमाची गाण्डीवधन्वा प्रणुदिद्रथस्य । तथा

जिष्णु- क्लेशवोऽप्यप्रधृष्टो लोक्त्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥१०॥ तिष्ठेत
 कस्तस्य मर्त्यं पुरस्ताद्य सर्वलोकेषु वरेण्य एकः । पर्जन्यघोषान्
 प्रवपच्छ्रुतौषान् पतद्भ्रसद्भानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११ ॥ दिशं क्षुदी-
 चीमपि चोत्तरान् कुक्षन् गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय । धनं
 चैषामाहरत सव्यसाची सेनानुगान् द्राविडांश्चैव चक्रे ॥ १२ ॥
 यथैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
 उपाहरत फाल्गुनो जातवेदसे यग्नो मानं वर्द्धयन् पाण्डवानाम्
 ॥ १३ ॥ * गदाभृतां नास्ति समोऽद्य भीमावस्थारोहो नास्ति
 समश्च तस्य । रथेऽर्जुनादाङ्गरहीनमेनं बाह्योर्वलेनायुतनाग-
 वीर्यम् ॥ १४ ॥ सुगिञ्चितः कृतवैरस्तरस्त्री दहेत क्रुद्धस्तरसा
 धार्तराष्ट्रान् । सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि
 साक्षात् ॥ १५ ॥ सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुगिञ्चितौ भातरौ
 फाल्गुनेन । श्येनौ यथा पक्षिपूगान् रुजन्तौ माद्रीपुत्री शेषयतो
 न शत्रून् ॥ १६ ॥ एतदृबलं पूर्णमस्माकमेवं यत् सत्यं तान् प्राप्य
 नास्तीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्त्री धृष्टद्युम्नः पाण्ड-
 वानामिद्वैक ॥ १७ ॥ सद्दामात्य- सोमकानां प्रवर्द्ध- सन्यक्तात्मा
 पाण्डुवार्थं श्रुतो मे । अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो येषां स स्या-
 दग्रणीर्त्विष्णिसिंहः ॥ १८ ॥ सहोपितथरितार्थो वय-स्थो मत्सेत्र-
 यानामधिपो वै विराट् । स वै सपुत्रः पाण्डुवार्थं च शश्वद्यु-
 धिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ॥ १९ ॥ अवरुद्धा बलिनः कैकयिभ्यो
 महेष्वासा भ्रातर पञ्च सन्ति । कैकयिभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
 युदायिनयानुवसन्ति पार्थान् ॥ २० ॥ सर्वे च वीराः पृथिवी-
 पतीनां समानीता- पाण्डुवार्थं निविष्टा । शूरानर्हान् मक्तिमतः
 शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजम् ॥ २१ ॥ गिर्या-
 थया दुर्गनिवासिनश्च योधा पृथिव्या कुलजाश्च वृद्धा । स्नेच्छाश्च
 नानायुधवीर्यवन्त समागता- पाण्डुवार्थं निविष्टा ॥ २२

पाण्डव राजा समितौन्द्रकल्पो युधि प्रवीरैर्वृद्धभिः समेतः ।
 समागतः पाण्डुवार्थं महात्मा लोकाप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २३ ॥
 अस्त्रं श्रोणादर्जुनाहासदेवात् कृपाङ्गीष्माद्येन वृतं शृणोमि । चन्तं
 कार्ष्णिं प्रतिममाङ्गरेरुं स सात्यकिः पाण्डुवार्थं निविष्टः ॥ २४ ॥
 उपाश्रितायेदिकक्षप्रकाशं सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः । तेषां
 मध्ये सूर्यमिवातपन्तं त्रियावृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २५ ॥
 अस्तमनीयं युधि मन्यमानो जघां कर्पतां घेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
 सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसन्नं कृष्णस्तरसा संमर्द्धं ॥ २६ ॥
 यशोमानो बर्हयन् पाण्डवानां घुराभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य ।
 यस्य सर्वे बर्हयन्ति स मानं क्रूरपराजप्रमुखाः नरेन्द्राः ॥ २७ ॥
 तन्मसृष्टं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णाम् । सम्प्राद्रव-
 येदिपतिं विहाय सिंहं दृष्ट्वा क्षत्रमृगा इवान्ये ॥ २८ ॥ यस्तं
 प्रतीपस्तरसा प्रत्युद्दीयादाशंसमानो हैरथे वासुदेवम् । सोऽशित
 कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेवोन्मथितः कर्षिंकारः ॥ २९ ॥ परा-
 क्रमं मे यद्वेदयन्त तेषामर्थं सञ्जय केशवस्य । अनुस्मरंस्तस्य
 कर्माणि विष्णोर्गावग्लप्ते नाधिगच्छामि यान्तिम् ॥ ३० ॥ न
 ज्ञातु ताच्छत्रुस्य सहेत तेषां संख्याद्यणीर्षिंशिंसिंहं । प्रवे-
 पते मे शूद्रयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३१ ॥ न चेदृ-
 गच्छेत्सङ्गरं मन्दबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्मं तदा सुतो मे । नो चैत्
 कुक्षन् सञ्जय निर्हेहेतामिन्द्रो विष्णुर्देवसेना यथैव ॥ ३२ ॥ मतो
 हि मे शक्रसमो धनञ्जयः समातनो वृषिावीरस्य विष्णुः । धर्मा-
 रामो ह्यीनिप्रवस्तरस्त्री कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ॥ ३३ ॥
 दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी नो चेत क्रुद्धः प्रदहेद्वार्तराष्ट्रान् । नाहं
 तथा अर्जुनाहासदेवाङ्गीमाहायि यमयोर्वा विभेमि ॥ ३४ ॥ यथा
 राघः क्रोधहीनस्य स्रुतं मथोरहं भीतकरः सदैव । महातपा
 ब्रह्मवर्षेण युक्तः सङ्गल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ॥ ३५ ॥ तस्य

क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमक्षय्य भीत । स
 गच्छुः शीघ्रं प्रहितो रथेन पञ्चालराजस्य चमूनिवेशनम् ॥ ३६ ॥
 अजातशत्रुं कुशलं स पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदस्वम् । जना-
 र्हेनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ॥ ३७ ॥
 अनामयं महचनेन पृच्छेर्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः । न
 तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यात् कुन्तीपुत्री वासुदेवस्य सूत ॥ ३८ ॥
 प्रियशैषामात्मसमंयं कृष्णो विहांशैषां कर्मणि नित्ययुक्तः । समा-
 नीतान् पाण्डवान् सञ्जयांश्च जनार्हेनं युयुधानं विराटम् ॥ ३९ ॥
 अनामयं महचनेन पृच्छेः सर्वास्तथा द्रौपद्यांश्च पञ्च । यद्यत्तत्र
 प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्येया भारतानां हितञ्च । तत्तद्वापिथाः
 सञ्जय राजमध्ये न भृच्छेर्घृतेन च युद्धहेतुः ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि धृतराष्ट्रकथायां
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । राज्ञस्तु वचनं शुक्ला धृतराष्ट्रस्य
 सञ्जयः । उपप्रव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजस ॥ १ ॥ स तु
 राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अभिवाच्य ततः पूर्वं
 सूतपुत्रीऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ गावल्गाणि सञ्जयः सूतसुरजात-
 यत्सु भवद्भ्यः प्रतीतः । द्रिष्ट्वा राजस्वामरोगं प्रपश्ये सहायवन्तञ्च
 महैन्द्रकल्पम् ॥ ३ ॥ अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो वृद्धो राजा
 धृतराष्ट्रो मनीषी । कश्चिद्धीमं कुशली पाण्डवाग्रो घनसञ्जयस्तौ
 च माद्रीतनूजौ ॥ ४ ॥ कश्चित् कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता
 वीरपत्नी सपुत्रा । मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्वमिष्टान् कामान्
 भारतं स्वस्तिकाम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गावल्गाणे सञ्जय स्वागतं ते प्रीयामहे

वयं दर्शनेन । अनामयं प्रतिजाने तवाहं सदानुजे कुशली चास्मि
 विदन् ॥ ६ ॥ चिरादिद् कुशलं भारतस्य शुक्ला राष्ट्र कुशवदस्य
 सूत । मन्ये साक्षाद्दृष्टमच्च नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वा सञ्जय प्रीतियोगात्
 ॥ ७ ॥ पितामहो न स्वविरो मनस्वी महाप्राज्ञ सर्वधर्मोप
 पन्नः । स कौरव्यं कुशली तात भीष्मो वयापूर्वं वृत्तिरख्यस्य
 कश्चित् ॥ ८ ॥ कश्चिद्राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो भैचित्रवीर्यं कुशली
 महात्मा । महाराजो वाह्निक प्रातिपद्य कश्चिद्दिवान् कुशली
 सूतपुत्र ॥ ९ ॥ स सोमदत्त कुशली तात कश्चिद्भूरिच्यवा सत्य
 सन्ध शल्य । द्रोण सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेश्वासा कश्चिद्वेते
 ऽप्यरोगा ॥ १० ॥ सर्वं कुशभ्य स्मृहयन्ति सञ्जय धनुर्देरा ये
 पृथिव्या प्रधाना । महाप्राज्ञा सर्वं यास्वावदाता धनुर्भृता
 मुख्यतमा पृथिव्याम् ॥ ११ ॥ कश्चिन्मान तात लभन्त एते धनु-
 र्भृत कश्चिद्वेतेऽप्यरोगा । येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
 महेश्वास शीलवान् द्रोणपुत्र ॥ १२ ॥ वैश्यापुत्र कुशली तात
 कश्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सु । वसुधोऽमात्य कुशली तात
 कश्चित् सुयोधनो यस्य मन्दो विधेय ॥ १३ ॥ स्त्रियो वृद्धा
 भारताना जनन्यो महानस्यो दासभार्याश्च सूत । बध्व पुत्रा
 भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कश्चिदप्यव्यलीका ॥ १४ ॥ कश्चि
 द्राजा ब्राह्मणाना यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् । कश्चि
 द्वायान्नामकान् धार्तराष्ट्रो द्विजातीना सञ्जय नोपहन्ति ॥ १५ ॥
 कश्चिद्राजा धृतराष्ट्र सपुत्र उमेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान् वै । स्वर्गस्य
 कश्चिन्न तथा वर्त्मभूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिम् ॥ १६ ॥ एत-
 ष्चोत्तियोत्तम जीवलोके शुक्ल प्रजाना विहित विधाया । ते
 चिद्द्रोण न नियच्छन्ति मन्दा कुतस्तो नाभो भविता कौरवाणाम्
 ॥ १७ ॥ कश्चिद्राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो बुभूषते । वृत्तिमेमात्यवर्गं ।
 कश्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति सृष्टद्रूपा दुर्हृदयैकमत्यात ॥ १८ ॥

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
 द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो नाम्नासु पापानि वदन्ति कच्चित् ॥२०॥
 कच्चिद्राजानं धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्व एव । कच्चिद् द्वा
 दस्युसङ्घान् समेतान् अरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतु ॥ २१ ॥ मौर्वी-
 भुजाग्रप्रहितान् अ तात दीधूयमानेन धनुर्गुणेन । गाण्डीवसक्तान्
 स्तनयिन्न घोषानजिह्वागान् कच्चिदनुसरन्ति ॥ २२ ॥ न चापश्यं
 कच्चिद्दहं पृथिव्यां योधं समं चाधिकह्यार्जुनेन । यस्यैकपट्टि-
 निर्गितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः सम्मती हस्तवाप ॥ २३ ॥ गदा-
 पाणिभीमसेनस्तरस्त्री प्रवेपयच्छ्वसुसङ्घाननीके । नागः प्रभिन्न
 इव नडुल्लेषु चङ्गम्यते कच्चिदेनं अरन्ति ॥ २४ ॥ माद्रीपुत्रः सह-
 दिवः कलिङ्गान् समागतानजयइन्तकूरे । वामेनास्यन् दक्षिणे-
 नैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं अरन्ति ॥ २५ ॥ पुरा जेतुं नकुलः
 प्रेषितोऽयं शिवींस्त्रिगुप्तान् सुञ्जय पश्यतस्ते । दिशं प्रतीचीं
 वशमानयन्ते माद्रीसुतं कच्चिदेनं अरन्ति ॥ २६ ॥ परामवो हत-
 वने य आसीद्भुम्बन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् । यत्र मन्दाच्छ्वसुवशं
 प्रयातानमोषयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २७ ॥ अहं पयादर्जुनमभ्य-
 रत्तं माद्रीपुप्रौ भीमसेनोऽप्यरत्तत् । गाण्डीवभृच्छ्वसुसङ्घानुदस्य
 स्वख्यागमत् कच्चिदेनं अरन्ति ॥ २८ ॥ न कर्मणा साधुनैकेन
 नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय । सर्वात्मना परिणेतुं वयञ्चेन
 शक्नुमो धृतराष्टस्य पुत्रम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जयव्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने

दाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । यथात्य मे पाण्डव तत्तथैव कुरुन् कुरु-
 येष्ठजनञ्च पृच्छसि । अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुर्येष्ठान्

पृच्छसि प्रार्थं यांस्त्वम् ॥ १ ॥ सन्त्येव वृद्धा साधवो धार्तराष्ट्रं
 सन्त्येव पापा. पाण्डव तस्य विद्धि । दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्त-
 राष्ट्रं कुतो दद्यांहीपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥ यद्युष्माकं वर्त्तते-
 सोनधर्म्यमद्गुणेषु दुग्धवत्तन्न साधु । मित्रघ्नोक् स्याद्धृतराष्ट्रः
 सपुत्रो युष्मान् द्विपन् साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३ ॥ न चानुजानाति
 भ्रमञ्च तप्यते शीघ्रत्यन्तः स्यविरोऽजातशत्रो । शृणोति हि ब्राह्म-
 णानां समेत्य मित्रद्रोहं पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४ ॥ अरन्ति
 तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोय युधां प्रशोतुः । समुत्कृष्टे
 दुन्दुभिश्चक्रमष्टे गदापाणिं भीमसेनं अरन्ति ॥ ५ ॥ माद्रीसुतौ
 चापि रणाजिरेषु सर्वा दिशः सम्पतन्तौ अरन्ति । सेना वर्षन्तौ
 शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दुष्प्रकम्पौ ॥ ६ ॥ न त्वेव मन्ये
 पुरुषस्य राजन्ननागतं श्रायते यद्भविष्यम् । त्वञ्चेत्तथा सर्वधर्मो-
 पपन्न प्राप्तं क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७ ॥ त्वमेवैतत् सर्वमतश्च
 भूय समीकुर्या. प्रश्रयाजातशत्रो । न कामार्थं सन्त्यजेयुर्हि
 धर्मं पाण्डो सुता सर्व एवेन्द्रकल्पा ॥ ८ ॥ त्वमेवैतत् प्रश्रया-
 जातशत्रो समीकुर्या धीन शर्माप्नुयुस्ते । धार्तराष्ट्रा पाण्डवाः
 सञ्जयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निहृष्टा नरेन्द्रा ॥ ९ ॥ यन्माब्रवीद्धृत-
 राष्ट्रो निशायामजातशत्रो वचनं पिता ते । सहामात्यः सह-
 युवश्च राजन् समेत्य ता वाचमिमा निबोध ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जयवचनपर्वणि सञ्जयवाक्ये
 तयोर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । समागता पाण्डवा सञ्जयाश्च जनार्दनो
 युयुधानो विराट । यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुमिष्टं गावह्मणैर्ब्रूहि
 तत् स्मृतपुत्र ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । अजातशत्रुश्च सुकोदरश्च धनञ्जयं माद्रवती-
सुतौ च । आमन्त्रये वासुदेवश्च शौरिं युयुधानं चिकितानं विराटन्
॥ १ ॥ पञ्चालानामधिपञ्चैव वृद्धं वृष्टद्युम्नं पार्षतं यात्रसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरूणाम्
॥ २ ॥ अमं राजा वृतराष्ट्रोऽभिनन्दनयोजयत्तरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ३ ॥
सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन माह्वेनार्जवेन । कुले
जाता ह्यनृशंसा वदान्या स्त्रीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ४ ॥
न युच्यते कर्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भोमसेनाः ।
उद्धासते ह्यञ्जनविन्दुवत्तच्छुभ्रे वस्त्रे यद्भवेत् किल्बिषं वः ॥ ५ ॥
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः । क-
स्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन् पराजयो यत्र समो जयय ॥ ६ ॥
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं ते वै पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।
सपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वैभवः स्यात् ॥ ७ ॥
ते चैत् कुरूननुषिष्याथ पार्था निर्णीय सर्वान् द्विपतो निगृह्य ।
समञ्च वस्तञ्जीवितं मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधेन साधु ॥ ८ ॥
को ह्येव युष्मान् सह केयवेन सचेकितानान् पार्षतवाङ्मगुप्तान् ।
असात्यक्रीन् विपहेतेह जेतुं लब्ध्वापि दिवान् सचिवानपीन्द्रः ॥ ९ ॥
को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तान्प्रवृत्त्यान्ना शत्यकृपादिभिश्च ।
रणे विजेतुं विपहेत राजन् राधेयगुप्तान् सह भूमिपालैः ॥ १० ॥
महद्बलं घातैराष्ट्रस्य राष्ट्रः को वै शक्तो हन्तुमर्चीयमाणं ।
सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किल्बित्
॥ ११ ॥ कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्मायं कर्म कुर्याथ
पार्थाः । सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पञ्चालानामधिपं चैव
वृद्धम् ॥ १२ ॥ कृताञ्जलिः शूरणं वः प्रपद्ये कथं खस्ति स्यात्
कुरुक्षेत्रानाम् । न श्चेवमेवं यचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु

किञ्चिन्न कुर्यात् ॥ १३ ॥ प्राणान् ददौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
दितदिदत् साधनाथं ब्रवीमि । एतद्राघो भीष्मपुरोगमस्य मतं
यदः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वणि संस्रययानपर्वणि संस्रयवाक्ये

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कां नु वाचं संस्रय मे शृणोषि युद्धे पिपी-
थेन युद्धादिभेदि । अयुद्धं वै तात युद्धाहरीयः कस्तन्नय्या जातु
युध्येत सूत ॥ १ ॥ ; अकुर्वतयेत् पुरुषस्य संस्रय सिध्येत सङ्कल्पो
मनसा यं यमिच्छेत । न कर्म कुर्याद्विदितं वै ममेतदन्यत्र युद्धाद्-
वद्ग यल्लक्ष्यः ॥ २ ॥ कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत् को देव-
शप्तो हि वृणीत युद्धम् । सुखैषिण कर्म कुर्वन्ति पार्था धर्माद-
हीनं यच्च लोकस्य पथ्यम ॥ ३ ॥ धर्मोदयं सुखमाशंसमानाः
कच्छोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् । सुखं मेप्सुर्विजिघांसस्य दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ॥ ४ ॥ कामाभिध्या स्वशरीरं
दुनोति यथा प्रसक्तो न करोति दुःखम् । यथेध्वमानस्य समिद्ध-
तेजसो भूयो बलं वर्द्धति पावकस्य ॥ ५ ॥ कामार्थलाभेन तथैव
भूयो न तप्यते सर्पिषीवान्निरिहः । सम्पश्येभं भोगचयं महान्तं
सहस्राभिमर्धुतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणा
नाश्रेयान् वै गीतमब्ध् शृणोति । नाश्रेयान् वै सेवते माल्यगन्धान्
चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ॥ ७ ॥ नाश्रेयान् वै प्रावारान् सन्निवस्ती
कथं तस्मात् संप्रणयेत् कुरुभ्य । अत्रैव स्याद्बुधस्येप काम-
प्राय शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ८ ॥ स्वयं राजा विप्रमस्यः परेषु
सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु । यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा
परेषामपि सोऽभ्युपैतु ॥ ९ ॥ आसन्नमग्निन्तु निदासकाले गन्धौर

कक्षे गहने विदुष्य । यथा वृहं वायुवशेन शोचित् क्षेमं सुसुचुः
 शिशिरव्यपाये ॥ १० ॥ आप्तैश्चर्यो घृतराष्ट्रोऽद्य राजा लालयते
 सञ्जय कस्य हेतोः । प्रष्टुञ्च दुर्बुद्धिमनार्ज्जवे रतं पुत्रं मन्दं मूढ-
 ममन्त्रिणान्तु ॥ ११ ॥ अनाप्तवचाप्ततमस्य वाचः सुयोधनो विदुर-
 स्यावमन्य । सुतस्य राजा घृतराष्ट्रः प्रियैषी सन्बुध्यमानो विश-
 तेऽधर्ममेव ॥ १२ ॥ मेधाविनं ध्वर्थकामं कुरूणां बद्धश्रुतं वाग्मिनं
 श्रीलवन्तम् । स तं राजा घृतराष्ट्रः कुरुभ्यो न सञ्चार विदुरं
 पुत्रकान्यात् ॥ १३ ॥ मानघ्नस्यासौ मानकामस्य चिथोः सं-
 न्निगद्यार्थधर्मातिगस्य । दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो
 दौर्हदैर्भावितस्य ॥ १४ ॥ अनेयस्यायेवसो दीर्घमन्योर्मिवद्रुचः
 सञ्जय पापबुद्धेः । सुतस्य राजा घृतराष्ट्रः प्रियैषी प्रपश्यमानः
 प्राजहादधर्मकामौ ॥ १५ ॥ तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभून्मतिः
 कुरूणामागतः स्यादभावः । काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो न
 विन्दते यद्घृतराष्ट्रात् प्रशंसाम् ॥ १६ ॥ चतुर्थ्यदा नान्ववर्तन्त
 बुद्धिं कृच्छं कुरून् सूत तदाभ्याजगाम । यावत् प्रशानन्ववर्तन्त
 तस्य तावत्तेषां राष्ट्रद्विर्वभूव ॥ १७ ॥ तदर्थं लुब्धस्य निबोध
 मेऽद्य ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत । दुःशासनः शकुनिः सूत-
 प्रवो गावत्वाणे पश्य सम्भोहमस्य ॥ १८ ॥ सोऽहं न पश्यामि
 परीक्षमाण कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम । आप्तैश्चर्यो
 घृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रत्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १९ ॥ आशंसते
 वै घृतराष्ट्रः सपुत्रो महारान्ध्रमसपत्रं पृथिव्याम् । तस्मिन् धमः
 केवलो नोपलभ्यः सर्वं स्वकं महतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २० ॥ यत्तत्
 कर्षो मन्यते पारशीयं युद्धे षट्हीतायुधमर्जुनं वै । आसंय युद्धानि
 पुरा महान्ति कथं कर्षो नाभवहीप एषाम् ॥ २१ ॥ कर्षश्च
 जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च । अन्ये च ये
 कुरवस्तव सन्ति यद्यार्जुनान्नाख्यपरो धनुर्धरः ॥ २२ ॥ जानन्ते

तत कुरवः सर्वे एवं धी चाध्यन्ते भूमिपालाः समेताः । दुर्योधने
 राज्यमिहाभवद्यथा अरिन्दमे फाल्गुने विद्यमाने ॥ २३ ॥ तेनानु-
 बन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः प्रकथं हर्तुं पाण्डवाना ममत्तम् । किरी-
 टिना तालमात्रायुधेन तद्देहिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २४ ॥ गाण्डीव-
 विस्कारितघट्टमाजावशृण्वाना धार्तराष्ट्रा धियन्ते । क्रुद्धं न
 चेहीक्षते भीमसेन सुयोधनेन मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २५ ॥ इन्द्रोऽप्ये-
 तन्नोत्सहेत्तात हर्तुंमैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने । धनञ्जये
 नकुले चैव सूत तथा वीरे सहट्टेव सहिष्याौ ॥ २६ ॥ स चेदितां
 प्रतिपद्येत बुद्धिं ब्रह्मो राजा सह पुत्रेण सूत । एवं रणे पाण्डव
 कोपद्गधा न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २७ ॥ जानामि त्वं
 क्लेशमस्मासु वृत्तं त्वा पूजयन् संजयार्हं क्षमेयम् । यच्चास्माक
 कौरुभूतपूर्वं या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २८ ॥ अद्यापि
 तत्तत्र तथैव वर्ततां भ्रान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्य । इन्द्र-
 मस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो वच्छतु भारताग्रतः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सप्तमयानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

संजय उवाच । धर्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा लोके श्रुता
 दृश्यन्ते चापि पार्थ । महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं सम्पशंस्त्व
 पाण्डव मा व्यनीनय ॥ १ ॥ न ते भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धात् प्रय-
 च्छेरेस्तुभ्यमजातश्रवो । भैक्ष्येण चर्यामन्त्रकवृष्णिराज्ये ये यो
 मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २ ॥ अल्पकालं जीवितं यन्ननुष्ये
 महाश्रावं नित्यदु खं चलञ्च । भूयञ्च तद्यशसो नानुरूपं तस्मात्
 पाप पाण्डव मा कृथास्त्वम् ॥ ३ ॥ कामा मगुप्यं प्रसजन्त एते
 धर्मस्य धी विघ्नमूल नरेन्द्र । पूर्वं नरस्तज्जतिमान् प्रणिघ्नन् लोकि

प्रयत्नां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४ ॥ निवन्धनी ध्यैर्यत्तथा च पार्थ तामि-
 च्छृतां बाध्यते धर्म एव । धर्मस्तु यः प्रवृणोति स बुद्धः कामे गृह्ये
 हीयतेऽर्थाङ्गुरोधात् ॥ ५ ॥ धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं महा-
 प्रतापः सवितिव भाति । हीनो हि धर्मैण महीमपीमां लब्ध्वा
 नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६ ॥ वेदोऽधीतसरितं ब्रह्मचर्यं ब्रह्म-
 रिष्ठं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् । परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा
 दत्तो वर्षपूगं सुखिभ्यः ॥ ७ ॥ सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं योगा-
 भ्यासे यो न करोति कर्म । वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं दुःखं
 श्येते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८ ॥ एवं पुनर्ब्रह्मचर्याप्रसक्तो हित्वा धर्मं
 यः प्रकरोत्यधर्मम् । अयद्दधत् परलोकाय मूढो हित्वा देहं
 तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९ ॥ न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्वमुत्र पुण्यानां
 वाप्यथवा पापकानाम् । पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं यथाचैनमतु-
 याल्येव कर्त्ता ॥ १० ॥ न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं यदापृतं
 गन्धरसोपपन्नम् । अन्वाहार्यैर्पूतमदक्षिणेषु तथाक्षपं कर्म
 विख्यायते ते ॥ ११ ॥ इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं न वै किञ्चित्
 क्रियते प्रेत्य कार्यम् । तदा कृतं पारलोक्यञ्च कर्म पुण्यं महत्
 सद्भिरतिप्रशस्तम् ॥ १२ ॥ जहाति मृत्युञ्ज जरां भयञ्च क्षुत्-
 पिपासे मनसयाप्रियाणि । न कर्त्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चिदन्यत्र
 वै चेन्द्रियप्रीणनादि ॥ १३ ॥ एवं रूपं कर्मफलं नरेन्द्र मात्रावता
 हृदयस्य प्रियेण । स क्रोधजं पाण्डव हर्षजञ्च लोकावुभौ मा
 प्रहासीथिराय ॥ १४ ॥ अन्तं गत्वा कर्मणां मा प्रजंघ्या सत्यं
 दमद्वार्लवमानुषस्यम् । अश्वमेधं राजसूयं स वेष्टा पापस्यान्तं
 कर्मणां मा पुनर्गाः ॥ १५ ॥ तच्चेदेवं देपरूपेण पार्थाः करिष्यध्वं
 कर्म पापं विराय । निवसध्वं वर्षपूगान् वनेषु दुःखं वासं पाण्डवा
 धर्म एव ॥ १६ ॥ अप्रव्रज्ये मा स हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्-
 वलं श्येतादानीत् । नित्यञ्च वश्या रुचिवास्तवेमे जनाहीनो युयु-

धानय वीर ॥ १७ ॥ मत्स्यो राजा रुक्मरथ सपुत्र प्रहारिभि
 सह पुत्रैर्विराट् । राजानय धी विजिता पुरस्तात्त्वामेव ते
 सयथेषु समस्ता ॥ १८ ॥ महासहाय प्रतपन् बलस्थ पुरस्कृतो
 वासुदेवार्जुनाभ्याम् । वरान् हनिष्यन् हिपतो रङ्गमध्ये व्यनेषथा
 धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९ ॥ बलङ्गस्माद्दृष्टित्वा परस्य निजान्
 कस्मात् कर्षयित्वा सहायान् । निरुथ कस्मादर्पपूगान् वनेषु
 युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २० ॥ अप्राज्ञो वा पाण्डव युध्य
 मानो धर्मज्ञो वा भूतिभयोऽभ्यर्षेति । प्रज्ञावान् वा बुध्मानोऽपि
 धर्मं संस्तम्नाद्वा सोऽपि भूतैरर्षेति ॥ २१ ॥ नाधर्मं ते धीयते
 पार्थ बुद्धिर्न सरम्भात् कर्म चकर्थ पापम् । अथो किं तत् कारणं
 यस्य हेतो प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२ ॥ अव्याधिज
 कटुक मीर्षरोगि यथोन्मुप पापफलोदयञ्च । सता पेयं यन्न
 पिवन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिव प्रशाम्य ॥ २३ ॥ पापानुबन्धं
 को नु तं कामयेत ह्यमैव ते ज्यायसी नोत् भोगा । यत्र मीष
 भ्रान्तनवा हत स्याद्यत्र द्रोण सहपुत्रो हत स्यात् ॥ २४ ॥ हृप
 श्लथ सौमदत्तिर्विक्रमो विविंगति कर्षदुर्व्योधनौ च । एतान्
 हत्वा कौटभ तत् सुख स्याद्यदिन्द्रेयास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५ ॥
 लब्धापीमा मृधिवी सागरान्ता जरामृत्यूनैव हित्व प्रजह्या ।
 प्रियाप्रिये सुखदु खे च राजन्नेव विहनैव युजं कुरु त्वम् ॥ २६ ॥
 अमात्याना यदि कामस्य हेतोरैवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
 अपक्रामे संप्रदायैव तेषां भागास्त्व वै द्विव्यानात् पथोऽद्य ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं सञ्जय सत्यमेतद्वर्मा वरः कर्मणां
यत्स्वमात्य । ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्व यदि धर्मं यद्यधर्मं
चरेयम् ॥ १ ॥ यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्मः कृत्स्नो दृश्यते-
ऽधर्मरूपः । विभ्रद्वर्मो धर्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं सम्पूर्णं गच्छन्ति
बुद्ध्या ॥ २ ॥ एवं तथैवापदि लिङ्गमेतद्वर्माधर्मो नित्यवृत्ती
भजेताम् । आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणमापद्वर्मा सञ्जय तन्नि-
बोध ॥ ३ ॥ असत्यामापदि कर्मणि वर्तमानो विकर्मस्थः सञ्जय
गर्हये तम् । लुप्तयान्तु प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत्तत् परीप्से-
द्विहीनः ॥ ४ ॥ प्रकृतिस्थथापदि वर्तमान उभौ गच्छौ भवतः
सञ्जयेतौ । अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं
चद्विधात्वा ॥ ५ ॥ सम्पश्येथाः कर्मसु वर्तमानान् विकर्मस्थान्
सञ्जय गर्हयेस्वम् । मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु
वृत्ति सदैव ॥ ६ ॥ अत्राह्वणाः सन्ति तु ये न वैद्याः सर्वोच्छेदं
साधु मन्येत तेभ्यः । तदध्वानः पितरो ये च पूर्वं पितामहा ये
च तेभ्यः परेऽन्ये ॥ ७ ॥ प्रश्नेपिणो ये च हि कर्म कुर्युर्नान्यं
ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये । यत् किञ्चनेदं चित्तमस्यां पृथिव्यां
यद्देवानां त्रिदशानां परं यत् ॥ ८ ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्म-
लोकं नाधर्मतः सञ्जय कामयेयम् । धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमां-
थाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ ९ ॥ नानाविधायैव महा-
वलांशु राश्री विजानन्ननुशास्ति कृष्णः । यदि ह्यहं विसृजन्
स्यामगर्हो युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ॥ १० ॥ महायथाः
केयवस्तद्व्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः । शैनेयोऽयञ्जेदय-
थान्धकाय वार्ष्णेयभीजाः कुक्कुराः सञ्जयाय ॥ ११ ॥ उपासीना
वासुदेवस्य बुद्धिं निरुद्धं शत्रून् सहृदो नन्दयन्ति । वृष्णाग्रन्धका
द्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ १२ ॥ मन-
स्विनः सत्यपरायणाय महाबला याद्वा भोगवन्तः । काश्यो

वभ्रुः त्रियमुत्तमाङ्गती लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ॥ १३ ॥
 यस्मै कामान् वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्य ।
 ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयान् विद्मि ह्येनं कर्मणो निश्चयज्ञम् ।
 मियथ न, साधुतमथं कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वासुदेव उवाच । अविनाशं सञ्जय पाण्डवानामिच्छाम्यहं
 भूतिनेषां प्रियञ्च । तथा राज्ञी घृतराष्ट्रस्य सूत समाग्रसे बद्ध-
 पुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १ ॥ कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव नान्यदुद्भूया-
 तान् प्रति शान्त्यतेति । राज्ञश्च हि प्रियमेतद्दृष्ट्वाणामि मन्ये वै
 तत पाण्डवानां समर्थम् ॥ २ ॥ सुदुष्करस्तत्र यतो हि नूनं प्रद-
 शितं संजय पाण्डवेन । यस्मिन् ग्रहो घृतराष्ट्रं सपुत्रं कक्षा-
 दीर्घां कलहो नावमूर्च्छेत् ॥ ३ ॥ न त्वं धर्मं विचरं सजयेद्
 मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराञ्च । अथो कस्मात् संजय पाण्डवस्य
 उत्साहिनं पूरयत स्वकर्म ॥ ४ ॥ यथाख्यातमावसत कुटुम्ब-
 पुरा कस्मात् साधु विलोपमात्य । अस्मिन् विधौ वर्तमाने यथाव-
 दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥ ५ ॥ कर्मणाञ्च सिद्धिमेके परत्र
 हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके । नाभुञ्जानो भव्यभोच्यस्य तथे-
 दिद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ६ ॥ या वै विद्या साधय-
 न्तीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतराणाम् । तत्रेह वै दृष्टफलन्तु
 कर्मं पीत्वोदकं शान्त्यति तृष्णायात्तं ॥ ७ ॥ सोऽयं विधिविहितं
 कर्मण्यैव सम्बर्त्तते संजय तत्र कर्म । तत्र येऽन्यत् कर्मणं साधु
 मन्ये मेघ तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥ ८ ॥ कर्मणापी भाङ्गि दृष्ट्वा
 परत्र कर्मण्यैवेह प्रवर्ते मातरिष्ठा । अहोरात्रं विदधत् कर्मण्यैव

अतन्द्रितो शश्वदुदिति सूर्यः ॥ ८ ॥ मासाश्चमासानथ नक्षत्र-
 योगानतन्द्रितचन्द्रमायाम्युपैति । अतन्द्रितो दृष्टते जातवेदाः
 समिहमानः क्रमै कुर्वन् प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ अतन्द्रिता भारमिमं
 महान्तं विमर्त्ति देवी पृथिवी बलेन । अतन्द्रिताः शीघ्रमर्षा वहन्ति
 सन्तपयन्त्यः रुवंभूतानि नद्यः ॥ ११ ॥ अतन्द्रितो वयंति भूरि-
 तैजाः सन्नाद्यन्नन्तरीचं दिग्बल । अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
 श्रेष्ठमिच्छन् बलभिद्देवतानाम् ॥ १२ ॥ हित्वा सुखं मनस्य
 प्रियाणि देव यक्रः कर्मणा यैष्ठ्यमाप । सत्यधर्मो पालयन्नप्र-
 मत्तो इमन्तिकिञ्चां समतां प्रियञ्च ॥ १३ ॥ एतानि सर्वाण्युप-
 येवमानः स देवराज्यं मघवान् प्राप मुख्यम् । तद्भस्तिर्वृक्षपथ्यं
 चचार समाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ १४ ॥ हित्वा सुखं
 प्रतिरुध्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमहौरवं सः । तथा नक्षत्राणि
 कर्मणामुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवीऽथापि विग्ने ॥ १५ ॥ यतो
 राजा वैश्वणः कुबेरो गन्धर्वयक्षाप्सरस्य स्रत । ब्रह्मविद्यां
 ब्रह्मचर्यं क्रियाञ्च निषिद्यमाणा ऋषयोऽगुत्र भान्ति ॥ १६ ॥ ज्ञान-
 त्तिमं सर्वलोकस्य धर्मं विमोन्द्राणां क्षत्रियाणां विभाञ्च । स कक्षा-
 खं ज्ञाततां ज्ञानवान् सन् व्यायच्छसे संजय कौरवार्थं ॥ १७ ॥
 आम्नाथेषु नित्यसंयोगमस्य तथाऽऽग्नेधे राजसूयि च विधिः । संशु-
 च्यते धनुषा धर्मणा च ऋष्यश्वपृष्ठे रथशस्तैथ भूयः ॥ १८ ॥ ते
 नेदिगे कौरवाणामुपायमवगच्छेगुरयधेनैव पार्थाः । धर्मताणां
 पुण्यमेपां कृतां स्यादार्थं वृत्ते भीमगेनं निगद्य ॥ १९ ॥ ते चित्
 पित्रे कर्मणि यत्तमाता आपदोरनु दिष्टवयेन गत्युम् । तथा यथा
 पूर्यन्तः स्वकर्म तद्वर्षेपां निधगं स्यात् प्रयशाम् ॥ २० ॥ उतापो

स्वकर्म प्रशंस वा निन्द वा वा मतिस्ते ॥ २२ ॥ अधीयीत ब्राह्मणो
 वै यजेत दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव । अध्यापयेद्याजयेद्वापि
 यान्धान् प्रतिग्रहान् वा विदितात् प्रतीच्छेत् ॥ २३ ॥ तथा
 राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा । यज्ञै-
 रिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २४ ॥
 स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं यदिच्छ्या व्रजति ब्रह्मलोकम् ।
 वैश्योऽधीत्य कृषिगौरक्षपण्यै विंशं चित्वा पालयन्नप्रमत्तः ॥ २५ ॥
 प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ।
 परिचर्यां वन्दन ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिपिडोऽस्य यज्ञः ॥ २६ ॥
 नित्योच्छ्रितो भूतयेऽतन्द्रितः स्यादेव शृतः शुद्धधर्मः पुराणः ।
 एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मं ॥ २७ ॥
 अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ।
 त्रेयास्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ २८ ॥
 स तं द्रष्टुमनुशिष्यात् प्रजानामेतद्बुद्धेन च तस्मिन्नसाधु । यदा
 गृध्येत् परभूतैः नृशंसो विधिप्रकोपाद्बलमाददान् ॥ २९ ॥ ततो
 राज्ञां समभवद्युद्धमेतत्तत्र जातं वर्मं शस्त्रं धनुश्च । इन्द्रेणैत-
 द्दस्युवधेन कर्म उत्पादितं वर्मं शस्त्रं धनुश्च ॥ ३० ॥ तत्र पुण्यं
 दस्युवधेन लभ्यते सोऽयं दोषः कुरुभिस्त्रीव्रक्षपः । अधर्मश्चैधर्म-
 मनुध्यमानैः प्रादुर्भूतः संजय तन्न साधु ॥ ३१ ॥ तत्र राजा धृत्-
 राष्ट्रस्य पुत्रो धर्म्यं हरन् पाण्डवानामकम्पात् । नावेक्षते राज-
 धर्मं पुराणं तदन्वया कुरव सर्व एव ॥ ३२ ॥ स्तेनो हरेयत्र
 धनं ह्यदृष्ट प्रसृष्ट वा यत्र हरेत दृष्टः । उभौ गच्छीं भवत
 संजयैतौ किं वै पृथक्कं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ३३ ॥ सोऽयं लोभा-
 न्मन्यते धर्ममेत यमिच्छति क्रोधवशानुगामी । भाग पुन पाण्ड-
 वाना निविष्टस्तन्नो कम्पाद्वाददीरन् परे वै ॥ ३४ ॥ अस्मिन् पदे
 सुध्यता नो बधोऽपि श्लाघ्यः पितॄन् परराज्याद्विशिष्टम् । एताव

धर्मान् कौरवाणां पुराणानाचक्षीया सञ्जय राजमध्ये ॥ ३५ ॥
 ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढा । इदं
 पुन कर्म पापीयमेव समाभ्ये पश्य वृत्तं कुरुक्षणात् ॥ ३६ ॥
 प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां यथास्विनीं श्रीलवृत्तोपपन्नाम् ।
 यदुपैचन्त कुरवो भीष्मसुरया कामानुगेनापरुहां रुदन्ताम् ॥ ३७ ॥
 ताञ्चेत्तदा ते सकुमारबुद्धय अवारविष्यन् कुरवः समेता । मम
 प्रिय वृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्राणाञ्च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३८ ॥
 दुःशासनं प्रातिलीन्यान्निनाय समाभ्ये प्रशशुराणाञ्च कृष्याम् ।
 सा तत्र नीता कर्णं व्यपेक्ष्य नान्यं क्षत्तुर्नाथमवाप किञ्चित् ॥ ३९ ॥
 कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूपा नाशक्रुवन् प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
 एकः क्षत्ता धर्म्यं मयं ब्रुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ४० ॥
 अनुक्त्वा तं धर्ममेतं सभायामथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् । कृप्या
 त्वेतत् कर्म चकार शुभं सुदुष्कर तत्र सभां समेत्य ॥ ४१ ॥ यिन
 कृच्छात् पाण्डवानुष्णहार तयात्मानं नौरिव सागरौघात् । दग्ग

कुक्ष्यामपि चेच्छुक्रैः । पुण्यञ्च मे स्याच्चरितं महोदयं मुच्ये
 रंश्च कुरवो गृह्यपापात् ॥ ४८ ॥ अपि मे वाचं भायमाणस्य काव्या
 धर्मारामार्थवतीमहिस्त्राम् । अवेक्षेरन् धार्तराष्ट्रा समक्षं भाञ्च
 प्राप्तं कुरव पूजयेयु ॥ ४९ ॥ अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन
 भीमेन चैवाहवदमितेन । परासिक्तान् धार्तराष्ट्राथ विद्धि प्रदह्य
 भानान् कर्मणा स्त्रेन पापान् ॥ ५० ॥ पराजितान् पाण्डवैवास्तु
 वाधो रौद्रा क्लृप्ता भापते धार्तराष्ट्र । गदाहस्तो भीमसेनोऽप्र
 मत्तो दुर्योधन सारथिता हि काले ॥ ५१ ॥ सुयोधनो मन्यु
 मयो महाद्रुम स्कन्ध कर्ण शकुनिस्तस्य शाखा । दुःशासन
 पुष्पफले समृद्धे मूल राजा धृतराष्ट्रो सनीषी ॥ ५२ ॥ युधिष्ठिरो
 धर्ममयो महाद्रुम स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा । माद्री-
 सुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलन्तु ह ब्रह्म च द्राक्ष्यन्थाथ ॥ ५३ ॥ वन
 राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै सञ्जय पाण्डुपुत्रा । मा वन
 क्षिन्धि सव्याघ्र मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात् ॥ ५४ ॥ निर्वनो बध्यते
 व्याघ्रो निर्व्याघ्र क्षियते वनम् । तस्माद्दुःशाघ्रो वनं रक्षेद्द्वनं व्याघ्रञ्च
 पालयेत् ॥ ५५ ॥ क्षताधर्मा धार्तराष्ट्रा शाला सञ्जय पाण्डवा ।
 न क्षता बर्हेते जातु महाद्रुममनाथिता ॥ ५६ ॥ स्थिता शुश्रू-
 पितुं पार्था स्थिता योद्धुमरिन्दमा । यत कृष्यं धृतराष्ट्रस्य
 तत्त करोतु नराधिप ॥ ५७ ॥ स्थिता शमे महात्मान पाण्डवा
 धर्मचारिण । योधा समर्थास्तद्दिहन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि कृष्णावाक्ये

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

सञ्जय उवाच । आमन्त्रयं त्वा नरदेवदेव गच्छाम्यहं
 पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु । कश्चिन्न वाचा वृजिन हि किञ्चिदुच्चारित

मे मनसोऽभिप्रज्ञात् ॥ १ ॥ जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ
सात्यकिं चैकितानम् । आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन
मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । अनुज्ञातः सञ्जय स्वस्ति गच्छ न नः
अरस्यप्रियं जातु विद्वन् । विद्वद्य त्वा ते च वयञ्च सर्वं शुद्धात्मानं
मध्यगतं समास्थम् ॥ ३ ॥ आप्तो दूतः सञ्जय सुप्रियो मे कल्याण-
वाक् शीलवांस्तृप्तिमांश । न मुञ्चेस्त्वं सञ्जय जातु मत्वा न च
क्रुध्येरुच्यमानो दुरुक्तैः ॥ ४ ॥ न मर्मगां जात वक्तासि सूचां
नापश्यति कटुका नो तु मुक्ताम् । धर्मारानामर्थवतीमहिंसाभेनां
वाचं तव जानीम सूत ॥ ५ ॥ त्वमेव न प्रियतमोऽसि दूत इहा-
गच्छेद्दिदुरो वा द्वितीयः । अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं धन-
ञ्जयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६ ॥ इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव
उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान् धे तदर्हाः । विशुद्धवीर्यायरणीपपन्नाः
कुले जाताः सर्वधर्मोपपन्नाः ॥ ७ ॥ स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा मित्र-
वश्च तपस्विनो धे च नित्या वनेषु । अभिवाद्या वै महचनेन वृद्धा-
स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८ ॥ पुरोहितं घृतराष्ट्रस्य राज्ञ-
स्तथाचार्यान्वृत्विजो धे च तस्य । तैश्च त्वं तात सहितैर्यथाहं
सङ्गच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ ॥ अथोत्थिता धे च वसन्ति वृद्धा
मनस्विनः शीलवलोपपन्नाः । अग्रसन्तोऽस्माक्रमनुस्मरन्तो यथा-
शक्ति धर्ममात्रा चरन्तः ॥ १० ॥ आध्यस्व मां कुशलिनं अ तेभ्यो
ञ्जनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् । धे जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्र धे
पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ॥ ११ ॥ आषार्य्य इष्टो नयगो
विषेयो वेदानभीप्सन् वृद्धाचर्यं चचार । योऽस्त्वं चतुष्पात् पुन-
रेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यस्त्वयासौ ॥ १२ ॥ अधीतविद्य-
यरणीपपन्नो योऽस्त्वं चतुष्पात् पुनरेव चक्रे । गन्धर्वपुत्रप्रतिमं
तरस्विनं तमश्नत्यामानं कुशलं अ पृच्छेः ॥ १३ ॥ शारदतस्याव-

सयं स गत्वा महारथस्यात्मविदां वरस्य । त्व मामभीक्ष्णं परि-
 कीर्तयन् वै कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्मृषेः ॥ १४ ॥ यस्मिन्
 शौर्यमानुषस्य तपस्य प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च । पादौ
 गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयिष्याः ॥ १५ ॥ प्रज्ञा-
 चक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां वज्रश्रुती हृदसेवी मनीषी । तस्मै रात्रे
 स्थविरायाभिवाद्य आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १६ ॥ व्येष्ट-
 पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो मूर्खः शठः संजय पापशीलः । प्रयास्ता
 वै पृथिवी येन सर्वा सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७ ॥ भ्राता
 कनीयानपि तस्य मन्दस्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् । महे-
 ध्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशासनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८ ॥
 यस्य कामो वर्तते नित्यमेव नान्यः शमाद्भारवानामिति स । स
 वाङ्मिकानामृषभो मनीषी त्वयाभिवाद्यः संजय साधुशीलः ॥ १९ ॥
 युष्मैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः । स्नेहा-
 द्मप्यं सहते सदैव स सोमदत्तः पूजनीयो भतो मे ॥ २० ॥ अर्ह-
 त्तमः कुरुषु सोमदत्तिः स नो भ्राता संजय भत्सहायः । महे-
 ध्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हः सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१ ॥
 ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः युवाः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः । यं
 यमेपां मन्यसे येन योग्यं तत्तत् प्रोचानामयं सूत वाच्याः ॥ २२ ॥
 ये राजानः पाण्डवायोधनाय समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
 चमातय शालुजाः कैकयाश्च तथावन्त्या ये त्रिगुर्ताय मुख्या
 ॥ २३ ॥ प्राचीद्दीच्या दक्षिणात्याश्च शूरास्तथा प्रतीच्याः
 पार्वतीयश्च सर्वे । अनृशंभाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषां सर्वेषां कुशलं
 सूत पृच्छेः ॥ २४ ॥ हस्मारोहा रथिनः सादिनश्च पदातय-
 याय्येकदा महान्तः । आस्याय मां कुमलिन स नित्यमनामयं
 परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५ ॥ तथा रात्रौ घृष्टयुक्तानमात्मान्
 शौचरिक्तान् ये च केनान्नयन्ति । प्रायव्ययं ये गणयन्ति नित्य-

मर्थाय ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६ ॥ वन्दारकं कुसुमध्वेधमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् । न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचित्
वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७ ॥ निकर्त्तने देवने योऽद्विती-
यच्छन्तोपधः साधुदेवी मताक्षः । यो दुर्जयौ देवितय्येन सङ्घे
स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ २८ ॥ गान्धारराजः शकुनिः
पार्वतीयो निकर्त्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी । मानं कुर्वन् धार्त्त-
राष्ट्रस्य सूत मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९ ॥ य पाण्ड-
वानेकरथेन वीरः समुत्सहस्यप्रष्टथान् विजेतुम् । यो मुञ्चतां
मोहयिताद्वितीयो वैकर्त्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३० ॥ स एव
भक्तः स शुक्रः स भर्त्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च । अवाध-
बुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मन्त्री कुशलं तं ज्ञ पृच्छेः ॥ ३१ ॥
छन्दाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ज्ञायन्ते नः सञ्जय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः सवृद्धामिरभिवाद्
वदेयाः ॥ ३२ ॥ कश्चित् पुत्रा जीवपुत्राः समस्यग्यर्त्तन्ते वो वृत्ति-
मनृशंसरूपाः । इति श्लोक्ता सञ्जय ब्रूहि पथादजातशत्रुः कुशली
सपुत्रः ॥ ३३ ॥ या नो भार्याः सञ्जय वेत्य तत्र तासां सर्वासां
कुशलं तात पृच्छेः । सुसङ्गुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः कश्चिद्गृहाना-
वमथाप्रमत्ताः ॥ ३४ ॥ कश्चिद्गृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीं
वर्त्तध्वमनृशंसरूपाम् । यथा च स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्ति-
मात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३५ ॥ या न' रूपाः सञ्जय वेत्य तत्र
प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः । प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताय
शुधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत् प्रसन्नः ॥ ३६ ॥ कन्याः स्वजेया' सद्नेषु
सञ्जय अनामयं महचनेन पृष्टा । कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनु-
कूला द्यूयं पतीना भवतानुकूलाः ॥ ३७ ॥ अलाङ्गता वस्तवत्यः
सुगन्धा अवीभक्ताः सुखिता भोगवत्यः । लघु यासां दर्शनं वाक्
च लघ्वी वैश्वस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३८ ॥ दास्यः स्युर्वा

ये च दासा कुरुणा तदायथा बहव कुञ्जखञ्जा । आख्याय
 मा कुशलिन स्र तेभ्योऽप्यनामय परिपृच्छेर्ज्वन्यम् ॥ ३८ ॥ कच्चि
 द्बृत्ति वर्त्तते वै पुराणी कच्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति । अद्भ-
 ह्नीनान् कृपणान् वामनान् वा यानानृगस्यो घृतराष्ट्रो विभक्ति
 ॥ ४० ॥ अन्धाश्च सर्वान् स्थविरास्तथैव हस्त्याजीवा बहवो येऽत्र
 सन्ति । आख्याय मा कुशलिन स्र तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छे-
 र्ज्वन्यम् ॥ ४१ ॥ मा भैष्ट दु खित कुजीवितेन नूनं कृत परलोकेशु
 पापमः । निष्टञ्च शत्रून् सुहृदोऽनुगृह्य वासोभिरन्नेन च वो
 भरिथे ॥ ४२ ॥ सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्य कृतानि भावीन्यथो नी
 वत वर्त्तयन्ति । तान् पश्यामि युक्तरूपास्तथैव तामेव सिद्धिं
 श्रावयेथा नृपन्तम् ॥ ४३ ॥ ये चानाथा दुर्बला सर्वकालमाज-
 न्येव प्रयतन्तेऽथ मूढा । ताद्यापि तं कृपणान् सर्वथैव अस्म-
 द्वाक्यात कुशल तात पृच्छे ॥ ४४ ॥ ये चाग्रन्ये संश्रिता धार्त्त-
 राष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागता स्तपुत । दृष्ट्वा ताथैवार्हतथापि
 सर्वान् सपृच्छेया कुशल चाव्ययञ्च ॥ ४५ ॥ एवं सर्वानागताभ्या-
 गताश्च राज्ञी दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् । पृष्ट्वा सर्वान् कुशलं
 ताथ स्त पथाद्दह कुशली तेषु वाप्य ॥ ४६ ॥ न हीदृशा
 सन्त्यपरे पृथिव्या ये योधका धार्त्तराष्ट्रेण लब्धा । धर्मस्तु
 नित्यो मम धर्म एव महाबल शत्रुनिवर्हणाय ॥ ४७ ॥ इद पुन-
 र्वचन धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनं सञ्जय श्रावयेथा । यस्ते शरीरे
 ष्टदयं दुनोति काम कुक्षन् स सपत्नीऽनुश्रियाम् ॥ ४८ ॥ न
 विद्यते युक्तिरेतस्य काचित्त्नैव विधास्याम यथा प्रिय ते । इदस्र
 वा शत्रुपुरी ममैव युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सप्तत्रययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये .

एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उत सन्तमसन्तं वा बालं वृद्धं च सञ्जय ।
उतावलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १ ॥ उत बालाय
पाण्डित्यं पण्डिताद्योत बालताम् । ददाति सर्वनीशानः पुरस्ता-
च्छुक्रमुच्चरन् ॥ २ ॥ बलं लिङ्गाममानस्य आचक्षीया यथातथम् ।
अथ मन्त्रं मन्त्रचित्वा यायातथ्येन हृष्टवत् ॥ ३ ॥ गावल्वाणे
कुरुन् गत्वा घृतराष्ट्रं महाबलम् । अभिवाद्योपसंगृह्य ततः
पृच्छेरनामयम् ॥ ४ ॥ ब्रूयाद्यैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारि-
तम् । तथैव राजन् वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवा ॥ ५ ॥ तव
प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम । राज्ये तान् स्थाप-
यित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यत ॥ ६ ॥ सर्वमप्येतद्रेकस्य नालं सञ्जय
कस्यचित् । तात संहत्य जीवामी द्विपतां मा वयं गमः ॥ ७ ॥
तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम् । गिरगाभिवदेथा-
स्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८ ॥ अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं
पितामहः । भवता शान्तनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९ ॥ स
त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह । यथा जीवन्ति ते पौत्राः
प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १० ॥ तथैव विदुरं ब्रूया कुरुणां मन्त्र-
धारिणम् । अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामी युधिष्ठिरे ॥ ११ ॥
अथ दुर्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् । मध्ये कुरुणामासीन-
मनुनीय पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्यामेकां
समागताम् । तद्दुःस्वमतिचित्ताम मा वधिष्य कुरुनिति ॥ १३ ॥
एवं पूर्वापरान् क्लेशान् तितित्चन्ते न्न पाण्डवा । बलीयामोऽपि
मत्तो यत्तत् सर्वं कुरवी विदुः ॥ १४ ॥ यन्नः प्रात्राजय सौम्य
अजिनैः प्रतिवासितान् । अतित्चित्तामहि च तत् मा वधिष्य कुरु-
निति ॥ १५ ॥ यत्तत् कुन्तीमतिक्रम्य कृष्या केपेध्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्त्रामिदुपेक्षितम् ॥ १६ ॥ ययोचितं स्वकं
भाग लभेमहि, परन्तप । निवर्षय परद्रव्यात् दुर्जिं मह्यं गर-

र्षभ ॥१७॥ शान्तिरेव भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परम् । राज्यैक-
 दैशमपि न प्रयच्छ भ्रमनिच्छताम् ॥ १८ ॥ कुशस्थलं वृकस्थलं
 माकन्दौ वारणावतम् । अवसानं भवेदत्र कञ्चिद्विकञ्च पञ्चमम्
 ॥ १९ ॥ भ्रातृणां द्विहि पञ्चाना पञ्च ग्रामान् सुयोधन । शान्ति-
 नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभि सह सञ्जय ॥ २० ॥ भ्राता भ्रातर-
 मन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् । स्रयमाना समायान्तु पाञ्चाला
 कुरुभि सह ॥२१॥ अक्षतान् कुरुपाञ्चालान् पश्येयमिति कामये ।
 सर्वं सुमनसस्तात शान्त्याम भरतर्षभ ॥ २२ ॥ अलमेव यमायास्त्रि-
 तथा युहाय सञ्जय । धर्मार्थयोरलञ्चाहं मृद्वे दारुणाय च ॥२३॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जयवानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
 त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञात पाण्डवेन प्रययौ सञ्जय-
 स्तदा । शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १ ॥ सम्प्राप्य
 हास्तिनपुरं शोघ्रमेव प्रविश्य च । अन्तःपुरं समास्याव हास्थं
 वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ आचक्षु धृतराष्ट्राय हास्थं मा समुपागतम् ।
 सकाशात् पाण्डुपुत्राणां सञ्जर्यं मा चिरं कृथा ॥ ३ ॥ जागर्ति
 चेदभिवद्स्वं हि हास्थं प्रविशेय विद्रिती भूमिपस्य । निवेद्य-
 मत्रात्यधिकं हि मेऽस्ति हास्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगद् ॥ ४ ॥

हास्थ उवाच । राजयोऽयं भूमिपते नमस्ते विद्वच्चया हार-
 मुपागतस्ते । प्राप्तो हूतः पाण्डवानां सकाशात् प्रयाधि राजन्
 किमयं करोतु ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्देश्यं प्राञ्च-
शूरार्थ्यमुत्तमम् । सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद् वैचित्रवीर्यं प्राञ्चलिः
सूत्रपुत्रः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । सञ्जयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोऽस्मि गत्वा
नरदेव पाण्डवान् । अभिताय त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः
कुशलं चान्वष्टच्छत् ॥ ८ ॥ स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः
कश्चित् पुत्रैः प्रीयसे नमृभियः । तथा सुहृद्भिः सचिरेय राजन् धी
चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अभिनन्द्य त्वां तात वदामि सञ्जय अजात-
शत्रुञ्च सुखेन पार्थम् । कश्चित् स राजा कुशली सपुत्रः सहा-
मात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच । सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो बुभ्रूपते यञ्च
तेऽग्रे मनोऽभूत् । निर्गिक्तधर्मार्थ्यकरो मनस्वी बद्धश्रुतो दृष्टिमान्
शीलवांश्च ॥ ११ ॥ परो धर्मः पाण्डवस्यानृशंस्यं धर्मः परी
वित्तचयान्मतोऽस्य । सुखप्रिये धर्माहीनेऽनपार्थ्येऽनुरुध्यते भारत
तस्य बुद्धिः ॥ १२ ॥ परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारु-
मयीव योषा । इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म देवं
मनुष्यात् ॥ १३ ॥ इमञ्च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं पापोदकं धोरमवर्षं
रूपम् । यावत् परः कामयतेऽतिवेलं तावन्नरोऽयं लभते प्रशं-
साम् ॥ १४ ॥ अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णं त्वचं सर्प इवा-
समर्थाम् । विरोचतेऽहार्थ्यवृत्तेन धीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं
विस्मृत्य ॥ १५ ॥ जन्तात्मनः कर्म निबोध राजन् धर्मार्थ्ययुक्ता-
दार्थ्यवृत्तादपेतम् । उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन् भूयश्च पापं
प्रसजेद्सुत्र ॥ १६ ॥ स त्वमर्थं संशयितं विना तैराशंससे पुत्र-
वशात्तुगोऽस्य । अधर्मशब्दस्य महान् पृथिव्या नेदं कर्म स्रतसमं
भारताग्र ॥ १७ ॥ श्रीमप्रज्ञो द्रौक्षुलेयो नृशंसो दीर्घवैदी

चतुर्विद्यास्वधीर । एवं धर्मानापद् सन्नयेयुर्हीनो वीर्यं यश्च
 भवेद्दृष्टि ॥ १८ ॥ कुले जातो बलवान् यो यशस्वी बद्धश्रुत
 सुखजीवी जितात्मा । धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो विभर्त्त स ह्यस्य
 द्दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १९ ॥ कथं हि मन्त्राग्रधरो मनीषी
 धर्मार्थयोरापदि सप्रणोता । एवमुक्त सर्वमन्त्रैरहीनो नरो तृप्तं
 कर्म कुर्यादमूढ ॥ २० ॥ तव ह्यमी मन्त्रविद् समेत्य समासते
 कर्मसु नित्ययुक्ता । तेषामयं बलवान्निययश्च कुरुक्षयो नियमे
 नेन्द्रपादि ॥ २१ ॥ आकालिक कुरवो नाभविष्यन् पापेन चेत
 पापमजातयत् । इच्छेज्जातु त्वयि पाप विद्वन्ध निन्दा क्षेय
 तव लोकेऽभविष्यत ॥ २२ ॥ किमन्यत्र विप्रयादीश्वराणां यत्र
 पार्थ परलोक स्म द्रष्टुम् । अत्यक्रामत स तथा सम्मत स्थान
 सशयो नास्ति मनुष्यकार ॥ २३ ॥ एतान् गुणान् कर्मकृतानवेक्ष्य
 भावाभावौ वर्त्तमानावनित्यौ । बलिर्हि राजा पारमविन्दमानी
 नान्यत कालात् कारणं तत्र मेने ॥ २४ ॥ चक्षु श्रोत्रे नासिका
 त्वक् च जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तो । तानि प्रीतान्येव
 तृणाक्षयान्ते तान्यव्ययो दुःखहीन प्रणुद्यात ॥ २५ ॥ न त्वेव
 मन्ये पुरुषस्य कर्म सर्वर्त्तते सुप्रयुक्त यथायत । मातु पितृ
 कर्मणाभिप्रसूत सर्वर्त्तते विधिवद्भोजनेन ॥ २६ ॥ प्रियाप्रिये
 सुखदुःखे च राजनिन्दाप्रशसे च भजन्त एव । परस्त्वेन गर्हयति-
 ऽपराधे प्रशसते साधुवृत्त तमेव ॥ २७ ॥ स त्वा गर्हे भारताना
 विरोधादन्तो नूनं भविताय प्रजानाम् । नो चेद्दिदं तव कर्मा-
 पराधात् कुञ्जन् दहेत् कृष्णवर्त्मिव कक्षम् ॥ २८ ॥ त्वगेवैकी
 जातु पुत्रस्य राजन् यश्च गत्वा सर्वलोके नरेन्द्र । कामात्मन
 आधनो द्यूतकाले नागा शम मय्य विषाकमस्य ॥ २९ ॥ अना-
 त्ताना मयहास्त नरेन्द्र यथाप्ताना नियहास्तैव राजन् । भूमि
 रनीमा दुर्बलत्वादनन्तामशतस्य रक्षित्वां नरेन्द्र ॥ ३० ॥ अन्

ज्ञातो रथवेगावधूतः आन्तोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह । प्रातः
श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैहि सुखं प्रप-
द्यस्व शयनं सूतपुत्र । प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रो-
र्वचनं समेताः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे
एकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च सञ्जययानपर्व ॥ २२ ॥

अथ प्रजागरपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । हाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो मही-
पतिः । विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १ ॥ प्रहितो
धृतराष्ट्रेण दूतः चत्वारमब्रवीत् । ईश्वरस्थां महाराजो महा-
प्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय हाःस्थं मां प्रतिवेद्य ॥ ३ ॥

हाःस्थ उवाच । विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रवेश्य महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्यो जातु दर्शने ॥ ५ ॥

हा स्थ उवाच । प्रविशान्तःपुरं चत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकल्यो जातु राजाब्रवीद्धि माम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७ ॥ विदुरोऽहं
महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् । यदि किञ्चन कर्त्तव्यमयमस्मि
प्रशाधि माम् ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयो विदुर पाप्तो गर्हयित्वा च भाङ्गतः ।

अजातशत्रो षडो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९ ॥ तस्याद्य
 कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया । तन्मे दहति गत्राणि तद्-
 कार्पीत् प्रजागरम् ॥ १० ॥ जाग्रतो दह्यमानस्य येयो यदनु-
 पश्यसि । तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थैर्ब्रूहीत्यसि ॥ ११ ॥
 यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो न मे यथावन्मनसः प्रयान्तिः । सर्व-
 द्विवाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽयं चिन्ता ॥ १२ ॥

विदुर उवाच । अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
 हृतस्त्रं कामिनं चौरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३ ॥ कश्चिदेतैर्महा-
 दीपैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप । कश्चिच्च परवित्तेषु गृह्यन्न परि-
 तप्यसे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःशेषं
 वचः । अस्मिन् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसम्मतः ॥ १५ ॥

विदुर उवाच । राजा लक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् ।
 प्रेष्यस्ते प्रोषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ विपरीततरय
 त्वं भागधेये न सम्मतः । आर्क्षिषा प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मको-
 विदः ॥ १७ ॥ आनृपंस्यादनुक्रोधादर्मात् सत्यात् पराक्रमात् ।
 गुरुत्वात्त्वयि संप्रेक्ष्य बहून् क्षीणान् तितिक्षते ॥ १८ ॥ दुर्व्योधने
 शौवले च कर्णे दुःशासने तथा । एतैश्चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं
 भूतिमिच्छसि ॥ १९ ॥ आत्मज्ञानं समारक्षस्त्वित्त्वा धर्मनित्यता ।
 यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २० ॥ निषेवते प्रश-
 स्तानि निन्दितानि न सेवते । अनास्तिकः अहं धानं एतत् पण्डित-
 लक्षणम् ॥ २१ ॥ क्रोधी हर्षय दर्पय ह्रीः स्तम्भो मान्यमानिता ।
 यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २२ ॥ यस्य कृत्यं न
 जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे । कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित
 उच्यते ॥ २३ ॥ यस्य कृत्यं न विदन्ति शीतगुणां भयं रतिः ।
 गगदिरमगदिवो स वै पण्डित उच्यते ॥ २४ ॥ अन्यं संसारिणी

प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते । कामादयं हृषीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २५ ॥ यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते । न किञ्चिद्द्वयमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २६ ॥ क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् । नासम्पृष्टो क्षुपयुद्धे परार्थं तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २७ ॥ नाप्राथममिवाच्छन्ति नष्टं नैच्छन्ति शोचितुम् । आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २८ ॥ निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः । अवश्याकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २९ ॥ आर्थकर्मणि रच्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते । हितञ्च नाम्यस्त्यन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ३० ॥ न ह्यथत्यात्मसंभ्रान्ते नावमाने न तप्यते । गाङ्गो हृद्, इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३१ ॥ तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् । सपावशो मनुष्याणां नर पण्डित उच्यते ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ जहवान् प्रतिभानवान् । आशुग्रन्थार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ३३ ॥ श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा वैव श्रुतानुगा । असम्भिन्नार्थमर्थार्थैः पण्डितास्यां लभेत सः ॥ ३४ ॥ अश्रुतय समुन्नदो हरिद्रश्च महामनाः । अर्थार्थाकर्मणा प्रेप्सुर्मुद् इत्युच्यते बुधैः ॥ ३५ ॥ स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति । मिव्याचरति मिवार्थैः यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३६ ॥ अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् । बलवन्तश्च यो देष्टि तमाङ्गमूर्द्धचेतसम् ॥ ३७ ॥ अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं देष्टि हिनस्ति च । कर्म चारभते दुष्टं तमाङ्गमूर्द्धचेतसम् ॥ ३८ ॥ संसारप्रतिकृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते । चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥ ३९ ॥ याज्ञं पितृभ्यो न हृदाति दैवतानि न चाश्नति । सृष्टमित्रं न लभते तमाङ्गमूर्द्धचेतसम् ॥ ४० ॥ अनाहृतः प्रविशति अपृष्टो वद्भ भावते । अविहृस्ते विह्वलिति मूढचेता नराधम ॥ ४० ॥ परं

द्विपति दीपिण वर्त्तमानः स्वयं तथा । यश्च क्रुध्यत्यनीशान स च
 ब्रूढतमो नरः ॥ ४१ ॥ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
 अलभ्यमिच्छन्नेष्कर्म्याम्बूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ४२ ॥ अग्निं 'शास्त्रि
 यो राजन् यश्च शून्यमुपासते । कर्दर्थं भजते यश्च तमाहुर्मूर्ख-
 चेतसम् ॥ ४३ ॥ अयं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
 विवरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ४४ ॥ एकः सम्पन्न-
 मश्नाति वस्त्रे वासश्च शोभनम् । योऽसंविभक्त्य भृत्येभ्यः को
 नृयंसतरस्ततः ॥ ४५ ॥ एकः पापानि कुरुते कलं भुङ्क्ते महा-
 जनः । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दीपिण लिप्यते ॥ ४६ ॥ एकं
 हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुषता । बुद्धिर्बुद्धिमतीत्सृष्टा
 हन्याद्वाष्ट्रं सराजकम् ॥ ४७ ॥ एकया हे विनिश्चित्य क्रीयतुभि-
 र्वशे कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४८ ॥
 एकं विपरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च ब्रध्यते । सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति
 राजानं मन्त्रविप्रवः ॥ ४९ ॥ एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्
 चिन्तयेत् । एको न गच्छेद्दधानं नैकः सप्तसु जाययात् ॥ ५० ॥
 एकमेवाद्वितीयं तद्यद्दालनावबुध्यसे । सत्यं स्वर्गस्य शोषानं
 पारावारस्य नौरिव ॥ ५१ ॥ एकः क्षमावतां दीपि द्वितीयो
 नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमयत्तं मन्यते जनः ॥ ५२ ॥
 शो.स्य दीपि न मन्तव्य क्षमा हि परमं धनम् । क्षमा गुणो
 ध्यगक्तानां शक्ताना भूषण क्षमा ॥ ५३ ॥ क्षमा वशीकृतिर्लोकै
 क्षमया किं न साध्यते । शान्तिखड्गं करे यस्य किं करिष्यति
 दुर्जनः ॥ ५४ ॥ अदृष्टे पतितो बद्धिः स्वयमेवोपशाम्यति । अक्ष-
 मावान् परं दीपैरात्मानमेव चोलयेत् ॥ ५५ ॥ एको धर्मः पर
 येय. क्षमैका शान्तिरुत्तमा । विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखा-
 यहा ॥ ५६ ॥ दाविमौ शसते भूमि कयो विलगयानिव । राजानं
 धाययोदाहं द्राक्ष्यन् चानवासिनम् ॥ ५७ ॥ हे कर्मणी नर-

कर्षन्नस्त्रिलोके विरोचते । अब्रुवन् परुषं किञ्चिदसतोऽनर्चयं-
 स्तथा ॥ ५८ ॥ हाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणी । स्त्रियः
 कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५९ ॥ हाविमौ कण्टकौ
 तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ । यथाधनः कामयते यथ कुप्यत्यनी-
 श्वरः ॥ ६० ॥ हाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा । गृह-
 स्थस्य निरारम्भः कार्यवांशैव भिक्षुकः ॥ ६१ ॥ हाविमौ पुरुषौ
 राजन् स्वर्गस्थोपरि तिष्ठतः । प्रभुस्य क्षमया युक्तो दरिद्रस्य
 प्रदानवान् ॥ ६२ ॥ न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ हावतिक्नमौ ।
 अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ६३ ॥ हावन्मसि विनि-
 क्षेप्यौ गाढं बद्धा गले शिलाम् । घनिनङ्गाप्रदातारं दरिद्रं चा-
 तपस्विनम् ॥ ६४ ॥ हाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
 परिव्राड्योगयुक्तस्य रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६५ ॥ तयोपाया
 मनुष्याणां शून्यन्ते भरतर्षभ । कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो
 विदुः ॥ ६६ ॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन् उत्तमाधममध्यमाः ।
 द्वियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधैश्चैव कर्मसु ॥ ६७ ॥ त्रय एवाधना
 राजन् भार्या दासस्तथा सुतः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते
 तस्य तद्धनम् ॥ ६८ ॥ हरणञ्च परस्वानां परदाराभिमर्षणम् ।
 सुहृदस्य परित्यागस्त्रेयो दीपा भयप्रदाः ॥ ६९ ॥ त्रिविधं नरक-
 स्थेनं हारं नाशनमात्मनः । कामः क्रीषस्तथा लोभस्तस्माद्वैतन्नर्थं
 त्यजेत् ॥ ७० ॥ भक्तञ्च भजमानञ्च तवास्मीति च वादिनम् ।
 वीनेताञ्छरणं प्राप्तान् विपनेऽपि न सन्त्यजेत् ॥ ७१ ॥ वरप्रदानं
 रान्धञ्च पुत्रजन्म च भारत । शत्रोश्च मोक्षणं ब्रह्मास्त्रीणि चैकञ्च
 तत् समम् ॥ ७२ ॥ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वन्द्यानिहः
 पण्डितस्तानि विद्यात् । अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्यान्न दीर्घ-
 सूत्रै रलसैश्चारणैश्च ॥ ७३ ॥ चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रिया-
 भिक्षुष्टस्य गृहस्थधर्म । वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सन्वा दृष्टि-

भगिनी चानपत्या ॥ ७३ ॥ चत्वार्यहं महाराज सायस्त्रानि
 बृहस्पति । पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७४ ॥
 द्विवतानाञ्च सङ्कल्पमनुभावञ्च धीमताम् । विनयं कृतविदानां
 विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ७५ ॥ चत्वारि कर्माख्यमयङ्गराणि भयं
 प्रयच्छन्त्यथथाकृतानि । मानान्निहोतमुतमानमौनं मानेनाधीत-
 मुत मानयज्ञः ॥ ७६ ॥ पञ्चानयो मनुष्येण परिवर्थाः प्रयतत ।
 पिता मातामिरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ७७ ॥ पञ्चैव पूजयन्
 लोके ययः प्राप्नोति केवलम् । देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भिक्षून्-
 तिथिपञ्चमान् ॥ ७८ ॥ पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
 मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ७९ ॥ पञ्चेन्द्रियस्य
 मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् । ततोऽस्य लवति प्रज्ञा इति-
 पातादिवोदकम् ॥ ८० ॥ षड् दोषाः पुनपिणेह हातव्या भूति-
 मिच्छता । निद्रा तन्द्रीर्भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ८१ ॥
 षड्भिमान् पुरुषो जह्याद्विन्तां नावमिवाश्ववे । अप्रवक्तारमाचार्य-
 मनधीयानमृत्विजम् ॥ ८२ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रिय-
 वादिनीम् । ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ८३ ॥
 षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन । सत्यं दानमना-
 लस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८४ ॥ षड्भिमानि विनश्यन्ति सुहृत्त-
 मनवेक्षणात् । गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसङ्गतिः ॥ ८५ ॥
 षडेते श्रवमन्यन्ते निशं पूर्वोपकारिणम् । आचार्यं शिषिता-
 शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ॥ ८६ ॥ नारीं विगतकामाश्च ब्रूता-
 र्याश्च प्रयोजनम् । नावं विस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम्
 ॥ ८७ ॥ आरोग्यमानृष्यमविप्रवासः सङ्घर्षमनुयैः सह संप्रयोगः ।
 स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः षड्जीवलोकस्य सुखानि राठन् ॥ ८८ ॥
 ईपुंशुं षो लमन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशक्तिः । परभाग्योपजीवी च
 षडेते नित्यदुस्त्रिणाः ॥ ८९ ॥ शर्मागमो नित्यमरोगिता च प्रिय

च भार्या प्रियत्रिती च । वश्यय पुत्रोऽयंकृणी च विद्या पङ्-
 जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ९० ॥ यस्यामात्मनि नित्याना-
 मैश्वर्यं योऽधिगच्छति । न स पापै कृतोऽनर्थैर्युञ्जते विलिते-
 न्द्रिय ॥ ९१ ॥ पङ्क्तिमे पद्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
 चौरा प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सका ॥ ९२ ॥ प्रमदा
 कामदानेषु यजमानेषु याजका । राजा विवदमानेषु नित्य
 मूर्खेषु पण्डिता ॥ ९३ ॥ संप्र द्रोणाः सदा राज्ञा ज्ञातव्या
 व्यसनीदया । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कुम्भूला अपीश्वरा ॥ ९४ ॥
 स्त्रियोऽज्ञा मृगया पानं वाक्पानप्यञ्च पयमम । महच्च दण्ड-
 पारुष्यमथंदूपणमेव च ॥ ९५ ॥ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विन-
 शिष्यतः । ब्राह्मणान् प्रथमं हेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ९६ ॥
 ब्राह्मणस्त्रानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति । रमते निन्दया चैषां
 प्रमसां नाभिनन्दति ॥ ९७ ॥ नैतान् स्मरति कृत्वेषु याचितायाभ्य-
 स्यति । एतान् द्रोपान् नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्वा विस्कर्तयेत् ॥ ९८ ॥
 अष्टाविमानि हर्षेण्य नवनीतानि भारत । वर्त्तमानानि दृश्यन्ते
 तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ९९ ॥ समागमश्च सखिभिर्महायैव धना-
 गम । पुत्रेण च परिवर्द्धः सन्निपातश्च मैद्युने ॥ १०० ॥ समये च
 प्रियालाप स्वयुध्येषु समुन्नतिः । अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च
 जनसंसृष्टि ॥ १०१ ॥ अष्टौ गुणा पुरुषं लीपयन्ति प्रज्ञा च
 कौतुहलं दम श्रुतञ्च । पराक्रमयावद्भूमापिता च दानं यथाशक्ति
 कृतज्ञता च ॥ १०२ ॥ नवद्वारमिदं वैश्वं विस्थूणा पञ्चसात्तिकम् ।
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो विद स परः कवि ॥ १०३ ॥ दश धर्मं
 न जानन्ति घृतराष्ट्रं निवीध तान् । मत्तः प्रमत्तं चम्पत्तं यान्तः
 क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ १०४ ॥ त्वरमाणश्च सुव्ययं भीतं कामी च ते दश ।
 तस्माद्विदेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पण्डित ॥ १०५ ॥ अथैवोदाहर-
 न्तीममितिहासं पुरातनम् । पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गौतमैव सुधन्वना

॥१०४॥ य काममन्यु प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनञ्ज ।
 विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारौ त सबलोक कुरुते प्रमाणम् ॥१०५॥
 जानाति विश्वासयितु मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
 जानाति मात्राञ्च तथा क्षमाञ्च त तादृश यीर्जुपते ममथा ॥१०६॥
 सुदुर्बल नावजानाति कञ्चिद्यत्नो रिपु सेवते बुद्धिपूर्वम् । न विग्रह
 रोचयते बलस्थै काले च यो विक्रमते स धीर ॥ १०७ ॥ प्राप्या
 पद न व्यथेत कदाचिदुद्योगमन्विच्छ्रुति चाप्रमत्त । दु खञ्च काले
 सहते महात्मा धुरन्धरस्तस्य जिता सपत्ना ॥ १०८ ॥ अनर्थक
 विप्रवास गृहेभ्य पापै सन्धि परदारामिमपम् । दम्भं स्तेन्य
 पैशुन मद्यपान न सेवते यद्य सुखी सदैव ॥ १०९ ॥ न संरम्भो
 षारभते त्रिविधमाकारित शसति तत्त्वमेव । न मित्रार्थं रोचयते
 विवाद नापूजित क्रुध्यति चाप्यमूढ ॥ ११० ॥ योऽभ्यसूयत्यनु-
 कम्पते च न दुर्बल प्रातिभाव्य करोति । नात्याह किञ्चित् क्षमते
 वै विवाद सर्वत्र तादृग्भते प्रथमाम् ॥ १११ ॥ यो नोद्धत कुरुते
 जातु वैश न धीरुपेणापि विकल्पतेऽन्यान् । न मूर्च्छित कटका
 न्याह किञ्चित् प्रिय सदा त कुरुते जनो हि ॥ ११२ ॥ न वैर-
 मुद्दीपयति प्रशान्त न दर्पमारोहति नास्तमेति । न दुर्गतोऽस्मीति
 करोत्यकार्यं तमार्यशीलं परमाङ्गरार्थी ॥ ११३ ॥ न स्वे सुखे
 वै कुरुते प्रहृषं नान्यन्य दु खि भवति प्रहृष्ट । दत्त्वा न पथात्
 कुरुतेऽनुताप स कथ्यते सतपुष्पार्थशील ॥ ११४ ॥ दैवाचारान्
 समयान् जातिधर्मान् बुभूषते य स परावरश्च । स यत्र तत्रापि
 गत सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ११५ ॥ दम्भ मोह
 मत्सर पापकृत्य राजडिष्ट पैशुन पूगवैरम् । मत्तोन्मत्तैर्दु र्जनैस्यापि
 वाद य प्रशावान् वर्जयेत्त प्रधान ॥ ११६ ॥ दम योच दैवतं
 मङ्गलानि प्रायश्चित्तान् विविधाश्लोकवादान् । एतानि य कुरुते
 नैत्यकानि तन्योत्यान श्रेयसा धारयन्ति ॥ ११७ ॥ समैर्विवाह

कुरुते न हीनैः समैः मख्यं व्यवहारं कथाय । गुणैर्विशिष्टांश्च
पुरो दधाति विपयितस्तस्य नयाः सनीताः ॥ ११८ ॥ नितं भुंक्ते
संविभक्त्याश्रितेभ्यो मित स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा । ददात्यमिते-
ष्वभियाचितः स्वं तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्था ॥ ११९ ॥ विकीर्णितं
विप्रकृतञ्च यस्य नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् । मन्त्रे गुप्ते
सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कथिदर्थः ॥ १२० ॥ यः
सर्वभूतप्रशमे निविष्ट सत्यो मृदुर्मानकृच्छ्रुद्भवः । अतीव स
ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२१ ॥ य
आत्मनापर्वपति भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत । अनन्त-
तेजा सुमना समाहितः स तेजसा सूर्य इवावभाषते ॥ १२२ ॥
वने जाताः श्यापद्मस्य रात्र पाण्डोः पुत्रा पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा ।
स्रयैव बाला बर्हिताः शिञ्जिताय तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय
॥ १२३ ॥ प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सञ्चितो
भोदमान । न देवानां नापि च मानुषाणा भविष्यसि त्वं तर्क-
णीयो नरेन्द्र ॥ १२४ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये
हात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । जाग्रतो दह्यमानस्य यत् कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात घर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ १ ॥ त्वं मा यथा-
वदितुं प्रयाधि प्रज्ञापुर्वं सर्वमजातशत्रो । यन्मन्त्रे पथ्यमदीन-
सत्त्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरुणाम् ॥ २ ॥ पापामह्वी पापमेवा-
नुपश्यन् पृच्छामि त्वा व्याकुलेनात्मनाहम् । कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं
यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रो ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । शुभं वा यदि वा पापं हेर्यं वा यदि वा

प्रियम् । अपृष्टस्तस्य तद्द्रव्याद्यस्य नेच्छेत् पराभवम् ॥ ४ ॥
 तस्माद्दृश्यामि ते राजन भवमिच्छन् कुञ्चन् प्रति । वचं श्रेयस्करं
 धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्धेऽयु-
 र्यानि भारत । अनुपायप्रयुक्तानि नास्मि तेषु मन इत्या ॥ ६ ॥
 तथैव योगविहितं न सिध्येत् कर्म यन्नृप । उपाययुक्तं मेधावी
 न तत्र ग्लपयेन्नन ॥ ७ ॥ अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
 सम्प्रुधार्यै च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८ ॥ अनुबन्धश्च सं-
 प्रेक्ष्य विपाकञ्चैव कर्मणाम् । उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत
 वा न वा ॥ ९ ॥ यः प्रमाणं न जानाति स्थाने ब्रह्मै तथ्या चये ।
 कोपि जनपदे दृष्टे न स राज्योऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ यस्त्वेतानि
 प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति । युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्य-
 भक्षिगच्छति ॥ ११ ॥ न राज्यं प्राप्नोतिव वर्तितव्यमसाप्तम् ।
 श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२ ॥ मध्योत्तम-
 प्रतिच्छन्नं मत्स्येग वडिश्चमायसम् । लोभाभिपातौ ग्रसते नानु-
 बन्धमपेक्षते ॥ १३ ॥ यच्छुभ्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्त परिणमेच्च
 यत् । हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४ ॥ वन-
 स्यतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः । स नाप्नोति रस तैभ्यो बीज-
 चास्यं विनश्यति ॥ १५ ॥ यस्तु पक्कमुपादत्ते काले परिणतं
 फलम् । फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६ ॥ यथा
 मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि पट्पद । तहृदर्यान्मनुष्येभ्य आद-
 द्याद्विहिंसया ॥ १७ ॥ पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न
 कारयेत् । मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८ ॥
 किं नु मे स्याद्विदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वत । इति कर्माणि
 सन्नित्यं कर्थाहा पुरुषी न वा ॥ १९ ॥ अनारभ्या भवन्त्यर्था
 केचिन्नित्यं तथागता । कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येयु निरर्थक
 ॥ २० ॥ प्रमादो निष्फलो यस्य क्रोधयापि निरर्थकः । न त भर्तार-

मिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्थिय ॥ २० ॥ काश्चिद्दर्यान्तरः प्राञ्चो
लघुमूलान्महाफलान् । क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान्
॥ २१ ॥ ऋजुः पश्यति यः सर्वं चक्षुषा प्रपिवन्निव । आसीनमपि
तृण्यीकमनुरक्ष्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२ ॥ सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः
स्याद्दुरारुहः । अपक्वः पक्वमङ्गाग्रो न तु शीर्येत कर्द्द्विचित् ॥ २३ ॥
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् । प्रसादयति यो
लोकं त लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २४ ॥ यस्मान्नस्यन्ति भूतानि मृग-
व्याधान्मृगा इव । सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते
॥ २५ ॥ पिष्टपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वेन तेजसा । वायु-
रभ्रमिवासाय भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २६ ॥ धर्ममाचरतो राज्ञः
सद्विद्यरितमादितः । वसुधा वसुसम्पूर्णा बद्धेते भूतिर्बाद्धिनी ॥ २७ ॥
अथ सन्त्यजतो धर्ममधर्मञ्चानुतिष्ठतः । प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ
चर्माहितं यथा ॥ २८ ॥ य एव यत्रः क्रियते परराष्ट्रविर्महने ।
स एव यत्रः कर्त्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २९ ॥ धर्मेण राज्यं
विन्देत धर्मेण परिपालयेत् । धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति
न हीयते ॥ ३० ॥ अयुष्मत्तात् प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।
सर्वतः सारमाद्यादशम्य इव काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ सुव्याहृतानि
सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः । सञ्चिन्वन् धीर आसीत् शिला-
हारी शिलं यया ॥ ३२ ॥ गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति
ब्राह्मणाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुभ्यामितरे जनाः ॥ ३३ ॥
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा । अथ या सुदुहा
राजन्नेव तां वितुदन्यपि ॥ ३४ ॥ यदतप्तं प्रणमति न तत् सन्ता-
पयन्त्यपि । यच्च स्वयं नतं दास्य न तत् सन्तापयन्त्यपि ॥ ३५ ॥
एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते नमते
यो बलीयसे ॥ ३६ ॥ पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिवाग्धवाः ।
पतयो वाग्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदवाग्धवाः ॥ ३७ ॥ सत्येन

रक्षते धर्मो विद्या योगिन रक्षते । सृजया रक्षते रूपं कुलं
 वृत्तेन रक्षते ॥ ३८ ॥ मानेन रक्षते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रम ।
 अभीक्ष्णं दर्शनं गाथ स्त्रियो रक्षेत् कुचेलता ॥ ३९ ॥ न कुलं
 वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्त
 मेव विधिष्यते ॥ ४० ॥ य ईर्षुं परवित्तेषु ह्यपे वीर्यं कुलान्वये
 सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तक ॥ ४१ ॥ अकार्यकर-
 णाङ्गीतः कार्याणाञ्च विवर्जनात् । अकाले मन्त्रभेदाच्च येन
 माद्येन्न तत् प्रिवेत् ॥ ४२ ॥ विशामदो धनमदस्तृतीयोऽभि-
 जनोमदः । मदा एतेऽवल्लिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४३ ॥
 असन्तोऽभ्यर्थिता सद्धिं क्वचित् कार्यं कदाचन । तावन्न तस्य
 सुकृतं किञ्चित् कार्यं कदाचन ॥ ४४ ॥ मन्यन्ते सन्तमात्मानमस-
 न्तमपि विश्रुतम् । गतिरात्मवतां सन्त सन्त एव सतां गति
 ॥ ४५ ॥ असताञ्च गति सन्तो न त्वसन्त सता गति । जिता
 सभा वस्त्वता मिष्टाया गोमता जिता । अध्वा जितो यानवता
 सर्वे शीलवता जितम् ॥ ४६ ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे तदस्यैह प्रण-
 श्यति । न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न वन्मुमि ॥ ४७ ॥
 आढ्यानां मासपरमं मथ्याना गौरसोत्तरम् । तैलोत्तरं दरि-
 द्राणा भोजनं भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ सम्पन्नतरनेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते
 सदा । क्षुत् स्त्रादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४९ ॥
 प्रायेण यीमता लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । जीर्यन्त्यपि त
 काष्ठानि दरिद्राणा महीपते ॥ ५० ॥ अद्वत्तिर्भयमन्त्यानां मथ्याना
 मरणाद्भयम् । उत्तमानान्तु मर्त्यानामवमानात् परं भयम् ॥ ५१ ॥
 ऐश्वर्यमदपापिठा मदा पानमदादयः । ऐश्वर्यमदमत्तो हि
 नापतिला विदुष्यते ॥ ५२ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्त्तमानैरनि-
 ग्रहैः । तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५३ ॥ यो
 जित पशवर्गीण महजेनानुकारिणा । आपदस्तस्य वदन्ते शुभ-

पञ्च इवोद्दुराट् । ५४ ॥ अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजि-
 गीपते । अमितान् वा जितामात्य सोऽवशः परिहीयते ॥ ५५ ॥
 आत्मानमेव प्रथमं हेद्यत्तपेण यो जयेत् । ततोऽमात्यानमित्रांश्च
 न मोघं विजिगीपते ॥ ५६ ॥ वश्येन्द्रियं जितात्मानं घृतदण्डं
 विकारिषु । परीच्य कारिणं धीरमत्यन्तं यीर्निषेवते ॥ ५७ ॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्रवाः ।
 तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५८ ॥
 एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् । अविधेया इवादान्ता
 हयाः पथि कुमारयिम् ॥ ५९ ॥ अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थञ्चैवाप्य-
 नर्थतः । इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६० ॥
 धर्मार्यो यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः । श्रीप्राणधनदारैभ्यः
 क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६१ ॥ अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रिया-
 णामनीश्वरः । इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रूयते हि सः ॥ ६२ ॥
 आत्मनात्मानमन्विच्छेन्ननोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः । आत्मा ह्येवात्मनो
 बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६३ ॥ बन्धुरात्मात्मनस्तस्य यनैवा-
 त्मात्मनो जितः । स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥ ६४ ॥
 चुद्राक्षेणेव जालेन भूपावपिहितावुभौ । कामश्च राजन् क्रोधश्च
 तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६५ ॥ समवेक्ष्येह धर्मार्यो सन्धारान्
 योऽधिगच्छति । स वै सम्युत्सन्धारः सततं सुखमेधते ॥ ६५ ॥
 यः पञ्चाभ्यन्तरान् षट्पूजित्व मनोमयान् । जिगीपति रिपू-
 नान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६७ ॥ दृश्यन्ते हि दुरात्मानो
 बध्यमानाः स्वकर्मभिः । इन्द्रियाणामनीश्वराश्चाजानो राघ्यविभ्रमैः
 ॥ ६८ ॥ असन्ध्यागात् पापकृतामपापांस्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिय-
 भावात् । शुष्केणाद्रं दृश्यते मियभावात् तत्मात् पापैः सच्च सन्धिं
 न कुर्यात् ॥ ६९ ॥ निजानुत्पततः षट्पूज्य पञ्च पञ्च प्रयोजगान् ।
 यो मोक्षान्न निश्छाति तमापद्गते नरम् ॥ ७० ॥ अनसूवा-

ल्वं शौचं सन्तोषः प्रियवादिता । दमः सत्यमनायासी न भवन्ति
 दुरात्मनाम् ॥ ७१ ॥ आत्मज्ञानमनायासस्ति तिच्चा धर्मनित्यता ।
 वाक् चैव गुप्ता दानञ्च नैतान्वन्त्येषु भारत ॥ ७२ ॥ अक्रोधपरि-
 वादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षमापाणी
 विमुच्यते ॥ ७३ ॥ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
 शूयूपा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७४ ॥ वाक्संयमो
 हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रञ्च न शक्यं बद्ध
 भाषितुम् ॥ ७५ ॥ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वरक् सुभा-
 पिता । सैव दुर्भाषिता राजन्मनर्यायोपपद्यते ॥ ७६ ॥ रोहते
 सायकैर्विह्वं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न सं-
 रोहति वाक्क्षतम् ॥ ७७ ॥ कर्ष्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति
 शरीरत । वाक्शतस्तु न निर्हर्त्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः
 ॥ ७८ ॥ वाक्सायका वदन्नान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्रि-
 ज्ञानि । परस्य नामर्मश्च ते यतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत्
 परेश्यः ॥ ७९ ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
 बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥ ८० ॥ बुद्धौ
 कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्घाथो हृदया-
 न्नापसर्पति ॥ ८१ ॥ श्रेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ।
 पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८२ ॥ राजलक्षणा-
 सम्पन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । मिथ्यस्ते शशिता सोऽस्तु
 धृतराष्ट्र मुधिष्ठिरः ॥ ८३ ॥ अतीत्य सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेय
 पुरस्कृतः । तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८४
 अनुक्रोशादानृषंस्यादोऽसौ धर्ममृतां वरः । गौरवान्भव राजेन्द्र
 बह्वन् क्षीमांस्तितिहति ॥ ८५ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये . . .

धृतराष्ट्र उवाच । ब्रूहि भूयो महाब्रुह्वे धर्मार्थसंहितं वचः ।
शृणुतो नास्ति मे हृषिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच । सर्वसीर्येषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्त्तवम् ।
उभे त्वेते समे स्यातामार्त्तवं वा विप्रिष्यते ॥ २ ॥ आर्त्तवं प्रति-
पद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो । इह कीर्त्तं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्ग-
मवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ यावत् कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते ।
तावत् स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम् । विरोचनस्य संवादं केचिन्यर्थं सुधन्वना
॥ ५ ॥ स्वयम्बरे स्थिता कन्या केचिनी नाम नामत । रूपेणा-
प्रतिमा राजन् विप्रिष्टपतिकाम्यया ॥ ६ ॥ विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा
तत्राजगाम ह । प्राप्नुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केचिनी ॥ ७ ॥

केचिन्युवाच । किं ब्राह्मणाः स्त्रिच्छ्रेयांसो दितिजाः स्त्रिदृ-
विरोचन । अथ केन त्वं पर्यङ्गं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ८ ॥

विरोचन उवाच । प्रजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वयं केचिनि सत्तमा ।
अन्नाकं खलिमे लोकाः के देवाः के हिजातयः ॥ ९ ॥

केचिन्युवाच । इहैवावां प्रतीचाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ १० ॥

विरोचन उवाच । तथा भद्रं करिष्यामि यथा त्वं भीरु
भाषसे । सुधन्वानञ्च माञ्चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतो ॥ ११ ॥

विदुर उवाच । अतीतायाञ्च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।
अथाजगाम त दैशं सुधन्वा राजसत्तम ॥ १२ ॥ विरोचनो यत्र
विभो केचिन्या सहितः स्थितः । सुधन्वा वै समागच्छत् प्राङ्गादिं
केचिनीं तथा ॥ १३ ॥ समागत द्विजं दृष्ट्वा केचिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायामनं तस्मै पादमर्घ्यं ददौ पुनः ॥ १४ ॥

सुधन्वोवाच । अन्वालभे हिरण्मय प्राङ्गादेदं तवासनम् ।
एवालमुपसम्पन्नो न त्वामेऽहं त्वया सह ॥ १५ ॥

विरोचन उवाच । तवाहते तु फलकी कूचं वाप्यथ वा हृषी ।
सुधन्वन् लमहीऽसि मया सह समासनम् ॥ १६ ॥

सुधन्वोवाच । पिता पुत्रौ सहासीता हौ विप्रौ क्षत्रियावपि ।
वृहो वैश्वी च शूद्री च न लन्यावितरेतरम् ॥ १७ ॥ पिता हि
ते समासोनमुपासीतैव मामघ । बाल सुखैषिती गेहे न ल
किञ्चन बुध्यसे ॥ १८ ॥

विरोचन उवाच । हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च यद्विहितमसुरेषु न ।
सुधन्वन् विषणो तेन प्रश पृच्छाव ये विदुः ॥ १९ ॥

सुधन्वोवाच । हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च तथैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पशं कृत्वा प्रश पृच्छाव ये विदुः ॥ २० ॥

विरोचन उवाच । आवा कुत्र गमिष्याव प्राणयोर्विषणो कृते ।
न तु दिवेष्वह स्याता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥

सुधन्वोवाच । पितर ते गमिष्याव प्राणयोर्विषणो कृते ।
पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रज्ञादो नानृतं वदेत् ॥ २२ ॥

विदुर उवाच । एव कृतपण्यै क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रज्ञादो यत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥

प्रज्ञाद उवाच । इमौ तौ तम्पृष्ट्येते याभ्या न चरित सह ।
आधीविषाविव क्रुद्धात्रेकमार्गाविहागती ॥ २४ ॥ कि वै सहैव
चरथो न पुरा चरथ सह । विरोचनैतत् पृच्छामि किन्ते सण
सुधन्वना ॥ २५ ॥

विरोचन उवाच । न मे सुधन्वना सख्य प्राणयोर्विषणावहे ।
प्रज्ञाद तस्य पृच्छामि मा प्रशमनृत वदे ॥ २६ ॥

प्रज्ञाद उवाच । उष्कं मधुपर्कं वाप्यामयन्तु सुधन्वने ।
वृष्टाभ्यर्चनीयोऽसि प्रेता गौ पीवरोहता ॥ २७ ॥

सुधन्वोवाच । उष्कं मधुपर्कं वा पशियेतापिर्नं मम ।

प्रज्ञाद् लनु मे तथ्यं प्रश्नं प्रवृद्धि पृच्छतः । किं ब्राह्मणाः स्त्रि-
च्छ्रेयांस उताहोस्त्रिद्विरोचनः ॥ २८ ॥

प्रज्ञाद् उवाच । पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वञ्च साक्षादिह स्थितः ।
तयोर्विवदतीः प्रश्नं कथमस्त्रिद्विधो वदेत् ॥ २९ ॥

सुधन्वोवाच । गां प्रदद्यास्त्वौरणाय यद्वान्यत् स्यात् प्रियं
धनम् । द्वयोर्विवदतीस्तथ्यं वाच्यञ्च मतिमंस्त्वया ॥ ३० ॥

प्रज्ञाद् उवाच । अथ यो नैव प्रवृथात् सत्यं वा यदि वा-
नृतम् । एतत् सुधन्वन् पृच्छामि दुर्विवक्ता स्त किं वसेत् ॥ ३१ ॥

सुधन्वोवाच । यां रात्रिमधिविना स्त्री याञ्चैवाचपराजितः ।
याञ्च भारामिताज्ञो दुर्विवक्ता स्त तां वसेत् ॥ ३२ ॥ नगरे
प्रतिबद्धः सन् वह्निर्हारे वृभुञ्चितः । अमितान् भूयशः पश्येद्यः
साध्यमनृतं वदेत् ॥ ३३ ॥ पञ्च पश्यन्वृते हन्ति दश हन्ति गवा-
नृते । अतमप्रखानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ३४ ॥ हन्ति
जातानजातांश्च द्विरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा
स्त भूम्यनृतं वदेः ॥ ३५ ॥

प्रज्ञाद् उवाच । मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा लहिरिचन ।
मातास्य श्रेयशी मातुस्तस्मात्त्वन्तेन वै जितः ॥ ३६ ॥ विरोचन
सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव । सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया
दत्तं विरोचनम् ॥ ३७ ॥

सुधन्वोवाच । यद्दर्ममवृणीथास्त्वं न कामानृतं वदी ।
पुनर्देदामि ते पुत्रं तस्मात् प्रज्ञाद् दुर्लभम् ॥ ३८ ॥ एष प्रज्ञाद्
पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः । प्रादप्रचालनं कुर्यात् कुमार्याः
सन्निधी मम ॥ ३९ ॥

विदुर उवाच । तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमत्रुवन् ॥ ४० ॥ न द्विवो दण्ड-
मादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या

संविभजन्ति तम् ॥ ४१ ॥ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुर्वते
 मनः । तथा तथास्य सर्वाथाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 नैनं कुन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
 नीडं शकुन्ता इव जातपद्माङ्कुन्दांस्येनं प्रजहत्यल्पकाले ॥ ४३ ॥
 मद्यपानं क्रलहं पूगवैरं भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् । राज-
 हिष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं वर्णान्याङ्गव्यथं पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ४४ ॥
 सामुद्रिकं वणिजं चौरपूवं शलाकधूर्तञ्च चिकित्सकञ्च । अरिञ्च
 मित्रञ्च कुशीलवञ्च नैतान् साध्ये विप्रकुर्वीत सप्त ॥ ४५ ॥* माना-
 न्निदोवमुतमानमौनं मानेनाधीतमुतमानयज्ञः । एतानि चत्वार्य-
 भयङ्कराणि भयं प्रच्छयन्त्यथथाकृतानि ॥ ४६ ॥ अगारदाही
 गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । पर्वकारश्च सूची च मित्रधुक्
 पारदारिकः ॥ ४७ ॥ भूण्हा गुरुतल्पी च यथ स्यात्पानपो
 हिजः । अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४८ ॥
 सुवप्रग्रहणी ब्राह्म्यं कीनाशयात्मवानपि । रक्षित्युक्तश्च यो हि-
 स्यात् सर्वब्रह्महमिः समाः ॥ ४९ ॥ तृणोक्तया ज्ञायते जातः
 रूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः । शूरो भयिष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
 कृच्छास्वापस्तु सद्दयारयश्च ॥ ५० ॥ जरा रूपं हरत हि
 चैर्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया । क्रोधः द्वेषः शील-
 मनार्थसेवा द्वियं कामः सर्वसेवाभिमानः ॥ ५१ ॥ श्रीमद्भलात्
 प्रभवति प्रागल्भ्यात् सम्प्रवर्द्धते । दाघ्यात् कुर्वते मूलं संयमात्
 प्रतिष्ठति ॥ ५२ ॥ अष्टौ गुणाः पुरुष दीपयन्ति प्रज्ञा च
 कौत्सश्च दमः श्रुतञ्च । पराक्रमश्रावणभाषिता च दानं यथाशक्ति
 कृतज्ञता च ॥ ५३ ॥ एतान् गुणांस्तात महानुभावानेको गुण-
 संशयते प्रसह्य । राजा यदा संशयते मनुष्यं सर्वान् गुणानप्य
 गुणो विभक्ति ॥ ५४ ॥ अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य
 लोकस्य निदर्शनानि । चत्वार्यपामन्ववेतानि सङ्गृह्यत्वारि चैषा-

मनुयान्ति सन्तः ॥ ५५ ॥ यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्य्यैतान्य-
 न्यन्ववेतानि सद्भिः । दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं चत्वार्य्यैतान्यनु-
 यान्ति सन्तः ॥ ५६ ॥ इन्द्र्याध्ययनदानानि नयः सत्यं चमा घृणा ।
 अलोम इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्वः
 सतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते । उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु
 तिष्ठति ॥ ५८ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न
 वदन्ति धर्मम् । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत् सत्यं
 यच्छूलेनाभ्युपेतम् ॥ ५९ ॥ सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौस्थ्यं धीलं बलं
 धनम् । शौर्य्यञ्च चित्रभाष्यञ्च दशमे स्वर्गयो नयः ॥ ६० ॥ पापं
 कुर्वन् पापकीर्त्तिः पापमेवाश्रुते फलम् । पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिः
 पुण्यमत्यन्तमश्रुते ॥ ६१ ॥ तस्मात् पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसित-
 व्रतः । पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ नष्ट-
 प्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं प्रज्ञां बर्द्धयति क्रियमाणं
 पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं
 कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिः पुण्यं स्थानं स गच्छति ॥ ६४ ॥ तस्मात् पुण्यं
 निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः । असूयको दन्दशूको निद्रुरो वैर-
 कृच्छ्रः ॥ ६५ ॥ स कृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात् पापमाचरन् ।
 अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन् सदा ॥ ६६ ॥ न कृच्छ्रं मह-
 दाप्नोति सर्वत्र च विरोचते । प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः सं-
 पण्डितः ॥ ६७ ॥ प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थैर्गच्छति सुखमोषितुम् ।
 दिवसेनैव तत् कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ ६८ ॥ अष्टमासेन
 तत् कुर्यात् येन वर्षां सुखं वसेत् । पूर्वं वयसि तत् कुर्यात् येन
 वृद्धः सुखं वसेत् ॥ ६९ ॥ यावज्जीवेन तत् कुर्याद्येनामुत्र सुखं
 वसेत् । जीर्णमन्नं प्रयंसन्ति भार्याश्च गतयौवनाम् ॥ ७० ॥ शूरं
 विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् । घनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्र-
 मपिधीयते ॥ ७१ ॥ असंहतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्य्यते । गुरु-

रात्मवता शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ॥ ७२ ॥ अथ प्रच्छन्न-
 पापानां शास्ता वैवस्वतो यम । ऋषीणाञ्च नदीनाञ्च कुलाणाञ्च
 महात्मनाम् ॥ ७३ ॥ प्रभवो नाधिगन्तव्य स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ।
 द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ॥ ७४ ॥ क्षत्रिय
 श्रीलभाग्रार्जश्चिरं पालयते महीम् । सुवर्षपुष्या पृथिवीं चिन्वन्ति
 पुरुषास्तथ ॥ ७५ ॥ शूरस्य कृतविद्यस्य यत्र जानाति सेवितुम् ।
 बुद्धियेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ॥ ७६ ॥ तानि जङ्गा-
 लघन्यानि भारप्रत्यवराणि च । दुर्योधने च शङ्कनौ सूढे दुःशा-
 सने तथा ॥ ७७ ॥ कर्षं चैश्वर्य्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ।
 सर्वैर्गुणैरुपेतास्तु पाण्डवा भरतर्षभ । पितृवत्त्वयि वर्त्तन्ते तेषु
 वर्त्तस्व पुत्रवत् ॥ ७८ ॥

इति अद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये

चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

विदुर उवाच । अत्रैवीदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 आत्रेयस्य च सवाद् साध्यानां चेति न श्रुतम् ॥ १ ॥ चरन्त हस-
 न्क्षमेण महर्षिं शसितव्रतम् । साध्या देवा महाप्रज्ञ पर्य्येष्टुन्त
 वै पुरा ॥ २ ॥

साध्या ऊचुः । साध्या देवा वयमेते महर्षे दृष्ट्वा भवन्तं न
 शङ्कामोऽनुमातुम् । श्रुतेन धीरो बुद्धिमास्त्व मतो न काव्या वाच
 वक्तुमर्षस्युदाराम् ॥ ३ ॥

हंस उवाच । एतत् कार्य्यममरा संश्रुतं मे धृतिं शम सत्य-
 धर्मानुवृत्ति । अन्यि विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मवम
 नयीत् ॥ ४ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्नन्युरेव तित्तिक्षित ।
 आक्रोष्टर निद्वेहति सुकृत चास्य विन्दति ॥ ५ ॥ नाक्रोशी स्या

ज्ञावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी । न चाभिमानी
 न च हीनवृत्तो रुचां वाचमुपतीं वर्जयति ॥ ६ ॥ निर्माण्यस्थीनि
 हृदयं तथासूनु रुचा वाचो दिद्द्विहन्तीह पुंसाम् । तस्माद्वाच-
 मुपतीं रुचरूपां धर्मारामो नित्यधी वर्जयति ॥ ७ ॥ अरुन्तुदं
 परुषं रुचवाचं वाक्कण्ठकीर्वितुदन्तं मनुष्यान् । विद्यादलक्ष्मीकतमं
 जनानां सुखे निवहां निर्वर्तति वै वहन्तम् ॥ ८ ॥ यथेदेवमभि-
 विध्येत वाणैर्भृशं सुतीक्ष्णै रनलार्कप्रदीपैः । स विध्यमानोऽप्यति-
 दह्यमानो विद्यात् कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९ ॥ यदि सन्तं
 सेवति यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव । वासी यथा रङ्ग-
 वशं प्रयाति तथा स तेषां वयमभ्युपैति ॥ १० ॥ अतिवादं न
 प्रवदेन्न वादयेद्यो नाहृतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् । चन्तुश्च यो
 नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११ ॥ अव्या-
 हृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्ग्राहृतं तद्वितीयम् । प्रियं
 वदेद्ग्राहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वदेद्ग्राहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२ ॥ यादृशैः
 सन्निविशते यादृशांशोपसेवते । यादृशिच्छेच्च भवितुं तादृग्-
 भवति पूरुषः ॥ १३ ॥ यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
 निवर्तनाद्भि सर्वतो न वेत्ति दुःखमणूपि ॥ १४ ॥ न जीयते नानु-
 जिगीषतेऽन्यान् वै ररुचाप्रतिघातुकथ । निन्दाप्रशंसासु समस्रभावो
 न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५ ॥ भावमिच्छति सर्वस्य
 नाभावे कुरुते मन । सत्यवादी मृदुर्दान्ती यः स उत्तमपूरुषः
 ॥ १६ ॥ नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिश्राय ददाति च । रन्ध्रं परस्य
 जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७ ॥ दुःशासनस्तूपहतोऽभिभस्ती
 नावर्तते मन्युवशात् कृतघ्न । न कस्यचिन्मित्रमयो दुरात्मा कला-
 चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८ ॥ न अहधाति कल्याणं परेभ्यो-
 ऽप्यात्मशङ्कितं । निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः
 ॥ १९ ॥ उत्तमानेव सेवेन प्राप्तजाले तु मध्यमान् । अधमास्तु

न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मन ॥ २० ॥ प्राप्नोति वै वित्तमयं
बलेन नित्योऽध्यानात् प्रज्ञया पौरुषेण । न लेव सम्यग्भते प्रशंसं
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । महाकुलेभ्यः सृष्टयन्ति देवा धर्मार्थ-
नित्याय बद्धश्रुताश्च । पृच्छामि त्वां विदुर प्रसूमेतं भवन्ति वै
कानि महाकुलानि ॥ २२ ॥

विदुर उवाच । तपो दमो ब्रह्म वित्तं वितानाः पुण्या विवाहा
सततज्ञानदानम् । धेवैवैते सप्त गुणा भवन्ति सम्यग्भूतास्तानि
महाकुलानि ॥ २३ ॥ येषां वृत्तं न व्यथते न योनिश्चितप्रसादेन
चरन्ति धर्मम् । ये कीर्त्तिमिच्छन्ति कुले विप्रिष्टा त्वक्तावृता-
स्तानि महाकुलानि ॥ २४ ॥ अनिव्यया कुविवाहैर्वदस्योत्सा-
दनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५ ॥
देवद्वयविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति
ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवात् परिवादाच्च
भारत । कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७ ॥ कुलानि
समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः । कुलसङ्घां न गच्छन्ति यानि
हीनानि वृत्ततः ॥ २८ ॥ वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्घाच्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्ययः ॥ २९ ॥ वृत्तं यत्रेन
सरत्सेहितमेति च याति च । अक्षीणो वृत्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु
हतो हतः ॥ ३० ॥ गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसम्बद्धया ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१ ॥ मा न
कुले वैरकृत् कथिदस्तु राजामात्यो मा परस्त्रापचारी । मित्रद्रोही
नैकृतिकोऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृद्देवातिथिभ्यः ॥ ३२ ॥ यव
नो ब्राह्मणान् हन्याद्यय नो ब्राह्मणान् दिपित् । न तस्य समिति
गच्छेद्यय नो निर्वपेत कृपीन् ॥ ३३ ॥ दणानि भूमिरुद्धर्कं वाक्-
चतुर्यो च सूरुता । सतामेतानि-गैहेषु नोऽहियन्ते कदाचन ॥ ३४ ॥

अद्वया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् । प्रवृत्तानि महाप्राञ्च
धर्मिणां पुण्यकर्मिणाम् ॥ ३५ ॥ सूक्तोऽपि भारं नृपते स्थन्दनो
वै शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजा । एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकृत्नीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३६ ॥ न तन्मित्रं यस्य
कोपादिभेति यदा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् । यस्मिन्मित्रे पितरौ-
वाश्रमीत तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ ३७ ॥ य कश्चिदप्य-
सम्बद्धो मित्रभावेन वर्त्तते । स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्-
परायणम् ॥ ३८ ॥ चलच्चित्तस्य वै पुंसो हृद्धानननुसेवतः । पारि-
प्लवमतेर्नित्यमधुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३९ ॥ चलच्चित्तमनात्मानमिन्द्रि-
याणां वशानुगम् । अर्थाः समतिवर्त्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा
॥ ४० ॥ अक्रमादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्तत । शीलमेत-
दसाधूनामभ्र पारिप्लवं यथा ॥ ४१ ॥ सत्कृताश्च कृतार्थाश्च
मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतज्ञान्गोप-
सुञ्जते ॥ ४२ ॥ अक्षैवेदेव मित्राणि सति वासति वा घने । नान-
र्थयन् प्रजानाति मित्राणां चारफल्गुताम् ॥ ४३ ॥ सन्तापाद्-
भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम् । सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्ता-
पाद्ग्राधिमृच्छति ॥ ४४ ॥ अनवाप्यञ्च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स शोके मनः कृथा ॥ ४५ ॥ पुनर्नरो
म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च । पुनर्नरो याचति
याचते च पुनर्नरं शोचति शोच्यते च ॥ ४६ ॥ सखञ्च दुःखञ्च
भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च । पर्यायश्च सर्वमेते
सृशन्ति तस्माद्हीरो न च हृष्येन्न शोचित् ॥ ४७ ॥ चलानि हीमानि
पङ्क्तिन्द्रियाणि तेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र । ततस्ततः स्रवते बुद्धि-
रस्य छिद्रोद्बुद्ध्यादिव नित्यमग्नाः ॥ ४८ ॥

•धृतराष्ट्र उवाच । तनुरुद्ध शिखी राजा मिथ्योपचारितो
भया । मन्दानाम्भम पुत्राणां युद्धेनान्त करिष्यति ॥ ४९ ॥ नित्यो-

हिममिदं सर्वं नित्योद्दिग्ममिदं मन । यत्तत्पद्मनुद्दिग्मं तन्मे-
वद् महामते ॥ ५० ॥

विदुर उवाच । नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ५१ ॥ बुद्ध्या भयं
प्रणुद्मति तपसा विन्दते महत । गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं
योगिन विन्दति ॥ ५२ ॥ अनाथिता दानपुण्यं वेदपुण्यमना-
थिता । रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३ ॥ स्वधी-
तस्य सुयुद्धस्य सकृत्तस्य च कर्मणः । तपसश्च सुतपस्य तस्यान्ते
सुखमेधते ॥ ५४ ॥ स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना
जातु निद्रां लभन्ते । न स्त्रीषु राजव्रतिमाप्नुवन्ति न मागधैः
स्तयमाना न सूते ॥ ५५ ॥ न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं न वै
सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्ना । न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै
भिन्ना प्रथमं रोचयन्ति ॥ ५६ ॥ न वै तेषां स्वदते पथ्यसुक्तं
योगक्षेमहृत्पते नैव तेषाम् । भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न
विद्यते किञ्चिदन्यदिनाशात् ॥ ५७ ॥ सम्पन्नं गोषु सम्भाव्यं सम्भाव्यं
ब्राह्मणे तप । सम्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम्
॥ ५८ ॥ तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवी बह्वलाः सभा । बह्वन्
बह्वद्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५९ ॥ धूमायन्ति व्यपे-
तानि ज्वलन्ति सहितानि च । घृतराष्ट्रीणां कानीव ज्ञातयो
भरतर्षभ ॥ ६० ॥ ब्राह्मणेषु च धे शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
हन्ताश्चि व फलं पक्वं घृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ६१ ॥ महानप्येकजो
वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठित । प्रसङ्ग एव वातेन सस्कन्धो महितुं
क्षणात् ॥ ६२ ॥ अथ धे सहिता वृक्षाः सहस्र सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्तेऽन्योऽन्यसंश्रयात् ॥ ६३ ॥ एवं
मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् । अल्पं हिपन्तो मन्यन्ते बाहु-
र्दुर्ममियैकजम् ॥ ६४ ॥ अन्योऽन्यसमुपटयादन्वोऽन्यापाश्रयेण

च । ज्ञातयः सम्प्रवर्द्धन्ते सरसीवीत्पलान्युत ॥ ६५ ॥ अवध्यो
 ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः । येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत
 ये च स्युः शरणागताः ॥ ६६ ॥ न मनुष्ये गुणः कथिद्राजन्
 सधनतामृते । अनातुरलाङ्घ्रन्ते मृतकल्पा हि रोगिनः ॥ ६७ ॥
 अव्याधितं कटुकं शीघ्रंरोगि पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुष्णम् ।
 सताम्पेयं यन्न पिवन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिव प्रशाम्य ॥ ६८ ॥
 रोगार्हिता न फलान्याद्रियन्ते न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
 दुःखोपेतक रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम्
 ॥ ६९ ॥ पुराद्भुक्त नाकरोस्त्रं वचो मे द्यूते जितान्द्रौपदीं प्रेक्ष्य
 राजन् । दुर्योधनं वारयित्यक्षवत्यां कितवलं पण्डिता वर्जयन्ति
 ॥ ७० ॥ न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो हि धर्मस्तरसा
 सेवितव्यः । प्रधंसिनी क्रूरसमाहिता धीर्मुदुप्रौढा गच्छति पुत्र-
 पौत्रान् ॥ ७१ ॥ धार्तराष्ट्राः पाण्डवान् पालयन्तु पाण्डोः सुता-
 स्तव पुत्रांश्च पान्तु । एकारिमित्राः कुरवो ह्येकधर्मा जीवन्तु
 राजन् सुखिनः समृद्धाः ॥ ७२ ॥ मेधोभूतः कौरवाणां तमद्य
 लज्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ । पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान्
 गोपायस्व स्वं यद्यस्तात रक्षन् ॥ ७३ ॥ सम्यत्स्व त्व कौरवान्
 पाण्डुपुत्रैर्मातेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु । सत्वे स्थितास्ते नरदेव
 सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

विदुर उवाच । समदशेमान् राजेन्द्र मनु खायन्भुवोऽग्रवीत ।
 वैचित्रवीर्यं पुरुषानाकाशं सृष्टिमिदं ॥ १ ॥ दानवेन्द्रस्य हि
 धनुरनामं नमतोऽग्रवीत् । अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान्

शृङ्खलतस्तथा ॥ २ ॥ यथाग्निं शक्ति वै यश्च तुष्येद्यथातिवेलं
 भजते हिप्रन्तम् । स्त्रियञ्च यो रक्षति भद्रमस्तुते यथावाचं
 याचते कथ्यते च ॥ ३ ॥ यथाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यथावली
 बलिना नित्यवैरी । अयद्दधानाय च यो ब्रवीति यथाकाम्यं
 कामयते नरेन्द्र ॥ ४ ॥ बध्वावहासं श्वशुरो मन्यते यो बध्वा-
 वसन्नभयो मानकामः । परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीजं स्त्रियञ्च य
 परियदतेऽतिवेलम् ॥ ५ ॥ यथापि लब्धा न स्मरामीतिवादी
 दत्त्वा च यः कथ्यति याच्यमानः । यथासत् सत्त्वमुपानयीत
 एतान्नयन्ति निरयं पात्रहस्ता ॥ ६ ॥ यस्मिन् यथा वर्तते धी
 मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः । मायाचारेण मायया वर्ति-
 तव्यः साध्याचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७ ॥ जरा रूप हरति
 हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया । कामो द्वियं
 वृत्तमनार्थसेवा क्रोधः त्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शतायुःकृत् पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
 नाप्नोत्यथ च तत् सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९ ॥

विदुर उवाच । अतिमानोऽतिवादश्च तथात्यागी नराधिप ।
 क्रोधयात्नविधित्वा च मित्रद्रोहश्च तानि घट् ॥ १० ॥ एत एवा-
 स्यस्तौच्छाः कृन्तन्यायूषि देहिनाम् । एतानि मानवान् घ्नन्ति
 न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११ ॥ विश्वस्तस्यैति धी दारान् यथापि
 गुरुतल्पग । वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपथैव भारत ॥ १२ ॥
 आदेशकृद्दृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेपकश्च यः । शरणागतज्ञा चैव सर्वं
 ब्रह्महृणः समाः । एतैः समेह्य कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः
 ॥ १३ ॥ गृहीतवाक्यो नयविददान्यः शिपान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च ।
 नानर्थकृत्याङ्गुलः कृतश्च मृत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४ ॥
 सुलभा पुरुषा राजान् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पयस्य
 वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५ ॥ धी हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा

भर्तुं प्रियाप्रिये । अप्रियाख्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान्
 ॥ १६ ॥ त्यजेत कुलार्थं पुरुषं ग्रामन्यार्थं कुल त्यजेत । ग्रामं
 जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवी त्यजेत ॥ १७ ॥ आपदर्थं धनं
 रक्षेद्वारान् रक्षेद्वनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि
 ॥ १८ ॥ द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् । तस्माद्द्यूतं
 न सेवेत् हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ उक्तं मया द्यूतकाले-
 ऽपि राजन्नेह युक्तं वचनं प्रातिपेयम् । तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
 न रोचते, तव वैचित्रवीर्यं ॥ २० ॥ काकीरिमाशिववर्हान्मयूगान्
 पराजयेथा पाण्डवान् धार्तराष्ट्रैः । हित्वा सिंहान् क्रोष्टुकान्
 गूहमान् प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१ ॥ यस्तात न
 क्रुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हितैरतस्य । तस्मिन् भृत्या
 भर्तुरि विश्वसन्ति न चैनमापस्तु परित्यजन्ति ॥ २२ ॥ न भृत्याना
 वृत्तिसरोधनेन राज्यं धनं सञ्चिष्टेदपूर्वम् । त्यजन्ति ह्येन वद्विता
 वै विरुद्धा स्निग्धा ह्यभात्या परिहीनभोगा ॥ २३ ॥ इत्यानि
 पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्यायव्यये चानुरूपपाञ्च वृत्तिम् । सङ्गृह्णी
 यादनुकूपान् सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४ ॥
 अभिप्राय यो विदित्वा तु भर्तुं सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्री ।
 यक्ता हितानामनुरक्तं शार्थं शक्तिञ्च शक्तेव हि सोऽनुकम्प्य
 ॥ २५ ॥ वाक्यन्तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टं प्रत्याह यथापि नियुच्य
 मान । प्रज्ञाभिमानो प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव
 भृत्यः ॥ २६ ॥ अस्तब्धमहोवमदीर्घसूत्रं सानुक्रीय श्लक्ष्णमहार्थं
 मन्यै । अरोगजातीयमुदारवाक्यं भृत्यं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम्
 ॥ २७ ॥ न विश्वामाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरयेतयानो विकाले ।
 न चत्वरं निधिं तिष्ठेन्नगूढो न राजकान्या योपितं प्रार्थयेत्
 ॥ २८ ॥ न निह्वय मन्त्रगतस्य गच्छेत् सृष्टमन्त्रस्य कुमङ्गतस्य ।
 न च द्रूयान्नाश्वसिमि त्वयीति सजारणा व्यपदिमन्तु कुर्यात् ॥ २९ ॥

घृणी राजा पुंश्वली राजन्व्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
 सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ॥ ३० ॥
 अष्टौ गुणास्तात पुरुषन्दीपयन्ति प्रज्ञा च कौत्सश्च श्रुतन्दमश्च ।
 पराक्रमश्चाब्रह्मभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ३१ ॥
 एतान् गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संशयते प्रसङ्ग । राजा
 यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेषु गुणो विभक्ति ॥ ३२ ॥
 - गुणा दग्ध स्नानशीलं भजन्ते बलं रूपं स्वरवर्षप्रशुद्धि । स्वर्गश्च
 गन्धश्च विशुद्धता च यीः सौकुमार्यं प्रवराय नार्यः ॥ ३३ ॥ गुणाश्च
 पण्डितभक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च बलं सुखञ्च । अनाविलं चास्य
 भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३४ ॥ अकर्मशीलञ्च
 महाशनञ्च लोकद्विष्टं ब्रह्ममायं नृशंसम् । अद्वैतकालश्चमनिष्ट-
 वैश्रमेतान् गृहे न प्रतिवासयेत् ॥ ३५ ॥ कर्दूर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
 वनौकसं धूर्तममान्यमानिनम् । निष्ठूरिणां दृढवैरं कृतघ्नमेतान्
 भृशार्त्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३६ ॥ संक्षिप्तकर्माणमतिप्रसाद
 नित्यादृतञ्चादृढभक्तिकञ्च । विद्वष्टरागं पटुमानिनश्चाप्येतान् सेवेत
 नराधमान् पट् ॥ ३७ ॥ सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायायार्थबन्धनाः ।
 अन्योऽन्यबन्धनावेतौ विनान्योऽन्यं न सिध्यतः ॥ ३८ ॥ उत्पाद्य
 पुत्राननृणाय कृत्वा वृत्तिञ्च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् । स्थाने
 कुमारोः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसस्योऽयमुनिर्वुभूषित् ॥ ३९ ॥ हितं
 यत् सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् । तत् कुर्यादीश्वरे श्रेत-
 मूलं सर्वायंसिद्धये ॥ ४० ॥ बुद्धिः प्रभावस्तेजय सत्त्वमुत्यानमेव
 च । व्यवसायश्च यस्य स्यात् तस्यावृत्तिभयं कृतः ॥ ४१ ॥ पश्य
 दोषान् पाण्डवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरप्रि देवा समक्राः । पुत्रै-
 र्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो यत्र प्रणायो द्विपतां च हर्षः ॥ ४२ ॥
 भीमस्य कोपस्तत्र चैवेन्द्रकल्पद्रोणस्य राघवस्य मुधिष्ठिरस्य । सत्-
 सादृशैर्लोकमिमं प्रहृष्टं श्रुतेति अहस्तिथीगिवापतन् कि ॥ ४३ ॥

तव पुत्रशतञ्चैव कर्णं पञ्च च पाण्डवाः । पृथिवीमनुशासियुरखिलां
 सागरान्धराम् ॥ ४४ ॥ घातैराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डु-
 सुता मताः । मा वनं किञ्चि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात्
 ॥ ४५ ॥ तस्माद्हनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् । वनं
 हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्नक्षति काननम् ॥ ४६ ॥ न तथेच्छन्ति
 कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् । यथेषां ज्ञातुमिच्छन्ति नै-
 गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७ ॥ अर्थे सिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवा-
 दितयरेत् । न हि धर्माद्दुपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवाप्तम् ॥ ४८ ॥
 यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशित । तेन सर्वमिदं
 बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिय या ॥ ४९ ॥ यो धर्ममर्थं कामञ्च यथाकालं
 निषेवते । धर्मार्थकामसंयोगं सोऽसुतेह च विन्दति ॥ ५० ॥
 सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः । स त्रयो भाजनं
 राजन् यथापत्सु न मुञ्चति ॥ ५१ ॥ अल पञ्चविधं नित्यं पुरुपापां
 निबोध मे । यत्तु वाङ्मवलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२ ॥
 अमात्यलाभो मद्रं ते द्वितीय बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभन्तु
 बलमः इर्मनीपिणः ॥ ५३ ॥ यश्वस्य सच्चरं राजन् पितृपैतामहं
 बलम् । अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ येन
 स्तेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत । यदृवलानां बलं श्रेष्ठं
 तत् प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५५ ॥ महते योः प्रकाराय नरस्य प्रभवे-
 न्नरः । तेन वैरं समासञ्च दूरस्थोऽस्तीति नाश्वचेत् ॥ ५६ ॥
 स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु । भोगीश्वायुषि विश्रामं
 कं प्राञ्चः कर्तुमर्हति ॥ ५७ ॥ प्रज्ञायरेणामिहतस्य जन्तोश्चिकि-
 त्सकाः सन्ति न चोपधानि । न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथ-
 र्वणा नाश्रमदाः सुसिद्धाः ॥ ५८ ॥ सर्पश्यामिन्य सिंहय कुल-
 पुत्रय भारत । नावशेया भनुष्येण सर्वे स्तेतेऽतितेजसः ॥ ५९ ॥
 अग्निस्तेजो महसोके गूढस्तिष्ठति शशुषु । न चोपयुक्ते तद्द्वार

चावन्तोद्दीप्यते परै ॥ ६० ॥ स एव खलु दाक्षभ्यो यदा निर्मथ्य
 दीप्यते । तद्दाक्ष च वनं चान्यन्निर्द्दहत्याशु तेजसा ॥ ६० ॥ एव-
 मेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः । क्षमावन्तो निराकारा
 काष्ठेऽम्बिरिव धेरते ॥ ६२ ॥ लताधर्मा सपुत्रस्त्वं शालाः पाण्डु-
 मृगा मता । न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ६३ ॥
 वनं राजस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय सिंघान् वने पाण्डवांस्तात विधि ।
 सिंहेर्विहीनं हि वनं विनश्येत सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ६४ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

हिंसति हिंसत ॥ ८ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
 विश्वमेत् । विश्वासाद्दयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृन्तति ॥ ९ ॥
 अनीर्षुर्गुणद्वारश्च संविभागी प्रियंवदः । अक्षणी मधुरवाक् स्त्रीणां
 न चासां वयसो भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीया महाभागाः पुण्याथ
 गृह्णतीत्य । स्त्रियः त्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्द्रव्या विशेषतः
 ॥ ११ ॥ पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् । गोषु चान्त-
 समं दद्यात् स्वयमेव कृपिं व्रजेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैर्वाणिज्यचारवृ-
 पुत्रैः सैवेत च द्विजान् । अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः चतुस्रश्मनो लोह-
 सुत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां सर्वव्रगं तेजः स्वासु योनिषु शान्यति ।
 नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥ तमावन्तो
 निराकारा काष्ठेऽग्निरिव शेरते । यस्य मन्त्रं न जानन्ति वाक्षा-
 श्चाभ्यन्तराय ये ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतद्यक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।
 करिष्यन्न प्रभाषित कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकार्य-
 कार्याणि तथा मन्त्रो न म्रियते । गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा
 रक्षोगतः ॥ १७ ॥ अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ।
 नासृष्टत् परमं मन्त्रं भारताहति वेदितुम् ॥ १८ ॥ अपण्डितो
 वापि सृष्टत् पण्डितो वाप्यनात्मवान् । नापरीक्ष्य महीपालः
 कुर्यात् सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥ अमात्ये क्षार्थलिप्सा च मन्त्र-
 रक्षणमेव च । कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिपन्ना विदुः ॥ २० ॥
 धर्मं चार्थं च कामे च स राजा राजसत्तनः । गूढमन्त्रस्य नृपते-
 स्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥ अग्रशस्तानि कार्याणि यो मोहा-
 दनुतिष्ठति । स तेषां विपरिभ्रंशाद्भ्रूयते जीविताटपि ॥ २२ ॥
 कर्मणान्तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् । तेषामेवाननुष्ठानं पद्या-
 क्षापकर मतम् ॥ २३ ॥ अनधीत्य चथा वेदान्त विप्रः आहमर्हति ।
 एवमश्रुतपाङ्गुण्यो न मन्त्रं योतुमर्हति ॥ २४ ॥ स्थानद्वन्द्विचय-
 शस्य पाङ्गुण्यविद्वितात्मन । अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना

पृथिवी नृप ॥ २५ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
 आत्मप्रत्ययकोपन्य स्वाधीनेय वसन्धरा ॥ २६ ॥ नाममात्रेण
 तुथेत छत्रेण च महीपतिः । भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो
 भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
 अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥ न शत्रुर्वश-
 मापन्नो मीक्षन्व्यो बध्यतां गतः । न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वर्ध-
 हन्त्यादृबले सति ॥ २९ ॥ अहतादि भयं तस्माज्जायते न चिरा-
 दिव । दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ॥ ३० ॥ निय-
 न्तव्यं सदा क्रोधो वृहबालातुरेषु च । निरर्थकलहं प्राप्नो वर्ज-
 येन्नूठसेवितम् ॥ ३१ ॥ कोर्त्तिञ्च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ।
 प्रसादो निष्कलो यस्य क्रोधयापि निरर्थकः ॥ ३२ ॥ न तं भर्तारि-
 मिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः । न बुद्धिर्धनलामाय न जाड्य-
 मसमृद्धये ॥ ३३ ॥ लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राप्नो जानाति नेतरः ।
 विद्याभीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धान् भारत ॥ ३४ ॥ घनामिजात-
 वृद्धान् नित्यं मूढोऽन्नमन्यते । अनार्थवृत्तमप्राप्तमस्यकमधा-
 र्मिकम् ॥ ३५ ॥ अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ।
 अविशंवादनन्दानं समयस्याव्यतिक्रमः ॥ ३६ ॥ आवर्त्तयन्ति भूतानि
 सम्यक् प्रणिहितानि च वाक् । अविशंवादको दृष्टः कृतज्ञो मति-
 भानृजुः ॥ ३७ ॥ अपि सङ्गीर्णकोपोऽपि लभते परिवारणम् ।
 धृतिं शमो ह्मः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ॥ ३८ ॥ मित्रार्ण-
 चानमिद्रोहः सप्तैताः समिधः त्रियः । असंविभागी दुष्टात्मा
 कृतघ्नो निरपत्तप ॥ ३९ ॥ तादृङ् राधमो लोके वर्जनीयो नरा-
 धिप । न च रात्रौ सुखं शीते ससर्प इव वैश्वनि ॥ ४० ॥ य-
 कोपयति निर्दोषं सदोपोऽभ्यन्तर जनम् । येषु दुष्टेषु दोषः
 न्यायोऽग्रेमस्य भारत ॥ ४१ ॥ सदा प्रसादनं क्षमां देवताणां
 निषाचरेत् । येऽर्था स्त्रीषु समाप्नुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ॥ ४२ ॥

ये चानार्थ्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः । यत्र स्त्री यत्र
 कितवो बालो यत्रानुभासिता ॥ ४३ ॥ मञ्जन्ति तैस्वशा राज-
 न्नयामश्मद्गवा इव । प्रयोजनेषु ये यक्ता न विघ्नेषु भारत ॥ ४४ ॥
 तानहं पण्डितान्मन्ये विघ्नेषा हि प्रसङ्गिनः । यं प्रशंसन्ति कितवा
 यं प्रशंसन्ति चारणाः ॥ ४५ ॥ यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति
 मागवः । हिला तान् परमेष्वायान् पाण्डवानमितीजसः ॥ ४६ ॥
 आहितं भारतैश्चर्यं लया दुर्योधने महत् । ते द्रक्ष्यसि परि-
 ब्रष्टं तस्मात्त्वमधिरादिव । रैश्चर्यमदसम्मूढं बलिं लोकत्रया-
 दिव ॥ ४७ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये

अप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवामवे सूत्रप्रोता
 दासमयीव घोषा । धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्दत्तं
 श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच । अप्राप्तकाले वचनं वृद्धसतिरपि ब्रुवन् ।
 लभते बुद्धप्रवक्ष्यानमवमानस्य भारत ॥ २ ॥ प्रियो भवति दानेन
 प्रियवादेन चापरः । मन्त्रमूलबलीनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः
 ॥ ३ ॥ हेथी न साधुर्भवति न सेधावी न पण्डितः । प्रिये
 शुभानि कार्याणि हेथ्ये पापानि चैव च ॥ ४ ॥ उक्तं मया जात-
 मात्रेऽपि राजन् दुर्योधनं त्यज पुत्रं तमेकम् । तस्य त्यागात्
 पुत्रशतस्य बुद्धिरस्याथागात् पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५ ॥ न वृद्धि-
 र्वद्भ मन्तव्या वा वृद्धिः क्षयमावहेत् । क्षयोऽपि वद्भ मन्तव्यो यः
 क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥ न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धि-
 मावहेत् । क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा वद्भ नामयेत् ॥ ७ ॥

समृद्धा गुणत केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे । धनवृद्धान् गुणैर्हीनान्
 घृतराष्ट्रं विवर्जयेत् ॥ ८ ॥

घृतराष्ट्र उवाच । सर्वे त्वमायतीयुक्त भापसे प्राज्ञसम्मतम् ।
 न चीत्सहे सुतन्वक्तुं यतो धर्मस्ततो जय ॥ ९ ॥

विदुर उवाच । अतीवगुणसम्पन्नो न जातु विनयान्वित ।
 सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्द्दमुपेक्षते ॥ १० ॥ परापवादनिरता

परदु खे द्वेषे च । परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिता ॥ ११ ॥
 सद्दोष दर्शनं घेषा सवासे सुमहद्भयम् । अर्थादाने महान् दोष

प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥ धे वै भेदनशीलास्तु सकाम
 निस्त्रया शठा । ते पापा इति विख्याता सवासे परिगर्हिता

॥ १३ ॥ युक्तायान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान् विवर्जयेत् । निवर्त्त
 सां हृदे देव यत सुखम् । यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षु

॥ १५ ॥ अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न भ्रान्तिमधिगच्छति । तादृशै
 सद्गतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभि ॥ १६ ॥ निशम्य निपुणं वृद्धा

विद्वान् दूराद्विवर्जयेत् । या ज्ञातिमतुग्ङ्हाति दरिद्रं दीन
 मातुरम् ॥ १७ ॥ स पुत्रपशुभिर्हृदिं येयद्यानन्त्यमश्रुते । ज्ञातयो

वर्धनीयास्तैर्ये इच्छन्त्यात्मन शुभम् ॥ १८ ॥ कुलवृद्धिश्च राजेन्द्र
 तस्मात् साधु समाचर । येयसा धीच्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञाति

सतक्रियाम् ॥ १९ ॥ विगुणा अपि सरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।

भ्रतर्पभ । सम्भोजनं सङ्घयन सम्प्रोत्थि परस्परम् ॥ २४ ॥
 ज्ञातिभिः सद् कार्याणि न विरोधः कदाचन । ज्ञातयस्तारय-
 न्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ॥ २५ ॥ सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता
 मज्जयन्ति च । सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान् प्रति मानद ॥ २६ ॥
 अधर्पणीय शत्रूणां तैर्वृत्तस्त्वं भविष्यसि । श्रीमन्तं ज्ञाति-
 मासाद्य यो ज्ञातिरजसीवति ॥ २७ ॥ द्विग्धहस्तं मृग इव स
 पुनस्तस्य विन्दति । पथादपि नरचेष्ट तव तापो भविष्यति ॥ २८ ॥
 तान् वा हतान् सतान् वापि श्रुत्वा तद्गनुचिन्तय । येन खट्वां
 समारूढः परितप्येत कर्मणा ॥ २९ ॥ आदाविव न तत् कुर्या-
 द्ध्रुवे जीविते सति । न कश्चिन्नापनयति पुमानन्यत्र भार्गवात्
 ॥ ३० ॥ श्रेयसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति । दुष्टो धनेन
 यद्येतत् पापन्तेषु पुरा कृतम् ॥ ३१ ॥ त्वया तत् कुलवृद्धेन प्रत्या-
 नेयं नरेश्वर । तास्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ॥ ३२ ॥
 भविष्यसि नरयेष्ट पूजनीयो मनीषिणाम् । सुव्याहृतानि धीराणां
 फलतः परिचिन्तय च ॥ ३३ ॥ अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यथासि
 तिष्ठति । असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकृष्णलैरपि ॥ ३४ ॥ उप-
 लभ्यद्वाविदितं विदितं चाननुष्ठितम् । पाप्मोदयफलं विद्वान् यो
 तारभति वदति ॥ ३५ ॥ यस्तु पूर्वकृतं पापमविनष्ट्यानुवर्त्तते ।
 अगाधपद्मे दुर्मैघा विपमे विनिपात्यते ॥ ३६ ॥ मन्त्रभेदस्य घट्ट-
 प्राज्ञो हाराणोमानि लिखयेत् । अर्थमन्त्रतिकामथ रत्नेदितानि
 नित्यशः ॥ ३७ ॥ मद्रं स्नेहमविज्ञानमाकारं त्रात्मसंश्रवम् । दुष्टा-
 भावेषु विश्रम्भं हृताच्छाकुललादपि ॥ ३८ ॥ हाराण्येतानि यो
 ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः । त्रिवर्गचरणो युक्तः स शत्रून्धि-
 तिष्ठति ॥ ३९ ॥ न वै श्रुतमविज्ञाय हृद्धाननुपसेव्य वा । धर्मायै
 वेदितुं शक्यौ ब्रह्मसतिसमैरपि ॥ ४० ॥ नष्ट समुद्रे पतितं नष्टं
 वाक्यमशृणुति । अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हृतमनन्तिकम् ॥ ४१ ॥

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या सम्पाद्य चासङ्गत् । शुक्ला दृष्ट्वाथ
 विज्ञाय प्राज्ञैर्मेतौ समाचरेत् ॥ ४२ ॥ अकीर्त्तिं विनयो हन्ति
 हन्त्यनर्थं पराक्रमः । हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्ष-
 णम् ॥ ४३ ॥ परिच्छेदेन क्षेत्रेण विश्रमना परिचर्यया । परी-
 क्षितं क्लृप्तं राजन् भोजनाच्छादनेन च ॥ ४४ ॥ उपस्थितस्य कामस्य
 प्रतिवादी न विद्यते । अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुन
 ॥ ४५ ॥ राजोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् । मित्रवत्
 सुवाक्यञ्च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ४६ ॥ दुष्कुलीनं कुलीनो वा
 मर्यादा यो न लङ्घयेत् । धर्मापेक्षी मृदुर्हीमान् स कुलीनमता-
 हर ॥ ४७ ॥ यद्योश्चित्तेन वा चित्तं नैर्हन्तं नैर्हन्तेन वा । समेति
 प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मेतौ न जीर्यति ॥ ४८ ॥ दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं क्लृप्त-
 कूपं ह्यैरिव । विद्वन्मैत्री मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ४९ ॥
 अवनिष्ठेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च । तथैवापेतधर्मेषु न मैत्री-
 माचरेद्दुबुध ॥ ५० ॥ कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिक्रमम् ।
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि वेद्यते ॥ ५१ ॥ इन्द्रियाणां
 मनुत्सर्गं मृत्युनापि विशिष्यते । अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयिद्देवता-
 न्यपि ॥ ५२ ॥ माह्वं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः । आशु-
 ध्याणि बुधाः प्राङ्मूर्खाणां चापि मानना ॥ ५३ ॥ अपनीतं
 सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीयते । मतिमास्थाय सुदृढा तदकापुरुष-
 व्रतम् ॥ ५४ ॥ आयत्नं प्रतिकारश्चक्षुःशाले हृदनिश्चयः । अतीति
 कार्येषुपश्चो नरोऽर्थेन प्रह्वीयते ॥ ५५ ॥ कर्मणा मनसा वावा
 यदभोक्ष्यं निषिवते । तद्देवापहरत्येन तस्मात् कल्याणमाचरेत्
 ॥ ५६ ॥ मङ्गलालक्षणं योगः श्रुतमृत्यानमार्त्तवन् । भूतिमेतानि
 क्लृवन्ति सता चातीत्याह्वयनम् ॥ ५७ ॥ अनिर्विद् द्वियो मूर्ख
 लामत्यं च शुभस्य च । महाद् भवत्यनिर्विष्य सुखं चानन्यमश्रुते
 ॥ ५८ ॥ नातः सोमत्तरं ब्रह्मिदित्यत् पथ्यन्मं तथा । प्रथ-

विष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ५८ ॥ क्षमेदग्रतः सर्वस्य
 शक्तिमान् धर्मकारणात् । अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा
 हिता ॥ ५९ ॥ यत् सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
 कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६० ॥ दःखार्त्तेषु, प्रयान्तेषु
 नास्तिकेष्वलसेषु च । न शीर्षसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः
 ॥ ६१ ॥ आर्त्तवेन नरं युक्तमार्त्तवात् सव्यपत्रपम् । अग्रहं
 मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ६२ ॥ अत्यार्थमतिदातार-
 मतिशूरमतिव्रतम् । प्रज्ञाभिमानिनश्चैव श्रीर्भवान्नोपसर्पति ॥ ६३ ॥
 न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च । नैषा गुणान् काम-
 यते नैर्गुणान्नानुरज्यते ॥ ६४ ॥ उन्नत्ता गौरिवाभ्या श्रीः
 क्वचिद्देवावतिष्ठते । अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं ऋतम्
 ॥ ६५ ॥ रतिपुत्रफला नारी दत्तमुक्तफलं धनम् । अधर्मोपा-
 र्त्तितैरथैर्धैः करोत्यौर्ध्वं देहिनाम् ॥ ६६ ॥ न स तस्य फलं प्रेत्य
 मुक्तोऽयस्य दुरागमात् । कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्राग्वापस्तु संभ्रमे
 ॥ ६७ ॥ उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववताम्भयम् । उत्यानं
 संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः श्रुतिः ॥ ६८ ॥ समीप्य च समा-
 रम्भो विद्धि मूलं भवस्य तु । तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां
 बलम् ॥ ६९ ॥ हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् । अष्टौ
 तावन्नृत्तानि आपो मूलं फलं पयः ॥ ७० ॥ हृदिवर्त्राह्यणकान्या
 च गुरोर्वचनमौषधम् । न तत्परस्य सन्दृष्ट्यात् प्रतिबूलं यदा-
 त्मनः ॥ ७१ ॥ संग्रहेणैष धर्मः स्यात् कानादन्यः प्रवर्त्तते । अक्रो-
 धेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७२ ॥ जयेत् कदर्थं
 दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् । स्त्रीधूर्त्तकेऽलसे भीरौ चण्डे
 पुरुषमानिनि ॥ ७३ ॥ चौरैः कृतघ्ने विप्रवासी न कार्यो न च
 नास्तिके । अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ॥ ७४ ॥ चत्वारि
 सम्पद्वैदन्ते कौर्त्तरायुर्यथो बलम् । अतिक्रमेण येषां स्युर्धर्म-

स्यातिक्रमेण च ॥ ७६ ॥ अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्र तेषु मन
 कृया । अविद्य पुरुष शोच्य शोच्य मैथुनमप्रजम ॥ ७७ ॥
 निराहारा प्रजा शोच्या शोच्य राष्ट्रमराजकम । अध्वा जरा
 द्वेद्वता यर्वताना जल जरा ॥ ७८ ॥ असम्योगो जरा स्त्रीषा
 वाङ्मथ्य मनसो जरा । अनान्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रत
 मलम् ॥ ७९ ॥ मल पृथिव्या वाह्वीका पुरुषस्यावृत मलम् ।
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमला स्त्रिय ॥ ८० ॥ सुवर्षस्य
 मल क्षयं रूपस्यापि मल तपु । श्रेय तपुमल सीस सीसस्यापि
 मल मलम् ॥ ८१ ॥ न स्वप्नेन जयेन्निद्रा न कामेन जयेत स्त्रिय ।
 नैश्वनेन जयेदग्नि न पानेन सुरा जयेत ॥ ८२ ॥ यस्तु दानजित
 मित्र यत्रवो युधि निर्जिता । अन्नपानजिता दारा सफल तस्य
 जीवितम् ॥ ८३ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
 घृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छा न कथञ्चिन्न जीव्यते ॥ ८४ ॥ यत पृथिव्या
 व्रीहियव द्विरण्य पशव स्त्रिव । नालमेकस्य तत सर्गमिति
 पश्यन्त मुह्यति ॥ ८५ ॥ राजन् भूयो ब्रवीमि त्वा पुत्रेषु सम
 माचर । समता यश्चि ते राजन् स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा ॥ ८६ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरद्वितवाक्ये

अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

रतिवाट. त्रियो वध । अशुश्रूपा तरा आधा विद्यायाः षडव-
 स्वय ॥ ४ ॥ आलस्यं मदमोक्षौ च चापलं गोष्टिरेव च । स्तब्धता
 चाभिमानित्वं तथात्पागित्तमेव च ॥ ५ ॥ एते वै मत्त गीयाः स्युः
 मदा विद्यायिनां मताः । सुखार्थिनः कुतो विद्या नाम्नि विद्या-
 यिनः सुगमम् ॥ ६ ॥ सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्
 सुखम् । नाग्निस्तृष्यति काष्ठानां नापगानां महोद्धिः । नान्तरः
 सर्वभूतानां न पुंसं वामलोचना ॥ ७ ॥ आशा धृतिं हन्ति
 मृद्धिमन्तक क्रोधः त्रियं हन्ति यम कर्ष्यताम । अपालनं
 हन्ति पशून् राजनेकः क्रुद्धी ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८ ॥
 अजाश्रकास्यं रजतञ्च नित्यं मध्वार्क्यं शकुनि त्रीश्रियय । हृदी
 श्चातिरवमन्नः क्लीन एतानि ते मन्तु महे मदैव ॥ ९ ॥ अजीक्षा
 चन्दनं वीणा चाद्दर्शो मधुमपिपी । विषमोदुम्बरं शङ्खः स्वर्ण-
 नाभोऽय रोचना ॥ १० ॥ महे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनु-
 रन्नवीत । देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ ११ ॥ इदन्न
 त्वां सर्वपरं द्रवीमि पुष्पं पदं तात मन्नाविशिष्टम् । न जातु
 कामान्न भयान्न लीभाहमं जञ्जाञ्जीवितस्यापि हेतोः ॥ १२ ॥
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।
 त्यक्तानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये मन्तुष्य त्वं तीपपरो हि लाभ ॥ १३ ॥
 मन्त्राणान् पश्य महानुभावान् प्रभास्य भूमिं धनधान्यपूर्णां ।
 राज्यानि हित्वा त्रिपुलांय भोगान् गतान्नरेन्द्रान् वामन्तकस्य
 ॥ १४ ॥ शतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या उत्क्षिप्य राजन् स्वयहा-
 द्विर्हरन्ति । तं मुक्तकेषा करुणं रुदन्ति चितामध्ये काष्ठमिव
 क्षिपन्ति ॥ १५ ॥ अन्यो धन प्रेतगतस्य मुंक्ते वयासि चाम्बिय
 शरीरधातून् । दाम्यादयं रुद्र गच्छत्यमुत्र पुरयेन पापेन च
 वेष्टमान ॥ १६ ॥ उक्तव्यं विनिवर्तन्ते शतयः सुहृदः सुता ।
 अपुष्यान्पलाटः हृद्धान् यथा तात पनद्विण ॥ १७ ॥ अमो प्रासं

त पुरुषं कर्मान्वेति स्वय कृतम् । तस्मान्तु पुनरो यत्नादमं सञ्चि-
 नु गच्छेत् ॥ १८ ॥ अन्मालोकाद्दृष्टं ममुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति
 क्षम्यतारम् । तद्दे मद्रामोहनमिन्द्रियाणां बु यच्च ना ला प्रलभेत
 राजा ॥ १९ ॥ इदं वच श्रव्यसि विद्यथावन्निगम्य सर्वं प्रति-
 पत्तमेव । यश्च परं प्राप्स्यसि जीवलोके भय न चामुत्र न चेह
 तेऽस्ति ॥ २० ॥ आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्वोदका वृत्ति-
 कूला हयोभिः । तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा
 निचमलोभ एव ॥ २१ ॥ कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां
 नदीम् । नावं वृत्तिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ २२ ॥ प्रश्ना-
 वृद्धं धर्मवृद्धं रुदन्तुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् । कार्याकार्ये
 पूजयित्वा प्रसादा यः सम्पृच्छेन्न स सुच्छेत् कदाचित् ॥ २३ ॥
 धृत्या मिश्रोद्धं रक्षेत् पाणिपादञ्च चक्षुषा । चक्षुःश्रोत्रे च मनसा
 मनो वाचञ्च कर्मणा ॥ २४ ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्य-
 स्वाध्यायी पतितान्बर्ज्जी । सद्यं ब्र वन् गुरवे कर्म कुर्वन् ब्राह्मण-
 यत्रवते ब्रह्मलोकात् ॥ २५ ॥ अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नी-
 त्रिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाय । गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा
 चतुःसंग्रामे चतुरियः स्वर्गमेति ॥ २६ ॥ वैश्वोऽधीत्य ब्राह्मणान्
 चतुरियाय धनैः काले संविमञ्जायिताय । वेतापूतं धूममाघ्राय
 पुण्यं प्रेष्य स्वर्गं दिव्यसुखानि भुंक्ते ॥ २७ ॥ ब्रह्म चतुः वैश्व-
 वसन्तं शूद्रः क्रमेणैतान् न्यायत पूजयान् । तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्ध-
 पापस्त्रज्ञा दिहं स्वर्गसुखानि भुंक्ते ॥ २८ ॥ चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्म-
 स्तत्रोक्तो हेतुः चानुब्रुवतो मे निबोध । ज्ञात्वाहर्मादीयते पाण्डु-
 पुत्रस्तं त्वं राजान् राजधर्मं त्रिशुल्चु ॥ २९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा ।
 ममापि च मति सौम्य भवत्येवं यथात्य माम् ॥ ३० ॥ सा तु
 बुद्धिः कृताथेवं पाण्डवान् प्रति मे मदा । दुर्योधनं समाशय

पुनर्विपरिवर्तते ॥ ३१ ॥ न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केन-
चित् । दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पोरुपन्तु निरर्थकम् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च प्रजागरपर्व ॥ ३८ ॥

अथ सनत्सुजातपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच । धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच सृष्ट्वांस्कीर्ति भारत ॥ २ ॥ स ते शुद्धान्
प्रकाशांश्च सर्वान् हृदयसंभ्रयान् । प्रवक्ष्यति महाराज सर्वं ब्रुहि-
मतां वरः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात् सना-
तनः । त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रशाम्योऽस्ति चेतव ॥ ४ ॥

विदुर उवाच । शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यदत्तमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मीं हि
योनिमापन्न सुगुह्यमपि यो वदेत् । न तेन गच्छो दिवाना तस्मा-
द्वैतद्वेषीमि ते ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्याद्विद्मैव समागमः ॥ ७ ॥

मनुष्येन्द्र सर्वदुःखातिगो भवेत् । लाभालाभो प्रियहेषी यद्यन
न जरान्तकौ ॥ ११ ॥ विप्रहेरन् भयामर्षो क्षुत्पिपासे मदीह्वी ।
अरतिथैव तन्द्रीय कामक्रोधौ क्षयोदयो ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनतसुजातपर्वणि विदुरप्रार्थने
चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजा घृतराष्ट्रो मनीषी सपूज्य
वाक्यं विदुरेरितं ततः । सनतसुजातं रहितं महात्मा प्रपञ्चं
बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

घृतराष्ट्र उवाच । सनतसुजातं यद्विद्मः शृणोमि न मृत्युं
रक्षतीति तव प्रवादम् । देवासुराश्चाचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे ततः
कतरन्तु सत्यम् ॥ २ ॥

सनतसुजात उवाच । अपृच्छ कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति
चापरम । शृणु मे ब्रुवती राजन् यथैतन्मा विशद्विधा ॥ ३ ॥
उभे सत्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युं सम्मतोऽयं कबोनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाप्रमादममृतं ब्रवीमि ॥ ४ ॥ प्रमा
दाहं असुरा परामवन्तप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति । न वै मृत्युं
व्याघ्र इवान्ति जन्तून् क्षस्य रूपासुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥ यमं लेके
मृत्युमतोऽन्यमाङ्गरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् । पिदक्षीके राज्यं
मनुष्यास्ति नैव शिवं शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६ ॥ अस्यां
देशान्ति सरते नराणां क्रोधं प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः । अहं
गतेनैव चरन् विमार्गान् च्चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥ ते
भोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति । ततस्तान्
देवा अनुविप्रवन्ते अतो मृत्युर्मरणास्यामुपैति ॥ ८ ॥ कर्मोदधि
कर्मफलानुरारागास्ते तवानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम् । सत्यं

योगानवगमात् समन्तात् प्रवर्तते । भोगयोगेन हिही ॥ ८ ॥ तद्वै
महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विप्रवान् सरुन्तात्
॥ १० ॥ अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधादनुगृह्णाशु
पद्यात् । एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति
मृत्युम् ॥ ११ ॥ सोऽभिध्यायन्नुत्पतितान्निहन्त्यादनादरेणाप्रति-
बुध्यमान । नैनं मृत्युर्मृत्युरिवाप्ति भूत्वा एवं विद्वान् यो विनि-
हन्ति नामान् ॥ १२ ॥ कामानुसारी पुरुष कामाननु पिनश्यति ।
कामान् व्युदस्य धुनुते यत् किञ्चित् पुरुषो रजः ॥ १३ ॥ तनो-
ऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽय प्रदृश्यते । सुह्यन्त इव धापन्ति गच्छन्तः
श्वभ्रवत् सुखम् ॥ १४ ॥ अमूढवृत्ते नुरुपस्येह कुर्यात् किं वै
मृत्युस्तार्क्ष्य इवाव्य व्याघ्र । अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्यन्नाधी-
यीत निर्गुहनिवास्य चायुः ॥ १५ ॥ स क्रोधलोभौ मोहवानन्त-
रात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे च एषः । एवं मृत्युं जावमानं
विदित्वां ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः ।- विनश्यते विप्रये तस्य
मृत्युर्मृत्योर्यथा विप्रयं प्राप्य मर्त्यं ॥ १६ ॥
। वृतराष्ट उवाच । यानेवाद्भरिज्यया साधुलोकान् हिजा-
तीनां पुण्यतमान् सनातनान् । तेषा परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वानुपैति कथं नु कर्म ॥ १७ ॥

योगिन भवन्ति नित्या । तथास्य नाधिक्यमपैति किञ्चिदनादि
योगिन भवन्ति पुष ॥ २० ॥ य एतद्वा भगवान् स नित्यो विकार
योगिन करोति विञ्चम् । तथा च तच्छक्तिरिति स्र मन्यते तथा
र्थयोगी च भवन्ति वेदा ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यिञ्चिन् धर्माद्याचरन्तीह केचित्तथा
धर्मान् केचिदिहाचरन्ति । धर्मं पापेन प्रतिहन्यते खिदुताही
धर्मं प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२ ॥

सनत्सुजात उवाच । उभयमेव तत्रोपयुज्यते फल धर्मस्यैव
तरस्य च । तस्मिन् स्थितौ वायुभय हि नित्य ज्ञानेन विहात
प्रतिहन्ति सिद्धम् । तथान्यथा पुण्यमुपैति द्विही तथागत पाप
मुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥ गतोभय कर्मणा युज्यतेऽस्थिर शुभस्य
पापस्य च चापि कर्मणा । धर्मेण पाप प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो
बलीयानिति तस्य सिद्धि ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानिहाह स्वस्य धर्मस्य लोकान् हिता
तौना पुण्यकृता सनातनान् । तेषा क्रमान् कथय ततोऽपि चान्या
न्यैतदिदन् वेत्तुमिच्छामि कर्म ॥ २५ ॥

सनत्सुजात उवाच । येषा व्रतेऽथ विस्सर्वा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इत प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशका ॥ २६ ॥ येषा धर्म
च विस्सर्वा तेषा तज्ज्ञानसाधनम् । ते ब्राह्मणा इतो मुक्ता
स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २७ ॥ तस्य सम्यक्सनाचारमाहर्षवै
विदो जना । नैनं मन्येत भूयिष्ठ वाह्यमाभ्यन्तर जनम् ॥ २८ ॥
यत्र मन्येत भूयिष्ठ प्राहृषीव षणोत्पन् । अन्न पान ब्राह्मणस्य
तश्चीवन्नानुसञ्चरेत् ॥ २९ ॥ यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यग्नि
भयम् । अतिरिक्तमिच्छन् स येयान्नेतरो जन ॥ ३० ॥ यो
वा कथयमानस्य द्यात्मान नानुसञ्चरेत् । ब्रह्मस्य नोदभुञ्जीत
तदन्नं सम्प्रत सताम् ॥ ३१ ॥ यथा स्वं वान्तमस्माति प्रो

नित्यमभूतये । एवन्ते वान्तमश्नाति खवीर्यस्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥
 नित्यमन्नातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः । ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये
 तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः ॥ ३३ ॥ को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो
 हन्तुमर्हति । निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वदैतविवर्जितम् । तस्माद्दि
 च्छत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति ॥ ३४ ॥ योऽन्यथा सन्तमा-
 त्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहा-
 रिणा ॥ ३५ ॥ अथान्तः स्यादनादाता सम्मतो निरुपद्रवः ।
 मिष्टो न भ्रष्टवत् स स्यात् ब्राह्मणो ब्रह्मवित् कविः ॥ ३६ ॥
 अनादया मानुषे विचे आदया देवे तथा क्रतौ । ते दुर्द्विर्पा दुष्पु-
 ळम्प्रास्तान् विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३७ ॥ सर्वान् स्निष्टकृतो
 देवान् विद्यादुग्र इह कथन । न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रथ-
 तते स्वयम् ॥ ३८ ॥ यमप्रथतमानन्तु मानयन्ति स मानितः । न
 मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसञ्चरेत् ॥ ३९ ॥ लोकः स्वभाव-
 वृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत् सदा । विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत
 मानितः ॥ ४० ॥ अधर्मनिपुणा मूढा लोके मायाविधारदाः ।
 न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामवमानिनः ॥ ४१ ॥ न वै मानञ्च
 मौनञ्च सहितौ वसतः सदा । अयं हि लोको मानस्य असौ
 मौनस्य तदिदः ॥ ४२ ॥ श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परि-
 पत्यिनी । ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन च्छत्रिय ॥ ४३ ॥
 हाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो वद्भ्रप्रकाराणि दुराधराणि । सत्या-
 ल्लवे श्रीर्दमश्रीचविद्या यथा न मोहप्रतिबन्धकानि ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वेणि सनत्सुजातपर्वेणि सनत्सुजातवाक्ये

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कस्यैष मौनं कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि
विद्वन्निह मौनभावम् । मौनेन विहानुत याति मौनं कथं मुने
मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच । यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति
ततोऽपि मौनम् । यद्वीक्ष्यती वेदमब्धस्तथाय स तन्मचक्षेन
विभाति राजन् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ऋचो यजूषि चो वेदं सामवेदञ्च वेद
य । पापानि क्षयन् पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच । नैनं सामान्युचो वापि न यजूष्यविद
क्षणम् । द्वायन्ते यर्मण पापान् तै मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४ ॥
न ह्यन्दासि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं यकुन्ता इव जातपक्षाच्छ्रुन्दास्येन प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । न चेद्देहा विना धर्मं ज्ञातुं शक्ता वि-
क्षण । अथ कस्मात् प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातन ॥ ६ ॥

सनत्सुजात उवाच । तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जग-
द्भाति महानुभाव । निर्दिश्य मन्यक् प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्वैरुच्य
सुजाह्वरन्ति ॥ ७ ॥ तदर्थमुक्तान्तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्य
मुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात् सञ्जायते ज्ञानं
त्रिदेविनाम्ना ॥ ८ ॥ ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान् अथान्यथा
वर्गफलानुकाङ्क्षी । अस्मिन् हृतं तत् परिगृह्य सर्वमसुखं मुक्तौ
पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥ अस्मिन्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुञ्जते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका धात्वे तपसि तिष्ठताम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं समृद्धमसृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ११ ॥

सनत्सुजात उवाच । निष्कल्पं तपस्वेतत् केवलं परि-
चक्षते । एतत् समृद्धमधृन्तपो भवति केवलम् ॥ १२ ॥ तपो

सूत्रमिदं सर्वं यन्त्रां पृच्छसि क्षत्रिय । तपसा वेदविदांस परं
खन्तमाप्नुयु ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कल्पयं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।
सनत्सुजात धेनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १४ ॥

सनत्सुजात उवाच । क्रोधादयो हादश यस्य दोषास्तथा
नृशंसानि दशत्रि राजन् । धर्मादयो हादश ते पितॄणां शास्त्रे
गुणा ये विदिता दिजानाम् ॥ १५ ॥ क्रोधः कामो लोभमोहौ
विधित्वा कृपासूये म नशोकौ स्पृहा च । ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्य-
दोषा वर्ज्याः सदा हादशैते नराणाम् ॥ १६ ॥ एकैकः पर्युपास्ते
ह मनुष्यात्मनुजर्षभ । लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव
सुखकः ॥ १७ ॥ विकल्पेन स्पृहया लुर्मनस्वी विभ्रत् क्रीपं चपलो-
ऽरक्षेणय । एतान् पापाः प्रणूराः पापधर्मान् प्रकुर्वते नो व्रसन्तः
सुदुर्ग ॥ १८ ॥ सम्भोगसम्बिद्धिपमोऽतिमानी दत्तानुतापी कृपणो
दलीयान् । वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेषा एते परे सप्त नृशंसवर्गाः
॥ १९ ॥ धर्मस्य सत्यञ्च दनस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिदानसूया ।
यज्ञश्च दानञ्च धृतिः श्रुतश्च व्रतानि वै हादश ब्राह्मणस्य ॥ २० ॥
यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेत् हादशभ्यः सर्वामपीमा पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्दाभ्यामेकंती वार्धितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ २१ ॥
दमस्त्रागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् । तानि सत्यमुखान्याङ्ग-
र्त्राङ्गणा ये मनोषिणः ॥ २२ ॥ दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं
कृताकृते । अमृतं चाभ्यसूया च क्रामार्थी च तथा स्पृहा ॥ २३ ॥
क्रोधः शोकस्तथा दृष्ट्या लोभः पैशुन्यमेव च । मत्सरश्च विहिंसा
च परितापस्तधारतिः ॥ २४ ॥ अपन्मरद्यातिवादस्तथा सम्भा-
वनात्मनि । एतेर्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिरुच्यते ॥ २५ ॥
मद्मेऽष्टादशदोषः स्यात्तत्रागो भवति षड्विधः । विपर्ययाः
सूता एते मद्दोषा उदाहृता ॥ २६ ॥ अयोस्तु षड्विध-

स्वागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् । तेन दुःखं तरत्येव मित्रं तस्मिन्
 जितं कृते ॥ २० ॥ अथास्तु पङ्क्तिविधस्वागं त्रियं प्राप्य न
 हृष्यति । इडापूर्त्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ २८ ॥
 कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः । अप्यवाच्यं वदन्त्येनं
 स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ २९ ॥ त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवति नोपयुक्तैश्च
 कामतः । न च कर्मस्त्रिद्वेषु दुःखं तेन च न ग्लपेत् ॥ ३० ॥
 सर्वैरेवगुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् । अप्रिये च समुत्पन्ने
 व्यथा जातु न गच्छति ॥ ३१ ॥ इष्टान् पुत्रांश्च दाराश्च न याचेत्
 कदाचन । अर्हते याचमानाय प्रदियं तच्छुभं भवेत् ॥ ३१ ॥
 अप्रमादो भवेद्देतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् । सत्यं ध्यानं समा-
 धानं चोद्यं वैराग्यमेव च ॥ ३२ ॥ अस्त्यं ब्रह्मचर्यञ्च तथा-
 संग्रह एव च । एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान् परिवर्त्तयेत्
 ॥ ३३ ॥ तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः । अष्टौ
 दोषा प्रमादश्च तान्दोषान् परिवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥ इन्द्रियेभ्यश्च
 पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत । अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तुः प्रपेतः सुखी
 भवेत् ॥ ३५ ॥ सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 तास्तु मत्सुखानाङ्ग सत्ये ह्यमृतनादितम् ॥ ३६ ॥ निवृत्तेनैव
 दोषिणो तपाव्रतमिहाचरेत् । एतद्वात्कृतं वृत्तं सत्यमेव सतां
 व्रतम् ॥ ३७ ॥ दोषैरेतैर्वियुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः । एतत्
 समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३८ ॥ यन्मा पृच्छसि राजेन्द्र
 सङ्घोपात् प्रब्रवीमि ते । एतत् पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरा-
 पहम् ॥ ३९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आस्थानपञ्चमैर्वैर्भूयिष्ठं कथ्यते जन ।
 तथा चान्ये चतुर्विंशस्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ ४० ॥ द्विवेदायैक-
 वेदायाप्यनृचश्च तथा परे । तेषान्तु कतर स स्याद्यमहं वेद वै
 दिजम् ॥ ४१ ॥

५. सनत्सुजात उवाच । एकस्य वेद्याद्याज्ञानाद् दास्ते बहवः
 कृताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ४२ ॥ एवं
 वेदमविज्ञाय प्राचीऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञी लोभां-
 दितत् प्रवर्तते ॥ ४३ ॥ सत्यात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पस्य तथा
 भवेत् । ततो यज्ञः प्रतापित सत्यस्यैवावधारणात् ॥ ४४ ॥
 मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याय कर्मणा । सङ्कल्पसिद्धः पुरुषः
 सङ्कल्पानधितिष्ठति ॥ ४५ ॥ अनेभ्यं त्येन वै तस्य दीक्षितव्रत-
 माचरेत् । नामैतद्वातुनिवृत्तं सत्यमेव सतां परम् ॥ ४६ ॥ ज्ञानं
 वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः । विद्याद्ब्रह्मपठन्तन्तु हिजं
 वै ब्रह्मपाठिनम् ॥ ४७ ॥ तस्मात् क्षत्रिय नामंस्था जल्पितेनैव वै
 हिजम् । य एव सत्यान्नापैति स श्रेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ४८ ॥
 छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा पुरा जगौ महर्षिचङ्ग एष ।
 छन्दोविदस्ते य उतानधीतवेदा न वेदवेद्यास्य विदुर्हि तत्त्वम्
 ॥ ४९ ॥ छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वच्छन्दयोगिन भवन्ति
 तत्र । छन्दोविदस्ते न च तानधीत्य गता न वेदस्य न वेदमार्थ्याः
 ॥ ५० ॥ न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति कश्चिस्त्वैतान् वृथ्यते वापि
 राजम् । यो वेद वेदान् स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद
 वेद्यम् ॥ ५१ ॥ न वेदाना वेदिता कश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न
 विदुनं वेद्यम् । यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स
 वेद सत्यम् ॥ ५२ ॥ यो वेद वेदान् न च वेद वेद्यं न तं विदु-
 र्द्विदो न वेदाः । तथापि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा
 वेदविदो भवन्ति ॥ ५३ ॥ धामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा
 च शाखा हि महीबहस्य । संवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन् हि
 सत्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ५४ ॥ अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं
 विचक्षणम् । यस्मिन्नविचिकित्सः सन् व्याचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ५५ ॥
 नास्य पर्येषणं गच्छेत् प्राचीनं नोत दक्षिणम् । नावांशीर्न कुव-

स्तिर्यङ्गादिगन्तु कथञ्चन ॥ ५६ ॥ तस्य पर्येषण गच्छेत् प्रत्यु-
 र्धिषु कथञ्चन । अविचिन्वन्निम वेदे तप पश्यति त प्रभुम् ॥ ५७ ॥
 तूष्णीम्भूत उपासीत न चेष्टेन्ननसापि च । अभ्यावत्तस्य तद्ब्रह्म
 अन्तरात्मनि विश्रुतम् ॥ ५८ ॥ मोनान्न स मुनिर्भवति नारण्य
 वसनाम्बुनि । स्वलक्षणन्तु यो वेद स मुनि श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५९ ॥
 सर्वाद्याना व्याकरणाद्व्याकरण उच्यते । तन्मूलतो व्याकरण
 व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ६० ॥ प्रत्यक्षदर्शी लोकाना सर्वदर्शी
 भेन्नर । सत्य वै ब्राह्मणस्तिष्ठन् तदिदानीं सर्वविद्भवेत् ॥ ६१ ॥
 धर्मादिषु स्थितोऽप्येव चक्षिय ब्रह्म पश्यति वेदिषु चानुपूर्व्येण
 एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ॥ ६२ ॥

इति उद्यागपर्वणि सनतसुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्य

द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सनतसुजात यामिमा परा त्व ब्राह्मी वाच
 वदसे विश्वरूपाम । परा हि कामेन सुदुलभा कथा तद्ब्रूहि
 मे वाक्यमेतत् कुमार ॥ १ ॥

सनतसुजात उवाच । नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्य यन्मा
 पृच्छन्ति ह्यस्यतोव । बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि
 सा ब्रह्मवर्षेण लभ्या ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अव्यन्तविद्यामिति यत् समातनो ब्रवीमि
 त्व ब्रह्मवर्षेण सिद्धाम् । अनारभ्या वसतीह कार्यकाले कथं
 ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच । अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणी बुधा
 च तेषा ब्रह्मवर्षेण सिद्धाम् । या प्राथमैर्न मर्तृलोकं त्यजन्ति
 या वै विद्या गुरुहृदेषु नितरा ॥ ४ ॥

इतराष्ट्र उवाच । ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदिसुमङ्गला ।
तत् कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतत् ब्रह्मन् ब्रवीच्चि मे ॥ ५ ॥

सनत्सुजात उवाच । आचार्य्योनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा
गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति । इद्वैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं
परमं यान्ति योगम् ॥ ६ ॥ अस्मिंल्लोके वै जयन्तीह कामान्
प्राक्षीं स्थितिं क्षुण्णितित्तुमाणाः । त आत्मानं निर्हरन्तीह
देहान्मुञ्जादिपौकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ७ ॥ शरीरमेतौ कुरुतः
पिता माता च भारत । आचार्य्यमास्ता या जातिः सा पुण्या
सागरामरा ॥ ८ ॥ यः प्रावृणोत्यवितथेन कुर्यान्नृतं कुर्वन्नमृतं
संप्रयच्छेत् । तं मन्येत पितरं मातरश्च तस्मै न दुक्षेत् कृतमस्य
जानन् ॥ ९ ॥ गुरुं शिष्यो नित्यमभित्वादयीत स्वाध्यायमिच्छे-
च्छ्चिरप्रमत्तः । मानं न कुर्यान्नादधीत रोपमेव प्रथमो ब्रह्म-
चर्य्यस्य पादः ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्य्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ११ ॥ आचार्य्यस्य प्रियं
कुर्यात् प्राणैरपि धनैरपि । कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद
उच्यते ॥ १२ ॥ समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्रां तथाचरेत् ।
तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १३ ॥ आचा-
र्य्येणात्मकृतं विजानन् शाला शयं भावितोऽस्मीत्यनेन । यन्नन्यते
तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १४ ॥ ना-
चार्य्यस्यानपाकृत्य प्रवासं प्राञ्ज कुर्वीत नैतदहं करोमि । इतीव
मन्येत न भाषयेत् स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १५ ॥ यास्मिन्
पादं लभते तथायं तस्य पादं गुरुयोगतथ । उत्साहयोगिन च
पादमच्छेत् शास्त्रेण पादश्च ततोऽभियाति ॥ १६ ॥ धर्मादयो
हादश्च यस्य रूपमन्यानि चाङ्गानि तथा बलश्च । आचार्य्ययोगी
फलतीति चाङ्गब्रह्मचर्य्ययोगिन च ब्रह्मचर्य्यम् ॥ १७ ॥ एवं प्रवृत्तो
यदुपालभेत वै धनमाचार्य्याय तदनुप्रयच्छेत् । स तां वृत्तिं

वह्नगुणान्वमात सुरां पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १८ ॥ एव
 वसन् सर्वतो वर्द्धतीह वह्नन् पुत्रालभते च प्रतिष्ठाम् । वर्धन्ति
 चास्मै प्रदिशो दिग्भ्यश्च वसन्त्यस्मिन् ब्रह्मचर्य्यो जनाश्च ॥ १९ ॥ एतेन
 ब्रह्मचर्य्येण देवा देवलमाप्नुवन् । ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं
 भनीपिण ॥ २० ॥ गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् । एतेन
 ब्रह्मचर्य्येण सूर्य्योऽप्यङ्गाय जायते ॥ २१ ॥ आकाङ्क्षार्थस्य
 संयोगाद्भ्रमभेदार्थिनामिव । एवं ह्येतत् समाज्ञाय तादृग्भावं
 गता इमे ॥ २२ ॥ य आश्रयित पावयेच्चापि राजन् सर्वं शरीर
 तपसा तप्यमान । एतेन वै वाक्यमध्येति विद्वान् मृत्युन्तया च
 जयत्यन्तकाले ॥ २३ ॥ अन्तवत् क्षत्रिय ते जयन्ति लोकान्
 जनाः कर्मणा निर्मलेन । ब्रह्मैव विद्वास्तेन चाभ्येति सर्वं नान्य
 पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथी कृष्ण
 मथाक्लन काट्टवं वा । सद्ब्रह्मण पश्यति योऽत्र विद्वान् कश्च
 रूप तदमृतमक्षरं पदम् ॥ २५ ॥

सनत्सुजात उवाच । आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथी
 कृष्णमायसमर्कवर्षम् । न पृथिव्या तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत्
 समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥ २६ ॥ न तारकासु न च विद्युदाश्रित
 न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य । न चापि वायौ न च देवतासु नैत-
 चन्द्रे दृश्यते नोत् सूर्य्यो ॥ २७ ॥ नैवर्षु तन्न यजुषु नाप्यथर्वसु
 न दृश्यते वै विमलेषु सामसु । रथन्तरे वार्हद्रथे वापि राज
 ऋहाप्रते नैव दृश्येद्दधुव तत् ॥ २८ ॥ अपारशीयं तमस पर
 स्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले । अशीयोरूपं क्षुरधारया सम
 महच्च रूप तद्वै पर्वतेभ्य ॥ २९ ॥ सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोका
 स्तद्ब्रह्म तदुच्यते । भूतानि जज्ञिरे तस्मात् प्रलयं यान्ति तत्
 क्षि ॥ ३० ॥ अनामय तमहदुद्यतं यशो वाचो विकार ऋषयो

वदन्ति । यस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्दिदुरमृतास्ते
भवन्ति ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्य
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

सनत्सुजात उवाच । शोकः क्लोधश्च स्त्रीभ्यश्च कामो मानः
परासृता । ईर्ष्या मोहो विधित्ता च कृपासूया जुगुप्सता ॥ १ ॥
हादयैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः । एकैकमेते राजेन्द्र मनु-
ष्यान् पर्युपासते । वैराविष्टो नरः पापं मूढमज्ञो व्यवस्यति ॥ २ ॥
सृष्ट्यालुसृष्टः परुषो वटान्यः क्रोधं विभ्रन्ननसा वै विकल्पी ।
नृशंसधर्माः पण्डिते जना वै प्राप्याप्ययं नीत सभाजयन्ते ॥ ३ ॥
सन्मोगसन्विदिपमोऽतिमानो दृष्ट्वा विकल्पी कृपणो दुर्वलय ।
ब्रह्मप्रशंसो वनिताहिट् सदैव सप्तैवीक्ताः पापशीला नृशसा ॥ ४ ॥
धर्मय सत्यञ्च तपो दमश्च अमात्मर्थं ह्यस्ति तिष्ठानसूया । दानं
श्रुतञ्चैव धृतिः क्षमा च महाव्रता हादयश्च ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥ यो
नेतेभ्यः प्रप्यवेहादयश्च सर्वामपीनां पृथिवीं स सिध्यात् । त्रिभि-
र्दाभ्यामेकतो वायिंतो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ॥ ६ ॥
दमस्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् । एतानि ब्रह्मसूत्रानां
ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ७ ॥ सहासहा परीवादी ब्राह्मणस्य
न शस्यते । नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जना ॥ ८ ॥ मद्दो-
ऽष्टादशदोषः स स्यात् पुरा योऽप्रकीर्तितः । लोकदेष्यं प्राति-
कुल्यमभ्यसूया मृपावच ॥ ९ ॥ कामक्रोधी पारतन्त्र्यं परि-
वादोऽथ पैशुनम् । अर्थहानिर्विवादश्च मात्मर्थं प्राणिपीडनम्
॥ १० ॥ ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च सज्जानाशोऽभ्यसूयिता । तस्मात्
प्राशो न माद्येत सदा ह्येतदिगर्हितम् ॥ ११ ॥ सौहृदे वै पण्ड-

गुणा वेदितव्याः प्रिये ह्यन्यप्रिये च व्यथन्ते । स्यादात्मन
 सुहितं यावते यो ददात्यय च्यनपि दियं खलु स्यात् ॥ १२ ॥
 इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारानभ्यर्थितयार्हति शुद्धभाव ।
 त्यक्तद्रव्य संवसेन्नेह कानात् भुंक्ते कर्म स्वाग्निप्रस्वाधते च ॥ १३ ॥
 द्रव्यवान् गुणवानेव त्यागी भवति सात्त्विक । पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो
 निर्वर्त्तयति तादृगः ॥ १४ ॥ एतत् समृद्धमप्युद्धं तपो भवति
 केवलम् । रुद्धात् प्रच्यवमानाना सङ्कल्पेन समाहितम् ॥ १५ ॥
 यतो यज्ञः प्रवृत्तन्त सत्यस्यैवावरोधनान् । मनसान्यस्य भवति
 वाचान्यस्याथ कर्मणा ॥ १६ ॥ सङ्कल्पसिद्धं पुरुषमसङ्कल्पोऽधि-
 तिष्ठति । ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि मे शृणु ॥ १७ ॥
 अघ्यापयेन्महदेतद्ययस्यं वाचो विकारान् कवयो वदन्ति । अस्मिन्
 योगे सर्वं मिदं प्रतिष्ठितं ये तद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८ ॥ न
 कर्मणा सुकृतेनैव राजन् सत्यस्त्रयेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा । नैतेन
 वालोऽमृत्युमभ्येति राजन् रतिञ्चासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९ ॥
 तृणोमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न । तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां
 प्रीतिरोपौ विवर्त्तयेत् ॥ २० ॥ अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रिय ब्रह्मा-
 विषति पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्दिदुर्न ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये

षतुदस्यारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

सनत्सुजात उवाच । यत्तच्छुक्रं महज्योतिर्दीप्यमानं मह-
 यम् । तद्देवा उपासन्ते तस्मात् सूर्यो विराजते । योगिनस्तं
 प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १ ॥ शुक्राद्द्रव्यं प्रभवति ब्रह्म
 शुक्रेण यजेते । तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतस्तं तपति तापनम् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥ अथोवाच उवाच

सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ घ्निययातेऽन्तरिक्षे । अतन्द्रितः सवितु-
 र्विबस्वाबुभौ विभक्तिं पृथिवीं दिवङ्म । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति
 भगवन्तं सनातनम् ॥ ३ ॥ उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिग्मः
 ध्रुको भवनं विभक्तिं । तस्माद्दिग्मः सरितश्च स्रवन्ति तस्मात् समुद्रा
 विद्धिता महान्तः । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४ ॥
 चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽध्रुवस्याव्ययकर्मणः । केतुमन्तं वहन्त्यश्वान्तं
 दिव्यमजरं दिवि । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५ ॥
 न सादृश्ये तिष्ठति ह्यप्रमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिद्देनम् । मनी-
 पयायोमनसा हृदा च य एनं विदुरन्मृतास्ते भवन्ति । योगिनस्तं
 प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६ ॥ दादृश्यपूगां सरितं पिबन्ती
 देवरक्षितान् । मध्वीक्षन्त्येते तस्याः सञ्चरन्तोऽह घोरात् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७ ॥ तद्वृद्धमासं पिबति
 सञ्चित्य भ्रमरो मधु । ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८ ॥ हिरण्यपर्श-
 मश्वत्यमभिपत्य ह्यपक्षकाः । तत्र ते पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथा
 दिग्मः । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९ ॥ पूर्यात्
 पूर्यान्पुडरन्ति पूर्यात्पूर्यानि चक्रिरे । हरन्ति पूर्यात्पूर्यानि
 पूर्यमेवावशिष्यते । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १० ॥
 तस्माद्देवायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा । तस्माद्दिग्मः सोमश्च
 तस्मिंश्च प्राण आततः । सर्वमेव ततो विद्यात्तद्वस्तुं न शक्नुमः ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ११ ॥ अपानं गिरति
 प्राण प्राणं गिरति चन्द्रमा । आदित्यो गिरति चन्द्रमादित्यं
 गिरते परः । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२ ॥
 एक पादं नीत्क्षिपति सलिलाद्दंश उच्चरन् । तच्चेत् सततमूर्धाय
 न मृत्युर्नामृतं भवेत् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्
 ॥ १३ ॥ अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गम्य योगिनः स याति

नित्यम् । तमीशमीड्रमनुकल्पमाद्य पश्यन्ति मूढा न विराज-
मानम् । योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४ ॥
असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु । समान
मेतद्दमृतस्येतरस्य सुक्तास्ताव मध्व उक्तं समापु । योगिनस्त
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५ ॥ उभौ लोकौ विद्ययावाप्य
याति तदा ज्ञत चाज्ञतमग्निहोत्रम् । मा ते ब्राह्मी लघुतामाद्
धीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते । योगिनस्त प्रपश्यन्ति भग
वन्तं सनातनम् ॥ १६ ॥ एव रूपो महात्मा स पावक पुरुषो
गिरन् । यो वै त पुरुषं वेद तस्येहायौ न रिष्यते । योगिनस्त
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७ ॥ य सहस्रं सहस्राणा
पक्षान् सन्तत्य सम्पत्तेत् । मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चैत्तप्राप्तौ
जव ॥ १८ ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९ ॥
न दृशने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैन सुविशुद्धमत्त्वा । हितो
मनोपी मनसा न तप्यते ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति । योगि
नस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २० ॥ गूहन्ति सर्पा इव
गह्वराणि स्वमिच्छया स्वेन वृत्तेन मत्तर्पा । तेषु प्रमुञ्चन्ति जना
विमूढा यथाध्वान मोहयन्ते भयाद्य । योगिनस्त प्रपश्यन्ति
भगवन्तं सनातनम् ॥ २१ ॥ नाह सदासतकृत स्या न मृत्युर्न
चामृत्युरमृतं मे कुत स्यात् । सत्यानृते सत्यसमानवम्भे सत्य
योनिरसतथैक एव । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्
॥ २२ ॥ न साधुना नोत असाधुना वा समानमेतद्दृश्यते मातु
षेषु । समानमेतद्दमृतस्य विद्यादेवं मुक्ती मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २३ ॥ नास्यातिवादा
ऽप्य तापयन्ति नानधीतं नाज्ञतमग्निहोत्रम् । मनो ब्राह्मी
लघुतामाद्धीत प्रज्ञाज्ञामौ नाम धीरा लभन्ते । योगिनस्त
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४ ॥ एवं च सर्वभूतेषु चालान

मनुपश्यति । अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स गोचेत्ततः परम् ॥ २५ ॥
यद्योदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मान-
मनुजानतः ॥ २६ ॥ अद्भुष्टमात्रः पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽसौ
हृदि सन्निविष्टः । अजयरो दिवारावमतन्द्रितश्च स तं मत्वा
कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २७ ॥ अहमेव क्षृतो माता पिता पुत्रो-
ऽस्रप्रहं पुनः । आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २८ ॥
पितामहोऽस्ति स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत । ममैव यूयमात्मस्था
न मे यूयं न वो ह्यहम् ॥ २९ ॥ आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठः । अजयाहोरावमतन्द्रितोऽहं मां
विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३० ॥ अणोरणीयान् सुमनाः सर्व-
भूतेषु जायति । पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च सनत्सुजातपर्व ॥ ४५ ॥

अथ यानसन्धिपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां
व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते । सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतन्योप
दिदृक्षुवा ॥ २ ॥ शुश्रूषमाणाः पार्थिवानां वाचो धर्माद्यसंहिताः ।
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययूराजसभां शुभाम् ॥ ३ ॥ सुधावदातां
विस्तीर्णान् कनकाजिरभूषणाम् । चन्द्रप्रभां सुकचिरां सिक्तां चन्दन-
वारिणा ॥ ४ ॥ क्विरैरामनैस्तीर्णान् काञ्चनैर्दारिवैरपि । अश्व-
सारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५ ॥ भीष्मो द्रोणश्च
कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः । अश्रुत्यामा विकर्षयन्सोमदत्तश्च
वाह्निक ॥ ६ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः । सर्वे

च संहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७ ॥ दृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य
 विविशुस्तां सभां शुभाम् । दुःशासनश्चित्तसेनः प्रह्लादिनापि सौबलः
 ॥ ८ ॥ दुर्मुखो दुःसहः कर्म उलूकोऽथ विविंशतिः । कुसुरार्थं
 पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ ९ ॥ विविशुस्तां सभां राजन्
 सुराः शक्रसदो यथा । आविशङ्गिस्तदा राजन् शूरैः परिष-
 दाङ्गभिः ॥ १० ॥ शुशुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ।
 ते प्रविश्य महेष्वासाः सभा सर्वे महौजसः ॥ ११ ॥ आसनानि
 विवित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः । आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजस
 भारत ॥ १२ ॥ हास्यो निवेद्यामास कृतपुत्रमुपस्थितम् । एवं
 स रथ आयाति योऽयासीत् पाण्डवान् प्रति ॥ १३ ॥ दूतौ न
 स्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः । उमेयाय तु स क्षिप्रं
 रथात् प्रस्कृत्य कुण्डली । प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महा-
 त्तभिः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । प्राप्नोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तद्विजानीत
 कौरवाः । यथावयः कुन्तन् सर्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५ ॥
 अभिवादयन्ति वृडांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् । यूनयाभ्यवदन् पार्थाः
 प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६ ॥ यथाहं दृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमिति
 गतः । अत्रुवं पाण्डवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि धानसन्धिपर्वणि सञ्जयप्रत्यागमने

पट्वत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये किमन्नवी-
 दान्यमदीनसत्त्वं । धनस्त्रयस्त्रात युधां प्रणेता दुरात्मनां धीवित-
 च्छिब्धपाता ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यद्भगी-

दर्जुनो योत्स्रमानः । युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनञ्जयः शृणुतः
 केशवस्य ॥ २ ॥ अन्ववस्ती वाङ्मवीर्यं विद्वान् उपहरे वासु-
 देवस्य वीर । अवीचन्मां योत्स्रमानः किरौटी मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं
 कुरूणाम् ॥ ३ ॥ संशृणुतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः
 सूतपुत्रस्य सूत । यो योद्म माशंसति मां सदैव मन्दप्रज्ञः काञ्च-
 पक्तोऽतिभूढः ॥ ४ ॥ ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय समा-
 नीताः शृणुतां चापि तेषाम् । यथा समग्रं वन्ननं मयोक्तां सहा-
 मात्वं यावद्यथा नृपं तत् ॥ ५ ॥ यथा नूनं देवराजस्य देवाः
 शृणुपन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे । तथाशृणुन् पाण्डवाः सृष्ट्वाद्य
 किरोटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ६ ॥ इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्र-
 मानो गण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः । न चेद्दान्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
 युधिष्ठिरस्याजमौढस्य राज्ञः ॥ ७ ॥ अस्ति नूनं कर्म कृतं
 परस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः । येषां युद्धं मौमसेनाजुनाभ्यां
 तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥ शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
 धृष्टद्युम्नेनाथ धिखण्डिना च । युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव योऽप-
 ध्मानान्निर्देहेहां दिवस्य ॥ ९ ॥ तैरेयोद्भुं मन्यते धार्तराष्ट्रे
 निर्ध्वंत्तोऽर्थं सकलः पाण्डवानाम् । मा तत् कार्षीः पाण्डव-
 स्यार्थहेतोरुपैह युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ यां तां वने
 दुःखमय्यामवात्सीत् प्रब्रानितः पाण्डवो धर्मचारी । आप्नोतु तां
 दुःखतरामनर्थामन्ध्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११ ॥ ज्जियत
 ज्ञानेन तपसा दमेन शौर्येणाथो धर्मगुप्त्या बलेन । अन्यायवृत्तिः
 कुरुपाण्डवेयानध्यातिष्ठदार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १२ ॥ मायो-
 पच. प्रणिपाताल्लवाभ्यां तपोद्माभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन । सत्यं
 ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नस्ति तिष्ठमाणः क्षिण्यमानोऽतिविलम् ॥ १३ ॥
 यदा ज्येष्ठ. पाण्डवः संशितात्मा क्रोधं यत्नं वर्षयूगाम् सघोरम् ।
 अक्षयः कुरुपूहृत्तवेतास्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४ ॥

कृष्णवर्त्मनं ज्वलितं समिद्धी यथा नृहेतुः कच्छमग्निनिर्दाघे । एव
 दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेना युधिष्ठिरः क्रोधदग्निः सन्ववेक्ष्य ॥ १५ ॥
 यदा द्रष्टा भीमसेन रथस्थः गदाहस्तः क्रोधविष्वक् वमन्तम् । अम-
 र्पण्य पाण्डवः भीमवेगः तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत ॥ १६ ॥
 सेनाग्रगदमित भीमसेनः खालदणवोरहणपरिपाम् । प्रन्तङ्गम-
 मन्तकसन्निवेशः तदा ससर्त्ता वदनस्याभिमानि ॥ १७ ॥ यदा द्रष्टा
 भीमसेनेन नागाननिपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् । कुम्भीरिवा-
 स्तुम्बमतीभिन्नश्चास्तना युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत ॥ १८ ॥

द्रोणस्तदा तपस्यति धार्तराष्ट्र ॥ ४० ॥ यदा स सेनापतिरप
 मेव परामृद्नन्निष्ठुभिर्धार्तराष्ट्रान् । द्रोण रणे शत्रुसहोऽभि
 याता तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत ॥ ४१ ॥ धीमान्मनीषी
 बलवान्मनस्वी स लक्ष्मीवान् सोमकानो प्रवर्ह । न जातु त
 शत्रवोऽन्ये सहेरन् येदा स स्यादग्रणीर्हृष्टिासिंह ॥ ४२ ॥ इदं
 ब्रूया मा वृणीष्वेति लोकैर् युद्धे द्वितीय सचिव रथस्थम् । शिने
 नैतार प्रवृणीम सात्यकि महाबल वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४३ ॥
 महोरस्को दीर्घबाहु प्रमाथी युद्धेऽद्वितीय परमास्त्रवेदी । शिने
 नैता तालमात्रायुधोऽथ महारथो वीतभय कृतास्त्र ॥ ४४ ॥
 यदा शिनीनामधिपो मधीक्त शरै परान्मेष इव प्रवर्षन् । प्रह्ला
 दचिष्यत्परिहा धीधमुखास्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत ॥ ४५ ॥
 यदा घृति मरुते धीक्षरमान स दीर्घबाहुर्हृठधन्वा महात्मा ।
 सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गाव रुद्धेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ॥ ४६ ॥
 स दीर्घबाहुर्हृठधन्वा महात्मा भिन्द्याहिरीन् सहरेत सर्वलोकात् ।
 अस्त्रे कृती निपुण क्षिप्रहस्तो त्रिवि स्थित सूर्य्य इवाभिमाति
 ॥ ४७ ॥ धित शस्त्र सुकृतिः यादवस्य अस्त्रे धीगी वृष्टि
 सिंहस्य भ्रूयान् । यथाविध धीगमाहु प्रशस्त सर्वैर्गुणै सात्य
 किस्तरूपित ॥ ४८ ॥ हिरण्यय श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्त स्यन्दन
 माधवस्य । द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्धार्तराष्ट्रस्तदा तपस्यत्यकृतात्मा
 स मन्द ॥ ४९ ॥ यदा रथ हेममणिप्रकाश श्वेताश्वयुक्त धानर
 कीतुमुग्रम् । द्रष्टा ममाथास्थित केशवेन तदा तपस्यत्यकृतात्मा
 स मन्द ॥ ५० ॥ यदा मौष्यास्तलनिष्पेपमुग्र महाशब्द वक्त्र
 निष्पेपतुल्यम् । विधूयमानस्य महारणे मया स गाण्डीवत्
 शोष्यति मन्दबुद्धि ॥ ५१ ॥ तदा मूढो घृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तमा
 युद्धे दुर्मतिर्दुःसहाय । दृष्ट्वा सैन्य वाणशर्पाभिकादे भ्रमच्छन्द
 शिशुसखद्रणाग्रे ॥ ५२ ॥ यत्साहकादुत्थनर सुभीमान् विद्युत्

स्फुलिङ्गानिव धीरुदापान् । सहस्रघ्नान् दिपतां रुद्धरेषु अस्थि-
 च्छिदो मर्मभिद् • सुपुङ्गान् ॥ ५३ ॥ यदा द्रष्टा च्यामुखाद्वाण-
 सङ्गान् गाण्डीवमुक्तानापतत मिनाग्रान् । हयान् गजान् वर्मिण-
 श्चाददानोस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५४ ॥ यदा मन्द-
 परवाणान् विमुक्तान्मसिषुभिर्द्धियमाणान् प्रतीपान् । तिर्यग्बिध्य
 क्षिद्यमानान् पृषतकैस्तादा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५५ ॥
 यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता हिजा फलानीव महीरुहाग्रात् ।
 प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूना तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५६ ॥
 यदा द्रष्टा पतत स्यन्दनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतान् सुयीषान् ।
 शरैर्हतान् पतिताथैव रङ्गे तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५७ ॥
 असम्प्राप्तो नस्त्रपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् । अङ्ग-
 र्वत कर्म युद्धं समन्तात्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५८ ॥
 पदातिसङ्घात्रथसङ्घान् समन्ताद्ग्रात्तानन काल इवातसेषु । प्रणो-
 त्स्वामि ज्वलितैर्वाणवर्षैर् शत्रूस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धि ॥ ५९ ॥
 सर्वा दिग्ग सम्पतता रथेन रजोध्वस्त गाण्डीवेन प्रकृतम् । यदा
 द्रष्टा स्ववल सम्भ्रूमूढं तदा पथात्तप्स्यति मन्दबुद्धि ॥ ६० ॥
 कान्दिग्भूत क्षिन्नगात्रं विसृज्य दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
 हताश्ववीराग्रानरेन्द्रनागं पिपासितं थान्तपत्रं भयार्त्तम् ॥ ६१ ॥
 शार्त्तस्वर मन्यमान हतञ्च विकीर्णकेशास्थिकपालसङ्घम् । प्रजा-
 पते कर्म यथाईनिष्ठितं तदा दृष्ट्वा तप्स्यति मन्दबुद्धि ॥ ६२ ॥
 यदा रथे गाण्डिवं वासुदेव दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं ह्वयाथ ।
 तूणावक्ष्यथौ देवदत्तञ्च पाञ्च दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्
 ॥ ६३ ॥ उद्धर्त्तयन् दस्युसङ्घान् समेतान् प्रवर्त्तयन् युगमन्यद्-
 युगान्ते । यदा धक्ष्णाम्यग्निवत कौरवेयास्तदा तप्ता धार्तराष्ट्र-
 सपुत्र ॥ ६४ ॥ सभ्राता वै सहसैन्यं समत्यो भट्टैश्चर्यी क्रोध-
 शशोऽल्पचेता । दर्पम्यान्ते विहतो वेपमान पथान्मन्दस्ताप्स्यति

धार्तराष्ट्रः ॥ ६५ ॥ पूर्वाह्ने मां कृतजप्यं कदाचिद्विप्रः प्रीवाचोद-
 कान्ते मनीषम् । कतं व्यन्ते दुष्करं कर्म पार्थ यो ह्यव्यन्ते शत्रुभिः
 सव्यसाचिन् ॥ ६७ ॥ इन्द्रो वा ते हरिमान् बब्रुहस्तः पुरस्ता-
 द्यातु समरेऽरौन् विनिघ्नन् । सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते पथात्
 कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६८ ॥ वज्रे चाहं बब्रुहस्तान्महेन्द्राद-
 म्निन् युद्धे वासुदेवं सहायम् । स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
 मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्म ॥ ६९ ॥ स बाह्वभ्यां सागरमुत्तितीर्षि-
 न्नहोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् । तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं युद्धेन
 यो वासुदेवं जिगीषित् ॥ ७० ॥ गिरिं य इच्छेत्तु तलेन भेतुं
 शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् । तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यन्
 चापि किञ्चित् स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ७१ ॥ अग्निं समिद्धं शम-
 येद्भुजाभ्यां चन्द्रञ्च सूर्यञ्च निवारयेच्च । हरेद्देवानाममृतं प्रसङ्ग
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषित् ॥ ७२ ॥ यो रुक्मिणीमेकरथेन
 भोजानुत्साद्य रात्रः समरे प्रसङ्ग । उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं
 यस्यां जज्ञे रौक्मिण्यो महात्मा ॥ ७३ ॥ अयं गान्धारांस्तरसा
 सम्पृमथ्य जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् । बहं सुमोच विन-
 दन्तं प्रसङ्ग सदर्शनं वै देवतानां ललामम् ॥ ७४ ॥ अयं कपा-
 टेन जघान पाण्डुरं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द्द । अनेन दग्धा
 वर्षपूगाननाथा वाराणसी नगरौ सम्बभूव ॥ ७५ ॥ अयं क
 युद्धे मन्यतेऽन्यैरजयं तमेकलव्यं नाम निषादराजम् । देगितेव
 शैलमभिहत्य जग्मः श्रिते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७६ ॥ तथो-
 ग्रसेनस्य सुप्तं सुदुष्टं वृष्णाग्रन्धकानां मध्यगतं समास्यम् । अपा-
 तयद्बलदेवद्वितीयो हत्वा ददौ शीघ्रसेनाय राज्यम् ॥ ७७ ॥
 अयं शोभं योधयामास स्वस्यं विभीषणं नायया शालूराजम् ।
 शोभहारे प्रत्यग्रहाच्छतघ्नीं दीर्घ्यां क एनं विसहेत मर्त्तव ॥ ७८ ॥
 प्रागुज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं परक्षीरमसुराणामसङ्गम् । महा-

वलो नरकस्तत्र भौमो जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७८ ॥
 न तं देवाः सह शक्रेण यिक्तुः समागता युधि मृत्योरभीताः । दृष्ट्वा
 च तं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ८० ॥ जान-
 न्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य न्ययोजयत् दस्युवधाय कृष्णम् । स तत्
 कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्यवान् सिद्धिषु वासुदेव ॥ ८१ ॥
 निर्मोचने षट् सहस्राणि हत्वा सञ्छिद्य पात्रान् सहसा क्षुरा-
 न्तान् । सुर हत्वा विनिहत्योधरक्षो निर्मोचनं चापि जगाम
 वीरः ॥ ८२ ॥ तत्रैव तेनायं बभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य
 विष्णोः । धृते स कृष्णेन हतः परासुवर्तिनेव मथित कर्मिकारः
 ॥ ८३ ॥ आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौमं नरकं
 क्षुरच्च । श्रिया हृतौ यशसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामाप्रतिम-
 प्रभावः ॥ ८४ ॥ अस्मै वराण्यददंस्तत्र देवा दृष्ट्वा भौमं कर्म कृतं
 रणे तत् । अमद्यते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते
 क्रमः स्यात् ॥ ८५ ॥ अस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेरन्वित्येव ब्रूष्यथ
 ततः कृतार्थः । एवं रूपे वासुदेवेऽप्रमेये महाबले शुणसम्पत्
 सदैव ॥ ८६ ॥ तमसच्चं विष्णुमनन्तवोर्येमाशंसते धार्तराष्ट्रो
 विजेतुम् । सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्
 समीच्य ॥ ८७ ॥ पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं
 र्मप्रसङ्गम् । शक्यं न हर्तुं पाण्डवानां भमत्वं तद्देहिता संयुगं तत्र
 गत्वा ॥ ८८ ॥ नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे द्रोण्यायाथो सह-
 पुत्राय चैव । शारदतायाप्रतिदन्दिने च योत्सगाम्यहं रान्य-
 मभीपसमानः ॥ ८९ ॥ धर्मैणाप्तं निधनं तस्य मन्ये यो योत्सगते
 पाण्डवैः पापबुद्धिः । मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः सम्वत्-
 सरान् वै दादथ राजपुत्रा ॥ ९० ॥ वासः कञ्चो विहितयाप्य-
 रण्योदीर्घं कालं चैकमघ्रातवर्षम् । तेषा कक्षाञ्जीवतां पाण्ड-
 वानां नन्दित्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्था ॥ ९१ ॥ ते वैदज्ञान

युध्यमानान् जययुद्धैर्वैर्महेन्द्रप्रमुखैः सहायैः । धर्माद्धर्मयस्त्रि
 गरीयांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतञ्च साधु ॥ ८२ ॥ न चेद्दिमं युक्त्यं
 कर्मबद्धं न चेद्भ्रान्मन्यतेऽसौ विधिष्टान् । आशंसिह वासुदेव-
 द्वितीयो दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८३ ॥ न चेद्दिदं कर्म
 नरेन्द्र बन्धं न चैत भवेत्तत् कृत निस्फलं वा । इदञ्च तन्नामि-
 समोक्ष्य नून पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८४ ॥ प्रत्यर्च्य वः
 कुरवो यत् ब्रवीमि युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति । अन्यत्र युद्धात्
 कुरवो यदि स्युर्न युद्धे वै श्रेय इहास्ति कश्चित् ॥ ८५ ॥ इत्था
 त्वह धार्तराष्ट्रान् सकर्माब्राह्म्यं कुरुणामवज्ञेता । समयम् । वद-
 कार्यं तत् कुरुष्व यथास्वमिष्टान्दरानात्मभोगान् भजध्वन् ॥ ८६ ॥
 अथैवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
 साम्बत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ता नक्षत्रयोगिषु च निरययज्ञाः ॥ ८७ ॥
 उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्यप्रज्ञा मृगवक्रा मुहूर्त्ताः । ध्रुवं
 महान्तं कुरुष्वस्त्रयाना निवेदयन्ते पाण्डवाना जयञ्च ॥ ८८ ॥
 यथा हि नो मन्यतेऽजातयतुः संसिद्धार्यो हिपतां निग्रहाय ।
 जनार्दनयाप्यपरोक्षविद्यो न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ८९ ॥
 अहं तथैवं खलु भाविद्वपं पश्यामि वृद्ध्या स्वयमप्रमत्त । इष्टिषु
 मे न व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९० ॥
 अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनुरनाहता कम्पति मे धनुर्धरा ।
 वाणाय मे तूष्णमुखादिसृज्य सुहृर्मुद्गगन्तुमुमन्ति सैव ॥ ९१ ॥
 खड्गः कोपान्नि सरति प्रसन्नी हिल्लेव क्षीर्णांमुरगस्त्वचं खाम् ।
 त्वज्जेषावो रौद्ररूपा भवन्ति कदा रथो वीर्यते ते किरीटिन
 ॥ ९२ ॥ गीमायुसहाय नदन्ति रावो रक्षास्यथो निम्पतस्व-
 स्तरीक्षात् । मृगाः मृगालाः शिकण्ठाय काका शृगा वकाश्चैव
 तरसवथ ॥ ९३ ॥ सुवर्णपत्राय पतन्ति पथात् वृद्धा रथं व्यथि-
 ष्यप्रयुक्तम् । अहं शेरुः पायिदान् सर्वयोधान् प्ररान् वर्ण-

मृत्युलोकं नयेयम् ॥ १०४ ॥ समाट्टान पृथगस्त्रमार्गान् यथा-
 ग्निरिहो गहनं निदाघे । स्थूणाक्रुशं पाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं
 चास्त्रं वच्च शक्रोऽप्यदात्ते ॥ १०५ ॥ वधे धृतो वैगवत प्रमुञ्च-
 न्नाहं प्रजा किञ्चिदिहावशिष्ये । शान्तिं लप्से परमो ह्येष भावः
 स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०६ ॥ ये वै न जय्या समरे
 सूत लब्ध्वा देवानपीन्द्रप्रमुखान् समेतान् । तैर्मन्यते कलहं सम्पु-
 ष्य स धार्तराष्ट्र पश्यत मोहमस्य ॥ १०७ ॥ वृद्धो भीष्म
 गान्तनव कृपश्च द्रोण सपुत्रो विदुरश्च घौमान् । एते सर्वे यद्द-
 न्येतदस्तु आयुमन्त कुरव सन्तु सर्वे ॥ १०८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

दशम्यायन उवाच । समवेतीषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 दुर्योधनमिदं वाक्य भीष्म शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ बृहस्पति-
 ना च ब्रह्माण पथ्युपस्थितौ । मरुतश्च महेन्द्रेण वसवया
 ज्मना सह ॥ २ ॥ आदित्याथैव साध्याय धे च सप्तर्षयो द्विवि ।
 विश्वावसुश्च गन्धर्व शुभायाप्सरसाङ्गणा ॥ ३ ॥ नमस्कृत्योप-
 जग्मुस्तौ लोकवृद्ध प्रितामहम् । परिवार्य्य च विश्वेश पर्यासत
 द्विवोकस ॥ ४ ॥ तेषा मनश्च तेजसाप्याददानाविवोजसा । पूर्व-
 देवो व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषो ॥ ५ ॥ बृहस्पतिस्तु पप्रच्छ
 ब्रह्माण काविमाविति । भवन्त नोपतिष्ठेते तो न शंस पितामह ॥ ६ ॥
 ब्रह्मोवाच । यावेतौ पृथिवी दाञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
 ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीती महावली ॥ ७ ॥ नरनारा-
 यणाचेतौ खोनाह्लोक समास्थिनौ । जर्जितौ स्वेन तपसा महा-
 सत्त्वपराक्रमौ ॥ ८ ॥ एतौ हि कर्मणा लोकां नन्दयामासुर्ध्रुव ।

हिधाभूतौ महाप्रज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ । असुराणां विना-
भाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । जगाम अक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेषु
स्तप । सर्वं देवगणैः सर्वैर्हंसतिपुरोगमैः ॥ १० ॥ तदा
देवासुरे युद्धे भये जाते दिवोकसाम् । अयाचत महात्मानौ
नरनारायणौ वरम् ॥ ११ ॥ तावद्रूता वृषीष्वेति तदा भरत
सन्तम । अथैतावब्रवीच्छक्र सध्वं न क्रियतामिति ॥ १२ ॥
ततस्तौ अक्रमद्रूता करिष्यावो यदिच्छसि । ताभ्याश्च सहित
अक्रौ विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा
शत्रून् परन्तप । पौलोमान् कालकप्लाथ सहस्राणि शतानि च
॥ १४ ॥ एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन् भङ्गेनापहरच्छिर । जम्बस्य
असमानस्य तदा क्षर्जुन आह्वये ॥ १५ ॥ एष पारे समुद्रस्य द्विरण
पुरमारुजत । जित्वा पट्टिं सहस्राणि निवातकवचान्गणे ॥ १६ ॥
एष देवान् सहेन्द्रेण जित्वा परपुरप्लय । अतर्पयन्महाबाहू
र्जुनो जातवेदसम् ॥ १७ ॥ नारायणस्तथैवात्र भूयशोऽन्या
जघान ह । एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ॥ १८ ॥
वासुदेवार्युनौ वीरौ समवेतौ महारथौ । नरनारायणौ द्वौ
पूर्वदेवाविति श्रुति ॥ १९ ॥ अजेयौ मानुषे लोके सैन्द्रैरपि
सुरासुरैः । एष नारायण कृष्या फाल्गुनश्च नर सृत ॥ २० ॥
नारायणो नरथैव सस्वमेक हिधाकृतम् । एतौ हि कर्मणा
लोकानश्रुवातेऽक्षयान् ध्रुवान् ॥ २१ ॥ तत्र तत्रैव जायते युद्ध
काले पुन पुन । तस्मात् कर्मैव कर्त्तव्यमिति ह्येवाच नारद
॥ २२ ॥ एतद्दि सर्वमापष्टे वृष्याचक्रस्य वेदवित् । अङ्गुष्ठ
गदाहस्त यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ॥ २३ ॥ पर्याददान चास्त्राणि
भीमघन्वानमर्जुनम् । अनातनो महात्मानो कृष्यावेकरथे स्थितं
॥ २४ ॥ दुर्योधन तदा तात स्मर्त्तासि वचन मम । नो वेद

मभावः स्यात् कुक्षणां प्रत्युपस्मितः ॥ २५ ॥ अर्थाच्च तात कर्माच्च
तव बुद्धिरुपप्लुता । न चेत् गृहीष्यसे वाक्यं श्रोतामि सुबह्वृ-
हतान् ॥ २६ ॥ तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते । तयाणा-
मेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ॥ २७ ॥ रामेण चैव शप्तस्य
कर्णस्य भरतर्षभ । दुष्कृतेः सूतपुत्रस्य शकुनेः शौबलस्य च ।
तथा चुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच । नैवमायुषता वाच्यं यन्मामात्य पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९ ॥ किञ्चान्य-
स्यि दुर्वृत्तं येन मां परिगृह्णसे । न हि मे वृजिनं किञ्चित् धार्तरा-
ष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३० ॥ नाचरं वृजिनं किञ्चित् धार्तराष्ट्रस्य
नित्यथः । अहं हि पाण्डवान् सर्वान् हनिष्यामि रणे स्थितान्
॥ ३१ ॥ प्राग्विरुद्धैः समं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः । राक्षो
हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया । तथा दुर्योधनस्यापि स
हि राज्ये समाहितः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः
पुनः । धृतराष्ट्रं महाराजं सम्भाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ यद्यं
कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति । नायं कलापि सम्पूर्णा
पाण्डवानां मद्यात्मनाम् ॥ ३४ ॥ अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते
दुरात्मनाम् । तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मते ॥ ३५ ॥
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः । अश्वामन्यत तान्
वीरान् देवपुत्रानरिन्दमान् ॥ ३६ ॥ किञ्चाप्येतेन तत् कर्म कृतपूर्वं
सदुष्करम् । तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकेकेन कृतं पुरा ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा
विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् । धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन
तदा कृतम् ॥ ३८ ॥ संहितान् हि कुक्षन् सर्वानभियातो धनञ्जयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनहासः किमयं प्रीषितस्तदा ॥ ३९ ॥ गन्धर्वेषोऽप्र-
यावायां ह्रियते यत् सनस्तव । क्व तदा सूतपुत्रोऽभूत् य इदानीं

वृषाचते ॥ ४० ॥ ननु तत्रापि भीमिन पार्थिन च महाकना ।
 यमाभ्यामेव सङ्गन्य गन्धवास्ते पराजिता ॥ ४१ ॥ एतान्यस्य
 मृगोक्तानि वह्नि भरतर्षभ । विकत्यनस्य भद्रन्ते सदा धर्मार्थं
 लोपिन ॥ ४२ ॥ भीमस्य तु वच श्रुत्वा भारद्वाजो महाकना ।
 हृतराष्ट्रमुवाचेद् राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४३ ॥ यदाह भरतश्रेष्ठो
 भीमस्तत क्रियता नृप । न काममर्षलिप्सूना वचनं कर्तुमर्हसि
 ॥ ४४ ॥ पुरा युजात माधु मन्ये पाण्डवै सह सङ्गतम् । यदाह
 भर्जुनेनोक्त सञ्जयेन निवेदितम् ॥ ४५ ॥ सर्वं तद्भिजातानि
 करिष्यति च पाण्डव । न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनु
 र्वर ॥ ४६ ॥ अनादृत्य तु तदाक्यमर्थवद्द्रोणभीमयो । तत ए
 सञ्जय राजा पथ्यापृच्छत् पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ तदैव कुरव सर्वे
 निराशा जीवितेऽभवन् । भीमद्रोणौ यदा राजा न सम्यग्
 भाषते ॥ ४८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीमवाक्ये
 अष्टवत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥ नम सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्त-
तेजसम् । पाद्भालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोरागिमिवोदितम् ॥ ६ ॥
आगीपाला विपालाय नन्दमाना युधिष्ठिरम् । पाद्भालाः केकया
मत्सराः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यो राजपुत्रप्रथ विशो
दुहितरथ याः । क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पाद्यं सन्नद्धमीक्षितम् ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयाचक्षु येनास्मान् पाण्डवा अभ्य-
युञ्जत । धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां वलेन च ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । गावत्याणिस्तु तत् पृष्टः सभायां कुरु-
संसदि । निश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहु सञ्चिन्तयन्निव ॥ १० ॥
तत्रानिनिक्षतो देवात् सूतं कश्मलमाविशत । तदाचक्षे विदुरः
सभायां कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ सञ्जयोऽयं महाराज मूर्च्छितः
पतितो भुवि । वाचं न सृजते काञ्चिद्दीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अपश्यत सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महा-
रथान् । तैरस्य पुत्रपव्याघ्रैर्भृशमुद्देजितं मन ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जययेतना लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्र-
वीत । धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्षितान् ॥ १५ ॥ शृणु वैर्हि
महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नेन वीरेण मुहु वस्ते
ऽभ्ययुञ्जत ॥ १६ ॥ यो नैव रोपान्न भयान्न लोभान्मार्थकार-
णात् । न हेतुवादात् धर्मात्मा सत्यं जघ्नात् कदाचन ॥ १७ ॥
यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्मभृताम्बर । अजातशत्रुणा तेन
पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १८ ॥ यस्य वाङ्मवले तुल्यं पृथिव्या नास्ति
कथन । यो वै सर्वान् महीपालान् बध्ने चक्रे धनुर्वरः ॥ १९ ॥
य काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गाथ युधाजयत् । तेन वो भीमसेनेन
पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २० ॥ यस्य वीर्येण महान् चत्वारो भुवि

मानवाः । निःसृता जातुर्गिहाहै हिडिम्वात् पुरुषादकात् ॥ २१ ॥
 यत्रैषामभवद्दीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदर । याज्ञसेनीमथो यत्र
 सिन्धुराज्ञोऽपकृष्टवान् ॥ २२ ॥ तत्रैषामभवत् दीपः कुन्तीपुत्रो
 वृकोदरः । यत्र तान् पाण्डवान् सर्वान् सङ्गतान् वारणावते
 ॥ २३ ॥ दह्यतो भोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत । कृष्णाया-
 श्वरता प्रीतिं धेन क्रोधश्चा हताः ॥ २४ ॥ प्रविश्य विपमं धोरु
 पर्वतं गन्धमादनम् । यत्र नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्षितम्
 ॥ २५ ॥ तेन वी भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । कृष्णाद्वितीयो
 विक्रम्य तुष्टयं जातवेदसः ॥ २६ ॥ अजयत् यः परा वीरो
 युध्यमानं पुरन्दरम् । यः स साक्षात् महादेवं गिरिषं शुभ-
 पाणिनम् ॥ २७ ॥ तोपयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् । यत्र
 सर्वान् वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्धरः ॥ २८ ॥ तेन वी विजये-
 नाज्ञो पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वंशे स्नेच्छ-
 गणायुताम् ॥ २९ ॥ स तत्र नकुलो योदा चित्रयोधी व्यवस्थितः ।
 तेन वी दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ॥ ३० ॥ माद्रीपुत्रेण
 कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः काशीवङ्गमगधान् कलिद्रांस
 युधाजयत् ॥ ३१ ॥ तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 यत्र वीर्येण सहसायत्नारो भुवि मानवाः ॥ ३२ ॥ अश्वत्यामा
 धृष्टकेतुरूक्मो प्रद्युम्न एव च । तेन वः सहदेवेन युद्धं राजभ्रष्टा-
 त्यधी ॥ ३३ ॥ यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च । तपयचार
 यो धोरं काशिकन्या पुरा सती ॥ ३४ ॥ भीमस्य वधमिच्छन्ती
 प्रेत्यापि भरतर्षभ । पाञ्चालस्य सुता जज्ञे देवाच्च स पुनः पुमान्
 ॥ ३५ ॥ स्त्रीपुंसो पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणगुणान् । य
 कनिष्ठान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ॥ ३६ ॥ शिखण्डिना
 यः कुरप्रः कृतास्त्रेणाम्ययुञ्जत । यां यद्यः पुरुषं चक्रे भीमस्य
 निधनेच्छया ॥ ३७ ॥ महेश्वामेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

महेष्वास राजपुत्रा भ्रातरः पद्म केकया ॥ ३८ ॥ आमुक्तकवचाः
शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत । यो दीर्घवाङ्गः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्
सत्यविक्रमः ॥ ३९ ॥ तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः ।
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ४० ॥ रणे
तेन विराटेन भविता वः समागमः । यः स काशीपतीराजा
वाराणस्यां महारथः ॥ ४१ ॥ स तेषामभवत् योद्धा तेन वस्ते-
ऽभ्ययुञ्जत । शिशुभिर्दुर्क्यैः सङ्गेऽत्र द्रौपदयैर्महात्मभिः ॥ ४२ ॥
आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । य कृपासदृशो वीर्य्यं
युधिष्ठिरसमो दमे ॥ ४३ ॥ तेनाभिमन्युना सङ्गेऽत्र पाण्डवा अभ्य-
युञ्जत । यथैवाप्रतिभो वीर्य्यं घृष्टकेतुर्महायथा ॥ ४४ ॥ दुःसहः
समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः । तेन बथेदिराजेन पाण्डवा
अभ्ययुञ्जत ॥ ४५ ॥ अक्षौहिण्या परिहृतः पाण्डवान् योऽभि-
सन्वितः । य संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासव ॥ ४६ ॥
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । तथा विदिपतेर्भाता
अरभो भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ करकर्षेण सहितस्ताभ्या वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।
जारासन्धिः सद्देवो जयत्सेनश्च तावुभौ ॥ ४८ ॥ युद्धेऽप्रति-
रथौ वीरौ पाण्डवार्थं व्यवस्थितौ । दुःपदश्च महातेजा बलेन
महता व्रतः ॥ ४९ ॥ त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्सप्रमानो व्यव-
स्थितः । एते चान्ये च बहवः प्राचीदीच्या महीक्षितः । अतस्मै
यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

एकौनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परि-
कीर्त्तिताः । एकतस्त्वैव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १ ॥ भीम-

सेनाहि मे भूयो भय सञ्जायते महत । क्रुद्धादमर्षणात्तात
 व्याघ्रादिव महासुरो ॥ २ ॥ जागर्मि रात्रय सर्वा दीर्घमुष्णञ्च
 नि श्वसन् । भौतो व्रकोदरात्तात मिहात पशुरिवापर ॥ ३ ॥
 न हि तस्य महाबाहो अक्रप्रतिमतेजस । मन्येऽस्मिन् प्रति-
 पश्यामि य एनं विघ्नहेतु युधि ॥ ४ ॥ अमपेण्यथ कौन्तेयो दृढ
 वैरय पाण्डव । अनर्महासौ सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्रन
 ॥ ५ ॥ महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबल । मन्दाना मम
 पुत्राणा युद्धेनान्त करिष्यति ॥ ६ ॥ गुरुग्राह्यहीताना गदा
 विभ्रद्दृकोदर । कुस्त्रणामप्रभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तक ॥ ७ ॥
 अष्टाग्निमायसौ घोरा गदा काञ्चनभूपसाम । मनसाह प्रपश्यामि
 ब्रह्मदण्डमिवोत्थितम् ॥ ८ ॥ यथा मृगाणा यूथेषु सिद्धो जात
 वलशरेत । मामकेषु तथा भीमो बलैषु विचरिष्यति ॥ ९ ॥
 सर्वेषा मम पुत्राणा स एक क्रूरविक्रम । ब्रह्मासौ विप्रतीपस
 बाख्येऽपि रमस सदा ॥ १० ॥ उद्देषते मे हृद्यय ये मे दुर्ध्वो
 धनादय । बाख्येऽपि तेन यध्यन्तो वारण्येनेव भङ्गिता ॥ ११ ॥
 तस्य वीर्येण सतस्ता नित्यमेव सुता मम । स एव हेतुर्मेदस्य
 भीमो भोमपराक्रम ॥ १२ ॥ असमानमनीकानि नरवारणवाजि
 नाम । पश्यामीवाग्रतो भीम क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३ ॥ अस्ते
 द्रोणार्जुनसम वायुवेगसम जवे । महेश्वरसम क्रोधे को हन्त्या
 क्षीममाहवे ॥ १४ ॥ सञ्जयावच्चू मे शूर भीमसेनममर्षणम् ।
 अतिलाभन्तु मन्येऽह यत्तेन रिपुघातिना ॥ १५ ॥ तदैव न हता
 सर्वे पुत्रा मम मनस्विना । येन गोमयला यज्ञा राक्षसाय पुरा
 हता ॥ १६ ॥ कथ तस्य रणे वेग मानुष प्रसङ्घियति । न स जातु
 वये तस्थौ मम बाख्येऽपि सञ्चय ॥ १७ ॥ किं पुनर्मम दुष्पुत्रै
 किष्ट सम्प्रति पाण्डव । निहुरो रोपणोत्पद्यं भव्येतापि न
 सन्नमेत् ॥ १८ ॥ तिर्येम्प्रेक्षी सहतम् कथ शान्येद्दृकोदर ।

शूरस्तथाप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नत ॥ १८ ॥ प्रमाणतो भीम-
सेन प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् । जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति
कुक्षरान् ॥ २० ॥ अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यम पाण्डवो बली ।
इति वाक्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात् पुरा ॥ २१ ॥ रूपतो
वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः । आयसेन स दृष्टेन रथा-
न्नागान्तरान् हयान् ॥ २२ ॥ हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूर-
पराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरब्धो भीम प्रहरतां वरः ॥ २३ ॥
मया तात प्रतीपानि कुर्वन् पूर्वं विमानितः । निष्कृर्षामायसीं
स्थूलां सुपाण्डवा काञ्चनीं गदाम् ॥ २४ ॥ अतर्षी अतनिर्द्धादां
कथं प्रच्यन्ति मे सुताः । अपारमप्रवागाधं समुद्रं शरवेगितम्
॥ २५ ॥ भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः । क्रोशतो मे
न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ २६ ॥ विषमं नावमन्यन्ते
प्रपातं मधुदग्धिनः । संयुगं धे गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ॥ २७ ॥
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव हता मृगाः । शैक्या तात चतु-
ष्किष्कुं पङ्क्तिममितौजसम् ॥ २८ ॥ प्रहिता दुःखसंश्रया कथं
प्रच्यन्ति मे सुताः । गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान्
॥ २९ ॥ वृक्षणी लेलिहानस्य वाष्पमुत्सृजती मुहुः । उद्दिश्य
नामान् पततः कुर्वतो भैरवान्नयान् ॥ ३० ॥ प्रतीपं पततो भक्तान्
कुक्षरान् प्रतिगर्लत । विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः
॥ ३१ ॥ अग्नेः प्रव्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा । वीर्यीं
कुर्वन् महाबाहूद्राव्यन्मम वाहिनीम् ॥ ३२ ॥ नृत्पन्निव गदा-
पाण्डुर्युगान्तं दर्शयिष्यति । प्रभिन्न इव मातङ्गं प्रभञ्जन् पुष्पि-
तान् द्रुमान् ॥ ३३ ॥ प्रवेद्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदर ।
कुर्वन् रथान् विपुरुषान् विचारयिहयध्वलान् ॥ ३४ ॥ आरु-
जन् पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा । गद्गावेग इवानूर्णास्तीर-
जान् विविधान् द्रुमान् ॥ ३५ ॥ प्रभङ्ग्यति रणे सेना पुत्राणां

मम सञ्चय । दिशो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयाहिता ॥ ३६ ॥
 मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव सञ्चय । धेन राजा महावीर्यं
 प्रविश्यान्त बुर पुरा ॥ ३७ ॥ वासुदेवसहायेन जरासन्धो निपा-
 तित । कृत्स्नो यं पृथिवी देवी जरासन्धेन धीमता ॥ ३८ ॥
 मागधेन्द्रेण बलिना वधे कृत्वा प्रतापिता । भीष्मप्रभावात् कुरवो
 नयेनान्धकवृषण्य ॥ ३९ ॥ यन्न तस्य वधे जग्मुः केवल देवसेव-
 तत । स गत्वा पाण्डुपुरेण तरसा बाहुशालिना ॥ ४० ॥ अना-
 युधेन वीरेण निहत किं ततोऽधिकम् । दीर्घकालसमासक्त विष-
 माश्रीविप्रो यथा ॥ ४१ ॥ स मोह्यति रणे तेज पुत्रेषु मम
 सजय । महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तम ॥ ४२ ॥ भीम-
 सेनो गदापाणि सूदयिष्यति मे सुतान् । अविषह्यमनावायं
 तीव्रवेगपरक्रमम् ॥ ४३ ॥ पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्त इको-
 दरम् । अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मण ॥ ४४ ॥ बाह्व्या-
 गुध्यमानस्य कस्तिष्ठेद्यत युमान् । भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽप्य ऋष-
 षारद्वतस्तथा ॥ ४५ ॥ जानन्त्येते यथैवाह वीर्यज्ञस्तस्य धीमत ।
 आर्यव्रतन्तु जानन्त सङ्गरान्तं विधित्तव ॥ ४६ ॥ सेनामुखेषु
 स्थास्यन्ति मामकाना नरपंभा । बलीय सर्वतो दिष्ट पुरुषस्य
 विप्रेषत ॥ ४७ ॥ पश्यन्नपि जय तेषां न नियच्छामि यत्सुताम् ।
 ते पुराण महेष्वासा मार्गमैन्द्र समाश्रिता ॥ ४८ ॥ त्यच्छन्ति
 तुमुले प्राणान् रचन्त पार्थिव यथा । यथैषां मामकास्तान्
 तथैषां पाण्डवा अपि ॥ ४९ ॥ पोत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य
 च वृषस्य च । यत्तस्मादायय किञ्चिद्दत्तमिष्टञ्च सजय ॥ ५० ॥
 तस्यापचितिमार्थत्वात् कर्त्तार स्वविरास्यय । आददानस्य प्रह-
 षि च्छत्रधमं परीप्सत ॥ ५१ ॥ निधनं च त्रियस्यालौ वरमेवाह-
 रत्तमम् । स वै यौचामि सर्वान् वै ये युगुत्सन्ति पाण्डवै ॥ ५२ ॥
 विरुष्ट विदुरेणाटौ तदेतद्भयमागतम् । न तु मन्ये विधाताम्

ज्ञानं दुःखस्य संलय ॥ ५३ ॥ भवत्यतिबलं ह्येतन्ज्ञानस्याप्युप-
 षातकम् । ऋषयोऽपि ह्यनिर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ॥ ५४ ॥
 सुखैर्भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखिन दुःखिताः । किं पुनर्भोजमासक्त-
 स्तत्र स्तत्र सहस्रधा ॥ ५५ ॥ पुत्रेषु राज्ये दारेषु पौत्रेष्वपि च
 बन्धुषु । संग्रहे तु महत्यग्निं किं नु मे क्षेममुत्तमम् ॥ ५६ ॥
 विनाशं ह्येवं पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् । द्यूतप्रसुखमाभाति
 कुरूणां व्यसनं महत् ॥ ५७ ॥ मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात् पाप-
 मिदं कृतम् । मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ॥ ५८ ॥
 चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् । किं नु कुर्यां कथं
 कुर्यां क्व नु गच्छामि संलय ॥ ५९ ॥ एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः
 कालवशङ्गताः । अवशोऽहं तदा तात पुत्राणां निहते यते ।
 शोषामि निन्दं स्त्रीणां कथं भां मरणं स्पृशेत् ॥ ६० ॥ यथा
 निदाघे ज्वलनः समिद्धो दहेत् कचं वायुना चोद्यमान । गदा-
 चस्तः पाण्डवो वै तथैव हन्ता मदीयान् सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
 पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुशुश्रुम ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्यस्य शोढा धनञ्जय ॥ १ ॥ तस्यैव च न
 पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः । अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रती-
 याद्रेथेन ताम् ॥ २ ॥ अस्यतः कर्षिनालीकान् मार्गणान् हृद्य-
 च्छिद् । प्रत्येता न समः कश्चियुधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३ ॥
 द्रोणकर्षोऽप्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ । कृतास्त्रौ बलिना
 श्रेष्ठौ समरेष्वपरानितौ ॥ ४ ॥ महान् स्यात् संग्रहो लोके
 न त्वस्ति विलयो मम । दृष्णो कर्ष प्रमादौ च आचार्ये स्थविरो
 गुरुः ॥ ५ ॥ समर्थो बलवान् पार्थो दृढधन्वा जितह्वम । भवेत्

सुतुमुल युद्धं सर्वशोऽप्यपराजय ॥ ६ ॥ सर्वेऽप्यस्त्रविद् शूरा
 सर्वं प्राप्ता महद्यथा । अपि सर्वामरैख्ये त्वजेयुर्न पुनर्जयम्
 ॥ ७ ॥ क्षधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य वा । न च
 ह्यन्तर्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥ मनुस्तस्य क्व
 शान्येत मन्दान् प्रति य उच्यते । अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति
 जीयन्ते च जयन्ति च ॥ ९ ॥ एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गु-
 नस्य च । वयस्त्रिभूत समा सूत खण्डवेऽग्निमत्पर्ययत ॥ १० ॥
 जिगाय च सुरान् सर्वान्नास्य विद्म पराजयम् । यस्य यत्ता
 ह्यपीकेश श्रीलवत्तसमो शुधि ॥ ११ ॥ ध्रुवं तस्य जयस्तात
 यथेन्द्रस्य जयस्तथा । कृष्णाविकरये यत्तावधिच्यं गाण्डिव शशु
 ॥ १२ ॥ शुगपत व्रीणि तेजासि समेतान्यनुशुश्रुम् ॥ नैवास्ति नो
 धनुस्ताड्डन् योदा न च सारथि ॥ १३ ॥ तच्च मन्दा न जानन्ति
 दुर्धौघनवशानुगा । श्रेयधेदमनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि सजय ॥ १४ ॥
 न तु श्रेय शरास्तात कुर्व्युरस्ता किरीटिना । अपि चास्यन्निवा
 भाति निघ्नन्निव धनजय ॥ १५ ॥ उदरन्निव कायेभ्य शिरासि
 शरवृष्टिभि । अपि वाणमय तेज प्रदीप्तमिव सर्वत ॥ १६ ॥
 गाण्डीवोत्य दहेताजौ पुत्राणा मम वाहिनीम् । अपि सा रथ
 घोषिण भयार्ता सव्यसाधिन ॥ १७ ॥ विव्रस्ता बद्धधा सेना
 भारती प्रतिभाति मे । यथा क्वच महानग्नि प्रदहेत् सर्वतथरत् ।
 महार्चिरनिखोद्धूस्तहृदहृष्यति मामकान् ॥ १८ ॥ यदोहमन्निभि-
 तान् वाणसङ्घान्स्तानाततायी समरे किरीटी । सृष्टोऽन्तक सर्वं
 हरो विधात्रा यथा भवेत्तददपारणीय ॥ १९ ॥ यदा ह्यभीष्ट
 सुवद्भू प्रकारान् श्रोतासि तातायस्ये कुरुष्याम् । तेषा समन्तात्
 तथा रणाग्रे चय किलाय भरतानुपैति ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये ।

धृतराष्ट्र उवाच । यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगी-
 पव । तथैवाभिसरास्तेषां व्यक्तात्मानो जयं धृताः ॥ १ ॥ त्वमेव
 हि पराक्रान्तानाचक्षीया परान्मम । पाञ्चालान् केकयाम्बत्सग्रा-
 म्मगधान् वत्सभूमिपान् ॥ २ ॥ यथ सेन्द्रानिमालोकानिच्छन्
 कुर्याद्दशै वशी । स योष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जयं धृतः
 ॥ ४ ॥ समस्तामर्जुनाद्विया सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् । शैनेयः
 समरे स्थाता वीजवत् प्रवपन् शरान् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः
 क्रूरकर्मा महारथः । मामकेषु रणे कर्त्ता वलेषु परमास्त्रवित्
 ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् । यमाभ्यां
 भीमसेनाच्च भयं मे तात ज्ञायते ॥ ७ ॥ अमानुषं मनुष्येन्द्रेर्जालं
 विततमन्तरा । न मे सैन्यास्तरिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ८ ॥
 दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान् ब्रह्मवर्चसी । मेधावी सुकृतप्रज्ञो
 घर्मात्मा पाण्डुनन्दन ॥ ९ ॥ निद्रामात्यैः सुसम्पन्नः सम्पन्नो युद्ध-
 द्योतकीः । भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ॥ १० ॥ धृत्या च
 पुरुषव्याघ्रो नैमृत्वेन च पाण्डव । अदृशंसी घटान्यस्रञ्जीमान् सत्य-
 पराक्रमः ॥ ११ ॥ वज्रश्रुतः कृतात्मा च हृदमेवी जितेन्द्रियः । तं
 सर्वशुणसम्पन्नं समिहमिव पावकम् ॥ १२ ॥ तपन्तमिव को मन्दः
 पतिष्यति यतद्भवत । पाण्डवान्निमनावासीं सुसूर्पुर्नष्टचेतन ॥ १३ ॥
 क्षत्रुश्च शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया । मन्दानां मम
 युवाणां युद्धेनान्तं कश्चित्पति ॥ १४ ॥ तैरयुवं साधु मन्ये कुरव-
 स्तन्निबोधत । युद्धे विनाशं कृत्स्नस्य कुलस्य भविता श्रुवम् ॥ १५ ॥
 एषा मे परमा बुद्धियथा ग्राम्यति मे मन । यद्दि त्रयुद्धमिष्टं त्वी
 वयं भ्रातृभ्यै यतामहे ॥ १६ ॥ न तु न क्षिप्यमानानामुपेक्षित युधि-
 स्ठिर । जुगुप्सति स्वधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि चानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

द्विपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
 युद्धे विनायः चक्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १ ॥ इदन्तु नाभि-
 जानामि तव वीरस्य नित्यमः । यत् पुत्रवशमागच्छेस्तत्तत्रः
 सव्यसाचिनः ॥ २ ॥ नैप कालो महाराज तव अश्वत्कृतागमः ।
 त्वया ह्येवाहितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३ ॥ पिता व्येष्टः
 सृष्टत् यश्च सम्यक् प्रणिहितात्मवान् । आस्थेयं हि हितं तेन न
 द्रोण्या गुरुसूच्यते ॥ ४ ॥ इदं जितमिदं लब्धमिति शुला परा-
 जितान् । द्यूतकाले महाराज क्षयसे न कुमारवत् ॥ ५ ॥
 परुपाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे । कृत्स्नं राज्यं जय-
 न्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६ ॥ पितॄं राज्यं महाराज दुः-
 वस्ते सजाङ्गलाः । अथ वीरैर्जितामुर्वीमखिलां प्रत्यपदायाः ॥ ७ ॥
 बाहुवीर्याञ्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता । मघेदं कृतमितेवं
 मन्यसे राजसत्तम ॥ ८ ॥ अस्तान् गन्धर्वराजेन मञ्जतो ह्यप्रवे-
 ष्यसि । आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९ ॥
 कुमारवच्च क्षयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् । पाण्डवेषु वनं राजन्
 प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १० ॥ प्रवर्षतः अरत्रातानर्जुनस्य शितान्
 वद्धन् । अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोदय ॥ ११ ॥ अस्त्यता
 फाल्गुनः अष्टौ गाण्डीवं धनुषां वरम् । केसवः सर्वभूतार्तां
 चक्राणाञ्च सदर्थनम् ॥ १२ ॥ वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमर्ता
 वर । एवमेतानि स रथो वद्धन् श्वेतहयो रणे ॥ १३ ॥ अथ-
 सिष्यति ते राजन् कालचक्रमिवीद्यतम् । तस्याद्य वसुधा राज-
 त्त्रिखिला भरतर्षभ ॥ १४ ॥ यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा
 राजसत्तम । तथा भीमहृत्प्रायां मञ्जन्तीं तव वाहिनीम् ॥ १५ ॥
 दुर्योधनमुखा इहा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः । न भीमार्जुनयो-
 र्भिता सप्स्यन्ते विजय विभो ॥ १६ ॥ तव पुत्रा महाराज
 राजानपानुगारिण । मत्स्यस्वामय नार्चन्ति पाशालाय ॥

कैकयाः ॥ १७ ॥ शाल्वेयाः शूरसेनाय सर्वे वामवजानते । पाथं
 ह्येते गताः सर्वे वीर्यश्रान्तस्य धीमनः ॥ १८ ॥ भक्त्या ह्यस्य
 विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते । अनर्हानिव तु दधे धर्मयुक्तान्
 विकर्मणा ॥ १९ ॥ योऽच्छेद्यत् पाण्डुपुत्रान् यो विदेष्टाघनापि
 वै । सर्वोपायैर्नियन्तव्यः मानुगः पापपुरुषः ॥ २० ॥ तव पुत्रो
 महाराल नानुशीवितुमर्हसि । द्यूतकाले सवा प्रीक्तं विदुरेण
 च धीमता ॥ २१ ॥ यदिदं ते विलपितं पाण्डवान् प्रति भारत ।
 अनीयेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि थानमन्धिपर्वणि मन्त्रयवाक्ये
 त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

न कृत्वा तात जनाह्नैः । एकराज्यं कच्छया स चिकीर्षति
 युधिष्ठिरे ॥ १० ॥ तव किं प्राप्तकालं न प्रणिपातं पलायनम् ।
 प्राणान् वा सम्परित्यज्य प्रतिबुद्धग्रामहे परान् ॥ ११ ॥ प्रतिबुद्धे
 तु नियतं स्याद्दत्ताकं पराजयः । युधिष्ठिरस्य सर्वं वै पार्थिव
 वशवर्त्तिनः ॥ १२ ॥ विरक्तराष्ट्राय वयं मित्राणि कुपितानि न ।
 धिक्कृता पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३ ॥ प्रणिपाति
 न दोषोऽस्ति सन्धिर्न शाश्वती समा । पितरन्तु व शीवामि
 प्रज्ञानेन जनाधिपम् ॥ १४ ॥ मत् कृते दुःखमापन्नं क्रोधं प्राप्तं
 मनन्तकम् । कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ॥ १५ ॥ मत्
 प्रियार्थं पुरैवैतत् विदितं ते नरोत्तम । ते राज्ञो घृतराष्ट्रस्य
 सामात्यस्य महारथाः ॥ १६ ॥ वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कलौच्छेदेन
 पाण्डवाः । ततो द्रोणोऽब्रवीत् भीष्मं कृपो द्रौण्यश्च भारतः ॥ १७ ॥
 मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् । अभिदुग्धा
 परे चेन्नो न भेतव्यं परन्तप ॥ १८ ॥ न समर्था परे जेतुमस्मान्
 युधि समास्थितान् । एकैकम् समर्थाः स्यो विजेतुं सर्वपार्थिवान्
 ॥ १९ ॥ आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेघा शितैः शरैः । पुरैकेन
 हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ॥ २० ॥ मृते पितर्यतिक्रुद्धो
 रथेनैकेन भारतः । जघान सुबहूँस्तेषां सरब्धं कुरुसत्तम ॥ २१ ॥
 ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं मयातः । स भीष्मं सुसमर्थो
 ऽवमन्नाभिं संहितो रणे ॥ २२ ॥ परान् विजेतुं तस्मात्ते व्येतु
 भीर्भरतर्षभ । इत्येषा निययो ह्यासीत् ततः कालोऽनिततेजसात्
 ॥ २३ ॥ पुरा परेषां पृथिवीं कृत्स्नासीत् वशवर्त्तिनी । अस्मान्
 पुनरमीं नाद्य समर्था जेतुमाहवे ॥ २४ ॥ हिन्नपक्षा परं ह्यप
 वीर्यहीनाय पाण्डवाः । अस्मात्सस्यां च पृथिवी वर्त्तते भरतर्षभ
 ॥ २५ ॥ एकार्या सुसुदु खिणु समानाताय पार्थिवाः । अथानि
 भविष्येयुस्ते समुद्रं वा परन्तप ॥ २६ ॥ मह्यं पार्थिवा सर्वं

तद्विद्धि कुरुसत्तम । उन्नतमिव चापि त्वा प्रहसन्तीह दु खितम
 ॥ २७ ॥ विलपन्तं बह्वविध भीत परविकल्पने । एषा ह्येकीकथो
 राज्ञा समर्थं पाण्डवान् प्रति ॥ २८ ॥ आत्मान मन्यते सर्वो
 व्येतु ते भयमागतम् । जेतुं समग्रा सेना मे वासवोऽपि न शक्नु-
 यात् ॥ २९ ॥ हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणीऽपि स्वयम्भुव । युधि-
 श्ठिर पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान् न्न याचते ॥ ३० ॥ भीतो हि
 मामकात् सैन्यात् प्रभावाच्चैव मे विभो । समर्थं मन्यसे यच्च
 कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्मिथ्या न हि मे कृतस्त्वं प्रभावं
 वेत्सि भारत । मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥ ३२ ॥
 नासीत् कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन । युक्तो दु खोपित-
 याह विद्यापारगतस्तथा ॥ ३३ ॥ तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं
 मे विद्यते क्वचित् । दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति नियय-
 ॥ ३४ ॥ सङ्घर्षणस्य मद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् । युद्धे सङ्घ-
 र्षणसमो बलेनास्त्रधिको भुवि ॥ ३५ ॥ गदाप्रहार भीमो मे न
 जातु विसहेत् युधि । एक प्रहार य दद्या भीमाय रूपितो नृप
 ॥ ३६ ॥ स एवैन नयेत् धीर क्षिप्रं वैवस्वतचयम् । इच्छेयच्च
 गदाहस्तं राजन् द्रष्टु वृकोदरम् ॥ ३७ ॥ सुचिरं प्रार्थितो ह्येष
 मम नित्यमनोरथ । गदया निहतो ह्यज्ञौ मया पार्थो वृको-
 दर ॥ ३८ ॥ विशीर्षगात्र पृथिवीं परासु प्रपतिष्यति । गदा-
 प्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वत ॥ ३९ ॥ शङ्कन्मया विशीर्थ्येत्
 गिरि यतसहस्रधा । स चाप्येतत् विजानाति वासुदेवार्जुनो
 तथा ॥ ४० ॥ दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति नियय । तत्ते
 वृकोदरमय भय व्येतु महाहवे ॥ ४१ ॥ व्यपनेष्याम्यह ह्येन मा
 राजन् विमना भव । तस्मिन् मया हते क्षिप्रमर्जुन वह्नो रथा
 ॥ ४२ ॥ तुल्यरूपा विशिष्टा वा क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ । भीमो
 द्रोण कपो द्रौणि कर्षो भूरिथवास्तथा ॥ ४३ ॥ प्राग्ज्योतिपा-

धिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः । एकैक एषां शक्तस्तु इतुं
 भारत पाण्डवाः ॥ ४४ ॥ समेतास्तु चक्रेनैत न्नेषन्ति यम-
 सदानम् । समग्राः पार्थिवी सेना पार्थमेवं धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥
 कक्षादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते । शरव्रतैस्तु भीषेण
 शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६ ॥ द्रोणद्रौणिक्कृपैश्चैव गन्ता पार्थो
 यमक्षयम् । पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरधि भारत ॥ ४७ ॥
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि सुदुःसहः । न हन्ता विद्यते चापि
 राजन् भीमस्य कथन ॥ ४८ ॥ पित्रा द्युक्तः प्रसन्नेन नाकामक्षं
 मरिष्यसि । ब्रह्मर्षेण भरद्वाजात् द्रोणो द्रोण्यामजायत ॥ ४९ ॥
 द्रोणाञ्जने महाराज द्रौणिय परमास्त्रवित् । कृपश्चाचार्य
 सुख्योऽयं महर्षिर्गौतमादपि ॥ ५० ॥ शरस्तम्बीद्वय श्रीमान्
 बन्ध इति मे मतिः । अयोनिजास्त्रयस्स्वते पिता माता च मातुलः
 ॥ ५१ ॥ अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम । सर्व एते
 महाराज देवकल्या महारथाः ॥ ५२ ॥ अक्रत्यापि व्यथां कर्षुं
 संयुगे भरतर्षभ । नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ५३ ॥
 सहितास्तु नरव्याघ्र हनिष्यन्ति धनञ्जयम् । भीमद्रोणकृपाणां
 तुल्यः कर्णो मतो मम ॥ ५४ ॥ अनुशातय रामेण मत्समोऽसीति
 भारत । कुण्डले रुचिरे चास्ता कर्णव्य सहजे शुभे ॥ ५५ ॥ ४
 अचर्यं महेन्द्रेण याचित स परन्तपः । अमोघया महाराज शक्तः
 परमभीमया ॥ ५६ ॥ तस्य शक्तयोपगूढस्य कक्षाञ्जीविदनक्षयः ।
 विजयो मे ध्रुवं राजन् फलं पाणाविवाहितम् ॥ ५७ ॥ इति
 व्यक्त परेपाञ्च कृत्स्नो भुवि पराजयः । अस्त्रा श्लोकेन भीमोऽसि
 प्रयुतं हन्ति भारत ॥ ५८ ॥ तत्समाय महेष्वासा द्रोणद्रौणि
 कृपा अपि । संसप्तज्ञानां उन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप ॥ ५९ ॥
 अर्जुनं ययमस्मान् वा निहन्त्यात् कपिकेतनः । तद्दालमिति मन्दं
 गव्यगापिरधे घृणा ॥ ६० ॥ पार्थिवः स भवांस्तेभ्यो अकृष्ण

व्यथते कथम् । भीमसैने च निहतो कोऽन्यो युध्यते भारत ॥ ६१ ॥
 परेषां तन्ममाचक्षु यदि वेत्त परन्तम् । अत्रैव ते भ्रातरः सर्वे
 घृष्टद्युम्नोऽथ सात्वकिः ॥ ६२ ॥ परेषां समरे राजन् योधाः
 सारं बलं मतम् । अस्माकन्तु विप्रिष्टा धी भीमश्रेणकृपादयः ॥ ६३ ॥
 द्रोणिवैकर्त्तनः कर्णः सीमदत्तोऽथ वाहिकः । प्राग्व्योतिषाधिपः
 शल्य आवन्तोऽथ जयद्रथः ॥ ६४ ॥ दुःशासनो दुःसहय दुर्मुखय
 विशाम्पते । श्रुतायुयित्सेनय पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ६५ ॥ शलो
 भूरिश्वाथैव विकर्णश्च तवात्मजः । अक्षौहिण्यो हि मे राजन्
 दशैका च समाहृताः ॥ ६६ ॥ न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे
 स्यात् पराजयः । बलं विगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः
 ॥ ६७ ॥ परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी । गुणहीनं
 परेषाञ्च बह्व पश्यामि भारत ॥ ६८ ॥ गुणोदयं बह्वगुणमात्मनय
 विशाम्पते । एतत् सर्वं समाज्ञाय बलाग्रं मम भारत ॥ ६९ ॥
 न्यूनतां पाण्डवानाञ्च न मोहं गन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः
 पथ्येष्टच्छत भारत । विविक्षुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

चतु पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दुर्योधन उवाच । अक्षौहिणी सप्त लब्ध्वा राजभिः सह
 सञ्जय । किंस्त्रिद्विच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । अतीव मुद्विती राजन् युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिर ।
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न विभ्यत ॥ २ ॥ रथन्तु दिव्य
 कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः । मन्त्रं जिज्ञासमान सन् वीभक्षु
 समयोजयत् ॥ ३ ॥ तमपश्याम सन्नद्धं मेघं विद्युद्युत यथा ।

समन्तात् समभिधाय हृद्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥ पूर्वरूप-
मिदं पश्य वयं जेष्यामि सञ्जय । वीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैन्यह-
मप्युत ॥ ५ ॥

दुर्योधन उवाच । प्रशंसस्यमिनन्दंस्तान् पार्थानक्षपरा-
जितान् । अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वः कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच । भौमनः सह शक्रेण वज्रचितं विश्राम्ते ।
रूपाणि कल्पयामास लथा धाता सदा विभो ॥ ७ ॥ ध्वजे हि
तस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया । महाधनानि दिव्यानि
महान्ति च लघूनि च ॥ ८ ॥ भौमसेनानुरोधाय हनूमान् मारु-

तात्मजः । आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९ ॥
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं स निर्यगूर्द्ध्वं सरोध वै ध्वज । न
सञ्जतेऽसौ तरुभिः संवृतोऽपि तथा हि माया विहितो भौमनेन

॥ १० ॥ यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते न चैकवर्षं न च वेद्मि त्रिवु-
तत् । तथा ध्वजो विहितो भौमनेन बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य

॥ ११ ॥ यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्धा वर्सान् विभ्रत् तैजसांश्चिन्न
रूपान् । तथा ध्वजो विहितो भौमनेन न चेद्धारो भविता नोत

रोधः ॥ १२ ॥ श्वेतास्तस्मिन् वातवेगाः सदश्वो दिव्या रथा
शिवरथेन दत्ताः । भुव्यन्तरौचे दिवि वा नरेन्द्र एषां गतिर्हृदय

नात्र सर्वा ॥ १३ ॥ यत यत्तत् पुर्यते नित्यकालं हतं हतं दत्त
वरं पुरस्तात् । तथा राशौ दन्तवर्णा वृहन्ती रथे युक्ता भावि

तद्वीर्यतुल्याः ॥ १४ ॥ ऋचप्रस्था भौमसेनस्य बाहा रथे
वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः । कल्पापाङ्गास्तित्तिरिचिवत्पृष्ठा भावा
दत्ता प्रीयता फाल्गुनेन ॥ १५ ॥ आतुर्वीरस्य स्वैस्तुरङ्गैर्विशिष्टा
मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति । माद्रीसुतं नकुलं साजमीरं
महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुखाः ॥ १६ ॥ समा वायोवृक्षवत्
स्वरस्त्रिनो वहन्ति वीरं त्रयमत्रं चयेन्द्रम् । तुल्याधैमिनं च

विक्रमेण महाजवायित्ररूपाः सद्गताः । सौमद्रादीन् द्रौपदियान्
कुमारान् वहन्त्यश्वा देवदत्ता वृहन्त ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्य
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कांस्तत्र सञ्जयापश्य प्रीत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्रन्ते पाण्डुवार्थं पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १ ॥
सञ्जय उवाच । सुखमन्धकृत्स्नीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानञ्च तत्रैव युयुधानञ्च सात्यकिम् ॥ २ ॥ पृथगञ्चौहिणीभ्यां
तु पाण्डवानभिसंश्रिता । महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुष-
भानिनौ ॥ ३ ॥ अञ्चौहिण्याय पाण्डाख्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित् प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमै ॥ ४ ॥ द्रुपदो वद्व्यन्मानं
शिखण्डिपरिपालितः । उपायात् सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा
वपु ॥ ५ ॥ विराट सह पुत्राभ्या शङ्गेनैवोत्तरेण च । सूर्य-
दत्तादिभिर्वीरैर्महाराष्ट्रपुरोगमै ॥ ६ ॥ सहित पृथिवीपालो
भ्रातृभिस्तनयैस्तथा । अञ्चौहिण्यैव सैन्याना वृत पार्थ समा-
श्रित ॥ ७ ॥ जारासन्धिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चैद्विराट् । पृथक्
पृथगनुप्राप्तौ पृथगञ्चौहिणीवृतौ ॥ ८ ॥ किकेया भ्रातर पञ्च
सर्वे लोहितकध्वजा । अञ्चौहिणीपरिवृता पाण्डवानभिसंश्रिताः
॥ ९ ॥ एतानेतावतस्तत्र तानपश्यं समागतान् । ये पाण्डुवार्थं
योत्स्रन्ति घातैराष्टस्य वाहिनीम् ॥ १० ॥ यो वेद मानुषं व्यूहं
दैवं गन्धर्वमासुरम् । स तत्र सेनाप्रमुखि धृष्टद्युम्नो महारथ ॥ ११ ॥
भीष्मः शान्तनवो राजन् भागः कृष्ण शिखण्डिनः । तं विराटो-
ऽभिसंस्थाता सार्द्धं मत्तैः प्रहारिभिः ॥ १२ ॥ ल्येष्ठस्य पाण्डु-
पुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली । तौ तु तत्राद्रुवन् केनित् विप्रमौ

नो मताविति ॥ १३ ॥ दुर्योधनः सहस्रतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
 प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्य
 तु भागेन कर्णो वैकर्तृनो-मतः । अश्वत्थामा विकर्ष्यश्च सैश्वर्य
 जयद्रथः ॥ १५ ॥ अश्वत्थैव ये केचित् पृथिव्यां शूरमानिनः ।
 सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६ ॥ महेष्वासा
 राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च कैकयाः । कैकेयानेव भागेन कृत्वा योत्-
 स्यन्ति संयुगे ॥ १७ ॥ तेषामेव कृतो भागो मालवाः शालुका-
 स्तथा । त्रिगर्त्तानाञ्च वै मुख्यौ यौ तौ संसप्तकाविति ॥ १८ ॥
 दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च । सौमद्रेण कृतो भागो
 राजा चैव वृहदुबलः ॥ १९ ॥ द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्ण-
 विकृतध्वजाः । वृष्ट्युन्मसुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २० ॥
 चेकितानः सोमदत्तं हेरथे योद्धुमिच्छति । भोजन्तु कृतवर्माणं
 युयुधानो युयुत्सुति ॥ २१ ॥ सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दते
 युधि । स्वयं सङ्कल्पयामास श्यालं ते सुवलात्मजम् ॥ २२ ॥
 उलूकं चैव कौतव्यं ये च सारस्वता गणाः । नकुलः कल्पयामास
 भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३ ॥ ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रवृ-
 द्धास्यन्ति संयुगे । समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन्
 ॥ २४ ॥ एवमेष्टामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः । यत्ते कार्यं
 सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५ ॥

हृतराष्ट्र उवाच । न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुयूतद्विन ।
 धेपां युद्धं बलवता भीमेन रणभूर्द्धनि ॥ २६ ॥ राजानः पार्थिवा-
 सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा । गाण्डीवानिं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव
 पावकम् ॥ २७ ॥ विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः । तां
 रणे कौनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डुत्रैर्युधि ॥ २८ ॥ सर्वे क्षतिरथा
 शूराः कौर्त्तिमन्तः प्रतापिनः । सूर्यपावकयोस्तुत्यास्तेजसा शर्मिता-
 श्रयाः ॥ २९ ॥ धेपां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।

योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिह्नकोदरौ ॥ ३० ॥ नकुलः
सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । सात्यकिर्द्रुपद्यैव धृष्टद्युम्नश्च
सानुज ॥ ३१ ॥ उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जन्यः ।
शिशुखण्डी चतुरदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२ ॥ काश्यप्येष्टय-
यैव मत्स्यगः सर्वे च सृष्टयाः । विराट्पुत्रो वभ्रुश्च पाञ्चालाश्च
प्रमद्रकाः ॥ ३३ ॥ यीर्षामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्यः पर्वतानपि ॥ ३४ ॥ तान् सर्व-
गुणसम्पन्नानमनुष्यप्रतापिनः । क्रोधतो मम दुष्पुत्रो योऽमिच्छति
सञ्जय ॥ ३५ ॥

दुर्योधन उवाच । उभौ च एकजातीयौ तयोभौ भूमि-
गोचरौ । अथ कस्मात् पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६ ॥
पितामहञ्च श्रेणञ्च कृपं कर्षाञ्च दुर्जन्यम् । जयद्रथं सोमदत्त-
मश्वत्यामानमेव च ॥ ३७ ॥ सुतेजसो महेश्वासानिन्द्रोऽपि सहितो-
ऽमरैः । अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात् पाण्डवा ॥ ३८ ॥
सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थं तात् पाण्डवान् । आर्या शस्त्रभृतः
शूराः समर्याः प्रतिवाधितुम् ॥ ३९ ॥ न मामकान् पाण्डवास्ते
समर्याः प्रतिवीक्षितुम् । पराक्रान्ती ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान् योद्-
माहवे ॥ ४० ॥ मत्प्रियं पार्थिवा सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१ ॥ महता रथ-
वंशेन शरजालैश्च मामकीः । अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः
पाण्डवैः सह ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । उन्नत इव मे पुत्रो विलपत्येव सञ्जय ।
न हि शक्तो रणे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३ ॥ जानाति
हि यथा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् । बलवन्तां सपुत्राणां
धर्मज्ञाना महात्मनाम् ॥ ४४ ॥ यतो नारोचयद्यं विग्रह तै-
र्महात्मभिः । किन्तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५ ॥

कस्तांस्तरस्त्रिनो भूय सन्दीपयति पाण्डवान् । अर्चिषतो महे
स्वामान् हविषा पावकानिव ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्युन्नः सदैवैतान् सन्दीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाङ्गरतसत्तमा ॥ ४७ ॥ ये केचित् पार्थिवा-
स्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृता । युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले शस्त्र-
संकुले ॥ ४८ ॥ तान् सर्वानाहवे क्रुद्धान् सानुवन्धान् समागतान् ।
अहमेक समादास्ये तिमिर्मत्स्रानिवोदकात् ॥ ४९ ॥ भीष्मं द्रोणं
कृपं कर्णं द्रौपिं शल्यं सुयोधनम् । एताद्यापि निरोत्स्रामि विलेव
मकरालयम् ॥ ५० ॥ तथा ब्रुवन्तं धर्मात्मा प्राह राजा युधि
ष्ठिर । तव धैर्यं वीर्यं पाञ्चाला पाण्डवैः सह ॥ ५१ ॥
सर्वं समधिस्त्रुताः स्र सग्रामान् समुद्धर । जानामि त्वा महा-
वाहो क्षत्रधर्मं व्यवस्थितम् ॥ ५२ ॥ समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां
विनिग्रहे । पुरस्तादुपयाताना कौरवाणा युयुत्सताम् ॥ ५३ ॥
भवता यद्विधातव्यं तन्न श्रेय परन्तप । संग्रामादुपयातानां
भग्ना शरणैषिणाम् ॥ ५४ ॥ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठे
दग्रत पुमान् । क्रीणीवात्तं सहस्रेण इति नीतिमता मतम्
॥ ५५ ॥ स त्वं शूरय वीरय विक्रान्तय नरर्षभ । भयार्तानां
परित्राता सयुगीषु न समय ॥ ५६ ॥ एवं ब्रुवति कौन्तेय धर्मा-
त्मनि युधिष्ठिरे । दृष्ट्युन्न उवाचेदं मा वचो गतसाध्वसम् ॥ ५७ ॥
सर्वान् जनपदान् सूत तथा दुर्योधनस्य वी । सवाहिकान कुसुन्
ब्रूया प्रातिप्रेयान् शरदत ॥ ५८ ॥ सूतपुत्रं तथा द्रोण महर्षवं
जयद्रथम् । दुःशामन विकर्णञ्च तथा दुर्योधनं नृपम् । भीष्मञ्च
ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छत मा चिरम् ॥ ५९ ॥ युधिष्ठिर शशु
नैवाभ्युपेयो मा वोऽवधीदूर्ध्वानो द्विवशुम् । राव्यं दातुं धर्म-
राजस्य तूष्णं यावधं वै पाण्डवं लोकजारम् ॥ ६० ॥ नैतादृती
दि धीर्पोऽस्ति पृथिव्यामिह कयन । यथाविध मय्यभावी पाण्ड

सत्यविक्रमः ॥ ६१ ॥ देवैर्हि संवृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स कृद्धं मनो युधि ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानमन्विपर्वणि सञ्जयवाक्ये
षट्पञ्चाध्यायः ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । चक्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १ ॥ दुर्योधन निव-
र्त्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम । न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिन्दम
॥ २ ॥ अलमर्द्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् । प्रयच्छ
पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ॥ ३ ॥ एतद्दि कुरवः सर्वे मन्यन्ते
धर्मसंहितम् । यत्नं प्रयान्ते मन्येयाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाद्भिनीम् । जात एष तवास्त्रावस्त्वं
तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५ ॥ न अहं योद्भुमिच्छामि नैतदिच्छति
वाद्भिकः । न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्यामा न सञ्जयः ॥ ६ ॥
न सोमदत्तो न शलो न कृपो योद्भुमिच्छति । सत्यव्रत पुरुमित्रो
जयो भूरियवास्तथा ॥ ७ ॥ धिषु सम्प्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः
परैः । ते योद्भुं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८ ॥ न
त्वं करोषि कामेन कर्ष्यः कारयिता तव । दुःशासनश्च पापात्मा-
श्चकुनिश्चापि सौवलः ॥ ९ ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्याम्नि न
सञ्जये । न भीष्मे न च काम्बीजे न कृपे न च वाद्भिके ॥ १० ॥
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरियवसि वा पुनः । अन्येषु वा तावकेषु भारं
कृत्वा समाह्वये ॥ ११ ॥ अहञ्च तात कर्ष्यश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ पुरुपर्षभौ ॥ १२ ॥ रथो देद

स्रुव. खड्गो गदा स्रुक् कवचं सद्ः । चातुर्होत्रञ्च धूर्यां ने
 शरा दर्भा हविर्व्रज. ॥ १३ ॥ आत्मयज्ञेन नृपते इष्टा वैवस्वतं
 रणे । विजित्य च संमेषावो हतामित्रौ श्रियावृतौ ॥ १४ ॥
 अहञ्च तात कर्षाश्च भ्राता दुःशासनश्च मे । एते वयं हनिष्याम
 पाण्डवान् समरे त्रय ॥ १५ ॥ अह हि पाण्डवान् हत्वा प्रयास्ता
 पृथिवीमिमाम् । माञ्च हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम्
 ॥ १६ ॥ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वञ्च पार्थिव । न ज्ञातु
 पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७ ॥ यावद्दि सूच्यास्तीच्याया
 विधेद्दग्नेण मारिष । तावदथपरित्याज्यं भूमेर्न पाण्डवान्
 प्रनि ॥ १८ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । सर्वान् वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो
 मया । ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतश्चयम् ॥ १९ ॥ रुक्मिणा-
 मिव यूथेषु व्याघ्रा प्रहरता वरा । वरान् वरान् हनिष्यन्ति
 समेता युधि पाण्डवां ॥ २० ॥ प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन
 भारती । व्यस्ता सीमन्तिनी अस्ता प्रमृष्टा दीर्घवाङ्मना ॥ २१ ॥
 सम्पूष्णं पूरयन् भूयो बलं पार्थस्य माधव । शैनेयः समरे स्वाता
 वीजवत प्रवपन् शरान् ॥ २२ ॥ सेनामुखि प्रयुधानां भीमसेनो
 भविष्यति । तं सर्वे संशयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान् । विशीर्षन्दन्तान्
 गिर्थाभान् भिन्नकुम्भान् सशोणितान् ॥ २४ ॥ तानभिप्रेक्ष्य
 सग्रामे विशीर्षानिव पर्वतान् । भीतो भीमस्य संस्पर्शात् स्रुत्वादि
 वचनस्य मे ॥ २५ ॥ निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथदिपम् ।
 गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्रुत्वादि वचनस्य मे ॥ २६ ॥ महतो मय-
 सागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवै । गदया भीमसेनेन हता यम-
 सुपैथय ॥ २७ ॥ महावनमिव क्षन्तं यदा द्रक्ष्यसि पाण्डवम् ।
 बलं कुक्षणा भीमेन तदा स्रुत्वादि मे वच ॥ २८ ॥

वैशम्पयिन उवाच । एतावदुक्त्वा राजा तु सर्गांस्तान् पृथिवी-
पतीन् । अनुभाष्य महाराज पुनः प्रपच्छ सञ्जयम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि ध्यानसन्धिपर्वणि घृतराष्ट्रवाक्ये
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

घृतराष्ट्र उवाच । यदब्रूतां महात्मानो वासुदेवधनञ्जयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् यथा दृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयौ ।
ज्वलन्तुश्चापि यदीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ ॥ पादाङ्गुलीरभि-
प्रेक्ष्य प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः । शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं
नरदेवयोः ॥ ३ ॥ नैवामिमन्युर्न यनौ तं दिग्भयान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४ ॥ उभौ मध्या-
सवचीवावुभौ चन्दनरूपितौ । स्रग्विनौ वरवस्त्रौ तौ दिव्या-
भरणभूषितौ ॥ ५ ॥ नैकरत्नविचित्रन्तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणाकीर्णं यत्रासतामरिन्दमौ ॥ ६ ॥ अर्जुनोत्सङ्गौ
पादौ क्रैमवस्योपलक्ष्येः । अर्जुनस्य च कृष्णाया सत्यायाश्च महा-
त्तन ॥ ७ ॥ काञ्चनं पादपौठन्तु पार्थो मे प्रादिशत् पदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वरेख-
तलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणी । पादपौठादपहृतौ तत्रापश्य-
महं शुभौ ॥ ९ ॥ श्यामौ वृहन्तौ तरुणौ भालस्कन्धाविवोदतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मा महदाविशत् ॥ १० ॥ इन्द्रविष्णु-
समावितौ मन्दात्मा नावबुध्यते । संयथात् भीष्मद्रोणाभ्यां कर्णस्य
च विकल्पनात् ॥ ११ ॥ निर्देशस्याविमौ यस्य मानसस्तस्य सेतु-
स्यते । सङ्गल्पी धर्मराजस्य नित्ययो मे तदाभवत् ॥ १२ ॥ सत्-
कृतयाम्बपानाभ्यामाच्छन्तो लक्ष्यसत्क्रिय । अञ्जलिं मूर्द्धि मन्थाय

तौ सन्देहमचोदयन् ॥ १३ ॥ धनुर्गुणकिणाह्नेन पाणिना शुभ-
लक्षणम् । पादमानमयन् पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४ ॥
इन्द्रकेतुर्विवीक्ष्याय सर्वाभरणभूषितः । इन्द्रवीर्योपमः कृष्ण
संविष्टो मामभाषत ॥ १५ ॥ वाचं संवदता व्येष्टो ह्लादिनीं
वचनक्षमाम् । वासनीं घातैराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १६ ॥
वाचं तां वचनाहंस्य शिखाक्षरसमन्विताम् । अथीपमहमिष्टार्थां
पथाद्दृश्यहारिणीम् ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । सञ्जयेद् वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
कुसमुखस्य भीमस्य द्रीणस्यापि च शृणुत ॥ १८ ॥ आरयो
र्वचनात् स्तुत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् । यवीयसश्च कुण्डलं पथात्
पृष्ट्वैवमुत्तरम् ॥ १९ ॥ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रैश्चो दत्तदक्षिणा ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ २० ॥ अर्थास्वजत
पात्रैश्च सुतान् प्राप्नुत कामजान् । प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि
त्वरते जये ॥ २१ ॥ ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यत्नोविन्देति चुक्रोध कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २२ ॥ तत्रोदयं
दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् । महितीधेन तेनेह वैरं वः कथं
साचिना ॥ २३ ॥ महितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति ।
यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात् पुरन्दरः ॥ २४ ॥ वाङ्मना
मुदहेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः । पातयेत् त्रिदिवादेवान्
योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २५ ॥ दिवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्व-
भोगिणु । न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽस्ययादृष्टे ॥ २६ ॥
यत्तद्विराटनगरे श्रूयते मघदद्भुतम् । एकस्य च वङ्गनाम्न दक्षिणं
तन्निदर्शनम् ॥ २७ ॥ एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।
भनाः पलायय दिशः पथ्यान् तन्निदर्शनम् ॥ २८ ॥ वा
वीर्यञ्च तेजस्य योधता लघुहस्तता । अविषादस्य धैर्यञ्च पार्था
न्नान्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥ इत्यत्रभीष्मगीकेश पार्थमुहर्षयन् गिरा

गर्जनं समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ ३० ॥ केशवस्य वचः
श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः । अर्जुनस्तन्महदाक्यमद्रवीद्रोम-
हर्षणम् ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ।
ततः सङ्घप्रातुमारमे तद्वचो शुणद्दीपकः ॥ १ ॥ प्रसङ्गप्राय च
सौक्ष्मेण शुणद्दीपान् विचक्षणः । यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः
सुतान् प्रति ॥ २ ॥ बलाबलं विनिश्चित्य आयातथ्येन बुद्धिमान् ।
शक्तिं सङ्घप्रातुमारमे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ४ ॥ देवमानुषयोः
शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् । कुरुन् शक्त्यात्मतरया दुर्योधन-
मथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्न व्युपशाम्यति ।
सख्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ६ ॥ आत्मजेषु परं
स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते । प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथांशक्ति
हितानि च ॥ ७ ॥ एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे । इच्छन्ति
वज्रलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत् प्रियम् ॥ ८ ॥ अग्निः साचिव्यकर्ता
स्यात् खाण्डवे तत् कृतं अरन् । अर्जुनस्यापि भीमेऽग्निन् कुरु-
पाण्डुसमागमे ॥ ९ ॥ जातिशङ्कराभिपन्नाथ पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयः समेष्यन्ति समाहृता दिवीकसः ॥ १० ॥ भीमद्रोण-
कृपादीनां भयाद्भनिसम्मितम् । विरक्षिपन्तः संरक्ष्यं गमि-
थन्तीति मे मतिः ॥ ११ ॥ ते देवैः सहिताः पार्था न भक्वतः
प्रतिवीक्षितुम् । मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ १२ ॥
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुस्तमम् । वाङ्मौ चाक्षयी
दिव्यौ शरपूर्णां महेषुभी ॥ १३ ॥ वानरय ध्वजे दिव्यो निपद्भी

धमवदति । रथश्च चतुरन्ताया यस्य नास्ति सम चित्तौ ॥१४॥
 महामेवनिभयापि निर्घोष अयते जनै । महाशनिमम शब्द
 भ्रात्रवाणा भयङ्कर ॥ १५ ॥ यश्चातिमानुष वीर्यं कृतस्त्रो लोको
 व्यवस्यति । दिवानामपि जेतार य विदु पार्थिवा रणे ॥ १६ ॥
 शतानि पद्म चैवेष्टून् यो गृह्णन्तैव दृश्यते । निमेषान्तरमात्रेण
 सुब्रह्मरुद्ध पातयन् ॥ १७ ॥ यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणि
 स्तथैव च । मद्वराजस्तथा शत्रुो मध्यस्था धि च मानवा ॥ १८ ॥
 युद्धायावस्थित पार्थं पार्थिवैरतिमानुषै । अशक्यं रथशार्दूल
 पराजेतुमरिन्दमम् ॥ १९ ॥ सदृश वाङ्मवीर्येण कार्तवीर्यस्य
 पाण्डवम् । क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणशतानि य ॥ २० ॥ तम
 जुंन महेष्वास महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमम् । निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्दं
 ऽस्मिन्महाहवे ॥ २१ ॥ इत्येव चिन्तयन् कृतस्त्रमहोरात्राणि
 भारत । अनिद्रो नि सुखथास्ति कुरूणा शमचिन्तवा ॥ २२ ॥
 चयोदयोऽय सुमहान् कुरूणा प्रत्युपस्थित । अस्य चेत कलह
 स्यान्त शमादन्यो न विद्यते ॥ २३ ॥ शमो मे रोचते नित्य
 पार्थैस्तात न विग्रह । कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् शक्ति
 मत्तरान् ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रविवेचने

एकोनषष्टोऽध्याय ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितुरेतद्वच श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यम
 र्पण । आधाय विपुल क्रोध पुनरेवेदमद्रवीत् ॥ १ ॥ अग्रजा
 देवसचिवा पार्था स्युरिति यद्भवान् । मन्यते तद्भय व्येतु भवती
 राजसत्तम ॥ २ ॥ अकामदेषमयोगात् लोभात् द्रोहाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावाना देवा देवलमाप्नुवन् ॥ ३ ॥ इति दैपायने

व्यासी नारदश्च महातपाः । जामदग्नयश्च रामो न कथामक-
ययत् पुरा ॥ ४ ॥ नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन । कामात्
क्रोधात् तथा लीभात् हेपाच्च भरतर्षभ ॥ ५ ॥ यदा ह्यग्निश्च
वायुश्च धर्मं इन्द्रोऽश्विनावपि । कामयोगात् प्रवर्त्तिरन्त पायां
दुःखमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात् कथ-
ञ्चन । देवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७ ॥ अथ चैत
कामसंयोगात् हेपो लीभय लज्यते । देवेषु देवप्रामान्यान् नै पां
तदिक्रमिष्यति ॥ ८ ॥ मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ।
दिधत्तुः सकलालोकान् परिच्छिष्य समन्तत ॥ ९ ॥ यदा परमर्कं
तेजो येन युक्ता दिवोकसः । ममाप्यनुपमं भूयो देवेश्यो विद्धि
भारत ॥ १० ॥ विदीर्ष्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन् स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११ ॥ चेतना-
चेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च । विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं
महास्रनम् ॥ १२ ॥ अश्रमवर्षञ्च वायुञ्च श्रमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३ ॥ स्तम्भिता-
स्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः । देवासुराणां भावानामह-
मेकः प्रवर्त्तिता ॥ १४ ॥ अक्षौहिणीभिर्यान् दृशान् यामि कार्यैषा
केनचित् । तत्राश्वा मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५ ॥
भयानकानि विषये व्यालादीनि न सन्ति मे । मन्त्रगुप्तानि भूतानि
न हि सन्ति भयङ्कराः ॥ १६ ॥ निकामवर्षीं पळ्ळन्त्यो राजन्
विषयवासिनाम् । धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा इतयश्च न सन्ति मे ॥ १७ ॥
अश्विनावय वायुनी मरुद्भिः सह वृषहा । धर्मयैव, मया द्विष्टान्
गोक्षहन्ते,भिरच्छितुम् ॥ १८ ॥ यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्विष-
स्त्रातुमप्यहम् । न स्र वयोदशसमाः पायां दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९ ॥
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः । शक्तास्त्रातुं मया
दृष्टं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ २० ॥ यदभिध्याम्यहं शश्वत् शुभं

वा यदि वाशुभम् । नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चीमयी ॥२॥
 भविष्यतीदमिति वा यत् ब्रवीमि परन्तप । नान्यथा भूतपूर्वज्ञ
 सत्यवागिति मा विदुः ॥ २२ ॥ लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं
 दिक्षु विश्रुतम् । आश्वासनायं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥२३॥
 न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन । असदाचरितं
 ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४ ॥ पाण्डवाश्चैव भक्त्या
 पाञ्चालान् कौक्यैः सह । सात्यकिं वासुदेवञ्च श्रोतासि विजिता-
 न्नया ॥ २५ ॥ सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वथा । तथैव
 ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६ ॥ परा बुद्धिः परं
 तेजो वीर्यञ्च परमं मम । परा विद्या परो योगो मम तेसौ
 विशिष्यते ॥ २७ ॥ पितामहस्य द्रोणस्य वृषः शल्यः शलस्तथा ।
 अस्त्रेषु यत् प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८ ॥ एतुह्यहो
 सञ्चयं भूयः पर्यपृच्छत भारत । ज्ञात्वा युगुत्सोः कार्यापि
 प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

पद्योऽध्यायः ॥ ६० ॥

ममैष भारः ॥ ४ ॥ निमेषमावात्तन्मृतिः प्रसन्नमवाप्य पाञ्चाल-
 कल्पमत्स्रगान् । निहत्य पार्थान् सह पुत्रपौत्रैर्लोकानहं यस्त-
 जितान् प्रपत्स्ये ॥ ५ ॥ पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणय सर्वे
 च नरेन्द्रसुर्याः । यथा प्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि
 ममैष भारः ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवन्त तमुवाच भीष्मः किं कल्पसे काल-
 परीतबुद्धे । न कर्षं जानासि यथा प्रधाने हते हता स्वर्धृत-
 राट्पुत्राः ॥ ७ ॥ यत् खाण्डवं दाक्षयता कृतं हि कृष्यादितीयेन
 धनञ्जयेन । श्रुत्वैव तत् कर्म नियन्तुमात्मा युक्तस्त्वया वै सह
 बान्धवेन ॥ ८ ॥ याच्चापि शक्तिं त्रिभुवाधिपस्ते ददौ महात्मा
 भगवान्महेन्द्रः । भक्तोक्तं तां समरे दिग्वीर्यां चक्राहतां द्रुप्यधि-
 केशवेन ॥ ९ ॥ यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति सदाग्रनाख्यैर्महितः
 प्रयत्नात् । स पाण्डुपुत्रामिहृतः शराघैः सह त्वया यास्यति कर्षं
 नाशम् ॥ १० ॥ वाणस्य भौमस्य च कर्षं हन्ता किरीटिनं रक्षति
 वासुदेवः । यस्त्वाहयानाञ्च वरायमाञ्च हन्ता रिपूणा तुमुलै-
 प्रगाढे ॥ ११ ॥

कर्षं उवाच । अर्धसयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा । च भूर्याश्च
 ततो महात्मा । अहं यदुक्तं पश्यन्तु किञ्चित् पितामहस्तस्य फलं
 शृणोतु ॥ १२ ॥ न्यस्यामि यस्त्राणि न जातु सह्ये । पितामहो
 द्रुप्यति मां सभायाम् । त्वयि प्रयान्ते तु मम प्रभावं द्रुष्यन्ति सर्वे
 भुवि भूमिपालाः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा स महाधनुषान् हिंत्वा
 सभां स्वं भवर्नं जगाम । भीष्मस्तु दुर्व्योधनमेव राजन् मध्ये कुन्दिणा
 प्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञः किल सूतंपुत्रस्तथा स भारं
 विपहेत कम्पात् । व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भिक्ष्वा लोकचर्यं
 पश्यत भीमसेनात् ॥ १५ ॥ श्रावन्त्यकालिद्रजयद्रथेषु चेद्विध्वजे
 तिष्ठति वाङ्मित्रे च । अहं हनिष्यामि सदा परैषां सहस्रशयायु-

तमथ योधान् ॥ १६ ॥ यदैव रामे भगवत्यनित्ये ब्रह्म ब्रुवाणः
कृतवास्तदस्त्रम् । तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य
॥ १७ ॥ तथोक्तवाक्ये नृपतीन्द्रभीषे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च
कर्म्म । वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिदुर्योधनः शान्तनवं वभाषि ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये

द्विप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दुर्योधन उवाच । सृष्टशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मानाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १ ॥ वयश्च तेऽपि
तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः । समेन वयसा जैव प्रातिभेन युतेन
च ॥ २ ॥ अस्त्रेण योधयोग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा । सर्वेण
समजातीयाः सर्वे मानुषयोनवः ॥ ३ ॥ पितामह विजानीषि
पार्थेषु विजयं कथम् । नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्वुके
॥ ४ ॥ अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे । अहं वैकर्तन
कर्णो भ्राता द्रु-भासनश्च मे ॥ ५ ॥ पाण्डवान् समरे पशु इति-
ष्यामः प्रितैः शरैः । ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६ ॥
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च । यदा परिहरिष्यन्ति
ऐषोद्यानिव तन्तुना ॥ ७ ॥ अतरितानिव जले बाहुभिर्माम्बु-
रणे । पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् । तदा ह्ये-
विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ॥ ८ ॥

विदुर उवाच । इह नि-शेयसं प्राङ्गृह्णा निश्चितदर्शनम् ।
ब्राह्मणस्य विभेषेण दमो भर्मः समातनः ॥ ९ ॥ तस्य दानं च न
निद्विर्ययावदुपपद्यते । दमो दान तपो ज्ञानमधीतज्ञानुवर्त्तते
॥ १० ॥ दमस्तेजो बह्वयति पवित्रं दम उत्तमम् । जिपाना
सहस्रिजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ ११ ॥ क्रव्याह्व इव भूतानः

मदान्तेभ्यः सदा भयम् । येषाञ्च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं दृष्टं स्वयं-
 श्रुत्वा ॥ १२ ॥ आश्रमेषु चतुर्धाद्भेदमनेवोत्तमं ब्रतम् । तस्य लिङ्गं
 प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दम ॥ १३ ॥ क्षमा धृतिरहिमा च
 समता सत्यमार्कवम् । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं माईवं क्षीरचाप-
 लम् ॥ १४ ॥ अकापंखमसंरम्भः सन्तोषः यद्दधानता । एतानि
 यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः श्रुतः ॥ १५ ॥ कामो लोभश्च
 दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकृत्यनम् । मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्ती
 निषेवते ॥ १६ ॥ अलिङ्गमशतं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् । अलो-
 लुपस्तथाल्पे प्सुः कामानामविचिन्तिता ॥ १७ ॥ समुद्रकल्पः पुरुषः
 स दान्तः परिकीर्षितः । सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्व-
 दुषः ॥ १८ ॥ प्राप्येह लोके सम्मानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति । अभयं
 यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ १९ ॥ स वै परिणतप्रश्नः
 प्रख्यातो मनुजोत्तमः । सर्वभूतहितो भवस्तस्मान्नोद्विजते जनः
 ॥ २० ॥ समुद्र इव गङ्गीरः प्रज्ञातपः प्रशान्यति । कर्मणा चरितं
 पूर्वं सद्भिराचरितञ्च यत् ॥ २१ ॥ तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः
 शमपरायणा । नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतप्तो जितेन्द्रियः
 ॥ २२ ॥ कालाकाङ्क्षी चरेल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते । शकुनीना-
 मिवाकाये पदं नैवोपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवं प्रज्ञानतप्तस्य मुनेर्वर्त्म
 न दृश्यते । उत्सृज्य वा दृष्टान् यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
 लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते प्राज्ञता दिवि ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये

द्विपञ्चोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

विदुर उवाच । शकुनीनामिहार्थाय पापं भूमावयोक्षयत् ।
 कथिच्छाकुनिकस्तान् पूर्वपामिति शुक्यम् ॥ १ ॥ तस्मिन् हौ शकुनी

बद्धौ युगपत् सहचारिणौ । तावुपादाय तं पात्रं क्षामतु स-
चरावुभौ ॥ २ ॥ तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विन्दो येन येन स गच्छतः ॥ ३ ॥ तथा तमनु-
धावन्तं भगवुः प्रकुनार्थिनम् । आयमस्यो मुनिः कथिद्ददार्थ
कृताङ्गिकः ॥ ४ ॥ तावन्तरीक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ५ ॥ विचित्रविद-
माथर्थ्यं नृगहन् प्रतिभाति मे । प्रवमानौ हि खचरौ पदानि-
रनुधावसि ॥ ६ ॥

शाकुनिक उवाच । पायमेकमुभावेतो सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवद्विद्येते तत्र मे वप्रमेष्यतः ॥ ७ ॥

विदुर उवाच । तौ विवादमनुप्राप्तौ प्रकुनौ मृत्युसन्दिती ।
विग्रह्य च सुदुर्बुद्धौ मृथिव्यां सनिपेततुः ॥ ८ ॥ तौ युष्मन्तौ
संरञ्ज्यौ मृत्युपाशवशानुगौ । उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मगहा
तदा ॥ ९ ॥ एवं धी ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहन् ।
तेऽमित्त्रवशमायान्ति प्रकुनाविव विग्रहात् ॥ १० ॥ समीजनं
सङ्ग्रहनं सम्पुशोऽथ समागमः । एतानि ज्ञातिकार्याणि न
विरोधः कदाचन ॥ ११ ॥ ये सप्त काले सुमनसः सर्वे हृद्धानुपा-
सते । सिंहेगुप्तमिवारण्यमप्रपृथ्या भवन्ति ते ॥ १२ ॥ शीघ्रं
सततमासाद्य दीना इव समासते । त्रियं ते सम्पुयच्छन्ति द्विपद्भौ
भरतर्षभ ॥ १३ ॥ धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि ॥
धनराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १४ ॥ इदमव्यक्तं प्र-
थ्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया । श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा येव
स्तथा कुरु ॥ १५ ॥ वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिगुह्यतः ।
प्राङ्गणैर्देवकर्मैश्च विद्याजगत्प्रवार्त्तिकी ॥ १६ ॥ कृष्णभृतं निर्दि-
भवेमभिर्गो गन्धमादनम् । दीप्यमानौपधिगतं मिदगमत्सर्वं मेदि-
तम् ॥ १७ ॥ तथापश्चाम वै सर्वे मधु पीतजमाक्षिकम् । मन्वदन्ते

विप्रमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥ १८ ॥ आग्नीविपैरव्यमाणं कुवेर-
 दयितं भृशम् । यत् प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽप्यमरत्नं नियच्छति ॥ १९ ॥
 अचक्षुर्लभते चक्षुर्वहो भवति वै युवा । इति ते कथयन्ति स
 ब्राह्मणा जन्मसाधकाः ॥ २० ॥ तत किरतास्तादृष्ट्वा प्रार्थयन्तो
 महीपते । विनेशुर्विप्रमे तस्मिन् सर्षपे गिरिगह्वरे ॥ २१ ॥ तथैव
 तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति । मधु पश्यति सम्मोहात् प्रपातं
 नानुपश्यति ॥ २२ ॥ दुर्योधनो योद्धुमना समरे सव्यसाचिना ।
 न च पश्यामि तेलोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २३ ॥ एकेन
 रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता । भीष्मद्रोणप्रभृतय सन्तस्ताः
 साधुयार्थिन ॥ २४ ॥ विराटनगरे भग्ना किन्तु तत् विस्मृतं तव ।
 प्रतीक्षमाणो यो वीर क्षमते वीक्षितं तव ॥ २५ ॥ द्रुपदो मत्स्य-
 राजस्य संक्रुद्धस्य घनश्रयः । न शेषयेयुः समरे वातयुक्ता इवा-
 ग्नयः ॥ २६ ॥ अङ्गे कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् । युध्य-
 तोहिं हयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेच्छयः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि द्वापदसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये
 त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दुर्योधन विजानीहि यत् त्वां वक्ष्यामि
 पुत्रक । उत्पद्यं मन्यसे मार्गमनभिश्च इवाध्वगः ॥ १ ॥ पद्भानां
 पारङ्मुपुत्राणां यत्तेज प्रजिहीर्षसि । पद्भानामिव भूतानां महतां
 लोकधारिणाम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहा-
 स्थितम् । परां गतिमसंप्रेष्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ भीम-
 सेनन्तु कौन्तेय यस्य नास्ति धर्मो बले । रणान्तकं तर्क्ष्यसे
 महावातमिव-द्रुमः ॥ ४ ॥ सर्वशस्त्रभृतां येषु मेव शिखरिणा-
 मिव । युधि गारुडीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ धृष्ट-

युञ्जथ पाञ्चाल्य कमिहाय न ज्ञातयेत् । शत्रुमध्ये शरान् मुञ्च
 देवराष्ट्रघ्नैर्मिव ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चापि दुर्द्वेषः सम्मतोऽन्धक-
 वृष्णिषु । ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवैरहिते रतः ॥ ७ ॥ यः
 पुनः प्रतिमानेन त्रीँल्लोकानतिरिच्यते । तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं
 कोऽनु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८ ॥ एकतो ह्यस्य दाराय ज्ञातयथ
 सवान्भवाः । आत्मा च पृथिवी चैवमेकतय धनञ्जयः ॥ ९ ॥
 वासुदेवोऽपि दुर्द्वेषो यतात्मा यस्य पाण्डव । अविपक्षं पृथिव्यापि
 तदुबलं यत्र केशवः ॥ १० ॥ तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थ-
 वादिनाम् । वृद्धं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११ ॥
 माञ्च ब्रुवाणं शुश्रूष कुक्कणामर्थदर्शिनम् । श्रेणं कृपं विकर्षणं
 महाराजञ्च वाह्मिकम् ॥ १२ ॥ एते ह्यपि यथैवाहं गन्तुमर्हन्ति
 तांस्तथा । सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्तेहाय भारत ॥ १३ ॥
 यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः । उत्सृज्य गाः सुसुक्तसं-
 बलं ते समशीर्यत ॥ १४ ॥ यच्चैव नगरे तस्मिन् शूयते मह-
 द्भ्रतम् । एकत्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ १५ ॥ अर्जु-
 नस्तु तथाकार्षीत् किं पुनः सर्व एव ते । स भ्रातृनभिजानीहि
 भृत्यांश्च परिपालय ॥ ६ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

चतुःपष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयो-
 धनम् । पुनरेव महाभागः सञ्जयं पर्यपृच्छत ॥ १ ॥ वृष्टि-
 सञ्जय यच्छ्रेणं वासुदेवादनन्तरम् । यदर्जुन उवाच हां प-
 कोतूहलं हि मे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

उवाच काले दुर्द्वेषीं वासुदेवस्य शृणुतः ॥ ३ ॥ पितामहं शान्त-
 नवं धृतराष्ट्रञ्च सञ्जय । द्रोणं कृपञ्च क्रम्यञ्च महाराजञ्च बाह्नु-
 कम् ॥ ४ ॥ द्रौणिञ्च सोमदत्तञ्च अकुनिं चापि सौबलम् । दुःशा-
 सनं मलञ्चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५ ॥ विक्रमं चित्रसेनञ्च
 जयत्सेनञ्च पार्थिवम् । विन्दानुविन्दावावन्तौ दुर्मुखञ्चापि कौर-
 वम् ॥ ६ ॥ सैन्यवं दुःसहञ्चैव भूरिचवसमेव च । भगदत्तञ्च
 राजान जलसन्धञ्च पार्थिवम् ॥ ७ ॥ धे वाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र
 योद्धुं समागता कौरवाणां प्रियार्थम् । सुमूर्धवः पाण्डवान्नी
 त्सीते समानीता धार्तराष्ट्रेण होतुम् ॥ ८ ॥ यथान्याय कौशल
 वन्दनञ्च समागता महत्तनेन वाच्याः । इदं ब्रूयाः सञ्जय राज
 मध्ये सुयोधनं पापकृतां निधानम् ॥ ९ ॥ अमर्षणं दुर्मतिं राज
 एव पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् । सर्वं ममैतत् वचनं समग्र
 सहामात्य सञ्जय श्रावयेथाः ॥ १० ॥ एवं प्रतिष्ठाप्य धनञ्जयो

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभि-
नन्दति । तृष्णीभूतेषु सर्वेषु समुत्स्युर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ इति
तेषु महाराज पृथिव्या सर्वराजसु । रहिते सञ्जय राजा परि-
प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥ आशंसमानी विजयं तेषां पुत्रवशात्तु ।
आत्मनश्च परेषाञ्च पाण्डवानाञ्च निययम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गावस्त्राणे ब्रूहि न. सारफल्मु स्वसेनाया
यावद्दिहास्ति किञ्चित् । त्व पाण्डवाना निपुणं वेत्स्य सर्वं किमेवा
व्याय किमु तेषा कनीयः ॥ ४ ॥ त्वमेतयोः सार्वदित सर्वदर्शी,
धर्मार्थयोर्निपुणो निययस्व । स मे पृष्ट' सञ्जय ब्रूहि सर्वं
युध्यमाना. कतरंस्त्रिन् न सन्ति ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । न त्वा ब्रूया रहिते जातु किञ्चिदस्य हि
त्वा प्रविशित राजन् । आनयस्व पितरं महाव्रतं गान्धारीश्च
महिषीमाजमोद ॥ ६ ॥ तौ तिस्रस्य विनयेता नरेन्द्र धर्मशी तौ
निपुणौ निययशौ । तयोस्तु त्वा सन्निधौ तददित्यं ब्रूस्व न
केशवपार्ययोर्यत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासमात्राजगान
इ । आनीतौ विदुरेणैव सभा शीघ्रं प्रवेशितौ ॥ ८ ॥ ततश्च
भ्रतमाज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च । अभ्युपेत्य महाप्राज्ञं इत्यं
हैपायनोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

व्यास उवाच संपृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय चावचु स्तं
थावद्विषोऽनुमुङ्क्ते । सर्वे तावहेत्य तस्मिन्. यथावद्यायातयं
यासुद्वेवेऽर्जुने च ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

षडधिकपटोऽध्याय. ॥ ६६ ॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्थितौ ।
 कामादन्यत्र सम्भूतौ सर्वभावाय सम्भूतौ ॥ १ ॥ व्यामान्तरं समा-
 स्थाय यथायुक्तं मनस्विनः । चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते
 विभोः ॥ २ ॥ सापङ्गवं कौरवेषु पाण्डवानां सुसम्भतम् । सारा-
 सारबलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितम् ॥ ३ ॥ नरक शम्बरश्चैव
 कंसं चैद्यञ्च माधव । जितवान् घोरसङ्घातान् क्रीडन्निव महा-
 बलेः ॥ ४ ॥ पृथिवीञ्चान्तरौचञ्च द्याश्चैव पुरुषोत्तमः । मनसैव
 विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५ ॥ भूयो भूयश्च यद्राजन्
 पृच्छसे पाण्डवान् प्रति । सारासारं बलं ज्ञातुं नत् समासेन
 मे शृणु ॥ ६ ॥ एकतो वा जगत् कृत्स्नमेकतो वा जनाद्देनः ।
 सार्तो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनाद्देनः ॥ ७ ॥ 'मम कुर्या-
 ष्जगदिदं मनसैव जनाद्देनः । न च कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्मीकर्तुं
 जनाद्देनम् ॥ ८ ॥ यत सत्य यतो धर्मो यतो ह्यीरार्ज्वं यतः ।
 ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९ ॥ पृथिवीं
 चान्तरौचञ्च दिवञ्च पुरुषोत्तमः । विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव
 जनाद्देनः ॥ १० ॥ स कृत्वा पाण्डवान् सत्रं लोकं सम्मोहयन्निव ।
 अंधर्मनिरतान्मूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११ ॥ कालचक्रं
 युगचक्रञ्च केषवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयते-
 ऽनिग्रम् ॥ १२ ॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।
 ईशते भगवानेकः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ ईशन्नापि महा-
 योगी सर्वस्य जगतो हरिः । कर्माख्यारभते कर्तुं कौनाथ इव
 बर्द्धनः ॥ १४ ॥ तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केषव । ये
 तमेव प्रपद्यन्ते तेन सुहृन्ति मानवाः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्य

सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

१. धृतराष्ट्र उवाच । कथं त्वं माधवं वैत्य सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेतं न वेदाहं तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ १ ॥

२. सञ्जय उवाच । शृणु राजन् ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनो तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥ २ ॥ विद्याया
त्तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् । कर्त्तारमकृतं देवं भूतानां
प्रभवाप्ययम् ॥ ३ ॥

३. धृतराष्ट्र उवाच । गावल्गणोऽत्र का भक्तिर्या ते नित्य जन-
हृत्ने । यथा त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४ ॥

४. सञ्जय उवाच । मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राहेहि जनाहृत्नम् ॥ ५ ॥

५. धृतराष्ट्र उवाच । दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनाहृत्नम् ।
आप्तो नः सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६ ॥

६. दुर्योधन उवाच । भगवान्देवकीपुत्रो लोकांशेऽन्निहनिषति ।
प्रवदन्नुर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७ ॥

७. धृतराष्ट्र उवाच । अर्वाक् गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सह-
र्मतिः । ईर्षुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८ ॥

८. गान्धार्युवाच । ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन् वृद्धानां शासनातिगः ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं माह्व बालिभ ॥ ९ ॥ बर्हेयन् दुर्द्धर्षो
प्रीतिं माह्व शोकेन दाहयन् । निहतो भीमसेनेन सार्त्तासि वरु-
पितुः ॥ १० ॥

९. व्यास उवाच । प्रियोऽसि राजन् कृष्णस्य धृतराष्ट्र निजो-
क्ते । यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्तां श्रेयसि योध्यते ॥ ११ ॥
ज्ञानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम् । शुश्रूषमाणमेकां
भोक्षते महतो भयात् ॥ १२ ॥ वैचित्रवीर्यं पुरुषाः प्रीषद्भि-
रमाहृताः । मिता बद्धविधैः पायैर्यै न तुष्टाः स्वकीधनेः ॥ १३ ॥
यमस्य वशमायान्ति कामभ्रूजा पुनः पुनः । अन्वनेत्रा यथैश्वर्या

नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४ ॥ एष एकायनः पत्न्या धेनु यान्ति,
मनीषिणः । तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सञ्जति ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अङ्ग सञ्जय मे यंच पत्न्यानमङ्गतीमयम् ।
धेनु गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिसुत्तमाम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याञ्जना-
हैनम् । आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७ ॥
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः । अप्रमादो विहिंसाः
च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव-
राजन्नतन्द्रितः । बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः ॥ १९ ॥
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् । एतज्ज्ञानञ्च पत्न्याश्च
धेनु यान्ति मनीषिणः ॥ २० ॥ अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियै-
रजितैर्नृभिः । आगमाधिगतात् योगात् वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि ज्ञानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये

अष्टपद्योऽध्यायः ॥ ६८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्षु पृच्छत ।
नामकर्मार्यवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्दिष्टं शुभम् ।
यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २ ॥ वसनात् सर्व-
भूतानां वसुजादेवयोनितः । वासुदेवस्ततो वेद्यो ब्रह्मत्वात् विश्व-
रुच्यते ॥ ३ ॥ मौनादग्रानाञ्च योगाञ्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतस्त्वमवलाञ्छ मधुहा मधुसूदनः ॥ ४ ॥ कृपिर्भूवाचकः शब्दो
ण्य निर्वृतिवाचकः । विष्णुस्ताद्भावयोगाञ्च कृष्णो भवति सास्त्रतः
॥ ५ ॥ पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम् । तद्भावात्
पुण्डरीकाक्षी दस्युवासाञ्जनाहैनः ॥ ६ ॥ यतः सत्त्वान् च्यवति

यच्च सत्त्वान्न हीयते । सत्त्वतः सात्त्वतस्तस्मादार्पभाद्रूपभेदश्च
 ॥ ७ ॥ न जायते जनित्रायमजस्तस्मादनीकजित् । देवानां
 स्वप्रकाशत्वात् दमाहामोदरो विभुः ॥ ८ ॥ हृषीत् सुखात्
 सुखैश्चर्यात् हृषीकेशत्वमश्रुते । बाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्नहा-
 वाङ्गरिति स्मृतः ॥ ९ ॥ अधो न हीयते जातु यस्मात्तस्मादधी-
 च्चजः । नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ पूर-
 णात् सद्नाच्चापि ततोऽसौ युर्योत्तमः । असतय सतयैव सर्वस्य
 प्रभवाप्ययात् ॥ ११ ॥ सर्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रवचते ।
 सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमव प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ सत्यात् सत्यं
 गोविन्दस्तस्मात् सत्योऽपि नामतः । विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयना-
 ल्लिष्णुश्च्यते ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदान्त-
 गवाम् । अतस्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४ ॥ एवं
 विधौ धर्मनिन्द्यो भगवान्मधुसूदन । आगन्ता हि महाबाहू-
 रानृषंस्यार्थमच्युतः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सप्तम्यवाक्ये

एकोनसप्ततीऽध्यायः ॥ ६८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सप्तय द्रष्टव्यं
 ये वासुदेव समीपे । विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशदन्तं
 प्रदिपो दिग्द्य ॥ १ ॥ ईरयन्तं भारतीं भारतानामभ्यर्षेणोद्य-
 मङ्करों सप्तयानाम् । वृभूपद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां परासूनामग्र-
 णीयस्वपाम् ॥ २ ॥ समुद्यन्तं शालतमेकवीरं प्रणेतात्मन-
 याद्वानाम् । निहन्तारं शोभणं शालवाणां मुञ्चन्तश्च द्विपता वै-
 यपांसि ॥ ३ ॥ दृष्टारो हि कुरुवत्सं समेना महात्मानं शत्रु-
 मरेण्यम् । दूषन्तं वाचमनुषं परुषा सृणियेष्टं मोहयन्तं मयी

यान् ॥ ४ ॥ ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं वाचः समुद्रं कलशं
 यतीनाम् । अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं हरिं प्रजानां भुवनस्य
 धाम ॥ ५ ॥ सहस्रशीर्षं पुत्रं पुराणमनादिमध्वान्तमनन्त-
 कीर्त्तितम् । शुक्रस्य धातारमजस्रं नित्यं परं परेषां शरणं प्रपद्ये
 ॥ ६ ॥ त्रिलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं देवासुराणामथ नागरक्ष-
 सम् । नराधिपानां विदुषा प्रधानमिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि घृतराष्ट्रवाक्ये
 सप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च यानसन्धिपर्व ॥ ७ ॥

अथ भगवद्यानपर्व ॥

दशम्यायन उवाच । सञ्जये प्रतियाते तु धर्मराजो युधि-
 ष्ठिर । अभ्यभाषत दाशार्हमृषमं सर्वसात्त्वताम् ॥ १ ॥ अयं
 स कालः सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । न च ह्यदन्यं पश्यामि
 यो न आपस्तु तारयित् ॥ २ ॥ त्वां हि माधवमाश्रित्य निर्भया-
 मोषदर्पितम् । धातैराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुङ्क्ष्वहे ॥ ३ ॥
 यथा हि सर्वास्त्रापत्सु पापि वृष्णीनरिन्दम । तथा ते पाण्डवा
 रक्ष्याः पाञ्चसाम्नाहृती भयात् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । अयमस्मि महावाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
 करिष्यामि हि तत् सर्वं यत् त्वे वक्ष्यसि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते घृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
 एतद्दि सकल कृष्ण सञ्जयो मां यद्ब्रवीत् ॥ ६ ॥ तन्नतं घृत-
 राष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतीन्तरः । यथोक्तं द्रुत आचष्टे बन्धः
 स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७ ॥ अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु
 मार्गति । लुब्धं पापेन धनसा चरन्त सममात्मनः ॥ ८ ॥ यत्तत्
 द्वाष्टयवर्षाणि वनेष्वधुपिता वयम् । कृष्णना शरद्वैका घृत-

यश्च सत्त्वान्न हीयते । सत्त्वत सात्त्वतस्तस्मान्नादार्पभाद्दृग्प्रभेक्षण
 ॥ ७ ॥ न जायते जनित्रायमजस्तस्मादनीकजित । देवाना
 स्वप्रकाशत्वात् दमादामोदरो विभु ॥ ८ ॥ हर्षात् सुखात्
 सुखैश्वर्यात् हृषीकेशत्वमश्रुते । बाह्वभ्या रोदसी विभ्रमहा
 बाह्वरिति स्मृत ॥ ९ ॥ अधो न हीयते जातु यस्मात्तस्मादधो
 क्षज । नराणामयनाच्चापि ततो नारायण स्मृत ॥ १० ॥ पूर
 णात् सद्नाच्चापि ततोऽसौ पुन्योत्तम । असतश्च सतस्यैव सर्वस्य
 प्रभवाप्ययात् ॥ ११ ॥ सर्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्वमेत प्रवक्षते ।
 सत्ये प्रतिष्ठित कृष्ण सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ सत्यात् सत्यञ्च
 गोविन्दस्तस्मात् सत्योऽपि नामत । विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयता
 क्षिप्णुरुच्यते ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनात्
 भवाम् । अतस्त्व त्वसते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजा ॥ १४ ॥ एव
 विधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदन । आगन्ता हि महाबाहू
 रानृशस्यार्थमच्युत ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
 एकोनसप्ततोऽध्याय ॥ ६८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । चक्षुःश्रुता वै स्पृहयामि सञ्जय द्रक्ष्यन्ति
 ये वासुदेव समीपे । विभ्राजमान वपुषा परेषा प्रकाशयन्त
 प्रदिशो दिशश्च ॥ १ ॥ ईरयन्त भारतीं भारतानामभ्यर्चनोया
 शङ्करौ सञ्जयानाम् । बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्या परासूनामग्रह
 णीयस्त्वपाम् ॥ २ ॥ समुद्यन्त सात्त्वतमेकवीर प्रणेतारमृपम
 यादवानाम् । निहन्तार क्षोभण शत्रवाणा मुञ्चन्तश्च हिपता वै
 यथासि ॥ ३ ॥ दृष्टारो हि कुरवस्त समेता महात्मान शत्रुहण
 वररथम् । द्रुवन्त वाचमनृपमरूपा वृष्णिश्रेष्ठ मोहयन्त मदी

यान् ॥ ४ ॥ ऋषिं सनातनतमं विप्रथितं वाच. समुद्रं कलशं
यतीनाम् । अरिष्टनेमि गरुडं सुपर्णं हरि प्रजाना भुवनस्य
धाम ॥ ५ ॥ सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराणमनादिमध्यान्तमनन्त-
कीर्त्तिम् । शुक्रस्य धातारमजञ्च नित्यं परं परेषा शरणं प्रपद्ये
॥ ६ ॥ त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्वं देवासुराणामथ नागरक्ष-
साम् । नराधिपानां विदुषा प्रधानदिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि घृतराष्ट्रवाक्ये
सप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च यानसन्धिपर्वः ॥ ७० ॥

अथ भगवद्यानपर्वः ॥

द्वैपय्यायन उवाच । सञ्जयि प्रतियाति तु धर्मराजो युधि-
ष्ठिर । अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १ ॥ अयं
स कालः सम्प्राप्तो मित्राणा मित्रवत्सल । न च त्वदन्यं पश्यामि
यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २ ॥ त्वा हि माधवमाश्रित्य निर्भया-
मोषदर्पितम् । धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंभमनुयुङ्क्ष्वहे ॥ ३ ॥
यथा हि सर्वास्त्रापत्सु पाप्मि वृष्णीनरिन्दम । तथा ते पाण्डवा
रक्ष्या पाञ्चजान्महतो भयात् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत् सर्वं यत् त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते घृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्भि सकल कृष्ण सञ्जयो मा यदब्रवीत् ॥ ६ ॥ तन्नतं घृत-
राष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः । यथोक्तं दूत आचष्टे बध्य
स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७ ॥ अप्रदानेन राक्षस्य शान्तिमस्मासु
मार्गति । लुब्ध पापेन मनसा चरन्त समभात्मन ॥ ८ ॥ यत्तत
हादृशवर्षाणि वनेष्वभ्युपिता वयम् । कृद्मना शरदञ्चैका घृत-

राष्ट्रस्य शासनात् ॥ ८ ॥ स्याता नः समये तस्मिन् घृतराष्ट्र इति
 प्रभो । नाहास्य समयं कृष्या तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १० ॥
 वृद्धो राजा घृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति । वश्यत्वात् पुत्रशुद्धि-
 खान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११ ॥ सुयोधनमते तिष्ठब्राह्मणास्तु
 जनार्दन । मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन् हि प्रियमात्मनः ॥ १२ ॥
 इतो दुःखतरं किन्तु यदहं मातुरन्तत । शं विधातुं न शक्नोमि
 मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३ ॥ काश्चिभ्येदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधु-
 सूदन । भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४ ॥ अवि-
 स्थलं वृकस्थलं माकन्दी वारणावतम् । आवसानञ्च गोविन्द
 कञ्चिद्देवात् पञ्चमम् ॥ १५ ॥ पञ्च नस्तात हीयन्तां ग्रामा वा
 नगराणि वा । बसेन सद्धिता येषु मा च नो भरता नयन् ॥ १६ ॥
 न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते । स्वाम्यमात्मनि
 मत्वासावतो दुःखतरन्तु किम् ॥ १७ ॥ कुले जातस्य वृद्धस्य पर-
 वित्तेषु शब्धतः । लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता क्रियम्
 ॥ १८ ॥ ह्रीर्हता वाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् । यो-
 र्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याघनं बधः ॥ १९ ॥ अधनाद्धिनिवर्तन्ते
 चातयः सुहृदो हिजाः । अपुण्यादफलात् वृक्षात् यथा कृष्या
 पतन्निणः ॥ २० ॥ एतञ्च मरणं तात यन्मत्तः पतितादिव ।
 चातयो विनिवर्तन्ते प्रेतमस्त्रादिवासवः ॥ २१ ॥ नातः पापी-
 यसीं काञ्चिद्वस्थां शम्भरोऽब्रवीत् । यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं
 प्रतिदृश्यते ॥ २२ ॥ धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवन्ति धनिनो लोके हता ये लधना नराः ॥ २३ ॥ ये धना-
 द्पकर्षन्ति नरं स्वबलमास्थिताः । ते धर्ममर्थं कामञ्च प्रमथ्यन्ति
 नरञ्च तम् ॥ २४ ॥ एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वत्रिरे जनाः ।
 ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवयजुः ॥ २५ ॥ उन्मादमेके
 प्राप्सन्ति यान्यन्ये हिपतां वशम् । दास्यमेके च गच्छन्ति परेषा-

मर्धहेतुना ॥ २६ ॥ आपद्देवास्य मरणात् पुरुषस्य गरीयसी ।
 त्रियो विनाशस्तद्व्यस्य निमित्तं धर्मकामयो ॥ २७ ॥ यदस्य
 धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत । समन्तात् सर्वभूताना न
 तदत्येति कश्चन ॥ २८ ॥ न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो
 जन । यथा भद्रा त्रियं प्राप्य तथा हीन सुखैश्चित् ॥ २९ ॥
 स तदात्मापराधेन सम्प्राप्तो व्यसनं महत् । सेन्द्रान् गर्हयति
 देवानात्मानञ्च कथञ्चन ॥ ३० ॥ न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति
 निवर्हणे । सोऽभिक्रुध्यति भत्याना सुहृदथाभ्यसूयति ॥ ३१ ॥
 तत्तदा मन्युरेवैति स भूय सम्पुसृजति । स मोहवशमापन्न
 क्रूरं कर्म निषिवति ॥ ३२ ॥ पापकर्मतया चैव सङ्घरं तिन पुष्यति ।
 सङ्घरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३ ॥ न चेत् प्रबु-
 ध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति । तस्य प्रबोध प्रज्ञेव प्रज्ञाचक्षु-
 स्तरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्रज्ञालाभे हि पुरुष शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
 शास्त्रनिष्ठ पुनर्धर्मं तस्य क्षीरद्वसुत्तमम् ॥ ३५ ॥ क्षीमान् हि
 पाप प्रदेष्टि तस्य थीरभिवर्द्धते । थीमान् स यावद्भवति ताव-
 द्भवति पूरुष ॥ ३६ ॥ धर्मनित्य प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः
 सदा । नाधर्मं कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्त्तते । ३७ ॥ अक्षीको
 वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुन पुमान् । नास्याधिकारी धर्मोऽस्ति
 यथा शूद्रस्तथैव स ॥ ३८ ॥ क्षीमान् नमति देवाश्च पितृनात्मान-
 मेव च । तेनाभूतत्वं ब्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९ ॥
 तदिदं मयि ते दृष्ट प्रत्यक्षं मधुसूदन । यथा राज्यात् परिभ्रष्टो
 वसामि वसतीरिमा । ४० ॥ ते वयं न त्रियं हातुमलं न्याथेन
 केनचित् । अथ नो यतमानाना बधयेदपि साधु तत् ॥ ४१ ॥
 तत्र न प्रथम कल्पो यदयं ते च भाधव । प्रशान्ता समभूताय
 त्रियं तामशुबोमहि ॥ ४२ ॥ तत्रैषा परमा काष्ठा रोद्रकर्म-
 चयोदया । यदयं कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुम ॥ ४३ ॥

ये पुनः स्युरसम्भवा अनाथ्याः कृष्ण शत्रवः । तेषामप्यवधः कार्यः
 किं पुनर्थं स्युरीदृशाः ॥ ४४ ॥ ज्ञातयथैव भूचिन्ताः सहायो
 सुरवय न । तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम्
 ॥ ४५ ॥ पाप क्षत्रियधर्मोऽयं वयञ्च क्षत्रवन्धवः । स नोऽस्त्व-
 धर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६ ॥ शूद्र करोति
 शूद्रूपां वैश्यो विपणिजीविकाम् । वयं वधेन जीवाम कपालं
 ब्राह्मणैर्हतम् ॥ ४७ ॥ क्षत्रियान् क्षत्रियो हन्ति मत्स्यो मत्स्येन
 जीवति । श्वा श्वानं हन्ति दामाहै वस्य धर्मो यथागतः ॥ ४८ ॥
 युद्धे कृष्ण कलिनित्यं प्राणा सीदन्ति संयुगी बलन्तु नीति-
 माधाय युद्धे जयपराजयौ ॥ ४९ ॥ नात्मच्छन्देन भूतानां
 जीवितं मरणं तथा । नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदृत्तमं
 ॥ ५० ॥ एको ह्यपि बहून् हन्ति घ्नत्येकं बहवोऽप्युत । शूरं
 कापुनपी हन्ति अथगम्भी यमस्त्रिनम ॥ ५१ ॥ जयो नैवीभयो-
 र्दृष्टो नोभयोय पराजय । तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने चय-
 व्ययो ॥ ५२ ॥ सर्वथा वृजिनं युद्धं को ह्नत प्रतिहन्यते । हतस्य
 च हृषीकेण समो जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ पराजयश्च मरणात्
 मन्ये नेन विशिष्यते । यन्य स्याद्विजय कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम्
 ॥ ५४ ॥ अन्तर्गो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जना । तस्याङ्ग
 बलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृनपश्यते ॥ ५५ ॥ निर्वेदो जीविते कृष्ण
 सर्वतयोपजायते । ये ह्येव धरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिन-
 ॥ ५६ ॥ त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्, च्यते जनः । हत्वाप्यनु-
 शयो नित्यं परानपि जनार्हेन ॥ ५७ ॥ अनुबन्धश्च पापोऽव श्रेष्ठ-
 थाप्यवशिष्यते । शेषो हि बलमागद्य न शेषमवशिष्येत् ॥ ५८ ॥
 सर्वोच्छेदे च यत्ते वैरन्तान्त्रिविधित्तया । जयो वैरं प्रसृजति
 दुःखमास्ते पराजितः ॥ ५९ ॥ सुखं प्रयान्तः स्वपिति द्विधा जय
 पराजयौ । ज्ञातवैरय पुरुषो दुःखं ह्यपि नित्यदा ॥ ६० ॥

अनिर्व्रतेन मनसा ससर्प इव विश्रानि । उत्साहयति य सर्वं
यशसा स विमुच्यते ॥ ६१ ॥ अकीर्तिं सर्वभूतेषु प्राश्रयतीं स
नियच्छति । न हि वैराणि शान्त्यन्ति दीर्घकालं घृतान्यपि ॥ ६२ ॥
आखातारथ विद्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले । न चापि वैरं वैरेण
केनैव व्युपशाम्यति ॥ ६३ ॥ हविषान्निर्घया कृष्ण भूय एवामि-
वर्द्धते । अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ॥ ६४ ॥
अन्तरं लिप्समानानामयं दीपो निरन्तरः । पौरुषियो हि
वलवानाधिर्हृदयवाधन ॥ ६५ ॥ तस्य त्यागेन वा शान्तिर्मरणो-
नापि वा भवेत् । अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ॥ ६६ ॥
फलनिर्वृत्तिरिहा स्यान्न नृशंसतरं भवेत् । या तु त्यागेन शान्तिः
स्यात्तद्वृत्ते वध एव सः ॥ ६७ ॥ संशयाच्च समुच्छेदात् द्विषता-
मात्मनस्तथा । न स त्यक्तुं तद्विच्छामो न चेच्छामः कलत्रयम्
॥ ६८ ॥ अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी । सर्वथा
यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ॥ ६९ ॥ सान्त्वो प्रतिहते युद्धं
प्रसिद्धं नापराक्रमः । प्रतिघातेन सान्त्वय दारुणं सम्प्रवर्त्तते
॥ ७० ॥ तच्छूनामिव सम्पाते पण्डितैरुपलक्षितम् । लाङ्गूल-
चालनं चूडा प्रतिवाची विवर्त्तनम् ॥ ७१ ॥ दन्तदर्शनमारो-
स्ततो युद्धं प्रवर्त्तते । तत्र यो वलवान् कृष्ण जित्वा सोऽस्ति
तदामिपम् ॥ ७२ ॥ एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कथन ।
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु वलीयसाम् ॥ ७३ ॥ अनादरो विरो-
धय प्रणिपाती च दुबलः । पिता राजा च ब्रह्मण्य सर्वथा मान-
मर्हति ॥ ७४ ॥ तस्मान्मान्यथ पूज्यथ घृतराष्टो जनार्दन । पुत्र-
स्त्रेहथ वनवान् घृतराष्टस्य माधव ॥ ७५ ॥ स पुत्रवशमापन्न
प्रणिपातं प्रहास्यति । तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम्
॥ ७६ ॥ कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयिमहि माधव । ईदृशे ह्यर्थ-
कच्छ्रेऽग्निन् जामन्यं मधुसूदन ॥ ७७ ॥ उपसम्प्रद्युमिच्छामि

त्वाम्हेतुं पुरुषोत्तम । प्रियञ्च प्रियकामञ्च गतिञ्चः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वाहृक् सर्वनिश्चयतत्त्ववित् ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९ ॥ शमं तत्र
लभेयञ्चेत् युष्मदर्थमन्हापवन् । पुण्यं मे सुमहद्राजंशरितं स्या-
न्महाफलम् ॥ ८० ॥ मोचयेयं मृत्युपाशात् सरब्धान् कुरुसृष्ट-
यान् । पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च सर्वाञ्च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न समैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुक्षन्
प्रति । सुयोधन सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२ ॥ समेतं
पार्थिवं चतुरं दुर्ध्वोऽधनवशानुगम् । तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण
न रोचये ॥ ८३ ॥ न हि नः प्रीणयत् द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामवैश्वर्यं तव द्रोहेण माधव ॥ ८४ ॥

श्रीभगवानुवाच । जानाम्येतां महाराज धार्तराष्टस्य पाप-
ताम् । अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीचिताम् ॥ ८५ ॥
न चापि मम पथ्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः । क्रुद्धस्य संयुगे
स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६ ॥ अथ चित्ते प्रवर्त्तेरन् मयि
किञ्चिदसाम्प्रतन् । निर्देहेयं कुक्षन् सर्वानिति मे धीयते मतिः
॥ ८७ ॥ न जातु गमनं तत्र भवेत् पार्थ निरर्थकम् । अर्थप्राप्तिः
कदाचित् स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि
कोरवान् । इतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वा द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९ ॥
विश्वक्सेन कुक्षन् गत्वा भारतान् शमये. प्रभो । यथा सर्वं
सुमनस सह स्याम सुचेतस ॥ ९० ॥ भ्राता चासि सखा
चासि वीभत्सोर्मम च प्रिय । सौहृदिनाविगद्गोऽसि स्वस्ति
प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१ ॥ अघ्नान् वित्य परान् वित्य वित्यार्थान्
वित्य भाषितुम् । यद्यदृम्भदितं कृष्ण तत्तदाद्य सुयोधनः ॥ ९२ ॥

यद्यद्वर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः । तत्तत् केषव भाषियाः सान्तु
वा यदि वेतरत् ॥ ८३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच । सञ्जयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं यस्तेषां भवतश्च यः ॥ १ ॥ तव धर्मायिता
बुद्धिस्तेषां वैराग्रया मतिः । यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते वल्लमतं भवेत्
॥ २ ॥ न चैवं नैष्टिकं कर्म क्षत्रियस्य विशाम्पते । आङ्गराज-
मिणः सर्वं न भैक्ष्यं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३ ॥ जयो वधो वा संग्रामे
घात्रा दिष्टः सनातन । स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रश-
स्यते ॥ ४ ॥ न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्दुधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रून् परन्तप ॥ ५ ॥ अतिगृहाः कृत-
स्त्रेहा दीर्घकालं सहीयिताः । कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः
परन्तप ॥ ६ ॥ न पर्यायोऽस्ति यत् साम्यं द्वयि कुर्युर्विशाम्पते ।
वलवत्तां हि मन्यन्ते भौमद्रोणकृपादिभिः ॥ ७ ॥ यावच्च माह-
वेनेतान्नाजन्तुपचरिष्यसि । तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरि-
न्दम ॥ ८ ॥ नानुक्रोशान्न कार्पण्येन च धर्मार्थकारणात् । अलं
कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिन्दम ॥ ९ ॥ एतदेव निमित्तं ते
पाण्डवास्तु यथा खयि । नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत् कृत्वापि
दुष्करम् ॥ १० ॥ पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।
ब्राह्मणानाञ्च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११ ॥ पश्यतां कुरु-
मुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः । दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशील-
मनुव्रतम् ॥ १२ ॥ यत्त्वामुपधिना राजन् द्यूते वञ्चितवांस्तदा ।
न चापव्रपते तेन नृशंसः स्वेन ऋमणा ॥ १३ ॥ तथा शीलमगा-

चारे राजन् मा प्रणयं कृथा । वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुन-
 स्तव भारत ॥ १४ ॥ वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वा सद्भानुजम् ।
 श्लाघमान प्रहृष्ट सन् भ्रातृभि सह भारत ॥ १५ ॥ एतावत्
 पाण्डवाना हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् । नामधेयञ्च गोत्रञ्च
 तदप्येषा नश्चिद्यते ॥ १६ ॥ कालेन महता चैषा भविष्यति परा-
 भव । प्रकृति ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ॥ १७ ॥ दुःशा-
 सनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते । अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी
 सुदुरात्मना ॥ १८ ॥ आकृष्य केशे रुदती सभाया राजससदि ।
 भीष्मद्रोणप्रमुखतो गोरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९ ॥ भवता
 वारिता सर्वे भ्रातरौ भीमविक्रमा । धर्मपात्रनिबद्धाय न किञ्चित्
 प्रतिपैद्विरे ॥ २० ॥ एताश्चान्याश्च परुषा वाच स समुदीरवन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ २१ ॥ ये तत्रासन्
 समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वाननागसन् । अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभाया
 मासते तदा ॥ २२ ॥ न चैनमभ्यनन्दस्ते राजानो ब्राह्मणै सह ।
 सर्वे दुर्योधन तत्र निन्दति स सभासद् ॥ २३ ॥ कुलीनस्य च
 या निन्दा बधो वामित्रकर्षण । महागुणो बधो राजन्न तु निन्दा
 कुजीविका ॥ २४ ॥ तदैव निहतो राजन् यदैव निरपवप ।
 निन्दितश्च महाराज पृथिव्या सर्वराजभि ॥ २५ ॥ ईपत्कार्यो
 बधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् । प्रकृन्देन प्रतिस्तथश्चिन्नमूल
 इव द्रुम ॥ २६ ॥ बध्य सर्प इवानार्थ्यं सर्वलोकस्य दुर्मति ।
 जघ्नेन त्वममित्रघ्न मा राजन् विचिकित्तिथा ॥ २७ ॥ सर्वथा
 त्वन्नमश्चैवत् रोचते च ममानघ । यत्त्व पितरि भीष्मे च प्रणि-
 पातं समाचरे ॥ २८ ॥ अहन्तु सर्वलोकस्य गत्वा हित्स्वामि
 संशयम् । येषामस्ति द्विधाभावो राजन् दुर्योधनं प्रति ॥ २९ ॥
 मध्ये राश्यामह तत्र प्रातिपौरुषिकान् गुणान् । तव महीर्त्तयि
 ध्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमा ॥ ३० ॥ द्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थ-

सहितं हितम् । निगम्य पार्थिवा सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥३॥
 त्वयि सम्प्रतिपतस्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति । तस्मिंश्चाधिगमि-
 ष्यन्ति यथा लोभाद्वर्त्तत ३२ ॥ गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजान-
 पदेष्वपि । वृद्धवालानुपादाय चातुर्वर्ष्यं समागते ॥ ३३ ॥ धर्मं
 वै याचमानस्त्वं नाधर्मं तव लप्स्यसे । कुक्षन् विगर्हयिष्यन्ति
 धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवा ॥ ३४ ॥ तस्मिंल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमव-
 शिष्यते । हते दुर्योधने राजन् यदन्यत् क्रियतामिति ॥ ३५ ॥
 यात्वा चाहं कुक्षन् सर्वान् युष्मदर्थमहापयन् । यतिष्ये प्रथमं
 कर्त्तुं लक्ष्यिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३६ ॥ कौरवाणां प्रवृत्तिञ्च गत्वा
 युद्धादिकारिकाम् । निगम्य विनिवर्त्तिष्ये जयाय तव भारत ॥३७॥
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह । निमित्तानि हि सर्वाणि
 यथा प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ३८ ॥ मृगाः शकुन्ताय नदन्ति घोरं
 हस्यश्चमुखिषु निशामुखिषु । घौराणि रूपाणि तथैव चामि-
 र्वर्णान् बहून् पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९ ॥ मनुष्यलोकक्षयकृत्
 सुघोरो नो चेदनुप्राप्त इवान्तकः स्यात् । शस्त्राणि यन्त्रं कवचा-
 ब्रथांश्च नागान् हयाश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४० ॥ योधाय सर्वे कृत-
 निशयास्ते भवन्तु हस्यश्चरथेषु युक्ताः । सांग्रामिक ते यदु-
 पार्जनीयं सर्वं समग्रं कस् तन्नरेन्द्र ॥ ४१ ॥ दुर्योधनो न ह्यल-
 मय दातुं जीवंस्तवैतन्नृपते । कथञ्चित् । यत्ते पुरस्तादभवत्
 समृद्ध द्यूते क्षित पाण्डवमुख्यरान्यम् ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
 द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीमसेन उवाच । यथा यथैव भान्ति. स्यात् कुक्षणां मधु-
 सूदन । तथा तथैव भाषिया मा म्म युद्धेन भीषघेः ॥ १ ॥

अमर्षी जातसंरम्भः श्रेयोहेपी महाननाः । नोग्रं दुर्योधनो
 वाच्यः सान्नेवैनं समाचरेः ॥ २ ॥ प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेतास्तु
 दस्युभिः । ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३ ॥ अदीर्घ-
 दर्शी निष्ठूरी क्षीमा क्रूरपराक्रम । दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा
 निकृतिप्रियः ॥ ४ ॥ म्रियेतापि न भज्येत नैव जज्ञात् स्वकम्मतम् ।
 तादृशेन शमः कृष्ण मन्ये परमदुष्करः ॥ ५ ॥ सुहृदामप्यवाचीन-
 स्यक्तधर्मा प्रियावृतः । प्रतिहन्येव सुहृदां वाचयैव मनासि च
 ॥ ६ ॥ स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः । स्वभावात्
 पापमभ्येति दृशेच्छन्न इवोरगः ॥ ७ ॥ दुर्योधनो हि यत्सेनः
 सर्वदा विदितस्तव । यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्वलो यत्परा-
 क्रमः ॥ ८ ॥ पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् । इन्द्र-
 ज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवा ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्य क्रोधेन
 भारता मधुसूदन । धक्ष्यन्ते शिशिरापाथे वनानां वृताग्रैः
 ॥ १० ॥ अष्टादशेने राजानः प्रख्याता मधुसूदन । ये समु-
 च्छिच्छिदुर्जातीन् सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११ ॥ असुराणां सम-
 ज्ञाना ज्वलतामिव तेजसा । पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलि-
 रजायत ॥ १२ ॥ हैहयानामुदावर्त्तो नौपानां जनमेजय ।
 वज्रलस्तालजहानां क्रमीणामुदतो वसुः ॥ १३ ॥ अजविन्दुः
 सुवीराणां सुराष्ट्राणां रूपद्विक्रः । अकंजय वलीहानां चीनानां
 धौतमूलक ॥ १४ ॥ हयग्रीवो विद्वेहानां वरयुश्च महौजसाम् ।
 बाहुः सुन्दरवंशानां दीप्ताक्षणां पुरुरवाः ॥ १५ ॥ सहजयेदि-
 मत्स्रगानां प्रवीराणां हृषध्वजः । धारणथन्द्रवत्तानां मुकुटानां
 विगाहनः ॥ १६ ॥ समश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसना ।
 युगान्ते कृष्ण सम्भूता । कुलेषु पुरुपाधमाः ॥ १७ ॥ अशयं न-
 कुरुणा स्याद्युगान्ते कालसंभृतः । दुर्योधन कुलाङ्गारो जघन्य
 पापपूतपः ॥ १८ ॥ तन्मान्भूदु यनेद्रूया धर्मार्थसहितं हितम् ।

कामानुबन्धवद्भलं नोग्रमुग्रपराक्रम ॥ १८ ॥ अपि दुर्व्योधने कृष्ण
 सर्वे वयमधयराः । नीचैर्भूलानुयास्यामी मा ऋ नो भारता
 नयन् ॥ २० ॥ अणुदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
 वासुदेव तथा कार्यं न कुप्स्यन्नय सृशेत् ॥ २१ ॥ वाच्यः
 पितामहो वृद्धो धी च तस्य समासटः । भ्रातृगामस्तु सौभ्रातृ
 धार्तराष्ट्रः प्रशान्यताम् ॥ २२ ॥ अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा त्रैव
 प्रशंसति । अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि भीमवाक्ये
 त्रिसप्ततीऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् शुक्ला महाबाहुः केशव. प्रहस-
 न्निव । अभूतपूर्वं भीमस्य माह्वोपहितं वचः ॥ १ ॥ गिरेरिव
 लघुत्वं तत् शीतलमिव पावके । मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्ग-
 धन्वा वृकोदरम् ॥ २ ॥ सन्तेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिष्वेव पाव-
 कम् । उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिभुतम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच । त्वमन्वदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
 वधाभिनन्दिनः क्रूरान् धार्तराष्ट्रान्निर्महिषुः ॥ ४ ॥ न च स्वपिपि
 जागर्षिं न्युजः श्रेष्ठे परन्तप । घोरोमशान्तां रूपतीं सदा वाचं
 प्रभापसे ॥ ५ ॥ निःश्वसन्नमिवत्तेन सन्तप्त. स्वेन मन्युना । अप्र-
 शान्तमना भीम सधूम इव पावक ॥ ६ ॥ एकान्ते निःश्वसन्
 श्रेष्ठे भारते इव दुर्बल । अपि त्वां केविदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतदिद्री
 जनाः ॥ ७ ॥ आरुह्य वृक्षान्निर्मूलान् गज. परितुडन्निव । निघ्नन्
 पद्भि. क्षितिं भीम निःश्वसन् परिधावसि ॥ ८ ॥ नास्मिन् जनेन
 रमसे रह. क्षिपसि पाण्डव । नान्यन्निधि दिवा चापि कडाक्षि-
 द्भिनन्दसि ॥ ९ ॥ अकस्मात् क्षयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।

जान्त्वोर्मूर्धानमाधाय विरमास्से प्रमीलित ॥ १० ॥ श्रूकुटिञ्च
 पुन कुर्वन्नाष्ठौ च विदग्धन्निव । अभीक्ष्ण दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्य-
 कारितम् ॥ ११ ॥ यथा परस्तात सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
 यथा च पद्मान्निर्मुक्तो ध्रुव पर्थ्यति रश्मिमान् ॥ १२ ॥ तथा तव
 ब्रवोन्म्येनत नास्ति तस्य व्यतिक्रम । हन्नाह गदयाभ्येत्य दुर्यो
 धनमनर्षणम् ॥ १३ ॥ इति स मध्ये भ्रातृणा सख्येनालमसे
 गदाम । तस्य ते प्रथमे बुद्धिर्धीयतेऽद्यपरन्तप १४ ॥ अहो
 युद्धामिकाङ्क्षाणा युद्धवाल उपस्थिते । चेतासि विप्रतीपानि यस्वा
 भीर्भीम विन्दति ॥ ५ ॥ अहा पार्थ निमित्तानि विपरीतानि
 पश्यसि स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात् प्रथममिच्छसि ॥ १६ ॥
 अहो नामससे किञ्चित् पुंस्त्व लीव एवात्मनि । कश्चलेनाभि
 पन्नोऽसि तेन ते विकृत मन ॥ १७ ॥ उद्वेपते ते हृदय मनस्ते
 प्रतिसोदति । जरुस्तश्मग्हीतोऽसि तस्मात् प्रथममिच्छसि ॥ ८ ॥
 अनित्य क्लि मर्त्यस्य पाथ चित्त चलाचलम् । वातवेगप्रचलिता
 अष्टीला शात्मतेरिव ॥ १८ ॥ तवैषा धिक्कृता बुद्धिर्गवा वागिव
 मानुषी । मनासि पाण्डपुत्राणा मञ्जयत्यप्रवानिव २० ॥ इदं
 मे महद्वाच्यं पर्वतस्येव सर्पणम् । चर्दीदृश प्रभाषिथा भीम
 सेनासम वच ॥ २१ ॥ स दृष्ट्वा खानि कर्माणि कुले जन्म च
 भारत । उत्तिष्ठस्व विपाद् मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२ ॥
 न चैतद्रुद्ररूप ते यत्ते ग्लानिररिन्दम । यद्रोजसा न लभते
 चतुर्यो न तदश्रुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ऋकृष्णवाच्ये

चतु सप्ततोऽध्याय ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तयोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षण ।

सदप्रवृत्त समाधावत् वभाषि तदन्तरम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसे-
ऽच्युत । प्रणीतभावमत्ययं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २ ॥ वेत्सि

दागार्ह स त्वं मे दीर्घकालं सहोषित । उत वा नानुजानासि
प्रवन् ऋद्र इवाप्रवम् ॥ ३ ॥ तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं

समञ्जसि । कथं हि भीमसेनं मां जानन् कथन माधव ॥ ४ ॥

द्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि । तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि
वचनं वृष्णिनन्दन ॥ ५ ॥ आत्मनः पौरुषञ्चैव बलञ्च न समं परै ।

सर्वथानार्थैकमेतत् प्रथंसा स्वयमात्मनः ॥ ६ ॥ अतिवादापविद्वस्तु
वक्ष्यामि बलमात्मनः । पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निभाः

प्रजाः ॥ ७ ॥ अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्वमातरौ । यदीमे
सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ॥ ८ ॥ अहमेते निगृह्णीयां

वाङ्मयां सचराचरे । पश्येतदन्तरं वाहोर्महापरिषयोरिव ॥ ९ ॥
य एतत् प्राप्य मुञ्चेत न तं पश्यामि पूरुषम् । हिमवांच्च समुद्रश्च

बञ्जी वा बलभित् स्वयम् ॥ १० ॥ मयाभिपन्नं वायेरन् बलमास्थाय
न त्रयः । मुदाहान् क्षत्रियान् सर्वान् पाण्डुवेष्वतातयिनः ॥ ११ ॥

अधःपादतले चैनानधितिष्ठामि मृतले । न हि त्वं नाभिजानासि
मम विक्रममच्युत ॥ १२ ॥ यथा मया विनिर्जित्य राजानो

वशगाः कृता । अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम्
॥ १३ ॥ विगाढे युधि सन्वाधे वेत्सप्रसे मां जनार्दन । परुषै-

राक्षिपस्येवं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ १४ ॥ यथामति ब्रवीन्मेतत्
विद्धि मामधिक ततः । द्रष्टासि युधि सन्वाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि

॥ १५ ॥ मया प्रणुन्तान्मातङ्गान्नयिनः साट्टिनस्तथा । तथा नरा-
नभिक्रुद्धं निघ्नन्त क्षत्रियर्षभान् ॥ १६ ॥ द्रष्टा मां त्वञ्च लोकश्च

विक्रमन्तं चराचरान् । न मे सीदन्ति भृष्टानो न ममोदेषते

मन ॥ १७ ॥ सर्वलोकाद्भिर्रुद्धान् भयं विद्यते मम । किन्तु
सौहृदमेवैतत् कृपया मधुसूदन । सर्वास्तितिक्षे सङ्क्षेपान्मा स
नो भरता नमन् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि भीमवाक्ये

पञ्चसप्ततोऽध्याय ॥ ७५ ॥

श्रीभगवानुवाच । भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १ ॥ वेदाहं तव
माहात्म्यमुत ते वेद यद्वलम् । उत ते वेद कर्माणि न त्वा
परिभवाम्यहम् ॥ २ ॥ यथा चात्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥ ३ ॥ यादृशे च कुले
जन्म सर्वराजाभिपूजिते । यन्मुमिद्य सृष्टद्विद्य भीम त्वमसि
तादृश ॥ ४ ॥ जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य सन्दिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं नाध्यवस्यन्ति देवमानुषयोजना ॥ ५ ॥ स एव हेतुर्भूत्वा
हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु । विनाशेऽपि स एवास्य सन्दिग्धं कर्म
पौरुषम् ॥ ६ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः । अन्यथा
परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्तत ॥ ७ ॥ सुमन्वितं सुनीतश्च न्यायत-
स्योपपादितम् । कृतं मानुषकं कर्म दैवनापि विरुध्यते ॥ ८ ॥
दैवमप्यकृतं कर्म पौनपिण्यं विहन्यते । शीतगुण्यं तथा वर्षं शुक्-
पिपासै च भारत ॥ ९ ॥ यदन्यद्द्विष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयं कृतम् ।
तस्मादनुपरोधय विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १० ॥ लोकस्य नान्यतो
वृत्ति पाण्डवान्यत्र कर्मणः । एवं बुद्धिं प्रवर्त्तत फलं स्यादुभया-
न्वये ॥ ११ ॥ य एवं कृतबुद्धिं सन् कर्मस्त्रेव प्रवर्त्तते । नासिद्धौ
व्ययते तस्य न सिद्धौ स्वर्गमयुते ॥ १२ ॥ तत्रेयमनुमात्रा मे भीम-
गेन विशदिता । नैकान्तनिदिर्ज्ञेया मत्रुभि सह समुने ॥ १३ ॥

नातिप्रहीणरश्मिः स्यात्तथा भावविपर्यये । विपादमर्च्छद्ग्लानिं
वाप्येतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ श्रुत्वा भूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य
पाण्डव । यतिष्ये प्रथमं कर्त्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५ ॥ शर्म
चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं ययो मम । भवताञ्च कृतः काम-
स्तेपाञ्च श्रेय उत्तमम् ॥ १६ ॥ ते चेद्भिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपेक्ष्यन्ति
मे वचः । कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७ ॥ अस्मिन्
युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः । धूर्जुनेन धार्था स्यात्
बोद्धव्य इतरो जनः ॥ १८ ॥ अहं हि यन्ता वीभक्तोर्भविता
संयुगे सति । घनञ्जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९ ॥
तस्मादाश्रद्धमानोऽहं वृकोदर मतिं तव । गदतः क्षीवया वाचा
तेजस्ते समदौदिपम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णावाक्ये

षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

अर्जुन उवाच । उक्तं युधिष्ठिरैस्त्वेव यथा वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यन्तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १ ॥ नैव प्रथममत्र
त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो । लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुप-
स्थितात् ॥ २ ॥ अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्य पराक्रमम् । न
चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३ ॥ तदिदं भाषितं
वाक्यं तथा च न तथैव तत् । न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन
॥ ४ ॥ किञ्चैतन्नन्यसे कृच्छ्रमम्भाकमवसादकम् । कुर्वन्ति तेषां
कर्माणि घेपां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥ सम्पाद्यमानं सम्यक् च
स्यात् कर्म सफलं प्रभो । स तथा कृष्ण वर्त्तस्व यथा शर्म भवेत्
परैः ॥ ६ ॥ पाण्डवानां कुरुरणाञ्च भवान्नः प्रथमः सङ्घतः ।
सुराणामसुराणाञ्च यथा वीरः प्रजापतिः ॥ ७ ॥ कुरुरणा पाण्ड-

वानाञ्च प्रतिपत्स्व निरामयम् । अस्मद्दितमनुष्ठानं मन्ये तव न
 दुष्करम् ॥ ८ ॥ एवञ्च कार्यतामेति कार्यं तव जनाह्नैः । गम-
 नादिवमेव त्वं करिष्यसि जनाह्नैः ॥ ९ ॥ चिकीर्षितमथान्यत्ते
 तस्मिन् वीर दुरात्मनि । भविष्यति च तत सर्वं यथा तव चिकी-
 र्षितम् ॥ १० ॥ शर्म ते सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
 विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुणः ॥ ११ ॥ न स
 नार्हति दुष्टात्मा बधः समुतवान्धव । येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा-
 श्रीरुपमर्षिता ॥ १२ ॥ यच्चाप्यपश्यतोपाय धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
 उपायेन दृशंसेन हता दुर्युतदेविना ॥ १३ ॥ कथं हि पुरुषो
 जातः स्रविषेषु धनुर्वरः । समाहृतो निवर्त्तत प्राणत्यागीऽप्युप-
 स्थिते ॥ १४ ॥ अधर्मेण जितान् दृष्ट्वा बने प्रव्रजितास्तथा ।
 वध्यता मम वाणीयं निर्गतोऽसौ सुयोधन ॥ १५ ॥ न चैतद्द्भुतं
 कृष्ण मित्रार्थं यच्चिकीर्षसि । क्रिया कथञ्च मुख्या स्यात् मृदुना
 वितरेण वा ॥ १६ ॥ अथ वा मन्यसे च्यावान् बधस्तेषामनन्तरम् ।
 तदेव क्रियतामाशु न विचार्यन्तस्त्वया ॥ १७ ॥ जानासि हि
 यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना । परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यो-
 पमर्षितम् ॥ १८ ॥ स नाम अभ्यग्वर्त्तत पाण्डवेष्विति माधव ।
 न मे सञ्जायते बुद्धिर्वीजमुत्तमिवोपरि ॥ १९ ॥ तस्माद्यन्नन्यसे
 युक्त पाण्डवानां हितञ्च यत । तदाशु कुरु वाणीयं यन्न कार्य-
 मनन्तरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि अर्जुनवाक्ये

सप्तसप्ततितोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीभगवानुवाच । एवमेतन्महावाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 पाण्डवानां कुरुणाह प्रतिपत्स्येत् निरामयम् ॥ १ ॥ एवं त्विदं

ममापन्नं वीमत्सो कर्मणोर्दधीः । क्षीत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्मणो-
 वोपपादितम् ॥ २ ॥ ऋते वर्णान् कौन्तेय जान निर्वर्त्तयेत फलम् ।
 तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्रकारितम् ॥ ३ ॥ तत्र चापि ध्रुवं
 पश्येच्छोपणं दैवकारितम् । तद्विदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महा-
 त्मभिः ॥ ४ ॥ दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं हि
 तत करिष्यामि परं पुनपकारतः ॥ ५ ॥ दैवन्तु न मया शक्यं कर्म
 कर्त्तुं कथञ्चन । स हि धर्मज्ञ लोकज्ञ त्यक्त्वा चरति दुर्मति ॥ ६ ॥
 न हि सन्तप्यते तेन तथा रूपेण कर्मणा । तथापि बुद्धिं पापिष्ठां
 वर्द्धयन्त्यस्य भन्त्रिण ॥ ७ ॥ शकुनि सुतपुत्रश्च भ्राता दुःशासन-
 स्तथा । स हि त्यागेन राव्यस्य न शमं समुपैष्यति ॥ ८ ॥ अन्त-
 रेण वधं पार्थ सानुवन्धः सुयोधनः । न चापि प्रणिपातेन त्यक्त-
 मिच्छति धर्मराट् ॥ ९ ॥ याच्यमानश्च राव्यं स न प्रदास्यति
 दुर्मति । न तु मन्ये स तदाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ॥ १० ॥
 उक्तं प्रयोजनं यन्तु धर्मराजेन भारत । तथा पापस्तु तत् सर्वं
 न करिष्यति कौरव ॥ ११ ॥ तस्मिंश्चाक्रियमाणोऽसौ लोकवधो
 भविष्यति । मम चापि स वधो हि जगतश्चापि भारत ॥ १२ ॥
 धेन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृताः सदा । विप्रलुपञ्च वो राव्यं
 नृशंसेन दुरात्मना ॥ १३ ॥ न क्षोपशाम्यते पापं यियं दृष्ट्वा
 युधिष्ठिरे । समकृच्छाप्यहं तेन त्वत् कृते पार्थ भेदितः ॥ १४ ॥
 न मया तद्गृहीतञ्च पापं तस्य विकीर्णितम् । जानासि हि महा-
 वाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ॥ १५ ॥ प्रियं चिकीर्षमाणञ्च शम-
 राजस्य मामपि । सञ्जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ॥ १६ ॥
 अजानन्निव मां कस्मादर्जुनाद्याभिश्चक्षसे । यच्चापि परमं दिव्यं
 तच्चाप्यनुगतं त्वया ॥ १७ ॥ विधानविहितं पार्थ कथं कर्म भवेत्
 परैः । यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वापि पाण्डव ॥ १८ ॥
 करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परै । कथं गोहरणे क्षुत्तो

नैतच्छर्म तथा हितम् ॥ १८ ॥ याच्यमानोऽपि भीमेण सम्बत-
सरगतेऽध्वनि । तदैव ती पराभूता यदा सङ्कल्पितास्त्वया ॥ २० ॥
ज्जवथ क्षणश्यापि न च तुष्ट सुयोधन । संघा तु मया
कार्यं धर्मराजस्य शासनम् । विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पाप
दुरात्मन ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
अष्टसप्ततोऽध्याय ॥ ७८ ॥

नकुल उवाच । उक्तं वद्भविष वाक्यं धर्मराजेन माधवः ।
धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतञ्चैवेह तत्त्वया ॥ १ ॥ मतमाश्राय राश्वथ
भीमसेनेन माधव । संशयो वाद्भवीर्यञ्च ख्यापितं माधवात्मन
॥ २ ॥ तदैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् । आत्मनश्च
मत वीर कथितं भवतासकृतं ॥ ३ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा पर-
मत भवान् । यत् प्राप्तकालं मन्येयास्तत् कुर्यात् पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव । प्राप्तकालं मनुष्येण
क्षमं कार्यमरिन्दम ॥ ५ ॥ अन्यथा चिन्तितो ह्ययं पुनर्भवति
सोऽन्यथा । अनित्यमतयो लोके नरा पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥ अन्यथा-
बुद्धयो ह्यासन्नभासु वनवासिषु । अदृश्यैश्चन्यथा कृष्ण दृश्येषु
पुनरन्यथा ॥ ७ ॥ अस्माकमपि वाष्पेय वने विचरता तदा । न
तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्तते ॥ ८ ॥ निवृत्तवनवासान्
श्रुत्वा वीर समागता । अक्षीहिष्ठो हि सप्तेमास्वत्प्रसादा-
प्सनाईन ॥ ९ ॥ इमान् हि पुरुषश्चाघ्नानचिन्त्यवलपीरुपान् ।
आत्तघस्त्राव्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कं पुमान् ॥ १० ॥ स भवान्
कृष्णमध्ये च सान्त्वयस्व मयोत्तरम् । ब्रूयादाक्यं यथा मन्दो न
अथेत सुयोधन ॥ ११ ॥ शुधिष्ठिर भीमसेन वीभत्सश्चापरा

जितम् । सहदेवश्च माञ्चैव लाञ्छ रामश्च केशव ॥ १२ ॥ सात्य-
 किश्च महावीर्यं विराटश्च सहाभुजम् । द्रुपदश्च सहामात्यं
 वृष्टद्युम्नश्च माधव ॥ १३ ॥ काशिराजश्च विक्रान्तं वृष्टकेतुश्च
 चेदिपम् । मांसशोणितभन्मत्वंः प्रतियुध्येत की युधि ॥ १४ ॥
 स भवान् गमनादेव साधयिष्यत्यसंग्रयम् । इष्टमर्थं महावाही
 धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५ ॥ विदुरस्यैव भीष्मश्च द्रोणश्च सह-
 वाहिक । श्रेय समर्था विज्ञातमुच्यमानास्त्वयानघ ॥ १६ ॥ तं
 चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । तच्च पापसमाचारं सहा-
 मात्यं सुयोधनम् ॥ १७ ॥ श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वन्न वक्ता जना-
 र्हेन । कर्मिवायं विवर्तन्त स्यापयेता न वर्त्मनि ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि नङ्गलवाक्ये
 एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

सहदेव उवाच । यदि तत् कथितं राज्ञा धर्म एष सना-
 तत । यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ॥ १ ॥ यदि
 प्रथममिच्छेयुः कुरव पाण्डवैः सह । तथापि युद्धं दाशार्हं
 योजयेथाः सहैव तैः ॥ २ ॥ कथन्तु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तयाः कृष्ण
 सभागताम् । अयुद्धेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३ ॥
 यदि भोमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकाः । धर्ममुत्सृज्य
 तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४ ॥

सात्यकिरुवाच । सत्यमाह महावाही सहदेवो महामतिः ।
 दुर्योधनबधे भ्रान्तिस्तस्य कीपस्य मे भवेत ॥ ५ ॥ न जानामि
 यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान् वने । तवापि मन्युरुद्धूतो दुःस्वि-
 तान् प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६ ॥ तस्मान्माद्रीसुत शूरो यदाह रण-
 कर्कश । वचनं सर्वयोधाना तन्नत पुरुषोत्तम ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं वदति वाक्यन्तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमः सिंहनादोऽभूत् योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८ ॥ सर्वे हि
सर्वशो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् । साधुसाधिति शैनेयं हर्षयन्ती
युयुत्सवः ॥ ९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि सहदेववाक्ये
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । राजस्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
इष्या दाशार्हमासीनमद्रवीच्छोककर्षिता ॥ १ ॥ सुता दुपद-
राजस्य अचितायतभूर्बजा । सम्पूज्य सहदेवञ्च सात्यकिञ्च महा-
रथम् ॥ २ ॥ भीमसेनञ्च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः । अशुपूर्णे-
क्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३ ॥ विदितं ते महावाहो
धर्मञ्च मधुसूदन । यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः
सुखात् ॥ ४ ॥ घृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामानेन जनार्दन । यथा च
सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि आवित ॥ ५ ॥ शुधिष्ठिरेण दाशार्हं
तच्चापि विदितं तव । यथोक्तं सञ्जयस्यैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६ ॥
पञ्च नस्तात ङीयन्तां ग्रामा इति महाद्यते । अविस्थलं वृकस्थलं
माकन्दौ वारणावतम् ॥ ७ ॥ अवसानं महावाहो कश्चिद्विकञ्च
पञ्चमम् । इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्यास्य केशव ॥ ८ ॥ न
ज्ञापि क्षकरोदाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः । शुधिष्ठिरस्य दाशार्हं
श्रीमतं सन्धिमिच्छत ॥ ९ ॥ अप्रदानेन राज्यस्य यदि इष्या
सुयोधनः । सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ १० ॥
अप्यन्ति हि महावाहो पाण्डवाः सञ्जयैः सह । धार्तराष्ट्रबलं
घोरं क्रुद्धं प्रतिममाश्रितम् ॥ ११ ॥ न हि माम्ता न दानेन
अशोऽशेस्तेषु कथन । तस्मात्तेषु न कर्तव्या इषा ते मधुसूदन ॥ १२ ॥

सान्ना दानेन वा कृष्ण ये न भ्रान्त्यन्ति शत्रवः । योक्तव्यस्तेषु
 दण्डः स्यात् जीवितं परिरक्षता ॥ १३ ॥ तन्नात्तेषु महादण्डः
 क्षिप्रव्यः क्षिप्रमच्युत । त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह दृष्टयैः
 ॥ १४ ॥ एतत् समर्थं पार्थानां तव चैव यमस्तरम् । क्रियमाणं
 भवेत् कृष्ण शत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५ ॥ क्षत्रियेण हि हन्तव्यः
 क्षत्रियो लोभमास्थितः । अक्षत्रियो वा दायाहं स्वधर्ममनु-
 तिष्ठता ॥ १६ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७ ॥ यथावधे
 भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन । स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो
 विदुः ॥ १८ ॥ यथा त्वां न स्पृशेदपि दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
 पाण्डवैः सह दायाहं दृष्टयैः सह सैनिकैः ॥ १९ ॥ पुनरुक्तञ्च
 वक्ष्यामि विप्रश्रेण जनार्दन । का नु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्या-
 मस्ति केशव ॥ २० ॥ सुता द्रुपदराजस्य विद्वीमध्यात् समुत्थिता ।
 घृष्टदुम्नस्य भगिनो तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१ ॥ आजमीढकुलं
 प्राप्ता स्तुपा पाण्डोर्महात्मनः । महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्र-
 समवर्चसाम् ॥ २२ ॥ सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महा-
 रथाः । अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३ ॥ साहं
 केशवहं प्राप्ता परिक्षिप्ता सभाद्रता । पश्यतां पाण्डुपुत्राणां
 त्वयि जीवति केशव ॥ २४ ॥ जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ
 वृष्णिषु । दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५ ॥
 निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु । पाहि मामिति गोविन्द
 मनसा चिन्तितोऽसि मे ॥ २६ ॥ यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो
 वाक्यमब्रवीत् । वरं वृषीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे
 ॥ २७ ॥ अदासा पाण्डवा सन्तु मरथाः सायुधा इति । मयोक्ते
 यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८ ॥ एवविधानां दुःखाना-
 मभिघ्नोऽसि जनार्दन । त्रायश्च पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिवास-

वाम् ॥ ८८ ॥ नन्वह कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयो । स्तुपा
भवामि धर्मण साह दासौकृता बलात् ॥ ३० ॥ धिक् पायस्य
धनुषत्ता भीमसेनस्य धिम्बलम् । यत्र दुर्योधन कृष्ण मुहूर्त-
मपि जीवति ॥ ३१ ॥ यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा
मयि । धार्तराष्ट्रेषु वै कौप सर्वं कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा मृदुसंहार वृजिनाग्र सह-
र्शनम् । सुनीतमसितापाङ्गी सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३३ ॥ सर्व-
लक्षणसम्पन्न महाभुजगवर्चसम् । केशपक्ष वरारोहो गच्छ वानेन
पाणिना ॥ ३४ ॥ पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा दीना कृष्ण वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अयन्तेपुण्डरी
काक्ष दुःशासनकरोद्धृत । स्रक्तव्य सर्वकार्येषु परेषा सन्धि-
मिच्छताम् ॥ ३६ ॥ यदि भीमार्जुनौ वृष्ण कृपणौ सन्धिकामकौ ।
पिता मे योत्स्रते वृद्ध सह पुत्रैर्महारथै ॥ ३७ ॥ पञ्च चैव
महावीर्या पुत्रा मे मधुसूदन । अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्रन्ते
कुरुभि सह ॥ ३८ ॥ दुःशासनभुजं श्यामं सखिन् पाशुगुण्डितम् ।
यद्यहन्तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९ ॥ त्रयोदश
सि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे । निधाय हृदये मन्यु प्रदीप्त
मिव पावकम् ॥ ४० ॥ विदीर्यते मे हृदय भीमवाक्कल्पपीडि-
तम् । योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा
वाप्यसन्नेन कण्ठेनायतलोचना । करोद् कृष्णा सोत्कम्पं सखन
नाप्यगदद्म् ॥ ४२ ॥ स्तनौ पीनायतयोषी सहितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्पुष्पां मुञ्चती वारि नैत्रजम् ॥ ४३ ॥ तासुवाच महा
बाहु केशव परिमान्त्यन् । अचिरात् द्रक्ष्यसे कृष्ण रुदती
भरतस्त्रिय ॥ ४४ ॥ एव ता भीम रोत्स्रन्ति निहतश्रितिवान्भवा ।
स्रतमिया स्रतवला येषा ऋहासि भामिनि ॥ ४५ ॥ अहञ्च तत्
करिष्यामि भीमार्जनयमै सह । युधिष्ठिरनियोगिन दैवाद्य विधि-

निर्मितात् ॥ ४६ ॥ धार्तराष्ट्राः कालपक्षा न चेत् शृणुन्ति मे
 वचः । शिथन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥
 चलेद्वि हिमवान् शैलो मेदिनी शतधा चलेत् । द्योः पतेच्च
 सनच्चत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि
 कृष्णे वाप्यो निश्च्युताम् । हतामिवान् त्रिययायुक्तानचिराद्-
 द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णावाक्ये
 एकाशीतोऽध्यायः ॥८१॥

अर्जुन उवाच । कुक्ष्यामद्य सर्वेषां भवान् सुहृदनुत्तमः ।
 सस्वन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १ ॥ पाण्डवैर्धार्ति-
 राष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् । समर्थः प्रथमञ्चैव कर्तुमर्हसि
 केशव ॥ २ ॥ त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् । शान्त्यर्थं
 भारतं ब्रूया यत्तत् वाच्यममित्रहन् ॥ ३ ॥ त्वया धर्मार्थयुक्त-
 छेदुक्तं शिवमनामयम् । हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वश-
 नेष्यति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । धर्ममक्षद्वितञ्चैव कुक्ष्यां यदनामयम् ।
 एष यास्यामि राजानं हृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यप्रेते तमसि सूर्य्ये विमल उदते ।
 मैत्रे सुहृत्संस्मृप्ते मृदार्क्षिणि द्विवाकरे ॥ ६ ॥ कौमुदे मासि
 रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे । स्मीतशस्यसुखे काले कल्प. सस्व-
 वतां वर ॥ ७ ॥ मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृणुंश्च सूनुता ।
 द्राक्ष्याणानां प्रतोतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८ ॥ इन्द्रा पौर्वा-
 ह्निकं कृत्वं स्नात शुचिरलङ्कृत । उपतस्थे विवस्वन्तं पावकञ्च
 जनार्दन ॥ ९ ॥ ऋषभं पुच्छ आलभ्य द्राक्ष्याणामभिवाद्य च ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १० ॥ तत प्रति-
 ज्ञाय वचनं पारुडवस्य जनार्दन । शिनेर्नम्रारमासीनमभ्यभाषत
 सात्यकिम् ॥ ११ ॥ रथ आरोप्यतां शङ्खशक्रञ्च गदया सह ।
 उपासङ्गाय शक्तयश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥ दुर्योधनो हि
 दुष्टात्मा कर्षश्च सहसौबलः । न च शत्रुर्वन्नियो दुर्वलोऽपि
 दलीयसा ॥ १३ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसरा ।
 प्रसस्युर्योजविष्यन्तो रथ चक्रगदाभृतः ॥ १४ ॥ तं दीप्तमिव
 कालान्निमाकाशगभिवाध्वगम् । चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्रान्यां
 समलङ्घनम् ॥ १५ ॥ अर्द्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्सैः सभृगपक्षिभिः ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चित्तं मणिरत्नैश्च सर्वैश्च ॥ १६ ॥ तरुणादित्य-
 सङ्घासं वृहन्तं चारुदर्शनम् । मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपता-
 किनम् ॥ १७ ॥ स्रपस्करमनाघृष्टं वैवाघ्रपरिवारणम् । यशोघ्नं
 प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्द्धनम् ॥ १८ ॥ वाजिमि. शैव्यसुग्रीव-
 मेषपुष्पवलाहके । स्नातैः सम्पादयामासुः सम्पन्नैः सर्वसम्पदा ।
 ॥ १९ ॥ महिमानन्तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्द्धयन् । सुषोप-
 पतगिन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २० ॥ तं मेरुशिखरप्रत्यं मेष-
 दुन्दुभिनिस्वनम् । आसुरोह रथं शौरिर्दिमानमिव कामगम्
 ॥ २१ ॥ तत सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः । पृथिवी
 ह्वान्तरीक्षञ्च रथघोषिण नादयन् ॥ २२ ॥ व्यपोढाभ्रस्ततः काल-
 क्षणेन समपद्यत । शिवश्चानुववौ वायु प्रमान्तमभवद्भजः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणानुलोमाय मङ्गल्या भृगपक्षिण । प्रयागे वासुदेवस्य
 यभृत्पुरन्यायिन ॥ २४ ॥ मङ्गलार्थपदैः शब्दैरन्ववर्त्तन्त सर्वैश्च ।
 मारगा यत्रपत्वाय हंसाय मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ मन्त्राङ्गतिमहा
 षोमैर्हयमानश्च पावक । प्रदक्षिणशिखी भूत्वा विधूमः सम-
 पद्यत ॥ २६ ॥ बभ्रिष्ठो वामदेवश्च भृशिशुभो गयः क्रय ।
 शक्रनारदगान्धोका मस्त कृषिणो भृगु ॥ २७ ॥ देवा द्रष्ट

पयथैव कृष्णं यदुसखावहम् । प्रदक्षिणमवर्त्तन्तं रुहिता वास-
वानुजम ॥ २८ ॥ एवमेतैर्मन्त्राभागैर्महर्षिगणमाधुभिः । पूजितः
प्रयथौ कृष्णं कुक्षणां सदनं प्रति ॥ २९ ॥ तं प्रयान्तमनुप्रायात्
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनार्जुनौ भीमौ माण्डवी च पाण्डवौ
॥ ३० ॥ चैकितानय विक्रान्तो वृष्टकेतय चैदिप । द्रुपदः
काशिराजय पित्रुण्डी च महारयः ॥ ३१ ॥ दृष्टयान्नः सपुत्रय
विराटः केकयै सव । संमाधनायं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम्
॥ ३२ ॥ ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः । राज्ञां
सकाशे द्युतिमानुवाचेऽं वचस्तदा ॥ ३३ ॥ यो वै न कामान्न
क्रोधान्न भयान्नार्थकारणात् । अन्यायमनुवर्त्तत स्थिरबुद्धिरलो-
त्सुप ॥ ३४ ॥ धर्मज्ञो वृतिमान् प्राज्ञः सर्वभूतेषु केचन । ईश्वरः
सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३५ ॥ तं सर्वगुणसम्पन्नं श्रीवत्स-
कृतनक्षगाम् । सम्परिब्रज्य कौन्तेयः सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । या सा बान्धात् प्रभृत्यम्भान् पर्यवर्द्धयता
वला । उपवामतप शीला सदा च्छस्यवने रता ॥ ३७ ॥ देवता-
तियिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता । वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियाभ्यार्क
जनार्हेन ॥ ३८ ॥ सुयोधनभयात् या नोऽवायतामित्रकर्षण ।
महतो मृत्यमम्बाधादुद्गरेन्नौरिवासीवात् ॥ ३९ ॥ अमृतकृते च
सततं यया दुःखानि माधव । अनुभूतान्यदुःखाहं तां म प्रच्छे-
रनामयम् ॥ ४० ॥ भृशमाश्रुतासयेयैना पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य खजेथास्त्रं पाण्डवान् परिकीर्त्तयन् ॥ ४१ ॥ जटात्
प्रभृति दुःखानि खशुराणामरिन्दम । निकारान् न तर्द्धा च
पश्यन्ती दुःखमश्रुते ॥ ४२ ॥ अपि जातु स कालः स्यात् कृष्णा
दुःखविपर्यय । यद्वाहं मातरं क्षिष्टां सुखं दद्यामरिन्दम ॥ ४३ ॥
प्रव्रजन्तोऽभिधावन्तीं कृपणं पुत्रगृहिणीम् । रुदतीमपचायैना-
सराच्छाम वयं वनम् ॥ ४४ ॥ न तून् स्त्रियते दुःखैः सा चिच्छीवति

केशव । तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्त्तां ह्यनर्त्तसत्कृता ॥ ४५ ॥
 अभिवाद्याथ सा कृष्णा तया महचनाहिभो । धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो
 राजानश्च वयोऽधिकाः ॥ ४६ ॥ भौषं द्रोणं कृपञ्चैव महाराजञ्च
 वाह्लिकम् । द्रौणिञ्च सोमदत्तञ्च सर्वांश्च मरतान् प्रति ॥ ४७ ॥
 विदुरञ्च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् । अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं
 स्वजेया मधुसूदन ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधि-
 श्ठिरः । अनुज्ञातो निवहते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥
 प्रव्रजन्नेव वीभत्सु सखायं पुरुपर्णभम् । अब्रवीत् परवीरघ्नं
 दाशार्हमपराजितम् ॥ ५० ॥ यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्र-
 निश्चये । अर्द्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१ ॥
 तच्चेद्दयुरसङ्गेन सतकृत्यानवमन्य च । प्रियं मे स्यान्महाबाहो
 सुध्येरन् महती भयात् ॥ ५२ ॥ अतयेदन्यथा कर्त्ता धार्त्तराष्ट्रो-
 ऽनुपायवित् । अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनाईन ॥ ५३ ॥
 एवमुक्ते पाण्डवेन समाहृष्यद्दृकोदरः । सुदुर्मुहुः क्रोधवशात्
 प्रावेपत् च पाण्डव ॥ ५४ ॥ वैपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्नहती
 रवान् । धनञ्जयवच श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५ ॥ तस्य
 तं निन्दं श्रुत्वा सम्प्रावेपन्त धन्विनः । वाहनानि च सर्वाणि
 शकृन्मूत्रे प्रसस्रसु ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा
 विनिययम् । अनुज्ञातो निवहते परिवृक्ष्य जनाईनम् ॥ ५७ ॥
 तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनाईनः । तूर्णमभ्यागमदृष्टः शैब्य-
 सग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥ ते ह्यया वासुदेवस्य दासकेण प्रचोदिता ।
 पथानमाचेमुखि च स्रजमाना इवाश्वरम् ॥ ५९ ॥ अथापश्यन्महा-
 वाङ्मूर्ध्नि पीनध्वनि केशव । द्राक्ष्यतां त्रिया दीप्यमानान् स्थिता-
 नुभयतः पथि ॥ ६० ॥ सोऽवतीर्थं रथात् तूर्णमभिवाद्य जना-
 ईन । रथावत्तान्पीन् सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१ ॥ कश्चि-
 पाकेषु कुण्डलं कश्चिहर्मः खनुष्ठितः । द्राक्ष्यन्तानां तयो वर्या

कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२ ॥ तेभ्य प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच
 मधुसूदनः । भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६४ ॥
 किं वा कार्यं भगवतामहं किं करवाणि वः । केनार्थेनेह सम्प्राप्ता
 भगवन्ती महीतलम् ॥ ६५ ॥ तमद्रवीज्जामदन्त्र उपेत्य मधु-
 सूदनम् । परिष्वज्य च गोविन्दं सुरासुरपतेः सखा ॥ ६६ ॥
 देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः । राजर्षयश्च दाशार्ह
 मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६७ ॥ देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य मही-
 पते । समेतं पार्थिवं चतुरं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६८ ॥ सभा-
 सदय राजानस्त्वाञ्च मय्यं जनार्दनम् । एतन्महाप्रेक्षणीयं द्रष्टुं
 गच्छाम केशव ॥ ६८ ॥ धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम
 माधव । त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परन्तप ॥ ६९ ॥ भीष्म-
 द्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामति । त्वञ्च यादवशार्दूल सभायां
 वै समेष्यथ ॥ ७० ॥ तव वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषाञ्च माधव ।
 श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्त्वानि च हितानि च ॥ ७१ ॥ आपृष्टोऽसि
 महाबाहो पुनर्वक्ष्यामहे वयम् । या क्ष्मभीक्ष्णेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां
 सभागतम् । आसीनभासने दिव्ये बलतेजःसमागतम् ॥ ७२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्याने

दशमीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रयातं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
 महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १ ॥ पदातीनां सह-
 स्रञ्च सादिनाञ्च परन्तप । भोज्यञ्च विपुलं राजन् प्रेष्याथ शत-
 शोऽपरे ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच । कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधु-
 सूदनः । कानि वा ब्रजतस्तस्य निमित्तानि महीजसः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य प्रयाणे दान्वासन्निमित्तानि महा
 त्मन । तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्योत्पातिकानि च ॥ ४ ॥
 अन्ध्रेऽग्निनिघोर्षं सावद्युत समजायत । अन्धरीव च पर्जन्य
 प्रावर्षहिषने भृशम् ॥ ५ ॥ प्रत्यगूर्द्धमह नद्य प्राञ्च खा सिन्धु-
 सप्तमा । विपरीता दिश सर्वा न प्राञ्चायत किञ्चन ॥ ६ ॥
 प्राञ्जलद्वग्नयो राजन पृथिवी समकम्पत । उदपानाथ कुम्भास
 प्रासिञ्चच्छ्रुत्वा जलम् ॥ ७ ॥ तम सहतमप्यासीत् सव जगदिद
 तथा । न दिशो नादिशो राजन प्राञ्चायन्ते स रेणुना ॥ ८ ॥
 प्रादुरासीन्महाञ्जु खि शरीर न दृश्यते । सर्वेषु राजन् - शेषु
 तद्द्व, तमिवाभवत् ॥ ९ ॥ प्रामथ्नाद्वास्तिनपुर वाती दक्षिण
 पश्चिम । आञ्जन् गणेशो वृक्षान् परप्रोऽग्निनिस्त्रन ॥ १० ॥
 यत्र यत्र च वाणा या वर्त्तते पथि भारत । तत्र तत्र सुखो वायु
 सर्वज्ञासीत् प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ववर्ष पुष्पवपञ्च कमलानि च
 भूरिश । समथ पन्था निद्, खो व्यपतकुशकण्टक ॥ १२ ॥
 सस्तुतो ब्राह्मणैर्गीर्भिर तत्र सहस्रश । अञ्जते मधुपर्कैर
 वसुभिश्च वसुप्रद ॥ १३ ॥ त किरन्ति महात्मान वन्यै पुष्पै
 सुगन्धिभि । स्त्रिय पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४ ॥
 स शालिभवन रम्य सवसस्यसमाचितम् । सुख परमधर्मिष्ठ
 मभ्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ प्रश्यन् बह्वपशून ग्रामान् रम्यान् हृदय
 तोषणान् । पुराणि च व्यतिक्रामद्वाष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६ ॥
 नित्यं हृष्टा सुमनसो भारतैराभरक्षित । नोहिन्ना पर
 चक्राणा व्यसनानामकोविदा ॥ १७ ॥ उपप्लव्यादद्यागम्य जना
 पुरनिवासन । पर्यतिष्ठन्त सञ्चिता विश्वस्त्रेणदिदक्षया ॥ १८ ॥
 ते तु सर्वे समायान्तमग्निमिडमिव प्रभुम् । अर्ध्वानामासुरर्धां
 दिशेऽग्निधिसुपस्थितम् ॥ १९ ॥ वक्रस्थल समानाद्य केशव पर
 वीरणा । प्रकीर्णरश्मावाहित्ये व्योम्नि वै लोहितायति ॥ २० ॥

अवतीर्य रथान्तूर्णं दृष्ट्वा शौचं यथाविधि । रथमोचनमादिश्य
सन्ध्यामुपविशेह ॥ २१ ॥ दारुकोऽपि ज्वान्मुक्त्वा परिचर्य्य च
शास्त्रत । सुमोच सर्वयोक्त्वादि सुक्त्वा चैतानवारुजत ॥ २२ ॥
अभ्यतीत्य तु तत सर्वमुवाच मधुसूदन । शुधिष्ठिरस्य कार्यार्थ-
मिह वत्सग्रामहे क्षपाम ॥ २३ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथ्यं
नरा । क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४ ॥
तस्मिन् ग्रामे प्रधानास्तु य आसन् ब्राह्मणा नृप । आर्याः
कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मी वृत्तिमनुष्ठिता ॥ २५ ॥ तेऽभिगम्य
महात्मान हृषाकीर्णमरिन्दमम् । पूजाञ्चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गल-
संयुताम् ॥ २५ ॥ ते पूजयित्वा दाशाहं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेद्यन्त विश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७ ॥ तान् प्रभु कृत-
मित्युक्त्वा सत्कृत्य च ययार्हत । अभ्येत्य चैषा विश्मानि पुन-
रायात सहैव तै ॥ २८ ॥ समष्ट भोजयित्वा तु ब्राह्मणास्तत्र
केव । भुक्त्वा च सह तै सर्वैरवसत्ता क्षपा सुखम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि भगवद्धानि
क्षपमीतोऽध्याय ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा दूतैः सनाशाय प्रयान्त मधु-
सूदनम् । धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् भीष्ममर्षयित्वा महाभुजम् ॥ १ ॥
द्रीणञ्च मञ्जयज्ञैव विदुरञ्च महामतिम् । दुर्योधन महामात्यं
हृष्टरोमाब्रवीद्विदम् ॥ २ ॥ अद्भुत महदायर्थ्यं श्रूयते कुरु-
नन्दन । स्त्रियो बालाय वहाय कजयन्ति गृहे गृहे ॥ ३ ॥ सत-
कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागता । पृथग्वादाय वर्त्तन्ते
चक्षरेषु सभासु च ॥ ४ ॥ उपयान्ति दाशाहं पारुडवार्थं परा-
क्रमी । स नो मान्यय पूज्यय सर्वथा मधुसूदन ॥ ५ ॥ तस्मिन्

हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि स । तस्मिन् धृतिश्च
 वीर्यञ्च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६ ॥ सता मान्यो नरश्चेष्ट स हि
 धर्मं सनातन । पूजितो हि सुखाय स्यादसुख स्यादपूजित ॥७॥
 स चेत्तुष्यति दार्शार्हं उपचारैररिन्दम । कृष्णात् सर्वानभिप्रायान्
 प्राप्स्याम सर्वराजसु ॥ ८ ॥ तस्य पूजार्थमद्यैव सविधतस्व पर-
 न्तप । सभा पथि विधीयन्ता सर्वकामसमन्विता ॥ ९ ॥ यथा
 प्रीतिर्महावाहो त्वयि जायेत तस्य वै । तथा कुरुष्व गान्धारे
 कथ वा भीष्म मन्यसे ॥ १० ॥ यतो भीष्मादय सर्वे धृतराष्ट्रं
 जनाधिपम् । ऊचु परममित्येव पूजयन्तोऽस्य तद्वच ॥ ११ ॥
 तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा । सभावास्तूनि रम्याणि
 प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥ ततो दिशेषु सर्वेषु रमणीयेषु भागशु ।
 आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः । स्त्रियो गन्धानल-
 हारान् सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १३ ॥ गुणवन्त्यन्नपानानि
 भोक्त्यानि विविधानि च । माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा
 ददौ तत ॥ १४ ॥ विशेषतश्च वासाद्यं सभा ग्रामे त्वकस्थले ।
 विदधे कौरवो राजा वज्ररत्ना मनोरमाम ॥ १५ ॥ एतद्विधाय
 वै सर्वं देवार्हमतिमानुपम् । आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्यो
 धनस्तदा ॥ १६ ॥ ता सभा केशव सर्वा रत्नानि विविधानि
 च । असमीक्ष्यैव दार्शार्हं उपायात् कुरुसद्य तत् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि भगवद्दाने
 चतुरशीतोऽध्याय ॥ ८४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । उपप्लव्यादिश्च चत्तरूपायातो जनार्दन ।
 वृन्त्यने निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १ ॥ आङ्गकानामधि
 पति पुरोग सर्वगत्याम् । महामना महावीर्यो महासत्त्वो

जनार्दनः ॥ २ ॥ स्मृतस्य वृष्टिराष्टस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
 त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ॥ ३ ॥ वृष्णाग्रन्थकाः
 सुमनसो तस्य प्रज्ञामुपासते । आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं
 वृहस्पतेः ॥ ४ ॥ तस्मै पूजां प्रवक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
 प्रत्यक्षं तव धर्मं च तां मे कथयतः शृणु ॥ ५ ॥ एकवर्षैः सुहृ-
 त्प्राज्ञैर्वाङ्मूजातैर्हयोत्तमैः । चतुर्युक्ताग्रयांस्तस्मै रौक्मान् दास्यामि
 षोडश ॥ ६ ॥ नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीपादन्तान् प्रहारिणः ।
 अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७ ॥ दासीनामप्रजातानां
 शुभानां रुक्मवर्चसाम् । यतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः
 ॥ ८ ॥ आविकञ्च सुखस्यर्षं पार्वतीयैरुपाहृतम् । तदप्यस्मै प्रदा-
 स्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९ ॥ वाजिनाञ्च सहस्राणि चीन-
 दिशोद्भवानि च । तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशव ॥ १० ॥
 दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः । तमप्यस्मै प्रदा-
 स्यामि तमर्हति हि केशव ॥ ११ ॥ एकेनाभिपतत्यङ्गा योज-
 नानि चतुर्दश । यानमश्वतरौशुक्लां दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२ ॥
 यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते । ततोऽष्टगुणमप्यस्मै
 भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३ ॥ मम पुत्राय पौत्राय सर्वं दुष्यो-
 घनादृते । प्रत्युदास्यन्ति दाशाहं रथैर्मृष्टैः खलङ्कृताः ॥ १४ ॥
 खलङ्कृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः । वारसुर्या महाभागं
 प्रत्युदास्यन्ति केशवम् ॥ १५ ॥ नगरादपि याः काचित् शमि-
 थन्ति जनार्दनम् । द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः
 ॥ १६ ॥ सस्त्रीपुरुषबालञ्च नगरं मधुसूदनम् । उदीक्षता महा-
 त्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७ ॥ महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां
 सर्वतो दिग् । जलावसिक्तो विरजाः पथ्यास्तस्येति चान्वशात्
 ॥ १८ ॥ दुःशासमस्य च गृहं दुष्योघनगृहाडरम् । तदयं क्रियता
 क्षिप्रूर्ध्वं सुसंगृहमलतम् ॥ १९ ॥ एतद्भि कचिराजारै प्रासादै-

रुपशोभितम् । शिवञ्च रमणीयञ्च सर्वर्तुषु महाधनम् ॥ २१ ॥
 सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्धरोधनस्य च । यद्यद्गृहंति वार्षीय-
 स्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
 पञ्चाशोऽध्याय ॥ ८५ ॥

विदुर उवाच । राजान वद्भ्रमतस्यासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ।
 सन्भावितश्च लोकस्य सन्मतस्यासि भारत ॥ १ ॥ तत्त्वमेव गते
 ब्रूया पथिमे वयसि स्थित । शास्त्राहा सुप्रतर्काहा सुस्थिर
 स्यविरगे ह्यसि ॥ २ ॥ लेखाश्रमनीव भा सूर्यो महोर्मिरिव सागरे ।
 धर्मस्त्वय तथा राजन्निति व्यवसिता प्रजा ॥ ३ ॥ सदैव
 भावितो लोको गुणोषैस्तव पार्थिव । गुणाना रक्षणे नित्यं
 प्रयतस्व सवान्धव ॥ ४ ॥ आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बद्ध
 नीनश । राजन् पुत्राय पौत्राय सहृदयैव सुप्रियान् ॥ ५ ॥
 यत्त्वमिच्छसि कृष्णाय राजन्नतियथे वद्भ । एतदन्यच्च दाशार्हं
 पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६ ॥ न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रिय
 कारणात् । एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७ ॥
 मायैषा सत्यमेवैतच्छैतडूरिदक्षिण । जानामि तन्नतं राजन्
 गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८ ॥ पञ्च पञ्चैव लिप्यन्ति ग्रामशान्
 पाण्डवा वृष । न च द्वित्ससि तेभ्यस्ता स्तच्छम न करिष्यसि ॥ ९ ॥
 अर्थेन तु महाबाह्व वार्षीय त्वं जिहीर्षसि । अनेन चाप्युपायेन
 पाण्डवेभ्यो विभेतम्यसि ॥ १० ॥ न च वित्तेन शक्योऽसी नोद्य
 मेन न गर्हया । अन्यो धनध्रयात् कर्तुमेतत्तत्वं द्रवीमि ते ॥ ११ ॥
 वेद कृष्णस्य माहात्म्य वेदास्य दृढभक्तिताम । अत्यान्वयमस्य
 ज्ञानामि मागैस्तुन्य धनश्रयम् ॥ १२ ॥ अन्यत कृष्णादया पर्णा

दन्यत् पादावसेचनात् । अन्यत् कुशलसम्पन्नानैपिष्यति जना-
 र्हेनः ॥ १३ ॥ यत्तस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः । तदस्मै
 क्रियतां राजन् मानार्होऽसौ जनार्हेनः ॥ १४ ॥ आशंसमान
 कल्याणं कुर्वन्नभ्येति केशवः । धेनैव राजन्तर्येन तदेवास्मा उपा-
 कुरु ॥ १५ ॥ यमनिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च । पाण्ड-
 वानाञ्च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६ ॥ पितासि राजन्
 पुत्रास्तेऽवदस्व शिशव परे । वर्त्तस्व पितृवत्तेषु वर्त्तन्ते ते हि
 पुत्रवत् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि त्रिदुरवाक्ये

प्रज्ञप्तीतीऽध्याय ॥ ८६ ॥

दुर्योधन उवाच । यथाह त्रिदुरः कृष्णो सर्वं तत् सत्यमच्युते ।
 अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्यात् प्रति जनार्हेनः ॥ १ ॥ यत्तत्सत्कार-
 संयुक्तं देयं वसु जनार्हेने । अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदा-
 चन ॥ २ ॥ देयः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशव । मंस्य-
 त्यधोक्ष्णो राजन् भयाद्द्वैति भामिति ॥ ३ ॥ अबमानस्य यत्र
 स्यात् क्षत्रियस्य विश्राम्यते । न तत् कर्त्यात् दुष्पः कार्यमिति मे
 निश्चिता मतिः ॥ ४ ॥ स हि पूज्यतमो लोके कृष्णः पृथुल-
 लोचनः । वयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५ ॥ न
 तु तस्मै प्रदेयं स्यात् तथा कार्यगतिः प्रभो । विग्रहः समुपारब्धो
 न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमः कुरुपिता-
 महः । वैचित्तवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सत्कृतो-
 ऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्हेन । नालमेनमवज्ञातुं नाव-
 शेयो हि केशव ॥ ८ ॥ यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां

गतम् । सर्वोपायैर्न तच्छुभं केनचित् कर्तुमन्यथा ॥ ९ ॥ स
यत व्रूयात् महाबाहुस्तत कार्यमविशङ्कया । वासुदेवेन तीर्थेन
क्षिप्रं सशान्त्य पाण्डवै ॥ १० ॥ धर्म्यमर्घ्यञ्च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता
जनाईन । तस्मिन् वाच्या प्रिया वाचो भवता वान्यवै सह ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच । न पर्याजोऽस्ति यद्राजन् श्रियं निष्के
वलामहम् । तै सहेमासुपाञ्चीया यावज्जीवं पितानह ॥ १२ ॥
इदन्तु समहत् कार्यं शृणु मे यत समर्थितम् । परायणं पाण्ड-
वाना नियन्धामि जनाईनम् ॥ १३ ॥ तस्मिन् वद्वे भविष्यन्ति
वृष्याय पृथिवी तथा । पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैथति
॥ १४ ॥ अत्रोपायान् यथा सम्यङ् न बुध्येत जनाईन । न
चापायो भवेत् ऋश्चित्तद्भवान् प्रव्रवीतु मे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णामि
सहितम् । घृतराष्ट्र सन्नामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६ ॥
ततो दुर्योधनमिदं घृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वच । मैवं वोच प्रजापाल
नैष धर्मं सनातन ॥ १७ ॥ दूतश्च हि हृषीकेश सम्बन्धी च
प्रियश्च न । अपाप कौरवेषु स कथं बन्धमर्हति ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । परीतस्तव पुत्रोऽयं घृतराष्ट्र सुमन्दधी ।
वृष्णोत्पन्नश्च नैवायं याच्यमान सहृष्यनै ॥ १९ ॥ इममुत्पथि
वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् । वाक्याणि सहृदा हिला त्वमथ
स्यानुवर्तसे ॥ २० ॥ कृष्णामलिष्टकर्माणमासाद्याय सदुर्मति ।
तव पुत्र सन्नामात्य क्षणेन न भविष्यति ॥ २१ ॥ पापस्यास्य
दृशस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मते । नोत्तहेऽनयंसंयुक्ता योतुं वाच
कथञ्चन ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्चेष्टो वृद्ध परममन्युमान् । उत्थाय
सम्नात प्रातिष्ठद्भीष्म सत्यपराक्रम ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

सप्ताशीतोऽध्याय ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान् सर्व-
माङ्गिकम् । द्राङ्गणैरभ्यनुज्ञात प्रथयौ नगरं प्रति ॥ १ ॥ तं
प्रयान्त महावाङ्मनुज्ञाप्य महाबलम् । पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृक-
स्थलनिवासिनः ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्राः समायान्तं प्रत्युज्जग्मुः
खलङ्कृताः । दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३ ॥ पौराय
वङ्गला राजन् हृषीकेशं दिदृक्षुवः । यानैर्वङ्गविधैरन्ये पद्भिरेव
तथापरे ॥ ४ ॥ स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्हृतो नगरं ययौ ॥ ५ ॥ कृष्णसम्मान-
नार्थञ्च नगरं समलङ्कृतम् । बभूव राजमार्गश्च वङ्गरत्नसमाचितः
॥ ६ ॥ न च कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीत् भरतर्षभ । न स्त्री न
वृद्धो न शिशुवांसु देवदिदृक्षुवा ॥ ७ ॥ राजमार्गे नरास्तस्मिन्
संस्तुवन्त्यवनिं गताः । तस्मिन् काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने
॥ ८ ॥ आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यापि । प्रचलन्तीव
भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९ ॥ यथा च गतिमन्तस्ते वासु-
देवस्य वाजिनः । प्रनष्टगतयोऽभूवन् राजमार्गे नरैर्हृते ॥ १० ॥
स गृहं घृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छतुर्कर्षणः । पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः
प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११ ॥ तिस्र कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो
राजवेश्मनः । वैचित्तवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दम ॥ १२ ॥
अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप । सहैव द्रोणभौष्मा-
भ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ १३ ॥ कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च
वाङ्गिकः । आसन्नेभ्योऽवलन् सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४ ॥
ततो राजानमासाद्य घृतराष्ट्रं यशस्विनम् । स भीष्मं पूजयामास
वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५ ॥ तेषु धर्मानुपूर्वीन्तां प्रमुच्य
मधुसूदनः । यथावयः समीयाय राजभि सह माधवः ॥ १६ ॥
अथ द्रोणं सवाङ्गीकं सपुत्रञ्च यशस्विनम् । कृपञ्च सोमदत्तञ्च
समीयाय जनार्दन ॥ १७ ॥ तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं मरु-

दासनम् । शसनाद्दृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८ ॥ अथ
गां मधुपर्कञ्चाप्युदकञ्च जनार्दनम् । उपजङ्घुर्यधान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥ कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान् परि-
हसनं कुरुन् । आस्ते साम्बन्धिकं कुर्वन् कुरुभिः परिवारितः
॥ २० ॥ सोऽर्चिनो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महावशाः । राजानं
समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ २१ ॥ तैः समेत्य यथान्यायं
कुरुभिः क्रूरसंसदि । विदुरावसथं रम्यसुपातिष्ठत माधवः ॥ २२ ॥
विदुर सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् । अर्चयामास दामार्हं
सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३ ॥ या मे प्रीतिः पुष्करात्त तद्दर्शन-
समुद्भवा । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २४ ॥
कृतातिथ्यन्तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् । कुशलं पाण्डु-
पुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो
दृष्ट्वासत्तमः । धर्मार्थनित्यस्य सती गतरोपस्य धीमतः ॥ २६ ॥
तस्य सः सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् । चतुराचष्ट दामार्हः
सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपूर्वणि विदुरभगवत्-
संवादे अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
पितृश्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिन्दम ॥ १ ॥ सा दृष्ट्वा कृष्ण-
मायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् । कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत् स्मरन्ती
तनयान् पृथक् ॥ २ ॥ तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारि-
णम् । चिरस्य दृष्ट्वा वाप्यर्चं वाप्यमाचारयत् पृथा ॥ ३ ॥ सा-
न्नवीत् कृष्णामासीनं कृतातिथ्यं शुधाम्पतिम् । वाप्यगहदपूर्णेन
मुखिन परिशुष्यता ॥ ४ ॥ ये ते वाक्यात् प्रभृत्यैव गुरुशुश्रूषसे

रता । परस्परस्य सुहृदः सम्मताः समचेतसः ॥ ५ ॥ निहृत्वा
 भ्रमिता राक्ष्याञ्जनार्हा निर्जनं गताः । विनीतक्रोधहर्षाश्च
 ब्राह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्ती-
 मपहाय माम् । अहार्पुंश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७ ॥
 अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः । जगुर्महावने तात
 सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८ ॥ बाला विहीनाः पित्रा ते मया सतत
 लालिताः । अपश्यन्त्य पितरौ कथमूपुर्महावने ॥ ९ ॥ शङ्ख-
 दुन्दमिनिर्घोषैर्दद्वैर्वेषुनि स्वनैः । पाण्डवाः सन्बोध्यन्त वाक्यात्
 प्रभृति केशव ॥ १० ॥ ये स्र वारणशब्देन हयानां क्रोपितेन च ।
 रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त तदा गृहे ॥ ११ ॥ शङ्खभेरीनिना-
 देन वेषुवीणानुनादिना । पुण्याहधोपमित्येण पूज्यमाना दिजा-
 तिभिः ॥ १२ ॥ वस्त्रैरत्नै रलङ्कारैः पूजयन्तो दिजन्मनः । गीर्भि-
 र्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३ ॥ अर्चितैरर्चनाहैश्च
 स्तुवद्भिरमिनन्दिताः । प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राज्ञवाजिनमायिनः
 ॥ १४ ॥ क्रूरञ्च नितदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने न श्लोप-
 यान्ति निद्रान्ते न तदर्हा जनार्दन ॥ १५ ॥ भेरीमृदङ्गनिनदैः
 शङ्खवैष्णवनिस्वनैः । स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६ ॥
 वन्दिमागधस्तैश्च स्तुवद्भिर्वीक्षिता कथम् । महावनेष्वबुध्यन्त
 श्वापदाना रुतेन च ॥ १७ ॥ स्त्रीमान् सत्यवृतिर्हान्तो भूताना-
 सनुकम्पिताः । कामदेष्टौ वृष्टे क्रुत्वा सता वत्मानुवर्तते ॥ १८ ॥
 अश्वरीपस्य मास्वातुर्ययातेर्नङ्गपस्य च । भरतस्य द्वितीयस्य
 शिवेरीशीनरस्य च ॥ १९ ॥ राजर्षीणां पुराणानां धरन्वत्ते
 दुरुदहाम् । शीलवृत्तोपसम्पन्नो धर्मज्ञः सत्यसङ्गर ॥ २० ॥
 राजा सर्व गुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । अजातशत्रुर्धर्मात्मा
 शुद्धजास्वूनदप्रभ ॥ २१ ॥ श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
 प्रियदर्शी दीर्घभुजः कथं कृष्या युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ यः स नागा-

युतप्राणो वातरंहा महाबल । सामर्षं पाण्डवो नित्यं प्रियो
 भ्रातु प्रियङ्कर ॥ २३ ॥ कीचकस्य तु सञ्जातिर्यो हन्ता मधु-
 सूदन । शूरः क्रोधवशानाञ्च हिङ्गिम्बस्य वक्रस्य च ॥ २४ ॥
 पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्चसमो बले । महेश्वरसम क्रोधे भीम-
 प्रहरतांवरः ॥ २५ ॥ क्रोधं बलममर्षञ्च यो निधाय परन्तप ।
 जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति भासने ॥ २६ ॥ तेजो-
 राशिं महात्मानं वरिष्ठममितौजसम् । भीमं प्रदर्शनेनापि भीम-
 सेनं जनार्दन ॥ २७ ॥ तन्ममाघञ्चु वाष्पीय कथमद्य वृकोदर ।
 आस्ते परिघवाङ्ग स मध्यम पाण्डवो बली ॥ २८ ॥ अर्जुने-
 नार्जुनो य स कृष्ण वाङ्गमहस्त्रिणा । दिवाङ्ग स्पन्दते नित्य-
 मतीतेनापि केशव ॥ २९ ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च वाणशतानि
 य । इश्वस्त्रे सृष्टभो राक्ष कार्तवीर्यस्य पाण्डव ॥ ३० ॥ तेजसा-
 दित्यसृष्टभो महर्षिसृष्टभो दमे । क्षमया पृथिवीतुल्यो महैन्द्रसम-
 विक्रम ॥ ३१ ॥ आधिरान्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन । आहृत-
 येन वीर्येण कुरूणा सर्वराजसु ॥ ३२ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वं
 पाण्डवा पर्युपासते । स सर्वरथिना योष्ठः पाण्डव सत्यविक्रम
 ॥ ३३ ॥ य गत्वाभिसुम्ब सङ्घे न जीवन् कथिदाव्रजेत् । यो
 जेता सर्वभूतानामलेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३४ ॥ योऽपात्रय पाण्ड-
 वाना देवानामिव वासव । स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य
 धनश्रय ॥ ३५ ॥ दयावान् सवभूतेषु ह्यीनिपिवो महास्त्रवित् ।
 सृष्टुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३६ ॥ सप्तदेवो महै-
 ष्यास शूर समितिशोभन । भ्रातृणा ऋष्य शूश्रूषुर्धर्मार्थकृषलो
 युवा ॥ ३७ ॥ सदैव सप्तदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन । वृत्तं
 कथाणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मन ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठोपदायिनं वीरं
 सप्तदेव मुधाम्पतिम् । शूश्रूषुं मम वाष्पीय माश्रीपुत्र प्रवक्षु मे
 ॥ ३९ ॥ सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डव । भ्रातृणा-

चैव सर्वेषां प्रिय प्राणी वह्नियर ॥ ४० ॥ चित्रयोधी च नहुन्तो
 महेश्वामो महाबल । कश्चित् स कुशली कृष्ण वत्सो मन सुखै-
 धित ॥ ४१ ॥ सुखोचितमदु खार्द्धं सुकुमारं नन्दारयन् । अपि
 जातु महावाहो पश्येयं नकुलं पुन ॥ ४२ ॥ पद्मसम्पातजे ऋषि
 नकुलेन विनाकृता । न लभामि धृतिं वीर साद्य जीवामि पश्य
 माम् ॥ ४३ ॥ सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन । कुलीना
 रूपसम्पन्ना सर्वे समुद्रिता गुणै ॥ ४४ ॥ पुत्रलोकात् पतिलोकात्
 वृष्णाना सत्यवादिनी । प्रियान् पुत्रान् परित्यज्य पाण्डवाननु-
 रुध्यते ॥ ४५ ॥ महाभिजनसम्पन्ना सर्वकामैः सुपूजिता । ईश्वरी
 सर्वकल्याणी द्रौपदी क्रथमच्युत ॥ ४६ ॥ पतिभिः पद्मभिः शूरै-
 रग्निकल्पैः प्रहारिभिः । उपपन्ना महेश्वामैर्द्रौपदी दु खभागिनी
 ॥ ४७ ॥ चतुर्ह्यमिदं वपं यान्नापश्यमरिन्दम । पुत्राधिभिः
 परियूना द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४८ ॥ न नूनं कर्मभिः पुण्यै-
 रश्रुते पुरुष सुखम् । द्रौपदी चेतया हृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम्
 ॥ ४९ ॥ न प्रियो मम कृष्णार्थो वीभत्सुनं युधिष्ठिर । भीमसेनो
 यमौ चापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ५० ॥ न मे दु खतरं किञ्चित्
 भूतपूर्वं ततोऽधिकम् । स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत् श्वशुराणां
 समीपगाम् ॥ ५१ ॥ आनायितामनार्थिणं क्रोधलोभानुवर्तिना ।
 सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५२ ॥ तत्रैव घृतराष्ट्रश्च
 महाराजश्च वाह्निक । कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विन्ना कुरवस्तथा
 ॥ ५३ ॥ तस्या संसदि सर्वेषां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् । वृत्तेन हि
 भवत्यार्थी न धनेन न विद्यया ॥ ५४ ॥ तस्य कृष्ण महाबुद्धे-
 र्गन्धीरस्य महात्मन । चक्षुः शीलमलङ्कारो लोकान् विष्टभ्य
 तिष्ठति ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा श्रीकार्त्ता च हृष्टा च दृष्टा गोविन्द-
 मागतम् । नानाविधानि दु खानि सर्वाण्ये ताव्यकीर्तयत् ॥ ५६ ॥

पूर्वैराचरित यत्तत कुराजभिररिन्दम । अचक्षूत मृगवध कश्चि-
 दिषा सुखावहम् ॥ ५७ ॥ तन्मा दहति यत कृष्णा समाया कुरु
 सन्निधौ । धार्तराष्ट्रैः परिक्षिप्ता यथा न कुमल तथा ॥ ५८ ॥
 निर्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप । नानाविधाना दुःखा
 नामभिज्ञास्मि जनाह्वेन ॥ ५९ ॥ अज्ञातचर्या बालानामवरोधय
 माधव । न मे क्लेशतम तस्मात् पुत्रैः सह परन्तप ॥ ६० ॥ दुर्यो
 धनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्ह्वयम् । दुःखादपि सुख न स्यात्
 यदि पुण्यफलक्षय ॥ ६१ ॥ न मे विभेद्यो जात्रासीर्धार्तराष्ट्रेषु
 पाण्डवै । तेन सत्येन कृष्णत्वा हतामित्र श्रियावृतम् ॥ ६२ ॥
 अस्माद्भिस्तुक्त सग्रामात् पश्येय पाण्डवै सह । नैव शक्या परा
 जेतु संश्लेषा तथाविधम् ६३ ॥ पितरन्तेव गर्ह्येय नात्मान
 न सुयोधनम् । येनाह कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवापिता ॥ ६४ ॥
 बाला मामार्थ्यं कस्तुभ्य क्रीडन्ती कन्दुहस्तिकाम् । अदान्,
 कुन्तिभोजाय सखा सखि महात्मने ॥ ६५ ॥ साह पित्रा च
 निकृता श्वशुरैश्च परन्तप । अत्यन्तदुःखिता कृष्णा किं जीवितफल
 मम् ॥ ६६ ॥ यन्मा वागव्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिन । पुत्रस्यै
 पृथिवी जेता यथाथास्य दिवः सृष्येत ॥ ६७ ॥ हत्वा कुरुज
 महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जय । भ्रातृभिः सह कीन्तेयस्त्रीन्
 जेधानाहृष्यति ॥ ६८ ॥ नाहन्तामभ्यसूयामि नमो धर्माय
 वैधसे । कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजा ॥ ६९ ॥
 धर्मयेदस्ति वाप्यर्थं तथा वागभ्यभाषत । त्वञ्चापि तत्तथा कृष्ण
 सर्वं सम्पादयिष्यसि ॥ ७० ॥ न मा माधव वैधव्यं नार्थनाशी न
 वैरता । तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभव ॥ ७१ ॥
 याह गाण्डोदधन्वानं सर्वं शस्त्रभृता वरम् । धनञ्जय न पश्यामि
 कां शान्तिर्दृश्यस्य मे ॥ ७२ ॥ इतश्चतुर्ह्वयं वर्षं यन्नापश्य युधि
 ठिरम् । धनञ्जयश्च गोविन्द यमो तच्च वृषोद्दरम् ॥ ७३ ॥

जीवनाय प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । अर्थतस्ते मम
मृतास्तेपाञ्चाहं जनार्दन ॥ ७४ ॥ ब्रूया माधव राजानं धर्मा-
त्मानं युधिष्ठिरम् । भूयांस्ते ह्यीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा क्रथाः
॥ ७५ ॥ पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् । वृत्तेः
कार्पण्यलज्जया अप्रतिष्ठैव च्यायसी ॥ ७६ ॥ अयो धनञ्जयं
ब्रूया नित्योद्यत्तं वृकोदरम् । यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽय-
मागत ॥ ७७ ॥ अस्मिन्नेतागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति ।
लोकसम्भाविता सन्तः सन्तुष्टं करिष्यथ ॥ ७८ ॥ नृपसेन च वो
युक्तांस्थजेयं शश्वतीः समाः । काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि
जीवनम् ॥ ७९ ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ ८० ॥ विक्र-
माधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः । मनो मनुष्यस्य सदा
प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ८१ ॥ गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशास्त्र-
भृताम्बरम् । अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीञ्चर ॥ ८२ ॥
विद्विती हि तवात्यन्तं संक्रुद्धौ तौ यथान्तकौ । भीमार्जनी नयेतां
हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८३ ॥ तयोश्चैतद्वचनं यत् सा
कृष्णा समां गता । दुःशासनश्च कर्षश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८४ ॥
दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् । पश्यतां कुरुमुख्यानां
तस्य द्रक्ष्यति यत् फलम् ॥ ८५ ॥ न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति
वृकोदरः । ऋचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ ८६ ॥
यावदन्तं न नयति शत्रवाच्छत्रुकर्षणम् । न दुःखं राक्षसहरणं
न च द्यूते परालयः ॥ ८७ ॥ प्रव्राजन्तु पुत्राणां न मे तद्दुःख-
कारणम् । यत्तु सा वृहती श्यामा एकवस्त्रा समां गता ॥ ८८ ॥
अशृणोत् पनषा वाच किन्तु दुःखतरं ततः । स्त्रीधर्मिणी वरा-
रोक्षा क्षत्रधर्मरता सदा ॥ ८९ ॥ नाभ्यगच्छत्तदा नायं कृष्णा
नाथवती सती । यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ॥ ९० ॥

रामश्च बलिना श्रेष्ठ प्रद्युम्नश्च महारथ । साहमेवविध दुःखं
सहेय पुरुषोत्तम । भीमे जीवति दुर्द्धर्षे विजये चापलायिनि ॥८१॥

वैशम्पायन उवाच । तत आश्वत्थामास पुत्राधिभिरभि
प्लुताम् । पितृश्वमार शोचन्ती शौरि पार्थसख पृथाम् ॥८२॥

वासुदेव उवाच । का तु सौमन्तिनो लाटक् लोकेश्वस्ति
पितृश्वस । शूरम्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ८३ ॥
महाकुलीना भवती ऋणात ऋग्मिवागता । ईश्वरी सर्वकन्याषी
भवा परमपूजिता ॥ ८४ ॥ वीरसूरीरपत्नी त्वसद्वै समुदिता
गुणो । सुखदुःखे महाप्राज्ञे लाटमी सोढुमर्हति ॥ ८५ ॥
निद्रा तन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ । एतानि पार्था
निर्जित्य नित्य वीरसुखि रता ॥ ८६ ॥ त्यक्तग्रामसुखा पार्था
नित्य वीरसुखप्रिया । न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महा
बला ॥ ८७ ॥ अन्त धीरा निषेवन्ते मर्धं ग्राम्यसुखप्रिया ।
उत्तमाथ परिहृयान भोगाश्चातीव मानुषान् ॥ ८८ ॥ अन्तेषु
रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्त प्राप्तिं सुखामाङ्गदुःख
मन्तरमेतयो ॥ ८९ ॥ अभिवादयन्ति भवती पाण्डवा सह
कृपाया । आत्मानञ्च कुशलिन निवेद्याङ्गरनामयम् ॥ ९० ॥
अरोगान् सर्वसिद्धार्यान् क्षिप्रन्द्रक्ष्यति पाण्डवान् । ईश्वरान्
सर्वलोकस्य हतामित्रान् यियावृतान् ॥ ९१ ॥ एवमाश्रामिता
कुन्ती प्रत्युवाच जनाह्वेनम् । पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्यावुद्विष्व
तम् ॥ ९२ ॥

कुन्द्युवाच । यद्यत्तेषा महाबाहो पथ्य स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्व मन्येथा कुर्या कृपा तथा तथा ॥ ९३ ॥ अवि
स्त्रोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परन्तप । प्रभावशान्ति ते ब्रूया सत्य
स्याभिजमस्य च ॥ ९४ ॥ व्यवस्थायाञ्च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयो
स्तथा । त्रमेव न कुले धर्मस्त्व सत्य त्व तपो महत ॥ ९५ ॥

त्वं भ्राता त्वं महत् ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । यथैवात्य तथै-
वैतत् त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभि-
प्रदक्षिणम् । प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुष्योधनश्चान् प्रति ॥ १०७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकृष्णसंवादे

एकोनवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चाभि-
प्रदक्षिणम् । दुष्योधनश्च शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥
लक्ष्मणा परमया युक्तं पुरन्दरश्चोपमम् । विचित्रैरासनैर्युक्तं
प्रविविध जनार्दनः ॥ २ ॥ तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो हास्यै-
रवारितः । ततोऽभ्रघनसङ्घायं गिरिकूटमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायथाः । तत्र राजसहस्रैश्च
कुरुभियाभिसंवृतम् ॥ ४ ॥ धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीन-
मासने । दुःशासनश्च कर्षाञ्च यज्ञनिज्ञापि सोदलम् ॥ ५ ॥ दुष्यो-
धनसमीपे तानासनस्थान् ददृशं सः । अस्यागच्छति दाशार्हं
धार्तराष्ट्रो महायथा ॥ ६ ॥ उदतिष्ठत सहामात्यं पूजयन्मधु-
सूदनम् । समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशव ॥ ७ ॥ राजभि-
स्तत्र वाष्पीयः समागच्छत् यथावयः । तत्र जाम्बूनदमयं पथ्यङ्गं
सपरिष्कृतम् ॥ ८ ॥ विविधास्तरणास्तीर्षमभ्युपाविशदच्युतः ।
तस्मिन् गां मधुपर्कश्चाप्युदकञ्च जनार्दने ॥ ९ ॥ निवेद्यामास
तदा श्वाश्रान्यञ्च कौरवः । तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्य-
वर्चसम् ॥ १० ॥ उपासाञ्चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभि सह । ततो
दुष्योधनो राजा वाष्पीयं जयता वरम् ॥ ११ ॥ न्यमन्त्रयत्
भोजनेन नाभ्यनन्दञ्च केशवः । ततो दुष्योधन ॥

कुरुसमिद्धि ॥ १२ ॥ मृदुपूर्वं शठीदकं कर्माभाष्य कौरव ।
 कस्मादन्तानि पानानि वासासि शयनानि च ॥ १३ ॥ तदर्थमुप-
 नीतानि नाग्रहीस्व जनार्दन । उभयोश्चादद साक्ष्यमुभयोश्च
 हिते रत ॥ १४ ॥ सम्बन्धी दयितयासि धृतराष्ट्रस्य माधव । तं
 हि गोविन्द धर्मार्थी वेत्य तत्त्वेन सर्वत्र । तत्र कारणमिच्छामि
 श्रोतुञ्चक्रगदाधर ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स एवमुक्तो गोविन्द प्रत्युवाच महा
 मना । उद्यत्केषस्वन काले प्रगृह्य विपुल भुजम् ॥ १६ ॥
 अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसङ्कुलम् । राजीवनेत्रो राजान हेतु-
 महाव्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥ कृतार्था भुञ्जते द्रुता पूजा गृह्णन्ति चैव
 ह । कृतार्थं मा सहामात्य सर्वाक्षिप्यसि भारत ॥ १८ ॥ एवमुक्तं
 प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् । न युक्तं भवतास्मास्तु प्रतिपत्तु-
 मसाम्पत्तम् ॥ १९ ॥ कृतार्थं वाक्रतार्दञ्च त्वा वयं मधुसूदन ।
 यतामहे पूजयितुं दाशार्हं न च शक्नुम ॥ २० ॥ न च तत्कारण
 विज्ञो यस्मिन्तो मधुसूदन । पूजा कृता प्रीयमाणैर्नामिस्था
 पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥ वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रह ।
 स भवान् प्रसमीच्यैतत् नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ एवमुक्तं
 प्रत्युवाच धार्तराष्ट्र जनार्दन । अभिवीच्य सहामात्य दाशार्हं
 प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ नाहं कामान्न सरम्भान्न हे प्रान्तार्थकारणात् ।
 न हेतुवादात्लोभाद्वा धर्मं जज्ञा कथञ्चन ॥ २४ ॥ सम्प्रीति
 भोज्यान्यन्तानि आपङ्गीच्यानि वा पुन । न च सम्प्रीयसे राजन्
 चैवापहता वयम् ॥ २५ ॥ अकस्मात् हेष्टि वै राजन् जन्मप्रभृति
 पाण्डवान् । प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन् सर्वे समुद्रितान् गुणै ॥ २६ ॥
 अकस्माच्चैव पार्याना हेपणं नापपद्यते । धर्मं स्थिता पाण्ड
 वेया कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ यस्तान् हेष्टि स मा
 हेष्टि यस्ताननु स मामनु । ऐकालं मा गत विहि पाण्डवैर्धर्मं

धारिभि ॥ २८ ॥ कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहादिरुत्सति ।
 गुणवन्तश्च यो हेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९ ॥ यः कल्याण-
 गुणान् ज्ञातीन् मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते । सोऽजितात्माजितक्रोधो
 न चिर निष्ठति श्रियम् ॥ ३० ॥ अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदय-
 स्याप्रियानपि । प्रियेण कुरुते वश्याश्चिरं यश्चसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् । चतुरेकस्य भोक्तव्य-
 मिति मे धीयते मति ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनम-
 र्पणम् । निश्चक्राम ततः शुभ्राद्वार्त्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥
 निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः । निवेशाय ययौ वैश्व-
 विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ तमभ्यगच्छद्दोणय कृपो भीष्मोऽथ
 वाह्निक । कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५ ॥ त-
 ज्जचुर्माधवं वीरं कुरवो मधुसूदनम् । निवेद्याम वाष्प्यं स-
 रत्नास्ते गृहान् वयम् ॥ ३६ ॥ तानुवाच महातेजा कौरवान्
 मधुसूदनः । सर्वे भवन्ती गच्छन्तु सर्वा मेऽपचिति कृता ॥ ३७ ॥
 यातेषु क्रुधु चत्ता दाशार्हमपरालितम् । अभ्यर्चयामास तदा
 सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥ तत चत्तान्नपानानि शुचीनि गुण-
 वन्ति च । उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९ ॥ तै-
 स्तपयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदन । वेदविद्भ्यो ददौ कृपाः
 परमद्रविणान्यपि ॥ ४० ॥ ततोऽनुयायिभि सार्धं मरुद्भिरिव
 वासव । विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णादुर्योधन
 संवादे नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

वैशम्पायन उवाच । तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशाया विदुरो-
 ऽग्रवीत् । नेद सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १ ॥ अर्धधर्मा-

तिगो मन्द सरस्वी च जनार्दन । मानसो मानकामय तदानीं
 शासनातिग ॥ २ ॥ धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहइत ।
 अनेय श्रेयसा मन्दो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३ ॥ कामात्मा प्राञ्च-
 मानी च मित्रधुक् सर्वशङ्कित । अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा
 प्रियानृत ॥ ४ ॥ मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वर । कामा
 नुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चय ॥ ५ ॥ एतैश्चान्यैश्च बद्धभिर्दोषै
 रेण समन्वित । लयोच्यमान श्रेयोऽपि सरमान् ग्रहीष्यति ॥ ६ ॥
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्मे द्रोणपुत्रे जयद्रथे । भूयसीं वर्त्तते वृत्ति
 न शमे कुरुते मन ॥ ७ ॥ निश्चित धार्तराष्ट्राणा सकर्माना
 जनार्दन । भीष्मद्रोणमुखान् पार्था न शक्ता प्रतिवीक्षितुम् ॥ ८ ॥
 सेनासमुदय कृत्वा पार्थिव मधुसूदन । कृतायं मन्यते वाल
 आत्मानमविचक्षण ॥ ९ ॥ एक कर्म परान् जेतु समर्थ इति
 निश्चितम् । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे स श्रमं नोपयाच्यति ॥ १० ॥
 सस्विच्च धार्तराष्ट्राणा सर्वेषामिव केशव । शमे प्रयतमानस्य तव
 सौमित्रावकाङ्क्षिण ॥ ११ ॥ न पाण्डवानामस्त्राभि प्रतिद्वेष यद्यो
 चितम् । इति व्यवसितास्तेषु वचन स्यान्निरर्थकम् ॥ १२ ॥ यत्र
 सूक्त दुरुक्तञ्च सम स्यान्मधुसूदन । न तत्र प्रलपेत प्राञ्चो वधिरे
 श्विव गायन ॥ १३ ॥ अविजानत्सु मूढेषु निर्मथ्यादिषु माधव ।
 न त्व वाक्य ब्रुवन् युक्त्याण्डालेषु हिजो यथा ॥ १४ ॥ सोऽय
 बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वच । तस्मिन्निरर्थक वाक्यमुक्त
 सम्पत्स्रते तव ॥ १५ ॥ तेषा समुपविष्टाना सर्वेषा पापचेतसाम् ।
 तव मध्यावतरण मम कृप्या न रोचते ॥ १६ ॥ दुर्बुद्धोनामशिष्टाना
 वद्धना दुष्टचेतसाम् । प्रतीप वचन मध्ये तव कृप्या न रोचते ॥ १७ ॥
 अनुपासितवृहत्वात् त्रियो दर्पाच्च मोहित । वयोदर्पादमर्पाच्च
 अ त श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८ ॥ बल बलवदप्यस्य यदि वध्यसि
 माधव । लथ्यस्य महती शक्ता न करिष्यति ते वच ॥ १९ ॥

नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः । इति व्यवस्थिता सर्वे
 धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ २० ॥ तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्त्तिषु ।
 समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २१ ॥ मध्ये तिष्ठन् हृदय-
 नीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य वलस्य मूढः । दुर्योधनो मन्यते
 द्योतभीतिः कृतस्ता समेयं पृथिवी जितेति ॥ २२ ॥ आशंसते वै
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् । तस्मिन् शमः
 केवलो नोपलभ्यो बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थन् ॥ २३ ॥ पर्यस्तैर्यं
 पृथिवी कालपक्त्वा दुर्योधनार्थं पाण्डवान् योद्दु कामाः । समागताः
 सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानय चित्तिपालैः समेता ॥ २४ ॥ सर्वे
 चैते कृतवैराः पुरस्तात् त्रया राजानो हृतसाराय कृष्ण । तवो-
 द्देगात् संश्रिता धार्तराष्ट्रान् सुसंहताः सह कर्षेण वीराः ॥ २५ ॥
 त्वक्तात्मान सह दुर्योधनेन हृष्टा योद्दु पाण्डवान् सर्वयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशिया यदि त्वं न तन्मतं मम दाशाह्वोर ॥ २६ ॥
 तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् । कथं मध्ये प्रपद्येथा
 शत्रूणां शत्रुकर्षण ॥ २७ ॥ सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि
 दुरुत्सहः । प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८ ॥
 या मे प्रीति पाण्डवेषु भूय सा त्वयि माधव । प्रेम्ता च बद्ध-
 मानाश्च सौहृदाश्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥ या मे प्रीति पुष्कराक्ष
 त्वद्दर्शनसमुद्भवा । सा किमास्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि दिदि-
 नाम् ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णविदुर-
 संवादे एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

श्रीभगवानुवाच । यथा ब्रूयान्नापाशो यथा ब्रूयाद्विच-
 क्षण । यथा वाच्यस्तदिधेन भवता महिध सहत् ॥ १ ॥

धर्मार्थयुक्तं तथ्यञ्च यथा त्वय्युपपद्यते । तथा वचनमुक्तोऽस्मि
 त्वयैतत् पितृमातृवत् ॥ २ ॥ सत्यं प्राप्तञ्च युक्तञ्चाप्येवमेव यथात्वं
 माम् । शृणुष्व्वागमने हेतुं विदुरार्वाहितो भव ॥ ३ ॥ दौरात्म्य
 धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणाञ्च वैरताम् । सर्वमेतद्दह जानन् क्षत्र
 प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥ पर्यस्ता पृथिवीं सर्वां साश्वा सरथ
 कुक्षराम् । यो मोक्षयेत् सृष्ट्युपाशात् प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५ ॥
 धर्मकार्यं यतन् शक्त्या मोक्षेत् प्राप्नोति मानव । प्राप्तो भवति
 तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशय ॥ ६ ॥ मनसा चिन्तयन् पाप
 कर्मणा नाभिरोचयेत् । न प्राप्नोति फलं तस्येत्येव धर्मविदो
 विदुः ॥ ७ ॥ सोऽहं यतिष्ये प्रथमे क्षत्रं कर्तुमभायया । कुरुणा
 सृष्टयानाञ्च सग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८ ॥ सेयमापन्नया घोरा
 कुरुष्वेव समुत्थिता । कर्षद्दुर्योधनकृता सर्वं ह्येते तदन्वया ॥ ९ ॥
 व्यसने ह्यिच्छमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते । अनुनीय यथाशक्ति
 तं नृशंसं विदुर्वुधा ॥ १० ॥ आक्षेपग्रहणात् मित्रमकार्थ्यात्
 सन्निवर्तयन् । अवाच्यं कष्टचिद्धवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११ ॥
 तत् समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् धार्तराष्ट्रं सहा
 मात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२ ॥ हितं हि धार्तराष्ट्राणां
 पाण्डवानान्त्यैव च । पृथिव्या क्षत्रियाणाञ्च यतिष्येऽहमभायया
 ॥ १३ ॥ हितं प्रयतमानं मा शङ्खेद्दुर्योधनो यदि । हृदयस्य
 च मे प्रीतिरावृण्वञ्च भविष्यति ॥ १४ ॥ श्वातीनां हि मिथो
 भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते । सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं
 विदुर्वुधा ॥ १५ ॥ न मा द्रुपुण्ड्रवर्णिना मूढा शस्यदस्तया ।
 शक्तो नावारयत कृपया सरन्वान् कुरुपाण्डवान् ॥ १६ ॥ समयो
 माधयन्त्रयं मङ्गमागतं इत्युक्तं तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृशंस
 वाच्यताम् ॥ १७ ॥ मम धर्मार्थशक्तं हि दत्त्वा वाक्यमनामयम् ।
 न चेत्पदास्यते दासो दिष्टस्य वदमेष्यति ॥ १८ ॥ अन्नापयन्

पाण्डवायं यथावच्छ्रमं कुरुणां यदि वाचरेयम् । पुण्यञ्च मे
 स्याच्चरितं महात्मन् मुचेरंय कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९ ॥ अपि
 वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मरामामर्थवतीमहिंस्त्राम् । अवेक्षेरन्
 धार्तराष्ट्रा यमार्थं माञ्च प्राप्तं करवः पूजयेयुः ॥ २० ॥ न चापि
 नम पर्याप्ताः सहिता कुरुपार्थिवाः । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्यातुं
 सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा वचनं वृषीनामृपभस्तदा ।
 श्रवणे सुखसंस्पर्शं शिश्ये यदुसुस्वावहः ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णविदुर-
 संवादे दिनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा कथयतीरेवं तयोर्वुद्धिमतीस्तदा ।
 शिवा नक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीपाय शर्वरी ॥ १ ॥ धर्मार्थकाम-
 युक्ताय विचित्रार्थपदाक्षराः । शृणुतो विविधा वाचो विदुरस्य
 महात्मनः ॥ २ ॥ कथाभिरनुरूपाभि कृष्णस्यामिततेजसः ।
 अकामस्यैव कृष्णस्य सा व्यतीपाय शर्वरी ॥ ३ ॥ ततस्तु स्वर-
 सम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्य-
 बोधयन् ॥ ४ ॥ तत उत्थाय दार्पाहं ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
 सर्वमावश्यकञ्चक्रे प्रातः कार्यं जनार्दन ॥ ५ ॥ कृतोदकानुजल्पं
 स ज्ञतान्नि समलङ्कृतः । ततश्चादित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः
 ॥ ६ ॥ अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनित्थापि सौबलः । सन्ध्यां
 तिष्ठन्तमध्येत्य दार्पाहंमपरानितम् ॥ ७ ॥ आचक्षेतान्तु कृष्णस्य
 वृतराष्ट्रं समागतम् । कुरुक्षेत्रं भीमप्रमुखान् राक्ष संवाय
 पार्थिवान् ॥ ८ ॥ स्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामरा ।
 तावभ्यनन्दहोविन्दः शान्ता परमवल्गुना ॥ ९ ॥ ततो विमल

आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः । ददौ हिरण्यं वासांसि गा-
 थाश्चांशु परन्तपः ॥ १० ॥ विसृज्य वङ्गरत्नानि दाशार्हमपरा-
 जितम् । तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥ ततो
 रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । ह्योत्तमयुजा शीघ्र-
 मुपातिष्ठत दातकः ॥ १२ ॥ तमुपास्थितमाश्रय रथं दिव्यं
 महामनाः । महाभ्रवननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ अग्निं
 प्रदक्षिण कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः । कोस्तुभं मणिमामुच्य
 त्रिया परमया ज्वलन् ॥ १४ ॥ कुरुभिः सवृतः कृष्णो वृष्णिभि-
 याम्भिरक्षितः । आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दन ॥ १५ ॥
 अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् । सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं
 सर्ववृद्धिमतां वरम् ॥ १६ ॥ ततो दुर्योधनः कृष्णं अकुनिशपि
 सौवलः । द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परन्तपम् ॥ १७ ॥ सात्यकि-
 कृतवर्मा च वृष्णीनाञ्चापरे रथाः । पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं गजे-
 रञ्जैरथैरपि ॥ १८ ॥ तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवालिभिः ।
 गच्छतां घोषिणश्चिता रथा राजन् विरेजिरे ॥ १९ ॥ संमृष्ट-
 संसिक्तरज प्रतिपेदे महापथम् । राजर्षिचरितं काले कृष्णे
 धीमान् त्रिया ज्वलन् ॥ २० ॥ ततः प्रयाति दाशार्हं प्रावायन्तैक-
 पुष्कलाः । शङ्काश्च दधिरे तत्र वायान्यन्यानि यानि च ॥ २१ ॥
 प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः । परिवार्य रथं शौरि-
 रगच्छन्त परन्तपाः ॥ २२ ॥ ततोऽन्ये वङ्गराजस्य विचित्रा-
 ङ्गुतवाससः । असिप्रासायुधधरा- कृष्णास्यासन् पुर-सराः ॥ २३ ॥
 गजाः पञ्चशतास्तथ रथाश्चासन् सहस्रशः । प्रयान्तमन्वशुर्वीरं
 दाशार्हमपराजितम् ॥ २४ ॥ पुरं कुरूणा संवृत्तं द्रष्टुकामं जना-
 र्दनम् । सवालहृहं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिन्दम ॥ २५ ॥ वेदिका-
 माश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः । प्रवलन्तीय भारेण योषिडि-
 भवनान्मुन ॥ २६ ॥ स पूज्यमान कुरुभिः संमृणुन् मधुरा

कथाः । यथाहं प्रतिसत्कर्वन् प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २७ ॥ ततः
 सभां समासाद्य केषवस्यानुयायिनः । सशङ्खैर्वर्णुनिर्घोषैर्दिशः
 सर्वा व्यनादयन् ॥ २८ ॥ ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममित-
 तेजसाम् । सम्प्राकम्पत हर्षिण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २९ ॥
 ततोऽभ्यासगते कृशो समहृष्यन्नराधिपाः । श्रुत्वा तं रयनिर्घोषं
 पर्जन्यनिनदीपमम् ॥ ३० ॥ आसाद्य तु सभाद्वारमृपभः सर्व-
 सालताम् । अवतीर्थ रथाच्छौरिः कैलाशशिखरोपमात् ॥ ३१ ॥
 नवसेधप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा । महेन्द्रसदनप्रस्थां प्रवि-
 वेष्ट सभां ततः ॥ ३२ ॥ पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिञ्च महा-
 यथाः । ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरून् प्राच्छादयन् यिया ॥ ३३ ॥
 अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ । वृष्णयः कृतवर्मा चा-
 प्यासन् कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्म-
 द्रोणादयस्ततः । आसनेभ्योऽवलन् सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३५ ॥
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रञ्चाचक्षुर्नरेश्वरः । सहैव द्रोणभीष्मा-
 भ्यामुदतिष्ठन्नहायथाः ॥ ३६ ॥ उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे
 जनेश्वरे । तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३७ ॥
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । कृष्णार्थं कल्पितं तत्र
 धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३८ ॥ स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ
 च माधव । अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान् यथावयः ॥ ३९ ॥
 तत्र केषवमानर्क्षुः सम्यगभ्यागतं सभाम् । राजानः पार्थिवाः
 सर्वे कुरवथ जनार्दनम् ॥ ४० ॥ तत्र तिष्ठन् स दाशार्हो राज-
 मध्ये परन्तप । अपश्यदन्तरीक्षस्थान् ऋषीन् परपुरञ्जय ॥ ४१ ॥
 ततस्तानमिसम्प्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् । अभ्यभाषत दाशार्हो
 भीष्मं शान्तनव शनैः ॥ ४२ ॥ पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृपयोऽभ्या-
 गता नृप । निमन्त्रयतामासनैश्च सत्कारेण च श्रूयसा ॥ ४३ ॥
 नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् । पूजां प्रयुज्यतामाशु

मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४४ ॥ ऋषीच्छान्तनवो दृष्ट्वा सभा-
 द्वारमुपस्थितान् । त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४५ ॥
 आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च । मणिकान्चनचित्राणि
 समाजङ्गुस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्थेषु
 भारत । निपसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४७ ॥
 दृष्ट्वासनं सात्यक्ये ददावासनमुत्तमम् । विविंशतिर्ददौ पीठं
 काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४८ ॥ अविदूरन्तु कृष्णस्य कर्णदुर्योधना-
 वुभौ । एकासने महात्मानौ निषेदतुरमर्षणौ ॥ ४९ ॥ गान्धार-
 राज्ञः भकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः । निपसादासने राजा सह-
 पुत्रो विशाम्पते ॥ ५० ॥ विदुरो मणिपीठे तु शुक्लसद्वर्गाजिनो-
 त्तरे । संसृशन्नासनं गौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५१ ॥ विरस्य
 दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते । अमृतस्येव नादृष्यन् प्रेक्ष-
 माणा जनार्दनम् ॥ ५२ ॥ अतसीपुष्यसङ्घाद्य पीतवासा जना-
 र्दन । व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणि ॥ ५३ ॥ तत-
 स्तूष्णीं सर्वमासीत् गोविन्दगतमानसम् । न तत्र कश्चित् किञ्चिद्वा
 व्याजहार पुमान् क्वचित् ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि भगवदुपवेशे

त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेष्वामीनेषु सर्वेषु तूष्णीभूतेषु राजसु ।
 वाक्यमभ्यादृष्टे कृष्ण सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्त्रन ॥ १ ॥ जीमूत इव
 धर्मान्ते सर्वो संश्रावयन् सभाम् । धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत
 माधव ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच । कुरुणां वाण्डवानाञ्च यमः स्यादिति
 भारत । अप्रणाथेन पीराणामेतद्याचितुमागत ॥ ३ ॥ राज-

न्नान्यत् प्रवक्तव्यं तव नै येयमं वचः । विदितं ह्येव ते सर्वं वेदि-
 तव्यमरिन्दम ॥ ४ ॥ इदं ह्यथ कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं सर्वैः समुदितैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कृपानुकम्पा कारुण्य-
 मानृत्यंस्वङ्ग भारत । तथाल्लवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६ ॥
 तस्मिन्नावविधे राजन् कुले महति तिष्ठति । तन्निमित्तं विशेपिण
 नैह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ७ ॥ त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरुणां
 कुरुसत्तम । मिथ्याप्रचरतां तात वाञ्छेवभ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥ ते
 पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः । धर्मार्थौ पृष्ठतः ब्रह्मा
 प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९ ॥ अग्निष्ठा गतमर्थ्यांदा लोभेन हृतचेतसः ।
 स्वेषु बन्धुषु मुखिण्यु तद्देत्य पुरुपर्षभ ॥ १० ॥ सेयमापन्नहाधोरा
 कुरुष्वेव समुत्थिता । उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति
 ॥ ११ ॥ शक्या चेयं शमयितुं तच्चेदिच्छसि भारत । न दुष्करो
 ह्यत्र शमो भती मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ त्वयधीनः शमो राजन्
 मयि चैव विशाम्पते । पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यह
 परान् ॥ १३ ॥ आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयै ।
 हितस्त्रलवदृषेपां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४ ॥ तव चैव हितं
 राजन् पाण्डवानामथो हितम् । शमैः प्रयतमानस्य तव शासन-
 काङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशाम्पते ।
 सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनैश्चर ॥ १६ ॥ धर्मार्थयोस्तिष्ठ
 राजन् पाण्डवेरभिरक्षितः । न हि शक्यास्तथाभूता यत्रादपि
 नराधिप ॥ १७ ॥ न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
 इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८ ॥ यत्र भीष्मस्य
 द्रोणस्य कृप कर्णो विविंशतिः । अश्रुत्यामा विकर्षाञ्च सोमदत्तो-
 ऽथ वाह्निकः ॥ १९ ॥ सैन्धवस्य कलिङ्गस्य काम्बोजस्य सुदक्षिणः ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २० ॥ सात्यकिय
 महातेजा युयुत्सुस्य महारथ । को नु तान् विपरीतान्ना

भरतर्षभ ॥ २१ ॥ लोकस्येश्वरतां भूय शत्रुभियाप्यष्टयताम् ।
 प्राप्स्यसि त्वमग्नितप्त संहितः कुरुपाण्डवै ॥ २२ ॥ तस्य ते
 पृथिवीपालास्त्वत्सना पृथिवीपते । त्रेयासयैव राजान सन्धा-
 स्यन्ते परन्तप ॥ २३ ॥ स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
 सुदृद्धिं सर्वतो गुप्तं सुखं शक्यसि जीवितुम् ॥ २४ ॥ एतानेव
 पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा । अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ २५ ॥ एतैर्हि संहितैः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान् विजेष्यसे शत्रून्नेष स्वार्थस्तुवार्थिनः ॥ २६ ॥ तैरेवीपा-
 ल्जिता भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप । यदि सम्पत्स्यते पुत्रैः महा-
 मानैर्नराधिप ॥ २७ ॥ संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्
 क्षय । क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८ ॥ पाण्डवै-
 र्निर्हृतैः मङ्गैः पुत्रैर्वापि महाबलैः । यद्विन्देथा सुखं राज-
 स्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धामि-
 काङ्क्षिण । पाण्डवास्तावकायैव तावच्च महतो भयात् ॥ ३० ॥
 न पश्चेम कुञ्जन् सर्वान् पाण्डवाद्यैव संयुगे । क्षीणानुभयतः
 शूरान् रथिनो रथिभिर्हृतान् ॥ ३१ ॥ समवेता पृथिव्यां हि
 राजानो राजसत्तम । अनर्षवशनापन्ना नामयैयुरिमा प्रजाः
 ॥ ३२ ॥ वाहि राजन्निम लोकं न नश्येयुरिमा प्रजाः । त्वयि
 प्रकृतिमापन्ने शेषः स्यात् कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥ शुक्ला वदान्या
 क्षीमन्त आर्या पुण्याभिजानयः । अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्
 पाहि महतो भयात् ॥ ३४ ॥ शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य
 परस्परम् । सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथाप्यहम् ॥ ३५ ॥
 सुवाससं स्रविणश्च सन्कृता भरतर्षभ । समर्षेण निराहृत्य
 वैराग्निं च परन्तप ॥ ३६ ॥ हार्हि यत्र पाण्डवेवासीत् प्राप्तेऽग्नि-
 न्नापुत्र क्षये । तदेव ते भवत्वशं सम्यक्ख भरतर्षभ ॥ ३७ ॥
 दासा दिक्षीता विप्रा ते त्वयैव परिवर्द्धिता । तान् पालय यद्य

न्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु
 विशेपतः । मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९ ॥
 आङ्गस्त्वां पाण्डवा राजन्मभिवाद्य प्रसाद्य च । भवत घासना-
 द्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४० ॥ दादधिमानि वर्षाणि वने निर्व्यु-
 पितानि न । त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१ ॥
 स्थाता न समये तस्मिन् पितेति कृतनिययाः । नाहाम्भ्यं समयं
 तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२ ॥ तस्मिन्ः समये तिष्ठ
 स्थितानां भरतर्षभ । नित्यं संक्षेपिता राजन् स्वगान्ध्यां लभे-
 महि ॥ ४३ ॥ त्वं धर्ममयं सञ्जानन् सम्यङ् स्थातुमर्हसि । गुरुत्वं
 भवति प्रेष्य बहून् क्षेमान् तितिच्छहे ॥ ४४ ॥ स भवान् मातृ-
 पितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् । गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य
 भारत ॥ ४५ ॥ वर्त्तमहे त्वयि च तां त्वञ्च दर्शस्व नस्तथा । पित्रा
 स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ॥ ४६ ॥ संस्थापय पथि-
 ष्वस्मांस्तिष्ठ धर्मं स्ववर्त्मनि । आङ्गयेर्मां परिपदं पुत्रास्ते भरत-
 र्षभ ॥ ४७ ॥ धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसात्गतम् । यत्र
 धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यवानृतेन च ॥ ४८ ॥ हन्यते प्रक्षमाणां
 हतास्तत्र सभासदः । विद्वी धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते
 ॥ ४९ ॥ न चास्य मत्स्यं कुन्तन्ति विहास्तत्र सभासदः । धर्मं
 एतानाकृजति यथा नयनुकूलजान् ॥ ५० ॥ ये धर्ममनुपश्यन्त-
 स्तूष्णीं ध्यायन्त आसते । ते सत्यमाङ्गधर्म्यञ्च न्यायञ्च भरतर्षभ
 ॥ ५१ ॥ मय्य किमन्यदुक्तं ते दानादन्यज्जनेश्वर । ब्रुवन्तु
 वा महीपालाः सभानां धे सभासते ॥ ५२ ॥ धर्मार्थौ सम्प्रधा-
 र्थैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् । प्रसुद्धेमान्मृत्युपाशात् क्षत्रियान्
 पुरुषर्षभ ॥ ५३ ॥ प्रशाम्य भरतयेष्ट मा मन्युवचनन्वगा । पितृप्र-
 न्तेभ्य प्रदावांमं पाण्डवेभ्यो यद्योचितम् ॥ ५४ ॥ ततः सपुत्रः
 सिद्धार्थो भुङ्क्षु भोगान् परन्तप । अजातशत्रुं जानीषी स्त्रियं

धर्मं सतां सदा ॥ ५५ ॥ सपुत्रे त्वयि वृत्तिञ्च वर्त्तते यां नराधिप ।
 दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रित पुनः ॥ ५६ ॥ इन्द्रप्रस्थं त्वयै-
 वासौ सपुत्रेण विवासितः । स तत्र निवसन् सर्वान् वयमानीय
 पार्थिवान् ॥ ५७ ॥ त्वन्नखानकरोद्राजन् च त्वामत्यवर्त्तत ।
 तस्यैवं वर्त्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥ राश्ट्राणि धन-
 धान्यञ्च प्रयुक्तः परमोपधिः । स तामवस्थां सम्प्राप्य कृष्णां पेष्य
 सभां गतान् ॥ ५९ ॥ क्षत्रधर्मादभेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ।
 अहन्तु तव तेषाञ्च श्रेय इच्छामि भारत ॥ ६० ॥ धर्मादर्थात्
 सुखाच्चैव मा राजन्वीनयः प्रजा । अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थज्ञा-
 नर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥ लोभेतिप्रसृतान् पुत्रान्निगृह्णीष्व विद्या-
 म्यते । स्थिता शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्गुमरिन्दमाः । यत्ते
 पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परन्तप ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः सम-
 पूजयन् । न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राज्जामदग्रतः ॥ ६३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
 चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्त्रभिहिते वाक्ये केषवेन महा-
 त्मना । स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १ ॥
 कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् । इति सर्वे मनोमिली
 चिन्तयन्ति न्न पार्थिवाः ॥ २ ॥ तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णीभूतेषु
 राजसु । जामदग्न इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ ३ ॥ इमां
 मे सौपमां वाचं शृणु सत्यमशङ्कितः । तां श्रुत्वा श्रेय आधत्स
 यदि साध्यति मन्यसे ॥ ४ ॥ राजादग्भो ह्रवो नाम सार्वभौम-
 पुराभवत् । अत्रिस्तां वभुजे सती पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥

स म्म नित्यं निशापाये प्र तरुत्याय वीर्यवान् । ब्राह्मणान् क्षत्रि
याथैव पृच्छन्नास्ते महारथ ॥ ६ ॥ अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा
महिधो वा भवेत् युधि । शूद्रो वैश्व क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि
भस्त्रभृत् ॥ ७ ॥ इति ब्रुवन्तन्वचरत् स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कश्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८ ॥ तच्च वैद्या अकृ-
पणा ब्राह्मणा सर्वतोऽभयाः । प्रत्यपिधन्त राजानं श्लाघमानं
पुनः पुन ॥ ९ ॥ निपिध्यमानोऽप्यसकृत् पृच्छत्येवं स वै द्विजान् ।
शक्तिमानं श्रिया मत्तं तन्मूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥ तपस्विनो
महात्मानो वेदव्रतसमन्विता । उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता
द्विजातय ॥ ११ ॥ अनेकजयिनो सङ्घेऽथौ वै पुरुषसत्तमौ ।
तयोस्त्वं न समो राजन् भवितासि कदाचन ॥ १२ ॥ एवमुक्तः
स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान् द्विजान् । क्व तौ वीरौ क्षत्रजन्मानौ
किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । नरो नारायणस्यैव तापसाविति न श्रुतम् ।
आयातौ मानुषि लोके ताभ्या युद्धस्य पार्थिव ॥ १४ ॥ यूयेते
तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ । तपो घोरमनिर्द्वेष्यं तप्येते
गन्धमादने ॥ १५ ॥ स राजा महती सेना योजयित्वा पङ्क-
ङ्गिनीम् । असृष्यमाणः सम्प्रायात यत्र तावपराजितौ ॥ १६ ॥
स गत्वा विपमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् । सृगयाणोऽन्धगच्छत्
तौ तापसौ वनमाश्रितौ ॥ १७ ॥ तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्या कृशौ
धमनिसन्ततौ । शीतवातातपैर्यैव कर्पितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८ ॥
अभिगम्योपसृष्ट्वा पथ्यपृच्छदनामयम् । तमश्चिला फलैर्मूलैरासने-
नोदकेन च ॥ १९ ॥ न्यमन्त्रयेता राजानं किङ्कार्थं क्रियतामिति ।
ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वनीक्षयत् ॥ २० ॥ बाह्वभ्या मे जिता
भूमिर्निहता सर्गमत्रव । भवद्भ्या युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि
पर्वतम् । आतिथ्य दीयतामेतन् काङ्क्षित मे चिरं प्रति ॥ २० ॥

नरनारायणावूचतु । अपेनक्रोधलोभोऽयमायमो राज
सत्तम । न ह्यस्मिन्नायमे युद्ध कृत अस्त्र कृतोऽनृजु । अन्यत्र
युद्धमाकाङ्क्षु बहव क्षत्रिया क्षितौ । २२ ॥

राम उवाच । उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुन पुन चाम्यमाण सान्त्वमानश्च भारत ॥ २३ ॥ दम्भोद्भवो
युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ । ततो नरस्त्रिषीकाणा मुष्टि-
मादाय भारत ॥ २४ ॥ अन्नवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ।
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् । अह हि ते विने-
ष्यामि युद्धयज्ञमित परम् ॥ २५ ॥

दम्भोद्भव उवाच । यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योक्तेषु युद्धार्थी ह्यहमागत ॥ २६ ॥

राम उवाच । इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वत समवाक्रिरत ।
दम्भोद्भवस्तापसन्त निघासु सहस्रैःनिक ॥ २७ ॥ तस्य तानस्यतो
घोरानिघन् परतनुच्छिद । कर्दुर्योक्त्य स मुनिरिषीकाभि
समार्पयत ॥ २८ ॥ ततोऽस्मै प्राञ्जत् घोरमैषोकमपराजित ।
अस्त्रमप्रतिसन्धेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ तेषामक्षीणि
कर्णाय नासिकाश्चैव मायया । निमित्तवेधौ स मुनिरिषीकाभि
समार्पयत ॥ ३० ॥ स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभि समाहितम् ।
पादयोर्न्यपतत राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तम
ब्रवीन्नरो राजच्छरण्य शरण्यैःप्रिणाम । ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा
मा च स्तैव पुन कृथा ॥ ३२ ॥ नैतादृक् पुरुषो राजन् क्षत्र-
धर्ममनुष्मरन् । मनसा नृपमार्दूल भवेत् परपुरस्त्रय ॥ ३३ ॥
मा च दर्पसमाविष्ट क्षीप्सी काशित् कथञ्चन । अल्पीयास विषिष्ट
वा तत्ते राजन् समाहितम् ॥ ३४ ॥ कृतप्रश्नो वीतलोभी निरह
हार अस्त्रवान् । दान्त चान्तो गदु सौम्य प्रजा पालय
पाथिव ॥ ३५ ॥ मा ग्य भूय क्षिपे नश्चिदपिद्विषा बलाबलम् ।

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूय समाचरे ॥ ३६ ॥ कुशलं
 ब्राह्मणान् पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् । ततो राजा तयो पादा-
 वभिवाद्य महात्मनो ॥ ३७ ॥ प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मद्वैवाचर-
 द्भृशम् । सुमहच्चापि तत कर्म यन्त्ररेण कृतं पुरा ॥ ३८ ॥ ततो
 शुणौ सुवह्निभि श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् । तस्माद्यावद्धनु श्रेष्ठे
 गाण्डीवेऽस्त्रं युज्यते ॥ ३९ ॥ तावत् त्वं मानसुतसृज्य गच्छ
 राजन् धनञ्जयम् । काकुद्दीकं शुकं नाक्रमन्त्रिसन्तर्जनं तथा
 ॥ ४० ॥ सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदक्रमष्टमम् । एतैर्विहाः
 सर्व एव मरणं यान्ति मानवा ॥ ४१ ॥ कामक्रोधी लोभमोहौ
 मटमानौ तथैव च । मात्सर्याहङ्कृती चैव क्रमादितदुदाहृताः
 ॥ ४२ ॥ उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसञ्चा विचेतसः । स्वपन्ति च
 भ्रवन्त च ऊर्हयन्ति च मानवा ॥ ४३ ॥ सूत्रयन्ते च सततं नटन्ति
 च हसन्ति च । निर्माता सर्वलोकानामीश्वर सर्वकर्मवित् ॥ ४४ ॥
 अस्य नारायणो यन्धु, रर्जुनो दु सङ्घो युधि । कस्तमुत्सहते जेतुं
 त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ४५ ॥ वीर कपिध्वज जिह्यु यस्य नास्ति
 समो युधि । असङ्ख्येया गुणा पार्थि तद्विग्रिष्टो जनार्दन ॥ ४६ ॥
 त्वमैव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । नरनारायणो यौ
 तौ तावेदार्युनकेश्वौ ॥ ४७ ॥ विजानीहि महाराज प्रवरौ
 पुत्रयोत्तमौ । यद्येतद्देवं जानासि न च मामभिषङ्गसे ॥ ४८ ॥
 आर्या मति समास्थाय शान्त्यं भारत पाण्डवै । अथ चेन्मन्त्रसे
 यद्यो न मे भेदो भवेदिति ॥ ४९ ॥ प्रशान्त्यं भरतश्रेष्ठ मा च
 युद्धे मन कृथा । भवताञ्च कुरुश्रेष्ठ कुलं वज्रमत सुवि । तत्तथै-
 वास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिन्तय । ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि जामदग्न्यप्रवाक्ये

पञ्चनवतीऽध्याय ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । जामदग्नयव च युत्वा कण्ठोऽपि भग-
वानृषि । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥

कण्ठ उवाच । अक्षयथाव्ययस्यैव ब्रह्मा लोकपितामह ।
तस्यैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २ ॥ आदित्यार्नां हि
सर्वेषां विष्णुरेक सनातन । अजयथाव्ययस्यैव शब्दत प्रभु
रीश्वर ॥ ३ ॥ निमित्तमरणाद्यान्ये चन्द्रसूर्यमहीजलम् । वायु-
रग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥ ते च क्षयान्ते
जगती हिला लोकत्रयं सदा । क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च
पुनः पुनः ॥ ५ ॥ सुहृत्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिण ।
तैर्योग्योन्याश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा ॥ ६ ॥ भूयिष्ठेन च
राजानं त्रियं भुक्त्वायुष क्षये । तरुणा प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सकृत्-
दुष्कृते ॥ ७ ॥ स भवान् धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिच्छति । पाण्डवा
कुरवस्यैव पालयन्तु वसुधराम् ॥ ८ ॥ बलवानहमित्येवं न मन्तव्यं
सुर्योधन । बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ न
बलं बलिना मध्ये बलं भवति कौरव । बलवन्तो हि ते सर्वे
पाण्डवा देवविक्रमा ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनम् । मातलिर्दातुकामस्य कन्या मृगयतो वरुम् ॥ ११ ॥ मत-
स्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथि । तस्यैकेव कुले कन्या
रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२ ॥ गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा
देवस्त्रपिणी । त्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्या सातिरिचति
॥ १३ ॥ तस्या प्रदानसमयं मातलि सह भार्यया । ज्ञात्वा
विमग्धी राजस्तत्पर परिचिन्तयन् ॥ १४ ॥ धिक् खलु लपु-
शीलानामुच्छ्रिताना यश्चस्त्रिनाम् । नराणां मृदुसत्त्वानां क्लृ-
कन्याप्ररोहणम् ॥ १५ ॥ मातु कुलं पित्रकुलं यत्र चैव प्रदो-
यत् । कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका यताम् ॥ १६ ॥ देव-

मानुषलोकौ हो मानुषिणैव चक्षुषा । अवगाञ्छैव विचितो न च
मे रोचते वरः ॥ १७ ॥

कण्ठ उवाच । न देवान्नैव दितिजान् न गन्धर्वान् न मानुषान् ।
अरोचयद्वरकृते तथैव बह्वलान्पीन् ॥ १८ ॥ भार्गव्या नृस
संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया । मातलिर्नागलोकाय चकार
गमने मतिम् ॥ १९ ॥ न मे देवमनुष्येषु शुण्णकेश्या समो वरः ।
रूपती दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २० ॥ इत्यामन्त्र्य
सुधर्मा स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । कन्यां शिरस्युपाधाय प्रवि-
शेय महीतलम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने
पञ्चवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

कण्ठ उवाच । मानलिस्तु ब्रजन्मार्गं नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्गच्छया ॥ १ ॥ नारदोऽथा-
द्ब्रवीद्दिनं क्व भवान् गन्तुमुद्यतः ॥ खेन वा सूत कार्य्येण शासनाद्वा
अतङ्गतो ॥ २ ॥ मातलिनारदेनैवं सम्पृष्टं प्रथि गच्छता ।
यथावत् सर्वमाचष्ट स्वकार्य्यं वरुण प्रति ॥ ३ ॥ तमुवाचाथ स
सुनिर्गच्छाव सद्दिताविति । सलिलेषदिदृक्षार्थं महामधुद्यतो दिवः
॥ ४ ॥ अहन्ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन् वसुधातलम् । इद्धा तत्र
वरः कञ्चिद्भ्रूचविधाव मातले ॥ ५ ॥ अवगाञ्छ ततो भूमिसुभौ
मातलिनारदौ । दृष्ट्वाते महात्मानौ लोकपालमपाम्पतिम् ॥ ६ ॥
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां स प्राप नारदः । महेन्द्रसदृशीञ्चैव
मातलिं प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ तासुभौ प्रीतमनसौ कार्य्यवन्तौ निवेद्य
ह । वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतु ॥ ८ ॥ नारदः

सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् । जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः
सर्वमधिपत ॥ ८ ॥

नारद उवाच । दृष्टस्ते वरुणः सूत पुत्रपौत्रसमावृत ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिवत् ॥ १० ॥ एष पुत्रो महा-
प्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः । एष वै श्रीलवृत्तेन श्रीचिन च विधि-
ष्यति ॥ ११ ॥ एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षण । रूप-
वान् दर्शनीयश्च सोमपुत्रा वृत पतिः ॥ १२ ॥ ज्योत्स्नाकालीति
यामाङ्गर्हितीयां रूपत त्रियम् । अदित्यायैव य पुत्रो ज्येष्ठः
ज्येष्ठः कृतः सृतः ॥ १३ ॥ भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत् सर्व-
काञ्चनम् । यत् प्राप्य सुरनां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखि ॥ १४ ॥
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स मातले । दीप्यमानानि दृश्यन्ते
सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५ ॥ अचयानि किलैतानि विवर्तन्ते स मातले ।
अनुभावप्रशुक्तानि सुरैरवजितानि च ॥ १६ ॥ अत्र राक्षसात्पथ
दैत्यजात्पथ मातले । दिव्यप्रहरणायासन् सर्वदैवतनिर्जिता-
॥ १७ ॥ अग्निरेष महार्चिष्मान् जागर्त्त वारुणो ऊदे । वैश्राव-
ण्यक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८ ॥ एष गाण्डीमयथापो
लोकसंहारसंवृत । रक्षते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः
॥ १९ ॥ एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्वारयते बलम् । सहस्रशत-
सङ्घेन प्राणेन सततं ध्रुवः ॥ २० ॥ अशास्यानपि शास्त्रेषु
रक्षोबन्धुषु राजसु । सृष्टः प्रथमतश्छन्दो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना
॥ २१ ॥ एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणा महच्छ्रेण भाषितम् । पुत्राः
सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२ ॥ एतत् सलिलराजस्य
कृत्रं कृत्रगृहे स्थितम् । सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्धति
॥ २३ ॥ एतच्छ्रवात् परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् । तमसा
मृत्तिर्निर्गं भाति येन नाच्छति दग्धं नम् ॥ २४ ॥ बह्व्यङ्गः,

रूपानि द्रष्टव्यानीह मातले । तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव
मा चिरम् ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि मातलीयोपाख्ये

सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

नारद उवाच । एतत्त नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १ ॥ इदमद्भिः समं
प्राप्ता ये केचित् ध्रुवजङ्गमाः । प्रविशन्तो महानादं नदान्त भय-
पीडिताः ॥ २ ॥ अत्रासुरोऽग्निः सततं दौष्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण घृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३ ॥ अत्रामृतं सुरैः
पीत्वा निहित निहितारिभिः । अतः सोमस्य हानियं वृद्धियैव
प्रदृश्यते ॥ ४ ॥ अत्रादित्यो हयगिराः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाख्यं वाग्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५ ॥ यस्माद्द्व सम-
स्तास्ताः पतन्ति जलमूर्त्तयः । तस्मात् पातालमित्येव ख्यायते
पुरमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ऐरावतोऽस्मात् सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७ ॥ अत्र नानाविधा-
कारास्तिमयो नैकरूपिणः । अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति
जलचारिणः ॥ ८ ॥ अत्र सूर्यांशुभिर्मिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति वै निधि ॥ ९ ॥ उदयन्नित्यश-
याव चन्द्रना रश्मिवाङ्गभिः । अमृतं स्पृश्य सस्पर्शात् सञ्चोर्वर्षति
दिहिनः ॥ १० ॥ अत्र ते धर्मनिरता ब्रह्माः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स वासवेन हृतश्रियः ॥ ११ ॥ अत्र भूतपति-
र्नाम सर्वभूतमहेश्वरः । भूतये सर्वलोकानामावरत्तप उत्तमम्
॥ १२ ॥ अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्षिताः । त्यक्त-
पाणा जितश्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३ ॥ यत्र तत्र यत्रो

नित्यं घेन केनचिदाश्रितः । घेन केनचिदाच्छत्रं च गोव्रतं
 इहोच्यते ॥ १४ ॥ ऐरावणो नागराजो वामन कुमुदोऽञ्जनः ।
 प्रसूता सुप्रतीकस्य वशे वारणसत्तमा ॥ १५ ॥ पश्य यद्यत्र ते
 कञ्चिद्द्रोचते गुणतो वरः । वरयिष्यामि तं गत्वा यत्रमास्थाय
 मातले ॥ १६ ॥ अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रियाः ।
 आप्रजानां निसर्गाहै नोद्धियति न सर्पति ॥ १७ ॥ नास्य जाति
 निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै । पितरं मातरञ्चापि नास्य
 जानाति कश्चन ॥ १८ ॥ अतः किल महानग्निरन्तकाले समु
 त्थितः । धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९ ॥ मातलि
 स्वप्नव्रीतं श्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् । न मेऽत्र रोचते कश्चि-
 दन्यतो ब्रज मा चिरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानुपवशि मातलीयोपाख्यानं
 अष्टमवर्तोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

नारद उवाच । हिरण्यपुरमित्येव ख्यातं पुरंवरं महत् ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च मायाशतविचारिणाम् ॥ १ ॥ अनल्पेन
 प्रयत्नं न निर्मितं विश्वकर्मणा । मयेन मनसा सृष्टं पातालतले
 माश्रितम् ॥ २ ॥ अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महोजसः ।
 दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवरा पुरा ॥ ३ ॥ नैते शक्रेण
 नान्येन यमेन वरुणेन वा । शक्यन्ते वशमानेतु तथैव धनञ्ज-
 न ॥ ४ ॥ असुरा कालकच्छाय तथा विष्णुपदोद्भवाः । नैर्ऋता
 यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५ ॥ दृष्टिगो भीमवेगाश्च
 वातवेगपराक्रमाः । मायावीर्योपसम्पन्ना निवसन्त्यत्र मातले ॥ ६ ॥
 निवासकवचा नाम दानवा शुद्धदुर्मदाः । जानासि च यथा शक्यो
 नैतान् शक्योति वाञ्छितुम् ॥ ७ ॥ वङ्गशो मातले त्वञ्च तव पुत्रय

गोमुखः । निर्भग्नो देवराजस्य सद्गुणः प्रचक्षते ॥ ८ ॥ पश्य
 विश्वानि रौप्याणि मातले राजतानि च । कर्मणा विधिमुक्तेन
 युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥ वैदूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि
 च । अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रमारीक्यलानि च ॥ १० ॥
 वानीव चाभान्ति पद्मरागमयानि च । शैलानीव च दृश्यन्ते नार-
 वाणीव चाप्युत ॥ ११ ॥ सूर्य्यक्षमाणि चाभान्ति दीप्तान्निगद-
 यानि च । मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निविडानि च ॥ १२ ॥
 नैतानि शक्यं निर्हेतुं क्षपतो द्रव्यतस्तथा । शुभतयैव सिद्धानि
 प्रमाणसुष्ठवन्ति च ॥ १३ ॥ आक्रीडान् पश्य देव्यानां तथैव अस्म-
 नान्युत । रत्नवन्ति महार्हाणि भवनाभ्यासनानि च ॥ १४ ॥

बर्द्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३ ॥ पश्चिराजामि-
 जात्यानां सहस्राणि शतानि च । कश्यपस्य ततो वंशे-जातै-
 र्भूतिविवर्द्धनैः ॥ ४ ॥ सर्वे श्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीयत्सलक्षणा ।
 सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्यत् ॥ ५ ॥ कर्मणा चक्रिया-
 श्येते निर्घृणा भोगिभोजिनः । श्रातिसङ्घयकर्तृत्वात् ब्राह्मणं
 न लभन्ति वै ॥ ६ ॥ नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः
 शृणु । मातले श्लाघ्यमेतद्वि कूलं विष्णुपरिशुद्धम् ॥ ७ ॥ दैवतं
 विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् । हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णु-
 रेव सदा गतिः ॥ ८ ॥ सु-सर्ष्वूङ्गो नागाश्री दारुणथण्डतुण्डकः ।
 अनिलशानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९ ॥ पद्मजिह्व-
 निष्कश्री वैनतेयोऽथ वामनः । वातवेगो दिशचक्षुर्नमिषो-
 ऽनिमिषस्तथा ॥ १० ॥ त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकदीपक-
 स्तथा । दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११ ॥ सुमुख-
 शिवकेतुश्च चित्रवहंस्तथानघः । मेघहृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः
 सोमभोजनः ॥ १२ ॥ गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रशिरान्तकः ।
 विष्णुधर्मा कुमारश्च पारिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥ सुसुरो मधु-
 पर्कश्च हेमवर्षस्तथैव च । मलयो मातरिश्वा च निशाकरद्विवा-
 करो ॥ १४ ॥ एते प्रद्वेषमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः । प्राधा-
 न्यतस्ते यमसा कीर्त्तिताः प्राणतश्च ये ॥ १५ ॥ यद्यत्र न रुचि-
 काचिद्देहि गच्छाव मातले । तं नयिष्यामि दिशं त्वां वरं यत्प्रोप-
 लप्स्यते ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि मातलीयोपाख्यानं

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

नारद उवाच । इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माना गवाममृतसन्धवा ॥ १ ॥ चरन्ती सततं
क्षीरं पृथिवीसारसन्धवम् । यस्यां रसानां सारेण रसमेकमनु-
त्तमम् ॥ २ ॥ अमृतेनाभिवृत्तस्य सारमुद्भिरतः पुरा । पिता-
महस्य वदनाद्बुद्धतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३ ॥ यस्याः क्षीरस्य धाराया
निपतन्त्या मञ्जौतले । हृद्ः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते
॥ ४ ॥ पुष्यितस्यैव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितम् । पिवन्तो निव-
सन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥ फेनपा नाम ते ख्याताः फेना-
हाराय मातले । उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां विभ्यति देवता ॥ ६ ॥
अस्यायतस्रो घेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले । निवसन्ति दिशां
पात्यो धारयन्त्यो दिशः क्षृता ॥ ७ ॥ पूर्वां दिशं धारयते सुररूपा
नाम सौरमी । दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८ ॥
पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्यते वै समद्रया । महानुभावया
नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९ ॥ सर्वकामदुघा नाम घेनुर्धार-
यते दिशम् । उत्तरां मातले घन्यां तथैलविलसंश्रिताम् ॥ १० ॥
आसान्तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे । पत्न्यां मन्दरं
कृत्वा दिवेरसुरसंहितै ॥ ११ ॥ उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृत-
ज्ञापि मातले । उच्चैः यवायाश्वरालो भणिरत्रञ्च कौस्तुभम् ॥ १२ ॥
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् । अमृतज्ञामृताग्नेषु
सुरगो चरते पयः ॥ १३ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता रसातल-
निवासिभिः । पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनोपिभिः ॥ १४ ॥
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिपिष्टये । परिवाससुखस्ताड-
ग्रसातलतले यथा ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि मातलीयोपाख्याने

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

नारद उवाच । इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
 व्यादृशी देवराजस्य पुरी वर्ध्यामरावती ॥ १ ॥ एष शेषः स्थितो
 नागो धेनेयं धार्यते सदा । तपसा लोकमुखिग्रन प्रभावसहिता
 मही ॥ २ ॥ श्वेताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः । सहस्रं
 धारयन्मूर्द्ध्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३ ॥ इह नानाविधा-
 कारा नानाविधविभूषणाः । सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति
 गतव्यथाः ॥ ४ ॥ मणिस्वस्तिकचक्राङ्गाः कमण्डलुकलचणाः ।
 सहस्रसङ्घा बलिनः सर्वे रौद्राः श्मभावतः ॥ ५ ॥ सहस्रशिरसः
 केचित् केचित् पञ्चमताननाः । शतशीर्षास्तथा केचित् केचित्
 त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६ ॥ द्विपञ्चशिरसः केचित् केचित् सप्तसुखा-
 स्तथा । महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७ ॥ बह्व-
 नीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । नागानामेकवंशानां यथा-
 श्रेष्ठन्तु मे शृणु ॥ ८ ॥ वासुकिस्तप्तकथैव कर्कोटकधनञ्जयौ ।
 कालियो नङ्गप्रथैव कन्वलाश्वतरावुभौ ॥ ९ ॥ वाञ्छकुण्डो मणि-
 न्नागस्तथैवापूरणः खगः । वामनथैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा
 ॥ १० ॥ आर्यको नन्दकथैव तथा कलशपोतकौ । कीलासकः
 पिञ्जरको नागथैरावतस्तथा ॥ ११ ॥ सुमन्मखो दधिमुखः
 मङ्गो नन्दोपनन्दकौ । आप्तः कोटरकथैव शिखी निष्ठुरकस्तथा
 ॥ १२ ॥ तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो पाव्यपिण्डकः । ह्यौ पद्मौ
 पुण्डरीकश्च पुष्यो मुद्गरपर्शक ॥ १३ ॥ करवीरः पिठरकः
 सम्बृत्तो वृत्त एव च । पिण्डारो विलुपत्रश्च मूपिकाद् शिरीषकः
 ॥ १४ ॥ द्विलोपः मङ्गशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः । कोरव्यो
 हृतराष्ट्रश्च कुहरः कृष्णकस्तथा ॥ १५ ॥ विरजा धारणथैव
 सुबाह्वर्मुखरो जयः । वधिरान्यो विशुण्डिश्च विरसः सुरसस्तथा
 ॥ १६ ॥ एते चान्ये च बहवः कथ्यन्त्यात्मजाः श्रुता । मातले
 पश्य यद्यत् कथिते रोचते वर ॥ १७ ॥

कणु उवाच । मातलिस्त्रैवमव्यग्रं सततं सन्निरौच्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चामवत् ॥ १८ ॥ स्थितो य एष
पुरत कौरव्यस्यार्थकस्य तु । द्युतिमान् दर्शनीवय कस्यैष कुल-
मन्दन ॥ १९ ॥ क पिता जननी वास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशान्य कस्यैष महान् केतुभूत इव स्थितः ॥ २० ॥ प्रणिधानेन
धैर्येण रूपेण वयसा च मे । मन प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः
पतिर्वर ॥ २१ ॥

कणु उवाच । मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेद्यामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२ ॥

नारद उवाच । ऐरावतकुले जात सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्थिकस्य मत पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३ ॥ एतस्य हि
पिता नागशिकुरो नाम मातले । न चिराद्दैनतेयेन पद्मलमुप-
पादित ॥ २४ ॥ ततो ब्रवीत् प्रीतमना- मातलिर्नारदं वच ।
एष मे क्वचितस्तात जामाता भुजगोत्तम ॥ २५ ॥ क्रियतामत्र
यत्रो हि प्रीतिमान्मगनेन वै । अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां
दुहितरं मुने ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने

हाधिक्यततमोऽध्याय ॥१०२॥

। नारद उवाच । स्रुतोऽय मातलिर्नाम प्रकस्य दयितं सृष्टत् ।
शुचि श्रीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान् बली ॥ १ ॥ प्रकस्यार्यं
अखा चैव मन्त्री सारथिरेव च । अल्पान्तरप्रभावय वासवेन
रणे रणे ॥ २ ॥ अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रयोत्तमम् ।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव प्रयच्छति ॥ ३ ॥ अनेन विजितान्-
द्वौभ्यां जयति वासव । अनेन बलभित् पूर्वं प्रहृते प्रहरन्त । ४ ॥

अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासृष्टी भुवि । सत्यशीलगुणोपेता
 गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५ ॥ तस्यास्य यत्राचरतस्त्रैलोक्यममर-
 द्युते । सुमुखो भवत पौत्रो रोचते दुहितु पति ॥ ६ ॥ यदि
 ते रोचते सन्यग्भुजगोत्तम मा चिरम । क्रियतामार्थ्यक क्षिप्र
 वृद्धि कन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥ यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा खाहा
 विभावसो । कुरते तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८ ॥
 पौत्रस्यार्थं भवास्तस्मात् गुणकेशी प्रतीच्छतु । सृष्टीं प्रति-
 क्षपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९ ॥ पिष्टहीनमपि ह्येन गुणती
 वरयानहे । बद्धमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥ १० ॥ सुमु-
 खस्य गुणैरेव शीलशौचदमादिभि । अभिगम्य स्वयं कन्यामयं
 दातु समुद्यत । माततिस्तस्य सम्मान कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११ ॥

कणु उवाच । स तु दीन प्रहृष्टश्च प्राञ्च नारदमार्थ्यक ।
 ध्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधन गते ॥ १२ ॥

आर्थ्यक उवाच । न मे नैतत् बद्ध मत मर्हसि वचन तव ।
 सखा शक्रस्य सयुक्त कस्याय नैप्सितो भवेत् ॥ १३ ॥ कारणस्य
 तु दौर्बल्यात् चिन्तयामि महामुने । अस्य देहकरस्तात् मन
 पुत्री महाशते ॥ १४ ॥ मन्त्रितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै
 वयम् । पुनरेव च तेनोक्त वैनतेयेन गच्छता ॥ १५ ॥ मासे
 नाभ्यन सुमुख भक्षयिष्य इति प्रभो । ध्रुव तथा तद्भविता जानीम-
 स्तस्य निश्चयम् । तेन हर्षं प्रनष्टो मे सुपर्शवचनेन वै ॥ १६ ॥

कणु उवाच । नानलिष्वग्रवीटिन दुहितरत्न कृता मया ।
 कामाढभावेन वृत सुमुखस्तत्र पुत्रज ॥ १७ ॥ सोऽय मया च
 संहितो नारदेन च पन्नग । विश्लोकेश सुरपति गत्वा पश्यतु
 वासवम् ॥ १८ ॥ श्रेणैवाय्य कार्येण प्रशास्याम्यहमायुष ।
 सुपर्शस्य विधाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९ ॥ सुमुखश्च मया
 शाङ्ग देवेणमभिगच्छतु । कश्चिदभाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु

भुजङ्गम ॥ २० ॥ ततस्ते सुमुखं गच्छ सर्व एव महौजसः । ददशु-
चक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१ ॥ सङ्ख्या तत्र भगवान्
विष्णुरासीच्चतुर्भुज । ततस्तत् सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं
प्रति ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पुरन्दरं विष्णुर्वाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३ ॥ मातलिर्नारद-
स्यैव सुमुखस्यैव वाचव । लभतां भवतः कामात् काममेतं यथेप्-
सितम् ॥ २४ ॥ पुरन्दरोऽथ सञ्चित्य वैनतेयपराक्रमम् । विष्णु-
मेवाब्रवीद्देवं भवानेव ददालिति ॥ २५ ॥

विष्णुस्वाच । ईशस्त्वं सर्वलोकानां चरणामचराय ये ।
लया दत्तमदत्तं क कर्तुंमुत्सहते विभो ॥ २६ ॥ प्रादाच्छक्र-
स्ततस्तस्मै पन्नगायायुस्तमम् । न लेनममृतप्राशं चकार बल-
स्रवहा ॥ २७ ॥ लब्ध्वा वरन्तु सुमुखं सुमुखः सम्बभूव ह ।
हृतदारो यथाकामं जगाम च गृह्णान् प्रति ॥ २८ ॥ नारद-
स्त्वाथैकस्यैव हृतकार्यो मुदा युतो । अभिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं
महाद्युतिम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपवणि मातलीयोपाख्याने

त्रयधिकशततमोऽध्यायः ॥१०३॥

—

कणु उवाच । गरुडस्तत्र शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयु प्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १ ॥ पक्षवातेन महतां
रुहा विभुवनं खगः । सुपर्शः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २ ॥

गरुड उवाच । भगवन् किमवज्ञानाद्दृत्तिः प्रतिहता मम ।
कामकारं वरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥ निसर्गात् सर्व-
भूतानां सर्वभूतेऽहरेण मे । आहुरो विहितो धात्रा किमर्थं

वार्यते त्वया ॥ ४ ॥ त्वत्तैव महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
 अनेन च मया देव भर्त्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५ ॥ एतस्मिंस्तु तथा-
 भूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे । क्रीडसे कामकारेण देवराज यथे-
 च्छकम् ॥ ६ ॥ सोऽहं प्राणान् विमोक्ष्यामि तथा परिजनी मम ।
 ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ॥ ७ ॥ एतच्चैवाह-
 मर्हामि भूयश्च बलद्वयवहन् । त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परमर्त्यत्व-
 मागतः ॥ ८ ॥ त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
 त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव प्राश्रवतम् ॥ ९ ॥ ममापि
 दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता । अहमप्युत्सहे लोकान् सम-
 न्ताहोदुमञ्जसा ॥ १० ॥ असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं
 बलम् । मयापि सुमहत् कर्म कृतं दैतैयविग्रहे ॥ ११ ॥ श्रुतयोः
 श्रुतसेनश्च विवस्वान् रोचनासुखः । प्रस्तुत कालकाहश्च मयापि
 दितिजा हताः ॥ १२ ॥ यत्तु ध्वजस्थानगतो यद्वात् परिचरा-
 म्यहम् । वहामि चैवानुजन्ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३ ॥ कोऽन्यो
 भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः । मया योऽहं विग्रिष्टः
 सन् वहामीमं सवाश्ववम् ॥ १४ ॥ अब्रूय तु यत्तेऽहं भोजना-
 दप्रवरोपितः । तेन मे गौरवं नष्टं लक्षयास्मात्त वासव ॥ १५ ॥
 अद्विष्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः । त्वमेपां किल सर्वेषां
 बलेन बलवत्तरः ॥ १६ ॥ सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गत-
 क्रमः । विमृश त्वं अनैस्तात कोऽन्वव बलवानिति ॥ १७ ॥

कण्ठ उवाच । स तस्य वचन श्रुत्वा खगसोर्दकं दारुणम् ।
 अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रगृत् ॥ १८ ॥ गरुत्तन्मन्थसे-
 ऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बल । अलमं सत्समचन्ते स्तोभुमात्मान-
 मण्डज ॥ १९ ॥ त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमपह्नुं दिग्धारणे । अह-
 मेवात्मनात्मानं वहामि त्वाच्च धारये ॥ २० ॥ इमं तावकमेकं त्वं
 बाहुं मय्येतरे वक्ष । यदोक्तं धारयस्येनं सफलं ते विकल्पितम् ॥ २१ ॥

तंतं स भगवांस्तस्य स्कन्धे वाङ्गं समासजत् । निपपात स
भारतीं विकलो नष्टचेतनः ॥ २२ ॥ यावान् हि भारः कृतस्त्रायाः
पृथिव्याः पर्वतैः सह । एकस्या देहशाखायास्तावद्भारमन्यत
॥ २३ ॥ न त्वेन पीडयामास बलेन बलवन्तरः । ततो हि जीवितं
तस्य न व्यनीनश्रद्दच्युतं ॥ २४ ॥ वान्तास्यः स्रस्तकायस्य विचेता
विह्वल खगः । सुभोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपोडितः ॥ २५ ॥
स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुत । विचेता विह्वलो
दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् लोकसारस्य सदृशेन
वपुष्मता । भुजेन सैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महाबल ॥ २७ ॥
क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलत्याल्पचेतसः । बलदर्पविहीनस्य
पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८ ॥ न हि ज्ञात बलं देव मया ते
परमं विभो । तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समं परेः ॥ २९ ॥
ततश्चक्रे स भगवान् प्रसादं वै गरुत्मत । मैवं भूय इति स्नेहात्
तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥ पदाङ्गुष्ठेन चिच्छेप सुमुखं गरुडो-
रसि । ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पिण वर्त्तते ॥ ३१ ॥ एवं
विष्णुबलाक्रान्तीं गर्वनाशमुपागतः । गरुडो बलवान् राजन्
वैनतेयो महायशा ॥ ३२ ॥

कण्ठ उवाच । तथा त्वमपि गान्धारे यावत् पाण्डुसुताव्रणे ।
नासाद्यसि तान् वीरास्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३३ ॥ भीम
प्रहरता येष्टो वायुपुत्री महाबल । धनञ्जयश्चेन्द्रसतो न हन्या-
तान्तु कं रणे ॥ ३४ ॥ विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विना-
बुभौ । एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥
तदलन्ते विरोधेन शमं गच्छ नृपालज । वासुदेनेन तीर्थेन कुलं
रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोऽय महातपा ।
माहात्म्यस्य तदा विष्णो मोऽयञ्चक्रगदाधर ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तु ततः श्रुत्वा निश्चलन्

भ्रुकटीमुख । राधेयमभिसम्प्रेक्ष्य जहास खनवत्तदा ॥ ३८ ॥
 कदर्यीकृत्य तहाक्यमृषि कणुस्य दुर्मति । जरुं गजकराकार
 साङ्गयन्निदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ तथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावी या च
 नै गति । तथा महर्षिं वर्त्तामि किं प्रलाप करिष्यति ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने

चतुरधिकशततमोऽध्याय ॥ १०४ ॥

जनमेजय उवाच । अनर्थं जातनिर्वन्धं परार्थं लोभयोहि
 तम । अनार्थकेश्वभिरत मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १ ॥ ज्ञातीनां
 दुःखकर्त्तार वन्धूना शोकवर्द्धनम् । सुहृदा क्लेशदातारं द्विषतां
 हर्षवर्द्धनम् ॥ २ ॥ कथं नैनं विमार्गस्य वारयन्तीह वान्धवा ।
 शौहृदाहा सुहृत स्निग्धो भगवान् वा पितामह ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । उक्तं भगवता वाक्यमुक्त मीमेण यत्
 क्षमम् । उक्तं बहुविधञ्चैव नारदेनापि तत् शृणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच । दुर्लभो वै सुहृच्छ्रीता दुर्लभश्च हित सुहृत ।
 तिष्ठते हि सुहृत यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५ ॥ श्रोतव्यमपि
 पश्यामि सुहृदा कुरुनन्दन । न कर्त्तव्यश्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि
 सुशरण ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् । यथा
 निर्वन्धत प्राप्नो गालवेन पराजय ॥ ७ ॥ विश्वामित्र तपस्यन्तं
 धर्मो जिज्ञासया पुरा । अभ्यागच्छत् स्वयं भूत्वा वशिष्ठो भग
 वानृषि ॥ ८ ॥ सप्तर्षीणामन्यतम त्रेषमास्थाय भारत ॥ वृषभु
 च्छुधितो राजन्नाश्रमं कौपिकस्य तु ॥ ९ ॥ विश्वामित्रोऽथ
 सम्भ्रान्त उपयामास वै चरुम् । परमान्तस्य यत्नेन न च त
 प्रत्यपालयत ॥ १० ॥ अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्त तपस्विभिः ।
 अथ पद्मान्तमप्युत्थां विश्वामित्रोऽप्युपागत ॥ ११ ॥ भुक्तं नै

तिष्ठ तावच्चमित्युक्त्वा भगवान् ययौ । विश्वामित्रस्ततो राजन्
 स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥ भक्तं प्रष्टुञ्च मूर्ध्नि वै वाङ्मयां
 संश्रितव्रतः । स्थितः स्थाणुरिवाभ्यासे नियेष्टो मात्ततामनः ॥ १३ ॥
 तस्य शूयूपणे यत्नमकरोत् गालवो मुनि । गौरवाद्बहुवद्भमानाच्च
 हार्द्धेन प्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ अथ वर्षंशते पूर्वो धर्मः पुनरुपा-
 गमत् । वाग्धिष्ठं वेणमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५ ॥
 स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा । तिष्ठता वायुभक्षेण
 विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं
 तथा नवम् । भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स सुनिर्गतः ॥ १७ ॥
 चक्रभावादपगतो ब्राह्मणत्नमुपागतः । धर्मस्य वचनात् प्रीतो
 विश्वामित्रस्तथाभवत् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य
 तपस्विनः । शूयूपया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ १९ ॥
 अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव । इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं
 गालवो मुनिसत्तमम् ॥ २० ॥ प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं
 महाद्युतिम् । दक्षिणा का. प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ॥ २१ ॥
 दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् । दक्षिणानां हि
 दाता वै अपवर्गेण युज्यते ॥ २२ ॥ स्वर्गं क्रतुफलं तद्दि दक्षिणा
 भ्रान्तिरुच्यते । किमाहरामि गुर्वयं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३ ॥
 स जानंस्तेन भगवान् जितः शूयूपणेन वै । विश्वामित्रस्तमसङ्ग-
 इच्छुगच्छेत्यबोदयत् ॥ २४ ॥ असङ्गदृच्छगच्छेति विश्वामित्रेण
 भाषितः । किं ददामीति बह्वृषो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥
 निर्बन्धतस्तु बह्वृषो गालवस्य तपस्विनः । किञ्चिदागतसंरम्भो-
 विश्वामित्रोऽब्रवीद्विदम् ॥ २६ ॥ एकतः श्यामकर्षानां ह्याना-
 छन्दवर्चसाम् । अष्टौ यतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरम् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि गालवचरिते

नारद उवाच । एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 नास्ते न शेते नाहार कुरुते गालवस्तदा ॥ १ ॥ त्वगस्थिभूतो
 हरिणाश्विन्तामोकपरायण । शोचमानोऽतिमात्रं स दृष्टमानय
 मन्युना ॥ २ ॥ गालवो दु खितो दु खाहिललाप सुवीधन । कुत
 पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्या सञ्जय कुत ॥ ३ ॥ हयानाञ्चन्द्र
 शुभ्राणा शतान्यष्टौ कुतो मम । कुतो मे भोजने अहा सुखग्रहा
 कुतय मे ॥ ४ ॥ अहा मे जीवितस्यापि किन्ता कि जीवितेन मे ।
 अह पात्रे समुद्रस्य पृथिव्या वा परम्परात् ॥ ५ ॥ गत्वात्मान
 विमुञ्चामि कि फल जीवितेन मे । अधनम्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य
 विविधै फलै ॥ ६ ॥ ऋण धारयमाणस्य कुत सुखमनीहया ।
 सुहृदा हि धन भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ॥ ७ ॥ प्रतिकर्तुं
 मशक्तस्य जीवितान्मरण वरम् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्त्तव्य
 तदकुर्वत ॥ ८ ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य दृष्टापूर्त्तं प्रणश्यति । न
 रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति सन्तति ॥ ९ ॥ नानृतव्याधि
 पत्यञ्च कुत एव गति शुभा । कुत कृतघ्नस्य यय कुत स्थान
 कुत सुखम् ॥ १० ॥ अयद्देय कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ।
 न जीवत्यधन पाप कुत पापस्य तन्त्रणम् ॥ ११ ॥ पापो ध्रुव-
 मवाप्नोति विनाश नाशयन् कृतम् । सोऽह पाप कृतघ्नय कृपण-
 यानृतोऽपि च ॥ १२ ॥ शुरीयं कृतकार्यं सस्तत करोमि न
 भाषितम् । सोऽह प्राणान् विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्रमनुत्तमम् ॥ १३ ॥
 अर्थना न मया काचित् कृतपूर्वा दिवोकसाम् । मानयन्ति च
 मा सर्वे विद्मः यश्चसन्तरे ॥ १४ ॥ अहन्तु विबुधयेष्ठ दिवं
 त्रिभुवनेश्वरम् । विष्णु गच्छाम्यह कृष्ण गति गतिमता वरम्
 ॥ १५ ॥ भोगा यस्मात् प्रतिठन्ति व्याप्य सर्वान् सुरासुरान् ।
 प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्ण योगिनमव्ययम् ॥ १६ ॥ एवमुक्ते
 सखा तस्य गरुडो विनतात्मज । दर्शयामास त प्राह सद्यष्ट

प्रियकाम्यया ० १७ ॥ सहृद्भवान् मम मत सहृदांश्च मतः सहृत् ।
 ईप्सितेनाभिलाषिण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १८ ॥ विभवयास्ति
 मेः विप्र वासवावरजो हिज । पूर्वमुक्तस्त्वदर्थञ्च कृतः कामय तेन
 मे ॥ १९ ॥ संभवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् । दिशं
 परि पृथिव्या वा गच्छ गालव मा चिरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिती
 पञ्चमिकथततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सुपथं उवाच । अनुष्मिष्टोऽस्मि देवेन गालव ज्ञानयोनिना ।
 ब्रूहि कामन्तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १ ॥ पूर्वां वा
 दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमा दिशम् । उत्तरा वा हिजयेष्ठ कुतो
 गच्छामि गालव ॥ २ ॥ यस्यासुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
 सविता यत्र सन्ध्यायां साध्यानां वर्तते तप ॥ ३ ॥ यस्यां पूर्वं
 मतिर्याता यथा व्याप्तमिदं जगत् । चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैव
 प्रतिष्ठित ॥ ४ ॥ कृतं यतो ज्ञतं ह्यव्यं सर्पते सर्वतो दिशम् ।
 एतद्वारं हिजयेष्ठ दिवसस्य तद्याध्वनः ॥ ५ ॥ अत्र पूर्वं प्रसूता वै
 दाक्षायण्यः प्रजा स्त्रियः । अस्यां दिशि प्रवृत्ताय कश्यपस्यात्म-
 सन्धवाः ॥ ६ ॥ अतो भूलं सुराणां श्रीर्यत्र यक्रोऽभ्यपिच्यत ।
 सुरराज्येन विप्रर्षे देवेशात्र तपश्चितम् ॥ ७ ॥ एतस्मात् कारणात्
 ब्रह्मन् पूर्वतोऽपि दिग्मुच्यते । तस्मात् पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृता
 सुरैः ॥ ८ ॥ अतएव च पूर्वोऽपि पूर्वाभायां प्रचक्षते । पूर्वं सर्वाणि
 कार्याणि देवानां सुखमीप्सताम् ॥ ९ ॥ अत्र वेदान् जगौ पूर्वं
 भगवान् लोकभावनः । अत्रैवोक्ता सवित्रासौत् सावित्री ब्रह्म-
 वादिषु ॥ १० ॥ अत्र दत्तानि सूर्येण यजुषि हिजसत्तम । अत्र
 लब्धवरः सोमः सुरैः क्रतुषु-पीयते ॥ ११ ॥ अत्र तप्ता ज्ञतयज्ञाः

स्वा योनिमुपयुञ्जते । अत्र पातालमाश्रित्य वरुणं त्रियम्पुत्रं च
 ॥ १२ ॥ अत्र पूर्वं वशिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ । स्तुतिर्ब्रह्म
 प्रतिष्ठा च निधनञ्च प्रकाशते ॥ १३ ॥ श्रीङ्गारस्यात्र जावन्ते
 स्तुतयो दशतीर्क्ष्म । पिवन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमं स्रग्धूमपा
 ॥ १४ ॥ प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने । शक्रेण
 यज्ञभागार्थं देवतेषु प्रकल्पिता ॥ १५ ॥ अत्राहिता कृतघ्नाय
 मानुषायासुराय च । उदयस्तान् हि सर्वान् वै क्रोधादन्ति
 विभावसु ॥ १६ ॥ एतद्द्वार त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
 एष पूर्वं द्विषा भागो विश्वावोऽत्र यदीच्छसि ॥ १७ ॥ प्रिय
 कार्यं हि ते तस्य यस्यासि वचने स्थित । ब्रूहि गालव यास्यामि
 शृणु चाप्यपरा दिशम् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि गालवचरिते,
 सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सुपर्ण उवाच । इयं विवस्वता पूर्वं सौनेण विधिना किल ।
 गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ १ ॥ अत्र लोक
 त्रयस्यास्य पितृपक्षं प्रतिष्ठितं । अत्रोष्मपाना देवानां निवास
 श्रूयते द्विज ॥ २ ॥ अत्र विश्वे सदा देवा पितृभिः शर्द्धमासते ।
 इच्छमानाः स लोकेषु सम्प्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३ ॥ एतत्
 द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज । सुटिष्ठो लवशयात्र गच्छति
 कालनियय ॥ ४ ॥ अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकपंचस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथा ॥ ५ ॥ अत्र धर्मय
 शक्यं कर्म चात्र निगद्यते । गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्म वाक्मात्र
 साधिनाम् ॥ ६ ॥ एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वं प्रतिपद्यते ।
 वृषद्वगवरोधेन सखन्तेन न गम्यते ॥ ७ ॥ नैर्घृतात्मं सह-

स्रोणि बह्वन्यत्र द्विजर्षभ । सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृता-
 लभिः ॥ ८ ॥ अत्र मन्दरकुक्षेषु विप्रर्षिसदनेषु च । गार्गान्त
 गाथा गन्धर्वाद्यित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥ अत्र सामानि गाथाभिः
 श्रुत्वा गीतानि रैवतः । गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं
 गतः ॥ १० ॥ अत्र सावर्णिता चैव यवक्रीतात्मजेन च । भर्थादा
 स्थापिता ब्रह्मन् यां सूर्यो नातिवर्त्तते ॥ ११ ॥ अत्र राक्षस-
 राजेन पौलस्त्येन महात्मना । रावणेन तपयर्त्वा सुरेभ्योऽमरता
 वृता ॥ १२ ॥ अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि अक्रभत्रुलमीथिवान् । अत्र
 सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३ ॥ अत्र दुष्कृतकर्माणो
 नराः प्रच्यन्ति गालव । अत्र वैतरणी नाम नदी वैतरणीवृता
 ॥ १४ ॥ अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते । अत्रावृत्तो-
 दिनकरः सुरसं चरते प्रयः ॥ १५ ॥ काष्ठाञ्जासाय वाग्निष्ठीः
 द्विमसुत्सृजते पुनः । अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्त्तः परिचिन्तयन्
 ॥ १६ ॥ लब्धवान् युद्धमानो ह्यौ ब्रह्मन्तौ गजकच्छपौ । अत्र
 अक्रधनुर्नाम सूर्याञ्जातो महानृपिः ॥ १७ ॥ विदुष्यं कपिलं
 देवं घिनार्त्तः सगरात्मजाः । अत्र सिद्धा शिवा नाम ब्राह्मणी
 वेदपारगा ॥ १८ ॥ अश्वीत्य सकलान् वेदान् लेभे सन्देहमक्ष-
 यम् । अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥ लक्षकेण
 च नागेन तथैवैरावतेन च । अत्र निर्व्याण्णालोऽपि तमः सम्प्रा-
 प्यते अहत् ॥ २० ॥ अस्मिन् भास्करेणापि स्वयं नृ. कृष्यात्सर्गना ।
 एवं तस्यापि ते मार्गं परिवार्यस्य गालव । ब्रूहि मे यदि शन्तव्यं
 प्रतीचीं शृणु चाप्ररम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरिते

श्रष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

सुपर्ण उवाच । इयं दिग्द्विधा राशौ वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदां सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १ ॥ अत्र पश्चादहः
 सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयम् । पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं
 हिंजसत्तम ॥ २ ॥ यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
 कश्यपो भगवान् देवो वरुणस्याभ्यर्चोदयत् ॥ ३ ॥ अत्र पीतो
 समस्तान् वै वरुणस्य रसास्तु पट् । जायते तरुणः सोमः शुक्ल-
 स्यादौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥ अत्र पश्चात्कृता देव्या वायुना संयतो-
 स्तदा । निश्चसन्तो महावाते रर्हिताः सुषुपुर्हिज ॥ ५ ॥ अत्र
 सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः । अस्तो नाम यतः सत्या
 पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६ ॥ अतो रात्रिय निद्रां च निर्गता दिवस-
 चये । जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्द्धमिवायुषः ॥ ७ ॥ अत्र देवो
 दिति सुप्तमात्मप्रसवधारिणीम् । विगर्भार्भिकरोच्छ्रुक्नी यत्र जाती
 मरुहणः ॥ ८ ॥ अत्र भूलं हिमवतो मन्दरं याति शश्वतम् ।
 अपि वर्षसहस्रेण न चान्तोऽस्याधिगम्यते ॥ ९ ॥ अत्र काञ्चन-
 शैलस्य कायनाम्बुनदस्य च । उद्धेस्तीरमासाद्य सुरभिः धरती
 पयः ॥ १० ॥ अत्र मध्ये समुद्रस्य कवन्धः प्रतिदृश्यते । स्वर्गानो-
 सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यो जिघांसतः ॥ ११ ॥ सुवर्णधिरसोऽप्यत्र
 हरिरोन्न प्रगायतः । अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुली ध्वनिः
 ॥ १२ ॥ अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिभेषसः । आकाशे
 तिष्ठतिष्ठेति तस्यो सूर्यस्य शासेनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुसुधा
 वज्ररापः खड्गापि गालय । आङ्गिकश्चैव नैशञ्च दुःखस्यार्थं विस-
 र्जति ॥ १४ ॥ अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्त्तते गतिः । अत्र
 ष्योतीपि सर्वाणि विषन्त्यादित्यमण्डलम् ॥ १५ ॥ अष्टाविंशति-
 रात्रञ्च संक्रम्य रुद्र भानुना । निष्पतन्ति पुनः सूर्यात् सोम-
 संयोगयोगतः ॥ १६ ॥ अत्र त्रित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरो-
 दय । अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणासुधे ॥ १७ ॥ अत्र

पेन्नगराजस्याथनन्तस्य निवेशनम् । अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः
स्थानमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः केश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९ ॥ एष ते पश्चिमो
मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः । ब्रूहि गालव गच्छावो कां दिशं
हिल्लसत्तम ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते
नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

सुपर्ण उवाच । यस्मादुत्तार्यते पापात् यस्मान्निःश्रेयसो-
ऽश्नुते । अस्मात्तुत्तारणवलादुत्तरेत्युच्यते हिल्ल ॥ १ ॥ उत्तरस्य
हिरण्यस्य परिवार्यस्य गालव । मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां
वै मध्यमः स्मृतः ॥ २ ॥ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां हिल्ल-
र्षम । नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्मो वसते जनः ॥ ३ ॥ यत्र
नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः । वद्व्यांभाश्रमपट्टे तथा
ब्रह्मा च शश्वतः ॥ ४ ॥ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वर-
श्चरः । प्रकृत्या पुनपः सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५ ॥ न स
दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः । गन्धर्व्यक्षिर्द्वैर्वा नर-
नारायणावृते ॥ ६ ॥ अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रवरणोऽव्ययः ।
सहस्रगिरसः श्रीमानेकः पश्यति भावया ॥ ७ ॥ अत्र राज्येन
विप्राणां चन्द्रमाद्याभ्यपिच्यत । अत्र गङ्गा महादेवः पतन्ती
गगनाच्चुरताम् ॥ ८ ॥ प्रतिशृङ्घ ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ।
अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥ ९ ॥ अत्र कामस्य रोपस्य
शैलयोमा च सम्बभूव । अत्र राक्षस्यचाणां गन्धर्वाणाञ्च गालव
॥ १० ॥ आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः । अत्र चैत्ररथं

सम्यगत्र वैखानसाग्रम ॥ ११ ॥ अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरस्य
 द्विजर्षभाः । अत्र सौगन्धिकवन नैऋतेरपि रक्ष्यते ॥ १२ ॥ शादलं
 कदलीस्कन्धमत्र सन्तानका नगाः । अत्र सयमनित्यानां सिद्धानां
 खैरचारिणाम् ॥ १३ ॥ विमानान्यनुरूपपाणि कामभोग्यानि
 गालव । अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्वती तथा ॥ २४ ॥ अत्र
 तिष्ठति वै स्वातिरवास्या उदयः स्मृत । अत्र यज्ञं समासाय
 ध्रुवं स्थाना पितामहः ॥ १५ ॥ ज्योतीषि चन्द्रसूर्यौ च परि-
 वर्तन्ति नित्यशः । अत्र गायन्तिकाहारं रक्षन्ति द्विजसत्तम ॥ १६ ॥
 धावमाना महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः । न तेषां ज्ञायते
 सूतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ॥ १७ ॥ परिवर्त्तसहस्राणि कामभोग्यानि
 गालव । यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ॥ १८ ॥
 तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव । नैतत् केनचिदन्येन
 शतपूर्वं द्विजर्षभ ॥ १९ ॥ ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णु-
 मव्ययम् । अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ॥ २० ॥
 अत्र विद्युत्प्रभा नाम जग्मिरे पसरसो द्रुमः । अत्र विष्णुपर्दं नाम
 क्रमता विष्णुना कृतम् ॥ २१ ॥ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिश-
 माश्रितम् । अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ॥ २२ ॥
 उग्रवीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः । जीमूतस्यात्र विप्रर्षे-
 रूपतस्थे महात्मनः ॥ २३ ॥ साक्षाद्भैमवत् पुण्यो विमलः कन-
 काकरः । ब्राह्मणेषु च यत् कृतस्त्वं स्वयं कृत्वा धनं महत् ॥ २४ ॥
 वद्रे धनं महर्षिः स जीमूतं तद्वनं ततः । अत्र नित्यं दिशां पाप्माः
 सार्यं प्रातर्द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥ कस्य कार्यं किमिति वै परि-
 श्रोयन्ति गालव । एवमेवा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्द्विगुत्तरा ॥ २६ ॥
 सप्तरेति परिषांता सर्वकर्मसु शोचन्तरा । एता विस्तरप्रस्ताव
 मत्र सप्तौत्तिता दिशः ॥ २७ ॥ चतस्रः क्रमयोगेन कामाणाङ्गन्तु-

मिच्छसि । उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः । पृथिवी-
ञ्चाखिला ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपवणि गालवचरिति
दश्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

गालव उवाच । गस्तनं भुजगेन्द्रारे सुपर्शं विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्यं पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १ ॥ पूर्वमेता दिशं
गच्छ या पूर्वं परिकीर्त्तिता । दिवताना हि सान्निध्यं यत्र कीर्त्ति-
तवानसि ॥ २ ॥ अत्र सत्यञ्च धर्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्त्तितः ।
इच्छेयन्तु समागन्तुं समस्तैर्देवतैरहम् । भूयश्च तान् सुरान्
द्रष्टुमिच्छेयमस्मानुज ॥ ३ ॥

नारद उवाच । तमाह विनतास्तनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोह्याथ स मुनिर्गच्छेत् गालवस्तदा ॥ ४ ॥

गालव उवाच । क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाद्यम् ।
भास्करस्येव पूर्वाह्ने सहस्राशोर्विवस्वतः ॥ ५ ॥ पक्षवातप्रणुन्नानां
वृक्षाणामनुगामिनाम् । प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं
खग ॥ ६ ॥ ससागरवनासुर्वी सशैलवनकाननाम् । आकर्षन्निव
चामसि पक्षवातेन खचर ॥ ७ ॥ समीननागपक्राञ्च खमिवारो-
प्यते जलम् । वायुना चैव सहता पक्षवातेन चानिग्रम् ॥ ८ ॥
तुल्यरूपानानां मत्स्यैस्तथा तिमितिमिङ्गिलान् । नागाश्च नर-
वक्त्राश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥ महार्षवस्य च रवौ शोचो
मे बधिरे कृते । न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि त्वारण्यम्
॥ १० ॥ अनै स तु भवान् यातुं प्राह्वयध्यामनुत्करन् । न दृश्यते
रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ ॥ तम एव तु पश्यामि
धरीर ते न लक्षये । मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी

मण्डज ॥ १२ ॥ शरीरन्तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह । पदे
 पदे तु पश्यामि शरीरादग्निसुखितम् ॥ १३ ॥ स मे निर्वाण
 सहसा चक्षुषी श्वाभ्य ते पुन । तन्नियच्छ मह्यवेग गमने विनता-
 त्मज ॥ १४ ॥ न मे प्रयोजन किञ्चिद्भ्रमने पन्नगाशन । सन्निवर्त्त
 महाभाग न वेगं विप्रह्वामि ते ॥ १५ ॥ गुरवे संश्रुतानीह शता-
 न्यष्टौ हि वाजिनाम । एकत श्यामकर्णाना शुभ्राणाञ्चन्द्रवर्च्चसाम् ।
 ॥ १६ ॥ तेषाञ्चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज । ततोऽय
 जीवितत्यागी दृष्टो मार्गो मयात्मन ॥ १७ ॥ नैव मेऽस्ति धन
 किञ्चिन्न धनेनान्वित सृष्टत् । न चार्थेनापि महता शक्यमेत-
 द्रपोहितुम् ॥ १८ ॥

नारद उवाच । एवं ब्रुवन्न च दीनञ्च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
 प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन् विनतात्मज ॥ १९ ॥ नातिप्रशोऽसि
 विप्रर्षे योऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि । न चापि कश्चिम काल कालो
 हि परमेश्वर ॥ २० ॥ किमह पूर्वमेवेह भवता नामिचोदित ।
 उपायोऽत्र महानस्ति धेनैतदुपपद्यते ॥ २१ ॥ तदपि ऋषभो
 नाम पर्वत सागरान्तिके । अत्र विद्यम्य भुक्त्वा च निवर्त्तिष्याव
 गालव ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते
 एकादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ १११ ॥

नारद उवाच । ऋषभस्य तत शृङ्गं निपत्य द्विजपक्षिणो ।
 शण्डिलीं द्राक्षणीं तत्र तदृशाते तपोऽन्विताम् ॥ १ ॥ अभि-
 वाद्य सुपर्णस्तु गालवशामिपुण्य ताम् । तथा च स्वागतेनोक्ती
 विष्टरे सन्निधीदतु ॥ २ ॥ सिद्धमन्न तथा दत्तं बलिमन्त्रोपहं-
 दितम् । भुक्त्वा दत्तावभो भूमो सप्तो तावत्तु मोहितो ॥ ३ ॥

अहर्त्तात् प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया । अथ भ्रष्टतनूलाङ्ग-
 मात्मानं दृष्ट्वा खग ॥ ४ ॥ मासपिण्डोपमो भूत्वा सुखपादा-
 न्वित खग । गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विपश्च पर्थ्यपृच्छत ॥ ५ ॥
 किमिदं भवता प्राप्तमिह गमनज फलम् । वासोऽयमिह कालन्तु
 कियन्त नौ भविष्यति ॥ ६ ॥ किन्तु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्म-
 द्रूपणम् । न ह्ययं भवत स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७ ॥
 सुपर्णोऽथाब्रवीत् विप्रं प्रतिध्यातं मया हिज । इमां सिद्धामितो
 नेतुं तत्र यत्र प्रजापति ॥ ८ ॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विश्वाः
 सनातन । यत्र धर्मश्च यत्र यत्रेयं निवसेदिति ॥ ९ ॥ सोऽहं
 भगवतीं याचे प्रणत प्रियकाम्यया । मयेतन्नाम प्रथ्यातं मनसा
 शोचता किल ॥ १० ॥ तदेवं ब्रह्ममानात्ते मयेहानोप्सित कृतम् ।
 सुकृतं दुष्कृत वा त्वं माहात्म्यात् क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ सा तौ
 तदाब्रवीत्तुष्टा पतंगेन्द्रहिजर्षभौ । न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण
 त्वज सम्भ्रमम् ॥ १२ ॥ निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दा क्षमा-
 म्यहम् । लोकेभ्य स परिभ्रष्टेत् यो मा निन्देत पापकृत ॥ १३ ॥
 हीनया लक्षणे सर्वैस्तथा निन्दितया मया । आचारं प्रतिगृह्णत्या
 सिद्धिं प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४ ॥ आचार फलते धर्ममाचार फलते
 धनम् । आचारात् त्रियमाप्नोति आचारो ह्यन्यलक्षणम् ॥ १५ ॥
 तदायुषान् खगपते यथेष्ट गम्यतामित । न च ते गर्हणीया
 हि गर्हितव्या स्त्रिय क्वचित् ॥ १६ ॥ भवितासि यथापूर्वं वल-
 वीर्यसमन्वित । वभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरो ॥ १७ ॥
 अनुज्ञातस्तु शण्डिह्या यथागतमुपागमत । नैव चासादयामास
 तयारूपास्तुरङ्गमान् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालव-
 द्वाध्वनि स्थितम् । उवाच वदता श्रेष्ठो वैनेतेयस्य सन्निधौ ॥ १९ ॥
 यस्त्वया स्वयमेवार्थं प्रतिज्ञातो मयि हिज । तस्य कालोऽपवर्गस्य
 यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥ प्रतीक्षिध्याम्यहं कालमेतावन्तं

तथापरम् । यथा संविध्यते विप्र स मार्गंस्तु निश्चिन्यताम् ॥ २१ ॥
 सुपर्षोऽथाब्रवीदीनं गालवं मृशदु खितम् । प्रत्यक्ष खल्लिदानो
 मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२ ॥ तदागच्छ हिजथेष्ट मन्त्रयि-
 ध्याव गालव । नादत्वा गुरवे शक्यं कृतस्त्रमथं त्वयाचितुम् ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते

हादभाधिकप्रतमोऽध्याय ॥ ११२ ॥

नारद उवाच । अथाह गालवन्दीनं सुपर्षं पतता वर ।
 निर्मितं वङ्गिना भूमौ वायुना बद्धित तथा ॥ १ ॥ यस्माद्दिरण्यं
 सर्वं हिरण्यन्तेन चोच्यते । धत्ते धारयते चेदमेतस्मात् कारणा-
 दनम् ॥ २ ॥ तद्देशु त्रिषु लोकेषु धन तिष्ठति श्राश्रितम् । नित्यं
 प्रोष्ठपदाभ्याञ्च शुक्रे धनपती तथा ॥ ३ ॥ मनुष्येभ्य समादत्ते
 शुक्रचिन्तार्जित धनम् । अजैकपादहिरैर्घ्ने रक्ष्यते धनदेन च
 ॥ ४ ॥ एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ । ऋते च धन-
 मश्वाना नावाप्तिर्विद्यते तव ॥ ५ ॥ स त्वं याचात्र राजानं
 कञ्चिद्राजर्षिवशजम् । अपीड्य राजा पौरान् हि यो नो कुर्यात्
 कृतार्थिनौ ॥ ६ ॥ अस्ति सोमान्ववाधे मे जात कथिन्नृप सखा ।
 अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ७ ॥ यथातिर्नाम
 राजर्षिर्नाङ्गप सत्यविक्रम । स दास्यति मया चोक्तो भवता
 चार्थित स्वयम् ॥ ८ ॥ विभवयास्य सुमहानासीदनपतेरिव ।
 एवं गुरुधन विदन् दानेनैव विशोधय ॥ ९ ॥ तथा तौ कथयन्तौ
 च चिन्तयन्तौ च यत् क्षमम् । प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रतुप
 स्थितौ ॥ १० ॥ प्रतिगच्छ च सत्कारैरथं पाद्यादिक वरम् ।
 पृष्टथागमने हेतुमुवाच विनतासुत ॥ ११ ॥ अय मे नाङ्गप सखा
 गालवस्त्रपसो निधि । विश्वामित्रस्य त्रिष्योऽभूदर्पास्थयुतशो वप

॥ १२ ॥ सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया हिज । तमाह
 भगवान् काले ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १३ ॥ असकृत्तेन चोक्तेन
 किञ्चिदागतमन्युना । अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु
 ॥ १४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजम्बनाम् । अष्टौ
 अतानि मे दैहि हयानाञ्चन्द्रवर्चसाम् ॥ १५ ॥ सुर्वथीं दीयता-
 म्नेप यदि गालव मन्यसे । इत्येवमाह सक्रोधी विश्वामित्रस्तपो-
 धनः ॥ १६ ॥ सोऽय शोकेन महता तप्यमानो हिजर्षभः ।
 अशक्तः प्रतिकर्तुं तत् भवन्तं शरणं गत ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य नर-
 व्याघ्र लक्ष्मीं भिक्षां गतव्यथः । कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति मह-
 त्तपः ॥ १८ ॥ तपसः संविभागेन भवन्तमपि योष्यते । स्वेन
 राजर्षितपसा पूषं त्वां पूरयिष्यति ॥ १९ ॥ यावन्ति रोमाणि
 हये भवन्तीह नरेश्वर । तावतो वाजिनो लोकान् प्राप्नुवन्ति
 महीपते ॥ २० ॥ पात्रं प्रतिग्रहस्थायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
 यद्धे क्षीरमिवासक्तं भवत्सेतत्तयोपमम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते
 त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

नारद उवाच । एवमुक्तः सुपर्सेन तर्ष्यं वचनमुत्तमम् ।
 विमृष्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १ ॥ यथा क्रतु-
 सहस्राणां दाता दानपतिः प्रभु । ययातिः सर्वकाशीश इदं
 वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा प्रियसखं तार्ष्यं गालवञ्च हिजर्षभम् ।
 निदर्शनञ्च तपसा भिक्षां श्लाघ्याञ्च कीर्त्तिताम् ॥ ३ ॥ अतीत्य च
 नृपानन्यानादित्यकुलसम्भवान् । मत्सकाशमनुप्राप्तावेतां बुद्धि-
 मवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ अद्य मे सफलं जन्म तारितज्ञाय मे कुलम् ।
 अद्यायं तारितो दैशो मम तार्ष्यं त्वयानघ ॥ ५ ॥ वक्तुमिच्छामि
 तु सखे यथा जानासि मां पुरा । न तथा वित्तवानस्मि ॥

वित्तञ्च मे सखि ॥ ६ ॥ न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
 न चाभामस्य विप्रर्षवितथीकर्तुमुत्तरे ॥ ७ ॥ तत्तु दास्यामि
 यत् कार्यमिदं सम्पादयिष्यति । अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो
 दहते कुलम् ॥ ८ ॥ नात परं वैनतेय किञ्चित् पापिष्ठमुच्यते ।
 यथाभानाभनाह्नौके दिहि नास्तीति यद्वचः ॥ ९ ॥ हताशो ह्यङ्ग-
 तार्यं सन् हतसम्भावितो नर । हिनस्ति तस्य पुत्राय पौत्रा
 द्वाकुर्वतो हितम् ॥ १० ॥ तस्माच्चतुर्णां वर्णानां स्थापयित्री सुता
 मम । इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११ ॥ सदा
 देवमनुष्याणामसुराणाञ्च गालव । काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता
 मे प्रतिगृह्णताम् ॥ १२ ॥ अस्यां शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्य-
 मपि ध्रुवम् । किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां हे चतुःशते ॥ १३ ॥
 स भवान् प्रतिगृह्णातु ममैतां माधवीं सुताम् । अहं दोहिदवान्
 स्या वै वर एष मम प्रभो ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य च तां कन्या
 गालव सह पक्षिणा । पुनर्द्रव्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया
 ॥ १५ ॥ उपलब्धमिदं हारमञ्जानामिति चाण्डज । उक्त्वा
 तु गालवः सह कन्यया । चिन्तयान् क्षमं दाने राज्ञा वै
 शुल्कतोऽगमत् ॥ १७ ॥ सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाङ्गं हर्ष्यश्च राज-
 सत्तमम् । अयोध्याया महावीर्यं चतुरङ्गवलान्वितम् ॥ १८ ॥
 कुर्वाणन्तप उत्तमम् ॥ १९ ॥ तमुपागम्य विप्रः स हर्ष्यश्च
 गालवोऽब्रवीत् । कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवाहिनी ॥ २० ॥
 इयं शुल्केन भाष्यायं हर्ष्यश्च प्रतिगृह्णताम् । शुल्कं ते कीर्त्तयि-
 ष्यामि तत् त्वत्त्वा सम्प्रधार्यताम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

नारद उवाच । ह्यर्थश्वस्वव्रवीद्राजा विचिन्त्य बह्वधा ततः ।
दीर्घमुष्णञ्च नि श्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १ ॥ उन्नतेषून्नता
पट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु । त्रिगम्भीरा त्रिगम्भीरेखियं रक्ता
सपञ्चसु ॥ २ ॥ बह्वदेवासुरालोका बह्वगन्धर्वदर्शना । बह्वलक्षण-
सम्पन्ना बह्वप्रसवधारिणी ॥ ३ ॥ समर्थयं जनयितुश्चक्रवर्त्तिन-
मात्मजम् । ब्रूहि शुक्लं हिजयेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४ ॥

गालव उवाच । एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे ।
ह्यानाञ्चन्द्रशुभ्राणां द्वेषजानां वपुष्मताम् ॥ ५ ॥ ततस्तव भवि-
त्रीयं पुत्राणां जननी शुभा । अरणीव ज्ञताशानां योनिरायत-
लोचना ॥ ६ ॥

नारद उवाच । स तत् श्रुत्वा वचो राजा ह्यर्थश्वः काम-
मोहितः । उवाच गालवं दीनो राजपिंक्तं पिसत्तमम् ॥ ७ ॥
हे मे शते सन्निहिते ह्यानां यद्विधास्तव । एष्टव्याः शतशस्वन्ये ।
चरन्ति मम वालिनः ॥ ८ ॥ सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि
गालव । अस्यामेतं भवान् कामं सम्पादयतु मे वरम् ॥ ९ ॥
एतत् श्रुत्वा च सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् । मम दत्तो वरः
कथित् केनचित् ब्रह्मवादिना ॥ १० ॥ प्रसूत्यन्त प्रसूत्यन्ते कन्यैव
त्वं भविष्यसि । स त्वं दृष्ट्वा मां राज्ञे प्रतिगृह्य ह्ययोत्तमान्
॥ ११ ॥ नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि मे । भवि-
ष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२ ॥ क्रियतामुपसंहारो
शुर्वर्धो हिजसत्तम । एषा तावत् मम प्रशा यथा वा मन्यसे
हिज ॥ १३ ॥ एवमुक्तास्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा । ह्यर्थश्वं
पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयं कन्या नरयेष्ठ
ह्यर्थश्व प्रतिगृह्यताम् । चतुर्भागेन शुक्लस्य जनयस्वैकमात्मजम्
॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य स तां कन्या गालवं प्रतिनन्द्य च ।
द्वेषकाले च लब्धवान् सुतमीप्सितम् ॥ १६ ॥ ततो

नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः । वसुप्रभो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः
 ॥ १७ ॥ अथ काले पुनर्हीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः । उप-
 सङ्गम्य चोवाच हृद्यैश्वर्यं प्रीतमानसम् ॥ १८ ॥ जातो नृप सुत-
 स्तेऽयं बालो मास्करसन्निभः । कालो गन्तुं नरत्रयेष्ठ भिक्षार्थ-
 मपरं नृपम् ॥ १९ ॥ हृद्यैश्वर्यः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च
 पौरुषे । दुर्लभत्वाद्दयानाञ्च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २० ॥ माधवी
 च पुनर्हीप्ता परित्यज्य नृपश्रियम् । क्रमारी कामतो भूत्वा गालवं
 पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१ ॥ तथैव तावत्तिष्ठन्तु दया इत्युक्तवान्
 द्विजः । प्रययौ कन्यया सार्द्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते
 पञ्चदश्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

गालव उवाच । महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः
 प्रभुः । दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १ ॥ तत्र
 शच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः । धार्मिकः संयमे युक्तः
 सत्ये चैव जनेश्वरः ॥ २ ॥

नारद उवाच । तमुपागम्य स मुनिन्यायतस्तेन सत्कृतः ।
 गालव प्रसवस्यार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३ ॥

दिवोदास उवाच । श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं
 द्विज । काङ्क्षितो हि ममैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसत्तम ॥ ४ ॥ एतच्च
 मे वङ्ग मतं यदुत्सृज्य नराधिपान् । मामेवमुपयातोऽसि भावि
 चैतदसंशयम् ॥ ५ ॥ स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।
 अक्षमप्येकमेवास्या जनयिष्यामि पार्यिवम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा
 द्विजत्रयेष्ठ प्रादात् कन्यां महीपते । विधिपूर्वञ्च तां राजा कन्यां
 प्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥ तेनैव स तस्या राजर्षिः प्रभावत्या यथा

रविः । स्वाहायाञ्च यथा वङ्गियथा अद्याञ्च वासवः ॥ ८ ॥ यथा
 चन्द्रश्च रोहिण्यामूर्मिलायां यथा यमः । वरुणश्च यथा गौरीयां
 यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९ ॥ यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाङ्गव्याञ्च
 यथोदधिः । यथा रुद्रश्च सुद्राण्यां यथा विद्यां पितामहः ॥ १० ॥
 अद्भ्यन्त्याञ्च वाशिष्ठो वशिष्ठयाच्चमालया । अवनश्च सुकन्यायां
 पुलस्त्यः सन्ध्याया यथा ॥ ११ ॥ अगस्त्यस्यापि वैदेभ्यां संवित्प्रां
 सत्यवान् यथा । यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा
 ॥ १२ ॥ रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्याञ्च कौशिकः । वृह-
 स्पतिय तारायां शुक्रश्च अतपर्वया ॥ १३ ॥ यथा भून्यां भूमि-
 पतिर्ब्रह्माञ्च पुरुरवाः । ऋचोकः सत्यवत्याञ्च सरस्वत्यां यथा
 मनुः ॥ १४ ॥ अकुन्तलायां दुःषन्तो घृत्यां धर्मश्च आश्रुतः ।
 दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्याञ्च नारदः ॥ १५ ॥ जरत्कार्त्स्निरत-
 कावां पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया । मेनकायां यथोर्णाशुस्तुम्बुरुश्चैव
 रन्ध्याया ॥ १६ ॥ वासुकिः अतर्षीर्षायां कुमार्थ्याञ्च धनञ्जयः ।
 वैदेद्याञ्च यथा रामो रुक्मिण्याञ्च जनार्दनः ॥ १७ ॥ तथा तु
 रभमाणस्य दिवोदासस्य भूपते । माधवी जनयामास पुत्रमेकं
 प्रतर्द्दनम् ॥ १८ ॥ अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः ।
 समये समनुप्राप्ते वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निर्यातयतु मे कन्यां
 भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः । यावदनप्रत्र गच्छामि शुल्कायं पृथिवी-
 पते ॥ २० ॥ दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
 कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महौपतिः ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते

पौण्ड्र्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

नारद उवाच । तथैव ता श्रियं त्यक्त्वा कनया भूत्वा यम
 स्त्रिणी । माधवी गालव विप्रमन्वयात् सत्यसङ्गरात् ॥ १ ॥
 गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानस । जगाम भोजनगर द्रष्टु-
 मीश्वीनरं नृपम् ॥ २ ॥ तमुवाचाय गत्वा स नृपति सत्यविक्रमम् ।
 इय कन्या सुतौ हौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३ ॥ अस्या भवा
 नवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च । सोमार्कप्रतिसङ्गाशौ जनयित्वा
 सुतौ नृप ॥ ४ ॥ शुल्कान्तु सर्वधर्मज्ञ हयानाञ्चन्द्रवर्चसाम् । एकत
 श्यामकर्षाणा देय मच्च चतु शतम् ॥ ५ ॥ शुर्वर्धोऽय रुमारशौ
 न ह्यै कृत्यमस्ति मे । यदि शक्य महाराज क्रियतामविचारि-
 तम् ॥ ६ ॥ अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव । पितृन्
 पुत्रपुत्रेण त्वमात्मानञ्चैव तारय ॥ ७ ॥ न पुत्रफलभोक्ता हि
 राजर्षे पात्यते दिव । न याति नरक घोर यथा गच्छन्त्यना-
 त्तजा ॥ ८ ॥ एतच्चान्यच्च विविध श्रुत्वा गालवभाषितम् । सशौ
 नर प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिप ॥ ९ ॥ श्रुतवानस्मि ते वाक्य
 यथा वदसि गालव । विधिस्तु वलवान् ब्रह्मन् प्रवण हि मनो
 मम ॥ १० ॥ अते हे तु ममाश्वानामीदृशाना हिजोत्तम । इत-
 रेषा सहस्राणि सुवह्नि चरन्ति मे ॥ ११ ॥ अहमप्येकमेवास्या
 जनयिष्यामि गालव । पुत्र हिज गत मार्गं गमिष्यामि परैरहम्
 ॥ १२ ॥ मृत्येनापि सम कुर्या तवाह हिजसत्तम । पौरजात
 पदार्थन्तु ममार्यो नात्मभोगत ॥ १३ ॥ कामतो हि धन राजा
 पारक्य य प्रयच्छति । न स धर्मेण धर्मात्मन् युज्यते यमसा
 न च ॥ १४ ॥ सोऽह प्रतिग्रहीष्यामि ददास्वेता भवान्मम । कुमारीं
 देवगर्भाभासैकपुत्रभवाय मे ॥ १५ ॥ तथा तु वङ्गधा कन्यासुत
 वन्त नराधिपम् । उश्वीनर हिजय षो गालव प्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥
 उश्वीनर प्रतिग्राह्य गालव प्रययो वनम् । रेमे स ता समासाद्य
 कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७ ॥ कन्दरेषु च शैलाना नदीना

निर्भरेषु च । वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १८ ॥
 उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च । हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासाद-
 शिखरेषु च ॥ १९ ॥ ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभ ।
 शिविनोन्माभिविख्यातो य स पार्थिवसन्तम ॥ २० ॥ उपस्थाय
 च त विप्रो गालव प्रनिष्टञ्च च । कन्यां प्रयातस्ता राजन् दृष्ट-
 वान् विनतात्मजम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते
 सप्तदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११७ ॥

नारद उवाच । गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै दिज ॥ १ ॥ गालवस्तु वच-
 श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् । चतुर्भागावशिष्टन्तदाचर्यौ कार्यमस्य
 हि ॥ २ ॥ सुपर्शस्त्वब्रवीद्विनं गालवं वदता वर । प्रयत्नस्ते न
 कर्त्तव्यो नैष सम्पत्स्रते तव ॥ ३ ॥ पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाधे
 सत्यवतीं सुताम् । भार्यार्थेऽवरयत् कन्यामृचीकस्तेन भाषितः
 ॥ ४ ॥ एकत श्यामकर्णाणा हयानाञ्चन्द्रवर्चसाम् । भगवन्दीयतां
 मङ्गं सहस्रमिति गालव ॥ ५ ॥ ऋचीकस्तु तथेयुक्त्वा वरुणाद्या-
 लय गत । अश्रुतीर्थं हयान् लब्ध्वा दत्तवान् पार्थिवाय वै ॥ ६ ॥
 इद्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा दिजातिषु । तेभ्यो हे हे भते
 क्रीडा प्राप्ते तै पार्थिवैस्तदा ॥ ७ ॥ अपराख्यपि चलारि शतानि
 दिजसन्तम । नीयमानानि सन्तारे हृतान्यासन्नितस्तथा ॥ ८ ॥
 एव न शक्यमप्राप्यं प्राप्तु गालव कर्हिचित् । इमामश्रुशताभ्या वै
 हाभ्या तस्यै निवेद्य ॥ ९ ॥ विश्वामित्राय धर्मात्मन् पङ्क्तिरश्र-
 यतै सह । ततोऽसि गतसम्मोह कृतकृत्यो दिजोत्तम ॥ १० ॥
 गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्शसहितस्तत् । आदायाश्राय कन्याञ्च

दामान्तां रथमारोष्य माधवीम् । पुरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पथ्य-
 धावताम् ॥ २ ॥ नागवत्तमनुयाणां गन्धर्वमृगपक्षिणाम् । शैल-
 द्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३ ॥ नानापुरुषद्विस्थाना-
 मीश्वरैश्च समाकुलम् । ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम्
 ॥ ४ ॥ निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्षिणी । वरानुत्क्रम्य
 सर्वांस्तान् वरं हृतवती वनम् ॥ ५ ॥ अबतीर्थे रथात् कन्या नम-
 स्कृत्य च बन्धुषु । उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे यथातिजा ॥ ६ ॥
 उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा । अरत्नानि लघुतां कृत्वा
 बभूव मृगचारिणी ॥ ७ ॥ वैदूर्याङ्गुरकल्पानि मृदूनि हरितानि
 च । चरन्ती श्लक्ष्णशस्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८ ॥ स्रवन्ती-
 नाञ्च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च । पिवन्ती वारिसुख्यानि
 शीतानि ह्रीविमलानि च ॥ ९ ॥ वनेष्वमृगराजेषु व्याघ्रविप्रोपितेषु
 च । दावान्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १० ॥ चरन्ती
 हरिणैः सार्द्धं मृगीव वनचारिणी । चचार विपुलं धर्मं ब्रह्म-
 चर्येण संवृतम् ॥ ११ ॥ यथातिरपि पूर्वेपां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः
 बह्ववर्षसहस्रायुर्युगे कालधर्मणा ॥ १२ ॥ पुरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ
 वदेमानो नरैस्तमौ । ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोकः परलोके च नाङ्गयः
 ॥ १३ ॥ महीपते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः । महर्षिकल्पो
 नृपतिः स्वर्गाग्रफलभुग्बिभुः ॥ १४ ॥ बह्ववर्षसहस्रास्त्रि काले
 बह्वयुगे गते । राजर्षिषु निपस्त्रेषु महीय स महर्षिषु ॥ १५ ॥
 अवमेने नरान् सर्वान् देवानृषिगणांस्तथा । ययातिर्मुठविज्ञानो
 विष्णवाविष्टचेतन ॥ १६ ॥ ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिस्त्र-
 दनः । ते च राजर्षय सर्वे धिग्धिगत्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचा-
 रथ समुत्पन्नो निरीक्ष्य नङ्गपात्मजम् । को न्ययं कस्य वा राज्ञः
 कथं वा स्वयमागत ॥ १८ ॥ कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व जानेन
 तपधितम् । कथं वा ज्ञायते धर्मं केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९ ॥

विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११ ॥ अश्वाना काङ्क्षितार्थाना पङ्क्तिमानि
 शतानि वै । शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥ अस्या
 राजर्षिणि पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रय । चतुर्थं जनयत्केकं
 भवानपि नरोन्नमम् ॥ १३ ॥ पूष्पान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाना भवन्तु
 ते । भवतो ह्यनृणी भूत्वा तप कुर्या यथासुखम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा । कन्याञ्च ता वरा-
 रोहामिदमित्यब्रवीद्वच ॥ १५ ॥ किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम
 गालव । पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयु कुलभावना ॥ १६ ॥ प्रति-
 गृह्णानि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै । अश्वानाश्चममासाद्य चरन्तु
 मम सर्वश ॥ १७ ॥ स तथा रममाणोऽथ विश्वामित्रो महा-
 द्युति । आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८ ॥ जात-
 मात्रं सुतं तच्च विश्वामित्रो महामुनि । सयोऽद्यायैस्तथा धर्म-
 रश्मैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥ अथाष्टकं पुरं प्रायात् तदा
 सोमपुरप्रभम । निर्यात्य कन्यां प्रिष्ठाय कौशिकोऽपि घनं ययौ
 ॥ २० ॥ गालवोऽपि सुपर्श्वेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् । मनसाभि-
 प्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥ जातो दानपति पुत्रस्त्वया
 शूरस्तथापर । सत्यधर्मरतदान्यो यज्वा चापि तथापर ॥ २२ ॥
 तदा गच्छ वरारोहे तारितस्त्रे पिता सुतैः । चत्वारश्चैव राजान-
 स्तथा चाहं समध्यमे ॥ २३ ॥ गालवस्त्वभ्यनुशाय सुपर्श्वं पत्न-
 गाग्रनम् । पितुर्निर्यात्य ता कन्या प्रययौ वनमेव ह ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालववचरिते

अष्टादश्याधिकृततमोऽध्याय ॥ ११८ ॥

नारद उवाच । स तु राजा पुनस्तस्या कर्तुं कामं स्वयं
 श्वरम् । उपगम्यायमपद् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ १ ॥ एहीतमाश्व

दामान्तां रथमारोप्य माधवीम् । पुरुर्यदुष्य भगिनीमाश्रमे पर्यै-
 धावताम् ॥ २ ॥ नागवत्तमनुष्णाणां गन्धर्वमृगपक्षिणाम् । शैल-
 द्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३ ॥ नानापुरुषदृष्ट्याना-
 मीश्वरैश्च समाकुलम् । ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादाहृतं वनम्
 ॥ ४ ॥ निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्षिणी । वरामुत्क्रम्य
 सर्वांस्तान् वरं हृतवती वनम् ॥ ५ ॥ अवतीर्थ्य रथात् क्रन्वा नम-
 स्कृत्य च बन्धुषु । उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेमे यथातिजा ॥ ६ ॥
 उपवासैश्च विविधैर्दोक्षाभिर्नियमैस्तथा । आत्मनी लघुतां कृत्वा
 बभूव मृगचारिणी ॥ ७ ॥ वैदूर्याङ्गुरकल्पानि मृदूनि हरितानि
 च । चरन्ती श्लक्ष्णशय्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८ ॥ स्रवन्ती-
 नाञ्च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च । पिवन्ती वारिसुष्यानि
 शीतानि हविमलानि च ॥ ९ ॥ वनेष्वमृगराजेषु व्याघ्रविप्रोपितेषु
 च । दावान्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १० ॥ चरन्ती
 हरिणैः सहैवं मृगैव वनचारिणी । चचार विपुलं धर्मं ब्रह्म-
 चर्येण संवृतम् ॥ ११ ॥ यथातिरपि पूर्वेषां राज्ञां हत्तमनुष्ठित
 बह्ववर्षसहस्रायुर्युगे कालधर्मणा ॥ १२ ॥ पूरुर्यदुष्य ही वंशौ
 वहमानो नरोत्तमौ । ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोक्र. परलोके च नाङ्गयः
 ॥ १३ ॥ महर्षिपते नरपतिर्यथातिः स्वर्गमास्थितः । महर्षिकल्पो
 नृपति स्वर्गाग्रफलभुग्भिः ॥ १४ ॥ बह्ववर्षसहस्राखिर काले
 बह्वयुगे गते । राजर्षिषु निपक्षेषु महर्षिषु च महर्षिषु ॥ १५ ॥
 अवमेने नरन् सर्वान् देवानृषिगणांस्तथा । यथातिर्मुहविज्ञानो
 विष्णवाविष्टचेतन ॥ १६ ॥ ततस्तं बुद्धधे देव शक्रो बलनिस्त्र-
 दन । ते च राजर्षय सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचा-
 रय समुत्पन्नो निरीक्ष्य नङ्गपात्मजम् । को न्वयं कस्य वा राज्ञः
 कथं वा स्वयमागत ॥ १८ ॥ कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन
 तपयितम् । कथं वा शायते स्वर्गे केन वा शायतेऽप्युत ॥ १९ ॥

एवं विचरन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः । दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योऽन्यं
 ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २० ॥ विमानपालाः शतशः स्वर्गदाराभि-
 रक्षिणः । पृष्ट्वा आसनपालाश्च न जानीम्यथाब्रुवन् ॥ २१ ॥
 सर्वे ते ह्याहृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् । स सुहृत्तादय नृपो
 हतौजाश्चाभवत्तदा ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिमोक्षे
 एकोनविंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

नारद उवाच । अयं प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
 कम्पितेनैव मनसा ध्रिपितः शोकवह्निना ॥ १ ॥ स्नानस्रग्भ्रष्ट-
 विज्ञानः प्रभ्रष्टसुकुटाङ्गदः । विषूर्णान् स्रस्तसर्वाङ्गं प्रभ्रष्टाभर-
 णाम्बरः ॥ २ ॥ अदृश्यमानस्तान् पश्यन्पश्यंश्च पुनः पुनः । शून्यं
 शून्येन मनसा प्रतिपश्यन्महीतलम् ॥ ३ ॥ किं मया मनसा
 ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् । येनाहं चलितः स्थानादिति राजा
 व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥ ते तु तत्रैव राजानः सिंहाद्याप्सरसस्तथा ।
 अपश्यन्त निरालम्बं तं ययातिं परिच्युतम् ॥ ५ ॥ अथैव पुरुष-
 कथित् क्षीणपुण्यनिपातकः । ययातिमब्रवीद्राजन् देवराजस्य
 आसनात् ॥ ६ ॥ अतीव मदमत्तस्त्वं न किञ्चिन्नावमनासे । मानेन
 भ्रष्टः स्वर्गस्तेनाहंस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ न च प्रश्यायसे गच्छ
 पतस्त्रेति तमब्रवीत् । पतिष्यं सत्स्त्रिति वचस्त्रिनत्वा नङ्गपात्मज
 ॥ ८ ॥ पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः । एतस्मिन्नेव
 काले तु नैमिषे पाथिवर्षभान् ॥ ९ ॥ चतुरोऽपश्यत नृपांस्तेषां
 मध्ये पपात ह । प्रतर्ह्नीो वसुमना शिविरौघीनरोऽष्टक ॥ १० ॥
 बालपियेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरन् । तेषामध्वरजं धूमं
 मार्गदारगुपस्थितम् ॥ ११ ॥ ययातिरुपजिघ्रन् वै निपपात मघी

प्रति । भूमौ स्वर्गेण सम्बद्धां नदीं धूममयीमिव ॥ १२ ॥ गङ्गां
 गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतोपतिः । यीमत्स्ववभृताग्नेऽपु चतुर्षु
 प्रतिबन्धु ॥ १३ ॥ मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु सः ।
 चतुर्षु ज्ञतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ॥ १४ ॥ पपात मध्ये राजर्षिं
 र्ययातिः पुण्यसङ्घे । तमाहुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिव त्रिधा
 ॥ १५ ॥ को भवान् कस्य वा बन्धुर्देवस्य नगरस्य वा । यच्चो
 वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसीऽपि वा । न हि मानुषरूपोऽसि
 को वार्यः काङ्क्षते त्वया ॥ १६ ॥

ययातिस्वाच । ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्ययुगतो दिवः ।
 पतेयं सत्स्विति ध्यायन् भवत्सु विनिपातितः ॥ १७ ॥

राजानं जंचु । सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुनर्षभ । सर्वेषां
 न क्रान्फलं धर्मस्य प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥

ययातिस्वाच । नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽह्मन् ।
 न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥

नारद उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रममागताम् ।
 माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २० ॥ किमागमन-
 कृत्यन्ते किं कुर्मः यासनं तव । आत्राप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रा-
 स्तपोधने ॥ २१ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
 पितरं समुपागच्छत् ययातिं सा ववन्द च ॥ २२ ॥ सृष्ट्वा मूर्धनि
 तान् पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् । दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम
 पुत्रा न ते पराः ॥ २३ ॥ इमे त्वां तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत् पुरा-
 तने । अहं ते दूहिता राजन् माधवी मृगचारिणी ॥ २४ ॥
 मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽदं प्रतिगृह्यताम् । यस्माद्राजन् नराः
 सर्वे अपत्यफलभागिनः ॥ २५ ॥ तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान् यथा
 खं वसुधाधिप । ततस्ते पार्थिवा सर्वे शिरसा जननीं तदा
 ॥ २६ ॥ अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमयाद्ब्रुवन् । उच्चैरनुपमैः

स्तिग्धै स्वरैरापूर्य्य मेदिनीम् ॥ २७ ॥ मातामहं नृपतयस्तार
यन्तो दिव्युग्रतम । अथ तस्मादुपगतो गालवीऽप्याह पार्थिवम् ।
तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहता भवान् ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवान्पर्वणि यथातिभ्रंजे
विश्वत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२० ॥

नारद उवाच । प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सङ्घिस्त्रैर्नरपुङ्गव ।
समारोह नृपतिरस्पृशन् वसुधातलम् ॥ १ ॥ यथातिदिव्य
सस्थानो बभूव विगतञ्चर । दिव्यमात्याम्बरधरो दिव्याभरण-
भूषित ॥ २ ॥ दिव्यगन्धगुणोपितो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा । ततो
वसुमना पूर्वमुच्चैरुच्चारयन् वच ॥ ३ ॥ ख्यातो दानपतिर्लोकै
व्याजहार नृपं तदा । प्राप्तवानस्मि यज्ञोक्ते सर्ववर्षेऽश्वगर्हया ॥४॥
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुच्यता भवान् । यत् फल दान
शीलस्य क्षमाशीलस्य शत फलम् ॥ ५ ॥ अथ मे फलमाधाने तेन
सयुज्यता भवान् । तत प्रतर्द्दोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुङ्गव ॥६॥
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्य शुद्धपरायण । प्राप्तवानस्मि यज्ञोक्ते
द्वात्रिंशोद्भव यश ॥ ७ ॥ वीरशब्दफलञ्चैव तेन सगुण्यता
भवान् । शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरा गिरम् ॥ ८ ॥ यथा
वालेषु नारोषु वैद्यार्येषु तथैव च । सङ्घरेषु निपातेषु तथापह-
सनेषु च ॥ ९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन ख प्रज । यथा
प्राणाय राक्षस्य राजन् कर्म सुखानि च ॥ १० ॥ त्यजेय न पुन
सत्य तेन सत्येन ख प्रज । यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन
पावक ॥ ११ ॥ भीत यतक्रतुयैव तेन सत्येन ख प्रज । अष्टक
स्वय राजर्षि कौशिकी माधवीसुत ॥ १२ ॥ अनेकयतवच्छान
नाङ्गप प्राप्य धर्मवित् । यमय पुण्डरीका मे नोषवाशरिता

प्रभो ॥ १३ ॥ क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि । न मे
 रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छेदाः ॥ १४ ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानि
 तेन सतेग्रन खं ब्रज । यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्त्रं
 नराधिपम् ॥ १५ ॥ तथा तथा वसुमतीं तत्रज्ञा राजा दिवं ययौ ।
 एवं सर्वं समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ॥ १६ ॥ ययातिं
 स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरच्छसा । दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञ-
 दानकृतेन वै ॥ १७ ॥ चतुर्षु राजवंशेषु सम्भूताः कुलबर्हिनाः ।
 मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ॥ १८ ॥

राजान् जघुः । राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
 दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पार्थिव ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि ययातिस्वर्गारोहणे
 एकविंशत्तत्रधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

नारद उवाच । सहिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
 अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान् ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १ ॥ अभिवृष्टश्च
 वर्षेण नानापुंससुगन्धिना । परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्य-
 गन्धिना ॥ २ ॥ अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्लिप्तम् ।
 कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३ ॥ उपगीतोऽ-
 नृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः । प्रीतया प्रतिगृहीतश्च स्वर्गं दुन्दुभि-
 नि स्वनैः ॥ ४ ॥ अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजपिंचारणैः । अश्वि-
 योत्तमार्थेण देवतैरभिनन्दितः ॥ ५ ॥ प्राप्त स्वर्गफलञ्चैव तसु-
 वाच पितामहः । निर्वृतं शान्तमनसं वशीभिस्तरपयन्निव ॥ ६ ॥
 चतुष्पादस्त्वया धर्मद्वितो लौक्येन कर्मणा । अक्षयस्तव लोकीऽयं
 कीर्त्तियैवाक्षया दिवि ॥ ७ ॥ पुनस्त्वयैव राजर्षे सुकृतेन विधा

तितम् । आहृतं तमसा चैत सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८ ॥ धेन
त्वा नाभिजानन्ति ततोऽज्ञातोऽसि पातित । प्रीतैत्रव चासि
दौहित्रैस्त्वारितस्त्वमिहागत ॥ ९ ॥ स्थानञ्च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा
स्त्वेन निर्जितम् । अचल शाश्वत पुण्यमुत्तम ध्रुवमव्ययम् ॥ १० ॥

यथातिरुवाच । भगवन् सशयो मेऽस्ति कश्चित् क्षीतुमर्हसि ।
न न्वन्यमहमर्हामि प्रष्टु लोकप्रितामह ॥ ११ ॥ बह्ववर्षसहस्रान्त
प्रजापालनवर्द्धितम् । अनेकक्रतुदानौघैरर्जित मे महत फलम्
॥ १२ ॥ कथ तदल्पकालेन क्षीण धेनासि पातित । भगवन्
वित्य लोकाश्च शाश्वतान् मम निर्मितान् । कथ नु मम तत सर्वं
विप्रनष्ट महाद्युते ॥ १३ ॥

पितामह उवाच । बह्ववर्षसहस्रान्त प्रजापालनवर्द्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यस्त्वयोपार्जित फलम् ॥ १४ ॥ तदनेनैव दोषिण
क्षीण धेनासि पातित । अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृत स्वर्ग
वासिभि ॥ १५ ॥ नाय मानेन राजर्षे न वलेन न हिंसया ।
न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वत ॥ १६ ॥ नाव
मान्यास्त्वया राजन्नधनोत्कृष्टमध्यमा । न हि मानप्रदग्धाना
कश्चिदस्ति सम क्वचित् ॥ १७ ॥ पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति
धे नरा । विपमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न सशय ॥ १८ ॥

नारद उवाच । एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्नो ययातिना ।
निर्वधूतानिमात्रञ्च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥ श्रोतव्यं हित
कामाना सुहृदा हितमिच्छता । न कर्त्तव्यो हि निबन्धो निर्वन्धो
हि क्षयोदय ॥ २० ॥ तस्मात्त्वमपि गांधारे मान क्रोधश्च
वर्ज्य । सम्यत्त्व पाण्डवैर्वीर सरम्भ तत्रज पार्थिव ॥ २१ ॥
ददाति यत् पाथिव यम् करोति यदा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नायोऽस्ति न चापवर्षो नान्यस्तदशाति स एव कर्त्ता
॥ २२ ॥ इदं महास्थानमनुत्तमं हितं बह्वश्रुताना गतरूप

रागिणाम् । समीक्ष्य लोके वल्लभा प्रधारितं त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवी-
मुपाश्रुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि यथातिस्वर्गारोहणे
दाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भगवन्नेवमेवैतत् यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न लीशो भगवन्महम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तत कृष्णमभ्यभाषत कौरवः ।
स्वयं लोकज्ञ मामात्य धर्म्यं न्याय्यञ्च केशव ॥ २ ॥ न त्वहं स्वयम-
स्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् । अत्र दुर्योधन कृष्ण मन्दं भास्त्रा-
तिगं मम ॥ ३ ॥ अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरपोत्तम । न
शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ॥ ४ ॥ गान्धार्याश्च
हृष्टीकेश विदुरस्य च धीमतः । अन्येषाञ्चैव सद्दृढां भीष्मादीनां
हितैरिणाम् ॥ ५ ॥ स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अतुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् । सद्दृढकार्यन्तु
समदत् कृतन्ते स्याज्जनार्दन ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यावृत्तत्र वार्ष्णेयो दुर्योधनमम-
र्षणम् । अत्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ७ ॥ दुर्यो-
धन निबोधेदं महाकथं कुरुसत्तम । शमायं ते विशेतिण सानु-
बन्धस्य भारत । ८ ॥ महाप्रज्ञकुले जातः साध्वेतत् कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ९ ॥ दौष्कुलिया दुरा-
त्मानो नृशंसा निरपस्रपाः । त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं ब्रात
मन्त्रसे ॥ १० ॥ धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन् प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ११ ॥ विपरीता द्विचं

वृत्तिरसङ्गच्छते त्वयि । अधर्मयानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो
 महान् ॥ १२ ॥ अनिष्टयानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत । तमनर्थं
 परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ १३ ॥ भ्रातृणामथ भृत्यानां
 मित्राणाञ्च परन्तप । अधर्म्याद्यशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे
 ॥ १४ ॥ प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्वर्द्धयुतैः । सन्वतस्र
 पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ तद्वितञ्च प्रियञ्चैव धृ-
 राष्ट्रस्य धीमतः । पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामते ॥ १६ ॥
 कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्वीकस्य च धीमतः । अश्वत्थाम्बो विक-
 र्णस्य सञ्जयस्य विविंशते ॥ १७ ॥ ज्ञातीनाञ्चैव भूयिष्ठं मित्रा-
 गाञ्च परन्तप । शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १८ ॥
 ज्ञीमानसि क्लेशे जातः श्रुतवाननृशंसवान् । तिष्ठ तात पितु शस्त्रे
 मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥ एतत् त्रयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति
 भारत । उत्तमापहतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ २० ॥ रोषते
 ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सङ्गमः । सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं
 तात रोचताम् ॥ २१ ॥ श्रुत्वा यः सहृदा शस्त्रं मर्त्यो न प्रति-
 पद्यते । विपाकान्ते दहत्येनं किम्पाकमिव भक्षितम् ॥ २२ ॥
 यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहात्प्रतिपद्यते । स दीर्घस्त्री हीनार्थः
 पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक् तदेवा-
 भिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २४ ॥
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यं न शृणोति । शृणोति प्रतिकूलानि
 हिपता वयमेति सः ॥ २५ ॥ सतां मतमतिक्रम्य, योऽसतां वर्तते
 मते । शोचन्ते व्यसने तस्य सहृदो न चिरादिव ॥ २६ ॥ गुह्या-
 नमाख्यानुत्पश्य यो निश्चीनान्निषेदति । स घोरामापदं प्राप्य
 नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥ योऽसतसेवी वृथाचारो न शीतो
 सुहृदां सताम् । परान् वृणीते स्वान् कष्टं तं गौस्वजति भारत
 ॥ २८ ॥ स ह्यं पितृषु तैर्द्वैतैरन्येभ्यस्तानामिच्छति । अपि-

दृश्योऽसमर्थो मूढो भूयो भरतर्षभ ॥ २९ ॥ को हि यत्र समान्
 ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् । अन्येभ्यस्त्वाणमाशंसेत्तदग्यो भुवि
 मानवः ॥ ३० ॥ जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिष्कृतास्त्वया ।
 न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ मिथोप-
 चरितास्तात जन्मप्रभृति वान्धवाः । त्वयि सम्यङ्गच्छावाहो प्रति-
 पन्ना ययस्त्रिनः ॥ ३२ ॥ त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
 श्लेषु वन्द्युषु मुखिषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३३ ॥ त्रिवर्गयुक्तः
 प्राज्ञानामारब्धो भरतर्षभ । धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गसम्भवे
 नराः ॥ ३४ ॥ पृथक् च विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
 मध्यमोऽर्थं कलिं बाल काममेवानुरुध्यते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियैः प्राकृतो
 लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः । कामार्थावनुपायेन लिप्समानो
 विनश्यति ॥ ३६ ॥ कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितथरेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३७ ॥ उपायं धर्म-
 मेवाद्भस्त्रिवर्गस्य विद्याम्पते । लिप्समानो हि तेनाशु कक्षोऽग्नि
 रिव वर्द्धते ॥ ३८ ॥ स तं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९ ॥ आत्मानं तच्छति
 क्षीय वनं परशुना यथा । य सम्यग्दर्शनानेषु मिथ्या राजन्
 प्रवर्त्तते ॥ ४० ॥ न तस्य हि मतिं हिन्यात् यस्य नेच्छेत् परा-
 भवम् । अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धोयते मतिः ॥ ४१ ॥
 आत्मवान्नावमन्येत त्रिषु लोकेषु भारत । अग्रान्यं प्राकृतं किञ्चित्
 किमु तान् पाण्डवर्षभान् ॥ ४२ ॥ अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिद्दु-
 बुध्यते जनः । हिन्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४३ ॥
 यो वस्ते दुर्जनास्तात पाण्डवैः सह सङ्गतम् । तैर्हि सम्पीयमाण-
 स्त्वं सर्वान् कामानवाप्त्यसि ॥ ४४ ॥ पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं
 भुञ्जानो राजसत्तम । पाण्डवान् पृष्ठत कृत्वा त्राणमाशंससे-
 ऽप्यतः ॥ ४५ ॥ दुःशासनं दुर्विषहं कर्षो वापि ससौदरैः । एते-

स्वैश्वर्यमाश्राय भूमिमिच्छसि भारत ॥ ४६ ॥ न चैते तव
 पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा । विक्रमे चाप्यपर्याप्ता पाण्डवान्
 प्रति भारत ॥ ४७ ॥ न हीमे सर्वराजान् पर्याप्ता सहिता
 स्तथा । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४८ ॥ इदं
 सन्निहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् । अयं भीष्मस्तथा द्रोण
 कर्णश्चायं तथा कृप ॥ ४९ ॥ भूरिञ्चवा सौमदत्तिरश्वत्थामा
 जयद्रथ । अशक्ता सर्व एवैते प्रतियोद्भुं घनञ्जयम् ॥ ५० ॥
 अजेयो हर्जुन सखेऽपि सर्वैरपि सुरासुरैः । मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा
 युङ्क्षे चैत आधिया ॥ ५१ ॥ दृश्यता वा पुमान् कथित समग्रं
 पार्थिवे बले । योऽर्जुन समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेत गृहान्
 ॥ ५२ ॥ किन्ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ । यस्मिन् जिते
 जिते ते स्यात् पुमानेक स दृश्यतान् ॥ ५३ ॥ यः स देवान्
 सगन्धर्वान् सयज्ञासुरपन्नगान् । अजयत् खाण्डवप्रस्थे कस्त
 युङ्क्षेऽत पाण्डवम् ॥ ५४ ॥ तथा विराटनगरे शूयते महद्दह्मणम् ।
 एकस्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ ५५ ॥ युङ्क्षे येन महा-
 देव साक्षात् सन्तोषित शिव । तमजेयमनाभृष्य विजेतुं निष्णु-
 मच्युतम् ॥ ५६ ॥ आश्रमसीढ समरे वीरमर्जुनमूर्च्छितम् । मङ्घि-
 तीयं पुन पार्थं कं प्रार्थयितुमर्हति ॥ ५७ ॥ युङ्क्षे प्रतीपमायान्त
 मपि साक्षात् पुरन्दर । बाह्मभ्यामुद्धरेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमा
 प्रजा ॥ ५८ ॥ पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुन समरे जयेत् ।
 पश्य पुत्रास्तथा भ्रातॄन् ज्ञातीन् सम्बन्धिनस्तथा ॥ ५९ ॥ तत्
 कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तमा । अस्तु श्रेष्ठ कौरवाणां मा
 पराभूद्दिदं कुलम् ॥ ६० ॥ कुलघ्न इति नोच्येया नष्टकीर्ति
 नैराधिप । त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथा ॥ ६१ ॥
 महाराज्येऽपि पितरं हृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । मा तात श्रिय
 मायान्तीपवमस्या समुद्यताम् ॥ ६२ ॥ अहं प्रजाय पार्थिभी

महतीं श्रियमाप्नुहि । पाण्डवैः सङ्गमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां
वच । संप्रीयमाणो मित्त्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्नुयसि ॥ ६३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगव्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
वयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनमम-
र्षणम् । केशवस्य वच श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥ कृष्णेन
वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां यममिच्छता । अन्वपद्यस्व तत्तात मा
मन्युवधमन्वगाः ॥ २ ॥ अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
येवो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्नुयसि ॥ ३ ॥ धर्म्यमर्थं
महाबाहुराह त्वां तात केशव । तदर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः
प्रजाः ॥ ४ ॥ ज्वलितं त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराक्षसु ।
जीवती धृतराष्ट्रस्य द्यौरात्मघात भ्रंशश्चिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मानञ्च
सहामात्यं सपुत्रभ्रातृवासवम् । अहमित्यनया बुद्ध्या जीवितात्
भ्रंशश्चिष्यसि ॥ ६ ॥ अतिक्रामन् केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
पितृय भरतयेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७ ॥ मा कुलन्नं कपुरुषो
दुर्मतिः कापयद्भ्रम । मातरं पितरञ्चैव मा मञ्जीः शोकसागरे
॥ ८ ॥ अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः । अमर्षवश-
मापन्नं निश्चरन्तं पुन पुन ॥ ९ ॥ धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां
तात केशवः । तथा भीष्म. शान्तनवस्तष्णुपुत्र नराधिप ॥ १० ॥
प्राणौ नैषाविनौ दान्तावर्यकामौ वद्भ्यतौ । आहृतुस्त्वां हितं
वाक्यं तष्णुपुत्र नराधिप ॥ ११ ॥ अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ
यद्वचतः । माघवं बुद्धिमोहेन भावमंस्थाः परन्तप ॥ १२ ॥ ये
त्वां मोक्षाहयन्त्येते नैते कृत्याय कश्चिचित् । वैरं परेषां श्रीवायां
प्रतिमोच्यन्ति संयुगे ॥ १३ ॥ मा जीघनः प्रजां पर्वां पुत्रान्

भ्रातृस्तथैव च । वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्वज्जेयं बलं हि तत्
 ॥ १४ ॥ एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदो कृष्णभीषयो । यदि
 नादाव्यसे तात पश्चात्तपस्यसि भारत ॥ १५ ॥ यथोक्तं जाम
 दग्नेन भूयानेष ततोऽर्जुन । कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि
 सुदु सह ॥ १६ ॥ किन्ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ । एतत्ते
 सर्वमाख्यात यथेच्छसि तथा कुरु । न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो
 भरतसत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् वाक्यान्तरे वाक्यं सत्तापि
 विदरोऽब्रवीत् । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८ ॥
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ । इमौ तु ब्रह्मौ शोचामि
 गान्धारी पितरश्च ते ॥ १९ ॥ यावनाथो चरिष्यते त्वया नार्यते
 दह्मदा । हतमित्रौ हतामात्यौ स्तूनपक्षाविवाण्डजौ ॥ २० ॥
 भिक्षुकी विचरिष्यते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् । कुलक्षमोदृष्यं पाप
 जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१ ॥ अथ दुर्योधन राजा धृतराष्ट्रो
 ऽभ्यभाषत । आसीन भ्रातृभि सार्द्धे राजभि परिवारितम् ॥ २२ ॥
 दुर्योधन निबोधेद् शौरिणीकृत महात्मना । आदत्तस्व शिव
 मत्यन्त योगक्षेमवद्व्ययम् ॥ २३ ॥ अनेन हि सहायेन कृष्णो-
 नाक्लिष्टकर्मणा । इष्टान् सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्याम सर्वराजस
 ॥ २४ ॥ सुसहितं कैशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम् । परं च स्व-
 यनं कृतस्त्वं भरतानामनामयम् ॥ २५ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन तात
 गच्छस्व सशमम् । कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगा
 ॥ २६ ॥ यमश्चेत् याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् । त्वदर्थं
 मभिजल्पन्तं न तवास्वपराभव ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
 षतृविंशधिकृततमोऽध्याय ॥ १२४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीमद्रोणी सम-
व्यथौ । दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥ यावत्
कृष्णावसनद्वौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् । यावद्दौम्यो न मेधानौ
जुहोतीह द्विपट्टवलम् ॥ २ ॥ यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव
युधिष्ठिरः । ह्रीनिपिवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३ ॥
यावन्न दृश्यते पार्यः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः । भीमसेनो महेष्वास-
स्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४ ॥ यावन्नो चरते मार्गान् पृतना-
मनिधयन् । भीमसेनो गदापाणिस्तावच्छाम्यतु पाण्डवैः ॥ ५ ॥
यावन्न शतयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् । गदया वीर-
घातिन्या फलानीव वनस्रतेः ॥ ६ ॥ कालेन परिपक्वानि ताव-
च्छाम्यतु वैशसम् । नकुलः सहदेवश्च घृष्टदुम्नश्च पार्षतः ॥ ७ ॥
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालश्च दंशितः । यानन्न प्रविशन्त्येते
नक्रा इव महार्थवम् ॥ ८ ॥ कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु
वैशसम् । यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ॥ ९ ॥ गार्ह-
पत्याः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् । चन्दनागुरुदिग्धेषु हार-
निष्कधरेषु च ॥ १० ॥ नोरःसु यावत् योधानां महेष्वासैर्महे-
षवः । कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ॥ ११ ॥ अमि-
लक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् । अभिवादयमानं त्वां
शिरसा राजकुम्भरः ॥ १२ ॥ पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो
युधिष्ठिरः । ध्वजाङ्गुशपताकाङ्गं दक्षिणं ते सदक्षिणः ॥ १३ ॥
स्कन्धे निक्षिपतां बाहूँ शान्तये भरतर्षभ । रत्नौपधिसमेतेन
रत्नाङ्गुलितलेन च ॥ १४ ॥ उपविष्टस्य पृष्ठन्ते पाणिना परि-
मार्जितु । शालस्कन्धो महाबाहूस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ॥ १५ ॥
साम्भ्रामिवदनाद्यापि शान्तये भरतर्षभ । अर्जुनेन यनाभ्याङ्ग-
विभिसौरभिवादित ॥ १६ ॥ स्मृद्भिः तान् रुमुपाघ्राय प्रेम्नाभि-
वद पार्षदिक । इष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सच्च सङ्गतम् ॥ १७ ॥

यावदानन्दजात्रूणि प्रसृजन्तु नराधिपा । बुध्यता राजधानीषु
सर्वसम्पन्नहीहिताम् । पृथिवी भ्रातृभावेन भुव्यता विज्वरी
भव ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये
पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

वशस्माद्यन उवाच । श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरु
ससदि । प्रत्यवाच महाबाहु वासुदेव यशस्विनम् ॥ १ ॥ प्रथ
मीच्छ्य भवानेतदत्तुमहति केशव । मामेव हि विशिषीण विभाष्य
परिगर्हसे ॥ २ ॥ भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन । भवान्
गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलादलम् ॥ ३ ॥ भवान् क्षत्ता च
राजा वाप्याचार्यो वा पितामह । मामेव परिगर्हन्ते नान्य
कञ्चन पार्थिवम् ॥ ४ ॥ न चाह लक्ष्ये कञ्चिद्द्वारमिचारमिहा-
त्मन । अथ सर्वे भवन्ता मा विहिषन्ति सराजका ॥ ५ ॥ न
चाह ऋद्धिदत्यर्थमपराधमारन्दम् । विचिन्तयन् प्रपश्यामि सुसूक्ष्म
मपि केशव ॥ ६ ॥ प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिता शरुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७ ॥ यत्
पुनर्द्रविणं किञ्चित्तवाजीयन्त पाण्डवा । तेभ्य एवाभ्यनुप्रात
तत्तदा मधुसूदन ॥ ८ ॥ अपराधो न चास्माक यत्ते द्यौ
पराजिता । अजेया जयता येष्टा पाथा प्रव्रजिता वनम् ॥ ९ ॥
केन वाप्यपवादेन विरुध्यन्त्यरिभि सह । अशक्ता पाण्डवा
कृष्ण प्रहृष्टा प्रत्यमितवत् ॥ १० ॥ किमस्माभि कृतं तेषा कञ्चिन्
वा पुनरागमि । धार्तराष्ट्रान् जिघासन्ति पाण्डवा सुख्यै सह
॥ ११ ॥ न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन, वा । प्रभष्टा
प्रणमामेष्ट भयादपि शंतक्रतुम् ॥ १२ ॥ न च, त कृष्ण पश्यामि

चतुर्धर्ममनुष्ठितम् । उत्सहेत युधा जेतुं यो नः यत्र निवर्हणः
 ॥ १३ ॥ न हि भीष्मरूपद्रोणा सकर्णा मधुसूदन । द्वैरपि
 युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४ ॥ स्वधर्ममनुपश्यन्तो
 यदि माधव संयुगे । अस्त्रेण निधनह्वाले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव
 तत् ॥ १५ ॥ मुख्यैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनाईन ।
 यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६ ॥ ते वयं वीर-
 शयनम्प्राप्स्यामो यदि संयुगे । अप्रणन्यैव शत्रूणां न नस्तप्-
 स्यति माधव ॥ १७ ॥ कथं जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
 भयादृत्तिं समीक्ष्यैव प्रणमेद्दिह कर्हिचित् ॥ १८ ॥ उद्यच्छेदेव
 न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् । अप्यपर्वणि मज्जेत न नमेद्दिह
 कर्हिचित् ॥ १९ ॥ इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
 धर्मोयं चैव प्रणमेद्द्राक्षणेभ्यश्च महिषः ॥ २० ॥ अचिन्तयन्
 किञ्चिदन्यं यावज्जीवन्तथाचरेत् । एष धर्मः क्षत्रियाणां मत-
 मेतच्च मे सदा ॥ २१ ॥ राज्यांशयाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुरा-
 भवत् । न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२ ॥ यावच्च
 राजा ध्रियते हृतराष्ट्रो जनाईन । न्यस्तशस्त्रा वयं ते वायुप-
 जीवाम माधव ॥ २३ ॥ अप्रदियं पुरा दत्तं राज्यं परवती
 मम । अज्ञानाहा भयाहापि मयि वाले जनाईन ॥ २४ ॥ न
 तद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्ह्यं शानन्दन । ध्रियमाणे महाबाहौ मयि
 सम्प्रति केशव ॥ २५ ॥ चावहि तीक्ष्णया सूच्या विध्येदग्रेण
 केशव । तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्न । पाण्डवान् प्रति ॥ २६ ॥
 इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि दुर्योधनवाक्ये
 षड्विंशत्यधिकप्रथमतमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुले-
 क्षणः । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥ लप्स्यसे

वीरमयनं काममेतदवाप्स्यसि । स्थिरो भव सहामात्यो विमर्द्दी
 भविता महान् ॥ २ ॥ यच्चैव मन्यसे मूढ न मे कथित् व्यति-
 क्रम । पाण्डवेष्विति तत सर्वं निबोधत नराधिपा ॥ ३ ॥ श्रिया
 सन्तप्यमानेन पाण्डवाना महात्मनाम् । त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं
 सौबलेन च भारत ॥ ४ ॥ कथञ्च ज्ञातयस्तात श्रेयास साधु
 सम्मता । अथान्याय्यमुपस्थातु जिह्वेनाजिह्वचारिण ॥ ५ ॥
 अक्षयूत महाप्राज्ञ सता मतिविनाशनम् । असता तत्र जायन्ते
 भेदाय व्यसनानि च ॥ ६ ॥ तदिदं व्यसन घोरं त्वया द्यूतमुख
 कृतम् । असमीक्ष्य सदाचारैः सार्द्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७ ॥ कथान्यो
 भ्रातृभार्या वै विप्रकर्त्तुं तयार्हति । आनीय च सभा व्यक्ता
 यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८ ॥ कुलीना शीलसम्पन्ना प्राणेभ्योऽपि
 गरीयसी । महिषी पाण्डपुत्राणा तथा विनिकृता त्वया ॥ ९ ॥
 जानन्ति क्रूरव सर्वे यथोक्ता कुरुससदि । दुःशासनेन कौन्तेया
 प्रव्रजन्त परन्तपा ॥ १० ॥ सम्यग्बृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्म-
 चारिषु । खेषु बन्धुषु क साधुशरेर्देवमसाम्भृतम् ॥ ११ ॥
 नृशसानामनार्याणां पुरुषाणाञ्च भाषणम् । कर्षणं दुःशासनाभ्याञ्च
 त्वया च बह्वशं कृतम् ॥ १२ ॥ सह माता प्रदग्धुन्तान् बालकान्
 वारणावते । आस्थित परमं यत्र न समृद्धञ्च तत्तव ॥ १३ ॥
 लघुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्ना पाण्डवास्तदा । माता सहैक
 चक्राया ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४ ॥ विप्रेण सर्पबन्धैश्च यतिता
 पाण्डवास्त्वया । सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धञ्च तत्तव ॥ १५ ॥
 एवं युद्धि पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिं सदा भवान् । कथन्ते नाप-
 राधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६ ॥ यच्चैभ्यो याचमानेभ्य
 पितृप्रमथं न दित्ससि । तच्च पापं प्रदातासि भ्रष्टैश्चर्यीं निपा-
 तित ॥ १७ ॥ कृत्वा बह्वन्यजर्माणि पाण्डवेषु नृशसवत । मिथ्या-
 वृत्तिरनार्थं सन्नद्य विप्रतिपद्यमे ॥ १८ ॥ मातापितृभ्या भीमोप

द्रीणेन विदुरेण च । शान्येति मुहुरक्तोऽसि न च शान्यसि
 पार्थिव ॥ १८ ॥ शमे हि समहांतामस्तव पार्थस्य चीभयोः ।
 न च रोचयसे राजन् किमन्यत् बुद्धिलाघवात् ॥ २० ॥ न शर्म
 प्राप्स्यसे राजन्तुत्कथ्य सहृदां वचः । अधर्न्यमयमस्यञ्च क्रिचते
 पार्थिव त्वया ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति दाघार्हं दुर्योधनममर्षणम् ।
 तु शासन इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ २२ ॥ न चेत् सन्धा-
 स्यते राजन् खेन कामेन पाण्डवैः । वद्वा किल त्वां दास्यन्ति
 कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २३ ॥ वैकर्तनं त्वाञ्च माञ्चवीनेतान्मनुज-
 र्षभ । पाण्डवैभ्य प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रीणः पिता च ते ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयो-
 धनः । क्रुद्धे प्रातिष्ठितोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २५ ॥
 विदुरं धृतराष्ट्रञ्च महाराजञ्च वाक्लिकम् । कृपञ्च सोमदत्तञ्च
 भीष्मं द्रीणं जनार्दनम् ॥ २६ ॥ सर्वानेताननाट्य दुर्मतिर्निरप-
 लपः । अश्लिष्टवदमर्थ्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २७ ॥ तं
 प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् । अनुजम्भु रुहामात्या
 राजानथापि सर्वशः ॥ २८ ॥ सभायागुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रांटाभिः
 सह । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्म शान्तनवीऽब्रवीत् ॥ २९ ॥
 धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरथां योऽनुमन्यते । हसन्ति व्यसने तस्य
 दुर्हृदो न चिरादिव ॥ ३० ॥ दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रो-
 ऽनुपायवित् । मिथ्याभिमानी राक्षस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३१ ॥
 कालपक्कमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन । सर्वं ह्यनुसृता मोहात्
 पार्थिवा सह मन्त्रिभिः ॥ ३२ ॥ भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाघार्हः
 पुष्करेक्षणा । भीष्मद्रीणमुखान् सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३३ ॥
 सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः । प्रसज्य मन्दमैश्वर्यं न
 निचच्छेत यन्मृगम् ॥ ३४ ॥ तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्राप्तमग्नि-

न्दमा । क्रियमाणे भवेत् श्रेयस्तत् सर्वं शृणुतानघा ॥ ३५ ॥
 प्रत्यक्षमेतत् भवता यदृच्छामि हित वच । भवतामानुकूल्येन यदि
 रोचेत् भारता ॥ ३६ ॥ भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ज्ञाना
 त्मवान् । जीवत पितुरैश्वर्यं हृत्वा मृत्युवन्नद्धत ॥ ३७ ॥ उग्र
 सेनसुत कस परित्यक्त स्ववान्धवै । ज्ञातीना हितकामेन मया
 शस्तो महान्धे ॥ ३८ ॥ आङ्गक पुनरन्नाभिर्घातिभिद्यापि सत
 क्रत । उग्रसेन कृतो राजा भोजराज्यस्य बर्धन ॥ ३९ ॥ कस
 भेक परित्यज्य कुलार्थं सर्ववाद्वा । सम्भूय सुखमेधन्ते भार-
 ताम्यकवृष्याय ॥ ४० ॥ अपि चाप्यवद्द्राजन् परमेष्ठी प्रजा
 पति । वृद्धे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४१ ॥ दैवी
 भूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत । अत्रवीत सृष्टिमान् देवो
 भगवान् लोवभावन ॥ ४२ ॥ परामविष्यन्त्यसुरा दैतेया दान-
 सह । आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवोकस ॥ ४३ ॥
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसा । अस्मिन् युद्धे सुसक्रुद्धा
 हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४४ ॥ इति मत्वाब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजा
 पति । वरुणाय प्रयच्छैतान् बह्ना दैतेयदानवान् ॥ ४५ ॥ एव
 युक्तस्ततो धर्मो नियागात् परमेष्ठिन । वरुणाय ददौ सर्वान्
 बह्ना दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥ तान् बह्ना धर्मपात्रैश्च स्वैश्च पात्रै
 र्जलेऽग्नौ । वरुण चागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४७ ॥
 तथा दुर्योधन कर्णं शकुनिञ्चापि मोबलम् । बह्ना दुःशासन चापि
 पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४८ ॥ त्यजेत् कुलार्थं पुरुषः ग्रामहर्षी
 कुलं त्यजेत् । ग्राम जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४९ ॥
 राजन् दुर्योधन बह्ना तत् सगाम्य पाण्डवै । तत् कृते न । वन
 भ्येगु सत्रिया सत्रियर्षभ ॥ ५० ॥

इति लक्ष्मणपर्वणि भगवदानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

मप्रतिशत्यधिकवचनमोऽध्याय । १२७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृष्णान्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जने-
 श्वरः । विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ गच्छ
 तात महाप्रज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् । आनयेच्च तथा सार्द्ध-
 मनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २ ॥ यदि सापि दुरात्मानं शमयेत् दुष्ट-
 चेतसम् । अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वचम् ॥ ३ ॥ अपि
 लोभाभिभूतस्य पत्न्यानमनुदर्शयेत् । दुर्वृद्धेर्दुःसहायस्य समायं
 द्रुवती वचः ॥ ४ ॥ अपि नो व्यसनं घोरं दुर्व्योधनकृतं महत् ।
 शमयेच्चिररावाय योगक्षेमवदव्यचम् ॥ ५ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा
 विदुरो दीर्घदर्शिनीम् । आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शास-
 नात् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासना-
 तिगः । ऐश्वर्यलोभाद्ऐश्वर्यं जीवितञ्च प्रहास्यति ॥ ७ ॥ अग्निष्ट-
 वदमर्थ्याः पापैः सह दुरात्मवान् । सभाया निर्गतो मृद्धो
 व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यम-
 स्विनी । अन्विच्छन्ती महत् त्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥

गान्धार्युवाच । आशापय सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
 न हि राज्यमग्निष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १० ॥ आप्तुमाप्तं
 तथापीदमविनीतेन सर्वथा । त्वं ह्येवात्र भृशं गच्छीं धृतराष्ट्र
 सुतप्रिय ॥ ११ ॥ यो जानन् पापतामस्य तत् प्रज्ञामनुवर्त्तसे ।
 स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभनास्थितः ॥ १२ ॥ अशक्योऽद्य
 त्वया राजन् विनिवर्त्तयितुं वलात् । राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालि-
 शस्य दुरात्मनः ॥ १३ ॥ दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते
 फलम् । कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः ॥ १४ ॥ भिन्नं हि
 स्वजनेन त्वा प्रहसिष्यन्ति शत्रवः । या हि शक्या महाराज साम्ना
 दानेन वा पुन । निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शासनाहृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनमर्ष-
 णम् । मातुश्च वचनात् चत्ता सभा प्रावेशयत पुन ॥ १६ ॥ स
 मातुर्वचनाक्राद्धी प्रविवेश पुनः सभाम् । अतिताम्रेक्षण क्रोधा
 न्निश्चसन्निव पन्नग ॥ १७ ॥ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रसुत्पथमा
 स्थितम् । विगर्हमाणा गान्धारी शमायं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 दुर्व्योधन निबोधेद् वचनं मम पुत्रक । हितं ते सानुबन्धस्य तथा
 यत्या सुखोदयम् ॥ १९ ॥ दुर्व्योधन यदाह त्वा पिता भरत
 सन्तम । भीष्मो द्रोण कृप चत्ता सुहृदा कुरु तद्वच ॥ २० ॥
 भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचिति कृता । भवेद्द्रीणसुखानाम्
 सुहृदा शान्यता त्वया ॥ २१ ॥ न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन
 कामेन शक्यते । अवाप्तु रक्षितुश्चापि भीक्तु मरतसन्तम ॥ २२ ॥
 न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्रोयाद्दीर्घमन्तरम् । विजितात्मा च
 मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३ ॥ कामक्रोधौ हि पुरुष
 मर्थेभ्यो व्यपकर्षत । तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते
 महीम् ॥ २४ ॥ लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतत् दुरात्मि ।
 राज्यं नामेप्सित स्थान न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २५ ॥ इन्द्रि-
 याणि महत प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयो । इन्द्रियैर्नियतैर्वृद्धि
 र्वर्द्धतेऽग्निरिवेन्धनै ॥ २६ ॥ अविधेयानि ह्यमानि व्यापादयितु-
 मशक्यम् । अविधेया इवादान्ता हया पथि कुसारथिम् ॥ २७ ॥
 अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीयते । अमितान् वा
 जितामात्य सोऽवश परिहीयते ॥ २८ ॥ आत्मानमेव प्रथमं
 हेष्यरूपेण योजयेत् । ततोऽमात्यानमित्नाथ न मोघं विजिगीषते
 ॥ २९ ॥ वश्येन्द्रिय जितामात्य घृतदण्ड विकारिणु । परीक्ष्य
 कारिणं धीरमत्ययं यीर्निषेवते ॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षिणेव जालेन
 भ्रूपावपिहितानुभौ । कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञान तौ विलु-
 प्यत ॥ ३१ ॥ याभ्यां हि देवा स्वर्गात् स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम् ।

विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स वर्द्धितौ ॥ ३२ ॥ कामं क्रोधञ्च
लोभञ्च दम्भं दर्पञ्च भूमिप । सम्यग्विजेतुं यो वेद समही-
मभिजायते ॥ ३३ ॥ सततं विग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
ईप्सन्नर्थञ्च धर्मञ्च दिपताञ्च पराभवम् ॥ ३४ ॥ कामाभिभूतः
क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते । स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया
भवन्त्युत ॥ ३५ ॥ एकीभूतेर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिवर्हसौ । पाण्डवैः
पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३६ ॥ यथा भीष्मः शान्त-
नवो द्रोणयापि महारथ । आहतुस्तात तत् सत्यमजेयौ कृष्ण-
पाण्डवौ ॥ ३७ ॥ प्रपद्यस्व महावाङ्मं कृष्णामक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव कैश्वरः ॥ ३८ ॥ सुहृदामर्थ-
कामानां यो न तिष्ठति शासने । प्राञ्चानां कृतविद्यानां स नरः
शत्रुनन्दन ॥ ३९ ॥ न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कृतः
सुखम् । न चापि विजयी नित्यं मा युद्धे चेत आधियाः ॥ ४० ॥
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते वाङ्मूकेन च । दत्तोऽंश पाण्डु-
पुत्राणां मेदात् भीतैररिन्दम ॥ ४१ ॥ तस्य चैतत् प्रदानस्य
फलमद्यानुपश्यसि । यद्भुङ्क्षे पृथिवीं कृतस्ता शूरैर्निहितकण्ठ-
काम् ॥ ४२ ॥ प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम । यदी-
च्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्हं महीमिमाम् ॥ ४३ ॥ अलमर्हं
पृथिव्यास्ते महामात्यस्य जीवनम् । सुहृदा वचने तिष्ठन् ययः
प्राप्स्यसि भारत ॥ ४४ ॥ श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमद्भिर्लज्जिते-
न्द्रियैः । पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४५ ॥
निश्चयं सुहृदा मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् । स्वमंशं पाण्डु-
पुत्रेभ्य प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अलमङ्ग विकारोऽयं त्रयो-
दशसमा कृत । शमयेनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४७ ॥
न चैव शक्त पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि । सूतपुत्रो दृढक्रोधो
भ्राता दुःशासनय ते ॥ ४८ ॥ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्षे भीमसेने

धनञ्जय । धृष्टद्युम्ने च सक्रद्धे न स्युः सर्वा प्रजा ध्रुवम् ॥ ४८ ॥
 शमर्षवशमापन्नो मा कुर्वन्स्तात जीघन । एषा हि पृथिवी
 कृतस्त्रामागमत्त्वतकृते वधम् ॥ ५० ॥ यच्च त्व मन्यसे मूढ भीष्म
 द्रोणकृपादय । योत्स्रन्ते सर्वशत्रवेति नैतद्योपपद्यते ॥ ५१ ॥
 सम हि राज्य प्रीतिश्च स्थान हि विदितात्मन न । पाण्डवेष्वप्य
 युष्मासु धमस्त्वभ्यधिकस्तत ॥ ५२ ॥ राजपिण्डभयान्ति यदि
 हास्यन्ति जीवितम् । न हि शक्यन्ति राजान युधिष्ठिरमुदी
 चितुम् ॥ ५३ ॥ न लोभाद्धर्मसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते । तद्वत्
 तात लोभेन प्रशान्य भरतर्षभ ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गान्धारीवाक्ये
 अष्टाविंशधिकशततमोऽध्याय ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तन्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषि
 तम् । पुन प्रतस्थे सरम्भात सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १ ॥ तत
 सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरव । सावलेन मताक्षिण राज्ञा
 शकुनिना सह ॥ २ ॥ दुःस्थीधनस्य कर्षस्य शकुने सौदसस्य च ।
 दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ पुरायमस्मान्
 गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दन । सहितो धृतराष्ट्र ण राज्ञा
 शान्तनवेन च ॥ ४ ॥ वयनेव हृषीकेश निगृह्णीम बलादिव ।
 प्रसङ्गं पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनि यथा ॥ ५ ॥ श्रुत्वा गृहीत
 वार्ष्णेय पाण्डवा हतचेतस । निस्तप्ताहा भविष्यन्ति भगवद्द्रु
 इगेरगा ॥ ६ ॥ अयं शेषा महाबाहू सर्वेषा शर्म वमं च ।
 शम्भिनं गृह्णीत वरदे ऋषभे सर्वसत्त्वताम् ॥ ७ ॥ निरुद्यमा
 भविष्यन्ति पाण्डवा सोमकी सह । तस्मादयमिद्वैवैन केष्व
 क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ श्लोचतो धृतराष्ट्रस्य वदा योत्स्रामहे

रिपून् । तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ॥ ९ ॥ इङ्गि-
 तश्च कवि क्षिप्रमन्वदुष्यत सात्यकि । तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दि-
 क्येन सहास्थितः ॥ १० ॥ अब्रवीत् कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय
 वाहिनीम् । व्यूढानीकः सभादारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ ११ ॥
 यावदास्याम्यहञ्चैतत् कृष्णाचाक्लिष्टकारिणे । स प्रविश्य सभा
 वीर सिंहो गिरिशुभामिव ॥ १२ ॥ आचष्ट तमभिप्रायं केश-
 वाय महान्तने । धृतराष्ट्रन्ततथैव विदुरञ्चान्वभाषत ॥ १३ ॥
 तेषामेतमभिप्रायमाचवत्ते सत्यन्निव । धर्मादर्थान्च कामाच्च कर्म
 साधुविगर्हितम् ॥ १४ ॥ मन्दा कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं
 कथञ्चन । पुरा विक्रुते मूढा पापात्मानः समागता ॥ १५ ॥
 धर्मिता काममन्युभ्यां क्रोधलोभवयानुगा । इमं हि पुण्डरी-
 काक्षं जिष्टचन्द्र्यल्पचेतसः ॥ १६ ॥ पटीनाग्निं प्रज्वलितं यथा
 बाला यथा जङ्घा । सात्यकेस्तद्वचं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शि-
 वान् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत् कुरुसंसदि । राजन्
 प्ररीतकालास्ते पुत्रा सर्वे परन्तप ॥ १८ ॥ अथकथमयमस्यञ्च
 कर्तुं कर्म समुद्यता । इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसद्य च
 ॥ १९ ॥ निग्रहीतुं किलेच्छन्ति संहिता वासवागुजम् । इमं
 पुरुषशार्दूलमप्रष्टुष्यं दुरासदम् ॥ २० ॥ आसाद्य न भविष्यन्ति
 पतङ्गा इव पादकम् । अथमिच्छन् हि तान् सर्वान् युध्यमानान्
 जनार्दन ॥ २१ ॥ सिन्धो नागानिव क्रुद्धो गमयेत् यमसादनम् ।
 न त्वय निन्दितं कर्म कुर्यात् पापं कथञ्चन ॥ २२ ॥ न च धर्मा-
 दपक्रामेदच्युत पुरुषोत्तम । विदुरेषैवसुक्ते तु केशवो वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सहृदा शृणुता मिथ ।
 राजन्नेते यदि क्रुद्धा मा निग्रहीयुरोजसा ॥ २४ ॥ एते वा
 मामहं वैताननु जानीहि पार्थिव । एतान् हि सर्वान् सरव्या
 न्नियन्तुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥ न चाह निन्दितं कर्म, कुर्यात् पापं

कथञ्चन । पाण्डुवर्यं हि लुभ्यन्तः स्वार्थान् हास्यन्ति ते सुताः
 ॥ २६ ॥ एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः । अद्यैव
 ह्यहमेनाथ ये चैनाननुभारत ॥ २७ ॥ निश्चयं राजन् पार्थिव्यो
 दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् । इदन्तु न प्रवर्त्तयं निन्दितं कर्म भारत
 ॥ २८ ॥ सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् । एष
 दुर्योधनो राजन् यथेच्छति तथास्तु तत् ॥ २९ ॥ अहन्तु सर्वा-
 ननयाननुजानामि ते नृप । एतत् श्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रो
 ऽभ्यभाषत ॥ ३० ॥ क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं स्योधनम् ।
 सहमितं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ॥ ३१ ॥ शक्त्या यदि
 पस्थानमवतारयितुं पुन । ततो दुर्योधनं चत्ता पुनः प्राविशयत्
 सभाम् ॥ ३२ ॥ अकाम भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितम् ।
 अयं दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ३३ ॥ कर्मदं प्रा-
 सनाभ्याञ्च राजमित्याभिसंहतम् । नृशंसं पापभूयिष्ठं क्षुद्रकर्म-
 सहायवान् ॥ ३४ ॥ पापैः सहायैः सहत्य पापं कर्मं चिजीर्षसि ।
 अशक्यमयमस्यञ्च सद्धियापि विगर्हितम् ॥ ३५ ॥ यथा तादृ-
 शको मूढो व्यवस्येत् कुलपासन । त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रपृष्यं
 दुरासदम् ॥ ३६ ॥ पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं क्लिच्छसि ।
 यो न शक्यो बलात् कर्तुं देवैरपि सवासवैः ॥ ३७ ॥ तं त्वं प्रायं-
 यसे मन्दं बालयन्द्रमसं यथा । देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगीय य
 ॥ ३८ ॥ न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि कैश्वरम् । दुर्याञ्च
 पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शिखी ॥ ३९ ॥ दुर्दंरा पृथिवी
 मूढां दुर्याञ्च कैश्वरो बलात् । इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण चत्तापि
 विदुरोऽब्रवीत् । दुर्योधनमभिप्रेष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४० ॥
 विदुर एवाथ । दुर्योधनं निबोधेद् वचनं मम साभ्युतम् ।
 सौभदारे वानरेन्द्रो दिविदो नाम नामतः ॥ ४१ ॥ शिलापर्षव
 मधरा षाश्यामास कैश्वरम् । यक्षीकृष्णमो विप्रस्य सर्वचरेण

माधवम् ॥ ४२ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ।
निर्भोचने षट्सहस्राः पापैर्विहा महासुराः ॥ ४३ ॥ ग्रहीतुं
नाशकंयैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् । प्राग्ज्योतिषगतं श्रीं नरकः
सह दानवैः ॥ ४४ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ।
अनेन हि हता वात्ये पूतना अकनी तथा ॥ ४५ ॥ गोवहने
धारितश्च गवार्थं भरतर्षभ । अरिष्टो धेनुकथैव चाणूरश्च महो-
वलः ॥ ४६ ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसयारिष्टमाचरन् । जरा-
सम्भश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ॥ ४७ ॥ वाणश्च निहतः
सङ्घेऽपि राजानश्च निस्तृप्ताः । वसुणो निर्द्विजितो राजा पावक-
यामितौजसा ॥ ४८ ॥ पारिजातश्च हरता जितः साक्षाच्छची-
पतिः । अयं कर्ता न क्रियते कारणञ्चापि पौरुषे ॥ ४९ ॥
यद्यदिच्छेदयं श्रीरिस्तत्तत् कुर्यादयन्नतः । एकार्णवे च स्वपता
निहतौ मधुकैटभौ ॥ ५० ॥ जन्मान्तरनुपागम्य ह्यग्रवीवस्तथा
हतः । तं न बुध्यसि गोविन्द घोरविक्रममच्युतम् ॥ ५१ ॥
आघोविपमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् । प्रधर्षयन्महाबाहुं
कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सभात्यो न भवि-
ष्यसि ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि विदुरवाक्ये

एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु केयवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं घातैराष्ट्रमभ्यभापत वीर्यवान् ॥ १ ॥ एकोऽहमिति
• यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ! परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां त्रिकी-
र्षसि ॥ २ ॥ इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्मन्वृष्यात् । इन्द्रादित्याद्य

सद्राथ वसवश्च सहर्षिभिः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशव
 परवीरहा । तस्य सस्रयत शीरेर्विद्युद्रूपा महात्मन ॥ ४ ॥ अङ्गुष्ठ
 मात्रास्त्रिदशानुमुचुः पावकार्क्षिप । अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो
 वक्षसि चाभवत् ॥ ५ ॥ लोकपाला भुजेष्वामन्नगिरास्यादजायत ।
 आदित्यायैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ६ ॥ मरुतश्च महे
 न्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च । बभूवुथैकस्वपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम्
 ॥ ७ ॥ प्रादुरास्ता तथा दोर्भ्यां सङ्घर्षणधनञ्जयौ । दक्षिणे
 ऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यत ॥ ८ ॥ भीमो युधिष्ठिरश्चैव
 माद्रीपुत्रौ च पृष्ठत । अन्यका वृष्णायश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्तत ॥ ९ ॥
 अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुया । शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्ग
 लाङ्गलनन्दका ॥ १० ॥ अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
 नानाबाहुषु कृष्णस्य प्रदीप्तानि च सर्वश ॥ ११ ॥ नेत्राभ्यां न
 स्ततश्चैव आत्राभ्याञ्च समन्तत । प्रादुरासन्नहारौद्रा सधूमा
 पावकार्क्षिप ॥ १२ ॥ रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्यैव मरीचयः ।
 त दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ न्यमीलयन्त
 नेत्राणि राजानस्वस्तचेतसः । ऋते द्रोणञ्च भीष्मञ्च विदुरञ्च
 महामतिम् ॥ १४ ॥ सञ्जयश्च महाभागमृषीश्चैव तपोधनान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यञ्चक्षुर्लनाईन ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वा मह
 दायर्थ्यं माधवस्य सभातले । देवदुन्दुभयो नैदुः पुष्यवर्षं पपात
 च ॥ १६ ॥

क्षया ॥ २० ॥ - लब्धवच्चुपमासीनं घृतराष्ट्रं नराधिपाः । विस्मिता
 ऋषिभिः साद्वं तुष्टुवर्मधसूदनम् ॥ २१ ॥ - चचाल च मही
 कृतस्त्रा सागरस्यापि चुक्षुमे । - विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा
 भरतर्षभ । २२ ॥ ततः स पुरुषभ्याघ्नः सञ्चहार वर्षुः स्वकम् ।
 तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दमः ॥ २३ ॥ ततः सात्यकि-
 भादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च । ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ
 मधसूदनः ॥ २४ ॥ ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मस्ततस्ते नारदादयः ।
 तस्मिन् कीलाहले वृत्ते तद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ तं प्रस्थित-
 मभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः । अनुजग्मुर्नरव्याघ्र दिवा इव
 शतक्रतुम् ॥ २६ ॥ अचिन्तयन्मेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
 निश्क्राम तत शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ ततो रथेन
 शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । हेमजालविचित्रेण लघुना मेघ-
 नादिना ॥ २८ ॥ - सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत टारुकः ॥ २९ ॥ तथैव रथमास्थाय
 कृतवर्मा महारथः । - वृथ्णीनां सम्मतो वीरो हार्दिक्यः समदृश्यत
 ॥ ३० ॥ उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम् । घृतराष्ट्रो
 महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ यावदृवलं मे पुत्रेषु पश्य-
 तस्ते जनाहिन । प्रत्यक्षन्ते न ते किञ्चित् परोक्षं शत्रुकर्षण ॥ ३२ ॥
 कुक्षणां शममिच्छन्तं यतमानञ्च केशव । विद्विष्येतामवस्थां मे
 नाभिमङ्कितमर्हसि ॥ ३३ ॥ न मे पापोऽस्यभिप्रायः पाण्डवान्
 प्रति केशव । ज्ञातमेव हि तदाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥
 जानन्ति कुरवः सर्वे राजानस्यैव पार्थिवाः । शमे प्रयतमानं मां
 सर्वयज्ञेन माधव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्घृतराष्ट्रं जने-
 श्वरम् । द्रोणं पितामहं भीष्मं चत्वारं वाहिकं कृपम् ॥ ३६ ॥
 प्रत्यक्षमेतद्भवमां यद्भुवं शुकसंमति । यथा नाशिष्टवम्भन्दो रोषा-

दद्य समुत्थिन ॥ ३७ ॥ वदत्यनीशमात्मानं घृतराष्ट्रो नहीपति ।
 आपृच्छे भरत सर्वान् गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥ आमन्त्रा
 प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् । अनुजाम्मुर्महेष्वासा प्रवीरा
 भरतर्षभा ॥ ३९ ॥ भीष्मो द्रोण कृप चत्ता घृतराष्ट्रोऽथ
 वाह्निक । अश्वत्यामा विकर्ष्यथ युयुत्सुथ महारथ ॥ ४० ॥ ततो
 रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । कुरुणां पश्यता इदं
 स्वसारं स्वपितुर्ययौ ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विश्वरूपदर्शने
 त्रिंशद्दधिकशततमोऽध्याय ॥ १३० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविश्याथ गृहं तस्याधरणावभिवाच
 च । आचख्यौ तत समासेन यदुक्तं कुरुसंसदि ॥ १ ॥

वामुदेव उवाच । उक्तं बह्विधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
 ऋषिभिर्यैव च मया न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥ कालपत्र
 मिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् । आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ते
 पाण्डवान् प्रति ॥ ३ ॥ किं वाच्या पाण्डवेयास्ते भवत्या वचना
 न्नया । तद्ब्रूहि त्व महाप्राज्ञे शूयूषि वचन तव ॥ ४ ॥

कुन्द्युवाच । ब्रूया केशव राजान धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 भूयास्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक तथा कथा ॥ ५ ॥ श्रोत्रियस्यैव
 ते राजन् मन्दकस्याविपश्चित । अनुवाकहता बुद्धिर्वर्ममैवैक
 मीक्षते ॥ ६ ॥ अज्ञविचक्ष्व धर्मं त्व यथा सृष्ट स्वयन्मुवा । बाह्यत
 चत्रिय सृष्टो वाङ्मवीर्योपजीविता ॥ ७ ॥ क्रूराय कर्मणे त्रिय
 मजाना परिपालने । शृणु चात्रोपमानेका या तद्वेभ्य शुता
 मया ॥ ८ ॥ शुषुकुन्दस्य राजर्षेरददत् पयिषीमिमाम् । पुरा
 वैयवण प्रीतो न चामो तद्गृहीतवान् ॥ ९ ॥ बाह्यवीर्याग्नि

राज्यमञ्जीवामिति कामये । ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः सम-
 पद्यत ॥ १० ॥ मुचुङ्गन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासइसुन्दराम् ।
 बाह्वीर्यार्जितां सम्यक् चतुर्धर्ममनुव्रतः ॥ ११ ॥ यं हि धर्म-
 चरन्तीह प्रजा राशा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा
 विन्देत भारत ॥ १२ ॥ राजा चरति चेहमं देवलायैव कल्पते ।
 स चेदधर्मचरति नरकायैव गच्छति ॥ १३ ॥ दण्डनीतिः स्वध-
 र्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति । प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मभ्यश्च
 प्रयच्छति ॥ १४ ॥ दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कार्तृस्त्रेण वर्तते ।
 तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १५ ॥ कालो वा कारणं
 राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो माभूद्राजा
 कालस्य कारणम् ॥ १६ ॥ राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया हापरस्य
 च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७ ॥ कृतस्य
 करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं
 नात्यन्तमश्नुते ॥ १८ ॥ प्रवर्तनात् हापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
 कलैः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९ ॥ ततो वसति
 दुष्कर्मा नरके शाश्वती समाः । राजदोषेण हि जगत् स्फुर्यति
 जगतः स च ॥ २० ॥ राजधर्मानवेक्ष्य पितृपैतामहाचितान् ।
 नैतद्राजर्षिष्वत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१ ॥ न हि
 वैकुण्ठसंसृष्टं आनृधंस्यव्यवस्थित । प्रजापालनसम्भूतं फलं किञ्चिन्न
 लभ्यते ॥ २२ ॥ न ह्येतामर्षिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वन्ते यथा चरसि मेधया ॥ २३ ॥ यज्ञो दान तप-
 श्चैथं प्रज्ञा सन्तानमेव च । माहात्म्यं बलमोजस्य नित्यमाशं-
 सितं मया ॥ २४ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं द्दुर्मानुपदेवताः ।
 दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥ पुत्रेष्वंघ्रा-
 सते नित्यं पितरौ दैवतानि च । दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां
 परिपालनम् ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।

ते तु वैद्या क्लृप्ता जाता अष्टतया तात पीडिता ॥ २७ ॥ यत्र
दानपतिं शूर क्षुधिता पृथिवीचरा । प्राप्य तुष्टा प्रतिष्ठन्त
धर्मं क्रोऽभ्यधिकस्तत ॥ २८ ॥ दानेनान्य बलेनान्य तथा सूत्र
तथा परम् । सर्वत प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकम् ॥ २९ ॥
ब्राह्मणं प्रचरेत् भैक्ष्यं क्षत्रियं परिपालयेत् । वैश्यो धनार्जनं
कुर्यात् शूद्रं परिचरेच्च तान् ॥ ३० ॥ भैक्ष्यं विप्रतिपिबन्ते
कृपिनैर्वोपपद्यते । क्षत्रियोऽसि क्षतात् क्षाता वाङ्मवीर्योप
जीविता ॥ ३१ ॥ उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्ररन् । कुरु
सुखञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ ३२ ॥ पितृमशं महा
बाहो निमग्नं पुनरुत्हर । सान्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन
वा ॥ ३३ ॥ ततो दुःखतरं किन्तु यदहं हीनवान्भवा । पर
पिण्डमुदीचे वै त्वा सूत्रा मित्वनन्दनम् ॥ ३४ ॥ युध्यस्व राज
धर्मेण मा निमञ्चो पितामहान् । मा गमं क्षीणपुण्यस्व सातुञ्ज
पापिका गतिम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि कुन्तीवाक्ये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

कुन्तुवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । विदु
स्त्रायाश्च सवाद् पुत्रस्य च परन्तप । १ ॥ तत श्रेयश्च भूयश्च
यथावदक्लृमर्हति । यश्चस्त्रिणी मन्युमती कुले जाता विमात्ररी
॥ २ ॥ क्षत्रधमेरता दान्ता विदुला दीर्घदर्शिनी । विभ्रुता
राजससत्सु श्रुतवाक्या बद्धश्रुता । ३ ॥ विदुला नाम राज्ञ्या
जगर्हं पुत्रमौरसम् । निर्जितं सिन्धुराजेन यथान् हीनचेतसम् ॥ ४ ॥
विदुलोवाच । ममनन्दनं ममाजातं द्विपता हर्षवर्धन । न
मया स च पित्रा च जातः क्षाम्यागतोऽसि ॥ ५ ॥ निमन्त्युः

श्राप्यसङ्घेऽत्रयं पुरुषः क्लीवसाधनः । यावज्जीवं निराशोऽसि
 कल्याणाय धुरं वह ॥ ६ ॥ मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन वीभरः ।
 मनं कृत्वा सकल्याणं मा भैस्व प्रतिसंहर ॥ ७ ॥ उत्तिष्ठ हे
 कापुरुष मा शैश्वं पराजित- । अमिद्वान्मन्द्यन् सर्वांनिर्माणी
 वस्तु शोकदः ॥ ८ ॥ सुपूरा वै कनदिका सुपूरो मूपिकाञ्जलि- ।
 सुसन्तोष कापुरुष- स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ९ ॥ अप्यहेरारजन्
 दष्टां मा श्वेव निधनं ब्रज । अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि
 पराक्रमे ॥ १० ॥ अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्व विपरिक्रमन् ।
 विवदन् वाद्य वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कित ॥ ११ ॥ तमेवं
 प्रेतवच्छेपे कम्पाद्वहते यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः
 यदुर्निर्जितः ॥ १२ ॥ मास्तं गमस्व कृपणो विद्रुयस्व स्वक-
 र्मणा । मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधोभूस्तिष्ठ चोर्जित ॥ १३ ॥
 अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्त्तमपि हि ज्वल । मा तुपाग्निरिवा-
 नर्द्धिर्धूमायस्व जिजीविषु ॥ १४ ॥ मुहूर्त्तं ज्वलितं येथो न च
 धूमायितञ्चिरम् । मा हम्न कस्यचिद्देहे जनो रात्र खरो मृदुः
 ॥ १५ ॥ कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजं यावदुत्तमम् । धर्म-
 स्यात्पृथमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १६ ॥ अलब्धा यदि वा
 लब्धा नानुशोचति पण्डितः । आनन्तर्यञ्चारभते न प्राणानां
 धनायते ॥ १७ ॥ उद्धानयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां
 गतिम् । धर्मं पुत्रायतं कृत्वा किनिमित्तं हि जीवसि ॥ १८ ॥
 इष्टापूर्णे हि ते क्लीव कीर्त्तिय सकला हता । विच्छिन्नं भोग-
 मूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १९ ॥ यदुर्निमज्जता ग्राह्यो
 जहायां प्रपतिष्यता । विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विपीडित् कथ-
 च्चन ॥ २० ॥ उद्यम्य धुरसुत्कर्षेदानानेयकृतं स्मरन् । कुरु
 सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ २१ ॥ उद्धावय कुलं भग्नं
 त्वतकृते स्वयमेव हि । यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महद्भु-

तम् ॥ २२ ॥ राशिवर्द्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुन पुमान् । दाने
 तपसि सत्ये च यस्य नोच्चारितं यय ॥ २३ ॥ विद्यायामर्थलाभे
 वा मातुरुच्चार एव स । श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण
 त्वा ॥ २४ ॥ जनान् द्योऽभिमवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् ।
 न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिभेदितुमर्हसि ॥ २५ ॥ नृपस्या
 मयशस्याञ्च दुःखा कापुरुषोचितान् । यमेनमभिनन्देयुरमित्रा
 पुरुष क्लेशम् ॥ २६ ॥ लोकस्थं समवज्ञातं निहीनासनवासकम् ।
 अहो लोभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् ॥ २७ ॥ नेदृशं वन्दु-
 मासाद्य बान्धव सुखमेधते । अदृष्टैरेव विपत्तग्रामो वस राष्ट्रात्
 प्रवासिता ॥ २८ ॥ सर्वकामरसैर्हीना स्थानभ्रष्टा नक्लिङ्गता ।
 अवल्लुकारिणा सत्सु कुलवशस्य नाश्रयणम् ॥ २९ ॥ कलिं पुत्र-
 प्रवादेन सञ्चयत्वाभजीजनम् । निरामयं निरुत्साहं निर्वीर्यं
 मरिचन्दनम् ॥ ३० ॥ मा सौ सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्र-
 मीदृशम् । मा धूमाय ज्वलत्यन्तमाक्रम्य जहि श्राववान् ॥ ३१ ॥
 ज्वलन्मूर्ध्नेन्यमित्राणां सुहृत्तमपि वा क्षणम् । एतावानेव पुत्रयो
 यदमयीं यदक्षमी ॥ ३२ ॥ क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुन
 पुमान् । सन्तोषो वै श्रियं हन्ति तथानुकूलैश्च एव च ॥ ३३ ॥
 अनुत्थानमये चोभे निरीही नाश्रुते महत् । एभ्यो निवृत्तिपापेभ्य
 प्रमुञ्चात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥ आयस हृदयं कृत्वा भृगयस्य पुन
 स्रकम् । पुरं विपद्यते यस्मात् तस्मात् पुरुष उच्यते ॥ ३५ ॥
 तमाङ्गव्यर्थनामान् स्त्रीवत् य इह जीवति । शूरस्योर्जितचित्तस्य
 सिद्धविक्रान्तचारिणः ॥ ३६ ॥ दिष्टभाव गतस्यापि विपद्ये मोदते
 प्रजा । य आत्मनः प्रियसुखे हिला भृगयते श्रियम् । अमात्या
 नामयो हर्षमादधात्यचिरेण स ॥ ३७ ॥

पुत्र उवाच । किं नु ते मामपश्यन्त्या पृथिव्या अपि सर्वया ।
 किमाभरण इत्यन्ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३८ ॥

मातोवाच । अनादृतानां ये लोका द्विपन्तस्तानवाप्नुयुः ।
 धे त्वाहतात्मनां लोकां. सद्दृष्टान् व्रजन्तु नः ॥ ३९ ॥ भृत्यै-
 र्विहीयमानानां परपिण्डीपजीविनाम् । कृपणानामसत्त्वानां मा
 वृत्तिमनुवाचतयाः ॥ ४० ॥ अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणा सद्दृष्ट-
 स्तथा । पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४१ ॥ यमा-
 जीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्चय । पक्षद्रुममिवासाद्य तस्य
 जीवितमर्थवत् ॥ ४२ ॥ यस्य शूरस्य विक्रान्तेरेधन्ते बान्धवाः
 सुखम् । अद्रिश्चा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४३ ॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युष्णीवति मानवः । स लोके लभते
 कीर्त्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुस्त्राणुब्रानुभासने
 हात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

विदुलोवाच । अथैतस्याभवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
 निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १ ॥ यो हि तेजो
 यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् । क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन
 इत्येव तं विदु ॥ २ ॥ अथं वन्द्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
 नैव सम्प्राप्नुवन्ति त्वा मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३ ॥ सन्ति वै सिन्धु-
 राजस्य सन्तुष्टा न तथा जना । दौर्वल्याद्दासते मूढा व्यसनौघ-
 प्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥ सहायोपचिन्तिं कृत्वा व्यवसायं ततस्ततः ।
 अनुदुष्येयुरपरै पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५ ॥ ते कृत्वा सह सहातं
 गिरिदुर्गालयञ्चर । कालव्यसनमाकाङ्क्षन्तै वायमजरामरः ॥ ६ ॥
 सञ्जयो नामतद्य त्वं न च पश्यामि तत त्रयि । अन्वर्थनामा भव
 मे पुत्र मा व्यर्थनामक ॥ ७ ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो वालं त्वा
 ब्राह्मणोऽब्रवीत् । अथं प्राण्य मसत् कच्छं पुनर्हं विं गमिष्यति

॥ ८ ॥ तस्य स्मरन्ती वचनमाश्रये विजयं तव । तस्मात्तात
 ब्रवीमि त्वा वक्ष्यामि च पुन पुन ॥ ९ ॥ यस्य ह्यर्थ्याभिनिर्वृत्तौ
 भवन्त्याप्यायिता परे । तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिण
 ॥ १० ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषा मम सञ्जय । एव विद्वान्
 शुद्धमना भव ना प्रत्युपाह्वर ॥ ११ ॥ नात पापीयसी काञ्चि
 दवस्था शस्वरोऽब्रवीत् । यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजन प्रतिदृश्यते
 ॥ १२ ॥ पतिपुत्रवधादितत् परम दुःखमब्रवीत् । दारिद्र्यमिति
 यत प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत ॥ १३ ॥ अहं मद्भ्रातृकुले जाता
 ऋदात ऋद्मिवागता । ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्ता परमपूजिता
 ॥ १४ ॥ महार्हमाख्याभरणा समृष्टा वरवाससम् । पुरा हृष्टा
 सुहृद्भिर्गोमामपश्य सुदुर्गताम् ॥ १५ ॥ यदा माञ्जैव भार्याञ्च
 द्रष्टामि भृशदुर्वलाम् । न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्जय
 ॥ १६ ॥ दासकर्मकरान् भृत्यानाचार्यैर्लिकपुरोहितान् । अहत्या
 स्नान प्रलहती दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७ ॥ यदि कृत्यं न
 पश्यामि तवाद्याह यथा पुरा । श्लाघनीयं यशस्यञ्च का शान्ति
 र्हृदयस्य मे ॥ १८ ॥ नेति चेद्ब्राह्मणं श्रूया दीर्यैतं हृदय
 मम । न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९ ॥
 वयमात्रयणीया सा न शोतार परस्य च । नान्यमानाद्य जीवन्ती
 परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २० ॥ अपारे भव न पारमप्रवे भव
 न प्रव । कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान सञ्जीवयस्व न ॥ २१ ॥
 सर्वे ते शत्रव सञ्जा न चेञ्जीवितुमर्हसि । अथ चेद्दीदृशीं वृत्ति
 लीवामभ्युपपद्यसे ॥ २२ ॥ निर्विषात्मा हतमना सुहृता पाप
 जीविकाम् । एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३ ॥
 इन्द्रो हतवधेनैव महन्द्र सपद्यत । महेन्द्र प्रग्रह लेभे लोका
 नाशेऽश्वरोऽभवत् ॥ २४ ॥ नाम विद्याव्य वै सङ्घे प्रवृत्तनाह्वय
 दशितान् । केनाग्रज्ञापि विद्याव्यं ज्ञानं वा पुरुषं वरम् ॥ २५ ॥

यदैव लभते वीरः स्वयुद्धेन महत् ययः । तदैव प्रव्ययन्तेऽस्य
 शत्रवो विनमन्ति च ॥ ३६ ॥ त्यक्त्वात्मानं रणे दत्तं शूरं कापुरुषा
 जनाः । श्रवणा पूरयन्ति ऋ सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ ३७ ॥ राज्य-
 ष्चाप्यग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा । न लब्धस्य हि शत्रोर्वै श्रेष्ठं
 कुर्वन्ति साधवः ॥ ३८ ॥ स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाप्यमृतोपमम् ।
 रुद्धमेकायने मत्वा पतोत्सुक इवारिष्ठ ॥ ३९ ॥ जहि शत्रून् रणे
 राजन् स्वधर्ममनुपालय । मा त्वाहृषं सकृत्पणं शत्रूणां भयवर्द्धनम्
 ॥ ४० ॥ अञ्जुद्दीयैश्च शोचद्भिर्नृद्विद्य परैर्द्वर्तम् । अपि त्वं
 नानुपश्येयं दीना दीनमिव स्थितम् ॥ ४१ ॥ हृष्य सौवीरकन्याभिः
 श्लाघ्यः स्वार्थैर्वथा पुरा । मा च सैन्धवकन्यानामवसन्तो वशद्वमः
 ॥ ४२ ॥ युवा रूपेण सम्पन्नो विद्यायाभिजनेन च । यस्त्वाहृषो
 विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ४३ ॥ अनड्वानिव वोढव्यो
 मन्ये मरणमेव तत् । यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम्
 ॥ ४४ ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे । नास्मिन्
 जातु कुले जातो गच्छेत् योऽन्यस्य पृष्ठतः ॥ ४५ ॥ न त्वं पर-
 स्थानुचरस्तात जीवितमर्हसि । अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्
 परिग्राह्यतम् ॥ ४६ ॥ पूर्वैः पूर्वतरैः प्रीक्षं परैः परतरैरपि ।
 ग्राह्यतश्चाव्ययञ्चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ ४७ ॥ यो वै कश्चि-
 दिहायातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् । मयात् वृत्तिं समीक्ष्यैव न
 नमेदिह कस्यचित् ॥ ४८ ॥ उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव
 पौरुषम् । अप्यपर्वणि भुज्येत न नमेतेह कस्य चित् ॥ ४९ ॥
 मातङ्गो मत्त इव च परीयात् स महामनाः । ब्राह्मणेश्यो नमेन्नित्यं
 धर्मायैव च सञ्जय ॥ ५० ॥ नियच्छन्वितरान् वर्णान् विनिघ्नन् सर्व-
 दुष्कृतः । ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ५१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने

त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

पुत्र उवाच । कृप्यायस्यैव च ते संहृत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकसणे वीरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १ ॥ अहो क्षत्रसमा
चारो यत्र मामितरं यथा । नियोजयसि युद्धाय परमातेव
मान्तथा ॥ २ ॥ ईदृश वचन ब्रूयात् भवती पुत्रमेकजम् । किन्तु
ते मामपश्यन्त्या पृथिव्या अपि सर्वया ॥ ३ ॥ किमाभरणकृत्येन
किम्भोगैर्जीवितेन वा । मयि वा सङ्गरहिते प्रियपुत्रे विशेषतः ॥३॥

मातोवाच । सर्वाविस्था हि विदुषा तात धर्मार्थकारणात् ।
ताएवाभिसमीच्याह सञ्जय त्वामचूचुदम ॥ ५ ॥ स समीच्य
क्रमोपेतो मुख्य कालोऽयमागत । अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं
न प्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥ असम्भावितरूपस्त्वमानृशस करिष्यसि । तं
त्वामयमसा स्मृष्टं न ब्रूया यदि सञ्जय ॥ ७ ॥ खरीवात्सख्य
भाङ्गस्तन्नि सामर्थ्यमहेतुकम् । सद्भिर्विगर्हित भागं त्यज भूय
निषेवितम् ॥ ८ ॥ अविद्या वै महत्यस्ति यामिमं सत्रिता प्रजा ।
तव स्यात् यदि सद्भूत तेन मे त्वं प्रियो भवे ॥ ९ ॥ धर्मार्थं
गुणयुक्तेन नैतरेण कथञ्चन । दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन
च ॥ १० ॥ यो ह्येवमवनीतेन रमते पुत्रनमृणा । अनुत्यानवता
षापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ ११ ॥ रमते यस्तु पुत्रेण मीघ तस्य
प्रजाफलम् । अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ॥१२॥
सख नैवेह नामत्र लभन्ते पुरुषाधमा । युद्धाय क्षत्रिय इष्ट
सञ्जयेह जयाय च ॥ १३ ॥ जयन् वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्र
सलोकताम । न शत्रु भवने पुण्ये दिवि तत् विद्यते सुखम् ॥१४॥
यदि मित्रान् वधे कृत्वा क्षत्रिय सुखमेधते । मन्युना दृष्टनानेन
पुरुषेण मनस्विना ॥ १५ ॥ निङ्गतेनेह वङ्गयं पठून् प्रति जिगी
षया । आत्मानं वा परित्यज्य शत्रु वा विनिपात्य च ॥ १६ ॥
अतोऽन्येन प्रवारेण शान्तिरस्य कृती भवेत् । इह प्राप्नोति हि
पुरुष स्वल्पमप्रियमिच्छुमि ॥ १७ ॥ यम्य स्वल्पं प्रियं लोके

ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् । प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभ-
नम् । ध्रुवज्ञाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १८ ॥

पुत्र उवाच । नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषत ।
कारुण्यमेवानुपश्य भूलेह जङ्गमूकवत् ॥ १९ ॥

मातोवाच । अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि । चोद्यं
माञ्चोदयस्येतत् भर्ष वै चोदयामि ते ॥ २० ॥ अथ त्वां पूजयि-
ष्यामि हत्वा वै सर्वसैश्वरान् । अहं पश्यामि विजयं कृतस्त्वं
भाविनमेव ते ॥ २१ ॥

पुत्र उवाच । अकोपस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वात्मात्मनात्मनि दारुणाम् ॥ २२ ॥ राच्या-
द्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिब दुष्कृतः । ईदृशं भवती किञ्चि-
दुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥ तन्मे परिणतप्रश्ने सम्यक् प्रब्रूहि
पृच्छते । करिष्यामि हि तत् सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २४ ॥

मातोवाच । पुत्र नात्मावमन्तव्यः पूर्वामिरसच्छदिभि । अभू-
त्वामिभवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २५ ॥ अमर्षेणैव चाप्यर्था
नारब्धव्याः सुवालिभ्यै । सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनि-
त्यता ॥ २६ ॥ अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च । अथ
ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २७ ॥ ऐकगुण्यमनीहाया-
सभाव कर्मणां फलम् । अथ हैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न
वा ॥ २८ ॥ अस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता । नुद्दे-
हद्विसभदी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २९ ॥ उत्थातव्यं जाग्रतव्यं
योक्तव्यं भूतिकर्मसु । भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः
॥ ३० ॥ अङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांशेऽश्वरैः सह । प्राञ्चस्य
नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥ ३१ ॥ अभिवर्त्तति लक्ष्मीस्तं
प्राचीनिव दिवाकरः । निदर्शनान्युपायाथ बह्वन्युदर्युणानि च
॥ ३२ ॥ अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु यौरुयम् । पुत्र-

पार्थमभिप्रेत समाहर्तुमिच्छार्हसि ॥ ३३ ॥ क्रुद्धान् लुब्धान् परि
 क्षीणानवलिप्तान् विमानितान् । स्पृष्ट्विनयैव धी केचित्तान् गुरु
 उपधारय ॥ ३४ ॥ एतेन त्व प्रकारेण महती भेत्तासे गणात् ।
 महावेग इवोद्भूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३५ ॥ तेषामग्र
 प्रदायी स्या कल्पोत्यायी प्रियवद् । ते त्वा प्रिय करिष्यन्ति
 पुरोधस्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३६ ॥ यदैव शत्रु जानीयात् राज्यवर्षं
 त्यक्तजीवितम् । तदैवास्मादुद्भिजते सर्पाद् श्मश्रुतादिव ॥ ३७ ॥ त
 विदित्वा पराक्रान्त वशे न कुरुते यदि । निर्वादेर्निर्वदेहेनमन्त
 स्तद्भविष्यति ॥ ३८ ॥ निर्वादादास्यद् लब्ध्वा धनद्वहिर्भविष्यति ।
 धनवन्त हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३९ ॥ सुखलितार्थं
 पुनस्तानि सन्धयन्ति च बान्धवा । अप्यस्मिन्नाश्रुसन्ते च जुगुप्
 सन्ते च तादृशम् ॥ ४० ॥ शत्रु कृत्वा य सहाय विश्वासमुप
 गच्छति । तत सन्भाव्यमेवैतत् यद्राज्य प्राप्नुयादिति ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगव्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने
 चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

मातोवाच । नैव राज्ञा हर कार्यो जातु कस्याद्धिदापदि ।
 अथ चेदपि दीर्घं स्यान्नैव वर्त्तत दीर्घवत् ॥ १ ॥ दीर्घं हि
 दृष्ट्वा राजान सर्वमेवानुदीर्यते । राष्ट्रं बलममात्याय पथ्यं
 कर्षन्ति ते महीम् ॥ २ ॥ शत्रून्नेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुन ।
 अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति धी पुरस्तादिमानिता ॥ ३ ॥ य एवा
 त्यन्तसुहृदस्त एवं पर्युपासते । अग्रक्तय स्वस्तिनामा बहवस्त
 इत्या इव ॥ ४ ॥ शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् ।
 अपि ते पूजिता पूर्वमपि ते सुहृदो मता ॥ ५ ॥ धी राष्ट्रं
 मभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसामीशुप । मा दीदरस्व सुहृदो मा शो

दीर्घं प्रहासिषुः ॥ ६ ॥ प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया
 तव । विदधत्या समाख्यासमुक्तं तेजो वित्वद्वये ॥ ७ ॥ यद्येतत्
 संविजानासि यदि सन्यग्ब्रवीम्यहम् । कृत्वा सौम्यमिवात्मानं
 जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ८ ॥ अस्ति नः कोपनिवयो महान-
 विद्रितस्तव । तमहं वेद नान्यस्तसुपसम्पाद्यामि ते ॥ ९ ॥
 सन्ति नैकप्रता भूयः सहृदस्तव सञ्जय । सुखदुःखसहा वीर
 प्रतार्हा ह्यनुवर्तिनः ॥ १० ॥ तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य
 बुभूवतः । इष्टं जिह्वीर्षतः किञ्चित् सचिवाः शत्रु कर्षण ॥ ११ ॥
 तस्यास्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः । तमस्त्वपागमत्तस्य
 सचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ १२ ॥

पुत्र उवाच । उदके भूरियं धार्या मर्त्तव्यं प्रवणे मया ।
 यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३ ॥ अहं
 हि वचनं लक्ष्मः शूयूषुरपरापरम् । किञ्चित् किञ्चित् प्रति-
 वदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ अदृष्यन्तमृतस्येव कृच्छा-
 ल्पस्य वान्धवान् । उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाद्यं जयाय
 च ॥ १५ ॥

कुन्तुवाच । सदृश इव स क्षिप्रः प्रणुन्तो वाक्यसायकैः ।
 तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६ ॥ इदमुद्वर्षणं
 भीमं तेजोवर्द्धनमुत्तमम् । राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रु-
 पीडितम् ॥ १७ ॥ जयो नामेतिहासोऽयं योतव्यो विजिगी-
 षुणा । महौं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रून् य मर्हति ॥ १८ ॥
 इदं पुंसवनञ्चैव वीराजननमेव च । अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा
 ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १९ ॥ विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं
 तपस्विनम् । ब्राह्मणश्रिया दीप्यमानं साधुवाद्दे चं सम्भतम्
 ॥ २० ॥ अर्धिमन्त बलोपेतं महाभागं महारथम् । धृति-
 मन्तमनाष्टयं जेतारमपराजितम् ॥ २१ ॥ नियन्तारमसाधूनां

गोप्तारं धर्मचारिणीम् । ईदृशं चक्रिया सूते वीरं सत्यपरा
क्रमम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि कुन्तीवाक्ये
✓ पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३५ ॥

कुन्त्युवाच । अर्जुन केशव ब्रूयास्त्वयि जाते ज्ञ सूतेके ।
उपोषविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १ ॥ अथान्तरौघे
वागासीद्विव्यरूपमनोरमा । सहस्राक्षसम कुन्ति भविष्यत्येते
सुत ॥ २ ॥ एष जेष्यति सग्रामे कुरून् सर्वान् समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुदत्तयिष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्ते पृथिवीनेता
यशसाञ्च दिवं स्पृशेत् । हत्वा कुरूश्च सग्रामे वासुदेवसहाय
वान् ॥ ४ ॥ पितृप्रमर्शं प्रनष्टञ्च पुनरप्युद्धरिष्यति । भ्रातृभि
रुद्धित श्रीमास्त्रीन्नेधानाद्धरिष्यति ॥ ५ ॥ स सत्यसखी वीमत्सु
सव्यसाची यथाच्युत । तथा त्वमेव जानासि बलवन्त दुरासदम्
॥ ६ ॥ तथा तद्दस्तु दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत । धर्मयेदस्ति
वार्ण्यं तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥ त्वञ्चापि तत्तथा कृष्ण सं
सम्पादयिष्यसि । नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८ ॥
नमो धर्माय महते धर्मो धारयते प्रजा । एतद्दनस्त्रयो वाच्यो
नित्योद्युक्तो वृकोदर ॥ ९ ॥ यदर्थं चक्रिया सूते तस्य कालो
ऽयमागत । न हि वैर समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभा ॥ १० ॥
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न प्रशान्यति । यावदन्तं न कुरुते
शत्रूणां शत्रुकर्षण ॥ ११ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञा स्तुपा पाण्डो-
र्महात्मन । ब्रूया माधव कल्याणीं वृष्ण कृष्णा यशस्विनीम् ॥ १२ ॥
गुह्यमेतन्महाभागी कुले जातं यशस्विनि । यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु
यथाबुध्त्वमवर्त्तिथा ॥ १३ ॥ माद्रीपुत्री च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरता

चुभौ । विक्रमेणाञ्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ १४ ॥
 विक्रमाधिगता द्ययाः क्षत्रधर्मेण जीवतः । मनो मनुष्यस्य सदा
 प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ यच्च व' प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोप-
 चायिनाम् । पाञ्चाली परुपाख्युक्ता को नु तत् चक्षुमर्हति ॥ १६ ॥
 न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः । प्रव्राजनं सुतानां
 वा न मे तत् दुःखकारणम् ॥ १७ ॥ यत्तु सा वृहती श्यामा
 सभायां रुदती तदा । अश्रौषीत् परुपा वाचस्तम्हे दुःखतरं
 मद्धत् ॥ १८ ॥ स्त्रीधर्मिणो वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यागच्छन्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १९ ॥ तं वै ब्रूहि
 महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् । अर्जनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः
 पदवीधर ॥ २० ॥ विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्नकौ ।
 भीमार्जुनौ नयितां हि दिवानपि परां गतिम् ॥ २१ ॥ तयोद्यैत-
 दवज्ञानं यत् सा कृष्णा सभागता । दुःशासनश्च यद्भीमं कटुका-
 न्यभ्यभाषत ॥ २२ ॥ पश्यतां क्रुद्धवीराणां तत्र संस्कारयिः पुनः ।
 पाण्डवान् कुशलं पृच्छे' सपुत्रान् कृष्णया सह ॥ २३ ॥ माञ्च
 कुशलिनीं द्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन । अरिष्ट गच्छ पन्थानं
 पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अभिवाद्याथ तां कृष्णाः कृत्वा चाभि-
 प्रदक्षिणम् । नियज्ञाम महाबाहुं सिद्धखिलगतिस्ततः ॥ २५ ॥
 ततो विसर्जयामास भीष्मादीन् कुरुपुङ्गवान् । आरोप्याथ रथे
 कण्ठं प्रायात सात्यकिना सह ॥ २६ ॥ ततः प्रयाति द्वाशार्हं
 कुरवः सङ्गता मिथ । जजल्पुर्महदाथर्थे' केशवे परमाद्भुतम्
 ॥ २७ ॥ प्रगूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशवशीकृता । दुर्योधनस्य
 वालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥ ततो निर्याय नगरात्
 प्रययौ पुरुषोत्तम । मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह
 ॥ २९ ॥ विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयाद्वनन्दन । ततो जविन

महता तूर्णमश्वानचोदयत ॥ ३० ॥ ते पिवन्त इवाकाश दाव-
केण प्रचोदिता । हया जग्मर्महावेगा मनोमानतरहस ॥३१॥
ते व्यतीत्य महाध्वान क्षिप्र श्येना इवाशुगा । उच्चैर्जग्मुरपप्लव्य
शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णप्रत्यागमने
पट्विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्ध्यास्तु वचन श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महा-
रथौ । दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतु शशनातिगम् ॥ १ ॥ श्रुत
ते पुरुषव्याघ्र क्रन्ध्या कृष्णस्य सन्निधौ । वाक्यमर्थवदथ्यग्रसक्त
धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २ ॥ तत् करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य
सम्मतम् । न हि ते जातु शस्येरन्तृते रान्येन कौरव ॥ ३ ॥
ह्येयिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा । सभाया द्रीपदी
चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४ ॥ कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमञ्च कृत-
निययम् । गाण्डीवञ्चेषुधी चैव रथञ्च ध्वजमेव च ॥ ५ ॥ नकुल
सहदेवञ्च बलवीर्यसमन्वितौ । सहाय वासुदेवञ्च न चस्यति
युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिता ॥ ७ ॥ दानवा घोर-
कर्माणो निवातकवचा युधि । रौद्रमस्त्रं समादाय दग्धा वानर-
केतुना ॥ ८ ॥ कर्णप्रभृतयश्चेमे तच्चापि कवची रथी । मोक्षिती
घोषयात्राया पथ्याप्तं तन्निर्दग्धम् ॥ ९ ॥ प्रशाम्य भरतयेष्ट
भ्रातृभिः सह पाण्डवैः । रक्षेमा पृथिवीं सर्वां गत्योदंष्ट्रान्तर
गताम् ॥ १० ॥ ऋष्टो भ्राता धर्मशूलो वत्सल शश्वज्जक
कवि । तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेहं किल्बिषम् ॥ ११ ॥
इदं श्रुत्वा पाण्डवेन व्यपनीतमरासनम् । प्रशान्तभ्रुकुटि श्रीमान्

कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ १२ ॥ तमभ्येत्य सहामात्यः परि-
 ख्वच्य नृपात्मजम् । अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिन्दम ॥ १३ ॥
 अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः । प्रतिगृह्णातु सौहा-
 र्दात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ सिंहस्कन्धोऽरुवाङ्गस्त्वां वृत्ता-
 यतमहाशुजः । परिख्वजतु बाह्वभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १५ ॥
 कम्बुग्रीवो गुड्ढाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः । अभिवादयतां पार्थः
 कुन्तीपुत्रो घनश्लयः ॥ १६ ॥ आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ क्षमेणा-
 प्रतिभौ भुवि । तौ च त्वां 'शुरुवत् पेन्ना पूजया प्रत्युद्दीयताम्
 ॥ १७ ॥ मुञ्चन्तूानन्दजाशुणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः । सङ्गच्छ
 भ्रातृभिः सार्धं मानं सत्यन्य पाद्विभ ॥ १८ ॥ प्रशाधि पृथिवीं
 कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह । समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा
 यान्तु परस्परम् ॥ १९ ॥ अलं युद्धेन राजेन्द्र सहृदां शृणु
 वारणम् । ध्रुवं विताशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २० ॥
 ज्योतींषि प्रतिकूलानि दानुषा शृगपक्षिणः । उत्पाता विविधा
 वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाथनाः ॥ २१ ॥ विशेषत इहाम्नाकं निमित्तानि
 निवेशने । उल्काभिर्हिं प्रदीप्ताभिर्वाध्यते घृतना तव ॥ २२ ॥
 वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्यते । गृध्रास्ते पर्युपासन्ते
 सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३ ॥ नगरं न यथा पूर्वं तथा राज-
 निवेशनम् । शिवाद्याश्विनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २४ ॥
 कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकञ्च हितैषिणाम् । त्वयायत्तो महाबाहो
 शमो व्यायाम एव च ॥ २५ ॥ न चेत् करिष्यसि वचः सहृदामरि-
 कर्षण । तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडिताम् ॥ २६ ॥ भीमस्य
 च महानादं नदत् शुम्भिणो रणे । श्रुत्वा क्षर्त्तासि मे वाक्यं गाण्डी-
 वस्य च निखनम् । यत्रेतदपसव्यन्ते वचो मम भविष्यति ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीमद्रीणवाक्ये

सप्तत्रिंशद्दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विमनास्त्रिर्गृष्टिरर्षं
मुखः । संहृत्य च भ्रूवोर्मध्यं न क्लिञ्चित् व्याजहार ह ॥ १ ॥
वै विमनसं दृष्ट्वा सम्प्रैक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् । पुनरेवोत्तरं वाक्
मुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शुश्रूषुमनसूयञ्च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम्
प्रतिबोत्सगामहे पार्थमती दुःखतरं तु किम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । अश्रुत्यान्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये
बद्धमानः परी राजन् सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४ ॥ तच्च पुत्रात्
प्रियतमं प्रतियोत्सेऽ धनञ्जयम् । क्षात्रं धर्ममनुष्ठाय धिगस्तु
क्षत्रजीविकाम् ॥ ५ ॥ यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनु-
र्धरः । मत्प्रसादात् स बीभत्सुः येयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६ ॥ मित्र-
धुक् दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः षठः । न सत्सु लभते पूजां
यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७ ॥ वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा
पापमिच्छति । चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८ ॥
मिथ्योपचरिता ह्येते वर्त्तमाना ह्यनुप्रिये । अहितलाय कल्पन्ते
दोषा भरतसत्तम ॥ ९ ॥ त्वमुक्तः कुरुहृद्देन मया च विदुरेष
च । वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १० ॥ अस्ति मे
बलमित्येव सहसा त्वं तित्तीर्षसि । सग्राह्यनक्रमकरं गङ्गावेण
इवाख्यवम् ॥ ११ ॥ वःस एव यथा त्यक्तं प्राहृष्टानोऽद्य मन्यसे ।
स्वर्जं त्यक्तामिव प्राप्य लोभात् यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२ ॥ द्रौपदी-
सहितं पार्थं सामुधैर्भ्रातृभिर्हृतम् । वनस्थमपि राज्यस्य पाण्डवं
को विजेष्यति ॥ १३ ॥ निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति
किङ्कराः । तमैलविल्लमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४ ॥
कुवेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च । स्कीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं
राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५ ॥ दत्तं हतमधीतस्य ब्राह्मणा-
स्तर्पिणा धने । श्रावयोगेनमायुय कृत्स्नो हि विहि नो ॥ १६ ॥

त्वन्तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च । विग्रहं पाण्डवैः
 कृत्वा महद्गसनमाप्स्यसि ॥ १७ ॥ द्रौपदी यस्य चाशास्ते
 विजयं सत्यवादिनी । तपोधीरव्रता देवी कथं जेष्यसि पाण्डवम्
 ॥ १८ ॥ मन्त्री जनाह्नो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः । सर्व-
 शस्त्रभृतां श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९ ॥ सहाया ब्राह्मणा
 यस्य घृतिमन्तो जितेन्द्रियाः । तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि
 पाण्डवम् ॥ २० ॥ पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि यत् कार्यं भूतिमिच्छता ।
 सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१ ॥ अलं युद्धेन तै-
 र्वीरैः शान्त्यं लं कुरुदधे । ना गमः समुतामात्यः सबलश्च परा-
 भवम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये

अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च सञ्जय ।
 उपारोप्य रथे कर्णं निर्याती मधुसूदनः ॥ १ ॥ किमब्रवीदमे-
 यात्मा राधेयं परवीरहा । कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे
 प्रयुक्तवान् ॥ २ ॥ उद्यन् मेघस्त्रनः काले कृष्णाः कर्णमथाब्रवीत् ।
 मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । आनुपूर्व्वेण व्याक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि
 च । प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४ ॥ हृदय-
 ग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदन । यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे
 शृणु भारत ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेद-
 पारगाः । तत्त्वार्थं परिपृष्ट्वाश्च नियतेनानुसूयवा ॥ ६ ॥ तमेव
 कर्णं जानासि वेदवादान् सनाततान् । तमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु

परिनिष्ठितः ॥ ७ ॥ कानीनश्च सहीदृश्च कन्यायां यश्च जायते ।
 वोढारं पितर तस्य प्राहुः आस्त्रविदो जनाः ॥ ८ ॥ सोऽसि कर्ष
 तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । निग्रहाहर्ममास्त्राणामेहि
 राजा भविष्यसि ॥ ९ ॥ पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
 द्वौ पञ्चावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ मया सार्द्धमितो
 यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः । अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं
 युधिष्ठिरात् ॥ ११ ॥ पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्र्यापराजितः ॥ १२ ॥ राजानो राज-
 पुत्राश्च पाण्डवार्थं समागताः । पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्द्र-
 वृष्णयः ॥ १३ ॥ हिरण्मूयांश्च ते कुम्भान्राजतान् पार्थिवांस्तथा ।
 ओपध्वः सर्ववीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४ ॥ राजन्या
 राजकन्यास्याप्यानयन्तुाभिपिचनम् । पठे त्वाञ्च तथा काले द्रौप-
 द्युपगमिष्यति ॥ १५ ॥ अग्निं जुहोतु वै धीम्यः संश्रितात्मा
 द्विजोत्तमः । अद्य त्वामभिपिचन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ॥ १६ ॥
 पुरोहितः पाण्डवानां ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः । तथैव भ्रातरः पञ्च
 पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ १७ ॥ द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालयेदय-
 स्तथा । अहञ्च त्वामिषिच्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ॥ १८ ॥
 युवराजस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं
 धर्मात्मा संश्रितव्रतः ॥ १९ ॥ उपान्वारोहतु रथं कृन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । ऊतञ्च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ॥ २० ॥
 अभिपिक्तस्य कौन्तेयो धारयिष्यति मूर्धनि । किद्विषीमत्-
 निर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ २१ ॥ रथं श्वेतद्वयैर्युक्तमर्जुनी
 वाहयिष्यति । अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्ती भविष्यति ॥ २२ ॥
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये । पाञ्चालायानुयाच्यन्ति
 सिखण्डी च महारथः ॥ २३ ॥ अहञ्च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्द्र-
 वृष्णयः । दामार्हाः परिवारास्ते दमार्णाय विशाम्यते ॥ २४ ॥

भुङ्क्षु राज्यं महाबाहो भ्रातृभि सह पाण्डवै । जपैर्होमैश्च
संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधै ॥ २५ ॥ पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः
सह कुन्तलैः । अन्धास्तालचराश्चैव चुक्षुपा रेणुपास्तथा ॥ २६ ॥
स्तुवन्तु त्वाञ्च बह्वभिः स्तुतिभि स्तुतमागधा । विजयं वसु-
पिणश्च धोपयन्तु च पाण्डवा ॥ २७ ॥ स त्वं परित्वत् पाथै-
नेन्नत्रै रिव चन्द्रमा । प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीञ्च प्रति-
नन्दय ॥ २८ ॥ मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रातृञ्चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभि सह पाण्डवै ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगव्यानपर्वणि भगवहाक्ये
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

कर्मा उवाच । असंशयं सौहृदान्ने प्रणयाश्चाय केशव ।
सखिग्न चैव वार्ष्णेय येयस्कामतयैव च ॥ १ ॥ सर्वज्ञैर्वाभिजानामि
पाण्डो पुत्रोऽस्मि धर्मत । निग्रहादर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण
मन्वसे ॥ २ ॥ कन्या गमं समाधत्त भास्करान्दां जनाईन ।
आदित्यवचनाञ्चैव ज्ञातं मा सा व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ सोऽस्मि वृष्ण
तथा ज्ञातः पाण्डो पुत्रोऽस्मि धर्मत । कन्या त्वहमप्राकीर्णो
यथा न कृशलं तथा ॥ ४ ॥ स्तुतो हि मामधिरयो दृष्ट्वैवाभ्य-
नयत गृहान् । राधायाश्चैव मा प्राप्तात सौहाईन्मधुसूदन ॥ ५ ॥
मत्स्नेहाञ्चैव राधाया सद्य चीरमवातरत् । सा मे सूत्रं
पुरीषञ्च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६ ॥ तस्या पिण्डव्यपयनं कृष्या-
दन्नादिध कथम् । धर्मविहर्मशास्त्राणा अवशे सततं रत ॥ ७ ॥
तथा मामभिजानाति सुतश्चाधिरय सुतम् । पितरद्वाभिजानामि
तमहं सौहृदात् सदा ॥ ८ ॥ स हि मे ज्ञातकर्मादि कारया-
मास माधव । शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनाईन ॥ ९ ॥

नाम वै वसुपिणोति कारयामास वै हिजै । भार्याशोढा मम
 प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥ १० ॥ तासु पुत्राय पौत्राय मम
 जाता जनार्दन । तासु मे हृदयं कृष्ण सप्लातं कामबन्धनम् ॥ ११ ॥
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः । हर्षात् मयादा
 गोविन्द मिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्यो-
 धनसमाश्रयात् । मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३ ॥
 इष्टञ्च पद्मभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् । आवाहाय विवाहाय
 सह सूतैर्मया कृताः ॥ १४ ॥ माञ्च कृष्ण समासाद्य कृतं यत्न-
 समुद्यमः । दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहस्यापि पाण्डवैः ॥ १५ ॥
 तस्माद्रणे हैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत । कृतवान् परमं कृष्ण
 प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ वधाद्बन्धाद्भयादापि लोभादापि
 जनार्दन । अनृतं नोत्तन्ने कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमत ॥ १७ ॥
 यदि ह्यद्य न गच्छेयं हैरथं सव्यसाचिना । अकीर्तिं व्यादृषी-
 केश मम पार्थस्य चोभयो ॥ १८ ॥ असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्व
 मधुसूदन । सर्वञ्च पाण्डवाः कुर्युस्त्वदशित्वान्न संशयः ॥ १९ ॥
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र मधुसूदन । एतदत्र हितं मन्ये सर्वं
 यादवनन्दन ॥ २० ॥ यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संयते-
 न्द्रिय । कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१ ॥
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन । स्वीतं दुर्योधनायैव
 सम्प्रदद्यामरिन्दम ॥ २२ ॥ स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु
 शुधिष्ठिरः । नेता यस्य ह्यपीकेशो योद्धा यस्य धनप्लवः ॥ २३ ॥
 पृथिवी तस्य राष्ट्रञ्च यस्य भीमो महारथः । नकुलः सहदेवश्च
 द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाव्यः सात्यकिश्च महा-
 रथः । उत्तमौजा शुधामन्युः सत्यधर्मा च सौमकि ॥ २५ ॥
 चैद्यश्च चिकितानश्च पित्रेण्यो चापरानितः । इन्द्रगोपकवर्णाश्च
 केकया भ्रातरस्तथा ॥ २६ ॥ इन्द्रगुप्तश्चवर्णाश्चः कुन्तिभोजो महा-

मनाः । मातुलो भीमसेनस्य श्वेनजिच्च महारथः ॥ २७ ॥ शङ्खः
 पुत्रो विराटस्य निषिख्वञ्च जनार्दन । महानयं कृष्ण कृतः चक्रस्य
 समुदानयः ॥ २८ ॥ राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ।
 धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ॥ २९ ॥ अस्य यज्ञस्य
 वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन । आध्वर्य्यवच्च ते कृष्ण क्रतावन्निन्
 भविष्यति ॥ ३० ॥ होता चैवात्र वीभत्सुः सन्तद्वः स कपिध्वजः ।
 गाण्डीवं स्रुक् तथा चाज्यं वीर्य्यं पुसां भविष्यति ॥ ३१ ॥ ऐन्द्रं
 पाशुपतं ब्राह्म्यं स्थूणाकर्णञ्च माधव । मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति
 प्रयुक्ताः सव्यसाधिना ॥ ३२ ॥ अनुयातश्च पितरमधिको वा परा-
 क्रमे । गीतं स्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक् तत्र भविष्यति ॥ ३३ ॥
 उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबल । विन्दन् स नरव्याघ्रो
 नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३४ ॥ स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा
 युधिष्ठिरः । जपहोमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३५ ॥
 शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्य्यश्च मधुसूदन । उत्कृष्टः सिंघनादश्च
 सत्रह्ण्यो भविष्यति ॥ ३६ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यम-
 खिनौ । शामित्रं तौ महावीर्य्यौ सम्यक् तत्र करिष्यतः ॥ ३७ ॥
 कल्पापदण्डा गोविन्द विमला रथपङ्क्तयः । चूपाः समुपकल्प-
 न्तामन्निन् यज्ञे जनार्दन ॥ ३८ ॥ कर्षिनालीकनाराचा वत्स-
 दन्तोपलङ्घणाः । तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि घनूपि च
 ॥ ३९ ॥ अस्योऽत्र कपालानि पुरोडाशा गिरासि च । हविस्तु
 रुधिरं कृष्ण तन्निन् यज्ञे भविष्यति ॥ ४० ॥ इध्माः परिधय-
 यैव शक्तयो विमला गदा । सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च
 शरदतः ॥ ४१ ॥ इष्वोऽत्र परिस्तीमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
 महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्वौणिप्रचोदिता ॥ ४२ ॥ प्रतिप्रास्थानिकं
 कर्म सात्यकिस्तु करिष्यति । दौक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य
 महाचभू ॥ ४३ ॥ घटोक्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबल ।

अतिरात्रे महावाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४४ ॥ दक्षिणा तस्य
 यज्ञस्य घृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । वैतानिके कर्ममुखे जातो यः
 कृष्ण पावकात् ॥ ४५ ॥ यद्द्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स पाण्ड-
 वान् । प्रियायं धार्तराष्ट्रस्य तेन तथे ह्यकर्मणा ॥ ४६ ॥ यदा
 द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना । पुनश्चितिस्तदा चास्य
 यज्ञम्याथ भविष्यति ॥ ४७ ॥ दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति
 पाण्डवः । आनर्हं नर्हंतः सम्यक् तदा सूत्यं भविष्यति ॥ ४८ ॥
 यदा द्रोणञ्च भीष्मञ्च पाञ्चाख्यौ पातयिष्यतः । तदा यज्ञावसान-
 न्तत् भविष्यति जनार्दन ॥ ४९ ॥ दुर्योधनं यदा हन्ता भीम-
 सेनो महाबलः । तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव
 ॥ ५० ॥ स्तुपाय प्रस्तुपायैव घृतराष्ट्रस्य सङ्गताः । हतेश्वरा
 नष्टपुत्रा हतनायाथ केशव ॥ ५१ ॥ रुदन्यः सह गान्धार्या
 श्वश्रुकुरराकूले । स यज्ञोऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५२ ॥
 विद्यावृद्धा वयोवृद्धा क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । वृथा मृत्युं न कुर्वी-
 रंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५३ ॥ शस्त्रेण निधनं गच्छेत् समृद्धं
 क्षत्रमण्डलम् । कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे वैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५४ ॥
 तद्व पुण्डरीकाच्च विधत्स्व यद्भीषमितम् । यथा कार्तस्त्रेण
 वार्ष्णेय क्षत्रं खर्गमवाप्नुवात् ॥ ५५ ॥ यावत् स्थास्यन्ति गिरयः
 सरितश्च जनार्दन । तावत् कौत्सिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति
 ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् । समागमेषु
 वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधनम् ॥ ५७ ॥ समुपानय कौन्तेय
 गुहाय मम केशव । मन्वसंपरणां कुर्वन्नित्यमेव परन्तप ॥ ५८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि कर्षणवाक्ये

सत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

सञ्जय उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा कैशव परवीरहा ।
उवाच प्रहसन् वाक्यं क्षितपूर्वमिदं यथा ॥ १ ॥

भगवानुवाच । अपि त्वा न लभेत् कर्णं राज्यलम्भोपपा-
दनम् । भया दत्तां हि पृथिवीं न प्रयासितुमिच्छसि ॥ २ ॥
द्रुवी जय पाण्डवानामितीदं न संशय कञ्चन विद्यतेऽत्र । जय-
ध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छ्रितो वानरकेतुरग्रः ॥ ३ ॥ दिव्या
माया विहिता भौमनेन समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशाः । दिव्यानि
भूतानि जयावहानि दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४ ॥ न
सञ्जते शैलवनस्पतिभ्य जर्ङ्गं तिर्यग्ग्योजनमात्ररूपः । श्रीमान्
ध्वजं कर्णं धनप्लयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५ ॥ यदा
द्रुच्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृपासारथिम् । ऐन्द्रमस्त्रं विष्णुर्वाण-
सुभे चाप्यग्निमारुते ॥ ६ ॥ गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जित-
मिवाग्नेः । न तदा भविता व्रेता न कृतं हापरं न च ॥ ७ ॥
यदा द्रुच्यसि संग्रामे वृन्तीपुत्रं युधिष्ठिरन् । जपहोमसमायुक्तं
स्वां रचन्तं महाचक्रम् ॥ ८ ॥ आदित्यमिव दुर्द्वेषं तपन्तं शत्रु-
वाहिनीम् । न तदा भविता व्रेता न कृतं हापरं न च ॥ ९ ॥
यदा द्रुच्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् । दुःशासनस्य सुधिरं
पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १० ॥ प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिहिरद-
घातिनम् । न तदा भवति व्रेता न कृतं हापरं न च ॥ ११ ॥
यदा द्रुच्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् । सुयोधनञ्च राजानं
सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ १२ ॥ युद्धायापततस्तूष्णं वारितान् सव्य-
साचिना । न तदा भवति व्रेता न कृतं हापरं न च ॥ १३ ॥
यदा द्रुच्यसि संग्रामे माद्रीपुत्री महाबलौ । वाहिनीं घात-
राष्ट्राणा सोभयन्तौ गजाविव ॥ १४ ॥ विगाढे मस्त्रसम्पाते
परवीररथारुजौ । न तदा भविता व्रेता न कृतं हापरं न च
॥ १५ ॥ ब्रूया कर्णं द्रुतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपम् । सौम्यो

इयं वर्तते मास सुप्रापयवसेन्धन ॥ १६ ॥ सर्वोपधिवनस्तीत
 फलवानल्पमच्चिक । निष्पद्भो रसवत्तोयो नात्पुष्पा शिभिर
 सुख ॥ १७ ॥ सप्तमाक्षापि दिवसादमावास्या भविष्यति । सप्राप्तो
 शुच्यता तस्या तामाहुः अक्रुदिवताम् ॥ १८ ॥ तथा राक्षो वदे
 सर्वान् ये युद्धायाभ्युपागता । यद्दी मनीषित तद्दे सर्वं सप्ता
 दयाम्यहम् ॥ १९ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगा ।
 प्राप्य अस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि भगवद्वाक्ये
 एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

सञ्जय उवाच । केयवस्य तु तद्वाक्यं कर्षं युत्वा हितं
 शुभम् । अत्रवीदमिसपूज्य कृष्ण त मधुसूदनम् ॥ १ ॥ जानन्ना
 किं महाबाहो समोहयितुमिच्छसि । योऽय पृथिव्या कार्त्त-
 स्त्रेण विनाश समुपस्थित ॥ २ ॥ निमित्तं तत्र अङ्गनिरह
 दुःशासनस्तथा । दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३ ॥
 असञ्जयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् । पाण्डवानां कुक्षणाञ्च
 घोर रुधिरकर्मम् ॥ ४ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशा
 नुगा । रणे अस्त्रान्विता दग्धा प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५ ॥
 स्वप्ना हि वहर्वा घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन । निमित्तानि च घोरानि
 तथोत्पाता सुदारुणा ॥ ६ ॥ पराजय धार्तराष्ट्रं विजयञ्च
 युधिष्ठिरे । असन्त इति वार्ष्णेय विविधा रोमहर्षणा ॥ ७ ॥
 प्राजापत्यं हि न च तत्र अहस्तीच्छो महापति । अनैखर पीड
 यति पीडयन् प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८ ॥ कृत्वा चाङ्गारकी वज्र
 ष्ये ष्ठाया मधुसूदन । अनुराधा प्रार्थयति मैत्रं संग्रमयन्निव ॥ ९ ॥
 नूनं महद्भव कृष्ण कुक्षणां समुपस्थितम् । विधेयेण हि वार्ष्णेय

वंवां पीडयते ग्रहः ॥ १० ॥ सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्क-
 पैति च । दिवश्चोक्ता पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ ११ ॥
 नष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यथूणि वाजिनः । पानीयं यवसञ्चापि
 णभिनन्दन्ति माधव ॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरप-
 स्थितम् । निमित्तेषु महावाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३ ॥
 प्रत्ये भुक्ते पुरीषञ्च प्रभूतमिह दृश्यते । वाजिनां वारणानाञ्च
 ननुष्याणाञ्च केशव ॥ १४ ॥ धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु सर्वेषु मधु-
 सुदन । पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राङ्गर्मनीषिण्य ॥ १५ ॥ प्रहृष्टं
 वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते । प्रदक्षिणा मृगायैव तत्तेषां
 जयलक्षणम् ॥ १६ ॥ अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
 वाचस्याप्यशरीरिण्यस्तत् पराभवलक्षणम् ॥ १७ ॥ मयूरा पुण्य-
 शकुना हंससारसचातकाः । जीवष्ठीविकसङ्गाद्याप्यनुगच्छन्ति
 पाण्डवान् ॥ १८ ॥ गृध्राः कङ्गा वका श्येना यातुधानास्तथा
 वृकाः । मक्षिकाणाञ्च सङ्घाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९ ॥
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु मेरीणा नास्ति निखन । अनाहता पाण्ड-
 वानां नदन्ति पटहाः किल ॥ २० ॥ उदपानाय नर्हन्ति यथा
 गोहृषभास्तथा । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत् पराभवलक्षणम् ॥ २१ ॥
 मांसधोषितवर्षञ्च वृष्टं देवेन माधव । तथा गन्धर्वनगरं मानु-
 भत् समुपस्थितम् ॥ २२ ॥ सप्राकारं सपरिखं स्वप्रञ्चारुतोरणम् ।
 कृष्णस्य परिषस्तत्र मानुमाहृत्य तिष्ठति ॥ २३ ॥ उदयास्तमने
 सन्धेयं विद्वयन्तो महद्भयम् । एकपद्माक्षिचरणा नर्हन्तो घोर-
 दर्शनम् ॥ २४ ॥ पक्षिणो व्यसृजन् घोरं तत् पराभवलक्षणम् ।
 शिवा च वासते घोरं तत् पराभवलक्षणम् ॥ २५ ॥ कृष्णग्रीवाय
 शकुना रक्तपादा भयानका । सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत्
 पराभवलक्षणम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणान् प्रथमं हेष्टि गुरुं च मधु-
 सुदन । भृत्यान् भक्तिमतयापि तत् पराभवलक्षणम् ॥ २७ ॥

पूर्वादिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा । आमपात्रपती
 काशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २८ ॥ प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य
 माधव । महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९ ॥
 सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स युधिष्ठिर । अधिरोहन्मयादृष्ट
 सहभ्रातृभिरच्युत ॥ ३० ॥ श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते वै
 सुवासस । आसनानि च शुभाणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ ३१ ॥ तत्र
 चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला । अस्त्रेण पृथिवी दृष्टा
 परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ ३२ ॥ अस्थिसञ्चयमाकूटश्यामितौजा युधि
 स्थिर । सुवर्णपात्रा संहृष्टो भुक्तवान् घृतपायसम् ॥ ३३ ॥
 युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुधराम् । त्वया दत्तानिमा
 व्यक्ता भोक्ष्यते स वसुधराम ॥ ३४ ॥ उच्चपर्वतमाकूटो भीम
 कर्मा वृकोदर । गदापाणिर्नरव्याघ्रो असन्निव महीमिमाम् ॥ ३५ ॥
 क्षययिष्यति न सर्वान् स सुव्यक्त महारथे । विदित मे हृषी
 केश यतो धर्मस्ततो जय ॥ ३६ ॥ पाण्डुरं गजमाकूटो गाण्डीवी
 स धनञ्जय । त्वया सार्द्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन्
 ॥ ३७ ॥ यूयं सर्वान् वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति सशय । पार्थि
 वान् समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३८ ॥ नकुल सहदेवश्च
 सात्यकिश्च महारथ । शुक्लकैयूरकवचा शुक्लमाख्याम्बरावृता
 ॥ ३९ ॥ अधिच्छटा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् । त्रय एते
 मया दृष्टा पाण्डुरच्छत्रवासस ॥ ४० ॥ श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यन्ते
 त्रय एते जनार्दन । धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान् विजानीहि केश
 ॥ ४१ ॥ अप्रवृत्त्यामा कृपयैव कृतवर्मा च सावत । रत्नो-
 ष्णीपाय दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवा ॥ ४२ ॥ उष्ट्रप्रयुक्तमाजदी
 भीमद्रोणी महारथी । मया सार्द्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा
 विभो ॥ ४३ ॥ अगस्त्यशास्ताञ्च दिशः प्रयाता स जनार्दन ।
 अधिरेणैव कारेण प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४४ ॥ सहस्रान्ये

च राजानो यच्च तत् क्षत्रमण्डलम् । गाण्डीवाम्निं प्रवेक्ष्याम इति
मे नास्ति संशयः ॥ ४५ ॥

कृष्ण उवाच । उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुन्धरा । यथा
हि मे वचः कर्म नोपैति हृदयं तव ॥ ४६ ॥ सर्वेषां तात भूतानां
विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्घाशो हृदयान्नापचर्षति ॥४७॥

कर्म उवाच । अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महा-
रणात् । समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ॥ ४८ ॥ अथ
वा सङ्गमः कृष्ण स्वर्गं नो भविता ध्रुवम् । तत्रेदानीं समेषामः
पुनः सार्द्धं त्वयानघ ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्त्वा माधवं कर्मः परिश्रज्य च पीडि-
तम् । विमर्लितः केशवेन रथोपस्थाद्वातरत् ॥ ५० ॥ ततः
स्वरथमास्थाय जाम्बूनद्विभूषितम् । सहास्राभिर्निर्वहते राधेयो
दौनमानसः ॥ ५१ ॥ ततः शीघ्रतरं प्रायात् केशवः सहसात्यकि ।
पुनश्चाख्यन् वाणीं याहि याचीति सारथिम् ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि कृष्णकर्मसंवादे

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । असिदानुनयि कृष्णो कुरुभ्यः पाण्डवान्
गते । अभिगम्य पृथां चत्ता शनैः शोचन्निवाद्ब्रवीत् ॥ १ ॥ जानासि
मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे । क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे
सुयोधनः ॥ २ ॥ उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकीकथे ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३ ॥ समप्लवे निविष्टोऽपि
धर्ममेव युधिष्ठिरः । काङ्क्षते श्वातिसौहार्दाद्दृवलवान् दुर्वलो
यथा ॥ ४ ॥ राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शान्पति । मत्तः
पुत्रमद्देनेव विधर्मं पथि वृत्तते ॥ ५ ॥ जयद्रथस्य कर्मस्य तथा

दुःशासनस्य च । सौवलस्य च दुर्वुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥६॥
 अधर्मण हि धर्मिष्ठे कृतं वैकार्यमीदृशम् । येषां तेषाचयं धर्मः
 सानुवन्धो भविष्यति ॥ ७ ॥ ह्रियमाणे बलाद्धर्मं कुरुभिः को न
 संज्वरेत् । असाम्ना क्रोधे याति समुद्योच्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥
 ततः कुक्षणामनयो भविता वीरनाशनः । चिन्तयन् लभे निद्रा-
 महसु च निशासु च ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु कुन्ती तदाक्यमर्थकामेन
 भाषितम् । सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्षं ह ॥ १० ॥
 धिगस्त्वर्थं यत् कृतेऽयं महान् ज्ञातिबधः कृतः । वर्त्स्यते
 सुहृदाञ्चैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ॥ ११ ॥ पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला
 याद्वाय समागताः । भारतैः सह द्योत्स्यन्ति किन्तु दुःखमतः
 परम् ॥ १२ ॥ पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथायुद्धे पराभवम् । अध-
 नस्य मृतं त्रेयो न हि ज्ञातिचयो जयः ॥ १३ ॥ इति मे चिन्त-
 यन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्त्तते । पितामहः शान्तनव आचार्यैश्च
 युधाम्पतिः ॥ १४ ॥ कर्णश्च धार्तराष्ट्रायं वर्द्धयन्ति भयं मम ।
 नाचार्यैः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ॥ १५ ॥ पाण्ड-
 वेषु कथं हार्द्दं कुर्यान्न च पितामहः । अयन्तूको वृथादृष्टि-
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ॥ १६ ॥ मोहानुवर्त्ती सततं पापो हेष्टि च
 पाण्डवान् । महत्यनर्थं निर्वन्धी बलवांश्च विशेपतः ॥ १७ ॥ कर्णः
 सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सम्प्रति । आशंसे त्वय कर्णस्य
 मनोऽहं पाण्डवान् प्रति ॥ १८ ॥ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती
 यथातथम् । तोषितो भगवान् यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ॥ १९ ॥
 आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्या. पितृवेश्मनि । साहमन्त पुरे रात्रः
 कुन्तिभोजपुरस्कृता ॥ २० ॥ चिन्तयन्ती बद्धविधं हृदयेन विदू-
 यता । बलावलञ्च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ॥ २१ ॥
 स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनःपुनः । धात्र्या विद्यन्वया
 युता सखीजनहता तदा ॥ २२ ॥ दोषं परिहरन्ती च पितु-

धारिण्यरक्षिणी । कथन्तु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ॥२३॥
 भवेयमिति सन्नित्य ब्राह्मणं तं नमस्य च । कौतूहलान्तु तं लब्ध्वा
 बालिभ्यादचरन्तदा ॥ २४ ॥ कन्या सती देवमर्कमासाद्यमह-
 न्ततः । योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत् परिरक्षितः ॥ २५ ॥
 कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा । इति कुन्ती विनि-
 क्षित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ॥ २६ ॥ कार्यार्थमभिनिक्षित्य ययौ
 भागीरथीं प्रति । आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यमङ्गिनः
 ॥ २७ ॥ गद्गातीरे पृथाचौपीदेदाध्ययननिखनम् । प्राद्युख-
 स्योर्ह्रवाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ॥ २८ ॥ जप्यावसानं कार्यार्थं
 प्रतीक्षन्ती तपस्विनी । अतिष्ठत् सूर्यतापार्त्ता कर्णस्योत्तरवाससि
 ॥ २९ ॥ कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती । आपृष्ठतापा-
 ञ्जप्ता स परित्वत्य यतव्रतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठद्भि-
 वाद्य कृताञ्जलिः । यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ।
 उत्पन्नयन् प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्त्तनो वृषः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे
 त्रिचत्वारिंशदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

कर्ण उवाच । राघेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
 प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच । कौन्तेयस्त्वं न राघेयो न तवाधिरथः पिता ।
 नासि सूतकुले जातः कर्णे तद्विद्धि मे वचः ॥ २ ॥ कानीनस्त्वं
 मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा घृतः । कुन्तिराजस्य भवने जात-
 स्त्वमसि पुत्रक ॥ ३ ॥ प्रकामकर्मा तपनो योऽयं दिवो विरोचनः ।
 अजीजनत् त्वां मध्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४ ॥ कुण्डली वद-
 नवचो देवगर्भः श्रियावृतः । जातस्त्वमसि दुहृषीं मया पुत्र

दुःशासनस्य च । सौवलस्य च दुर्वुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥६॥
 अधर्मेण हि धर्मिष्ठे कृतं वैकार्यमीदृशम् । येषां तेषाद्ययं धर्मः
 सागुवन्धी भविष्यति ॥ ७ ॥ ह्यवमाणे वलाद्धर्मे कुरुभिः को न
 संज्वरेत् । असाम्ना केमवे याति समुद्योच्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥
 ततः कुक्षणामनयो भविता वीरनाशनः । चिन्तयेन्न लभे निद्रा-
 महसु च निशासु च ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु कुन्ती तदाक्यमर्थकामेन
 भापितम् । सा निःश्वसन्ती दुःखार्त्ता मनसा विममर्षं च ॥ १० ॥
 धिगस्त्वयं यत् कृतेऽयं महान् ज्ञातिवधः कृतः । वर्त्स्यते
 सृष्टदाज्ञैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ॥ ११ ॥ पाण्डवाद्येदिपाञ्चाला
 यादवाश्च समागता । भारतैः सह योत्स्यन्ति किन्तु दुःखमतः
 परम् ॥ १२ ॥ पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथायुद्धे पराभवम् । अध-
 नस्य मृतं यैयो न हि ज्ञातिक्षयो जयः ॥ १३ ॥ इति मे चिन्त-
 यन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्त्तते । पितामहः शान्तनव आचार्य्य
 युधाम्मतिः ॥ १४ ॥ कर्णश्च धार्तराष्ट्रायं वर्द्धयन्ति भयं मम ।
 नाचार्य्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ॥ १५ ॥ पाण्ड-
 वेषु कथं हार्द्दं कुर्यान्न च पितामहः । अयन्तूकी वृथादृष्टि-
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ॥ १६ ॥ मोहानुवर्त्ती सततं पापो हेष्टि च
 पाण्डवान् । महत्यनर्थे निर्वन्धी बलवास विश्रेयतः ॥ १७ ॥ कर्ण-
 सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सम्प्रति । आशंसे लय कर्णस्य
 मनोऽहं पाण्डवान् प्रति ॥ १८ ॥ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती
 यथातथम् । तोषितो भगवान् यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ॥ १९ ॥
 आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि । साहमन्त पुरे रात्रः
 कुन्तिभोजपुरस्कृता ॥ २० ॥ चिन्तयन्ती बद्धविधं हृदयेन विदू-
 यता । बलावलञ्च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ॥ २१ ॥
 स्त्रीभावादृबालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनःपुनः । धात्र्या विद्यम्वया
 गुप्ता सखीजनवृता तदा ॥ २२ ॥ दोषं परिहरन्ती च पितु-

थारित्रार्चिणी । कथन्तु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ॥२३॥
 भवेयमिति सञ्चिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च । कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा
 बालिश्यादचरन्तदा ॥ २४ ॥ कस्या सती देवमर्कमासाद्यमह-
 न्ततः । योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत् परिरक्षितः ॥ २५ ॥
 कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा । इति कुन्ती विनि-
 श्रित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ॥ २६ ॥ कार्यार्थमभिनियित्य ययौ
 भागीरथीं प्रति । आत्मजस्य ततस्तस्य हृदिनिः सत्यसद्भिः
 ॥ २७ ॥ गङ्गातीरे पृथाग्रौपीदेहाध्ययननिश्चनम् । प्राद्मुख-
 स्योर्ह्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ॥ २८ ॥ जप्यावसानं कार्यार्थं
 प्रतीक्षन्ती तपस्विनी । अतिष्ठत् सूर्यतापान्ता कर्णस्योत्तरवासि
 ॥ २९ ॥ कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालीव शुष्यती । आपृष्ठतापा-
 ञ्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभि-
 वाद्य कृताञ्जलिः । यथान्यार्थं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ।
 उत्स्रजन् प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्त्तनो वृषः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे
 त्रिचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

पितुर्गृहे ॥ ५ ॥ स त्व भ्रातृनसम्बुध्य मोहाद्यदुपसेवसे । धार्त
 राष्ट्र न तद्युक्त त्वयि पुत्र विशेषत ॥ ६ ॥ एतद्वर्मफल पुत्र
 नराणा धर्मनिश्चये । यत्तुष्यन्त्यस्य पितरौ माता चाप्येकदर्शिनौ
 ॥ ७ ॥ अर्जुनेनार्जिता पूर्वं ह्येता लोभादसाधुभि । आच्छिद्य
 धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्षु यौधिष्ठिरी श्रियम् ॥ ८ ॥ अद्य पश्यन्तु
 कुरव कर्णार्जुनसमागमम् । सौभ्रात्रेण समालक्ष्य सनमन्ता
 मसाधव ॥ ९ ॥ कर्णार्जुनौ वै भवेता यथा रामजनार्दनौ ।
 असाध्य किन्तु लोके स्यात युवयो सहितात्मनो ॥ १० ॥ कर्ण
 शोभिष्यसे नून पञ्चभिर्भाटभिर्हृत । देवै परिव्रती ब्रह्मा वेद्या
 मिव महाध्वरे ॥ ११ ॥ उपपन्नो गुणै सर्वै ष्येष्ठ श्रेष्ठेषु वन्धु ।
 सूतपुत्रेति मा शब्द पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे

चतुश्चारिणश्चक्रियततमोऽध्याय ॥ १४४ ॥

वकम्पायन उवाच । तत सूर्यान्निश्चरिता कर्णं शुश्राव
 भारतीम् । दुरत्यया प्रणयिनी पितृवत मास्करेरिताम् ॥ १ ॥
 सत्यमाह पृथा वाक्य कर्णं भाटवच कुरु । श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र
 सर्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च
 भानुना । चचाल नैव कर्णस्य मति सत्यघृतेस्तदा ॥ ३ ॥

कर्ण उवाच । न चैतत् अदृष्टे वाक्य क्षत्रिये भाषित त्वया ।
 धर्महार समैतत स्यान्नियोगकरण तव ॥ ४ ॥ अकरोन्मयि यत
 पाप भवती सुमहात्ययम् । अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तदयश्च
 कीर्त्तिनाशनम् ५ ॥ अहञ्चेत् क्षत्रियो जातो न प्राप्त क्षत्रसत्
 क्रियाम् । तसकते किन्तु पापीय शत्रु कुर्व्यान्ममाहितम् ॥ ६ ॥

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमङ्गला त्वमिमं मम । हीनसंस्कारसमयमद्य
मां समचूद्दः ॥ ७ ॥ न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
सा मां सम्बोधयस्यद्य केवलात्महितैः प्रियी ॥ ८ ॥ कृप्येन सहि-
तात् को वै न व्यथेत धनञ्जयात् । कोऽप्य भीतं न मां विद्यात्
पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९ ॥ अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले
प्रकाशितः । पाण्डवान् यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति
॥ १० ॥ सर्वकामैः संविमक्तः पूजितश्च यथासुखम् । अहं वै
घातैराष्ट्राणां कथ्यां तदफलं कथन् ॥ ११ ॥ उपनक्ष परैर्वैरं ये
मां नित्यमुपासते । नमस्कृर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा
॥ १२ ॥ मम प्राणेन ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुम् । मन्वन्ते
ते कथं तेषामहं हिन्यां मनीरयम् ॥ १३ ॥ मया प्लवेन संग्रामं
तितीर्षन्ति दुरत्ययम् । अपारै पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम्
॥ १४ ॥ अयं हि कालः सम्प्राप्तो घातैराष्ट्रीपजीविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५ ॥ कृतार्थाः सुभृता
ये हि कृत्यकाले क्षुपस्थिते । अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्धनव-
स्थिताः ॥ १६ ॥ राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृषिण्डापहारिणाम् ।
नैवाद्यं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रस्य
पुत्राणामर्थं योत्स्रामि ते सुतैः । बलञ्च शक्तिमास्थाय न वै त्वथ्य-
नृतं वदे ॥ १८ ॥ आनृशंस्यमथो वृत्तं रचन् सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमथेतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९ ॥ न च तेषां
समारम्भो मयि मोघो भविष्यति । बध्यान् विपश्चान् संग्रामे न
हनिष्यामि ते सुतान् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरश्च भीमश्च यमौ चैवा-
र्जुनादृते । अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे वले ॥ २१ ॥
अर्जुनं हि निहत्याजौ सम्प्राप्तं स्यात् फलं मया । यशसा वापि
युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २२ ॥ न ते जातु विनङ्गन्ति
पुत्रा पञ्च यमस्त्रिनि । निरर्जुनाः सकर्षा वा सार्जुना वा हृते

मयि ॥ २३ ॥ इति कर्षवच श्रुत्वा कुन्ती दुःखात् प्रवेपती ।
 उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्षं धैर्यादकम्पनम् ॥ १४ ॥ एवं वै भाव्य-
 सेतेन क्षय वास्यन्ति कौरवा । यथा त्वं भाषसे कर्षं दैवतु
 वलवत्तरम् ॥ २५ ॥ त्वयां चतुर्णां भ्रातृणामभयं प्रवृत्तकर्मणः ।
 दत्तं तत् प्रतिजानीहि सद्भरप्रतिमोचनम् ॥ २६ ॥ अनामय
 खस्तिचेति पृथाधो कर्षमब्रवीत् । तर्हि कर्षोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्ती
 जग्मतु पृथक् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि कुन्तीकर्षसमागमे
 पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम ।
 पाण्डवानां यथावृत्तं केशव सर्वमुक्तवान् ॥ १ ॥ सन्नाथ सुचिर
 कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । स्वमेव भवनं शौरिविंश्यामार्थं
 जगाम ह । २ ॥ विद्वन्व्य सर्वान्पत्नीन् विराटप्रमुखास्तदा ।
 पाण्डवा भ्रातरं पञ्च भानावस्तं गते सति ॥ ३ ॥ सन्ध्यामुपास्य
 ध्यायन्तस्तमेव गतमानसा । आनाथं कृष्णं दाशाहं पुनर्मन्त्र-
 ममन्त्रयन् ॥ ४ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रज ।
 किमुक्तं पुण्डरीकाक्ष तन्न शंसितुमर्हसि ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रज ।
 तद्यं पद्यं क्षितञ्चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुहृद्व पितामह ।
 किमुक्तवान् हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ॥ ७ ॥ याचार्यो वा
 मद्भागं भारद्वाज किमब्रवीत् । पिता वा धृतराष्ट्रस्त गान्धारी
 वा किमब्रवीत् ॥ ८ ॥ पिता यवीयानस्मात् क्षत्रा भर्मविदा

वरः । पुत्रयो कामिसन्तप्तः किमाह घृतराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ किञ्च
सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते । उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्दु-
ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ १० ॥ उक्तवान् भगवान् सर्वं वचनं कुरु-
मुख्यो । धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११ ॥
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः । अप्रियं हृदये मह्यं
तन्न तिष्ठति केशव ॥ १२ ॥ तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छा-
न्यहं विभो । यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु । भवान्
हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान् गुरु ॥ १३ ॥

वासुदेव उवाच । शृणु राजन् यथा वाक्यमुक्ती राजा
सुयोधन । मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १४ ॥
मया विद्याविते वाक्ये जहास घृतराष्ट्रजः । अथ भीष्मः सुसं-
क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ दुर्योधन निबोधेदं कलार्थं यद्दु-
ब्रवीमि ते । तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६ ॥
मम तात पिता राजन् शान्तनुर्लोकविश्रुतः । तस्याहमेक एवासं-
पुत्रः पुत्रवतां वर ॥ १७ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्
कथं सुतः ॥ १८ ॥ एकं पुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १८ ॥
न चीच्छेदं कुलं यायात् विस्तीर्येत कथं ययः । तस्याहमीप्-
सितं बुद्ध्या कालीं मातरमाहरम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा
पितुरर्थं कुलस्य च । अराजा चोद्धरेतास यथा सुविदितं तव
॥ २० ॥ प्रतीतो निवसान्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् । तस्यां जज्ञे
महावाङ्मयः श्रीमान् कुरुकुलोदहः ॥ २१ ॥ विचित्रवीर्यो धर्मात्मा
कनीयान्मम पार्थिव । स्वर्थात्तेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेययम्
॥ २२ ॥ विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधयरः । तस्याहं
सदृशान् दारान्राजेन्द्र समुपाहरम् ॥ २३ ॥ जित्वा पार्थिव-
सङ्घातमपि ते बद्धयः श्रुतम् । ततो रामेण समरे इन्द्रयुद्धसुपा-
गमम् ॥ २४ ॥ स हि रामभयादेभिर्नागरैर्किंप्रवासितः । दारे-

ध्वतिप्रसक्तय यत्प्राण समपद्यत ॥ २५ ॥ यदा त्वराजके राज्ये
न चवप सुरेश्वर । तदाभ्यधावन्मामेव प्रजा क्षुब्धयपीडिता ॥ २६ ॥

प्रजा जचु । उपक्षीणा प्रजा सर्वा राजा भव भवाय न ।
ईती प्रणुद भद्रन्ते शान्तनो कुलवर्द्धन ॥ २७ ॥ पीडयन्ते ते
प्रजा सर्वा व्याधिभिश्च शदारूपै । अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ता
परिवातुमह सि ॥ २८ ॥ आधीन् प्रणुद वीर त्व प्रजा धर्मण
पालय । त्वयि जीवति ना राष्ट्र विनाशमुपगच्छतु ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । प्रजाना क्रोशतीना वै नैवाक्षुभ्यत मे मन ।
प्रतिज्ञा रक्षमाणस्य सहृत्त क्षरतस्तथा ॥ ३० ॥ तत पौरा
महाराज माता काली च मे शुभा । भृत्या पुरोहिताचार्या
ब्राह्मणाश्च वृद्धश्रुता ॥ ३१ ॥ माम्बुभृशसन्तप्ता भव राजेति
सन्ततम । प्रतीपरक्षित राष्ट्र त्वा प्राथ्य विनश्चिद्यति ॥ ३२ ॥
सत्त्वमस्मद्विदायं वै राजा भव महामते । इत्युक्त प्राञ्चलिर्भूत्वा
दु खितो भृशमातुर ॥ ३३ ॥ तेभ्यो न्यवेदयन्तत्र प्रतिज्ञा पितृ-
गौरवात् । जह्वंरेता क्षराजा च कुलस्यार्थं पुन पुन ॥ ३४ ॥
विशेषतस्त्वदर्थञ्च धुरि मा मा नियाजय । ततोऽह प्राञ्चलि
र्भूत्वा मातर सम्प्रसादयम् ॥ ३५ ॥ नाम्ब शान्तनुना जात
कौरव वधमुदहन् । प्रतिज्ञा वितथा कुर्व्यामिति राजन् पुन
पुन ॥ ३६ ॥ विशेषतस्त्वदर्थञ्च प्रतिज्ञा कृतवानहम् । अह
प्रेष्य द्वास्य तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३७ ॥ एव तामनुनीयाह
मातर जनमेव च । अथाच भ्रातृदारेषु तदा व्यास महासुनिम्
॥ ३८ ॥ सह मात्वा महाराज प्रसाद्य तमृषि तदा । अपत्यायं
महाराज प्रसाद कृतवाय स ॥ ३९ ॥ वीन् स पुत्रानजनयत्
तदा भरतसन्तम । अन्य करणक्षीनत्वान्नैव राजा पिता तव
॥ ४० ॥ राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुत । स राजा
तस्य ते पुत्रा पितुर्दायाद्यहारिण ॥ ४१ ॥ मा तात कलङ्

कार्पो राज्यस्यार्द्धं प्रदीयताम् । मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत् पुमानिह ॥ ४२ ॥ मावमंस्था वचो मद्यं शममिच्छामि वः सदा । न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ॥ ४३ ॥ मतमेतत् पितुस्तुभ्यं गान्धार्थ्या विदुरस्य च । श्रोतव्यं खलु वृद्धानां माभिशङ्हीर्वचो मम । नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवदावधे
पट्वत्वारिंशदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वासुदेव उवाच । भीमेषोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत । मध्ये नृपाणां भद्रन्ते वचनं वचनक्षमः ॥ १ ॥

द्रोण उवाच । प्रातौपः शान्तनुस्तात कुलस्यार्थं यथा स्थितः । यथा देवव्रती भीष्मः कुलस्यार्थं स्थितोऽभवत् ॥ २ ॥ तस्या पाण्डुर्नरपतिः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठाय राजप्रमदद्वृतराष्ट्राय धीमते । यवीयसे तथा क्षत्रे कुरूणां वंशवर्द्धनः ॥ ४ ॥ ततः सिंहासने राजन् स्थापयित्वैनमच्युतम् । वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो नृपः ॥ ५ ॥ नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स विनीतवत् । प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्री वालव्यजनसुत्क्षिपन् ॥ ६ ॥ ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । अन्वपद्यन्त विधिवत् यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७ ॥ विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च । चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वा परपुरञ्चयः ॥ ८ ॥ कोपसम्भ्रलने दाने मृत्यानाञ्चान्ववेक्षणे । भरंसे चैव सर्वस्य विदूरः सत्यसद्गरः ॥ ९ ॥ सन्धिविग्रहसंगुह्यो राक्षः संवाहनक्रिया । अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरञ्चयः ॥ १० ॥ सिंहा-

सनस्थो नृपतिर्षुतराष्ट्रो महाबल । अन्वास्यमान सततं विदु-
रेण महात्मना ॥ ११ ॥ कथं तस्य कुले जात कुलमेद व्यव-
स्यसि । सम्युय भ्रातृभि साहं भुङ्क्षु भोगान् जनाधिप ॥ १२ ॥
ब्रवीम्यहन्न कार्पण्यात् नार्थहेतो कथञ्चन । भीमेण दत्त
मिच्छामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३ ॥ नाहं लक्ष्मोऽभिकाङ्क्षिष्ये
वृत्तुप्रपायं जनाधिप । यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यज्ञीपस्त्वाह तत्
कुरु ॥ १४ ॥ दीयता पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्याहंमरिकर्षस । सम-
माचार्यकं तात तत्र तेषाञ्च मे सदा ॥ १५ ॥ अश्रुत्यामा यथा
मद्यं तथा श्वेतहयो मम । बहूना किं प्रलापिन यतो धर्मस्ततो
जय ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
व्याजहार ततो वाक्यं विदुर सत्यसङ्गर । पितुर्वदनमन्वीक्ष्य
परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७ ॥

विदुर उवाच । देवव्रत निबोधेद् वचनं मम भाषत ।
प्रनष्ट कौरवो वशस्तूया यत् पुनरुद्धृत ॥ १८ ॥ तन्मे विलप-
मानस्य वचन समुपेक्षसे । कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्
कुलपासन ॥ १९ ॥ तस्य लोभाभिभूतस्य भतिं समनुवर्त्तसे ।
अनार्यस्याकृतस्य लोभेन हतचेतस ॥ २० ॥ अतिक्रामति य
थास्त्रं पितुर्दुर्मार्थदर्षिन । एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै
॥ २१ ॥ यथा ते न प्रणश्ये शुभं महाराज तथा कुरु । माह्वैव
धृतराष्ट्रश्च सर्वमेव महीपते ॥ २२ ॥ चित्रकार इवालेख कृत्वा
स्थापितवानसि । प्रजापति प्रजा सृष्ट्वा यथा सहरते तथा
॥ २३ ॥ नोपेक्षस्व महावाक्षो पश्यमान कुलघयम् । अथ तेऽथ
मतिनेष्टा विनामे प्रतुपस्विते ॥ २४ ॥ वनं गच्छ मया साहं
धृतराष्ट्रेण चैव न । वहा वा निहृतिप्रश्नं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम्
॥ २५ ॥ माधीदं राज्यमद्यागु पाण्डवैरभिरक्षितम् । प्रगीड

राजभाटूल विनाशो दृश्यते महान् ॥ २६ ॥ पाण्डवानां कुरू-
णाञ्च राज्ञामभिततेजसाम् । विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीन-
मानसः । प्रध्यावमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २७ ॥
ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशमीता । दुर्यो-
धनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥ ये
पार्थिवा राजसभा प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये । शृण्वन्तु
वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥ राज्यं
कुरूणामनुपूर्वभीक्ष्यं क्रमागतो नः कुलधर्म एषः । तं पाप
बुद्धेऽतिनृशंसकमेनू राज्यं कुरूणामनयाहिहंसि ॥ ३० ॥ राज्ये
स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी । एता-
वतिक्रम्य कथं नृपलं दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य भीहात ॥ ३१ ॥
राजा च क्षत्ता च महानुभावो भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयन्तु धर्मशतया महात्मा न राज्यकामो नृवरो नदीज ॥ ३२ ॥
राज्यन्तु पाण्डोरिदमप्रहृष्यं तस्याद्य पुत्रा प्रभवन्ति नान्ये । राज्यं
तदेतन्निखिलं पाण्डवाना पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥ यद्द्वै
व्रूते कुरुसुप्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसन्धो मनीषी । सर्वं तद्-
क्षाभिरहृत्य कार्यं राज्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥ अनु-
श्रया चाथ महाव्रतस्य ब्रूयान्नृपोऽय विदुरस्तथैव । कार्यं भवे-
त्तत् सुहृदान्निद्युज्य धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३५ ॥ न्याया-
गत राजप्रसिद्धं कुरूणा युधिष्ठिर आस्तु वै धर्मपुत्रः । प्रचोदितो
धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृत शान्तनवेन चैव ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि श्रीकृष्णावाक्ये

सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते तु गान्धार्थां वृतराष्ट्री जनेश्वर ।
 दुर्योधनमुवाचेद् राज्ञा मध्ये जनाधिप ॥ १ ॥ दुर्योधन-निवो-
 धेदं यत त्वा वक्ष्यामि पुत्रक । तथा तत कुरु भद्रन्ते यद्यस्ति
 पितृगौरवम् ॥ २ ॥ सोम प्रजापतिं पूर्वं कुरूणा वंशवर्धन ।
 सोमाद्भवभूव पठोऽयं ययातिर्नङ्गपात्मज ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रा
 बभूवुर्हि पञ्च राजर्षिसत्तमा । तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठ सम
 भवत् प्रभु ॥ ४ ॥ पूर्यवीयाय ततो योऽस्माक वंशवर्धन ।
 शर्मिष्ठया संप्रसूतो दुहित्वा ह्यप्रपर्वण ॥ ५ ॥ यदुश्च भरतयेष्ठ
 देवयान्या सुतोऽभवत् । दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामित-
 तेजस ॥ ६ ॥ यादवाना कुलकरो बलवान् वीर्यसम्मत । अ-
 वमेने स तु शत्रुं दर्पपूर्णं सुमन्दधी ॥ ७ ॥ न चातिष्ठत् पितु
 शास्त्रे वत्तदर्पविमोहित । अवमेने च पितरं भ्रातृ श्राप्यपराजित-
 ॥ ८ ॥ पृथिव्याञ्जतुरन्ताया यदुरेवाभवदृत्रली । वशी कृत्वा स
 नृपतीन् न्यवसन्नागसाह्वये ॥ ९ ॥ त पिता परमक्रुद्धो ययाति-
 नङ्गपात्मज । शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्चापि व्यरोपयत्
 ॥ १० ॥ ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् । शशाप तानपि
 क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११ ॥ यवीयासं तत पूरुं पुत्रं
 स्ववशवर्त्तिनम् । राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तम ॥ १२ ॥
 एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राजग्रममिजायते । यवीयासोऽपि
 जायन्ते राजग्रं हृद्दोषसेवया ॥ १३ ॥ तथैव सर्वधर्मज्ञ पितु-
 र्मम पितामहः । प्रतीप पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विद्युत ॥ १४ ॥
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राजग्रं धर्मण शासतः । त्वय प्रजज्ञिरे पुत्रा
 देवकृत्वा यमस्त्रिन ॥ १५ ॥ देवापिरभवच्छ्रेष्ठो वाङ्मूर्खस्तद-
 न्तरम् । तृतीय शान्तनुस्तात धृतिमान् मे पितामह ॥ १६ ॥
 देवापिरस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तम । धार्मिक सत्यवादी
 च पितु शुश्रूषणे रत ॥ १७ ॥ पौरजानपदानाञ्च संगत

साधुसत्कृत । सर्वेषां बालवृद्धाना देवापिहृदयद्रुम ॥ १८ ॥
वदान्य सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रत । वर्त्तमान पितु शास्त्रे
ब्राह्मणाना तथैव च ॥ १९ ॥ वाह्मीकश्च प्रियो भ्राता शान्तनोश्च
महात्मन । सौभ्रात्रश्च पर तेषा सहिताना महात्मनाम् ॥ २० ॥
अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिःसत्तम । सम्भारानभिषेकायं
कारयामास शास्त्रत ॥ २१ ॥ कारयामास सर्वाणि मङ्गलार्थानि
वै विभु । त ब्राह्मणाश्च वृद्वाश्च पौरजानपदै सह ॥ २२ ॥
सर्वे निवारयामासर्देवापेरभिषेचनम् । स तच्छ्रुत्वा तु नृपति-
रभिषेकनिवारणम् ॥ २३ ॥ अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यथोचत
चात्मजम् । एव वदान्यो घर्मश्च सत्यसन्धश्च सोऽभवत् ॥ २४ ॥
प्रिय प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदृषित । हीनाङ्गं पृथिवी-
पाल नाभिनन्दन्ति देवता ॥ २५ ॥ इति ब्रुत्वा नृपत्येष्ट प्रत्य-
पेघन् द्विजर्षभा । तत प्रव्यथिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वित ॥ २६ ॥
निवारितं नृप दृष्ट्वा देवापि सञ्चितो वनम् । वाह्मीको मातुल-
कुलं त्यक्त्वा राज्ञः समाश्रित ॥ २७ ॥ पितृभ्रातृन् परित्यज्य
प्राप्तवान् परमर्द्धमत । वाह्मीकेन त्वनुज्ञात शान्तनुर्लोकविश्रुत
॥ २८ ॥ पितर्युपरते राजन् राज्यकाममकारयत् । तथैवाहं
मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ॥ २९ ॥ जेष्ट प्रभ्र शितो राज्यात्
हीनाङ्ग इति भारत । पाण्डुस्तु राज्यं सम्प्राप्त कनीयानपि
सन्तृप ॥ ३० ॥ विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राजग्रन्दिनम् ।
मय्यभागिनि राजराय कथं त्वं राजग्रमिच्छसि । अराजपुत्री
स्यत्वामी परस्व हर्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरो राजपुत्रो
महात्मा न्यायागतं राजग्रमिदञ्च तस्य । स कौरवस्यास्य कुलस्य
भर्ता प्रशासिता चैव महानुभाव ॥ ३२ ॥ स सत्यसन्ध स तथा-
प्रमत्त शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधु । प्रिय प्रजाना सुहृदा-
नुवम्पी जितेन्द्रिय साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३ ॥ अमा तितिचा

दम आर्जिवञ्च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः । भूतानुकम्पा ह्यनु-
 भासनञ्च युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३४ ॥ अराजपुत्रस्व-
 मनार्थैवृत्तो लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः । क्रमागतं राजप्रतिदं
 परेषां हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीत ॥ ३५ ॥ प्रयच्छ राजप्राद-
 मपैतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदञ्च । ततोऽवशेषं तव जीवि-
 तस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कृष्णवाक्ये
 अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४८॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १ ॥ अवधूयो-
 त्यितो मन्दः क्रोधसंरक्तलोचनः । अन्वद्रवन्त तं पथात् राजान-
 स्यक्तजीविताः ॥ २ ॥ आज्ञापयञ्च राज्ञस्तान् पार्थिवान् नष्ट-
 चेतसः । प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पृथोऽयेति पुनः पुनः ॥ ३ ॥ ततस्ते
 पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः । भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः
 कालचोदिताः ॥ ४ ॥ अचौहिण्यो दशैका च कौरवाणां समा-
 गताः । तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५ ॥ यद्व-
 युक्तं प्राप्तञ्च तद्विधत्स्व विश्राम्यते । उक्तं भीष्मेण तद्वाक्यं द्रोणेन
 विदुरेण च ॥ ६ ॥ गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समञ्चं मम भारत ।
 एतन्ते कथितं राजन् यदुक्तं कुरुसंसदि ॥ ७ ॥ साम्यमादौ
 प्रयुक्तं मे राजन् सौभ्रातृमिच्छता । अभेदायास्य वंशस्य प्रजा-
 नाञ्च विवृढये ॥ ८ ॥ पुनर्भेदस्य मे युक्तो यदा साम्ना न यद्भते ।
 कर्मानुकीर्त्तनस्यैव दिवमानुपसंहितम् ॥ ९ ॥ यदा नाद्रियते
 वाक्यं नामपूर्वं सुयोधनः । तदा मया समानीय भेदिताः सर्व-
 पार्थिवाः ॥ १० ॥ अश्रुतानि च घोरानि दारुणानि च भारत ।

अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभी ॥ ११ ॥ निर्भर्त्स-
यित्वा राज्ञस्तास्तृणीकृत्य सुयोधनम् । राधेयं भीषयित्वा च
सौबलञ्च पुन पुन ॥ १२ ॥ द्यूततो धार्तराष्ट्राणा निन्दा कृत्वा
तथा पुन । भेदयित्वा नृपान् सर्वान् वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत्
॥ १३ ॥ पुन. सामाभिसयुक्तं सम्प्रदानमथाब्रुवन् । अभेदात्
कुरवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १४ ॥ ते शूरा धृतराष्ट्रस्य
भीषण्य विदुरस्य च । तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमध-
यरा. ॥ १५ ॥ प्रयच्छन्तु च ते राजप्रमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरस्य हितं तव ॥ १६ ॥ सर्वं भवतु ते
राजं पञ्च ग्रामान् विसर्ज्य । अन्यथा भरणीया हि पितुस्ते
राजसत्तम ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वाऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यसृजत ।
दण्डञ्चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १८ ॥ निर्याताथ
विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपा । एतत्ते कथितं राजन् यद्दृत्तं
कुरुसंसदि ॥ १९ ॥ न ते राजं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतव सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यव. ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवहाक्ये एकोन-
पञ्चाशदधिकमततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तञ्च भगवद्यानपर्व ॥

अथ सैन्यनिर्याणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । जनार्दनवच. श्रुत्वा धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षे केशवस्य ह ॥ १ ॥ श्रुतं
भवद्विर्यद्दृत्तं समाया कुरुसंसदि । केशवस्यापि यहाक्य तत सर्व-
मवधारितम् ॥ २ ॥ तस्मात् सेनाविभाग मे कुरुक्षेत्रं नरसत्तमा ।
अक्षौहिण्यश्च सप्तैता समेता विजयाय वै ॥ ३ ॥ तासा ये पतय-
सप्त विख्यातास्तान्निबोधत । दुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्चिख-

खिनौ ॥ ४ ॥ सात्यक्रियेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् । एते
 सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुव्यजः ॥ ५ ॥ सर्वे वेदविद् शूराः
 सर्वे सुचरितव्रताः । ह्यीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदा
 ॥ ६ ॥ इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः । सप्तानामपि
 यो नेता सेनानां प्रविभागावित ॥ ७ ॥ यः सहैत रणे भीमं
 शरार्चिं पावक्रीपमम् । तन्तावत् सहदेवात्र प्रवृद्धिं कुरुनन्दन ।
 स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच । संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
 यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंगमनुयुङ्क्ष्महे ॥ ९ ॥ मत्स्यो विराटो
 बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । प्रसङ्घिष्यति संग्रामे भीमं तांश्च
 महारथान् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशा-
 रदः । नङ्गलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वयसा
 शास्त्रतो धैर्यात् कुलेनाभिजनेन च । ह्यीमान् बलान्वितः श्रीमान्
 सर्वंशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥ वेद शास्त्रं भरद्वाजाद्दुर्दयैः सत्य-
 सङ्गरः । यो नित्यं स्पृहते द्रोणं भीमश्चैव महाबलम् ॥ १३ ॥
 श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाह्निनीपतिः । पुत्रपौत्रैः परित्ततः
 शतशास्त्र इव द्रुम ॥ १४ ॥ यस्तताप तपो धीरं सदारः पृथिवी-
 पतिः । रोषात् द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५ ॥
 पितेवाप्तान् समाधत्ते यः सदा पार्थिववंशः । खशुरो ह्युपदो-
 ऽष्मकं सेनाग्रं सम्पृकपंतु ॥ १६ ॥ स द्रोणभीष्मावायान्तौ
 सहेटिति मतिर्मम । स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो
 नृपः ॥ १७ ॥ माद्रीसताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः । वासवि-
 र्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८ ॥ योऽयं तप प्रभावेन
 श्रष्टिर्कन्तोऽप्यग्नेन च । दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महा-
 भुजः ॥ १९ ॥ धनुमान् कवची खड्गो रथमारुह्य हंसिन् ।

दिव्यै ह्यवरेर्युक्तरग्निक्रण्डात् समुत्थितः ॥ २० ॥ गर्जननिव महा-
 मेघो रयवीर्यो बोध्यवान् । सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपरा-
 क्रमः ॥ २१ ॥ सिंहोरस्कः सिंहभुज सिंहवत्सा महाबलः । सिंह-
 प्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२ ॥ सुभ्रूः सुदंष्ट्रः
 सुहनु सुवाङ्गः सुमुखोऽकृशः । सुजनुः सुविशालाक्षः सुपादः
 सुप्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥ अभेद्य सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
 जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥ घृष्टद्युम्न-
 महं मन्ये सहेङ्गीसस्य सायकान् । वज्राशनिमस्रशान् दीप्ता-
 स्यान्नुरगानिव ॥ २५ ॥ यमदूतसमान् वेगी निपाते पावकोपमान् ।
 रामेणाजौ विप्रहितान् वञ्चनिष्पेपदान् ॥ २६ ॥ पुरुषं तं
 न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् । घृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे
 धोयते मतिः ॥ २७ ॥ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
 अभेद्यकवचः श्रीमान् मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८ ॥

भीमसेन उवाच । वधार्थं यः समुत्पन्न शिखण्डी द्रुपदा-
 क्षजः । वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९ ॥ यस्य
 संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः । रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा राम-
 स्येव महात्मनः ॥ ३० ॥ न तं युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्द्यात्तं
 शिखण्डिनम् । शस्त्रेण समरे राजन् सन्नद्धं स्यन्दने स्थितम्
 ॥ ३१ ॥ हैरथे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतम् । शिख-
 ण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वस्य जगतस्तात शाराशरं बलाबलम् ।
 सर्वं जानाति घर्मात्मा मतमेघाञ्च केशवः ॥ ३३ ॥ यमाह कृष्णो
 दाशार्हः सोऽस्तु सेनापतिर्मम । कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो
 वा यदि वा युवा ॥ ३४ ॥ एष नो विजये मूलमेव तात विप-
 र्यये । अत्र प्राणायत्नराज्यञ्च भावाभावौ सुखासुखि ॥ ३५ ॥ एष
 धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता । यमाह कृष्णो दाशार्हः

सोऽस्तु नो वाहिनीपति ॥ ३४ ॥ ब्रवीत वदता श्रेष्ठो निष्ठा
 समभिवर्त्तते । तत सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वधवाञ्छितम् ॥ ३७ ॥
 रात्रौ श्रेष्ठे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रथाजिरम् । अधिवासित
 भस्त्राथ कृतकौतुकमङ्गला ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमत ।
 अब्रवीत पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमवेक्ष्य च ॥ ३९ ॥ ममाश्रेते
 महाराज भवद्भिर्त्ये उदाहृता । नेतारस्तव सेनाया मता विक्रान्त
 योधिन ॥ ४० ॥ सर्व एव समर्था हि तव शत्रुं प्रवाधितुम् ।
 इन्द्रस्यापि भय क्षेते जनयेयुर्महाहवे ॥ ४१ ॥ किं पुनर्धार्तरा-
 ष्ट्राणा लुब्धाना पापचेतसाम् । मयापि हि महाबाहो त्वत्-
 प्रियार्थं महाहवे ॥ ४२ ॥ कृतो यज्ञो महास्तव शम स्यादिति
 भारत । धर्मस्य गतमानृष्य न स वाच्या विवक्षताम् ॥ ४३ ॥
 कृतास्त्र मन्यते बाल आत्मानमविवक्षण । धार्तराष्ट्रो बलस्यञ्च
 पश्यत्यात्मानमातुर ॥ ४४ ॥ युज्यता वाहिनी साधु वधसाध्या
 हि मे मता । न धार्तराष्ट्रा शस्यन्ति स्यातुं दृष्ट्वा धनञ्जयम्
 ॥ ४५ ॥ भीमसेनञ्च सक्रुद्धं यमो चापि यमोपमौ । युयुधान-
 द्वितीयञ्च घृष्टदुःस्त्रममर्षणम् ॥ ४६ ॥ अभिमन्युं द्रौपदीयान्
 विराटद्रुपदावपि । अक्षौहिणीपतीशान्यान्तरेन्द्रान् भीमविक्र-
 मान् ॥ ४७ ॥ सारवट्बलैर्महाक दुष्प्रथमं दुरासदम् । धार्तरा-
 ष्ट्रबल सङ्घेऽहनिष्यति न संशय । घृष्टदुःस्त्रमहं मन्ये सेना
 पतिमदिन्दम ॥ ४८ ॥

पत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् । धावतामाह्वयानानां तनु-
 व्राणञ्च बद्धताम् ॥ ५२ ॥ प्रयास्यतां पाण्डवानां समैन्यामां सम-
 न्ततः । गङ्गेव पूर्णा दुर्द्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ५३ ॥ अग्रा-
 नीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ । सौभद्रो द्रौपदेवाथ
 घृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ५४ ॥ प्रभद्रकाय पाञ्चाला भीमसेनमुखा
 ययुः । ततः शब्दः समभवत् समुद्रस्येव पर्वणि ॥ ५५ ॥ हृष्टानां
 सम्प्रायातानां घोषो दिवमिवासृशत् । प्रहृष्टा दंशिता योधाः
 परानीकविदारणाः ॥ ५६ ॥ तीपां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । शकटापणवेधाय यानयुश्चक्षुर्वशः ॥ ५७ ॥ कोप-
 यन्नायुधञ्चैव ये च वैद्याधिकित्सकाः । फल्गुवच बलं किञ्चित्
 यच्चापि कृशदुर्बलम् ॥ ५८ ॥ तत् संगृह्य ययौ राजा ये चापि
 परिवारकाः । उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ॥ ५९ ॥
 सह स्त्रीभिर्निवहते दासीदाससमाहृता । कृत्वा मूलप्रतीकारं गुन्ध्रैः
 स्थावरजङ्गमैः ॥ ६० ॥ स्तम्भावारेण महता प्रययुः पाण्डु-
 नन्दनाः । ददती गां हिरण्यञ्च ब्राह्मणैरभिसहृताः ॥ ६१ ॥
 स्तूयमाना ययू राजन् रथैर्मणिविभूषितैः । कीकेया घृष्टकेतुश्च
 पुत्रः काश्यस्य वा विभु ॥ ६२ ॥ अग्निमान् वसुदानश्च मिखण्डी
 चापराजित । हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः समस्त्राः समलंकृताः ॥ ६३ ॥
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरम् । जघनार्द्धं विराटश्च
 याज्ञसेनिश्च सौमकिः ॥ ६४ ॥ सुमर्मा कुन्तिभोजश्च घृष्टद्युम्नश्च
 चात्मजाः । रथायुतानि चत्वारि हयाः पङ्कगुणास्तथा ॥ ६५ ॥
 पत्तिसेन्यं दशगुणं गजानामयुतानि पट् । अमाष्टष्टियेकितानो
 घृष्टकेतुश्च सात्वकिः ॥ ६६ ॥ परिवार्य्य ययुः सर्वे वासुदेवघन-
 क्षयौ । आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ६७ ॥
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्हेन्तो ह्यपमा इव । तेष्वगाश्च कुरुक्षेत्रं
 शङ्कान् दध्नु ररिन्दमाः ॥ ६८ ॥ तथैव दध्नु शङ्कं वासुदेव

ज्याधनुर्वर्मग्रस्ताणां तथैव मधुसर्पिणोः । समर्क्षरसपांशूनां
 राशय पर्वतीपमाः ॥ १३ ॥ बह्मदकं सुयवसं तुपाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ महायन्त्राणि
 नाराचास्तीमराणि परश्वधा । धनूपि कवचादीनि यष्टयस्तूण-
 संयुताः ॥ १५ ॥ गजाः कण्ठकसन्नाहा लोहवर्मात्तरच्छदा ।
 दृश्यन्ते तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ १६ ॥ निर्विष्टान्
 पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत । अभिसस्युर्ग्रथादेशं सबलाः
 सहवाचनाः ॥ १७ ॥ चरितव्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजम्मुर्महीक्षितः ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि शिविरादिनिर्माणे

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

जनमेजय उवाच । युधिष्ठिरं सहानीकमुपायान्तं युयुत्-
 सया । सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १ ॥ विराट-
 द्रुपदाभ्याञ्च सपुत्राभ्यां समन्वितम् । कीकेयैर्त्वं ष्णिमिश्रैव पार्थिवैः
 शतशो वृतम् ॥ २ ॥ महेन्द्रमिव चादित्वैरभिगुप्तं महारथैः ।
 शूला दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
 न्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते । सम्भ्रमे तुमुले तस्मिन् यदा-
 सीत् कुरुजाङ्गले ॥ ४ ॥ व्यथय्युरिमे देवान् सेन्द्रानपि समा-
 गमे । पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५ ॥ घृष्टयुम्नश्च
 पाञ्चाव्यः शिखण्डी च महारथ । युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि
 दुरासदः ॥ ६ ॥ एतदिच्छान्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 कुरूणा पाण्डवानाञ्च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिप्राते तु दाशार्हं राजा दुर्योधन-
 स्तदा । कथं दुःशासनश्चैव अकुनिष्ठाव्रवीदिदम् ॥ ८ ॥ अक-

धनञ्जयौ । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशने ॥ ६९ ॥
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वश । शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः
सिंहनादस्तरस्विनाम् । पृथिवीच्चान्तरीक्षञ्च सागराद्यानुनाद-
यन् ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि कुरुक्षेत्रप्रवेशे

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिशे समे स्त्रिंशे प्रभूतयवसेवने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ परिहृत्य
भ्रम्यानानि देवतायतनानि च । आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्या-
यतनानि च ॥ २ ॥ मधुरानूपरे दिशे शुची पुण्ये महामतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ ततश्च पुनरुत्थाय
सुखं विश्रान्तवाहनः । प्रययौ पृथिवीपालेर्षतः शतसहस्रयः ॥४॥
विद्राव्य शतशो गुल्मान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । पर्यक्रमत्
समन्ताच्च पार्थिव सद्यः केशवः ॥ ५ ॥ शिविरं मापयामास वृष्ट-
द्युन्मथ्य पार्षतः । सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानश्च वीर्यवान् ॥६॥
आसाद्य सरितं पुण्या कुरुक्षेत्रे क्षिरण्वतीम् । सूपतीर्थीं युधि-
जला शर्करापङ्कजलिताम् ॥ ७ ॥ खानयामास परिखां केशव-
स्तत्र भारत । शुभ्रार्थमपि चादृश्यं बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ८ ॥
विधित्य शिविरस्यासीत् पाण्डवानां महात्मनाम् । तद्विधानि
नरेन्द्राणां कारयामास केशव ॥ ९ ॥ प्रभूततरकाष्ठानि दुरा-
धर्पतराणि च । भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽद्य सहस्रयः ॥१०॥
शिविराणि महार्हाणि राश्या तत्र पृथक् पृथक् । विमानानीव
राजेन्द्र निविष्टानि मञ्जीतले ॥ ११ ॥ तत्रासन् शिल्पिनः प्राशः
शतशो दत्तवेजना । सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्या शस्त्रविशारदा ॥१२॥

न्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिणोः । समञ्जरसपांशूनां
 राशय पर्वतीपमाः ॥ १३ ॥ वज्रदकं सयवसं तुपाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ महायन्त्राणि
 नाराचास्तोमराणि परश्वधाः । धनूपि कवचादीनि यष्टयस्तूण-
 संयुताः ॥ १५ ॥ गजाः कण्टकसन्नाहा लोहवर्मात्तरच्छदाः ।
 दृश्यन्ते तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ १६ ॥ निर्विघ्नान्
 पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत । अभिसस्युर्यथादेशं सबलाः
 सहवाहनाः ॥ १७ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजम्मुर्महीक्षितः ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि शिविरादिनिर्माणे
 एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

जनमेजय उवाच । युधिष्ठिरं सहानीकमुपायान्तं शुकु-
 सया । सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १ ॥ विराट-
 द्रुपदाभ्याञ्च सपुत्राभ्यां समन्वितम् । कीक्यैर्त्वं शिभियैव पार्थिवैः
 शतशो वृतम् ॥ २ ॥ महेन्द्रमिव चादित्वैरभिगुप्तं महारथैः ।
 श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
 न्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते । सम्भ्रमे तुमुले तस्मिन् यदा-
 शीत् कुरुजाङ्गले ॥ ४ ॥ व्यथयिष्युरिमे दिवान् सिन्द्रानपि समा-
 गमे । पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५ ॥ घृष्टयुन्मय
 पाञ्चाख्यः शिखण्डी च महारथः । शुभामन्युश्च विक्रान्तो द्वैरपि
 दुरासदः ॥ ६ ॥ एतदिच्छान्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 कुरुणां पाण्डवानाञ्च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतियाते तु दामार्हं राजा दुर्योधन-
 स्तदा । कथं दुःशासनश्चैव शकुनिश्चात्रवीदिदम् ॥ ८ ॥ अक-

तेनैव कार्य्येण गत पार्थानघोच्चज । स एनाकन्युनाविशो ध्रुवं
 धच्छत्यसद्यम् ॥ ८ ॥ दृष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रह ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १० ॥ अजातशत्रु
 रत्यर्थं भीमसेनवशानुग । निङ्गतश्च मया पूर्वं सह सर्वे सहो
 दरे ॥ ११ ॥ विराटद्रुपदौ चैव कुतवैरौ मया सह । तौ च
 सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२ ॥ भविता विग्रह सोऽय
 तुमुलो लोमहर्षण । तस्मात् साग्रामिक सर्वं कारयध्वमत
 न्द्रिता ॥ १३ ॥ शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्ता वसुधाधिपा ।
 सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभि ॥ १४ ॥ आसन्नजल
 काष्ठानि यतशोऽय सहस्रश । अच्छेद्याहारमार्गाणि दम्भी-
 च्छयचितानि च ॥ १५ ॥ विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति
 च । समाय तेषा पथ्यान क्रियन्ता नगरादहि ॥ १६ ॥ प्रयाण
 युज्यतामद्य श्वो भूत इति मा चिरम् । ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वो
 भूते चक्रिरे तथा ॥ १७ ॥ हृष्टकृपा महात्मानो निवासाय महौ
 च्छिताम् । ततस्ते पार्थिवा सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ॥ १८ ॥
 आसनेभ्यो महार्हैभ्य उदतिष्ठन्मर्षिता । बाहून् परिघसह्य
 शान् सस्रुशन्त शनै शनै ॥ १९ ॥ काञ्चनाङ्गददीप्ताश्च चन्दना
 गुरुभूषितान् । उष्णीषाणि नियच्छन्त पुण्डरीकनिभै करै
 ॥ २० ॥ अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वश । ते रथा
 व्रथिन श्रेष्ठा हयाश्च हयकोविदा ॥ २१ ॥ सज्जयन्ति स नागाश्च
 नागशिञ्जास्त्रनुष्ठिता । अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बह्वनि
 च ॥ २२ ॥ विविधानि च शस्त्राणि चक्रु सर्वाणि सर्वश । पदा
 तयश्च पुरुषा शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३ ॥ उपजङ्घु शरी
 रेषु हेमचित्राण्यनेकश । तदुत्सव इवोद्ग्र'सम्पृच्छन्तराहतम्
 ॥ २४ ॥ नगर धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत् समाकुलम् । जनौघ
 सलिलावर्ती रथनागाश्वमीनवान् ॥ २५ ॥ यद्दुन्दुभिनिर्घोष

कीपसङ्घयरत्नवान् । चित्राभरणवर्मीभिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ॥२६॥
 प्रासादमालाद्रिव्रतो रथ्यापणमहाहृदः । घोषचन्द्रोदयोद्धूतः
 कुरुराजमहार्णव । व्यदृश्यत तदा राजेश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥२७॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि दुर्योधनसैन्यसञ्ज्ञायां
 द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । वासुदेवस्य तदाकथमनुसृत्य युधि-
 ष्ठिरः । पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीद्दिदम् ॥ १ ॥
 अस्मिन्नभ्यागते काले क्रिञ्च नः क्षममच्युत । कथञ्च वर्त्तमाना वै
 स्वधर्मान्न चवेमहि ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुने. सौवलस्य
 च । वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्राटकस्य च ॥ ३ ॥ विदुरस्यापि
 तदाकथं श्रुतं भीमस्य चोभयोः । कुन्याय विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कार्त्-
 स्त्रेण ते श्रुता ॥ ४ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
 क्षेमं यन्नो महाबाहो तत् ब्रवीच्चविचारयन् ॥ ५ ॥ श्रुत्वैतत्
 धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं धव । मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृणो
 वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । उक्तवानसि यदाकथं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ न च भीमस्य
 दुर्महाः शृणोति विदुरस्य वा । मम वा भाषितं किञ्चित् सर्व-
 मेवातिवर्त्तते ॥ ८ ॥ नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः ।
 जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९ ॥ वन्द्यमाप्नापया-
 मास मम चापि सुयोधनः । न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा पाप-
 निश्चयः ॥ १० ॥ न च भीमो न च द्रोणो युक्तं तदाहृतुर्वचः ।
 सर्वं तमनुवर्त्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११ ॥ शकुनिः सौवलस्यैव
 कर्णदुःशासनावपि । लथयुक्तान्यभाषन्त भूदा भूदममर्षणम् ॥१२॥

किञ्च तेन मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः । संचिपेण दुरात्मासौ
 न युक्तं त्वयि वर्त्तते ॥ १३ ॥ पार्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तव
 सैनिकाः । यत् पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥
 न चापि वयमप्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् । कौरवैः श्रममिच्छाम-
 स्त्वत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य
 भाषितम् । अब्रुवन्तो मुखं रात्रः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६ ॥
 युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम् । योगमाज्ञापयामास
 भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७ ॥ ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्ड-
 वस्य ह । आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८ ॥
 अबध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः । निःश्वसन् भीम-
 सेनञ्च विजयञ्चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ यदर्थं वनवास्य प्राप्तं दुःखञ्च
 यत्नया । सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २० ॥ तस्मिन्
 यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः । शक्यते तु प्रयत्नेऽस्मा-
 नुपावृत्त कलिमंहान् ॥ २१ ॥ कथं ह्यवध्यैः सङ्ग्रामस्वार्यैः सह
 भविष्यति । कथं हत्वा सुखं त्वद्धान् विजयो नो भविष्यति ॥ २२ ॥
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परन्तपः । यदुक्तं वासुदेवेन
 आबयामास तद्वचः ॥ २३ ॥ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुन्याय विदु-
 रस्य च । वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४ ॥ न
 च तौ वध्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः । नापि युक्तञ्च कौन्तेय
 निर्वर्त्तितुमशुध्यत ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाधि-
 पचस्तदा । अयमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन् ॥ २६ ॥
 ततस्ते धृतसहस्रल्पा मुढाय सहसैनिकाः । पाण्डवेया मघारान्
 तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे

त्रिपञ्चापदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । व्युष्टायां वै रत्नान्यां हि राजा दुर्व्यो-
धनस्ततः । व्यमजत्तान्यनीकानि दृश्य वैक्रह्य भारत ॥ १ ॥ नर-
हस्तिरयाञ्चानां सारं मध्यञ्च फल्गु च । सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु
सन्दिदेश नराधिपः ॥ २ ॥ सानुकर्पा सतूणीराः सवरूपाः
सतोमराः । सोपासङ्गाः सप्रक्षीकाः सनिपट्टा सहर्ष्य ॥ ३ ॥
सध्वजाः सपताकाश्च सगरासनतोमराः । रज्जुभिश्च विचित्राभिः
सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ४ ॥ सकवग्रहविक्षेपाः सतैलगुड्वालुकाः ।
साश्वीविषट्टा सर्वे ससर्जरसपांशवः ॥ ५ ॥ सषण्डफलका सर्वे
सायोगुडजलोपलाः । सशूलभिन्दिपालाश्च समधूच्छृष्टमुहराः
॥ ६ ॥ सक्राण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविपतोमराः । सशूर्पपिटकाः
सर्वे सदात्राङ्गुशतोमराः ॥ ७ ॥ सकीलकवचाः सर्वे वासीष्ठज्ञा-
दनाम्बिताः । व्याघ्रचर्मपरीवारा दीपिचर्मावृताश्च ते ॥ ८ ॥ सह-
र्ष्यः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः । सकुठाराः सकुहालाः
सतैलक्षीमसर्पिणः ॥ ९ ॥ शकजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभू-
षिता । चित्रानीका सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ॥ १० ॥
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्चयाः । कुलीना हययोनिज्ञाः
सारथ्ये विनिवेशिता ॥ ११ ॥ बह्दारिष्टा बह्वकचा बह्वध्वज-
पताकिनः । बह्वाभरणनिर्यूहा बह्वचर्मासिपट्टिणा ॥ १२ ॥ चतु-
र्युगो रथा सर्वे सर्वे शोक्तमवाजिनः । सप्रासङ्गष्टिका सर्वे सर्वे
धृतगरासना ॥ १३ ॥ धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पाषाणसारथी ।
तौ चापि रथिना श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥ १४ ॥ नगराणीव
गुप्तानि दुराधर्षाणि यक्रभिः । आसन्नयसहस्राणि हेनमालानि
सर्वशः ॥ १५ ॥ यथा रथास्तथा नागा बह्वकचाः स्वलङ्कता ।
बभ्रुवुः सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाद्रव ॥ १६ ॥ हावहुशधरौ तत्र
हावुत्तमधनुर्हरौ । हौ वरासिधरौ राजन्नेक शक्तिपिनाकधृके
॥ १७ ॥ गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोपकैः । तदुत्तमैव

बलं राजन् कौरव्यस्य महात्मन ॥ १८ ॥ आमुक्तकवचैर्युक्तेः
 सप्ततन्त्रै स्वलङ्कृतै । सादिभिद्योपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः
 ॥ १९ ॥ असग्राहा सुसम्पन्ना हेमभाण्डपरिच्छदा । अनेकशत-
 साहस्रा सर्वे सादिवशे स्थिता ॥ २० ॥ नानारूपविकाराश्च
 नानाकवचशस्त्रिण । पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हममालिन ॥ २१ ॥
 रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश वाजिन । नरा दश हयस्यासन्
 यादरक्षा समन्तत ॥ २२ ॥ रथस्य नागा पञ्चाशन्नागस्यासन्
 यत हया । हयस्य पुरुषा सप्त भिन्नसन्धानकारिण ॥ २३ ॥
 सेनापञ्चशत नागा रथास्त्रावन्त एव च । दशसेना च पृतना
 पृतना दशवाहिनी ॥ २४ ॥ सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी
 यम् । अक्षौहिणी तु पर्यायैर्निरुक्ता च वरुधिनी ॥ २५ ॥
 एव व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता । अक्षौहिण्यो दशैका
 च सङ्गता सप्त चैव च ॥ २६ ॥ अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्ड-
 वानामभूदुबलम् । अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूदुबलम्
 ॥ २७ ॥ नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिविधीयते । सेनामुखञ्च
 तिसस्ता गुल्म इत्यभिप्रोक्तम् ॥ २८ ॥ त्रयो गुल्मा गणस्वासीत्
 गणस्त्रयुतशो भवेत् । दुर्योधनस्य सेनासु द्योत्तमाना प्रहा-
 रिण ॥ २९ ॥ तत्र दुर्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् ।
 प्रसमीक्ष्य गहावाङ्मयक्रो सेनापतीस्तदा ॥ ३० ॥ पृथगक्षौहिणी
 नाञ्च प्रपेतृन्नरसत्तमान् । विधिवत् पूर्वमानीय पार्थिवानभ्य-
 भाषत ॥ ३१ ॥ कृपं द्रोणञ्च शल्यञ्च सैन्यवच्च जयद्रथम् । सुद-
 क्षिणञ्च काम्योजं द्रुतवर्माणमेव च ॥ ३२ ॥ द्रोणपुत्रञ्च कर्णञ्च
 भूरिच्यवसमेव च । शङ्गनि, सोवलाञ्चैव वाष्ठीकञ्च महाबलम्
 ॥ ३३ ॥ दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेशञ्च भारत । चक्रे च
 विविधा पूजा प्रत्यक्षञ्च पुन पुन ॥ ३४ ॥ तथा विनियता

सर्वे ये च तेषां पशानुगाः । बभूवुः सैनिका राजन् प्रियं राज्ञ-
धिकीर्षवः ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्वाणपर्वणि दुर्योधनसैन्यविभागे
चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्घृत-
राष्ट्रजः । सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऋते
सेनाप्रणेतारं पृथना सुमहत्त्वपि । दीर्यते युद्धमासाद्य पिपी-
लिरुपुटं यथा ॥ २ ॥ न हि जातु हयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हि-
चित् । शौर्यञ्च बलनेतृणां स्पृष्टेते च परस्परम् ॥ ३ ॥ चूयते च
महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः । अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छित-
कुण्डध्वजाः ॥ ४ ॥ तानभ्ययुस्तदा वैश्यां शूद्रायैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतश्च त्रिवर्षभाः ॥ ५ ॥ ततो शुद्धेयभ-
क्ष्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः । चत्रियाश्च जवन्त्येव बद्धलञ्चैकतो
बलम् ॥ ६ ॥ ततस्ते चत्रियानेव पप्रच्छुर्हिजमन्तभाः । तेभ्यः
शशंसुधर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७ ॥ वयमेकस्य शृणुाना
महाबुद्धिमतो रणे । भवन्तस्तु पृथक् सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८ ॥
ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं हिजम् । नयेषु कुण्डलं शूर-
मलयन् चत्रियांस्ततः ॥ ९ ॥ एवं ये कुण्डलं शूरं हितैप्सित-
मकल्पयन् । सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १० ॥
भवानुश्रुतसा तुल्यो हितैपी च सदा मम । असंहाय्यः स्थितो
धर्मं स नः सेनापतिर्मव ॥ ११ ॥ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधा-
मिव चन्द्रमा । कुबेर इव यज्ञाणां देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥
पर्वतानां यथा नेरुः सुपर्शः पक्षिणां यथा । कुमार इव भूतानां
वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३ ॥ भयता हि वयं गुप्ता भङ्गेणेव

द्विषोक्तम् । अनाष्टुष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकि । वयं त्वामनुयास्यामः
सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्ती मे तथैव मम पाण्डवा ॥ १६ ॥ अपि चैव
मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप । संयोद्धव्यं तवार्थाय यथा
मे समयं कृतं ॥ १७ ॥ न च पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं
भुवि । ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तीपुत्राङ्गनञ्जयात् ॥ १८ ॥ स
हि वेदं महाबुद्धिर्द्विद्विष्यान्वस्त्राण्यनेकशः । न तु मां निवृत्तो युद्धे
जगतः । कर्था शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २० ॥ न
त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डो पुत्रा जनाधिप । तस्मात् योधान्
हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१ ॥ एवमेषां करिष्यामि
निधनं कुरुनन्दन । न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागने ॥ २२ ॥
सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते । भविष्यामि यथाकामं
तन्मे श्रोतुमिहाहंसि ॥ २३ ॥ कर्षीं वा युध्यतां पूर्वमहं वा
पृथिवीपते । स्वर्द्धते हि सदात्ययं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४ ॥

कर्ण उवाच । नाहं जीवति गाङ्गेधे राजन् योत्सेः कथ-
ञ्चन । इते भीष्मे तु योत्सगामि सह गाण्डीवघन्वना ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सेनापतिश्चक्रे विधिवत् भूरि-
दक्षिणम् । दृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिपिक्ती व्यरोषत ॥ २६ ॥
ततो भेरौथ शङ्खाय शतशोऽथ सहस्रशः । वादयामासुरव्यघ्रा-
नादका राजप्रासनात् ॥ २७ ॥ - सिंहनादाय विविधा वाह-
नागाश्च निखना । प्रादुरासीदन्भ्रे च वपुं रुधिरकर्द्दमम् ॥ २८ ॥
निर्पाता पृथिवीकम्पा गजहृदितनिखना । चासद्य सर्व-
योधाना पीडयन्तो मनास्युत ॥ २९ ॥ वापद्याप्यशरीरिण्यो

दिवशोक्त्वा प्रपेदिरे । शिवाय भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्ततरा भृशम्
 ॥ ३० ॥ सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् । तदैता-
 न्युग्ररूपाणि वभूवुः शतशो नृप ॥ ३१ ॥ ततः सेनापति कृत्वा
 भीष्मं परबलार्हणम् । वाचयित्वा हिजथेष्ठान् गोभिर्निष्कैश्च
 भूरिशः ॥ ३२ ॥ वर्द्धमानो जयाश्रीभिर्निर्ययौ सैनिकीर्तितः ।
 आपगीयं पुरस्कृत्य आढभिः सहितस्तदा ॥ ३३ ॥ क्लृप्त्वावारेण
 महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह । परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह
 कौरवः ॥ ३४ ॥ शिविरं मापयामास समे दिशि जनाधिप ।
 मधुरानूपरे दिशि प्रभूतयवसेन्धने । यदैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिवि-
 रमावभौ ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि भीष्मसैन्यापत्ये
 पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

जनमेजय उवाच । आपगीयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां
 वरम् । पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहौक्षिताम् ॥ १ ॥ वृह-
 स्सतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् । ससृष्टमिव गाम्भीर्यं
 ह्निमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २ ॥ प्रजापतिमिवीदार्यं तेजसा भास्करो-
 पमम् । महेन्द्रमिव शरूणां ध्वंसनं शरवृष्टिमि ॥ ३ ॥ रणयज्ञे
 प्रवितते सुभीमे क्षीमहर्षणे । दीक्षितस्त्रिररावाय श्रुत्वा तत्र
 युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ किमन्नवीन्महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यभापत ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आपडमार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
 सर्वान् भ्रातॄन् समानीय वासुदेवञ्च आश्रितम् ॥ ६ ॥ उवाच
 वदताथेष्टः सान्त्वपूर्वमिदं वच । पर्याक्रामस सैन्यानि यत्ता-

स्तिष्ठत दक्षिता ॥ ७ ॥ पितामहेन वी युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
तस्मात् सप्तसु सेनासु प्रणेतृन्मम पश्यत ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । यथाहति भवान् वक्तुमस्मिन् काले क्षुप
स्थिते । तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ रोचते मे
महावाहो क्रियता यदनन्तरम् । नायकास्तव सेनाया क्रियन्ता-
मिह सप्त वै ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रुपदमानाथ्य विराट् शिनि
युद्धवम । वृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चात्य वृष्टकेतुञ्च पार्थिव ॥ ११ ॥ मिश्र
ण्डिनञ्च पाञ्चात्य सहदेवञ्च मागधम । एतान् सप्त महाभागान्
वीरान् युद्धामिकाङ्क्षिण ॥ १२ ॥ सेनाप्रणेतृन् विधिवद्भ्यपिहृत
युधिष्ठिर । सर्वसेनापतिञ्चात्र वृष्टद्युम्नञ्चकार च ॥ १३ ॥
द्रोणान्तहेतीरुत्पन्नो य इहाञ्जातवेदस । सर्वेषामेव तेषान्तु
समस्ताना महात्मनाम ॥ १४ ॥ सेनापतिपतिञ्चक्रौ गुडाकेश
धनञ्जयम । अर्जनस्यापि नेता च सयन्ता चैव वाजिनाम् ॥ १५ ॥
सङ्घर्षणानुज श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दन । तद्दृष्टोपस्थित युद्ध
समासन् महात्ययम् ॥ १६ ॥ प्राविशत् भवन राजन् पाण्डवस्य
हलायुध । सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गण्डसाम्बोदवादिभि ॥ १७ ॥
रौक्मिणोयाङ्गकसुतैश्चारुदेष्वापुरोगमै । वृश्चिमुखैरधिगतैर्व्याघ्रै-
रिव वलोक्तै ॥ १८ ॥ अभिगुप्तो महावाङ्मर्मसङ्घिरिव वासव ।
नीलकौशेयवसन कैलासमिखरूपम ॥ १९ ॥ सिद्धखिलगति
श्रीमान् मदरक्तान्तलोचन । तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महा
द्युति ॥ २० ॥ उदतिष्ठत्तत पार्थो भीमकर्मा वृकोदर ।
गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ २१ ॥ पूजयाङ्घ्रिक्रिरे
ते वै समायान्त हलायुधम् । ततस्त पाण्डवो राजा करे पस्य
पाणिना ॥ २२ ॥ वासुदेवपुरोगास्त सर्व एवाभ्यवादयन् ।
विराटद्रुपदौ वृहावभिसाथ हलायुध ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरेण

सहित उपाविमद्दरिन्द्रमः । ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः
 ॥ २४ ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौद्रिशेयोऽभ्यभाषत । भवितार्यं
 महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ॥ २५ ॥ दिष्टमेतत् ध्रुवं मन्ये न
 शक्यमतिवर्त्तितुम् । अस्मात् युद्धात् समुत्तीर्णानपि वः समुह-
 ष्णनान् ॥ २६ ॥ अरोगानक्षतेर्देहेर्द्रष्टास्मीति मतिर्मम । समेतं
 पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयम् ॥ २७ ॥ विमर्द्दय महान् भावी
 मांसघोषितकर्द्दमः । उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ॥ २८ ॥
 सखन्विषु समां वृत्तिं वर्त्तस्व मधुसूदन । पाण्डवा हि यथा-
 स्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ॥ २९ ॥ तस्यापि क्रियतां साध्यं
 स पर्येति पुनः पुनः । तच्च मे नाकरोहाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः
 ॥ ३० ॥ निर्विष्टः सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य ह । ध्रुवो जयः
 पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ३१ ॥ तथा ह्यभिनिवेशो-
 ऽयं वासुदेवस्य भारत । न चाहमुत्सहे कृष्णामृते लोकमुदी-
 चितुम् ॥ ३२ ॥ ततोऽहमनुवर्त्तामि केशवस्य विकीर्णतम् । उभौ
 शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ॥ ३३ ॥ तुल्यस्तेहो-
 ऽस्माप्रतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे । तस्मात् यास्यामि तीर्थानि
 सरस्वत्या निषेवितुम् ॥ ३४ ॥ न हि शक्यामि कौरव्यान्प्रश-
 मानानुपेक्षितुम् । एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातय पाण्डवैः । तीर्थ-
 यात्रां ययौ रामो निवर्त्तत्र मधुसूदनम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि रामगमने

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

।

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महा-
 त्मनः । हिरण्यरोम्भो नृपतेः साक्षादिन्द्रपुत्रस्य वै ॥ १ ॥
 आङ्गकानामधिपतिर्भोजस्यातियशस्विनः । दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो

दिक्षु रुक्मीतिविश्रुत ॥ २ ॥ य किम्पुरुषसिंहस्य गन्धमादन-
 वासिन । कृतस्त शिष्यो धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३ ॥ यो
 माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा । शार्ङ्गं च महाबाहू
 समित दिव्यलक्षणम् ॥ ४ ॥ त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनुषि
 द्विविचारिणाम् । वासुण गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनु
 ॥ ५ ॥ शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राङ्गदिव्यं तेजोमयं धनु । धारयामास
 तत कृष्ण परसेनाभयावहम् ॥ ६ ॥ गाण्डीव पावकाह्नेभे खाण्डवे
 पाकयासनि । द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥
 सञ्छिद्य कौरवान् पाषाण्निहत्य सुरभोजसा । निर्जित्य नरकं
 भीममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८ ॥ षोडश स्वोसहस्राणि रत्नानि
 विविधानि च । प्रतिपेदे हृषीकेश शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९ ॥
 रुक्मी तु विजय लब्ध्वा धनुर्मघनिभस्वनम । विभीषयन्निव जगत्
 पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १० ॥ नामृधत पुरा योऽसौ स्वबाहूवल-
 गर्भित । रुक्मिण्या हरण वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११ ॥
 कृत्वा प्रतिज्ञा नाहत्वा निवर्त्तिष्ये जनाह्ननम् । ततोऽन्वधावत्
 वार्ष्णेय सर्वशस्त्रभृता वरम् ॥ १२ ॥ सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या
 दूरपातया । विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३ ॥ स
 समासाद्य वार्ष्णेय योगिनामीश्वरं प्रभुम् । व्यसितो व्रीडितो
 राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४ ॥ यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जित
 परवीरहा । तत्र भोजकट नाम कृतं नगरमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना । पुरं तद्भुवि विख्यात
 नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६ ॥ स भोजराज सैन्येन महता
 परिवारित । अक्षौहिण्या महावीर्ये पाण्डवान् क्षिप्रमागमत
 ॥ १७ ॥ तत स कवची धन्वी तथी खड्गी शरास्त्री ।
 ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेग महाचमूम् ॥ १८ ॥ विहित पाण्ड-
 वेयाना वासुदेवप्रियेषुमया । युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युहम्या-

भ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ स पूजितः पाण्डुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः ।
 प्रतिगृह्य तु तान् सर्वान् विद्यान्तः सहसैनिकः ॥ २० ॥ उवाच
 मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । सहायैऽस्मिन् स्थितो युद्धे
 यदि भीतोऽसि पाण्डव ॥ २१ ॥ करिष्यामि रणे सद्यमसद्यं तव
 शत्रुभिः । न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२ ॥
 हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव । अपि द्रोणकृपो
 वीरौ भोषकसर्वावथो पुनः ॥ २३ ॥ अथ वा सर्व एवैते तिष्ठन्तु
 वसुधाधिपाः । निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीम् ॥ २४ ॥
 इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सन्निधौ । शृणुतां पार्थिवे-
 न्द्राणामन्येषाञ्चैव सर्वशः ॥ २५ ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्म-
 राजञ्च पाण्डवम् । उवाच धीमान् कोन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम्
 ॥ २६ ॥ कौरवाणां कले जातः पाण्डोः पुत्रो विभेषतः । द्रोणं
 व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ २७ ॥ भीतोऽस्मीति कथं
 ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः
 समहावलैः ॥ २८ ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत् सखा
 मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ २९ ॥ खाण्डवे
 युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् । निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च
 दानवैः ॥ ३० ॥ तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ।
 तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सद्गरे ॥ ३१ ॥ युध्यतो बह्वभि-
 स्तत्र कः सहायोऽभवत्तम । उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं
 यमम् ॥ ३२ ॥ वरुणं पावकञ्चैव कृपं द्रोणञ्च माधवम् । धारयन्
 गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ॥ ३३ ॥ अक्षय्यशरसंयुक्तो
 दिव्यास्त्रपरिद्वं हितः । कथसक्तद्विधो ब्रूयात् भीतोऽस्मीति यशो-
 ह्वरम् ॥ ३४ ॥ वृत्रं नरशार्दूलं बलायुधनपि स्वयम् । नास्ति
 भीतो महाबाहो सहायायंश्च नास्ति मे ॥ ३५ ॥ यथाकामं
 यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा । विनिवर्त्तय ततो रुक्मी सेनां

सागरसन्निभाम् ॥ ३६ ॥ दुर्योधनसुपागच्छत्यैव भरतर्षभ ।
 तथैव चाभिगम्यैनसुवाच वसुधाधिपः ॥ ३७ ॥ प्रत्याख्यातश्च
 तेनापि स तदा शूरमानिना । द्वाविव तु महाराज तस्मात् युद्धा-
 दपेयतुः ॥ ३८ ॥ रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ।
 गते रामे तौर्ययात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ॥ ३९ ॥ सपाविष्मन्
 पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च । समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिव-
 समाकुला । शुशुभे तारकैश्चित्रा द्यौश्चन्द्रेणैव भारत ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्घाणपर्वणि रुक्मिप्रत्याख्याने
 सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ॥ १० ॥ स वध्यः सर्वलोकस्य
निन्दितानि समाचरेत् । निकारा मनुजयेषु पाण्डवैस्त्वत्प्रती-
क्षया ॥ ११ ॥ अनुभूताः सद्दामात्यैर्निवृत्तैरधिदेवने । हयानाञ्च
गजानाञ्च राश्याञ्चामिततेजसाम् ॥ १२ ॥ वैशसं समरे वृत्तं
यत्तन्मे शृणु सर्वशः । स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकक्षयो-
दयम् ॥ १३ ॥ यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा चैकमना भव । न ह्येव
कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १४ ॥ अक्षतन्त्रो हि पुरुषः
कार्यते दास्य यन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छ्या
॥ १५ ॥ पूर्वकर्मभिरघ्न्ये वै घमेतत् प्रदृश्यते । तस्मादनर्थ-
मापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामथ ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाश-
दधिकतमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ समाप्तञ्च सैन्यनिर्याणपर्व ॥

अथ उलूकदृतागमनपर्व ॥

सञ्जय उवाच । हिरण्युत्पां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ १ ॥ तत्र दुर्योधनो
राजा निवेश्य बलमोक्षसा । सम्मानयित्वा नृपतीन् न्यस्य गुल्मा-
स्तथैव च ॥ २ ॥ आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
कर्षं दुःशासनश्चैव अकुनिश्चापि सौबलम् ॥ ३ ॥ आनाद्य नृपति-
स्तत्र मन्त्रयामास भारत । तत्र दुर्योधनो राजा कर्षेण नृप
भारत ॥ ४ ॥ सन्ध्यापथित्वा कर्षेण आत्वा दुःशासनेन च सौब-
लेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरपुंगव ॥ ५ ॥ आह्वय्योपहारे राज-
न्नुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक गच्छ केनव्य पाण्डवान् सहसोम-
कान् ॥ ६ ॥ गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य नृपुतः । इदन्तत्
समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिर्चिन्तितम् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां कुरूणाञ्चयुद्धं

सागरसन्निभाम ॥ ३६ ॥ दुर्योधनसुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ।
 तथैव चाभिगम्यैननुवाच वसुधाधिप ॥ ३७ ॥ प्रत्याख्यातश्च
 तेनापि स तदा शूरमानिना । हावेव तु महाराज तस्मात् युद्धा-
 दपेयतु ॥ ३८ ॥ रौहिणेयश्च वार्ष्णीयो रुक्मी च वसुधाधिप ।
 गते रामे तोर्ययात्रा भीष्मकस्य सुते तथा ॥ ३९ ॥ उपाविशन्
 पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च । समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिव-
 समाकुला । शुशुभे तारकेश्विता द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि रुक्मिप्रत्याख्यानं
 सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ॥ १० ॥ स वध्यः सर्वलोकस्य
निन्दितानि समाचरेत् । निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रती-
क्षया ॥ ११ ॥ अनुभूताः सद्दामात्यैर्निकृतैरधिदेवने । हयानाञ्च
गजानाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसाम् ॥ १२ ॥ वैशसं समरे वृत्तं
यत्तन्मे शृणु सर्वशः । स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकक्षयो-
दयम् ॥ १३ ॥ यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा चैकमना भव । न ह्येव
कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १४ ॥ अस्रतन्त्रो हि पुरुषः
कार्यते दारु यन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छ्या
॥ १५ ॥ पूर्वकर्मभिरप्यन्ये वै धमेतत् प्रदृश्यते । तस्मादनर्थ-
मापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाश-
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ समाप्तञ्च सैन्यनिर्याणपर्व ॥

अथ उलूकदृतागमनपर्व ॥

सञ्जय उवाच । द्विरणुत्वां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ १ ॥ तत्र दुर्योधनो
राजा निवेश्य बलमोजसा । सम्भानयित्वा नृपतीन् न्यस्य गुल्मा-
स्तथैव च ॥ २ ॥ आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
कर्षं दुःशासनञ्चैव शकुनिञ्चापि सीबलम् ॥ ३ ॥ आनाय्य नृपति-
स्तत्र मन्त्रयामास भारत । तत्र दुर्योधनो राजा कर्षेण सह
भारत ॥ ४ ॥ सम्भापयित्वा कर्षेण भ्रात्रा दुःशासनेन च सौव-
लेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरर्षभ ॥ ५ ॥ आह्वयोपहरे राज-
न्नुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक गच्छ कीर्तव्य पाण्डवान् सहसोम-
कान् ॥ ६ ॥ गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृणुत । इदन्तत्
समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां कुक्षणाञ्चयुद्धं

लोकभयङ्करम् । यदेतत् कल्पनावाक्यं सञ्जयो महदब्रवीत् ॥८॥
 वासुदेवसहायस्य गर्जितः सानुजस्य ते । मध्ये कुरूणां कौन्तेय
 तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ यथा वः सम्प्रतिज्ञातं तत् सर्वं
 क्रियतामिति । ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्व वचनान्मम ॥१०॥
 भ्रातृभि सहितं सर्वैः सोमकीय सकेक्यैः । कथं वा धार्मिकी
 भूत्वा त्वमधर्मं मनः कृथाः ॥ ११ ॥ य इच्छसि जगत् सर्वं नश्य-
 मानं नृशंसवत् । अभयं सर्वं भूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ॥१२॥
 चूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ । प्रह्लादेनाथ भद्रन्ते
 हृते राज्ये तु देवतैः ॥ १३ ॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरा ध्वजं
 द्रवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तत् प्रतप्तम्
 ॥ १४ ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । कथितं
 नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ॥ १५ ॥ मार्जारः किल दुष्टात्मा
 नियेष्टः सर्वकर्मसु । जह्वंवाङ्गः स्थितो राजन् गङ्गातीरे कदा-
 चन ॥ १६ ॥ सर्वे इत्वा मनः शुद्धिं प्रत्ययायं शरीरिणाम् ।

स्थितः॥ स नो रक्ष मद्वाप्राञ्च विद्वानिव वक्ष्यते ॥ २५ ॥
 एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूर्षिकैः स विश्राम्यते । प्रत्युवाच ततः, सर्वा-
 न्मूर्षिकान्मूर्षिकान्तकृत् ॥ २६ ॥ इयोर्योगं न पश्यामि तपसो
 रक्षणस्य च । अवश्यन्तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् ॥ २७ ॥
 शुष्माभिरपि कर्त्तव्यं वचनं मम नित्यम् । तपसास्त्रि परिश्रान्तो
 दृढं नियममास्थितः ॥ २८ ॥ न चापि गमने शक्तिं काञ्चित्
 पश्यामि चिन्तयन् । सोऽस्त्रि नैयः सदा तात नदीकूलमितः
 परम् ॥ २९ ॥ तथेति ते प्रतिज्ञाय मूर्षिका भरतर्षभ । वृद्ध-
 बालमथो सर्वं भार्ज्जाराय न्यवेदयन् ॥ ३० ॥ ततः स पापो
 दुष्टात्मा मूर्षिकानथ भक्षयन् । पीवरस्य सुवर्षस्य दृढबन्धस्य
 जायते ॥ ३१ ॥ मूर्षिकाणां गणयात्र भयं सङ्गीयतेऽथ सः ।
 भार्ज्जारो वर्द्धते चापि तेजोबलसमन्वितः ॥ ३२ ॥ ततस्ते मूर्षिकाः
 सर्वे ससेत्यान्योऽन्यमद्रुवन् । मातुलो वर्द्धते नित्यं वयं क्षीयामहे
 भृष्टम् ॥ ३३ ॥ ततः प्राञ्चतमः कथित् डिण्डिको नाम मूर्षिकः ।
 अब्रवीत् वचनं राजन् मूर्षिकाणां महागणम् ॥ ३४ ॥ गच्छतां
 वो नदीतीरं सहितानां विशीपतः । पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव
 मातुलेन तु ॥ ३५ ॥ साधुसाध्विति ते सर्वे पूजयाञ्चक्रिरे तदा ।
 चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ॥ ३६ ॥ अविज्ञाना-
 क्षतः सोऽथ डिण्डिकं क्षुपभुक्तवान् । ततस्ते सहिताः सर्वे
 मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ३७ ॥ तत्र वृद्धतमः कथित् कोकिलो नाम
 मूर्षिकः । अब्रवीद्वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथम् ॥ ३८ ॥ न
 मातुलो धर्मकामच्छममात्रं कृता मिखा । न मूलफलमक्षयस्य
 विष्टा भवति लोमशा ॥ ३९ ॥ अस्य गात्राणि वर्द्धन्ते गणय
 परिक्षीयते । अद्य सप्ताष्टदिवसात् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ॥ ४० ॥
 एतच्छ्रुत्वा वच सर्वे मूर्षिका विप्रदुद्रुवुः । विडालोऽपि सुदु-
 ष्टात्मा जगामैव यथागतम् ॥ ४१ ॥ तथो लमपि दुष्टात्मन् वैडालं

व्रतमास्थितः । चरसि चातिष्ठ सदा विडालो भूपिकेखिव ॥४२॥
 अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते । दर्शनार्थाय लोकस्य
 वेदस्योपशमस्य ते ॥ ४३ ॥ त्यक्त्वा छद्मं त्रिदं राजन् चतुर्थमं
 समाश्रितः । कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरपंथ ॥ ४४ ॥
 बाह्वीर्य्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तमः । दिक्षि दानं हिजातिभ्य
 पितृभ्यश्च यथोचितम् ॥ ४५ ॥ क्षिष्टाया वर्षपूगाश्च मातुर्मादहिते
 स्थितः । प्रमीर्क्षाश्च रणे जित्वा संमानं परमावह ॥ ४६ ॥ पञ्च
 ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः । युध्यामहे कथं सङ्घे
 कोपयेम च पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ त्वत्कृते दुष्टभावस्य सत्यागो
 विदुरस्य च । जातुपि च गृहे दाहं स्मरस्व पुरुषो मव ॥ ४८ ॥
 यच्च कृष्णमवोचस्वमायान्तं कुरुसंसदि । अयमस्मि स्थितो राजन्
 शमाय समराय च ॥ ४९ ॥ तस्यायमागत काल समरस्य नरा-
 धिपः । एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतत् युधिष्ठिर ॥ ५० ॥ किन्तु
 युद्धात् परं लाभं चतुर्यो वदन्त्येव । किञ्च त्वं चतुर्यकुले
 जातः सम्प्रथितो भुवि ॥ ५१ ॥ द्रोणादस्त्राणि सम्प्राप्य कृपाञ्च
 भरतपंथः । तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रित ॥ ५२ ॥
 ब्रूयास्व वासुदेवञ्च पाण्डवानां समीपतः । आत्मार्यं पाण्डवायञ्च
 यत्तो मां प्रतियोधय ॥ ५३ ॥ सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृत-
 वानसि । तत्तथैव पुनः कृत्वा शार्जुनो मामभिद्रव ॥ ५४ ॥ इन्द्र-
 जालञ्च माया वै कुहका वापि भीषणा । आत्तशस्त्रस्य संग्रामे
 वहन्ति प्रतिगर्जना ॥ ५५ ॥ वयमप्युत्सहेम द्या खड्गं गच्छेम
 मायया । रसातलं विश्रामोऽपि ऐन्द्र वा पुरमेव तु ॥ ५६ ॥
 दर्शन्यन्नेव रूपाणि स्वधरीरे वह्न्यपि । न तु पर्यायितं सिद्धि-
 र्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ॥ ५७ ॥ मनसैव हि भूतानि धातैव
 कुरुते वशे । यद्दृशवीपि च वार्य्येय धार्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ५८ ॥
 गातयिस्वा प्रदास्यामि पार्थिव्यो राज्यमुत्तमम् । शपथश्चैव च मे

सर्वं सञ्जयस्तव भाषितम् ॥ ५९ ॥ महितीयेन पाथेन वैरं वः
सव्यसाधिना । स सत्यसङ्गरो भूत्वा पाण्डुवार्यं पराक्रमी ॥ ६० ॥
युध्यस्त्राद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव । यस्तु शत्रुमभिजाय
शुद्धं पौरुषमास्थितः ॥ ६१ ॥ करोति द्विपतां शोकं स जीवति
सजीवितम् । अकस्माच्चैव ते कृष्या ख्यातं लोके महद्यशः ॥ ६२ ॥
अद्येदानीं विजानीमः सन्ति पण्डा सशृङ्गकाः । महिषो नापि
नृपतिस्त्वयि युक्तः कथञ्चन ॥ ६३ ॥ सन्नाहं संयुगं कर्तुं कंस-
भृत्ये विशेषतः । तच्च तूवरकं बालं ब्रह्माग्निमविद्याकम् ॥ ६४ ॥
उलूक महतो ब्रूहि असकृत् भीमसेनकम् । विराटनगरे पार्थ
यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा ॥ ६५ ॥ बह्वो नाम विख्यातस्तन्ममैव
हि पौरुषम् । प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या त्वया पुरा ॥ ६६ ॥
दु सासनस्य रुधिरं पोयतां यदि शक्यते । यद् द्रवीपि च कौन्तेय
घातैराट्टानहं रूपे ॥ ६७ ॥ निहनिष्यामि तरसा तस्य कालो-
ऽयमागतः । त्वं हि भोऽन्ये पुरस्कार्यो मर्त्ये मेवै च भारत ॥ ६८ ॥
क युद्धं क्व च भोक्तव्यं युध्यन्न पुरुषो भव । अविष्यसि हती
भूमौ गदामालिङ्गत्र भारत ॥ ६९ ॥ तद्दृथां च सभामध्ये वलितं
ते वृकोदर । उलूक नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ॥ ७० ॥
युध्यस्त्राद्य स्थिरी भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् । युधिष्ठिरानुरागञ्च
हे प्रञ्च मयि भारत ॥ ७१ ॥ कृष्यावायु परिक्लेशं क्षरेदानीं यथा-
तथम् । ब्रूयास्त्वं सद्देवञ्च राजमध्ये वचो मम ॥ ७२ ॥ युध्ये-
दानीं रणे यत्तः क्लेशान् क्षर च पाण्डव । विराटद्रुपदौ चोभौ
ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७३ ॥ न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यै रपि महा-
शुणैः । तथार्थपतिभिर्भृत्या यत सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ७४ ॥
अन्नाद्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् । ते दूर्यं संहता भूत्वा
तद्बधायं ममापि च ॥ ७५ ॥ आत्मार्यं पाण्डुवार्यञ्च प्रयुध्यर्धं
मया सह । दृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चाख्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७६ ॥

एष ते समय प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः । द्रोणमासाद्य समरे
 चास्यसे हितमुत्तमम् ॥ ७७ ॥ युध्यस्व समुद्धत् स्वायं कुरु कर्म
 सुदुष्करम् । शिखण्डिनमथो ब्रूहि उल्लूक वचनान्नम ॥ ७८ ॥
 स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः । गाङ्गेयो धन्विनां
 श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयः ॥ ७९ ॥ कुरु कर्म रणे यत्त पश्यामः
 पौरुषं तव । एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योल्लूकमब्रवीत् ॥ ८० ॥
 धनञ्जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृणुतः । अस्मान् वा ल पराजित्य
 प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥ अथवा निर्जितोऽस्माभीरणे
 वीर शचिष्यसि । राष्ट्रान्निर्वासनक्षेत्रं वनवासञ्च पाण्डव ॥ ८२ ॥
 कृष्णायाश्च परिक्षेत्रं संस्मरन् पुरुषो भव । यदर्थं क्षत्रिणा सूते
 सर्वं तद्विद्मागतम् ॥ ८३ ॥ बलं वीर्यञ्च शौर्यञ्च परज्ञाप्यस्व
 लाघवम् । पौरुषं दर्शयन् युद्धे कीपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ८४ ॥
 परिक्षिप्तस्य दीनस्य दीर्घकालोपितस्य च । हृदयं न स्फुटेत्
 कस्य ऐश्वर्यात् भ्रंशितस्य च ॥ ८५ ॥ कुले जातस्य शूरस्य
 परावित्तेष्वगृध्रतः । आच्छन्नं राज्यमाक्रान्त्य कीपं कस्य न दीप-
 येत् ॥ ८६ ॥ यत्तदुक्तं महाहाक्यं कर्मणा तद्दिभाव्यताम् ।
 अकर्मणा कल्पितेन सन्त कुपुरुषं विदुः ॥ ८७ ॥ अमित्राणां
 वशे स्थानं राज्यञ्च पुनरुद्धर । हावरीं युद्धकामस्य तस्मात् कुरुत
 पौरुषम् ॥ ८८ ॥ पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता
 सभाम् । शक्योऽनर्षी मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ८९ ॥
 हादमैव तु वर्षाणि वने धिष्यामद्विवासित । सम्बत्सरं विराटस्य
 दास्यमास्थाय चोपितः ॥ ९० ॥ राष्ट्रान्निर्वासनक्षेत्रं वनवासञ्च
 पाण्डव । कृष्णायाश्च परिक्षेत्रं संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ९१ ॥
 अमित्राणाञ्च वचनं प्रभ्रुवत्सु पुन पुन । समर्थं दृशंयस्व त्वमर्षी
 चेव पौरुषम् ॥ ९२ ॥ क्रोधो बलं तथा वीर्यं शानयोगोऽस्त्र-
 खापवम् । इह ते दृग्गता पाथं युध्यस्व पुनपो भव ॥ ९३ ॥

लोहाभिचारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमर्द्धमम् । पुष्टास्त्रेऽश्वा भृता
योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ८४ ॥ असमागम्य भीष्मेण संयुगे
किं विकल्पसे । आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ८५ ॥
एवं कल्पसि कौन्तेय अकल्पन् पुरुषो भव । सूत्रपुत्रं सुदुर्द्धपे
शल्यञ्च वलिनां वरन् ॥ ८६ ॥ द्रोणञ्च वलिनां येष्ठं अचीपतिसमं
युधि । अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ८७ ॥
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं विदयोरन्तगं दयो । युधि धुर्यमवि-
क्षीभ्यमनीकचरमच्युतम् ॥ ८८ ॥ द्रोणं महायुतिं पार्थ जेतु-
मिच्छसि यन्मृषा । न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम्
॥ ८९ ॥ अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् । युगं वा
परिवर्त्तत यद्येवं स्यात् यथात्य मान् ॥ ९० ॥ को ह्याभ्यां
जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्द्दनम् । पार्थो वा इतरो वापि
कोऽन्यः स्वस्ति गृह्णान् व्रजेत् ॥ ९१ ॥ कथमभ्यामभिध्यातः
संसृष्टो दारुणेन वा । रणे जीवन् प्रमुञ्चेत पदा भूमिमुपसृजन्
॥ ९२ ॥ किं दृष्टुं कूपशयो यथेमां न बुध्यसे राजवभू
समेताम् । दुराधर्षां द्विवभूप्रकाशा गुप्ता नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम्
॥ ९३ ॥ प्राचैत्रः प्रतीचैत्रश्च दक्षिणात्यैश्च दीर्घकाम्योजशकैः
खथैश्च । शाल्वैः समत्सैः कुरुमध्यदेशैश्चैर्भृच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडा-
न्धकाञ्चैः ॥ ९४ ॥ नानाजनौघ युधि सम्प्लव्हं गाङ्गं यथा
येगमपारणीयम् । माञ्च स्थितं नागबलस्य मध्ये युयुत्ससि मन्द
किमल्पबुद्धे ॥ ९५ ॥ अक्षय्याविषुधो चैव अग्निदत्तश्च ते रथम् ।
जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यञ्च भारत ॥ ९६ ॥ अकल्प-
मानो युध्यस्व कल्पसे,र्जुन किं वज्र । पर्यायात् सिद्धिरितस्य नैतत्
सिध्यति कल्पनात् ॥ ९७ ॥ यदीह कल्पनाल्लोके सिध्येत् कर्म
धनञ्जय । सर्वे भवेयुः सिद्धार्याः कल्पने को हि दुर्गत ॥ ९८ ॥
जानामि ते वासुदेव महायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।

जानाम्यहं लाट्टशो नास्ति योद्वा जानानस्ते राज्यमेतद्वरामि
 ॥ १०८ ॥ न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानव । मनसै-
 वानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ ११० ॥ तयोद्देशं समाभुक्तं
 राज्यं विलपतस्तव । भूयश्चैव प्रभासिष्ये त्वा निहत्य सवान्धवम्
 ॥ १११ ॥ क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपण्यैर्जित । क्व
 तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ ११२ ॥ सगदात भीम-
 सेनादा फाल्गुनादा सगाण्डिवात् । न वै मोक्षस्तदा वोऽभू-
 दिना वृष्यामनिन्दिताम् ॥ ११३ ॥ सा नो दास्ये समापन्नान्
 मोचयामास पार्थिवी । अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्मण्यवस्थि-
 तान् ॥ ११४ ॥ अबीचं यत पण्डितिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थिवं विराटनगरे तदा ॥ ११५ ॥ सूदकर्मणि
 च श्रान्तं विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्नम
 पौरुषम् ॥ ११६ ॥ वेणीं कृत्वा पण्डवेशं कन्या नर्तितवानसि ।
 त्रीण्यो वेण्याञ्च कच्छाञ्च संयुगे यं पलायते ॥ ११७ ॥ एवमेव
 सदा दण्डं शत्रिया शत्रिये दधु । न भयादासुदेवस्य न चापि
 तव फाल्गुन ॥ ११८ ॥ राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सह-
 केशव । न माया हीन्द्रजाल वा कुञ्जका वापि भीषणा ॥ ११९ ॥
 आत्तमस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जना । वासुदेवसहस्रं वा
 फाल्गुनानां शतानि वा ॥ १२० ॥ आसाद्य माममोघेषुं द्रवि-
 प्यन्ति दिशो दश । संयुगे गच्छ भीषणेण भिक्षि वा शिरसा
 गिरिम् ॥ १२१ ॥ तर वा त्वं महागाधं वाङ्मया पुरुषोद्धमम् ।
 शारदतमहामौनं विविशतिमहोरगम् ॥ १२२ ॥ भीष्मवेगमपर्यन्तं
 द्रोणग्राहदुरासदम् । कर्णमथ्यभपावर्त्तं काम्बोजवडुवामुत्तम् ।
 छद्दद्वबलमहोच्छ्वासं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ १२३ ॥ युयुत्
 सतीय भगदत्तमारुतं श्रुतायुद्धार्दिक्यमहासमुद्रम् । दुःशासनीयं
 गलपथ्यमत्तत्र सुपिणचिद्वामुधनागनक्रम् ॥ १२४ ॥ जयद्रथाद्रिं

गुरुमित्रगणं दुर्मर्षणोद् शकुनिप्रपातम् । शस्त्रौघमक्षय्यसभि-
प्रवृद्धं यदावगाच्च यमनष्टचेताः ॥ १२५ ॥ भविष्यसि त्वं हत-
सर्ववान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेधति । तदा मनस्ते त्रिदिवा-
दिवाशुचेर्निर्वर्त्तिता पार्थ महीप्रयासनात् । प्रयास्य राज्ञः हि
सुदुर्लभं त्वया बुभूषित स्वर्गं इवातपस्विना ॥ १२६ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि दुर्योधनवाक्ये
एकोनपष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

सञ्जय उवाच । सेनानिवेशं सम्प्राप्तः कृतव्यः पाण्डवस्य
ह । समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १ ॥ अभिज्ञो दूत-
वाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम । दुर्योधनसमाद्दिशं श्रुत्वा न क्रोह्य-
मर्हसि ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उलूक न भयन्तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगन-
ञ्जर । यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३ ॥ ततो
द्युतिमता मध्येपाण्डवानां महात्मनाम् । सृञ्जवानाञ्च मत्प्रानां
कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४ ॥ द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च
सन्निधौ । भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद् ह ॥ ५ ॥

उलूक उवाच । इन्द्र त्वाभववीद्वाजा धार्तराष्ट्रो महामना ।
शृण्वता कुरूवीराणां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराजितोऽसि
द्युतेन कृष्णा चानायिता समाम् । शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्त्तुं
गुरुप्रमानिना ॥ ७ ॥ दादुशैव तु वर्षाणि वने धिष्णाद्दिवा-
सिता । सम्वत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोपिताः ॥ ८ ॥
अमर्षं राजगृहस्थं वनवासञ्च पाण्डव । द्रौपद्याय परिक्रेशं
संस्मरन् गुरुषो भव ॥ ९ ॥ अशक्तेन च यच्छृप्तं भीमसेनेन पाण्डव ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १० ॥ लोहामिहारी

निर्वात्त कुरुक्षेत्रमक्रहमम् । सम पत्न्या भृतास्तेऽश्वा श्वो
 युध्यस्व सकेयव ॥ ११ ॥ असमागम्य भीषेण सयुगे कि विरु-
 त्यमे । आरुरुचुर्यथा मन्द पर्वत गन्धमादनम् ॥ १२ ॥ एवं
 कत्यसि कीर्तेय अकत्यन् पुरुषो भव । सूतपुत्रं सुदुर्द्धपं शल्यञ्च
 बलिना वरम् ॥ १३ ॥ द्रोणश्च बलिना श्रेष्ठ शचीपतिसमं युधि ।
 अगित्वा सयुगे पार्थ राज्य कथमिहेच्छसि ॥ १४ ॥ ब्राह्मे
 धनुषि चाचार्य्ये वेदयोरन्तग द्वयो । युधि युध्यमविचोभ्यमनीक
 चरमच्युतम् ॥ १५ ॥ द्रोणं महायुति पार्थ जेतुमिच्छसि
 तन्मृषा । न हि युयुम वातेन मेरुमुन्मथित गिरिम् ॥ १६ ॥
 अनिलो वा बहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् । युग वा परि
 वर्त्तत यद्येव स्यात् यद्यात्य माम् ॥ १७ ॥ को ह्यस्ति जीविता-
 काङ्क्षी प्राथेनमरिभर्द्दनम् । गजो वाजी रथो वापि पुन स्वस्ति
 गृहान् व्रजेत् ॥ १८ ॥ कथमाभ्यामभिध्यात् संदृष्टो दारुणेन
 वा । रणे जीवन् विमुच्येत पदा भूमिसुपसृग्न् ॥ १९ ॥ कि
 र्दुर्दुर कूपशयो यथेमा न बुध्यसे राजचमू समेताम् । दुराधर्षा
 देवचमूपक्राया गुप्ता नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ २० ॥ प्राच्यै
 प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैरुदीच्यक्राम्बोजशकी खगैश्च । शालु
 समक्षैः कुरुमध्यदेशैर्त्सैश्चैः पुलिन्दैर्द्रविडाम्बकाक्षैः ॥ २१ ॥
 नानाजनौघ युधि सम्पृहह गात्र यथा वेगमपारणीयम् । माघ
 स्थित नागबलस्य मध्ये युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २२ ॥ इत्येव
 मुक्त्वा राजान धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् । अभ्याहत्तत्र पुन क्लेशु
 सुलूक प्रत्यभाषत् ॥ २३ ॥ अकत्यमानो युध्यस्व कत्यमेर्जुन वि
 वद्म । पर्याचात् निद्विरेतस्य नैतत् सिध्यति कत्यनात् ॥ २४ ॥
 यदीदृ वत्यनालोके मिथ्येत कर्म धनश्चरय । सर्वं भवेयु सिद्धार्या
 कथने को हि दुर्गत ॥ २५ ॥ जानामि ते वासुदेव सहाय
 जानामि ते गान्धिप्य नान्ममायम् । जानाम्येतत् त्वाहमो नास्ति

योहा जानानस्ते राज्यमेतद्वरामि ॥ २६ ॥ न तु पर्यायधर्मेण
 राज्यं प्राप्नोति मानुष । मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे
 ॥ २७ ॥ त्रयोदशसमा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव । भूयश्चैव
 प्रयासिष्ये निहत्वा त्वां सवान्धवम् ॥ २८ ॥ क्व तदा गार्ग्यिदं
 तेऽभूत् यदा दासपयौर्जित । क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीत्
 फाल्गुन ॥ २९ ॥ सगदाङ्गीमसेनाहा पार्थाद्वापि सगार्ग्यिवात ।
 न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्दिना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ३० ॥ सा वो
 दास्य समापन्नान् नीचयामास पार्वती । अमानुष्य समायुक्तान्
 दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३१ ॥ अवीचं यत् पण्डितिलानहं वस्तव्य-
 मेव तत । धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२ ॥
 सूदकर्मणि च आन्त विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय
 यच्च तत् मम पौरुषम् ॥ ३३ ॥ एवमेतत् सदा दण्डं क्षत्रियाः
 क्षत्रिये दधुः । वेणीं कृत्वा पण्डवेश कन्यां नर्तितवानसि ॥ ३४ ॥
 न भयाहासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन । राज्यं प्रतिप्रदास्यामि
 युध्यस्व सहकैशव ॥ ३५ ॥ न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा
 विभीषणा । आत्तमस्त्वस्य मे युद्धे बहन्ति प्रतिगर्जना ॥ ३६ ॥
 वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनाना यतानि वा । आसाद्य माम्
 मोघेषुं द्रविष्यन्ति द्विशो दश ॥ ३७ ॥ संयुगं गच्छ भीमेण
 मिन्धि वा शिरसा गिरिम् । प्रतरस्व महागाधं वाङ्म्या पुरुपो-
 दधिम् ॥ ३८ ॥ शारदतमहामीनं विविशतिभृपाकुलम् । वृहद्व-
 बलमहोच्छ्वास सौमदत्तिमितिक्किलम् ॥ ३९ ॥ भीमवेगमपथ्यन्तं
 द्रोणग्राहदुरासदम् । कर्णशल्यभृपावर्त्तं काम्बीजवज्रवासुखम्
 ॥ ४० ॥ जयद्रथाद्रिं पुनर्मिथगाढं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ।
 शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदावगाह्य यमनष्टचेता ॥ ४१ ॥ भवि-
 ष्यसि त्वं हतसर्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापनेष्यति । तदा
 मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेनिर्वर्त्तिता पार्थ महीप्रशासनात् ।

प्रयास्य राव्यं हि सुदुर्लभं तया बुभूषित स्वर्ग इवातप-
स्विना ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकवाक्ये
पष्टप्रधिकशततमोऽध्याय ॥ १६० ॥

सञ्जय उवाच । उलूकस्वर्जुन भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन् वाक्यशलाकया ॥ १ ॥ तस्य तद्वन-
श्रुत्वा रुषिता पाण्डवा भृशम् । प्रागिव भृशसंक्रुद्धा कौतुकेनापि
धर्षिता ॥ २ ॥ आसनेषूदतिष्ठन्त वाहू शैव प्रचिच्छिपु । आशी-
विषा इव क्रुद्धा वीक्षाञ्चक्रु, परस्परम् ॥ ३ ॥ अवाक्शिरा भोम-
सेन समुदैक्षत केशवम् । नैवाभ्या लोहितान्ताभ्यामाशीविष-
इव श्वसन् ॥ ४ ॥ आर्त्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहत भृशम् ।
उतस्यन्नित्थं दाशार्हं कौतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ प्रयाहि शीघ्रं
कौतव्यं ब्रूयाद्यैव संयोधनम् । श्रुतं वाक्यं ग्रहीतोऽर्थो मतं यत्ते
तथास्तु तत ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहु केशवो राजसत्तम ।
पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ ७ ॥ सञ्जयानाञ्च सर्वेषां
कृष्णस्य च यमस्विन । दुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ
॥ ८ ॥ भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह । उलूकोऽप्य-
र्जुन भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं
तुदन् वाक्यशलाकया । कृष्णादीशैव तान् सर्वान् यथोक्तं वाक्यं
मब्रवीत् ॥ १० ॥ उलूकस्य तु तदाक्यं पापं दारुणमीरितम् ।
श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटह्लाष्यमार्ज्जयत् ॥ ११ ॥ तदवस्व-
तदा दृष्ट्वा पार्थ सा समितिर्दृष । नामथन्त महाराज पाण्ड-
वाता महारथा ॥ १२ ॥ अधिच्छेषेण कृष्णस्य पार्थस्य च महा-

त्मनः । श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्रा क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ॥ १३ ॥
 घृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । कीकेया भ्रातरः
 पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ १४ ॥ द्रौपदेयामिमन्युश्च घृष्टकेतुश्च
 पार्थिवः । भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ॥ १५ ॥
 उत्पेतुरासनात् सर्वं क्रोधसंरक्तलोचनाः । बाहून् प्रगृह्य रुचि-
 रान् रक्तचन्दनभूषितान् ॥ १६ ॥ अङ्गदैः पारिहाय्यैश्च केयूरैश्च
 विभूषितान् । दन्तान् दन्तेषु निष्पिथ्य सृक्कषी परिलेलिचन्
 ॥ १७ ॥ तीपामाकारभावञ्चः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । उदतिष्ठत्
 स्ववेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ १८ ॥ उदृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्
 कटकटाथ च । हस्तं हस्तेन निष्पिथ्य उलूकं वाक्यमब्रवीत्
 ॥ १९ ॥ अशक्तानामिवास्माकं प्रोक्त्वाहननिमित्तकम् । श्रुतं ते
 वचनं मूर्खं यस्त्वां दुष्योधनोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तन्मे कथयतो मन्द
 शृणु वाक्यं दुरासदम् । सर्वंचक्रस्य मध्ये त्वं यद्दृष्ट्वासि सुयो-
 धनम् ॥ २१ ॥ शृणुतः सूतपुत्रस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । अस्माभिः
 प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्घृष्टस्य नित्यशः ॥ २२ ॥ मर्षितं ते दुराचार
 तत्त्वं न ब्रह्म मन्यसे । प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुक्षन्
 प्रति ॥ २३ ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता । त्वं
 कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥ गच्छस्वाहव-
 मन्माभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम् । मयापि च प्रतिज्ञातो वधः
 सभ्रातृकन्य ते ॥ २५ ॥ स तथा भविता पाप नात्र कार्य्या
 विचारणा । विलासतिक्रमेत् सद्यः सागरो वरुणालयः ॥ २६ ॥
 पर्वताश्च विशीर्य्युर्मयोक्त न शृषा भवेत् । सहायस्ते यदि यमः
 कुवेरो रुद्र एव वा ॥ २७ ॥ यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति
 पाण्डवाः । दुःशासनस्य रुधिर पाता चास्मि यथेप्सितम् ॥ २८ ॥
 यद्येह प्रतिसंरक्ष्य चंद्रियो माभियान्यति । अपि भीषं पुरस्कृत्य
 तं नेष्यामि यमक्षयम् ॥ २९ ॥ यच्चैतदुक्तं वचनं मया चक्रस्य

ससदि । यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ॥ ३० ॥ भीम-
 सेनवच श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षण । क्रोधसरक्तनयनस्ततो वाक्य-
 मुवाच ह ॥ ३१ ॥ शौखीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि । शृणु
 पाप वचो मच्चं यहाचो हि पिता त्वया ॥ ३२ ॥ नाम्नाकं
 भविता भेद कदाचित् कुरुभि सह । घृतराष्ट्रस्य सम्बन्धो यदि
 न स्यात् त्वया सह ॥ ३३ ॥ त्वन्तु लोकविनाशाय घृतराष्ट्रकुलस्य
 च । उत्पन्नो वैरपुरुष स्वकुलघ्नय पापकृत् ॥ ३४ ॥ जन्म-
 प्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुष । अहितानि नृशंसानि
 नित्यश कर्तुमिच्छति ॥ ३५ ॥ तस्य वैरानुपद्रवस्य गन्तास्यन्तं
 सुदुर्गमम् । अहमादौ निहत्य त्वा शकुने सम्प्रपश्यत ॥ ३६ ॥
 ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता निघता सर्वधन्विनाम् । भीमस्य वचनं
 श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयो ॥ ३७ ॥ उवाच फाल्गुनो वाक्यं
 भीमसेन अयन्निव । भीमसेन न ते सन्ति शेषा वैरं त्वया सह
 ॥ ३८ ॥ मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशङ्कता । उलूकश्च
 न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥ दृता किमपराध्यन्ते
 यथोक्तस्यानुभाषिणः । एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमम्
 ॥ ४० ॥ दृश्यन्तमुखान् वीरान् सहस्रं समभाषत । श्रुतं
 वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् ॥ ४१ ॥ कुत्सन वारु-
 ढिवस्य मम चैव विशेपत । श्रुत्वा भवन्त संख्या शस्त्राकं हित-
 काम्यया ॥ ४२ ॥ प्रभावादासुदेवस्य भवताञ्च प्रयत्नत । समग्रं
 पाथिवं चक्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ भवद्भि समनुश्रुती
 वाक्यमस्य यदुत्तरम् । उलूके प्रापयिष्यामि यद्व्यति सुयोधनम्
 ॥ ४४ ॥ शूरो भूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखि । गाण्डीवे-
 नाभिघास्यामि स्त्रीवा हि वचनोत्तरा ॥ ४५ ॥ ततस्ते पाथिवा
 कर्षे प्रमथंशुर्धनध्रयम् । तेन वाक्योपचारेण विमिता राज-
 रुत्तमा ॥ ४६ ॥ अनुनीय च तान् सर्वान् ययान्यायं यदा

वयः । धर्मराजं तदा वाक्यं तत् प्राप्यं प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात् पार्थिवोत्तमः । तत्रोत्तरं प्रव-
 क्ष्यामि तव शूच्यूपरो रतः ॥ ४८ ॥ उलूकं भरतयेष्ठ सामपूर्व-
 मयोर्लितम् । दुर्योधनस्य तदाक्यं निशम्य भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
 अतिलोहितनेत्राभ्यामाग्नीविष इव श्वसन् । स्त्रयमान इव क्रोधात्
 स्रक्कणी परिसंलिङ्घन् ॥ ५० ॥ जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृवैवेद-
 मब्रवीत् । अभ्यभाषत केतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ ५१ ॥
 उलूक गच्छ केतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् । कृतघ्नं वैरपुरुषं
 दुर्मतिं कुलपांसनम् ॥ ५२ ॥ पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्वं
 प्रवर्त्तसे । स्ववीर्यायः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ॥ ५३ ॥
 अभीत. पूरयन् वाक्यमेप वै क्षत्रियः पुमान् । स पाप. क्षत्रियो
 भूत्वा अस्मानाह्वय संयुगे ॥ ५४ ॥ मान्यामान्यान् पुरस्कृत्य युद्धं
 मागाः कुलाधम । आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यैश्च कौरव
 ॥ ५५ ॥ आह्वयस्व रणे पार्थान् सर्वथा क्षत्रियो भव । परवीर्यं
 समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ॥ ५६ ॥ अशक्तः स्वयमादातु-
 मेतदेव नपुंसकम् । यस्त्वं परेषा वीर्येण आत्मानं बद्ध मन्यसे ।
 कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान् समभिगर्त्सि ॥ ५७ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । महवयापि भूयस्ते वक्तव्यो हि सुयोधन. ।
 श्व इदानीं प्रपद्येया. पुरुषो भव दुर्मते ॥ ५८ ॥ मन्यसे यच्च
 मूढं त्वं न योत्स्यति जनार्दन । सारथ्येन वृत. पार्थैरिति त्वं
 न विभेषि च ॥ ५९ ॥ जघन्यकालमप्येतन्न भवेत् सर्वपार्थिवान् ।
 निर्देहेयमहं क्रोधात् दृष्टानोव हताशन. ॥ ६० ॥ युधिष्ठिर-
 नियोगात्तु फाल्गुनस्य महात्मन. । करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं
 विजितात्मन. ॥ ६१ ॥ यद्युत्पतसि लोकास्त्रीन् यद्याविशसि
 भूतलम् । तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ॥ ६२ ॥
 यच्चापि भीमसेन मन्यसे मोघभाषितम् । दुर्यासनस्य रुधिरं

पीतमद्यावधारय ॥ ६३ ॥ न त्वा समीक्षते पार्थो नापि राजा
युधिष्ठिर । न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ ६४ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि भगवदाख्ये
एकप्रष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनस्य तदाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्या कैतव्यं समुद्देशत ॥ १ ॥ कैशव समभि-
प्रेक्ष्य गुडाकेशो महायया । अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुल
भुजम् ॥ २ ॥ स्ववीर्यं य समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतो युध्यते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ परवीर्यं समा-
श्रित्य य समाह्वयते परान् । क्षत्रवन्दुरशक्तत्वात् लोके स
पुरुषाधम ॥ ४ ॥ स तं परेषा वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मन ।
स्वयं कापुरुषो हूढ पराश क्षैप्तुमिच्छसि ॥ ५ ॥ यस्त्वं हृदं
सर्वराजा क्षिप्रबुद्धिं जितेन्द्रियम् । शरणाय महाप्राज्ञ दीक्ष-
यित्वा विकल्पात् ॥ ६ ॥ आवस्ये विदितोऽस्माभिर्दुर्बुधे कुल-
पासन । न हनिष्यति गाह्येय पाण्डवो हृष्येति च ॥ ७ ॥ यस्य
वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रं विकल्पसे । हन्तास्मि प्रथमं भीम
मिपता सर्वधन्विनाम् ॥ ८ ॥ कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य सुयो-
धन धार्तराष्ट्रं वदस्व । तथेत्युवाचार्जुन स्वसाथी निशाचरपथे
भविता विगर्ह ॥ ९ ॥ दहोऽप्रवीत् पादवगर्हीनजस्रो मध्ये कुरुन
दर्पवशं सधमम् । अहं हन्ता सुश्रयानामापीकं शस्त्रुयकापेति
ममैष भार ॥ १० ॥ हन्तामह द्रोणमतेऽपि लोकं न ते भय
विद्यते पाण्डवेभ्य । ततो हि ते लव्यमिह स्वराज्यमापन्नता
पाण्डवाद्येति भाव ॥ ११ ॥ स दर्पपूर्णां न समीक्षसे त्वमनर्ष-
यात्मस्यपि वर्तमानम् । तस्माद्दहं ते प्रथमं समुद्देशे हन्ता समर्षं

कुरुत्वमेव ॥ १२ ॥ सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य ध्वजी रथी
 रक्षत सत्यसन्ध । अहं हि वः पश्यतां हीपमेनं भीष्मं रथात्
 पातयिष्यामि वाणैः ॥ १३ ॥ श्वो भूते कल्पनावाक्यं विद्यास्यति
 सुयोधन । आचितं भरजालेन मया दृष्टा पितामहम् ॥ १४ ॥
 यदुक्तं सभामध्ये पुरूपो ह्रस्वदर्शन । कुशेन भीमसेनेन भ्राता
 दुःशासनस्तव ॥ १५ ॥ अघर्मज्ञो नित्यैरेव पापबुद्धिर्नृशंसवत् ।
 सत्यप्रतिज्ञमचिरात् द्रक्ष्यसे तं सुयोधन ॥ १६ ॥ अभिमानस्य
 दर्पस्य क्रोधापारुष्ययोस्तथा । नैष्ठुर्यस्यावलीपस्य आत्मसम्भावनस्य
 च ॥ १७ ॥ नृशंसतायास्तेच्छात्रस्य धर्मविहेक्षणस्य च । अघर्मस्थाप-
 वादस्य वृथातिक्रमणस्य च ॥ १८ ॥ दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्न-
 स्थापनयस्य च । द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रगचिरेण सुयोधन ॥ १९ ॥
 वासुदेवहित्थे हि मयि क्रुद्धे नराधम । आशा ते जीविते, मूढ
 राज्ये वा केन हेतुना ॥ २० ॥ शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूत-
 पुत्रे च पातिते । निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१ ॥
 भ्रातृणां निधनं श्रुत्वा, पुत्राणाञ्च सुयोधन । भीमसेनेन निहतो
 दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२ ॥ न हित्थ्यां प्रतिज्ञां हि प्रति-
 जानामि कीतव । सत्त्वं ब्रवीम्यहं ह्येतत् सर्वं सत्त्वं भविष्यति ॥ २३ ॥
 युधिष्ठिरोऽपि कीतव्यमुलूकमिदमद्रवीत् । उलूक महद्यो ब्रूहि
 गत्वा तात सुयोधनम् ॥ २४ ॥ खेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं
 त्वमर्हसि । उभयोरन्तरं वेद सूनृतानृतयोरपि ॥ २५ ॥ न चाहं
 कामये पापमपि कीटपिपीलयोः । किं पुनर्घातिषु बधं कामयेयं
 कथञ्चन ॥ २६ ॥ एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
 कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ॥ २७ ॥ स त्वं कामपरी-
 तात्मा मूढभावाच्च कल्पसे । तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं
 वचः ॥ २८ ॥ किञ्चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह वान्धवैः । मम
 विप्रियकर्त्तारं कीतव्यं ब्रूहि कौरवम् ॥ २९ ॥ श्रुतं वाक्यं गृही-

तोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् । भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह
 नृपात्मजः ॥ ३० ॥ उलूक महचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् ।
 शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ॥ ३१ ॥ गृध्रोदरे वा
 वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये । प्रतिज्ञातं मया यच्च समामधे
 नराधम ॥ ३२ ॥ कर्त्ताहं तद्वच सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
 दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ॥ ३३ ॥ सक्थिनी
 तव भङ्क्तेव हत्वा हि तव सोदरान् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणा-
 महं मृत्युः सुयोधन ॥ ३४ ॥ सर्वेषां राजपुत्राणामभिनन्युरसं-
 शयम् । कर्मणा तोषयिष्यामि भूयस्यैव वचः शृणु ॥ ३५ ॥ हत्वा
 सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः । आक्रमिष्ये पदा मूर्द्धि
 धर्मराजस्य पश्यत ॥ ३६ ॥ नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह मही-
 पते । उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ ३७ ॥
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् । तथा कर्त्तास्मि कौरव्य
 यथा त्वमनुशासि माम् ॥ ३८ ॥ सहदेवोऽपि नृपते इदमाह
 वचोऽर्थवत् । सुयोधन मतिर्यां ते तथैषां ते भविष्यति ॥ ३९ ॥
 शोचिष्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिबान्धवः । इमञ्च क्षेममस्माकं हृष्टो
 यत् त्वं विकल्पसे ॥ ४० ॥ विराटद्रुपदौ वृद्धाबुलूकमिदमूचतुः ।
 दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ॥ ४१ ॥ तौ च
 दासावदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् । शिखण्डी तु ततो
 वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ वक्तव्यो भवता राजा पापे-
 ष्वभिरतः सदा । पश्य त्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणम्
 ॥ ४३ ॥ यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि । तमहं
 पातयिष्यामि रथात् तव पितामहम् ॥ ४४ ॥ अहं भीमवधात्
 हृष्टो नूनं धावा महात्मना । सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि निपतां
 सर्वधान्वनाम् ॥ ४५ ॥ धृष्टद्युम्नोऽपि कीतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।
 सुयोधनो मम यशो वक्तव्यो नृपतेः सुत ॥ ४६ ॥ अहं द्रोणं

हनिष्यमि सगणं सहवान्धवम् । कर्ता चाहं तथा कर्म यथा
 नान्यं करिष्यति ॥ ४७ ॥ तमव्रवीर्भरान् । कारुण्यायं वचो
 महत् । नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथञ्चन ॥ ४८ ॥ तत्रैव
 दोषाद्दुर्वहे सर्वमेतत्त्वनाहतम् । अवश्यञ्च मया कार्यं सर्वपा-
 क्षरितं महत् ॥ ४९ ॥ स गच्छ मा चिरं तात उलूक यदि
 मन्यसे । इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ॥ ५० ॥
 उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । आमन्त्र्य प्रययौ
 तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ ५१ ॥ इत्युक्तं कितवो वाक्यमुपधार्य
 च यत्रतः । अनुज्ञातो निवहते पुनरेव यथागतम् ॥ ५२ ॥
 उलूकस्तत्र आगम्य दुर्घोषनमर्षणम् । अर्जुनस्य समादेश
 यथोक्तं सर्वमव्रवीत् ॥ ५३ ॥ वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य
 पौरुषम् । नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ॥ ५४ ॥ सह-
 देवस्य च वचो धृष्टद्युम्नमिखण्डिनो । केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं
 सर्वमव्रवीत् ॥ ५५ ॥ केतव्यस्य तु तदाक्यं निगम्य भरतर्षभ ।
 दुःशासनञ्च कर्णञ्च यकुनिञ्चापि भारत ॥ ५६ ॥ आज्ञापयत राज्ञश्च
 बलं भिवबलं तथा । यथा प्रागुच्यतात् सर्वं युक्तास्तिष्ठन्त्यनी-
 ऋनि ॥ ५७ ॥ ततः कर्णसमादिष्टा दूताः संलरिता रथैः ।
 उष्ट्रवामीभिरप्यन्थे सदृशैश्च महाजवैः ॥ ५८ ॥ तूष्णं परिचयुः
 सेनां कृत्स्नां कर्णस्य याचनात् । आज्ञापयन्तो राज्ञश्च योगः
 प्रागुच्यदिति ॥ ५९ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकापधाने
 द्विपट्टाधिकतमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

सञ्जय उवाच । उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १ ॥ पद्मानिनीं नाग

वतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् । चतुर्विधवलां भीमामकम्पां पृथिवी
 मिव ॥ २ ॥ भीमसेनादिभिर्गुप्ता सारुनैश्च महारथैः । धृष्टद्युम्न
 वशा दुर्गा सागरस्त्रिमितोपमाम् ॥ ३ ॥ तस्यास्त्रये महेष्वास
 पाञ्चाख्यो युद्धदुर्मदः । द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यकर्षत्
 ॥ ४ ॥ यथाबलं यथोत्पाहं रथिन समुपादिशत् । अर्जुन सूत
 पुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५ ॥ धृष्टकेतुश्च बल्यश्च गीतनाथो
 चमौजसम् । अश्वत्थाम्ने च भक्तुषां श्रेष्ठश्च कृतवर्मणे ॥ ६ ॥
 सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानं समादिशत् । अखण्डिनश्च भीमाय
 प्रमुखे समकल्पयत् ॥ ७ ॥ सहदेवं प्रजुनये चिकितानं शलाय
 च । द्रौपदेयास्तथा पञ्च जिगर्त्तभ्य समादिशत् ॥ ८ ॥ वृष-
 सेनाय सौभद्रं शिपाणाञ्च महौच्छिताम् । स समर्थं हितं सेने
 पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९ ॥ एवं विभज्य योधास्तान् पृथक् च
 सह चैव च । ज्वालावर्षीं महेष्वासी द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १० ॥
 धृष्टद्युम्नो महेष्वास सेनापतिपतिस्तत । विधिवत् व्यूह्य मेधावी
 युद्धाय धृतमानस ॥ ११ ॥ पथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवाना
 मयोजयत् । जयाय पाण्डुपुत्राणा यत्तस्तस्मै रणाजिरे ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदृतागमनपर्वणि सेनापतिनियोगी
 विषष्टाधिकप्रथमतमोऽध्याय ॥१६३॥ समाप्तञ्च उलूकदृतागमनपर्व ।

सम्प्राप्य कौरवाणां धुरन्धरः । किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धि-
पराक्रमः ॥ ४ ॥

। वैशम्पायन उवाच । ततस्तत् सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेद-
यत् । यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेषामिततेजसा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य कुमाराय
सेनान्ये शक्तिपाणये । अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः
॥ ७ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च । कर्म कार-
यितुञ्चैव भूतानप्यभूतांस्तथा ॥ ८ ॥ यावायाने च युद्धे च तथा
प्रथमनेषु च । शृणुं वेद गृहाराज यथा वेद वृहस्पतिः ॥ ९ ॥
व्यूहानाञ्च समारम्भान् दैवगन्धर्वमानुषान् । तैरहं मोहयिष्यामि
पाण्डवान् व्येतु ते ज्वरः ॥ १० ॥ सोऽहं योत्सगामि तस्त्वेन
पालयंस्तव वाहिनीम् । यथावत् शास्वती राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच । विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो शत्रुमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥ किं पुनस्त्वयि
दुर्धर्षे सेनापत्ये व्यवस्थिते । द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धामि-
नन्दिनि ॥ १३ ॥ भवद्भ्यां पुरुषाग्रगण्यं स्थितारणां विजयो मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ रथसङ्घान्तु
कार्तवीर्येण परेषामात्मनस्तथा । तथैवातिरथानाञ्च वित्तु-
मिच्छामि कौरव ॥ १५ ॥ पितामहो हि कुम्भलः परेषामात्मन-
स्तथा । श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसङ्घां स्वके बली ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७ ॥ बहूनीह सह-
स्राणि प्रशुतान्यर्बुदानि च । रथानां तव सेनाया यथा मुख्यन्तु
मे शृणु ॥ १८ ॥ भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोद्दरैः ।

वतीं रथिनीमश्वत्थिनीम् । चतुर्विधत्रला भीमामकम्पां पृथिवी-
 मिव ॥ २ ॥ भीमसेनादिभिर्गुप्ता सार्जुनैश्च महारथैः । घृष्टद्युम्न-
 वत्रा दुर्गा सागरस्त्रिमितोपमाम् ॥ ३ ॥ तस्यास्त्वग्ने महेश्वास
 पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मद । द्रोणप्रेप्सुरनीकानि घृष्टद्युम्नो व्यक्रपंत
 ॥ ४ ॥ यथाबल यथोत्पाहं रथिन समुपादिमत् । अर्जुन सूत-
 पुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५ ॥ घृष्टकेतुञ्च शल्याय गौतमायो-
 त्तमौजसम् । अश्वत्थ्याम्ने च गन्तुसं शैव्यञ्च कृतवर्मणे ॥ ६ ॥
 सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधान सनादिभ्यः । शिखण्डिनञ्च भीष्माय
 प्रमुखे समकल्पयत् ॥ ७ ॥ सन्द्देवं प्रलुनये चेकितानं शलाय
 च । द्रौपदेयास्तथा पञ्च जिगर्त्तभ्य सनादिभ्यः ॥ ८ ॥ वृष-
 सेनाय सौमद्रं श्रेष्ठाणाञ्च मञ्चौक्षिताम् । स समथं हितं मेने
 पार्थाद्भ्यधिक रणे ॥ ९ ॥ एवं विभज्य योधास्तान् पृथक् च
 सह चैव च । ज्वालावर्णो महेश्वासो द्रोणमंभ्रमकल्पयत् ॥ १० ॥
 घृष्टद्युम्नो महेश्वास सेनापतिपतिस्तत । विधिवत् व्यूह्य मेधावी
 युद्धाय धृतमानस ॥ ११ ॥ यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवाना
 मयोजयत् । जयाय पाण्डुपुत्राणा यत्तस्तस्यै रणाजिरे ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि सेनापतिनियोगी
 त्रिपष्टप्रधिकपठतमोऽध्याय ॥ १६३ ॥ समाप्तञ्च उलूकदूतागमनपर्व ।

अथ रथातिरथसङ्ग्रामपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रतिज्ञाति फाल्गुनेन वधे भीमस्य सपुत्रे ।
 किमकुर्वत मे मन्दा पुत्रा दुर्योधनादय ॥ १ ॥ हतमेव हि
 पश्यामि गाङ्गेय पितर रणे । वासुदेवसहायेन प्रार्थन दृढ
 धन्वना ॥ २ ॥ स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
 किमुक्तवान् महेश्वासो भीम प्रहरता वर ॥ ३ ॥ सेनापत्यञ्च

सम्प्राप्य कौरवाणां धुरन्धरः । किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धि-
पराक्रमः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत् सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेद-
यत् । यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य कुमाराय
सेनान्ये शक्तिपाणये । अहं सेनापतिस्तोऽद्य भविष्यामि न संशयः
॥ ७ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च । कर्म कार-
यितुञ्चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८ ॥ यात्रायां च युद्धे च तथा
प्रशमनेषु च । शृणुं वेद् गृह्यारज यथा वेद् वृहस्पतिः ॥ ९ ॥
व्यूहानाञ्च समारम्भान् दैवगन्धर्वमानुषान् । तैरहं भीष्मविष्यामि
पाण्डवान् व्येतु ते ज्वरः ॥ १० ॥ सोऽहं द्योत्सगामि तत्त्वेन
पालयंस्तव वाहिनीम् । यथावत् शास्वती राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच । विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्वमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥ किं पुनस्त्वयि
दुर्द्धर्षे सेनापत्ये व्यवस्यते । द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धामि-
नन्दिनि ॥ १३ ॥ भवद्भ्रगो पुरुषाग्रग्राभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।
न दुर्हर्षं कुरुमेष्ट देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ रथसङ्घान्तु
कार्तृस्त्रेण परेपामात्मनस्तथा । तथैवातिरथानाञ्च वित्तु-
मिच्छामि कौरव ॥ १५ ॥ पितामहो हि कुशलः परेपामात्मन-
स्तथा । श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सङ्घैर्भिरवसुधाधिपैः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । गांधारे शृणु राजेन्द्र रथसङ्घां स्वके वले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७ ॥ बहूनीह सङ्घ-
स्त्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । रथानां तव सेनायां यथा मुखन्तु
मे शृणु ॥ १८ ॥ भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।

। भीष्म उवाच । सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
 तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन् योत्स्रते समरे परैः ॥ १ ॥ एतस्य रथ-
 सिंघस्य तवार्थं राजसत्तम । पराक्रमं यथेन्द्रस्य दृश्यन्ति कुरवी
 युधि ॥ २ ॥ एतस्य रथवंशे हि तिग्मवेगप्रहारिणः । काम्बो-
 जानां महाराज शलभानामिवायती ॥ ३ ॥ नीलो माहिष्मती-
 वासी नीलवर्मा रथस्तव । रथवंशेन कदनं श्रवणा वै करि-
 ष्यति ॥ ४ ॥ कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन मारिष । योत्स्रते
 सततं राजंस्तवार्थं कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ विन्दानुविन्दावाचन्धौ
 सम्मितौ रथसत्तमौ । कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यप्रराक्रमौ ॥ ६ ॥
 एतौ ते पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रघृष्यतः । गदाप्रासासिनाराक्षै-
 स्तोमरैश्च करच्युतैः ॥ ७ ॥ युद्धामिकामौ समरे क्लीङ्गन्ताविव
 यूथपौ । यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८ ॥
 त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम । कृतवैराय पार्थस्ते
 विराटनगरे तदा ॥ ९ ॥ मकरा इव राजेन्द्र समुद्धततरङ्गिणौ ।
 गङ्गा विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीन् ॥ १० ॥ ते रथाः
 पञ्च राजेन्द्र येषां सत्वरथो मुखम् । एते योत्स्रन्ति संग्रामे
 संस्तरन्तः पुराकृतम् ॥ ११ ॥ व्यलीकं पाण्डवेधेन भीमसेना-
 नुजेन च । दिशो विजयता राजन श्वेतवाहेन भारत ॥ १२ ॥
 ते हनिष्यन्ति पार्थानां तानासाद्य महारथान् । वरान् वरान्
 महेश्वासान् क्षत्रियाणां घुरन्धरान् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणस्तव पुत्रय
 तथा दुःशासनस्य च । उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वपलायिनौ
 ॥ १४ ॥ तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्त्रिनौ । युद्धानाञ्च
 विधेपत्रौ प्रणेतारौ च सर्वत्र ॥ १५ ॥ रथौ तौ कुरुशार्दूलो
 मतौ मे रथसत्तमौ । क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कम करिष्यतः
 ॥ १६ ॥ दण्डधारौ महाराज रथ एको नरर्षभ । योत्स्रते
 तव संग्रामे स्त्रेण सैन्येन पालित ॥ १७ ॥ ब्रह्मदूबलस्तथा राजा

कौशल्यो रथसत्तमः । रथो मम मतस्तात महाविगपराक्रमः ॥ १८ ॥
 एष योत्स्रति संग्रामे खान् वन्धून् सम्पूहर्षयन् । उग्रायुधो
 महेश्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९ ॥ कृपः शरदतो राजन्
 रथयूथपयूथपः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य प्रधक्षति रिपुंस्तव
 ॥ २० ॥ गौतमस्य महर्षेयं आचार्यस्य शरदत । कार्तिकेय
 इवाजेयः शरस्तम्बात् सतोऽभवत् ॥ २१ ॥ एष सेनाः एवङ्गला
 विविधायुधकामुक्ताः । अग्निवत् समरे तात चरिष्यति विनि-
 र्दहन् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपर्वणि कौरव रथातिरथ-
 सङ्ग्रायां पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

भीष्म उवाच । अकुनिर्मातुलस्तोऽसौ रथ एको नराधिप
 प्रयुज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्रति नात्र संशयः ॥ १ ॥ एतस्य सेना
 दुर्द्धर्षा समरे प्रतियाचिनः । विविधायुधभूविष्ठा वायुवेगसमा
 जवे ॥ २ ॥ द्रोणपुत्रो महेश्वासः सर्वानैवातिधन्विन । समरे
 चित्रयोधी च दृढास्त्रथ महारथः ॥ ३ ॥ एतस्य हि महाराज
 यथा गाण्डीवधन्वनः । शरासनविनिर्मुक्ता संसत्ता यान्ति
 सायकाः ॥ ४ ॥ नैष अक्यो भया वीर संख्यातुं रथसत्तमः ।
 निर्दहेदपि लोकास्त्रीन्निच्छन्नेष महारथः ॥ ५ ॥ क्रोधस्तेजस्य
 तपसा संभतोऽश्रमवासिना । द्रोणेनावुग्रहीतस्य दिव्यैरस्त्रै-
 सदारधौः ॥ ६ ॥ दोषस्वस्य महानेको धेनैष भरतर्षभ । न ते
 रथो नातिरथो भत पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥ जीवितं प्रियमत्स्य-
 मायुष्कामः सदा हिजः । न ह्यस्य सदृश कश्चिदुभयोः सेनयो-
 रपि ॥ ८ ॥ हन्यादिकरथेनैष देवानामपि वाहिनीम् । वपुष्मां-
 स्तलघोषिण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९ ॥ असङ्ख्यगुणो वीरः

प्रहन्ता दारुणायुतिः । दण्डपाणिरिवासङ्घः कालवत् प्रचरि-
 ष्यति ॥ १० ॥ युगान्तामिसमः क्रोधात् सिंहग्रीवो महायुतिः ।
 एष भारतयुद्धस्य षष्ठं संश्रमयिष्यति ॥ ११ ॥ पिता तस्य महा-
 तेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः । रणे कमे मद्धत् कर्त्ता अत्र मे नास्ति
 संशयः ॥ १२ ॥ अस्त्रवेगानिलोडूतः सेनाकक्षेत्रनीत्यितः । पाण्डु-
 पुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति रणे घृतः ॥ १३ ॥ रययूथपयूथानां
 यूथपोऽयं नरर्षभः । भरद्वाजात्मजः कर्त्ता कर्म तीव्रं हितं तव
 ॥ १४ ॥ सर्वमूर्धाभिपिक्तानामाचार्य्यः स्थविरो गुरुः । गच्छेदन्तं
 सृष्टयानां प्रियस्त्रस्य घनक्षयः ॥ १५ ॥ नैष जातु महेश्वासः
 प्रार्थमक्लिष्टकारिणम् । हन्यादाचार्य्यकं दीप्तं संसृत्य गुणनिर्मि-
 तम् ॥ १६ ॥ श्लाघतेऽयं सदा वीर पायंस्य गुणविस्तरैः ।
 पुत्राद्भ्यधिकक्षेत्रं भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७ ॥ हन्यादेकरथे-
 नैव द्वैगन्धवंमानुषान् । एकीभूतानपि रणे द्वित्यैरस्त्रैः प्रताप-
 वान् ॥ १८ ॥ पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन् महारथः । मतो
 मम रयोदारः परवीररयास्ज ॥ १९ ॥ स्वेन सैन्येन मत्तता
 प्रतपन् शत्रुवाहिनीम् । प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान् कक्षमग्निगति-
 र्यथा ॥ २० ॥ सत्यश्रवा रथस्त्रैको राजपुत्रो वृहद्बलः । तव
 राजत्रिपुवले कालवत् प्रचरिष्यति ॥ २१ ॥ एतस्य योधा सजेन्द्र
 विचित्रकवचायुधाः । विचरिष्यन्ति संग्रामे निघ्नन्तः शत्रवांस्तव
 ॥ २२ ॥ वृषसेनो रथस्तेऽग्र कर्षणुवो महारथः । प्रधक्ष्यति
 रिपूणान्ते वलन्तु वलिना वरः ॥ २३ ॥ जलसन्धो महातेजा
 राजव्रथवरस्तव । त्यक्ष्यते समरे प्राणाभ्याधवः परवीरज्ञा ॥ २४ ॥
 एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविभारदः । रथेन वा महाबाहुः
 क्षपयन् शत्रुवाहिनीम् ॥ २५ ॥ रथ एष नहाराज मतो मे
 राजसत्तम । तदर्थं त्यक्ष्यते प्राणान् सहसैन्यो महारणे ॥ २६ ॥
 एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च सङ्घरे । वीतभीत्यापि ते

राजञ्छुभि सद् योत्स्रते ॥ २७ ॥ वाह्नीकोऽतिरथश्चैव समरे
 चानिर्वर्त्तिन । मम राजन्मती युद्धे शूरो वैवस्वतोपम ॥ २८ ॥
 न ह्येष समर प्राप्य निवर्त्तत कथञ्चन । यथा सततगो रजन् स
 हि हन्यात् पराव्रणे ॥ २९ ॥ सेनापतिर्महाराज सत्यवास्ते
 महारथ । रणेऽवद्भुतकर्मा च रथी पररथासज ॥ ३० ॥
 एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथस्ति कथञ्चन । उत्तमयन्तुत्पतयेप
 पराव्रथपथे स्थितान् ॥ ३१ ॥ एष वारिष विक्रान्त कर्म सत
 पुरुषोचितम् । कर्त्ता विमर्द्दे सुमहत् तदर्थं पुरुषोत्तम ॥ ३२ ॥
 अलम्बपो राक्षसेन्द्र क्रूरकर्मा महारथ । हनिष्यति परान्
 राजन् पूर्ववैरमनुष्मरन् ॥ ३३ ॥ एष राक्षसैन्याना सर्वेषां
 रथसत्तम । मायावी दृढवैरश्च संमरे विचरिष्यति ॥ ३४ ॥
 प्रागुज्योतिषाधिपो बीरो भगदत्त प्रतापवान् । गजाङ्गुमधर-
 थो रथे चैव विशारद ॥ ३५ ॥ एतेन युद्धमभवत् पुरा गाण्डीव
 धन्वन् । दिवसान् सुवहन् राजन्भयोर्जयसृष्टिनो ॥ ३६ ॥
 तत सखायं गान्धारे मानयन् पाङ्गभासनम् । अकरोत् सन्धिदं
 तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७ ॥ एष योत्स्रति सग्रामे गज
 स्कन्धविशारद । ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासव ॥ ३८ ॥
 इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपर्वणि कौरवरथातिरथ
 सङ्ग्रामाया षट्षष्ट्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

भीष्म उवाच । अचलो वृषकथैव संहितौ भातरावुभौ ।
 रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून् विध्वंसिष्यत ॥ १ ॥ बलवन्तौ नर
 व्याघ्रौ दृढक्रोधपरायणौ । गान्धारमुख्यौ तस्मिन् दृशनीयौ
 महाबली ॥ २ ॥ सखा ते दृष्टितो नित्यं य एष रणकर्कश ।
 उत्साहयति राजंस्त्वा विग्रहे पाण्डवै सह ॥ ३ ॥ पश्य

कल्पनो नीचः कर्णो वैकर्मनस्तव । मन्त्री नेता च वन्धुय मानौ
 चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४ ॥ एष नैव रथ कर्णो न चाप्यतिरथो
 रणे । विद्युक्तः कवचिनैष सञ्जनेन विचेतनः ॥ ५ ॥ कुण्डला-
 भ्याञ्च दिव्याभ्यां विद्युक्तः सततं घृणी । अभिधापाञ्च रामस्य
 ब्राह्मणस्य च भाषणात् ॥ ६ ॥ करणानां वियोगाञ्च तेन मेऽर्ह-
 रथो मत । नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन् विमोक्ष्यते ॥ ७ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्द्रोणः सर्वशस्त्रभृता वर । एवमेतत् यथात्य त्वं
 न मिथ्यास्ति कदाचन ॥ ८ ॥ रणे रणोऽभिमानी च विमुखयापि
 दृश्यते । घृणी कर्मः प्रमादी च तेन मेऽर्हरथो मतः ॥ ९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेय क्रीधादुत्फाल्य लीवने । उवाच भीष्मं
 राधेयसुतान् वाग्भि प्रतोदवत् ॥ १० ॥ पितामह यथेष्टं मां
 वाक्क्षरैरुपकृन्तसि । अनागसं सदा द्वेषादिवमेव पट्टे पट्टे ॥ ११ ॥
 मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै । त्वन्तु मा मन्यसे मन्दं
 यथा कापुरुषं तथा ॥ १२ ॥ भवानर्हरथो मद्भ्यं मतो वै नात्र
 संशयः । सर्वस्य जगतश्चैव गाह्रियो न मृषा वदित् ॥ १३ ॥
 कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते । को हि नाम समा-
 नेषु राजसूदारकर्मसु ॥ १४ ॥ तेजोवधमिदं कुर्यात् विभेदयिषु-
 राहवे । यथा त्वं गुणविहेषादपरागं चिकीर्षसि ॥ १५ ॥ न
 ह्यायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च वन्धुभिः । महारथत्वं सङ्घातुं
 शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १६ ॥ बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा
 हिजातयः । धनज्येष्ठा स्मृता वैश्या शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ १७ ॥
 यथेच्छकं स्वयं ब्रूयाद्रथानतिरथांस्तथा । कामहेपसमायुक्तो
 मोहात् प्रकुरुते भवान् ॥ १८ ॥ दुर्योधन महावाहो साधु
 सम्यगवेक्ष्यताम् । त्यज्यता दुष्टभावोऽयं भीष्म किल्बिषकृत्तव
 ॥ १९ ॥ भिन्ना हि सेना नृपते दुःसन्धेया भवन्त्युत । मौला
 हि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ २० ॥ एषा वैधं समुत्-

पन्नं योधानां युधि भारत । तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण
 विशेपतः ॥ २१ ॥ रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।
 अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २२ ॥ आसाद्य
 माममोघेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश । पाण्डवाः सहपाद्यालाः
 शार्दूलं वृषभा इव ॥ २३ ॥ क्व च युद्धं विमर्शो वा मन्वं सुव्या-
 हृतानि च । क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालचोदितः ॥ २४ ॥
 एकाकी स्पृहते नित्यं सर्वेषु जगता सह । न चान्यं पुरुषं किञ्चित्
 मन्यते मोघदर्शनः ॥ २५ ॥ श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शस्त्र-
 निदर्शनम् । न लेव ह्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ २६ ॥
 अहमेको हनिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् । स्वयुद्धे राज-
 शार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २७ ॥ कृतः सेनाप्रतिस्वेष
 त्वया भीष्मो नराधिप । सेनापतौ यशो गन्ता न तु योधान्
 कथञ्चन ॥ २८ ॥ नाहं जीवति गाङ्गेये योक्त्रे राजन् कथञ्चन ।
 हते भीष्मे तु योहास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । समुद्यतोऽयं भारो मे मुमहान् सांगरोपमः ।
 धातैराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूर्णाभिचिन्तितः ॥ ३० ॥ तस्मिन्प्रभागते
 काले संग्रामे लोमहर्षणे । मिथो भेदे न मे कार्यस्तेन जीवसि
 सूतज ॥ ३१ ॥ न ह्यहं त्वद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
 युद्धश्रद्धामहं हिन्यां जीविताशां च सूतज ॥ ३२ ॥ "जामदग्नेज
 रामेण महास्त्राणि विमुञ्चता । न मे व्यथा कृता काचित् त्वन्तु
 मे किं करिष्यसि ॥ ३३ ॥ कामं नैतत् प्रशसन्ति सन्तः सबल-
 संस्तवम् । वक्ष्यामि तत्त्वं सन्तप्तो निहीनकुलपांसन ॥ ३४ ॥
 समेतं पार्थिवं चतुर्काशिराजस्वयम्बरे । निर्जित्यै हरयेनैव
 याः कन्यास्तरसा हृताः ॥ ३५ ॥ ईदृशानां सहस्राणि विभि-
 टानामयो पुनः । मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ३६ ॥
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरुणामनयो महान् । उपस्थितो विना-

प्रायं यतस्व पुरुषो भव ॥ ३७ ॥ युध्यस्व समरे पाथं येन विस्व-
 क्षेप्से सह । द्रक्ष्यामि त्वा विनिर्मुक्तमस्मात् युधात् सुदुर्मते ॥ ३८ ॥
 तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । मां समीक्षस्व
 गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ ३९ ॥ चिन्त्यतामिदमेकाग्रं मम
 निःश्रेयसं परम् । उभावपि भवन्तौ मे महत् कर्म करिष्यतः
 ॥ ४० ॥ भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् । ये चैवा-
 तिरथास्तव ये चैव रथयूधपाः ॥ ४१ ॥ बलाबलममित्राणां
 श्रोतुमिच्छामि कौरव । प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भवि-
 ष्यति ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपर्वणि भीमकर्षकलहे
 सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

भीम उवाच । एते रथास्तवाख्यातास्तयैवातिरथा नृप ।
 ये चाप्यक्षरथा राजन् पाण्डवानामतः शृणु ॥ १ ॥ यदि कौतू-
 हलं तेऽथ पाण्डवानां बले नृप । रथसङ्ग्रामं शृणुष्व त्वं सहैमि-
 वंसुधाधिपैः ॥ २ ॥ ह्ययं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
 अन्वित समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तु
 राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसम्मितः । न तस्यास्ति समो युद्धे गद्गदा
 शायकीरपि ॥ ४ ॥ नागायुतबलो मानी तेजसान स मानुषः ।
 माद्रीपुत्रौ च रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ॥ ५ ॥ अश्विनाविव
 ह्वयेण तेजसा च समन्वितौ । एते चमूमुखगता सरन्तः ह्येय-
 मुत्तमम् ॥ ६ ॥ सद्भवत् प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशय । सर्वे
 एव महात्मानः शालस्तम्भा इवोहता ॥ ७ ॥ प्रादेशीनाधिकाः
 पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः । सिंहसंघनना सर्वे पाण्डुपुत्रा महा-
 बला ॥ ८ ॥ चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे तात तपस्विनः । ह्यीमन्तः

पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलीकटा ॥ ९ ॥ जवे प्रहारे समर्हं
 सर्वं एवातिमानुषा । सर्वैर्जिता महीपाला त्रिगुण्ये भरतर्षभ
 ॥ १० ॥ न चैषा पुरुषा केचिदायुधानि गदा शरान् । विप्र-
 हन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्वपि कौरव ॥ ११ ॥ लघन्तुं वा गदा
 गुर्वी शरान् विक्षेप्तुमाहवे । जवे लक्ष्यस्य हरणे मोक्ष्ये पाशु
 विक्रमणे ॥ १२ ॥ बालैरपि भवन्तस्तै सर्वं एव विशेषिता ।
 एतत् सैन्य समासाद्य सर्वं एव बलीकटा ॥ १३ ॥ विध्व सवि-
 षन्ति रणे मान्म तै सह सङ्गम । एकैकशस्ते समर्हं हन्यु-
 सर्वान् महीक्षित ॥ १४ ॥ प्रत्यक्ष तव राजेन्द्र राजसूये यथा-
 भवत् । द्रोपद्याश्च परिक्रेश्म द्यूते च परुषा गिर ॥ १५ ॥ ते
 स्मरन्तश्च सग्रामे चरिष्यन्ति च रुद्रवत् । लोहिताक्षी शुङ्गाकेशी
 नारायणसहायवान् ॥ १६ ॥ उभयो सेनयोर्वीरो रथो ना-
 स्तोति तादृश । न हि दिवेषु वा पूर्वं मनुष्येपूरुगीषु च ॥ १७ ॥
 राज्ञसेष्वथ यक्षेणु नरेषु कुत एव तु । भूतोऽथ वा भविष्यो वा
 रथ कश्चिन्मया श्रुत ॥ १८ ॥ समायुक्तो महाराज रथ-
 पार्थस्य धीमत । वासुदेवश्च संयन्ता योद्वा चं व धनञ्जय ॥ १९ ॥
 गाण्डीवश्च धनुर्दिव्य ते चाश्ववातरहस । अमेय कवच
 दिव्यमक्षथौ च महेषुधी ॥ २० ॥ अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्री रौद्र-
 कौबेर एव च । याम्यथ वारुणथैव गदाद्योग्रप्रदर्शना ॥ २१ ॥
 वज्रादौनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च । दानवाना सह-
 स्नाणि हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २२ ॥ हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य
 सदृशो रथ । एष हन्यादि सरस्मी बलवान् सत्यविक्रम ॥ २३ ॥
 तव सेना महाबाहु स्वाञ्चैव परिपालयन् । अहञ्चैने प्रत्युदीया
 माचार्यो वा धनञ्जयम् ॥ २४ ॥ न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र
 सेनयोःसमघोरपि । य एन शरवर्षान्नि वर्षन्तसुदिग्रादधी ॥ २५ ॥
 जीमूत इव धर्मान्ते महावातसमीरित । समायुक्तस्तु कौन्तेयो

वासुदेवसहायवान् । तरुण्य कृती चैव जीर्णवावासुभा-
वपि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु भीमस्य राज्ञां विध्वं-
सिरे तदा । काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजायन्दनरूपिताः ॥ २७ ॥
मनोभिः सह संवेगैः संसृत्य च पुरातनम् । सामर्थ्यं पाण्डवे-
यानां यथाप्रत्यक्षदर्शनम् ॥ २८ ॥

इति उदोगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपर्वणि पाण्डवरथाति-
रथसङ्ग्रायां अष्टपट्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

भीम उवाच । द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वराटिरुत्तरथैव रथोदारो मतो मम ॥ १ ॥ अभिमन्युर्महा-
बाहुरथयूथपयूथपः । सम पार्थेन समरे वासुदेवेन चारिहा
॥ २ ॥ लघुस्त्रथिवयोधी च मनस्वी च हृद्गत । संस्मरन् वै
परिक्रेश स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३ ॥ सात्यकिर्माधव शूरो रथ-
यूथपयूथपः । एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४ ॥
उत्तमौजास्तथा राजद्रयोदारो मतो मम । युधामन्युश्च विक्रान्तो
रथोदारो मतो मम ॥ ५ ॥ एतेषां वज्रमाहस्ता रथा नागा
हयास्तथा । योत्स्रान्ते ते तनूस्तक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६ ॥
पाण्डवै सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत । अग्निमारुतवद्राज-
नाह्वयन्त परस्परम् ॥ ७ ॥ अजेयो समरे वृद्धो विराटद्रुपदौ
तथा । महारथौ महावीर्यौ मतो मे पुरुपर्णभौ ॥ ८ ॥ वयो-
वृद्धावपि हि तौ क्षत्रधर्मपरायणौ । यतिष्येते परं भक्त्या स्थितौ
वीरगत पथि ॥ ९ ॥ सध्वम्भकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यवान्बन्धवात् ।
आर्यद्रतौ महेश्वामौ स्नेहवीर्यस्थितावुभौ ॥ १० ॥ कारणं
प्राप्य तु नराः सर्वे एव महाभुजा । शूरा वा कातरा वापि

भवन्ति कुरुपुङ्गव ॥ ११ ॥ एकायनगतावितौ पार्थिवौ दृढ-
घन्विनौ । प्राणास्त्रक्त्वा पर शक्त्या घट्टितारौ परन्तप ॥ १२ ॥
दृयगक्षौहिणीश्वान्तावुभौ संयति दारुणौ । सम्बन्धिभावं रचन्तौ
महत् कर्म करिष्यत ॥ १३ ॥ लोकवीरो महेश्वासौ त्यक्त्वात्मानौ
च भारत । प्रत्यय परिरचन्तौ महत्कर्म करिष्यत ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपर्वणि पाण्डवरथातिरथ-
सङ्ग्राया एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६८ ॥

भोष्म उवाच । पञ्चालराजस्य सुतो राजन् परपुरस्त्रय ।
शिखण्डी रथमुख्यो मे मत पार्थस्य भारत ॥ १ ॥ एष योत्स्रति
सग्रामे नाशयन् पूर्वसंस्थितिम् । परं यशो विप्रययंस्तव सेनासु
भारत ॥ २ ॥ एतस्य बहला सेना पञ्चालाश्च प्रभद्रका । तेनासौ
रथवशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३ ॥ दृष्टद्युम्नश्च सेनानी सर्व-
सेनासु भारत । मतो मेऽतिरथो राजन् द्रोणशिष्यो महारथः
॥ ४ ॥ एष योत्स्रति सङ्ग्रामे सूहृदयन् वै पराव्रणे । भगवानिव
सक्रुद्ध पिनाकी युगसङ्घये ॥ ५ ॥ एतस्य तद्रथानीक कथयन्ति
रणप्रिया । बहलात सागरप्रस्य दिवानामिव सयुगी ॥ ६ ॥
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्द्धरथो नृप । दृष्टद्युम्नस्य तनयो
वाख्यानान्नातिकृतयम ॥ ७ ॥ शिशुपालसुतो वीरथेन्द्रिराजो महा-
रथ । दृष्टकेतुर्महेश्वास सम्बन्धौ पाण्डवस्य ह ॥ ८ ॥ एष
चेद्दिपति शूर सह पुत्रेण भारत । महारथाना सुकर महत्
कर्म करिष्यति ॥ ९ ॥ क्षत्रधर्मरतो मद्य मत परपुरस्त्रय ।
क्षत्रदैवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तम ॥ १० ॥ जयन्तशामि-
तौजाय सत्यजिच्च महारथ । महारथा महात्मान सर्व पाञ्चाल-
सत्तमा ॥ ११ ॥ योत्स्रन्ते समरे तात सरव्या इव कुक्षरा ।

यज्ञो भोजय विक्रान्तो पाण्डुवार्थं महारथौ ॥ १२ ॥ योत्सेप्रते
 बलिनी शूरो परं यत्तया क्षयिष्यतः । शीघ्रास्त्रौ चित्रयोदारौ
 कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ १३ ॥ कैकेयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्ध-
 दुर्मदाः । सर्वे चैव रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १४ ॥
 काशिकः सकुमारय नीलो यथापरो नृप । सूर्यदत्तय शङ्खय
 महिराश्वय नामतः ॥ १५ ॥ सर्व एते रथोदाराः सर्वे चाहव-
 लक्षणाः । सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १६ ॥
 वार्धक्षेमिर्महाराज मतो मम महारथः । चित्रायुधय नृपति-
 र्मतो मे रथसत्तम ॥ १७ ॥ स हि सङ्ग्रामघोभी च भक्त्यापि
 किरीटिनः । चेकितानः सत्यवृतिः पाण्डवानां महारथौ ॥ १८ ॥
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारो मतो मम । व्याघ्रदत्तय राजेन्द्र
 चन्द्रसेनय भारत ॥ १९ ॥ मतो मम रथोदारो पाण्डवानां न
 सशयः । सेनाविन्दय राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ॥ २० ॥
 यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन वा विभो । स योत्सेप्रति हि
 विक्रम्य समरे तव सैनिके ॥ २१ ॥ माह्व द्रोणं कृपञ्चैव यथा
 सम्मन्यते भवान् । तथा स समरश्चाधी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २२ ॥
 काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो नरोत्तमः । रथ एकगुणो
 मह्यं ज्ञेयः परपुररक्षयः ॥ २३ ॥ अथञ्च युधि विक्रान्तो मन्तव्यो-
 ऽष्टगुणो रथः । सत्यजित् समरश्चाधी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २४ ॥
 गतः सोऽतिरथत्वं हि वृष्टद्युम्नेन सम्मितः । पाण्डवानां यथस्काम-
 परं कर्म करिष्यति ॥ २५ ॥ अनुरक्तय शूरय रथोऽयमपरो महान् ।
 पाण्डुराजो महावीर्यः पाण्डवानां धनुर्धरः ॥ २६ ॥ दृढधन्वा
 महेश्वास पाण्डवानां महारथः । येषिमान् कौरव्ये षो वसुदानय
 पार्थिवः । उभावेतावतिरथौ मतो परपुररक्षय ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपत्रणि पाण्डवरथातिरथ-

सङ्ग्रायां सप्तत्यधिकशतमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

भीष्म उवाच । रोचमानो महाराज पाण्डवाना महारथ ।
 योत्स्रतिऽमरवत रुद्धे परसैन्येषु भारत ॥ १ ॥ रिपुजित कुन्ति
 भोजय महेष्वासो महाबल । मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽति
 रथो मत ॥ २ ॥ एष वीरो महेष्वास कृतो च निपुणश्च ह ।
 चित्रयोधो च शक्तश्च मतो मे रथपुङ्गव ॥ ३ ॥ स योत्स्रति हि
 विक्रम्य मघवानिव दानवै । योधा ये चास्य विख्याता सर्वे
 शुक्रविष्मारदा ॥ ४ ॥ भागिनेयकृते वीर स करिष्यति सङ्घरे ।
 सुमहत कम पाण्डूना स्थित प्रियहिते रत ॥ ५ ॥ भैमसेनि
 महाराज हेडिम्बो राक्षसेश्वर । मतो मे बद्धमायावी रथ
 यूथपयूथप ॥ ६ ॥ योत्स्रते समरे तात मायावी समरप्रिय ।
 ये चास्य राक्षसा वीरा सचिवा वशवर्त्तन ॥ ७ ॥ एते चान्ये
 च बहवो नानाजनपदेश्वरा । समेता पाण्डवस्यार्थे वासुदेव
 पुरोगमा ॥ ८ ॥ एते प्राधान्यतो राजन् पाण्डवस्य महात्मन ।
 रथाद्यातिरथाद्यैव ये चान्येऽर्द्धरथा नृप ॥ ९ ॥ नेथन्ति समरे
 सेना भीमा यौधिष्ठिरौ नृप । महेन्द्रेणैव वीरेण पाह्यमाना
 किरीटिना ॥ १० ॥ तैरह समरे वीर मायाविद्धिर्जयैषिभि ।
 योत्स्रामि जयमाकाङ्क्षन्थ वा निधन रणे ॥ ११ ॥ वासुदेवश्च
 पार्थश्च चक्रगाण्डीवधारिणौ । सन्ध्यागताविवाकिन्दू समेथे तौ
 रथोत्तमौ ॥ १२ ॥ ये चैव ते रथोदारा पाण्डुपुत्रस्य सैनिका ।
 सहसैन्यानहन्ताश्च प्रतीया रणमूर्द्धनि ॥ १३ ॥ एते रथाद्याति
 रथाय तुभ्य यथाप्रधान नृप कीर्त्तिता मया । तथा परे योऽर्द्ध
 रथाश्च केचित्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४ ॥ अर्जुन वासु
 देवश्च ये चान्ये तत्र पार्थिवा । सवास्तान् वारविष्टामि याव
 द्रक्ष्यामि भारत ॥ १५ ॥ पाञ्चात्यन्तु महावाहो नाह हन्या
 शिखण्डिनम । उद्यतेषुमयो दृष्ट्वा प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६ ॥
 लोकस्तदेह यद्दह पितु प्रिवचिकीर्षया । प्राप्त राज्य परि

त्यन्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥ १७ ॥ चित्राङ्गदं कौरवाणामधि-
पत्येऽभ्यपिचयम् । विचित्रवीर्यञ्च शिशुं यौवराज्येऽभ्यपिचयम्
॥ १८ ॥ देवव्रतलं विज्ञाप्य पृथिव्यां सर्वराजसु । नैव हन्यां
स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कदाचन ॥ १९ ॥ स हि स्त्रीपूर्वको राजन्
शिखण्डी यदि ते श्रुतः । कन्या भूत्वा पुमान् जातो न योत्से-
तेन मारत ॥ २० ॥ सर्वांस्त्वन्यान् हनिष्यामि पार्थिवान् भरत-
र्षभ । यान् समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान् नृप ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रानपर्वणि पाण्डवरथातिरथ-
सङ्ग्रायां एकसप्तत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

समाप्तञ्च रथातिरथसङ्ग्रानपर्व ॥

अम्बोपाख्यानपर्व ॥

दुर्योधन उवाच । किमर्थं भरतयेष्ठ नैव हन्याः शिख-
ण्डिनम् । उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १ ॥ पूर्व-
मुक्त्वा महाबाहो पाञ्चालान् सङ्घसोमकैः । हनिष्यामीति गाङ्गेय
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

भीम उवाच । शृणु दुर्योधन कथां सहेभिर्वसुधाधिपै ।
यदर्थं युधि सम्प्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३ ॥ महाराजो
मम पिता शान्तनुर्लोकविश्रुतः । द्रिष्टान्तमाप धर्मात्मा समये
भरतर्षभ ॥ ४ ॥ ततोऽहं भरतयेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यपिचयम् ॥ ५ ॥ तस्मिंश्च निधनं
प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः । विचित्रवीर्यं राजानमभ्यपिञ्चं
यथाविधि ॥ ६ ॥ मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७ ॥ तस्य वारक्रिया-
न्तात चिकीर्षुरहमप्युत । अनुरूपादिव कुलादित्येव च मनो
दधे ॥ ८ ॥ तथाश्रोपं महाबाहो तिस्रः कन्या स्वयम्भराः ।

रूपेणाप्रतिमा सर्वा काशिराजसुतास्तदा ॥ ८ ॥ अम्बाञ्चै
 वाम्बिकाञ्चैव तथैवाम्बालिकामपि । राजानय समाहृता पृथिव्या
 भरतर्षभ ॥ १० ॥ अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वय मध्यमा ।
 अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ ११ ॥ सोऽह
 मेकरथेनैव गतः काश्रिपते पुरीम । अपश्यन्ता महाबाहो तिस्र
 कन्या स्वलकृता ॥ १२ ॥ राज्ञश्चैव समाहृतान् पार्थिवान्
 पृथिवीपते । ततोऽहन्तान्नुपान् सर्वानाह्वय समरे स्थितान् ॥ १३ ॥
 रथमारोपयाञ्ज्जे कन्यास्ता भरतर्षभ । वीर्यशुल्काय ता ज्ञात्वा
 समारोप्य रथ तदा ॥ १४ ॥ चवोच पार्थिवान् सर्वानह तव
 समागतान् । भीष्म शान्तनव कन्या हरतीति पुन पुन ॥ १५ ॥
 ते यतध्वं पर अज्ञया सर्वं मोक्षाय पार्थिवा । प्रसङ्ग हि हरा
 म्येष मिपता वो नरर्षभा ॥ १६ ॥ ततस्ते पृथिवीपाला समुत
 पेतुरुदायुधा । योगो योग इति क्रुद्धा सारथीनभ्यवीदयन्
 ॥ १७ ॥ ते रथैर्गजसङ्घागैर्गजैश्च गजयोधिन । पुष्टैश्चाश्वै
 र्महीपाला समुतपेतुरुदायुधा ॥ १८ ॥ ततस्ते मा महीपाला
 सर्व एव विशाम्यते । रथव्रातेन महता सर्वत पर्यवारयन् ॥ १९ ॥
 तानह शरवर्षेण समन्तात पर्यवारयन् । सर्वान्द्रुपाद्यायजय
 द्विवराडिव दानवान् ॥ २० ॥ अपातय शरैर्हीनै प्रहसन् भरत
 र्षभ । तेषामापतता चित्रान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ २१ ॥
 एकैकेन हि वाणेन भूमौ पातितवानहम । हयास्तेषा गजा
 श्वैव सारथीद्याप्यह रणे ॥ २२ ॥ ते निवृत्ताथ भग्नाथ दृष्ट्वा
 तन्नाशव मम । अथाह हास्तिनपुरभाया जिला महीक्षित ॥ २३ ॥
 ततोऽह ताव कन्या वै आतुरथाय भारत । तच्च कर्म महाबाहो
 सत्यवत्यै न्यवेदयन् ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि भीष्मकन्याहरणे

द्विसप्तत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽहं भरतयेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य दास्येयोमिदमद्रुवम् ॥ १ ॥ इमाः काश्रिपतेः
 कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् । विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्य-
 शुल्कां हृता इति ॥ २ ॥ ततो मूर्धान्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना
 नृप । आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३ ॥
 सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते । उवाच वाक्यं सत्रीङ्गा
 ज्येष्ठा काश्रिपतेः सुता ॥ ४ ॥ भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्र-
 विशारदः । श्रुत्वा च वचनं धर्म्यं मच्च कर्तुमिहार्हसि ॥ ५ ॥
 मया शालूपतिः पूर्वं मनसाभिहतो वरः । तेन चास्मि हृता पूर्वं
 रहस्यविदिते पितुः ॥ ६ ॥ कथं मामन्यकामां त्वं राजन् धर्म-
 मतीत्य वै । वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन् विशेषतः ॥ ७ ॥
 एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ । यत् क्षमन्ते महा-
 वाहो तदिहारव्युमर्हसि ॥ ८ ॥ स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शालू-
 राजो विश्राम्यते । तस्मान्मां त्वं कुरुयेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 कृपां कुरु महावाहो मयि धर्मभृतां वर । त्वं हि सत्यव्रतो वीर
 पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपाख्यानपर्वणि अम्बावाक्ये

त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽहं समनुज्ञाय कालीं गन्धवतीं तदा ।
 मन्त्रिणश्चर्त्विजथैव तथैव च पुरोहितान् ॥ १ ॥ समनुज्ञासिपं
 कन्यामम्बां ज्येष्ठां नराधिप । अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या
 शालूपतिः पुरम् ॥ २ ॥ वृद्धैर्हिजातिभिर्गुप्ता घाव्या चानुगता
 तदा । अतीत्य च तमध्वानमासाद्य नृपतिं तथा ॥ ३ ॥ सा
 तमासाद्य राजानं शालू वचनमब्रवीत् । आगताहं महावाहो

त्वामुद्दिश्य महामते ॥ ४ ॥ तामद्रवीच्छालूपति स्रयन्निव विशा
 म्यते । त्वयान्यपूर्वया नाह भार्यार्यीं वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ गच्छ
 भद्रे पुनस्तत्र सकाश भीष्मकस्य वै । नाहमिच्छामि भीष्मेण
 गृहीता त्वा प्रसञ्च वै ॥ ६ ॥ त्व हि भीष्मेण निर्लिता नीता
 प्रीतिमती तदा । परामृश्य महायुद्धे निर्लिता पृथिवीपतीन् ॥ ७ ॥
 नाह त्वयान्यपूर्वाया भार्यार्यीं वरवर्णिनि । कथमस्मद्दिषो राजा
 परपूर्वां प्रवेद्येत ॥ ८ ॥ नारीं विदितविज्ञान परया धर्म
 मादिशन् । यथेष्ट गम्यता भद्रे सा त्वा कालोऽत्रगादयम ॥ ९ ॥
 अस्वा तमद्रवीद्राजननङ्गशरपीडिता । मैव वद महीपाल
 नैतदेव कथञ्चन ॥ १० ॥ नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मणामित्र
 कर्षण । बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ११ ॥
 भजस्व मा शालूपत भक्ता बालामनागसम । भक्ताना हि परि
 त्रागो न धर्मेषु प्रशस्यति ॥ १२ ॥ साहमामन्त्रा गाङ्गेय समरे-
 ष्वनिवार्त्तनम । अनुज्ञाता च तेनैव ततोऽह भृशमागता ॥ १३ ॥
 न स भीष्मो महाबाहुर्भामिच्छति विशाम्यते । भ्रातृहेतो समा
 रम्भो भीष्मस्येति श्रुतो मया ॥ १४ ॥ भगिन्यौ समये नीते
 अम्बिकास्वालिके नृप । प्रादाहिचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवी
 यसे ॥ १५ ॥ यथा शालूपते नान्य कर ध्यायामि कञ्चन ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १६ ॥ न चान्यपूर्वा
 राजेन्द्र त्वामह समुपस्थिता । सत्य ब्रवीमि शालूतत सत्वेना
 त्वानमालभ ॥ १७ ॥ भजस्व मा विशालाक्ष स्वय कन्यामुप
 स्थिताम् । अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वतप्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १८ ॥
 तामेव भाषमाणान्तु शालू काश्रिपते सुताम् । अतत्रजत भरत
 श्रेष्ठ जीणा लचमिवोरग ॥ १९ ॥ एव बह्वविधैर्वाक्यैर्याच्य
 मानस्तया नृप । नायद्दधच्छालूपति कन्याया भरतर्यम् ॥ २० ॥
 तत सा मन्युनाविष्टा च्छेष्टा काश्रिपते सुता । अद्रवीत साशु

नयना वाष्पविप्रुतया गिरा ॥ २१ ॥ त्वया त्यक्त्वा गमिष्यामि
यत्र तत्र विद्याम्यते । तत्र मे गतय सन्तु सन्त सत्य यथा
ध्रुवम् ॥ २२ ॥ एव । ता मायमाणास्तु कन्या शालुपतिस्तदा ।
परितव्याज कौरव्य करुणा परिद्विवतीम् ॥ २३ ॥ गच्छ गच्छेति
ता शालु पुन पुनरभापत । विभेमि भीष्मात् सद्योगि त्वञ्च
भीष्मपरिग्रह ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा तु सा तेन शालूनाद्रीर्षदृशिना ।
नियक्राम पुराहीना रुदती कुररौ यथा ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । निष्कामन्ती तु नगराच्चिन्तयामास दु खिता ।
पृथिव्या नास्ति युवतिर्विषमस्या मया समा ॥ २५ ॥ बन्धुभि-
विप्रहीनास्मि शालूने च निराकृता । न च शक्य पुनर्गन्तु मया
वारणसाह्वयम् ॥ २७ ॥ अनुज्ञाता तु भीष्मेण शालुमुद्दिश्य
कारणम् । किन्तु गर्हान्यथात्मानमथ भीष्म दुरासदम् ॥ २८ ॥
अथ वा पितर मूढ यो मेऽकार्षीत स्वयम्बरम् । मयाय स्वकृती
दोषो याह भीष्मरथात्तदा ॥ २९ ॥ प्रवृत्ते दारुणे युद्धे शालुार्थं
न गता पुरा । तस्यैव फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत ॥ ३० ॥
धिग्भीष्म धिक् च मे मन्द पितर मूढचेतसम् । यिनाह वीर्य-
शुक्तेति पण्ड्यस्त्रीव प्रवेरिता ॥ ३१ ॥ धिक्त्वा धिक् शालुराजानं
धिग्धातारमयामि वा । येषा दुर्नीतिभावेन प्राप्तास्मप्रापदमुत्त-
माम् ॥ ३२ ॥ सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानव ।
अनयस्यास्य तु मुख भीष्म शान्तनवो मम ॥ ३३ ॥ सा भीष्मे
प्रतिकर्तव्यमह पश्यामि साम्प्रतम् । तपसा वा युधा वापि
दु खहेतु स मे मत ॥ ३४ ॥ को नु भीष्म युधा जेतुमुत्सहेत
महोपति । एव सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्दुबहि ॥ ३५ ॥
आयम पुण्ड्यशीलाना तापसाना महात्मनाम् । ततस्तामवस-
द्रात्रि तापसै परिवारिता ॥ ३६ ॥ आचख्यौ च यथावृत्त
सर्वमात्मनि भारत । विस्तरण महावाहो निश्चितेन युधि

स्मिता ॥ ३७ ॥ हरणञ्च विसर्गञ्च भाल्लूनेन च विसर्जनम् । तत-
 स्तत्र महानासीत् ब्राह्मण संशितव्रत ॥ ३८ ॥ शैखावत्यस्तपो-
 वृद्ध शास्त्रे चारण्यके गुरु । आर्त्तान्तामाह स मुनि शैखावत्यो
 महातपा ॥ ३९ ॥ निश्वसन्तीं सतीं बाला दुःखभोकपरा-
 यणाम् । एव गते तु किं भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्त्रिभि ॥ ४० ॥
 आयमस्यैर्महाभागे तपोयुक्तैर्महात्मभि । सा त्वेनमव्रवीद्राजन्
 क्रियता मदनुग्रह ॥ ४१ ॥ प्राब्रज्यमहमिच्छामि तपस्तपस्यामि
 दुश्चरम् । मयैव यानि कर्माणि पूर्वदिहे तु मूढया ॥ ४२ ॥
 कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत् फलं ध्रुवम् । नोत्सहे त पुन-
 र्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसा ॥ ४३ ॥ प्रत्याख्याता निरानन्दा
 भाल्लूनेन च निराकृता । उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्य वीत-
 कल्मषा ॥ ४४ ॥ युष्मामिद्वैवसङ्घाम्यै कृपा भवतु वो मयि ।
 स तामाश्रयास्यत कन्या दृष्टान्तागमहेतुभि । सान्त्वयामास
 कार्य्यञ्च प्रतिजज्ञे दिज्ञे सह ॥ ४५ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि शैखावत्याम्बसवादे
 चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१७४॥

भीष्म उवाच । ततस्ते तापसा सर्वे कार्य्यवन्तोऽभवस्तदा ।
 ता कन्या चिन्तयन्तस्ते किङ्कार्थ्यामिति धर्मिण ॥ १ ॥ केचिदाङ्ग-
 पितुर्वेश्म नोयतामिति तापसा । केचिदस्मदुपालम्भे मतिङ्करुहिं
 तापसा ॥ २ ॥ केचिच्छालुर्पात गत्वा नियोज्यमिति मेतिरे ।
 नेति केचित् व्यवस्यन्ति प्रतप्राख्याता हि तेन सा ॥ ३ ॥ एव गते
 तु किं शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभि । पुनस्तच्चुश ता सर्वे तापसा
 संशितव्रता ॥ ४ ॥ अस्मि प्रव्रजितेनेह धद्रे शृणु हित वच ।
 इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेदनम् ॥ ५ ॥ प्रतिपत्स्यति

राजा स पिता ते यद्नन्तरम् । तत्र वत्सप्रसि कल्याणी सुखं
 सर्वगुणान्विता ॥ ६ ॥ न च तेऽन्या गतिर्नार्थ्या भवेत् भद्रे यथा
 पिता । पतिर्वापि गतिर्नार्थ्याः पिता वा वरवर्णिनि ॥ ७ ॥
 गतिः पतिः समस्थाय विपत्ते वा पिता गतिः । प्रव्रज्या हि
 सुदुःखियं सुकुमार्या विशेपत ॥ ८ ॥ राजपुत्राः प्रकृत्या च
 कुमार्यास्तव भाविनि । भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वर-
 वर्णिनि ॥ ९ ॥ आयमे हि वसन्त्यास्ते न भवेशु पितुर्गृहे ।
 ततस्त्वन्ये ब्रुवन् वाक्यं तापसास्तां तपस्विनीम् ॥ १० ॥ त्वामिहे-
 काकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने । प्रार्थयिष्यन्ति राजानस्तस्मा-
 न्नेवं मनः कृथाः ॥ ११ ॥

अम्बोवाच । न शक्यं काशिनगरं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
 श्वश्राता भविष्यामि वाम्भवानां न संशयः ॥ १२ ॥ उपितास्मि
 तथा वाक्ये पितुर्वैश्वनि तापसा । नाहं शमिष्ये भद्रं वस्तत्र
 यत्र पिता मम ॥ १३ ॥ तपस्तप्तुमभीप्स्यामि तापसैः परि-
 रक्षिता । यथा परेऽपि मे लोके न स्यादिवं महातपयः । दौर्भाग्यं
 तापस्येष्टास्तस्मात्तपस्याभ्यङ्गं तपः ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्येवन्तेषु विप्रेषु चिन्तयत्स यथातथम् ।
 राजर्षिस्तद्वनं प्राप्नस्तपस्वी हीत्रवाहनः ॥ १५ ॥ ततस्ते तापसाः
 सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् । पूजाभिः स्वागतायाभिरासनेनोद-
 केन च ॥ १६ ॥ तस्योपविष्टस्य सती विद्यान्तस्योपशृङ्गातः । पुन-
 रेव कयाल्लङ्घुः कन्या प्रति वनौकस ॥ १७ ॥ अम्बायास्तां कथां
 श्रुत्वा काशिराश्रय भारत । राजर्षिः स महातेजा बभूवोहिन्-
 मानस ॥ १८ ॥ ता तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।
 राजर्षिं कृपयाविष्टो महात्मा हीत्रवाहन ॥ १९ ॥ स वैपमान
 उत्थाय मातुस्तस्या पिता तदा । ता कन्यामङ्गमारोष्य पर्या-
 श्वासयत् प्रभो ॥ २० ॥ स तामपृच्छत् कार्तस्त्रेण व्यसनोत्-

पत्तिमादित । सा च तस्मै यथावृत्त विस्तरेण न्यवेदयत ॥२१॥
 तत स राजर्षिरभूत् दुःखशोकसमन्वित । कार्यञ्च प्रतिपेदे
 तस्मिन्सा सुमहातपा ॥ २२ ॥ अत्रवीत् विपमानश्च कन्यामात्ता
 सुदुःखिताम् । माया पितृगृह भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥२३॥
 दुःखं हिन्यामहं ते वै मयि वर्त्तस्व पुत्रिके । पर्याप्तं ते मनो
 वत्से यदेवं परिशुष्यसि ॥ २४ ॥ गच्छ महचनाद्राम नामदम्न
 तर्पास्त्रिनम् । रामस्ते सुमहद्दुःखं शोकञ्चैवापनेष्यति ॥ २५ ॥
 हनिष्यति रणे भोष्म न करिष्यति चेद्वच । त्वं गच्छ भार्गववेषे
 कालान्निभमतेजसम् ॥ २६ ॥ प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पयि
 महातपा । ततस्तु सुखर वाप्समुतसृजन्तो पुन पुन ॥ २७ ॥
 अत्रवीत् पितर मातु सा तदा हीववाहनम् । अभिवाद्यित्वा
 धिरसा गमिष्ये तव शासनान् ॥ २८ ॥ अपि नामाद्य पश्येय-
 मार्यन्त लोकविश्रुतम् । कथञ्च तीव्रं दुःखं मे नाशयिष्यति
 भार्गव । एतद्विच्छान्यहं ज्ञातुं यथा यास्यामि तत्र वै ॥२९॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपात्यानपर्वणि हीववाहानाम्वा-
 सवादे पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

हीववाहन उवाच । राम द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं नामदम्नं महा-
 वने । तत्रे तपसि वर्त्तन्तं सतप्रसन्धं महाबलम् ॥ १ ॥ मरेन्द्र
 वै गिरिशेष्ठ रामो नितप्रमुपास्ति ह । ऋषयो वेदविदासो
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते ब्रूयाद्यैन वशी-
 मम् । अभिवाद्य च तं मूर्ध्नि तपोवृहं दृढप्रतम् ॥ ३ ॥ ब्रूया-
 द्यैन पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनोपितम् । मयि सङ्गीर्तिते राम-
 मवं तत्ते करिष्यति ॥ ४ ॥ मम राम मखा वत्से प्रीतिगुह्यं
 सृष्टं मे । जमदग्निपुत्री वीर शर्वशस्त्रभृता वर ॥ ५ ॥ एव

ब्रुवति कन्यान्तु पार्थिवे होत्रवाहने । अकृतव्रणः प्रादुरासी-
 द्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६ ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सह-
 स्रजम् । स च राजा वयोवृद्धः सृष्टयो होत्रवाहनः ॥ ७ ॥ ततो
 दृष्ट्वा कृतातिथ्यमन्योन्यं ते वनौकसः । संहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः
 परिवार्यं तम् ॥ ८ ॥ ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनो-
 रमाः । धन्या दिव्याय राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ९ ॥
 ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः । रामं श्रेष्ठं मह-
 र्षीणामपृच्छद्कृतव्रणम् ॥ १० ॥ क्व सम्पति महावाहो जाम-
 दग्न्यः प्रतापवान् । अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥ ११ ॥

अकृतव्रण उवाच । भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
 सृष्टयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२ ॥ इह रामः
 प्रभाते शब्दो भवितेति मतिर्मम । द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शन-
 काङ्क्षया ॥ १३ ॥ इयञ्च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता । कस्य
 चयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४ ॥

होत्रवाहन उवाच । दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता
 प्रिया । ज्येष्ठा स्वयम्बरे तस्थौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ १५ ॥
 इयमश्नेति विख्याता ज्येष्ठा काश्रिपतेः सुता । अम्बिकाम्बालिके
 कन्ये कनीयस्यौ तपोधन ॥ १६ ॥ समेतं पार्थिवं चतुर्णं काशि-
 पुथ्यां ततोऽभवत् । कन्यानिमित्तं विप्रर्षे तवासीदुत्सवो महान्
 ॥ १७ ॥ ततः किल महावीर्यो भीमः शान्तनवो नृपान् ।
 अधिक्षिप्य महातेजास्त्रिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८ ॥ निर्जित्य
 पृथिवीपालानथ भीमो राजाह्वयम् । आजगाम विशुद्धात्मा
 कन्याभिः सह भारत ॥ १९ ॥ सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहं सम-
 नन्तरम् । भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २० ॥ तन्तु
 वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् । अब्रवीत् तत्र गाङ्गेयं
 मन्त्रिमध्ये दिजर्षभ ॥ २१ ॥ मया शालपतिर्वीर मनसाभिवृतः

पति । न मामर्हसि धर्मज्ञ दातुं भ्रात्रेऽन्यमानसाम् ॥ २२ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचन भीष्म सम्मन्त्र्य सह मन्त्रिभिः । निश्चित्य विम
 सर्ज्जमा सत्यवत्या मते स्थित ॥ २३ ॥ अनुज्ञाता तु भीष्मेण
 शालू सौभपति ततः । कनेत्रय मुहिता तत्र काले वचनमब्रवीत्
 ॥ २४ ॥ विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मा प्रतिपादय । मनसाभि
 वृतं पूर्वं मया त्वं पाथिवपथम् ॥ २५ ॥ प्रत्याचख्यौ च शालू
 ऽस्याश्चारिवस्याभियङ्कितः । सेय तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता
 ष्टयम् ॥ २६ ॥ मया च प्रत्यभिज्ञाता वशस्य परिकीर्तनात् ।
 अस्य दुःखस्य चोत्पत्तौ भीष्ममेवेह मनःप्रते ॥ २७ ॥

अश्वोवाच । भगवन्नेवमेवेह यथाह पृथिवीपति । शरीर
 कर्त्ता मातुर्मे सृष्टयोर्यो ह्योत्रवाहन ॥ २८ ॥ न ह्युत्सहे स्वनगर
 प्रतियातु तपोधन । अपमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने
 ॥ २९ ॥ यत्तु मा भगवान्नामो वक्ष्यति द्विजसत्तम । तन्मे कार्यं
 तम कार्यमिति मे भगवन्मति ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि अकृतप्रणाम्वासवादे
 षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

नाभिजानाति मे भीष्मो ब्रह्मन् शाल्लूगतं मनः ॥ ५ ॥ एतद्विचार्य
मनसा भवानेतद्दिनिश्चयम् । विचिनोतु यथान्नायं विधानं क्रियतां
तथा ॥ ६ ॥ भीष्मे वा कुरुष्वार्दूले शाल्लूराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन् युक्तं यत् तत् समाचर ॥ ७ ॥ निवेदितं
मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् । विधानं तत्र भगवन् कर्त्त-
मर्हसि युक्तितः ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । उपपन्नमिदं भद्रे यद्वैवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ यद्दि त्नामाप-
रीयो वै न नयेद्दलसाह्वयम् । शाल्लूखां शिरसा भीरुं गृह्णीया-
द्रामचोदितः ॥ १० ॥ तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि
भाविनि । संशयः शाल्लूराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११ ॥
भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च । तस्मात् प्रतिक्रिया
युक्ता भीष्मे कारयितुं तव ॥ १२ ॥

अन्दोवाच । मनाप्येष सदा ब्रह्मन् हृदि कामोऽभिवर्त्तते ।
घातयेयं यद्दि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३ ॥ भीष्मं वा
शाल्लूराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि । प्रशाधितं महावाहो
चत् कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
एतन्नियं भरतयेऽथ सुखशीतोष्णामारुता ॥ १५ ॥ ततो राम-
प्रादुरासीत् प्रज्वलन्निव तेजसा । शिष्यैः परिवृतो राजन् जटा-
वीरधरो मुनिः ॥ १६ ॥ घनुष्यापिरदीनात्मा खड्गं विभ्रत्
परशुधी । विरजा राजगार्दूल सोऽभ्ययात् सृज्यं नृपम् ॥ १७ ॥
ततस्ते तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपा । तस्युः प्राञ्जलयो
राजन् सा च कनगा तपस्विनी ॥ १८ ॥ पूजयामासुरव्यग्रा मधु-
पर्केण भार्गवम् । अर्चितश्च यथान्यायं निपसाद् सदैव तैः ॥ १९ ॥
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयन्तो स तावुभौ । आसाता जामदग्नयश्च

सृञ्चयथैव भारत ॥ २० ॥ तथा कथान्ते राजर्षिर्भृगुयेष्टं महा-
बलम् । उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्यवत ॥ २१ ॥ रामेय
मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो । अस्या शृणु यथातत्त्वं
कार्यं कार्यविशारद ॥ २२ ॥ परमं कथ्यताञ्चेति ता राम-
प्रत्यभाषत । तत साभ्यागमद्राम ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३ ॥
ततोऽभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा उभौ । स्पृष्ट्वा पद्मदला-
भाभ्या पाणिभ्यामग्रत स्थिता ॥ २४ ॥ कुरोद् सा शोकवती
वाष्पव्याकुललोचना । प्रपेदे शरणञ्चैव शरणं भृगुनन्दनम् ॥ २५ ॥

राम उवाच । यथा त्वं सृञ्चयस्यास्य तथा मे त्वं नृपा-
त्मजे । ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६ ॥

अश्वीवाच । भगवच्छरणं त्वद्य प्रपन्नास्मि महाव्रतम् ।
शोकपङ्कासैर्वान्मग्ना घोरादुद्वरसा विभो ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । तस्याद्य दृष्ट्वा रूपञ्च वपुश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परञ्चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८ ॥ किमियं
वक्ष्यतीत्येव विममर्षं भृगूदह । इति दृष्ट्वा चिरं रामं कृपया
मिपरिप्लुत ॥ २९ ॥ कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचि-
स्मिता । सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा
जामदग्नस्तु राजपुत्रा वचस्तदा । उवाच ता वरारोहा निधि-
त्यार्थविनिययम् ॥ ३१ ॥

राम उवाच । प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुचेष्टाय भाविनि ।
करिष्यति वचो मद्यं श्रुत्वा च स नराधिप ॥ ३२ ॥ न चैत
करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुत । घट्याम्यहं रणे मद्दे-
सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३ ॥ अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि नि-
पत्तते । यावच्छालुपति वीर योजयाम्यत्र कर्मणि । ३४ ॥

अश्वीवाच । विमर्शिताहं भीष्मेण श्रुत्वा भृगुनन्दन ।
शालराजगतं भावं मम पूर्वमनोपितम् ॥ ३५ ॥ श्रीभरत

मुपेत्याहमवोचं दुर्वचं वचः । न च मां प्रत्यगृह्णात् स चारित्र-
परिशुद्धितः ॥ ३६ ॥ एतत् सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यद्व्रीपायिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७ ॥ मम तु व्यसन-
स्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः । येनाहं वधमानीता समुत्क्षिप्यं
बलात् तदा ॥ ३८ ॥ भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःख-
भीदशम् । प्राप्ताहं भृगुशार्दूलं चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ स
हि लब्धय नीचय जितकाशी च भार्गव । तस्मात् प्रतिक्रियां
कर्तुं युक्ता तस्मै लयानघ ॥ ४० ॥ एष मे क्रियमाणाया भार-
तेन तदा विभो । अमवद्धृदि सङ्खल्यो घातयिष्यं महाव्रतम् ॥ ४१ ॥
तस्मात् कामं ममाद्येनं राम सम्पादयानघ । जहि भीष्मं महा-
बाहो यथा ह्येवं पुरन्दरः ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणिरामाश्वाम्बासंवादे

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १ ॥ काश्ये न कामं
गृह्णामि यस्त्वं वै वरवर्णिनि । ऋते ब्रह्मविदांहेतोः किमन्यत्
करवाणि ते ॥ २ ॥ कामं भीष्मय शालूय मम राक्षि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवशाद्भि यत् करिष्यामि मा शुचः ॥ ३ ॥ न तु यस्त्वं
ग्रहीष्यामि कथञ्चिदपि भाविनि । ऋते नियोगादिप्राणासेष मे
समयः कृतः ॥ ४ ॥

अश्वोवाच । मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः । तत्त
भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर मा विरम् ॥ ५ ॥

राम उवाच । कायिकन्ये पुनर्व्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
शिरसा वन्दनाहोऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६ ॥

अभ्योवाच । जहि भीषं रणे राम गर्जनन्तमसुर यथा ।
समाहृतो रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् । प्रतिश्रुतञ्च यदपि
तत सत्यं कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥

भीष उवाच । तयो संवदतोरेवं राजत्रामाम्बयोस्तदा ।
ऋषिं परमधर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ शरणागता महा-
वाहो कन्या न त्यक्तुमर्हसि । यदि भीषो रणे राम समाहृत-
स्त्वया मधे ॥ ९ ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात कुर्याद्वा वचनं
तव । कृतमस्या भवेत कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ॥ १० ॥ वाक्यं
सत्यञ्च ते वीर भविष्यति कृतं विभो । द्रयञ्चापि प्रतिज्ञा ते तदा
राम महासुने ॥ ११ ॥ जित्वा वै क्षत्रियान् सर्वान् ब्राह्मणेषु
प्रतिश्रुता । ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य- शूद्रयैव रणे यटि ॥ १२ ॥
ब्रह्महिङ्मविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव । शरणार्थप्रपन्नाना
भीतानां शरणार्थिनाम् ॥ १३ ॥ न शक्यामि परित्यागं कर्तुं
जीवनं कथञ्चन । यद्य कृतस्तं रणे चक्रं विजेष्यति समागतम्
॥ १४ ॥ दौष्टात्मानमहं तच्च हनिष्यामीति भार्गव । स एव
विजयी राम भीष कुरुकुलोदह । तेन युध्यस्व सग्रामे समेत्य
भृगुनन्दन ॥ १५ ॥

राम उवाच । सराम्यहं पूर्वकृता प्रतिज्ञामपिसत्तम । तयैव
च करिष्यामि यथा शान्तेव लक्ष्यते ॥ १६ ॥ कार्यमेतन्महद-
ब्रह्मन् काशिकन्यामनोगतम् । गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामाहाव
यव म ॥ १७ ॥ यदि भीषो रणश्लाघी न करिष्यति मे वच ।
हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मति ॥ १८ ॥ न हि वापा
मयोत्तशुभा सञ्जन्तोऽशरीरिणाम् । कायेषु विहितं तुभ्यं
पुरा क्षत्रियसङ्घरे ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततो राम सद्य तैर्ब्रह्म-
शादिभि । प्रयाणाय मत्त्रिं कृत्वा समुत्तस्थो महातपा ॥ २० ॥
ततस्ते तागुपित्वा तु रजनीं तत्र तापसा । इनाम्बयो जत्र

जप्याः प्रतस्थुर्मञ्जिषांसया ॥ २१ ॥ अभ्यगच्छन्ततो रामः सह
तैर्ब्रह्मवादिभिः । कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २२ ॥
न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् । तापसास्ते महात्मानो
भृगुञ्चेत्पुरस्कृताः ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपास्यानपर्वाणि रामकुरुक्षेत्रप्राप्तौ
अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तृतीये दिवसे सन्दिश्य व्यवस्थितः ।
कुरु प्रियं स मे राजन् प्राप्तोऽस्मीति मह्यव्रत ॥ १ ॥ तमागत-
महं श्रुत्वा विपयान्ते महाबलम् । अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या
तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २ ॥ गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परि-
वारितः । ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३ ॥ स
मामभिगतं दृष्ट्वा जामटव्यं प्रतापवान् । प्रतिजग्राह ता पूजां
वचनञ्चेद्मद्भवीत ॥ ४ ॥

राम उवाच । भीष्म का बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता तदा ।
अक्रामेन त्वया नीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५ ॥ विभ्रंशिता
त्वया हीयं धर्मादास्ते यथास्त्रिणी । परामृष्टा त्वया हीमां को
हि गन्तुमिच्छति ॥ ६ ॥ प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति
भारत । तस्मादिमा मन्त्रियोगात् प्रतिगृह्णीष्व भारतं ॥ ७ ॥
स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभस्त्रियम् । न युक्तस्त्ववमानोऽयं
राजन् कर्तुं त्वयानघ ॥ ८ ॥ ततस्तं वै विमनसमुद्रौल्याहमथा-
घ्रुवम् । नाहमेना पुनर्दद्यां ब्रह्मन् भ्रात्रे कथञ्चन ॥ ९ ॥ शाल्व-
स्याहमिति प्राह पुरा मामेव भार्गव । मया चैवाभ्यनुज्ञाता
गतेयं नगरं प्रति ॥ १० ॥ न भवान्नाप्यनुक्रीयान्नाथलोभान्न
कास्यया । शत्रुं धर्ममह जज्ञामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११ ॥

अथ मामब्रवीद्राम क्रोधपर्याकुलेक्षण । न करिष्यसि चेदेत
 हाक्यं मे नरपुङ्गव ॥ १२ ॥ हनिष्यामि सहामात्य त्वामयेति पुन
 पुन । सरग्नादब्रवीद्राम क्रोधपर्याकुलेक्षण ॥ १३ ॥ तमह
 गीर्भिरिष्टाभि पुन पुनररिन्दम । अयाच भृगुपादृल न चैव
 प्रशशाम स ॥ १४ ॥ प्रणम्य तमह मूर्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
 अत्रुव कारण किन्तत यत्त्व युद्ध मयेच्छसि ॥ १५ ॥ इत्यस्त्र
 मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् । उपदिष्ट महाबाहो शिष्योऽसि
 तव भार्गव ॥ १६ ॥ ततो मामब्रवीद्राम क्रोधसरक्तलोचन ।
 जानीषि मा गुरुं भीष्म गृह्णासीमा न चैव ह ॥ १७ ॥ सुता
 काश्यप्य कौरव्य मतप्रियाद्यं महामते । न हि मे विद्यते शान्ति
 रन्यथा कुरुनन्दन ॥ १८ ॥ गृह्णाणेमा महाबाहो रक्षस्व कल
 मात्मन । त्वया विभ्र शिता हीय भर्तार नाधिगच्छति ॥ १९ ॥
 तथा व्रुवन्त तमहं राम परपुरष्पयम् । नैतदेव पुनर्भावि ब्रह्मर्षि
 कि अमेण ते ॥ २० ॥ गुरुत्वं त्वयि सम्प्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरा
 तनम् । प्रसादये त्वा भगवस्वत्तैषा तु पुरा मया ॥ २१ ॥ की
 जातु परभावा हि नारी ब्यालीमिव स्थिताम् । वासयेत् स्वगृहे
 जानन् स्त्रीणा दोषान् महात्ययान् ॥ २२ ॥ न भयाहासवस्यापि
 धमं जघ्ना महाव्रत । प्रसीद मा वा यदा ते कार्यं तत् कुरु
 मा चिरम् ॥ २२ ॥ अयञ्चापि विशुद्धात्मन् पुराणे श्रूयते विभो ।
 भरुत्तेन मंचाबुद्धे गीत श्लोको महात्मना ॥ २४ ॥ गुरोरप्यत्र
 लिप्तस्य काव्याकार्थमजानत । उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागे
 विधीयते ॥ २५ ॥ स त्व गुरुरिति प्रेम्ना मया सम्मानितो गृहम् ।
 गुरुवृत्ति न जानीषि तन्मात योत्सगमि वै त्वया ॥ २६ ॥ गुरु
 न हन्या समर ब्राह्मणञ्च विधिपत । विधिपतस्तपोवृद्धमेव चान्
 मया तव ॥ २७ ॥ उद्यतेगुमयो दृष्ट्वा ब्राह्मण चयवमुत्त ।
 यो हन्यात् गमर क्रुद्ध मुध्यन्तमपस्ताचिनम् ॥ २८ ॥ ब्रह्महत्या

न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः । चतुर्याणां स्थितो धर्मं
 चतुरियोऽस्मि तपोधन ॥ २९ ॥ यो यथा वर्तते यस्मिंस्तस्मिन्नेव
 प्रवर्तयन् । नाधर्मं समवाप्नोति न चायेयस्य विन्दति ॥ ३० ॥
 अर्थे वा यदि वा धर्मं समर्थो दिशकालवित् । अर्थसंशयमापन्न-
 ये यान्तिःसंशयो नरः ॥ ३१ ॥ यस्मात् संशयितेऽप्यर्थं यथान्यायं
 प्रवर्तसे । तस्मात् योत्सगामि संहितस्त्वया राम महाहवे ॥ ३२ ॥
 पश्य मे बाह्ववीर्यञ्च विक्रमञ्चातिमानुपम् । एवं गतेऽपि तु मया
 यच्छुक्व्य भृगुनन्दन ॥ ३३ ॥ तत् करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्सेप्र विप्र
 त्वया सह ॥ इद्वे राम यद्यष्टन्तु सञ्जीभव महाद्युते ॥ ३४ ॥
 यत्र त्वं निहतो राम मया शरशतार्हितः । प्राप्स्यसे निर्जिता-
 लोकाञ्छुक्त्वपूतो महारणे ॥ ३५ ॥ स गच्छ विनिवर्तस्व कुरु-
 क्षेत्रं रणप्रियम् । तत्रैष्यामि महाबाहो युवाय त्वां तपोधन ॥ ३६ ॥
 अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः । तत्राहमपि हत्वा
 त्वां शौचं कर्त्तास्मि भार्गव ॥ ३७ ॥ तत्र राम समागच्छ त्वरितं
 युद्धदुर्मद । व्यपनेष्यामि ते द्रुपं पौराणं ब्राह्मणद्रुवम् ॥ ३८ ॥
 तत्रापि कत्यसे राम बह्वयः परिवत्सरे । निर्जिताः चतुरिया लोके
 मयैकेनेति तत् शृणु ॥ ३९ ॥ न तदा जातवान् भीष्मः चतुरियो
 वापि महिषः । पयात् जातानि तेजांसि दृशेष्णु ज्वलितं त्वया
 ॥ ४० ॥ यस्ते युद्धमयं द्रुपं कामञ्च व्यपनाशयेत् । सोऽहं जातो
 महाबाहो भीष्मः परपुरञ्चयः । व्यपनेष्यामि ते द्रुपं युद्धे राम
 न संशयः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । ततो मामद्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
 दिष्ट्या भीष्म मया सार्द्धं योद्धुमिच्छसि सङ्गरे ॥ ४२ ॥ अयं
 गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह । भाषितं ते करिष्यामि
 तत्र गच्छ परन्तप ॥ ४३ ॥ तत्र त्वां निहतं माता मया शर-
 यतान्वितम् । जाह्नवी पश्यतां भीष्म रथकञ्चवलाशनम् ॥ ४४ ॥

अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः । न करिष्यासि चेद्वेत्-
 हाक्यं मे नरपुङ्गव ॥ १२ ॥ हनिष्यामि सहामात्यं त्वामयेति पुन-
 पुन । संख्याद्ब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥ तमहं
 गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिन्दम । अयाचं भृगुशादृलं न चैव
 प्रशशाम सः ॥ १४ ॥ प्रणन्य तमहं मूर्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
 अब्रुवं कारणं किन्तत यत्त्वं युद्धं मधेच्छसि ॥ १५ ॥ इष्वत्तं
 मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् । उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि
 तव भार्गव ॥ १६ ॥ ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचन ।
 जानीषि मां गुरुं भीष्म रज्ज्हासीमां न चैव ह ॥ १७ ॥ सुता
 काश्यप्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महामते । न हि मे विद्यते शान्ति-
 रन्यथा कुरुनन्दन ॥ १८ ॥ रज्ज्हाणेमा महाबाहो रजस्व कल-
 मात्मनः । त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १९ ॥
 तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरस्त्रयम् । नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे
 किं श्रमेण ते ॥ २० ॥ गुरुत्वं त्वयि सम्प्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरा-
 तनम् । प्रसादये त्वां भगवंस्त्वत्तेषां तु पुरा मया ॥ २१ ॥ की-
 जातु परभावां हि नारीं ब्यालीमिव स्थिताम् । वामघेत स्वयहे
 जानन् स्त्रीणां दोषान् महात्थयान् ॥ २२ ॥ न मयाहासवस्यापि
 धमं जज्ञा महाव्रत । प्रसीद् मां वा यदा ते कार्यं तत कुरु
 मा चिरम् ॥ २२ ॥ अथञ्चापि विशुद्धात्मन् पुराणे श्रूयते विभो ।
 भरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २४ ॥ गुरोरप्यथ
 लिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो
 विधीयते ॥ २५ ॥ स त्वं गुरुरिति प्रेम्ना मया सम्मानितो भूयम् ।
 गुरुवृत्तिं न जानीषि तस्मात् योत्सामि वै त्वया ॥ २६ ॥ गुरुं
 न हन्या नमरे ब्राह्मणञ्च विधिपत । विधिपतस्तपोवृद्धमेवं चान्तं
 मया तव ॥ २७ ॥ उद्यतेगुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं चक्रवन्मुखात् ।
 यो हन्यात् समरे ऋद्धं गुध्यन्तमपलायिनम् ॥ २८ ॥ ब्रह्मरक्षा

न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः । क्षत्रियाणां स्थितो धर्मो
क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ॥ २९ ॥ यो यथा वर्तते यस्मिंस्तस्मिन्नेव
प्रवर्तयन् । नाधर्मं समवाप्नोति न चायेयद्य विन्दति ॥ ३० ॥
अर्थं वा यदि वा धर्मं समर्थो द्वेषकालवित् । अर्थसंशयमापन्न-
ये यान्निःसंशयो नरः ॥ ३१ ॥ यस्मात् संशयितेऽप्यर्थं यथान्यायं
प्रवर्तसे । तस्मात् योत्सगामि संहितस्त्वया राम महाहवे ॥ ३२ ॥
पश्य मे वाङ्मवीर्यञ्च विक्रमञ्चातिमानुपम् । एवं गतेऽपि तु मया
यच्छुक्व्य भृगुनन्दन ॥ ३३ ॥ तत् करिष्ये कुरुक्षेत्रे योस्तेऽपि विप्र
त्वया सह ॥ इन्द्रे राम ययष्टन्तु सञ्जीमव महायुते ॥ ३४ ॥
यत्र त्वं निहतो राम मया शरशतार्हितः । प्राप्स्यसे निर्लिता-
क्षीकाञ्छस्त्रपूतो महारणो ॥ ३५ ॥ स गच्छ विनिवर्तस्व कुरु-
क्षेत्रं रणप्रियम् । तत्रैष्यामि महाबाहो युवाय त्वां तपोधन ॥ ३६ ॥
अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः । तत्राहमपि हत्वा
त्वां शौचं कर्त्तामि भार्गव ॥ ३७ ॥ तत्र राम समागच्छ त्वरितं
युद्धदुर्मदम् । व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणद्रुवम् ॥ ३८ ॥
तत्रापि कृत्यसे राम वङ्गशः परिवत्सरे । निर्लिताः क्षत्रिया लोके
मयैकेनेति तत् शृणु ॥ ३९ ॥ न तदा जातवान् भीष्मः क्षत्रियो
वापि महिषः । पथात् जातानि तेजांसि दृशेषु ज्वलितं त्वया
॥ ४० ॥ यस्ते युद्धमयं दर्पं कामञ्च व्यपनाशयेत् । सोऽहं जातो
महाबाहो भीष्मः परपुरस्त्रयः । व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम
न संशयः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । ततो मामब्रवीद्रामः, प्रहसन्निव भारत ।
दिष्टा भीष्म मया शार्ङ्गं योद्धुमिच्छसिं सद्गरे ॥ ४२ ॥ अयं
गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह । भाषितं ते करिष्यामि
तत्र गच्छ परन्तप ॥ ४३ ॥ तत्र त्वां निहतं माता मया शर-
शतान्वितम् । जाङ्गवी पश्यतां भीष्म रघुकञ्चवलाशनम् ॥ ४४ ॥

कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता । मया विनिहतं देवी
 रोदतामद्य पार्थिव ॥ ४५ ॥ अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता
 नदी । या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ४६ ॥ एहि
 गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक दुर्मद । गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि
 भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
 प्रणम्य शिरसा राममेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्त्वा ययौ
 रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया । प्रविश्य नगरे चाहं सत्यवत्यै न्यवे-
 दयम् ॥ ४९ ॥ ततः कृतस्वस्ययनो मात्रा च प्रतिनन्दितः ।
 द्विजातीन् वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ५० ॥ रथ-
 मास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः । सूपस्करं स्वधियानं
 वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ ५१ ॥ उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणा-
 न्वितम् । तत् कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा रणे ॥ ५२ ॥
 यत्तं सूतेन शिष्टेन वज्रशो दृष्टकर्मणा । दंशितः पाण्डुरेणाह
 कवचेन धनुषता ॥ ५३ ॥ पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरत-
 सत्तम । पाण्डुरेणातपत्रेण धियमाणेन मूर्धनि ॥ ५४ ॥ पाण्डुरै-
 यापि व्यजनैर्वीज्यमानो नराधिप । शुक्लवासा सितोष्णीप
 सर्वशुक्लविभूषण ॥ ५५ ॥ स्तूयमानो जयाग्नीभिर्निष्क्रम्य गल-
 साहयात् । कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ ५६ ॥ ते
 हयायोदितास्तेन सूतेन परमाहवे । अबहन्मां भृशं राजन्
 मनोमाहतरंहसः ॥ ५७ ॥ गत्वाहन्तत् कुरुक्षेत्रं स च राम
 प्रतापवान् । शुद्धाय सहसा राजन् पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ ५८ ॥
 ततः सन्दर्पते तिष्ठन्नामस्यातितपस्विनः । प्रगृह्य शङ्खप्रवरं तत
 प्राधममुत्तमम् ॥ ५९ ॥ ततस्तत्र द्विजा राजेस्तापसाय वनो-
 फमः । अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सैन्द्रगणास्तदा ॥ ६० ॥
 ततो दिव्यानि मात्यानि प्रादुरामंस्ततन्ततः । वादिवाणि च
 दिव्यानि गोपहन्दानि चैव ॥ ६१ ॥ ततस्ते तापसा मर्

भार्गवस्यानुयायिनः । प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम्
 ॥ ६२ ॥ ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी । माता स्वस्त्य-
 पिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ६३ ॥ गत्वाहं जाम-
 दग्मन्तु प्रयाचिष्ये कुरुहह । भीषेण सह मा योत्सीः शिष्ये-
 षोति पुनः पुनः ॥ ६४ ॥ मा मैवं पुत्र निर्वन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
 जामदग्नेन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ ६५ ॥ किन्न वै क्षत्रिय-
 क्षणो हरतुष्यपराक्रमः । विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धु-
 मिच्छसि ॥ ६६ ॥ ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावत्त स्वयम्बरे ॥ ६७ ॥ यथा च रामो
 राजेन्द्र मया पूर्वं प्रचोदितः । काशिराजसुतायाश्च यथा क्रमं
 पुरातनम् ॥ ६८ ॥ ततः सा राममध्येत्य जननी मे महानदी ।
 मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ॥ ६९ ॥ भीषेण सह
 मा योत्सोः शिष्येणोति वचोऽब्रवीत् । स तु तामाह वाचन्तीं
 भीष्ममेव निवर्त्तय । न च मे कुरुते काममित्यहन्तमुपागमम् ॥ ७० ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततो गङ्गा सुतस्तेहात् भीष्मं पुन-
 रुपागमत् । न चास्यायाकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ ७१ ॥
 अथाद्दृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः । आह्वयामास च
 तदा शुद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ७२ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपाख्यानपर्वणि गङ्गायाक्ये

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

भीष्म उवाच । तमहं क्षयन्निव रणे प्रत्यभार्पं व्यवस्थितम् ।
 भूमिष्ठं नीत्तरे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितम् ॥ १ ॥ आरोह स्वन्दनं
 वीर कवचक्ष महाभुज । बधान समरे राम यदि योद्धुमिहे-
 ष्छसि ॥ २ ॥ ततो मामब्रवीद्रामः क्षयमानो रणाजिरे । रथो

कृपण त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता । मया विनिहतं देवी
 रोदतामद्य पार्थिव ॥ ४५ ॥ अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता
 नदी । या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम ॥ ४६ ॥ एहि
 गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक दुर्मद । गृह्णाण सर्वं कौरव्य रथादि
 भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
 प्रणम्य शिरसा राममेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्त्वा ययौ
 राम कुरुक्षेत्रं युयुत्सया । प्रविश्य नगरे चाह सत्यवत्यै न्यवे
 दयम् ॥ ४९ ॥ तत कृतस्वस्वयनी मात्रा च प्रतिनन्दित ।
 हिजातीन् वाच्य पुण्याह स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ५० ॥ रथ
 मास्थाय रुचिर राजतं पाण्डुरैर्हयै । सूपस्कर स्वधिष्ठान
 वैवाघ्रपरिवारणम् ॥ ५१ ॥ उपपन्न महाशस्त्रै सर्वोपकरणा-
 न्वितम् । तत कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा रणे ॥ ५२ ॥
 यत्त सूतेन शिष्टेन बद्धशो दृष्टकर्मणा । दशित पाण्डुरेणाह
 कवचेन धनुष्मता ॥ ५३ ॥ पाण्डुर कार्मुक गृह्य प्राया भरत
 सुत्तम् । पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ ५४ ॥ पाण्डुरै
 श्यापि व्यजनैर्वीज्यमानो नराधिप । शुक्लवासा सितोष्णीय
 सर्वशुक्लविभूषण ॥ ५५ ॥ स्तूयमानो जयाभीमिर्निष्क्रम्य गज
 साहयात् । कुरुक्षेत्र रणक्षेत्रमुपाया भरतर्षभ ॥ ५६ ॥ ते
 हयायोदितास्त्रेण सूतेन परमाहवे । अवहन्मा भृश राजन्
 मनोमारुतरहस ॥ ५७ ॥ गत्वाहन्तत् कुरुक्षेत्र स च राम
 प्रतापवान् । युद्धाय सहसा राजन् पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ ५८ ॥
 तत सन्दर्भेन तिष्ठन्नामस्यातितपस्विन । प्रगृह्य शङ्खप्रवर तत
 प्राधममुत्तमम् ॥ ५९ ॥ ततस्तत्र हिजा राजंस्तापसाय वनौ
 कम् । अपश्यन्त रण दिव्य देवा सेन्द्रगणास्तदा ॥ ६० ॥
 तमो दिव्यानि मात्यानि पादुरामस्ततस्तत । वादित्वाणि च
 दिव्यानि गोपहृन्दानि चैव ॥ ६१ ॥ ततस्ते तापसा सर्वे

भार्गवस्यानुयायिनः । प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम्
 ॥ ६२ ॥ ततो नामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी । माता स्वरू-
 पिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ६३ ॥ गत्वाहं जाम-
 दग्नान्तु प्रयाचिष्ये कुरूदह । भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्ये-
 ष्येति पुनः पुनः ॥ ६४ ॥ मा मैवं पुत्र निर्वन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
 जामदग्नेन समरे योद्भुमित्यवमर्त्सयत् ॥ ६५ ॥ किन्न वै क्षत्रिय-
 क्षणो हरतुल्यपराक्रमः । विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्भु-
 मिच्छसि ॥ ६६ ॥ ततोऽहमद्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावत्त स्वयम्बरे ॥ ६७ ॥ यथा च रामो
 राजेन्द्र मया पूर्वं प्रचीदितः । काशिराजसुतायाश्च यथा कर्म
 पुरातनम् ॥ ६८ ॥ ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
 मदयं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ॥ ६९ ॥ भीष्मेण सह
 मा योत्सो. शिष्येण्येति वचोऽब्रवीत् । स तु तामाह याचन्तीं
 भीष्ममेव निवर्त्तय । न च मे कुरुते काममित्यहन्तमुपागमम् ॥ ७० ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततो गङ्गा सुतस्त्रेहात् भीष्मं पुन-
 रुपागमत् । न चास्याद्याकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलैक्षणा ॥ ७१ ॥
 अथादृश्यत धर्मात्मा भृशुश्रेष्ठो महातपाः । आह्वयामास च
 तदा युद्धाय दिजंसत्तमः ॥ ७२ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपाख्यानपर्वणि सङ्गाद्यक्षे

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

भीष्म उवाच । तमहं स्रयन्निव रणे प्रत्यभापं व्यवस्थितम् ।
 भूमिष्ठं नोत्सहे योद्भुं भवन्तं रथमास्थित ॥ १ ॥ आरौह स्वन्दनं
 वीर कवचक्ष महाभुज । बधान समरे राम यदि योद्भुमिहे-
 क्षसि ॥ २ ॥ ततो नामब्रवीद्राम. स्रयमानो रणाजिरे । रथो

मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदा सदश्ववत् ॥ ३ ॥ सूतश्च मात-
 रिश्चा वै कवच वेदमातर । सुसवीती रणे तामिर्थ्योत्सेहं
 कुरुनन्दन ॥ ४ ॥ एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मा सत्यविक्रम ।
 शरत्रातेन महता सर्वत प्रत्यवारयत ॥ ५ ॥ ततोऽपश्य जाम-
 दग्न्य रथमध्ये व्यवस्थितम् । सर्वायुधवरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने
 ॥ ६ ॥ मनसा विहिते पुण्ये विस्तूर्खी नगरोपमे । दिव्याश्च
 युजि सन्नद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७ ॥ कवचेन महावाही
 सोमार्कवृत्तलक्षणे । धनुर्वरो वदतूणो बद्धगोधाङ्गुलिववान् ॥ ८ ॥
 सारथ्य कृतवास्तव युयुत्सोरकृतव्रण । सखा वेदविद्वान्तं
 दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९ ॥ आह्वयान स मा युद्धे मनो हर्षय
 तीव मे । पुन पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गव ॥ १० ॥ तमा-
 दित्यमिवोद्यन्तमनाष्टुष्य महाबलम् । चत्रियान्तकर राममेकमेक
 समासदम् ॥ ११ ॥ ततोऽह वाणपातेषु त्रिषु वाहान्निग्च्छ वै ।
 अवतीर्थ धनुर्नगस्य पदातिर्ऋषिसत्तमम् ॥ १२ ॥ अभ्यगच्छ
 तदा राममार्कण्डेयन् द्विलसत्तनम् । अभिवाद्य चैन विधिवद्ब्रुवं
 वाक्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥ योत्सेः त्वया रणे राम सट्टयेनाधिकेन
 वा । गुरुणा धमेष्ठीलेन जयनाशास्रुज मे विभो ॥ १४ ॥

राम उवाच । एवमेतत् कुरुच्छेठ कर्त्तव्य भूतिमिच्छता ।
 धर्मो ह्येप महावाही विप्रिष्टै सह युध्यताम् ॥ १५ ॥ शपेय
 त्वा न चेदेवमागच्छेया विश्राम्यते । युध्यस्व त्व रणे यत्तो
 धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६ ॥ न तु ते जयनाशासे त्वा विजेतु
 मह स्थित । गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतीऽस्मि चरितेन ते ॥ १७ ॥
 ततोऽह त नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वर । प्राध्यापय रणे यद्
 पुनर्हेमपरिष्कृतम् ॥ १८ ॥ ततो युद्ध समभवन्नम तस्य च
 भारत । दिवसान् सुवहन् राजन् परस्परनिगीपया ॥ १९ ॥
 उ मे तन्निश्रणे पूजं प्राहरत कल्पपत्रिभि । पट्टया शतैश्च नवभि

शराणां नतपर्वणाम् ॥ २० ॥ चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतयैव
विशाम्बते । प्रतिरुद्धस्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१ ॥
नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः । तमहं क्षयन्निव
रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ २२ ॥ आचार्यता मानिता मे
निर्मर्त्यादि ह्यपि त्वयि । भूयश् शृणु मे ब्रह्मन् सम्पदं धर्म-
संग्रहे ॥ २३ ॥ ये ते वेदा शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च महता तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४ ॥ प्रहारे चत-
वर्धस्य यं त्वं राम समाश्रित । ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति
शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५ ॥ पश्य मे धनुषी वीर्यं पश्य बाहोर्वलं
मम । एष ते कार्मुकं वीरं क्षिणद्धि निशितेषुणा ॥ २६ ॥ तस्याहं
निशितं भलं चिच्छिपे भरतर्षभ । तेनास्य धनुषः कोटिं कृत्वा
भूमावपातयम् ॥ २७ ॥ तथैव च पृथक्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
चिच्छिपे कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८ ॥ काये विवि-
क्तास्तु तदा वायुना समुद्दीरिताः । चेरुः क्षरन्तो रुधिरं नागा
इव च ते शराः ॥ २९ ॥ क्षतलोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन् स रुधिरं
रणे । वमौ रामस्तदा राजन् मेरुर्धातुभिवोतसृजन् ॥ ३० ॥
हेमन्तान्तेऽथोक इव रक्तस्तवकमण्डितः । वमौ रामस्तथा राजन्
प्रफुल्ल इव किंशुक ॥ ३१ ॥ ततोऽन्यहनुरादाय रामः क्रोध-
समन्वितः । हेमपुङ्गवान् सनिशितान् शरांस्तान् हि वर्षणं सः
॥ ३२ ॥ ते समासाद्य मां रौद्रा बद्धधा मर्मभेदिनः । अक-
म्पयन्महावेगाः सर्पानलविषीपमाः ॥ ३३ ॥ तमहं समवष्टभ्य
पुनरात्मानमाहवे । यतसङ्घैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम्
॥ ३४ ॥ यतैरग्न्यर्कसङ्घैश्च शरैराग्नीविषीपमैः । शितैरभ्य-
र्हितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५ ॥ ततोऽहं कृपयाविष्टो
विष्टभ्यात्मानमात्मना । धिग्धित्यद्रुवं युद्धं क्षत्रधर्मञ्च भारत
॥ ३६ ॥ असङ्कचाद्रुवं राजच्छोकवेगपरिप्लुतः । अहो यत कृतं

पाप मयेदं चतुर्धर्मणा ॥ ३० ॥ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदयं
 पीडितं शरैः । ततो न प्राहर भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३१ ॥
 अथावतप्य पृथिवी पूषा दिवससङ्घे । जगामास्त सहस्रागु-
 स्ततो युद्धमुपारमत ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपास्यानपर्वणि भीष्मरामयुद्धे भीष्म
 पश्चात्तापे अश्वीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

भीष्म उवाच । आत्मनस्तु तत सूतो हयानाञ्च विशास्यते ।
 मम चापनयानास यत्नान् क्रमलसम्मत ॥ १ ॥ स्नातोपवृत्तै-
 स्तुरगैर्लज्जतोयैरविद्धलैः । प्रभाते चोद्धिते सूर्ये ततो युद्धमप-
 र्चत ॥ २ ॥ दृष्ट्वा मा तूर्णमायान्त दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।
 अकरोद्दृष्टमख्यं राम सञ्ज प्रतापवान् ॥ ३ ॥ ततोऽहं राम-
 मायान्त दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् । धनु योष्ठ समुतहन्य सहसा-
 वतर रथात् ॥ ४ ॥ अभिवाद्य तथैवाह रथमारुह्य भारत ।
 युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभी स्थित ॥ ५ ॥ ततोऽहं शर-
 वर्षेण महता समवाकिरम् । स च मा शरवर्षेण वर्षन्तं सम-
 वाकिरत् ॥ ६ ॥ सक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव सुतेजितान् । स
 भौषीन्ने शरान् धोरान् दीप्तास्थानुरगानिव ॥ ७ ॥ ततोऽहं
 निमित्तैर्भङ्गैः शतशोऽप्य सहस्रम् । अक्लिष्ट सहसा राजवन्त-
 रीचे पुन पुन ॥ ८ ॥ ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्या प्रताप-
 वान् । मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यधिषयम् ॥ ९ ॥ अस्त्रैरेव
 महाबाहो विकीर्णनाधिका क्रियाम् । ततो दिवि महान्नाद
 प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १० ॥ ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्यो
 मशुक्तवान् । प्रत्याजघे च तद्रामो मुष्णकास्त्रेण भारत ॥ ११ ॥
 ततोऽहमस्यमाद्येवमनुमन्त्र्य मशुक्तवान् । वाहणेनैव तद्रामो

वारयामास मे विभुः ॥ १२ ॥ एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याह-
 मवारयम् । रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविद्वरिन्दमः ॥ १३ ॥
 ततो मां सव्यतो राजन् रामः कुर्वन् द्विलोत्तमः । उरस्यविध्यत्
 संक्रुद्धो जामदग्नयः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ
 सन्नप्रसीदं रथोत्तमे । ततो मां कश्मलाविष्टं सूतसूर्णमुदा-
 वहत् ॥ १५ ॥ ग्लायन्तं भरतश्रेष्ठ रामवाणप्रपीडितम् । ततो
 मामप्रयान्तं वै भृशविद्वमचेतसम् ॥ १६ ॥ रामस्यानुचरा हृष्टाः
 सर्वे दृष्ट्वा विचक्रुशुः । अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत
 ॥ १७ ॥ ततस्तु लब्धसंशोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाद्भुवम् । याहि
 सूत यतो रामः सञ्जोऽहं गतवेदनः ॥ १८ ॥ ततो मामवहत्
 सूतो ह्यैः परमयोभितैः । नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमै-
 र्गतौ ॥ १९ ॥ ततोऽहं राममासाद्य वाणवर्षेथ कौरव । अवा-
 क्किरं सुसंरब्धः सरब्धञ्च जिगीषया ॥ २० ॥ तानापतत एवाशौ
 रामो वाणानजिह्वगान् । वाणैरेवाच्छिनत्सूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे
 ॥ २१ ॥ ततस्ते मुदिताः सर्वे मम वाणां मुदंशिताः । राम-
 वाणैर्हिंसाच्छिन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ ततः पुनः शरं
 दीप्तं सुभद्रं कालसम्मितम् । असृजं जामदग्नयाय रामायाहं
 जिघांसया ॥ २३ ॥ तेन त्वभिहतो गार्हं वाणवेगवशङ्गतः । सुगोह
 समरे रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २४ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं
 रामे भूतलमाच्रिते । जगत् भारत सन्निवृत्तं यथाकंपतने भवेत्
 ॥ २५ ॥ तत एन समुद्दिग्ना सर्व एवाभिदुद्भुवुः । तपोधनास्ते
 सहसा काश्या च कुरुवन्दन ॥ २६ ॥ तत एनं परिखन्व्य धनै-
 राश्वसायस्तदा । पाणिभिर्जालशीतैश्च जयाशीर्भिय कौरव ॥ २७ ॥
 ततः स विह्वलं वाक्यं राम उत्याय चाब्रवीत् । तिष्ठ भीष्म
 हतोऽमीति वाणं सन्धाय कार्मुके ॥ २८ ॥ स मुक्तो न्यपतत्सूर्णं
 सख्ये पार्श्वे महाहवे । शिनाहं भृशमुद्दिग्नो व्याघ्रसिंह इव

द्रुम ॥ २९ ॥ हत्वा हयास्ततो राम शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
 अवाकिरन्मा विश्वो वाणैस्तेल्लोमवाहिभि ॥ ३० ॥ ततोऽह
 मपि शीघ्रास्त्रं समरप्रतिवारणम् । अवाहृजं महाबाहो तेऽन्त
 राधिष्ठिता शरा ॥ ३१ ॥ रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य सम
 न्तत । न स सूर्य्यं प्रतपते शरजालसमावृत ॥ ३२ ॥ मात
 रिष्वा ततस्तस्मिन् मेघरुद्ध इवाभवत् । ततो वायो प्रकम्पाच्च
 सूर्य्यस्य च गभस्तिभि ॥ ३३ ॥ अभिघातप्रभावाच्च पावकं सम
 जायत । ते शरा स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ॥ ३४ ॥ भूमौ
 सर्वे तदा राजन् भस्मभूता प्रपेदिरे । तदा शतसहस्राणि
 प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ ३५ ॥ अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च
 कौरव । राम शराणां सक्रहो मयि तूष्णं न्यपातयत् ॥ ३६ ॥
 ततोऽहं तानपि रणे शरैराश्रीविप्रोपमै । सखिय भूमौ नृपते
 पातयेय नगानिव ॥ ३७ ॥ एव तदभ्वद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
 सन्वप्राकाले व्यतीते तु व्यपायात् स च मे गुरु ॥ ३८ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि रामभीमयुद्धे
 एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

भीम उवाच । समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
 अन्येद्युस्तुमुल्ल युद्धमभवत् भरतर्षभ ॥ १ ॥ ततो दिव्यास्त्रवि
 ष्णूरो दिव्यान्यस्त्राख्यनेकश । अयोजयत् स धर्मात्मा दिवसे
 दिवसे विभु ॥ २ ॥ तान्यहं तत प्रतीघातैरस्त्रैरस्त्राणि भारत ।
 व्यधमन्तुगुले युद्धे प्राणाख्यक्ता सुदुस्वजान् ॥ ३ ॥ अस्त्रैरस्त्रेषु
 वद्धधा हतेश्वेव च भारत । अयुध्यत महातेजास्त्रकृपाणं स
 समुग्रे ॥ ४ ॥ तत यत्किं प्रादिष्टोत् घोररूपामसौ रुद्धे जाम
 दग्नो महात्मा । कालोत्पटा प्रज्वलितामिवोत्का सन्दीप्राप्रा

तेजसा व्याप्य लोकम् ॥ ५ ॥ ततोऽहन्तामिषुभिर्दीप्यमानां समा-
यान्तीमन्तकालाकंदीप्ताम् । हिला त्रिधा पातयामास भूमौ
ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६ ॥ तस्यां हिन्रायां क्रोध-
दीप्तोऽथ रामः शक्तीर्घोराः प्राहिणोत् हादशान्याः । तासां रूपं
भारत नीत शक्यं तेजस्त्रिलालाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७ ॥ किन्तुवाहं
विह्वलः सम्पदिश्य त्रिगुण्य. सर्वास्ता महोक्ता इवान्नेः । नाना-
रूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता यथादित्या हादश लोकसङ्घये ॥ ८ ॥
ततो जालं वाणमय विवृत्तं सन्दृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
हादशेषून् प्राहिण्यवं रणोऽहं ततः शक्तीरप्यधमं घोररूपाः ॥ ९ ॥
ततो राजन् जामदग्न्यो महात्मा शक्तीर्घोरा व्याचिपहेमदण्डाः ।
विचित्रिताः काञ्चनपट्टनहा यथा महोक्ता ज्वलितास्तथा ताः
॥ १० ॥ ताश्चाप्यग्राह्यमर्षणा वारयित्वा खड्गिनोजौ पातयित्वा
नरेन्द्र । वाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य सङ्घेऽदिव्यानश्चानभ्यवर्षे
ससूतान् ॥ ११ ॥ निर्मुक्तानां पन्नगाना सरूपा दृष्ट्वा शक्तीर्हम-
चित्रा निवृत्ताः । प्रादुश्यक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा क्रोधाविष्टो हेह-
शेषप्रमाथी ॥ १२ ॥ ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः समापेतु-
र्विशिखानां प्रदीप्ता । समाचिनोच्चापि शृगं शरीरं हयान् सूतं
सरथञ्चापि मध्यम् ॥ १३ ॥ रथः शरैर्म निचितः सर्वतोऽभूत्तथा
हयाः सारथियैव राजन् । युगं रथेया च तथैव चक्रे तथैवाहः
शरकृत्तोऽथ भग्नः ॥ १४ ॥ ततस्तस्मिन् वाणवर्षे व्यतीते शरो-
धेण प्रतप्रवर्षे गुरुन्तम् । संविद्धतो मागणैर्ब्रह्मराशिर्देहादजघ्नं
मुसुचे भूरि रक्तम् ॥ १५ ॥ यथा रामो वाणजालामितप्रस्तथै-
वाहं समृशं गाहविहः । ततो युद्धं व्यरमञ्चापराह्णे भानावस्तं
प्रतियाते महौघम् ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे शक्ति-
प्रक्षेपे दशमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

भीष्म उवाच । तत प्रभाते राजेन्द्र सूर्यं विमलताङ्गते ।
 भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्त्तत ॥ १ ॥ ततोऽभ्रान्ते रथे
 तिष्ठन् राम प्रहरता वर । ववर्ष शरजालानि मयि मेघ इवा
 चले ॥ २ ॥ तत सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडित । अपयाती
 रथोपस्थान्मनो मम विषादयन् ॥ ३ ॥ तत सूतं ममात्यर्थं
 कश्मलं प्राविशन्नहत् । पृथिव्याञ्च शराघातान्निपपात मुमोह
 च ॥ ४ ॥ तत सूतोऽजहत प्राणान् रामवाणप्रपीडित ।
 सुहृत्ताडिव राजेन्द्र माञ्च भीराविशत्तदा ॥ ५ ॥ तत सूते हते
 तस्मिन् क्षिपतस्तस्य मे शरान् । प्रमत्तमनसा राम प्राहिणो
 न्मृत्युसम्मितान् ॥ ६ ॥ तत सूतव्यसनिनं विप्रुतं ना स भार्गव ।
 शरेणाभ्यहनत् गाढं विक्रुध्य बलवदनु ॥ ७ ॥ स मे भुजान्तरे
 राजन्निपतत्र रुधिरायन । मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधा
 तलम् ॥ ८ ॥ मत्वा तु निहतं रामस्ततो मा भरतर्षभ । मेघ
 वहिननादोच्चैर्जहृषी च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ तथा तु पतिते राज
 न्मयि रामो मुदा युत । उदक्लोषन्महानादं सह तैरनुयायिभि
 ॥ १० ॥ मम तत्राभवन् ये तु कुरवः पार्श्वत स्थिता । आगत
 अपि युद्धन्तज्जनास्तत्र दिदृक्षुव । आर्त्ति परमिका जग्मुस्तं
 तदा पतिते मयि ॥ ११ ॥ ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह दिजा
 नष्टौ सूर्यङ्गताशनाभान् । ते मा समन्तात् परिवार्यं तस्य

प्रतिगृह्य चाहं तथा पितृणां रघमभ्यरोहम् ॥ १६ ॥ ररक्ष सा
मा सरथं ज्ञयाद्योपस्कराणि च । तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव
व्यसर्जयन् ॥ १७ ॥ ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान् वातरं हसः ।
अयुधं जानदग्नेन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८ ॥ ततोऽह भरत-
श्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् । अमुञ्चं समरे वाणं रामाय हृदय-
च्छिदम् ॥ १९ ॥ ततो जगान वसुधां मम वाणप्रपीडितः ।
जानुभ्यां धनुस्तस्यैव रामो मोहवशद्गतः ॥ २० ॥ ततस्तस्मि-
न्निर्पतिते रामे भूरिसहस्रद्वे । आवद्रुर्ज्वलदा व्योम क्षरन्ती
रुधिरं बह्व ॥ २१ ॥ उल्काश्च शतशः पेतु सनिर्घाता सकम्पना ।
अर्कञ्च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २२ ॥ ववुश्च वाताः
पद्मपाशलिता च वसुधरा । गग्ना वलाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा
युताः ॥ २३ ॥ दोषायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुद्गरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दभयोः विनेदुर्भृशदुःखनाः ॥ २४ ॥ एतदौत्पातिकं
सर्वं घोरमासीद्धयङ्करम् । विसञ्जकल्पे धरणीं गते रामे महा-
त्मनि ॥ २५ ॥ ततो वै सहस्रोत्थाय रामो मामभ्यवर्त्तत । पुन-
र्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २६ ॥ आददानो महा-
बाह्व कार्मुकं बलसन्निभम् । शरमप्याददानन्तं, राममेव न्यवा-
रयन् ॥ २७ ॥ महर्षयः कृपायुक्ताः क्रोधाविष्टोऽय भार्गवः । स
मेऽहरदमेयात्मा शरं कालानलोपमम् ॥ २८ ॥ ततो रविर्मन्द-
मरीचिमण्डलो जगामास्तं पांशुपुष्पावगूढ । निश्चा व्यगाहत्
सुखशीतमास्ता ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २९ ॥ एवं राज-
न्नावहारे वभूव ततः पुनर्विनलेऽभूत् सुघोरम् । कल्यं कल्यं
विंशतिर्वे दिनानि तथैव चान्यानि दिनानि व्रीणि ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि अस्वोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे गङ्गा-
हयसंग्रहे त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
 ब्राह्मणानां पितृणाञ्च देवतानाञ्च सर्वश ॥ १ ॥ नक्तक्षराणां
 भूतानां राजन्यानां विशाम्यते । शयनं प्राप्य रक्षितं मनसा सम-
 चिन्तयम् ॥ २ ॥ जामदग्नौ न मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
 अहानि च बहून्यद्य वर्त्तते सुमहात्ययम् ॥ ३ ॥ न च राम महा-
 वीर्यं शक्नोमि रणमूर्द्धनि । विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं
 महाबलम् ॥ ४ ॥ यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यं प्रताप-
 वान् । दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशा मम ॥ ५ ॥ ततो
 निशि च राजेन्द्र प्रसुप्तं शरविद्युतः । दक्षिणेनेह पार्श्वेन
 प्रभातसमये तदा ॥ ६ ॥ ततोऽहं विप्रमुख्यैस्त्रैरक्षि पतितो
 रथात् । उत्थापितो घृतसैव मामैरिति च सान्नुत ॥ ७ ॥ त-
 एव मा महाराज स्वप्ने दर्शनमेत्य वै । परिवार्यान्ब्रुवन् वाक्य-
 तन्निबोध कुरुदह ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ मामैर्गाङ्गेय न मय तैःस्ति-
 किञ्चन । रक्षामहे त्वा कौरव्य स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९ ॥
 न त्वा रामो रणे जेता जामदग्न्यं कथञ्चन । तमेव समरे
 रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १० ॥ इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभि-
 ज्ञास्यते भवान् । विदितं हि तवाप्येतत् पूर्वस्मिन् दैहधारणे
 ॥ ११ ॥ प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रक्ष्वाप नाम भारत । न हीदं
 वेदं रामोऽपि पृथिव्या वा पुमान् क्वचित् ॥ १२ ॥ ततः क्षरस्र-
 महाबाहो भयं सयोजयस्व च । उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव
 तवानघ ॥ १३ ॥ येन सर्वान् महावीर्यान् प्रणामिष्यसि कौरव ।
 न च रामं क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १४ ॥ एनसा न
 तु सयोगं प्राप्स्यसे जातु मानह । स्वप्स्यते जामदग्नीः सौ-
 ख्यदाण्डबलपीडितः ॥ १५ ॥ ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनस्त्यापयि-
 ष्यसि । अस्त्रेण दयितेनाजो भीष्मसंशोधनेन वै ॥ १६ ॥ एव-
 कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः । प्रसुप्तं वा गतं वेति गुरु-

मन्यामहे वयम् ॥ १७ ॥ न च रामेण मर्त्तव्यं कदाचिदपि
पाथिब । ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १८ ॥
द्रव्यज्ञानार्हिता राजन् सर्व एव द्विलोत्तमाः । अष्टौ सदृशरूपास्ते
सर्वे भास्वरमूर्त्तयः ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे
स्वप्नोपदेशे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

भीष्म उवाच । ततो रात्रौ व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
ततः सञ्चिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १ ॥ ततः समभवत्
युद्धं मम तस्य च भारत । तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम्
॥ २ ॥ ततो वाणमयं वर्षं वर्षं मयि भार्गवः । न्यवारयमहं
तच्च शरजालेन भारत ॥ ३ ॥ ततः परमसंकुहः पुनरेव महा-
तपाः । ह्यस्तनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४ ॥ इन्द्रा-
शनिसमस्पर्शां यमदृष्टसमप्रभाम् । ज्वलन्तीमग्निवत् सङ्घेऽत्र
लोलिहानां समन्ततः ॥ ५ ॥ ततो भरतथादूलं धिष्णाग्रमाकाशं
यथा । सा मामभ्यवधीत्सूक्ष्मं जलुदेशे कुक्षद्वह ॥ ६ ॥ अथा-
सृन्नस्रवत् घोरं गिरिगैरिकधातुवत् । रामेण समहावाहो
क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७ ॥ ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसम-
न्वितः । चिक्षेप सत्यसङ्घातं वाणं सपेविप्रोपमम् ॥ ८ ॥ स
तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः । अप्रोभत महाराज
सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९ ॥ स संरब्धः समावृत्य शरं कालान्तकी-
पमम् । सन्दधे बलवत् कृष्य घोरं शब्दनिवर्हणम् ॥ १० ॥ स
वक्षसि पपातीयः शरो व्याल इव श्वसन् । मर्द्दीं राजंस्तथाह-
मगमं रुधिराविल ॥ ११ ॥ संप्राप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय
धीमते । प्राहिणुं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमग्नीमिव ॥ १२ ॥
सा तस्य द्विजमुण्यस्य निपपात भुजान्तरे । विह्वलशामवद्राजन्

वेपथुश्चैनमाविशत ॥ १३ ॥ तत एन परिखल्य सखा विप्रो महा-
 तपा । अकृतव्रण शुभैर्वाक्यैराश्वामयदनेकघा ॥ १४ ॥ समा-
 श्वस्तस्ततो राम क्रोधामर्षसमन्वित । प्रादुशक्रे तदा ब्राह्मं
 परमास्त्र महाव्रतम् ॥ १५ ॥ ततस्तत प्रतिघाताय ब्राह्ममेवास्त्र-
 मुत्तमम् । मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत ॥ १६ ॥
 तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागम । असम्प्राप्यैव रामश्च
 नाञ्च भारतसत्तम ॥ १७ ॥ ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि
 केवलम् । भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्त्त विश्राम्यते ॥ १८ ॥
 ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत । सन्ताप परम जग्म, रस्त्र
 तेजोऽभिपीडिता ॥ १९ ॥ ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनदुना ।
 सन्तप्तानि च भूतानि विपाट् जग्मुरुत्तमम् ॥ २० ॥ प्रज्ज्वाल नभो
 राजन् धूमायन्ते दिशो दग्ध । न स्यातुमन्तरिक्षे च श्रेकुराकाशगा-
 स्तदा ॥ २१ ॥ ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे । इदमन्तर-
 मित्रेव भोक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ २२ ॥ प्रस्त्रापमस्त्रं क्षरितो वचनात्
 ब्रह्मवादिनाम् । विचित्रञ्च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे ब्रह्मास्त्र

प्रयोगे पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८५ ॥

येषु नारदस्तथा कुरु । एतद्दि परमं त्रयो लोकानां भरतर्षभ
 ॥ ६ ॥ ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्थापनं महत् । ब्रह्मास्त्रं
 क्षीपवाञ्छक्रे तस्मिन् युधि यथाविधि ॥ ७ ॥ ततो रामो रूपितो
 राजसिंह इष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै । जितोऽस्त्रि भोषेति
 सुमन्दबुद्धिरित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८ ॥ ततोऽपश्यत्
 पितरं जामदग्नयः पितुस्तथा पितरञ्चास्य मान्यम् । ते तत्र चैनं
 परिवार्य तस्मै ब्रूयथैनं शान्तु पूर्वं तदानीम् ॥ ९ ॥

पितर जचुः । मास्मैवं साहसं तात पुनः कार्षीं कथञ्चन ।
 भोषेण सयुगं गन्तु क्षत्रियेण विशेपतः ॥ १० ॥ क्षत्रियस्य तु
 धर्मोऽयं यद्युहं भृगुनन्दन । स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां
 परं धनम् ॥ ११ ॥ इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्त्राभिः प्रागुदाहृतम् ।
 शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्चाकार्यं कृतं त्वया ॥ १२ ॥ वत्स पर्याप्त-
 मेतावत् भोषेण सह संयुगे । विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि
 रणादतः ॥ १३ ॥ पर्याप्तमेतत् भद्रन्ते तव कार्मुकधारणम् ।
 विसर्जयेतद्दुर्द्वेषं तपस्तपस्व भार्गव ॥ १४ ॥ एष भोषः शान्त-
 नवो द्वैः सर्वैर्निवारितः । निवर्तस्व रणादस्त्रादिति चैव प्रचा-
 दित ॥ १५ ॥ रामेण सह मा योक्तीर्गुण्येति पुनः पुनः । न
 हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः क्रूरदह ॥ १६ ॥ मानं कुरुष्व
 गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणालिने । वयन्तु गुरवस्तुभ्यं तस्मात् त्वां
 वारयामहे ॥ १७ ॥ भोषो वसुनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि
 पुत्रक । गाङ्गेयः शान्तनीः पुत्रो वसुरेप महायथाः ॥ १८ ॥ कथं
 यक्यस्त्वया जेतुं निवर्तस्त्रेह भार्गव । अर्जुनः पाण्डव्येषुः पुर-
 न्दरसुतो वली । भोष्ममृत्युयथाकालं विहितो वै स्वयन्भुवा ॥ १९ ॥

भोष उवाच । एवमुक्तः स्वपितृभिः पितृभ्रामोऽप्रवीदिदम् ।
 नाहं युधि निवर्तयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २० ॥ न निवर्तित-
 पूर्वस्य कदाचिद्वृणमूढेनि । निवर्तयतामापनेयः कामं युद्धात्

पितामहा ॥ २१ ॥ न त्वह विनिर्वर्त्तिष्ये युद्धादन्नात् कथञ्चन ।
 ततस्ते मुनयो राजन्नुचीकप्रमुखस्तदा ॥ २२ ॥ नारदेनैव सहिता
 समागम्येदमब्रुवन् । निर्वर्त्तस्व रणात्तात् मानयस्व द्विलोत्तमम्
 ॥ २३ ॥ इत्यबोधमहन्ताश्च चतुर्धर्मव्यपेक्षया । मम व्रतमिदं
 लोके नाह युद्धात् कदाचन ॥ २४ ॥ विमुखो विनिर्वर्त्तय
 पृष्ठतोऽभ्याहत शरैः । नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थ
 कारणात् ॥ २५ ॥ त्वजेयं शाश्वत धर्ममिति मे निश्चिता मति ।
 ततस्ते मुनय सर्वे नारदप्रमुखा नृप ॥ २६ ॥ भागीरथी च
 मे माता रणमध्य प्रपेदिरे । तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढ
 नियय ॥ २७ ॥ स्थिरोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
 समेत्य सहिता भूय समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८ ॥ नाविनीत द्वि
 हृदय विप्राणा ग्राम्य भार्गव । राम राम निर्वर्त्तस्व युद्धादन्नात्
 द्विलोत्तम ॥ २९ ॥ अर्धो वै त्वया भीष्मस्त्वञ्च भीष्मस्य भार्गव ।
 एव ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणालिरम् ॥ ३० ॥ न्यासयाहक्रिरे
 शस्त्र पितरो भृगुनन्दनम् । ततोऽह पुनरेवाय तानष्टौ ब्रह्म
 वादिन ॥ ३१ ॥ अद्राक्ष दीप्यमानान् वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ।
 ते मा सप्रणय वाक्यमब्रुवन् समरे स्थितम् ॥ ३२ ॥ प्रैहि
 राम महाबाहो गुरु लोकहित कुरु । दृष्ट्वा निर्वर्त्तित राम
 सृष्टद्राक्येन तेन वै ॥ ३३ ॥ लोकानाञ्च हित कुर्वन्नहमप्याददौ
 वष । ततोऽह राममासाद्य ववन्दे भृशविचित्र ॥ ३४ ॥ राम
 थाभ्युतम्न्यन् प्रेम्ना मामुवाच महातपा । तत्समो नास्ति
 लोकेऽस्मिन् चत्त्रिय पृथिवीतले ॥ ३५ ॥ गम्यता भीष्म युद्धेऽस्मिं
 स्तोपितोऽह भृश त्वया । मम चैव समक्षन्ता कन्यामाह्वय भार्गव ।
 उक्तवान् दीनया वाचा मध्ये तेषा महात्मनाम् ॥ ३६ ॥

इति उत्तमपर्वणि चम्योपाख्यानपर्वणि रामभीष्मगुहनिवृत्तौ

राम उवाच । प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामिव भाविनि ।
 यथाशक्त्या मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परम् ॥ १ ॥ न चैवमपि
 शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् । विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि
 दर्शयन् ॥ २ ॥ एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं वलम् । यथेष्टं
 गम्यतां भद्रे किमन्यहा करोमि ते ॥ ३ ॥ भीष्ममेव प्रपद्यन्व न
 तेऽन्या विद्यते गतिः । निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि
 प्रमुञ्चता ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
 तूष्णीमासीत्ततः कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५ ॥ भगवन्नेव-
 भवैतत् यथाह भगवांस्तथा । अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि द्वै-
 रुदारधीः ॥ ६ ॥ यथाशक्ति ययोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
 अनिवार्यं रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७ ॥ न चैव
 शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः । न चाहमेतं यास्यामि पुनर्भीष्मं
 कथञ्चन ॥ ८ ॥ गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
 समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूहह ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा ययौ कन्या
 रोषव्याकुललोचना । तापस्ये धृतसङ्कल्पा सा मे चिन्तयती
 वधम् ॥ १० ॥ ततो महैन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तम । यथागतं
 तथा सोऽगात् मामुपामन्त्र्य भारत ॥ ११ ॥ ततो रथं समा-
 रुह्य स्तूयमानो हिजातिभिः । प्रविश्य नगरं माद्रे सत्यवत्यै न्यवे-
 दयम् ॥ १२ ॥ यथावत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ।
 पुरुषांश्यादिषुं प्राज्ञान् कन्यावृत्तान्तकर्मणि ॥ १३ ॥ द्विवसे
 द्विवसे ह्यस्या गतिं जल्पितर्षेष्टितम् । प्रव्याहरंथ ते युक्ताः
 स्थिता प्रियहिते सदा ॥ १४ ॥ यदैव हि वनं प्रायात् सा कन्या
 तपसे धृता । तदैव व्यधितो द्रीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १५ ॥
 न हि मां चत्रियः कश्चित् वीर्येण व्यजयत् युधि । ऋते ब्रह्म-
 विदस्तात तपसा संशितव्रतात ॥ १६ ॥ अपि चैतन्मया राज-
 न्नारदे विनिवेदितम् । व्यासे चैव तथा कार्यं तौ चोभौ माम-

वोचताम् ॥ १७ ॥ न विषादस्त्वया कार्थो भीष्म काशिसुतां
 प्रति । दैवं पुरुषकारेण को निर्वर्त्तितुमुत्सहेव् ॥ १८ ॥ सा
 कन्या तु महाराज प्रविश्यान्नममण्डलम् । यमुनातीरमाश्रित्य
 तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १९ ॥ निराहारा-कृष्या खद्या जटिला
 मलपङ्क्तिनी । पण्णासान् वायुमद्या च स्थाणुभूता तपोधना
 ॥ २० ॥ यमुनाजलमाश्रित्य सम्बत्सरमथापरन् । उपवासनिरा-
 हारा धारयामास भाविनी ॥ २१ ॥ श्रीर्षपव्रेण चैकेन पारया-
 मास सा परम् । सम्बत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रघृष्टिता ॥ २२ ॥
 एवं-हादशवर्षाणि तापयामास रोदसी । निर्वर्त्तमानापि च सा
 ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २३ ॥ ततोऽगमत् वत्सभूमिं सिद्धवारण-
 सेविताम् । आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २४ ॥
 तत्र-पुण्येषु तीर्थेषु सी-भृताङ्गी दिवानिधम् । व्यचरत् काशि-
 कन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २५ ॥ नन्दाश्रमे महाराज
 त्रयोलूकाश्रमे शुभे । चवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च
 ॥ २६ ॥ प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव च । भोगवतां
 महाराज कौशिकन्याश्रमे तथा ॥ २७ ॥ माण्डव्यस्याश्रमे राजन्
 दिलीपस्य-श्रमे तथा । रामद्वदे च कौरव्य पैलगर्गस्य शशमे
 ॥ २८ ॥ एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विश्राम्यते । चाप्रावयत्
 गात्राणि-व्रतमास्थाय दुष्करम् ॥ २९ ॥ तामब्रवीच्च कौरव्य
 मम माता जले स्थिता । किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तद्यमेव वदस्व
 मे ॥ ३० ॥ सैन्यामयाब्रवीद्राजन् कृत्वाञ्जलिमनिन्दिता । भीष्मेण
 समरे रामो निर्जितश्चासुलोचने ॥ ३१ ॥ कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेत-
 मुद्यतेषु महीपतिः । साहं-भीष्मविनाशाय तपस्तपस्ये सुदा-
 रुषम् ॥ ३२ ॥ विचरामि महीं देवि यथा हन्यामसं नृपम् ।
 एतत् व्रतफलं देवि परमस्मिन् यथा हि मे ॥ ३३ ॥ ततोऽब्रवीत्
 सागरगा जिह्मश्चरसि भाविनि । नैपकामोऽनवदाशि इह

प्राप्तुं जयाबले ॥ ३४ ॥ यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै
 व्रतम् । व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम वियोच्यसि ॥ ३५ ॥
 नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका । दुस्तीर्या न तु
 विज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ॥ ३६ ॥ भीमग्राहवती घोरा
 सर्वभूतभयङ्करी । एवमुक्त्वा ततो राजन् काशिकन्यां न्यवर्त्तत
 ॥ ३७ ॥ माता मम महाभागा ज्ञयमानेव भाविनी । कदाचि-
 द्दृष्टे मासि कदाचिद्दृष्टे तथा ॥ ३८ ॥ न प्राश्नोतीदकमपि
 पुनः सा वरवर्ष्मिनी । सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः
 ॥ ३९ ॥ पतिता परिधावन्ती पुनः काशिकपतेः सुता । सा नदी
 वत्सभूम्यान्तु प्रथिता चेति भारत ॥ ४० ॥ वार्षिकी ग्राहवह्वला
 दुस्तीर्या कुटिला तथा । सा कन्या तपसा तेन देहादेर्न व्यजा-
 यत । नदी च राजन् वत्सेषु कन्या चैवामवत्तदा ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि श्रीम्वीपाख्यानपर्वणि अस्वातपस्यायां
 सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

भीष्म उवाच । ततस्ते तापसा सर्वे तपसे धृतनिश्चयाः ।
 दृष्ट्वा न्यवर्त्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ १ ॥ तानुवाच
 ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तथा । निराकृतास्त्रि भीष्मेण भ्रंशिता
 पतिधर्मतः ॥ २ ॥ बधायं तस्य दोक्षा मे च लोकायं तपोधनाः ।
 निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३ ॥ यत् कृते
 दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्त्रि शाश्वतीम् । पतिलोकाहिहीना च
 नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४ ॥ नाहला युधि गाङ्गेयं निर्वात्सिष्ये
 तपोधनाः । एष मे हृदि सङ्कल्पो यदिदं कथितं मया ॥ ५ ॥
 स्त्रीभावे परिनिर्विष्या पुंस्त्वार्थं कृतनिश्चया । भीष्मे प्रतिचिकी-

पामि नास्मि वार्यति वै पुन ॥ ६ ॥ ता देवो दर्शयामास ब्रूल
 पाणिरुमापति । मध्ये तेषा महापर्षीणा स्वेन रूपेण तापसीन्
 ॥ ७ ॥ छन्द्यमाना वरेणाय सा वद्रे मतपराजयम् । हनि-
 ष्यसीति ता देव प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८ ॥ तत सा पुनरेवाय
 कन्या रुद्रमुवाच ह । उपपद्येत कथं देव स्त्रिया युधि जयो
 मम ॥ ९ ॥ स्त्रीभावेन च मे गाढं मन शान्तमुपापते । प्रति-
 श्रुतश्च भूतेषु लया भीष्मपराजय ॥ १० ॥ यथा स सत्यो भवति
 तथाकुरु वृषध्वज । यथा हन्या समागम्य भीष्म शान्तनवं युधि
 ॥ ११ ॥ तामुवाच महादेव कन्या किल वृषध्वज । न मे
 वागवृतं प्राह सत्य भद्रे भविष्यति ॥ १२ ॥ हनिष्यसि रणे भीष्मं
 पुरुषत्रयं लप्स्यसे । स्मरिष्यसि च तत सर्वं देहमन्य गता सती
 ॥ १३ ॥ द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथ । शीघ्रा-
 स्वस्तीक्ष्णयोधी च भविष्यसि सुसम्मत ॥ १४ ॥ यथोक्तमेव
 कल्याणि सभेतत भविष्यति । भविष्यसि पुमान् पयात कक्षा-
 च्चित् कालपर्ययात् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महादेव कपर्दी वृषभ-
 ध्वज । पश्यतामेव विप्राणा तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६ ॥ तत
 सा पश्यता तेषा महापर्षीणामनिन्दिता । समाहृत्य वनात्तस्मात्
 काष्ठानि वरवस्मिनी ॥ १७ ॥ चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च
 हुताग्निम् । प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १८ ॥
 उक्त्वा भीष्मवधायति प्रविविध हुताग्निम् । ज्येष्ठा काशिसुता
 राजन् यमुनामभितो नदीम् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अम्बाहुताग्निप्रवेशे

अष्टाशोत्यधिकमत्तमोऽध्याय ॥१८८॥

दुर्योधन उवाच । कथं सिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा पुरा
तदा । पुरुषोऽभूत् युधिष्ठेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपते ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशाम्पते ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु द्रुपदो वै महीपतिः । अपत्यार्थं महाराज तोषयामास
शहरम् ॥ ३ ॥ अमादधायं निश्चित्य तपोधीरं समास्थितः । ऋते
कन्यां महादेव पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ भगवन् पुत्र-
मिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया । इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमास्ते
भविष्यति ॥ ५ ॥ निर्वर्त्तस्व महीपाल नैतत् जालन्यया भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६ ॥ कृतो यत्रो
महादेवि तपसाराधितो मया । कन्या भूत्वा पुमान् भावी इति
चोक्तोऽस्मि शशुना ॥ ७ ॥ पुन पुनर्वाचमानो द्दिट्ठमित्यब्रवी-
च्छिव । न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८ ॥ ततः
सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी । पत्नी द्रुपदराजस्य
द्रुपदं प्रविवेश ह ॥ ९ ॥ लेभे गर्भं यथाकाल विधिदृष्टेन कर्मणा ।
पार्षतस्य महीपाल यथा मा नारदोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ ततो दधार
सा देवी गर्भं राजीवलोचना । तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः
कुसुनन्दन ॥ ११ ॥ पुत्रस्तेहान्महाबाहू सुखं पर्यचरत्तदा ।
सर्वानमिप्रायङ्गतान् भार्यालिभत कौरव ॥ १२ ॥ अपुत्रस्य सतो
राज्ञो द्रुपदस्य महीपते । यथाकालन्तु सा देवी महिषी द्रुप-
दस्य ह ॥ १३ ॥ कन्या प्रवररूपान्तु प्राजायत नराधिप । अयु-
वस्य तु राज्ञ सा द्रुपदस्य मनस्विनी ॥ १४ ॥ स्वापचामास
राजेन्द्र पुत्रो ह्येष ममेति वै । ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया
नराधिप ॥ १५ ॥ पुत्रवत् पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ।
रक्षणञ्चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ॥ १६ ॥ चकार सर्व-
यत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत । न च ता वेद नगरे ऋषिद्वन्द्व

पार्षतात् ॥ १७ ॥ अहधानो हि तहाक्यं देवस्याच्युततेजस ।
 द्वाद्यामास तां कन्या पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ ज्ञात-
 कर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिव । पुम्बुद्धिधानयुक्तानि
 शिखण्डीति च ता विदु ॥ १९ ॥ अहमेकस्तु चारेण वचना
 नारदस्य ह । ज्ञातवान् देववाक्येन अम्वायास्तपसा तथा ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि शिखण्डुत्पत्तौ
 एकोनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८९ ॥

भौम उवाच । चकार यत्र दुपद सुताया सर्गकर्मसु ।
 ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परन्तप ॥ १ ॥ इष्वस्त्रे चैव
 राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह । तस्य माता महाराज राजानं
 वरवर्षिणी ॥ २ ॥ चोदयामास भार्यार्थं कन्याया पुत्रवत्तदा ।
 ततस्ता पार्षतो दृष्ट्वा कन्या सम्प्राप्तयौवनाम् । स्त्रिय मत्ता
 ततस्मिन्ता प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३ ॥

दुपद उवाच । कन्या ममेयं सम्प्राप्ता यौवन शोक्वर्दिनी ।
 मया प्रच्छादिता चैयं वचनात् शूलपाणिन ॥ ४ ॥

भार्योवाच । न तन्मिथ्या महाराज भविष्यति कथञ्चन ।
 तैलोक्यकर्ता कस्मादि सृष्ट्या वक्तुमिच्छार्हति ॥ ५ ॥ तदिति
 रोचते राजन् वक्ष्यामि शृणु मे वच । श्रुत्वेदानीं प्रपद्येया सां
 मति पृपतात्मज ॥ ६ ॥ क्रियतामस्य यत्रेण विधिवद्धारसंश्रय ।
 भविता तद्वच सत्यमिति मे निश्चिता मति ॥ ७ ॥ ततस्तौ निर्वर्षं
 कृत्वा तन्नित् कार्येऽथ दम्पती । वरयाञ्चक्रतू कन्या दम्पार्थि-
 पते सुताम् ॥ ८ ॥ ततो राजा दुपदो राजसिंह सर्वाश्राय-
 कुलत सन्निशाम्य । दम्पार्थकस्य नृपतेस्तनूजा शिखण्डिने
 वरयामास नारतान् ॥ ९ ॥ क्षिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दामा

र्थकः स्मृतः । स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ १० ॥
 स च राजा दशार्क्षिषु महानासीत् सुदुर्जयः । हिरण्यवर्मा
 दुर्दुर्षो महासेनो महामताः ॥ ११ ॥ कृते विवाहे तु तदा सा
 कन्या राजसत्तम । यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी
 ॥ १२ ॥ कृतदारः शिखण्डी च काम्पित्वं पुनरागमत् । ततः
 सा वेद ता कन्यां कञ्चित्कालं स्त्रियं किल ॥ १३ ॥ हिरण्यवर्मणः
 कन्या ज्ञात्वा तान्तु शिखण्डिनीम् । धात्रीणाञ्च सखीनाञ्च प्रीड-
 माना न्यवेदयत् ॥ १४ ॥ कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तान्तु
 शिखण्डिनीम् । ततस्ता राजशादूर्ल धात्रो दशार्क्षिकास्तदा
 ॥ १५ ॥ जग्मुरार्क्षिं परा प्रेष्याः प्रेषयामासुरेव च । ततो
 दशार्क्षिधिपते प्रेष्या सर्वा न्यवेदयन् ॥ १६ ॥ विप्रलक्षं यथा-
 वृत्तं स च चुक्रोधं पार्थिव । शिखण्ड्यपि महाराज पुंपद्राज-
 कुले तदा ॥ १७ ॥ विजहार सुदा युक्तः स्त्रीलमेव तिरोहयन् ।
 तत कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्मा
 राजेन्द्र रोषादार्क्षिं जगाम ह । ततो दशार्क्षिको राजा तीव्र-
 कोपसमन्वितः ॥ १९ ॥ दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशनम् ।
 ततो द्रुपदमासाद्य दूत काञ्चनवर्मणः ॥ २० ॥ एक एकान्त-
 मुत्सार्थं रक्षो वचनमब्रवीत् । दशार्क्षिराजो राजंस्त्वामिदं वचन
 मब्रवीत् ॥ २१ ॥ अभिपञ्जात् प्रकुपितो विप्रलव्यस्त्वयानघ ।
 अवमन्यसे मा नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ॥ २२ ॥ यन्मे कन्या
 स्वकन्यार्थं मोहात् याचितवानसि । तस्याद्य विप्रलक्षस्य फलं
 प्राप्नुहि दुर्मते । एष त्वा सजनामात्यमुहरामि स्थिरो भव ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपाख्यानपर्वणि हिरण्यवमदूतप्रेषणे

नवत्यधिकप्रततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

भौष उवाच । एवमुक्तस्य द्रुतेन द्रुपदस्य तदा नृप । चोर
 स्येव गृहीतस्य न प्रावर्त्तत भारती ॥ १ ॥ स यत्रमकरोत तीव्र
 सम्बन्धिन्यनुमानने । द्रुतैमधुरसम्भाषैर्नैतदस्तीति सन्दिग्धन् ॥ २ ॥
 स राजा भूय एवाथ ज्ञात्वा तत्त्वमथागमत । कन्येति पञ्चाल
 सुता त्वरयाणो विनिर्णयौ ॥ ३ ॥ तत सप्रेषयामास मित्राणां
 ममितौजसाम । दुहितुर्विप्रलम्भ त धात्रीणा वचनात्तदा ॥ ४ ॥
 तत समुद्य कृत्वा बलाना राजसत्तम । अभियाने मतिवृत्ते
 द्रुपद प्रति भारत ॥ ५ ॥ तत सम्मन्त्रयामास मन्त्रिभि स
 महीपति । हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्य पार्थिव प्रति ॥ ६ ॥
 तत्रैव निश्चित तेषामभूद्राज्ञा महात्मनाम । तथ्य भवति चेद्दे
 तत कन्या राजन् शिखण्डिनी ॥ ७ ॥ वद्वा पञ्चालराजानमान
 विष्यामहे वयम । अन्य राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेष्वरम ॥ ८ ॥
 घातविष्याम नृपति पाञ्चाल सशिखण्डिनम । तत्तदा नून
 माज्ञाय पुनर्दृत्वान्नराधिप । प्रास्थापयत पार्थताय निहन्तीति
 स्थिरो भव ॥ ९ ॥

संविधास्यान्यद्दं तथा ॥ १६ ॥ अहं हि संग्रयं प्राप्नो वाला
 चयं शिखण्डिनी । लज्ज राञ्चि महत् कृच्छ्रं सम्प्राप्ता वर-
 वर्ष्मिनी ॥ १७ ॥ सा त्वं सर्वविमोचाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छत ।
 तथा विद्ध्यां सुयोगि कृत्यमाशु शुचिस्मिते ॥ १८ ॥ शिखण्डिनि
 च माभैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः । कृपयाहं वरारोहे वञ्चितः
 पुत्रधर्मतः ॥ १९ ॥ मया दाशार्क्षको राजा वञ्चितः स मही-
 पतिः । तदाश्चक्षु महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥ २० ॥
 जानता हि नरेन्द्रेण स्यापनाथं परस्य वै । प्रकाशञ्चोदिता
 देवी प्रत्यवाच महीपतिम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि अस्वीपाख्यानपर्वणि द्रुपदप्रश्ने
 एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९१॥

भीष्म उवाच । ततः शिखण्डिनी माता यथातत्त्वं नरा-
 धिप । आचचक्षे महाबाहो भर्ते कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १ ॥
 अपुत्रया महाराज सपत्नीनां भयादिदम् । कन्या शिखण्डिनी
 जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २ ॥ लज्जा चैव नरयोष्ठ तन्मे
 प्रीत्यानुमोदितम् । पुत्रकर्म कृतञ्चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ३ ॥
 भार्या चोदा लज्जा राजन् दशाणाधिपतेः सुता । मया च प्रत्यभि-
 हितं देवत्राक्यार्थदर्शनात् । कन्या भूत्वा पुमान् भावीत्येवञ्चैत-
 दुमेक्षितम् ॥ ४ ॥ एतत् श्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः सर्वं तत्त्वं मन्त्र-
 विज्ञो निवेद्य । मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् यथायुक्तं
 रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५ ॥ सम्वन्धकञ्चैव समर्थं तस्मिन् दाशा-
 र्षके वै नृपतौ नरेन्द्रः । स्वयं कृत्वा विप्रलम्बं यथावत् मन्त्रै-
 काग्रे निययं वै जगाम ॥ ६ ॥ स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु
 भारत । गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ७ ॥ आर्त्तिञ्च

परमा राजा जगाम सह भार्यया । दशार्खपतिना सार्द्धं विरोधे
 भरतपंभ ॥ ८ ॥ कथं सम्बन्धिना सार्द्धं न मे स्यात् विग्रहे
 महान् । इति सञ्चिन्त्य मनसा देवतामर्चयत् तदा ॥ ९ ॥ तन्तु
 दृष्ट्वा तदा राजन् देवी देवपरन्तदा । अर्चा प्रयुञ्जानमथो
 भार्यावचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ देवाना प्रतिपत्तिय सत्यं साधुमता
 सताम् । किमु दुःखार्णवं प्राप्य तस्मादर्चयता गुरुन् ॥ ११ ॥
 देवतानि च सर्वाणि पूज्यन्ता भूरिदक्षिणम् । अग्नयथापि ह्वयन्ता
 दशार्खप्रतिपेधने ॥ १२ ॥ अयुद्धेन निर्वात्तञ्च मनसा चिन्तय
 प्रभो । देवताना प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३ ॥ मन्त्रिभि
 र्मन्त्रित सार्द्धं त्वया पृथुललोचन । पुरस्यास्याविनाशाय तच्च
 राजंस्तथा कुरु ॥ १४ ॥ देव हि मानुषोपेतं भय सिध्यति
 पार्थिव । परस्परविरोधाद्धि सिद्धिरस्ति न चैतयो ॥ १५ ॥
 तस्माद्दिधाय नगरे विधानं सचिवै सह । अर्चयस्व यथाकाम
 देवतानि विशाम्पते ॥ १६ ॥ एव सम्भाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोक
 परायणौ । शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव तपस्विनी ॥ १७ ॥
 तत सा चिन्तयामास मतकृते दुःखितावुभौ । इमांवात तत्र
 यज्ञे मात प्राणविनाशने ॥ १८ ॥ एव सा निश्चय कृत्वा भयं शोक
 परायणा । निर्लज्जगाम गृहं तत्रात्मा गहन निर्लज्ज वनम् ॥ १९ ॥
 यच्चैर्षादिमता राजन् स्थूणाकर्ण्येन पालितम् । तद्भयाद्देव च
 जनो विसर्जयति तदनम् ॥ २० ॥ तत्र च स्थूणभवनं सुधा
 सृत्तिकलेपनम् । लालोष्णापिकधूम्राढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१ ॥
 तत प्रविश्य शिखण्डौ सा द्रुपदस्यात्मजा नृप । अनज्ञाना ब्रह्म
 तिर्यं शरीरमुदशोषयत् ॥ २२ ॥ दर्शयामास ता यच्च स्थूणी
 माद्देवसयुत । किमर्थोऽय तवारथ करिष्ये ब्रूहि मा विरम
 ॥ २३ ॥ अथक्यमिति सा यच्च पुन पुनरुवाच च । दरिद्र्या
 मोमि वै क्षिप्रं प्रतुष्टवाणाय गुह्यम् ॥ २४ ॥ धनेऽष्टरस्यामुपरो

वरदोऽस्मि नृपात्मजे । अद्वयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विव-
चिन्तम् ॥ २५ ॥ तत शिखण्डो तत सर्वमखिलेन न्यवेदयत ।
तस्मै यच्चप्रधानाय स्थूणाकर्षाच्च भारत ॥ २६ ॥

शिखण्डुप्रवाच । अपुत्रो मे पिता यच्च न चिरान्नाशमेध्यति ।
अभियास्यति सक्रोधो द्वाशर्षाधिपतिर्हि तम् ॥ २७ ॥ महावली
महोत्साह सहेमकवचो नृप । तस्माद्ब्रह्म मा यच्च मातरं
पितरञ्च मे ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिशमो मम ।
भवेय पुरुषो यच्च त्वत्प्रसादादनिन्दित ॥ २९ ॥ यावद्देव स
राजा वै नापयाति पुरं मम । तावद्देव महायच्च प्रसाद कुरु
गुह्यक ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि स्थूणाकर्षणप्रत्यक्षे
दिनपत्यधिक्रम्यततमोऽध्याय ॥ १८२ ॥

भीम उवाच । शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनीपनिपीडित ॥ १ ॥ भवितव्य तथा
तर्हि मम दुःखाय कौरव । भद्रे कामं करिष्यामि समयन्तु
निवोध मे ॥ २ ॥ किञ्चित्कालान्तर दास्ये पलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्य त्वया काले सत्यञ्चैव वदस्व मे ॥ ३ ॥ प्रभु सङ्कल्प-
सिद्धोऽस्मि कामचारी विहङ्गम । मतप्रसादात् पुरञ्चैव त्राहि
बन्धूय केवलम् ॥ ४ ॥ स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिवा-
त्मजे । सत्य मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियन्तव ॥ ५ ॥

शिखण्डुप्रवाच । प्रतिदास्यामि भगवन् पुंलिङ्गं तव सुव्रत ।
किञ्चित् कालान्तर स्त्रीलं धारयस्व निशाचर ॥ ६ ॥ प्रतिघाते
द्वाशर्षं तु पार्थिवे हेमवर्मणि । कन्यैव हि भविष्यामि पुरुषस्त्वं
भविष्यसि ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभो वृष ।
 अन्योन्यस्याभिसन्देहे तौ सक्रामयता तत ॥ ८ ॥ स्त्रीलिङ्ग
 धारयामास स्थूणो यचोऽथ भारत । यन्नरूपञ्च तद्दोषं शिखण्डी
 प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥ तत शिखण्डी पाञ्चाल्य पुञ्जनासाय पार्थिव ।
 विवेश नगरं हृष्ट पितरञ्च समासदत ॥ १० ॥ यथावत्तनु
 तत सर्वमाचख्यौ दुपदस्य तत । दुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्ष-
 माहारयत परम् ॥ ११ ॥ सभार्यस्तच्च सम्भार महेश्वरवच-
 स्तदा । तत सम्प्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ॥ १२ ॥ पुर-
 योऽयं मम सुत अद्भुत भवानिति । अथ दशार्णकी राजा
 सहस्राभ्यागमत्तदा ॥ १३ ॥ पाञ्चालराजं दुपद दुःखमोकम
 न्वित । तत काम्पित्यमासाय दशार्णाधिपतिस्तत ॥ १४ ॥
 प्रेषयामास सतकृत्य दूत ब्रह्मविदा वरम् । ब्रूहि महवनात दूत
 पाञ्चाल्यं त नृपाधमम् ॥ १५ ॥ यन्मे कव्या स्वकन्यायं वृत्त-
 वानसि दुर्मते । फल तस्यावलेपस्य दृश्यस्यद्य न शक्य ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्य तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम । दूत प्रयातो नगर
 दशार्णनृपचोदित ॥ १७ ॥ तत आसादयामास पुरोधो दुपद
 पुरे । तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्थ्यञ्च सुसतकृतम् ॥ १८ ॥
 प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना । ता पूजा नाम्बनन्दत
 स वाक्यज्ञेदमुवाच ह ॥ १९ ॥ यदुक्त तेन वीरेण राज्ञा काहन-
 वमंशा । यत्तेऽहमधमाचार दुहित्वास्त्रप्रभिवञ्चित ॥ २० ॥ तस्य
 पापस्य करणत फल प्राप्नुहि दुर्मते । देहि युद्ध नरपते ममाय
 रणमूढेनि ॥ २१ ॥ उद्वरिष्यामि त्वा सद्य सामात्यसुतवान्धवम् ।
 तदुपालम्भसमुक्त यावित किल पार्थिव ॥ २२ ॥ दशार्णपतिना
 चोक्तो मन्त्रिमध्ये पुरोधसा । अभवत् भरतयेष्ठ दुपद प्रणवा
 नत ॥ २३ ॥ यदाह मा भवान् ब्रह्मन् सम्यन्धिवचनादह ।
 पश्योत्तर प्रतिवचो दूतो राज्ञे वदिष्यति ॥ २४ ॥ तत सप्रे

प्रयामास द्रुपदोऽपि महात्मने । हिरण्यवर्मणे द्रुतं ब्राह्मणं वेद-
 पारगम् ॥ २५ ॥ तमागम्य तु राजानं दशार्थाधिपतिं तदा ।
 तदाक्यमाददे राजन् यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २६ ॥ आगमः क्रियतां
 व्यक्तः कुमारोऽयं सुतो मम । मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न यद्देय-
 मित्युत ॥ २७ ॥ ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा विमर्षयुक्तो युवती-
 र्वरिठाः । सम्प्रयामास सुचारुरूपाः शिखण्डिनं स्त्री पुमान्
 वेति वेत्तुम् ॥ २८ ॥ ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा प्रोत्वा राज्ञे
 तच्छ्रयंसुहिं सर्वम् । शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र दशार्थराजाय
 महानुभावम् ॥ २९ ॥ ततः श्रुत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमा-
 नय । सम्बन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ ३० ॥ शिख-
 ण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वर । हस्तिनोऽश्वांश्च गायत्रैव
 दास्योऽथ वज्रलास्तथा ॥ ३१ ॥ पूजितश्च प्रतिययौ निभर्त्स्य
 तनयां किल । विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ॥ ३२ ॥
 प्रतियाते दशार्थे ब्रु हृष्टरूपा शिखण्डिनी । कस्यचित्त्वय कालस्य
 कुबेरो नरवाहनः । लोकयात्रां प्रकुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम्
 ॥ ३३ ॥ स तद्गृहस्योपरिवर्त्तमान आलोकयामास धनाधि-
 गोप्ता । स्थूणस्य यत्तस्य विशेषवेश्म खलङ्कृतं माल्यगुणैर्विचित्रैः
 ॥ ३४ ॥ लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानैरभ्यर्चितं धूपनधूपतञ्च ।
 ध्वजैः पताकाभिरलङ्कृतञ्च भक्ष्यान्नपेयामिषदन्तहोमम् ॥ ३५ ॥
 तत् स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलङ्कृतम् । मणिरत्नसुवर्णानां
 मालाभिः परिपूरितम् ॥ ३६ ॥ नानाकसुमगन्धाढ्यं सिक्तं संस्पृष्ट-
 शोभितम् । अथाब्रवीत् यत्तपतिस्तान् यद्धाननुगांस्तदा ॥ ३७ ॥
 खलङ्कृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः । नोपसर्पति माञ्चैव
 कस्माद्य स मन्दर्धीः ॥ ३८ ॥ यस्माज्जानन् स मन्दात्मा
 मामसौ नोपसर्पति । तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे
 भतिः ॥ ३९ ॥

यच्चा ऊचुः । दुपदस्य सुता राजन् राज्ञो जाता शिख-
 ण्डिनी । तस्या निमित्ते कस्मिंश्चित् प्रादात् पुरुपलक्षणम् ॥ ४० ॥
 अग्रहीलक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूता तिष्ठते गृहे । नोपसर्पति तेनासौ
 चव्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ४१ ॥ एतस्मात् कारणाद्वाजन् स्थूणो
 न त्वाद्य सर्पति । श्रुत्वा कुरु यथान्यार्थं विमानमिह तिष्ठताम्
 ॥ ४२ ॥ आनीयतां स्थूण इति ततो यच्चाधिपोऽब्रवीत् ।
 कर्त्तास्मि निग्रहं तस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ ४३ ॥ सोऽभ्यगच्छत
 यच्चेन्द्रमाहृत पृथिवीपते । स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्यौ व्रीडा-
 समन्वितः ॥ ४४ ॥ तं शशापाय संक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन । एव-
 मेव भवत्तस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४५ ॥ ततोऽब्रवीत् यच्च-
 पतिर्महात्मा यस्माददास्त्वमवमन्येह यच्चान् । शिखण्डिनो लक्षणं
 पापबुद्धे स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४६ ॥ अप्रवृत्तं सुदु-
 बुद्धे यस्मादेतत् त्वया कृतम् । तस्माद्य प्रभृत्येव स्त्रीत्वं सा
 पुरुषस्तथा ॥ ४७ ॥ ततः प्रसादयामासुर्यच्चा वैश्ववर्णं किल ।
 स्थूणस्यार्थं कुरुष्वान्तं शापस्येति पुन पुनः ॥ ४८ ॥ ततो महात्मा
 यच्चेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः । सर्वान् यच्चगणास्तात शापस्यान्त-
 चिकीर्षया ॥ ४९ ॥ शिखण्डिनि हते यच्चाः स्वरूपं प्रतिपत्-
 स्यते । स्थूणो यच्चो निरुद्देशो भवत्विति महामनाः ॥ ५० ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् देवो यच्चराजः सुपूजितः । प्रयदो संहितैः
 सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ५१ ॥ स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव
 न्यवसत्तदा । समये चागमत्तस्मिं शिखण्डौ तं क्षपाचरन् ॥ ५२ ॥
 सोऽभिगम्याद्ब्रवीत् वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति । तमब्रवीत्तत्र
 स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ अर्जिवेनागतं दृष्ट्वा
 राजपुत्रं शिखण्डिनम् । सर्वमेव यथावृत्तमाचरत्तै शिखण्डिनेः ॥ ५४ ॥
 यच्च उवाच । शप्तो वैश्ववर्णेनाहं त्वत्कृते पार्थिवस्य ।
 गच्छेदानीं यथाकामञ्चर लोकान् यथासुखम् ॥ ५५ ॥ दिष्ट-

मेतत् पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् । गमनं तव चेतो हि
पौलख्यस्य च दर्शनम् ॥ ५६ ॥

भीम उवाच । एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।
प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता वृतः ॥ ५७ ॥ पूजयामास
विविधैर्गन्धमाद्यैर्महाधनैः । दिजातीन् देवतायैव चैत्यानय चतु-
ष्पयान् ॥ ५८ ॥ द्रुपदः सह पुत्रेण सिडार्थेन शिखण्डिना ।
मुदञ्च परमां लैभे पाद्वात्यः सह वान्धवैः ॥ ५९ ॥ शिष्यार्थं
प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुङ्गव । शिखण्डिनं महाराज पुत्रं
स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ६० ॥ प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्विदं वृषात्मजः ।
शिखण्डी सह शुष्मभिर्दृष्टुम्नश्च पार्यत ॥ ६१ ॥ मम लेत-
चरास्तात यथावत प्रत्यवेदयन् । जङ्गान्धवधिराकारा ये युक्ता
द्रुपदे मया ॥ ६२ ॥ एवमेव महाराज स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः ।
स सम्भूतः क्रुश्येष्ठ शिखण्डी रयसत्तमः ॥ ६३ ॥ ज्येष्ठा काशि-
पते कन्या अम्बा नामेति विश्रुता । द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी
भरतर्षभ ॥ ६४ ॥ नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्त्तमपि पश्येय प्रहरेयं न चाच्युत ॥ ६५ ॥ व्रतमेतत् मम
सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् । स्त्रियां स्त्रीपूर्विके चैव स्त्रीनाम्नि
स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६६ ॥ न मुञ्चयेमहं वाणमिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६७ ॥ एतत् तत्त्व-
महं वेद जन्म तात शिखण्डिनः । ततो नैनं हनिष्यामि समरे-
ष्वाततायितम् ॥ ६८ ॥ यदि भीषं स्त्रियं हन्यात् सन्त क्रूर्यु-
र्विगर्हणम् । नैनं तस्माद्वनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६९ ॥
वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्घो-
घनस्तदा । मुहूर्त्तमिव स ध्यात्वा भीषे युक्तममन्यत ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि शिखण्डीपुंस्त्वप्राप्ते-

सञ्जय उवाच । प्रभातायान्तु शर्वथ्या पुनरेव सुतस्तव ।
 मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १ ॥ पाण्डवेयस्य
 गाङ्गेय यदेतत् सैन्यमुद्यतम् । प्रभूतनरनागाश्रवं महारथसमा-
 कुलम् ॥ २ ॥ भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः । लोकापाल-
 समैर्गुप्तं वृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३ ॥ अप्रवृष्यमनावार्य्यसुहृत्तमिव
 सागरम् । सेनासागरमक्षीभ्यमपि द्वैर्महाहवे ॥ ४ ॥ केन
 कालेव गाङ्गेय क्षपयिष्या महाद्युते । आचार्य्यो वा महेष्वास
 कृपो वा सुमहाबल ॥ ५ ॥ कर्णो वा ममरश्माघी द्रौणिर्वा
 द्विजसत्तम । दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६ ॥
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे । हृदि नित्यं महा-
 वाहो वक्तुमहसि तन्मम ॥ ७ ॥

प्राणविचेष्टित । अस्त्राग्निना निर्द्देहेयं पाण्डवानामनीकिनीम्
 ॥ १० ॥ यथा भीष्मः शान्तनवो मामेनेति मतिर्मम । एषामे
 परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८ ॥ हाभ्यामेव तु मासाभ्यां
 कृपः शारदतोऽब्रवीत् । द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम्
 ॥ १९ ॥ कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् । तच्छ्रुत्वा
 सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ॥ २० ॥ जहास सत्वनं हासं
 वाक्यञ्चेदमुवाच ह । न हि यावद्रणे पार्थ वाणशङ्खधनुर्दरम्
 ॥ २१ ॥ वासुदेवसमायुक्तं रथेनायान्तमाहवे । समागच्छसि
 राधेय तेनैवमभिमन्यसे । शक्यमेवञ्च भूयथ त्वया युक्तं यथेष्टतः ॥ २२

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपाख्यानपर्वणि भीष्मादिशक्तिकथने
 चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान् भ्रातृ-
 नुपहरे । आह्वय भरतश्चेष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।
 ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युपितां निशाम् ॥ २ ॥ दुर्योधनः
 किलापृच्छुदापरीयं महाव्रतम् । केन कालेन पाण्डूनां हन्याः
 सैन्यमिति प्रभो ॥ ३ ॥ मामेनेति च तेनेक्तो धार्तराष्ट्रः सुदु-
 र्भतिः । तावता चापि कालेन द्रौणीऽपि प्रतिजज्ञिवान् ॥ ४ ॥
 गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् । द्रौणिस्तु दश-
 रात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५ ॥ तथा दिव्यास्त्रवित् कर्णः
 संपृष्टः कुरुसंसदि । पञ्चभिर्द्विसैर्हन्तुं ससैन्यं प्रतिजज्ञिवान्
 ॥ ६ ॥ तस्माद्दहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः । कालेन क्रियता
 शत्रून् क्षपयेरिति फाल्गुण ॥ ७ ॥ एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थि-
 वेन धनञ्जय । वासुदेवं समीच्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥

सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः । असंशयं महाराज
 ह्यन्युरेव न संशयः ॥ ९ ॥ अपैतु ते मनस्तापो यथासत्यं ब्रवी-
 म्यहम् । हन्यामेकरथेनैव वासुदेवसहायवान् ॥ १० ॥ सामरा-
 नपि लोकांस्त्रीन् सर्वान् स्थावरजङ्गमान् । भूतं भव्यं मविष्यञ्च
 निमेषादिति मे मतिः ॥ ११ ॥ यत्तत् घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं
 महन्मम । कीराते ह्यद्भ्युद्धे तु तदिदं मम वर्त्तते ॥ १२ ॥ ययु-
 गान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् । प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं
 मयि वर्त्तते ॥ १३ ॥ यन्न जानाति, गाङ्गेयो न द्रोणी न च
 गौतमः । न च द्रोणसतो राजन् कुत एव तु सूतज ॥ १४ ॥
 न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् । आर्जवेनैव युद्धेन
 विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५ ॥ तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव
 पार्थिव । सर्वे दिव्यास्त्रविहांसः सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १६ ॥
 वेदान्तावभ्यस्ताताः सर्वे एतेऽपराजिताः । निहन्युः समरे
 सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७ ॥ शिखण्डी युयुधानश्च पृष्ट-
 द्युम्नश्च पार्षतः । भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ
 ॥ १८ ॥ विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि । पञ्चयैव
 महाबाहुर्हैडिम्बश्च महाबलः ॥ १९ ॥ युवोऽस्याप्लनपर्वा तु
 महाबलपराक्रमः । शैनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः
 ॥ २० ॥ अभिमन्युश्च बलवान् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । स्व-
 च्छापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादनेऽपि च ॥ २१ ॥ क्रोधार्थं
 पुरुषं पश्येस्तथा शंक्रसमुद्यते । स क्षिप्रं न भवेत् व्यक्तमिति त्वां
 वेद्मि कौरव ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपास्यानपर्वणि अर्जुनवाक्ये
 पञ्चनवत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण
 चोदिताः । दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान् प्रति ॥ १ ॥
 आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः । गृहीतशस्त्रध्वजिनः
 स्वस्ति वाच्यं कृतान्वयः ॥ २ ॥ सर्वे ब्रह्मविदः शूराः सर्वे सुच-
 रितव्रताः । सर्वे कामकृतयैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३ ॥ आह-
 वेषु पराङ्गोकान् जिगीषन्तो महाबलाः । एकाग्रमनसः सर्वे
 अहधानाः परस्परम् ॥ ४ ॥ विन्दानुविन्दावावन्व्यो कैकेया
 वाह्निकैः सह । प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५ ॥
 अश्वत्थामा शान्तनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः । दक्षिणात्या प्रती-
 चाथ पार्वतीयाथ धे नृपाः ॥ ६ ॥ गान्धारराजः शकुनिः प्राच्यो-
 दीच्याथ सर्वशः । शकाः किराता यवनाः शिवथोऽथ वभ्रातय-
 ॥ ७ ॥ स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्ये महारथम् । एते
 महारथाः सर्वे द्वितीये निययुर्वले ॥ ८ ॥ इतवर्मा सप्तानीक-
 स्त्रिगर्तथ महारथः । दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः
 ॥ ९ ॥ शलो भूरियवाः शल्यः कौश्ल्योऽथ वृहद्रथः । एते
 पश्चादनुगता धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १० ॥ ते समेत्य यथान्याथं
 धार्तराष्ट्रा महाबलाः । कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः
 ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तु शिविरं कारयामास भारत । यथैव
 हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२ ॥ न विशेपं विजानन्ति
 पुरस्य शिविरस्य वा । कुशला अपि राजेन्द्र नरस जगरचासिनः
 ॥ १३ ॥ तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः । कारया-
 मास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ पञ्चयोजनमुत्सृज्य
 मण्डलं तद्रणजिरम् । सेनानिवेशस्त्रे राजन्नाविशच्छतसङ्घशः
 ॥ १५ ॥ तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् । विविशुः
 शिविराण्यत्र द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६ ॥ तेषां दुर्योधनो राजा
 समैन्यानां महात्मनाम् । व्यादिदेश सवाद्यानां भक्ष्यभोज्यमनु-

त्तमम् ॥ १७ ॥ सनागाश्चमनुष्याणां ये च शिल्पोपपत्नीविन ।
 ये चानेग्रनुगतास्तत्र सूतमागधवन्दिन ॥ १८ ॥ वणिजो गणिका
 थारा ये चैव प्रेक्षका जना । सर्वास्तान् कौरवो राजा विधि
 वत् प्रत्यवैक्षत ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि कौरवसैन्यनिर्याणे
 पञ्चवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथैव राजा कौन्तेवो धर्मपुत्रो युधि
 ष्ठिर । घृष्टयन्त्रमुखान् वीराश्चोदयामास भारत ॥ १ ॥ चेदि
 काशिकरूपाणां नेतारं दृढविक्रमम् । सेनापतिममित्रं घृष्ट-
 केतुमयादिशत् ॥ २ ॥ विराट् द्रुपदञ्चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।
 पाञ्चाख्यौ च महेश्वासी युधामनूत्तमौजसौ ॥ ३ ॥ तेशूरा
 श्वित्रवर्माणस्तप्रकुण्डलधारिण । आन्धावसिक्ता ज्वलिता धिष्यो
 श्विव ज्ञतायना ॥ ४ ॥ अशोभन्त महेश्वासा ग्रहा प्रज्वलिता
 इव । अथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभ ॥ ५ ॥ दिदेश
 तानग्रनीजानि प्रयाणाय महीपति । तेषां युधिष्ठिरो राजा
 ससैन्यानां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ व्यादिदेश सवाघानां भक्ष
 मोर्ध्वमनुत्तमम् । सगजाश्चमनुष्याणां ये च शिल्पोपपत्नीविन
 ॥ ७ ॥ अभिमनूयं वृहन्तश्च द्रौपदीयाय सर्वश्र । घृष्टयन्त्र
 मुखानेतान् प्रादिषोत् पाण्डुनन्दन ॥ ८ ॥ भीमश्च युयुधानश्च
 पाण्डवश्च धनञ्जयम् । द्वितीयं प्रेषयामास वलस्कन्ध युधिष्ठिर
 ॥ ९ ॥ भाण्डं समारोपयता चरता सम्प्रधावताम् । दृष्टानां
 तत्र योधानां शब्दो दिवमिवासृशत् ॥ १० ॥ ह्ययमेव तत्र
 पथात् विराधद्रुपदान्वित । यथापरैर्महीपालैः सह प्राया
 म्महीपति ॥ ११ ॥ भीमधन्वायनी सेना घृष्टयन्त्रेण पाणिना ।

गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १२ ॥ तत पुन-
रनीकानि न्ययोजयत बुद्धिमान् । मोहयन् घृतराष्ट्रस्य पुत्राणां
बुद्धिनिश्चयम् ॥ १३ ॥ द्रौपदेयाम्महेष्वासानभिर्मन्युञ्च पाण्डवः ।
नकुलं सहदेवञ्च सर्वाथैव प्रभद्रकान् ॥ १४ ॥ द्रय चाश्रसह-
स्राणि द्विसहस्राणि दन्तिनान् । अश्रुतञ्च पदातीनां रथाः पञ्च-
शतं तथा ॥ १५ ॥ भीमसेनस्य दुर्द्वपं प्रथमं प्रादिशद्बलम् ।
मध्यमे च विराटञ्च जयत्सेनञ्च पाण्डवः ॥ १६ ॥ महारथौ च
पाञ्चाख्यौ युधामन्युत्तमौजयौ । वीर्यवन्तौ महात्मानौ मदा-
कार्मुकधारिणौ ॥ १७ ॥ अन्वयातां तद्वा मध्ये वासुदेवधनञ्जयौ ।
वभ्रुवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ॥ १८ ॥ तेषां विंशति-
साहस्राः हयाः शूरैरधिष्ठिताः । पञ्च नागसहस्राणि रथ-
वशाथ सर्वशः ॥ १९ ॥ पदातयश्च ये शूराः कार्मुकामिगदाधराः ।
सहस्रशोऽन्वयुः पदादग्रतश्च सहस्रशः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरो यत्र
सैन्य स्वयमेव बलार्णवे । तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पश्यं-
स्थिताः ॥ २१ ॥ तत्र नागसहस्राणि हयानामश्रुतानि च । तथा
रथसहस्राणि पदातीनाञ्च भारत ॥ २२ ॥ चिकितानः स्वसैन्येन
सहता पार्थिवर्षभ । घृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रणेता पार्थिवो ययौ
॥ २३ ॥ सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः । द्रुतः शत-
सहस्रेण रथानां प्रणुदन् बली ॥ २४ ॥ चक्रहा चक्रदेवश्च रथस्थौ
पुरुपर्षभौ । जघनं पालन्तौ च पृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः ॥ २५ ॥
शकटापणवेशाथ यानं शुम्बञ्च सर्वशः । तत्र नागसहस्राणि
हयानामश्रुतानि च ॥ २६ ॥ फल्गा सर्वं कलत्रञ्च यत् किञ्चित्
कशदुर्वलम् । कोशसहस्रवाहांश्च कोष्ठागारं तथैव च ॥ २७ ॥
राजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः । तमन्वयात् सत्यघृतिः
सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥ श्रेणिमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यप्य
वा विभु । रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ २९ ॥

हवाना दशकोटय महतां किङ्किणीकिनाम् । गजा विशति
 सहस्रा ईशादन्ता प्रहारिण ॥ ३० ॥ कुलीना भिन्नकरटा
 मेघा इव विसर्पिण । पष्टिर्नागसहस्राणि दधान्यानि च भारत
 ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरस्य यान्यासन् युधि सेनासु सप्तसु । चरन्त
 इव जीमूता प्रभिन्नकरटामुखा ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयु पदा-
 च्चलन्त इव पर्वता । एव तस्य वलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमत
 ॥ ३३ ॥ तदाश्रित्याथ युयुधे धार्तराष्ट सुयोधनम् । ततोऽन्ये
 शतश पश्यात सहस्रायुतशो नरा ॥ ३४ ॥ नईन्त प्रययुस्तेषा
 मनीकानि सहस्रश । तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
 न्यवादयन्त सङ्घृष्टा सहस्रायुतशो नरा ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वीपांख्यानपर्वणि पाण्डवसैन्यनिर्याणे
 सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९७ ॥

समाप्तश्चेदुद्योगपर्व ॥

श्रीमहाभारतम् ।

भीष्मपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डव-
सोमकाः । कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते ॥ २ ॥ अत्र-
तीर्थं कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः । कौरवानभ्यवर्त्तन्त
जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे युद्धामि-
नन्दिनः । आशंसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे ॥ ४ ॥ अभि-
याय दुराधर्षां धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् । प्राङ्मुखः पश्चिमे
भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५ ॥ स्वमन्तपञ्चकाहास्यं शिविराणि
सहस्रशः । कारयामास विधिवत् कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
शून्या च पृथिवी सर्वा बालहृद्भावशेषिता । निरश्वपुरुषेवासी-
द्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७ ॥ यावत्तपति सूर्यो हि जम्बुद्वीपस्य-
मण्डलम् । तावदेव समायातं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८ ॥ एकस्थाः
सर्ववर्णास्ते मण्डलं बह्वयोजनम् । पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः
शैलान् वनानि च ॥ ९ ॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुष-
र्षभ । व्यादिदेश सवाहानां भक्ष्यभोक्ष्यमनुत्तमम् ॥ १० ॥

हयानां दशकोटस्य महतां किञ्चिणीकिनाम् । गजा विंशति-
 साहस्रा ईशादन्ताः प्रहारिणः ॥ ३० ॥ कुलीना भिन्नकरटा
 मेघा इव वि सर्पिणः । षष्टिर्नागसहस्राणि दशान्यानि च भारत
 ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरस्य दान्यासन् युधि सेनासु सप्तसु । चरन्त
 इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पश्चा-
 च्चलन्त इव पर्वताः । एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमत
 ॥ ३३ ॥ तदाश्रित्याय युयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् । ततोऽन्ये
 शतशः पश्चात् सहस्रायुतशो नराः ॥ ३४ ॥ नर्दन्तः प्रययुस्तेपा-
 मनीकानि सहस्रशः । तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
 न्यवादयन्त खड्गैः सहस्रायुतशो नराः ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि पाण्डवसैन्यनिर्याणे
 सप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

समाप्तश्चेदमुद्योगपर्वः ॥

श्रीमहाभारतम् ।

भीष्मपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयसुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाः सुमहात्मानो नानाद्वेषसमागताः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डव-
सोमकाः । कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते ॥ २ ॥ अ-
तीर्थं कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः । कौरवानभ्यवर्तन्त
जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे युद्धामि-
नन्दिनः । आशंसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिसुखा रणे ॥ ४ ॥ अभि-
घाय दुराधर्षां घातृराष्ट्रस्य बाह्विनीम् । प्राङ्मुखः पश्चिमे
भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५ ॥ स्वमन्तपञ्चकाहाय्यं शिविराणि
सहस्रशः । कारयामास विधिवत् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
शून्या च पृथिवी सर्वा बालहृदावशेषिता । निरश्रुयुर्दुःखिवासी-
द्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७ ॥ यावत्तपति सूर्यो हि जम्बुद्वीपस्य-
मण्डलम् । तावदेव समायातं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८ ॥ एकस्थाः
सर्ववर्णास्ते मण्डलं बद्धयोजनम् । पथ्याक्रामन्त द्दिशांश्च नदीः
घैलान् वनानि च ॥ ९ ॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां शुरुष-
र्षभ । व्याद्दिदेश सवाच्यानां भक्ष्यभोक्ष्यमनुत्तमम् ॥ १० ॥

संज्ञाय विविधास्तास्तास्तेपाञ्चक्रे युधिष्ठिरः । एवंवादी वेदि
 तव्य पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११ ॥ अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञा
 याभरणानि च । योजयामास कौरव्यो युद्धकाले उषस्थिते ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थस्य धार्तराष्ट्रो महामना । सह सर्वैर्महीपालैः
 प्रत्यञ्चूहते पाण्डवम् ॥ १३ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाग्निं
 मूर्द्धति । मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारित ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा दुर्व्योधनं हृष्टा पाञ्चाला युद्धनन्दिन । दध्नुः शङ्कान् महा-
 रावान् मेरुस्थं मधुरस्वना ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टा ता सेनानभि-
 मोक्ष्याय पाण्डवा । बभूवुर्ह्यथमनसो वासुदेवय वीर्यवान् ॥ १६ ॥
 ततो ह्यपं समागम्य वासुदेवधनञ्जयौ । दध्नुः पुरुषव्याघ्री
 दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ १७ ॥ पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देव-
 दत्तस्य चीमयो । श्रुत्वा तु निनदं घोषा शङ्खमूर्धं प्रसन्नवु
 ॥ १८ ॥ यथा सिंहस्य नन्दत स्वनं श्रुतेतरे मृगा । वसेयु
 र्निनदं श्रुत्वा तथासीदत तद्बलम ॥ १९ ॥ उदतिष्ठद्रजो भीमं
 न प्राज्ञायत किञ्चन । अस्त गत इवादित्य सैन्येन सहसा
 वृत ॥ २० ॥ ववपं तव पर्जन्यो मासशोणितदृष्टिमान् । दिव्यु
 सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥ वायुस्ततः प्रादु
 र्भूत नोचै शर्करकर्षणं । विनिघ्नस्तान्यनीकानि शतशोऽय
 सहस्रम् ॥ २२ ॥ उभे सैन्ये च राजेन्द्र शुश्राव मुदिते भृशम् ।
 कनक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३ ॥ तयोस्तु सेनयो-
 रामीदद्भुतं च तु मद्भम । युगान्ते समनुप्राप्ते हयो मागादी
 रिव ॥ २४ ॥ शून्यासीत् पृथिवी सर्वा बालहृद्गतश्रेयिता । तेन
 सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५ ॥ ततस्ते समयं पर-
 करुपाण्डवसोमका । धर्मान् संस्थापयामास्युर्जना भरतर्षभ
 ॥ २६ ॥ निवृत्ते विदिते युद्धे स्यात् प्रीतिर्न परस्परम् । यद्य
 परं चवायोग न च ग्याच्छूलनं पुन ॥ २७ ॥ वापः पुनः प्र

त्तानां वाचैव प्रतियोधनम् । निष्क्रान्ताः पृतनामध्यान्तं हन्तव्याः
 कदाचन ॥ २८ ॥ रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
 अश्वेनाश्वी पदातिश्च पादातिनैव भारत ॥ २९ ॥ यथायोश्च
 यथाकार्मं यथोत्साहं यथाबलम् । समाभाष्य प्रहर्त्तव्यं न विश्वस्ते
 न विह्वले ॥ ३० ॥ एकेन सह संयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा ।
 क्षीणशस्त्रो विदुर्मा च न हन्तव्यः कदाचन ॥ ३१ ॥ न सूतेषु न
 धुर्येषु न च शस्त्रोपजीविषु । न भेरीशङ्खादिषु प्रहर्त्तव्यं कथ-
 च्चन ॥ ३२ ॥ एवञ्च समर्थं कृत्वा कुरुपाण्डवसौमकाः । विस्मयं
 परमं जग्मः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३ ॥ निर्विंशश्च महा-
 त्मानस्ततस्ते पुरुपर्षभाः । हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सह-
 सैनिका ॥ ३४ ॥

इति भीमपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि सैन्यशिक्षणं
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवान्-
 नृपि । सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ मरि-
 ष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः । प्रत्यक्षदर्शी भगवान् भूत-
 भव्यभविष्यवित ॥ २ ॥ वैचित्रवीर्यं राजानं सरहस्यब्रवीद्दिग्म् ।
 शोचन्तमार्त्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । राजन् परीतकालास्ते पुत्रायान्ये च पार्थिवा ।
 ते हिंसन्तीव संग्रामे समासाद्येतरम् ॥ ४ ॥ तेषु कालपरी-
 तेषु विनश्यत्स्वैव भारत । कालपर्यायमाज्ञाय मास्र शोके मनः
 कथा ॥ ५ ॥ यदि चेच्छुमि संग्रामे द्रष्टुमेतान् विशाभ्यते ।
 चक्षुर्ददामि ते पुत्र युद्धं तत्र निगमय ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । न रोचये ज्ञातिबंधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।
युद्धमेतत्त्वशीपिण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतु-
मिच्छति । वराणामीश्वरो दाता सञ्जयाय वरं ददौ ॥ ८ ॥
एष ते सञ्जयो राजन् युद्धमेतद्वदिष्यति । प्रकार्यं वाप्रकार्यं वा
द्विवा वा यद्वि वा निधि ॥ ९ ॥ मनसा चिन्तितमपि सर्वं वैत्स्यति
सञ्जय । नैनं शस्त्राणि ह्येत्यन्ति नैनं वाधिष्यते अम ॥ १० ॥
गावत्वाणिरयं जीवन्मुद्गादस्माद्दिमोक्ष्यते । अहन्तु कोर्त्तिमेतेषा
कुक्षणां भरतर्षभ ॥ ११ ॥ पाण्डवानाञ्च सर्वेषां प्रयदिष्यामि
मा शुच । दिष्टमेतद्वरव्याघ्र नाभिश्चोचितुमहेति । न चैव शक्यं
संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जय ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् कुक्षणां प्रपिता-
मह । पुनरेव महामागो धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १३ ॥ इह
युद्धे महाराज भविष्यति महान् क्षय । तथेह च निमित्तानि
भयदान्य, पलक्षये ॥ १४ ॥ श्येना गृध्राय काकाय कृष्याय संहिता
वकी । सम्पतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १५ ॥ अभ्यग्रह
प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनी हिला । क्रव्यादा मक्षद्विष्यन्ति मासानि
गजवाजिनाम् ॥ १६ ॥ निर्द्वयञ्चाभिवाचन्तो भैरवा भयवेदिन
कृष्णा प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिग्म् ॥ १७ ॥ इमे
पूर्वापरं सन्धेय नित्य पश्यामि भारत । उदयास्तमने सूक्ष्मं
कवस्यै परिवारितम् ॥ १८ ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ता कृष्णग्रीवा
सविद्यत । त्रिवर्णा परिधा सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥ १९ ॥
उपलिताकेन्दनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं मृगा दृष्टं
तद्वयाय भविष्यति ॥ २० ॥ अलक्ष्य प्रभया हीन पौरुषमान्वाह
गार्त्तिके । अन्दोत्भूद्गन्धर्वस्य पञ्चवर्गे नभस्मने ॥ २१ ॥ अह
न्यन्ति निक्षता वीरा भूमिमाहृत्य पार्श्विवा । राजानो रात्र

पुत्राय शूराः परिघवाहवः ॥ २२ ॥ अन्तरीक्षे वराहस्य वृष-
दंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रजाक्षये
॥ २३ ॥ देवताप्रतिमाश्चैव कम्पन्ति च हसन्ति च । वमन्ति
रुधिरं चास्यै स्त्रियन्ति प्रपतन्ति च ॥ २४ ॥ अनाहता दुन्दु-
भयः प्रणदन्ति विश्राम्यते । अयुक्ताथ प्रवर्तन्ते चत्रियाणा महा-
रथाः ॥ २५ ॥ कोकिला शतपत्राय चापा भासाः शुकास्तथा ।
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणा ॥ २६ ॥ गृहीत-
शस्त्राः क्रोशन्ति चर्मिणी वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते
शतशः शलभद्रजा ॥ २७ ॥ उभे सन्धेः प्रकाशिते दिग्घो दाह-
समुद्भवे । पर्जन्यः पाशुवर्षी च मासवर्षी च भारत ॥ २८ ॥
या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्मता । अरुन्धती तया-
प्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ २९ ॥ रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो
राजन् अनैश्वर । व्यावृत्तं लक्ष्मणोमस्य भविष्यति महद्भवम् ॥ ३० ॥
अनभ्रे च महाघोरः स्तनितः श्रूयते स्वन । दाहनानाञ्च रुदता
निपतन्त्यश्रुविन्दवः ॥ ३१ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि श्रीव्यासदर्शने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेया मयूरांश्च जनयन्ति पुरे तव ॥ ५ ॥
 गोवत्सं वड्ढवा सूते प्रथा मृगालं महीपते । कृकुरान् करभायैव
 शुकांथाशुभवादिनः ॥ ६ ॥ स्त्रियः काथित् प्रजायन्ते चतस्रः
 पञ्च कन्यकाः । जातमावाय नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ७ ॥
 पृथक्जनस्य सर्वस्य चुट्टकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति
 वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८ ॥ प्रतिमाथालिखन्त्येते सशस्त्राः काल-
 चोदिताः । अन्योऽन्यमभिधावन्ति शिशवो टख्खपाणयः ॥ ९ ॥
 अन्योऽन्यमभिमृद्दन्ति नगराणि युयुत्सवः । पद्मोत्पलानि वृक्षेषु
 जायन्ते कुमुदानि च ॥ १० ॥ विश्वम्बाताय वान्युग्रा रजो
 नाप्युपगम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरकं राड्ढरूपैति च ॥ ११ ॥
 श्वेतो ग्रहस्त्रयां चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विमि-
 तिण कुरुणां तत्र पश्चति ॥ १२ ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुण्यद्वाक्रम्य
 तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रह ॥ १३ ॥ मघा-
 खङ्गारको वक्रः श्रवणे च वृहस्यति । भगं नचतमाक्रम्य सूर्य-
 पुत्रेण पीड्यते ॥ १४ ॥ शुक्रः प्रौष्ठपदे पूर्वं समाकृष्ट विरोचते ।
 उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीच्यते ॥ १५ ॥ श्वेतो ग्रहः
 प्रज्वलितः सधूम इव पावक । ऐन्द्रं तेजस्त्रिनक्षत्रं ज्येष्ठा-
 नाक्रम्य तिष्ठति ॥ १६ ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्र-
 क्षते । रोहिणीं पीडयन्तौ तावुभौ च शशिभास्करो ॥ १७ ॥
 चित्रास्त्रात्यन्तरे चैव धिष्ठितः पक्षपग्रहः । वक्रावृवक्रं कृत्वा च
 श्रवणं पावकप्रभः ॥ १८ ॥ ब्रह्मरशिं समाहृत्य लोहिताश्री
 व्यस्थितः । सर्वस्यपरिच्छिन्ना पृथिवी सत्यमालिनी ॥ १९ ॥
 पञ्चमीर्षा यवाथापि शतमीर्षाश्च शालयः । प्रधाना सर्वलोन्म्य
 यदायत्तमिदं जगत् ॥ २० ॥ ता गावः प्रस्तुता वत्सैः शोषिणं
 प्रहरन्त्युत । निघोररश्चिपयापात खड्ग्माय ज्वलिता भद्रम्
 ॥ २१ ॥ व्यतां पश्यन्ति शस्ताणि संग्रामं सगुपस्त्रिणम् । यनिः

वर्षा यथाभासः शस्त्राणामुदकस्य च ॥ २२ ॥ कवचानां ध्वजा-
नाञ्च भविष्यति महान् क्षयः । पृथिवी शोणितावर्त्ता ध्वजोद्भ्र-
समाकृता ॥ २३ ॥ कुरूणां वैशसे राजन् पाण्डवैः सह भारत ।
दिक्षु प्रज्वलितास्याथ व्याहरन्ति मृगहिजाः ॥ २४ ॥ अत्याहितं
दर्शयन्तो वेदयन्तो महद्भयम् । एकपक्षाच्चिचरणं शकुनिः खचरो
निधिः ॥ २५ ॥ रौद्रं वदति संरुध्यः शोणितं कर्द्दयन्निव । शस्त्राणि
चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव संप्रति ॥ २६ ॥ सप्तर्षीणामुदाराणां
समवच्छाद्यते प्रभा । सम्वत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ
॥ २७ ॥ विशाखायाः समीपस्थौ वृद्धस्यतिशनैश्चरौ । अशोभिता
दिग्ः सर्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः ॥ २८ ॥ उत्पातमेघा रौद्राश्च
रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् । कृत्तिकां पीडयंस्तोच्छ्रान् चक्रं पृथिवी-
पते ॥ २९ ॥ अभीच्छवाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं
जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ ३० ॥ त्रिषु सर्वेषु पूर्वेषु नक्षत्रेषु
विशाम्यते । मृधः सम्पतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वाञ्च पीडयिषीम् । चन्द्रसूर्यावुभौ शस्ता-
वेकमासीं त्रयोदशीम् ॥ ३२ ॥ अपर्वाणि ग्रहावेतौ प्रजासङ्घय-
यिष्यतः । शोणितैवेकसम्युर्षा अटप्तास्तत्र राक्षसाः ॥ ३३ ॥
प्रतिथोती महानद्यः सरितः शोणितोदका । फेनायमानाः
कृपाञ्च कूर्दन्ति वृषभा इव ॥ ३४ ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्रा-
ग्रनिसमप्रभा । अद्य चैव निशां व्युष्टामनयं समवाप्स्यथ ॥ ३५ ॥
विनि हृत्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्वतो दिशम् । अन्योऽन्यमुप-
तिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ॥ ३६ ॥ भूमिपालसहस्राणां भूमिः
पास्यति शोणितम् । कैलासमन्दाराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः
॥ ३७ ॥ सहस्रशो महाशब्दं खचराणि पतन्ति च । महाभूता
भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् ॥ ३८ ॥ विलासुर्दत्तयन्तीव
क्षीभयन्तो वसुधराम । वृक्षान् प्रथम्य वान्सुग्रा वाताः शर्कर-

कपिता ॥ ३८ ॥ अमन्ता सुमहावातेरशनीभिः समाहता ।
 वृक्षा पतन्ति चैत्राय ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ४० ॥ नीललोहित
 पीतञ्च भवत्यजिह्वीतो हिजे । वामार्द्धिर्दृष्टगन्धश्च सुवृन् वै दावण
 च्वनम् ॥ ४१ ॥ स्वर्गा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते । धूम
 ध्वजा प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना सुह्रुर्मुह्र ॥ ४२ ॥ सुवृन्त्यङ्गारवर्षञ्च
 भेर्यथ पटहास्तथा । शिखराणां समृद्धानामुपरिष्ठात् समन्त
 ॥ ४३ ॥ वायसाश्च रुवन्त्युग्र वाम मण्डलमाश्रिता । पक्षापकृति
 सुगृह्य गवाश्चन्ते वयासि च ॥ ४४ ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु चयाय
 पृथिवीक्षिताम् । ध्यायन्त प्रकिरन्तश्च व्याला विपद्युसंयुता ॥ ४५ ॥
 दीनास्तुरङ्गमा सर्वे वारणां सलिलाश्रया । एतच्छ्रुत्वा भवा
 नत्र प्राप्तकाल व्यवस्यताम् । यथा लोक समुच्छेदे नायं गच्छेत
 भारत ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितुर्वचो निश्चयैतं धृतराष्ट्रोऽब्रवी
 दिदम् । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये भविष्यति नरक्षय ॥ ४७ ॥ राजान
 क्षत्रधर्मेण यद्यवधन्त सयुगे । वीरलोक समासाद्य सुख प्राप्-
 स्यन्ति केवलम् ॥ ४८ ॥ इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकाल महा
 सुखम् । प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्रा प्राणास्त्रक्ता महाहवे ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एव मुनिस्तथेत्यक्त्वा कवीन्द्रो राज
 सत्तम । धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत परम् ॥ ५० ॥ स
 सुहृन्त तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीत् वच । अशुभय पार्थिवेन्द्र
 काल सद्गयते जगत ॥ ५१ ॥ सृजते च पुनर्लोकान् नेह विद्यति
 श्राश्रितम् । श्वातीनाञ्च कुरुणाञ्च सम्बन्धिसुहृदान्तथा ॥ ५२ ॥
 धर्म्यं देश्य पस्थान समर्थो ह्यसि वारणे । चुद्र श्वातिवध प्राङ्
 मां कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ५३ ॥ कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो
 विघ्नाम्यते । न वधो पूज्यते वेदे हितं नैव कथञ्चन ॥ ५४ ॥
 हन्यात् स एन यो हन्यात् कुलधर्मं स्वका तनुम् । काले नोपप

मन्तासि शक्ये सति यथापदि ॥ ५५ ॥ कुलस्यास्य विनायाय
तथैव च महीक्षिताम् । अनर्थो बान्धरूपेण तव जातो विशा-
म्यते ॥ ५६ ॥ लुप्तधर्मा परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् । किन्ते
राज्येन दुर्द्धर्षं येन प्राप्तोऽसि क्लिप्तप्रभम् ॥ ५७ ॥ यथा धर्मज्ञ
कीर्त्तिञ्च पालय खर्गमाप्स्यसि । लभन्तां पाण्डवा राज्यं धेमे
गच्छन्तु कौरवाः ॥ ५८ ॥ एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिका-
सुतः । आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यञ्चैवात्रवीत पुनः ॥ ५९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यथा भवान् वेत्ति तथैव वेत्ता भावाभावो
विदितो मे यथार्थो । स्वार्थं हि संमुच्यति तात लोको मात्रापि
लोकात्मकमेव विदि ॥ ६० ॥ प्रसादये त्वामतुलप्रभाव त्वं नो
गतिर्दर्शयिता च धीरः । न चापि ते महशगा महर्षेऽनुग्रह कर्त्तु-
मर्हा हि मे मति ॥ ६१ ॥ त्वं हि धर्मप्रवृत्तिश्च यत्र कीर्त्तिश्च
भारती । कुरूणा पाण्डवानाञ्च भान्ययापि पितामह ॥ ६२ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि वर्त्तते ।
अभिधत्स्व यथाकामं क्लृप्तासि तव संशयम् ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयि-
ष्यताम् । तानि सर्वाणि भगवन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ॥ ५४ ॥

व्यास उवाच । प्रसन्नभा पावक जर्जरश्चि प्रदक्षिणावर्त्त-
शिखो विधूम । पुण्या गन्धाद्याङ्गतीनां प्रवान्ति जयस्यैतत्
भाविनो रूपमाङ्ग ॥ ६५ ॥ गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च शङ्गा
मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र । विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्यैतत्
भाविनो रूपमाङ्ग ॥ ६६ ॥ दृष्ट्वा वाच प्रसृता वायसाना स-
प्रस्थितानाञ्च गमिष्यताञ्च । ये पृष्ठतस्ते खरयन्ति राजन् ये
चाग्रतस्ते प्रतिबोधवन्ति ॥ ६७ ॥ कल्याणवाच शङ्खना राज-
हंसा शुका क्रौञ्चा शतपत्राश्च यत्र । प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति
अङ्गे भ्रुवं जयस्तत्र वदन्ति विप्राः ॥ ६८ ॥ अलङ्कारै कवचे

केतुभिश्च सुखप्रणादैर्हर्षितैर्वा हयानाम् । भाजिष्मती दुष्प्रति-
 वीचणीया घेपाञ्चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ ६९ ॥ दृष्टा वाच-
 स्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत । न स्नायन्ति सजस्यैव ते
 तरन्ति रणोदधिम् ॥ ७० ॥ दृष्टा वाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः
 प्रविविक्ततः । पश्चात् सन्धारन्त्यर्थमग्रे च प्रतिषेधिकाः ॥ ७१ ॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाथाविकृताः शुभाः । सदा, हर्षश्च योधानां
 जयतामिह लक्षणम् ॥ ७२ ॥ अनुगा वायवो वान्ति तथाभाणि
 पयांसि च । अनुप्लवन्ति मेघाय तथैवेन्द्रधनूपि च ॥ ७३ ॥
 एतानि जयमानानां लक्षणानि विशाम्यते । भवन्ति विपरीतानि
 सुसूक्ष्मां जनाधिप ॥ ७४ ॥ अल्पायां वा महत्यां वा सेनाया-
 निति निश्चयः । हर्षो योधगुणस्यैको जयलक्षणमुच्यते ॥ ७५ ॥
 एको दीर्घो दारयति सेनां सुमहतीमपि । तां दीर्क्षामनु-
 दीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥ ७६ ॥ दुर्निवर्त्तगा तदा चैव
 प्रभग्ना महती चमूः । अपामिव महावेगा खस्ता मृगगणा
 इव ॥ ७७ ॥ नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमूः ।
 दीर्क्षामित्येव दीर्यन्ते सुविहांसोऽपि भारत ॥ ७८ ॥ भीतान्
 भग्नांश्च सम्प्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्द्धते । प्रभग्ना सहसा राजन्
 दिग्धो विद्रवते चमूः ॥ ७९ ॥ नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि
 महाचमूः । संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपते ॥ ८० ॥
 उपायं विजयं श्रेष्ठमाहर्भेदेन मध्यमम् । जघन्य एष विजयो
 यो युद्धेन विशाम्यते ॥ ८१ ॥ महान् दीपः सन्निपातन्तस्याथ-
 क्षय उच्यते । परस्परशः संहृष्टाः व्यवधूताः सन्निधिताः ॥ ८२ ॥
 अपि पद्मागतं शूरा मृद्दन्ति महतीं चमूम् । अपि वा पद्म
 पट्पत्र विजयन्त्यनिवर्त्तितः ॥ ८३ ॥ न वैनेतेयो गरुड प्रश-
 मति महाजनम् । दृष्ट्वा सुपर्णोऽपचितं महत्या अपि भारत
 ॥ ८४ ॥ न बाहुष्येन सेनाया जयो भवति नित्यमः । यधुभी

हि जयो नाम दैवञ्चात्र परायणम् । जयवन्तो हि संग्रामे जय-
वन्तो भवन्ति हि ॥ ८५ ॥

इति भौषपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि निमित्ताख्यान-
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ययौ व्यासो घृतराष्ट्राय
ब्रीमते । घृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १ ॥ स
सुहृत्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः । सञ्जयं संशितात्मान-
नपृच्छत् भरतर्षभ ॥ २ ॥ सञ्जयेने महीपालाः शूरा युष्मभि-
नन्दिनः । अन्तोऽन्यममिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥ ३ ॥ पार्थिवाः
पृथिवीहेतोः समभित्यज्य जीवितम् । न वा शान्त्यन्ति निघ्नन्तो
वर्षयन्ति यमक्षयम् ॥ ४ ॥ भौममैखर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते
परस्परम् । मन्ये बह्वगुणा भूमिं तन्ममावक्षु सञ्जय ॥ ५ ॥
बह्वनि च सहस्राणि प्रयुतान्युद्दानि च । क्रोद्यश्च वीरलोकानां
समेता कुरुजाङ्गले ॥ ६ ॥ दिशानाञ्च परीमाणं नगराणाञ्च
सञ्जय । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागता ॥ ७ ॥
दिव्यशुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा । प्रभावात्तस्य विप्रर्षि-
व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । यथाप्रज्ञं महाप्रज्ञं भौमान् वक्ष्यामि ते
गुणान् । शास्त्रवद्वरवेक्ष्य नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ हिविधा-
नीह भूतानि चराणि स्थावराणि च । व्रसाणां त्रिविधा योनि-
रख्खेदजरायुजा ॥ १० ॥ व्रसाणां खलुसर्वेषां श्रेष्ठा राजन्
जरायुजा । जरायुजानां प्रवरा मानवा पशवश्च ये ॥ ११ ॥
नानारूपधरा राजंस्तेषां भेदाश्चतुर्दश । अरण्यवासिनः सप्त
सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२ ॥ सिद्धा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा

वारणास्तथा । ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्या स्मृता नृप ॥१३॥
 गौरजाविमनुष्याश्च अश्वत्थतरगर्दभा । एते ग्राम्या समा-
 ख्याता पशव सप्त साधुभि ॥ १४ ॥ एते वै पशवो राजन्
 ग्रान्यारण्याश्चतुर्दश । वेदीक्ता पृथिवीपाल येषु यज्ञा प्रति-
 ष्ठिता ॥ १५ ॥ ग्रान्याणां पुरुषा ऋष्या सिंहाश्चारण्यवासिनाम् ।
 सर्वेषामेव भूतानामन्योऽन्येनोपजोवनम् ॥ १६ ॥ उद्भिञ्चा
 स्यावरा प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः । वृक्षगुल्मलतावह्नास्वक्-
 चारास्तृणजातयः ॥ १७ ॥ तेषां विशतिरेकोना महामूर्तेषु
 पञ्चसु । चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसम्भृता ॥ १८ ॥ य-
 एता वेद गायत्री पुण्या सर्वगुणान्विताम् । तत्त्वेन भरतत्रेष्ठ स-
 लोके न प्रणश्यति ॥ १९ ॥ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विन-
 श्यति । भूमिं प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनम् ॥ २० ॥
 यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगतः स्यादवरजद्रमम् । तत्रातिगृह्णा राजानो
 विनिघ्नन्तीतरेतरन् ॥ २१ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भीमगुणकथने
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । नदीनां पर्वतानाञ्च नामधेयानि सञ्चय ।
 तथा जनपदानाञ्च ये चान्ये भूमिमाश्रिता ॥ १ ॥ प्रमाणञ्च
 प्रमाणञ्च पृथिव्या मम सर्वतः । निखिलेन समाचक्षु काननानि
 च सञ्चय ॥ २ ॥

सञ्चय उवाच । पद्मेमानि महाराज महाभूतानि स्रग्हात ।
 जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याद्गर्भनीयिणः ॥ ३ ॥ भूमिरापकृष्य
 याशुरग्निराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमि-
 , ५१ , ॥ ४ ॥ यद्द सगैय रूपत्र रसो गन्धश्च पशुम् ।

भूमेरेते गुणा प्रोक्ता ऋषिभिस्तच्चवेदिभिः ॥ ५ ॥ चत्वारोऽप्सु
गुणा राजन् गन्धस्तत्र न विद्यते । शब्दः सर्गश्च रूपञ्च तेजसोऽथ
गुणास्त्रयः ॥ ६ ॥ शब्दः सर्गश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव तु ।
एते पञ्च गुणा राजन् महाभूतेषु पञ्चसु ॥ ७ ॥ वर्तन्ते सर्वं लोकेषु
येषु भूताः प्रतिष्ठिताः । अन्योऽन्येनाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै
यदा ॥ ८ ॥ यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् । तदा
देहेर्देहवन्ती व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्या विन-
श्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः । सर्वाण्यपरिमेयाणि तद्देवां रूप-
मैश्वरम् ॥ १० ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
तेषां मनुष्यास्तर्कैण प्रमाणानि प्रवक्षते ॥ ११ ॥ अचिन्त्या खलु
ये भावा न तांस्तर्कैण साधयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य
लक्षणम् ॥ १२ ॥ सुदग्धनं प्रबक्ष्यामि हीपन्तु कुरुनन्दन । परि-
मण्डलो महाराज हीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ नदीजल-
प्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः । पुरंश्च विविधाकारै रम्पैर्जन-
पदैस्तथा ॥ १४ ॥ -ञ्चैः पुष्पफलोपेतैः सम्पन्नधनधान्यवान् ।
लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥ १५ ॥ यथा हि पुरुषः
पश्येदादर्शं मुखमात्मनः । एवं सुदग्धनहीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले
॥ १६ ॥ हिरण्ये पिप्पलस्तत्र हिरण्ये च शशी महान् । सर्वो-
पधिसमावायः सर्वतः परिवारितः ॥ १७ ॥ आपस्ततोऽन्या विज्ञेयाः
शेषः सङ्क्षेप उच्यते । ततोऽन्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः
शृणु ॥ १८ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि सुदग्धनहीपवर्णने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । उक्तो हीपस्य सङ्क्षेपो विधिवत् बुद्धि-
स्त्वया । तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य त्रिस्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ १ ॥ यावान्
भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शश्वलक्षणे । तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो
वक्ष्यसि पिप्पलम् । एवमुक्तः स राज्ञा तु सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । प्रागायता महाराज पठन्ते पर्वताः समा ।
अवगाढांश्च भयत समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ३ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च
निषधश्च नगोत्तमः । नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभ ॥ ४ ॥
सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः । एते वै पर्वता राजन्
सिद्धचारणसेविताः ॥ ५ ॥ तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सह-
स्रशः । तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ॥ ६ ॥ वसन्ति
तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः । इदन्तु भारतं वर्षं ततो
हैमवतं परम् ॥ ७ ॥ हैमकूटात् परञ्चैव हरिवर्षं प्रवृत्तम् ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ८ ॥ प्रागायतो महा-
भाग मात्यवान्नाम पर्वतः । ततः परं मात्यवतः पर्वतो गन्ध-
मादनः ॥ ९ ॥ तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः । परिमण्डल-
स्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ १० ॥ आदित्यतरुणाभासो विष्णु-
इव पावकः । योजनाना सहस्राणि षोडशानि किल शतम् ॥ ११ ॥
उच्चैश्च चतुराशीतिर्योजनानां महीपते । ऊर्ध्वमधय तिर्यक् च
लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥ तस्य पार्श्वेष्वनी हीपाद्यद्वारः
संश्रिता विभो । भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बुद्वीपस्य भारत ॥ १३ ॥
उत्तराश्वैव कुरवः इतपुण्यप्रतिश्रयाः । विहगः सुसखो वस्तु-
सुपर्णस्यात्मजः किल ॥ १४ ॥ स वै विचिन्तयामास सौवर्षानि
वीक्ष्य वायसान् । मेरुरुत्तममध्यानामधमानाश्च पक्षिणाम् ॥ १५ ॥
अविषेपकरो यस्मात्तस्मादेतं त्यजाम्यहम् । तमादित्योऽनुपर्षन्ति
सततं ज्योतिषाम्बरः ॥ १६ ॥ चन्द्रमास्य सनक्षतो जायते
प्रदक्षिणः । स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ १७ ॥

भवनेरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदपरिकृतैः । तत्र देवगणा राजन्
गन्धर्वासुरराक्षसाः ॥ १८ ॥ अप्सरोगणसंयुक्ता शैले क्रीडन्ति
सर्वदा । तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च अक्रथापि गुरेश्वरः ॥ १९ ॥ समेत्य
विविधैर्यज्ञैर्बलन्तेऽनेकदक्षिणैः । तुम्बुर्नारदश्चैव विश्वावस-
र्वाद्या ङ्गहः ॥ २० ॥ अमिगन्यामरथेष्ठांस्तुष्टुसुविधैस्तवैः ।
सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ॥ २१ ॥ तत्र गच्छन्ति
भद्रन्ते सदा पर्वणि पर्वणि । तस्यैव मूर्धन्युग्रनाः काव्यो द्विवि-
महीपते ॥ २२ ॥ दैमानि तस्य रत्नानि तस्यैते रत्नपर्वताः ।
तस्मात् कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ॥ २३ ॥ ततः कलांशं
वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति । पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वतः
कुसुमैश्चितम् ॥ २४ ॥ कर्षिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ।
तत्र साक्षात् पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ॥ २५ ॥ उनासहायो
भगवान् रमते भूतभावनः । कर्षिकारमयीं मालां बिभ्रत् पादा-
लम्बिनीम् ॥ २६ ॥ त्रिमिर्नवैः कृतोद्योतखिमिः सूर्यैरिवो-
द्देतैः । तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ २७ ॥ पश्यन्ति
इहि दुर्धनैः अक्यो द्रष्टुं महेश्वरः । तस्य शैलस्य शिरसः
श्रीरधारा नरेश्वर ॥ २८ ॥ विश्वरूपापरिमिता भीमनिर्घात-
नेस्त्रना । पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ॥ २९ ॥
प्रतप्यजस्रवेगेन हृष्टे चन्द्रमसः शुभे । तथा क्षुत्पादितः पुण्यः
स हृष्टः सागरोपमः ॥ ३० ॥ तां धारयामास तदा दुर्धरां
पर्वतैरपि । अतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकशृक् ॥ ३१ ॥
नेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमाली महीपते । जम्बूखण्डे च तत्रैव
महाजनपदो नृप ॥ ३२ ॥ आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र
भारत । सुवर्णवर्षाद्य नरास्त्रियद्याप्सरसोपमाः ॥ ३३ ॥ अना-
मया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः । जायन्ते मानवास्तत्र
निष्टप्रकनकप्रमाः ॥ ३४ ॥ गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सहाराक्षसैः ।

संवतोऽप्सरसां सङ्घे मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३५ ॥ गन्धमादन-
 पार्श्वे तु परे लपरगण्डिका । एकादशसहस्राणि वर्षाणां पर-
 मायुष ॥ ३६ ॥ तत्र कृष्णां नरा राजस्त्रेजोयुक्ता महाबला ।
 स्त्रियस्रोत्सलवर्साभाः सर्वाः सुप्रियदर्शना ॥ ३७ ॥ नीलात्परतरं
 श्वेतं श्वेताङ्गेरुण्यकं परम । वपमैरावतं राजन्तानाजनपदा
 वृतम् ॥ ३८ ॥ धनु संखि महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इला
 वृत मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ॥ ३९ ॥ उत्तरोत्तरमेतेषी
 वर्षमुद्दिच्यते गुणैः । आयु प्रमाद्यमारोग्यं धर्मत कामतोऽर्थत
 ॥ ४० ॥ समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत । एवमेव
 महाराज पर्वते पृथिवी चिता ॥ ४१ ॥ हेमकूटस्तु समहान्
 कैलासो नाम पर्वत । यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकै सह मोदते
 ॥ ४२ ॥ अथुत्तरेण कैलासं मैनाक पर्वतं प्रति । हिरण्यमृगं
 समहान् दिव्यो मणिमयो गिरि ॥ ४३ ॥ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं
 शुभ्रं काञ्चनवालुकम् । रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगो
 रथ ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा भागीरथी गङ्गामुवास बङ्गला समा ।
 यूप मणिमयास्तत्र चैव्याथापि हिरण्मया ॥ ४५ ॥ तत्रेहा त
 गत सिद्धिं सहस्राक्षो महायथा । स्रष्टा भूतपतियंत्र सर्वं
 लोकान् सनातनः ॥ ४६ ॥ उपास्यते तिग्मतीजा यत्र भूते सन
 न्तत । नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चम ॥ ४७ ॥ त
 दिव्या त्रिपयगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्मलोकान्दपक्रान्ता सत
 प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥ वस्लोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती
 जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४९ ॥ पवि
 दिव्यसहस्राणा प्रभोरेषैव सन्धिधि । उपासते यत्र यज्ञं सप्त
 गुणपर्यये ॥ ५० ॥ दृष्ट्वादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती
 एता दिव्या सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रता ॥ ५१ ॥ रक्षां
 वै हिमवति हेमगुटी तु गुह्यका । सर्पा नागाश्च निप्रधे गोद

च तपोधनाः ॥ ५२ ॥ देवासुराणां स्वर्षां श्वेतपर्वत उच्यते ।
 गन्धर्वा निपथे नित्यं नीले ब्रह्मपंचस्तथा ॥ ५३ ॥ शृङ्गवांस्तु
 महाराज देवानां प्रतिसञ्चरः । इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि
 भागशः ॥ ५४ ॥ भूतान्युपनिदिष्टानि मतिमन्ति ध्रुवाणि च ।
 तेषामृद्धिर्वज्रविधा दृश्यते दैवमानुषी ॥ ५५ ॥ अथक्या परि-
 संख्यातुं अहं या तु बुभूषता । यान्तु पृच्छन्ति मां राजन् दिव्या-
 भेनां यथाकृतिम् ॥ ५६ ॥ पार्श्वे यथस्य हे वर्षे उक्ते वै दक्षि-
 णोत्तरे । कर्षीं तु नागद्वीपश्च काश्यपद्वीप एव च ॥ ५७ ॥ ताम्र-
 पर्णी भिला राजन् श्रीमान् मलयपर्वतः । पतत् द्वितीयं द्वीपस्य
 दृश्यते यथसंस्थितम् ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भूम्यादिपरिमाण-
 विवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । मेरोरप्यन्तरं पार्श्वे पूर्वं सङ्घञ्च सञ्चय ।
 निखिलेन महाब्रुह्मे माख्यवन्तश्च पर्वतम् ॥ १ ॥

सञ्चय उवाच । दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ।
 उत्तरा कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिर्विषिताः ॥ २ ॥ तत्र वृक्षा
 मधुफलानि त्व्यगुष्पफलोपमाः । गुप्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति
 फलानि च ॥ ३ ॥ सर्वकामफलस्तत्र क्रीडित् वृक्षा जनाधिप ।
 अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४ ॥ ये रक्षन्ति
 सदा क्षीरं पद्मसञ्चामृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलो-
 खाभरणानि च ॥ ५ ॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवास्तुका ।
 मणिरत्ननिभं रम्यं वक्ष्वैदूर्यसन्निभम् ॥ ६ ॥ भूभागं दृश्यते
 तत्र पद्मरागसमप्रभम् । सर्वर्तुसुखससर्षा निष्पङ्गा च जनाधिप
 ॥ ७ ॥ पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखसर्षा मनोहराः ।

लोकच्युता सर्वे जायन्ते तत्र मानवा ॥ ८ ॥ शुक्लाभिजनसम्पन्ना
 सर्वे सुप्रियदर्शनाः । मिथुनानि च जायन्ते स्त्रिययाप्सरसी
 पमा ॥ ९ ॥ तेषान्ते चीरिणा चीर पिवन्त्यमृतसन्निभम् ।
 मिथुनं जायते काले समन्तत्र प्रवर्द्धते ॥ १० ॥ तुल्यरूपगुणोपेत
 समवेशं तथैव च । एवमेवानुखपञ्च चक्रवाकसभ प्रभो ॥ ११ ॥
 निरामयाश्च ते लोका नित्य सुदितमानसाः । दशवर्षसहस्राणि
 दशवर्षयतानि च ॥ १२ ॥ जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽत्र
 जहात्य त । भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानका ॥ १३ ॥
 तानिर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च । उत्तरा कुरवी
 राजन् व्याख्यातास्ते समासत ॥ १४ ॥ मेरो पार्श्वमह पूर्वं
 वक्ष्याम्यपि यथातथम् । तस्य पूर्वाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विधा
 म्यते ॥ १५ ॥ भद्रशालवन यत्र कालाम्त्रय महाद्रुम । काला
 म्रस्तु महाराज नित्यपुष्पफलद्रुम ॥ १६ ॥ द्रुमश्च योजनोत्सेष
 सिद्धचारणसेवित । तत्र ते पुरुषा श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबला
 ॥ १७ ॥ स्त्रिय कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्ये प्रियदर्शनाः । चन्द्रमास
 शन्द्रवर्णा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १८ ॥ चन्द्रशीतलगात्राश्च नृत्य
 गीतविधारदाः । दशवर्षसहस्राणि तवायुर्भरतर्षभ ॥ १९ ॥
 कालाम्बरसपीतास्ते नित्य सस्थितयौवनाः । दक्षिणेन तु नीलस्य
 निपथस्योत्तरेण तु ॥ २० ॥ सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वीप
 सनातन । सर्वकामफल पुण्य सिद्धचारणसेवित ॥ २१ ॥
 तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीप सनातन । योजनाना सह
 स्रश्च यतश्च भरतर्षभ ॥ २२ ॥ उत्सेधो वृक्षराजस्य शिवसूक्त
 मनुजेश्वर । परलोना सहस्रश्च यतानि दश पञ्च ॥ २३ ॥
 परिणाहस्तु वृक्षस्य फलाना रसमेदिनाम् । पतमानानि ता
 न्युव्यां कुर्वन्ति विपुलं स्रनम् ॥ २४ ॥ सुहृन्ति च रूवं राश्र
 तस्मिन्नजतसन्निभम् । तस्या जम्बा फलरसो नदी भूया जग

धिप ॥ २५ ॥ -मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान् कुक्षन् ।
 तत्र तेषां मन शान्तिने पिपासा जनाधिप ॥ २६ ॥ तस्मिन् फल-
 रसे पीते न जरा बाधते च तान् । तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं
 देवभूषणम् ॥ २७ ॥ इन्द्रगोपकसङ्घाभं जायते भास्करन्तु तत् ।
 तरुणादित्यवर्षाद्य जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २८ ॥ तथा मात्य-
 वतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा । नाम्ना सम्बर्तको नाम कालाग्नि-
 भैरतर्पणम् ॥ २९ ॥ तथा मात्यवत शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिका ।
 योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्मात्यवान्द्रुप ॥ ३० ॥ महारजत-
 सङ्घाया जायन्ते तत्र मानवाः । ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे सर्वे च
 ब्रह्मवादिन ॥ ३१ ॥ तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतस ।
 रक्षणाद्यन्तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ ३२ ॥ षष्टिस्तानि
 सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च । अरुणस्याग्रतो यान्ति परि-
 वार्य दिवाकरम् ॥ ३३ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिरेव शतानि
 च । आदित्यतापतप्रास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३४ ॥

इति भीमपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि मात्यवद्वर्षणे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । वर्षाणाञ्चैव नामानि पर्वतानाञ्च सञ्चय ।
 आचक्षु मे यथातत्त्वं धी च पर्वतवासिन ॥ १ ॥

सञ्चय उवाच । दक्षिणेन तु श्वेतस्य निपथस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवा ॥ २ ॥ शुक्लामिजन-
 सम्पन्ना सर्वे सुप्रियदर्शना । नि सपत्नाय ते सर्वे जायन्ते तत्र
 मानवा ॥ ३ ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निपथस्योत्तरेण तु । वर्षं
 हिरण्यं नाम यत्र हिरण्यती नदी ॥ ४ ॥ यत्र चायं महाराज
 पक्षिराट् पतगोत्तम । यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः

लोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥ शुक्लाभिजनसम्पन्ना
 सर्वे सुप्रियदर्शनाः । मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियद्याप्सरसो-
 पमाः ॥ ९ ॥ तीक्ष्णान्ते क्षीरिणां क्षीरं पिवन्त्यमृतसन्निभम् ।
 मिथुनं जायते काले समन्तत्र प्रवर्द्धते ॥ १० ॥ तुल्यरूपगुणोपेतं
 समवेशं तथैव च । एवमेवानुस्त्वपञ्च चक्रवाकसभं प्रभो ॥ ११ ॥
 निरामयाश्च ते लोका नित्यं सुदितमानसाः । दशवर्षसहस्राणि
 दशवर्षशतानि च ॥ १२ ॥ जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽन्यं
 जहात्यतः । भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः ॥ १३ ॥
 तान्निर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च । उत्तराः कुरवो
 राजन् व्याख्यातास्ते समासतः ॥ १४ ॥ मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं
 वक्ष्याम्यपि यथातथम् । तस्य पूर्वाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशा-
 म्यते ॥ १५ ॥ भद्रशालवनं यत्र कालाम्बरश्च महाद्रुमः । काला-
 म्बरस्तु महाराज नित्यपुष्पफलद्रुमः ॥ १६ ॥ द्रुमश्च योजनोत्सेध-
 सिद्धचारणसेवितः । तत्र ते पुरुषा श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः
 ॥ १७ ॥ स्त्रियं कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः । चन्द्रभास-
 श्चन्द्रवर्णां पूर्यं चन्द्रनिभाननाः ॥ १८ ॥ चन्द्रशीतलगावप्यथ नृत्य-
 गीतविशारदाः । दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ॥ १९ ॥
 कालाम्बरसपीतास्ते नित्यं सस्थितयौवनाः । दक्षिणेन तु नीलस्य
 निषधस्योत्तरेण तु ॥ २० ॥ सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वीप-
 सनातनः । सर्वकामफलः पुण्य सिद्धचारणसेवितः ॥ २१ ॥
 तस्य नाम्ना संमाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः । योजनानां सह-
 स्रञ्च शतञ्च भरतर्षभ ॥ २२ ॥ उत्सेधो द्वचराजस्य दिवस्पृक्
 मनुजेश्वरः । अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च ॥ २३ ॥
 परिणाहस्तु द्वचस्य फलानां रसभेदिनाम् । पतमानानि ता-
 न्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं खनम् ॥ २४ ॥ सुहृन्ति च रसं राजन्
 तन्निव्रजतसन्निभम् । तस्या जम्बा फलरसो नदी भूला जना-

धिप ॥ २५ ॥ मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रात्यात्पुत्रान् कुक्षन् ।
 तत्र तेषां मन शान्तिने पिपासा जनाधिप ॥ २६ ॥ तस्मिन् फल-
 रसे पीते न जरा बाधते च तान् । तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं
 देवभूषणम् ॥ २७ ॥ इन्द्रगोपकसङ्घाद्यं जायते भास्करन्तु तत ।
 तरुणादित्यवर्षाद्यं जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २८ ॥ तथा मान्य-
 वतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा । नाम्ना सम्बर्त्तको नाम कालाग्नि
 भैरतर्षभ ॥ २९ ॥ तथा मान्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिका ।
 योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्मान्यवान्नुप ॥ ३० ॥ महारजत-
 सङ्घाया जायन्ते तत्र मानवाः । ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे सर्वे च
 ब्रह्मवादिनः ॥ ३१ ॥ तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 रक्षणार्थंन्तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ ३२ ॥ पृष्टिस्तानि
 सहस्राणि पृष्टिरेव भूतानि च । अरुणस्याग्रतो यान्ति परि-
 वार्यं दिवाकरम् ॥ ३३ ॥ पृष्टिवर्षसहस्राणि पृष्टिरेव भूतानि
 च । आदित्यतापतप्रास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३४ ॥

इति भीमपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि मान्यवदर्शने
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । वर्षाणाञ्चैव नामानि पर्वतानाञ्च सञ्चय ।
 आचक्षु मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥

सञ्चय उवाच । दक्षिणेन तु श्वेतस्य निपथस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥ शुक्लाभिजन-
 सम्पन्ना सर्वे सुप्रियदर्शनाः । नि सपत्नाश्च ते सर्वे जायन्ते तत्र
 मानवाः ॥ ३ ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निपथस्योत्तरेण तु । वर्षं
 हिरण्मयं नाम यत्र हिरण्मयी नदी ॥ ४ ॥ यत्र चायं महाराज
 पश्चिराट् पतगोत्तम । यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः

॥ ५ ॥ महाबलास्तत्र जना राजन् मुदितमानसाः । दशवर्ष-
सहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥ ६ ॥ आयुःप्रमाणं जीवन्ति
वर्षाणान्ते जनाधिप । शृङ्गाणि च विचित्राणि वीर्येव मनुजा-
धिप ॥ ७ ॥ एकं मणिमयं तत्र यथैकं रौक्ममद्भुतम् । सर्वरत्न-
मयञ्चैकं भवनैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ तत्र स्वयम्भुभा देवी निव्यं
वसति शाण्डिली । उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ॥ ९ ॥
वर्षमैरावतं नाम यस्माच्छृङ्गवतः परम् । न तत्र सूर्यैरूपति
न जोर्यन्ते च मानवाः ॥ १० ॥ चन्द्रमाद्यं सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत
इवावृतः । पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ११ ॥ पद्म-
पत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः । अनिष्यन्दा इष्टगन्धा निरा-
हारा जितेन्द्रियाः ॥ १२ ॥ देवलोकधृताः सर्वे तथा विरजसी
नृप । त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणान्ते जनाधिप ॥ १३ ॥ आयुः-
प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तमो । क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवो-
त्तरतः प्रभुः ॥ १४ ॥ हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटं कनकामयी । अष्टचक्रं
हि तद्यान भूतयुक्तं मनोजंघम् ॥ १५ ॥ अग्निवर्षं महावेगं जाम्बू-
नदविभूषितम् । स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ संक्षेपो
विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता तथा । पृथिव्यापस्तथाकाशं वायु-
स्तेजश्च पार्थिव । स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य ज्ञतायनः ॥ १७ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः सञ्जयेन घृतराष्ट्रो महामनाः ।
ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान् प्रति जनाधिप ॥ १८ ॥ स विचित्र
महातेजाः पुनरेवात्रवीहचः । असंशयं सूतपुत्रं कालः सङ्घिपते
जगत् ॥ १९ ॥ सृजते च पुनः सर्वे नैह विद्यति शाश्वतम् । नरो
नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतहृत् । देवा वैकुण्ठमित्याङ्गनरा
विष्णुमिति प्रभुम् ॥ २० ॥

इति भीमपर्वणि जाम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि घृतराष्ट्रवाक्ये

धृतराष्ट्र उवाच । यद्विदं भारतं वपं यवेदं मूर्च्छितं बलम् ।
तत्रातिमात्रं सुखोऽय पुत्रो दुर्थोधनो मम ॥ १ ॥ यत्र गृह्णा
पाण्डुपुत्रा यत्र मे मञ्जते मन । एतन्मे तत्त्वमाचक्षु त्वं हि मे
बुद्धिमान्नम ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । न तत्र प्राण्डवा गृह्णा शृणु राजन् वचो
मम । गृह्णो दुर्थोधनस्तत्र शकुनियगपि सौबल ॥ ३ ॥ अपरे
क्षत्रियाथैव नानाजनपदेश्वरा । ये गृह्णा भारते वर्षे न मृष्यन्ति
परस्परम् ॥ ४ ॥ अत्र ते कौर्त्तयिष्यामि वपं भारत भारतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ५ ॥ पृथोय राजन्वैन्यस्य
तथेक्ष्णाकोर्महात्मव । ययातेरुम्बरीपस्य शिवेरीशीनरस्य च ॥ ६ ॥
ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा । कुशिकस्य च दुर्द्वेपे
गाधेयैव महात्मन ॥ ७ ॥ सोमकस्य च दुर्द्वेपं टिलीपस्य तथैव
च । अन्ये पाञ्च महाराज क्षत्रियाणा बलीयसाम् ॥ ८ ॥ सर्वेषा
मेव राजेन्द्र प्रिय भारत भारतम् । तत्ते वपं प्रवक्ष्यामि यथा-
श्रुतमारन्दम् ॥ ९ ॥ शृणु मे गदतो राजन् यन्मा त्व परि-
पृच्छसि । महेन्द्रो मलय सञ्च शक्तिमान् गन्धमादन ॥ १० ॥
विन्धग्रथ पारिपात्रथ सप्तैते कुलपर्वता । तेषा सहस्रयो राजन्
पर्वतास्ते समीपत ॥ ११ ॥ अविज्ञाता सारवन्तो विपुलाश्चित्र
सानव । अन्ये ततो परिज्ञाता ऋष्या ऋष्वोपजीविन ॥ १२ ॥
आर्या स्त्रेच्छाय कौरव्य तैर्मिथ्या पुरुषा विभो । नदीं पिवन्ति
विबुला गङ्गा सिन्धु सरस्वतीम् ॥ १३ ॥ गादावरी नर्मदाञ्च
बाह्मदाञ्च महानदीम् । अतद्रू चन्द्रभागाञ्च यमुनाञ्च महानदीम्
॥ १४ ॥ दृपहतीं विपासाञ्च विपापा स्थूलवालुकाम् । नदीं
वेदवतीञ्चैव कृष्णवेणीञ्च निम्नगाम् ॥ १५ ॥ इरावती वितस्ताञ्च
पयोष्णीं देविकामपि । वेदसृता वेदवती त्रिद्विदामिन्दुमालवीम्
॥ १६ ॥ करीषिणीं चित्रवहा चित्रसेनाञ्च निम्नगाम् । गोमती

धूमपापाञ्च गण्डकीञ्च महानदीम् ॥ १७ ॥ कौशिकीं निशितां
 कृत्या निशिता लोहतारिणीम् । रङ्गस्या शतकुशाञ्च सरयूञ्च
 तथैव च ॥ १८ ॥ चर्मण्वती चन्द्रभागं हस्तिशोभा दिशं तथा ।
 शरावती पयोष्णीञ्च पेरा भीमरथीमपि ॥ १९ ॥ कावेरी चुलुका-
 ञ्चापि वीणा शतबलामपि । नीवारा महिताञ्चापि सुप्रयोगां
 जनाधिप ॥ २० ॥ पवित्रा कुण्डला सिन्धुं राजनीं पुरमालि-
 नीम् । पूर्वाभिरामा वीराञ्च भीमामोघवती तथा ॥ २१ ॥ पला-
 शिनीं पापहरा महेन्द्रा पाटलावतीम् । करीपिणीमसिन्ध्वीञ्च
 कुशचीरा मह नदीम् ॥ २२ ॥ मकरीं प्रवरा मेना हेमा घृत-
 वती तथा । पुरावतीमनुष्णाञ्च शैव्या कापीञ्च भारत ॥ २३ ॥
 सदानौरामघृष्णाञ्च कुशधारा महानदीम् । सदाकान्ता शिवा
 ञ्चैव तथा वीरवतीमपि ॥ २४ ॥ वास्तु सुवास्तु गौरौञ्च कम्पना
 सहिरण्वतीम् । वरा वीरहराञ्चापि पञ्चभीञ्च महानदीम् ॥ २५ ॥
 रथचित्रा ज्योतिरथा विश्वामित्रा कपिञ्चलाम् । उपेन्द्रा बङ्गला-
 ञ्चैव कुचीरां मधुवाहिनीम् ॥ २६ ॥ विनदीं पिञ्चला वेषां
 तुङ्गवेणा महानदीम् । विदिशा वृष्णावेणाञ्च ताम्नाञ्च कपिला-
 मपि ॥ २७ ॥ शलुं सुवामा वेदाश्वा हरित्रयावा महोपमाम् ।
 शीघ्राञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्नगाम् ॥ २८ ॥ कौशिकीं
 निम्नगा शोणां बाहुदामथ चन्द्रभाम् । दुर्गामन्त्रशिलाञ्चैव
 ब्रह्मबोधा बृहदतीम् ॥ २९ ॥ यवक्षामथरोहीञ्च तथा जाम्बू-
 नदीमपि । सुनसा तमसा दासी वसाञ्च वरुणामक्षीम् ॥ ३० ॥
 नाला घृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च महानदीम् । तामसीं वृषभाञ्चैव
 ब्रह्ममेधा बृहदतीम् ॥ ३१ ॥ एताथान्याथ बङ्गधा महानदी
 जनाधिप । सदानिरामया कृष्णा मन्दगा मन्दवाहिनीम् ॥ ३२ ॥
 ब्रह्माणीञ्च महागौरीं दुर्गामपि च भारत । चित्रोपला चित्र-
 रथा मञ्जुला वाहिनीं तथा ॥ ३३ ॥ मन्दाकिनी वैतरणी

कोशां चापि महानदीम् । मुक्तिमतीमनिङ्गाञ्च पुष्पवेणुत्यला-
 वतीम् ॥ ३४ ॥ लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव वृषकाङ्गयाम् ।
 कुमारीमृषिकृत्याञ्च मारिषाञ्च सरस्वतीम् ॥ ३५ ॥ मन्दाकिनीन्तु
 पुण्याञ्च सर्वसद्भाञ्च भारत । विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वादेव
 मङ्गाफलाः ॥ ३६ ॥ तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 इत्येताः सरिती राजन् समाख्याता यथास्मृति ॥ ३७ ॥ अत
 जङ्गं जनपदान्निबोध गदतो मम । तवेमे कुन्तपाञ्चाला शाला
 माद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३८ ॥ शूरसेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मालास्तथैव
 च । मत्स्र्याः सुकुट्याः सौवल्याः कुन्तला काशिकोशलाः ॥ ३९ ॥
 चेदिमत्स्यकरुणाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः । उत्तमाश्च द्रुमा
 र्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ४० ॥ पाञ्चालाः कौशिक्याश्चैव नैक-
 पृष्ठा घुरन्धरा । सोधा मद्रभुजिङ्गाश्च काश्यपोऽपरकाश्ययः ॥ ४१ ॥
 जठराः कुकुराश्चैव सदृगार्णाश्च भारत । कुन्तयोऽवन्तयश्चैव
 तथैवापरकुन्तय ॥ ४२ ॥ गोघ्नता मन्दकाः पण्डा विदर्भा रूप-
 वाहिका । अश्वका पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः ॥ ४३ ॥
 अधिरान्यकुलायय मल्लराष्ट्रञ्च केरलन् । वारपाश्चापवाहाश्च
 चक्रा वक्रातपा शकाः ॥ ४४ ॥ विट्टेहा मागधाः स्वप्ता मलया
 विजयास्तथा । अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यङ्गलोमान एव च ॥ ४५ ॥
 मल्लाः सुदेवा प्रञ्जादाः माहिका भागिकास्तथा । वाह्लीका
 वाटधानाश्च आभीरा कालज्जेयकाः ॥ ४६ ॥ अपरान्ताः परा-
 न्ताय पञ्चवायर्ममण्डलाः । अटवीश्विखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष
 ॥ ४७ ॥ उपावृत्तानुपावृत्ताः खराष्ट्राः कैकयास्तथा । कुहा-
 परान्ता माहेयाः कच्चाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४८ ॥ अन्धाश्च वङ्गवो
 राजन्वन्तर्गिर्यस्तथैव च । वह्निर्गिर्याङ्गमलजा मागंधा मानव-
 र्जकाः ॥ ५० ॥ मङ्गुत्तराः प्रावृषिया मार्गवाय जनाधिप । पुण्ड्रा
 मार्गाः किराताश्च सुदेव्या यामुनास्तथा ॥ ५१ ॥ यक्रा निपादा

निषधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋता । दुर्गला प्रतिमास्याय कुन्तलाः
 कुशलान्तथा ॥ ५२ ॥ तीरग्रहा भूरसेना ईजका कन्यकागुणा ।
 तिलभारां समीराय मधुमत्ता सुकन्दका ॥ ५३ ॥ काश्मीरा
 सिन्धुसौवीरा गान्धारा द्यंकास्तथा । अभीसारा उत्तूलाय
 शैवाला वाहिकास्तथा ॥ ५४ ॥ दूर्वा च वानवादर्वा वातकाम-
 रथोरगा । वाङ्गवाधाय कौरव्या सुदामान सुमल्लिका ॥ ५५ ॥
 बह्रा करीषकाद्यापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा । वातायना द्या-
 र्णांश्च रोमाण कश्चिन्दव ॥ ५६ ॥ कक्षा गोपालकत्ताय जाङ्गला
 कुश्वर्षका । किराता वर्वरा सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तका ॥ ५७ ॥
 यौद्धा यौष्टा सैभिकता पावंतीयाय मारिष । अथापरे जन-
 पदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ श्राविङ्गा केरला प्राच्या
 भूपिका वनवासका । कर्णाटका माहिषका विकल्पा भूपका-
 स्तथा ॥ ५९ ॥ जिहिका कुन्तलायैव सौन्ददा नलकानना ।
 कौकुट्टकास्तथा चोला कौङ्गणा मालवानका ॥ ६० ॥ समद्रा
 करकायैव कुक्कुराङ्गारमारिषा । ध्वजिन्युत्सवसङ्घेतास्त्रिगर्ता
 शालसेनय ॥ ६१ ॥ वका कोकरका प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा ।
 तथैव विन्धुचुलका पुलिन्दा कल्कलै सह ॥ ६२ ॥ मालवा
 मल्लवायैव तथैवापरवल्गभा । कुलिन्दा कालवायैव कुण्टका
 करटास्तथा ॥ ६३ ॥ भूपकास्तनवालाय अनीयाषट्सृष्टया ।
 अलिन्दा पाश्र्विवाटाय तनया सुनयास्तथा ॥ ६४ ॥ दशैविदर्भा
 कान्तीकास्तङ्गणा परतङ्गणा । उत्तराद्यापरे श्लेच्छा क्रूरा

आत्रेया सभरहाजास्तथैव स्तनपोषिका । प्रीषकाश्च कलिद्वाद्य
किरातानाञ्च जातय ॥ ६८ ॥ तोमरा हसमार्गाश्च तथैव कर-
भङ्गका । एते चान्ये जनपदा प्राच्योद्दीचास्तथैव च ॥ ७० ॥
उद्देशमात्रेण मया दिशा सङ्कीर्तिता विभो । यथागुणं बल-
ञ्चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ॥ ७१ ॥ दुद्धेत घेनु कामधक् भूमि
सम्यगनुष्ठिता । तस्या गृध्यान्ति रालान शूरा धर्मार्थकोविदा
॥ ७२ ॥ ते त्यजन्त्याह्वे प्राणान् वसुगृहास्तरस्त्रिन । देव-
मानुषकायाना काम भूमि परायणम् ॥ ७३ ॥ अन्योऽन्यस्याव-
लुम्बन्ति चारुनेया इथामिषम् । राजन्या भरतयेष्ठ भोक्तुकामा
वसुन्वराम् ॥ ७४ ॥ न चावि दृष्टिः कामाना विद्यतऽद्यापि कस्य-
चित् । तस्मात् परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवा ॥ ७५ ॥ साम्ना
भेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत । पिता भ्राता च पुत्राश्च स्वयौश्च
नरपुङ्गव । भूमिभवति भूताना सम्यगच्छिद्रदर्शना ॥ ७६ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारतीयनद्यादि-
कथने नवमोऽध्याय ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
प्रमाणमायुष सूत बलञ्चापि शुभाशुभम् ॥ १ ॥ अनारगतमतिक्रान्त
वर्त्तमानञ्च सङ्गय । आचक्षु मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥२॥

सङ्गय उवाच । चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृत त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्ज्जन ॥ ३ ॥ पूर्वं कृतयुग नाम
ततस्त्रेतायुग प्रभो । संचौपात द्वापरस्याथ ततस्तिष्य प्रवर्त्तते ॥४॥
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणा कुरुसत्तम । आयुसङ्ग्रा कृत-
युगे सङ्ग्राता राजसत्तम ॥ ५ ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेताया
मनुजाधिप । द्वे सहस्रे द्वापरे च भुवि तिष्ठन्ति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

निपधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋता । दुर्गला प्रतिमास्याय कुन्तलाः
 कुण्डलान्तथा ॥ ५२ ॥ तीरग्रहा शूरसेना ईजका. कन्यकागुणा ।
 तिलभारं समीराय मधुमत्ता सुकन्दका ॥ ५३ ॥ काश्मीरा
 चिन्मुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा । अभीसारा उत्तूलाय
 शैवाला वाहिकास्तथा ॥ ५४ ॥ दूर्वी च वानवाद्वा वातलाम-
 रथोरगा । बाहुवाधाश्च कौरव्या. सुदामान सुमल्लिका ॥ ५५ ॥
 बह्ना करीपकायापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा । वातायना दशा-
 र्थाय रोमाण कशविन्दव ॥ ५६ ॥ कक्षा गोपालकक्षाय जाङ्गला
 कुरुवर्षाका । किराता वर्वरा सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तका ॥ ५७ ॥
 औड्रा पौण्ड्रा सैसिकता पार्वतीयाश्च मारिष । अथापरे जन-
 पदा दक्षिणा भरतपंभ ॥ ५८ ॥ द्राविडा केरला प्राच्या
 मूपिका वनवासका । कर्णाटका माहिषका विकल्पा मूपका-
 स्तथा ॥ ५९ ॥ जिह्लिका कुन्तलायैव सौहृदा नलकानना ।
 कौकुट्टकास्तथा चोला कौङ्गणा मालवानका ॥ ६० ॥ समझा
 करकाश्चैव कुक्कुराङ्गारमारिषा । ध्वजिन्युत्सवसञ्ज्ञेतास्त्रिगर्त्ता.
 शान्सेनय ॥ ६१ ॥ वका कोकरका प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा ।
 तथैव विन्धवलका पुलिन्दा कल्कलै सह ॥ ६२ ॥ मालवा
 मल्लवायैव तथैवापरवल्लभा । कुलिन्दा कालवायैव कुण्डका
 करटास्तथा ॥ ६३ ॥ मूपकास्तनवालाय सनीयाघटसृष्टया ।
 अलिन्दा पाग्निवाटाय तनया सुनयास्तथा ॥ ६४ ॥ दशवीदर्भा
 कान्तीकास्तद्रणा परतङ्गणा । उत्तराखापरे स्नेच्छा क्रूरा
 भरतसत्तम ॥ ६५ ॥ यवनाथीनकाम्बोजा दासुणा स्नेच्छजातय ।
 सञ्ज्ञाहा कुलत्याश्च हना पारसिकै सह ॥ ६६ ॥ तथैव
 रमणाथीनास्तथैव दशमालिका । सत्रिया योनिवेशाय वैश्व-
 शूद्रकुलानि च ॥ ६७ ॥ शूद्राभीराय दरदा काश्मीरा पत्तिभि
 सह । खशीरान्तवाराय पङ्गवा गिरिगह्वरा ॥ ६८ ॥

आत्रेया. सभरद्वाजास्तथैव स्तनपोषिकाः । प्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च
किरातानाञ्च जातयः ॥ ६८ ॥ तोमरा हंसमार्गाश्च तथैव कर-
भङ्गकाः । एते चान्ये जनपदा. प्राच्योदीचास्तथैव च ॥ ७० ॥
उद्देशमात्रेण मया देशाः सङ्कीर्त्तिता विभी । यथागुणं बल-
ञ्चापि द्विवर्गस्य महाफलम् ॥ ७१ ॥ दुह्येत घेनुः कामधक् भूमिः
सम्यगनुष्ठिता । तस्यां गृह्यन्ति राजान शूरा धर्मार्थकोविदा-
॥ ७२ ॥ ते त्यजन्त्याहवे प्राणान् वसुगृह्णास्तरस्त्रिन । दिव-
मानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ॥ ७३ ॥ अन्योऽन्यस्याव-
लुम्बन्ति सारमेया हयामिषम् । राजन्या भरतत्रेष्ठ भोक्तुकामा
वसुन्वराम् ॥ ७४ ॥ न चावि ह्यग्निः कामानां विद्यतऽद्यापि कस्य-
चित् । तस्मात् परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ॥ ७५ ॥ साम्ना
मेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत । पिता भ्राता च पुत्राश्च स्वन्वयौश्च
नरपुङ्गव । भूमिभवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शना ॥ ७६ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारतीयनद्यादि-
कथने नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हेमवतस्य च ।
प्रमाणमायुष सूत बलञ्चापि शुभाशुभम् ॥ १ ॥ अनागतमतिक्रान्त
वर्त्तमानञ्च सञ्जय । आचक्षु मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥२॥

सञ्जय उवाच । चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृत त्रेता हापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन ॥ ३ ॥ पूर्वं कृतयुगं नाम
ततस्त्रेतायुगं प्रभो । संचेपात् हापरस्याथ ततस्त्रिष्यं प्रवर्त्तते ॥४॥
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कृतसत्तम । आयु सङ्ग्रा कृत-
युगे सङ्ग्राता राजसत्तम ॥ ५ ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेताया
मनुजाधिप । हे सहस्रे हापरे च भुवि तिष्ठन्ति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

न प्रमाणस्थितिर्ध्वस्ति तिथ्येऽस्मिन् भरतर्षभ । गर्भस्थाय म्रियन्ते
 ऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७ ॥ महाबला महासत्त्वा प्रज्ञा-
 गुणसमन्विता । प्रजायन्ते च जाताश्च यतथोऽथ सहस्रश ॥८॥
 जाता कृतयुगे राजन् धनिन म्रियदर्भना । प्रजायन्ते च जाताश्च
 मुनयो वै तपोधना ॥ ९ ॥ महोत्साहा महात्मानो धार्मिका
 सत्यवादिन । म्रियदर्शा वपुष्मन्तो महावीर्या धनुर्द्धरा ॥ १० ॥
 वरार्हा युधि जायन्ते क्षत्रिया शूरसत्तमा । वेताया क्षत्रिया
 राजन् सर्वे वै चक्रवर्तिन ॥ ११ ॥ आयुष्मन्तो महावीरा धनु-
 र्द्धरवरा युधि । जायन्ते क्षत्रिया शूरास्वेताया वधवर्तिन ॥ १२ ॥
 सर्वे वर्या महाराज जायन्ते द्वापरे सति । महोत्साहा वीर्य-
 वन्त परस्परजयैषिण ॥ १३ ॥ तेजसाल्पेन सयुक्ता क्रीडना
 पुसपा नृप । लुप्ता अदृतकायैव तिथ्ये जायन्ति भारत ॥ १४ ॥
 ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च । तिथ्ये भवति
 भूताना रागी लोभय भारत ॥ १५ ॥ सङ्क्षेपो वर्तते राजन्
 द्वापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तर हैमवतं हरिवपं तथैव च ॥ १६ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारताद्यायु

निरूपणे दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

समाप्तञ्च जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥

अथ भूमिपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्ता यथावदिह
 सप्तय । विष्कम्भस्य प्रद्वृद्धि परिमाणान्तु तत्त्वत ॥ १ ॥ सप्त-
 द्रव्य प्रमाणञ्च सम्यगच्छिद्रदर्शनम् । शाकद्वीपञ्च ने द्वृद्धि कुम्भ-
 द्वीपञ्च सप्तय ॥ २ ॥ शाल्मलिञ्चैव तत्त्वेन प्रीङ्गुद्वीप तथैव च ।
 द्वृद्धि गायत्राणे भवं राज्ञो सोमार्कयोस्तथा ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् सुबहवो हीपा यैरिदं सन्ततं जगत् ।
सप्त हीपान् प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ४ ॥ अष्टादश
सहस्राणि योजनानां विश्राम्यते । षट्शतानि च पूर्यानि विश्वम्भो
जम्बुपर्वतः ॥ ५ ॥ स्रवणस्य समुद्रस्य विश्वम्भो द्विगुणः स्रुतः ।
नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६ ॥ नैकधातुविचित्रश्च
पर्वतैरुपशोभितः । सिद्धचारणसङ्घीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७ ॥
शाकहीपञ्च वक्ष्यामि यथावदिह भारत । शृणु मे त्वं यथान्यायं
ब्रूवतः कुरुनन्दन ॥ ८ ॥ जम्बूहीपप्रमाणेन द्विगुणं कुरुनन्दन ।
विश्वम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागश्च ॥ ९ ॥ क्षीरोद्रे
भरतश्रेष्ठ धेनु सम्परिवारितः । तत्र पुण्या जनपदा न तत्र
म्रियते नरः ॥ १० ॥ कुत एव च दुर्मिच्छं क्षमातेजोयुता हि ते ।
शाकहीपस्य सङ्घेपो यथावत् भरतर्षभ । उक्त एव महाराज
किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥ ११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शाकहीपस्य सङ्घेपो यथावदिह पूर्वशः ।
उक्त एव महाराज विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सुमहान् संशयो मेऽद्य प्रोक्तोऽयं सञ्जय
त्वया । प्रजा कथं सूतपुत्र सम्प्राप्ता श्यामतामिह ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । सर्वेष्वेव महाराज द्वीपेषु कुरुनन्दन ।
गौर कृष्णश्च पातङ्गो यतो वर्ष्मन्तरे हिजा ॥ २१ ॥ श्यामो
यस्मात् प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत । तत पर कौरवेन्द्र
दुर्गमैलो महोदय ॥ २२ ॥ केशरी केशरयुतो यतो वात
प्रजायते । तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुण प्रविभागश्च ॥ २३ ॥
वर्षाणि तेषु कौरव्य सप्तोक्तानि मनीषिभिः । महामैर्मह
काशी जलद कुमुदीत्तर ॥ २४ ॥ जलधारी महाराज सुकु
मार इति स्मृत । रेवतस्य तु कौमार श्यामस्य मणिकान्धन ॥ २५ ॥
कोटारस्याथ मोदकी परेण तु महापुमान् । परिवार्य च कौरव्य
दैर्घ्यं ह्रस्वमेव च ॥ २६ ॥ जम्बूद्वीपेन सङ्घातस्तस्य मध्ये
महाद्रुम । शको नाम महाराज प्रजा यस्य सदानुगा ॥ २७ ॥
तत्र पुण्या जनपदा पूज्यते यत्र शङ्कर । तत्र गच्छन्ति सिन्धुश्च
चारणा दैवतानि च ॥ २८ ॥ धार्मिकाश्च प्रजा राजेश्वरारो-
ऽतीव भारत । वर्ष्मं स्वधर्मनिरतान च स्तेनोऽत्र दृश्यते ॥ २९ ॥
दीर्घायुर्षो महाराज जरामृत्युविर्जिता । प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते
वर्षास्त्रिव समुद्रगा ॥ ३० ॥ नद्य पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च
वज्रधागता । सुकुमारी कुमारी च सीता काविरका तथा ॥ ३१ ॥
महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी । चक्षुर्बर्द्धनिका चैव
नदी भरतसत्तम ॥ ३२ ॥ तत्र प्रवृत्ता पुण्योदा नद्य कुरुकुलो-
द्भव । सप्तस्राणा शतान्येव यतो वर्षति वासव ॥ ३३ ॥ न
तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च । भव्यते परिसङ्घातु
पुण्यास्ता हि सरिहरा ॥ ३४ ॥ तत्र पुण्या जनपदाश्चरारी
लोकसम्पत्ता । मृगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ३५ ॥
मृगा ब्राह्मणभूयिष्ठा स्वकर्मनिरतास्तथा । मशकेषु तु राजन्या

धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ४६ ॥ मानसाय महाराज वैश्वधर्मोप-
जीविन । सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनियया ॥ ४७ ॥
शूद्राय मन्दगास्तत्र पुरुषा धर्मघौलिन । न तत्र राजा राजेन्द्र
न दण्डो न च दण्डिक ॥ ४८ ॥ स्वधर्मणैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति
परस्परम् । एतावदेव भवन्तु तत्र हीमे प्रभाषितुम् । एतदेव
तु श्रोतव्यं शाकहीमे महौजसि ॥ ४९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि शाकहीपवर्षान्ने
एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । उत्तरेषु च कौरव्य हीमेषु श्रूयते कथा ।
पर्वं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥ १ ॥ वृत्ततोय समुद्रोऽत्र
दधिमण्डोदक पर । सुरोद सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः
॥ २ ॥ परस्यरेण दिग्गुणाः सर्वे हीमा नराधिप । एवमेव
महाराज समुद्रैः परिवारिता ॥ ३ ॥ गौरस्तु मध्यमे हीमे
गिरिर्मणि शिलो महान् । पर्वत पथिमे कृष्णो नारायणसखो
नृप ॥ ४ ॥ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशव । प्रसन्न-
याभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत सुखम् ॥ ५ ॥ कृष्णस्तथा कुशहीमे
मध्ये जनपदैः सह । सम्पूज्यते शाल्मलिय हीमे शाल्मलिके नृप
॥ ६ ॥ क्रौञ्चहीमे महाक्रौञ्चो गिरीरत्रचयाकर । सम्पूज्यते
महाराज चातुर्वर्ष्येन नित्यदा ॥ ७ ॥ गोमन्द पवतो राजन्
समहान् सर्वधातुक । यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमल-
लोचन ॥ ८ ॥ भीक्षिमिः सङ्गतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरि ।
कुशहीमे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चित ॥ ९ ॥ स्वनामनामा
दुर्द्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वत । द्युतिमान्नाय कौरव्य तृतीय
कुमुदो गिरि ॥ १० ॥ चतुर्थं पुष्पवन्ताम पञ्चमस्तु कृषेयय ।

षष्ठो हरिगिरिर्नाम पङ्केते पर्वतोत्तमाः ॥ ११ ॥ तेषामन्तर-
 विष्कम्भो दिगुणः सर्वभागशः । औद्भिदं प्रथमं वषं द्वितीयं वेणु-
 मण्डलम् ॥ १२ ॥ तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कम्बलं शृतम् ।
 घृतिमत पञ्चमं वषं षष्ठं वषं प्रभाकरम् ॥ १३ ॥ सप्तमं कापिलं
 वषं सप्तैते वषेलम्बाकाः । एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाय जगतीयर
 ॥ १४ ॥ विहरन्त रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः । न तेषु
 दस्यवः सन्ति स्वेच्छजात्योऽपि वा नृप ॥ १५ ॥ गौरप्रायो
 जन सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव । अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनु-
 जेश्वर ॥ १६ ॥ यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमना शृणु । क्रौञ्च-
 हीमे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ॥ १७ ॥ क्रौञ्चात् परो
 वामनको वामनादम्बकारकः । अम्बकारात् परो राजन् मैनाकः
 पर्वतोत्तमः ॥ १८ ॥ मैनाकात् परतो राजन् गोविन्दो गिरि-
 रुत्तमः । गोविन्दात् परतो राजन् निविडो नाम पर्वतः ॥ १९ ॥
 परस्तु दिगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्द्धनः । दिशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि
 तन्मे निगदतः शृणु ॥ २० ॥ क्रौञ्चस्य कुशलो दैमो वामनस्य
 मनोनुग । मनोनुगात् परथीयो दैमः कुरुकुलोद्भवः ॥ २१ ॥
 उष्णात् परः प्रावरकः प्रावारादम्बकारकः । अम्बकारकदेशात्
 मुनिद्वेष परः शृतः ॥ २२ ॥ मुनिदेशात् परथैव प्रोच्यत दुन्दु-
 भिस्वनः । सिद्धचारणसङ्घीर्षो गौरप्रायो जनाधिप ॥ २३ ॥
 एते दिशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः । पुष्करे पुष्करो नाम
 पर्वतो मणिरत्नवान् ॥ २४ ॥ तत्र नित्यं प्रवसति स्वयं देव-
 प्रजापतिः । तं पर्थुपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः ॥ २५ ॥
 वाग्भिर्मनोऽनुकूलामिः पूजयन्तो जनाधिप । जम्बूहीपात् प्रव-
 र्तन्ते रत्नानि विविधानि च ॥ २६ ॥ एवं हीमेषु सर्वेषु प्रजानां
 कुरुनन्दन । ब्रह्मचर्य्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च ॥ २७ ॥
 आरोग्यायु प्रमाणाभ्यां दिगुण दिगुणं ततः । एकी जनपदा

राजन् हीपेध्वेतेषु भारत ॥ २८ ॥ उक्ता जनपदा येषु कर्म चैकं
 प्रदृश्यते । ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ॥ २९ ॥
 हीपानान्तु महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा । स राजा स शिवो
 राजन् स पिता प्रपितामहः ॥ ३० ॥ गोपायति नरयेष्ठ प्रजाः
 सजङ्घपण्डिताः । भोजनञ्चात्र कौरव्य प्रजा स्वयमुपस्थितम् ॥ ३१ ॥
 सिद्धमेव महावाहो तद्धि भुञ्जन्ति नित्यदा । ततः परं समा
 नाम दृश्यन्ते लोकसंस्थितिः ॥ ३२ ॥ चतुरस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु
 मण्डलम् । तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसम्भ्रताः ॥ ३३ ॥
 दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः । सुप्रतीकस्तथा राजन्
 प्रभिन्नकरटामुख ॥ ३४ ॥ तस्याहं परिमाणान्तु न सङ्घ्रातु-
 मिहोक्तहे । असङ्घ्रातः स नित्यं हि तिर्य्यगूर्ध्वमघस्तथा ॥ ३५ ॥
 तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च । असम्बन्धा महा-
 राज तान्निश्चलन्ति ते हिपाः ॥ ३६ ॥ पुष्करैः पद्मसङ्घाभैर्विक-
 सद्भिर्महाप्रभैः । शतधा पुनरेवाशु ते तान् मुञ्चन्ति नित्यम् ॥ ३७ ॥
 श्वसद्भिर्मुञ्चमानास्तु दिग्गजैरिह भारताः । आगच्छन्ति महा-
 राज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । परो वै विस्तरोऽत्यर्थं लया मण्डय
 कीर्तितः । दयितं हीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच । उक्ता हीपा महाराज गृह्यन् वै शृणु
 तत्त्वतः । स्वर्मानोः कौरवयेष्ठ यावदेव प्रमाणतः ॥ ४० ॥ परि-
 मण्डलो महाराज स्वर्मानुः च्युते ग्रहः । योजनानां सहस्राणि
 विश्वम्भो दाद्भ्यास्य वै ॥ ४१ ॥ परिणाहेन पट्टिपदिपुल्लवेन
 चानघ । पष्टिमाङ्गः शतान्यस्य बुधा पौराणिकास्तथा ॥ ४२ ॥
 चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश सृतः । विश्वम्भेन कुरयेष्ठ
 त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ४३ ॥ । एकोनपष्टिविश्वम्भ शीतरश्मे-
 र्महात्मनः । सूर्यस्वष्टौ सहस्राणि हे चापि कुरुनन्दन ॥ ४४ ॥

विष्कम्भेण ततो राजन् मण्डलं त्रिंशता समम् । अष्टपञ्चाशत्
 राजन् विपुलत्वेन चानघ ॥ ४५ ॥ शूयते परमोदारः पतगोऽसौ
 विभावसु । एतत् प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४६ ॥
 स राङ्गम्हादयत्वेयौ यथाकालं महत्तया । चन्द्रादित्यौ महा-
 राज सङ्क्षेपोऽयमुदाहृत ॥ ४७ ॥ द्रव्येतत्ते महाराज पृच्छतः
 शास्त्रवचुषा । सर्वसुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छ्रममवाप्नुहि ॥ ४८ ॥
 यथादिष्टं मया प्रोक्तं सनिर्माणमिदं जगतः । तस्मादाश्वस
 कौरव्यपुत्रं दुर्योधनं प्रति ॥ ४९ ॥ श्रुत्वेदं भरतयोऽथ भूमिपर्व
 मनोनुगम् । श्रीमान् भवति राजन्यसिद्ध्यर्थं साधसत्तम ॥ ५० ॥
 आयुर्वल्लभं कौर्त्तिस्य तस्य तेजस्य वर्द्धते । यः शृणोति महीपाल-
 पर्वशीर्षं यतव्रत ॥ ५१ ॥ प्रीणन्ति पितरस्तस्य तथैव च पिता-
 महा । इदन्तु भारतं वर्यं यत्र वर्त्तमाने वयम् । पूर्वं प्रवर्त्तित
 पुण्यं ततः सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि उत्तरकुर्वादिनिरूपणे
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तञ्च भूमिपर्वः ॥

अथ भगवद्गीतापर्वः ॥

वशम्पायन उवाच । अथ गावत्पाणिर्विद्वान् सयुगादित्य
 भारत । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यमविद्यवित् ॥ १ ॥ ध्यायते
 घृतराष्ट्राय सहस्रोत्पत्य दुःखितः । आचष्ट निहत भीष्म भार-
 तानां पितमिहम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । सञ्जयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।
 हतो भीष्म शान्तनवो भरतानां पितमह ॥ ३ ॥ ककुद् सर्व-
 योधानां धाम सर्वधनुष्मताम् । शरतल्पगतं सोऽद्य शिने कुरु-
 पितमह ॥ ४ ॥ यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तत्राकरोत् ।

स श्रुते निहतो राजन् सङ्घेऽभीष्मः शिखण्डिना ॥ ५ ॥ यः
 सर्वान् पृथिवोपालान् समवेतान् महास्रधे । जिगायैकरथेनैव
 काशिपुर्थ्यां महारथः ॥ ६ ॥ जामदग्न्यं रणे रामं योऽयुध्यदप-
 सम्रमः । न हतो जामदग्न्येन सं हतोऽयं शिखण्डिना ॥ ७ ॥
 महेन्द्रसदृशः शौर्यं स्वैर्यं च हिमवानिव । समुद्र इव गाम्भीर्यं
 सद्दिप्युत्से धरासमः ॥ ८ ॥ शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्र खड्गजिह्वो दुरा-
 सदः । नरसिंहः पिता तेऽयं पाद्भ्रातृणो निपातितः ॥ ९ ॥
 पाण्डवानां महासैन्यं यं दृष्टोद्यतमाहवे । प्रावेपत भयोद्दिग्मं
 सिंहं दृष्ट्वेव गोगणाः ॥ १० ॥ परिरुध्य स सेनां तां दशरथं
 प्रवीरहा । जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११ ॥
 यः स शक्र इवाक्षीभ्यो वर्षन् वाष्पान् सहस्रशः । जघान शुषि
 योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२ ॥ स श्रुते निहतो भूमौ वात-
 भग्न इव द्रुमः । तव दुर्मन्त्रिते राजन् यथा नाहं स भारतः ॥ १३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीष्मसृष्ट्यवशेषे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिख-
 ण्डिना । कथं रथात् स न्यपतत् पिता मे वासवीप्रमः ॥ १ ॥
 कथमासंश्रमे पुत्रा हीना भीषेण सञ्जय । बलिना देवकल्पेन
 शूर्वर्यं ब्रह्मवारिणा ॥ २ ॥ तस्मिन् हते महाप्राज्ञे महीत्साहे
 महाबले । महास्रधे नरव्याघ्रे किं न आसीन्नमस्तदा ॥ ३ ॥
 आर्त्तिं परामाविशति मनः संश्रुत्य मे हतम् । कुरूणामृषमं
 वीरमकम्पं पुरुपर्षभम् ॥ ४ ॥ के तं चान्तमनुप्राप्ताः के वास्या-
 सन् पुरोगमाः । केऽतिष्ठन् के न्यवर्त्तन्त केऽभ्यवर्त्तन्त सञ्जय ॥ ५ ॥
 के शूरा रथमादूँलमद्भुतं चत्रियर्षभम् । तथानीकं गाहमानं

समरे पृष्ठतोऽन्वयु ॥ ६ ॥ यस्तमोऽर्क इवापोहन् परसैन्यमनि-
 तहा । सहस्ररश्मिप्रतिम परेपा भयमादधत ॥ ७ ॥ अक्र-
 रीत दुष्कर कर्म रणे पाण्डुसुतेषु य । ग्रसमानमनीकानि य
 एन पर्यवारयत ॥ ८ ॥ कतिनन्त दुराधर्षं सञ्जयात्यन्तमन्तिके ।
 कथं शान्तनव येह पाण्डवा प्रत्यवारयन् ॥ ९ ॥ निवृन्तन्त-
 मनीकानि अरदृष्टं तरस्त्रिनम । चापव्यात्तानन घोरमसिजिह्व
 दुरासदम् ॥ १० ॥ अतहं पुरुषव्याघ्र क्षीमन्तमपराजितम् ।
 पातयामास कौन्तेय कथं तमजित युधि ॥ ११ ॥ उग्रधन्वान
 सुग्रेषु वर्त्तमान रथोत्तमे । परेपामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तमथे-
 शुभि ॥ १२ ॥ पाण्डवाना महत सैन्यं य दृष्टोद्यन्तमाहवे ।
 कालाग्निमिव दुर्धर्षं समचेष्टत नित्यम् ॥ १३ ॥ परिकृष्य स
 सेनान्तु दशरावमनीकहा । जगामास्तमिवादित्यं कृत्वा कर्म
 सुदुष्करम् ॥ १४ ॥ य स अक्र इवाक्षय्यं वषं अरमय क्षिपन् ।
 जधान युधि योधानामर्बुदं दग्धभिर्दिनै ॥ १५ ॥ स श्रेते निहतो
 भूमौ वातमज्ज इव द्रुम । मम दुर्मन्तितेनाजौ यथा नार्हति
 भारत ॥ १६ ॥ कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पाञ्चालानामनीकिनी ।
 प्रहर्तुमशकत्तत्र भीष्म भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥ कथं भीष्मेण
 सग्राममकुर्वन् पाण्डुनन्दना । कथञ्च नाजयत भीष्मो द्रोणे
 जीवति सञ्जय ॥ १८ ॥ कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।
 भीष्म प्रहरता श्रेष्ठ कथं स निघन गत ॥ १९ ॥ कथञ्चाति-
 रयस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना । भीष्मो विनिहतो युद्धे देवै-
 रपि दुरासुद ॥ २० ॥ य स्वयते रणे नित्यं जामदग्न्य महा-
 बलम् । अजित जामदग्न्येन अतक्रतुपराक्रमम् ॥ २१ ॥ त हत
 समरे भीष्म महारथकुलोदितम् । सञ्जयावक्षु मे वीर येन अर्म
 न विद्वह ॥ २२ ॥ मामका के महेश्वासा नाजह सञ्जया
 च्युतम् । दुर्योधनसमाद्रिष्टा के वीरा पर्यवारयन् ॥ २३ ॥

चच्छिखण्डिमुखा सर्वे पाण्डवा भीष्मभ्ययुः । कञ्चित्ते कुरव-
 सर्वे नाजङ्गः सप्तवाच्यतम ॥ २४ ॥ अश्लक्ष्णमयं नूनं हृदयं
 सुदृढं मम । वच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ २५ ॥
 तस्मिन् सत्यञ्च मेधा च नीतिय भरतर्षभे । अप्रमेयाणि दुर्वैर्ष्ये
 कथं स निहतो युधि ॥ २६ ॥ मौर्वीषोपस्तनयित्तः पृपल्क-
 पृपतो महान् । धनुर्द्धामहाशब्दो महामैव इवोन्नत ॥ २७ ॥

बल । न पाण्डवानगणयत कथं स निहत परै ॥ ४१ ॥ य
 पुरा विबुधै सर्वै साहाय्ये युद्धदुर्मदं । काङ्क्षितो दानवान्
 घ्नद्भि पिता मम महाव्रत ॥ ४२ ॥ यस्मिन् जाते महावीर्यं
 शान्तदुर्लोकविश्रुत । शोक दैन्यञ्च दु खञ्च प्राजहत् पुत्रलक्ष्मणि
 ॥ ४३ ॥ प्रोक्त परायण प्राञ्च स्वधर्मनिरतं शुचिम् । वेदवेवाङ्ग-
 तत्त्वञ्च कथ शंससि मे हतम् ॥ ४४ ॥ सर्वास्त्रविनयोपेत शान्तं
 दान्तं मनस्विनम् । हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलम्
 ॥ ४५ ॥ धर्माद्धर्मो बलवान् सम्प्राप्त इति मे मति । यत्र
 वृद्धं युक्तं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवा ॥ ४६ ॥ जामदग्न्य
 पुरा रामो सर्वास्त्रविदनुत्तम । अम्बार्थमुद्यत सङ्घे भीष्मेण
 युधि निर्जित ॥ ४७ ॥ तमिन्द्रसमकर्माणं ककुद् सर्वधन्विनाम् ।
 हतं शंससि मे भीष्मं किन्तु दु खमत परम् ॥ ४८ ॥ असकृत
 क्षत्रियव्रता सङ्घे येन विनिर्जिता । जामदग्न्येन रामेण
 परवीरनिघातिना ॥ ४९ ॥ न हतो यो महाबुद्धि स हतोऽद्य
 मिखण्डिना । तस्मान्नून महावीर्यात् मार्गवात युद्धदुर्मदात् ॥ ५० ॥
 तेजोवीर्यबलैर्भूयान् मिखण्डी द्रुपदात्मज । य शूर कृतिन
 युद्धे सर्वमास्त्रविशारदम् ॥ ५१ ॥ परमास्त्रविदं शूर जघान
 भरतपुत्रमम् । के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयु शस्त्रससदि ॥ ५२ ॥
 शस मे तत् यथा चासीत् युद्ध भीष्मस्य पाण्डवै । योषिव हत
 वीरा मे सेना पुत्रस्य सञ्जय ॥ ५३ ॥ अगोपमिव क्षोड्धान्तं
 गोकुलं तद्बल मम । पौरुषं सर्वलोकस्य पर यस्मिन् महाह्वे
 ॥ ५४ ॥ परासक्ते ततस्तस्मिन् कथमासीन्ननस्तदा । जीविते-
 ऽप्यथ सामर्थ्यं किमेवाप्तासु सञ्जय ॥ ५५ ॥ घातयित्वा महा-
 वीर्यं पितर लोकधार्मिकम् । अगाधसलिले मग्ना नौका दृष्ट्वैव
 पारग ॥ ५६ ॥ भीष्मे हते भूयं दु खान् मन्ये शोचन्ति पुत्रका ।
 अद्रिसारमय नून हृदय मम सञ्जय ॥ ५७ ॥ यच्छ्रुत्वा पुरुष

व्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते । यस्मिन्स्त्राणि मेघा च नीतिय
 पुनघप्रभे ॥ ५८ ॥ अप्रमेयाणि दुर्वैर्ष्यं कथं स निहतो युधि ।
 न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेघया न च ॥ ५९ ॥ न धृत्या न
 पुनस्त्रागामृत्योः कश्चिद्दिमुच्यते । कालो नूनं महावीर्यः सर्व-
 लोकदुरत्ययः ॥ ६० ॥ यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि सञ्जय ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ॥ ६१ ॥ आर्यसेऽहं पुरा
 त्राण भीष्माच्छान्तनुनन्दनात् । यदादित्यमिवापश्यत् पतन्तं
 भुवि सञ्जय ॥ ६२ ॥ दुर्योधन शान्तनव किन्तदा प्रत्यपद्यत ।
 नाहं स्त्रीयां परेयां वा बुद्ध्या सञ्जय चिन्तयन् ॥ ६३ ॥ शेष
 किञ्चित् प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीचिताम् । दारुणः क्षत्रधर्मो-
 ऽयमग्निभिः सम्प्रदग्धितः ॥ ६४ ॥ यत्र शान्तनवं हत्वा राज्य-
 मिच्छन्ति पाण्डवाः । वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा महा-
 व्रतम् ॥ ६५ ॥ क्षत्रधर्मं स्थिताः पार्या नापराध्यन्ति पुत्रकाः ।
 एतदार्थेण कर्तव्यं कृच्छ्रास्त्रापत्स सञ्जय ॥ ६६ ॥ पराक्रमः
 परा शक्तिस्तत्तु तस्मिन् प्रतिष्ठितम् । अनीकानि विनिघ्नन्तं
 क्षीमन्तमपराजितम् ॥ ६७ ॥ कथं शान्तनवं तातं पाण्डुपुत्रा
 न्यवारयन् । यथा युक्तान्यनोकानि कथं युद्धं महात्मभिः ॥ ६८ ॥
 कथं वा निहतो भीष्मः पिता सञ्जय मे परैः । दुर्योधनस्य
 कर्ष्यस्य शकुनिशोपि सौवलः ॥ ६९ ॥ दुःशासनस्य कितवो हते
 भीष्मे किमद्रुवन् । यच्छरीरैरुपस्त्रीर्षीं नरवारणवाजिनाम्
 ॥ ७० ॥ शरशक्तिमहाखड्गगतीमराख्यां महाभवाम् । प्रावि-
 शन् कितवा मन्दाः सभां युद्धविशारदाः ॥ ७१ ॥ प्राणयूते
 प्रतिभये के दीव्यन्ते नरर्षभाः । के जीयन्ते जितास्तत्र कुतलक्ष्या
 निपातिताः ॥ ७२ ॥ अन्ये भीष्माच्छान्तनवात् तन्ममाचक्षु
 सञ्जय । न हि मे शान्तिरस्तीह शुक्ला देवव्रतं हतम् ॥ ७३ ॥
 पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशोभिनम् । आर्त्तिं मे हृद्दये

कृडा महती पुत्रहानिजाम् ॥ ७४ ॥ त्व हि मे सर्पिषिवानि
 प्रदीपयसि सञ्जय । महान्त भारमुद्यम्य विश्रुत सार्वलौकिकम्
 ॥ ७५ ॥ दृष्ट्वा विनिहत भोषमन्ये शोचन्ति पुत्रका । शीघ्रामि
 तानि दुःखानि दुर्घोषनकृतान्यहम् ॥ ७६ ॥ तस्मान्मे सर्व
 माचक्षु यदृत्त तत्र सञ्जय । यदृत्त तत्र सग्रामे मन्दस्याद्गुहि
 सम्भवम् ॥ ७७ ॥ अपनीत सुनीत यत तन्ममाचक्ष सञ्जय ।
 यतकृत तत्र सग्रामे भोषेण जयमिच्छता ॥ ७८ ॥ तेजोयुक्त
 कृतास्त्रेण यम तच्चाप्यधीपत । यथा तदभवद्यद् कुरुपाण्डव
 सेनयो । क्रमेण धेन यस्मिन् काले यच्च यथाभवत ॥ ७९ ॥

द्वात भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
 चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । त्वयक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
 न तु दुर्घोषने दीपमिममासक्तमर्हसि ॥ १ ॥ य आत्मनो
 दुश्चरिताद्शुभ प्राप्स्यान्नर । एनसा तेन नान्य स उपग्रहितु
 मर्हति ॥ २ ॥ महाराज मनुष्येषु निन्द्य य सर्वनाचरेत् । स
 वध्य सर्वलाकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ ३ ॥ निकारो निकृति
 प्रश्ने पाण्डवस्वतप्रतीचया । अनुभूत सहामात्यै चान्तय
 सुचिर वने ॥ ४ ॥ हयानाञ्च गजानाञ्च राज्ञाङ्गमिततेजसाम् ।
 प्रत्यक्ष यन्मया दृष्ट दृष्ट योगवलेन च ॥ ५ ॥ शृणु तत पृथिवी
 पाल मा च शोके मन कृथा । दृष्टमेतत् पुरा नूनमिदमेव नरा
 धिप ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य पितृस्तोत्रं पाराशर्याय धीमते । यत्प्र
 षादाद्दिव्य यत् प्राप्त ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ दृष्टिञ्चातीन्द्रिया
 राजन् दूरात् यवणमेव च । परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य
 च ॥ ८ ॥ व्युत्थिनोत्वत्तत्तुविज्ञानमाक्रामे च गति शुभा । अस्त्रै-

रसद्रो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ८ ॥ शृणु मे विस्तरेणेदं
 विचित्रं परमाद्भुतम् । भारतानामभूत् युद्धं यथा तल्लोमहर्ष-
 णम् ॥ १० ॥ तेष्वनोकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः । दुर्यो-
 धनो महाराज दुःशासनमद्यात्रवीत् ॥ ११ ॥ दुःशासन रथा-
 स्तूष्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं
 त्वमनुचोदय ॥ १२ ॥ अयं स मामभिप्राप्तो वर्षंपूगाभिचिन्तितः ।
 पाण्डवानां ससैन्यानां कुरुणाञ्च समागमः ॥ १३ ॥ नातः
 कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रचनात् । हन्यात् गुप्तो ह्यसौ
 पार्यान् सोमकाञ्च ससृष्टयान् ॥ १४ ॥ अद्रवीच्च विशुद्धात्मा
 नाहं हन्यां शिखण्डिनम् । श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्मात् वच्यो
 रणे मम ॥ १५ ॥ तस्मात् भीष्मो रक्षितव्यो विप्रैरिति मे मतिः ।
 शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६ ॥ तथा
 प्राच्याः प्रतीच्याय दक्षिणात्योत्तरापथाः । सर्वमस्त्रेषु कुमलास्त्रे
 रचन्तु पितामहम् ॥ १७ ॥ अरघ्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं
 महाबलम् । मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ १८ ॥
 वामं चक्रं युधामन्युनत्तमौजाय दक्षिणम् । गोप्तारौ फाल्गुनं
 प्राप्तौ फाल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९ ॥ संरघ्यमानः पार्थिव
 भीष्मेण च विवर्जितः । यथा न हन्यात् गार्गेयं दुःशासन तथा
 कुरु ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनदुःशासन-
 संवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां स शब्दः समहा-
 नभूत् । क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ १ ॥

शङ्खदुन्दुभिषोषैश्च सिंहनादैश्च भारतः । ह्यञ्जेपितनादैश्च रथ
 नेमिस्वनेस्तथा ॥ २ ॥ गजानां वृहताञ्चैव योधानाञ्च विग-
 र्जिताम् । क्षुलितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुल सर्वतोऽभवत् ॥ ३ ॥
 उदतिष्ठन् महाराज सर्वं युक्तमथेषत् । सूर्योदये महत्सैन्य
 'कुरुपाण्डवसेनयो ॥ ४ ॥ राजेन्द्र तव पुत्राणां पाण्डवानां
 तथैव च । दुष्प्रहृष्याणि चास्त्राणि समस्तकवचानि च ॥ ५ ॥
 ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारतः । लदीयानां परेषाञ्च
 शस्त्रवन्ति महान्ति च ॥ ६ ॥ तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनद
 परिष्कृताः । विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्यतः ॥ ७ ॥
 रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः । अतीव शुशुभे तत्र
 पिता ते पूर्वचन्द्रवत् ॥ ८ ॥ धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः
 शक्तितीगैः । घोषा प्रहरणैः शुभ्रैस्त्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ ९ ॥
 गजा पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशाम्पते । व्यतिष्ठन् वायुरा-
 कारा अतमोऽथ सङ्घस्य ॥ १० ॥ ध्वला बद्धविधाकारा
 बृहन्पन्तः समुच्छ्रिताः । स्वेषाञ्चैव परेषाञ्च श्रुतिमन्तः सङ्घस्य
 ॥ ११ ॥ कञ्चना मण्डितलाङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः । अर्धं
 पततो व्यरोचन्त ध्वजारोहाः सङ्घस्य ॥ १२ ॥ महेन्द्रकेतवः
 शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव । सन्नास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्युद्धकाङ्क्षिण
 ॥ १३ ॥ उद्यतैरायुधैश्चित्तैस्तत्तवद्वा कलापिनः । ऋषभाक्षा
 मनुष्येन्द्राश्चभूसुखगता वधुः ॥ १४ ॥ शकुनि सौबल शल्य
 आपन्त्योऽथ पथद्वयः । विन्दानुविन्दौ कैकेया क्राम्बोजश्च सुद-
 क्षिणः ॥ १५ ॥ श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पाथिवः ।
 वृहद्वलश्च कौरव्यः कतवर्मा उसावतः ॥ १६ ॥ द्रुपेते पुरुप-
 व्याघ्रा शूना परिषगाहवः । अर्धोहिणीनां पतयो यज्जानो
 भूरिर्दिवणा ॥ १७ ॥ एते चान्ये च बहवो दुर्वोधनवशानुगाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महारथाः ॥ १८ ॥ सन्ना

समदृश्यन्त स्वेधनीकेष्ववस्थिता । वदद्गुण्याजिना सर्वे बलिनो
 युद्धयाजिन ॥१९॥ दृष्ट्वा दुर्घोषनस्यार्थं ब्रह्मलोकाय दीक्षिता ।
 समर्था दशवाहिन्य परिदृष्ट्वा व्यवस्थिता ॥ २० ॥ एकादशौ
 धार्तराष्ट्री कौरवाणा महाचमू । अग्रत सर्वसैन्याना यव
 शान्तनवोऽग्रणी ॥ २१ ॥ श्वेतोष्णीप श्वेतच्छूत्र श्वेतवर्माण
 मच्च्युतम् । अपश्चाम महाराज भीष्म चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥
 श्वेततालध्वजं वीर राजते स्यन्दने स्थितम् । श्वेताभ्र इव शीताशुं
 ददृशु कुरुपाण्डवा ॥ २३ ॥ सृक्लयाश्च महेश्वासा घृष्टद्युम्न
 पुरोगमा । जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ॥ २४ ॥
 घृष्टद्युम्नसुखा सर्वे समुद्विजिरे सुहृ । एकादशैता त्रीनुष्टा
 दाहिन्यस्तव पार्थिव ॥ २५ ॥ पाण्डवाना तथा सप्त महापुरुष-
 पालिता । उन्मत्तमकरावर्त्तौ महाग्राहसमाकूलौ ॥ २६ ॥ युगान्ते
 समवेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव । नैव नस्सादृशो राजन् दृष्ट-
 पूर्वो न च श्रुत । अनीकाना समेताना कौरवाणा तथाविध ॥२७॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने

षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

सञ्ज्ञाय उवाच । यथा स भगवान् व्यास कृष्णद्वैपायनो
 ऽग्रवीत् । तथैव सञ्ज्ञिता सर्वे समालम्भुर्महीक्षित ॥ १ ॥
 महाविप्रयग सोमस्तद्दिन प्रत्यपद्यत । दीप्यमानाश्च सम्पेतु
 र्दिवि सप्त महाग्रहा ॥ २ ॥ दिधाभूत इवादित्य उदये प्रत्य-
 दृश्यत । ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमादुदितो दिवि ॥ ३ ॥
 ववाग्निरे च दीप्ताया त्रिषि गोमायुवायसा । लिप्
 चरौराणि मासशोणितभोजना ॥ ४ ॥ अह्नन्यहनि

वृद्धं कुरुपितामहः । भरद्वाजात्मजस्यैव प्रातस्तथाय संवती ॥५॥
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिन्दमौ । युयुधाते तवार्थाय
 यथा स समयं कृतं ॥ ६ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञं पिता देवव्रत-
 स्तव । समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ इदं व
 क्षत्रिया हारं स्वर्गायापाहतं महत् । गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्म-
 ण्यस्य सलोकताम् ॥ ८ ॥ एष व श्रुतिजः पत्न्या पूर्वं पूर्वतरैः
 कृतः । सन्नावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९ ॥ नामा-
 गम्य यथातिथं भान्वाता नङ्गपो नृगः । संसिद्धा परमस्थानं
 गता कर्मभिरीदृशैः ॥ १० ॥ अधमं क्षत्रियस्यैष यद्ग्राधिमरण-
 गृहे । यदाजो निघनं याति सोऽस्य धर्मं सनातनम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ । निर्ययुः स्वान्यनीकानि
 शोभयन्ती रथोत्तमैः ॥ १२ ॥ स तु वैकर्त्तनं कर्षं सामात्य-
 सह वन्दुभिः । न्यासितं समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३ ॥
 अपैतकर्णां पुत्रास्ते राजानस्यैव तावकाः । निर्ययुः सिद्धनादेन
 नादयन्तो दिग्गोदयः ॥ १४ ॥ श्वेतैश्चक्रैः पताकाभिर्ध्वजवारण-
 वाजिभिः । तान्यनीकानि शोभन्ते गजैरथपदातिभिः ॥ १५ ॥
 भेरीपणवशब्दैश्च दुन्दुभीनाञ्च निस्वनैः । रथनेमिनिनादैश्च
 वभ्रुवाकुलिता मही ॥ १६ ॥ काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महा-
 रथाः । आजमाना व्यराजन्त साम्नेयं पर्वता इव ॥ १७ ॥
 तालेन महता भीष्मं पञ्चतारेण केतुना । विमलादित्यसङ्गाश-
 स्तस्थौ कुरुचम्पति ॥ १८ ॥ ये त्वदीया महेष्वासा राजानो
 भरतर्षभ । अवर्त्तन्त यथादेशं राजन् शान्तनवस्य ते ॥ १९ ॥
 स तु गोवासनस्यैव सहितः सर्वराजभिः । शयौ मातङ्गराजेन
 राजार्हेण पताकिना ॥ २० ॥ पद्मवर्णस्वनीकानां सर्वेषामग्रतः
 स्थितः । अश्रद्धत्यामा शयौ यत्तं सिद्धलाङ्गूलकेतुना ॥ २१ ॥
 श्रुतायुषयित्सेनं पुरुमित्रो विदिंशति । शल्यो भूरिश्नवाद्यैव

विकर्णश्च महारथः ॥ २२ ॥ एते सप्त महेश्वासा द्रोणपुत्रपुरो-
गमाः । स्यन्दनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन् पुरोगमाः ॥ २३ ॥
तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमाः । भ्राजमाना व्यरो-
चन्त जाम्बूनदमयध्वजाः ॥ २४ ॥ जाम्बूनदमयी वेदी कम-
ण्डलुविभूषिता । केतुराचार्यमुखस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ २५ ॥
अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः । महान् दुर्योधनस्यासीन्नागो
मणिमयो ध्वजः ॥ २६ ॥ तस्य पौरवकालिङ्गाः काम्बोजस्य
सुदक्षिणः । क्षेमधन्वा च शल्यस्य तस्युः प्रमुखतो रथाः ॥ २७ ॥
स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च । प्रकर्षन्तेव सेनाग्रं भाग-
धस्य रिपुं ययौ ॥ २८ ॥ तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च मनस्विना ।
भारदाम्भघनप्रख्यं प्राच्यानां समहदृवलन् ॥ २९ ॥ अनीक-
प्रमुखे तिष्ठन् वराहेण महायथाः । शुशुभे केतुमुखेऽन राज-
तेन जयद्रथः ॥ ३० ॥ शतं रथसहस्राणां तस्यासन् वशवर्त्तिनः ।
अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि पट् ॥ ३१ ॥ तत सिन्धु-
पतिना राज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखम् । अनन्तरथनागाश्वमशो-
भत महदृवलम् ॥ ३२ ॥ पृष्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन
च । पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३३ ॥ तस्य
पर्वतसह्याशा व्यरोचन्त महागजाः । यन्त्रतोमरतूणीरपताकामिश्र
शोभिताः ॥ ३४ ॥ शुशुभे केतुमुखेऽन पावकेन कलिङ्गकः ।
श्वेतच्छूरेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३५ ॥ केतुमानपि
मातङ्गं विचित्रपरमाङ्गुशम् । आस्थितः समरे राजन् भेषस्थ इव
भानुमान् ॥ ३६ ॥ तेजसा दीप्यमानस्तु वारुणं तं समास्थितः ।
भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३७ ॥ गजस्कन्ध-
गतावास्तां भगदत्तेन सन्निहोतौ । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतु-
मन्तमनुव्रतौ ॥ ३८ ॥ सरथानीकवान् व्यूहो हस्यङ्गो नृप-
शोर्षवान् । वाजिपक्षः पतत्युग्रः प्रहसन् सर्वतोमुखः ॥ ३९ ॥

द्रोणेन विहितो राजन् राज्ञा भ्रान्तनवेन च । तथैवाधार्य-
पुत्रेण वाह्मीकेन कृपेण च ॥ ४० ॥

इति भीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने

सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । ततो मुहूर्त्तान्तुमुल शब्दो हृदयकम्पन ।
अश्रूयत महाराज योधाना प्रयुयुक्तताम ॥ १ ॥ शङ्खदुन्दुभि
घोषैश्च वारणानाञ्च वृद्धितै । नैमिषीधैरयानाञ्च दीर्यतीव
वसुन्धरा ॥ २ ॥ हयाना ङ्गेपमाणाना योधानाञ्चैव गर्जताम ।
क्षणेनैव नभोभूमि शब्देनापूरितन्तदा ॥ ३ ॥ पुत्राणा तव
दुर्द्धर्ष पाण्डवाना तथैव च । समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमा-
गमे ॥ ४ ॥ तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिता । भाज-
माना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युत ॥ ५ ॥ ध्वजा बद्धविधा
कारास्तावकाना नराधिप । काञ्चनाङ्गदिनी रेजुर्ज्वलिता इव
पावका ॥ ६ ॥ स्त्रोपाञ्चैव परेपाञ्च समदृश्यन्त भारत । महेन्द्र
केतव शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७ ॥ बाह्वुनै कवचैर्वीरा
ज्वलितार्कसमप्रभै । सन्नदा समदृश्यन्त ज्वलनाकसमप्रभा ॥ ८ ॥
कुरुयोधवरा राजन् विचित्रायुधजामुका । उद्यतैरायुधेश्वरै-
स्तालवदा पिनाकिन ॥ ९ ॥ ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूसखगता
बभु । पृष्ठगोपास्तु भीमस्य पुत्रास्तव नराधिप ॥ १० ॥ दुःशा-
सनो दुर्दिपहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा । विविशतिश्चित्रसेनो विक-
संश्च महारथ ॥ ११ ॥ सत्यव्रत पुरमित्रो जयो भूरियवा
शल । रथा विशतिसाहस्रास्तयैषामनुयायिन ॥ १२ ॥ अभी-
पाहा ग्रुरसेना शिवयोऽथ वसातय । शालू मत्स्यरास्तथा-
श्वश्रौगर्ता कैरुवास्तथा ॥ १३ ॥ सौवीरा कितवा प्राच्या

प्रतीच्योद्दीच्यवासिनः । हादृशैते जनपटा सर्वे शूरान्तनुत्पलः
 ॥ १४ ॥ महता रथवंशेन ते ररक्षुः पितामहम् । अनीकं दृश-
 साहस्रं कृष्णराणां तरस्विनाम् ॥ १५ ॥ मागधी येन नृपति-
 स्तयानीकन्तमन्वयात् । रथानाञ्चक्ररक्षाय पादरक्षाय दन्तिनाम्
 ॥ १६ ॥ अभवन् वाहिनीमध्ये घतानामयुतानि षट् । पाटा-
 ताद्याग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्माशिपाणयः ॥ १७ ॥ अनेकशतसाहस्रा
 नखरप्रासवोधिनः । अशौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
 अदृश्यत महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ १८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्षने
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अशौहिण्या दशैकाञ्च व्यदा दृष्ट्वा युधि-
 शिर । कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डव ॥ १ ॥ यो वेद्
 मानुष व्यूहं दैव गान्धर्वमासुरम् । कथं भीष्मं स कौन्तेयः
 प्रत्यव्यूहत सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । धार्तराष्ट्रान्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूहानि
 पाण्डव । अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनञ्जयम् ॥ ३ ॥
 महर्षिर्वचनात्तात वेद्यन्ति वृद्धस्यते । सहतान् बोधयेदल्पान्
 कामं विस्तरयेत् वृहन् ॥ ४ ॥ सूचीमुखनगीक स्यादल्पानां
 वज्रभि सह । अस्माकञ्च तथासैन्यमल्पीय सुतरा परैः ॥ ५ ॥
 एतद्वचनमाज्ञाय महर्षिव्यूहं पाण्डव । एतच्छ्रुत्वा धर्मराजं प्रत्य-
 भाषत पाण्डवः ॥ ६ ॥ एष व्यूहामि ते व्यूहं राजसत्तम
 दुर्लभम् । अचलं नम्रं वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७ ॥
 यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसह परैः । स नः पुरो योत्सते
 वै भीष्मं प्रहरता वरः ॥ ८ ॥ तेजासि रिपुसैन्यानां मृद्भून्

पुरुषसत्तमः । अग्नेःश्रेणीर्योत्सप्रति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ८ ॥
 यं दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः । निर्वात्तिष्यन्ति संव्रस्ताः
 सिंहं क्षुद्रमृगा यथा ॥ १० ॥ तं सर्वे संयविषामः प्राकारमकुतो-
 भयाः । भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥ ११ ॥ न हि
 सोऽस्ति पुमांल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् । द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं
 विषहेत नरर्षभम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धन-
 क्षयः । व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फाल्गुनस्तथा ॥ १३ ॥
 सम्प्रयातान् कुञ्जन् दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः । गङ्गैव पूष्णा
 स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १४ ॥ भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां
 घृष्टद्युम्नस्य वीर्यवान् । नक्रलः सहदेवस्य घृष्टकेतुस्य पार्थिवः ॥ १५ ॥
 विराटस्य ततः पश्चात् राजायाज्ञौहिणीवृतः । भ्रातृभिः सह
 पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १६ ॥ चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्री-
 पुत्रौ महाद्युतौ । द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्त्रिनः
 ॥ १७ ॥ घृष्टद्युम्नस्य पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः । सहितः
 पृतनाशूरै रथमुखैः प्रभद्रकैः ॥ १८ ॥ शिखण्डी तु ततः पश्चा-
 दर्जुनेनाभिरक्षितः । यत्तो भीमविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ
 ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽप्यर्जुनस्यासीत् युयुधानो महाबलः । चक्ररक्षौ
 तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमोजसौ ॥ २० ॥ किकेया घृष्टकेतुस्य
 चेकितानस्य वीर्यवान् । भीमसेनो गदां विभ्रत् वज्रसारमघौ
 दृढाम् ॥ २१ ॥ चरन् विग्न महता समुद्रमपि शोषयत् । एते
 तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप ॥ २२ ॥ पृथराष्टस्य
 दायदा इति वीभक्षुरद्रवीत् । भीमसेनं तदा राजन् दमयन्
 समहाबलम् ॥ २३ ॥ श्रुवाणन्तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि भारत ।
 अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ २४ ॥ राजा तु मध्य-
 मानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । वृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तेशलद्भिरवलै-
 रिव ॥ २५ ॥ अशौहिण्यश्च पाञ्चाल्यो मन्त्रसेनो महामनाः ।

'विराटमन्वयात् पश्चात् पाण्डुवार्थं पराक्रमो ॥ २६ ॥ तेषा-
 मादित्यचन्द्राभाः कनकोच्चमभूपणाः । नानाचिह्नधरा राजन्
 रथेष्वामन् महाध्वजाः ॥ २७ ॥ समुत्सार्थं ततः पश्चात् घृष्ट-
 द्युम्नी महारथः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत् युधिष्ठिरम्
 ॥ २८ ॥ लढीयानां परेपाञ्च रथेषु विपुलान् ध्वजान् । अभि-
 भूयार्जुनस्यैको रथे तस्यै महाकपिः ॥ २९ ॥ पादातास्त्वग्रतो
 गच्छन्सिञ्चत्पृष्टिपाणयः । अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः
 ॥ ३० ॥ वारणा दशसाहस्रा प्रभिन्नकरटामुखाः । शूरा हैम-
 मयैर्जालैर्दीप्यमाना इवावला ॥ ३१ ॥ चरन्त इव जीभृता
 महार्हा, पद्मगन्धिनः । राजानमेन्वयुः पञ्चाञ्चलन्त इव पर्वताः
 ॥ ३२ ॥ भीमसेनो गदां भीमां प्रकपन् परिघोपमाम् । प्रचकपं
 महामैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३३ ॥ तमर्कमिव दृष्येर्ष्यं
 तपन्तमिव वाहिनौम् । न श्रेष्ठः सर्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुमन्तिके
 ॥ ३४ ॥ वज्रो नामैष स व्यूहो निर्भयः सर्वतोमुखः । चाप-
 विद्युत्ध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३५ ॥ यं प्रतिब्यूह्य
 तिष्ठन्ति पाण्डवास्तत्र वाहिनीम् । अजेयो मानुषे लोके पाण्डवै-
 रभिरक्षितः ॥ ३६ ॥ सन्ध्या तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्य्यस्योदयनं प्रति ।
 प्रावात्संपृष्ठतो वायुर्निरभ्रे स्तनयित्नुवान् ॥ ३७ ॥ विश्वम्वाताश्च
 विववुर्नीचैः शर्करवर्षिणः । रलयोद्भूयमानन्तु तमसाच्छादय-
 ञ्जगत् ॥ ३८ ॥ पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ ।
 उद्यन्तं सूर्य्यमाहृत्य व्यभीर्येत महास्तना ॥ ३९ ॥ अथ सञ्जीय-
 मानेषु सैन्येषु भरतर्षभ । निष्प्रभोऽभ्युद्ययौ सूर्य्यः सघोषं भू-
 श्चाल च ॥ ४० ॥ व्यभीर्येत सनादा च भूस्तदा भरतर्षभ ।
 निर्घाता बहवो राजन् टिष्ठु सर्वासु चाभवन् ॥ ४१ ॥ प्रादु-
 रासीद्भजस्तीव्रं न प्राशायत किञ्चन । ध्वजानां धूयमानाना
 सहसा 'मातरिश्वना ॥ ४२ ॥ किङ्किणीजालवद्धानां काञ्चनस्त्रग्-

वराभ्वरै । सहता सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ॥ ४३ ॥ सर्वं
 भ्रूणभ्रूणीभूतमासीत्तालवनेश्विव । एवन्ते पुरुषव्याघ्रा पाण्डवा
 युद्धनन्दिन ॥ ४४ ॥ व्यवस्थिता प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
 असन्त इव मञ्जा नो योधानां भरतर्षभ । दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं
 गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४५ ॥

इति भीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पाण्डवसैन्यव्यूहे
 एकोनविंशोऽध्याय ॥ १८ ॥

धृतराष्ट उवाच । सूर्योद्दये सञ्जय के तु पूर्वं युयुत्सवो
 दृष्टमाणा इवासन् । मामका वा भीमनेत्रा समीपे पाण्डवा
 वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १ ॥ केषा जघन्यौ सोमसूर्यौ सबावू
 केषा सेनाथापदायाभपन्त । केषा यूना मुखवर्णा प्रसन्ना सर्वं
 मे ल ब्रूहि तच्च यथावत् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे दृष्ट
 रूपे नरेन्द्र । उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरयाश्र
 पूर्णम् ॥ ३ ॥ उभे सेने दृष्टव्यौ भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्वि-
 यद्ये । तथैवोभे स्वगजधाय सृष्टे तथैवोभे सतपुत्रपोपजुष्टे ॥ ४ ॥
 पश्यान्मुखा कुरवो धार्तराष्ट्रा स्थिता पार्या प्राङ्मुखा योध्य
 माना । दैवेन्द्रसेनेव च कौरवाणा दैवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम्
 ॥ ५ ॥ चक्रे वायु दृष्टत पाण्डवाना धार्तराष्ट्रान् श्वापदा
 व्याहरन्ति । गजेन्द्राणा मदगन्धाय तीव्रान् सच्चिरे तव पुत्रस्य
 नागा ॥ ६ ॥ दुर्योधनो हस्तिन पद्मवर्षं स्वर्णकच जालवस्त
 प्रभिन्नम् । समस्तस्थितो मध्यगत कुरूणा सस्तूयमानो वन्दिभि
 र्मागधैश्च ॥ ७ ॥ चन्द्रप्रभ श्वेतमयातपत्र शीपर्णसङ्गभ्राजते
 चोत्तमात्रे । त सर्वत मङ्गुनि पावतीवै सार्धं गान्धारैर्वीति

गान्धारराजः ॥ ८ ॥ भीमोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छ्वः
 श्वेतधनुः सखड्गः । श्वेतोष्णीप पाण्डुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वैः
 श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९ ॥ तस्य सैन्ये धार्तराष्ट्राय सर्वे वाह्नी-
 कानामेकदिग्ग यलय । ये चाम्बुडाः चत्रिया ये च सिन्धोस्तथा
 सौवीराः पञ्चनदाय शूरा ॥ १० ॥ शोणैर्हयैरुक्मरयो महात्मा
 द्रोणो धनुष्पाणिरदीनसत्त्वः । आस्ते गुरुः प्रायश्च सर्वराज्ञां
 पथाच्च भूमौन्द्र इवामियाति ॥ ११ ॥ वाक्चत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये
 भूरियवाः पुरुमित्रो जयय । शाल्वा मत्संगाः कैकयायेति सर्वे
 गजानौके भ्रातरो योत्स्रमानाः ॥ १२ ॥ शारद्वतयोत्तरधूमहात्मा
 महेश्वासो गौतमश्चित्रयोधी । शकैः किरातैर्यवनैश्च सार्धं तदा
 चमूसुत्तरतोऽभियाति ॥ १३ ॥ संसप्तकानामयुतं रथानां मृत्यु-
 र्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः । येनार्जुनस्तेन राजन् कृतास्त्राः
 प्रयातारस्ते विगर्ताश्च शूराः ॥ १४ ॥ सार्धं शतसहस्रन्तु नागानां
 तव भारत । नागे नागे रथशतं शतमश्रवा रथे रथे ॥ १५ ॥
 अश्वेऽश्वे दश घानुष्का घानुष्के दश चर्मिणः । एवं व्यूढान्यनी-
 कानि भीमेण तव भारत ॥ १६ ॥ संव्यूह्य मानुषं व्यूहं देव-
 गान्धर्वमासुरम् । दिवसे दिवसे प्राप्ते भीमः शान्तनवोऽश्रणी-
 ॥ १७ ॥ महारथोवविपुलः समुद्र इव घोषवान् । भीमेण
 धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यशुखो युधि ॥ १८ ॥ अनन्तरूपा
 ध्वजिनी नरेन्द्र भीमा लक्ष्मीया न तु पाण्डवानाम् । ताश्चैव
 मन्ये हृदतीं दुष्प्रवृष्ट्यां यस्या नेता कैर्मवयार्जुनय ॥ १९ ॥

इति भीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । वृद्धतीं धार्तराष्ट्रस्य सेनां दृष्ट्वा समुद्यताम् ।
 विषादमगमत् राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ व्यूहं भीमसेनं
 चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः । अभेद्यमिव सप्रेक्ष्य विवर्षो-
 ऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २ ॥ धनञ्जय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाह्वते ।
 धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो धीमां योद्धा पितामहः ॥ ३ ॥ अशोभ्यो-
 ऽयमभेद्यश्च भीमसेनामित्रकपिंणा । कल्पितं शास्त्रदृष्टेन विधिना
 भूरिवर्षसा ॥ ४ ॥ ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्षण ।
 कथमस्मात् महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ॥ ५ ॥ अथार्जुनो-
 ऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा । विषण्णमिव संप्रेक्ष्य तव राज-
 न्दनीक्रिनीम् ॥ ६ ॥ प्रज्ञयाभ्यधिकान् शूरान् गुणशुक्तान् बह-
 नपि । जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशाम्पते ॥ ७ ॥ तत्र ते
 कारणं राजन् प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । नारदस्तस्मिर्षिर्वेद भीमद्रोणौ
 च पाण्डव ॥ ८ ॥ एवमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
 पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन् दिवोकस ॥ ९ ॥ न तथा
 बलवीर्याभ्या जयन्ति विजिगीषवः । यथा सत्यानृशंसाभ्यां
 धर्मणैकेन चानघ ॥ १० ॥ ज्ञात्वा धर्ममधर्मञ्च लोमह्वीथम-
 मास्थिता । युध्यध्वमनहङ्गारा यतो धर्मस्तवौ जय ॥ ११ ॥ एवं
 राजन् विजानीहि ध्रुवोऽस्माक रणे जय । यथा तु नारद
 प्राह यत कृष्णस्ततो जय ॥ १२ ॥ गुणभूतो जय कृष्णो
 पृष्ठतोऽभ्येति माधवम् । तद्यथा विजयथास्य सन्नतियापरे गुणो
 ॥ १३ ॥ अनन्ततेजा गोविन्द शत्रुपूरीषु निर्व्यथः । पुरुषं
 सनातनतमो यतः कृस्णस्ततो जयः ॥ १४ ॥ पुरा ह्येष हरि-
 भूत्वा विष्णुणोऽकुण्डसायक । सुरासुराणां विस्फूर्जन्ब्रवीत् के
 जयन्त्विति ॥ १५ ॥ अनु कृष्णं जयमेति चैसक्तं तत्र तैर्लितम् ।
 तत्प्रसादादि त्रैलोक्यं प्राप्तं यद्गदादिभि सुरैः ॥ १६ ॥ तस्य

ते न व्यथां, काञ्चिद्दिह पश्यामि भारत । यस्य ते जयमागास्ते
विश्वमुक् त्रिदिवेश्वरः ॥ १७ ॥ ।

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गोतापर्वणि युधिष्ठिरार्जुन-
संवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनो-
दयत् । प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥ यथो-
द्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । स्वर्गं परममिच्छन्तः
सुयुद्धेन कुरूहृदाः ॥ २ ॥ मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्य-
साचिना । घृष्टद्युम्नश्चरन्ग्रे भीमसेनेन पालितः ॥ ३ ॥ अनीकं
दक्षिणं राजन् युयुधानेन पालितम् । श्रीमता सालताग्रेऽप्य
शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४ ॥ महेन्द्रयानप्रतिमं रथन्तु सोपस्करं
हाटकरत्नचित्रम् । युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयुक्तं समास्थितो नाग-
कुलस्य मध्ये ॥ ५ ॥ समुच्छ्रितं दन्तशलाकमस्य सुपाण्डुरं कृत्-
मतीव भाति । प्रदक्षिणह्येनमुपाचरन्ति सहर्षयः संस्तुतिभि-
र्महीन्द्रम् ॥ ६ ॥ पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्ति ब्रह्मर्षिसिद्धाः स्तुत-
वन्त एनम् । जप्यैश्च मन्त्रैश्च महौषधीभिः समन्ततः स्वस्वयनं
ब्रुवन्त ॥ ७ ॥ ततः सहस्राणि तथैव गाय फलानि पुष्पाणि
तथैव निष्कान् । कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्द्रहांत्मा कुर्वन् ययौ शक्र
द्रवामदेशः ॥ ८ ॥ सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः परार्द्धजाम्बू-
नदहेमचित्रः । रथोऽर्जुनस्याग्निरिवाग्निमाली विभाजते श्वेत-
हृदयैः सुवक्रः ॥ ९ ॥ तमास्थितः केशवसंश्रुतं कपिध्वजो
गोण्डिववाणपाणिः । धनुर्वरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो
भूविता कदाचित् ॥ १० ॥ उहर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेनामतीव-रौद्रं
संविभर्ति रूपम् । अनायुधो यः समुजो भुजाभ्या नरांश्च

नागान् युधि भस्म कुर्यात् ॥ ११ ॥ स भीमसेन सच्चितौ यमाभ्या
 वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता । त तत्र सिद्धर्षभमत्तखिल लोके
 महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२ ॥ समीच्य सेनाग्रगत दुरासद् स-
 विव्यथ पङ्कगता यथा द्विपा । वृकोदर वारणराजदपं योधा-
 स्वदीया भयभग्नसत्त्वा ॥ १३ ॥ अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं
 दुरासदम् । अन्नवीत भरतश्रेष्ठ गुडाकेय जनाह्नन ॥ १४ ॥

वासुदेव उवाच । य एष रोपात प्रतपन् बलस्थो यो न
 सेना सिद्ध इवाचकर्षः । स एष भीष्म कुरुवशकेतुर्येनाहृता-
 स्त्रिघत वाजिमेघा ॥ १५ ॥ एतान्यनीकानि महानुभाव गूहन्ति
 मेघा इव रश्मिवन्तम् । एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्व युद्धं
 भरतर्षभेण ॥ १६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । धार्तराष्ट्रबल दृष्ट्वा युवाय समुपस्थितम् ।
 अर्जुनस्य हितार्थाय वृणो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । शुचिर्मत्वा महाबाहो सग्रामामिमुखे
 स्थित । पराजयात् शत्रूणा दुर्गास्तोत्रमुदीरय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तोऽर्जुन सङ्गे वासुदेवेन धीमता ।
 अवतौर्य रथात् पाथ स्तोत्रमाह इताञ्जलि ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । नमस्ते सिद्धसेनानि शार्थ्य मन्दरवासिनि ।
 कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ॥ ४ ॥ भद्रकालि
 नमस्तुभ्य महाकालि नमोऽस्तु ते । चण्डि चण्डे नमस्तुभ्य तारिणि
 वरवर्षिणि ॥ ५ ॥ फाट्यायनि महाभागे करालि विजये जये ।
 पिष्टिपिच्छध्वजघने नानाभरणभूषिते ॥ ६ ॥ अट्टमूलप्रहरणे

खड्गखटकधारिणि । गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे
 ॥ ७ ॥ महिषासुरप्रिये नित्यं कोष्णिकि पीतवासिनि । अट्ट-
 हासि कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ॥ ८ ॥ उमे आकम्भरि
 श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि । हिरण्याक्षि विरूपाक्षि धूम्राक्षि च
 नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥ वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
 जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालयि ॥ १० ॥ त्वं ब्रह्मविद्या
 विद्याना महानिद्रा च देहिनाम् । स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे
 कान्तारवासिनि ॥ ११ ॥ स्नाहाकारं स्रधा चैव कला काष्ठा
 सरस्रती । सावित्री वेदमाता च तथा विदान्त उच्यते ॥ १२ ॥

बहो मुच्येत बन्धनात् ॥ २३ ॥ दुर्गे तरति चावश्य तथा चौरै-
 विमुच्यते । सग्रामे विजयो नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलम् ॥ २४ ॥
 आरोग्यबलसम्पन्नो जीवितं वर्धयति तदा । एतत् दृष्ट्वा प्रसादात्तु
 मया व्यासस्य धीमतः । २५ ॥ मोहादितौ न जानन्ति नर-
 नारायणावृषी । तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मन्यवसानुगा ॥ २६ ॥
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्डिता । द्वैपायनो नारदश्च
 कर्णो रामस्तथा नरः ॥ २७ ॥ अवारयस्त्व वसुत न चासौ तत्
 गृहीतवान् । यत्र धर्मो द्यति कान्तिर्यत्र ह्रीं श्रीस्तथा मतिः ।
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गास्तोत्रे
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति
 सञ्जय । उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः ॥ १ ॥ के
 पूर्वं प्राहरस्तत्र युद्धे हृदयकम्पनम् । मामका पाण्डवेवाथ
 तन्ममावच्छु सञ्जय ॥ २ ॥ कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः ।
 वाचं प्रदक्षिणायैव योधानामतिगर्जिताम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृदपिरे तदा ।
 स्रजः समा सुगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ ४ ॥ सङ्गतानामनौ
 कानि व्यूढानां भरतर्षभ । ससर्गात् समुदीर्घानां विमर्द्दं समुहान्
 नभूतः ॥ ५ ॥ वादिवशब्दस्तुमुल शङ्खभेरीविनिश्चितः । शूराणां
 रणशूराणां गर्जितामितरेतरम् ॥ ६ ॥ उभयोः सेनयोः राजन्
 महाव्यतिकरोऽभवत् । अन्याऽन्यं वीक्ष्यमाणानां योधानां भरत
 र्षभ । कुक्षराणाञ्च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ ७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ -

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्यैतां पाण्डु-
पुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण
धीमता ॥ ३ ॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुयेकितानः
काशिराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः
॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो
द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकन्तु विधिष्ठा ये
तान्निबोध दिजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संशयं तान् ब्रवीमि
ते ॥ ७ ॥ भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्व-
त्यामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथ ॥ ८ ॥ अन्ये च बहवः शूरा
मदर्थं त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः
॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्त्राकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं
त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अद्यनेपु तु सर्वेभ्यः

ददौ मुच्येत बन्धनात् ॥ २३ ॥ दुर्गे तरति चावश्यं तयो चौरै-
 विमुच्यते । संग्रामे विजयो नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलम् ॥ २४ ॥
 आरोग्यबलसम्पन्नो जीवित वर्षशतं तदा । एतत् दृष्टं प्रसादात्तु
 मया व्यासस्य धीमतः ॥ २५ ॥ मोहाद्वैतौ न जानन्ति नर-
 नारायणात्पृषी । तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मन्यवश्चानुगाः ॥ २६ ॥
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिताः । हैपायनो नारदश्च
 कण्ठो रामस्तथा नरः ॥ २७ ॥ अवारयंस्तव सुतं न चासौ तत्
 गृहीतवान् । यत्र धर्मो द्युतिः कान्तिर्यव द्भीः योस्तथा मतिः ।
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गास्तोत्रे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । केषां प्रहृष्टास्तत्राये योधा युध्यन्ति
 सञ्जय । उदग्रमनस के वा के वा दीना विचेतसः ॥ १ ॥ के
 पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पनम् । मामकाः पाण्डवेभ्यः
 तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ २ ॥ कस्य केनासमुदये गन्धमात्यसमुद्भवः ।
 वाचः प्रदक्षिणायैव योधानामतिगर्लताम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ .

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्यैतां पाण्डु-
पुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण
धीमता ॥ ३ ॥ अत्र शूरा महेष्वासो भीमार्जुनसमा युधि ।
युधामन्यु विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः
काशिराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः
॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौमद्रो
द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकन्तु विशिष्टा ये
तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संश्रायं तान् ब्रवीमि
ते ॥ ७ ॥ भवान् भीमश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्व-
त्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८ ॥ अन्ये च बहवः शूरा
मर्त्ये त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः
॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्त्राकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं
क्षिप्रमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अयनेषु तु सर्वेषु
यथाभागमवस्थिताः । भीष्मेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि
॥ ११ ॥ तस्य सञ्जनयन् हयं कुरुवृद्धः पितामह । सिंघनादं
विनद्योच्चैः शङ्खं दधौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततः शङ्खाच्च भेर्यश्च
पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्
॥ १३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माघवः
पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदधतु ॥ १४ ॥ पाण्डजन्यं हृषीकेशो
देवदत्तं धनञ्जयः । पाण्डुं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृको-
दर ॥ १५ ॥ अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः
सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यपश्च परमेष्वासः
शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापरा-

जितः ॥ १७ ॥ द्रुपदो द्रौपदेवाय सर्वशः पृथिवीपते । सौमद्रथ
 महाबाहुः शहान् दध्नुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्तरा-
 ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभस्य पृथिवीञ्चैव तुमुलोऽस्य-
 नुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराट्रान् कपि-
 ध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पारुडवः । हृषीकेशं
 तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ।
 यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ २१ ॥ कीर्मया
 सह योद्धव्यमभिद्रवणसमुद्यमे । योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र
 समागताः । धार्तराट्रस्य दुर्वृद्धैर्युद्धे प्रियच्छिकीर्षवः ॥ २२ ॥

सह्य उवाच । एवमुक्तो हृषीकेशो मुहुर्लक्ष्मणेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २३ ॥ भीमद्रोण-
 प्रमुखतः सर्वपाद्भ्य महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान् सम-
 वेतान् कुरूनिति ॥ २४ ॥ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनय
 पितामहान् । आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान्
 मखींस्तथा ॥ २५ ॥ श्वशुरान् सहृदयैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् । कृपया
 परयाविष्टो विषोदन्निदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

च ॥ ३१ ॥ त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्यद्वा घनानि च ।
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३२ ॥ मातुलाः
 श्वशुराः पौत्राः श्वालाः सम्बन्धिनस्तथा । एतान्न हन्तुमिच्छामि
 ह्नोऽपि मधुसूदन ॥ ३३ ॥ अपि, त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्त्
 महीकृते । निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्यान्नर्हान् ॥ ३४ ॥
 पापमेवायथेदंभान् हलैतानाततायिनः । तस्मान्नाहं वयं हन्तुं
 धार्तराष्ट्रान् स्ववान्भवान् ॥ ३५ ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिन-
 श्चाम माधव । यद्यथेते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥ ३६ ॥
 कुलक्षयकृतं दीपं मित्रद्रोहे च पातकम् । कथं न ज्ञेयमन्नाभिः
 पापादज्ञान्निर्वर्तितुम् ॥ ३७ ॥ कुलक्षयकृतं दीपं प्रपश्यद्भि-
 र्जनार्हान् । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥ ३८ ॥
 धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत । अधर्माभिभवात् कृष्ण
 प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ ३९ ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्ण-
 सङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ ४० ॥ पतन्ति
 पितरो क्षेपां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्ण-
 सङ्करकारकैः ॥ ४१ ॥ उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च
 शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्हान् ॥ ४२ ॥ नरके
 नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमः । अहो वत महत्याप कर्तुं व्यव-
 सिता वयम् ॥ ४३ ॥ यद्रान्धसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।
 यदि मामप्रतीकारमश्वत्थं शस्त्रपाणय । धार्तराष्ट्रा रणे हन्तु-
 स्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वार्जुनः सङ्घेय रथोपस्य उपाविशत् ।
 विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गोतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन-
 विधादो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । तन्तथा कृपयाविष्टमशुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । कुतस्त्वा कश्चलमिदं विपने समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्त्र्वात्मकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैष्यं माम् गम पार्थ
नैतच्चयुपपद्यते । क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । कथं भीष्ममहं सङ्घेऽद्रोणञ्च मधुसूदन ।
द्रुपुमि प्रतियोत्स्रामि पूजार्हावरिस्तदन ॥ ४ ॥ शुक्रनहत्वा हि
महानुभावान् ययो भोक्तुं भैक्ष्यमपोह लोके । हत्वार्थकामास्तु
गुरुनिहैव भुञ्जीव भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ न चैतद्द्विद्व
कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु । यानेव हत्वा
न जिजीविषामस्तेऽवस्थिता प्रमुखे धार्तराष्ट्रा ॥ ६ ॥ कार्ष्ण-
दोषोपहतस्वभाव पृच्छामि स्त्वा धर्मसम्भूतचेता । यच्छ्रेय
स्यान्नियतं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मा त्वा प्रपन्नम् ॥ ७ ॥
न हि प्रपश्यामि समापनुद्यात यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृदं राव्य सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेश परन्तप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच
हृषीकेश प्रहसन्निव भारत । सेनयोनभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं
वच ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच । अशोचानन्वशोचस्व प्रज्ञावादाद्य भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति यखिता ॥ ११ ॥ न त्वेवाहं
जातु नास न त्वं नेमे जनाधिपा । न चैव न भविष्याम सर्वं
वयमत परम् ॥ १२ ॥ देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं
जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥ नाया-
स्यार्स्तु कौन्तेय भीतोष्णसखदु खदा । आगमापायिनो नित्या-
रास्त्रितिक्ष्व भारत ॥ १४ ॥ य हि न व्ययत्येते पुरुष

पुरुषर्षभ । समदुःखसुख धीरं स्योन्मत्तत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टो-
 ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिः ॥ १६ ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन
 सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्र-
 मेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥ य एनं वेत्ति हन्तारं यद्यैनं
 मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते
 ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा
 न भूय । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने
 शरीरे ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं
 स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥ वासांसि
 जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा
 शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं ह्येदयन्त्यापो
 न धोषयति मासुत ॥ २३ ॥ अक्ष्णेद्योऽयमदाक्ष्योऽयमक्ष्णेद्यो-
 ऽधोऽय एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्माद्देवं विद्दि-
 त्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा
 मन्यसे मृतम् । तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादर्परिहार्यार्थं
 न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि
 भारत । अव्यक्तनिघनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥ आयर्थ्य-
 वत पश्यति कश्चिद्देनमायर्थ्यवत् वदति तथैव चान्यः । आयर्थ्यवत्
 चैनमन्य शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ देही
 नित्यमवधोऽयं देहं सर्वस्य भारत । तस्मात् सर्वाणि भूतानि न
 त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वप्नमपि चावेक्ष्य न विकम्पितु-

महंसि । धर्म्यादि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते । ३१ ॥
 यदृच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिन क्षत्रिया पार्थ-
 लमन्ते युद्धनीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चैत्वमिमं धर्म्य संग्रामं न
 करिष्यसि । तत स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हिला पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥
 अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम । सम्भावितस्य
 चाकीर्त्तिर्मरणोदतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते
 त्वा महारथा । येपाञ्च त्व बद्धमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्
 ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादाय बहून् वदिष्यन्ति तवाहिता । निन्दन्त-
 स्त्व सामर्थ्यं ततो दु खतरन् किम् ॥ ३६ ॥ हतो वा प्राप्स्यसि
 स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महोम् । तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय
 कृतनिश्चय ॥ ३७ ॥ सुखदु खि समे कृत्वा लाभालाभौ जया-
 जयौ । ततो युद्धाय युन्यस्व नैव पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ एषा
 तेऽभिहिता साङ्गे बुद्धिर्योगे त्विमा शृणु । बुद्ध्या युक्तो यथा
 पार्थ कर्मवन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहाभिक्रमनाशाऽस्ति प्रत्य-
 वायो न विद्यत । स्वल्पमथैव धर्मस्य वाचने महतो भयात्
 ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरनन्दन । बद्धशाखा
 ह्यनन्ताय बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥ यामिमां पुष्पिता वाचं
 प्रवदन्त्यविपश्चित । वेद्वाद्दरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिन
 ॥ ४२ ॥ कामात्मान स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रिया-
 विशेषवद्बला भोगैश्चर्य्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥ भोगैश्चर्य्यप्रसक्ताना
 तथापह्वतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धि समाधौ न विधी-
 यते ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्दग्धी
 नित्यसुखस्यो निर्द्योगश्चेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ यावानयं उद-
 पाने सर्वत सद्भुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-
 नत ॥ ४६ ॥ कमण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा
 फर्मफलहेतुर्भूर्मात सद्भोऽस्तु कर्मणि ॥ ४७ ॥ योगस्य कुरु

कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा घनप्लव । सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं
योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण क्ष्वरं कर्म बुद्धियोगादनप्लव ।
बुद्धौ शरणागमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तो
जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्मात् योगाय युज्यस्व योगः-
कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनो-
पिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयन् ॥ ५१ ॥ यदा
ते मोक्षकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं
श्रुतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति
निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच । स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषीत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच । प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ
मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदीच्यते ॥ ५५ ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः
स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यः सर्वत्रानभिस्त्रेहः तत्तत् प्राप्य
शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रिया-
र्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥ विषया विनिवर्तन्ते निरा-
हारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विषयित । इन्द्रियाणि प्रमा-
थीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त
आसीत् नत्परः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
॥ ६१ ॥ ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात्
सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधात्
भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम । स्मृतिभ्रंशात् बुद्धि-
नाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तौ च विषया-

निन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥
 प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्यायु
 बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य
 भावना । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥
 इन्द्रियाणां हि त्वरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां
 वायुर्नावमिवाग्निं ॥ ६७ ॥ तस्मात् यस्य महावाहो निगृही-
 तानि सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
 या निष्ठा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति
 भूतानि सा निष्ठा पश्यन्तो मुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स
 शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विज्ञाय कामान् यः सर्वान्
 पुमांश्चरति निस्पृहः । निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति
 ॥ ६१ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैना प्राप्य विमुञ्चति ।
 स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

षष्ठं विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच । ज्ञायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जना-
 र्हेन । तत् किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
 व्यामिश्रेशैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य
 येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भगवानुवाच । लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता
 मयानघ । ज्ञानयोगिनं सङ्ग्रानां कर्मयोगिनं योगिनाम् ॥ १ ॥
 न कर्मणामनारम्भान्नेष्वर्म्म्यं पुरुषोऽश्रुते । न च सत्प्रसनादेव
 सिद्धिं समधिगच्छति । ४ ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु

तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवपः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥
 कर्मिन्द्रियाणि संयम्य य चास्ते मनसा करन् । इन्द्रियार्थान्
 विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनना
 नियन्धारमते,र्जुन । कर्मिन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विधिष्यते
 ॥ ७ ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कम च्याद्यो ह्यकर्मणः । शरीर-
 यात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥ यच्चार्यात् कर्मणोऽन्यत्र
 लोकोऽय कर्मवन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर
 ॥ ९ ॥ सद्दयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन
 प्रसविष्यध्वमेण वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान् भावयतातेन
 ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ
 ॥ ११ ॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते, यज्ञभाविताः ।
 तैर्देतां न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव स ॥ १२ ॥ यज्ञ-
 शिष्टानि सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुङ्क्ते ते लघं पापा
 ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥ अनात् भवन्ति भूतानि पर्जन्या-
 दन्नसम्भवः । यज्ञात् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भव ॥ १४ ॥
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म
 नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तय-
 तीह यः । अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पाथं स जीवति ॥ १६ ॥
 यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तयः मानवः । आत्मन्येव च गन्तुष्ट-
 स्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥ नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह
 कथन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाययः ॥ १८ ॥ तस्मा-
 दसक्त सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म
 परमाप्नोति पूनपः ॥ १९ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जन-
 कादयः लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमहंसि ॥ २० ॥ यद्यदा-
 चरति योष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोक-
 स्तद्बुवर्त्तते ॥ २१ ॥ न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं विषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न
 वर्त्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्तानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ
 सर्वश ॥ २३ ॥ उत्सीदियुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥ सत्ता-
 कर्मण्यविदासो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्दिदांस्तथासक्तयिकी-
 पुंल्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेद्द्वानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः
 क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा
 कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभा-
 गयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सञ्जते ॥ २८ ॥
 प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सञ्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान्
 कृतस्त्वविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि संप्र-
 स्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः
 ॥ ३० ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्वावन्ती-
 ऽनसूयन्ती मुच्यन्ते तैऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्ती
 तानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढास्तान् विहि नष्टानचेतसः
 ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति
 भूतानि निग्रहं किं करिष्यति ॥ ३३ ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियम्यार्थे
 रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ
 ॥ ३४ ॥ येयान् स्वधर्मो विगुण परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मं
 निधनं श्रेय परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच । अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्जरति पूरुषः ।
 यन्निच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

भगवानुवाच । काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भव । महा-
 धनो महापाप्मा विद्मेतन्मिदं वैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेणाप्रियते
 वष्ट्रियंयादधो नक्षेत्रे च । ययोस्तेनाहतो गर्भस्तथा तेनेद-

मावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
 कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणि मनो-
 बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य द्वि-
 नम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाख्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं
 प्रजहि ह्येन ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि परा-
 ष्याद्भ्रुरिन्द्रियेषु परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः पर-
 तस्तु सः ॥ ४२ ॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भगवानुवाच । इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
 विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परम्परा-
 प्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः
 परन्तप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
 भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । अपरं भवती जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
 कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

भगवानुवाच । ब्रह्मणि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
 तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परन्तप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्न-
 व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सत् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवा-
 न्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति
 भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परि-
 त्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय
 सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति
 तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति चार्जुन ॥ ९ ॥

शीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा
 पूता भङ्गावमागताः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
 भजान्यहम् । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वथा ॥ ११ ॥
 काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । सिद्धं हि मानुषे
 लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-
 कर्मविभागश्च । तस्य कर्त्तारमपि मां विद्म्यकर्त्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥
 न मां लिम्पन्ति कर्माणि न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां वो-
 ऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म
 पूर्वैरपि सुनुतुभिः । जहू कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम्
 ॥ १५ ॥ किं कर्म तिमकर्मैति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म
 प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं
 बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः
 ॥ १७ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धि-
 मान् ननुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ यस्य सर्वं समा-
 रम्भाः कामसदृशपरिक्लिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं
 बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यदृष्टी निराश्रयः । कर्म-
 त्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्देव-
 दित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । आरौरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति
 किञ्चिदनु ॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टो हन्द्वातीतो विमत्सरः ।
 सम सिद्धापसिद्धो च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥ गतसङ्गस्य
 मुक्तस्य शानावस्थितचेतसः । यथायाचरतः कर्म समग्रं प्रवि-
 खीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मापङ्गं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हृतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ देवनेवापरे
 यत्र योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यत्र यज्ञेनैवोप-
 लुङ्गति ॥ २५ ॥ श्रोत्राग्नेर्वाग्निः श्रोत्राग्नेर्वाग्निः संयत्नाग्निः जुहति ।
 षष्ठ्याग्नेर्वाग्निः षष्ठ्याग्नेर्वाग्निः जुहति ॥ २६ ॥ सर्वा

शीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगात्नौ
जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा
परे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाय यतयः संश्रितव्रताः ॥ २८ ॥ अपाने
जुहति प्राणं प्राणोऽपानं तथा परे । प्राणापानगतौ रुहा
प्राणायानपराव्रणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्
प्राणेषु जुहति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञमिष्टानृतभुजो यन्ति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्व-
यज्ञन्य कुतोऽन्य कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बद्धविधा यज्ञा वितता
ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानैवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे
॥ ३२ ॥ यैवान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप । सर्वं
कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन
परिप्रश्नेन सेवया । उपदेह्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः
॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन
भूतान्यपेक्षेण दृश्यत्यात्मन्यथो मयि । ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः
सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्रवेनेव ब्रह्मिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ३७ ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्र-
मिह विद्यते । तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥
यद्वावाङ्मते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति-
मचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञयायद्दधानय संशयात्मा विन-
श्चति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुरतं संशयात्मनः ॥ ४० ॥
योगसन्त्यस्तकर्माणां ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् । आत्मवन्तं न कर्माणि
निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्वयं ज्ञानासि-
नात्मनः । हित्स्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अर्जुन उवाच । सन्ध्यासं कर्मणा कृष्या पुनर्योगञ्च शंससि ।
यच्छ्रेय एतद्योरेक तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । सन्ध्यास कर्मयोगश्च निश्चयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसन्ध्यासात कर्मयोगो विप्रिष्यते ॥ २ ॥ श्रेय स
नित्यसन्ध्यासी यो न देष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो
सुख बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ साख्ययोगौ पृथग्बाला प्रवदन्ति
न पण्डिता । एकमप्यास्थित सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥
यत साख्यै प्राप्यते स्थान तत योगैरपि गम्यते । एकं साख्यञ्च
योगञ्च य पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ सन्ध्यासस्तु महाबाहो
दुःखमाप्तमधीगत । धीगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न विदेणाधिगच्छति
॥ ६ ॥ धीगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रिय । सर्व
भूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥ नैव किञ्चित् करो
मीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्श्चान्
गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्क्षिप्र
न्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्ग त्यक्त्वा करोति य । लिप्यते न स
पापेन पद्मपत्रमिवान्धमा ॥ १० ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलै
रिन्द्रियैरपि । धीगिन कर्म कुर्वन्ति सङ्ग त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥
युक्त कर्मफल त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्त काम
कारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्य
स्यास्ते सुख वशी । नवदारे पुरे द्द्वेषी नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥
न कर्तृत्वं न कर्माणि लाकन्य सृजति प्रभु । न कर्मफलसधीग
स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कन्यचित् पार्थ न चैव सुद्वित
विभु । अज्ञानेनाहत ज्ञान तेन मुञ्चन्ति जन्तव ॥ १५ ॥ ज्ञानेन
तु तदज्ञान येषा नाशितमात्मन । तेषामादित्यवत ज्ञान प्रका
पयति तत्परम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तान् परा

यथाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्दूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्या-
 विनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च
 पण्डिता समदर्शिनः ॥ १८ ॥ इहैव तैर्लजितः उर्गो येषा साम्ये
 स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः
 ॥ १९ ॥ न प्रदृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ वाञ्छ
 सर्गेश्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यतसुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
 सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि संसर्गजा भोगा दुःखयानय
 एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥
 अक्लातीहैव यः साहुं प्राक्भरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधीद्भवं
 वेगं स युक्तः स सुखो नरः ॥ २३ ॥ योऽन्तःसुखोऽन्तराराम-
 स्तथान्तर्न्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधि-
 गच्छति ॥ २४ ॥ लभन्ते ब्रह्म निर्वाणमप्रयः क्षीणकल्मषा ।
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रता ॥ २५ ॥ कामक्रोध-
 विमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्त्तते
 विद्वितात्मनाम् ॥ २६ ॥ सर्गान् कृत्वा वह्निर्वाद्याश्चक्षुष्यैवान्तरे
 भ्रुवो । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥
 यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्नोक्षपरायणः । विगतेच्छाभवक्रोधी यः
 सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहे-
 श्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमश्नुते ॥ २९ ॥

इति भीषपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

भगवानुवाच । अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स सन्नप्राप्ती च योगी च न निरग्निर्वाक्रियः ॥ १ ॥ यं
 सन्नप्राप्तमिति प्राङ्मुखो गं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसन्नप्राप्तसङ्गलो
 योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारण-
 मुच्यते । योगरूढस्य तस्यैव धमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदा
 हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते । सर्वसङ्गल्पसन्नप्राप्ती योगा-
 रूढस्तदाच्यते ॥ ४ ॥ उदरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
 आत्मैव ज्ञात्मानो बभ्रुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बभ्रुरात्मा-
 त्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव
 शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
 शीतोष्णसखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञान-
 त्प्राप्ता कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी सम-
 लोष्टाश्लकाञ्जनः ॥ ८ ॥ सङ्गन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थदेषवन्मुषु ।
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विभिष्यते ॥ ९ ॥ योगी युष्मत्
 सततमात्मानं रक्षसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशी-
 रपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुची द्वेषे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं
 मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युष्मदात् योग-
 मात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्भ्रूलं स्थिरः ।
 सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिग्भयानवलोकायन् ॥ १३ ॥ प्रश्ना-
 न्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो
 युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥ युष्मन्नेवं सदात्मानं योगी नियत-
 मानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥
 नात्यशतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनसतः । न चातिस्वप्नशीलस्य
 जाग्रतो नैव शार्ङ्गुन ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य
 कर्मणः । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निरुद्धः सर्वकामेभ्यो
युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेद्विती
सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं
पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥ सुखमात्यन्तिकं यतद्बुद्धिग्राह्य-
मतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवाग्रं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न
दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं
योगसंज्ञितम् । स नियमेन योक्तव्यो योगो निर्विषयवेतसा ॥२३॥
सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेन्द्रियगामं
विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृति-
शहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो निदम्यै-
तदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ प्रयान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुख-
मुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥ युञ्जन्नेवं
सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुख-
मश्नुते ॥२८॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योग-
युक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥ यो मां पश्यति, सर्वत्र सर्वं च
मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकललास्थितः । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स
योगी मयि वर्त्तते ॥ ३१ ॥ आत्मोपन्येन सर्वत्र समं पश्यति
योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं सर्वं योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥
अर्जुन उवाच । योऽथ योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधु-
सूदन । एतन्वाहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं
मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

भगवानुवाच । असंख्यं भेदावाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गच्छते ॥ ३५ ॥ असंयता-
त्मना योगी दुष्प्राप इति मे मति । वश्यात्मना तु यतता शक्यो-
ऽवाप्तुमुपायत ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । अयति. अहयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य वीरसंसिद्धिं का गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चि-
न्मोभयविभ्रष्टश्चिन्माभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो
ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्ण हित्तुमर्हस्यशेषत ।
त्वदन्य संशयस्यास्य हित्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

भगवानुवाच । पार्थ नैवेह नामत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य
पुण्यकृतान् लोकानुपित्वा प्राश्रवती समां । शुचीना श्रीमतां
रीढे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथ वा योगिनामेव कुले
भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यद्दीदृशम् ॥ ४२ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः
संसिद्धौ कुर्वन् न ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते श्रवणोऽपि
च । जिज्ञासरपि योगस्य शब्दग्रहणातिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नात्
यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिष । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
परा गतिम् ॥ ४५ ॥ तपस्त्रिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि
मतोऽधिकः । कर्मिभ्ययाधिको योगी तस्मात् योगी भवान्जुन
॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां महतेनान्तरात्मना । अहावान्
भजते यो मा स मे युक्ततमो मत ॥ ४७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्म-
शयमयोगो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

मगवानुवाच । मयासक्तमनाः पार्थ धीरां युञ्जन् मदाश्रयः ।
 असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानन्तेऽहं
 नविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्-
 ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कथित् यतति
 सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कथिन्नां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीदं
 मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि
 मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो यद्येदं धार्यति जगत् ॥ ५ ॥
 एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः
 प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्त परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति
 घनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
 रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु
 शब्दः खि पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो गन्ध पृथिव्यां च तेजसास्मि
 विभावशौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपसास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ वीजं
 मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ अनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेज-
 स्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलं बलवताञ्चाहं कामरागविबर्जितः ।
 धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ धी चैव सात्त्विका
 भावा राजसास्तामसाश्च धी । मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं
 तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
 मोहितं नामिजानाति मामेभ्य परमव्ययम् ॥ १३ ॥ देवी ह्येषा
 गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव धी प्रपद्यन्ते मायामेतां
 तरन्ति ते ॥ १४ ॥ न मां दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधा
 भजन्ते मां जना सुकृतिनीऽर्जुन । आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी
 ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्ति-
 विंशियते । प्रियो हि ज्ञानिनो नित्यमहं स च मम प्रिय ॥ १७ ॥

उदारा सर्वं एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थित स हि
 युक्तात्मा मामेवानुत्तमा गतिम् ॥ १८ ॥ बहूना जन्मनामन्ते
 ज्ञानवान् मा प्रपद्यते । वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदु-
 र्लभ ॥ १९ ॥ कामैस्त्रैस्त्रैहृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता । त तं
 नियममास्याव प्रकृत्या नियता स्वया ॥ २० ॥ धी धी या या
 तनुं भक्त अइयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचला यदा तामेव
 विदधान्यहम् ॥ २१ ॥ स तथा अद्वेया भक्तस्तस्याराधनमीहते ।
 लभते च तत कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥ अन्त
 वत्त फलं तेषा तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति
 नदुक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्त व्यक्तिमापन्न मन्यन्ते
 भावबुद्धय । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
 गाहं प्रत्याय सर्वस्य यागमायासमावृत । मूढोऽयं नाभिजानाति
 लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ वेदाह समतीतानि वर्त्तमानानि
 चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मान्तु वेद न कथन ॥ २६ ॥ इच्छा
 द्वेषसमुत्थेन हन्द्मोहेन भारत । सर्वभूतानि सम्मोह सर्गे यान्ति
 परन्तप ॥ २७ ॥ येषा तन्तर्गत पाप जनाना पुण्यकर्मणाम् । ते
 हन्द्मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मा दृढव्रता ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय
 मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्दिदु कृतस्त्वमध्यात्म कर्म
 चाखिलम् ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मा साधियश्च यो विदुः ।
 प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतस ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

अर्जुन उवाच । किन्तु ब्रह्म किमध्यात्म किङ्कर्मं पुरुषो-
 १२१ । साधिभूतश्च किं प्रोक्तमाधिदैव किमुच्यते ॥ १ ॥ साधि-

यज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन । प्रयागकाले च कथं
ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

भगवानुवाच । अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंश्रितः ॥ ३ ॥ अधिभूतं चरो-
भावः पुरुषस्याधिदैवतम् । अधिद्यज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृता-
स्वर ॥ ४ ॥ अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् । यः
प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्वत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वापि
स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा
तद्भावमावितः ॥ ६ ॥ तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मानुषैर्वैष्यस्यसंश्रयं । ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन
चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्त-
यन् ॥ ८ ॥ कविं पुराणमनुष्ठासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमेचिन्त्यस्वपमादित्यवशं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयागकाले मनसाचलेन मत्तया युक्तो योगवलेन चैव । भ्रुवो-
र्मध्ये प्राणमाविश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यत् यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मवर्ष्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्नि प्राध्यायात्मनः
प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
व्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां
गतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं यी मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुखमिदं पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥ मामुपेत्य
पुनर्जन्म दुःखालयमभाञ्जितम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं
परमां गताः ॥ १५ ॥ आत्रह्यभुवनाह्नोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुग-
पर्यन्तमहर्षत् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तैः हो-

रात्रविदो जना ॥ १७ ॥ अव्यक्तात् व्यक्तय सर्वा प्रभवन्त्यङ्ग-
 रागने । रात्रागने प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके ॥ १८ ॥ भूत
 ग्राम स एवाय भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्रागनेऽवश पार्थ
 प्रभवत्प्रहरागने ॥ १९ ॥ परन्तस्मात्तु भावोऽन्योव्यक्तोऽव्यक्तात्
 सनातन । य स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स न विनश्यति ॥ २० ॥
 अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाद्द परमा गतिम् । य प्राप्य न निव-
 र्त्तन्ते तद्दाम परम मम ॥ २१ ॥ पुरुष स पर पार्थ भक्त्या
 लभ्यस्त्वनन्यथा । यश्चान्त स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्
 ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनाहृत्तिमाहृत्तिञ्चैव योगिन । प्रयाता
 यान्ति त कालं वक्ष्यामि भरतप्रभ ॥ २३ ॥ अग्निर्व्योतिरङ्ग
 शुक्लं पण्णासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म
 विदो जना ॥ २४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण पण्णासा दक्षि-
 णायनम् । तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥ २५ ॥
 शुक्लकृष्णे गती ज्ञेते जगत आश्रुते मते । एकया यातप्रनाहृत्ति-
 मन्ययावर्त्तते पुन ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुञ्चति
 कथन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्चुन ॥ २७ ॥
 विदेषु यज्ञेषु तप स चैव दानेषु यत पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अथ्येति
 तत सर्वमिदं विदित्वा योगी पर स्थानमुपैति चाद्यम ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

भगवानुवाच । इदन्तु ते शुद्धतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञान
 विज्ञानसहितं यजज्ञात्वा मोक्षसंशुभात् ॥ १ ॥ राजविद्या
 राजगुह्यं पवित्रमिदंमुत्तमम् । प्रतपश्चादगम धर्म्यं सुसुखं कर्तुं
 मय्यवम् ॥ २ ॥ अथदधाना पुरुषा धर्मस्थास्य परन्तप । अप्राप्य

मां निर्वर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मया ततमिदं सर्वं
 जगद्व्यक्तमूर्त्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः
 ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृत्
 न च भूतस्थो मयात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाकाशस्थितो
 नितम्बे वायु सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्था-
 नीर्तुप्रधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं चान्तिं भावि-
 काम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विदुजान्यहम् ॥ ७ ॥

पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देव भोगान् ॥२०॥
 ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोक विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विप्रन्ति ।
 एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥
 अनन्याश्चिन्तयन्तो मां धी जनाः पर्युपासते । तेषां नित्यमि-
 युक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येषामन्यदेवता भक्ता
 यजन्ते श्रद्धयान्विता । तेषामि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधि-
 पूर्वकम् ॥ २३ ॥ अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न
 तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चरन्ति ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रता
 देवान् पितॄन् यान्ति पित्रव्रता । भूतानि यान्ति भूतेभ्यः यान्ति
 मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं धी मे भक्त्या
 प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मन ॥ २६ ॥ यत्
 करोषि यद्श्रासि यञ्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय
 तत कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्षये कर्म-
 बन्धनैः । सन्नप्रासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥
 समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रिय । धी भजन्ति तु मां
 भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥ अपि चित् सदुराचारी
 भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्व्यवसितो हि
 स ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा अश्रद्धाच्छान्तिं निगच्छति ।
 कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्त प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मा हि
 पार्थ व्यपायितत्र येषामि स्य पापयानय । स्त्रियो वैश्यास्तथा
 शूद्रास्तेऽपि यान्ति परा गतिम् ॥ ३२ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या
 भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस
 माम् ॥ ३३ ॥ मन्थना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मतपरायण ॥ ३४ ॥

इति भीषणपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

वयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

मगवानुवाच । भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वच ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्षामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ न मे विदुः
सुरगणा प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि दिवाना महर्षीणाञ्च
सर्वशः ॥ २ ॥ यो मामजमनाद्विद्व वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असं-
भूढ स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्ज्ञानमसम्भोहः
क्षमा सत्यं दमः श्रमः । सुखं दुःखं मवोऽभावो भयञ्जामयमेव
च ॥ ४ ॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति
भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा ॥ ५ ॥ महर्षयः सप्त पूर्वं
चत्वारो मनवस्तथा । महाबा मानसा जाना येषां लोक द्रुमाः
प्रजाः ॥ ६ ॥ एतां विभूति योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकल्पेन योगीन युज्यते नात्र संशय ॥ ७ ॥ अहं सर्वस्य
प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भाव-
समन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधवन्त परस्परम् ।
कथयन्तय मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥ तेषां सतत-
युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुप-
यान्ति ते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाश-
वान्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

भगवन् मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिञ्च जगद्भिः ।
भूयः कथय तन्निर्हिं शृणुतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

भगवानुवाच । हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या द्यात्मविभू-
तयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नाख्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताग्रयस्थित । अहमादिद्य मध्यञ्च
भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥ आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां
रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥
वेदानां समवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासव । इन्द्रियाणां मन-
यास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणां शङ्करस्यास्मि विक्षेपी
यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकस्यास्मि मेरु शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥
पुरोधसाञ्च सुख्यं मां विद्मि पार्थ वृहस्पतिम् । सेनानीनामहं
स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरा-
मक्षेत्रकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः
॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारद । गन्धर्वाणां
चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैः यवसमश्रानां
विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम्
॥ २७ ॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजन-
यास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनन्तस्यास्मि
नागानां वरुणो यादसामहम् । पितृणामर्थ्यना चास्मि यमः
संयमतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लादस्यास्मि दैत्यानां कालः कलयता-
महम् । रमाणाञ्च महेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥
धवनः पत्रतामस्मि रामः भस्त्रभृतामहम् । ऋषाणां मकरस्यास्मि
स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरन्तय मध्यङ्गैवाह-
मर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥
पक्षराणामकारोऽस्मि दग्धः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः
कालो धाताहं विप्रतीमुखः ॥ ३३ ॥ गन्धुः सर्वक्षरयाहगुह्यय

भविष्यताम् । कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मघा धृतिः
 चमा ॥ ३४ ॥ वृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
 मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतुनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं कुल-
 यतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं
 सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीना वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां
 धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यास कवीनामुग्रना कविः ॥ ३७ ॥
 दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनह्रैवास्मि
 गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां वीजं
 तद्दहमर्जुन । न तदस्ति विना यस्मान्मया भूतञ्चराचरम् ॥ ३९ ॥
 नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप । एष तूद्देशतः
 प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीम-
 दूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽग्रसम्भवम् ॥ ४१ ॥
 अथ वा वृद्धनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न-
 मेकांशेन स्थिती जगत् ॥ ४२ ॥

इति भौषपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 विभूतियोगो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
 यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्यथी
 हि भूतानां श्रुतो विस्तरयो मया । तत्तत्कमलपत्राक्ष माहा-
 त्माप्रमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्वं त्वमात्मानं परमेश्वर ।
 द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि
 तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शया-
 त्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

भगवानुवाच । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाङ्गतीनि च ॥ ५ ॥ पश्चा-
दित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ भरतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि
पश्चाद्यर्थाणि भारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थं जगत् कृतस्त्वं पश्चाद्य
सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥
न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षु
पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयन-
मनेकाङ्गुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणा दिव्यानेकीयताशुभम्
॥ १० ॥ दिव्यमाख्यास्वरधर दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाश्चर्य्य
मय देवमनन्त विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य
भवेत् युगपदुत्थिता । यदि भा सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य
महात्मनः ॥ १२ ॥ तत्रैकस्थ जगत् कृतस्त्वं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥ ततः स विष्णु-
याविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जय । प्रणम्य शिरसा देव कृताङ्गलि-
रभापत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । पश्यामि देवास्तव देव देहे सर्वोक्तया
भूतविशेषसङ्घान् । ब्रह्माण्मीश कमलासनस्थशृणोश्च सर्वानुर
गाद्य दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकवाहदरवक्त्रनेत्र पश्यामि त्वा
सर्वतोऽनन्तरूपम् । नान्त न मध्य न पुनस्तवादि पश्यामि विश्वे
श्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥ किरीटिन गदिमङ्गक्रिणञ्च तेजोराशि
सर्वतो दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरोध्य समन्तात् दीप्ता
नलाकन्दुतिमप्रनेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षर परम वेदितव्यं त्वमस्य
विश्वस्य पर निधानम् । त्वमव्यय शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं
परुषो मतो मे ॥ १८ ॥ यनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहु
शमिसूर्यनेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तद्रुताश्रवण स्वतेजसा विश्व

मिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयै-
 केन दिश्य सर्वाः । दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्य-
 थितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसङ्घा विद्यन्ति केचित्
 भीताः प्राञ्जलयो गणन्ति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
 स्तुवन्ति त्वा स्तुतिभि पुष्कलाभि ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो
 ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाय । गन्धर्वयक्षासुरसिद्ध-
 सङ्घा वीक्षन्ते त्वा विस्मितायैव सर्वे ॥ २२ ॥ रूपं महत्ते बहु-
 वक्त्रनेत्रं महावाह्यो बहुबाहुरुपादम् । बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं
 दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥ नम स्पृशं दीप्तमनेक-
 वक्त्रं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्त-
 रात्मा धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि
 च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि । दिशो न जाने न
 लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सद्देवावनिपालसङ्घैः । भीष्मो द्रोणः
 सुनपुत्रस्तथासौ सहात्मदीयैरपि बोधमुखैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणि
 ते त्वरणाया विद्यन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिद्विलम्बा
 दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां
 बहुवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवामिमुखा द्रवन्ति । तथा तवामी नर-
 लोकवीरा विद्यन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं
 ज्वलनं घतङ्गा विद्यन्ति ज्वालाश्च समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय
 विद्यन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगा ॥ २९ ॥ लेलिघ्नसे
 असमान समन्तात् लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभि-
 रापूर्य्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्रा प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥
 आख्याहि मे की मवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
 विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाया न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिन् ॥ ३१ ॥

भगवानुवाच । कालोऽस्मि लोकत्रयकृत प्रवृद्धो लोकान्

समाहर्तुमिह प्रवृत्त । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिता
 प्रत्यनीकेषु योधा ॥ ३२ ॥ तस्माच्चर्मुत्तिष्ठ यथो लभस्व जित्वा
 शत्रून् शुङ्क्षु राक्ष्यं समृद्धम् । मयैवैते निहता पूर्वमेव निमित्त-
 मात् भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणञ्च भीमञ्च जयद्रथञ्च
 कर्षन्तयान्यान्पि योधवीरान् । मया हतास्व जहि मा व्यथिष्ठा
 युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वीर-
 मान् किरौटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतं
 प्रणम्य ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्तया जगत प्रहृ-
 प्यत्यनुरञ्जते च । रक्षासि भीतानि दिग्धो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति
 च सिद्धसद्वा ॥ ३६ ॥ कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे
 ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तुः । अनन्तं देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्
 तत्परं यत ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेव पुरुष पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य
 परं निधानम् । विज्ञासि वेद्यञ्च परञ्च धाम त्वया तत् विश्व-
 मनन्तरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुण शशाङ्क प्रजापतिस्त्व
 प्रपितामहश्च । नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्व पुनश्च भूयोऽपि
 नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते
 सर्वत एव सर्वे । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि
 ततोऽसि सर्व ॥ ४० ॥ सखिति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे इन्द्र
 हे यादव हे सखिति । अज्ञानता महिमानं तवेदं मया प्रना-
 दात् प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासायंमसत्कृतोऽसि विचार-
 यव्यामनभोजनेषु । एकोऽथ वाप्यध्यत तत्समर्चं तत् क्षामये
 क्षामहमप्रभेयम् ॥ ४२ ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य
 पूज्यः गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्वभ्यधिकः कृतोऽन्यो लोक-
 यथेष्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥ तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कार्यं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखि संख्यः प्रियः
 प्रियायाहंसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं पितृभिरुद्विष्टम्
 भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देव त्वं प्रसीद
 देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरौटिनं गदिनं चक्रहस्तामिच्छामि
 त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव
 विश्वमूर्त्ति ॥ ४६ ॥

भगवानुवाच । मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शित-
 मात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमायं यन्मे तदन्येन न दृष्ट-
 पूर्वम् ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभि-
 स्रगैः । एवंरूपं शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं तदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥
 मा ते व्यया मा च विमूढभावो दृष्ट्य रूपं घोरमीदृशमेदम् ।
 व्यपेतभीः प्रीतमना पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं
 दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः
 सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच । दृष्टेदं मानुषं रूपं तव सौम्य जनार्दन ।
 इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

भगवानुवाच । सुदुर्द्दशमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा
 अप्यस्य रूपस्य नित्यं दग्धनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥ नाह वेद्वैर्न तपसा
 न दानेन न चेक्षया । शक्य एवोविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मा यथा
 ॥ ५३ ॥ भक्त्या लनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । ज्ञातुं
 द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृत् मत्परमो मङ्गलः
 सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 विश्वरूपदर्शनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच । एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

भगवानुवाच । मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
ब्रह्मा परयोपितास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ ये त्वक्षरमनि-
र्दिश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम्
॥ ३ ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति
मामेव सर्वभूतहिते रताः । ४ ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता-
सक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिदुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव धीमता
मा ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-
सागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥
मध्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मध्येव
अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥ अथ वित्तं समाधातुं न शक्नोषि
मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । न दर्शयामि कर्माणि
कुर्वन् सिद्धिमाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदव्यक्तोऽसि कर्तुं
मयोगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥
यैषो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विप्रिष्यते । ध्यानात्
कर्मफलत्यागस्त्वागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥ अद्वेषा सर्वभूतानां
मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी
॥ १३ ॥ मनुष्यः सततं योगी यतात्मा दृढनिययः । मय्यर्पित-
मनोबुद्धिर्षो मे भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विलते लोके
लोकान्नोद्विलते च यः । ह्यर्षामर्षभयोद्देगैर्मुक्तो यः स च मे
प्रियः ॥ १५ ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागो भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १६ ॥ समः
शुभो च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखिषु

सङ्गविर्वाङ्मितः ॥ १७ ॥ तुद्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो धेन केन-
चित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १८ ॥ ये
तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पशुं पासते । ग्रहधाना मत्परमा भक्ता-
स्तेःतीव मे प्रियाः ॥ १९ ॥

इति श्रीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एत-
द्देदितुमिच्छामि ज्ञानं श्रेयञ्च केन च ॥ १ ॥

भगवानुवाच । इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्दृशो वेत्ति तं प्राज्ञः । क्षेत्रज्ञमिति तद्विदुः ॥ २ ॥ क्षेत्रज्ञश्चापि
मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं
मम ॥ ३ ॥ तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् । स
क्षेत्रो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥ ऋषिभिर्वद्भवा
गीतं हृन्दीभिर्विद्विषैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनि-
श्चितैः ॥ ५ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तामेव च । इन्द्रि-
याणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं
सङ्घातश्चेतना हृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्
॥ ७ ॥ अमानसमदम्भित्तमहिंसा क्षान्तिरालोक्यम् । आचार्यो-
पासनं यौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्य-
मनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारशृहादिषु । नित्यञ्च समंचित्तत्वमिष्टा-
निष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणो ।
विविक्तदेवसेवित्त्वमरतिर्लूनसंसदि ॥ ११ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं
तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतीत्यथा

॥ १२ ॥ ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञालामृतमश्नुते । अनादि-
 मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत्
 सन्तोऽक्षिधिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमंश्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति
 ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्व-
 मृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥ वह्निरन्तश्च भूतानामचरं
 चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १६ ॥
 अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तामव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं
 ग्रसिष्यु प्रभविष्यु च ॥ १७ ॥ च्योतिषामपि तच्छ्रोतिस्तमसः
 परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १८ ॥
 इति चैत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयस्योक्तं समासतः । नद्धक्त एतद्विज्ञाय
 मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥ प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्वद्गदादी उभावपि ।
 विकाराश्च गुणायैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ २० ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे
 हेतु प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥
 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुण-
 सङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥ उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता
 महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुष परः ॥ २३ ॥
 य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणै सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न
 स भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मान-
 नात्मना अन्ये साङ्ख्येन योगिन कर्मयोगिन चापरे ॥ २५ ॥
 अन्ये ह्येवमजानन्तः शुद्धान्येषु उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव
 शून्यं श्रुतिपरायणा ॥ २६ ॥ यावत् रुञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं
 स्यावरजङ्गमम् । तैत्रचेत्रसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २७ ॥
 सम सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्त यः
 पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थित-
 मीश्वरम् । न हि नख्यात्मनात्मानं ततो याति पराङ्गतिम् ॥ २९ ॥
 प्रकृत्यैव तु कर्माणि त्रियमाप्नानि सर्वम् । य पश्यति तयात्मान-

भक्तार्त्तार स पश्यति ३० ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥ अनादित्वात्
 निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्यय । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति
 न लिप्यते ॥ ३२ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
 सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥ यथा प्रका-
 शयत्येकं कृतस्त्रं लोकमिमं रविः । चैत्रं चैत्री तथा कृतस्त्रं
 प्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥ चैत्रचैत्रशयोरिवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
 भूतप्रकृतिमोक्षञ्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

भगवानुवाच । परं भूय प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
 यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमिती गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानं
 मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न
 व्ययन्ति च ॥ २ ॥ मम योनिमंजदृद्रह्यं तज्जिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
 सम्भव सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय
 मूर्तयः सम्भवन्ति याः । तासां ब्रह्म महत योनिरहं बीजप्रदः
 पितृ ॥ ४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निब-
 धन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मल-
 त्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन ज्ञानघ-
 ॥ ६ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति
 कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं
 सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥
 सत्त्वं सुखे सङ्गयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तम-
 प्रमादे सङ्गयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमथाग्निभूय उच्च भवति भारत ।

रज सत्त्व तमश्चैव तम सत्त्व रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वदारेषु
 देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञान यदा तदा विद्यात् विवृद्धं
 सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभ प्रवृत्तिरारम्भ कर्मणामसम सृष्ट्या ।
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च
 प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुसुनन्दन ॥ १३ ॥
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलय याति देहभृत । तदोत्तमविदा
 स्त्रोकानमलान् प्रतिपद्यते । १४ ॥ रजसि प्रलय गत्वा कर्मसङ्गिषु
 जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मण
 सुकृतव्याहृत् सात्त्विक निर्मलं फलम् । रजसस्तु फल दुःख-
 मज्ञान तमस फलम् ॥ १६ ॥ सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान रजसो
 लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥
 जडं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा । जघन्यगुण-
 वृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥ १८ ॥ नान्य गुणेभ्य कर्त्तरं
 यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च पर वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति
 ॥ १९ ॥ गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्म
 मृत्युजरादु खैविमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । कीर्त्तिज्ञैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
 किमाचार कथञ्चैतास्त्रीन् गुणानतिवर्त्तत ॥ २१ ॥

भगवानुवाच । प्रकाशं प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । न
 हेष्टा सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥ उदासीन-
 वदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्त्तन्त इत्येव योऽव-
 तिष्ठति नैव ते ॥ २३ ॥ सन्दु खसुखं ह्यस्य समलोष्टाश्मगाङ्गन ।
 तुष्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुति ॥ २४ ॥ मानाप-
 मानयोस्तुल्यस्तुत्यो मिथारिपक्षयो । सर्वारम्भपरित्यागो गुणा-
 तान् न उच्यते ॥ २५ ॥ मासु योऽव्यभिचारण भक्तिधीर्गन
 मेवने । य गुणान् समतीत्यैतान् द्रष्टुंभूयाय कथयते ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्यो हि प्रतिष्ठाहममृतत्याव्ययस्य च । आश्वतस्य च धर्मस्य
सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

द्रात भौषपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
गुणत्रयविभागयोगो नाम अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

भगवानुवाच । जह्वंमूलमघ-आश्वतस्यं प्राहुरव्ययम् ।
 कृन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अघस्योह्वं
 प्रसृतास्तस्य आस्ता गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अघस्य मूला-
 न्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥ न रूपमस्येह
 तयोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा । आश्वत्यमेनं
 सुविक्रममूलमसङ्गस्येण दृढेन कृत्स्वो ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्
 परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं
 पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिं प्रसृता सुराणी ॥ ४ ॥ निर्मान्मोहा
 जितसङ्गदोषा अघ्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । इन्द्रैर्विमुक्ताः
 सुखदुःखसङ्गैर्गच्छन्त्यमूढा पदमव्ययन्तत् ॥ ५ ॥ न तत् भास-
 यते सूर्यो न आशाहो न पावकः । यत् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम
 परमं मम ॥ ६ ॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
 मन-पष्ठानौन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ शरीरं यद-
 वाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृह्णोत्वैतानि संयाति वायु-
 र्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव
 च । अभिष्टाय मनसायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उतक्रामन्तं
 स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति
 पश्यन्ति ज्ञानवच्छुप ॥ १० ॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्म-
 न्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥
 यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ

तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥ गामाविश्य च भूतानि धारया
 म्यहमोजसा । पृथ्यामि चौपधी सर्वा सोमो भूत्वा रसात्मक
 ॥ १३ ॥ अह वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रित । प्राणा-
 पानसमायुक्त पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि
 सन्निविष्टो मत्त स्मृतिज्ञानमपोहनञ्च । वैदेश्य सर्वैरहमेव वेद्यो
 वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ इति ममैव पुरुषो लोके चर
 याच्चर एव च । चर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते
 ॥ १६ ॥ उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मैव दाहृत । यो लोक-
 त्रयमाविश्य विभर्त्तप्रव्यय ईश्वर । १७ ॥ यस्मात् चरमनीतो-
 ऽहमचरादपि चोत्तम । अतोऽन्नि लोके वेदे च प्रथित पुरुषो-
 त्तम ॥ १८ ॥ यो मामेवमसमूढी जानाति पुरुषोत्तमम् । स
 सर्ववित भजति मा सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ इति गुह्यतमं
 शास्त्रमिदमुक्त मथानघ । एतद्ब्रुवाद्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्य
 भारत ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 पुरुषोत्तमयोगो नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

भगवानुवाच । अथ सत्त्वसशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थिति ।
 दानं दमय यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्य
 मक्रोधस्व्याग यान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं
 क्षीरबापलम् ॥ २ ॥ तेज क्षमा हृति शौचमद्रोहो नाति
 मानिता । भवन्ति सम्पद् दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दम्भो
 दर्पोऽभिमानश्च क्रोध पाशुपमेव च । अज्ञानज्ञाभिजातस्य पार्थ
 सम्पद्मासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवो सम्पद्भिर्भोजाय त्रिवन्धायासुरी
 भता । मा शुच सम्पद् दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥ इति

भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरश्च प्रोक्त
 आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदु-
 रासुराः । नाशौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥
 असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्
 कामहेतुकम् ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः जयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥ काममात्रित्य
 दुस्वरं दद्व्यमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राह्यान् प्रवर्तन्ते-
 ऽशुचित्रताः ॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयास्तामुपाश्रिता ।
 कामोपभोगपरमा एतावदिति नियिताः ॥ ११ ॥ आघ्रापाश्रयतै-
 र्वहा. कामक्रोधपरायणाः । ईदृन्ते कामभोगार्थमन्यायेनाद-
 सन्नयान् ॥ १२ ॥ इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्द्वनम् ॥ १३ ॥ असौ मया हतः
 शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भीमो सिद्धोऽहं बलवान्
 सुखी ॥ १४ ॥ आदृशोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
 यद्ये दास्यामि मोदिस्य इत्यज्ञानविमोहिता ॥ १५ ॥ अनेक-
 चित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्तः कामभोगेषु पतन्ति
 नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदा-
 न्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भोनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ अह-
 ङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रहि-
 यन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नरा-
 धमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं
 योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो
 यान्यधमां गतिम् ॥ २० ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 काम क्रोधस्तथा लोभस्तप्तादितत्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विसुक्तः
 कौन्तेय तमोहारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति
 परा गतिम् ॥ २२ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥ तस्मात्
शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । शास्त्रा शास्त्रविधानोक्तं
कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
दैवासुरसम्बद्धविभागयोगो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अर्जुन उवाच । ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते ब्रह्मयान्विता ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तम ॥ १ ॥

भगवानुवाच । त्रिविधा भवति ब्रह्म देहिना सा स्वभा-
वजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैति ता शृणु ॥ २ ॥
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य ब्रह्म भवति भारत । ब्रह्ममयोऽयं पुरुषो
यो यच्छ्रेष्ठे स एव स ॥ ३ ॥ यजन्ते सात्त्विका देवान् यज्ञ-
रक्षासि राजसा । प्रेतान् भूतगणान्यान् यजन्ते तामसा जना
॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोधना । दग्धा-
हृद्धारस्युक्ता कामरागवलान्विता ॥ ५ ॥ कर्षयन्त शरीरस्य
भूतग्राममचेतसः । माञ्जैवान्त शरीरस्य तान् विद्वान्सुरनिश्च-
यान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रिय । यत्र-
स्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्त्वला-
भोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धेना । रस्या स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहारा
सात्त्विकप्रिया ॥ ८ ॥ कटुस्रलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकाभवप्रदा ॥ ९ ॥ वातवाम-
गतरस पूतिपर्युषितञ्च यत । उच्छिष्टमपि चामेध मोघनं
ताममप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इक्ष्यते ।
यद्व्यभेदेभिः मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ यमिसन्धाय
न फलदग्धायमपि चैव यत । इक्ष्यते भरतयेऽतं यज्ञं विधि-

राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमष्टधानं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 अन्नाविरहितं यन्न तामस परिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरु-
 प्राज्ञपूजन शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर तप
 उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्देशकर वाक्य सत्य प्रियहितञ्च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥ १५ ॥ मन प्रसाद
 सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह । भावशुद्धिरिच्छेतत्तपो मानस-
 मुच्यते ॥ १६ ॥ अहया परया तप्त तपस्तत्रिविध नरैः ।
 अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विक परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमान-
 पूजायं तपो दम्भेन चैव यत । क्रियते तद्विद्व प्रोक्त राजस चल-
 मधुवम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेनात्मनो यत पीडया क्रियते तप ।
 परस्योत्सादनायं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमिति
 यदान दीयतेऽनुपकारिणि । द्वेषे काले च पात्रे च तद्दान
 सात्त्विक स्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकाराय फलमुद्दिश्य वा पुन ।
 दीयते च परिक्लिष्ट तद्दान राजस स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकाले
 यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असतकृतमवज्ञात तत्त नसमुदाहृतम्
 ॥ २२ ॥ औततसदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत । ब्राह्मणा-
 स्तेन वेदाय यज्ञाय विहिता पुरा ॥ २३ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य
 यन्नदानतप क्रिया । प्रवर्तन्ते विधानोक्ता सतत ब्रह्मवादिनाम्
 ॥ २४ ॥ तद्विद्यनभिसन्वाय फल यन्नतप क्रिया । दानक्रियाय
 विविधा क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदि-
 त्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सतशब्द पार्यं युज्यते
 ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थिति सदिति चोच्यते । कर्म चैव
 तदर्थीय सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अयदया हृत इत्त तपस्तप्त
 कृतञ्च यत । असादित्युच्यते पार्यं न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 अर्थात्रयविभागयोगी नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच । सन्नग्रासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वैदि-
तुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिपूदन ॥ १ ॥

भगवानुवाच । कान्यानां कर्मणां न्यासं सन्नग्रासं कथ्ये
विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राङ्मुख्यागं विचक्षणां ॥ २ ॥ त्याज्यं
दोषवदित्येके कर्म प्राङ्मूर्धनोपिणः । यज्ञदानतप कर्म न त्याज्य-
मिति चापरे ॥ ३ ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागी भरतसत्तम ।
त्यागी हि पुरुषव्याघ्रं विविधं सम्प्रकीर्तितं ॥ ४ ॥ यज्ञदान-
तप कर्म न त्याज्यं कार्यमेव यत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि
मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि
च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्य
तु सन्नग्रासं कर्मणो नोपपद्यते । मोक्षात्तस्य परित्यागस्तमसः
परिकीर्तितं ॥ ७ ॥ दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशमयात्तज्जेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येव
यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्याग-
सात्त्विको मत ॥ ९ ॥ न द्वेषप्रकुम्भलं कर्म कुम्भले नानुपपद्यते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी हिन्नसंशयः ॥ १० ॥ न हि द्वेष-
भृता शक्यं त्यक्तुं कर्माख्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागी-
त्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टं मित्रञ्च विविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनोऽपेत्य न तु सन्नग्रासिनो क्वचित् ॥ १२ ॥ पक्षे-
मानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । साङ्गे कृतान्ते
प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता
करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाय पृथक् चैष्टा दैवज्ञैवात्र पञ्चमम्
॥ १४ ॥ शरीरवादानोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्यायं वा
विपरीतं वा पक्षैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैव सति कर्त्तार-
शास्त्रान्ते केवलन्तु यः । पश्यत्यकृतयुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति
॥ १६ ॥ यस्य नाश्नुतो भावाः सुद्वियस्य न क्षियन्ते । ह्यत्रापि

स इमाल्लोकान्न हन्ति न निवध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञान ज्ञेयं परि-
 ज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदन । कारणं कर्म कर्त्तृति त्रिविध कर्म-
 संग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदत ।
 प्रोच्यते गुणसङ्ग्रहाने यथावत् शृणु तान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु
 धेनैकं भवमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि
 सात्त्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथ-
 ग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥
 यत्तु कृत्स्नवटिकस्मिन् कार्यं सक्तमद्वैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च
 तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेप्-
 सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः । क्रियते वज्रलायासं तद्राजस-
 मुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबन्धं चयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ सुक्तसङ्गोऽनहं-
 वादी धृत्युक्ताहसमन्वितः । सिद्धसिद्धप्रोन्निर्विकार कर्त्ता सात्त्विक
 उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वित कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्त
 प्राकृत स्वयं शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च
 कर्त्ता तामसः उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेयैव गुणतस्त्रिविधं
 शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनप्लव ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिञ्च
 निवृत्तिञ्च कार्याकार्यं भयाभये । बन्ध मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः
 सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव
 च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाहता । सर्वार्थान् विपरीताञ्च
 बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मन-
 प्राणेन्द्रियक्रिया । योगिनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी
 ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते, र्जुन । प्रसङ्गेन

फलाकाङ्क्षी धृति सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यथा स्वप्नं भयं
 शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मिथा धृति सा पार्थ
 तामसी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्गमते यत्र दुःखान्तश्च नियच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तद्ग्रे
 विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्म-
 बुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेन्द्रियसयोगात् यत्तद्ग्रेऽमृतो-
 पमम् । परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥
 यद्ग्रे चानुवसे च सुखं मोहनमात्मन । निद्रालस्यप्रमादोत्थ
 तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु
 वा पुन । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्राणाञ्च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि
 स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्तप शौचं क्षान्तिरार्जव-
 मेव च । ज्ञान विज्ञानभास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥
 शौथ्यं तेजो धृतिर्दाह्य युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वर-
 भावश्चात्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृपिगौरक्षवाणिक्यं वैश्व-
 कर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रत्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः ससिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं
 यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां धेनुः सर्व-
 मिदन्ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य ससिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥
 श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं
 कर्म कुर्वन्नाप्नोति क्लिप्तियम् ॥ ४७ ॥ सद्गुरुं कर्म कौन्तेय स-
 दोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः
 ॥ ४८ ॥ असक्तशुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्य-
 सिद्धिं परमा सन्नगमेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥ सिद्धिं प्राप्नोति यथा
 यच्छ तयाप्नोति निबोध मे । समामेनैव कौन्तेय तिष्ठा ज्ञानस्य
 वा परा ॥ ५० ॥ शुद्धा विशुद्धया युक्तो हृत्वात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन् विषयांस्वक्त्वा रागद्वेषौ व्युत्स्य च ॥ ५० ॥ विविक्त-
 सेवी लघ्वाग्नी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्य-
 समुपाश्रितः ॥ ५१ ॥ अहङ्कारं बलं दपं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूतः
 प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं
 लभते पराम् ॥ ५३ ॥ मत्तया मामभिजानाति चावान् यथास्मि
 तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विभ्रते तदनन्तरम् ॥ ५४ ॥
 सर्वकर्माणि सदा कुर्वाणो महत्प्रपायय । मत्प्रसादाद्वा-
 प्रोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५५ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि
 सन्नस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५६ ॥
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारान्त
 शोष्यसि विनङ्गसि ॥ ५७ ॥ यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति
 मन्यसे । मिय्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोज्यति ॥ ५८ ॥
 स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि
 यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ५९ ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां
 हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि भायया
 ॥ ६० ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्
 परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ इति ते ज्ञान-
 माख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया । विमृष्यैतद्विषेण यथेच्छसि
 तथा कुरु ॥ ६२ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
 इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६३ ॥ मन्मना
 भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने
 प्रियोऽसि मे ॥ ६४ ॥ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६५ ॥ इदन्ते
 नातपस्काव नाभक्ताय कदाचन । न चाशुभ्रूपवे वाच्यं न च मां
 योऽभ्यसूयति ॥ ६६ ॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैश्चभिधास्यति ।

भक्ति मयि परा कृत्वा मानेवैष्यतः प्रथय ॥ ६७ ॥ न च तस्मात्
 मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तम । भविता न च मे तस्मादन्य प्रिय
 तमो भुवि ॥ ६८ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं सवाद्भावयो ।
 ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टं स्थामिति मे मति ॥ ६९ ॥ श्रद्धावान-
 नसूयत्य शृणुयादपि यो नर । सोऽपि मुक्तः शुभालोकान्
 प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥ ७० ॥ कश्चिद्वैतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैका-
 ग्रेण चेतसा । कश्चिद्ज्ञानसम्भोहं प्रनष्टस्ते घनञ्जय ॥ ७१ ॥

अर्जुन उवाच । नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादात्
 मयाच्यत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 सवाद्मिममश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ७३ ॥ व्यासप्रसादात्
 श्रुतवानेतत्तं गुह्यतमं परमं । योगयोगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात्
 कथयत स्वयम् ॥ ७४ ॥ राजन् सस्मृतः सस्मृतः सवाद्मिम
 मद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७५ ॥
 तच्च सस्मृतः सस्मृतः रूपमत्रद्भुतं हरेः । विष्णयो मे महाराज
 हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७६ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो
 धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नौतिर्मतिर्मम ॥ ७७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसवादे

सत्रे सयोगी नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

समाप्तञ्च भगवद्गीतापर्वं ॥

अथ भीष्मवधपर्वः ॥

सञ्जय उवाच । ततो घनञ्जय दृष्ट्वा वाणगाण्डीवधारि-
 णम् । पुनरेव महानाटं व्यहजन्त महारथाः ॥ १ ॥ पाण्डवा
 रञ्जयास्यैव धी चैधामनुयायिनः । दध्नुः समुदिता मद्भान् वीराः

सागरसम्भवान् ॥ २ ॥ तथा मेरुस्थं पेश्यंश्च क्रकचा गोविपा-
णिका । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ
देवा सगन्धर्वा पितरश्च जनेश्वर । सिंहचारणसङ्घाश्च समीयुस्ते
द्विदृक्षया ॥ ४ ॥ ऋषयश्च महाभागा पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।
समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशस महत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो
दृष्ट्वा युदाय ससमुद्यमे । ते सेने सागरप्रस्थे मुद्ग प्रचलिते नृप
॥ ६ ॥ विमुच्य कवच वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् । अवसञ्च
रयात्तूष्णं पद्भ्रामेव कृताञ्जलि ॥७॥ पितामहमभिप्रेक्ष्य घर्मराजो
युधिष्ठिर । वाग्यत प्रययौ धीन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥८॥ तं
प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तिपुत्रो धनञ्जय । अवतीर्थी रयात्तूष्णं भ्रातृभि
सहितोऽभ्यगात् ॥९॥ वासुदेवश्च त राजन् धृष्टतोऽनुजगाम ह ।
यथामुखाय राजानस्तमन्वाजग्मु रत्सका ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । किन्ते व्यवसित राजन् यदस्मानपहाय
वै । पद्भ्रामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११ ॥

भीमसेन उवाच । क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुध ।
दमितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पाथिव ॥ १२ ॥

नकुल उवाच । एव गते त्वयि च्येष्टे मम भ्रातरि भारत ।
भीम दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क्व नु ॥ १३ ॥

सहदेव उवाच । अस्मिन् रणसमूहे वै वर्तमाने महाभयि ।
यो ह्येव क्व नु गन्तासि शत्रून्भिसुखो नृप ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमाभाषमाणोऽपि भ्रातृभि कुरुनन्दन ।
नावाच वाग्यत किञ्चित् गच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ तानु
वाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामना । अभिप्रायोऽस्य विशाती
मयेति प्रहसन्निव ॥ १६ ॥ एष भीष्म तथा द्रोण गोतम शल्य-
मेव च । अनुमान्य गुरून् सर्वान् योत्स्यते सह शत्रुभि ॥ १७ ॥
श्रूयते हि पुरा कल्पे गुरुवृद्धान् स्ववान्धवान् । अनुमान्य यथा

शास्त्रं यस्तु युध्येत् महत्तरैः ॥ १८ ॥ ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे
 भवेदिति मतिर्मम । एवं ब्रुवति कृष्णो तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति
 ॥ १९ ॥ हाहाकारो महानासीत् नि शब्दास्त्वपरेऽभवन् । दृष्ट्वा
 युधिष्ठिरं वीरा धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ २० ॥ मियः सहय-
 याङ्गुरेपो हि कुलपांसनः । व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ
 भीष्ममन्तिकात् ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरः ससोदर्यैः शरणार्थं प्रया-
 चक । धनञ्जये कथं नाथे पाण्डुपुत्रे वृकीदरे ॥ २२ ॥ नकुले
 सहद्वेवे च भोतीऽभ्येति च पाण्डवः । न नूनं त्रिविक्रुले जातो-
 ऽयं प्रथितो भुवि ॥ २३ ॥ यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य
 संयुगी । ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रभ्रंसन्ति स कौरवान् ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवु पृथक् । व्यनिन्दन्त ततः
 सर्वे योधास्तत्र विश्राम्यते ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरं ससोदर्यैः सहितं
 केशवेन तु । ततस्तत् कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥
 निःशब्दमभवत् तूष्णं पुनरेव विश्राम्यते । किं नु बध्यति राजासौ
 किं भीष्मः प्रतिबध्यति ॥ २७ ॥ किं भीमः समरश्लाघी किं नु
 कृष्णार्जुनाविति । विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत्
 ॥ २८ ॥ उभयोः सेनयो रानन् युधिष्ठिरकृते तदा । सोऽव-
 गाद्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ॥ २९ ॥ भीष्ममेवाभ्ययात्
 तूष्णं भ्रातृभि परिवारितः । तमुवाच तत पादौ कराभ्यां पीड्य-
 पाण्डवः । भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रामन्त्ये तां दुर्द्वेषं त्वया योत्सगामहे
 सह । अनुजानीहि मां तत्र श्वापिपयैव योलय ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच । यद्येवं नाधिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
 शपेयं त्वा महाराज पराभवाय मारुत ॥ ३२ ॥ पीतोऽस्मि पुत्र
 सुधृस्व जयं प्राप्नुहि पाण्डव । यत्तेऽभिलषितं चान्यत् तदवा-
 प्रुधि मयुगी ॥ ३३ ॥ त्रियताय वरः पादं किमफत्तोऽभिकाहृषि ।

एवं गते महाराज न तवास्ति पराजय ॥ ३४ ॥ अर्थस्य पुरुषो
दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बहो-
ऽस्मार्थेन कौरवे ॥ ३५ ॥ अतस्त्वा ह्यीववहाक्यं ब्रवीमि कुरु-
नन्दन । बहोऽस्मार्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मन्त्रयस्व महाराज हितार्थी मम नित्यम् ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थं समैष सतत वर ॥ ३७ ॥

भीष्म उवाच । राजन् किमत्र सञ्चिन्ते करोमि कुरुनन्दन ।
काम योक्तेऽप्यपरस्यार्थं ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तस्मात् पृच्छाम्यहं तात पितामह नमो-
ऽस्तु ते । कथं जयेय सग्रामे भवन्तमपराजितम् । एतन्मे मन्त्रय
हितं यदि श्रेयं प्रपश्यसि ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।
विजयेत् पुमान् कश्चित्पि साक्षात् अतः क्रतुः ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्तं पृच्छामि तस्मात्त्वा पितामहं नमो
ऽस्तु ते । बधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परे ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । न भ्रातॄन्तातं पश्यामि समरे यो जयेत् माम् ।
न तावत् शत्रुकाळी मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४३ ॥ प्रागतं पुन
महाराजं राचार्यस्य रथं प्रति । पश्यता सर्वसैन्यानां मध्येन
भ्रातृभिः सह ॥ ४४ ॥ स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रद-
क्षिणम् । उवाच वाचा दुर्हर्षमाचार्यं श्रेयसे वच ॥ ४५ ॥
आमन्त्रयेत्वा दुर्हर्षं योक्तेऽप्यविगतकल्मषम् । कथं जयेत् रिपून्
सर्वान्नुज्ञातस्त्वया हि ज ॥ ४६ ॥

द्राण उवाच । यदि मां नाधिगच्छेद्यः युद्धाय कृतनियथ ।
अपेयत्वा महाराज पराभावाय सर्वम् ॥ ४७ ॥ तत युधिष्ठिर

तुष्टोऽस्मि पूजितय त्वयानघ । अनुजानामि युध्यस्व विजयं सम-
वाप्नुहि ॥ ४८ ॥ करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ४९ ॥ अर्थस्य
पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज
बहोऽस्मर्षेण कौरवैः ॥ ५० ॥ अतस्त्वां ह्रीववत् व्रूयां युद्धा-
दन्यत् किमिच्छसि । योत्स्रामि कौरवस्यार्थं तवाभास्यो जयो
मम ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । जयमाभास्व मे ब्रह्मन् मन्त्रयस्व च मदि-
तम् । युध्यस्व कौरवस्यार्थं वरं एष वृत्तो मया ॥ ५२ ॥

द्रोण उवाच । ध्रुवस्ते विजयो राजन् यस्य मन्त्री हरि-
स्तव । अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रून् विजेष्यसि ॥ ५३ ॥ यतो
धर्मस्तत कृष्णो यत कृष्णास्ततो जय । युध्यस्व गच्छ कौन्तेय
पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पृच्छामि त्वा हि जयैष्ठ शृणु मे यद्वि-
क्षितम् । कथं जघेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५५ ॥

द्रोण उवाच । न तेऽस्ति विजयस्तावत् यावत् युध्याम्यहं
रणे । ममाशु निधने राजन् यतस्व सह सोदरैः ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्त तस्मात् महाबाहो वधोपाय वदा-
त्मनः । आचार्य्ये प्रणिपत्यैव पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५७ ॥

द्रोण उवाच । न शत्रुं तात पश्यामि यो मा हन्याद्रूपे
स्थितम् । युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षैर्घवापिणम् ॥ ५८ ॥ ऋते
प्रायगतं राजन् न्यस्तमस्त्रमचेतनम् । हन्याम्हा युधि यो वीर
सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ५९ ॥ अस्त्रह्लाहं रणे जह्या श्रुत्वा सुमध-
दाप्रियम् । यद्देववाक्यात् पुरुषात् सतप्रमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ६० ॥

सम्यय उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।
पशुमान्य तमाचार्य्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रीत ॥ ६१ ॥ सोऽभिवाच

कृपं राजन् कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । उवाच दुर्द्धर्षतरं वाक्यं
वाक्यविशारदः ॥ ६२ ॥ अनुमानयित्वा योत्सेऽहं गुरो विगत-
कल्मषः । जयेयञ्च रिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६३ ॥

कृप उवाच । यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वथः ॥ ६४ ॥ अर्थस्य पुरुषो
दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बहो-
ऽभ्यर्घेन कोरवैः ॥ ६५ ॥ तेषामर्थं महाराज योद्धव्यमिति मे
मतिः । ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य्यं शृणु मे
वच । इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ॥ ६७ ॥

सञ्जय उवाच । तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विरचितम् ।
अवधोऽहं महाराज युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६८ ॥ प्रीतस्तेऽभि-
गमेनाहं जयन्तव नराधिप । आशामिष्ये सदीत्याय सत्यमेतत्
ब्रवीमि ते ॥ ६९ ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ।
अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥ ७० ॥ स शल्य-
मभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्म-
नि श्रेयसं वचः ॥ ७१ ॥ अनुमानये त्वां दुर्द्धर्षं योत्सेऽहं विगत-
कल्मषः । जयेयञ्च परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ७२ ॥

शल्य उवाच । यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वैरण्ये ॥ ७३ ॥ तुष्टोऽस्मि
पूजितयास्मि यत् काङ्क्षसि तदस्तु ते । अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व
जयमाप्नुहि ॥ ७४ ॥ ब्रूहि वै वचनं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ७५ ॥ अर्थस्य पुरुषो
दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं वचो राजन् बहो-
ऽभ्यर्घेन कोरवैः ॥ ७६ ॥ करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यद्येप्-
सितम् । ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मन्त्रयस्त्र महाराज नित्यं महितमुत्तमम् ।
कामं युध्य परस्यार्थं वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ७८ ॥

शल्य उवाच । किमत्र ब्रूहि साक्षन्ते करोमि नृपसत्तम ।
कामं योत्सेऽप परस्यार्थं वृतोऽन्नप्रर्थेन कौरवैः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स एव मे वर शल्य उद्योगे यस्त्वया कृत ।
सूतपुत्रस्य सग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८० ॥

शल्य उवाच । सम्पत्प्रत्येऽप ते काम कुन्तोपुत्र युधिष्ठिर ।
यथेप्सितं गच्छ युध्य प्रतिजाने जयं तव ॥ ८१ ॥

सञ्जय उवाच । अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुल मद्रकेश्वरम् ।
निर्जगाम महासैन्यात् भ्रातृभि परिवारित ॥ ८२ ॥ वासु-
देवश्च राधेयमाह्वेऽभिजगाम ह । तत एनमुवाचेऽं पाण्डुवार्थं
गदाग्रज ॥ ८३ ॥ श्रुत मे कर्षं भीष्मस्य द्वेषात् किल न योत्-
स्यसि । अस्मान् वरय राधेय यावत् भीष्मो न हन्यते ॥ ८४ ॥
इते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि सयुगम् । धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं
वद्वि पश्यसि चैत समम् ॥ ८५ ॥

कर्ण उवाच । न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
त्यक्तप्राणं हि मा विद्धि दुर्योधनहितैः प्रियम् ॥ ८६ ॥ तत् श्रुत्वा
वचनं कृष्ण स न्यवर्त्तत भारत । युधिष्ठिरपुरोधाय पाण्डुवैः
सह सद्गत ॥ ८७ ॥ अथ सैन्यस्य मध्येतु प्राक्रोशत् पाण्डुवा-
ग्रज । योऽस्मान् वृणोति तमहं वरये साक्षकारणात् ॥ ८८ ॥
अथ तान् समभिप्रेक्ष्य युयुत्सरिदमब्रवीत् । प्रीतात्मा धर्मराजानं
कुन्तोपुत्र युधिष्ठिरम् ॥ ८९ ॥ अहं योत्सामि भवत् सयुगे
धार्तराष्ट्रजान् । युष्मदर्थं महाराज वद्वि मा वृणुषेऽनघ ॥ ९० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एषेहि सर्वे योत्सगामस्तव भ्रातृनपठि-
तान् । युयुत्सो वासुदेवश्च वयश्च ब्रूम सर्वश ॥ ९१ ॥ वृणोमि
था महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् । त्वयि तन्तुय विरडय

धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ८२ ॥ भजस्वःस्मान् राजपुत्र भजमानान्
महायुते । न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रो ह्यमर्षणः ॥ ८३ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य सुतां-
स्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विचाप्य दुन्दुभिम् ॥ ८४ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा सुसंहृष्टो महाभुज । जग्राह कवचं भूयो
दौर्मिन्त कनकोल्लवम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यपदान्त ते सर्वे रथान्

स्नान् पुरुषपंभाः । ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः
॥ ८६ ॥ अवाव्यन् दुन्दुभीय शतशयैव पुष्कलान् । सिंहनादांश्च

विविधान् विनेदुः पुरुषपंभाः ॥ ८७ ॥ रथस्थान् पुरुषव्याघ्रान्
पाण्डवान् प्रेक्ष्य पार्थिवाः । घृष्टदुम्नादयः सर्वे पुनर्जहृपिरे

तदा ॥ ८८ ॥ गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान् मानयताञ्च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तव पूजयाञ्चक्रिरे भृशम् ॥ ८९ ॥ सौहृदञ्च

कृपाञ्चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् । दयाञ्च ज्ञातिषु परां कथया-
ञ्चक्रिरे नृपाः ॥ ९० ॥ साधुसाध्विति सर्वत्र नित्यैः स्तुति-

संज्ञिताः । वाच पुण्याः कौत्सिमतां मनोहृदयकर्षणाः ॥ ९१ ॥
स्नेच्छायार्याश्च ये तत्र दृष्टुः शुश्रुषुस्तदा । वृत्तं तत् पाण्डु-

पुत्राणां रुदुस्ते सगद्गदाः ॥ ९२ ॥ ततो जघ्नु मंहामेरीं
शतशयैव पुष्कलान् । शङ्कांश्च गोक्षीरनिभान् दधुर्हृष्टा मन-

स्विनः ॥ ९३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मद्रोणकृपमथ्याभि-

गमने विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवं व्यूढैध्वनिकेषु मामकेचितरेषु च ।
के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्ताथा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्री दुःशामनस्तव ।

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २ ॥ तथैव पाण्डवाः
 सर्वे भीमसेनपुरोगमाः । भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः
 ॥ ३ ॥ चुङ्गाः किलकिलाशब्दाः क्रकवा गोविषाणिकाः । भेरी-
 मृदङ्गमुरजा हयकच्छरनिखनाः ॥ ४ ॥ उभयोः सेनयो राज-
 स्ततस्ते अ समाद्रवन् । वयं तान् प्रति नर्हेन्तस्तदासीत्तमुलं
 मद्गत ॥ ५ ॥ महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डव-
 धान्नैराष्ट्रयोः । चक्रस्मिरे शङ्खमृदङ्गनिखनैः प्रकम्पितानीव वनानि
 वायुना ॥ ६ ॥ नरेन्द्रनागाश्लसमाकलानामत्यायतानामशिवे
 मुहूर्त्ते । बभूव घोषस्तुमलशम्भूनां वातोद्धतानामिव सागराणाम्
 ॥ ७ ॥ तस्मिन् समुत्थिते शब्दे तुमुत्ते लोमहर्षणे । भीमसेनो
 महाबाहुः प्राणदत्त गोत्रपो यथा ॥ ८ ॥ शङ्खदन्दिभिनिर्घोषं
 वारुणानाञ्च वृंहितम् । सिंहनादञ्च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्य-
 भूत् ॥ ९ ॥ हयानां ह्येषमाणानामनीकेषु सहस्रशः । सर्वा-
 नभ्यमवच्छब्दान् भीमसेनस्य निखन ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा निन्दं
 तस्य सैन्यास्तत्र विनवसुः । जीमूतस्यैव नदतः मक्राशनिम-
 खनम् ॥ ११ ॥ वाहनानि च सर्वाणि शकुन्मूवं प्रसस्रुवुः ।
 शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्यैवेतरे मृगाः ॥ १२ ॥ दर्शयन् घोर-
 मात्मानं महाभ्रमिव नाडयन् । भीषयंस्ते सुतांस्तत्र तत एतान्
 समभ्ययात् ॥ १३ ॥ तमायान्तं महेश्वासं सोदर्याः पर्यवार-
 यन् । छाडयन्तः शरद्रातैर्मैघा इव दिवाकरम् ॥ १४ ॥ दुर्घो-
 धनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दःसहस्तथा । दुःशासनश्चातिरथस्तथा
 दुर्मर्षणो नृप ॥ १५ ॥ विविंशतियुवसेनो विकर्णश्च महारथः ।
 पुरुमित्तो जयो भोजः सौमदन्तिय वीर्यवान् ॥ १६ ॥ महा-
 चापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः । शान्ददानाश्च नारावा-
 त्त्रिमुक्तापीविषोपमान् ॥ १७ ॥ अथ ते शौपदीपुत्राः सौमद्रथ-
 महारथ । नकुलः सहदेवश्च घृष्टदुम्नश्च पार्श्वतः ॥ १८ ॥ धार्त-

राष्ट्रान् प्रतिययुरर्ह्यन्तः शितैः शरैः । वज्रैरिव महावेगीः
 शिखराणि धराभृताम् ॥ १८ ॥ तस्मिन् प्रथमसंग्रामे भीम-
 च्यातलनिःस्वनैः । तावकानां परेपाञ्च नासीत् कथित् परा-
 द्युस्रः ॥ २० ॥ लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ । निमित्त-
 वेधिनां राजन् शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१ ॥ नोपशाम्यति
 निषीदो धनुषां कूजतां तथा । विनिश्चेरुः शरा दीप्ता च्योती-
 षीव नभस्तलात् ॥ २२ ॥ सर्वे तन्ये सहीपालाः प्रेक्षका इव
 भारत । दृष्ट्वाद्दुर्गमनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३ ॥ ततस्ते
 जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः । अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् व्याध-
 च्छन्त महारथाः ॥ २४ ॥ कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले ।
 शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः
 सर्वे प्रसह्योत्परासनाः । अन्तर्हीयत चादित्यः सैन्येन रजसा
 वृतः ॥ २६ ॥ सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ।
 तेषामाधावतां तत्र गलाश्वकलिलो महान् ॥ २७ ॥ सिंहनाद-
 रवोन्मिथः शङ्खभेरीसमाकुलः । स घोषवाच्छरग्राही धनुर्नागो-
 ऽसिकच्छपः ॥ २८ ॥ व्यावलितापुरोवात आसीत् क्षुब्धाखिवत्
 स्वन । शुद्धिष्ठिरेण चादिष्टा पार्थिवास्ते सहस्रशः ॥ २९ ॥
 सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् । उभयोः सेनयो-
 स्तीव्रः सैन्यानां सुसमागम ॥ ३० ॥ प्रयुक्तानां प्रभङ्गाना पुन-
 रावर्त्ततामपि । न तु स्वेषां परेपाञ्च त्रिषेणः समदृश्यत ॥ ३१ ॥
 तस्मिन् सतुमुक्ते युद्धे वर्त्तमाने -महाभये । अतिसर्वाण्यनोकानि
 पिना तेऽतिव्यरोचत ॥ ३२ ॥

द्रात भौषपर्वणि भौषवधपर्वणि युद्धारम्भे

चतुर्थत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सञ्जय उवाच । पूर्वाह्ने तस्य रौद्रस्य युद्धमङ्गो विशम्भते ।
 प्रावर्त्तत महाघोर राज्ञा देहावकर्त्तनम् ॥ १ ॥ कुरुणा सञ्जया
 नाञ्च सग्रामे विजिगीषताम् । सिद्धानामिव सञ्जादो दिवसुर्वीञ्च
 नादयन् ॥ २ ॥ आसीत् किलकिलाशब्दस्तलमङ्गरवै सह ।
 जज्ञिरे सिद्धानादाश्च नराणा प्रतिगर्ज्जताम् ॥ ३ ॥ तलत्राभि
 हतथैव ज्याशब्दो भरतपम । पत्नीना पादशब्दश्च वाजिनाञ्च
 महास्वन ॥ ४ ॥ तोवाङ्गुशनिपातश्च आयुधानाञ्च निस्वन ।
 घण्टाशब्दश्च नागानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ५ ॥ तस्मिन् समु
 द्धित शब्दस्तुमुलो लोमहर्षण । बभूव रथनिघोष पर्जन्य
 निनदोपम ॥ ६ ॥ ते मन क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविता ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजा ॥ ७ ॥ स्वय शान्त
 नवो राजन्नभ्यधावहनञ्जयम् । प्रष्टुञ्च कार्मुक घोर कालदण्डो
 पम रणे ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽपि धनुर्गच्छ गाण्डीव लोकविश्रुतम् ।
 अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गय रणमूर्धनि ॥ ९ ॥ तावुभौ कुरु
 शार्दूलौ परस्परबधैपिणौ । गाङ्गेयस्त रणे पाथं विद्वा ना
 कम्पयद्बली ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवा राजन् भीम नाकम्पयद्
 युधि । सात्यकिस्तु महेष्वास कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ११ ॥ तयो
 सुतुमुल युद्ध समहल्लोमहर्षणम् । सात्यकि कृतवर्माण कृतवर्मा
 च सात्यकिम् ॥ १२ ॥ आनर्च्छतु सनिर्घोषौ तच्चमाणौ पर
 स्परम् । तो शरार्चितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महावली ॥ १३ ॥ वसन्ते
 पुष्पशवली पुष्पिताशिव किशुकौ । अभिमन्युर्महेष्वासो वृहद्
 बलमयोधयत ॥ १४ ॥ तत कौशलको राजा सौभद्रस्य विद्या
 भ्यते । ध्वजं चिच्छेत् समरे शरथिञ्चाभ्यपातयत ॥ १५ ॥
 सौभद्रस्तु तत क्रुद्ध पातिते रथसारथौ । वृहद्बल महाराज
 विव्याध नवभि शरै ॥ १६ ॥ तथापराभ्या महाभ्या प्रिताभ्या
 मरिमर्द्दन । ध्वजमेकेन चिच्छेत् पार्थिवमेकेन शरथिम् ॥ १७ ॥

अन्योऽन्यद् शरैस्तीक्ष्णैस्तत्तत्तुररिन्दमौ । मानिनं समरे दीप्तं
 कृतवैरं महारथम् ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयो-
 घयत् । तावुभौ नरमादृं लो कुसमुख्यौ महारथौ ॥ १९ ॥
 अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृपाते रणाजिरे । तौ वीक्ष्य तु महा-
 त्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ॥ २० ॥ विस्मय सर्वभूतानां सम-
 पद्यत भारत । दुःशासनस्तु तकुलं प्रत्युद्याय महारथम् ॥ २१ ॥
 अविध्यन्निमित्तैर्वाणैर्वह्निमर्ममभेदिभिः । तस्य भाद्रीसुतः केतुं
 सशरञ्च शरासनम् ॥ २२ ॥ विच्छेद निमित्तैर्वाणैः प्रहसन्निव
 भारत । अथैनं पञ्चविंशत्या च्छुद्रकाणां समर्पयत् ॥ २३ ॥ पुत्रस्तु
 तव दुर्धर्षो नकुलन्तु महाहवे ।- तुरङ्गाथैव विच्छेद घ्नञ्चैव
 न्यपातयत् ॥ २४ ॥ दुर्मखः सहदेवन्तु प्रत्युद्याय महाबलम् ।
 विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २५ ॥ सहदेवस्ततो
 वीरो दुर्मुखस्य महाहवे । शरेण भयतोऽहोन पातयामास
 शरथिम् ॥ २६ ॥ तावन्योऽन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
 त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैर्पिणौ ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरः स्वयं
 राजा मद्रराजानमभ्यथात् । तस्य मद्रपतिथार्यं दिघा विच्छेद
 पश्यतः ॥ २८ ॥ तदपास्य धनुस्किन्तं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अन्यत् कार्मुकमादत्त वेगवत् बलवत्तरम् ॥ २९ ॥ ततो मद्रेश्वरं
 राजा शरैः सन्नतपर्वभिः । ह्लादयामास सक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चात्र-
 वीत् ॥ ३० ॥ घृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यधावत भारत । तस्य
 द्रोणः सुसक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ॥ ३१ ॥ धनुश्चिच्छेद समरे
 पाञ्चाख्यस्य महात्मनः । शरञ्चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम्
 ॥ ३२ ॥ प्रेषयामास समरे सोऽस्य काधे न्यमध्यत । अथान्यदनु-
 रादाय सायकांश्च चतुर्दश ॥ ३३ ॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रति-
 विव्याध संयुगे । तावन्योऽन्यं सुसरख्यौ चक्रतुः सुभय रणम्
 ॥ ३४ ॥ सौमदत्तिं रणे शङ्को रमसं रमणो युधि । अभ्युद्यत्तौ

महाराज तिष्ठतिष्ठेति चात्रवीत् ॥ ३५ ॥ तस्य वै दक्षिणं वीरो
 निर्विभेद रणे भुजम् । सौमदत्तिस्ततः शङ्खं जत्रुदेशे समा-
 हनत् ॥ ३६ ॥ तयो समभवत् युद्धं घोररूपं विशाम्पते । दृष्टयो
 समरे तूष्णं देवदानवयोरिव ॥ ३७ ॥ वाह्नीकन्तु रणे क्रुद्ध-
 क्रुद्धरूपं विशाम्पते । अभ्यद्रवदमेयात्मा घृष्टकेतुर्महाराथः ॥ ३८ ॥
 वाह्नीकस्तु ततो राजन् घृष्टकेतुममर्षणम् । शरैर्वह्निभिरानच्छत्
 सिंहनादमथानदत् ॥ ३९ ॥ चेदिराजस्तु संक्रुद्धो वाह्नीकं नवमि-
 शरैः । विव्याध समरे तूष्णं मत्तो मत्तमिव हिपम् ॥ ४० ॥ तौ
 तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च सुहृर्मुह्युः । समीयतु सुसंक्रुद्धा-
 वङ्गारकबुधाविव ॥ ४१ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्-
 कच । अलम्बुषं प्रत्युदियादुबलं शक्र इवाहवे ॥ ४२ ॥ घटोत्-
 कचस्तु संक्रुद्धं राक्षसं तं महाबलम् । नवत्या सायकैस्तीक्ष्णै-
 र्दारयामास भारत ॥ ४३ ॥ अलम्बुपस्तु समरे भैमसेनिं महा-
 बलम् । वह्निधा दारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ व्यभा-
 जेता ततस्तौ तु संयुगे शरविद्यतौ । शिखण्डी समरे राजन्
 द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ॥ ४५ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धं शिख-
 ण्डिनमवस्थितम् । नाराचेन सुतीक्ष्णेन भयं विद्धा व्यकम्पयत्
 ॥ ४६ ॥ शिखण्डपि ततो राजन् द्रोणपुत्रमताडयत् । सायकेन
 सुपीतेन तीक्ष्णेन निमित्तेन च ॥ ४७ ॥ जघत्तुस्तौ तदान्योऽश्वं
 शरैर्वह्निविधैर्गन्धे । भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिं
 ॥ ४८ ॥ अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत । विराटो भग-
 दत्तन्तु शरवर्षेण भारत ॥ ४९ ॥ अभ्यवर्षत सुसंक्रुद्धो मेघो
 वृष्ट्या इवाचलम् । भगदत्तस्ततस्तूष्णं विराट पृथिवीपति ॥ ५० ॥
 दारयामास समरे मेघ सूर्यमिवोदितम् । वृहत् चमत्स्र क्लेशं
 रूपं शरदत्तो ययो ॥ ५१ ॥ तं हृष्य शरवर्षेण दारयामास
 भारत । गौतमश्च सुसंक्रुद्धं शरवष्ट्याभ्यपूरयत् ॥ ५२ ॥ ततो-

अन्योन्यं हयान् हला धनुष्छिला च भारत । विरयावसियुद्धाय
 समीयतुरमर्षणौ ॥ ५३ ॥ तयोस्तदमघत् युद्धं घोररूपं दुरासदम् ।
 द्रुपदेस्तु ततो राजा सैन्यं वै जयद्रथम् ॥ ५४ ॥ अभ्युद्ययौ
 सुसंरब्धो हृष्टरूपं परन्तप । ततः सैन्यवक्रो राजा द्रुपर्दं
 विशिखैस्त्रिभिः ॥ ५५ ॥ ताडयामास समरे स च त प्रत्यविध्यत ।
 तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं, सुदारुणम् ॥ ५६ ॥ ईच्छित्प्रीतिः
 जनकं शुक्राङ्गारकयोरिव । विकर्षस्तु सुतस्तुभ्यं श्रुतसोमं महा-
 वलम् ॥ ५७ ॥ अभ्यगाच्छत्रैरखैस्ततो युद्धमवर्त्तत । विकर्षः
 श्रुतसोमन्तु विद्वां नाकम्पयच्छरैः ॥ ५८ ॥ श्रुतसोमो विकर्षश्च
 तद्द्रुतमिवाभवत् । सुसर्माणं नरव्याघ्रयेकितानो महारथः
 ॥ ५९ ॥ अभ्यद्रवत् सुसक्रुद्ध पाण्डुवार्थं पराक्रमी । सुसर्मा च
 महाराज चेकितानं महारथम् ॥ ६० ॥ महता शरवर्षेण वारया-
 मास संयुगे । चेकितानोऽपि संरब्धः सुसर्माणं महाहवे ॥ ६१ ॥
 ववर्ष शरवर्षेण महामेष इवाचलम् । शकुनिः प्रतिविश्वान्तु
 पराक्रान्तं पराक्रमी ॥ ६२ ॥ अभ्यद्रवत् राजेन्द्र मत्तं सिंह इव
 द्विपम् । यौधिष्ठिरः सुसक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ॥ ६३ ॥
 व्यदारयत् सङ्ग्रामे मघवा इव दानवम् । शकुनिः प्रतिविश्वान्तु
 प्रत्यविध्यत् महाहवे ॥ ६४ ॥ अदारयत् महाप्राज्ञ शरैः सन्नत-
 पूर्वभिः । सुदक्षिणन्तु राजेन्द्र काश्वोजाना महारथम् ॥ ६५ ॥
 श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत् संयुगे । सुदक्षिणस्तु राजेन्द्र सह-
 दैवं महारथम् ॥ ६६ ॥ विद्वा नाकम्पयत् वै मैनाकमिव पर्वतम् ।
 श्रुतकर्मा तत क्रुद्धः काश्वोजाना महारथम् ॥ ६७ ॥ शरै-
 र्वृद्धभिरानर्क्षद्दारयन्निव सर्वशम् । इरावानय सक्रुद्धः श्रुता-
 युपमसर्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परन्तप ।
 चार्क्षुनिस्तस्य समरे हयान् हला महारथः ॥ ६९ ॥ ननाद्
 बलवान् राजेस्तत सैन्यं प्रत्यपूरयत् । श्रुतायुस्तु सुसंरब्धः

फाल्गुनेः समरे हयान् ॥ ७० ॥ निजघान गदाग्रेण ततो युध-
 नवर्तत । विन्दानुविन्दावावन्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ॥ ७१ ॥
 सचेनं ससृतं वीरं समसञ्जतुराहवे । तत्राद्भुतमपश्यामस्तुषी-
 र्घोरं पराक्रमन् ॥ ७२ ॥ अयुध्येतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया
 सह । अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ॥ ७३ ॥ कुन्ति-
 भोजस्तु तं तूष्णं शरवर्षैरवाकिरत् । कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं
 विव्याध सीयकै ॥ ७४ ॥ स च तं प्रतिविव्याध तद्भुतमिवाभवत् ।
 कीकेया भ्रातरः पञ्च गान्धारान् पञ्च मारिष्य ॥ ७५ ॥ ससैन्यान् स-
 सैन्यास्तु योधयामासुराहवे । वीरवाङ्मय ते पुत्रो वैराटिं रथ-
 सप्तमम् ॥ ७६ ॥ उत्तरं योधयामास विव्याध नवभिः शरैः । उत्तर-
 श्यापितं वीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७७ ॥ चेदिराट् समरे राजन्
 उलूकं समभिद्रवत् । तथैव शरवर्षेण उलूकं समविध्यत ॥ ७८ ॥
 उलूकश्चापि तं वाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः । तयोर्युद्धं समभवत्
 घोररूपं विशाम्पते ॥ ७९ ॥ दारयिता सुसंक्रुद्धावन्योऽन्यनपरा-
 जितौ । एवं दृष्ट्वा महस्त्राणि रथवारणवाजिनाम् ॥ ८० ॥ पदा-
 सीनाञ्च समरे तव तेषाञ्च संकुले । सुहृत्तमिव तद्युद्धमासीत्
 मधुरदर्शनम् ॥ ८१ ॥ तत उच्चत्तवद्राजन् माश्रायत किञ्चन । गजो
 गजेन समरे रथौ च रथिनं ययौ ॥ ८२ ॥ अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य
 पदातिश्च पदातिनम् । ततो युद्धं सुदुर्दुर्षं व्याकुलं समपद्यत् ॥ ८३ ॥
 शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् । तत्र द्विपर्षयः सिन्हा-
 यारणाय समागता ॥ ८४ ॥ प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं द्वासर-
 समं शुचि । ततो दन्तिमहस्त्राणि रथानाश्चापि मारिष्य ॥ ८५ ॥
 पशुघ्नीषा पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः । तत्र तत्र प्रदृश्यन्ते रथ-
 वारणपङ्क्तयः । मादिनय नरव्याघ्र युध्यमाना सुहृर्मुहुः ॥ ८६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमोऽध्यायः

पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । राजञ्जितसहस्राणि तत्र तत्र पदातिनाम् ।
निर्मथ्याद् प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ न पुत्रः पितरं
जज्ञे न पिता, पुत्रमौरसम् । न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीयो न
च मातुलम् ॥ २ ॥ - न मातुलस्य स्वस्तीयं न सखायं सखा तदा ।
आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३ ॥ रथानीकं
नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन् रथैः । अभन्यन्त रथैरेव युगानि
भरतर्षभ ॥ ४ ॥, रथेषाथ रथेषामिः कूबरा रथकूबरैः । शङ्कतैः
सङ्कता केचित् परस्परजिघांसवः ॥ ५ ॥ न शिकुथलितुं केचित्
सन्निपत्य रथारथैः । प्रभिन्नास्तु महाकाथाः सन्निपत्य महा-
गजे ॥ ६ ॥ बद्धधा टारयन् क्रुद्धा विप्राणैरितरेतरम् । स-
त्तोरणपताकैश्च वारणा रणवारणैः ॥ ७ ॥ अभिसृत्य महाराज
वेगवद्भिर्महागजैः । दन्तैरभिहतस्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८ ॥
अविनीताश्च सिन्धामिस्तोत्रञ्जुशसमाहताः । अनभिन्ना प्रभि-
न्नानां सम्मुखाभिमुखा यथु ॥ ९ ॥ प्रभिन्नैरपि संयुक्ताः केचि-
त्तत्र महागजाः । क्रौञ्चवन्निनदं कृत्वा प्राड्वन्त ततस्ततः ॥ १० ॥
सम्यक् प्रणीताश्च तथा प्रभिन्नकरटामुखाः । ऋष्टितोमरनाराचै-
र्निरुद्धा वरवारणाः ॥ ११ ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गता-
सवः । प्रधावन्तो दिशः केचित नदन्तो भैरवान् रवान् ॥ १२ ॥
गजानां पादरक्षाश्च व्यूढोरस्काः प्रहारिणः । ऋष्टिमिथ्य घनु-
र्भिय विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३ ॥ गदाभिर्मुपलैश्चैव भिन्दिपालैः
सतीमरैः । सायकैः परिघैश्चापि निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४ ॥
सुगृहीतैः सुसंरक्ष्या द्रवमाणास्ततस्ततः । व्यदृश्यन्त महाराज
परस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ भ्राजमानाश्च निस्त्रिंशः संमिक्ता नर-
शोणितैः । प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ १६ ॥
अवचिप्तावधूतानामसीना वीरवाङ्मभिः । सञ्जज्ञे तुमुलः शब्दः
पतता परममसु ॥ १७ ॥ गदानुपलस्यन्तानां भिन्नानाञ्च वरा-

सिभिः । दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानाञ्च दन्तिभिः ॥ १८ ॥
 तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् । शुश्रुवुर्दारुणा वाचः
 प्रेतानामिव भारत ॥ १९ ॥ हयैरपि हयारोहान्धामरापीड-
 धारिभिः । हंसैरिव महाविगैरन्योऽन्यमभिविद्रुता ॥ २० ॥ तै-
 र्विमुक्ता महाप्राञ्च जाम्बूनद्विभूषणाः । आशुगा विमलास्तीक्ष्णा
 सम्पेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१ ॥ अश्वैरग्रजवैः, केचिदाशुद्य महती
 रथान् । शिरांश्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२ ॥
 वह्ननपि हयारोहान् भल्लैः सन्नतपर्वभिः । रथी जघान सम्प्राप्य
 वाणगोचरमागतान् ॥ २३ ॥ नवमेघप्रतीकाशाश्वच्छिव्य तुरगान्
 गजाः । स्वपादैरवमृद्गन्ति मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४ ॥ पाट्य-
 मानेषु क्रम्येषु पार्श्वेष्वपि सुदाक्षणाः । प्राग्भैर्विमथिताः केचित्
 विनेदुः परमातुरा ॥ २५ ॥ आश्वारोहान् हयान् केचिदुन्मथ्य
 वर वारणाः सहसा विक्षिपुस्तत्र सङ्कुले परमे सति ॥ २६ ॥
 आश्वारोहान् विषाणायैरुत्क्षिप्य तुरगान् गजाः । रथीघानव-
 मृद्गन्तः सध्वजानभिचक्रमुः ॥ २७ ॥ पुंस्त्वादतिमदत्ताञ्च केचि-
 त्तत्र महागजाः । आश्वारोहान् हयान् जघ्नुः करैः सचरणै-
 स्तथा ॥ २८ ॥ प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वपि च वारणान् ।
 आशुगा विमलास्तीक्ष्णा सम्पेतुर्भुजगोपमाः ॥ २९ ॥ नाराय
 कायान्निर्मिथ्य लौहानि कवचानि च । निपेतुर्विमलाः प्रक्षी-
 वीरवाङ्गभिरपिताः ॥ ३० ॥ महोत्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र
 विषाम्पते । हौषिचर्मावद्धैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि ॥ ३१ ॥ विक्रीर्यै-
 र्विमलैः खड्गैरभिलष्युः परान् रणे । अभिप्लुतमभिक्रुद्ध-
 मैकपार्श्वविदारितम् ॥ ३२ ॥ विदर्शयन्तः सम्पेतु खड्गचर्म-
 परश्वधैः । केचिदाक्षिप्य करिण्यः आश्वानपि रथान् करैः ॥ ३३ ॥
 विक्रयन्तो दिग्गः सर्वाः समीयुः संधंष्टंगाः । शक्तिभिर्दारिता
 केचित् सच्छिन्नाश्च परश्वधैः ॥ ३४ ॥ अस्तिभिर्मुदिता केचित्

क्षुम्भाद्यान्ये तुरङ्गमै । रथनेमिनिकृत्ताय निःकृताय परश्वधै
 ॥ ३५ ॥ व्याक्रोशन्त महाराज तत्र तत्र स्र्ज बान्धवान् । पुत्रानन्ये
 पितृनन्ये भ्रातृथ सह बन्धुभि ॥ ३६ ॥ मातुलान् भागिनेयाय
 परानपि च सयुगी । विकीर्णांस्ता सुवहवो भ्रमसक्याथ भारत
 ॥ ३७ ॥ वाङ्मिथ्यापरे छिन्नै पार्श्वेषु च विदारिता । क्रन्दन्त
 समदृश्यन्त सुभ्रश जीवितेप्सव ॥ ३८ ॥ दृषापविगता क्वेचिदल्प-
 सत्त्वा विशाम्यते । भूमौ निपतिता सङ्घेऽ सृगयाङ्गकिरे जलम्
 ॥ ३९ ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्ना क्लिश्यमानाथ भारत । व्यनिन्दन्
 यथमात्मान तव पुत्राथ सङ्गतान् ॥ ४० ॥ अपरे क्षत्रिया शूरा
 क्रतवैरा परस्परम् । नैव शस्त्र विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिय
 ॥ ४१ ॥ तर्जयन्ति च सङ्घटास्तत्र तत्र विशाम्यते । निर्दृश्य
 दग्धनैथापि क्रोधात खरटनच्छदम् ॥ ४२ ॥ भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रै
 प्रेक्षन्तीऽपि परस्परम् । अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्ता द्रण-
 पीडिता ॥ ४३ ॥ निष्कूजा समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबला ।
 अन्ये च विरथा शूरा रथमन्यस्य सयुगी ॥ ४४ ॥ प्रार्थयाना
 निपतिता सक्षुम्भा वरवारणै । अयोभन्त महाराज सपुष्पा इव
 किशुका ॥ ४५ ॥ सम्बभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वना । वर्त्तमाने
 महाभीमे तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ४६ ॥ अहनञ्च पितृपुत्र पुत्रश्च
 पितर रणे । स्वस्रीयी मातुलञ्चापि स्वस्रीयञ्चापि मातुल ॥ ४७ ॥
 सखायञ्च सखा चापि सम्बन्धी बान्धवास्तथा । एवमेप चयो वृत्त-
 कुरुणा पाण्डवै सह ॥ ४८ ॥ वर्त्तमाने भये तस्मिन् निर्मर्याद्वै
 महाभये । भीष्ममासाद्य प्रार्थाना वाहिनी समकम्पत ॥ ४९ ॥ केतुना
 पञ्चतारेण तान्नेन भरतर्षभ । राजतेन महावाङ्मरुच्छितेन महा-
 रथे । बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ५० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कलयूहे

पटचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच । गतपूर्वाह्नभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
 वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन्नरवरक्षये ॥ १ ॥ दुर्मुखः कृतवर्मा च
 कृप शल्यो विविंशतिः । भीष्मं जग्गुपुरामाद्य तव पुत्रेण चोदिताः
 ॥ २ ॥ एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ । पाण्डवानामनीकानि
 विजगाहे महारथः ॥ ३ ॥ चेदिकाग्रिकक्षयेषु पाञ्चाक्षेषु च भारत ।
 भीष्मस्य वज्रघा तालः चलत्केतुरदृश्यत ॥ ४ ॥ स शिरांसि
 रणे वीरो रथांश्च सयुगध्वजान् । विचेकत् महाविगैर्भलैः सन्नत-
 पर्वभिः ॥ ५ ॥ नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ । केचि-
 दार्त्तस्वरं चक्रुर्नागा ममंसु ताडिताः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः सुसं-
 क्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः । संयुक्तं रथमास्थाय प्रायात् भीष्म-
 रथं प्रति ॥ ७ ॥ जाम्बूनद्विविचित्रेण कर्षिकारेण केतुना ।
 अभ्यर्क्षत भीष्मञ्च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८ ॥ सतालकेती-
 स्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा । भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानु-
 रथैः सह ॥ ९ ॥ कृतवर्माणसेकेन शल्यं पञ्चभिराशुगैः । भिक्षा
 नवभिरानच्छत् शराग्रैः प्रपितामहम् ॥ १० ॥ पूर्याद्यतविष्टेन
 सन्यक् प्रणिहितेन च । ध्वजमेकेन चिच्छेद जाम्बूनद्विभूषितम्
 ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य तु भलेन सर्वावरणभेदिना । जहार सारथेः
 कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा ॥ १२ ॥ धनुश्चिच्छेद भलेन कर्त्त-
 स्वरविभूषितम् । कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः परैः
 ॥ १३ ॥ जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः । तस्य लाघव-
 सहोच्च तुतुपुर्देवता अपि ॥ १४ ॥ सल्यलक्ष्मणतया कार्ष्णिः सर्वं
 भीष्मसुखा रथाः । सञ्चवन्तममन्यन्त साक्षादिव धनञ्जयम् ॥ १५ ॥
 तस्य लाघवमार्गस्य अलातंसदृशप्रभम् । दिशः पथ्यपतद्वापि
 गाण्डीवमिव घोषयन् ॥ १६ ॥ स तमांसाद्य विगिन भीष्मो नवभि-
 राशुगैः । विद्याध समरे तूष्णमार्शुनिं परवीरहा ॥ १७ ॥
 ध्वजहास्य विभिर्भलैश्चिच्छेद परमौजसः । सारथिञ्च विभि-

वाणैराजधान यतव्रत ॥ १८ ॥ तथैव कृतवर्मा तु कृप शल्य
 गारिष्य । विद्वा अकम्पयत कार्ष्णिं मैनाकनिव पर्वतम् ॥ १९ ॥
 स ते परिव्रत शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथै । ववर्ष शरवर्षाणि
 कार्ष्णिं पञ्चरयान् प्रति ॥ २० ॥ ततस्तेषा महास्त्राणि निवार्य
 शरवृष्टिभि । ननाद बलवान् कार्ष्णिर्भीष्माय विवृजन् शरान्
 ॥ २१ ॥ तत्रास्य सुमहद्राजन् बाहोर्वलमदृश्यत । यतमानस्य
 समरे भीष्ममर्हयत शरै ॥ २२ ॥ पराक्रान्तस्य तस्यैवं भीष्मोऽपि
 प्राङ्घ्रिणोच्छ्रान् । स ताद्यिच्छेद समरे भीष्मवापच्युताञ्छ्रान्
 ॥ २३ ॥ ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवमि शरै । विच्छेद
 समरे वीरस्तन उच्चक्रु शुल्कना ॥ २४ ॥ स राजतो महास्कन्ध-
 स्तालो मणिविभूषित । सौभद्रविशिखैश्चिन्तन्न पपात भुवि भारत
 ॥ २५ ॥ ध्वजं सौभद्रविशिखै पतन्त भरतर्षभ । दृष्ट्वा भीमो-
 ऽनदबृष्ट सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६ ॥ अथ भीष्मो महास्त्राणि
 दिव्यानि च वदन्नि च । प्रादुशक्रे महारौद्रे रणे तस्मिन् महा-
 बल ॥ २७ ॥ तत शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामह । अवा-
 क्रिरदमेयान्ना तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥ ततो दथ महेश्वासा
 पाण्डवाना महारथा । रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्र त्वरिता रथै
 ॥ २९ ॥ विराट सह पुत्रेण पृष्टद्युम्नस्य पार्थत । भीमस्य केकय-
 यैव सात्यकिश्च विशाम्पते ॥ ३० ॥ जवेन पतता तेषा भीष्म
 शान्तनवो रणे । पाञ्चात्य त्रिभिरानच्छेत् सात्यकि नवमि
 शरै ॥ ३१ ॥ पूर्यायतविष्टेन चुरेण निमितेन च । ध्वजमेकेन
 विच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२ ॥ जाम्बूनदमस्य केतु केसरौ
 नरमत्तम । पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मघितो रथात् ॥ ३३ ॥
 ततो भीमस्त्रिभिविद्वा भीष्म शान्तनवं रणे । कृपमेकेन विव्याध
 कृतवर्माणमष्टभि ॥ ३४ ॥ प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।
 अभ्यद्रवत् राज्ञान महाधिपतिमुत्तर ॥ ३५ ॥ तस्य वारण

राजस्य रथे चापतति जवात् । शूलो निवारयामास वेगमप्रतिमं
 रथे ॥ ३६ ॥ तस्य क्रुद्ध स नागिन्द्रो वृद्धत साधुवाहिन ।
 पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७ ॥ स हताश्वे
 रथे तिष्ठन् मद्राधिपतिरायसीम् । उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप
 भुजगीपमाम् ॥ ३८ ॥ तथा भिन्नतनुवाण प्रविश्य विपुल तम ।
 स पपात गजस्कन्धात् प्रमुक्ताशुकतोमर ॥ ३९ ॥ समादाय च
 शूलोऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात् । वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिक्षे-
 दाय महाकरम् ॥ ४० ॥ भिन्नवर्मा शरव्रातैश्चिन्नहस्त स
 वारण । भीममार्त्तेश्वर कृत्वा पपात च समार च ॥ ४१ ॥
 एतदीदृशक कृत्वा मद्रराजो जनाधिप । आरुरोह रथं तूष्णं
 भास्वरं कृतवर्मण ॥ ४२ ॥ उत्तरन्तु हतं दृष्ट्वा वैराटिभ्रातर
 तदा । श्वेत सप्त महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधमन्वित ॥ ४३ ॥
 धनूपि तेषां चिक्षेद् वाणैः सन्नतपर्वभिः । निकृतान्येव तानि
 स्रजमदृश्यन्त भारत ॥ ४४ ॥ ततस्ते तु निमेषार्द्धात् प्रतिपद्य
 धनूपि च । सप्त चैव पृथक्काथ श्वेताश्वे पथ्यपातयन् ॥ ४५ ॥
 तत पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः । निचकत्तं महाबाहू-
 स्तेषां चापानि धन्विनाम् ॥ ४६ ॥ ते निकृत्तमहाचापा स्फुर-
 माणा महारथा । अथ शक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान् रवान्
 ॥ ४७ ॥ सुमुचुर्भरतयेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति । ततस्ता ज्वलिता-
 सर्वा महोक्त्वाशनिनिखना ॥ ४८ ॥ अप्राप्ता सप्तभिर्भल्लैश्चिक्षेद्
 परमास्त्रवित् । तत समादाय शरं सर्वकायविदारणम् ॥ ४९ ॥
 प्राहिणोत् भरतयेष्ठ वाणं सुस्मरथं प्रति । तस्य दृष्टे निपतिते
 वाणो वज्रातिगी महान् ॥ ५० ॥ ततो सुस्मरथो राजन् साय-
 केन दृढं हत । निपसाद रथोपस्थे कश्मलश्लविषमपहत् ॥ ५१ ॥
 त विषम विमनसं त्वरमाणस्तु सारथि । अपोवाह हतस्य शरं
 सर्वभोक्त्य पश्यत् ॥ ५२ ॥ श्वेतोऽद्यान्यात् समादाय वाजिनो

हेमभूपितान् । तेषां च च महाबाहुर्ध्वजगीर्णपातयत् ॥ ५३ ॥
हृयांश्च शेषान्निर्मिद्य सारथिञ्च परन्तप । शरैश्चैनान् समाकीर्त्य
प्रायाच्छूल्यरथं प्रति ॥ ५४ ॥ ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु
भारत । दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शूल्यरथं प्रति ॥ ५५ ॥ ततो
भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्री महाबलः । शूरैर्हृतय सैन्येन प्राया-
च्छूल्यरथं प्रति ॥ ५६ ॥ सत्योरास्यमनुप्राप्तं मद्रराजमभीचयत् ।
ततो युद्धं, समभवत् तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ५७ ॥ तावकानां
परेषाञ्च व्यतिपत्करयद्विषम् । सौमद्रे भीमसेने च सात्यके च
महारथे ॥ ५८ ॥ कीकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्पते ।
एतेषु नरसिंहेषु चेदिसैन्येषु वैव हि । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः
कुरुपितामहः ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि श्वेतयुद्धे
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शूल्यरथं प्रति ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत सञ्जय । भीष्मः शान्तनवः किं
वा तन्ममाचक्षु पृच्छतः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । राजच्छतसहस्राणि ततः क्षत्रिययुद्धवाः ।
श्वेतं सेनापति शूरा पुरस्कृत्य महारथाः ॥ २ ॥ राज्ञी बलं
दमयन्तस्तव पुत्रस्य भारत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य द्रातुमैच्छन्
महारथाः ॥ ३ ॥ अभ्यवर्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ।
निघांसन्तो युष्मां श्रेष्ठं तदासीत् तुमुलं महत् ॥ ४ ॥ ततोऽहं
सम्प्रवक्ष्यामि महावैशसमद्भुतम् । तावकानां परेषाञ्च यथा
युद्धमवर्तत ॥ ५ ॥ तत्राकरोद्द्रयोपस्थान् शून्यान् शान्तनवो
बहून् । प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरर्क्षुर्द्रयोत्तमः ॥ ६ ॥ समा-

वृषोच्छरैरकर्मकेतुल्यप्रतापवान् । तुदन् समन्तात् समरे रवि-
 रुद्यन् यथा तमः ॥ ७ ॥ तेनाजौ प्रेषिता राजन् शराः शत-
 सहस्रशः । चक्रिवान्तकराः सङ्घे महावेगा महाबलाः ॥ ८ ॥
 पातयामास शूराणां शिरांसि शतशो रणे । राजन् कण्ठकसन्नदा
 वीरा विगतमस्तकाः ॥ ९ ॥ रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त
 विश्राम्यते । रथो रथोपर्यवर्त्तन्तुरगस्तु तुरङ्गमम् ॥ १० ॥ स्वर्ल
 निहितं वीरं लम्बमानं सकार्युकम् । उदीर्षाय हया राजन्
 वदन्तश्च ततस्तत ॥ ११ ॥ बहवङ्गनिपङ्गाय विष्वस्तकवचा
 हता । शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते ॥ १२ ॥ पर-
 स्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः । उत्थाय च प्रधावन्तो
 इन्द्रयुद्धमवाप्नुवन् ॥ १३ ॥ पौडिताः पुनरन्योन्यं लुप्यतो
 रणभूर्धनि । सत्तो गजः पर्ययतच्छतशो रथिनो हताः ॥ १४ ॥
 सरथा रथिनश्चापि विमृद्न्तः समन्ततः । स्यन्दने न्यपतत् कथित्
 निहतोन्येन साधकैः ॥ १५ ॥ हतसारथिरप्युच्चैर्निपपात महा-
 रथः । युध्यमानस्य संग्रामे व्यूढे रजसि चीत्स्यते ॥ १६ ॥ धनुः-
 कूजितविज्ञानं तवासीत् प्रत्ययुध्यताम् । गात्रस्पर्शं च योधानां
 व्यञ्जास्त्रे परिपन्थिमम् ॥ १७ ॥ युध्यमाना शरैराजन् सञ्चिनी
 ध्वजिनी न्यगात् । अन्योन्यं वाणसंघब्दो नाश्रूयत भटैः कृतः
 ॥ १८ ॥ शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्षदारिणि । युध्यमानस्य
 संग्रामे क्वचितः पौनप्यं स्वकम् ॥ १९ ॥ नाश्रौपीन्नाम युद्धे तु
 तुमुले लोमहर्षणे । पिता स्वमौरसं पुत्रं नाभिजानीत कथन
 ॥ २० ॥ चक्रं भग्नं युगञ्चैव एको धुर्यो ह्ययो हतः । शक्तिप्रः
 स्यन्दनाहोरः मसारथिरजिह्वगैः ॥ २१ ॥ विधुरे भिन्नवक्त्रे च
 रथेऽपि विवशाकृते । तेन तेन न्न दृश्यन्ते बान्धवानां परस्परम्
 ॥ २२ ॥ यो हतः शिरसा तिलो मर्मभिर्निहतो हतः । शक्यत
 कोऽपि नैवासीत् भोजे निघृति शक्यवान् ॥ २३ ॥ श्येनः कुक्ष्या-

मकरोत् स्वयं तस्मिन् महाहवे । राजपुत्रास्तथोदारानवधी-
 च्छृतसङ्घाय ॥ २४ ॥ चिच्छेद रथिना वाणै शिरासि शत-
 सङ्घाय । साङ्गता वाहवथैव धनूषि च समन्तत ॥ २५ ॥ रथिनी
 रथचक्राय रथारोहा रथानि च । चद्राणि च महाह्राणि पता-
 काय विश्राम्यते ॥ २६ ॥ ह्यौघाय रथोघास नरोघायेति भारत ।
 वारणा शतशयैव हता श्वेतेन भारत ॥ २७ ॥ वय श्वेत-
 मयात भीता विहाय रथमुत्तमन । अपवातास्तत पथाद्यत्र
 पश्याम ते धरम ॥ २८ ॥ शरपातमपक्रन्थ कुरव कुरुनन्दन ।
 भौम शान्तनवं युद्धे स्थिता युद्धाय दृशिता ॥ २९ ॥ अदीनो
 दीनसमये भौम्नोऽस्माकं महाहवे । एकन्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरि-
 र्मेरुरिवाचल ॥ ३० ॥ आद्रदानो रणे प्राणान् सविता शिशिरा-
 ल्यये । गमस्तिमिरिवाद्रित्यस्तस्थौ हेममरौचिमान् ॥ ३१ ॥ स
 सुमोच महेश्वास शरसङ्घाननेकश । निघ्नन्मित्रान् समरे चक्र-
 पाणिरिवासुरान् ॥ ३२ ॥ ते वध्यमाना भौमैश्च प्रजङ्गस्त महा-
 हवे । स्वयथाद्रिव त यूथान् मुक्ताग्निमिव दारुणा ॥ ३३ ॥
 तमेकमुपलभ्यैको हृष्ट पुष्ट परन्तप । दुर्व्योधनाप्रये युक्त
 पाण्डवान् वह्नशोषयत ॥ ३४ ॥ जीव तदुत्थित त्यक्त्वा भयञ्च स
 महाहवे । पातयामास सैन्यानि पाण्डवाना विश्राम्यते ॥ ३५ ॥
 प्रहरन्मनीकानि पिता द्वैवव्रतस्तव । दृष्ट्वा सेनापतिं भौम्नो
 विगैः स समन्वयात ॥ ३६ ॥ स भौम शरजालेन महता सम-
 वाकिरत । श्वेतस्त्रापि तथा भौम शरैश्चै समवाकिरत ॥ ३७ ॥
 तौ वृषाविव नर्दन्तो मत्ताविव महाहृषिपौ । व्याघ्राविव सुसरत्नौ
 अन्योन्यमभिजघ्नतु ॥ ३८ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि सवार्यं ततस्तौ पुरुष
 पंभौ । भौम श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ ॥ ३९ ॥ एकाङ्गा
 निर्दहत भौम पाण्डवानामनीकानि । शरै परमसङ्घु श्वेतो
 वद्रि न पालयेत् ॥ ४० ॥ पितामह ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखी

कृतम् । प्रहर्षं पाण्डवा जग्म, पुत्रस्ते विमना ह्यभूत ॥४१॥ ततो
 दुर्योधन क्रुद्ध पाथिवै परिवारित । ससैन्य पाण्डवनीक-
 मस्यद्रवत सगुणे ॥ ४२ ॥ श्वेतो गाङ्गेयमुतसृच्य तव पुत्रस्य
 वाह्निनीम । नाशयामास वेगेन वृद्धान् वायुरिवौजसा ॥ ४३ ॥
 द्रावयित्वा चमूञ्चैव वैराटि क्रोधमूर्च्छित । आयात स महाराज
 यत्र भीमो व्यवस्थित ॥ ४४ ॥ तौ तत्रापि गतौ राजन् शर-
 दीप्तौ महावलौ । अयुध्येता महात्मानौ यथा वा वृत्रवासवौ
 ॥ ४५ ॥ अन्योऽन्यन्तु महाराज परस्परवधैषिणौ । निर्यद्य
 कार्मुक श्वेतो भीम विव्याध सप्तभि ॥ ४६ ॥ पराक्रमं तत-
 स्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी । तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव
 द्विपम् ॥ ४७ ॥ आजघान ततो भीम श्वेत क्षत्रियनन्दन । तं
 प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीम शान्तनवस्तथा ॥ ४८ ॥ स विहस्तेन
 बलवान्नाकम्पत यथाचल । श्वेत शान्तनव भूय शरै सन्नत
 पर्वभि ॥ ४९ ॥ विव्याध पञ्चविंशत्या तद्द्रुतमिवामवत ।
 प्रहस्य चरणे श्वेत सृक्कणी परिसलिहन् ॥ ५० ॥ धनुश्छिन्दे
 भीमस्य दशभिर्दशधा शरै । सन्धाय विशिखञ्चैव शर लोम-
 प्रवाहितम् ॥ ५१ ॥ उन्ममाय ततस्ताल ध्वजशीपं महात्मन ।
 केतु निपतित दृष्ट्वा भीमस्य तनयास्तव ॥ ५२ ॥ हत भीम
 ममन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् । पाण्डवा अपि संहृष्टा दधु
 शङ्कान् समन्तत ॥ ५३ ॥ भीमस्य पतित केतु दृष्ट्वा कालं
 महात्मन । ततो दुर्योधन क्रोधात स्वमनीकमचोदयत् ॥ ५४ ॥
 यत्रात भीम परिचक्ष्य रक्षमाणा समन्तत । तानूचे पश्यमाना-
 स्तान् श्वेतोऽस्तमयवाप्न्यति ॥ ५५ ॥ भीम शान्तनव शूर-
 स्तया मत्वं द्रवीमि ते । राशस्तु वचन श्रुत्वा त्वरमाणा महा
 रथा ॥ ५६ ॥ वलेन चतुरङ्गेन गाङ्गेयमनुपालयन् । वाहीक
 इतधर्मा च ह्यप शल्यय भारत ॥ ५७ ॥ जारासन्धिविर्कष्यं

चित्रसेनो विविंशतिः । त्वरमाणास्त्वेराकाले परिवार्य्य समन्ततः
 ॥ ५८ ॥ अस्त्रवृष्टिं सुवद्भलां श्वेतस्योपर्य्यपातयन् । तान् क्रुद्धान्
 निशितैर्वाणैस्त्वेरमाणा महाबल ॥ ५९ ॥ अवारयदमेयात्मा
 दर्शयन् पाणिलाघवम् । स निवार्य्य च तान् सर्वान् केसरी
 कुञ्जरानिव ॥ ६० ॥ महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
 ततोऽन्यद्भनुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ॥ ६१ ॥ श्वेतं विव्याध
 राजेन्द्र कङ्कपवैः शिलीमुखैः । ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं
 वद्भमिरायुगैः ॥ ६२ ॥ विव्याध समरे राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ॥ ६३ ॥ प्रवीरं
 सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा । निष्ठानक्रय सुमहांस्तव
 सैन्यस्य चामवत् ॥ ६४ ॥ तं वीरं त्वरितं दृष्ट्वा श्वेतेन शर-
 विहतम् । हतं श्वेतेन मन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् ॥ ६५ ॥
 ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव । ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा ता
 च सेना निवारिताम् ॥ ६६ ॥ श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत्
 सायकान् बहून् । तानावार्य्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिना वरः
 ॥ ६७ ॥ धनुश्चिच्छेद भङ्गेन पुनरेव पितुस्तव । उत्सृज्य कार्मुकं
 राजन् गाङ्गेयः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६८ ॥ अन्यत् कार्मुकमादाय
 विपुल बलवत्तरम् । तत्र सन्धाय विपुलान् भङ्गान् सप्त शिला-
 शितान् ॥ ६९ ॥ चतुर्भयतुरश्वाय श्वेतस्य पृतनापतेः । ध्वजं
 द्वाभ्याञ्च चिच्छेद सप्तमेन च सारथे ॥ ७० ॥ शिरश्चिच्छेद
 भङ्गेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः । हताश्वसूतात् स रथादवप्लुत्य महा-
 रथ ॥ ७१ ॥ अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत । विरथं
 रथिना श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामह ॥ ७२ ॥ ताडयामास निशितैः
 शरसङ्घैः समन्ततः । स ताड्यमानः समरं भीष्मवापच्युते शरैः
 ॥ ७३ ॥ स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् । ततः
 शक्तिं रणे घोरान् रङ्गीलीयां महाभयाम् ॥ ७४ ॥ कालदण्डोपमा

घोरा मृत्योश्च शमनक्षमाम् । अन्नवीक्ष्य तदा श्वेतो भीष्म शान्त
 नव रणे ॥ ७५ ॥ तिष्ठेदानीं सुसरत्न्य पश्य मा पुरुषोत्तम ।
 एवमुक्त्वा महेश्वासो भीष्म युधि पराक्रमी ॥ ७६ ॥ तत शक्ति
 मनेचात्मा विक्षेप भुजगोपमाम् । पाण्डुवार्थं पराक्रान्तस्तवानथ
 त्रिकीर्षति ॥ ७७ ॥ हाहाकारो महानासीत् पुत्राणां ते विभ्रा
 म्यते । दृष्ट्वा शक्ति महाघोरा मृत्योर्दृष्टसमप्रभाम् ॥ ७८ ॥
 श्वेतस्य करनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभाम् । अपतत सहसा
 राजन् महोत्कैव नमस्तलात् ॥ ७९ ॥ ज्वलन्तीमन्तरीक्षे ता
 ज्वालाभिरिव मद्भ्रताम् । सुसभ्रान्तस्तदा राजन् पिता देव
 व्रतस्तव ॥ ८० ॥ अष्टभिर्नवधा भीष्म शक्ति विच्छेद पत्रिभिः ।
 उतकृष्टहेमविकृता निकृता निशितै शरे ॥ ८१ ॥ उच्चुक्रुशुस्तत
 सर्वं तावका भरतर्षभ । शक्ति विनिहता दृष्ट्वा वैराटि क्रोध
 मूर्च्छित ॥ ८२ ॥ कालोपहतचेतास्तु कर्त्तव्य नाभ्यजानत ।
 क्रोधसमूर्च्छिता राजन् वैराटि प्रहसन्निव ॥ ८३ ॥ गदा
 जग्राह सहृष्टो भीष्मस्य निधन प्रति । क्रोधसरत्ननदनो दृष्ट
 पाणिरिवापर ॥ ८४ ॥ भीष्म समभिदुद्राव जलौघ इव पर्व
 तम् । तत्र्य वेगमसन्वाध मत्वा भीष्म प्रतापवान् ॥ ८५ ॥ प्रभाव
 वित प्रनोक्षार्थं सहसा धरणी गत । श्वेत क्रोधवशाद्ग्राहन्
 भ्रामयित्वा महागदाम् ॥ ८६ ॥ रथे भीष्मस्य विक्षेप यथा देवी
 महेश्वर । तथा भीमनिपातिन्या सरथो भ्रमासात् कृत ॥ ८७ ॥
 रुध्वज सहस्रूतेन साश्व सहयुगन्धर । विरथ रथिना त्रेष्ठ
 श्वेत दृष्ट्वा पदातिनम् ॥ ८८ ॥ अभ्यधावन्त सहसा शल्यप्रभृतयो
 रथा । ततोऽन्य रथमास्थाय धनुर्विस्फुर्य दुर्मना ॥ ८९ ॥
 धनकीरस्ययाच्छ्रुत भीष्मो दृष्ट्वा रथोत्तमम् । एतस्मिन्नन्तर भीष्म
 श्रुत्वाव विपुला गिरम् ॥ ९० ॥ चाकाशोदीरिता दिव्यामातानो
 पितमथयाम् । भीष्म भीष्म महाबाहो धीमन् यत्र दृश्य वै ॥ ९१ ॥

एष ह्यस्य जघे कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना । एतत् श्रुत्वा तु
वचनं देवदूतेन मापितम् ॥ ९२ ॥ सम्प्लुह्यष्टमना भृत्वा वधे
तस्य मनो दधे । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनम्
॥ ९३ ॥ सञ्चितास्तु न्यवर्त्तन्त परीप्सन्तो महारथा । सात्यकि-
र्भीमसेनश्च घृष्टद्युम्नश्च पापंत ॥ ९४ ॥ कैकेया घृष्टकेतुश्च अमि-
मन्युश्च वीर्यवान् । एतानापततो दृष्ट्वा द्रोणश्चत्थकृपैः सह ॥ ९५ ॥
अवारयद्मेयात्मा वायुवेगानिवाचल । सन्निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्ड-
वेषु महात्मसु ॥ ९६ ॥ श्वेत खड्गमयाङ्गुल्य भीष्मस्य घनु-
राच्छिनत । तदपास्य घनुस्फिन्नं त्वरमाणं पितामहं ॥ ९७ ॥
देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे । तत प्रवार्यमाणस्तु
पिता देवव्रतस्तव ॥ ९८ ॥ अन्यत् कार्मुकमादाय त्वरमाणो
महारथ । क्षणेन सञ्जनकरोत् शक्रवापसमप्रभम् ॥ ९९ ॥
पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथम् । हतन्तु तैर्नरव्याघ्रै-
र्भीमसेनपुरोगमैः ॥ १०० ॥ अभ्यवर्त्तत गाङ्गेयः श्वेत सेनापतिं
कृते । आपतन्तं ततो भीष्मं भीमसेन प्रतापवान् ॥ १०१ ॥
आजघ्ने विशिखैः पृष्ठगं सेनान्यञ्च महारथ । अमिमन्युञ्च
समरे पिता देवव्रतस्तव ॥ १०२ ॥ वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यान्पि
महारथान् । आजघ्ने भरतश्रेष्ठ त्रिभिः सन्नतपर्वभिः ॥ १०३ ॥
सात्यकिञ्च शतेनजौ भरतानां पितामहः । घृष्टद्युम्नञ्च विंशत्या
कैकेयद्वापि पञ्चभिः ॥ १०४ ॥ ताश्च सर्वान् महेष्वासान् पिता
देवव्रतस्तव । वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवामिदुद्गवे ॥ १०५ ॥
तत शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमम् । विकृष्य बलवान् भीष्मः
समघत्त दुरासदम् ॥ १०६ ॥ ब्रह्मास्त्रेण सुसयुक्तं त शरं
लीमवाहिनम् । दृष्टशुद्धैर्बगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा ॥ १०७ ॥
स तस्य कवचं भित्त्वा ज्वलदग्निसमौजस । जगाम धरणीं वागी
महाग्निं रिजोव्वलन् ॥ १०८ ॥ अस्त गच्छन्निवाटित्यः प्रभामादाय

सत्वरः । एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम सः ॥ १०८ ॥ तं
 भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । प्रपतन्तमपश्याम गिरेः
 शृङ्गमिव च्युतम् ॥ ११० ॥ अशोचन् पाण्डवाः सर्वे क्षत्रिया धी
 महारथाः । प्रहृष्टास्तु सुताः सर्वे कुरवश्चापि सर्वशः ॥ १११ ॥
 ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् । वादिवनिनदै-
 र्घोरैर्नृत्यन्ति स्र समन्ततः ॥ ११२ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे
 भीष्मेणाहवशोभिना । प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा
 रथा ॥ ११३ ॥ ततो धनञ्जयो राजन् वार्ष्णेयश्चापि सर्वश ।
 व्यवहारं शनैश्चक्रुर्निहतं वाहिनीपतौ ॥ ११४ ॥ ततोऽवहारं
 सैन्याना तव तेषाञ्च भारत । तावकानां परेषाञ्च नदताञ्च मुह-
 र्मुहः ॥ ११५ ॥ पार्था विमनसो भूत्वा प्राविशन्त महारथाः ।
 चिन्तयन्तो वधं धीरं हैरथेन परन्तप ॥ ११६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपूर्वणि श्वेतवधे
 अष्टवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्वेतैः सेनापतौ तात संग्रामे निहते परे ।
 किमकुर्वन् महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ सेनापतिं
 समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितम् । तदर्थं यतताश्चापि परेषा
 प्रपलायिनाम् । २ ॥ मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं सञ्जय
 शृणुतः । प्रत्यवायं चिन्तयतो लज्जां प्राप्नोति मे न हि ॥ ३ ॥
 हर्षमानीऽनुरक्तस्य वदः कुरुपतिः सदा । इतवैरस्तदा तेन
 पितु पुत्रेण धीमता ॥ ४ ॥ तस्योद्देगात् भयाच्चापि संश्रित
 पाण्डवान् पुरा । स सर्वस्वं परित्यज्य द्रु खं संश्रित्य तिष्ठति ॥ ५ ॥
 पाण्डवाना मनापेन दुर्गदेषं प्रविश्य च । सपत्नात् सततो बाध-

मार्यैवृत्तिमनुष्ठित ॥ ६ ॥ आश्रयं वै तदा तेषां पुरा राजा
 सुदुर्मति । ततो युधिष्ठिर मत्तया कथ सञ्जय सूदित ॥ ७ ॥
 प्रक्षिप्त सगति क्षुद्र पाताले पुरुषाधमै । न युहं रोचयेत्
 भीष्मो न चाचार्य्य कथञ्चन ॥ ८ ॥ न कृपो न च गान्धारी नाह
 सञ्जय रोचये । न वासुदेवो वाष्पिंयो धर्मराजय पाण्डव ॥ ९ ॥
 न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ । वार्य्यमाणो मया नित्यं
 गान्धार्या विदुरेण च ॥ १० ॥ जामदग्नेन रामेण व्यासेन च
 महात्मना । दुर्योधनो दुष्टमना नित्यमेव हि सञ्जय ॥ ११ ॥
 कर्णस्य मतमाज्ञाय सौबलस्य च पापकृत । दुःशासनेन च तथा
 पाण्डवानभ्यसूयत ॥ १२ ॥ तमह व्यसने घोरे मन्ये प्राप्तु
 सञ्जय । श्वेतस्य च विनायेन भीष्मस्य विजयेन च ॥ १३ ॥
 सक्रुह कृष्णमहित पार्थ किमकरोत् युधि । अर्जुनाहि मयं
 भूयस्तन्मे तात न ग्राम्यति ॥ १४ ॥ स हि शूरय कौन्तेय
 क्षिप्रकारी धनञ्जय । मन्ये शरै शरोराणि प्रमथियति शत्रु-
 वान् ॥ १५ ॥ इन्द्र इन्द्रानुजसमनुपेन्द्ररुद्रश्च रणे । अमोघक्रोध-
 सङ्कल्प दृष्ट्वा व किमभून्मन ॥ १६ ॥ स चैव वेदविच्छूरो
 च्चलनार्कसमद्युति । ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्राप्तत् समितिञ्जय
 ॥ १७ ॥ सवज्रस्यर्षरूपपाणामस्त्राणामसितारिषु । भीष्मव्याक्षेप
 हस्तस्तु कौन्तेयो यो महारथ ॥ १८ ॥ स सञ्जय महाप्राज्ञो
 द्रुपदव्यात्मजो वली । धृष्टद्युम्न किमक रोत् श्वेते युधि नपा-
 तिते ॥ १९ ॥ परा चैवापराधेन वधेन च चमूपते । मनेन अन
 प्रजज्वाल पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ २० ॥ तेषा क्रोध चिन्तयं-
 स्तु अहं सु च निशासु च । न शान्तिमधिगच्छामि दुर्योधनकृतेन
 हि । कथ चाभून् महायुद्ध सर्वमाचक्षु सञ्जय ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् स्थिरी भूत्वा तवापनयनो
 महान् । न च दुर्योधने द्रोपमिममाघातुमर्हसि ॥ २२ ॥

गतोदके सेतुवन्धो यादृक् तादृक् मतिस्तव । सन्दीप्तो भवते
 यद्वत् कूपस्य खननं यथा ॥ २३ ॥ गतपूर्वाङ्गसमये तस्मिन् महति
 दारुणे । सेनापतौ हते श्रुते भीष्मेण युधि भारत ॥ २४ ॥
 कृतवर्मणा च रुहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् । वैराटिः समरश्चाधौ
 शङ्खः परवलाहेनः ॥ २५ ॥ सद्यः क्रोधात् प्रजज्वाल हविषा
 हव्यवाङ्मिव । स विस्कार्य महश्चापं शक्रचापोपमं वली ॥ २६ ॥
 अभ्यधावज्जिघांसुर्वै शङ्खो मद्राधिप युधि । महता रथवंशेन
 समन्तात् परिवारितः ॥ २७ ॥ सृजन् वाणमयं वर्षः प्राया-
 च्छूल्यरथं प्रति । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ॥ २८ ॥
 तावकानां रथाः सप्त समन्तात् पर्यवारयन् । मद्रराजं परीप्-
 सन्तो मृद्योर्दृष्टान्तरङ्गतम् ॥ २९ ॥ ततो भीष्मो महावाङ्म-
 विन्दय जलदो यथा । तालमात्रं धनुर्दृष्ट्वा शङ्खमभ्यद्रवद्रणे
 ॥ ३० ॥ तमुद्यतं समीच्याथ महेश्वासं महारथम् । सन्वष्टा
 पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ॥ ३१ ॥ तत्रार्जुनः सन्तूरितः
 शङ्खस्यासीत् पुरःसरः । भीष्माद्रथोऽयमयेति तयोर्दुहमवर्तत
 ॥ ३२ ॥ हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
 तैलस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विष्मयं ययुः ॥ ३३ ॥ अथ शल्यो
 गदापाणिरवतीर्थं महारथात् । शङ्खस्य चतुरो बाहानहन-
 दुरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स हताश्वोऽद्रयात्तूष्णं खड्गमादाय विद्रुतः ।
 बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप ततः शान्तिमवाप च ॥ ३५ ॥ ततो
 भीष्मरथात्तूष्णमुत्पतन्ति पतन्निणः । यैरन्तरिक्षं भूमिय संतः
 समवस्तृतम् ॥ ३६ ॥ पाद्भालानय मत्स्रांय केकयांसं प्रमदकान् ।
 भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्निभिः ॥ ३७ ॥ उत्सृज्य
 समरे तूष्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम् । अस्यद्रवत पाश्याख्यं दुपदं
 सेनया हतम् ॥ ३८ ॥ प्रियं सव्यम्भिनं राजञ्छूरानवजिरत्न
 बद्धम् । पम्भिनेव प्रशङ्गानि वनानि शिशिरात्पथे ॥ ३९ ॥ अर-

दग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य च । अतिष्ठत रणे भीमो
विधूम इव पावकः ॥ ३८ ॥ मध्यन्दिने यथादित्यं तपन्तमिव
तेजसा । न शेक पाण्डवेयस्य योधा भीमं निरीक्षितुम् ॥ ४० ॥
वीचाङ्गक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिता । वातारं नाध्य-
गच्छन्त गावः शीतार्हिता इव ॥ ४१ ॥ हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत-
साहे विमर्हिते । हाहाकारो महानासीत् पाण्डुसैन्येषु भारत
॥ ४२ ॥ ततो भीमः शान्तनवो नित्यं मण्डलकामुकः । सुमोच
वाणान्दीप्ताग्रानक्षीनाशीविषानिव ॥ ४३ ॥ शरैरेकायनीकुर्वन्-
दिशः सर्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्वादिश्च भारत
॥ ४४ ॥ ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः । प्राप्ते
षास्तं दिनकरे न प्राञ्जायत किञ्चन ॥ ४५ ॥ भीमञ्च समु-
दीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे । अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां
भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि शङ्खयुद्धे प्रथमदिवसावहारे
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमं भरतर्षभ ।
भीमे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १ ॥ धर्मराजस्तत-
स्तर्षभमभिगम्य जनार्दनम् । आह्वयिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जने-
श्वरैः ॥ २ ॥ शुचा परमथा युक्तचित्तयानः पराजयम् । वार्षाधि-
मद्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीमस्य विक्रमम् ॥ ३ ॥ कृष्ण पश्य महेश्वासं
भीमं भीमपराक्रमम् । शरैर्द्वन्द्वन्तं सैन्यं मे भीमं कक्षमिवा-
नलम् ॥ ४ ॥ कथमेतं महात्मानं शक्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।
जेलिद्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५ ॥ एतं हि

पुरुषव्याघ्रं धनुषन्त महाबलम् । दृष्ट्वा विप्रद्रुत सैन्यं मदीय
 मार्गणाहतम् ॥ ६ ॥ शक्यो जेतु यम क्रुद्धो वज्रपाणिश्च
 सयुगे । वरुण पाशहस्तोऽपि कुवेवो वा गदाधर ॥ ७ ॥ न
 तु भीष्मो महातेजा शक्यो जेतु महारथ । सोऽहमेव गते
 मग्नो भीष्मागधे जले प्रव ॥ ८ ॥ आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्म
 भासाद्य केशव । वन यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे वत जीवितुम्
 ॥ ९ ॥ न त्विमान् पृथिवीपालान्दातु भीष्माय मृत्यवे । क्षेपयि
 ष्यति मे मेना कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित ॥ १० ॥ यथानल
 प्रज्वलित पतङ्गा समभिद्रुता । विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे
 सैनिका जना ॥ ११ ॥ क्षय नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतो
 पराक्रमी । भ्रातरथैव मे वीरा कर्षिता शरपीडिता ॥ १२ ॥
 मतङ्गते भ्रातृसौहार्दाद्रान्यादुभ्रष्टास्तथा सुखात् । जीवित वद्म
 मन्यन्ते जीवित ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३ ॥ जीवितस्याविशेषिण तप
 स्तप्स्यामि दुश्चरम् । न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव
 ॥ १४ ॥ रथान्मे बद्धसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबल । घातयत्य
 निगन्धीष प्रवराणा प्रहारिणाम् ॥ १५ ॥ किन्तु कृत्वा कृत मे
 स्याद्द्यूहि माधव माचिरम् । मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सद्य
 साचिनम् ॥ १६ ॥ एको भोम पर शतया युद्धत्वेण महाबल ।
 केवल वाङ्मवीर्येण क्षत्रधर्ममनुत्तरन् ॥ १७ ॥ गदया वीर
 घातिन्या ययोस्ताह महामना । करोत्यसुकर कर्म गजाश्वरथ
 पत्तिषु ॥ १८ ॥ अलमेघ ह्यद्य कर्तु परसैन्येषु मारिष । शार्ङ्गैव
 नैव युद्धेन वीरो वर्पयतेन वा ॥ १९ ॥ एकास्त्रवित सखा तेऽय
 सोऽप्यम्भान् समुपैक्षते । निर्दृष्टानानान् भीष्मेण द्रोणेन च महा
 त्मना ॥ २० ॥ त्विव्यान्वस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महामन ।
 धन्यन्ते क्षत्रियान् सर्वान् प्रयुक्तानि पुन पुन ॥ २१ ॥ इत्य
 भीष्म सुप्रव्य महित सर्वपायिवै । शययिष्यति नो मृत

यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२ ॥ तन्तुं पश्य महेष्वासं योगेश्वर
 महारथम् । यो भीष्मं समयेत्संखि दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३ ॥
 तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विपः । स्वराज्यमनुसंप्राप्ता
 भीदिष्यन्ति सबाभवाः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते
 महामना । चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥
 शोकोर्त्तं पाण्डवं दृष्ट्वा दुःखिन हतचेतसम् । अद्रवौत्तत्र गोविन्दो
 हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ॥ २६ ॥ माशुची भरतयोऽथ न तं शोवितु-
 मर्हसि । यत्र ते भ्रातरः शूराः सर्वे लोकस्य धन्विनः ॥ २७ ॥
 अहञ्च प्रियङ्गद्राजन् सात्यकिय महारथः । विराटद्रुपदौ हृद्वौ
 घृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ॥ २८ ॥ तथैव सवला सर्वे राजानो राज-
 सत्तम । तत्प्रसादप्रतोच्चा वै लज्जक्ताय विशाम्पते ॥ २९ ॥ एष
 ते पार्यतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः । सेनापत्यमनुप्राप्तो घृष्ट-
 द्युम्नो महारथः ॥ ३० ॥ शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्थान्तकरः
 किल । एतच्छ्रुत्वा महाराजो घृष्टद्युम्नं महारथम् ॥ ३१ ॥
 अद्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृणुतः । घृष्टद्युम्न निबोधेदं
 यत्त्वा वक्ष्यामि पार्यत ॥ ३२ ॥ नाभिक्रुध्यं भवेत्तच्च वचनं मम
 भाषितम् । भवान् सेनापतिमञ्चं वासुदेवेन सम्मितः ॥ ३३ ॥
 कार्त्तिकेयो यथा नित्यं दिवानामभवत्पुरा । तथा त्वमपि
 पाण्डूना सेनानीर्भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स तं पुरुषयादू ल विक्रमो
 जहि कौरवान् । अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च भारिष
 ॥ ३५ ॥ माद्रीपुत्रो च सहितौ द्रौपद्याय दग्धिताः । ये चान्ये
 पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ ततस्तु हर्षयन् सर्वान्
 घृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत । अहं द्रोणान्तकः पाथं विहितः शम्भुना
 पुरा ॥ ३७ ॥ रणे भीष्मं तथा द्रीणं कृपं शल्यं जयद्रथम् ।
 सर्वानद्य रणे हृत्मान् प्रतियोत्स्रामि पार्थिवान् ॥ ३८ ॥ अथोत्
 क्रुष्टं महावीर्यं पाण्डवैर्युद्धटुमदैः । समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्यते

शत्रुसूदने ॥ ३८ ॥ अत्रवीच ततः पार्थः पार्पतं पृतनापतिम् ।
 व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिवर्हण ॥ ४० ॥ यं बृहस्पति-
 रिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् । तं यथावत् प्रतिव्यूहं परा-
 नीकविनाशनम् ॥ ४१ ॥ अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः
 सह । तथोक्तं स नृदेवेन जिष्णुर्वचभृतेव ह ॥ ४२ ॥ प्रमाते
 सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनञ्जयम् । आदित्यपथगः केतुस्तस्या-
 द्भुतमनोरमः ॥ ४३ ॥ शासनात् पुरुङ्गतस्य निर्मितो विश्व-
 कर्मणा । इन्द्राशुधसवर्ष्माभिः पताकाभिरलङ्कृतः ॥ ४४ ॥ आका-
 शग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः । नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु
 मारिष ॥ ४५ ॥ तेन रत्नवना पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
 बभूव परमोपेतः स्वयम्भूरिव भानुना ॥ ४६ ॥ शिरोऽभूद्दुपदो
 राजा महत्या सेनया हतः । कुन्तिभोजय शैव्यश्च चक्षुषास्ता-
 प्छनेश्वरो ॥ ४७ ॥ दाशार्ण्यः प्रयागाद्य द्वापरकगणैः सह ।
 अनूपकाः किराताश्च श्रीवायाम्भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ पृथक्चैव
 हृष्ट्यैव राजन् पौरवकैः सह । निपादैः सहितश्चैव पृष्ठमाशी-
 युधिष्ठिरः ॥ ४९ ॥ पक्षौ तु मीमसेनश्च हृष्टयुग्मश्च पार्पतः ।
 द्रौपद्याभिमन्युश्च सात्यकिय महारथ ॥ ५० ॥ पिशाचा दार-
 द्राश्चैव पौण्ड्राः कुण्डीविपैः सह । मडका लडकाश्चैव तडुणाः
 परतडुणाः ॥ ५१ ॥ वाहिकास्तित्तिराश्चैव पाण्डुरासोद्गाय-
 मारत । शरवास्तुश्वुमाश्चैव वत्साश्च सहनाकुलैः ॥ ५२ ॥ नकुलः
 सहदेवश्च वामं पार्श्वमुपाश्रितौ । रथानामयुतं पक्षैः शिरस्तु-
 नियुतं तथा ॥ ५३ ॥ पृष्ठमर्बुदमेवासीत् सहस्राणि च विंशतिः ।
 श्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५४ ॥ पक्षि-
 कोटिषु पक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः । जम्भुः परिहृता राजन्
 ज्वलन्त इव पर्वताः ॥ ५५ ॥ जघनं पालयामास विराटः सप्त
 कैकयैः । काशिराजश्च शैव्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५६ ॥

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डव । सूर्योदयनमिच्छन्त
स्थिता युद्धाय दक्षिता ॥ ५७ ॥ तेषामादित्यवर्ष्मनि विमलानि
महान्ति च । श्वेतच्छवाण्यशोभन्त वारणेषु ध्वजेषु च ॥ ५८ ॥

द्रात भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि क्रौञ्चव्यूहनिर्माणे
पञ्चाशोऽध्याय ॥ ५० ॥

सञ्जय उवाच । क्रौञ्च दृष्ट्वा महाव्यूहमभेद्य तनयस्तव ।
व्यूह दृष्ट्वा महाघोर पाण्डवेनामितौजसा ॥ १ ॥ आचार्यमुप
सङ्गम्य कृप शल्यञ्च भारिप । सौमदक्षिं विकर्षाञ्च सोऽश्व
त्यामानमेव च ॥ २ ॥ दुःशासनादीन् भ्रातृ श्व सर्वानिव च भारत ।
अन्याश्च सुबहून् शूरान् युद्धाय समुपागतान् ॥ ३ ॥ प्राचेद्
वचन काले हर्षयस्तनयस्तव । नानाशस्त्रप्रहरणा सर्वे शास्त्राथ-
कोविदा ॥ ४ ॥ एकैकश्च समर्था हि यूय सर्वे महारथाः ।
पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तु ससैन्यान् किमु सहता ॥ ५ ॥ अप-
थ्याप्त तदस्त्राक बल भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्त त्विदमेतेषा बल
भीष्माभिरक्षितम् ॥ ६ ॥ सस्थाना शूरसेनाश्च वैष्णिका कुक्कुरा
स्तथा । रेवकाश्च त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥ शत्रु-
प्लथेन संहितास्तथा दुःशासनेन हि । विकर्षेण सुवीरेण तथा
मन्दोपनन्दके ॥ ८ ॥ चित्रसेनेन संहिता संहिता मणिमद्रके ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सहसैन्यपुर सरा ॥ ९ ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च
तव पुत्राश्च भारिप । अव्यूहन्त महाव्यूह पार्याना प्रतिवाधने
॥ १० ॥ भीष्म सैन्येन सहता समन्तात् परिवारित । ययौ
प्रकर्षन्महती वाहिनी सुरराड्धिव ॥ ११ ॥ तमन्वयात् महे-
ष्वाशो भरहाज प्रतापवान् । कुन्तलैश्च दमाश्वैश्च सागधैश्च

विश्राम्यते ॥ १२ ॥ विदर्भैर्भूलकैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि । संहिताः
 सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३ ॥ गान्धाराः सिन्धु-
 सौवीराः शिवयोऽथ वसातयः । अकुनिश्च स सैन्येन भारद्वाज-
 मपालयत् ॥ १४ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।
 अश्र्वातकीर्विकर्षैश्च तथा वाननक्रोशलैः ॥ १५ ॥ द्रुपदैश्च वृकीशैश्च
 तथा क्षुद्रकमालवैः । अभ्यद्रवत संहृष्टः पाण्डवेयस्य वाहिनीम्
 ॥ १६ ॥ भूरिश्यावाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष्य । विन्दातु-
 विन्दावावन्धौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥ सोमदत्तः सुधर्मा
 च काम्बोजश्च सुदक्षिणः । अतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पक्ष-
 माग्रिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चापि कृतवर्मा च सालतः ।
 महत्वा सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ षष्ठगोपाय
 तस्यासन्नानाजनपदेश्वराः । केतुमान् वसुदामश्च पुत्रः काम्यस्य
 वा विभुः ॥ २० ॥ ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युवाय भारत ।
 दधुः शङ्खान् मुटा युक्ताः सिंहनादास्तथानदन् ॥ २१ ॥ तेषां
 श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामह । सिंहनादं विनयोच्चैः
 शङ्खं दधौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥ ततः शङ्खाय भैरव्यश्च पेश्य
 विविधाः परैः । आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३ ॥
 ततः श्वेतैर्हवैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । प्रदधतुः शङ्खवरो
 हेमरत्नविभूषितौ ॥ २४ ॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धन-
 क्षयः । पोण्ड्रं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तिपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुल सहदेवश्च
 सुधोपमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ काशिराजश्च शैब्यश्च मित्ररथी च
 महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिय महारथ ॥ २७ ॥
 पाञ्चात्यश्च महेश्वासो द्रौपदेयाश्च पञ्च वै । सर्वे दधुर्माशङ्खान्
 सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ स घोष- सुमहांस्तत्र वीरैस्तै-
 र्गुणैरितः । नभश्च प्रथिवीश्चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ २९ ॥

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवा । पुनर्युद्धाय सज्जम्-
स्तापयानाः परस्परन् ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कौरवसैन्यव्यूहे
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेचित्तरेषु च ।
कथं प्रहरतां त्रेष्ठा सम्पहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नदा रुचिरध्वजा ।
अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं वलम् ॥ २ ॥ तेषां मध्ये स्थितो
राजन् एवो दुर्योधनस्तव । अद्रवीत् तावकान् सर्वान् शुध्यध्व-
मिति दंशिता ॥ ३ ॥ ते मन क्रूरमास्थाय सममित्यक्तजीविता ।
पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजा ॥ ४ ॥ ततो युद्धं
समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् । तावकानां परेषाञ्च व्यतिपक्त-
रथहिपम् ॥ ५ ॥ सुक्तास्तु रथिमिर्वाणाथारुपुङ्गा सुतेजिता ।
सन्निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हथेषु च ॥ ६ ॥ तथा प्रवृत्ते
सङ्ग्रामे चतुरस्यस्य दंशित । अभिपद्य महावाङ्मूर्धो भीम
पराक्रम ॥ ७ ॥ सौभद्रे भीमसेने च अर्जुने च महारथे ।
कैकेये च विराटे च घृष्टद्युम्ने च पार्ष्णिने ॥ ८ ॥ एतेषु नववीरेषु
चेद्विमत्सेषु वा पुन । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धं कुरुपितामहः
॥ ९ ॥ प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन् वीरसमागमे । सर्वेषामेव
सैन्यानामासोदरतिकरो महान् ॥ १० ॥ सादिनी ध्वजिनश्चैव
हता प्रवरवाजिनः । विप्रथातरथानीका समपद्यन्त पाण्डवाः
॥ ११ ॥ अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् । वार्ष्णिय-
मद्रवीत् क्रुद्धो वाह्नि यत्र पितामहः । १२ ॥ एष भीष्म सुसं-
क्रुद्धो वार्ष्णिय मम वाद्मिनीम् । चययिष्यति राव्यतां दुर्योधन-

हिते रत ॥ १३ ॥ एष द्रोण कृप शल्यो विकर्ष्य जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्राय सहिता दुर्योधनपुरोगमा ॥ १४ ॥ पाह्वाला
 निहनिष्यन्ति रक्षिना दृढधन्विना । सोऽहं भीष्म हनिष्यामि
 सैन्यहेतोर्जनाद्देन ॥ १५ ॥ तमब्रवीत् वासुदेवो यत्तो भव धन
 क्षय । एष त्वा प्रापथि वीर पितामहस्य प्रति ॥ १६ ॥ एव
 मुक्त्वा तत् शैरो रथ त लोकविश्रुतम् । प्रापयामास भीष्मस्य
 रथ प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥ चलद्बुवद्गपताकेन बलाकावल्गु-
 बाजिना । समुच्छ्रितमहाभीमनदद्धानरकेतुना ॥ १८ ॥ महता
 भेषनादेन रथेनादित्यवर्चसा । विनिघ्नन् कौरवानीक शूर
 सेनाय पाण्डव ॥ १९ ॥ आगच्छत रणे शीघ्र सुहृदा हर्ष-
 वर्द्धन । तमापतन्त वेगैर्न प्रभिन्नमिव कुक्षरम् ॥ २० ॥ वास
 यान रणे शूरान् पातयन्तश्च सायकै । सैन्धवप्रमुखैर्गुप्त प्राच्य
 सौवीरकेक्यै ॥ २१ ॥ सहसा प्रत्युदीयाय भीष्म शान्तनवो
 ऽर्जुनम् । को हि गाण्डीवधन्वानमन्य कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
 द्रोणवैकर्त्तनाभ्या दा रथौ सयातुमर्हति । ततो भीष्मो महा-
 राज कौरवाणा पितामह ॥ २३ ॥ अर्जुन सप्तसप्तत्या नारा
 जाना समर्पयत् । द्रोणाय पञ्चविंशत्या कृप पञ्चमत्तै शरै ॥ २४ ॥
 दुर्योधनयत् पष्ट्या शल्य नवमि शरै । द्रौणि पष्ट्या नरव्याघ्री
 विकर्ष्यंश्च त्रिभि शरै ॥ २५ ॥ सैन्धवो नवमिश्यापि शकुनि
 श्यापि पञ्चमि । आर्त्तायनिस्त्रिभिभक्तै राजन् विव्याध पाण्ड
 वम् । स तैर्विद्धो महेष्वास समन्तान्निशितै शरै ॥ २६ ॥
 न विव्यथे महाबाह्मभिर्भयमान इवाचल । स मोष पञ्चविंशत्या
 कृपश्च नवमि शरै ॥ २७ ॥ द्रोण पष्ट्या नरव्याघ्र विकर्ष्यंश्च
 त्रिभि शरै । आर्त्तायनि त्रिभिर्वाणै राजानश्चापि पञ्चमि
 ॥ २८ ॥ प्रत्यविध्यद्मेयात्मा किरीटी भरतर्षभ । त सात्यकि-
 विशाटश्च षष्ट्युभय पार्श्वम् ॥ २९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च परि

वद्रुधेनञ्जयम् । ततो द्रोणं महेश्वासं गाङ्गेयस्य हिते रतम्
 ॥ ३० ॥ अभ्यवर्त्तत पाञ्चात्यः संयुक्तं सह सोमकी । भोषस्तु
 रथिनां श्रेष्ठस्त्वम् विव्याध पाण्डवम् ॥ ३१ ॥ अशीत्या निमित्तै-
 र्वाणैस्ततोऽतुथन्त तावकाः । तेषान्तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां
 प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥ प्रविवेय ततो मध्यं रथसिंहः प्रताप-
 वान् । तेषान्तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनञ्जयः ॥ ३३ ॥
 चिक्रीड धनुषा राजलक्ष्यं कृत्वा महारथान् । ततो दुर्योधनो
 राजा भोषमाह नरेश्वरः ॥ ३४ ॥ पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा
 पार्थेन संयुगी । एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ॥ ३५ ॥
 पातयन् सर्वसैन्यानि मूलं न. परिक्रन्तति । त्वयि जीवति गाङ्गेय
 द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६ ॥ त्वत्कृते ह्येष कर्षोऽपि न्यस्तशस्त्रो
 विशाम्भते । न युध्यति रणे पार्थान् हितकाम सदा मम ॥ ३७ ॥
 स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फाल्गुनः । एवमुक्तस्ततो
 राजन्पिता देवव्रतस्तव ॥ ३८ ॥ धिक् चक्रधर्ममित्युक्त्वा प्रायात्
 पार्थरथं प्रति । उभौ श्वेतहयौ राजन् संस्थितौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः
 ॥ ३९ ॥ सिंहनादं श्रुत्वा चक्रः शङ्कान् दध्मय मारिष । द्रौणि-
 दुर्दुर्योधनयैव विकर्षय तवान्मज ॥ ४० ॥ परिवार्य रणे भोषं
 स्थिता युढाय मारिष । तथैव पाण्डवा सर्वे परिवार्य धन-
 ञ्जयम् ॥ ४१ ॥ स्थिता युढाय महते ततो युद्धमवर्त्तत । गाङ्गे-
 यस्तु रणे पार्थमानर्क्षन्वभि. शरैः ॥ ४२ ॥ तमर्जुनं प्रत्य-
 विध्यत् दृशभिर्मर्मभेदिभि । तत शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः
 ॥ ४३ ॥ अर्जुन. समरश्लाघी भोषस्यावारयत् द्विष । शर-
 जालं ततस्तन्तु शरजालेन पार्थिव ॥ ४४ ॥ वारयामास पार्थस्य
 भोष यान्तमवस्तदा । उभौ परमसन्तुष्टावुभौ युढाभिनन्दिनौ
 ॥ ४५ ॥ निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैपिणौ । भोषचापप्रयु-
 क्तानि शरजालानि सङ्घय ॥ ४६ ॥ शीर्थमाणान्दृश्यन्त भिन्ना-

न्यर्जनसायकै । तथैवार्जनसुक्तानि शरजालानि सर्वथ ॥ ४० ॥
 गाङ्गेयशरनुन्नानि न्यपतन्त महीतले । अर्जन पञ्चविंशत्या भीष्म-
 मार्कहृच्छितै शरै ॥ ४८ ॥ भीष्मोऽपि समरे पाथं विव्याध
 नवभि शरै । अन्योऽन्यं तो हयान् विद्धा ध्वजौ च सुमहाबली
 ॥ ४९ ॥ रथेषां रथचक्रञ्च चिक्रीडतुररिन्दमौ । तत क्रुद्धो
 महाराज भीष्म प्रहरता वर ॥ ५० ॥ वासुदेवं विभिर्वाणै-
 राजधान स्तनान्तरे । भीष्मचापच्यतेस्त्रैस्तु निविद्धो मधुसूदन
 ॥ ५१ ॥ विरराज रणे राजन् सपुष्य इव किंशुक । ततोऽर्जनी
 ऽभिसंक्रुद्धो निविद्ध प्रेक्ष्य माधवम् ॥ ५२ ॥ गाङ्गेयसारथिं सङ्घो
 निर्विभेद विभिः शरै । यतमानौ ततो वीरावन्योऽन्यस्य रथं
 प्रति ॥ ५३ ॥ नाशक्रुता तदान्योऽन्यमभिसन्धातुमाहवे । मण्ड-
 लानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ ५४ ॥ दशंशामासतू-
 राजन् सूतसामर्थ्यलाघवात् । अन्तरञ्च प्रहारेषु तर्कयन्तौ विग-
 म्यते ॥ ५५ ॥ राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहमंज । समौ
 सिंहरोम्निथयङ्गमन्दञ्च चक्रतु ॥ ५६ ॥ तथैव चापनिर्घोषं
 चक्रतुस्तौ महारथौ । तयो यद्वाप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ॥ ५७ ॥
 दारिता सहसा भूमियकम्पे च ननाट च । न तयोरन्तरं
 कश्चिद्दृष्टे भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ बलिनो समरे शूरावन्योऽन्यसदृशा-
 वुमौ । चिह्नमात्रेण भीष्मस्य प्रययुस्तत्र कौरवा ॥ ५९ ॥ तथा
 पाण्डुसता पाथं चिह्नमात्रेण जग्मिरे । तयोर्नृवरयो राजन्
 दृष्ट्वा तादृक् पराक्रमम् ॥ ६० ॥ विस्मय सर्वभूतानि जग्म, भारत
 संयुगे । न तयोरन्तरं कश्चिद्गणे पश्यति भारत ॥ ६१ ॥ धर्म-
 स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्दुजिनं क्वचित् । उभौ हि शरजालेन
 तावदृशौ बभूवतु ॥ ६२ ॥ प्रकाशौ तु ततस्सूयं बभूवतुसमौ
 रणे । तत्र देवा सगन्धर्वाधारणाय महर्षय ॥ ६३ ॥ अन्योऽन्यं
 प्रत्यभापन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् । न यक्यो युधि सरथौ जतु-

मेतौ महारथौ ॥ ६४ ॥ सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकेरपि कथञ्चन ।
 आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ॥ ६५ ॥ नैव चैतादृशं
 युद्धं भविष्यति कदाचन । नैव शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थिव
 धीमता ॥ ६६ ॥ सधनुः सरयः साश्वः प्रवपन् सायकान् रणे ।
 तथैव पाण्डवं युद्धे द्वैरपि दुरासदम् ॥ ६७ ॥ न विजेतुं
 रणे भीष्म उत्सहेत । धनुर्वरम् । आलोकादपि युद्धं हि सम-
 मेतद्भविष्यति ॥ ६८ ॥ इति स वाचः श्रूयन्ते प्रचरन्त्यस्ततस्ततः ।
 गाङ्गेयार्जुनयोः सङ्घे स्तवयुक्ता विश्राम्यते ॥ ६९ ॥ तदीयास्तु
 ततो योधाः पाण्डवेयाय भारत । अन्योऽन्यं समरे जघ्नस्तयो-
 स्तत्र पराक्रमे ॥ ७० ॥ श्रितधारेस्तथा खड्गैर्विमलैश्च पर-
 श्वधैः । शरैरन्यैश्च बद्धभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७१ ॥ उभयोः
 सेनयोः शूरा न्यङ्गन्तन्त परस्परम् । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोरे
 तस्मिन् सुदारुणे । द्रोणपाञ्चात्ययो राजन् महानाम्नीत् समा-
 गमः ॥ ७२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनयुद्धे

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चात्यैव पार्थिवः ।
 रणे समीपतुर्यन्तौ तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ १ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये
 पौरुषादपि सञ्जय । यत्र शान्तनवो भीष्मो नातरत् युधि पाण्ड-
 वम् ॥ २ ॥ भीष्मो हि समरे क्रूरो हन्याहोकांश्चराचरान् । स
 कथं पाण्डवं युद्धे नातरत् सञ्जयोजसा ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत् सुदा-
 रुणम् । न शक्यः पाण्डवो जेतुं द्वैरपि मवासवैः ॥ ४ ॥
 द्रोणस्तु विविधैर्वाणैर्धृष्टद्युम्नमर्षणम् । सारथिञ्चास्य मत्सेन

रथनीडादपातयत ॥ ५ ॥ तस्याथ चतुरो वाहायतुर्भिः सायको-
 त्तमैः । पीडयामास सक्रुद्धो घृष्टद्युम्नस्य मारिष्य ॥ ६ ॥ घृष्ट-
 द्युम्नस्ततो द्रोणेन नवत्या निश्चितैः शरैः । विव्याध समरे वीर-
 स्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ ततः पुनरभेयात्मा भारद्वाज-
 प्रतापवान् । शरैः प्रच्छादयामास घृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८ ॥
 आददे च शरघोरपार्पितस्य बधप्रति । शक्राग्रनिसमसंघं
 मृत्युदण्डमिवापरम ॥ ९ ॥ हाहाकारो महानासीत् सर्वसैन्यस्य
 भारत । तमिषु सम्यित दृष्ट्वा भारद्वाजेन सगुणैः ॥ १० ॥ तत्रा-
 ह्वतमपश्चामघृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् । यदेकसमरे वीरस्तस्यौ-
 गिरिरिवाचल ॥ ११ ॥ तच्च दीप्तमहाघोरमायान्तमृत्यु-
 मात्मनः । विच्छेदशरद्वष्टिञ्च भारद्वाजे सुमोच ह ॥ १२ ॥ तत-
 च्चक्रुःशुद्धं पाञ्चालापाण्डवैः सह । घृष्टद्युम्नेन ततः कर्म-
 कृतदृष्ट्वा सदुष्कारम् ॥ १३ ॥ ततश्च शक्तिमहाविगास्वर्णवैदूर्य-
 भूषिताम् । द्रोणस्य निधनाक्राड्हीपिच्छेपसपराक्रमी ॥ १४ ॥
 तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम् । त्रिधा विच्छेद-
 समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५ ॥ शक्तिं विनिहता दृष्ट्वा घृष्ट-
 द्युम्नप्रतापवान् । ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणे प्रतिजनेश्वर ॥ १६ ॥
 शरवर्षं ततस्तत्र सन्निवार्य महारथ । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये
 विच्छेदकार्मुकम् ॥ १७ ॥ स ह्यिन्द्रधन्वा समरे गदागुर्वी-
 महायथा । द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं वली ॥ १८ ॥
 सा गदा तत्करान्मुक्ता प्रागात् द्रोणजिघासया । तत्राह्वतमप-
 श्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९ ॥ लाघवात् व्यसयामास गदा-
 श्चैमविभूषितान् । व्यसयित्वा गदाञ्चैव प्रेषयामास पापति ॥ २० ॥
 भस्मान् सुनिश्चितान् पीतान् स्वर्णपुङ्गवान् शिलाशितान् । तैस्तस्य
 कण्ठमिद्वेषु शोणितमाहवे ॥ २१ ॥ अथान्यदगुराहात्
 घृष्टद्युम्नो महामना । द्रोणमुधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः

॥ २२ ॥ रुधिराक्तो ततस्तौ तु शुश्रुभाते नरर्षभौ । वसन्ते
 पुष्पशवलौ पुष्पिताविव किंशुक्ती ॥ २३ ॥ अमर्षितस्ततो राजन्
 पराक्रम्य चमूमुखि । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनयिच्छेद कार्मुकम्
 ॥ २४ ॥ अथैनं छिन्नधन्वान शरैः सन्नतपर्वभि । अवाकिर-
 दमेयात्का वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५ ॥ सारथि चास्य भङ्गेन
 रथनीडादपातयत् । अथास्य चतुरो वाह्याद्यतुभिर्निश्चितैः शरैः
 ॥ २६ ॥ पातयामास समरे सिंहनाद ननाद च । ततोऽपरेण
 भङ्गेन हस्ताच्चापमयाच्छिनत् ॥ २७ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो
 हताश्वो हतसारथि । गदापाणिरवारोहत् स्थापयन् पौरुषं
 महत् ॥ २८ ॥ तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत । रथा-
 दनवस्त्रदस्य तदङ्गुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ ततः स विपुल चर्म
 शतचन्द्रं ततो रणे । खड्गञ्च विपुल दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो
 बली ॥ ३० ॥ अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य बधकाङ्क्षया । आमि-
 पार्थी यथा सिंघो वने मत्तनिव हिपम् ॥ ३१ ॥ तत्राथर्थाप-
 श्याम भारहाजस्य पौरुषम् । लाघवञ्चास्त्रयोगेन बल बाह्योय
 भारत ॥ ३२ ॥ यदेक शरवर्षेण वारयामास पार्थतम । न
 अथाक ततो गन्तु बलवानपि संयुगे ॥ ३३ ॥ तत्र स्थितमपश्याम
 घृष्टद्युम्न महारथम् । वारयाणं शरौघाथ चर्मणा कृतहस्तवत्
 ॥ ३४ ॥ ततो भीमो महाबाहु सहसा न्यपतत् बली । साक्षाथ-
 कारी, मन्त्रे पाण्डवस्य मन्त्रात्पल, ॥ २५ ॥ स द्रोणं निरिप्यैर्दार्ण्यै
 राजन् विव्याध सप्तभि । पार्थतञ्च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम्
 ॥ ३६ ॥ ततो दुर्योधनो राजा कालिङ्ग समचीदयत् । सैन्येन
 महता युक्तं भारहाजस्य गोपने ॥ ३७ ॥ तत सा महती सेना
 कलिङ्गाना नरेश्वर । भीममभ्यायथौ भीमा तव पुत्रस्य शास-
 नात् ॥ ३८ ॥ पाञ्चाल्यमभिसन्ध्यञ्च द्रोणोऽपि रथिता वर ।
 विराटद्रुपदौ त्वहौ योधयामास सङ्गतौ ॥ ३९ ॥ घृष्टद्युम्नोऽपि

समरे धर्मराजं समभ्ययात् । तत् प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोम
हर्षणम् ॥ ४० ॥ कलिङ्गानाञ्च समरे भीमस्य च महाबलम् ।
जगत प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४१ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धे
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पुत्रेण मम सम्प्लोक्तं कलिङ्गो वाहिनी
पतिः । कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १ ॥ चरन्
गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् । योधयामास समरे कलिङ्ग
सहस्रसेनया ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
महत्या सेनया युक्तं प्रायात् भीमस्य प्रति ॥ ३ ॥ तामापतन्तीं
महतीं कलिङ्गानां महाचमून् । रथाश्वनागकलिषा प्रवृत्तौ
महायुधाम् ॥ ४ ॥ भीमसेन कलिङ्गानामार्च्छत् भारत वाहि
नीम् । केतुमन्तश्च नैपाटिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५ ॥ तत्र
शुतायुः सकुण्डो राज्ञा केतुमता सह । आससाद् रणे भीम
व्यूहानीकेन दधितः ॥ ६ ॥ रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां घना
धिपः । अयुतेन गजानाञ्च निपादैः सह केतुमान् ॥ ७ ॥ भीम
सेनं महाराजं समन्तात् पर्यवारयत् । चेदिमत्स्यकरूपास्त
भीमसेनपुरोगमाः ॥ ८ ॥ अभ्यवर्त्तन्त सहसा निपादान् सह
राजमिः । तत् प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकम् ॥ ९ ॥ प्रधा
वताश्च योधानां परस्परजिघासया । घोरमाभीक्ष्णती युद्धं भीमस्य
सहसा परैः ॥ १० ॥ यथेन्द्रस्य महाराजं महत्या दैत्यसेनया ।
तस्य सैन्यस्य सङ्ग्रामे युध्यमानस्य भारत ॥ ११ ॥ बभूवुः सुमहा
पन्थाः पागरस्येव गर्जन्तः । अन्योन्यस्य ततो योधा निहन्तौ

विशाम्पते ॥ १२ ॥ महीद्वक्रुश्रितां सर्वां मांसशोणितसन्निभाम् ।
 योधान् स्वान् स्वान् परांश्चापि न व्यजानन् जिघांसया ॥ १३ ॥
 स्वानप्याददते ते तु शूराः समरदुर्जयाः । विमर्हैः सुमहानासौ-
 दल्पानां बद्धमि सह ॥ १४ ॥ कलिङ्गैः सह चेदीनां निघाटैश्च
 विशाम्पते । कृत्वा पुरुषकारन्तु यथाशक्ति महाबला ॥ १५ ॥
 भीमसेनं परित्यज्य सन्नप्रवर्त्तन्त चेदयः । सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः
 सन्निवृत्तेषु चेदिषु ॥ १६ ॥ स्वबाहुवलमास्थाय संन्यवर्त्तत
 पाण्डवः । न चचाल रथोपस्थात् भीमसेनो महाबलः ॥ १७ ॥
 शितैरवाकिरन् वाणै कलिङ्गानां वरूथिनीम् । कलिङ्गस्तु महे-
 ध्वास पुत्रशस्य महारथः ॥ १८ ॥ शक्रदेव इति ख्यातो जघ्रतुः
 पाण्डवं शरै । ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन् सशिरं धनुः
 ॥ १९ ॥ योषयामास कलिङ्गं स्वबाहुवलमाश्रितः । शक्रदेवस्तु
 समरे विस्मजन् शायकान् बहून् ॥ २० ॥ शश्वान् जघ्रान समरे
 भीमसेनस्य शायकैः । तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिन्दमम्
 ॥ २१ ॥ शक्रदेवोऽभिदुद्राव किरन्तं निशितैः शरैः । भीमस्यो-
 परि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ॥ २२ ॥ ववर्ष शरवर्षेण
 तपान्ते जलदो यथा । हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनो महा-
 बलः ॥ २३ ॥ शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यासयीं गदाम् । स
 तथा निहतो राजन् कालिङ्गस्य सुतो रथात् ॥ २४ ॥ सध्वजः
 सश्च सूतेन जगाम शरणीतलम् । हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां
 महारथः ॥ २५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः । ततो
 भीमो महाबाहुर्मदां त्यक्त्वा महाबलः ॥ २६ ॥ उद्वर्हं स
 निस्त्रिंशं चिकीर्षु कर्म दारुणम् । चर्मं चाप्रतिभं राजन्वार्पभं
 पुरुषवर्षभ ॥ २७ ॥ नक्षत्रै रसेवन्द्यै य शतकुशमयैश्चितम् । कालि-
 ङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवसृज्य च ॥ २८ ॥ प्रसृष्ट स शरं
 घोरमेकं, मर्षविषोपमम् । प्राद्विषोत् भीमसेनाय पधाकाक्षी

नरेश्वर ॥ २९ ॥ तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
 भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ॥ ३० ॥ उदक्रोशश्च
 संहृष्टस्त्रासयानो बलं तव । कालिङ्गोऽथ ततः क्रुद्धो भीमसेनश्च
 संयुगे ॥ ३१ ॥ तोमरान् प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ।
 तानप्राप्तान् महाबाहु खगतानेव पाण्डव ॥ ३२ ॥ चिच्छेदे
 सहसा राजन्सम्भ्रान्तो वरासिना । निःकृत्य तु रणे भीम
 स्तोमरान् वै चतुर्दश ॥ ३३ ॥ भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्ववत् पुरुष
 र्पम । भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण ह्लादयन् ॥ ३४ ॥ ननाद
 बलवन्नाडं नादयानो नभस्तलम् । न तं समसृष्टे भीम सिङ्घ-
 नाहं महारणे ॥ ३५ ॥ ततः स्वरेण महता विननाद महा
 खन । तेन शब्देन विव्रस्ता कलिङ्गानां बहूथिनी ॥ ३६ ॥ न
 भीमं समरे सेने भानुप पुरुषर्पम । ततो भीमो महाराज
 नदित्वा विपुलं खनम् ॥ ३७ ॥ सान्निर्वेगवदाद्भुत्य दन्ताभ्या
 वारणोत्तमम् । आरुरोह ततो मध्यं नैगराजस्य मारिष ॥ ३८ ॥
 खड्गेन पृतनामध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् । सोऽन्तरा युधि स
 हत्वा राजपुत्रमरिन्दम । ३९ ॥ गुरुभारसहं स्कन्धे नाग-
 स्यासिमपातयत् । क्षिन्नस्कन्धः स विनदन् पपात गजयूथप
 ॥ ४० ॥ आरुग्न सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः । पतत-
 श्याप्यवद्भुत्य गजात् भारत भारतः ॥ ४१ ॥ खड्गपाणि,
 रदीनात्मा तस्थौ भुवि स दंशित । स चचार बहून् मार्गा-
 नभीत पातयन् गजान् ॥ ४२ ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः
 प्रत्यदृश्यत । अश्वत्थान्देषु नागेषु नरानीकेषु वा विभु ॥ ४३ ॥
 पदाभीनाञ्च सङ्घे पु विनिघ्नन् प्रत्यदृश्यत । खेनवदाशरत् सक्रुते
 युधि भीमो महाबल ॥ ४४ ॥ क्षिन्दस्तेषां शरीराणि शिराणि
 च महाजव । खड्गेन शिषभारेण संयुगे गजयोधिनाम्
 ॥ ४५ ॥ पदानिरेक सक्रुत् यवृणा भयवहेन । मोक्षयामास

शूरास्तान् कालान्तकयमोषम ॥ ४६ ॥ मूढास्तमेव च रणे
 विनदन्त सम्मद्रवन् । सासिसुत्तमवेगेन विचरन्त महारणे
 ॥ ४७ ॥ निकृत्य रथिनामालौ रथेपाय युगानि च । जघान
 रथिनश्चापि बलवानरिमर्द्देन ॥ ४८ ॥ भीमसेनश्चरन् मार्गान्
 सुबहून् प्रत्यदृश्यत । भ्रान्तमुद्गान्तमाविद्धमाप्नुत पश्यत प्लुतम्
 ॥ ४९ ॥ सम्यात समुद्रीर्ष्वह्व दर्शयामास भारत । केचिदुद्यासिना
 छिन्ना पाण्डवेन महात्मना ॥ ५० ॥ विनेदुभिन्नमर्माणो निपे-
 तुश्च गतासव । छिन्नइन्ताग्रहस्ताश्च छिन्नकुम्भास्तथा परे ॥ ५१ ॥
 वियोधा स्वान्नीकानि जघ्नुर्भारत वारणा । निपेतुरुर्व्याञ्च
 तदा विनदन्तो महारवान् ॥ ५२ ॥ छिन्नाश्च तोमरा राजन्
 महाभावशिरासि च । परिस्तोमानि चित्राणि कक्षाश्च कनको-
 ज्वला ॥ ५३ ॥ श्रैदेयानथ शक्तीय पताका करिणान्तथा ।
 तूष्णीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूपि च ॥ ५४ ॥ अग्नि-
 दण्डानि शुभ्राणि तोवाशैवाङ्गुयै सह । घण्टाश्च विविधाकारा
 हेमगर्भानसौनपि ॥ ५५ ॥ पतत पतिताश्चैव पश्याम सह
 काटिभि । छिन्नगाढावरकरैर्निहतैश्चापि वारणै ॥ ५६ ॥ आसीत
 तस्मिन् रणे भूमि पवतै पतितैरिव । विमद्यैव महानागान्
 ममर्णाश्चान्तरर्धभ ॥ ५७ ॥ अश्वारोहवराश्चैव पातयामास
 भारत । तद्युद्धमभवत् घोर तस्य तेषाञ्च मारिष ॥ ५८ ॥ खली
 नान्यथयोक्त्वाणि कक्षाश्च कनकोज्वला । परिस्तोमाश्च प्राचाश्च
 ऋष्यश्च महाधना ॥ ५९ ॥ कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्याभर-
 णानि च । तत्र तत्रापविद्वानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ६० ॥ स
 चक्रे वसुधा कोष्ठी शबला कुमुदैरिव । आप्नुत्य रथिन काचित
 परामृथ्य महाबल ॥ ६१ ॥ पातयामास खड्गेन सध्वजानपि
 पाण्डव । मुहुस्तत्पतनो द्दिक्षु भावतश्च तरस्विन ॥ ६२ ॥ मागाश्च
 चरतरथिवान् व्यस्रायन्त रणे जना । निकृष्टान पदा काश्चि-

दाक्षिणान्यानपीथयत् ॥ ६३ ॥ खड्गनात्याश्च विच्छेद नादे
 रन्यानपीथयत् । ऊरुवेगेन चाप्यन्यान् पातयामास भूतले ॥ ६४ ॥
 उपरे चैनमालोक्य भयात् विद्राविणोऽभवन् । एव सा बहला
 सेना कलिङ्गाना तरस्विनाम् ॥ ६५ ॥ परिवर्धयि रणे भीम
 भीमसेनमुपाद्रवत् । तत कलिङ्गसैन्याना प्रमुखे भरतर्षभ ॥ ६६ ॥
 श्रुतायुधमभिप्रेक्ष्य भीमसेन समभ्ययात् । तमाद्यान्तमभिप्रेक्ष्य
 कलिङ्गो नवमि शरै ॥ ६७ ॥ भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्
 स्तनान्तरे । कलिङ्गवाणाभिहतस्तोत्रार्हित इव हिप ॥ ६८ ॥
 भीमसेन प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनै । अथाशोक समादाय
 रथ हेमपरिष्कृतम् ॥ ६९ ॥ भीम सम्पादयामास रथेन रथिना
 वर । तमानहत् रथ तूष्ण क्रौन्तेय श्वसूदन ॥ ७० ॥ कलिङ्ग-
 मभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । तत श्रुतायुर्बलवान् भीमाय-
 निषितान् शरान् ॥ ७१ ॥ प्रेषयामास सक्र हो दृश्यन् पाणि
 लाघवन । स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवमिर्निषितै शरै ॥ ७२ ॥
 समाहूतो भृश राजन् कलिङ्गेन महाबल । सशक्रोष भृशं
 भीमो दृष्ट्वाहत इवोरग ॥ ७३ ॥ क्रुद्ध स चापमायम्य दलवत्
 बलिनाम्बर । कलिङ्गमवधीत् पार्थो भीम सप्तभिरायसै ॥ ७४ ॥
 शराभ्या चक्ररक्षौ च कालिङ्गस्य महाबली । सत्यदेवश्च सत्यश्च
 प्राक्षिणोत् यमसादनम् ॥ ७५ ॥ तत पुनरमेयात्मा नाराचे
 निषितै शरै । केतुमन्त रणे भीमोऽगमयत् यमसादनम् ॥ ७६ ॥
 तत कलिङ्गा सक्रुहा भीमसेनमर्षणम् । अनेकीर्षुणाहस्यै
 चक्रिया समयोधयन् ॥ ७७ ॥ तत शक्तिगदाखड्गतोमरुष्टिं
 परशुधै । कलिङ्गा यतघो राजन् भीमसेनमधारयन् ॥ ७८ ॥
 सन्निवार्यै त ता राजन् शरवृष्टि समुच्छ्रिताम् । गदामादाय
 तरसा परिप्लव्य महाबल ॥ ७९ ॥ भीम सप्तयतान् यीरा
 मनयन् यमसादनम् । पुनर्यैव द्विसाहस्रान् कालिङ्गानरिमर्दन

॥ ८० ॥ प्राहिणोत् मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवामवत् । एवं स
तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ॥ ८१ ॥ विभेद् समरे वीरो
भीमो भीमपराक्रमः । हृतारोहाय मातङ्गाः पाण्डवेन कृता
रणे ॥ ८२ ॥ विप्रजग्मुर्नकीकेषु घना वातहता इव । मृद्गन्तः
स्वान्यनीकानि निनदन्त यरातुराः ॥ ८३ ॥ ततो भीमो महा-
बाहु खड्गसक्तमहाभुजः । सम्पृह्यो महाघोरं शङ्खं प्रधा-
पयन् वली ॥ ८४ ॥ सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनासि समकम्पयत् ।
भोजथापि कलिङ्गानामाविवेग परन्तप ॥ ८५ ॥ प्राकम्पन्त च
सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः । भीमसेनेन समरे गजेन्द्रेणैव
सर्वत ॥ ८६ ॥ मार्गान् बहून् विचरता धावता च ततस्ततः ।
सुहृदत्पतता वैव सम्मोहः समजायत ॥ ८७ ॥ भीमसेनभयवस्त
सैन्यं तत् समकम्पत । क्षोभ्यमाणमसम्बाधं ग्राहेणैव महाधरः
॥ ८८ ॥ आसितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा । पुनरावर्त्त-
मानेषु विद्रवन्तु समन्ततः ॥ ८९ ॥ सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां
ध्वजिनीपति' । अवादीत् स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति भारत
॥ ९० ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः । भीम-
सेवाभ्यवर्त्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ९१ ॥ धमराजश्च तान्
सर्वानुपजग्राह पाण्डव । महता भेषवर्त्सेन नागानोकेन पृष्ठतः
॥ ९२ ॥ एवं सञ्चोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पाण्डतः । भीम-
सेनस्य जग्राह पार्थि सतपुरुषोषिताम् ॥ ९३ ॥ न हि पाञ्चाल-
राजस्य लोके कश्चन विद्यते । भीमशाल्यकथोरन्धः प्राणेभ्यः
प्रियकृत्तमः ॥ ९४ ॥ सोऽपश्यत् कलिङ्गेषु चरन्तपरिस्त्रहनम् ।
भीमसेनं महाबाहुं पाण्डत परवीरहा ॥ ९५ ॥ ननाद् बहूधा
राजन् हृष्टयासीत् परन्तप । शङ्खं दधौ च समरे सिंहनाहं
ननाद् च ॥ ९६ ॥ स च पारावताश्वत्थ रथे हेमपरिष्कृते ।
कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनं समाश्लुचत् ॥ ९७ ॥ पृष्ट्युन्नय

दाक्षिणान्यानेपीययत् ॥ ६३ ॥ खड्गिनान्यांश्च विच्छेद नारै-
 रन्यानभीषयत् । जरुवेगेन चाप्यन्यान् पातयामास भूतले ॥ ६४ ॥
 अपरे चैनमालोक्य भयात् विद्राविणोऽभवन् । एवं सा बहला
 सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ॥ ६५ ॥ परिगर्थ्य रणे भीमं
 भीमसेनमुपाव्रवत् । ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ॥ ६६ ॥
 श्रुतायुष्मभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्यवात् । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य
 कलिङ्गो नवभिः शरैः ॥ ६७ ॥ भीमसेनमभेयात्मा प्रत्यविध्यत्
 स्तनान्तरे । कलिङ्गवाणाभिहतस्तोत्रार्हित इव हिपः ॥ ६८ ॥
 भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः । अथाशोकः समादाय
 रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ६९ ॥ भीमं सम्पादयामास रथेन रथिनां
 वरः । तमारुहत् रथं तूष्णं क्रौन्तेयः शत्रुसूदनः ॥ ७० ॥ कलिङ्ग-
 ममिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ततः श्रुतायुर्बलवान् भीमाय-
 निशितान् शरान् ॥ ७१ ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो हर्म्ययन् पाणि
 स्लाघवन् । स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ७२ ॥
 समाहृतो भृशं राजन् कलिङ्गेन महाबलः । सशुक्रोऽपि भृशं
 भीमो दण्डाहत इवोरग ॥ ७३ ॥ क्रुद्धः स चापमायम्य बलवत्
 बलिनाम्बरः । कलिङ्गमवधीत् पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ७४ ॥
 शराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबली । सत्यदेवश्च सत्यप्र-
 प्राक्षिणोऽयमसादनम् ॥ ७५ ॥ ततः पुनरभेयात्मा नाराचै-
 र्निशितैः शरैः । केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयत् यमसादनम् ॥ ७६ ॥
 ततः कलिङ्गाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् । अनेकेर्बद्धसाहसैः
 क्षत्रियाः समयोधयन् ॥ ७७ ॥ ततः शक्तिगदाखड्गतोमरुष्टि-
 परश्रुधैः । कलिङ्गाः शतशो राजन् भीमसेनमवारयन् ॥ ७८ ॥
 मन्त्रिवाय्ये त तां राजन् परदृष्टिं समुच्छ्रिताम् । गदामादाय
 तस्मा परिप्लव्य महाबल ॥ ७९ ॥ भीमः सप्रघातान् वीरा-
 ननयन् यमसादनम् । पुनरैव हिसाक्ष्यान् कलिङ्गानरिर्मर्दनः

॥ ८० ॥ प्राहिणीत् मृत्युस्त्रीकाय तद्द्भुतमिवाभवत् । एवं स
तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ॥ ८१ ॥ विभेद् समरे वीरो
भीमो भीमपराक्रमः । हृतारोहाय मातङ्गाः पाण्डवेन कृता
रणे ॥ ८२ ॥ विप्रजग्मुरनीकेषु घना वातहता इव । मृद्गन्तः
स्वान्यनीकानि निनदन्तः शरातुराः ॥ ८३ ॥ ततो भीमो महा-
बाहु खड्गसक्तमहाभुजः । सम्पृहृष्टो महाघोरं शङ्खं प्रधा-
पयन् बली ॥ ८४ ॥ सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ।
मोहयापि कलिङ्गानामविवेय परन्तप ॥ ८५ ॥ प्राकम्पन्त च
सैन्यानि दाहनानि च सर्वशः । भीमसेनेन समरे गजेन्द्रेणैव
सर्वत ॥ ८६ ॥ मार्गान् बहून् विचरता धावता च ततस्ततः ।
सुद्गरुत्यतता चैव सम्मोहः समजायत ॥ ८७ ॥ भीमसेनभयवस्तं
सैन्यं तत् समकम्पयत् । क्षोभ्यमाणमसस्वार्धः ग्राहेणैव महासरः
॥ ८८ ॥ त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा । पुनरावर्त्त-
मानेषु विद्रवत्सु समन्ततः ॥ ८९ ॥ सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां
ध्वजिनीपतिः । अवादीत् स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति भारत
॥ ९० ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः । भीम-
सेवाभ्यवर्त्तन्त रथानीके प्रहारिभिः ॥ ९१ ॥ घमंराजय तान्
सर्वानुपजग्राह पाण्डव । महता मेघवर्षेण नागानोकेन पृष्ठतः
॥ ९२ ॥ एवं सञ्चोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पापंतः । भीम-
सेनस्य जग्राह पाण्डो सप्तपुरुषोषिताम् ॥ ९३ ॥ न हि पाञ्चाल-
राजस्य लोके कथनं विद्यते । भीमसात्वकयोरन्यः प्राणोभ्यः
प्रियहृत्तमः ॥ ९४ ॥ सोऽपश्यत् कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनम् ।
भीमसेनं महाबाहुं धार्पितं परवीरहा ॥ ९५ ॥ ननाद् बहूधा
राजन् हृष्टयासीत् परन्तप । शङ्खं दध्नी च समरे सिंहनादं
ननाद् च ॥ ९६ ॥ स च पारावताञ्जय रथे हेमपरिष्कृते ।
कोपिदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनं समाश्लक्षत् ॥ ९७ ॥ पृष्ट्युत्तय

तं दृष्ट्वा कालिङ्गैः समभिद्रुतम् । भीमसेनमसेवात्मा वाष्पायाजौ
 अभ्ययात् ॥ ९८ ॥ तौ दूरात् सात्यकिं दृष्ट्वा घृष्टद्युम्नवक्रो-
 द्दरौ । कालिङ्गान् समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ९९ ॥
 स तत्र गत्वा मैनेयो जवेन जयताम्बरः । पार्यपार्यतयोः पार्श्वौ
 जग्राह पुच्छपर्षभः ॥ १०० ॥ स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृह्णीत-
 ग्ररासन । आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥ १०१ ॥
 कलिङ्गप्रभवाञ्चैव मासशोणितकर्हमाम् । रुधिरस्यन्दिनीं तत्र
 भीमः प्रावर्त्तयन्नदीम् ॥ १०२ ॥ भीमसेन तदा दृष्ट्वा प्राङ्गोष्-
 स्तावका नृप । कालोऽयं भीमरूपेण कालिङ्गैः सद्युध्यते ॥ १०३ ॥
 ततः शान्तनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे । अभ्ययात् त्वरितो
 भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ १०४ ॥ तं सात्यकिर्मिमसेनो
 घृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम्
 ॥ १०५ ॥ परिवार्ये तु ते सर्वे गाङ्गेयं तरसा रणे । त्रिभि-
 स्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्मानर्क्षु रक्षसा ॥ १०६ ॥ प्रतिविध्यच्च
 तान् सर्वान् पिता देवव्रतस्तव । यतमानान् महेश्वासास्त्रिभि-
 स्त्रिभिरजिह्वगैः ॥ १०७ ॥ ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य महा-
 रथान् । हयान् काङ्गनसन्नाहान् भीमस्याभ्यहनच्छरैः ॥ १०८ ॥
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनः प्रतापवान् । शक्तिं चिक्षेप
 तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०९ ॥ सम्प्राप्तमथ ता शक्तिं
 पिता देवव्रतस्तव । दिधा चिक्षेद समरे पृथिव्यां सा व्यपी-
 र्यत ॥ ११० ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 भीमसेनो रथात् तूष्णं पुष्ट्रुवे मनुजर्षभ ॥ १११ ॥ घृष्टद्युम्न-
 स्तमारोप्य स्वरथे रथिना वरम् । पश्यता सर्वसैन्यानामपोवाह
 यमश्विनम् ॥ ११२ ॥ सात्यकोऽपि ततस्तूष्णं भीमस्य प्रिय-
 काम्यया । शरयिं कुहट्टहस्य पातयामास गायत्री ॥ ११३ ॥
 भीष्मस्तु निहतं तस्मिन् शरयो रथिना वरः । वातायमानैरर्जु

स्त्रैरपनीतो रणाजिरात ॥ ११३ ॥ भीमसेनस्ततो राजन्प्रपनीते
 महारथे । प्रजज्वाल यथा वह्निर्देहन् कञ्चमिवीक्षण ॥ ११४ ॥
 स हत्वा सर्वकालिङ्गान् सेनामध्ये व्यवस्थित । नैनमभ्युत्सहन्
 केचित तावका भरतर्षभ ॥ ११५ ॥ स पूज्यमान पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च
 भरतर्षभ । घृष्टद्युम्न परिष्वज्य समीयादथ सात्यकिम् ॥ ११६ ॥
 अथाब्रवीत् भीमसेन सात्यकि सत्यविक्रम । प्रहर्षयन् यदुव्याघ्री
 घृष्टद्युम्नस्य पश्यत ॥ ११७ ॥ द्रिष्ट्वा कलिङ्गराजश्च राजपुत्राश्च
 केतुमान् । अक्रुदेवथ कालिङ्ग कालिङ्गाश्च मृधे हता ॥ ११८ ॥
 स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसङ्कुल । महापुरुषभूयिष्ठो वीर-
 योधनिषिवित ॥ ११९ ॥ महाव्यूह कलिङ्गानामेकेन मृदित-
 स्वया । एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिन्दम ॥ १२० ॥ रथस्थं
 तमभिटुत्य पर्येष्वजत पाण्डवम् । तत स्वरथमागम्य पुनरेव महा-
 रथ । तावकानवधीत क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत ॥ १२१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कलिङ्गराजवधे

चतु पञ्चाशोऽध्याय ॥ ५४ ॥

सञ्जय उवाच । गते पूर्वाह्नसमये तस्मिन्नहनि भारत ।
 रथनागाश्वपत्तौना सादिनाञ्च महाक्षये ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रेण शल्येन
 क्रुपेण च महात्मना । समसञ्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथै
 ॥ २ ॥ स लाकविद्वितानश्वान्निजघान महाबल । द्रोणे
 पाञ्चालदायाद् धितैर्बद्धभिराशुगै ॥ ३ ॥ तत शल्यरथ तूर्णं
 मास्थाय हतवाहन । द्रौणि पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदशेषुभि
 ॥ ४ ॥ घृष्टद्युम्नन्तु समक्त द्रौणिना दृश्यते भारत । सौमद्रो-
 ऽभ्यपतत तूर्णं विकिरन्निघितान् शरान् ॥ ५ ॥ स शल्य पञ्च-
 विशत्त्रा ऋषभ नवभि शरै । अश्वत्यामानमष्टाभिविव्याध भरत-

यम् ॥ ६ ॥ आर्जुनिन्तु ततस्तूष्णं द्रौणिर्विव्याघ पत्रिणा । शशो
 हादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु
 सौमद्र पर्यवस्थितम् । अभ्यवर्त्तत सक्रुद्धस्तद्युद्धमभवत्तत ॥ ८ ॥
 द्रौण्योऽधनिस्तु सक्रुद्ध सौमद्र निशितै शरै । विव्याघ समरे
 राजन् तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥ अभिमन्युश्च सक्रुद्धो भातर
 भरतर्षभ । शरै पञ्चशतै च्चिप्र च्चिप्रहस्तोऽभ्यविधत् ॥ १० ॥
 लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा । मुष्टिदेशे महा
 राज तत उच्चुक्रुशुर्लेना ॥ ११ ॥ तद्दिहाय धनुश्छिन्न सौमद्र
 परवीरहा । अश्वदादत्तवान् चित्र कार्मुक वदता वर ॥ १२ ॥
 तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ । अन्योऽन्य निशितै-
 स्तीक्ष्णैर्लेघतु पुरुषपभौ ॥ १३ ॥ ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा
 युवं महाबलम् । पौडित तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वर ॥ १४ ॥
 सन्निवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपा । आर्जुनि रयवशेन सम
 न्तात पर्यवारयन् ॥ १५ ॥ स तै परित्तत शूरै शूरो युधि
 सुदुर्लेय । न क्ष प्रव्ययितो राजन् कृष्यातुल्यपराक्रम ॥ १६ ॥
 सौमद्रमथ सयुक्त दृष्ट्वा तत्र धनञ्जय । अभिदुद्राव सक्रुद्धस्तातु
 काम स्वमात्मजम् ॥ १७ ॥ तत सरथनागाश्चा भीमद्रोण
 पुरोगमा । अभ्यवर्त्तन्त राजान सहसा सव्यसाविनम् ॥ १८ ॥
 उद्धूत सहसा भौम नराश्वरथसादिभि । शिवाकरपथ प्राप्य
 रजस्वीत्रमदृश्यत् ॥ १९ ॥ तानि नागसहस्राणि भूमिपालप्रतानि
 च । तस्य वाणपथ प्राप्य नाभ्यवर्त्तन्त सर्वथ ॥ २० ॥ प्रप्येदु
 सर्वभूतानि वभूवुस्त्रिमिरा दिश । कुरुणामनयस्तीव्र प्रत्यपगत
 दारुण ॥ २१ ॥ नाशन्तरीत न दिशो न भूमिर्न च भास्कर ।
 प्रप्रायत गरथेष्ठ शरसस्यै विरीटिन ॥ २२ ॥ सादितध्वज
 नागास्तु हताश्चा रथिनो भृशम् । विप्रदुतरथा केचित् दृश्यन्ते
 रथदूयपा ॥ २३ ॥ विरथा रथिनयान्ये घावमानास्तनस्तत ।

तत्र तत्रैव दृश्यन्ते मायुधै साङ्गदैर्भुजै ॥ २४ ॥ ह्यारोह्य
 ह्यस्यक्ता गजारोह्याय दन्तिन । अर्जुनस्य भयाद्राजन् सम-
 न्तात विप्रदुद्रुवु ॥ २५ ॥ रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च ह्येभ्यश्च नराधिपा ।
 पातिता पात्यमानाय दृश्यन्तेऽर्जुनमायकै ॥ २६ ॥ सगदानुद्य-
 तान् बाहून् सखड्गाय विशाम्यते । सप्रासाय सतूणीरान्
 सयरान् सयरासनान् ॥ २७ ॥ साङ्गयान् सपताकाय तत्र तत्रा-
 र्जुनो नृणाम् । निचकर्त्त शरैरुग्रैरौद्र विभ्रद्वपुस्तदा ॥ २८ ॥
 परिधाना विदीर्क्षाना सुहराणाञ्च मारिष । प्रासाना भिन्दि-
 पालाना निस्त्रिगानाञ्च सयुगे ॥ २९ ॥ परश्वधाना तीक्ष्णाना
 तीमराणाञ्च भारत । वर्त्मणामपविधाना कवचाना च भूतले
 ॥ ३० ॥ ध्वजानामथ शस्त्राणा सन्ध्याङ्गानाञ्च सर्वश । ह्यवाणा
 हेमदण्डानामङ्गयानाञ्च भारत ॥ ३१ ॥ प्रतीदानर कशाणाञ्च
 योक्त्राणाञ्चैव मारिष । रायय स प्रदृश्यन्ते विनिकीर्षा रण-
 क्षितौ ॥ ३२ ॥ नासीत्तत्र पुमान् कथित् तत्र सैन्यस्य मारिष ।
 योऽर्जुन समरे शूर प्रत्युदीयात कथञ्चन ॥ ३३ ॥ यो यो हि
 समरे पाथं प्रत्युद्याति विशाम्यते । स शरैर्विगिरैस्तीक्ष्णै पर-
 लोकाय नीयते ॥ ३४ ॥ तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वश ।
 अर्जुनो वासुदेवश्च शङ्खौ दध्नुस्तुत्तमौ ॥ ३५ ॥ तत प्रमन्न वर्त्त
 दृष्ट्वा पिता देवप्रतस्तव । अब्रवीत् समरे शूरं मारदाजं क्षयन्निव
 ॥ ३६ ॥ एष पाण्डुसुतो वीर कृष्योन सञ्जितो बली । तथा
 करोति सैन्यानि यथा कुर्यात् घनप्लव ॥ ३७ ॥ न ह्येष समरे
 शक्यो जेतुमद्य कथञ्चन । यथास्य दृश्यते रूप कालान्तकयमो-
 पमम् ॥ ३८ ॥ न निवर्त्तयितुञ्चापि शक्येय महतीचमू । अन्योऽय
 प्रेक्षवा पश्य दुर्वलेय वस्तुयिनौ ॥ ३९ ॥ एष चास्त गिरि श्रेष्ठ
 मानुमान् प्रतिपद्यते । चक्षुषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा
 ॥ ४० ॥ नन्नावहार सम्प्राप्त मन्वेऽह पुरुषयम् । यान्ता भीताय

ये योधा न योत्स्रन्ति कटाघ्न ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा ततो भीमो
द्रोणमाचार्य्यसत्तमम् । अबहारमथो चक्रे तावकाना महारथ
॥ ४२ ॥ ततोऽवहार सैन्याना तव तेषाञ्च मारिष । अस्त
गच्छति स्वर्थोऽभूत् सन्ध्या च समवर्त्तत ॥ ४३ ॥

इति भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि द्वितीयदिवसावहारे
पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५५ ॥

सञ्जय उवाच । प्रभातायान्तु शर्वथ्या भीम शान्तनवस्तन ।
अनीकान्यथ सयाने ह्याद्विद्वेष परन्तप ॥ १ ॥ गरुडञ्च महा-
व्यूह चक्रे शान्तनवस्तदा । पत्राणा ते जयाकाङ्क्षी वृद्ध कुरु-
पितामह ॥ २ ॥ गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरहाज कृतवर्मा च सात्वत ॥ ३ ॥ अश्वत्यामा रूप-
थैव शिरस्यास्ता यशस्विनी । त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकीकेयैर्वारधानैश्च मयुती
॥ ४ ॥ भूरियवा शल शव्यो भगदत्तश्च मारिष । मद्रजा
धिभुसौवीरास्तथा पञ्चनदाथ ये ॥ ५ ॥ जयद्रथेन सहिता
श्रीवाया मन्निवेशिता । पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदर्य्यं शत्रुगै-
र्हृत ॥ ६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्तौ काम्बोजाय शकी सह ।
पुच्छमासन्नहाराज शूरसेनाय मारिष ॥ ७ ॥ मागधाय कलि-
ज्राय दासेरकगणैः सह । दक्षिण पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य
दक्षिता ॥ ८ ॥ कारुपाय विकुण्ठाय मुण्डा कौण्डीहपास्तया ।
हृहदलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिता ॥ ९ ॥ व्यूहं दृष्ट्वा तु
तत्सैन्यं सध्वजाचो परन्तप । घृष्टद्यम्येन सहित प्रत्यव्यूहत
मयुगे ॥ १० ॥ तावकानाञ्च तं व्यूहं प्रत्यव्यूहत पाण्डव ।
पण्डपन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ ११ ॥ दक्षिण शू-
मास्थाय भीमसेनो व्यरोपस । नानाशस्त्रौघसम्पन्नैर्नानादेग्यै-

नृपैर्हतः ॥ १२ ॥ तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । तद्-
 नन्तरमेवाथ नीलो नीलायुधैः सह ॥ १३ ॥ नीलादनन्तरञ्चैव
 घृष्टकेतुर्महारथः । चेद्दिकाग्निकरूपैश्च पौरवैयाभिसंवृतः ॥ १४ ॥
 घृष्टयुम्न शिखण्डी च पाञ्चालाय प्रभद्रकाः । मध्ये सैन्येन सहिता
 स्थिता युदाय भारत ॥ १५ ॥ तत्रैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन
 संवृत । ततस्तु सात्वकी राजन् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ १६ ॥
 अभिमन्युस्ततस्तूर्णनिरावांश्च ततः परम । भैमसेनिस्ततो राजन्
 कैकेयाय महारथाः ॥ १७ ॥ ततोऽभूत्द्विपदां यो ह्यो वामपार्श्व-
 मुपाश्रितः । सर्वस्य जगतो गोप्ता यस्य गोप्ता जनार्दनः ॥ १८ ॥
 एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । नाशायं तव पुत्राणां
 तत्पञ्चं ये च संश्रिताः ॥ १९ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्करथ-
 द्विपम् । तावकानां परेषाञ्च निघ्नतानितरेतरम् ॥ २० ॥ हृष्यो
 घाय रथौघाय तत्र तत्र विग्राम्पते । सम्पतन्तो व्यदृश्यन्त निघ्न-
 न्तस्ते परस्परम् ॥ २१ ॥ घावताञ्च रथौघानां युध्यताञ्च पृथक्
 पृथक् । बभूव तुमुलः शब्दो विमिया दुन्दुभिस्वनैः ॥ २२ ॥
 दिवस्पृक् नरवीराणां निघ्नतानितरेतरम् । सम्प्रहारे तु तुमुले
 तव तेषाञ्च भारत ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि गारुडाक्षेवन्द्रव्यूह-

निर्माणे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच । ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकोष्वितरेषु च ।
 धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तत्र भारत ॥ १ ॥ शरैरतिरथो युद्धे
 पातयन्नथयूथपान् । ते बध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥ २ ॥
 धान्तराष्ट्रा रणे यत्ता पाण्डवान् प्रत्ययोधयन् । प्रार्थयाना ययो
 द्योतं शत्रुं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्ड-
 वाना वरूथिनीम् । बभूवुर्वज्रशो राजंस्ते चाभच्यन्त संयुगे

॥ ४ ॥ द्रवद्विरथ भग्नैश्च परिवर्त्तद्विरेव च । पाण्डवै कौरवै-
 श्चैश्च न प्रचायत किञ्चन ॥ ५ ॥ उदतिष्ठद्रजो भौमं ह्याद्यातं
 दिवाकरम् । न दिशं प्रदिशश्चापि तत्र जग्मुः कथञ्चन ॥ ६ ॥
 अनुमानेन सञ्ज्ञाभिर्नार्त्तामगोत्रैश्च संयुगे । वर्त्तते ऋ तदा युद्धं तत्र
 तत्र विश्राम्यते ॥ ७ ॥ न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां विश्रा-
 म्यते । रक्षितं च यथा तेन भारद्वाजेन मारिष्य ॥ ८ ॥ तथैव
 पाण्डवियाना रक्षितं सव्यसाचिना । नाभिद्यत महाशूहो
 भीमेन च सुरक्षितं ॥ ९ ॥ सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्वंस्तत्र
 मानवा । उभयो सेनयो राजन् व्यतिपत्तयथद्विषा ॥ १० ॥
 ह्यारोहैर्ह्यारोहा पात्यन्ते ऋ महाहवे । ऋष्टिभिर्विमला-
 ग्राभिः प्रासेरपि च संयुगे ॥ ११ ॥ रथो रथिनमासाद्य वाणैः
 कनकभूषणैः । पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे ॥ १२ ॥
 गजारोहा गजारोहान् नाराचशरसोमरैः । संयुक्तान् पातया-
 मासुस्तत्र तेषाञ्च सङ्घश्च ॥ १३ ॥ पत्तिसङ्घा रणे पत्तीन् मिन्दि-
 पालपरश्वधैः । न्यपातयन्त संहृष्टा परस्परकृतागस ॥ १४ ॥
 रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनम् । सगजं पातयामास
 गजी च रथिनन्तथा ॥ १५ ॥ रथिनञ्च ह्यारोह प्रासेन मरत-
 पम् । पातयामास समरे रथी च रथसादिनम् ॥ १६ ॥ पदाती
 रथिन सङ्घे रथी चापि पदातिनम् । न्यपातयच्छित्तैः शस्त्रैः
 सेनयोरुभयोरपि ॥ १७ ॥ गजारोहा ह्यारोहान् पातयामास-
 राहवे । ह्यारोहा गजस्थाय तद्दुत्तमिवाभवत् ॥ १८ ॥
 गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातय । पातिता समदृश्यन्त तै-
 श्चापि गजयोधिन ॥ १९ ॥ पत्तिसङ्घा ह्यारोहैः सादिसङ्घास्तु
 पत्तिभिः । पातयमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽय सङ्घस्य ॥ २० ॥
 ध्वजैस्तथापविहैश्च कार्मुकैस्सोमरैस्तथा । परिस्तामैः क्षयाभिश्च
 कथ्यन्तैश्च महाधनैः ॥ २१ ॥ पामैस्तथा गदाभिश्च परिधैः कम्पनै-

स्तथा । शक्तिभिः कवचैश्चिवैः कृष्णपैरङ्गुथैरपि ॥ २२ ॥ निस्त्रिंशै-
 र्निमलैश्चैव स्वर्णपुङ्खैः परैस्तथा । भूर्भाति भरतत्रोष्ठ स्रग्दामै-
 रिव विविता ॥ २३ ॥ नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिर्य महाहवे ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसघोणितकूर्हेना ॥ २४ ॥ प्रथमान रजो
 भीमं व्युच्चितं नरघोणितैः । दिग्धय विमलाः सर्वाः समपद्यन्त
 भारत ॥ २५ ॥ उत्थिनान्यगणेषानि कवचानि समन्ततः । विद्म
 भूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २६ ॥ तस्मिन् युद्धे महा-
 रौद्रे वर्तमाने सुदाक्षणे । प्रत्यदृश्यन्त रथिनो घावमानाः सम-
 न्ततः ॥ २७ ॥ ततो भीमश्च द्रोणश्च सैन्धवश्च जयद्रथः । पुरु-
 मित्रो विकर्षश्च मकुन्दियापि सौवल ॥ २८ ॥ एते समरदुर्द्धर्षा
 सिंहतुल्यपराक्रमाः । प्राण्डवानामनीकानि वभञ्जुः समरे स्थिताः
 ॥ २९ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि राज्ञश्च घटोत्कचः । सात्यकि-
 येकितानश्च द्रौपद्याश्च भारत ॥ ३० ॥ तावकांस्तव पुत्रांश्च
 सञ्चिताः सर्वराजभिः । द्रावयामासुराजिस्त्रांस्त्रिदशा दानवा-
 निव ॥ ३१ ॥ तत्रा ते समरेऽन्योऽन्यं निघ्नन्तः स्रविष्यर्षभा ।
 रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुः किंशुका इव ॥ ३२ ॥ विजित्य च
 रिपून् राजन् सेनयोत्तमयोरपि । व्यदृश्यन्त महामात्रा यज्ञा
 इव नभस्तले ॥ ३३ ॥ ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अभ्ययात् पाण्डवान् युद्धे राज्ञश्च घटोत्कचम् ॥ ३४ ॥ तथैव
 पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह । भीमद्रोणो रणे शूरो
 प्रहृद्ययुररिन्दमौ ॥ ३५ ॥ क्रिरीटी तु यवो क्रुद्धः समन्तात्
 पार्थिवोत्तमान् । आर्जुनि सात्यकिश्चैव ययत्त सौवलं बलन्
 ॥ ३६ ॥ ततः प्रवहते भूयः सङ्ग्रामो रोमहर्षणः । तावकानां
 परेषाञ्च जिगीषूणां परस्परम् ॥ ३७ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि तृतीयदिवसगुह्यारम्भे

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच । ततस्तु पार्थिवा क्रुद्धा फाल्गुन वीर्य
 सयुगी । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् पथ्यवारयन् ॥ १ ॥ अथैन
 रथवशेन कोष्ठकीकृत्य भारत । शरैः सुबद्धसाहस्रैः समन्तात्
 पथ्यवारयन् ॥ २ ॥ अक्षीय विमलास्तीक्ष्णा गदाथ परिधै सह ।
 प्रासान् परश्वधायैव सुहरान् सुपलानपि ॥ ३ ॥ चित्तिषु समरे
 क्रुद्धा फाल्गुनस्य रथ प्रति । अस्त्राणामथ ता दृष्टि शल
 भानाविमायतिम् ॥ ४ ॥ सुरोध्म सर्वत पार्थ शरैः कनकभूपणैः ।
 तत्र तल्लाघव दृष्ट्वा वीभक्तोरतिमानुपम ॥ ५ ॥ देवदानवगन्धर्वा
 पिशाचारगराक्षसा । साधसाध्विति राजेन्द्र फाल्गुन प्रत्य
 पूजयन् ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनवा सह ।
 गान्धारा समर शूरा रुग्ध सहसौवला ॥ ७ ॥ तत सौव
 लका शूरा वाष्णीयस्य रथान्तमम् । तिलशयिच्छिदु क्रोधात्
 अस्त्रैः नानाविधैरपि ॥ ८ ॥ सात्यकिस्तु रथ त्यक्त्वा वर्तमाने महा
 भये । अभिमन्योरथ तूष्णमारुहोह परन्तप ॥ ९ ॥ ताविकरथ
 असक्तौ सौवलेयस्य वाहिनीम् । जघत्तुर्निश्चितेऽस्त्रैः शरैः सन्नत-
 पवभि ॥ १० ॥ द्रोणभीष्मौ रणे यत्तो धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
 नाशयिता शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ११ ॥ ततो धर्मसंगो
 राजा माद्रीपुत्रो च पाण्डवौ । निपता सर्वसैन्याना द्रोणानीक
 सुपाद्ववत् ॥ १२ ॥ तत्राभूत् समहत् युद्धं तुमुल लोमहृद्यम् ।
 यथा देवासुर युद्धं पूर्वमासीत् सत्पुरुषम् ॥ १३ ॥ कुर्वाणौ
 तु महत् कम भीममेनघटोत्कचौ । दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तापु
 भावप्यवारयत् ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम हेडिम्बस्य परा
 क्रमम् । अतीत्र पितर युद्धे यद्दयुध्यत भारत ॥ १५ ॥ भीम
 सेनस्तु सक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम् । दृष्ट्याविध्यत मृपत्केन प्रथम
 न्निव पाण्डव ॥ १६ ॥ ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरपीडित ।
 निपतान् रथोपस्थेऽग्गमनञ्ज जगाम ह ॥ १७ ॥ त विमन्मयो

दृष्ट्वा त्वरमाणोऽस्य सारथि । अपोवाह रणाद्रालंस्तत सैन्य-
 भमज्यत ॥ १८ ॥ ततस्ता कौरवी सेना द्रवमाणा ततस्तत ।
 निघ्नन् भीम शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठत ॥ १९ ॥ पार्पतञ्च
 रणश्रेष्ठो धर्मपुत्रञ्च पाण्डव । द्रोणञ्च पश्यन् सैन्यं गाङ्गेयस्य
 च भारत ॥ २० ॥ जघ्नतुर्विधिखैस्तीक्ष्णैः परानोऽविनाशनैः ।
 द्रवमाण तु तत सैन्य तव पुत्रस्य सयुगी ॥ २१ ॥ नाशक्रुता
 वारयितु भीमद्रोणो महारथो । वार्यमाणञ्च भोषेण द्रोणेन
 च महात्मना ॥ २२ ॥ विद्रवत्येव तत सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीमयो ।
 ततो रथसदृशेषु विद्रवत्सु ततस्तत ॥ २३ ॥ अवास्थिताविकरथं
 शीमद्रशिनिपुङ्गवो । सौवली समरे सेना नाशयिता परन्तप ॥ २४ ॥
 शुशुभाते ततस्तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ । अनावास्या गतौ यद्वत
 शीमसूर्यो नमस्तले ॥ २५ ॥ अर्जुनस्तु तत क्रुद्धस्तव सैन्यं
 विशाम्भते । ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयद् ॥ २६ ॥
 बध्यमान ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य सयुगी । उद्राव कौरव सैन्यं
 विपाटभयकम्पितम् ॥ २७ ॥ द्रुवतस्तत समालोक्य भीमद्रोणौ
 महाबलौ । न्यवारयेता सक्रुद्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २८ ॥
 ततो दुर्योधनो राजा समाश्रुत्य विशाम्भते । न्यवर्त्तयत तत
 सैन्य द्रवमाण समन्तत ॥ २९ ॥ यत्र यत्र सुतं तुभ्य यो य
 पश्यति भारत । तत्र तत्र न्यवर्त्तन्त क्षत्रियाणा महारथा ॥ ३० ॥
 तान्निवृत्तान् समीप्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जना । अन्योऽन्यस्पर्द्धया
 राजन् लज्जया चावतस्थिरे ॥ ३१ ॥ पुनरावर्त्तता तेषा विग
 आसीत विशाम्भते । पूर्यत सागरस्थेव चन्द्रस्योदयन प्रति ॥ ३२ ॥
 सन्निवृत्तास्ततस्तास्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधन । अब्रवीत त्वरितो
 गत्वा भीम शान्तनव वच ॥ ३३ ॥ पितामह निवोधेद् यत्त्वा
 वध्यामि भारत । नानुरूपमह मन्ये त्वदि तीव्रं कौरव ॥ ३४ ॥
 द्रोणे चास्त्रपिटा श्रेष्ठे सपुत्रे ससहजने । कमे वैव नदेष्यासि

द्रवते यत वरुधिनी । ३५ ॥ न पाण्डवान् प्रतिबलास्तवमन्त्रे
 कथञ्चन । तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणेशापि कृपस्य च । ३६ ॥
 अनुग्राह्या पाण्डुसूता नून तव पितामह । यथेमा क्षमसे वीर
 वध्यमाना वरुधिनीम् ० ३७ ॥ सोऽस्मि वाचस्त्वया राजन्
 पूर्वमेव समागने । न योक्तेऽ पाण्डवान् सङ्घेऽ नापि सात्वकि
 पापतौ ॥ ३८ ॥ श्रुत्वाह वचन तुभ्यमाचार्य्यस्य च भारत ।
 कर्णेन सहित कृत्य चिन्तयानस्तदेव हि ॥ ३९ ॥ यदि नाह
 परित्याज्यो युवाभ्यामिह सयुगी । विक्रमेनानुरूपेण युधता
 पुरुपर्षभौ ॥ ४० ॥ एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म प्रहसन् वै मुहुर्मुहुः ।
 अत्रवीत तनय तुभ्य क्रोधात् व्याहृत्य चक्षुषी ॥ ४१ ॥ वङ्गयोऽपि
 मया राजन् पथ्यमुक्ती हित वच । अजेया पाण्डवा युद्धे
 देवैरपि सवासवै ॥ ४२ ॥ यत्तु शक्य मया कर्तुं हृद्वेनात् नृपो
 क्षम । करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धव ॥ ४३ ॥ अद्य
 पाण्डुसूतान् सर्वान् ससैन्यान् सह वन्मुभिः । मिपती वारवि
 ष्यामि सर्वलोकस्य पश्यत ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण पुत्रक्षय
 नरेश्वर । दधौ शङ्क मुदा युक्ती भेरीय समताडयत् ॥ ४५ ॥
 पाण्डवाश्च ततो राजन् श्रुत्वा तु निनाद महत् । दधु शङ्काय
 भेरीय मुरजायाभ्यवाद्यन् ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसम्वादि

अष्टपञ्चाशोऽध्याय । ५८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण भारत ।
मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु क्रोधितेन विशाम्यते ॥ १ ॥ भीष्मः किमकरो-
त्तत्र पाण्डवेषु सञ्जय । पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्षु
सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । गतपूर्वाह्नभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
पश्चिमां दिशमास्थाय किञ्चित् याते दिवाकरे ॥ ३ ॥ जयं प्राप्तेषु
सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु । सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव
॥ ४ ॥ अभ्ययात् जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् । महत्या
सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ५ ॥ प्रावर्त्तत ततो युद्धं तुमुलं
ह्योमहर्षणम् । अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तत्र भारत ॥ ६ ॥
धनुषां कूजता तत्र तलानाञ्चाभिहन्यताम् । बभूवुः सुमहान्
शब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥ ७ ॥ तिष्ठ स्थितोऽस्मि विजयेनं
निवर्त्तस्व स्थिरो मव । स्थितोऽस्मि प्रहरस्विति शब्दा यूयन्ति
सर्वशः ॥ ८ ॥ काञ्चनेषु तनुवेषु किरीटेषु ध्वजेषु च । शिलाना
मिव शैलेषु पतितानामभूत् स्वन ॥ ९ ॥ पतितान्युत्तमाङ्गानि
वाह्वय विभूषिताः । व्यवेशन्त मर्द्दीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः
॥ १० ॥ कृत्तोरत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुका । प्रशङ्गीता-
युधायैव तस्थः पुरुषसत्तमाः ॥ ११ ॥ प्रावर्त्तत महावेगा नदी
सुधिरवाहिनी । मातङ्गाङ्गशिलाधोरा मांसशोणितकर्द्दमा ॥ १२ ॥
वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा । परलोकास्मैव नदी शङ्ख-
गोमायुमोदनी ॥ १३ ॥ न दृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप ।
यथा तत्र सुतानाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ॥ १४ ॥ नासीद्व्यपथ-
स्तत्र योधैर्युधि निपाततैः । गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवा-
दृतः ॥ १५ ॥ विकीर्णैः कवचैर्युधैः शिरस्वाणैश्च मारिष ।
शुशुभे तद्रणस्थानं शरद्वीव नभस्तलम् ॥ १६ ॥ विनिर्दिष्टाना
नरा केनिन्दन्वापीडप्रकर्षिण । अदीना समरे यत्नून्प्रथमस्त

दर्पिता ॥ १७ ॥ तात भ्रात सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।
 मा मा परिव्रजेत्येतत् चुक्रुशु पतिता रणे ॥ १८ ॥ अथाभ्येहि
 त्वमागच्छ कि भीतोऽसि क्व वास्यसि । स्थितोऽहं समरे मामै
 रिति चान्ये विचुक्रुशु ॥ १९ ॥ तत्र भीष्म शान्तनवो नित्यं
 मण्डलकार्मुकः । मुमोष वाणान् दीपाग्रानहीनाशीविषानिव
 ॥ २० ॥ अरैरेकायनीकुर्वन् दिग्भ्रुः सर्वा यतव्रत । जघान
 पाण्डवरथानादिश्यादिश्व भारत ॥ २१ ॥ नृत्यन् वै रथमार्गेषु
 दर्शयन् पाण्डिलाघवम् । अत्नातचक्रवद्भ्राजन् तत्र तत्र न्न दृश्यते
 ॥ २२ ॥ तमेक समरे शूर पाण्डवा सृञ्जये सह । अनेक-
 शतसाहस्र समपश्यन्त लाघवात् ॥ २३ ॥ मायाकृतात्मानमिव
 भीष्म तत्र न्न मेनिरे । पूर्वस्था दिग्भि त दृष्ट्वा प्रतीच्या दृष्ट्यु-
 र्जना ॥ २४ ॥ उदौघ्याञ्चैवमालोक्य दक्षिणस्या तथैव च ।
 प्रतिमुग्धन स समरे गाङ्गेय प्रत्यदृश्यत ॥ २५ ॥ न चैन पाण्ड
 वीयाना कथित शक्नोति वीक्षितुम् । विष्मिखानेव पश्यन्ति भीष्म-
 चापच्युतान् बद्धन ॥ २६ ॥ कुर्वाण समरे कर्म सुदयानघ
 वाहिनीम् । व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा वद्भविष्य वद्भ ॥ २७ ॥
 अमानुषेण रूपेण चरन्त पितर तव । अलभा इव राजान
 पतन्ति न्न प्रमोहिता ॥ २८ ॥ भीष्मान्मिमिव स्रक्नुद्ध विना
 प्राय सहस्रम् । न हि मोष अर कथिदासीत् भीष्मस्य
 सयुगे ॥ २९ ॥ नरनागाश्वकायेषु वद्भत्वाल्लघुयोधिन । भिन्न
 त्येकेन च रणे मुक्तेन नतपर्वणा ॥ ३० ॥ गजशण्डकसम्बद्ध
 वक्षेणेव षिलोच्चयम् । हौ वीनपि गजारोहान् पिरिटतान्
 पर्वतानिव ॥ ३१ ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ।
 या यो भीष्म नरव्याघ्रमभ्येति युधि कथन ॥ ३२ ॥ मुहूर्तदृष्ट
 पमयात्प पतितो भवि दृश्यते । एव सा धर्मराजस्य बध्ननात्
 पदापम् ॥ ३३ ॥ भाभेणानुलवीर्येण व्यभीर्येण सहस्रधा ।

प्राकम्पत महासेना शरवर्षाम्बिषीडिता ॥ ३४ ॥ पश्यतो वासु-
 देवस्य पार्थस्य च महात्मनः । यतमानापि ते वीरा द्राव्य-
 माणान् महारथान् ॥ ३५ ॥ नाशकृत्वन् वारयितुं भीष्मवाण-
 प्रपीडितान् । महेन्द्रसमवीर्येण मन्थमाना महाबभूवुः ॥ ३६ ॥
 श्रमन्त्यत महाराज न च हौ सह धावतः । आविद्धरथनागाश्व-
 पतितं ध्वजकूबरम् ॥ ३७ ॥ अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूत-
 मचेतनम् । जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरन्तथा ॥ ३८ ॥
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः । विमुच्य कवचां-
 शान्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिका ॥ ३९ ॥ प्रकीर्य केषान् धावन्तः
 प्रत्यदृश्यन्त भारत । तत् गोकुलमिवोद्भ्रान्तं रथयूथपथ्यपम्
 ॥ ४० ॥ दृष्ट्वे पाण्डुपुत्राणां सैन्यमर्त्तिस्वरं तदा । प्रमन्थमानं
 सैन्यञ्च दृष्ट्वा यादवनन्दन ॥ ४१ ॥ उवाच पार्थं कृपास्तु निगृह्य
 रथसत्तमम् । अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव
 ॥ ४२ ॥ प्रह्वारस्यै नरव्याघ्र न चेन्मोहात् विमुह्यसे । यत त्वया
 कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ॥ ४३ ॥ भीष्मद्रोणमुखान्
 सर्वान् धर्त्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । सानुबन्धान् हनिष्यामि यो मां
 योत्स्यति संयुगे ॥ ४४ ॥ इति ततः कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्य-
 मरिन्दम । वीमत्सो पश्य सैन्यं खं मन्थमानमितस्ततः ॥ ४५ ॥
 द्रवतश्च महीपालान् पश्य यौधिष्ठिरे वले । दृष्ट्वा तु समरे भीष्मं
 व्यात्ताननमिवात्तकम् ॥ ४६ ॥ अयार्त्ताः सम्पुण्यश्रान्तिं सिंहं
 चुद्रुमगा इव । एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनञ्जय ॥ ४७ ॥

श्रेष्ठसिंहवत् विनदन् सुहृः । धनञ्जयरथं तूष्णं शरवर्षैरवा-
 किरत् ॥ ५१ ॥ चणोः सरथस्तस्य सध्वजः सहसारथिः । शर-
 वर्षेण महता सञ्कृत्वा न प्रदृश्यते ॥ ५२ ॥ वासुदेवस्त्वसन्मान्तो
 धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् । चोदयामास तानश्वान् विभग्नान् भीष्म-
 सायकैः ॥ ५३ ॥ ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनम् ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुष्कृत्वा शितैः शरैः ॥ ५४ ॥ स हिन-
 धन्वा कौरव्यः पुनरन्यत्र हृडनुः । निमेषान्तरमात्रेण सञ्जं कृत्वा
 पिता तव ॥ ५५ ॥ विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनम् ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धयिच्छेद् धनुरर्जुनः ॥ ५६ ॥ तस्य तत्
 पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः । साधु पार्थ महाबाहो साधु
 भो पाण्डुनन्दन ॥ ५७ ॥ त्वय्येवैतत् युक्तस्वपं महत् कर्म धन-
 ञ्जय । प्रीतोऽस्मि सदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५८ ॥ इति
 पार्थं प्रशस्त्याथ प्रष्टुञ्चान्यत्र हृडनुः । सुमोच समरे वीरः शरान्
 पार्थरथं प्रति ॥ ५९ ॥ अदर्शयन् वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
 भीष्मान् कुर्वन् शरांस्तस्य मण्डलान् चरत् लघ ॥ ६० ॥ ततस्तु
 भीष्मः सदृढं वासुदेवधनञ्जयौ । विव्याध निशितैर्वाणैः सं-
 गात्रेषु मारिष ॥ ६१ ॥ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मपरविद्धतौ ।
 गोवृषाविव नर्दन्तौ विप्राणोल्लिखिताङ्घ्रितौ ॥ ६२ ॥ पुनश्चापि
 सुसंक्रुद्धः शरैः शतमहस्रशः । कृष्णायोर्यधि संरञ्चौ भीष्म-
 आवारयद्द्विभः ॥ ६३ ॥ वार्ष्णेयञ्च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास
 रोपितः । सुहृरभ्युत्सवन् भीष्मः प्रहसन् स्वनवत्तदा ॥ ६४ ॥
 ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् । सम्प्रेक्ष्य च महा-
 बाहूः पार्थस्य शृटुयुद्धताम् ॥ ६५ ॥ तं भीष्मं शरवर्षाणि सृजन्त-
 मनिशं युधि । प्रतपन्तनिवाहित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६६ ॥
 नरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य, मैत्रिकान् । युगान्तमिदं
 कर्माणं भीष्मं योधिष्ठिरं बले ॥ ६७ ॥ अन्वयमागो भगवान्

केशवः परवीरहा । अचिन्तयदमेवात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम्
 ॥ ६८ ॥ एकाङ्गा हि रणे भीष्मो नाशयेत् दैत्यदानवान् ।
 किमु पाण्डुसुतान् युद्धे सबलान् सपदानुगान् ॥ ६९ ॥ द्रवते च
 महत् सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । एते च कौरवास्तूष्णं प्रम-
 न्मान् वीक्ष्य सोमकान् ॥ ७० ॥ आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः
 पितामहम् । सोऽहं भीष्मं निहन्मग्रथ पाण्डवार्थाय दंशितः ॥ ७१ ॥
 भारमेनं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् । अर्जुनो हि शरै-
 स्तीक्ष्णैर्बन्धमानोऽपि संयुगे ॥ ७२ ॥ कर्तव्यं नाभिजानाति रणे
 भीष्मस्य गौरवात् । तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान् पार्थरथं प्रति ॥ ७३ ॥ तेषां बहु-
 ल्वात् समृद्धं शराणां दिशोऽथ सर्वाः पिच्छिता बभूवुः । न चान्त-
 रिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ॥ ७४ ॥
 ववुश्च वार्तास्तुमुलाः सधूमा दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः । द्रोणो
 विकर्षथ जयद्रथश्च भूरिश्चवा कृतवर्मा कृपश्च ॥ ७५ ॥ श्रुतायु-
 रम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दानुविन्दौ च सदक्षिणश्च । प्राच्याश्च
 सौवीरगणाय सर्वे वशातयः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ ७६ ॥ किरी-
 टिनं क्षरमाणा विसस्रुर्निदेशगाः श्रान्तनवस्य राज्ञः । तं वाजि-
 पादातिरथौषजालैरनेकसाहस्रप्रतैर्ददृश ॥ ७७ ॥ किरीटिनं
 सम्परिवार्यमाणं शिनेर्नृपा वारणयूथपैश्च । ततश्च दृष्ट्वाऽर्जुन-
 वासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ॥ ७८ ॥ अभिद्रुतौ शस्त्र-
 भृतां वरिष्ठौ विनिप्रवीरोऽभिसमार तूष्णम् । स तान्यनीकानि
 घनुष्यतां वरः शिनिप्रवीरः सहस्राभिपत्य ॥ ७९ ॥ चकार साहाय्य-
 मथार्जुनस्य विष्णुर्यथा वृद्धनिपूदनस्य । विधीर्षनागाश्वरथं
 ध्वजौष भीष्मेण विव्रासितसर्वयोधम् ॥ ८० ॥ युधिष्ठिरानीक-
 मभिद्रवन्तं प्रोवाच संहृथ्य शिनिप्रवीरः । क्व क्षत्रिणा यास्यथ
 नैष धर्मैः सतां पुरस्तात् कथित पुराणै ॥ ८१ ॥ मा

प्रतिज्ञा त्यजत प्रवीरा स्ववीरधर्मान् प्रतिपालयध्वम् । तान्
 वासवानन्तरजो निशम्य नरेन्द्रमुखान् द्रवत समेतान् ॥ ८२ ॥
 पायस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्यता च भीष्मञ्च सङ्घे समुदीर्यमाणम् ।
 अमृद्यमाण स ततो महात्मा यशस्विनः सवदाशार्हभर्ता ॥ ८३ ॥
 तवाच शैनेयमभिप्रशसन् दृष्ट्वा कुक्षुनापतत समन्तात् । धी वान्ति
 यान्तुव शिनिप्रवीर धीऽवस्थिता सास्वत तेऽपि वान्तु ॥ ८४ ॥
 भीष्म रथात् पश्य निपात्यमान द्रोणञ्च सङ्घे सगण मयाय ।
 न मे वले सालत कौरवाणा क्रुद्धस्य मुचेत रणेऽद्य कथित ॥ ८५ ॥
 तस्माद्दह गृह्य रथाद्भ्रमुग्र प्राण हनिष्यामि महाव्रतस्य । निहत्य
 भीष्म सगण तथाजौ द्रोणञ्च शैनेय रथप्रवीरौ ॥ ८६ ॥ प्रीति
 करिष्यामि धनञ्जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च । निहत्य
 सर्वान् धृतराष्ट्रपुत्रास्ततपत्तिणो धी च नरेन्द्रमुखा ॥ ८७ ॥
 राज्येन राजानमजातशत्रु सम्पादयिष्याम्यहमद्य हृष्ट । तत
 सुनाभ वसुदेवपुत्र सूर्यप्रभ वज्रसहस्रतुल्यम् ॥ ८८ ॥ सुरान्त-
 मुद्गान्य भुजेन चक्र रथाद्बभूव्य विसृज्य वाहान् । सङ्घमयन्
 गाह्वर्यैर्महात्मा वेगेन कृष्ण प्रससार भीष्मम् ॥ ८९ ॥ मदान्
 भाजौ समुदीर्यदपं सिद्धो जिघासन्निव वारणेन्द्रम् । सोऽर्थ
 द्रवत भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेन्द्रावरज प्रमाथी ॥ ९० ॥
 व्यालम्बिपीतान्तपटशकाग्रै घनो यथा खे चिरमापिनह । सुदर्शन
 श्वास्य रराज शीरेस्तच्चक्रपद्म सुभुजोरुनालम् ॥ ९१ ॥ यथादि
 पद्म तरुणाकंबुषं रराज नारायणनाभिजातम् । तत कृष्ण
 कोपोदयसूर्यबुद्ध चरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ॥ ९२ ॥ तस्यैव
 देशोरुमरुप्ररुद्ध रराज नारायणदाङ्गनालम् । तमात्तवक्र
 प्रणन्तमुच्चैः क्रुद्ध महेन्द्रावरज समीप्य ॥ ९३ ॥ सर्वादि
 भूतानि गण विनेदु स्य कुरुणामिति चित्तयिता । स वास
 - श्वे प्रशस्योतवक्र सस्वर्तवियत्त्रिय जीवलोकम् ॥ ९४ ॥ अभ्यु-

पतन् लोकगुरुवंभासे भूतानि घञ्चानिव धूमकेतुः । तमापतन्तं
 प्रगृहीतचक्रं समीच्य देवं हिपदास्वरिष्ठम् ॥ ९५ ॥ असम्भ्रमात्
 कार्मुकवाणपाणोरथे स्थितः शान्तनवोऽभ्यवाच । एह्येहि देवेश
 जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गदासिपाणे ॥ ९६ ॥ प्रसह्य मां
 पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भूतशरस्थ सङ्घ्रे । त्वया हतस्येह
 ममाद्य कृष्ण त्र्येयः परस्मिन्निह चैव लोके ॥ ९७ ॥ सम्भावितो-
 ऽस्मग्रन्धकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिरथ प्रथितप्रभाव । श्रुत्वा वाचः
 शान्तनवस्य कृष्णो वेगेन धात्रंस्तमयाभ्युवाच ॥ ९८ ॥ तं मूल-
 मस्येह भुवि क्षयस्य दुर्योधनञ्चाद्य समुद्धरिष्यसि । दुर्युतदेवी
 नृपतिर्निवार्यैः सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ॥ ९९ ॥ त्वान्योऽय
 वा कालपरीतबुद्धिर्धर्मातिगो यः कुर्लपांसनः स्यात् । भीष्म-
 स्तदाकर्ण्य यदुप्रवीर राजा परं दैवतमित्युवाच ॥ १०० ॥ त्यक्तस्तु
 कंशो यदुभिर्हितार्थं सम्बोध्यमानो न बुबोध राजा । छेयाय
 देवादिपरीतबुद्धिः त्र्योता हितं यस्य न कश्चिदृस्ति ॥ १०१ ॥
 रथाद्बभ्रुत्व ततस्त्वरवान् पार्थः पदा द्रुत्य यदुप्रवीरम् । जग्राह
 पीनोन्नतलम्बवाङ्गं बाह्योर्धरिं व्यायतपीनवाङ्गः ॥ १०२ ॥ निरृच्छ-
 माणस्तु तमादिदेवो भृशं सरीपः क्लिप्त चात्मयोगी । आदाय
 वेगेन जगाम जिष्णुं विष्णुर्महावात इवैकवृक्षम् ॥ १०३ ॥ पार्थस्तु
 विष्टभ्य वलेन पार्थो भीष्मान्दिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् । वलान्निज-
 ग्राह्य शनैर्महात्मा पादेषु राजन् दग्धमे कथञ्चित् ॥ १०४ ॥
 अवास्थितञ्च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली । उवाच
 कोपं प्रतिचञ्चरेति गतिर्भवान् केशव पाण्डवानाम् ॥ १०५ ॥ न
 हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च । अन्तं
 गमिष्यामि यथा कुक्षुणां त्वयाहमिन्द्रानुज सम्पुयुक्तं ॥ १०६ ॥
 तत्र प्रतिज्ञा समयञ्च तस्य जनाहिनः प्रीतमना निधम्य । स्थितः
 प्रिये कौटवसन्तमस्य रथं सचक्रः पुनराहरोह ॥ १०७ ॥ स

तानभीषून् पुनराददानो प्रगृह्य शङ्खं द्विपतां निहन्ता । निना-
 दयामास द्विशो नभस्य स पाण्डुजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०८ ॥
 आविद्धनिष्काङ्कदकुण्डलं तं रजोविकीर्णाङ्घ्रितपद्मनेत्रम् । विशुद-
 दंष्ट्रं प्रगृह्णीतशङ्खं विचक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०९ ॥ मृदङ्ग-
 भेरीपटङ्गप्रणादा नेमिस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाय । समिंहनादाय
 बभ्रुवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरुणाम् ॥ ११० ॥ गाण्डीव-
 घोषः स्तनयित्कृकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च । जम्भुय
 वाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १११ ॥
 तं कौरवाणामधिपो वलेन भीष्मेण भूरिश्वसा च सार्द्धम् ।
 प्रत्युद्ययावुद्यतवाणपाणिः कर्त्तुं दिशश्चन्निव धूमकेतुः ॥ ११२ ॥
 अथार्जुनाय प्रजहार मलान् भूरिश्वसाः सप्त सुवर्षपुङ्गवान् ।
 दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेवं शल्यो गदां शान्तनवस्य शक्तिम् ॥ ११३ ॥
 स सप्तभिः सप्तसरप्रवेगान् संवार्य भूरिश्वसा प्रमुक्तान् । शितेन
 दुर्योधनवाङ्मसुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्मथाय ॥ ११४ ॥ ततः
 शुभामापततीक्ष्णशक्तिं विद्युत्प्रभां शान्तनवेन मुक्ताम् । गदाञ्च
 मद्राधिपवाङ्मसुक्तां हाभ्यां कराभ्यां निचकर्त्त वीरः ॥ ११५ ॥ ततो
 भुजाभ्यां वलवहिकृष्य चित्रं घनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् । माहेन्द्रमस्त्रं
 विधिवत् सुधोरं प्रादुशकाराङ्गुतमन्तरौचे ॥ ११६ ॥ तेनोत्तमा-
 स्त्रेण ततो महात्मा सर्वाण्यनीकानि मन्हाघनुषान् । शरीष-
 जालैर्विमलान्निवर्षैर्निवारयामास किरीटमाली ॥ ११७ ॥ शिली-
 मुखः पार्थधनुर्विद्युष्टा रथान् ध्वजाग्राणि घनूषि वाहन् ।
 निकृष्य देहान् विविशुः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणाम् ॥ ११८ ॥
 ततो दिशः सोऽनुद्दिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
 गाण्डीवशब्देन भनांसि तेषां किरीटमाली व्यययाङ्गकारं ॥ ११९ ॥
 तस्मिंस्तथा धोरतमास्त्रमुहे शङ्खस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाय । शन्त-
 दिंता गाण्डिवनिस्वनेन बभ्रुवुरुग्राश्च रथप्रणादाः ॥ १२० ॥

गाण्डीवशब्दं तमयो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीरा । पाञ्चाल-
 राजो द्रुपदश्च वीरस्तं द्वेषमाजग्मुर्दीनसत्त्वाः ॥ १२१ ॥ सर्वाणि
 सैन्यानि तु तावकानि जग्मुर्यती गाण्डिवजः प्रणादः । ततस्ततः
 सन्नतिमेव जग्मूर्न तं प्रभौतोऽमिससार कथित ॥ १२२ ॥ तन्निन्
 सुधोरे नृपसंप्रहारे हताः प्रवीराः सरथाश्च सूताः । गजाश्च
 नाराचनिघाततप्ता महापताका शुभस्कन्धकक्षाः ॥ १२३ ॥ परेत-
 सत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना तत्र विभिन्नकायाः । दृढा-
 हताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भक्ष्यैर्निमित्तैः श्रिताग्ने ॥ १२४ ॥
 निकृत्तयन्त्रा निहतैर्द्रजाला ध्वजा नृपाणां ध्वजिनीमुखिषु ।
 पदातिसङ्घाय रथाश्च सङ्घत्रे हयाश्च नागाश्च धनञ्जयिन ॥ १२५ ॥
 वाणाहतास्तूर्खमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुस्त्वाम् । ऐन्द्रेण
 तेनास्त्रवरेण राजन् महाहवे सिन्नतनुत्रकाया ॥ १२६ ॥ ततः
 शरौघैर्निमित्तैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा । नदी
 सुधोरा नरमेदफिना प्रवर्त्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२७ ॥ वेगिन
 सातीव पृथुप्रवाहा परैतनागाश्चशरीरतीरा । नरान्धमज्जोद्धृ-
 त्मांसपद्मा प्रभूतरक्षोगणवृक्षभूता ॥ १२८ ॥ शिरः कपालान्कुल-
 क्लेशथादला शरीरसङ्घातसहस्रवाहिनी । विकीर्णनानाकवचोर्भि-
 सङ्कुला नगाश्वनागास्थिनिकृन्तशर्करा ॥ १२९ ॥ गोमायुशाला-
 वृककङ्कशृङ्गैः क्रव्वादसङ्घैश्च तरक्षुभिय । सपेतकूलां दृष्टु-
 मंतुष्याः क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम ॥ १३० ॥ प्रवर्त्तितामर्जुन-
 वाणसङ्घैर्मंदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् । हतप्रवीरां च तद्यैव
 दृष्ट्वा सेनां कुक्षणामथ फाल्गुनेन ॥ १३१ ॥ ते चेन्द्रियाञ्चाल-
 कक्षपमत्सराः पार्थाश्च सर्वे सहिता प्रणेदुः । जयप्रगल्भा
 पुरुषप्रवीराः सन्तासयन्तः कुरुवीरयोधान् ॥ १३२ ॥ हत-
 प्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन । विद्रास्य
 सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसङ्घान् ॥ १३३ ॥

विनेदतुस्तावतिर्हर्षयुक्तौ गाण्डीवधन्वा च जनार्दनस्य । ततो
 रवि सप्ततरश्मिजाल दृष्ट्वा भृशं यस्त्वपरिचिताङ्गा ॥ १३४ ॥
 तदेन्द्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्यमुदीच्य युगान्तकल्पम । अथाप
 यान कुरव समीपं सद्रोणदुर्योधनवाह्निकाय ॥ १३५ ॥ चक्रु
 निशा सन्धिगता समीच्य विभावसीर्लोहितराशयुक्ताम् । अवाप्य
 कौर्त्तिञ्च यशस्य लोके विभृद्य शत्रुं यं घनच्छयोऽपि ॥ १३६ ॥ यदौ
 नरेन्द्र सहसोदरैश्च समाप्तकर्मांश्विविरं निशायाम । ततः प्रजज्ञे
 तुमुलं क्रूरुणा निशामुखि घोरतमं प्रणादं ॥ १३७ ॥ रणे
 रथानामयुतं निहत्य तथा गजा सप्तशतार्जुनेन । प्राच्याय
 सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताश्चन्द्रकमालवाद्य ॥ १३८ ॥ सहस्र-
 कृतकर्म घनच्छयेन कर्त्तुं यथा नार्हति कश्चिदप्य । युतायु
 रम्यष्ठपतिश्च राजंस्तथैव दुमघणचित्रसेनौ ॥ १३९ ॥ द्रोणं कृप
 सैन्धववाह्निकौ च भूरिश्रवा शल्यशल्यौ च राजन् । अन्ये च
 योधा शत्रुसमेता क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ॥ १४० ॥
 श्ववाह्वीर्येण जिता समीपं किरौटिना लोकमहारथेन ।
 इति द्रुपन्तं शिविराणि जग्मुः सर्वे रणात् भारतं ये हृदीया
 ॥ १४१ ॥ उल्लामहस्तैश्च सुसम्पृटीपैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।
 किरौटिना तामितमर्वयोधायुक्ते निवेशं ध्वजिनीं क्रूरुणाम् ॥ १४२ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे

एकोनपष्टितमोऽध्यायः । ५८ ॥

मञ्जय उवाच । व्युष्टा निशा भारत भारतीनामनोकिनीना
 प्रमुखे मप्लाता । यदौ सपत्नान् प्रतिजातरोप ततः समष्टेण
 वनेन भीम ॥ १ ॥ तं द्रोणदुर्योधनवाह्निकाय तथैव दुमघण
 चित्रसेनौ । अयदृशयानिवलौ धलोपैर्नृपास्तथान्ये प्रयगुः कर्म

न्नात । २ ॥ स तैर्महद्द्विध महारथैश्च तेजस्त्रिभिर्वीर्यैर्वद्विध
 राजन् । रराज राजोत्तम राजमुख्यैर्मध्ये सुराणामिव दिव-
 राज ॥ ३ ॥ तस्मिन्ननीकप्रमुखे विपत्ता दोष्यमानाश्च महा
 पताका । सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजु
 ॥ ४ ॥ सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजि
 भिय । बभौ सविद्युतस्तर्नायत्नकल्पा जलागमे द्यौरिव जात-
 सेषा ॥ ५ ॥ ततो रणायाभिसुखी प्रयाता प्रत्यर्जुन शान्तनवाभि
 गुप्ता । समार सेना सहसा कुसूणा वेगो यथा भीव इवाप-
 गाया ॥ ६ ॥ त व्याप्तनानाविधगूढसार गजाश्वपादातरथौघ
 पक्षम् । व्यूह महाभेषसम महात्मा ददर्श दूरात कपिराज-
 केतु ॥ ७ ॥ स निययौ केतुमता रथेन नरर्षभ श्वेतहथेन
 वीर । वस्त्रयिनीना प्रमुखे महात्मा बलैर्द्वैत सर्वसपत्नसेनाम्
 । ८ ॥ सोपस्कर सोत्तरवन्धुरीय यन्त्रा यदूनामृपभेण सङ्घेऽ
 कपिध्वजं प्रेष्य विपीदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेया ॥ ९ ॥
 प्रकर्षता गुप्तसदाशुधेन किरौटिना लोकमहारथेन । त व्यूह-
 राजं दृष्टुस्त्वदीयायतुयतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १० ॥ यथा द्वि
 पूर्वोऽहनि धर्मराज्ञा व्यूह कृत कौरवसत्तमेन । तथाभूतो
 मानुषैश्च लोके न दृष्टपूर्वो न च विश्रुतश्च ॥ ११ ॥ ततो महा-
 घ्नसमाहृतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ । शङ्खस्त्रास्तूर्य्य-
 रवाय जम्बु सर्वेष्वनीकेषु त्व सिङ्घनाटा ॥ १२ ॥ तत सवा-
 गानि महास्वनानि विस्फार्थ्यमाणानि धनूपि वीरै । क्षणेन
 भेरीपणवप्रणादानन्तर्दंशु शङ्खमहास्वनाश्च ॥ १३ ॥ तच्छृष्ट्वा
 शब्दावृतमन्तरीचमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम् । महावितानावतत-
 प्रकाशमालोक्य वीरा सहसा निपैतु ॥ १४ ॥ रथो रथेनाभि-
 हत संसृत पपात साश्व सरथ सकेतु । गजो गजेनाभिहत
 पपात पद्भतिना चाभिहत पद्भति ॥ १५ ॥ आवर्तमानान्बभि

वर्त्तमानैर्घोराकृतीन्वद्भुतदर्शनानि । प्रासैश्च खड्गैश्च समा-
 हतानि सदृश्वत्तन्दानि सदृश्वत्तन्दैः ॥ १६ ॥ सुवर्षानारागप-
 भूषितानि सूर्यप्रभाभानि शरावराणि । विदार्यमाणानि पर-
 श्वघैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुस्वर्षाम् ॥ १७ ॥ गजैर्विपाणै-
 र्वरदस्तस्त्रगा केचित् ससूता रथिनः प्रपेतुः । रथर्षभाद्यापि
 रथर्षभेण निपेतिरे वाणहताः पृथिव्याम् ॥ १८ ॥ गजौषवेगो-
 दतसायकानां श्रुत्वा निपेदुर्वसुधां मनुष्याः । आर्त्तस्वरं सादि-
 पदातियूनां विपाणगात्रावरताडितानाम् ॥ १९ ॥ सम्भ्रान्त-
 नागाश्चरथे मुहूर्त्तं महाक्षये साद्रिपदातियूनाम् । महारथै-
 सम्परिवार्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ २० ॥ तं
 पञ्चतालोच्छ्रितपञ्चकेतुः सदृश्ववेगाद्भुतवीर्य्यं वाणम् । महास्त्र-
 वेगाग्रनिडीप्तिमन्तं किरौटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत् ॥ २१ ॥ तथैव
 शक्रप्रतिमानकल्पमिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः । कृपश्च शल्यश्च
 विविशतिश्च दुष्योन्धन सोमदत्तश्च राजन् ॥ २२ ॥ ततो रथा-
 नौकमुखादुपैत्य सर्वास्त्ववित काञ्चनचित्रवर्मा । ज्वेन शूरोऽभि-
 ससार सर्वांस्तानर्गुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ॥ २३ ॥ तेषां महा-
 स्वाणि महावल्लानामसह्यकर्मा विनिहत्य कार्ष्णि । वभौ महा
 मन्त्रद्भुतार्चिमाली सदोगतः सन् भगवानिवाग्निः ॥ २४ ॥ तत
 स तूर्णं रुधिरोदकेन कृत्वा नदीं तां समरे रिपूणाम् । जगात्
 सोभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पाथंमदीनसत्त्वः ॥ २५ ॥ तत
 प्रसञ्चाद्भुतदर्शनेन गाण्डीवनिर्घ्नाद्महास्त्रनेन । विपाठ्य जालेन
 महास्त्रजाल विनाशयामास किरौटमाली ॥ २६ ॥ तमुत्तमं
 सर्वधनुर्धराणामसह्यकर्मा कपिराजकेतुः । भीष्मं महात्मा
 ववर्ष भूयः शरैः सुतीक्ष्णैर्विमलैश्च भक्षैः ॥ २७ ॥ तथैव भीष्मा
 पतमन्तरोत्ते महास्त्रजालं कपिराजकेतोः । विधीर्यमाणं ददृशु
 स्वशोया दिवाकरण्येय तमोऽभिभूतम् ॥ २८ ॥ एवं विधं कामुर्क

भीमनादमदीनवत सतपुरुषोत्तमाभ्याम् । दृष्ट्वा लोक कुम्भ-
सञ्जयाय तद्दृष्ट्वैरथ भीष्मघनञ्जयाभ्याम् ॥ २६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनद्वैरथे
पष्ठितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

सञ्जय उवाच । द्रौणिभूरियवा शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
पुत्र सायमनेशैव सौमद्रं समयोषयन् ॥ १ ॥ असक्तमतितेजामि-
स्त्वमेक दृष्टशुर्जना । पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजे सिद्धशिशुं यथा
॥ २ ॥ नातिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्येण पराक्रमे । बभूव सद्रथ
कार्ष्णिर्नास्त्रेषापि च लाघवे ॥ ३ ॥ तथा तमात्मजं युद्धे विक्र-
मन्तमरिन्दमम् । दृष्ट्वा शार्थो रणे यत्त सिंहनादमथानदत् ॥ ४ ॥
पीडयानञ्च तत सैन्यं पौत्र तव विष्णाम्भते । दृष्ट्वा तत्रैवा
राजेन्द्र समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ५ ॥ ध्वनिनी घातंराष्ट्राणा
दीनशत्रुरदीनवत । प्रत्युद्ययौ स सौमद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ६ ॥
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसद्रथप्रभम् । व्यदृश्यत महश्चाप समरे
युध्यत परै ॥ ७ ॥ स द्रौणिमिषुणैकेन विद्धा शल्यञ्च पञ्चभि ।
ध्वजं सायमनेश्यापि सोऽष्टाभि पर्यपातयत् ॥ ८ ॥ रुक्मदण्डा
शुद्धाशक्ति प्रेषिता सौमदत्तिना । शितेनोदगमह्नाया पविष्णा
विलङ्घारताम् ॥ ९ ॥ शल्यस्य च मद्गाघोरान् पश्यत शतश
शरान् । निवार्यार्जुनदायादो जघान चतुरो हयान् ॥ १० ॥
भूरियवाय शल्यश्च द्रौणि सायमनि शल । नाभ्यवर्त्तन्त सरव्या
कार्ष्णिर्वाङ्गवलोदयम् ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्ता राजेन्द्र मद्राथ सह
केकयै । पञ्चविंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिता ॥ १२ ॥ धनु
र्वेदविदो मुख्या अजेया शत्रुभिर्युधि । सहपुत्र जिघासन्त
परिवद्रु किरीटिनम् ॥ १३ ॥ तौ तत्र च पितापुत्रौ परिचिप्त-

रथावुभौ । ददशं राजन पाञ्चाल्य' सेनापतिरभित्वजित ॥ १९ ॥
 स वारणरथौघेन सहस्रैर्वह्निर्द्वित । वाजिभि पत्तिभियैः
 वृत शनसहस्रश ॥ १५ ॥ धनुर्विस्फार्यै सक्रुद्धसोद्विता स
 वाहिनीम् । ययौ तत्कद्रुकानीक कैकेयाश्च परन्तप ॥ १६ ॥ तेन
 कीर्त्तिमता गुप्तमनीक दृढधन्वना । प्रशुक्तरथनागाश्च योतस्य
 मानमशोभत ॥ १७ ॥ सोऽर्जुनं प्रति सयात पाञ्चालकुलवर्धन ।
 त्रिभिः शरहतं वाणैर्लज्जित्, द्वेषे समर्हयत ॥ १८ ॥ ततः स मद्र-
 कान् भित्त्वा दशभिर्निर्मितैः शरैः । पृष्ठरक्षं जघानाशु भङ्गेन
 कृतवर्मण ॥ १९ ॥ दमनञ्चापि दायार्द्रं पौरवस्य महात्मन ।
 जघान विपुलाग्रेण नाराचिन परन्तप ॥ २० ॥ ततः सायमने
 पुत्र पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् । आविध्यदशभिर्वाणैर्दशभिश्चास्य
 सारथिम् ॥ २१ ॥ सोऽतिविह्वो महेश्वास सङ्घणौ परिलेलि-
 षन् । भङ्गेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्त्तास्य कार्मुकम् ॥ २२ ॥ तथैर्न
 पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्हयत । अश्वान्वास्याबधीद्राजन् उभौ
 तौ पार्थिवसारथी ॥ २३ ॥ हताश्वे स रथे तिष्ठन् ददश
 भरतर्षभ । पुत्र सायमने पुत्रं पाञ्चाल्यन्य यमस्मिन् ॥ २४ ॥
 सम्पृग्दृष्ट्वा महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम् । पदातिस्त्रुणमान-
 र्क्षित रथस्यं द्रुपदात्मजम् ॥ २५ ॥ त महौघमिवायान्त सात्-
 पतन्तमिवोरगम् । भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तरुम्
 ॥ २६ ॥ दीप्यमानमिवान्दित्य मत्तवारणविक्रमम् । अपश्यन्
 पाण्डवास्तत्र घृष्टयुक्त्वाश्च पार्षत ॥ २७ ॥ तस्य पाञ्चाल्यपुत्रस्तु
 प्रतीपमभिधावत । मितनिस्त्रिंशस्तस्य शरावरणधारिण ॥ २८ ॥
 वाणविगव्यतीतस्य रथाभ्यामनुपेयुष । त्वरन् सायमने क्रुद्धो
 विभेद गदया शिरः ॥ २९ ॥ तस्य राजन् सनिस्त्रिंशं सुप्रभ
 शरवारणम् । हतस्य पतती दस्तात् सोत्सेधमपतत् भुवि ॥ ३० ॥
 तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यम । पुत्र पाञ्चालराजस्य

महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१ ॥ तस्मिन् हते महेश्वासे राजपुत्रे
महारथे । हाहाकारो महानासीत् तव सैन्यस्य मारिष ॥ ३२ ॥
ततः सायमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् । अमिदृष्ट्वाव वेगेन
पाञ्चाख्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३ ॥ तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां
वरौ । दृष्ट्वा सर्वराजान- कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४ ॥ ततः
सायमनि- क्रुद्धः पार्यतं परवीरहा । आजघान त्रिभिर्वाणैस्तोत्रै-
रिव महाहिपम् ॥ ३५ ॥ तथैव पार्यतं शूरं गत्यः समितिशोभन ।
आजघानोरधि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सायमनिपुत्रवधे

एकपटोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । देवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय ।
यत् सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन दध्यते ॥ १ ॥ नित्यं हि
मामकान् सूत हतानेन हि शंससि । अहताय प्रहृष्टाय नित्यं
शंससि पाण्डुरान् ॥ २ ॥ हतान् पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय ।
पतितान् पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३ ॥ युध्यमानान्
यथाशक्तिं घटमानान् जयस्मृतिः । पाण्डवा दिजयन्त्येव हीयन्ते
चैव मामका ॥ ४ ॥ सोऽहन्तीव्राणि दुःखानि दुर्व्योधनकृतानि
च । अग्रौषं सततं तात दुःखानि वङ्गन्ति च ॥ ५ ॥ तमुपाशं
न पश्यामि हीयेरन् घेन पाण्डवा । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयु-
र्थेन सञ्जय ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच । क्षयं मनुष्यद्वैहाना गजवानिरथक्षयम् ।
शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७ ॥ वृष्टदुम्नस्य
शब्देन पीडितो नवभिः शरैः । पीडयामास सक्रुद्धो मद्राधि-
पतिमायसैः ॥ ८ ॥ तत्राङ्गुतमपश्याम, पार्यतस्य पराक्रमम् ।

न्यवारयत यत्तूष्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९ ॥ नान्तरं दृष्ट्वा
 कथित तयोः सरस्वयो रणे । सुहृत्तमिव तद्युद्धं तयो सममव
 त्तदा ॥ १० ॥ ततः शल्यो महाराज घृष्टद्युम्नस्य सधुगे । घनु-
 यिच्छेद भङ्गेन पीतेन निश्रितेन च ॥ ११ ॥ अथैन शरवर्षेण
 छादयामास भारत । गिरिं जलागमे यदत् जलदा जलधारिण
 ॥ १२ ॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो घृष्टद्युम्ने च पीडिते । अभि-
 दुद्राव वेगेन मद्रराजस्य प्रति ॥ १३ ॥ ततो मद्राधिपरवं
 कार्ष्णिं सम्प्राप्य कोपन । आर्त्तावनिममेयात्मा विव्याध निश्रितै-
 स्त्रिभि ॥ १४ ॥ ततस्तु तावका राजन् परीप्सन्तोऽर्जुनिं रणे ।
 मद्राधिपरथं तूष्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५ ॥ दुर्योधनो विक-
 र्शथ दुःशासनविवि शती । दुर्मर्षणो दुःसहस्य चित्रसेनश्च दुर्मुख
 ॥ १६ ॥ सत्यव्रत पुरुमित्रो विकर्शथ महारथ । एते मद्रा
 धिपरथं पालयन्त स्थिता रणे ॥ १७ ॥ तान् भीमसेन संक्रुद्धो
 घृष्टद्युम्नश्च पार्षत । द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन् । नाना-
 रूपाणि शस्त्राणि विहजन्तो विश्राम्यते ॥ १९ ॥ अश्ववर्त्तन्त
 संक्रुद्धा परस्परवधैषिण । ते वै समीयुः सङ्ग्रामे राजन् दुर्म-
 न्विते तव ॥ २० ॥ तस्मिन् दशरथे क्रुद्धे वर्त्तमाने महाभधे ।
 तावकाना परेषाञ्च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २१ ॥ शस्त्राख्यनेक-
 रूपाणि विहजन्तो महारथा । अन्योऽन्यमभिनर्हेन्त सम्-
 हारं प्रचक्रिरे ॥ २२ ॥ ते तदा जातसरन्धा सर्वोऽन्योऽन्यं जिघा-
 सव । अन्योऽन्यमभिनर्हेन्त स्वर्दमाना परस्परम् ॥ २३ ॥
 अन्योऽन्यस्वहेया राजन् शतय सङ्ग्रता मिथ । महास्त्राणि
 त्रिमुञ्चन्त समापेतुरमर्षणा ॥ २४ ॥ दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो घृष्ट-
 द्युश्च महारणे । विव्याध निश्रितैवाप्यैषतुभि समरेऽहृतम्
 ॥ २५ ॥ दुर्मर्षणश्च विषत्या चित्रसेनश्च पञ्चभि । दुर्मुखो नवभि-

वांगैर्द्रुमहृद्यापि ममभिः ॥ २६ ॥ विविंशतिः पञ्चमिस्तु विमि-
 र्दुःशासनस्तथा । तान् प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ॥ २७ ॥
 एकेकं पञ्चविंशत्या दग्धयन् हस्तालाघवम् । मत्पत्रतश्च समरे
 पुरुमित्रश्च भारत ॥ २८ ॥ अभिमन्युरविध्यन्तु दग्धभिर्दृशभिः
 शरैः । माद्रीपुत्रौ च समरे मातुलं माद्वनन्दनौ ॥ २९ ॥ छाद्-
 यितां शरैस्तोष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् । तत शत्रो महांराज
 खञ्जीयो रथिनाम्बरौ ॥ ३० ॥ शरैर्वद्भभिरानर्च्छत् कृतप्रति-
 कर्तैपिणो । छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ ३१ ॥
 अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । विधित्सुः कलह-
 स्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ ३२ ॥ तमुद्यतगद् दृष्ट्वा कीलाम-
 मिव शृङ्गिणम् । भीमसेनं महाबाहूँ पुत्रास्ते प्राद्वन् भयात्

हृतोत्तमाङ्गा स्तब्धेषु गजाना गजयोधिनः । अट्टश्रन्ताचलाश्रेष्ठ
 द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४४ ॥ घृष्टद्युम्नहृता नन्यानपश्याम महा
 गजान् । पतितान् पात्यमानाश्च पार्श्वेतेन मत्तात्मना ॥ ४५ ॥
 मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतीपमनः । प्रेषयामास समरे
 सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४६ ॥ तमापतन्त सप्रेक्ष्य मागधस्य महा
 गजम् । निजघानेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४७ ॥ तस्या
 वर्लितनागस्य कार्ष्णिं परपुरञ्जयः । राज्ञा रजतपङ्केन महो
 नापाहरच्छिरः ॥ ४८ ॥ विगाह्य तद्गजानौकः भीमसेनोऽपि
 पाण्डवः । व्यचरत समरे मृद्गन् गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४९ ॥
 एकप्रहारे निहतान् भीमसेनेन दन्तिनः । अपश्याम रणे तस्मिन्
 गिरीन् वज्रहृता निव ॥ ५० ॥ भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नसक्
 थीश्च वारणान् । भग्नपृष्ठान् भग्नकुम्भान् निहतान् पर्वतीपमान्
 ॥ ५१ ॥ अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् निष्ठीवतीऽपरान् । दमन्तो
 रुधिरचान्ते भिन्नकुम्भा महागजाः ॥ ५२ ॥ विह्वलन्ती गता
 भूमि शैला इव धरातले । मेढोरुधिरदिग्धाङ्गी दसामञ्जासमु
 द्धितः ॥ ५३ ॥ व्यचरत समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 गजाना रुधिरार्दाङ्गी गदा विभ्रद्भृकोदरः ॥ ५४ ॥ घोरं प्रति
 भयथासीत् पिनाकीव पिनाकहृक् । निर्मेथ्यमाना क्रुद्धेन भीम
 सेनेन दन्तिनः ॥ ५५ ॥ सहसा प्राद्ववन् क्लिष्टा मृद्गन्तस्तववाहि
 नीमः । तं हि वीरं महेश्वामा सौभद्रप्रमुखा रथा ॥ ५६ ॥
 पर्यरचन्त युध्यन्त वज्रायुधमिवामराः । शोणिताक्ता गदा विभ्र
 द्धृक्षिता गजशोणितैः ॥ ५७ ॥ कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो
 व्यदृश्यतः । व्यायच्छ्रमान गदया दिक्षु सर्वासु भारतः ॥ ५८ ॥
 भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव गङ्गरम् । यमदण्डोपमा गुर्वी
 मिन्द्राण्यनिममस्वनामः ॥ ५९ ॥ अपश्याम महाराज रौद्रा विप्र
 धर्मो गदामः । सन्निध्या केशमञ्जराभिः प्रदिग्धा रुधिरराजः ॥ ६० ॥

पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिन्नत पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं
 यष्ट्या पाल प्रकालयेत् ॥ ६१ ॥ तथा भीमो गजानीकं गदया
 पर्थ्यकालयेत् । गदया बध्यमानाथ मार्गमाणा समन्तत ॥ ६२ ॥
 स्वान् स्यन्दनान् विमृद्नुन्त प्राद्रवन् कञ्जरास्तत । महावात
 इवाभ्राणि विभ्रमिता रणाहजान् । अतिष्ठत् समरे भीम श्लथान
 इव शूलभृत ॥ ६३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
 द्विपटोऽध्याय ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 भीमसेन धृतेत्येव सर्वसैन्यान्वचोदयत् ॥ १ ॥ तत सर्वाणि
 अन्यानि पुत्रस्य तव यासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेनं नदन्तं
 रैवान् रवान् ॥ २ ॥ त वलौघमपर्थ्यन्त देवैरपि सुदु रुद्धम् ।
 घापतन्त सुदुष्पार समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३ ॥ रथनागाश्चकलिल
 शङ्खदुन्दभिनाद्रितम् । अनन्तरथपादात् राजसा सर्वतीव्रतम्
 ॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु समरे महोदधिमिवापरम् । सेनासागर-
 मक्षोभ्यं विलेव समवारयत् ॥ ५ ॥ तदाथर्थ्येनपस्थाम पाण्डवस्य
 महात्मन । भीमसेनस्य समरे राजन् कर्मातिमानुपम् ॥ ६ ॥
 लङ्गीर्षान् पार्थिवान् सर्वान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । असम्भ्रम
 भीमसेनो गदया समवारयत् ॥ ७ ॥ स सवार्य्यं बलौघास्तान्
 गदया बलिनाम्बर । अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मैरुवाचल
 ॥ ८ ॥ तस्मिन् सतुमुले घोरे रणे परमदानणे । भ्रातरथैव
 पुत्राथ पृष्टद्युम्नश्च पार्षत ॥ ९ ॥ द्रौपदेवामिमन्थुश्च मिखण्डी
 चापराजित । न पाजङ्गन् भीमसेन भये जाते महावला ॥ १० ॥
 तत शैक्यावसी गुर्वी प्रगृह्य मरुतीं गदाम् । अधावत् ताब-

हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः । अट्टश्वन्ताचलाशेषु
 द्रुमा भद्रशिखा इव ॥ ४४ ॥ घृष्टद्युस्तद्वहतानन्यानपश्याम महा-
 गजान् । पतितान् पात्यमानांश्च पार्थतेन मञ्चात्मना ॥ ४५ ॥
 मांगधोऽय महीपालो गजमैरावतोपमन् । प्रेषयामास समरे
 सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४६ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मांगधस्य महा-
 गजम् । निजघानेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४७ ॥ तस्या-
 र्वल्लितनागस्य कार्ष्णिः परपुरञ्जयः । राक्ष्सा रजतपुङ्गेन महे-
 नापाहरच्छिरः ॥ ४८ ॥ विगाद्य तद्वजानौकं भीमसेनोऽपि
 पाण्डवः । व्यचरत् समरे मृद्गन् गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४९ ॥
 एकप्रहारे निहतान् भीमसेनेन दन्तिनः । अपश्याम रथे तस्मिन्
 गिरीन् वज्रहतानिव ॥ ५० ॥ भग्नशूलान् भग्नकटान् भग्नसक्-
 र्थीय वारणान् । भग्नपृष्ठान् भग्नकुम्भान् निहतान् पर्वतोपमान्
 ॥ ५१ ॥ अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् निष्ठीवतोऽपरान् । वमन्तो
 रुधिरं चाल्ये भिन्नकुम्भा मंहागजाः ॥ ५२ ॥ विह्वलन्तो गता
 भूमिं शैला-इव धरातले । नेटोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामञ्जामु-
 च्छितः ॥ ५३ ॥ व्यचरत् समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 गजानां रुधिरार्हाङ्गीं गदां विभ्रदृकोदरः ॥ ५४ ॥ घोरोः प्रति-
 भययासीत् पिनाकीव पिनाकधृक् । निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीम-
 सेनेन दन्तिनः ॥ ५५ ॥ सहसा प्राद्वन् क्लिष्टा मृद्गन्तस्तववाहि-
 नीम् । तं हि वीरं महेश्वामाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ॥ ५६ ॥
 पर्यरञ्चन्त मुध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः । शोणिताक्तां गदां विभ्र-
 दुच्छितां गजशोणितैः ॥ ५७ ॥ क्रतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो
 व्यदृश्यत । व्यायच्छमानं गदया द्दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ५८ ॥
 भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव यङ्गरम् । यमदण्डोपमां गुर्वी-
 मिन्द्रायनिममस्वनाम् ॥ ५९ ॥ अपश्याम मद्भारज रौद्रां विष्णु-
 मनीं गदाम् । कृष्णिनां केशमञ्जामिः पदिग्धां रुधिरंण ॥ ६० ॥

पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं
यष्ट्या पाल प्रकालयेत् ॥ ६१ ॥ तथा भीमो गजानीकं गदया
पर्यंकालयेत् । गदया बध्यमानाश्च मार्गमाणाः समन्ततः ॥ ६२ ॥
खान् स्यन्दनान् विमृद्नन्तः प्राद्रवन् कृष्णरास्ततः । महावात
द्रवाभ्राणि विभ्रमिता रणाहजान् । अतिष्ठत् समरे भीमः श्मशान
इव शूलभृत ॥ ६३ ॥

इति भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे

द्विप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीमसेनं हतित्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १ ॥ ततः सर्वाणि
सैन्यानि पुत्रस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेनं नदन्तं
भैरवान् रवान् ॥ २ ॥ तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि सुदुःसहम् ।
आपतन्तं सुदृष्यारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३ ॥ रथनागाश्वकलिलं
शङ्खदुन्दभिनादितम् । अनन्तरथपादातं रजसा सर्वतोवृतम्
॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु समरे महोदधिमिवापरम् । सेनासागर-
मक्षीभ्यं विलेव समवारयत ॥ ५ ॥ तदाथर्थ्यमपस्थाम पाण्डवस्य
महात्मनः । भीमसेनस्य समरे राजन् कर्मातिमानुपमम् ॥ ६ ॥
उदीर्क्षान् पार्थिवान् सर्वान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । असम्भ्रमं
भीमसेनो गदया समवारयत ॥ ७ ॥ स संवार्थ्य बलौघास्तान्
गदया बलिनाम्बरः । अतिष्ठत्सुमुले भीमो गिरिर्महुरिवाबलः
॥ ८ ॥ तस्मिन् सप्तमुले घोरे रणे परमदाक्षणे । भातरथैव
पुत्राय धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी
चापराजितः । न प्रालङ्घन् भीमसेनं भये जाते महाबला ॥ १० ॥
ततः शैक्यायसी गुर्वी प्रगृह्य महती गदाम् । अधावत् ताव-

हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः । अदृश्यन्ताचलाप्रेषु
 द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४४ ॥ घृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महा-
 गजान् । पतितान् पात्यमानांश्च पार्ष्णिनेन मद्भात्मना ॥ ४५ ॥
 मांगधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमन् । प्रेषयामास समरे
 सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४६ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मांगधस्य महा-
 गजम् । निजघानेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४७ ॥ तस्या-
 वर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरञ्जयः । राश्या रजतपुङ्गेन भङ्गे-
 नापाहरच्छिरः ॥ ४८ ॥ विगाच्च तद्गजानोकं भीमसेनोऽपि
 पाण्डवः । व्यचरत् समरे मृद्गन् गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४९ ॥
 एकप्रहारे निहतान् भीमसेनेन दन्तिनः । अपश्याम रणे तस्मिन्
 गिरीन् वञ्चहतानिव ॥ ५० ॥ भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नमकु-
 यींश्च वारणान् । भग्नपृष्ठान् भग्नकुम्भान् निहतान् पर्वतोपमान्
 ॥ ५१ ॥ अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् निष्ठीवतोऽपरान् । वमन्तो
 रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा मंहागजाः ॥ ५२ ॥ विह्वलन्तो गता
 भूमिं शैला-इव धरातले । मेढोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामप्लासमु-
 च्छितः ॥ ५३ ॥ व्यचरत् समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 गजानां रुधिरार्दाङ्गीं गदां विभ्रद्बृकोदर ॥ ५४ ॥ धीरः प्रति-
 भयथासीत् पिनाकीव पिनाकधृक् । निर्मेथ्यमानाः क्रुद्धेन भीम-
 सेनेन दन्तिनः ॥ ५५ ॥ सङ्घसा प्राद्रवन् क्लिष्टा मृद्गन्तस्तववाहि-
 नोम् । तं हि वीरं भद्रेष्वाणाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ॥ ५६ ॥
 पर्यैरक्षन्त गुथ्यन्तं वच्चायुधमिवामराः । शोणिताक्तां गदां विभ्र-
 दुक्षितां गजशोणितैः ॥ ५७ ॥ कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो
 व्यदृश्यत । व्यायच्छमानं गद्गया दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ५८ ॥
 भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव गद्वरम् । यमदण्डोपमा सुर्व-
 मिन्द्रापनिममस्वनाम् ॥ ५९ ॥ अपश्याम महाराज रौद्रां जिघ-
 मन्तो गदाय । जन्दिद्या केचमप्याभिः पदिग्धां रुधिरंण च ॥ ६० ॥

पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं
यष्ट्या पाल प्रकालयेत् ॥ ६१ ॥ तथा भीमो गजानीकं गदया
पर्यकालयेत् । गदया बध्यमानाश्च मार्गमाणाः समन्ततः ॥ ६२ ॥
स्वान् स्यादतान् विमृद्मन्तः प्राद्वन् कृष्णरास्ततः । महावात
इवाभ्राणि विभ्रमिल्ला रणाह्वान् । अतिष्ठत् समरे भीमः श्मशान
इव शूलभृत् ॥ ६३ ॥

इति भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
द्विप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीमसेनं हतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत ॥ १ ॥ ततः सर्वाणि
सैन्यानि पुत्रस्य तव यासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेनं नदन्तं
भैरवान् रवान् ॥ २ ॥ तं बलीघमपर्यन्तं देवैरपि सुदुःसहम् ।
आपतन्तं सुदुष्कारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३ ॥ रथनागाश्चकलिलं
शङ्खदुन्दभिनादितम् । अनन्तरथपादात् रजसा सर्वतोवृत्तम्
॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु समरे महोद्धिमिवापरम् । सेनासागर-
मक्षोभ्यं विलेव समवारयत ॥ ५ ॥ तदाश्रय्यमपश्याम पाण्डवस्य
महात्मनः । भीमसेनस्य समरे राजन् कर्मातिमानुपम् ॥ ६ ॥
उदीर्क्षान् पार्थिवान् सर्वान् साप्रान् सरथकुक्षरान् । अरुन्ध्रमं
भीमसेनो गदया समवारयत ॥ ७ ॥ स संवार्थ्य बलीघास्तान्
गदया बलिनाम्बरः । अतिष्ठत्सुसुले भीमो गिरिर्मेरुवाचलः
॥ ८ ॥ तस्मिन् सुसुले घोरे रणे परमदारुणे । भातरथैव
पुत्राश्च घृष्टदुःख्य पापतः ॥ ९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च विश्वरूपी
चापराजितः । न प्राजहन् भीमसेनं भये जाते महाबला ॥ १० ॥
तत्र शैक्यायमो गुर्वीं परच्छ मङ्गतीं गदाम् । अघावत् ताव-

कांन् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ११ ॥ पोथयत्रयवृन्दानि
 वाजिवृन्दानि वा विभुः । व्यचरत् समरे भीमो युगान्ते पावको
 यथा ॥ १२ ॥ विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्ते कालवहिभुः ।
 उरुवेगेन सङ्घर्षन् रथजालानि पाण्डवः ॥ १३ ॥ यत्नानि च
 ममर्दाशु नडुलानीव कुञ्जरः । मृदून् रथेभ्यो रथिनी गजेभ्यो
 गजयोधिनः ॥ १४ ॥ सादिनयाञ्छपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदा-
 तिनः । गदया व्यहनत् सर्वान् वातो वृद्धानिवौजसा ॥ १५ ॥
 भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले । मेदोमञ्चावसानामैः
 प्रदिग्धा रुधिरेण च ॥ १६ ॥ अदृश्यत महारौद्री गदा नागाञ्छ-
 घातिनी । तत्र तत्र हतैस्यापि मनुष्यगजसादिभिः ॥ १७ ॥ रणा-
 ङ्गनं तद्भवत् मृत्योरागारसन्निभम् । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्ध-
 स्वामिघ्नतः पशून् ॥ १८ ॥ यमदण्डोपमांमुग्रामिन्द्राग्रनिष्म-
 प्रभाम् । दृष्टशुभीमसेनस्य रौद्रां विशसन्तीं गदाम् ॥ १९ ॥ आवि-
 धतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ रूपं महाघोरं
 कालस्येव जगत्क्षये ॥ २० ॥ तां तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं
 पुनः पुनः । दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वं विमनसोऽभवत् ॥ २१ ॥
 यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः । तेन तेन अ दीर्घन्ते
 सर्वसैन्यानि भारत ॥ २२ ॥ प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापरा-
 जितम् । असमानमनीकानि व्यादिताऽमिवान्तकम् ॥ २३ ॥ तं
 तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् । दृष्ट्वा वृकोदरं भीमः
 सहस्रैव समभ्ययात् ॥ २४ ॥ महता मेघघोषेण रथेनादित्य-
 वर्धसा । छादयन् शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २५ ॥
 तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् । भीमसेनो महा-
 बाहुः प्रहृदीयादमूर्षितः ॥ २६ ॥ तस्मिन् क्षणे सात्यकिः सत्य-
 मन्थ यिनिप्रवीरोऽभ्यपतत पितामहम् । निघ्नन्नमितान् धनुषा
 दृष्टेन सकम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २७ ॥ तं यान्तमश्रैरज-

प्रकाशैः शरान् वपन्तं निशितान् सुपुङ्गवान् । नाशक्तुवन् वार-
यितुं तदानीं सर्वं जना भारत धी लदीयाः ॥ २८ ॥ अविध्यद्देनं
दशभिः पृषत्कीरलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीम् । शरैश्चतुर्भिः
प्रतिविध्य तच्च नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९ ॥ अन्वागतं वृष्णि-
वीरं निशम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानम् । प्रवारयन्तं कुरु-
पुङ्गवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ ३० ॥ योधास्त्वदीया शर-
वर्षैरवपन् मेघा यथा भूधरमम्बुवैगैः । नाशक्तुवन् वारयितुं
वरिष्ठं मध्यन्दिने सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ३१ ॥ न तत्र काश्चिन्न-
विषम्य आसीदृते राजन् सोमदत्तस्य पुत्रम् । स तादृदानो धनु-
रुग्रवेगं भूरिश्रवा भारत सोमदत्तिः । दृष्ट्वा रथान् स्वान् व्यप-
नीयमानान् प्रत्युदयौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ ३२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि सात्यकिभूरिश्रवसीः

समागमे त्रिपल्लोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच । ततो भूरिश्रवा राजन् सात्यकिं नवभिः
शरैः । अविध्यत् शृगसंक्रुद्धस्तौत्रैरिव महाहिपम् ॥ १ ॥ कौरवं
सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपवंभिः । अवारयद्नेयात्मा सर्वलोकस्य
पश्यत ॥ २ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारित ।
सोमदत्तिं रणे यत्तं समन्तात् पथ्यवारयत् ॥ ३ ॥ तथैव पाण्डवाः
सर्वं सात्यकिं तरसा रणे । परिवार्य स्थिताः सङ्घे समन्तात्
सुमहौजसः ॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
दुर्योधनमुखान् सर्वान् पुत्रांस्ते पथ्यवारयत् ॥ ५ ॥ रथैरनेक-
साहस्रैः प्रोधामर्षसमन्वित । नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महा-
बलम् ॥ ६ ॥ विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
दुर्योधनस्तदा राजन् भीमसेनं महाहवे ॥ ७ ॥ आजघानोरसि

क्रुद्धो मार्गणैर्नवमि शितै । ततो भीमो महाबाहु स्वयं
 सुमहाबल ॥ ८ ॥ आसुरो ह रथ ञ्छं विशोकहृदमब्रवीत् ।
 एते महारथा शूरा धार्तराष्ट्रा महाबला ॥ ९ ॥ मामेव भूष
 सक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि । एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते
 न संशय ॥ १० ॥ तस्मात् ममाश्वान् संग्रामे यत्त स्वच्छं
 सारथे । एवमुक्त्वा तत पार्थ पुत्र तव विशाम्यते ॥ ११ ॥
 विव्याध दशभिस्तीक्ष्णै शरै कनकभूषणै । नन्दकञ्च विभिर्वाणै
 प्रत्यविध्यत स्तनान्तरे ॥ १२ ॥ ततो दुर्योधन षष्ट्या विद्वा
 भीमं महाबलम् । विभिरन्यै सुनिश्चितैर्विशोक प्रत्यविध्यत ॥ १३ ॥
 भीमस्य च रण राजन् धनुश्छिन्दे भास्वरम् । सुष्टिदेशे शरै-
 स्तीक्ष्णैस्त्रिभिराज्ञौ हसन्निव ॥ १४ ॥ भीमस्तु प्रेत्य वन्तार
 विशोक सयुगे तदा । पीडित विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना
 ॥ १५ ॥ अमृष्यमाण सक्रुद्धो धनुर्दिव्य परानुगत । पुत्रस्य
 ते महाराज वधायं पुरुपर्यभ ॥ १६ ॥ समादत्त मसरथं चुरप्रं
 लोमवाहनम् । तेन चिच्छेद नृपतेर्भीम कार्मुकमुत्तमम् ॥ १७ ॥
 अपान्त्य तु धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रोधमूर्च्छित । अन्यत कार्मुक-
 मादत्त सत्वरं विगवत्तरम् ॥ १८ ॥ सन्धाय विशिख घोर काल-
 मृत्युसमप्रभम् । तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेन स्तनान्तरे ॥ १९ ॥
 स गाढविहो व्यथित स्यन्दनोपस्थ आविश्यत । निपसाद् रथो-
 पस्थे मुर्च्छा चाभिजगाम ह ॥ २० ॥ त दृष्ट्वा व्यथित भीम
 मभिमन्युपुरोगमा । नागृष्यन्त महाभागा पाण्डवाना महा
 रथा ॥ २१ ॥ तत सुतुमुला दृष्टि शराणामुग्रतेजसाम् ।
 पातयामासुरव्यशा पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २२ ॥ प्रतिलस्य तन
 सशा भीमसेनो महाबल । दुर्योधन विभिर्विद्वा पुनर्विव्याध
 षडभि ॥ २३ ॥ अत्यञ्च षड्विपत्या शरैर्विव्याध पाण्डव ।
 रुष्यपृष्ठैर्महत्यास स विहो व्यपयात् रथात् ॥ २४ ॥ प्रत्य-

स्यगुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश । सेनापतिः सुप्रेणश्च जलसन्धः
 सुलोचनः ॥ २५ ॥ उग्रो भीमरथो भीमो वीरवाङ्मरलीलुपः ।
 दुर्मखो दुर्षर्षर्षश्च विविक्तुर्विक्रटः समः ॥ २६ ॥ विसृजन्तो बहून्
 वाणान् क्रोधसंरक्तलोचनाः । भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता
 भ्रमम् ॥ २७ ॥ पुत्रांस्तु तव सम्प्रेच्य भीमसेनो महाबलः ।
 तृक्लृणीं विलिङ्गन् वीरः पशुमध्ये वृको यथा ॥ २८ ॥ अभिपत्य
 महावाङ्मरुत्मानिव विगितः । सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरशिच्छेद्
 पाण्डवः ॥ २९ ॥ सम्प्रेष्ट्य च दुष्टात्मा त्रिमिर्वाणैर्महामुजः ।
 जलसन्धं विनिर्भियं सोऽनयद्यमसादनम् ॥ ३० ॥ सुप्रेणञ्च ततो
 हताप्रेषयामास मृत्यवे । उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं
 भुवि ॥ ३१ ॥ पातयामास मत्सेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ।
 वीरवाङ्मरुत् सप्तत्यासाश्रुकेतुं ससारथिम् ॥ ३२ ॥ निनाय समरे
 भीमः परलोकाय पाण्डवः । भीमभीमरथौ भीमो भीमसेनो
 हसन्निव ॥ ३३ ॥ भ्रातरौ रमणी राजन्तनयद्यमसादनम् । ततः
 सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ॥ ३४ ॥ मिपतां सर्वसैन्याना-
 मनयद्यमसादनम् । पुत्रास्तु तत्र ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ॥ ३५ ॥
 शेषा दीऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयात्तदा । विप्रद्रुता रणा-
 द्भ्राजन् बध्यमाना महात्मना ॥ ३६ ॥ ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्वा-
 नेव महारथान् । एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान् महा-
 बलान् ॥ ३७ ॥ यथापन्नान् यथावीरान् यथाशूराश्च सङ्गतान् ।
 निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णीत पाण्डवम् ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वास्ततः
 सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महा-
 बलम् ॥ ३९ ॥ भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरैण विधाम्पते । अपतत्
 सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ४० ॥ अपतन्नेव च रणे
 भीमसेनं शिलाश्रितैः । अदृश्य समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम्
 ॥ ४१ ॥ अभिमन्युमुखास्तत्र नामध्वन्त महारथाः । भीमस्या-

च्छादनं सङ्घे स्ववाङ्मलमाश्रिता ॥ ४२ ॥ त एनं शरवर्षेण
 समन्तात् पथ्यवारयन् । गजञ्च शरवृष्ट्या तु विभिदुस्ते समन्तत
 ॥ ४३ ॥ स अस्त्रवृष्ट्याभिहत समस्त्रैस्त्रैर्महारथैः । प्राग्
 ज्योतिषगजो राजन् नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४४ ॥ सञ्जात
 रुधिरोत्पीड्यैः प्रेक्षणीयोऽभवद्रूपे । गभस्तिभिरिवार्कस्य सस्यूतो
 जलदो महान् ॥ ४५ ॥ सञ्जोदितो मदस्त्रावी भगदत्तेन वारणः ।
 अभ्यधावत तां सर्वान् कालोत्सृष्ट इवान्तक ॥ ४६ ॥ दिगुष
 जवमास्थाय कम्पयथरथैर्महीम् । तस्य तत सुमहद्रूप दृष्ट्वा सर्वे
 महारथाः ॥ ४७ ॥ असह्य मन्यमानासु ते विप्रमनसोऽभवन् ।
 ततस्तु नृपति क्रुद्धो भीमसेन स्तनान्तरे ॥ ४८ ॥ आजघान नर
 व्याघ्र शरेणानतपर्वणा । सोऽतिविद्धो महेश्वासस्तेन राज्ञा
 महारथ ॥ ४९ ॥ मूर्च्छ्याभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ।
 तास्तु भीतान् समालक्ष्य भीमसेनञ्च मूर्च्छितम् ॥ ५० ॥ ननाद
 वलवन्नाद भगदत्त प्रतापवान् । ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा
 भीम तथागतम् ॥ ५१ ॥ सक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीवत ।
 स कृत्वा दारुणीं माया भीरुणा भयवर्द्धिनीम् ॥ ५२ ॥ अद
 श्यत निमेषार्द्धाङ्घोररूप समाश्रितः । ऐरावत समारुह्य स्वय
 मायामय कृतम् ॥ ५३ ॥ तस्य चान्येऽपि दिङ्गागा दभूवृत्त
 यायिनः । अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मय सुप्रभ ॥ ५४ ॥ एव
 एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः । महाकायास्त्रिधा राजन्
 प्रसवन्तो मद वङ्ग ॥ ५५ ॥ तेजोवीर्यवहोपेता महाजवपरा
 क्रमाः । घटोत्कचस्तु स्व नाग प्रेषयामास सशुनी ॥ ५६ ॥ सगज
 भगदत्तन्तु हन्तुकाम परन्तपः । ते चान्ये चीदिता नागा
 राक्षसैः समहावले ॥ ५७ ॥ परिपेतु सम क्रुद्वायतुर्हन्तायतु
 हिषम् । भगदत्तस्य त नाग विपाणैरवपीडयन् ॥ ५८ ॥
 - बभूवृत्तमानस्तौ नागैर्वेदान्तैः शराहतः । अनन्त सुमहागाद

मिन्द्राश्वनिसेखनः ॥ ५९ ॥ तस्य तं नदतो नादं सुधीरं भीम-
निखनम् । श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीदुद्गीर्णं राजानञ्च सयोधनम् ॥ ६० ॥
एष युध्यति सङ्ग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना । भगदत्तो महेष्वासः
ऋच्छे च परिवर्तते ॥ ६१ ॥ राक्षसश्च महाकायः स च राजा-
तिकोपनः । ध्रुवं समेतौ समरे कालमृत्युसमाप्तुमौ ॥ ६२ ॥
श्रूयते श्लेषं हृष्टानां पाण्डवानां महाखनः । हस्तिनस्यैव समहान्
भीतस्य रुदितध्वनिः ॥ ६३ ॥ तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं
परिरक्षितुम् । अरव्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोच्यति
॥ ६४ ॥ तत् क्षरध्वं महावीर्यां मा चिरं कुरुतानघाः । महान्
विवर्धते रौद्रः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६५ ॥ मत्तथ कुलपुत्रय
शूरश्च पृतनापतिः । युक्तं तस्य परिव्राणं कर्तुमस्माभिरचुपताः
॥ ६६ ॥ भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरीगमाः । सर्हिताः
सर्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ॥ ६७ ॥ उत्तमं जवमास्थाय
प्रययुर्यत्र सोऽभवत् । तान् प्रयातान् ममालीक्य युधिष्ठिरपुरी-
गमाः ॥ ६८ ॥ पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययु परान् ।
तान्यनीकान्यथालीक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ६९ ॥ ननाद
समहानादं विस्फोटमग्नेरिव । तस्यापि निगदं श्रुत्वा दृष्ट्वा
नागांश्च युध्यतः ॥ ७० ॥ भीष्मः शान्तनवी भूयो भारद्वाजमभा-
षत । न रोचते मे सङ्ग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ॥ ७१ ॥ बल-
वीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सम्पत्तम् । नैव शक्यो युधा जेतुमपि
बलभृता स्वयम् ॥ ७२ ॥ लब्धलक्षः महारी च वयञ्च शान्त-
वाचना । पाञ्चालैः पाण्डवैश्चैव वयञ्च क्षतविचिता ॥ ७३ ॥
तन्मे न रोचते युधं पाण्डवैर्नितकाग्निभिः । युज्यतामवहारोऽथ
श्वो योत्सगाम परैः सह ॥ ७४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा तथा
शक्रुः प्रहर्षिताः । उपायेनापयातास्ते घटीक्ष्वभयार्हिताः
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाग्निनः । सिं ८१

शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ७६ ॥ एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरत-
 पते । पाण्डवानां कुरूणाञ्च पुरस्कृत्य-घटोत्कचम् ॥ ७७ ॥
 कौरवास्तु ततस्तूष्णं प्रययुः शिविरं स्वकम् । व्रीडान्विता-निशा-
 काले पाण्डुवैयैः परान्विताः ॥ ७८ ॥ अरविक्षतगात्रास्तु पाण्डु-
 युवा महारथाः । युद्धे समनसो राजन् जग्मूः स्वशिविरं प्रति
 ॥ ७९ ॥ पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ । प्रोजयन्तो
 महाराज मुदा परमया युताः ॥ ८० ॥ नदन्तो विविधान्नादान्
 तूर्थस्वमविभूषितान् । सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्रान् शङ्ख-
 निःस्वनैः ॥ ८१ ॥ निनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।
 घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ ८२ ॥ प्रयाताः शिवि-
 रायैव-निशाकाले परन्तपाः । दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृ-
 वधेन च ॥ ८३ ॥ सुहृत्तं चिन्तयामास वाप्यशोकसमाकुलः ।
 ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि । प्रदध्यौ शोकसन्तप्तौ
 भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ ८४ ॥

इति भीमपर्वणि भीमधधपर्वणि चतुर्थ्युद्धेदिवसावहारे

चतुःपद्योऽध्यायः ॥ ६४ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । मयं मे समहत् जातं विप्रयथैव सञ्जय ।
 श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म दिवैः सुदुष्करम् ॥ १ ॥ पुराणाञ्च
 पराभावं श्रुत्वा सञ्जय सर्वयः । चिन्ता मे महती भूता मदि-
 प्यति कथन्तिति ॥ २ ॥ ध्रुवं विदुरवाक्यानि घट्टन्ति हृदयं
 मम । तथा हि दृश्यते सर्वं देवयोगिनः सञ्जय ॥ ३ ॥ तत्र
 भीममुखान् शूरानस्रञ्चान् योधरुत्तमान् । पाण्डवानामनीशेषु
 योधयन्ति मदारिषः ॥ ४ ॥ किन्तेऽतपन् महात्मानः पाण्डु-
 पत्न्या महावलाः । किन्ते दृतराष्ट्रात् किं वा शानं विदन्ति

स्त्री ॥ ५ ॥ - धिन चयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः
 पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यञ्च पाण्डवैः ॥ ६ ॥ मध्येव दृष्टः पतति
 देवात् परमदारुणः ॥ यथावध्याः पाण्डुसतास्तथावध्याश्च मे
 सुताः ॥ ७ ॥ एतन्मे सर्वमावद्भु यथातत्त्वेन सञ्जय । न हि
 पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य परन्तप ॥ ८ ॥ समुद्रस्यैव महतो
 भुजाभ्या प्रतरन्नर । पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदा-
 क्णम् ॥ ९ ॥ घातयिष्यति मे पुत्रान्, सर्वान् भीमी न संशयः ।
 न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत् सुतान् रणे ॥ १० ॥ ध्रुवं
 विनाशः समरे पुत्राणा मम सञ्जय । तज्जान्मे कारणं सूत
 युक्तज्ञैव विशेषतः ॥ ११ ॥ घृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्वमाखरातु-
 मर्हसि । दुर्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विसुखान् रणे ॥ १२ ॥
 भीमद्रोणी कृपयैव सौवलेयो जयद्रथः । द्रौणिर्वापि महेश्वासी
 विकर्णो वा महाबलः ॥ १३ ॥ निथयो वापि कस्तेषा तदा
 , ह्यासीन्महात्मनाम् । विमुखिषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ॥ १४ ॥
 सञ्जय उवाच । शृणु राजन्भवहितः श्रुत्वा वैवावधारय ।
 नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव माया तथाविधाम् ॥ १५ ॥ न वै विभी-
 पिकां काञ्चिद्राजन् कुर्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं
 प्रकृतिमन्तय संयुगे ॥ १६ ॥ धर्मेण सर्वकार्याणि जीवितादीनि
 भारत । आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्ययः ॥ १७ ॥
 ते न युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबला । थिया परमया युक्ता
 , यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १८ ॥ तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताय
 ; पार्थिव । तव पुत्रा दुरात्मानः पापेश्वभिरता सदा ॥ १९ ॥
 निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे । स्वहृदि नृशंसानि
 पुत्रैस्तव जनेश्वर ॥ २० ॥ निकृतानीह पाण्डूना नीचेरिव यथा
 नरैः । सर्वञ्च तदनादृत्य पुत्राणा तव किलिपम् ॥ २१ ॥ साप-
 ङ्गवास्तयैवासन् पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । न चैतान् वद्म नभ्यन्ते

पुत्रास्तव विशाम्भते ॥ २२ ॥ तेस्य पापस्य संततं क्रियमाणस्य
 कर्मणः । सम्प्रोप्तन्तु महर्होरं फलं किम्पाकसन्निभम् ॥ २३ ॥
 तत्तद्भुङ्क्षु महाराज सपुत्रः ससुहृज्जन । नावबुध्यसि यद्रा-
 जन् वार्यमाणः सुहृज्जनैः ॥ २४ ॥ विदुरेणाय भीमेषु द्रोणेन
 च महारुना । तथा मया चाप्यसङ्गतं वार्यमाणो न बुध्यसे ॥ २५ ॥
 वाक्यं हितञ्च पथग्रञ्च मन्दः पथग्रमिवीप्रधम् । पुत्राणां मत-
 भास्थाय जितान् पश्यसि पाण्डवान् ॥ २६ ॥ शृणु भूयो यथा-
 तत्त्वं यन्मां त्रमनुपृच्छसि । कारणं भरतघेष्ठ पाण्डवानां जयं
 प्रति ॥ २७ ॥ तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम । दुर्यो-
 धनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा भ्रातॄन् रणे
 सर्वान् विजितान् समहारयान् । शोकसम्भूढहृदयो निशाकाले
 स कौरव ॥ २९ ॥ पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
 तद्ब्रवीत सुतस्ते च तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ ३० ॥

दुर्योधन उवाच । द्राणश्च त्वञ्च शल्यश्च कृपो द्रौणिसत्यैव
 च । कृतवर्मा च दार्हिक्यः कान्बोजय सुदक्षिणः ॥ ३१ ॥ भूरि-
 श्वा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् । महारथाः समाख्याता
 कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ३२ ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति
 मे मतिः । पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ ३३ ॥
 तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाशु पृच्छत । यं समाश्रित्य कौन्तेया
 जयन्त्यस्मान् पदे पदे ॥ ३४ ॥

भीम उवाच । शृणु राजन् वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि
 कौरव । बद्धमय मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३५ ॥
 क्रियता पाण्डवैः साहैः शमो भरतसत्तम । एतत् क्षममहं मन्ये
 पृथिव्यास्तव वा विभो ॥ ३६ ॥ शुङ्क्षुमां पृथिवीं राष्ट्रं
 भ्रातृभिः संहितः सुखी । सृष्टदस्तर्पयन् सर्वान् नन्दयंवापि
 वाश्रयान् ॥ ३७ ॥ न च मे क्रोमनस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।

अदिदं समनुप्राप्तं यत् पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३८ ॥ यद्य हेतुरबध्यते
 तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । तं शृणुष्व महाराज मत्तः कथयतः
 प्रभो ॥ ३९ ॥ नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति । यो
 जयेत् पाण्डवान् सर्वान् पालितान् शार्ङ्गधन्वना ॥ ४० ॥ यत्तु मे
 कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व
 यथातथम् ॥ ४१ ॥ पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।
 पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ४२ ॥ तेषां मध्ये सुखा-
 सीनः प्रजापतिरपश्यत । विमानं प्रज्वलत भासा स्थितं प्रवर-
 मम्बरे ॥ ४३ ॥ ध्यानेनावेद्य तद्ब्रह्मा ब्रुवा च नियतोऽञ्जलिम् ।
 नमयकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरम् ॥ ४४ ॥ ऋषयस्त्वय
 देवाय दृष्टाकाशे समुत्थितम् । स्थिता प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्ती
 महद्द्भुतम् ॥ ४५ ॥ यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वर ।
 जगाद् जगतः सृष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४६ ॥ विश्वावसुर्विश्व-
 मूर्तिर्विश्वेभ्यो विश्वकेशो विश्वकर्मा वशी च । विश्वेश्वरो
 वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं देवतं जामुपैमि ॥ ४७ ॥ जय
 विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगेश्वर विभो जय
 योगपरावर ॥ ४८ ॥ पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।
 भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४९ ॥ असङ्ख्येयगुणा-
 चार जय सर्वपरायण । नारायण सुदुष्यार जय शार्ङ्गधनुर्धर
 ॥ ५० ॥ जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय । विश्वेश्वर
 महाबाहो जय लोकार्यतत्पर ॥ ५१ ॥ महोरग वराहाय
 हरिकेश विभो जय । हरिवाच द्विधामीष विश्वावासामिता-
 व्यय ॥ ५२ ॥ व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सतक्रिय ।
 असङ्ख्येयात्मभावज्ञ जय गन्धोर कामद् ॥ ५३ ॥ अनन्तविदित-
 ब्रह्म निर्यं भूतविभावन । वृत्तकार्ये कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयावह
 ॥ ५४ ॥ युद्धात्मन् सर्वयोगात्मन् स्फुटसम्भूतसम्भव । भूनात्म-

तच्छलीकेषु जय भूतविभावन ॥ ५५ ॥ आत्मयोनि महाभाग, कले-
 संज्ञेपतत्पर । उद्धावनमनोभाव जय, ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५६ ॥
 निसर्गसर्गनेरेत कामेश परमेश्वर । अमृतोद्भव सद्भाव युगामे
 विजयप्रद ॥ ५७ ॥ प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्म-
 भूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ पोद्दौ तव घरा
 देवी द्विभो बाह्वृद्धिवः शिरः । मूर्त्तिस्तीक्ष्णसुराः काययन्द्रा-
 द्विष्यौ च चक्षुषी ॥ ५९ ॥ बलं तपश्च सत्यञ्च धर्मकर्मात्मजं तव ।
 तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसम्भवाः ॥ ६० ॥ अश्विनौ
 श्रवणौ नित्यौ देवी जिह्वा शरस्वती । विदाः संस्कारनिष्ठा हि
 त्वयेदं जगदाश्रितम् ॥ ६१ ॥ सङ्घां न परिमाणं ते न तेजो
 न पराक्रमम् । न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न सम्भवम् ॥ ६२ ॥
 त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः ॥ ॥ ॥ अर्चयामः सदा
 विष्णो परमेशं, महेश्वरम् ॥ ६३ ॥ ऋषयो देवगन्धर्वा यज्ञ
 राक्षसपन्नगाः । पिशाचा मानुषाश्चैव सृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६४ ॥
 एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् । पद्मनाभ विष्णो-
 लाक्ष कृष्ण दुःखप्रणाशन ॥ ६५ ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं
 नेता त्वं जगन्मुखम् । त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः
 सदा ॥ ६६ ॥ पृथिवी निर्मयादिव त्वत्प्रसादात् सदाभवत् ।
 तस्माद्भव विमालाक्ष यदुवंशविवर्द्धनः ॥ ६७ ॥ धर्मसंस्थापना-
 र्थाय दैतेयानां वधाय च । जगतो धारणार्थाय विद्याप्यं कुरु
 मे विभो ॥ ६८ ॥ यत्तत् परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रभो ।
 वासुदेव तदेतत्ते मयाहीतं यथातथम् ॥ ६९ ॥ इहा मनुष्येषु
 दिवं स्वयमात्मानमात्मना । कृष्ण त्वमात्मनः साक्षो प्रद्युम्नं आत्म-
 सम्भवम् । ७० ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धं तु यं विदुर्विष्णुमध्ययम् ।
 अतिक्रमोऽसृजन्मा वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 दिवमयः सोऽहं त्वथैवास्मि विनिर्मितः । विरुध्य भागदीप्तानं

ब्रज मानुषता विभो ॥ ७२ ॥ तत्रासुरबध कृत्वा सर्वलोकसुखाय
 वै । धर्मं स्थाप्य यद्य प्राप्य योग प्राप्स्यसि तत्त्वत ॥ ७३ ॥
 त्वा हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाद्यामितविक्रम । तैस्तै स्त्रैर्नामभि-
 र्भक्ता गायन्ति परमाद्भुतम् ॥ ७४ ॥ स्थिताश्च सर्वे त्रयि भूत-
 सङ्घा कृत्वाश्रयं त्वा वरदं सुवाहो । अनादिमध्यान्तमपारयोगं
 लोकस्य चेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि विश्वोपाख्यानै-
 पञ्चपटोऽध्याय ॥ ६५ ॥

— — —

भीष्म उवाच । तत स भगवन् देवो लोकानामीश्वरेश्वर ।
 ब्रह्मण्य प्रत्यवाचेद् स्निग्धगम्भीरवा गिरा ॥ १ ॥ विदितं तात
 योगान्मे सर्वमेव तवेप्सितम् । तथा तद्भवितेत्यक्त्वा तत्रैवान्तर-
 क्षीयत ॥ २ ॥ ततो देवर्षिगन्धर्वा विष्णय परम गता । कौतू-
 हलपरा सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३ ॥ की न्वय धी भगवता
 प्रणस्य विनयादिभो । वाग्भि स्तुतो वरिष्ठामि श्योतुमिच्छा
 महे वयम ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्यवाच पितामह ।
 देवर्ष्यर्षिगन्धर्वान् सर्वान् मधरया गिरा ॥ ५ ॥ यतत्पर भवि
 ष्यच्च भविता यच्च यत्परम् । भूतात्मा च प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च पर
 प्रत्नम् ॥ ६ ॥ तेनास्मि कृतसम्वाद प्रसन्नेन सुरर्षभा । जगतो-
 ऽनुग्रहार्थाय याचिता मे जगत्पति ॥ ७ ॥ मानुष लोकमातिष्ठ
 वासुदेव इति श्रुत । असुराणां वधार्थाय सम्भवस्व महीतले
 ॥ ८ ॥ सङ्ग्रामे निहता ये ते दैत्यद्वानवराक्षसा । त इमे तृषु
 सम्भूता धीररूपा महाबला ॥ ९ ॥ तेषां वधायं भगवान् नरेण
 सहितो बली । मानुषी धानिमास्थाय चरिष्यसि महीतले ॥ १० ॥
 नरनारायणौ तौ तु पुराणावपि सत्तमौ । अजेयौ हि रणे धी

तत्त्वलीकेश जय भूतविभावन ॥ ५५ ॥ आत्मयोने महाभाग कर्म
 सङ्घे पतत्पर । उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५६ ॥
 निर्गर्गसर्गनेरत कामेश परमेश्वर । अमृतोद्भव सद्भाव युगान्ते
 विजयप्रद ॥ ५७ ॥ प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्म
 भूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद ॥ ५८ ॥ पादौ तव घरा
 देवो दिभो वाङ्मूर्ध्नि शिर । मूर्त्तिस्तेऽहं सुरा काययद्वा
 द्वित्यौ च चक्षुषी ॥ ५९ ॥ बल तपस्य सत्यञ्च धर्मकर्मात्मज तव ।
 तेजोऽग्नि पवन श्वास आपस्ते स्वेदसम्भवा ॥ ६० ॥ अश्विनी
 श्रवणौ नित्यौ देवी जिह्वा सरस्वती । वेदा सस्कारनिष्ठा हि
 तयेद् जगदाश्रितम् ॥ ६१ ॥ सङ्ख्या न परिमाण ते न तेजो
 न पराक्रमम् । न बल योगयोगीश जानीमस्ते न सम्भवम् ॥ ६२ ॥
 ब्रह्मक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाश्रिता । अश्वयाम सदा
 विष्णो परमेश महेश्वरम् ॥ ६३ ॥ ऋषयो देवगन्धर्वा यत्त
 राक्षसपन्नगा । पिशाचा मानुषाश्चैव ऋगर्षाक्षरौरुपा ॥ ६४ ॥
 एवमादि मया सृष्ट पृथिव्या त्वत्प्रसादजम् । पद्मनाभ विष्ण
 खाक्ष कृष्ण दुःखप्रणायन ॥ ६५ ॥ त्व गति सर्वभूताना त्व
 नेता त्व जगन्मुखम् । त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनी विद्युषा
 सदा ॥ ६६ ॥ पृथिवी निर्भयाद्देव त्वत्प्रसात्पात् सदाभवत् ।
 तन्माद्भव विमालाक्ष यदुवशविवह्नन ॥ ६७ ॥ धर्मसंस्थापना
 र्थाय दैतेयाना बधाय च । जगतो धारणार्थाय विद्याय कुरु
 भो विभो ॥ ६८ ॥ यत्तत परमकृ गुह्य त्वत्प्रसादादिन् प्रभो ।
 यासु देव तद्देतत्ते मयाहीत यथातथम् ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वा कुरुर्षप
 देव स्वयमात्मानपात्मना । कथा त्वमात्मन साक्षी प्रद्युम्न ए त्व
 सग्यम् । ७० ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुह तु य त्रिदुर्विष्णुमश्रयम् ।
 यनिरुहोऽसृजन्मा वै ब्रह्माण लक्षधारिणम् ॥ ७१ ॥ इत्थ
 दिपमय सोऽहं क्षत्रैवात्त विनामत । विरुक्ष्य भागदे श्वर

व्रज मानुषतां विभो ॥ ७२ ॥ तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय
 वै । धर्मं स्थाप्य ययः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ७३ ॥
 तां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवायामितविक्रम । तैस्तैः - स्वैर्नामभिः
 र्भक्तो गायन्ति, परमाद्भुतम् ॥ ७४ ॥ स्थिताथ सर्वे त्वयि - भूत-
 सङ्घाः कृत्वाययं तां वरदं सुवाहो । - अनादिमध्यान्तमपारयोगं
 लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७५ ॥

इति भोष्पपर्वणि भोष्पवधपर्वणि विश्वोपनिषत्ताने ।

पञ्चपष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

१) भोष्प, उवाच । - ततः, से भगवन् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः ।
 ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरवा गिरा ॥ १ ॥ विदितं तात
 योगात् सर्वमेव तवेप्सितम् । तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तर-
 धीयत ॥ २ ॥ ततो देवर्षिगम्भर्वा विष्णयं परमं गताः । कौतू-
 हलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३ ॥ को न्वयं धीः भगवता
 प्रणम्य विनयादिभो । वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठामि - श्योतुमिच्छा-
 महे वयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः ।
 देवर्षीर्षिगम्भर्वान् सर्वान् मधुरवा गिरा ॥ ५ ॥ चतत्परं भवि-
 ष्यद्भु भविता यच्च यत्परम् । भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म षष्ठ परं
 प्रथम् ॥ ६ ॥ तेनास्मि कृतमन्नादः प्रसन्नेन सुर्यभाः । - जगतो-
 ऽनुग्रहायां याचिता मे जगत्पतिः ॥ ७ ॥ मातुषं लोकमातिष्ठ
 वासुदेव इति श्रुतः । असुराणां वधार्थाय - सम्यक्सु महीतले
 ॥ ८ ॥ सङ्ग्रामे निहता ये ते दिव्यदानवराक्षसाः । - त इमे नृषु-
 सम्युता पौररूपा महाबलाः ॥ ९ ॥ तेषां वधार्थं भुगवान् नरेण
 संहिता बली । - मानुषीं येनिमास्थाय चरिष्यसि महीतले ॥ १० ॥
 नरनारायणौ तौ तु पुराणावपि सत्तमौ । - अजेयौ हि रणे यौ -

तौ संमैतैरमरैरपि ॥ ११ ॥ संहितौ मानुषी लोके समूतार
 मितद्युती । क्रुदास्ते तौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२ ॥
 यस्याहर्मात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगत पति । वासुदेवोऽर्धनीषी
 वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३ ॥ तथा अनुष्योऽयमिति कदाचित्
 सुरसत्तमाः । नावश्रयीं महंवीर्यं शंङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४ ॥
 एतत् परमकं शुद्धमेतत्परमकं यदम् । एतत् परमकं ब्रह्म एतत्
 परमकं यच्च ॥ १५ ॥ एतदक्षरमव्यक्तमेतच्छ्लाश्वतमेव च । एतत्
 पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६ ॥ एतत् परमकं तेज
 एतत् परमकं सुखम् । एतत् परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा
 ॥ १७ ॥ तस्मात् सुरासुरैः सर्वैः सेन्द्रैश्चामितविक्रम । नाव-
 श्रयी वासुदेवो मानुषीऽयमिति प्रभो ॥ १८ ॥ अथ मानुष-
 मात्रोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः । हृषीकेशमवश्रयानात्तमाङ्ग-
 पुरुषाधमम् ॥ १९ ॥ तं धीर्गिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं
 तनुम् । योऽवमन्येद्वासुदेवं तेमाङ्गस्तामसं जना ॥ २० ॥ देवं
 चराचरात्मानं शीवत्साङ्गं सुवर्धसम् । पद्मनाभं न जानाति तमाङ्ग-
 स्तामसं जनाः ॥ २१ ॥ किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयधरम् ।
 भवजानन् महात्मानं धीरे तमसि मञ्जति ॥ २२ ॥ एवं विदिष्य
 तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः । वासुदेवो नमस्कृत्य सर्वलोकैः
 सुरोत्तमा ॥ २३ ॥

वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २८ ॥ यस्य स्यादा-
 त्तजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता । कथं न वासुदेवोऽयमर्च-
 येत्यथ मानवैः ॥ २९ ॥ । वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भाविता-
 त्मभिः । मणिगच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ॥ ३० ॥ ।
 पाण्डवैः सार्धमिति यत्तत्त्वमोघान्त्र बुध्यसे । मन्ये त्वां राक्षसं
 क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ॥ ३१ ॥ । तस्मात् हि पंसि गोविन्दं
 पाण्डवश्च धनञ्जयम् । नरनारायणौ द्विवीक्रोऽन्यो हिष्याक्षि
 मानवः ॥ ३२ ॥ तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेपोऽसौ प्राश्रुतोऽव्ययः ।
 सर्वलोकमयो नित्यः, प्रास्ता धाता धरो प्रुवः ॥ ३३ ॥ । लोकान्
 धारयते यस्त्रीश्वराधरगुरुः प्रभुः । धीहा जयस्य जेता च सर्व-
 प्रकृतिरीश्वरः ॥ ३४ ॥ । राजन् सत्त्वमधी, क्षेप तमोरजविक-
 लितः । यतः कृष्णास्ततो धर्मो, यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३५ ॥ ।
 तस्य माहात्मप्रयोगिनो योगीनात्ममयेन च । धृताः पाण्डुसुता राजन्
 जयश्रेयां भविष्यति ॥ ३६ ॥ । श्रेययोगुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां
 दधाति यः । बलहापि रणे नित्यं मयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३७ ॥ ।
 स एष प्राश्रुतो दैवः सर्वभूतमयः प्रियः । वासुदेव इति ख्यातो
 यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८ ॥ । ब्राह्मणैः सत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च
 कृतलक्षणैः । सेव्येभ्यर्वीर्यैश्चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३९ ॥ ।
 दापरस्य पुरस्तात्सेव्यैः कलिपुरस्य च । मातृतं विप्रियास्यस्य
 गीतः सङ्घर्षेण यः ॥ ४० ॥ । स एष सर्वं सुरमर्थलोकं समुद्र-
 कक्षान्तरिताः प्रसीय । युगे युगे मानुषश्चैव वासु पुनः पुनः
 दृजते विश्वकर्मा ॥ ४१ ॥ ।

इति भीमपर्वणिः भीमवधपर्वणि विश्वीपाख्यानं

षट्पद्योऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ १ ॥ दुष्येधन उवाच । वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते
 तस्यागमं प्रतिष्ठाञ्च ज्ञातुमिच्छे पितोमह ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ भीष्म उवाच । वासुदेवो महद्भूतं सर्वदेवतदेवतम् ।
 परं पुण्डरीकाद्याद्भूयते भरतर्षभ ॥ २ ॥ मार्कण्डेयश्च गोविन्द
 कथयत्यद्भूतं महत् । सर्वभूतानि भूतात्मा महात्माः पुरुषोत्तमः
 ॥ ३ ॥ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् । सृष्ट्वा पृथिवीं
 देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ४ ॥ अप्सु वै ययनं चक्र महात्मा
 पुरुषोत्तमः । सर्वतेजोमयी देवा योगात् सुखाप तत्र ह ॥ ५ ॥
 मुखतः सांनिभं जत् प्राणादायुमथापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च
 मनसः सृजेत्पुत्रतः ॥ ६ ॥ एष लोकान् ससृज्जादी देवान्
 सविगणैः सह । निघनं चैव मृत्युञ्ज प्रजानां प्रभवाप्यथी ॥ ७ ॥
 एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः । एष कर्ता च कार्यं च
 स वै देवः स्वयं प्रभुः ॥ ८ ॥ भूतश्रव्यश्रविष्यञ्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
 सृष्टारं जगतथापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ९ ॥ अग्रजं सर्व-
 भूतानां सृष्ट्वाणमकल्पयत् । शेषञ्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः
 ॥ १० ॥ यो धारयति भूतानि धरां चैव सपर्वतोम् । ध्याने-
 योगेन विप्राय तं वदन्ति महाजसम् ॥ ११ ॥ कर्णश्रोताह्र-
 द्वापि मधुनाम महासुरम् । तसुग्रसुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समा-
 स्थितम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन्ध्रानं पुरुषोत्तमः । तस्य
 तांत वधादेव देवदानवंमानुषाः ॥ १३ ॥ मधुसूदनमित्याजः
 ऋषयश्च जनाहेनम् । वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः
 ॥ १४ ॥ एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः । परं हि
 पुण्डरीकाक्षान् भूतं न भविष्यति ॥ १५ ॥ मुखतो ह्यसृजद्विप्रान्
 बाहुभ्यां च त्रियांस्तथा । वैश्यांश्चाप्यरुतो राजान् शूद्रान् पद्भ्यां
 तथैव च ॥ १६ ॥ तपसा नियतो दिवस्त्रिघानं सर्वदेहिनाम् ।
 ब्रह्मभूतममास्यां पीर्यमास्यां तथैव च ॥ १७ ॥ योगभूतं परि-

चरन् केशवं महदाप्रयात् ॥ केशवं परमन्तेजः सर्वलोकपिता-
 भवम् ॥ १८ ॥ एतमाहुर्हृषीकेशं मुनयो विनराधिपे ॥ एत-
 सेव विजानीयादाचार्यः पितरद्भुसम् ॥ १९ ॥ कृष्णो वस्यो प्रसी-
 दितं लोकास्तेनाक्षयो जिताः । यथैवेन भयस्थाने केशवं परुषं
 ब्रजेत् ॥ २० ॥ सदा नरः प्रथेचेदं स्वस्तिमान् स भवेत् सुखी ।
 धि च कृष्णं प्रपद्यन्ते तेने सुहृन्ति मानवाः ॥ २१ ॥ भये महति
 यो मन्वान् पाति नित्यं जनाईनः । एतद्युधिष्ठिरोऽब्राह्मणाचार्य-
 तथेन भारत ॥ २२ ॥ सर्वात्मना महादेवं केशवं जगदीश्वरम् ।
 प्रपन्नः परुषं राजन् योगीशं पृथिवीश्वरम् ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबंधपर्वणि विश्वीपांशुखाने

सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीष्म उवाच ॥ शृणु चेद् महाराज ब्रह्मप्रोक्तं स्तवं मम ।
 ब्रह्मैर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १ ॥ साध्यानामपि
 देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनाभावञ्च इति तां नारदो-
 ऽब्रवीत् ॥ २ ॥ भूतश्रेयं भविष्यञ्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ॥
 यज्ञानां चैव यज्ञं तां तपस्य तपसामपि ॥ ३ ॥ देवानामपि देवश्च
 तामाह भगवान् भृगुः । पुराणञ्चैव परमं विष्णो रूपां तवेति च
 ॥ ४ ॥ वासुदेवो वसुनां तं यत्प्रस्थापयिता तथा । देवदेवोऽसि
 भूतानामिति हेपायनोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ पूर्वं प्रजानिर्गमेषु दत्तमाहुः
 प्रजापतिम् । सृष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तन्ते मनसि स्थितम् । देवा वाक्सम्भवा-
 ऽस्मिन्नेति देवलस्त्वां तथाब्रवीत् ॥ ७ ॥ शिरसा ते दिवं व्याप्तं
 बाहुभ्यां पृथिवी धृता । जठरे च त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सना-
 तनः ॥ ८ ॥ देवन्तामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः । आत्म-

दृश्यन्तेऽप्यनामृषीणां चासि संतमः ॥ ९ ॥ राजर्षीणां सुदारणाः
 आहवेष्मनिर्वोत्तिनाम् । सर्वधर्मप्रधानानां त्वङ्गतिर्मधुसूदन ॥ १० ॥
 इति नित्यं धीमविद्धिर्भगवान् पुरुषोत्तमः । सनत्कुमारप्रमुखैः
 स्तूयतेऽस्य चरते हरिः ॥ ११ ॥ एष ते विस्तरस्तात् सङ्घोषश्च
 प्रकीर्तितः । केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रोतो भवः केशवे ॥ १२ ॥
 स च सप्तय उवाच । पुण्यं श्रुत्वेतदाख्यानं महाराज सुतस्तंवा
 केशवं बद्धमेने संपाण्डुवांश्च महारथान् ॥ १३ ॥ तमब्रवीन्महा-
 राज भीमः शान्तनवः पुनः । माहात्म्येन श्रुतं राजन् केशवश्च
 महात्मनः ॥ १४ ॥ नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 यदर्थं नृषु सम्भूतो नरनारायणावुभौ ॥ १५ ॥ अजेयौ च यथा
 वीरौ संयुगेऽपराजितौ । यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि-
 कस्यचित् ॥ १६ ॥ प्रीतिमान् हि दृढं कृपाः पाण्डवेषु यशस्विणु ।
 तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १७ ॥ पृथिवीं
 भुङ्क्ष्वसहितो भ्रातृभिर्वलिभिर्वशी । नरनारायणौ देवाववशाय-
 विनङ्क्ष्यसि ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमांशीदिशाम्भते ।
 व्यसर्जयञ्च राजानं शिविरञ्च विवेश ह ॥ १९ ॥ राजा च शिविरं
 प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने । शिष्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं
 भरतर्षभ ॥ २० ॥

व्यूहो च व्यूह संज्ञाः सम्पृष्टाः प्रहारिणः ॥ ३ ॥ अरुचन्
 मकरं व्यूहं भीष्मो राजन् समन्ततः । तथैव पाण्डवा राजन्वरः
 चन् व्यूहमात्मनः ॥ ४ ॥ स निर्ययौ महाराजः पिता देवव्रतः
 स्वः । महता रथबंधेन संवृतो रथिनाः वरः ॥ ५ ॥ इतरे
 चान्वयुः सर्वे यथास्थानमवस्थिताः । रथिनः पत्तयथैव दन्तिनः
 साद्दिनस्तथा ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा प्रोद्यंतान् सङ्घे पाण्डवांश्च
 दयस्विनः । श्येनेन व्यूहराजेन चीनाजेयेन संयुगीतः ॥ ७ ॥ अयो-
 मतं मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्धरो
 दृष्टदुम्नेश्च पार्थिवः ॥ ८ ॥ शीरो चास्यामवहोरः सार्थकिः सत्य-
 विक्रमः । विधुन्वन् गोण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९ ॥
 अशौहिष्वाः सबलया वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः
 श्रीमान् सहपुत्रेण संयुगी ॥ १० ॥ दक्षिणशोभवत्पुत्रः किकेयो-
 ऽशौहिणीपतिः । पृष्ठतो द्रौपद्याश्च सौमद्रश्चापि वीर्यवान्
 ॥ ११ ॥ पृष्ठे सममवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भ्रात्रभ्यां
 सहितो वीरो यमाभ्यांश्चरुविक्रमः ॥ १२ ॥ प्रविश्य तुमरणो
 भीमो मकरं मुखतस्तथा । भीष्ममासाद्य सङ्ग्रामे ह्यदयामास
 सायकैः ॥ १३ ॥ ततो भीष्मो महास्त्राणि पातेयमास वीर्य-
 वान् । मोहयन् पाण्डुपुत्राणां व्यूहं सैन्यं महाहवे ॥ १४ ॥
 संसृजति तदा सैन्ये क्षरमाणो घनप्लयः । भीष्मं परसहस्रेण
 विव्याध रणमूढेनि ॥ १५ ॥ युधि-सन्धाय चास्त्राणि भीष्म-
 भुक्तानि संयुगी । खिनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६ ॥
 ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषते । पूर्वं दृष्ट्वा बधं धीरं
 बलस्य बलिनां वरः ॥ १७ ॥ भ्रातृणाञ्च बधः सङ्घे क्षरमाणो
 महारथः । आचार्यं सततं लंघि हितकामो मुमानसः ॥ १८ ॥
 वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् । देवानपि रणे
 जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ॥ १९ ॥ किमु पाण्डुसुतान् युद्धे

चीनवीर्यपराक्रमान् । स तथा कुरु भद्रन्ते यथा वध्यन्ति
 पाण्डवा ॥ २० ॥ एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण सयुगे । अभि
 नत पाण्डवानोक्त प्रेक्षमाणस्य सात्यके ॥ २१ ॥ सात्यकिश्च ततो
 द्रोण वारयामास भारत । तत प्रवव्रते युद्ध घोररूप भवा
 नकम् ॥ २२ ॥ शैनेयन्तु रणे क्रुद्धो भारद्वाज प्रतापवान् ।
 अविध्यद्दशभिर्वाणैर्जस्रुद्दिग्धि सयन्निव ॥ २३ ॥ भीमसेनस्तत क्रुद्धो
 भारद्वाजमविध्यत । सरत्तन् सात्यकि राजन् द्रोणाच्छस्त्रभृता
 स्वरात ॥ २४ ॥ ततो द्रोणश्च भीमश्च तप्रा प्रथय्य मारिष ।
 भीमसेन रणे क्रुद्धा छात्रयाञ्चक्रिरे शरैः ॥ २५ ॥ ततर्थाभिमन्यु
 सक्रुद्धो द्रौपदेयाय मारिष । विविधुर्निमित्तैर्वाणै सर्वास्ता-
 नुद्यतायुधान् ॥ २६ ॥ भीमद्रोणौ तु सक्रुद्धावापतन्तौ महा
 बलौ । प्रत्युद्ययो शिखण्डी च महेश्वासो महाहिवे ॥ २७ ॥
 प्रमृद्य बलवदीरो धनुर्जल्लटनि स्वनम । अभ्यवर्षच्छरैस्त्वष्ट्रं
 छात्रयानो दिवाकरम् ॥ २८ ॥ शिखण्डिन तथासद्यि भारताना
 पितामह । अवर्जयत सङ्ग्रामे स्त्रीत्व तस्यानुसङ्गरन् ॥ २९ ॥
 ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत सयुगे । रक्षमाणस्तदा भीम
 तव पुत्रेण चोदित ॥ ३० ॥ शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं
 शस्त्रभृता वचन । अवर्जयत सङ्ग्रस्ता युगान्ताग्निमिवोष्णवचन
 ॥ ३१ ॥ ततो बलेन मद्धता पत्रस्तव विद्याभ्यते । जगिष भीम
 मामाद्य प्रार्थयानो महद्यथ ॥ ३२ ॥ तथैव पाण्डवा राजन्
 पुरस्कृत्य धनञ्जयम् । भीममेवाभ्यवर्त्तन्त जयै कृत्वा दृढा मतिम्
 ॥ ३३ ॥ तद्यद्दममवत् घोर दिवाना दानवैस्त्वि । जयमाश-
 रतां सङ्ग्रे ययय महदद्भुतम् ॥ ३४ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि पञ्चमन्विवसेमुदारश्री

एकीनसप्तमोऽध्याय ॥ ६८ ॥

सञ्जय उवाच । अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः धान्तनवस्तदा ।
भीमसेनमयादिच्छन् पुत्रास्तारयितुन्तव ॥ १ ॥ पूर्वाङ्गे तु महा-
रौद्रं रात्रां युद्धमवर्त्तत । क्रूरुणां पाण्डवानाञ्च-मुखाशूर-
विनाशनम् ॥ २ ॥ तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्त्तमाने महाभये । अभ-
वत्तुमुलः शब्दः संस्पृश्यन् गगनं महान् ॥ ३ ॥ नदद्भिश्च महान-
नागैर्द्धृपमाणैश्च वाजिभिः । भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत
॥ ४ ॥ युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः । अन्योऽन्य-
मभिर्गच्छन्तो गोष्ठेषु हृषभा इव ॥ ५ ॥ शिरसां पात्यमानानां
समरे निश्चितैः शरैः । अस्त्रवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६ ॥
कुण्डलोष्णीपधारीणि-जातकृणोञ्ज्वलानि च । पतितानि च
दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ विशिखोन्मथितैर्गर्जैः शिरो-
भिश्च सकुण्डलैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८ ॥
कवचोपहितैर्गर्जैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः । मुखैश्च चन्द्रसङ्काशैरक्तान्त-
नयनैस्तथा ॥ ९ ॥ गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते । आसीत्
सर्वा समाकीर्णा मुहूर्त्तन-वसन्धरा ॥ १० ॥ रजोमेघैश्च-तुमुलैः
शस्त्रविद्युत्-प्रकाशिभिः । आयुधानाञ्च निर्घोषः स्तनयिदु समो-
ऽभवत् ॥ ११ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः । प्राव-
र्त्तत क्रूरुणाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ॥ १२ ॥ तस्मिन् महाभये
धारे तुमुले लोमहर्षणे । ववर्षुः शरजालानि क्षत्रिया युद्ध-
दुर्मदाः ॥ १३ ॥ क्रोशन्ति कुञ्जराश्चात्र शरवर्षप्रतापिताः । ताव-
काना परेषाञ्च पर्यधावन् समुद्यताः ॥ १४ ॥ संरक्ष्यानां च
वीराणा धीराणामतितेजसा । धनुषा तलघोवेण न प्राञ्जायत
किञ्चन ॥ १५ ॥ उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वतः शोणितोदके । अपरे
पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यता ॥ १६ ॥ शरशक्तिगदामिश्च
खड्गैश्चामिततेजसः । निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिष-
वाहवः ॥ १७ ॥ बभ्रसुः कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्गुणाः ।

अश्वान् पथ्यैषावन्त हतारोहा दिशो दृश ॥ १८ ॥ उतत्य
 निपतन्त्यन्थे शरघातप्रपीडिताः । तावकानां परेष्वाञ्च पथ्यैषावन्
 समन्ततः ॥ १९ ॥ बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकानां तथैव च ।
 गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह ॥ २० ॥ पादानां
 भूपणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः । राशयथात्र दृश्यन्ते भीम-
 भीमसमागमे ॥ २१ ॥ अश्वानां धावमानानां कुञ्जराणां नि-
 स्तताम् । सङ्घाताः स प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विभ्राम्यते ॥ २२ ॥
 गदाभिरसिभिः प्रासैर्वाणैश्चानतपर्वभिः । जघ्नुः परस्परं तत्र
 क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ २३ ॥ अपरे । बाहुभिर्वीरा निमुह-
 कुशला शुधिः । बद्धधा समसञ्जन्त आयुधैः परिधैरिव ॥ २४ ॥
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कौलैर्विभ्राम्यते । अन्योन्यं जघ्निरे
 वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ २५ ॥ पतितैः पात्यमानैश्च वि-
 ष्टद्विद्य भूतले । घोरमायोधनं जघ्ने तत्र तत्र नरेश्वर ॥ २६ ॥
 विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशद्वरधारिणः । अन्योन्यमभ्यधावन्त
 परस्परवधैरपिणः ॥ २७ ॥ ततो दुर्योधनो राजा कालिङ्गैर्बद्धमि-
 हतः । पुरष्कृत्य रणे भीमं पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ २८ ॥ तथैव
 पाण्डवाः सर्वे परिवार्ये वृकोदरम् । भीममभ्यद्रवन् क्रुदा रणे
 रमस्रवाहना ॥ २९ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सङ्ख्युल्लसुडे

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

— — —

सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीमेण संयुक्तान् भ्रातृनन्यांश्च पायि-
 वान् । समभ्यधावद्वाङ्मैयमुद्यतास्तौ धनञ्जय ॥ १ ॥ पाण्डवस्य
 सिंधोप धनुषो नाष्टिवस्य च । ध्वजसु दृष्ट्वा पायंस्य सर्वाङ्गी
 ॥ २ ॥ सिंहाङ्गुलमाकामे ज्वलन्तमिव परंतम् ।

असम्भ्रमानं त्वक्षेपु धूमकेतुमिवीक्षितम् ॥ ३ ॥ बद्धवर्षाच्च चित्रञ्च
 दिव्यं बानरलक्षणम् । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डीवधन्वनः
 ॥ ४ ॥ विद्युत्, मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाश्वरे । दृष्टशुर्गाण्डिवं
 योधा क्लृप्तपृष्ठं महामृधे ॥ ५ ॥ अशुशुभ भृशं चास्य शक्रस्ये-
 वातिगर्जितम् । सुधोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तवर्वादिनीम् ॥ ६ ॥
 चण्डवातो यथा, मेघः सविद्युत् स्तनयिज्जुमान् । दिग्ः संप्लावया-
 मास मरुतैः समन्ततः ॥ ७ ॥ अभ्यधावत गाण्डेयं भैरवास्त्रो
 धनस्रयः । दिग्ं प्राचीं प्रतीचीञ्च नः जानीमीऽस्त्वमोहिताः ॥ ८ ॥
 कान्दिग्भूताः शान्तपत्रा हताश्रवा, हतचित्तसः । अन्योऽन्यमभि-
 संश्लिष्य योधास्ते मरुतर्षभ ॥ ९ ॥ भीष्मगेवाभिलीयन्ते, सह
 सर्वैस्तवात्मजैः । तेषामान्तीयनमभूद्धीमः शान्तनवो रणे ॥ १० ॥
 समुत्पतन्ति विव्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनशाश्वपृष्टेभ्यो
 भूमौ चापि पदातयः ॥ ११ ॥ श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फू-
 ल्लितमिवाग्नेः । सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ १२ ॥
 अथ काम्बीजजैरश्त्रैर्महद्भिः, शीघ्रगामिभिः । गोपानां बद्ध-
 साहसैर्बलैर्गोपायनेर्हतः ॥ १३ ॥ मद्रसौवीरगात्रारैस्त्रैर्गतैश्च
 विग्राम्भते । सर्वकालिङ्गमुखैश्च कलिङ्गाधिपतिर्हतः ॥ १४ ॥
 नानानरगणौघेन दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः
 सर्वराजभिः ॥ १५ ॥ हयारोहां वराशैव तव पुत्रेण चोदिताः ।
 चतुर्ह्यसहस्राणि, सौबलं पर्यवारयन् ॥ १६ ॥ ततस्ते, सहिताः
 सर्वे धिभक्तारथवाहनाः । पाण्डवाः समरे जघ्न, स्तावकान्, भरत-
 र्षभाः ॥ १७ ॥ रथिभिर्वारणैरश्त्रैः पादात्तैश्च समीरितम् । धीर-
 मायोधनं बभ्रुः महाभ्रसदृशं, रजः ॥ १८ ॥ तीमरप्रासनाराच-
 गजाश्वरथयोधिनाम् । बलेन महता भीष्मः ससृज्जत् किरि-
 टिना ॥ १९ ॥ चावन्यः काशिराजेनं भीमसेनैर्न सैन्यवः । अजात-
 शत्रुर्मद्राणां मृगमेगां चणस्त्रिता ॥ २० ॥ सहपुत्रः, सहाभात्मः

श्रद्धेन समसञ्जत । विक्रमं सहदेवेन विदसेन शिखण्डिना
 ॥ २१ ॥ मत्स्यो दुर्धोधनजम् प्रकुनिञ्च विशाम्पते । द्रुपद
 श्रेष्ठितानय सात्यकिश्च महारथ ॥ २२ ॥ द्रोणेन समसञ्जत
 सपुत्रेण महात्मना । कृपश्च कृतवर्मा च घृष्टद्युम्नमभिद्रुती ॥ २३ ॥
 एव प्रव्राजिताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च । समसञ्जन्त युद्धानि
 तत्र तत्र समन्तत ॥ २४ ॥ निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिग्धय रजसा
 वृता । प्रादुरासम्पद्योक्ताश्च सनिर्घाता विशाम्पते ॥ २५ ॥ प्रादु
 र्वभौ महाबात पाशुवर्षं पपात च । नभस्यन्तर्दधे सूर्य्यं सैन्येन
 रजसा वृत ॥ २६ ॥ प्रमोहं सर्वभूतानामतीव समपद्यत ।
 रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च युध्यताम् ॥ २७ ॥ वीरवाह
 विस्मृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् । सञ्जाद् शरजालानां तुमुल
 समपद्यत ॥ २८ ॥ प्रकाशं चक्रुः राकाशमुद्यतानि भुञ्जीतमै ।
 नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ आर्षभाणि
 विचित्राणि रुक्मजालकृतानि च । सम्पेतुर्दिक्षु सर्वासं चर्माणि
 भरतर्षभ ॥ ३० ॥ सूर्य्यवर्षेण निस्त्रियै पात्यमानानि सर्वम् ।
 दिक्षु सर्वास्त्रदृश्यन्त शरीराणि शिरासि च ॥ ३१ ॥ मत्तवक्राश्च
 नोड्याश्च निपातितमहाभुजा । हताश्वो पृथिवीं जग्मुस्तत्र
 तत्र महारथा ॥ ३२ ॥ परिपेतुर्द्वयायात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणा ।
 रथाश्च परिवर्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ॥ ३३ ॥ शराहता मित्त
 दिहा बहयोक्ता हयोत्तमा । गुगानि पर्य्यकर्षन्त तत्र तत्र हि
 भारत ॥ ३४ ॥ अदृश्यन्त सस्रुताश्च साश्वो शरथयोधिन ।
 एकेन बलिना राजन् वाणेन निहतो रणे ॥ ३५ ॥ गन्ध हस्ति
 मद्भ्रावमाघ्राय बहवो रणे । सन्निपाते बलीघाना यातमाददिरे
 गजा ॥ ३६ ॥ सतीरणमहाभावे पतद्भिश्च गतासुनि । बभू
 वायोधन ऊन्त्र नाराणाभिश्चमैर्गजैः ॥ ३७ ॥ सन्निपाते बलीघाना
 पाद्भ्यैर्यरथारणे । निपेतुर्युधि सशम्ना सयोधा सधजा गजा

॥ ३८ ॥ नागराजोपमैर्हस्तेनैराक्षिप्य संयुगे । व्यदृश्यन्त महा-
 राज सन्मन्त्रयकूवरा ॥ ३९ ॥ विशोर्षरथजालाश्च केशेष्वान्-
 क्षिप्य दन्तिभि । द्रुमशाखा इवाक्षिप्य निष्पिष्टा रथिनो रणे
 ॥ ४० ॥ रथेषु च रथान् युद्धे ससक्ता वरवारणा । विकर्षन्तो
 हिम सर्वा सपेतु सर्वशब्दगा ॥ ४१ ॥ तीप्रा तथा कर्षताञ्च
 गजाना रूपमावभौ । सर सु नलिनीजाल विपक्तमिव कर्षताम्
 ॥ ४२ ॥ एव सञ्छादितं तत्र बभूवायीधन महत् । सादिमिथ
 मदातैश्च सध्वजैश्च महारथै ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कलयुद्धे

एकसप्ततोऽध्याय ॥ ७१ ॥

सञ्जय उवाच । मित्रण्डी सह मत्सेन विराटेन विभा-
 म्यते । भीष्माशु महेष्वासमाससाद् सुदुर्लभम् ॥ १ ॥ द्रोण
 कृप विकर्षञ्च महेष्वासान् महावलान् । राक्षयान्यान् रणे
 शूरान् बहूनाच्छर्द्धनञ्जय ॥ २ ॥ सैन्धवञ्च महेष्वासं सामात्य
 सह बन्धुभि । प्राचप्राश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपान् भरतर्षभ ॥ ३ ॥
 पुत्रञ्च ते महेष्वास दुर्व्योधनममर्षणम् । दु सहस्रैव समरे भीम-
 सेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ ४ ॥ सहदेवश्च शकुनिमुलूकञ्च महारथम् ।
 पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्त्तत दुर्लभौ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो महा-
 राज गजानीक महारथ । समवर्त्तत सङ्ग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव
 ॥ ६ ॥ माद्रीपुत्रस्तु नकुल शूर सक्रन्दनो युधि । त्रिगतांता
 रथोदारै समसञ्जत पाण्डव ॥ ७ ॥ अभ्यवर्त्तन्त दुर्द्वेषां समरे
 शालुकीकथान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महावल ॥ ८ ॥
 दृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च षटोत्कच । पुत्राणां ते रथानीक
 प्रत्युद्याता सुदुर्लभा ॥ ९ ॥ सेनापतिरगेयात्मा दृष्टद्युम्नो महा

शब्देन समसञ्जत । विक्रमः सहदेवेन चित्रसेनाः शिखण्डिना
 ॥ २१ ॥ मत्स्यग दुर्धोधनं जग्मः भक्तुनिश्च विशाम्पते । दुपद-
 श्चेकितानथ सात्यकिथ महारथः ॥ २२ ॥ द्रोणेन समसञ्जत
 सपुत्रेण महात्मना । कृपश्च कृतवर्मा च घृष्टद्युम्नमभिद्रुती ॥ २३ ॥
 एवं प्रव्राजिताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च । समसञ्जन्त युधानि
 तत्र तत्र समन्ततः ॥ २४ ॥ निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा
 वृताः । प्रादुरासन्महोक्लाश्च सनिर्वाता विशाम्पते ॥ २५ ॥ प्रादु-
 र्बभौ महावातः पांशुवर्षं पपात च । नमस्यन्तर्दधे सूर्यः सैव्येन
 रजसा वृतः ॥ २६ ॥ प्रमोहः सर्वभूतानामतीव । समपद्यत ।
 रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च ॥ युध्यताम् ॥ २७ ॥ वीरवाङ्-
 विष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् । संह्लादः शरजालानां तुमुषः
 समपद्यत ॥ २८ ॥ प्रकाशं चक्रुः राकाशंसुद्युतानि भुजोत्तमैः ।
 नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ चार्थभाणि
 विचित्राणि रुक्मजालकृतानि च । सम्पेतुर्दिक्षु सर्वाश्च चर्माणि
 भरतर्षभ ॥ ३० ॥ सूर्यवर्षेण निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ।
 दिक्षु सर्वास्त्रदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ३१ ॥ मन्त्रवक्राश्च-
 नीडाय निपातितमहाभुजाः । हताश्वः पृथिवीं जग्मुस्तत्र
 तत्र महारथाः ॥ ३२ ॥ परिपेतुर्द्वयायात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ।
 रथाश्च परिवर्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ॥ ३३ ॥ शराहताः सिन्धु-
 दिहा बहयोक्ला हयोत्तमाः । गुगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र हि
 भारत ॥ ३४ ॥ अदृश्यन्त सस्रतांश्च साश्वः सरथयोधिनः ।
 एकेन बलिना राजन् वाप्येन निहत्य रणे ॥ ३५ ॥ गन्धं हस्ति-
 मद्खावेमाघ्राय बहवो रणे । सन्निपाते बलीधानां वातमादंदिरे
 गजाः ॥ ३६ ॥ सतीरणमहामारैः पतद्भिश्च गतासनिः । बभू-
 वायोधनं कृन्तं नारावाभिसभैर्गजैः ॥ ३७ ॥ सन्निपाते बलीधानां
 धोदितैरवारणैः । निपेतुर्युधि सश्वनाः सयोधाः सध्वजा गजाः

॥ ३८ ॥ नागराजोपमैर्दस्तीर्नागैराक्षिप्य संयुगे । व्यदृश्यन्त महा-
 राज-सम्भ्रमरथकूवराः ॥ ३९ ॥ विशोर्ष्यरथजालाश्च । केशिष्वा-
 क्षिप्य दन्तिभिः । , , दुमगाखा इवाक्षिप्य निष्पिष्टा रथिनो रणे
 ॥ ४० ॥ रथेषु च रथान् युद्धे ससक्ता वरवारणाः । विकर्षन्ती
 द्विभ्यः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ४१ ॥ । तेषां तथा कर्षताञ्च
 गजानां रूपमावभौ । , सरःसु नलिनीजालं विप्रक्तमिव कर्षताम्
 ॥ ४२ ॥ एवं सञ्छादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । , सादिभिश्च
 प्रदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४३ ॥

इति भोसपर्वणि भोसवधपर्वणि सङ्खुलयुद्धे
 एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

धरं परमदारुणम् ॥ २७ ॥ वार्योयस्य रथाङ्घ्रिषः पातयामास
 सारथिम् । तस्याश्वान् प्रद्रुता राजन् निहतै रथसारथी ॥२८॥
 तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः । ततः-सैन्यस्य सर्वस्य
 निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ २९ ॥ हाहाकारथ सञ्जघ्नि पाण्डवाना
 महात्मनाम् । अभिद्रवत गृह्णीत हयान् यच्छत धावत ॥ ३० ॥
 इत्यासीत्तुमुल' शब्दी शुशुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु
 भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३१ ॥ अबधीत् पाण्डवीं सेनामासुरी-
 मिव वृत्रहा । ते बध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ॥३२॥
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवु ॥ धृष्टद्युम्नमुखाथापि
 पार्था शान्तनवं रणे ॥ ३३ ॥ अभ्यधावन् जिघासन्तस्तव पुत्रस्य
 वाहिनीम् । तथैव तावका राजन् भीष्मद्रोणमुखा परान् ।
 अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे

द्विसप्ततोऽध्याय ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । विराटोऽथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्मार्च्छन् महा-
 रथम् । विव्याध तुरगांथास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथ ॥ १ ॥ तं
 प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः । रुक्मपुङ्गवैर्महेश्वासः कृत-
 हस्तो महाबलः ॥ २ ॥ द्रौणिर्गाण्डोवधन्वान भीमधन्वा महा-
 रथः । अविध्यद्दशभिः षड्भिर्हृदहस्त स्तनान्तरे ॥ ३ ॥
 कार्मुक तस्य विच्छेद फाल्गुनः परवीरहा । अविध्यच्च भृशं
 तीक्ष्णैः पञ्चभिः शकुनैर्दण ॥ ४ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय
 वेगवान् क्रोधभूर्च्छित । अमृध्यमाणं पार्थेन कार्मुकच्छेद-
 माहवे ॥ ५ ॥ अविध्यत फाल्गुन राजन् नवत्या निशितै शरैः ।
 वासुदेवञ्च सप्तत्या विव्याध परमेष्ठुभिः ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभि-

रथ । द्रोणेन समरे राजन् समोद्यायीशकर्मणा ॥ १० ॥ एव-
 मेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवै सह । समेत्य समरे शूराः
 सम्प्रहारञ्च चक्रिरे ॥ ११ ॥ मध्यन्दिनगते सूर्ये नभस्याकुलता-
 द्रते । कुरव पाण्डवैर्योश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२ ॥ घ्नितो
 हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणान्जिरे । सपताका रथा रेणुवैद्याघ्र-
 परिवारणा ॥ १३ ॥ समेतानाञ्च समरे जिगीषूणा परस्परम् ।
 वभूव तुमुल शब्द- सिद्धानामिव गर्जिताम् ॥ १४ ॥ तत्राद्भुत-
 मपश्याम सम्प्रहार सुदारुणम् । यमकुर्वन् रणे वीराः सुश्रवा
 कुरुभि सह ॥ १५ ॥ नैव ख न दिशो राजन् सूर्यं शत्रुतापन ।
 विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तै समन्तत ॥ १६ ॥ शक्तीना
 विमलाग्राणा तीमराणा तथात्यताम् । निस्त्रिंशानाञ्च पीताना
 नीलोत्पलनिभा प्रभाः ॥ १७ ॥ कवचाना विचित्राणा भूषणाना
 प्रभास्तथा । ख दिश प्रदिशयैव भासयामासुरोजसा ॥ १८ ॥
 वपुर्भिक्ष नरेन्द्राणा चन्द्रसूर्यसमप्रभैः । विरराज तदा राज-
 स्त्र तत्र रणाङ्गनम् ॥ १९ ॥ रथसिद्धा नरव्याघ्रा समायाताथ
 संयुगे । विरेजुः समरे राजन् गृहा इव नभस्तले ॥ २० ॥
 भीष्मस्तु रथिना श्रेष्ठो भीमसेनं मद्वावलम् । अवारयत सुहृ-
 सर्वसैन्यस्य पश्यत ॥ २१ ॥ ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मिणी
 शिलागिता । अभ्यघ्नन् समरे भीम तैलधौताः सुतेजिता ॥ २२ ॥

अरं परमदारुणम् ॥ २७ ॥ वाष्प्यस्य रथाङ्गीषः पातयामास
 सारथिम् । तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन् निहतै रयसारथौ ॥ २८ ॥
 तेन तेनैव धावन्ति मनोमास्तरं हसः । ततः सैन्यस्य सर्वस्य
 निस्त्रनस्तुमुलोऽभवत् ॥ २९ ॥ हाहाकारय सञ्जज्ञे पाण्डवानां
 महात्मनाम् । अभिद्रवत गृह्णीत हवान् यच्छत धावत ॥ ३० ॥
 इत्यासीत्तुमुल शब्दो युयुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु
 भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३१ ॥ अबधीत् पाण्डवीं सेनामासुरी-
 मिव द्ववहा । ते बध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ॥ ३२ ॥
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिद्रुद्रुः ॥ ३३ ॥ दृष्ट्यन्तमुखाद्यापि
 पार्थाः शान्तनवं रणे ॥ ३३ ॥ अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तव पुत्रस्य
 वाहिनीम् । तथैव तावका राजन् भीष्मद्वीणमुखाः परान् ।
 अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे
 द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

—
 —

॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । विरोटोऽद्य त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममाच्छन् महा-
 रथम् । विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १ ॥ तं
 प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः । रुक्मपुङ्गवैर्महेश्वासः कृत-
 हस्तो महाबलः ॥ २ ॥ श्लैणिर्गाण्डोवधन्वानं भीमधन्वा महा-
 रथः । अविध्यद्विपुभिः प्रङ्ग्भिर्हृदहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३ ॥
 कार्मुकं तस्य विच्छेद फाल्गुनः परवीरहा । अविध्यच्च मृगं
 तीक्ष्णैः पञ्चभिः शत्रुकर्षणः ॥ ४ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय
 विगवान् क्रोधमूर्च्छित । अनृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेद-
 माहवे ॥ ५ ॥ अविध्यत् फाल्गुनं राजन् नवत्या निशितैः शरैः ।
 वासुदेवञ्च सप्तत्या विव्याध परमेष्ठुभिः ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभि-

ताम्राक्षः स च कृष्णो न फाल्गुनेः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य क्षित्-
 यित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ धनुः सम्पौड्य वामेन करेणानिवर्कणम् ।
 गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः क्षितान् सन्ततपर्वणः ॥ ८ ॥ जीवितान्त-
 करान् घोरान् समाधत्त क्षिलोमुखान् । तैस्तूष्णं समरेऽविध्य-
 द्रौणिं बलवताम्बरः ॥ ९ ॥ तस्य ते कवचं भित्वा पशु- शोषित-
 माहवे । न विद्यथे विनिर्भिन्नी द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ॥ १० ॥
 तथैव च शरान् पार्थे प्रतिमुञ्चन्नविह्वलाः । तस्यै स समरे
 राजंस्त्रातुमिच्छन् महाव्रतम् ॥ ११ ॥ तस्य तत् समहत्कर्म
 शशंसः कुरुसत्तमाः । यत् कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे
 ॥ १२ ॥ स हि नित्यमनीकेषु युध्यते भयमास्थितः ॥ शस्त्रग्रामं
 असंहारं द्रोणात् प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १३ ॥ ममाचार्य्यसुतो ह्येष
 द्रोणस्यातिप्रियः सुतः । ब्राह्मणश्च विद्येऽपि माननीयो मनेति
 च ॥ १४ ॥ समास्याय मति वीरो वीभत्सुः शत्रुतापनः । कर्पा
 चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति । १५ ॥ द्रौणिं त्यक्त्वा ततो
 युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः । युयुधे तावकान्निघ्नंस्वरमाणः
 पराक्रमी ॥ १६ ॥ दुर्योधनस्तु दशभिर्गाण्डीपत्रैः क्षिलाभितैः ।
 भीमसेनं महेश्वासं सक्नपङ्क्तैः समर्हयत् ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तु
 संक्रुद्धं परासुकरणं दृढम् । चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निघ्न-
 तान्दश ॥ १८ ॥ आकुरुप्रहितैस्तीक्ष्णैर्विगतैस्त्रिगुणैस्त्रिगुणैः ।

विव्रसेनं नरव्याघ्रः सौमद्रः परवीरहा । अविध्यन्निमित्तैर्दीर्घैः
 पुरुमित्रञ्च सप्तभिः ॥ २४ ॥ सत्यद्रतञ्च सप्तत्या विद्वाः शक्रसमी
 युधि । नृत्यन्निव रणे वीर आर्त्तिं नः समजोजनत् ॥ २५ ॥
 तं प्रत्यबिध्यद्भूमिश्चित्रसेनः शिखीमुखैः । सत्यद्रतश्च नवसिः
 पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २६ ॥ स विद्धो विचरद्रक्तं श्वसंवारणं
 महत् । चिच्छेद् चित्रसेनस्य विव्रं कार्मुकमार्जुनिः ॥ २७ ॥
 मित्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् । ततस्ते तावका
 वीरा राजपुत्रा महारथाः ॥ २८ ॥ समेत्य युधि संख्या विविधु-
 निमित्तैस्तदा । तांश्च सर्वाच्छरेस्तीक्ष्णैर्लघान परनास्त्रविव् ॥ २९ ॥
 तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवद्मः सुतास्तव । दृहन्तं समरे योधां-
 स्तव कर्त्तव्यो लुण्णम् ॥ ३० ॥ अपेतमिधिरे काले समिद्धमिव
 पावकम् । अभ्वरोचत सौमद्रस्तव सैन्यानि श्रातयन् ॥ ३१ ॥
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विश्राम्यते । लक्ष्मणोऽभ्यपतन्तूष्मं
 शाल्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३२ ॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभ-
 लक्षणम् । विव्याध विधितैः पङ्क्तिभिः सारथिञ्च महारथः ॥ ३३ ॥
 तथैव लक्ष्मणो राजन् सौमद्रं निमित्तैः शरैः । अविध्यत महा-
 राज तदङ्गुतमिवाभवत् ॥ ३४ ॥ तस्याश्वांसुतुरो हत्वा सार-
 थिञ्च महारथः । अव्यद्रवत सौमद्रो लक्ष्मणं निमित्तैः शरैः
 ॥ ३५ ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन्लक्ष्मणं परवीरहा । शक्तिं
 चिच्छेप संक्रुद्धः सौमद्रस्य रथं प्रति ॥ ३६ ॥ तामापतन्तीं सहसा
 घोररूपा दुरासदाम् । अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद् भुजगो-
 पमाम् ॥ ३७ ॥ ततः खरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
 अपोवाह रथेनालौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३८ ॥ ततः समाकुले
 तस्मिन् वर्त्तमाने महामथे । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः परस्परवधै-
 पिणः ॥ ३९ ॥ तावकाश्च महेश्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।
 जुहतः समरे प्राणान् निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ४० ॥ मुक्तकेया

विक्रवचा विरयाम्बिकान्कार्मुकाः । वाङ्मभिः समयुध्यन्त इक्ष्वा-
 कुरुभिः सह ॥ ४१ ॥ ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महा-
 जनाम् । सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४२ ॥
 इतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः । रक्षिभिः साक्षिभिश्चैव
 समास्तीर्यत गेदिनी ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि इन्द्रगुह्ये

त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच । अथ राजन् महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
 विक्रम्य समरे चापं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १ ॥ प्रासुञ्चत् पुङ्ग-
 वसुक्तान् शरानाघीविषोपमान् । प्रगाढं लघुचित्तञ्च दर्शयन्
 पशुलापवम् ॥ २ ॥ तस्य विचिपतश्चापं शरानभ्यांश्च मुञ्चतः ।
 आददानस्य भूयश्च सन्धानस्य चापरान् ॥ ३ ॥ चिपतश्च शरा-
 स्तस्य रणे शत्रून् विनिहतः । दृष्ट्वा रूपमत्यर्थं मेघस्यैव प्रवर्षतः
 ॥ ४ ॥ समुदीर्यन्तमाशोक्य राजा दुर्योधनस्ततः । शराना-
 मयुतं तस्य प्रेक्षयामास भारत ॥ ५ ॥ तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्
 सात्यकिः भत्यविक्रमः । जघान परमेश्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्य-
 वान् ॥ ६ ॥ स कृत्वा दारुणं कर्म प्रसहीतशरारुनः । चास-
 खात् ततो वीरो भूरिश्रवसमाश्रये ॥ ७ ॥ स हि सन्दृष्ट्वा सेनां
 ते सुमुधानेन पातिताम् । अभ्यधावत संक्रुद्धः कुक्षणां कीर्ति-
 नसेनः ॥ ८ ॥ इन्द्रगुह्यसवयं तत् स विस्फार्य महत्तनुः । वस-
 जदधसहायान् शरानाघीविषोपमान् ॥ ९ ॥ स हस्तगो महा-
 राज दर्शयन् पाण्डिलापवम् । शरांस्तान् मृत्युसंस्पर्शान् सात्य-
 किस्तु पदानुगाः ॥ १० ॥ न विपिङ्गस्तदा राजन् दुदुपुस्ते सम-
 ॥ ११ ॥ विंशत्य समरे राजन् सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ १२ ॥

तं दृष्ट्वा युधुधानस्य सुता दृश महाबला । महारथा समा-
 ख्यातायिषवर्मागुधध्वजा ॥ १२ ॥ समासाद्य महेष्वाभ भूरि-
 श्वसमाहवे । ऊवु सर्वं सुसरथ्या यूपकेतुं महारणे ॥ १३ ॥
 मो भो कौरवदायाद् सहाज्जाभिर्महाबल । एहि युध्यस्व सग्रामे
 समस्तै पृथगैव वा ॥ १४ ॥ अज्ञानं वा लम्परानित्यं यय-
 प्राप्स्यसि सयुगे । वयं वा त्वा पराजित्य प्रीतिं यास्याम वै
 पराम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तदा शुरस्तानुवाच महाबल । वीर्य-
 श्लाघी नरयेष्ठस्तान् दृष्ट्वा समुपस्थितान् ॥ १६ ॥ साध्विदं कथयते
 वीरा यदिह परिनद्य वै । युध्यध्व सहिता यत्ता निहनिष्यामि
 वै रणे ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा महेष्वासास्ते वीरा क्षिप्रकारिण ।
 अहता शरवर्षेण क्षमिवर्षेणरिन्दमम् ॥ १८ ॥ अपराङ्क्षे महा-
 राज सग्रामस्तुमुखोऽभवत् । एकस्य च बहूना च समेतानां
 रणानजिरे ॥ १९ ॥ तमेक रथिना श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् ।
 प्राहृषीव महाशैलं सिधिवुर्ललादा नृप ॥ २० ॥ तैस्तु मुक्तान्
 शरौषास्तान् यमदण्डाभनिखनान् । असम्प्राप्तानसप्राप्ताश्चिच्छेद
 स महारथ ॥ २१ ॥ परिवार्यं महाबाहु निहन्तुमुपचक्रम् ।
 भीमदत्तिस्तु सङ्गृहस्तेषा चापानि भारत ॥ २२ ॥ आच्छिद्य
 समरे राजश्चिच्छेद् विविधै शरै । ते हता न्यपतङ्गमौ वच-
 भन्ना इव दुमा ॥ २३ ॥ तान् दृष्ट्वा निहतान् वीरो रणे पुत्र-
 न्महाबलान् । वार्योऽपि विनदन् राजन् भूरिश्वसमभ्यवात् ॥ २४ ॥
 रथ रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ । तावन्योन्यस्य समरे
 निहत्य रथवालिन ॥ २५ ॥ विरथावभिवल्गन्तौ समीयाता
 महारथौ । प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मदरधारिणौ ॥ २६ ॥
 धृशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ । तत सात्यकिमभ्येत्य
 निखि शरधारिणम् ॥ २७ ॥ भीमसेनस्वरन् राजन् रथ-
 मारोपयत् स्वकम् । तवापि तनयो राजन् भूरिश्वसमाहवे ॥ २८ ॥

आरोपयद्रथं तूष्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् । तस्मिंस्तदा वर्तमाने
 रणे भीष्मं महारथम् ॥ २९ ॥ अयोधयन्त संख्याः पाण्डवा
 भरतर्षभं । लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ ३० ॥
 पञ्चविंशतिसाक्षस्त्रान्निजघान महारथान् । ते हि दुर्घोषना-
 दिष्टास्तदा पार्थनिवर्द्धणे ॥ ३१ ॥ सम्प्राप्यैव गता नाभं प्रथमा
 इव पावकम् । ततो मत्स्यः कौक्याथ धनुर्वेदविभारदाः ॥ ३२ ॥
 परिवव्रुस्तदा पार्थं सद्युत्रं महारथम् । एतस्मिन्नेव काले तु
 सूर्योऽस्तमुपगच्छति ॥ ३३ ॥ सर्वेषां चैव सैन्यानां प्रमोहः
 समजायत । अवहारं ततश्क्रे पिता दिवप्रतस्तव ॥ ३४ ॥
 सत्स्यकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः । पाण्डवानां
 कुरुणाञ्च परस्परसमागमे ॥ ३५ ॥ ते सेने भयसंविने ययतुः
 खन्निवेशनम् । ततः स्वधिविरङ्गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत । पाण्डवाः
 सञ्जयैः सार्धं कुरुवथ यथाविधि ॥ ३६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमयुद्धदिवसावहारे
 चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

—

सञ्जय उवाच । विद्वत्त्वं च ततो राजन् सहिताः कुरु-
 पाण्डवाः । व्यतीतायां तु शर्व्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १ ॥
 तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत । युज्यतां रथमुखानां
 कल्पितां चैव दन्तिनाम् ॥ २ ॥ सन्नद्यर्ता पदातीनां श्वानां
 चैव भारत । महदुन्दुमिनिर्घोषास्तुमुखाः सर्वतोऽभवन् ॥ ३ ॥
 ततो गुधिष्ठिरी राजा धृष्टद्युम्नमापत । व्यूहं व्यूहं महा-
 नाथो महारं यद्युतापनम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नी
 ममारथः । व्याद्विद्वेष महाराज रथिनो रथिनाम्बरः ॥ ५ ॥
 विरोऽग्रह्णद्दक्षाय पाण्डव्य धनञ्जयः । पशुपतो सहस्रव

नकुलश्च महारथः ॥ ६ ॥ तुण्डमासीन् महाराज भीमसेनो
 महाबलः । सौमशो द्रौपदीयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ७ ॥
 सात्यकिर्द्धर्मराजश्च व्यूहश्रीर्वा समास्थिताः । पृष्ठमासीत् महा-
 राज विराटो वाहिनीपतिः ॥ ८ ॥ दृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या
 सेनया वृतः । कैकेया भ्रातरः पञ्च वामं पञ्च समाश्रिताः ॥ ९ ॥
 दृष्टकेतुर्नरव्याघ्रयेकितानय वीर्यवान् । दक्षिणं पञ्चमाश्रित्य
 स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ १० ॥ पादयोस्तु महाराज स्थितः
 श्रीमान् महारथः । कुन्तिभोजः शतानीकौ महत्या सेनया वृतः
 ॥ ११ ॥ शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली । दुरावांश्च
 ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ १२ ॥ एवमेतं महाब्यूहं व्यूह
 भारत पाण्डवाः । सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १३ ॥
 कौरवान्म्यगुस्तूष्णं हस्यश्चरथपत्तिभिः । समुच्छितैर्ध्वजैश्चक्रेः
 शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १४ ॥ व्यूहं दृष्ट्वा तु तत् सैन्यं पिता
 देवव्रतस्तव । क्रौञ्चेन महता राजन् प्रत्यब्यूहत वाहिनीम्
 ॥ १५ ॥ तस्य तुण्डे महेष्वासी मारहाजोऽभ्यवर्तत । अश्रुत्यामा
 कृपयैव चक्षुरास्तान्तरेश्वर ॥ १६ ॥ कृतवर्मा तु सहितः काम्बोज-
 वरवाहिकैः । शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्वघनुपताम् ॥ १७ ॥
 श्रीवाया शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च भारत । दुर्योधनो महाराज
 राजभिर्वद्भूमिर्हतः ॥ १८ ॥ प्राग्ल्योतिषस्तु सहितो मद्रघौवीर-
 केकर्यैः । उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १९ ॥ स्वसे-
 नया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः । वामं पञ्च समाश्रित्य
 दंशितः समवस्थितः ॥ २० ॥ तुषारा यवनाद्यैव शकाश्च सह
 चूलिकैः । दक्षिणं पञ्चमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २१ ॥
 श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदक्षिणं मारिषं । व्यूहस्य जघने तस्मू
 रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २२ ॥ ततो युद्धाय सञ्जग्मुः पाण्डवाः
 नौरवैः सह । सूर्योदये महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ २३ ॥

प्रतीयूरथिनो नागा नागांश्च रथिनो ययुः । हयारोहान् हयान्
 चैव रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४ ॥ सादिनश्च हयान् राजन्
 कुञ्जरांश्च महारथे । हस्वारोहान् रथा राजन् गंजिनश्चापि
 सादिनः ॥ २५ ॥ रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
 अन्योऽन्यं समरे राजन् प्रत्यघावन्ममर्षिताः ॥ २६ ॥ भीमसेना-
 लुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः । शोभते पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव
 शर्वरी ॥ २७ ॥ तथा भीष्मकपट्टोण्यत्त्यदुर्ध्वोघनादिभिः । तत्रापि
 विबभौ सेना ग्रहैर्यौरिव संवृता ॥ २८ ॥ भीमसेनस्तु कौन्तेयो
 द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभ्यवाक्लवनेरश्वैर्भारहाजस्य वाहि-
 नीम् ॥ २९ ॥ द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः । विद्याव
 समरे राजन् मर्माण्यद्विश्य वीर्यवान् ॥ ३० ॥ दृढाहतस्ततो
 भीमो भारहाजेन संयुगे । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं
 प्रति ॥ ३१ ॥ स सद्गृह्य स्वयं वाहान् भारहाजः प्रतापवान् ।
 व्यधमत् पाण्डवीं सेनां तूलराग्निविवानलः ॥ ३२ ॥ ते बध्यमाना
 द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम । सृञ्जथाः कौक्यैः सार्द्धं पलायन-
 पराभवन् ॥ ३३ ॥ तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिचतम् ।
 मुच्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३४ ॥ अभियोक्ता ततः कृते
 तस्मिन् वीरवरक्षये । आसीदप्रतिकरो घोरस्तव तेषाञ्च भारत
 ॥ ३५ ॥ तदद्भुतमप्यहाम तावकानां परैः सह । एकायनगताः
 सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३६ ॥ प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्यो-
 न्यस्य विधास्यते । शुशुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महानृधे ॥ ३७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्माद्रथपर्वणि षष्ठदिवसशुद्धारम्भे

षष्ठसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

- धृतराष्ट्र उवाच । एवं बद्धगुणं सैन्यमेवं बद्धविधम्परम् ।
 व्यूढमेतद्यथायास्त्रममोषश्चैव सञ्जय ॥ १ ॥ धृष्टमन्त्राक्रमत्यन्त-
 मभिकामञ्च नः सदा । प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृढविक्रमम् ॥२॥
 नातिवृद्धमवालञ्च न कृष्यं न च पीवरम् । लघुवृत्तायतप्रार्थं
 चारगात्रमनामयम् ॥ ३ ॥ आत्तसन्नाहश्स्त्रञ्च बद्धश्स्त्रपरिग्रहम् ।
 असिगुह्ये नियुह्ये च गदागुह्ये च कीविदम् ॥ ४ ॥ प्रासर्ष्टितोमरे-
 द्याजी परिवेष्यायसेषु च । भिन्दिपालेषु शक्तीषु मुशलेषु कृत-
 यमम् ॥ ५ ॥ - शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् । आरोहे
 पथ्यैवस्कन्दे सरण्ये सान्तरद्भुते ॥ ६ ॥ सन्त्यक्प्रहरणे वाने
 व्यपयाने च कीविदम् । नागाश्वरथयानेषु बद्धम् सुपरीक्षितम्
 ॥ ७ ॥ परीक्ष्य च यथान्यायं वेत्तनेनोपपादितम् । न गोद्वारा
 नोपकारेण न सखन्धनिमित्ततः ॥ ८ ॥ न सौहार्दवलेनापि न
 कुलीनपरिग्रहेः । समृद्धजनमार्थ्यञ्च तुष्टसत्कृतवान्धवम् ॥ ९ ॥
 कृतोपकारभूयिष्ठं यथास्त्रि च मनस्त्रि च । सज्वैश्च नरेर्भुखैर-
 र्वह्मणो मुखप्रकर्मभिः ॥ १० ॥ लोकपालोपमैस्तात पालितं लोक-
 विश्रुतैः । बद्धमि चत्रियैर्गुप्तं पृथिव्या लोकसम्मतै ॥ ११ ॥
 अस्मानभिगतै कामात् सबलैः सपटानुगैः । महीदधिनिवा-
 भूर्समापगाभिः समन्ततः ॥ १२ ॥ अपत्तैः पद्मसङ्घाभैरथैर्नागैश्च
 संहतम् । नानासुयोधनं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ १३ ॥
 क्षेपणीभिर्गदाशक्तिग्रप्रसैः समाकुलम् । ध्वजभूषणसम्बन्धं रत्न-
 मण्डसुसङ्घितम् ॥ १४ ॥ वाहनैः परिधावद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ।
 अपारमिव गर्जन्त सागरप्रतिम मद्दत् ॥ १५ ॥ द्रोणभोष्माभि-
 गुप्तञ्च गुप्तञ्च कृतवर्मणा । कृपद्रु गामनाभ्याञ्च जयद्रथमुखैस्तया
 ॥ १६ ॥ मगदत्तविक्रणाभ्या द्रौणिशौबलवाह्निकैः । गुप्त प्रवीरै-
 लीकस्य चारवर्द्धिर्महात्मभिः ॥ १७ ॥ यद्ब्रह्मन्वत संग्रामे द्दिष्ट-
 मत्र पुरातनम् । नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तीऽथ मानुषाः ॥ १८ ॥

ऋषयो वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्जय । इन्द्रोऽपि बलौषस्तु
 युक्तः शास्त्रार्थसम्पदा ॥ १९ ॥ बध्यते यत्र सङ्ग्रामे किमन्यद्भाग-
 धेयतः । विपरोत्तमिदं सर्वं प्रतिभाति स्र सञ्जय ॥ २० ॥ स्रं
 हि विदुरेणो ह हितं पथञ्च नित्यमः । न च गृह्णाति तन्नन्दः
 पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २१ ॥ तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य
 महात्मनः । आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २२ ॥
 अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्जयेतेन सर्वथा । पुरा धात्रा यथादृष्ट-
 न्तत्तथा न तदन्यथा ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां
 षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सञ्जय उवाच । आत्मदोषात्स्वया राजन् प्राप्तं व्यसनमीद-
 म् । न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ॥ १ ॥ यानि
 त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसङ्हरकारिते । तव दोषात् पुरावृत्तं
 द्यूतमेतद्विद्याम्यते ॥ २ ॥ तव दोषेण युद्धञ्च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ।
 त्वमेवाय फलं भुङ्क्षु कृत्वा किल्बिषमात्मन ॥ ३ ॥ आत्मनैव
 कृतं कर्म ह्यात्मनैवोपभुज्यते । इह वा प्रेत्य वा राजस्त्वया प्राप्तं
 यथा तथा ॥ ४ ॥ तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्रायेदं व्यसनं
 मद्दत् । ऋणु युद्धं यथावृत्तं संसतो मम मारिष्य ॥ ५ ॥ भीष्-
 मसेनः सुनिश्चितैर्वाणैर्भिक्त्वा महाबभूवुः । चासमाप्तं ततो वीर-
 संवान् दुर्योधनागुजान् ॥ ६ ॥ दुःशासनं दुर्विपहं दुःसहं दुर्महं
 जयम् । जयसेन विकर्णञ्च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ७ ॥ वारु-
 चिखं सुवर्माणं दुष्कर्मं कर्णमेव च । एतानन्यांश्च सुवहन् समीप-
 स्थान् महाशयान् ॥ ८ ॥ धार्तराष्ट्रान् सुसंक्रुहान् दृष्ट्वा भीमो
 महाबलः । भीमेण समरे गुप्तां प्रविवेप महाबभूवुः ॥ ९ ॥

अथात्कीक्य प्रतिष्ठन्तं जचुस्ते सर्व एव हि । जीवग्राह निगृह्णीमी
 वयमेन नराधिपा ॥ १० ॥ स ते परिवृत पार्थो भ्रातृभिः
 कृतनिश्चयै । प्रजासंहरणे सूयं क्रूरैरिव महाग्रहे ॥ ११ ॥
 सम्प्राप्य मध्यव्यूहस्य न भी पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे
 युद्धे महेन्द्र प्राप्य दानवान् ॥ १२ ॥ तत शतसहस्राणि रथिनां
 सर्वशस्त्रिणाम् । उद्यतानि शरैर्घोरैस्तमेकमनुवन्निरे ॥ १३ ॥
 स तेपा प्रवरान् योधान् हस्यश्चरथसादिन । जघान समरे
 शूरो धार्तराष्ट्रानविन्तयन् ॥ १४ ॥ तेषा व्यवसित श्लाघा भीम-
 सेनो जिघृक्षताम् । समस्ताना वधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः
 ॥ १५ ॥ ततो रथं समुत्सृज्य गदानादाय पाण्डव । जघान
 धार्तराष्ट्राणा त बलौघमहार्षवम् ॥ १६ ॥ भीमसेने प्रविष्टोऽतु
 धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षत । द्रोणमुत्सृज्य तरभा प्रययौ यत्र सौवल
 ॥ १७ ॥ निवार्यं महती सेना तावकाना नरर्षभ । आससाट
 रथ शून्य भीमसेनस्य सशुभे ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा विभीक समरे भीम-
 सेनस्य सारथिम् । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतन ॥ १९ ॥
 अपृच्छुदाप्यस्रुहो नि श्वसन् वाचमीरयन् । मम प्राणै प्रिय-
 तम क्व भीम इति दु खित ॥ २० ॥ विभीकस्तमुवाचेद् धृष्टद्युम्न
 कृताङ्गलि । सस्त्राप्य मामिह बलो पाण्डव समहावल ॥ २१ ॥
 प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेको बलमहार्षवम् । मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र
 प्रीतिशुक्तमिदं वच ॥ २२ ॥ प्रतिपालय मा सूत निवम्याश्वान्
 मुहूर्त्तकम् । यावद्देतान्निहन्मप्रय य दगे महधीयता ॥ २३ ॥
 ततो दृष्ट्वा गदाहस्ता प्रधावन्त महाबलम् । सर्वेप्रानेव सैन्याना
 सहर्षं समजायत ॥ २४ ॥ तस्मिन् सतुगुणे युद्धे वर्त्तमाने महा-
 भवे । भिक्षा राजन् महाव्यूह प्रविवेश सखा तव ॥ २५ ॥
 विभीकस्य वच श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षत । प्रत्युवाच तत
 रणमध्ये महाबल ॥ २६ ॥ न हि मे जीवितेनापि नि

ऋषयो वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्जय । ब्रह्मोऽपि बलीषसु
 युक्त शास्त्रार्थसम्पदा ॥ १९ ॥ बध्यते यत्र सद्भ्रामे किमन्यद्भाग-
 धेयत । विपरोतमिहं सर्वं प्रतिभाति स्र सञ्जय ॥ २० ॥ स्रं
 हि विदुरेषोऽहं हितं पथ्यञ्च नित्यमः । न च गृह्णाति तन्नन्द
 पुत्रो दुष्योऽधनो मम ॥ २१ ॥ तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य
 महात्मनः । आसीद्यथागतं तात वीन दृष्टमिदं पुरा ॥ २२ ॥
 अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्जयेतेन सर्वथा । पुरा धात्रा यथादृष्ट-
 न्तत्तथा न तदन्यथा ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां
 षट्सप्ततोऽध्याय ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । आत्मदोषास्त्वया राजन् प्राप्त व्यसनमीद-
 म् । न हि दुष्योऽधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ । १ ॥ यानि
 त्वं दृष्टवान् राजन् घर्मसङ्करकारिते । तव दोषात् पुरावृत्तं
 द्यूतमेतद्विद्यास्यते ॥ २ ॥ तव दोषेण युद्धञ्च प्रवृत्तं सह पाण्डवे ।
 त्वमेवाय फलं भुङ्क्षु कृत्वा किल्बिषमात्मनः ॥ ३ ॥ आत्मनैव
 कृतं कर्म ह्यात्मनैवोपभुञ्जते । इह वा प्रेत्य वा राजस्त्वया प्राप्तं
 यथा तथा ॥ ४ ॥ तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं
 मच्चत । ऋणु युद्धं यथावृत्तं यसतो मम मारिष ॥ ५ ॥ भीम-
 सेनः सुनिश्चितैर्बाणैर्भिस्त्वा महाबभूव । आसमाद ततो वीर-
 सर्वान् दुष्योऽधनावुजान् ॥ ६ ॥ दुःयासनं दुर्विपक्षं दुःसहं दुर्मदं
 जयम् । जयसेन विक्रमं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ७ ॥ हास-
 चित्रं सुवर्माणं दुष्कर्मं कर्णमेव च । एतानन्याथ सुवदन् समीप-
 स्थान् महाशयान् ॥ ८ ॥ धार्तराष्ट्रान् सुसंक्रुद्धान् दृष्ट्वा भीमो
 महाबलः । भीषेण समरे गुप्तां प्रविवेच महाबभूव ॥ ९ ॥

अथालोक्य प्रतिष्ठन्तं ऊवुस्ते सर्व एव हि । जीवग्राहं निगृह्णीमो
 वयमेनं नराधिपाः ॥ १० ॥ स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः
 कृतनिश्चयैः । प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ ११ ॥
 सम्प्राप्य मर्ध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे
 युद्धे महेंद्रं प्राप्य दानवान् ॥ १२ ॥ ततः शतसहस्राणि रथिनां
 सर्वंशस्त्रिणाम् । उद्यतानि परैर्धौरैस्त्वमेकमनुवन्निरे ॥ १३ ॥
 स तेषां प्रवरान् योधान् हस्यश्चरद्यसादिनः । जघान समरे
 शूरो धार्तराष्ट्रानविन्तयन् ॥ १४ ॥ तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीम-
 सेनो जिघृक्षताम् । समस्तानां बधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः
 ॥ १५ ॥ ततो रथं समुत्सृज्य गशामादाय पाण्डवः । जघान
 धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्षवम् ॥ १६ ॥ भीमसेने प्रविष्टोऽपि
 धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रचयौ यत्र सौबलः
 ॥ १७ ॥ निवार्ये महतीं सेना तावकानां नरर्षभः । आससाद्
 रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीम-
 सेनस्य सारथिम् । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १९ ॥
 अपृच्छहाप्यसंरुद्धो नि श्वसन् वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रिय-
 तमं क्व भीम इति दुःखितः ॥ २० ॥ विशोकस्तमुवाचेद् धृष्टद्युम्नं
 कृताङ्गलिः । संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवः सुमहाबलः ॥ २१ ॥
 प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेको बलमहार्षवम् । मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र
 प्रीतिमुक्तमिदं वचः ॥ २२ ॥ प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान्
 संहृत्तकम् । यावदेतान्निश्चेन्मम य इमे महधोद्यताः ॥ २३ ॥
 ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधातन्तं महाबलम् । सर्वेषामेव सैन्यानां
 सङ्घर्षः समजायत ॥ २४ ॥ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्तमाने महा-
 भये । भित्त्वा राजन् महाव्यूहं प्रविवेश मखा तव ॥ २५ ॥
 विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । प्रत्युवाच ततः
 दृग्मध्ये महाबलः ॥ २६ ॥ न हि मे जीवितेनापि ।

प्रयोजनम् । भीमसेन रणे द्वित्रा स्त्रेहमुतसृज्य पाण्डवै ॥२७॥
 यदि यामि विना भीम किं मा चत्र वदिष्यति । एकावनगते
 भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २८ ॥ अस्त्रस्त्रि तस्य कुर्वन्ति देवा
 भ्रूणपुरोगमा । य सहायान् परित्यज्य स्त्रस्त्रिभानाग्रजेहृद्गान्
 ॥ २९ ॥ स मे भीम सखा चैव सम्वन्धो च महाबल । भक्तो
 यो भक्तिमायाह तस्मिन्नरिनिष्पूदने ॥ ३० ॥ सोऽह तत्र गमि
 ष्यामि यत्र यातो वृकोदर । निघ्नन्त मा रिपून् यश्च दानवा
 निव वासवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत ।
 भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजे ॥ ३२ ॥ स ददर्श तदा
 भीम दहन्त रिपुवाहिनीम् । ततो वृत्तानिव बहून् प्रमञ्जन्तं
 रणे नृपान् ॥ ३३ ॥ ते हन्यमाना समरे रथिन सादिनस्तथा ।
 पदाता दन्तिनथैव चक्रुरार्तिस्वर महत् ॥ ३४ ॥ हाहाकारश्च
 सञ्चक्षे तव सैन्यस्य भारिष । वध्यतो भीमसेनेन कृतिगा वित्त
 योधिना ॥ ३५ ॥ तत कृतास्त्रास्त्रे सर्वे परिवार्ये वृकोदरम् ।
 अभीता समकुर्वन्त अस्त्रवृष्टि समन्तत ॥ ३६ ॥ अभिद्रुत प्रह्व
 श्चता वरिष्ठ समन्तत पाण्डव लोकवीरम् । सैन्येण घोरेण
 सुसहतेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३७ ॥ अथीपगच्छ
 च्छरविच्छताङ्ग पदातिन क्रोधविष वमन्तम् । आश्लासयत पार्षतो
 भीमसेन गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३८ ॥ नि दृष्ट्येनैव
 चकार तूर्णमारोपयत्तात्मरथे महात्मा । शय परिश्वस्य च
 भीमसेन आश्लासयामास च अक्षुमध्ये ॥ ३९ ॥ भ्रातृनयोपेत
 तवापि पुत्रस्तस्मिन् विमर्दे सप्तसाभ्युवाच । अय दुष्टात्मा दुपन्स्य
 पुत्र समागतो भीमसेनेन साहैम् ॥ ४० ॥ त याम सर्वे सहिता
 निघ्नन्तु मा नो रिपु प्रार्थयतामनीकम् । श्रुत्वाय वाक्य तममथ
 भाषा ज्येष्ठाश्रया सोदिना धार्तराष्ट्रा ॥ ४१ ॥ बधाय निघ्नेत
 ष्यामुपास्त्रे गुणस्यै केनपो यरदुया । प्रसन्न चिन्ताय धन द

वीरा च्यानेमिषोपे प्रविकम्पयन्तः ॥ ४२ ॥ शरैरवर्षन् द्रुपदस्य
 पुत्रं यथाश्रुदा भूधरं वारिजाले । निहत्यमानोऽपि शरैः
 सुतोक्षैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४३ ॥ समभ्युदीर्षाञ्च
 तत्रात्मजास्तथा नियम्य वीरानभितः स्थिताग्रणे । जिघांसुर्ग्रं
 द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ॥ ४४ ॥ क्रुद्धो
 भृशं तव पुत्रेषु राजन् दैत्येषु यद्वत् समरे महेन्द्रः । ततो व्यमु-
 ष्यन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ॥ ४५ ॥ प्रदुद्रुयुः
 क्लरवश्चैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् । परीतकाला-
 निव नष्टसंज्ञान् मोहोपेतास्तव पुत्रान्निग्रम्य ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेव
 काले तु द्रोणः अस्त्रभृतां वरः । द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरै-
 र्विव्याध दारुणैः ॥ ४७ ॥ सोऽतिविद्वस्तदा राजन् रणात्
 द्रोणेन पार्थिवः । अपायाद्द्रुपदो राजन् पूर्ववैरमनुकरन् ॥ ४८ ॥
 जिज्ञा द्रोणस्तु द्रुपदं यद्दं दधौ प्रतापवान् । तस्य यद्दस्त्रं
 शुक्ला विलेस सर्वसोमका ॥ ४९ ॥ अथ शूच्याव तेजस्वी द्रोणः
 अस्त्रभृता वर । प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजास्तव ॥ ५० ॥
 ततो द्रोणो राजगृही वरितोऽभ्यायवौ रणात् । तत्रापश्यन्
 महेश्वासो भारहाज प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ घृष्टद्युम्नश्च भीमश्च
 विश्वरन्तौ महारणे । मोहाविष्टाथ ते पुत्रानपश्यत स महा-
 रथः ॥ ५२ ॥ तत प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रमयातयत । अथ
 प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथा ॥ ५३ ॥ पुनर्युद्धाय समरे
 प्रयगुर्भोमपार्थती । ततो युधिष्ठिर- प्राह समाह्वय स्वसैनिकान्
 ॥ ५४ ॥ गच्छन्तु पदधी मत्पया भीमपार्थतयोर्बुधि । सौमद्र-
 प्रमुखा वीरा रथा हादय दंशिता ॥ ५५ ॥ प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु
 न हि शूच्याति मे मन । एवं ते समनुज्ञाता- शूरा विक्रान्त-
 योधिन ॥ ५६ ॥ वाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिन । मध्य-
 न्दिनगते सूर्ये प्रयगु सर्व एव हि ॥ ५७ ॥ कैकेया द्रौपदीयाय

प्रयोजनम् । भीमसेनं रणे हित्वा स्त्रैश्चमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥२७॥
 यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति । एकावनगते
 भीमे भयि चावस्थिते युधि ॥ २८ ॥ अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः
 अक्रुपुरोगमाः । यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिभानाप्रजेद्बृहान्
 ॥ २९ ॥ स मे भीमः सखा चैव सम्बन्धो च महाबलः । भक्तौ
 शे भक्तिमांयाहं तस्मिन्नरिनिपूद्ने ॥ ३० ॥ सोऽहं तत्र गमि-
 ष्यामि यत्र यातो वृकोदर । निघ्नन्तं मां रिपून् पश्य दानवा-
 निव वाचवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत ।
 भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३२ ॥ स ददर्श तदा
 भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् । ततो वृत्तानिव बहून् प्रमथन्तं
 रणे नृपान् ॥ ३३ ॥ ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।
 पदाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्त्तस्वरं महत् ॥ ३४ ॥ हाहाकारश्च
 स्रग्भ्रं तव सैन्यस्य मारिष । वध्यतो भीमसेनेन कृतिना विर-
 द्योधिना ॥ ३५ ॥ ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे पविवाथी वृकोदरम् ।
 अभिताः समकुर्वन्त अस्त्रवृष्टिं समन्ततः ॥ ३६ ॥ अभिद्रुतं प्रस्त्र-
 भृता वरिष्ठं समन्तत पाण्डवं लोकवीरम् । सैन्येन घोरेण
 स्रसंहर्त्तनं दृष्ट्वा बली पार्थतो भीमसेनम् ॥ ३७ ॥ पथोपाच्छ-
 च्छरविद्यताञ्च पटातिनं क्रोधविषं वमन्तम् । आश्रयामयत् पार्थतो
 भीमसेनं गदाहस्तं काशमिवान्तकाशे ॥ ३८ ॥ नि प्रत्यगेनव
 चकार तूष्णीमारोपयञ्चात्तरथे महात्मा । भयं परित्यज्य च
 भीमसेनं आश्रयामयामास च सद्रुमथे ॥ ३९ ॥ भ्रातृनघोदित्व
 तवापि पुत्रस्तस्मिन् विमर्दे सप्तमाभ्युवाच । पयं दुष्टात्ता दुपदस्व
 पुत्र । समागतो भीमसेनेन भासेम् ॥ ४० ॥ तं याम सर्वे सदिना
 निघ्नन्तुं मा नो रिपुं पार्थयतामनीकम् । शूषाय वाक्यं तमगच्छ-
 माणा ज्येष्ठाश्रया सोदिता धार्तराष्ट्रा ॥ ४१ ॥ यथाय निघ्नन्तु-
 रशानुधाक्रे नुगसथे केनो यददुषा । प्रसृष्ट चित्राणि धनं च

वीरा ज्ञानेमिषोपैः प्रविक्रम्यन्तः ॥ ४२ ॥ शरैरजपन् दुपदस्य
 पुत्रं यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः । निहन्यमानोऽपि शरैः
 सुतोच्छेर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४३ ॥ समभ्युदीर्षांश्च
 तत्रात्मजास्तथा निगम्य वीरानमितः स्थिताग्रणे । जिघांसुश्च
 दुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युगुजे महारथः ॥ ४४ ॥ क्रुद्धो
 भयं तव पुत्रेषु राजन् दैत्येषु यद्वत् समरे महेंद्रः । ततो व्यमु-
 च्छन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राक्षतबुद्धिसत्त्वाः ॥ ४५ ॥ प्रदुद्रुः
 कुरवथैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् । परीतकाला-
 निव नष्टसंज्ञान् मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निगम्य ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेव
 काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । दुपदं क्षिमिरामाथ शरै-
 र्विवाघ दारुणैः ॥ ४७ ॥ सोऽतिविद्वस्तदा राजन् रणात्
 द्रोणेन पार्थिवः । अपाथाद्दुपदो राजन् पूर्ववैरमनुष्जरन् ॥ ४८ ॥
 जिला द्रोणस्तु दुपदं शङ्कं दधी प्रतापवान् । तस्य शङ्कस्वनं
 शुक्ल विद्वेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४९ ॥ अथ शूच्याव तेजस्वी द्रोणः
 शस्त्रभृतां वरः । प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजास्तव ॥ ५० ॥
 ततो द्रोणो, राजगृही लरितोऽभ्याययौ रणात् । तत्रापश्यन्
 महेश्वासी भारद्वाजं प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ दृष्ट्युन्नत भोमश्च
 विचरन्तो महारणे । मोहाविष्टाश्च ते पुत्रानपश्यत् स महा-
 रथः ॥ ५२ ॥ ततः प्रश्नास्त्रमादाय मोहनास्त्रमघातयत् । अथ
 प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ॥ ५३ ॥ पुनर्युद्धाय समरे
 प्रययुर्भोमपार्पतौ । ततो युधिष्ठिरः प्राह समाह्वय स्वभैनिकान्
 ॥ ५४ ॥ गच्छन्तु पदवीं शतया भोमपार्पतयोर्युधि । सौमद्र-
 प्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ॥ ५५ ॥ प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु
 न हि शुश्र्यति मे मनः । एवं ते समनुष्वाताः शूरा विक्रान्त-
 योधिनः ॥ ५६ ॥ वाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः । मध्य-
 न्दिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५७ ॥ कीकैया द्रौपद्याश्च

दृष्टकेतुश्च वीर्यवान् । अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः
 ॥ ५८ ॥ ते कृत्वा समरे व्यूह सूचीमुखमरिन्दमा । विभिदुं
 र्घातिराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५९ ॥ तान् प्रयातान् महे
 खासानभिमन्युपुरोगमान् । भीमसेनमयाविष्टा दृष्टद्युम्नविभो
 हिता ॥ ६० ॥ न सन्धारयितुं शक्त्वा तव सेना नराधिप । तदा
 मूर्च्छान्वितात्माहिं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ६१ ॥ तिस्रियव
 महेखासा सुवर्णविकृतध्वजा । परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त दृष्टद्युम्न
 वृकोदरौ ॥ ६२ ॥ तौ च दृष्ट्वा महेखासानभिमन्युपुरोगमान् ।
 बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा च
 सहसायान्त पाञ्चाख्यौ गुरुमात्मन । नाशसतबधवीर पुत्राणां
 तव पार्षत ॥ ६४ ॥ ततो रथ समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरम् ।
 अभ्यधावत सुसक्रुद्धो द्रोणनिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६५ ॥ तस्यापि
 पततस्तूष्णं भारहान प्रतापवान् । क्रुद्धश्चिच्छेद भस्त्रेण धनु
 श्चतुर्निस्तन ॥ ६६ ॥ अन्याश्च यतयो वाणान् प्रेषयामास पार्षते ।
 दुर्योधनहितार्थाय भर्तुं पिण्डमनुभ्ररन् ॥ ६७ ॥ अथान्यदनु
 रादाय पार्षत परवीरहा । द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुत्रे
 शिलायिते ॥ ६८ ॥ तस्य द्रोण पुनश्चाप चिच्छेदामित्रकर्षण ।
 ह्यथा च चतुरस्तूष्णं चतुर्भिः सायकोत्तमै ॥ ६९ ॥ वैवस्वतस्य
 योर प्रेषयामास मारुत । शरार्थं चास्य भस्त्रेण प्रेषयामास मत्स्ये
 ॥ ७० ॥ हताश्वान् च रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथ । शारोह
 महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ७१ ॥ तत सरथनागाश्वा सम
 गम्यत वाहिनी । पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च धीमत ॥ ७२ ॥
 तत प्रभञ्ज वज्र दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा । नाशक्रुवन् वारयितु
 समस्तास्तो महारथा ॥ ७३ ॥ बध्यमानन्तु तत सैन्य द्रोणेन
 निमिते गदै । व्यभ्रयत्तत्र तत्रैव सोभ्यमाण इवाणव ॥ ७४ ॥
 । दृष्ट्वा च तत् सैन्यं जहृदि च वल तव । दृष्ट्वापार्षते

संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवार्धनीम् । चक्रुःशुः सर्वतो घोषां साधु
साध्विति भारत ॥ ७५ ॥

इति भोसपर्वणि भोसवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे

सप्तसप्ततीऽध्याय ॥ ७७ ॥

सप्तम्य उवाच । ततो दुर्योधनो राजा भोहात् प्रत्यागत-
स्तदा । शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयद्दक्षुरतम् ॥ १ ॥ एकीभूता-
पुनथैव तव पुत्रा महारथाः । समेत्य समरे भीमं योषयामासु
रुष्यताः ॥ २ ॥ भीमसेनोऽपि समरे सम्प्राप्य स्वरथं प्रति ।
समारुह्य महाबाहुर्ययौ यत्र तवात्मजः ॥ ३ ॥ प्रगृह्य च मन्ना-
वेग परासुकरणं दृढम् । चित्रं शरासनं सङ्घ्रे शरैर्विव्याध ते
स्रतम् ॥ ४ ॥ ततो दुर्योधनी राजा भोमसेनं महाबलम् । नारा-
चेन सुतीक्ष्णेन शयं मर्माण्यताडयत् ॥ ५ ॥ सोऽतिविद्धो महे-
ष्वासस्तवपुत्रेण धन्विना । संरक्तनयनः क्रोधीहेगाहाकृष्य कार्भु-
कम् ॥ ६ ॥ दुर्योधनं त्रिभिर्वाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् । स
तथाभिहतो राजन् नावलङ्गिरिराड्विव ॥ ७ ॥ तौ दृष्ट्वा समरे
क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् । दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः सन्त्यक्त-
जीविताः ॥ ८ ॥ संसृज्य मन्वितं पूर्वं निग्रहं भीमकर्मण
निशयं परमं कृत्वा निरह्यीतुं प्रचक्रुः ॥ ९ ॥ तानापेतत एवाजौ
भोमसेनो महाबलः । अभ्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव
॥ १० ॥ शयं च क्रुद्धस्तेजस्वी नाराचेन समर्हयत् । चित्रसेनं
महाराज तव पुत्रं महायथा ॥ ११ ॥ तथेतदास्तव सुतास्ताडु-
यामास भारत । शरैर्बद्धविधै सङ्घ्रे संकृपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२ ॥
ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः । अभिमन्युप्रभृतयस्ते
हादृशं महारथाः ॥ १३ ॥ प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।

प्रत्यद्युर्महाराज राजपुत्रान् महारथान् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा रथस्त्रै-
स्ताच्छूरान् सूर्याग्निसमतेजसः । सर्वानिव महेश्वासान् भ्राज-
मानान् श्रियाहृतान् ॥ १५ ॥ महाहवे दोष्यमानान् स्वर्ष-
विक्रतोच्चलान् । तत्पुत्रुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ।
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ॥ १६ ॥

इति भीमपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे

अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

—०:०—

सञ्जय उवाच । अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुमानपीडयत् ।
अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संयुतः ॥ १ ॥ पार्श्वतेन च सम्प्लुच्छ
तव सैन्यं महारथाः । दुर्योधनप्रभृतयः प्रग्रहीतप्ररासनाः ॥२॥
मृगमश्वैः प्रजवितैः प्रयधुर्यश्च ते रथाः । अपराह्णे ततो राजन्
प्रावर्त्तत महारथः ॥ ३ ॥ तावकानाञ्च बलिनां परेषाञ्चैव भारत ।
अभिमन्युर्विक्रमस्य हयान् हत्वा महाहवे ॥ ४ ॥ अथैनं पञ्च-
विंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् । हताश्वं रथसत्सङ्घ्य विक-
र्णस्तु महारथः ॥ ५ ॥ आरुरोह रथं राजंशिवसेतस्य भास्व-
रम् । स्थितावेकरथे तो तु भ्रातरौ कुरुवर्द्धनौ ॥ ६ ॥ पार्श्वुनिः
प्ररवर्षेण ऋदयामास भारत । दुर्लभोऽथ विकर्णश्च कार्णिव
पञ्चमिराससैः ॥ ७ ॥ विव्याध तेन नाकम्पत् कार्णिर्मरुदिव
स्थितः । दुःभासनस्तु समरे कीकेयान् पञ्च मारिष ॥ ८ ॥
योधयामास राजेन्द्र तदह्युतमिवामवत् । द्रौपदेया रणे क्रुद्धा
दुर्योधनमभारथन् ॥ ९ ॥ एकीकस्त्रभिरानच्छत् पुत्रं तव विप्रा-
भ्यन्ते । पृत्रोऽपि तव दुर्हयो द्रौपद्यास्तनयाग्रणे ॥ १० ॥ सायकी-
निर्मितैराजनाजघान पृथक् पृथक् । तैरपि विद्व. शुकुभे रुधि-
रेण समुच्चितः ॥ ११ ॥ गिरिः प्रसवपैर्ददत्तिरिधातुविमिधितैः ।

भीष्मोऽपि समरे राजन् पाण्डवानां वरुधिनीम् ॥ १२ ॥ काल्या-
 मास बलवान् पालः पशुगणानिव । ततो गाण्डोवनिर्धोषः
 प्रादुरासीद्विगम्पते ॥ १३ ॥ दक्षिणेन वरुधिन्याः पार्थस्यारीन्
 विनिघ्नतः । उत्तस्युः समरे तत्र कवन्धानि सहस्रयः ॥ १४ ॥
 कुक्षणाञ्चापि सैन्येषु पाण्डवानाञ्च भारत । शोणितोदशरावर्त्तं
 गजहोपं हयोर्मिणम् ॥ १५ ॥ रथनीभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्य-
 सागरम् । छिन्नहस्ता विक्रवचा विदेहाय नरोत्तमाः ॥ १६ ॥
 पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रयः । निहतैर्मत्तमातङ्गैः
 शोणितौघपरिप्लुतैः ॥ १७ ॥ भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैरन्विता
 यथा । तत्राङ्गुतमपश्चामस्तव तेषाञ्च भारत ॥ १८ ॥ न तत्रा-
 सीत् पुमान् कश्चिद्यो योऽङ्गुनाभिकाङ्क्षति । एवं युयुधिरे कीराः
 पार्थयाना महद्ययः । तावकाः पाण्डवैः शार्ङ्गं काङ्क्षमाणा जयं
 युधि ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्खल्लगुहे
 एकोनाशीतीऽध्यायः ॥ ७९ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति मास्करे ।
 सङ्ग्रामरमसो भोमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १ ॥ तमायान्तमभि-
 मेच्छ त्वीरं दृढवैरिणम् । भीमसेतः संसङ्क्रद्ध इदम्बधनमत्र-
 वीत ॥ २ ॥ अयं स कालः सम्प्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः । अद्य
 त्वां निहनिष्यामि यदि नीत्स्वजसे रणम् ॥ ३ ॥ अद्य कुन्त्याः
 परिक्लेशं वनवासञ्च हृत्स्वयम् । द्रौपद्याय परिक्लेशं प्रणेष्यामि
 हते त्वयि ॥ ४ ॥ यत्पुरा मत्सरो भूत्वा पाण्डवानवनन्यसे ।
 तन्व्य पापस्य गाभारे पश्य अचनमागतम् ॥ ५ ॥ कर्षस्य मत-
 मांस्त्राय सौत्रस्य च यत्पुरा । अचिन्य पाण्डवान् कामात्

यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६ ॥ याचमानश्च यन्मोहादाशाहर्मदमन्यसे ।
 चलकस्य समादिशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ७ ॥ तेन त्वा निवृत्ति-
 ष्यामि संहितं सर्ववान्धवैः । अथं करिष्ये तत् पापं यत्पुरा कृत-
 वानसि ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा समाकृष्य धनुरायन्य चासकृत् । समो-
 दंय शरान् धोरान् महायनिसमप्रभान् ॥ ९ ॥ पट्टत्रिंशत्तरसा
 क्रुद्धो मुमोवाशु सुयोधने । ज्वलिताग्निशिखाकारान् वज्रकला-
 ननिष्ठागान् ॥ १० ॥ ततोऽस्यकार्मुकं हाभ्या स्तं हाभ्याश्च
 विव्यधे । चतुर्भिर्जवनानश्वाननयद्यमसादनम् ॥ ११ ॥ हाभ्याश्च
 सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्द्दनः । विच्छेद् समरे ह्वत् राश-
 स्तस्य रयोत्तमात् ॥ १२ ॥ त्रिभियैवास्य विच्छेद् ज्वलन्तं ध्वज-
 मुत्तमम् । क्षिप्त्वा तच्च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३ ॥
 रथाच्च स ध्वजः शोभान् नानारत्नविभूषितः । पपात सहस्रं
 भूमौ विद्युज्जलधरादिव ॥ १४ ॥ ज्वलन्तं सूर्यसङ्घामं नागं
 मणिमयं शुभम् । ध्वजं कुरुपतेऽभिन्नं ददृशुः सर्वपाथिवाः ॥ १५ ॥
 अथैनं द्रमभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महागजम् । आजघान रणे भीमः
 क्षयन्निव महारथः ॥ १६ ॥ ततस्तु राजा सिन्धूना रथश्रेष्ठो
 महाबल । दुर्योधनस्य जग्राह पाण्ड्यां सत्पुंसपैर्हतः ॥ १७ ॥
 इपथ रथिना श्रेष्ठः कौरव्यममितीजसम् । शारोपयद्रथं राजन्
 दुर्योधनममर्षणम् ॥ १८ ॥ स गाढत्रिहो व्यधितो भीमसेनेन
 मंगुणे । निपसाट रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १९ ॥
 परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः । रथैरनेकसाहसै-
 र्भीमस्यावारयद्दिवः ॥ २० ॥ दृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च
 बोध्यवान् । केकया द्रौपदेयाय तप पुत्रानयोधयन् ॥ २१ ॥
 आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः । एकेकं पञ्चमिदिहा
 परैः सन्नतपरंभिः ॥ २२ ॥ वज्रमृत्पुप्रतीकाशैरिवाधुधनि-
 । परुषनापास्तो रणे भीमद्रं रथगुत्तमम् ॥ २३ ॥

वर्षर्षुर्मांगणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाद्भृदाः । स पीडयमानः समरे
 कृतोस्त्री युद्धदुर्मदः ॥ २४ ॥ अभिमन्युं महाराज तावकान् सम-
 कम्पयत् । यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २५ ॥
 विकर्षस्य ततो भक्तान् प्रेषयामास भारतं । चतुर्दश रथश्रेणी
 धीरानाघीविधीपमान् ॥ २६ ॥ स ते विकर्षस्य रथात् पातया-
 मास वीर्यवान् । ध्वजं सूतं हयाश्वस्य नृत्यमानं द्रवाहवे ॥ २७ ॥
 पुनश्चान्यान् धरान् पीतानकुण्ठाग्रानजिह्वांगान् । प्रेषयामास
 सौभद्रो विकर्षाय महारथः ॥ २८ ॥ ते विकर्षो समासाद्य
 क्रुद्धवर्हिणोवाससः । छिलो दहं गतो भूमिं श्वेनन्तं इव पन्नगाः
 ॥ २९ ॥ ते घरा ह्येनपुङ्गवा व्यदृश्यन्ते महीतले । विकर्षो
 सधिरक्लिन्ना वनन्तं इव शोणितम् ॥ ३० ॥ विकर्षो वीक्ष्य
 निर्भिन्नं तस्यैवान्यं सहोदरः । अभ्यद्रवन्तं समरे सौभद्रप्रसूता-
 व्रथान् ॥ ३१ ॥ अभिधाये तथैवाशु रथस्थान् सूख्यवक्षसः ।
 अविध्यन् समरेऽन्योन्यं रथस्था युद्धदुर्मदाः ॥ ३२ ॥ दुर्मुखः
 श्रुतकर्माद्यं विद्वा पद्मभिराशुगैः । ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथि-
 क्षास्यं सप्तभिः ॥ ३३ ॥ अश्वोस्त्रास्त्रिनदेजालैः प्रच्छेन्नान् वात-
 रंहसः । जघान पङ्कमिरासाद्य सारथिञ्च न्यपातयत् ॥ ३४ ॥
 स हताश्वं रथे तिष्ठन् श्रुतकर्मां महारथः । शक्तिं विक्षेपं संक्रुद्धो
 महीत्सो ज्वलिताभिव ॥ ३५ ॥ सा दुर्मुखस्य विपुलं वमं भिक्ष्वा
 यथस्त्रिनैः । विद्वायै प्राविशद्भूमिं दीप्यमानो सुतेजसा ॥ ३६ ॥
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतर्षोमो महाबलः । पश्यतां सर्वसैन्यानां
 रथमारीपयत्ततः ॥ ३७ ॥ श्रुतकीर्तिलेखा वीरो जयत्सेनं सुतं
 तव । अभ्ययात् समरे राजन् जन्तुकामी यथस्त्रिनम् ॥ ३८ ॥
 तस्य विर्लिपतशापं श्रुतकीर्त्तभहात्मनः । चिच्छेद समरे राजन्
 जयत्सेनः सुतस्तव ॥ ३९ ॥ क्षुरप्रेणं सुतीक्ष्णं प्रहसन्निव भारतं ।
 तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं श्रुतानीकः सहोदरम् ॥ ४० ॥ अभ्यपद्यत्

तेजस्वी सिंहवन्निनदन् गुह्य । शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य
 कार्मुकम् ॥ ४१ ॥ विव्याध दशभिस्तूष्णं जयत्सन प्रिलोमुखैः ।
 ननाद सुमहानाद प्रभिन्न इव वारुणः ॥ ४२ ॥ अथान्येन
 सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना । शतानीकी जयतसेन विव्याध
 हृदये भयम् ॥ ४३ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दुष्कर्मो भ्रातुरन्तिके ।
 विच्छेद् सशरञ्चाप नाकली क्रोधमोहित ॥ ४४ ॥ अथान्यहतु-
 रादाय भारसाधनमुत्तमम् । समादत्त शितान् वाणान् शता-
 नीकी महाबल ॥ ४५ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्मो भ्रातु-
 रग्रतः । सुमोघ निशितान् वाणान् ज्वलितान् पन्नगानिव ॥ ४६ ॥
 ततोऽस्य धनुरेकेन दाभ्या स्तत्र मारिष । विच्छेद् समरे तूष्णं
 तच्च विव्याध पत्रिभिः ॥ ४७ ॥ अश्वान् मनोजवास्तस्य कक्षा-
 पान् वीतरुत्क्षप । जवान् निशितैस्तूष्णं सर्वान् द्वादशभिः शरैः
 ॥ ४८ ॥ अथापरेण भक्तेन संयुक्तेन निपातिना । दुष्कर्मो समरे
 क्रुद्धो विव्याध हृदये भयम् ॥ ४९ ॥ स पश्चात् ततो भूमौ वज्र-
 रुन्त इव द्रुम । दुष्कर्मो निहत दृष्ट्वा पञ्च राजन् महारथाः
 ॥ ५० ॥ जिघांसन्त शतानीकं समन्तात् पर्यवारयन् । घात-
 यन्त शरव्राते शतानीक ययस्त्रिनम् ॥ ५१ ॥ अथवर्त्तन्त रुद्रुदाः

विवर्द्धनम् । मुहूर्त्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्बुधं सदाशुभम् ॥ ५८ ॥
 रश्मिन् सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त सद्यस्तथा । ततः शान्तनव क्रुद्धं
 शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५९ ॥ नाशयामास सेना ता भीष्मस्तेषां
 महात्मनाम् । पाञ्चालानाञ्च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ६० ॥
 एव भिस्त्वा त्वनीकानि पाण्डवानां पितामह । कृत्वावहार सैन्यानां
 ययौ स्वशिविरं नृप ॥ ६१ ॥ धर्मराजोऽपि सम्प्रेक्ष्य घृष्टदुःख-
 तकोद्रौ । मूर्ध्नि चैतानुपाघ्राय संहृष्ट शिविरं ययौ ॥ ६२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

सञ्जय उवाच । अथ शुरा महाराज परस्परकृतागमः ।
 जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिता ॥ १ ॥ विश्राम्य च
 यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् । सन्नद्धा समदृश्यन्त भूयो युद्ध-
 विकीर्णवः ॥ २ ॥ ततस्तव सुतो राजस्थितयाभिपरिप्लुतः ।
 विस्त्रयाच्छोषिताक्ताङ्गं परच्छेदं पितामहम् ॥ ३ ॥ सैन्यानि
 रौद्राणि भवान्कानि व्यूढानि सम्यग्विपुलध्वजानि । विदार्य
 हत्वा विनिपीड्य शुरास्ते पाण्डवानां त्वरिता रथीषा ॥ ४ ॥
 सम्प्रेक्ष्य सर्वान् युधि कीर्त्तिमन्तो व्यहृष्टं तं मकरं वचकल्पम् ।
 प्रविश्य भीमेन निवर्द्धितोऽस्मि शरैः शरैर्भृत्यदण्डप्रकाशैः ॥ ५ ॥
 क्रुद्धन्तमुदीच्य भयेन राजन् सम्पूच्छिर्त्तो नात्मं शान्तिमद्य ।
 दच्छे प्रसादात्तव सत्यसन्धं प्राप्सु जयं पाण्डवेयाय हन्तुम् ॥ ६ ॥
 तेनैवमुक्तं प्रहसन् महात्मा दुर्योधन जातमन्युं विदित्वा । तं
 प्रत्युवाच विमना मनस्वी गङ्गासुत शस्त्राग्रनाम्बरिष्ठ ॥ ७ ॥ परेण
 यत्रे न विगाह्य सेनां सर्वात्मनाह तव राजपुत्र । इच्छामि दातुं
 विजयं सुखञ्च न शालान् कारयेऽहं त्वदर्थं ॥ ८ ॥ एते तु रौद्रा

बहवो मन्त्रारथा यथस्विन शूरतमाः कृतास्त्राः । धी पाण्डवानां
 समरे सहाया जितश्रमा क्रोधविष वमन्ति ॥ ८ ॥ ते नैव
 शक्या सहसा विजेतुं वीर्योन्नदाः कृतवैरास्त्रया च । शक्य-
 न्तेनान् प्रतियोत्स्रामि राजन् सर्वात्मना लीवितं त्यज्य वीरान्
 ॥ १० ॥ रणे त्वदर्थाय महानुभाव न लीवित रक्षितव्य ममाय ।
 सर्वास्तवार्थाय सदेवद्वैत्याल्लोकान् दहेय किमु शक्यस्तवेह ॥ ११ ॥
 तान् पाण्डवान् योधयिष्यामि राजन् प्रियञ्च ते सर्वमह करिष्ये ।
 शुक्रेण चैतत् परमप्रतीतो दुर्व्योधन प्रीतमना बभूव ॥ १२ ॥
 सर्वाणि सैन्यानि तव प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपाश्च सर्वान् ।
 तदाश्रयानिर्ययुर्वे बलानि रथाश्चपादातगजायुतानि ॥ १३ ॥
 महर्षयुक्तानि तु तानि राजन् महान्ति नानाशुभशस्त्रवन्ति ।
 स्थितानि नागाश्चपदातिमन्ति विरेजुरालौ तव राजन् बलानि
 ॥ १४ ॥ वन्दे स्थितायापि ससम्पुक्ताशकाग्निरे दन्तिगणा-
 समन्तात् । शस्त्रास्त्रविद्धिर्नरदेवयोधैरनुष्ठिता सैन्यगणास्त्रदीया-
 ॥ १५ ॥ रथैश्च पादातगलाश्चसङ्घैः प्रयाद्दिदालौ विधिवत्
 प्रणुनै । समुद्रत तैस्तरुणाकवशां रजो बभौ, छादयन् सृष्टं
 रश्मीन् ॥ १६ ॥ रेजु पदाता रथदन्तिसस्या वातेरिता भ्राम्य-
 माणाः समन्तात् । नानारक्षा समरे तत्र रेजु सैवैर्युक्ता विद्युत्
 खि यथैव ॥ १७ ॥ धनुषि विस्फारयता नृपाणा बभूव शब्द-
 स्तुमुलोऽतिधीर । निर्मथ्यतो देवमहासुरौघैर्दृष्टार्णवस्यादिभुगौ
 तदानोम् ॥ १८ ॥ तदुग्रनादं बह्वर्णकृतं तवात्मजानां समु-
 दौर्णवर्णम् । बभूव सैन्यं रिपुसैन्यदन्तु युगान्तमेघीषनिभ-
 न्तदानोम् ॥ १९ ॥

इति भीषणपर्वणि भीषणवधपर्वणि भीषणदुर्व्योधनसर्वादे

पञ्चाशोऽध्याय ॥ ८१ ॥

५- , सस्त्रय उवाच । अथात्मजं तव पुत्र- गाङ्गेयो ध्यानमास्थितः ।
 अत्रवीत् भरतश्रेष्ठ सम्पुहर्षकरं वचः ॥ १ ॥ अहं द्रोणश्च पत्न्याश्च
 कृतवर्मा च सास्वतः । अश्वत्थामा विकर्षश्च सोमदत्तोऽथ सैन्यवैः
 ॥ २ ॥ विन्दानुविन्दात्रावन्धौ वाङ्मिकः सह वाङ्मिके । त्रिगर्त-
 राजोऽथ बली मागधश्च सुदुर्जन्यः ॥ ३ ॥ उहहलश्च कौशल्या-
 श्वितसेनो विविंशतिः । रथाश्च वज्रसाहस्रा शोभमाना महा-
 ध्वजा ॥ ४ ॥ द्रिपलाश्च हया राजन् , सास्रुढा ह्यवसात्रिभिः ।
 राजेन्द्राय मदीन्द्रदा प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५ ॥ पादाताश्च
 रथाः शूरा नानाप्रहरणाशुघ्राः । नानाद्वेषसमुत्पन्नास्त्वदर्थं
 योद्गमुद्यता ॥ ६ ॥ एते चान्ये च, बहवस्त्वदर्थं त्यक्तजीविताः ।
 द्विभानपिरणो जेतुं समर्था इति, मे मतिः ॥ ७ ॥ अथश्चन्तु
 मया राजेस्तव वाचः, हितं सदा । अथक्याः पाण्डवा जेतुं
 देवैरपि सवासवैः ॥ ८ ॥ वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ।
 सर्वथाश्चन्तु राजेन्द्र करिष्ये वदनन्तव ॥ ९ ॥ पाण्डवानां रणे
 जेष्ये मा वा जेष्यन्ति पाण्डवा ॥ एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विमल्य-
 करणीं शुभाम् ॥ १० ॥ ओपधीं वीर्यसम्पन्ना विमल्यथाभव-
 त्त्वा । ततः प्रभाते विमले स्वेन सैन्येन वीर्यवान् ॥ ११ ॥
 अथ्वहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविधारदः । मण्डलं मनुजश्रेष्ठो
 नानापस्त्रसमाकुलम् ॥ १२ ॥ सम्पूयं योधमुखैश्च तथा दन्ति-
 पदातिभिः । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् परिवारितम् ॥ १३ ॥
 अश्वद्वन्दं मंहद्विष्य ऋष्टितोमरधारिभिः । नागी नागी रथा सप्त
 सप्त चाश्वान् रथे रथे ॥ १४ ॥ अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के
 सप्त चारिणः । एव व्यूहं महाराज तव सैन्यं, महारथैः ॥ १५ ॥
 स्थित रणाय महते भीष्मेण शुधि पालितम् । दशाश्वाना सह-
 स्राणि दन्तिनाञ्च तथैव च ॥ १६ ॥ रथानामशुतञ्चापि पुत्राश्च
 तव दशिताः । विप्रसेनादव शूरा अभ्यरक्षन् पितामहम् ॥ १७ ॥

रक्ष्यमाणय तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते । सन्नदाः समदृष्टन्त
 राजानश्च महाबलाः ॥ १८ ॥ दुर्योधनस्तु समरे दंभितो रथः
 मास्थितः । व्यभ्राजत त्रियया जृष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १९ ॥
 ततः शब्दो महानासीत् पुत्राणां तव भारत । रथघोषश्च विपुलो
 वादित्वाणाञ्च निस्वनः ॥ २० ॥ भीष्मेण घातैराष्ट्राणां व्यूढः
 प्रत्यङ्मुखो ययौ । मण्डलः स महाव्यूहो दुर्भेद्योऽमितघातिनाम्
 ॥ २१ ॥ सर्वतः शुशुभे राजन् रथोऽरीणां दुरोसदः । मण्ड-
 लन्तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम् ॥ २२ ॥ स्वयं युधिष्ठिरो
 राजा व्यूहं वक्षमयाकरोत् । तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्त्रान-
 मवस्थिताः ॥ २३ ॥ रथिनः साद्दिनयैव सिंहनादमघानदन् ।
 विमत्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २४ ॥ इतरैतरयोः
 शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः । भारहाजो ययौ मत्स्यं द्रौणि-
 थापि शिखण्डिनम् ॥ २५ ॥ स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समं
 पाद्ववत् । नकुलः सहदेवश्च मद्रराजानमीयतुः ॥ २६ ॥ विन्दा-
 मुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ । सर्वे नृपास्तु समरे घन-
 प्लयमयोधयन् ॥ २७ ॥ भीमसेनो रणे यत्तो हादिक्यं सम-
 वारयत् । शिखसेनं विकर्मणश्च तथा दुर्मर्मणं विभुः ॥ २८ ॥
 शार्ङ्गनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् । प्राग्ज्योतिषं महे-
 खासं हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ॥ २९ ॥ अमिदुर्भाव वेगेन मत्तो
 मत्तमिव हिपम् । अलम्बुपस्ततो राजन् सांत्वकिं युहदुर्मदम्
 ॥ ३० ॥ ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समंभिद्रवत् । भूरियवा
 रणे यत्तो घृष्टकेतुमयोधयत् ॥ ३१ ॥ श्रुतायुपन्तु राजानं धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । चिकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयीधयत् ॥ ३२ ॥
 शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् । ततो राजसहस्राणि
 परिवद्रुर्धनप्लयम् ॥ ३३ ॥ अक्षितो मरनाराघगदापरिघपापयः ।
 अर्जुनोऽय गम् क्रुद्धो यार्ण्यं चमिदमन्नवीत् ॥ ३४ ॥ पश्य माधव

सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य सयुगे । व्यूटानि ब्यूहविद्यया गाङ्गेयेन
महात्मना ॥ ३५ ॥ युद्धाभिकामान् शूराथ पश्य माधव चामि-
तान् । त्रिगर्त्तराज सञ्चितं भ्रातृभि पश्य केयव ॥ ३६ ॥ अद्यै-
नान् घातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन । य इमे मा वदुष्येष्ठ
योद्भुकामा रणान्जिरे ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्या-
मवमृच्य ह । ववर्ष भरवर्षाणि नराधिपगणान् प्रति ॥ ३८ ॥
तेऽपि तं परमेष्वासा भरवर्षैरपूरयन् । तद्भागम्वारिधाराभि-
र्यथा प्रावृषि तोयद्वा ॥ ३९ ॥ चाक्षाकारो महानासीत्तत्र सैन्ये
विगम्पते । ह्याद्यमानो भृश कृष्यौ परैर्हृद्वा महारणे ॥ ४० ॥
देवा दिवर्षयथैव गन्धर्वाश्च महोरगैः । विस्तृत्य परमं जग्म हृद्वा
कृष्यौ तथागतौ ॥ ४१ ॥ तत क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नेन्द्रमस्त्रमुद्दे-
रयत् । तदाद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४२ ॥ अस्त्र-
वृष्टि परैर्मुक्त्वा अस्त्रीधैर्यद्वारयत् । न च तदाप्यनिभिन्न कश्चि-
दासीद्विगम्पते ॥ ४३ ॥ तेषा राजसहस्राणा जयाना दन्तिना
तथा । दाभ्या त्रिभि परैर्यान्यान् पार्यो विख्याध मारिष ॥ ४४ ॥
ते हन्यमाना पार्थेन भीष्म शान्तनव ययुः । अगाधे मञ्जमानाना
भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४५ ॥ आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रमग्न तावक
बलम् । सञ्जुचुभे महाराज वातैरिव महार्णव ॥ ४६ ॥

इति भीषपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमद्विसयुद्धारम्भे

द्वितीयोऽध्याय ॥ ८२ ॥

सञ्जय उवाच । तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे निवृत्ते च सुधर्मणि ।
प्रभञ्जेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १ ॥ चुम्ब्यमाने बले
तूष्णं सागरप्रतिमे तव । प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरित विजय
स्मृति ॥ २ ॥ दृष्ट्वा दुर्ध्रोऽधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमम् ।

त्वरंमाणः समभ्येत्य सर्वास्तानेब्रवीन्नुपां ॥ ३ ॥ तेषाञ्च प्रमुक्षि
 शूरं सुग्रमाणं महाबलम् । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य प्राज्ञ सर्वर्षवर्ष
 वचः ॥ ४ ॥ एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुंकामो धनञ्जयम् ।
 सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्यङ्गा जीवितमात्मनः ॥ ५ ॥ तं प्रवीतं
 परानीकं सह सैन्येन भारतम् । संयत्ताः समरे सर्वे पालवधर्म
 पितामहम् ॥ ६ ॥ वाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनोकानि सर्वेषां ।
 नरेन्द्राणां महाराजः समाजग्मः पितामहम् ॥ ७ ॥ ततः
 प्रयातः सहसा भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् । दृष्ट्वा भारतेमायांत-
 माससाद् महाबलम् ॥ ८ ॥ महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानर-
 केतुना । महता मेषनादेन रथेनातिविराजिता ॥ ९ ॥ समरे
 सर्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयम् । अभवत्सुसुतो नादो भयाद्दृष्ट्वा
 किरीटिनम् ॥ १० ॥ अभोषुहस्तं कृष्णाञ्च दृष्ट्वादित्यनिवापरम् ।
 मध्यन्दिनगतं सूर्यं नाशेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११ ॥ तथा शान्त-
 नवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेत-
 अहमिवोदितम् ॥ १२ ॥ स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः समन्ता-
 त्प्रभिः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३ ॥
 भारदाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा । ध्वजह्वास्यं शरेणाजौ
 धनुष्येकेन विच्छिदे ॥ १४ ॥ तद्पास्यं धनुर्च्छिन्नं विरोधो
 वाहिनीपतिः । अन्यटादत्त वेगेन धनुर्मारसहं दृढम् ॥ १५ ॥
 शरांयाथीविपाकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव । द्रोणं त्रिभिः
 प्रविव्याध चतुर्भिथास्यं वाजिनः ॥ १६ ॥ ध्वजमेकेन विव्याध
 सारथिहास्यं पद्मभिः । धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राशुध्यद्विजर्षभः ॥ १७ ॥
 ततो द्रोणोऽबधीदृश्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । षट्भिर्भ्रतश्चेष्ट
 स्रुतमेकेन पत्रिणा ॥ १८ ॥ स हताश्वोऽवप्रुत्थ स्यन्दनाहन-
 सारथिः । सारथोऽहं रथं तूष्णं षडस्य रथिनास्वतः ॥ १९ ॥
 ततस्तो तु पितापुत्रो भारदाजं रथे स्थितौ । मदता शरवर्षेव

वारयामामतुर्वलात् । २० ॥ भारद्वाजस्तत क्रुद्ध शरमाश्रीविषो-
 पमम् । विक्षेप समरे तूष्णं शङ्कं प्रति महाबल ॥ २१ ॥ स
 तस्य हृदयं भिक्ष्वापीड्वा शोणितमाहवे । जगाम धरणी वाणी
 लोडिताद्रुक्तच्छविः ॥ २२ ॥ स पपात रथान्तूष्णं भारद्वाज-
 शराहतः । हित्वा धनुः शराथैव पितुरेव समीपत ॥ २३ ॥
 हतं स्वमात्मज दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् ॥ उतहृन्ध समरे
 द्रोणं व्याप्ताननमिवान्तकम् ॥ २४ ॥ भारद्वाजस्ततस्तूष्णं पाण्ड-
 वाना महाबभूम् । वारयामास समरे शतघोऽथ सहस्रथ ॥ २५ ॥
 शिखण्डपि महाराज द्रौणिमासाद्य सयुगे । आजघान भ्रुवो-
 र्मध्ये नाराचेस्त्रिभिराशुगैः ॥ २६ ॥ स बभौ नरशार्दूलो ललाटे
 संस्थितैस्त्रिभिः । शिखरैः काञ्चनमयैर्भस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २७ ॥
 अश्रुत्यामा तत क्रुद्धो निमेषार्हांच्छिखण्डिन । स्तृतं ध्वजमथो
 राजस्तुरगानाशुघन्तथा ॥ २८ ॥ शरैर्वद्भमिर्दृष्ट्वा पातयामास
 सयुगे । स हताश्रुदादवपुत्य रथादे रथिनाम्बर ॥ २९ ॥ खड्ग-
 भादाय सुशित विमल शरवारणम् । श्येनवद्गचरत क्रुद्धः
 शिखण्डी शत्रुतापन ॥ ३० ॥ सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य
 सयुगे । नान्तर दृष्ट्वा द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१ ॥ तत
 शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । प्रेषयामास समरे द्रौणिः
 परमशोपन ॥ ३२ ॥ तामापतन्तीं समरे शरवृष्टि सदाश्याम् ।
 अशिना तोच्छ्वारेण चिच्छेद बलिनाम्बर ॥ ३३ ॥ ततोऽति-
 विमल द्रौणि शतवन्द्र मनोरमम् । धर्माच्छिनदसिद्धास्य खण्ड-
 यामास सयुगे ॥ ३४ ॥ शरैः सुबद्भयो राजन् तच्च विव्याध
 पत्रिभिः । शिखण्डी च तत खड्ग खण्डितं तेन शायकैः ॥ ३५ ॥
 आविध्य व्यसृजत्तूष्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् । तमापतन्त सहसा
 कालानलसमप्रभम् ॥ ३६ ॥ चिच्छेद मनरे द्रौणिर्हर्मयन् पाणि-
 लाषवम् । शिखण्डिनञ्च विव्याध शरैर्वद्भमिरायसैः ॥ ३७ ॥

शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः । आरुराह रथ
 न्तुष्मं माधवस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो
 राजसं क्रूरमाहवे । अलम्बुधं शरैर्घोरैः प्रत्याकिरत सर्वत
 ॥ ३९ ॥ राजसेन्द्रस्ततस्तस्य घनुषिच्छेद भारत । पर्वतद्रेण
 समरे तत्र विव्याध सायकी ॥ ४० ॥ भावाच्च राजर्षी कृत्वा
 अरवपैरवाकिरत । तत्राङ्गुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ॥ ४१ ॥
 नासम्भ्रमद्यत् समरे बध्यमानः शितैः शरैः । ईन्द्रमस्तत्र वार्ष्णेयो
 योजयामास भारत ॥ ४२ ॥ विजयाद्यमनुप्राप्तं माधवेन यय
 खिना । तदस्त्रैश्चक्षसात् कृत्वा भायान्ता राजर्षी तदा ॥ ४३ ॥
 अलम्बुधं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः । पर्वतं वारिधाराभि
 प्रावृषोव बलाहकः ॥ ४४ ॥ तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महा-
 त्मना । प्रादुद्भाव मयाद्रक्षो हिला सात्यकिमाहवे ॥ ४५ ॥ त
 मजेयं राजसेन्द्रं स्वयं मधवतापि च । शैनेयः प्राणदञ्जिज्ञा
 योधाना तव पश्यताम् ॥ ४६ ॥ न्यहनत्तावकाश्चापि सात्यकि
 सत्यविक्रमः । निशितैर्वज्रभिर्वाणैस्तेऽद्रवन्त मयाहिताः ॥ ४७ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली । घृष्टद्युम्नो महाराज
 तव पत्रं जनेश्वरम् ॥ ४८ ॥ छाद्ययामास समरे शरैः सन्नत-
 पर्वभिः । सञ्छाद्यमानो विशिखैर्घृष्टद्युम्नेन भारत ॥ ४९ ॥
 विव्यथे न च सन्नस्ती तव पुत्री जनेश्वरः । घृष्टद्युम्नस्य समरे
 तूष्णं विव्याध सायकी ॥ ५० ॥ पट्या च प्रियता चैव तदद्भुत
 मिवाभवत् । तस्य सेनापतिः क्रुद्धो घनुषिच्छेद भारत ॥ ५१ ॥
 हयांश्च चतुरः सङ्घे निजघान महारथ । शरैश्चैनं सुनिशितै
 शोघ्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ५२ ॥ स हताश्वान्महावाङ्मरुत्सु
 महाबली । पदातिरसिमुद्यम्य प्राधावत् पार्थतस्मृति ॥ ५३ ॥
 सकुनिस्तु समभ्येत्य राजस्यही महाबलः । राजानं सर्वलोकस्य
 रथमारोपयत् सशम् ॥ ५४ ॥ ततो नृपं पराजिप पार्थतः पर-

वीरहा । न्यहमत्तावकं सैन्यं वक्ष्यामि रिवासरम् ॥ ५५ ॥ कृतवर्मा
 रणे भीमं शरैराच्छृत् महारथम् । प्रच्छादयामास च तं महा-
 भेषी रविं यथा ॥ ५६ ॥ ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परन्तपः ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् कृतवर्मणे ॥ ५७ ॥ तैर्हन्यमानोऽति-
 रथः कात्त्वतः सश्वतोऽधिकः । नाकस्यत महाराज भीमं चार्क-
 च्छितैः शरैः ॥ ५८ ॥ तस्याश्वान्शतुरी हत्वा भीमसेनो महाबलः ।
 सारथिं पातयामास ध्वजश्च सुपरिष्कृतम् ॥ ५९ ॥ शरैर्वह्विधै-
 सैनमाचिनोत् परवीरहा । शकलोऽकृतसर्वाङ्गथाविद्धः समदृश्यत
 ॥ ६० ॥ हताश्वान्तु तथा तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ । श्यालस्य ते
 महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ६१ ॥ भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव
 सैन्यमुपाद्रवत् । निजघान सुसंक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६२ ॥

इति भोष्पपर्वणि भोष्पवधपर्वणि द्वैरथे

। त्रयोतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

—

धृतराष्ट्र उवाच । वह्नि हि विवित्राणि द्वैरथानि स
 सञ्जय । पाण्डूनां नामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १ ॥ न
 वैव मामक्रं कश्चिद्दृष्टं शंससि सञ्जय । नित्यं पाण्डुसतान् हृष्टा-
 नभन्नाथैव शंससि ॥ २ ॥ जीयमानान् विमनसो मामकान्
 विगतौजसः । वट मे संशुगी स्तु दिष्टमेव न संशयः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चैटन्ति तावकाः ।
 दर्शयानाः परं शत्रुया पौरुषं भरतर्षभ ॥ ४ ॥ गङ्गायाः सर-
 नद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् । महोदधिगुणाम्यासालवणत्वं
 नियच्छति ॥ ५ ॥ तथा तत् पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् ।
 प्राथ पाण्डुसतान् वीरान् व्यथं भवति संशुगी ॥ ६ ॥ घटमानान्
 यथाशक्ति कुर्वाणान् कर्म दुष्करम् । न दोषेण कुरुश्रेष्ठ स्वान्

॥ १० ॥ चोधान् गन्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ तवापराधात् सुमहान् सपुत्रश्च
 विशाम्यते । पृथिव्याः प्रचयो धीरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ८ ॥
 आत्मदोषात् समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसि नृप । न हि रक्षति
 राजान् सर्वघात्रापि जीवितम् ॥ ९ ॥ युद्धे सुहृताणां लोका-
 निच्छन्ति वसुधाधिपाः । चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरा-
 यणाः ॥ १० ॥ पूर्वाह्ने तु महाराज प्रावर्त्तत जनक्षयः । तन्ममैक-
 मना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११ ॥ आवन्त्यौ तु महेश्वापी
 महासिनौ महाबलौ । इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयाता रणीक्यौ
 ॥ १२ ॥ तेषां प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं रोमक्षर्णम् । इरावांस्तु
 ततः क्रुद्धो भ्रातरौ देवर्षिणौ ॥ १३ ॥ दिव्याश्च निमित्तैस्तूर्ण-
 शरैः सन्नतपर्वभिः । ताविव प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ
 ॥ १४ ॥ युध्यता हि ततो राजन् विधिषो न स्य दृश्यते । यततो
 शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैः पिण्डैः ॥ १५ ॥ इरावांस्तु रणे राज-
 न्ननुविन्दस्य सायकैः । चतुर्भ्यस्तुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ १६ ॥
 भलाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुञ्च मारिष । विच्छेद समरे
 राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७ ॥ त्यक्तानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य
 रथमास्थितः । धनुर्गृहीत्वा सदृष्ट भारसाधनमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 ताविकस्यौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनाम्बरौ । शरान् समुषु-
 स्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १९ ॥ ताभ्यां सुक्ता महाविगाः शराः
 काञ्चनभूषिताः । दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरस्वरम् ॥ २० ॥
 इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ । वर्षण-शरवर्षण-
 शरार्थं चाप्यपातयत् ॥ २१ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ गतस्त्वेष्व-
 मारथौ । रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तद्वयस्तथा ॥ २२ ॥
 तौ च जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः । पौरुषं खगामर्ष-
 स्तूर्णं व्यधमत्तयादिनीम् ॥ २३ ॥ सा बध्यमाना समरे धार्तर-
 रात्रौ महाबलम् । वेगान् बहुविधायकै विषं पीत्रिव मानस-

॥ २४ ॥ हेडिम्बो राक्षसेन्द्रय भगदत्तं समाद्रवत् । रथे-
नादित्यवर्षेण सध्वजेन महाबलः ॥ २५ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो
राजा नागराजं समास्थितः । यथा वज्रधरः पूर्वं सद्रामे तार-
कामये ॥ २६ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः । विघ्नेषं
नैव विविदुर्हेडिम्बभगदत्तयोः ॥ २७ ॥ यथा सुरपतिः क्रुद्ध-
स्त्रासयामास दानवान् । तथैव समरे राजन् द्रावयामास पाण्ड-
वान् ॥ २८ ॥ तेन विद्राव्यमाणास्तो पाण्डवाः सर्वतोद्दिश्यम् ।
व्रातारं नाध्यगच्छन्त खेचनीकेषु भारत ॥ २९ ॥ भैमसेनिं
रथस्थन्तु तत्रापश्याम भारत । शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त
महारथाः ॥ ३० ॥ निवृत्तेषु च परिदूनाः पुनः सैन्येषु भारत ।
आसीन्निष्ठानको धीरस्तव सैन्यस्य संशुगे ॥ ३१ ॥ घटोत्कचस्ततो
राजन् भगदत्तं महाहवे शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरि-
मिवाम्बुदः ॥ ३२ ॥ निपात्य तान् शरान् राजा राक्षसस्य धनु-
श्रुतान् । भैमसेनिं रणे तूष्णं सर्वधर्मस्वताडयत् ॥ ३३ ॥ स
ताड्यमानो बद्धभिः शरैः सन्नतपर्वभिः । न विव्यथे राक्षसेन्द्री
भियमान इवाचलः ॥ ३४ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तीमरान्
स चतुर्दश । प्रेषयामास समरे ताय विच्छेद राक्षसः ॥ ३५ ॥
ताम्बुच्छा स महाबाहुस्तीमरान्निमित्तै शरैः । भगदत्तश्च विव्याध
सप्तत्या वज्रसन्निभैः ॥ ३६ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो राजा प्रहस-
न्निव भारत । तस्याश्वाद्यतुरः सङ्घरे प्रेषयामास भृत्यवे ॥ ३७ ॥
स हताश्वे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । शक्तिं विघ्नेषु
वेगेन प्राग्ज्योतिषगलं प्रति ॥ ३८ ॥ तामापतन्तीं सहसा हेम-
दण्डां सुवेगिताम् । विधा विच्छेद नृपतिः सालकीर्यत भूतले
॥ ३९ ॥ शक्तिं विनिहिता दृष्ट्वा हेडिम्बः प्राद्रवद्भयात् । यथे-
न्द्रस्य रणात् पूर्वं नमुचिर्देव्यसत्तमः ॥ ४० ॥ तं विजित्य रणे
शूरं विक्रान्त शूरात्पौरुषम् । अजेयं समरे राजन् यमेन वस-

षोडश ॥ ४१ ॥ पाण्डवीं समरे सेना सम्ममर्द्दं सकुञ्जर ।
 यथा वनगजो राजन् मृद्गं शरति पद्मिनीम् ॥ ४२ ॥ मर्द्दं शरस्तु
 समरे यमाभ्या सह सद्गत । स्वस्त्रीयौ ह्याद्याञ्चक्रे शरीषे-
 पाण्डुनन्दनौ ॥ ४३ ॥ सहदेवस्तु समरे मातुल वीर्य सद्गतम् ।
 अवारयच्छरौघेन मेघो यदद्दिवाकरम् ॥ ४४ ॥ ह्याद्यमान शरी-
 घेन हृष्टरूपतरोऽभवत् । तयोश्चाप्यभवत् प्रीतिरतुला माद-
 कारणात् ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथ ।
 अश्वान् वै चतुरो राजञ्जतुर्भिः सायकीत्तमैः ॥ ४६ ॥ प्रेषयामास
 समरे यमस्य सदनम्पति । हताश्वान्त रथात्तूर्णमवपुत्य महा-
 रथ ॥ ४७ ॥ आरुषोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विन । एकस्त्री
 तु रथे शूरी दृढे विलिप्य कार्मुके ॥ ४८ ॥ मद्रराजरथं क्रुद्धी
 ह्याद्येता रणोत्कटौ । सञ्छाद्यमानो बह्वभिः शरैः सन्नतपर्वभिः
 ॥ ४९ ॥ स्वस्त्रीयाभ्यां नरव्याघ्रौ नाकम्पत यथापलः । प्रहस-
 न्निव ताञ्चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ५० ॥ सहदेवस्तत क्रुद्धं
 शरमुद्यम्य वीर्यवान् । मद्रराजमभिदुत्य प्रेषयामास भारत ॥ ५१ ॥
 स शरः प्रेषितस्तेन गरुडानिव वेगवान् । मद्रराज विनिर्मिय
 निपपात महीतले ॥ ५२ ॥ स गाढविहो व्यथितो रयोपस्ते
 महारथः । निपसाद् महाराज कल्पपञ्च जगाम ह ॥ ५३ ॥ तं
 विमञ्चं निपतितं सूत सम्प्रेष्य संयुगी । अयोवाह रथेनाज्ञी
 यमाभ्यामभिपोडितम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा मर्द्दं शररथं धार्तराष्ट्र-
 पराङ्मुखम् । सर्वं विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५५ ॥
 निर्जित्य मातुलं सङ्घे माद्रीपुत्र्यौ महारथौ । दृष्ट्वातुमुदितौ
 शङ्को मिहनाटञ्च नेदतु ॥ ५६ ॥ अभिदुद्रावतुर्हृष्टौ तव श्रेयं
 विशाम्पते । यथा दैत्यघ्नं राजन्निन्द्रीपेन्द्राविषामरौ ॥ ५७ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि दशमोऽध्यायः

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

सख्य उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिन ॥ १ ॥ अथवावत्ततो
राजा श्रुतायुषमरिन्दमम् । विनिघ्नन् सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नत-
पर्वभिः ॥ २ ॥ स सम्बार्थ्यं रणे राजा प्रेषितान् पाण्डुस्तनुना ।
अरान् सप्त महेश्वासः कौन्तेयाय समर्पयन् ॥ ३ ॥ ते तस्य
कवचं भिक्ष्वा पपुः शोणितमाहवे । असूनिव विविन्वन्तो देहे
तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ पाण्डवस्तु शृणुं विद्वस्तीन राज्ञा महा-
त्मना । रणे वराहकर्णन राजानं हृदि विव्यधे ॥ ५ ॥ अथा-
परेण भस्त्रेण केतु तस्य महात्मनः । रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ
पार्थो न्यपातयत् ॥ ६ ॥ केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु
पार्थिव । पाण्डव विशिखैस्तीक्ष्णैराजन् विव्याध सप्तभिः ॥ ७ ॥
तत क्रोधान् प्रजज्वाल धर्मघ्नो युधिष्ठिरः । यथा युगान्ते
भूतानि ध्वञ्जिव ज्जतायनः ॥ ८ ॥ क्रुद्धन्तु पाण्डव दृष्ट्वा देव-
गन्धर्वराक्षसाः । प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुल वाप्यभूष्णगत् ॥ ९ ॥
सर्वपापैव भूतानामिदमासीन्ननोगतम् । तीक्ष्णोक्तानद्य संक्रुद्धो
नृपोऽथ घञ्चतीति वै ॥ १० ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्वयनं
महत । लोकानां नृप भ्रातृभ्यं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११ ॥
स च क्रोधसमाविष्टो लेलिहन् सङ्कषी मुहुः । दधारामवपु-
र्धोर युगान्तादित्यसन्निभम् ॥ १२ ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि
तावकानि विषाम्पते । निराभ्रान्यभवस्तत्र ज्योवितं प्रति भारत
॥ १३ ॥ स तु धैर्येण त कोप सन्निवार्यं महायया । श्रुता-
युष प्रविच्छेद् सृष्टिदिशे महद्भुत ॥ १४ ॥ अथैनं किन्नरान्
नाराचेन स्तनान्तरे । निर्विभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यत-
॥ १५ ॥ सत्वरं च रणे राजस्तस्य बाह्यान्महात्मनः । निजघ्नान्
शरैः क्षिप्रं सुतक्षु समहावल ॥ १६ ॥ हताश्वन्तु रथ त्यक्त्वा
दृष्ट्वा राजस्तु पौरुषम् । विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे

॥ १६ ॥ तस्मिन्निष्ठिते महेष्वासि । धर्मपुत्रेण संयुगे । दुर्धर्ष-
 वलं राजन् सर्वमासीत् पराङ्मुखम् ॥ १७ ॥ एतत् कृत्वा महा-
 राज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं
 जघान ह ॥ १८ ॥ चेकितानश्च वांष्पीयो गौतमं रथिनाम्बरम् ।
 प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां क्वाद्यामास सायकैः ॥ १९ ॥ सन्निवार्थं
 शरांस्तांस्तु कृपः शारदतो युधि । चेकितानं रणे यत्त-राजन्
 विव्याध पत्रिभिः ॥ २० ॥ अथापरेण भस्त्रेण धनुश्चिच्छेद भारत ।
 शारथिञ्चास्य भस्त्रेण क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ॥ २१ ॥ ह्ययांश्चास्या-
 वधीद्राजंन्नुभौ च पाष्णिं शारथी । सोऽवप्लुत्य रथान्तूष्णं गदां
 जग्राह साक्षतः ॥ २२ ॥ च तथा वीरघातिन्या गदया गदि-
 नाम्बरः । गौतमस्य हयान् हत्वा शारथिञ्च न्यपातयत् ॥ २३ ॥
 भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चित्तेप-घोडय । ते शराः साक्षतं
 भित्त्वा प्राविश्यन् धरणीतलम् ॥ २४ ॥ चेकितानस्ततः क्रुद्धो
 गदां चित्तेप तां पुनः । गौतमस्य बधाञ्जाह्नो वृत्रस्यैव पुरन्दरः
 ॥ २५ ॥ तामापतन्तीं विपुलांमश्लगर्भा मन्हागदाम् । शरै-
 रनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २६ ॥ चेकितानस्ततः खड्गं
 कोशादुद्धृत्य भारत । लाघवं भ्रंशमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत्
 ॥ २७ ॥ गौतमोऽपि धनुस्वक्त्रा प्ररुद्ध्वासिं सुसंस्कृतम् । वीर-
 महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २८ ॥ तासुभौ बलसम्पन्नौ
 निस्त्रिंशवरधारिणौ । निस्त्रिंशभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं सत्-
 तक्षतुः ॥ २९ ॥ निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरंपर्षभौ । धरणी-
 संतुसम्प्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ॥ ३० ॥ मूर्च्छंयामिपरीताह्नी
 व्यायामेन च मोहितौ । ततोऽभ्यधावहेनीन करकर्षः सहत्तया
 ॥ ३१ ॥ चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः । रथमारो-
 पयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३२ ॥ तथैव शकुनिः शूरः शाल-
 ॥ ३३ ॥ विग्राम्पते । आरोपयद्रथं तूष्णं गौतमं रथिनाम्बरम् ॥ ३३ ॥

सौमदत्ति तथा क्रुद्धोऽष्टकेतुर्महावज्ज । नवत्या नायके चिप्रां
 राजन् विव्याध वक्षसि ॥ ३४ ॥ सौमदत्तिसुर स्थैस्त्रैर्भ्रातृणां वाणै-
 र्योमत । मध्यन्दिने महाराज रश्मिभिक्षपते यथा ॥ ३५ ॥
 भूरिश्वास्तु समरे ष्टकेतु महारथम् । हतसूतहयं चक्रो
 विरथ सायकोत्तमैः ॥ ३६ ॥ विरथञ्चैनमालोक्य हताश्व हत-
 सारथिम् । महता शरवर्षेण क्लादयामास सयुगे ॥ ३७ ॥ स
 च त रथमुत्सृज्य ष्टकेतुर्महामना । आसरोह ततो यानं
 शतानोकस्य मारिष ॥ ३८ ॥ चित्रसेनो विक्रमार्थ राजन् दुर्म-
 र्णस्तथा । रथिनो हेमसन्ताहा सौमद्रममिदुद्रुव ॥ ३९ ॥
 अभिमन्योस्तनस्त्रैस्तु घोर युद्धमवर्त्तत । शरोरस्य यथा राजन्
 वातपित्तकफैस्त्रिभि ॥ ४० ॥ विरथास्तव पुत्रास्तु कृत्वा राजन्
 महाहवे । न जघान नरव्याघ्र क्षरन् भीमवचस्तदा ॥ ४१ ॥
 ततो राज्ञा बद्धशतैर्गजाश्वरथयायिभि । प्रवृत्ते समरे भीष्मं
 द्वैरपि दुरासदम् ॥ ४२ ॥ प्रयात भीष्मसुहोष्य परित्रातुं
 सुतास्तव । अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेक महारथम् ॥ ४३ ॥
 वासुदेवमुवाचेद कौन्तेय श्वेतवाहन । चोदयाश्वान् हृषी-
 केश यत्रैते बद्धला रथा ॥ ४४ ॥ एते हि बद्धव शूरा कृतास्त्रा
 युद्धदुर्मता । यथा न हन्य, सेना नस्तथा माघव चोदय ॥ ४५ ॥
 एवमुक्त स वाणीय कौन्तेयेनामितौजसा । रथ श्वेतहयैर्युक्तं
 प्रेषयामास सयुगे ॥ ४६ ॥ निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य
 मारिष । यद्वर्जुनो रणे क्रुद्ध सयातस्तावकान् प्रति ॥ ४७ ॥
 समासाद्य तु कौन्तेयो राजस्तान् भीष्मरक्षिण । सुशर्माणमथो
 राजान्निद वचनमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ जानामि त्वा युधि चेष्टं सत्यं
 तं पूर्ववैरिणम् । पर्यायस्याद्य सम्प्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम्
 ॥ ४९ ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् । एवं
 सञ्जल्पतस्तस्य बीभत्सो शत्रुघातिन ॥ ५० ॥ श्रुत्वापि परुषं

वाक्यं सुधर्मा रथदूयप । न चैनमब्रवीत् किञ्चिच्छुभं वा यदि
 वाशुभम् ॥ ५१ ॥ अभिगम्यार्जुन वीर राजभिर्बहुभिर्वृत ।
 पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वत ॥ ५२ ॥ परिवार्थार्जुन
 सङ्घो तव पुत्रैः सहानघ । शरैः सञ्छाद्यामास मेघैरिव दिवा
 करम् ॥ ५३ ॥ ततः गतत्तं सुमहान् सङ्ग्रामं योषितोदकः ।
 तैवकानाञ्च समरे पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ५४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सुधर्मार्जुनसमागमे
 पञ्चाभित्तमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

—

सञ्जय उवाच । स तु यमानस्तु शरैर्धनञ्जय पदाहती नाग
 इव श्वसन् बली । वाणेन वाणेन महारथानां विच्छेद चापानि
 रणे प्रसङ्ग ॥ १ ॥ सच्छिद्य चापानि च तानि राजस्त्रीषा रणे
 वीर्यवता ह्यणेन । विध्याध वाणैर्युगपत्प्रहात्मा नि शिपता तेष्वथ
 मन्यमान ॥ २ ॥ निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिता
 अक्रसृतेन राजन् । विभिन्नगात्रा पतितोत्तमाङ्गा गतासव
 च्छिन्नतनुक्रावा ॥ ३ ॥ महीं गता पार्थशरामिभूता विचित्र
 रूपा युगपद्दिनेशु । दृष्ट्वा हतास्तान् युधि राजपुत्रास्त्रिगर्त
 राज प्रययौ रथेन ॥ ४ ॥ तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा हात्र
 अतोऽन्धेऽभ्यपतन्त पार्थम् । तथैव ते त परिवार्थं पार्थं प्रकृष्य
 चापानि महारवाणि ॥ ५ ॥ अवीर्यपन् बाणमहीषवृष्ट्या वया
 गिरि तीवधरा जलौघे । सम्पीड्यमानस्य शरौषवृष्ट्या धन
 ञ्जयस्तान् युधि जातरोष ॥ ६ ॥ पृष्ट्या शरैः सयति तैल
 धीतैर्कीधान तानप्यथ पृष्ठगोपान् । प्रष्टि रथास्तानवलित्य सङ्घो
 धनञ्जय पीतमना यमस्त्री ॥ ७ ॥ अथात्वरङ्गीषवधाय जिष्णु
 णि राज्ञां सगरे निहत्य । त्रिगर्तराजो निहतान् समीप्य

महाराथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ॥८॥ । एते परस्कृत्य नराधिपां-
स्तान् जगाम पाशं त्वरितो बधाय । अभिद्रुतं चास्त्रविदा वरिष्ठं
धनुष्मयं वीञ्च शिखण्डिमुखपाः ॥ ८ ॥ अश्वद्युस्ते पितृश्व-
हस्ता रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य । पार्थोऽपि तानापततः
समीच्य त्रिगर्त्तराज्ञा सद्दितान् नृवीरान् ॥ १० ॥ विध्वंसविदा
समरे धनुष्मान् गाण्डीवमुक्तेर्निमित्तैः पृथक्तेः । भीष्मं विद्यास-
र्तुधि सन्दर्श्य दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ ११ ॥ आवा-
रविष्टत्रमिसम्प्रयाय मुहूर्त्तमायोध्य वलेन वीरः । उत्सृज्य
राजानमनन्तवीर्यो जयद्रथादींश्च नृपाम्महौजाः ॥ १२ ॥ ययौ
ततो भीमवली मनस्वी गाण्डेयमालौ शरक्षपपाणिः । युधि-
ष्ठिरद्योग्रवली महात्मा समाययौ त्वरितो जातकोपः ॥ १३ ॥
मद्राधिपं समभित्यज्य मङ्करी स्वभागमाप्तन्तमनन्तकीर्तिम् । सार्द्धं
समाद्रीसुतभीमसेनैः भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय ॥ १४ ॥ तैः
सम्प्रयुक्तौ स महारथौषैर्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी । न विज्यथे
शान्तनवो महात्मा समागतः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १५ ॥ उपेत्य
राजा युधि सत्यमथो जयद्रथोऽप्युग्रवली मनस्वी । चिच्छेद्
चापानि महारथाना प्रगृह्य तेषा धनुषा वरेण ॥ १६ ॥ युधि-
ष्ठिरं भीमसेनं ययौ च पार्थं तथा युधि सप्त्रातकोपः । दुर्योधनः
क्रोधविधो महात्मा जघान वाणैरनलप्रकाशैः ॥ १७ ॥ क्रुपेण
शलेन शलेन चैव तथा विभो चित्रसेनेन चापि । विहाः शरै-
स्तैः इतिविह्वलीपा देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १८ ॥ छिन्ना-
युधं शान्तनवेन राज्ञा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः । अजात-
शत्रुः समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध एवाव वाक्यम् ॥ १९ ॥
उक्त्वा तथा त्वं पितुश्चरतो मामहं हनिष्यामि महाब्रह्मन्तम् ।
भीष्मं शरौषैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ २० ॥
अथान वैनां सप्तनां करोषि द्विव्रतं यन्न विहंसि युद्धे ।

तेन सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागम् । प्रतिजग्राह गात्रैव
 शतशोऽथ सहस्रम् ॥ ६ ॥ तथैव शरजालानि भीषेणास्तानि
 मारिष । आकाशि समदृश्यन्त खगमाना ब्रजा इव ॥ ७ ॥
 निमेषार्द्धात्तु, कौन्तेय भीम शान्तनवो युधि । अदृष्ट्वा समरे
 चक्रे शरजालेन भागम् ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा कौरवस्य
 महात्मन । नाराचम्प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९ ॥
 असम्प्राप्तन्तु त तत्र चरप्रेण महारथ । चिच्छेद् समरे राजन्
 भीमस्तस्य धनुश्प्रथमम् ॥ १० ॥ तन्तुच्छित्त्वा रणे भीमो नाराच
 कालसन्मितम् । निजघ्ने कौरवेन्द्रस्याहयान् काञ्चनभूषणान्
 ॥ ११ ॥ इताश्चन्तु रथ व्यक्ताधर्मपुत्रो युधिष्ठिर । आसीत्
 रथतूर्णं नङ्गलस्य महात्मन ॥ १२ ॥ यमावपि सुचक्रुद्धो समा
 साद्य रणे तदा । शरैः सञ्छादयामास भीम परपुरञ्जय
 ॥ १३ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीमवाणप्रपीडितौ । जगामाथ
 परा चिन्ता भीमस्य बधकाङ्क्षया ॥ १४ ॥ ततो युधिष्ठिरो
 राजन् राज्ञस्तान् समचोदयत् । भीम शान्तनव सर्वं निहतैति
 सङ्ग्रहणान् ॥ १५ ॥ ततस्ते पार्थिवा सर्वे शुला पार्थस्य भाषि
 तम् । महता रथवधेन परिवद्मु पितामहम् ॥ १६ ॥ स सम
 न्तात् परिहृत पिता दिवव्रतस्तव । विक्रीडु धनुषा राजन्
 पातयानो महारथान् ॥ १७ ॥ त चरन्त रणे पार्था दृष्टु
 कौरव युधि । नृगमथ्ये प्रविश्यैव यथा सिद्धशिशु वने ॥ १८ ॥
 तर्जयान रणे शूरास्त्रासयानञ्च सायकी । दृष्ट्वा वेसुर्महाराज
 सिद्ध नृगगणाद्भव ॥ १९ ॥ रणे भरतसिद्धस्य दृष्टु सतिथी
 गतिम् । अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कच्च दिधत्त ॥ २० ॥
 शिरासि रथिना भीम पातयामास सयुगे । तालेभ्य इव पद्मानि
 फलानि कुण्डलो नर ॥ २१ ॥ पतद्भिद्य महाराज शिरोभि
 र्भरणीतले । बभूव तुमुल भन्द पततामश्मनामिव ॥ २२ ॥

गन्धिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे । सर्वपापेव सैन्याना-
 मासीद्गतिकरो महान् ॥ २३ ॥ भिन्नेषु तेन व्यूहेषु क्षत्रिया
 इतरेतरम् । एकमेकं समाह्वय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ २४ ॥
 शिखण्डी तु -समासाद्य भारताना पितामहम् । अमिदुद्राव
 वेगेन तिष्ठतिष्ठेति घातवोत ॥ २५ ॥ अनादृत्य ततो भीष्मस्तं
 शिखण्डिनमाहवे । -प्रययौ सृष्टयान् भीष्मः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिख-
 ण्डिनः ॥ २६ ॥ सृष्टयाश्च ततो, हृष्टा हृष्टा भीष्मं महाहवे ।
 सिंघनादान् -वद्वविधायक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७ ॥ ततः
 प्रवहते शुभं व्यतिपत्करथदिपम् । अपरा दिशमास्थाय स्थिते
 सवितरि प्रभो ॥ २८ ॥ । हृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महा-
 रथः । पीडयन्ती भय सैन्य शक्तितोमरहृष्टिभिः ॥ २९ ॥ शरैश्च
 वज्रभीरागन्नाजपुस्तावकात्रणैः । ते हन्यमाना समरे तावकाः
 पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ आर्या युद्धे मर्तिं कृत्वा न त्यजन्ति च सयुगम् ।
 ययोस्ताहञ्च समरे जघ्नुर्लोकमहारथा ॥ ३१ ॥ तवाश्रन्दो-
 महानासीत्तविकाना महात्मनाम् । वध्यता समरे राजन् पार्ष-
 तेन महात्मना ॥ ३२ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकाना महा-
 रथौ । विन्दानुविन्द्यावावन्धौ पार्षत प्रत्युपस्थितौ ॥ ३३ ॥ तौ
 तस्य तुरगान् हत्वा त्ररमाणौ महारथौ । क्वाटयामासतुरभौ
 शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३४ ॥ अवप्रत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूष्णं
 महारथ । आरुरोह रथतूष्णं सात्यकेः समहात्मनः ॥ ३५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृत । आवन्धौ समरे
 क्रुद्धावभ्ययात् स परन्तपो ॥ ३६ ॥ तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वो-
 द्योगेन मारिष । विन्दानुविन्दौ समरे परिवार्योपतस्थिवान्
 ॥ ३७ ॥ अर्जुनयापि सक्रुद्धः समरे क्षत्रियर्षभान् । अयोधयत
 सह्यागे वधपाणिरिवासुरान् ॥ ३८ ॥ श्लोण्य समरे क्रुद्ध
 पुत्रस्य प्रियकृत्तव । व्यधमत् सर्वपाञ्चालास्तूष्णं ॥ ३९ ॥

॥३८॥ दुर्व्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशाम्यते ॥ परिशर्ये
 रणे भीष्म युयुधु पाण्डवै सह ॥ ४० ॥ ततो दुर्व्योधनो राजा
 लोहितायति भास्करे । अत्रवीत् तावकान् सर्वास्वरधमिति
 भारत ॥ ४१ ॥ यध्यनान्तु तथा तेषा कुर्वता कर्म दुष्करम् ।
 अस्त गिरिमथारूढे न प्रकथति भास्करे ॥ ४२ ॥ प्रावर्त्तत
 नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी । गोमायुगणसङ्घोर्षा क्षणेन
 रत्ननोमुखे ॥ ४३ ॥ शिवाभिरश्रिवाभिष रुधन्तीमि समन्तत ।
 धोरमायोधन जज्ञे भूतसङ्घसमाकुलम् ॥ ४४ ॥ राष्ट्रसाथ पिशा
 चाय तथान्ये पिशिताग्निन । समन्ततो व्यट्स्थन्त शतशोऽय
 सहस्रश ॥ ४५ ॥ अर्जुनोऽय सुभर्मादीन् राष्ट्रस्थान सपदा-
 बुगान् । विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविर प्रति ॥ ४६ ॥
 युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभि सहित प्रभु । प्रययौ शिविर
 राजन्निषाया सेनया वृत ॥ ४७ ॥ भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्व्यो
 धनमुखात्रथान् । अवजित्य नृपान् सङ्घे प्रययौ शिविरम् ॥ ति
 ॥ ४८ ॥ दुर्व्योधनोऽपि नृपति परिवार्ये महारणे । भीष्म
 भान्तनव तूष्णं प्रययौ शिविर प्रति ॥ ४९ ॥ द्रोणो द्रौणि
 कृप शल्य कृतवर्मा च सावित । परिवार्ये चमू सर्वा प्रययु
 शिविर प्रति ॥ ५० ॥ तथैव सात्यकीराजन् वृष्टद्युम्नस पार्यत ।
 परिवार्ये रणे योधान्यवतु शिविर प्रति ॥ ५१ ॥ एवमेत
 महाराज तावका पाण्डवै सह । पर्यवर्त्तन्त सहिता निशा
 काले परन्तप्रा ॥ ५२ ॥ तत स्वशिविर गत्वा पाण्डवा कुरव
 स्तथा । न्यविशन्त महाराज पूजयन्त परस्परम् ॥ ५३ ॥ रक्षा
 कृत्वात्मन शूरान् न्यस्यगुल्मान् यथाविधि । अपनीय च शल्यास्ते
 स्तावा च विविधैर्जले ॥ ५४ ॥ कृतस्वस्त्वयता सर्वे स्तूय
 मानाय वन्दिमि । गीतवादित्रयन्देव व्यक्रीडन्त यशस्विन ॥ ५५ ॥
 सुहृत्तमिव तत्सर्वमभवत् स्वर्गसम्मितम् । न हि युद्धकथाहासि

त्तत्र चक्रुर्नैरर्षभा ॥ ५६ ॥ ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने
नृप । ह्रस्वश्चवद्भले राजन् प्रेक्षणीये वभूवतु ॥ ५७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमद्विवस्युद्वावहारे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । परिणान्य निमान्तान्तु -सुखसुप्ताः जने-
श्वरा । कुरव पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १ ॥ ततः
शङ्को महानासोत सैन्ययोस्मयोरपि । निर्गच्छमानयोः सङ्घो
सागरप्रतिमो महान् ॥ २ ॥ ततो दुर्धोधनो राजा श्वित्खिनो
विजिगृत् । भीष्मश्च रथिना श्रेष्ठो भारहाजय वीर्यवान् ॥ ३ ॥
एकोभूता सुसयत्ता कीरवाणा महारथा । व्यूहान् वै विदधू-
राजन् पाण्डवान् प्रति द्रुपिता ॥ ४ ॥ भीष्म कृत्वा महाव्यूह-
पिता तव विद्याम्पते । सागरप्रतिमहोर वाहनोर्भितरहितम्
॥ ५ ॥ अग्रत सर्वसैन्याना भीष्मः शान्तनवो ययौ । मालवै-
र्ह्यक्षिणाद्यैश्च आवर्ण्यैश्च समन्वित ॥ ६ ॥ ततोऽनन्तरमेवाभी-
ञ्जारहाज प्रतापवान् । पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः
॥ ७ ॥ द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रनापवान् । सागधैश्च
कलिद्वैश्च पिशाचैश्च विद्याम्पते ॥ ८ ॥ भगदत्ताद्गु नृप कौप-
त्योऽथ वृहदल । मेलकैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वित ॥ ९ ॥
वृहदलस्तत शूरस्तेर्गत्त प्रस्थस्त्राधिपः । काम्बोजैर्बृहन्मि साशं
यवनैश्च सहस्रय ॥ १० ॥ द्रौणिश्च रमण शूरस्त्रिगताद्गु
भारत । प्रययौ शिहनादिन नादयानो धरातलम् ॥ ११ ॥
तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्धोधनस्तदा । द्रौणेरनन्तर प्रायात्
सोदरैः परिवारित ॥ १२ ॥ दुर्धोधनाद्गु तत रूप शार-
दती ययौ । एवमेव महाव्यूह प्रययौ सागरोपम् ॥ १३ ॥

रेजुस्तत्र पताकाथ श्वेतच्छूवाणि वा विभो । अद्भदान्यथ चित्वाणि
 महार्हाणि धनूषि च ॥ १४ ॥ तच्च दृष्ट्वा महाव्यूह तावक्राना
 महारथ । युधिष्ठिरोऽद्रवीक्ष्णं पार्षत पृतनापतिम् ॥ १५ ॥
 पश्य व्यूहमहेष्वासनिर्मितसागरोपमम् । प्रतिव्यूहन्तमपि
 कुरु पार्षतमाचिरम् ॥ १६ ॥ ततश्च पार्षतशूरो व्यूहक्षत्रे
 सुदारुणम् । शृङ्गाटकमहाराजपरव्यूहविनाशनम् ॥ १७ ॥
 शृङ्गाभ्यामीमसेनश्चात्यकिश्च महारथ । रथैरनेकसाहसै
 स्तथा हयपदातिभिः ॥ १८ ॥ नाभ्यामभून्तरथेष्ठश्चेताश्री
 वानरध्वज । मध्ये युधिष्ठिरो राजामाद्रीपुत्री च पाण्डवी
 ॥ १९ ॥ अथेतरेमहेष्वासासहसैन्यानराधिपा । व्यूहं त
 पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदा ॥ २० ॥ अभिमन्युस्ततः पश्चा
 हिराटश्च महारथ । द्वीपदेयाश्च सन्दिष्टा राक्षसश्च घटोत्कच
 ॥ २१ ॥ एवमेतन्महाव्यूहं व्यूहं भारतपाण्डवा । अतिष्ठन्
 समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२ ॥ मेरीशश्चाथ तुमुला
 विमिया शङ्खनिस्त्रिनै । क्षुब्धितास्काटितोत्क्रुष्टे सुभीमा सर्वतो
 दिग् ॥ २३ ॥ ततश्च शूरा समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
 नैवैरनिमिषैराजन्नेवैक्षन्त परस्परम् ॥ २४ ॥ मनोभिस्ते मनु
 षेन्द्रपूर्वयोधा परस्परम् । युद्धाय समवर्तन्त समाहूयितरेतरम्
 ॥ २५ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धघोररूपमयावहम् । तावक्राना
 परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६ ॥ नाराचा निघ्निता शङ्खे
 सम्पतन्ति च भारत । व्यात्ताननाभयकरा उरगा इव सर्वत्र
 ॥ २७ ॥ निष्येतुर्विमला शतयस्त्रैलधीता सुतेजना । अत्र
 देभ्यो यथा राजन् भ्राजमाना शतहृदा ॥ २८ ॥ गदाश्च
 विमलैः पदैः पिनहा स्वर्गभूदिता । पतन्त्यस्ताप्यदृश्यन्ते गिरि
 शृङ्गैःपमा शुभा ॥ २९ ॥ निस्त्रिंशथ व्यराजन्त विमलाम्बर
 । । पार्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ॥ ३० ॥

अयोमन्त रणे राजन् पतमानानि सर्वम् । अन्योऽन्यं समरे
 सेने युध्यमाने नराधिप ॥ ३१ ॥ अयोभेता यथा दैत्यदेवसेने
 समुद्यमे । अभ्यवर्तन्त समरे तेऽन्योऽन्यं वै समन्ततः ॥ ३२ ॥
 रथास्तु रथिभिस्तूष्णं प्रेषिता परमाहवे । युगेर्युगानि संश्लिष्य
 युष्मद्भ्यः पार्थिवर्षिभ्यः ॥ ३३ ॥ दन्तिनां युध्यमानानां सङ्घर्षात्
 पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतयेष्ठ अधूमः सर्वतो दिग्धम् ॥ ३४ ॥
 प्राचैरभिहतता कीचिहजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स हृष्यन्ते
 गिरिगृहान्नगा इव ॥ ३५ ॥ पदातायाप्यहृष्यन्त निघ्नन्ती हि
 परस्परम् । चित्ररूपधराः शूरा मखरप्रासयोधिनः ॥ ३६ ॥
 अन्योऽन्यन्ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः । धरैर्नानाविधा-
 कारै रणे निन्युर्यमच्छयम् ॥ ३७ ॥ ततः शान्तनवी भीष्मो
 रथघोषिण नादयन् । अभ्यागमद्रणे पाण्डून् घन्तु यद्धेन मोह-
 यन् ॥ ३८ ॥ पाण्डवानां रथाद्यापि नदन्ती भैरवं रवम् ।
 अभ्यद्रवन्त संयत्ता दृष्टयुम्नपूरोगमाः ॥ ३९ ॥ तत प्रवृत्ते युद्धं
 तव तेषाञ्च भारत । नराश्वरथनागानां व्यतिपत्तं परस्परम् ॥ ४० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धारम्भे
 अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सञ्जय उवाच । भीष्मन्तु समरे क्रुद्धं प्रपतन्तं समन्ततः ।
 न येकु पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १ ॥ ततः सर्वाणि
 सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् । अभ्यद्रवन्त गाद्वेचं मर्द्दयन्तं शितैः
 धरैः ॥ २ ॥ स तु भीष्मो रणश्लाघी सोनकान् सहस्रसृष्टान् ।
 पाण्डालांश्च महेष्वासान् पातयामास सायकैः ॥ ३ ॥ ते वध्य-
 माना भीष्मेण पाण्डालाः सीमकै सह । भीष्ममेवाभ्यगुस्तूष्णं
 व्यक्ता गृह्युङ्गतं भयम् ॥ ४ ॥ स तेषा रथिनाम्बिरो भीष्मः

शान्तनवी युधि । विच्छेद् समरे राजन् बाह्वनय शिरासि च
 ॥ ५ ॥ विरथाग्रथिनयत्रे पिता देवव्रतस्तव । पतितान्युत्तमा
 ह्वानि हृद्येभ्यो हृद्यसादिनाम ॥ ६ ॥ निर्मनुष्याथ मातङ्गान्
 शयानान् पर्वतोपमान् । अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमो
 हितान् ॥ ७ ॥ न तत्रासीत् पुमान् कश्चित् पाण्डवाना विधा
 स्यते । अन्यत्र रथिना श्रेष्ठाङ्गीमसेनात् महाबलात् ॥ ८ ॥ स
 हि भीष्म समासाद्य ताडयामास सयुगे । ततो निष्ठानको घोरो
 भीष्मभीमसनागमे ॥ ९ ॥ बभूव सर्वसैन्यानाः घोररूपो भया
 नक । तथैव पाण्डवा हृष्टा सिंंहनादमथानदन् ॥ १० ॥ ततो
 दुर्योधनो राजा सोढ्यै परिवारित । भीष्म जुगोप समरे
 वर्त्तमाने जनक्षये ॥ ११ ॥ भीमस्तु सारथि हत्वा भीष्मस्य
 रथिनाम्बर । विद्रुताश्वे रथे तस्मिन् द्रवमाणे समन्तत ॥ १२ ॥
 सुनाभस्य शरेणाशु शिरथिच्छेद् सारिहा । क्षुरप्रेण सतीक्ष्णेन
 स हतो न्यपतद्भुवि ॥ १३ ॥ तस्मिन् हते मष्टेषासे तव पुत्रे
 महारथे । नामृष्यन्त रणे शूरा सोदिरा सप्त सारिप ॥ १४ ॥
 आदित्यकेतुर्वह्वाशी कुण्डधारो महोदर । अपराजित पण्ड
 तको विशालाक्ष सुदुर्जय ॥ १५ ॥ पाण्डव चित्रसन्नाहा
 विचित्रकवचायुधा । अभ्यवर्त्तन्त सङ्ग्रामे योद्धकानारिमर्द्दना
 ॥ १६ ॥ महोदरस्तु समरे भीम विव्याध पतिभि । नवभि
 र्वज्रसङ्गाशैर्नमुषि वृत्रहा यथा ॥ १७ ॥ आदित्यकेतु सप्तत्या
 बह्वाशी चापि पञ्चभि । नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षय
 सप्तभि ॥ १८ ॥ अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथ ।
 शरैर्वज्रभिरानर्च्छोमसेन महाबलम ॥ १९ ॥ रणे परिडत्तक
 र्थेन त्रिभिर्वाणै समर्पयत् । स तन्न ममृषे भीम शत्रुभिर्वध
 माहवे ॥ २० ॥ धनु प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षण । शिर
 थिच्छेद् समरे शरेणानतपर्वणा ॥ २१ ॥ अपराजितस्य सुनप

तव पुत्रस्य संयुगे । पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम्
 ॥ २२ ॥ अथधरेण भङ्गेन कुण्डधारं महारथम् । प्राङ्घ्रिणे-
 ष्मृत्पुलोकाय सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २३ ॥ ततः पुनरमेयात्मा
 प्रसन्नाय धिलीमुखम् । प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत
 ॥ २४ ॥ स धरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् । यथा नरं
 निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २५ ॥ विशालाक्षशिरस्छिन्ना
 पातयामास भूपते । त्रिभिः शरैरदोनात्मा क्षरन् क्षेपं पुरा-
 तनम् ॥ २६ ॥ महोदरं महेश्वासं नाराचेन स्तनान्तरे । विव्याध
 समरे राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २७ ॥ आदित्यकेतोश्चक्र
 छित्त्वा वाणेन संयुगे । भङ्गेन भयतीक्ष्णेन शिरश्छिन्दे भारत
 ॥ २८ ॥ बह्वाशिनं ततो भीमः शरैर्गानतर्पवणा । प्रेषयामास
 संक्रुद्धो यमस्य सदृशं प्रति ॥ २९ ॥ प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये तव पुत्रा
 विशाम्पते । मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ ३० ॥
 ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः । अद्रवीत्तावकान्
 सर्वान् भीमोऽयं बध्यतामिति ॥ ३१ ॥ एवमेते महेश्वासाः पुत्रा-
 स्तव विशाम्पते । भ्रातॄन् सन्दृश्य निहतान् प्राक्षरन्त हि तद्वचः
 ॥ ३२ ॥ यदुक्तवान् महाप्राज्ञः क्षत्ता क्षितमनामथम् । तद्दिदं
 समनुप्राप्तं वदनं सत्यवादिनः ॥ ३३ ॥ लोभमोहममाविष्टः पुत्र-
 प्रीत्या जनाधिप । न बुध्यसे पुरा यत् तद्यत्मुक्तं हितं वचः
 ॥ ३४ ॥ तथैव च वधार्थाय पत्राणां पाण्डवो वली । नूनं
 जातो महाबाहुर्यथा हन्तीह कौरवान् ॥ ३५ ॥ ततो दुर्योधनो
 राजा भीष्ममासाद्य मारिष । दुःखिन महता विष्टो विललापा-
 तिदुःखितः ॥ ३६ ॥ निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन से युधि ।
 यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३७ ॥ भवान् मध्य-
 स्थिततया नित्यमस्मानुपेक्षते । सोऽहं कापयमाह्वदः पश्य देव-
 मिदं मम ॥ ३८ ॥

, सञ्जय उवाच । एतच्छ्रुत्वा तत क्रुद्ध पिता देवव्रतस्तव ।
 सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीत् साशुलोचनम् ॥ ३९ ॥ उक्तमेतन्मया
 पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्यां च यशस्विन्या तत्त्वं ताव न
 सुहवान् ॥ ४० ॥ समयश्च मया पूर्वं कृतो व शत्रुकर्षणः । नाह
 युधि विमोक्तव्यो माध्याचार्य्यं कथञ्चन ॥ ४१ ॥ य य हि धार्त
 राष्ट्राणा भीमो दृच्छति संयुगे । हनियति रणे तन्त सत्यमेतद्
 ब्रवोमि ते ॥ ४२ ॥ स त्व राजन् स्थिरो भूत्वा दृढा कृत्वा रणे
 मतिम् । योषयस्त्र रणे पार्यान् स्वय कृत्वा परायणम् ॥ ४३ ॥
 न शक्या पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः । तस्माद्युद्धे मति
 कृत्वा स्थिरा युध्यस्व भारत ॥ ४४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धार्मिक्यकेतुप्रभृतिवधे
 एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

सञ्जय उवाच । इदं तत् समनुप्राप्तं चतुर्वचनमुत्तमम् ।
 न बुद्धवानसि विभो प्रोचमानं हितं तथा ॥ ९ ॥ निवारय
 सुतान् द्यूतात् पाण्डवान् माद्रुचेति च । सुहृदा हितकामानां
 ब्रुवता तत्तद्देव च ॥ १० ॥ न युयुत्सुसि तदाक्य मर्त्यं पथप्रमिवी-
 षधम् । तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितम् ॥ ११ ॥ विदुर-
 द्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैप्रियाम् । अकृत्वा वचनं पथं
 क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२ ॥ तदेतत् समनुप्राप्तं पूर्वमेव
 विश्रम्भते । तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्त्तत ॥ १३ ॥
 मध्याह्ने सुमहारौद्रः सङ्ग्रामः समपद्यत । लोकक्षयकरो राज-
 स्तन्मे निगदत शृणु ॥ १४ ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्म-
 पुत्रस्य शासनात् । संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघासया
 ॥ १५ ॥ घृष्टदुम्भ पिखण्डो च सात्यकिय महारथः । युक्तानो-
 का महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६ ॥ विराटो द्रुपदश्चैव
 सहितः सर्वसोमकी । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे भीष्ममेव महारथाः
 ॥ १७ ॥ कीकेया षट्केतुस कुन्तिभोजस्य दम्पिताः । युक्तानोका
 महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १८ ॥ अर्जुनो द्रौपदीयाथ
 चेकितानथ वीर्यवान् । दुर्योधनसमादिष्टान् राक्ष सर्वान् सम-
 भ्ययुः ॥ १९ ॥ अभिमन्युस्तथा वीरो हैङ्गिभ्यश्च महारथः ।
 भीमसेनश्च सक्रुद्धस्त्वभ्यधावत कौरवान् ॥ २० ॥ द्विधाभूतैरव-
 धन्त पाण्डवै कौरवा युधि । तथैव कौरवैराजन्द्रवध्यन्त परे
 रणे ॥ २१ ॥ द्रोणस्तु रथिना श्रेष्ठः सोमज्ञान् सृष्टयैः सह ।
 अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेपयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २२ ॥ तत्राक्रन्दी
 महानासीत् सृष्टयाना महात्मनाम् । बध्यता समरे राजन्
 भारहाजेन धन्विना ॥ २३ ॥ द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो
 रणे । विचेष्टन्तो व्यदृश्यन्त व्याधिक्षिप्ता नरा इव ॥ २४ ॥
 क्रुजता क्रन्दताश्चैव स्तनताश्चैव सयुगे । अनिश्रय्यते शब्दः

क्षुतक्षेशानां नृणामिव ॥ २५ ॥ तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो
 महाबलः । चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २६ ॥
 वध्यतां तव सैन्यानामन्योऽन्येन महारणे । प्रावर्त्तत नदी योरा
 रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७ ॥ - स सङ्ग्रामो महाराज घोररूपो-
 ऽभवत्प्रधान् । क्रुद्धा पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ २८ ॥
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रमस्य विशेषतः । गजानीकं समासाद्य
 प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २९ ॥ तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता
 गजाः । पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिवभ्रसुः ॥ ३० ॥ - इति
 षष्ठा महानागाश्लिष्टन्तगात्राय मारिष । क्रौञ्चवहिनदन्तश्च
 पृथिवीमधिभिस्थिरे ॥ ३१ ॥ नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभि-
 द्रुतौ । ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ॥ ३२ ॥
 वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः । पतद्भिश्च हयैराजन्
 समास्तौर्यत मेदिनी ॥ ३३ ॥ निर्लिप्तैश्च श्वसद्भिश्च कूर्जद्भिश्च
 गतासुभिः । हयैर्वभौ नरयोष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३४ ॥ अर्जु-
 नेन हतैः सङ्घे तथा भारत राजभिः । प्रवभौ वसुधा घोरा
 तत्र तत्र विगाम्यते ॥ ३५ ॥ रथैर्भगैर्ध्वजैश्चिन्तैश्चतैश्च सुमहा-
 प्रभैः । चामरव्यजनैश्चिन्तैर्निहतेषु महायुधैः ॥ ३६ ॥ चारै-
 र्निष्कैः सकैयरेः शिरोभिश्च सकण्डलैः । उष्णोष्णैरपविदैश्च

क्षुतहोषानः नृणामिव ॥ २५ ॥ तथैव कौरवेयाणां भीमस्यै
 महाबल । चकार कदन घोर क्रुद्ध काल इवापर ॥ २६ ॥
 बध्यता तव सैन्यानामन्योऽन्येन महारणे । प्रावर्तत नदी घोरा
 रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७ ॥ स सङ्ग्रामो महाराज घोररूपो
 ऽभवन्महान् । कुरूणा पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्राववर्द्धत ॥ २८ ॥
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रमस्य विधिपत । गजानीक समासाय
 प्रेषयामास नृत्यवे ॥ २९ ॥ तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता
 गजा । पेतु सेदुय नेदुय दिश्य परिबभ्रुः ॥ ३० ॥ इदं
 हस्ता महानागाश्चिन्तगात्राश्च मारिष । क्रीञ्चवहितदन्तश्च
 पृथिवीमधिमिस्थिरे ॥ ३१ ॥ नकुल सहदेवश्च हयानीकमभि
 द्रुतौ । ते हया काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदा ॥ ३२ ॥
 बध्यमाना व्यदध्यन्त शतशोऽथ सहस्रम् । पतद्विद्य हयैराजन्
 समास्तीर्यत सेटिनी ॥ ३३ ॥ नाल्जिह्वैश्च श्वसद्विद्य कूजस्त्रिय
 गतासुभि । हयैर्वभो नरयेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३४ ॥ अर्जु
 नेन हतैः सङ्घैः तथा भारत राजभि । प्रवभौ वसुधा घोरा
 तत्र तत्र विधाम्पते ॥ ३५ ॥ रथैर्मन्त्रैर्ध्वजैश्चिन्तैश्चतैश्च समुद्रा
 प्रभै । चामरव्यजनैश्चिन्तैर्निकृत्तैश्च महायुधैः ॥ ३६ ॥ हारै
 र्निष्कैः सकयूरैः शरोभियः सकुण्डलैः । उष्णोष्णैरपविष्टैश्च
 पताकाभियः सर्वम् ॥ ३७ ॥ अनुकपैः सुभैराजन् धीकैश्च रुद्र
 रश्मिभि । सञ्छन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३८ ॥
 एवमेव चयो वृत्त पाण्डूनामपि भारत । क्रुद्धो भ्रान्तनरे भीष्म
 द्रोणे च रथिनाम्बरे ॥ ३९ ॥ अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव इत
 वसेणि । तथेतरपु क्रुद्धेषु तावकानामपि चय ॥ ४० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमन्विसमुदे

क्षुतह्येभाना नृणामिव ॥ २५ ॥ तथैव कौरवेयाणा भीमसेनी
 महाबल । चकार कटन धार क्रुद्ध काल इवापर ॥ २६ ॥
 दध्यता तव सैन्यानामन्योऽन्येन महारणे । प्रावर्त्तत नदी घोरा
 रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७ ॥ स सङ्ग्रामो महाराज घोररूपो
 ऽभवन्महान् । कुरूणा पाण्डवानाश्च यमराष्ट्राववर्त्तन ॥ २८ ॥
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रमस्य विधिपत । गजानीक समासाद्य
 प्रेपयामास नृत्यवे ॥ २९ ॥ तत्र भारत भीमेन नाराचामिहृत
 गजा । पेतु सेदुय नेदुय इदृश्य परिवभ्रमु ॥ ३० ॥ इत्त
 हस्ता महानागाम्बुन्तगात्राश्च मारिष । क्रौञ्चवहिनदन्तश्च
 पृथिवीमधिभिश्चिरे ॥ ३१ ॥ नकुल सहद्विषश्च हयानीकमभि
 दुतौ । ते हया काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदा ॥ ३२ ॥
 दध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रय । पतद्विष हयैराजन्
 समास्तौर्यत मेदिनी ॥ ३३ ॥ नाल्लिहैश्च श्वसद्विष कूजद्विष
 गतासुभि । हयैवभो नरयेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३४ ॥ अर्जु
 नेन हतै सङ्ग्रामे तथा भारत राजभि । प्रवभौ वसुधा घोरा
 तत्र तत्र विभाम्पते ॥ ३५ ॥ रथैर्भनैर्ध्वजेभ्यश्चैवैश्च समहा
 प्रभे । चामरव्यजनैश्चिन्तैर्निर्कृत्तैश्च महायुधै ॥ ३६ ॥ हारै
 र्निष्कै सकैयूरै ऽशरोभिश्च सङ्कुण्डलै । उष्णीषैरपविष्टैश्च
 पताकाभिश्च सर्वय ॥ ३७ ॥ अनुकपै शुभैराजन् धीकैश्च रुद्र
 शस्त्रिभि । सञ्जुना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३८ ॥
 एवमेष क्षयो वृत्त पाण्डूनामपि भारत । क्रुद्धे भान्तनवे भीष्म
 द्रोणे च रथिनाम्बरे ॥ ३९ ॥ अश्रुत्याम्नि रूपे चैव तथैव इत
 यर्मणि । तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षय ॥ ४० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमद्विपसमुद्वे

नवमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

नृप । ते ह्ययाः काञ्चनापीड्या नानावर्ष्णा महाजवा ॥ १८ ॥
 उत्पेतु सहसा राजन् हंसा इव महोदधी । ते तदीयन्
 समासाद्य ह्यसङ्घान् महाजवान् ॥ १९ ॥ क्रोडैः क्रोडानि
 व्रन्तो घोणामिथ परस्परम् । निपेतुः सहसा राजन् स्वैर्गान्
 हता भुवि ॥ २० ॥ निपतद्भिस्तथा तैश्च ह्यसङ्घैः परस्परम् ।
 शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्शपतने यथा ॥ २१ ॥ तथैव च महा
 राज समेत्यान्योऽन्यमाहवे । परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते इव
 सादिनः ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तदा वर्तमाने सङ्घे तुमुने भूयः ।
 उभयोरपि सम्रान्ता ह्यसङ्घाः समन्ततः ॥ २३ ॥ प्रचीणसावका
 शूरा निहताश्वाः श्मश्रुतुराः । विलयं समनुप्राप्तास्तद्धनाया
 परस्परम् ॥ २४ ॥ ततः चीणे हयानीके किञ्चिच्छिष्टे च भारत ।

दर्शनः । प्रययौ सिंघनादेन यत्तार्जुनसुतो युवा ॥ ५२ ॥ आददे
युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः । वीरैः प्रहारिभिर्युक्तेः स्वैरनीकै
समाहृतः ॥ ५३ ॥ ततः श्रेष्ठैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः ।
निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ५४ ॥ इरावानपि
संक्रुद्धस्वरमाणः पराक्रमी । हन्तुकाममनिवृत्तो राजसः प्रब
वारयत ॥ ५५ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राजसः समहाहल ।
स्वरमाणस्ततो माया प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५६ ॥ तेन मायामया
सृष्टा हयास्तावन्त एव हि । आरूढा राजसैर्घोरैः शूलपट्टि
पाणिभिः ॥ ५७ ॥ ते संख्याः समागन्त्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५८ ॥ तस्मिन्नु निहते
सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ । सद्गामे व्यवतिष्ठेता यथा वै हव
वासवौ ॥ ५९ ॥ प्राद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राजसः युद्धदुर्मदम् । इरा
वान् क्रोधमंरब्धो वारयन् समहाबल ॥ ६० ॥ समभ्यासगत
स्याजौ तस्य खड्गिन दुर्मतेः । चिच्छेद कार्मुकं क्षिप्रं यरान् वै
पञ्च पञ्चधा ॥ ६१ ॥ स निकृत्तं घनुर्हृष्टा खस्त्रवेन समाविषत् ।
इरावन्तमभिक्रुष्टं मोहयन्निव मायया ॥ ६२ ॥ ततोऽन्तरीच
मुत्पत्य इरावानपि राजसम् । विमोहयित्वा मायामिच्छत्य
गात्राणि संशुगी ॥ ६३ ॥ चिच्छेद सर्वधर्मज्ञ कामरूपो दुरा
सदः । तथा स राजसयेष्ठः कृत्त कृत्त पुनः पुनः ॥ ६४ ॥
सम्बभूव महाराज समवाप्य च जीवनम् । माया हि सृष्ट्वा
तेषां वयोरूपञ्च कामजम् ॥ ६५ ॥ एवं तद्राजसस्याङ्गं रिचं
छिन्नं व्यरोचत । इरावानथ संक्रुद्धो राजसः तं मघावसन
॥ ६६ ॥ परशुघेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः । स तत्र
सन्निता वीरश्चिद्यमान इव द्रुमः ॥ ६७ ॥ राजसो व्यनदघोरं
मन्दस्तुगुल्लोऽभवत् । परशुघ्नस्य रक्षः सराव रुधिरं च
॥ ६८ ॥ ततश्चुकीय बलवाचक्रे चमच्च संशुगी । शार्प्यशृङ्गिस्तथा

दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्च्छितम् ॥ ६९ ॥ कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतु-
 मुपचक्रमे । अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यद्यस्त्रिनम् ॥ ७० ॥
 सद्भ्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् । तां दृष्ट्वा तादृशीं
 मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ ७१ ॥ इरावानपि संक्रुद्धो मायां
 स्मृष्टुं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगे ह्यनिर्वर्त्तिनः ॥ ७२ ॥
 योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिषेदिवान् । स नागेर्वह्निशो
 राजन् सर्वतः संवृतो रणे ॥ ७३ ॥ दधार समहद्रुपमनन्तं इव
 विगवान् । ततो बह्विधैर्नागैश्चाद्यामास राक्षसम् ॥ ७४ ॥
 छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः । सौपथ्यं रूपमास्थाय
 भक्षयामास पन्नगान् ॥ ७५ ॥ मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये
 तस्य मातृके । विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसीऽवधीत् ॥ ७६ ॥
 सकुण्डलं समकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रमम् । इरावतः शिरो रक्षः
 पातयामास भूतले ॥ ७७ ॥ तस्मिंस्तु निहतो वीरे राक्षसेना-
 र्जुनात्मजे । विभोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७८ ॥
 तस्मिन् महति सद्भ्रामे तादृशे भैरवे पुनः । महान् व्यतिकरो
 घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७९ ॥ ह्यर्था गजाः पदाताश्च विमित्रा
 दन्तिभिर्हताः । रथाश्वा दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सृदिताः ॥ ८० ॥
 तथा पत्तिरथौघाश्च ह्याश्व बहवो रणे । रथिभिर्निहता राज-
 स्तव चैपाद्म सङ्कुले ॥ ८१ ॥ अज्ञानन्नर्जुनयापि निहतं पुत्र-
 मोरसम् । लघान समरे शूरान् राक्षस्तान् भीमरक्षिणः ॥ ८२ ॥
 तथैव तावका राजन् सृष्टवाश्च सहस्रयः । जुह्वतुः समरे
 प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ८३ ॥ सुक्तकेषाश्च रथिनश्चिन्त-
 वाक्षसिकार्मुकाः । वाह्निभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ८४ ॥
 तथा मर्मातिगैर्भीमो निजघान महारथान् । कम्पयन् समरे
 सेना पाण्डवानां महाबलः ॥ ८५ ॥ तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो
 मानवा हताः । दन्तिनः साद्दिनश्चैव रथिनोऽप्य ह्यास्तथा ॥ ८६ ॥

तत्र भारत भीमस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् । तथैव भीमसेनस्य
 पार्थस्य च भारत ॥ ८७ ॥ रौद्रमासीत्तथा युद्धं साक्षतस्य च
 घन्वितः । दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान् भयमाविशत् ॥ ८८ ॥
 एक एव रणे यत्नो हन्तुमस्मान् ससैनिकान् । किं पुनः पृथिवी-
 शूरेष्व्योधव्रातैः समावृत ॥ ८९ ॥ इत्यब्रुवन् महाराज पार्था
 द्रोणेन पीडिताः । वर्तमाने तथा रौद्रे सद्भ्रामे भरतर्षभ ॥ ९० ॥
 उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् । आविष्टा इव युध्यन्ते
 रक्षोभूतैर्महाबलाः ॥ ९१ ॥ तावका पाण्डवेयाश्च संख्यास्तान्
 घन्वितः । न स्र, पश्यामहे कश्चिद्य प्राणान् परिरक्षति । सद्भ्रामे
 दैत्यसङ्घामे तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ९२ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि इरावदधे

एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । इरावन्तन्तु निहतं श्रुत्वा पार्था महा-
 बला । सद्भ्रामे यदकुर्वन्त तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । इरावन्तन्तु निहतं सद्भ्रामे वीक्ष्य राक्षस ।
 व्यनदत् समहानाद् भैमसेनिघण्टोक्त्व च ॥ २ ॥ नदतस्तस्य षड्देन
 पृथिवी सागराम्बरा । सपर्वतवना राजंश्वाल सुभयं तदा
 ॥ ३ ॥ अन्तरीक्षां दिग्भ्यैव सर्वाथ प्रदिग्स्तथा । तं श्रुत्वा
 समहानाद् तस्य सैन्यस्य भारत ॥ ४ ॥ जरुस्तस्य समभव-
 देपयुः खेद एव च । सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचितसः
 ॥ ५ ॥ सर्वत समवेष्टन्त सिंहाङ्गीता गजा इव । निनदन्
 समहानाद् निर्घातमिव राक्षस ॥ ६ ॥ ज्वलितं शूलमुद्यम्य
 रूप कृत्वा विभीषणम् । नानाप्रहरणैर्घोरैर्दृष्टो राक्षसपुङ्गवैः
 ॥ आजगाम सुसंक्रुद्ध कालान्तकयमोपमः । तमापतन्तं

सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ॥ ८ ॥ स्वं बलञ्च भयात्तस्य
 प्रायसो विमुखीकृतम् । ततो दुर्व्योधनो राजा घटोत्कचमुपा-
 द्रवत् ॥ ९ ॥ सङ्गृह्य शरं चाप सिद्धवद्गणदन्तुः । पृष्ठतो-
 ऽनुययौ चैनं स्वर्द्धिः पर्वतोपमैः ॥ १० ॥ कुक्षरैर्द्वैषसाहसै-
 र्वैज्ञानामधिपस्त्वयम् ॥ तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य गजानोकेन संवृ-
 तम् ॥ ११ ॥ पुत्रं तव महाराज चुक्रोप स निशाचर । ततः
 प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ राक्षसानाञ्च राजेन्द्र
 दुर्व्योधनबलस्य तु । गजानोकेषु सम्प्रेक्ष्य मेघहृन्दासिवीर्यतम्
 ॥ १३ ॥ अभ्यधावन् सुसंक्रुद्धाः राक्षसाः प्रस्त्रपाणयः । नदन्तो
 विविधान्नादान्मेषा इव सविद्युतः ॥ १४ ॥ शरशतैश्चिनाराचै-
 र्निघ्नन्तो गजयोधिनः । भिन्दिपालैस्तथा शूलैर्मुहुरैः सपरश्वधैः
 ॥ १५ ॥ पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नस्ते महागजान् । भिन्नकुम्भान्
 विरुधिरान् भिन्नगाथाश्च वारणान् ॥ १६ ॥ अपश्याम महाराज
 बधमानान्निशाचरैः । तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गज-
 योधिषु ॥ १७ ॥ दुर्व्योधनो महाराज राक्षसान् समुपाद्रवत् ।
 धमर्षवर्षमापन्नस्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १८ ॥ सुमीच निशि
 तान् वाणान् राक्षसेषु महाबलः । जघान स महेश्वासः प्रधाना-
 स्तत्र राक्षसान् ॥ १९ ॥ संक्रुद्धो भरतयेष्ठ पुत्रो दुर्व्योधन-
 स्तव । वेगवन्त महारौद्र विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ॥ २० ॥
 शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः । तत एनरमेयात्मा शर-
 वणं दुरासदम् ॥ २१ ॥ सुमीच भरतयेष्ठ निशाचरबल प्रति ।
 तच्च दृष्ट्वा महतकर्म तव पुत्रस्य मारिष ॥ २२ ॥ क्रोधेनाभि-
 प्रलज्ज्वाल भैमसेनिर्महाबलः । विस्फार्य स महश्चापमिन्द्रायनि-
 समप्रथम् ॥ २३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन दुर्व्योधनममर्षणम् । तमा-
 पतन्तमुदोच्य कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ २४ ॥ न विव्यथे महाराज
 पुत्रो दुर्व्योधनस्तव । तथैनमत्रवीत् क्रुद्ध क्रोधसरत्तलोचनः ॥ २५ ॥

अथानृषं गमिष्यामि पितृणां मातुरेव च । धि त्वया सनृषसेन
 दीर्घकाल प्रवासिता ॥ २६ ॥ यच्च ते पाण्डवा राजन् पण-
 द्यूते पराजिता । यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला
 ॥ २७ ॥ सभामानीय दुर्बुद्धे बह्वधा क्लेशिता त्वया । तव च
 प्रियकामेन ह्यात्रमस्था दुरात्मना ॥ २८ ॥ सैश्वेन परिक्लिष्टा
 परिभूय पितृन् मम । एतेषामवमानानामन्येषाञ्च कुलाधमम्
 ॥ २९ ॥ अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नीतसृज्यसे रणे । एव-
 मुक्ता तु हैडिम्बो महहिस्कार्यं कार्मुकम् ॥ ३० ॥ सन्दृश्य
 दग्धनैरोष्ठ सृक्कणी परिल्लिलिङ्गन् । महता शरवर्षेण दुर्योधन-
 मवाकिरत् । पर्वत वारिधाराभि प्रावृषोव बलाहक ॥ ३१ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि हैडिम्बगुह्ये

दिनवतीऽध्याय ॥ ९२ ॥

॥ ७ ॥ स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना । यतो दुर्धो-
धनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ॥ ८ ॥ रथञ्च वारयामास कुञ्जरेण
सुतस्य ते । मार्गेनावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ॥ ९ ॥
घटील्लवो महाराज क्रोधसरक्तलोचन । उद्यता ता महायक्तिं
तस्मिन्निक्षेप वारणे ॥ १० ॥ स तद्याभिहतो राजंस्तेन बाहु-
विमुक्तया । सञ्जातरुधिरोत्पोडुः पपात च ममार च ॥ ११ ॥
उत्पत्य च गलाक्षापि बह्वानामीश्वरो बली । जवेन समभिद्रुत्य
जगाम घरणीतलम् ॥ १२ ॥ दुर्धोधनोऽपि सम्प्रेक्ष्य पातितं
वरवारणम् । प्रभग्नञ्च बलं दृष्ट्वा जगाम परमा व्यथाम् ॥ १३ ॥
क्षत्रधमं पुरस्कृत्य आत्मनयाभिमानिताम् । प्राप्तेऽपक्रमणे राजा
तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ सन्धाय च धितं वाणं कालाग्नि-
समतेजसम् । सुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन् घोरे निशाचरे ॥ १५ ॥
तमार्षतन्तं सम्प्रेक्ष्य वाणमिन्द्राग्निप्रभम् । लाघवान्मोहयामास
महात्मा वै घटील्लवः ॥ १६ ॥ भूयसं विननादीग्रं क्रोधसरक्त-
लोचन । त्रासयन् सर्वसैन्यानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १७ ॥
तं श्रुत्वा निनद, घोरे तस्य भीमस्य रक्षसः । आचार्यमुपसङ्गम्य
भोष्प शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ यथैष निनदो घोरे श्रूयते
राक्षसेरितः । हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्धोधनेन च ॥ १९ ॥
नैष शक्यो हि सद्भ्रामे जेतुं भूतेन केनचित् । तत्र गच्छत भद्रं
वो राजानं परिरक्षत ॥ २० ॥ अभिद्रुतो महाभागो राक्षसेन
महात्मना । एतच्चि परम कृत्यं सर्वेषा नः परन्तपा ॥ २१ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा लरमाणा महारथाः । उत्तमं जवमास्थाय
प्रययुर्वत्र कौरव ॥ २२ ॥ द्रोणय सोमदत्तय वाङ्मिकोऽथ जय-
द्रथ । कृपो भूरिशवाः शल्य आवन्त्य सहदहल ॥ २३ ॥
अश्वत्थामा विकर्णथ चित्रसेनी विविशति । रथायानैरुसाहस्ता
ये तेषामनुयायिनः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्धो-

धनं तव । तदनीकमनाष्टुष्यं पालितन्तु महारथैः ॥ २५ ॥ आत-
 तायिनमायान्त प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः । नाकम्पत महाबाहुर्मनाक्ष
 इव पर्वतः ॥ २६ ॥ अगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिमि. परिवारितः ।
 शूलमुहुरहस्ते च नानामहरणैरपि ॥ २७ ॥ ततः समभवद्युद्धं
 तुमुलं लीमहर्षणम् । राक्षसानाञ्च सुखास्य दुर्योधनबलस्य च
 ॥ २८ ॥ धनुषा कूजतां शब्दं सर्वतस्तुमुलो रणे । अयूयत
 महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २९ ॥ शस्त्राणां पात्यमानानां
 कवचेषु शरोरिणाम् । शब्दः समभवद्राजन् गिरीणामिव मिथ-
 ताम् ॥ ३० ॥ वीरबाहुविद्युष्टानां तोमराणां विश्राम्भते । रूप-
 माशीद्वियत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३१ ॥ ततः परम-
 संक्रुद्धो विस्फार्यै समहृदनु । राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्
 भैरवं स्वनम् ॥ ३२ ॥ आचार्यैस्सार्धवन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मु-
 कम् । सोमदत्तस्य भस्त्रेण ध्वजज्ञोन्मथ्य चानदत् ॥ ३३ ॥ वाह्नि-
 कञ्च विभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत स्तनान्तरे । कृपमेकेन विव्याध

राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥ चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णान् शरानाशो-
विषोपमान् । विभिदुस्ते महाराज मत्स्यं युद्धविशारदम् ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बयुद्धे

त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

सञ्जय उवाच । विमुखीकृत्य तान् सर्वांस्तावकान् युधि
राक्षसः । जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तमा-
प्रतन्तं सम्प्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् । अभ्यधावन् जिघांसन्त-
स्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २ ॥ तालमात्राणि चापानि विकर्षन्ती
महारथाः । तमस्त्रमभ्यधावन्तो नदन्तः सिंहसङ्घवत् ॥ ३ ॥
अथैनं शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयन् । भ्रवंतं वारिधाराभिः
शरदीव बलाहकाः ॥ ४ ॥ स गाढबिहो व्यथितस्तीव्राह्वित इव
द्विपः । उत्पपात तटाकाशं समन्ताद्दिनतेयवत् ॥ ५ ॥ अथनदन्
सुमहानादं जीमूत इव शारदः । द्विगः खं विद्विष्यैव नाटयन्
भैरवस्वनः ॥ ६ ॥ राक्षसस्य ततः शब्दं श्रुत्वा रामा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ७ ॥ युध्यते राक्षसो नूनं
घातैराष्ट्रैर्महारथैः । यथान्य यूयते शब्दो नदतो भैरवस्वनम्
॥ ८ ॥ अतिभारञ्च पश्यामि तस्मिन्नाक्षसपुङ्गवे । पितामहस्य
संक्रुद्धः पाद्भालान् हन्तुमुद्यतः ॥ ९ ॥ तेषाञ्च रक्षणार्थाय युध्यते
फाल्गुनः परैः । एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यदयमुपस्थितम्
॥ १० ॥ गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् । भ्रातुर्वचन-
माज्ञाय त्वरमाप्नो हृकोदरः ॥ ११ ॥ प्रययौ सिंहनादेन घ्रास-
यन् सर्वपार्थिवान् । विगेन महता राजन् पर्वकाले यद्योद्धिः
॥ १२ ॥ तमन्वयात् सत्यवृत्तिः सौधित्तिर्युद्धदुर्मदः । येणिमान्
वसुदानस्य पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ॥ १३ ॥ अभिमन्युमुखायैव

द्रौपदेया महारथाः । चक्रदेवय विक्रान्तः चक्रधर्मा तथैव च
 ॥ १४ ॥ अनुपाधिपतिथैव नील स्वबलमास्थितः । महता
 शरवर्षेण हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १५ ॥ कुञ्जरैश्च महामत्तैः
 पट्टसाहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरक्षन्त संहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्-
 कचम् ॥ १६ ॥ सिंहनादेन महता नेमिघोषिण्य चैव च । उरु-
 शब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुन्वराम् ॥ १७ ॥ तेषामापततां श्रुत्वा
 शब्दन्तं तावका बलम् ॥ भीमसेनभयोहिम्नं विवर्षावदनं तथा
 ॥ १८ ॥ परितृप्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् । ततः प्रव-
 हते युद्धं तत्र तेषा महात्मनाम् ॥ १९ ॥ तावकाना परेषाञ्च
 सङ्ग्रामे ह्यनिवर्तिनाम् । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महा-
 रथाः ॥ २० ॥ अन्योऽन्यमभिधावन्तः सम्पूजारं प्रवक्रिरे ।
 व्यतिषिक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुमवावहम् ॥ २१ ॥ हयैर्गजेः
 समाजग्मः पदाता रथिभिः सह । अन्योऽन्यं समरे राजन्
 प्रार्थयमानाः समभ्यगु ॥ २२ ॥ सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपाता-
 न्नाहद्रजः । रथाश्चगजपत्तीना पादनेमिसमुद्धतम् ॥ २३ ॥ धूमा-
 रुणरजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् । नैव स्वे न परे राजन्
 समजानन् परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रं न जानीति पुत्रो वा
 पितरं तथा । निर्मथ्यादि तथाभूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २५ ॥
 शस्त्राणां भरतयोष्ठ मनुष्याणाञ्च गर्जिताम् । सुमहानभवच्छब्दः
 प्रेतानामिव भारत ॥ २६ ॥ गजवालिमनुष्याणा शोणितानां
 तरङ्गिणी । प्रावर्त्तत नदी तत्र केशशैवलयादला ॥ २७ ॥
 नराणां चैव काचिभ्यः शिरसा पततां रणे । शश्रुवे सुमहान् शब्दः
 पततामश्रुनामिव ॥ २८ ॥ विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च क्षिन्नगात्रैश्च
 वारणैः । अश्वैः सन्निवृद्धैश्च सङ्घोर्षाभूदसुन्दरा ॥ २९ ॥
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योऽन्यमभि-
 धावन्त सम्पूजारायमुद्यताः ॥ ३० ॥ हया हयान् समाशाय

प्रपिता ह्यसादिभिः । समाहृत्य रणेऽन्योऽन्यं निपेतुर्गत-
 लीविताः ॥ ३१ ॥ नरा नरान् समासाद्य कोधरक्तेक्षणा भृशम् ।
 उरास्युरोभिरन्योऽन्यं समान्निष्य निजघ्निरे ॥ ३२ ॥ प्रपिताश्च
 महामात्रैर्वारणाः परवारणैः । अमिघ्नन्ति प्रेषाणाग्रैर्वारणा-
 नेव संयुगे ॥ ३३ ॥ ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलङ्घिताः ।
 संभक्ता प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सर्वद्युतः ॥ ३४ ॥ केचिद्धिन्ना
 विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः । विनदन्तोऽभ्यधावन्तो गल्ल-
 माना घना इव ॥ ३५ ॥ केचिद्धस्तैर्हिंसा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथा
 परे । निपेतुस्तुमुत्ते तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३६ ॥ पार्श्वे
 सुदारितैरन्यैर्वारणैर्वरवारणाः । सुमुञ्चुः शोणितं भूरि घातुनिव
 धराधराः ॥ ३७ ॥ नाराचनिहतास्त्वन्ये तथा विहाय तोमरैः ।
 ह्यारोहा व्यदृश्यन्त विमृष्टा इव पर्वताः ॥ ३८ ॥ केचित् क्रोध-
 समाविष्टा मन्थान्धा निरवग्रहाः । रयान् हयान् पदातींश्च
 समृदुः शतशो रणे ॥ ३९ ॥ तथा हया ह्यारोहैस्ताडिताः
 प्राप्तोमरैः । तेन तेनाभ्यवर्त्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला टिक्कः ॥ ४० ॥
 रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः । परां शक्तिं समा-
 स्याद्य चक्रुः कर्माण्यमौतवत् ॥ ४१ ॥ स्वयम्बर इवामर्दं प्रलङ्घु-
 रितरेतरम् । प्रार्थयाना यशो राजन् स्वर्गं वा युद्धशालिनः
 ॥ ४२ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सद्भामे लोमहर्षणे । धार्तराष्ट्रं
 महत् सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४३ ॥ ।

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बयुद्धे

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

—

सप्तय उवाच । स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् ॥ १ ॥ प्रसृज्य समहृष्ट्याप-

मिन्द्रायतिसमप्रभम् । महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत्
 ॥ २ ॥ अर्धचन्द्रञ्च सन्धाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् । भीमसेनस्य
 विच्छेद् वापं क्रोधसमन्वितं ॥ ३ ॥ तदन्तरे च सम्प्रेक्ष्य हर-
 माणो महारथः । प्रसन्दधे धितं वापं गिरोणामवदारणम्
 ॥ ४ ॥ तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् । स गाढविद्धो
 व्यथितः सृष्टाणो परिलीलिङ्गन् ॥ ५ ॥ समाललखे तेजस्वी ध्वजं
 हेमपरिष्कृतम् । तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ॥ ६ ॥
 क्रोधेनाभिप्रजज्याल दिग्धन्निव पावकः । अभिमन्युमुखायैव
 पाण्डवानां महारथाः ॥ ७ ॥ समस्यधावन् क्रोमन्तो राजानं
 जातसम्भवाः । सम्प्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धान् जातसम्भवान्
 ॥ ८ ॥ भारद्वाजोऽब्रवीहाक्यं तावकानां महारथान् । क्षिप्रं
 गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ ९ ॥ संशयं परमं प्राप्तं
 मञ्जन्तं व्यसनाख्यवे । एते क्रुद्धा महेश्वासाः पाण्डवानां महा-
 रथाः ॥ १० ॥ भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्व्योधनमुपाह्वयन् । नाना-
 विधानि शस्त्राणि विद्वजन्तो जये यताः ॥ ११ ॥ नदन्तो भैरवा-
 न्नाटांस्त्रासयन्तश्च भूमिपान् । तदाचार्यैवचः शुक्ला सोमदन्त-
 पुरोगमाः ॥ १२ ॥ तावका समधावन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 कृपो भूरिचवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ॥ १३ ॥ चित्रसेनो
 विक्रान्तश्च सैन्धवोऽथ वृहदलः । आवन्त्यौ च महेश्वासौ कौरवं
 पथैवारयन् ॥ १४ ॥ ते विंशतिपर्दं गत्वा सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।
 पाण्डवा घातैराष्ट्राद्य परस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महा-
 बाहुर्महद्विस्कार्यै कार्मुकम् । भारद्वाजस्ततो भीमं पङ्क्तिं गत्वा

प्रनष्टसंज्ञ सहसा रथोपस्थ उपाविषत् ॥ १९ ॥ त प्रव्यधितं
 दृष्ट्वा राजा दुर्योधन स्वयम् । द्रौणायनित्य सक्रुद्धो भीमसेन-
 मभिद्रुतौ ॥ २० ॥ तावापतन्तौ सप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
 भीमसेनो महाबाह्वर्गदामादाय सत्वर ॥ २१ ॥ अवप्लुत्य रथा-
 न्तूरुं तस्थौ गिरिरिवाचल । समुद्यम्य गढा गुर्वी कालदण्डो-
 पमारणे ॥ २२ ॥ तमुद्यतगढं दृष्ट्वा कीलासमिव शृङ्गिणम् ।
 कौरवो द्रौणपुत्रय सहितावभ्यधावताम् ॥ २३ ॥ तावापतन्तौ
 सहितौ स्वरितौ बलिना वरौ । अभ्यधावत वेगेन भीमसेनो
 महाबल ॥ २४ ॥ तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य सक्रुद्ध भीमदर्शनम् ।
 समभ्यधावस्वरिता कौरवाणा महारथा ॥ २५ ॥ भारद्वाज-
 मुखा सर्वे भीमसेनजिघांसया । नानाविधानि शस्त्राणि भीम-
 स्योरस्यपातयन् ॥ २६ ॥ सहिता पाण्डव सर्वे षोडशन्त सम-
 न्तत । त दृष्ट्वा सशय प्राप्त षोडशमान महारथम् ॥ २७ ॥ अभि-
 मन्युप्रभृतय पाण्डवाना महारथा । अभ्यद्रवन् परीप्सन्त
 प्राणास्वक्ता सुदुस्त्वजान् ॥ २८ ॥ अनूपाधिपति शूरो भीमस्य
 दयित सखा । नीलो नीलाश्रुदप्रखर सक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात्
 ॥ २९ ॥ स्पृष्ट्वैति हि महेश्वासी नित्य द्रौणसृतेन स । स विस्फार्य
 महश्चाप द्रौणि विव्याध पविणा ॥ ३० ॥ यथा शक्री महा-
 राज पुरा विव्याध दानवम् । विप्रचित्ति दुराधपं देवताना
 मयङ्करम् ॥ ३१ ॥ येन लोकत्रय क्रोधात्त्रासित स्वेन तेजसा ।
 तथा नीलेन निर्भिन्न सुसुक्तेन पतात्रणा ॥ ३२ ॥ सञ्जातकृधि
 बोत्पीडो द्रौणि क्रोधसमन्वित । स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्रा
 शनिमस्रनम् ॥ ३३ ॥ चक्रे नीलविनाशाय मति मतिमताम्बर ।
 तत सन्धाय विमलान् भल्लान् कर्मारचित्रितान् ॥ ३४ ॥ लघान
 षतुरो बाहान् पातयामास च ध्वजम् । सप्तगेन च भल्लेन नील
 विव्याध वक्षसि ॥ ३५ ॥ स गाढविहो व्यधितो रथोपस्थ उपा

विभत् । मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रवधोपमम् ॥ ३६ ॥
 घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो ज्ञातिभि परिवारितः । अभिदुद्राव
 विगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ ३७ ॥ तथेतरे चाभ्यधावन् रक्षसा
 युद्धदुर्मदाः । तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ३८ ॥
 अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्वरन् । निजधान तु संक्रुद्धो
 राक्षसान् भीमदर्शनान् ॥ ३९ ॥ योऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य
 पुर सराः । विमुखाथैव तान् दृष्ट्वा द्रौणिवापचुगते शरैः ॥ ४० ॥
 अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः । प्रादुशक्रे महामायां
 घोररूपा सदरुणाम् ॥ ४१ ॥ मोहयन् समरेः द्रौणि मायावी
 राक्षसाधिपः । ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ॥ ४२ ॥
 अन्योऽन्यं समदृश्यन्त निकृत्ता मेदिनोतसे । विचेष्टमानाः कृपणाः
 क्षोणितेन परिप्लुताः ॥ ४३ ॥ द्रोणो दुर्योधनः शल्यः अश्वत्थामा
 तथैव च । प्रययुश्च महेष्वासा ये प्रधानाः सकौरवाः ॥ ४४ ॥
 विध्वस्ता रथिनः सर्वे राजानश्च निपातिताः । हयार्थैव हया-
 रोधा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४५ ॥ तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं
 विद्रुतं विविरं प्रति । मम प्राक्रोशते राजस्तथा दिवप्रतस्य च
 ॥ ४६ ॥ युध्यध्वं मा पलायध्व मायैषा राक्षसी रणे । घटोत्-
 कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ॥ ४७ ॥ नैव ते अहधर्षिता
 वदतेरावधोर्वच । ताश्च प्रद्रवते दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः
 ॥ ४८ ॥ घटोत्कचेन सहिता सिधनादान् प्रषक्रिरे । शङ्ख-
 दुन्दुभिनिर्घोषैः समन्तात् नेटिरे भृशम् ॥ ४९ ॥ एवं तव बलं
 सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना । सूर्यास्तमनवेलाया प्रमग्नं विद्रुतं
 दिशः ॥ ५० ॥

इति भोषापर्वणि भीमवधपर्वणि हैडिम्बमायाया

पञ्चनवतीऽध्याय ॥ ८५ ॥

। मङ्गल्य उवाच । तस्मिन् महति सक्रन्दे राजा दुर्योधन-
स्तदा । गाङ्गेयमुपसङ्गम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १ ॥ तस्य सर्वं
यथावृत्तमाख्यतामुपचक्रसे । घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च परा-
जयम् ॥ २ ॥ कथयामास दुर्दुर्षो विनिप्रवृत्त्य पुनः पुनः । अत्र-
वीच्य तदा राजन् भीष्म कुरुपितामहम् ॥ ३ ॥ भवन्त समुपा-
श्रित्य वासुदेवं यथा परैः । पाण्डवैर्विग्रहो धीरः समारब्धो
मया प्रभो ॥ ४ ॥ एकादश समाख्यता अक्षौहिण्यश्च या मम ।
निदिशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परन्तप ॥ ५ ॥ सोऽहं भरत-
शार्दूल भीमसेनपुरोगमैः । घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि
निर्जितः ॥ ६ ॥ तन्मे ददति गात्राणि शुष्कवृत्तमिवानलः ।
तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात् परन्तप ॥ ७ ॥ राज्ञसाप-
सदं हन्तुं स्वयमेव ऽपितामह । त्वा समाश्रित्य दुर्दुषं तन्मे कर्तुं
त्नमर्हसि ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचन राज्ञो भरतसत्तम । दुर्यो-
धनमिदं वाक्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ शृणु राजन् मम
वचो यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव । यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं
परन्तप ॥ १० ॥ आत्मा रथ्यो रणेः तात सर्वावस्थास्वरिन्दम ।
धर्मराजेन सङ्ग्रामस्त्वयाऽकार्थः सदानघ ॥ ११ ॥ अर्जनेन यमाभ्या
वा भीमसेनेन वा पुनः । राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजान-
मर्हति ॥ १२ ॥ अह द्रोण कृपो द्रौणि कृतवर्मा च साक्षरः ।
अथ्यथ सौमदन्तिश्च विकर्ष्यश्च महारथः ॥ १३ ॥ तव च भ्रातरः
शूरा दुःशासनपुरोगमा । त्वदर्थं प्रतियोत्सगामो राज्ञसः तं
महाबलम् ॥ १४ ॥ तस्मिन् रौद्रे राजसेन्द्रे यदि ते हृच्छ्यो
महान् । अथ वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मते ॥ १५ ॥
भगदत्तो मञ्जीपाल पुरन्दरसमो युधि । एतावदुक्त्वा राजानं
भगदत्तमद्यान्नवीत् ॥ १६ ॥ समत्तं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्य-
विभारदः । शीघ्रं गच्छ महाराज हैडिम्न शुद्धदुर्मदम् ॥ १७ ॥

नारयस्य रणे यत्तो मिषता सर्वधन्विनाम् । राक्षसं क्रूर-
 कर्माणं यद्येन्द्रस्तारक पुरा ॥ १८ ॥ तव प्रस्त्राणि दिव्यानि
 विक्रमस्य परन्तप । समागमस्य बद्धमि. पुराभूदसुरैः सद्य ॥ १९ ॥
 त्वं तस्य राजशादूर्णं प्रतियोद्धा महाहवेः । स्वबलीनोच्छ्रितो
 राजन् जहि राक्षसपुङ्गवम् ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचन भीमस्य
 पृतनापतेः । प्रययौ सिङ्घनादेन परानभिमृखो द्रुतम् ॥ २१ ॥
 तमाद्रवन्त सम्प्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तीयदम् । अश्ववर्तन्त सक्रुद्धाः
 पाण्डवाना महारथाः ॥ २२ ॥ भीमसेनोऽभिमन्युश्च ; राक्षसश्च
 घटोत्कच । द्रौपदेया सत्यवृतिः क्षत्रदेवश्च मारिच ॥ २३ ॥
 चेदिजो वसुदानश्च दृषार्णाधिपतिस्तथा । सुप्रतीकेन ताद्यापि
 भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तत समभवद्युद्धं घोररूपं मया-
 नकम् । पाण्डूना भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २५ ॥ प्रशुक्ता
 रथिमिर्वाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । ते निपेतुर्महाराज नागिषु
 च रथेषु च ॥ २६ ॥ प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः
 परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ॥ २७ ॥ मदान्वा रोप-
 सरत्वा विप्राणाग्रैर्महाहवे । विभिदुर्दन्तमुखलैः समासाद्य पर-
 स्परम् ॥ २८ ॥ हयाश्च वामरापीडुः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
 चोदिताः सादिभिः क्षिप्र सन्निपेतुरभीतवत् ॥ २९ ॥ पादाताश्च
 पदात्थोर्ध्वेस्ताडिताः शक्तितोमरैः । न्यपतन्त तदा भूमौ यत-
 थोऽथ सहस्रम् ॥ ३० ॥ रथिनश्च रथैराजन् कर्षिनालीक-
 भायकैः । निहत्य समरे वीरान् सिङ्घनादान् विनेदिरे ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्स्तथा वर्तमाने सङ्ग्रामे लीमहर्षणे । भगदत्तो महेश्वासी
 भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३२ ॥ कुष्ठरेण प्रभिन्नेन सप्तधा खवता
 मदम् । पर्वतेन यथा तीर्थं प्रवमाणेन सर्वम् ॥ ३३ ॥ किरन्
 मरुगह्मराणि सुप्रतीकधिरोगतः । ऐरावतस्थो भगवान् पुर-
 न्दर इवानप ॥ ३४ ॥ च भीम मरुधाराभिस्ताडयामास पार्थिव ।

पर्वतं वारिधाराभिस्तपान्ते जलदो यथा ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु
 संक्रुद्धः पादरक्षान् पर-यतान् । निलघान महेष्वासः संक्रुद्धः
 शरवृष्टिभिः ॥ ३६ ॥ तान्दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रताप-
 वान् । शोदयामास नागिन्द्र भीमसेनरथं प्रति ॥ ३७ ॥ स नागः
 प्रेषितस्तेन वाणो ज्वाशोदितो यथा । अभ्यधावत वेगेन भीम-
 सेनमरिन्दमम् ॥ ३८ ॥ तमातपन्तं सम्प्रेक्ष्य पाण्डवाना महा-
 रथाः । अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ क्लृप्या-
 थाभिमन्युश्च द्रौपदेशाश्च सर्वशः । द्यार्णधिपतिः शूरः क्षत्र-
 देवश्च मारिष ॥ ४० ॥ चेदिपश्चित्तकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते ।
 उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महादलाः ॥ ४१ ॥ तमेकं
 कुक्कुरं क्रुद्धाः समन्तात् पर्यवारयन् । स विद्धो बहुभिर्वाणै-
 र्यरोधत महादिपः ॥ ४२ ॥ सस्त्रातरुधिरौत्पीडो धातुश्चिव
 इवाद्रिराट् । द्यार्णधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ॥ ४३ ॥
 समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् । तमापतन्तं समरे
 गज गजपति स च ॥ ४४ ॥ दधार सुप्रतीकोऽपि विलेव मकरा-
 लयम् । वारितं प्रेक्ष्य नागिन्द्रं द्यार्णस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥
 साधुसाध्विति सैन्यानि पाण्डवाथाभ्यपूजयन् । तत प्राग्-
 ज्योतिषः क्रुद्धस्तीमरान् वै चतुर्दश ॥ ४६ ॥ प्रादिणोत्तस्य
 नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम । वर्म सुख्य तनुवाण घातकुम्भपरि-
 प्कृतम् ॥ ४७ ॥ विदार्य प्राविशन् क्षिप्रं बलीकमिव पन्नगा ।
 स गाढविद्धो व्यधितो नागो भरतसत्तम ॥ ४८ ॥ उपावृत्तमदः
 क्षिप्रमभ्यवर्तत विगितः । स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन् भैरवं रवम्
 ॥ ४९ ॥ सम्मर्द्दयानः स्वबल वायुवृत्तानिवौलसा । तस्मिन्
 परालिते नागे पाण्डवाना महारथा ॥ ५० ॥ सिंघनादं विन-
 द्योच्चैर्दुहायैवोपतस्थिरे । ततो भीम पुरस्कृत्य भगदत्तमुपा-
 द्रवन् ॥ ५१ ॥ किरन्तो विविधान् वाणान् प्रस्त्राण विविधानि

च । तेषामापतता राजन् सक्रुदानाममर्षिणाम् ॥ ५२ ॥ शुक्ला
 स निनद घोरममर्षाहितसाध्वस । भगदत्तो महेष्वास स्व नाग
 प्रत्यचोदयत ॥ ५३ ॥ स नागप्रवर उभयगङ्गुमाङ्गुष्ठचैदित ।
 तस्मिन् क्षणे समभवत् सम्वर्तक इवानल ॥ ५४ ॥ रथसङ्घास्तथा
 नागान् ह्वयाथ सह साटिभि । अमृदून् समरे राजन् सम्पू-
 षावस्ततस्तत ॥ ५५ ॥ पाटाताथ सुसक्रुद्ध शतशोऽथ सह
 स्रग । तेन सलोडप्रमानन्तु पाण्डूना तदल महत ॥ ५६ ॥
 सञ्जुकोच महाराज चर्मवाग्नी समाहितम् । भगन्तु स्वबल दृष्टा
 भगदत्तेन धीमता ॥ ५७ ॥ घटोत्कचोऽथ सक्रुद्धो भगदत्त
 मुपाद्रवत । विकट पुरुषो राजन् दीप्तास्यो दीप्तलौचन ॥ ५८ ॥
 रूप त्वभीषण कृत्वा रोपिण प्रज्वलन्निव । जग्राह विमल शूल
 गिरीणामपि दारुणम् । ५९ ॥ नाग जिघासु सहसा चिक्षेप
 च महाबल । सविष्कुलिङ्गमालाभि समन्तात् परिवेष्टित ॥ ६० ॥
 तमापतन्त सहसा दृष्ट्वा प्राग्व्योतिषी नृप । चिक्षेप रुचिर
 तीक्ष्ण अर्द्धचन्द्र सदारुणम् ॥ ६१ ॥ चिक्षेद समहच्छूल तेन
 वाणेन वेगवान् । उत्पपात द्विधा छिन्न शूल जेमपरिष्कृतम्
 ॥ ६२ ॥ महाभानर्यया भ्रष्टा अक्रमुक्ता नभोगता । शूल
 निपतित दृष्ट्वा द्विधा कृत स पार्थिव ॥ ६३ ॥ रुक्मदण्डा महा
 शक्ति जग्राहामिश्रिखोपमाम । चिक्षेप ता राक्षसस्य तिष्ठतिष्ठेति
 चाग्रवीत ॥ ६४ ॥ तामापतन्तीं सम्पूष्य वियत्स्थामशनी
 निव । उत्पत्य राक्षसस्तूष्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६५ ॥ बभञ्ज
 चैना लरिता जानुन्यारोप्य भारत । पश्यत पार्थिवेन्द्रस्य तद
 द्ध तमिवाभवत् ॥ ६६ ॥ तदवेक्ष्य कृत कर्म राक्षसेन बली
 यसा । टिवि देवा सगन्धर्वा मुनयथापि विस्मिता ॥ ६७ ॥
 पाण्डवाथ महाराज भीमसेनपुरोगमा । साधुसाध्वतिनादेन
 वैमन्त्रनादयन् ॥ ६८ ॥ त तु शुक्ला महानाद प्रहृष्टाना

महात्मनाम् ॥ नामृष्यत महेश्वासी भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६६ ॥
 स विस्कार्थं महद्वापमिन्द्राग्रनिसमप्रभम् । तर्ज्जियामास वेगेन
 पाण्डवानां महारथान् ॥ ७० ॥, विस्जन् विमलास्तीक्ष्णान्तरा-
 चान् ज्वलनप्रभान् । भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः
 ॥ ७१ ॥ अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान् पञ्चमिस्तथा । पूष्पा-
 यतविस्मृष्टेन शरेणानतपर्वणा ॥ ७२ ॥ विभेद दक्षिणं बाह्वं
 क्षत्रदेवस्य चाहवे । पपात सहसा तस्य सशरन्धनुस्तमम् ॥ ७३ ॥
 द्रौपदेयास्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् । भीमसेनस्य च क्रोधा-
 न्निजघान तुरङ्गमान् ॥ ७४ ॥ ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद्
 विप्रिखैस्त्रिभिः । निर्विभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः
 ॥ ७५ ॥ स गाढविह्वो व्यथितो रथोपस्थं सपाविशत् । विशोकी
 भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७६ ॥ 'ततो' भीमो महारानं
 विरथो, रथिना वर । 'गदा' प्रसृज्य वेगेन प्रचस्कन्दः महारथात्
 ॥ ७७ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् । तावकानां भयं
 घोरं समपद्यत भारत ॥ ७८ ॥ 'एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः
 कृष्णासारथिः । आजगाम महारानं निघ्नच्छून् समन्ततः ॥ ७९ ॥
 यत्र 'तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महारथौ । प्राग्ज्योतिषिण
 संहतौ 'भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ८० ॥ दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातृन्
 युध्यमानान्महारथान् । त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत् किरन्
 शरान् ॥ ८१ ॥ ततो दुर्विधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
 सेनामचीदयत् क्षिप्र रथनागसमाकुलाम् ॥ ८२ ॥ तामापतन्तीं
 सहसा कौरवाणां महाचमूम् । अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः
 श्वेतबाहनः ॥ ८३ ॥ भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत ।
 विमर्द्दन् पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ८४ ॥ तदासीत्तमुलं
 युद्धं भगदत्तस्य मारिष । पाहाले, सप्तयैश्चैव केकयैश्चोद्यता-

शुधै ॥ ८५ ॥ भीमसेनोऽपि समरे तावुमी केशवार्जुनौ । अश्र-
वयद्यथावृत्तमिरावदधसुप्तमम् ॥ ८६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तपराक्रमे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

पाण्डुरान् वातरंघसः ॥ १३ ॥ अथ शब्दो महानासीत् तव
 सैन्यस्य भारत । मास्तोद्भूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १४ ॥
 अपराङ्गे महाराज सङ्ग्रामः समपदात् । पर्जन्यसमनिघ्नोऽसौ
 भीमस्य सह पाण्डवैः ॥ १५ ॥ ततो राजंस्तव सुता भीमसेन-
 मुपाद्रवन् । परिवार्यै रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १६ ॥
 ततः शान्तनवो भीमः कृपय रथिनां वरः । भगदत्तः सुशर्मा च
 धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १७ ॥ दार्हिक्यो वाह्लिकश्चैव सात्यकिं सममि-
 द्रुतोः । अश्वत्थकस्तु नृपतिरभिमन्यु मवस्थितः ॥ १८ ॥ शैपा-
 स्वन्यो महाराज शैपानेव महारथान् । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोरं
 रूपं भयविह्वलम् ॥ १९ ॥ भीमसेनस्तु सम्प्रीच्य पुत्रास्तव जने-
 श्वर । प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा, ह्यव्यर्वाङ्घ्रिव ॥ २० ॥
 पुत्रास्तु तव कौन्तेयच्छादयाश्चक्रिरे शरैः । प्रावृषीव महाराज
 जलदाः पर्वतः यथा ॥ २१ ॥ सच्छादमानो वज्रधा, पुत्रैस्तव
 विद्याम्पते । सक्कणी लेलिहन् वीरः शार्दूल इव वेगवान् ॥ २२ ॥
 व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास भारत । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन
 शोऽभवत्तज्जोवितः ॥ २३ ॥ अपरेण तु मत्सेन पीतेन निधितेन
 च । अपातयत् कुण्डलिनं सिंघः सुद्रुमगं यथा ॥ २४ ॥ ततः
 सुनिधितान् पीतान् समादत्त शिलीमुखान् । ससर्ज तरया
 युक्त-पुत्रास्ते प्राप्य मारिष ॥ २५ ॥ प्रेषिता भीमसेनेन शरास्तो
 दृढघन्तिना । अपातयन्त पुत्रास्ते रथेभ्यः समहारथान् ॥ २६ ॥
 अनाघृष्टिं कुण्डमेदं वैराटं दीर्घलोचनम् । दीर्घवाङ्गं सुबाहुञ्च
 तथैव कनकध्वजम् ॥ २७ ॥ प्रपतन्ति स ते वीरा विरेजुर्भरतः
 प्रभ । वसन्ते पुष्पधवलयायुताः प्रपतिता इव ॥ २८ ॥ ततः
 प्रदुद्रुवुः शैपा पुत्रास्तव विद्याम्पते । तं कालमिव मन्यन्तो भीम-
 सेन महाबलम् ॥ २९ ॥ द्रोणस्तु समरे वीरं निह्वहन्त-सुतां-
 स्तव । यथाद्रिं वारिधारासिः समन्तादप्रकिरच्छरैः ॥ ३० ॥

तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पीरुपम् । द्रोणेन वार्यमाणोऽपि
 निजघ्ने यत् सुतास्तव ॥ ३१ ॥ यथा हि गोहृषी वपं सन्धा-
 रयति खात् पतत् । भीमस्तथा द्रोणमुक्त शरवर्षमदीनवत
 ॥ ३२ ॥ अद्भुतञ्च महाराज तत्र चक्रे वृकोदर । यत् सुता-
 स्तोऽवधीत् सङ्घर्षे द्रोणञ्चैव न्यवारयत् ॥ ३३ ॥ पुत्रेषु तव
 वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वज । भृगीध्रिव महाराज चरन् व्याघ्री
 महाबल ॥ ३४ ॥ यथा हि पशुमध्यस्थो द्रावयेत् पशून् वृक ।
 वृकोदरस्तव सुतास्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३५ ॥ गाङ्गेयी भग-
 दत्तश्च गौतमश्च महारथ । पाण्डव रमस युद्धे वारयामासु-
 रर्जुनम् ॥ ३६ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि सवार्यं तेषां सोऽतिरथो रणे ।
 प्रवीरास्तव सैन्येषु प्रेषयामास नृत्यवे ॥ ३७ ॥ अभिमन्युश्च
 राजानमम्बष्ठ लोकविश्रुतम् । विरथ रथिना त्रेष्ठ कारयामास
 सायकं ॥ ३८ ॥ विरथो वध्यमान स सौभद्रेणा यथस्त्रिना ।
 अवपुत्य रथात्तूयं मञ्जीङ्गी मनुजाधिप ॥ ३९ ॥ अस्मि चित्तेषु
 समरे सौभद्रस्य महात्मनः । आरुरोहपरथः चैव चार्हिव्यस्य
 महाबल ॥ ४० ॥ आपतन्तश्च निस्त्रिभ्य युद्धमार्गविभारद ।
 लाघवात् व्यसयामास सौभद्रः परवीरहो ॥ ४१ ॥ व्यसित
 वोच्य निस्त्रिभ्य सौभद्रेण रणे तथा । साधु साध्विति सैन्याना
 प्रणादोऽभूद्दिशम्पते ॥ ४२ ॥ घृष्टदुम्नमुखास्त्रियो तव सैन्य
 मयोधयन् । तथैव तावका सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४३ ॥
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत । निघ्नता दृढमन्योऽन्य
 कुर्वता कर्म दुष्करम् ॥ ४४ ॥ अन्योऽन्य हि रणे भूरा केषु
 प्वाकथ्य भारिप । नखैर्हन्तैरयुधन्त मुष्टिभर्जानामस्तथा ॥ ४५ ॥
 तलेयैवाय निस्त्रि शैर्वाङ्गभिश्च सुसन्धितैः । विवरम्प्राप्य चान्यो
 ऽन्यमनयन् यमसादनम् ॥ ४६ ॥ न्यहनञ्च पिता पुत्र पुत्रश्च
 तथा । व्याकुलीकृतसर्वाङ्गा युयुधुस्तत्र मानवा ॥ ४७ ॥

रणे चारुणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत । हतानामपविद्वानां
 कलापाश्च मन्नाधनाः ॥ ४८ ॥ जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैर्निर्मिताः
 शराः । तैलघौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमा ॥ ४९ ॥ हस्ति-
 दन्तस्रक्तखड्गान् , जातरूपपरिष्कृतान् । चर्मणि चाप-
 विद्वानि रुक्मचिघ्राणि घन्विनाम् ॥ ५० ॥ सुवर्णविकृतान् प्रासान्
 पट्टिगान् हेमभूषितान् । जातरूपमया वष्टीः शक्तोश्च कनको-
 ज्ज्वलाः ॥ ५१ ॥ सुसन्नाहाय पतितान् मुशलांनि गुह्यणि च ।
 परिधान् , पट्टिमाश्रयैव भिन्दिपालांश्च मारिष ॥ ५२ ॥ पतितान्
 विविधान् चापान् , चित्रहेमपरिष्कृतान् । कुशाश्च बद्धघाकाराः
 घामरव्यजनानि च ॥ ५३ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य
 शतिता नराः । जीवन्त इव , दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५४ ॥
 गदाविमथितैर्गात्रैर्मुग्धलैर्भिन्नमस्तकाः । गजवाजिरथक्षुष्माः शरते
 ष्ट नराः चित्ता ॥ ५५ ॥ तथैवाश्वत्थनागानां शरीरैरावभौ तदा ।
 सञ्जना वसुधा राजन् पर्वतैरिव सर्वशः ॥ ५६ ॥ समरे पतितै-
 श्चैव शक्तपृष्टिपरतोमरैः । निस्त्रिंशैः पट्टिभिः प्राशैरय कुन्तैः
 परश्वधैः ॥ ५७ ॥ परिषेर्भिन्दिपालैश्च शतघ्नोभिस्तथैव च ।
 शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तोर्थैश्च मेदिनी ॥ ५८ ॥ विश्वद्वैरल्प-
 प्रद्वैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः । गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता
 मञ्जो ॥ ५९ ॥ सतनुवैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः । हस्ति-
 हस्तोपमैश्चिन्नैस्सुसुमिथ तरस्विनाम् ॥ ६० ॥ बद्धचूडामणिधरैः
 शिरोमिथ सकण्डलैः । पतितैर्हृषभाक्षाणा वभौ भारत मेदिनी
 ॥ ६१ ॥ कबचैः शोणितान्द्रिद्यैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः । रराज
 सुभ्रमं भूमिः शान्ताक्षिमिरिवानलै ॥ ६२ ॥ विप्रविद्यैः कलापैश्च
 पतितैश्च शरासनैः । विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः
 ॥ ६३ ॥ रथैश्च बद्धभिर्भ्रमैः क्रिष्टिणीजालभूषितैः । वाजिभिश्च
 हतैः कीर्णैः सस्तजिघ्रैः शोणितैः ॥ ६४ ॥ शतुकर्षैः पता-

कामिस्पासङ्गेर्ध्वजैरपि । प्रवीराणा महामङ्गले विप्रकीर्णं सुपा-
 र्द्धरै ॥ ६६ ॥ सस्तत्रस्त्येय मातङ्गे शयानैर्विबभौ मही ।
 नानासुपैरराहारै प्रमदेवाभ्यलङ्घिता ॥ ६७ ॥ दन्तिमिश्रापरै-
 स्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः । करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीत्कारञ्च मुहु-
 र्मुहुः ॥ ६८ ॥ विबभौ तद्गणस्थानं स्यन्दमानैरिवाचलैः । नाना-
 वयं कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ॥ ६९ ॥ वैदूर्यमाणदण्डैश्च
 पतिभैरङ्गुणैः शुभैः । घण्टामिश्र गजेन्द्राणा पतिताभिः सम-
 न्तत ॥ ७० ॥ विपाटितविचित्राभिः कुथाभीराङ्गवैस्तथा । शैवेयै-
 श्चित्ररूपैश्च स्वप्नरुद्राभिरेव च ॥ ७१ ॥ यन्मैश्च बह्वधास्मिन्ने-
 स्तोमरैश्चापि काञ्चनैः । अश्वाना रेणकपिलैरुरुच्छ्रैरैरम्बुदैः
 ॥ ७२ ॥ सादिना च भुजेस्मिन्ने पतितैः साङ्गदैस्तथा । प्रासैश्च
 विमलैस्तोच्चैर्विमलाभिस्तु यष्टिभिः ॥ ७३ ॥ उष्णीषैश्च तथा
 चित्रैर्विप्रहृष्टैस्ततस्ततः । विचित्रैरङ्गैश्च जातरूपपरिष्कृतैः
 ॥ ७४ ॥ अश्वान्तरपरिस्तोमैराङ्गवैर्मुदितैस्तथा । नरेन्द्रबूडा-
 मणिभिर्विचित्रैश्च महाघनैः ॥ ७५ ॥ छत्रैस्तथापविर्द्धैश्च चामर-
 व्यजनैरपि । पद्मेन्दुद्युतिमिथैव वदन्त्यासुकुण्डलैः ॥ ७६ ॥
 क्षुप्रशश्वभिरत्यथं वीराणाः समलङ्घितैः । अपविर्द्धैर्महाराज
 सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ॥ ७७ ॥ अहनक्षत्रशबलाः सौरिवाभीहस-
 न्वगाः । एवमेतैः महासिनेः सृष्टितैः तत्र भारत ॥ ७८ ॥ परस्परं
 समासाद्य तत्र तेषाञ्च संयुगी । तेषु शान्तेषु मग्नेषु सृष्टितेषु च
 भारत ॥ ७९ ॥ रात्रिः समभवद्गौरा नापश्यत ततो रणम् ।
 ततोऽवचार सैन्याना प्रवक्त्रुः कुरुपाण्डवाः ॥ ८० ॥ घोरे निशा-
 मुखे रौद्रे वसन्तमाने सुदारुणे । शबहारं तत्र कृत्वा सञ्चिताः
 कुरुपाण्डवाः । न्यविशन्त यथाकाले गता स्व शिविरं तदा ॥ ८१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीमवधपर्वणि अष्टमदिवसपुत्रावहारे

सञ्जय उवाच । ततो दुर्योधनो राजा प्रकृनिद्यापि सौवल् ॥
 दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्कथः ॥ १ ॥ समागम्य महाराज
 मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् । कथं पाण्डुसुताः सङ्घो जेनव्याः समागता
 इति ॥ २ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्तानाह मन्त्रिणः ।
 सूतपुत्रं समाभाष्य सौवल्ह महामलम् ॥ ३ ॥ द्रोणो भीमः
 कृपः शल्यः सौमहृत्तिश्च संयुगे । न पार्थान् प्रतिवाधन्ते न जाने
 तच्च कारणम् ॥ ४ ॥ अत्रध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति वलं मम ।
 सोऽस्मि क्षीणबलः कर्णं क्षीणशस्त्रय संयुगे ॥ ५ ॥ निकृतः
 पाण्डवैः शूरैरवधैर्द्वैवर्तेरपि । सोऽहं संययमापन्नः प्रहरिष्ये
 कथं रणे । तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ॥ ६ ॥

कर्म उवाच । माशुचो भरतयेष्ट करिष्येऽहं प्रियं तव ।
 भीमः शान्तनवस्पूर्णमपयातु महारणात् ॥ ७ ॥ निवृत्ते युधि
 गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रो च भारत । अहं पार्थान् हनिष्यामि सक्षितान्
 सर्वभोमकीः ॥ ८ ॥ पश्यतो युधि भीमस्य शपे सत्येन ते नृप ।
 पाण्डवेषु ह्या नित्यं स हि भीमः करोति वै ॥ ९ ॥ अशक्तय
 रणे भीमो जेतुमेतान् महारथान् । अमिमानी रणे भीमो
 नित्यं चापि रणप्रियः ॥ १० ॥ न कथं पाण्डवान् युद्धे लोच्यते
 तात सङ्घतान् । स त्वं भीष्ममिती गत्वा भीमस्य शिविरं प्रपि
 ॥ ११ ॥ अनुमान्य गुरुं वृद्धं शस्त्रन्यासाय भारत । न्यस्तशस्त्रे
 ततो भीमे निहतान् पश्य पाण्डवान् ॥ १२ ॥ मयैकेन रणे
 राजन् असङ्घहणवान्भवान् । एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधन-
 स्तव ॥ १३ ॥ अत्रवीत् आतरं तत्र दुःशासनमिदं वचः । अनु-
 यात्रं यथा सर्वं सञ्जीभवति सर्वथः ॥ १४ ॥ दुःशासन तथा
 क्षिप्रं सर्वमेवोपपाद्य । एवमुक्त्वा ततो राजन् कर्णमाह जने-
 श्वरः ॥ १५ ॥ अनुमान्य रणे भीममिषोऽहं द्विपदास्वरम् ।
 आगमिष्ये ततः क्षिप्रं ब्रह्मज्ञाशमरिन्दम ॥ १६ ॥ अपयाते ततो

भीष्मे प्रहरिष्यसि संशुभे । निष्पत्तस्तत्तस्तु पुत्रस्तव विधा-
 म्यते ॥ १७ ॥ सच्चितो भ्राष्ट्रिभिस्तैस्तु द्वैरिव घतक्रतु । ततस्तं
 नृपघातुं लघातुं लघमविक्रमम् ॥ १८ ॥ आरोग्यद्वयं तूष्णं
 भ्राता दुःशासनस्तथा । अङ्गद्वी बहुमुकुटी हस्ताभरणवानृप
 ॥ १९ ॥ घातैराष्ट्रो महाराज विवभौ स पथि व्रजन् । भाण्डो-
 पुष्पनिष्काशेन तपनीयनिभेन च ॥ २० ॥ अनुलिप्त परार्हेन
 चन्दनेन सुगन्धिना । अरजोऽम्बरसञ्चीत सिद्धखिलगतिर्नृप ॥ २१ ॥
 शुशुभे विमलाक्षिभान्मभसीव दिवाकर । त प्रयान्त नरव्याघ्रं
 भीमस्य शिविरं प्रति ॥ २२ ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासा सर्वलोकस्य
 धन्विन । भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदश इव वासवम् ॥ २३ ॥
 हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत । रथानन्ये नरथेष्ठा
 परिवव्रु समन्तत ॥ २४ ॥ आत्तघस्त्राय सुहृदी रक्षणाथं मही
 पते । प्रादुर्बभूव सच्चिता शक्रस्यैवामरा दिवि ॥ २५ ॥ सम्पूज्य
 भान कुरुभि कौरवाणा महाबल । प्रयथौ सदनं राजा
 शाङ्गेवस्य यशस्विन ॥ २६ ॥ अन्वीयमान सतत सोदरैः परि-
 वारित । दक्षिण दक्षिण काले सद्यस्य स्वभुज तदा ॥ २७ ॥
 हस्तिहस्तोपमं पीनं सर्वशत्रुनिवर्हणम् । प्रगच्छ चाङ्गलीनृणां
 सुद्यतान् सर्वतो दिश ॥ २८ ॥ शश्याव मधुरा वाचो नानादिश
 निवासिनाम् । सस्तूयमान सूतेय मागधैश्च महायथा ॥ २९ ॥
 पूजयानथ तान् सर्वान् सर्वलोके महेश्वर । प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र
 गन्धैर्लवसेचितैः ॥ ३० ॥ परिवव्रुर्महात्मान प्रज्वलद्भिः सम-
 न्तत । स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैर्ज्वलन् ॥ ३१ ॥
 शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीपैरिव महाग्रहे । काञ्चनीपीपिणस्तत्र
 विवभ्रर्भरपाणव ॥ ३२ ॥ प्रोक्तादयन्त घनकैस्त जन सर्वतो
 दिशम् । सम्प्राप्य तु ततो राजा भीमस्य सदनं शुभम् ॥ ३३ ॥
 १००० हयाद्यापि भीम प्राप्य जनेश्वर । अभिवाद्य ततो

भोम निघ्न परमासने ॥ ३४ ॥ काञ्चने सर्वतीभद्रे सद्गो-
स्तरणसवृते । उवाच प्राञ्जलिभीम वाप्यकर्णोऽश्रुलोचन ॥ ३५ ॥
त्वा वयं हि समाश्रित्य संयुगे प्रवुस्तदने । उत्सहेम रणे जेतुं
सेन्द्रानपि सुरासरान् ॥ ३६ ॥ किमु पाण्डुसतान् वीरान् ससह-
द्वणवान्मवान् । तस्मादर्हसि गात्रेय कृपा कर्तुं मयि प्रभो ॥ ३७ ॥
जहि पाण्डुसतान् वीरान् महेन्द्र इव दानवान् । अहं सर्वान्
महाराज निहनिष्यामि सोमकान् ॥ ३८ ॥ पाञ्चालान् कीकयै-
सार्धं कच्छपायेति भारत । त्वद्वचं सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्
समागतान् ॥ ३९ ॥ सोमकाय महेर्वासान् सत्यवाग्भव भारत ।
द्वयया यदि वा राजन् हेयभावान्मम प्रभो ॥ ४० ॥ मन्दभाग-
तया वापि यदि रक्षसि पाण्डवान् । अनुजानीहि समरे कर्ण-
माहवशोभिनम् ॥ ४१ ॥ स जेष्यति रणे पार्थान् ससहद्वण-
वान्मवान् । स एवमुक्त्वा नृपति पुत्रो दुर्योधनस्तव । नोवाच
वचन किञ्चिद्धोम भोमपराक्रमम् ॥ ४२ ॥

इति भोमपर्वणि भोमवधपर्वणि भोमदुर्योधनसवादे
अष्टनवतीऽध्याय ॥ ८८ ॥

—

सञ्जय उवाच । वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्वो महा-
मना । श्वसमानो यथा नाग प्रणुनो वाक्शलाक्रया ॥ १ ॥
दु खिन महताविष्टो नोवाच प्रियमण्यपि । स ध्यात्वा सुचिरं
कालं दु खरोपसमन्वित ॥ २ ॥ उद्धृत्य चक्षुषी कोपान्निर्द्दहन्निव
भारत । सदेवासुरगन्धवं लोक लोकविदा वर ॥ ३ ॥ अन्न-
वीत् तव पुत्र तु सामपूर्वमिदं वच । किं त्वं दुर्योधनेव मा
वाक्शल्यैरपकृन्तसि ॥ ४ ॥ घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणञ्च तव
प्रियम् । जुह्वानं समरे प्राणास्तवैव प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ यदा

तु पाण्डव भूरुः खाण्डवेऽन्विमतर्पयत् । पराजित्य रणे यत्नू
 पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६ ॥ यदा च त्वा महाबाहो गन्धर्वैर्हृत-
 मोजसा । अमोचयत पाण्डुसुतं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७ ॥
 ब्रह्ममाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो । सूतपुत्रे च राधेये
 पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८ ॥ यच्च न संहितान् सर्वान् विराट-
 नगरे तदा । एक एव समुत्थातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९ ॥
 द्रोणश्च युधि संरक्ष्य माञ्च निज्जित्य संयुगे । वासासि च समा
 दत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १० ॥ यथा द्रौणिं महेश्वाचं
 आरुहन्तमयापि च । गोमृष्टे जितवान् पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनम्
 ॥ ११ ॥ विजित्य च यथा कर्षं सदा पुरुषमानितम् । उत्तरायै
 ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १२ ॥ निवातकवचान् युष्टे
 वासवेनापि दुर्जयान् । जितवान् समरे पार्थं पर्याप्तं तन्नि-
 दर्शनम् ॥ १३ ॥ को हि भक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा ।
 यस्य गोप्ता जगहोप्ता अङ्गवक्रगदाधर ॥ १४ ॥ वासुदेवोऽनन्त-
 शक्तिः सृष्टिसंहारकारकः । सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सना-
 तन ॥ १५ ॥ उक्तो हि ब्रह्मणो राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
 त्वन्व मोहान्न जानीषि वाचगवाच्यं सयोधन ॥ १६ ॥ सुसूर्पुर्हि
 नरः सर्वान् वृत्तान् पश्यति काञ्चनान् । तथा त्वमपि गान्धारे
 विपरीतानि पश्यसि ॥ १७ ॥ स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवै-
 सह सृष्टवै । युध्यस्व तानद्य रणे पश्चान् पुरुषो भव ॥ १८ ॥
 अहन्तु सोमकान् सर्वान् पाञ्चालाश्च समागतान् । निहनिष्ये नर-
 व्याघ्रं वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १९ ॥ तैरहं निहतं सङ्घे
 गमिष्ये यमसादनं । तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं
 तव ॥ २० ॥ पूर्वं हि स्त्रीः समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
 धरदानात् पुमान् जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनो ॥ २१ ॥ तमहं
 च निधामि प्राणत्यागेऽपि भारत । वासौ माङ्गिर्मता धात्रा

सैषा वै स्त्री सिखण्डिनी ॥ २२ ॥ सुखं स्वपिच्छि गांधारे खोऽस्मि
 कर्ता महारणम् । यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत् स्थास्यति
 मेदिनी ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तं व सुतो निर्लेगाम नरेश्वर । अमि-
 धाय गुरुं मूर्धा प्रययौ खं निवेशनम् ॥ २४ ॥ आगत्य तु ततो
 राजा विसृज्य च महाजनम् । प्रविश्य ततस्तूष्णं क्षयं यत्-
 क्षयङ्करः ॥ २५ ॥ प्रविष्टः स निशां ताञ्च गमयामास पार्थिवः ।
 प्रभातायाञ्च सर्वथां प्रातरुत्थाय तान्मृपः ॥ २६ ॥ राज्ञः समा-
 क्षापयत सेनां योजयतेति हि । अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनि-
 ष्यति सोमकान् ॥ २७ ॥ दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं
 वदन् । मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २८ ॥
 निर्वदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् । दीर्घं दधौ शान्त-
 नवो योद्दुकामोऽर्जुनं रणे ॥ २९ ॥ इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा
 गाङ्गेयेन विचिन्तितम् । दुर्योधनो महाराजदुःशासनमचीदयत्
 ॥ ३० ॥ दुःशासन इथास्तूष्णं गुण्यन्ता भीष्मरक्षिणः । दावि-
 श्लिमनोकानि सर्वाण्येवातिचीदय ॥ ३१ ॥ इदं हि समनुप्राप्तं
 चर्षपूगामिचिन्तितम् । पाण्डवानां समैन्याना ब्रधो राज्यस्य
 चागमः ॥ ३२ ॥ तत्र कार्यैतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् । स
 नी गुप्त सहायः स्यात् क्षन्यात् पार्थाश्च संगुणी ॥ ३३ ॥ अत्र-
 खोदि विशुद्धात्मा नाहं क्षन्यो सिखण्डिनम् । स्त्रीपूर्वको ह्यसौ
 राजन् तस्माद्दर्श्या मया रणे ॥ ३४ ॥ लोकस्वहेद यदहं पितुः
 प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्तूतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्
 पुरा ॥ ३५ ॥ नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथञ्चन । क्षन्या
 युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ अयं स्त्रीपूर्वको राजन्
 सिखण्डी यद्वि ते श्रुतः । उद्योगी कथितं यत्तत्तथा जाता
 सिखण्डिनी ॥ ३७ ॥ कन्या भूत्वा पुमान् जातः स च मां
 योषयिष्यति । तस्याहं प्रमुखे वाणान् न मुञ्चेयं कथञ्चन ॥ ३८ ॥

तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । परालित्य रणे प्रवृत्तं
 पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६ ॥ यदा च त्वां महाबाहो, गन्धर्वैर्हृत-
 मोजसा । अमोचयत् पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७ ॥
 द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो । सूतपुत्रे च राधेधे
 पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८ ॥ यच्च नः सहितान् सर्वान् विराट-
 नगरे तदा । एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९ ॥
 द्रोणश्च युधि संरब्धं माञ्च निर्जित्य संयुगे । वासांसि च समा-
 दत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १० ॥ यथा द्रौणिं महेष्वासं-
 आरदन्तमथापि च । गोग्रहे जितवान् पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनम्
 ॥ ११ ॥ विजित्य च यथा कथं सदा पुरुषमानिनम् । उत्तरायै
 ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १२ ॥ निवातकवचान् युद्धे
 वासवेनापि दुर्लभान् । जितवान् समरे पार्थः पर्याप्तं तन्नि-
 दर्शनम् ॥ १३ ॥ को हि शक्नो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा ।
 यस्य गोप्ता लग्नोप्ता षड्वचक्रगदाधरः ॥ १४ ॥ वासुदेवोऽनन्त-
 शक्तिः सृष्टिसंहारकारकः । सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सना-
 तनः ॥ १५ ॥ उक्तो हि बृहमो राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
 त्वन्तु मोहान्न जानीषि वाचावाचं प्रसूयोधन ॥ १६ ॥ सुमूर्धुर्हि
 नरः सर्वान् वृत्तान् पश्यति काञ्चनान् । तथा त्वमपि गान्धारे
 विपरीतानि पश्यसि ॥ १७ ॥ स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः
 सह सृष्टवैः । युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः प्रसूयो भव ॥ १८ ॥
 अहन्तु सोमकान् सर्वान् पाशालांश्च समागतान् । निहनिष्ये नर-
 व्याघ्र वल्गविला शिखण्डिनम् ॥ १९ ॥ तैरहं निहत सङ्घे
 गमिष्ये यमघादन । तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं
 तव ॥ २० ॥ पूर्वं हि स्त्री, समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
 वरदानात् प्रमान् जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनो ॥ २१ ॥ तमहं
 ऽहनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत । यासौ प्राङ्निर्मिता धाता

सैपा वै स्त्री सिखण्डिनी ॥ २२ ॥ सुखं स्वपिच्छि गान्धारे प्रोक्षि
 कर्ता महारणम् । यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत् स्थास्यति
 मेदिनी ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तत्र सुतो निर्लेगाम नरेश्वर । अमि-
 वाद्य गुरुं मूर्धा प्रययौ स्व निवेशनम् ॥ २४ ॥ आगत्य तु ततो
 राजा विश्वव्य च महाजनम् । प्रविशेय ततस्तूर्खं क्षयं यत्-
 क्षयश्चरः ॥ २५ ॥ प्रविष्ट स निष्ठा ताञ्च गमयामास पार्थिवः ।
 प्रमातायाञ्च शर्वथ्या प्रातरुत्याय तान्द्रुपः ॥ २६ ॥ राज्ञ सम-
 न्नापयत सेनां योजयतेति हि । अथ भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनि-
 ष्यति सीमकान् ॥ २७ ॥ दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा राज्ञौ विलपितं
 बह्व । मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादिशमिवात्मन ॥ २८ ॥
 निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् । दीर्घं दधौ शान्त-
 नवो योद्दुकामोऽर्जुनं रणे ॥ २९ ॥ इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा
 गाङ्गेयेन विचिन्तितम् । दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत्
 ॥ ३० ॥ दुःशासन रथास्तूर्खं युच्यन्ता भीष्मरक्षिणः । हावि-
 शतिमनौकानि सर्वाण्येवातिवीदय ॥ ३१ ॥ इदं हि समनुप्राप्तं
 वरंप्रूगामिचिन्तितम् । पाण्डवाना समैन्याना बधो राज्यस्य
 चागमः ॥ ३२ ॥ तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् । स
 नो गुप्त सहायः स्यात् क्षन्यात् पार्थाय संगुणे ॥ ३३ ॥ अत्र-
 वोहि विशुद्धात्मा नाह क्षन्या सिखण्डिनम् । स्त्रीपूर्वको ह्यसौ
 राजन् तस्मादृच्छ्यो मया रणे ॥ ३४ ॥ लोकस्तेदेव बद्रहं पितुः
 प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्तौतं महावाहो स्त्रियञ्च त्यक्तवान्
 पुरा ॥ ३५ ॥ नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथञ्चन । क्षन्या
 युधि नरेष्ट सत्यमेतद्द्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ अयं स्त्रीपूर्वको राजन्
 सिखण्डी यद्वि ते श्रुतः । एतोगी कथितं यत्तत्तथा जाता
 सिखण्डिनी ॥ ३७ ॥ कन्या भूत्वा पुमान् जातः स च मां
 योषयिष्यति । तस्याहं प्रमुखे वाणान् न मुञ्चेय कथञ्चन ॥ ३८ ॥

पाण्डवा धम्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् । भेरीमृदङ्गमङ्गानां
 पुन्दुभीनाञ्च निःस्वनैः ॥ १८ ॥ चक्रशुः सिंघनादैश्च यलिनश्च
 मृथग्विधैः । वयं प्रतिनदन्तस्तान् गच्छामश्च त्वरान्विताः ॥ १९ ॥
 सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीप्तुमुलं महत् । ततोऽभ्योऽन्य प्रधावन्त-
 सम्पृहारं प्रचक्रिरे ॥ २० ॥ ततः शब्देन महता प्रचक्रम्ये वसु-
 न्धरा । पश्चिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विवभ्रसुः ॥ २१ ॥ स-
 प्रमथोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत । ववुश्च वातास्तुमुलाः
 शंसन्तः सुमहद्भयम् ॥ २२ ॥ घोराश्च घोरनिर्झादाः शिवास्तत्र
 ववाशिरे । वेद्यन्त्यो मन्धाराज महद्दैत्यसमागतम् ॥ २३ ॥
 दिग्म प्रञ्चलिता रजन् पाशुवपे पपात च । रुधिरेण समु-
 न्मिथमस्थिवपे तथैव च ॥ २४ ॥ रुद्रता वाहनानाञ्च नेत्रेभ्यः
 प्रापतञ्जलम् । सुस्तुवुद्यासङ्गन्मूत्रं प्रधावन्तो विधाभ्यते ॥ २५ ॥
 अन्तर्हिता महानादा श्रूयन्ते भरतपेभ । रक्षसा पुरुषादानां
 रुद्रता भैरवान् रवान् ॥ २६ ॥ सम्पतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुबल-
 वायसाः । शृङ्गानश्च विविधैर्नादैर्वायन्तस्तत्र मारिष्य ॥ २७ ॥
 ज्वलिताश्च महोक्त्वा वै समाहृत्य दिवाकरम् । निपेतुः सहसा
 भूमौ वेद्यन्त्यो महद्भयम् ॥ २८ ॥ महान्धनीकानि महाधमु-
 च्छये ततस्तयो पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः । चकम्पिरे शङ्कमृदङ्ग-
 नि स्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ २९ ॥ नरेन्द्रनागाश्च-
 समाकुलानामभ्यागतानामशिवे सुहृत् । बभूव घीघस्तुमुलघमूना
 वातोहतानामिव सागराणाम् ॥ ३० ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि उत्पातदर्शने

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

मञ्जय उवाच । अभिमन्यूरघोदार पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
 अभिद्राव तेजस्वी दुर्योधनबल महत् ॥ १ ॥ विकिरन् शर-
 त्वर्षाणि वारिधारा इवाम्बुद । न शेकु समरे क्रुद्धं शौभद्र-
 मरिसूदनम् ॥ २ ॥ अस्त्रीघिन गाहमान सेनासागरमक्षयम् ।
 निवारयितुमप्यालौ लदीया कुरुनन्दन ॥ ३ ॥ तेन मुक्ता रणे
 बालन् शरा शत्रुनिवर्हणा । क्षत्रियाननयच्छूरान् प्रेतराज-
 निवेशनम् ॥ ४ ॥ यमदण्डोपमान् घोरान् ज्वलिताशीविपो-
 पमान् । शौभद्र समरे क्रुद्ध प्रेषयामास सायकान् ॥ ५ ॥ स-
 रथान् रथिनस्तूर्णं हयाथैव ससाटिन । गजारीहाय सगजान्
 दारयामास फाल्गुनि ॥ ६ ॥ तस्य तत् कुर्वत कर्म महत्
 सङ्घर्षे महोभयतः । पूजयाज्ञकिरे हृष्टा प्रथमशुभ फाल्गुनिम्
 ॥ ७ ॥ तान्यनौकानि शौभद्रो द्रावयामास भारत । तूलराशौ-
 निवाकापे भाक्त सर्वतो दिग्मम् ॥ ८ ॥ तेन विद्राव्यमाणानि
 तव सैन्यानि भारत । छातार नाध्यगच्छेरन्-पञ्चे मग्ना इव
 हिषा ॥ ९ ॥ विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम । अभि-
 मन्यु स्थितो राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १० ॥ न चैन
 तावका राजन् विद्विद्धररिषातिनम् । प्रदीप्त यावक यदत् पतङ्गा-
 कालघोडिता ॥ ११ ॥ प्रहरन् सर्वशत्रुभ्य पाण्डवाना महा-
 रथ । अदृश्यत महेश्वास सवक् इव वासव ॥ १२ ॥ हेम-
 पृष्ठ धनुशस्य दृष्टये विचरद्दिग्म । तोयद्देषु यथा राजन् राज-
 माना शतहृदा ॥ १३ ॥ शराश्च निशिता पीता निथरन्ति क्ष
 स युगे । वनात् फलद्रुमाद्राजन् श्रमराणामिव व्रजा ॥ १४ ॥
 तथैव चरतस्तस्य शौभद्रस्य महात्मन । रथेन काञ्चनाङ्गेन दृष्टशु-
 र्नान्तर जना ॥ १५ ॥ मोहयित्वा कृप द्रोण द्रौणिश्च मुग्ध-
 हलम् । सैन्यवञ्च महेश्वासी विचरन् लघु सृष्टु च ॥ १६ ॥
 मण्डलीकृतमेवास्य धनु पश्यामि भारत । सूर्यमण्डलसङ्घाय

दहंतस्तव वाहिनीम् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा चक्रिया शूरा प्रपतन्तं
 तरस्विनम् । द्विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥
 तेनाहिता महाराज भारती सा महाचमू । व्यभ्रमत्तव तत्रैव
 योषिभ्यद्भवथादिव ॥ १९ ॥ द्रावयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा
 महारथान् । नन्दयामास सुहृदो मय जित्तेव वासव ॥ २० ॥
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि मयुगी । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं
 पल्लन्थनिनदोपमम् ॥ २१ ॥ तं श्रुत्वा निनद घोरं तव सैन्यस्य
 भारत । मारुतोद्भूतवेगस्य सागरस्थेव पर्वणि ॥ २२ ॥ दुर्यो
 धनस्तदा राजन्मार्थशृङ्गिमभापत । एकं कार्ष्णिर्महाबाहो
 द्वितीयं देव फाल्गुन ॥ २३ ॥ चमूं द्रावयते क्रोधाद्भूतो देव
 चमूमिव । तस्य चान्यं न पश्यामि मयुगी भेषजं महत् ॥ २४ ॥
 ऋते त्वा राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् । स गत्वा त्वरितं
 वीरं लङ्घि शौभद्रमाहवे ॥ २५ ॥ वयं पार्थं हनिष्यामो भौष
 द्रोणपुरोगमा । स एवमुक्त्वा बलवान् राक्षसेन्द्र प्रतापवान्
 ॥ २६ ॥ प्रययौ समरे तूष्णं तव पुत्रस्य प्रासनात् । नर्हमानी
 महानाट प्रावृषीव बलाहक ॥ २७ ॥ तस्य शब्देन महता
 पाण्डवानां बलं महत् । प्रचलत् सर्वतो राजन् बातोद्भूत इवा
 स्मिन् ॥ २८ ॥ बहवश्च महाराज तस्य नाद्दिनं भीषिता ।
 प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुर्षैरणीतले ॥ २९ ॥ कार्ष्णि
 थापि मुदा युक्तं प्रगृह्य समरं घनु । नृत्यन्निव रथोपस्थे
 तद्रक्षं समुपाद्भवत् ॥ ३० ॥ ततः स राक्षसं क्रुद्धं सम्प्राप्यै
 वार्जुनि रणे । नानिदूरे स्थिता तस्य द्रावयामास वै चमूं
 ॥ ३१ ॥ तां बध्यमानाञ्च तथा पाण्डवानां महाचमूंम् । प्रत्यु
 थयौ रणे रक्षो देवसेना यथा बल ॥ ३२ ॥ विमर्हं सुमहा
 नाथोत तस्य सैन्यस्य मारिष । रक्षसा घोररूपेण बध्यमानस्य
 युगे ॥ ३३ ॥ ततः भरसदसैस्तां पाण्डवानां महाचमूंम् ।

व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्थयन् स्वपराक्रमम् ॥ ३४ ॥ सा वध्यः
 माना च तथा पाण्डवानामनोक्रिनो । रक्षसा घोररूपेण प्रदु-
 द्राव महं हयात् ॥ ३५ ॥ प्रहृत्य च रणे सेना पद्मिनीं वारणो
 यथा । ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान् महाबलः ॥ ३६ ॥
 तेन क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं दुद्रुवुः
 सङ्घे श्रद्धाः पञ्च रविं यथा ॥ ३७ ॥ वीर्यवद्विस्ततस्त्रैस्तु
 पीडितो राक्षसोत्तमः । यथा युगक्षये घोरै चन्द्रमाः पञ्चमि-
 श्रुतैः ॥ ३८ ॥ प्रतिविश्वप्रस्ततो रक्षो विभेद् निशितैः शरैः ।
 सर्वपारमवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबल ॥ ३९ ॥ स तैर्भिन्नतनु-
 लाणः शुशुभे राक्षसोत्तमः । मरीचिभिरिवाकस्य संस्यूतो जलश्रो
 महान् ॥ ४० ॥ विपत्तौः स शरैद्यापि तपनीयपरिच्छेदैः ।
 आर्षाशृङ्गिर्वभी राजन् दीप्तशृङ्ग इवाबलः ॥ ४१ ॥ ततस्ते
 भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे । विश्वघुर्निशितैर्वाणैस्तपनीय-
 विभूषितैः ॥ ४२ ॥ स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कीपितैरिव ।
 अलम्बुपो भ्रमं रोजन् नागिन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४३ ॥ सोऽतिविहो
 महाराज सुहृत्तमिव मारिष । प्रविवेश तमो द्दीपं पीडितस्तै-
 र्महारथैः ॥ ४४ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञा क्रोधेन द्विगुणोक्तः ।
 चिच्छेद् आयकांस्तेषां ध्वजाद्यैव घनूपि च ॥ ४५ ॥ एकीकं
 पञ्चमिर्वाणै राजघान अयन्निव । अलम्बुपी रथोपस्थे नृत्यन्निव
 महारथः ॥ ४६ ॥ लरमाणं सुसंरक्ष्यो जयांस्तेषां महात्मनाम् ।
 लघान राक्षस क्रुद्धः सारथीथ महाबल ॥ ४७ ॥ विभेद् च
 सुसंरक्ष्यः पुनथैतान् सुसंशितैः । शरैर्वह्वविधाकारैः अतथोऽथ
 सहस्रशः ॥ ४८ ॥ विरयांश्च महेष्वासान् कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
 अभिदुद्राव विगिन हन्तुकामो निषाचरः ॥ ४९ ॥ तानर्हितान्
 रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना । दृष्टार्जुनसुतः सङ्घे राक्षसं
 दनुपाद्रवत् ॥ ५० ॥ तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।

दृष्टुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाय महारथा ॥ ५१ ॥ तौ समेतौ
महायुद्धे क्रोधनीप्तौ परस्परम् । महाबलौ महाराज क्रोध-
संरक्तलोचनौ ॥ ५२ ॥ परस्परमवेक्षेता कालानलसमौ युधि ।
तथो समागमो घोरो बभूव कटुकोटयः । यथा दिवासुरे युद्धे
मक्रमस्वरथो पुरा ॥ ५३ ॥

रति भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि नवमदिवसयुद्धारम्भे
अलम्बुपाभिमन्युसमागमे एकाधिकपथतमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

—

धृतराष्ट्र उवाच । आर्जुनि समरे शूर विनिघ्नन्तं महारथान् ।
अलम्बुप कथं युद्धे प्रव्ययुध्यत भारत ॥ १ ॥ आर्ष्यशृङ्गं कथं
सैव सौमद्र परवीरहा । तन्ममाचक्षु तत्त्वेन यथावत्त एव
संयुगे ॥ २ ॥ भीमो वा रथिना श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोक्त्वव ।
नकुल सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथ ॥ ३ ॥ एतद्वाचक्षु मे
सह्य कुशलोद्धमि सञ्जय । धनञ्जयथ किं चक्रे मम सैन्यस्य
संयुगे ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि सङ्ग्राम लीमहर्ष-
णम् । यथाभूद्राक्षमेन्द्रस्य सौमद्रस्य च मारिष ॥ ५ ॥ अर्जु-
नस्य यथा सङ्ग्रामे भीमसेनस्य पाण्डव । नकुल सहदेवस्य रणे
चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६ ॥ तथैव तावका सर्वे भीमद्रोणपुर-
सरा । अङ्गुतान विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत ॥ ७ ॥
अलम्बुपस्तु समरे अभिमन्यु महारथम् । विनदा सुमहानाद
तल्लयित्वा सङ्गमुद्ग ॥ ८ ॥ अभिदुद्राव वैरीन तिष्ठतिष्ठेति चाब्र-
वीत् । अभिमन्युश्च वैरीन सिद्धवहिनदन्मुद्ग ॥ ९ ॥ आर्ष्य
शृङ्ग महेष्वाण पितुरत्यन्तवैरिणम् । ततः समीयतु सङ्ग्रामे
लरितौ नरराक्षसौ ॥ १० ॥ रथाभ्या रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै

दिवदानवौ । मायावी राक्षस्येष्टो दिव्यास्तथैव फात्कानिः
 ॥ ११ ॥ ततः कार्ष्णिर्महाराज निमित्तैः सायकीस्त्रिभिः । आर्य-
 शृङ्गि रणे विहा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ १२ ॥ अलम्बुपोऽपि
 सक्रुद्धः कार्ष्णिं नवमिराशुनी । हृदि विव्याध वेगेन तोवैरिव
 महाहिपम् ॥ १३ ॥ तत शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निघाचरः ।
 अर्जुनस्य सुतं सङ्घो पीडयामास भारत ॥ १४ ॥ अभिमन्यु-
 स्ततः क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः । विभेद् निमित्तैर्वाणैराक्षसेन्द्रं
 महोरभि ॥ १५ ॥ ते तस्य विविशुस्तुभं काय निर्मिद्य ममंस ।
 स तैर्विभिन्नसर्वाङ्ग- शुशुमे राक्षसोत्तम ॥ १६ ॥ पुष्पितैः किशुकी
 राजन् स स्तीर्ण इव पर्वत । सन्धारयाणश्च शरान् हेमपुङ्गान्
 महाबल ॥ १७ ॥ विवभौ राक्षस्येष्ट सज्जाल इव पर्वतः ।
 तत क्रुद्धो महाराज आर्यशृङ्गिरमर्षणः ॥ १८ ॥ महेन्द्रप्रतिमं
 कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः । तेन ते विशिखा मुक्ता यम-
 दण्डोपमा शिताः ॥ १९ ॥ अभिमन्युं विनिर्मिद्य प्राविशन्त
 धरातलम् । तथैवार्जुनिना मुक्ता शरा फनकभूषणा ॥ २० ॥
 अलम्बुप विनिर्मिद्य प्राविशन्त धरातलम् । सौभद्रस्तु रणे
 रक्ष शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ चक्रे विमुखमासाद्य मय शक्र
 इवाहवे । विमुखञ्च ततो रक्षो बध्यमान रणेऽरिणा ॥ २२ ॥
 प्रादुशक्रं महामाया तामसीं परतापन । ततस्ते तमसा सर्वे
 वृताशसन् महोपते ॥ २३ ॥ नाभिमन्युमपश्यन्त नैव खान् न
 परान् रणे । अभिमन्युश्च त दृष्ट्वा घोररूप महत्तमम् ॥ २४ ॥
 प्रादुशक्रे सौरमस्तु भास्वर कुरुनन्दन । तत प्रकाशमभवञ्जगत्
 सर्वं महोपते ॥ २५ ॥ ताञ्जाभिजघ्निवान् माया राक्षसस्य दुरा-
 त्मन । संक्रुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्र नरोत्तम ॥ २६ ॥
 छादयामास सन्धे शरैः सन्नतपर्वभिः । बहोस्तथान्या मायाञ्च
 प्रमुक्तास्तेन रक्षसा ॥ २७ ॥ सर्वास्तविद्मेयात्का यास्यामास-

फाल्गुनिः । हतमायन्ततो रक्षो वध्यमानञ्च सायकी ॥ २८ ॥
 रथं तत्रैव सन्यस्य प्राङ्भवत् महतो मयात् । तस्मिन् विनिर्जिते
 तूष्णं कूटयोधिति राज्ञसे ॥ २९ ॥ आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं
 स ममर्हद्दृष्ट्वा । मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मा पद्मिनीमिव ॥ ३० ॥
 ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविष्टुतम् । महता भरवर्षेण
 सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ ३१ ॥ कौण्टीकृत्य च तं वीर धार्तराष्ट्रा
 महारथाः । एकं सुबहवो युद्धे ततश्चुः सायकीर्हदम् ॥ ३२ ॥
 सृतेषा रथिना वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः । सदृशो वासुदेवस्य
 विक्रमेण वल्लेन च ॥ ३३ ॥ उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य
 च । रणे वृद्धविध चक्रे सर्वशस्त्रभृता वरः ॥ ३४ ॥ ततो
 धनञ्जयो वीरो विनिघ्नंस्तव सैनिकान् । आससाद् रणे पुत्रं
 पुत्रमेप्सुरमर्षणम् ॥ ३५ ॥ तथैव समरे राजन् पिता देवव्रत-
 स्तव । आससाद् रणे पाथं स्वर्मानुरिव भास्करम् ॥ ३६ ॥
 ततः सरथनागोश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर । परिवद्भु रणे भीष्मं
 जुगुप्सु समन्ततः ॥ ३७ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्य
 धनञ्जयम् । रणाव महते युक्ता दृषिता भरतर्षभ ॥ ३८ ॥
 शारद्वतस्ततो राजन् भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम् । अर्जुन पञ्च-
 विशत्या सायकाना समाचिनोत् ॥ ३९ ॥ प्रत्युद्गम्याथ विव्याध
 सात्यकिस्तं शितैः शरैः । पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव
 कुञ्जरम् ॥ ४० ॥ गौतमोऽपि लरायुक्तो माधव नवभिः शरैः ।
 हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छेदैः ॥ ४१ ॥ शैनेयोऽपि
 ततः क्रुद्धयापमानस्य वै जवात् । गौतमान्तकर तूष्णं समाधत्त
 शिलीमुखम् ॥ ४२ ॥ तमापतन्त वैशेन शक्राशनिमद्युतिम् ।
 द्विधा विच्छेद स क्रुद्धो द्रोणिः परमकोपनः ॥ ४३ ॥ समुत-
 एव्याथ शैनेयो गौतम रथिना वरः । अस्यद्रवद्रुणे द्रोणिं
 पङ्कजे शशिन यथा ॥ ४४ ॥ तस्य द्रोणसुतश्चाप द्विधा

विच्छेद् भारत । अथैनं क्षिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥४५॥
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् । द्रौणिं पृष्ट्वा
 महाराज वाहोऽरुसि चार्पयत् ॥ ४६ ॥ स विद्वो व्यथितयैव
 सुहृत्तं कश्मलान्वितः । विप्रसादं रथोपस्थे ध्वजयेष्टिं समा-
 च्रितः ॥ ४७ ॥ प्रतिब्रज्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतार्पवान् । वार्ष्णेयं
 समरे क्रुद्धी नाराचैनं समर्ह्यत् ॥ ४८ ॥ शैनेयं च तु निर्भिद्य
 प्राविषद्वरणीतले । वसन्तकाले बलवान् विलं सर्पमिश्रुर्यथा
 ॥ ४९ ॥ अथापरेण मलेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् । विच्छेद्
 समरे द्रौणिं सिंघनाद् सुभोच ह ॥ ५० ॥ पुनश्चैनं शरैर्घोरै-
 श्छादयामास भारत । निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवा-
 करम् ॥ ५१ ॥ सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
 द्रौणिसम्याकिरत्तुषं शरजालैरनेकधा ॥ ५२ ॥ तापयामास च
 द्रौणिं शैनेय परवीरहा । विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपन-
 स्तथा ॥ ५३ ॥ शराणाञ्च सहस्रेण पुनरेव समुद्यत । सात्यकि-
 श्छादयामास ननाद् च महाबल ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा पुत्रं तथा अस्तं
 राड्धेव निशाकरम् । अभ्यद्रवत शैनेयं भारहाजं प्रतापवान्
 ॥ ५५ ॥ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृथक्लेन महामृधे । परीप्सन्
 स्वसत् राजन् वार्ष्णेयनाभिपीडितम् ॥ ५६ ॥ सात्यकिस्तु रणे
 क्षिप्त्वा गुरुपुत्रं मयारथम् । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारसवैः
 शरैः ॥ ५७ ॥ तदन्तरममेयात्मा कौन्तेय शत्रुतापने । अभ्य-
 द्रवद्रुणे क्रुद्धी द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५८ ॥ ततो द्रोणश्च पार्थव
 समेयाता महामृधे । यथा वृषश्च शुक्रेण महाराज नमस्तले ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कलद्युद्धे द्रोणार्जुन-
 समागमे द्वाधिकशततोऽध्याय ॥ १०२ ॥

फाल्गुनिः । इतमायन्ततो रक्षो बध्यमानञ्च सायकी ॥ २८ ॥
 रथं तत्रैव सन्त्यज्य प्राद्रवत् महतो भयात् । तस्मिन् विनिर्जिते
 तूष्णं कूटयोधिनि राक्षसे ॥ २९ ॥ अर्जुनिः समरे सैन्यं तावर्कं
 स्रममर्द्वै च । मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मा पद्मिनीमिव ॥ ३० ॥
 ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्वृतम् । महता शरवर्षेण
 म्भीभद्रं पर्यवारयत् ॥ ३१ ॥ कोष्ठीकृत्य च तं वीर धार्तराष्ट्रा
 महारथाः । एकं सुबहवो युद्धे ततश्चुः सायकीर्दण्डम् ॥ ३२ ॥
 स्रुतेषा रथिना वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः । सदृशो वासुदेवस्य
 विक्रमेण बलेन च ॥ ३३ ॥ उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य
 च । रणे बह्वविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृता वरः ॥ ३४ ॥ ततो
 धनञ्जयो वीरो विनिघ्नंस्तव सैनिकान् । आससाद् रणे पुत्रं
 पुत्रमेप्सुरमर्षणः ॥ ३५ ॥ तथैव समरे राजन् पिता देवव्रत-
 स्तव । आससाद् रणे पाथं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३६ ॥
 ततः सरथनागोश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर । परिवव्रु रणे भीष्मं
 जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ३७ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्य
 धनञ्जयम् । रणाय महते युक्ता दक्षिता भरतर्षभर्षो ॥ ३८ ॥
 शरहतस्ततो राजन् भीष्मस्य प्रमुखि स्थितम् । अर्जुन पञ्च-
 विशत्या सायकाना समाचिनोत् ॥ ३९ ॥ प्रत्युद्गम्याथ विव्याध
 सायकैस्तं शितैः शरैः । पाण्डवप्रियकानार्थं शार्दूल इव
 कुञ्जरम् ॥ ४० ॥ गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधव नवभिः शरैः ।
 हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४१ ॥ शैनेयोऽपि
 सतः क्रुद्धयापमानस्य वै जवात् । गौतमान्तकरं तूष्णं समाधत्त
 शिलीमुखम् ॥ ४२ ॥ तमापतन्त विगीत शक्राशनिमद्युतिम् ।
 द्विधा चिच्छेद् स क्रुद्धो द्रोणिः परमकोपनः ॥ ४३ ॥ समुत-
 स्रन्याथ शैनेयो गौतमं रथिना वरः । अभ्यद्रवद्रुणे द्रौणिं
 राज्ञः खे शशिन यथा ॥ ४४ ॥ तस्य द्रोणमुतथापं द्विधा

चिच्छेद् भारत । अथैनं क्षिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥४५॥
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् । द्रौणिं पृष्ट्वा
 महाराज वाहोसुरसि चार्पयत् ॥ ४६ ॥ स विद्वो व्यथितयैव
 सुहृन्तं कश्मलान्वितः । विप्रसाद रथोपस्थे ध्वजयेष्टिं समा-
 च्रितः ॥ ४७ ॥ प्रतिलभ्य तंतः संघा द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । वार्ष्णेयं
 समरे क्रुद्धो नाराचिन समर्ह्यत् ॥ ४८ ॥ शैनेयं स तु निर्भिद्य
 प्राविशद्वरणीतले । वसन्तकाले बलवान् विलं सर्पशिशुर्यथा
 ॥ ४९ ॥ अथापरेण मत्नेन माघवस्य ध्वजोत्तमम् । चिच्छेद्
 समरे द्रौणिः सिंहनादं सुमोच ह ॥ ५० ॥ पुनश्चैनं शरैर्घोरै-
 श्छाद्यामास भारत । निदाघान्ते महाराज यथा सेधो दिवा-
 करम् ॥ ५१ ॥ सात्यक्रोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
 द्रौणिमभ्याकिरत्सुखं शरजालैरनेकधा ॥ ५२ ॥ तापयामास च
 द्रौणिं शैनेयः परवीरहा । विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपन-
 स्तथा ॥ ५३ ॥ शरणाङ्गसहस्रेण पुनरेव समुद्यत । सात्यकि-
 श्छाद्यामास ननाद् च महाबल ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा पुत्रं तथा शस्तं
 राङ्गयेव निशाकरम् । अभ्यद्रवत शैनेयं भारहाजः प्रतापवान्
 ॥ ५५ ॥ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृथक्केन महामृधे । परीप्सन्
 स्वसर्तं राजन् वार्ष्णेयनाभिपीडितम् ॥ ५६ ॥ सात्यकिस्तु रणे
 हिला गुरुपुत्रं मयारयम् । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारश्वैः
 शरैः ॥ ५७ ॥ तदन्तरमसेयात्मा कौन्तेयः यत्पुतापनः । अभ्य-
 द्रवद्रुणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५८ ॥ ततो द्रोणश्च पार्थश्च
 समेयाता महामृधेः यथा बुधश्च शुकश्च महाराज नमस्तले ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सहस्रयुद्धे द्रोणार्जुन-
 समागमे द्वाधिकप्रतीऽध्याय ॥ १०२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं द्रोणो महेष्वास पाण्डवस्य धन-
 क्षयः । समीयतु रणे यत्तौ तावुभौ पुरुपर्ध्वभौ ॥ १ ॥ प्रियो
 हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः । आचार्यस्य रणे नित्यं
 प्रियं पार्थस्य सख्यम् ॥ २ ॥ तावुभौ रथिनौ सङ्घो हृष्टौ
 सिन्धुविवोक्लटौ । कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनक्षयौ ॥ ३ ॥

सख्यम् उवाच । न द्रोणं समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४ ॥ न क्षत्रिया रणे
 राजन् वर्जयन्ति, परस्परम् । निर्मर्याद् हि युध्यन्ते पितृभि-
 र्भ्रातृभिः सह ॥ ५ ॥ रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्वस्त्रिभि-
 र्भरैः । नाविन्त्यस्य तान् वाणान् पार्थवापचुरतान् युधि । ६ ॥
 शरवृष्ट्या पुनः पार्थं ह्लादयामास त रणे । स प्रलज्जाल रीषिण
 गहनेऽग्निरिवोर्जितः ॥ ७ ॥ ततोऽर्जुन रणे द्रोणं भरैः सन्नत-
 पर्वभिः । ह्लादयामास राजेन्द्र न चिरादेव भारत ॥ ८ ॥ ततो
 दुर्ध्वेधनो राजा सुप्रमाणमचीदयत् । द्रोणस्य समरे राजन्-
 पार्थिप्रहणकारणात् ॥ ९ ॥ त्रिगर्तुराङ्गि क्रुद्धो भृशमायम्य
 कार्मुकम् । ह्लादयामास राजेन्द्र पार्थं वाणैरयोमुखैः ॥ १० ॥
 ताभ्यामुक्त्वा शरा राजन्तरिच्छे विभोजिरे । हंसा इव महा-
 राज शरक्काले नभस्तले ॥ ११ ॥ ते शरा प्राप्य कौन्तेय समन्ता-
 दिविशु प्रभो । ऽफलभारतत यदत स्वादुवृष्टं विहङ्गमा ॥ १२ ॥
 अर्जुनस्तु रणे नाद विनय रथिना वरः । त्रिगर्तराज समरे
 सपुत्र विव्यधे, भरैः ॥ १३ ॥ ते, विध्यमाना पार्थेन कालीनेव
 युगक्षये । पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिधया ॥ १४ ॥ सुसु-
 शरवृष्टिश्च पाण्डवस्य रथं प्रति । शरवृष्टि ततस्तान्तु शरवर्षैः
 समन्तत ॥ १५ ॥ प्रतिजग्राह राजेन्द्र तीव्रवृष्टिनिवाचल ।
 तदाह, तमपश्याम वीमस्तोर्हस्तालाघवम् ॥ १६ ॥ विमुक्त्वा बद्धभि-
 र्जोषे मस्तवृष्टिं दुरासदाम् । यदेकी वारयामास मास्तोऽभ्र-

गणानिव ॥ १७ ॥ कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुष्टुर्देवदानवा । अथ
 क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगत्तान् प्रति भारत ॥ १८ ॥ सुमोवास्त्रं
 महाराज वीरव्यं पुंननामुखे । प्रादुराचीत्ततो वायु क्षोभयाणो
 नमस्तलम् ॥ १९ ॥ पातयन् वै तैरुगणान् विनिघ्नथैव सैनिकान् ।
 ततो द्रोणोऽभिवोक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ॥ २० ॥
 शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं सुमोव ह । द्रोणेन युधि निर्मुक्तौ
 तस्मिन्नस्त्रे नराधिप ॥ २१ ॥ प्रथमाम् ततो वायुः प्रसन्नाथ दिशो
 दध । ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगत्तस्य रथभ्रजेजान् ॥ २२ ॥ निरु-
 त्साहास्ततयक्रो विमुखान् विपराक्रमान् । ततो दुर्योधनयैव
 कृपथ रथिना वर ॥ २३ ॥ अश्रुत्यामा तथा शल्यः काम्बोजय
 सुदक्षिणः । विन्दानुविन्दावावन्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिके ॥ २४ ॥
 महता रथबंधेन पार्थस्यावारयन् दिश । तथैव भगदत्तय
 श्रुतायुय महाबल ॥ २५ ॥ गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां
 दिश । भूरियवा शल्यैव सौवलय विष्णाम्पते ॥ २६ ॥ शरौषै-
 विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्गीपुत्राववारयन् । भीमस्तु सहित सङ्घे धार्तरा-
 राष्ट्रैः सैनिकैः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वत पर्थ्यवार-
 यत् । आपतन्तं गजानीक दृष्ट्वा पार्थो वृकोदर ॥ २८ ॥ लेलि-
 चन् सुकृष्णी वीरो मृगराडिव कानने । भीमस्तु रथिना येष्ठो
 गटा गृह्य महाहवे ॥ २९ ॥ अवप्लुत्य रथान्तूर्णं तव सैन्यमभो-
 ययत् । तमुद्दीष्य गटाहस्त ततस्ते गजघाटिन ॥ ३० ॥ परि-
 ब्रूयन् रणे यत्नात् भीमसेन समन्तत । गलमध्यमनुप्राप्त पाण्डवः
 स व्यराजत ॥ ३१ ॥ मेघनालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ।
 व्यधमत् स गजानीकं गद्रथा पाण्डवर्षभ ॥ ३२ ॥ महाभ्रजाल-
 मतुल मातरिष्वेव सन्ततम् । ते बध्यमाना बलिना भीमसेनेन
 दन्तिन ॥ ३३ ॥ आर्त्तनाद रणे चक्रुर्गन्तौ जलदा इव ।
 वज्रधा दारितयैव विपाणैस्तत्र दन्तिभिः ॥ ३४ ॥ फुलाशोक

निभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि । विषाणे दन्तिनं गच्छ-निर्वि-
 पाणमयाकरोत् ॥ ३५ ॥ विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽस्याहृत्य
 दन्तिनम् । पातवामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३६ ॥
 शोणिताक्षां गदां विभ्रत् मेदीमञ्जाकृतच्छविः । कृताभ्यङ्ग-
 शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यदृश्यत ॥ ३७ ॥ एवं ते वध्यमानाथ, दत्त-
 क्षेपा महागजाः । प्राप्सवन्त दिशो राजन् विभृद्गन्तः स्वकं बलम्
 ॥ ३८ ॥ द्रवद्विस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ । दुर्योधनवलं
 सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ३९ ॥

इति भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमपराक्रमे

अधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

सञ्जय उवाच । मध्यन्दिने महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत ।
 लोकक्षयकरो रौद्रो भीमस्य सह सोमकैः ॥ १ ॥ गाङ्गेयो रथिनां
 श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् । व्यधमन्निशितैर्वापैः शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ २ ॥ सम्ममर्द्दे च तत् सैन्यं पिता द्विव्रतस्तव ।
 धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३ ॥ घृष्टदुम्नः
 शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा । भीममासाद्य समरे शरैर्जङ्घु-
 र्महाराथम् ॥ ४ ॥ घृष्टदुम्नं ततो विद्धा विराटञ्च शरैस्त्रिभिः ।
 द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५ ॥ तेन विद्धा महे-
 प्वासो भीमेष्वामित्रकर्षिणा । चक्रुधुः समरे राजन् पादसृष्टा
 इवोरगाः ॥ ६ ॥ शिखण्डी तच्च विव्याध भारतानां पितामहम् ।
 स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदक्षतः ॥ ७ ॥ घृष्टदुम्नस्तु
 समरे श्लोथेनाभिरिव ज्वलन् । पितामहं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरराधि-
 चार्पयत् ॥ ८ ॥ द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
 शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीषां विव्याध सायकैः ॥ ९ ॥ सोऽतिविदो

महा राज शोणितौषपरिभ्रुतः । वसन्ते पुष्यश्रवली रक्ताशोक
 द्वावभौ ॥ ८ ॥ तान् प्रत्यविध्यत् गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगै ।
 द्रुपदस्य च मन्त्रेण धनुस्त्रिच्छेद् मारिष ॥ १० ॥ सोऽन्यत् क्रार्मुक-
 माटाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः । सारथिञ्च त्रिभिर्वाणैर्निधितै-
 रणमूर्ध्वनि ॥ ११ ॥ तथा भीमो महा राज द्रौपद्याः पञ्च
 चात्मजाः । कैकेया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वत ॥ १२ ॥
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः । रिरक्षिपन्तः पाञ्चालान्
 दृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥ १३ ॥ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थ-
 मद्यताः । प्रत्युद्ययु पाण्डुसेनाः सहसैन्या नराधिप ॥ १४ ॥
 तत्रासीत् समहद्युहं तव तेषाञ्च सहूलम् । नराश्वरथनागानां
 यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ १५ ॥ रथो रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यम-
 सादनम् । तथेतरान् समामाद्य नरनागाश्वसादिन ॥ १६ ॥
 अनयन् परलोकाय शरैः सन्नतपर्वभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैस्त्र
 तत्र विश्राम्यते ॥ १७ ॥ रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
 विप्रद्रुताश्च समरे द्विषो जग्मुः समन्ततः ॥ १८ ॥ मृद्माना
 नराग्रालान् हयाश्च सबहून् रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्व-
 नगरोपमाः ॥ १९ ॥ रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।
 कुण्डलोष्णोषिणः सर्वे निष्काङ्गद्विभ्रूषणाः ॥ २० ॥ दिवपुत्र-
 समाः सर्वे शौर्यं प्रकृतसमा युधि । ऋद्ध्या वैश्रवणज्ञाति नयेन
 च वृहस्पतिम् ॥ २१ ॥ सर्वलोकेश्वरा शूरास्तत्र तत्र विश्रा-
 म्यते । विप्रद्रुता व्यनश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २२ ॥ दन्ति-
 नश्च नरश्रेष्ठ हीनाः परमसाद्रिभिः । मृद्मन्तः स्वान्यनीकानि
 निपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २३ ॥ चर्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकामिश्र
 मारिष । छत्रैः सितैर्हमदृष्टैर्यामरैश्च समन्ततः ॥ २४ ॥ विभीर्ष-
 विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स द्विषो दश । नवमेघप्रतीकाया जलदो-
 पमनिस्त्रनाः ॥ २५ ॥ तथैव दन्तिभिर्हीना गजारोहा विश्रा-

म्यते । प्रधावन्ती व्यदृश्यन्त तव तैप्राञ्च सङ्गुले ॥ २६ ॥ नाना
 दिग्गममुत्थाय तुरङ्गान् हेमभूषितान् । वातायमानानद्राक्ष प्रत-
 भीऽथ सहस्रम् ॥ २७ ॥ अश्वारोहान् हतैरश्वैर्गृहीतोऽभीन्
 समन्तत । द्रवमाणानपश्याम ह्राव्यमाणाश्च मयुगी ॥ २८ ॥ गजो
 गज समासाद्य द्रवमाण महाहवे । ययौ प्रमृद्य तरसा पदा-
 तान् वाजिनस्तथा ॥ २९ ॥ तथैव च रथान् राजन् प्रममर्ह
 रणे गज । रथाथैव समासाद्य पतितास्तुरगान् भुवि ॥ ३० ॥
 व्यमृद्गन् समरे राजस्तुरङ्गाश्च नरात्रणे । एव ते ब्रह्मधा राजन्
 प्रत्यमृद्गन् परस्परम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन् रीद्रे तथा युद्धे वर्त्तमाने
 महाभये । प्रावर्त्तत नदी धीरा भीषितानान्तरङ्गिणी ॥ ३२ ॥
 अस्थिसङ्घातसम्वाधा केयथैवलयादला । रथहृदा शरावर्त्ता
 ह्यमोना दुरासदा ॥ ३३ ॥ शोर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राह-
 संमाकुला । कवचोष्णीपफेनीषा धनुर्वर्गासिकच्छपा ॥ ३४ ॥
 पताकाध्वजवृत्ताढ्या मर्त्तप्रकूलापहारिणी । क्रव्यादहससङ्कीर्णा
 थमराष्ट्रविवर्द्धिनी ॥ ३५ ॥ ता नदीं क्षत्रिया शूरा रथनाग
 ह्यमृत्तै । प्रतैर्बर्हवी राजन् भय त्यक्त्वा महारथा ॥ ३६ ॥
 अपराङ्गे रणे मीरुन् कश्जलेनाभिस्रवतान् । यथा वैतरणी
 प्रेतान् प्रेतराजपुर प्रति ॥ ३७ ॥ प्राक्रोशन् क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा
 तद्दृशस मद्दत् । दुर्योधनापराधेन गच्छन्ति क्षत्रिया क्षयम्
 ॥ ३८ ॥ गुणवत्स कथ द्वेष धृतराष्ट्रो जनैश्चर । कृतवान्
 पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहित ॥ ३९ ॥ एव ब्रह्मविधा वाच
 श्रूयन्ते स्म परस्परम् । पाण्डवस्तवसयुक्ता पुत्राणा ते सुदारुणाः
 ॥ ४० ॥ ता निशम्य ततो वाच सर्वथाधैरुदाहृता । आगस्तृत्
 सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४१ ॥ भोऽयं द्रोण कृपश्चैव
 शक्यज्ञोवाच भारत । मुध्यध्वमनहहारा किं चिरं कुरुयेति च
 ॥ ४२ ॥ तत प्रवृत्ते युद्धं कुरुणा पाण्डवै सह । अश्वदूतद्वर्त

राजन् सुधीरं वैशसं महत् ॥ ४३ ॥ यत्पुरा न निग्महासि
 वार्यमाणो महात्मभिः । वैधित्रप्रवीर्य तस्येदं फलं पश्यसि
 दारुणम् ॥ ४४ ॥ न हि पाण्डुसुता राजन् ससैन्याः स्वपटा-
 नुगाः । रक्षन्ति समरे प्राणान् कौरवा वापि संयुगे ॥ ४५ ॥
 एतस्मात् कारणात् धीरो वर्तन्ते स्वजनक्षयः । देवाहा पुरुष-
 व्याघ्र तत्र चापनयान्नुप ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कलयुद्धे
 चतुरधिकप्रतौऽध्यायः ॥ १०४ ॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनस्तान् नरव्याघ्रो सुशर्मामुचरान्नुपान् ।
 अनयत् प्रेतराजस्य सदन सायकैः शितैः ॥ १ ॥ सुशर्मापि ततो
 वाप्यैः पार्थं विव्याध संयुगे । वासुदेवञ्च सप्तत्या पार्थञ्च नवभिः पुनः
 ॥ २ ॥ तान्निर्वाय्यं शरौघेण शक्रस्त्रनुर्महारथः । सुशर्मणो रणे
 योधान् प्राहिणोत्यमसादनम् ॥ ३ ॥ ते बध्यमानाः पार्थेन काले-
 नेव युगक्षये । व्यद्रवन्त रणे राजन् मये जाते महारथाः ॥ ४ ॥
 उत्सृज्य तुरगान् केचित् रथान् केचिच्च मारिष । गजानन्ये
 समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिगो दृश ॥ ५ ॥ अपरे तु तदादाय वाजि-
 नगिरथाव्रणे । क्षरया परया युक्ता प्राद्रवन्त विशाम्पते ॥ ६ ॥
 पदाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणेः । निरपेक्षाप्यघाबन्त
 तेन तेन स भारत ॥ ७ ॥ वार्यमाणाः सुबहुशस्त्रैर्गर्तन सुश-
 र्मणा । तथान्यैः पार्थिवस्यैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८ ॥ तद्वलं
 प्रदुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तत्र । पुरस्कृत्य रणे भीष्म सर्वसैन्य-
 पुरस्कृतः ॥ ९ ॥ सर्वोद्योगिन महता घनञ्जयमुपाह्वत् । त्रिग-
 ताधिपतेरर्थं जीवितस्य विशाम्पते ॥ १० ॥ स एकः समरे तस्थौ
 किरन् बहुविधान् शरान् । भ्रातृभिः सहित सर्वैः शेषा हि

प्रदुता नरा ॥११॥ तथैव पाण्डवा राजन् सर्वोद्योगेन दृशिता ।
 प्रययु फाल्गुनार्थाय यत्र भौषो व्यतिष्ठत ॥ १२ ॥ श्यायमाना
 रणे वीर्यं धीर गाण्डीवधन्वन । हाहाकारकृतोत्साहा भौषं
 जग्मु, समन्तत ॥ १३ ॥ ततस्तालध्वज शूर पाण्डवाना
 वरुधिनीम् । छाटयामास समरे शरै सन्नतपर्वभि ॥ १४ ॥
 एकीभूतास्तत सर्वे कुरव सह पाण्डवै । अशुभ्यन्त महाराज
 मध्य प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५ ॥ सात्यकि कृतवर्माण विद्वा पञ्चभि-
 राशुगै । अतिष्ठदाहवे शूर किरन् वाणान् सहस्रय ॥ १६ ॥
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोण विद्वा धितै, शरै पुनर्विव्याध सप्तत्या
 सारथिञ्चास्य पञ्चभि ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तु राजान वाह्निकं
 प्रापितामहम् । विद्वानदन्महानाट शार्दूल इव क्रान्ते ॥ १८ ॥
 आर्जुनिथितसेनेन विद्वो वद्भभिराशुगै । चित्रसेन त्रिभिर्वाणै
 विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९ ॥ समागतौ तौ तु रणे महाभावी
 व्यरोचताम् । यथाकाशे महाराज स्थितौ बुधयनेशरौ ॥ २० ॥
 तस्याश्वाशतुरो हत्वा सूतञ्च नवभि शरै । ननाद बलवान्नाद
 सौभद्र परवीरहा ॥ २१ ॥ हताश्वात्तु रथात्तूष्णं सोऽवप्लुत्य
 महारथ । आरुरोह रथ तूष्णं दुर्मुखस्य विषाम्पते । २२ ॥
 द्रोणश्च द्रुपदं भित्त्वा शरै सन्नतपर्वभि । सारथिञ्चास्य विव्याध
 त्वरमाण पराक्रमी ॥ २३ ॥ पौड्यमानस्ततो राजन् द्रुपदो
 वाहिनीमुखि । अपायाञ्जवनैरश्वै पूर्ववैरमनुष्करन् ॥ २४ ॥
 भीमसेनस्तु राजान मुहूर्त्तदिदिव वाह्निकम् । व्यष्टस्तुरथं चक्रे
 सर्वसैन्यस्य पश्यत ॥ २५ ॥ ससम्भ्रमी महाराज सग्रथ परमं
 गत । अशुभ्यन्त ततो वाहाहाह्निक पुरुषोत्तम ॥ २६ ॥ आरु-
 रोह रथ तूष्णं लक्ष्मणस्य महाहवे । सात्यकि कृतवर्माणं
 वारविद्वा महारणे ॥ २७ ॥ शरैर्वद्भविधैराजन्नासमाद् पिता-
 महम् । स विद्वा वाणधट्ट तु निमित्तैर्लोमवाहिभि । २८ ॥

नृद्यन्त्रिव रथोपस्त्रे विधुन्वानो महद्बनु । तस्यायसी महाशक्तिं
 चिन्नेपाथ पितामह ॥ २८ ॥ हेमचित्रा महावेगा नागक्रन्योपमां
 शुभाम् । तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पा सुदुर्लभाम् ॥ ३० ॥
 व्यसयामास वार्ष्णीयो लाघवेन महायथा । अनासाद्य तु वार्ष्णीयं
 शक्तिं परमदासुणा ॥ ३१ ॥ न्यपतद्दरणीपृष्ठे महोक्त्वेव महा
 प्रभा । वार्ष्णीयस्तु ततो राजन् स्वा शक्तिं कनकप्रभाम् ॥ ३२ ॥
 वेगवद्गृह्य चिन्नेप पितामहरथ प्रति । वार्ष्णीयभुजवेगेन प्रणुन्वा
 सा महाहवे ॥ ३३ ॥ अग्निदुद्राव वेगेन काक्षरात्रिर्यथा नरम् ।
 तामापतन्तीं सहसा दिघा चिच्छेद भारत ॥ ३४ ॥ क्षुरमाभ्यर्था
 सुनीच्छाभ्या सां व्यघोर्यत मेदिनीम् । क्षित्त्वा शक्तिन्तु गाङ्गेयः
 सात्यकि नबभिशे ॥ ३५ ॥ आजघानोरसि क्रुद्ध प्रहसन्
 शत्रुकर्षण । तत सरथनागाश्रवा पाण्डवा पाण्डुपूर्वजम् ॥ ३६ ॥
 परिव्रूरुणे भीष्म माधवव्राणकारणात् । तत प्रवहते युद्धं
 तुमुल लोमहर्षणम् । पाण्डवाना कुरूणाञ्च समरे विजयै-
 पिषाम् ॥ ३७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मवार्ष्णीययुद्धे
 पञ्चाधिकशतोऽध्याय ॥ १०५ ॥

—

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीष्मरणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिर्भवतम् ।
 यथा मेघैर्महाराज तपन्ति दिवि भास्करम् ॥ १ ॥ दुष्येधनो
 महाराज दुःशासनमभापत । एष शूरो महेश्वासी भीष्म शूर
 निस्तदन ॥ २ ॥ ह्लादित पाण्डवै शूरे समन्ताद्भरतर्षभ । तस्य
 कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मन ॥ ३ ॥ रक्ष्यमाणोऽह्नि समरे
 भीष्मोऽस्माक पितामह । निहन्त्यात समरे सर्वान् पाण्डालान्
 पाण्डवै सह ॥ ४ ॥ तत्र कार्यतम मन्ये भीष्मस्यैवामिरक्षणम् ।

प्रदुता नरा ॥११॥ तथैव पाण्डवा राजन् सर्वोद्योगिन दंशिता ।
 प्रेयथु फाल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो ध्यतिष्ठत ॥ १२ ॥ श्यायमाना
 रणे वीर्यं धीरं गाण्डीवधन्वन । चाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं
 जग्मुः समन्तत ॥ १३ ॥ ततस्तालध्वज शूरः पाण्डवानां
 वक्ष्यिनीम् । छाटयामास ममरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥
 एकीभूतास्तत सर्वे कुरव सद्य पाण्डवे । अयुध्यन्त महाराज
 मध्य प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५ ॥ सात्यकि कृतवर्माण विद्धा पञ्चभि-
 राशुगैः । अतिष्ठदाहवे शूर किरन् वाणान् सद्यस्य ॥ १६ ॥
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोण विद्धा शितैः शरैः पुनर्विव्याध सप्तत्या
 सारथिज्ञास्य पञ्चभिः ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तु राजान् वाह्निकं
 प्रपितामहम् । विद्वानदम्भहानाद् घाटूँड इव, कानने ॥ १८ ॥
 अर्जुनिश्चिवसेनेन विद्धो वङ्गभिराशुगैः । चित्रसेनं त्रिभिर्वाणै-
 र्विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९ ॥ समागतौ तौ तु रणे महामावी
 व्यरोचताम् । यथाकाशे महाराज स्थितौ बुधमनेशरौ ॥ २० ॥
 तस्याश्वाशतुरो हत्वा सूतञ्च नवभिः शरैः । ननाद् बलवान्नाहं
 सौमद्र परवीरहा ॥ २१ ॥ हताश्वास्तु रथास्तूष्णं सोऽवपुत्य
 महारथ । आरुरोह रथ तूष्णं दुर्मुखस्य विश्राम्यते । २२ ॥
 द्रोणय द्रुपदं भित्त्वा शरैः सन्नतपर्वभिः । सारथिज्ञास्य विव्याध
 तरमाण पराक्रमी ॥ २३ ॥ षोडशानस्ततो राजन् द्रुपदो
 वाहिनीमुखि । अपायाल्लवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुष्मरन् ॥ २४ ॥
 भीमसेनस्तु रथान् संसृष्ट्वाऽपि वाह्निकम् । व्यष्ट्यसूतरस्य चक्रे
 सर्वसैन्यस्य पश्यत ॥ २५ ॥ ससन्ममो महाराज सद्य परमं
 गत । अवपुत्य ततो वाहाहाह्निक पुस्तपोत्तम ॥ २६ ॥ आरु-
 रोह रथं तूष्णं लक्ष्मणस्य महाहवे । सात्यकि कृतवर्माणं
 वारयित्वा महारणे ॥ २७ ॥ शरैर्वङ्गविधैराजन्नाससाद् पिता-
 महम् । स विद्धा वाणपट्ट्या तु निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ २८ ॥

नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्भुतः । तस्यावसीं महाशक्तिं
 विक्षेपाथ पितामहः ॥ २८ ॥ हेमसित्रां महावेगां तागकन्योपसरं
 शुभाम् । तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुदुर्लभाम् ॥ ३० ॥
 व्यंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायथाः । अनासाद्य तु वार्ष्णेयं
 शक्तिं परमदारुणा ॥ ३१ ॥ न्यपतदरणीपृष्ठे महोल्केव महा-
 प्रभा । वार्ष्णेयस्तु ततो रजन् स्वान् शक्तिः कनकप्रभाम् ॥ ३२ ॥
 विगवहृद्भ्यश्च विक्षेपं पितामहरथं प्रति । वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ता
 सा महाहवे ॥ ३३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रियथा नरम् ।
 तामापतन्तीं सहसा हिष्ठा विच्छेद भारत ॥ ३४ ॥ चुरमाभ्यां
 सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यधीर्यत मेदिनीम् । क्त्वा शक्तिन्तु गाङ्गेयः
 सात्यकिं नबभिः शरैः ॥ ३५ ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसन्
 शत्रुकर्षणः । ततः सरथनागाश्रवाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजम् ॥ ३६ ॥
 परिवप्रूरणे भीष्म माघवत्राणकारणात् । ततः प्रवृत्ते युद्धं
 तुमुलं लोमहर्षणम् । पाण्डवानां क्रूरणाञ्च समरे विजयै-
 षिणाम् ॥ ३७ ॥

गोप्ता ह्येष महेश्वःसो भौष्मोऽम्नाकं महाव्रत ॥ ५ ॥ स भवान्
 सर्वसैन्येन परिवार्यै पितामहम् । समरे कर्म कर्वाणं दुष्करं
 परिरक्षतु ॥ ६ ॥ स एवमुक्त समरे पुत्रो दुःशासनस्तव । परि-
 वार्यै स्थितो भौष्मं सैन्येन महता हत ॥ ७ ॥ तस्य अतसह-
 स्राणा हयाना सुबलात्मज । विमलप्रासहस्तानामृष्टितीमर-
 धारिणाम् ॥ ८ ॥ दृषिताना सुवेशाना बलस्थामा पताकिनाम् ।
 अक्षितैर्युद्धकुम्भलैरुपेताना नरोत्तमै ॥ ९ ॥ नकुल सहदेवश्च
 धर्मराजश्च पाण्डवम् । न्यवारयन्तरथेष्ठान् परिवार्यै समन्ततः
 ॥ १० ॥ ततो दुर्घोषनो राजा शूराणा हयसादिनाम् । अशुतं
 प्रेषयामास पाण्डवाना निवारण्यै ॥ ११ ॥ ते अविष्टैर्महावेगै-
 र्गुरुभिरिवाहवे । खुराहता घरा राजंश्चक्रन् च ननाद च
 ॥ १२ ॥ खुरघट्टस्य सुमहान् वाजिना शुश्रुवे तदा । महा-

पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वयः । वर्धमाना हयाश्चैव
 प्राद्भवन्त भयार्हिताः ॥ २३ ॥ यथा, सिंहं समासाद्य नृगाः प्राण-
 परायणाः । पाण्डवाश्च महाराज जिह्वा प्रवृम्भन्नामृधे ॥ २४ ॥
 दध्नुः शङ्खांश्च भेरींश्च ताडयामासुराहवे । ततो दुर्योधनो दीनो
 दृष्ट्वा सैन्यं पराजितम् ॥ २५ ॥ अत्रवीत् भरतयेष्ठ महाराजमिदं
 वचः । एष, पाण्डुसुतो ज्येष्ठो वमाभ्यां-सहितो रथे ॥ २६ ॥
 पश्यतां वो महाबाहो सेना, द्वावयति प्रभो । तं वारय महा-
 बाहो विलेव मकराक्षयम् ॥ २७ ॥ तं हि संस्यूसेत्सर्धमसह्य-
 वलविक्रमः । पुत्रस्य तव तदाक्यं श्रुत्वा मत्स्य प्रतापवान् ॥ २८ ॥
 स यथो रथबंधेन यत्र राजा युधिष्ठिरः । तदापतहे सहसा
 मत्स्यस्य सुमहद्वलम् ॥ २९ ॥ मद्भौधवेगं समरे-वारयामास
 पाण्डवः । महाराजश्च समरे धर्मराजो महारथः ॥ ३० ॥ दृशमिः
 सायकोस्तु, सानाजघान स्तनान्तरे । नकुल, सहदेवश्च तं सप्तभि-
 रजिह्वगैः ॥ ३१ ॥ महाराजोऽपि तान् सर्वानाजघान त्रिभि-
 स्त्रिभिः । युधिष्ठिरं पुनः पट्टा विव्वाध निधितैः शरैः ॥ ३२ ॥
 माद्रीपुत्रो च सन्भ्रान्तो दाभ्या दाभ्यामताडयत् । ततो भीमो
 महाबाहूदं द्वा राजानमाहवे ॥ ३३ ॥ महाराजरथं प्राप्तं मृत्यो-
 रास्यगतं यथा । अभ्यपद्यत सङ्गामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३४ ॥
 ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत, सुदारुणम् । अपरा द्विशमास्त्राय
 पतमाने दिवाकरे ॥ ३५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अत्यधर्मराजसमागमे

युद्धधिक्रमतोऽध्याय ॥ १०६ ॥

सहय उवाच । ततः पिता तव क्रुद्धो निधितैः सायको-
 त्तमैः । आजघान रणे पार्थान् सहसेनान् समन्ततः ॥ १ ॥

भीमं द्वादशभिर्विद्धा सात्यकि नवभिः शरैः । नकुलन्तु त्रिभिर्विद्धा
 सप्तदेवस्य सप्तभिः ॥ २ ॥ युधिष्ठिर द्वादशभिर्वाहोरुरसि चार्प-
 यत् । धृष्टद्युम्नन्ततो विद्धा ननाद सुमहाबल ॥ ३ ॥ त द्वाद-
 श्वाखैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीम-
 सेनश्च सप्तभिः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत पिता-
 महम् । द्रोणस्तु सात्यकिं विद्धा भीमसेनमविध्यत ॥ ५ ॥ एकैक
 पञ्चभिर्वाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः । तौ च त प्रत्यविध्येता त्रिभिः
 स्त्रिभिरजिह्वामैः ॥ ६ ॥ तौ तैरिव महानाग द्रोण ब्राह्मणपुङ्ग-
 वम् । शीवीरा कितवा प्राचराः प्रतीचरोद्दीचप्रमालधा ॥ ७ ॥
 अमीषाहा शूरसेना शिवयोऽथ वसातय । अग्रामे नाजङ्ग-
 भीषं बध्यमानं शितैः शरैः ॥ ८ ॥ तथैवान्ये महीपाला नाना-
 दैश्चसमागता । पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणय ॥ ९ ॥
 तथैव पाण्डवा राजन् परिवव्रु पितामहम् । स समन्तात् परि-
 वृत्तो रथोपरपरालित ॥ १० ॥ गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट प्रज्ज्वाल
 दहन् परान् । रथान्प्रगारथापाक्षिरसिञ्चतिगदिन्धन ॥ ११ ॥
 शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्द्दिदाह क्षत्रियर्षेभान् । सुवर्षपुङ्गवैरिषुभि
 गर्द्विपक्षैः सुतेजैः ॥ १२ ॥ कर्षिनालीकनाराचैश्छादयामास
 तद्वलम् । अर्पातयद्भुजाशैव रथिनश्च शितैः शरैः ॥ १३ ॥ सुण्ड-
 तालवेनानोव चकार स रथव्रजान् । निर्मनुष्यान् रथान् राजन्
 गजानश्चास्तु सयुगे ॥ १४ ॥ अकरोत् स महाबाहु सर्वशास्त्र-
 भृता वर । तस्य ज्योतर्त्तानर्षोष विस्फूर्जितमिवाग्ने ॥ १५ ॥
 निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत । अमीषा ह्यभवन् वाणाः
 पितुस्ते भरतर्षभ ॥ १६ ॥ नासञ्जन्त तनुवेषु भीष्मचापच्युता-
 शरा । इतवीरान् रथान्नाजन् संयुक्तान् जवनेर्हस्यै ॥ १७ ॥
 अपश्याम महाराज ह्रियमाणान् रणाजिरे । चेदिकाशिकरु
 पाणा सदस्त्राणि चतुर्हस्य ॥ १८ ॥ महारथा समाख्याता

कुलपुत्रास्तनुत्यज । अपरावर्त्तिन सर्वे सुवर्षविकृतध्वजा ॥१८॥
 संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यभिवान्तक्रम । निमग्ना पर-
 लोकाय सवानिरथकुञ्जरा ॥२०॥ भग्नाद्योपस्करान् काशि-
 ज्जम्बकाय भारत । अपश्याम महाराज यतशोऽथ सहस्रध-
 ॥२१॥ - सर्वरथैरथैर्मनैरथिमिथ निपातितै । धरे सुकववै-
 श्चिन्ने पट्टिशेय विघोभ्यते ॥२२॥ गटाभिर्मिन्दिपालेश्च मिथि-
 तैश्च शिलोमुखै । अनुकर्षैरुपासद्गैश्चक्रैर्मनैश्च मारिष ॥२३॥
 वद्भूमि कार्मुकै खड्गै शिरोमिथ्य सकुण्डलै । तलत्रैरङ्गलि-
 त्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितै ॥ २४ ॥ चापैश्च वद्भुवाच्छिन्नेः
 समास्तीर्येत नेदिनी । हतारोहा गर्जा राजन् हताश्च हव-
 यादिन ॥ २५ ॥ न्यपतन्त गतप्राणा यतशोऽथ सहस्रम् ।
 यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ॥ २६ ॥ नाशक्रुवन्
 दारयितुं भीष्मवाणप्रपीडितान् । महेन्द्रसमवीर्येण बध्यमाना
 महाचभू ॥ २७ ॥ 'अभ्यन्धत महाराज न च ही सह धावत ।
 श्राविह्वरथनागाश्च पत्तिध्वजसमाकुलम् ॥ २८ ॥ अतीक पाण्डु
 पुत्राणा हाहाभूतमचेतनम् । जघानात्र पिता पुत्र पुत्रश्च पितर
 तथा ॥ २९ ॥ प्रिय सखायञ्चाक्रन्दे सखा दैवबलात् कृत ।
 विमुञ्च कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिका ॥ ३० ॥ प्रकीर्ये केशान्
 धावन्त प्रत्यदृश्यन्त सर्वम् । तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकूवरम्
 ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्त्तस्वरं तटा । प्रभञ्जमान
 सैन्यन्तु दृष्ट्वा यादवनन्दन ॥ ३२ ॥ उवाच पार्थ वीमतसुं निगृह्य
 रथमुत्तमम् । अथ स काल सम्प्राप्त पार्थ य काङ्क्षितस्त्वया
 ॥ ३३ ॥ प्रहरामिन्नरव्याघ्र न चिन्तोहादिमुद्यसि । यत् पुरा
 कथित वीर राज्ञा तेषा समागमे ॥ ३४ ॥ विराटनगरे पार्थ
 सञ्जयस्य समोपत । भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् धार्तराष्ट्रस्य
 सैनिकान् ॥ ३५ ॥ सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मा योत्स्यन्ति

संयुगी । इति तत् कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम ॥ ३३ ॥
 क्षत्रधर्मधनुःश्रुत्य युध्यस्व विगतञ्जरः । इत्युक्त्वा वासुदेवेन
 तिर्य्यग्दृष्टिरधीमुखः ॥ ३७ ॥ अकाम इव कीभत्सुरिदं वचन-
 मब्रवीत् । अदधानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ॥ ३८ ॥
 दुःखानि वनवासि वा किं तु मे स्यात् कृतं भवेत् । शोदयाश्वान्
 हृषीकेश करिष्ये वचनं तव ॥ ३९ ॥ पातयिष्यामि दुर्हेतुं भीष्मं
 कुरुपितामहम् । स चाश्वान् रजतप्रखरान् शोदयामास माधवः
 ॥ ४० ॥ यतो भीष्मस्ततो राजन् दुष्प्रैक्ष्यो रश्मिवानिव । तत-
 स्तत् पुनराहृतं युधिष्ठिर बलं महत् ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा पार्थ महा-
 वाह्यं भीष्मायाद्यनमाहवे । ततो भीष्मः श्रुत्येष्ट सिंहवद्वानद-
 न्मृज्जः ॥ ४२ ॥ धनस्त्रवरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् । क्षणेन
 स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ॥ ४३ ॥ शरवर्षेण महता न
 प्राशायत किञ्चन । वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्वरः
 ॥ ४४ ॥ शोदयामास तानश्वान् विनुन्तान् भीष्मसायकीः । ततः
 पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ॥ ४५ ॥ पातयामास
 भीष्मस्य धनुःश्लिच्छा शितैः शरैः । स क्षिन्नधन्वा कीरथः पुनः
 रन्वन्महदनुः ॥ ४६ ॥ निरोपान्तरमात्रेण सत्त्वं चक्रे पिता तव ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धयिच्छेद् धनुर्कुनः ॥ ४७ ॥ तस्य तत्
 पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः । साधुमाधु महावाहो साधु
 कुन्तीसुतेति च ॥ ४८ ॥ समाभाष्यैनमपरं प्रशस्तं रुचिरं धनुः ।
 सुभोव समरे भीष्मः शरान् पार्थरथं प्रति ॥ ४९ ॥ अटम्य-
 शसुदेवो हययाने परं बलम् । नोषान् कुर्वन् शरास्तस्य मण्ड-
 लानि निदर्शयन् ॥ ५० ॥ शुश्रुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशर-
 विचनौ । गोवृषाविव संक्रुद्धौ विषाणीह्विखिताक्षितौ ॥ ५१ ॥
 पातयित्वा सम्प्रेत्य पार्थस्य गद्गुद्वहताम् । भीष्मश्च शरवर्षाणि
 अत्रन्तमनियं युधि ॥ ५२ ॥ प्रपन्नमिवाहितं मध्यमागाद्य

चैनयोः । वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५३ ॥
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले । नामृष्यत महाबाहु-
 र्माधवः परवीरहा ॥ ५४ ॥ , उत्सृज्य रजतप्रखरान् हयान्
 पार्थस्य मारिष । क्रुद्धो नाम महायोगी प्रवस्कन्द महारथात्
 ॥ ५५ ॥ अमिदुद्राव भीष्मं च भुजप्रहरणी बली । प्रतोदपाणि-
 स्तेजस्वी सिंहवदिनद्रुहः ॥ ५६ ॥ , डारयन्निव, पद्भ्यां च
 जगतीं जगतीश्वरः । क्रोधतान्मेषणः कृष्णो जिघांसुरमित-
 द्युतिः ॥ ५७ ॥ वसन्ति इव चैतासि तावकाणां महाहवे । दृष्ट्वा
 माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ॥ ५८ ॥ , हतो भीष्मो हतो
 भीष्म इति तत्र वचो महत् । अग्रयत, महाराज वासुदेवमवा-
 चत् ॥ ५९ ॥ शीतकौपीयसस्वीतो मणिश्चामो जनाद्देनः । शृणुमे
 विद्वन्, भीष्मं विद्युन्मालीव तोयद् ॥ ६० ॥ , स सिंह इव
 मानङ्गं यूथप्रम इवप्रमम् । अमिदुद्राव वेगेन विनहन् माधवर्षभः
 ॥ ६१ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे । ससम्भ्रमं
 रणे भीष्मो विषकर्ष महहत् ॥ ६२ ॥ उवाच चैनं गोविन्द-
 मसम्भ्रान्तेन चेतसा । एष्टेहि पुण्डरीकाक्ष, देवदेव नमोऽस्तु ते
 ॥ ६३ ॥ मामद्य सालतयेष्ठ पातयस्व महाहवे । त्वया हि
 देव सङ्ग्रामे हतस्यापि ममानघ ॥ ६४ ॥ श्रेय एव परं, कृष्ण
 लोके भवति सर्वतः । सम्भावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्ये चाद्य
 संयुगे ॥ ६५ ॥ प्रहरस्व यथेच्छं वै तामोऽस्मि तव चानघ ।
 अन्वगेव ततः पार्थ, समिदुष्यं केषवम् ॥ ६६ ॥ , निजग्राह
 महाबाहुर्बाहुभ्या परिष्टद्य वै । निष्टद्यमाणः पार्थेन कृष्णो
 राजीवलोचन ॥ ६७ ॥ जगाम चैनमाटाय वेगेन पुरुषोत्तमः ।
 पार्थस्तु विष्टभ्य बली चरणी परवीरहा ॥ ६८ ॥ निजग्राह
 हृषीकेशं कथञ्चिद्दशमे पदे । तत एनमुवाचात्तः क्रोधपर्या-
 कुलेचणम् ॥ ६९ ॥ निश्चसन्तं यथा नागमर्जुन मणयात्सखा ।

सयुगे । इति ततः कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमस्मिन् ॥ ३३ ॥
 क्षत्रधर्ममनुसृत्य युध्यस्व विगतञ्चर । इत्युक्त्वा वासुदेवेन
 तिर्यग्दृष्टिरधोमुख ॥ ३७ ॥ अकाम इव बीभत्सुर्दृष्ट वचन-
 मब्रवीत् । अवध्याना बध कृत्वा राक्ष्य वा नरकोत्तरम् ॥ ३८ ॥
 दुःखानि वनवासो वा किं तु मे स्यात् कृतं भवेत् । शोदयाश्वान्
 पृथीकेश करिष्ये वचनं तव ॥ ३९ ॥ पातयिष्यामि दुर्देषं भीषणं
 कुरुपितामहम् । स चाश्वान् रजतप्रखण्डान् शोदयामास माधव
 ॥ ४० ॥ यतो भीषस्ततो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव । तत-
 स्तत् पुनरावृत्त शुभिक्षिर बलं महत् ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा पार्थो महा-
 वाह्यं भीष्माद्योद्यतमाहवे । ततो भीष्म अरुणेष्ठ सिद्धवदनदं-
 न्मृज्ज ॥ ४२ ॥ धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत । क्षणेन
 स रथस्तस्य रुद्धयं सहस्रांशुः ॥ ४३ ॥ शरवर्षेण महता न
 प्राच्यायत किञ्चन । वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्वरः
 ॥ ४४ ॥ शोदयामास तानश्वान् विनुन्नान् भीष्मसायकी । तत-
 पार्थो धनुर्गच्छं द्विव्यं जलदनिस्वनम् ॥ ४५ ॥ पातयामास
 भीष्मस्य धनुश्चित्वा शितैः शरैः । स क्षिन्नधन्वा कौरव्यं पुन-
 रन्यन्महदनु ॥ ४६ ॥ निशेपान्तरमाशेषेण सञ्च चक्रे पिता तव ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्च्छेदं धनुर्कुर्वन् ॥ ४७ ॥ तस्य तत्
 पूजयामास लाघवशान्तनी सुत । साधुसाधु महाबाहो साधु-
 कुन्तीसुतोऽसौ ॥ ४८ ॥ समाभाषेणमपरं प्रगच्छ रुचिरं धनुः ।
 सुमोक्षसमरे भीष्मशरान् पार्थरथं प्रति ॥ ४९ ॥ अदर्शय-
 दासुदेवो हययाने परं बलम् । शोधान् कुर्वन् शरास्तस्य मण्ड-
 लानि निदर्शयन् ॥ ५० ॥ सुशुभाते नरव्याघ्रो तो भीष्मशर-
 विद्यतो । गोत्रपाविव सक्रुद्धो विषाणोऽस्त्रिखिताक्षितो ॥ ५१ ॥
 वासुदेवस्तु सम्प्रेक्ष्य पार्थस्य गृह्युद्धताम् । भीष्मस्य शरवर्षाणि
 यजन्तमनिमं युधि ॥ ५२ ॥ प्रपन्नमिवाहित्य मध्यमाशाय

सेनयो । वरान् वरान् विभिन्नन्त याण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५३ ॥
 युगान्तमिव कुर्वाण भीष्म यौधिष्ठिरे बले । नाम्थयत महाबाहु-
 र्माधव परवीरहा ॥ ५४ ॥ उत्सृज्य रजतप्रखरान् हयान्
 पार्थस्य मारिष । क्रुही नाम महायोगी प्रवस्कन्द महारथात्
 ॥ ५५ ॥ अभिदुद्राव भीष्म स भुजप्रहरणी बली । प्रतीदपाणि-
 स्तेजस्वी सिद्धवर्दिनदम्भुज ॥ ५६ ॥ । दारयन्निव पद्भ्या स
 जगतीं जगतीश्वरः । क्रोधतान्नेक्षण कृष्णो जिषासुरमित-
 द्युति ॥ ५७ ॥ तसन्ति इव चितासि तावकाना महाहवे । दृष्ट्वा
 माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ॥ ५८ ॥ हतो भीष्मो हतो
 भीष्म इति तत्र वचा महत् । अश्रूयत महाराज वासुदेवमया-
 क्षदा ॥ ५९ ॥ पीतकौपीयसम्बीतो मणिश्यामो जनाङ्गन । शुशुभे
 विद्रवन् भीष्म विद्युन्मालीव तोयद ॥ ६० ॥ स सिद्ध इव
 मानह्न यूथर्षभ इवर्षभम् । अभिदुद्राव वेगेन विनदन् माधवर्षभ-
 ॥ ६१ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे । ससम्भ्रमं
 रणे भीष्मो विषकर्ष महद्दत् ॥ ६२ ॥ उवाच चैन गोविन्द-
 भसम्भ्रान्तेन चेतसा । एद्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते
 ॥ ६३ ॥ मामद्य साल्लतश्रेष्ठ पातयस्व महारथे । त्वया हि
 देव सङ्ग्रामे हतस्यापि समानघ ॥ ६४ ॥ येय एव पर कृष्ण
 लोके भवति सर्वत । सन्धाविताऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्ये चाद्य
 सधुगे ॥ ६५ ॥ प्रहरस्व यथेच्छ वै दामोऽस्मि तव चानघ ।
 अन्वगेव तत पार्थ समभिद्रुत्य केषवम् ॥ ६६ ॥ । निजग्राह
 महाबाहुर्बाहुभ्या परिगृह्य वै । निरुद्धमाण पार्थेन कृष्णो
 राजीवलोचन ॥ ६७ ॥ जगाम चैनमाटाय वेगेन पुरुषोत्तम ।
 पार्थस्तु विष्टभ्य बली चरणी परवीरहा ॥ ६८ ॥ निजग्राह
 हृषीकेश कथञ्चिद्दग्धमे पदे । तत एनमुवाचार्त्त क्रोधपर्ष्या-
 कुलेक्षणम् ॥ ६९ ॥ निश्चलन्त यथा नागमर्जुन प्रणयात्परा ।

निर्वर्त्तस्व महावाहो नानृत कर्त्तुमर्हसि ॥ ७० ॥ यत्त्वया कथितं
 पूर्वं न योत्स्यामीति केशव । मिथ्यावादीति लोकास्त्वा कथयि
 ष्यन्ति माधव ॥ ७१ ॥ नमैष भार सर्वो हि ज्ञानधामि पिता
 महम् । अपि केशव शस्त्रेण सत्येन सकृतेन च ॥ ७२ ॥ अन्तं
 यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन । अथैव पश्य दुर्द्वयं पात्य
 भान महारथम् ॥ ७३ ॥ तारापतिमिवापूर्समन्तकाले यदृच्छया ।
 माधवस्तु यव शुक्ला फाल्गुनस्य महात्मन ॥ ७४ ॥ अकिञ्चि-
 दुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथ पुनः । तौ रथस्थौ नरव्याघ्री-
 भीष्मू शान्तनव पुनः ॥ ७५ ॥ ववर्षं शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या
 द्वाचलम् । प्राणानघ्नत घोघाना पिता द्वेषेन्नतस्तव ॥ ७६ ॥
 गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजासि मिथिरात्यये । यथा कुरूणां सैन्यानि
 वमश्रुयुधि पाण्डवा ॥ ७७ ॥ तथा पाण्डवसैन्यानि, वमश्रु
 युधि ते पिता । इति विद्वुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ॥ ७८ ॥
 मध्यगतमिवादित्य प्रतपन्त स्वतेजसा । ते वध्यमाना भीष्मिण
 यतघोऽथ सहस्रम् ॥ ७९ ॥ निरोद्धितु न श्रेकुस्ते भीष्म
 मप्रतिम रणे । कुर्वाण समरे कर्माण्यतिमानुपविक्रमम् ॥ ८० ॥
 योष्ठाश्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिता । तथा पाण्डव-
 सैन्यानि द्राव्यमाणानि मारत ॥ ८१ ॥ छातार नाध्यगच्छन्त
 गाव पट्टगता इव । पिपीलिका इव क्षणा दुर्बला बलिनी
 रणे ॥ ८२ ॥ महारथ भारत दुष्प्रकम्प शरोर्मिण प्रतपन्तं
 नरेन्द्रान् । भीष्मू न श्रेकु प्रतिघोषितु ते शराधिप सूर्यमिवा-
 तपन्तम् ॥ ८३ ॥ विमद्गतस्तस्य तु पाण्डुसेनामस्त जगामाथ
 सहस्ररश्मि । ततो वसनात् अमकथिताना मनोऽवधार प्रति-
 शम्भूव ॥ ८४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमद्विवगमुद्धमभाषी

अर्थाधिकरणोऽथाय ॥ १०८ ॥

सञ्जव उवाच । युध्नामेव तेषान्तु भास्करेऽस्तमुपागते ।
 सञ्ज्याः समभवद्घोरा नापञ्चाम ततो रणम् ॥ १ ॥ ततो युधि-
 छिरो राजा सञ्ज्यां सन्दृश्य भारत । बर्धमानञ्च भीष्मेण
 लङ्कास्तं भयविह्वलम् ॥ २ ॥ स्वसैनञ्च परावृत्तं पलायनपरा-
 यणम् । भीष्मञ्च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथम् ॥ ३ ॥ सोम-
 कांश्च जितान् दृष्ट्वा निरस्ताहान् महारथान् । चिन्तयित्वा ततो
 राजा लवहारमचोदयत् ॥ ४ ॥ ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा
 युधिष्ठिरः । तथैव तव सैन्यानामवहारोद्यमूत्तदा ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः । न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ
 सङ्ग्रामे क्षतचित्ताः ॥ ६ ॥ भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयित्वा तु
 पाण्डवाः । नालमन्त ततः शान्तिं भीष्मवाणप्रपीडिताः ॥ ७ ॥
 भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सङ्गसृष्टयान् । पूष्यमान-
 स्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८ ॥ न्यविशत् कुरुभिः सार्धं
 द्रष्टुं सैन्यैः समन्ततः । ततो रात्रिः समभवत् सर्वभूतप्रमोदिनी
 ॥ ९ ॥ तस्मिन् रात्रिसुखे घोरे पाण्डवा दृष्ट्वाभिः सद्यः । सृष्ट-
 याश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपायिन् ॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसं
 सर्वं प्राप्तकालं महाबलाः । मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिषय-
 कोविदाः ॥ ११ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
 वासुदेवं समुदीच्य वचनञ्चेदमाददे ॥ १२ ॥ कृष्ण पश्य महा-
 त्मानं भीष्मसुग्रपराक्रमम् । गजं नलवनानीव विमृद्गूर्तं बलं मम
 ॥ १३ ॥ न वैवैनं महात्मानसत्सहामो निरीक्षितुम् । लेलिह-
 मानं सैन्येषु प्रहृष्टमिव पावकम् ॥ १४ ॥ यथा घोरो महानाग-
 स्तक्षको वै विपोल्लुणः । तथा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः
 प्रतापवान् ॥ १५ ॥ सहीतघापः समरे प्रसृजन्निशितान् शरान् ।
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिय दिवराट् ॥ १६ ॥ वरुणः
 पापघर्ष्वापि सगदो वा धनेश्वरः । न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धो

निवर्त्तस्व महावाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ॥ ७० ॥ यत्त्वया कथितं
 पूर्वं न योत्स्यामीति केशव । मिथ्यावादीति लोकास्त्वा कथयि-
 ष्यन्ति माधव ॥ ७१ ॥ । समैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पिता-
 महम् । अपे केशव प्रक्षेपेण सत्येन सुकृतेन च ॥ ७२ ॥ । अन्तं
 यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन । यद्यैव पश्य दुर्द्वेषं पात्य-
 मानं महारथम् ॥ ७३ ॥ तारापतिमिवापूर्खमन्तकाले यदृच्छया ।
 माधवस्तु वधः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ॥ ७४ ॥ । अकिञ्चि-
 दुक्त्वा चक्रोष आरुरोह रथं पुनः । तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ
 भीष्मं शान्तनवः पुनः ॥ ७५ ॥ । ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या
 इवाचलम् । प्राणानधत्त योधाना पिता दिवप्रतस्तव ॥ ७६ ॥ ।
 गमस्तिभिरिवादित्यस्तेजाधि मिथिरात्यधे । यथा कुक्षणा सैन्यानि
 वमञ्चर्युधि पाण्डवाः ॥ ७७ ॥ । तथा पाण्डवसैन्यानि वमञ्च
 शुधि ते पिता । इति विदुतसैन्यास्तु निरुक्त्वाद्वा विचेतसः ॥ ७८ ॥ ।
 मध्यं गतमिवादित्य प्रतपन्तं स्वतेजसा । ते वध्यमाना भीष्मिण
 प्रतयोऽथ सहस्रथः ॥ ७९ ॥ । निरोक्षितुं न शिकुस्ते भीष्म-
 मप्रतिमं रणे । कुर्वाण समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ॥ ८० ॥ ।
 वोक्षाञ्चक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः । तथा पाण्डव-
 सैन्यानि द्राव्यमाणानि मारत ॥ ८१ ॥ । दातारं नाभ्यगच्छन्त
 गावः पङ्कगता इव । पिपीलिका इव क्षणा दुर्वला बलिना
 रणे ॥ ८२ ॥ । महारथं भारत दुष्पृक्षस्य शरोर्मिणं प्रतपन्तं
 नरेन्द्रान् । भीष्मं न शिकुः प्रतिवोक्षितुं ते शरार्थिणं सूर्यमिवा-
 तपन्तम् ॥ ८३ ॥ । विमृद्गतस्तस्य तु पाण्डुसेनामस्तं जगामाय
 सहस्ररश्मिः । ततो यमानां यमकर्षिताना मनोऽवधारं प्रति-
 शस्यभूव ॥ ८४ ॥ ।

इति भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वणि नवमद्विवसुहस्रमाप्तौ

मञ्जव उवाच । युध्यतामैव तेषान्तु भास्करेऽस्तमुपागते ।
 सन्ध्या समभवद्दोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १ ॥ ततो युधि-
 छिरो राजा सन्ध्या सन्दृश्य भारत । बध्यमानञ्च भीष्मेण
 लज्जास्त भयविह्वलम् ॥ २ ॥ स्वसैनञ्च परावृत्तं पलायनपरा-
 यणम् । भीष्मञ्च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथम् ॥ ३ ॥ सीम-
 काश्च जितान् दृष्ट्वा निरुत्साहान् महारथान् । चिन्तयित्वा ततो
 राजा लवहारमघोदयत् ॥ ४ ॥ ततोऽवहारं सैन्याना चक्रे राजा
 युधिष्ठिरः । तथैव तव सैन्यानामवहारोऽभ्यभूत्तदा ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽवहार सैन्याना कृत्वा तत्र महारथाः । न्यविशन्त कुरुयेष्ट
 सङ्ग्रामे क्षतविद्यताः ॥ ६ ॥ भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयित्वा तु
 पाण्डवाः । नालमन्त तत शान्तिं भीष्मवाणप्रपीडिताः ॥ ७ ॥
 भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सहस्रशयान् । पूज्यमान-
 स्तव सुतेर्वन्द्यमानस्य भारत ॥ ८ ॥ न्यविशत् कुरुभिः सार्व-
 ष्टेष्टरूपैः समन्तत । ततो रात्रि समभवत् सर्वभूतप्रमोहिनी
 ॥ ९ ॥ तस्मिन् रात्रिसुखे घोरे पाण्डवा हृष्टिभिः सह । सुप्ल-
 याथ दुराधर्षा मन्त्राय समुपाशिन् ॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसं
 सर्वं प्राप्तकालं महाबलाः । मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चय-
 कोविदाः ॥ ११ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
 वासुदेवं समरोच्य वचनञ्चेदमाददे ॥ १२ ॥ कृष्ण पश्य महा-
 त्मानं भीष्ममुग्रपराक्रमम् । गजं नलवनानीव विस्मृन्त बलं मम
 ॥ १३ ॥ न चैवैनं महात्मानसुत्सहामी निरीक्षितुम् । लेलिह्य-
 मान सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४ ॥ यथा घोरो महानाग-
 स्तश्चक्रो वै विपोल्लुण । तथा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः
 प्रतापवान् ॥ १५ ॥ शृङ्गीतघाप समरे प्रमुञ्चन्निशितान् शरान् ।
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो बभ्रुपाणिश्च देवराट् ॥ १६ ॥ वरुणः
 पाशधर्यापि सगटो वा धनेश्वरः । न तु भीष्म सुसंक्रुद्धो जेतुं

शक्यो महाहवे ॥ १७ ॥ सोऽहमेवं गते कृष्ण निमज्ज शोक-
 सागरे । आत्मनो बुद्धिदौर्बल्यात् भीष्ममासाद्य समुग्रे ॥ १८ ॥
 वन यास्यामि दुर्द्वर्षं श्रेयो मे तत्र वै गतम् । न युद्ध रोचये कृष्ण
 हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९ ॥ यथा प्रज्वलितं वह्निं पतङ्गः
 समभिद्रवन् । एकतो नृत्युमभ्येति तथाह भीष्मनीयिवान् ॥ २० ॥
 अयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राक्षसेतो पराक्रमी । भ्रातरश्चैव मे
 शूरा सायकीर्भृशपीडिताः ॥ २१ ॥ मत्कृते भ्रातृसौहार्दा-
 द्राज्यभ्रष्टा वनं गता । परिह्रिता तथा कृष्णा मत्कृते मधु-
 सूदन ॥ २२ ॥ जीवितं बहुमन्योऽह जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
 जीवितस्याद्य श्रेष्ठे च परिष्टे धर्ममुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदि तेऽह-
 मनुश्राद्धो भ्रातृमि. सह केशव । स्वधर्मस्याविरोधेन हितं व्याहर
 केशव ॥ २४ ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्यादहविस्तरम् ।
 प्रत्युवाच तत कृष्ण सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ धर्मपुत्र
 विषाद लभा कृष्ण सत्यसङ्गर । यस्य ते भ्रातर शूरा दुर्लभाः
 शत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च वायून्निभमतेजसो ।
 भाद्रोपुत्रौ च विक्रान्तौ विदमानामिवैश्वरौ ॥ २७ ॥ माह्वोपि
 युद्धं सौहार्दात् योतस्ये भीष्मिण पाण्डव । त्वत्प्रयुक्तो महा-
 राज किं न कुर्या महाहवे ॥ २८ ॥ हनिष्यामि रणे भीष्म-
 माह्वय पुरुपर्षभम् । पश्यता धार्तराष्ट्राणा यदि नेच्छति
 फाल्गुन ॥ २९ ॥ यदि भीष्मि हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव ।
 हन्तास्मैप्रकरयेनाद्य कुरुवृद्धं प्रितामहम् ॥ ३० ॥ पश्य मे विक्रमं
 राजन् महेन्द्रस्यैव संयुगे । विमुञ्चन्त महास्त्राणि पातयिष्यामि
 तं रथात् ॥ ३१ ॥ य शत्रुः पाण्डुपुत्राणा मच्छुः स न संशय ।
 मर्त्या भवद्दोया धी धी मर्दोयास्तवैव ते ॥ ३२ ॥ तव भ्राता मम
 शत्रो सम्वन्धी शिष्य एव च । मासान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गु-
 महीपते ॥ ३३ ॥ एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवित

स्यजेत् । एष नः समयस्नात तारदीमं परस्परम् ॥ ३४ ॥ स
 मां निशुङ्क्षु राजेन्द्र यथा धीहा भवान्यहम् । प्रतिघातमुप-
 प्लव्ये यत्तत् पार्थेन पूर्वतः ॥ ३५ ॥ घातयिष्यामि गाङ्गेयमिति
 श्लोकस्य सन्निधौ । - परिरक्ष्यमिदं तावत् वधः पार्थस्य धीमतः
 ॥ ३६ ॥ अनुघातन्तु पार्थेन मया कार्यमसंशयः । अथ वा
 फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ॥ ३७ ॥ स हनिष्यति सङ्ग्रामे
 भीष्मं परंपुरस्त्रयम् । अथक्यमपि कुर्याद्वि रणे पार्थः समुद्यतः
 ॥ ३८ ॥ त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सद्दितान् दैत्यदानवैः ।
 निहन्त्यादर्जुनः सङ्घ्रे किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३९ ॥ विपरीतो
 महावीर्यो गतसत्वोऽल्पचेतनः । भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्त्तव्यं
 नावबुध्यते ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 सर्वे श्येते न पर्याप्तस्तत्र वेगविधारणे ॥ ४१ ॥ नियतं समवाप्-
 ष्यामि सर्वमेतद्यथेषुघतम् । यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान् पक्षे
 व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ सेन्द्रानपि रणे देवान् जयेयं जयता वर ।
 त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महारथम् ॥ ४३ ॥ न तु
 त्वामनृतं कर्त्तुंशक्तेहे स्वात्तगौरवात् । अयोध्यमानः साहाय्यं
 यद्योक्तं कुरु माधव ॥ ४४ ॥ समयस्तु कृतः कथिन्नमः भीष्मिण
 संयुगे । मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथञ्चन ॥ ४५ ॥
 दुर्योधनार्थं धीत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । स हि राज्यस्य
 मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ॥ ४६ ॥ तस्माद्धेवव्रतं भूयो बधो-
 पायार्थमात्मनः । भवद्वि सद्दिताः सर्वे प्रयाम मधुसूदन ॥ ४७ ॥
 ते वयं सद्दिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् । न विरात् सर्वे
 वार्ष्णेय मन्तं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४८ ॥ स वक्ष्यति हितं वाक्यं
 सत्यमस्मान् जनार्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्त्तास्मि
 संयुगे ॥ ४९ ॥ स नो जयस्य दाता स्यान्नम्रस्य च दृढव्रतः ।

बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन सख्यर्चिता वयम् ॥ ५० ॥ । तच्चैत्
पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव । पितुः पितरमिष्टञ्च
धिगस्तु चक्रजीविकाम् ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच । ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितम् ॥ ५२ ॥ देवप्रतः
कृती भीष्मं प्रेक्षितेनापि निर्द्देशेत् । गम्यतां स वधोपायः प्रष्टुं
सागरगासुतम् ॥ ५३ ॥ वक्तुमर्हति सत्यं स ज्ञया पृष्टो विशेषतः ।
ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ॥ ५४ ॥ गत्वा शान्त-
नवं वृद्धं मन्त्रं पृच्छाम भारत । स नो दास्यति मन्त्रं यं तेन
योत्स्यामहे परान् ॥ ५५ ॥ एवमामन्त्र्य ते वीरा पाण्डवाः
पाण्डुपूर्वजम् । जग्मुस्ते सञ्चिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ५६ ॥
विमुक्तमस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति । प्रविश्य च तदा भीष्मं
शिरोभिः प्रतिपेदिरे ॥ ५७ ॥ पूजयन्तो महाराज पाण्डवा
भरतर्षभम् । प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ॥ ५८ ॥
तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः । स्वागतं तव वार्ष्णेय
स्वागतन्ते घनञ्जय ॥ ५९ ॥ स्वागतं धर्मराजाय भीमाय वमयो-
स्तथा । किं वा कार्यं करोम्यथ शुष्माकं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ६० ॥
सर्वात्मनापि कर्तान्नि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् । तथा ब्रूवाणं
माह्वेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ॥ ६१ ॥ उवाच राजा दीनात्मा
प्रीतियुक्तमिहं वचः । कथं ज्ञयेम सर्वं कथं राज्यं लभेमहि
॥ ६२ ॥ प्रजाना सङ्घयो न स्यात् कथं तन्मे वद प्रभो । भवान्
हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मन ॥ ६३ ॥ भवन्तं समरे
योः विदधेम कथं वयम् । न हि ते सुस्त्रमप्यस्ति रश्मिं कुरु-
पितामह ॥ ६४ ॥ मण्डलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा ।
पाददानं शब्दानं विकर्षन्तं धनुर्न च ॥ ६५ ॥ पश्चामह्यां
महाबाहो रथे सूर्यमियापरम् । रथाश्चनरनामाना हन्तारं

परवीरहन् ॥ ६६ ॥ कौऽय चोत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ ।
 वर्षता भरवर्षाणि संयुगे वैश्वसं कृतम् ॥ ६७ ॥ चर्यं नीता हि
 पृतना संयुगे महतो मम । यथा युधि जयेम त्वां यथा राक्ष्यं
 भवेन्मम ॥ ६८ ॥ मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मो ब्रूहि पितामह ।
 ततोऽब्रवीच्छान्तनवः पाण्डवान् पाण्डुपूर्वजः ॥ ६९ ॥ न कथञ्चन
 कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । जयो भवति सर्वत्र सत्यमेतद्-
 ब्रवीमि ते ॥ ७० ॥ निज्जिते मयि युद्धेन रणे जेष्यथ पाण्डवाः ।
 क्षिप्रं मयि प्रहरष्वं यदीच्छथ रणे जयम् ॥ ७१ ॥ अनुजानामि
 वः पार्थाः प्रहरष्वं यथासुखम् । एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां
 विदितोऽस्म्यहम् । हंते मयि हतं सर्वं तस्मादिवं विधीयताम् ॥ ७२ ॥
 । युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि तस्मादुपायं नोः यथा गुह्यं जये-
 महि । भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ७३ ॥ शक्यो
 ब्रह्मघरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ॥ न भवान् समरे शक्यः
 सिद्धैरपि सुरासुरैः ॥ ७४ ॥
 । भौष उवाच । सत्यमेतन्महावाचो यथा वदसि पाण्डव ।
 नाहं जेतुं रणे शक्यः सिद्धैरपि सुरासुरैः ॥ ७५ ॥ आप्तशस्त्रो
 रणे यन्तो गृहीतवरकार्मुकः । ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते
 हन्युर्महारथाः ॥ ७६ ॥ निक्षिप्तशस्त्रो पतिते विस्त्रस्तकवचध्वजे ।
 द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वाटिनि ॥ ७७ ॥ स्त्रियां
 स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणि । अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं
 रोचते मम ॥ ७८ ॥ इदं मे शृणु राजेन्द्र सहस्रं पूर्वाचिन्तितम् ।
 अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन ॥ ७९ ॥ य एष द्रुपदो
 राजंस्तव सैन्ये महारथः । पिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समिति-
 क्षयः ॥ ८० ॥ यथामवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात् पुंस्त्वं समागतः ।
 जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ८१ ॥ अर्जुनः समरे
 शूरः पुरस्कृत्य पिखण्डिनम् । मामेव विपिखेस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु

दंशितः ॥ ८२ ॥ अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्वं च विधेयतः । न
 प्रवर्तुमभोप्सामि शहीतेषुः कथञ्चन ॥ ८३ ॥ तदन्तरं समासाद्य
 पाण्डवो मां धनञ्जयः । अरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्तात् भरतधर्म
 ॥ ८४ ॥ न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्यात् यः समुद्यतम् । ऋते
 कृष्यान्महाभागात् पाण्डवादा धनञ्जयात् ॥ ८५ ॥ एष तस्मात्
 पुरोधाय कश्चिदन्यं मेमाग्रतः । आत्तप्रस्त्रो रेणे यत्तोः शहीत-
 वरकार्मुकः ॥ ८६ ॥ मां पातयतु बीमस्त्रुरेवं तव जयोः ध्रुवः ।
 ऐतत् कुरुष्व राजेन्द्र यद्योक्तं मम सुव्रत । सद्भ्रामे घातैराष्ट्राद्यं
 हन्याः सर्वान् समागतान् ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था क्षम्युः स्वधिविर-
 प्रति । अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८८ ॥
 तद्योक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते । अर्जुनो दुःखसन्तप्तः
 अग्नीङ्गमिदमब्रवीत् ॥ ८९ ॥ गुरुणा कुरुवृद्धेन व्रतप्रज्ञेन धीमता ।
 पितामहेन सद्भ्रामे कथं योद्धास्मि माधव ॥ ९० ॥ क्रीडताः क्षि-
 मया दाल्यैः वासुदेव महामनाः । पांशुकुपितगात्रेण महात्मा
 क्लृपोक्तः ॥ ९१ ॥ यस्याहमधिरुच्छ्राप्तं बालः किल गदाग्रजं ।
 तातेत्यबोधं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ९२ ॥ नाहं तातं-
 स्तव पितुस्तातोऽस्मि तव मारत । इति मामब्रवीदाल्ये यः सं-
 वध्यः कथं मया ॥ ९३ ॥ कामं वध्यतु सैन्यं मे, नाहं योत्स्ये
 महात्मना । जयो वधो वा मे भूयात् कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ९४ ॥

वासुदेव उवाच । प्रतिशाय वर्ध जिष्णो पुरा भीष्मस्य
 संयुगे । अथधर्मस्थितः पार्थः कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९५ ॥
 पातयेनं रथात् पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्मदम् । नाहता युधि गाङ्गेयं
 विजयस्ते भविष्यति ॥ ९६ ॥ दृष्टमेतत् पुरा देवैर्गमिष्यति यम-
 न्ययम् । चक्षुष्ट क्षि पुरा पार्थं तत्तथा न तदन्यथा ॥ ९७ ॥ न
 क्षि भीष्मं पुराधर्मं व्याप्ताननमिवान्तजम् । ब्रह्मण्यः सङ्गयात्

योद्धुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९८ ॥ जहि भीष्मं स्थिरी भूत्वा
 ऋणु चेद् वचो भम । यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्ब्रह्मसतिः
 ॥ ९९ ॥ अध्यायां समपि चेत् हृद्दं गुणैरपि समन्वितम् । चात-
 तायिनमायान्तं हन्यात् घातकमात्मनः ॥ १०० ॥ आश्रुतोऽयं
 स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां घनस्रजय । योद्धव्यं रक्षितव्यञ्च प्रष्टव्य-
 च्छानुस्त्वयिभिः ॥ १०१ ॥

। अर्जुन उवाच । शिखण्डो निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता
 ध्रुवम् । दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मेः पाञ्चाल्यं विनिवर्त्तते ॥ १०२ ॥
 ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ गाङ्गेयं पातयिष्याम
 उपाधिनेति मे मतिः ॥ १०३ ॥ अहमन्यान्महेष्वासान् वारयि-
 ष्यामि सायकैः । शिखण्डपि युष्मां अष्टं भीष्ममेवाभियोधयेत्
 ॥ १०४ ॥ श्रुतं हि कुरुमुखस्य नाहं हन्या शिखण्डिनम् ।
 कन्या श्लेषा पुरा भूत्वा पुरुष समपद्यत ॥ १०५ ॥ इत्येवं निश्चयं
 कृत्वा पाण्डवाः सहमाषवाः । अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्दृष्ट-
 मानसाः ॥ १०६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसाहारीत्तरमन्त्रे
 अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

। धृतराष्ट्र उवाच । कथं शिखण्डो गाङ्गेयमभ्यवर्त्तत संयुगे ।
 पाण्डवाश्च कथं भीष्मस्तभमाचक्षु स्रजय ॥ १ ॥
 । स्रजय उवाच । ततस्ते पाण्डवा सर्वे स्वर्ग्यस्योदयनं प्रति ।
 ताह्यमानासु मेरोहु नृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २ ॥ ध्यायत्सदधि-
 वर्सेषु जलजेषु समन्ततः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा
 युधि ॥ ३ ॥ कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिवर्हणम् । शिखण्डो
 सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विभाष्यते ॥ ४ ॥ चक्ररथौ ततस्तस्य भीम-

सेनघनञ्जयी । पृथतो द्रौपद्याश्च सौमद्रथैव वीर्यवान् ॥ ५ ॥
 सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः । धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्
 पाञ्चाख्यैरभिरक्षितः ॥ ६ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां
 सहितः प्रभुः । प्रययौ सिंहनादेन नादयन् भरतर्षभ ॥ ७ ॥
 विराटस्तु ततः पश्चात् खेन सैन्येन संवृतः । द्रुपदश्च महाबाहो
 ततः पश्चाद्दुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ क्रीकेया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्य-
 बान् । जघन पालयामासुः पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९ ॥ एवं
 व्यूह्य महासैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् । अभ्यद्रवन्त सद्भ्रामि
 व्यक्ता जीवितमात्मनः ॥ १० ॥ तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा
 महारथम् । अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान् प्रति ॥ ११ ॥
 पुत्रैस्तव दुराघर्षो रक्षितः समहाबलैः । ततो द्रोणो महेष्वासः
 पुत्रयास्य महाबलः ॥ १२ ॥ भगदत्तस्ततः पश्चाद्भ्रजानीकेन
 संवृतः । कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३ ॥ कांभोज-
 राजो बलवान् ततः पश्चात् सुदक्षिणः । मागधश्च जयतसेनः
 सौबलश्च वृहदलः ॥ १४ ॥ तथैवान्ये महेष्वासा सुशर्मप्रमुखा
 नृपाः । जघन पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५ ॥ दिवसे
 दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि । आसुरानकरोद्दुष्टान्
 पैमाचानथ राजमान् ॥ १६ ॥ ततः प्रवृत्ते युधं तव तेषाञ्च
 भारत । अन्योऽन्यं निघ्नता राजन् यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७ ॥
 अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य सिखण्डिनम् । भीष्मं युद्धेऽभ्य-
 वर्त्तन्त क्षिरन्तो विविधान् शरान् ॥ १८ ॥ तत्र भारत भीमेन
 ताडितास्तावकाः शरैः । रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं यमु-
 स्तदा ॥ १९ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः । तव
 सैन्यं शमामास्य षोडशामासुरोलसा ॥ २० ॥ ते बध्यमानाः
 समरे तावका भरतर्षभ । नापक्रयन् वारयितुं पाण्डवानां
 महदलम् ॥ २१ ॥ ततस्तथावकं सैन्यं बध्यमानं समन्ततः ।

सम्प्राद्भ्रवदृश्य दिश काख्यमानं महारथे ॥ २२ ॥ त्रातारं
नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ । वध्यमाना धितैर्वाणैः पाण्डवैः
सह सञ्जये ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः परा-
क्रमौ । यदकार्षीदृष्ये क्रुद्धस्तन्ममावक्षु सञ्जय ॥ २४ ॥ कथं
वा पाण्डवान् युद्धे प्रत्युयातः परन्तपः । विनिघ्नन् सीमकान्
वीरस्तदावक्षु ममानघ ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत् पिता
तव । पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसञ्जये ॥ २६ ॥ प्रहृष्ट-
मनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजम् । अभ्यवर्त्तन्त निघ्नन्तस्तव
पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २७ ॥ तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजि-
नाम् । नामृष्यत तदा भीष्म सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८ ॥ स
पाण्डवान् महेश्वास पाञ्चालास्यैव सञ्जयान् । नाराचैर्वत्सदन्तैश्च
धितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ २९ ॥ अभ्यवर्षत दुर्क्षिर्ष्यक्त्वा जीवित-
यात्मनः । स पाण्डवानां प्रवरान् पञ्च राजन् महारथान् ॥ ३० ॥
आत्तशस्त्री रणे यत्तान् वारयामास सायकैः । नानाशस्त्रास्त्र-
वर्षैस्तान् वीर्यामर्षं प्रवेगितैः ॥ ३१ ॥ निजघ्ने समरे क्रुद्धो
हस्यश्व स्यामितं वद्ध । रथिनी घातयन्नाजन् रथेभ्यः पुरुपर्षभ
॥ ३२ ॥ साद्दिनयाऽऽपृष्टेभ्यः पदातींश्च समागतान् । गजा-
रोहान् गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ३३ ॥ तमेक समरे भीष्मं
त्वरमाणं महारथम् । पाण्डवाः समवर्त्तन्त वध्वहस्तमिवासुराः
॥ ३४ ॥ यक्राशनिभमस्पर्शान् विमुञ्चन्निघ्नितान् शरान् । द्दित्तु-
दृश्यत सर्वासु घोरं सन्धारयन् वपुः ॥ ३५ ॥ मण्डलीभूतमेवास्य
नित्यं घनुरदृश्यत । सद्रामे गुण्यमानस्य यक्रवापीपमं सञ्जय ॥ ३६ ॥
तद्दृष्ट्वा समरे कर्म पुत्रास्तव विष्णाम्पते । विस्मयं परमं गत्वा
पितामहमपूजयन् ॥ ३७ ॥ पार्था विमनसो भूत्वा प्रैच्छन्त पितरं

तव । शुध्यमानं महाशूरं विप्रचित्तिमिवामराः ॥ ३८ ॥ न चैनं
 वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् । दशमेऽहनि सङ्ग्रामे रथा-
 नीकं शिखण्डिन ॥ ३९ ॥ अदहन्निमित्तैर्वाणैः कृष्णवर्त्मव कान-
 नम् । तं शिखण्डी त्रिभिर्वाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ४० ॥
 आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् । स तेनातिभयं विद्वः
 प्रेक्ष्य भीमः शिखण्डिनम् ॥ ४१ ॥ अनिच्छन्निव संक्रुद्धः प्रहृष-
 न्निदमन्नवीत् । काममभ्यस वा मा वा न त्वा योत्स्ये कथञ्चन
 ॥ ४२ ॥ यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी । तस्य
 तदहन श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४३ ॥ उवाच भीमं
 समरे सुक्लृणी परिसंलिङ्गन् । जानामि त्वा महाबाहो क्षत्रि-
 याणां क्षयहृदम् ॥ ४४ ॥ मया श्रुतञ्च ते युद्धं जामदग्नौ न सैव
 हि । दिव्यथ ते प्रभावोऽय मया च बह्वयः श्रुतः ॥ ४५ ॥ जान-
 न्नापि प्रभावन्ते योत्स्योऽद्याहं त्वया सह । पाण्डवानां प्रियं
 कुर्वन्नात्मनश् परन्तप ॥ ४६ ॥ अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे
 पुरुषसत्तम । ध्रुवञ्च त्वा हनिष्यामि अपे सत्येन तेऽग्रतः ॥ ४७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा च महाकथं यत् कथ्य तत् समाचर । काममभ्यस वा
 ना वा न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । सदृष्टः क्रियता भीम लोकोऽयं
 समितिष्ठय ॥ ४८ ॥

सक्रय उवाच । एवमुक्त्वा ततो भीमं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 अविध्यत रणे भीमं सतुन्न वाक्यसायकी ॥ ४९ ॥ तस्य तदहनं
 श्रुत्वा सख्यसाहो महाशयः । कालोऽयमिति सङ्घिस्य शिखण्डिन-
 मचोदयत् ॥ ५० ॥ अहं त्वामनुयोतस्यामि परान् विद्रावयन्
 ग्रैः । अभिद्रव समंरत्यो भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ५१ ॥ न हि
 ते सगुनी पीडा शक्य कर्तुं मयादत्त । तस्मादथ महाबाहो यत्तो
 भीममभिद्रव ॥ ५२ ॥ अहं त्वा समरे भीमं यत्ति यास्यति
 मारिष । अत्रहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यति मया सह ॥ ५३ ॥

नावहास्या वयं वीर भवेम परमाहवे । तथा कुरु रणे यत्
साधयस्व पितामहम् ॥ ५४ ॥ अहन्ते रक्षण युद्धे करिष्यामि
महाबल । वारयन् रथिनः सर्वान् साधयित्वा पितामहम् ॥ ५५ ॥
द्रोणञ्च द्रोणपुत्रञ्च कृपञ्चाथ सुयोधनम् । चित्रसेनं विकर्षञ्च
सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ ५६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजञ्च
सुदक्षिणम् । भगदत्तं तथा शूर भागधञ्च महाबलम् ॥ ५७ ॥
सौमदत्तिं तथा शूरमार्थशृङ्गिञ्च राजसम् । विगर्त्तराजञ्च रणे
सह सर्वैर्महारथैः ॥ ५८ ॥ अहमावारयिष्यामि विलेव मकरा-
लयम् । कुक्षंय सञ्चितान् सर्वान् युध्यमानान् महाबलान् । अहं
निवारयिष्यामि साधयस्व पितामहम् ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमद्विवधयुद्धारम्भे भीष्म-
शिखण्डप्रलापे नवाधिकयतोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । कथं शिखण्डो गात्रेयमभ्यधावत पिता-
महम् । पाञ्चाख्य समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १ ॥ कौ-
रेन्दनं पाण्डवानोक्ते शिखण्डिनमुद्रायुधाः । त्वरमाणास्त्वेरा-
काले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २ ॥ कथं शान्तनवो भीष्मं स
तस्मिन् दृशमेऽहनि । अयुध्यत महावीर्यं पाण्डवैः सह सृष्टयैः
॥ ३ ॥ न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्योत शिखण्डिनम् । कश्चिन्न
रथमद्भोऽस्य धनुर्वापीर्यदस्यत ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । नापीर्येत धनुषास्य रथमद्भो न चाप्यभूत् ।
युध्यमानस्य सङ्ग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ ५ ॥ निव्रत समरे
शठून् धरैः सम्रतपर्वभिः । अनेकप्रतपाहस्तास्तावक्ताना महा-
रथाः ॥ ६ ॥ तथा इन्तिगणः राजन् हयाशैव सुसज्जिता ।
अभ्यवर्त्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ७ ॥ यथाप्रतिश्रु-

कौरव्य स चापि समितिञ्जयः । पार्थानामकरोद्धोषुः सततं
 समितिञ्जयम् ॥ ८ ॥ युध्यमानं महेश्वासं विनिघ्नन्तं परान् शरैः ।
 पाण्डवाः पाण्डवैर्घातैः सर्वे ते नाभ्यधारयन् ॥ ९ ॥ दृशन्नेहनि
 सम्प्राप्ते ततस्ता रिपुवाहिनीम् । कीर्य्यमाणां शितैर्वाणैः शत-
 शोऽथ सहस्रशः ॥ १० ॥ न हि भीष्म महेश्वासं पाण्डवाः
 पाण्डुपूर्वजम् । अशक्तुवन् रणे जेतुं पाशदस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥
 अधोपायान्महाराज सव्यसाची घनञ्जय । त्वासयन् रथिनः
 सर्वान् वीभत्सुरपराजितः ॥ १२ ॥ सिंहवह्नानद्भुच्चैर्धनुर्घ्णां
 विद्धिपद्भुङ्ग । शरीरान् विस्मृत्य पार्थो व्यवरत् कालवद्रूपे
 ॥ १३ ॥ तस्य शब्देन विव्रस्तास्तावका भरतर्षभ । सिंहस्यैव
 मृगा राजन् व्यद्रवन्त महामयात् ॥ १४ ॥ जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा
 तत् सैन्यञ्चाभिषोडितम् । दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीत् भय-
 षोडितः ॥ १५ ॥ एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्व कृष्णासारथिः ।

तव सन्धारयन् पुत्रमन्नवीच्छान्तनो सुत ॥ दुर्योधन विलानोहि
 स्थिरो भूत्वा विश्राम्यते ॥ २५ ॥ पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं
 महाबल । हत्वा द्रुपदसहस्राणि क्षत्रियाणा महात्मनाम् ॥ २६ ॥
 सद्गामाद्व्रज्यातव्यमेतत् कर्म ममाह्निकम् । इति तत कृतवा-
 खाच्च यथोक्तं मरतर्षभ ॥ २७ ॥ अद्य चापि महत कर्म प्रकरिष्ये
 महाबल । अह वा निहत शिष्ये क्षत्रिये वाच पाण्डवान् ॥ २८ ॥
 अद्य ते पुत्रव्याघ्र प्रतिभोक्ष्ये ऋणान्तव । भर्तृपिण्डकृते राजन्
 निहत घृतनामुखि ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा मरतयेष्ठ क्षत्रियान् प्रवप-
 ञ्छरै । आससाद् दुराघर्षं पाण्डवानामनोकिकीम् ॥ ३० ॥
 अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेय मरतर्षभ । आशीविषमिव क्रुद्धं
 पाण्डवा प्रत्यवारयन् ॥ ३१ ॥ द्रुपदेऽहनि भीष्मस्तु दर्शयन्
 शक्तिमात्मन । राजन् यतसहस्राणि सोऽवधीत कुरुनन्दन ॥ ३२ ॥
 पाञ्चालानाञ्च धे श्रेष्ठा राजपुत्रा महारथा । तेषामादत्त तेषामि-
 जल सूर्य इवाशुभि ॥ ३३ ॥ हत्वा द्रुपदसहस्राणि कुञ्जराणा
 तरस्विनाम् । सारोहाणो महाराजः हयानाञ्चायुतन्तथा ॥ ३४ ॥
 र्षे यतसहस्रे च पट्टातानो नरोत्तम । पञ्चजाल रणे भीष्मो
 धूम इव । पावक ॥ ३५ ॥ न चैनं पाण्डवेयाना केचिच्छेक-
 निर्नीचितुम् । उत्तर मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३६ ॥
 ते पाण्डवेया समरे महेष्वासेन पीडिता । वधायाभ्यद्रवन्
 भीष्म सृष्टयाय महारथा ॥ ३७ ॥ संगुध्यमानो वज्रभिर्भीष्म
 शान्तनवस्तथा । अवकीर्णो महामेरु शैली भेषेरिवाहत ॥ ३८ ॥
 पुत्रस्तु तव गाङ्गेयं समन्तात् पर्यवारयत् । महत्या सेनया सार्धं
 ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दुर्योधनभीष्मसवादि
 द्वायाधिकशतोऽध्याय ॥ ११० ॥

-सप्तय उवाच । अर्जुनस्तु रणे राजन् दृष्ट्वा भीमस्य विक्र-
 मम् । शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १ ॥ न
 चापि भीस्त्वया कार्या भीमादय कथञ्चन । अहमेनं परेस्तीक्ष्णैः
 पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥२॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा
 राजन् शौभद्रश्च महारथः । हृष्टावाद्भवतो भीमं श्रुत्वा पार्थस्य
 भाषितम् ॥ ४ ॥ विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५ ॥ नकुलः सहदेवश्च
 धर्मराजश्च वीर्यवान् । तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विभा-
 स्यते ॥ ६ ॥ प्रत्युद्युस्तावकाश्च समेतान् तान् महारथान् ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७ ॥- चित्रसेनो
 महाराज चेकितानं समभ्ययात् । भीमप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं
 व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नं महाराज भीमान्तिकमुपागतम् ।
 त्वरमाणं रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९ ॥ भीमसेनं सुसं-
 क्रुद्धं गाङ्गेयस्य बधैषिणम् । त्वरमाणो महाराज शौमदत्ति-
 र्न्यवारयत् ॥ १० ॥ तथैव नकुलं शूरं किरन्तं सायकान् बहून् ।
 विकर्णो वारयामास इच्छन् भीमस्य जीवितम् ॥ ११ ॥ सहदेवं
 तथा राजन् यान्तं भीमरथं प्रति । वारयामास संक्रुद्धः कृपः
 शारदतो युधि ॥ १२ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम् ।
 भीमस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवदली ॥ १३ ॥ सात्यकिं समरे
 यान्तं तव पुत्रो न्यवारयत् । अभिमन्युं महाराज यान्तं भीम-
 रथं प्रति ॥ १४ ॥ सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्द्देनौ ॥ १५ ॥ अश्वत्यामा ततः
 क्रुद्धो वारयामास भारत । तथा पाण्डुसुतं च्येष्ठं भीष्मस्य
 बधकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥ भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ।
 अर्जुनं रमधं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ १७ ॥ भीष्मप्रेप्सुं

महाराज मासवर्तं द्विगो दृश । दुःशासनो महेश्वासी वारया-
 मास संयुगे ॥ १८ ॥ अन्ये च तावका योधाः पाण्डवाना महा-
 रथान् । भीष्मस्याभिमुखे चातान् वारयामासुराहवे ॥ १९ ॥
 वृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनः पुनः । अभ्यद्रवत संरञ्ज्यो
 भीष्ममेकं महारथः ॥ २० ॥ एषोर्जुनो रणे भीष्म प्रयाति
 कुसनन्दन । अभ्यद्रवत मभैष्ट भीष्मो हि प्राप्स्यते न वः ॥ २१ ॥
 अर्जुनं समरे योहुं नोत्सहेतापि वासवः । किमु भीष्मो रणे वीरो
 गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २२ ॥ इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां
 महारथाः । अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथम्भृति ॥ २३ ॥
 आगच्छमानान् समरे वीर्यैधान् प्रवलानिव । अवारयन्त सं-
 हृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥ दुःशासनो महाराज मयं
 त्यक्त्वा महारथः । भीमस्य जीविताकाङ्क्षो घनस्त्रयसुपाद्रवत्
 ॥ २५ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथम्भृति । अभ्यद्रवन्त
 सङ्ग्रामे तव पुत्रान् महारथान् ॥ २६ ॥ तत्राह्व तमपश्याम चिह्न-
 स्तुषं विश्राम्यते । दुःशासनरथं प्राप्य यत् पार्थो नाभ्यवर्तत
 ॥ २७ ॥ यथा वारयते विला क्षुब्धतोयं महार्णवम् । तथैव
 पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २८ ॥ उभौ तौ रथिनां
 श्रेष्ठानुभौ भारत दुर्लभौ । उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या हीमग्रा
 च भारत ॥ २९ ॥ तथा तौ जातसंरम्भावन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
 समीयतुर्महासङ्घर्षे मयशक्रौ यथा पुरा ॥ ३० ॥ दुःशासनो
 महाराज पाण्डवं विप्रिखैस्त्रिभिः । वासुदेवञ्च विप्रत्या ताडयामा-
 मास संयुगे ॥ ३१ ॥ ततोर्जुनो जातमन्युर्वाप्येयं वीर्य पीडि-
 तम् । दुःशासनं घतेनाजौ नाराजाना समर्पयत् ॥ ३२ ॥ ते
 तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । दुःशासनस्ततः क्रुद्धः
 पार्थं विव्याध पञ्चभिः ॥ ३३ ॥ खलाटे भरतयेठ शरैः सुनि-
 पितैस्त्रिभिः । खलाटस्यैस्तु तैर्वाणैः शुशुभे पाण्डवो रणे ॥ ३४ ॥

यथा मेरुमहाराज शृङ्गेरत्यर्थमुच्छ्रितैः । सोऽतिविद्वो महेश्वरः
 पुत्रेण तव धन्विना ॥ ३५ ॥ व्यराजत रणे पार्थ किशुक-
 सुष्पवानिव । दुःशासनस्तत क्रुद्ध पीडयामास पाण्डव ॥ ३६ ॥
 पर्वणीव सुस क्रुद्धो राज्ञ पूषं निशाकरम् । पीडयमानो बल-
 वता पुत्रस्तव विशाभ्यते ॥ ३७ ॥ विव्याघ समरे पार्थ कङ्कपत्रै
 शिलाशितैः । तस्य पार्थो घनुम्कित्वा रथञ्चास्य त्रिभि शरैः
 ॥ ३८ ॥ अप्रेषीद्विशिखान् घोरान् यमदण्डोपमान् बहून् ।
 अप्राप्तानेव तान् वाणान् विच्छेद् तनयस्तव ॥ ३९ ॥ यतमानस्य
 पार्थस्य तदङ्गुतमिवाभवत् । पार्थं सुनिश्रितैर्वाणैरविध्यत्तनय-
 स्तव ॥ ४० ॥ तत क्रुद्धो रणे पार्थ शरान् सन्धाय कार्मुके ।
 प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्गवान् शिलाशितान् ॥ ४१ ॥ न्यमञ्जस्ति
 महाराज तस्य काथे महात्मने । यथा हसा महाराज तडागं
 प्राप्य भारत ॥ ४२ ॥ पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ।
 हिला पार्थ रणे तूष्णं भीष्मस्य रथमात्रजत् ॥ ४३ ॥ अगाधे
 मञ्जतस्तस्य हीपो भीष्मीऽभवत्तदा । प्रतिलभ्य तत स ज्ञा पुत्र-
 स्तव विशाभ्यते ॥ ४४ ॥ अवारयत्तत शूरो भूय एव पराक्रमी ।
 शरै सुनिश्रितै पार्थ यथा वृष पुरन्दर । निर्विभेद महाकायो
 विव्यथे नैव चार्जुन ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि अर्जुनदुःशासनसमागमे
 एकादशाधिकशतोऽध्याय ॥ १११ ॥

मञ्जय उवाच । सात्यकिं दृशितं शुद्धे भीष्माथाभ्युद्यतं रणे ।
 आर्यशृङ्गिर्महेश्वरसो वारयामास स युगे ॥ १ ॥ माधवस्तु सुसं-
 क्रुद्धो राज्ञ नवमि शरैः । आजघान रणे राजन् प्रहसन्निव
 भारत ॥ २ ॥ तथैव राजसो राजन् माधव नवमि शरैः ।

अर्हयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः धिनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ शैनेयः शरसङ्घन्तु
 प्रेषयामास सयुगी । राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४ ॥
 ततो रक्षो महाबाहुः सात्यकिं सत्वविक्रमम् । विव्याध विधिखै-
 स्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५ ॥ माधवस्तु रणे विद्वो राक्ष-
 सेन भृशं तटा । वीथीमालम्ब्य तेजसो जहास च ननाद च
 ॥ ६ ॥ भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः । ताडवा-
 मास समरे तोषैरिव महागजम् ॥ ७ ॥ विहाय राक्षसं युद्धे
 शैनेयो रथिनाम्बरः । प्राग्च्योतिषो विचिक्षेप शरान् सन्नत-
 पर्वणः ॥ ८ ॥ ततः प्राग्च्योतिषो राजा माधवस्य महदनुः ।
 विच्छेद मितधारेण बलेन कृतहस्तवत् ॥ ९ ॥ अथान्यदनु-
 राटाय विगवत् परवीरहा । भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध
 निशितैः शरैः ॥ १० ॥ सोऽतिविद्वो महेष्वासः शृङ्गणो परि-
 संलिहन् । शक्तिं कनकधैट्टूर्यामायसीं भूपिता दृढाम् ॥ ११ ॥
 वमदण्डोपमा घोरा विक्षेप परमाहवे । तामापतन्तीं सहस्र
 तस्य वाद्भक्षैरिताम् ॥ १२ ॥ सात्यकि समरे राजन् द्विधा
 विच्छेद नावकीः । ततः पपात सहसा महोष्कैव हतप्रभा ॥ १३ ॥
 शक्तिं विनिहता दृष्ट्वा पुत्रस्तथ विधास्यते । महता रथवर्धेन
 वारयामास माधवम् ॥ १४ ॥ तथा परिव्रतं दृष्ट्वा वार्ष्णीयाना
 महारथम् । दुर्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातॄन् सर्वानुवाच च ॥ १५ ॥
 तथा क्रुद्धत कौरव्या यथा व सात्यकी युधि । न जीवन् प्रति
 निर्याति महतोऽस्मात् रथजलात् ॥ १६ ॥ तन्निन् हते हतं
 मन्त्रे पाण्डवाना महदलम् । तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महा-
 रथाः ॥ १७ ॥ शैनेयं योधयामासभीर्पुंस्य प्रमुखे तदा । यमि-
 मन्युं तदायान्तं भीष्मस्याभ्युद्यत रणे ॥ १८ ॥ काञ्चीलराजो
 बलवान् वारयामास संयुगी । शार्ङ्गनिर्नृपतिं विहा शरैः सन्नत-
 पर्वणिः ॥ १९ ॥ पुनरेव चतुःपट्ट्या राजन् विव्याध त नृपम् ।

सुदक्षिणस्तु समरे पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २० ॥ सारथिहास्य
 नवभिरिच्छन् भीष्मस्य जीवितम् । तद्ब्रह्मासीत् समहत्तयो-
 स्तव समागमे ॥ २१ ॥ वदभ्यधावद्वाङ्मेयं शिखण्डी शत्रुकर्षणम् ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाबन्धुम् ॥ २२ ॥ भीष्मस्य युधि
 चंरन्वावाद्भवन्तौ महारथौ । अश्रुत्यामा रणे क्रुद्धः समिया-
 द्रथसन्तमः ॥ २३ ॥ ततः प्रवहते, युद्धं तयोस्तस्य च भारत ।
 विराटो दशमिर्महोरजघान परन्तप ॥ २४ ॥ पतमानं महेष्यासं
 द्रौणिमाहवयोभिनम् । द्रुपदश्च त्रिभिर्वाणैर्विव्याध निमित्तैस्तदा
 ॥ २५ ॥ गुरुपुत्र समासाद्य प्रचरन्तौ महाबली । अश्रुत्यामा
 ततस्तौ तु विव्याध बद्धभिः शरैः ॥ २६ ॥ विराटद्रुपदौ वीरौ
 भीष्मं प्रति समुद्यतौ । तवाद्भुतमपश्याम वृद्धयोद्यरितं महत्
 ॥ २७ ॥ यद्द्रौणिसायकान् घोरान् प्रत्यवा रयता युधि । सह-
 देव तथायान्तर्कृपः शारहतोऽभ्ययात् ॥ २८ ॥ यथा नागो वने
 नागं मत्तो मत्तमुपाद्भवत् । कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं महा-
 रथम् ॥ २९ ॥ आजघान शरैस्तूष्णं सप्तत्या रुक्मभूषण्यै । तस्य
 माद्रीसुतस्यापं द्विधा चिच्छेद् सायकैः ॥ ३० ॥ अथैनं छिन्न-
 धन्वानं विव्याध नवभिः शरैः । सोऽन्यत कार्मुकमादाय समरे
 शारसाधनम् ॥ ३१ ॥ माद्रीपुत्रं सुसंछष्टो दशभिर्निर्मितैः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन् भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३२ ॥ तथैव
 पाण्डवो राजन् शारहतममर्षणम् । आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य
 बधकाङ्क्षया ॥ ३३ ॥ ततो युद्धं समभवत् घोररूपं मयावहम् ।
 नकुलन्तु रणे क्रुद्धो विकर्मं शत्रुतापनम् ॥ ३४ ॥ विव्याध
 सायकैः पट्या रचन् भीष्मं पितामहम् । नकुलोऽपि भयं विद-
 स्तव पुत्रेण धीमता ॥ ३५ ॥ विकर्मं सप्तसप्तत्या निर्विमेदं शिलो-
 मुखैः । तव तौ नरमादूर्लौ भीष्महेतो परन्तपौ ॥ ३६ ॥
 अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वीवरौ गोष्ठे गोवृषभाशिव । घटोत्कच रणे-

शान्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ॥ ३७ ॥ दुर्मुखः समरे प्रायात्
 भीष्महेतोः पराक्रमो । वैद्विन्वस्तु रणे राजन् दुर्मुखं शकु-
 तापनम् ॥ ३८ ॥ अज्ञानानोरसि क्रुद्धः शरैः शानतपर्वणा ।
 भीमसेनसुतश्चापि दुर्मुखः समुखैः शरैः ॥ ३९ ॥ पष्टा वीरो
 नदन् दृष्टो विव्याध रणभूर्त्सिनः । धृष्टद्युम्नं तथायान्तं भीष्मस्य
 वधकाङ्क्षिणम् ॥ ४० ॥ हार्दिक्यो वारयामास रथयेष्ठं महा-
 रथः । हार्दिक्यं पार्थतथापि विद्वा पञ्चभिरायसैः ॥ ४१ ॥ पुनः
 महाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे । तथैव पार्थतो राजन्
 हार्दिक्यं नवभिः शरैः ॥ ४२ ॥ विव्याध निशितैर्द्विभ्रैः कङ्कपत्र-
 परिच्छदैः । तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ॥ ४३ ॥
 अन्योऽन्यातिथयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः । भीमसेनमथायान्तं
 भीष्मं प्रति महाबलम् ॥ ४४ ॥ भूरियवास्त्रियात्सुं तिष्ठतिष्ठेति
 चाब्रवीत् । सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ॥ ४५ ॥
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन - सुकृष्णेन संयुगे । शरस्येन वभौ तेन
 भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥ - कन्दमत्तया यथा क्रौञ्चः पुरा
 नृपतिषत्तम । तौ शरान् सूर्यसङ्घायान् कर्मारपरिमार्जितान्
 ॥ ४७ ॥ अन्योऽन्यस्य रणे क्रुद्धो विधिपाति नरपथौ । भीमो
 भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ॥ ४८ ॥ तथा भीष्मजघी
 शन्न सौमदत्तिस्तु पाण्डवम् । कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामामतू
 रणे ॥ ४९ ॥ - गुधिष्ठिरन्तु कौन्तेयं महत्या सेनया वृतम् ।
 भीष्माभिमुखमायान्तं भारद्वाजो न्यवारयन् ॥ ५० ॥ द्रोणस्य
 रथनिर्घोषं पल्लिन्यनिनदीपमम् । श्रुत्वा प्रमदका राजन् सम-
 कम्पन्त मारिष ॥ ५१ ॥ । सा, सेना महती, राजन् पाण्डुपुत्रस्य
 संयुगे । द्रोणेन द्राविता यत्ता न चञ्चाल पट्टात् पटम् ॥ ५२ ॥
 चेकितानं रणे यत्तं भीष्मं प्रति, जनेश्वर । विव्रसेनस्तव सुत
 क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५३ ॥ भीष्महेतोः पराक्रान्ताश्चञ्चस्तो महा

रथ । चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ५४ ॥ तथैव
 चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् । तद्युद्धमासीत् सुमहत् तयो-
 स्तत्र समागमे ॥ ५५ ॥ अर्जुनो वार्य्यमाणस्तु बह्वशस्तत्र भारत ।
 विमुखीकृत्य पुत्र ते सेना तव ममहै च ॥ ५६ ॥ दुःशासनोऽपि
 परया शक्त्या पार्य्यमवारयत् । कथं भीष्मं न नो हन्यादिति
 निश्चित्य भारत ॥ ५७ ॥ सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
 लोड्यते रथिभि र्येष्टैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि इन्द्रसमागमे
 द्वादशाधिकशततोऽध्याय ॥ ११२ ॥

सञ्जय उवाच । अथ वीरो महेश्वासी मत्तवारणविक्रम ।
 समादाय महद्वाप मत्तवारणवारणम् ॥ १ ॥ विधुन्वानो नर-
 योष्ठी द्रावथाणो वरूथिनीम् । पृतना पाण्डवेयाना गाहमानो
 महाबल ॥ २ ॥ निमित्तानि निमित्तञ्च सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
 प्रतपन्तमनोकानि द्रौण पुत्रमभाषत ॥ ३ ॥ अथ स दिवसस्ताव
 यत्र पार्थो महाबल । जिघासु समरे भ्रूष पर यत्र करि
 ष्यति ॥ ४ ॥ उत्पतन्ति हि मे वाणा घनु प्रस्फुरतीव च । योग-
 मस्त्राणि छिन्दन्ति क्रूर मे वर्त्तते मति ॥ ५ ॥ दिक्षुमान्तानि
 घोराणि व्याहरन्ति मृगादजा । नीचैर्घ्राणि लीयन्ते भार-
 ताना चम्बू प्रति ॥ ६ ॥ नष्टप्रभ इवादित्य सर्वतो लोडिता
 दिश । रसते व्यद्यते भूमि कम्पतीव च सर्वथ ॥ ७ ॥ कङ्क-
 रघ्रा बलाकाथ व्याहरन्ति सुहर्मुह । शिवाशैवाशिवा घोरा
 वैद्यन्थो महद्भयम् ॥ ८ ॥ पपात महती चीरुक्ता मध्येनादित्य
 मण्डलात् । सक्रवन्धय परिधो मानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९ ॥
 परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् । वेद्वानो भय घोर

राश्यां देहावकर्तनम् ॥ १० ॥ ; देवतायतनस्थासु कौरवेन्द्रस्य
 देवताः । कम्पन्ते च हसन्ति च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११ ॥
 अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्यं दिवाकरम् । अवाक्शिरासु भगवा-
 नुपातिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२ ॥ वसुंषि च नरेन्द्राणां विगताभानि
 लक्षये । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३ ॥
 सेनयोरुभयोश्चैव समन्तात् शूयते महान् । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो
 गाण्डीवस्य च निःस्वनः ॥ १४ ॥ ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमा-
 स्त्राणि संयुगे । अपास्यान्यान् रणे योघानभ्यस्यति पितामहम्
 ॥ १५ ॥ दृश्यन्ति रोमकूपानि सीदन्तीव च मे मनः । चिन्त-
 यित्वा महाबाहो भीष्मार्युनसमागमम् ॥ १६ ॥ तच्चोह निकृति-
 प्रशं पाञ्चाख्यं पापचेतसम् । पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायो-
 धनं गतः ॥ १७ ॥ अत्रवीक्ष्य पुरा भीष्मो नाहं किन्यां शिख-
 ण्डिनम् । स्त्री क्षेप्या विद्धिता घात्रा देवाश्च स पुनः पुमान् ॥ १८ ॥
 अमङ्गलध्वजश्चैव याश्चसेनिर्महाबलः । न धीमाङ्गलिके तस्मिन्
 प्रहरेदापगासतः ॥ १९ ॥ एतद्विचिन्तयानस्य मनः सीदति मे
 भृशम् । अभ्युद्यतो रणे क्रुचः कुरुवृद्धमुपाद्भवत् ॥ २० ॥ युधि-
 श्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसङ्गतः । मम वात्र समारम्भः प्रजा-
 नामशिवं ध्रुवम् ॥ २१ ॥ मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रो लघु-
 विक्रमः । दूरपाती दृढेष्टुश्च निमित्तश्च पाण्डवः ॥ २२ ॥ अजेयः
 समरे चापि देवैरपि सेवासवैः । बलवान् बुद्धिमायैव जितक्षेत्रो
 युष्मां वरः ॥ २३ ॥ त्रिजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रस्य पाण्डवः ।
 तस्य मार्गं परिहरन् द्रुतं गच्छेत् यतप्रत ॥ २४ ॥ पञ्चाद्यैतन्महा-
 धीरे संयुगे वैषमं भवत् । हेमचिन्त्राणि शूराणां महन्ति च
 शुभानि च ॥ २५ ॥ कवचात् विदीर्यन्ते शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 छिद्यन्ते च ध्वलाश्राणि तोमराश्च मनंपि च ॥ २६ ॥ प्रासाद्य विम-
 लास्त्रीक्ष्णाः शतयथ कनकोज्ज्वलाः । वैजयन्त्यश्च नागानां सकु-

हेन किरोटिना ॥ २७ ॥ नायं संरक्षितुं कालः प्राणान् पुत्रीप-
 जीविभिः । याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यमसे विजयाय च ॥ २८ ॥
 रथनागद्वयावर्त्तां महाघोरां सदुर्गमाम् । रथेन सद्भ्रामनदीं
 तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं
 महत् । इहैव दृश्यते रात्रिं भ्राता यस्य धनञ्जयः ॥ ३० ॥ भोम-
 सेनयं बलवान् माद्रीपुत्रो च पाण्डवो । वासुदेवस्य वार्ष्णेयो यस्य
 नायो व्यवस्थितः ॥ ३१ ॥ तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ।
 तपोद्गन्धर्षरीरस्य कोपो दहति भारतीम् ॥ ३२ ॥ एष संदृश्यते
 पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः । वारयन् सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि
 सर्वशः ॥ ३३ ॥ एतदालोक्यते सैन्यं क्षीभ्यमाणं किरोटिना ।
 महोर्मिनहं समहन्तिमिनेव महाजलम् ॥ ३४ ॥ हाहाकिलकिला-
 शब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखि । याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये
 युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ दुर्गमं चान्तरं रात्रौ व्यूहस्यामिततेजसः ।
 समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६ ॥ सात्यकिशामि-
 मन्युश्च घृष्टद्युम्नवृकोदरो । पर्यरक्षन्त राजानं यमौ च मनुजे-
 श्वरम् ॥ ३७ ॥ उपेन्द्रसदृशं श्यामो महाशाल इवोद्गतः । एष
 गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीय इव फाल्गुनः ॥ ३८ ॥ उत्तमास्त्राणि
 चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्गनुः । पार्ष्णतं याहि राजानं युध्यस्व
 च वृकोदरम् ॥ ३९ ॥ को हि नेच्छेत् प्रियं पुत्रं जीवन्तं याश्वतीः
 समां । क्षत्रधर्मन्तु सम्प्रेष्य ततस्त्वा नियुनज्म्यहम् ॥ ४० ॥
 एष चाति रणे भीमो दहते वै महाचमूम् । युधिष्ठु सदृशस्ताव
 यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१ ॥

इति भीमपर्वणि भीमभधपर्वणि द्रोणाश्वत्यामसंबादे

तयोद्देशाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

सञ्जय उवाच । एतत् शुक्रावचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 भगदत्त-रूपः शत्रुः कृतवर्मा तथैव च ॥ १ ॥ विन्दानुविन्दा-
 वावन्त्यौ सैश्वर्यं जयदृश- । चित्रसेनो विकर्षय तथा दुर्मर्षणा-
 दयः ॥ २ ॥ दृष्टेते तावका योषा भीमसेनमयोषयन् । महत्या
 सेनया युक्ता नानादशसमुत्सवा ॥ ३ ॥ भीष्मस्य समरे राजन्
 प्रार्थयाना महद्यथः । शत्रुस्तु नवभिर्वाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ ४ ॥
 कृतवर्मा त्रिभिर्वाणैः कृपय नवभिः शरैः । चित्रसेनो विकर्षय
 भगदत्तस्य मारिष ॥ ५ ॥ दृष्टमिहैषमिर्वाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
 सैश्वर्यं त्रिभिर्वाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ ६ ॥ विन्दानुविन्दा-
 वावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । दुर्मर्षणस्य विधत्वा पाण्डवं
 निमित्तैः शरैः ॥ ७ ॥ स तान् सर्वान् महाराज राजमानान्
 पृथक् पृथक् । प्रवरान् सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान् महारथान्
 ॥ ८ ॥ जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा । सप्तभिः शत्रु-
 भाविध्यत् कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ९ ॥ कृपस्य सशर चापं मध्ये
 विच्छेद भारत । अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ १० ॥
 विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् । दुर्मर्षणञ्च विधत्वा
 चित्रसेनञ्च पञ्चभिः ॥ ११ ॥ विकर्षं दृष्टमिर्वाणैः पञ्चभिश्च जय-
 दृशम् । विद्धा भीमोऽनट्टदृष्टः सैश्वर्यं पुनस्त्रिभिः ॥ १२ ॥
 अथान्यदनुरादाय गौतमो रथिना वरः । भीमं विव्याध संरञ्ज्यो
 दृष्टमिर्निमित्तैः शरैः ॥ १३ ॥ स बिहो दृष्टमिर्वाणैस्तोषैरिव
 महारिष- । तत क्रुद्धो महाराज भीमसेन प्रतापवान् ॥ १४ ॥
 गौतमं ताडयामास शरैर्वृद्धमिराहवे । सैश्वर्यस्य तथाश्राव्य
 शरथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ १५ ॥ प्राक्षिणोऽभूत्सुलोकाय काष्ठा-
 न्तकसमद्युति । हताश्रात्तु रथात्सूक्ष्मवपुस्त्य महारथ ॥ १६ ॥
 शराथिञ्चैप निमित्तान् भीमसेनस्य संयुगे । तस्य भीमी धनुर्मध्ये
 दास्या विच्छेद मारिष ॥ १७ ॥ भलाभ्या भरतश्रेष्ठ सैश्वर्यस्य

महात्मनः । स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ १८ ॥
 चित्रसेमरथं राजन्नाशुरोहः तरान्वितः । अश्वद्भुतं रथं कर्म
 कृतवीर्यस्तत्र पाण्डवः ॥ १९ ॥ महारथान् शरैर्विद्ध्वा वारविद्ध्वा
 च मारिष । विरथं सैन्यं चक्रुः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २० ॥
 तदा न ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् । स सन्धाय शरा-
 स्तीक्ष्णान् कर्मारपरिमार्जितान् ॥ २१ ॥ भीमं विव्याध समरे
 तिष्ठतिष्ठेति चान्नवीत् । कृपस्य कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्यवान्
 ॥ २२ ॥ विन्दानुविन्दावावन्धौ चित्रसेनश्च संयुगे । दुर्मर्षणो
 विकर्षणश्च सिन्धु राजश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥ भीमं ते विव्यधुस्तूष्णीं
 शल्यहेतो ररिन्दमाः । स च तान् प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः
 शरैः ॥ २४ ॥ शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च द्वाभिमिः शरैः । तं
 शल्यो नवभिर्भिक्ष्वाः पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २५ ॥ सारथिह्वास्य
 भङ्गेन गाढं विव्याध मर्मणि । विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः
 प्रतापवान् ॥ २६ ॥ महाराजं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ।
 तथेतरान् महेष्वासास्त्रिभिस्त्रिभिरलिङ्गागैः ॥ २७ ॥ ताड्या-
 मास समरे सिंहवाहिननाद् च । ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं
 युद्धकोविदम् ॥ २८ ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाशैर्भृशं मर्मस्वताड्य-
 यन् । सोऽतिविद्धो महेष्वासी भीमसेनो न विव्यधे ॥ २९ ॥
 पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः । स तु क्रोधसमाविष्टः
 पाण्डवानां महारथः ॥ ३० ॥ महेश्वरं त्रिभिर्वाणैर्भृशं विद्ध्वा
 महायथाः । प्राग्ज्योतिष शतैरालौ राजन् विव्याध सायकैः
 ॥ ३१ ॥ कृपञ्च बह्मभिर्वाणैर्भृशं विद्ध्वा महायथाः । ततस्तु
 अशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णैः
 विश्लेष्ट कृतहस्तवत । तथान्यददुरादाय कृतवर्मा त्रिकाटरम्
 ॥ ३३ ॥ आजधान् भ्रुवोर्मध्ये नाराचिन परन्तपः । भीमस्तु
 समरे विद्ध्वा शल्य नवभिरायसैः । भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माण-

भयमिः । हाभ्यां हाभ्यान्तु विव्याघं गौतमप्रभृतीन् रथान् ॥ ३४ ॥
 तेऽपि तं समरे राजन् विव्यधुर्निशितैः शरैः । स तथा पीड्य-
 मानोऽपि सर्वशस्त्रैर्महारथैः ॥ ३५ ॥ मत्वा हृष्येन तान् तुल्यान्
 विशवार गतव्यथः । ते चापि रथिना चेष्टा भीमाय निशितान्
 शरान् ॥ ३६ ॥ प्रेषयामासुरव्यथाः शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य
 शक्तिं महाविगा मगदत्तो महाबलः ॥ ३७ ॥ विक्षेप समरे वीरः
 स्वर्षदण्डा महात्मनेः । तोमर सैन्धवो राजा पट्टिशञ्च महाभुजः
 ॥ ३८ ॥ शतशोश्च कृपो राजन् शरं शल्यश्च संयुगी । अथेतरे
 महेश्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ॥ ३९ ॥ भीमसेनं समुद्दिश्य
 प्रेषयामासुरोर्जसा । तोमरञ्च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेषानिलात्मजः
 ॥ ४० ॥ पट्टिशञ्च त्रिभिर्वाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् । स विभेद
 शतशोश्च नवभिः कञ्जपत्रिभिः ॥ ४१ ॥ भीमसेनो रणश्लाघी
 त्रिषैकीकं समाच्छिनत् । ताथ सर्वान् महेश्वासान् त्रिभिस्त्रिभि-
 रताडयत् ॥ ४२ ॥ ततो धनञ्जयस्तत्र वर्त्तमाने महारणे ।
 आजगाम रथेनाज्जी भीमं दृष्ट्वा महारथम् ॥ ४३ ॥ निघन्तं समरे
 शत्रून् योधमानञ्च सायकैः । तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीर्य-
 पाण्डवौ ॥ ४४ ॥ न अशंसुर्जय तत्र तावकाः पुंसुर्षभाः ।
 अयोजुनो रणे भीमं योधयन्तं महारथान् ॥ ४५ ॥ भीमस्य
 निघनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । आससाद रणे वीरां-
 स्तावकान् दृष्ट भारत ॥ ४६ ॥ ये स भीमं रणे राजन् योध-
 वन्तो व्यवस्थिताः । वीमत्सस्तान् तथाविध्यत् भीमस्य प्रिय-
 काम्यया ॥ ४७ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सुशर्मणमचोदयत् ।
 अर्जुनस्य वर्धायाय भीमसेनस्य धीमयोः ॥ ४८ ॥ सुशर्मन् गच्छ
 शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः । जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जय-
 हकोदरौ ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्वलाधिपः ।
 अभिद्रुत्य रणे भीममर्षुनञ्चैव धन्विनी ॥ ५० ॥ रथैरनेक-

साहस्रैः समन्तात् पर्यवारयत् । ततः प्रवृत्ते युद्धमष्टुनव्य
परैः सद्यः ॥ ५१ ॥ ।

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
चतुर्ह्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

दृष्ट्वाथ शतशो हंताः । - गजाश्च सर्गजारीहाः पेतुस्वर्वा मचाहवे
 ॥ १४ ॥ रथिनः सांदिनश्चैव तत्र तत्र निपटिताः । दृश्यन्ते
 बहवो राजन् वेपमानाः समन्ततः ॥ १५ ॥ रतैर्गजैः पदात्थोषे-
 र्वाजिमिथ निपटितैः । रथैश्च वद्धधाम्नैः समास्तीर्यन् मेदिनी
 ॥ १६ ॥ तदाह्वृतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् । शरैः संवार्य
 तान् वीरान् यत् क्षणान महाबलः ॥ १७ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च
 सैश्वर्यं जयद्रथ । विन्दातुविन्दावावन्त्यौ नाजह्रः संयुगं तदा
 ॥ १८ ॥ ततो भीमो महेष्वासः फाल्गुनश्च महारथः । कौर-
 वाणां घ्नूं धीरां भयं दृद्रवतु रणे ॥ १९ ॥ ततो वर्द्धिष्ण-
 वाजानामयुतान्यर्बुदानि च । घनक्षयरथे तूष्णं पातयन्ति ज
 भूमिपाः ॥ २० ॥ ततस्तान् शरजालेन सन्निवार्य महारथान् ।
 पार्थः समन्तात् समरे प्रेषयामास सत्यवे ॥ २१ ॥ शल्यस्तु समरे
 जिष्णुं क्रोडंनिव महारथः । आजघानीरसि क्रुद्धो भक्तैः सन्नत-
 पर्वभिः ॥ २२ ॥ तस्य पार्थो घनुम्ह्रित्वा हस्तावापञ्च पञ्चभिः ।
 अथैनं सायकेस्तीक्ष्णैर्भ्रंशं विव्याध भर्मणि ॥ २३ ॥ अथान्यद्वतु-
 रात्राय समरे भारमाधनम् । महेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामा-
 मास रोपितः ॥ २४ ॥ तिमिः शरैर्महाराज वासुदेवश्च पञ्चभिः ।
 भीमसेनश्च नवभिर्बाहोसरसि चार्थयत् ॥ २५ ॥ ततो द्रोणी
 महाराज मागधय महारथः । दुर्घोघनसमादिष्टौ तं दिशमुप-
 जग्मतुः ॥ २६ ॥ यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुः समहारथौ ॥ २७ ॥ जयत्सेनस्तु
 समरे भीमं भीमायुधं शुधि । विव्याध निमित्तैर्वाणैरष्टभिर्मरत-
 पंभ ॥ २८ ॥ तं भीमो दृशभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सार-
 थिष्ठास्य भक्तेन रथनीडाहपातयत् ॥ २९ ॥ उद्ध्रान्तैस्तुरगैः
 सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः । मागधोऽपस्तुतो राजा सर्वसैन्यस्य
 पश्यतः ॥ ३० ॥ द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।

विव्याध वायैर्निशितैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ त भीम समर
 आघो गुरु पिबसमरणे । विव्याध पञ्चभिर्मल्लैस्तथा पट्टरा च
 भारत ॥ ३२ ॥ अर्जुनस्तु सुप्रमाणं विद्वा बद्धमिरायसै । व्यध-
 मत्तस्य तत सैन्य महाभ्राणि यथानिल ॥ ३३ ॥ - ततो भीमस्य
 राजा च कौशल्यश्च वृहद्वल । समवर्तन्त सक्रुद्धा भीमसेनधन-
 क्षयौ ॥ ३४ ॥ तथैव पाण्डवा शूरा वृष्टद्युम्नश्च पार्श्वत । अभ्य-
 द्रवन् रणे भीम व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३५ ॥ शिखण्डी तु
 समासाद्य भारतानां पितामहम् । अभ्यद्रवत सक्रुष्टो भय त्यक्त्वा
 महारथात् ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरमुख्या पार्था पुरस्कृत्य शिख-
 ण्डिनम् । अयोधयन् रणे भीम संहिता सर्वसृष्टयै ॥ ३७ ॥
 तथैव तावका सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् । शिखण्डिप्रमुखान्
 पार्थान् योधयन्ति सा सयुगे ॥ ३८ ॥ तत प्रववृते युद्धं कौर-
 वाणा मयावहम् । तत्र पाण्डुसुतैः साह्यं भीमस्य विजयं प्रति
 ॥ ३९ ॥ तावकानां जये भीमो ग्लह्यसासीद्विशाम्पते । तत्र हि
 धृतमासक्त विजयाघेतराय च ॥ ४० ॥ वृष्टद्युम्नस्तु राजेन्द्र
 सर्वसैन्यान्यचोदयत् । अभ्यद्रवत गाङ्गेय मामिष्ट रथसत्तमा
 ॥ ४१ ॥ सेनापतिवपुः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनो । भीम
 समभ्ययात्तूर्णं प्राणाख्यक्त्वा महाक्षवे ॥ ४२ ॥ भीमोऽप रथिना
 श्रेष्ठ प्रतिजग्राह ता चमूम् । आपान्तीं महाराज वेलामिव
 महीदधि ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमार्जुनपराक्रमे
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं शान्तनवी भीमो दमनीहनि सप्तय ।
 अयुध्यत महावीर्य पाण्डवे सह सृष्टयै ॥ १ ॥ कुरवश्च कथ

युद्धं पाण्डवान् प्रत्यवारयन् । आत्रेयुः मे महायुद्धं भीष्मस्थाः
 हवशोभिनः ॥ २ ॥
 सप्तय उवाच । कुरवः-पाण्डवैः सार्द्धं यद्युध्यन्त भारत ।
 यथा च तद्भूयुद्धं तत्ते वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ३ ॥ - गमिताः
 परलोकाय परमास्तैः किरौटिनः । अहन्यहनि, संक्रुद्धास्ताव-
 काना महारथाः ॥ ४ ॥ , यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः सः चापि समिति-
 च्छयः । पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिच्ययम् ॥ ५ ॥ कुरुभिः
 सहितं भीष्मं युध्यमानं परन्तप । अर्जुनञ्च सपाञ्चाख्यं संशयो
 विजयेऽभवत् ॥ ६ ॥ - दृष्टमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्युनसमागमे ।
 प्रावर्त्तत महारौद्रः सततं समितिच्ययः - ॥ ७ ॥ तस्मिन्नयुतशो
 राजन् भूयश्च परन्तप । भीष्मः शान्तनवो योषान् जघान् पर-
 मास्त्रवित ॥ ८ ॥ 'दीपामशातकल्पानि' नामगीवाणि भारत । ते
 हतास्ताव भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्त्तिनः ॥ ९ ॥ दृष्टाहानि तत-
 स्तप्ता भीष्मः पाण्डववादिनीम् । निरविद्यत घर्मात्मा, जीवितेन
 परन्तप ॥ १० ॥ 'स क्षिप्रं बधमन्विच्छूनात्मनोऽभिमुखो रणे ।
 न हन्याः मानवश्रेष्ठान्' सद्रामे, सुवह्नपि ॥ ११ ॥ चिन्तयित्वा
 महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव । अस्थ्यासस्थं-महारान पाण्डवं
 वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविधारण्ड ।
 शृणुष्व वर्षेन तात धर्म्यं स्वर्गप्रश्नं जल्पत ॥ १३ ॥ 'निर्विस्त्रीऽस्ति
 धर्म्यं तात देहेनानेन भारत । प्रत्य मे गतः कालः सुवह्नं
 प्राणिनो रणे ॥ १४ ॥ तस्मात् पार्थ पुरोधाय पाण्डालान् वृक्षया-
 स्तथा । महधे क्रियतां, यत्रो मम चादृच्छसि प्रियम् ॥ १५ ॥
 तस्य तन्मतमाश्राय पाण्डवः सत्यदर्शनः । भीष्मं प्रति ययौ राजा
 सद्रामे सह सृष्टयैः ॥ १६ ॥ दृष्टयुन्नस्ततो राजन् पाण्डवश्च
 युधिष्ठिरः । श्रुत्वा भीष्मस्य ता वाचं चादशामासतुर्वलम् ॥ १७ ॥
 आमिद्रवध्वं युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे । रक्षिताः सत्यसन्धि-

जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८ ॥ अथञ्चापि महेश्वासः पार्षती
 वाहिनीपतिः । भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९ ॥
 मा वो भीष्माह्वयं किञ्चिदस्त्वद्य शुधि सृष्टयाः । ध्रुवं भीष्मं
 विजेष्याम पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २० ॥ ते तथा समर्थं कृत्वा
 दृग्मेऽहनि पाण्डवाः । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जग्मः क्रोध-
 मूर्च्छिताः ॥ २१ ॥ शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवश्च धनञ्जयम् ।
 भीष्मस्य पातने यत्र परमं ते समास्थिताः ॥ २२ ॥ ततस्तव
 सतादिष्टां नानाजनपदेश्वराः । द्रोणेन सह पुत्रेण सहसेनां
 महाबलाः ॥ २३ ॥ दुःशासनश्च बलवान् सह सर्वैः सहोदरैः
 भीष्मं समरमध्यस्थं पालयाञ्चक्रिरे तदा ॥ २४ ॥ ततस्तु तावकाः
 शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम् । शिखण्डिप्रमुखान् पार्थान् योध-
 यन्ति स्र संयुगे ॥ २५ ॥ चेदिभिस्तु सपाञ्चालैः सहितो वानरैः
 ध्वजः । ययौ भ्रान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६ ॥
 द्रोणपुत्रं विनेनृपां षट्केतुस्तु पौरवम् । युधामन्युः सहामात्यं
 दुर्योधनमयोधयेत् ॥ २७ ॥ विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जय-
 द्रथम् । वृहच्चक्रस्य दायादमाससाद् परन्तप ॥ २८ ॥ मद्र-
 राजं महेश्वासं सहसेन्यं युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु
 नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यमसम्बाधं सर्वशस्त्रभृताः
 स्वरम् । द्रौणिं प्रति ययौ मत्तः पाञ्चाल्यः सह सोदरैः ॥ ३० ॥
 केर्षिकारध्वजश्चैव सिंहकेतुमरिन्दम । प्रत्युज्जगाम सौमद्रं
 राजपुत्रो वृहहलः ॥ ३१ ॥ शिखण्डिनश्च पुत्रास्ते पाण्डवश्च धन-
 ञ्जयम् । राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्क्लिषांसवः ॥ ३२ ॥ तस्मि-
 न्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे । सम्पुधावत् स्वनीकेषु गेदिनी
 समकम्पत ॥ ३३ ॥ तान्यनीकान्यनीकेषु समसञ्जन्त भारत ।
 तावकानां परेषाञ्च दृष्ट्वा भ्रान्तनवं रणे ॥ ३४ ॥ ततस्तेषां प्रतप्ता-
 नामन्योन्यमभिधावताम् । प्रादुराभीष्मदायद्धो द्विजु सर्वांसु

भारत ॥ ३५ ॥ शङ्खदुन्दुभिषीपैथ वारणानाञ्च वृद्धिते । सिंह
नादेश सैन्यानां दारुण समपद्यत ॥ ३६ ॥ सा च सवनरेन्द्राणां
चन्द्रार्कसदृशी प्रभा । वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रमा समपद्यत ॥ ३७ ॥
रत्नो मेघाश्च मञ्जस्य, शस्त्रविद्यद्विरावता । धनुषास्त्रापि
निर्घोषो दारुण समपद्यत ॥ ३८ ॥ वाणशङ्खप्रणादाश्च भेरी-
णाञ्च महास्वना । रथघोषश्च सञ्जज्ञे सेनयोरुभयोरपि ॥ ३९ ॥
पाशयत्तपृष्टिसङ्घैश्च वाणौघैश्च समाकुलम् । नि प्रकाशमिवाकाश
सेनयो समपद्यत ॥ ४० ॥ अन्योऽन्य रथिन पेतुर्वालिनश्च महा-
हवे । कुञ्जरान् कुञ्जरा जघ्नुः पदाताश्च पदातय ॥ ४१ ॥
तत्रासीत् समहद्युद्ध कुङ्कुणा पाण्डवै सह । भीष्महेतौर्नर-
व्याघ्र श्वेनघोरामिप्रे यथा ॥ ४२ ॥ तेषां समागमो घोरो बभूव
युधि सङ्घत । अन्योऽन्यस्य बधार्थाय लिंगीपूणा महाहवे ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपदेशे

शोडशोऽधिकप्रथोऽध्याय ॥ ११६ ॥

— —

सञ्जय उवाच । अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।
महत्या सेनया युक्त भीष्महेतो पराक्रमी ॥ १ ॥ ततो दुर्यो-
धनो कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः । आजघानोरसि क्रुद्ध पुनश्चैव
त्रिभि र्धरे ॥ २ ॥ तस्य शक्ति रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव
श्वसाम् । प्रेषयामास सक्रुद्धो दुर्योधनरथ प्रति ॥ ३ ॥ तामा-
पतन्तीं सहसा घोररूपा विशम्भते । दिग्धा विच्छेद, ते पुत्र
क्षुरप्रेण महारथ ॥ ४ ॥ तद्युद्धमभवद्घोर चित्ररूपश्च भारत ।
इन्द्रियप्रोतिलनन सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ५ ॥ भीष्मस्य निधना-
र्थाय पार्थस्य विजयाय च । युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरु
पुङ्गवौ ॥ ६ ॥ सत्यकि रमस युचे द्वौष्णिश्रीक्ष्णपुङ्गव । आज

घनारसि क्रुद्धो नाराचिन परन्तप ॥ ७ ॥ ग्रैनेयोऽपि गुरो
 पुत्र सर्वमर्मसु भारत । अतात्ययदमेयात्मा नवभि कष्टुवाजिते
 ॥ ८ ॥ अश्वत्यामा तु समरे सात्यकि नवभि शरै । विभता
 च पुनस्तूषं बाह्योररास चार्पयत् । ९ ॥ सोऽतिवद्धो महेश्वासी
 द्रोणपुत्रेण सात्तत । द्रोणपुत्रं विभिर्वाणैराजघान महायथा
 ॥ १० ॥ पौरवो वृष्टकेतुश्च शरैराच्छाद्य सयुगे । बद्धधा
 दारयाक्षक्रे महेश्वास महारथ ॥ ११ ॥ तथैव पौरव युद्धे
 वृष्टकेतुर्महारथ । विभता निशितैर्वाणैर्विध्याधाशु महावल
 ॥ १२ ॥ पौरवस्तु धनुश्छिन्ना वृष्टकेतुर्महारथ । ननाद बल
 वान्नाद विव्याध च शितै शरै ॥ १३ ॥ सोऽन्यत कार्मुकमादाय
 पौरव निशितै शरै । आजघान महाराज विभत्तया शमली
 मुखै ॥ १४ ॥ तौ तु तत्र महेश्वासी महामातो महारथी ।
 महता शरवर्षेण परस्परमविध्यताम् ॥ १५ ॥ अन्योऽन्यस्य धनु
 श्छिन्ना हयान् हत्वा च भारत । विरयावसियुद्धाय समीयतु
 रमर्षणी ॥ १६ ॥ आर्षभे चर्मणी शत्रे अतचन्द्रपुरस्कृते ।
 तारकाशतचित्ते च निस्त्रिणौ सुमहाप्रभौ ॥ १७ ॥ प्रसृष्ट विमलौ
 राजस्तावन्योऽन्यमभिद्रुतौ । वाकितासङ्गमे यत्तौ सिद्धाविव
 महावने ॥ १८ ॥ मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
 चेरतुर्हर्मयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ १९ ॥ पौरवो वृष्ट
 केतुन्तु शङ्खदेशे महासिना । ताडयामास स क्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठोत
 चाब्रवीत् ॥ २० ॥ चेदिराजोऽप्य समरे पौरव पुन्यदर्मम् ।
 आजघान शिताश्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २१ ॥ तावन्यान्य
 महाराज समासाद्य महाहवे । अन्योऽन्यवेगाभिहतौ निपेततु
 ररिन्दमौ ॥ २२ ॥ तत स्वरथमारोप्य पौरव तनयस्तव ।
 जयस्तेनो रथेर्नो जायपोवाह रणाजिरात ॥ २३ ॥ वृष्टकेतुन्तु
 समरे माद्रीपुत्र प्रतापवान् । अपावाह रथे शूर सहदेव

पराक्रमी ॥ २४ ॥ चित्रसेन सुशर्माणं विद्वा बद्धभिरायसैः ।
 पुनर्विव्याध त पट्टा पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २५ ॥ सुशर्मा तु
 रणे क्रुहस्तव पुत्रं विद्याम्यते । दशभिर्दशमस्यैव विव्याध निधितैः
 शरैः ॥ २६ ॥ चित्रसेनञ्च तं राजंस्त्रिभूतानतपर्वभिः । आज-
 धान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ॥ २७ ॥ भीष्मस्य समरे
 राजन् यथा मानञ्च बर्हयन् । भीमद्रो राजपुत्रन्तु वृद्धदलमयो-
 यत् ॥ २८ ॥ पार्थञ्चेतोः पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधनं प्रति ।
 आजुनिं कौशलेन्द्रस्तु विद्वा पञ्चभिरायसैः ॥ २९ ॥ पुनर्विव्याध
 विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । सौमद्र कौशलेन्द्रन्तु विव्याधाष्टभि-
 रायसैः ॥ ३० ॥ नाकम्ययत सङ्ग्रामे विव्याध च पुनः शरैः ।
 कौशल्यस्य धनुर्वापि पुनथिच्छेद फाल्गुनिः ॥ ३१ ॥ आलघान
 शरैश्चापि विंशता कङ्कपत्रिभिः । सोऽन्यत् कार्मुकमाहाय राज-
 पुत्रो वृद्धदलः ॥ ३२ ॥ फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बद्धभिः
 शरैः । तयोर्युद्धं समभवत् भीष्मञ्चेतोः परन्तप ॥ ३३ ॥ संर-
 व्यथोर्महाराज समरे चित्रयोर्धनोः । यथा दिवासुरे युद्धे वलि-
 बानवयोरभूत् ॥ ३४ ॥ भीमसेनो रघानीकं बोधयन् बद्धबोमत ।
 यथा शक्रो बन्धपाणिर्हारयन् पर्वतोत्तमान् ॥ ३५ ॥ ते यध्य-
 मानाः समरे मातङ्गा गिरिसन्निभाः । तिपेतुं रुर्व्या सञ्चिता
 नादयन्तो बसुन्धराम् ॥ ३६ ॥ गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्ना-
 प्लनचयोपमा । विदेजुर्वसुधा प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३७ ॥
 शुधिष्टिरो महेश्वासो मद्रराजानमाहवे । महत्या सेनया गुप्तः
 पीडयामास सङ्गतम् ॥ ३८ ॥ मद्रेश्वरोऽथ समरे धर्मपुत्रं मन्ना-
 रयम् । पीडयामास समरे भीष्मञ्चेतोः पराक्रमी ॥ ३९ ॥
 विराट् सैन्यवो राजा विद्वा सन्नतपर्वभिः । नवभिः सावकी-
 स्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्पयत् ॥ ४० ॥ विराटय मन्नाराज सैन्यवं-
 वाहिनोपतिः । त्रिंशद्भिर्निशितैर्वाणैराजघात सूनान्तरे ॥ ४१ ॥

चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशो चित्रवर्मायुधध्वजी । रजतुचित्ररूपी तौ
 सद्गामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४२ ॥ द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य
 महारणे । महामनुद्यं चक्रुः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४३ ॥ ततो
 द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्बनुः । हित्वा पञ्चाशतेषूणा पार्षतं
 समविध्यत ॥ ४४ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणाय चित्तेप गदां यमदण्डोपमा रणे ॥ ४५ ॥ तामापतन्तीं
 सहसा हेमपट्टविभूषिताम् । शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास
 संयुगे ॥ ४६ ॥ सा हित्वा बह्वधा राजन् द्रोणवापच्चुत्तैः शरैः ।
 चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ४७ ॥ गदां विनि-
 हता दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुतापन । द्रोणाय शक्तिं चित्तेप सर्वपार-
 सवीं शुभाम् ॥ ४८ ॥ ता द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद् युधि
 भारत । पार्षतश्च महेश्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ४९ ॥ एव-
 मेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् । भीष्म प्रति महाराज घोर-
 रूपं भयानकम् ॥ ५० ॥ अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निमित्तैः
 शरैः । अभ्यद्रवत सम्मत्तो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५१ ॥ प्रत्यु-
 थयौ च त राजा भगदत्तः प्रतापवान् । अर्जुनं शरवर्षेण वार-
 यामास संयुगे ॥ ५२ ॥ अर्जुनस्तु ततो नागनायान्तं रजतो-
 यमे । विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५३ ॥ शिख-
 ण्डिनञ्च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत । भीष्मं प्रति महाराज
 जघ्नेनमिति चाब्रवीत् ॥ ५४ ॥ प्राग्च्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं
 पाण्डुपूर्वज । प्रययौ क्षरितो राजन् दुपदस्य रथं प्रति ॥ ५५ ॥
 ततोऽर्जुनो महाराज भीष्मभ्यद्रवदद्रूतम् । शिखण्डिन पुर-
 ष्कृत्य ततो गुडमवर्त्तत ॥ ५६ ॥ ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं
 रमसं युधि । समभ्यधावन् क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५७ ॥
 नानाविधान्यनीकानि पुत्राणान्ते जनाधिप । अर्जुनो विधमत्काली
 दिवोवाभ्राणि मारुतः ॥ ५८ ॥ शिखण्डी तु समासाद्य मार-

तानां पितामहम् । इषुभिस्त्र्यम्बव्यग्री वङ्गभिः समवाचिनोत्
 ॥ ५८ ॥ रथाम्प्रगारथापाञ्चिरसिभक्तिर्गदैन्यनः । शरसङ्घमहा-
 क्त्वात्तः क्षत्रियान् समरेऽदृष्टत् ॥ ६० ॥ यथाग्निः समहानिद्रः
 कक्षे शरति सानिलः । तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्रा-
 ण्युदीरयन् ॥ ६१ ॥ सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदा-
 नुगान् । न्यवारयत् तत् सैन्यं पाण्डवस्य महारथः ॥ ६२ ॥
 सुवर्षपुङ्खैरिषुभिः घितैः सन्नतर्ष्वभिः । नादयन् सृष्टिषो भीष्मः
 प्रदिशश्च महाहवे ॥ ६३ ॥ पातयन् रथिनो राजन् हयाश्च हव-
 सादिभिः । मुण्डतालवनानीव स चकार रथव्रजान् ॥ ६४ ॥
 निर्मनुष्यान् रथान् राजन् गजानश्रवांश्च संशुगी । चकार समरे
 भीष्मः सर्वगस्त्रभृताम्बरः ॥ ६५ ॥ तस्य ज्वातलनिर्घोषं विस्फू-
 लितमिवाग्नेः । निगम्य सर्वतो राजन् समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ६६ ॥
 अमोघा न्यपतन् वाणाः पेतुस्ते मनुजेश्वर । नासृजन्त शरीरेषु
 भीष्मवापचक्रता शराः ॥ ६७ ॥ निर्मनुष्यान् रथान् राजन् संशु-
 त्तान् जवनैर्हयैः । वातायमानानद्राक्षं ह्रियमाणान् विशाम्यते
 ॥ ६८ ॥ त्रैदिकाग्निकक्षप्राणां सक्षत्राणि चतुर्दश । महारथाः
 समाख्रताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ६९ ॥ अपरावर्तिनः शूराः
 सुवर्षविकृतध्वजाः । सङ्ग्रामे भीष्ममासाद्य सवालिरथकुण्डराः
 ॥ ७० ॥ जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् । न तवा-
 सीदृषे राजन् सोमकाना महारथः ॥ ७१ ॥ यः संप्राप्य रणे भीष्मं
 जीवमानः समाग्रेत् । तांश्च सर्वान् रणे धीमान् प्रेतराजपुं-
 र्प्रति ॥ ७२ ॥ नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् । न कश्चिद्दिनं
 समरे प्रत्युपाति महारथः ॥ ७३ ॥ ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्रवं
 कृष्णशरथिम् । शिखण्डिनञ्च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ७४ ॥

इति मीषपर्वणि मीषवधपर्वणि सङ्कलशुद्धे

सप्तदश्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

सञ्जय उवाच । शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य पुस्तपर्षम ।
 दशभिर्निशितैर्भक्षैरालघान स्तनान्तरे ॥ १ ॥ शिखण्डिनस्तु
 गाङ्गेय क्रोधदीप्तेन चक्षया । सम्पुष्टत कटाक्षेण निर्द्वन्द्वनिव
 भारत ॥ २ ॥ स्त्रीत्व तस्य स्मरन् राजन् सर्वलोकस्य पश्यत ।
 नालघान रणे भीष्म स च तन्नावबुद्धवान् । ३ ॥ अर्जुनस्तु
 महाराज शिखण्डिनमभाषत । अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैन
 पितामहम् ॥ ४ ॥ किन्ते विवक्षया वीर जहि भीष्म महा-
 रथम् । न ह्यन्यमनुपश्यामि किञ्चिद्योधिष्ठिरे वले ॥ ५ ॥ य
 शक्त समरे भीष्म प्रतिघोषुमिहाहवे । ऋते त्वा पुस्तपव्याघ्र
 सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरत
 र्षभ । शरेर्नानाविधैस्तूष्णं पितामहमवाक्रियत् ॥ ७ ॥ अचिन्त-
 यित्वा तान् वाणान् पिता देवव्रतस्तव । अर्जुन समरे क्रुद्धं
 वारयामास भावकी ॥ ८ ॥ तथैव च चमूं सर्वा पाण्डवाना
 महारथ । अप्रैषीत् स शरैस्तीक्ष्णै परलोकाय मारिष ॥ ९ ॥
 तथैव पाण्डवा राजन् सैन्येन महता वृता । भीष्म सञ्छा-
 दयामासुर्मघा इव दिवाकरम् । १० ॥ स समन्तात् परिव्रतो
 भारती मरतर्षभ । निर्द्वेहाह रणे शूरान् वने वङ्गिरिव ज्वलन्
 ॥ ११ ॥ तत्राहृतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् । अधीधयञ्च
 यत पार्थ जग्गीप च पितामहम् ॥ १२ ॥ कर्मणा तेन समरे तव
 पुत्रस्य धन्विन । दुःशासनस्य तुतुषु सर्वे लोका महात्मन ॥ १३ ॥
 यदैक समरे पार्थान् सार्ङ्गान् समयोषयत । न चैनं पाण्डवा
 युद्धे वारयामासुस्त्रुणाम् ॥ १४ ॥ दुःशासनेन समरे रथिनो
 विरथीकृता । सादिगश्च महेश्वासा हस्तिगश्च महाबला ॥ १५ ॥
 विनिभिन्ना शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसधातले । शरातुरास्तथैवान्ये
 दन्तिनो विद्रुता दिग् ॥ १६ ॥ यथान्निरिन्धन प्राप्य ज्वले-
 र्शिताधिस्रुणाम् । तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डुसेना विनिर्द्वेहन ॥ १७ ॥

तं भारत महामात्रं पाण्डवानां महारथः । जेतुं नीत्सहते
 कथिन्नाभ्यात् कथञ्चन ॥ १८ ॥ ऋते महेन्द्रतनयात् श्वेता-
 श्वात् कृष्णसारथे । स हि तं समरे राजन् निर्जित्य विजयो-
 ऽर्जुनः ॥ १९ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वशोकस्य पश्यतः । विजित-
 स्तव पुत्रस्तु भीष्मवाङ्मवपात्रयः ॥ २० ॥ पुनः पुनः समाश्वस्य
 प्रायुध्यत मनीकटः । अर्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् संवरा-
 जत ॥ २१ ॥ शिखण्डी तु रणे राजन् द्विव्याधैव पितामहम् ।
 शरैरथनिसंस्पृष्टया सर्पविषोपमैः ॥ २२ ॥ न च म्र ते रुजं
 चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर । क्षयमानस्तु गाङ्गेयस्तान् वाणान्
 जगृहे तदा ॥ २३ ॥ उषासो हि नरो यद्वत् जलधाराः प्रती-
 च्छति । तथा जग्राह गाङ्गेय शरधाराः शिखण्डिनः ॥ २४ ॥
 तं क्षत्रिया महाराज दृष्टशुर्षोरमाहवे । भीष्मं दृष्टन्तं सैन्यानि
 पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि
 मारिष । अभिद्रवत सङ्ग्रामे फाल्गुनं सर्वतो रणे ॥ २६ ॥
 भीष्मो वः समरे सर्वान् पालयिष्यति धर्मविह् । ते भयं सुभृशं
 त्यक्त्वा पाण्डवान् प्रत्ययुध्यत ॥ २७ ॥ हेमतालेन महता भीष्म-
 स्तिष्ठति पालयन् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणा समरे शर्म वर्म च
 ॥ २८ ॥ त्रिदशपि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् । किमु
 पार्था महात्मानं मर्त्तप्रभूता महाबलम् ॥ २९ ॥ तस्माद्भवन्त मा
 योधा फाल्गुनं प्राप्य संयुगे । अहमद्यं रणे यत्तो योधयिष्यामि
 पाण्डवम् ॥ ३० ॥ सहितः सर्वतो यत्तेर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः ।
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् तव पुत्रस्य धन्विनः ॥ ३१ ॥ सर्वे योधाः
 सुसंख्या बलवन्तो महाबलाः । ते विद्वाः कलिङ्गाथ टासिरक-
 गणाथ च ॥ ३२ ॥ अभिपेतुर्निपादाथ मौवीराथ महारणे ।
 वाह्मिणा द्रुपदाथैव प्रतीवप्रोटीचप्रमालवाः ॥ ३३ ॥ अभिषाहाः
 शूरसेना शिवयोऽथ वसन्तय । मालुः भकास्त्रिगर्ताथ अम्वहाः

कौक्यैः सह ॥ ३४ ॥ अभिपेतु रणे पार्थं पतङ्गा इव पावकम् ।
 स तान् सर्वान् शतानीकान् महाराज महारथान् ॥ ३५ ॥
 दिव्यान्यस्त्राणि सञ्चिन्त्य प्रसन्धाय धनञ्जय । स तैरस्त्रैर्महा
 वेगीर्हृदाहाशु महाबल ॥ ३६ ॥ शरप्रतापैर्दीमत्सु पतङ्गानिव
 पावक । तस्य वाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ॥ ३७ ॥
 क्षीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीव समदृश्यत । ते शरार्त्ता महाराज
 विप्रकीर्णमहाध्वजा ॥ ३८ ॥ नाभ्यवर्त्तन्त राजान सञ्चिता
 वानरध्वजम् । सध्वजा रथिन पेतुर्हयारोहा हयैः सह ॥ ३९ ॥
 समजाय गजारोहाः किरीटिशरताडिता । ततोऽर्जुनभुजोत्-
 सृष्टैराह्वतामीहसुन्दरा ॥ ४० ॥ विद्रवद्भिश्च बह्वधा बलेराज्ञा
 समन्तत । अथ पार्थो महाराज द्वावयित्वा वक्तृयिनीम् ॥ ४१ ॥
 दुःशासनाय च बहून् प्रेषयामास सायकान् । ते तु भिक्षा तव
 सुत दुःशासनमयोमुखा ॥ ४२ ॥ धरणीं विविशुः सर्वे बल्मीक-
 मिव पन्नगा । हथाश्वस्थ ततो जघ्ने सारथिञ्च न्यपातयत् ॥ ४३ ॥
 विविंशतिञ्च विंशत्या विरथ कृतवान् प्रभु । आजघान भृशञ्चैव
 पञ्चमिर्न्तपर्वभिः ॥ ४४ ॥ कृपं विक्रमं शल्यञ्च विहा बह्वभि-
 रायसैः । चकार विरथायैव कौन्तेय श्वेतवाहन ॥ ४५ ॥
 एवन्ते विरथा सर्वे कृप शल्यश्च मारिष । दुःशासनो विक्रम्यश्च
 तथैव च विवशति ॥ ४६ ॥ सम्प्राद्वन्त समरे निर्जिता सव्य-
 साधिना । पूर्वाङ्गे भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ॥ ४७ ॥
 प्रजज्वाल रणे पार्थी विधूम इव पावक । तथैव शरवर्षेण
 मास्करो रश्मिवानिव ॥ ४८ ॥ अन्यान्पि महाराज पातयामास
 पार्थिवान् । पराङ्मुखीकृत्य तथा शरवर्षैर्महारथान् ॥ ४९ ॥
 प्रावर्त्तयत सङ्ग्रामे शोणितोदा महानदीम् । मध्येन कुरुसैन्याना
 पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ५० ॥ गजाश्वरथसङ्घाश्च बह्वधा रथिभि-
 र्हेता । रथाश्च निहता नागैर्हयाथैव पदातिभिः ॥ ५१ ॥

अन्तराच्छिद्यमानानि शरीराणि पिरांसि च । निपेतुर्द्विषु
सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ ५२ ॥ छन्नमायोधनं राजन्
कुण्डलाङ्गदधारिमिः । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः
॥ ५३ ॥ रथनेमिनिवृत्तैश्च गजैस्त्रैवावपोषितैः । पटाताश्याप्यधा-
वन्त साश्वताः सहययोधिनः ॥ ५४ ॥ गजाश्च रथयोधाश्च परि-
पेतुः समन्ततः । विकीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ ५५ ॥
तद्गजाश्वरथौघाना रुधिरैण समुच्चितम् । छन्नमायोधनं रेजे
रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ ५६ ॥ श्वानः काकाश्च शृग्याश्च वृका
गोमायुभिः सह । प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विहृताश्च भृगद्विजाः ॥ ५७ ॥
बबुर्बहुविधायैव दिक्षु सर्वासु मार्गताः । दृश्यमानेषु रक्षसु
भूतेषु च नदत्सु च ॥ ५८ ॥ काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च
महाघनाः । धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा मार्गतरिताः ॥ ५९ ॥
श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः । विकीर्णाः समदृश्यन्त
पतिता शरणीतले ॥ ६० ॥ ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्र-
मुदीरयन् । अभ्यधावत कौन्तेयं मिषता सर्वघन्विनाम् ॥ ६१ ॥
तं शिखण्डी रणे यान्तमभ्यद्रवत दंघितः । ततः समाहरत्
भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ ६२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः
श्वेतवाहनः । निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ ६३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कलयुद्धे

अष्टादशाधिकप्रतोलध्यायः ॥ ११८ ॥

सप्तम्य उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठेष्वनिवर्त्तिन ।
ब्रह्मलोकपरा सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १ ॥ न श्वानीकमनीकेन
समसञ्जत सङ्कुले । रथिनो रथिभिः शार्ङ्गं पटाताश्च पदातिभिः
॥ २ ॥ अश्वथाश्वैरयुध्यन्त गजाश्च गजयोधिभिः । लम्बत-

वम्बहाराज युध्यन्ते तत्र भारत ॥ ३ ॥ महान् व्यतिकरो रौद्रे
 सेनयो समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं व्यवकीर्णेषु च सर्वश ॥ ४ ॥
 क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विघ्नमजायत । तत शल्य कृपयैव
 चित्रसेनश्च भारत ॥ ५ ॥ दुःशासनो विकर्षश्च रथानास्त्राय
 भास्वरान् । पाण्डवाना रणे शूरा ध्वजिनी समकम्पयन् ॥ ६ ॥
 सा बध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभि । भ्राम्यते बद्धधा
 राजन् मारुतेनेव नीर्जले ॥ ७ ॥ यथा हि शैशिर कालो गवां
 मर्माणि कृन्तति । तथा पाण्डुसुताना वै भोषणो मर्माणि कृन्तति
 ॥ ८ ॥ तथैव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना । नवमेघ-
 प्रतीकाया पातिता बद्धधा गजा ॥ ९ ॥ नृद्यमानाश्च दृश्यन्ते
 पार्थेन नरयूथपा । इधुमिस्ताडप्रमानाश्च नाराचैश्च सहस्रय
 ॥ १० ॥ पेतुरार्त्तस्वर घोर कृत्वा तत्र महागजा । ग्रान्हा-
 भरणे कायैर्निहताना महात्मनाम् ॥ ११ ॥ छन्नमायोधन रेजे
 शिराभिश्च सकुण्डले । तस्मिन्नेव महाराज महावीरवरक्षये
 ॥ १२ ॥ भोषि च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये । ते परा-
 क्रान्तमालोक्य राजन् युधि पितामहम् ॥ १३ ॥ अभ्यवर्त्तन्त ते
 पुत्रा सर्वसैन्यपुरस्कृता । इच्छन्तो निघन युद्धे स्वर्गं कृत्वा
 परायणम् ॥ १४ ॥ पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरक्षये ।
 पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान् बहून् ॥ १५ ॥ ह्येगान्
 कृतान् सपुत्रेषु लया पूर्वं नराधिप । भय त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्म-
 लोकाय तत्परा ॥ १६ ॥ तावकास्तव पुत्राश्च योधयन्ति प्रहृष्ट-
 वत । सेनापतिस्तु समरे प्राह सेना महारथ ॥ १७ ॥ अभ्य-
 द्रवत गाङ्गेय सोमका सृञ्जयै सह । सेनापतिवच श्रुत्वा
 सोमका सृञ्जयाश्च ते ॥ १८ ॥ अभ्यद्रवन्त गाङ्गेय शरवृष्ट्या
 समाहता । बध्यमानस्ततो राजन् पिता ग्रान्तनवस्ताव ॥ १९ ॥
 अमर्षवममापन्नो योधयामास सृञ्जान् । तस्य क्रोर्त्तितनस्तात

पुरा रामेण भीमता ॥ २० ॥ सम्पुद्गतास्त्रिभङ्गा वै परानीक-
विनाग्निनी । स तां त्रिभङ्गामधिष्ठाय कुर्वन् परबलक्षयम् ॥ २१ ॥
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः । भीष्मो दृग्दृशसहस्राणि
जघान परवीरहा ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तु द्विवसे प्राप्ते दृग्दृशे भरत-
र्षभ । भीष्मेणैकेन मत्सेगुषु पाञ्चालेषु च संयुगे ॥ २३ ॥ गजाना-
मयुतं हत्वा हताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां
प्रपितामहः ॥ २४ ॥ नराणाञ्च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ।
दन्तिनाञ्च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ॥ २५ ॥ त्रिभङ्गावलेते
निहतं पित्रा तव विश्राम्यते । ततः सर्वमहोपायानां क्षययित्वा वरु-
धिनीम् ॥ २६ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता यतानीको निपातितः ।
यतानीकञ्च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ २७ ॥ सहस्राणि
महाराज राज्ञा भक्षैरपातयत् । ये च केचन पार्थानामभियाता
धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ राजानो भीष्ममासाद्य गतास्त्रे यमसादनम् ।
एवं दृग्दृशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ॥ २९ ॥ आहत्य सेनां
पार्थानामवतस्थे समन्ततः । स कृत्वा सुमहत्-कर्म तस्मिन् वै
दृग्दृशेऽहनि ॥ ३० ॥ सेनयोरन्तरे तिष्ठन् प्रगृह्यौतशरासनः । न
चैनं पार्थिवाः केचिच्छ्रुत्वा राजन् निरीक्षितुम् ॥ ३१ ॥ मध्ये प्राप्ते
यथा भीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि । यथा दैत्यवभूं अक्रस्तापया-
मास संयुगे ॥ ३२ ॥ तथा भीष्मः पाण्डवेवास्तापयामास भारत ।
तथा चैनं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ॥ ३३ ॥ उवाच देवकी-
पुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयम् । एष शान्तनवी भीष्मः सेनयोरन्तरे
स्थितः ॥ ३४ ॥ सन्निहत्य बलादिनं विजयस्ते भविष्यति । बलात्
संस्तम्भयस्त्रैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ॥ ३५ ॥ न हि भीष्मशरानन्धः
शोढुमुत्सहति विभो । ततस्तस्मिन् क्षणे राजंयोदितो वानरध्वजः
॥ ३६ ॥ सध्वजं शरयं शश्वं भीष्ममन्तर्द्विधे शरैः । स चापि
कुरुमुखगानाम्प्रथमः पाण्डवेरितान् ॥ ३७ ॥ शरव्रातैः शरव्रातान्

बह्वधा विटदार तान् । तत पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान्
 ॥ ३८ ॥ पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत । यमौ च
 चैकितानश्च कैकेया पञ्च चैव हि ॥ ३९ ॥ सात्यक्रिय महाबाहु
 सौभद्रोऽथ घटोत्कच । द्रौपद्या शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च
 वीर्यवान् ॥ ४० ॥ सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेष्वा महाबला ।
 एते चान्ये च बहव पीडिता भीष्मसायकी ॥ ४१ ॥ समुद्रता
 फाल्गुनेन निम्नना शोकसागरे । तत शिखण्डी वेगेन प्रगच्छ
 परमायुधम् ॥ ४२ ॥ भीष्ममेवाभिदुष्ट्वाव रक्ष्यमाण किरीटिना ।
 ततोऽस्यानुचरान् हत्वा सर्वाग्रणविभागवित् ॥ ४३ ॥ भीष्ममेवाभि-
 दुष्ट्वाव बीभत्सुरपराजित । सात्यक्रियैकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत
 ॥ ४४ ॥ विराठो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । दुद्रुवु
 भीष्ममेवानौ रक्षिता दृढधन्विना ॥ ४५ ॥ अभिमन्युश्च समरे
 द्रौपद्या पञ्च चात्मजा । दुद्रुवु समरे भीष्म समुद्यतमहायुधा
 ॥ ४६ ॥ ते सर्वे दृढधन्वान सयुगैष्वपलायिन । बह्वधा भीष्म
 मानच्छुर्भार्गणैश्चतमार्गणैः ॥ ४७ ॥ विधूय तान् वाणगणान् धि
 मुक्ता पार्थिवोत्तमैः । पाण्डवानामद्रीनात्मा व्यगाह्यत वस्त्रयिनोम
 ॥ ४८ ॥ चक्रे शरविधातश्च क्रौडान्नव पितामह । नाभिसन्धत्त
 पाञ्चाल्ये क्षयमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४९ ॥ स्त्रीषु तस्य तु ससृष्ट्व भीष्मपु
 वाणान् शिखण्डिने । जघान द्रुपदानोके रथान् सर्प महाारथ
 ॥ ५० ॥ तत किलकिलाशब्दं श्रुणोन् समभूतदा । मत्स्यपाञ्चाल
 चेद्रीना तमेकमभिधावताम् ॥ ५१ ॥ ते नराश्वरथव्रातैर्भार्गणैश्च
 परन्तप । तमेकं छाद्येयामासुर्मघा इव द्विवाकरम् ॥ ५२ ॥ भीष्म
 भागीरथीपुत्र प्रतपन्त रणे विपून् । ततस्तस्य च तेषाञ्च रणे देवा
 सुरोपमे । ऋरोटी भीष्ममानच्छत पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ५३ ॥

इति भीष्मपर्वण भीष्मबधपर्वण भीष्मपराक्रमे

चञ्चल उवाच । एवन्ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य मिखण्डिनम् ।
 विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ यतप्रोभिः
 सुधोराभिः परिघैश्च परश्वधैः । - मुहुरैर्मुसलैः, प्रागैः क्षीपणीयैश्च
 सर्वथः ॥ २ ॥, शरैः कनकपुङ्खैश्च यत्कितोमरकम्पनैः । नाराचै-
 र्वत्सदन्तैश्च शूरेण्डोमिश्च सर्वथः ॥ ३ ॥, अताडयन् रणे भीष्मं
 संहिताः सर्वसृञ्जयाः । स विमोर्षितनुवाणः पीडितो बहुभि-
 स्तदा ॥ ४ ॥, न, विव्यधे तदा भीष्मो मियमानेषु मर्मसु ।
 सन्तोषशरचापान्गिरस्त्रप्रसृतमारुतः ॥ ५ ॥ - नैमिनिर्द्धादसन्तापो
 महास्तोदयपावकः । चित्रचापमहाज्वालो वीरचयमहेन्धनः ॥ ६ ॥
 युगान्ताग्निसमप्रखरः परेषां समुपद्यत । चित्रत्व रथसंहाना-
 मन्तरेण विनिर्मुक्तः ॥ ७ ॥ दृग्भृते ष्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगत-
 यरन् । ततः पाण्डालराजञ्च धृष्टकेतुमचिन्त च ॥ ८ ॥ पाण्ड-
 वानोक्तिनीमध्यमासमाह - विद्यास्पतेः । ततः सात्यकिभीमौ च
 पाण्डवञ्च धनञ्जयम् ॥ ९ ॥ द्रुपदञ्च विराटञ्च धृष्टद्युम्नञ्च यार्ध-
 तम् । भीमघोषैर्महाविगीर्ममविरणभेदिभिः ॥ १० ॥ पङ्केता-
 निर्नामतेर्भीमः प्रविद्याधोत्तमैः शरैः । तस्य ते निमित्तान् वाणान्
 सन्निवार्य्य -महारथाः ॥ ११ ॥ दृग्भिमिद्देषभिर्भोष्ममर्हयामास-
 रोकसा । मिखण्डो तु महावाणान् यान्म, मोच महारथः ॥ १२ ॥
 ते भीष्मं विविशुस्तूष्णं स्वर्गपुङ्खाः, शिलाशिताः । ततः किरिटी
 संरथ्यो भीष्ममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ मिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनु-
 श्चैव रुमाच्छिनत् । -ते भीष्मधनुषश्छेदं, नाशयन्त महारथाः
 ॥ १४ ॥, द्रोणश्च कृतवर्मा च कैन्धवश्च जयद्रथः । भूरिचवाः
 शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ॥ १५ ॥ सप्तैते परमक्रुधाः किरि-
 टिनमिद्रुताः । -तय, यस्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः
 ॥ १६ ॥, अमिपेतुर्भृशं क्रुधान्छादयन्तश्च पाण्डवम् । तेषा-
 मापतर्ता शरैः फाल्गुनश्च रथं प्रति ॥ १७ ॥ तं शब्दं तुमुलं

श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः । अभिधावन् परीप्सन्त' फाल्गुनं
 भरतर्षभम् ॥ १८ ॥ साव्यकिर्भोमसेनय वृष्टद्युम्नस्य पार्षत' ।
 विराटद्रुपदौ सोभौ राक्षसस्य घटोत्कचः ॥ १९ ॥ अभिमन्युश्च
 संक्रुद्ध संप्रैते क्रोधमूर्च्छिताः । समस्यधावंस्वरिताथित्रकार्मुक-
 धारिण' ॥ २० ॥ तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 सङ्ग्रामे भरतयेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ २१ ॥ शिखण्डी तु रणे
 श्रेष्ठो रच्यमाणः किरीटिना । अविध्यहृषमिर्भोपां ह्यिन्द्रधन्वान-
 माहवे ॥ २२ ॥ सारथिं दशमिशस्य ध्वजश्चैकेन विच्छिदे ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय गाङ्गेयो विगवत्तरम् ॥ २३ ॥ तदप्यस्य
 पितैर्वाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फाल्गुनः । एवं स पाण्डव' क्रुद्धः
 आत्तमात्तं पुनः पुन ॥ २४ ॥ धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची
 परन्तप' । स ह्यिन्द्रधन्वा संक्रुद्ध सृक्कणी परिसंलिङ्गन् ॥ २५ ॥
 शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीम् । ताञ्च विक्षेप
 संक्रुद्ध-फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ २६ ॥ तामापतन्तीं सम्पृच्छ
 ज्वलन्तीमशनीमिव । समादत्त शितान् भक्तान् पञ्च पाण्डवनन्दनः
 ॥ २७ ॥ तस्य विच्छेद ता शक्तिं पञ्चषा पञ्चभिः शरैः । संक्रुद्धो
 भरतयेष्ठ भीष्मवाङ्मवेरिताम् ॥ २८ ॥ सा धपात रथाच्छिन्वा
 संक्रुद्धेन किरीटिना । मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतच्छदा
 ॥ २९ ॥ ह्यिन्द्रा ता शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ।
 अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरस्त्रयः ॥ ३० ॥ शक्तोऽहं धनु-
 पैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येषा न मवेद्गोप्ता विश्वक्सेनो
 भद्रावल ॥ ३१ ॥ कारणद्वयमास्थाय नाहं योतस्यामि पाण्ड-
 वान् । अबध्यत्वाच्च पाण्डुना स्त्रीभावाच्च शिखण्डिन' ॥ ३२ ॥
 पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा काली विवाहिता । स्वच्छन्दमरणं दत्त-
 मवध्यत्वं रणे तथा ॥ ३३ ॥ तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकाल-
 मिवात्मन । एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ३४ ॥

ऋषयो वसवश्चैव विद्यत्स्था भीष्ममद्रुवन् । यत्ते व्यवसितं तात
तदस्माकमपि प्रियम् ॥ ३५ ॥ तत् कुरुष्व महाराज युधि युधि
निवर्त्तय । अस्य लोकस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिसः ॥ ३६ ॥
अनुलोमः सुगन्धी च पृष्ठतश्च समन्ततः । देवदुन्दुभयश्चैव सम्प्र-
णोदुर्महास्वनाः ॥ ३७ ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि मारिषः ।
न च तत् शुश्रुवे कश्चित्तेषां सम्बदता नृप ॥ ३८ ॥ ऋते भीष्मं
महाबाहुं माञ्जापि मुनितेजसा । अश्रुमय महानासीत् सिद्ध-
शाना विशास्यते ॥ ३९ ॥ पतिष्यति रथाङ्गीषे सर्वलोकप्रिये तदा ।
इति देवगणानाञ्च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः ॥ ४० ॥ ततः शान्त-
नवो भीष्मो वीमतसुं नाम्यवर्त्तत । भिद्यमानः शितैर्वाणैः सर्वा-
वरणभेदिभिः ॥ ४१ ॥ शिखण्डी तु महाराज भारतानां पिता-
महम् । आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निर्मितैः शरैः ॥ ४२ ॥
स तेनामिहतः सङ्घो भीष्मः कुरुपितामहः । नाकम्पत महा-
राज क्षितिकम्पे यथाचल ॥ ४३ ॥ ततः प्रहस्य वीमतसुर्व्याक्षि-
पन् गाण्डिवं धनुः । गाण्डेयं पञ्चविंशत्या सुद्रकाणां समर्पयत्
॥ ४४ ॥ पुनः शरशतैरेनं त्वरमाणो धनस्त्रयः । सर्वगात्रेषु
संक्रुह सर्वमर्मस्त्रताडयत् ॥ ४५ ॥ एवमन्यैरपि भयं विध्यमानः
सहस्रयः । तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविब्याध महारथः ॥ ४६ ॥
तैश्च सुक्ताच्छरान् भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः । निवारयामास
शरैः समं सन्नतपर्वभिः ॥ ४७ ॥ शिखण्डी तु रथे वाप्यान् यान्
मुमोच महारथः । न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्गाः शिलाशिताः
॥ ४८ ॥ ततः किरीटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्त्तत । शिखण्डिनं
पुरस्कृत्य धनुषास्य समाच्छिनत् ॥ ४९ ॥ तथैनन्दयमिर्भिस्त्वा
ध्वजमेकेन विच्छिद्दे । सारथिं विशिखैद्यास्य दृष्यभिः समकम्पयत्
॥ ५० ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय गाण्डेयो बलवत्तरम् । तदप्यस्य
शितैर्भक्षैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् ॥ ५१ ॥ निमेषान्तरमात्रेण

द्यात्तमावं महारणे । एवमस्य धनुष्याजौ चिच्छेदं सकलान्यपि
 ॥ ५२ ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सं नाभ्यवर्त्तत । अथैनं
 पञ्चविंशत्याश्चद्रकाणां समर्पयत् ॥ ५३ ॥ असौऽतिविद्धो महे-
 खासो दुःशासनमभाषत । एष पार्थो-रणोः क्रद्धः पाण्डवानां
 महारथः ॥ ५४ ॥ अथैरनेक्रसाहस्रैर्माभेवाभ्यसते रणे । न चिप-
 समरे शक्यो जेतुः इवचभृताः अपि ॥ ५५ ॥ तेन चापि सहिता
 वीरा द्विवदानवराक्षसाः । आश्वापिःशक्ताः निर्जितुं किमु मर्त्या
 महारथाः ॥ ५६ ॥ एवं तयोः सम्बन्धतोः फाल्गुनोः निमित्तैः
 शरैः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ५७ ॥
 ततोऽदुःशासनं भूय सद्यमान इवाब्रवीत् । अतिविद्धः शितैर्वाणै-
 र्भृशं गाण्डीवधन्वता ॥ ५८ ॥ वृक्षाग्निमसस्पर्शा अर्जुनेन शरा
 युधि । मुक्ताः सर्वेव्यवच्छिन्ना नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९ ॥
 निङ्कन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः । सुशला इव मे घ्नन्ति-
 नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६० ॥ ब्रह्मदण्डमसस्पर्शा वज्रविग-
 दुरासदा । मम प्राणानास्जन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६१ ॥
 नाशयन्तीष मे प्राणान् यमदृता इवाहिता । गन्तापरिषमंस्पर्शा
 नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६२ ॥ भुजगा इव संक्रुद्धा लोलिहाना
 विप्रोलूणाः समाविशन्ति मर्माणि नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६३ ॥
 अर्जुनस्य इमे वाणाः नेमे वाणाः शिखण्डिनः । कुन्तन्ति मर्म
 गात्राणि माधमोसि गवामिव ॥ ६४ ॥ सर्वेऽपि न मे दुःखं
 कुर्युरन्ये नराधिपाः । वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुः कपि-
 ध्वजम् ॥ ६५ ॥ इति ब्रुवन् शान्तनवो द्विधत्तुरिव पाण्डवान् ।
 शक्तिं चिच्छिप पार्थाय ततो भीष्मः प्रतापवान् ॥ ६६ ॥ तामस्य
 विशिखैश्छिन्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् । पश्यता कुरुवीराणां
 सर्वेषां तव भारत ॥ ६७ ॥ अथैव चादत्त गाण्डेयो जातरूपपरि-
 श्रुतम् । खड्गवान्यतरं प्रेषुमर्त्योरग्रे जयाय वा ॥ ६८ ॥

तस्य तच्छ्रुतधा चर्म व्यधमत् सायकीस्तथा । रथादनवक्ष्येऽस्य
 तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६९ ॥ ततो युधिष्ठिरी-राजा स्वान्यनोका-
 न्यबोदयत् । अभिद्रवत गाङ्गेय मा वींस्तु भयमणुपि ॥ ७० ॥
 अथ ते तोमरैः प्राप्तेर्वाप्यैव समन्ततः ॥ पट्टिभ्यश्च सुनिस्त्रिभ्यै-
 नाराचैश्च तथा श्रितैः ॥ ७१ ॥ वक्ष्यन्तेऽथ मञ्जुश्च तमेकमभि-
 दुद्रुवुः । सिंहनादस्तती घोरः पाण्डवानामभूत्तदा ॥ ७२ ॥
 तथैव तव पुत्राय राजन् भीष्मजयैषिणः । तमेकमभ्यवर्तन्त
 सिंहनाद्याश्च नेद्विरे ॥ ७३ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः
 सह । दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसेनागमे ॥ ७४ ॥ आसीत्
 गार्ह इवावर्त्तां मुहूर्त्तमुदधेरिव । तस्यैन्यानां युध्यमानानां निघ्नता
 मितरेतरम् ॥ ७५ ॥ असौन्यरूपा मृथिवी शीणिताक्ताभव-
 त्तदा । समञ्च विपमञ्चैव न प्रज्ञाचरत् किञ्चन ॥ ७६ ॥ यीषा-
 नास्युतं चक्षुः तस्मिन् सा दशमेऽहनि । अतिष्ठदाक्षणे भीष्मो
 भियमानेषु मर्मसु ॥ ७७ ॥ ततः सेनामुखिं तस्मिन् स्थितः पार्थो
 धनुर्धरः । मध्येन कुरुमैन्यानां द्राववाभास वाङ्मनीम् ॥ ७८ ॥
 अयं श्वेतहयाङ्गीताः कुन्तोपुत्राह्वनप्लयात् । पीड्यमानाः श्रितैः
 शस्त्रैः प्राद्रवामे रणे तदा ॥ ७९ ॥ शौवीराः कितेवाः प्राच्याः
 प्रतीचप्रोदीचप्रमालवाः । अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽप्य वशा-
 तय ॥ ८० ॥ शाल्वा श्यास्त्रिगर्ताय अम्बुष्ठाः कैकयैः सह ।
 सर्व एते महात्मानः शरार्त्तां व्रणपीडिताः ॥ ८१ ॥ सङ्ग्रामे
 नाजङ्गर्भीसं युध्यमानं किरीटिना । ततस्तमेक बहवः परिषार्थ्य
 समन्ततः ॥ ८२ ॥ परिभूय कुरुन् सर्वान् शरशरैरशायिरम् ।
 निपातयत मञ्जोत युध्यध्वं विनिकृन्तन ॥ ८३ ॥ इत्यासीत् तृणलः
 शब्दो राजन् भीष्मरथं प्रति । निहत्य समरे राजन् शतयोऽथ
 सहस्रयः ॥ ८४ ॥ न तस्यासीदनिर्भिन्न गच्छे ह्यङ्गुलमन्तरम् ।
 एवञ्च तस्त्वपि पिता शरैर्विशकलीकृतः ॥ ८५ ॥ श्रितायै ५

नेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् । किञ्चिच्छेपे दिनकरे पुष्याणा
 तव पश्यताम् ॥ ८६ ॥ हाचेति दिवि देवाना पार्थिवानाञ्च
 भारत । पतमाने रथाद्भीषे बभूव समहास्त्रन ॥ ८७ ॥ सम
 तन्तमभिप्रेथ्य महात्मानं पितामहम् । सह भीषेण सर्वेषा प्राप-
 तन् हृदयानि न । ८८ ॥ स पपात महाबाहुर्वसुधा समकम्प
 यन् । इन्द्रध्वज इवोत्सृष्ट केतु सर्वधनुषताम् । ८९ ॥ धरणीं
 न स पश्यथ शरसङ्घैः समावृत । शरतल्पे महेश्वासं शवान
 पुरुपर्षमम् ॥ ९० ॥ रथात् प्रपतितं चैन दिव्यो भावः समा-
 विषत । अभ्यवर्षे च पर्जन्य प्राकम्पत च भेदिनी ॥ ९१ ॥ पतन्
 स दृश्ये चापि दक्षिणेन दिवाकरम् । सञ्जा षोपालमहीर कालं
 सञ्चिन्त्य भारत ॥ ९२ ॥ अन्तरीक्षे च श्रुत्वाव दिव्या वाच सम-
 न्तत । कथ महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृता वर ॥ ९३ ॥ काल
 कर्ता नरव्याघ्रः सम्प्राप्ते दक्षिणायने । स्थितोऽसीति च गाङ्गेय-
 स्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ॥ ९४ ॥ धारयामास च प्राणान् पति-
 तोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन् भीष्म कुरुपितामहः
 ॥ ९५ ॥ तस्य तन्मतमाश्राय गङ्गा हिमवत सुता । महर्षीन्
 हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ९६ ॥ तत सम्पातिनो हंसा-
 स्त्वरिता मानसौकस । आलम्बु सञ्चिता द्रष्टुं भीष्म कुरुपिता-
 महम् ॥ ९७ ॥ यत्र शिते नरश्रेष्ठ शरतल्पे पितामह । ते तु
 भीष्म समासाद्य ऋषयो हसस्त्रपिण ॥ ९८ ॥ अपश्यन् शर-
 तल्पस्थभीष्म कुरुकुलोदहम् । ते त दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा
 चापि प्रदक्षिणम् ॥ ९९ ॥ गाङ्गेय भरतश्रेष्ठ दक्षिणे चैव भास्करे ।
 इतरेतरमामन्त्र्य प्राङ्गस्तत्र मनोषिण ॥ १०० ॥ भीष्म कथ
 महात्मा सन् सस्थाता दक्षिणायने । इत्युक्त्वा प्रस्थिता हसा
 दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १०१ ॥ सम्प्रेष्य वै महाबुद्धिचिन्तयित्वा
 च भारत । तानब्रवीच्छान्तनवो नाह गन्ता कथञ्चन ॥ १०२ ॥

दक्षिणावर्त्त आदित्ये एतन्मि मनसि स्थितम् । गमिष्यामि स्वर्गं
 स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ॥ १०३ ॥ उदगायन आदित्ये हंसाः
 सत्यं ब्रवीमि व । धारयिष्वान्यहं प्राणान् उत्तरायणकाङ्क्षया
 ॥ १०४ ॥ ऐश्वर्यंभूत प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम । तस्मात्
 प्राणान् धारयिष्ये मुमुक्षुं रुदगायने ॥ १०५ ॥ यश्च दत्तो वरो
 मच्च पित्रा तेन महात्मना । छन्दतो मृत्युरित्येव तस्य चास्तु वर-
 स्तथा ॥ १०६ ॥ धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गं नियते सति ।
 इत्युक्त्वा तास्तदा हंसान् स शैते भरतल्पगः ॥ १०७ ॥ एवं
 कुरूणा पतिते शृङ्गे भीष्मि महौजसि । पाण्डवाः सृक्षयाथैव
 सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०८ ॥ तस्मिन् हते महासत्त्वे भारतानां
 पितामहे । न किञ्चित् प्रत्यप्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ १०९ ॥
 सम्प्रीदथैव तुमुल कुरूणामभवत्तदा । कृपदुष्योधनमुखा नि-
 श्वस्य रुददुस्ततः ॥ ११० ॥ विषादाच्च चिरञ्जालमतिष्ठन् विगते-
 न्द्रियाः । दध्युथैव महारान न शृङ्गे दधिरे मनः ॥ १११ ॥
 उरुग्राहगृहीताय नाभ्यधावन्त पाण्डवान् । शब्दथे पान्तनीः
 पुत्रे हते भीष्मि महौजसि ॥ ११२ ॥ शमावः सहसा राजन्
 कुरूानागादतन्द्रितः । हतप्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः
 ॥ ११३ ॥ कर्णव्यं नाभिलानीमो निर्लिता सव्यसाचिना । पाण्ड-
 वाश्च छयं लब्ध्वा परत्र च परा गतिम् ॥ ११४ ॥ सर्वे दधुर्महा-
 शङ्कान् शूराः परिषदाहवः । सोमकाय सपाञ्चाला प्राह्वयन्त
 जनेश्वर ॥ ११५ ॥ ततस्तूर्य्यसहस्रेषु नद्वृक्ष समहावल ।
 आस्तोऽटयामास भृशं भीमसेनो ननाद् च ॥ ११६ ॥ सेनयो-
 रुमयोथापि गाङ्गेये निहते विभौ । सन्नस्य वीराः प्रस्तापि
 प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ ११७ ॥ प्राक्रोशन् प्राद्ववंशान्ये जग्मुर्भीहं
 तथा परे । क्षवं चान्योऽभ्यतिन्दन्त भीष्मं चान्योऽभ्यपूजयन् ॥ ११८ ॥
 ऋषयः पितरथैव प्रथमसर्महाप्रतम् । भरतानाञ्च ये पूर्वं ते

चैनं प्रमथंशिरे ॥ ११८ ॥ महोपनिषद्भैव वीगमास्त्राय वीर्यं
वान् । जपन् शान्तनवो धीमान् कालाकाष्ठो स्थितोऽभवत् ॥१२०॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मनिपातने
विंशत्यधिकशततोऽध्याय ॥ १२० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथमासंस्तदा योधा चीना भीष्मिण
सञ्जय । बलिना देवकल्मेन गुर्वर्थं ब्रह्मचारिणा ॥ १ ॥ तदैव
निहतान् मन्ये कुरूनन्याश्च पाण्डवै । न प्राहरद्यथा भीष्मो
दृष्टिवा दुपदात्मजम् ॥ २ ॥ ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत प्रम
विष्यति । यद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मन दुर्मते ॥ ३ ॥ अश
सारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय । श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा
एव हीर्यते ॥ ४ ॥ यद्य निहतनाजो भीष्मिण जयमिच्छता ।
चेष्टितं कुरुसिन्धेन तन्मे कथय सव्रत ॥ ५ ॥ पुन पुनर्न मय्यामि
हत्तं देवव्रतं रणे । न हतो जामदग्नेः न द्विवैरस्त्रैरथ पुरा ।
स हतो द्रौपदीनः पाञ्चाल्येन सिखण्डिना ॥ ६ ॥

सञ्जये उवाच । सायाङ्गे निहतो भूमौ धार्तराष्ट्रान् विषा-
दयन् । पाञ्चालानां ददौ हर्षं भीष्म कुरुपितामह ॥ ७ ॥ स
श्रुते शरतल्यस्थो मेदिनीमसृग्स्त्रचागा भीष्मि रथात् प्रपतिते
प्रचुरते धरणीतले ॥ ८ ॥ हाचेति तुमुल शब्दो भूतानो सम
पद्यत । सोमाहृष्टे निपतिते कुरूणा समितिष्ठथि ॥ ९ ॥ सेनयो-
रुभयो राजन् क्षत्रियान्-भवमाविशत । भीष्म शान्तनव दृष्ट्वा
विभीर्षकवधधजम् ॥ १० ॥ कुरव पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विधा
स्यते । ख तम, सप्ततमभूदाधीडानुगतप्रम ॥ ११ ॥ रराश
पृथिवी चैव भीष्म शान्तनवे हते । अयं ब्रह्मविदा श्रेष्ठो ह्यय
र वर ॥ १२ ॥ इत्यभाषन्त भूतानि शयान पुरुषर्षभम् ।

अयं पितरमाश्राय कामार्त्तं शान्तनुं पुरा ॥ १३ ॥ जङ्घैतम-
 मात्मानं चकार पुरुपर्षभः । इति सा शरतल्पस्थं भारतानां
 महत्तमम् ॥ १४ ॥ ऋषयस्त्वभ्यभाषन्त महिताः सिद्धवारणैः ।
 हते शान्तनवे भीष्मे भारतानां पितामहे ॥ १५ ॥ न किञ्चित्
 प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तेव द्विःमारिषाः । विद्वन्बटनायासन् हत-
 श्रीकाशं भारत ॥ १६ ॥ अतिष्ठन्-द्रीडिताद्यैव द्विवा युक्ता-
 स्त्वधोमुखाः । पाण्डवाय-जयं नव्या-सङ्ग्रामशिरसि स्थिताः
 ॥ १७ ॥ सर्वे दध्मन्महाप्रह्वान् हेमजालपरिष्कृतान् । चर्षि-
 क्षुर्थसहस्रेषु वाद्यमोनेषु चानघ ॥ १८ ॥ अपश्याम महाराज
 भीमसेनं महाबलम् । विक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम्
 ॥ १९ ॥ निहत्य तरसा शरुं महाबलसंमन्वितम् । सम्मोहयामि
 तुमुलः कुस्त्रणामभवत्ततः ॥ २० ॥ कर्षेदुर्ध्वो धनौ चापि निश्र-
 सेता मुहुर्मुहुः । तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे
 ॥ २१ ॥ हाहाभूतमभूत् सर्वं निर्मथ्याद्दमवर्त्तव । दृष्ट्वा च
 पतिते भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ २२ ॥ उत्तमं जवमास्त्राय
 द्रोणानीकमुपाद्रवत् । आत्वा प्रस्थापितो वीरः स्नेनानीकेन
 दृशितः ॥ २३ ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वमैन्यञ्च विषादयन् ।
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य क्रूरवः पर्यवारयन् ॥ २४ ॥ दुःशासन महा-
 राज किमयं वक्ष्यतीति च । ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट
 कौरवः ॥ २५ ॥ द्रोणस्तत्रापियं श्रुत्वा । सहसा न्यपतद्रथात् ।
 स संश्रामुपलभ्याशु भारहाजः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ निवारयामास
 तदा स्वाम्बनीकानि मारिषाः । विनिवृत्तान् कुक्कुन् दृष्ट्वा पाण्ड-
 वाश्च स्वसैनिकान् ॥ २७ ॥ दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैः समन्तान् पर्य-
 वारयन् । निवृत्तेषु च सैन्येषु पारमर्ष्येषु सर्वप्रः ॥ २८ ॥ निर्मुक्त-
 कवचा-सर्वे भीष्ममीशुर्नराधिपाः । व्युपरन्ध ततो मुञ्चाद्योधाः
 अतसहस्रयः ॥ २९ ॥ उपतस्त्रुमहात्मान प्रजापतिमिवामराः ।

ये तु भीष्मं समासाद्य अयानं भरतर्षभम् ॥ ३४ ॥ अभिवाद्याव-
 तिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह । अथ पाण्डून् कुरुष्वैव प्रणि-
 पत्याग्रत स्थितान् ॥ ३५ ॥ अम्यभापत धर्मात्मा भीष्मः शान्त-
 नवस्तदा । स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथा ॥ ३६ ॥
 तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः । अभिमन्त्रयाथ तानेव
 शिरसा लम्बताव्रवीत् ॥ ३७ ॥ शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधान
 प्रदीयताम् । ततो नृपाः समाजह्यस्तनूनि च मृद्दूनि च ॥ ३८ ॥
 उपधानानि मुख्यानि नैच्छूतानि पितामहः । अयाव्रवीन्नर-
 व्याघ्र प्रहसन्निव तान्नृपान् ॥ ३९ ॥ नैतानि वीरशर्यासु युष्म-
 द्दपाणि पार्थिवाः । ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमम्यभापत पाण्डवम्
 ॥ ४० ॥ धनञ्जय दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् । धनञ्जय

विमिस्तीर्णमहावेगीरन्वदृष्ट्वाच्छिरः शरैः । अभिप्राये तु विदिते
 धर्मात्मा सव्यसाधिना ॥ ७ ॥ अतुष्यद्वरतश्रेष्ठ भीष्मो दृष्ट्वाथ
 तत्रवित्तुः । उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्ददनक्षयम् ॥ ८ ॥ प्राह
 सर्वान् समुदीच्य भरतान् भारतं प्रति । कुन्तीपूर्वं युधां श्रेष्ठं
 सुहृदां प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥ अयनस्यानुकम्पं मे पाण्डवोपहृतं
 त्वया । यदन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रूपा ॥ १० ॥ एव-
 मेव महाबाहो धर्मेषु परितोषता । स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाज्ञौ शर-
 तल्पगतेन वै ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु वीभत्सुं सर्वांस्तान्ब्रवीद्वचः ।
 राज्ञय राजपुत्रांश्च सर्वांस्तानभिर्घंस्थितान् ॥ १२ ॥ पश्यध्वमुप-
 धानं मे पाण्डवेनाभिषन्वितम् । श्रेष्ठेऽहमस्यां शय्यायां याव-
 द्वावर्त्तनं रवेः ॥ १३ ॥ ये तदा मां गमिष्यन्ति ते च दृश्यन्ति मां
 नृपाः । दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ॥ १४ ॥
 नूनं मत्प्राश्वंशुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्
 सुहृदः सुप्रियांनपि ॥ १५ ॥ परिखाः खन्यतामत्र ममावसदने
 नृपाः । सपांसिधे विवस्वन्तमेवं शरप्रताचितः । उपारमध्वं
 सद्भ्रामात् वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । सपातिष्ठन्नथो वैद्याः श्रेष्ठोद्धरणकोविदाः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधु चिन्विताः ॥ १७ ॥ तान् दृष्ट्वा
 जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयं तव । धनं दत्त्वा विस्मृज्यन्तां पूज-
 यित्वा चिकित्सकाः ॥ १८ ॥ एवं गते मघेदानीं वैद्यैः कार्य-
 निहास्ति किं । क्षत्रधर्मं मयस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम्
 ॥ १९ ॥ नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे । एभिरेव
 शरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य
 पुत्रो दुर्योधनस्तव । वैद्यान् विमर्कयामास पूजयित्वा यथार्हतः
 ॥ २१ ॥ ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानालनपद्मद्वराः । स्थितिं धर्म-
 परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ २२ ॥ उपधानं ततो दत्त्वा

पितुस्ते मनुजेश्वराः । । सञ्चिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च मेहा-
 रथाः ॥ २३ ॥ उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे । तेषामि-
 वायं महात्मानं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ विधाय रक्षां
 भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः । वीराः स्वमिविराण्येव ध्यायन्तः
 परमातुराः ॥ २५ ॥ निविश्याम्युपागच्छन् सायाह्ने रुधिर-
 च्छिताः । निविष्टान् पाण्डवाञ्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ॥ २६ ॥
 भीष्मस्य पतने हृष्टानुपगम्य महाबलः । उवाच माधवः काले
 धर्मपूर्वे शुभिष्ठिरम् ॥ २७ ॥ दिष्ट्या जयसि कौरव्यः दिष्ट्या
 भीष्मो निपातितः । अबध्यो मानुषैरेव सत्यसन्धो महारथः ॥ २८ ॥
 अथ वा दैवतैः सार्धं सर्वशस्त्रस्य पारगः । । तु चतुर्दशं
 प्राप्य दग्धो धीरेण चक्षुषा ॥ २९ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्यु-
 वाच जनार्दनम् । तव प्रसादादिजयः क्रोधात्तव पराजयः ॥ ३० ॥

स्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः । समभ्यष्टुः शान्तनवं भूता-
नीव तमोनुदम् ॥ ४ ॥ तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः ।
घिल्लिनश्च तथा जम्बुः कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ५ ॥ उपारम्य
च युद्धेभ्यः सन्नाहान् विप्रमुच्यते । 'आयुधानि च निक्षिप्य
सञ्चिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ६ ॥ अन्वासन्त दुराधयं देवव्रतमरि-
न्दमम् । अन्योऽन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ७ ॥ सा
पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीमशोभिता । शुश्रुमे भारती दोष्ठा
दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ८ ॥ विवमौ च नृपाणां सा गङ्गासुत-
मुपासताम् । देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ९ ॥
भीमस्तु वेदनां घैर्यानिगृह्य भरतर्षभ । अमितप्तः शरैश्चैव
निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १० ॥ शरामितप्तकायोऽपि यस्त्वसन्ताप-
मूर्च्छितः । पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान् प्रत्यभाषत ॥ ११ ॥
ततस्ते क्षत्रिया राजन् समाजङ्घः समन्ततः । भक्ष्यानुच्चावचान्
राजन् वारिकुम्भाश्च शीतलान् ॥ १२ ॥ उपानीतन्तु पानीयं
दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत् । नाय तात मया शक्या भोगाः केचन
मानुषाः ॥ १३ ॥ अपक्रान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यागतोऽस्म्यहम् ।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं भयसिद्धयोर्योः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा
शान्तनवो निन्दन् वाक्येन पार्थिवान् । अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामी-
त्यभ्यभाषत भारत ॥ १५ ॥ अयोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पिता-
महम् । अतिष्ठत् प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमिति चाब्रवीत् ॥ १६ ॥
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्निवाद्याग्रतः स्थितम् । अभ्यभाषत
धर्मात्मा भीमः प्रीतो घनञ्जयम् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वातोव शरीर मे
संवृतस्य तवेष्टुमिः । मर्माणि परिद्रव्यन्ते मुखञ्च परिशुष्यति ॥ १७ ॥
वेदनार्त्तशरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन । त्वं हि शक्तो महेष्वास
दातुमापो यथाविधि ॥ १८ ॥ अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य
वीर्यवान् । अधिन्यं बलवत् कृत्वा गाण्डोवं व्याक्षिपद्भनुः ॥ १९ ॥

तस्य ज्योत्स्नानिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशने । विघ्नेषु सर्वसैन्यानि
 सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः ॥ २० ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य रथेन
 रथिना वरः । शयान भरतश्चेष्टं सर्वशस्त्रभृता वरम् ॥ २१ ॥
 सन्ध्याय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः । पार्जन्यास्त्रेण
 संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २२ ॥ अविध्यत् पृथिवीं पार्थः
 पार्श्वं भीमस्य दक्षिणे । उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला
 शुभा ॥ २३ ॥ शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च । अतर्पय-
 त्तनः पार्थ शीतया जलधारया ॥ २४ ॥ भीमं कुक्षणामृपमं
 दिव्यकर्मपराक्रमम् । कर्मणा तेन पार्थस्य शक्यस्येव विकुर्वतः
 ॥ २५ ॥ विष्णव परमं ; जंग्मस्ततस्ते वसुधाधिपाः । तत् कर्म
 प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम् ॥ २६ ॥ सम्भ्रुवपन्तु कुरवो
 गावः शीतार्हिता इव । विष्णयाच्चोत्तरोयाणि व्याविध्यन् सर्वतो
 नृपाः ॥ २७ ॥ यद्बहुन्दुभिर्निर्घोषं सर्वतस्तुमुल्लोऽभवत् । तप्त-
 शान्तनवद्यापि राजन् बीभत्सुमन्नवोत ॥ २८ ॥ सर्वपार्थिव-
 वीराणां सन्निधौ पूजयन्निव । नैतच्चित्रं महावाहो त्वयि
 कौरवमन्दन ॥ २९ ॥ कथितो नारद्दिनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ।
 वासुदेवसहायस्त्वं महत कर्म करिष्यसि ॥ ३० ॥ येन्नोत्सहति
 देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम । विदुस्त्वा धन्विनः पार्थ सर्वत्रस्य
 तदिदं ॥ ३१ ॥ धनुर्द्वेराणामेकस्त्वं पृथिव्या प्रवरो नृषु । मनुष्या
 जगति श्रेष्ठाः पक्षिणा पतंगेश्वरः ॥ ३२ ॥ सरिता सागरः
 श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् । आदित्यस्तीजसा श्रेष्ठो गिरीणां
 हिमवान् वरः । जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्वि-
 नाम् ॥ ३३ ॥ नैव श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदु-
 रेण चैव । द्रोणेन रामेण जनार्द्दिनेन मुहुर्मुहुः सस्त्रयिनापि
 चोक्तम् ॥ ३४ ॥ परीतबुद्धिर्हि विषत्रत्रस्यो दुष्येधनो न च
 तत् अहधाति । स श्रेष्ठते वै निहतश्चिराय आस्त्रातिगो भीम-

बलाभिभूत ॥ ३५ ॥ एतच्छ्रुत्वा तद्वच कौरवेन्द्रो दुर्योधनो
दीनमना बभूव । तमब्रवीच्छान्तनवोऽभिगोष्म निबोध राजन्
भव वीतमन्यः ॥ ३६ ॥ दृष्टं दुर्योधनेदन्ते यथा पार्थेन धीमता ।
जलस्य धारा जमिताः शीतस्यामृतगन्धिनः ॥ ३७ ॥ एतस्य कर्ता
लोकैऽस्मिन् नान्यः कथन विद्यते । शान्तेयं वारुणं सौम्यं
वायव्यमथ वैष्णवम् ॥ ३८ ॥ ऐन्द्रं पाशुपतं चैव पारमेष्ठ्यं प्रजा-
पते । घातुस्त्वष्टथ सवितुर्वेवस्वतमथापि वा ॥ ३९ ॥ सर्वस्मि-
न्मानुषि लोके चेत्येको हि धनञ्जयः । कृष्णो वा देवकीपुत्रो
नान्यो वैदेह कथन ॥ ४० ॥ अशक्य पाण्डवस्तात युद्धे जेतुं
सुरासुरैः । अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ॥ ४१ ॥
तेन सत्यवता सङ्घे शूरेणाहवमोभिना । कृतिना समरे राजन्
सन्धिर्भवतु माधिरम् ॥ ४२ ॥ यावत् कृष्णो नहावाह्न स्याधीनः
कुरुषत्तम । तावत् पार्थेन शूरेण सन्धिस्ते तात युच्छताम् ॥ ४३ ॥
यावत्तिष्ठन्ति समरे हतश्रेयाः सहोदराः । नृपाश्च बहवो राज्ञं
स्तावत् सन्धिः प्रयुच्छताम् ॥ ४४ ॥ न निर्दहति ते यावत् श्लोघ-
दीपेचणयन्मम । युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्धिस्ते तात युच्छताम्
॥ ४५ ॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डव । यावच्चमूं
महाराज नाशयन्ति न सर्वेण ॥ ४६ ॥ तावत्ते पाण्डवैर्दोरैः
सोहाहं मम रोषते । युद्धं नदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः
॥ ४७ ॥ एतत्ते रोषता वाक्यं चद्रुक्नोऽसि मयानघ । एतत्
क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व
पार्थे । पर्याप्तमेतद्यत् कृत फाल्गुनेन । भीष्मस्यान्तादस्तु वः
सौष्टवञ्च जीवन्तु श्रेया साधु राजन् प्रसीद ॥ ४९ ॥ राज्यस्याहं
दीवता पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽभिधातु । मामिदधुक्
पाथिवाना जघन्य पापा कीर्त्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ५० ॥
अमावसानात् शान्तिरस्तु प्रजाना सहच्छ्रुता पार्थिवाः प्रीतिमन्त ।

पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं प्रेतुराजन्
 ॥ ५१ ॥ न चेद्देवं प्राप्तकालं वचो मे भीष्माविष्टः प्रतिपत्स्यस्य
 बुद्ध्या । तप्स्यस्यन्ते एतद्दन्ताः स्य सर्वे मत्यामेतां भारतीमीरं-
 चामि ॥ ५२ ॥ एतद्वाक्यं सौहृदादापगीयो मध्ये राज्ञां भारतं
 आवाचिन्वा । तृणोमासीच्छुष्यन्तप्रमर्मा योऽस्यात्मानं वेदतां
 सन्निधम्य ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच । धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम् ।
 नारोचयन् पुत्रस्ते सुमूर्धुरिव भेषजम् ॥ ५४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मशिखाकथने
 त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चापि तच्च सत्यं न संशयः । न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं
 ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ तेजोवधनिमित्तन्तु परुषं त्वा समब्रुवम् ।
 अक्रष्णात् पाण्डवान् - सर्वानवक्षिपसि सुप्रत ॥ ११ ॥ जातोऽसि
 घर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरोदृषी । नीचाश्रयान्मत्तरेण द्वेषिणी
 गुणिनामपि ॥ १२ ॥ तेनासि बह्व्यो रूचं श्रावित कुरुसंसदि ।
 जानामि समरे वीर्ये अत्रमिह संहं भुवि ॥ १३ ॥ ब्रह्मख्येता
 च यौर्ये च दाने च परमा स्थितिम् । न त्वया सदृशः कश्चित्
 पुंसोऽप्यमरोपम ॥ १४ ॥ कुलभदमयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान् ।
 इत्यस्त्रे चास्त्रसन्धाने लाघवेऽस्त्रवले तथा ॥ १५ ॥ सदृशः
 फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना । कर्णं काश्रिपुरं गत्वा
 त्वयैकेन घनुष्मता ॥ १६ ॥ कन्यार्ये कुन्तराजस्य राजानो मृदिता
 शुधि । तथा च बलवान् राजा जराचन्धो दुःरासदः ॥ १७ ॥
 समरे समरश्लाघी न त्वया सदृशोऽभवत् । ब्रह्मण्यः सत्ययोधी
 च तीजसा च बलेन च ॥ १८ ॥ दिवगर्भसमः सङ्घो मनुष्यैरधिको
 युधि । व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वा प्रति पुराकृतः ॥ १९ ॥
 दैवं पुरुषकारेण न अक्षमतिवर्तितुम् । सोदर्याः पाण्डवा वीरा
 भ्रातरस्तेऽरिस्मदन ॥ २० ॥ सद्गच्छ तैर्महाबाहो मम चेद्दिच्छसि
 प्रियम् । मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन । पृथिव्या सर्व-
 राजानो भवन्तु धनिरामयाः ॥ २१ ॥

कर्ण उवाच । जानाम्येवं महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः ।
 यथा वदसि मे मीपू कौन्तेयोऽहं न सूतज ॥ २२ ॥ अक्वीर्ण-
 स्वहं कुन्या सूतेन च विवर्द्धित । भुक्त्वा दुर्योधनैश्चर्यं न
 मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २३ ॥ वसुदेवसती यदत् पाण्डवायं दृढ-
 व्रतः । यद्य चैव शरीरञ्च पुत्रदारास्तथा ययः ॥ २४ ॥ सर्वं
 दुर्योधनस्यार्यं त्यक्तं मे भूरिदक्षिण । मत्तैतद्ग्राहिमरणं चरे
 स्यादिति कौरव ॥ २५ ॥ कोपिताः पाण्डवा नित्यं समाश्रित्य

सुयोधनम् । अवश्यभावी अर्थोऽयं यो न शक्यो निवारितुम् ॥१६॥
 द्वैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् । पृथिवीक्षुरग्रंशैनि
 निमित्तानि पितामह ॥ २७ ॥ मवद्विरुपशुक्लाग्नि कथितानि च
 संसृष्टि । पाण्डवा वासुदेवश्च विद्विता मम सर्वशः ॥ २८ ॥ अजेयाः
 पुरुषैरन्यैरिति तांयोत्साहामहे । विजयिष्ये रणे पाण्डूनिमि मे
 निश्चितं मनः ॥ २९ ॥ न च शक्यंभवस्तु वैरमेतत् सुदारुणम् ।
 धनञ्जयेन योत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ॥ ३० ॥ अनुजानोष्व मां
 तात युद्धाय कृतनिययम् । अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे
 मतिः ॥ ३१ ॥ दुरुक्तं विप्रतोषं वा रमसाश्चापलात्तया । चक्षयेद्
 कृतं किञ्चित् तन्मे त्वं शन्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । न चेच्छक्यमवस्तु वैरमेतत् सुदारुणम् ।
 अनुजानामि कथं त्वं युध्यस्व स्वर्गकान्यथा ॥ ३३ ॥ निर्मन्युर्गत-
 संरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि । यथाशक्ति ययोत्साहं सतां वृत्तेषु
 वृत्तवान् ॥ ३४ ॥ अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाश्रुहि ।
 क्षत्रधर्मजितान् लोकानवाप्स्यसि धनञ्जयात् ॥ ३५ ॥ युध्यस्व
 निरहङ्कारो बलवीर्यव्यपाययः । धर्म्याहि युद्धात् श्रेयोऽन्यत्
 क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३६ ॥ प्रथमे हि कृतो व्रतः सुमहान्
 सुचिरं मया । न चैव शक्तिः कर्तुं कथं सत्वं व्रवीमि ते ॥ ३७ ॥
 सञ्जय उवाच । इत्युक्तवति गाङ्गेये अभिवाद्य प्रसाद्य च ।
 राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मकथं समांगमे
 चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

समाप्तश्चेद्देश्योपापञ्च ॥

MOHABHARATAM

DRONA PARVA

WITH TEXT & TRANSLATION

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PROTAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम् ।

द्रोणपर्वम् ।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्यञ्च ।

“ हस्तपादादिचापज्वा यथ किमपरीक्ष्य ”

—*—

कलिकाता ३६७ नं अपार चित्पुर रोड् भारतमन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम् ।

शकाब्दा. १८०६ ।

श्रीमहाभारतम् ।

द्रोणपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । तमप्रतिमसञ्ज्ञौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
द्वतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रस्तदा
राजा वाप्यव्याकुललोचनः । किमचेष्टत विप्र्ये हते पितरि वीर्य-
यान् ॥ २ ॥ तस्य पुत्रो हि भगवन् भीष्मद्रोणमुखैरथैः । परा-
जित्य मेहेष्वासान् पाण्डवान् राक्ष्यमिच्छति ॥ ३ ॥ तस्मिन् हते
स भगवन् केतौ सर्वधनुषताम् । यदचेष्टत कौरव्यस्तन्मि ब्रूहि
तपोधन ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । निद्वतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जना-
धिपः । लेभे न शान्तिं कौरव्यश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ५ ॥ तस्य
चिन्तयतो दुःखमनिशं कौरवस्य तत् । आजगाम विशुहात्मा
पुनर्गावित्साणिसदा ॥ ६ ॥ शिविरात् सञ्जयं प्राप्तं निधि नागा-
ह्वय पुरम् । आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽन्वपृच्छत ॥ ७ ॥
श्रुत्वा भीष्मस्य निघनमप्रहृष्टमना भयम् । पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन्
विललापातुरो यथा ॥ ८ ॥

हतराष्ट्रं उवाच । सशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपरा-
 क्रमम् । किमकार्षुः परं तात कुरुवः कालचोदिताः ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु निहतं शूरे दुरोधर्षे महात्मनि । किन्नुस्मिन् कुरवो-
 ऽकार्षुर्निमग्नाः शोकसागरे ॥ १० ॥ तदुदीर्षं परं सैन्यं वैलोक्य-
 व्यापि सञ्जय । भयमुत्पादयेत्तीव्रं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥
 देवव्रते तु निहतं कुक्ष्यामृषभे तदा । यदकार्षुर्नृपतयस्तन्ममा-
 चक्षुः सञ्जय ॥ १२ ॥

यथा सेना निगृहीते पुरा बलो ॥ २५ ॥ विधवेव वरारोहा
 शुष्कतोयिव निम्नगा । दृकीरिव वने रुहा घृपती हतयूथपा ॥ २६ ॥
 शरमाहृतसिंहेव महती गिरिकन्दरा । भारती भरतयेष्ठ पतिते
 जाल्वीसुते ॥ २७ ॥ विश्वस्वातहता रुना नीरिवासीन्महार्थवे ।
 बलिभिः पाण्डवैर्वीरैर्लक्ष्यलक्ष्यैर्महाहिता ॥ २८ ॥ सा तदासी-
 न्द्रुपं सेना व्याकुलाश्रुरथादिपा । विपन्नभूयिष्ठतरा कृपणा
 तस्तमानघा ॥ २९ ॥ तस्या तस्ता नृपतय-सैनिकाश्च पृथग्विधाः ।
 पाताल इव मञ्जन्ती हीना देवप्रतेन तेः ॥ ३० ॥ कर्णं हि
 कुरवोऽम्हार्षुः स हि देवप्रतोपमः । सर्वंशस्त्रभृता येष्ठं रोष-
 मानमिवातिथिम् ॥ ३१ ॥ वसुमापहतस्यैव तमेवीपागमम्भनः ।
 चुक्रुशुः कर्णं कर्षति तत्र भारत पार्यिवाः ॥ ३२ ॥ राघेयं हित-
 मन्नाकं सूतपुत्रं तनुत्यजम् । स हि नाशुध्यत तदा दशाहानि
 महायथाः ॥ ३३ ॥ सामात्यवन्तु-कर्णो वै तमाहयत माचिरम् ।
 भीष्मेण हि महाबाहु सर्वद्वयस्य पश्यतः ॥ ३४ ॥ रथेषु गण्य-
 मानेषु बलविक्रमगालिभु । अङ्ग्रातोऽर्हुरथ-कर्णो दिगुणः
 सन्दरपमः ॥ ३५ ॥ रथातिरथसङ्घाद्या योऽग्रणी शूरसम्मतः ।
 पितृवित्तास्त्रुदेवेषानपि यो योद्दुमुत्सहेत् ॥ ३६ ॥ स तु तेनैव
 कोपेन राजन् गान्धेयमुत्तवान् । त्वयि जीवति कौरव्य नाहं
 योत्स्ये कदाचन ॥ ३७ ॥ त्वया तु पाण्डवैरीषु निहतैषु महा-
 नृषे । दुर्योधनमनुष्ठाप्य वनं यास्यामि कौरव ॥ ३८ ॥ पाण्ड-
 वैर्वा हते भीषे त्वयिस्वर्गमुपेयुषि । हन्तासौकरयेनैव कृत्स्नान्
 यान्मन्यसे रथान् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्दशाहानि महा-
 यथाः । नाशुध्यत तत कर्णः पुत्रस्य तत्र सम्मते ॥ ४० ॥ भीषः
 समरविक्रान्तः पाण्डवैयस्य भारत । जघान समरे योषान-
 सङ्घे यपराक्रम ॥ ४१ ॥ तस्मिस्तु निहवे शूरे सत्यसत्ये महौ-
 जसि । त्वमुक्त्वा कर्षमन्मार्षुस्तर्षुनामा इव प्रवम् ॥ ४२ ॥

तावकास्तव पुत्राय सहिता सर्वराजभि । ह्य कर्ण इति चाक्र-
न्दन् कालोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ४३ ॥ जामदग्न्याभ्यनुघातमस्त्रे
दुर्वारपौत्रधम् । अगमन् वो मन कर्णं बन्धु मात्ययिकेखिव ॥ ४४ ॥
स हि शक्तो रणे राजन् मातुमस्मान् महाभयात् । विदधानिव
गोविन्द सतत समहाभयात् ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तु सञ्जयं कर्णं कीर्त्तयन्त पुतः
पुन । आभौविषवदुच्छस्य धृतराष्ट्रोऽग्नवीहव ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यत्तु वैकर्त्तनं कर्णमगमदो मनस्तदा ।
अथापश्यन्त राधेय सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ४७ ॥ अपि तन्न मया
कर्णो युधि सत्यपराक्रम । सभ्रातृणा तदार्त्ताना वस्ताना वाण-
मिच्छताम् ॥ ४८ ॥ अपि तत् पूरयाञ्जके घनुर्धरवरो युधि ।
यत्तादनिहते भीष्मे कौरवाणामुपाचये ॥ ४९ ॥ तत्खण्ड पूरयन्
कर्णं परेणामादधद्भवम् । कृतवान् मन पुत्राणा जयाया सफल-
मपि ॥ ५० ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । हत भीष्ममथाधिरथिर्विदित्वा भिन्ना नाव
मिवात्यगाधे कुक्षणाम् । सोदर्यवहसनात् सूतपुत्र सन्तारयि
ष्यस्तव पुत्रसेनाम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु कर्णं पुरुपीन्द्रमचुरत् निपातित
शान्तनव महारथम् । अथोपयायात् सहस्रारिकर्षणो घनु
र्धराणा प्रवरस्तदा नृप ॥ २ ॥ हते तु भीष्मे रथसत्तमे परै-
र्निमज्जतौ नावमिवार्षवे कुक्षन् । पितेव पुत्रास्त्वरितोऽस्यया-
त्तत् सन्तारयिष्यस्तव पुत्रसेनाम् ॥ ३ ॥

कर्ण उवाच । यस्मिन् धृतिर्बुद्धिपराक्रमौज सत्य दमो

वीरगुणाय सर्वे । अस्त्राणि दिव्यान्वथ सन्ततिर्ह्यः प्रिया च
 वागनस्रया च भोषे ॥ ४ ॥ अद्वा कृतश्चे दिज्जश्रुघातके सना-
 तने चन्द्रमसीव लक्ष्म । स चेत् प्रपान्तः परवीरहन्ता मन्ये हता-
 नेव हि सर्वयोधान् ॥ ५ ॥ नेह ध्रुवं किञ्चन जातु विद्यते 'लोकै
 ह्यस्मिन् कर्मणो नित्ययोगात् । सुख्योदये को हि विमुक्तसंशयो
 भावं कुर्वीताद्य महाव्रते हते ॥ ६ ॥ वसुप्रभावे वसुवीर्यसम्भवे
 गते वसूनेव वसुन्धराधिपे । वसूनि पुत्रायं वसुन्धरां तथा कुर्वन्
 शोचध्वमिमाञ्च वाहिनीम् ॥ ७ ॥

। सञ्जय उवाच । महाप्रभावे वरदे निपातिते लोकेश्वरे
 शान्तनवे महौजसि । पराजितेषु भरतेषु दुर्मनाः कर्णो भृश-
 छाश्रु सदशु वर्त्तयन् ॥ ८ ॥ इदन्तु राधेयवचो निघ्नन्त्य ते सुताय
 राजंस्तव सैनिकाय च । परस्परं चक्रशुरार्त्तितं भयं तदाशु
 नेत्रैर्भुमुर्वाहं शब्दवत् ॥ ९ ॥ प्रवर्त्तमाने तु पुनर्महाहवे विनाय-
 मानासु चमूषु पार्थिवैः । अथावब्रवीद्वर्षकरं वचस्तदा रथर्षमान्
 सर्वमहारथर्षभः ॥ १० ॥ जगत्पतित्वे सततं पंधावति सञ्चिन्तय-
 न्निश्चिरमेव लक्षये । भवतसु तिष्ठत्स्त्रिह पातितो रणे गिरि-
 प्रकाशे कुरुपुङ्गवः कथम् ॥ ११ ॥ निपातिते शान्तनवे महारथे
 दिवाकरे भूतलमाश्रिते यथा । न पार्थिवाः सोढुमलं घनञ्जयं
 गिरिप्रबोढारनिवानिलं द्रुमाः ॥ १२ ॥ हतप्रधानं विडमार्त्तरूपं
 परैर्हतोत्साहमनाद्यमद्य वै । मया कुख्यातां परिपाल्यमाहवे वलं
 यथा तेन महात्मना तथा ॥ १३ ॥ समाहितं चात्मनि मार-
 भौदृशं जगत्पतित्वमिदञ्च लक्षये । निपातित्वाहवशौण्डमाहवे
 कथं तु कर्ष्यामहमाहवे भयम् ॥ १४ ॥ अहन्तु तान् कुरुह्वयमा-
 ननिह्वानैः प्रवेशयन् यमसदने रणे चरन् । यथः परं जगति
 विभाव्यवर्त्तिता परैर्हतो युधि शयिताय वा पुनः ॥ १५ ॥ शुधि-
 ष्टिरो धृतिमतिषर्मसत्त्वान् वृकोदरो गजपततुल्यविक्रमः । तथा-

कुंनस्त्रिदशरात्रजो युवा न तद्वल सजयमिहामरैरपि ॥ १६ ॥
 यमौ रणे यत्र यमोपमौ बले ससात्यकिर्यत्र च देवकौसुत । न
 तद्वलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवान् निर्वर्तते भृत्यमुखादिवासुहृत ॥ १७ ॥
 तपो ह्यत्रीशं तपसैव बाध्यते बल बलेनैव तथा मनस्विभि ।
 मनय मे शत्रुनिवारणे ध्रुवं सुरक्षणे वा बलवद्वप्रवस्थितम् ॥ १८ ॥
 ध्रुवश्चैषा बाधमानं प्रभाव गलेवाहं तान् प्रजयान्यद्य सूत ।
 मित्रद्रीहोमर्षणीयो न मेऽय भग्नै सैन्ये यः समेयात स मित्रम्
 ॥ १९ ॥ कर्त्तास्त्रैस्तत्र पुरेया आत्मकर्म त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि
 भीष्मम् । सर्वान् सङ्घे शत्रुसङ्घान् हनिष्ये हतस्त्रैर्वा वीरलोक
 गमिष्ये ॥ २० ॥ सम्प्राकृष्टे रुदितस्त्रीकुमारे परिभूते पौरुषे
 धार्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि सूत तस्माच्छत्रूनय राज्ञो
 विजेष्ये ॥ २१ ॥ कुर्वन् रक्षन् पाण्डुपुत्रान् जिघांसन् त्यक्त्वा
 प्राणान् घोररूपे रणेऽस्मिन् । सर्वान् सङ्घे शत्रुसङ्घान्निहत्य
 हास्यान्यहं धार्तराष्ट्राय राक्ष्यम् ॥ २२ ॥ निबध्यता मे कवचं
 विचित्रं हेम शुभ्रं मणिरत्रावभासि । शिरस्त्राणं चार्कसमान
 भासं घनु शराशान्निविषाहिकल्पान् ॥ २३ ॥ उपासङ्गान्
 षोडश योजयध्व धनुषि दिव्यानि तथा हरन्तु । शराय शक्तीय
 गत्राय गुर्वी शङ्खश्च जाम्बूनदचित्तभागम् ॥ २४ ॥ इमा शौक्यो
 नागकक्षा विचित्रा ध्वजश्चैत्र दिव्यमिन्दीवराभम् । सूक्ष्मैर्वस्त्रै-
 विप्रमृच्छानयस्व चित्रा मालाञ्चानुबद्धा सजालाम् ॥ २५ ॥ अश्वान-
 नन्यान् पाण्डुराभ्रप्रकाशान् पुष्टान् स्नातान् मन्त्रपूताभिरङ्घि ।
 तप्तैर्भाण्डै काश्यपैरभ्युपेतान् शीघ्राच्छीघ्र सूतपुत्रानयस्व ॥ २६ ॥
 रथ चाग्र्य हेममालावनह रत्नैश्चित्त चन्द्रसूर्यप्रकाशैः । द्रव्यैर्युक्तं
 सम्पृद्धारोपपन्नैर्वाहेयुक्तं तूर्णमावर्त्तयस्व ॥ २७ ॥ चित्राणि
 षापानि च विगवन्ति ज्वायोत्तमा महननोपपन्ना । तूर्णाश्च
 पूष्णाश्चैत शराणामासृज्य गात्रावरणानि चैव ॥ २८ ॥ प्राया

णिकं चानय चाशु सर्वं दध्ना पूषं वीर कांस्यञ्च हेमम् । आनीय
 मालामवबध्य चाङ्गे प्रवादयत्ताशु जयाय मेरी ॥ २८ ॥ प्रयाहि
 सुगोशु यतः किरीटो त्वकोदरो धर्मपत्रो यमौ च । तान् वा
 हनिष्यामि समेत्य सङ्घ्रे भीषाय वैष्यामि हतो द्विपङ्क्तिः ॥ ३० ॥
 यस्मिन् राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः समास्थितौ भीमसेनार्जुनौ च ।
 वासुदेवः सात्यकिः सुप्लयाय मन्ये बलं तदजय्यं महीपैः ॥ ३१ ॥
 तञ्चेन्मृत्युः सर्वहरोऽमिरक्षेत् सदाप्रमत्तः समरे किरीटिनम् ।
 तथापि हन्तास्मि समेत्य सङ्घ्रे यास्यामि वा भीषपथा यमाय
 ॥ ३२ ॥ न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेजा मध्ये शूराणां तत्र
 चाहं ब्रवीमि । मित्रद्रुहो दुर्बलमक्तयो धी पापात्मनो मम नैते
 सहायाः ॥ ३३ ॥

सप्लय उवाच । समृद्धिमन्तं रथमन्तमं दृढं सकूबरं हेम-
 परिष्कृतं शुभम् । पताकिनं वातजवैहंयोत्तमैर्युक्तं समास्थाय
 ययौ जयाय सः ॥ ३४ ॥ सम्पूष्यमानः कुरुभिर्महात्मा रथ-
 प्तमैर्देवगणैर्यथेन्द्रः । ययौ तटायोधनमुग्रधन्वा यत्रावसानं
 भरतर्षभस्य ॥ ३५ ॥ वरूथिना महता सध्वजेन सुवर्णशुक्ता-
 मणिरत्नशालिना । सदृश्रयुक्तेन रथेन कर्णो मेघस्त्रनेनाकं द्वा-
 मितौजाः ॥ ३६ ॥ ज्ञतायनामः स ज्ञताशनप्रभे शुभः शुभे वै
 खरथे धनुर्धरः । स्थितो रराजाधिरथिर्महारथः स्वयं विमाने
 सुरराडिव स्थितः ॥ ३७ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्याणे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । अरन्त्ये महाजानं अयानममितीक्ष्णम् ।
 महावातसमूहेन समुद्रमिव शोषितम् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा पितामह
 भीष्मं सर्वज्ञवान्तक्र गुरुम् । दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वासं पातित सव्य-
 साचिना ॥ २ ॥ जयाशा तव पुत्राणां संभन्ना वर्म शर्म च ।
 अपाराणामिव हीमगाधे गाधमिच्छताम् ॥ ३ ॥ श्रोतसा यामु
 नेनैव शरीरेण परिप्लुत । महेन्द्रेणेव मैनाकमसञ्च भुवि पाति
 तम् ॥ ४ ॥ नमश्च्युतमिवाद्दिव्यं पातित धरणीतले । शतक्रतु
 मिवाचिन्ध्य पुरा वृत्रेण निर्जितम् ॥ ५ ॥ मोहन सर्वसैन्यस्य
 युधि भीष्मस्य पातनम् । ककुद्द सर्वसैन्याना लक्ष्म सर्वधनुषताम्
 ॥ ६ ॥ धनञ्जयशरव्याप्त पितर ते महाद्रुतम् । त वीरशयने
 वीरं अयान पुरुषर्षभम् ॥ ७ ॥ भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भारताना
 पितामहम् । अवतीर्थ्य रथादात्तं शोकमोहपरिप्लुत ॥ ८ ॥
 पङ्कगामैव जगामार्त्तो वाष्पव्याकुललोचन । शमिवाद्याञ्जलिं
 बद्ध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥ कर्णोऽहमस्मि । मद्गन्ते वद
 मामभि भारत । पुण्यया क्षेमया वाचा । चक्षुषा चावलोकय
 ॥ १० ॥ न नूनं सुकृतस्येह फल कथित समञ्जुते । यत्र धर्म
 परो वृद्ध श्रुते भुवि भवान् जत ॥ ११ ॥ कौशसपन्नने मन्त्रे
 व्यूहे प्रहरणेषु च । नाहमन्य प्रपश्यामि कुरूणा कुरुसत्तम
 ॥ १२ ॥ दुहृता विशुद्धया युक्तो य कुरू स्तारथेद्भयात् । योधास्तु
 बद्ध्वा हत्वा पितृलोक गमिष्यसि ॥ १३ ॥ अथ प्रमृति सङ्गुहा

कर्म राजपुरं गत्वा काम्बोजा निर्जितास्त्वया ॥ ५ ॥ गिरिव्रज
 गताद्यापि नग्नजित्प्रमुखा नृपा । अश्वथाय विदेहाय गान्धा-
 राय जितास्त्वया ॥ ६ ॥ द्विमवद्दुर्गनिलया, किराता रण-
 कर्कशा । दुर्योधनस्य वधगा कृता कर्म त्वया पुरा । ७ ॥
 उत्कला मेकला पौण्ड्रा कलिङ्गान्द्राय सयुगे । निपादाय
 विगर्ताय वाह्लीकाय जितास्त्वया ॥ ८ ॥ तत्र तत्र च सङ्ग्रामे
 दुर्योधनद्वितैपिणा । बहवो निर्जिता वीर त्वया कर्म महौ
 जस ॥ ९ ॥ यथा दुर्योधनस्तात सञ्जातिकुलवान्धव । तथा
 त्वमपि सर्वेषा कौरवाणा गतिर्भव ॥ १० ॥ शिवेनाभिवद्दामि
 ला गच्छ युध्यस्व शत्रुभि । अनुशाधि कुरून् सङ्ग्रे धतस्व
 दुर्योधने जयम् ॥ ११ ॥ भवान् पौत्रसमोऽस्माक यथा दुर्यो-
 धनस्तथा । तथापि धर्मत सर्वे यथा तस्य वय तथा ॥ १२ ॥
 यौनात्सम्बन्धकालोके विशिष्ट सङ्गत सताम् । साङ्ग सङ्ग नर-
 श्रेष्ठ प्रवदान्त मनीषिण ॥ १३ ॥ स सत्यसङ्गतो भूत्वा मत्सेट
 मिति निश्चितम् । कुरूणा पालय बल यथा दुर्योधनस्तथा ॥ १४ ॥
 निशम्य वचन तस्य चरणावभिवाद्य च । ययौ वैकर्त्तन कर्म
 समीप सर्वधन्विनाम् ॥ १५ ॥ सोऽभिवीच्य नरीघाणा स्थान-
 मप्रतिम महव । व्यूढप्रहरणोरस्क सैन्य तत्समष्ट हयत् ॥ १६ ॥
 हृदिता कुरव सर्वे दुर्योधनपुरोगमा । तमागतं महाबाहु
 सर्वानीकपुर सरम् ॥ १७ ॥ कर्म दृष्ट्वा महात्मानं युद्धाय समुप-
 स्थितम् । क्षुडितास्कोटितरवै सिद्धनादरवैरपि । धनु शब्देण
 विविधे कुरव समपूजयन् ॥ १८ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णाश्रवाणि

चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । रथस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितम् ।
 हृष्टो दुर्योधनेन राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ मनाथमिद-
 मत्यर्थं भवता पालितं बलम् । मन्ये किं तु समर्थं यन् हितं
 तत् सम्प्रधार्यताम् ॥ २ ॥

कर्ण उवाच । - भूहि न पुरुषव्याघ्र त्वं हि प्राञ्जतमो नृपः ।
 यथा चार्थपतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरः ॥ ३ ॥ ते स सर्वे तव
 वचोऽद्योतुकामानरेण्वराः । नान्यार्थं हि भवान् वाक्यं ब्रूया-
 दिति मतिर्मम ॥ ४ ॥

दुर्योधन उवाच । भीष्मः सेनाप्रणेताभीत वयसा विक्रमेण
 च । श्रुतेन चीपसम्पन्नः सर्वैर्योधनैस्तथा ॥ ५ ॥ तेनातियमञ्ज
 कर्णं घ्नता शत्रुगणाम्भम् । सुशुद्धेन दृष्ट्वाहानि पालिताः सो
 महात्मना ॥ ६ ॥ तस्मिन्नसुकरं कर्म कृतवत्यास्थिते दिवम् ।
 कर्णं सेनाप्रणेतारं मन्यसे कं तदन्तरम् ॥ ७ ॥ न धिना नायकं
 सेना मुहूर्त्तमपि तिष्ठति । आहवेष्ट्याहवयेष्ट कर्णं हीनेव नौर्लभे
 ॥ ८ ॥ यथा ह्यकर्णधारा नौ रथो वासारथिर्वथा । द्रवेद्यथेष्टं
 तदत्सप्रादृते सेनापतिं बलम् ॥ ९ ॥ अद्वेषिको यथा सार्थः सर्व-
 कृच्छ्रं समर्हति । अनायका तथा सेना स्वान् टोषान् सम-
 र्हति ॥ १० ॥ स भवान् बोध्य सर्वेषु मामकीषु महात्मसु । पश्य
 सेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह ॥ ११ ॥ य हि सेनाप्रणेतारं
 भवान् द्रुष्यति संयुगे । तं वय सञ्जिताः सर्वे करिष्यामो न
 संशय ॥ १२ ॥

कर्ण उवाच । सर्व एष महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः ।
 सेनापतित्वमर्हन्ति नाद्य कार्या विचरणा ॥ १३ ॥ कुलमद्भन-
 चानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः । युक्तग कृतज्ञा भीमन्त आहवेष्ट्यनिव-
 र्त्तिनः ॥ १४ ॥ युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं सर्वे पुरःगराः । एक
 एव तु कर्त्तव्यो वस्मिन् वैभेदिका गुणाः ॥ १५ ॥ अन्योऽन्य-

स्यद्विनां तेषां यद्येकं सत्करिष्यसि । श्रेया विमनसो व्यक्तं न
 चोत्स्यन्ति हितास्तव ॥ १५ ॥ अथ च सर्वयोधानामाचार्यः
 स्वविरो गुरुः । युक्तः सेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रभृताम्बरः
 ॥ १६ ॥ को हि तिष्ठति दुर्वर्षे द्रोणे ब्रह्मविदुत्तमे । सेनापतिः
 स्यादन्यथाच्छुक्लाङ्गिरसदर्भनात् ॥ १७ ॥ न च कोऽप्यस्ति ते
 घोषः सर्वराजसु भारत । द्रोणं यः समरे यान्तं, नानुयास्यति
 संयुगे ॥ १८ ॥ एष सेनाप्रणेतृणामेष शस्त्रभृतामपि । एष बुद्धि-
 मतां श्रेष्ठो राजन्नेष गुरुश्च ते ॥ १९ ॥ एनं दुर्योधनाचार्यमाशु
 सेनापतिं कुरु । जिगीषन्तोऽसुरान् सङ्घे कार्तिकेयमिवा-
 मराः ॥ २० ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

—

सञ्जय उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 सेनामध्यगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच । वर्णश्रेष्ठतात् कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा
 धिया । वीर्याद्वाच्यादृष्ट्यत्वादर्थज्ञानान्नयाज्जयात् ॥ २ ॥ तपसा
 च कृतज्ञत्वात् वृद्धः सर्वगुणैरपि । युक्तो भवत समो गीप्ता
 राज्ञामन्यो न विश्यते ॥ ३ ॥ स भवान् पातु न. सर्वान् विबुधा-
 निव वासवः । भवन्नेवाः परान् जेतुमिच्छामी हिजसत्तम ॥ ४ ॥
 रुद्राणामिव कापाली वसूनामिव पावकः । कुवेर इव यक्षाणां
 मरुतामिव वासवः ॥ ५ ॥ वशिष्ठ इव विप्राणां तेजसामिव
 भास्कर । पितृणामिव घर्मन्द्रो यादसामिव चाम्बुराट् ॥ ६ ॥
 नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोद्यनाः । श्रेष्ठः सेनाप्रणेतृणां
 स न सेनापतिर्भव ॥ ७ ॥ अक्षौहिण्यो द्रुपैका च वमगाः सन्तु

तेऽनप । तामिः षड्रून् प्रतिव्यूह्य जज्ञीन्द्रो दानवानिव ॥ ८ ॥
 प्रयातु नो भवानग्रे दिवानामिव पावकिः । अनुयास्यामहे त्वाजौ
 सौरभेद्या इवार्पभम् ॥ ९ ॥ उग्रधन्वा महेद्यासो दिव्यं विस्फ्रा-
 रयन् घनु । अग्रेभवं त्वान्तु दृष्ट्वा नार्जुन. प्रहृष्यति ॥ १० ॥
 ध्रुवं युधिष्ठिरं सङ्घो सानुबन्धं सवान्धवम् । जेष्यामि पुरुष-
 व्याघ्र भवान् सेनापतिर्यदि ॥ ११ ॥ ।

सप्लय उवाच । एवमुक्ते ततो द्रोणं जयेत्यर्जुनराधिपाः ।
 सिंहनादेन महताः हर्षयन्तस्तवात्मजम् ॥ १२ ॥ सैनिकाश्च मुदा
 युक्ता बर्षयन्ति द्विजोत्तमम् । दुर्योधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो मह-
 द्यथाः । दुर्योधनं ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि दुर्योधनप्रोक्ताहे
 षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥^१

द्रोण उवाच । वेदं पङ्कजं वेदाहमर्थवित्याञ्च मानवीम् ।
 त्रैयम्बकमथेष्वस्त्रमस्त्राणि विविधानि च ॥ १ ॥ ये चाप्युक्ता
 नाथ गुणा भवद्भिर्लज्जयकाङ्क्षिभिः । विकीर्णस्तानहं सर्वान् योष-
 विष्यामि पाण्डवान् ॥ २ ॥ पार्थतन्तु रणे राजन् न हनिष्ये
 कथञ्चन । स हि सृष्टी बधार्थाय भमैव पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ योष-
 विष्यामि सैन्यानि नाशयन् सर्वसोमकान् । न च मा पाण्डवा
 गुहे योषविष्यन्ति हर्षिताः ॥ ४ ॥

सप्लय उवाच । स एवमभ्यनुज्ञातयज्ञे सेनापतिं ततः ।
 द्रोणन्तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥ अथामिषिषित्तु-
 द्रोण दुर्योधनमुखा नृपा । सेनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा अक्र-
 मुखाः सुरा ॥ ६ ॥ ततो वादित्तपोषिण षड्भानाञ्च महास्वने ।
 प्रादुरासीत् कृते द्रोणे हर्ष. सेनापतौ तदा ॥ ७ ॥ ततः पुण्याह-

घोषेण स्वस्तिवाटस्वनेन च । संस्वैर्गीतशब्दैश्च सूतमागधवन्दि
नाम् ॥ ८ ॥ जयशब्दैर्हिजाग्रगणा सूताना नार्त्तैस्तथा । सत
कृत्य विधिना द्रोण मेनिरे पाण्डवान् जितान् ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । सेनापत्यन्तु सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथ ।
युयुत्सुर्व्यूहं सैन्यानि प्रायात्तव सूतः सह ॥ १० ॥ सैन्यवश कलि-
ङ्गश्च विकर्ष्यश्च तवात्मज । दक्षिण पार्श्वमास्थाय समातष्ठन्त
दृशिता ॥ ११ ॥ प्रपद्य शकुनिस्तेषां प्रवरैर्हृदसादिभिः । ययौ
गान्धारके सार्द्धं विमलप्रासयोधिभिः ॥ १२ ॥ कृपश्च कृतवर्मा
च चित्रसेनो विविशति दुःशासनमुखा यत्ता सव्य पक्षमपालयन्
॥ १३ ॥ तेषां प्रपद्या काम्बोजा सुदक्षिणपुरसरा । ययु-
श्चैर्महावेगे शकाश्च यवनैः सह ॥ १४ ॥ मद्रास्त्रिगर्तां साम्बठा
प्रतीचग्रीदीचप्रमालवा । शिवय शूरसेनाश्च शूद्राश्च मलदैः सह
॥ १५ ॥ सौवीरा कितवा प्राचरा दक्षिणाध्याश्च सर्वथ ।
तवात्मजं पुरस्कृत्य सूतपुत्रश्च पृष्ठत ॥ १६ ॥ हर्षयन्त स्वसै-
न्यानि बलेषु बलमादधत । ययौ वैकर्त्तन कर्ष्य प्रमुखि सर्व-
धन्विनाम् ॥ १७ ॥ तस्य दीप्तो महाकाय स्वान्यनोकानि हर्ष-
यन् । हस्तिचक्रो महाकेतुर्वभौ सूर्यसमद्युतिः ॥ १८ ॥ - न
भीषणव्यसनं कश्चिद्दृष्ट्वा कर्ष्यममन्यत । विशीकायाभवन् सर्वे राजान
कुरुभिः सह ॥ १९ ॥ हृष्टाश्च बहवो धीधास्तवाजलान्त सङ्गता ।
न हि कर्ष्यं रणे दृष्ट्वा युधि स्यास्यन्ति पाण्डवा ॥ २० ॥ कर्ष्यो
हि समरे शक्तो जेतुं देवान् सवासवान् । किमु पाण्डुसूतान्
युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ २१ ॥ भीषेण तु रणे पार्था पालिता
बाह्यपालिना । तास्तु कर्ष्यं शरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्यात सयुगे ॥ २२ ॥
एव द्रुवन्तस्तेऽन्योऽन्यं हृष्टरूपा विषाम्यते । राधेय पूजयन्तश्च
प्रथमन्तश्च निर्यथुः ॥ २३ ॥ अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितो
ऽभवत् । परया क्रौञ्च एवासीद्गुरुर्यो राजन् महात्मनाम् ॥ २४ ॥

प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत । व्यूहप्रमुखतस्तेषा तस्यतु'
 पुरुपर्षभो ॥ २५ ॥ वानरध्वजमुच्छ्रित्य विश्वक्सेनधनञ्जयो ।
 ककुदं सर्वमैत्र्याना धाम सर्वधनुषताम् ॥ २६ ॥ आदित्यपथग
 केतु पार्थस्यामिततेजस । दीपयामास तत् सैन्य पाण्डवस्य
 महात्मन ॥ २७ ॥ यथा प्रञ्चलित सूर्यो युगान्ते वै वसु
 न्धराम् । प्रदहन् दृश्यते तद्वत् केतु पार्थस्य धीमत ॥ २८ ॥
 धीधानामर्जुन श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषा वरम् । वासुदेवश्च भूताना
 चक्राणाञ्च सुदर्शनम् ॥ २९ ॥ चत्वार्येतानि तेजासि बहन् श्वेत-
 क्षधी रथ । परेषामग्रतस्तस्थो कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ ३० ॥
 एवं तौ समहोत्मानौ बलसेनाग्रगावुभौ । तावकाना मुखे कर्णः
 परेषाञ्च वनञ्जय ॥ ३१ ॥ तौ ज्ञातावभिसंरक्ष्यौ परस्परवधै-
 पिणौ । अवेक्ष्येता तदानींऽन्यं समरे कर्णपाण्डवौ ॥ ३२ ॥
 तत प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे । आर्त्तनाटेन घोरेण
 वसुधा सक्रकम्पत ॥ ३३ ॥ ततस्तुमुलमाक्राशमाहृणोत मट्टिवा-
 करम् । वातोद्भूतं रजस्तीव्र कौशेयनिकरोपमम् ॥ ३४ ॥ ववर्ष
 द्यौरनभ्रापि मासोस्विरुधिराण्युत । यथा श्वेना वला कक्षा
 वायसाश्च सङ्गस्रय ॥ ३५ ॥ उपर्युपरि सेनान्ते तदा पथ्यपत-
 न्द्रुप । गोमायवश्च प्राक्रीशन् मवटा टारुणा खगा ॥ ३६ ॥
 अक्रार्पुंरपसव्यञ्च बह्व्य पृतनाः तव । विभक्षिपन्तो मासानि
 पिषामन्तश्च घोषितम् ॥ ३७ ॥ अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता
 सकम्पना । लल्का ज्वलन्ती सङ्गामे पुच्छेनाहृत्य सर्वय ॥ ३८ ॥
 परिवेष्टी महाद्यापि सविद्युत स्तनयिद्रुमान् । भास्करस्याभव-
 द्राजन् प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ ३९ ॥ एते चान्ये च बहव प्रादु-
 रागन् सुदारुणा । उत्पाता युधि वीराणा जीवितक्षयकारणा
 ॥ ४० ॥ तत प्रवहते युद्ध परस्परवधैपिणाम् । कुरुपाण्डव
 सेनाना मध्येनापूरयञ्जगत ॥ ४१ ॥ ते त्वन्योऽन्य सुसरथा

पाण्डवा कौरवैः सह । प्रत्यघ्नन्निमित्तैः शस्त्रैर्जीयन्ध्या प्रहा
 रिण ॥ ४२ ॥ स पाण्डवाना महता महेष्वासो महाद्युति ।
 वेगीनाभ्यद्रवत् सैन्यं किरन् शरघ्नतै मितै ॥ ४३ ॥ द्रोणमभ्यु
 द्यतं दृष्ट्वा पाण्डवा सह सञ्जये । प्रत्यग्लह्लस्तदा राजञ्छरवर्षैः
 पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥ सद्योभ्यमाणा द्रोणेन भिद्यमाना महा-
 चमू । व्यपीर्यत सपाञ्चाला वातेनेव बलाहका ॥ ४५ ॥ बहू-
 नीह विकर्वाणो दिव्यान्यस्त्राणि सयुगे । अपीडयन् क्षणेनैव
 द्रोण पाण्डवसञ्जयान् ॥ ४६ ॥ ते वध्यमाना द्रोणेन वासवनेव
 दानवा । पाञ्चाला समकम्पन्त धृष्टद्युम्नपुरोगमा ॥ ४७ ॥
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो याज्ञसेनिर्महारथ । अभिनच्छरवर्षेण
 द्रोणाणीकमनेक्रधा ॥ ४८ ॥ द्रोणस्य शरवर्षेण शरवर्षाणि
 पार्षत । सन्निवार्यै तत सर्वान् शरान्प्रबधीदली ॥ ४९ ॥
 संहत्य तु ततो द्रोण समवस्थाप्य बाहवे । स्वमतीक महाबाहु
 पार्षतं समुपाद्रवत ॥ ५० ॥ सवाणवर्षं समहदसृजत् पार्षतं
 प्रति । मघवान् सममिद्ध सङ्घमा दानवेखिव ॥ ५१ ॥ ते
 कम्पमाना द्रोणेन वाणै पाण्डवसञ्जया । पुन पुनरभक्ष्यन्त
 सिन्हेनेवेतरे ऋगा ॥ ५२ ॥ तथा पर्यन्तरद्वाण पाण्डवाना बल
 बली । अलातचक्रवद्वाजस्तदङ्गुलिमिवामवत ॥ ५३ ॥ खचर-
 नगरकल्प कल्पित शास्त्रदृष्टा बलदनिलपताक ह्लादित चालि
 ताश्वम् ॥ ५४ ॥ स्फटिकविमलकेतु त्रासयन् शत्रुवाणान् ।
 रथवरमधिरूढ सञ्जहारारिसेनाम् ॥ ५५ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणपराक्रमे

सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । तथा द्रोणमभिघ्नन्तं साश्वसूतरयद्विपान् ।
व्यथिताः पाण्डवा दृष्ट्वा न केनं पर्यवारयन् ॥ १ ॥ ततो युधि-
ष्ठिरो राजा दृष्ट्वास्त्रधनस्त्रयौ । अद्रवीत् सर्वतो यत्तैः कुम्भ-
योनिर्निवार्यताम् ॥ २ ॥ तत्रैनमर्जुनश्चैव पार्ष्णतश्च सहानुगः ।
पर्यसृष्टंस्ततः सर्वं समायान्तं महारथाः ॥ ३ ॥ कीकेया भीमसेनश्च
सौमद्रश्च घटोत्कचः । युधिष्ठिरो यमौ मत्स्यो द्रुपदस्यात्मज-
स्तथा ॥ ४ ॥ द्रौपदेवाय संहृष्टा दृष्टकेतुः समात्यकिः । चेकि-
तानय संक्रुद्धो युयुत्सुश्च महारथः ॥ ५ ॥ ये चान्ये पार्यिवा राजन्
पाण्डवस्यानुयायिनः । कुलवीर्यात्तु रूपाणि चक्रुः कर्माख्यनेकशः
॥ ६ ॥ संरक्ष्यमाणां तां दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे । व्यावृत्त्य
चक्षुषी कोपात् भारद्वाजोऽन्ववैचत ॥ ७ ॥ स तीव्रकोपमास्थाय
रथे समरदुर्मदः । व्यधमत् पाण्डवानीकमभाणोव सदागतिः
॥ ८ ॥ रथानश्वान्नरान्नागानभिधां वन्नितस्ततः । चचार मत्त-
घद्द्रोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ९ ॥ तस्य शोणितदिग्धाङ्गाः
शोणास्ते वातरंहसः । आजानेया जया राजन्नविश्रान्ताः शिर्यं
दधुः ॥ १० ॥ तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्तं चतव्रतम् । दृष्ट्वा
संप्राद्ववन् धीधाः पाण्डवस्य ततस्ततः ॥ ११ ॥ तेषां प्रद्ववतां
भीमः पुनरावर्त्ततामपि । वीक्षतां तिष्ठतां चाभीच्छब्दः परम-
दारुणः ॥ १२ ॥ शूराणां हर्षजननो भीरुणां भयवर्द्धनः ।
धावापृथिव्योर्विवरं पूरयामास सर्वतः ॥ १३ ॥ ततः पुनरपि
द्रोणो नाम विश्रावयन् युधि । अकरोद्रौद्रमात्मानं किरन् शर-
यतैः परान् ॥ १४ ॥ स तथा तेष्वनीकेषु पाण्डुपुत्रस्य नारिय ।
कालवद्वरचरद्द्रोणो युवेव स्वविरो बली ॥ १५ ॥ उत्तृप्त्य च
शिरास्युग्रो बाह्वनपि सभूषणान् । कृत्वा शून्यान् रथोपस्थानुद-
क्रोशन्महारवान् ॥ १६ ॥ तस्य हर्षप्रणादिन वाणवेगेन वा विभो ।
प्राकम्पन्त रणे धीधा गावः शीतार्द्रिता इव ॥ १७ ॥ द्रोणस्य

रथघोरिभ, मौर्वीनधिपणेन च । धनु शब्देन चाकाशे शब्द
 समभवत्प्रधानम् ॥ १८ ॥ अथास्य धनुषी वाणा निश्चरन्त सह
 स्रग । व्याप्य सर्वा हिम पेतुर्नागाश्चरथपत्तिषु ॥ १९ ॥ तं
 कान्मुक्तमहावेगनस्तज्ज्वलितपावकम् । द्राणमामादद्याद्भक्तुं पा
 च्छाला पाण्डवै सह ॥ २० ॥ तान् सकृच्छरपत्तप्रधानं प्राहि
 णोद्यममात्रनम् । अक्रौचिरेण च द्रोणो मही शीणितकर्माम

सुक्तरथो राजन् कृत्वा जर्म सुदय्करम् । ततो त्रिनादो भूताना-
नाकाशे समजायत ॥ ३३ ॥ मैत्र्यानाञ्च ततो राजन्नाचार्य्यं निहतं
युधि । द्या धरा ख दिशो वापि प्रक्षिपयानुनादयन् ॥ ३४ ॥
अहोधिगिति भूतानां शब्द समभवद्गुणम् । देवता पितरथैव
सर्वे ये चास्य बान्धवा ॥ ३५ ॥ दृष्ट्युनिहतं तत्र भारद्वाज महा-
रथम् । पाण्डवास्तु जय लब्ध्वा सिद्धनादान् प्रचक्रिरे । सिद्ध
नादेन महता समकम्पत मेदिनो ॥ ३६ ॥ - ४ -

इति द्रोणपर्वणि द्रोणामिषिकपर्वणि द्रोणवधवर्णने

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

— —

घृतराष्ट उवाच । किं कुर्वाण रणे द्रोण जघ्न, पाण्डव
सञ्जया । तथा निपणमस्त्रेषु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ १ ॥ रथ-
मङ्गो बभूवास्य घनुर्वाशीर्य्यतास्यत । प्रमत्तो वामवद्द्रोणस्ततो
मृत्युमुपेयिवान् ॥ २ ॥ ऋधन्तु पार्थतस्तात शयुर्भर्तुष्पधर्षणम् ।
किरन्तमिषुमहातान् । रुक्मपुङ्गवनेकम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रहस्तं हिज-
येष्ठं कृतिनं शिवधीधिनम् । दूरेषुपातिनं दान्तं शस्त्रयुद्धेषु पार-
गम् ॥ ४ ॥ पाञ्चालपुत्रो न्यवधीत दिव्यास्त्रधरमच्युतम् । कुर्वाणं
दारुणं कर्म रणे यत्त महारथम् ॥ ५ ॥ व्यक्ता हि देव बलवत
पौरुषादिति मे मति । यद्द्रोणो निहतं शूरं पार्थतेन महा
त्मना ॥ ६ ॥ अस्त्रं चतुर्विधं वीरे यस्मिन्नासौत प्रतिष्ठितम् ।
तमिष्वस्त्रधराचार्य्यं द्रोणं शमसि मे हतम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वा हत
सुक्तरथं वैद्यान्परिवारितम् । जानन्नपपरिष्कारं नाथ शोक
मुपानुङ्गे ॥ ८ ॥ न नूनं परदुःखिनं म्रियते क्रीडाप सञ्जय । यत्र
द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि मन्दभाक् ॥ ९ ॥ दैवमेव परं मन्ये
नन्वनयं । हं पौरुषम् । अशमभारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ॥ १० ॥

वक्ष्युत्वा निहत द्रोण प्रतथा यन्न दीर्यते । ब्राह्मे देवे तथे
 प्वस्त्रे यमुपासन् गुणार्थिन ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स
 कथ मृत्युना हत । शीपणं सागरस्येव मेरोरिव विदर्पणम्
 ॥ १२ ॥ यातन भास्करस्येव न मृष्ये द्रोणयातनम् । दृष्टाना
 प्रतिपेक्षासीद्दार्मिकाणाञ्च रक्षिता ॥ १३ ॥ योऽहासीत् कृपण
 स्वार्थे प्राणानपि परन्तप । मन्दाना मम पुत्राणा जयाया यस्य
 विक्रमे ॥ १४ ॥ वृषसत्युधनस्तुल्यो बुद्ध्या स निहत कथम् ।
 ते च शीणा वृहन्तोऽश्वाश्चन्ता जालैर्हिरण्यै ॥ १५ ॥ रथे
 वातजवा युक्ता सर्वभस्त्रातिगा रणे । बलिना ह्ये पिणो दान्ता
 सैन्यवा साधुवाहिन ॥ १६ ॥ इडा सद्गाममध्येषु केचिदासन्
 न विह्वला । करिणा वृंहता युद्धे शङ्खदुन्दुभिनिस्त्रनै ॥ १७ ॥
 ज्याक्षेपशरवर्षाणा शस्त्राणाञ्च सद्दिप्ताव । आशसन्त परान्
 जेतु जितश्वासा जितव्यथा ॥ १८ ॥ हया पराजिता श्रीघ्रा
 भारदाजरथोदहा । ते स स्वकरथे युक्ता नरवीरसमाह्विता
 ॥ १९ ॥ कथ नाभ्यतरस्तात पाण्डवानामनोकिनीम् । जात-
 रूपपरिष्कारमास्थाय रथमुत्तमम् ॥ २० ॥ भारदाज किमक-
 रोत् शूरसक्रन्दनो युधि । विद्या यस्योपजीवन्ति सर्वलोकधनु-
 क्षीरा ॥ २१ ॥ स सत्यसन्धो बलवान् द्रोण किमकरोद्युधि ।
 द्विवि शक्रमिव श्रेष्ठ महामात्र धनुर्गताम् ॥ २२ ॥ के तु ते
 रौद्रकर्माणं युद्धे प्रक्षुद्ययूरथा । ननु स्वकरथ दृष्ट्वा प्राड्वन्ति
 आ पाण्डवा ॥ २३ ॥ दिव्यमस्त्रं विक्रुवाण रणे तस्मिन्महा
 बलम् । उताहो सर्वसैन्येन धर्मराज सहानुज ॥ २४ ॥ पाण्डाख्य
 प्रग्रहो द्रोण सर्वत पथ्यवारयत । नूनमावारयत पार्थो रथिना
 ऽन्यानजिह्वगै ॥ २५ ॥ ततो द्रोण समारोहत पार्थत पाप-
 कर्मकृत् । न ह्यह परिपश्यामि बधे कञ्चन शुष्णिग ॥ २६ ॥
 टनुग्वाहते रौद्रात् पात्यमानात् किरीटिना । तैर्हत सर्वत

शूरैः पाङ्गाख्यापमदस्तत ॥ २७ ॥ . कीकैयेयेदिकारुपैर्मत्स्यै-
रन्यैथ भूमिपैः । व्याकुलीकृतमाचार्यं पिपीलीरुसुतं यथा ॥ २८ ॥
कर्मण्यसुकरे शक्तं जघानेति मतिर्मम । योऽधौत्य चतुरो वेदान्
साङ्गानाख्यानपञ्चमान् ॥ २९ ॥ ब्राह्मणाना प्रतिष्ठासीत् स्रोतसा-
मिव सागरः । चतुर्य ब्रह्म चैवेह योऽभ्यतिष्ठत् परन्तप ॥ ३० ॥
स कथं ब्राह्मणो बृहः प्रास्त्रेण बधमाप्तवान् । अमर्षणो मर्षित-
वान् क्लिश्यमानः सदा मया ॥ ३१ ॥ अनर्हमाणः कौन्तेयात्
कर्मणस्तस्य तत्फलम् । यस्य कर्मानुजीवन्ति लोके सर्वधनुर्भूतः
॥ ३२ ॥ स सत्यसन्धः सुकृती योक्तामेनिहतः कथम् । दिवि
शक्र इव श्रेष्ठो महासत्त्वो महाबलः ॥ ३३ ॥ स कथं निहतः
पार्थः क्षत्रमत्स्यैर्यथा तिमिः । क्षिप्रहस्तय बलवान् दृढधन्वारि-
मर्दनः ॥ ३४ ॥ न यस्य विजयाकाङ्क्षी विषयं प्राप्य जीवति ।
यद्द्वौ नजहतः शब्दौ जीवमानं कदाचन ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण्य वेद-
कामानाञ्जग्राधीपथ धनुसताम् । अदीनं पुरुषव्याघ्रं श्रीमन्त-
मपराजितम् ॥ ३६ ॥ नाहं मध्ये हतं द्रोणं सिंहहिरदविक्रमम् ।
कथं सञ्जय दुर्धर्षमनाभृष्ययशोबलम् ॥ ३७ ॥ पश्यता पुरुषेन्द्राणां
समरे पार्थतोऽवधीत् । के पुरस्ताद्भुष्यन्त रचन्तो द्रोणमन्ति-
कात् ॥ ३८ ॥ के तु पश्चादवर्तन्त गच्छन्तो दुर्लभा गतिम् ।
केऽरचन् दक्षिणं चक्रं सव्यं के च महात्मनः ॥ ३९ ॥ पुरस्तात्
के च वीरस्य गुध्यमानस्य सयुगी । के च तत्र तनूस्वक्त्वा प्रतीपं
मृत्युमात्रजन् ॥ ४० ॥ द्रोणस्य समरे वीरा केऽकुर्वन्त परां
गतिम् । कश्चिन्नूनं भयान्मन्दाक्षत्रिया व्यजहन् रणे ॥ ४१ ॥
रक्षितारस्ततः शून्ये कश्चिन्नैको हतः परैः । न स पृष्ठमवव्रासा-
द्रणे द्रोणः प्रदर्शयेत् ॥ ४२ ॥ परामध्यापदं प्राप्य कथं स
निहतः परैः । एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्त्रापतस सञ्जय ॥ ४३ ॥
पराक्रमेयथा यत्तथा तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितम् । मुञ्चते मे मन-

स्तात, कथा तावन्निवर्त्तरताम् । भूयस्तु लब्धसंज्ञस्त्वां परिपृच्छामि
सञ्जय ॥ ४४ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रभोके
नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं पृष्ट्वा सूतपुत्रं हृन्लोकेनादितो
भृशम् । जघे निराशं पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपतत्स्त्रियौ ॥ १ ॥ तं
विशंज्ञं निपतितं सिपिचुः परिवारकाः । जलेनात्यर्थशीतेन
वीजन्तेः पुण्यगन्धिना ॥ २ ॥ पतितं चैनमालोक्य समन्ताद्भरत-
स्त्रियः । परिवद्गुर्महाराजमसृग्मथैव पाणिभिः ॥ ३ ॥ उत्थाप्य
त्वेनं शनकैराजानं पृथिवीतलात् । आमन प्रापयामासुर्वाप्स-
कण्ठो वराहनाः ॥ ४ ॥ आमनं प्राप्य राजा तु मूर्च्छयाभि-
परिप्लुतः । निशेष्टोऽतिष्ठत तदा वीक्ष्यमानः समन्ततः ॥ ५ ॥ स
लब्ध्वा शनकैः संज्ञो वेपमाने, महोपतिः । पुनर्गावत्याणि सूत
पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यः स उद्यन्निवादिष्यो ज्योतिषा प्रसुष्टं
स्तमः । अजातशत्रुमायान्तं कस्तं द्रोणाद्दवारयत ॥ ७ ॥ प्रभिन्न-
मिव मातङ्गं यथा क्रुद्धं तरस्त्रितम् । प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा प्रति-
हिरद्गामिनम् ॥ ८ ॥ वासितासङ्गमे यददजयं प्रतियूयसे ।
निजघानं रणे वीरान् वीरः पुरुषसत्तम ॥ ९ ॥ यो ह्येको हि
महाबाहुर्निर्द्वेषेहोरचक्षुषा । कुतस्तं दुर्योधनबलं धृतिमान्
सत्यशरः ॥ १० ॥ । चक्षुर्हणं जघे सत्तामिध्वासधरमचुरतम् ।
दान्तं बद्धमतं लोके के शूराः समवारयन् ॥ ११ ॥ के दुष्प्रधर्षो
राजानमिध्वासधरमचुरतम् । समासेदुर्नरव्याघ्रं कौन्तेय तत्र
मामकाः ॥ १२ ॥ तरसैत्रामिपद्याथ यो वै द्रोणमुपाद्भवत् ।

य करोति महत्कर्म यत्पूर्णा वै महापलः ॥ १३ ॥ महाकायो
 महोत्साहो नागायुतमनो बली । त भीमसेनमावान्तं के शूराः
 पर्यवहारयन् ॥ १४ ॥ यदावाञ्जलदप्रखरो रथः परमवीर्यवान् ।
 पल्लिन्य द्रव बीभत्सुस्तुमुलामयनोमिव ॥ १५ ॥ विसृजन् शर-
 जालानि वर्षाणि मघवानिव । अत्रस्फूर्जन् द्विषः सर्वास्तलनेमि-
 स्वनेन च ॥ १६ ॥ चापविद्युत्प्रभो घोरो रथगुह्यावलाहकः ।
 मनेमिषोपस्तनितः शरश्रद्धातिवन्धुरः ॥ १७ ॥ शोषनिर्मित-
 लोभूतो मनोऽमिप्रायशोद्यमः । मर्मातिशो वाणशरखुमुलः शोणि-
 तादकी ॥ १८ ॥ संप्रावयन् द्विषः सर्वा मानवैरन्तको यथा ।
 भीमनिस्त्रनितो रौद्रो दृष्ट्योर्धनपुरोगमान् ॥ १९ ॥ युद्धेभ्य-
 पिद्धदिजयो गाह्वपथैः पिलापितैः । गाण्डोर्व धारयन् धीमान्
 कोदय वै मनस्तदा ॥ २० ॥ इहमम्याघमापाशं कुर्वन् कपिवर-
 ष्यज्ज । यदायात क्रयमामोक्तं तदा पाशं ममोद्य तम् ॥ २१ ॥
 कश्चिद्गाण्डोयमद्देन प्रणाय तव वै बलम् । यद् न भैरवं कुर्व-
 न्कर्जुना भयमभ्ययात् ॥ २२ ॥ कश्चिन्नापागुदत्प्रणान्निषभिर्वी-
 यनञ्जयः । वाता मेघानिवाविध्यत् प्रावाक्करवनानि च ॥ २३ ॥
 को हि गाण्डोवधद्वानं रणे सांष्टुं नरोऽर्हति । यमुपशुष्य सेनाद्ये
 जनः सर्वो विदीर्यते ॥ २४ ॥ यत्सेनाः समक्रमन्त यहीरा-
 नस्रुमद्यम् । के तत्र नाजहृर्द्रोणं के चंद्राः प्राद्ववन् भयात्
 ॥ २५ ॥ के वा तत्र तनूश्चक्रा प्रतीपं गत्पुमाव्रजन् । अमानु-
 षाणा जेतारं युद्धेष्वपि धनञ्जयम् ॥ २६ ॥ न च वेग सितशुष्य
 असहिष्यन्ति सामकाः । गाण्डोवस्य च निर्घोषं प्राहृञ्जलद-
 नि स्वनम् ॥ २७ ॥ विश्वकर्मेना यस्य यन्ता यस्य धोहा धन-
 ष्ययः । अमवयः न रथो जेतुं मन्ये दिवाचुरैरपि ॥ २८ ॥
 सुहृमावो युवा शूरो दृष्टनीयश्च पाण्डवः । संधावो निपुणो
 धीमान् मृधि मत्पवहाक्रम ॥ २९ ॥ चारापं विपुल कुर्वन्

व्यययन् सर्वमैनिकान् । यदायान्नकलो द्रोण के शूरा पथ्य
 वारयन् ॥ ३० ॥ आघोषिष इव क्रुद्ध सहदेवो यदाभ्ययात् ।
 कन्दन करिष्यच्छूणा प्रवेनाश्रवा दुर्लभो युधि ॥ ३१ ॥ आर्य
 व्रतममोघञ्च क्षीमन्तमपराजितम् । सहदेव समायान्त के शूरा
 पथ्यवारयन् । ३२ ॥ यस्तु सौवीरराजस्य प्रमथ्य महतीं
 चमूम् । आदत्त महिषी भोजा काम्या सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३३ ॥
 सत्य धृतिश्च शौर्यश्च ब्रह्मचर्यञ्च केवलम् । सर्वाणि गुणधाने च
 नित्यानि परुषर्षभे ॥ ३४ ॥ बालन सत्यकर्माणमदीनमपराजितम् ।
 वासुदेवसम युद्धे वासुदेवान्नन्तरम् ॥ ३५ ॥ ' धनञ्जयोपदेशेन
 श्रेष्ठमिष्वस्त्रकर्मणि । पार्थेन सममस्त्रेषु कस्त द्रोणादवारयत्
 ॥ ३६ ॥ वृष्णीना प्रवर वीर शूर सर्वधनुसताम् । रामेण
 सममस्त्रेषु यथासा विक्रमेण च ॥ ३७ ॥ सत्य धृतिर्मते शौर्य
 ब्राह्मण चास्त्रमनुत्तमम् । सात्वते तानि सर्वाणि त्रैलोक्यमिव
 केशवे ॥ ३८ ॥ तदेव गुणसम्पन्न दुर्वाचमपि दैवते । समा-
 साद्य महेश्वास के शूरा पथ्यवारयन् ॥ ३९ ॥ पाञ्चालीपूतम
 वीरमुच्चमाभिजनाप्रयम् । नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमौजसमाहवे ॥ ४० ॥
 युक्त धनञ्जयचित्ते ममानथार्थमुत्थितम् । यमवैश्रवणादित्यमहेन्द्र
 वरुणोपमम् ॥ ४१ ॥ महारथ समाख्यात द्रोणाद्योद्यतमाहवे ।
 त्यजन्त तमुले प्राणान् के शूरा समवारयन् ॥ ४२ ॥ एकोऽप
 सत्य चाद्भ्य षाण्डवान् य समाश्रयत् । धृष्टकेतु समायान्त
 द्रोण कस्त न्यवारयत् ॥ ४३ ॥ योऽबधौत केतुमान् वीरो
 राजपुत्र दुरासदम् । अपक्रान्त गारहारे द्रोणात् कस्तमवा
 रायत् । ४४ ॥ स्त्रीपुंसवीरैरव्याघ्रो य भवेत् शुणाशुणान् ।
 शिखण्डिन याज्ञसेनमस्त्रानमनस युधि ॥ ४५ ॥ दिवव्रतस्य
 समरे हेतु भव्योर्भहात्मन । द्राण्यगाममुख्य यान्त के वीरा
 पथ्यवारयन् ॥ ४६ ॥ वृष्णीना प्रवर शूर वर सर्वधनुसताम् ।

यस्मिन्मयधिका वीरे गुणाः सर्वे धनधनयात् ॥ ४७ ॥ यस्मि-
 न्मस्त्राणि सत्यञ्च व्रह्मपर्यञ्च सर्वदा । वासुदेवसमं वीर्यं धन-
 धनसम वले ॥ ४८ ॥ तेजसादित्यसदृशं वृद्धसतिभमं मतौ ।
 अमिमन्युं महात्मानं व्याप्ताननमिवान्तकम् ॥ ४९ ॥ द्रोणावाभि-
 मुखं यान्तं के शूराः समवारयन् । तरुणस्तरुणप्रज्ञः सौमद्रः
 परवीरहा ॥ ५० ॥ यदाभ्यधावहे द्रोणं तदासोदो मनः कथम् ।
 द्रौपदेया नरव्याघ्राः समुद्रमिव सिन्धवः ॥ ५१ ॥ यद्द्वीपमाद्रवत
 सङ्घे के शूरास्तानवारयन् । ये ते हाडश्रवर्षाणि क्रीडामत्-
 स्यव्य बालकाः ॥ ५२ ॥ अस्त्रार्थमवसन् भीष्मे विभ्रते व्रतमुत्त-
 मम् । चक्रञ्चर्य चक्रदेवः चक्रवर्मा च मानदः ॥ ५३ ॥ धृष्ट-
 द्युम्नात्मजा वीराः के तान् द्रोणादवारयन् । प्रतादिशिष्टं यं
 युद्धे सममन्यन्तं वृष्णाय ॥ ५४ ॥ चैकितानं महेष्वासं कस्तं
 द्रोणादवारयत । भ्रातरं पञ्च कीकेया धार्मिकाः सत्यविक्रमाः
 ॥ ५५ ॥ इन्द्रगोपकसङ्घाया रक्तवर्मायुधध्वजाः । मातृव्यसुः
 सुता वीरा प्राण्डवाना जयार्थिन ॥ ५६ ॥ तान् द्रोणं हन्तु-
 मायातान् के वीराः पर्यवारयन् । यथैधयन्तो राजानो नाज-
 यन् वारणावते ॥ ५७ ॥ यष्णासानपि सरथ्या जिघासन्तो
 युधा पतिम् । धनुषता वर शूर सत्यसन्धः महाबलम् ॥ ५८ ॥
 द्रोणात् कस्तं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् । य पुत्रं काशि-
 राजस्य वाराणस्यां महारथम् ॥ ५९ ॥ समरे स्त्रोषु रथ्यन्तं
 भलेनापाहरद्रथान् । धृष्टद्युम्नं महेष्वासं पार्थिना मन्त्रधारिणम्
 ॥ ६० ॥ युक्तं दुर्योधनानर्थं सृष्टं द्रोणवधाय च । निर्हृहन्तं
 रणे योधान् दारयन्तञ्च सर्वतः ॥ ६१ ॥ द्रोणाभिमुखमायान्तं
 के शूराः पर्यवारयन् । उत्सङ्ग इव संवृहं द्रुपदस्यास्त्रवित्तमम्
 ॥ ६२ ॥ शिखण्डिन शस्त्रगुप्तं के वा द्रोणादवारयन् । य इमा
 पृथिवीं कृत्स्ना समवत परिवेष्टयेत् ॥ ६३ ॥ महता रथघोषेण

मुखगारिष्ठो महारथ । दद्यात्त्र्यगेधानाजङ्घे खन्नपानान् सुद
 क्षिणान् ॥ ६४ ॥ निर्गलान् सर्वगेधान् पुत्रवत् पालयन् प्रजा ।
 गङ्गाश्रोत सु यावत् सिकताथाप्यशेषत ॥ ६५ ॥ तावतीर्गा ददौ
 वीर लघीनरसुताऽर्ध्वरे । न पूर्वं नापरे चक्रुरिद केचन मानवा
 ॥ ६६ ॥ इतीद चक्रुशुद्धैवा कृते कर्मणि दुष्करे । पश्चामस्त्रिषु
 लोकेषु न त संस्त्रास्तु चारिषु ॥ ६७ ॥ जात वापि जतिथत्
 द्वितीयज्ञापि साम्प्रतम् । अन्यमीशीनराच्छैव्याहुरेवाविडारमित्युत
 ॥ ६८ ॥ गतिं यस्य न वास्यन्ति मानुषा लोकावाप्तिन । तस्य
 नप्तारमायान्त शैव्य क समवारयत् ॥ ६९ ॥ विराटस्य रथा
 नीक मतस्यस्यामितघातिन । प्रेम्नन्तं समरे द्रोण के वीरा
 पर्यवारयन् ॥ ७० ॥ सद्यो वृकोदराज्यातो महाबलपराक्रम ।
 मायावी राक्षसो वीरो यन्माध्यम महद्भयम् ॥ ७१ ॥ पार्थाना
 जयकाम त पुत्राणा मन कण्टकम् । घटोत्कच महाकाय कस्तं
 द्रोणादवारयत् ॥ ७२ ॥ एते चान्ये च बहवो येषामर्थाव सङ्घय ।
 त्यक्तार सयुगे प्राणान् किन्तेषामजित युधि ॥ ७३ ॥ येषाञ्च
 पुरुषव्याघ्र शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रय । हितार्थी चापि पार्थाना
 कथ तेषा पराजय ॥ ७४ ॥ लोकाना गुरुरत्यथं लोकनाथ
 सनातन । नारायणो रणे नाथो नृणा दिव्यात्मवान् प्रभु
 ॥ ७५ ॥ यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिण । तान्यह
 कीर्त्तायध्यामि भक्त्या स्वैर्यार्थमात्मन ॥ ७६ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषिपिकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शृणुदव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य सङ्घय ।
 कृतवान् यानि मे वन्दो यथा नान्य पुमान् क्वचित् ॥ १ ॥
 रक्षणा गोपकुले बालेनैव महात्मना । विखरापित बल दातो

स्त्रिणु लोकेषु मञ्जय ॥ २ ॥ उच्चै यवस्तुल्यबल वायुवेगसमं जवे ।
 जघान ह्यवराजान यशुनावनवासिनम् ॥ ३ ॥ दानव धौरकर्माण
 गवा सृद्युमिवोत्थितम् । ह्यपक्षपधरं वात्ये भुजाभ्या निजधान
 ह ॥ ४ ॥ प्रलम्बनरकं जम्घ पीठ वापि महासुरम् । गुरञ्जा-
 मरसङ्घायमववीत पुष्करेक्षणा ॥ ५ ॥ तथा कंसो महातेजा
 जरासन्धेन पालित । विक्रमेणैव कृष्णेन सगणा पातितो रथे
 ॥ ६ ॥ सुनामा रणविक्रान्त समग्राक्षौहिणीपति । मोक्ष-
 राजस्य मध्यस्थो भ्राता कसस्य वीर्यवान् ॥ ७ ॥ बलदेवद्वितीयेन
 कृष्णेनामित्रघातिना । तरस्वो समरे दग्ध ससैन्य शूरसेनराट्
 ॥ ८ ॥ दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमक्रोपन- । आराधितः
 सदारैण स चास्मै प्रददौ वरान् ॥ ९ ॥ तथा गान्धारराजस्य
 सुता वीर स्यम्बरे । निर्जित्य पृथिवोपालानावहत् पुष्करे-
 क्षणा ॥ १० ॥ अमृष्यमाणा राजानो यस्य ज्ञात्या हया इव ।
 रथे वैवाहिके युक्ता प्रतिदिन कृतव्रणा ॥ ११ ॥ जरासन्ध महा-
 बाहुगुपायेन सनाईन । परेण घातवामास समग्राक्षौहिणी-
 पतिम् ॥ १२ ॥ चेद्विराजश्च विक्रान्त राजसेनापति बली । र्षे
 विवदमानश्च जघान पशुवत्तदा ॥ १३ ॥ सौम दैत्यपुरं खस्त्र
 भान्द्रुमुग्रं दुरामटम् । समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातवामास माधव-
 ॥ १४ ॥ अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गाथ भागधान् काशिकीशलान् ।
 वात्स्रगार्ग्यक्रूपाथ पौण्ड्रायाप्यजयद्रुगे ॥ १५ ॥ आवन्थान्
 टाक्षिणात्याथ पार्वतीयान् दशैरकान् । काशमीरकानोरसिकान्
 पिशाचाथ समुद्रजन् ॥ १६ ॥ काश्वोजान् पाटधानाथ चोलान्
 पाण्डुराथ मञ्जय । त्रिगप्तान्मालवाथैव दरटाय सुदुर्जनान्
 ॥ १७ ॥ नानादिग्भ्यथ सम्प्राप्तान् खसाथैव प्रकास्तथा । जित-
 वान् पुण्डरीकाक्षो यवनश्च सदानुगम् ॥ १८ ॥ प्रविश्य सकरा
 वाम यादोभिरभिसवृणम् । जिगाय वरुण सङ्घे सलिलान्त

मुखगारिष्ठो महारथः ।- दशश्रुगेधानालङ्घ्ये स्वन्नपानान् सद-
 च्छिणान् ॥ ६४ ॥ निर्गलान् सर्वगेधान् पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
 गङ्गाश्रोतःसु यावत्यः सिकताद्याप्यशेषतः ॥ ६५ ॥ तावतीर्गा दृष्टौ
 वीर उभोनरसुतोऽध्वरे । न पूर्वं नापरे चक्रुरिदं केषन मानवाः
 ॥ ६६ ॥ इतीदं चक्रुर्गुर्द्वाः कृते कर्मणि दुष्करे । पश्यामस्त्रिषु
 लोकेषु न तं संस्थास्त्रुचारिषु ॥ ६७ ॥ जातं वापि जनिष्यन्तं
 द्वितीयज्ञापि साम्प्रतम् । अन्यमौभोनराच्छेव्याहुरोवाढारमित्युत
 ॥ ६८ ॥ गतिं यस्य न यास्यन्ति मानुषा लोकरवासिनः । तस्य
 नभारमायान्तं शैव्यं कः समवारयत् ॥ ६९ ॥ विराटस्य रथा-
 नीकं मत्स्यस्यामिषघातिनः । प्रेम्भन्तं समरे द्रोणं के वीराः
 पर्यवारयन् ॥ ७० ॥ सद्यो वृकोद्गराज्जातो महाबलपराक्रमः ।
 मायावी राक्षसो वीरो यन्माप्स्यम महद्भयम् ॥ ७१ ॥ पार्यानां
 जयकामं तं पुत्राणां मम कण्ठक्रम् । घटोत्कचं महाकायं कस्तं
 द्रोणाद्धारयत् ॥ ७२ ॥ एते चान्ये च बहवो घेषामर्थाव मञ्जय ।
 त्यक्तारः संभुगे प्राणान् किन्तेषामजितं युधि ॥ ७३ ॥ घेषाश्च
 पुरुषस्याघ्नः शार्ङ्गधन्वा व्यपाययः । हितार्थी चापि पार्यानां
 कथं तेषां पराजयः ॥ ७४ ॥ लोकानां गुरुरत्यर्थं लोकनायः
 सनातनः । नारायणो रणे नाथो नृणां दिव्यात्मवान् प्रभुः
 ॥ ७५ ॥ अस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनोधिणः । तान्यहं
 कीर्त्तयिष्यामि भद्रदा स्वैर्यार्थमात्मनः ॥ ७६ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषिपिकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स्तिषु लोकेषु मद्भय ॥ २ ॥ उच्चैः श्रवस्तुल्यबलं वायुवेगसमं जवे ।
जघान हयराजानं यमुनावनवासिनम् ॥ ३ ॥ दानवं घोरकर्माण
गवां सृष्टुमिवोत्थितम् । वृषद्वपधरं वाल्ये भुजाभ्या निजघान
ह ॥ ४ ॥ प्रलम्बं नरकं जग्ध पीठं वापि महासरम् । सुरक्षा-
मरसङ्घाग्रमवधीत् पुष्करेक्षणे ॥ ५ ॥ तथा कंसो महातेजा-
जगन्निम्बेन पालितः । विक्रमेणैव कृष्येन सगणाः पातितो रथे
॥ ६ ॥ सुनामा रणविक्रान्त समग्राक्षौहिणीपतिः । मौज-
राजस्य मध्यस्थो भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ॥ ७ ॥ बलदेवद्वितीयेन
कृष्येनाभिवधातिना । तरस्यो समरे दग्ध ससैन्य शूरसेनराट्
॥ ८ ॥ दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः । आराधितः
सद्दारेण स चासौ प्रददौ वरान् ॥ ९ ॥ तथा गान्धारराजस्य
सुतां वीरः स्वयम्बरे । निर्जित्य पृथिवीपालानावहत् पुष्करे-
क्षणे ॥ १० ॥ अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव ।
रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदैन कृतप्रणाः ॥ ११ ॥ जरासन्धं महा-
वाङ्मुपायेन जनार्दन । परेण घातयामास समग्राक्षौहिणी-
पतिम् ॥ १२ ॥ चेदिराजञ्च विक्रान्तं राजसेनापति बली । अर्धं
विवद्मानञ्च जघान पशुवत्तटा ॥ १३ ॥ सोमं दैत्यपुरं स्वस्थं
शालूगुप्तं दुरासदम् । समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः
॥ १४ ॥ अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गाथ मागधान् काशिकोशलान् ।
वात्सगार्ग्यकक्षपाथ पौण्ड्राथाप्यजयद्रुणे ॥ १५ ॥ आवन्त्यान्
दक्षिणात्याथ पार्वतीयान् दशेरकान् । काश्रीरकानौरसिकान्
पिशाचाथ समुद्रकान् ॥ १६ ॥ काश्वोजान् वाटधानाथ चालान्
पाण्ड्याथ सप्तथ । विगर्भान्मालवाथैव दरदाथ सुदुर्लभान्
॥ १७ ॥ नानादिग्भ्यथ सम्प्राप्तान् खमाथैव अकास्तथा । जित-
वान् पुण्डरीकाक्षो यवनञ्च सदानुगम् ॥ १८ ॥ प्रविश्य मकरा-
र्वाथं याद्विामिरभिसहस्रम् । जिगाथ वरुण सङ्घो मलिजान्त

गंत पुरा ॥ १९ ॥ युधि पञ्चजन हत्वा पातालतलवासिनम् ।
 पाञ्चजन्य हृषीकेशो दिव्य शङ्खमवाप्तवान् ॥ २० ॥ खाण्डवे
 पार्थसहितस्तोषयित्वा हृताश्वनम् । आग्नेयमस्त्र दुर्द्विषं चक्र लेभे
 महाबल ॥ २१ ॥ वैजयंतेय समारुह्य त्रासयित्वा मरावतीम् ।
 महेन्द्रभवनादीर पारिजातमुपानयत ॥ २२ ॥ तच्च मर्षितवान्
 अक्रौ जानस्तस्य पराक्रमम् । राज्ञा चाप्यजित कश्चित् कृष्णेनेह
 न शुश्रुम ॥ २३ ॥ यच्च तन्महदायर्थ्यं सभाया मम सफल्य ।
 कृतवान् पुण्डरीकाक्ष कस्तदन्य इहाहंति ॥ २४ ॥ यच्च भक्त्या
 प्रपन्नोऽहमद्राक्ष कृष्णानीश्वरम् । तन्मे सुविदित सर्वं प्रत्यक्षमिव
 चागमात् ॥ २५ ॥ । नान्त विक्रमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुन ।
 कर्मणा शक्यते गन्तु हृषीकेशस्य सफल्य ॥ २६ ॥ तथा गदथ
 शास्त्रय प्रदुन्नोऽथ विदूरथ । अगावहोऽनिरुद्धय चारुहिष्ण
 मसारण ॥ २७ ॥ उल्मुको निशठयैव म्लिच्छोवभ्रुथ वीर्यवान् ।
 मृथुय विपृथयैव शमीकोऽथारिभेजय ॥ २८ ॥ एतेऽन्ये बलवन्तश्च
 वृष्णिवीरा प्रहारिणः । कथञ्चित् पाण्डवानोक्त अयेषु समरे
 स्थिता ॥ २९ ॥ आहृता वृष्णिवीरेण केशवेन महात्मना । तत
 र्मर्षयत सर्वं भवेदिति मतिर्मम ॥ ३० ॥ नागायुतवली वीर
 क्रीलासमिखरोपम । वनमाली हली रामस्तथ यत्र जनाहिन
 ॥ ३१ ॥ यमाङ्ग सर्वपितर वासुदेव दिशातय । अपि वा
 श्येप पाण्डूना योतस्यतेऽर्थाय सफल्य ॥ ३२ ॥ स यदा तात
 सन्नश्चेत पाण्डुवार्थाय सफल्य । न तदा प्रतिमयोद्धा भविता
 तस्य कथन ॥ ३३ ॥ यदि का कुरव सर्वे जघेयुर्नाम पाण्डवान् ।
 वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषा वै शङ्गीयाच्छ्लमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ तत
 सर्वान्तरव्याघ्रो हत्वा नरपतीन् रणे । कौरवाय महावाङ्म
 क्त्यै दद्यात् स मेदिनीम् ॥ ३५ ॥ यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा
 चस्य धनत्रय । रथस्य तस्य क सङ्घे प्रत्यनीको भवेद्दय

॥ ३६ ॥ न केनचिदुपायेन कुरुणा दृश्यते जय । तस्मान्मे
सर्वमावक्षु यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ३७ ॥ अर्जुन केशवस्यात्मा
कृष्णोऽप्यात्मा किरोटिन । अर्जुने विजयो नित्य कृष्णो कौर्त्तिय
शाश्वती ॥ ३८ ॥ सर्वेष्वपि ध लोकेषु वीमतसुरपराजित ।
प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेवा केशवे गुणा ॥ ३९ ॥ मोहात् दुर्घो-
घन कृष्ण यो न वेत्तीह केशवम् । मोहितो देवयोगेन मृत्यु-
पाशपुरस्कृत ॥ ४० ॥ न वेद् कृष्ण दाशार्हमर्जुन चैव पाण्ड
वम् । पूर्वदेवो महात्मानो नरनारायणावुभौ ॥ ४१ ॥ एका
स्मानो विधाभूतौ दृश्येते मानुषैर्भुवि । मनसापि हि दुर्दुर्षो
येनामेता यथास्त्रिनौ ॥ ४२ ॥ नाशयेतामिहेच्छन्तो मानुषत्वाच्च
नेच्छत । युगस्यैव विपर्यासो लोकानामिव मोहनम् ॥ ४३ ॥
भीमस्य च बधस्तात द्रोणस्य च महात्मन । न ह्येव ब्रह्मचर्य्येण
न वेदाध्ययनेन च ॥ ४४ ॥ न क्रियाभिर्न चास्त्रेण मृत्यो काश्चि-
न्निवार्य्यते । लोकमन्यावितौ वीरौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्महौ ॥ ४५ ॥
भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा कि नु जीवामि सञ्जय । यान्ता त्रिय
मस्रयाम पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ ४६ ॥ अथ तामनुजीवानो
भीमद्रोणवधेन च । मत्कृते चाप्यनुपाप्त कुरुणामेव सञ्जय
॥ ४७ ॥ पक्षाना हि बधे स्तूत वज्रायन्ते लणान्यपि । अनन्तमिद-
मैश्वर्य्य लोके प्राप्नो युधिष्ठिर ॥ ४८ ॥ यस्य कोपान्महेष्वासौ
भीमद्रोणौ निपातितौ । प्राप्त प्रकृतितो धर्मो न धर्मो मामकान्
प्रति ॥ ४९ ॥ क्रूर सर्वविनाशायकालोऽसौ नातिवर्त्तते । अन्यथा
चिन्तिता श्रया नरेस्तात मनस्त्रिभि ॥ ५० ॥ अन्यथैव विपद्यन्ते
देवादिति मतिर्मम । तस्मादपरिहार्य्यैर्ऽर्थैः सम्प्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे ।
अपारणीधे दुश्चिन्त्ये यथाभूत प्रवक्षु मे ॥ ५१ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे

एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 गता सन्नपतद्द्रोण सादित पाण्डुसङ्घे ॥ १ ॥ सेनापतित्व
 सम्प्राप्य मारुदाजो महारथ । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्र ते
 वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ यत कौरवाणामृपमाहापगेयादनन्तरम् ।
 सेनापत्येन मा राजन्तद्य सतकृतवानसि ॥ ३ ॥ सदृश कर्मणस्तस्य
 फलमाप्नुहि भारत । करोमि काम कन्तोऽद्य प्रवृणीष्व यथेच्छसि
 ॥ ४ ॥ ततो दुर्योधनो राजा कर्षदुःशासनान्दिभिः । तमथोवाच
 दुर्ज्ञेयमाचार्य्य जयतो वरम् ॥ ५ ॥ ददाम चेहर मद्य जीव
 ग्राह्युधिष्ठिरम् । गृहीत्वा रथिना येष्ट मत्समीपमिहानय ॥ ६ ॥
 तत कुक्षणामाचार्य्य श्रुत्वा पुत्रस्य ते वच । सेना प्रदुर्षयन्
 सर्वामिद् वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ धन्य कुन्तीसुतो राजा यस्य
 अद्भुतमिच्छसि । न वधायं सुदुर्ज्ञेयं वरमन्य प्रयाचसे ॥ ८ ॥
 किमर्थं न रव्याघ्र न वध तस्य काङ्क्षसि । नाशससि क्रिया मेता
 मन्त्रो दुर्योधन ध्रुवम् ॥ ९ ॥ आहोस्त्रिदर्मराजस्य देष्टा तस्य न
 विद्यते । यदिच्छसि त्व जीवन्तं कसं रक्षसि चात्मन ॥ १० ॥
 अथ वा भरतयेष्ट निज्जित्य भुधि पाण्डवान् । राज्य सम्पत्ति
 दत्त्वा च सौभ्रातृ कर्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥ धन्य कुन्तीसुता राजा
 सुजातश्चास्य धीमत । अजातशत्रुता तस्य सत्य यत् स्त्रियते
 भवान् ॥ १२ ॥ द्रोणेन लेवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत । सङ्गमा
 नि सुतो भावो योऽस्य नित्यं हृदि स्थित ॥ १३ ॥ नाकारो
 गूहितुं शक्यो दृढस्वतिसमैरपि । तस्मात्तव सुतो राजन् प्रहृष्टो
 वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ वधे कुन्तीसुतस्त्राजो नाचार्य्य विजयो
 मम । हते भुधिष्ठिरे पार्थो हन्यात् सर्वान् हि नो ध्रुवम् ॥ १५ ॥
 न च शक्यो रणे सर्वं निहन्तुममरैरपि । य एव तेषां शेष
 स्यात् न एवास्मान्शेषयेत् ॥ १६ ॥ सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुन
 र्युतनामजिते । पुनर्यास्यन्त्यरक्षाय पाण्डवान्मनुमता ॥ १७ ॥

सोऽयं मम जयो व्यक्त द्रीघकालं भविष्यति । अतो न बध-
मिच्छामि धर्मराजस्य कर्हिचित् ॥ १८ ॥ तस्य जिह्वमभिप्रायं
ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् । तं वरं सान्तर तस्मै ददौ सद्द्विन्य
बुद्धिमान् ॥ १९ ॥

। द्रोण उवाच । न चेद्यधिष्ठिर वीरः पालयत्यर्जुनो युधि ।
मन्यस्व पाण्डवयेष्टमानीत वधमात्मनः ॥ २० ॥ न हि शक्यो
रणे पार्यः सिन्द्रेर्हृवासुरैरपि । प्रत्युद्यातुमतस्तात नैतदामर्षया-
न्यहम् ॥ २१ ॥ अमशयं स शिष्यो मे मतेपूर्वयास्त्रकर्मणि ।
तरुणः सुकृतैर्युक्त एकायनगतय ह ॥ २२ ॥ अस्त्राणीन्द्राच्च
रुद्राच्च भूय स समवाप्तवान् । अमर्षितश्च ते राजन् ततो नाम-
र्षयाम्यहम् ॥ २३ ॥ स चापक्रान्ततां युद्धात् धिनोपाधेन शक्यते ।
अपनीते ततः पार्यं धर्मराजो जितस्त्वया ॥ २४ ॥ ग्रहणे हि
जयस्तस्य न बधे पुरुषर्षभ । एतेन चाध्यपाधेन ग्रहणं समु-
पैष्यति ॥ २५ ॥ अह महीढा राजानं सत्यधर्मपरायणम् ।
आनशिष्यामि ते राजन् वधमद्य न शक्य ॥ २६ ॥ यदि स्थास्यति
सङ्ग्रामे सुहृत्तमपि मेऽग्रतः । अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धन-
क्षये ॥ २७ ॥ फाल्गुनस्य समक्षन्तु न हि शक्यो युधिष्ठिरः ।
ग्रहीतुं समरे राजन् सिन्दैरपि सुरासुरैः ॥ २८ ॥

सञ्जय उवाच । सान्तर तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे ।
महीत तममन्यन्त तव पुत्राः सुबालिणाः ॥ २९ ॥ पाण्डवेषु च
भाषेत्तं द्रोणं जानाति ते सुत । ततः प्रतिज्ञास्त्वैर्ध्यायं स मन्त्रो
वह्नीकृत ॥ ३० ॥ ततो दुर्योधनेनापि अहण पाण्डवस्य तत् ।
सैन्यस्थानेषु सर्वेषु सुधोषितमरिन्दम ॥ ३१ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणवरदाने

हादयोऽध्याय ॥ १२ ॥

कारिण । ज्याघोष शुश्रुवेऽत्ययं विस्फूर्जितमिवाघने ॥ ३ ॥
रथिन सादिनश्चैव नागानश्वान् पटातिन । रौद्रा हस्तवता
मुक्ता समृद्भन्ति स सायका ॥ ४ ॥ नानद्यमान पर्जन्य सानिल
शुचिसङ्घे । अश्ववर्षमिवावर्षन् परेयामवहङ्गयम् ॥ ५ ॥ विच
रन् स तदा राजन् सेना सङ्गोभयन् प्रभु । वर्द्धयामास सन्तास
आव्रवाणाममानुषम् ॥ ६ ॥ तस्य विद्युद्दिवाभ्रेषु चाप हेम
परिष्कृतम् । भ्रमद्रथास्वदे तस्मिन् दृश्यते स पुन पुन ॥ ७ ॥
स वीर सत्यवान् प्राज्ञो धर्मनित्य सदा पुन । युगान्तकाले
सक्रुद्धा रौद्रा प्रावर्त्तयन्नदीम् ॥ ८ ॥ अमर्षवेगप्रभवा क्रव्याद्
गणसङ्कुलाम् । बलौघे सर्वत पूष्णा वीरसञ्ज्ञापहारिणीम् ॥ ९ ॥
शोणितोदा रथावर्त्ता हस्यश्वङ्गतरोधसाम् । कवघोत्पलमयुक्ता
मासपङ्कममाकुलाम् ॥ १० ॥ सेदोमज्जास्थिसिकतासुशीघवर
फेनिलाम् । सङ्ग्रामजलदापूष्णा पासमत्स्यसमाकुलाम् ॥ ११ ॥
नरनागाश्वकलिला शरवेगौघवाहिनीम् । शरीरदारुसङ्घटा रथ
कच्छपसङ्कुलाम् ॥ १२ ॥ उत्तमाङ्गोपलतटा निस्त्रिभङ्गपसङ्कु
लाम् । रथमागच्छदोषेतां नानाभरणभूषिताम् ॥ १३ ॥ महा
रथमतावर्त्ता भूमिरेणूर्मिमालिनीम् । महावीर्यवता सङ्घ्रे
सुतरा भीरुदुस्तराम् ॥ १४ ॥ शरीरशतसम्प्राधा कङ्कणधनिपे
विताम् । महारथसहस्राणि मयन्तीं यमसादनम् ॥ १५ ॥ शूर
व्यालममाक्रोष्णा प्राणिराजिनिपेविताम् । छिन्नच्छ्वमहाहृषा
सुकुटाण्डजसेविताम् ॥ १६ ॥ चक्रकूर्माङ्घ्रिदानक्रा शरस्रभङ्गा
दलाम् । बलशुभ्रशृगालाना घोरसङ्घैर्नपेविताम् ॥ १७ ॥ निह
तान् प्राणिन सङ्घ्रे द्रोणेन बलिना रणे । यदन्तीं पितृलोकाय
मनसो राजसत्तम ॥ १८ ॥ शरीरशतसम्प्राधा केपशैवालघाद
लाम् । नदीं प्रावर्त्तयद्राजन् भोक्षणा भयवर्द्धिनीम् ॥ १९ ॥
जशतमनोग्रानि तानि तानि महारथम् । सर्वतोऽभ्यद्रवन्द्रीण

युधिष्ठिरपुरोगमा ॥ २० ॥ तानभिद्रवत शूरास्तावका दृढ-
 विक्रमाः । सर्वतः प्रत्यगृह्यन्त तद्भूलोमहर्षणम् ॥ २१ ॥ शत-
 मायस्तु शकुनिः सद्यदेवं समाद्रवत् । मनियन्तृध्वजरथं विव्याध
 निश्चितैः शरैः ॥ २२ ॥ तस्य माद्रोसुतः केतुं धनुः सूतं हया-
 नपि । नातिक्रुद्धः शरैस्त्रिभुजा विव्याध सौवलम् ॥ २३ ॥
 सौवलस्तु गदा गृह्य प्रवस्कन्द रथोत्तमात् । स तस्य गदया
 राजन् रथात् सूतमपातयत् ॥ २४ ॥ ततस्तौ विरथौ राजन्
 गदाशस्तौ महाबली । चिक्रीडन् रणे शूरो सशृङ्गाविव पर्वती
 ॥ २५ ॥ द्रोणः पञ्चालराजान विद्धा दृशमिराशुगै । बद्धभि-
 स्तेन चाभ्यस्तस्त विव्याध ततोऽधिकै ॥ २६ ॥ विविशतिं भीम-
 सेनो विंशत्या निश्चितैः शरैः । विद्धा नाकम्पयद्वीरस्तदृज्जुत-
 मिवामवत् ॥ २७ ॥ विविशतिस्तु सद्यसा व्यश्वकेतुशरासनम् ।
 भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्यपूजयन् ॥ २८ ॥ स तं न
 मन्प्रि वीरः शत्रोर्विक्रममाहवे । ततोऽस्य गदया दान्तान् हयान्
 सर्वानपातयत् ॥ २९ ॥ हताश्रवात् स रथाद्राजन् गृह्य चर्म
 महाबल । अभ्ययाद्धीमसेतन्तु, मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३० ॥
 शब्दस्तु नकुल वीरः स्वस्त्रीय प्रियमात्मनः । विव्याध प्रहसन्
 वासौर्लालयन् कोपयन्निव ॥ ३१ ॥ तस्याश्रवानातपत्रस्य ध्वजं
 सूतमथो धनुः । निपात्य नकुलः सङ्घे शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्
 ॥ ३२ ॥ दृष्टकेतुः कृपेणास्तास्त्रिभुजा बद्धविधान् शरान् । लुपं
 विव्याध सप्तत्या लक्ष्म चाप्यहनन्निभिः ॥ ३३ ॥ तं कृपः शरवर्षेण
 महता समवारयत् । निशार्थ्ये च रणे विप्रो दृष्टकेतुमथोधयत्
 ॥ ३४ ॥ सात्यकिः कृतवर्मोणं नाराचेन स्तनान्तरे । विद्धा
 विद्धाय सप्तत्या पुनरर्थ्यः क्षयन्निव ॥ ३५ ॥ तं भीमः सप्तसप्तत्या
 विद्धा सुनिश्चितैः शरैः । नाकम्पयत शैनेय शीघ्रो वायुरिवाचलम्
 ॥ ३६ ॥ सेनापति सुवर्माणं शृणुं ममस्वनाडयत् । स चापि

तं तोमरेण जनुदेशेऽभ्यताडयत् ॥ ३० ॥ वैकर्त्तनस्तु समरे
 विराट् प्रत्यवारयत् । सहमत्स्यैर्महावीर्यैस्तदद्भुतमिवाभवत्
 ॥ ३१ ॥ तत पौरुषमभूत्तत्र सूतपुत्रस्य दारुणम् । यत् सैन्यं
 वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥ द्रुपदस्तु स्वयं राजा
 भगदत्तेन सह त । तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् ॥ ३३ ॥
 भगदत्तस्तु राजानं द्रुपदं नतपर्वभिः । सनियन्तृध्वजरथं विव्याध
 गुरुपर्षभ ॥ ३४ ॥ द्रुपदस्तु तत क्रुद्धो भगदत्तं महारथम् ।
 आजघानोरसि क्षिप्रं शरैः शानतपर्वणा ॥ ३५ ॥ युद्धं योधवरौ
 रौके सौमदत्तिशिखण्डिनौ । भूतानां वासजनने चक्रातेऽस्त्र-
 विशारदौ ॥ ३६ ॥ भूरिचक्रवा रणे राजन् याज्ञसेनिं महारथम् ।
 मद्धता सायकौघेन छादमामास वीर्यवान् ॥ ३७ ॥ शिखण्डी तु
 तत क्रुद्ध सौमदत्तिं विशाम्यते । नवत्या सायकानान्तु कम्पया-
 माम भारत ॥ ३८ ॥ राक्षसो रौद्रकर्माणो वैडिस्वात्मनुपा-
 युमौ । चक्रातेऽत्यद्भुतं युद्धं परस्परजयैधिषौ ॥ ३९ ॥ मोया-
 यतरुजौ हृष्टौ मावाभिरितरेतरौ । चक्रातेऽत्यद्भुतं युद्धं पर-
 स्परजयैधिषौ ॥ ४० ॥ चेकितानोऽनुविन्देन युयुधे चातिभैरव ।
 अन्तर्हितौ चैरतुस्तौ भयं विभयकारिणौ ॥ ४१ ॥ लक्ष्मण-
 चक्रदेवेन विमर्दिमकरोद्धृषम् । यथा विष्णु पुरा राजन् हिर-
 ष्याक्षिणं सगुणे ॥ ४२ ॥ तत प्रचलिताश्वेन विधितत कल्पितेन
 च । रणेनाभ्यपतद्भ्राजन् सौमद्रं पौरघोऽनदत् ॥ ४३ ॥ ततो-
 ऽभ्ययात् स हारितो युद्धाकाङ्क्षो महाबल । तेन चक्रे मद्धयुद्ध-
 नभिमन्युररिन्दम ॥ ४४ ॥ पौरवस्त्वथ सौमद्रं शरव्रातेरपा-
 गिरत । सभ्याजंनिर्ध्वजं हृष्टं शयाशौर्यामपातयत् ॥ ४५ ॥
 सौमद्रं पौरव हन्यैर्विहा सप्तभिराशुने । पद्मभिस्तस्य विव्याध
 शयानं सप्तश सायकैः ॥ ४६ ॥ तत प्रहर्षयन् सेनां सिद्धवद्वज्र-
 न्मथ ॥ ४७ ॥ समानान्पुनिस्तुभौ पौरवान्तावद शरम् ॥ ४८ ॥ तन्तु

सन्धितमाज्ञाय सायक घोरदर्शनम् । हास्या यराभ्या हाह्वैक्य-
 विच्छेद सगरु घनु ॥ ५५ ॥ तद्युतसुव्य घनुच्छिन्न सौमद्र
 परवीरहा । उद्वहं मित खड्गमाददानं यरावरम् ॥ ५६ ॥
 स तेनानेकतारेण चर्मणा कृतहस्तवतः । भ्रान्तासिरवरन्मार्गं
 दर्शयन् वीर्यमात्मन ॥ ५७ ॥ भ्रामित पुनरुद्भ्रान्तमाधूर्तं पुन
 कृत्यतम । चर्मनिस्त्रिययोराजन् निर्विशेषमदृश्यत ॥ ५८ ॥ स
 पौरवरथस्योपामार्गुत्थ सहसा नदन् । पौरव रथमास्थाय केष
 पक्षे परानृगन् ॥ ५९ ॥ वर्धनास्य पदा सुतमभिनापातयत्
 ध्वजम् । विज्ञोभ्याम्योनिधि तार्क्ष्यस्तन्नागमिव चान्निपत ॥ ६० ॥
 तमागलितकेयान्त दृष्टु सर्वपार्थिवा । उच्चोणेमिव सिन्धेन
 पात्यमानमचेतसम् ॥ ६१ ॥ तमार्जुनिवश प्राप्त कृष्यमाणमनाथ
 वत् । पौरव पतित दृष्टानामृष्यत जयद्रथ ॥ ६२ ॥ सर्वहिण
 महाराज किञ्चिण्योयतनालवत । चर्मघात्राय खड्गघ्न नदन्
 पथ्यपतद्रथात् ॥ ६३ ॥ ततः सैन्यवमासोक्य कार्णिसुतसुव्य
 पौरवम् । उत्पपातरथान्तूषं श्येनवन्निपपात च ॥ ६४ ॥ प्रास-
 पद्विचनिस्त्रिशाच्छुभिः सम्प्रुचोदितान् । विच्छेदाथासिना
 कार्णिसर्मणा सरुरोध च ॥ ६५ ॥ सन्दर्पयित्वा सैन्याना स्वबाहु
 बलमात्मन । तमुद्यम्य महाखड्गं चर्म घाथ पुनर्वली ॥ ६६ ॥
 वृहच्चवस्य दायान् पितुरत्यन्तवैरिणम् । सगरामिसुख शूर
 शार्दूल इव कुक्षरम् ॥ ६७ ॥ तौ परस्परमाभाद्य खड्गदन्त-
 नखायुधौ । दृष्टवत् समजज्ञाते व्याघ्रकेसरिणाविव ॥ ६८ ॥
 सम्पातेश्वभिघातेषु निपातेश्वसिचर्मणौ । न तयोरन्तर कश्चि-
 द्दर्शनं नरसिंहयो ॥ ६९ ॥ अत्रक्षेपोऽसिनिर्हादः यस्त्रान्तरनिद-
 र्शनम् । वाघान्तरनिपातश्च निविशेषमदृश्यत ॥ ७० ॥ वाघ-
 मभ्यन्तरत्रैव चरन्तौ मार्गमुत्तमम् । दृष्टयते महात्मानौ सपत्ना
 त्रिव पर्यतो ॥ ७१ ॥ ततो विचिपत खड्गं सौमद्रस्य यथ

खिनः । शरावरणपक्षान्ते प्रजहार जयद्रथ ॥ ७२ ॥ रक्त
 पदान्तरे सक्तस्तस्मिन् चर्मणि भारत । सिन्धुराजबलोद्भूतः
 सोऽभवत्यत महानसिः ॥ ७३ ॥ भग्नमाश्राय निस्त्रिय सोऽप्युत्प
 पदानि षट् । षट्शत निमेषेण स्वरथ पुनर्रास्थितः ॥ ७४ ॥
 तं कार्ष्णिं समराम्भुक्तमास्थित रथमुत्तमम् । सङ्घिताः सर्व-
 राजान परिवद्मः समन्तत ॥ ७५ ॥ ततश्चर्म च खड्गश्च समुत्-
 क्षिप्य महाबल । ननाहार्जुनदायाद् प्रेक्षमाणो जयद्रथम् ॥ ७६ ॥
 सिन्धुराजं पराजित्य सोमद्रः परवीरहा । तापयामास तत्सैन्यं
 भुवन भास्करो यथा ॥ ७७ ॥ तस्य सर्वायसीं शक्तिं शल्य कनक
 भूषणाम् । विक्षेप समरे घोरा हीप्तामग्निशिखामिव ॥ ७८ ॥
 तामवप्यत्य जग्राह विकीर्य चाकरोद्दक्षिम् । वैनतेयो यथा कार्ष्णिः
 पतन्तमुरगोत्तमम् ॥ ७९ ॥ तस्य श्लाघवमाश्राय सञ्ज्वामित-
 तेल्लसः । सङ्घिताः सर्वराजानः सिंहनादमथानदन् ॥ ८० ॥ तत-
 स्तामेव शल्यस्य सोमद्रः परवीरहा । मुमोच भुजवीर्येण वैदूर्य-
 विकृताजिराम् ॥ ८१ ॥ सा तस्य रथमासाद्य निर्मुक्तभुजगो-
 पमा । जघान सूत शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत् ॥ ८२ ॥ ततो
 विराटदुपहो धृष्टकेतुर्युधिष्ठिरः । सात्यकिः कौकयो भीमो धृष्ट-
 द्युम्नश्शिखण्डिनो ॥ ८३ ॥ यमो च द्वीपदेयाथ चाक्षुसाच्चित्त
 चुक्रुशुः । वाणशब्दाद्य विविधा सिंहनादाथ पुष्कलाः ॥ ८४ ॥
 प्रादुरासन् हर्षयन्त सौमद्रमपलायिनम् । तन्नामथन्त पुलास्ते
 यतोर्विलयलक्षणम् ॥ ८५ ॥ अथेन सहसा सर्वे समन्तान्निशितैः
 शरैः । अभ्याकिरन् महाराज जलदा इव पर्वतम् ॥ ८६ ॥ तेषाञ्च
 प्रियमन्विच्छन् द्यूतस्य च पराभवम् । आर्त्तायनिरमितप्र क्रुद्धः
 सोमद्रमभ्ययात् ॥ ८७ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे

षष्ठोऽध्यायः ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । बहूनि भुवि चित्राणि हृन्द्दुद्धानि सञ्जय ।
 तयोक्तानि निघ्न्याहं स्मृहयामि स्वद्युपाम् ॥ १ ॥ प्रायर्थ्यभूतं
 लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः । कुरूणां पाण्डवानाञ्च युद्धं देवा-
 सुरोपमम् ॥ २ ॥ न हि मे त्पिरस्तीह शृणुतो युद्धमुत्तमम् ।
 तस्मादात्ताद्यनेयुंश्चं भीमद्रस्य च शंस मे ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं श्रुत्यः सर्वायसीं
 गदाम् । समुत्क्षिप्य मदनं क्रुद्धः प्रवस्कन्द रथोत्तमात् ॥ ४ ॥
 तं द्रीपमिव कालान्निं दण्डद्वस्तमिवान्तकम् । जवेनाभ्यपतद्भीमः
 प्रगच्छ महतीं गदाम् ॥ ५ ॥ भीमद्रोऽप्यग्निप्रखरां प्रगच्छ महतीं
 गदाम् । एष्टेहीत्यद्रवोच्छ्रुत्यं यत्राह्नीनेन वारितः ॥ ६ ॥ वार-
 यित्वा तु भीमद्रं भीमसेनः प्रतापवान् । शल्यमासाद्य समरे
 तस्त्री गिरिरिवाचलः ॥ ७ ॥ तथैव मद्रराजोऽपि भीमं दृष्ट्वा
 महाबलः । समारामिमुखस्तूर्णं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ८ ॥
 ततस्तूर्थनिनादञ्च शङ्खानाञ्च सद्यस्त्रयः । सिंहनादञ्च सञ्जये
 भेरीणाञ्च महास्त्रनः ॥ ९ ॥ पश्यतां प्रतपो ह्यासीदन्योऽन्यमभि-
 धावताम् । पाण्डवानां कुरूणाञ्च साधुसाध्विति निःस्त्रनः ॥ १० ॥
 न हि मद्राधिपादन्यः सर्वराजसु भारत । सोढुमुत्सहते विगं
 भीमसेनस्य संयुगे ॥ ११ ॥ तथा मद्राधिपस्यापि गदाविगं महा-
 त्मनः । सोढुमुत्सहते लोके युधि कोऽन्यो हृकोदरात् ॥ १२ ॥
 पट्टेर्जाम्बूनदैर्वहा बभूव जनहर्षिणो । प्रजज्वाल तदा विहा
 भीमेन महती गदा ॥ १३ ॥ तथैव चरतो मीर्गान् मण्डलानि
 विशेरतुः । प्रावर्तितगदाशृङ्गावुभौ शल्यहृकोदरौ ॥ १४ ॥
 मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च । निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः
 पुद्गपसिंहयोः ॥ १५ ॥ ताडिता भीमसेनेन शल्यस्य महती गदा ।
 शान्तिज्वाला महारौद्रा तदा तूर्णमशीर्यत ॥ १६ ॥ तथैव
 भीमसेनस्य दिपतामिहता गदा । वर्षाप्रदोपे खयोतिर्हती हृच

द्वावभौ ॥ १७ ॥ गन्धा क्षिताः तु समरेः मद्रराजेन भारत ।
 व्योम दोषयमाना सा सृजे पावक मुहुः ॥ १८ ॥ तथैव भीम-
 सेनेन द्विपते प्रेषिता गदा । तापयामास तत्क्षैर्न्यं महोक्ता पतती
 यथा ॥ १९ ॥ ते चैत्रोभौ गदौ श्रेष्ठे । समासाद्य परस्परम् ।
 प्रवसन्त्यौ नागकन्येव ससृजातेऽविभावसुम् ॥ २० ॥ । नखैरिव
 महाव्याघ्रौ दन्तैरिव महागजौ । तौऽविचेरतुरासाद्य गदाग्राम्भ्या
 परस्परम् ॥ २१ ॥ ततो गदाग्रामिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
 दृष्ट्वाते महात्मानौ पुष्पिताविव किशुकौ ॥ २२ ॥ । शुश्रुवे दिक्षु
 सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः । गदामिघातसङ्घाद् । प्रक्राशनि-
 रवोपमः ॥ २३ ॥ । गदया । मद्रराजेन । सर्वदक्षिणमाहतः ।
 नाकस्यत तदा भीमो मित्यमान द्वावभौ ॥ २४ ॥ । तथा भीम-
 गदावेगैस्ताड्यमानो महाबलः । धैर्यान्मद्राधिपस्तस्थौ वज्रैरिव
 गिरिर्हतः ॥ २५ ॥ । आपेततुर्महोवेगौ समुच्छ्रितगदावभौ । पुन-
 रन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतु ॥ २६ ॥ । अथाप्रत्य पदा-
 न्यष्टौ सन्निपत्य गजाविव । सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योऽन्यमभि-
 जघतु ॥ २७ ॥ । तौ परस्परवेगाद्य गदाभ्याश्च श्रयाहतौ । गुण-
 पत् पेततुर्वीरौ क्षिताविन्द्रधजाविव ॥ २८ ॥ । ततो विह्वलमान
 तं निःप्रवसन्तं पुन पुनः । अत्यमभ्यपतन्तूयं कृतवर्मा महारथः
 ॥ २९ ॥ । दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयामिनिषोडितम् । विचेष्टन्तं
 यथा नाग मूर्च्छयामिपरिप्लुतम् ॥ ३० ॥ । ततः स्वरथमारोप्य
 मद्राणामधिपं रणे । अपोवाह रणात्तूयं कृतवर्मा महारथः
 ॥ ३१ ॥ । शोषवाद्दहलो वीरो निमेषात् पुनरुत्थितः । भीमोऽपि
 समहावाङ्मगदापाणिरदृश्यत ॥ ३२ ॥ । ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव
 पुत्रा पराङ्मुखम् । सुनागपत्ताश्वरथाः समकम्पन्त मारिष
 ॥ ३३ ॥ । ते पाण्डवैर्यमानास्तावका जितकाश्रिभि । भीता
 दिशोऽन्यपद्यन्त यातमुन्नापना इव ॥ ३४ ॥ । निर्जित्य पाण्डव्या-

स्थानं घातैराष्ट्रान् महारथाः । त्वरोचन्तरणे राजन् द्रोणः
 माना इवात्मयः ॥ ३५ ॥ सिंहनाटान् भयं प्रकृतः शङ्कान् दध्नुश्च
 हर्षिताः । मेरीचः वाद्यामासुर्नदङ्गाश्चानकीः स च ॥ ३६ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिप्रेक्षुपर्वणि श्रव्यापद्योने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । तदहं समुद्रहीणं क्षत्रीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
 दंष्टरैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमाचरया ॥ १ ॥ शिरा दध्नु-
 दिशो मुक्ता वृषसेनेन संयुगे । विचेरुस्ते विनिर्मिथ मरवाजि-
 रथदिपान् ॥ २ ॥ तस्य शीघ्रा महावाणा विनिशेरुः सहस्रशः ।
 भानोरिव महाराज घर्मकाखि मरीचयः ॥ ३ ॥ तेनाहिता महा-
 राज रथिनः सांदिनस्तथा । निपेतुस्त्वया सहसा वातमग्ना इव
 दुमाः ॥ ४ ॥ हयोघांश्च रथोघांश्च गजोघांश्च महारथैः । अपा-
 तयद्रणे राजच्छतयोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तमेकं समरे
 विपरन्तमभीतवत् । सङ्घिताः सर्वराजानः परिवंश्रुः समन्ततः ॥ ६ ॥
 नाकुलिस्तु यतानीको वृषसेनं समभ्यवात् । विव्याध दंशभिद्येन
 नाराचैर्ममोदिभिः ॥ ७ ॥ तस्य कर्षात्मजयापं छित्त्वा कितु-
 निपातयत् । तं भ्रातरं परीप्सन्तो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ॥ ८ ॥
 कण्ठोत्थलं शरप्रतैश्चक्रुर्वा दृश्ये मञ्जमा ॥ तान् नृहन्तोऽभ्यधावन्त
 द्रोणपुत्रमुखा रथाः ॥ ९ ॥ कादयन्तो महाराज द्रौपदेयान्
 महारथान् । शरैर्नानाविधैस्त्वय्यं पर्वतान् जलदा इव ॥ १० ॥
 तान् पाण्डवाः प्रत्यगृह्णन्स्वरिताः पुत्रगृहिनः । पाण्डुलिङ्गैः कौक्या
 मत्सराः श्वश्रवाशोद्यतामुघाः ॥ ११ ॥ तद्युद्धमवधोरं समन्त-
 लोमहर्षणम् । वंदीयैः पाण्डुपुत्राणां देवानामिव दानवैः ॥ १२ ॥
 एवं युयुधिरे वीराः संरथ्याः कुरुपाण्डवाः । परस्परसदोचन्तः

परस्परकृतागसः ॥ १३ ॥ तेषां दृष्टमिरे कोपात् वपुष्यमिततेज-
 सोम । युयुत्सुर्मांमिवाकाशे पतत्रिवरभोगिनाम् ॥ १४ ॥ श्रीम-
 कर्षकृपद्रोणद्रोणिपार्श्वतसात्यकीः । वमासे च रणोद्देशे काल-
 सूर्ये इवोद्भितः ॥ १५ ॥ तदासीत् तुमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरम् ।
 महाबलानां बलिभिर्द्धानवानां यथा सुरैः ॥ १६ ॥ ततो युधि-
 छिरानीकमुहूर्ताथैवनिस्त्रनम् । तदीयंमवधीत् सैन्यं सम्प-
 द्रुतमहारथम् ॥ १७ ॥ तत् प्रमन्नं बलं दृष्ट्वा शत्रुभिर्भूतविद्यतम् ।
 अलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ॥ १८ ॥ ततः शोण-
 चयः क्रुद्धश्चतुर्देन्तः इव दिपः । प्रविश्य पाण्डवानीकं युधिष्ठिर-
 मुपाद्रवत् ॥ १९ ॥ तमविध्यच्छित्तेर्वाणैः कङ्कपत्त्रैर्युधिष्ठिरः ।
 तस्य द्रोणो घनुष्मिक्त्वा तं द्रुतं, सम्पाद्रवत् ॥ २० ॥ अक्रूरश्चः
 कुमारस्तु पाण्डाखानां यशस्करः । दधार द्रोणमायान्तं विलेव
 ऋचिवा पतिम् ॥ २१ ॥ द्रोणं निवारितं दृष्ट्वा कुमारेण हिज-
 यंभम् । सिंघनादरथो आसीत् साधुसाध्विति भाषितम् ॥ २२ ॥
 कुमारस्तु ततो द्रोणं सायकेन महाहवे । विव्याधोरसि संक्रुद्धः
 सिंघवच्च नदन्मङ्गः ॥ २३ ॥ संवाथ्ये तु रणे द्रोणं कुमारस्तु
 महाबलः । शरैरनेकसाहसैः कृतहस्तो जितकृमः ॥ २४ ॥ - तं
 शूरमार्यव्रतिनं मन्वास्त्रकृतनिश्चयम् । अक्रूरश्च पराचद्रुन् कुमारं
 हिमगुह्यवः ॥ २५ ॥ स मध्यं प्राप्य सैन्यानां सर्वां प्रविषरन् दिशः ।
 तव सैन्यस्य गोप्तासीत् मारहाजो हिजयंभ ॥ २६ ॥ शिखण्डिनं
 दादशमिर्विंशत्यां चोत्तमौजसम् । नकुलं पञ्चभिर्विंश्यां च षड्देवस्य
 सप्तमिः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरं, दादशमिर्द्वीपदेवास्त्रिमिस्त्रिमिः ।
 सात्यकिं पञ्चभिर्विंश्यां मत्स्यं च दशमिः शरैः ॥ २८ ॥ व्यसोमय-
 द्दुषे योषान् ययामुखत्रयमभिद्रवन् । अस्यवर्तित उम्पेप्सुं कुन्ती-
 पयं युधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ युगन्धरस्ततो राजन् मारहाज महा-
 रथम् । वारयामास यक्रुद्धं वातोदतमित्रार्थवत् ॥ ३० ॥ युधि-

छिरं च विहा तु शरैः सन्नतपर्वभिः । युगधरन्तु मलेन ॥ ३० ॥
 नीडात्पातयत् ॥ ३१ ॥ ततो विराटद्रुपदौ कीकेयाः सत्यंकिः
 शिबिः । व्याघ्रदत्तय पाञ्चाख्यः सिंहसेनय वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
 एते चान्यो च बहवः परीप्सन्तो युधिष्ठिरम् । यावद्भ्रस्तस्य
 पत्न्यान् किरन्तः सायकान् बहून् ॥ ३३ ॥ व्याघ्रदत्तस्तु पाञ्चाख्यो
 द्रोणं विव्याध मार्गणैः । पद्माशङ्गिः शितैराजंस्तत चक्षुक्रुश-
 क्कानो ॥ ३४ ॥ तद्वरितं सिंहसेनस्तु द्रोणं विहा महारथमो
 प्राहसत् सद्मसा हृष्टस्त्रासयन् वै महारथान् ॥ ३५ ॥ ततो
 विस्फोर्ष्य नयने घनुर्धामिवमृज्य च । तलघब्दं महत् कृत्वा
 द्रोणस्तु समुपाद्रवत् ॥ ३६ ॥ ततस्तु सिंहसेनस्य शिरः कायात्
 सकुण्डलम् । व्याघ्रदत्तस्य चाक्रुन्ध भर्ताभ्यामो हिरहली ॥ ३७ ॥
 तान् प्रमथ्य शरव्रातैः पाण्डवाना महारथान् । युधिष्ठिररथा-
 भ्यासे तस्यो मृत्युरिवान्तकः ॥ ३८ ॥ ततोऽभवन्महाघब्दो राजन्
 योधिष्ठिरे बले । हतो राज्ञेति शोधानां समीपस्थे यतव्रते ॥ ३९ ॥
 अद्रवन् सैनिकास्तत्र दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमम् । शय राजा धार्तरा-
 ष्टः कृतार्थो वै भविष्यति ॥ ४० ॥ अस्मिन् महत्तं द्रोणस्तु
 पाण्डवं मृष्यं हृष्टितः । शोभमिष्यति नो नूनं धार्तराष्ट्रस्य
 संयुगे ॥ ४१ ॥ एवं मञ्जल्पतां तेषां तावकानो महारथैः ।
 आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषिणानादयन् ॥ ४२ ॥ शीघ्रितो ह्ये-
 रथावर्त्ता कृत्वा विशंसने नहीम् । शूरास्त्रिधनुसहोर्ष्यां प्रेतकुला-
 यहारिणीम् ॥ ४३ ॥ ता शरीरमहोप्तेना प्रासमंस्तप्रसमाकुलान् ।
 नदीमुत्तोर्ष्य वेगिनं कृशन् विद्राव्य पाण्डवः ॥ ४४ ॥ ततः
 किरीटी सद्मसा द्रोणानीकमुपाद्रवत् । ह्यदयन्निष्ठुजालेनामहता
 मोहयन्निव ॥ ४५ ॥ शीघ्रमभ्यस्यतो वाप्यान् सन्धेयानस्य चानि-
 शम् । नान्तरं हृष्टये कश्चित् कौन्तेयस्य यमस्त्रिनः ॥ ४६ ॥ न
 दिशो नान्तरिदृश न दौर्नैव च मेदिनी । अदृश्यत् महाराज

वाणभूता इवामवत् ॥ ४० ॥ नादृश्यत तदा राजंस्तत्र किञ्चन
 सयुगे । वाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधन्वना ॥ ४१ ॥
 सूर्ये चास्तमनुप्राप्ते रजसा चामिसवृते । नाज्ञायत तदा अर्जुनं
 सुहृन्व च कथन् ॥ ४२ ॥ ततोऽवहार, चक्रुस्ते द्रोणदुर्योधना-
 दय । तान् विदित्वा पुनस्त्रस्तानयुद्धमनस परान् ॥ ४३ ॥
 स्वान्यनीकानि बीभत्सुं अनकीरवहारयत । ततोऽमितुष्टु पाथं
 मद्दृष्टा पाण्डुसुहृत्तया ॥ ४४ ॥ पाञ्चालाय मनोज्ञामिर्वाग्मि-
 सूर्येमिर्षय । एव स्वशिविरं प्राचाञ्चिता अर्जुनं घनप्लय ।
 प्रथतस्तस्य सैन्याना मुदितो वै-सकेषव ॥ ४५ ॥ ममारगलुर्क
 सुवर्षस्त्रयैवैषप्रदालस्फटिकीय मुखैः । चित्रे रये पाण्डुसुतो
 नभासे नक्षत्रचित्रे वियतीव चन्द्र ॥ ४६ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अर्जुनजय
 षोडशोऽध्याय ॥ समाप्तश्च द्रोणाभिषेकपर्व ॥ १६ ॥

अथ संयुद्धवधपर्व ॥

सप्लय उवाच । ते सिने शिविर गत्वा न्यविशेता विशाम्यते-
 यथाभाग यथान्याय यथागुल्फश्च सर्वशः ॥ १ ॥ कलावहारं
 सैन्याना द्रोण परमदुर्मना । दुर्योधनमभिप्रेष्य सत्रीडमिद-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥ उक्तमेतन्नया पूर्वं न तिष्ठति घनप्लये । अयो
 अक्षीतं सद्गामे देवैरपि युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ इति तद मपतता
 कृत पार्थेन सयुगे । भाविमहोर्वचोमद्यमज्यैशो कृष्णपाण्डवी ॥ ४ ॥
 अपनोते तु योगेन केनचिच्छुं तवाहने । तत एषति ते राजन्
 यममप्य युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ कथिदाह्वयतं सद्गामे देवमन्य मक
 गंत । तमज्जिता न कोन्तेयो निवर्त्तत कथञ्चन ॥ ६ ॥ एतस्मि
 न्कारे मूये धर्मराजमह नृप । अहोयामि इमूं भिक्षा धृष्ट

प्राप्य लोकोन् संयुद्धेन क्षिप्रमेव विद्यासवः ॥ २४ ॥ - ब्राह्मणा
 स्तोत्रं यित्वा च निष्कन्दस्त्वा पृथक् पृथक् । गाय वासांसि च पुनः
 संमोभाय्य परस्परम् ॥ २५ ॥ - प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मन् पगम्य रणे
 व्रतम् । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिष्ठां दृढनिश्चयाः ॥ २६ ॥
 शृणुतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाची - वमापिरे ॥ २७ ॥ - धृतां धनञ्जयवधे
 प्रतिष्ठां वापि चक्रिरे ॥ २७ ॥ - ये वै लोकाश्चानृतिनां - ये च वै
 ब्रह्मघातिनाम् । मयपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च ॥ २८ ॥
 ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः । अरणागतं वा त्यजती
 याचमानं तयोः क्षतः ॥ २९ ॥ - अगारदाहिनाश्चैव - ये च गां
 निघ्नतांमपि । अपकारिणाश्च ये लोका ये च ब्रह्महिर्षामपि ॥ ३० ॥
 स्वभार्यामृतुकालेषु यो मोहान्नाभिगच्छति । आहमैथुनिकानाञ्च
 येषां प्राणोपकारिणाम् ॥ ३१ ॥ - न्यासापहारिणां - ये च श्रुतं

युधिष्ठिर - उवाच । - श्रुत्वा तत्त्वतस्तान् यद्द्रोणीनः चिकी-
 र्षितम् । - यथाऽतद्वृत्तं तस्य भवेत्तत् त्वं समाचर ॥ ४१ ॥
 द्रोणो हि बलवान्-शूरः कृतास्त्रश्च जितशमः । - प्रतिज्ञातञ्च
 नेनेतत् श्रेष्ठं मे महारथ ॥ ४२ ॥
 अर्जुन उवाच । - अयं वै सत्यजिद्राजन्नयः स्यात् । - रक्षिता युधि ।
 धियमाणे तु पाद्भ्यां नाचार्यैः काममाप्स्यति ॥ ४३ ॥
 पुरुषव्याघ्रे रणे सत्यजिति प्रभो । - सर्वैरपि समेतैर्वा न स्थातव्यं-
 कथञ्चन ॥ ४४ ॥

अंगुलि । भासुस्त्रैगत्तकानैव रोदितव्ये प्रहर्षितान् ॥ ५ ॥ अथ
 वा हर्षकालीय त्रैगत्तानामसमयम् । कुनरैर्दुरवापान द्वि
 लोकान् प्राप्स्यन्त्यनुत्तमान् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो हृषी-
 केश ततोऽर्जुन । आससाद् रणे व्यूढा त्रिगर्त्तानामनौकिनोम्
 ॥ ७ ॥ स देवदत्तमाहाय शङ्खहेमपरिष्कृतम् । दधौ वेगेन
 महता घोषेणापूरयन् दिश ॥ ८ ॥ तेन घोषेण सम्भस्ता सशतक-
 वरुधिनी । निषेष्टावस्थिता सङ्घे श्वश्रुमारमयी यथा ॥ ९ ॥
 वाहास्त्रिषो विवृणोन्नास्तत्प्रकर्षाशिरोधरा । विष्टव्यधरणा मूर्ध-
 न्निभिरक्ष प्रसङ्गवु ॥ १० ॥ उपलभ्य तत स शामर्वस्याप्य च

संशिरस्त्राणं शिर कायादपाहरंत ॥ २२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे
 तस्तास्तस्य पटानुगा । व्यद्वन्त मयाह्वीता येन दौर्घ्योषनं
 बलम् ॥ २३ ॥ ततो जघान संक्रुद्धो वासविस्ता महाचमृम् ।
 शरजालैरविच्छिन्नैस्तम सूर्य इवाशुभि ॥ २४ ॥ ततो भजे
 बले तस्मिन् विप्रलौने समन्तत । सत्र्यसाचिनि संक्रुद्धे वैगर्तान्
 भयमाविशत ॥ २५ ॥ ते बध्यमाना पार्थेन भरैः सन्नतपर्वभि ।
 अमुच्छस्तव तत्रैव तस्ता भृगगणा इव ॥ २६ ॥ ततस्त्रिगर्त्तराट्
 क्रुद्धस्तानुवाच महारथान् । अल द्रुतेन व शूरा न भय कर्तु-
 मर्हथ ॥ २७ ॥ अस्माथ अपथान् घोरान् भवंसेत्यस्य पश्यत ।
 गत्वा दौर्घ्योषनं सैन्यं किं वा वक्ष्यथ सुखप्रथ ॥ २८ ॥ नाव-
 चास्या कथं लोके कर्मणा तेन संयुगे । भवेम संहिताः सर्वे
 निवर्त्तध्वं यथाबलम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वास्तु ते रालन्नुदक्रोशन्मुहु-
 मुहुः । अस्माथ दधिरे वीरा हर्षयन्त परस्परम् ॥ ३० ॥ ततस्ते
 सन्नप्रवर्त्तन्त संग्रहक्रगणा पुन । नारायणाय गोपाला सत्युं
 कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीणपर्वणि च संग्रहवधपर्वणि सुषन्धवधे

अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु सन्निवृत्तास्ताः संग्रहक्रगणान् पुन ।
 वासुदेव महात्मानमर्जुन समभाषत ॥ १ ॥ चोऽयाश्चान् हृषी-
 केश संग्रहक्रगणान् प्रीत । नैते चास्त्यन्ति सङ्ग्राम जीवन्त इति
 वै मति ॥ २ ॥ पश्य मेऽद्य बल घोरं बाह्योरिष्वचनस्य च ।
 अद्यैतान् पातविष्यामि रुद्र पशुगणानिव ॥ ३ ॥ तत कृष्णः
 स्मित कृत्वा प्रतिनन्द्य शिवेन तम् । प्रावेगयत दुर्द्वेषो यत्र

यत्रैच्छद्दर्जुन ॥ ४ ॥ सरथो भ्राजतेऽत्यर्थमुद्यमाने रणे तदा ।
 चक्षमानमिवाकाश विमाने पाण्डुरैर्हयै ॥ ५ ॥ मण्डलानि
 ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च । यथा मङ्गरथो राजन् युद्धे देवा-
 सुरे पुरा ॥ ६ ॥ अथ नारायणा क्रुद्धा विविधायुधपाणय ।
 छाद्यन्त शरव्रातैः परिवर्द्धनञ्जयम् ॥ ७ ॥ अट्टम्यञ्च मुद्गर्त्तन
 चक्रुस्ते भरतर्षभ । कृष्णेन चाहित युद्धे कुन्तीपुत्र धनञ्जयम्
 ॥ ८ ॥ क्रुद्धस्तु फाल्गुन सङ्घो द्विगुणीकृतविक्रम । गाण्डीव
 धनुरामन्वय सूषं जग्राह संयुगे ॥ ९ ॥ बद्धा च भुक्त्वाटं वक्त्रे
 क्रोधस्य प्रतिलक्षणम् । देवदत्तं महागङ्ग पूरयानास पाण्डवः
 ॥ १० ॥ अथास्त्रमरिसङ्घं ज्वाष्ट्रमभ्यस्यद्दर्जुन । ततो रूप-
 सहस्राणि प्रादुरासन् पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ आत्मन प्रतिक्ष्मै
 स्त्रैर्नानाक्ष्मैर्विमोहिता । अन्योन्यमर्जुन मत्वा स्वमात्मानञ्च
 जघ्निरे ॥ १२ ॥ अथमर्जुनोऽयं गोविन्द इमौ पाण्डवयाटवौ ।
 द्रुति ब्रवाणा सम्मूढा जघ्नुरन्योऽन्यमाहवे ॥ १३ ॥ मोहितः
 परमास्त्रेण क्षय जग्मुः परस्परम् । अग्नीमन्त रणे योधाः
 पुष्पिता इव किशुका ॥ १४ ॥ तत शरसहस्राणि तैर्विसुक्तानि

भ्रंशुचन् ॥ २१ ॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो घनञ्जयः ।
 वाचव्यास्तेन तैरस्तां भरवृष्टिनपाधरत् ॥ २२ ॥ ततः संश्रक्त-
 ब्रातान् सृश्वदिपरयायुधान् । उवाच मगवान् वायुः शुष्कपर्श-
 चयानिव ॥ २३ ॥ उद्धमानास्तु ते राजन् बहुयोमन्त वायुना ।
 उड्डोनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ॥ २४ ॥ तास्तथा
 व्याकुलोकृत्य त्वरमाणो घनञ्जयः । जघान निमित्तैर्वाणैः सह-
 क्षाणि मृतानि च ॥ २५ ॥ शिरांसि मल्लैरचनद्वाह्नपि च सायु-
 धान् । हस्तिहस्तोपमांशोरुच्छरैरुर्व्यामपातयत् ॥ २६ ॥ पृष्ठ-
 च्छिन्नान् विचरणान् वाङ्मूढेषु कूलान् । नानाङ्गावयवैर्हीनान्
 चकारारीन् घनञ्जयः ॥ २७ ॥ गन्धर्वनगराकारान् विधिवत्
 कल्पितान् रथान् । शरैर्विशकलौकुर्वन् चक्रे व्यश्वरथदिपान्
 ॥ २८ ॥ गुण्डतास्रवनानीव तत्र तत्र चकाशिरै । छिन्नध्वज-
 रथव्रताः कैचित्तत्र ह्यचित् क्वचित् ॥ २९ ॥ सोत्तरायुधिनी
 नागाः सपताकाङ्गुयध्वजाः । पेतुः शक्राग्निहता द्रुमवन्त इवा-
 चलाः ॥ ३० ॥ शमेरापीडकवचाः स्रस्तान्मनयनासवः । शारोहा-
 स्तुरगाः पेतुः पार्थवाणहताः क्षितौ ॥ ३१ ॥ विप्रविद्धाग्निस्वर-
 ष्छिन्नवर्मास्त्रिसम्भयः । पत्तयश्छिन्नमर्माणः कृपणाः शेरतेहताः
 ॥ ३२ ॥ तैर्हतैर्हन्यमानैश्च पेतद्भिः पतितैरपि । भ्रमद्भिर्निटद्भिश्च
 क्रूरमायोधनं बभौ ॥ ३३ ॥ रजस्य महदुड्डूतं शान्तं चधिर-
 वृष्टिभिः । मही चाप्यभवद्दुर्गा कवन्धयतसङ्कुला ॥ ३४ ॥ तदभौ
 रौद्रवीमत्सं वीमत्सोर्धानमाहवे । आक्रमेड इव रुद्रस्य घृतः
 कालात्यये पशुन् ॥ ३५ ॥ ते बध्यमानाः पार्थेन व्याकुलाश्चरथ-
 दिपाः । तमेवामिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथितां गता ॥ ३६ ॥
 सा भूमिर्भरतयेष्ट निहतैस्तेर्मर्हारथैः । आस्तीर्षां सन्वमी
 सर्वां प्रेतीभूतैः समन्ततः ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते
 शय्यशास्त्रिणि । व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ३८ ॥

तं प्रत्यग्लंस्वरिता व्यूढानीकाः महारिणः । युधिष्ठिरं -परीप्-
सन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ३९ ॥

इति पद्मोपनिषि संशप्तकवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । परिणाम्य निभान्तान्त् भारद्वाजो महा-
रथः । उक्तस्तवाहं राजेन्द्र वचनं वै सुयोधनम् ॥२१॥ विधाय
योगं पार्थिवं संशप्तकगणैः सह । निष्क्रान्ते च तदा पार्थि संश-
प्तकवधं प्रति ॥ २ ॥ व्यूढानीकस्ततो द्रोणः पाण्डवानां महा-
बभूव । अस्ययाद्भरतश्रेष्ठ धर्मराजलिष्टतया ॥ ३ ॥ । व्यूढं दृष्ट्वा
सुपर्शन्तु भारद्वाजेन तत्तदा । व्यूहेन मण्डलार्हेनः प्रत्यव्यूहदः
युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ सुखं त्वासीत् सुपर्शस्य भारद्वाजो महारथः ।
शिरो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥ ५ ॥ अक्षुण्णो
कृतवर्मा च गौतमथास्य भास्वरः । भूतशर्मा क्षेमशर्मा करकाक्षय
वीर्यवान् ॥ ६ ॥ कलिङ्गाः सिन्धलाः प्राचराः शूद्राभीरा दशे-
रकाः । शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपदाश्च ये ॥ ७ ॥ श्रीवाचां
शूरसेनास्तु दरदा मद्रक्रीकयाः । गजाश्वरथपत्नीधास्तास्युः शत-
सहस्रतः ॥ ८ ॥ भूरिश्रवास्तथा शल्यः सोमदत्तश्च वाह्लिकः ।
अक्षौहिण्या वृता वीरा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिताः ॥ ९ ॥ विन्दा-
मुविन्दावावन्धौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः । वामं पार्श्वं समाश्रित्य
द्रोणपुत्राग्रतः स्थिताः ॥ १० ॥ पृष्ठे कलिङ्गाः साम्बठा नागधाः
षोण्ड्रमद्रकाः । गान्धाराः शकुनाः प्राचराः पार्वतीया वज्रातयः

बलः ॥ १३ ॥ वृता बलेन मद्धता ब्रह्मलोकपरिष्कृताः । व्यूह-
स्योरसि ते राजन् स्थिता शुद्धविधारदाः ॥ १४ ॥ द्रोणेन
विहितो व्यूहः पद्मात्यश्वरयहिषैः । वातोद्धूतार्थवाकारः प्रनृत्य-
न्निव लक्ष्यते ॥ १५ ॥ तस्य पक्षपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः ।
ऋविद्युत्स्तनिता मेघाः सर्वदिग्भ्य इवोष्णगैः ॥ १६ ॥ तस्य
आग्च्छोतिपी मध्ये विधिवत् कल्पितं गजम् । आस्थितः शुशुभे
राजन्नंशुमानुदये यथा ॥ १७ ॥ मात्स्यनामवता । राजन् श्वेत-
च्छ्वेण धार्थिता । कृत्तिकायोगशुक्तेन पौर्णमास्यामिवेन्दुना
॥ १८ ॥ नोलाञ्जनवयप्रखरो मदान्धो हिरदो बभौ । अभिवृष्टो
महामेघैर्यथा स्यात् पर्वतो महान् ॥ १९ ॥ नानानृपतिभिर्वीरै-
र्विधिषामुषभूपणैः । समन्वितः पार्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव
॥ २० ॥ ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य व्यूहं तमतिमानुषम् । अजय-
मरिभिः सङ्घो पाप्यतं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ब्राह्मणस्य वधं
नाहमियामय यथा प्रभो । पारावतसवर्णांश्च तथा नीति-
विधीयताम् ॥ २२ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच । द्रोणस्य यतमानस्य वधं नैष्यसि सुव्रत ।
अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सद्दानुगम् ॥ २३ ॥ मयि जीवति
कौरव्य नोद्देगं कर्तुमर्हसि । न हि शक्तो रणे द्रोणो विजेतुं
मां कथञ्चन ॥ २४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा किरन् वाणान् द्रुपदस्य सुतो
बली । पारावतसवर्णांश्च स्वयं द्रोणमुपाह्वयत् ॥ २५ ॥ अनिष्ट-
दर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितम् । क्षणेनैवामवद्द्रोणो नातिहृष्टे-
मना इव ॥ २६ ॥ तन्तु सम्प्रेक्ष्य पुत्रस्तो दुर्मुखः शत्रुकर्षणः ।
प्रियं चिकीर्षुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ॥ २७ ॥ सः संप्रहार-
स्तुमुलः सुधोरः समपद्यत । पार्यतस्य च शूरस्य दुर्मुखस्य च
भारत ॥ २८ ॥ पार्यतः शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखम् ।

मारद्वाजं शरौघेन महता समवारयत ॥ २९ ॥ द्रोणमावारितं
 दृष्ट्वा भृशमायात्तवात्मज । नानालिङ्गे शरव्राते पार्पित सम-
 मोहयत ॥ ३० ॥ तयोर्वपक्त्वयो सङ्घे पाञ्चाख्यकुक्षमुखप्रयो ।
 द्रोणो यौधष्ठिर सैन्य बद्धधा व्यधमच्छरे ॥ ३१ ॥ अनिलेन
 यथाभ्राणि विच्छिन्नानि समन्तत । तथा पार्थस्य सैन्यान्
 विच्छिन्नानि क्वचित् क्षाचित ॥ ३२ ॥ मुहुर्त्तमिव तद्युद्धमासी-
 न्मधुरदर्शनम् । तत उच्चत्तवद्राजन् निर्मर्यादमवर्षत ॥ ३३ ॥
 नैव खेन परे राजन्नाश्रायन्त परस्परम् । अनुमानेन सञ्जामि-
 र्युद्ध तव समवर्षत ॥ ३४ ॥ चूडामणिषु निष्केषु भूपणेष्वपि
 वर्मसु । तेषामादित्यवर्षाभा रश्मय प्रचक्रामिरे ॥ ३५ ॥ तत्
 प्रकीर्षपताकाना रथवारणवाजिनाम् । बलावासबलाभ्राभं
 दृष्ट्वा स्तपनाहवे ॥ ३६ ॥ नरानेव नरा जघ्न रुद्ग्राथ हृद्या
 हृद्यान् । रथाश्च रथिनो जघ्नुर्वारिणान् वरवारणा ॥ ३७ ॥
 समुच्छ्रितपताकाना गजाना परमहिप्ते । क्षयेन तुमुलो घोर
 सङ्ग्राम समपद्यत ॥ ३८ ॥ तेषा ससक्तगात्राणा वर्पतामितरे
 तरम् । दन्तसङ्घातसङ्घर्षात्सधूमोऽग्निरजायत ॥ ३९ ॥ विप्र-
 कीर्षपताकास्तो विषाणजनितान्मय । बभूवु ख समासाद्यं
 सविद्युत इवाम्बुदा ॥ ४० ॥ विचित्रद्विर्नदद्विष्ट निपतद्विष्ट
 वारणे । सञ्चभूव मही कोष्ठा मेघैर्द्यौरिव शारदी ॥ ४१ ॥
 तेषामाहन्यमानाना वाणतोमरद्व्याष्टभि । वारणाना रवो जघ्ने
 मेघानामिव सङ्घवे ॥ ४२ ॥ तैमराभिहतता केचिदाणेश परम-
 हिपा । विद्वेषु सर्वनागाना शब्दमेवापरेऽब्रजन् ॥ ४३ ॥ तेषा
 णामिहताद्यापि केचित्तत्र गजा गजे । चक्रुरासिस्त्रन घोरसत्
 पातवज्रदा इव ॥ ४४ ॥ प्रतीपा क्रियमाणाय वारणा वर
 वारणे । उन्मथ्य पुनराजघ्नु प्रेषिता परमाङ्घ्रौ ॥ ४५ ॥
 महाभारतमहाभारतास्ताडिता शरतोमरै । गजेभ्य पृथिवी

जम्मुर्मुक्ताप्रहरणाङ्गमाः ॥ ४६ ॥ निर्मनुष्याश्च नातङ्गा विनदन्त-
स्ततस्ततः । छिन्नाभ्राणोव सम्पेतुः सम्प्रविश्य परस्परम् ॥ ४७ ॥
क्षतान् परिवहन्तश्च पातितान् पतिताशुधान् । दिशो जम्मु-
मंजानागाः केचिद्देकवरा इव ॥ ४८ ॥ ताडितास्ताड्यमानाश्च
तोमरार्ष्टिपरश्वधैः । पेतुरार्क्षस्वरं कृत्वा तटा विशसने गजाः
॥ ४९ ॥ तेषां शैलोपमैः कायैर्निपतद्भिः समन्ततः । आहता
सहसा भूमियकम्पे च ननाद च ॥ ५० ॥ सादितैः सगजारोहैः
स्रपताकैः समन्ततः । मातङ्गैः शुशुभे भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः
॥ ५१ ॥ गजस्थाय महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे । रथिभिः
पतिता भङ्गैर्विकीर्णाङ्गुलतोमराः ॥ ५२ ॥ क्रौञ्चवहिनदन्तोऽन्ये
नाराचामिहता गजा । परान् स्वास्यापि नृदन्तः परिपेतुर्दिशो
दृश ॥ ५३ ॥ गजाश्चरथधीधाना शरीरौघसमावृता । बभूव
पृथिवी राजन् मासशोणितकर्द्दमा ॥ ५४ ॥ प्रनयत् स विद्या-
णाग्रैः समुत्क्षिप्तश्च वारणैः । सचक्राश्च विषक्राश्च रथैरेव महा-
रथाः ॥ ५५ ॥ रथाश्च रथिभिर्हीना निर्मनुष्याश्च बालिनः ।
क्षतारोह्याश्च मातङ्गादिशो जम्मुर्भवातुराः ॥ ५६ ॥ -लघानात्
पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । इत्याद्योत्तुमुलं शुद्धं न माश्रा-
यत किञ्चन ॥ ५७ ॥ आगुल्फेभ्योऽवसोदन्ते नरा लोहितकर्द्दमैः ।
दोष्यमानैः परिक्षिप्त्वा द्वावैरिव महाद्रुमाः ॥ ५८ ॥ द्योषितैः
सिच्यमानानि यस्त्राणि कवचानि च । छत्राणि च पताकाश्च सर्वं
रक्तमदृश्यत ॥ ५९ ॥ हयोघात रथोघात नरौघाश्च निपातितैः ।
संवृताः पुनरावृत्त्य बह्वधा रथनेमिभिः ॥ ६० ॥ स गजौघ-
महावेगः परासुनरशैवलः । रथौघतुमुलावर्तः प्रवभौ सैन्य-
सागरः ॥ ६१ ॥ तं वाहनमहानौमिर्वीधा जयधनेपिणः ।
श्रवणाद्याप्यमञ्जन्तो वैरसौह प्रचक्रिरे ॥ ६२ ॥ शरवर्षाभि-
दृष्टेषु धीधेष्वाचितलक्ष्मासु । न तेषु विसृता क्षेमे कश्चिदाहत-

लक्षणः ॥ ६३ ॥ वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे मयङ्करे । मोह-
वित्ना परान् द्रोणी युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ६४ ॥

इति द्रोणपर्वणि संग्रहकवधपर्वणि सङ्खल्युद्धे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

यथा स्तनान्तरे । विव्याध बलवान् राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥
 द्रोणस्तु शरवर्षेण ह्लाद्यमानो महारथः । वीरं चक्रे महावेगः
 क्रोधाद्बुद्धयश्चक्षुषी ॥ १४ ॥ ततः सत्यजितश्चापं ह्वित्वा द्रोणो
 वृकस्य च । पङ्क्तिः ससूतं सहयं शरैर्द्रोणोऽवधीदृकम् ॥ १५ ॥
 अथान्यद्वनुरादाय सत्यजिहेगवत्तरम् । साश्वं ससूतं विशिखै-
 द्रोणं विव्याध सध्वजम् ॥ १६ ॥ स तं न मन्यते द्रोणः पाद्भ्या-
 ल्येनाहिता मधे । ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान्
 ॥ १७ ॥ अथान् ध्वजान् धनुर्मुष्टिसुभौ च पार्थिवारथी । अवा-
 क्किरंस्ततो द्रोणः शरवर्षेः सहस्रधः ॥ १८ ॥ तथा सच्छिद्यमानेषु
 कर्मुकेषु पुनः पुनः । पाद्भ्याल्यः परमास्त्रज्ञः शीघ्रिताश्वमयो-
 धयत् ॥ १९ ॥ स सत्यजितमालोक्य सथोदीक्षं महाहवे । अर्ध-
 चन्द्रेण विश्छेद शिरस्तस्य महात्मनः ॥ २० ॥ तस्मिन् षड्ते महा-
 मात्रे पाद्भ्यालाना महारथे । अपाथाज्वनैरश्वैर्द्रोणात्तस्तो युधि-
 छिरः ॥ २१ ॥ पाद्भ्यालाः कैकया मत्स्यग्राथेदिकारूपकौशलाः ।
 युधिछिरमभीप्सन्तो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवत् ॥ २२ ॥ ततो युधि-
 छिरं प्रेप्सुराषार्थैः शत्रुपूगहा । व्यधमत्तान्यनीकानि तूलराशि-
 मिवानलः ॥ २३ ॥ निर्दहन्तमनीकानि तानि तानि पुनः पुनः ।
 द्रोणं मत्स्यग्राद्वरजः शतानीकोऽभ्यवर्त्तत ॥ २४ ॥ सूर्यरश्मि-
 प्रतीकाशैः कर्मारपरिमार्जितैः । पङ्क्तिः ससूतं सहयं द्रोणं
 विद्वानद्भृशम् ॥ २५ ॥ क्रूराय कर्मणे युक्तशिकीर्षुः कर्म
 दुष्करम् । अवाक्किरच्छरव्रातैर्मारुदाजं महारथम् ॥ २६ ॥ तस्य
 नानदतो द्रोणः शिरः कायात् सकुण्डलम् । क्षुरेणापाहरत्सूक्ष्मं
 ततो मत्स्यग्राः प्रदुद्रुवुः ॥ २७ ॥ मत्स्यगान् जित्वाजयच्छेटीन् कारु-
 यान् कैकयानपि । पाद्भ्यालान् सृष्टयान् पाण्डून् मारुदाजः पुनः
 पुनः ॥ २८ ॥ तं दहन्तमनीकानि क्रुद्धमग्निर्वथा वनम् । दृष्ट्वा
 सुकरथं वीरं समकम्पन्त सृष्टयाः ॥ २९ ॥ उत्तमं पाद्भ्यालस्य

धनुस्त्रयाशुकारिण । व्याघ्रोघो निघ्नताऽमितान् दिक्षु सर्वासु
 शशुवे ॥ ३० ॥ नागानश्वान् पदातींश्च रथिना गजसाद्दिनः ।
 रौद्रा हस्तवता मुक्ता प्रमथन्ति स सायका ॥ ३१ ॥ नानदा-
 मान. पलिन्यो मित्रजातो द्विमात्यथे । अश्ववर्षमिवावर्षन् परेषां
 भवमान्धत् ॥ ३२ ॥ सर्वादिषु समचलन् सैन्यं विद्वीभयान्निव ।
 वली शूरो महेष्वासो मित्राणामभवद्गुर ॥ ३३ ॥ तस्य विद्यु-
 टिवाभ्रेषु चापं हेमपरिष्कृतम् । दिक्षु सर्वासु पश्याम द्रोण-
 स्यानिततेजस ॥ ३४ ॥ शोभमाना ध्वजे चास्य वेदीमद्राक्ष
 भारत । द्विमवच्छिखराकारा चरतः संयुगे भृशम् ॥ ३५ ॥
 द्रोणस्तु पाण्डवानौके चकार लटनं महत् । यथा दैत्यगणे विष्णुः
 सुरासुरनमस्कृत ॥ ३६ ॥ स शूरः सत्यवाक् प्राज्ञो बलवान्
 सत्यविक्रम । महानुभाव. कल्पान्ते रौद्रीं भीरुविभीषणाम् ॥ ३७ ॥
 कवचोर्मिध्वजावर्ता मर्त्तकूलापहारिणीम् । गजबालिमहाग्राहा-
 नसिमीना दुरासदाम् ॥ ३८ ॥ वीरास्त्रिपर्करा रौद्रा मेरीसुरज-
 कच्छपाम् । चर्मवर्मप्रवा घोरां केशशैबलशाहलाम् ॥ ३९ ॥
 शरौधिणीं धनुयोता वाङ्मल्लवसङ्कुलाम् । रणभूमिवहा तीव्रां
 कुरुस्ययवाहिनीम् ॥ ४० ॥ मनुष्ययोर्षपापाणा सक्थिमीना

भ्युद्यताशुधा । राजानो राजपुत्राय समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ४७ ॥
 शिखण्डो तु ततो द्रोण पञ्चभिर्नतपर्वभिः । चतुर्धर्मा च विंशत्या
 वसुदानश्च पञ्चभिः ॥ ४८ ॥ उत्तमौजास्त्रिभिर्वाणैः चतुर्देव्य
 पञ्चभिः । सात्यकिय शतेनाजौ युधामन्युस्तथाष्टभिः ॥ ४९ ॥
 युधिष्ठिरो हादशभिर्द्रोण विव्याध सायकैः । धृष्टद्युम्नश्च दशभि-
 शेकितानस्त्रिभिः शरैः ॥ ५० ॥ ततो द्रोणः सत्यसन्ध प्रभिक्ष
 इव कुञ्जरः । अभ्यतीत्य रथानीकं दृढसेनमपातयत् ॥ ५१ ॥
 ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् । अविध्यन्नवभि क्षेमं स
 हत प्रापतद्रथात् ॥ ५२ ॥ समर्थं प्राप्य सैन्याना सर्वा प्रवि-
 चरन् द्विभ्यः । ज्ञाता ह्यभवदन्येषा न ज्ञातव्यः कथञ्चन ॥ ५२ ॥
 शिखण्डिन हादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम् । वसुदानश्च भक्षेन
 प्रेययद्यमसादनम् ॥ ५३ ॥ अशौत्या क्षेमवर्माणं पङ्कविंशत्या
 सुदक्षिणम् । चतुर्देवन्तु भक्षेन रथनीडादपातयत् ॥ ५४ ॥
 युधामन्युं चतुःपष्टा त्रिंशता चैव सात्यकिम् । विद्धा स्वस्वस्थ-
 स्तूषं युधिष्ठिरश्चपाद्रवत् ॥ ५५ ॥ - ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो
 राजसत्तमः । अपायाञ्जवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात् ॥ ५६ ॥
 तं द्रोणः सधनुष्कन्तु साश्ववन्तारमाक्षिणोत् । स हत प्रापत-
 द्भूमौ रथाञ्जोतिरिवाश्वरात् ॥ ५७ ॥ तस्मिन् हते राजपुत्रे
 पाञ्चालाना यशस्करे । हतद्रोण हतद्रोणमित्याचीन्नि स्वनी
 महान् ॥ ५८ ॥ तस्त्वया भृशसंरथ्यान् पाञ्चालान् मत्स्यकीक-
 थान् । सञ्जयान् पाण्डवाश्चैव द्रोणो व्यक्षीमचदली ॥ ५९ ॥
 सात्यकिं चैकितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । वार्धक्षेमिश्चै वसेनि
 सेनाविन्दुं सुवर्चसम् ॥ ६० ॥ एताद्यान्याश्च सुवहन्तानाजन-
 पदिश्वरान् । सर्वान् द्रोणोऽजयद्युञ्जे कुरुभिः परिवारितः
 ॥ ६१ ॥ तावजाय महाराज जयं लब्ध्वा महाहवे । पाण्ड-
 वियान् रणे लक्ष्मूर्ध्वमाणान् समन्तत ॥ ६२ ॥ ते ज्ञानवा

धनुस्त्र्याशुकारिण । ज्याघोषो निघ्नतोऽमित्रान् दिक्षु सर्वासु
 शुश्रुवे ॥ ३० ॥ नागानश्वान् पदातीक्ष रथिना गजसादिन ।
 रौद्रा हस्तवता मुक्ता प्रमथन्ति स सायका ॥ ३१ ॥ नानय-
 मान पत्न्यो मित्रवतो हिमात्यये । अश्ववर्षमिवावर्षन् परेदा
 भवमादधत ॥ ३२ ॥ सर्वादिश समचलन् सैन्यं विज्ञोभयन्निव ।
 वली शूरो महेश्वासे मित्राणामभयङ्कर ॥ ३३ ॥ तस्य विद्यु-
 दिवाभ्रेषु चाप हेमपरिष्कृतम् । दिक्षु सर्वासु पश्याम द्रोण-
 स्यामिततेजस ॥ ३४ ॥ शोभमाना ध्वजे चास्य वेदीमद्राक्ष
 भारत । द्विमवाच्छ्रखराकारा चरत संयुगे भृशम् ॥ ३५ ॥
 द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार गदन महत् । यथा दैत्यगणे विष्णुः
 सुरासुरनमस्कृत ॥ ३६ ॥ स शूर सत्यवाक् प्राज्ञो बलवान्
 सत्यविक्रम । महातुभाव कल्पान्ते रौद्री भौरुविभीषणाम् ॥ ३७ ॥
 कवचैर्मिध्वजावर्त्ता मर्त्तकूलापहारिणीम् । गजवाजिमहाग्राहा-
 नसिमीना दुरासदाम् ॥ ३८ ॥ वीरास्त्रियर्करा रौद्रा भेरीमुरज-
 कच्छुपाम् । समवर्मप्लवा घोरा केयशैबलशादलाम् ॥ ३९ ॥
 शरोधिणीं धनुश्रोता बाहुपल्लवसङ्कुलाम् । रणभूमिवहा तीव्रा
 कुरुक्षेत्रववाहिनीम् ॥ ४० ॥ मनुष्यपीडपापाणा सक्थिमीना
 गद्रीडुपाम् । उष्णोपफेनवचना विकीर्णान्धसरीरुपाम् ॥ ४१ ॥
 वीरापहारिणीमुग्रा मासयोगितकर्द्दमाम् । हस्तिग्रहा केतुदृचां
 चक्रियाणा निभञ्जनीम् ॥ ४२ ॥ क्रूरा शरीरमद्भटा सादिनक्रा

भ्युद्यतायुधाः । राजानो राजपुत्राय समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ४७ ॥
 शिखण्डो तु ततो द्रोणं पञ्चभिर्नतप्रवर्षभिः । चतुर्वर्षमास विंशत्या
 वसुदानस्य पञ्चभिः ॥ ४८ ॥ उत्तमौजास्त्रिभिर्वाणैः चतुर्वेद्य
 पञ्चभिः । सात्यकिय, शतेनाजो युधामन्युस्तथाष्टभिः ॥ ४९ ॥
 युधिष्ठिरो हादशभिर्द्रोणं विव्याध सायकी । दृष्टद्युम्नश्च दशभि-
 श्चेकितानस्त्रिभिः शरैः ॥ ५० ॥ ततो द्रोणः सत्यसन्धः प्रभिन्न
 इव कुञ्जरः । अभ्यतीत्य रथानीकं दृढसेनमपातयत् ॥ ५१ ॥
 ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् । अविध्यन्नवभिः क्षेमं च
 हतः प्रापतद्रथात् ॥ ५२ ॥ समर्थं प्राप्य सैन्यानां सर्वाः प्रावि-
 चरन् दिशः । वाता ह्यभवदन्येषां न वातव्यः कथञ्चन ॥ ५२ ॥
 शिखण्डिन हादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम् । वसुदानञ्च भक्षेत्
 प्रैषयद्यमसादनम् ॥ ५३ ॥ अशौत्या क्षेमवर्माणं पङ्क्विंशत्या
 सुदक्षिणम् । चतुर्वेदन्तु भक्षेत् रथनीडादपातयत् ॥ ५४ ॥
 युधामन्युं चतुःपट्या विंशता चैव सात्यकिम् । विद्धा रुक्मरथ-
 स्तूष्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ५५ ॥ ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो
 राजसत्तमः । अपावाञ्जवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात् ॥ ५६ ॥
 तं द्रोणः सधनुष्कान्तु साश्वचन्तारमाक्षिणोत् । स हतः प्रापत-
 द्द्रुमौ रथाञ्जगोतिरिवाम्बरात् ॥ ५७ ॥ तस्मिन् हते राजपुत्रे
 पाञ्चालानां यथस्करे । हतद्रोणं हतद्रोणमित्यासीन्निस्त्रनो
 मदान् ॥ ५८ ॥ तांस्तथा भृशसंरथ्यान् पाञ्चालान् मत्स्यकीक-
 यान् । सञ्जवान् पाण्डवाथैव द्रोणो व्यक्षीमयदलो ॥ ५९ ॥
 सात्यकिं चेकितानञ्च दृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । वार्द्धक्षेमिश्चैवसेनिं
 सेनाविन्दुं सुवर्षसम् ॥ ६० ॥ एतावान्मास्य सुवहन्नाजान-
 पदिश्वरान् । सर्वान् द्रोणोऽजयद्युञ्जे कुरुभिः परिवारितः
 ॥ ६१ ॥ तावकाथ महाराज क्षयं लब्ध्वा महाहवे । पाण्ड-
 वेदान् रणे लज्जुर्द्विमाषान् समन्ततः ॥ ६३ ॥ ते दानवा

द्रवेन्द्रेण बध्यमानाः समन्तत । पाञ्चालाः कौकया मत्सराः सम्-
कम्पन्त भारत ॥ ६४ ॥

इति द्रोणपर्वणि संशप्तकबधपर्वणि द्रोणयुद्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महामुधे ।
पाञ्चालेषु च सर्वेषु कश्चिदन्योऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥ आर्या युद्धे मतिं
कृत्वा क्षत्रियाणा यशस्करीम् । असेवितां काण्डरूपैः सेवितां
सुरपर्वभैः ॥ २ ॥ अहो. नासीत् प्रमान् कश्चिद्दृष्ट्वा. द्रोणं व्यव-
स्थितम् । जृम्भमाणमिव व्याघ्रं । प्रमिन्नमिव कुञ्जरम् ॥ ३ ॥
त्यजन्तमाहवे प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनम् । महेश्वामं नर-
व्याघ्रं हिपता मयबर्हिनम् ॥ ४ ॥ कृतघ्नं सत्यनिरतं दुर्योधन-
हितैप्रिणम् । भारद्वाजं तथानीके दृष्ट्वा शूरमवस्थितम् । क
वीराः संन्यवर्तन्त तन्ममावच्छु सञ्जय ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । तान् दृष्ट्वा चक्षितान् सङ्घे प्रणुनान् द्रोण-
सायकीः । पाञ्चालान् पाण्डवान् मत्सरान् सञ्जयाथेदिकीकयान्
॥ ६ ॥ द्रोणवापविभुक्तेन शरीघेनाशुहारिणा । मिश्रोखिव
महीघेन छियमाणान् यथा प्रवान् ॥ ७ ॥ कौरवा सिंघनाद्दिन
नानावायस्त्रनेन च । रथहिपनराथैव सर्वत. समवारयन् ॥ ८ ॥
तान् पश्यन् सैन्यमध्यस्थो राजा स्वजनसंवृतः । दुर्योधनोऽत्र-
वीत् कथं प्रहृष्टः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥

त्मना । यथानैकेन गच्छन्ति घूर्णमानास्ततस्ततः ॥ १२ ॥ - सं-
निरुदाय कौरव्यैर्द्रोणेन च भद्रात्मना । एतेऽन्ये मण्डलीभूताः
पावकेनैव कुञ्जराः ॥ १३ ॥ भ्रमरैरिव चाविष्टा द्रोणस्य निधितैः
शरैः । अन्योऽन्यं समलीयन्त पलायनपरायणाः ॥ १४ ॥ एष
भीमो महाक्रोधी हीनः पाण्डवसङ्घे । मदीयेरावृत्तोयोधैः-
कर्षं नन्दयतीव माम् ॥ १५ ॥ व्यक्तं द्रोणमयं लोकमद्य पश्यति
दुर्मतिः । निराशो जीवितार्जूनमद्य राव्याच्च पाण्डवः ॥ १६ ॥

कर्म उवाच । नैप जातु महाबाहूर्जीविनाहवमुत्सृजेत् ।
नि चेमान् पश्यव्याद्य सिद्धनादान् सहिष्यति ॥ १७ ॥ न चापि
पाण्डवांशुद्धे मञ्जरन्निति मे मति । शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्रा
युद्धदुर्मदाः ॥ १८ ॥ विप्रान्निधूतसंक्षेपान् वनवासञ्च पाण्डवाः ।
अरमाणा न ह्यस्यन्ति सद्भार्मेमिति मे मति ॥ १९ ॥ नित्वृत्ती
हि महाबाहुरमितीजा वृकोदर । वरान् वरान् हि कौन्तेयो
रथोदारान् हनिष्यति ॥ २० ॥ असिना घनुषा शत्रया ह्यैनांगी-
र्नरैरथैः । आशसेन च दण्डेन ब्रातान् ब्रातान् हनिष्यति ॥ २१ ॥
तमेनमन्ववर्त्तन्त सात्यकिप्रमुखा रथाः । पाञ्चालाः कैकया मत्सराः
पाण्डवाश्च विशेपतः ॥ २२ ॥ शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च
महारथाः । विशेपतश्च भीमेन संख्येनामिचीदिता ॥ २३ ॥
ते द्रोणमभिवर्त्तन्त सर्वतः कुरुपुङ्गवाः । वृकोदरं परीप्सन्तः
सूर्यमभ्रगणा इव ॥ २४ ॥ एकायनगताः ह्येते पीडयिष्युर्वृत-
व्रतम् । अरथ्यमाणं शलभा यथा दीपं सुम्पूर्णव ॥ २५ ॥
असंशयं कृतास्त्राय पर्याप्ताश्चापि वारणे । अतिमारमहं मन्ये
मारहाणे समाहितम् ॥ २६ ॥ ते श्रीघ्नमनुगच्छामो यत्र द्रोणो
व्यवस्थित । कौका इव महानागं मा वै हन्युर्वृतव्रतम् ॥ २७ ॥
संज्ञय उवाच । राधेयस्य वष श्रुत्वा राजा दुर्घोषन-
स्ततः । भ्रातृभिः सहितो राजन् प्राद्याद्द्रोणरथं प्रति ॥ २८ ॥

तव रावो मदानासीदिकं द्रोणं लिघामताम् । पाण्डवाना निवृ-
त्ताना नानावर्षैर्हृद्योत्तमैः ॥ २८ ॥ ।

इति द्रोणपर्वणि संपन्नक्रोधपर्वणि द्रोणयुद्धे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सर्वेषामेव मे ब्रूहि रथविज्ञानि सञ्जय ।

यद्द्रोणमभ्यवर्त्तन्त क्रुद्धा भीमपुरोगमाः ॥ १ ॥

। सञ्जय उवाच । ऋष्यवर्षैर्हृद्यैर्हृद्वा व्यायच्छन्त वृकोदरम् ।

रजताश्वस्ततः शूर- सैन्यः सन्तुर्वर्त्तत ॥ २ ॥ सारङ्गैश्च युष्मा-

मन्युसूक्ष्मानो हृद्योत्तमैः । पर्यवर्त्तत दुर्धरैः क्रुद्धो द्रोणरथं

प्रति ॥ ३ ॥ पारावतसर्वैस्तु हेमदण्डैर्महाजवैः । पाञ्चाल-

राजस्य सुतो धृष्टद्युम्नो न्यवर्त्तत ॥ ४ ॥ पितरन्तु परिमेषुः

क्षत्रधर्मा यतव्रत' । सिद्धिदास्य परां काङ्क्षन् शीघ्राश्व- सन्तु-

वर्त्तत ॥ ५ ॥ पद्मपत्रनिभांयाश्वान् मल्लिकाघ्नान् खलसूतान् ।

शैखण्डि क्षत्रदेवस्तु खयं संहरयन् ययौ ॥ ६ ॥ दर्शनीयास्तु

काम्बोजाः शुकपत्रपरिच्छदाः । वदन्तो नकुलं शीघ्रं तावका-

नमिदुद्रुवुः ॥ ७ ॥ हृष्टाथ मेघमहाशा चवदन्तुत्तमोजसम् ।

दुर्धर्पायामिसन्धाय क्रुद्धा युद्धाय भारत ॥ ८ ॥ तथा तित्तिर-

कल्पाया हया वातसमा जवे । अर्धसंस्तुमुले युद्धे सहदेवमुदा-

चेत ॥ १३ ॥ तं विराटोऽन्वयाच्छीघ्रं सच्च सर्वमहाराजैः ।
 कीकयाश्च शिखण्डौ च घृष्टकेतुस्तथैव च ॥ १४ ॥ सैः सैः सैन्यैः
 परिहृता मत्स्यराजानमन्वयुः । तन्तु पाटलपुष्पाणा समवर्षा
 ह्योत्तमाः ॥ १५ ॥ वहमाना व्यराजन्त मत्स्यस्यामित्रघातिनः ।
 हरिद्रासमवर्षाश्च जवना हेममालिनः ॥ १६ ॥ पुत्रं विराट-
 राजस्य सत्वर समुदावहन् । इन्द्रगोपकवर्षैश्च भ्रातर पञ्च
 कीकया ॥ १७ ॥ जातरूपसमाभासाः सर्वे लोहितकध्वजाः ।
 ते हेममालिन शूराः सर्वे युद्धविशारदा ॥ १८ ॥ वर्षन्त इव
 जीमूना प्रत्यदृश्यन्त दंशिता । आमिपावनिकाशास्तु पाञ्चाल्य-
 मनिर्तोजसम् ॥ १९ ॥ दन्तवर्षास्तु तुरगाः शिखण्डिनमुदावहन् ।
 तथा हादृशसाहस्रा पाञ्चालानां महाराजाः ॥ २० ॥ तेषान्तु
 षट्सहस्राणि चै शिखण्डिनमन्वयुः । पुत्रन्तु शिशुपालस्य नर-
 सिहस्य मारिष ॥ २१ ॥ आक्रोडन्तो वहन्ति स सारङ्गशवला
 हया । घृष्टकेतुस्तु चेदोनाम्पमोऽतिबलान्वित ॥ २२ ॥ काम्बोजैः
 शवलैरश्वैरश्ववर्तित दुर्जयः । वृहत्चक्रन्तु कीकय सुकुमारा
 ह्योत्तमा ॥ २३ ॥ पलालधूमसङ्घाशा सैन्यवा शीघ्रमावहन् ।
 मल्लिकाक्षा पद्मवर्षा वाङ्मलाताः खलङ्कृता ॥ २४ ॥ शूरं
 शिखण्डिनं पुत्रं सत्वरमुदावहन् । रुक्मभाण्डप्रतिच्छन्नाः
 कौशेयसदृशा हया ॥ २५ ॥ क्षमावन्तोऽवहन् सङ्घे सेनाविन्दु-
 मरिन्दमम् । युवानमवहन् युद्धेऽक्रौञ्चवर्षा ह्योत्तमा ॥ २६ ॥
 काश्यस्यामिमुख पुत्रं सुकुमार महाराजम् ॥ श्वेतास्तु प्रति-
 विध्यन्तं कृष्णाग्रोवा मनेजवा ॥ २७ ॥ यन्तु प्रीतिकरा राजन्
 राजपुत्रमुदावहन् । सुतसोम तु यं सोमात् पार्यः पुत्रमयाचत ।
 भापपुष्पसवर्षास्तमवहन् वालिनो रणे ॥ २८ ॥ सहस्रसोम-
 प्रतिमो बभूव पुरे कुरुणामुदयेन्दुनाम्नि । तस्मिन् खयातः
 सोमसक्रन्दमध्ये यस्मात्तस्मात् सुतसोमोऽभवत् स ॥ २९ ॥ नाकु-

लिन्तु शतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः । आदित्यतरुणप्रखराः
 श्लाघनीयमुदावहन् ॥ ३० ॥ काञ्चनप्रतिमैर्योक्त्रैर्मयूरग्रीवसनिभा ।
 द्रौपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकर्माणमाहवे ॥ ३१ ॥ श्रुतकीर्तिं श्रुत-
 निधिं द्रौपदेयं हयोत्तमाः । जङ्गः पार्थसमं युद्धे चापपत्रनिभा
 हयाः ॥ ३२ ॥ यमाङ्गरध्वजेगुणं कृष्णात् पार्थाच्च संयुगे ।
 अभिमन्युं पिशङ्गास्तं कुमारमवहन् रणे ॥ ३३ ॥ एकस्तु धार्ति-
 राष्ट्रैभ्यः पाण्डेवान् यः समाश्रितः । तं वृहन्तो महाकाया युयुत्-
 समवहन् रणे ॥ ३४ ॥ पलालकाण्डेवर्षास्तु बाह्वेचीमिं तर-
 खिनम् । जङ्गः सप्तमेले युद्धे हयाः । छटाः खलहृताः ॥ ३५ ॥
 कुमारं शितिपादास्तु रुक्मपत्नैरुत्सृष्टैः । सौचित्तिमवहन् युद्धे
 यन्तुः प्रेषकरा हयाः ॥ ३६ ॥ रुक्मपृष्ठावकीर्षास्तु कौशेयसदृशा
 हयाः सुवर्षामालिनः चान्ताः श्रेणिमन्तमुदावहन् ॥ ३७ ॥ अस्त्रा-
 णाञ्च धनुर्वेदे ब्राह्मे विदे च पारगम् । तं सत्यधृतिमायान्त-
 मरुणाः समुदावहन् ॥ ३८ ॥ यः स पाञ्चालसेनानीर्द्रोणमंश-
 नकल्पयत् । पारावतसवर्षास्तं धृष्टद्युम्नमुदावहन् ॥ ३९ ॥
 तमन्वयात् सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः । श्रेणिमान् वसुदानय
 पुत्रः काश्यप्य मे धिभुः ॥ ४० ॥ युक्तैः परमकाश्वोजैर्लवनेर्हम-
 मालिमिः । भीषयन्तो हिषा सैन्यं यमवैश्वणोपमाः ॥ ४१ ॥
 प्रमदकास्तु कौश्वोजाः पट्सदृशाण्युदायुधाः । नानावर्षहय-

द्रुतराजयः । पाञ्चाख्यं गोपतेः पुत्रं सिद्धसेनमुदावहन् ॥ ४७ ॥
 पाञ्चालानां नरव्याघ्रो यः खरातो जनमेजयः । तस्य सर्पप-
 गुष्याणां तुल्यवर्णां हयोत्तमाः ॥ ४८ ॥ मापवर्णाय जवना वृहन्तो
 हेममालिनः । दधिपृष्ठाश्चन्द्रमुखाः पाञ्चाल्यमवहन् द्रुतम् ॥ ४९ ॥
 शुराय मद्रकाशैव शरकाण्डनिभा हयाः । पद्मकिष्कल्लवर्णाभा
 दण्डधारमुदावहन् ॥ ५० ॥ रासभारुणवर्णाभाः पृष्ठतो मूपिक-
 प्रभाः । बलान्त इव सयन्ता व्याघ्रतन्तुमुदावहन् ॥ ५१ ॥ हरयः-
 कालकाशित्वाशित्रनाल्यविभूषिताः । सुधन्वानं नरव्याघ्रं पाञ्चाल्यं
 समुदावहन् ॥ ५२ ॥ इन्द्राग्निधमस्वर्गा इन्द्रगोपक्रमन्निभा ।
 कार्यैश्चित्रान्तराशित्वाशित्राशुधमुदावहन् ॥ ५३ ॥ विभ्रतो हेम-
 मालास्तु चक्रवाकोदरा हयाः । कोशलाधिपतेः पुत्रं सुचक्रं
 वालिनोऽवहन् ॥ ५४ ॥ श्वलास्तु वृहन्तोऽश्वला दान्ता जाम्बू-
 नटस्तजः । युद्धे सत्यवृतिं क्षेमिमवहन् प्राथवः शुभाः ॥ ५५ ॥
 एकवर्णैर्न सर्वेण ध्वजेन कवचेन च । अश्वैश्च धनुषा चैव शुक्रैः
 शुक्रोऽभ्यवर्त्तत ॥ ५६ ॥ समुद्रसेनपुत्रन्तु सामद्रा रुद्रतेजसम् ।
 अश्वला शमाङ्गसहमायन्द्रसेनमुदावहन् ॥ ५७ ॥ नीलोत्पलसव-
 र्णास्तु तपनीयविभूषिताः । शैव्य चित्ररथं सङ्घो चित्रमात्या-
 वहन् हयाः ॥ ५८ ॥ कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
 रथसेन हयश्रेष्ठा समूह्युद्धदुर्मदम् ॥ ५९ ॥ यन्तु सर्वमनुष्येभ्यः
 माङ्ग शूरतर नृपम् । तपटश्चरहन्तार शुक्रवर्णावहन् हयाः
 ॥ ६० ॥ चित्राशुध चित्रमात्य चित्रवर्माशुधध्वजम् । ऊङ्गः
 किंशुकवर्णांना समवर्णां हयोत्तमाः ॥ ६१ ॥ एकवर्णैर्न सर्वेण
 ध्वजेन कवचेन च । धनुषा रथवाचैश्च नीलैर्नीलोऽभ्यवर्त्तत
 ॥ ६२ ॥ नानारूपैरत्राचिह्नैर्वैश्वज्वजकार्मुकीः । वालिध्वज-
 पताकाभिश्चिह्नैश्चिह्नोऽभ्यवर्त्तत ॥ ६३ ॥ ये तु पुष्करवर्णस्य तुल्य-
 वर्णा हयोत्तमाः । ते रोचमानस्य सुतं हेमवर्णमुदावहन् ॥ ६४ ॥

चोषश्च भद्राकारश्च परदण्डानुदण्डयः । श्वेताण्डाः कुक्कुटाण्डाय
 दण्डकेतुः, हयावहनः ॥ ६५ ॥ कैशवेन हते सङ्घे, पितृयैष
 नराधिपः । मित्रे कपाटे पाण्डुराताः विद्रुतेषु च बन्धुषु ॥ ६६ ॥
 भीष्माद्वाप्य चास्त्राणि द्रोणाद्रानात् कृपात्तथा । अस्त्रैः समलः
 चम्प्राप्य स्विक्रमार्जुनाचुरतैः ॥ ६७ ॥ इयेष हारकां हन्तुं
 जन्तूनां जेतुश्च मेदिनीम् । निवारितस्ततः प्राचीः सुहृद्भिर्हित-
 काम्यथा ॥ ६८ ॥ वैरानुबन्धमुत्सृज्य स्वराज्यमनुयास्ति यः ।
 स चारुध्वजः, पाण्डुरथन्द्रश्चिनिमैर्हयैः ॥ ६९ ॥ वैदूर्यजालः
 सङ्कनैर्वीर्यैर्द्रविणमाश्रितः । दिव्यं विस्फारयं द्यापं द्रोणमभ्य-
 द्रवहली ॥ ७० ॥ आटरूपकवर्षाभा हयाः पाण्डुरानुयाधि-
 नाम् । अश्वहनः रथमुखगानामधुतानि चतुर्दश ॥ ७१ ॥
 नानावर्णैर्न रूपेण नानाकृतिमुखा हयाः । रथचक्रध्वजं वीरं
 धटोत्कचमुदावहन ॥ ७२ ॥ भरतानां समेतानामुत्सृज्यैको
 मतानि यः । गतो युधिष्ठिरं मत्तया त्यक्त्वा सर्वमभीप्सितम्
 ॥ ७३ ॥ लोहितार्चं महाबाहुं वृहन्तं तमरिध्वजाः । महा-
 चक्रा महाकायाः सौवर्णस्यन्दने स्थितम् ॥ ७४ ॥ सुवर्णदर्पा
 धर्मज्ञमतीकस्य युधिष्ठिरम् । राजयेष्ठं हययेष्ठाः सर्वतः पृष्ठ-
 ताऽन्वयुः ॥ ७५ ॥ वर्यैरुच्चावचैरन्यैः सदृशानां प्रमदकाः ।
 संन्यवर्तन्त युद्धाय बहवो देवदापिणः ॥ ७६ ॥ ते यत्ता भीम-
 सेनेन सञ्चिताः काञ्चनध्वजाः । प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र सेन्द्रा इव
 द्विवीकसः ॥ ७७ ॥ प्रत्यरोषत तान् सर्वान् पृष्टयुग्मः समा-
 गतान् । सर्वाण्यपि च सैन्यानि भारदालो व्यरोषत ॥ ७८ ॥
 यतोव यशमे तस्य ध्वजः कृष्णाजिनोत्तरः । कमण्डलुर्महाराज
 जातरूपमयः शुभः ॥ ७९ ॥ ध्वजन्तु भीमसेनस्य वैदूर्यमणि-
 खोषणम् । भ्राजमानं मन्नामिच्छं राजतं दृष्टवानहम् ॥ ८० ॥
 ध्वजन्तु कुरुराजस्य पाण्डुरस्य महोजगमः । दृष्टवानपि सौवर्ण

शीमं शङ्खगणान्वितम् ॥ ८१ ॥ शृङ्गौ पात्र विपुली दिव्यौ
 नन्दोपनन्दकौ । यन्त्रेणाहन्यमानो च सुखतो हर्षवर्द्धनो ॥ ८२ ॥
 शरम पृष्ठशैवणं नकुलस्य महाध्वजम् ॥ अपश्याम रथेऽत्युग्रं
 भीषणार्थमवस्थितम् ॥ ८३ ॥ हस्तु राजत शीमान् ध्वजे
 घण्टापताकवान् ॥ सहदेवस्य दुर्दुर्षो द्विपता शोकवर्द्धन ॥ ८४ ॥
 पद्माना द्वीपद्वियाना प्रतिमाध्वजभूषणम् । धर्ममासतशक्राणा-
 मश्विनैश्च महात्मना ॥ ८५ ॥ अमिमन्यो कुमारस्य शार्ङ्गपत्नी
 हिरण्मय । रथे ध्वजवरो राजस्तप्तवामीकरोल्लव ॥ ८६ ॥
 घटोल्कवस्य राजेन्द्र ध्वजे शृङ्गो व्यरोधत । अश्वाय कामगा-
 स्तस्य रावणस्य यथा पुरा ॥ ८७ ॥ माहेन्द्रश्च धनुर्दिव्य । धर्म-
 राजे युधिष्ठिरे । वायव्य भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभून्नृप ॥ ८८ ॥
 त्रैलोक्यरक्षणार्थाय ब्रह्मणा सृष्टमाशुषम् । तद्विव्यमजरञ्चैव
 फाल्गुनार्थाय वै धनु ॥ ८९ ॥ वैष्णव नकुलार्थाय । सहदेवाय
 वाश्विनम् । घटोल्कवाय पौलस्य धनुर्दिव्य मयानकम् ॥ ९० ॥
 रौद्रमान्देयकीवैद्यं यान्य गिरिशमेव च । पद्माना द्वीपद्वियाना
 धनूरत्नानि भारत ॥ ९१ ॥ रौद्र धनुर्वर श्रेष्ठ जेमे य रोहिणी-
 सुत । तं तुष्ट प्रददौ राम शौभद्राय महात्मने ॥ ९२ ॥ एते
 प्रान्थे च बहवो ध्वजा ज्वमविभूषिता । तत्रादृश्यन्त शूराणां
 द्विपता शोकवर्द्धना ॥ ९३ ॥ तदभूद्भलसम्बाधमकापुस्तसेवि-
 तम् । द्वीपानोक महाराज पटे चित्रमिवाप्यितम् ॥ ९४ ॥
 शुकुवुर्नामगोत्राणि वीराणां सयुगे तदा । द्वीपमाद्रवता राजन्
 स्वयम्बरमिवाहवे ॥ ९५ ॥

इति द्वीपपर्वणि सप्तमध्वजपर्वणि ध्वजादिकथने

तयोविमोऽध्याय ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । व्यययुरिमे सेनां दिवानामपि सञ्जय ॥
 आहवे ये न्यवर्तन्त वृकोदरमुखा नृपाः ॥ १ ॥ संप्रयुक्तः किलै-
 वायं दिष्टे भवति पूरुषः । तस्मिन्नेव च सर्वार्थाः प्रदृश्यन्ते पृथग्-
 विधाः ॥ २ ॥ दीर्घं विप्रोपितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनो ।
 अज्ञातधैव लोकास्य विजहार युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ स एव महतीं
 सेना समावर्तयदाहवे । किमन्यद्देवसंयोगार्त्तम पुत्रस्य चाभवत्
 ॥ ४ ॥ युक्त एव हि मागीन ध्रुवमुत्पद्यते नरः । स तथा
 कृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥ ५ ॥ द्यूतव्यसनमासाद्य
 क्लेशितो हि युधिष्ठिरः । स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलब्धवान्
 ॥ ६ ॥ अद्य मे केकया लब्धाः कौशिकाः कोशलस्थ ये । चिदय-
 थापरे वङ्गा मामेव समुपाश्रिताः ॥ ७ ॥ पृथिवी भूयसी तात
 मम पार्थस्य ना तथा । इति मामब्रवीत् सूत मन्दो दुर्योधनः
 पुरा ॥ ८ ॥ तस्य सेनागमूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः । निहतः
 शार्पतेनाज्ञौ किमन्यद्भागधेयतः ॥ ९ ॥ मध्ये राधा महाबाहुं
 सदा युद्धामिनन्दनम् । सर्वास्त्रपारगं द्रोणं कथं नृत्यमुपेयिवान्
 ॥ १० ॥ समनुप्राप्तकच्छ्रोऽहं मोहं परममागतः । भीमद्रोणी
 हृती श्रुत्वा नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥ यस्मां चत्ताब्रवीत्तात
 प्रपश्यन् पुत्रमहिनम् । दुर्योधनेन तत्सर्वं प्राप्तं सुत मया सह
 ॥ १२ ॥ नृशंसन्तु परं नु स्यात् अज्ञया दुर्योधनं यदि । पुत्र-
 शिषं विकीर्षयं कृत्स्नेन मरणं व्रजेत् ॥ १३ ॥ यो हि धर्मं
 परित्यज्य भवत्यर्थपरो नृपः । सोऽप्यज्ञ होयते लोकात् सृष्ट-
 भावश्च गच्छति ॥ १४ ॥ अद्य चाप्यस्य राष्ट्रस्य हतोत्साहस्य
 सञ्जय । अवशेषं न पश्यामि ककुद्दि मृदिते मति ॥ १५ ॥ कथं
 स्यात्प्रवेषोऽहं धृष्ट्यचोरभ्यतीतयोः । यो नित्यनुपजीवानः
 समिथो पुरुषर्षभो ॥ १६ ॥ व्यक्तमेव च मे शंस यथायुद्धमव-
 तत । केदुष्यन् केऽव्यपाकर्षन् के सुद्राः प्राद्रवन् भयात् ॥ १७ ॥

घ्नन्स्त्रयश्च मे शंस यदाश्चक्रे रथर्षभ । तस्माद्द्वयं नो भूयिष्ठं
 आढव्याच्च वृकोदरात् ॥ १८ ॥ - यथासीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेषु
 सञ्जय । मम सैन्यावशेषस्य सन्निपात सुदारुणः ॥ १९ ॥ कथञ्च
 वो मनस्तात, निवृत्तेश्वभवत्तदा । मानकानाञ्च के शूरास्तेषां तत्र
 न्यवारयन् ॥ २० ॥

इति द्रोणपर्वणि संपन्नकवधपर्वणि छतराष्ट्रवाक्ये

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सञ्जय उवाच । मद्भ्रैरवनासीन्न सन्निवृत्तेषु पाण्डुषु ।
 दृष्ट्वा द्रोणं ह्लाद्यमानं तैर्भास्करमिवाम्बुदैः ॥ १ ॥ तैशोद्धूतं
 रजस्तीव्रमवचक्रे चमूस्तव । ततो हतममंख्याम द्रोणं दृष्टिपथे
 हति ॥ २ ॥ तास्तु शूरान् महेष्वामान् क्रूरं कर्म चिकीर्षतः ।
 दृष्ट्वा दुर्व्योषनस्तूष्णं स्वधैन्यं समचूचदत् ॥ ३ ॥ यथाशक्तिं
 यद्योक्ताहं यथासत्त्वं नराधिपा । वारयध्व यथायोगं पाण्डु-
 वानामनौकिनीम् ॥ ४ ॥ ततो दुर्मर्षणो भीममथ्यगच्छत सुत-
 स्त्वव । आराद्दृष्ट्वा किरन् वाणैरिच्छन् द्रोणस्य जीवितम् ॥ ५ ॥
 वाणैः समाचिनोद्भीमं क्रुद्धो मृत्युरिवाहवे ।- तच्च भीमोऽनुद-
 ह्वाणैस्तदाशोक्तमुल्ल मद्धत ॥ ६ ॥ त ईश्वरसमादिष्टा प्राज्ञाः
 शूराः प्रहारिणः । राक्ष्यं मृत्युमयं त्यक्त्वा प्रत्यर्तिष्ठन् परान्
 युधि ॥ ७ ॥ कृतवर्मा शिने पौत्रं भक्तो मत्तमिव हिपम् । सैन्यवः
 श्वत्रवर्माणमायान्तं निश्रितैः शरैः ॥ ८ ॥ उग्रधन्वा महेष्वाहं
 यतो द्रोणाद्दारयत । कृतवर्मा सिन्धुपतेऽपि ह्येता केतनकार्मुके
 ॥ ९ ॥ नाराचैर्दशभिः क्रुद्धः सर्वममंस्वताडयत् । अथान्यदनु-

रादाय सैन्यव कृतहस्तवत् ॥ १० ॥ विव्याध चक्रवर्माणं रथे
 सर्वायसे शरैः । युयुत्सु पाण्डुवार्थाय चतमान महारथम् ॥ ११ ॥
 सुबाहुर्भातर शूर यत्तो द्रोणादवारयत् । सुबाहो सधनुर्वाणौ
 व्यस्यत परिधीपमौ ॥ १२ ॥ युयुत्सुः सितपीताभ्या चुराभ्या-
 मच्छिनन्न ह्यौ राजान पाण्डुवश्रेष्ठ धर्मात्मान शुधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥
 विलोच सागर चक्ष्य मद्रराट् समवारयत् । त धर्मराजो बह्मभि-
 र्ममविद्धिरवाकिरत् ॥ १४ ॥ मद्रेशस्त चतुःपट्या शरैर्विह्वोऽन-
 दद्भृषम् । तस्य नानदत केतुमुच्चकर्त्त च कार्मुकम् ॥ १५ ॥
 चुराभ्या पाण्डुवश्रेष्ठस्तत उच्चक्रुशुर्क्षणा । तथैव राजा वाङ्मिको
 राजान द्रुपद शरैः ॥ १६ ॥ आद्रवन्त सज्जानीकौ महानीकं
 न्यवारयत् । तदुद्धमभवच्चौर वृहद्यो सहसेनयो ॥ १७ ॥ यथा
 महायूथपयोद्विपयो सम्प्रमिन्नयो । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
 विराट मत्स्यमाच्छ्रिताम् ॥ १८ ॥ सह सैन्ये सज्जानीक यथे
 न्द्राज्ञो पुरा बलिम् । तदुत्पिप्लवक युद्धमासीद्देवासुरीपमम्
 ॥ १९ ॥ मत्स्याना कीकुर्ये सार्धममीताश्वरयद्विपम् । नाकुलिर्तु
 शतानीक भूतकर्मा समापति ॥ २० ॥ अस्यन्तमिषुजालानि यान्तं
 द्रोणादवारयत् । ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्भले सदृशिते ॥ २१ ॥
 चक्रौ विवाहमिरस भूतकर्माणमाहवे । सुतसोमन्त विक्रान्त-
 भायान्त तं शरौघिणम् ॥ २२ ॥ द्रोणायामिमुख वीर विवि-
 शतिरवारयत् । सुतसोमस्तु सक्रुद्ध स्वपितृव्यमजिह्वने ॥ २३ ॥
 विविशति शरैर्भिक्षा नाम्यवर्त्तत दशित । अथ भीमरथ शालु
 माशुगीरायसे शिते ॥ २४ ॥ पण्डुभि साश्वनियन्तारमनव

पितुः कुर्वन् मार्गणैः समवारयत् । तं क्रुहं प्रतिविव्याध प्रति-
 विन्द्य । शितैः शरैः ॥ २८ ॥ सिद्धलाङ्गुललक्ष्माण पितुरर्थं व्यव-
 स्थितम् । प्रवपन्निव वीजानि वीजकाले नरर्षभ ॥ २९ ॥ द्रोणा-
 न्यणिं द्रौपदेयाः शरवर्षैरवाकिरन् । आर्जुनिं श्रुतकीर्त्तिन्तुं
 द्रौपदेयं महारथम् ॥ ३० ॥ द्रोणायाभिमुखं यान्तं दौ.शासनि-
 रवारयत् । तस्य कृष्णसमः कार्ष्णिस्त्रिभिर्भक्तैः ससथितैः ॥ ३१ ॥
 घनुर्ध्वजञ्च सूतञ्च । क्लिप्त्वा द्रोणान्तिकं ययौ । । यस्तु शूरतमो
 राजन्नुमयोः । सेनयोरुतः ॥ ३२ ॥ त पटञ्चरञ्चन्तारं लक्ष्मणः
 समवारयत् । स लक्ष्मणस्येष्वसनं क्लिप्त्वा लक्ष्मणं च भारत ॥ ३३ ॥
 लक्ष्मणे शरजालानि विसृजन् बह्वशोमत । विकर्षंस्तु महाप्राघो
 याञ्चसेनिं शिखण्डिनम् ॥ ३४ ॥ पर्यवारयदायान्तं युवान समरे
 युवा । ततस्तमिषुजालेन याञ्चसेनिः समावृषीत ॥ ३५ ॥ विभूय
 तद्वाणजालं बभौ तव सुतो बली । अङ्गदोऽभिमुख वीरमुत्तमो-
 जसमाहवे ॥ ३६ ॥ द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरौघेण न्यवारयत् ।
 समस्य हारस्तुमुलस्तथा । पुनःप्रसिद्धयाः ॥ ३७ ॥ । सेनिकानाञ्च
 सर्वथा तथैव प्रीतिवर्धन । दुर्मुखश्च महेष्वासो वीर पुनर्जिते
 बली ॥ ३८ ॥ द्रोणायाभिमुखं यान्तं वत्सदन्तैरवारयत् ।
 सदुर्मुखं भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनास्यताडयत् ॥ ३९ ॥ तस्य तद्विबभौ
 वक्त्रं सनालमिव पद्मजम् । कर्षंस्तु कैकयान् भ्रातृन् पञ्च लोहि-
 तकथ्यजान् ॥ ४० ॥ द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरवर्षैरवारयत् ।
 ते चैनं भृशसन्तप्ताः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४१ ॥ स च तान् छाद-
 यामास शरजालैः पुन पुन । नैव कर्षो न ते पञ्च दृष्टशुर्वाण-
 सञ्चृताः ॥ ४२ ॥ साश्वसूतध्वजरथाः परस्परशराशिताः ।
 पुत्रास्ते दुर्लभयथैव जवथ विलयश्च च ॥ ४३ ॥ नीलकाश्यजयत्
 सेनास्त्रयस्त्रीन् प्रत्यवारयन् । तद्युद्धमभवद्दोरमोक्षितप्रीतिवर्ध-
 नम् ॥ ४४ ॥ सिद्धव्याघ्रतरङ्गुणा ययर्चनद्विप्रर्षभैः । सेन-

घूर्तिवृद्धन्तौ तु भ्रातरौ साद्वतं युधि ॥ ४५ ॥ द्रोणाभिमुख-
 मायान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्ततश्चतुः । तथैस्तस्य च तद्युद्धमत्यद्भुत-
 मिवामवत ॥ ४६ ॥ सिंघस्य द्विपमुख्याभ्या प्रभिन्नाभ्या यथा
 घने । राजानन्तु तथास्वष्टमेक युद्धाभिनन्दिनम् ॥ ४७ ॥ वैदि-
 राजः शरानस्य क्रुद्धो द्रोणादवारयत् । ततोऽस्वष्टोऽस्थिमेदिन्या
 निरभिवच्छ्लाकया ॥ ४८ ॥ स त्यक्त्वा शरं चापं रथात्
 भूमिसुपागमत् । । बाह्वेक्ष्यमिन्तु वार्ष्णेय कृपः शरहतः शरैः
 ॥ ४९ ॥ अक्षुद्रं क्षुद्रकीर्वाणै क्रुद्धजपमवारयत् । मुह्यन्ती
 कृपवार्ष्णेयो घेऽपश्यद्विषवीधिनौ ॥ ५० ॥ ते युद्धासक्तमनसो
 मान्या बुब्राधरे क्रियाम् । सौमदत्तिस्तु राजान मणिमन्तमत-
 न्द्रितम् ॥ ५१ ॥ पर्यवारयदायान्त यमो द्राणस्य वद्वेयन् । स
 सौमदत्तिस्त्वरितस्तस्येष्वसनकेतने ॥ ५२ ॥ पुनः पताका सूतश्च
 ळ्लं चापातयद्रथात् । अथाङ्गुल्य रथान्तूष्णं यूपकेतुरमिदृश
 ॥ ५३ ॥ साश्वसूतध्वजरयत चकर्त्त वरासिना । रथश्च स्व
 समास्थाय धनुरादाय चापरम् ॥ ५४ ॥ स्वयं यच्छून् हयान्
 राजन् व्यधमत् पाण्डवीं चमृम् । पाण्डुरमिन्द्रमिवायान्तमसरान्
 प्रति जघ्रुपम् ॥ ५५ ॥ समर्थं सायकोधेन हृपयेनो न्यवारयत ।
 गदापरिधनिस्त्रिपट्टिमाधीघनप्रवे ॥ ५६ ॥ सुपलेर्मुहुरैशक्री-
 र्भिन्दिपालपरश्वधे । पाशुवाताग्निमालिलैर्भस्मलोद्दृष्टणद्रुमैः ॥ ५७ ॥

अशक्तानां यथाभवत् ॥ ६२ ॥ इदं घोरमिदं विव्रमिदं रौद्रमिति
अभो । तत्र युहान्यदृश्यन्त प्रततानि बहूनि च ॥ ६३ ॥

इति द्वीणपर्वणि सप्तमस्कवधपर्वणि इन्द्रशुद्धे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

‘धतराष्ट्र उवाच । तेष्वेवं मन्त्रिवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागधः ।
कथं युयुधिरे पार्था मामकाय तरस्विन ॥ १ ॥ किमर्जुनयाप्य-
करोत् सप्तमकरथ प्रति । संग्रहणा वा पार्थस्य किमकुर्वत
सञ्जय ॥ २ ॥ ।

‘सञ्जय उवाच ॥ तथा तेष्वनिवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागधः ।
स्वयमभ्यद्रवहोमं नागानौकेन ते सुत ॥ ३ ॥ सनाग इव नागीन
गोवृषीषेव गोवृष । समाहृत स्वयं राज्ञा नागानौकमुपाद्रवत्
॥ ४ ॥ स युद्धकुशलं पार्थो बाहुवीर्येण धान्वित । अभिनव
कुञ्जरानौकमपिरेषैव मारिष ॥ ५ ॥ ते गजा गिरिसङ्घायाः
क्षरन्त सर्वतोमदम् । भौमसेनस्य नाराचैर्बिमुखा विदलीकृताः
॥ ६ ॥ विधमेदभ्रजालानि यथा वायुः समुद्रतः । व्यधनन्तान्य-
न्यनोकानि तथैव पवनात्मज ॥ ७ ॥ स तेषु विष्टजन् बाष्पान्
भौमो नागेष्वगोमत । भुवनेष्विव सर्वेषु गमस्तीनुद्धितो रविः
॥ ८ ॥ ते भौमवाग्माभिहता ससक्ता विवभुर्गजा । गमस्तिमि-
रिवाकस्य व्योम्नि नानाबलाङ्का ॥ ९ ॥ तथा गजाना कटनं
कुर्वाणमनिलात्मजम् । क्रुद्धो दुर्योधनोऽभ्येत्य प्रत्यविध्यत् शितैः
शरैः ॥ १० ॥ ततः क्षणेन क्षितिर्षु क्षतजप्रतिसेक्षण । क्षयं
निनीषुर्निशितैर्भीमो विव्याध पात्रभिः ॥ ११ ॥ स परार्पित-
सर्वाङ्ग क्रुद्धो विव्याध पाण्डवम् । नाराचैरर्कश्शराभैर्भीमसेन
क्षयन्निव ॥ १२ ॥ तस्य नाग मणिमयं रत्नचित्र ध्वजे स्थितम् ।

घूर्त्तिवृद्धन्तौ तु भ्रातरौ चाब्रतं युधि ॥ ४५ ॥ द्रोणाभिमुखं
 मायान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्ततश्चतुः । तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यद्भुत-
 मिवाभवत् ॥ ४६ ॥ सिंहस्य हिपमुख्याभ्या प्रभिन्नाभ्या यथा
 वने । राजानन्तु तथाम्बुष्ठमेक युद्धाभिनन्दिनम् ॥ ४७ ॥ चेदि-
 राजः शरानस्य क्रुद्धो द्रोणादवारयत् । ततोऽम्बुष्ठोऽस्थिमेदिन्या
 निरभिद्यच्छलाकया ॥ ४८ ॥ स त्यक्त्वा शशरं चापं रथात्
 भूमिसुपागमत् । वादं चैमिन्तु वार्ष्णेय कृपः शरहतः शरैः
 ॥ ४९ ॥ अक्षुद्रः क्षुद्रकीर्वाणो क्रुद्धरूपमवारयत् । मुञ्चन्तौ
 कृपवार्ष्णेयो योऽपश्यद्विषाघिनौ ॥ ५० ॥ ते युद्धासक्तमनसो
 मान्या ब्रह्मधरे क्रियाम् । सौमदत्तिस्तु राजानं मणिमन्तमत-
 न्द्रितम् ॥ ५१ ॥ पर्यवारयदायान्तं यशो द्राणस्य बर्धयन् । स
 सौमदत्तिस्त्वङ्गितस्तास्येष्वसनकेतने ॥ ५२ ॥ पुनः पताका सूतश्च
 खलं चापातयद्रथात् । अथाप्युत्थ रथात्तूष्णं यूपकेतुरनिवहा
 ॥ ५३ ॥ साश्वस्तध्वजरथत चक्रेत् वराशिना । रथश्च खं
 समास्थाय धनुरादाय चापरम् ॥ ५४ ॥ स्वयं यच्छन् हयान्
 राजन् व्यधमत् पाण्डवो वभ्रुम् । पाण्डुरमिन्द्रमिवावान्तमशरान्
 प्रति जघ्नु पम् ॥ ५५ ॥ समर्थः सायकोधेन हृषीकेशो न्यवारयत् ।
 गदापरिघनिस्त्रिघपट्टिघाथीघनप्रवैः ॥ ५६ ॥ मुपलैर्मुहुरैश्चक्रै-
 र्भिन्दिपालपरप्रुधैः । पाशुवातान्निशालिभैर्मसलोद्भृत्तण्डुमैः ॥ ५७ ॥
 आरुजन् प्रसृजन् मध्वन् विघ्नन् विद्रावयन् क्षिपन् । सेना विमो-
 षयन्नायाद्दोषं प्रेषुर्घटोत्कवः ॥ ५८ ॥ तन्तु नानामहुरणै-
 र्नानामुदविशेषजैः । राक्षसं राक्षसः क्रुद्धः समाजघ्ने शूलशुपः
 ॥ ५९ ॥ तयोस्तदभवद्वहं रक्षोग्रामणिमुत्तरयोः । तादृक् यादृक्
 पुरा वृत्तं मध्वरामरराजयोः ॥ ६० ॥ एवं दृग्मत्तान्यासन् रथ-
 वारण्यराजिनाम् । पदातीनाश्च भद्रन्ते तव तेषाञ्च सङ्गुले ॥ ६१ ॥
 नैतादृशो दृष्टपूवः सङ्गाभो नैव च श्रुतः । द्रोणस्याभावभावे तु

ममक्ताना ययामवत ॥ ६२ ॥ इह घोरमिदं चित्रमिदं रौद्रमिति
प्रभो । तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रततानि बहूनि च ॥ ६३ ॥

इति द्रोणपर्वणि ममपुत्रवधपर्वणि द्वादशोऽध्यायः
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तेष्वेव सन्निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भाग्य ।
कथं युधिष्ठिरे पार्था मामकाश्च तरस्विनः ॥ १ ॥ किमर्जुनयाप्य-
करोत् ममपुत्रकरय प्रति । ममपुत्रा वा पार्थस्य किमकुर्वत
सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । तथा तेष्वनिवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भाग्य ।
स्ववमस्यद्रवहोम नागानीकेन ते सुत ॥ ३ ॥ सनाग इव नागीन
गोवृषीणोव गोवृष । समाहृत स्वयं राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत्
॥ ४ ॥ स गृहकुण्डल पार्थो बाहुवीर्येण चान्वित । अभिनत्
कुञ्जरानोकमविरेष्यैव मारिष ॥ ५ ॥ ते गजा गिरिसङ्घाणा
क्षरन्त सर्वतोमदम् । भीमसेनस्य नाराचैर्विमुखा विटलीकृता
॥ ६ ॥ विधमेदभ्रजालानि यथा वायु समुदत । व्यधनत्ता-
न्यनीकानि तथैव पवनात्मज ॥ ७ ॥ स तेषु विसृजन् बाणान्
भीमो नागीश्वरोमत । भुवनेष्विव सर्वेषु गमस्तीनुदितो रवि
॥ ८ ॥ ते भीमवाणाभिहतो सप्तता विवभुर्गजा । गमस्तिमि-
रिवाकस्य व्योम्नि नानाबलाहजा ॥ ९ ॥ तथा गजाना कटनं
कुर्वाणमनिलात्मजम् । क्रुद्धो दुःश्रींश्चनोऽभ्येत्य प्रत्यविध्यत् शितै
शरैः ॥ १० ॥ तत्र क्षणेन क्षितिप क्षतजप्रतिभेक्षण । अथ
तिनीषुर्निमित्तैर्भीमो विव्याध पक्षिभिः ॥ ११ ॥ स शरार्पित-
सर्वाङ्ग क्रुद्धो विव्याध पाण्डवम् । नाराचैरकंरश्याभैर्भीमसेन
शयन्निव ॥ १२ ॥ तस्य नाग मणिमय रत्नपित्र ध्वजे स्थितम् ।

द्वायः सर्वतः समवारयत् ॥ ३० ॥ तं रथैरथिनां श्रेष्ठः परि-
 वार्य समन्ततः । अवाक्रिरच्छरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः
 ॥ ३१ ॥ स विघातं पृथक्कानामहृषीत समाचरन् । गजेन पाण्डु-
 पाञ्चालान् व्यधमत् पर्वतेऽद्भुरः ॥ ३२ ॥ तदद्भुतमपस्थान भेग-
 दत्तस्य संयुगे । तथा बृहस्य चरितं कुक्षरेण विश्राम्यते ॥ ३३ ॥
 ततो राजा दशार्थानां प्राग्च्योतिषमुपाद्रवत् । तिर्य्यग्गमेन
 नागेन समद्वेनाशुगामिना ॥ ३४ ॥ तद्योर्युद्धं समभवन्नागयो-
 र्भीमरूपयोः । सपत्नयोः पर्वतधीर्यथा सदृमयोः पुरा ॥ ३५ ॥
 प्राग्च्योतिषपतेर्नामः सन्निवृत्त्यापवृत्त्य च । पाण्डुं दशार्थाधि-
 पतेर्भिक्षा नागमघातयत् ॥ ३६ ॥ तोमरैः सूक्ष्मैरश्याभैर्मग-
 दत्तोऽथ सशभिः । लघान हिरदस्यं तं श्वं प्रचलितामनम् ॥ ३७ ॥
 ध्ववच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः । रथानीकैश्च मद्यता
 सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ३८ ॥ सकुक्षरस्यो रथिभिः शुशुभे सर्वतो-
 द्यतः । पर्वते वनमध्यस्थो ज्वलन्निव द्रुताशनः ॥ ३९ ॥ मण्डलं
 सर्वतः श्लिष्टं रथिनामुग्रधन्विनाम् । किरतां शरवर्षाणि सनागः
 पर्यवस्थितः ॥ ४० ॥ ततः प्राग्च्योतिषी राजा परिगृह्य महा-
 शक्तम् । प्रेषयामास तं नागं युयुधानंरथं प्रति ॥ ४१ ॥ शिनेः
 पौत्रस्य तु रथं परिगृह्य महाहिपः । अतिचिक्षेप वेगेन युयु-
 धानस्त्वपाक्रमत् ॥ ४२ ॥ वृद्धतः सैन्धवानश्वान् समुत्सृज्याथ
 चारयिः । तस्यो कात्यकिनासाद्य स ह्युत्सं रथं प्रति ॥ ४३ ॥
 स तु लब्ध्यान्तरं नागस्वरितो रथमण्डलात् । निश्क्राम ततः
 सर्वान् परिचिक्षेप पार्थिवान् ॥ ४४ ॥ ते त्वाशुगतिना तेन
 त्वास्यमाना नरर्षभाः । तमेकं हिरदं सङ्घो मेनिरे शतशो
 द्विपान् ॥ ४५ ॥ ते गजस्येन कात्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवाः । तेषां
 प्राद्रवता भीमः पाञ्चालानामितस्ततः ॥ ४६ ॥ गजवाजिकृतः
 शब्दः सुमहान् समजायत । भगदत्तेन समरे कात्यमानेषु पाण्डुषु

मलाभ्या कार्मुकश्चैव क्षिप्रं विच्छेद पाण्डव ॥ १३ ॥ दुर्योधनं
 षोडशमान दृष्ट्वा भीमेन मारिष । चुक्षीमविभुरभ्यागादङ्गो मातङ्ग-
 नास्थित ॥ १४ ॥ तमापतन्त नागीन्द्रमखुटप्रतिमखनम् । कुम्भा-
 न्तरे भीमसेनो नाराचेनार्द्यङ्गुशम् ॥ १५ ॥ तस्य काय विनि-
 र्मिथ न्यमज्जद्वरणीतलै । तत पपात हिरदो वञ्चाद्धत इवा-
 चल ॥ १६ ॥ तस्यावर्जितनागस्य स्नेच्छस्य च पतिष्यत । शिर-
 विच्छेद् मस्त्रेण क्षिप्रकारी वृकोटर ॥ १७ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे
 सम्प्राद्भवत सा धमू । सभ्रुन्ताश्चिद्विपरथा पद्मातीनवमृद्रती
 ॥ १८ ॥ तेष्वनीकेषु मग्नेषु विद्भवतसु समन्तत । प्राग्च्यो-
 तिपस्ततो भीम कुक्षरेण समाद्भवत् ॥ १९ ॥ चरणाभ्यामथो-
 द्वाभ्या सद्धतेन करण च । व्यावृत्तनयन क्रुद्ध प्रदहन्निव पाण्ड-
 वम् ॥ २० ॥ वृकोटररथ साश्रुमविशेषमचूर्णयत । पद्भ्या-
 भीमोऽप्यथोधावन् तस्य गात्रेष्वलीयत ॥ २१ ॥ जानन्नङ्गलिका-
 दिघ न व्यक्रामत पाण्डव । गात्राभ्यन्तरगो भूत्वा करेण ताडय-
 न्मुहुः ॥ २२ ॥ कालयामास त नाग वधाकाङ्क्षिणमव्ययम् ।

द्वालयः सर्वतः समचारयत् ॥ ३० ॥ तं रथैरथिनां चैष्ठः परि-
 वार्य्य समन्ततः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः
 ॥ ३१ ॥ स विघातं पृथक्कानामङ्घ्रिण समान्वरन् । गजेन पाण्डु-
 पाञ्चालान् व्यधमत् पर्वतेऽञ्जरः ॥ ३२ ॥ तदङ्गुतनपश्चान् भग-
 दत्तस्य संयुगी । तथा बृहस्प चरितं कृच्छरेण विष्णाम्पते ॥ ३३ ॥
 ततो राजा दशास्यानां प्रागुच्योतिषमुपाद्रवत् । त्रिथीगुग्मेन
 नाग्निं समद्वेनाशुगामिना ॥ ३४ ॥ तयोर्दुर्द्धं सममवन्तागयो-
 र्भीमरूपयोः । सपत्नयोः पर्वतयोर्वैद्या सदुमयोः पुरा ॥ ३५ ॥
 प्रागुच्योतिषपतेर्नागः सन्निवृत्त्यापवृत्त्य च । पार्श्वे दशास्यधि-
 पतेर्भिस्त्वा नागश्चातयत् ॥ ३६ ॥ तामरैः सूर्यैरश्मिभैर्मग-
 दत्तोऽथ सप्तभिः । जघान हिरदस्यं तं शत्रुं प्रचलितासनम् ॥ ३७ ॥
 व्यवच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं शुधिष्ठिरः । रथानीकेन मञ्जता
 सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ३८ ॥ सकृत्परस्यो रथिभिः शुशुभे सर्वतो-
 वृतः । पर्वते वनमध्यस्थो च्चलन्निव ह्यताशनः ॥ ३९ ॥ मण्डलं
 सर्वतः श्लिष्टं रथिनामुग्रधन्विनाम् । किरतां शरवर्षाणि सनागः
 पर्यवस्थितः ॥ ४० ॥ ततः प्रागुच्योतिषी राजा परिगृह्य महा-
 गजम् । प्रेषयामास तं नागं युयुधानेरथं प्रति ॥ ४१ ॥ शिनेः
 पोत्रस्य तु रथं परिगृह्य महाहिपः । अतिषिञ्चैप वेगेन युयु-
 धानस्त्वपाक्रमत् ॥ ४२ ॥ बृहत्तः सैन्धवानश्चान् समुत्सृच्याथ
 चारथिः । तस्यौ सात्यक्रिमाषाद्य स ह्यतस्तं रथं प्रति ॥ ४३ ॥
 स तु लब्ध्वान्तरं नागरुचरितो रथमण्डलात् । निवक्राम ततः
 सर्वान् परिषिञ्चैप पार्यिवान् ॥ ४५ ॥ ते त्वाशुगतिना तेन
 त्वात्यमाना नरर्षभाः । तमेकं हिरदं सङ्ग्रे मेनिरे शतशो
 हिपान् ॥ ४६ ॥ ते गजस्येन काव्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवाः । तेषां
 प्रोद्भवता भीमः पाञ्चालानामितस्ततः ॥ ४७ ॥ गजबालिकृतः
 शब्दः सुमहान् समजायत । भगदत्तेन समरे काव्यमानेषु पाण्डुषु

॥ ४८ ॥ प्राग्ज्योतिषमतिक्रुद्धः पुनर्भीम समभ्ययात् । तस्या-
 मिद्रवतो वाहान् हस्तमुक्तेन वारिणा ॥ ४९ ॥ सिद्धा व्यवाच-
 यन्तागस्तु मीमः प्राकिरत्तनः । ततस्तमभ्ययात्तूष्णं रुषिपर्वा
 कृतीसतः ॥ ५० ॥ प्रवर्षन् शरवर्षेण रयस्योऽन्तकमन्निमः । ततः
 स्रुषिपर्वाणं शरेशानतपर्वणा ॥ ५१ ॥ सुवर्चाः पर्वतपतिर्निन्धे
 वैवंस्वतक्षेयम् । तस्मिन्निपतिते वीरे सौमद्रो द्रौपदीसताः ॥ ५२ ॥
 चेकितानो घृष्टकेतुर्युत्सुश्याद्द्वेयन् द्विपम् । त एनं शरधाराभि-
 श्वरारामिरिव तोयटाः ॥ ५३ ॥ सिपिचुर्भैरवान्नादान् विनदन्तो
 जिघामवः । ततः पाण्यां गृह्णाद्गुणैः कृतिना चोदितो द्विपः ॥ ५४ ॥
 प्रसारितकरः प्रायात् स्तब्धकर्णेक्षणो द्रुतम् । सोऽधिष्ठाय यदा
 वाहान् युयुत्सोः स्तुतमास्तुजत् ॥ ५५ ॥ युयुत्सस्तु रथाद्राज-
 न्नपाक्रामत् तरान्वितः । ततः पाण्डवयोघास्ते नागराजं शरै-
 र्द्रुतम् ॥ ५६ ॥ सिपिचुर्भैरवान्नादान् विनदन्तो जिघामवः ।
 प्रव्रस्तु तव समग्रान्तः सौमद्रस्य द्रुतो रयम् ॥ ५७ ॥ स कुञ्जरस्थो
 विसृजन्निपून्तारिणु पार्थिवः । बभौ रश्मीनिवाटित्यो भुवनेषु
 समुत्तएजन् ॥ ५८ ॥ तमार्जुनिर्हाटयभिर्युद्धुर्गृह्यमिः शरैः ।
 त्रिभिस्त्रिमिर्द्वीपदिया घृष्टकेतुय विव्यधः ॥ ५९ ॥ सोऽतिघना-
 पितैर्वाणैराधितो हिरदो बभौ । संख्युत इव सूर्यस्य रश्मिभि-
 ल्ललद्दो महान् ॥ ६० ॥ निवन्तुः प्रिलयत्ताभ्यां प्रेरितोऽरि-
 शराहितः । परिचिक्षेप ताम्रागः स रिपून् सव्यदक्षिणम् ॥ ६१ ॥
 गीपाल इव हृष्टेन यथा पशुगणान् वने । श्रावेष्टयत ता सेनां
 भगदत्तस्तया मुहुः ॥ ६२ ॥ क्षिप्रं श्येनामिषन्ताना वायसाना-
 मिव स्वतः । बभूव पाण्डवेयाना भयं विद्रवतां स्वतः ॥ ६३ ॥
 स नागराजः प्रवराट्प्रासतः पुरा सपत्नीऽद्विवरो यथा नृप ।
 भयं तदा निपुणु समान्घट्टुषं वणिगुणनानाममितो यथार्थवः
 ॥ ६४ ॥ ततोऽभनिर्हिरदरथाश्वपार्थिवेभंयाद्बद्धिर्जनिगोऽति-

भैरवः । क्षितिं विचढा विदिग्धो दिग्धस्तया समाव्रणोत् पार्थिव ।
 सङ्गुमे ततः ॥ ६५ ॥ , स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो भृशं जगाद्ध
 द्विषतामनोकिनीम् । - पुरा सुगुप्तः विद्युर्धैरिवाहवे विरोचनो
 दिववक्ष्यिनीमिव ॥ ६६ ॥ - भृशं बभौ ज्वलनमुखो विद्यद्रजः
 समाव्रणोन्मुहुःरपि, चैव सैनिकान् । तमेव नागं गणभो- यथा
 गजान् समन्ततो द्रुतमथ मेनिरे जनाः ॥ ६७ ॥ -

इति द्वाप्यंशपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे
 षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सञ्जय उवाच । यन्ममं पार्थस्य सङ्ग्रामे कर्माणि परिपृच्छसि ।
 तच्छृण्व मेहावाहो पार्थो यत्करोन्मृधे ॥ १ ॥ रंजो दृष्ट्वा
 समुद्रतं शूद्रा च जननिस्वनम् । भगदत्ते विक्रवांशे क्षीन्तेयः
 कृष्णमद्रवीत् ॥ २ ॥ यथा प्राग्ल्योतिषो राजा गजेन मधु-
 सूदन । उरमाणोऽभिनिक्रान्तो ध्रुवं तस्यैष निस्वन ॥ ३ ॥
 इन्द्रादनवरः सङ्ग्रो गजवानविशारदः । प्रथमो वा द्वितीयो वा
 पृथिव्यामिति मे मतिः ॥ ४ ॥ स चापि हिरदयेष्ठः सदाप्रति-
 गलो शुधि । सर्वशस्त्रातिगः सङ्ग्रो कृतकर्मा जितहमः ॥ ५ ॥
 सोढा यस्त्वनिपातानामनिस्सर्गस्य चानघ । स पाण्डवबलं, सर्व-
 मयैको नाशयिष्यति ॥ ६ ॥ न चावाभ्यान्तुऽन्योऽस्ति यत्कस्त-
 प्रतिवाधितुम् । उरमाणस्ततो वाहि यतः प्राग्ल्योतिषाधिपः
 ॥ ७ ॥ यत्सङ्ग्रो द्विपयल वयसा चापि- विस्मितम् । अद्यैनं
 प्रेषयिष्यामि बलदन्तुः प्रियातिथिम् ॥ ८ ॥ वचनाद्य कृष्णस्तु
 प्रथमो सञ्जयाचिनः । दीर्यते, भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनो
 ॥ ९ ॥ तं प्रयान्तं ततः पश्चादाहयन्तो महारथाः । संशप्तकाः
 समारोहन् सङ्ग्रो चतुर्दश ॥ १० ॥ इमैव तु सङ्ग्रोऽपि

त्रिमूर्त्तानां महारथाः । चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य
 चानुगाः ॥ १२ ॥ दीर्यमाणा चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिषा ।
 आह्वयमानस्य च तैरभवद्दृश्यं द्विधा ॥ १२ ॥ किन्तु अथेस्करं
 कर्म भवेद्योति चिन्तयन् । इह वा विनिवर्त्तयं गच्छेयं वा
 युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ तस्य बुद्ध्या विचार्यैवमर्जुनस्य कुन्दहह ।
 अमवद्ब्रूवमी बुद्धिः संशयप्रबधे स्थिरा ॥ १४ ॥ स सन्निवृत्तः
 सहसा कपिप्रवरकेतनः । एको रथसहस्राणि निहन्तुं वासवी
 रणे ॥ १५ ॥ साहि दुर्योधनस्याचीन्मतिः कर्मस्य चोमवीः ।
 अर्जुनस्य वधोपाधि तेन द्वैधमकल्पयत् ॥ १६ ॥ स तु दोलाय-
 मानो वा द्वैधोभावेन पाण्डवः । वधेन तु नराग्रामकरोत्तां
 मृषा तदा ॥ १७ ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 व्यसृजन्नर्जुने राजन् संशयप्रकमहारथाः ॥ १८ ॥ नैव कुन्तीसुतः
 पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः । न ह्यवा न रथो राजन् दृश्यन्ते स
 शरैश्चिताः ॥ १९ ॥ यदा मोक्षमनुप्राप्तं सखेदथ जनार्दन ।
 ततस्तान् प्रायशः पार्थो ब्रह्मास्त्रेण निजघ्नवान् ॥ २० ॥ शतशः
 पाणयश्छिन्नाः सेषुज्यातलकामुक्ताः । केतवो वाजिनः सूता
 रथिनश्चापनन् क्षितौ ॥ २१ ॥ दृमाषलाग्रास्त्रधरेः समकायाः
 सुकल्पिताः । हतारोहाः क्षितौ पेतुर्हिपाः पार्थशराहताः ॥ २२ ॥
 विप्रविद्धकुयाबह्माश्छिन्नभाण्डाः पराशवः । शरोहास्तुरगाः
 पेतुर्मथिता मार्गणेर्भ्रमम् ॥ २३ ॥ सष्टिप्रामाग्निखराः समु-
 ह्रपरस्त्रधाः । सच्छिन्ना वधवः पेतुर्नृणां महौ किरीटिना ॥ २४ ॥
 बाणादित्याम्बुजेन्दूना तुल्यरूपाणि मारिषा । सच्छिन्नान्यर्जुन-
 शरैः शिरास्युर्व्यां प्रपेटिरे ॥ २५ ॥ लज्जालाघदृते सेना पविमिः
 प्राणभोजनैः । नामास्त्रपस्तशामिषान् क्रुहे निघ्नति कालान् ॥ २६ ॥
 चोमवन्तं तथा सेना हिरदं नस्तिनीमिव । यनश्रयं भूतगणाः
 शयुषाभित्प्रपूजयन् ॥ २७ ॥ इदो तत् कर्म पार्थस्य वासवस्येव

आघव । विष्मयं परमं मत्वा प्राञ्जलिस्तमुवाच च ॥ २८ ॥
 कर्मैतत्, पार्थं शक्रेण यमेन घनदेन च । दुष्करं समरे यत्ते
 कृतमद्येति मे मति ॥ २९ ॥ युगपत् समरे यत्ते अतशोऽथ उद्ध-
 स्त्रय । पतिता एव मे दृष्टा सशप्तकमहारथा ॥ ३० ॥ तत,
 संशप्तकान् हत्वा भूयिष्ठं धी व्यवस्थिता । भगदत्ताय याद्वैति
 कृष्णं पार्थोऽभ्यचीदयत ॥ ३१ ॥

इति द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि संशप्तकवधे
 सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

सञ्जय उवाच । विद्यासतस्ततः कृष्ण पार्थस्याश्वान्, मनो-
 जवान् । सम्पू षोडशसच्छन्नान् द्रोणानीकाय पाण्डुरान् ॥ १ ॥
 तं प्रयान्तं कुरुश्रेष्ठ स्वान् भ्रातॄन् द्रोणतापितान् । सुशर्मा
 भ्रातृमि साह्यं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ २ ॥ तत श्वेतद्वयः
 कृष्णमद्रवोदजितञ्जय । एष मा भ्रातृमि साह्यं सुशर्माह्वयते-
 ऽवुग्रत ॥ ३ ॥ दीर्यते चोत्तरेणैव तत्तैव्य श्वसूदन । वैधीः
 भूत मनो मेऽद्य कृतं सशप्तकेरिदम् ॥ ४ ॥ किन्तु संशप्तकान्
 हन्मि स्वान् रक्षान्यह्निताह्वितान् । इति मे त्वं, मत वीर्य तत्र कि
 सुकृत भवेत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु दाशार्ह्यं स्पन्दनं प्रत्यवर्त्तयत् ॥
 धेन त्रिगर्ताधिपति पाण्डव समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनः
 सुशर्माणं विद्धा सप्तमिराशुनी । ध्वजं धनुश्यास्य रथे चूराभ्या
 समकृन्तत ॥ ७ ॥ त्रिगर्ताधिपतेयापि भास्वरं पङ्क्तिमिराशुनी ।
 साश्व ससूत त्वरित पार्थं प्रैषीयामह्वयम् ॥ ८ ॥ इतो भुजग-
 सङ्घाया सुशर्मा शक्तिमायसोम् । ाचक्षीपार्जुनमादिश्य वासुदेवाय
 तोमरम् ॥ ९ ॥ शक्तिं विमि शरैश्चिक्त्वा तोमरं विभिरर्जुन ।
 सुशर्माणं शरप्रातैर्भोह्वयिद्धा न्यवर्त्तयत् ॥ १० ॥ तं वासव-

त्रिगर्त्तानां महारथाः । चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य
 चानुगाः ॥ ११ ॥ दीर्घमाणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिषः ।
 आह्वयमानस्य च तैरभवद्दृश्यं दिधा ॥ १२ ॥ किन्तु श्रेयस्करं
 कर्म भवेद्येति चिन्तयन् । इह वा विनिवर्त्तयं गच्छेयं वा
 शुंभिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ तस्य बुद्ध्या विशार्थैवमर्जुनस्य कुस्मदहः ।
 अभवद्भ्रूवमी बुद्धिः संघप्तकदधे स्थिरा ॥ १४ ॥ स चान्निवृत्तः
 सहसा कपिप्रवरकेतनः । एको रथसहस्राणि निहतुं वासवी
 रणे ॥ १५ ॥ साहि दुर्योधनस्यासीन्मतिः कर्णस्य चामघोः ।
 अर्जुनस्य वधोपाये तेन हेघमकल्पयत् ॥ १६ ॥ स तु दोलाय-
 मानो वा द्वेषोभावेन पाण्डवः । वधेन तु नराश्राणामकरोत्तां
 मृषा तदा ॥ १७ ॥ ततः शतसहस्राणि शरानां नतपर्वणाम् ।
 व्यहृजन्नर्जुने राजन् संघप्तकमहारथाः ॥ १८ ॥ नैव कुन्तीसुतः
 पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः । न ह्यन रथो राजन् दृश्यन्ते स
 शरैश्चिताः ॥ १९ ॥ यदा मोहमनुप्राप्तः सस्वेदथ जनार्दनः ।
 ततस्तान् प्रायथः पार्थो ब्रह्मास्त्रेण निजघ्नवान् ॥ २० ॥ शतथः
 पाणयश्छिन्नाः सिधुष्पातलकामुंकाः । केतवो चाजिनः सूता
 रथिनश्चापमन् चितो ॥ २१ ॥ द्रुमावलाग्राश्चधरैः समकायाः
 सुकल्पिताः । हतारोहाः चितो पेतुर्हिपाः पार्यमराहताः ॥ २२ ॥
 विप्रविहङ्गुयावज्जाश्छिन्नमाण्डाः पराशवः । कारोहास्तुरगाः
 पेतुर्मयिता मार्गणैर्भ्रमम् ॥ २३ ॥ सर्ष्टिप्रामामिनखराः सगु-
 हरपरश्रवाः । सञ्छिन्ना वधवः पेतुर्नृणां महैः किरीटिना ॥ २४ ॥

आश्रयः । विष्णुं परमं मत्वा प्राञ्जलिस्तमुवाच ह ॥ २८ ॥
 कर्मैतत्, पार्थं यज्ञेण यज्ञेन घनदेन च । दुष्कारं समरे यत्ते
 कृतमद्येति मे मतिः ॥ २९ ॥ युगपत् समरे यत्ते यतशोऽथ, सह
 स्रगः । पतिता एव मे दृष्टाः संशप्तकमहारथाः ॥ ३० ॥ ततः
 संशप्तकान् हत्वा भूयिष्ठं धी व्यवस्थिताः । मगदराय याहीति
 कृष्णं पार्थोऽभ्यवेदयत् ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयः संशप्तकवधपर्वणि संशप्तकवधे
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सञ्जय उवाच । यिवाचतस्ततः कृष्ण पार्थस्याश्वान्, मनो-
 जवान् । सम्प्री पीडिमसच्छन्नान् द्रोणानीकाय पाण्डुरान् ॥ १ ॥
 तं प्रयान्तं कुरुयेष्टं खान् भ्रातॄन् द्रोणतापितान् । सुशर्मा
 भ्रातृमि. सार्धं युधामाण्युं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ २ ॥ ततः श्वेतद्वयः
 कृष्णमद्भवीदजितश्लयः । एष मां भ्रातृमिः सार्धं सुशर्माह्वयते-
 ऽच्युत ॥ ३ ॥ दीर्यते चोत्तरेणैव तत्सैन्यं प्रवृत्सुदन । द्वेषी,
 भूतं मनो मेऽद्य कृतं संशप्तकीरिदम् ॥ ४ ॥ किन्तु संशप्तकान्
 हन्नि खान् रक्षाम्यह्निर्हृतान् । इति मे त्वं, मतं वित्य तत्र किं
 सकृतं भवेत् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वास्तु दाशार्धैः स्यन्दनं प्रत्यवस्यत् ॥
 येन त्रिगर्ताधिपतिः पाण्डव समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनः
 सुशर्माणं विद्धा सप्तमिराशुमे. । ध्वजं धनुयास्य रथे चूराभ्यां
 समकृन्तत ॥ ७ ॥ त्रिगर्ताधिपतिश्चापि भ्रातॄन् प्रहृष्टमिराशुमे ।
 साश्वं ससृतं त्ररितः पार्थं प्रैषीद्यमञ्जयम् ॥ ८ ॥ ततो भुजग-
 सहाया सुशर्मा शक्तिमायमीम् । विक्षेपार्जुनमादिश्व वासुदेवाय
 तोमरम् ॥ ९ ॥ शक्तिं त्रिमि. परैश्चिह्वा तोमरं त्रिमिरजुनः ।
 सुशर्माणं परत्रातेनो ह्यित्था न्यवस्यत् ॥ १० ॥ तं वाचव-

मिवायान्त भूरिवर्षशरौघिणम् । राजस्तावकहैन्याना नोग्रं
 कश्चिद्धारयत् ॥ ११ ॥ ततो धनञ्जयो वास्यै सर्वानिव महा-
 रथान् । आयाहिनिघ्नन् कौरव्यान् दहन् कश्चमिवानल ॥ १२ ॥
 तस्य वेगमसञ्च त्त कुन्तीपुत्रस्य धीमत । नाशकवस्ते असौहुं
 स्पर्धमग्नोरव प्रजा ॥ १३ ॥ सविष्टयन्ननीकान् शरवर्षेण पाण्डव ।
 सुपर्शपातवद्भ्राजन् प्रायात प्राग्ज्योतिष प्रति ॥ १४ ॥ यत्तदा
 नाम यस्त्रिष्णुर्भरतानामपाचिनम् । धनु क्षेमकर सङ्घो
 द्विपतामश्रुवर्धनम् ॥ १५ ॥ तदेव तव पुत्रस्य राजन् दुर्युत
 द्विबिन । कृते चक्रविनाशाय धनुरायच्छुद्धर्षुन ॥ १६ ॥
 तथाविज्ञोभ्यमाणा सा पार्थिव तव वाहिनी । व्यथीर्येत महा
 राजन् नौरिवासाय पर्वतम् ॥ १७ ॥ ततो दृषसद्दस्ताणि न्यव
 र्तन्त धनुषताम् । मात कृत्वा रणे क्रूरा वीरा जयपराजये
 ॥ १८ ॥ व्यपेतहृदयव्रता आवब्रूस्त महारथा । अथ पार्थो
 गुरु मार सर्वभारसङ्घो युधि ॥ १९ ॥ यथा पद्मवन क्रुद्ध
 प्रविष्ट पष्टिहायन । मन्वीवान्तदृढायस्त पार्थोऽमृद्वाचमू तव
 ॥ २० ॥ तस्मिन् प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिप । तैर्न
 नागिन सङ्घसा धनञ्जयमुपाद्रवत । २१ ॥ त एथेन नरव्याघ्र
 प्रत्यग्रह्लादनञ्जय । स सन्निपातस्तुमुलो वभूव रथनागयो
 ॥ २२ ॥ कल्पिमाभ्या यथाशास्त्र रथेन च गजेन च । सङ्घामे
 चैरतुर्वीरो भगदत्तधनञ्जयौ ॥ २३ ॥ ततो जीमूतसङ्घामा
 न्नागादिन्द्र इव प्रभु । अभ्यर्षच्छरौघेण भगदत्तो धनञ्जयम्
 ॥ २४ ॥ स चापि शरवर्षं तत् शरवर्षेण वासवि । समाप्त
 भेव विच्छेत्त भगदत्तस्य वीर्यवान् । २५ ॥ तत प्राग्ज्योतिषो
 राजा शरवर्षं निवार्य तत । शरैर्लङ्घे महाबाहु पार्थं ब्रह्मस
 मारिष ॥ २६ ॥ तत आ शरजालेन महताभ्यवकीर्य तो ।
 चाद्यामास त नाग वधायाद्युत्पार्यथो ॥ २७ ॥ तमापतन्त

हिरणं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तकम् । चक्रोऽपसव्यं वरितः स्यन्दनेन
 जनाहिनः ॥ २८ ॥ तस्मात्समपि नेधेय परावृत्तं महार्दिपम् ।
 सारोहं मृत्युघातकर्त्तुं स्मरन् धर्मं धनञ्जय ॥ २९ ॥ स तु नागी
 द्विपरयान् हयायारुह्य मारिष । प्राहिणोन्मृत्सुलोकाय ततः
 क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ ३० ॥

इति श्रीणपर्वणि संवत्सुकवधपर्वणि भगवत्तयुद्धे

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

हतराष्ट्र उवाच । पार्थ क्रुद्धः किमकरोद्भगवत्तस्य पाण्डवः ।
 प्राग्ज्योतिषो वा पार्थस्य तन्मे शंस यथातथम् ॥ १ ॥
 सञ्जय उवाच । प्राग्ज्योतिषिण संसक्तावुभौ द्वापार्ह-
 पाण्डवौ । मृत्युदंष्ट्रान्तिकं प्राप्नोः सर्वभूतानि मेनिरे ॥ २ ॥
 तथा स शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो । गजस्कन्धान्महाराज
 कृष्णयोः स्यन्दनस्थयोः ॥ ३ ॥ अथ काष्णायसैर्वायैः पूर्णकार्मुक-
 नि सृते । अविध्यहेवकीपुत्रं हेमपुङ्गवैः शिलाघितैः ॥ ४ ॥ अग्नि-
 स्पर्शमकोर्णा भगवत्तेन चोद्विता । निर्भय देवकीपुत्रं क्षितिं
 क्षमः सुवासस ॥ ५ ॥ तस्य पार्थो धनुस्त्रिहो परिचारं
 निहत्य च । लालवन्निव राजान भगवत्तमयोवयत् ॥ ६ ॥ सो-
 ऽर्करश्मिनिभास्त्रीच्छास्त्रोमरान् वै चतुर्हय । प्रेरयन् सव्यसाची
 तु विधेकीकमथाच्छिनत् ॥ ७ ॥ ततो नागस्य तदर्म व्यधमत्
 पाकयासनिः । शरजालेन महता तदग्रशीर्यत भूतले ॥ ८ ॥
 विभीर्षवर्म स गजः शरैः सुमृशमहितः । धर्मो धारातिपाताह्नी
 व्यभ्रः पर्वतराड्भिव ॥ ९ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषः शक्तिं हेमदण्ड-
 मयोमयीम् । व्यसृजहासदेवाय दिधा तामर्जुनोऽच्छिनत् ॥ १० ॥
 ततश्चल ध्वजश्चैव छित्त्वा राघोऽर्जुन शरैः । विव्वाध दशनि-

सूर्यसुतञ्जयन् पर्वतेश्वरम् ॥ ११ ॥ सोऽतिविहोऽर्जुनशरैः
 सुपुङ्खे कक्षप्रविभि । भगदत्तस्तत क्रुद्ध पाण्डवस्य जनाधिप
 ॥ १२ ॥ व्यसृजत्तोमरान् क्रुद्धिं श्वेताश्वस्योन्तनाद् च । तै-
 रर्जुनस्य समरे किरीट परिवर्तितम् ॥ १३ ॥ परिवृत्तकिरीटं
 तत् यमयित्त्वैव फाल्गुन । सुदृष्ट क्रियता लोक इति राजान-
 नम्रवीत् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु सक्रुद्ध शरवर्षेण पाण्डवम् ।
 अभ्यवर्षत् स गोविन्द धनुराढाय मास्वरम् ॥ १५ ॥ तस्य पार्थो
 धनुश्छित्त्वा तूष्णीराम् सन्निकृत्य च । त्वरमाणी हिसप्तत्या सर्व-
 भर्मस्तताडयत् ॥ १६ ॥ विहस्ततो विव्यधितो वैश्यादास्त्रमुदी-
 रयन् । अभिमन्त्र्याङ्गुश क्रुद्धो व्यसृजत् पाण्डवोरसि ॥ १७ ॥
 विदृष्ट भगदत्तेन तदस्त्र सर्वघाति वै । उरसा प्रतिजग्राह पार्थ
 सञ्छाद्य केशव ॥ १८ ॥ वैजयन्त्यमवन्माला तदस्त्रं केशवो,
 रसि । ततोऽर्जुन हान्तमना केशव प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥ अगुध्य
 मानस्तुरगान् सयन्तासि तवानघ । इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिश्रा
 स्त्रान रञ्जसि ॥ २० ॥ यद्यहं व्यसनी वास्यामशक्तो वा निवा-
 रणे । ततस्त्वयैव कार्यं स्यान्न तत् कार्यं मयि स्थिते ॥ २१ ॥
 सवाण सधनुषाह ससुरासुरमानुषान् । शक्तो लोकानिमान्
 जेतु तच्चापि त्वदित तव ॥ २२ ॥ ततोऽर्जुन वासुदेव प्रत्यु-
 वाचाय तदव । शृणु मुद्यमिद पार्थ पुरावृत्त यथानघ ॥ २३ ॥
 ऋतुर्भूतिरह अश्वलोकवाणार्थमुद्यत । आत्मान परिमन्त्र्येह
 लोकाना िदितमादधे ॥ २४ ॥ एका मूर्त्तिस्तपश्चर्या कुरुते मे
 भुवि स्थिता । अपरा पश्यति लगत कुर्वाण साध्वसाधुनो ॥ २५ ॥
 अपरा कुरुते कर्म मानुष लोकमाश्रिता । श्रुते चतुर्थी त्वपरा
 निद्रा यर्षसृष्टिकोम् ॥ २६ ॥ यासौ वर्षसहस्रान्ते मूर्त्तिरति
 छते भम । वराहैभ्यो वरान् श्रेष्ठान् तस्मिन् काले दृष्टाति सा
 ॥ २७ ॥ तन्तु कालमनुमाप्त विदित्रा पृथिवी तदा । अयाषत

वरं यन्मां नरकार्याय तच्छृणु ॥ २८ ॥ देवानाञ्चासुराणाञ्च
 ह्यवध्यस्तनयोऽस्तु मे । उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे । त्वं दातु-
 मर्हसि ॥ २९ ॥ एव वरमहं श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा । अमोघ-
 मस्तं प्रावच्छ वैष्णव परमं पुरा ॥ ३० ॥ अवाच चैतदस्त्रं वै-
 श्वमेघ भवतु क्षिते । नरकस्याभिरक्षार्थं नैन कश्चिदधिष्यति ॥ ३१ ॥
 अनेनास्त्रेण ते शुभं सतः परबलार्हिन । भविष्यति दुराधर्षं
 सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ ३२ ॥ तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा
 मनस्विनी । स चाप्यासीद्दुराधर्षो नरकं शत्रुतापनः ॥ ३३ ॥
 तस्मात् प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रं पार्थं मामकम् । नास्यावध्यो-
 ऽस्ति लोकेषु चेन्द्रैरुद्ग्रेषु मारिष ॥ ३४ ॥ तन्मया ब्रह्मते क्षेत्त-
 दन्यथा व्यपनायितम् । विमुक्तं परमास्त्रेण जज्ञि पार्थ महा-
 सुरम् ॥ ३५ ॥ वैरिणं युधि दुर्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम् । यथाहं
 जज्ञिबान् पूर्वं क्षितायं नरकन्तया ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्तदा पार्थ
 केशवेन महात्मना । भगदत्तं शतैवाणैः सृष्ट्वा समवाकिरत
 ॥ ३७ ॥ ततः पार्थो महाबाहुरसम्भ्रान्तो महामना । कुण्ठयौ-
 रन्तरे नागं नाराचैः समापश्यत ॥ ३८ ॥ स समासाद्य तं नाग-
 वाणो बध्नाद्वाचलम् । अस्यगात् महं पुङ्खेन बल्लीकमिव पद्मग
 ॥ ३९ ॥ स गजो भगदत्तेन प्रैथ्यमाणो मुहुर्मुहुः । न करोति
 बधस्तस्य दरिद्रस्यैव धीप्रित ॥ ४० ॥ स तु विष्टम्य गात्राणि
 दन्ताभ्यामवनि यथौ । नदन्तार्त्तस्वरं प्राणानुत्सर्ज्य महाद्विष
 ॥ ४१ ॥ ततश्चाश्विमेन वाणेनानतपर्वणा । विभेद् दृष्ट्यं
 राशो भगदत्तस्य पाण्डव ॥ ४२ ॥ स भिन्नहृदयो राजा मर्गे-
 दत्तं किरौटिना । शरासन शरासैव गतासु प्रगुमोषेह ॥ ४३ ॥
 शिरसस्तस्य विभ्रष्टं प्रपपात वराशुकम् । नालताडिनविभ्रष्टं
 पलाशं नलिनाद्विह ॥ ४४ ॥ स हेममालो तपनीयमाण्डात् पपात
 नागाद्विरिसन्निकाप्रात् । सुपुष्पितां मास्तवेगस्त्रो महीधराग्र-

स्तुष्वसुत्सयन् पर्वतेश्वरम् ॥ ११ ॥ - सोऽतिविहोऽर्जुनपरैः
 सुपुङ्खैः कक्षपत्रिभि । - भगदत्तस्तत क्रुद्धः पाण्डवस्य जनाधिप
 ॥ १२ ॥ व्यसजन्तोमरान्मूर्ध्नि श्वेताश्वस्योन्ननाद् च । तै-
 रर्जुनस्य समरे किरीटं परिवर्तितम् ॥ १३ ॥ परिवर्तकिरीटं
 तत् यमधित्वैव फाल्गुनः । सदृष्टः क्रियता लोक इति राजान-
 मन्नवीत् ॥ १४ ॥ एवमुक्तास्तु सक्रुद्धः शरवर्षेण पाण्डवम् ।
 अभ्यवर्षत् स गोविन्दं धनुरादाय मास्वरम् ॥ १५ ॥ तस्य पार्थो
 धनुश्छित्त्वा तूष्णीराम् सन्निकृत्य च । क्षरमाणो द्विसप्तत्या सर्व-
 ममस्रताडयत् ॥ १६ ॥ विहस्ततो विव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदी-
 ऋयन् । - अमिमन्त्राद्युभं क्रुद्धो व्यसजत् पाण्डवोरसि ॥ १७ ॥
 विदृष्टं भगदत्तेन तदस्त्रं सर्वघाति वै । चरसा प्रतिजग्राह पार्थ
 सक्त्वाद्य केशवः ॥ १८ ॥ वैजयन्त्यमवन्माला तदस्त्रं केशवो-
 रसि । ततोऽर्जुनः क्लान्तमनाः केशवं प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥ अगुध्य-
 मानस्त्रुरगान् संयन्तासि तवानघ । इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिश्रां-
 ष्वा न रञ्जसि ॥ २० ॥ यद्यहं व्यसनी वास्यामशक्तो वा निवा-
 रणे । ततस्त्वयैव कार्यं स्यान्न तत् कार्यं मयि स्थिते ॥ २१ ॥
 सवाण सधनुयाहं ससुरासुरमानुषान् । शक्तो लोकानिमान्
 जेतुं तच्चापि विदितं तव ॥ २२ ॥ ततोऽर्जुनं वासुदेव प्रत्यु-
 दाषाय तदवः । शृणु गुह्यमिदं पार्थ पुराहृतं यथानघ ॥ २३ ॥
 चतुर्भूतिरहं शश्वल्लोकवाणार्थमुदतः । आत्मानं परिमच्छेद्य
 लोकाणां तद्वत्तमाटधे ॥ २४ ॥ एका भूतिस्तपथय्या कुरुते मे
 भुवि स्थिता । अपरा पश्यति जगत् कुर्वाण साध्यसाधुनो ॥ २५ ॥
 अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाधिता । श्रेते चतुर्यां अपरा
 निद्रा वर्षसहस्रिकीम् ॥ २६ ॥ यासौ वर्षसहस्रान्ते भूतिरति-
 हते मम । परार्द्धेभ्यो परान् श्रेष्ठान् तस्मिन् काले ददाति सा
 ॥ २७ ॥ तन्म कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवी तदा । अदायत

वरं यन्मां नरकार्थाय तच्छृणु ॥ २८ ॥ देवानाञ्चासुराणाञ्च
 चावध्यस्तनयोऽस्तु मे । उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्वं दातु-
 मर्हसि ॥ २९ ॥ एव वरमहं श्रुत्वा जगत्प्राप्तमयं तदा । अमोघ-
 मस्त्रं प्रायच्छं वैष्णव परम पुरा ॥ ३० ॥ अवाचं चैतदस्त्रं वै-
 श्वमोघं भवतु क्षिते । नरकस्याभिरक्षायं नैन कश्चिदधिष्यति ॥ ३१ ॥
 अनेनास्त्रेण ते गुप्तं सतः परबलाहिनः । भविष्यति दुराघर्षः
 सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ ३२ ॥ तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा
 मनस्विनी । स चाप्यासौहृदराघर्षो नरकं शत्रुतापनः ॥ ३३ ॥
 तस्मात् प्राग्व्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रं पार्थ मामकम् । नास्यावध्यो-
 ऽस्ति लोकेषु चेन्द्रचद्रेषु मारिष ॥ ३४ ॥ तन्मया ज्ञतकृते क्षे-
 दन्यथा व्यपनायितम् । विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महा-
 सुरम् ॥ ३५ ॥ वैरिणं युधि दुर्धरं भगदत्तं सुरहिपम् । यथाहं-
 जघ्निवान् पूर्वं क्षितायं नरकन्तया ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वास्तदा पार्थ
 केशवेन महात्मना । भगदत्तं शितैर्वाणैः सहसा समवाकिरत
 ॥ ३७ ॥ ततः पार्थो महाबाहुरसभ्रान्तो महामना । कुशयो-
 रन्तरे नाग नाराचैः समाप्यत ॥ ३८ ॥ स समासाद्य तं नाग
 वाणो बध्ना इवाचलम् । अभ्यगात् स ह पुङ्गेन बल्मीकमिव पद्मग-
 ॥ ३९ ॥ स गजो भगदत्तेन प्रेथ्यमाणो मुहुर्मुहुः । न करोति
 वचस्तस्य दरिद्रस्यैव घीपित ॥ ४० ॥ स तु विष्टस्य गात्राणि
 दन्ताभ्यामवनि वधौ । नदन्तार्त्तस्वरं प्राणानुत्सर्त्तं महाहिप
 ॥ ४१ ॥ ततश्चाहंविस्त्रेण वाणेनानतैर्पर्वणा । विभेदे हृदयं
 राशौ भगदत्तस्य पाण्डव ॥ ४२ ॥ स भिन्नहृदयो राजा भग-
 दत्तं किरौटिना । शरासन शराथैव गतासु प्रसुमोष ह ॥ ४३ ॥
 मिरसस्तस्य विभ्रष्टं प्रपपात वराशुकम् । नल्लितोऽनविभ्रष्ट-
 पलाशं नलिनादिव ॥ ४४ ॥ स हेममालो तपनीयमाण्डात् पपात
 नागाद्विरसन्निकाशात् । सुपुष्पितो मास्तवेगरुजो महीधराग्र-

दिव कर्षिकार' ॥ ४५ ॥ निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं सखाय-
मिन्द्रस्य तद्वेन्द्रिराहवे । ततोऽपरास्तवजयकाङ्क्षिणो नरान् वमस्र
वायुर्वसवान् द्रुमानिव ॥ ४६ ॥

इति द्रोणपर्वणि संपन्नकबधपर्वणि भगदत्तवधे

एकोनविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

। सक्रय उवाच । प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितौजसम् ।
इत्या प्रागुच्योतिष पार्थ प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ १ ॥ ततो गान्धार-
राजस्य सुतो परपुरञ्जयो । आर्द्धतामर्जुनं सङ्घो भ्रातरौ वृष-
काचसौ ॥ २ ॥ तौ समेत्यार्जुनं वीरौ पुर पथाच्च घन्विनौ ।
अविध्येता महावेगेर्निमित्तेराशुगैर्भृशम् ॥ ३ ॥ वृषकस्य हयान्
स्रुतं धनुस्त्व ध्वज रथम् । तिलगो व्यधमत् पार्थ सौबलस्य
श्रिते शरे ॥ ४ ॥ ततोऽर्जुन शरव्रातैर्नानामहरणैरपि ।
गान्धारानाक्लाथक्रे सौबलप्रमुखान् पुन ॥ ५ ॥ तत पञ्च-
शतान् वीरान् गान्धारानुद्यतायुधान् । प्राक्षिणोन्मृत्त्वलोकाय
क्रुद्धो वाणैर्धनञ्जय ॥ ६ ॥ इताश्चात्त रथात्तूर्णमवतीर्थ्य महा
भुजः । शररोह रथ भ्रातुरन्यच्च धनुरादटे ॥ ७ ॥ तादेक
मयनास्त्रौ भ्रातरौ वृषकाचसौ । शरवर्षिण वीमत्सुमविध्येता
गृह्णन् ॥ ८ ॥ श्वालो तव महात्मानो राजानो वृषकाचसौ ।
भयं निजघ्नत् पार्यमिन्द्र व्रववला इव ॥ ९ ॥ लब्धलक्षो त
पाश्वारावहतो पाण्डव पुन । निटापवार्पिकौ मासौ लोके
यर्मास्त्रभिर्यथा ॥ १० ॥ तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृष-
काचसौ । मद्भ्रष्टाङ्गो स्थितो राजन् जयानिकेपुष्पाङ्गुन ॥ ११ ॥
तौ रथात् सिद्धसहायो लोहिताक्षो महाभुजो । गतासु पेततु-
र्धरो सोदर्यावेकसहस्रयो ॥ १२ ॥ तयोर्ममिं गतो दिक्षो रथाद्

धन्वु जनप्रियो । यमो दशदिग्ः पुण्यं गमयित्वा व्यवस्थितौ ।
 ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा विनिहतौ वीरौ मातुलावपलायिनौ । भृशं
 मुमुक्षुरस्त्राणि पुत्रास्तव विद्याम्यते ॥ १४ ॥ निहतौ भ्रातरौ
 दृष्ट्वा मायाशतविधारदः । कृणो सग्मोदयन्मायो विदधे शकुनि-
 स्ततः ॥ १५ ॥ लंगुडायोगुडाश्लानः शतधराय सप्ततयः । गटा-
 परिधानस्त्रिंशद्गुलमुहरपट्टिधाः ॥ १६ ॥ सकम्पनष्टिनखरा मुग्ध-
 खानि परश्वधाः । क्षराः क्षरप्रनालीका वत्सदन्तास्त्रिसन्धयः
 ॥ १७ ॥ चक्राणि विप्रिक्ताः प्रामा विविधान्याशुधानि च । प्रघेतुः
 सर्वतो दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यश्चाङ्गुनं प्रति ॥ १८ ॥ खरोष्ट्रमहिषा-
 ध्यात्राः सिंहाः सुमरचिह्नकाः । ऋचाः भालाहकाः गृध्राः कप-
 यश्च सरीसृपाः ॥ १९ ॥ विविधानि च रक्षांसि क्षुधितान्यङ्गुनं
 प्रति । संक्रुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि वयांसि च ॥ २० ॥ ततो-
 दिव्यास्त्रविच्छूरः कुन्तीपुत्रो घनश्लयः । विसृजन्निगुलालानि
 सहसा तान्यताडयत् ॥ २१ ॥ ते हन्यमाना शूरेण प्रवरेः
 सायकैर्दृष्टैः । विस्वन्तो महारावं विनेशु सर्वतो हताः ॥ २२ ॥
 ततस्तमः प्रादुरभूदङ्गुनस्य रथं प्रति । तस्माच्च तमसो वाचः
 क्रूराः पार्थमभर्क्षयन् ॥ २३ ॥ तत्तमो भैरवं घोरं मयहृत्
 महाहवे । उत्तमास्त्रेण महता ज्योतिष्कोनाङ्गुनोऽबधीत् ॥ २४ ॥
 हते तस्मिन् जलौघास्तु प्रादुरासन् भयानकाः । अन्यमानु-
 विनाशार्थमादित्यास्त्रमथार्जुनः ॥ २५ ॥ प्रायुङ्क्त्वाथस्त्रतस्त्रेण
 प्रादयोऽस्त्रेण शोषितम् । एवं बहुविधा माया शीवलस्य कृताः
 कृताः ॥ २६ ॥ लघानास्त्रबलेनाशु प्रहसन्ङ्गुनस्तदा । तथा
 हतासु मायासु वस्तीऽङ्गुनशराहतः ॥ २७ ॥ अपायाञ्ज्वने-
 रश्वैः शकुनि- प्राकृतो यथा । ततोऽङ्गुनोऽस्त्रविच्छेद्यं दृश्य-
 न्नात्मनोऽरिषु ॥ २८ ॥ अस्यवधंच्छुरौषेण कौरवाणामनीकिनीम् ।
 सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्रस्य वाहिनी ॥ २९ ॥ द्वैधोभूता

महाराज-गङ्गेवासाद्य पर्वतम् । द्रोणमेवाज्यपद्यन्त केचित्तत्र
 नरर्षभा ॥ ३० ॥ केचिद्दुर्व्योषनं राजन्नर्यमाना किरीटिना ।
 नापश्चामस्तस्त्वेन सैन्ये वै रजसावृते ॥ ३१ ॥ गाण्डीवस्य च
 निर्घोषं श्रुतो दक्षिणतो मया । यङ्गदुन्दुभिर्निर्घोषं वाद्दि-
 व्राणाञ्च निःस्वनम् ॥ ३२ ॥ गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रम्या-
 स्युग्रद्विवम् । ततः पुनर्दक्षिणतः सङ्ग्रामश्चित्तयौधिनाम् ॥ ३३ ॥
 सुयुद्धं चार्जुनस्यासीद्वन्तु द्रोणमन्वयाम् । यौधिष्ठिराख्यतो
 कानि प्रहरन्ति ततस्ततः ॥ ३४ ॥ नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां
 तवामारत । अर्जुनी व्यधमत काले दिवीवाम्नाणि मारुतः ॥ ३५ ॥
 तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षं शरौविणम् । महेश्वासं नरव्याघ्रं
 नोर्ध्वं कथिष्टवारयत् ॥ ३६ ॥ । ते हन्यमानाः पार्थेन तृतीया
 व्यथिता भृशम् । स्वानिव बहवो जघ्न विद्रवन्तस्ततस्ततः ॥ ३७ ॥
 तीर्जनेन शरा सुक्ता कङ्कपदास्तनुच्छिदः । यत्तथा इव सम्पेतुं
 संवृष्ट्यानां द्विषो दृश्य ॥ ३८ ॥ तुरङ्गं रथिनः नाग पादातिमपि
 मारिष ॥ विनिर्भेद्य चितिं जग्म्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ३९ ॥
 न च द्वितीयं व्यसृजत कुम्भराश्वनरेषु च । मृग्यगीकशरारुन्ना
 निपेतुस्ते गतासवः ॥ ४० ॥ हतैर्मनुष्यैर्हिरदैश्च सर्वतः शराभि-
 स्सृष्टैश्च ह्यैर्निपातितैः । तदाश्वगोमायुबलाभिनादितं विचित्र-
 मायोधशिरो बभूव तत् ॥ ४१ ॥ पिता सतं त्यज्य सृष्टहरं
 सृष्टतथैव पुत्रं पितरः शरातुराः । स्वरक्षणे कृतमतयस्तदा
 जनाख्यसन्ति बाह्यामपि पार्थपीडिताः ॥ ४२ ॥

इति द्रोणपर्वणि सप्तमकवधपर्वणि मकुनिपलायने

धृतराष्ट्र उवाच । तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्रेण सधैर्यम् ।
 चक्षितानां द्रुतानाञ्च कथमासीन्नतो हिव ॥ १ ॥ अनीकानां
 अश्वत्थानामवस्त्वमपश्यताम् । दुष्करं प्रतिबन्धानं तन्मत्तापद्यु
 सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । तथापि तव पुत्रस्य प्रियकामा विद्याम्यते ।
 यत्र प्रवीरा लोकेषु रचन्तो द्रोणमन्वयु ॥ ३ ॥ सिमुद्यतेषु
 चास्त्रेषु सम्भ्रान्ते च युधिष्ठिरे । अकुर्वन्तार्यकर्माणि भैरवैःसत्य-
 भीतवत् ॥ ४ ॥ अन्तरभीमसेनस्य प्रापतन्नमितोजस्रं सात्यके-
 र्थैव वीरस्य घृष्टदुम्नस्य वा विभो ॥ ५ ॥ द्रोण द्रोणमितिः क्रूरो
 पाञ्चाला समचोदयन् । मा द्रोणमिति पुत्रास्ते कुरून् सर्वान-
 चोदयन् ॥ ६ ॥ द्रोण द्रोणमिति छेके मा द्रोणमिति चापरे ।
 कुरूणा पाण्डवानाञ्च द्रोणद्यूतमवर्तत ॥ ७ ॥ य य प्रमथते
 द्रोण पाञ्चालानां रथव्रजम् । तत्र तत्रातु पाञ्चाल्यो घृष्टदुम्नो-
 ऽभ्यवर्तत ॥ ८ ॥ तथा मागविपर्यासे सङ्ग्रामे भैरवैः सति । वीरा
 समासदन् वीरान् कुर्वन्तो भैरवं रवम् ॥ ९ ॥ अकल्पनीया
 अतृणा बभूवुस्तत्र पाण्डवा । अकम्पयन्त्यनीकानि क्षरन्त क्लेश
 मात्मन ॥ १० ॥ तेषमपेवमसम्प्राप्ता द्रोमन्त सत्त्वचोदिता ।
 व्यक्त्वा प्राणान् न्यवर्तन्त घ्नन्तो द्रोण महाहवे ॥ ११ ॥ अथसा-
 मिव सम्पात यिलानामिव चाभवत् । द्रोष्यता तुमुक्ते युद्धे
 प्राणैरमिततेजसाम् ॥ १२ ॥ न तु क्षरन्ति सङ्ग्राममपि वृद्धा-
 स्तथाविधम् । दृष्टपूर्वं महाराज श्रुतपूर्वमथापि प्रवा ॥ १३ ॥
 प्रकम्पते च मृथिवी तस्मिन् वीरावसादने । निवर्तता बलौघेन
 महता मारपोडिता ॥ १४ ॥ घूम्सतोऽपि बलौघस्य हिव स्तब्धु-
 वनि स्वन । अजातशत्रोस्तत् सैन्यमाववेश्य समैरव ॥ १५ ॥
 तमासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सद्यश्च य । द्रोणेन चरता सङ्घे
 प्रमत्मान् शिते परे ॥ १६ ॥ तेषु प्रमथमानेषु द्रोणेनाद्भुत

कर्मणा । पथैवारयदायस्ती द्रोणं सेनापतिः स्वयम् ॥ १७ ॥
 तदद्भुतमपश्याम द्रोणपाञ्चाख्ययोस्तदा । नैव तस्योपमा काशि-
 दिति, मे निश्चिता, मतिः ॥ १८ ॥ ततो नीलोऽनलप्रखरो ददाद्
 कुरुवाहिनीम् । शरस्फुलिङ्गयाणाश्चिद्देहन् कक्षमिवानलः ॥ १९ ॥
 तं ददन्तमनीकानि द्रोणपुत्र प्रतापवान् । पूर्वाभिलाषी सुश्रच्छं
 स्रयमानोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥ नील किम्बद्गभिर्द्देग्धैस्त्व' योधैः
 शराश्चिपा । मयैकेन हि युध्यस्व क्रुद्धः प्रहर चाशु माम् ॥ २१ ॥
 तं पद्मनिकराकार पद्मपत्रनिभेक्षणम् । व्याक्रोपपद्माभिमुखो नीलो
 विव्याध सायकै ॥ २२ ॥ तेनातिविद्धः सद्गमा द्रोणिर्भल्लैः शितै-
 स्त्रिभिः । धनुर्ध्वजञ्च छत्रञ्च ह्रिपतः समकृन्तत ॥ २३ ॥ सो-
 ऽवप्लव्य रथात्तन्मानीलयर्मवराभिभृत् । द्रोणावष्टेः शिरः काया-
 कर्त्तुमैच्छत् पतत्रिवत् ॥ २४ ॥ तस्योद्यतानेः सुनमं शिरः
 कायात् सकुण्डलम् । मल्लेनापाहरद्द्रोणिं स्रयमान इवानघ
 ॥ २५ ॥ सम्पूर्णवन्द्याममुखं पद्मपत्रनिभेक्षणः । प्राशुंरुत्पल-
 पलाभो निदृते न्यपतत् क्षितौ ॥ २६ ॥ ततः प्रविव्यथे सेना
 पाण्डवी भृशमाकृला । चाचार्यपुत्रेण हते नीले ज्वलिततीक्ष्णमि
 ॥ २७ ॥ अश्रित्तयंथ ते सर्वे पाण्डवानां महारथाः । कथं
 नो वासविस्त्रायाच्छ्रुत्भ्य इति मारिष ॥ २८ ॥ दक्षिणेन तु
 सेनायाः कुरुते कदन वली । समप्रकावशेषस्य नारायणवलस्य
 च ॥ २९ ॥

इति द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि नीलवधे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथय तवाव । प्रतिपातन्तु मैत्र्यस्य नाम्थत त्रकीर्णः ।
 सोऽभ्यरन् वाद्भिक पष्टा कथांश्च दग्मभिः शरैः ॥ १ ॥ तस्य

द्रोण' धितैर्वाणैस्त्रीस्तृषारैरजिह्वगै । जीवितान्तमभिप्रेप्सु-
 र्भर्माण्यासु जप्राग ह ॥२॥ पुनयान्निमनस्र्गैराशोविषविषो-
 धमैः । आनन्तर्ग्यमभिप्रेप्सु' पङ्क्विभत्या समार्पयत् । कर्ष्यो
 दादशभिर्वाणैरख्यत्यामा च सप्तभि' ॥३॥ पङ्क्भिर्दुर्घ्योधनो
 राजा तत एतमयाकिरत् । भीमसेनोऽपि तान् सर्वान् प्रत्य-
 विध्यन्महाबलः ॥ ४ ॥ द्रोणं पञ्चाशतेषूणां कर्ष्यश्च दशभिः
 शरैः । दुर्घ्यधिनें दादशभिर्द्रोणिं चाटभिरायुगीः ॥ ५ ॥ आरावं
 तुमुलं कुवन्भ्यवर्त्तत तद्रणे । तस्मिन् सन्त्यजति प्राणान् मृत्यु-
 साधारणोऽकृते ॥ ६ ॥ अजातशत्रुस्तान् योधान् भीमं त्रातेत्य-
 धोदयत् । ते ययुर्भीमसेनस्य समीपमभितौजसः ॥ ७ ॥ युयु-
 धानप्रभृतयो माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ । ते समेत्य सुसंख्याः
 शङ्किताः पुत्रपर्यमाः ॥ ८ ॥ महेष्वासवरैर्गुप्तं द्रोणातीक विभि-
 त्तवः । समापेतुमंहावीर्यां भीमप्रभृतयो रथाः ॥ ९ ॥ तान्
 प्रत्यगृह्णाद्व्यग्रो द्रोणोऽपि रथिना वरः । महारथानतिवहान्
 वीरान् समरयोधिनः ॥ १० ॥ राज्य मृत्युभय त्यक्त्वा तावकाः
 पाण्डवान् ययुः । सादिनः सादिनोऽभ्यघ्न स्तथैव रथिना रथान्
 ॥ ११ ॥ आसीच्छूतघसिसम्पाता युद्धमासीत् परश्रुधैः । प्रकृष्ट-
 मसिगुहश्च बभूव कटकोदयम् ॥ १२ ॥ कुञ्जराणाञ्च सम्पाते-
 र्युद्धमासीत् सुदारुणम् । अपतत् कुञ्जरादन्यो हवादन्यस्त्ववाक्-
 शिराः ॥ १३ ॥ नरो वाणविनिर्भिन्नो रथादन्यथ मारिष ।
 तत्रान्यस्य च सम्मर्द्धे पतितस्यः विवर्भसः ॥ १४ ॥ शिर प्रध्वं-
 सचामास बच्चत्याक्रन्त्य कुञ्जरः । अपराथापरेऽमृदन् वारणाः
 पातितान् वरान् ॥ १५ ॥ विद्यागैथावनिं गत्वा व्यभिन्दन् रथिना
 बहून् । नाराचैः कैविद्रपरे विद्याणालनसंभवैः ॥ १६ ॥ बभ्रसुः
 समरे नागा मद्गन्तः शतशो नरान् । काष्ठाश्वमतवुवाणान्तराश्र-
 रथकुञ्जरान् ॥ १७ ॥ पतितान् पोथयाञ्चक्रुर्दिपाः स्थूलनला-

निव । गृध्रपक्षाधिवासास्मि शयनानि नराधिपा ॥ १८ ॥ ह्योमन्त-
 कालसम्पर्कात् सुदुःखान्यध्यशेरत । हन्ति स्मात्र पिता पुत्रं
 रथेनाभ्यतिवर्त्तते ॥ १९ ॥ पुत्रश्च पितर मोहान्निर्मर्यादमवर्त्तत ।
 अक्षी भस्मो ध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्या निपातितम् ॥ २० ॥ शुगाहं
 छिन्नमादाच्च प्रदुद्राव तथा हय । सासिर्षाङ्गनिर्पतित शिर-
 श्छिन्न सक्कुण्डलम् ॥ २१ ॥ गजेनाक्षिप्य दक्षिणा रथ सञ्च र्णितः
 चित्तो । सारोहयापतहाजी गजेनाभ्याहतेः भ्रमम् ॥ २२ ॥
 निर्मर्याद मद्ययुद्धमवर्त्तत सुदारुणम् । हा तात हा पुत्र सखि
 क्क्षास तिष्ठ क्व धावसि ॥ २३ ॥ महाराजर जङ्घेन क्षितश्चेद्धित-
 गार्ङ्गते । द्रव्येवमुच्चरन्तिज व्यूयन्ते विविधा गिर ॥ २४ ॥
 नरस्याश्वस्य नागस्य समसञ्जात शोणतम् । उपाधाम्यद्रुजो
 भौम भोक्षन् कश्चलमाविभत् ॥ २५ ॥ चक्रेण चक्रमासाद्य वीरो
 बीरस्य सगुणे । श्रुतीतेऽस्त्रपथे काले जहार भद्रया शिर
 ॥ २६ ॥ आसीत् कैमपरामर्षी मुष्टियुद्ध सुदारुणम् । नखै
 हन्तेय शूराणामहीपे हीपमिच्छताम् ॥ २७ ॥ तत्राच्छिद्यत
 शूरस्य सखङ्गी वाङ्मरुद्यत । मघनुशापरस्यापि सगर साङ्कु-
 स्तया ॥ २८ ॥ आक्रामदन्यमन्योऽत्र तथान्यो त्रिमुखिऽभवत् ।
 अन्य प्राप्तस्य चान्यस्य शिर कायादपाहरत ॥ २९ ॥ समष्ट-
 मद्रवसान्य शब्दादन्योऽत्रसङ्गृभम् । स्वानन्योऽथ परानन्यो
 क्षयान निश्चिते शरे ॥ ३० ॥ गिरिमृङ्गोपमद्यात्र नाराचिन
 निपातित । मातङ्गी न्यपतङ्गुभौ नदीरोध इवोप्यागे ॥ ३१ ॥
 तथैव रथिन नाग क्षरन् गिररिवासजन् । अवातिष्ठत् पदा
 भ्रुवो सदाश्रु सङ्घारथिम् ॥ ३२ ॥ शूरान् महरता हंष्टा कृता-
 स्तान् रुधिरोक्षितान् । बहूनन्वाविशन्मोहो भोक्षन् हृदय-
 दुर्वसान् ॥ ३३ ॥ सर्वमाविशममवत्रामाश्रायत जिह्वन । सैन्येन
 रजसा ध्वस्त निर्मर्यादमवर्त्तत ॥ ३४ ॥ तत सेनापति शीघ्र-

अयं प्राज्ञ इति ब्रुवन् । नित्याभिलषितानेव लक्षयामास पाण्डु-
 वान् ॥ ३५ ॥ कुर्वन्त आचरन् तस्य पाण्डवा बाह्ययाचिनः ।
 सरो हंसा इवापेतुर्घ्नन्ती द्रोणरथ प्रति ॥ ३६ ॥ सृष्ट्वीताद्रथता-
 न्योऽन्य माधिनीत निहन्तत । इत्यासोत्तुमुल शब्दो दुर्धरस्य
 रथ प्रति ॥ ३७ ॥ ततो द्रोण कृप कर्णो द्रोणो राजा अय-
 द्रथ । विन्दानुविन्दावावन्थौ शब्दश्च तान्प्रवारयत ॥ ३८ ॥ ते
 लार्थधर्मसरस्वा दुर्निवारा दुरासदा । शरार्त्ता न जहृद्रोण-
 पाञ्चाला पाण्डवै सह ॥ ३९ ॥ ततो द्रोणोऽतिसक्रुद्धो विष्ट-
 जञ्कृतयः शरान् । चेदिपाञ्चालपाण्डूनामकरोत कदनं महत्
 ॥ ४० ॥ तस्याच्यातलनिर्घोष शुश्रुवे दिक्षु मारिषः । वज्र-
 सङ्घादसङ्घाशस्त्रासयन्मानवान् बहून् ॥ ४१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
 लिष्णार्जुना समस्तकान् बहून् । अभ्ययात्तत्र यदासौ द्रोणः
 पाण्डून् प्रमहति ॥ ४२ ॥ तान् शरीषमहावर्त्तम् शोणितोदा-
 श्वाङ्गदान् । तीर्थं समस्तकान् यदा मत्स्यदृश्यत फाल्गुनः
 ॥ ४३ ॥ तस्य कीर्त्तमतो लक्ष्म सूर्यप्रतिमतेजसः । दीप्यमान-
 मपस्थाम तेजसा वानरध्वजम् ॥ ४४ ॥ समस्तकसमुद्र तमुच्छो-
 ष्यास्त्रगमस्तिनि । स पाण्डवयुगान्तार्कं कुक्षुःप्यभ्यतीतपत ॥ ४५ ॥
 प्रददाच्च कुक्षुन् सर्वानर्जुन शस्त्रतेजसा । युगान्ते सर्वभूतानि
 धूमकेतुरिवोत्थित ॥ ४६ ॥ तेन वाणसहस्रीर्गजाश्वरथ-
 योधिनः । तादृशमाना चिति जग्म, मुक्तकेशा शराहिता ॥ ४७ ॥
 कैचिदार्त्तस्वर चक्रु, विनेदुरपरे पुन । पार्थवाण्यता कैचिन्नि-
 पेतुर्विगतासव ॥ ४८ ॥ तेषामुत्पतितान् काचित् पतिताश्च परा-
 द्भ्रान् । न जघानार्जुनो योधान् योधव्रतमनुष्करन् ॥ ४९ ॥
 ते विकीर्णरथाशिता प्रायमथ पराद्भ्रान् । कुरव कर्णकर्णेति
 हाहेति च विचुक्रु, शु ॥ ५० ॥ तमाधिरथिराक्रन्द विश्राय
 शरणापिणाम् । मामैष्टेति प्रतिश्रुत्य यवावभिमुखोऽर्जुनम् ॥ ५१ ॥

च-भारतरथश्रेष्ठः सर्वभारतदर्पणः । प्रादुशक्रे तदाश्वेयमस्त्र-
 नस्त्रविदा वरः ॥ ५२ ॥ तस्य क्षीप्रशरीरस्य क्षीप्रपापघरस्य च ।
 शरीरान् शरजालेन विदुद्राव धनञ्जय ॥ ५३ ॥ - तथैवाधिरथि-
 स्तस्य वाणान् ज्वलिततेजसः । अस्त्रमस्त्रेण संवार्थ्य प्राणदहिस्-
 जन्-शरान् ॥ ५४ ॥ घृष्टदुग्धस्य भीमस्य सात्यकिश्च महारथः ।
 विव्यध कर्णमासाद्य त्रिभिस्त्रिभिरलिङ्गमी ॥ ५५ ॥ अर्जुनास्त्रन्तु
 राधेय संवार्थ्य शरवृष्टिभिः । तेषां त्रयाणां पापानि चिच्छेद-
 विभिस्त्रिभिः ॥ ५६ ॥ ते निङ्गताशुष्ठा बोरा निर्वप्या भुजगा
 इव । रथात् शक्तीः समुत्क्षिप्य भृशं सिंहा इवानदन् ॥ ५७ ॥
 ता भुजाग्रैर्महावेगा विशृष्टा भुजगीपमाः । क्षीप्यमाना महाशक्त्यो
 जघ्न राधिरथि प्रति ॥ ५८ ॥ ता निङ्गत्य शरव्रातैस्त्रिभिस्त्रिभि-
 रलिङ्गमी । ननाद बलवान् कर्णः पार्थाय विशृजञ्छरान् ॥ ५९ ॥
 अर्जुनदापि राधेय विद्धा सप्तभिराशुगै । कर्णाद्वरजं वाणै-
 र्जघान नियतै शरै ॥ ६० ॥ ततः शत्रुस्यैव च पाथः-
 पङ्क्तिभिरलिङ्गमी । जहार सद्यो भस्मेन विपाटस्य शिरो रथात्
 ॥ ६१ ॥ पश्यता धार्तराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना । प्रमुखे सूतः
 पुत्रस्य सोढय्या निहतस्तयः ॥ ६२ ॥ ततो भीम समुत्पत्य
 खरयाद्देनतेववत् । वराधिना कर्णपद्मान् जघान दश पञ्च च

दुर्धनो राजा द्रोणथैव जयद्रथः । निमज्जमानं राधेयमुज्जङ्घुः
 सात्यकामैवत् ॥ ६८ ॥ पत्तश्चैरथमातङ्गास्वहीयाः शतशोऽपरे ।
 कर्णमेवाभ्यधावन्त तामयानाः प्रहारिण ॥ ७० ॥ घटद्युम्निश्च
 भीमश्च सौमद्रोऽर्जुन एव च । नकुलः सहदेवश्च सात्याक जगुपू
 रणे ॥ ७१ ॥ एवमेप महारौद्रः चवायं सर्वधन्विनाम् । ताव-
 कानां परेऽप्यत्र व्यक्ता प्राणानभूद्रण ॥ ७२ ॥ पदातिरथनागाश्चा
 गजाश्च रथपत्तिभिः । रथिनो नागपत्तश्चैरथपत्ती रथहिपीः
 ॥ ७३ ॥ अश्वैरश्वा गजैर्नागा रथिनो रथिभिः सह । संयुक्ताः
 समदृश्यन्त पत्तयथापि पत्तिभिः ॥ ७४ ॥ एवं सुकलितं युद्ध-
 मधीत् क्रव्याद्वर्षणम् । महद्भिस्त्रैरभीताना यमराष्ट्रविवर्धनम्
 ॥ ७५ ॥ ततो हता नररथवानिकृष्णरैरनेकयो द्विपरथपत्ति-
 र्वालिनः । गजैर्गजा रथिभिस्तदायुधारथाह्वैर्हयाः पत्तिगणैश्च
 पत्तय ॥ ७६ ॥ रथैर्हिपा द्विरद्वरैर्महाहया हयैर्नरा वर-
 रथिभिश्च वालिन । निरस्तलिह्लादग्नेक्षणा. क्षिती क्षयं गताः
 प्रमाथितवर्मभूषणा ॥ ७७ ॥ तथापरैर्वह्नकरणैर्धरायुधैर्हता गताः
 प्रतिभयदर्शनाः क्षितिम् । विपीथिता हयगजपादताडिता भृश-
 कुलारथस्तरनेमिभि गताः ॥ ७८ ॥ प्रमोदिनश्चापदपक्षि-
 रक्षसा जनक्षये वृत्तति तत्र दासणे । महावलाश्वे कृपिताः
 परस्पर निपूदयन्त प्रविचेकुरोजमा ॥ ७९ ॥ ततो बले भय-
 क्षुम्भिते परस्पर निरौघ्यमाणे संधिरौघसप्रुते । दिवाकरेऽस्तं
 गिरिमास्त्रिते यनैस्वमे प्रयाते शिविराय भारत ॥ ८० ॥

इति द्रोणपर्वणि संग्रहकवधपर्वणि सङ्ख्यलघुके

शान्तिप्रोऽध्याय ॥ ३२ ॥

समाप्तञ्च संग्रहकवधपर्व ॥

परैः शार्ङ्गं समभवद्व्रणं । तादृशीयादृशी नान्य श्रुतो हृष्टोऽपि
 वा क्वचित् ॥ १७ ॥ तत्र द्रोणेन विहितो व्यूहो राजन्नशोभते ।
 धरन् मध्यन्दिने सूर्यं प्रतपन्निव दुर्दृशं ॥ १८ ॥ तद्धोभिमन्यु-
 र्वचनात् पितृर्व्येष्टस्य भारत । विभेद् दुर्मिदं सङ्घं चक्रव्यूह-
 मनेकधा ॥ १९ ॥ स कृत्वा दुष्कार कर्म हत्वा वीरान् सङ्घस्यैव ।
 यदसु वीरेषु सशक्तो द्रो शासनिवशकृतः ॥ २० ॥ सौभद्र
 पृथिवीपाल जहौ प्राणान् परन्तप । वय परमसंहृष्टा पाण्डवाः
 श्रीककर्षिता । सौभद्रे निदधते राजन्नवह्वारमकुर्महि ॥ २१ ॥

। धृतराष्ट्र उवाच । पुत्र पुरुषसिंहस्य सञ्जयाप्रोक्तयौवनम् ।
 रणे विनिहतं श्रुत्वा भयं मे दीर्यते मत् ॥ २२ ॥ दारुणः
 स्रवधर्मोऽयं विहितो धर्मकर्तृभिः । यत्र राज्येऽप्यसुर्वैशूरा
 ज्ञाने प्रसन्नमपातयन् ॥ २३ ॥ बालमत्यन्तसुखिनं विचरन्तमभीत-
 त्वम् । कृतास्त्वा बहवो जघ्नन्मूर्ध्नि गावत्वाणो कथम् ॥ २४ ॥
 विभिक्षुना रथानीकं सौभद्रेणानतौजसा । विक्रीडितं यथा
 सङ्घं तन्ममावच्छु सञ्जय ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । यन्मा पृच्छसि राजेन्द्र सौभद्रस्य निपा-
 तनम् । तत्ते कातस्त्रेण वक्ष्यामि शृणु राजेन् समाहितः
 ॥ २६ ॥ विक्रीडितं कुमारेण यथानीकं विभिक्षता । आर्त-
 क्ताय यथा वीरा दुरावारा जघ्नन्विव ॥ २७ ॥ दावान्तमि-
 परीताना भूरिगुल्मदण्डुमे । वनोक्तसामिवारण्ये लहीयाना
 मभूद्वयम् ॥ २८ ॥

। इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्माण
 परानर्मे वयस्त्रिभोऽध्याय ॥ ३३ ॥

- सञ्जय उवाच । समरेऽत्युग्रकर्माणः कर्माभिव्यञ्जित्प्रथमो ।
 सकृष्णाः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासनाः ॥ १ ॥ सत्त्वकर्मा-
 न्वयैर्बुद्ध्या क्रोत्तरां च यशसा श्रिया । नैव भूतो न भविता नैव
 तुल्यगुणः पुमान् ॥ २ ॥ सत्यधर्मरता दान्तो विप्रपूजादिभि-
 र्गुणैः । सदैव त्रिदिवं प्राप्तो राजा किल युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥
 युगान्ते चान्तको राजन् जामदग्नय वीर्यवान् । रथस्थो भीम-
 सेनश्च कथन्ते सदृशास्त्रयः ॥ ४ ॥ प्रतिष्ठाकर्मदत्तस्य रणे
 गाण्डीवधन्वनः । उपमा नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशीं क्षिती
 ॥ ५ ॥ गुरुवात्सल्यमत्यन्त नैभृत्य विनयो दमः । नकुलीऽप्रति-
 रूपाश्च शौर्यैश्च नियतानि पट् ॥ ६ ॥ श्रुतगाभ्योर्ध्वनाधुर्यसञ्च-
 र्खपपराक्रमैः । सदृशो देवयोर्वीरः सहदेयः किलाश्विनोः ॥ ७ ॥
 धि च कृष्ण गुणा स्मृताः पाण्डवेषु च ये गुणा । अभिमन्यो
 किलेकस्या दृश्यन्ते गुणसञ्चयाः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरस्य धैर्येण
 कृष्णस्य चरितेन च । कर्मभिर्भीमसेनस्य सदृशीभौमकर्मणः ॥ ९ ॥
 धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च । विनयात् सहदेवस्य
 सदृशी नकुलस्य च ॥ १० ॥

पर्यधावन्त काण्ठिं प्रति युगुत्तव । तेषा दमसदस्ताणि वभूवु-
 र्दृढधन्विनाम् ॥ १६ ॥ पौत्र तव पुरस्कृत्य लक्ष्मण प्रियदर्श-
 नम् । अन्योऽन्यसमदुःखास्ते अन्योऽन्यसममाहसा ॥ १७ ॥
 अन्योऽन्यसद्वेमानाय अन्योऽन्यस्य हिते रता । दुर्व्योधनस्तु
 राजेन्द्र चैन्यमध्ये व्यवस्थित ॥ १८ ॥ कर्णदुःशामनक्षपैर्द्वीतो
 राजा महारथै । देवराजोपम श्रीमान् श्वेतच्छूद्राभिन्नहतः
 ॥ १९ ॥ चामरव्यजनवेपैरुदयन्निव भास्कर । प्रमुखे तस्य
 चैन्यस्य द्रोणोऽर्वास्थतनायक ॥ २० ॥ सिन्धुराजस्तथातिष्ठत
 श्रीमान्मेरुरिवाचल । सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था श्वश्रुत्यामपुरो-
 गमा ॥ २१ ॥ सुनास्तव महाराज त्रिशक्तिदशसन्निभा । गान्धार-
 राज कितव शल्यो भूरिथिवास्तथा ॥ २२ ॥ पार्श्वत सिन्धु-
 राजस्य व्यराजन्त महारथा । तत प्रववृते युध तुमुल लोम-
 क्षर्षणम् । तावकाना परेप्राञ्च मृत्यु कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ २३ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यहनिर्माणे

पतास्रयोऽध्याय ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच । तटनीकमनाष्टय मारहाजेन पालितम् ।
 पार्या समभ्यवर्त्तन्त भीमसेनपुरोगमा ॥ १ ॥ सात्याकथोक
 तानय वृष्टद्युम्नय पार्षत । कुन्तिभीजय विक्रान्तो द्रुपदथ महा-
 रथ ॥ २ ॥ आर्जुनि क्षत्रधर्मा च वृहत्क्षत्रय वीर्यवान् ।
 च्छिट्ठिपो वृष्टकेतुश्च माद्रापुरौ घटोत्कच ॥ ३ ॥ युधामन्युश्च
 विक्रान्त शिखण्डो चापराजत । उत्तमौजाश्च दुर्हर्षो वराटश्च
 महारथ ॥ ४ ॥ द्रौपदेवाश्च सरत्था शैशुपालश्च वार्थिवान् ।
 कीकवाश्च महावीर्या सञ्जयाश्च सहस्रय ॥ ५ ॥ एते चान्ये च

सगणाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा । समभ्यधावन् सद्यसा भारद्वाजं
 युयुत्सवः ॥ ६ ॥ समीपे वर्त्तमानास्त्रान् भारद्वाजोऽपि वीर्यवान् ।
 असम्भ्रान्तं शरौघेण महता समवारयत् ॥ ७ ॥ महौघः सलिल-
 स्येव गिरिमासाद्य दुर्मिदम् । द्रोणं तेनाभ्यवर्त्तन्त वेलामिव
 जलाशयाः ॥ ८ ॥ पीडयमाना शरैराजन् द्रोणचापविनिःसृतैः ।
 न श्रेष्ठः प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाण्डवाः ॥ ९ ॥ तदङ्ग-
 नपश्याम द्रोणस्य भुजवोर्वलम् । यद्दिनं नाभ्यवर्त्तन्त पाञ्चालाः
 सृष्ट्वयै सह ॥ १० ॥ तमाद्यान्तर्नाभिक्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 बद्ध्वा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ॥ ११ ॥ अशक्यन्तु
 तमग्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः । अविशङ्गं गुरुं भारं सौभद्रे
 समवासृजत ॥ १२ ॥ वासुदेवादनवरं फाल्गुनाञ्चामितौजसम् ।
 अद्रवीत् परवीरघ्नमभिमन्युमिदं वचः ॥ १३ ॥ एतन्नो नार्जुनो
 गर्ह्येद्यथा तात तथा कुरु । अक्रव्यूहस्य न वयं विद्म मेदं कथ-
 न्चन ॥ १४ ॥ त्व नार्जुनो वाक्कृष्णो वा भिन्द्यात् प्रद्युम्न एव
 वा । अक्रव्यूहं महाबाहो पञ्चभो नोपपद्यते ॥ १५ ॥ अर्भि-
 मन्यो वरं तात याचता दातुमर्हसि । पितृणां मातुलानाञ्च
 सैन्यानां चैव सर्वश ॥ १६ ॥ धनञ्जयो हि नस्तात गर्हयेदित्य
 संयुगात् । हिप्रमस्तं समाटाय द्रोणानीकं विधातय ॥ १७ ॥

अभिमन्युरुवाच । द्रोणस्य दृढमत्यग्रमनीकप्रवरं युधि ।
 पितृणां जयमाकाङ्क्षन्नवगाह्येऽविलम्बितम् ॥ १८ ॥ उपदिष्टो हि
 मे पित्रा योगोऽनीकविधातने । नेत्सहे तु विनिर्गन्तुमहं कस्या-
 द्दिदापदि ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भिन्द्यानीक युधा श्रेष्ठ दारं सृष्ट्वनयस्व
 न । वयं त्वानुगमिष्यामी येन त्व तात यास्यसि ॥ २० ॥ धन-
 ष्ययममं मुहे त्वा वय तात शशुमी । प्रणिधायानुयास्यामी
 रघन्त सर्वतोमुखाः ॥ २१ ॥

भीम उवाच । अहं त्वानुगमिष्यामि घृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकि ।
पाद्भाला' केकया मत्स्रास्तथा सर्वे प्रमट्टका ॥ २२ ॥ सकृद्धिन्म
त्तया व्यूहं तत्र तत्र पुन पुन । वय प्रध्वसयिष्यामो निघ्नमाना
वरान् वरान् ॥ २३ ॥

अभिमन्युरुवाच । अहमेतत् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानोक्तं दुरा-
सदम् । पतङ्ग इव संक्रुद्धो ज्वलन्तं जातवेदसम् ॥ २४ ॥ तत्
कर्माद्य करिष्यामि हित यद्वययोर्द्वयो । मातुलस्य च यत् प्रीतिं
करिष्यामि पितुश्च मे ॥ २५ ॥ शिशुनैकेन सद्गामे कात्यमानानि
सङ्घये । दृच्छन्ति सर्वभूतानि द्विपत् सैन्यानि वै मया ॥ २६ ॥
नाहं पार्थेन जात स्या न च ज्ञात सुमट्टया । यदि मे संयुगे
कश्चिच्छीवितान्नाद्य सुचरति ॥ २७ ॥ यदि नैकरथेनाह समर्थं
क्षत्रमखलम् । न करोम्यष्टधा युद्धे न भवाम्यर्जुनात्मज ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवन्ते भाषमाणस्य बल सौभद्र वर्द्ध-
ताम् । यस्तुमत्सदृशे मेत्तु द्रोणानोक्तं दुरासदम् ॥ २९ ॥
रक्षितं पुरुषव्याघ्रैर्महेष्वासैर्महाबलैः । साध्यरुद्रमस्तु कल्पैर्वस्व-
न्प्रादित्यविक्रमै ॥ ३० ॥

सहज उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् ।
समिवाश्वान् रथे क्षिप्रं द्रोणानोक्ताय चोदय ॥ ३१ ॥

इति श्रीगणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युप्रतिप्राया

पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

सहज उवाच । सौभद्रस्तद्वचं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमत ।
अचोदयत यन्तारं द्रोणानोक्ताय भारत ॥ १ ॥ तेन सहोद्य-
मानस्तु याद्वि याद्वीति, सारथि । प्रत्युवाच ततो राजन्भि-

मन्युर्मदं वचः ॥ २ ॥ अतिभारोऽयमायुःसन्नाहितस्त्वयि पाण्डवैः ।
 सम्प्रधार्य क्षमं बुद्ध्या ततस्त्वं धीदुमर्हसि ॥ ३ ॥ आचार्यो हि
 कृती द्रोण परमास्त्रे कृतग्रमः । अत्यन्तसुखसंभ्रदस्वच्चात्यन्त-
 विचारदः ॥ ४ ॥ ततोऽभिमन्युः प्रहसन् सारथि वाक्यमब्रवीत् ।
 चारथे कोन्वयं द्रोणः समग्रं चतसैव वा ॥ ५ ॥ पिरावतगतं यत्नं
 सदानरगणैरहम् । धीघरीयं रणमुखि न मे ज्ञेयं विजयः
 ॥ ६ ॥ न ममैतद्विपतसैन्यं कलामर्हति षोडशीम् । अपि
 विप्रव्रजित विष्णुं मातुलं प्राप्य सूतज ॥ ७ ॥ पितरं चार्जुनं युद्धे
 न भीर्माननुयास्यति । ततोऽभिमन्युस्ता वाचं कदर्थीकृत्य सारथेः
 ॥ ८ ॥ दाहीत्येवान्नवीदेनं द्रोणानीकाय साचिरम । ततः
 सङ्घोटयामास हयानस्य द्विहायणान् ॥ ९ ॥ नातिहृष्टमनाः
 सूतो हेममाण्डपरिच्छदान् । ते प्रेषिताः समितेण द्रोणानीकाय
 वाजिनः ॥ १० ॥ द्रोणमभ्यद्रवव्राजन् महावेगपराक्रमा । तमु-
 द्दोक्ष तथायान्तं सर्वं द्रोणपुरोगमाः । अभ्यवर्तन्त कौरव्याः
 पाण्डवाय तमन्वयुः ॥ ११ ॥ सकर्षिञ्चारप्रवरोच्छ्रितध्वजः सुवर्म-
 वंमाली, निरली, नावरः । युयुत्सया द्रोणमुखानभीतवत समा-
 सृष्टत् सिंघशिशुर्यथा द्विपान् ॥ १२ ॥ ते विप्रन्तं मुष्टा युक्ताः
 सम्प्रहारं प्रवक्रिरे । आसोत् गाह्व इवावर्त्तो मुहूर्त्तमुद्रधाविव

हांसैः खुरनेमिस्रैरपि । सन्नाटयन्ती वसुधामभिदुदुवुरार्कुः ;
 निम् ॥ १९ ॥ तेषामापतता वीरः शीघ्र पूर्वमथो दृढम् ।
 क्षिप्रास्त्रो न्यवधोद्धातुन् मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ॥ २० ॥ ते ह्यन्य-
 माना-विवशा नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अमिषेतुस्तमेवाजी
 शलभा इव पावकम् ॥ २१ ॥ ततस्तेषां शरीरैश्च शरीरावयवैश्च
 सः । सन्तस्तार तदा भूमिं कुशैर्वेदीमिवाध्वरे ॥ २२ ॥ बह-
 गोघाङ्गलिदाणान् शशरासनसायकान् । सासिधर्माङ्गशाभीपून्
 सतो नरपरश्वधान् ॥ २३ ॥ सगदायोगुडुपासान् सर्ष्टितो मर-
 यट्टिमान् । समिन्दिपालपरिधान् सशक्तिशरकम्पनान् ॥ २४ ॥
 सप्रतोऽमकाशङ्गान् सकुन्तान् सकवग्रहान् । समुद्धरक्षिपणीयान्
 सपाशपरिघोपलान् ॥ २५ ॥ सकेयुराङ्गदान् बाहून् हृद्यगन्धा-
 नुलेपनान् । स चिच्छेदार्जुनिस्तूष्णीं लक्ष्मीयानां सहस्रम् ॥ २६ ॥
 तैः स्फुरद्भिर्महाराज शुशुभे भू सलोहितैः । पञ्चास्यैः पन्नगी-
 ष्णितैर्गुरुडुनेव मारिष ॥ २७ ॥ सनामाननकेशान्तेरन्नणेशास-
 कुण्डलैः । सन्दष्टोष्ठपटैः क्रोधात् चरद्भिः घोषितं बह्व ॥ २८ ॥
 धारुस्रग्गुकुटोष्णीषैर्मणिरत्नविरालितैः । विनालनलिनाकारै-
 र्हिवाकरशशिप्रभैः ॥ २९ ॥ क्षितप्रियंवदैः कालैः बह्वभिः पुण्य-
 गन्धिमि । दिघच्छिरोभिः पृथिवीमवतस्तार फाल्गुनिः ॥ ३० ॥
 गन्धर्वनगराकारान् विविधान् कल्पितान् रथान् । ईषामुखान्
 चित्रवेषून् न्यस्तदण्डकबन्धुरान् ॥ ३१ ॥ विजङ्गाद्धिवरांस्तत्र
 विनासादथनानपि । विचक्रोपस्करोपस्थान् मन्त्रीपकरणानपि
 ॥ ३२ ॥ प्रपातिनोपस्तरणान् हतयोधान् सहस्रशः । शरै-
 र्विशकलीकुर्वन् दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३३ ॥ पुनर्दिपान् हिपा-
 रोहान् वैजयन्त्यह्वयध्वजान् । तूण्वर्माख्यथो कक्षान् ग्रैवेया-
 ख्यथ कम्बलान् ॥ ३४ ॥ घण्टाः शुण्डान् विपाणाग्रान् गज-
 नालापदानुगान् । शरैर्निर्मितधाराश्रै मात्रवाणाममातयत् ॥ ३५ ॥

वानायुजान् षोडशोऽप्युजान् काश्वोजानथ वाह्निकान् । स्थिरबाल-
 धिकर्णान् चान् जवनान् साधुवाहिनः ॥ ३६ ॥ आरूढान् प्रिचितै-
 र्यौधैः शक्त्यृष्टिप्राप्तयोधिभिः । विध्वस्तचारुमुकटान् विप्रविह-
 प्रकीर्णकान् ॥ ३७ ॥ निरस्तजिह्वानवनान् निष्कीर्णान्त्रयङ्गु-
 युतान् । हतारोहान् भिन्नघण्टान् क्रव्यादगणभोटनान् ॥ ३८ ॥
 निकृत्तचर्मकवचान् शकृन्मूत्रासृगाङ्गुतान् । निपातयन्नागगणां-
 स्तावकान् स व्यरोचत ॥ ३९ ॥ एको विष्णुरिवाचिन्यः कृत्वा
 प्राक्कर्म दुष्करम् । तथा विमथितं तेन अङ्गं तव बलं महत्
 ॥ ४० ॥ यथासुरबलं घोरं त्र्यम्बकेनाभिगौजसा । कृत्वा कर्म
 दण्डोऽसृष्टं परैरार्जुनिराहवे ॥ ४१ ॥ अभिनत् स पटान्तग्रीधान्
 लट्टीयानेव सर्वथः । एवमेकेन तां सेनां सौमद्रेण धितैः परैः
 ॥ ४२ ॥ भृशं विप्रहतां दृष्ट्वा क्रन्दन्नेवासुरीं चमूम् । लट्टीया-
 स्तव पुत्राय वीक्ष्यमाणा टिमो दप ॥ ४३ ॥ संशुष्काच्याश्ल-
 न्नेत्राः प्रस्विन्ने लोमहर्षणाः । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा
 द्विपञ्चधे ॥ ४४ ॥ गोव्रनामभिरन्योऽन्यैः क्रन्दन्ती जीवितैयिण ।
 हतान् पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन् बन्धून् सस्वन्धिनस्तथा । प्राति-
 षन्त समुत्सृज्य तरयन्ती हयदिपान् ॥ ४५ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुषधपर्वणि अभिमनुषपराक्रमे

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

चौर्यवान् । तमाद्रवत मामैष्ट क्षिप्रं रघत कौरवम् ॥ ३ ॥ ततः
 कृतज्ञा बलिनः सृष्टो जितकाशिन । वास्यमाना मयाहीरं
 परिवर्द्धस्तवात्मजम् ॥ ४ ॥ : द्रोणो द्रौणि कृप कर्ष्य कृतवर्मा
 च सौबलः । वृहदलो मद्राजो भूरिर्भूरिश्चवाः प्रलः ॥ ५ ॥
 घौरवो वृषसेनश्च विश्वजन्त शिताच्छरान् । सौमद्रं शरतर्षण
 महता समवारचत् ॥ ६ ॥ सम्प्रोक्षयित्वा तमथो दुष्योर्धनममो-
 चयत् । - आस्थाद्वासमिवाक्षिप्त ममृषे नाष्णुनात्मजः ॥ ७ ॥
 तान् शरौघेण महता साश्वस्तान्महारथान् । विमुखीकृत्य
 सौमद्रं सिद्धनादमथानदत् ॥ ८ ॥ तस्य नादं ततः श्रुत्वा सिद्ध-
 स्येवामिषैपिणः । नामृष्यन्त सुसरब्धाः पुनर्द्वीणमुखा रथाः
 ॥ ९ ॥ त्पुनं क्रोष्टक्रोडृत्य रथवधेन मारिष । व्यसृजन्निष्पु-
 लालानि नानासिद्धानि-सदृश ॥ १० ॥ - तान्यन्तरोक्षे विच्छेद
 पौत्रस्तव शितैः शरैः । ताथैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत्
 ॥ ११ ॥ ततस्ते कोपितास्तेन शरैराथीविधोपमैः । परिवर्द्ध-
 ल्धिषासन्तः सौमद्रमपलायिनम् ॥ १२ ॥ समुद्रमिव पथ्यस्तं
 त्वदीयं त वलासं वम् । दृधारेकोऽष्णुनिर्वाणैर्वैलेव भरतर्षभ
 ॥ १३ ॥ शूराणां शुध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् । अमिमन्योः
 परेषाञ्च नासीत् कथित् पराङ्मुख ॥ १४ ॥ तस्मिन्तु घोर-
 सङ्ग्रामे वर्त्तमाने मयच्छरे । दृसहो नवमिर्वाणैरमिमनुप्रमवि-
 ध्यत ॥ १५ ॥ दुःशासनी हादशमि कृप शारदतस्त्रिमिः ।
 द्रोणस्तु सप्तदशमिः शरैराथीविधोपमैः ॥ १६ ॥ विविंशतिश्च
 सप्तत्याः कृतवर्मा च सप्तमि । वृहदलस्तथाष्टाभिरश्वत्थामा च
 सप्तमिः ॥ १७ ॥ भूरिश्चवास्त्रिमिर्वाणैर्मद्रजः पङ्क्तिराशुनी ।
 दास्या शराभ्यां यकनिस्त्रिमिर्दुष्योर्धनो नृप ॥ १८ ॥ स तु तान्
 प्रतिविव्याध त्रिमिस्त्रिमिरक्षिण्यै । नृथ्यन्निव महाराज चाप-
 हस्तः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ ततोऽमिमनुप्रः सद्रुहस्तास्यमानस्तवा-

क्षजे । विदर्शयन् वै सुमहच्छिञ्चाभ्यासकृतम्वलम् ॥ २० ॥
 गरुडानिलरहोभिर्यन्तुर्वाक्यकरैर्हयै । दान्तेरश्लकटायाद् तर-
 माणमवारयत ॥ २१ ॥ स्थित्वा तस्याग्रत श्रीमानश्लकस्य सुतो
 बली । विव्याध दृशभिर्वाणैस्ताष्ठतिष्ठेति चान्नवीत ॥ २२ ॥
 तस्याभिमनुर्दृशभिर्वाणै सुत हयान् ध्वजान् । बाहू धनु
 शिरयोर्व्या स्रजमानो न्यपातयत ॥ २३ ॥ ततस्तस्मिन् हते वीरे
 सौभद्रेणाश्लकेश्वरे । सञ्ज्वाल बल सर्वं पलायनपरायणम्
 ॥ २४ ॥ तत कर्ष कृपो द्रोणो द्रौणिर्गान्धारराट् शल । शल्यो
 भूरियवा क्राय सोमदत्तो विविशति ॥ २५ ॥ वृषसेन सुपि
 णश्च कुण्डभेदी प्रतर्हन् । वन्दारको ललित्यय प्रवाङ्गदीर्घलोचन
 ॥ २६ ॥ दुर्योधनश्च सक्रुद्ध शरवर्षैरवाकिरत् । सोऽतिविद्वो
 भद्रेष्वाभैरभिमनुर्गजिह्वमी ॥ २७ ॥ परमादत्त कर्णाय वरु
 कायावभेदिनम् । तस्य भित्त्वा तनुव्राण दृष्ट निभिम्य चाशुग
 ॥ २८ ॥ प्राविशदरणीं राजन् बल्मीकमिव पन्नग । स तेनाति-
 प्रहारेण व्याथितो विह्वलन्निव ॥ २९ ॥ सञ्ज्वाल रणे कर्ण
 क्षितिकम्पे यथाचल । तयान्यैर्निमित्तेर्वाणै सुपिण दीर्घलोच-
 नम् ॥ ३० ॥ कुण्डभेदिश्च सक्रुद्धस्त्रिभस्त्रीनवधीरली । कर्ण-
 स्तम्भश्चविशत्या नाराधाना समार्पयत् ॥ ३१ ॥ अश्वत्यामा च
 विशया कृतवर्मा च सप्तभि । स शराचित्तमर्वाङ्ग क्रुद्ध अक्रु-
 त्मजात्मज ॥ ३२ ॥ विचरन् दृष्ट्यै सैन्यै पाशदस्त इवान्तक ।
 शल्यश्च शरवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् ॥ ३३ ॥ उदक्रोशमहा-
 वाङ्मस्तव सैन्यानि भोषयन् । तत स विद्वोऽस्त्रविदा मर्मभिद्धि-
 रजिह्वमी ॥ ३४ ॥ शल्यो राजन् रथोपस्थे निषणाट मुगोष्ठ च ।
 त षि दृष्टा तथा विद्ध सौभद्रेण यमस्त्रिना ॥ ३५ ॥ सम्युद्भव-
 शम्भु सर्वा मारदाजस्य पश्यत । त प्रेक्षन्तं महावाङ्ग स्वयणुष्टे
 समारणम् । लघीवा प्रपञ्चयन्ते गुणा सिद्धार्थिना इव ॥ ३६ ॥

सुत रणयमसामिपूज्यमातः पितृसुरचारणसिद्धवह्नैः । अवनि-
तकविगतैश्च भूतमह्यै रमिवमौ ज्ञतभुगप्रधान्यसिक्तः ॥ ३७ ॥

इति श्रीणपर्वणि अभिननुप्रवचपर्वणि अभिमनुप्रराक्रमे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

। इतराष्ट्र उवाच । तथा प्रमथमानं ते महेश्वामानजिह्वामैः ।
आर्जुनिं मामक्राः सङ्घ्रि के लेनं समवारयन् ॥ १ ॥
सञ्जय उवाच । शृणु राजन् कुमारस्य रणे विक्रोडित
महत् । विमित्ततो रथानीकं मारहाजेन रक्षितम् ॥ २ ॥ मद्रथ
सादितं दृष्ट्वा सौमद्रेणाशुमैरणे । शल्यादवरजः क्रुद्धः किरन्
वाणान् संमथयत् ॥ ३ ॥ तस्यार्जुनिः शिरीशीवं पाणिपादं
पतुह्वयान् । कृत्वा ध्वजं नियन्तारं त्रिविधं कल्पमेव च ॥ ४ ॥
चक्रं युगेपातूष्पोरानुपाकपञ्च सायकीः । पताकां चक्रगोप्तारी
सर्वोपकरणानि च ॥ ५ ॥ खड्गहस्तः प्रविच्छेद दृष्ट्यै तेन
कथन । स पपात क्षितौ क्षीणः प्रविहामरणास्वरः ॥ ६ ॥
वायुनेव महाशैलः संशान्नोऽमिततेजसा । अनुगाथापि विवस्ताः
प्राद्रवन् सर्वतो दिशः ॥ ७ ॥ आर्जुनिः कर्म तद्दृष्ट्वा सम्प्रसिद्धः
समन्ततः । नादिन सर्वभूतानि साधु साध्यात् भारत ॥ ८ ॥
शल्याभ्रातर्येथारुन्ने बह्वमस्तस्य सैनिकाः । कुलाधिवासमानानि
यावयन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥ ९ ॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धा विविधायुध-
पाणयः । रथैरश्वैर्गजैथाम्यैः पद्भियान्यैः बलात्कटाः ॥ १० ॥
वाणशस्त्रेण महता रथनेमिस्त्रेण च । हृद्धारैः क्षुब्धितोत्क्रुष्टैः
सिंहनादेय गर्जितैः ॥ ११ ॥ ज्पातलप्रसूनैरन्यैर्गर्जन्तोऽर्जुन-
नन्दनम् । द्रुवन्तश्च न नो जीवन्मोक्षसे जीवितादपि ॥ १२ ॥

तास्तथाब्रुवती दृष्ट्वा सौमद्रं प्रहसन्निव । यो यथ प्राहरत् पूर्वं
 त त इवव्याध पत्निभिः ॥ १३ ॥ सन्दर्भयिष्यन्तस्त्राणि विवित्राणि
 खडूनि च । शार्ङ्गान् समरे शूरो मृदुपूर्वमशुध्यत ॥ १४ ॥
 वासुदेवादुपात्त यदस्त्रं यच्च घनस्त्रयात् । अदर्भयते तत कार्ष्णिः
 कृष्णाभ्यामविशेषवत् ॥ १५ ॥ दूरमस्य गुरु भारं साध्वसञ्च
 पुन पुन । सन्दर्भद्विष्टजशेषून् निविशेदमदृश्यत ॥ १६ ॥ क्षाप
 मण्डलमेवास्य विस्फुरद्विष्टुदृश्यत । सुदीप्तस्य शरत्काले सवितु
 मण्डलं यथा ॥ १७ ॥ ज्यामब्दं शुश्रुवे तस्य तलमब्दं च भारत ।
 महाशनिमुव काले पयोदस्येव निखन ॥ १८ ॥ स्त्रीमानमर्षी
 सौमद्रो म्यानकृत् प्रियदर्शन । सन्निमानयिषुर्वीरानिष्वस्त्रैश्चाप-
 शुध्यत ॥ १९ ॥ मृदुर्भूत्वा महाराज दारुणं समपद्यत । वर्षा-
 भ्यतीतो भगवान् शरदीव दिवाकरः ॥ २० ॥ शरान् विधिषान्
 बद्धगो रक्मपुङ्गान् शिलाशितान् । सुमोच यतश्च क्रुद्धो गमस्तो-
 निव भास्करः ॥ २१ ॥ शरप्रैर्वत्सदन्तैश्च विपाठैश्च महायथा ।
 नाराचैरर्धवन्द्राभैर्मल्लैरप्लविकैरपि ॥ २२ ॥ अवाकिरद्रयानीकं
 भारद्वाजस्य पश्यत । ततस्तत्सैन्यमभवद्विमुखं शरपीडितम् ॥ २३ ॥

इति द्रौणपर्वणि अभिमनुप्रबधपर्वणि अभिमनुप्रपराक्रमे

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । हेधीमवति मे विस्रं क्रिया तुष्ट्या च
 सप्रथ । मम पुत्रस्य यत्सैन्यं सौमद्रं समवारयत् ॥ १ ॥ विस्तरे-
 षौव मे यत्र सर्वज्ञावस्थाने पुन । विक्रीडितं कुमारस्य स्कन्द-
 स्येवासुरे सह ॥ २ ॥

अथ उवाच । सन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि विमर्हिमतिदारुणम् ।

एकस्य च बहूनाञ्च यथासीत्तुमुत्तो रणः ॥ ३ ॥ अभिमतुः
 कृतोत्साह कृतोत्साहानरिन्दमान् । रयस्यो रयिन सर्वास्ताव-
 कानभ्यवर्षयत ॥ ४ ॥ द्रोण कर्षं कृपं शस्य द्रोणि भोज वृह-
 दलम् । दुष्योघन सौमदत्तिं यत्कुनिञ्च महाबलम् ॥ ५ ॥ नाना-
 नृपान्नृपसतान् सैन्यानि विविधानि च । अलातचक्रवत् सर्वान्
 लरमाण समार्षयत ॥ ६ ॥ निघ्नन्नमिथान् सौमद्र परमास्त्रैः
 प्रतापवान् । अदर्शयत तेजसो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ७ ॥
 तद्दृष्ट्वा धरितं तस्य सौमद्रस्यामितौजस । समकम्पन्त सैन्यानि
 सश्रीयानि पुन पुन ॥ ८ ॥ अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाजः
 प्रतापवान् । हर्षेणोत्फल्लनयन कृपमाभाष्य सत्वरम् ॥ ९ ॥
 घटयन्निव मर्माणि पुत्रस्य तव भारत । अभिमतुः रणे दृष्ट्वा
 तदा रणविभारदम् ॥ १० ॥ एष पच्छति सौमद्र पार्थाना-
 मग्रतो युवा । नन्दयन् सहृदु सर्वान् राजानञ्च युधिष्ठिरम्
 ॥ ११ ॥ नकुल सहदेवञ्च भीमसेनञ्च पाण्डवम् । बन्धून् सम्प्र-
 स्थिनथान्यान्मध्यस्थान् सहृदस्तथा ॥ १२ ॥ नास्य युद्धे समं
 मन्ये कश्चिदन्य धनुर्धरम् । दच्छन् हन्यादिमा सेना किमर्थमपि
 नेच्छति ॥ १३ ॥ द्रोणस्य प्रीतिश्चयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तवात्मज ।
 अर्जुनि प्रति संक्रुद्धो द्रोण दृष्ट्वा सत्यनिव ॥ १४ ॥ अथ दुष्यो-
 घन कर्षमब्रवीदङ्गिक नृपम् । दुष्यासनं मद्रराजं तास्तान्
 चान्यान्महारथान् ॥ १५ ॥ सर्वभूर्दामिपिक्तानामावाध्यां ब्रह्म-
 वित्तम् । अर्जुनस्य सत मूढो नायं हन्तुमिहेच्छति ॥ १६ ॥
 न ह्यस्य समरे मुचेऽटन्तकीऽप्याततायिन । किमङ्ग पुनरेवान्यो
 मर्त्य सत्य ब्रवीमि व ॥ १७ ॥ अर्जुनस्य सत त्रेषु सिध्दताटमि-
 रक्षति । सिध्दा. पुत्राय दयितास्तदपत्यञ्च धर्मिणम् ॥ १८ ॥
 सरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्यमात्मनः । आत्मसम्भाविता
 मूढस्य प्रमथीत माधिरम् ॥ १९ ॥ एवमुक्तास्तु ते राजन् साम्प्रती-

पुत्रमभ्ययु । संरब्धास्ते जिघासन्तो मारदाजस्य पश्यत ॥ २० ॥
 दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनवचस्तदा । अब्रवीत् कुरुषार्दूलो
 दुर्योधनमिदं वच ॥ २१ ॥ अहमेन हनिष्यामि महाराज ब्रवोमि
 ते । मिषता पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानाञ्च पश्यताम् ॥ २२ ॥
 अस्थिष्वान्यथ सौमद्रं यथाराद्गर्हिवाकरम् । सत्कृष्य चाब्रवी-
 हाक्य कुरराजमिदं पुन ॥ २३ ॥ श्रुत्वा कृष्णो मया शस्तं
 सौमद्रमतिमानिनौ ।- गमिष्यत प्रेतलोकं जीवलोकान् सभवं
 ॥ २४ ॥ तौ च श्रुत्वा मृतौ व्यक्त पाण्डो क्षीरोद्भवा सुता ।
 एकाङ्गा ससृष्टदग्गां ह्यैव्याहास्यन्ति जीवितम् ॥ २५ ॥ तस्मा-
 द्दक्षिन् हते शत्रौ हता सर्वेऽहितास्तव । शिवेन ध्याहि मां
 राजन्नेष हन्मि रिपूस्तव ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा नदन् राजन् पुत्रो-
 दुःशासनस्तव । सौमद्रमभ्ययात् क्रुद्धं शरवर्षैरवाक्रिरव ॥ २७ ॥
 तमतिक्रुद्धमायान्तं तव पुत्रमरिन्दम । आममनुगं शरैस्तीक्ष्णै-
 षु विप्रत्या समार्पयत् ॥ २८ ॥ दुःशासनस्तु सक्रुद्धं प्रमिन्न
 इव कुधर । यथोधयत सौमद्रमभिमनुगञ्च तं रथे ॥ २९ ॥
 तौ मण्डलान् वित्राणि रथाभ्यां मव्यदक्षिणम् । परमाण्वाव
 युध्येता रथमिच्छाविषारदौ ॥ ३० ॥ अथ पश्यवमददृग्दुन्दुभोना
 क्रुक्चमहानक्रभोरभ्रुर्भ्रुंराणाम् । निनदमतिभृशं तरां प्रथक्रु-
 ष्वैवणजलोद्भवमिहनादमित्यम् ॥ ३१ ॥

रात्रं द्रोणपर्वणि आममन्युवधपर्वणि दुःशासनगुहे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

मष्यदं च २४ । परविचनगावस्तु प्रत्यमित्यमवस्थितम् ।
 अमिमनुगं कदन् धीमान् दुःशासनमयाब्रवीत् ७१ ॥ द्रिष्ट्वा
 -पश्यामि सद्गणे मानिनं शूरमागतम् । निहुरन्त्यहधर्मापमा

क्रोधनपरायणम् ॥ २ ॥ यत् समाया त्वया राज्ञो वृतराष्ट्रस्य
 अग्रतः । कोपितः परुषैर्वाक्यैर्धर्मराज्ञो युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ बली-
 श्मत्तेन भीमस्य विरुल्लखेन भाषितः । अक्षकूटं समाश्रित्य शौव-
 लस्यात्मनो बलम् ॥ ४ ॥ तत्त्वयेदमनुप्राप्ते प्रक्रीपात् वै महा-
 रत्ननाम् । परवित्तापहारस्य क्रोधस्याप्रथमस्य च ॥ ५ ॥ लोमस्य
 ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यार्थाहितस्य च । पितृणां मन राज्ञस्य हरण-
 स्योग्रधन्विनाम् ॥ ६ ॥ सद्यद्योग्रमधर्मस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
 धामिताक्षत्रस्य ते वार्ष्णेयैः सर्वमेत्यस्य पश्यतः ॥ ७ ॥ अद्याहमनृण-
 स्तस्य कोपस्य भविता रणे । समर्पितायाः हृद्यायाः काङ्क्षि-
 तस्य च मे पितुः ॥ ८ ॥ अद्याकौरव्य भीमस्य भविताक्षानृणी
 युधि । न हि मे मोक्षये जीवन् यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्वाणं दुःशासनान्तकम् । सन्दधेः परवीरघ्नः
 काढ्यान्निन्दवर्द्धमम् ॥ १० ॥ तस्योरस्तूर्णमाशाय जगृहेषु
 विभिय तम् । जगाम स ह पुङ्खेन बलीकृमिव पन्नग ॥ ११ ॥
 अथैनं पञ्चविंशत्या पुनरेव समर्पयत । शरैरसिसमस्यैः शक्यै-
 र्चमसोदितैः ॥ १२ ॥ च गाढविहो व्यथितो रथोपस्थः स पा-
 विषत । दुःशासनो महाराज कश्मल चाविशन्नचत् ॥ १३ ॥
 सारथिस्त्वरमाणस्तु दुःशामनमचेतनम् । रणमध्याटपोवाह
 भीमद्रवरपोद्धितम् ॥ १४ ॥ पाण्डवो द्रौपदियार्थं विराटश्च समीक्ष्य
 तम् । पाञ्चाला कौक्याथैव सिन्धनाटमथानदन् ॥ १५ ॥ वाटि-
 ट्वाणि च सर्वाणि नानालिङ्गानि सर्वशः । प्रावाद्यन्तः समुद्धृष्टाः
 पाण्डूना तत्र सैनिका ॥ १६ ॥ अपश्यन् भ्रुवमानास्ते भीमद्रस्य
 विचेष्टितम् । अत्यन्तवैरिण दृप्तं दृष्ट्वा शत्रुं पराजितम् ॥ १७ ॥
 धर्ममासतश्चाणामश्रितनो प्रतिमास्तथा । धारयन्तो ध्वजाग्रेषु
 द्रौपदिया महारथा ॥ १८ ॥ चात्यकिशेकितानश्च वृष्टद्युम्नसिख-
 ण्डिनो । कौक्या वृष्टकेतश्च मत्स्यपाञ्चालसृष्टया ॥ १९ ॥

पाण्डवाय मुद्रा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमा । अभ्यद्रवन्त लरिता
 द्रोणानीक विमित्तव ॥ २० ॥ ततोऽभवन्महायुधं लदीयाना परैः
 सह । जयमाकाङ्क्षमाणाना शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ तथा
 तु वर्त्तमाने वै सङ्ग्रामेऽतिभयङ्करे । दुष्योषनी महाराज राधेय-
 मिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ पश्य दुःशासन वीरमभिमनुजं गतम् ।
 प्रतपन्तमिवादित्य निघ्नन्त शत्रवान् रणे-॥ २३ ॥ अथ चैते
 सुसरब्धा सिद्धा इव बलोत्कटा । सौमद्रमुद्यतास्त्रातुमभ्यधावन्त
 पाण्डवा ॥ २४ ॥ तत कर्ण शरैस्तीक्ष्णैरभिमनुजं दुरासदम् ।
 अभ्यवर्षत सङ्क्रुह पुत्रस्य हितकृत्तव ॥ २५ ॥ तस्य धानुषरा-
 स्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेष्ठिम् । अवज्ञापूर्वक शूर सौमद्रस्य रणा-
 जिरे ॥ २६ ॥ अभिमनुजस्तु राधेय तिसप्तत्या शिलीमुखे ।
 अविध्यस्वरितो राजन् द्रोणं प्रेप्सुर्महामना ॥ २७ ॥ त तदा
 नाथकृत् कथिद्दोषादारयितु रथी । आरुजन्त रथश्रेष्ठान् वज्र-
 हस्तात्मजात्मजम् ॥ २८ ॥ तत कर्णो जयप्रेप्सुर्मानी सर्वधनु-
 र्भ्रताम् । सौमद्र यतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणि दर्भयन् ॥ २९ ॥
 सोऽस्त्रैरस्त्रविदा श्रेष्ठो रामशिष्य प्रतापवान् । समरे यत्तुदुर्हर्ष-
 मभिमनुजमपीडयत् ॥ ३० ॥ स तथा पीड्यमानस्तु राधेयेनास्य
 वृष्टिम् । समरेऽमरसङ्घाय सौमद्रो न व्यथोर्ध्वत ॥ ३१ ॥ तत
 शिलाशरैस्तीक्ष्णैर्महैरानतपर्वभि । ह्रित्वा घनपि शूराणा-
 मार्जुनि कर्णमार्हयत् ॥ ३२ ॥ धनुर्मण्डलनिर्मते परैरासी-
 विषोपमै । सच्छ्रवण्यन्तार साश्रुमाशु जयन्निव ॥ ३३ ॥
 कर्ण पक्षास्य विक्षेप वायान् सन्नतपर्वण । अथश्रान्तय तान्
 सर्वानसङ्घात फाल्गुनात्मज ॥ ३४ ॥ ततो मुहूर्त्तात् कर्णस्य
 वाप्येनेकेन वीर्यवान् । सध्वज कार्मुक वीरमिहृत्त्वा भूमावपात-
 यत् ॥ ३५ ॥ तत रुच्छ्रगत कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तर । सौमद्र-
 मभ्यवात्सूयं दृष्ट्वावम्य कार्मुकम् ॥ ३६ ॥ तत सशुक्रुणु पार्या

स्तेषां चानुवरा जनाः । वादिस्त्राणि च सञ्जघ्नः सौमद्रश्चापि
त्रुष्टुषुः ॥ ३० ॥

इति द्रोणपर्वणि अमिमनुरवधपर्वणि दुःशासनकर्ण-
पराजये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सञ्जय उवाच । सोऽनुगर्हन् धनुष्पाणिर्ज्या विकर्षन् पुनः
पुनः । तयोर्महात्मनोस्त्वूर्ध्वं रयान्तरमपातयत् ॥ १ ॥ सोऽविध्य-
द्दशमिर्वाणैरमिमनुरं दुरासदम् । सच्छूद्रध्वजयन्तारं चाश्व-
माशु सयन्निव ॥ २ ॥ पितृपैतामहं कर्म कुर्वाणमतिमानुपम् ।
दृष्टादितं शरैः कार्पाणं लक्ष्मीं हृदितामवन् ॥ ३ ॥ तस्यामि-
मन्युरायम्य सयन्नेकेन पक्षिणा । शिरः प्रचयावयामास तद्रथात्
प्रापतद्भुवि ॥ ४ ॥ कर्णिकारमिवाधूत वातेनापतितं नगात् ।
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजन् कर्णो व्यथा ययौ ॥ ५ ॥ विमुखो-
द्धृत्य जर्णन्तु सौमद्रः कक्षपत्रिमिः । अन्यानपि महेष्वासान् तूर्ध्व-
मेवामिदद्भुवे ॥ ६ ॥ ततस्तद्विधेः सैन्यं हस्त्वश्वरथप्रतिमत् ।
क्रुद्धोऽमिमनूरमिनत्तिग्मतेजा महायथाः ॥ ७ ॥ कर्णस्तु वद्धमि-
र्वाणैरर्द्यमानोऽमिमनुरना । अपाताञ्जवनैरप्रखैस्ततोऽनोकममच्यत
॥ ८ ॥ शलभैरिव चाकाशे धारामिरिव चावृते । अमिमन्योः
शरैराजन्नाप्राप्रायत किञ्चन ॥ ९ ॥ तावकानान्तु योषाना बध्यतां
निधितै शरैः । अन्यत्र सैन्यवाद्वाजान् नष्ट कश्चिदतिष्ठत ॥ १० ॥
सौमद्रस्तु ततः शङ्खं प्रध्माप्य पुरुषर्षभम् । शीघ्रमभ्यपतत् सेना
भारतीं मरतर्षभम् ॥ ११ ॥ सकञ्चैऽग्निरिवोतसृष्टो निर्द्वैहंस्तरसा
रिपून् । मध्ये भारतसैन्यानामार्जुनिः प्रथिवर्त्तत ॥ १२ ॥ रथ-
नागाश्वमनुजानर्हयन्निधितै शरैः । सम्पु विश्वाकरोद्धुमिं कवन्ध-
णसङ्घुक्षाम् ॥ १३ ॥ सौमद्रवापप्रभवेर्निहृत्ता परमेष्ठुमि ।

स्वानेवाभिमुखान् प्रन्तः प्राद्रवन् जीवितार्थिनः ॥ १४ ॥ ते घोरा
 रौद्रकर्माणो विपाठा बहवः शिताः । निघ्नन्तो रथनागाश्वान्
 जघ्नुः रासन् वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ सायुधाः साङ्गलिवाणाः सगदाः
 साङ्गदा रणे । दृश्यन्ते वाहवस्मिन्ना हेमाभरणभूषिताः ॥ १६ ॥
 शराश्यापानि खड्गशश्च शरीराणि शिरासि च । सक्नुण्डलानि
 स्रग्वीणि भूमावासन् सहस्रय ॥ १७ ॥ सोपष्करैरघिष्ठानै-
 रीपादृण्डकबन्धुरैः । अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्मन्त्रैश्च वज्रघा युगैः ॥ १८ ॥
 शक्तिचापानिभिद्यैव पतितैश्च महाध्वजे । चर्मवापशरैश्चैव व्यप-
 कीर्णैः समन्ततः ॥ १९ ॥ निहतैः क्षत्रियैरश्वैर्वारणैश्च विघ्ना-
 म्यते । अगम्यकल्पा पृथिवी क्षणेनासीत् सदाकृणा ॥ २० ॥
 बध्धता राजपुत्राणां क्रन्दतामितरेतरम् । प्रादुरासीन्महाशब्दो
 भोरूणा भयवेहेन ॥ २१ ॥ स शब्दो भरतयोः छद्दिशः सर्वा
 व्यनादयत् । सौभद्रयाद्रवत सेनां प्रन् वराश्वरथहिपान् ॥ २२ ॥
 कक्षमग्निरेवोत्सृष्टो निर्हेहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भारतसैन्याना-
 मार्जुनिः प्रत्यदृश्यत ॥ २३ ॥ विचरन्तं दिशः सर्वाः प्रदिपयामि
 भारत । तं तदा नानुपश्यामः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २४ ॥
 आददानं गजाश्वानां नृणाञ्चायुषि भारत । क्षणेन भूयः
 प्रश्यामि सूर्यं मध्यन्दिने यथा ॥ २५ ॥ अभिमन्युं महाराज
 प्रतपन्तं दिपहणान् । स वासवसमः सङ्घे वासवस्यात्मजात्मजः ।
 अभिमनुरमहाराज सैन्यमध्ये व्यरोचत ॥ २६ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुरवधपर्वणि अभिमनुरपराक्रमे
 एकवत्सार्चिषोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

शतशत उवाच । बालमत्यन्तसुखिनं स्वदाङ्गवृक्षदर्शितम् ।
 सुश्रेष्ठ कुम्भस्य वीर कुलपुत्र तनुत्यजम् ॥ १ ॥ गाहमानमनोरथानि

सदृशैश्च त्रिंशत्यै । अपि यौधिष्ठिरात् सैन्यात् कथिदन्व-
पतहली ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । युधिष्ठिरो भीमसेनः सिखण्डी सात्यकि-
र्यमौ । घृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकीकयः ॥ ३ ॥ घृष्टकेतुश्च
संरक्षी मत्स्यग्राथाभ्यपतन् रणे । तेनैव तु पद्यायाताः पितरो
मातुलैः सह ॥ ४ ॥ अभ्यद्रवन् परीप्सन्ती व्यूढानीकाः प्रह्ला-
रिणः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः शूरान् तदीया विमुखामवन् ॥ ५ ॥
ततस्तद्विमुखं दृष्ट्वा तव सुतोर्महहसम् । जामाता तव तेजस्वी
विष्टम्नयिपुराद्रवत् ॥ ६ ॥ सैन्यवस्य महाराज पुत्रो राजा जय-
द्रथः । सपुत्रमर्द्धिनः पार्थान् सह सैन्यानवारयत् ॥ ७ ॥ उग्र-
घन्वा महेश्वासो दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । वार्धेचक्रिसपासेधत् प्रव-
णादिव कुञ्जरः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अतिमारमहं मन्ये सैन्यवे सञ्जयाहितम् ।
यदेकः पाण्डवान् क्रुद्धान् पुत्रप्रेप्सूनवारयत् ॥ ९ ॥ अत्यद्भुत-
महं मन्ये बलं शौर्यञ्च सैन्यवे । तस्य प्रवृद्धिं मे वीर्यं कर्मः
साग्रं महात्मनः ॥ १० ॥ किं दत्तं हतमिष्टं वा सुतप्तमथ वा
तपः । सिन्धुराजो हि यिनैकः क्रुद्धान् पार्थानवारयत् ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । द्रौपदीक्षरणे यत्तत् भीमसेनेन निर्लितः ।
मानात् स तप्तवान् राजा वरार्थी समहत्तपः ॥ १२ ॥ इन्द्रि-
याणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः सन्निवर्त्तय सः । क्षुत्पिपासातपसहः
कृशो घमनिसन्ततः ॥ १३ ॥ देवमाराधयच्छुभं शरणं ब्रह्म सना-
तनम् । भक्तानुकम्पी भगवान् तस्य सक्रोततो द्याम् ॥ १४ ॥
स्वप्नान्तेऽप्यथ चैवाह हरः सिन्धुपतिः सुतम् । वरं हृषीश्व
प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु शर्वणं सिन्धु-
राजो जयद्रथः । उवाच प्रणतो रुद्रं प्राञ्जलिर्नियतात्मवान्
॥ १६ ॥ पाण्डवेयानहं सङ्ग्रे भीमवीर्यपराक्रमान् । वारचामि

अहोभारतम् ।

रथेनैकः समस्तानिति भारत ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु देवेशो जय-
द्रथमयाव्रवीत् । हृदामि ते वरं सैन्य विना पार्थं धनञ्जयम्
॥ १८ ॥ वारविश्वसि सङ्ग्रामे चतुरः पाण्डुनन्दनान् । एवमस्त्विति
देवेशमुक्त्वाबुध्यत पार्थिव ॥ १९ ॥ स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्र-
वलेन च । एकः सन्वारयामास पाण्डवानामनीक्रिनीम् ॥ २० ॥
तस्य च्यातलघोषिणश्चक्रियान् भयमाविशत् । परांस्तव तु सैन्यस्य
हर्षः परमकोऽभवत् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा तु चक्रिया भारं सैन्यवे सर्व-
मर्षितम् । उत्कृष्याभ्यद्रवन् राजन् वीन यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २२ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुधि-
ष्ठिरव्यारिणोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सिन्धु राजस्य विक्र-
मम् । शृणु तत् सर्वमाख्यास्ये यथा पाण्डुनयोषयत् ॥ १ ॥
तमूहः सारथेर्वश्याः सैन्यवाः साधुवाहिनः । विक्रुवाणा हृद-
न्तोऽश्वः श्वसनोपमरंहसः ॥ २ ॥ गन्धर्वनगराकारं विधिवत्
कल्पितं रथम् । तस्यात्यगोभयत् केतुर्वराहो राजतो महान् ॥ ३ ॥
श्वेतच्छूवपताकामिथामरव्यजनेन च । स वभौ राजलिङ्गैस्त्रैस्तारा-
पतिरिवाश्वरे ॥ ४ ॥ मुक्त्वावचमणिस्रस्रैर्मूर्षितन्तमयफ्रयम् ।
वस्त्रयं विवभौ तस्य ज्योतिर्मिः खमिवावृतम् ॥ ५ ॥ स विस्कार्य
महत्वापं किरन्निष्पुगणान् बहून् । तं व्यूहं पूरयामास यद्गदा-
रथदार्णुनिः ॥ ६ ॥ स सात्यकिं त्रिमिवाणैरष्टामिथ वृकोदरम् ।
धृष्टद्युम्नं तथा पट्टा विराटं दशभिः शरैः ॥ ७ ॥ द्रुपदं पञ्चमि-
स्योच्छैर्दशमिथ सिखण्डिनम् । केकयान् पञ्चविंशत्या द्रौपदीयां-
स्थिमिस्त्रिभिः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरं तु सप्तत्या ततः शेषानुपावृष्टत् ।
शुजासेन महता तद्द्रुतमिवामवत् ॥ ९ ॥ अथास्य सितपीतेन

भङ्गेनादिश्य कार्मुकम् । विच्छेद प्रहसन् राजन् घर्मपुत्र प्रताप-
वान् ॥ १० ॥ अन्धोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
विव्याध दशमि पाथं ताथैवान्यास्त्रिमिस्त्रिमि ॥ ११ ॥ तस्य
तन्नाथव ज्ञात्वा भीमो मत्तैस्त्रिमि पुनः । घनुर्ध्वजश्च छत्रश्च
चितौ चिप्रमपातयत् ॥ १२ ॥ सोऽन्यदादाय वलवान् सच्यं कृत्वा
घ कार्मुकम् । भीमस्यापातयत् केतुं घनुरप्रदाय मारिष ॥ १३ ॥
स हताश्वाटवपुत्र्य छिन्नधन्वा रथोत्तमात् । चात्वकेराणुते
यानं गिर्यग्रमिव केशरी ॥ १४ ॥ ततस्त्वदीयाः सद्गटाः साधु-
साध्विति चुक्रुशु । सिन्धु, राजस्य तत् कर्म पूजयन्तो सुहृमुद्गः
॥ १५ ॥ सक्र, दान् पाण्डवानीको यद्धारस्त्रतेजसा । तत्तस्य
कर्म भूतानि सर्वाण्येवाभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ सौमद्रेण हतैः पूर्वं
सोत्तरायुधिमिर्दिपे । पाण्डूना दग्धित पत्न्या सैन्धवेन निवारितः
॥ १७ ॥ यतमानास्तु ते वीरा मत्स्यपाञ्चालकीकया । पाण्डवा-
यान्वपयन्त प्रतिशेकुर्न सैन्धवम् ॥ १८ ॥ यो योहि यतते भेतुं
द्वीणानीकं तवाहित । तन्तमेव वरं प्राप्य सैन्धव प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयपर्वणि अभिमनुष्यपर्वणि जयद्रथयुद्धे

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

सप्तय उवाच । सैन्धवेन निरुद्धेषु जयद्रथियु पाण्डुषु ।
सुघोरमभवद्युद्धं तदीयाना परे सह ॥ १ ॥ प्रविश्याथार्जुनिः
सिना सत्यसन्धो दुरासदः । व्यचीमयत तेजस्वी मकरः सागरं
यथा ॥ २ ॥ तन्तया भरवर्षेण क्षोभयन्तमरिन्दमम् । यथा-
प्रधानं सौभद्रमभ्ययुर्नरसत्तमा ॥ ३ ॥ तेषा तस्य च सम्मर्द्दी
दारुण समपयत । सृजता भरवर्षाणि प्रसक्तममितौजसाम् ॥ ४ ॥
रथत्रजेन स रुद्रसौरमितैस्त्रिधा र्जुनि । हृषसेनस्य यन्तार चला

विच्छेद कार्मुकम् ॥ ५ ॥ तस्य विव्याघ बलवान् शरैरञ्जा-
 गलिष्णुमी । वातायमानैरथ तैरश्वैरवहृतो रणात् ॥ ६ ॥
 तेनान्तरेणाभिमन्योर्यन्तापासारयद्भयम् । रथद्रजास्ततो हृष्टा
 साधुसाध्विति चुक्रुशुः ॥ ७ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं प्रमथन्तं
 शरैररीन् । आराटायान्तमभ्येत्य वसातीयोऽभ्ययाद्द्रुतम् ॥ ८ ॥
 सोऽभिमन्युं शरै पृष्ट्या रूपपुङ्खैरवाकिरत् । अद्रवीच्च न ते
 जीवन् जीवतो युधि मोघ्यसे ॥ ९ ॥ तमयस्यवर्माणमिपुष्या
 दूरपातिना । विव्याघ हृदि शौमद्र स पपात व्यसुः क्षितौ ॥ १० ॥
 वसातीयं हतं दृष्ट्वा क्रुद्धा क्षत्रियपुङ्गवाः । परिवव्रुस्तथा राक्ष-
 स्तव पीवजिपासव ॥ ११ ॥ विस्कारयन्तवापानि नानारुपा-
 ण्यनेकशः । तद्यत्तमभवद्ग्रीहं शौमद्रस्यारिभि रथ ॥ १२ ॥ तेषां
 शरान् शेषसनान् शरीराणि शिरांसि च । सकुण्डलानि सस्त्रीणि
 क्रुद्धदिच्छेद फाल्गुनि ॥ १३ ॥ सखड्गां साङ्गुलिवापाः स-
 पहिषपशुघाः । पट्टयन्त भुजाश्लिन्ना हेमामरपभूषिताः ॥ १४ ॥
 सगुभिरामरपैर्वस्त्रैः पातितैश्च महाघ्नैः । वर्ममिदमभिहारै-
 भुङ्कुरैश्च वषामरैः ॥ १५ ॥ सपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकपन्ध्रैः ।

सञ्जय उवाच । आददानस्तु शूराणामायुष्यमवटार्जुनिः ।
 अन्तकः सर्वभूतानां प्राणान् काल इवागते ॥ १ ॥ स शक्र इव
 विक्रान्तः शक्रसुतोः सुतो बली । अभिमनुप्रस्तदानीकं लोडुयन्
 महयोमत ॥ २ ॥ प्रविश्य च तु राजेन्द्र, चतुर्विन्द्रान्तकोपनः ।
 सत्यश्रवसनादत्त व्याघ्रो मृगमिवोलुणः ॥ ३ ॥ सत्यश्रवसि चाक्षिप्ते
 त्वरमाणा महारथाः । प्रशुभ्र विविधं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन्
 ॥ ४ ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति चतुर्विण्णुवाः । सद्धमानाः-
 समाजग्म, क्षिपासन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥ ५ ॥ चतुर्विण्णामनीकानि
 प्रदुतान्यभिधावताम् । जगाम तिमिरासाद्य चन्द्रमत्स्रानिवार्यवे
 ॥ ६ ॥ धी के चनागतास्त्वस्य समीपमपलायिनः । न ते प्रति-
 न्यवर्त्तन्त समुद्रादिव सिन्धवः ॥ ७ ॥ महत्वातगृहीतेव वातवेग-
 भवाहिता । समक्रम्य च सेना विभ्रान्ता नौरिवार्यवे ॥ ८ ॥
 अथ रुक्मरथो नाम महेश्वरसुतो बली । तस्तामाश्रवास्यन्
 सेनामत्रस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ अहं त्रासेन यः शूरा नैय
 कश्चिन्मवि स्थिते । अहमेनं गृहीष्यामि जीवग्राहं न संशय ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा तु सौमद्रममिदुद्राव वीर्यवान् । सकल्पितेनोद्यमानः
 स्यन्दनेन विराजता ॥ ११ ॥ सोऽभिमन्युं विमिर्वाणैर्मित्वा बध्-
 न्नथानदत् । विमिय दक्षिणे बाहौ सव्ये च निशितैस्त्रिमिः-
 ॥ १२ ॥ स तस्यैवासनं हित्वा फाल्गा, निः सव्यदक्षिणौ । भुजौ
 शिरश्च स्वक्षिभ्र, चितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा रुक्मरथं
 ममं पुत्रं शल्यस्य मानिनम् । जीवग्राहं विदुषन्तं सौमद्रेण
 यथस्त्रिणा ॥ १४ ॥ सङ्ग्रामदुर्मदा राजन् राजपुत्रा प्रहारिण ।
 वयस्याः शल्यपुत्रस्य सुवर्षविकृतध्वजाः ॥ १५ ॥ तालमात्राणि
 चापानि विक्रपन्तो महारथाः । आर्जुनिं शरवर्षेण समन्तात्
 पर्यवारयन् ॥ १६ ॥ शूरैः विद्याबलीपेतैस्तरुणैरत्यमर्षणैः ।
 दृष्ट्वैकं समरे शूरं सौमद्रमपराजितम् ॥ १७ ॥ छाद्यमानं शर-

क्रुद्ध प्रिये पुत्रे निपातिते ॥ १८ ॥ हतैनमिति चुक्रीय चत्रिवान्
 चत्रियर्षभ । ततो द्रोणः कृप कर्णो द्रोणपुत्री वृहदल ॥ १९ ॥
 कृतवर्मा च हार्दिकः पद्भ्या पथ्यवारयन् । स तान् विद्वा
 धितैर्वांसैर्विमुखीकृत्य चार्जुनि ॥ २० ॥ वेगिनाभ्यपतत् क्रुद्धः
 सैन्यवस्य महदलम् । आवर्तुस्तस्य पथ्यान गजानीकेन दृशिताः
 ॥ २१ ॥ कालिङ्गाश्च निपादाश्च क्राथपुत्रश्च वीर्यवान् । तत्-
 प्रसक्तमिवात्ययं युद्धमासीद्विशाम्पते ॥ २२ ॥ ततश्च कुञ्जरानीकं
 व्यधमदृष्टमार्जुनि । यथावायुर्निर्गतिल्ललदान् शतशोऽम्बरे
 ॥ २३ ॥ ततः क्राथ शरव्रातेरार्जुनिं समवारयत् । अथेतरे
 सन्निवृत्ता पुनर्द्रोणमुखा रथा ॥ २४ ॥ परमास्त्राणि तन्वानाः
 सौभद्रमभिदुद्भुवु । तान्निवार्याङ्गुनिर्वाणैः क्राथपुत्रमथार्हयत्
 ॥ २५ ॥ शरौघेणाप्रमेयेण त्वरमाणो जिघांसया । स धनु-
 र्वाणकेयूरौ बाहू समकुट शिर ॥ २६ ॥ छत्रं ज्वल निय-
 न्तारमश्रद्धायास्य न्यपातयत् । कुलपीलश्रुतवलैः कीर्त्तया धास्त्र-
 वलेन च । युक्ते तस्मिन् हते वीराः प्रायशो विमुखाभवन् ॥ २७ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुजवधपर्वणि क्राथपुत्रवधे

षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तथा प्रविष्टं तरुणं सौभद्रमपराजितम् ।
 कुलानुरूपं कुर्वाणं सङ्ग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १ ॥ आजानैयैस्तु
 बलिभिर्यान्तमश्रुस्त्रिहायणैः । प्रवमानमिवाकाशे के शूराः पथ्य-
 वारयन् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । अभिमनुज प्रविश्यैव तावकान्निमित्तैः शरैः ।
 अकरोद्विमुखान् सर्वान् पार्थिवान् पाण्डुनन्दन ॥ ३ ॥ तं तु
 द्रोण कृप कर्णो द्रोणश्च स वृहदल । कृतवर्मा च हार्दिकः

चन्द्रया पथ्येवारयन् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा तु सैन्ये मारमतिमात्रं समा-
 हृतम् । सैन्यं तत्र मगराज युधिष्ठिरमुपाह्वयत् ॥ ५ ॥ सौमद्र-
 मितरे वीरमभ्यवर्षच्छेरास्युभिः । तालमात्रानि चापानि विक-
 र्णन्तो महाबलाः ॥ ६ ॥ तास्तु सर्वान् महेष्वासान् सर्वविद्यासु
 निष्ठितान् । व्यष्टम्यद्रुणे वाणैः सौमद्र परवीरहा ॥ ७ ॥
 श्लोणं पञ्चाशताविध्यत् विंशत्या च वृहद्वलम् । अघीत्या कृत-
 वर्माणं कृपं घष्ट्या शिलोमुखैः ॥ ८ ॥ रुक्मपङ्केर्महावेगैराकर्ण-
 समचोदितैः । अविध्यद्दशभिर्वाणैरश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ ९ ॥ स
 कर्ष्यं कर्षिणा कर्ष्यं पीतेन च शिथेन च । फाल्गुनिर्हिपता मध्ये
 दिव्याध परमेष्ठिणा ॥ १० ॥ पातयित्वा कृपस्याश्वान् तयोभौ
 र्पाण्यिसारथी । अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ११ ॥
 ततो वृन्दारकं वीरं कुक्षुणां कीर्त्तिवर्द्धनम् । पुत्राणां तव वीराणां
 पश्यतामवधीद्वलो ॥ १२ ॥ तं द्रौणिं पञ्चविंशत्या चद्रकाणां
 समार्पयत् । वरं वरममित्राणामारुजन्तमभीतवत् ॥ १३ ॥ स
 तु वाणैः शितेस्तूष्णं प्रत्यविध्यत् मारिष । पश्यता घातैराष्ट्राणा-
 मश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ १४ ॥ घष्ट्या शराणां तं द्रौणिंस्तिथ्यग्-
 धारैः सुतेजने । उग्रैर्नाकम्ययद्दिहा मेनाकमिव पर्वतम् ॥ १५ ॥
 स तु द्रौणिं त्रिसप्तत्या जेमपुङ्गैरजिह्वगी । प्रत्यविध्यन्महातेजा
 बलवानपकारिणम् ॥ १६ ॥ तस्मिन् द्रौणो वाणघतं पुत्रशङ्खी
 न्यपातयत् । अश्वत्थामा तथा घष्टिं परीप्सन् पितरं रणे ॥ १७ ॥
 कर्ष्यो द्वाविंशतिं मलान् कृतवर्मा चतुर्दश । वृहद्वलस्तु पञ्चाशत्
 कृपः शारहतो दश ॥ १८ ॥ तास्तान् प्रत्यवधीत् सर्वान् दशमि-
 हिमभिः शरैः । तं कोशलानामधिपं कर्षिनाताड्यदृष्टि ॥ १९ ॥
 स तस्याश्वान् ध्वजं चापं सूतञ्चापातयत् क्षितौ । अथ कोशल-
 राजस्तु विरथः खड्गधर्मभृत् ॥ २० ॥ इयेष फाल्गुने कायात्
 शिरो हतं चक्रुण्डलम् । कोशलानां स भर्तार राजपुत्रं वृह-

दलम् ॥ २१ ॥ हृदि विव्याध वाणेन स भिन्नहृदयोऽप्रतत ।
 बभञ्ज च सहस्राणि दग्ध राज्ञा महात्मनाम् ॥ २२ ॥ सृजता-
 मग्निवा वाच. खड्गकार्मुकधारिणाम् । तथा वृहदल इत्वा
 सौमद्रो व्यचरद्रणे । व्यष्टभयन्महेष्वासान् योपास्तव शरा-
 म्बुभि ॥ २३ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि वृहदलजये
 सप्तत्र्यारिणोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

सञ्जय उवाच । स कर्षं कर्षिणा कर्षं पुनर्विव्याध फाल्गुनि ।
 शरैः पञ्चाशता चैनमविध्यत् कोपयन् भृशम् ॥ १ ॥ प्रतिविव्याध
 राधेयस्तावद्विरथ त पुन । शरैराचितसर्वाङ्गो बद्धशोभत भारत
 ॥ २ ॥ कर्षंश्चाथ शरान् क्रुद्धो रुधिरोत्पोडुवाचिनम् । कर्षिंऽपि
 विवधौ शूर शरैश्छिनोऽसृगाप्रुत ॥ ३ ॥ तौ तथा शरचिवाङ्गो
 रुधिरेण समुच्चितौ । वभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविव किशुको
 ॥ ४ ॥ अथ कर्षस्य सचिवान् पटशूराद्यित्रयोधिनः । साश्व-
 सूतध्वजरथान् सौमद्रो निजघान ह ॥ ५ ॥ तथैवैतामहेष्वासान्
 दग्धमिहैशमि. शरैः । प्रत्यविध्यदग्धग्रान्तस्तदद्भुतमिवामवत् ॥ ६ ॥
 नागधस्य पुन पुत्र इत्वा पङ्क्तिभिरजिह्वगै । साश्वं भसूतं
 तरुणमश्वकेतुमपातयत् ॥ ७ ॥ मार्त्तिकावतिर्जं भोज तत-
 कुञ्जरकेतनम् । क्षुरप्रेण समुत्पथ्य ननाट विरजन् शरान् ॥ ८ ॥
 तस्य दौ शासनिविहा इतुर्भियतुरो हयान् । सूतमेकेन विव्याध
 दग्धमिच्छुनात्मजम् ॥ ९ ॥ ततो दौ.शासनं कार्ष्णिर्विहा
 दग्धमिराशुगै । सरथाद्रक्तनयनो वाक्यमुच्चैरथान्नवीत् ॥ १० ॥
 पिता तवाहव त्यक्त्वा गत कापुरुषो यथा । विष्टया दग्धमपि
 धार्मिदि योर्धुं न दग्ध गोप्यसे ॥ ११ ॥ एतावदुक्त्वा यधनं

कर्मपरिमाञ्जितम् । नाराचं विमसञ्जादौ तं द्रौणिस्त्रिभि-
 राच्छिनत् ॥ १२ ॥ तस्यार्जुनिर्वर्जयित्वा शल्यं त्रिभिरताडयत् ।
 तं शल्यो नवमिवाणैर्गाह्वैरताडयत् ॥ १३ ॥ हृद्यसम्भ्रान्त-
 वद्व्राजन् तदद्भुतमिवामवत् । तस्यार्जुनिर्द्वेष्मिच्छत्वा हत्वोभौ
 पाणिं सारथी ॥ १४ ॥ तं विव्याधायसैः पङ्क्तिभिः सोऽपाक्रामत्
 रथान्तरम् । अतश्चर्यं चन्द्रकेतुं महाभयं सुवर्चसम् ॥ १५ ॥
 सूर्यभासञ्च पञ्चैतान् हत्वा विव्याध सौबलम् । तं सौबलास्त्रिभि-
 र्विहा दुर्योधनमद्याद्रवीत् ॥ १६ ॥ सर्व एनं प्रमथ्योमः पुरैकेकं
 द्विनस्ति नः । बधोपायं चिन्त्यता वै नृप द्रोणकृपादिभिः ॥ १७ ॥
 अद्याद्रवोत्ततो द्रोणं कर्णो वैकर्त्तनो रणे । पुरा सर्वान् प्रम-
 थ्याति वृक्षस्य वधमाशु नः ॥ १८ ॥ ततो द्रोणो महेष्वासः सर्वा-
 स्तान् प्रत्यभाषत । अस्ति चास्यान्तरं किञ्चित् कुमारस्यापि
 पश्यत ॥ १९ ॥ अन्तपस्यान्तरं हृद्यं चरतः सर्वतो दिग्म् ।
 शीघ्रतां नरसिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ॥ २० ॥ अनुर्मण्डल-
 मैवास्य रथमार्गेषु दृश्यते । सन्द्धानस्य विशिखान् शीघ्रञ्चैव
 विमुञ्चतः ॥ २१ ॥ आसन्नन्नपि मे प्राणान् मोहयन्नपि सावकैः ।
 प्रहर्षयति मां भूयः सौमद्रः परवीरहा ॥ २२ ॥ अति मां
 नन्दयत्येष सौमद्रो विवरग्रणे । अन्तरं यस्य संरथ्या न पश्यन्ति
 महारथाः ॥ २३ ॥ अस्यतो लघुहस्तस्य दिग्घः सर्वा महेशुभिः ।
 न विशेषं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्वनः ॥ २४ ॥ अथ कर्णः
 पुनद्रोणमाहार्जुनिप्रराद्धतः । स्थातव्यमिति तिष्ठामि पीडय-
 मानोऽभिमनुयता ॥ २५ ॥ तेजस्विनः कुमारस्य शराः परम-
 दासणाः । क्षिण्वन्ति हृदयं मेऽद्य धीराः पावकतेजसः ॥ २६ ॥
 तमाचार्योऽब्रवीत् कर्णं शनकैः प्रहसन्निव । अमेद्यमस्य कवचं
 यवा चासुपराक्रमः ॥ २७ ॥ उपद्रिष्टा मया श्यस्य पितः कवच-

अथं तस्य वनुष्के तु ज्याञ्च वाणैः समाहितैः । अभीष्टं च
 'इयाञ्चैव तयोमौ पाण्डि' सारथी ॥ २८ ॥ एतत् कुरु महेश्वा
 राधेय यदि शक्यसे । अथैनं विमुखोक्त्य पथात् प्रहरणं कुरु
 ॥ ३० ॥ अधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरयं
 विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि ॥ ३१ ॥ तदाचार्यवध. श्रुत्वा
 कर्णो वैकर्त्तनस्वरम् । अस्यतो लघुहस्तस्य पृथ्वकीर्त्तुराच्छि-
 नत ॥ ३२ ॥ अस्याश्चानवधीहोत्रो गौतम. पाण्डि' सारथी ।
 श्रेयास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३३ ॥ त्वरमाणा-
 स्त्वरकाले विरयं पण्णुहारथाः । शरवर्षैरकस्यया शालमेक-
 नवाकिरन् ॥ ३४ ॥ स छिन्नधन्वा विरय स्वं धर्ममनुपालयन् ।
 खड्गधर्मधर शोमानुत्पपात विहायसा ॥ ३५ ॥ मार्गैः स
 कौशिक्याद्यैश्च लाघवेन बलेन च । शार्ङ्गनिर्व्यपहरदगोमि भृशं वै
 यच्चिराङ्घ्रि ॥ ३६ ॥ मध्येव निपतत्येष साधिरित्यूहं दृष्टयः ।
 विव्यधस्तं महेश्वासाः समरे छिद्रदृष्टिमः ॥ ३७ ॥ तस्य द्रोणो-
 ऽच्छिन्नस्फुटौ खड्गं मणिमयत्सरम् । क्षुरप्रेण महातेजा-
 स्त्वरमाणं सपन्नजित् ॥ ३८ ॥ राधेयो निमित्तैर्वाणैर्व्यधमधर्म
 शोत्तमम् । व्यमिधर्मेषु पूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः चित्तम् ।
 आस्थिमयक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत ॥ ३९ ॥ सपन्नरेणु-
 ज्ज्वलशोमिताङ्गो वभावतीवोन्नतपन्नपोषिः । रणेऽमिमनुजः क्षण-
 मास रौद्रः न वासुदेवानुवृत्तं प्रकुर्वन् ॥ ४० ॥ स्रुतगधिरकृतैक-
 रागवस्तो भ्रुकुटिपुटाकुटिलोऽतिमिदनादः । प्रभुरमितदलो
 रणेऽमिमनुजन्मृपवरमध्यगतो विराजते न ॥ ४१ ॥

इति द्रोणपर्वणि चामिननुजवधपर्वणि चामिननुजयुगे

अष्टपञ्चारिणोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सहय उवाच । विष्णोः स्वसुनन्दकरः सविष्णुायुधभूपितः ।
 रराजातिरथः सह्ये जनाहिन इवापरः ॥ १ ॥ - मास्तोद्धूत-
 केमान्तमुद्यताशिवरायुधम् । वपुः समीक्ष्य पृथ्वीया दुःसमीक्ष्यं
 सुरैरपि ॥ २ ॥ तच्चक्रं भृगमुद्दिन्नाः सच्चिक्लुदुरनेक्रधा । महा-
 रथस्तथा कार्णिकः सक्त्रग्राह महागदाम् ॥ ३ ॥ विधनुःस्यन्द-
 नासिस्तैर्विचक्रथारिमिः कृतः । अभिमन्युर्महाबाहुरश्वत्यामान-
 माद्रवत् ॥ ४ ॥ स गदामुद्यतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीममनीमिव । अपा-
 क्रमद्रथोपस्त्रादिक्रमांस्त्रीन्तरपैः ॥ ५ ॥ तस्याश्वान् गदया हृत्वा
 तथोमौ पाण्डिं सारथी । शराचिताहः सौभद्रः श्वाविहत् प्रत्य-
 दृश्यत् ॥ ६ ॥ ततः सुबलदायाहं कार्ष्णिकेयमपोययत् । जघान
 चास्यानुवरान् गान्धोरान् सप्तसप्ततिम् ॥ ७ ॥ पुनर्ब्रह्मवशातीवान्
 जघान रथिनो दश । कीकेयानां रथान् सप्तहत्वा च दश कुञ्ज-
 रान् ॥ ८ ॥ दौःशासनिरथं साश्वं गदया समपोययत् । ततो
 दौःशासनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य भारिष ॥ ९ ॥ अभिदुद्राव दुर्द्वर्ष-
 स्तिष्ठतिष्ठेति चाद्रवीत् । तासुद्यतगदौ वीरावन्योऽन्यबधकाङ्क्षिणौ
 ॥ १० ॥ आदृष्यौ सम्पूजह्यते पुरेव तत्रस्वकान्यकौ । ताव-
 न्योऽन्यं गदाग्राम्यामाहृत्य पतितो हितो ॥ ११ ॥ इन्द्रध्वजा-
 विवोत्सृष्टो रणमध्ये परन्तपो । दौःशासनिरथोत्याव कुक्षणां
 कीर्त्तिवर्धनः ॥ १२ ॥ उत्तिष्ठमानं सौभद्रं गदया मूर्ध्निप्रताड-
 यत् । गदावेगेन महता व्याघातेन च नोद्धितः ॥ १३ ॥ विवेतर
 न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एवं विनिहतो राजन् एका
 वज्रमिराहवे ॥ १४ ॥ सोमयिला चमू सर्वां नलिनीमिव
 कुञ्जरः । अशोमत हतो वीरो व्याघ्रैर्वनगजो यथा ॥ १५ ॥ न
 तथा पतितं शूरं तावकाः पथ्येवारयन् । तार्यं दृष्ट्वा यथा शान्तं
 पावकं धियिरात्यथे ॥ १६ ॥ विमृश्य तस्यश्रुतापि सन्निवृत्तनिवृ-
 त्तम् । अस्तं गतमिवाहित्यं तत्रा यः शयथाश्रितोम्

सपद्मं यथा सोमं सशुष्कमिव सागरम् । पूर्णचन्द्रामवदन्
 काकपक्षवृताक्षिकम् ॥ १८ ॥ त भूमौ पतित दृष्ट्वा तावकास्ती
 महारथा । मुदा परमया युक्तायक्रुशु सिद्धवन्मह ॥ १९ ॥
 आसीत् परमको हर्षस्तावकानां विद्याम्भते । इतरेषान्तु वीराणां
 नेत्रेभ्य प्रापतञ्जलम् ॥ २० ॥ अन्तरीक्षे च भूतानि प्राक्रोशन्त
 विद्याम्भते । दृष्ट्वा निपतित शूर चरत चन्द्रमिवास्त्ररात् ॥ २१ ॥
 द्रोणकर्णमुखे पङ्क्तिर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । एकोऽयं निहत
 श्रेते नैव धर्मो मतो हि न ॥ २२ ॥ तस्मिस्तु निहत वीरे बह
 शोभत मेदिनी । द्यौर्धया पूर्णचन्द्रेण नक्षत्रगणमालिनी ॥ २३ ॥
 रुक्मपुङ्खैश्च सङ्घीर्षां रुधिरौघैश्च सप्तता । उत्तमाङ्गैश्च वीराणां
 भ्राजमानैः सकुण्डलैः ॥ २४ ॥ त्वचिर्वैश्च महोष्णीषैः पाताका
 भिश्च सप्तता । चामरेश्च कथामिश्च प्रविद्धैश्चोत्तमाङ्गैः ॥ २५ ॥
 रथाश्चनरनागानामलङ्कारैश्च सुप्रभैः । खड्गैश्च निशितैः पीतै
 निर्मुक्तभुजसीरिव ॥ २६ ॥ चापैश्च विचिखैश्चोष्णैः यत्तृष्टिप्राम
 कम्पनैः । विषिष्टैश्चोष्णैश्चान्यैः सप्तता भूरशोभत ॥ २७ ॥ वानि
 भिद्याप निर्लोभैः श्वसद्भिः शोणितोत्ततैः । सारोक्षैर्विषमा
 भूमि शोभद्ग्रेण निपातितैः ॥ २८ ॥ साधुषु च समहामासु च

अख । संस्तभयत मामैष्ट विजेष्यामी वयं रिपून् ॥ ३५ ॥
 इत्येव स महातेजा दुःखितेभ्यो महाद्युति । धर्मराजो युधा
 श्रेष्ठो, ब्रुवन् दुःखमपातुदत ॥ ३६ ॥ युद्धे द्याश्रीविद्याकारान्
 राजपुत्रान् रणे रिपून् । पूर्वं निहत्य सङ्ग्रामे पद्माटार्जुनिरन्व-
 यात् ॥ ३७ ॥ हला दयसहस्राणि कौशल्यञ्च महारथम् ।
 कृष्णार्जुनसम कार्ष्णिं यक्रसङ्गतो ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ रथाश्वनर-
 मातङ्गान् विनिहत्य सहस्रय । अविदत्त ससङ्ग्रामाद्गोचरं पुण्य
 कर्मकृत् । गतं पुण्यकृताल्लोकान् भास्वरान् पुण्यनिर्जितान् ॥ ३९ ॥

इति द्रीणपर्वणि अभिमनुप्रबधपर्वणि अभिमनुप्रबधे

एकोनपञ्चाशोऽध्याय ॥ ४९ ॥

सङ्क्षय उवाच । वयन्तु प्रवर हला तेषां ते भरपोद्धिता ।
 निवेद्यावाभ्युपायाम् सायाङ्गे रुधिरोक्षिता ॥ १ ॥ निरीक्ष्य-
 माणास्तु वयं परे चाघोषन शनैः । अपयाता महाराज ग्लानि
 प्राप्ता विचिन्मः ॥ २ ॥ ततो निघाया दिवसस्य चाशिवः शिवा-
 स्तैः सन्धिरवर्चताद्भुत । कुशिययापीडुनिभिः दिवाकरे विलम्ब-
 मानेऽस्तमुपेत्य पर्वतम् ॥ ३ ॥ वरामिश्रत्तृष्टिवरुथधर्मणा विभू-
 यणानाञ्च सनात्तिपन् प्रमा । दिवञ्च भूमिञ्च समानयन्निव प्रिया
 तनुं भानुसुपे पावक ॥ ४ ॥ महाभ्रकूटाचलशृङ्गमन्निभैर्हिपै-
 रनेकीरिव वच्चपातितैः । सबैजयन्त्यङ्गुप्रवर्मयन्तुभिर्निपातितै-
 र्नेष्टगतिथिता च्छिति ॥ ५ ॥ हतेश्वरैश्चूर्णितयन्तुपस्करैश्चताश्व-
 सूतेर्विपताककेतुभिः । महारथैर्भू- शुशुभे विचूर्णिते शरै-
 रिवामित्रहतैर्नराधिप ॥ ६ ॥ तथाश्ववृन्दैः सहसादिभिर्हतैः
 प्रविद्धमाण्डास्तरणे पृथग्विधैः । निरस्तजिह्वाद्भ्रनान्नलोषमै-
 र्धरा बभौ योरविरुद्धपदधर्मा ॥ ७ ॥ प्रविद्धवर्माभरणास्वरायुधा

विपन्नहस्यश्रुतयानुगा नगा । महार्हशय्यास्तरणोचितास्तदा
 क्षितावनाथा इव शेरते हता ॥ ८ ॥ अतीव हृष्टा श्वश्रुगाल-
 वायसा वक्रा सुपर्णा सहस्रास्तरक्षव । वयास्यसृक्पान्यथ
 रक्षसा गणा पिशाचसङ्घाथ सुटाक्षणा रणे ॥ ९ ॥ तत्रैव विनि-
 र्भेदा पिवन् वशानसृक् तथैव मज्जा पिशितानि चाप्रवन् ।
 वया विलम्बन्ति हसन्ति राक्षसा प्रकर्मणा क्लृण्वान्यनेकथ
 ॥ १० ॥ अरोरसङ्घातवहा ह्यसृग्जला रथोडपा कक्षरशैल
 सङ्घटा । मनुष्यशोर्षोत्पलमासकर्ममा प्रविद्धनानाविधसस्त्रमालिनी
 ॥ ११ ॥ मयावहा वैतरणीव दुस्तरा प्रवर्तिता शोधवरैस्तदा
 नदी । उवाहमध्येन रणालर भृथ मयावहा जीवमृतप्रवा
 हिनी ॥ १२ ॥ पिवन्ति चाञ्जन्ति च यत्र दुर्हंशा पिशाचसङ्घाथ
 नदन्ति भैरवा । सुनन्दिता प्राणभृता मयङ्गरा समानमचा
 श्वश्रुगालपक्षिण ॥ १३ ॥ तथा तदाघाघनमुग्रदर्शन निशा
 मुखिपितृपतिराष्ट्रबर्हणम् । निरीक्षमाणा अतकीर्णदुर्नरा समु-
 त्येतान्त्रत्यक्रवन्धसङ्कुलम् ॥ १४ ॥ अपेतविद्वस्तमहार्हभूषण
 निपातित शक्रसम महारथम् । रणेऽभिमन्युः दृष्टशुस्तदा जना
 व्यपेतहव्य सदभीव पावकम् । १५ ॥

इति द्राणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि समरभूमिवर्णने

षष्ठाध्याय ॥ ५० ॥

श्रीणानीकमसत्त्वाद्यं नम प्रियचिकीर्षया । भित्त्वा व्यूहं प्रविष्टो-
 ऽसौ शोभध्यमिव केशरी ॥ ४ ॥ यस्य शूरा महेष्वासाः प्रत्य-
 नोक्रगता रणे । प्रभग्ना विनिवर्तन्ते कृतास्त्रा युद्धदुर्मता ॥ ५ ॥
 अत्यन्तशत्रुरस्माकं येन दुःघासन. शरैः । क्षिप्रं अभिसुख. सङ्घे
 विसंज्ञो विमुखीकृतः ॥ ६ ॥ स तोर्त्वा दुस्तर वीरो श्रीणानीक-
 महाशयम् । प्राप्य दौ.शासनं कार्ष्णिार्याति वैवस्वतचयम् ॥ ७ ॥
 कथं द्रक्ष्यामि कौन्तेयं सौभद्रे निरुतेऽर्जुनम् । सुमद्रा वा महा-
 भागा प्रियं पुत्रमपश्यतीम् ॥ ८ ॥ किंस्त्रिदयमपेतार्थमस्तिष्टमसम-
 प्लवम् । तावुभो प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ ९ ॥ अह-
 मेव सुभद्राया. केशवार्जुनयोरपि । प्रियकामो जयाकाङ्क्षी कृत-
 वानिदमप्रियम् ॥ १० ॥ न लुब्धो वुध्यते दोषाग्नोहाङ्गोभः प्रव-
 र्त्तते । मधुलिप्सार्द्धं नापश्य प्रपातमहमीदृशम् ॥ ११ ॥ योहि
 भोर्त्त्ये पुरस्कार्यो यानेषु शयनेषु च । भूपणेषु च सोऽस्माभि-
 वल्लो युधि पुरस्कृत ॥ १२ ॥ कथं हि बालस्तरुणो युवानाम-
 विभारदः । सदृश्व इव सन्वाधे विपमे क्षेममर्हति ॥ १३ ॥
 अहोऽय वयमप्येनं महीमनुषयोमहि । बीमत्सो कोपदौप्तस्य
 दग्धाः कृपणवक्षुपा ॥ १४ ॥ अलुब्धो मतिमान् क्षीमान् क्षमा-
 बान् कृपवान् बलो । वपुस्मान्मानकृहीर प्रिय. सत्यपरायणः ॥ १५ ॥
 यस्य श्लाघन्ति विबुधाः कर्माण्यूलैतकर्मणः । निवातकवधान् ।
 जज्ञे कालकेयाश्च वीर्यवान् ॥ १६ ॥ महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्य-
 पुरवासिनः । अक्षोर्निमेषमात्रेण पौलोमा. सगणा हता ॥ १७ ॥
 परेभ्योऽप्यभयार्थिभ्यो धी ददात्यभयं विभुः । तस्यास्माभिर्न्या
 अकितस्त्रातुमद्यात्मनी भयात् ॥ १८ ॥ भवन्तु सुमहत् प्राप्त धार्त्ति-
 राष्ट्रान्महाबलात् । पार्य. पुत्रवधात् क्रुद्ध. कौरवान् योपविष्टार्त्तिम
 ॥ १९ ॥ क्षुद्र. क्षुद्रमहायश्च स्वपक्षक्षयकारक । व्यक्तन्दुःखमो
 धनो दृष्ट्वा योषन् हास्यति जीवितम् ॥ २० ॥ न मे जय प्रीयस्यन्

निहता पृतनामध्ये मृतसंज्ञा महाबलाः ॥ १२ ॥ नागायुतबला-
 खान्ये वायुवेगबलास्तथा । तत्र ते निहता सङ्घे तुल्यरूपा
 नरैर्नराः ॥ १३ ॥ नैषा पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे क्वचित् ।
 विक्रमेणोपपन्ना हि तेजोबलमसन्विताः ॥ १४ ॥ जेतव्यमिति
 चान्योऽन्यं नित्यं घेपा हृदि स्थितम् । अथ चेमे हताः प्राजाः
 शेरते विगतायुषः ॥ १५ ॥ मृता इति च शब्दोऽयं वर्तते च
 ततोऽर्थवत् । इमे मृता महीपाला प्रायशो भीमविक्रमाः ॥ १६ ॥
 निषेष्टा निरभीमानाः शूरा शत्रुवशङ्कताः । राजपुत्राश्च संख्या
 वैश्वानरमुखङ्कताः ॥ १७ ॥ अत्र मे संशय प्राप्तः कुतः संज्ञा
 मृता इति । कस्य मृत्युः कुतो मृत्यु कथं सहरते प्रजा । हर-
 त्यमरसङ्घाश्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । तन्तथा परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

आश्रयासनमिदं वाक्यमुवाच भगवानृषिः ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिज्ञात् पुरातनम् ।
 अकम्पनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ॥ २० ॥ स चापि राजा
 राजेन्द्र पुत्रव्यसनमुत्तमम् । अप्रसङ्गतमं लोके प्राप्तवानिति मे
 मतिः ॥ २१ ॥ तदहं सप्रवक्ष्यामि मृत्योः प्रभवमुत्तमम् । ततस्त्वं
 भोच्यसे दुःखात्स्त्रीहवस्त्रगसथयात् ॥ २२ ॥ पुरावृत्तमिदं तात
 शृणु कीर्तयते मम । घन्यमाख्यानमायुष्यं शोकघ्नं पुष्टिबर्धनम्
 ॥ २३ ॥ पवित्रमरिचङ्गं मङ्गलागात्रं मङ्गलम् । यथैव विदा-
 ध्ययनमुपाख्यानमिदन्तथा ॥ २४ ॥ श्वशीलं महाराज प्रात-
 नित्यं हिनोस्तमैः । प्रदानायुष्मते राक्ष्यमीहमानैः प्रियन्तथा
 ॥ २५ ॥ पुरा कृतयुगे तात द्यासीद्राजा ह्यकम्पनः । स शत्रु-
 वशमापन्नो मध्ये सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रो हरिर्नाम
 नारायणममो बले । श्रीमान् कृतास्त्रो रोधावी युधि शत्रोषमो
 बली ॥ २७ ॥ स शत्रुभिः परिहृते बह्वधा रणमूर्धनि । व्यसन्

करो न राक्षसं न चामरत्नं न सुरैः सलोकता । इमं समीक्ष्यो-
प्रतिवीर्य्यपौरुषं निपातितं देववरात्मजात्मजम् ॥ २१ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुप्रबधपर्वणि युधिष्ठिरविलापे
एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच । अथैनं विलपन्तं तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
कृष्णदेवायनस्तत्र आजगाम महानृपि ॥ १ ॥ तमश्चिता यथा
न्यायमुपविष्टो युधिष्ठिरः । अब्रवीच्छ्लोकमन्तप्तो भ्रातृ पुत्रबधेन
स ॥ २ ॥ अधर्मयुक्तेर्वद्भूमि परिवार्य्य महारथैः । युध्यमानो
महेष्वासैः सौमद्रो निहतो रणे ॥ ३ ॥ बालयावालवुद्धियं सौमद्र
परवीरशः । अनुपाथेन सङ्ग्रामे युध्यमानो विधिपतः ॥ ४ ॥ मया-
प्युक्तं स सङ्ग्रामे हारं सञ्जनयस्व न । प्रविष्टेऽभ्यन्तरे तस्मिन्
सैन्धवेन निवारिता ॥ ५ ॥ ननु नाम समं युद्धगोष्ठ्यं युद्ध
जोविभिः । इदञ्चैवायमं युद्धं मीढ्यं यत् कृतं परैः ॥ ६ ॥
तेनास्मि भृशमन्तप्तं शोकवाप्यसमाकुलः । अथ नैवाधिगच्छामि
चिन्तयानं पुनः पुनः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । तं तथा विलपन्तं वै शोकवेगसमाकुलम् ।
उवाच भगवान् व्यासो युधिष्ठिरमिदं वच ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर महामाशु सर्वशास्त्रविधारणः ।
। अनेषु न मुच्यन्ति त्वाहंशा मरतर्यम ॥ ९ ॥ स्वर्गमेव गतं शूरः
स्मिन् सत्त्वा बह्व्रणेः । अशालसहस्रं कर्म कृत्वा वै पुरुषोत्तम
रां ॥ अनतिक्रमणीयो वै विधिरेव युधिष्ठिरः । देवदानव
गतं वांश्च त्पुंसं रति भारत ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इमे वै पृथिवीपाला शिरते पृथिवीतले ।

निहता' पृतनामध्ये नृतसंज्ञा महाबलाः ॥ १२ ॥ नागायुतबला-
 शान्ये वायुवेगबलास्तथा । तत्र ते निहता' सङ्घे तुल्यरूपा
 नरैर्नराः ॥ १३ ॥ नैषा पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे क्वचित् ।
 विक्रमेणोपपन्ना हि तैस्त्रिलसमन्विताः ॥ १४ ॥ जेतव्यमिति
 शान्योऽन्यं नित्यं घेपा हृदि स्थितम् । अथ चेमे हताः प्राज्ञाः
 शेरते विगतायुषः ॥ १५ ॥ नृता इति च शब्दोऽयं वर्त्तते च
 ततोऽर्थवत् । इमे नृता महीपालाः प्रायशो भीमविक्रमाः ॥ १६ ॥
 निशेष्टा निरभीमानाः शूराः शत्रुवशङ्कताः । राजपुत्राश्च संख्या
 वैश्वानरमुखङ्गताः ॥ १७ ॥ अत्र मे-संशयः प्राप्तः कुतः संज्ञा
 नृता इति । कस्य नृत्युः कुतो नृत्युं कथं संहरते प्रजाः । हर-
 त्यमरसङ्घात् तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८ ॥

सप्तम्य उवाच । तन्तथा परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 प्राश्नासनमिदं वाक्यमुवाच भगवानृषिः ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । अत्राप्युवाचहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अकम्पनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ॥ २० ॥ स चापि राजा
 राजेन्द्र प्रवच्यसनमुत्तमम् । अप्रसङ्गतमं लोके प्राप्तवानिति मे
 मतिः ॥ २१ ॥ तद्वहं संप्रवक्ष्यामि नृत्योः प्रभवमुत्तमम् । ततस्त्वं
 भोच्यसे दुःखात्स्नेहबन्धनसंश्रयात् ॥ २२ ॥ पुरावृत्तमिदं तात
 शृणु कीर्तयते मम । धन्यमाख्यानमायुष्यं शोकघ्नं प्रष्टिबद्धेनम्
 ॥ २३ ॥ पवित्रमरिचङ्गलं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । यथैव वेदा-
 ध्ययनमुपाख्यानमिदन्तथा ॥ २४ ॥ श्वण्णीयं महाराज प्रात-
 र्नित्यं-द्विजोत्तमैः । पुराणायुषतो राक्ष्यमौघनातैः प्रियन्तथा
 ॥ २५ ॥ पुरा कृतयुगे तात आसीद्भ्राजा शकम्पनः । स शत्रु-
 वशमापन्नो मध्ये सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रो हरिर्नाम
 नारायणसमो बली । शोमान् कृतास्त्रो जेधावी युधि शक्रीपमो
 बली ॥ २७ ॥ स शत्रुभिः परिवृतो बद्धधा रणमूर्धनि । व्यस्यन्

वाणसहस्राणि घोषेषु च गजेषु च ॥ २८ ॥ स कर्म दुष्करं कृत्वा
 सङ्ग्रामे यत्प्रतापन । यत्प्रमिर्निहत सङ्घो पृतनाया युधिष्ठिर
 ॥ २९ ॥ स राजा प्रेतकर्माणि तस्य कृत्वा शुचान्वितः । शोच-
 न्नहति रात्रौ च नालमत्सुखमात्मनः ॥ ३० ॥ तस्य शोकं
 विदित्वा तु पुत्रव्यसनसम्भवम् । अथाजगाम देवर्षिर्नारदोऽस्य
 समीपतः ॥ ३१ ॥ स तु राजा महाभागी दृष्ट्वा देवर्षिमागतम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायं कथामकथयत्तदा ॥ ३२ ॥ सर्वे तस्य समा-
 चष्ट यथावृत्तं नरेश्वर । अत्र भिविंजयं सङ्घो पुत्रस्य च वध-
 न्तथा ॥ ३३ ॥ मम पुत्रो महावीर्ये इन्द्रविष्णुसमद्युति । यत्प्रमि-
 र्वङ्गमि सङ्घो पराक्रम्य हतो बली ॥ ३४ ॥ क एष मत्पुत्रमगवत्
 किम्बीर्यैवल्लपोरुप- । एतच्छ्रामि तत्त्वेन श्रोतुं मेतिमता-
 स्वर ॥ ३५ ॥ तस्य तदवन श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभुः । व्याख्यान
 मिदमाचष्ट पुत्रशोकापह महत ॥ ३६ ॥

नारद उवाच । शृणु राजन्महाबाहो व्याख्यानं ब्रह्मविस्त-
 रम् । यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ ३७ ॥ प्रजा-
 दृष्ट्वा तदा ब्रह्मा ध्यादिमर्गं पितामह । यसंहृतं महातेजा
 दृष्ट्वा जगदिदं पुनः ॥ ३८ ॥ तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहार प्रति-
 यार्थिव । चिन्तयन् श्लघी वेद संहारं वसुधाधिप ॥ ३९ ॥
 तस्य रोषान्महारात्र खिम्योऽन्निरुदतिष्ठत । तेन सर्वा दिशो
 व्याप्ता सान्तर्द्देशान् दिघञ्जता ॥ ४० ॥ ततो दिवं भुवं खञ्ज-
 ज्वात्सामाजानमाकलम् । चराचरं जगत् सर्वं ददाह भगवान्
 प्रभु ॥ ४१ ॥ ततो जनानि भूतानि चराणि स्त्रावराणि च ।
 संहता क्रोधवेगेन कामयन्निव वीर्यवान् ॥ ४२ ॥ ततो हरो
 स्रष्टो म्याणुनिमाचरपति शिव । जगाम घरण्ण दिवं ब्रह्मार्थं
 परमेष्ठिनम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्निपतिते म्याणो प्रजाना हित-
 म्यथा । अत्रगोत् परमो देवाज्यवन्निव महामुनिः ॥ ४४ ॥

किं कुरुं कामं कामान्न कामाञ्जातोऽसि पुत्रक । करिष्यामि
प्रिय सर्वं ब्रूहि स्वाणी वदच्छ्रमि ॥ ४५ ॥

इति द्वितीयपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि श्रीकापनोटने
द्विपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५२ ॥

स्थाणुस्वाच । प्रजासर्गनिमित्तं हि कृतो यत्रस्त्वया विभो ।
त्वया सृष्टाय त्वदाय भूतग्रामा पृथग्बधा ॥ १ ॥ तास्तवेह
पुन क्रोधात् प्रजा दृष्टन्ति सर्वथ । तत्र दृष्ट्वा मम कारुण्यं
प्रसीद भगवन् प्रभो ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच । अहं न च कामो मे एतदेवं भवेदिति ।
पृथिव्या हितकामं तु ततो मा मन्युराविशत् ॥ ३ ॥ इयं हि मा
सटा देवी भारार्ता समचूचदत् । सहारार्यं महादेव भारे-
ष्यामिद्वता सती ॥ ४ ॥ ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा बह्वविध-
न्तदा । सहारमप्रमेयस्य ततो मा मन्युराविशत् ॥ ५ ॥

सद उवाच । सहारार्यं प्रसीदस्व मा रूषो वरुधाधिप ।
मा प्रजा स्थावरार्यैव जङ्गमाय व्यनोतथ ॥ ६ ॥ तव प्रसादा-
द्भगवन्निदं वर्त्तन्निधा जगत । अनागतमतीतञ्च यत्, सम्यग्नि
वर्त्तते ॥ ७ ॥ भगवान् क्रोधसन्दीप्त क्रोधादग्निमिवावृजत ।
सदहत्प्रसक्तानि द्रुमाय सरितस्तथा ॥ ८ ॥ पल्लवानि च सर्वाण्य
सर्वं चैव लणालया । स्थावर जङ्गमञ्चैव निषेधं कुरुते जगत
॥ ९ ॥ तदेतद्भक्तमाद्भूत जगत स्थावरजङ्गमम् । प्रसीद भग
वन् सर्वं रोषो न स्यादरो मम ॥ १० ॥ सर्वं हि नष्टा नश्यन्ति
तव देव कथञ्चन । तस्मान्निवर्त्तता तेजस्त्वथ्येवेह प्रलीयताम् ॥ ११ ॥
तत पश्य देव सभय प्रजाना हितकाम्यथा । यथेते प्राणिन-
सर्वं निवर्त्तरस्तथा कुरु ॥ १२ ॥ अभाव नेह गच्छेद्युक्च्छन्द

स्नानना प्रजा । अधिदैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेषु लोककृत् ।
॥ १३ ॥ मा विनश्येज्जगन्नाथ जगत् स्थावरजङ्गम । प्रसादाभि-
मुखं देवं तस्मादेव ब्रवीम्यहम् ॥ १४ ॥

नारद उवाच । श्रुत्वा हि वचनन्देव प्रजानां हितकाम्यया ।
तेज सन्धारयामास पुनर्देवान्तरात्मनि ॥ १५ ॥ ततोऽस्मिन्पु-
सृष्ट्य भगवाल्लोकसत्कृत । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च कथयामास स
प्रभु ॥ १६ ॥ उपसहरतस्तस्य तमग्नि रौपल तदा । प्रादु-
र्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मन ॥ १७ ॥ कृष्या रक्ता
तथा पिङ्गा रक्तजिह्वास्यलोचना । कुण्डलाभ्यां च राजेन्द्र सप्ताभ्यां
तप्तभूषणा ॥ १८ ॥ सा नि सृत्य तथा खिभ्यो दक्षिणा दिश
भाश्रिता । स्रयमाना च सावेष्ट्य देवौ विश्वेश्वराशुभौ ॥ १९ ॥
तामाह्वय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वर । मृत्यो इति मही-
पाल जहि चेमा प्रजा इति ॥ २० ॥ त्वं हि संहारबुद्ध्याय
प्रादुर्भूता स्यो मम । तस्मात्सहर सर्वास्त्र प्रजा सजडुपण्डिता
॥ २१ ॥ मम त्वं हि नियोगेन तप्त चेयी श्वापस्यसि । एव
मुक्ता तु सा तेन मृत्यु कमललोचना ॥ २२ ॥ दध्यौ चात्यर्थं
मद्वला प्रसूदेद् च सुस्वरम् । पाणिभ्यां प्रतिजग्राह तान्यश्रूणि
पितामह । सर्वभूतहितार्थाय ता चाप्यनुनयंस्तदा ॥ २३ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुप्रवधपर्वणि मृत्युत्पत्तिकथने
त्रिपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५३ ॥

नारद उवाच । विनोय दुःखमदला चात्मान्येव प्रजापतिन ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा सतीवार्वाजिता पुन ॥ १ ॥
मृत्युरुवाच । त्वया सृष्टा कथं नारी ईदमी वदताम्यह ।
सूर कर्माहित कुर्यां तद्देव किं गु जानतो ॥ २ ॥ विमैम्यहमध

र्गाहि प्रमीट भगवन् प्रभो । प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च भ्रातॄन्
 पितॄन् पतींस्तथा ॥ ३ ॥ अपथ्यास्यन्ति मे देव नृतेष्वेभ्यो विभे-
 म्यहम् । कृपणाणां विस्मृता ये पतन्त्यशुविन्दवः ॥ ४ ॥ तेभ्यो-
 ऽहं भगवन् भीता अरण्यं लाहमागता । यमस्य भवनन्देव न
 गच्छेयं सुरोत्तम ॥ ५ ॥ प्रसादये त्वा वरद भूहूर्दीदृग्रनखिन च ।
 एतद्विच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ॥ ६ ॥ इच्छेयं त्वत्-
 प्रसादाहै तपस्तप्तुं प्रजेश्वर । प्रदिशेमस्वरं देव त्वं मध्वं भगवन्
 प्रभो ॥ ७ ॥ त्वया ह्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमम् । तत्र
 तपस्ये तपस्तोत्रं तवैवाराधने रता ॥ ८ ॥ न हि शक्यामि देवेभ्य
 प्राणान् प्राणभृता प्रियान् । क्षन्तुं विलपमानानामधर्मात्त्वामि-
 रक्ष माम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच । नृत्यो सङ्कल्पितासि त्वं प्रजासंहारहेतुना ।
 गच्छ सहर सर्वास्त्वं प्रजा मा ते विचारणा ॥ १० ॥ भविता
 जेतद्विभं हि नैतज्जालन्यथा भवेत् । भवत्वनिन्दिता लोके कुरुष्व
 वचनं मम ॥ ११ ॥

नारद उवाच । एवमुक्ताभवत् प्रोता प्राञ्जलिर्मंगवन्मुखो ।
 संहारे नाकरोहुहिं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १२ ॥ तूष्णीमाची-
 त्तदा देव प्रजानामीश्वरेश्वरः । प्रसादञ्चागमत् क्षिप्रमात्मनैव
 पितामहः ॥ १३ ॥ आयमानस्य लोकेशो लोकान् सर्वानवेक्ष्य च ।
 लोकायासन् यथा पूर्वं दृष्टास्त्रे नापमृत्युना ॥ १४ ॥ निवृत्तरोपि
 तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते । सा कन्यापजगामाथ समीपात्तस्य
 धीमतः ॥ १५ ॥ अपमृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासहरणं तदा । त्वर-
 माणा च राजेन्द्र नृत्युर्हेतुकमभ्यगात् ॥ १६ ॥ सा तत्र परमं
 तीव्रं चचार व्रतमुत्तमम् । सा तदा श्लेकपादेन तस्यै पद्मानि
 घोडय ॥ १७ ॥ पञ्च वाद्धानि कारुण्यात् प्रजानां ह्यहितैः प्रियी ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रजाभ्यः सन्निवृत्य सा ॥ १८ ॥ तत-

स्वैकेन पादेन पुण्यारण्यानि सप्त वै । तस्थौ पद्यानि षट् चैव
 सप्त चैकञ्च पार्थिव ॥ १८ ॥ तत पद्यायुतञ्चैव नृगै सह चचार
 सा । पुनर्गत्वा ततो नन्दा पुण्या शीतामलोदकाम् ॥ २० ॥
 अप्सु दर्पमहस्त्राणि सप्त चैकञ्च सानयत् । धारयित्वा तु नियमं
 नन्दाया वोतकल्पाया ॥ २१ ॥ सा पूर्वं कौशिकी पुण्या जागाम
 नियमे धृता । तत्र वायुजलाहारा चचार नियम पुन ॥ २२ ॥
 पञ्चगङ्गेषु सा पुण्या कन्या चेतसकेषु च । तपो विशिष्टैर्बहुभि
 कर्षयद्देहमात्मन ॥ २३ ॥ ततो गत्वाथ गङ्गा सा महामेरुश्च
 केवलम् । तस्थौ चाश्लेव निशेष्टा प्राणायामपराव्रणा ॥ २४ ॥
 पुनर्हिमवतो मूर्द्ध्नि यत्र देवा पुरायजन् । तत्राङ्गुष्ठेन सा
 तस्थौ निखवं परमा शुभा ॥ २५ ॥ पुष्करेष्वथ गोकर्षं नैमिषी
 मलवी तथा । अपाकर्षत् स्वक देह नियमैर्मनस प्रियै ॥ २६ ॥
 अनन्यदेवता नित्य दृढभक्त्या पितामहे । तस्थौ पितामहञ्चैव
 तोषयामास सवत ॥ २७ ॥ ततस्तामब्रवीत् प्रीता लोकाना
 प्रभवोऽव्यय । सौम्येन मनसा राजन् प्रीत प्रीतमनास्तदा ॥ २८ ॥
 मृत्योऽकमिहमत्यर्थं तपांसि चरसीत ह । ततोऽब्रवीत् पुन
 मृत्युर्भगवन्त पितामहम् ॥ २९ ॥ नाह हन्या प्रजा देव स्वस्था-
 श्चाक्रौशतोस्तदा । एतदिच्छामि सर्वेषु लज्जा वरमह प्रभो ॥ ३० ॥
 अधर्ममयभीतास्त्रि ततोऽह तप आस्थिता । मीतायास्तु महा-
 भाग प्रयच्छाभवमव्ययम् ॥ ३१ ॥ आर्त्ता चानागसी नारी
 याचामि भव मे गात । तामब्रवीत्ततो देवो भूतमव्यमदिष्यावत्
 ॥ ३२ ॥ अधर्मो नास्ति ते मृत्यो सद्वरन्त्या इमा प्रजा ।
 मया शोक्त मृषा मद्दे भावता न कथञ्चन ॥ ३३ ॥ तस्मात्सद्वर
 कल्याणि प्रजा सर्वाश्चतुर्विधा । धर्म सनातनय त्वा सवथा
 याचावध्यति ॥ ३४ ॥ लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयथ
 ते । अहञ्चावबुधाथैश्च पुनर्दास्यामि ते वरम् ॥ ३५ ॥ यथा

समेनमा युक्ता विरजा खेप्रातिमेष्यसि । सैवमुक्ता महारान्ज
 कृताञ्जलिरिदं विभुम् ॥ ३६ ॥ पुणरेवाब्रवीहाक्यं प्रसाद्य शिरसा
 तदा । यद्येवमेतत् कर्तव्यं मया नस्याहिना विभो ॥ ३७ ॥
 तवाज्ञा मुद्धि मे न्यस्ता यत्तु वक्ष्यामि तच्छृणु । लोभः क्रोधो-
 ऽस्यसुर्येषां द्रोहो मोहश्च दिहिनाम् । अस्त्रीयान्योऽन्यपत्न्या
 देहं भिन्युः पृथग्विधाः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच । तथा भविष्यते मृत्यो चाधु संहर वै प्रजाः ।
 धर्मस्ते न भविता नापध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३९ ॥ यान्यश्रु-
 विन्दूनि करे ममासते ते व्याधयः प्राणिनामात्मजाताः । ते
 मारयिष्यन्ति नरान् गतासूनाधर्मस्ते भविता मास्रभैषोः ॥ ४० ॥
 माधर्मस्ते भविता प्राणिनां वै त्वं वै धर्मस्त्वं हि धर्मस्य चैषां ।
 धर्म्यां भूत्रा धर्मनित्या धरित्री तस्मात् प्राणान् सर्वेभान्नियच्छ
 ॥ ४१ ॥ सर्वेषां वै प्राणिनां कामरौप्यो मन्यन्त्य त्वं संहरस्वेह
 जीवम् । एवं धर्मस्त्वां मजिष्यत्यनन्तो मिथ्यावृत्तान् मारयिष्य-
 त्यधर्मः ॥ ४२ ॥ तेमात्मानं पावयंस्वात्मना त्वं पापेनात्मानं मज्ज-
 यिष्यत्यसन्तम् । तस्मात् कामं रोषमध्यागतं त्वं मन्यन्व्यातः
 संहरस्वेति जीवान् ॥ ४३ ॥

नारद उवाच । सा वै भीता मृत्युसंज्ञोपद्विषाच्छापाह्वीता
 वाढमित्यब्रवीत्तम् । सा च प्राणं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ
 व्यच्य हरत्यसक्ता ॥ ४४ ॥ मृत्युस्तेषां व्याधयस्तत् प्रसूता व्याधी-
 रोगी रुच्यते येन जन्तुः । सर्वेषां वै प्राणिनां प्रायणान्ते तस्मा-
 च्छोकं मा कृथा निष्फलं त्वम् ॥ ४५ ॥ सर्वे देवाः प्राणिभिः
 प्रायणान्ते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव । एवं सर्वे प्राणिनस्तत्र
 गत्वा वृत्ता देवा भर्तृवद्भ्राजसिंह ॥ ४६ ॥ वायुर्भीमो भीमनाहो
 महौजा भैसा देहान् प्राणिनां सर्वगोऽसौ । नोवा वृत्तिं नैव
 वृत्तं कदापित् प्राप्नोत्यग्रानन्ततेजो विधिष्टः ॥ ४७ ॥ सर्वे देवा-

मर्त्तमश्नाविशिष्टास्तन्मात् पुत्रं माशुची राजसिद्ध । स्वर्गं प्राप्नो
 भोटते तत्तनूजो नित्य रम्यान् वीरलोकानवाप्य ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा
 दुःखं सङ्गतं पुण्यकृद्धिरेषा ऋतुप्रद्वैवदिष्टा प्रजानाम् । प्रपे
 काले सहरन्ती यथावत् स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानाम् ॥ ४९ ॥
 आत्मानं वै प्राणिनो घ्नन्ति सर्वे नैनं ऋतुप्रद्वैष्टपाणार्हिनास्त ।
 तस्मान्मृतान्जानुशेषन्ति धीरा सत्यं ज्ञात्वा निश्चयं ब्रह्म
 सृष्टम् । इत्यं सृष्टं दैवकृष्णं विदित्वा पुत्रान्नष्टाच्छोकमाशु
 त्यजत् ॥ ५० ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वाथैवहाक्यं नारदेन प्रकाशितम् ।
 उवाचाकम्पनो राजा सखायं नारदन्तथा ॥ ५१ ॥ व्यपेतयौक्त
 प्रीतोऽस्मि भगवन्नृपिसत्तम । श्रुत्वातद्वाचं तत्तस्तु कृतार्थो
 ऽस्मत्प्रमिवादये ॥ ५२ ॥ तथोक्तो नारदस्तेन राज्ञा ऋषिवरो
 क्षम । जगाम नन्दनं शीघ्रं देवार्धरमितात्मवान् ॥ ५३ ॥ पुण्य
 थशस्य स्वर्गप्रदं धन्यमायुष्यमेव च । अस्योतद्वासस्य सदा श्रवण
 श्रावणं तथा ॥ ५४ ॥ एतदर्थं पदं श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठिर ।
 क्षत्रधर्मं च विज्ञाय शूराणां च पराङ्गतिम् ॥ ५५ ॥ सम्प्राप्तोऽसौ
 महावीर्यं स्वर्गलोकं महारथ । अभिमन्युं परान् जत्वा प्रसुखे
 सर्वघन्विताम् ॥ ५६ ॥ युध्यमानो महेश्वासी हत सोऽमसुखो
 रणे । अग्निना गदया शतया धनुषा च महारथ ॥ ५७ ॥
 विरजा सोमसूनुं स पुनस्तत्र प्रलीयते । तस्मात् परां धातुं
 कृत्वा भ्रात्रामं सह पाण्डव । अपमत्तं सुसक्रुद्धं शीघ्रं शीघ्रं
 सुपाक्रमत् ॥ ५८ ॥

इति द्रोणपर्वण्यं आभननुप्रथमपर्वण्यं ऋतुप्रजातिस्वदादे

चतुःपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५४ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा ऋतुसमुत्पत्तिं कर्माख्यनुपमानि च ।
धर्मराज पुनर्वाक्यं प्रमाद्यैनमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गुरव- पुण्यकर्माणः अक्रप्रतिभिक्रमा ।
स्नाने राजर्षयो ब्रह्मन्तनषाः सत्यवादिनः ॥ २ ॥ भूय एव तु
मा तथैवंचामिरमित्वं ह्य । राजर्षीणां पुराणानां समाश्रयास्य
कर्मसि ॥ ३ ॥ क्विबन्धो दक्षिणा दत्ता कीच दत्ता महात्मनि ।
राजर्षिसि पुण्यहृद्भिस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ ४ ॥

व्यास उवाच । शिवस्य नृपते पुत्रः सञ्जयो नाम नामनः ।
सखायौ तस्य चैवोभौ ऋषी पर्वतनारदौ ॥ ५ ॥ तौ कदाचि-
द्गृहं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदृक्षुः । विधिवच्चाञ्चितौ तेन प्रीतौ
तत्रोपतु सुखम् ॥ ६ ॥ तद्दृष्ट्वाचित सुखासीनं ताभ्या सद्म
शुचिसिता । दुर्हिताभ्यागमव कन्या सञ्जयस्वरवर्षिनो ॥ ७ ॥
तथाभिवादितः कन्यामभ्यनन्दयथाविधि । तत्सालिहाभिरायोर्भि-
रिष्टामिरमितः स्थिताम् ॥ ८ ॥ तान्निरोच्याब्रवीदाक्य पर्वत प्रहस-
न्निव । कस्येय चक्षुषापादौ सर्वलक्षणभग्मता ॥ ९ ॥ उताञ्चो
भा खिडकस्य ज्वलनस्य शिखा स्त्रियम् । ओर्द्धी कीर्त्तिर्धृतिः
पुष्टि सिद्धियन्मम प्रभा ॥ १० ॥ एव ब्रुवाण देवर्षिं नृपतिः
सञ्जयोऽब्रवीत् । मनेयमगवन् कन्या मत्तो वरमभीप्सति ॥ ११ ॥
नारदस्वब्रवीद्दिनं दिदि मञ्जमिमा नृप । भार्यायं समञ्चच्छ्रेयः
प्राप्तुञ्चेदिच्छसे नृप ॥ १२ ॥ ददानोत्येव सद्दृष्ट सञ्जय प्राह
नारदम् । पर्वतस्तु समक्रुहो नारद वाक्ममब्रवीत् ॥ १३ ॥
हृदयेन मया पूर्वं वृता वै वृतवानसि । यज्जाहृता त्वया विप्र
मागा स्वर्गं यथेप्सया ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा नारदस्त प्रत्युवाचा-
त्तर वच । मनोवाग्बुद्धिमग्नाया दत्ता चादकपूर्वजम् ॥ १५ ॥
पाणिग्रहणमन्त्राय प्रथित वरलक्षणम् । गन्धेया निश्चिता निष्ठा
निष्ठा सप्तपदी स्मृता ॥ १६ ॥ अनुत्पन्ने च कार्यार्थे मान्तुं

व्याहृतवानसि । तन्मात्स्वमापि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना ॥१७॥
 अन्योऽन्यमेव शप्ता वै तस्यतुस्तत्र तावपी । अथ सोऽपि नृपो
 विप्रान् पानाच्छादनभोजनै ॥ १८ ॥ पुत्रकाम पर शक्त्या
 यत्रेनोपावरच्छुवि । तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्रा कटावित् पत्र-
 भीप्सव ॥ १९ ॥ तप स्वाध्यायनिरता वेदवेदाङ्गपारगा ।
 सन्निता नारद प्राङ्गर्ह्यक्षै पुत्रभीप्सितम् ॥ २० ॥ तथेत्यक्त्वा
 द्विजैरुक्तं सुश्रय नारदोऽब्रवीत् । तुभ्य प्रसन्ना राजर्षे पुत्र-
 भीप्सन्ति ब्राह्मणा ॥ २१ ॥ वर वृणीष्व भद्र ते यादृथ पत्र
 भीप्सितम् । तथोक्तं प्राक्कनीराजा पुत्र वद्रे गुणान्वितम् ॥२२॥
 यश्चस्त्रिन कीर्त्तिमन्तन्तेजस्त्रिनमरिन्दमम् । यस्य भूत्र पुरोपञ्च
 छेद स्वेटय काञ्चनम् ॥ २३ ॥ सुवर्णंष्टीविरित्येव तस्य नामा-
 भवत् चितौ । तस्मिन् वरप्रदानेन ब्रह्मयत्यामतम्बनम् ॥ २३ ॥
 कारयामास नृपति सौवर्णं सर्वभीप्सितम् । अहप्रकारदुर्गाधि
 ब्राह्मणावसथान्यपि ॥ २५ ॥ शय्यासनानि यानानि स्थाली
 पिठरभालनम् । तस्य राज्ञोऽप यद्देश्म वाद्याथोपस्कराद्य ये
 ॥ २६ ॥ सर्वं तद् काञ्चनमय कालेन परिवर्द्धितम् । अथ दस्यु
 गणा युत्वा दृष्ट्वा चैन तथाविषम् ॥ २७ ॥ सन्भूय तस्य नृपते
 समारब्धाधिकीर्यतुम् । केचित्तत्राब्रुवन् राज्ञ पुत्र गृहीत वै
 स्वयम् ॥ २८ ॥ सोऽस्याकर काञ्चनस्य तस्य यत्रव्वरामहे ।
 ततस्ते दस्यवो लुब्धा प्रविश्य नृपतेर्गृहम् ॥ २९ ॥ राजपुत्र
 ततो जङ्घ सुवर्णंष्टीविन बलात् । अह्नैनमनुपायज्ञा नीला-
 रण्यमचेतस ॥ ३० ॥ हत्वा विषस्य चापश्यन् लुब्धा वस
 किञ्चन । तस्य प्राणैर्विमुक्तस्य नष्टन्तदरद वस ॥ ३१ ॥ दस्य
 वश तथान्योऽन्य जन्न मूर्खां विचेतस । हत्वा परस्पर नष्टा
 कुमार चाडुत भुवि ॥ ३२ ॥ अनस्थाव्य गता घोर नरकन्दष्ट
 यारिण । त दृष्ट्वा नहत्त पुत्र वरञ्चत् महातपा ॥ ३३ ॥

विललाप सुदुःखात्तो बह्वधा करुणं नृपः । विलपन्तं निधम्याथ
 पुत्रगोकहत नृपम् ॥ ३४ ॥ प्रत्यदृश्यन् देवर्षिर्नारदो नृप-
 सन्निधौ । उवाच चैनं दुःखात्तं विलपन्तमचेतसम् ॥ ३५ ॥
 सूक्ष्मं नारदोऽभ्येत्य तन्निबोध युधिष्ठिर । कामानामविष्टप्रस्वं
 सूक्ष्मयेद् मरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यस्य चैते वयङ्गहे उपिता ब्रह्म-
 वादिनः । आविचित्रं मरुत्तञ्च सृतं सूक्ष्मय शुश्रुम ॥ ३७ ॥
 सम्बन्तं याजयामास स्वर्गेश वै ब्रह्मस्यते । यस्मै राजर्षये प्रादा-
 दनं स भगवान् प्रभु ॥ ३८ ॥ हैमं हिनवत पादं यियत्तो-
 र्विविधैः सर्वैः । यस्य सेन्द्रामरगणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३९ ॥
 देवा विश्वसृज सर्वे यजनान्ते समासते । यज्ञवाटस्य शीवर्षाः
 सर्वे चासन् परिच्छृताः ॥ ४० ॥ यस्य सर्वे तटा ह्यन्नं मनोऽभि-
 प्राचमं शुचि । कामतो बुभुजुर्विप्राः सर्वे चान्नार्थिनो हिजाः
 ॥ ४१ ॥ पयोदधिघृतं चौद्रयाच्यग्नौ ज्यञ्च शोभनम् । यस्य
 यज्ञेषु सर्वेषु वासास्त्रामरगणानि च ॥ ४२ ॥ इष्टमितान्युपतिष्ठन्ते
 प्रहृष्टान् वेदपारगान् । मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्याभवन्
 सहे ॥ ४३ ॥ आविचित्रस्य राजर्षेर्विश्वेदेवाः समासदः ।
 यस्य वीर्यवतो राज्ञः सुवृष्ट्या यस्यसम्पदः ॥ ४४ ॥ हविर्भि-
 स्तर्पिता येन सन्यक्तुष्टेर्दिवोकस । ऋषीणाञ्च पितृणाञ्च
 देवानां सुखलोविनाम् ॥ ४५ ॥ ब्रह्मवर्ष्यश्रुतिसुखैः सर्वेदानैश्च
 सर्वदा । अयनासनयानानि स्वर्गराश्रीश्च दुस्वजा ॥ ४६ ॥ तत्
 सर्वममितं वित्तन्दत्ता विप्रेभ्य इच्छृता । सोऽनुध्यातस्तु प्रक्रेण
 प्रजा कृत्वा निरामया ॥ ४७ ॥ अद्धानो जिताज्ञोकान्
 गतः पुण्यदुहोऽचयान् । सप्रज सनृपानात्यसदारापत्यवान्भवः
 ॥ ४८ ॥ यौवनेन महस्ताब्द मरुत्तो रान्धमन्वगात् । स
 चेन्ममार सृक्ष्य चतुर्गद्वारस्त्वया ॥ ४९ ॥ पुत्रात् पुण्यतर-

स्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पद्यथा । अथञ्चानमटाक्षिण्यमभिष्वैत्येति
व्याहरन् ॥ ५० ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुवधपर्वणि पाण्डुराजिके
पद्यपद्याधोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

नारद उवाच । सुहोत्रं नाम राजानं मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
एकवीरमष्टयन्तममरैरभिवीक्षितम् ॥ १ ॥ य प्राप्य राज्य धर्मण
ऋत्विग्ब्रह्मपुरोहितान् । अपृच्छुदात्मन श्रेय दृष्ट्वा तेषा मते
स्थित ॥ २ ॥ प्रजाना पालन धर्मो दानमिच्छा द्विपञ्चय ।
एतन् सुहोत्रो विज्ञाय धर्मणेच्छुदनागमम् ॥ ३ ॥ धर्मणारा
धयत् देवान् वाणै भूतून् जयस्तथा । सर्वाण्यपि च भूतानि
स्वगुणैरप्यरञ्जयत् ॥ ४ ॥ यो भुक्तेना वसमती स्नेच्छाटविक्र
वार्जिताम् । यथै ववर्ध वर्ज्जन्यो हिरण्य परिवत्सरान् ॥ ५ ॥
हैरण्यास्तत्र वाञ्छिन्य स्त्रैरिण्योद्यमवन् पुरा । ग्राहान् कर्कटका
श्चैव मत्स्यग्राथ विविधान् बहून् ॥ ६ ॥ कामान् वर्धति पर्जन्यो
क्षपाणि विविधानि च । सौवर्णान्यप्रमेयाणि वाप्यथ क्रोध
सम्पिता ॥ ७ ॥ सहस्रवामनान् कुञ्जान् नक्रान् मकरकच्छपान् ।
सौवर्णान् विहितान् दृष्ट्वा ततोऽन्नयत् वै तदा ॥ ८ ॥ तस
सुवर्णमपर्थ्यन्त राजर्षि कुरुजाङ्गले । ईजानो वितते जङ्घे
ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत् ॥ ९ ॥ सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूययतेन
च । पुण्यै क्षत्रिययज्ञैश्च प्रभूतवरदक्षिणै ॥ १० ॥ काम्य
नेमित्तिकाजस्त्रैरिष्टाङ्गतिमवाप्नुयात् । स चिन्ममार सृञ्जय चतु
र्भद्रतरस्त्वया ॥ ११ ॥ पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पद्यथा ।
अथञ्चानमटाक्षिण्यमभिष्वैत्येति व्याहरन् ॥ १२ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुवधपर्वणि पाण्डुराजिके
पद्यपद्याधोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नारद उवाच । राजानं पौरवं वीरं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यं सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवाहजत् ॥ १ ॥ तत्र्याश्वमेधे
राजर्षिर्देशाद्देशात् समेगुपाम् । शिञ्चाचरविधिज्ञाना नासीत्
सङ्घा विपथिताम् ॥ २ ॥ वेदविद्याव्रतस्त्राता वदान्याः प्रिय-
दर्शनाः । समिञ्चाच्छादनमृद्धाः सुधय्यासनवाहनाः ॥ ३ ॥ नट-
नर्तकगन्धर्वं पूरुषकीर्तव्यमानकी नित्योद्योगैश्च क्रोडङ्घ्रिस्तवज्ज परि-
हर्षिता ॥ ४ ॥ यत्र यत्र यथा काल दक्षिणाः सोऽत्यकाल-
यत् । द्विपा दशसहस्राख्या प्रमदाः काञ्चनप्रभा ॥ ५ ॥ स-
ध्वजा सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा । यः सहस्रं सहस्राणां
कन्या हेमविभूषिता ॥ ६ ॥ धूर्त्यञ्जाश्वगणारूढाः समृद्धचेत्र-
गोशताः । यत यतसहस्राणि स्वर्णमाली महात्मनाम् ॥ ७ ॥
गवा सहस्रानुचरान् दक्षिणामत्यकालयत् । तत्रास्य गाया
गायन्ति धी पुराणविदो जनाः ॥ ८ ॥ हेमशृङ्गो रौप्यखुराः
सवत्सा कास्यदोहनाः । दासीदासखरोट्टाश्च प्र दाडालाविकं
वद्भ ॥ ९ ॥ रत्नानां विविधानाञ्च विविधाथान्नपर्वतान् । तस्मिन्
संवितते यत्र दक्षिणामत्यकालयत् ॥ १० ॥ अद्भुत यजमानस्य
स्वधर्माधिगताः शुभाः । शुष्णोत्तरास्तु क्रतवस्तस्यासन् सार्व-
कामिका ॥ ११ ॥ स चेन्नमार सृञ्जय चतुर्मद्रतरस्त्वया । पुत्रात्
पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथा । अयञ्जानमदाक्षिण्यमभि-
श्वैत्येति व्याहरन् ॥ १२ ॥

इति श्लोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

नारद उवाच । शिविमौशीनरत्नापि मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
य इमा पृथिवीं सर्वाङ्घ्रमवत् पथ्यवेष्टयत् ॥ १ ॥ साद्रिदोपार्श्वव-

वना रथघोषिण नादयन् । स शिविर्व्येद्रिपून्निव्यं सुखान्निघ्नन्
 सपन्नजित् ॥ २ ॥ तेन यज्ञैर्वद्भविर्धेरिष्ट पथ्याप्तदक्षिणै । स
 राजा वीर्यवान् धोमानवाप्य वस पुष्कलम् ॥ ३ ॥ सर्वमूर्धाभि-
 पिक्ताना सम्त सोऽभवद्यधि । अयजचाश्वमेधैर्यो विलित्य
 पृथिवीमिमाम् ॥ ४ ॥ निरर्गलैर्वद्भफलेनिष्ककोटिसहस्रत् । वस्य-
 श्वपशुभिर्धान्यैर्मृगैर्गोऽजाविभिस्तथा ॥ ५ ॥ विविधा पृथिवीं
 पुण्या शिविर्ब्राह्मणसात्करोत् । यावत्यो वर्यंतो धारा यावत्यो
 दिवि तारका ॥ ६ ॥ यावत्य सिकतागाङ्गो यावन्मेरोर्महो-
 पला । सटन्वात् स यावन्ति रत्नानि प्राणिनोऽपि च ॥ ७ ॥
 तावतीरदद्द्वा वै शिविरौघीनरोऽध्वरे । नो यन्तार धरन्तस्य
 कञ्चिदन्यं प्रजापति ॥ ८ ॥ भूत मव्यं भवन्त वा नाध्यगच्छ-
 न्दरेखरम् । तस्यासन् विविधा यज्ञा सर्वकार्यै समन्विता
 ॥ ९ ॥ जैनयूपासनगृहा ज्ञेयप्राकारतोरणा । शुचि स्नाहन्नपानञ्च
 ब्राह्मणा प्रयुतायुता ॥ १० ॥ नानामध्ये प्रियक्रथा पवोदधि-
 महाङ्गदा । तस्यासन् यज्ञवाटीषु नद्य शुभ्रान्नपर्वता ॥ ११ ॥
 पिवत स्नात खादध्वमिति यद्रोचते जना । तस्मै प्रादाहर रुद्र-
 स्तुष्ट पुण्येन कर्मणा ॥ १२ ॥ अक्षय ददतो वित्त यदा कीर्त्ति
 स्तथा क्रिया । यथोक्तमेव भूताना पियत्न सर्वमुत्तमम् । १३ ॥
 एताल्लब्धा वरानिष्टान् शिवि काले दिवङ्गत । स चेन्नभार
 सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १४ ॥ पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्र-
 भद्रुतप्यथा । अयञ्जानमदाक्षिण्यमभिप्रैत्येति व्याहरन् ॥ १५ ॥

इति द्वाणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके

अष्टपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५८ ॥

नारद उवाच । राम दाशरथिश्चैव मृत सञ्जय शुभम् ।
 अ प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवोरमान् ॥ १ ॥ असङ्ख्येया
 शुणा यस्मिन्नामन्त्रमिततेजाम् । यश्चतुर्दशवर्षाण्य निदिधात् पितु-
 रच्युत ॥ २ ॥ वने वनितवा मार्द्धमवसलक्षणाग्रज । जघान
 च जनस्थाने राक्षसान् मनुजर्षभ ॥ ३ ॥ तपस्विना रक्षणाश्च
 सहस्राणि चतुर्दश । तत्रैव वसतस्तस्य रावणो नाम राक्षस ॥ ४ ॥
 जहार भार्या वैदेहीं सम्मोक्षेन महाव्रगम् । तमागस्कारिणं
 राम पीलस्यमजित परै ॥ ५ ॥ जघान समरे क्रुद्ध पुरैव
 स्रास्यक्रोऽन्वकम् । सुरासुरैरबध्यन्त देवद्राक्ष्यकण्ठकम् ॥ ६ ॥
 जघान च महाबाहु पीलस्य मरण रणे । स प्रजानुग्रह कृत्वा
 त्रिदशैरमिपूजित ॥ ७ ॥ व्याप्य कृतस्त जगत कीर्त्तया सुरार्णे
 गणसेवित । स प्राप्य विविध राक्ष्य सर्वभूतातुकम्पक ॥ ८ ॥
 आजहार महायज्ञ प्रजा धर्मेण पालयन् । निरगल सजास्य-
 मश्लमेधयत विभु ॥ ९ ॥ आजहार सुरेशस्य हविषामुदमाव-
 हत् । अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरीजे बह्वगुणैर्नृप ॥ १० ॥ क्षुत्-
 पिषासेऽजयद्राम सर्वरोगाश्च द्वाहनाम् । सतत गुणसम्पन्नो
 दीप्यमान स्वतेजसा ॥ ११ ॥ अतिसर्वाणि भूतानि रानो दाश-
 रथिर्वभौ । ऋषीणां देवतानाञ्च मानुषाणाञ्च सर्वथ ॥ १२ ॥
 घ्रायव्या सह वासोऽभूद्रामे राक्ष्य प्रयासति । नाहीयन्त तदा
 प्राणा प्राणितान तदहन्यथा ॥ १३ ॥ प्राणापानसमानाश्च रामे
 राक्ष्य प्रयासति । पथ्यद्दोष्यन्त तेजासि तथानर्थाश्च नामवन् ॥ १४ ॥
 दीर्घाशुप प्रजा सर्वा युवा न म्रियते तदा । वैदेश्यतुर्भिः सप्रीता
 प्राप्नुवन्ति द्विवीकस ॥ १५ ॥ हव्य कव्यश्च विविध निष्पूतं हत-
 भेव च । अष्टममशका देया नष्टव्यास्यसरीसृपा ॥ १६ ॥ नाप्सु
 प्राणभृता मृत्युर्नाकाले ज्वलनोऽदहत् । अधर्मसूचया लुब्धा
 मूर्खा वा नामवस्तदा ॥ १७ ॥ प्रजा पिष्टेष्टकर्माण्य सर्वे वषां

स्वदाभयम् । स्वदां प्रोवाच रक्षोभिर्जनस्थाने प्रणाशिते ॥ १८ ॥
 प्राणातिशयं रक्षामि पितृदेवैश्च ईश्वरः । सहस्रपुत्राः पुरुषा
 ह्यवर्षवतापुत्राः ॥ १९ ॥ न त ज्येष्ठाः कनिष्ठेभ्यस्तदा आहा-
 न्यकारवत् । युवा श्यामी लोचिनाशो मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २० ॥
 आकाशुकाङ्गः सुभुजः किङ्कस्तन्वी महाबलः । दशवर्षसहस्राणि
 ह्यवर्षमदाति च ॥ २१ ॥ सर्वभूतमनःक्रान्तो रामो राज्यमका-
 रयत् । शशो नामो राम इति प्रजानामभवत् कथा ॥ २२ ॥
 रामात् रामं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रयासति । चतुर्विधाः प्रजा
 रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः ॥ २३ ॥ आत्मानं सम्युतिष्ठाय
 राजवंशमिच्छाष्टधा । स चेत्समार सृक्ष्य चतुर्भद्रतरस्त्रया ॥ २४ ॥
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्तम्यथाः । अवप्यानमदाक्षिण्य-
 मभिष्ट्यैत्येति व्याहरन् ॥ २५ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके

एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नारद उवाच । भगीरथश्चेद्राजानं शतं सृक्ष्य शुश्रुम ।
 येन भागीरथी गङ्गा चयनैः काञ्चनैयिता ॥ १ ॥ यः सहस्र सह-
 स्राणां कन्यां हि विभूषिताः । राक्षस राजपुत्रांश्च ब्राह्मणेभ्यो-
 क्षामन्यत ॥ २ ॥ सर्वारथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः ।
 एषे रथे शतं नागाः सर्वे वै हेममालिनः ॥ ३ ॥ सहस्रमश्व-
 शैकीकं राजानं पृष्ठतोऽन्वयुः । अश्वे अश्वे शतं गावो गवां पश्चा-
 दजाविक्रमम् ॥ ४ ॥ तेनाक्रान्ता जलोपेन दक्षिणा भूयसीर्देदत् ।
 उपहृरेऽतिव्यधिता तस्याङ्गे निषसाद्दह ॥ ५ ॥ तथा भागीरथी
 गङ्गा चर्वथी धामवत् पुरा । दुहितृत्वं गता राज्ञः पुत्रत्वमगम-
 सदा ॥ ६ ॥ तान्मु गाथा जगुः प्रीता गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ।

पितृदेवमनुष्याणां शृणुता वल्गुवादिनाम् ॥ ७ ॥ भगीरथं यज-
मानमैक्ष्वाकं भूरिर्दक्षिणम् । गङ्गा समुद्रगा देवी वज्रे पितर-
मोश्वरम् ॥ ८ ॥ तस्य सेन्द्रे सुरगणैर्देवैर्यज्ञं खलुदृतम् । सम्यक्
परिग्रहोतथ शान्तविघ्नो निरामयः ॥ ९ ॥ यो य इच्छेत विप्रो
वै यत्र यत्नात्मन प्रियम् । भगीरथस्तथा प्रीतस्तत्र तत्रानयदधी
॥ १० ॥ नादिय ब्राह्मणेष्वामीत् यस्य यत स्यात् प्रियं धनम् ।
सोऽपि विप्रप्रसादेन ब्रह्मलोकगतो नृपः ॥ ११ ॥ येन याती
मश्वमुखौ दिशाणाविहपादपा । तेनावस्थातुमिच्छन्ति त गत्या-
राजमोश्वरम् ॥ १२ ॥ स चैगमार सुहृत्पुत्रं पतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पश्या । अयञ्चानमदाक्षिण्य
मभिर्द्वैत्येति व्याहरन् ॥ १३ ॥

इति द्रोणपर्वणि यमिमन्यवधपर्वणि षोडशराजिके
पठितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

नारद उवाच । दिलीप वै चैलविलं सृतं सुश्रयं शुश्रुम ।
यस्य यज्ञघतेस्त्वासन् प्रयुतायुतघो द्विजा ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानार्थ-
सम्पन्ना यञ्चान पुत्रपौत्रिण । य इमा वसुसम्पूर्णा वसुधा
वसुधाधिप ॥ २ ॥ ईजानो विविधैर्यज्ञैर्ब्राह्मणैश्चो ह्यमन्यत ।
दिलीपस्य च वज्रेषु कृतं पश्या हिरण्मय ॥ ३ ॥ तं नयमिव
कुर्वाणा सेन्द्रा देवा समागमन् । चपाल प्रचपालञ्च यस्य यूपे
हिरण्मये ॥ ४ ॥ रागखाण्डवभोक्ष्येय मत्ता पथिषु शिरते ।
तदेतदद्भुतं मन्ये अन्यैर्न सदृशं नृपे ॥ ५ ॥ यद्गुप्तं युध्म-
मानस्य चक्रे न परिपेततु । राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्य-
वादिनम् ॥ ६ ॥ येऽपश्यन् भूरिर्दक्षिण्यं तेऽपि स्वर्गजिते
नरा । पञ्चमव्दा न लोकीन्ते खडाङ्गस्य निवेशने ॥ ७ ॥ व्याध्याय-

णेभ्यो विशाम्पते । हैरण्यान् योजनोन्मेषान् शायतान् दश-
योजनम् ॥ १३ ॥ बह्वप्राकारान् सुखादून् मध्यभोज्यान्पर्वतान् ।
अतिरिक्तं ब्राह्मणेभ्यो भुञ्जन्नाद्रोयते जनः ॥ १४ ॥ मद्यान्त-
पाननिचयाः शुशुभुस्त्वन्पर्वताः । घृतच्छदाः सूपपद्मा दधिफेणा
गुह्योन्मेषाः ॥ १५ ॥ करुधः पर्वतान् नद्यो मधुक्षीरवहाः शुभाः ।
देवासुरनरा यक्षा गन्धर्वीरगपक्षिणः ॥ १६ ॥ विप्रास्तद्यागता-
श्वासन् वेदवेदाङ्गपारगाः । ब्राह्मणा ऋषयश्चापि नासंस्तत्रा-
विपथितः ॥ १७ ॥ समुद्रान्तां वसुमतीं वसुपूर्णां च सर्वतः । स
तां ब्राह्मणसात् कृत्वा जगामास्तं तदा नृपः ॥ १८ ॥ गतः
पुण्यकृतांलोकान् सुव्याप्य यशसा दिशः । स चेन्ममार सृष्टय
चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १९ ॥ प्रजात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा प्रवमनु-
तपयथाः । अयञ्जानमदाक्षिण्यमभिप्रैत्येति व्याहरन् ॥ २० ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुप्रवचपर्वणि षोडशराजिके
द्विपद्योऽध्यायः ॥ ६२ ॥

नारद उवाच । ययातिं नाङ्गपञ्चैव गतं सृष्टय शुश्रुम ।
राजसुययतैरिद्धा सोऽश्वमेधयतेन च ॥ १ ॥ पुण्डरीकसहस्रेण
वाजपेययतेस्तथा । अंतरात्रसहस्रेण चातुर्मास्यैश्च कामतः ॥ २ ॥
अग्निष्टोमैश्च विविधैः सत्यैश्च प्राच्यदक्षिणैः । अंब्राह्मणानां यद्विहितं
पृथिव्यामस्ति किञ्चन ॥ ३ ॥ तत सर्वं परिसङ्ग्राय ततो ब्राह्मण-
सात्करोत् । व्यूढे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायताम् ॥ ४ ॥
चतुर्धा व्यमजत् सर्वां चतुर्भ्यः पृथिवीमिमाम् । यश्चैर्नानाविधै-
रिद्धा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमाम् ॥ ५ ॥ देवयान्याक्षीयनस्यां शर्मि-
ष्ठायाञ्च धर्मतः । देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपम ॥ ६ ॥
आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वासवः । यदा नाध्यगमच्छास्तिं

घोषो ह्याघोष पिवताञ्छीत खादत । स चेन्ममार सृक्षय षतु
 मद्रतरस्त्वया ॥ ८ ॥ पुत्रात् पुष्पतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
 अयञ्जानमदाक्षिण्यमभिप्रैत्येति व्याहरन् ॥ ९ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुष्यषपर्वणि पौण्ड्रराजिके
 एकपष्टोऽध्याय ॥ ६१ ॥

नारद उवाच । माम्नाता यैद्यौवनाश्व मृतं सृक्षय शुश्रुम ।
 देवासुरमनुष्याणां त्रैलोक्यविजयी नृप ॥ १ ॥ य देवावश्विनौ
 गर्भात् पितु पूर्वं चकर्षतु । मृगया विषरन् राजा द्यपित
 श्रान्तवाहन ॥ २ ॥ धूम दृष्ट्वागमत् सद्यः पृषदाज्यमवाप स ।
 त दृष्ट्वा युवनाश्वस्य जठरे स्तुता गतम् ॥ ३ ॥ गर्भाद्विजर्षतु
 देवावश्विनौ मिषजाश्वरौ । त दृष्ट्वा पितुस्तदङ्गे शयान देव
 वक्षसम् ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यमब्रुवन् देवा कमय घास्यतीति वै ।
 मामेवाय धयत्तत्रे इति चक्ष्माह वासव ॥ ५ ॥ ततोऽद्भुलिभ्यो
 षीन्द्रस्य प्रादुरामीत पयोऽमृतम् । मा घास्यतीति कारुण्यात्
 यदीन्द्रोऽहन्वक्रम्ययत ॥ ६ ॥ तस्मात्तु माम्नातेत्येव नाम तस्य तु
 ते कृतम् । ततस्तु धारा पयसो वृतस्य च महात्मन ॥ ७ ॥
 तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिनिन्द्रस्य चाश्रवत । अपिवत् पाणि-
 निन्द्रस्य तमासाद्य व्यवहेत ॥ ८ ॥ सोऽभवद्वाद्मचमो दादृशाचेन
 वीर्यवान् । इमास्त पृथिवीं कृतस्त्वामेकाङ्गा स व्यजीजयत् ॥ ९ ॥
 शर्मात्मा धृतिमान् वीर सत्यसन्धो जितेन्द्रिय । जनसेजय सुध
 न्वान गय शून वृहद्रथम् ॥ १० ॥ असितश्च नृगश्चैव माम्नाता
 षतुपालयत । उद्वेति च यत सुख्यो यत्र च प्रतिष्ठति ॥ ११ ॥
 तत सर्वं यौवनाश्वस्य माम्नातु क्षेपनुषरते । सोऽश्वमेधघते
 रिद्धा राजसूयघतन च ॥ १२ ॥ अदृष्टोऽद्वितात्मतागान् दास्य

शोभ्यो विशाम्पते । द्वैरण्यान् ब्रीजनोन्मोधान् आयनान् वृष-
योजनम् ॥ १३ ॥ बह्वृषाकारान् सुखादून् भक्ष्यमोच्यान्पर्वतान् ।
अतिरिक्तं ब्राह्मणेभ्यो भुञ्जन्नाह्नोयते जन ॥ १४ ॥ मच्यान्त
माननिचया शुशुभुस्त्वन्नपर्वता । हृतञ्जद्रा सूपपङ्का दधिफेणा
गुडोत्कृता ॥ १५ ॥ स्रुध पर्वतान् नद्यो मधुचीरवहा शुभा ।
देवासुरनरा यज्ञा गन्धर्वोरगपक्षिण ॥ १६ ॥ विप्रास्तलागता
शामन् वेदवेदाङ्गपारगा । ब्राह्मणा ऋषयथापि नासस्ता-
विपथित ॥ १७ ॥ समुद्रान्ता वसुमतीं वसुपूर्णाञ्च सर्वत । स
ता ब्राह्मणसात कृत्वा जगामास्तं तदा नृप ॥ १८ ॥ गत
पुण्यकृतालोकान् सुव्याप्य यशसः दिश । स चैकमार सृष्टय
चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १९ ॥ प्रयात पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनु
तप्यथा । अयञ्जानमदाक्षिण्यमभिष्टौत्येति व्याहरन् ॥ २० ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुप्रवधपर्वणि षोडशराजिके
द्विपष्टोऽध्याय ॥ ६२ ॥

नारद उवाच । ययाति नाङ्गपद्भे व सृत सृष्टय शुश्रम ।
राजसुयशतैरिष्टा सोऽश्वमेधयतेन च ॥ १ ॥ पुण्डरीकसहस्रेण
वाजपेयशतैस्तथा । अतिराजसहस्रेण चातुर्मास्यैश्च कामत ॥ २ ॥
अग्निष्टोमैश्च विविधैः सवैश्च प्राज्यदक्षिणैः । अब्राह्मणाना यदित्त
पृथिव्यामस्ति किञ्चन ॥ ३ ॥ तत सव परिसङ्ग्राय ततो ब्राह्मण
सात्करोत् । व्यूढे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायताम् ॥ ४ ॥
चतुर्धा व्यमजत सर्वा चतुर्भ्यः पृथिवीमिमाम् । यज्ञैर्नानाविधै
रिष्टा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमाम् ॥ ५ ॥ देवयान्यासौघनस्या यमि
ष्ठायाञ्च धर्मत । देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपम ॥ ६ ॥
आत्मन कामचारेण दितीय इव वासव । यदा नाध्यगमच्छान्त

कामाना सर्ववेदवित ॥ ७ ॥ ततो गाथामिमा गोला सदार
 प्राविशदतम् । यत् पृथिव्या त्रौदियव हिरण्य पशव स्त्रिय-
 ॥ ८ ॥ नालोकस्य तत सर्वमिति मत्वा यम व्रजेत । एव-
 कामान् परित्यज्य ययातिर्धृतिमेत्य च ॥ ९ ॥ पूरु राज्ये प्रति
 ष्ठाप्य प्रयातो वनमीश्वर । स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतर-
 स्त्वया ॥ १० ॥ पुत्रात पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पयथा ।
 अयज्वानमदाक्षिणप्रमभिष्वैत्येति व्याहरन् ॥ ११ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुप्रवधपर्वणि घोडशरान्तिके
 त्रिपष्टोऽध्याय ॥ ६३ ॥

नारद उवाच । नाभागमम्बरीषश्चेन्मृत सृज्य शुश्रुम ।
 य सहस्र सहस्राणां राज्ञाञ्चैकस्त्वयोधयत् ॥ १ ॥ जिगीष-
 माणान् सङ्ग्रामे समन्ताद्दैरिणोऽभ्ययात् । अस्त्रयुद्धविदो घोरा-
 सृजन्तयाग्निवा गिर ॥ २ ॥ बललाभादभीकृत्य तेषा सोऽस्त्र-
 बलेन च । ऊत्रायुधध्वजरथान् कृत्वा प्राणान् गतव्यथ ॥ ३ ॥
 त एन मुक्तमन्नाद्वा प्रार्थयन् जीवतैरिण ॥ शरणप्रभीशु-
 शरण तव स इति वादिन ॥ ४ ॥ स तु तान् वधमान् कृत्वा ।
 जिला चेमा वसुन्धराम् । ईजे यज्ञशतैरष्टैर्यथाशास्त्र तथानघ ॥
 ५ ॥ बुभुजु सर्वसम्पन्नमन्नमन्ये जनास्तदा । तस्मिन् यज्ञे
 तु त्वमेन्द्रा सदृशा परमाश्रिता ॥ ६ ॥ मोदकान् पूरिकान्
 पूषान् स्वादुपूर्णाश्च शकलो । करम्भान् पृथग्दहीका अन्नानि
 सकृत्तानि च ॥ ७ ॥ सूपान् मैत्रेयकान् पूषान् रागखाण्डवपान-
 कान् । मिष्टान्नानि सयुक्तान् मद्दूनि सरभोणि च ॥ ८ ॥ हृत-
 मधु पयस्तोष दधीनि रसवन्ति च । फल मूलञ्च सुस्वादु हिजा-
 स्तत्रापभुञ्जते ॥ ९ ॥ मादनीयानि पानान् विदत्त्वा चात्मन

सुखम् । आपिबन्ति यथाकालं पानपा गीतवाटितै ॥ १० ॥
 यत्र स गायन्ति गायन्ति शोवां हृष्टाः पतन्ति च । नाभागस्तुति-
 संयुक्ता ननुतुय सहस्रम् ॥ ११ ॥ तेषु यत्रैश्वर्यरीषो दक्षिणा-
 मत्यकालयत् । राश्या शतसहस्राणि दध्मप्रयुतयाजिनाम् ॥ १२ ॥
 द्विरणप्रकवचान् सर्वान् श्वेतच्छूत्रप्रकीर्णकान् । द्विरणप्रस्यन्दना-
 स्तडान् शानुयात्रपरिच्छदान् ॥ १३ ॥ ईजानो विविधैर्यज्ञै-
 र्दक्षिणामत्यकालयत् । सूर्द्धामिप्रित्ताथ नृपान् राजपुत्रशतानि
 ॥ १४ ॥ सद्गण्डकोपनिवथान् ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । नैवं
 र्वलगायक्रुर्न करिष्यन्ति वापरे ॥ १५ ॥ यदम्बरीषो नृपतिः
 ारोत्यमितदक्षिण । इत्येवमनुमोदन्ते प्रोता यस्य महर्षय ॥ १६ ॥
 ॥ चेन्ममार सृञ्जय वतुर्मद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं म
 पुत्रमनुतप्यथाः । अयञ्जानमदाक्षिणप्रमिश्रैत्येति व्याहरन् ॥ १७ ॥

इति श्लोकपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके
 चतुःषष्टोऽध्याय ॥ ६४ ॥

नारद उवाच । अश्वविन्दुं च राजानं सतं सृञ्जय शशुम् ।
 ईजे स विविधैर्यज्ञैः श्रीमान् सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥ तस्य भार्या-
 सहस्राणां शतमासीन्महात्मनः । एकैकस्याश्च भार्यायाः सहस्रं
 तनयाभवन् ॥ २ ॥ ते कुमारः पराक्रान्ताः सर्वे निशुतयाजिनः ।
 राजानः क्रतुभिर्मुखैर्गरीजानां वेदमारगाः ॥ ३ ॥ द्विरणप्रकवचाः
 सर्वे सर्वे शोत्तमधन्विनः । सर्वेऽश्वमेधैरौजानाः कुमारः शश-
 विन्दवाः ॥ ४ ॥ तानश्वमेधे राजेन्द्रो ब्राह्मणेभ्योऽददत्त पिता ।
 अतं अत रथगला एकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ५ ॥ राजपुत्रं तदा
 कन्यास्तपनीयस्त्रलङ्घिता । कन्या कन्या शतं नागा नागे नागे
 अतं रथा ॥ ६ ॥ रथे रथे शतश्चाश्वो वाजिनो जेममालिनः ।

अश्वे अश्वे सप्तस्रङ्गा गवा पद्माशटाविका ॥ ७ ॥ एतद्धनमप
 र्थान्तमश्वमेधे महामखि । ते तथैव पुनर्यान्ते तावन्त काङ्क्षन्ता
 भवन् ॥ ८ ॥ मन्व्यान्तपाननिषया पर्वता क्रोधमुच्छिता ।
 तस्याश्वमेधे निर्वृत्ते राज्ञि शिष्टास्त्रयोदश ॥ ९ ॥ तुष्टपुष्टजना
 कीर्त्ता यान्तविज्जाश्वनामया । अश्वविन्द, रिमा भूमि पिरं भुक्ता
 दिवं गत ॥ १० ॥ स चैन्ममार सृष्टय चतुर्भद्रतरश्चया ।
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुनप्यथा । अयत्त्वानमदाशिण्य
 मभिश्चैत्येति व्याचरन् ॥ ११ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युर्बध्पर्वणि षोडशोऽध्याये
 पञ्चषष्टोऽध्याय ॥ ६५ ॥

लक्ष्मणदक्षिणा । ईजे च विविधैर्यज्ञैर्वया सोमोऽङ्गिरा यथा
 ॥ १० ॥ शीवर्षा पृथिवीं कृत्वा य इमा मणिशर्कराम् । विप्रेभ्यः
 प्रादृष्ट्राजा अश्वमेधे महामखि ॥ ११ ॥ जाम्बूनटमया यूपाः
 सर्वे रत्नपरिच्छृटा । गयस्यासन् समृद्धास्तु सर्वभूतमनोहराः
 ॥ १२ ॥ सर्वकामसमृद्धाय प्रादात्ताय गयस्तथा । ब्राह्मणेभ्यः
 प्रहृष्टेभ्य सर्वभूतेभ्य एव च ॥ १३ ॥ ससमुद्रवनदीपनदीनद्वनेषु
 च । नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन् ॥ १४ ॥ भूत-
 ग्रामाश्च विविधा सुदृप्ता यज्ञसम्पदा । गयस्य सदृशो यज्ञो
 नास्त्यन्य इति तेऽद्भुवन् ॥ १५ ॥ पञ्चविंशत्योजनायामा त्रिंश-
 द्योजनायता । पथात् पुरयतुविंशहेती ज्ञासीद्विरण्णयी ॥ १६ ॥
 गयस्य यज्ञमानस्य मुक्तावज्जमणिस्तृता । प्रादात् स ब्राह्मणे-
 भ्योऽथ वासास्याभरणानि च ॥ १७ ॥ यथोक्ता दक्षिणाशान्या
 विप्रेभ्यो भूरिदक्षिण । यत्र भोजनार्थिण्यस्य पर्वता पञ्चविंशतिः
 ॥ १८ ॥ कृत्वा कृपरवाहिन्यो रसानामभवस्तदा । वस्त्रा-
 भरणगन्धाना राशयश्च पृथग्विधा ॥ १९ ॥ यस्य प्रमावाच्च गय-
 स्त्रिषु लोकेषु विश्रुत । वटशाक्ष्यकरण पुण्य ब्रह्मसरश्च तत्
 ॥ २० ॥ स चेन्नमार सृक्ष्य चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्य-
 तरस्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पद्यथा । अयत्त्वानमदाद्विष्णुमभिष्वेत्येति
 व्याहरन् ॥ २१ ॥

इति द्रोणपर्वण्य चमिननुब्रह्मपर्वणि घोडधराजिके

षट्षष्टोऽध्याय ॥ ६६ ॥

—

नारद उवाच । साङ्घात रन्तिद्वैवञ्च नृव सृक्ष्य यशुम ।
 यस्य द्विघतसाहस्रा आसन् सूदा महात्मन ॥ १ ॥ सृद्धानभ्या
 गतान् विप्रानतिथीन् परिवेषका । पक्तापक्ता दिवारात्मपथ्याप्त

धनं तदा ॥ २ ॥ न्यायेनाधिगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 वेदानधीत्य धर्मेण यश्चक्रे द्विप्रतो वशे ॥ ३ ॥ उपस्थिताश्च पश्यः
 स्वयं यं शंसितव्रतम् । बहवः स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत् सत्रयाजि-
 नम् ॥ ४ ॥ नदी महानसाद्यस्य अहृत्ता चर्मराशितः । तस्मा-
 द्दर्शयती पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुरा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽददन्निष्कं
 सौवर्षस्य प्रमावतः । तुभ्यन्निष्कन्तुभ्यन्निष्कमिति हस्र प्रमापते
 ॥ ६ ॥ - तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादात् निष्कान् निष्कान् सहस्रथ ।
 तंत पुन समाश्राव्य निष्कानिव प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अल्पं दत्तं
 मदाद्येति निष्ककोटिं प्रदाय सः । एकाङ्गा दास्यति पुन को-
 ऽन्यस्तत् सम्प्रदास्यति ॥ ८ ॥ द्विजपाणिवियोगीन दु खं मे प्राश्र्वतं
 महत् । भविष्यति न सन्देह एवं राजादददसु ॥ ९ ॥ सह-
 स्रथ सौवर्षानृप्रमान् गोमत्तानुगान् । साष्टं शतं सुवर्षानां
 निष्कमाङ्गर्धनं तदा ॥ १० ॥ अर्धर्षमासमददद्ब्राह्मणेभ्यः समा-
 श्रतम् । अग्निहोत्रीपकरणं यज्ञोपकरणञ्च]यत् ॥ ११ ॥ ऋषिभ्यः
 करकान् कुशान् स्यालोः पिठरमेव च । शयनासनयानानि
 प्रासादाश्च गृहाणि च ॥ १२ ॥ वृक्षांश्च विविधान् दद्यादन्नानि
 विविधानि च । सर्वं सौवर्षमेवाभीदन्तिदेवस्य धीमत ॥ १३ ॥
 तत्र ऋ गाथा गायन्ति धि पुराणविदो जनाः । रन्तिदेवस्य
 तान् दृष्ट्वा समृद्धिमतिमागुषीम् ॥ १४ ॥ नेतादृशं दृष्टपूर्वं कुबेर-
 सदनेष्वपि । घनसु पूर्यमाण नः किं पुनर्मनुजेष्वपि ॥ १५ ॥
 व्यक्तं बस्त्रोक्तसारेयमित्यूक्षस्तत्र विभ्रिता । साष्टृतेरन्तिदेवस्य
 या रात्रिमतिविर्भवेत् ॥ १६ ॥ चालभ्यन्त तदा गाव सहस्रा-
 ण्येकविंशति । तत्र ऋ सूदाः क्रोयन्ति समष्टमणिकुण्डलाः
 ॥ १७ ॥ स्रप भूविष्टमसौष्पं नाथ मासं यथा पुरा । रन्ति-
 देवस्य यतकिञ्चित् सुवर्षममदत्तदा ॥ १८ ॥ तत् सर्वं वितती
 यधे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । प्रत्यक्षं तस्य हव्यानि मतिगृह्णन्ति

दिवता ॥ १९ ॥ कव्यानि पितर काले सर्वकामान् द्विजोत्तमा ।
स चेन्ममार सृष्टय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ २० ॥ पुत्रान् पुण्यतर-
स्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पयथा । अथञ्चानमदाक्षिण्यमभिष्वैत्येति
व्याहरन् ॥ २१ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके
सप्तषष्टोऽध्याय ॥ ६७ ॥

नारद उवाच । दौषन्तीं भरतश्चापि श्रुत सृष्टय शुश्रुम ।
कर्माख्यसुकराण्यन्यै कृतवान् यः त्रिशुर्वने ॥ १ ॥ हिमावदातान्
यः सिद्धान्खट्वायुषान् बलो । निर्वीर्यास्तरसा कृत्वा विच-
कर्ष वबन्ध च ॥ २ ॥ क्रूराद्योग्रतरान् व्याघ्रान् दमित्रा चाकरो-
दथे । मन शिलासमायुक्तान् सम्पृक्तान् धातुराग्निभि ॥ ३ ॥
व्यालादींश्चातिबलवान् सप्रतीकान् गजानिति । दृष्ट्वास मद्य
विमुखान् शुष्कास्थानकरोदथे ॥ ४ ॥ महिषानप्यतिबलान् बलिनी
विचकर्ष ह । सिद्धाना च सुदृप्ताना यतान्यदमयदलात् ॥ ५ ॥
बलिन स्मरान् खड्गान्नानासत्त्वानि चाप्युत । कृच्छ्रप्राणं
गले बद्धा दमयित्वाप्यवाहजत् ॥ ६ ॥ त सर्वदमनेत्याहस्ते
द्विजास्तेन कर्मणा । तस्य त्यर्पेधञ्जनो मा सत्त्वानि विजोतहि
॥ ७ ॥ सोऽश्वमेधयतेनेष्टा यमुनामनुवोर्ध्ववान् । त्रिशताश्वान्
चरस्वत्या गङ्गामनु चतु यतान् ॥ ८ ॥ सोऽश्वमेधसहस्रेण राज-
सूययतेन च । पुनरीजे महायज्ञे समाप्तवरदक्षिण्यै ॥ ९ ॥
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यामुक्त्या विश्वजिता अपि । वाजपेयसह-
स्राणा सहस्रेण समहते ॥ १० ॥ इष्ट्वा प्राकन्तलो राजा तर्प-
यित्वा द्विजान् धने । सहस्र यथ पद्माना कण्ठाय भरतो ददौ
॥ ११ ॥ जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायथा । यस्य रूपः
यतव्याम. परिष्कारेण काञ्चन ॥ १२ ॥ समागम्य दिने शर्वे

धनतदा ॥ २ ॥ न्यायेनाधिगत वित्त ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 वेदानधीत्य धर्मण यश्चक्रे इदपतो वशे ॥ ३ ॥ उपस्थिताश्च पश्य
 स्वयं यं संसितव्रतम् । बहव स्वर्गामच्छन्तो विधिवत् सत्रयानि-
 नम् ॥ ४ ॥ नदी महानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्मराश्रित । तस्मा-
 च्चर्मणुती पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुरा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽददन्निष्कं
 सौवर्षस्य प्रभावात् । तुभ्यन्निष्कन्तुभ्यन्निष्कमिति हस्त प्रभापते
 ॥ ६ ॥ तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादात् निष्कान् निष्कान् सहस्रम् ।
 तत पुन समाखास्य निष्कानेव प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अल्पं दत्तं
 मदाद्येति निष्ककोटिं प्रदाय स । एकाङ्गा दास्यति पुन को-
 ऽन्यस्तत् सम्पृदास्यति ॥ ८ ॥ द्विजपाणिवियोगेन दुःखं मे शश्वत्
 महत् । भविष्यति न सन्देह एव राजाददहसु ॥ ९ ॥ सह
 स्रग्धं सौवर्षानृपमान् गोशतानुगान् । साष्टं शतं सुवर्षानां
 निष्कमाङ्गुलीनं तदा ॥ १० ॥ अर्धर्षमासमददद्ब्राह्मणेभ्यं समा-
 यतम् । अग्निहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणञ्चायत् ॥ ११ ॥ ऋषिभ्यं
 करकान् कुम्भान् स्थालीं पिठरमेव च । अयनासनयानानि
 प्रासादाय गृह्णाणि च ॥ १२ ॥ हृत्वाश्च विविधान् दद्यादन्नानि
 विविधानि च । सर्वं सौवर्षमेवासीदन्तिदेवस्य धीमत ॥ १३ ॥
 तत्र स गायता गायन्ति धी पुराणविदो जना । रन्तिदेवस्य
 तान् दृष्ट्वा समृद्धिमतिमानुषीम् ॥ १४ ॥ नैतादृशं दृष्टपूर्वं कुबेर-
 सदनेष्वपि । घनञ्च पूर्यमाणं न किं पुनर्मनुजेष्वपि ॥ १५ ॥
 व्यक्तं वस्त्रोक्सारयेयमित्यूचस्तथ विस्मिता । साष्टृतेरन्तिदेवस्य
 या रात्रिमतिधिर्मवेत् ॥ १६ ॥ आलभ्यन्त तदा गावः सहस्रा-
 ण्येकविंशति । तत्र स स्त्रदा क्रोशन्ति समष्टमणिकुण्डला
 ॥ १७ ॥ स्रप भूवेष्टमसौधं नाद्य मांसं यथा पुरा । रन्ति
 देवस्य यत्किञ्चित् सुवर्षमभवत्तदा ॥ १८ ॥ तत् सर्वं वितती
 यथे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । प्रत्यक्षं तस्य हृदयानि प्रतिगच्छन्ति

देवताः ॥ १८ ॥ कव्यानि पितरः काले सर्वकामान् दिलोत्तमाः ।
 स चेन्द्रमार सृष्टय चतुर्भद्रतरस्त्रया ॥ २० ॥ पुत्रात् पुण्यतर-
 स्त्रुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः । अथञ्चानमदाच्चिखमभिष्वैत्येति
 व्याहरन् ॥ २१ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि प्रोङ्गशराजिके
 समुपशोऽध्यायः ॥ ६० ॥

नारद उवाच । दौषन्तीं भरतश्चापि नृतं सृष्टय शशुभ ।
 कर्माख्यसुकराख्यन्यैः कृतवान् यः शिशुर्वने ॥ १ ॥ द्विनावदातान्
 यः सिंहान् खदंष्ट्रायुधान् बली । निर्वीर्यांस्तरसा कृत्वा विच-
 कर्ष वबन्ध च ॥ २ ॥ क्रूरांशोऽप्रतरान् व्याघ्रान् दमित्वा चाकरो-
 हसि । मनःशिलासमायुक्तान् सम्युक्तान् धातुराशिमिः ॥ ३ ॥
 व्यालानींश्चातिबलवान् समतीकान् गजानिति । दंष्ट्रास सृष्ट्य
 विमुखान् शुष्कास्थानकरोहसिः ॥ ४ ॥ मद्दिघानप्यतिबलान् बलिनरे
 विचकर्ष ह । सिंहानां च सदृप्तानां प्रतान्यदमयदलात् ॥ ५ ॥
 बलिनः समरान् खड्गान्नानासंख्यानं चाप्युत । क्रुच्छप्राणै
 गले बद्धा दमयित्वाप्यवाहजत् ॥ ६ ॥ तं सर्वदमनेत्याहुस्तेः
 दिजास्तेन कर्मणा । तस्य त्वर्षिषञ्जननी मा सत्त्वानि विजीलच्चि
 ॥ ७ ॥ सोऽश्वमेधप्रतिनेष्टा यमुनामनुबोध्यवान् । त्रिप्रताश्वान्
 सरस्वत्या गङ्गामनु चतुःप्रतान् ॥ ८ ॥ सोऽश्वमेधसदस्त्रेण राज-
 स्त्रयप्रतेन च । पुनरीजे महायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ९ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यामुक्यया विश्वजिता अपि । वाजपेयसदः
 स्त्राणां सदस्त्रैश्च समं वृत्तैः ॥ १० ॥ इष्टा याकृन्तलो राजा तर्प-
 यित्वा दिजान् धनैः । सद्भ्यं यत्र पद्मानां कणाय भरतो ददौ
 ॥ ११ ॥ जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायज्ञाः । यस्य यूपः
 प्रतव्यामः परिष्णाद्भेन काञ्चनः ॥ १२ ॥ समागम्य दिजेः साक्षे

सेन्द्रैर्द्वै समुच्छ्रित । अलङ्कृतान् राजमानान् सर्वरत्नैर्मनो-
 हरै ॥ १३ ॥ हैरख्यानश्वान् हिरदान् रथानुष्टानजाविक्रम ।
 दासीदास धन धान्य गा सबक्ता पयस्विनो ॥ १४ ॥ ग्रामान्
 गृहाणि क्षेत्राणि विविधाश्च परिच्छदान् । कोटीशतायुताश्चैव
 ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ १५ ॥ चक्रवर्ती ह्यदीनात्मा नितारि-
 स्वजित परै । स चेन्ममार सृञ्जय वतुर्भद्रतरस्वया ॥ १६ ॥
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा । अयञ्जानमदाक्षिण्य
 नभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥ १७ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके
 अष्टषष्टोऽध्याय ॥ ६८ ॥

नारद उवाच । मृथु वैश्यश्च राजान मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
 यमभ्यपिञ्चन् साम्राज्ये राजसूये महर्षय ॥१॥ यत्रत प्रथितेनूच
 सर्वानभिभवन् पृथु । चतान्स्त्रास्यते सर्वान् इत्येव चत्रियोऽभवत्
 ॥२॥ मृथु वैश्य प्रजा दृष्ट्वा रक्ता श्लेति यद्भवन् । ततो राजेति
 नामास्य ह्यनुरागादजायत ॥३॥ अकृष्टपत्रा पृथिवी आसौद्वैश्यस्य
 कामधुक् । सर्वा कामदुषा गाव पुटके पुटके मधु ॥४॥ आसन्
 हिरण्यया दर्मा सुखस्पर्मा सुखावहा । तेषा चीरार्णि मस्वीता
 प्रजास्तोष्वेव शिरते ॥ ५ ॥ फलान्यमृतकल्पानि स्वादूनि च मृदूनि
 च । तासामाशोक्तद्राहारो निराहाराय नाभवन् ॥ ६ ॥ अरोगा
 शर्वसिंहार्या मनुष्या अक्रुतोभया । न्यवसन्त यथाकाम वृत्तेषु च
 सुदास च ॥ ७ ॥ प्रविभागो न राष्ट्राणां पुराणाश्चामवत्तदा ।
 यथासुखं यथाशान्तयेता मुदिता प्रजा ॥ ८ ॥ तस्य सस्त
 धिना आप समुद्रानभियास्यत । पर्वताय तद्दुर्गं ध्वजमहश्च
 नामवत् ॥ ९ ॥ तत्र नस्यत यैलादिवापुरनरोरगा । अत्रर्षय

पुण्यजना गन्धर्वाप्सरसोऽपि च ॥ १० ॥ पितरश्च सुखासीनमभि-
 गन्धेद्मद्भुवन् । सम्प्राङ्मि च्छत्रियोऽसि राजा गोप्ता पितासि
 नः ॥ ११ ॥ दैत्यकभ्य महाराज प्रभु सन्नीप्सितान् वरान् ।
 चैर्वयं शाश्वतोस्तृप्तिर्वर्तयिष्यामहे सुखम् ॥ १२ ॥ तथेत्युक्त्वा
 पृथुर्वैण्यो गृहोत्वाजगवं धनु । शराद्याप्रतिमान् धोरान् चिन्त-
 यित्वात्रवीन्महीम् ॥ १३ ॥ एष्टेहि वसुधे क्षिप्रं चरेभ्यः काङ्क्षितं
 धय । ततो दास्यामि मद्रं ते अन्नं यस्य यथेप्सितम् ॥ १४ ॥
 वसुधोवाच । दुहित्वेन मा वीर सहस्रल्पयितुमर्हसि । तथे-
 त्युक्त्वा पृथु सर्वं विधानमकरोदधी ॥ १५ ॥ ततो भूतनिकायास्तां
 वसुधा दुदुङ्गस्तदा । ता वनस्ततय पूर्वं समुत्तस्यर्दुर्ध्वचव ॥ १६ ॥
 सातिष्ठदत्सला वत्स दोग्धीन् पात्राणि चैच्छती । वत्सोऽभूत्-
 पुष्पित शाल प्लक्षी दोग्धाभवत्तदा ॥ १७ ॥ क्षिन्नप्ररोक्षण दुग्ध
 पात्रमौदुम्बरं शुभम् । उदय पर्वतो वत्सो मेरुदोग्धा महा-
 गिरि ॥ १८ ॥ रत्नान्योपधयी दुग्धं पात्रमश्रमय तदा । दोग्धा
 चासीत्तदा देवा दुग्धमूर्त्तिस्कर प्रियम् ॥ १९ ॥ असुरा दुदुङ्ग-
 र्भयमामपात्रे तु ते तदा । दोग्धा हिमूर्त्ता तत्रासीदत्सयासी-
 द्विरोचन ॥ २० ॥ कृपिञ्च अस्यश्च नरा दुदुङ्ग पृथिवीतले ।
 स्त्रायन्भुवो मुनिर्वत्सस्तेषा दोग्धाभवत पृथुः ॥ २१ ॥ अलावु-
 पात्रे च तदा विप दुग्धा वसुधरा । धतराष्ट्रोऽभवद्दोग्धा तेषां
 वत्सस्तु तच्चक्र ॥ २२ ॥ सर्पर्षिमित्रेश्च दुग्ध तथाचाङ्गिष्टकर्मणि ।
 दोग्धा वृहस्पति पात्रं छन्दो वत्सय सोमराट् ॥ २३ ॥ अन्त-
 र्दानं चामपात्रे दुग्धं पुण्यजनैर्विराट् । दोग्धा वैश्रवणस्तेषा वत्स-
 यासीद्दृषध्वज ॥ २४ ॥ पुण्यगन्धान् पद्मपात्रे गन्धर्वाप्सरसो-
 ऽदुहन् । वत्सधितरयस्तेषा दोग्धा विश्वरुचि प्रभु ॥ २५ ॥
 स्वधा रजतपात्रेऽपि दुदुङ्ग पितरश्च तान् । वत्सो वैवस्वतस्तेषा
 यमो दोग्धान्तकस्तदा ॥ २६ ॥ एव निकायैस्तैर्दुग्धा पयोमीटानि

सा विराट् । यैर्वत्तयन्ति ते ह्यद्य पात्रैर्वत्सैश्च नित्यम् ॥ २७ ॥
 यज्ञैश्च विविधैरिष्टा पृथर्वैश्च प्रतापवान् । सन्तर्पयित्वा भूतानि
 सर्वे कामैर्मन प्रियैः ॥ २८ ॥ हैरण्यानकरोद्द्राजा ये केचित्
 पार्थिवा भुवि । तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छुद्धश्वमेधे महामखे
 ॥ २९ ॥ पट्टिनागसहस्राणि पट्टिनागशतानि च । सौवर्णा
 नकरोद्द्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ ॥ ३० ॥ इमाञ्च पृथिवीं
 सर्वा मणिरत्नविभूषिताम् । सौवर्णमकरोद्द्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तां
 ददौ ॥ ३१ ॥ स चेन्ममार सृष्टय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्
 पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पयथा । अयञ्जानमदास्त्रिष्यमभि-
 ष्वैत्येति व्याहरन् ॥ ३२ ॥

इति द्रोणपर्वणि अभिमनुप्रवचपर्वणि योद्धुराजिके
 एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

नारद उवाच । रामो महातपा शूरो वीरलोकनमस्कृतः ।
 जामदग्नोऽप्यतियथा अविदधो मरिष्याति ॥ १ ॥ यस्माद्यमनु
 पर्थ्यति भूमि कुर्वन्निमा सुखाम् । न चासोदिक्रिया यस्य प्राण्य
 त्रियमनुत्तमाम् ॥ २ ॥ य इत्ये परामृष्टे वत्से पितरि चान्नु
 चन् । ततोऽवधीत् कार्तवीर्यमालित समरे परैः ॥ ३ ॥ इति
 याणा चतु पट्टिमशुतानि सप्तस्रयः । तदा मृत्यो ममेतानि
 ऐकैक धनुषालयत ॥ ४ ॥ ब्रह्मदिषाष्टाय तस्मिन् सप्तस्राणि
 चतुर्दश । पुनरन्यानि जग्राह दन्तकूल जघान च ॥ ५ ॥ सप्तस्र
 श्वमेधेनाप्यनु सप्तस्रमग्निनाबधीत् । उदमनात् सप्तस्रन्तु हैहवा
 समरे हता ॥ ६ ॥ सरथाश्वगजा वीरा निहतास्तत्र धीरोः ।
 पितृवधामापन्तेन जामदग्नेन धीमता ॥ ७ ॥ । नजपे न्य
 साहसान् राम परशुना तदा । न ह्यगम्यन्त मा वाचे वाश्वे

भृशमुदीरिता ॥ ८ ॥ भृगौ रामाभिधावेति यदाक्रन्दन् द्विजो-
 त्तना । तत काश्लोरदरदान् कुन्तिचुद्रकमालवान् ॥ ९ ॥
 अद्भवद्भक्तलिङ्गाय विद्धान् ताम्रलिप्तकान् । रक्षोवाहान् वीत-
 क्षोवान् विगर्तान् मार्त्तिकावतान् ॥ १० ॥ शिवोनन्याय राज-
 न्यान् देशाद्देशात् सदस्रयः । निजधान शितैर्वाणैर्जामद्वज्रः
 प्रेतापवान् ॥ ११ ॥ कीटीयतसहस्राणि क्षत्रियाणा सहस्रयः ।
 इन्द्रगोपकवर्णस्य वन्धुजीवनिमस्य च ॥ १२ ॥ रुधिरस्य परी-
 वाहान् पूरयित्वा सरासि च । सर्वानष्टादशहीपान् वधमानीय
 मार्गव ॥ १३ ॥ ईजे क्रतुयतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः । वेदी-
 मष्टनलोत्सेधा सौवर्णा विधिनिर्मिताम् ॥ १४ ॥ सर्वरत्नयतैः
 पूर्या पताकायतमालिनीम् । ग्राम्यारण्यैः पशुगणैः सम्पूर्याच्च
 महीमिमाम् ॥ १५ ॥ रामस्य जामद्वज्रस्य प्रतिजग्राह कश्यप ।
 तत यतसहस्राणि द्विपेन्द्रान् हेमभूषणान् ॥ १६ ॥ निर्द्वेष्युं
 पृथिवीं कृत्वा शिष्टेष्टजनसङ्गलाम् । कश्यपाय ददौ रामो हय-
 मेधे महामखि ॥ १७ ॥ त्रिमस्रवारान् पृथिवीं कृत्वा नि क्षत्रिया
 तभुः । इष्टा क्रतुयतैर्वीरो द्राक्ष्यथेभ्यो ज्ञमन्यत ॥ १८ ॥ मस्र-
 हीपां वसुमतीं मारीचोऽग्रहन् द्विजः । रामं प्रोवाच निर्गच्छ
 वसुधातो ममाश्रया ॥ १९ ॥ स कश्यपस्य वचनात् प्रोत्सार्थ्य
 सरितां पतिम् । इष्टुपातैर्यथां येष्ट कुर्वन् द्राक्ष्यणशसनम् ॥ २० ॥
 अध्यावसन्निरियेष्ट महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् । एवं गुणयतैर्कुण्ठो
 भृगूणां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ २१ ॥ जामद्वज्रोऽप्यतिवया मरिष्यति
 महाम्युति । तया चतुर्भद्रतर पुण्यात पुण्यतरस्तव ॥ २२ ॥
 अथञ्चानमदाक्षिण्यं मा पुत्रमनुत्पण्या । एते चतुर्भद्रतरास्तया
 मद्रयताषिका । मृता नरवरयेष्टा मरिष्यन्ति च सृष्टय ॥ २३ ॥

इति श्रीणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

सा विराट् । यैर्वर्तयन्ति ते ह्यस्य पात्रैर्वर्त्सेय नित्यम् ॥ २७ ॥
 यज्ञैश्च विविधैरिष्टा पृथुर्वैश्व प्रतापवान् । सन्तर्पयित्वा भूतानि
 सर्वैः कामैर्मनः प्रियैः ॥ २८ ॥ हैरण्यानकरोद्वाजा ये केचित्
 पार्थिवा भुवि । तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छुद्धश्रमेधे महामदि
 ॥ २९ ॥ पट्टिनागसहस्राणि पट्टिनागघतानि च । सौवर्षा-
 नकरोद्वाजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ ॥ ३० ॥ इमाञ्च पृथिवी
 सर्वा मणिरद्रविभूषिताम् । सौवर्षामकरोद्वाजा ब्राह्मणेभ्यश्च ता
 ददौ ॥ ३१ ॥ स वैश्वमार दृष्ट्वय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्
 पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पयथा । अयञ्ज्वानमदाच्छिष्यमभि-
 श्रुत्येति व्याहरन् ॥ ३२ ॥

इति द्रोणपर्वणि चमिमनुष्यपर्वणि षोडशराजिके

एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

नारद उवाच । रामो महातपा शूरो वीरलोकनमस्कृत ।
 जामदग्नोऽप्यतियथा अविद्वतो मरिष्यति ॥ १ ॥ यन्माद्यमनु-
 ष्यति भूमिं कुर्वन्निमा सुखाम् । न चासीदिक्रिया यस्य प्राण्य
 श्रियमनुत्तमाम् ॥ २ ॥ यश्चत्रियैः परामृष्टे बन्धे पितरि चानु-
 वन् । ततोऽवधीत् कार्तवीर्यमजित समरे परैः ॥ ३ ॥ क्षत्रि-
 याणां चतुःपट्टिमयुतानि सहस्रम् । तदा गृह्योः समेतानि
 श्लेकीकं धनुपालयत् ॥ ४ ॥ ब्रह्महिषासाय तस्मिन् सहस्राणि
 चतुर्दश । पुनरन्यानि जग्राह दन्तकूल जघान च ॥ ५ ॥ सहस्र
 शयशोनाघ्नं सहस्रमसिनावधीत् । सदस्यनात् सहस्रन्तु सैवया
 समरे सता ॥ ६ ॥ सरयाश्रयगता वीरा निहतास्तत्र धीरते ।
 पितृवधामर्षितेन जामदग्नेन धीमता ॥ ७ ॥ । नञ्घो दृष्ट-
 याश्चान् राम परशुना तदा । न चमृष्यन्त ता पात्रि वाशे

भृशमुदीरिता ॥ ८ ॥ भृगौ रामामिधावेति यदाक्रन्दन् द्विजो-
 त्तमाः । ततः काश्लोरदरदान् कुन्तिद्युद्रकमालवान् ॥ ९ ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च विदेहान् ताम्रलिप्तकान् । रक्षीवाहान् वीत-
 क्षीवान् त्रिगर्तान् मार्त्तिकावतान् ॥ १० ॥ शिवोनन्याश्च राजे-
 न्यान् देशादेशात् सहस्रशः । निजघान शितैर्बाणैर्जामदग््नयः
 प्रेतोपवान् ॥ ११ ॥ कोटीशतसहस्राणि क्षत्रियाणां-सहस्रशः ।
 इन्द्रगोपक्रवर्णस्य बन्धुजीवनिमत्य च ॥ १२ ॥ रुधिरस्य (परो-
 वाहान् पूरयत्वा सरांसि च । सर्वानष्टादशहोपान् वधमानीय
 मार्गवः ॥ १३ ॥ ईजे क्रतुघ्नैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः । विदी-
 भटनलोत्सेधा सौवर्णा विधिनिर्मिताम् ॥ १४ ॥ सर्वरत्नघतैः
 पूर्या पताकाशतमालिनीम् । ग्रान्यारथ्यैः प्रशुगथैः सम्पूर्याश्च
 सक्षीमिमाम् ॥ १५ ॥ रामस्य जामदग््नयस्य प्रतिजगाम कश्यपः ।

व्यास उवाच । पुण्यमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा धीः पराजिकम् ।
 अथाहरन्नुपतिस्तूष्णीमासीत् स सृष्टयः ॥ १ ॥ तमब्रवीत्तया-
 चीनं नारदो भगवानृषिः । श्रुतं कीर्त्तयतो मद्यं ग्रहीतन्ते महा-
 द्युते ॥ २ ॥ आसीत्स्वितं ततो नष्टं आहं शूद्रापतेरिव । स
 एवमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिः सृष्टयस्तदा ॥ ३ ॥ एतत् श्रुत्वा
 महाबाहो घन्यमाख्यानमुत्तमम् । राजर्षीणां पुराणानां यत्कनां
 दक्षिणावताम् ॥ ४ ॥ विस्मयेन हते शोके तमघोवाकतेजसा ।
 विपाप्मास्त्रयथोपेतौ ब्रूहि किं करवाणग्रहम् ॥ ५ ॥

नारद उवाच । दिष्ट्यापह्ननघोक्रस्त्वं व्रणीस्त्रेह यद्विच्छसि ।
 तत्तत् प्रपत्तयते सर्वं न स्यादाद्रिनो वयम् ॥ ६ ॥

सृष्टय उवाच । एतेनैव प्रतीतोऽहं प्रमन्त्रो यद्भवाम्भम् ।
 प्रमन्त्रो यस्य भगवान् न तस्यास्तोत्रं दुर्लभम् ॥ ७ ॥

नारद उवाच । पुनः दृशामि ते पुत्रं दस्युभिर्निहतं वृथा ।

अग्निर्नो जना । तपोभिरिद्वैरनुयान्ति यान्तया तामक्षया ते
 तगयो गतो गतिम् ॥ १६ ॥ अन्तात् पुनर्भावगतो विराजते राजिव
 वीरो अन्ततात्मरश्मिभि । तामैन्दवीमात्मतनुं द्विजैर्धिता गतो-
 ऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति ॥ १७ ॥ एव ज्ञात्वा स्थितो भूत्वा
 लक्ष्मरोन् वैर्यमाप्नुहि । जीवन्त एव न शोचन् न तु स्वर्ग-
 रातानघ ॥ १८ ॥ शोचतो हि महाराज अघमेव विवर्द्धते ।
 तस्मान्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेदुघ ॥ १९ ॥ प्रहर्षमभिमानञ्च
 सुखप्राप्तिञ्च चिन्तयेत् । एतद्गुहा बुधा शोकं न शोक शोक
 उच्यते ॥ २० ॥ एव विद्धि समुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा शुच ।
 श्रुतस्ते सद्भवी नृत्योस्तपास्यगुपनानि च ॥ २१ ॥ सर्वभूतसम-
 त्तञ्च चक्षुलाय विभूतय । सक्लयस्य तु त पुत्र श्रुत सक्लीवित्त
 पुन ॥ २२ ॥ एव विद्वन् महाराज मा शुच साधु यान्यहम् ।
 एतावदुक्त्वा भगवास्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २३ ॥ वागीयानि भगवति
 ध्यासे व्यभ्रनभ प्रभे । गते मतिमता श्रेष्ठे समाश्रयास्य युधिष्ठिरम्
 ॥ २४ ॥ पूर्वेषां पार्थिवेन्द्राणां महेन्द्रप्रतिभोजसाम् । न्याया-
 धिगतवित्तानां ता श्रुत्वा यज्ञसम्पदम् ॥ २५ ॥ सम्पूज्य मनसा
 विद्वन् विषीकोऽभूद्युधिष्ठिर । पुनयादिन्तयद्दीन किं स्विदच्छ्रे-
 षनक्षयम् ॥ २६ ॥

इति श्रीगणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके
 एकादशतोलध्यायः ॥ ७१ ॥ समाप्तञ्च अभिमन्युवधपर्वः ॥

— — —

अथ प्रतिज्ञापर्वः ॥

सक्लय उवाच । तस्मिन्महनि निर्वासे घोरे प्राणभृता क्षये ।
 याद्विद्येऽस्तं गते शीमत् सम्प्राक्रान्त उपस्थिते ॥ १ ॥ व्यप-
 यातेषु वासाय सैन्येषु मरतर्पणम् । क्षत्रा समस्तकत्रातान् दिव्यै-

रस्त्रे कपिध्वज ॥ २ ॥ प्रायात् स्वर्गविरं लिप्सुर्जैत्रमास्थाय तं
 रथम् । गच्छन्नेव च गोविन्द साशुक्रण्डोऽभ्यमापत ॥ ३ ॥ किं
 तु मे हृदयं वस्तं वाक् च सञ्जति केषव । स्यन्दन्ति चाप्यनि-
 टानि गात्रं सीदति चाप्युत ॥ ४ ॥ अनिष्टञ्चैव मे श्लिष्टं हृदया
 न्नापसर्पति । भुवि ये दिक्षु चात्यग्रा उत्पातास्त्राघयन्ति माम्
 ॥ ५ ॥ वद्भ्रमकारा दृश्यन्ते सर्वत्र बाधशक्ति । अपि स्वस्ति
 भवेद्वाद्य सामाख्यस्य गुरोर्मम ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच । व्यक्तं शिवं तव भ्रातृ सामाख्यस्य भवि-
 ष्यति । मा शुच किञ्चिद्देवान्यत् स्तोक्रानिष्टं भविष्यति ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । तत सन्ध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने ।
 क्रथयन्तौ रणे वृत्त प्रयातौ रथमास्थितौ ॥ ८ ॥ तत स्वर्गविरं
 प्राप्तौ हतानन्दं हतद्विषम् । वासुदेवोऽर्जुनस्यैव कृत्वा कर्म
 सुदुष्करम् ॥ ९ ॥ ध्वस्ताकार समालम्ब्य शिविर परवीरहा ।
 चीमत्सुरद्रवीत कृष्णमस्त्रस्यहृदयस्तत ॥ १० ॥ नदन्ति नाथ
 तूर्याणि भाङ्गव्यानि जनार्दन । मित्राद्गुन्द, मिनिर्घोषै शङ्खा-
 शङ्खरै सह ॥ ११ ॥ वीणा नैवाद्य वाद्यन्ते श्रम्यानालस्रतैः
 सह । मद्भ्रम्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च ॥ १२ ॥
 स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानीकेषु वन्दित । धीघाशापि हि
 मा दृष्ट्वा निवर्तन्ते क्षधोमुखा ॥ १३ ॥ कर्माणि च यथापूर्वं
 कृत्वा नामिवदन्ति माम् । अपिस्वस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो, मम
 माघव ॥ १४ ॥ न हि शुष्यति मे भावा दृष्ट्वा स्वजनमाकुलम् ।
 अपि पाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद ॥ १५ ॥ सर्वपात्रैव
 धीघाना सामग्र्य स्यान्ममाद्यत । न च मामद्य सीमद् प्रहृष्टो
 भ्रातृभि सह । शणादायान्तमुद्रित प्रत्युद्याति हनन्निव ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । एव सहययन्तौ तौ प्रविष्टौ शिविर स्वक्रम ।
 दृष्ट्वाते शमास्त्रस्थान् पाण्डवान्द्रष्टवेष ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा भ्रातृष

पुत्रांश्च विनना वानरध्वजः । अपश्यंश्चैव सौमद्रमिदं वचनमब्रवीत्
 ॥ १८ ॥ मुखवर्षोऽप्रसन्नो वः सर्वेषामेव लक्ष्यते । न चाभि-
 मन्युं पश्यामि न च मां प्रतिनन्द्य ॥ १९ ॥ मया श्रुतश्च श्रेणेन
 चक्रव्यूहो विनिर्मितः । न च वस्तस्य भेत्तास्ति विना सौमद्र-
 मूर्धकम् ॥ २० ॥ न चापदिष्टस्तस्याचीन्मयानीकादिनिर्गमः ।
 कश्चिन्न बालो युष्माभिः परानीकं प्रवेक्षितः ॥ २१ ॥ मिथ्वानीकं
 महेष्वासः परेषा बद्धसो युधि । कश्चिन्न निहतः सङ्घे सौमद्रः
 परवीरहा ॥ २२ ॥ लोहिताक्षं महाबाहूँ जातं सिंहमिवाद्रिषु ।
 लतेन्द्रसदृशं ब्रूत कथमाघोषने हतः ॥ २३ ॥ सुभद्राद्याः प्रियं
 पुत्रं द्रौपद्याः केशवस्य च । श्रद्धायाश्च प्रियं नित्यं कौशवधीत्
 कालमोहितः ॥ २४ ॥ सदृशो वृष्णवीरस्य केशवस्य महात्मनः ।
 विक्रमश्रुतिमाहात्मैः कथमाघोषने हतः ॥ २५ ॥ वार्ष्णीयौदयितं
 शूरं मया सततलालितम् । यदि पुत्रं न पश्यामि पश्यामि यम-
 सादनम् ॥ २६ ॥ मृदुकुञ्चितकेशान्तं बालं बालमृगीक्षणम् ।
 मत्तद्विरद्विक्रान्तं शालपीतेमिवोद्गतम् ॥ २७ ॥ क्षिताभिभाषिणं
 शान्तं गुरुवाक्यकरं सदा । बाह्येऽप्यबालकर्मण प्रियवाक्य-
 ममत्सरम् ॥ २८ ॥ महोत्साहं महावीर्यं दीर्घरालीबलोचनम् ।
 भक्तात्प्रकम्पितं दान्तं न च नीचानुसारिणम् ॥ २९ ॥ कृतघ्नं
 शानमस्यन्तं कृतास्त्रमनिवर्त्तिनम् । युद्धामिनन्दिनं नित्यं द्विपतां
 भयबद्धिनम् ॥ ३० ॥ स्वेषां प्रियहिते युक्तं पितृणां लयमदिनम् ।
 न च पूर्वप्रवृत्तारं सङ्ग्रामे नष्टसम्पदम् ॥ ३१ ॥ यदि पुत्रं न
 पश्यामि यास्यामि यमसादनम् । रथेषु गण्यमानेषु गणितं तं
 महारथम् ॥ ३२ ॥ मयाध्यर्क्षयुगां सङ्घे तरुण बाहुशालिनम् ।
 प्रशङ्कस्य प्रियं नित्यं केशवस्य ममेव च ॥ ३३ ॥ यदि पुत्रं न
 पश्यामि यास्यामि यमसादनम् । सुनमं सुललाटान्तं स्वच्छिभू-
 दमनच्छुद्धम् ॥ ३४ ॥ अपश्यतस्तद्वदन का भान्तिर्हृदयस्य मे ।

तन्वीस्वनमुखं रम्यं पुंस्कोकिलसमध्वनिम् ॥ ३५ ॥ अशृणुतस्तस्य
 स्वन का शान्तिर्हृदयस्य मे । रूप चाप्रतिम् तस्य त्रिदशैश्वरि-
 दुर्लभम् ॥ ३६ ॥ अपश्यतो हि वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे ।
 अभिवादनदच्च त पितृणा वचने रतम् ॥ ३७ ॥ नाद्याह बहि
 पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे । सुकुमार सदा वीरो महार्ह-
 शयनोचित ॥ ३८ ॥ भूमावनाथवच्छेते नूनं नाथवता वरः ।
 अयान समुपासन्ति य पुरा परमस्त्रियः ॥ ३९ ॥ भ्रमन्ती विप्र
 विद्वाङ्गमुपासन्त्यग्निवा शिवा । य. पुरा बोध्यते सप्त सूत
 सागधवन्दिभि ॥ ४० ॥ बोधयन्त्यद्य तं नून स्वापदा विक्रतेः
 स्वने । ऋतच्छायासमुचित तस्य तद्वदन शुभम् ॥ ४१ ॥ नून-
 मद्य रजोध्वस्त रणे रेणु करिष्यति । हा पुत्रकाविद्वेषस्य
 सतत पुत्रदर्शने ॥ ४२ ॥ भाग्यहीनस्य कालेन यथा मे नीयसे
 वलात् । साद्य सयमनो नून सदा सुकृतिना गति ॥ ४३ ॥
 स्वभाभिर्भोदिता रन्या लयात्ययं विराजते । नून वैवस्वतस्य ला
 वरुणश्च प्रियातिथिम् ॥ ४४ ॥ अतक्रतुजनेमस्य प्राप्तमर्चन्त्यभीरु-
 कम । एव विलप्य बद्धधा भिन्नपोतो वणिग्यथा ॥ ४५ ॥
 द्रु खिन महताविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत । कश्चित स कदन कृत्वा
 परेषां कुरुनन्दन ॥ ४६ ॥ स्वर्गतोऽभिमुख सङ्घो युध्यमानो
 नरपंभे । स नूनं बद्धभिर्यत्तैर्युध्यमानो नरपंभे ॥ ४७ ॥
 असहाय सहायार्थी मामनुध्यातवान् ध्रुवम् । पीड्यमानः
 श्रेस्तीक्ष्णै कर्षद्दोषरूपान्दिभि ॥ ४८ ॥ नानालिङ्गै सुधीतार्थै-
 र्भेम प्रवोऽल्पचेतनः । इह मे त्यात परिव्राणं पितेति स पुन
 पुन ॥ ४९ ॥ इति विप्रलपन् मन्ये नृपसैर्भुवि पातित । अथवा
 मत् प्रसूत स स्वस्त्रीयो माधवस्य च ॥ ५० ॥ समद्रायाश्च
 चभूतो न चैव वक्तुमर्हति । वज्रसारमय नूनं हृदयं सदृढमम
 ॥ ५१ ॥ अपश्यतो दीर्घवाङ्गं रक्ताच यन्न दीर्यते । कथम्याले

भवेत्वासां नृगंसा मर्मभेदिनः ॥ ५२ ॥ स्वस्योद्ये वासुदेवस्य मर्म
 पुत्रेऽक्षिपन् घरात् । यो मा नित्यमदीनात्मा प्रत्युह्न्याभिनन्दति
 ॥ ५३ ॥ उपशान्तं रिपून् हत्वा सोऽथ मां किं न पश्यति । नूनं
 स पतितः श्रुते घरायां रुधिरोक्षितः ॥ ५४ ॥ श्रीभयन्मोदिनीं
 गात्रैरादित्य इव पातितः । समद्रामनुशोचामि या पुत्रमपला-
 यिनम् ॥ ५५ ॥ रणेऽभिनिहतं श्रुत्वा शोकान्तां वै विनङ्गति ।
 समद्रा वक्ष्यते किं मां अभिमन्युमपश्यती ॥ ५६ ॥ द्रौपदी चैव
 दुःखार्त्तं तेऽपि वक्ष्यामि किन्त्वहम् । वक्ष्ये सारमयं नूनं हृदयं
 यन्त यास्यति ॥ ५७ ॥ सहस्रधा वधुं दृष्ट्वा रुदतीं शोककर्षि-
 ताम् । दृष्टानां घातैराष्ट्राणां सिंघनादो मया श्रुतः ॥ ५८ ॥
 युयुत्सेयापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन् । अशक्तवन्तो बीभत्सु
 बालं हत्वा महारथाः ॥ ५९ ॥ किं मोदध्वमधर्मज्ञाः पाण्डवं
 दृश्यता वलम् । किन्तयोर्विप्रियं कृत्वा केशवार्जुनयोर्मृषे ॥ ६० ॥
 सिंघवन्नदथ प्रीताः शोककाल उपस्थिति । आगमिष्यति वः क्षिप्रं
 फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६१ ॥ अधर्मोऽहि कृतस्तीव्रः कथं स्या-
 दफलधिरम् । इति तान् परिभाषन् वै वैश्यापुत्रो महामतिः
 ॥ ६२ ॥ अपायाच्छस्त्रसुतस्यैव्ये कोपदुःखसमन्वितः । किमर्थ-
 भेतन्नाखप्राप्तं लया कृष्ण रणे मम । अधश्चन्तानिहं क्रूरास्तदा
 सर्वान् महारथान् ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रशोकाद्धितं पापं ध्यायन्तं साश्रुलोचनम् ।
 निमृश वासुदेवस्तं पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ॥ ६४ ॥ भैवमित्यत्रवीत्
 कृष्णस्तीव्रशोकसमन्वितम् । सर्वेषामेष वै पत्न्याः शूराणामनि-
 वर्तिनाम् ॥ ६५ ॥ क्षत्रियाणां विदेहिण धीरा युद्धेन जीविका ।
 एषा वै युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ६६ ॥ विद्विता
 धर्मशास्त्रज्ञैर्गतिर्भतिमता वर । ध्रुवं हि युद्धे मरणं शूराणा-
 मपलायिनाम् ॥ ६७ ॥ गतं पुण्यकृताहो कानभिमन्युर्न समय ।

एतच्च सर्ववीराणां काङ्क्षितं भरतर्षभ ॥ ६८ ॥ सङ्ग्रामेऽभिमुखी
 मृत्युं प्राप्नुयादिति मानद । स च बीरान् रणे हत्वा राजपुत्रान्
 महावलान् ॥ ६९ ॥ वीरैराकाङ्क्षितं मृत्युं सम्प्राप्तोऽभिमुखं
 रणे । मा शुच पुत्रपव्याघ्र पूर्वरेप सनातन ॥ ७० ॥ धर्मं
 कृद्धि कृता धर्मं चक्रियाणां रणे च य । इमे ते भ्रातर सर्वे
 दीना भरतमत्तम ॥ ७१ ॥ त्वयि शोकसमाविष्टे नृपाय सुहृद-
 स्तव । एताश्च वचसा साम्ना समाश्रुत्वाभय मानद ॥ ७२ ॥ विन्तिं
 विदितव्यं ते न शोकं कर्तुंमर्हसि । एवमाश्रुत्वाचितं पार्थं कृष्णे
 नाङ्गुलकर्मणा ॥ ७३ ॥ ततोऽत्रवीक्षता भ्रातॄन् सर्वान् पार्थ
 सगद्गदान् । स दीर्घबाहु पृथ्वीष दौर्घराजीवलोचन ॥ ७४ ॥
 अमिमनुग्रयंथात्रत्त योतुमिच्छान्यच्च तथा । सनागस्यन्दनहयान्
 द्रुक्ष्यध्व निहतान्मया ॥ ७५ ॥ सङ्ग्रामे सानुबन्धास्तान् मम पुत्रस्य
 वैरिणः । कथञ्च व कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनाम् ॥ ७६ ॥
 सोमद्रो निघन गच्छेद्विष्णोऽपि समागत । यद्येवमहमश्रास्य-
 मशक्ताग्रचणे मम ॥ ७७ ॥ पुत्रस्य पाण्डुपाञ्चालान् मया गुप्तो
 भवेत्तत । कथञ्च वै रथस्थानां शरवर्षाणि मुह्यताम् ॥ ७८ ॥
 नीतोऽभिमनुग्रनिघन कटयोर्द्वयं व परे । अहो व पीरुप
 नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रम ॥ ७९ ॥ यत्राभिमनुग्र ममरे
 पश्यता वो निपातितः । आत्मानमेव गर्हेय यद्दृष्टं वै सदुर्वलान्
 ॥ ८० ॥ सुप्तानाश्चायं निर्यातो मीरुनकृतनिदयान् । आहो
 खित् भूषणार्थान् वर्मशस्त्रायुधानि व ॥ ८१ ॥ वाचय वार्तुं
 समतसु मम पुत्रमरत्तताम् । एवमुक्त्वा ततो वाक्यं तिष्ठयाप
 वराशिमान् ॥ ८२ ॥ न पापव्यत वोभक्तः केनचित् प्रशभीषि-
 तुम् । तमन्तकामव रुद्ध नि श्रमन्त मुद्गमुद्ग ॥ ८३ ॥ पुत्र-
 पीकाभिमन्तसमग्रपुंसंमुह्यन्तटा । न भाषितुं च्छुवन्ति श्रुं ग
 पद्यदोऽर्जुनम् ॥ ८४ ॥ अस्यत्र वासुदेवारा कृपेदारा पाण्डु

नन्दनात् । सर्वास्त्रवस्त्रासु हि तावर्जुनस्य मनोऽनुगौ ॥ ८५ ॥
 ब्रह्ममानात् प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हतः । ततस्त्वं पुत्रशीलेन भयं
 शोडितमानसम् । राजीवलोचनं क्रुहं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनकोषे
 द्विसप्ततोऽध्याय ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वयि याते महाबाहो संशयकवलं प्रति ।
 स यत्नमक्रुतोत्तीव्रमाचार्यो ग्रहणे मम ॥ १ ॥ व्यूढानीकं वयं
 द्रोणं वारयामः स सर्वथ । प्रतिव्यूह रथानीकं यतमान तथा
 रणे ॥ २ ॥ स वार्थमाणो ब्रह्मभिर्मयि चापि सुरक्षिते । अस्मान्-
 नभिजघानाशु षोडशन्निमित्ते शरे ॥ ३ ॥ ते षोडशमाना द्रोणेन
 द्रोणानीकं न शक्तुमः । प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेलुं तत् कुत एव
 तु ॥ ४ ॥ वयं त्वप्रतिभं वीर्यं सर्वं सोमद्रमात्मजम् । उक्तवन्तः
 स तं तात मिन्यग्रनोकर्मिणं प्रभो ॥ ५ ॥ स तथा बोद्धिताऽस्माभिः
 सदृश इव वीर्यवान् । असह्यमपि तं मारु वैद्युमेवोपचक्रमे ॥ ६ ॥
 स तवास्त्रोपदेशेन वीर्येण च समन्वितः । प्राविशत्तद्वलं बालः
 सुपर्श इव सागरम् ॥ ७ ॥ तेऽनुयाता वय वीरं बालतीपुत्र-
 माहवे । प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चमूम् ॥ ८ ॥ ततः
 सैश्वर्येण राजा क्षुद्रस्तात जयद्रथः । वरदानेन सदृश्यं सर्वान्नः
 समवारयत् ॥ ९ ॥ ततो द्रोणः कृपः कर्षो द्रौणिः कौशल्य एव
 च । कृतवर्मा च सोमद्रं प्रहृथाः पर्यवारयन् ॥ १० ॥ परि-
 वार्ये तु ते सर्वैर्युधि वालो महारथैः । यतमानः परं शक्त्या
 ब्रह्मभिर्विरथीकृतः ॥ ११ ॥ ततो हौ शशनिः क्षिप्रं ततस्त्वै-
 र्विरथीकृतम् । संशय परमं प्राप्य द्विटान्तेनाभ्ययोजयत् ॥ १२ ॥
 स तु हत्वा सहस्राणि नराश्वरघदन्तिनाम् । अष्टौ रथमहस्राणि

नव दन्तिशतानि च ॥ १३ ॥ राजपुत्रसहस्रे हे वीरायालचितानि
 वहन् । वृहद्वलञ्च राजान स्वर्गनाली प्रथोच्य च ॥ १४ ॥ तत
 परमधर्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । एतावदेव निर्वृत्तमष्टाक
 श्लोकबर्धनम् ॥ १५ ॥ स चैव पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोकमवाप्तवान् ।
 ततोऽर्जुनो वच शुद्धा धर्मराजेन भाषितम् ॥ १६ ॥ हा पुत्र
 इति नि प्रवृत्त्य व्यथितो न्यपतद्भुवि । विषण्णवदना सर्वे पार-
 वार्थ्य धनप्लयम् ॥ १७ ॥ नैत्रैरनिमिषैर्दीना प्रत्यवेचन् पर
 स्मरन् । प्रातपद्य तत सञ्जा वासवि क्रोधमूर्च्छित ॥ १८ ॥
 कम्पमानो च्वरणेव नि प्रवृत्त्य मुद्गर्मुद्ग । पाण्य पाणौ विनि-
 प्यिथ्य प्रवृत्तमानोऽश्रुनेत्रवान् । उन्मत्त इव विप्रेचन् इह वचन
 मब्रवीत् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच । मत्पुत्र प्रतिजानामि श्रुत्वा निहन्ता जय-
 द्रथम् । न चेद्दधमयाहोतो धार्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ॥ २० ॥ न
 चाम्भान् शरण गच्छेत् कृष्ण वा पुरुषोत्तमम् । भवन्त वा मद्या
 राज श्रुत्वाऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ २१ ॥ धार्तराष्ट्रमियकर मयि
 विस्मृतसौहृदम् । पाप बालबधे हेतु सोऽस्मि हन्ता जयद्रथम्
 ॥ २२ ॥ रक्षमाणाय त सङ्घे ये मा योतस्यन्ति केचन ।
 अपि द्रोण रूपो राजन् ह्यादयिष्यामि तान् शरै ॥ २३ ॥
 यद्येतदेव सङ्ग्रामे न कुर्यात् पुरुषर्षभा । मा स पुण्यकृताहोक्रान्
 प्राप्नुयात् शूरसत्तमा ॥ २४ ॥ ये लाका मातृहन्तृणा ये चापि
 पितृघातिनाम् । गुरुदाररताना ये पिशुनानाञ्च ये सदा । २५ ॥
 साधूनसूयता ये च ये चापि परिवादिनाम् । ये च निक्षेप-
 हर्त्तृणा ये च विश्वासपातिनाम् ॥ २६ ॥ भुक्तपूर्वां स्त्रिय ये च
 निन्दतामयशस्त्रिनाम् । ग्रह्यघ्नानाञ्च ये लोका ये च गोघाति-
 नामपि । २७ ॥ पायस वा यवान् वा शक्र कृषरमेव वा ।
 यथावापूपमाशानि ये च सावा ह्ययागताम् ॥ २८ ॥ तानर्थो-

भाषिगच्छेयं न चेद्व्या जयद्रथम् । विनाध्यायिनमत्यथे शमितं
 वा हिजोत्तमम् ॥ २९ ॥ अत्रमन्यमानो यान् याति वृद्धान् साधून्
 गुरुंस्तथा । स्पृशतो ब्राह्मणान् गात्र पादैनान्निश्च या भवेत्
 ॥ ३० ॥ अप्सु श्लेष पुरीषञ्च मूत्र च मुञ्चता गतिम् । तं
 गच्छेय गतिं कष्टा न चेद्व्या जयद्रथम् ॥ ३१ ॥ नमस्य स्नाय-
 मानस्य या च बन्धप्रतिथेर्गति । उत्कोचिना मृषोक्तीनां वञ्च-
 काना च या गतिः ॥ ३२ ॥ स्वात्मापहारिणा या च या च
 मियगामिभ्रंशिनाम् । मृत्ये सन्दृश्यमानाना पुत्रदारयितेस्तथा
 ॥ ३३ ॥ अमंविमन्य क्षुद्राणां या गतिर्मिष्टमश्रताम् । तं
 गच्छेय गतिं घोरा न चेद्व्या जयद्रथम् ॥ ३४ ॥ मयितं चापि
 यस्यक्ता साधुं तदचने रतम् । न विभक्तिं नृशंसात्मा निन्दते
 शोपकारिणाम् ॥ ३५ ॥ अर्हते प्रातिवेश्याय याह यो न ददाति
 च । अनर्हस्यश्च यो दद्याद्दृपलोपतयस्तथा ॥ ३६ ॥ मद्यपो
 भिन्नमर्थान् कृतघ्नो भ्रातृनिन्दक । तेषां गतिमिया क्षिप्रं न
 चेद्व्या जयद्रथम् ॥ ३७ ॥ धर्मादपेता ये चान्ये मया नावानु-
 कीर्त्तिता । ये चानुकीर्त्तितास्तेषां गति क्षिप्रमवाप्नुयाम् ॥ ३८ ॥
 यदि व्यष्टामिमा रात्रि श्वो न हन्या जयद्रथम् । इमा चाप्यपरां
 भूय प्रतिज्ञा मे निबोधत ॥ ३९ ॥ यद्यस्मिन्न जते पापे सूर्ध्वो-
 ऽस्तमुपयास्यति । इहैव सम्पु विष्टाह स्वलित जातवेदसम् ॥ ४० ॥
 अक्षरक्षरमनुष्या अक्षिणो वोरणा वा पिष्टरकमिषरा वा ब्रह्म-
 देवर्षयो वा । चरमचरमपीह यत पर चापि तस्मात्तदपि ; मम
 रिपुं त रक्षितुं नैव शक्ता ॥ ४१ ॥ अदि विद्यति रसातले
 तदाग्र विद्यन्पि देवपुरं दिते पुर वा । तदपि अरथतैरर्हं
 प्रभाते भृगमभिमनुररिपोः गिरोऽभिहर्त्ता ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा
 विचित्रैप गाण्डीव सव्यदक्षिणम् । तस्य शब्दमतिक्रम्य धनु-
 शब्दोऽसृग्मादिवम् ॥ ४३ ॥ अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यध्वजा-

ईन । प्रदधौ तत्र सक्रुद्धो देवदत्तश्च फाल्गुन ॥ ४४ ॥ स
पाञ्चजन्योऽचरतवक्त्रवायुना श्मश्रुसुपूर्णांदरनि स्रतध्वनि । जगत्
स पातालविवद्विगीश्वर प्रकम्पयामास युगात्यघे यथा ॥ ४५ ॥
ततो वादित्रघोषाश्च प्रादुरासन् सहस्रशः । छिन्नादाश्च पाण्डूना
प्रतिज्ञाते महात्मना ॥ ४६ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञाया
त्रिसप्ततोऽध्याय ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा तु त महाशब्दं पाण्डूना जयशङ्कि-
नाम् । धारै प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्वय ॥ १ ॥ श्लोक-
सकूटहृदयो दुःखिनामिपरिप्लुत । मञ्जमान इवागाशे विपुले
शोकसागरे ॥ २ ॥ जगाम समिति राज्ञा सैन्यवो विन्दपन् बह्व ।
स तेषां नरदेवानां सकाशे परिवेद्यन् ॥ ३ ॥ अभिमन्यो पितु-
र्भीतः सग्रीडो वाक्यमब्रवीत् । योऽसौ पाण्डो किल क्षेत्रे जात
अक्रोण कामिना ॥ ४ ॥ स निनीयति दुर्बुद्धिर्मा किलैष यम-
क्षयम् । तत् स्वस्ति वोऽस्तु यान्यामि स्वगृह जीवितेप्सया ॥ ५ ॥
अयवास्त्वप्रतिबलास्त्रात मा च्छ्रियर्षमा । पार्थेन पार्थित वीरास्ते
सन्दत्त ममामयम् ॥ ६ ॥ द्रोणदुर्योधनकृपा कर्ममद्रे शवाङ्घ्रिका ।
दुःशासनादयः शक्तास्त्रातुमप्यन्तकार्दितम् ॥ ७ ॥ किमहं पुन-
रेकेन फाल्गुनेन क्षिपासता । न दाधेधुर्भवन्तो मा समस्ता
पतयन्ति ॥ ८ ॥ प्रहर्षं पाण्डवेयानां श्रुत्वा मम महद्द्वयम् ।
शोदन्ति मम गात्राणि सुमूर्षोरिव पार्थिवा ॥ ९ ॥ यधो नूनं
प्रतिज्ञातो मम गाण्डोऽध्वन्या । तथाहि हृष्टा क्रोधन्ति शोक-
काले धा पाण्डवा ॥ १० ॥ तत्र देवा न गन्धर्वा नाहरीरग-
राचमा । दत्तहन्तेऽस्ययाश्च कृत एव नराधिपा ॥ ११ ॥

तस्मान्माननुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः । अदृशं न गमिष्यामि
न सां दृच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १२ ॥ एव विलपमान तं भया-
द्ग्राकुलचेतसम् । आत्मकार्यगरीयस्त्वात्ता दुर्योधनोऽब्रवीत्
॥ १३ ॥ न भेतव्यं नरव्याघ्र कोहि त्वां पुरुपर्षभ । मध्ये
क्षत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ॥ १४ ॥ अहं वैकर्त्तनः
कर्णशिवसेनो विविशति । भूरियवा शल शल्यो वृषसेनो
दुरासद ॥ १५ ॥ पुरुमित्रो जघा मोक्ष काम्बोजश्च सुदक्षिण ।
सत्यव्रतोमहाबाहुर्विकर्षो दुर्मुखश्च ॥ १६ ॥ दुष्मानं सुवा-
ङ्मय कलिङ्गवाप्युदायुधः । विन्दानुविन्दावावन्धौ द्रोणो द्रौणिश्च
सौबल ॥ १७ ॥ एते च न्ये च बहवो नानाजनपदेश्वरा ।
ससैन्यास्त्वामियात्यान्ति व्येतु ते मनसो ज्वर ॥ १८ ॥ त्वञ्चापि
रथिना श्रेष्ठ स्वयं शूरोऽमितद्युते । स कथं पाण्डवेयिभ्यो भयं
पश्यामि सैन्यव ॥ १९ ॥ अक्षौहिण्यो द्यौका च मदीयास्तव
रक्षणे । यत्राद्योतस्यन्ति मामैस्त्व सैन्यव व्येतु ते भयम् ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । एवमाश्र्वाचितो राजन् पुत्रेण तव सैन्यव ।
दुर्योधनेन सञ्ज्ञितो द्रोण रात्रावुपागमत् ॥ २१ ॥ उपसङ्गृह्य
कृत्वा द्रोणाय स विशाम्पते । उपोपविश्य प्रणत पर्यपृच्छादद
तदा ॥ २२ ॥ निमित्ते दूरपातिले लघुले दृढवेधने । मम ब्रवीतु
भगवान् विशेपं फाल्गुनस्य च ॥ २३ ॥ विद्याविद्येपमिच्छामि
ज्ञातुमाचार्यं तत्त्वत । अर्जुनस्यात्मनश्चैव यथातथ्यं प्रचक्षु मे ॥ २४ ॥

द्रोण उवाच । सममाचार्यक तात तव चैवार्जुनस्य च ।
योगाद्दुःखोपितत्वाच्च तस्मात्त्वतोऽधिकोऽर्जुन ॥ २५ ॥ न तु ते
युधि सन्तामः कार्यं पार्थात् कथञ्चन । अहं हि रक्षिता तात
भयात्त्वा नात्र सद्य ॥ २६ ॥ न हि मद्दुवाङ्मयस्य पमवन्त्यमरा
अपि । व्यूहविष्यामि त व्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति ॥ २७ ॥
तस्माद्युध्यस्व मामैस्त्व स्वधर्ममनुपालयन् । पितृपैतामहं नार्जु

ईनः । मद्रथौ तत्र संक्रुद्धो देवदत्तश्च फाल्गुनः ॥ ४४ ॥ स
पाञ्चजन्योऽक्षतवक्रवायुना श्वश्रुं सपूषोर्दरनिःसृतध्वनिः । जगत्
स पातालविद्यद्भिर्गोश्वर प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ॥ ४५ ॥
ततो वादित्तघोषाय प्रादुरासन् सदस्रयः । सिद्धनादाय पाण्डूनां
प्रतिज्ञाते महात्मना ॥ ४६ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां
द्विसप्ततौऽध्यायः ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डूनां जयगदि-
नाम् । धारैः प्रवेष्टिते तत्र समुत्थाय जयद्वयः ॥ १ ॥ श्रीक-
स्यूदहृदयो दुःखिनामिपरिप्लुतः । मञ्जमान इवागाधे विपुलै
शोकसागरे ॥ २ ॥ जगाम समितिं राज्ञा सैन्यवो विमृषन् बहू ।
स तेषां नरदेवानां सकाशे परिवेद्यन् ॥ ३ ॥ अभिमन्योः पितु-
र्भीतः सप्रोद्धो वाक्यमब्रवीत् । योऽसौ पाण्डोः किल क्षीणे जातः
शक्रेण कामिना ॥ ४ ॥ स निनोषति दुर्बुद्धिर्मा किलैष सम-
क्षयम् । तत् स्वस्ति वोऽस्तु वास्यामि स्वर्ग्य जीवितेऽप्यनया ॥ ५ ॥
अथवास्त्यप्रतिबलास्त्रात मां क्षत्रियर्षभाः । पार्थेन पार्थितं वीरास्तै
सन्दत्त ममानयम् ॥ ६ ॥ द्रोणदुर्योधनकृपाः कर्ममद्रे यवाङ्गिका ।
दुःशासनादयः शक्तास्त्रातुमप्यन्तकारितम् ॥ ७ ॥ किमहं पुन-
रेकेन फाल्गुनेन क्षिपासता । न वाधिगुर्भवन्तो मां समस्ताः
पतयः क्षिते ॥ ८ ॥ मद्रथे पाण्डवेयानां श्रुत्वा मम मरुद्वयम् ।
योदन्ति मम गात्राणि मुमूर्षोरिव पार्थिवाः ॥ ९ ॥ दधो नूनं
प्रतिज्ञातो मम गाण्डीशधन्वना । तथाहि दृष्टाः क्रीयन्ति द्यौक-
काशे षा पाण्डवा ॥ १० ॥ तत्र दिवा न गन्थां नाशुरोरग-
रासवा । उत्पद्यन्तेऽन्यथाकर्तुं कुत एव नराधिपाः ॥ ११ ॥

तस्मान्नामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः । अट्टमं न गमिष्यामि
न मां द्रुच्यन्ति पाण्डवाः ॥ १२ ॥ एवं विलपमानं तं मया-
द्ग्राकुलचेतसम् । आत्मकार्यगरीयस्वाद्भ्राजा दुर्योधनोऽब्रवीत्
॥ १३ ॥ न भेतव्यं न रव्याघ्न कोहि त्वां पुरुपर्षभ । मध्ये
क्षत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्यधि ॥ १४ ॥ अहं वैकर्त्तनः
कर्णश्चित्रसेनो विविंशतिः । भूरियथाः शलः शल्यो वृपसेनो
दुरामटः ॥ १५ ॥ पुरुमित्रो जघी भोजः काम्बोजय सुदक्षिणः ।
सत्यव्रतोमेहाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखश्च ॥ १६ ॥ दुःशासनः सुवा-
हुश्च कालिङ्गश्याप्युदायुधः । विन्दातुविन्दाशवन्त्सौ द्रोणो द्रौणिय
शौबलः ॥ १७ ॥ एते चन्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
ससेन्यास्तामियात्यान्ति व्येतु ते मनसो ज्वरः ॥ १८ ॥ तर्ह्यापि
रथिर्ना श्रेष्ठः स्वयं शूरोऽमितद्युते । स कथं पाण्डवेद्येभ्यो भयं
पश्यसि सैन्यव ॥ १९ ॥ अचौक्षिण्यो द्यैका च मदीयास्तव
रक्षणे । यत्राद्योतस्यन्ति मामैस्त्वं सैश्वव व्येतु ते मयम् ॥ २० ॥

सह्य उवाच । एवमाश्र्वांसितो राजन् पुत्रेण तव सैन्यवः ।
दुर्योधनेन सहितो द्रोणं रात्रावुपागमत् ॥ २१ ॥ उपसङ्गृह्यन्
ब्रुवा द्रोणाय स विश्वास्यते । उपोपविश्य प्रणतः पर्यपृच्छद्विदं
तदा ॥ २२ ॥ निमित्ते दूरपातित्वे लघुत्वे दृढवेधने । मम 'ब्रवीतु
मगवान् विशेषं फाल्गुनस्य च ॥ २३ ॥ विद्याविशिष्टमिच्छामि
ज्ञातुमाचार्यं तत्त्वतः । अर्जुनस्यात्मनश्चैव यथातथं प्रवक्षु मे ॥ २४ ॥

द्रोण उवाच । सममाचार्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च ।
योगाद्दुःखोपितलाच्च तस्मात्त्वतोऽधिकोऽर्जुनः ॥ २५ ॥ न तु ते
शुधि सन्नामः कार्यः पार्यात् कथञ्चन । अहं हि रक्षिता तात
मयात्वा नात्र संशयः ॥ २६ ॥ न हि मद्दृवाङ्गुप्तस्य प्रभवन्त्यमरा
अपि । ब्रूयिष्यामि तं व्यूहं यं पार्यो न तरिष्यति ॥ २७ ॥
तस्माद्युध्यस्व मामैस्त्वं स्वधर्ममनुपालयन् । पितृपैतामहं नागै-

मनुयाहि महारथ ॥ २८ ॥ अधीत्य विधिवहेदानमयः सङ्गता-
 स्त्वया । इष्टं च बद्धमिर्यञ्चैर्न ते मृत्युर्भवच्छर ॥ २९ ॥ दुर्लभं
 मानुषैर्मन्दैर्महाभागप्रमवाप्य तु । भुजवीर्याङ्कितान् लोकान्
 दिव्यान् प्राप्स्यस्यनुत्तमान् ॥ ३० ॥ कुरवः पाण्डवाश्चैव वृष्ण-
 योऽन्ये च मानवाः । अहञ्च सृष्टपुत्रेण अध्रुवा इति चिन्धताम्
 ॥ ३१ ॥ पर्यायेण वयं सर्वे कालेन बलिना हताः । परलोकं
 गमिष्याम स्वै स्वै कर्मभिरन्विता ॥ ३२ ॥ तपस्तप्ता तु यान्
 लोकान् प्राप्नुवन्ति तपस्विन । सत्रधर्माश्रिता वीराः क्षत्रियाः
 प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३३ ॥ एवमाश्रुत्वाचितो राजा मारुताजेन
 सैन्धवः । अपानुद्वयं पार्यायुहाय च मनो दधे ॥ ३४ ॥ ततः
 प्रहर्षं सेनाना तवाप्यासीदियाम्पते । वादित्वायां ध्वनिशोभः
 सिंघनादरवे सङ्ग ॥ ३५ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि जयद्रथाश्रवासे
 चतुःसप्ततोऽध्याय ॥ ७४ ॥

मञ्जय उवाच । प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजवधे तदा ।
 वासुदेवो महाबाहूधतस्त्रयमभाषत ॥ १ ॥ भ्रातृणा मतमाश्राय
 त्वया चापि प्रतिश्रुतम् । सैन्धवद्वारिणा हन्तेति तस्माद्दुर्गमिदं वृतम्
 ॥ २ ॥ अनगन्त्र मया शार्ङ्गमतिमारोऽयमुद्यतः । कथं नृ
 सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि ॥ ३ ॥ धार्तराष्ट्रस्य शिविरे
 मया प्रणिहिताशराः । त इमे यीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं विदयन्ति
 न ॥ ४ ॥ त्वया वै सम्प्रतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रभो । सिंघ-
 नादः सवादिषः सुमहानिहते श्रुतः ॥ ५ ॥ तेन शब्देन विवस्वा
 धार्तराष्ट्राः सवाश्रयाः । नाकणात् सिंघनाद्दोऽयमिति मया
 भाषञ्चिता ॥ ६ ॥ सुमहाश्लुप्तमस्यान् कौरवाणां महाभुज ।

आसीन्तागाश्चपत्तीनां रथघोषश्च भैरवः ॥ ७ ॥ अभिमन्योर्वधं
 श्रुत्वा ध्रुवमार्त्तो धनञ्जयः । राक्षो निर्यास्यति क्रोधादिति मत्वा
 व्यवस्थिताः ॥ ८ ॥ तैर्यतद्विरियं सत्या श्रुता सत्यव्रतेस्तव ।
 प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ॥ ९ ॥ ततो विमनसः
 सर्वे वस्ताः क्षुद्रमृगा इव । आसन् सुधीधनामात्याः स च राजा
 जयद्रथः ॥ १० ॥ अयोत्याय सङ्गामात्यैर्दीनः शिविरमात्मन ।
 आयात् सौवीरसिन्धुनामीश्वरी भृशदुःखित ॥ ११ ॥ समन्त-
 काले समन्त्रं सर्वानैश्रेयसैः क्रियाः । सुधीधनमिदं वाक्ममत्र-
 वीद्वाजसंघदि ॥ १२ ॥ ममासौ पुत्रहन्तेति श्लोऽभियाता धन-
 ष्णयः । प्रतिज्ञाता हि सेनाया मध्ये तेन वधो मम ॥ १३ ॥
 तान्न देवा न गन्धर्वा नाक्षरोरगराक्षसाः । उत्सहन्तेऽन्यथा-
 कर्त्तुं प्रतिज्ञा सव्यसाचिनः ॥ १४ ॥ ते मा रक्षत सङ्ग्रामे मा वा
 भूद्धिं धनञ्जयः । पदं कृत्वाप्रयाज्जघं तस्मादत्र विधीयताम्
 ॥ १५ ॥ अथरक्षा न मे सङ्ग्रामे क्रियते कुचनन्दन । अनुजानीद्धि
 मां राजन् गमिष्यामि गृहान् प्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्ववाक्-
 शोर्षो विमना स सुधीधन । श्रुत्वा तं समय तस्य ध्यानमेवान्व-
 पद्यत ॥ १७ ॥ तमाक्षमभिषम्पेच्च राजा किल सचेन्धव । नृदु-
 चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान् ॥ १८ ॥ नेह पश्यामि भवतां
 तथा वीर्यं धनुर्हरम् । योऽर्जुनस्यास्त्रमस्त्रेण प्रतिहन्यान्महा-
 क्षवे ॥ १९ ॥ वासुदेवमहाथस्य गाण्डीवम्बन्वतो धनुः । को-
 ऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेत् साक्षादपि यतक्रतु ॥ २० ॥ मद्देश्वरोऽपि
 पार्थेन श्रूयते योऽधित पुरा । पदातिना महावीर्यो गिरौ हिम-
 वति प्रभु ॥ २१ ॥ दानवाना सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
 जघानैकरथेनैव देवराजप्रघोटित ॥ २२ ॥ समायुक्तो हि कौन्तेयो
 वासुदेवेन धीमता । सामरानय लोकास्तोन् हन्यादिति मति-
 र्भम ॥ २३ ॥ सोऽहमिच्छाम्यनुशानं रक्षितं वा महात्मना ।

द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्यसे ॥ २४ ॥ सराजा स्वय-
 नाचार्यो भृशमत्रार्थितोऽर्जुन । साम्बधान च विहित रथाश्वा
 किल सञ्जिता ॥ २५ ॥ कर्षो भूरिश्रवा द्रौणिर्हपसेनश्च दुर्लभ ।
 कृपश्च मद्रराजश्च पडते स्युः पुरोगमा ॥ २६ ॥ अकट पद्मक
 शार्ङ्गव्यूहो द्रोणेन निर्मित । पद्मकर्णिकमध्यस्य सूचीपार्श्वे
 जयद्रथ ॥ २७ ॥ स्थास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धु, राट् युद्धदुर्मद ।
 धनुषस्त्रे च वीर्यं च प्राणे चैव तथौरसे ॥ २८ ॥ अविपद्यतमा
 ह्येते निश्चिता पार्थ पड्रथा । एतानजित्वा पड्रथान् नैव प्राप्यो
 जयद्रथ ॥ २९ ॥ तेषामैकीकृतो वीर्यं पश्यान्तुमनुचिन्तय ।
 अक्षिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमस्त्रसा ॥ ३० ॥ भूयस्तु
 मन्त्रयिष्यामो नीतिमात्मक्षिताय वै । मन्त्रश्चै सचिवैः सार्धं
 सुहृद्भिः कार्यसिद्धये ॥ ३१ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कथावाक्ये
 पञ्चसप्ततोऽध्याय ॥ ७५ ॥

रणे । सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे ॥ ७ ॥ यस्य गोप्ता
 महेश्वासस्तस्य पापस्य दुर्मते । तमेव प्रथम द्रोणमभिव्याख्यामि
 केशव ॥ ८ ॥ तस्मिन् द्यूतमिदं बद्धं मन्यते स सुयोधन ।
 तस्मान्तस्यैव सेनाग्रं भित्त्वा यास्यामि सैन्यवम् ॥ ९ ॥ द्रष्टासि
 श्वो महेश्वासान् नाराचैस्तिग्मतेजितै । ऋद्वाणोव गिरैर्वज्रै-
 र्दीर्घ्यैर्माणाभ्यश्च युधि ॥ १० ॥ नरनागाश्च देहेभ्यो विस्त्रविष्यति
 शोणितम् । पतद्भि पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यश्चितैः धरैः ॥ ११ ॥
 गाण्डीवप्रेप्रिता वाणा मनोऽनिलसमा जवे । नृनागाश्चान्
 विदेहास्तुन् कर्त्तारश्च सहस्रय ॥ १२ ॥ यमात् कुवेरादवृणा-
 दिन्द्राद्बुद्राच्च यन्मया । उपात्तमस्त्रं घोर तद्दृष्टारोऽस्य नरा
 युधि ॥ १३ ॥ ब्राह्मिणास्त्रिण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे ।
 मया द्रष्टासि सर्वेषां सैन्यवस्थाभिरक्षिणाम् ॥ १४ ॥ शरवेग-
 समुत्कृत्तराज्ञा केशव मूर्धभिः । आस्त्रोर्ध्याणां पृथिवीं द्रष्टासि
 श्वो मया युधि ॥ १५ ॥ क्रव्यादास्तर्पयिष्यामि द्रावयिष्यामि
 श्राववान् । सृष्ट्वा नन्दयिष्यामि प्रमथिष्यामि सैन्यवम् ॥ १६ ॥
 वेहागस्कृदसस्वन्धो पापदेषसमुद्भव । मया सैन्यवक्रो राजा हतः
 स्वान् शीवयिष्यति ॥ १७ ॥ सर्वक्षीराणि भोक्तार पापाचारं
 रणाजिरे । मया सराजक वाणैर्भिन्न द्रष्टासि सैन्यवम् ॥ १८ ॥
 तथा प्रभाते कर्त्तारि यथा कृष्ण सुयोधन । नान्यं धनुर्वरं
 लोके मंस्यते मत्समं युधि ॥ १९ ॥ गाण्डीवश्च धनुर्दिव्यं शोहा
 चाह नरपथम् । तच्च यन्ता हृषीकेश किं तु स्यादजित मया ॥ २० ॥
 तव प्रसादाद्भगवन् किं नावाप्तं रणे मम । अविप्रच्छ हृषीकेश
 किञ्चानन्मा विगर्हसे ॥ २१ ॥ यथा लक्ष्मी स्थिरा चन्द्रे समुद्रे
 च यथा जलम् । एवमेता प्रतिज्ञा मे सत्या विद्धि जनार्दन ॥ २२ ॥
 भावमंस्था ममास्त्राणि भावमस्था धनुर्दृढम् । भावमस्था बलं
 ब्राह्मोभावमस्था धनञ्जयम् ॥ २३ ॥ तथाभियामि सद्भ्रामं न

जोष्यं जयामि च । तेन सत्येन सद्गामे हनं विद्धि जयद्वयम्
 ॥ २४ ॥ ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा साधुषु सन्ततिः । श्री-
 ध्रुवापि च यज्ञेषु ध्रुवो नारायणे जयः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा हृषीकेशं, स्वयमात्मानमात्मनः ।
 सन्दिदेशार्जुने नर्हेन् वासविः केषवं प्रभुम् ॥ २६ ॥ यथा प्रमातां
 रजनीं कल्पित-स्याद्रथो मम । तथा कृष्ण त्वया, कार्यं कार्यं
 हि महद्दुःखतम् ॥ २७ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये
 षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच । तां निशां शिकटु स्वासीं निशुमन्ताविबो-
 रगौ । निद्रा नैवोपलेभेते वासुदेवधनञ्जयौ ॥ १ ॥ नरनारा-
 यणौ क्रहौ ज्ञाला देवाः सवासवाः । व्यथिताश्चिन्तयामासुः
 किंस्विदेतद्दुर्विध्यति ॥ २ ॥ बबुध दारुणा वाता रूक्षा घोरा-
 भिशुशंगिनः । सकवन्धस्तथादित्ये परिषः समदृश्यत ॥ ३ ॥ शुष्कां-
 ग्रन्थश्च निष्येतुः सनिर्घाताः सविद्युतः । चवाल चापि पृथिवी
 समैलवनकानना ॥ ४ ॥ चुक्षुभुश्च महाराज सागरा मकरा-
 लयाः । प्रतियोत्प्रवृत्ताश्च तथा गन्तुं समुद्रगाः ॥ ५ ॥
 रथाश्चनरनागानां प्रवृत्तमधरोत्तरम् । क्रव्यादानां प्रमोदार्थं
 यमराष्ट्रविद्वहये ॥ ६ ॥ वाहनानि शकृन्मूत्रे सुमुचूस्सुदुय ह ।
 तान्दृष्ट्वा दारुणान् सर्वानुत्पातान् लोमहर्षणान् ॥ ७ ॥ सर्वे
 ते व्यथिताः सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ । श्रुत्वा महाबलस्योशां
 प्रतिष्ठा सञ्जसाधिनः ॥ ८ ॥ अथ कृष्णं महाबाहुरन्नवीत्याक-
 षामनि । आश्रायत सुमद्रा त्वं मगिनीं द्युप्रया मय ॥ ९ ॥
 दशपादास्या पचम्याय विमोकाः कुरु माधव । सान्ना सत्येन

शुक्तेन वचसाश्वासय प्रभो ॥ १० ॥ ततोऽर्जुननृहं गत्वा वासु-
देवः सुदुर्मना । भागनीं पुत्रभोकात्तामाश्वासयत दुःखि-
ताम् ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । मा शोकं कुरु वार्ष्णेय कुमारं प्रति
सन्नया । सर्वेषां प्राणिना भोक्तृ निष्ठैका कालनिर्मिता ॥ १२ ॥
कुलेजातस्य धीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः । सदृशं मरणं ह्येतत्तव
पुत्रस्य माशुचः ॥ १३ ॥ द्रिष्ट्वा महारथो धीरः पितुस्तुल्यपरा-
क्रमः । क्षात्रेण विधिना प्राप्तो वीरानिलयिता गतिम् ॥ १४ ॥
जित्वा सुबहुयः शत्रून् प्रेषयित्वा च मृत्यवे । गतः पुण्यकृतान्
लोकान् सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १५ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन
मशयापि च । सन्तो या गतिमिच्छन्ति ता प्राप्तस्तव पुत्रकः
॥ १६ ॥ वीरसुवीरपत्नी त्वं वीरजा वीरवान्धवा । माशुच-
स्तनयं भद्रे गतः च परमा गतिम् ॥ १७ ॥ प्राप्स्यते चाप्यसौ
पापः सैन्येवा बालघातकः । अस्यावलीपस्य फलं सप्तहृत्क्षणवान्धवः
॥ १८ ॥ व्युष्टायान्तु वरारोहे रजन्याः पापकर्मकृत् । न हि
भोक्ष्यति पार्थात स प्रविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥ १९ ॥ श्वः शोषसे
शिरस्तस्य सैन्यवस्य रणे हृतम् । स्वमन्तपङ्ककात् बाह्य विधौका
भव माशुचः ॥ २० ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः सता गतिम् ।
या वयं प्राप्स्यामेह धे त्वन्ये शस्त्रजीविनः ॥ २१ ॥ शूरीरस्त्री
महाबाहुरनिवर्त्ती रथप्रणुत् । गतस्तव वरारोहे पुत्रः स्वर्गं
ध्वर जहि ॥ २२ ॥ अनुयातव्य पितर माहपक्ष च वीर्यवान् ।
सहस्रभो रिपून् हत्वा हत शूरो महारथ्यः ॥ २३ ॥ आश्वासय
स्तु पा रात्रि मा शुचः क्षत्रिये भृशम् । श्वः प्रियं सुमहच्छ्रुत्वा
विधौका भव नन्दिनि ॥ २४ ॥ यत् पार्थेन प्रतिज्ञातं तत्तया न
तदन्यथा । चिकीर्षितं हि ते भर्तुर्न भवेज्जातु निष्फल ॥ २५ ॥
चदि च मनुजपन्नगाः पिपासा रजनोधराः पतगाः सुरा-

सुराश्च । रणगतमभिधान्ति सिन्धुराजं न स भविता सद्यतैरपि
प्रभाते ॥ २६ ॥

इति द्रौणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुमद्राष्ट्रासने
सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

सञ्ज्ञय उवाच । एतच्छ्रुत्वा बवस्तस्य केशवस्य महात्मन ।
सुमद्रा पुत्रयोकार्त्ता विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥ हा पुत्र मम
मन्दाया कथमेत्यासि संयुगम् । निधन प्राप्तवास्तात पितुस्तुल्य-
पराक्रम ॥ २ ॥ कथमिन्दीवरश्चाम सुदंष्ट्र चासुलोचनम् । मुखं
ते दृश्यते वक्ष्य गुण्णित रणरेणुना ॥ ३ ॥ नून शूर निपतित द्वां
पश्यत्यनिवर्त्तनम् । सुधिमोश्रीववाहं सव्यूहोरस्क नतोदरम् ॥ ४ ॥
आरुपचितसर्वाङ्ग स्वच्छ मस्त्रचतोच्चितम् । भूतानि ह्य निरी-
क्षन्ते नून चन्द्रमिवोदितम् ॥ ५ ॥ यदनीयं पुरा यस्य सर्वा-
स्तरणसद्वतम् । भूमावद्य कथ श्रेष्ठे विप्रविद्ध सुखावित ॥ ६ ॥
धोऽन्वास्यत पुरा वीरो वरस्त्रोमिमहाभुज । कथमन्वास्यते
सोऽद्य शिवामि पतितो मृधे ॥ ७ ॥ धोऽस्तूयत पुरा हृष्टैः
सुतमागधवन्दिमि । सोऽद्य क्रव्याहणेघोरैर्विनदाद्भिस्पास्यते ॥ ८ ॥
पाण्डवेषु च नाथेषु तृष्णिवीरेषु वा विमो । पाण्डालेषु च सर्वेषु
एव केनास्यनाथवत् ॥ ९ ॥ अट्टपदर्मना पुत्र दर्शनस्य तवानघ ।
मन्दमागता गमिष्यामि व्यक्तमद्य यमचयम् ॥ १० ॥ विमालार्चं
सुकेशान्त चारुवाक्य सुगन्धि च । तव पुत्र कदा भूधो मुखं
द्रष्ट्यामि निम्नंणम् ॥ ११ ॥ धिग्बल भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य
धनुसताम् । धिग्भीर्यं तृष्णिवीराणां पाण्डालानाञ्च धिग्बलम्
॥ १२ ॥ धिक्केकवास्तया चेदीन् मत्प्राथयेवाथ सुप्रयान् । धि
॥ १३ ॥ रणगतं धीर न धिक्कुरमिवोचितम् ॥ १३ ॥ यद्य पश्यामि

मृथिवीं शून्यामिव हतद्विषम् । अभिमन्युमपश्यन्ती शोकव्याकुल-
 लोचना ॥ १४ ॥ स्वस्तीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ।
 कथं त्वातिरथं वीरं दृष्ट्वान्यथ निपातितम् ॥ १५ ॥ हा वीर
 दृष्टो नष्टथ घनं स्वप्न इवासि मे । अहो अनित्यं माणुष्यं जल-
 बुद्बुदवस्त्रलम् ॥ १६ ॥ इमा ते तरुणो भार्या तवाधिभिरभि-
 पूताम् । कथं सन्धारयिष्यामि विवस्तामिव घेतुकाम ॥ १७ ॥
 अहो अकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक । विज्ञाय फलकाले नर्त्ता
 सुदृहां तव दर्शने ॥ १८ ॥ नूनं गतिः कृतान्तस्य प्राश्नैरपि सुद-
 र्विदा । यत्र त्वं केशवे नाथे सद्भागोऽनाथवद्वत ॥ १९ ॥ यज्वना
 दानशीलानां ब्राह्मणानां कृतात्मनाम् । चरितब्रह्मचर्याणां
 पुण्यतीर्थावगाहिनाम् ॥ २० ॥ कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रू-
 षिणामपि । सहस्रदक्षिणानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि ॥ २१ ॥
 या गतिर्युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् । क्षत्रारोन्निहता-
 नाञ्च सद्भागे तादृतिं व्रज ॥ २२ ॥ गोसहस्रप्रदातृणां क्रतु-
 दानाञ्च या गतिः । नैवेदिकं चाभिस्त ददतां या गतिः शुभा
 ॥ २३ ॥ ब्राह्मणेभ्यः शरण्येभ्यो विधिं विदधताञ्च या । या
 चापि न्यस्तदण्डानां तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्येण यां
 यान्ति मुनयः शंसितव्रताः । एकपत्राय या यान्ति तां गतिं
 व्रज पुत्रक ॥ २५ ॥ राज्ञः सुचरितैर्यां च गतिर्भवति शाश्वती ।
 चातुरायमिषा पुण्यैः पावितानां सुरक्षितैः ॥ २६ ॥ दीनानु-
 कम्पिना या च सततं सस्विमाग्निनाम् । पैगुन्याञ्च निव्रजानां
 गतिं ता व्रज पुत्रक ॥ २७ ॥ व्रतिना धर्मशीलानां गुरुशुश्रू-
 षिणामपि । अमोघातियिनां या च ता गतिं व्रज पुत्रक ॥ २८ ॥
 कृच्छ्रेषु या धारयतामात्मानं व्यसनेषु च । गतिं शोकाग्निदग्धानां
 ता गतिं व्रज पुत्रक ॥ २९ ॥ नातापित्रोश्च शुश्रूषां कन्यप्रन्तीक्ष-
 ये सदा । स्वदारनिरतानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि ॥ ३

ऋतुकाले स्वकां भार्यां गच्छतां या मनोपिणाम् । परस्त्रीभ्यो
 निवृत्तानां ता गतिं ब्रज पुत्रक ॥ ३१ ॥ सान्ना ये सर्वभूतानि
 पश्यन्ति गतमत्सरा । नाचन्तुदाना क्षमिणा या गतिस्तामवा-
 प्रुद्धि ॥ ३२ ॥ मधुमासनिवृत्तानां मद्यादृश्यान्तथानृतात् । परो-
 पतापव्यक्तानां ता गतिं ब्रज पुत्रक ॥ ३३ ॥ स्त्रीमन्त सर्व-
 आस्त्रज्ञा ज्ञानहृष्टा जितेन्द्रिया । या गतिं साधवो यान्ति तां
 गतिं ब्रज पुत्रक ॥ ३४ ॥ एवं विलपतीं दीनां सुमद्रा शोक-
 कर्षिताम् । अन्वपद्यत पाञ्चाली वैराटीसहिता तदा ॥ ३५ ॥
 ता प्रकाम रुद्धिं च विलप्य च सुदुःखिता । उन्मत्तावत्तदा
 बालनं विसृज्या न्यपतन् क्षितौ ॥ ३६ ॥ सोपचारस्तु कृष्ण-
 दुःखिता भृशदुःखिता ॥ ३७ ॥ विसृज्य कल्पा रुद्धीं मर्मविद्धा प्रवेपतेऽपि । भगिनीं
 पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ सुमद्रे माशुचं पुत्रं
 पाञ्चाल्याश्वासयोत्तराम् । गतोऽभिमन्यु प्रथितां गतिं क्षत्रिय-
 पुङ्गव ॥ ३९ ॥ ये चान्योऽपि कुले सन्ति पुरुषा नो वरानने ।
 सर्वे ते तां गतिं यान्तु याभिमन्योर्यथस्विनः ॥ ४० ॥ कुर्याम
 तदयं कर्म क्रियासु सहृदय नः । कृतवान् यादृशं श्लोकस्तव पुत्रो
 महारथ ॥ ४१ ॥ एवमाश्वास्य भगिनीं द्रौपदीमपि चोत्तराम् ।
 पाथंस्तैव महाबाहू पाश्र्वमागादरिन्दम ॥ ४२ ॥ ततोऽभ्यतु
 श्राय नृपान् कृष्णो बन्धून्स्तयार्जुनम् । विवेमान्तपुरे राजस्ते
 प जग्मुर्यथालयन् ॥ ४३ ॥

इति द्रौणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुमद्राविलापे

षष्ठमप्यध्यायः ॥ ७८ ॥

सञ्जय उवाच । ततोऽर्जुनस्य भवनं प्रविश्याप्रतिमं विभुम् ।
 सुदृग्नाम् पुण्डरीकाक्षं स्थण्डिले शुभलक्षणम् ॥ १ ॥ कन्तस्तार
 शुभा शय्या दम्बैर्वदूर्ध्वमन्त्रिमैः । ततोऽमात्येन विधिवद्भोजनैर्गन्धैः
 सुमङ्गलैः ॥ २ ॥ अलङ्कारं तां शय्यां परिवार्यायुधोत्तमैः ।
 ततः स्पृष्टोदके पार्थं विनीता परिचारकाः ॥ ३ ॥ निशायां
 नैत्यिकं चक्रुर्नैयन्तैश्चक्रुर्बलिम् । ततः प्रीतमना पार्थो गन्धं
 मात्यैश्च माधवम् ॥ ४ ॥ अलङ्कृत्योपहारन्तनैश्च तस्मै न्यवेदयत् ।
 क्षयमानस्तु गोविन्दं फाल्गुनं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ सुप्यता पार्थं
 महन्ते कल्याणाय ब्रजान्यहम् । स्थापयित्वा ततोऽहास्यान् गोर्धुं
 आत्तायुधान्नरान् ॥ ६ ॥ । टारुकानुगतं श्रीमान् विवेकं शिविरं
 स्वकम् । शिष्ये च शयने शुभे बद्धकृत्यं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥
 पार्थाय सर्वं भगवान् शोकदुःखापहं विधिम् । व्यदधात् पुण्डरी-
 काक्षस्तोत्रोद्युतिविवर्धनम् ॥ ८ ॥ योगमास्थाय युक्तात्मा सर्वपा-
 भीश्वरेश्वर । श्रेयस्कामं पृथुयथा विष्णुर्जिष्णुः प्रियङ्कर ॥ ९ ॥
 न पाण्डवानां शिविरे कश्चित् सुखाप तां निशाम् । प्रजागर-
 सर्वजनं ह्यविशेषं विशाम्यते ॥ १० ॥ पुत्रशोकाभितप्तैः प्रति-
 श्रातो महात्मना । सहसा सिन्धुराजस्य बधो गाण्डोबधन्वना
 ॥ ११ ॥ तत् कथं सुमहाबाह्वर्षसि परवीरहा । प्रतिज्ञां
 सफलां कुर्यादिति ते समावन्तयन् ॥ १२ ॥ कष्टं हीटं व्यवसितं
 पाण्डवेन महात्मना । स च राजा महावीर्येण पारयन्नर्जुनं स-
 ताम् ॥ १३ ॥ पुत्रशोकाभितप्तैः प्रतिज्ञां महतीं कृता । भ्रातर-
 यापि विक्रान्ता बद्धलानि बलानि च ॥ १४ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण
 सर्वं तस्मै न वेदितम् । स हत्वा चैत्यं चक्रुः पुनरेतु धनञ्जय
 ॥ १५ ॥ जित्वा रिपुगणाद्यैव पारयन्नर्जुनो व्रतम् । श्लोऽहत्वा
 सिन्धुराजस्य धूमकेतुं प्रवेक्ष्यति ॥ १६ ॥ न ह्यमावृत्तं कर्तुमल-
 पार्थो धनञ्जय । धर्मपुत्रं कथं राजा भविष्यति न तेऽर्जुने ॥ १७ ॥

तस्मिन् हि विजयं कृत्स्नं पाण्डवेन समाहितम् । यदि नोऽस्ति
 कृतं किञ्चिद्यदि दत्तं हृतं यदि ॥ १८ ॥ फलेन तस्य सर्वस्य
 सव्यसाची जयद्वरीन् । एव कथयतां तेषां जयमाश्रयतां प्रभो
 ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेण महता राजन् रजनी व्यत्यवर्त्तत । तस्या
 रजन्या मध्ये तु प्रतिबुद्धो जनार्दन ॥ २० ॥ स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य
 दारुकं प्रत्यभाषत । अर्जुनेन प्रतिज्ञातमार्त्तं न हतवन्मुमा ॥ २१ ॥
 जयद्रथं बधिष्यामि श्वो भूत इति दारुक । तत्तु दुष्योषेन श्रुत्वा
 मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति ॥ २२ ॥ यथा जयद्रथं पार्थो न हन्यादिति
 संयुगे । अक्षोहिष्यो हि तां सर्वां रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् ॥ २३ ॥
 द्रोणश्च सह पुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः । एको वीरः सहस्राक्षो
 दैत्यदानवदर्पहा ॥ २४ ॥ सोऽपि तन्नोत्सहेताजौ हन्तु द्रोणेन
 रक्षितम् । श्वोऽहं श्वस्तत् करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोर्जुन ॥ २५ ॥
 अप्राप्तेऽस्तन्दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् । न हि दारा न मित्राणि
 ज्ञातया न च बान्धवा ॥ २६ ॥ कथिदन्यं प्रियतरं कुन्तीपदा
 ममार्जुनात् । अनर्जुनमिमं श्लोकं मुहूर्त्तमपि दारुक ॥ २७ ॥
 उदीच्यतुं न शक्नोऽहं भविता न च तत्तया । अहं विजित्य तान्
 सर्वान् सहसा सहयदिपान् ॥ २८ ॥ अर्जुनार्थं हनिष्यामि सकर्षान्
 ससुयोधनान् । श्वो निरोक्षन्तु मे वीर्यं तया लोका महाहवे
 ॥ २९ ॥ धनस्त्रयार्थं समरे पराक्रान्तस्य दारुक । श्वो नरेन्द्र
 सहस्राणि राजपुत्रयतानि च ॥ ३० ॥ साश्वदिपरयान्याजौ
 विद्विष्यन्ति दारुक । श्वस्तान्श्वक्रप्रपथिताः दृश्यसे नृपदादिभ्यम्
 ॥ ३१ ॥ भया क्रुहेन समरे पाण्डुवार्थं निपातिताम् । श्व
 सदेवाः मगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ३२ ॥ प्रास्यन्ति लोका
 सर्वे मां सहस्रं सव्यसाचिनः । यस्त देष्टि स मां देष्टि यस्त पातु
 स मामनु ॥ ३३ ॥ इति ससुत्वता बुद्ध्या शरीरादेः समार्जुन ।
 यथा स मे प्रभातायामस्या निषि रयोत्तमम् ॥ ३४ ॥ कन्व

चित्रा यथाशास्त्रमाहायं ब्रज संयुत । गदां कौमोदकीं दिव्यां
 शक्तिचक्रं धनु शरान् ॥ ३५ ॥ पारोग्य वै रथे सूत सर्वोपकर-
 गानि च । स्थानञ्च कल्पचित्वाथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे ॥ ३६ ॥
 वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथभोमिनः । छत्रं जाम्बूनदैर्णालैरके-
 च्चलनसम्भैः ॥ ३७ ॥ विश्वकर्माकृतैर्दिव्यैरश्वानपि विभूषितान् ।
 वस्त्राहकं मेघपुष्पं श्रेष्ठं सुग्रीवमेव च ॥ ३८ ॥ युक्तान् वाजि-
 वरान् यत्तः कवची तिष्ठ दारुक । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्गमे-
 षैव पूरितम् ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा च भैरव नादमुपायास्त्वं जवेन माम् ।
 एकाङ्गाहममर्षञ्च सर्वदुःखानि चैव ह ॥ ४० ॥ भ्रातुः प्रैतव्यसे-
 यस्य व्यपनेष्यामि दारुक । सर्वोपायैर्यत्तिष्ठामि यथा वीमत्सु-
 राहवे ॥ ४१ ॥ पश्यतां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथम् ।
 यस्य यस्य च वीमत्सुर्बधे यत्रं करिष्यति । आशसि सारथे तत्र
 मवितास्य ध्रुवो जयः ॥ ४२ ॥

१. दारुक उवाच । जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः ।
 यस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ४३ ॥ एवं चैतत्
 करिष्यामि यथा मामनुशाससि । सुप्रमातामिमां रात्रिं जयाय
 विजयस्य ह ॥ ४४ ॥

इति श्रीणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णदारुकसम्भाषणे
 जनसप्ततोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

सञ्जय उवाच । कुन्तीपुत्रस्तु तं मन्त्रं ऊरन्नेव धनञ्जयः ।
 प्रतिज्ञामात्मनो रघुन् सुमोहाविन्धविद्भ्रमः ॥ १ ॥ तन्तु योक्तेन
 सन्तप्त स्वप्ने कपिवरध्वजम् । आससाद् महातेजा ध्यायन्तं
 गरुडध्वजः ॥ २ ॥ प्रत्युत्थानञ्च कृष्णस्य सर्वावस्था धनञ्जयः । न
 लोपयति धर्मात्मा भक्त्या मेन्द्रा च सर्वदा ॥ ३ ॥ प्रत्युत्थाय च

गोवन्द स तस्मा आसन ददौ । न चासने स्वय बुद्धि बीभक्षु-
 र्यद्दघात्तदा ॥ ४ ॥ यत कृष्णो महातेजा जानन् पार्थस्य
 नियंयम् । कुन्तीपुत्रमिह वाक्यमासीन स्थितमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 मा विपाटे मन पार्थ कृथा कालो हि दुर्लभ । काल सर्वाणि
 भूतानि नियच्छति परे विधौ ॥ ६ ॥ किमर्थञ्च विपाटस्ते तद्-
 ब्रूहि हिपदास्वर । न शोच्य विदुषा योऽथ शोक कार्यविनाशनः
 ॥ ७ ॥ यत्तु कार्यं भवेत् कार्यं कर्मणा तत् समाचर । हीन-
 चेष्टस्य य शोक स हि शत्रुर्धनश्चय ॥ ८ ॥ शोचन्नन्दयते शत्रून्
 कर्षयत्यपि वान्धवान् । शोचते च नरस्तस्मान्न त्व शोचितुमर्हसि
 ॥ ९ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन बीभक्षुरपरजित । आवभाषी तदा
 विद्वान् इदं वचनमर्थवत् ॥ १० ॥ मया प्रतिज्ञा महती जय-
 ह्यवधे कृता । श्वांसि हन्ता दुरात्मान पुत्रप्रामिति-केशव
 ॥ ११ ॥ यतप्रतिज्ञाविधातायं धार्तराष्ट्रैः किलाच्यत । पृष्ठतः
 सैन्यव कार्यं सर्वैर्गुप्तो महारथै ॥ १२ ॥ ह्य वैजा च ताः
 कृष्ण अक्षौहिण्य सुदुर्लभा । हतावधेपास्तत्रेमा हन्त माधव
 सङ्घप्रया ॥ १३ ॥ तामि. परिहृत सङ्घे सर्वैरेव महारथै ।
 कथं शक्येत सन्द्रष्टुं दुरात्मा कृष्ण सैन्यव ॥ १४ ॥ प्रतिज्ञापारणं
 चापि न भविष्यति केशव । प्रतिज्ञाया च हीनाया कथं जीवति
 महिष ॥ १५ ॥ दुःखोपायस्य मे वीर विकाङ्क्षा परिवर्तते ।
 द्रुतञ्च याति सविता तत एतद्ब्रवीन्न्यहम् । १६ ॥ शोकस्थानन्तु
 तच्छ्रुत्वा पार्थस्य हिजकेतन । अस्पृश्याग्रस्तत कृष्ण प्राङ्मुखः
 समवस्थित ॥ १७ ॥ इह वाक्य महातेजा वभाषी पुष्करेक्षणे ।
 हिताय पाण्डुपुत्रस्य सैन्यवस्य वधे धृत ॥ १८ ॥ पार्थ पाशुपतं
 नाम परमास्त्र सनातनम् । येन सर्वान् नृधे दैत्यान् जने, देवो
 मणेश्वर ॥ १९ ॥ यदि तदिदं तैः श्वांसि हन्तामि जय-
 श्यम् । पथाघात प्रपद्यन् मनसा ह्यमध्वजम् ॥ २० ॥ त दिवं

मनसा ध्यात्वा जीषमास्य घनञ्जय । ततस्तस्य प्रगाढास्व भक्त-
 प्रोप्स्यसि तन्मदत ॥ २१ ॥ तत कृष्णावव शुक्ला मसृश्याश्वी
 घनञ्जय । भूमावासीनमेकाग्रो जगाम मनसा भवम् ॥ २२ ॥
 तत प्रणिहिते ब्राह्मे मुहूर्ते शुभलक्षणे । आत्मानमर्जुनोऽपश्य-
 द्भगने सह केशवम् ॥ २३ ॥ पुण्य द्विमवत पाद मणिमन्तञ्च
 पर्वतम् । च्योतिर्भय समाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २४ ॥
 वायुवेगगात पार्थ सञ्जोक्तं सह केशव । केशवेन गृहीतं स
 दक्षिणे विभुना भुजे ॥ २५ ॥ प्रेक्षमाणो बहून् भावान् जगा-
 माद्भुतदर्शनान् । उदोच्यो दिशि घर्मात्मा सोऽपश्यच्छ्रुतपर्वतम्
 ॥ २६ ॥ कुबेरस्य विचारे च नलिनी पद्मभूषिताम् । सरि-
 च्छ्रेष्ठाञ्च ताङ्गङ्गा वोक्षमाणो बह्मदकाम् ॥ २७ ॥ सदा पुष्य-
 फलेषु चैरुपेता स्फटिकोपलाम् । सिद्धव्याघ्रसमाकीर्णा नाना-
 मृगसमाकुलाम् ॥ २८ ॥ पुण्यायमवती रम्या मनोशाखज-
 सेविताम् । मन्दरस्य प्रदेशाय किन्नरोद्गीतनादिताम् ॥ २९ ॥
 हेमरूपमये शृङ्गेर्नानौषाधविदीपिताम् । तथा मन्दारवृक्षेण
 पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ३० ॥ अस्तग्धाञ्जनचयाकारं सम्प्राप्तं काल-
 पर्वतम् । ब्रह्मतुङ्गं नदीयान्यास्तथा जनपटानपि ॥ ३१ ॥ सतुङ्गं
 यतश्चन्द्रञ्च यथ्यातिवनमेव च । पुण्यमश्रुषिरस्थानं स्थानमाथ-
 र्वणस्य च ॥ ३२ ॥ वृषटशञ्च प्रैलेन्द्रं महामन्दरमेव च । अप्-
 सरोमि समाकीर्णं किन्नरैश्चैव शोभतम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन् प्रैले
 प्रजन् पार्थ सङ्कष्य समवेक्षत । शुभे प्रसवणैर्जुष्टा हेमघातु-
 विभूषिताम् ॥ ३४ ॥ चन्द्ररश्मिप्रतापाङ्गी पृथिवीं पुरमालिनीम् ।
 समुद्राद्याद्भुताकारानपश्यन् बङ्गलाकरान् ॥ ३५ ॥ विचह्रां
 पृथिवीं च व तथा विष्णुपदं प्रजन् । विस्मृतं सङ्गं कृष्णो न क्षिप्तो
 वाण इवाभ्यगात् ॥ ३६ ॥ अह्नश्चलसोमानां सूर्याङ्गोश्च सम-
 क्षिपम् । अपश्यत तदा पार्थो ज्वलन्तामव पर्वतम् ॥ ३७ ॥

समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितम् । तपोनित्यं महा-
 त्मानमपश्यद्दृपभर्षजम् ॥ ३८ ॥ सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं
 स्वतेजसा । शूलिनं कटिनं गौरं वस्त्रलाजिनवाससम् ॥ ३९ ॥
 नयनानां सहस्रैश्च विषिवाङ्गं महौजसम् । पार्वत्या सहितं देव-
 श्रुतसेनैश्च मास्वरैः ॥ ४० ॥ गीतवाटिवसन्नादैर्हास्यलास्यसम-
 न्वितैः । वस्त्रिणास्क्रोटितोत्क्रष्टैः पुण्यैर्गन्धैश्च शोभितम् ॥ ४१ ॥
 स्तूयमानं स्ववैद्विद्यैश्च प्रिमिर्ब्रह्मवादिभिः । गोप्तारं सर्वभूताना-
 मिष्वासधरमचुरतम् ॥ ४२ ॥ वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसा
 क्षितिम् । पार्थिव सह घर्मात्मा गृणन् ब्रह्म सनातनम् ॥ ४३ ॥
 लोकादिं विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययम् । मनसः परमां योगिं
 खम्यायुं ज्योतिषां निधिम् ॥ ४४ ॥ सृष्टारं वारिधाराणां भुवश्च
 प्रकृतिं पराम् । देवदानवयक्षाणां मानवानां च साधनम् ॥ ४५ ॥
 योगीनाञ्च परं ब्रह्म दृष्टं ब्रह्मविदान्निधिम् । चराचरस्य सृष्टारं
 प्रतिहर्तारमेव च ॥ ४६ ॥ कालकोपं महात्मानं शक्रसूर्यगुणो-
 दयम् । बबन्दे तं तदा कृष्णो वाङ्मनोबुद्धिकर्मभिः ॥ ४७ ॥
 यम्यपश्यन्ति विदांसः सूक्ष्माध्यात्मपदैषिणः । तमजं कारणा-
 त्मानं जगमतुः प्ररणं भवम् ॥ ४८ ॥ अर्जुनश्चापि तन्देवं भूयो-
 भूयोऽप्यवन्दत । ज्ञात्वा तं सर्वभूतादिं भूतभव्यमवीडवम् ॥ ४९ ॥
 ततस्तावागतौ दृष्ट्वा नरनारायणावुभौ । सुप्रसन्नमनाः सर्वः
 प्रोवाच प्रहसन्निव ॥ ५० ॥ स्वागतं वां नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठेतां गत-
 क्ष्मणी । क्रिष्ट वामीप्सितं वीरौ मनसः क्षिप्रमुपगताम् ॥ ५१ ॥
 येन कार्येण सम्प्राप्तो युवान्तत्साधयामि किम् । प्रियतामात्मनः
 श्रेयस्तत्त्वं प्रददामि वाम् ॥ ५२ ॥ ततस्तदहनं श्रुत्वा प्रत्युत्थाय
 कृवाप्त्रखौ । वासुदेवाङ्गुनौ सर्वं तुष्ट्वाते महामतो । भक्त्या
 स्ववेन दिव्येन महात्मानमनिन्दितौ ॥ ५३ ॥

इत्याहुर्नाश्रुतुः । नमो मवाय पर्वाय रुद्राय परदाय च ।

षशुना पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने । महादेवाय भीमाय
 वामदेवाय च भान्तये ॥ ५४ ॥ ईशानाय भगवाय नमोऽस्त्व-
 न्यकधातिने । कुमारगुरवे तुभ्य नीलश्रीवाय विषसे ॥ ५५ ॥
 पिनाकिने हविष्याय सत्याय विमवे सदा । विलोडिताय घूम्राय
 व्याधाय नपराजिते ॥ ५६ ॥ नित्य नीलगिखण्डाय शूलिने
 दिव्यचक्षुषे । होत्रे पोत्रे विनेत्राय व्याधये वसुनेतसे ॥ ५७ ॥
 अचिन्त्यायाम्बिकामर्वे सर्वदेवस्तुताय च । वृषध्वजाय मुण्डाय
 क्षत्रिने ब्रह्मचारिणे ॥ ५८ ॥ तप्यमानाय सलिले ब्रह्मण्याया-
 जिताय च । विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमावृत्य तिष्ठते ॥ ५९ ॥
 नमो नमस्ते सेव्याय भूतानाम्भवे सदा । ब्रह्मचक्राय सर्वाय
 शङ्कराय शिवाय च ॥ ६० ॥ नमोऽस्तु वावात्मतये प्रजानां पतये
 नम । नमो विश्वस्य पतये महता पतये नम ॥ ६१ ॥ नम
 सद्भिरस्ये सद्भिरभुजमन्यवे । सद्भिरनेत्रपादाय नमोऽसङ्ख्येऽत्र
 कर्मणे ॥ ६२ ॥ नमो हिरण्यवर्षांश्च हिरण्यकवचाय च । भक्ता
 नुकम्पिने नित्य सिद्धता नौ वर प्रभो ॥ ६३ ॥

सप्तम्य उवाच । एव स्तुत्वा महादेव वासुदेव महार्जुन ।
 प्रणदयामास भव तवा हस्तोपरम्यये ॥ ६४ ॥

इति द्वािणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्तत्रदर्शने
 अश्रीतितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

— — —

सप्तम्य उवाच । तत पार्थ प्रागन्तात्मा प्राञ्जलिर्हृषभ
 ध्वजम् । ददर्शोत्तफलनयन समस्ततेजसा निधम् ॥ १ ॥ तत्रोप-
 हार खड्गत नैश नैत्यकमात्मन । ददर्श वामदेवास्यासे वासु-
 देवनिवोदतम् ॥ २ ॥ ततोऽभिपूज्य मनसा इष्य सर्वं च पाण्डव ।
 इच्छान्यह दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शङ्करम् ॥ ३ ॥ तत पार्थस्त-

विज्ञाय वरार्थं वचनं तदा । वासुदेवार्जुनौ द्विवक्त्रमानोऽभ्य-
 भाषत ॥ ४ ॥ स्वागतं वा नरश्रेष्ठो विज्ञातं मनसि प्सितम् ।
 येन कामेन सम्प्राप्तौ भवद्भ्यः तद्दृष्टमिदम् ॥ ५ ॥ सरोजसूत-
 मयं दिव्यमभ्यासे षडसूदनौ । तत्र मे तदनुद्दिश्य शरवणान्दित-
 पुरा ॥ ६ ॥ येन देवार्थं सर्वं मया युधि निपातिता । तत-
 आनीयतां कृष्णो सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ७ ॥ तथेत्युक्त्वा तु तौ
 वीरौ सर्वपारिपदैः सह । प्रस्थितौ तत्सरो दिव्यं दिव्याशर्थ-
 यर्थैर्युतम् ॥ ८ ॥ निर्दिष्टं यद्दृष्ट्वाङ्घ्रिणं पुण्यं सर्वार्थसाधकम् ।
 तौ जगत्पुरसभ्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ९ ॥ ततस्तौ तत्सरो
 गत्वा सूर्यमण्डलसन्निभम् । नागमन्तर्जले घोरं दृष्ट्वातेऽर्जुना-
 च्युतौ ॥ १० ॥ द्वितीयं चापरं नागं सद्गन्धर्वसंवरम् । वसन्तं
 विपुलां ज्वालां दृष्ट्वातेऽग्निवर्क्षसम् ॥ ११ ॥ ततः कृष्णाय पार्थिव-
 संसृष्ट्याम् कृताङ्गलो । तौ नागावुपतस्थिते नमस्यन्तौ वृष-
 ध्वजम् ॥ १२ ॥ गृणन्तौ विद्विदाद्यौ तद्दृष्ट्वा प्रतकाश्यम् ।
 अप्रमेयं प्रणमन्तौ गत्वा सर्वात्मना भवम् ॥ १३ ॥ ततस्तौ सद्-
 माहात्म्यादित्वा रूपं महोरगौ । धनुर्वाण्यं यत्र च तद्दृष्टं
 समपद्यत ॥ १४ ॥ तौ तज्जगद्गतं प्रीतो धनुर्वाण्यं च सुप्रभम् ।
 छन्दतुयं महात्मानौ दन्दतुयं महात्मने ॥ १५ ॥ ततः पार्थो
 वृषाङ्घ्रिण्यं ब्रह्मचारी न्यवर्तत । पिङ्गाक्षस्तपसं चैवं बलवा-
 न्नीललोहितं ॥ १६ ॥ स तद्गृह्यं धनुर्घोषं तस्थौ स्थानं समा-
 दितः । विशकर्पाय विधिवत् सशरन्धनुरुत्तमम् ॥ १७ ॥ तस्य
 भोर्वीक्षुं मुष्टिषु स्थानं बालस्य पाण्डवः । शुद्धा मन्त्रं भवप्रोक्तं
 जग्राहा विन्ध्यविक्रमं ॥ १८ ॥ स सरस्येव तं वाणं मुनीषातिबलं
 प्रभुः । अकारं च पुनर्वीरस्तस्मिन् शरसि तदनु ॥ १९ ॥ तत-
 मोत भवन्त्यात्मातमानर्जुनस्तदा । वरमारण्यके दत्तं दर्शनं
 यदृशत् ॥ २० ॥ मनसा चिन्तयामास तन्मे सम्पद्यतामिति ।

तस्य तन्मतमाज्ञाय प्रीतः प्रादीदरम्भः ॥ २१ ॥ तच्च पाशुपतं
 धीरं प्रतिज्ञायाम् पारणम् । ततः पाशुपतं दिव्यमवाप्य पुन-
 रीश्वरात् ॥ २२ ॥ संहृष्टरोमा दुर्द्धयः कृतं कार्यमनन्यत ।
 वषट्पुत्रं संहृष्टौ पिरोभ्यान्तं महेश्वरम् ॥ २३ ॥ अनुज्ञातौ
 क्षणे तस्मिन् भवेनार्जुनकेशवौ । प्राप्तौ स्वशिविरं वीरौ मुदा
 परमया युतौ ॥ २४ ॥ तथा भवेनानुमतौ महासुरनिघातिनाः ।
 इन्द्रविष्णु यथा प्रीतौ जम्भस्य वधकाङ्क्षिणौ ॥ २५ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि पाशुपतास्त्रप्राप्ती

एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

सञ्जय उवाच । तयोः सम्भवदतोरेव कृष्णदार्कयोस्तदा ।
 सात्यगः इजनी राजन्मथ राजान्बुध्यत ॥ १ ॥ पठन्ति पाणि-
 खनिका भागधा मधुपर्किकाः । वैतालिकाय सूताय तुष्टुषुः
 पुरुषर्षभम् ॥ २ ॥ नर्तकायाप्यनृत्यन्त जगुर्गीतानि गायकाः ।
 कुरुवंशस्तवार्यानि मधुरं रक्तकण्ठिनः ॥ ३ ॥ मृदङ्गा भर्भरा मेथ्यैः
 यणवानकगोमुखाः । आङ्गुस्वराय शङ्खाय दुन्दुभ्यश्च महास्वनाः
 ॥ ४ ॥ एवमेतानि सर्वाणि तथान्यानपि भारत । वाहयन्ति
 ससंहृष्टाः कुमलाः साधुशिक्षिताः ॥ ५ ॥ स-सेषस्त्रनिर्घोषो
 महाशब्दोऽसृग्दिवम् । पार्थिवप्रवरं सप्तं युधिष्ठिरमबोधयत्
 ॥ ६ ॥ प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महाहर्षं यवनोत्तमे । सत्याया-
 वश्यकार्यायै ययौ स्नानशुद्धं नृपः ॥ ७ ॥ ततः शुक्लाम्बराः
 स्नातास्तरुणाः यतमष्ट च । स्नातका काञ्चनैः कुम्भैः पूर्यैः समु-
 पतस्त्रिरे ॥ ८ ॥ भद्रासनेषुपविष्टः परिधायाम्बरं लघुः । सस्तौ
 चन्दनसंयुक्तैः पानीयैरभिमान्त्रितैः ॥ ९ ॥ उत्सादितः कषायैश्च
 बलबद्धिः सुशिक्षितैः । पाण्डुतः साधिवारिण जलेन सुसुगन्धिना

उपतस्त्र्यमहात्मानं विविशुश्यासने शुभे ॥ ७ ॥ एकस्मिन्नासने
 वीरावुपविष्टौ महाबलौ । कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महा-
 द्युती ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरस्तेषां शृणुता मधुसूदनम् । अद्भ-
 वीत पुण्डरीकाक्षं सम्राष्ट्रं मधुरं वच ॥ ९ ॥ एकं त्वा वच-
 नात्रित्यं सहस्राक्षमिवामरा । प्रार्थयामो जयं युद्धे शाश्वतानि
 सुखानि च ॥ १० ॥ त्वं हि राज्यविनाशञ्च द्विपद्विष्य निरा-
 क्रियाम् । क्लेशाश्च विवधान् कृष्ण सर्वान्स्तानपि वेद न ॥ ११ ॥
 त्वयि सर्वेषु सर्वेषामस्माकं भक्तवत्सल । सुखमायत्तमत्ययं याता
 च मधुसूदन ॥ १२ ॥ स तथा कुरु वार्ष्णेय यथा त्वयि मनो
 मम । अञ्जुनस्य यथा सत्या प्रतिष्ठा स्याच्चिकीर्षिता ॥ १३ ॥
 स भवास्त्वारयत्तस्माद्दुःखामर्षमहार्षिणात् । पारन्तितीर्षितामथ
 प्रवो नो भव माघव ॥ १४ ॥ न हि तत कुरुते सङ्गो रथी
 रिपुवधोद्यत । यथा वै कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमास्थित ॥ १५ ॥
 यथैव सर्वास्त्रापत्तु पाणि वृष्णोन् जनार्दन । तथैवास्मान्महाबाहो
 वृजिनात्त्रातुमहंसि ॥ १६ ॥ त्वमगाधेऽप्रवे मन्वान् पाण्डवान्
 कुरुसागरे । समुदरं प्रवो भूत्वा शङ्खचक्रमदाधर ॥ १७ ॥
 नमस्ते देवदेवेश सनातन विधातन । विष्णो जित्थो हरे कृष्ण
 वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ १८ ॥ नारदस्त्वा समाचखरो पुराणमृषि-
 सत्तमम् । वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत् सत्यं कुरु माघव ॥ १९ ॥
 इत्युक्तं पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन रुसाद् । तोयमेघस्वनो वाग्मी
 प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥

करिष्यामि यथा कृन्तीसुतोऽर्जुन । धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि धक्ष्य-
 त्यग्निरिवोत्थित ॥ २४ ॥ अथ तं पापकर्मणं च्छुद्धं सौमद्र-
 यातिनम् । अपुनर्द्दयन मार्गमिष्टुमि. द्विष्यतीऽर्जुन. ॥ २५ ॥
 तस्याद्य रथ्याः श्वेनाथ चण्डगोमाववस्तथा । मच्चविष्यन्ति मामानि
 ये चान्ये पुरुषादकाः ॥ २६ ॥ यद्यस्य देवा गोप्तार. सेन्द्राः
 सर्वे युधिष्ठिर । राजधानीं यमस्याथ दत्त. प्राप्स्यति बहुले
 ॥ २७ ॥ निहत्य सैन्यं जिष्णुरथ त्वासुपयास्यति । विशोको
 विज्वरो राजन् भव भूतिपुरस्कृत ॥ २८ ॥

इति द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कथावाक्ये
 व्रजभोतोऽध्याय ॥ ८३ ॥

सख्य एवाथ । तथा संबद्धता तेषां प्रादुरासीद्वनप्लयः ।
 द्विद्वर्त्मरतयेष्ठं राजानं मसुहृद्वणम् ॥ १ ॥ तं प्रविष्टं शुभां
 कक्षामभिवन्द्याग्रत स्थितम् । समत्यायार्जुनं प्रेम्ना मस्रले पाण्डव-
 र्पम ॥ २ ॥ मूर्द्धि चैनमुपाघ्राय परिव्यच्य च बाहुना । चाधिपः
 परमाः प्रोच्य सयमानोऽभ्यमापत ॥ ३ ॥ व्यक्तमर्जुनं सद्भासे
 ध्रुवस्ते विजयो महान् । यादृग्रूपा च ते छाया ममन्त्रय जनार्दनः
 ॥ ४ ॥ तमद्रवीत्ततो जिष्णुर्महदाथर्थ्यमुत्तमम् । दृष्टवान्निज
 भद्रन्ते केशवस्य प्रसादजम् ॥ ५ ॥ ततस्तत् कथयामास यथादृष्टं
 घनप्लय । चाश्वामनाथं सुहृता व्राम्बकेन समागमम् ॥ ६ ॥
 तत गिरीभिरवनिं स्पृष्ट्वा सर्वे च विभ्रिताः । नमस्कृत्य वृषा-
 घ्राय चाधुमाध्विति चाद्रवन् ॥ ७ ॥ अनुज्ञातस्तत सर्वे सुहृदो
 धर्मसूतना । व्रजमाणा समरव्या हृष्टा युद्धाय निर्ययुः ॥ ८ ॥
 अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाचुरतार्जुना । हृष्टा विनिर्ययुस्तो
 ये युधिष्ठिरनिवेशनात् ॥ ९ ॥ रथेनैकेन दृष्टेर्पीं युयुधानजना-

उपतस्वमहात्मान विविशुधासने शुभे ॥ ७ ॥ एकस्मिन्नासने
 वीरावुपविष्टो महाबलौ । कृष्णाय युयुधानश्च महात्मानो महा
 यती ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरस्तेषां शृणुता मधुसूदनम् । अत्र
 वीत पुण्डरीकाक्ष सन्ध्याय मधुर वच ॥ ९ ॥ एक ता वय-
 माश्रित्य सहस्राक्षमिवामरा । प्रार्थयामो जय युद्धे पाशुतानि
 सुखानि च ॥ १० ॥ त्व हि राज्यविनाशञ्च द्विपद्विय निरा-
 क्रियाम । ह्येषां विवधान् कृष्ण सर्वास्तानपि वेद न ॥ ११ ॥
 त्वयि सर्वेषु सर्वेषामस्माक भक्तवत्सल । सुखमायत्तमत्यर्थं याया
 च मधुसूदन ॥ १२ ॥ स तथा कुरु वार्ष्णेय यथा त्वयि मनो
 मम । अर्जुनस्य यथा सत्या प्रतिष्ठा स्याच्चकीर्षिता ॥ १३ ॥
 स भवास्तारयत्प्रमाद्यु खामर्षमचार्यवात् । पारन्तितीर्षतामप
 प्रवो नो भव माधव ॥ १४ ॥ न हि तत् कुरुते मङ्गो रयी
 रिपुवधोद्यत । यथा वै कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमास्थित ॥ १५ ॥
 यथैव सर्वास्त्रापत्सु पापि हृष्योन् जनाईन । तथैवास्मान्महाबाहो
 हजिनाच्चातुमहंसि ॥ १६ ॥ त्वमगाधेऽप्रवे मगान् पाण्डवान्
 कुरुनागरे । समुहर प्रवो भूत्रा मङ्गवक्रगदाधर ॥ १७ ॥
 नमस्ते द्विवदेव्य सनातन विभातन । विष्णा जिष्णो हरे कृष्ण
 वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ १८ ॥ नारन्धवा समाचख्यो पुराणमपि
 सत्तमम् । वरद शार्ङ्गिण येष्ठ तत् सत्य कुरु माधव ॥ १९ ॥
 द्रष्टुं पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन सम्राट् । तीयनेपस्वनो याम्नी
 मत्पुयाच युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥

करिष्यामि यथा कन्तीसुतोऽर्जुन । धार्तराष्ट्रस्य वैश्यानि धक्ष्य-
त्यग्निरिवोत्थित ॥ २४ ॥ अथ तं पापकर्माणं चूडं शौमद्र-
यातिनम् । अपुनर्हर्षनं मार्गमिष्टुमि. श्लिष्यतेऽर्जुन. ॥ २५ ॥
तस्याद्य ऋधाः श्वेनाय षण्डगोमायवस्तथा । मच्चयिष्यन्ति मासानि
ये चान्ये पुरुषादकाः ॥ २६ ॥ यद्यस्य द्वा गोपार. सेन्द्राः
सर्वे युधिष्ठिरः । राजधानीं यमस्याद्य इतः प्राप्स्यति सङ्गते
॥ २७ ॥ निहत्य सैन्यं लिप्युरद्य त्रामुपयास्यति । विद्योकी
विज्वरी राजन् मव भूतिपुरस्कृत ॥ २८ ॥

इति द्वितीयः पर्वणः प्रतिपत्तः पर्वणः कृष्णवाक्ये
त्रयोतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

मध्वय उवाच । तथा संवत्सरा तेषां प्रादुरासीद्वनञ्जय ।
दिदृक्षुर्मरुतयेष्ट राजानं समुद्धरणम् ॥ १ ॥ तं प्रविष्टं शुभं
कक्षामभिवन्द्याग्रतः स्थितम् । समुत्थायार्जुनं प्रेम्ना मस्त्रजे पाण्डव-
र्षमः ॥ २ ॥ मूर्द्ध्नि चैनमुपाघ्राय परिवृच्य ध वाङ्मना । आश्रितः
परमाः प्रोच्य स्यामानोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ व्यक्तमर्जुनं सङ्गामे
ध्रुवस्ते विजयो महान् । यादृशूपा य ते ह्याया मसन्नय जनाहिनः
॥ ४ ॥ तमन्नवीक्षतो लिप्युमेदृशयर्थमुत्तमम् । दृष्टवानग्नि
भद्रन्ते कैशवस्य प्रसादजम् ॥ ५ ॥ ततस्तत् कथयामास यथादृष्टं
वनञ्जय । आश्रायनाथं सुहृदा व्रतस्वकेन समागमम् ॥ ६ ॥
ततः शिरोभिरवनिं स्पृष्ट्वा सर्वे ध विभ्रिताः । नमस्कृत्य वृषा-
घ्राय साधुसाध्विति सागुवन् ॥ ७ ॥ अनुज्ञातस्ततः सर्वे सुहृदो
धर्मसूनुना । वरमाणा सुसरथा हृष्टा युवाय निर्ययुः ॥ ८ ॥
अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाचुरतार्जुना । हृष्टा विनिर्ययुस्ते
ये युधिष्ठिरमिविभ्रितात् ॥ ९ ॥ रथेनैकेन दुर्धर्षी युयुधानजना-

हैनौ । जग्मतु सहितौ वीरावर्जुनस्य निवेशनम् ॥ १० ॥ तत्रै
 गत्वा हृषीकेश कल्पयामास सूतवत । रथं रथवरस्याजौ वानर-
 र्पभलक्षणम् ॥ ११ ॥ स भेषस्वननिर्घोषस्तप्तकाञ्चनसुप्रभ । बभौ
 रथवरं क्लृप्तं शिशुहैवसकृद्यथा ॥ १२ ॥ ततः पुरुषघातुं ल
 सञ्ज सञ्जपुरं सरः । हताङ्गिकायं पार्थाय न्यवेदयत तं रथम्
 ॥ १३ ॥ तन्तु लोके वरं पुसाः । करौटो ह्येवमवर्तत । चापवाण-
 धरो बाह्वः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १४ ॥ तपोविद्यावयोवृद्धे क्रिया-
 वद्विर्लङ्घितो नृये । स्तूयमानो जयाभीर्भिरासुरो ह महारथम्
 ॥ १५ ॥ जैत्रे साङ्गामकीर्मन्त्रैः पूर्वमेव रथोत्तमम् । अस्मि
 नन्वितमार्क्षिणानुदयं भास्करो यथा ॥ १६ ॥ स रथे रायना
 श्रेष्ठं काञ्चने काञ्चनावृतः । विवभौ विमलोऽश्वात्मान् रो रिव
 दिवाकरः ॥ १७ ॥ अन्वारुरुहतुं पार्थं युयुधानजनाह्नौ ।
 स्वय्यातेर्यश्चमायान्तं रथेन्द्रं देवमश्रित्वा ॥ १८ ॥ अथ जग्राह
 गोविन्दो रश्मीन् रश्मिभृताम्बरः । मातलिर्वासवमिव हवः सन्तुं
 प्रयास्यत ॥ १९ ॥ स ताभ्यां सहितः पार्थो रथप्रवरमास्थितः ।
 सहितो वृषशुक्राभ्यां तमो निघ्नन् यथा शशी ॥ २० ॥ सैन्धवस्य
 वधं प्रेषु प्रयातः शत्रुपूगहाः । सदास्त्रपतिमवाभ्यां यथेन्द्र-
 स्तारकामधे ॥ २१ ॥ ततो वादिवधोपैव माङ्गल्येयस्तवैः शुभैः ।
 प्रयान्तमर्जुनवीरं मागधायैव तुष्टु ॥ २२ ॥ सजयाशौ सुपु-
 ण्याहः सूतमागधनिघ्नतः । युक्तो वादिवधोपैव तेषां रति-
 करोऽभवत् ॥ २३ ॥ तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवद् शुभः ।
 वधो महर्षयन् पार्थं दिपतथापि शोषयन् ॥ २४ ॥ ततस्तस्मिन्
 क्षणे राजन् विविधानि शुभानि च । प्रादुरासन् । नामित्तानि
 विजयाय बहूनि च ॥ २५ ॥ पाण्डवानां लक्ष्मीयानां विपरीतानि
 नारिपः । दृष्ट्वाऽर्जुनोऽनामित्तानि विजयाय प्रदाक्षिणम् ॥ २६ ॥
 युयुधानं मध्येऽस्मिन् वचनमब्रवीत् । युयुधानाय शुभे मे दृश्यते

विजयो ध्रुव ॥ २० ॥ यथाक्षीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते शिनि-
 पुङ्गव । सोऽह तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्यवकी नृप ॥ २८ ॥
 शियासुर्यमलोकाय मम वीर्यं प्रतीक्षते । यथा परमक कृत्यं
 सैन्यवस्य वधो मम ॥ २९ ॥ तथैव सुमहत्तत्त्व धर्मराजस्य
 रक्षणम् । स हनय मदावाहो राजान परिप्राय ॥ ३० ॥
 यथैव हि मया गुप्तस्त्रया गुप्तो भवेत्तया । न पश्यामि च तं
 लोके यन्त्वा युद्धे पराजयेत् ॥ ३१ ॥ वामुद्वेगसम सङ्घो स्वय-
 मग्रमरेष्वर । त्वयि चार्हं पराश्रय्य प्रद्युम्ने वा महारथे ॥ ३२ ॥
 शक्त्या सैन्यं हन्तुमगपेक्षो गरुडम । मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथ-
 च्छिदपि शालत ॥ ३४ ॥ राजन्यैव परा युधि कार्या सर्वात्मना
 तया । न हि यत्र मदावाहोसुदेषो व्यवस्थित ॥ ३५ ॥ किञ्चि-
 द्द्रापयते तत्र यत्राहमपि च ध्रुवम् । एवमुक्तस्तु पार्थिव सात्यकि
 परवीरहा । तथेह क्लागमत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥

इति द्वाणपर्वण प्रतिष्ठापर्वणि अञ्जुनवाक्ये षतु
 रमीतोऽध्याय ॥ ८४ ॥ समाप्तश्च प्रतिष्ठापर्व ॥

अथ जवद्वयवधपर्व ॥

एतराष्ट्र उवाच । शोभते किमकार्यंस्ते हृ खणिकममन्विता ।
 अभिमन्यो हते तत्र को वायुधन्त मामका ॥ १ ॥ जानन्तस्तस्य
 कर्माणि कुरव सत्यमात्रिन । कथं ततः कालुष कृत्वा निर्भया
 ब्रूहि मामका ॥ २ ॥ पुत्रशाकामिपन्तप्त कृष्ट मृत्युमिवान्तकम् ।
 प्रायान्त पुत्रप्रव्याघ्र कथं दृष्टशुराहवे ॥ ३ ॥ कपिराजध्वज
 सङ्घो विदुन्वान महडनु । दृष्ट्वा पुत्रपरियूत किमनुवंत मानजा
 ॥ ४ ॥ किन्नु सख्यसङ्घामे हत दुष्योधन प्रति । परिदेवो-
 महान्त श्रुता मे नामिनन्दनम् ॥ ५ ॥ बभूवुर्यं मनाग्राह्या

श्रुतिगुखावहा । न श्रूयन्तेऽद्य ते सर्वे सैम्भवस्य निवेशने ॥ ६ ॥
 स्तुवता नाद्य श्रूयन्ते पुत्राणां शिविरे मम । सूतमागधसङ्घाता
 नर्त्तकानाञ्च सर्वथ ॥ ७ ॥ शब्देन नादिताभीक्ष्णमभवद्यत्र मे
 श्रुति । टीनानामद्य त शब्द न शृणोमि समीरितम् ॥ ८ ॥
 निवेशने सत्यधृते सोमदत्तस्य सङ्घय । आसीनोऽहं पुरा तात
 शब्दमश्रौपमुत्तमम् ॥ ९ ॥ तदद्य पुण्यहीनोऽहमार्त्तस्वरनिना
 दितम् । निवेशन गतोऽस्माह पुत्राणां मम लक्ष्ये ॥ १० ॥ विवि
 शतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेनावकर्षचो । अन्येषाञ्च सुतानां मे न तथा
 श्रूयते ध्वनि ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या य शिष्या पथ्यु
 पासते । द्रोणपुत्र महेष्वास पुत्राणां मे परायणम् ॥ १२ ॥
 वितण्डालापसुलामैर्दुर्तवाटियनादितै । गोतेश विविधैरिष्टै
 रमते यो दिवानिशम् ॥ १३ ॥ उपास्यमानो बह्वभि कुरुपाण्डव
 चाक्षते । सूत तस्य शृद्धे शब्दो नाद्य द्रौणेर्यथा पुरा ॥ १४ ॥
 द्रोणपुत्र महेष्वास गायना नर्त्तकाश्च ये । अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति
 तेषां न श्रूयते ध्वान ॥ १५ ॥ विन्दानुविन्द्यो षाय शिवावरे
 यो महाध्वान । श्रूयते सोऽद्य न तथा कीक्रेयानाञ्च विश्रुत
 ॥ १६ ॥ नित्यं प्रमुत्तितानाञ्च तालगीतस्वनो महान् । नृत्यता
 श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न स्वन ॥ १७ ॥ सप्ततन्तून्वितन्वाना
 स्थाजका यमुपासते । सोमदत्ति श्रुतिनिधि तेषां न श्रूयते ध्वनि
 ॥ १८ ॥ ल्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तैमराधिरयध्वान । द्रोण
 स्यासीत् विरतो शृद्धे तन्न शृणोम्यहम् ॥ १९ ॥ नानादिप्रसंग
 त्याना गोसानां योऽभवत् स्वन । वाटियनादितानां च सोऽद्य
 न श्रूयते महान् ॥ २० ॥ यथा प्रभृत्पुत्राणाञ्चान्तिमिच्छन्
 घनाहिन । आगत सर्वभूतानामनुकम्पार्यमद्युत ॥ २१ ॥
 ततोऽहमद्य सत मन्द दुर्घोषिन तदा । वासुदेवेन तीर्थेन प्रथ
 पशाम्य पाण्डवे ॥ २२ ॥ कालप्राप्तमह मन्थे मा त्वं दुर्घो

घनातिगाः । शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याखरास्यसि क्लेशवम् ॥२३॥
 हितार्थमभिजल्पन्तं न तवास्ति रणे जयः । प्रत्याघष्ट स दाशार्ह-
 ष्टधर्मं सर्वघन्विनाम् ॥ २४ ॥ अनुनेयानि जल्पन्तमनयान्त्व-
 पद्यत । ततो दुःशासनस्यैव कर्णस्य च मतद्द्वयोः ॥ २५ ॥ अन्व-
 वर्त्तत मां हित्वा ग्रस्तः कालेन दुर्मतिः । न ह्यहं द्यूतमिच्छामि
 विदुरो न प्रशंसति ॥ २६ ॥ सैन्यवो नेच्छति द्यूतं मौषो न
 द्यूतमिच्छति । शल्यो भूरिथवाद्यैव पुंसिन्द्रो जयस्तथा ॥ २७ ॥
 अश्वत्यामा कृपो द्रोणो द्यूतं नेच्छन्ति सञ्जय । एतेषां मतमाढाय
 यदि वर्त्तत पुत्रकः ॥ २८ ॥ सञ्जातिमित्तः सुसखं चिरञ्जीवि-
 दनामयः । शृङ्गानधुरसम्भाषा ज्ञातिमध्ये प्रियम्बदाः ॥ २९ ॥
 कुलीनाः सम्मताः प्राज्ञाः सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवाः । धर्मापेक्षी
 नरो नित्यं सर्वत्र लभते सुखम् ॥ ३० ॥ प्रेत्यमावे च कल्याणं
 प्रसादं प्रतिपद्यते । अहैन्यहं पृथिव्यास्ते भोक्तुं सामर्थ्यसाधनाः
 ॥ ३१ ॥ तेषामपि समुद्रान्ता पितृपैतामही मही । नियुच्य-
 मानाः स्थास्यन्ति पाण्डवा धर्मवर्त्मनि ॥ ३२ ॥ सन्ति मे ज्ञातय-
 स्तात येषां त्रोष्यन्ति पाण्डवाः । शल्यस्य सोमदत्तस्य भीमस्य च
 महात्मनः ॥ ३३ ॥ द्रोणस्याथ विकर्णस्य वाङ्गीकस्य कृपस्य च ।
 अन्येषाञ्चैव वृद्धानां भारतानां महात्मनाम् ॥ ३४ ॥ तदर्थं
 ब्रुवतां तात करिष्यन्ति वचोहितम् । किं वा त्वं मन्यसे तेषां
 यस्तं ब्रूयादतोऽन्यथा ॥ ३५ ॥ कृप्यो धर्मं न सञ्जहात् सर्वं ते
 हि तदन्वयाः । मयापि चोक्तास्ते वीरा बचनं धर्मसंहितम्
 ॥ ३६ ॥ नान्यथा प्रकरिष्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः । इत्यहं
 विलपन् सूत वद्भयः पुत्रमुक्तवान् ॥ ३७ ॥ न च मे श्रुतवान्मूढो
 मन्ये कालस्य पर्ययम् । हकीदरार्जुनौ यत्र हृष्यावीरश्च सात्यकि-
 ॥ ३८ ॥ उत्तमौजाय पाद्वाख्यो युधामन्युश्च दुर्जन्य । घृष्ट-
 द्युम्नश्च दुर्दणः शिखण्डी चापरान्जित ॥ ३९ ॥ अशकाः कीकया-

शैव क्षत्रधर्मा च सौमकि । चैद्यय चैकितानश्च पुत्रः काश्यप्य
 वा विभु ॥ ४० ॥ द्रौपदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथ । यमौ
 च पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रौ च मधुसूदन ॥ ४१ ॥ क एतान् जातु
 युध्येन लोकेऽस्मिन् वै जिजीवसु । दिव्यमस्त्रं विक्रवाणान् प्रस
 हेदा पराक्रम ॥ ४२ ॥ अत्यो दुर्योधनात् कर्णात् प्रकृतेद्यापि
 सौवलात् । द्रु शासन चतुर्थाना भान्य पश्यामि पञ्चमम् ॥ ४३ ॥
 येषामभीप्रहस्त स्याद्विश्वक्सेनो रथे स्थित । मन्ददयाऽर्जुनो
 घोहा तेषा नास्ति पराक्रम ॥ ४४ ॥ तेषा मम विलापाना नाय
 दुर्योधन क्षरेत् । हतौ हि पुरुव्याघ्रौ भीष्मद्रोणौ त्वमात्य वै
 ॥ ४५ ॥ तेषा विदुरवाक्यानामुक्ताना दीर्घदर्शिना । दृष्ट्वा
 फलनिर्वृत्ति मन्ये शोचन्ति पुत्रका ॥ ४६ ॥ सेना दृष्ट्वाभिभूता
 से शैनेयेनार्जुनेन च । शून्यान् दृष्ट्वा रथोपस्थान् मन्ये शोचन्ति
 पुत्रका ॥ ४७ ॥ हिमात्यये यथा कच्च शुष्क वातेरितो महान् ।
 अग्निर्हृत्तया सेनां मामिका स धनञ्जय ॥ ४८ ॥ आचक्षु मम
 तत सर्वं कथलो ह्यसि मञ्जय । यदुपादात्त मायाङ्गे कृत्वा पार्थस्य
 किल्लिपम् ॥ ४९ ॥ अभिमन्यौ हते तात कथमाशीन्मनो हि व ।
 न जातु तस्य कर्माणि गुधि गाण्डीवधन्वन ॥ ५० ॥ अपहृत्य
 महत्तात सोढुं प्रच्यन्ति मामका । किन्त दुर्योधन कृत्य कर्म-
 कृत्य किमग्रवोत् ॥ ५१ ॥ द्रु शासन सौवल्लय तेषामिव गते ह्यपि ।
 सर्वेषा समवेताना प्रवाणा मम मञ्जय ॥ ५२ ॥ यद्वृत्त तान्
 सद्भ्रान्ते मन्दस्यापनयैर्भयम् । लोभानुगस्य दुर्वहे क्रोधेन विह
 तात्मन ॥ ५३ ॥ राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतस । दुर्नर्त
 वा सुनीत वा तन्ममावक्षु मञ्जय ॥ ५४ ॥

इति द्रौण्यपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि धृतराष्ट्रानुतापे

पञ्चाशोऽध्याय ॥ ८५ ॥

चक्षय उवाच । इन्त ते सम्प्र वक्ष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव श्वपनधी महान् ॥ १ ॥ गतोऽकै
 सेतुबन्धो यादृक् तादृगेयन्तव । विलापो निष्कलो राजन् मा
 शुचे भरतर्षभ ॥ २ ॥ अनतिक्रमणीयोऽयं कृतान्तस्याद्भुतो
 धिधिः । मोशुचे भरतश्चेष्ट दृष्टमेतव पुरातनम् ॥ ३ ॥ यदि
 त्व हि पुरा द्यूतात कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् । निवर्त्तयेथा पुत्राश्च
 न त्वा व्यसनमात्रजेत् ॥ ४ ॥ युद्धकाले पुनः प्राप्ते तदेव भवता
 वदि । निवर्त्तिताः स्युः सरव्वान्न त्वा व्यसनमात्रजेत् ॥ ५ ॥
 दुर्योधनो चाविधेय वधीतेति पुरा यदि । कुङ्कनवानोदविध्यस्तं
 न त्वा व्यसनमात्रजेत् ॥ ६ ॥ न ते बुद्धिव्यभोचारमुपालप्सन्ति
 पाण्डवाः । पात्राला वृष्यायः सर्वे धे चान्येऽपि नराधिपाः ॥ ७ ॥
 स कुला पितृकर्म त्व पुत्र संस्थाप्य सत्पथे । वर्त्तथा यदि धर्मेण
 न त्वा व्यसनमात्रजेत् ॥ ८ ॥ तन्तु प्राञ्चतमो लोके हिला धर्मं
 सनातनम् । दुर्योधनस्य कर्णस्य अकुनेयान्वगा मतम् ॥ ९ ॥
 तत्ते विलपित सर्वं मया राजन्निशामितम् । अर्थे निविशमानस्य
 विषमिथं यथा मधु ॥ १० ॥ नामन्यत तदा कृष्णो राजानं
 पाण्डव पुरा । न भोषा नैव च द्रोण यथा त्वा मन्यते नृप ॥ ११ ॥
 अजानत् स यदा तु त्वा राजधर्मादधशुभ्रतम् । तदाप्रभृति
 कृष्णास्त्वा न तथा बद्ध मन्यते ॥ १२ ॥ परुप्राण्यु चप्रमानांश्च यदा
 पार्थानुपेक्षसे । तस्यानुबन्धः प्राप्तस्त्वा पुत्राणां राज्यकामुक ॥ १३ ॥
 पितृपैतामहं राज्यमपवृत्तं तवानध । अथ पार्थैर्जिता कृत्वस्ता
 पृथिवीं प्रत्यपद्यथा ॥ १४ ॥ पाण्डुना निर्जितं राज्यं कौर-
 वाणा यशस्तथा । ततश्चाप्यधिकं भूय पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ १५ ॥
 तेषां तत्तादृशं कर्म त्वासासाद्य सुनिष्कलम् । यत् पितृगद्गृप्तिता
 राज्यात्त्वधीहामिपगृह्णिता ॥ १६ ॥ यत् पुनर्युद्धकाले तु पुत्रान्
 गर्हयसे नृप । बद्धधा व्याहरन्दोषान्न तद्व्योपपद्यते ॥ १७ ॥

न हि रक्षन्ति राजानो युध्यन्तो जीवितं रणे । समं विगाञ्च
 पार्थानां युध्यन्ते क्षत्रियर्षभा ॥ १८ ॥ यान्तु कृष्णार्जुनौ सेना
 यां सात्यकिवृकोटरौ । रक्षैरन् को नु ता युध्येच्चन्मन्यत्र कौरवैः
 ॥ १९ ॥ धैर्यां धैर्यां गुडाकेशो धैर्यां मन्त्री जनार्दन । धैर्यां
 च सात्यकिर्गोप्ता धैर्यां गोप्ता वृकोटरः ॥ २० ॥ को हि तान्
 विपद्भ्योऽहुं मर्त्यधर्मा धनुर्धरः । अन्यत्र कौरवेषुभ्यो धै वा तेषां
 वमानुगाः ॥ २१ ॥ यावत्तु शक्यते कर्तुं मनुरत्तौर्लनाधिपै ।
 क्षत्रधर्मपरैः शूरैस्तावत् कुर्वन्ति कौरवाः ॥ २२ ॥ यथा तु
 पुरुषस्याग्नेर्युद्धं परममद्भुतम् । कुक्ष्यां पाण्डुवैः साधै तत्सर्वं
 शृणु तत्त्वतः ॥ २३ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः
 पङ्क्तोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्तमोऽध्यायः । तस्यां निघायां व्यष्टायां द्रोणः शस्त्रभृतां
 वरः । स्वान्यनोकानि सर्वाणि प्राक्कामदूषितुं ततः ॥ १ ॥
 शूराणां गर्जिता राजन् सकृद्दानाममर्षिणाम् । शूयन्ते अ
 गिरक्षिताः परस्परवधैर्षणाम् ॥ २ ॥ विस्वार्यं च घनंयन्ते रथाः
 करैः परिमृज्य च । विनिःश्रवन्तः प्राक्कामन् क्तेदानौ च घन-
 प्लय ॥ ३ ॥ विकीपान् सुत्सखनन्ये कृतधारान् समाहितान् ।
 पीतानाकाशसकाशानघीन् कैषिञ्च विक्षिपुः ॥ ४ ॥ चरन्तस्त्रि-
 माशेष विक्षया । रुद्राममनसः शूरा दृश्यन्ते अ सहस्रयः ॥ ५ ॥
 सघण्टायन्दनाद्रिधाः स्वर्गवपुर्विभूषिताः । समुत्क्षिप्य गदा-
 यान्ये पर्येषुञ्चन्त पाण्डवम् ॥ ६ ॥ अन्ये बलमशोकताः परियै-
 वाङ्गपालिनः । बहुः सव्याधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमैः ॥ ७ ॥
 गानाप्रहरणैश्चान्ये विविधस्रगस्रपृताः । सद्राममनसः शूरास्तत्र

तत्र व्यवस्थिता ॥ ८ ॥ क्लार्जुन क्व स गोविन्द क्व च मानी
 वृकोदर । क्व च ते सुहृदस्तीषामाहवन्ती रणे तदा ॥ ९ ॥
 तत शङ्खमुपाध्याय त्वरयन् वाजिन स्वयम् । इतस्ततस्ताग्रचयन्
 द्रोणश्चरति वेगित ॥ १० ॥ तेखनोकेषु सर्वेषु स्थितेष्वहव-
 नन्दिषु । भारद्वाजो महाराज जयद्रथमचाग्रवोत् ॥ ११ ॥ त्वं
 चैव सौमद्रक्षित्य कर्मथैव महारथे । अश्रुत्यामा च शल्यश्च वृष-
 सेम कृपस्तथा ॥ १२ ॥ अत चाश्रुसहस्राणा रथानामयुतानि
 पट् । हिरदाना प्रमिन्नाना सहस्राणि चतुर्दश ॥ १३ ॥ पदा-
 तीना सहस्राणि दग्धितान्येकविधात । शब्दूतिषु विभावास्तु
 मामनासाद्य तिष्ठत ॥ १४ ॥ तत्रस्थ त्वा न समोढु यत्ता देवाः
 सवासवा । किं पुन पाण्डवा सर्वे समाश्रुत्वाह सैन्यव ॥ १५ ॥
 एवमुक्त समाश्रुस्त सिन्धुराजो जयद्रथ । सम्प्रायात् सह
 शान्दारैर्हतस्त्रैश्च महारथे ॥ १६ ॥ वार्भमि साटिमिर्यत्तै पाश-
 पाणिमिरास्थितै । वामरापीडन सर्वे जाम्बूनदविभूषिताः
 ॥ १७ ॥ जयद्रथस्य राजेन्द्र जया साधुप्रवाहिन । ते चैव
 सप्तसाहस्रास्त्रिषाहस्राश्च सैन्यवा ॥ १८ ॥ मत्ताना सुविस्मृढानां
 हस्त्यारोहैर्विधारदै । नागाना भीमैरूपाणा वार्भणा रौद्र-
 कर्मिणाम् ॥ १९ ॥ अर्धधन सहस्रेण एवो दुर्मर्षिणस्तव । अग्रतः
 सर्वसैन्याना युध्यमानो व्यवस्थित । २० ॥ ततो दुःशासनश्चैव
 विक्रमंश्च तवात्मजो । सिन्धुराजार्थसिद्धयर्थमग्रानोक्तै व्यवस्थितो
 ॥ २१ ॥ टीर्थो हादृशगव्यूति पथार्हं पद्मविस्तृत । व्यूहः
 सचक्रयक्रटो भारद्वाजेन निर्मित ॥ २२ ॥ नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र
 तत्र व्यवस्थितै । रथाश्वगजपत्नीषैर्द्रोणेन विहृत स्वयम् ॥ २३ ॥
 पथार्हं तस्य पद्मस्य गर्भव्यूहः सुदुर्मिद । शूचीपद्मस्य गर्भस्थो
 भूटो व्यूह कृत पुन ॥ २४ ॥ एवमेत महाव्यूह व्यूह द्रोणी
 व्यवस्थित । शूचीमुखे महेष्वान कृतवर्मा व्यवस्थित ॥ २५ ॥

न हि रक्षन्ति राजानो युध्यन्तो जीवितं रणे । समं विगाह
 पार्याना युध्यन्ते क्षत्रियर्षभा ॥ १८ ॥ यान्तु कृष्णार्जुनौ सेना
 या सात्यकिवृकोटरौ । रक्षैरन् को नु ता युध्येच्चमून्यत्र कौरवैः
 ॥ १९ ॥ धीमा धीर्हां गुडाकेशो धीमा मन्त्री जनार्दन । धीमा
 च सात्यकिर्गोप्ता धीमा गोप्ता वृकोटरः ॥ २० ॥ को हि तान्
 विपद्भेद्योऽहं मर्त्यधर्मा धनुर्धर । अन्यत्र कौरवेषु यो धी वा तेषां
 वशानुगाः ॥ २१ ॥ यावन्तु शक्यते कर्तुं मनुरत्तोऽर्जुनाधिपै ।
 क्षत्रधर्मपरैः शूरैस्तावत् कुर्वन्ति कौरवाः ॥ २२ ॥ यथा तु
 पुरुषव्याघ्रे युद्धं परमरुद्धम् । कुक्षणा पाण्डवै शर्वं तत्तवै
 शृणु तत्त्वतः ॥ २३ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सप्तमवाक्ये
 षड्योतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्तम उवाच । तस्या निघाया व्यष्टाया द्रोण शस्त्रभर्तां
 वरः । स्वान्यनोकानि सर्वाणि प्राक्कामदूषितु ततः ॥ १ ॥
 शूराणां गर्जिता राजन् सक्रुद्धानाममर्षिणाम् । शूयन्ते ष
 गिरशिताः परस्परवधैर्षणाम् ॥ २ ॥ विस्मयं च धनं धन्ये ह्याः
 करैः परिमुच्य च । विनि श्वसन्त प्राक्रोशन् क्लेशनीं च धनं
 क्षयः ॥ ३ ॥ विकोपान् सुत्सह्यन्ये कृतधारान् समाहितान् ।
 योतानाकाशसकाशानघीन् केषिञ्च विचिपुः ॥ ४ ॥ चरन्तस्त्वधि-
 मार्गोऽय शिष्या । सक्राममनस शूरा दृश्यन्ते ष चक्षुः ॥ ५ ॥
 सघण्टापन्दनाद्रिग्धा स्वर्णवप्विभूषिताः । समुत्क्षिप्य गदा-
 यान्ये पर्येषन्त पाण्डवम् ॥ ६ ॥ धन्ये वसुमतामताः परियै-
 बाङ्गमानिनः । सक्रुः सव्याधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमैः ॥ ७ ॥
 गानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रस्त्रगणधृताः । सक्राममनस शूरास्तत्र

त्वं व्यवस्थिता ॥ ८ ॥ क्लान्तं क्व स गोविन्द क्व च मानी
 वृकोदर । क्व च ते सुहृदस्त्रियामाह्वयन्तो रणे तदा ॥ ९ ॥
 तत शङ्खमुपाधाय त्वरयन् वाजिन स्वयम् । इतस्ततस्ताग्रचयन्
 द्रोणद्वरति वेगित ॥ १० ॥ तेष्वनोकेषु सर्वेषु स्थितेष्वहव-
 नन्दिषु । भारहाजो महाराज जयद्रथमयात्रवीत् ॥ ११ ॥ त्वं
 चैव सौमद्रक्षित्य कर्म्मर्थैव महारथै । अश्रुत्यामा च गत्यश्च वृष-
 सेम कृपस्तथा ॥ १२ ॥ अत चाश्रुसहस्राणा रथानामयुतानि
 पट् । हिरदाना प्रमिन्नाना सहस्राणि चतुर्ह्य ॥ १३ ॥ पदा-
 तीना सहस्राणि दधितान्येकविधाति । गव्यूतिषु त्रिमात्रासु
 मामनासाय तिष्ठत ॥ १४ ॥ तत्रस्थ त्वा न समोदु यक्ता देवाः
 सवासवा । किं पुन पाण्डवा सर्वे समाश्रुत्सिद्ध सैन्धव ॥ १५ ॥
 एवमुक्त समाश्रुस्त सिन्धुराजो जयद्रथ । सम्प्रायात् सह
 गान्धारैर्त्वं तस्त्रैश्च महारथै ॥ १६ ॥ वर्मिणि सादिभिर्यत्ते-पाश-
 पाणिभिरास्थितै । चामरापीडित सर्वे जास्वूनद्विभूषिताः
 ॥ १७ ॥ जयद्रथस्य राजेन्द्र हवा साधुप्रवाहिनः । ते चैव
 सप्तसाहस्रास्त्रिषाहस्राश्च सैन्धवा ॥ १८ ॥ मत्ताना सुविक्रदानां
 हस्त्यारोहेर्विभारदै । नागाना भीमेक्षपाणा वर्मिणा रौद्र-
 कर्मिणाम् ॥ १९ ॥ अर्धधन सहस्रेण पत्रो दुर्मर्षणस्तव । अग्रतः
 सर्वसैन्याना युध्यमानो व्यवस्थित । २० ॥ ततो दुःशासनश्चैव
 विकर्णश्च तवात्मजौ । सिन्धुराजार्यसिद्धार्थमग्रानीके व्यवस्थितौ
 ॥ २१ ॥ दीर्घो हादृगगव्यूति पथार्हं पद्मविस्तृत । व्यूहः
 सशक्रयकटो भारहाजेन निर्मित ॥ २२ ॥ नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र
 तत्र व्यवस्थितै । रथाश्रुगजपत्नीघैर्द्रोणेन विहित स्वयम् ॥ २३ ॥
 पथार्हं तस्य पद्मस्य गर्भव्यूहः सुदुर्भित । शूचीपद्मस्य गर्भस्थो
 गूढो व्यूहः कृत पुन ॥ २४ ॥ एवमेत महाव्यूह व्यूह द्रोणो
 व्यवस्थित । शूचीमुखे महेन्द्रास कृतवर्मा व्यवस्थित ॥ २५ ॥

अनन्तरञ्च काञ्ची जलसन्धय मारिष । दुर्योधनश्च कर्ष्य
 तदनन्तरमेव च ॥ २६ ॥ ततः अतसहस्राणि योधानामनिर्वर्ति-
 नाम् । व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे मुखरक्षिणाम् ॥ २७ ॥
 तेषाञ्च पृष्ठतो राजा बलेन महता हतः । जयद्रथस्ततो राजा
 शूचीपार्श्वे व्यवस्थित ॥ २८ ॥ शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो
 मुखे स्थित । अनु तस्याभवद्भोजो जुगोपेन ततः स्वयम् ॥ २९ ॥
 श्वेतवर्मा वरीष्णीतो व्यूढोरस्को महाभुज । धनुर्विस्तारयन्
 द्रोणस्तस्थौ क्रुद्ध इवान्तक ॥ ३० ॥ अतस्किञ्चिद्व्ययं वेदी-
 कृष्णाजिनध्वजम् । द्रोणस्य रथमालोक्य प्रहृष्टाः कुरवोऽभवन्
 ॥ ३१ ॥ सिद्धचारणसङ्घानां विजयं सुमहानभूत । द्रोणेन
 विहितं दृष्ट्वा व्यूहं चुस्कार्णवोपमम् ॥ ३२ ॥ सशैलसागरवर्मा
 नानाजनपदाकुलाम् । असेद्गूह्यं चित्तिं सर्वामिति भूतानि मेनिरे
 ॥ ३३ ॥ बहुरथमनुजाश्वपत्तिनागं प्रतिभयनिस्त्रनमद्भृतानुरूपम् ।
 अहितहृदयभेदनं महद्वै शकटमवेक्ष्य कृतं ननन्द राजा ॥ ३४ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कौरवव्यूहनिर्माणे
 सप्ताशीतोऽध्याय ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । ततो व्यूढेष्वनीकेषु समतकृष्टेषु मारिष
 ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेषु नदत्सु च ॥ १ ॥ अनीकानां
 सङ्घादे वादित्राणां च निस्त्रने । प्रधापितेषु शङ्खेषु सन्नादे लोम-
 हर्यणे ॥ २ ॥ आवारयत्सु अन्कीर्भरतेषु युयुत्सुषु । रोदं
 मुहूर्त्तं संप्राप्ते सव्यसाची व्यदृश्यत ॥ ३ ॥ बलानां वायसानां
 पुरस्तात् सव्यसाधिनः । बहूलानि सहस्राणि प्राज्ञीङ्गस्तत्र मारु-
 ॥ ४ ॥ भृगाय घोरसन्नादां शिवाद्याशिवदर्शनां । दक्षिणेऽ-
 मयानानामक्रान् प्राणदस्तथा ॥ ५ ॥ अनिर्घातां जयलक्ष्य

पेतुस्त्राः सद्यस्तथा । सचाल च मही कृतस्त्रा मये घोरे समु-
 त्यते ॥ ६ ॥ विश्वम्वाताः सनिर्घाता रुचाः शर्करकर्षिणः ।
 वजुरावाति कौन्तेय सङ्ग्रामे समुपस्थिते ॥ ७ ॥ नाकुलिथ शता-
 नीका दृष्टद्युन्तश्च पार्थिव । पाण्डवानामनीकानि प्राञ्ची तौ
 व्यूहतुस्तदा ॥ ८ ॥ ततो रथसङ्घस्तेण हिरंटाना शतेन च ।
 त्रिमिरश्चसङ्घस्यै पदातीना शतै शतै ॥ ९ ॥ अर्धशतैश्च धनुषा
 सङ्घस्तेतनयस्तव । अग्रतः सर्वसैन्याना स्थिता दुर्मर्षणोऽब्रवीत्
 ॥ १० ॥ अथ गाण्डीवधन्वान तपन्तं युद्धदुर्मदम् । अहमावा-
 रयिष्यामि विलेव मकरालयम् ॥ ११ ॥ अथ पश्यन्तु सङ्ग्रामे धन-
 क्षयममर्षणम् । विपत्तमपि दुर्धर्ममश्लकूटमिवाश्रमि ॥ १२ ॥
 तद्युध्वं रथिनो यूयं सङ्ग्राममभिकाङ्क्षिणः । युध्यामि सद्यतानेता-
 न्यथो मानं च वक्ष्ये ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवन् महाराज महात्मा स
 महामतिः । महेश्वासैर्हता राजन् महेश्वासो व्यवस्थित ॥ १४ ॥
 ततोऽन्तक इव क्रुद्ध सवच्च इव वासवः । दण्डपाणिरिवोसङ्घो
 भृशः कालेन चोदित ॥ १५ ॥ शूलपाणिरिवाक्षीभ्यो वरुणः
 पाशवानिव । युगान्ताग्निरिवाक्षिप्तान् प्रधक्ष्यन् वै पुनः प्रजाः
 ॥ १६ ॥ क्रोधामर्षवलीहृतो निवातकवचान्तकः । जयो जेता
 स्थितः सत्ये पारयिष्यन्महाप्रतम् ॥ १७ ॥ आमुक्तकवचं खड्गौ
 जान्वूनदकिरीटभृत् । शुभ्रमाख्याम्वरघरो खड्गद्वाराकुण्डलः
 ॥ १८ ॥ रथप्रवरमास्थाय नरो नारायणानुगः । विधुन्वन्
 गाण्डिवं सङ्घे वभौ सूर्य्य इवोदितः ॥ १९ ॥ सोऽग्रानीकस्य
 महत इष्टुपाते धनञ्जय । व्यवस्थाप्य रथं राजन् शङ्ख दध्नी
 प्रतापवान् ॥ २० ॥ अथ कृष्णोऽप्यसभ्रान्त पार्थिव सह मारिष ।
 प्राध्मापयत् पाञ्चजन्य शङ्खप्रवरमोजसा ॥ २१ ॥ तयो शङ्खप्रपा-
 दित तव सैन्ये विग्राम्यते । आसन् सङ्घशरोमाण कर्मिता गत-
 चेतसः ॥ २२ ॥ यथा तस्यन्ति भूतानि सर्वाण्यभनिगिह्वनात् ।

तथा यद्वाप्रणाद्दिन विवेष्टुस्तव सैनिकाः ॥ २३ ॥ - प्रसुस्रुतुः यद्वा-
 न्मूर्त्तं वाहनानि च सर्वथाः । एवं सवाहनं सर्वमाविज्जमभवद्वलम्
 ॥ २४ ॥ सोदन्ति स्म नरा राजन् यद्वायब्देन मारिष । विस्त्रा-
 यामवन् केचित् केचिद्राजन् वितत्रसुः ॥ २५ ॥ ततः कपिर्महा-
 नाहं सह भूतैर्ध्वजालयैः । अकरोद्वादितास्यथ भीषयंस्तव
 सैनिकाः ॥ २६ ॥ ततः यद्वाय भेर्यय मृदङ्गाद्यानकौ सह ।
 पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव सैन्यप्रहरणाः ॥ २७ ॥ नानावादित्रसंज्ञादैः
 चेडितास्फोटिताकुलैः । सिंघनादैः समुत्कृष्टैः समाहृतैर्महा-
 रथैः ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तु तुमुजे यब्दे भीरुणां मयवर्हिने । यतीव-
 हृष्टो दाषार्हमब्रवीत पाकशासनिः ॥ २९ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि अर्जुनरणप्रवेशे
 अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

कीर्णानि योधना वटनानि चक्राशिरि ॥ ८ ॥ तपनीयतद्वृक्षाणाः
 अस्मिन्ना रुधिरिण च । संसक्ता इव दृश्यन्ते मेघमङ्गा सविद्यत-
 ॥ ९ ॥ शिरसा पतता राजन् शब्दोऽभूदसुधातले । कालेन परि-
 पक्काणां तालानां पततामिव ॥ १० ॥ तत कबन्धं किञ्चित्,
 घनुरालम्ब्य तिष्ठति । किञ्चित् खड्गं विगिष्कृष्य भुजेनोद्यम्य
 तिष्ठति ॥ ११ ॥ पतितानि न जानन्ति शिरसि पुस्तपर्षभा ।
 अन्वयमाणा सङ्ग्रामे कौन्तेय जयशङ्कित ॥ १२ ॥ हयानामुत्त
 भाङ्गैश्च हस्तिहस्तैश्च भेदिनो । बाहुभिरश्व शिरोभिर्य वीराणां सम
 कीर्यत ॥ १३ ॥ अयं पार्थ कुत पार्थ एष पार्थ इति प्रभो ।
 तव सैन्येषु योधानां पार्थभूतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ अन्योऽन्यमपि
 चाजघ्न, रात्मानमपि चापरे । पार्थभूतमन्यन्त जगत कालेन
 मोहिता ॥ १५ ॥ निष्टनन्त ससुधिरा विसृजा गाढवेदना ।
 अघाना वहवो वीरा कीर्तयन्त स्ववान्धवान् ॥ १६ ॥ अभिन्दि
 पाला सप्रामा समत्पृष्टिपरश्रुषा । सनिर्बुद्धा सनिस्त्रिधा
 अमरासनतोमरा ॥ १७ ॥ सवाणवर्माभरणा सगटा चाङ्गदा
 रणे । महाभुजगसङ्काशा बाहव परिघोषमा ॥ १८ ॥ उहे
 टन्ति विचेष्टन्ति सञ्जेष्टन्ति च सर्वथ । वेग कुर्वन्ति सरथ्या
 निक्वत्ता परमेष्ठुभि ॥ १९ ॥ यो य स्र समरे पार्थ प्रतिचरमते
 नर । तस्य तस्यान्तको वाण शरीरमुपसर्पति ॥ २० ॥ नृत्यते
 रथमार्गेषु घनुर्यायच्छ्रुतस्तथा । न कथितत्र पार्थस्य दृष्टोऽन्तर-
 मणुपि ॥ २१ ॥ यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विस्तृत शरान् ।
 लाघवात् पाण्डुपुत्रस्य व्यञ्जयन्त परे जना ॥ २२ ॥ हस्तिन
 हस्तियन्तारमश्रुमाश्रिकमेव च । अभिनत् फाल्गुनो वाणै-
 रथिनश्च समारथिम् ॥ २३ ॥ आवर्त्तमानमावृत्तं युध्यमानश्च
 पाण्डव । प्रसुखि तिष्ठमानश्च न किञ्चन निहन्ति स ॥ २४ ॥
 ययोद्भवन् वै गगने सूर्यो हन्ति महत्तम । तथार्जुनो गला

नीकमवधोत कष्टपतिमि ॥ २५ ॥ हस्तिभिः पतितैर्मिनैस्तथ
 सैन्यमदृश्यत । अन्तकाले यथाभूमिर्व्यवकीर्णा महीधरैः ॥ २६ ॥
 यथा मध्यन्दिने सूर्यो दुःप्रेक्ष्य पाणिमि सदा । तथा घनशयः
 क्रुद्धो दुष्प्रेक्ष्यो युधि शरमि ॥ २७ ॥ तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं
 युधि परन्तप । प्रमत्तन्द्रतमाविन्नमतीव शरपीडितम् ॥ २८ ॥
 कारुतेनेव महता मेघानीक व्यदीर्यत । प्रकाख्यमान तत् सैन्यं
 नाशकत प्रतिवीक्षितुम् ॥ २९ ॥ प्रतोद्वैद्यापि कौटीभिर्द्धृष्टारैः
 साधुवाहित । कथापाण्याग्रभिषातेश वाग्भिरुग्रामिरेव च ॥ ३० ॥
 चोदयन्तो हयास्तूष्णं पलायन्ते न तावका । साट्टिनो रथिन-
 श्चैव पत्तयश्चाञ्जुनाङ्किता ॥ ३१ ॥ पाण्याग्रङ्गुष्ठाङ्गुशैर्नाग चोदयन्त-
 स्तथा परे । सम्प्रोद्धिता शरैश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययुः । तव
 घोषा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तदा ॥ ३२ ॥

इति द्रोणपर्वण जयद्रथवधपर्वणि अञ्जुनयुद्धे
 एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

—

धृतराष्ट्र उवाच । तस्मिन् प्रमत्ते सैन्याग्रे बध्यमाने किरी-
 टिनाः । के तु तत्र रणे वीरा प्रत्यदीमुर्धनशयम् ॥ १ ॥ पाहो-
 खिच्छकटव्यूह प्रविष्टा मेघनियया । द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्त-
 प्राकारमकुतोमयम् ॥ २ ॥

सशय उवाच । तथार्जुनेन संग्रामे तस्मिन्स्तव बलीयस्य ।
 हतवीरे हतोत्साहे पलायनकृतशय्ये ॥ ३ ॥ पाकशासनिनाभीच्छ-
 वध्यमाने शरोत्तमे । न तत्र क्रयित् सङ्गामे यथाकाञ्चनभीषि-
 शुम् ॥ ४ ॥ ततस्तव सुतो राजन् दृष्ट्वा सैन्यन्तथागतम् । दुःशा-
 घनो भयं क्रुद्धो युद्धायाञ्जुनमभ्यगात् ॥ ५ ॥ स काश्चनविधितेषु
 कथनेन समाश्रय । जाम्बूनदपिरस्याण शूरास्तोद्वपराक्रम ॥ ६ ॥

आगानीकेन महता अशनिव महोमिमाम् । दुःशासनो महाराज
 सञ्चसाचिनमाहृणोत् ॥ ७ ॥ आदिन गजधराना शङ्खाना निन-
 दिन च । च्याक्षिपनिनदैशैव विरारेण च दन्तिनाम् ॥ ८ ॥ भू-
 द्दियान्तरिचञ्च शब्देनासीत् समावृतम् । स मुहूर्त्तं प्रतिमयी
 दारुण समपद्यत ॥ ९ ॥ तान्दृष्ट्वापततसूर्णमङ्कुशैरमिवोद्दि-
 तान् । व्यालश्वस्तान् सरल्यान् सपत्नानिव पर्वतान् ॥ १० ॥
 सिद्धनादिन महता नरसिद्धो धनञ्जय । गजानीकममित्राणा-
 ममिता व्यधमच्छुरै ॥ ११ ॥ महोर्मिणमिवोद्धृत प्रसनेन महा-
 र्भावम् । किरोटो तद्गजानीक प्राविशन्नकरो यथा ॥ १२ ॥
 काष्ठातीत इवादित्य प्रतपन् मयुगक्षये । दृष्टये द्विचु सर्वासु
 पार्थ परपुरञ्जय ॥ १३ ॥ खरशब्देन चाश्वाना नेमिषोद्रेण
 तेन च । तेन चीत्क्रुष्टशब्देन च्यानिनादिन तेन च ॥ १४ ॥
 नानावादिवशब्देन पाञ्चजन्यस्वनेन च । दिवदत्तस्य घोषेण
 गाण्डोवनिनदिन च ॥ १५ ॥ मन्दवेगा नरा नागा बभूवुस्ते विचि-
 तस । अरैरायोविपस्यैर्नार्मन्त्रा सव्यसाचिना ॥ १६ ॥ ते गजा
 विशिखैस्तीक्ष्णैर्युधि गाण्डोवचोदितै । अनेकशतसाहस्रै सर्वाङ्गेषु
 समर्पिता ॥ १७ ॥ आराव परम कृत्वा बध्यमाना किरोटिना ।
 निपेतुरनिश भूमौ क्षिन्नपक्षा इवाद्रव ॥ १८ ॥ अपरे दन्तवेष्टेषु
 कुशेषु च कटीषु च । अरै समर्पिता नागा क्रौञ्चवह्ननदन्तुङ्ग-
 ॥ १९ ॥ गजस्कन्धगतानाञ्च पुरुपाणाः किरोटिना । अद्यन्ते
 शोक्तमाङ्गानि भक्ष्ये मन्त्रतपर्वभि ॥ २० ॥ सङ्कुण्डलाना पतता
 धिरसा धरणीतले । पद्मानामव मह्यतै पार्थशक्रे निवेदनम्
 ॥ २१ ॥ यन्त्रवहा विकवचा व्रणार्त्ता रुधिरोक्षिता । भ्रमतस
 युधि नागेषु मनुष्या विललम्बिरे ॥ २२ ॥ केचिद्विकेन वाणेन
 समुक्तेन सपत्निना । दौ वयस्य विनिर्मिन्ता निपेतुश्चरणीतले
 ॥ २३ ॥ अतिविहाय नाराचैर्वमन्तो रुधिर मुखै । आरोहा

न्यपतन् भूमौ द्रुमवन्त इवाचलाः ॥ २४ ॥ भौर्वीं ध्वजमनुशैव
 युगमीषा तथैव च । रथिना क्लृप्तयामास भक्षैः सन्नतपर्वभिः
 ॥ २५ ॥ न सन्धन्न चाकर्षन् न विमुञ्चन् न षोडशन् । मण्डले-
 नैव धनुषा नृत्नान् पाथे. स्र दृश्यते ॥ २६ ॥ अतिविहाय नाराचै-
 र्वमन्तो रुधिर मुखैः । मुहूर्त्तान्त्रापतन्नन्ये वारणा वसुधातले
 ॥ २७ ॥ उल्लितान्यगणेशानि कबन्धानि समन्ततः । अदृश्यन्त
 महारान तस्मिन् परमसङ्कुले ॥ २८ ॥ सत्रापा साङ्गुलिवाणाः
 सखङ्गा साङ्गदा रणे । अदृश्यन्त भुजाश्लिन्ना हेमामरण-
 भूषिताः ॥ २९ ॥ सूपस्करैरधिष्ठानैरीषाट्ण्डकबन्धुरैः । चक्रै-
 र्विमथितैरक्षैर्भग्नैश्च बद्धधा युगै ॥ ३० ॥ चर्मचापधरैश्चैव व्यव-
 कोर्षैस्ततस्ततः । स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पतितैश्च महाध्वजैः ॥ ३१ ॥
 निहतैर्वारणैरश्वैः सत्रियैश्च निपातितैः । अदृश्यत मही तत्र
 दारुणप्रतिदर्शना ॥ ३२ ॥ एवं दुःशासनबलं बध्यमानं किरी-
 टिना । सम्प्राद्वृवन्महाराज व्यथित सद्दनायक्रम् ॥ ३३ ॥ ततो
 दुःशासनस्त्रस्तः सद्दानीक शराहितः । द्रोणं वातारमाक्राड्यन्
 शकटञ्च ह्रमभ्यगात् ॥ ३४ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुःशासनसैन्यपराभवे
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

सङ्क्षेप उवाच । दुःशासनबलं हता सव्यसाधी महारथ ।
 सिन्धुरानं परीप्सन् वै द्राणानोकमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ स तु
 द्रोणं समामाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् । कृताञ्जलिदिदं वाक्यं
 कृप्यास्यानुमतेऽब्रवीत् ॥ २ ॥ शिवेन ध्यादि मां द्रक्ष्यन् स्वलि-
 चैव वदस्व मे । भवत् प्रमादाद्विच्छर्मां प्रवेष्टुं दुर्भितो चमम्
 ॥ ३ ॥ भवान् पितृममो मद्य चर्मराजममोऽपि च । तयो

हृष्यासमयैव मत्प्रमेतद्वृत्तवीमि ते ॥ ४ ॥ अश्रुत्यामा 'वथा' तां
रक्षणीयस्त्वयानघ । तथाहमपि ते रक्ष्य सदैव हिनमत्तम ॥ ५ ॥
तव प्रसादाच्छ्लेथं मित्स्व राजानमाहवे । निहन्तुं द्विपदा श्रेष्ठ
प्रतिज्ञा वक्ष्ये मे विभो ॥ ६ ॥

सस्त्रय उवाच । एवमुक्तस्तदाचार्यः प्रत्युवाच अथन्निव ।
सामजित्वा न बीमत्तो भवथो जेतुं जयद्रथः ॥ ७ ॥ एतावदुक्त्वा
तं द्रोणः शरव्रातैरवाक्रिरत् । अरथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन् वै
समारथिम् ॥ ८ ॥ ततोऽर्जुनः शरव्रातान् द्रोणस्थाचार्यसायकैः ।
द्रोणमभ्यद्रवहाणैर्धोरुधर्महत्तरैः ॥ ९ ॥ विव्याध चरणे द्रोण-
मनुमान्य विशाभ्यते । क्षत्रधर्मं समास्थाय नवभिः सायकैः पुनः
॥ १० ॥ तस्येषुभिषुभिश्छ्वा द्रोणी विव्याध तावुभौ । विषान्नि-
च्वलितप्रखैर्गरिषुभिः कृष्णापाण्डवौ ॥ ११ ॥ इथेष पाण्डवस्तस्य
वाप्येच्छेत्तुं प्रराधनम् । तस्य चिन्तयतस्त्वेवं फाल्गुनस्य महा-
त्मनः ॥ १२ ॥ द्रोणः शरैरसंभ्रान्तो ज्या चिच्छेदाशु वीर्यवान् ।
विव्याध च जयानस्य ध्वजं सारथिमेव च ॥ १३ ॥ अर्जुनश्च शरै-
र्वीरः श्रयमानोऽभ्यवाक्रिरत् । एतन्निन्दन्तरे पार्थ सच्यं कृत्वा
महदनु ॥ १४ ॥ विशेपयिष्यन्नाचार्यं सर्वास्त्रविदुषा वरः ।
सुभोष प्रदृशतान् वाणान् गृह्यौल्लिकमिव द्रुतम् ॥ १५ ॥ पुनः
सप्तशतानन्यान् सहस्रज्ञानिर्वात्तिनाम् । विशेपायुतशयान्य स्तेऽघ्नन्
द्रोणस्य ता चभूम ॥ १६ ॥ तैः सम्यगस्त्रैर्वलिना कृतिना चित्त-
योधिनः । मनुष्यवाग्निमातङ्गा विधाः पेतुर्गतासवः ॥ १७ ॥
विस्तृताश्वधजाः पेतुः सर्ज्जित्वायुधजीविताः । रथिनो रथमुखिभ्यः
सहसा शरपीडिताः ॥ १८ ॥ सूर्षिताक्षिप्तदग्धाना बध्नानि-
हतायनैः । तुल्यरूपा गजाः पेतुर्गिर्ध्याम्बुद्वेषनाम् ॥ १९ ॥
पेतुरश्वसहस्राणि प्रहतान्यर्जुनेषुभिः । हसा हिनवतः प्रस्थे
वारिविप्रहना इव ॥ २० ॥ अथाश्वद्विपपत्तरोधाः सलिषीषा

मर्मभिद्भिरजिह्वगैः । अन्तेवासिनमाचार्यो महेष्वास समापयतः
 ॥ ७ ॥ तं तूर्णमिव बीभत्सु सर्वमस्त्रभृता वरः । अभ्यधाव-
 दिदूनस्यन्निष्ठुवेगविघातकान् ॥ ८ ॥ तस्याशुचिप्तान् मल्लान् हि
 भङ्गैः सन्नतपर्वभिः । प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्रं समुदोरचन
 ॥ ९ ॥ तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्याचार्य्यक युधि । यतमानो युवा
 नैनं प्रत्यविध्यद्यदुर्जुन ॥ १० ॥ क्षरन्निव महामेषो वारिधाराः
 सहस्रशः । द्रोणमेष पार्थशैल ववर्ष शरवृष्टिभिः ॥ ११ ॥
 अर्जुन शरवर्षन्त ब्रह्मास्त्रेणैव मारिषः । प्रतिजग्राह तेजस्वी
 बाणान् बाणैर्विघातयन् ॥ १२ ॥ द्रोणस्तु पशुविषत्या प्रेत-
 वाहनमाह्वयत् । वासुदेवञ्च सप्तत्या बाहोरुरसि चाशुगैः ॥ १३ ॥
 पार्थस्तु प्रहसन् धीमानाचार्य्यं सशरौघिणम् । विसृजन्तं शितान्
 वाणानवारयंत त युधि ॥ १४ ॥ अय तौ वध्यमानौ तु द्रोणेन
 रथसत्तमौ । आवर्जयिता दुर्दृषं युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ १५ ॥
 वर्जयन्निशितान् वाणान् द्रोणचापविनि सृतान् । किरीटमाली
 कौन्तेयो भोजानीकं व्यघातयत् ॥ १६ ॥ सोऽन्तरा कृतवर्माणं
 कास्वीजञ्च सुदक्षिणम् । अभ्ययाद्दुर्क्य द्रोणं मैनाक्रमिव पर्व-
 तम् ॥ १७ ॥ ततो भोजो नरत्राग्नौ दुर्दृषं कुरुसत्तमम् । अविध्य
 तूर्णमव्यग्रो दशभिः कञ्चपविभिः ॥ १८ ॥ तमर्जुन शतेनाज्ञौ
 राजन् विव्याध पात्रिणा । पुनयान्यैस्त्रिभिर्वाणैर्मूर्धन्यन्निव साह्य-
 तम् ॥ १९ ॥ भोजस्तु प्रहसन् पाथं वासुदेवञ्च माघवम् । एकीक
 पशुविषत्या सायकानां समापयत ॥ २० ॥ तस्यार्जुनो घनुम्बित्वा
 विव्याधैन द्विसप्तभिः । शरैरग्निशिखाकारैः क्रुद्धाणीविपसन्भिः
 ॥ २१ ॥ अथान्यहनुरादाय कृतवर्माणं महारथः । पशुमि
 सायकेस्त्रुणं विव्याधोरमि भारत ॥ २२ ॥ पुनश्च निषितैर्वाणैः
 पाथं विव्याध पशुभिः । त पाथो नवमिर्वाणै राजघान स्तनान्तरे
 ॥ २३ ॥ तथा विपत्त कौन्तेय हनवर्मरथ प्रति । विन्तवामाश

वाष्प्यो न नः । कालात्यघो भवेत् ॥ २४ ॥ ततः कृष्णोऽब्रवीत्
 पार्थं कृतवर्मणि मा दयाम् । कुत सस्वन्वकं हित्वा प्रमथैः
 विमातय ॥ २५ ॥ ततः स कृतवर्माणं मोहयित्वाऽर्जुनः शरैः ।
 अभ्यगाञ्जवनेरश्वैः कास्वोलांनामनोकिनीम् ॥ २६ ॥ अमर्षितस्तु
 चार्हिक्यः प्रविष्टो श्वेतवाहने । विघ्नन् सशरं चापं पाञ्चात्याभ्या
 समागतः ॥ २७ ॥ चक्ररक्षो तु पाञ्चात्यावर्ज्जुनस्य पटानुगौ ।
 पथ्यैवारयदाद्यान्तौ कृतवर्मा तथेषुमि ॥ २८ ॥ तावद्विध्यत् ततो
 भोजः कृतवर्मा पितैः शरैः । त्रिमिरेव युधामन्युं चतुर्भिद्योत्तमौ-
 लमम् ॥ २९ ॥ तावद्येनं विविधतुर्द्वेषमिर्द्वेषमिः शरैः । त्रिमि-
 रेव युधामन्युरुत्तमौजास्त्रिमिस्तथा ॥ ३० ॥ 'सञ्चिच्छिदतरप्यस्य
 ध्वजं कामं कसेव च ।' अथान्यहनुरादाय चार्हिक्यः क्रोधमूर्च्छितः
 ॥ ३१ ॥ कृत्वा विघ्नपुषी वीरौ शरवर्षैरवाकिरत् । तावन्वो-
 धनुषी सञ्चे कृत्वा भोजं विजघत् ॥ ३२ ॥ तेनान्तरेण वीभक्षु
 विवेषामिववाहिनोम् । न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृत-
 वर्मणा ॥ ३३ ॥ घातैराष्ट्रेष्वनोकेषु यतमानौ नरर्षभौ । अनो-
 कान्यर्ह्यन् युद्धे त्वरितः श्वेतवाहनः ॥ ३४ ॥ नाबधीत् कृत-
 वर्माणं प्राप्तमप्यरिस्तदनः । तं दृष्ट्वा तु तथा यान्तं शूरो राजा
 श्रुतायुधः ॥ ३५ ॥ अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धो विघ्नवानो महद्गनुः । स
 पार्थं त्रिमिरानच्छत् सप्तत्या च जमार्हेनम् ॥ ३६ ॥ क्षुरप्रेण
 सतीच्छेण पार्थंकेतुमताडयत् । ततोऽर्जुनो ननत्या तु शराणा
 नतपर्वणाम् ॥ ३७ ॥ आजघान भृशं क्रुद्धस्तौत्रैरिव महाहिपम् ।
 स तं नः समृपे राजन् पाण्डवेयस्य विक्रमम् ॥ ३८ ॥ अथैनं
 सप्तमप्तत्या नाराचाना समर्पयत् । तस्याऽर्जुनो धनुस्क्रुत्वा शरा-
 दापं निहत्य च ॥ ३९ ॥ आजघानोरमि क्रुद्धः सप्तमिर्नतपर्वमि ।
 अथान्यहनुरादाय स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥ वासविं
 नवमिवाणैवांक्षोरमि चार्पयत् । ततोऽर्जुन सचन्नेव श्रुतायुध-

मरिन्दम' ॥ ४१ ॥ शरैरनेकसाहस्रैः पीडयामास भारता ।
 अश्रुवाद्याख्यावधीत्सुखं सारथिञ्च महारथ ॥ ४२ ॥ विद्याधरं चैनं
 सप्तत्या नाराचाना महारथेन । हताश्रु रथमुतसृज्य स तु राजा
 श्रुतायुध ॥ ४३ ॥ अभ्यद्रवद्रुणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
 वरुणस्यात्मजो वीर' स तु राजा श्रुतायुधः ॥ ४४ ॥ पर्षाया
 जननी यस्य भीततीया महानदी । तस्य माताब्रवीद्भ्राजन् वरुणं
 पुत्रकारणात् ॥ ४५ ॥ अब्रुवोऽयं भवेत्लोकैः शत्रूणां तनयो मम ।
 वरुणस्त्वब्रवीत् प्रीतो दृढाम्यसौ वरं हितम् ॥ ४६ ॥ दिव्यमस्त्रं
 सुतस्तोऽयं शैर्नावधो मविध्यति । नास्ति वाप्यमरुतं वै मनुष्यस्य
 कथञ्चन ॥ ४७ ॥ सर्वेषां वश्यमर्त्तव्यं जातेन सरिताम्बरे । दुर्धरं
 स्त्रेण शत्रूणां रणेऽपि भविता सदा ॥ ४८ ॥ अस्त्रस्यास्य प्रमावाहं
 व्येतु ते मनसो च्चर- । इत्युक्त्वा वरुणं प्रादात् गदा मन्त्रपुर-
 स्कृताम् ॥ ४९ ॥ यामासाद्य दुराधर्यः सर्वलोकैः श्रुतायुधः ।
 उवाच चैनं भगवान् पुनरेव जलेश्वर ॥ ५० ॥ अयुध्यति न
 भोक्तव्या सा लय्येव पतेदिति । अन्यदिपा प्रतोप हि प्रयोक्तार-
 मपि प्रभो ॥ ५१ ॥ न चाकरोत् स तदाक्यं प्राप्ते काले श्रुतायुध ।
 स तथा वीरघातिन्या जनार्दनमताडुयत ॥ ५२ ॥ प्रतिजग्राह
 ता कृप्या पीनेनासेन वीर्यवान् । नाकम्पयत शौरिं सा विन्ध्य-
 गिरिमिवानिल ॥ ५३ ॥ प्रत्युद्यान्ती तमेवैषा इत्येव दुरधिष्ठिता ।
 लघान चास्थिन वीर श्रुतायुधममर्षणम् ॥ ५४ ॥ जप्त्वा श्रुतायुधं
 वीरं धरणीमन्वपद्यत । गदा निवर्त्तिता दृष्ट्वा निहतस्य श्रुता-
 युधम् ॥ ५५ ॥ हाहाकारो महास्तत्र सैन्यानां समजायत ।
 खेनास्त्रेण हतहं सा श्रुतायुधमरिन्दमम् ॥ ५६ ॥ अयुध्यमानाय
 तत्र केषयाय नराधिप । क्षिप्ता श्रुतायुधेनाथ तस्मात्तमदधीद्रदा
 ॥ ५७ ॥ यथास्त वरुणेनाजो तथा स निधनं गत । व्यस-
 चापापगङ्गुमो प्रेक्षता सर्वधन्विताम् ॥ ५८ ॥ पतमानस्यु स वसो

पश्चात्प्राया प्रिय सुत । स भग्न इव वातेन बह्वशाखो वनस्पातः
 ॥ ५८ ॥ तत सर्वाणि सैन्यानि सेनामुखप्राय सर्वथा । प्राद्वन्त
 हत दृष्ट्वा श्रुता युधमन्दिमम् ॥ ६० ॥ तत काम्बोजराजस्य पुत्र-
 शूर सुदक्षिण । अभ्यवाञ्जनेरश्वै फाल्गुन शत्रुसूदनम् ॥ ६१ ॥
 तस्य पार्थ शरान् सप्त प्रेषयामास भारत । ते त शूर विनिर्मिद्य
 प्राविशन् धरणीतलम् ॥ ६२ ॥ सोऽतिविद्ध शरैस्तीक्ष्णैर्गाण्डीव-
 प्रोपतैर्मृषे । अर्जुन प्रतिविव्याध दशभि कङ्कपत्रिभि ॥ ६३ ॥
 वासुदेव त्रिभिर्विद्धा पुन पार्थञ्च पञ्चभि । तस्य पार्थो धनु-
 श्छित्त्वा केतु चिच्छेद मारिष ॥ ६४ ॥ भलाभ्या भृगतीच्छाभ्या
 तञ्च विव्याध पाण्डव । स तु पार्थ त्रिभिर्विद्धा सिंहनादमथा-
 नदत् ॥ ६५ ॥ सर्वपारश्वोच्चै व शक्ति शूर सुदक्षिण । सघण्टा
 प्राहिणोऽहीरा क्रुद्धो गाण्डीघन्वने ॥ ६६ ॥ सा ज्वलन्ती महो-
 क्त्वेव तमासाथ महारथम् । सविस्फलिद्धा निर्भय निपपात
 महौतले ॥ ६७ ॥ शन्या त्वमिहतो गाढ मूर्च्छयाति परिप्लुत ।
 तमाश्वस्य महातेजा सुक्लणी परिलीलित्वन् ॥ ६८ ॥ त चतु-
 र्दशभि पार्थो नाराचै कङ्कपत्रिभि । साश्वध्वजधनु सूत विव्या-
 धाचिन्त्यविक्रम ॥ ६९ ॥ रथद्वान्यै सुबद्धमिथक्रे विशकल शरै ।
 सुदक्षिणन्त काम्बोज मोघसहस्रविक्रमम् ॥ ७० ॥ विभेद हृदि
 वाणेन पृथुधारेण पाण्डव । स भिन्नधर्मो सस्ताङ्ग प्रभ्रष्ट-
 मुकूटाद्वट ॥ ७१ ॥ पपाताभिसुख शूरो यन्त्रमुक्त इव ध्वज ।
 गिरे शिखरज शोमान् सशाख सप्रतिष्ठित ॥ ७२ ॥ निर्भग्न
 इव वातेन कर्षिकारो हिमात्यये । शिते स निहतो भूमौ
 काम्बोजास्तरणोपित ॥ ७३ ॥ महार्चाभरणोपेत सानुमानिव
 पर्वत । सुदर्शनीयस्ताम्राक्ष कर्षिणा स सुदक्षिण ॥ ७४ ॥
 पुत्र काम्बोजराजस्य पार्थेन विनिपातित । धारयन्नग्निसह्याण
 शिरसा काञ्चनो सजम् ॥ ७५ ॥ अथोमत महाबाहुर्व्यसुर्मनो

निपातित । तत सर्वाणि सैन्यानि व्यद्रवन्त सुतस्य ते । हतं
शुतायुधं दृष्ट्वा काम्बोजस्य सुदक्षिणम् ॥ ७३ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि शुतायुधसुदक्षिणबधे
दिनवताऽध्याय ॥ ८२ ॥

महात्मनः । पार्थोऽपि भृशसंविद्धो ध्वजवष्टिं ममाश्रित ॥ १४ ॥
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विश्राम्यते । सिंघनादौ महानासीत्
 हतं मत्वा घनप्लवम् ॥ १५ ॥ कृष्णाश्च भृशसम्पत्तो दृष्ट्वा पार्थं विचे-
 तनम् । आश्लासयत् सुहृद्याभिर्वाग्भिस्तत्र घनप्लवम् ॥ १६ ॥
 ततस्ती रथिना चोष्ठौ लव्यलक्ष्यौ घनप्लवम् । वासुदेवश्च वार्ष्णेयं
 शरवर्षैः समन्ततः ॥ १७ ॥ सचक्रकूवररथं साश्वध्वजपताक्रितम् ।
 अदृश्यं चक्रतुर्युद्धे तद्भङ्गमिवामवत् ॥ १८ ॥ प्रत्याश्रुस्तस्तु वीमलसुः
 शनकैरिव मारत । प्रेतरालपूरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा ॥ २० ॥
 संक्लृप्तं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेषवम् । शत्रून् चामिसुखौ दृष्ट्वा
 दौष्ट्यमानाविवानलौ ॥ २१ ॥ प्रादुश्चक्रे ततः पार्थ शक्रमस्त्रं
 महारथ । तस्मादासन् सहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥ २२ ॥
 ते जघ्नस्तौ महेश्वासौ ताम्बा मुक्ताश्च सायकाः । विचेहराक्राश-
 गताः पार्थवाणविदारिता ॥ २३ ॥ प्रतिहत्य शरास्तूष्णं शर-
 वेगेन पाण्डव । प्रतश्चे तत्र तत्रैव योधयन् वै महारथान् ॥ २४ ॥
 तौ च फाल्गुनबाणौघैर्बिबाह्विशरसौ कृतौ । वसुधामन्त्रपद्येतौ
 वातनुन्नाविव द्रुमौ ॥ २५ ॥ श्रुतायुषश्च निघन बधथैवाच्युतायुषः ।
 लोकविस्मापनमभूत् समुद्रस्यैव शोषणम् ॥ २६ ॥ तयोः पदा-
 नुगान् हत्वा पुनः पञ्चाशत रथान् । प्रत्यगात् भारतीं सेनं
 निघ्नन् पार्थो वरान् वरान् ॥ २७ ॥ श्रुतायुषश्च निहतं प्रेक्ष्य
 चेवाच्युतायुषम् । नियतायुष संक्रुद्धो दीर्घायुथैव मारत ॥ २८ ॥
 पुत्रौ तयोर्नरयोष्ठौ कौन्तेय प्रतिजग्मतुः । किरन्तौ विविधान्
 बाणान् पितृव्यसनकर्षितौ ॥ २९ ॥ तावर्जुनो सुहृत्तेन शरैः
 सन्नतपर्वभिः । प्रैषयत् परमक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ ३० ॥
 लीङ्गयन्तमनीकानि द्विपं पद्मसरो यथा । नाशकृत्वा वारयितुं
 पार्थं क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ ३१ ॥ अद्वास्तु गजचारेण पाण्डवं पथ्य-
 धिरयन् । क्रुद्धाः सहस्रसो राजन् प्रिञ्चिताः क्षत्रिसादिनः ॥ ३२ ॥

दुर्योधनश्चादिष्टाः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः । प्राश्रयश्च 'टाक्षिणा-
 व्याथ कलिङ्गप्रमुखा नृपा' ॥ ३३ ॥ तेषामापततां शीघ्रं गाण्डीवे-
 प्रेषितैश्चरैः । निवृत्तैश्चिरास्युग्रो बाहूनापि समूषणान् ॥ ३४ ॥
 तैः शिरोभिर्मही कौर्वा बाहुभिर्य सदाद्ददौ । वनौ कनक-
 पापाया भुजगैरिय संवृता ॥ ३५ ॥ बाहवो विशिखैश्चिन्ताः
 शिरास्युन्मथितानि च । पतमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिणः
 ॥ ३६ ॥ शरैः सहस्रशो बिद्धा दिपाः प्रसृतशोणिनाः । अदृश्य-
 ताद्रव्य-काले गेरिकाश्वसुस्रवा इव ॥ ३७ ॥ निहत्य शिरते सान्ये
 वीमत्सोर्निमित्तैश्चरैः । गरुपृष्ठगता स्त्रेच्छा नानाविकृतदर्शनाः
 ॥ ३८ ॥ नानाविधधरा राजन् नानाशस्त्रौघसंवृता । रुधिर-
 णानुलिप्ताङ्गा मान्ति चित्तैः शरैर्हताः ॥ ३९ ॥ शोणितं निर्वमन्ति
 छा दिपाः पार्थशराहताः । सहस्रशश्चिन्तगात्रा सारोहाः
 अपदानुगा ॥ ४० ॥ चक्रशुभ्र निपेतुश्च वभ्रमुथापरे दिश ।
 भृशं व्रत्याश्च बहवः स्वानिव भृशदुर्गजाः ॥ ४१ ॥ सान्तरायुधिन
 शैव दिपास्त्रीक्ष्णविधोपमाः । विद्वन्सुरमायां ये सुघोरा घोर-
 वधुषः ॥ ४२ ॥ यवनाः पारटाश्चैव शकाश्च सह बाह्लीकैः । गो-

वलाः कक्षा हका भूमावपिवशुधिरं मुदा । पत्तप्रश्वरयनागीथ
 प्रच्छन्नकृतमक्षुभाम् ॥ ५० ॥ अरवर्षपुत्रा घोरा केशवैवलशाह-
 क्षाम् । प्रावर्त्तयन्नरीमुश्रां शोणितौघतरङ्गिणीम् ॥ ५१ ॥ छिन्ना-
 प्पुलिचुद्रमत्सरा युगान्ते कालसन्निभाम् । अक्ररोद्गजमस्वाधी
 नदीमुत्तरशोणिताम् ॥ ५२ ॥ द्वेष्टेभ्यो राजपुत्राणा नागाश्व-
 रयसान्निभाम् । यथा स्थलञ्च निम्नञ्च न स्याद्वर्षति वासवे ॥ ५३ ॥
 तथासीत् पृथिवी सर्वा शोणितेन परिप्लुता । पट्टमहत्तान्
 हयान् वीरान् पुनर्दृग्भयतान् वरान् ॥ ५४ ॥ प्राहिणोन्मृत्पृ-
 लोकाय क्षत्रियान् क्षत्रिजर्षम । अरे सहस्रयो विहा विधिवत्
 कल्पिता दिपा ॥ ५५ ॥ शिरते भूमिमासाद्य शैला वज्रहता
 इव । सवाजिरयनातङ्गान् निघ्नन् व्यवरदर्जुन ॥ ५६ ॥ प्रभिन्न
 इव मातङ्गो मृद्गन् नलवन यथा । भूरिद्रुमलतायुक्ता शुष्केन्धन-
 त्पणोलपम् ॥ ५७ ॥ निर्द्वेष्टेनलोऽरण्यं यथा वायुममीरित ।
 सेनारण्यं तत्र तथा कृष्णानिलममीरित ॥ ५८ ॥ अराक्षरदहत्
 क्रुद्धं पाण्डवान्निर्जनक्षयः । शून्यान् कुर्वन् रथोपस्थान् मानवैः
 संस्तरन्महोम् ॥ ५९ ॥ प्रानृत्यदिव मस्वाधे चापहस्तो धनक्षय ।
 वचकल्पे अरेभूमिं कुर्वन्नुत्तरशोणिताम् ॥ ६० ॥ प्राविमञ्जारतीं
 सेना मक्रुद्धो वै धनक्षयः । त श्रुतायुस्तयाभ्यष्टी व्रजमानं न्यवा-
 रयत् ॥ ६१ ॥ तद्यार्जुन अरेस्तीक्ष्णै कक्षपत्रपरिच्छदै ।
 न्यपातयदयान् शीघ्रं यतमानस्य सारिष ॥ ६२ ॥ धनुयास्या-
 परैस्त्रिभुजा अरे पार्थो विचक्ष्मे । अश्वठस्तु गदा गृह्य क्रोध-
 पर्याहुलीक्षण ॥ ६३ ॥ आसमाट्ट रणे पाशं केशवञ्च महारथम् ।
 ततः सम्पुञ्जरन् वीरो गदामुद्यम्य भारत ॥ ६४ ॥ रथमावासी
 गदया केशव समताडयत् । गदया ताडितं दृष्ट्वा केशव पर-
 वीरहा ॥ ६५ ॥ अर्जुनोऽद्य गृह्य क्रुद्धः सोऽश्वष्ठ इति भारत ।
 ततः अरेर्द्धमपुञ्जैः सगद् रथिना वरम् ॥ ६६ ॥ हृदयामाद्य

समरे मेघः सूर्यनिवोदितम् । अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य
 महात्मन ॥ ६० ॥ अचूर्णयत्तदा पार्थस्तदङ्गुलिमिवाभवत् । अथ
 ता पतिता दृष्ट्वा सृष्टान्वा च महागदाम् ॥ ६१ ॥ चर्त्तुनं वासु-
 देवञ्च पुनः पुनरताडयत् । तस्यार्त्तुनं चुरप्राप्त्या सगद्रावुद्यती
 भुजो ॥ ६२ ॥ विच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरयान्येन पत्त्रिणा । स
 यपात हतो राजन् वसुधामनुनाटयन् ॥ ७० ॥ इन्द्रध्वज इवोत्-
 सृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तबन्धनः । रथानीकावगाढस्य वारणाश्वघ्नै-
 र्वृतः । अदृश्यत तदा पार्थो घनैः सूर्य इवावृतः ॥ ७१ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अश्वघ्नवधे

त्रिनवतोऽध्याय ॥ ८३ ॥

सञ्जय उवाच । ततः प्रविष्टे कौन्तेये सिन्धुराजलिषामया ।
 द्रोणानीकं विनिर्भेद्य भोजानीकञ्च दुस्तरम् ॥ १ ॥ काश्वीजस्य
 च दायादे हते राजन् सुदक्षिणे । श्रुताशुधे च विक्रान्ते निहतौ
 सव्यसाधिना ॥ २ ॥ विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समन्ततः ।
 प्रभङ्गं स्वबलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्यथात् ॥ ३ ॥ स्रग्नेकरथेनैव
 सगेत्य द्रोणमद्रवीत् । गतः स पुरुषव्याघ्र प्रमथेयमा महाबभूम्
 ॥ ४ ॥ अथ युद्धा समीक्षस्व किन्तु कार्यमनन्तरम् । चर्त्तुनस्य
 विघाताय शरुणोऽस्मिन् जनक्षये । ५ ॥ यथा स पुरुषव्याघ्रो न
 अन्येत जयद्रथम् । तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि न परमा
 गतिः ॥ ६ ॥ अग्रे धनञ्जयानिहिं कोपमारुतधीदितः । केना-
 क्कथं दृष्ट्वा नै उष्टिः कक्षमिषोत्थितः ॥ ७ ॥ पतिशान्ते हि
 कौन्तेये भिरया कैव्य परन्तप । जयद्रथस्य गोपारः समयं परमं
 १. ८ ८ ८ गिरया बुद्धिर्देन्द्राप्या चाशःदृष्ट्याविदास्यर ।

नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवनं घनेश्वरम् ॥ ९ ॥ योऽसौ
 पाथो व्यतिक्रान्तो मिपतस्ते महायुते । सर्वं ह्यद्यातुरं मन्ये
 नेतदस्ति बलं मम ॥ १० ॥ जानामि त्वां महाभाग पाण्डवानां
 हिते रतम् । तथा मुद्यामि च ब्रह्मन् कार्यवत्तां विचिन्तयन्
 ॥ ११ ॥ यथाशक्ति च ते ब्रह्मन् वर्त्तये वृत्तिमुत्तमाम् । प्रीणामि
 च यथाशक्ति तच्च त्वं नावेद्युध्यसे ॥ १२ ॥ अस्मान्न त्वं सदा मक्ता-
 निच्छस्यमितविक्रम । पाण्डवान् सततं प्रीणास्यस्माकं विप्रिये
 रतान् ॥ १३ ॥ अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः । न ह्यहं
 त्वां विजानामि मघद्विग्धमिव क्षरम् ॥ १४ ॥ नादास्यश्चेद्वरं मद्यं
 भवान् पाण्डवनिग्रहे । नावारयिष्यं गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं यद्भान्
 ॥ १५ ॥ मया त्वाशंसमानेन त्वत्तस्त्राणमद्युहिना । याश्रुवासितः
 सिन्धुपतिर्मोहादृत्तय सृत्यवे ॥ १६ ॥ यमदंष्ट्रान्तरं प्राप्नो मुचे-
 तापि हि मानवः । नार्जुनस्य वशं प्राप्नो मुचेप्रतापी जयद्रथः
 ॥ १७ ॥ स तथा कुरु शीणाश्रु यथा मुचेप्रत सैन्धवः । मम
 चार्त्तप्रलापानां मारुधः पाहि सैन्धवम् ॥ १८ ॥

द्रोण उवाच । नाभ्यस्त्यामि ते वाक्त्रमश्रुत्यास्त्राणि मे समः ।
 सत्यं तु मे प्रवक्ष्यामि तच्छपस्व विशास्यते ॥ १९ ॥ मारुथिप्रवरः
 कृष्णः शीघ्रायास्य ह्येतात्तमाः । अल्पज्ञ विवरं कृत्वा तूष्णं याति
 धनश्रयः ॥ २० ॥ किन्न पश्यमि वाणौघान् क्रोधमात्रे किरी-
 टिनः । पथाद्रथस्य पतितान् क्षिप्तान् शीघ्रं हि गच्छतः ॥ २१ ॥
 न चाहं शीघ्रयानेऽथ समर्थो वयसान्वितः । सेनामुखे च पार्थाना-
 नेतदलमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरय मे ग्राह्यी मिपता सर्व-
 घन्तिनाम् । एवं मया प्रतिज्ञातं चतुर्मध्ये महाभुज ॥ २३ ॥
 घनश्रयेन चोत्सृष्टो वर्त्तते प्रमुखे नृप । तस्माद्गृहमुखं हित्वा
 नाहं येत्स्वर्गामि फाल्गुनम् ॥ २४ ॥ तुल्यामिजनकर्मणं शत्रुमेकं
 सदायवान् । गत्वा शीघ्रय मामैश्वर्यं त्वं ह्यस्य जगतः पति ॥ २५ ॥

समरे मेघः सूर्यनिवोदितम् । अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य
महात्मनः ॥ ६० ॥ अचूर्णयत्तदा पार्थस्तद्वद्भुतमिवाभवत् । अथ
ता पतितानि दृष्ट्वा गृह्णान्या च महागदाम् ॥ ६१ ॥ अर्जुनं वासु-
देवञ्च पुनः पुनरताडयत् । तस्यार्जुनः क्षुरप्राप्त्यां सगदावुद्यती
भुजो ॥ ६२ ॥ विच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरस्थान्येन पत्रिणा । स
पपात हतो राजन् वसुधामनुनाटयन् ॥ ७० ॥ इन्द्रध्वज इवोत्-
सृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तवन्धनः । रथानीकावगाढस्य वारणाश्रयै-
र्हृतः । अदृश्यत तदा पार्थो धनैः सूर्य इवावृतः ॥ ७१ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अश्वत्थवधे

द्विनवतीऽध्याय ॥ ८३ ॥

सप्लय उवाच । गतः प्रविष्टे कौन्तेये सिन्धुरालजिघांसया ।
द्रोणानीकं विनिर्मित्य भोजानोकञ्च दुस्तरम् ॥ १ ॥ काम्बोजस्य
च दायाद्दे शते राजन् सदृशिणे । श्रतागुधे च विक्रान्ते निहते
अव्यसाधिना ॥ २ ॥ विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समन्ततः ।
प्रभङ्गं स्वबलं दृष्ट्वा पृथक्ते द्रोणमभ्यथात् ॥ ३ ॥ स्रग्भेकरयेनैव
अमेत्य द्रोणमग्नवीत् । गतः स प्ररुषव्याघ्रः प्रमयेत्तमा मदावभूम
॥ ४ ॥ अथ युद्धा ममीक्षस्व किन्तु कार्यमनन्तरम् । अर्जुनस्य
विधाताय दारुणेऽस्मिन् जनक्षये । ५ ॥ यथा स प्ररुषव्याघ्रो न
अभ्येत जयद्रथम् । तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा
गतिः ॥ ६ ॥ असौ धनञ्जयामिहिं कोपमारुतचोदितः । केश-
कण्ठं दृष्ट्वा मे यः श्लिः कस्यमिषोत्थितः ॥ ७ ॥ अतिशान्ते हि
योऽस्तेषु भिर्या पैत्यं परन्तव । जयद्रथस्य गोपारः अद्ययं परमं
॥ ८ ॥ अत्रियः युधिर्मरेन्द्राणां आशेः दृमह्यदिदुःखर ।

नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवनं धनञ्जय ॥ ९ ॥ योऽसौ
 पार्थो व्यतिक्रान्तो म्रियतस्ते महायुते । सर्वं ह्यद्यातुरं मन्यो
 नैतदस्ति बलं मम ॥ १० ॥ जानामि त्वा महाभाग पाण्डवानां
 हिते रतम् । तथा मुद्यामि च ब्रह्मन् कार्यवन्ता विचिन्तयन्
 ॥ ११ ॥ यथाशक्ति च ते ब्रह्मन् वर्तये वृत्तिमुत्तमाम् । प्रीणामि
 च यथाशक्ति तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ १२ ॥ अस्मान्न त्वं मदा मक्ता-
 निच्छस्यमितविक्रम । पाण्डवान् सततं प्रीणास्यस्माक विप्रिये
 रतान् ॥ १३ ॥ अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः । न ह्यहं
 त्वा विजानामि मध्वद्विद्यमिव क्षुरम् ॥ १४ ॥ नादास्यश्चेदरं मर्द्धं
 भवान् पाण्डवनिग्रहे । नावारयिष्य गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं स्तभान्
 ॥ १५ ॥ मया त्वायसमानेन त्वत्तस्त्राणमबुद्धिना । याश्रुवासितः
 सिन्धुपतिर्मोहाद्दत्तश्च मृत्यवे ॥ १६ ॥ यमदंष्ट्रान्तरंप्राप्तो मुचेर-
 तापि हि मानव । नार्जुनस्य वयं प्राप्ते मुचेरताजौ जयदृश्य-
 ॥ १७ ॥ स तथा कुरु प्रीणाश्रु यथा मुचेरत सैन्धव । मम
 धार्तिप्रलापानां माक्रुध पाहि सैन्धवम् ॥ १८ ॥

द्रोण उवाच । नाभ्यसूयामि ते वाक्यमश्रुत्यास्त्वापि मे मम ।
 सत्यं तु मे प्रवक्ष्यामि तच्छपस्व विशास्यते ॥ १९ ॥ सारथिप्रवरः
 कृष्ण शीघ्रायास्य हृद्योत्तमा । अल्पञ्च विवरं कृत्वा तूष्णं याति
 धनञ्जय ॥ २० ॥ किन्तु पश्यसि वाष्णीषान् क्रोधमात्रे किरी-
 टिन । पथाद्रथस्य पतितान् क्षिप्तान् शीघ्रं हि गच्छत ॥ २१ ॥
 न चाह शीघ्रयानेऽथ समर्थो वयसान्वित । सेनामुखे च पार्थाना-
 मेतद्वलमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरय मे ग्राह्यो म्रियता सर्व-
 धन्विनाम् । एवं मया प्रतिज्ञातं चतमध्ये महाभुज ॥ २३ ॥
 धनञ्जयेन चोत्सृष्टो वर्तते प्रमुखे नृप । तस्माद्गृहमुखं हित्वा
 नाहं योत्सर्गाम फाल्गुनम् ॥ २४ ॥ तुल्यामिजनकर्माणं शत्रुमेकं
 सहायवान् । गत्वा योधय मामैस्त्व व ह्यस्य जगत पात ॥ २५ ॥

राजा शूरः कृती दक्षो जेतुं परपुरञ्जय । वीरः स्वयं प्रयाञ्चक
यत्र पार्थो घनञ्जय ॥ २६ ॥

दुर्योधन उवाच । कथं त्वामप्यतिक्रान्त सर्वशस्त्रभृतांवरम् ।
घनञ्जयो मया शक्य चाचार्य्यं प्रतिबाधितुम् ॥ २७ ॥ अपि शक्यो
रणे जेतुं वज्रहस्तः पुरन्दरः । नार्जुनः समरे शक्यो जेतुं पर-
पुरञ्जय ॥ २८ ॥ येन भोजय चाहिक्यो भवांश्च त्रिदशोपमः ।
अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुतायुध निवर्हितः ॥ २९ ॥ सुदक्षिणय
निहतः स च राजा श्रुतायुधः । श्रुतायुधाक्षप्रतायुध स्नेह्यायु-
तशो हताः ॥ ३० ॥ तं कथं पाण्डवं युद्धे दृष्टन्तमिव पावकम् ।
प्रतियोतस्यामि दुर्धरं तमहं शस्त्रकोविदम् ॥ ३१ ॥ क्षमश्च मन्यसे
युद्धं मम तेनाद्य संयुगे । परवानस्मि भवति प्रेष्यवद्भक्त मे यय ॥ ३२ ॥

द्रोण उवाच । मत्तं वदसि कौरव्य दुराघर्षो घनञ्जय ।
अहन्तु तत् करिष्यामि यथैनं प्रसन्निष्यमि ॥ ३३ ॥ अह्नि तद्वाय
पश्यन्तु लोके सर्वधनुर्धराः । विपत्तं त्वदि कौन्तेयं वासुदेवस्य
पश्यत ॥ ३४ ॥ एष ते कवचं राजंस्तथा बभ्रामि काञ्चनम् ।
यथा नराणां नास्त्राणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे ॥ ३५ ॥ यदि ता
सासुरसुराः सयज्ञैरगराक्षसाः । घ्रायन्ति त्वया लोकाः सनरा
नास्ति ते भयम् ॥ ३६ ॥ न ह्ययो न च कौन्तेयो न चान्य शस्त्र-
भृदृणे । अरानर्पयितुं कश्चित् कवचे तव शक्यति ॥ ३७ ॥ म-
त्त कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणोऽर्जुनम् । त्वरमाणः स्वयं याधि
न क्षामो विमद्दिष्यति ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा त्वरन्द्रीणाः स्मृताग्नौ बभ्रु माखरम् ।
आवयन्त्याहुः ततमं क्षपन् मन्तान् यथाविधि ॥ ३९ ॥ रणे तस्मिन्
समश्चति विजयस्य सुतस्य ते । विचिन्नापयिदुर्लोकान् विद्यया
प्रश्रयिष्यते ॥ ४० ॥

द्रोण उवाच । करोतु खस्ति ते ब्रह्म ब्रह्मा चापि दिवा-

तवः । चरोरुपाय ये योऽस्त्रेभ्यस्ते स्रस्ति भारत ॥ ४१ ॥
 यथातिर्नङ्गपथैव धुन्वुमारो भगौरयः । तुभ्यं राजर्षयः सर्वे
 स्रस्ति कुर्वन्तु सर्वशः ॥ ४२ ॥ स्रस्ति तेऽस्त्रैकपादैभ्यो बहुपादैभ्य
 एव च । स्रस्व्यस्त्रपाटकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ॥ ४३ ॥ स्वाहा
 स्वधा प्रची चैव स्रस्ति कुर्वन्तु ते सदा । लक्ष्मोरन्वतो चैव
 कुरुता स्रस्ति तेऽनघ ॥ ४४ ॥ अश्विनी देवतयैव विश्वामित्र-
 स्तथाद्विराः । वसिष्ठः कश्यपयैव स्रस्ति कुर्वन्तु ते नृप ॥ ४५ ॥
 धाता विधाता लोकेशोऽश्विनश्च सद्भिर्गोश्वराः । स्रस्ति तेऽद्य
 प्रयच्छन्तु कार्तिकेयश्च पशुमुखः ॥ ४६ ॥ त्रिवस्वान् भगवान्
 स्रस्ति करोतु तव सर्वशः । दिग्गजायैव बलार- च्छित्तिश्च गगनं
 श्रहाः ॥ ४७ ॥ अधस्ताद्वरुणो योऽसौ सदा धारयते नृप ।
 शीघ्रं पद्मगन्ध- स्रस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ॥ ४८ ॥ गान्धारे वृषि
 विक्रम्य नाल्लिताः सुरसत्तमाः । पुरा वृत्रेण देव्येन मिन्रदेहाः
 महस्रमः ॥ ४९ ॥ हृत्तेजोबला- सर्वे तदा सेन्द्रा द्विवोकसः ।
 प्रह्लाणं शरणं लभु-र्वाङ्गीता महासुरात् ॥ ५० ॥
 देवा जवः । प्रमाहेताना वृत्रेण देवाना देवसत्तम । गति-
 र्भव सुरयोऽथ त्वाहि नो महतो भयात् ॥ ५१ ॥ अथ पार्श्वे स्थितं
 विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् । प्राञ्च तयप्रमिदं वाक्य विद्यमान्
 सुरसत्तमान् ॥ ५२ ॥ रक्ष्या मे सततं देवा महेन्द्राः सद्भिजातयः ।
 त्वष्टुः सदुर्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः ॥ ५३ ॥ त्वष्टा पुरा
 तपस्यात्पु वपायुतशतं तदा । वृत्रो विनिर्मितो देवाः प्राथ्यानुश्रां
 नहेष्वरात् ॥ ५४ ॥ स तस्यैव प्रमादाहो हन्यादेव रिपुर्वली ।
 नागत्वा शङ्करस्थानं भगवान् दृश्यते हरः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा जेष्य
 वृत्रं तं शिरं गच्छत मन्दरम् । यत्रास्ते तपसा योनिर्द्वयज्ञ-
 विनाशनः ॥ ५६ ॥ पिनाको सर्वभूतेषो भगनेऽनिपातन । ते
 गत्वा सद्भिना देवा प्रह्लाणा सह मन्दरम् ॥ ५७ ॥ अपश्य-

स्तेजसा राशिं सूर्य्यैर्काटिमप्रभम् । सोऽद्रवीत स्वागतं देवां
 ब्रूत ईकङ्करवाख्यहम् ॥ ५८ ॥ अमोघं दर्शनं मद्यं कामप्राप्तिं
 रतोऽस्तु व । एवमुक्त्वास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्त दिवोकम ॥ ५९ ॥
 तेजो हृतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवोकमाम् । सूतींरोक्षस्व नो
 देव प्रहारिर्लैर्लैरीकृता । शरणं ह्य प्रपन्ना अ गतिर्भव
 महेश्वर ॥ ६० ॥

शुभं उवाच । विदितं वो यथा देवा कृत्येयं सुमहाबला ।
 त्वष्टुस्तेजोमवा घोरा दुर्निवार्या कृतात्मभि ॥ ६१ ॥ अवश्यन्तु
 मया कार्यं सद्यः सर्वदिवोकमाम् । ममेदं गात्रजं यक्रं कवचं
 शृणु मास्वरम् । दधानोऽनेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ॥ ६२ ॥

द्रोण उवाच । द्रष्टुंक्त्वा वरदं प्रादात् वर्म तन्मन्त्रमेव च ।
 स तेन वर्मणा गुप्तं प्रायाद्दृवचम् प्रति ॥ ६३ ॥ नानाविधैश्च
 अस्त्रैश्चै पात्यमानैर्भहारणे । न सन्धिं शक्यते भेत्तुं वर्मवन्वस्य
 तस्य तु ॥ ६४ ॥ ततो जघान समरे वृत्रं देवपतिं स्वयम् ।
 तच्च मन्त्रमथ बन्धुं वर्मं चाङ्गिरसे ददौ ॥ ६५ ॥ आङ्गिरा प्राच
 पुत्रस्य मन्त्रस्य वृत्रस्यते । वृत्रस्यतिरथोवाच अग्निवेश्याय
 धीमते ॥ ६६ ॥ अ जवेश्यो मम प्रादात्तेन वधामि वर्मं ते ।
 तवाद्यं देहरक्षायं मन्त्रेण नृपसत्तम ॥ ६७ ॥

मत्तानां वीर्यशालिनाम् । अश्वाना नियुतेनैव तथान्यैश्च महारथैः
 ॥ ७३ ॥ इतः प्रायान्महाबाहुरर्जुनस्य रथं प्रति । नानावाटिख-
 घोषेण यथा वैरोधानस्तथा ॥ ७४ ॥ ततः शब्दो महानासीत्
 सैन्यानां तव भारत । अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौरवम् ॥ ७५ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनकवचवन्द्ये
 चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । प्रविष्टयोर्महाराज पार्थवार्थोचये रणे ।
 दुर्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुपर्षमे ॥ १ ॥ जवेनाभ्यद्रवद्रोणं
 महता निखनेन च । पाण्डवाः सोमकीः सार्द्धं ततो युद्धमवर्त्तत
 ॥ २ ॥ तद्युद्धमभवत्तोत्र तुमूलं लोमहर्षणम् । कुरूणा पाण्ड-
 वानाञ्च व्यूहस्य पुरतोऽद्भुतम् ॥ ३ ॥ राजन् कदाचिन्नास्त्राभि-
 र्दृष्टं तादृक् न च श्रुतम् । यादृश्रद्धयगते सूर्ये युद्धमासीद्विधा-
 म्यते ॥ ४ ॥ वृष्टद्युम्नसुखा पार्था व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 द्रोणस्य सैन्ये ते सर्वे भरवर्षैरवाकिरन् ॥ ५ ॥ वयं द्रोणं पुर-
 स्कृत्य सर्वप्रसन्नमृता वरम् । पार्षतप्रमुखान् पार्थानभ्यवर्षाम्
 सायकीः ॥ ६ ॥ महामेषाविवोटीर्षीं मियवाती द्विमात्र्यघे ।
 सेनाग्रे प्रचक्राघेते रुचिरे रथभूषिते ॥ ७ ॥ समेत्य तु महासेने
 चक्रतुर्वेगमुत्तमम् । जाङ्गवोयमुने नद्यौ प्रावृषीबोलुणोदके ॥ ८ ॥
 नानाशस्त्रपुरोवाती दिपाश्वरयमंहतः । गदाविद्युन्महारौद्रः
 सङ्ग्रामजलदो महान् ॥ ९ ॥ भारद्वाजानिलोद्भूतः भरधारासहस्र-
 वान् । अभ्यवर्षन्महासैन्यः पाण्डुसेनाग्निमुहृतम् ॥ १० ॥ समुद्र-
 मिव घर्मान्ते विषन् घोरो महानिलः । व्यक्षोभयदर्शकानि
 पाण्डवाना हिजोत्तमः ॥ ११ ॥ तेषां सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समा-
 द्रवन् । विमित्तन्तो महासेतुं वाय्वोषाः प्रबला इव ॥ १२ ॥

वारयामास तान् द्रोणो जलौघमचलो यथा । पाण्डवान् समरे
 क्रुद्धान् पाञ्चालाथ सकेकयान् ॥ १३ ॥ अथापरे च राजानः
 परिहृत्य सनन्तत । महाबला रणे शूरा पाञ्चालानन्ववारयन्
 ॥ १४ ॥ ततो रणे नरव्याघ्र पार्षितः पाण्डवैः सह । सञ्जघा-
 नासकृद्द्रोणं विभिल्लुररिवाहिनीम् ॥ १५ ॥ यथैव शरवर्षाणि
 द्रोणो वर्षति पार्षते । तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ॥ १६ ॥
 सनिस्त्रिंशत्पुरावातः शक्तिप्रासर्ष्टिसंभृत । ज्वाविद्युच्चापसञ्जादो
 धृष्टद्युम्नबलाक्षक ॥ १७ ॥ शरघाराश्नवर्षाणि व्यसृजत् सर्वतो
 दिग्म् । निघ्नन् रथवराश्वौघान् प्लावयामास वाहिनीम् ॥ १८ ॥
 यं यमार्च्छं च्छुरेद्रौंश्च पाण्डवाना रथव्रजम् । ततस्ततः शरै-
 र्द्रोणमपाकर्षत पार्षतः ॥ १९ ॥ तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य
 युधि भारत । धृष्टद्युम्नं समासाद्य त्रिधा सैन्यमभिव्यत ॥ २० ॥
 भोजमेकेऽभ्यवर्त्तन्त जलसन्ध तयापरे । पाण्डवैर्हन्यमानाश्च द्रोण-
 सेवापरे ययु ॥ २१ ॥ सङ्घटयति सैन्यानि द्रोणस्तु रथिनाम्बरः ।
 व्यधमच्चापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ २२ ॥ धार्तराष्ट्रा-
 स्त्रिधाभूता बध्यन्ते पाण्डुसृष्टयैः । अगीपा पद्मवोऽरण्ये बद्धभि-
 श्वापदैरिव ॥ २३ ॥ कालं सङ्गमते दीघान् धृष्टद्युम्नेन मोहितान् ।
 सङ्ग्रामे तुमुले तस्मिन्निति समेनिरे जना ॥ २४ ॥ कुन्तपस्य यथा
 राज्यं दुर्भिक्षव्याधितस्करैः । द्राव्यते तद्ददापन्ना पाण्डवैस्त्वं
 वाहिनी ॥ २५ ॥ अर्करश्मिविमिश्रेषु शस्त्रेषु कवचेषु च । चक्षूंषु
 प्रत्यङ्मन्यन्त सैन्येन रजसा तथा ॥ २६ ॥ त्रिधाभूतेषु सैन्येषु बध्य-
 मानेषु पाण्डवैः । समर्षितस्ततो द्रोण पाञ्चालान् व्यधमच्छुरैः
 ॥ २७ ॥ मृदुतस्तान्यनीकानि निघ्नतथापि सायकैः । बभूव रूपं
 द्रोणस्य कालान्नेरिव दीप्यतः ॥ २८ ॥ रथं नाम ह्यञ्चापि
 पत्तितश्च विघ्नास्यते । एकीकैनेषुष्णा सङ्घे निर्विभेद महारथः
 ॥ २९ ॥ पाण्डवानान्तु सैन्येषु नास्ति कश्चित् च भारत । दधार

धी रणे वाणान् द्रोणचापशतान् प्रभो ॥ ३० ॥ तत पञ्चमान-
 भर्केण द्रोणसायकतापितम् । बभ्राम पाण्डव सैन्य तत्र तत्रैव
 भारत ॥ ३१ ॥ तथैव पार्थिनेनापि काव्यमान दत्त तव । अम-
 वत् सर्वतो दीप्त शुष्क वनमिवाग्निना ॥ ३२ ॥ बध्यमानेषु सैन्येषु
 द्रोणपार्थतसायकी । त्यक्त्वा प्राणान् पर शक्या युध्यन्ते सर्वतो-
 मुख्या ॥ ३३ ॥ तावकाना परेषाञ्च युध्यता भरतर्षभ । नासीत्
 कश्चिन्महारान घोऽप्यासीत् सयुग भयात् ॥ ३४ ॥ भीमसेनन्तु
 कौन्तेय सोढर्या पर्येदारयन् । विधियतिश्चित्रसेना विकर्षय
 महारथ ॥ ३५ ॥ विन्दानुविन्दावावन्धौ क्षेमभूर्त्तिश्च वीर्यवान् ।
 अयाणा तव पुत्राणा त्वय एवानुवाग्नि ॥ ३६ ॥ वाह्नीकरान्
 स्तेजसी कुलपुत्रो महारथ । सहसेन रुद्रामात्यो द्रौपद्या-
 नवारयत् ॥ ३७ ॥ शैब्यो गोवासनो राजा धीधैर्ह्यश्रतावरै ।
 काश्वत्यामिभुव पुत्र पराक्रान्तमवारयत् ॥ ३८ ॥ अजातशत्रुं
 कौन्तेय च्वलन्तमिव पावकम् । मद्राणामौश्र्वर शख्यो राजा
 राजानमावृणोत् ॥ ३९ ॥ दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीषमम-
 र्त्तम् । सात्यकि प्रययौ क्रुद्ध शूरो रथवर युधि ॥ ४० ॥
 स्वकेनाहमनीकेन सन्नह कवचावृत । चतुर्भतेर्महेष्वासेष्वेकि-
 तानमवारयत् ॥ ४१ ॥ अक्रान्तिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत् ।
 शान्धारकी सप्तशतैश्चापशतैश्चसिपाणिभि ॥ ४२ ॥ विन्दानुविन्दा-
 वावन्धौ विराट मत्प्रमाच्छ्रताम् । प्राणाख्यङ्गा महेष्वासी-
 मितार्थेऽस्यद्यतायुधौ ॥ ४३ ॥ पिखण्डिन याञ्चसेनि रुम्भान्
 अपराजितम् । वाह्नीक प्रतिचयत् पराक्रान्तमवारयत् ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वा तु पाण्डव्य क्रूरैः साह प्रमद्वकी । आवन्थ सह
 सीवीरैः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ४५ ॥ घटोत्कच तथा शूर राजस-
 क्रूरकर्मिणम् । अलायुधाऽद्वत्सुसं क्रुद्धमायान्तमाह्वय ॥ ४६ ॥
 अश्वमुप राजसेन्द्र कुन्तभीजो महारथ । सैभ्येन महता युक्त-

क्रूररूपमवारयत् ॥ ४७ ॥ एव हन्द्वागतान्यासंस्तव तेषाञ्च भारत ।
 सैन्धव पृष्ठतस्त्वासीत् सर्वसैन्यस्य भारत । रक्षित परमेस्वार्तिः
 कृपप्रभृतिभीरयै ॥ ४८ ॥ तस्त्वास्ता चक्ररक्षी हौ सैन्धवस्य वृद्ध
 क्षमौ । द्रौणिर्हृत्क्षिण्णतो राजन् सूतपुत्रश्च वामत ॥ ४९ ॥ पृष्ठ-
 गोपास्तु तस्यासन् सौमदक्षिणुरोगमा । कृपश्च वृपसेनश्च शल-
 चक्ष्यश्च दुर्जन्य ॥ ५० ॥ नीतिमन्तो महेष्वासो सर्वे युद्धविशारदा ।
 सैन्धवस्य विधायैव रक्षा युयुधिरे तत ॥ ५१ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सङ्कल्युद्धे
 पञ्चमवतोऽध्याय ॥ ८५ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् सङ्ग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्तयती मम ।
 कुरुणा पाण्डवानाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत ॥ १ ॥ भावहाज समा-
 साद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् । अयोधयद्रणे पार्था द्रोणानीक
 विमित्तव ॥ २ ॥ रक्षमाण स्वकं व्यूह द्रोणोऽपि सह सैनिकै ।
 अयोधयद्रणे पार्थान् प्रार्थयानो महद्यय ॥ ३ ॥ विन्दानुविन्दा
 वावन्त्यौ विराट दृशमि शरैः । आजघ्नतु ससक्रद्धो तव पुत्र
 हितैषिणौ ॥ ४ ॥ विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ ।
 पराक्रान्तौ समासाद्य घोषयान्नास चानुगौ ॥ ५ ॥ तेषा युद्ध सम-
 भवहारण शोणितोदकम् । सिद्धस्य द्विपमुखग्राभ्या प्रभिन्नाभ्या
 यथा वने ॥ ६ ॥ वाह्नीक रमस युद्धे याज्ञसेनिर्महाबल । आजघ्ने
 विभिखैस्तीक्ष्णैर्धोरैर्मर्मास्थिभेदिभि ॥ ७ ॥ वाह्नीको याज्ञसेनिन्तु
 ह्येमपुङ्गवै शिलाघितै । आजघ्नान भृश क्रद्धो नवभिर्नतपर्वभि
 ॥ ८ ॥ तयुद्धमभवद्दोर परशक्तिसमाकुलम् । भीरुणा त्रास
 जनन शूराणा हर्षवर्द्धनम् ॥ ९ ॥ ताभ्या तत्र शरैर्मत्तैरन्तरीक्ष
 दिपस्तथा । अभवत् सवृत सर्वं न प्राच्यायत किञ्चन ॥ १० ॥

शैव्यो गोदासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथम् । स सैन्यो धीघया-
 मासं गजः प्रतिगजं यथा ॥ ११ ॥ वाह्योकराजः संक्रुद्धो द्रौप-
 दीयान्महारथान् । मनःपद्मेन्द्रियाणीव शुशुभे योधयन् रणे
 ॥ १२ ॥ अयोधयंस्ते सुभयं तं शरौघैः समन्ततः । इन्द्रियार्था-
 यथा दैहं यशुदेहवतावर ॥ १३ ॥ वाय्प्यं सात्यकिं युद्धे पुत्री
 दुःमासनस्तव । आज्ञे सायकीस्त्रीक्षौर्नर्वाभनेतपर्वभिः ॥ १४ ॥
 सोऽतिविद्धो बलवता महेष्वासेन घृन्विता । ईषन्मूर्च्छा जगा-
 भाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ १५ ॥ समाश्रस्तस्तु वाय्प्यंस्तव
 पुत्रं महारथम् । विव्याध दशमिस्तूर्णं सायकीः कक्षपत्रिभिः
 ॥ १६ ॥ तावन्योऽन्यं दृढं विहावन्योऽन्यपरपीडितौ । रेजतुः
 समरे राजन् पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १७ ॥ अलम्बपस्तु संक्रुद्धः-
 कृन्तिभोजगराहितः । अशोभत भृशं लक्ष्मणा पुष्पाट्ट इव किंशुकः
 ॥ १८ ॥ कृन्तिभोजं ततो रजो विद्धा बह्मभिराशुभिः । अनट-
 क्षैरवं नाटं वाहिन्याः प्रमुखे तव ॥ १९ ॥ ततस्ती समरे शूरी-
 धीघयन्ती परस्परम् । दृष्टुः सर्वसैन्यानि यक्रजशो यथा पुरा
 ॥ २० ॥ यक्षुनिं रमभं युद्धे कृतवैरञ्च मारत । माद्रीपुत्री
 सुसंरथ्यौ शरैश्चाद्द्वैयताश्रुयम् ॥ २१ ॥ तुमुलः समहाराज प्राव-
 र्त्तित जनक्षयः । लया सञ्चनितोऽत्यथं कर्णेन च विवर्द्धितः ॥ २२ ॥
 रक्षितस्तव पुत्रैश्च क्रोधमूर्त्ता ज्ञताग्रनः । य इमां पृथिवीं राजन्
 दग्धुं सर्वां समुद्यतः ॥ २३ ॥ यक्षुनिः पाण्डुपुत्राभ्यां कृतः स-
 विमुखः शरैः । न स्म जानाति कर्त्तव्यं युद्धे किञ्चित् पराक्रमन्
 ॥ २४ ॥ विमुखं चैनमालोक्य माद्रीपुत्री मञ्जारथी । चवर्षतुः
 पुनर्वाणैर्यथासेधौ महागिरिम् ॥ २५ ॥ स बध्यमानो बह्मभिः
 शरैः मन्त्रतपर्वभिः । सम्प्रायाञ्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सोबलः
 ॥ २६ ॥ कटोल्कवस्तथा शूरो राक्षसं तमलायुधम् । अम्यया-
 द्भमं युद्धे वेगनास्त्राय मध्यमम् ॥ २७ ॥ तयोयुद्धं महाराज

क्रूररूपमवारयत् ॥ ४७ ॥ एवं इन्द्रमतान्यासंस्तव तेषाञ्च भारत ।
 सैन्धवः पृष्ठतस्त्वासीत् सर्वसैन्यस्य भारत । रक्षितः परमेष्वाभिः ।
 कृपप्रभृतिभोरथैः ॥ ४८ ॥ तस्मास्ता चक्ररक्षौ ही सैन्धवस्य वृद्ध-
 क्षमौ । द्रौणिर्दक्षिणतो राजन् सूतपुत्रश्च वामतः ॥ ४९ ॥ पृष्ठ-
 गोपास्तु तस्यासन् सौमदत्तिपुरोगमाः । कृपश्च लपसेनश्च शलः
 शल्यश्च दुर्जयः ॥ ५० ॥ नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 सैन्धवस्य विधायैवं रक्षा युयुधिरे ततः ॥ ५१ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सङ्गल्लयुद्धे
 पञ्चनवतोऽध्याय ॥ ८५ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् सङ्ग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्तयती मम ।
 कुकुराणां पाण्डवानाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत ॥ १ ॥ भारद्वाजं समा-
 साद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् । अघोषयद्रणे पार्था द्रोणानीकं
 विमित्तव ॥ २ ॥ रक्षमाण स्वकं व्यूहं द्रोणोऽपि सह सैनिकी ।
 अघोषयद्रणे पार्थान् पार्थयानो महद्यथः ॥ ३ ॥ विन्दानुविन्दा-
 वावन्त्यौ विराट दशभि शरैः । आजघ्नतु संस्रङ्गो तव पुत्र-
 हितैप्रियौ ॥ ४ ॥ विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ ।
 पराक्रान्तौ समासाद्य योधयानास सानुगौ ॥ ५ ॥ तेषां युद्धं सम-
 भवहारुणं शोणितोत्कम् । सिंहस्य द्विपमुख्याभ्या प्रभिन्नाभ्या
 यथा वने ॥ ६ ॥ बाह्लीकं रभसं युद्धे याञ्चसेनिर्महाबलः । आजघ्ने
 विशिखैस्तीक्ष्णैर्धोरैर्मर्मास्थिभेदिभिः ॥ ७ ॥ बाह्लीको याञ्चसेनिन्तु
 क्षेमपुङ्खे पिलाशितैः । आजघान भृशं क्रुद्धो नवमिर्नतपर्वभिः
 ॥ ८ ॥ तद्युद्धमभवद्दोरं शरशक्तिसमाकुलम् । भोक्त्रणां प्राण-
 क्षननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ९ ॥ ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तैरन्तरीक्षं
 दिपस्तथा । समवत् सवृतं सर्वं न प्राप्सायत किञ्चन ॥ १० ॥

श्रेष्ठो गोदासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथम् । स सैन्यो योधया-
 मास गजः प्रतिगजं यथा ॥ ११ ॥ बाहोकराजः संक्रुद्धो श्रौप-
 दियान्महारथान् । मनःपद्मेन्द्रियाणीव शुशुभे योधयन् रणे
 ॥ १२ ॥ अयोधयस्ते सुभयं तं शरौघैः समन्ततः । इन्द्रियार्था
 यथा दृष्टं शश्वहेहवतांवरं ॥ १३ ॥ वार्ष्णेयं सात्यकिं युद्धे पुरो
 दुःघासनस्तत्र । आजघ्ने सायकैस्त्रीक्ष्णैर्नर्वाभर्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥
 सोऽतिविहो बलवता महेष्वासेन घन्विना । ईषन्मूर्च्छां जगा-
 माशु सात्यकिं सत्यविक्रमः ॥ १५ ॥ समाश्रस्तस्तु वार्ष्णेयस्तव
 पुत्रं महारथम् । विव्याध दशमिस्तूर्खं सायकैः कङ्कपत्रिभिः
 ॥ १६ ॥ तावन्योऽन्यं दृष्टं विहावन्योऽन्यथरपीडितौ । रेजतुः
 समरे राजन् पुष्यिताविव किंशुकौ ॥ १७ ॥ अलम्बयस्तु संक्रुद्धः
 क्लन्तिमोजशरार्हितः । अयोमत भृशं लक्ष्म्या पुष्याद्य इव किंशुकः
 ॥ १८ ॥ क्लन्तिमोजं ततो रघो विहा बह्मिराशुगैः । अनद-
 द्धै रवं नाटं वाहिन्या प्रमुखि तव ॥ १९ ॥ ततस्त्वौ समरे शूरो-
 योधयन्तौ परस्परम् । दृष्ट्वा सर्वसैन्यानि शक्रजम्भो यथा पुरा
 ॥ २० ॥ शकुनिं रमसं युद्धे कृतवैरज्ञ मारत । माद्रीपुत्रौ
 सुसंरथ्यौ शरैर्याह्वयताम्भृशम् ॥ २१ ॥ तुमुलः समहाराज प्राव-
 त्तत जनक्षयः । त्वया सप्तनिताऽत्यर्थं कर्णेन च विवर्द्धितः ॥ २२ ॥
 रक्षितस्तव पुत्रैश्च क्रोधमूलो ज्ञताशनः । य इमा पृथिवीं राजन्
 दग्धुं सर्वा समुद्यतः ॥ २३ ॥ शकुनिः पाण्डुपुत्राभ्यां कृतः स
 विमुखः शरैः । न सा जानाति कर्त्तव्यं युद्धे किञ्चित् पराक्रमन्
 ॥ २४ ॥ विमुखं चैनमालोक्य माद्रीपुत्रो महारथी । ववर्षतुः
 पुनर्वाणैर्यथामेषो महान्गिरिम् ॥ २५ ॥ स बध्यमानो बह्मिः
 शरैः सन्नतपर्वभिः । सम्प्रायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सौबलः
 ॥ २६ ॥ कटोत्कचस्तथा शूरो राक्षसं तमलायुधम् । अभ्यया-
 द्रमसं युद्धे वेगनास्त्राय मध्यमम् ॥ २७ ॥ तयोर्युद्धं महाराज

विद्वद्धपमिवाभवत् । यादृशं हि पुरा वृत्तं रामरावणधीर्मृषे ॥२८॥
ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजानमाहवे । विध्वा पञ्चपतैर्वापि
पुनर्विध्वाश्च सप्तभिः ॥ २९ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धे तयोरत्यङ्गुत नृप ।
यथा पूर्वमभूद्युद्धे शम्बरामरराजधी ॥ ३० ॥ विविद्यतिशिवसेनो
विक्रमैश्च तवात्मज । अथोद्यमन् भोमसेन महत्या सेनया वृता ॥३१॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सङ्खलपुत्रे
पञ्चवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सञ्जय उवाच । तथा तस्मिन् प्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
कौरवेयास्त्रिधाभूतान् पाण्डवाः समुपाद्रवन् ॥ १ ॥ जलसम्ब
महाबाहुर्भोमसेनोऽभ्यवर्त्तत । युधिष्ठिरं सहानीकं कृतवर्माणं
माहवे ॥ २ ॥ - किरस्तु परवर्षाणि रोचमान इवाशुमान् । वृष्ट
द्युम्नो महाराज द्रोणमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धे
त्वरता सर्वधन्विनाम् । कुक्षणा पाण्डवानाञ्च सक्रहाना पर-
स्परम् ॥ ४ ॥ सङ्ग्रहे तु तथाभूते वर्त्तमाने महाभये । इन्दी-
भूतेषु सैन्येषु युध्यमानेष्वभीतवत् ॥ ५ ॥ द्रोण पाञ्चालपुत्रेण
बली बलवता सह । यदाक्षपत् सायकौषास्तदङ्गुतमिवाभवत्
॥ ६ ॥ पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तान् समन्ततः । अक्रान्ति द्रोण-
पाञ्चाल्यौ नृणां शीर्षाण्यनेकशः ॥ ७ ॥ विनिकीर्णानि वीराणां
मनोकेषु समन्ततः । वस्त्राभरणशस्त्राणि ध्वजवर्मायुधानि च
॥ ८ ॥ तपनोयतनुवाणाः स सिक्ता रुधिरैश्च । स सङ्घा इव
दृश्यन्ते शेषसङ्घा सावदात् ॥ ९ ॥ कुक्षराश्वनरानन्ये पातयन्ति
श्च पविभिः । तालमात्राणि क्षापानि विकर्षन्तो महारथाः ॥१०॥
अभिषर्माणं क्षापानि पिरासि कवचानि च । त्वप्रतीर्यन्त शूराणां
सम्पूहारे महात्मनम् ॥ ११ ॥ उत्थितान्यगणेशान् कबन्धानि

मन्तव्य १ अटम्यन्त महाराज तस्मिन् परमसङ्कले ॥ १२ ॥
 गृध्राः कृष्णा बला श्येना वायसा जाम्बुकास्तथा । बह्व्य पिपि-
 ताश्राय तत्राटम्यन्त मारिष ॥ १३ ॥ मलयन्तथ सासानि पिवन्त-
 यापि शोणितम् । विलुम्पन्तथ केषाञ्च मज्जाथ बह्वधा नृप ॥ १४ ॥
 आकुर्यन्तः शरीराणि शरीरावयवास्तथा । नराश्वगजसङ्घानां
 शिरासि च ततस्ततः ॥ १५ ॥ हतास्त्रा रणदोषामिर्दीक्षिता
 रणशालिनः । रणे जय प्रार्थयन्तो भृशं युयुधिरे तदा ॥ १६ ॥
 आसिमागान् बह्वविधान् विचेसुः सैनिका रणे । ऋष्टिभि शक्तिभिः
 प्राधै शूलतोमरपट्टिभैः ॥ १७ ॥ गदाभिः परिधैयान्यैरायुधैश्च
 भुजैरपि । अन्योऽन्यं जङ्घिरे क्रुद्धा गुह्यरङ्गतानराः ॥ १८ ॥
 रथिनो रथिभि साक्षै शश्वारोहयथ सान्निभिः । मातङ्गा वर-
 मातङ्गे पटाताथ पटातिभिः ॥ १९ ॥ शीवा इवान्ये चीमन्ता
 रङ्गेष्विव च वारणाः । उच्चक्रशुरथान्योऽन्य जङ्गुरन्योऽन्यमाहवे
 ॥ २० ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्भर्यादे विद्याम्यते । धृष्टद्युम्नो
 जयानश्चैर्द्रोणस्य व्यत्यामिश्रयत् ॥ २१ ॥ ते जयाः साध्वशोभन्त
 मिथिता वातरहसः । पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाय संयुगे ॥ २२ ॥
 जयाः शुशुभिरे राजन् मेघा इव सविद्युत । धृष्टद्युम्नस्तु सं-
 प्रेक्ष्य द्रोणमभ्यासमागतम् ॥ २३ ॥ असिचमाददे वीरो धनु-
 र्तसृज्य भारत । चिकीर्षुर्दुष्करं क्रमं पार्यतः परवीरहा ॥ २४ ॥
 हेर्याया समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् । अतिष्ठद्युगमध्ये स
 युगसन्नहनेषु च ॥ २५ ॥ जघनार्द्धेषु चाश्वानाः तस्मैन्यान्यभ्य-
 पूजयन् । खड्गैश्च चरतस्तस्य शोणाश्वानाधितिष्ठतः ॥ २६ ॥
 न दृष्टर्मान्तर द्रोणस्तद्वहृतमिवाभवत् । यथा श्येनस्य पतनं
 वनेष्वामिषगृहिनः ॥ २७ ॥ तथैवासीदभीमारस्तस्य द्रोण निधा-
 सतः । तत शरघतेनास्य शनचन्द्र समाक्षिपत् ॥ २८ ॥ द्रोणो
 द्रुपदपुत्रस्य खड्गश्च दग्धमि, भरैः । जयाशैव धतु प्रष्टया शराणा

जघ्निवान् बलो ॥ २८ ॥ ध्वजं कृत्वञ्च मङ्गाभ्यां तथोभौ पार्थिवं
 सारथौ । यथास्मै त्वरितो वाणमपरं जीवितान्तकम् ॥ २९ ॥
 प्राकर्यपूर्णं विक्षेपं वधं वज्रधरो यथा । तं चतुर्दशभिस्तीक्ष्णैः
 वाणैश्चिच्छेत् सात्यकि ॥ ३० ॥ अस्तमाचार्यमुखिणं दृष्ट्यन्म-
 न्नोपयत् । स हिनेव मृगं अस्तं नरश्चि हेनं मारिष ॥ ३१ ॥
 द्रोणेन मोचयामास पाञ्चाख्यं शिनिपुङ्गव । सात्यकिं प्रेक्ष्य गोप्तारं
 पाञ्चाख्यञ्च महाहवे ॥ ३२ ॥ शराणां त्वरितो द्रोणं प्रह्व-
 यत्वा समर्पयत् । ततो द्रोणं शिने पौत्रो असन्ततिव दृष्टवान्
 ॥ ३३ ॥ प्रत्यविध्यच्छित्तैर्वाणैः प्रह्वं विशत्वा स्तनान्तरे । तत-
 सर्वं रथास्तूयं पाञ्चाख्यां जयमहाहन । सात्वताभिदृते द्रोणे
 दृष्ट्यन्मनवाच्चिपन् ॥ ३४ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सङ्ख्युत्तमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । वाणे तास्मान्निकृते तु दृष्ट्यन्ने च मोक्षिते ।
 तेन वृष्णिप्रवोरेण युयुधानेन सञ्जय ॥ १ ॥ अमर्षितो महेश्वास
 सर्वशस्त्रभृताम्बर । नरव्याघ्रे शिनः पौत्रे द्राणं किमकरोद्
 युधि ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । स प्रद्वुन क्रोधविषो व्यादितास्यशरासन ।
 तीक्ष्णधारिमुद्गयनं शितनाराचदष्टवान् ॥ ३ ॥ स रथामर्ष-
 ताम्नाचो महोरग इव प्रवसन् । नरवोरं प्रमुदितं शीर्षैरश्वै-
 महाजवैः ॥ ४ ॥ उत्पताङ्गरिवाकाशं क्रामद्भिरिव पर्वतम् ।
 रुक्मगुडान् शरानस्यन् युयुधानमुपाद्रवत ॥ ५ ॥ शरपातमहा-
 वधं रथघोषवलाहकम् । कार्मुकाकर्षविक्षेपं नाराचवद्भविद्युत्तम्
 ॥ ६ ॥ यत्कृत्वाङ्गाभानधरं क्रोधवेगसमुत्थितम् । द्रोणमेध-

घनावार्यं हयमारुतचोदितम् ॥ ७ ॥ दृष्टे वाभिपतन्त तं शूरः
 परपुरस्त्रय । उवान सूत शैनेय पद्मसन् युद्धदुर्मदः ॥ ८ ॥
 एन वै ब्राह्मणं शूरं स्वकर्मण्यनवस्थितम् । आश्रयं घातैराष्ट्रस्य
 राज्ञो दुःखमयापहम् ॥ ९ ॥ शीघ्रं प्रजवितैरश्वैः प्रत्युद्यादि
 प्रहृष्टवत् । आचार्यं राजपुत्राणां सततं शूरमानिनम् ॥ १० ॥
 सती रजतसङ्घाशा माघवस्य क्षयित्तमा । द्रोणस्याभिमुखाः
 शीघ्रमगच्छन् वातसंघम् ॥ ११ ॥ ततस्तौ द्रोणशैनेयौ युयुधाते
 परन्तपौ । शरैरनेकसाहस्रेस्ताडयन्तौ परस्परम् ॥ १२ ॥ इष्ट-
 जालावृतं व्योम शक्रतुः पुस्तपर्धमी । पूरयामासतुर्वीरावुभौ
 दृग्दृशः शरैः ॥ १३ ॥ सेधाविवातपापायै घाताभिरितरेतरम् ।
 न क्व सूर्यस्तदा भाति न बवौ च समीरण ॥ १४ ॥ इष्टजाला-
 वृत धीरमश्वकारमनन्तरम् । अनाष्टमिवान्येषां शूराणामभव-
 त्तदा ॥ १५ ॥ अन्यकारीकृते लोके द्रोणशैनेययोः शरैः । तथाः
 शोभास्त्रविदुषां द्रोणसाक्षनवीस्तदा ॥ १६ ॥ नान्तरं शरदृष्टीनां
 दृष्टये नरसिंहयोः । इष्टूणां सन्निपातेन शब्दो धाराभिघातजः
 ॥ १७ ॥ शुश्रुवे शक्रमुक्तानामशनीनामिव स्वनः । नाराचैर्व्यप-
 विहानां शूराणां रूपमावभौ ॥ १८ ॥ घाथीविषविदृष्टाणां
 सर्पाणामिव भारत । तथोर्ध्वतलनिर्घोष शुश्रुवे युद्धशौण्डियोः
 ॥ १९ ॥ अजस्रं शैलशृङ्गाणां बध्नेणाहन्यमामिव । उभयोस्तौ
 शयो राजन् ते चाश्रुस्ती च सारथी ॥ २० ॥ रुक्मपुङ्खैः शरै-
 र्मुक्ताशिवरूपा बभुस्तदा । निर्मलानामलिङ्घ्यानां पाराधानां
 विश्राम्यते ॥ २१ ॥ निर्मृक्ताशीविषामाना सम्पातोऽभूत् सदा-
 फल । उभयो पतिते जले तथैव पतितौ घञ्जी ॥ २२ ॥ उभौ
 सुधिरसिक्ताहावुभौ च विजयैषिणौ । अवाहि शीघ्रित गात्रैः
 प्रसृजताविव वारणौ ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यमस्यविध्येता जीवितान्त-
 करे शरैः । गार्जितोत्क्रुष्टमन्नाहाः शङ्खदुन्दुभिनिस्तना ॥ २४ ॥

उपारमन्महाराज व्याजहार न कथन । तूष्णीभूतान्यनीकानि
 घोषा शुद्धादुपारमन् ॥ २५ ॥ ददर्श हैरथ ताभ्या जातकौतूहलो
 जन । रथिनो हस्तियन्तारो ह्यारोहा पदातिन ॥ २६ ॥
 अवैच्यन्ताचलेनै परिवार्यै नरर्षभौ । हस्यनीकान्यतिष्ठन्त
 तथानीकानि वालिनाम् ॥ २७ ॥ तथैव रथवाहिन्य प्रतिब्यूह
 व्यवास्थता । सुक्ताविद्रुमचिद्वैद्य मणिकाञ्चनभूषितै ॥ २८ ॥
 ध्वजैराभरणैश्चित्तै कवचैश्च हिरण्यै । वैजयन्तीपताकामि
 परिस्तोभाङ्गकम्बलै ॥ २९ ॥ विमलैर्निषितै शस्त्रैर्हयानाञ्च
 प्रकीर्णकै । जातरूपमयीभ्य राजतीभ्य भूर्ध्वसु ॥ ३० ॥
 गजाना कुम्भमालामिहैन्तवेष्टैश्च भारत । सबलाका सख्योता
 ऐरावतशतच्छदा ॥ ३१ ॥ अदृश्यन्तोष्णपर्याधि मेघानामिव
 वागुरा । अपश्यन्महदोयाध ते च यौधिष्ठिराद्य ॥ ३२ ॥
 तद्युद्ध युगुधानस्य द्रोणस्य च महात्मन । विमानाग्रगता देवा
 ब्रह्मसोमपरोगमा ॥ ३३ ॥ सिद्धचारणसङ्घाश्च विद्याधरमहो
 रगा । गतप्रत्यागताक्षेपैश्चित्तै शत्रुविधातिभि ॥ ३४ ॥ विविधै-
 र्वज्रैश्च जम्बुस्तथै पुरुपाशहयो । हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ
 महाबलौ ॥ ३५ ॥ अन्योऽन्यप्रत्यविध्येता शरैस्तौ द्रोणसात्यकी ।
 ततो द्रोणस्य दामार्हं शराश्चिच्छेद समुग्रे ॥ ३६ ॥ पत्रिर्मि-
 सुदृढैराशु धनुषैव महाद्युते । निमेषान्तरमात्रेण भारद्वाजी
 ऽपरन्धनु ॥ ३७ ॥ सत्य वकार तदपि चिच्छेदास्य स सात्यकि ।
 ततस्वरन् पुनर्द्रोणो धनुर्हस्तोव्यतिष्ठत ॥ ३८ ॥ सत्य सत्य
 धनुषास्य चिच्छेद नव सप्त च । ततोऽस्य समुग्रे द्रोणो दृष्ट्वा
 कर्मातिमानुपम ॥ ३९ ॥ युगुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् ।
 एतदस्त्रबल रामे कार्त्तवीर्य्यं धनञ्जये ॥ ४० ॥ भीष्मे च पुरुष
 व्याघ्रे च हिन्द सात्त्वता वरे । तदास्य मनसा द्रोण पूजयामास
 विक्रमम् ॥ ४१ ॥ लाघव वासवस्यैश्च सम्प्रेक्ष्य दिजसत्तम ।

तुतोप्रास्त्रविदां श्रेष्ठस्तथा देवाः सर्वासवाः ॥ ४२ ॥ न तामा-
 लोक्रयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः । दिवाश्च युयुधानस्य गन्धर्वाय
 विद्याभ्यते ॥ ४३ ॥ सिंहचारंणसङ्घाश्च विदुर्द्रोणस्य कर्म तत् ।
 ततोऽन्यद्दनुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्हिनः ॥ ४४ ॥ अस्त्रैरस्त्रविदां
 श्रेष्ठो योजयामास भारत । तस्यास्त्रास्त्रस्त्रमायाभिः प्रतिष्ठत्य स
 सात्यकिः ॥ ४५ ॥ लघान निमित्तैर्वाणैस्तद्द्रुतमिवामवत् ।
 तस्यातिमानुषं कर्म दृष्टान्यै रसमं रणे ॥ ४६ ॥ युक्तं योगिनः
 योगज्ञास्तावकाः समपूजयन् । यदस्त्रमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति
 सात्यकिः ॥ ४७ ॥ तमाचार्योऽय सग्नान्तोऽघोषयच्छ्रुतापनः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज घनुर्वेदस्य पारगः ॥ ४८ ॥ वधाय युयु-
 धानस्य दिव्यमस्त्रमुद्देशयत् । तदानेयं महाघोरं रिपुघ्नमुपलभ्य
 सः ॥ ४९ ॥ दिव्यमस्त्रं महेश्वासो वारुणं समुद्देशयत् । छाहा-
 कारो महानासीद्दृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ ॥ ५० ॥ न विचेर-
 स्तद्वाक्राणि भूतान्याकाशगान्यपि । अस्त्रे ते वारुणान्नेये ताभ्यां
 वाणसमाहिते ॥ ५१ ॥ तत्तावदभिपद्येतां व्यावर्त्तय मास्करः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ ५२ ॥ नकुलः सह-
 देवश्च पर्यैरक्षन्त सात्यकिम् । घृष्टदग्धमुखैः सार्धं विराटश्च
 सकीकृत्य ॥ ५३ ॥ मत्सराः शाल्वीयसेनाय द्रोणमाजग्मु रस्त्रं सः ।
 दृग्भासनं पुरस्कृत्य राजपुत्राः सहस्रतमः ॥ ५४ ॥ द्रोणमभ्युप-
 षंथन्त सपत्नैः परिवारितम् । ततो युद्धमभूद्राजन् तेषां तव च
 धन्विनाम् ॥ ५५ ॥ रजसा सम्वृते लोके शरजालसमावृते । सर्व-
 नाविग्नमभवन्त प्राज्ञायत किञ्चन । सैन्ये च रजसा ध्वस्ते
 निर्मर्याद्मवर्त्तत ॥ ५६ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणमात्यक्रियुहे

अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सप्तय उवाच । विवर्त्तमाने त्वादित्ये तत्रास्ताग्निखरं प्रति ।
 रजसा कीर्यमाणे च मन्दोभूते टिवाकरे ॥ १ ॥ तिष्ठतां यध्य-
 नानानां पुनरावर्त्ततामपि । मच्यतां जयताञ्चैव जगाम तद्वहः
 भ्रमैः ॥ २ ॥ तथा तेषु विप्रक्तेषु सैन्येषु जयमृद्धिषु । अर्जुनो
 वासुदेवश्च सैश्वरायैव जग्मतुः ॥ ३ ॥ रथमार्गप्रमाणन्तु क्रौन्तेयो
 निमित्तं शरैः । अकार तत्र पथ्यानं ययौ येन जनार्दन ॥ ४ ॥
 यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महात्मनः । तत्र तत्रैव दीर्यन्ते
 सेनास्तव विशाम्पते ॥ ५ ॥ रथयिच्छान्तु दाशाहोर्दर्मयामास
 वीर्यवान् । उत्तमाघममथ्यानि मण्डलानि विदर्भयत् ॥ ६ ॥ ते
 शु नामाङ्गिताः पीताः कालज्वलनसन्निभा । स्थायनहा सप-
 र्वाणः पृथवोदीर्घगामिन ॥ ७ ॥ वैशवाथायसाथोग्रा अशन्तो
 विविधानरीन् । रुधिर पतनी सार्वे प्राणिनां पपुराहवे ॥ ८ ॥
 रथस्थितोऽग्रत क्रोर्ध यानस्यत्पञ्चुनः शरान् । रथे क्रोममति-
 क्रान्ते तस्य ते घ्नन्ति शत्रवान् ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यं नाकृतरहोभिर्वाजिमि-
 धुरवाह्मिभिः । तदागच्छद्दृषीकेश कृत्स्नं विष्मापयन् जगत्
 ॥ १० ॥ न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विशाम्पते । विन्दुस्य च
 न रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च ॥ ११ ॥ नान्यस्य समरे राजन्
 शतपूर्वस्तथा रथ । यथा यथावर्जुनस्य मनोऽभिप्रायशीघ्रम्

षतुःपट्टा सप्तत्या च जनार्दनम् । शरणांश्च शतैरश्वानविद्योतां
 मुदान्वितौ ॥ १८ ॥ 'तावर्जुनो' महाराज नवमिर्नतपर्वभिः ।
 आजघान रणे क्रुद्धो मर्मघ्नो मर्मभेदिभिः ॥ १९ ॥ ततस्तौ तु
 शरौघेण बीमत्सुं सहकेशवम् । आच्छादयेतां संरञ्जौ सिंघनादञ्च
 चक्रतुः ॥ २० ॥ तयोस्तु घनुपी चित्ते भ्रुवाभ्याः श्वेतवाहनः ।
 चिच्छेद समरे तूष्णं ध्वजौ च कनकोज्ज्वली ॥ २१ ॥ यथान्य-
 घनुपी राजन् प्रगृह्य समरे तदा । पाण्डवं भयसंक्रुद्धावर्द्धया-
 मासतुः शरैः ॥ २२ ॥ तयोस्तु भयसंक्रुद्धः शरभ्याः पाण्डुनन्दनः ।
 घनुपी चिच्छेदे तूष्णं भूय एव घनश्लयः ॥ २३ ॥ तथान्यै-
 विंशिक्षेस्तूष्णं रुक्मपुङ्गवैः शिलाघितैः । जघानाश्रवांस्तथा सूतो
 पाणीं च सपदानुगौ ॥ २४ ॥ ज्येष्ठस्य च शिरः कायात् क्षुर-
 प्रेण न्यकन्तत । च पेपान घ्नतः पृथग् वातभुज इव दुमः ॥ २५ ॥
 विन्दन्तु निहतं दृष्ट्वा घनुविन्दः प्रतापवान् । 'हताश्रु' रथसुत-
 सृज्य गदां गृह्य महाबलः ॥ २६ ॥ अथवर्त्तत सङ्ग्रामे आतुर्बध-
 मनुसरन् । गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथः ॥ २७ ॥
 घनुविन्दस्तु गदया खलाटे मघसूदनम् । सद्वा नाकमयत् क्रुद्धो
 मैनाकमिव पर्वतम् ॥ २८ ॥ तस्यार्जुनः शरैः षड्भिर्घ्नीवां पाटौ
 भुजौ शिरः । विवर्त्तत स संच्छिन्नः पपाताद्विषयो यथा ॥ २९ ॥
 ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तथैराजन् पदानुगाः । अथ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः
 किरन्तः घतथः शरान् ॥ ३० ॥ तानर्जुनः शरैस्तूष्णं निहत्य
 भरतर्षभ । व्यरोषत यथा वज्रिर्हावन्दग्धा क्षिमात्सये ॥ ३१ ॥
 तयोः सिमामतिक्रम्य कृच्छ्रादिव घनश्लयः । विवमो जलदं हिला
 दिवाकर इवोदिता ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा क्रूरवस्त्रस्ताः प्रहृष्टायांभवन्
 पुनः । अथ्यवर्त्तन्त पार्थस्य समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ आन्तर्वेनं
 समालक्ष्य जाला दूरे च सैन्यवम् । सिंघनादिम मघता सर्वतः
 पथैवारयन् ॥ ३४ ॥ तास्तु दृष्ट्वा सुमंरव्यानुत्सयन् पुरुषर्षभ ।

सञ्जय उवाच । विवर्त्तमाने त्वादित्ये तत्रास्त्वग्निखरं प्रति ।
 रजसा कीर्यमाणे च मन्दीभूते दिवाकरे ॥ १ ॥ तिष्ठतां यध्य-
 नानानां पुनरावर्त्ततामपि । मच्च्यतां जयताञ्चैव जगाम तद्वहः
 शनैः ॥ २ ॥ तथा तेषु विपत्तेषु सैन्येषु जयशस्त्रेषु । अर्जुनो
 वासुदेवश्च सैन्यवायैव जग्मतुः ॥ ३ ॥ रथमार्गप्रमाणन्तु कौन्तेयो
 निश्चितैः शरैः । प्रकारतत्र पन्थानं यथो धेनु जनार्दनः ॥ ४ ॥
 यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महाकनः । तत्र तत्रैव दीर्यन्ते
 सेनास्त्रव विद्याभ्यते ॥ ५ ॥ रथशिञ्जान्तु दाशार्हो दर्शयामास
 वीर्यवान् । उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयत् ॥ ६ ॥ ते
 शु नामाङ्गिताः पीताः कालञ्ज्वलनमन्त्रिणाः । स्नायनहाः सुप-
 र्वाणः पृथ्वोदीर्घगामिनः ॥ ७ ॥ वैष्णवाशायसाशोग्रा शशन्तो
 विविधानरीन् । रुधिरं पतनैः शार्ङ्गं प्राणिनां पपुराहवे ॥ ८ ॥
 रथस्थितोऽग्रतः क्रोधं यानस्यत्यर्जुनः शरान् । रथे क्रीडमति-
 क्रान्ते तस्य ते घ्नन्ति शत्रवान् ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यनास्तरं ह्योमिवो जिमि-
 र्भुरवाहिभिः । तदागच्छद्दृषीकेशः कृत्स्नं विज्ञापयन् जगत्
 ॥ १० ॥ न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विद्याभ्यते । विन्दस्य च
 न रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च ॥ ११ ॥ नान्यस्य समरे राजन्
 गतपूर्वस्तथा रथः । यथा यदावर्जुनस्य मनोऽभिप्रायशीघ्रगः
 ॥ १२ ॥ प्रविश्य तु रथे राजन् केशवः परवीरहा । सेनामर्ष-
 ह्यांस्त्रुषं शोढयामास भारत ॥ १३ ॥ ततस्तस्य रथीशस्य
 मध्यं प्राप्य ह्युत्तमाः । कृच्छ्रेण रथमूहस्तं क्षुत्पिपासाश्रम-
 न्विताः ॥ १४ ॥ क्षताश्च वज्रभिः शस्त्रैर्युद्धशौण्डेरेनेकशः । मण्ड-
 लानि विचित्राणि विचेरुस्ते शुद्धमुद्गः ॥ १५ ॥ क्षतानं वाजि-
 नागानां रथानाञ्च नरैः सह । उपरिष्ठादतिक्रान्ताः शूलमानां
 सहस्रशः ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरावावक्ष्यो भ्रातरौ नृप ।
 सहस्रेणैव समर्च्छनां पाण्डवं छान्दावाहनम् ॥ १७ ॥ तार्क्ष्युनं

धनुःपट्टा सप्तत्याः च जनाहिनम् । शराणाञ्च शतैरश्वानविद्येतां
 मुदान्वितौ ॥ १८ ॥ तावर्जुनो महाराज नवमिर्नतपर्वभिः ।
 आजघान रणे क्रुद्धो मर्मशो मर्मभेदिभिः ॥ १९ ॥ ततस्तीर्तुं
 शरोषेण बीभत्सुं सहकेशवम् । आच्छादयेतां संरक्षी सिंघनादञ्च
 चक्रतुः ॥ २० ॥ तयोस्तु धनुषी पितृ भुक्त्वाभ्यां श्वेतवाहनः ।
 चिच्छेद समरे तूष्णं ध्वजी च कनकोज्ज्वली ॥ २१ ॥ यथान्य-
 धनुषी राजान् प्रगृह्य समरे तदा । पाण्डवं भृगुसंक्रुद्धावर्द्धया-
 नासतुः शरैः ॥ २२ ॥ तयोस्तु भृगुसंक्रुद्धः शराभ्यां पाण्डुनन्दनः ।
 धनुषो चिच्छेदे तूष्णं भूय एव धनञ्जयः ॥ २३ ॥ यथान्यै-
 र्विशिखैस्तूष्णं रुक्मपुङ्गवः शिलाशितैः । जघानाश्रवांस्तथा सूतो
 पाणी च सपदानुगौ ॥ २४ ॥ ज्येष्ठस्य च शिरः कायात् चर-
 प्रेण न्यङ्गन्तत । स पपात हतः पृथगा वातभुज इव द्रुमः ॥ २५ ॥
 विन्दन्तु निहतं दृष्ट्वा धनुविन्दः प्रतापवान् । हताश्व रथसुत-
 सृज्य गदां सृष्ट महाबलः ॥ २६ ॥ अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे भातुर्वध-
 मनुष्मरन् । गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथः ॥ २७ ॥
 धनुविन्दस्तु गदया ललाटे मधुसूदनम् । सङ्घा नाकस्ययत् क्रुद्धो
 मेनाकमिव पर्वतम् ॥ २८ ॥ तथ्यार्जुनः शरैः पङ्क्तिमिरीचां पादौ
 भुजौ शिरः । विषकर्त्त स संच्छिन्नः पपाताद्विषयी यथा ॥ २९ ॥
 ततस्तीर्णितौ दृष्ट्वा तथीराजान् पदानुगाः । अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः
 किरन्तः प्रतपः शरान् ॥ ३० ॥ तानर्जुनैः शरैस्तूष्णं निहत्य
 मरतर्षभ । व्यरोषत यथा वज्रिर्हावन्दग्धुा हिमात्यये ॥ ३१ ॥
 तयोः सेनामतिक्रम्य कृच्छ्रादिव धनञ्जयः । विवमौ ललटं हिलां
 दिवाकर इवोदितः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा कुरवस्त्रस्ताः प्रहृष्टाषाभवन्
 पुनः । अभ्यवर्तन्त पार्थश्च समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ आन्तर्ज्ञेन
 समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च सैन्यवम् । सिंघनादेन भङ्गता सर्वतः
 पर्यवारयम् ॥ ३४ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा सुसंरक्ष्यानुत्क्रयन् पुरुषर्षभः ।

घनकीरिव द्राघार्द्धमर्जुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ शराहेताथ
 ग्लानाय ह्यया दूरे च सैश्वर्ये । किमिहानन्तर कार्ये ज्यायिष्ठे
 तत्र रोचते ॥ ३६ ॥ ब्रूहि कृष्ण यथा तत्त्व त्वं हि प्राशस्तम
 सदा । मवन्नेवा रणे शत्रून् विजेष्यन्तीह पाण्डवा ॥ ३७ ॥
 मम त्वनन्तर कृत्य यद्दे तत्त्व निबोध मे । हयान् विमुच्य इह
 सुख विशल्यान् कुरु माधव ॥ ३८ ॥ एवमुक्तस्तु पार्येण केशव
 प्रत्युवाच तम् । ममाप्येतन्मत पार्थ यद्विदु ते प्रमायितम् ॥ ३९ ॥
 शर्जुन उवाच । अहमावारयिष्यामि सर्वसैन्यानि केशव ।
 त्वमप्यत्र यथान्याय कुरु कार्ये मनन्तरम् ॥ ४० ॥

सञ्जय उवाच । सोऽवतीर्थे रथोपस्थार्द्धसम्भ्रान्तो घनञ्जय ।
 गाण्डीव घनुराट्टाय तस्यौ गरिरिवाचल ॥ ४१ ॥ तमस्यघावर्त
 क्रोशन्त चक्रियाजयकाङ्क्षिण । इदं किद्रामति शाला घरणीस्थं
 घनञ्जयम् ॥ ४२ ॥ तसेन्दुरथवधेन सद्गता पर्येवारयन् । विक्र
 पन्तश्च चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ॥ ४३ ॥ अस्त्राणि च
 विचित्राणि क्रुद्धास्तत्र व्यदधयन् । छाटयन्त धरे पार्थ मेघा
 इव दिवाकरम् ॥ ४४ ॥ अभ्यद्रवन्त वेगीन चक्रिया चक्रिय
 र्धमम् । नरास ह रथोढारा सि ह मत्ता इव इपा ॥ ४५ ॥
 तत्र पार्यस्य भुजधर्महृदलमदृश्यत । य क्रुद्धो बद्धला सेना
 सर्वत समवारयत् ॥ ४६ ॥ अस्त्रैरस्त्राण्य सम्वार्ये हिपता
 विभु । इष्टुमिर्वद्भूमिस्तु सं सर्वानिव समावृणोत् ॥ ४७ ॥ तत्रान्त

असङ्ख्येयमपारं रथोर्मिणमतीव च । लघ्नीप्रकमठं छत्रपताका-
 फेनमामिनम् ॥ ५२ ॥ रथसागरमक्षीभ्य मातङ्गाङ्गयित्वा न्वितम् ।
 वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिमः समवारयत् ॥ ५३ ॥ ततो जना-
 र्हेनः सङ्ख्ये प्रिय पुरुषमुत्तमम् । असम्प्रान्तो महाबाहुरर्जुनं
 वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ उदपानमिच्छाश्वानाः नालमस्ति रणे-
 ऽर्जुन । परीप्सन्ते जल वीमे पेय न त्ववगाहनम् ॥ ५५ ॥ इद-
 मस्तीत्यसम्प्रान्तो ब्रुवन्नस्त्रेण मेदिनीम् । अमिहत्वार्जुनसक्रे
 वान्निपानसर् शुभम् ॥ ५६ ॥ हसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकीप-
 शीमितम् । सुविस्तीर्णं प्रसन्नाम्न प्रफुल्लवरपङ्कजम् ॥ ५७ ॥ कुर्म-
 मत्स्रगणाकोर्षमगाघमृषिसेवितम् । आगच्छन्तारदमुनिर्हर्मनाथं
 कृत, क्षणात् ॥ ५८ ॥ शरवश शरस्थूण शराच्छादनमद्भुतम् ।
 शरवेश्माकरोत् पार्थस्त्वष्टेबाहु, तर्कमकृत ॥ ५९ ॥ तत प्रहस्य
 गोविन्दः साधुसाध्विति चाब्रवीत् । शरवेश्मनि पार्थिन कृते
 तस्मिन् महात्मना ॥ ६० ॥

इति द्रोणपर्वेण जयद्रथबधपर्वेण अर्जुनसरोवरनिर्माणे

एकोनशतोऽध्याय ॥ ८८ ॥

सञ्जय उवाच । मलिले जानिते तस्मिन् कौन्तेयेन महा-
 त्मना । निवारिते हिपत्सैन्ये कृते च शरवेश्मनि ॥ १ ॥ वासु-
 देवोरथान्तूर्णमवतीर्थे महाद्युति । मोक्षयानास तुरगान् विनु-
 न्नान् कङ्कपसिमि ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वे त दृष्ट्वा साधुवाटो महा-
 नभूत् । सिद्धचारणसङ्घाना सैनिकानाञ्च सर्वथ ॥ ३ ॥ पदा-
 तोना तु कौन्तेयं युद्धमान महारथा । नाशकृवन् वारयितुं
 तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ आपतस रथौघेषु प्रभूतगजवान्निष्ठु ।
 न सम्प्रमत्तदा पार्थैस्तदस्य पुरुपानति ॥ ५ ॥ व्यसृजन्त शरी-

घास्ते पाण्डव प्रति पार्थिवा । न चाव्यथत घर्मात्मा वासवि
 परवीरहा ॥ ६ ॥ यतानि भरजालानि गता प्रासाथ वीर्य-
 वान् । आगतानग्रसत पार्थ सरित सागरो यथा ॥ ७ ॥
 अस्त्रवेगेन महता पार्थो बाहुवलेन च । सर्वेषा पार्थिवेन्द्राणां
 मग्रसत्ताळ्करोत्तमान् ॥ ८ ॥ स पार्थ पार्थिवान् सर्वान् भूमि-
 ष्ठीऽपि रथस्थितान् । एको निवारयामास लोम सर्वगुणानिव
 ॥ ९ ॥ तत्र पार्थस्य विक्रान्त वासुदेवस्य चोभयो । अपूजय-
 म्भारत कौरवा महद्द्रुतम् ॥ १० ॥ किमद्भुततम लोके
 भविताप्ययवा अभूत् । यदृश्वान् पार्थगोविन्दो मोचयामासतू-
 रंणे ॥ ११ ॥ भय त्रिपुलमास्मास तावधत्ता नरोत्तमो । तेनो
 विदधतुसोग्र विस्रब्धो रणमूर्धनि ॥ १२ ॥ यथ स्रयन् दृषो-
 क्थि स्त्रीमध्य इव भारत । अर्जुनेन कृते सङ्घे परगम्यहे
 सदा ॥ १३ ॥ सपावर्त्तयदव्यग्रस्तानश्वान् पुष्करेक्षणः । निपतौ
 सर्वसैन्याना जदीयाना विषाम्यते । १४ ॥ तेषा अमञ्च स्तानिच
 विपथुञ्च प्रथुन्नगात् । सर्वं व्यपानुदत् कृष्ण कुमलो अश्वकर्मणि
 ॥ १५ ॥ यत्नानुचृत्य पाणिभ्याः परिमृच्य च तान् हयान् ।
 सपावर्त्तय यथान्याय पाययामास वारि च ॥ १६ ॥ स ता-
 लब्धाटकान् स्नातान् जग्धान्नान् विगतकुमान् । योजयामास
 स हृष्ट पुनरेव रथोत्तमे ॥ १७ ॥ स त रथवर शौरिः सर्व-
 शस्त्रभृताम्बरः । समास्त्राय महातेजाः सार्जुनः प्रययौ द्रुतम्
 ॥ १८ ॥ रथ रथवरस्याजौ युक्त लब्धोदकीर्त्तये । दृष्ट्वा कुरु-
 बलश्रेष्ठा पुनर्विमनसोऽभवन् ॥ १९ ॥ विनिश्चसन्तस्ते राजन्
 भग्नदृष्टा इवीरगा । धिग्घो धिग्गत पार्थ कृष्णशेखरुवन्
 पृथक् ॥ २० ॥ सर्वत्रस्य निपतो रथेनैकेन दृशितो । बाल-
 क्रौडनकेनेव कदर्यीकृत्य नो बलम् ॥ २१ ॥ क्रोधता यतमानाना-
 मस सत्तो परन्तपो । दशयिद्वाजनो वीर्ये प्रयातो सर्व-

राजसु ॥ २२ ॥ तौ प्रयाती पुनर्दृष्ट्वा तदान्ये सैनिकान्ब्रुवन् ।
 त्वरध्वं क्रूरव सर्वे, वधे कृष्णकिरीटिनो ॥ २३ ॥ रथं युक्त्वा हि
 दाशाहो मिपता सर्वधन्विनाम् । जयद्रथे प्रयात्येव कदर्यो कृत्य
 नो रणे ॥ २४ ॥ तत्र केचिन्मियो राजन् समभाषन्त भूमिपा ।
 अष्टपुंखं सङ्ग्रामे तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २५ ॥ सर्वसैन्यानि राजा
 च धृतराष्ट्रोऽत्यय गत । दुर्योधनापराधेन चत्र कृतस्ता च
 गेदिनी ॥ २६ ॥ विलय समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते ।
 इत्येव क्षत्रियास्तत्र द्रुपदन्त्ये च भारत ॥ २७ ॥ सिन्धु राजस्य
 यत् कृत्य गतस्य यमसादनम् । तत् करोतु त्वयादृष्टिर्घातैराष्ट्रो-
 ऽनुपायवित् ॥ २८ ॥ तत शीघ्रतर प्रायात् पाण्डव सैन्यं
 प्रति । विवर्त्तमाने तिमसागौ हृष्टौ पीतादकीर्णौ ॥ २९ ॥ तं
 पृथान्त महाबाहु सर्वशस्त्रभृताम्बरम् । नाशक्रुवन् वारयितुं
 घोषा क्रुद्धामवान्तकम् ॥ ३० ॥ विद्राव्य तु तत सैन्यं पाण्डवः
 शत्रुतापन । यथा भृगुगणान् सिद्ध सैन्यवार्थं व्यलोडयत् ॥ ३१ ॥
 गाहमानस्त्रनीकानि तूर्णमश्वानघोदयत् । बलाकामन्तु दाशाहः
 पाञ्चजन्य व्यनाटयत् ॥ ३२ ॥ कौन्तेयिनाग्रत दृष्टा न्यपतन्
 पृष्ठत शरा । तूर्णात्तूर्णतर द्यश्या प्रावहन् वातरहस ॥ ३३ ॥
 ततोऽनृपतय क्रुद्धा परिवर्द्धनस्त्रयम् । क्षत्रिया बहवथान्ये
 जयद्रथवधैषिणम् ॥ ३४ ॥ सैन्येषु विप्रयातेषु क्षिप्रित पुंसु-
 र्येभम् । दुर्योधनोऽन्वयात् पायै त्वरमाणो महाहवे ॥ ३५ ॥
 वाताहूतपताकन्त रथ जलदनिस्त्रनम् । घोर कपिध्वज दृष्ट्वा
 विप्रस्था ब्रह्मबोऽभवन् ॥ ३६ ॥ दिवाकरेऽथ रजसा सर्वत सतती
 भृशम् । शरार्ताश्च रणे योधा श्रेष्ठ कृष्णो न वोच्चितुम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीगणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सैन्यविक्रये

अतोऽध्याय ॥ १०० ॥

सप्तय उवाच । अस्मन्त इव राजानस्त्रावकानां मयान्नृपा
 तौ दृष्ट्वा चक्रतिक्रान्तौ वासुदेषधनक्षयौ ॥ १ ॥ सर्वे तु प्रति-
 चरन्त्या स्त्रीमन्त सख्यभेदिता । स्त्रिरीभूता महात्मानः प्रत्य-
 गच्छन्धनक्षयम् ॥ २ ॥ ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसम-
 न्विताः । तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धव सागरादिव ॥ ३ ॥
 अस्मन्तस्तु न्यवर्तन्ते विदेभ्य इव नास्तिकाः । नरकं भजमानास्तौ
 प्रत्यपद्यन्त किल्बिषम् ॥ ४ ॥ तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुनःप-
 र्यभौ । दृष्ट्वाते वधा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥ ५ ॥
 मत्स्यप्रविव महाजालं विदार्थ्य विगतक्लमौ । तथा कृष्णावदृश्येतां
 सेनाजालं विदार्थ्य तत् ॥ ६ ॥ विमुक्तौ अस्त्रसम्बाधाद्द्रोणा-
 नोकात् सदुर्भिदात । अदृश्येता वहात्मानौ कालसूर्ध्याविवोदितौ
 ॥ ७ ॥ अस्त्रसम्बाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ अस्त्रसङ्घटात् । अदृश्येतां
 महात्मानौ अस्त्रसम्बाधकारिणौ ॥ ८ ॥ विमुक्तौ ज्वलनसर्शा-
 न्नकरास्याज्ज्मपाविव । व्यक्षोभयेता सेना तौ समुद्रं मकरा-
 विव ॥ ९ ॥ तावकास्तव पुत्राय द्रोणानीकस्यघोस्तथो । नैतौ
 तरिष्यते द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिम् ॥ १० ॥ तौ तु दृष्ट्वा
 व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीक महाद्युतौ । नाशयसुर्महाराज सिन्धु-
 राजस्य जीवितम् ॥ ११ ॥ आश बलवती राजन् सिन्धुराजस्य
 जीविते । द्रोणदार्ढिक्ययो कृष्णौ न मोक्ष्येत इति प्रभौ ॥ १२ ॥
 तामाशा विफलोक्त्य चन्तीर्षी तौ परन्तपौ । द्रोणानीक महा-
 राज भोजानीकञ्च दुस्तरम् ॥ १३ ॥ अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ
 ज्वलिताविव पावकौ । निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं नाशयं
 सिरे ॥ १४ ॥ मिथश्च नभायितामभीतौ भयवर्धनौ । जयद्रथ-
 वधे वाचस्तास्ता कृष्णाधनक्षयौ ॥ १५ ॥ असौ मध्ये कृतः
 पङ्क्तिर्हस्तिराष्ट्रैर्महारथैः । सञ्चुर्विषयसम्प्राप्तो न मे मोक्ष्यति
 येनैव ॥ १६ ॥ यद्यस्य समरे गोप्ता शक्रो द्विगण्यैः सह ।

तथाप्येनं निहंस्याव इति कृष्णावर्णीप्रताम् ॥ १७ ॥ इति कृष्णी
 महाबाहू मियः कथयतां तदा । सिन्धुराजमवेचन्तौ क्षत्रपुरा
 बह्वुक्रुशुः ॥ १८ ॥ अतीत्य मरुघन्वानन्तृप्रितौ वरितौ गनौ ।
 पोत्रा वारि समाश्वस्तौ तथैवास्तामरिन्दमौ ॥ १९ ॥ व्याघ्र-
 सिंहगजाकीर्णानतिक्रम्य च पर्वतान् । वणिजाविव दृश्येतां हीन-
 मृत्युजरातिगौ ॥ २० ॥ तथाहि मुखवर्षोऽयमनयो रिति मेनिरे ।
 तावका बोध्य मुक्ती तौ विक्रीयन्ति च सर्वतः ॥ २१ ॥ द्रोणा-
 दाघीविषाकाराञ्ज्वलितादिव पावकात् । अन्येभ्यः पर्यिवेभ्यश्च
 माखन्ताविव भास्करौ ॥ २२ ॥ विमुक्ती सागरप्रखराद्द्रोणा-
 नीकादरिन्दमौ । अदृश्येतां मुद्रा युक्ती समुत्तीर्व्यार्षवं यथा
 ॥ २३ ॥ अस्त्रौषान्नहता मुक्ती द्रोणहादिकयरजितात् । रोष-
 मानावदृश्येतामिन्द्रात्मजोः सदृशौ रथे ॥ २४ ॥ अङ्गिरसुधिरौ
 कृष्णौ मारहाजस्य सायकैः । शितैरितौ व्यरोचेतां कर्षिकारै-
 रिवाचलौ ॥ २५ ॥ द्रोणग्राहकदायुक्ती शक्याघीविषसङ्घटात् ।
 अचःशिरौऽग्रमकरात् क्षत्रियप्रवराम्भसः ॥ २६ ॥ ज्याघीप्रतल-
 निद्धादाङ्गानिस्त्रिंशद्विद्युतः । द्रोणास्त्रमेघानिमृक्ती सूर्येन्दू-
 तिमिरादिव ॥ २७ ॥ बाहुभ्यामिव चंतीर्षी सिन्धुपृष्ठाः समु-
 द्रगाः । तपान्ते सरितः पूष्णी महाग्राहसमाकृताः ॥ २८ ॥ इति
 कृष्णी महेष्वासी यद्यथा लोकावश्रुतौ । सर्वभूतान्यमन्यन्त-
 द्रोणास्त्रबलविभ्रयात् ॥ २९ ॥ जयद्रथं समीपस्थमवेचन्तौ जिघां-
 सया । सर्वं निपातेलिप्सन्तौ व्याघ्रवत्तावतिष्ठताम् ॥ ३० ॥
 यथाहि मुखवर्षोऽयमनयो रिति मेनिरे । तव दीघा महाराज
 हतमेव जयद्रथम् ॥ ३१ ॥ लोहिताक्षी महाबाहू संयुक्ती कृष्ण-
 पाण्डवी । सिन्धुराजमभिप्रेक्ष्य हृष्टौ व्यनदतां मुहुः ॥ ३२ ॥
 घीरेरमीषुहस्तस्य पार्थस्य च घनुषतः । तदीरासीत् प्रमा राजन्
 सूर्यपावकयो रिव ॥ ३३ ॥ इति एव तदीरासीद्द्रोणानोकप्रमु-

सध्वय उवाच । अंसन्त इव राजानस्त्रावकानां भयानूप ।
 तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेवघनप्लव्यौ ॥ १ ॥ सर्वे तु प्रति-
 चरन्त्या द्योमन्तः सत्त्वोदिताः । स्विरीभूता महात्मानः प्रत्य-
 गच्छन्मनप्लव्यम् ॥ २ ॥ ये गताः पाण्डवं युद्धे रोपामर्षसम-
 न्विताः । तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव ॥ ३ ॥
 असन्तस्तु न्यवर्तन्ते वेदिभ्य इव नास्तिकाः । नरकं मजमानास्ते
 प्रत्यपद्यन्त क्लिष्टुषम् ॥ ४ ॥ तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुष-
 र्षमी । दृष्ट्वाते यथा राक्षोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥ ५ ॥
 मत्स्यप्रविव महाजालं विदार्थ्य विगतक्लमौ । तथा कृष्णावदृश्येतां
 सेनाजालं विदार्थ्य तत् ॥ ६ ॥ विमुक्तौ अस्त्रसम्बाधाद्द्रोणा-
 नोकात् सदुर्मिदात् । अदृश्येतां बहात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ
 ॥ ७ ॥ अस्त्रसम्बाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ अस्त्रसङ्घटात् । अदृश्येतां
 महात्मानौ अस्त्रसम्बाधकारिणौ ॥ ८ ॥ विमुक्तौ ज्वलनसर्षा-
 न्मकराख्याज्भृषाविव । व्यक्षोभयेतां सेनां तौ समुद्रं मकरा-
 विव ॥ ९ ॥ तावकास्तव पुत्राय द्रोणानीकस्यधीस्तथाः । नैतौ
 तरिष्यते द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिम् ॥ १० ॥ तौ तु दृष्ट्वा
 व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युतौ । नाशयंसुर्महाराज सिन्धु-
 राजस्य जीवितम् ॥ ११ ॥ आशा बलवती राजन् सिन्धु राजस्य
 जीविते । द्रोणहादिद्वययोः कृष्णो न मोक्ष्येत इति प्रभो ॥ १२ ॥
 तामाशा विफलीकृत्य सन्तीर्ष्यौ तौ परन्तपौ । द्रोणानीकं महा-
 राज भोजानीकञ्च दुस्तरम् ॥ १३ ॥ अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ
 प्वलितविव पावकौ । निराशाः सिन्धु राजस्य जीवितं नाशयं-
 सिरे ॥ १४ ॥ मिथय सनभापितामभीतौ भयवर्हेनौ । जयद्रथ-
 बधे वाचस्तास्ताः कृष्णघनप्लव्यौ ॥ १५ ॥ असौ मध्ये कृतः
 पङ्क्तिर्हस्तिराष्ट्रैर्महारथैः । पञ्चविंशत्यसम्प्राप्तो न मे मोक्ष्यति
 सैन्धव ॥ १६ ॥ यद्यस्य समरे गोप्ता अक्रौ द्विगण्यै सह ।

तथाग्निं निहंस्याव इति कृष्णावर्णीपताम् ॥ १७ ॥ इति कृष्णी
महाबाहू मिय. कथयतां तदा । सिन्धु, राजमवेचन्तौ सत्पुत्रा
वद्गुचुकुशुः ॥ १८ ॥ अतीत्य मरुधन्वानन्तृपितौ वरितौ गजौ ।
पीला वारि समाश्र्वस्तौ तथैवास्तामरिन्दमौ ॥ १९ ॥ व्याघ्र-
सिंहगलाकीर्णानतिक्रम्य च पर्वतान् । वणिजाविव दृश्येतां चीन-
शृङ्गजरातिगौ ॥ २० ॥ तथाहि मुखवर्षोऽयमनयो रिति मेनिरे ।
तावका वीच्य मुक्ती तौ विक्रीयन्ति स्र सर्वतः ॥ २१ ॥ श्लोणा-
दाभीविषाकाराज्वलितादिव पावकात् । अन्येभ्यः पथिवेभ्यश्च
मास्रन्ताविव भास्करौ ॥ २२ ॥ विमुक्ती सागरप्रखण्डश्लोणा-
नीकादरिन्दमौ । अदृश्येतां मुदा युक्ती समुत्तीर्यार्णवं यथा
॥ २३ ॥ अस्त्रौषान्महता मुक्ती श्लोणहार्दिक्यरजितात् । राध-
मानावदृश्येतामिन्द्रान्मोः सदृशी रथे ॥ २४ ॥ उद्भिन्नरुधिरौ
कृष्णो भारहाजस्य सायकैः । शितैशितौ व्यरोचेता, कर्णिकारै-
रिवाचसौ ॥ २५ ॥ श्लोणग्राहकृदन्तुक्ती शक्याभीविषसङ्घटात् ।
अयःशिरोऽग्रमकरात् क्षत्रियप्रवरान्मसः ॥ २६ ॥ श्याघोपतल-
निष्ठादाह्नानिस्त्रिंशद्विद्युतः । श्लोणास्त्रमेघान्निर्मुक्ती सूर्येन्दु-
तिमिरादिव ॥ २७ ॥ बाह्वभ्यामिव सतीर्णी सिन्धु, पृष्ठाः समु-
द्रगाः । तपान्ते सरितः पूर्यां महाग्राहसमाकुलाः ॥ २८ ॥ इति
कृष्णी महेष्वासौ यशसा लोकविश्रुतौ । सर्वभूतान्यमन्यन्त-
श्लोणास्त्रबलविभयात् ॥ २९ ॥ जयद्रथं समीपस्थमवेचन्तौ निघा-
सया । कुरुं निपातेलिप्सन्ती व्याघ्रवत्तावतिष्ठताम् ॥ ३० ॥
यथाहि मुखवर्षोऽमनयो रिति मेनिरे । तव पीषा महाराज
हतमेव जयद्रथम् ॥ ३१ ॥ लोहिताक्षी महाबाहू संयुक्ती कृष्णा-
पाण्डवी । सिन्धु, राजमभिप्रेष्य हृष्टौ धनदता मुद्ग ॥ ३२ ॥
पीरेरमीषुहस्तस्य पार्थस्य च घनुषतः । तथीरामीत प्रभा राजन्
सूर्यपावकधीरिव ॥ ३३ ॥ हर्ष एव तथीरामीद्गोणानीकप्रमु-

क्षीयाः । समीपे सैन्ये दृष्ट्वा श्येनयोराभिर्ष यथा ॥ ३४ ॥ तौ
 तु सैन्यमालोक्य वृत्तमानं निवान्तके । सहसा पेततुः क्रुद्धी क्षिप्त
 श्येनाविवामिषम् ॥ ३५ ॥ तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तीं हृष्टो कर्म-
 धनञ्जयी । सिन्धुराजस्य रक्षायै पराक्रान्तः सुतस्तव ॥ ३६ ॥
 द्रोणेनावह्वलवचो राजा दुर्योधनस्तदा । यथावेकरयेनाजी हय-
 संस्कारवित् प्रभो ॥ ३७ ॥ कृष्णपार्थी महेश्वासी व्यतिक्रम्याथ
 ते सुतः । अग्रतः पुण्डरीकाक्षं प्रतीयाय नराधिपः ॥ ३८ ॥
 ततः सर्वेषु सैन्येषु वादिवाणि महदृष्टवत् । प्रावाप्यन्त व्यतिक्रान्ती
 तव पुत्रे धनञ्जये ॥ ३९ ॥ सिंहेनादरं वाथासन् प्रह्वयन्द्बिमि-
 श्रिताः । दृष्ट्वा दुर्योधनं तत्र कृष्णार्थाः प्रमुखे स्थितम् ॥ ४० ॥
 ये च ते सिन्धुराजस्य गोप्तारः पावकोपमाः । तेष्य ह्यथ्यन्त समरे
 दृष्ट्वा पुत्रं तव प्रभो ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा दुर्योधनं कृष्णो व्यतिक्रान्तं
 सहानुगम् । अन्नवीदकुंनं राजन् प्राप्तकालमिदं वचः ॥ ४२ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनागमने

एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

वासुदेव उवाच । सुयोधनमतिक्रान्तमेनं पश्य धनञ्जय ।
 अत्यद्भुतमिमं मन्ये नास्त्वित्यं सदृशो रथः ॥ १ ॥ दूरं पाती महि-
 श्वासः कृतास्त्री युद्धदुर्मदः । हृष्टास्त्रशिववोधी च घातिराष्ट्री
 महाबलः ॥ २ ॥ अत्यन्तसुखसम्बुद्धो मानितश्च महारथैः । जंती
 च सततं पार्थं नित्यं हेष्टि च पाण्डवान् ॥ ३ ॥ तेन युद्धमिमं मन्ये
 प्राप्तकालं तवानप । अत्र वा द्यूतमायत्तं विजयायितराय च ॥ ४ ॥
 अत्र क्रोधविषं पार्थं विमुञ्च विरसेभ्युत्तम् । एष मूलमनर्थानां
 पाण्डवानां महारथः ॥ ५ ॥ सोऽयं प्राप्तस्तवाक्षिपे पश्य साफल्य-
 भावानः । कथं हि राजा राक्षार्यो जया गच्छेत् स युगम् ॥ ६ ॥

द्विष्ट्या द्विष्टानो संप्राप्त एष ते वाणगोचरम् । यथायं जीवितं
जज्ञात्तथा कुरु धनञ्जय ॥ ७ ॥ ऐश्वर्यमदसम्भूतो नैष दुःख-
भुपेयिवान् । न च ते संयुगे वीर्यं जानाति पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥
त्वा हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमानुषाः । नोत्सहन्ते रणे
जेतुं किमुतैकैः सुयोधनः ॥ ९ ॥ च द्विष्ट्या समनुप्राप्तस्त्वव पार्थ
रथान्तिकम् । जज्ञैनं त्वं मंहाबाहो यथा वृत्रं पुरन्दरः ॥ १० ॥
एष ह्यनर्थं सततं पराक्रान्तेस्तवानघ । भिङ्गत्या धर्मराजं ह्युते
वञ्चितवानयम् ॥ ११ ॥ बहूनि स्रष्टुंशानि कृतान्येतेन मानव ।
युष्मासु पापमतिना ह्यपापेष्वेव नित्यदा ॥ १२ ॥ तमेनार्थं सदो
क्रुहं पर्यं कामरूपिणम् । आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि
पार्थाश्विनरथम् ॥ १३ ॥ भिङ्गत्या राज्यहरणं वनवासञ्च पाण्डव ।
परिक्षिपञ्च कृष्णाया हृदि कृत्वा पराक्रम ॥ १४ ॥ द्विष्ट्यापि तव
वाणानां गोचरे परिवर्तते । प्रतिघाताय कार्यस्य द्विष्ट्या च
यततेऽग्रत ॥ १५ ॥ द्विष्ट्या जानोति सद्भामे योद्धव्यं हि त्वया
सह । द्विष्ट्या च सफला पार्थ सर्वे कोमा ह्यकामिताः ॥ १६ ॥
तस्माज्जहि रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुलाघमम् । यद्येन्द्रेण हतः
पूर्वं जस्यो देवासुरे मध्ये ॥ १७ ॥ अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनाथं
भियंतामिदम् । वैरस्यास्यस्त्ववर्भथो भूलं क्षिप्ति दुरात्मनाम् ॥ १८ ॥
सञ्जय उवाच । तं तदेत्यत्रैवीत् पार्थ कृत्वस्वपनिदं नम ।
सर्वमन्यमनाहत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ १९ ॥ धेनेतद्दीर्घकालं
नो भुक्तं राज्यमकण्ठकम् । अण्यस्य धुषि विक्रम्य क्षिप्या भूदान-
माहवे ॥ २० ॥ अपि तस्या ह्यनर्हायाः परिक्षिपस्य माधव ।
कृष्णायाः शङ्खुया गन्तुं पदं केमप्रघर्षणे ॥ २१ ॥ इत्येवं वादिनौ
कृष्णो हृष्टो श्वेतान् हयोत्तमान् । प्रेषयामासतु सङ्घे प्रेष-
यन्तौ तं नराधिपम् ॥ २२ ॥ तथा समीपं सम्प्राप्य पुत्रस्ते
भरतर्षभ । न चकार भयं प्राप्ते मघे महति मारिष ॥ २३ ॥

तदस्य चक्रियास्तत्र सर्व एवाभ्यपूजयन् । यदृष्णुं न हृषीकेशी
 प्रत्युदातो न्यवारयत् ॥ २४ ॥ तत सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य
 विभाम्भते । महानादो ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ २५ ॥
 तस्मिन् जनसमुन्नादि प्रहृत्ते भैरवे सति । कदर्यीकृत्य ते पुत्र
 प्रतिमित्तमवारयत् ॥ २६ ॥ आवारितस्तु कौन्तेयस्तत्र पुत्रेण
 सन्विता । सरश्ममगमद्भुय स च तस्मिन् परन्तप ॥ २७ ॥
 तौ दृष्ट्वा प्रतिसरत्सौ दुर्योधनधनञ्जयो । अभ्यवैक्षन्त राजानो
 भीमरूपा समन्तत ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा तु पार्थं सरत्स्य वासुदेवश्च
 मारिष । महसन्नेव पुत्रस्ते योद्धकाम समाह्वयत् ॥ २९ ॥ तत-
 प्रहृष्टो दायाहं पाण्डवस्य धनञ्जय । व्यक्रोशिता महानाद
 दध्मतुश्चास्त्वजोत्तमौ ॥ ३० ॥ तौ हृष्टरूपौ सम्प्रेक्ष्य कौरवेयास्तु
 सर्वशः । निराशा समपद्यन्त पुत्रस्य तव जीविते ॥ ३१ ॥ शोक
 भापु परे चैव कुरव सर्व एव ते । अमन्यन्त च पुत्रन्ते वैश्रा-
 नरमुखि हतम् ॥ ३२ ॥ तथा तु दृष्ट्वा योधास्ते महृष्टौ कृष्ण-
 पाण्डवौ । हतो राजा हतो राजेत्यूचिरे च मयाहिता ॥ ३३ ॥
 जनस्य सन्निनादन्तु शुभा दुर्योधनोऽब्रवीत् । व्येतु वो भीरुं
 कृष्णो प्रेषयिष्यामि शत्रुवे ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा सेनिकान् सर्वान्
 जयापेक्षी नराधिप । पार्थमाभाष्य सरश्मादिद् वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 पार्थ यत् शिञ्चित तेऽस्तु दिव्य पार्थिवमेव च । तद्दर्शय मयि
 क्षिप्र यदि जातोऽसि पाण्डना ॥ ३६ ॥ यदल तव वीर्यञ्च केश-
 वस्य तथैव च । तत्र कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यः सस्तत्र पौरुषम् ॥ ३७ ॥
 अस्मत्परोक्ष कर्माणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्वामिषत्कारयुक्तानि
 यानि तानोह दर्शय ॥ ३८ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनदशवाक्ये
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वाजुनं राजा त्रिभिर्मर्नातिगैः शरैः ।
 अभ्यविध्यन्महाविगैश्चतुर्मिशतुरो जयान् ॥ १ ॥ दासदेवञ्च दशभिः
 प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । प्रतोढं चास्य मत्नेन छिन्त्वा भूमावपा-
 तयत् ॥ २ ॥ तद्भतुद्दशभिः पार्थश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः । अविध्य-
 स्तूर्णमव्यग्रस्तै चाभ्रश्चान्त वर्मणि ॥ ३ ॥ तेषा नैष्कल्यमालोक्य
 पुनर्नव च पञ्च च । प्राहिणोन्निमित्तान् वाणान् ते चाभ्रश्चान्त
 वर्मणः ॥ ४ ॥ अष्टाविंशत् तान् वाणानस्तान् विप्रेक्ष्य निष्कलान् ।
 अद्रवीत् परवीरघ्नः कृष्णोऽर्जुनमिदं वचः ॥ ५ ॥ अदृष्टपूर्वं
 पश्यामि शिलानामिव सर्पणम् । त्वया सम्प्रेरिताः पार्थ नायं
 कुर्वन्ति पत्रिणः ॥ ६ ॥ कच्चिद्वाण्युदीवत प्राणस्तथैव मरतपंम ।
 मुष्टिश्च ते यथा पूर्वं भुजयोश्च बलं तव ॥ ७ ॥ न वा कच्चिदयं
 कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः । तव चैवास्य शस्त्रीश्च तन्ममाश्चक्षु
 पृच्छतः ॥ ८ ॥ विस्मयो मे महान् पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान् ।
 व्यर्थान् निपतितान् दृष्ट्वा दुर्योधनरथं प्रति ॥ ९ ॥ -वचाशनि-
 समा घोरा परकायावभेदिनः । शराः कुर्वन्ति ते नायं पार्थ
 काय विडम्बना ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । -श्रीणेनेषा मतिः कृष्ण घातैराष्ट्रे निवे-
 शिते । अमेधा हि ममास्त्राणामेषा कवचधारणा ॥ ११ ॥
 अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण त्रैलोक्यमपि कर्मणि । एको श्रेणी हि
 वेदितदहं तन्माच्च सत्तमात् ॥ १२ ॥ न शक्यमेतत् कवचं वाणै-
 र्भक्तुं कथञ्चन । अपि वक्ष्येण गोविन्द स्वयं मघवता युधि ॥ १३ ॥
 जानस्त्वमपि वै कृष्ण मा विमोहयसे कथम् । यदृत्तं त्रिषु लोकेषु
 यच्च केचन वर्त्तते ॥ १४ ॥ तथा भविष्यत्यज्ञैव तत् सर्वं विहितं
 तव । न त्विदं वेद वै कश्चित् यथा त्वं मघुस्सूदन ॥ १५ ॥ एष
 दुर्योधनः कृष्ण श्रेणेन विहितमिमाम् । तिष्ठत्यभीवत् सङ्घे
 विभ्रत् कवचधारणाम् ॥ १६ ॥ अत्र विहितं कार्यं नैष

तदेति माधव । स्त्रीवद्विषयविमर्षितां युक्तां कवचधारणाम् ॥ १७ ॥
 प्रथमं बाहोयमेवीर्यं घनुषयजनाहेन । पराजयिष्ये कौरव्यं
 कवचेनापि रक्षितम् ॥ १८ ॥ इदमङ्गिरसेः प्रादाद्देवेशो वर्म
 भास्वरम् । तस्माद्गृह्णस्यतिः प्राप ततः प्राप पुरन्दरम् ॥ १९ ॥
 पुनर्हेतौ सुरपतिर्मर्षं चर्मसंमग्नहम् । देवं यद्यस्य वर्मैतद्द्रव्यं
 वा स्वयं कृतम् । नैनं गोपस्यति दुर्बुद्धिमद्य वाणहृतं मया ॥ २० ॥
 सप्तम्य उवाच । एवमुक्त्वाऋणो वाणानभिमन्त्र्य व्यकर्षयत् ।
 विकृष्यमाणं स्तेनैव घनुर्मध्यगताच्छरान् ॥ २१ ॥ तानस्यास्त्रिण
 विच्छेदं द्रौणिः सर्वास्त्रधातिना । तान्निक्त्वा निपून् दृष्ट्वा दूरतो
 द्रव्यावादिना ॥ २२ ॥ न्यवेदयत् केशवाय विक्षितः प्र्वेतवाहनः ।
 नैतदस्त्रं मया प्रकथं दिः प्रयोक्तुं जनाहेन ॥ २३ ॥ अस्त्रं मानेव
 ज्ञान्यादि ज्ञान्याच्चापि बलं मनः । ततोऽदुर्योधनः कृष्णो नवमि-
 नवमिः शरैः ॥ २४ ॥ अविध्यत रणे राजच्छरैराश्रीविपी-
 र्णमैः । भूय एवाभ्यवर्षच्च समरेः कृष्णपाण्डवौ ॥ २५ ॥ शर-
 वर्षिणमद्वता ततोऽहृष्यन्त तावकाः । चक्रुर्वादिवनिनदान् सिंहा-
 नादरवांस्तथा ॥ २६ ॥ ततः क्रुहो रणे पायैः सृक्कृषीः परि-
 संलिहन् । नापश्यच्च ततोऽस्याङ्गं यन्न स्यादमररक्षितम् ॥ २७ ॥
 ततोऽस्य निमित्तेवाणैः समुत्तैरन्तक्रोपमैः । इवांसकार निर्देहा-
 नुमौ च पाण्डिसारथी ॥ २८ ॥ घनुरस्याच्छिनत्सं जस्तावर्षिञ्च
 वीर्यवान् । रथञ्च मकलीकर्तुं सव्यसाची प्रवक्रमे ॥ २९ ॥
 दुर्योधनञ्च वाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरथीकृतम् । अविध्यदस्त-
 तलयोरुमयोरर्जुनस्तथा ॥ ३० ॥ तं कृच्छ्रामापदं प्राप्तं दृष्ट्वा
 परमघान्विनम् । समापेतुः परीप्सन्तो घनस्य शरार्हितम् ॥ ३१ ॥
 तं रथैर्बहुसाहस्रैः कल्पितैः कुञ्जरैश्च यैः । पदात्योघैश्च संरथैः
 परिवद्रुर्घनस्य यम् ॥ ३२ ॥ अथ नार्जुनगोविन्दौ न रथो वा
 व्यदृश्यत । अस्त्रवर्षिणमद्वता जनैश्चापि संवृतौ ॥ ३३ ॥

ततोऽर्जुनोऽस्त्वोर्थेण निजघ्ने तां वरुथिनोम् । तत्र व्यद्रीकताः
 भेतु यतयोऽय रथदिपा ॥ ३४ ॥ ते हता हन्यमानाश्च न्यग्रहंस्तं
 रथोत्तमम् । स रथस्तश्चितस्तस्यौ क्रोधमात्रे समन्तम् ॥ ३५ ॥
 ततोऽर्जुन वृष्णिवीरस्वरितो वाक्यमब्रवीत् । धनुर्विस्फारया-
 त्पर्यमह धास्यामि चाम्बुजम् ॥ ३६ ॥ ततो विस्फार्य बलवत्
 शाण्डीवं जघ्निवाम् रिपून् । महता गरवर्षेण तलयब्देन चार्जुनः
 ॥ ३७ ॥ पाञ्चजन्यश्च बलवान्दधौ तारेण केयव । रजसा
 श्वस्तपद्माच्च प्रस्त्रिन्वदने भृषम् ॥ ३८ ॥ तस्य गङ्गाय नादिन
 धनुषो निस्त्रिनेन च । नि सत्त्वाय ससत्त्वाय क्षिप्तौ पेतुस्तदा
 क्षना ॥ ३९ ॥ तैर्विमुक्तो रथो रेजे वायूरित इवाम्बुद ।
 अयद्रथस्य गोप्तारस्ते वै क्रुहा सहायुगा ॥ ४० ॥ ते दृष्ट्वा
 सहा पाथं गोप्तारः सैश्वर्यस्य तु । चक्रुर्नादान् महेश्वासाः
 कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ ४१ ॥ वाणशब्दरवाद्योथान् विमिश्रा-
 च्छृङ्खनिस्त्रिने । प्रादुशक्रुर्षहात्मान् सिंघनाटरवानपि ॥ ४२ ॥
 तं श्रुत्वा निनदं घोर तावकाना समुत्थितम् । प्रदधतु शङ्खवरो
 वासुदेवघनश्रयी ॥ ४३ ॥ तेन शब्देन महता पूरितेष वसुन्धरा ।
 अथैला सार्श्वदीपा सपाताला विघाम्यते ॥ ४४ ॥ अशब्दो मरत-
 श्रेष्ठ व्याप्य सर्वा दिशो दृश । प्रतिमखान तत्रैव कुरुपाण्डवयो-
 दंसे ॥ ४५ ॥ तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा कृष्णाभनश्रयो । सश्रुमं
 परमं प्राप्तास्त्वरमाणा महारथा ॥ ४६ ॥ अथ कृष्णो महा-
 भागो तावका वीर्य दृशितो । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धौ तदद्भुत-
 मिवाभवत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीषण्णपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनपराजये ।

अश्वक्रमतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

इन्द्रिणा ॥ १० ॥ अमर्षिता महाशङ्कान् तधुर्वीरा महारथाः ।
 कृते प्रतिकरिषन्तः केमवस्थाञ्जुनस्य च ॥ १८ ॥ बभूव तव तत्
 सैन्यं शङ्खशब्दसमीरितम् । उद्दिग्तरथनागाश्वमस्त्रस्यमिव वा
 विभो ॥ १९ ॥ तत् प्रविष्टमिवाकाशं सूरैः शङ्खनिनादितम् ।
 बभूव श्वमुद्दिग्मं निर्घातैरिव नादितम् ॥ २० ॥ स शब्दः स-
 महान् राजन् दिग्मः सर्वा व्यनादयत् । आसयामास तत् सैन्यं
 युगान्त इव सम्युतः ॥ २१ ॥ ततो दुर्योधनोऽष्टौ च राजानस्तौ
 महारथाः । जयद्रथस्य रक्षायं पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ २२ ॥
 ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् । अर्जुनञ्च त्रिभिर्महौ-
 ष्वंजमश्वाद्य पञ्चभिः ॥ २३ ॥ तमर्जुनः पृथक्काना शतैः पङ्क्ति-
 रताडयत् । शल्यस्यैव सक्रुद्धः प्रतिविक्रमे सगार्हने ॥ २४ ॥ कथं
 स दशभिर्विह्वा वृषसेनं त्रिभिस्तथा । शल्यस्य नगरद्वाप सुष्टौ
 विच्छेद वीर्यवान् ॥ २५ ॥ शन्नीना घनुरन्यत्, शल्यो विव्याध
 पाण्डवम् । भूरिशवास्त्रिभिर्वाणैर्द्वैमपुष्टैः शिलाश्रितैः ॥ २६ ॥
 कथं हादिश्रिता चैव वृषसेनय सप्तभिः । जयद्रथस्त्रिसप्तत्या
 कृपय दममि शरैः ॥ २७ ॥ महाराजय दशभिर्विव्यध् फ्राखान्
 रणे । ततः शराणा पट्या तु द्रौणिः पार्थमवाक्रियत् ॥ २८ ॥
 वासुदेवञ्च विशत्या पुनः पार्थञ्च पञ्चभिः । प्रहसन्तु नर-
 व्याघ्रः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ २९ ॥ प्रत्यविध्यत् स तान्
 श्रुवांश्च द्रुपयन् पाण्डिणाधवम् । कथं हादिश्रिता विह्वा वृषसेनं
 त्रिभिः शरैः ॥ ३० ॥ शल्यस्य सगरद्वाप सुष्टद्वेषे व्यहन्तव ।
 सोमदत्तिं त्रिभिर्विह्वा शल्यञ्च दशभिः शरैः ॥ ३१ ॥ शितैरग्नि-
 शिखाकारैर्द्वौ विव्याध चाष्टभिः । गौतमं प्रह्वविशत्या सैन्य-
 बद्ध शतेन च ॥ ३२ ॥ पुनर्द्वौ श्व सप्तत्या शराणा सोऽभ्य-
 ताडयत् । भूरिशवास्तु संक्रुद्धः प्रतोद्दिच्छिरे शरे ॥ ३३ ॥
 अर्जुनञ्च त्रिसप्तत्या वाणानामाजघान च । ततः शरयतैस्तौ शौ-

सञ्जय उवाच । तावका हि समीक्ष्यैव वृषाप्रम्वककुसुतमी ।
 प्रागत्तरन् विधासन्तस्तथैवावलय परान् ॥ १ ॥ सुवर्णावनेर्वैद्याग्ने-
 खनवद्भिर्महारथै । क्षीपयन्तो दिश सर्वा ज्वलद्भिरिव पावके
 ॥ २ ॥ रुक्मपृष्ठेय उष्मेक्षै कार्मुकी पृथिवीपते । कूजद्विरतुखा
 न्नादाग् कोापतेस्तुरगेरिव ॥ ३ ॥ भूरिच्यवा शल कर्षो वृष-
 शीनो जयद्रथ । कृपश्च मद्रराजश्च द्रौणश्च रथिताम्बर ॥ ४ ॥
 ते पिबन्त द्रवाकाशमश्चैरष्टौ महारथा । व्यराजयन् उग्र दिशो
 वैद्याग्ने र्छमनन्द्रमी ॥ ५ ॥ ते द्वाश्रतां सुसरब्धा रथेर्मघौष-
 निस्त्रौ । समावृणुन् दग् दिश पार्थस्य निश्रितै शरै ॥ ६ ॥
 कुलीनाय हयाशिक्षा बहन्तस्तान् महारथान् । व्यशामन्त तदा
 शीघ्रा क्षीपयन्तो दिशो दग् ॥ ७ ॥ आजानेयैर्महाविगीर्नानादिश-
 समुत्थितै । पार्वतीयेर्नदीजैश्च सैन्यवैश्च हयोत्तमै ॥ ८ ॥ कुरु-
 धीधवरा राजस्तव पुत्र परीप्सव । धनञ्जयस्य शीघ्र सर्वत
 समुपाद्रवन् ॥ ९ ॥ ते प्रगृह्य महामुष्णान् दग्धुं पुरुषसत्तमा ।
 पूरयन्तो दिव राजन् पृथिवीञ्च समागराम् ॥ १० ॥ तथैव
 दधतु शङ्खप्रौ वासुदेवधनञ्जयौ । प्रवरौ सर्वदेवाना सर्वशङ्ख-
 वरौ भुवि ॥ ११ ॥ देवदत्तश्च कौन्तय पाञ्चजन्यश्च केशव ।
 शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयसमोरित ॥ १२ ॥ पृथिवीञ्चान्त-
 रीञ्चश्च दिग्भ्यैव समावृणात् । तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेव-
 समोरित ॥ १३ ॥ सर्वशब्दानतिक्रम्य पूरयामास रोत्सी ।
 तसिस्त्रया वर्त्तमाने दास्ये नादसङ्गुले ॥ १४ ॥ भीरुणा वाम
 जनने शूराणा हर्षवदने । प्रवादितासु भैरोषु अर्भक्रेष्वानकेषु
 च ॥ १५ ॥ मृदङ्गेष्वपि राजेन्द्र वाद्यमानेष्वनेकश । महारथा
 समाहता दुर्योधनद्वितैपिण्य ॥ १६ ॥ अमृष्यमाणास्त शब्द
 क्रुद्धा परमधन्विन । नानादिश्या महीपाला स्वसैन्यपरि

रक्षिण ॥ १० ॥ अमर्षिता महाशङ्खान् टधुर्वीरा महारथा ।
 कृते प्रतिकरिष्यन्त केषवस्त्राङ्गुणस्य च ॥ १० ॥ बभूव तव तत्
 सैन्यं शङ्खशब्दसमीहितम् । उद्दिग्तरथनागाश्वमस्रस्यमिव वा
 विभो ॥ ११ ॥ तत प्रविष्टमिवाकाशं शूरे शङ्खमिनादितम् ।
 बभूव भृगुमुदकं निर्घातेरिव नादितम् ॥ २० ॥ स शब्दः स-
 महान् राजान् दिशः सर्वा व्यनादयत् । तासयामास तत् सैन्यं
 युगान्त इव सम्युत- ॥ २१ ॥ ततो दुर्ध्वोघनोऽष्टौ च राजानस्ते
 महारथा । जयद्रथस्य रक्षाद्यं पाण्डव पर्यवारयन् ॥ २२ ॥
 ततो द्वौषिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् । अर्ष्णुनञ्च त्रिमिर्महौ-
 ध्वंजमश्यास्य पञ्चभिः ॥ २३ ॥ तनर्ष्णुन पृथक्कानां शते षड्भि-
 रताडयत् । अत्यर्थमिव सङ्गं च प्रतिविन्दे जनार्दने ॥ २४ ॥ कर्णे
 षु दशभिर्विह्वा हृषसेन त्रिमिस्तथा । शल्यस्य सगरहृषप सुष्टौ
 विच्छेद वीर्यवान् ॥ २५ ॥ यद्वीर्या घनुरन्यत्तु शल्यो विव्याध
 पाण्डवम् । भूरिशवास्त्रिभिर्वाणैर्हमपृच्छैः शिखाशिते ॥ २६ ॥
 कर्णे दाक्षिण्यता चैव हृषसेनय सप्तभिः । जयद्रथस्त्रिसप्तत्या
 कृपय दशभिः शरैः ॥ २७ ॥ महाराजश्च दशभिर्विव्यधुः फाल्गुनं
 रणे । तत शराणां पट्यां तु द्वौषिः पार्थमवाकिरत ॥ २८ ॥
 वासुदेवश्च विशत्या पुनः पार्थञ्च पञ्चाम । प्रहसन्तु नर-
 व्याघ्रं श्वेताश्वं कृष्णसारथि ॥ २९ ॥ प्रत्यविध्यत स तान्
 ष्वान् दर्शयन् पाणिश्लाघवम् । कर्णे दाक्षिण्यमिर्विह्वा हृषसेनं
 त्रिभिः शरैः ॥ ३० ॥ शल्यस्य सगरहृषप सुष्टुदेशे व्यकृन्तन ।
 सौमद्रक्षि त्रिमिर्विह्वा शल्यश्च दशामः शरैः ॥ ३१ ॥ शितैरनि-
 शिखाकारैर्द्वौषिण विव्याध चाष्टभिः । गौतमं पञ्चविशत्या सैन्य-
 वल्लं शतेन च ॥ ३२ ॥ पुनर्द्वौषिणश्च सप्तत्या शराणां सोऽभ्य-
 ताडयत् । भूरिशवास्तु सङ्गं च प्रतिदृष्ट्वा हि हरे ॥ ३३ ॥
 अर्ष्णुनञ्च त्रिसप्तत्या वाणानामाजघान च । तत शरमतेस्तोच्छौ-

मयूरी ॥ १३ ॥ नृत्यतोत्र रथोपस्थे श्वसेनेन समीरिता । चाषा-
 र्थस्य च बाण्डूना ब्राह्मणस्य तपस्विन ॥ १४ ॥ गोवृषो गौतम-
 स्यासीत् कृपस्य सुपरिष्कृत । स तेन भ्राजते राजन् गोवृषेण
 महात्मवान् ॥ १५ ॥ त्रिपुरस्त्ररथो यदङ्गोवृषेण विराजता ।
 मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ॥ १६ ॥ व्याहरिष्य-
 न्निवातिष्ठत् सेनाग्रमुपगमयन् । तेन तस्य रथो माति मयूरेण
 महात्मन ॥ १७ ॥ यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता ।
 मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्नेऽग्निशिखामिव ॥ १८ ॥ सौवर्णी-
 प्रतिपश्याम सीतामप्रतिमा शुभाम् । सा सीता भ्राजते तस्य
 रथमास्त्राय मारिष्य ॥ १९ ॥ सर्वबीजविद्धदेव यथा सीता श्रिया
 वृता । वराह सिन्दुराजस्य राजतोऽमिविराजते ॥ २० ॥
 ध्वजाग्ने लोहितार्कामो हेमजालपरिष्कृत । शशुमे केतुना तेन
 राजतेन जयद्रथ ॥ २१ ॥ यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा ज
 शोमते । सौमदत्ते पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य शोमत ॥ २२ ॥ ध्वज-
 सूर्य इवामाति शोमश्चात्र प्रदृश्यते । स यूप काञ्चनो राजन्
 सौमदत्तेर्विराजते ॥ २३ ॥ राजसूये मखयेष्ठे यथा यूप समु-
 च्छित । शल्यस्य तु महाराज राजतो द्विरदो महान् ॥ २४ ॥
 केतु काञ्चनशिखाङ्गेर्मयूरैरुपशोभित । स केतु शोभयानास
 सैन्य ते भरतर्षभ ॥ २५ ॥ यथा श्वेतो महानागो देवराजसमू-
 शब्दा । नागो मणिमयो राज्ञो ध्वज कनकसम्पृत ॥ २६ ॥
 किञ्चिणीयतसङ्घातो राजशिखो रथोत्तमे । व्यभ्राजत भ्रमं
 राजन् पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ २७ ॥ ध्वजेन महता सङ्घे कुक्ष-
 षाभ्रमस्तदा । नवैते तव बाहिन्यामुच्छ्रिता परमध्वजा ॥ २८ ॥
 व्यतीपथस्ते पनना शुगान्तादित्यसन्निभा । दयमस्त्वर्जुनस्यासी-
 देरु एव महाकपि ॥ २९ ॥ यतीपथार्जुनो येन हिमवानिव
 धङ्गिता । तस्यशिखाणि सुभ्राणि समहान्ति महारथा ॥ ३० ॥

स्तानरीन् प्रखेतवाँश्चन । प्रत्येषद्द्रुतं क्रुद्धी महावाती घनाः
निव ॥ ३४ ॥

इति त्रीणापर्वणि जसद्रथवधपर्वणि सङ्खुलयुद्धे
चतुरधिकप्रतीऽध्याय ॥ १०४ ॥

— — —

संशुभे ॥ १३ ॥ नृत्यतोव रयोपस्थे श्वसेनेन संमीरिता । सीता
 यैस्य च बाण्डूना ब्राह्मणस्य तपस्विनः ॥ १४ ॥ गोवृषी गौतम-
 स्थासीत कृपस्य सुपरिष्कृतः । स तेन भ्राजते राजन् गोवृषीण
 महात्मवान् ॥ १५ ॥ त्रिपुररथरथो यदहोवृषीण विराजता ।
 मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ॥ १६ ॥ व्याहरिष्य-
 न्निवातिष्ठत् सेनाग्रमुपशोभयन् । तेन तस्य रथो भाति मयूरेण
 महात्मनः ॥ १७ ॥ यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता ।
 मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखामिव ॥ १८ ॥ सौवर्णी-
 प्रतिपथ्याम सीतामप्रतिमा शुभाम् । सा सीता भ्राजते तस्य
 रथमास्थाय मारिच ॥ १९ ॥ सर्ववीजविस्फुटेव यथा सीता श्रिया
 वृता । वराह सिन्धु राजस्य राजतोऽमिविराजते ॥ २० ॥
 ध्वजाग्रे लोहितार्काभो ज्वलालपरिष्कृतः । शशुभे केतुना तेन
 राजतेन जयद्रथः ॥ २१ ॥ यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा ज
 शोभते । सौमदत्ते पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य शोभतः ॥ २२ ॥ ध्वजः
 सूर्ये इवामाति शोभशात्र प्रदृश्यते । स यूपः काञ्चनो राजन्
 सौमदत्तेर्विराजते ॥ २३ ॥ राजसूये मलयथेष्ठे यथा यूपः समु-
 च्छितः । शल्यस्य तु महाराज राजतो दिरदो महान् ॥ २४ ॥
 केतुः काञ्चनचित्वाङ्गैर्मयूरैरुपशोभितः । स केतु शोभयानास
 सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ २५ ॥ यथा श्वेतो महानागो देवराजसू-
 तयोः । नागो मणिमयो राज्ञो ध्वजः कनकसम्भृतः ॥ २६ ॥
 किङ्किणीशतसङ्घादो राजंशिवो रथोत्तमे । व्यभ्राजत मर्थ
 राजन् पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ २७ ॥ ध्वजेन महता सङ्घो कुक्ष-
 णामृषमस्तदा । नवैते तव बाहिन्यामुच्छ्रिता परमध्वजाः ॥ २८ ॥
 व्यद्रीपथंस्ते पवनना युगान्तादित्यमग्निभा । दशमस्त्वज्जुनस्यासी-
 द्देव एव महाकपिः ॥ २९ ॥ शद्रीष्यनाज्जुनो येन हिमवानिव
 शङ्किना । तमशिलाणि शुभाणि समहान्ति महारथाः ॥ ३० ॥

कार्मुकाख्याद्दुस्त्वर्गमर्जुनार्थे परन्तपा । तथैव धनुरावच्छ्वत्
 पार्थ यद्विनाशनम् ॥ ३१ ॥ गाण्डीव दिव्यकर्मा-तद्राजन्
 दुर्मन्त्रिते तव । तवापराधाद्द्राजानो निहता बह्व्यो युधि ॥ ३२ ॥
 नानादिग्भ्य समाहृता सहया सरथाइपा । तेषामासीत्
 प्रतिक्षेपो गर्जतामितरेतरम् ॥ ३३ ॥ दुर्व्योधनमुखानाञ्च पाण्डू
 नाभ्युपमस्य च । तवाद्भुत परच्छक्रे कौन्तेय कृष्णसारथि ॥ ३४ ॥
 अदेको बह्वभि सार्धे समागच्छदभीतवत् । अशोभत महा-
 बाह्वर्गाण्डोव विचिपन् धनुः ॥ ३५ ॥ जिगीषुस्तान्नरव्याघ्रान्
 जिघासश्च जवद्रथम् । तच्चार्जुनो नरव्याघ्र परैर्मुक्तो सहस्रशः
 ॥ ३६ ॥ अट्टश्यास्तावकान् घोघान् प्रचक्रे यदुतापन । ततस्तेऽपि
 नरव्याघ्रा पाथं सर्वे महारथा ॥ ३७ ॥ अट्टश्य समरे चक्र-
 चायकौघै समन्तत । सन्वृते नरसिद्धेस्तु कुरुणानृपभेऽर्जुने ।
 महानासीत्तानुद्भूतस्तस्य सैन्यस्य निस्त्रन ॥ ३८ ॥

इति द्राणपर्वणि जवद्रथबधपर्वणि ध्वजवर्षने

पञ्चाधिकशतोऽध्याय ॥ १०५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अर्जुने सैन्यव प्राप्ते मारुदाजे च सन्वृता ।
 पाञ्चाला कुरुभि सार्धे किमकुर्वन्त सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । अपराह्णे महाराज सद्भ्रान्ने लोमहर्षणे ।
 पाञ्चालानां कुरुणाञ्च द्रोणो द्यूतमवर्त्तत ॥ २ ॥ पाञ्चाला द्वि
 जिघासन्तो द्रोण स हृष्टचेतसः । अभ्यनुचक्षुस्त गर्जन्त शर-
 वपाण्य मारुथ ॥ ३ ॥ ततस्तु तुमुलस्त्रीया सद्भ्रान्माऽवर्त्तताद्भुत ।
 पाञ्चालानां कुरुणाञ्च घोरो दिवासुरोपम ॥ ४ ॥ सर्वे द्रोणरथ
 प्राप्य पाञ्चाला पाण्डवे सह । तदनीक विभित्तन्तो महास्त्राणि
 व्यर्धयन् ॥ ५ ॥ द्रोणस्य रथपथ्यन्त रथिनो रथमास्थिताः ।

कम्पयन्तीऽभ्यवर्षन्त वेगनास्याय मध्यमम् ॥ ६ ॥ तमभ्ययाद्दृष्टत्-
 च्छत्रः क्लृकयानां महारथः । प्रवपन्निशितान् वाणान्महेन्द्राग्नि-
 चन्निभान् ॥ ७ ॥ तन्तु प्रत्यययौ शीघ्रं क्षेमघूर्तिर्महायथाः ।
 विमुञ्चन्निशितान् वाणान् शतघोऽय सक्रम्यः ॥ ८ ॥ दृष्टक्रेतुश्च
 म्हेदीनामघंभोऽतिवलोदितः । क्षरितोऽभ्यद्रवत्क्षमं महेन्द्र इव
 शम्बरम् ॥ ९ ॥ तमापतन्तं सहसा व्याद्वितास्यभिवान्तकम् ।
 वीरघन्वा महेष्वासस्वरमाणः समभ्ययात् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरं
 महाराजं जिगीषुं समवस्थितम् । सहानीकं ततो द्रोणो न्यवा-
 रयत् वीर्यवान् ॥ ११ ॥ नकुल कुमलं युद्धे पराक्रान्तं परा-
 क्रमो । अस्यगच्छत् समाद्यान्तं विक्रमंस्ते सुतः प्रभो ॥ १२ ॥
 सहदेवं तथाद्यान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्षणः । शरैरनेकसाहसैः सम-
 वाकिरदाशुनैः ॥ १३ ॥ सात्यकिन्तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदन्तस्त्ववा-
 रयत् । शरैः सनिशितैस्त्रोच्छेज्ज कम्पयन् वै मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥
 द्रौपद्यान्नरव्याघ्रान्मुञ्चतः सायकोत्तमान् । संरथ्याग्रथिनः
 श्रेष्ठान् भीमदत्तिरवारयत् ॥ १५ ॥ भीमसेनं तदा क्रुद्धं भीम-
 स्त्रपो भयानकः । प्रत्यवारयदाद्यान्तमार्यशृङ्गिर्महारथः ॥ १६ ॥
 तयोः समभवदाहं नरराक्षसयोर्मध्ये । यादृगीव पुरा वृत्तं राम-
 रावणयोर्दृप ॥ १७ ॥ ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवत्या- नतपर्व-
 णाम् । शालङ्गे भरतश्रेष्ठः सर्वमर्मसु भारत ॥ १८ ॥ तं द्रोणः
 यच्चविंशत्या निजघान स्तनान्तरे । रोषितो भरतश्रेष्ठ कौन्तेयिन
 यश्चस्विना ॥ १९ ॥ भूय एव तु विंशत्या सायकाना समाचिनोत् ।
 साश्वस्तध्वजं द्रोणः पश्यता सर्वघन्विनाम् ॥ २० ॥ तान् शरान्
 द्रोणमुक्तास्तु शरवर्षेण पाण्डवः । अवारयत् घर्मात्सा दर्शयन्
 पाणिलोषवम् ॥ २१ ॥ ततो द्रोणो शृंगं क्रुद्धो घर्मराजस्य
 संयुगे । विच्छेदे समरे घन्वी घनुस्तस्य महात्मान ॥ २२ ॥
 अथैनं छिन्नघन्वानं क्षरमाणो महारथः । शरैरनेकसाहसैः

पूरयामास सर्वतः ॥ २३ ॥ अदृश्यं वीर्यं राजानं भारद्वाजस्य
 सायकीः । सर्वभूतान्यन्यन्तः इतमेव युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ केषिः
 श्वेनमन्यन्त तथैव विमुखीकृतम् । ततो राजेति राजेन्द्र ब्राह्म-
 णेन महात्मना ॥ २५ ॥ स कच्छं परमं प्राप्तो धर्मराजो युधिः-
 स्थिरः । त्यक्त्वा तत् कार्मुकं छिन्नं भारद्वाजेन संयुगे ॥ २६ ॥
 प्राददौ न्यदनुद्विव्यं भास्वरं वेगवत्तरुम् । ततस्तान् सायकांस्तथ
 श्लोणानुत्तान् सङ्गृह्यः ॥ २७ ॥ विच्छेद समरे वीरस्तदङ्गु-
 लमिषाभवत् । छिन्वा तु ताञ्छराग्रजन् क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २८ ॥
 यत्किं जग्राह समरे गिरीणामपि दारणौम् । स्वर्णदण्डां महा-
 धोरामष्टषण्ठां भयावहाम् ॥ २९ ॥ समुत्क्षिप्य च तान् । हृष्टो
 जनाद् बलवर्हली । नादेन सर्वभूतानि दासयन्निव भारत ॥ ३० ॥
 यत्किं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे । स्वस्ति श्लोणाय सहसा
 सर्वभूतान्यथाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्ती-
 रगमन्निभा । प्रत्वालयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ॥ ३२ ॥
 श्लोणान्तिकमनुप्राप्ता दीपास्याः पन्नगी यथा । तामापतन्ती
 सहसा दृष्ट्वा श्लोणो दिशाम्पते ॥ ३३ ॥ प्रादुशक्रे ततो ब्राह्म-
 मस्त्रमस्त्रविदास्वरः । तदस्त्रमस्त्रमात कृत्वा तां यत्किं धोर-
 दर्शनात् ॥ ३४ ॥ जगाम स्यन्दने तूष्णं पाण्डवस्य यथास्त्रिनः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा श्लोणास्त्रं तत् समुद्यतम् ॥ ३५ ॥ श्लोण-
 मयत् महाप्राप्तो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष । विह्वा तच्च रणे श्लोण-
 मयश्चभिर्नतपर्वामिः ॥ ३६ ॥ शूरप्रेण सुतीक्ष्णेन विच्छेदास्य मघ-
 षट्पुः । तदपास्य घनुच्छिन्नं श्लोणः सत्रियमर्दनः ॥ ३७ ॥
 गदाङ्घ्रिचैप सहसा धर्मपुत्राय मारिष । तामापतन्ती सहसा
 गदा दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ गदामेवाग्रहीत् कृद्घ्रिचैप च
 मरन्तप । ते गदे सहसा मुक्ते ममासाद्य परस्परम् ॥ ३९ ॥
 चङ्घ्रिचैप पादक मुक्त्वा समेयातां भङ्गीतले । ततो श्लोणो मघ-

ऋषो धर्मराजस्य मारिय ॥ ४० ॥ वतुभिर्निमित्तैस्तीक्ष्णैर्द्वान्
 जघ्ने शरोत्तमैः । विच्छेदैकेन मञ्जेन घनुयेन्द्रध्वजोपमम् ॥ ४१ ॥
 क्रेतुमेकेन विच्छेद पाण्डवञ्चाद्द्वयन्निभिः ॥ इताश्वात्तु रथात्तूर्ण-
 मवप्लुत्त युधिष्ठिरः ॥ ४२ ॥ यस्यावृद्धभुजो राजा व्यायुधो
 मरतर्षभ । विरथं तं समालोक्य व्यायुधश्च विधेयतः ॥ ४३ ॥
 द्रोणो व्यनोदयच्छूणु सर्वैरन्यानि वा विभो । सुहृद्यैरुगणा-
 स्तीक्ष्णान् लघुहस्तो दृढव्रतः ॥ ४४ ॥ अमिदुद्राव राजानं सिंहो
 नृगनिबोलुण । तममिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामिवधातिना ॥ ४५ ॥
 हाहेति सद्यमा शब्दः पाण्डूना समजायत । हृष्टो राजा हृष्टो
 राजा मारहाजेन मारिय ॥ ४६ ॥ इत्यासीत् समहान् शब्दः
 पाण्डुसैन्यस्य मारत । ततस्त्वरितमस्तद्ध सद्यदेवरथं नृपः ।
 अपायाप्लवनैरश्वैः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४७ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने

षडधिकप्रतीऽध्याय ॥ १०६ ॥

सहस्रं उवाच । वदत्वचमथायान्तं कैकयं दृढविक्रमम् ।
 क्षेमधूर्तिर्महाराज विव्याधोरसि मार्गणैः ॥ १ ॥ वदत्वचस्तु
 तं राजा नवत्या नतपर्वणाम् । आजघ्ने स्मरितो राजन् द्रोणा-
 नौक विमित्तया ॥ २ ॥ क्षेमधूर्तिस्तु सक्रुद्धः कैकयस्य महात्मनः ।
 घनुषिच्छेद मञ्जेन पीतेन निमित्तेन च ॥ ३ ॥ अथैनं छिन्नघन्वानं
 शरेणानतपर्वणा । विव्याध समरे तूर्णं प्रवरं सर्वघन्विनाम् ॥ ४ ॥
 शयान्यदनुरादाय वदत्वचो हसन्निव । व्यश्वसूतरथशुके क्षेम-
 धूर्तिं महारथम् ॥ ५ ॥ ततोऽपरेण मञ्जेन पीतेन निमित्तेन च ।
 महाराज नृपतेः कायात् धिरो स्त्रलितकुण्डलम् ॥ ६ ॥ सच्छिन्नं
 सद्यसा तस्य धिरः कुञ्चितमूर्ध्वजम् । अकिरीटं महीं प्राप्य बभौ

क्ष्योतिरिवास्वरात् ॥ ७ ॥ तं निर्यस्य रणे हृष्टो वृद्धत्सुखी
 महारथः । सहसाभ्यपतस्तेन्यं तावकं पार्थकारणात् ॥ ८ ॥
 घृष्टकेतुं तद्याद्यान्तं द्रोणहेतोः पराङ्गमो । वीरधन्वा महेश्वासी
 वारयामास भारत ॥ ९ ॥ - तो परस्परमासाद्य शरदंष्ट्रौ तरे-
 स्त्रिनौ । शरैरनकसाहस्रैरन्योऽन्यमभिक्रतुः ॥ १० ॥ तावुमौ
 नरमादूर्ध्वौ युयुधाते परस्परम् । महावने तीव्रमदौ वारणाविव
 श्यथौ ॥ ११ ॥ निरिगह्वरनासाद्य शार्दूलविव बोधितौ ।
 युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघांसवा ॥ १२ ॥ तद्युद्धमोषी-
 क्षुमुलं प्रेक्षणीयं विभ्राम्यते । सिद्धवारणसङ्घानां विषाद्याद्भुत-
 दग्धनम् ॥ १३ ॥ वीरधन्वा ततः क्रुद्धो घृष्टकेतोः शरासनम् ।
 हिषा विच्छेद मञ्जेन प्रहसन्निव भारत ॥ १४ ॥ तदुत्सृज्य
 शनुम्हिनं चेदिराजो महारथः । शक्तिं जग्राह विपुलां हेम-
 दृष्टामयक्षयीम् ॥ १५ ॥ तान्तु शक्तिं महावीर्यां दोष्यामायस्य
 भारत । विसृप सङ्घा यत्तो वीरधन्वरथस्पृति ॥ १६ ॥ तथा
 तु वीरघातिन्या शक्त्या लभिसती भयम् । निर्भिन्नहृदयस्त्व-
 निपपात यथामाक्षीम् ॥ १७ ॥ तस्मिन् विनिहतौ वीरे त्रैगर्तानां
 महारथे । बलन्तोऽभक्ष्यत विमो पाण्डवैर्यैः समन्ततः ॥ १८ ॥
 सङ्घदेवे ततः प्रष्टिं सायकान् दुर्मुखोऽक्षिपत् । ननाद् च महा-
 नाहं तल्लयन् पाण्डवं रणे ॥ १९ ॥ माह्वयस्तु ततः क्रुद्धो दुर्मु-
 खश्च प्रितैः शरैः । भ्राता भ्रातरमाद्यान्तं विव्याध प्रहसन्निव
 ॥ २० ॥ तं रणे रभसं दृष्ट्वा सङ्घदेवो महाबलम् । दुर्मुखं
 श्रवणिवर्णित्वाङ्घ्रयामास भारत ॥ २१ ॥ दुर्मुखस्य तु मञ्जेन
 छित्त्वा केतुं महाबलः । जघान चतुरो वाहांसतुभिर्निशितैः शरैः
 ॥ २२ ॥ अथापरेण मञ्जेन पीतेन निशितेन च । विच्छेद शरथैः
 कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २३ ॥ क्षुरप्रेण च तीक्ष्णेन कोर-
 वस्य महद्युः । सङ्घदेवो रणे छित्त्वा तच्च विव्याध पद्मभिः ॥ २४ ॥

हतांश्चतु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखी विमनास्तदा । आरुरोह रथं
 राजन्निरमितस्य मारुत ॥ २५ ॥ सहदेवस्तत कुषी निरमितं
 महाहवे । जघान पृतनामध्ये महेन परवीरहा ॥ २६ ॥ स
 प्रपात रथोपस्थान्निरमितो जनेश्वरः । त्रिगर्भराजस्य मुने
 अघयस्तव वाहिनीम् ॥ २७ ॥ तन्नु हत्वा महाबाहु सहदेवो
 व्यरोचत । चया द्वाघरथीराम खर हत्वा महाबलम् ॥ २८ ॥
 साहाकारो महानासीत् त्रिगर्भना जनेश्वर । राजपुत्र हतं
 दृष्ट्वा निरमितं महारथम् ॥ २९ ॥ गङ्गावन्तो सुत रावन् विक्रमं
 पृथुलोचनम् । सुहृत्ताञ्जितवान् लोके तदद्भुतनिवाभवत् ॥ ३० ॥
 सात्यकि व्याघ्रदत्तस्तु गरै सन्तनपर्वणि । चक्रोदृश्य साश्वस्तं
 सध्वज पृतनान्तरे ॥ ३१ ॥ तान्निवाधी घरान् शूर शैनेय वृत्-
 हस्तवत् । साश्वस्तसध्वज वायुव्याघ्रदत्तनपातयत् ॥ ३२ ॥ कुमारै
 निहतै तस्मिन् मागधस्य सुते प्रभो । मागधा सर्वतो यन्ता
 युयुधाननुपाद्रवन् ॥ ३३ ॥ विह्वजन्त मराश्चैव शोभराक्ष सह-
 क्षय । मिन्दिमालास्तावा प्रासान् सुहरान् सुदत्तानपि ॥ ३४ ॥
 श्येोधवद्रथे शुरा साक्षत युद्धदुर्मदम् । तास्तु सर्वान् न बल-
 वान् सात्यकिर्युद्धदुर्मद ॥ ३५ ॥ नातिहृच्छाहसन्नेव विजिगीर
 पुरुपर्षम । मागधान् तरितो दृष्ट्वा हतशेषान् समन्तत ॥ ३६ ॥
 बलन्तेऽमन्यत विभो युयुधानमराः । हेतम् । नायपिला रणे मैत्र्यं
 जनीय माधवीत्तम ॥ ३७ ॥ विधुन्वानो घबुधेष्ठ व्यभ्राजत
 महायथा । मज्जमान उल्ल राजन् साक्षतेन महादना ॥ ३८ ॥
 नाभयवर्त्तत युद्धाय तस्मित दीर्घबाहुना । ततो द्रोणो मथ क्रुद्धः
 सहस्रोदृत्य चक्षुषी । सात्यकि सत्यकर्माण स्वयमेवामिदुद्रुवे ॥ ३९ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकियुद्धे

सप्ताधिकप्रतोऽध्याय ॥ १०७ ॥

ऋषोतिरिवाश्वरात् ॥ ७ ॥ तं निद्वेष्य रणे वृष्टो वृहत्सखी
 महारथः । सङ्घसाभ्यपतत्सैन्यं तावकं पार्थकारणात् ॥ ८ ॥
 घृष्टकेतु तद्यावान्त द्रोणहेतोः पराक्रमी । वीरघन्वा महेश्वानी
 वारयामास भारत ॥ ९ ॥ तो परस्परमासाद्य शरद्वष्टौ तर-
 खिनौ । शरैरनेकसाहस्रैरन्योऽन्यमभिव्रजतु ॥ १० ॥ तासुमौ
 नरशार्दूलौ युयुधाते परस्परम् । मत्सादने तीव्रमदौ वारणाविव
 दूयपौ ॥ ११ ॥ निरिगह्वरमासाद्य शार्दूलाविव रोषितौ ।
 युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघासवा ॥ १२ ॥ तद्युद्धमासी-
 क्षुमुल प्रेक्षणीय विधास्यते । सिद्धचारणसङ्घाना विघ्नयाद्भुत-
 दर्शनम् ॥ १३ ॥ वीरघन्वा तत क्रुद्धो घृष्टकेतोः शरासनम् ।
 द्विधा विच्छेद मल्लेन प्रहसन्निव भारत ॥ १४ ॥ तदुतदन्व
 घनुश्छिन्न चेदिरालो महारथ । शक्ति जग्राह विपुला हेम-
 द्युडामयसथीम् ॥ १५ ॥ तान् शक्ति महावीर्या द्योभ्यामायन्
 भारत । विक्षेप सङ्घसा यत्तो वीरघन्वरथम्प्रात ॥ १६ ॥ तथा
 तु वीरघातिन्या शक्या क्षमिषती भृशम् । निर्भिन्नहृदयस्तर्षा
 निपपात रथानाक्षीम् ॥ १७ ॥ तस्मिन् विनिहतौ वीरे तैगर्त्ताना
 महारथे । बलन्तोऽभक्ष्यत विमो पाण्डवैर्यै समन्तत ॥ १८ ॥
 सङ्घदेवे तत पटिं सायकान् दुर्मुखोऽक्षिपत् । ननाद च महर्षा
 नाहृत्सर्जयन् पाण्डव रणे ॥ १९ ॥ माद्रेवस्तु तत क्रुद्धो दुर्मु-
 खश्च शिते शरे । भ्राता भ्रातरमाचान्त विव्याध प्रहसन्निव
 ॥ २० ॥ त रणे रमस दृष्ट्वा सङ्घदेवो महाबलम् । दुर्मुख
 गवमिवांगैस्ताडयामास भारत ॥ २१ ॥ दुर्मुखस्य तु मल्लेन
 छिन्वा केतुं महाबल । जघान चतुरो वाहासतुभिर्निशिते शरै-
 ॥ २२ ॥ अध्यापरेण मल्लेन पीतेन निशितेन च । विच्छेद सारथे
 पायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २३ ॥ क्षुरमेण च तीक्ष्णैर्कोर-
 यस्य महद्यु । सङ्घदेवो रणे छिन्वा तच्च विव्याध पञ्चभि ॥ २४ ॥

हिताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा द्रुमुंश्चो विमनास्तदा । आहरोह रथं
 राजन्निरमितस्य भारत ॥ २५ ॥ सहदेवस्ततः क्रुद्धो निरमितं
 महाहवे । जषान पृतनामध्ये मत्नेन परदीरजा ॥ २६ ॥ अ
 पपातः दशोपस्थान्निरमितो जनेश्वरः । त्रिगर्तं राजस्य मुनेो
 अषयंस्तव वाहिनीम् ॥ २७ ॥ तन्तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो
 व्यरोचत । यथा द्वापरयोरोमः खरं हत्वा महाबलम् ॥ २८ ॥
 हाहाकारो महानासीत् त्रिगर्तानां जनेश्वर । राजपुत्रं हतं
 दृष्ट्वा निरमितं महारथम् ॥ २९ ॥ गङ्गजस्ते सुतं राजन् विक्रमं
 पृथुलोचनम् । मुहुर्त्तस्मितवान् लोके तदद्भुतनिवाभवत् ॥ ३० ॥
 सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु भरैः सन्नतपर्वभिः । चक्रोदृशं साश्वसूतं
 सध्वजं पृतनान्तरे ॥ ३१ ॥ तान्निवाधे शरान् शूरः धैनेयः इत-
 हस्तावत । साश्वसूतध्वजं वाप्येव्याघ्रदत्तनपातयत् ॥ ३२ ॥ कुमारै
 निहतै तस्मिन् मागधस्य सुते प्रभो । मागधाः सर्वेता यत्ता
 युयुधाननुपाट्वन् ॥ ३३ ॥ विद्वजन्तः यराद्यैव तीनरास्य सह-
 स्त्रयः । भिन्दिमालास्ताघा प्रासान् सुहरान् सुखलानपि ॥ ३४ ॥
 शयोधयद्रथे शूराः साक्षतं युधदुर्मदम् । तास्तु सर्वान् न बल-
 वान् सात्यकिर्युधदुर्मदः ॥ ३५ ॥ नातिकृच्छ्राहसन्नेत्र विजिगीष
 पुरुपर्यमः । मागधान् तरितो दृष्ट्वा हतघेहान् समन्ततः ॥ ३६ ॥
 बलन्तेऽमज्यत विभी युयुधानशराहितम् । नाभयिला रणे मैत्र्यं
 जनीयं माघवोत्तमः ॥ ३७ ॥ विधुन्वानो घब्रुयेष्टं व्यभ्रजन्त
 महायथाः । मज्जमानं यत्तं राजन् साक्षतेन महालना ॥ ३८ ॥
 नाभयवर्त्तत मुहाय तासितं दीर्घबाहुना । ततो द्रोणो भयं क्रुद्धः
 सहस्रोदृत्य चक्षुषी । सात्यकिं मत्स्यकर्माणं स्वयमेवामिदुदृवे ॥ ३९ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिगुहे

सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सस्रय उवाच । द्रोपदेयात्मचेष्टासान् सीमदत्तिर्महायथा ।
 एकीक पञ्चभिर्विद्वा पुनर्विव्याध सप्तभि ॥ १० ॥ ते पीडिता भृश
 तेन रोद्रेण सद्यसा विभो । प्रमूढा नैव विविदुर्मृष्टे कृत्य ज
 किञ्चन ॥ २ ॥ नाकुलिष्य यतानीक सीमदत्ति नरर्षभम् ।
 दाभ्या विद्वानदृष्ट शराभ्या यत्कर्षण ॥ ३ ॥ तथेतरे रणे
 यत्तास्त्रिमिस्त्रिभिरजिह्वमे । विव्यधु समरे तूष्णं सीमदत्ति-
 ममर्षणम् ॥ ४ ॥ स तान् प्रति महाराज विक्षेप पञ्च साय
 कान् । एकीक हृदि पाजघ्ने एकीकेन महायथा ॥ ५ ॥ ततस्ते
 भ्रातर पञ्च शरैर्विद्वा महात्मना । परिवार्ये रणे वीर विव्यधु
 सायकीर्भृशम् ॥ ६ ॥ अर्जुनिस्तु हयास्तस्य चतुर्भार्जाशतै शरै ।
 प्रेषयामास सक्रुद्धो यमस्य सदन प्रति ॥ ७ ॥ भैमसेनिर्घनु
 श्छित्त्वा सीमदत्तेर्महात्मन । ननाट बलवन्नाट विव्याध च शितै
 शरै ॥ ८ ॥ यौधिष्ठिरिर्ध्वज तस्य छित्त्वा भूमावपातयत् ।
 नाकुलिषाथ यन्तार रथनीडादपाहरत् ॥ ९ ॥ साहदेविस्तु
 त श्रावा भ्रातृभिर्वसुखीकृतम् । क्षुरप्रेण शिरोराजन्निचकर्त्त
 महात्मन ॥ १० ॥ तच्छिरोन्यपतद्भूमौ तपनीयविभूषितम् ।
 भ्राजयन्त रणोद्देशे बालसूर्येसमप्रभम् ॥ ११ ॥ सीमदत्ते-
 शिरो दृष्ट्वा निहत तन्महात्मन । विवस्तास्तावका राजन् प्रहृ
 दुवुरनेकधा ॥ १२ ॥ अलम्बुषस्तु समरे भीमसेन महाबलम् ।
 योधयामास सक्रुद्धो लक्ष्मण रावणिर्यथा ॥ १३ ॥ सप्रशुद्धौ
 रणे दृष्ट्वा तावुभौ नरराक्षसौ । विस्मय सर्वभूताना प्रहर्षं
 समजायत ॥ १४ ॥ शार्ङ्गशृङ्गितो भीमो नवभिर्नाशितै शरै ।
 विव्याध प्रहसन् राजन् राजसेन्द्रममर्षणम् ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट
 समरे विद्व कृत्वा नाट भयावहम् । अभ्यद्रवत्ततो भीम ये च
 तस्य पदानुगा ॥ १६ ॥ स भीम पञ्चभिर्विद्वा शरै सन्नत
 पर्वाम । भेनान् परिजघानाशु रयास्त्रियतमाहवे ॥ १७ ॥

पुनश्चतुःशतान् कृत्वा भीमं विव्याधि पात्रिणा । शोऽतिविद्वस्तया
 भीमो राक्षसेन महाबलः ॥ १८ ॥ निघमाट रथोपस्थे मूर्च्छ-
 वामिपरिप्लुतः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञा मारुतिः क्रोधमूर्च्छितः
 ॥ १९ ॥ विवृष्य कार्मुकं घोरं मारसाधनमुत्तमम् । अलम्ब्यं
 शरैस्तीक्ष्णैरह्वयामास सर्वतः ॥ २० ॥ स विद्धो बद्धमिर्वाणै-
 र्नीलाङ्गनधयोपम । शुशुभे सर्वतो राजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः
 ॥ २१ ॥ स बध्यमानः समरे भीमवापच्युतैः शरैः । छरन्
 भ्रातृबधञ्चैव पाण्डवेन महात्मना ॥ २२ ॥ घोरं क्षपमथो कृत्वा
 भीमसेनमभाषत । तिष्ठेदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमम्
 ॥ २३ ॥ वकी नाम सुदुर्बलं राक्षसप्रवरो बली । परोक्षं मन
 तदुत्तं यद्भ्राता मे हतस्त्वया ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततो भीममन्त-
 र्द्वानं गतस्तदा । महता शरवर्षिण भृशं तं समवाकिरत् ॥ २५ ॥
 भीमस्तु समरे राजन्नदृश्ये राक्षसे तदा । आकाशं पूरयामास
 शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २६ ॥ स बध्यमानो भीमेन निमेषाद्दृथ-
 मास्त्रितः । जगाम घरणीञ्चैव क्षत्रं खं सद्यमागमत् ॥ २७ ॥
 उच्चावचानि रूपाणि चकार सुबह्वनि च । अनुवृंहत् पुनः
 स्थूनी नाद मुञ्चन्निवाग्मुदः ॥ २८ ॥ उच्चावचास्तथा वाचो व्याल-
 हार समन्ततः । निपेतुर्गगनाञ्चैव शरधाराः सहस्रशः ॥ २९ ॥
 शक्तयः कृणवा प्रासाः शूलपट्टिशतीमराः । अतस्त्र परिघायैव
 मीन्द्रिपाला परश्वधाः ॥ ३० ॥ शिलाः खड्गागुडाश्चैव ऋष्टि-
 र्वज्राणि चैव च । सा राक्षसविष्टया तु शस्त्रहृष्टि सुदारुणाः
 ॥ ३१ ॥ जघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् रणमूर्धनि । तेन पाण्डव-
 सेन्याना स्तुतिता युधि वारणा ॥ ३२ ॥ जयाश्च बहवो राजन्
 पक्षयश्च तथा पुनः । रथेभ्यो रथिनः पेतुस्तस्य नृन्नाः स साचकीः
 ॥ ३३ ॥ शीणितोटा रथावन्ता हस्तिग्राहसमाकलाम् । क्ष-
 द्दवा ऋष्टिमिनो बान्धवन्तगसहस्राम् ॥ ३४ ॥ नदीं प्रावर्त्तयामास

रञ्जीगणसमाकुलाम् । बद्धन्तीं बद्ध्वा राजंसेदिपाञ्चालसङ्घ-
 यान् ॥ ३५ ॥ तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभौतवत् । पाण्डवो
 वैश्वस्यिनाः प्रापयन्स्तस्य विक्रमम् ॥ ३६ ॥ तावकानान्तु सैन्यानां
 प्रहयः समजायत । वादिवनिनदशोभः समंहाश्रीमहर्षणः ॥ ३७ ॥
 तं शुक्ला निनदं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः । नामृष्यत वधो
 नागस्तल्लघ्ने समीरितम् ॥ ३८ ॥ ततः क्रोधामितामाची-
 तिहृष्टनिव पावकः । सन्दधे लाष्ट्रमस्त्रं स स्वयं तद्वेव मारुतिः
 ॥ ३९ ॥ ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् समन्ततः । तैः शरै-
 स्तव सैन्यस्य विद्रवः समंहानसूत् ॥ ४० ॥ तदस्त्रं प्रेरितं तेन
 भीमसेनेन संयुगे । राज्ञमस्य महानायां हत्वा राजसमार्द्धवत्
 ॥ ४१ ॥ स बध्यमानो बद्ध्वा भीमसेनेन राज्ञसः । सत्यस्य
 समरे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ४२ ॥ तस्मिंस्तु निजिते
 राजग्राहसेन्द्रे महात्मना । अनादयन् सिंहनादैः पाण्डवाः सर्वतः
 दिग्म् ॥ ४३ ॥ अपूजयन्मारुतिञ्च संहृष्टास्ते महाबलम् । मद्गाद-
 समरे जिह्वा यथा शक्रं नरुहणाः ॥ ४४ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुपराजये

अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

यस्त्वय उवाच । अलम्बुपं तथा युद्धे विचरन्तमभौतवत् ।
 हैडिम्बः प्रययौ तूष्णं विव्याध निमित्तैः शरैः ॥ १ ॥ तयोः प्रति-
 भयं युद्धमाशीद्राक्षससिंहयोः । कुर्वतीर्विविधा मायाः शक्रस्य-
 रयोरिव ॥ २ ॥ अलम्बुयो भृशं क्रुद्धो घटोत्कचमताडयत् ।
 तयोर्युद्धं समभवद्रञ्जीग्रामणिमुखयोः ॥ ३ ॥ यादृगीव पुरा हतं
 रामरावणयोः प्रभो । घटोत्कचस्तु विग्रह्या नारायणा स्तना-
 न्तरे ॥ ४ ॥ अलम्बुपमथो विद्धा सिंहवद्वनदम् ॥ तय-

यालम्बुषो राजन् हैडिम्बं युद्धदुर्गदम् ॥ ५ ॥ विद्वा विद्वानदः
 दृष्टः पूरयन् खं समन्ततः । तथा तौ भृशसंक्रुद्धौ राक्षसेन्द्रौ
 महाबलौ ॥ ६ ॥ निर्विषेदमयुध्येता मायाभिरितरेतरम् । प्राथु-
 षतश्चो नित्यं नोहयन्तौ परस्परम् ॥ ७ ॥ मायायुद्धेषु कुशलौ
 मायायुद्धमयुद्धताम् । या या घटोत्करो युद्धे मायां दर्शयते
 नृप ॥ ८ ॥ तां तामलम्बुषो राजन् माययैव निजज्ञिवान् । तं
 राथा युद्धमानन्तु मायायुद्धविभारदम् ॥ ९ ॥ अलम्बुषं राक्ष-
 सेन्द्रं दृष्ट्वाक्रुद्धान्त पाण्डवाः । त एनं भृशसम्बिन्नाः सर्वतः प्रवरा
 रथैः ॥ १० ॥ अस्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनादयो नृप । त एनं
 कीष्टकीकृत्य रथवंशेन मारिष ॥ ११ ॥ सर्वतो व्यकिरन् वाष्पै-
 रस्यभिरिव कुञ्जरम् । स तेषामस्त्रवेगं तं प्रतिहन्यास्त्रमायया
 ॥ १२ ॥ तस्माद्दृश्यप्रजाभ्रुक्तो वनटाहादिव द्विपः । स विस्फार्य
 षतुर्धोरमिन्द्राग्निचमखनम् ॥ १३ ॥ मारुतिं पञ्चविंशत्या भैम-
 सिनिष्ठ पञ्चभिः । युधिष्ठिरं त्रिमिर्विद्वा सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ १४ ॥
 नकुलञ्च विषप्तत्या द्रौपदेयाश्च मारिष । पञ्चभिः पञ्चमिर्विद्वा
 घोरं नादं ननाद् च ॥ १५ ॥ तं भीमसेना नवभिः सहदेवस्तु
 पञ्चभिः । युधिष्ठिरः शतेनैव राक्षसं प्रत्यविध्यत ॥ १६ ॥ नकुलस्तु
 षतुःषष्ट्या द्रौपदेयास्त्रिमिस्त्रिभिः । हैडिम्बो राक्षसं विद्वा
 युद्धे पञ्चमता शरैः ॥ १७ ॥ पुनर्विध्याद्य सप्तत्या ननाद् च महा-
 बलः । तस्य नादेन महता कम्पितयं वसुन्धरम् ॥ १८ ॥ स-
 ष्वतवना राजन् सपाद्पञ्जलाश्रया । सोऽतिविहो महेष्वासैः
 सर्वतस्त्रैर्महारथैः ॥ १९ ॥ प्रतिविध्याद्य तान् सर्वान् पञ्चभिः
 पञ्चभिः शरैः । तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिक्रुद्धस्तु राक्षसः ॥ २० ॥
 हैडिम्बो मरतयेष्ट शरैर्विध्याद्य सप्तभिः । सोऽतिविहो बलवता
 राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ २१ ॥ व्यसृजत् धायका स्तूषं स्वक्वग्धान्
 पिशाचिणान् । ते मरा नतपर्वाणो विविशूराक्षसं तदा ॥ २२ ॥

हृषिता पन्नगा यदहिरिच्छन् महावता । ततस्ते पाण्डवा
 राजन् समन्तान्निायताञ्छरान् ॥ २३ ॥ प्रेषयामासुहादमा
 हौडम्बय घटोत्कच । स बध्यमान समरे पाण्डवैर्लज्जितकाशिमि
 ॥ २४ ॥ मर्त्यधर्ममनुप्राप्त कर्त्तव्य नान्वपद्यत । तत समरघौडो
 वै भैमसेनिर्महाबल ॥ २५ ॥ समीच्य तदवस्थ त बधायास्य
 मनो दधे । वेगञ्चक्रे महान्तञ्च राक्षसेन्द्ररथम्प्रति ॥ २६ ॥
 दग्धाद्रिकूटशृङ्गाम भिन्नास्त्रतवधोपमम् । यथाद्रथमभिदुत्य क्रुद्धो
 हौडम्बिराक्षिपत् ॥ २७ ॥ उद्वर्धं यथाज्ञापि पन्नग गम्डो
 यथा । समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामावध्य च पुन पुन ॥ २८ ॥
 निष्पिपेष क्षिती क्षिप्र पूर्वं कुम्भमिवाश्रान । बललाघवसम्पन्न
 सम्पन्नो विक्रमेण च ॥ २९ ॥ भैमसेनोरणे क्रुद्ध सर्वसैन्यान्
 भीषयत् । सावस्फाटतसर्वाङ्गयूर्ध्वार्थतास्त्रिर्वभीषण ॥ ३० ॥ घटोत्
 कचेन वीरेण हत शालकटङ्कट । तत सुमनस पार्था हते
 तस्मिन्नश्वचरे ॥ ३१ ॥ चक्रुशु सङ्घनादाश्च वासाख्यादुघबुध
 च । तावकाश्च हत दृष्ट्वा राक्षसेन्द्र महाबलम् ॥ ३२ ॥ चलम्बुप
 तथा शूरा ऋषीर्णमिव पर्वतम् । हाहाकारमकार्षुश्च सैन्यानि
 भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ जनाश्च तद्दृष्ट्वाश्वरे रक्ष कौतूहलान्विता ।
 यदृच्छुया निपातत भूमावद्भारक यथा ॥ ३४ ॥ घटोत्कचस्तु
 तद्वत्त्वा रक्षोबलवताम्बर । सुमोच बलवन्नाद् बल हत्वेव वार्ष्व
 ॥ ३५ ॥ स पूज्यमान पितृभि सवान्धवैघटात्कच कर्माण दुष्करे
 कृते । रूप निहत्याभिननन्द वै तदा चलम्बुप पक्षमलम्बुप
 यथा ॥ ३६ ॥ ततो जनाट समहान् समुत्थित सञ्छन्नानाविध
 वाणघोषवान् । नश्यन् त प्रत्यनदस्तु कौरवास्तताध्वानर्भुवन
 मथासृग्मद्गुणम् ॥ ३७ ॥

इति द्राणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि चलम्बुपबधे

धृतराष्ट्र उवाच । भारद्वाजं कथं युधि युयुधानो न्यवारयत् ।

सञ्जयाच्च तस्मिन् परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् महाप्राज्ञ मद्भ्रामं लोमहर्षि-
णम् । द्रोणस्य पाण्डवैः साधैः युयुधानपुरोगमैः ॥ २ ॥ बध्य-

मान बलं दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष । अश्वद्रवत स्वयं द्रोणः
सात्यकि सत्यविक्रमम् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं महाभा भारद्वाजं महा-

रथम् । सात्यकिं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ४ ॥
द्रोणोऽपि युधि विक्रान्तो युयुधानं समाहितः । अविध्यत् पञ्चभि-

स्त्रुणं क्षेमपुङ्गवैः शरैः शितैः ॥ ५ ॥ ते वर्म भिक्ष्वा सुदृढं द्विपत्
पिथितभोजनाः । अस्ययुर्धरणौ राजन् प्रथमस्त इव पन्नगाः

॥ ६ ॥ द्यौर्घवाङ्गरभिक्रुद्धस्तोवाहित इव द्विप । द्रोण पञ्चा-
शताविध्यन्नाराचैरग्निसन्निभैः ॥ ७ ॥ भारद्वाजो रणे विद्धो

युयुधानेन सत्वरम् । सात्यकिं बद्धभिर्वाणैर्यतमानमविध्यत् ॥ ८ ॥
तत क्रुद्धो महेष्वासो भूय एव महाबल । सात्त्वतं पीडयामास

शरैः शानतपर्वणा ॥ ९ ॥ स बध्यमान समरे मारद्वाजेन
सात्यकिः । मान्यपद्यत कर्तव्यं किञ्चिदेव विशास्यते ॥ १० ॥

विदग्धवदनस्यापि युयुधानोऽभवन्नृप । भारद्वाज रणे दृष्ट्वा विद्व-
जन्तं शितान् शरान् ॥ ११ ॥ तन्तु सम्प्रेक्ष्य ते पुत्राः सैनिकाश्च

विशास्यते । प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंघवद्गजदग्नुङ्ग ॥ १२ ॥ तं
श्रुत्वा निनहं घोरं पीड्यमानञ्च माधवम् । युधिष्ठिरोऽब्रवी-

द्राक्षा सर्वसैन्यानि भारत ॥ १३ ॥ एष ह्यस्त्रिवरो वीर सात्यकिः
सत्यविक्रमः । ग्रस्यते युधि वीरेण मानुमानिव राज्ञया ॥ १४ ॥

अभिद्रवत गच्छध्व सात्यकिर्द्वयं युध्यते । दृष्टव्युस्त्रञ्च पाद्मात्य-
मिदमाह जनाधिप ॥ १५ ॥ अभिद्रव द्रुतं द्रोणं जिमु तिष्ठसि

पार्षत । न पश्यसि भयं द्रोणाहोश्च न समुपस्थितम् ॥ १६ ॥
असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन सयुगे । क्रीडते सूत्रबद्धेन

पाण्डवाणां पाण्डवाश्च सधैरिका ॥ ३४ ॥ त तथा समरे द्रोणं
निघ्नन्तं सोमकान् रणे । न चाप्यभिययु केषिदपरे नैव विव्यधु-
॥ ३५ ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरक्षये । अशृणोत्
सहसा पार्थ पाण्डुजन्यस्य निस्वनम् ॥ ३६ ॥ पूरिता वासुदेन
शङ्कराट् खनते मृगम् । युद्धप्रमानेषु वीरेषु सैश्वर्याभिरक्षिप्तु
॥ ३७ ॥ नदत्सु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथम् । गाण्डीवस्य
च निर्घोषि विप्रनष्टे समन्तत ॥ ३८ ॥ कञ्जलामिहता राजा
चिन्तयामास पाण्डव । न नूनं स्वस्ति पार्थाय यथा नदति
शङ्कराट् ॥ ३९ ॥ कौरवाय यथा हृष्टा विमदन्ति मुहुर्मुहुः ।
एव सञ्चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना ॥ ४० ॥ अजातशत्रु-
कीर्त्तये सास्वत प्रत्यभाषत । वाप्यगद्गदया वाचा मुच्यमानो
मुहुर्मुहुः । इत्यस्यानन्तरापेक्षी शैनेय शिनिपुङ्गवम् ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । य स धर्मं पुरा दृष्ट सञ्चि शैनेय
शाश्वत । साम्पराधे सृष्टत् इत्ये तस्य कालोऽयमागत ॥ ४२ ॥
सर्वेष्वपि च धीधेसु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव । तत्त सृष्टतम कश्चि-
न्नाभिवानामि सात्यके ॥ ४३ ॥ धी हि प्रीतमना नित्यं यश्च
नित्यमनुव्रत । स कार्यं साम्पराधे तु निधीष्य इति मे मति-
॥ ४४ ॥ यथा च केशवो नित्य पाण्डवानां परायणम् । तथा
तमपि वार्ष्णेय कृष्यातुल्यपराक्रम ॥ ४५ ॥ सोऽहं भाव्य समा-
सास्ये यदि त वोढुमर्हसि । अग्निप्रायश्च मे नित्यं न वृथा कर्तु-
मर्हसि ॥ ४६ ॥ स त्व भ्रातुर्वयस्यस्य गुरोरपि च संयुगे । कुरु
कृच्छ्रे सहाचार्यमर्जुनस्य नरर्षभ ॥ ४७ ॥ त्व हि सत्यव्रत शूरो
मित्राणाममवह्वर । लोके विश्वप्रायसि वीर कर्मणि सत्यवागिति
॥ ४८ ॥ धी हि शैनेय मित्रार्थं युध्यमानस्यजेत्तनुम् । मृथिवीञ्च
हिजातिभ्यो धी दद्यात् स समो भवेत् ॥ ४९ ॥ श्रुताश्च बहवी-
ऽस्माभीरानानो धे दिव गता । दत्त्वा मा मृथिवीं इत्स्ता ब्राह्म-

यस्मिन्ना दालको यथा ॥ १७ ॥ तत्रैव सर्वे गच्छन्तु भीमसेनः
 सुरोगमाः । तत्रैव सहिताः सर्वे युयुधानरथं प्रति ॥ १८ ॥
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः । सात्वकिं मोक्षयस्वाद्य
 यमहं द्रान्तरं गतम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा सर्वसैन्येन
 भारत । अभ्यद्रवद्रुणे द्रोणं युयुधानस्य कारणात् ॥ २० ॥
 तस्मारावो महानासीत् द्रोणमेकं युयुत्सताम् । पाण्डवानाञ्च
 मद्रन्ते सुप्लयानाञ्च सर्वयः ॥ २१ ॥ ते समेत्य नरव्याघ्र भार-
 द्वाजं महारथम् । अभ्यवर्षच्छरैस्तीक्ष्णैः कृष्णवर्षिणवाजितैः ॥ २२ ॥
 अयन्नेव तु तान् वीरान् द्रोणः प्रत्यग्रहीत् स्वयम् । अतिथी-
 नागतान् यदत् सखिलीनासनेन च ॥ २३ ॥ तपितास्ते शरैस्तस्य
 भारद्वाजस्य घन्विनः । आतिथेयं गृहं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा
 ॥ २४ ॥ भारद्वाजश्च ते सर्वे न शकुः प्रतिवीक्षितुम् । मध्यन्दिन-
 भनुप्राप्तं सहस्रांशुमिव प्रभो ॥ २५ ॥ तास्तु सर्वांन् महोवासान्
 द्रोणः अस्त्रभृताभ्वरः । अतापयच्छरव्रातैर्गभस्तिभिरिवाशुमान्
 ॥ २६ ॥ बध्यमाना महाराज पाण्डवाः सुप्लयास्तथा । तासाम्
 नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव हिपाः ॥ २७ ॥ द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त
 विमर्षन्तो महाशराः । गभस्तय इवार्कस्य प्रतपन्तः समन्ततः
 ॥ २८ ॥ तस्मिन् द्रोणेन निहताः पाञ्चालाः पञ्चविंशतिः । महा-
 शयाः समाखराता दृष्टयुग्मस्य सम्मताः ॥ २९ ॥ पाण्डूनां सर्व-
 सैन्येषु पाञ्चालानां तथैव च । द्रोणं स दृष्टुः शूरं विनिघ्नन्तं
 वरान् वरान् ॥ ३० ॥ कीक्यानां यतं हत्वा विद्राव्य च सम-
 न्ततः । द्रोणस्तस्थौ महाराज व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३१ ॥
 पाञ्चालान् सुप्लयाभ्युत्तरान् कीक्याश्च नराधिप । द्रोणोऽजय-
 म्महाबाहू यतयोऽथ सहस्रयः ॥ ३२ ॥ तेषां समभवच्छब्दी
 विद्वान्ना द्रोणसायकैः । वनौकसामिवारण्ये व्याप्तानां धूमकेतुना
 ॥ ३३ ॥ तत्र देवा सगन्धर्वाः पितरश्चाग्निवज्रप । एते द्रवन्ति

पाञ्चाला पाण्डवाय ससैनिकाः ॥ ३४ ॥ तं तथा समरे द्रोणं
 निघ्नन्ते सोमकान् रणे । न चाप्यमिययुः केचिदपरे नैव विव्यसुः
 ॥ ३५ ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरक्षये । अशृणोत्
 सहसा पार्थ पाण्डजन्यस्य निखनम् ॥ ३६ ॥ पूरितो वासुदेवेन
 शङ्कराट् खनते भृशम् । युद्धमानेषु वीरेषु सैन्यवस्याभिरक्षिप्तु
 ॥ ३७ ॥ नदत्सु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथम्, ति । गाण्डीवस्य
 च निर्घोपि विप्रनष्टे ममन्तत' ॥ ३८ ॥ कश्मलामिहते राजा
 चिन्तयामास पाण्डव । न नूनं स्वस्ति पार्थाय यथा नदति
 शङ्कराट् ॥ ३९ ॥ कौरवाय यथा हृष्टा विनदन्ति मुहुर्मुहुः ।
 एवं सञ्चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना ॥ ४० ॥ अजातशत्रुः
 कौन्तेयः सास्वतं प्रत्यभाषत । 'वाप्यगद्गदया वाचा, सुघ्नमानो
 मुहुर्मुहुः । कृत्यस्यानन्तरापेक्षी येनेयं शिनिपुङ्गवम् ॥ ४१ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । यं च चर्मः पुरा दृष्टं सद्भिः येनेय
 शाश्वत । साम्पराये सहृत् कृत्ये तस्य कालोऽयमागत ॥ ४२ ॥
 सर्वेष्वपि च वीक्षेणु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव । त्वत्त सद्भुत्तमं कश्चि-
 न्नाभिजानामि सात्यके ॥ ४३ ॥ यो हि प्रीतमना नित्यं चक्ष
 नित्यमनुव्रत' । स कार्यं साम्पराये तु निधीक्ष्य इति मे मतिः
 ॥ ४४ ॥ यथा च केशवो नित्यं पाण्डवाना परायणम् । तथा
 त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णातुल्यपराक्रम ॥ ४५ ॥ सोऽहं भारं समा-
 सास्ये त्वयि त वोढुमर्हसि । अमिप्रायश्च मे नित्यं न वृथा कर्तु-
 मर्हसि ॥ ४६ ॥ स ज्ञातुर्वयस्यस्य सुरोरपि च संयुगे । कुरु
 कृच्छ्रे सहाचार्यमञ्जुनस्य नरर्षम ॥ ४७ ॥ त्वं हि सत्यव्रत, शूरी
 मित्राणाममयङ्करः । लोके विश्वप्रायसे वीर कर्मणि, सत्यवागिति
 ॥ ४८ ॥ यो हि येनेय मित्रार्थं युध्यमानस्वजेत्तनुम् । पृथिवीञ्च
 दिजातिभ्यो यो दद्यात् स समो भवेत् ॥ ४९ ॥ शूताय बहवो-
 ऽस्माभीराजानो यो दिवं गताः । दस्त्रेणा पृथिवीं हृत्स्ना ब्राह्म-

श्रेयो यथाविधि ॥ ५० ॥ एवं त्वामपि धर्मात्मने प्रयाचिहं
 हताश्रलि । पृथिवीदानतुल्य स्यादधिकम्वा फलं विभो ॥ ५१ ॥
 एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभवञ्जर । रणे मन्वजति प्राणान्
 द्वितीयस्वत्तु सात्यके ॥ ५२ ॥ विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे प्रार्थ
 यतो यय । शूर एव सहाय स्यान्नेतरः प्राकृते जन ॥ ५३ ॥
 ईदृशे तु परामर्शं वर्त्तमानस्य माधव । त्वदन्यो हि रणे गोप्ता
 विजयन् न विद्यते ॥ ५४ ॥ श्लघन्नेव हि कर्माणि श्रतयस्तव
 यास्तव । मम सञ्जनयन् हयं पुन पुनरकीर्त्तयत ॥ ५५ ॥
 लघुहस्तश्चित्रघोषी तथा लघुपराक्रम । प्राञ्च सर्वास्त्रविञ्चूरी
 मुञ्चते न च सयुगे ॥ ५६ ॥ महास्क्रन्धो महोरस्को महाबाहु-
 र्भद्राङ्गु । महाबली महावीर्य्यं च महात्मा महारथ ॥ ५७ ॥
 शिष्यो मम सखा चैव प्रियोऽस्याह प्रियश्च मे । ययुधानः सहाय
 मे प्रमथिष्यति कौरवान् ॥ ५८ ॥ अस्मदर्थञ्च राजेन्द्र सन्नद्ये
 त्यदि केषव । रामो वायुनिरुद्धो वा प्रद्युम्नो वा महारथ
 ॥ ५९ ॥ गटो वा सारणो वापि साख्यो वा सहस्रपिणि ।
 सहायार्थं महाराज सद्गामोत्तममूर्धनि ॥ ६० ॥ तथाप्यह नर-
 व्याघ्र शैनेय सत्यविक्रमम् । साहाय्ये विनिघोष्यामि नास्ति
 योऽन्यो हि तत्कम ॥ ६१ ॥ इति शैतवने तात मामुवाच धृ-
 ष्णय । परोक्षे त्वद्गुणस्तथगान् कथयन्तार्थमसदि ॥ ६२ ॥
 तस्य तमेव सङ्कल्प न तृषा कर्तुमर्हसि । धनञ्जयस्य शार्ङ्गं
 मेम भीमस्य चामघी ॥ ६३ ॥ यथापि तीर्थानि चरन्तगच्छं
 हारिका प्रति । तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुन प्रति दृष्टवान् ॥ ६४ ॥
 न तत सौहृदनन्येषु मया शैनेय ललितम् । यथा त्वमभान्
 भोजसे वर्त्तमानानुपप्लवे ॥ ६५ ॥ सोऽभिजात्या च महत्या च
 चख्रास्याचार्य्यकस्य च । सौहृदस्य च वीर्य्यस्य कुलीनस्य माधव
 ॥ ६६ ॥ सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च । अतुल्यं

महेष्वान कर्म त्वं कर्त्तमर्हास ॥ ६० ॥ सद्योघनो हि सद्यसा
 शतो द्रोणेन दंशितः । पूर्वमेवानुयातास्ते कौरवाणा महा-
 रथा ॥ ६८ ॥ सुनहान्निमद्वैव यूयते विजयं प्रति । स भैनेय
 जवेनाशु गन्तुमर्हास मानस ॥ ६९ ॥ भीमसेनो वयञ्चैव सम्पन्नाः
 अहमैनिका । द्रोणमावारयिष्यामो यदि त्वा प्रति यास्यति
 ॥ ७० ॥ पश्य भैनेय चैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे । महान्तश्च
 रणे शब्द दीर्घमाणाश्च भारतीम् ॥ ७१ ॥ महामारुतवेगेन
 अनुद्रमिव पर्वसु । घातैराष्ट्रबल तात विचित्रं सव्यसाधिना ॥ ७२ ॥
 द्वैर्विपरिधावद्धिर्मनुष्यैश्च यैश्च ह । सैन्य रज समुद्धूतमेतत्
 सम्परिवर्त्तते ॥ ७३ ॥ समृतः सिन्धु सौवीरैर्नखरप्रासयोधिभिः ।
 अत्यन्तोपचितै शूरैः फाल्गुन परवीरहा ॥ ७४ ॥ नैतद्वल-
 मसम्बार्थं शक्यो जेतुं जयद्रथ । एते हि सैन्यवस्वार्थं सर्वे
 सन्धक्त्वोविताः ॥ ७५ ॥ अरशक्तिघ्नजवरं हयनागसमाकुलम् ।
 पश्यैतद्घातैराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदम् ॥ ७६ ॥ शृणु दुग्धुभि-
 निर्घोषं शङ्खमब्दाथ पुष्कलाम् । सिंहनाद्वरायैव रयनेमिस्त्रतां-
 स्तथा ॥ ७७ ॥ नागाना शृणु शब्दश्च पत्तीनाश्च सहस्रयः ।
 सादिना द्रवताञ्चैव शृणु कम्पयता महोम् ॥ ७८ ॥ पुरस्तात्
 सैन्यवानीकं द्रोणानीकञ्च पृष्ठत । यद्गत्वाहि नरव्याघ्र द्वेन्द्र-
 मपि षोडशैत् ॥ ७९ ॥ अपर्यन्ते वले मनो जघ्नादपि च जीवि-
 तम् । तस्मिंश्च निहते युद्धे कथं जीवित माह्वय ॥ ८० ॥ सर्वथाह-
 मनुप्राप्तं सकृच्छ्रं त्वयि जीवति । श्यामो युवा सुडाकेषो दर्श-
 नीयश्च पाण्डव ॥ ८१ ॥ लघुस्त्रयिष्योषी च प्रविष्टस्तात भार-
 तीम् । सूर्योद्ध्ये महावाङ्मूर्ध्नि वसयातिवर्त्तते ॥ ८२ ॥ तन्न
 जानामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा नवा । कुरुणाद्यापि तस्मै न्य-
 सागरप्रतिम महत ॥ ८३ ॥ एक एव च बीभत्सुः प्रविष्टस्तात
 भारतीम् । अविपश्चा महाशङ्खः सुरैरपि महाहवे ॥ ८४ ॥

श्रेष्ठो यथाविधि ॥ ५० ॥ एव त्वामपि धर्मात्मन् प्रयाचेऽहं
 कृताञ्जलि । पृथिवीदानतुल्य स्यादधिकमत्वा फल विभा ॥ ५१ ॥
 एत एव सदा कृष्णो मित्राणामभवद्भर । रणे मन्वज्जति प्राणान्
 द्वितीयस्वन्न सात्यके ॥ ५२ ॥ विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे मार्गं
 यतो यय । शूर एव सहाय स्यान्नेतरः प्राकृता जनः ॥ ५३ ॥
 ईदृशे तु परामर्शं वर्त्तमानस्य माधव । तदन्यो हि रणे गोप्रा
 विजयन्त्य न विद्यते ॥ ५४ ॥ श्लघन्नेव हि कर्माणि शतशस्तव
 पाण्डव । भ्रम सञ्जनयन् हयं पुन पुनरकीर्तयत् ॥ ५५ ॥
 लघुहस्तश्चित्रयोधी तथा लघुपराक्रमः । प्राञ्च सर्वास्त्रविच्छूरो
 मुञ्चति न च सयुगे ॥ ५६ ॥ महास्कन्धो महोरस्को महाबाहु
 महाहनुः । महाबलो महावीर्यं च महात्मा महारथः ॥ ५७ ॥
 शिष्यो मम सखा चैव प्रियाऽस्याह प्रियश्च मे । ययुधान सहायि
 जे प्रमथिष्यति कौरवान् ॥ ५८ ॥ अस्मदर्थश्च राजेन्द्र मन्त्रश्चै
 यदि केशव । रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रयत्नो वा महारथ
 ॥ ५९ ॥ गदो वा शरणो वापि सास्त्रो वा सहवृष्टिभिः ।
 सहायार्थं महाराज सङ्गामोत्तमसूर्ध्वनि ॥ ६० ॥ तथाप्यह नर-
 व्याघ्र शैनेय सत्यविक्रमम् । साहाय्ये विानधीष्यामि नास्ति
 शोऽन्यो हि तत्क्षम ॥ ६१ ॥ इति हैतवने तान मामुवाच घन-
 प्लव । परोक्षे च्छङ्कुणास्तथान् कथयन्नार्थमसदि ॥ ६२ ॥
 तस्य तमेव सङ्कल्प न तृया कर्तुंमर्हसि । घनप्लवस्य वार्ष्णेय
 मेम भौमस्य शोभधी ॥ ६३ ॥ यज्ञापि तीर्थान् चरन्नगच्छ
 द्वारका प्रति । तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुन प्रति दृष्टवान् ॥ ६४ ॥
 न तत्र शौहृदमन्येषु मया शैनेय लक्षितम् । यथा त्वम्मान
 भजसे वर्त्तमानानुपप्लवे ॥ ६५ ॥ शोऽभिजात्या च मत्तया च
 सखास्याचार्य्यकृत्य च । शौहृदस्य च वीर्यस्य कुलीनस्य माधव
 ॥ ६६ ॥ सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च । अनुसर्प

स्रष्टेऽस्वामि कर्म त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ६० ॥ सुयोधनी हि सहस्रा
 प्राता द्रोणेन दग्धिता । पूर्वमेवानुयातास्ते कौरवाणा महा-
 रथा ॥ ६८ ॥ सुमहान्निमदस्यैव श्रूयते विजय प्रति । स सैन्य
 जवेनाशु गन्तुमर्हसि मानव ॥ ६९ ॥ भीमसेनो वयस्यैव सम्भन्ताः
 सहसैनिका । द्रोणमावारयिष्यामी यदि त्वा प्रति यास्यति
 ॥ ७० ॥ पश्य सैन्य सैन्यानि द्रवमाणानि रुयुगे । महान्तश्च
 रणे शब्द दीर्यभाणाञ्च भारतीम् ॥ ७१ ॥ महामारुतवेगेन
 असुद्रमिव पर्वसु । घातैराष्ट्रबल तात विक्षिप्तं सव्यसाचिना ॥ ७२ ॥
 अथैर्विपरिधावद्धिर्मनुर्थेय हयैश्च ह । सैन्य रज समुद्भूतमेतत्
 सम्परिवर्तते ॥ ७३ ॥ सम्वृत सिन्धुसौवीरैर्नखरप्रासयोधिभि ।
 अत्यन्तोपाचितै शूरे फालान परवीरहा ॥ ७४ ॥ नैतद्वल-
 मसस्वार्थी शक्यो जेतु जयद्रथ । एते हि सैन्यवस्त्यार्थं सर्वे
 सन्त्यक्तजीविता ॥ ७५ ॥ अरशक्तिध्वजवर हयनागसमाकुलम् ।
 पश्यैतद्घातैराष्ट्राणामनीक सुदुरासदम् ॥ ७६ ॥ शृणु दुस्युभि-
 निर्घोष शङ्खमञ्जराय पुष्कलान् । सिहनाद्वरायैव रथनेमिस्त्रना-
 स्तथा ॥ ७७ ॥ नागाना शृणु शब्दश्च पत्तीनाञ्च सहस्रयः ।
 साहिना द्रवताञ्चैव शृणु कम्पयता महोम् ॥ ७८ ॥ पुरस्तात्
 सैन्यवानीक द्रोणानीकञ्च पृष्ठत । वज्रलाहि मरव्याघ्र दिवेन्द्र-
 मपि षोडशित् ॥ ७९ ॥ अपर्यन्ते बले मनी जज्ञादपि च जीवि-
 तम् । तस्मिन् निहत्ये युद्धे कथं जीवितं माहय ॥ ८० ॥ सर्वथाह-
 भनुप्राप्तं सहस्रं जयि जीवति । श्यामो युवा गुडाक्षीणो दर्श-
 नीयश्च पाण्डव ॥ ८१ ॥ लघुस्त्रयिष्यधी च प्रविष्टस्तात भार-
 तीम् । सुशोदये महावाङ्महिषसशतिवर्तते ॥ ८२ ॥ तन्न
 जानामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा नवा । कुरुणाञ्चामि तस्मै न्यं
 सागरप्रतिम महत ॥ ८३ ॥ एक एव च बीभत्सु प्रविष्टस्तात
 भारतीम् । अविपश्चा महाबाहु सुरैरपि महाहवे ॥ ८४ ॥

न हि मे वर्त्तते बुद्धिरद्य युद्धे कथञ्चन । द्रोणोऽपि रमसो यद्वै
 मम पीडयते बलम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथासौ चरति
 द्विज । युगपच्च समेताना कार्याणां त्व विचक्षण ॥ ८६ ॥
 महायं लघुसयुक्तं कर्तुंमर्हसि मानद । तस्य मे सर्वकार्येषु
 कार्यमेतन्मतं महत् ॥ ८७ ॥ अर्जुनस्य परित्राणं कर्तव्यमिति
 अयमे । नाहं शीघ्रमिहायाहं गीप्तारं जगतं पतिम् ॥ ८८ ॥
 अ हि शक्तो रणे तात वीर्यं लोकानपि सङ्गतान् । विजेतुं
 पुरुषव्याघ्रं सत्यमेतद्दृढवीर्यमि ते ॥ ८९ ॥ किं पुनर्घातैराष्ट्रस्य
 बलमेतत् सुदुर्बलम् । अर्जुनस्त्वेष वार्ष्णेय पीडितो बह्मिर्दुर्ध्रि
 ॥ ९० ॥ प्रजञ्चात् समरे प्राणान् तस्माद्दिन्दामि कश्चलम् ।
 तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेद्यस्तादृश्या यथा ॥ ९१ ॥ तादृश-
 स्येदृशे काले मादृशेनाभिर्नोदित । रणे वृष्णिप्रवीराणां द्वावे-
 वातिरथौ शृतौ ॥ ९२ ॥ प्रयत्नश्च महाबाहुस्त्वच्च सास्वत
 विश्रुत । अस्त्रे नारायणसमं सङ्घर्षणसमो बले ॥ ९३ ॥ वीर-
 ताया नरव्याघ्रं घनश्लयसमो ह्यसि । भीमद्रोणावतिक्रम्य सर्व-
 युद्धविशारदम् ॥ ९४ ॥ त्वामेव पुरुषव्याघ्रं लोकैः सन्तं प्रवक्षते ।

सत्यमेतन्नयाज्ञाने वाहि वत्र घनञ्जय' । एतद्वचनमाज्ञाय यम
सत्यपराक्रम ॥ १०२ ॥ प्रविशेतद्वल तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ।
प्रविश्य च यथान्याय सङ्गम्य च महारथे । अथाहंमात्मन कर्म
रणे सात्त्वत द्दम्य ॥ १०३ ॥

इति द्वितीयपर्वणि जयद्रथदधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

द्वितीयपर्वणि ॥ ११० ॥

सञ्जय उवाच । प्रीतियुक्तश्च हृद्यश्च मधुराक्षरमेव च ।
कालयुक्तश्च चित्रश्च न्याय्यं यथापि भाषितम् ॥ १ ॥ धर्मराजस्य
तदाक्य निश्चय्य शिर्षानुष्ठव । सात्यकिर्मरतश्चेठ प्रत्युवाच युधि-
ष्ठिरम् ॥ २ ॥ श्रुत ते गद्गती वाक्य सर्वमेतन्नयाचुरत । न्याय-
युक्तश्च चित्रश्च फाल्गुनार्थं यथस्करम् ॥ ३ ॥ एवविधे तथा
काले मादृशा मेच्छ्य समतम् । वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पाथं
तथैव माम् ॥ ४ ॥ न मे घनञ्जयस्यार्थं प्राणा रक्ष्या कथञ्चन ।
त्वत्प्रयुक्तः पुनरहं किन्तु कुर्या महाहवे ॥ ५ ॥ लोकवर्षं योष-
यि सदेवासुरमानुषम् । त्वत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतैतत् सुदु-
र्भलम् ॥ ६ ॥ सुयोधनबलन्तुय योषयिष्ये समन्तत । विजेष्ये च
रणे राजन् सत्यमेतद्दृष्टवीमि ते ॥ ७ ॥ कुशल्यह कुशलिन
समासाय घनञ्जयम् । इति जयद्रथे राजन् पुनरेष्यामि तेऽन्ति-
कम् ॥ ८ ॥ भवञ्चन्तु मया सर्वं विश्राप्यस्व नराधिप । वासु-
देवस्य यहाक्य फाल्गुनस्य च धीमत ॥ ९ ॥ दृढन्तुमिपरीतो-
ऽहमर्जुनेन पुन पुन । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य वासुदेवस्य शृणुतः
॥ १० ॥ अयं माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय । आर्या यद्दे
मतिं कृत्वा यावहन्नि जयद्रथम् ॥ ११ ॥ त्वयि वाह महाबाहो
प्रयुक्ते वा महारथे । नृप निक्षिप्य गच्छेय निरपेक्षी जय

द्रथम् ॥ १२ ॥ जानीषी ऽह रणे द्रोण कुरुष्व योऽष्टममतम् ।
 प्रतिज्ञात हि तेनेद पश्यमानेन वै प्रभो ॥ १३ ॥ अहणो धर्म
 राजस्य भारद्वाजोऽप गृह्यति । अक्तयाप रणे द्रोणो निग्र-
 होतु युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ एव त्वयि समाधाय धर्मराज नरो-
 प्तमम् । अहमद्य गमिष्यामि सैन्धवस्त वधाय हि ॥ १५ ॥ जय-
 द्रथञ्च हत्वाह द्रुतमेष्यामि माधव । धर्मराज न चेत द्रोणो
 निगृह्णीयाद्रणे वलात् ॥ १६ ॥ निगृह्णीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन
 माधव । सैन्धवस्य वधो न स्यान्मनाप्रीतिस्तथा भवेत् ॥ १७ ॥
 एव गते नरश्रेष्ठे पाण्डवे सत्यवादिनि । अस्माक गमन व्यक्त
 वन प्रात भवेत् पुन ॥ १८ ॥ सोऽय मम जेया व्यक्त व्यर्थ एव
 भविष्यति । यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृह्णीयाद्युधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥
 सत्रमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम माधव । जयार्थञ्च यथोऽर्थञ्च
 रक्ष राजानमाहवे ॥ २० ॥ स भवात्मयि निक्षेपो निक्षिप्त
 सव्यसाचिना । भारद्वाजाद्भय नित्य मन्यमानेन वै प्रभो ॥ २१ ॥
 तस्यापि च महाबाहा नित्य पश्यामि स युगे । नान्य हि प्रति
 धाहार रौद्रिणोऽवाहते प्रभो ॥ २२ ॥ माञ्चापि मन्यते युद्धे
 भारद्वाजस्य धीमत । साऽह सम्भावनाञ्चैतामाचार्य्यवचनन्तु तत्
 ॥ २३ ॥ पृष्टतो नात्सहे कर्त्तुं त्वा वा त्यक्तु महीपते । आघाश्र्यो
 लघुहस्तत्वाद्भेद्यकवचावृत ॥ २४ ॥ उपलभ्य रणे क्रीडेद्यथा
 शकुनिना शिशु । यदि कार्यार्धनुष्याणिरह स्यान्मकरध्वज
 ॥ २५ ॥ तस्मै त्वा विसृजेय वै स त्वा रक्षेद्यथार्जुन । कुरु
 त्वमात्मनो गुप्त कस्ति गाप्ता गते मयि ॥ २६ ॥ य प्रतीवाद्रणे
 द्रोण यावदहञ्छामि पाण्डवम् । मा च ते मयमद्यास्तु राज
 न्मर्जुनसम्भवम् ॥ २७ ॥ न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति ।
 ये च सौशेरका योधास्तथा सैन्धवपौरवा ॥ २८ ॥ उदीचरा
 दाक्षणात्याश्च ये चान्येऽप महारथा । ये च कर्णमुखा राजन्

रथोद्दाराः प्रकीर्तिता ॥ २९ ॥ एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कलां नार्हन्ति
 षोडशौम् । उद्युक्ता पृथिवी सर्वा ससुरासुरमानुषा ॥ ३० ॥
 सराक्षसगणा राजन् सकिन्नरमहोरगा । जङ्गमाः स्वावराः
 सर्वे नासं पार्थस्य सयुगे ॥ ३१ ॥ एवं ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते
 मोर्धनप्लव्ये । यत्र वीरौ महेश्वासौ कृष्णौ सत्यपराक्रमौ ॥ ३२ ॥
 न तत्र कर्मणो व्यापत् कथञ्चिदपि विद्यते । देवं कृत्वास्वतां
 योगमर्षमपि चाहवे ॥ ३३ ॥ कृतघ्नता दयाञ्चैव भ्रातृस्वमनु-
 चिन्तय । मयि च व्यपद्यते वै गच्छमानेऽर्जुनं प्रति ॥ ३४ ॥
 द्रोणे चित्रास्वता सङ्घे राजस्वमनुचिन्तय । आचार्यो हि
 भृशं राजन्निग्रहे तव गृह्यति ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्
 सत्या कर्तुंश्च मारत । कुरुष्वद्यात्मनो गुप्ति कस्ते गोप्ता गते
 मयि ॥ ३६ ॥ येस्याहं प्रत्ययात् पार्थ गच्छेयं फाल्गुनं प्रति ।
 न ह्यहं त्वा महाराज अनिच्छिष्य महाहवे ॥ ३७ ॥ कञ्चित्थास्यानि
 कौरव्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एतद्विचार्ये बहुधा बुद्ध्या बुद्धि
 मता वर । दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन् प्रयाधि माम् ॥ ३८ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 न तु मे शुध्यते भाव श्वेताश्वं प्रति नारिप ॥ ३९ ॥ करिष्ये
 परमं यत्रमात्मनो रक्षणे ह्यहम् । गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र
 यातो धनञ्जयः ॥ ४० ॥ आत्मसंरक्षणं सङ्घे गमनञ्चार्जुन
 ष्यति । विचार्यैतत् स्वयं बुद्ध्या गमनं तत्र रोचये ॥ ४१ ॥ स
 क्षमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनञ्जयः । समापि रक्षणं मीमः
 करिष्यति महाबलः ॥ ४२ ॥ पार्थतथ असौदर्यं पार्थिवाय
 महाबलाः । द्रौपद्याश्च मा तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ॥ ४३ ॥
 कौक्या भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः । विराटो दुपदश्चैव
 शिखण्डी च महारथ ॥ ४४ ॥ घृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च
 मारिष । नकुलः सहदेवश्च पाद्मालाः सञ्जयास्तथा ॥ ४५ ॥

द्रथम् ॥ १२ ॥ जानीषे हि रणे द्रोण कुरुषु श्रेष्ठममृतम् ।
 प्रतिज्ञातं हि तेनेह पश्यमानेन वै प्रभो ॥ १३ ॥ अहणे धर्म
 राजस्य भारद्वाजोऽपि श्रद्धति । शक्त्यापि रणे द्रोणो निग्र-
 हीतुं युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ एव त्वयि समाधाय धर्मराज नरो-
 त्तमम् । अहमद्य गमिष्यामि सैन्यवस्तु बधाय हि ॥ १५ ॥ जय-
 द्रथञ्च हत्वाह द्रुतमेष्यामि माधव । धर्मराज न चेत द्रोणो
 निग्रहीयाद्रणे वलात् ॥ १६ ॥ निग्रहीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन
 माधवः सैन्यवस्तु बधो न स्यान्ममाप्रोतिस्तथा भवेत् ॥ १७ ॥
 एव गते नरश्रेष्ठे पाण्डवे चत्वरिद्विनि । अस्माकं गमनं व्यक्तं
 वनं प्रातः भवेत् पुनः ॥ १८ ॥ सोऽयं मम जेया व्यक्तं व्यर्थं एव
 भविष्यति । यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निग्रहीयाद्युधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥
 सत्त्वमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम माधव । जयार्थञ्च यत्रोऽर्थश्च
 रक्ष राजानमाहवे ॥ २० ॥ स भवान्मयि निक्षेपो निक्षिप्त
 सव्यसाचिना । भारद्वाजाह्वयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो ॥ २१ ॥
 तस्यापि च महाबाहा नित्यं पश्यामि स युगी । नान्यं हि प्रति
 धीद्वारं रौक्मिण्येयादृते प्रभो ॥ २२ ॥ माञ्चापि मन्यते युद्धे
 भारद्वाजस्य धीमतः । सोऽहं सन्धावनाह्वैतामाचार्य्यवचनन्तु तत्
 ॥ २३ ॥ प्रष्टते नोत्सहे कर्तुं त्वा वा त्यक्तुं महोपते । आचार्य्यो
 लघुहस्तत्वाद्भेद्यकवचावृत ॥ २४ ॥ उपलभ्य रणे क्रीडेद्यथा
 शकुनिना शिशुः । याद् कार्यार्धनुष्पाणिरह स्यान्मकरध्वज
 ॥ २५ ॥ तस्मै त्वं विसृजेय वै स त्वा रक्षेद्यथार्जुन । इष
 त्वमात्मनो श्याप्तं कस्ते गाप्ता गते मयि ॥ २६ ॥ यः प्रतीवाद्रणे
 द्रोणं यावद्दृच्छाम पाण्डवम् । ना च ते भयमथास्तु राज
 न्मर्जुनसन्मयम् ॥ २७ ॥ न स जातु महाबाहोर्भारमुद्यम्य वीदति ।
 ये च सौत्रेरका वीधास्तथा सैन्यवपौरवा ॥ २८ ॥ उदीच्य
 दाक्षणात्प्रायः ये चान्येऽपि महारथाः । ये च कर्णमुखा राजन्

रथोद्गारा प्रकीर्त्तिता ॥ २९ ॥ एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कला गार्हन्ति
 षोडशीम् । उद्युक्ता पृथिवी सर्वा ससुरासुरमानुषा ॥ ३० ॥
 सराक्षसगणा राजन् सकिन्नरमहोरगा । जङ्गमा स्थावराः
 सर्वे नाल्ल पार्थस्य सयुगे ॥ ३१ ॥ एव ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते
 भीर्षनश्लथे । यत्र वीरौ महेश्वासी कृष्यौ सत्यपराक्रमो ॥ ३२ ॥
 न तत्र कर्मणो व्यापत् कथञ्चिदपि विद्यते । दैवं कृत्वास्वता
 योगममर्षमपि चाहवे ॥ ३३ ॥ हतश्रता दयाञ्चैव भ्रातुस्त्वमनु
 चिन्तय । मयि य व्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुन प्रति ॥ ३४ ॥
 द्रोणे चित्वास्वता सङ्घे राजस्त्वमनुचिन्तय । आचार्यो हि
 श्रेष्ठ राजन्निग्रहे तव गृध्याति ॥ ३५ ॥ प्रातश्चामात्मनो रक्षन्
 सत्या कर्तुंश्च भारत । कुम्भवाद्यात्मनो गुप्ति कस्त्वि गोप्ता गते
 मयि ॥ ३६ ॥ यस्याह प्रत्ययात् पार्थ गच्छेय फाल्गुन प्रति ।
 न ह्यह त्वा महाराज अनिच्छिष्य महाहवे ॥ ३७ ॥ कश्चिथास्यामि
 कौरव्य सत्यमेतदृन्नवीमि ते । एतद्विचार्यै बह्वधा बुद्ध्या बुद्धि
 मता वर । इद्धा श्रेय पर बुद्ध्या ततो राजन् पश्चाधि माम् ॥ ३८ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महावाहो यथा वदाम माधव ।
 न तु मे शुच्यते भाव श्वेताश्व प्रात नारिप ॥ ३९ ॥ करिष्ये
 परम यत्नमात्मनो रक्षणे श्वहम् । गच्छ त्व समनुज्ञातो यत्र
 यातो धनश्लय ॥ ४० ॥ आत्मसरक्षणं सङ्घे गमनञ्चार्जुन
 श्रुति । विचार्यैतत् स्वय बुद्ध्या गमन तत्र रेचये ॥ ४१ ॥ स
 त्तभातष्ठ यानाय यत्नं यातो धनश्लय । ममापि रक्षणं भोम
 करिष्यति महाबल ॥ ४२ ॥ पार्थतथ ससोदर्यै पार्थिवाश्च
 महाबला । द्रोपदैयाश्च मा तात रक्षिष्यन्ति न समय ॥ ४३ ॥
 कीकया भ्रातरं पञ्च राक्षसश्च घटोत्कच । विराटो द्रुपदश्चैव
 शिखण्डो च महारथ ॥ ४४ ॥ वृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च
 मारिप । नकुल सवदेवश्च पाद्माला सृष्टवास्तथा ॥ ४५ ॥

द्रथम् ॥ १२ ॥ जानीषि हि रणे द्रोणं कुरुष्वथेष्ठधर्मतम् ।
 प्रतिज्ञात हि तेनेदं पश्यमानेन वै प्रभो ॥ १३ ॥ ग्रहणं धर्म-
 राजस्य भारद्वाजोऽपि गृह्यति । अक्षय्यापि रणे द्रोणो निग्र-
 होतुं युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ एव त्वयि समाधाय धर्मराज नरो-
 त्तमम् । अहमद्य गमिष्यामि सैन्यवस्तु वधाय हि ॥ १५ ॥ जय-
 द्रथञ्च हत्वाहं द्रुतमेष्यामि माधव । धर्मराज न चेत द्रोणो
 निगृह्णीयाद्द्रुणे वलात् ॥ १६ ॥ निगृह्णीते नरथेष्ठे भारद्वाजेन
 माधव । सैन्यवस्तु वधो न स्थान्ममाप्नोतिस्तथा भवेत् ॥ १७ ॥
 एव गते नरथेष्ठे पाण्डवे सत्यवाहिनि । अस्माकं गमनं व्यक्तं
 वनं प्रति भवेत् पुनः ॥ १८ ॥ सोऽयं मम जेया व्यक्तं व्यर्थं एव
 भविष्यति । यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृह्णीयाद्युधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥
 सत्रमद्य महाबाहो प्रियाथं मम माधव । जयार्थञ्च यथोऽर्थञ्च
 रक्ष राजानमाहवे ॥ २० ॥ स भवागमयि निक्षेपो निक्षिप्तः
 सव्यसाचिना । भारद्वाजोऽयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो ॥ २१ ॥
 तस्यापि च महाबाहा नित्यं पश्यामि स युगी । नान्यं हि प्रति-
 धीदार रौद्रिणोऽयादृते प्रभो ॥ २२ ॥ माहापि मन्यते युद्धे
 भारद्वाजस्य धीमत । सोऽहं सम्भावनाञ्चैतामाचार्यवचनन्तु त्वं
 ॥ २३ ॥ प्रथितो नोत्सहे कर्तुं त्वा वा त्यक्तुं महोपते । आचार्यो
 लघुहस्तत्वाद्भेदकवचावृत ॥ २४ ॥ उपलभ्य रणे क्रीडिष्यथा
 अक्रुनिना विशु । यदि कार्ष्णिर्धनुष्याणिरिह स्थान्मकरध्वज
 ॥ २५ ॥ तस्मै त्वा विद्महे वै स त्वा रक्षिष्यथार्जुन । कुरु
 त्वमात्मनो युक्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि ॥ २६ ॥ यः प्रतीयादृष्टो
 द्रोणं यावद्गच्छामि पाण्डवम् । मा च ते भयमथास्तु राज-
 न्मर्जुनसम्भवम् ॥ २७ ॥ न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति ।
 ये च शौडोरका धीमास्तथा सैन्यवपौरवा ॥ २८ ॥ उद्दीपय
 दाक्षिणात्याय ये चान्येऽपि महारथा । ये च कर्ष्यमुखा राजान्

रथोद्गाराः प्रकीर्त्तिता ॥ २९ ॥ एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कलां नाहन्ति
 षोडशीम् । उद्युक्ता पृथिवी सर्वा ससुरासुरमावृषा ॥ ३० ॥
 सराक्षसगणा राजन् सकिन्तरमहोरगा । जङ्गमाः स्थावराः
 सर्वे नालं पार्थस्य सयुगे ॥ ३१ ॥ एव ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते
 मोर्धनप्लये । यत्र वीरौ महेश्वासी कृष्णौ सत्यपराक्रमौ ॥ ३२ ॥
 न तत्र कर्मणो व्यापत् कथञ्चिदपि विद्यते । दैवं कृत्वास्वता
 योगममर्ममपि साहवे ॥ ३३ ॥ कृतज्ञता दयाञ्चैव भ्रातृस्वमनुः
 चिन्तय । मयि य व्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुनं प्रति ॥ ३४ ॥
 द्रोणे चित्वास्वता सङ्घे राजस्वमनुचिन्तय । आचार्यो हि
 भर्म राजन्निग्रहे तव गृध्याति ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रचन्
 सत्या कर्तुंश्च भारत । कुरुष्वान्यात्मनो शुक्ति कस्मी गोप्ता गते
 मयि ॥ ३६ ॥ यस्याहं प्रत्ययात् पार्थ गच्छेयं फाल्गुनं प्रति ।
 न ह्यहं त्वा महाराज अनिचिप्य महाहवे ॥ ३७ ॥ कश्चिद्यास्यानि
 कौरव्य सत्यमेतदृज्वीमि ते । एतद्विचार्य ब्रह्मा बुद्ध्या बुद्धि
 मता वर । दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन् प्रयाधि माम् ॥ ३८ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महावाही यथा वदसि माधव ।
 न तु मे शुष्यते भाव श्रुतेःश्रुत्वा प्रति नारिप ॥ ३९ ॥ करिष्ये
 परमं यत्नमात्मनो रक्षणे ह्यहम् । गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र
 यातो धनप्लयः ॥ ४० ॥ आत्मसंरक्षणं सङ्घे गमनद्वाऽर्जुन-
 म्प्रति । विचार्यैतत् स्वयं बुद्ध्या गमनं तत्र राषधे ॥ ४१ ॥ स
 क्षमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनप्लयः । ममापि रक्षणं भीमः
 करिष्यति महाबलः ॥ ४२ ॥ पार्थतश्च असौदर्यः पार्थिवाय
 महाबलाः । द्वौपदेयाश्च मा तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ॥ ४३ ॥
 कैकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः । विराटो द्रुपदश्चैव
 शिखण्डो च महारथ ॥ ४४ ॥ वृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च
 नारिप । नकुलः सहदेवश्च पाद्मालाः सञ्जयास्तथा ॥ ४५ ॥

प्रभो । भिखेदं दुर्भेदं सैन्य प्रवात्ये नरपुङ्गव ॥ ८ ॥ श्रोणा-
 नीक विद्याम्येष क्रुद्धो मूष इवार्णवम् । तत्र यास्यामि यत्रासौ
 राजन् राजा जवद्रथ ॥ १० ॥ यत्र सेनां समावित्य भीत-
 स्तिष्ठति पाण्डवात् । गुप्तो रथवरश्रेष्ठैर्द्रौणिकर्णकृपादिभि ॥ ११ ॥
 द्रुतस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विग्राम्पते । यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ
 क्षयद्रथबधोद्यत ॥ १२ ॥ त्रियोजनगवस्यापि तस्य यास्याम्यहं
 घटम् । आसिन्धववधाद्राजन् सहदेनान्तरात्मना ॥ १३ ॥ अना-
 दिष्टस्तु गुरुणा को न युध्येत मानव । आदिष्टस्तु यथा राजन्
 को न युध्येत मादृश ॥ १४ ॥ अभिजानामि तं देशं यत्र यास्या-
 न्यहं प्रभो । हलशक्तिगदाप्रासचर्मखड्गर्षितोमरम् ॥ १५ ॥
 इष्वस्त्रवरसम्बाध क्षीमयिष्ये बलार्णवम् । यदेतत् कुञ्जरानीकं
 सहस्रमनुपश्यसि ॥ १६ ॥ कुलमध्वनक नाम यत्रैते वीर्य-
 शालिन । आस्थिता बद्धभिर्स्त्रैर्युद्धयौशुभे प्रहारिभि ॥ १७ ॥
 नागा गेषनिभा राजन् क्षरन्त इव तीयदा । नीते जातु निवर्त्त-
 रन् प्रेषिता हस्तिसादिभि ॥ १८ ॥ अन्यत्र हि अधादिषा नास्ति
 राजन् पराजय । अथ याप्रयिनी राजन् सहस्रमनुपश्यसि ॥ १९ ॥
 एते सक्करया नाम राजपुत्रा महारया । रथेष्वस्त्रेषु निपुणा
 नागेषु च विग्राम्पते ॥ २० ॥ धनुर्वेदि गता पार सुष्टियुद्धे च
 कोविदा । गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धङ्गशलास्तया ॥ २१ ॥ खड्ग-
 प्रहरणे युक्ता सम्पति चासिचर्मणी । शूराथ कृतविद्याथ
 स्वर्दन्ते च परस्परम् ॥ २२ ॥ नित्यं हि समरे राजन् विनिगी-
 पन्ति मानवान् । कर्मेन विद्धिता राजन् दुःशासनमनुव्रताः
 ॥ २३ ॥ एतास्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रशंसति । सततं
 प्रियकामाथ कर्णस्यैते वधे स्थिता ॥ २४ ॥ तस्यैव वचनाद्राजन्
 निवृत्ता श्वेतवाहनात् । तेन ज्ञान्ता न च यान्ता इडावरण-
 कामुंका ॥ २५ ॥ नर्द्धे धिष्ठिता नून धार्तराष्ट्रस्य ग्रामनात् ।

एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशय । न द्रोण सह सैन्येर्न
 हतवर्मा ष सयुगे ॥ ४६ ॥ समासादयितु शक्नो न च मा शर्ष
 यिष्यति । धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोण क्रुद्ध परन्तप ॥ ४७ ॥ धार
 यिष्यति विक्रम्य वेदिव मकरालयम् । यत्र स्यास्यति सङ्ग्रामे
 शार्पत परवीरहा ॥ ४८ ॥ द्रोणो न सैन्य बलवत् क्रामेत्तत्र
 कथञ्चन । एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो ज्ञताशनात् ॥ ४९ ॥
 कवची सशरी खड्गो घ्नो च वरभूषण । विद्यम्य गच्छे
 श्चैनेय माकार्षीर्भवि सश्रमम् । धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्ध द्रोणमावा-
 रक्षिष्यति ॥ ५० ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
 एकादशमधिकप्रश्नाऽध्याय ॥ १११ ॥

प्रभो । भिक्षुं दं दुर्भिक्षं सैन्यं प्रयास्ये नरपुङ्गव ॥ ८ ॥ श्लोका-
 न्तिकं विद्याम्येष क्रुद्धो मूढ इवार्थवम् । तत्र यास्यामि यत्रासौ
 राजन् राजा जयद्रथ ॥ १० ॥ यत्र सेना समाश्रित्य भीत-
 स्तिष्ठति पाण्डवात् । गुप्तो रथवरश्चेष्टैर्द्रौणिकर्षकृपादिभि ॥ ११ ॥
 द्रुपदस्त्रियोजन मन्थे तमध्वानं विद्याम्यते । यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ
 जयद्रथवधोद्यत ॥ १२ ॥ त्रियोजनगवस्यापि तस्य यास्याम्यहं
 घटम् । आसिन्धववधाद्राजन् सदृष्टेनान्तरात्मना ॥ १३ ॥ अना-
 दृष्टिस्तु गुरुणा को न युचेत्त मानव । आदिष्टस्तु यथा राजन्
 को न युध्येत मादृश ॥ १४ ॥ अभिजानामि तं द्वेषं यत्र यास्या-
 म्यहं प्रभो । हृत्प्रयत्नगताप्राप्तचर्मखड्गर्ष्टितामरम् ॥ १५ ॥
 इष्वस्त्रवरसम्बाधं शोभयिष्ये बलार्थवम् । यदेतत् कुञ्जरानौकं
 सहस्रमनुपश्यसि ॥ १६ ॥ कलमञ्जनकं नाम यत्रैते वीर्य-
 शालिनः । आस्थिता बद्धभिस्त्रिस्त्रैर्युद्धगोष्ठैः प्रहारिभि ॥ १७ ॥
 नागा मेघनिभा राजन् धरन्त इव तौयटा । नेते ज्ञातु निवर्त्त-
 र्त्तन् प्रेषिता हस्तिमादिभि ॥ १८ ॥ अन्यत्र हि बधादिषा नास्ति
 राजन् परालयः । अथ याग्रथिनो राजन् सहस्रमनुपश्यसि ॥ १९ ॥
 एते सुकरया नाम राजपुत्रा महारथाः । रथेष्वस्त्रेषु निपुण्या
 नागेषु च विद्याम्यते ॥ २० ॥ धनुर्वेदे गता पारं मुष्टियुद्धे च
 कौविद्राः । गदायुद्धविधिपञ्चा निशुद्धकृमलास्तथा ॥ २१ ॥ खड्ग-
 प्रहरणे युक्ता सम्पाते चासिचर्मणो । शूराश्च कृतविद्याश्च
 सङ्घन्ते च परस्परम् ॥ २२ ॥ नित्यं हि समरे राजन् विलिगी-
 यन्ति मानवान् । कर्मैर्न विहिता राजन् दुःशासनमनुव्रताः
 ॥ २३ ॥ एतास्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रथमति । सततं
 प्रियकामाश्च कर्षस्येते वधे स्थिता ॥ २४ ॥ तस्यैव वचनाद्द्राक्षन्
 निवृत्ता श्वेतवाहनात् । तेन हान्ता न च आन्ता दृढावरण-
 कामुंका ॥ २५ ॥ मदर्थं धिष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शामनात् ।

एते समाहितास्ता रक्षिष्यन्ति न संशयः । न द्रोणः सह सैन्येन
 कृतवर्मा ष संयुगे ॥ ४६ ॥ समासादयितुं शक्ती न च मां शर्प-
 यिष्यति । दृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं क्रुद्धं परन्तपः ॥ ४७ ॥ वार-
 यिष्यति विक्रम्य वेदेव मकरालयम् । चतुःस्थास्यति सङ्ग्रामे
 पाण्डितः परवीरहा ॥ ४८ ॥ द्रोणो न सैन्यं बलवत् क्रामेत्तत्र
 कथञ्चन । एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो ज्ञताश्रमात् ॥ ४९ ॥
 कथञ्चि समरो खड्गो घन्वी ष वरभूषणः । विश्वस्त्रं गच्छे
 शैनेय माकापीर्भवि सम्भ्रमम् । दृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धं द्रोणमावा-
 रयिष्यति ॥ ५० ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकादशमाधिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

सख्यय उवाच । धर्मराजस्य तद्वाक्यं निश्चम्य प्रितिपुङ्गवः ।
 स पार्थाङ्गयमाशंसन् परित्यागान्महीपतेः ॥ १ ॥ अपवापुः प्रिति-
 नथ लोकात् पश्यन् विशेपतः । ते मां भीतमिति द्रुपदुरायात्
 फाल्गुनम्भृति ॥ २ ॥ निश्चित्य बह्वधैवं स सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
 धर्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत् पुंस्यर्षभः ॥ ३ ॥ कृताश्चेतस्मान्यसे
 एषां स्वस्ति तेऽस्तु विशाम्पते । अनुवास्यामि बीभत्सुं करिष्ये
 वचनं तव ॥ ४ ॥ न हि मे पाण्डवात् कश्चित् त्रिभु लोकिषु
 विद्यते । धी मे प्रियतरो राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥
 तस्याहं पदवीं वास्ये सन्देशात्तव मानद । तत्कृते न च मे
 किञ्चिदकर्तव्यं कथयन् ॥ ६ ॥ यथा हि मे गुरोर्वाक्यं विशिष्टं
 हिपदाश्वर । तथा तवापि वचनं विशिष्टतरमेव मे ॥ ७ ॥ प्रिये
 हि तव वर्त्तते आतरी कृष्णपाण्डवी । तथाः प्रिये स्थितश्चैव
 विधि मां राजपुङ्गव ॥ ८ ॥ तवाश्रां शिरसा मया पाण्डवार्थमिदं

प्रभो । मिच्छेद्दुर्मिदं सैन्यं प्रयास्ये नरेपुङ्गव ॥ ८ ॥ श्लोका-
 नीकं विशाम्येष क्रुद्धो मूप इवार्णवम् । तत्र यास्यामि यदासौ
 राजन् राजा जयद्रथः ॥ १० ॥ यत्र सेनां समाश्रित्य भीत-
 स्तिष्ठति पाण्डवात् । गुप्तो रथवरश्चेष्टैर्द्रौणिकशंकापादिभिः ॥ ११ ॥
 इतस्त्रियोजनं मन्थे तमध्यानं विशाम्यते । यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ
 जयद्रथबंधोद्यतः ॥ १२ ॥ त्रियोजनगवस्यापि तस्य चास्यान्यहं
 पदम् । आर्चन्वववधाद्राजन् सदृढेनान्तरात्मना ॥ १३ ॥ अना-
 दिष्टस्तु गुरुणा को न युज्येत मानवः । आदिष्टस्तु यथा राजन्
 को न युज्येत मादृशः ॥ १४ ॥ अमिजानामि तं देशं यत्र यास्या-
 न्यहं प्रभो । हृत्पत्तिगदाप्रामर्शमखड्गगर्हितो मरम् ॥ १५ ॥
 इष्वस्त्रवरसम्बाधं क्षीमयिष्ये बलार्णवम् । यदैतत् कुञ्जरानीकं
 सहस्रमनुपश्यसि ॥ १६ ॥ कुलमच्छनकं नाम यदैते वीर्य-
 शालिनः । आस्थिता बद्धभिर्स्त्रैर्युद्धयोश्चैः प्रहारिभिः ॥ १७ ॥
 नागा मेघनिभा राजन् चरन्त इव तौघटाः । नैते ज्ञातु निवर्त्त-
 सन् प्रेषिता हस्तिसांदिभिः ॥ १८ ॥ अन्यत्र हि वधादिषां नास्ति
 राजन् पराजयः । अथ याग्रथिनी राजन् सहस्रमनुपश्यसि ॥ १९ ॥
 एते सुक्करथा नाम राजपुत्रा महारथाः । रथेष्वस्त्रेषु निपुणा
 नागीषु च विशाम्यते ॥ २० ॥ धनुर्वेदे गताः पारं मुष्टियुद्धे च
 कोविदाः । गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धकुशलास्तथा ॥ २१ ॥ खड्ग-
 प्रहरणे युक्ताः सम्पाते वासिचर्मणोः । शूराश्च कृतविद्याश्च
 संहन्ते च परस्परम् ॥ २२ ॥ नित्यं हि समूहे राजन् विलिगी-
 यन्ति मानवान् । कर्मेन विहिता राजन् दुःशासनमनुव्रताः
 ॥ २३ ॥ एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रथमति । सततं
 प्रियकामाश्च कर्षयन्ते वधे स्थिता ॥ २४ ॥ तस्यैव वचनाद्राजन्
 निवृत्ताः श्वेतवाहनात् । तेन ह्यन्ता न च श्रान्ता दृढावरण-
 कार्मुकाः ॥ २५ ॥ महर्षे धिष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।

पितान् । दारुकस्थानुजो भ्राता सूतस्यस्य प्रिय सखा ॥ ५६ ॥
 न्यवेदयद्रथ युक्त वासवस्यैव मातलि । तत स्नात शुचिर्भूत्वा
 कृतकौतुकमङ्गल ॥ ६० ॥ स्नातकाना सहस्रस्य स्वर्धनिष्का-
 नवाचयत् । आग्नीर्वादिं परिष्वक्त सात्यकि श्रीमता वर ॥ ६१ ॥
 तत समघपर्काहं पीत्वा कैलातक मघ । लोहितान्तो वभौ तत्र
 मदविह्वललोचन ॥ ६२ ॥ आलभ्य वीरकाव्यञ्जु हर्षेण महता-
 न्वित । द्विगुणीकृततेजा हि प्रच्वलन्निव पावक ॥ ६३ ॥ उत्-
 सङ्गे धनुरादाय सगर रथिनाम्बर । कृतस्वस्ययने विप्रैः कवची
 समलङ्घृत ॥ ६४ ॥ लालैर्गन्धैस्तथा माल्यैः कन्याभिस्त्रामि-
 नन्दित । युधिष्ठिरस्य चरणामिवाद्य कृताञ्जलि ॥ ६५ ॥ तेन
 श्रुत्वेत्यपाघ्रात आरुरोह महारथम् । ततस्ते बाजिनो दृष्टाः
 सुपुष्टा वातरहस ॥ ६६ ॥ अजय्या जैत्रमूङ्गस्तं विकुर्वाणा स
 सैन्धवा । तथैव भीमसेनोऽपि घर्मराजेन पूजित ॥ ६७ ॥
 प्रायात सात्यकिना सार्द्धममिवाद्य युधिष्ठिरम् । तौ दृष्ट्वा प्रवि-
 विक्षन्तौ तव सेनामरिन्दमौ ॥ ६८ ॥ सपत्नास्तावका सर्वे तस्थुः
 द्रोणपुरोगमाः । चक्रद्वन्द्वगच्छन्त दृष्ट्वा भीम ससात्यकिम् ॥ ६९ ॥
 अभिनन्द्यान्नवीहीरस्तादा हर्षंकर वच । अथ हर्षपरीताङ्गः
 सात्यकिर्भीममब्रवीत् ॥ ७० ॥ त्वं भीम रक्ष राजानमेतत्कार्य-
 मतं हि ते । अहं भिक्षा प्रवेष्ट्यामि कालपक्रमिदं बलम् ॥ ७१ ॥
 आयत्याञ्जु तदात्त्रे च श्रेयो राज्ञोऽमिरक्षणम् । जानीषे मम
 वीर्यं त्व तव चाहमरिन्दम ॥ ७२ ॥ तस्माद्धीम निवर्त्तस्व मम
 चेदिच्छसि प्रियम् । तथोक्त सात्यकि प्राञ्जु ब्रज त्व कार्यसिद्धये
 ॥ ७३ ॥ अहं राञ्जु कन्ध्यामि रक्षा पुरुषसत्तम । एवमुक्तः
 मत्पुत्राव भीमसेन स माधव ॥ ७४ ॥ गच्छ गच्छ ध्रुव पार्थ
 ध्रुवो हि विलयो मम । यस्मै गुणानुरक्तय त्रमद्य वधमास्थित
 ॥ ७५ ॥ निामत्तानि च घन्यान् यथा भीम वदन्ति माम् ।

निहतैस्त्वै पापे पाण्डवेन महात्मना ॥ ७६ ॥ परिवर्जित्ये
 राजानं घर्मात्मान युधिष्ठिरम् । एतावदुक्ता भोमन्तु विसृज्य च
 महायया ॥ ७७ ॥ सम्प्रेक्ष्य तावक सैन्य व्याघ्रीमृगगणानिव ।
 त दृष्ट्वा प्रतिवीर्यन्तं सैन्य तव जनाधिप ॥ ७८ ॥ भूय एवामव-
 ब्रूढं सुभ्रमं चाप्यक्रम्यत । ततः प्रयातः सहसा तव सैन्य सं-
 सात्यकि । दिदृक्षुरर्क्षुर्न राजन् घर्मराजस्य शासनात् ॥ ७९ ॥

इति द्वीपपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
 द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

सहय उवाच । प्रयाति तव सैन्यन्तु युयुधाने युयुत्सया ।
 घर्मराजो महाराज सेनानीकेन सम्भृतः ॥ १ ॥ प्रायाद्द्वीपरथं
 प्रेप्सुर्युयुधानस्य पृष्ठतः । ततः पाण्डुराजस्य पुत्र समर-
 दुर्मदः ॥ २ ॥ प्राक्रोशत् पाण्डवानौके वसुदानथ पार्थिवः ।
 आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ॥ ३ ॥ यथा सुखिन गच्छेत
 सात्यकिर्युद्धदुर्मदः । महारथा हि बहवो यतिष्यन्त्यस्य निर्जये
 ॥ ४ ॥ इति ब्रुवन्तो वेगेन निपेतुस्ते महारथा । वयस्मृति-
 जिंगोपन्तस्तथ तान् समभिद्रुताः ॥ ५ ॥ ततः शब्दो महानासीत्
 युयुधानरथस्मृति । आकीर्यमाणा घावन्ती तव पुत्रस्य दाहिनी
 ॥ ६ ॥ साक्षतेन महाराज शतघामिव्यभीर्यत । तस्या विदीर्य-
 माणाया शिनेः पुत्रो महारथ ॥ ७ ॥ सप्तवीरान् महेश्वासान्
 अग्रानीकेष्वपोथयत् । अथान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान्
 ॥ ८ ॥ शरैरनलसङ्घाशैर्नैन्यो वीरान् यमक्षयम् । शतमेकेन
 विव्याध शतेनैकञ्च परिणाम ॥ ९ ॥ हिपारोहान् हिपाशैव हया-
 रोहान् हयास्तथा । रथिन साश्वस्तृणाय जघानेथः पशूनिव
 ॥ १० ॥ त तथा द्रुतकर्माणं शरसम्पानवर्धिणम् । न केचनाभ्य-

धावन् वै सात्यकिं तव सैनिकाः ॥ ११ ॥ ते भीता मृत्युमानाश्च
 प्रमृष्टा दीर्घबाहुना । आघोषन जङ्घर्वीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनम्
 ॥ १२ ॥ तमेकं बद्ध्वा पश्यन्कोहितास्तस्य तेजसा । रथैर्विम-
 थितैश्चैव ममनीडैश्च मारिय ॥ १३ ॥ चक्रैर्विमथितैश्चैव ध्वलैश्च
 विनिपातितैः । अनुकपैः पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकाक्षनैः ॥ १४ ॥
 बाहुभिरन्धनादिभ्यः साङ्गदैश्च विषाम्यते । हस्तिहस्तोपमैश्चापि
 भुजङ्गामोशसन्निभैः ॥ १५ ॥ ऊरुभिः पृथिवी कृत्वा मनुजानां
 नराधिप । शयाङ्गसन्निभैश्चैव वदनैश्चासकुण्डलैः ॥ १६ ॥ पतितै-
 ऋषमाचाण्या सा बभावतिमोदिनो । गजैश्च बद्ध्वाच्छिन्नैः शयानैः
 पर्वतोपमैः ॥ १७ ॥ रराजातिभ्यं भूमिविकोर्षैश्चैव पर्वतैः ।
 तपनीयमयैर्योक्ते भुक्ताजालविभूषितैः ॥ १८ ॥ सरम्हदैर्द्विषितैश्च
 व्यथोमन्त तुरङ्गमाः । गतसत्त्वा महीस्राप्य प्रमृष्टा दीर्घबाहुना
 ॥ १९ ॥ नानाविधानि सैन्यानि तव हत्वा तु सास्वतः । अविष्ट-
 स्तावकं सैन्यं द्रावायत्वा चमूं मृगम् ॥ २० ॥ ततस्तेनैव मारिण्य
 येन यातो घनप्लवः । इथैव सात्यकिमेतुं ततो द्रोणेन वारितोः
 ॥ २१ ॥ भारद्वाजं समासाद्य युयुधानय सात्यकिः । न न्यव-
 र्त्तत संक्रुद्धो विलासिव जलाशयः ॥ २२ ॥ निवार्य तु रणे
 द्रोणो युयुधानं महारथम् । विव्याध निघ्नितैर्वाणैः पल्लभिमर्ष-
 भेदिभिः ॥ २३ ॥ सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् विव्याध
 सप्तभिः । हेमपुङ्गवैः शिलाधीनैः कक्षवर्धिणवानितैः ॥ २४ ॥
 तं षड्भिः सायकीद्रोणः साश्वयन्तारमार्हयत् । सतत ममती
 द्रोणं युयुधानो महारथः ॥ २५ ॥ सिंघनाहं ततः कृत्वा द्रोणं
 विव्याध सात्यकिः । दशभिः सायकीशान्यैः षड्भिरष्टाभिरेव
 च ॥ २६ ॥ युयुधान पुनद्रोणं विव्याध दशभिः शरैः । एकैव
 पारयिशास्य चतुर्भ्यस्तुरो हवान् ॥ २७ ॥ ध्वजमेकेन पाणेन
 विव्याध युधि मारिय । तं द्रोणः साश्वयन्तारं सरथध्वजः

माशुगी ॥ २८ ॥ अरन् प्राच्छाद्यदाणे अलमानामिव व्रजे ।
तथैव युयुधानोऽपि द्रोणे वङ्गमिराशुगी ॥ २९ ॥ आच्छाद्यत
सम्भ्रान्तस्ततो द्रोण उवाच च । तवाचार्यो रणे हिला गत
कापुरुषो यथा ॥ ३० ॥ युध्यमानश्च मा हिला प्रदक्षिणमवर्तत ।
त्र हि मे युर्ध्वतोनाद्य जीवन् वास्यसि माधव । यदि नात्र
रणे हिला न वास्याचार्यवद्द्रुतम् ॥ ३१ ॥

। सत्यकिरुवाच । धनञ्जयस्य मन्त्रवीं धर्मराजस्य शासनात् ।
गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्मन् मे कालोत्थयो भवेत् ॥ ३२ ॥ आचा-
र्यानुगतो मार्गं शिष्यैरन्वास्यते सदा । तस्मादेव ब्रजाम्याशु
यथा मे स गुरुर्गत ॥ ३३ ॥ ।

। सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्त्वा शैनेय आचार्यं परिवर्त्तयन् ।
प्रयात सञ्जना राजन् सौरियञ्चैदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ द्रोण
क्षरिष्यते यत्र सर्वथा मम वारणे । यत्तो याहि रणे सूत शृणु
नेद वच परम् ॥ ३५ ॥ एतदालोक्यते सैन्यमावन्त्याना महा-
प्रभम् । अस्थानन्तरतस्त्वेतत् दक्षिणात्य महदलम् ॥ ३६ ॥
तदर्नन्तरमेतच्च दक्षिणात्मा महदलम् । दक्षिणाभ्यासतोयुक्त
कर्णस्य च महदलम् ॥ ३७ ॥ अन्याऽन्येन हि सैन्यान् भिन्ना-
न्येतान् सारथे । अत्याऽन्य समुपायित्य विरञ्चन्ति रणानिरे
॥ ३८ ॥ एतदन्तरमासाद्य चोदयाश्वान् प्रहृष्टवत् । मध्यम
जवनास्थाय वक्ष मामत्र सारथे ॥ ३९ ॥ दक्षिणा यत्र दृश्यन्ते
नानाप्रहरणोद्यता । दक्षिणात्याश्च वक्षन् स्तनपुत्रपुरोगमा
॥ ४० ॥ अस्यश्चरयसन्वाह यज्ञानोक विलोक्यते । नानादिश
समुत्थेय पदातमिरधिष्ठितम् ॥ ४१ ॥ एतावदुक्त्वा यन्तार ब्राह्मण
परिवर्त्तयन् । मध्यतो याहि वञ्चाग्र कर्णस्य च महदलम् ॥ ४२ ॥
तं द्रोणोऽनुवयौ क्रुद्धो विाकरन् विभिखान् वद्धन् । युयुधानं
महामाग गच्छन्तमनिवर्त्तितम् ॥ ४३ ॥ कर्णस्य सैन्य समश्च

दमिह्वय शितैः शरैः । प्राविशद्भारतीं सिनामपथेन्तां च सात्यकिः
 ॥ ४४ ॥ प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च । समर्थां कृत-
 वर्मां तु सात्यकिं पर्यवारयत् ॥ ४५ ॥ तमापतन्तं विप्रिखैः
 पङ्क्तिभिराचृत्य सात्यकिः । चतुर्भिश्चतुरोऽस्याश्वानाजघानाशु-
 वीर्यवान् ॥ ४६ ॥ ततः पुनः घोड्धमिनंतपर्वभिराशुगैः । सात्यकिं
 कृतवर्माणं प्रत्यविध्यत् स्नानान्तरे ॥ ४७ ॥ सताडप्रमानो विप्रिखै-
 र्बद्धमिस्त्रिगमतेजनैः । सत्स्वितेन महाराज कृतवर्मा न चक्षमे ॥ ४८ ॥
 स वत्सदन्तं सन्धाय जिह्मगानिलसन्निभम् । आकृष्य राजन्ना-
 कर्षाद्विव्याघोरसि सात्यकिम् ॥ ४९ ॥ स तस्य देहावरणं मित्वा
 देहञ्च सायकौ । सपुङ्गपयः पृथिवीं विवेश सृधिरोक्षितः ॥ ५० ॥
 अथास्यं बद्धमिर्वाणैरच्छिनत् परमास्त्रवित् । स भार्गवगणं
 राजन् कृतवर्मा शरासमम् ॥ ५१ ॥ विव्याघ च रणे राजन्
 सात्यकिं सत्यविक्रमम् । दशमिविप्रिखैस्त्रिंशोरमिश्रुद्धः स्नानान्तरे
 ॥ ५२ ॥ ततः प्रथोर्ध्वं धनुषि शक्त्या शक्तिमता वरः । जघान
 दक्षिणं बाह्वं सात्यकिः कृतवर्माणः ॥ ५३ ॥ ततोऽन्यत् सदृढ-
 क्षापं पूर्णमायम्य सात्यकिः । व्यसृजद्विप्रिखास्तूर्ध्वं शतयोऽथ
 सदृश्रयः ॥ ५४ ॥ सरथं कृतवर्माणं समन्तात् पर्यवारयत् ।
 छादयित्वा रणे राजन् द्वादहिक्यं स तु सात्यकिः ॥ ५५ ॥ अथास्यं
 भङ्गेन शिरः सारथेः समकृन्तत । स पपात हतः क्रूरो द्वादहिक्यस्य
 महारथात् ॥ ५६ ॥ ततस्ते यन्तूरक्षिता प्राङ्मुखंस्तुरगा भ्रमन् ।
 अथ भोजस्तु सभ्रान्तो निष्टञ्च तुरगान् स्वयम् ॥ ५७ ॥ तस्त्रो
 वीरो धनुष्याणिस्रस्तैस्तैन्यान्यस्यपूजयन् । समुहूर्तमिषाश्वस्य सह-
 श्वान् समबोहयत् ॥ ५८ ॥ व्यपेतमोरमित्वाणामावहत् । समह-
 प्तयम् । सात्यकिचाभ्यगात्तस्मात् स तु भोममुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥
 युयुधानोऽपि राजेन्द्र सोलानोकादिनि हृतः । प्रययौ स्त्रितस्तूर्ध्वं
 काप्योजाना महाबलम् ॥ ६० ॥ स तत्र बद्धमिः शूरैः सन्निहो

महोरथैः । न च वाल तदा राजेन सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ६१ ॥
 सन्ध्याय च चर्मं श्रोणो भोजे मारे निवेश्य च । अभ्यषावहृणे
 यत्तो युयुधान युयुत्सया ॥ ६२ ॥ तथा तमबुधवन्तं युयुधानस्य
 पृष्ठतः । न्यवारयन्त संहृष्टाः प्राशुसैन्ये वृद्धतमाः ॥ ६३ ॥
 संमासाद्य च द्वाद्दिक्यं रथानां प्रवरं रथम् । पाञ्चाला विगतोत्-
 साहा भीमसेनपुरोगमाः ॥ ६४ ॥ विक्रम्य वारिता राजन्
 वीरेण कृतवर्मणा । यतमानांश्च तान् सर्वानीपदिगतचेतसः ॥ ६५ ॥
 अभितस्तान् परीधेन ह्यन्तवाहानकारयत् । निरुहीतास्तु
 भोजेन भोजानीकैश्च वै रणे । अतिष्ठन्नाथ्यैवहोराः प्रार्थयन्तो
 महद्यथ ॥ ६६ ॥

इति श्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
 त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

इतराष्ट्र उवाच । एवं बह्वविधं सैन्यं एवं प्रविधितं वरम् ।
 व्यूढमेवं यथान्यायं एवं वद्व च सस्य ॥ १ ॥ नित्यं पूजित-
 मस्मामिरमिकामश्च न सदा । प्रौढमव्यङ्गताकारं पुरस्ताद्दृढ-
 विक्रमम् ॥ २ ॥ नातिवृद्धमवालञ्च नाकृष्य नापि पीवरम् । लघु-
 वृत्तायतप्राणं सारगावमनामयम् ॥ ३ ॥ आत्तमन्नाहसंच्छन्नं
 बह्वयस्त्रपरिच्छेदम् ॥ यस्त्रग्रहणविद्यासु बद्धीषु परिनिष्ठितम्
 ॥ ४ ॥ आरोहे पर्यैवस्कन्धे सरणे सान्तरप्लुते । सन्यक्प्रहरणे
 याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ५ ॥ नागैर्ष्वश्वेषु बह्वयो रथेषु च
 परीक्षितम् । परीक्ष्य च यथान्यायं वितनेनोपपादितम् ॥ ६ ॥
 नेगोष्ठ्या नोपधारेण न सस्त्रन्यनिमित्ततः । नागाहृतं नाप्यभूतं
 मम सैन्यं बभूव ह ॥ ७ ॥ कुलोनाथ्यजनोपेतं तुष्टपृष्टनवृद्धतम् ।
 कृतमानोपधारञ्च यमस्त्रि च मनस्त्रि च ॥ ८ ॥ सचिवैषापरे-

मुखैर्बद्धमि पुण्यकर्मभि । लोकपालोपमैस्तात पालितं नर
 सत्तमै ॥ ९ ॥ बद्धमि पार्थिवैर्गुप्तमर्षत्प्रविचिकीर्णुभि । अक्षा-
 नमिसृते कामात सवलै सपदानुगे ॥ १० ॥ पयोदधिमिवा-
 पूर्यमापगामि संमन्तत । अपक्षै पक्षिसङ्घाभिर्यैरख्यैव सवृतम्
 ॥ ११ ॥ प्रभिन्नकरटैश्चैव हिरदैरावृत मच्चत् । यदहन्यत मे
 सैन्य किमन्यद्भागधेयत ॥ १२ ॥ योषाश्चय्यजल मीम वाह-
 नोर्मितरङ्गिणम् । क्षिपण्यधिगदाशक्तिघरपाचक्रपाकुलम् ॥ १३ ॥
 ध्वजभूषणसम्वाध रत्नीत्यलसुसञ्चितम् । वाहनैरभिघावद्भिर्वायु-
 विगविकम्पितम् ॥ १४ ॥ द्रोणगम्भीरपाताल कृतवर्ममहाहृदम् ।
 जलसन्धमहाभ्राह्म कर्ष्यचन्द्रोदयोद्धतम् ॥ १५ ॥ गते सैन्यार्षव-
 मित्रा तरसा पाण्डवर्षभे । सञ्जयेकरयुनेन युयुधाने च मामकम्
 ॥ १६ ॥ तत्र श्रेष्ठ न पश्यामि प्रविष्टे सव्यभाषिणि । साश्वते च
 रथोदारे मम सैन्यस्य सञ्जय ॥ १७ ॥ तौ तत्र समतिक्रान्तौ
 दृष्टातीव तरस्विनौ । सिन्धुराजन्तु समेच्छ गाण्डीवस्येषुगोचरे
 ॥ १८ ॥ किन्तु वा करव कृत्य विद्वेषु कालसोदिता । दारु-
 षौकायने जाले कथं या प्रतिपेदिरे । १९ ॥ । ग्रस्थान् हि
 कौरवान्मन्ये मृत्युना तात सङ्गतान् । त्वक्रमोऽपि रथे तेषां न
 तथा दृश्यते हि वै ॥ २० ॥ अक्षतौ मयुगे तत्र प्रविष्टौ कृप्याः
 पाण्डवौ । न च वारयिता कषित्तयोरस्त्रीश्च सञ्जय ॥ २१ ॥
 भृताय बहवो योषा परीक्ष्यैव महारथा । वेतनेन यथायोग
 प्रियवाजिन सापरे ॥ २२ ॥ अशक्त्वारभृतस्तात मम सैन्ये न
 विद्यते । कर्मणा अतुरूपेन लभ्यते मत्तवेतनम् ॥ २३ ॥ । न
 चायोधोऽभवत् क यन्मम सैन्ये तु सञ्जय । अल्पदानभृतस्तात
 तथा चाभृत्को नर ॥ २४ ॥ पूजितो हि यथाशक्त्याऽऽदान
 मानाणैर्मया । तथा प्रत्येय मे तात श्रातिमिय ममान्धवे ॥ २५ ॥
 ॥ न प्राप्यैव महामे निर्जिना अश्रमाषिना । सैन्येन परानृष्टा

किमन्यद्भागधैर्यतः ॥ २६ ॥ । रक्षते च य नङ्गाने । धी च । सञ्जय
 रक्षिणः । । एक साधारणः पत्न्याः रंध्यस्व संह रक्षिणिः ॥ २७ ॥
 अर्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्यवस्थाग्रतः स्थितम् । । पुत्रोऽसम शृंगः मूढः
 किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ २८ ॥ । सौम्यकिञ्च । रणे दृष्ट्वा प्रविशन्त-
 मभोतवत । । किन्तुः दुर्व्योषन- । कृत्यं प्राप्तकालमन्यत ॥ २९ ॥
 सर्वप्रस्तातिगौ सेना प्रविष्टौ रयसत्तमौ । । दृष्ट्वा का वै मतिं युद्धे
 प्रत्यपद्यन्त मामकाः ॥ ३० ॥ । । दृष्ट्वा कृष्णान्तुः द्वाघार्हमर्जुनार्थं
 व्यवस्थितम् । । शिनीनानृपमञ्चैव मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा सेना व्यतिक्रान्तिः सास्त्रतेनोर्जुनेन च । । पलायमानाय
 कुर्क्षन् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३२ ॥ । विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा
 निरुत्साहान् हिपञ्जये । । पलायनकृतोत्साहान् मन्ये शोचन्ति
 पुत्रकाः ॥ ३३ ॥ । शून्यान् कृताग्रयोपस्थान् सास्त्रतेनोर्जुनेन च ।
 पलाययोर्धुन् संदृश्यः मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३४ ॥ । अश्व-
 नागरथान् दृष्ट्वा तव वीरान् सहस्रथ । । घावमानाग्रणे व्यथा-
 म्भेन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३५ ॥ । महानागान् विद्रवती दृष्ट्वा र्जुन-
 भराहतान् । । पतितान् पश्यतयान्यात्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३६ ॥
 विहीनोऽय कृताग्रशूनान् विरथांश्च कृतान्तरान् । । तत्र सात्यकि-
 पार्थाभ्या मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३७ ॥ । हयौघान्निहतान् दृष्ट्वा
 द्रवनाणांस्ततस्ततः । । रणे भागवपार्थाभ्या मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 ॥ ३८ ॥ । पत्तिर्ब्रह्मव्रणे दृष्ट्वा घावमानाय सर्वथः । । निराश
 व्रिजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३९ ॥ । द्रोणस्य समति-
 क्रान्तिवतीकमपराजितौ । । क्षणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति
 पुत्रकाः ॥ ४० ॥ । । समूढोऽस्मि शृंगं तात श्रद्धा कृष्णधनञ्जयो ।
 प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सास्त्रतेन सहाधुप्रतौ ॥ ४१ ॥ । तस्मिन्
 प्रविष्टे मृतना शिनीना प्रवरे रथे । । भोजानीकं व्यतिक्रान्ते किम-
 कुर्वत कौरवाः ॥ ४२ ॥ । तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु ।

कथं युद्धमभूत्तत्र तन्ममावच्छिन्नय ॥ ४३ ॥ श्रेणी हि बलि-
 वान्-येष्टः कृतोस्तो युद्धदुर्महः पाण्डवास्ता महेषासं प्रत्य-
 विध्यत् कथं-रणे ॥ ४४ ॥ वेदवेरास्ततो श्रेणे संनञ्जयजयै-
 पिणः ॥ भारहजिसुतस्तेषु दृढवेरो महारथः ॥ ४५ ॥ अर्जुन-
 श्चापि यच्चक्रे सिन्धुराजवधं प्रति । तन्मे सर्वं समावच्छु कुर्मलो
 श्चिसि-सञ्जय ॥ ४६ ॥ आत्मापराधात् समभूतं व्यसनं भरतर्षभ ।
 प्राप्य प्राकृतवत् वीरं मा त्वं शोषितुमर्हसि ॥ ४७ ॥ पुरा यदु-
 च्यते प्राज्ञैः सहस्रविदुरादिभिः । मादार्थीः पाण्डवाग्राजन्निति
 तन्न त्वया श्रुतम् ॥ ४८ ॥ मुह्यन्ति हितकामानां विकल्पे यो न
 शृणोति ह । समहद्व्यसनस्य प्राप्य शोषितुं यत्करो भवान् ॥ ४९ ॥
 याचितोऽसि पुरा राजन् दामार्हस्य शमस्येति न च तं लब्ध-
 वान्-कामं तत्तः कृणो महायथाः ॥ ५० ॥ तव निर्गुणतां श्लाघा
 पञ्चपातं सुतेषु च । देवीभावं तथा पाण्डवेषु च मत्तरम्
 ॥ ५१ ॥ तव जिह्वमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति शीर्ष-
 प्रलापांश्च बहून् मनुजाधिपपत्तम ॥ ५२ ॥ सर्वलोकस्य तत्त्वज्ञः
 सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । वासुदेवस्ततो युद्धं कुरुष्यामकरोमहत्
 ॥ ५३ ॥ आत्मापराधात् समभूतं प्रापस्ते विपुलः क्षयः । नैनं
 दुर्योधने दायं कर्तुमर्हसि मानद ॥ ५४ ॥ न हि ते सुकृतं
 किञ्चिदोदौ मध्ये च भारत । दृश्यते प्रुष्टतयैव लभू लो हि
 पराजयः ॥ ५५ ॥ तस्मादवस्थितो भूत्वा श्लाघा लोकास्य निर्णयम् ।
 शृणु युद्धं यथावत्तं धीरं देवासुरोपमम् ॥ ५६ ॥ प्रविष्टे तव
 सैन्यन्तु मैनेये सत्यविक्रमे । भीमसेनमुखाः पार्थाः प्रतीयुर्वाहिनी-
 म्भव ॥ ५७ ॥ पागच्छतस्थान् सहसा क्रुद्धस्त्रपान् सहानुगान् ।
 दधारेको रणे पाण्डुन् कृतवर्मा महारथः ॥ ५८ ॥ यथोदृतं
 वारयते वेला वै शलिबाणवम । पाण्डुसैन्यं तथा सहजे

चार्हिक्यः समवारयत् ॥ ५९ ॥ तत्राहुः तमपश्याम चार्हिक्यस्य
 पराक्रमम् । अर्हिनं सञ्चिताः पार्था नातिचक्रुः सराहवे ॥ ६० ॥
 ततो भीमस्त्रिमिर्विद्धा कृतवर्माणमाशुंगी । अहं दधौ मर्हो-
 वाद्गर्हयन् सर्वपाण्डवान् ॥ ६१ ॥ सचक्षेत्रस्तु विंशत्या धर्म-
 राजस्य पञ्चभिः । अतेन नकुलस्यापि चार्हिक्य समविध्यत ॥ ६२ ॥
 द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या सप्तमिष्य घटीत्क्षवः । घृष्टयन्त्रस्त्रिमिष्यापि
 कृतवर्माणमाह्वयत् ॥ ६३ ॥ विराटी द्रुपदश्चैव याज्ञसेनित्य-
 पञ्चभिः । शिखण्डौ चैव चार्हिक्य विद्धा पञ्चभिराशुंगी ॥ ६४ ॥
 पुनर्विव्याध विंशत्या सायकानां च सन्निव । कृतवर्मा ततो राजन्
 सर्वतस्तान् महारथान् ॥ ६५ ॥ एकीकं पञ्चमिर्विद्धा भीम विव्याध
 सप्तभिः । धनुर्ध्वजश्चास्यः तदा रथाहुः नावपातयत् ॥ ६६ ॥
 अथैनं छिन्नघन्वानं त्वरमाणो महारथ । आजघानैरसि क्रुद्ध-
 सप्तत्या निमित्तैः शरैः ॥ ६७ ॥ स गाढविहो बलवान् चार्हिक्यस्य
 शरोत्तमैः । चचाल रथमध्यस्थः क्षितिक्रम्ये यथाचल ॥ ६८ ॥
 भीमसेन तथा दृष्ट्वा धर्मराजपुरोगमा । विद्वलन्त शरात्राजन्
 कृतवर्माणमाह्वयन् ॥ ६९ ॥ तं तथा कोष्ठकौकृत्य रथवशेन
 मारिष । विव्यधुः सायकैर्हृष्टा रक्षाथं मारुतेर्मृधे ॥ ७० ॥
 प्रतिलब्ध्वा ततः सञ्चा भीमसेना महाबलः । शक्तिं जग्राह समरे
 हेमदण्डामयस्त्रयीम् ॥ ७१ ॥ चिच्छेप च रथान्तूषं कृतवर्मरथं
 प्रति । सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभा ॥ ७२ ॥ कृत-
 वर्माणममितः प्रजज्वाल सुदारुणा । तामापतन्तीं सहसा
 युगान्ताग्निममप्रभाम् ॥ ७३ ॥ हाभ्याः शराभ्या चार्हिक्यो निर्ज-
 घान दिघा तदा । सा छिन्ना पतिता भूमौ शक्तिः कतकभूषणा
 ॥ ७४ ॥ द्योतयन्ती दिव्यो राजन् महोत्सो व नमश्चरिता । शक्तिं
 विनिहता दृष्ट्वा भीमशुक्रो व वै भ्रमम् ॥ ७५ ॥ ततोऽन्यदनुरादाथ
 वेगवत् समहास्रनम् । भीमसेना रणे क्रुद्धो चार्हिक्य सम-

वारयत् ॥ ७६ ॥ अथैनं पञ्चमिर्वाणै राजधानं स्तनान्तरे । भीमा
 भीमवलो राजस्तत्र दुर्मान्त्रतेन च ॥ ७७ ॥ भीमस्तु क्षतसर्वाङ्गो
 भीमसेनेन मारिष । रक्ताशोक इवोत्फल्लो व्यभ्राजत रथाजिरे
 ॥ ७८ ॥ तत क्रुद्धस्त्रिभुवर्वाणै भीमसेन हसन्निव । अमिंहत्य
 दृढयुद्धे तान् सर्वान् प्रत्यविध्यन् ॥ ७९ ॥ त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो
 यतमानान्महारथान् । तेषुपि त्रि प्रत्यविध्यन्त सप्तभिः सप्तभिः
 शरैः ॥ ८० ॥ अश्विखण्डितस्तत क्रुद्धं चरप्रेण महारथ । धनु-
 शिच्छेद समरे प्रहसान्त्रव सात्त्वत ॥ ८१ ॥ अश्विखण्डो च ततः
 क्रुद्धस्त्रिभुवर्वाणै धनुषं चत्वरः ॥ अश्वं जग्राह समरे शतचन्द्र-
 भास्वरम् ॥ ८२ ॥ भ्रामयिन्ना मुहूर्त्तमां चाप्रीकरविभूषणम् ।
 तन्मसि प्रेषयामाच कृतवर्मरथे प्रति ॥ ८३ ॥ सं तस्यै सपरश्वोप-
 छित्वा राजन् महानसि । अभ्यगाहरणीं राजन् धुरतं ज्योति-
 र्निवास्वरोत्त ॥ ८४ ॥ एतस्मिन्नेव काले च तत्रमाणं महारथो ।
 विव्यधुः शायकेर्गाढं कृतवर्मोणमाहवे ॥ ८५ ॥ अथान्यद्विभु-
 राटाय व्यक्त्वा तच्च मेहदनु ॥ विभीषणं भरतयेष्ठं हार्दिक्य
 परवीरहा ॥ ८६ ॥ विव्याध पाण्डवान् युद्धे त्रिभिस्त्रिभिरजि-
 ह्वयै । अश्विखण्डितश्च विव्याध त्रिभिः पद्मभिरेव च ॥ ८७ ॥
 धनु रन्यत् समाटाय शिखण्डो तु महायथा । अवारयत् कूर्म-
 नखैराशुगैर्हृदिकात्मजम् ॥ ८८ ॥ तत क्रुद्धो रणे राजन्
 हृदिकस्यात्मसम्भव । अमिदुर्हाव वेगेन योऽस्रेनि महारथम्
 ॥ ८९ ॥ भीमस्य समरे राजन् सृष्टोर्दंतु महात्मन । विद-
 र्थयन् बलं शूरं शार्दूल इव कुण्डरम् ॥ ९० ॥ तौ दिग्धा
 गजसङ्घाशौ ज्वलितारिव पावकौ । समीपेततुरन्योऽन्यं शर-
 षडै ररिन्दमौ । ९१ ॥ विधुन्वानो धनु येष्टे सन्दधानो च
 शायकान् । विह्वलन्तो च शतशो गमस्तोमिव भास्वरो ॥ ९२ ॥
 तापयन्तो शरैस्तीक्ष्णैरन्योऽन्यं तौ महारथो । गुगान्तप्रतिमौ

वीरोऽरेजतुर्मास्कराविव ॥ ८३ ॥ कृतवर्मा च समरे याज्ञसेनिं
महारथम् । विह्वेषुभिस्त्रिसप्तत्याः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ८४ ॥
च गाढविह्वो व्यथितो रथोपस्थेऽप्राविशत् । विरुध्य सशर-
घ्नान् मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ ८५ ॥ तं विपश्यं रणे दृष्ट्वा तावकाः
पुरुपर्षम । द्वाहृदिकं पूजयामासुर्वासांश्चाद्भुवुषु च ॥ ८६ ॥
शिखण्डिनः तथा चात्वा द्वाहृदिक्यशरपीडितम् । अपोवाह रणा-
द्यन्तः खरमाणो महारथम् ॥ ८७ ॥ सादितन्तु रथोपस्थे दृष्ट्वा
पार्थाः शिखण्डिनम् । परिवत्रूरथैस्सूक्ष्मं कृतवर्माणमाहवे ॥ ८८ ॥
तदाद्भुतं परशुक्रो कृतवर्मा महारथः । यद्रेकः समरे पार्थान्
वारयामास सानुगान् ॥ ८९ ॥ पार्थान् जिह्वालयश्चेदीन् पाञ्चा-
लान् सुहृदयानपि । केकयाश्च महावीर्यान् कृतवर्मा महारथः
॥ ९० ॥ ते बध्यमानाः समरे द्वाहृदिक्येन च पाण्डवाः । इत-
थैतस्य धीवन्तो नैव चक्रुर्घृतिं रणे ॥ ९१ ॥ जिह्वा पाण्डुसतान्
युद्धे भीमसेनपुरोगमान् । द्वाहृदिक्यः समरेऽतिष्ठद्विधूम इव पावकः
॥ ९२ ॥ ते द्वाव्यमाणाः समरे द्वाहृदिक्येन महारथाः । विमुखाः
समपद्यन्त शरद्विष्टाभिरर्हिताः ॥ ९३ ॥

इति श्रीशपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कृतवर्मपराक्रमे

चतुर्दशोऽधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

सहय उवाच । शृणुयैकमना राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
द्वाव्यमाणोऽवसे तस्मिन् द्वाहृदिक्येन महात्मना ॥ १ ॥ लज्जया-
वनते चापि प्रहृष्टे चापि तावकैः । दीपो यः यासीत् पाण्डूना-
मगांधे गांधमिच्छताम् ॥ २ ॥ श्रुत्वा स निनदं भीमं तावकानां
महाहवे । शिनेयस्वरितो राजन् कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ३ ॥
कृतवर्मा तु द्वाहृदिक्यः शैनेयं निमित्तैः शरैः । अवाकिरत् सुध-

क्रुद्धस्ततोऽक्रुध्यत् स सात्यकिः ॥ ४ ॥ अथाशुनिशितं भक्तं शैनेयः
 कुतवर्मणः । प्रेषयामासं समरे शराश्च घतुरोऽपरान् ॥ ५ ॥ ते
 तस्य जघ्निरेऽवाहान् । महेनाख्याच्छिनदनुः । पृष्ठरघन्तथासुत-
 नविध्यन्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ ततस्तः विरथं कृत्वा सात्यकिः
 सत्यविक्रमः । सेनासत्याह्वयांमास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ७ ॥
 अभक्ष्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता । ततः प्रायात् स क्षरितः
 सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ८ ॥ शृणु राजन् यदकरोत् तव शैनेयु
 वीर्यवान् । अतीत्य स महाराज द्रोष्णानीकमहार्थवम् ॥ ९ ॥
 पराजित्य तु संकृष्टः कुतवर्माणसाहवे ॥ यन्तरिमब्रवीत् शूरः
 अनैर्याहीत्यसंभ्रमम् ॥ १० ॥ इहा तु तव तत्सैन्यं रथाश्वदिप-
 सङ्कुलम् । पदातिजनसम्पूर्णमब्रवीत् सारथिं पुनः ॥ ११ ॥
 यद्विदमेषसङ्घाशं द्रोष्णानीकस्य सव्यतः । समहत् कुक्षरानीकं
 यस्य रुक्मरथो मुखम् ॥ १२ ॥ एतेहि बहवः सूत दुर्निवारार्थं
 संयुगे । दुर्योधनसमादिष्टा मदर्थं त्यक्तजीविताः ॥ १३ ॥ राज-
 पुत्रा महेष्वासाः सर्वे विक्रान्तयोधिनः । त्रिगर्ताना रथोदाराः
 सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १४ ॥ मागेवामिमुखा वीरा योत्स्रमाना
 व्यवस्थिता । अत्र मा प्रापय क्षिप्रमश्वोद्योदय सारथे ॥ १५ ॥
 त्रिगर्तैः सह योत्स्रामि भारदाजस्य पथ्यतः । ततः प्रायाच्छनैः
 सूतः साक्षतस्य मते स्थितः ॥ १६ ॥ रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण
 पताकिना । तमूढः सारथेर्वश्या बल्यमाना हवोत्तमा ॥ १७ ॥
 वायुवेगसमाः सङ्घे कुन्देन्दुरजतप्रमाः । आपतन्तं रूपे तन्तु
 यद्भवर्षैर्हयोत्तमैः ॥ १८ ॥ परिवर्णस्ततः शूरा गंजानीकेन
 सर्वतः । किरन्तो विविधास्तोष्णान् शायकान् लघुवेधिनः ॥ १९ ॥
 साक्षतोऽपि शितैर्वाणैर्गंजानीकमधोक्षयत् । पर्वतानिव वर्षण
 तपान्ते जलदो महान् ॥ २० ॥ वज्राग्रनिघमस्यैर्वधमानाः
 परैर्गंजा । प्राङ्मवर्णमुत्सृज्य त्रिनिशोरसमीरितैः ॥ २१ ॥

श्रीरामचरितम् । विरचितम् । भिन्नमस्तुःपिण्डिकाः । -- विभीषणं कर्मास्तुः
 कराः विनियन्तृपताकिनः ॥ २२ ॥ सन्निवर्तवर्षणाय विनिकृत्त-
 महाध्वजाः । -- हतारोहाः द्विभोः राजन् भोजिरे भ्रष्टकम्बलाः
 ॥ २३ ॥ स्वन्तो विविधानादानं जलदोषमनिस्त्रनाः । नाराचैः
 वेत्सन्तेय मङ्गैरङ्गलिकैस्तथा ॥ २४ ॥ चुरप्रैरर्द्धचन्द्रैश्च सात्त्व-
 तैर्न विदारिताः । चरन्तोऽसृक् तथा मूर्खं पुरीपञ्च प्रदुद्रुवुः
 ॥ २५ ॥ बभ्रमुश्च स्वलुयान्येऽपेतुर्मस्तुस्तथापरे । एवं तल्लुङ्गरा-
 नीकं युगुधानेन पीडितम् ॥ २६ ॥ शरैरङ्गकंसह्यैः प्रदुद्राव-
 समन्ततः । तस्मिन् हते गजानीके जलसन्धो महाबलः ॥ २७ ॥
 यज्ञः सन्मृपियन्नागं रजताश्वरथं प्रति । संक्ववर्मधरः शूर-
 स्तपनीयाङ्गदः शुचिः ॥ २८ ॥ क्रुण्डली मुकुटो खड्गी रता-
 चन्दनहृषितः । धिरसा धारयन् दीप्तां तपनीयमयीं सजम्
 ॥ २९ ॥ सरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रं च भास्वरम् । चापञ्च
 सूक्तविकृतं विधन्वन् गजमूर्धनि ॥ ३० ॥ अग्रोमत महाराज
 सविद्युद्वि तोयदः । तमापतन्तः संहसा मागधस्य गजोत्तमम्
 ॥ ३१ ॥ सात्यकिर्वारथामास विलेव मकरालयम् । नार्गं निदा-
 रितं दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः ॥ ३२ ॥ अक्रुध्यत रणे राजन्
 जलसन्धो महाबलः । ततः क्रुद्धो महाराज मार्गणैर्भारसाधनैः
 ॥ ३३ ॥ अविध्यत शिनेः पीठं जलसन्धो महोरसि । ततोऽपरेण
 भ्रष्टेन पीतेन निशितेन च ॥ ३४ ॥ अस्यतो वृष्णिवीरस्य निचकृत्
 शरासनम् । सात्यकिं चिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत ॥ ३५ ॥
 अविध्यन्मागधो वीरः पञ्चभिर्नाशितैः शरैः । स विहो बद्धमि-
 वाणैः जलसन्धेन वीर्यवान् ॥ ३६ ॥ नाकम्पत महाबाहुस्तद-
 द्भुतमिदामवत् । अचिन्तयन् वै स शरान् नात्यर्थं संश्रमादलो
 ॥ ३७ ॥ घनुरन्यत् समादाव तिष्ठ तिष्ठेत्संवाच ह । एनावदुक्त्वा
 शैनेयो जलसन्धः महोरसि ॥ ३८ ॥ विव्याध पंढरा सुगृहं

शराणां प्रहसन्निव । चरप्रेषे सुतीक्ष्णैः सुष्टिदेषु महदनुः ॥३९॥
 जलसन्धस्य चिच्छेदे विव्याध च त्रिमिः शरैः ॥ जलसन्धस्तु
 तत्तद्वा सशरं वै शरासनम् ॥ ४० ॥ तिमिरं व्यसृजत्तूष्णीं
 सात्यकिं प्रति मारिष । स निर्मित्य भुजं सख्यं भाषवस्य महा-
 रणे ॥ ४१ ॥ अभ्यगादरणीं घोरः खसन्निव महोरगः । निर्मिते
 तु भुजे सख्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ४२ ॥ त्रिशङ्खिर्विशिखै-
 स्तीक्ष्णैर्जलसन्धमताडयत् । प्रगृह्य तु ततः खड्गं जलसन्धो
 महाबलः ॥ ४३ ॥ आर्षमहर्षं च महत् प्रतचन्द्रकसङ्कलम् ।
 आविध्य च ततः खड्गं सात्वतायोत्सर्ज्य ॥ ४४ ॥ शैनेयस्य
 घनुम्बिन्दा सखड्गो न्यपतन्महीम् । पलातवक्रवच्चैव व्यरोचत
 महीं गतः ॥ ४५ ॥ अथान्यद्वनुरादाय सर्वकायावदारणम् ।
 शालस्कुन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिमसखनम् ॥ ४६ ॥ विस्कार्य विव्यधे
 क्रुद्धो जलसन्धं शरेणैव । ततः समरणीं बाहू चराभ्यां
 भाषवोत्तमः ॥ ४७ ॥ सात्यकिर्जलसन्धस्य चिच्छेद प्रहसन्निव ।
 तो बाहू परिषप्रखेगौ पेततुर्गजसत्तमात् ॥ ४८ ॥ वसुधराधरां
 द्रुष्टौ पञ्चमीर्षाविवोरगौ । ततः सङ्घट्टं समहत् पारुकुण्डल-
 मण्डितम् ॥ ४९ ॥ द्युरेणास्य तृतीयेन शिरश्चिच्छेद सात्यकिः ।
 तत् पातितशरोबाहू कदम्बं भीमशङ्कनम् ॥ ५० ॥ हिरदं जल-
 सन्धस्य रुधिरेणाभ्यपिच्यत । जलसन्धं निहत्याजौ तरमानस्तु
 सांख्यतः ॥ ५१ ॥ विमानं पातयामास गजस्कुन्धाहिशास्यते ।
 रुधिरेणावसिक्ताङ्गो जलसन्धस्य कुञ्जरः ॥ ५२ ॥ विलम्बमान-
 मवहत् संश्लिष्टं परमासनम् । शराहितः सात्वतेन महमानः
 स्ववाचिनोम् ॥ ५३ ॥ घोरमार्त्तस्वरं कृत्वा विदुद्वाव महागजः ।
 घाहाकारो मंहानासीत्तव केन्यस्य मारिष ॥ ५४ ॥ जलसन्धं
 घतं दृष्ट्वा हृष्योनागपभेषु तु । विमुखाथाभ्यधावन्त तव योधाः
 समन्ततः ॥ ५५ ॥ पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा दिपञ्चये ।

एतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रोणः शस्त्रभृतास्वरैः ॥ १५ ॥ अभ्यया-
 क्ष्वनेरश्वैर्युधुधानं महारथम् । तमुदीर्य । तथा दृष्ट्वा शैनेयं
 कुसुपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ द्रोणेनैव स च क्रुहाः सात्वकिं समुपाद्दवन् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां सात्त्वतस्य च । द्रोणस्य चिरंरणे
 राजन् धीरं देवासुरोपमम् ॥ १७ ॥
 इति द्रोणपर्वणि जवद्रथवधपर्वणि जलसन्धवधे षष्ठोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 पञ्चदशोऽधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥
 सञ्जय उवाच । ते क्रिरन्तः शरत्रातान् सर्वे यत्ताः प्रहो-
 रिणः । वरमाणो महाराजं युधुधानमथोध्वनन् ॥ १ ॥ तं द्रोणः
 सप्तसप्तत्या जघान निशितैः शरैः । दुर्मर्षणो हाटशमिर्दुःसहो
 दृशमिः शरैः ॥ २ ॥ विक्रमंथापि निशितैस्त्रिंशद्भिः कक्षपत्रिभिः ।
 विव्याध संव्ये पार्श्वे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा ॥ ३ ॥ दुर्मुखो
 दृशमिर्वाणैस्तथा दुःशासनाऽष्टभिः । चित्रसेनयः शैनेयं हास्यां
 विव्याध मारिष ॥ ४ ॥ दुर्व्योधिनयं भद्रता शरवर्षेण माधवम् ।
 अयोद्धवद्रणे राजन् शूराथान्ये महारथम् ॥ ५ ॥ सर्वतः प्रति-
 पिहस्तु तव पुत्रैर्महारथैः । तान् प्रत्यविध्यहाण्यैः पृथक् पृथ-
 गजिह्वरीः ॥ ६ ॥ मारहाजं त्रिभिर्वाणैर्दुःसहं नवमिः शरैः ।
 विक्रमं पञ्चविंशत्या चित्रसेनस्य सप्तभिः ॥ ७ ॥ दुर्मर्षणो हाटश-
 मिरष्टामिथ विविंशतिम् । सत्यव्रतश्च नवमिर्विंशतं दृशमिः शरैः
 ॥ ८ ॥ ततो रुक्माङ्गदेहापि विषन्वानो महारथः । अभ्ययात्
 सात्वकिस्तूर्णं पृथं तव महारथम् ॥ ९ ॥ राजानं सर्वलोकस्य
 सर्वलोकमहारथम् । शरैरेभ्याश्चनहाडं ततो युद्धमभूत्तयोः ॥ १० ॥
 विमुहन्तौ शरांस्तीक्ष्णान् सन्धधानौ च सायकान् । अदृश्यं

समरेऽन्वोन्यं वक्रतस्तौ महारथौ ॥ ११ ॥ सात्यकि कुरुराजेन
 निर्विद्धो बह्वशीमतः । अस्रवद्रुधिर भूर खरसं चन्दनो यथा
 ॥ १२ ॥ सात्वतेन च वाणौघैर्निर्विद्धस्तनयस्तव । सातकुम्भ
 मयापीडो बभौ द्रूप इवोच्छ्रित ॥ १३ ॥ माधवस्तु रणे राजन्
 कुरुराजस्य घन्विनः । घनुश्च्छेद समरे क्षुरप्रेण हसन्निव
 ॥ १४ ॥ अथैनं ह्यिन्द्रघन्वानं शरैर्बद्धमिराचिनोत् । निर्भिन्नश्च
 शरैस्तेन द्विपता क्षिप्रकारेणा ॥ १५ ॥ नोमृष्यत रणे राजा
 अतोर्विलयलक्षणम् । अथान्यद्गुरुराटाय हेमपृष्ठ दुरासदम् ॥ १६ ॥
 विव्याध सात्याक तूष्णं सायकानां शतेन च । सोऽतिविद्धो बल
 वता तव पुत्रेण घन्विना ॥ १७ ॥ अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्र
 मपीडयत । पीडित नृपति इष्टा तव पुत्रा महारथा ॥ १८ ॥
 सात्यकि शरवर्षेण ह्लादयामासुरोजसा । स ह्लाद्यमानो बद्धमि-
 स्तव पुत्रैर्महारथैः ॥ १९ ॥ एकीकं पशुभिर्विद्धा पुनर्विव्याध
 सप्तभिः । दुर्योधनश्च त्वरितो विव्याधाष्टमिराशुगैः ॥ २० ॥
 प्रहसंश्चास्य शिच्छेद कामुकं रिपुभीषणम् । नाग मणिमयश्चैव
 शरैर्ध्वंजमपातयत् ॥ २१ ॥ हृत्वा तु चतुरो वाहान् चतुर्भिर्नशितै-
 शरैः । सारथि पातयामास क्षुरप्रेण महायथा ॥ २२ ॥ एत
 छिन्नन्तरे चैव कुरुराजं महारथम् । अबाकिरत शरैर्हृष्टो
 बद्धभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ स बध्यमान समरे शैनेयस्य शरो-
 त्तमैः । प्राङ्गवत् सदसा राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ २४ ॥
 आङ्गुतथ ततो यान शिखरेनस्य घन्विनः । हाहाभूत जगद्वासीत्
 इष्टा राजानमाहवे ॥ २५ ॥ शस्यमान सात्यकिना खि सोमनिव
 राज्ञणा । तन्तु शब्दमथ श्रुत्वा कृतवर्मा महारथ ॥ २६ ॥
 पश्ययात् सदसा तत्र यदास्ते माधव प्रभुः । विधुन्वानो घनु-
 श्छेदशोदयधैव घान्निन ॥ २७ ॥ मत्तयन् सारथिहाये यान्ति
 यापोति चत्वरम् । तमापतन्त सम्प्रेष्य व्याहिताख्यमिवान्तवम्

॥ २८ ॥ युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत् । कृतवर्मा
रथेनैव द्रुतमापतते शरी ॥ २९ ॥ प्रत्युद्याहि रथेनैव प्रवर
सर्वधान्वनाम् । तत प्रजविताश्वेन विधिवत् कात्स्यतेन च ॥ ३० ॥
आससाद् रणे भोज प्रतिमान घनुषताम् । तत परमसङ्गो
ज्वलिताविव पावकौ ॥ ३१ ॥ समेयाता नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव
तरस्विनौ । कृतवर्मा तु श्रेनेय पङ्क्तिविव्या समर्पयत् ॥ ३२ ॥
।नाशते सायकीस्तीक्ष्णैर्यन्तारह्वात् पञ्चमि । चतुरथतुरो वाहा-
यतुमिं परमेष्ठुमि ॥ ३३ ॥ अविध्यत् साधुदान्तान् वै सैन्यवान्
सात्त्वतस्य हि । रुक्मध्वजो रुक्मपृष्ठ महदिस्त्राय्य कार्मुकम् ॥ ३४ ॥
रुक्माङ्गदो रुक्मवर्मा रुक्मपृष्ठै रवारवत् । ततोऽशीति ।शने
पौत्र सायकान् कृतवर्मणे ॥ ३५ ॥ प्राङ्गिणोत्तरमा युक्तौ द्रष्टु
कामो घनप्लवम् । सोऽतावहो बलवता अद्रुणा अद्रुतापन
॥ ३६ ॥ समक्रम्यत दृष्टैर्यं क्षितिकम्पे यथाफल । त्रघष्टा
चतुरोऽत्याश्वान् सप्तमि सारथि तथा ॥ ३७ ॥ विव्याध निधि-
तैस्त्रुणं सात्यकि सत्यावक्रम । सुवर्षपुङ्गु विधिख समाधाय च
सात्यकि ॥ ३८ ॥ विसृजन्त महाज्वाल सक्रुद्धामव पन्नगम् ।
सोऽविध्यत् कृतवर्माण यमदण्डोपम शर ॥ ३९ ॥ जाम्बूनद-
विचित्रवृ वमं निर्मित्य मानुमत् । अभ्यगाद्दरणौमुग्रो रुधिरण
समुक्षित ॥ ४० ॥ सञ्जातसुधरराजो सात्त्वतेषुभिरहित ।
सर्षर घनुस्तसृज्य न्यपतत् स्यन्दनोत्तमात् ॥ ४१ ॥ स सिद्धदृष्टो
जानुभ्या पतिराऽमितावक्रम । अराहित सात्याकिनो रथोपस्त्रे
नरर्षभ ॥ ४२ ॥ सदृशवाङ्गसदृशमक्षीभ्यामव सागरम् ।
निवार्य कृतवर्माण सात्याक प्रयथौ तत ॥ ४३ ॥ खड्ग
शक्तिघनु कीर्णा गजाश्वरथसङ्कुलाम् । प्रवर्तितेश्वरधिरा यतश्च
क्षत्रियर्षभे ॥ ४४ ॥ प्रेक्षता सर्वसैन्याना मध्येन शिनिपुङ्गव ।
अभ्यगादादिनी द्विवा वृत्रसेवासुरीहन्तम् ॥ ४५ ॥ समाश्रुत्य

च हाह्वैक्यो रश्मि-वान्यन्महदनु । तस्यौ च तत्र बलवान्
वारयन् युधि पाण्डवान् ॥ ४६ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि कृतवर्मपराजये

षोडशाधिकप्रतोऽध्याय ॥ ११६ ॥

सञ्जय उवाच । कम्पमानेषु सैन्येषु श्रेनेयेन ततस्ततः ।
भारद्वाज सरव्रातैर्महद्भिः समवाकिरत् ॥ १ ॥ स सम्प्रहार-
स्तुमुलो द्रोणसाक्षतधीरभूत् । पश्यता सर्वसैन्याना बलिवास-
वधीरिव ॥ २ ॥ ततो द्रोण शिने पौत्र चित्रैः सर्वावसैः शरैः ।
त्रिभिराशोवियाकारैरेलाटे समविध्यत ॥ ३ ॥ तैर्बलाटापतै-
र्वाणैर्युग्धानस्त्रलिङ्गैः । व्यरोधत महाराज त्रिशूङ्ग इव पर्वत
॥ ४ ॥ ततोऽस्य बाणानपरानिन्द्राग्निमसस्त्रनान् भारद्वाजो-
ऽन्तरप्रेची प्रेषयामास सयुगे ॥ ५ ॥ तान् द्रोणदापनिर्मुक्तान्
दाशार्हं पतत शरान् । दाभ्या दाभ्या सपुङ्गाभ्या विच्छेद
परमास्त्रवित ॥ ६ ॥ तामस्य लघुता द्रोण समवेक्ष्य विशास्यते ।
प्रहस्य सहसावध्यत् तत्रप्रता श्रानपुङ्गवम् ॥ ७ ॥ पुन पक्षा-
शतेषूणा शतेन च समार्पयत् । लघुता युग्धानस्य लाघवेन
विशेषयन् ॥ ८ ॥ समुत्पतन्ति बल्लोकात् यथा क्रुद्धा महोरगा ।
तथा द्रोणरथाद्राजन् आपतान्त तनुच्छेद ॥ ९ ॥ तथैव
युग्धानेन सृष्टा शतसहस्रम् । अवाकिरन् द्रोणरथ्य शरा
रुधिरभाजना ॥ १० ॥ लाघवात् दिजमुखप्रस्य साक्षतस्य च
भारप । विशेष नाध्यगच्छाम समावास्ता नरपंभौ ॥ ११ ॥
सात्यकिस्तु ततो द्रोण नवमिर्नतपर्वभिः । बाजपान भय क्रुद्धो
ध्वजश्च निर्मिते शरैः ॥ १२ ॥ सारथिश्च शतैव भारद्वाजस्य
पश्यत । लाघव युग्धानस्य दृष्टा द्रोणो महारथ ॥ १३ ॥

सप्तत्या सारथिं विहा तुरगांश्च त्रिमिस्त्रिमिः । ध्वजमेकेन विच्छेद
 नाघवस्य रथे स्थितम् ॥ १४ ॥ अथापरेण महेन हेनपुङ्गेन
 पत्रिणा । घनुयिच्छेद-समरे नाघवस्य महात्मनः ॥ १५ ॥
 सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो घनुस्यत्वा महारथः । गदा जग्राह महतीं
 भारद्वाजाय चान्धिपत् ॥ १६ ॥ तामापतन्ती सहसा पट्टवहा-
 मवक्ष्यमीम् । —न्यवारयच्छरैर्द्वौणो बह्मिर्बह्मस्त्रपिमिः ॥ १७ ॥
 अथान्यद्वनुरादाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । विव्याध बह्मिर्वीरं
 भारद्वाज शिलाशितैः ॥ १८ ॥ स विहा समरे द्रोणं सिद्धनाद-
 मनुञ्जत । तं वै न ममृषे द्रोणः सर्वशस्त्रभृतान्वरः ॥ १९ ॥ ततः
 शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मद्रष्टामयक्षयोम् । तरसा प्रेषयामास
 नाघवस्य रथं प्रति ॥ २० ॥ अनासाद्य तु श्रेनेयं सा शक्तिः
 कालसन्निभा । भिक्ष्वा रथं जगामोग्रा धरणीं दारुणस्त्रना
 ॥ २१ ॥ ततो द्रोणं शिने पौत्रो राजन् विव्याध पत्रिणा ।
 दक्षिणं भुजमासाद्य पीडयन् मरतर्षम ॥ २२ ॥ द्रोणोऽपि समरे
 राजन्नाघवस्य महद्बहुः । अक्षेचन्द्रेण विच्छेद रथशक्त्या च
 सारथिम् ॥ २३ ॥ सुमोह सारथिस्तस्य रथशक्त्या समाहतः । स
 रथोपस्थनासाद्य मुहूर्तं सन्निप्रीडत ॥ २४ ॥ चकार सात्यकी-
 राजन् सूतकर्मातिमानुपम । अघोघवश्च यद्द्रोणं रश्मोन् जग्राह
 च स्त्रयम् ॥ २५ ॥ ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथ । अवि-
 ध्यद्द्राक्ष्यण सङ्घ्रे हृष्टस्त्रपो विमान्यते ॥ २६ ॥ तस्य द्रोणः
 शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत । ते घोराः कवच भिक्ष्वा पशुः
 शोणितमाहवे ॥ २७ ॥ निर्विहस्तु शरैर्धौरैरक्रुध्यत् सात्यकि-
 मृगम् । सायकान् व्यसृजन्नापि वीरो रुक्मरथं प्रति ॥ २८ ॥
 ततो द्रोणस्य वन्तारे निपात्यैकैषुणा भुवि । अश्वान् व्यद्रावय-
 दापैर्हतस्तस्तास्ततस्ततः ॥ २९ ॥ स रथः प्रदुतः सङ्घ्रे भिच्छ-
 लानि सहस्रम् । चकार राजतो राजन् भ्राजमान इवायुमान्

॥ ३० ॥ इति मद्रवत गृहीतं ह्येनं द्रोणस्य धीवते । इति चै
 मुकुशुः सर्वे राजपुत्राः सराजकाः ॥ ३१ ॥ ते सात्यकिमपास्याशु
 राजन् युधि-सहादयाः । यतो द्रोणस्ततः सर्वे सहसा संमुपा-
 द्रवन् ॥ ३२ ॥ तान् दृष्ट्वा प्रदुतान् संहृष्टे सांख्यतेन पराहितान् ।
 प्रमत्तं पुनरेवासीत्तव सैन्यं समाकुलम् ॥ ३३ ॥ व्यहस्यैव पुन-
 र्हासः गलाः द्रोणो व्यवस्थितः । वातायमानैस्तैरप्रखैर्नीतो तृष्णा-
 पराहितैः ॥ ३४ ॥ पाण्डुपाञ्चालसन्निभं व्यूहमालोक्य वीर्यवान् ।
 येनेधेः नाकरोद्यत् व्यूहमेवाभ्यरक्षत ॥ ३५ ॥ निवार्य पाण्डु-
 पाञ्चालान् द्रोणान्निःप्रदहन्निव । तस्थौ क्रोधोन्मिषन्दीप्तः काल-
 सूर्य इवोदितः ॥ ३६ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिपरिक्रमे
 सप्तदशोऽधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

सप्तम्य उवाच ॥ द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीरस्तथैव हार्दिक्य-
 सुखांस्त्वदीयान् । प्रहस्य स्ततं वधनं वभाषि शिनिप्रवीरः कुरु-
 पुङ्गवाग्र ॥ १ ॥ निमिन्नमात्रं वयमप्य स्तुत दग्धारयः केषव-
 फाल्गुनाभ्याम् । हतान्निघ्नन्त्येह नरपेभेण वयं सुरेशात्मसमु-
 द्रवेन ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा शिनिपुङ्गवस्तदा महामुधे सोऽग्रधनु-
 र्धरोऽरिहा । किरनःसमन्तात् सहसा परान् वलोः समापतत्
 ख्येन इवामिषं यथा ॥ ३ ॥ तं यान्तमश्रुः शिमिपुङ्गवस्यैर्विगाद्य-
 सैन्यं पुरुषप्रवीरम् । ज्ञाशङ्कवन् वारयितुं समन्ताद्दोदित्यरश्मि-
 प्रतिमं रघाश्रमं ॥ ४ ॥ असृष्टाविक्रान्तमदीनसृष्टं सर्वं गर्णा
 भारत धे लदोवाः । सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं दिवीष सूर्यं जसद-
 व्यपाधि ॥ ५ ॥ समर्पपुष्टस्वतिचित्तपीथी परासनी काश्चनवर्म-
 चारी । सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं त्वदारयद्राजवरः प्रसद्य ॥ ६ ॥

तद्योरभूत् भारत सम्प्रहार सुदारुणस्तं-समृतिप्रशंसन् । योषा-
स्वदोयाश्च द्वि सोमकाश्च वृतेन्द्रियार्थुद्वमिवामरीषाः ॥ ७ ॥ शरैः
सुतीक्ष्णैः यतयोऽभ्यविध्यत् सुदर्शनं सात्वतमुखप्रमाजी । अना-
गतानिव तु तान् पृथक्कान् चिच्छेद राजन् शिनिपुङ्गवाऽपि ॥ ८ ॥
तथैव अक्रप्रतिमोऽपि सात्विकि सुदर्शने यान् क्षिपति, क्ष, साध-
कान् । द्विधा त्रिधा तानकरोत् सुदर्शनः शरोत्तमैः स्यन्दनवर्ध-
मास्थित ॥ ९ ॥ - तान् वीक्ष्य बाणान् निहतस्तादानीं सुदर्शनः
सात्विकिवाणवेगै । क्रोधाद्द्विषन्नन्निव-तिग्मतेजाः शरानमुद्ध-
क्षणीयचित्तान् ॥ १० ॥ पुन स वाणैस्त्रिभिरग्निमल्लैराकर्ण-
पूर्णेर्निमित्तै सुपुङ्गवै । विव्याध देहावरणं विमिय ते सात्विके-
राविविशु शरीरम् ॥ ११ ॥ तथैव-तस्यावनिपालपुत्र सन्ध्याय
वाणैरपरैर्ज्वलद्भिः-। यजद्विवास्तात्रजतुप्रकाशान् चतुर्भिरश्रु-
यतुर' प्रसद्य ॥ १२ ॥ तथा तु तेनामिहतस्तरस्त्री नप्ता शिनि-
रिन्द्रममानवीर्यं । सुदर्शनस्येपुगणै सुतीक्ष्णैर्हयान्निहत्याशु
ननाद् नाटम् ॥ १३ ॥ -अथास्य-सूतस्य शिरो निहृत्य भङ्गेन
अक्राशनिमन्निमेन ! सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीर- क्षुरेण काला-
निलमन्निमेन ॥ १४ ॥ सकण्डल पूर्व्याश्विप्रकाशं भ्राजिष्युवह्मं
विचकत् देहात् । -यथा पुरा वज्रधर प्रसद्य बलस्य सङ्घेऽति-
बलस्य राजन् ॥ १५ ॥ - निहृत्य त पाथैवपुत्रमौत्र रणे यदून-
मृषमस्तरस्त्री । - मुदा समेत परया, महात्मा पराज राजन् सुर-
राजकल्प ॥ १६ ॥ ततो यथावर्जुन एव येन निवार्यैः सैन्यं तव
मार्गणौघैः-। सदश्वयुक्तेन रथेन राजन् लोक विमिष्ठापयिषुर्नृवीर-
॥ १७ ॥ तप्तस्य विष्णापयनीयमग्रमपूजयन् योषवरा समेता ।
प्रवर्त्तमानानामुगोचरेऽरीन् दृष्ट्वाह वाणैर्हृतभुगप्रथैव ॥ १८ ॥

इति श्रीणपर्वणि जयदृथवधपर्वणि सुदर्शनवधे

॥ - अष्टादशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११८ ॥

सञ्जय उवाच । ततः सर्वसात्त्विकिर्धर्मोन् महात्मा वृष्णि
 पुङ्गव । सुदर्शनं निहत्याजो यन्तारे पुनरत्रवीत् ॥ १ ॥ रथाश्व
 नागकलिलं शरशक्त्यूर्ध्वमालिनम् । खड्गमत्स्यं गदाग्राहं
 शूरायुधमहास्वनम् ॥ २ ॥ प्राणापहारिणं रौद्रं वादिद्रोत्क्रुष्ट-
 नादितम् । योधानामसुखस्त्रयं दुर्ज्ञेयं च जयेषिणाम् ॥ ३ ॥
 तीर्त्वा सुदुस्तरं तात द्रोणानोकमहारणवम् । जलसन्धवल्लेनाजौ
 पुरुषाद्वैरिवावृतम् ॥ ४ ॥ अतीत्यत पृतनाधिप मन्ये कुन्दिका-
 निव । वर्त्तव्यामल्पसलिलां चोदयाश्वानेसम्भ्रमम् ॥ ५ ॥ हस्त
 प्राप्तमहं मन्ये साम्प्रतं सव्यसाचिनम् । निर्लित्य दुर्धरं द्रोणं
 सपदानुगमाहवे ॥ ६ ॥ हार्दिक्यं योधवर्धेच्च मन्ये प्राप्तं धनं
 सञ्जयम् । न हि मे जायते तापो दृष्ट्वा सैन्यान्यनेकम् ॥ ७ ॥
 वङ्गेरिव प्रदोषस्य वने शुष्कदण्डोलपे । पश्य पाण्डवमुखिपुत्र
 यथा भूमिं किरीटिना ॥ ८ ॥ पत्तश्वरथनागौघैः पतितैर्विपत्नी
 कृताम् । द्रवते तद्यथा सैन्यं तेन मम महात्मना ॥ ९ ॥ रथे
 विपरिधावद्भिर्गजैरश्वैश्च सारथे । कौशियारुणसङ्घातमेतदुद्दृश्यते
 रज ॥ १० ॥ अभ्यासस्वमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
 स एष श्रूयते शब्दो गाण्डीवस्यामितौजसः ॥ ११ ॥ यादृशानि
 निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै । अनस्तं गतं आदित्ये हन्ता
 सन्धवमर्ष्जन् ॥ १२ ॥ शनैर्विच्यन्नयन्नखान् याहि यत्तारि-
 वाहिनी । यत्रैते सतलद्राणां सुयोधनपुरोगमा ॥ १३ ॥
 दग्निता क्रूरकर्माणं काश्वीजा युद्धदुर्मता । शरवाणासनधरा
 यवनाय प्रहारिण ॥ १४ ॥ शका किराता टरटा वर्वरास्ताम्र-
 लिप्तका । अन्ये च बहवो स्नेह्या विविधाभुधपाणय ॥ १५ ॥
 यत्रैते सतलद्राणां सुयोधनपुरोगमा । माभेवामिमुखा सर्व
 तिष्ठन्ति समरार्थिन ॥ १६ ॥ एतान् सरथनागाश्वान् निहत्याजो
 सपत्तिन ॥ इह दुर्गे महाघोरं तीर्थमेवोपधारय ॥ १७ ॥

सूत उवाच । न सम्भ्रमो मे वार्ष्णेयः विद्यते सत्यविक्रमः ।
यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो जाम्बिनप्रोऽग्रतः स्थितः ॥ १८ ॥ द्रोणो
वा रथिना चेष्टे कृपो नद्रेऽश्वरोऽप वा । तद्योपि सम्भ्रमो न
स्यात् त्वामाश्रित्य महाभुजः ॥ १९ ॥ त्वया सुबहवो युद्धे निजितो
शत्रुसूदन । दक्षिता क्रूरकर्माण काम्बोजा युद्धदुर्मना ॥ २० ॥
शरवाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः । शका किराता दैरदा
वर्वरास्त्राम्बलिप्रका ॥ २१ ॥ अन्ये च बहवो स्तेच्छा विविधोः
युधपाणयः । न च मे सम्भ्रमः कश्चिद्भूतपूर्वः कदाचन ॥ २२ ॥
किमुतैतत् समासाद्य धीरः सयुगगोष्पदम् । आयुषन् कतरेण
त्वा प्रापयाम धनञ्जयम् ॥ २३ ॥ केषां क्रुद्धोऽसि वार्ष्णेय केषां
मृत्युसुस्थितः । केषां सयमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मनः ॥ २४ ॥
के त्वा मुधि पराक्रान्त कालान्तकयमोपमम् । दृष्ट्वा विक्रमसंयुक्तं
विद्रविष्यान्त सयुगे । केषां वैवस्वतो राजा क्षरतेऽद्य महाभुजः ॥ २५ ॥

सात्यकिस्त्वाच । मुण्डानेतान् जनिष्यामि दानवानिव वासव ।
प्रतिष्ठाः पालयिष्यामि काम्बोजानेव मा बह ॥ २६ ॥ अद्यैषां
कदनं कृत्वा प्रिय यास्यामि पाण्डवम् । ‘अद्य दृच्छन्ति मे वीर्यं’
कौरवाः संसुयोधना ॥ २७ ॥ मुण्डानीके हते सूत सर्वमेत्येषु
चासकृतः । अद्य कौरवसेन्यस्य दीर्यमाणस्य सयुगे ॥ २८ ॥
शुक्रा विराव बह्वधा सन्तपस्यति सुयोधन । अद्य पाण्डवमुखस्य
श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ २९ ॥ आचार्यस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि
सयुगे । ‘अद्य महाणनिहतान् योधमुखान् सहस्रशः ॥ ३० ॥
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा पथात्ताप गमिष्यति । अद्य मे क्षिप्रहस्तस्य
क्षिपत सायकोत्तमान् ॥ ३१ ॥ अलातचक्रप्रतिभं धनुर्दृच्छन्ति
कौरवाः । मत्सायकाचताडाना रथिर स्रवता मुहुः ॥ ३२ ॥
सैनिकानां बध दृष्ट्वा सन्तपस्यात सुयोधन । अद्य मे क्रुद्धस्यस्य
निघ्नतश्च वरान् वरान् ॥ ३३ ॥ । हिरण्युनिमिम लोक मस्यतेऽद्य

सुयोधन । अथ राजसहस्राणि निहतानि मया रणे ॥ ३४ ॥
 दृष्ट्वा दुर्व्योधनो राजा सन्तपस्यति महानृषे । अथ स्त्रोहञ्च
 भक्तिञ्च पाण्डुवेषु महात्मसु ॥ ३५ ॥ इत्वा राजसहस्राणि
 दर्शयिष्यामि राजसु । बलं वीर्यं कृतञ्चलं मम ज्ञास्यन्ति
 कौरवा ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्तदा सूत शिञ्चितान् साधुवाहिनि ।
 अथाङ्गसन्निकाग्रान् वै वाजिनो व्यनुदत् भृशम् ॥ ३७ ॥ - ते
 पिवन्त इवाक्राशु युयुधान हयोत्तमा । प्रापयन् यवनान् शीघ्रं
 मन पवनरहसु ॥ ३८ ॥ - सात्विकि ते समासाद्य पृतनास्त्रनि-
 वर्त्तिनम् । बहवो खड्गहस्ताश्च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३९ ॥ तेषा-
 मिदूनथास्त्राणि वेगवान्ततपर्वमि । अच्छिनत् सात्विकोराजन्
 नैनते प्राप्नुवन् शरा ॥ ४० ॥ रुक्मपुङ्गवै सुनिश्चितैर्गाढैपत्रै-
 रजिह्वरी । उच्चकर्त्त शिरास्युग्रो यवनाना भुजानपि ॥ ४१ ॥
 शैक्यायसानि वर्माणि कास्यानि च समन्तत । भित्त्वा देहा-
 स्तथा तेषां शरा जग्मर्महोत्तलम् ॥ ४२ ॥ ते हन्यमाना वीरेण
 श्लेष्मा सात्विकिना रणे । अतथोऽभ्यपतस्तत्र व्यसवावसुधातले
 ॥ ४३ ॥ सपूष्पायतमुक्तेस्तानव्यवच्छिन्नापिण्डितै । पञ्चपट्टसप्त
 वाष्टौ च विभेद् यवनाच्छरे ॥ ४४ ॥ कास्वोजाना सहस्रैश्च
 शकानाञ्च विशास्यते । अवरणा किराताना वर्ववाणा तथैव च
 ॥ ४५ ॥ अगन्यरूपा पृथिवीं मासभोगितकर्हमाम् । कृतवास्तव
 शैनेय स्रपयंस्तावक बलम् ॥ ४६ ॥ दस्यूना समिरस्ताणै-
 शिरोमिलूनमूर्द्धजै । दीर्घकूर्शैर्मही क्रीर्णा विवहैरपड्जैरिव
 ॥ ४७ ॥ रुधिराक्षितसर्वाङ्गैस्तेस्तदाघोषन बभौ । कबन्ध सतत
 संवताम्नाभै खमिवावृतम् ॥ ४८ ॥ बध्नापनिसमस्पर्शै सुपर्वमि
 रजिह्वरी । ते सात्त्वतेन निहता समावर्ष्वसुन्धराम् ॥ ४९ ॥
 अस्त्रावाशया सन्नाम्ना कृच्छ्रमाणा विचेतुष । जिता मङ्गो

न्द्रुक्तं तोयं वै सैन्यसागरम् ॥ ९ ॥ परिवर्त्रुं सुसक्रुं हास्वदीया
 सात्याक रथा । दुर्योधनयिवसेना दुःशासनविविश्वतो ॥ १० ॥
 अकुनिर्दुं सहस्रैव युवाः दुर्धर्यस्य क्रथ । अन्ये च बहव शूरा
 अस्त्रवन्तो दुरासदा ॥ ११ ॥ पृष्ठत सात्यकि दान्त अन्वधाव
 न्तमर्षिण । अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥ १२ ॥
 मानुतोद्भूतवेर्गस्य सागरस्येव पर्वण । तानभिद्रवत सर्वान्
 समीक्ष्य भिनिपुङ्गव ॥ १३ ॥ अनेर्यादीति अन्तारमद्रवोत्
 प्रहसन्निव । इदमेतत् समुद्भूत घातैराष्टस्य यद्वलम् ॥ १४ ॥
 नामेवामिमुखं तूष्णं गजाश्वरथपत्तमत् । नादवहे द्विशः सर्वा
 रथघोषिण सारथे ॥ १५ ॥ पृथिवीज्ञान्तरीक्षञ्च कम्पयत् साग
 रानाप । एतद्वलाश्वं व सूत वारयिष्ये महारथे ॥ १६ ॥ पौष्णं
 मास्यामवोद्भूतं विलेव मकरालयम् । पश्य मे सूत विक्रान्त
 मिन्द्रस्येव महामृषे ॥ १७ ॥ एष सैन्यानि अत्रूणा विधमामि
 मितै शरैः । निहतानाहवे मथ्य पदात्पश्वरथाहपान् ॥ १८ ॥
 मच्छुरैरामसङ्घाशौर्बहदेहान् सहस्रम् । इत्येव द्रुवतस्तस्य
 सात्यकेरमितौजस ॥ १९ ॥ समीपे सैनकास्ते तु शौघ्रमोयु
 र्युयुत्सव । जघ्नाश्वस्व तिष्ठेति पश्य पश्योत-वादिन ॥ २० ॥
 तानेव द्रुवतो वीरान् सात्याकनिशते शरैः । जघान द्विशता

सभ्रान्तरनरनागाश्वमावर्त्ततमुद्गमुद्ग । तत्सैन्यमिषुमिस्तेन वध्यं-
 मान समन्तत ॥ २० ॥ वभ्राम तत्र तत्रैव गाव शीताहिता
 इव । पटातिन रथ नाग सादिन तुरगन्तया ॥ २१ ॥ अविहं
 तत्र नाद्राच्च युयुधानस्य सावकी । न तादृक् कदन राजन् कृतवा-
 स्तत्र फाल्गुन ॥ २२ ॥ यादृक् चयमनीकानामकरोत् सात्यकि-
 नृप । अत्यर्जुन शिने पौत्रो युध्यते पुरुघर्षम् ॥ २३ ॥ वीतमौ-
 लांधवापेत कृत्स्न सम्पू र्घयन् । ततो दुर्योधनो राजा सास्त्र-
 तस्य त्रिमि शरै ॥ २४ ॥ विव्याध सूत निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो
 हयान् । सात्याकश्च त्रिभार्वह्वा पुनरष्टामिरेव च ॥ २५ ॥ दु भा-
 सन षोडशमिर्विव्याध शिनिपुङ्गवम् । शकुनि पञ्चविंशत्या
 चित्रसेनश्च पञ्चमि ॥ २६ ॥ दु सप्त पञ्चदशमिर्विव्याधोरास सात्य-
 किम् । उत्स्रयन् वृष्णिमादू लस्तथा वाणैः समाहृत ॥ २७ ॥
 तानविध्यन्नहाराज सर्वानेव त्रिमास्त्रमि । गाढावह्वानरीन् कृत्वा
 मार्गणै सोऽतितेजसै ॥ २८ ॥ शैनेय श्वेनवत् सङ्घे व्यपराकृषु-
 विक्रम । सोवलस्य धनुःशृत्वा हस्तावाप निहृत्य च ॥ २९ ॥
 दुर्योधन त्रिभार्वह्यैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे । चित्रसेन शतेनैव
 दशमिर्दुःसह तथा ॥ ३० ॥ दु भासनन्तु षडश्या विव्याध शिनि-
 पुङ्गव । अयान्यहनुरादाय श्यालस्तव विश्राम्यते ॥ ३१ ॥ अष्टामिः
 सात्यकिं विह्वा पुनर्विव्याध पञ्चाम । दु भासनश्च दशमिर्दुःसहश्च
 त्रिमि शरै ॥ ३२ ॥ दुर्मुखश्च द्वादशमीराजन् षडव्याध सात्य-
 किम् । दुर्योधनस्त्रिसप्तत्या विह्वा भारत माघवम् ॥ ३३ ॥
 ततोऽस्य निशितैर्वाणैस्त्रिभार्वह्यैः सारथिम् । तान् सर्वान्
 संहितान् शूरान् वतमानान्नहारयान् ॥ ३४ ॥ पञ्चमि पञ्चमि-
 वार्वह्यै पुनर्विव्याध सात्यकि । तत च रथिना येष्टस्त्रव पुत्रस्य
 सारथिम् ॥ ३५ ॥ आज्ञानाशु नह्नेन च हतो न्यपतद्भुवि ।
 पतिते सारथौ तासन्न तव पुत्ररथ प्रभो ॥ ३६ ॥ वातायमानै-

स्त्रैरश्वैरपनीयत सङ्गरात् । ततस्तव सुतो राजन् सैनिकाश्च
विभ्राम्भते ॥ ४४ ॥ राज्ञो रथमभिप्रेक्ष्य विद्रुताः प्रतप्तोऽभवन् ।
विद्रुत तत्र तत्सैन्यं दृष्ट्वा भारत सात्यकि ॥ ४५ ॥ अवाकिर-
च्छरैस्तीक्ष्णैरक्षयुजैश्चिन्तामितैः । विद्राव्य सर्वसैन्यानि ताव-
कानि सहस्रम् ॥ ४६ ॥ प्रयथो सात्यकीराजन् श्वेताश्वस्य रथं
प्रति । त शरानाद्दानञ्च रक्षमाणञ्च सारथिम् । आत्मानं
पालयानञ्च तावकां समपूजयन् ॥ ४७ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
विभ्राम्भिकमतोऽध्याय ॥ १२० ॥

सञ्जय उवाच ॥ तव दुर्मन्त्रिते राजन् दुर्व्योधनकृतेन च ॥
 शृणुष्वान्वहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ११ ॥ तैः पुनः
 संन्यवृत्तन्त कृत्वा संशप्तका मियः । परां युद्धे नतिं क्रूरां तव
 पुत्रस्य शामनात् ॥ १२ ॥ शीणि सादिसहस्राणि दुर्व्योधनपुरो-
 गमाः । शककास्वीजवाहीका यवनाः पारदास्तथा ॥ १३ ॥
 कुलिङ्गास्तक्षणाश्वठाः प्रैषासाय सर्ववैराः । पार्वतीयाश्च राजेन्द्र
 क्रुद्धाः पापाणामणवः ॥ १४ ॥ अस्य द्रवस्ते शैनेय शलमा-
 पावकं यथा । युक्ताः पञ्चमता राजन् शैनेय समुपैदिवन् ॥ १५ ॥
 ततो रथसहस्रेण महारथशतेन च । हिरदानां सहस्रेण हि-
 साहस्रेण चालिमिः ॥ १६ ॥ शरवर्षाणि शृङ्खन्तो विविधानि
 महारथाः । अस्य द्रवस्ते शैनेयमसहस्रेयाः परन्तप ॥ १७ ॥
 तांश्च सञ्चोदयन् सर्वान् हतैर्नमिति भारतः । दुःशासनो महा-
 राज्ञ सात्यकिं पथ्यैवारयत ॥ १८ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम शैनेय-
 चरितं महत् । यदेको बहूमिः साक्षिमसम्मान्तमयुध्यत ॥ १९ ॥
 श्वबधीक्षे रथानीकं हिरदानाञ्च तदलम् । सादिनथैव तान् सर्वान्
 दृष्ट्वूनपि च सर्वमः ॥ २० ॥ तत्र शक्रैर्विमयितैर्नगैश्च परमायुधैः ।
 अक्षैश्च बहुधा मनैरीपादपङ्ककबन्धुरैः ॥ २१ ॥ कृष्णैर्मथितै-
 र्यापि ध्वजैश्च विनिपातितैः । वर्मामथर्ममिथैव विकीर्णैश्च सम-
 न्ततः ॥ २२ ॥ अग्निराभरणैर्वस्त्रैरनुकर्षैश्च मारिष । संकृन्ना
 वसुधा तत्र शरदि द्यौर्गृहेरिव ॥ २३ ॥ गिरिन्दपधरायापि
 पतिताः कृष्णरोत्तमाः । अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च
 भारत ॥ २४ ॥ सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा । शैर-
 वतकुले चैव तथा न्येष्टा कुलेषु च ॥ २५ ॥ जाता दन्तिवरा राजन्
 शैरते वक्ष्मणे हताः । वानायुजान् पार्वतीयान् काश्वीजानथ-
 दाहिकान् ॥ २६ ॥ तथा शर्वराजान् निजघ्ने तत्र सात्यकिः ।
 नानादिशोडशान् पत्नीनानाजातीयं सर्वमः ॥ २७ ॥ निजघ्ने

तत्र शैनेयः शतशोऽथ सहस्रशः । तेषु प्रकाल्यमानेषु हंस्यून
 दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ २८ ॥ निवर्त्तध्वर्मघर्मज्ञा युध्यध्वं किं हृतेन
 व । ताद्यातिमन्त्रान् सम्प्रेक्ष्य पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ २९ ॥
 पापाणयोधिनः शूरान् पार्वतीयानघोऽयत् । अश्लघुहेष कुचलो
 न्नेतञ्जानाति सात्यकिः ॥ ३० ॥ अश्लघुदमजानन्तं हतेनं युद्ध
 कार्मुकम् । तथैव करवः अर्जुनाश्लघुदविशारदा ॥ ३१ ॥ अमि-
 द्रवत मामेष्ट न वः प्राप्स्यति सात्यकिः । ते पार्वतीया राजानः
 सर्वे पापाणयोधिनः ॥ ३२ ॥ अस्यद्रवन्त शैनेयं राजानमिव
 मन्त्रिणः । ततो गजगिरिप्रखेटोत्पलैः शैलवासिनः ॥ ३३ ॥
 उद्यतैर्युधानस्य पुरतस्तस्वराजवे । क्षीपणीर्यैस्तथाप्यन्ये सात्त्व-
 तस्य बध्नेपिणः ॥ ३४ ॥ चोद्वितास्तव पुत्रेण सर्वतो रुरुधुहिषः ।
 तेषामापततामेव शिलायुद्धं चिकीर्षताम् ॥ ३५ ॥ सात्यकिः
 प्रतिसन्धाय निशितान् प्राङ्घिणोच्छुरान् । तामश्लघुष्टि तुमुला
 पार्वतीयैः समोरिताम् ॥ ३६ ॥ विच्छेदोरगमहाशैर्नाराचैः शिनि-
 पुद्गवः । तैरश्लघुष्यैर्नीप्यङ्घ्रिः खद्योतानामिव व्रजैः ॥ ३७ ॥
 प्रायः शैन्यान्यहन्यन्त द्वाहाभूतानि मारिषः । ततः पञ्चमताः
 शूराः समुद्यतमहाशिला ॥ ३८ ॥ निकृत्तवाहवो राजन् निपेतु-
 र्धरणीतले । पुनर्हृशयतायान्ये शतसाहस्रिणस्तथा ॥ ३९ ॥
 सोपलैर्वाङ्गभिश्चक्रेत् । पेतुरप्राप्य सात्यकिम् । पापाणयोधिनः
 शूरान् पतमानानवस्थितान् ॥ ४० ॥ न्यवधीदङ्गसाहस्रास्तदद्भुत-
 र्मिवामवत् । ततः पुनस्तु समुद्य तैःश्लघुष्टि समन्ततः ॥ ४१ ॥
 अयोधस्ताः शूलहस्ताः दरदास्तङ्गणा खया । लम्पाकाश्च पुलि-
 न्दाश्च विचित्रस्ताश्च सात्यकि ॥ ४२ ॥ नाराचैः प्रतिविच्छेद
 प्रतिपत्तिविशारदः । अद्रीणा भिद्यमानानामन्तरीक्षी शितैः शरैः
 ॥ ४३ ॥ शब्देन प्राद्रवन् सङ्घे रथाश्वगजपत्तयः । अश्ल-
 घुष्यैरवाकीर्षा मनुष्या गजवाजिनः ॥ ४४ ॥ नाशक्रुवन्वस्थातुं

भ्रमरेरिव दंशिताः । हतश्लिष्टाः संसृधिरां भिन्नमस्तकपिच्छिकाः
 ॥ ४५ ॥ कुञ्जरा वर्ज्जियामांसुद्युघानरयं तदो । तत शब्दः
 समसंबत् तव सैन्यस्य मारिष ॥ ४६ ॥ माघवेनार्थमानस्य सागर-
 स्यैव पर्वणि । तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणी यन्तारमंत्रवीत् ॥ ४७ ॥
 एष सूत रणे क्रुद्धः साक्षताना महोरथः । दारयन् बद्धधा
 सैन्यं रणे चरति कालवत् ॥ ४८ ॥ यत्रैष शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत
 रथं नय । पापाण्योधिभिर्नर्न युयुधानः समागतः ॥ ४९ ॥
 तथाहि रथिन सर्वं ह्रियन्ते विद्वैतैश्चै । विषस्त्रकवचा रग्ना-
 स्त्रत्र तत्र पतन्ति च ॥ ५० ॥ न शक्रुवन्ति यन्तार संवन्तुं तुमुले
 हयान् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मारहाजस्य सारथिः ॥ ५१ ॥ प्रत्यु-
 वाच ततो द्रोण सर्वशस्त्रभृताम्बरम् । सैन्यं द्रवति सायुयुषान्
 कौरवैर्यं समन्ततः ॥ ५२ ॥ पश्य योधात्रणे मग्नान् धावतो वै
 समन्तत । इमे च संहता शूरा पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ५३ ॥
 जामेव हि जिघासन्त आर्द्रवन्ति समन्ततः । अत्र कार्यं समा-
 घत्स्र प्राप्तकालमरिन्दम ॥ ५४ ॥ स्थाने वा गमने वापि दूरं
 यातय सात्यकिः । तथैवं वदतस्तस्य भारहाजस्य मारिष ॥ ५५ ॥
 प्रत्यदृश्यत भैनेयो निपन्नं बद्धविघात्रमान् । ते वध्यमानां समरे
 युयुधानेन तावकाः ॥ ५६ ॥ युयुधानरयं त्यक्त्वा द्रोणानीकाय
 दुद्रुवु ॥ यैस्तु दुःशासन साध्वं रथैः पूर्वं न्यवर्त्तत । ते भीता-
 स्त्रमघावन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥ ५७ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे

एकविंशत्यधिकमतोऽध्याय ॥ १२१ ॥

। सञ्ज्ञ उवाच । दुःशासनरथ दृष्ट्वा समीपे पर्यैवस्थितम् ।
 मारहाजस्ततो वाक्यं दुःशासनमयात्रवीत् ॥ १ ॥ दुःशासन रथाः

सर्वं कक्षाच्चैते प्रविद्रुता । - कश्चित् क्षेमन्तु नृपते कश्चिष्णोवति
 सैस्त्रय ॥ २ ॥ राजपुत्री भवानत्र राजभ्राता महारथ । किमर्थं
 द्रवते युद्धे यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ ३ ॥ दासो जितासि द्यूते त्व
 यथाकामचरी भव । वाससा वाहिका राज्ञो भातुर्ज्येष्ठस्य मे
 भव ॥ ४ ॥ न सन्ति पतय सर्वं तेऽद्य पण्डितकै समा ।
 दुःशामनैव कक्षात्त्वं पूर्वमुक्त्वा पलायसे ॥ ५ ॥ - स्वयं वैरं महत्
 कृत्वा पाण्डाले पाण्डवै सह । एक सात्यकिमासाद्य कथं मीतो-
 ऽसि सयुगे ॥ ६ ॥ न जानीमि पुरा त्वन्तु गृह्णन्तश्चान् दुरोदरे ।
 शरा च्छेते भविष्यन्ति दारुणाश्रीविषोषमा ॥ ७ ॥ अप्रियाणा
 हि वचसा पाण्डवेषु विशेषतः । द्रौपद्याथ परिह्वेषस्त्वनूलो
 च्छमवत् पुरा ॥ ८ ॥ क्व ते मानसं द्रुपयं क्व ते वीर्यं क्व दर्पि-
 तम् । आश्रीविषसमान् पार्थान् कोपयित्वा क्व यास्यसि ॥ ९ ॥
 श्रीशैल्य मारुती सेना राजा चैव सुयोधन । यस्य त्वं कर्कशो
 भ्राता पलायनपरायण ॥ १० ॥ ननु नाम त्वया वीर दीर्य-
 भाणो भयाद्दृष्टा । स्वबाहुबलमास्थाय रक्षितव्या छनीकिनी
 ॥ ११ ॥ - स त्वमद्य रणं हित्वा मीतो हर्षयसे परान् । विद्रुते
 त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुसूदन ॥ १२ ॥ कोऽन्यं स्थास्यति
 सङ्ग्रामे मीतो भीतञ्जपाश्रय । एकेन सास्त्रतेनाथ युध्यमानस्य
 तेन वै ॥ १३ ॥ पलायने तव मतिं सङ्ग्रामाद्धि प्रवर्त्तते । यद्वा
 गाण्डीवधन्वान मोमसेनञ्च कौरव ॥ १४ ॥ यमौ वा युधि द्रष्टासि
 तदा त्वं क्व करिष्यसि । युधि फाल्गुनवाणानां सूर्याग्निमम
 वक्ष्याम ॥ १५ ॥ न तुल्या सात्याकशरा धेन मीतं पलायसे ।
 यदि तावत् कृता बुद्धिः पलायनपरायणा ॥ १६ ॥ प्राथवी
 धमेरालाय धमेनैव प्रदीयताम् । यावत् फाल्गुननाराचा तन्मुक्तो
 रगसन्निभा ॥ १७ ॥ नाविशन्ति शरीरन्ते तावत् सभान्य
 ण्डवै । यावत्ते प्राथवीं पार्थां हत्वा भ्रातृशतं रणे ॥ १८ ॥

नाक्षिपन्ति महोत्तानस्तावत् समाम्य पाण्डवै । यावत् क्रुध्यति
नो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ कृष्णश्च समरश्लाघो
तावत् समाम्य पाण्डवै । यावद्भूमो महाबाहुर्विगाञ्छ महती-
ञ्चमूम् ॥ २० ॥ भीमरास्ते न गृह्णात तावत् समाम्य पाण्डवै ।
पूर्वमुक्तश्च ते भ्राता भीष्मिणासौ सुयोधन ॥ २१ ॥ अजेयाः
पाण्डवा सङ्घे सौम्य समाम्य ते सह । न च तत् कृतवान्
मन्दस्तव भ्राता सुयोधन ॥ २२ ॥ स युद्धे धृतिमास्थाय यत्तो
युध्यस्व पाण्डवै । गच्छ तूष्णं रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्वकि-
॥ २३ ॥ जया हीन बल ह्येतद्दिद्रुविष्यति भारत । । आत्मार्यं
योषय रथे सात्वकि सत्यविक्रमम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तव सुतो
नाम्रवीत् किञ्चिदप्यसौ । श्रुतञ्चाश्रुतवत् कृत्वा प्रायाद्येन च
सात्वकि ॥ २५ ॥ सैन्येन महता युक्तो स्तेच्छानामनिवर्तिनाम् ।
आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् ॥ २६ ॥ । द्रोणोऽपि
रथिना श्रेष्ठ पाञ्चालान् पाण्डवास्तथा । अभ्यद्रवत सक्रुद्धो
जवमास्थाय मध्यमम् ॥ २७ ॥ प्रविश्य च रणे द्रोण पाण्डवाना
वक्ष्यिनीम् । द्वावयानास योधान् वै शतशोऽथ सहस्रम् ॥ २८ ॥
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य सयुगे । पाण्डुपाञ्चाल
मत्स्यानां प्रचक्रे कदन महत ॥ २९ ॥ त जयन्तमनीकानि
भारदाज ततस्तत । पाञ्चालपुत्रो द्यतिमान् वीरकेतु समभ्ययात्
॥ ३० ॥ । स द्रोण पञ्चभिर्विहा शरैः सन्नतपर्वभिः । । ध्वज-
नेकेन विव्याध चारथिञ्चास्य सप्तमं ॥ ३१ ॥ तत्राङ्गुत महा-
राज दृष्टवानस्मि स युगे । यद्द्रोणो रमसो युद्धे पाञ्चाल्य नाभ्य
वर्त्तत ॥ ३२ ॥ सन्निरुद्ध रणे द्रोण पाञ्चाला वीर्य्य भारिण ।
आवद्रु सर्वतो रालन् धर्मपुत्रजयेयिण ॥ ३३ ॥ ते शतैरभि-
सङ्घायैस्तीमरैश्च महाधने । यस्त्वैव विविधैराजन् द्रोणमेव-
मवाकिरन् ॥ ३४ ॥ निहत्य तान् वाणगणैर्द्रोणो राजन् सम

न्ततः । महाजलधरान् व्योम्निःमातरिष्वा इवावमी ॥ ३५ ॥
 ततः शरं महाघोरं सूर्यपावकसन्निभम् । सन्धेः परवीरघ्नो
 वीरकेतोरथं प्रति ॥ ३६ ॥ स भिक्षा तु शरी राजन् । पाञ्चाल-
 कुलनन्दन । अभ्यगाहरणीं तूष्णं लोहिताद्रीं ज्वलन्निधम् ॥ ३७ ॥
 ततोऽपंतद्रथान्तूष्णं पाञ्चालकुलनन्दनः । पर्वताग्रादिव महा-
 यक्रम्पे वायुपीडितः ॥ ३८ ॥ तस्मिन् हते नद्येर्वासे राजपुत्रे
 महाबले ॥ पाञ्चालास्त्वरिता द्रोणं समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ३९ ॥
 चित्रकेतुं सुधन्वां च चित्रवर्मां च भारत । तथा चित्ररथस्यैव
 भ्रातृव्यसनकर्षिता ॥ ४० ॥ अभ्यद्रवन्त संहिता भारहाजं
 युयुत्सवः । मुञ्चन्तः शरवर्षाणि तपोन्ते जलदा इव ॥ ४१ ॥
 स वर्धमानो बहूधा राजपुत्रैर्महारथैः । क्रोधमाहारवत्तेषा-
 ममावायं दिजर्षमः ॥ ४२ ॥ ततः शरमथ जाल द्रोणस्तेषा-
 मवासृजत् । ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकण्ठोदितैः ॥ ४३ ॥
 कर्त्तव्यं नाभ्यजानन् वै कुमारो राजसत्तम । तान् विमूढान् रणे
 द्रोणः प्रहसन्निव भारत ॥ ४४ ॥ व्यश्वसूतरथाश्चक्रौ कुमारान्
 कुपितो रणे । तथा शरैः सुनिधितैर्महैस्तेषा महाबलाः ॥ ४५ ॥
 पुष्पाण्यैव विचिन्वान् उत्तमाङ्गान्यपातयत् । ते रथेभ्यो हताः
 पेतुं क्षितौ राजन् सुवर्षसः ॥ ४६ ॥ देवासुरे पुरा युद्धे यथा
 देतैरहानवाः । तान्निहत्य रणे राजन् भारहाजः प्रतापवान्
 ॥ ४७ ॥ कार्मुक भ्रामर्यामास हेमपृष्ठ-दुरासहम् । पाञ्चाला-
 न्निहतान् दृष्ट्वा देवकल्पान्महारथान् ॥ ४८ ॥ घृष्टयुन्धो रणे
 क्रुद्धो नेत्राभ्या पातयच्छलम् । अभ्यवर्त्तत सङ्ग्रामे क्रुद्धो द्रोण-
 रथ प्रति ॥ ४९ ॥ ततो हाहेति सद्दसा नाहः समभवन्नृप ।
 पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारित शरैः ॥ ५० ॥ स ह्यव-
 मानो बहूधा पार्षतेन महाकर्त्ता । न विव्यथे ततो द्रोणः कथ-
 न्नेयान्नयुध्यत ॥ ५१ ॥ ततो द्रोण महाराज पाञ्चाल्यः क्रोध-

मूर्च्छितः । आजधानोरसि, क्रुद्धो नवत्या नतपर्वणाम् ॥ ५२ ॥
स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो, महायथा, । निपसाद् रथो-
पस्थे कश्मलञ्ज जगाम च ॥ ५३ ॥ तं वै तयागतं दृष्ट्वा दृष्टद्युम्नः
पराक्रमो । चापभुतस्य च शीघ्रन्तु अस्मिं जग्राह वीर्यवान् ॥ ५४ ॥
अवप्लुत्य रथाच्चापि क्षरित, स महारथ । आरुरोह रथं तूष्णं
भारद्वाजस्य मारिष ॥ ५५ ॥ हर्तुमिच्छन् गिरः कायात् क्रोध-
चरत्कलोचनः । प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुरादाय वीर्यवान्
॥ ५६ ॥ आसन्ननागतं दृष्ट्वा दृष्टद्युम्नं जिघामसा । शरैर्वैत-
स्त्रिकीराजन् विव्याधासन्नयोधिभि ॥ ५७ ॥ चोधवामासं समरे
दृष्टद्युम्नं महारथम् । ते हि वैतस्त्रिका नाम शरा आसन्न-
योधिनः ॥ ५८ ॥ द्रोणस्य विद्विता राजन् यैर्दृष्टद्युम्नमक्षिणोत् ।
स बध्यमानो बह्वभिः सायकैस्तेर्महाबलः-॥ ५९ ॥ अवप्लुत्य रथा-
त्तूष्णं भग्नवेग पराक्रमो । आरुह्य स्वरथं वीरः प्रगृह्य च मह-
दनुः ॥ ६० ॥ विव्याध समरे द्रोण, दृष्टद्युम्नो महारथः । द्रोण-
श्चापि महाराज शरैर्विव्याध पार्थतम् ॥ ६१ ॥ तद्दृष्टमभूद्युद्धं
द्रोणपाद्मालयोस्तदा । त्रैलोक्यक्राद्भिर्गोरासीच्छक्रप्रह्लादयोरिव
॥ ६२ ॥ मण्डलानि विचित्राणि यमकानोतराणि च । चरन्ती
शुद्धमार्गञ्चौ ततश्चतुरथेषुभि ॥ ६३ ॥ मोहयन्ती मनास्याजौ
योधानां द्रोणपार्थतौ । सृजन्ती शरवर्षाणि वर्षास्त्रिव बलाहकी
॥ ६४ ॥ छादयन्ती महात्मानौ शरैर्व्योम दिशो महीम् । तद्-
दृष्टं तयोर्युद्धं भूतसङ्घात्तपूजयन् ॥ ६५ ॥ क्षत्रियाय महाराज
ये चान्ये तत्र सैनिकाः । अवश्य समरे द्रोणो दृष्टद्युम्नेन सङ्गतः
॥ ६६ ॥ बभ्रुमेप्यति नो राजन् पाद्माला इति चुक्रुशुः । द्रोणस्तु
क्षरितो युद्धे दृष्टद्युम्नस्य सारथे ॥ ६७ ॥ गिरः प्रचरावथामास
फलं पक्व तरोरिव । ततस्तु प्रदुना वाहा राजस्तस्य महात्मनः
॥ ६८ ॥ तेषु प्रद्रवमाणेषु पाद्मालान् सृष्टयास्तया । व्यश्रावय-

द्रुणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ १९ ॥ विजित्य पाण्डुपाञ्चालान्
 मारुहाजः प्रतापवान् । खं व्युहं पुनरास्त्राय प्रत्यतिष्ठदरिन्दमः ।
 न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सेहिरे प्रभो ॥ २० ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे .

पार्विशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

भूत्वा संशप्तका मिथः ॥ १३ ॥ तेषां प्रपतता युद्धे भरवर्षाणि
सुहृताम् । धीधान् पञ्चमतान् सुखान् अग्रानीके व्यपीयश्वत्
॥ १४ ॥ ते पतन्ति हतास्त्रूयं शिनिप्रवरसायके । महा-
भारतवेगेन मत्वा इव नगाट्टद्रुमाः ॥ १५ ॥ नागैश्च बह्वधाच्छिन्नै-
र्ध्वजैश्चैव विश्राम्यते । ह्येवैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र सेदिनी
॥ १६ ॥ येनेवशरसङ्घृते श्राणितौघपरिप्लुते । अशोमत महा-
राज किंशुकीरिव पुण्डितैः ॥ १७ ॥ ते बध्यमानाः समरे युयु-
धानेन तावकाः । त्रातारं नाध्यगच्छन्त पञ्चमत्ना इव हिपाः
॥ १८ ॥ ततस्ते पिथ्यैवर्तन्त सर्वे द्रोणरथ प्रति । भयात्पतग-
राजस्य गर्त्तानीव महोरगा ॥ १९ ॥ हत्वा पञ्चमतान् धीधान्
शरैराशीविषोपमैः । प्रायात् च घनकीर्षीरो घनच्छयरथं प्रति
॥ २० ॥ तं प्रयान्तं नरथेष्टं पुत्रो द्रुमासनस्तव । विव्याध
नवमिस्त्रयं शरैः सन्नतपर्वाम् ॥ २१ ॥ स तु तं प्रतिविव्याध
पञ्चमिर्निमित्तैः शरैः । रुक्मपुङ्गे महेष्वासो गाढपत्रैरजिह्वामैः
॥ २२ ॥ सात्यकि त महाराज प्रहसन्निव भारत । द्रुमासन-
स्त्रिमिर्विह्वा पुनर्विव्याध पञ्चमि ॥ २३ ॥ येनेवस्तव पुत्रन्तु हत्वा
पञ्चमिराशुमैः । घनुशस्य रणे क्लिप्ता प्रसयन्तब्जं न ययौ ॥ २४ ॥
ततो द्रुमासन क्रुद्धो वृष्णिवीराय गच्छते । सर्वपारशवी-शक्तिं
विसर्ज्य निघासया ॥ २५ ॥ तान्तु शक्तिं तदा घोरां तव पुत्रस्य
सात्यकि । विच्छेद स तदा राजन् निमित्तैः कङ्कपत्रिमि ॥ २६ ॥
अथान्यहनुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर । सात्यकिश्च शरैर्विह्वा
सिद्धनाटं ननई ह ॥ २७ ॥ सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा
सुतं तव । शरैरजिघ्रिखाकारैराजघाम स्तनान्तरे ॥ २८ ॥
सर्वायसैस्तीक्ष्णवक्त्रै रष्टामिर्विव्यधे पुन । द्रुमासनस्तु विंशत्या
सात्यकिं प्रत्यविध्यत ॥ २९ ॥ सात्वतोऽपि महाराज त विव्याध
स्तनान्तरे । त्रिमिरेव महाभाग, शरैः सन्नतपर्वाम् ॥ ३० ॥

द्रुपे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ ६८ ॥ विजित्य पाण्डुपाञ्चालान्
मारुहाज प्रतापवान् । स्वव्यूह पुनरास्थाय प्रत्यतिष्ठदरिन्दमः ।
न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्तेशिरे प्रभो ॥ ७० ॥

वृत्ति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे
हाविंशत्यधिकप्रतोऽध्याय ॥ १२२ ॥

—०—

सञ्जय उवाच । ततो दुःशासनो राजन् शैनेयं समुपाद्रवत् ।
किरन् शरसहस्राणि पर्जन्य इव हृष्टिमान् ॥ १ ॥ स विद्धा
सात्यकिं पश्या तथा षोडशभिः शरैः । नाकम्पयत् स्थितं युद्धे
मैनाकमिव पर्वतम् ॥ २ ॥ रथव्रातेन महता नानादिशोद्धवेन ह ।
सर्वतो भरतश्रेष्ठो विस्मजन् सायकान् बहून् ॥ ३ ॥ पर्जन्य इव
घोषेण नादयन् वै दिशो दध । तमापतन्तमालोक्य सात्यकिः
कौरवं रणे ॥ ४ ॥ अभिद्रुत्य महाबाहुम्ह्लादवामास सायकैः ।
ते ह्लाद्यमाना बाणौघैर्दुःशासनपुरोगमाः ॥ ५ ॥ प्राद्रवन् समरे
भीतास्तव पुत्रस्य पश्यत । तेषु द्रवत्सु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासन-
स्तव ॥ ६ ॥ तस्यौ व्यपेतमीराजन् सात्यकिश्चाद्द्वियच्छरैः । षतुर्भि-
र्वाजिनैस्तस्य शरौघञ्च त्रिभिः शरैः ॥ ७ ॥ सात्यकिञ्च शतेनाजौ
विद्धा नेदि मुमोक्ष ह । ततः क्रुद्धो महाराज माघवस्तस्य संयुगे
॥ ८ ॥ रथसूतं ध्वजतश्च चक्रेऽदृश्यमजिह्वगी । स तु दुःशा-
सने शूरं सायकैरावृणोद्धृष्टम् ॥ ९ ॥ मसक समनुप्राप्तमूर्ध्नि-
नामिदिवीर्यया । दूरन् समावृणोद्वाणैर्दुःशासनमभिव्रजित् ॥ १० ॥
दृष्ट्वा दुःशासन राजा तथा शरशताचितम् । त्रिगर्त्ताशोदयामास
युयुधानरथ प्रति ॥ ११ ॥ तेऽगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूर-
कर्मेण । त्रिगर्त्ताना त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदा ॥ १२ ॥ ते
सु त रथवधेन महता पथ्येवारथन् । स्थिरा कृत्वा मतिं युद्धे

भूत्वा संशप्तका मिथः ॥ १३ ॥ तेषां प्रपतता युद्धे शरवर्षाणि
 नृक्षताम् । धीधान् पञ्चशतान् मुखान् अग्रानीके व्यपोययत्
 ॥ १४ ॥ ते पतन्ति हतास्त्रुषं शिनिप्रवरसायकी । महा-
 भासुतवेगेन मग्ना इव नगादृद्रुमाः ॥ १५ ॥ नागीश बह्वधाच्छिन्नै-
 र्ध्वजैश्चैव विशास्यते । ह्येष कनकापोडैः पतितैस्त्र मेदिनी
 ॥ १६ ॥ शैनेयशरसङ्घृन्तैः शीघ्रितीक्षपरिप्लुतैः । अशोमत महार-
 राज किंशुकेरिव पुष्पितैः ॥ १७ ॥ ते बध्यमानाः समरे युयु-
 धानेन तावकाः । वातारं नाध्यगच्छन्त पञ्चमग्ना इव द्विपाः
 ॥ १८ ॥ ततस्ते पिर्यवत्तन्त सर्वे द्रोणरथ प्रति । भयात्पतग-
 राजस्य गन्तानीव महोरगा ॥ १९ ॥ हत्वा पञ्चशतान् धीधान्
 शरैराशोविप्रोपमैः । प्रायात् स यनकीर्वीरो घनप्लयरथं प्रति
 ॥ २० ॥ तं प्रयान्तं नरथेष्टं पुत्रो दुःशासनस्तव । विव्याध
 नवमिच्छसं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ स तु तं प्रतिविव्याध
 पञ्चमिनिशितैः शरैः । रुक्मपुङ्खे महेष्वासो गार्धपवैरक्षिप्रगी-
 ॥ २२ ॥ सात्याक त महाराज प्रहसन्निव भारत । दुःशासन-
 स्त्रिमिर्विह्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २३ ॥ शैनेयस्तव पुत्रन्तु हत्वा
 पञ्चमिराशुमी । घनुयाद्य रणे हित्वा प्रसयन्तर्ज्जुन ययौ ॥ २४ ॥
 ततो दुःशासन क्रुद्धो वर्षावीराय गच्छते । सर्वपारशर्वी शर्त्तं
 विसमर्त्तं जिघांसया ॥ २५ ॥ तान्तु शक्त तदा घोरा तव पुत्रस्य
 सात्यकि । चिच्छेष्ट स तदा राजन् निशितैः कङ्कपत्रिभिः ॥ २६ ॥
 अथान्यहनुराढाय पुत्रस्तव जनेश्वर । सात्यकिश्च शरैर्विह्वा
 सिहनाटं ननई च ॥ २७ ॥ सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो नोहयित्वा
 सुतं तव । शरैरनिशित्वाकारैराजघान स्तनान्तरे ॥ २८ ॥
 सर्वायसैस्तीक्ष्णावक्त्रै रष्टामिर्विव्यधे पुन । दुःशासनस्तु विंशत्या
 सात्यकिं प्रत्यविध्यत ॥ २९ ॥ सात्वतोऽपि महाराज त विव्याध
 स्तनान्तरे । त्रिंशरेव महाभाग शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३० ॥

ततोऽस्य बाहान्निमित्तैः परैर्लक्ष्मि महारथ ।। सारथिश्च सुसं-
 क्रुह परैः सन्नतपर्वामि ॥ ३१ ॥ धनुरेकेन मत्नेन हस्तावापञ्च
 पञ्चमिः ।। ध्वजश्च रथयत्किञ्च मञ्जाभ्यां परमास्त्रवित् ॥ ३२ ॥
 चिच्छेद् विभिखैस्त्रीच्छैस्तथोभी पाषाणिसारथी ।। स छिन्नघन्वा
 विरथो हताश्र्वो हतसारथि ॥ ३३ ॥ त्रिगर्तसेनापतिना स्वैरथे
 नापवाहितः । तमभिद्रुत्य शैनेयी मुहूर्त्तमिव भारत ॥ ३४ ॥
 न जघान महाबाहुर्मोमसेनवच स्मरन् । भीमसेनेन तु वधः
 सुताना तव, भारत ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञात समामध्ये सर्वेषामेव
 संयुगे । ततो दृ.शासनं जित्वा सात्यकिः संयुगे प्रभो । जगाम
 त्वरितो राजन् धेन यातो घनश्लय ॥ ३६ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनं

पराजये त्रयोविधत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १२३ ॥

धतराष्ट्रं सवाच । किं तस्या मम सेनाया नासन् कैचिन्नहा ।
 रथा । ये तथा सात्यकि वान्त नैवापन्नान्प्रिवारयन् ॥ १ ॥
 एको हि समरे कर्म व्रतवान् सत्यविक्रम । शक्रतुल्यबलोः युद्धे
 महेन्द्रो हानुवेधिव ॥ २ ॥ अथ वा शून्यमासीत्तव धेन यात' से
 सात्यकि । एको वै बङ्गला सेना प्रमद्वन् सत्यविक्रम ॥ ३ ॥
 कथञ्च युध्यमानानामपक्रान्तो महात्मनाम् । एको बहूनां शैनेय
 स्तन्ममावच्छु सश्लय ॥ ४ ॥

सश्लय सवाच । राजन् सेनासमुद्योगी रथनागाश्वपत्ति
 नाम् । तुमुल्लसत्तव सैन्याना यगान्तसदृशोऽभवत् ॥ ५ ॥ आङ्गिकेषु
 समूहेषु तव सैन्यस्य मानद । नाभूल्लोके सम कथित समूह इति
 मे मतिः ॥ ६ ॥ तत्र देवास्त्वभाषन्त चारणाय समागता ।
 एतदन्ता समूहा वै भविष्यन्ति महीतले ॥ ७ ॥ न च एताद्दृशो

व्यूहं शीघ्रं क्रियहि याम्यंते । अथावज्ज्वलद्रथवधे द्रोणेन विहितो
 भवत् ॥ ८ ॥ पाण्डवातविभिन्नानां समुद्राणामिवःस्वनः ॥ ९ ॥
 भवहलौघानामन्योऽन्येभिधावताम् ॥ १० ॥ पाण्डवानां समे-
 तानां बहून्वासन् नरोत्तमां हहली पाण्डवानाञ्च सहस्राणि
 यतानि च ॥ ११ ॥ संरब्धानां प्रवीराणां समरेऽट्टकर्मणाम् ।
 तत्रासीत् समृद्धान् प्रवृत्स्तुमुली लोमहर्षणः ॥ १२ ॥ अर्था-
 क्रन्देहोमसेनो घृष्टयस्त्रय मोरिषा नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च
 पाण्डवः ॥ १३ ॥ आगच्छती प्रहरतः द्रुतं विपरिधावतः प्रविष्टा-
 वरिसेना हि वीरो मोघवपाण्डवो ॥ १४ ॥ यथासुखिनः गच्छेतां
 जयद्रथरथं प्रति ॥ तथा प्रकुर्वत गच्छन् इति सैन्यान्वचोदयत्
 ॥ १५ ॥ तथारमावे कुरवः कृतायाः स्युर्वयं जिताः । तेऽयं
 संहिता भूता तूष्णेवै बलाण्विम् ॥ १६ ॥ क्षीमयध्वं महाविषा-
 यवनः सागरं यथा । भीमसेनेन ते राजेन् पाण्डव्येन च चादिता
 ॥ १७ ॥ आजघ्नः कौरवान् सङ्घो त्यक्त्वास्तान्मनेः प्रयान् ।
 द्रुक्कन्तो निघनं युद्धे प्रह्लेक्षन्मतेजसः ॥ १८ ॥ स्वर्गपुंसो मित्र-
 कार्थ्यं नाभ्यनन्दत जीवितम् । तथैव तावका राजेन् प्रायेयन्तो
 महद्यथः ॥ १९ ॥ आर्या युद्धे मतिः कृत्वा युद्धायैवावतस्थिरे ।
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वृत्तमाने मयावहे ॥ २० ॥ जिज्ञां सर्वाणि
 सैन्यानि प्रार्थात् सात्यकिरर्जुनम् । कवचानाम्प्रांस्तव सुख्य-
 नं प्रविरोजिताः ॥ २१ ॥ हृष्टीः सङ्घो सैनिकानां प्रतिजग्मः
 समन्ततः । तथो प्रयतमानानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २२ ॥
 दुर्योधनो महारोजं व्यगाहत् महदहम् । स मन्निपातस्तुमुलस्तेषां
 तस्य च भारत । अमेवत् सर्वभूतानाममावकरणो महान् ॥ २३ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथो यांतेषु सैन्येषु तथाः कच्छगत-
 स्वयम् । कश्चिद्दुर्योधनः सूतं नोकार्षीत् पृष्ठतो रणम् ॥ २४ ॥
 एकस्य च बहूनाञ्च मन्निपातो महाहवे । विप्रेपतो नरपतेर्विषम-

प्रतिभाति मे ॥ २४ ॥ सोऽव्यन्तसुखसंतुहो लक्ष्म्या लोकास्य
 चेश्वर । एको बहून् समासाद्य कश्चिन्नासीत् पराङ्मुख ॥ २५ ॥
 सस्यय उवाच । राजन् सद्गाममाश्रये तव पुत्रस्य भारत ।
 एकस्य बहूमि सार्धं शृणुष्व गदतो मम ॥ २६ ॥ दुर्योधनेन
 समरे मृतना पाण्डवो रणे । नलिनी हिरदनेव समन्तात् प्रति-
 लोडिता ॥ २७ ॥ ततस्त्वा प्रवृत्ता सेना दृष्ट्वा पुत्रेण ते नृप ।
 भीमसेनपुरोगास्त्रे पाञ्चाला समुपाह्वयन् ॥ २८ ॥ स भीमसेन
 दृशमि शरैर्विव्याध पाण्डवम् ।- त्रिभिस्त्रिभिर्यमौ वीरौ धर्म-
 राजश्च सप्तमि ॥ २९ ॥ विराटद्रुपदौःपङ्क्तिभिः शतेन च पित्र-
 ण्डिनम् । दृष्ट्वा मन्त्रश्च विभक्त्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥
 शतयथापरान् मेघान् सदिपाञ्च रथात्रणे । शरैरवचकर्तोग्रैः
 क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजा ॥ ३१ ॥ न सन्दधन् विमुञ्चन् वा मण्डली-
 क्तकार्मुक । अदृश्यतः रिपून्निघ्नच्छिद्यवास्त्रवलेन च ॥ ३२ ॥
 तस्य तान् निघ्नत ध्रुवन् हेमपृष्ठं महद्बनु । अजस्रं मण्डलीभूतं
 दृष्ट्वा समरे जना ॥ ३३ ॥ -ततो युधिष्ठिरो राजा भक्ताभ्या-
 मच्छिनहन् । तव पुत्रस्य कौरव्य यतमानस्य सयुगी ॥ ३४ ॥
 विव्याध चैन दशाम सन्यगस्त्रै शरोत्तमै । वर्म चाशु समासाद्य
 ते भग्ना क्षितिमाविशन् ॥ ३५ ॥ तत्र प्रमुदिता पार्था परि-
 वर्त्रयौघष्ठिरम् । यथा वृषवधे देवा पुरा अक्रम महर्षय ॥ ३६ ॥
 ततोऽन्यदनुराटाय तव पुत्र प्रतापवान् । तिष्ठ तिष्ठेति राजान
 ब्रुवन् पाण्डवमभ्ययात् ॥ ३७ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तव पुत्रं
 महाशुभे । प्रकृत्यद्यु प्रमुदिता पाञ्चाला जयशब्दिन ॥ ३८ ॥
 तान् क्षीण प्रतिजग्राह परोप्सन् युधि पार्थिवम् । चण्डवातो
 हृतान् मेघान् गिरिरञ्जुमुचो यथा ॥ ३९ ॥ तत्र राजकन्या
 नासीत् सद्गामो लोमहर्षण । पाण्डवाना महाबाहो तावकानाञ्च
 सयुगी ॥ ४० ॥ सद्रस्याक्रीडसदृश सञ्चार सर्वदिदिनाम् । तत

शब्दो महानामोत् पुनर्येन धनञ्जयः ॥ ४१ ॥ अतोव सर्वशब्देभ्यो
लोमहर्षकरः प्रभो । अर्जुनस्य महावाहो तावकानाह धन्वि-
नाम् ॥ ४२ ॥ मध्ये मारतसैन्यस्य माघवस्य महारणे । श्रोण-
स्यापि परैः सार्धं व्यूहदारे महारणे ॥ ४३ ॥ एवमेव क्षयो वृत्तः
पृथिव्यां पृथिवीपते । क्रुद्धेऽर्जुने तथा श्रोणे साञ्चते च महा-
रथे ॥ ४४ ॥

इति श्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सङ्खलपुत्रे

चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

सप्तम्य उवाच । अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामः समहानभूत् ।
पर्जन्यसमनिर्घोषः पुनश्श्रोणस्य सोमकैः ॥ १ ॥ शोणाश्च रथ-
मास्त्राय नरवीरः समाहितः । समरेऽभ्यट्टवत् पाण्डून् जव-
मास्त्राय मध्यमम् ॥ २ ॥ तव प्रियहिते युक्तो महेश्वासे महा-
वलः । चित्रपुङ्खैः शितैर्वाणैः कलशोन्नमसम्भवः ॥ ३ ॥ वरान्
वरान् हि घोषानां विचिन्वन्निव मारत । आक्रीडत रणे राजन्
मारहाजः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ तमभ्ययात् वृहत्क्षत्रः-कीकयानां
महारथः । भ्रातृणां नृप पञ्चानां श्रेष्ठः समररुक्मणः ॥ ५ ॥
विमुञ्चन् विधिखांस्तीक्ष्णान्वाचार्थ्यं भृशमर्हयत् । महामिषो यथा
वर्षं विमुञ्चन् गन्धमादने ॥ ६ ॥ तस्य श्रोणो महाराज स्वसं-
पुङ्खाच्छिलाशितान् । प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् दय पश्य च
॥ ७ ॥ तांस्तु श्रोणविनिमुक्तान् क्रुद्धाशोविपसन्निमान् । एकीकं
पद्मभिर्वाणैर्युधि चिच्छेद हृष्टवत् ॥ ८ ॥ तस्यैवापयं दृष्ट्वा
प्रहस्य हिलपुङ्खवः । प्रेषयामास विधिखान्तौ मन्त्रगपर्यणः ॥ ९ ॥
तान् दृष्ट्वा पततस्तूष्णं श्रोणवापचप्रताञ्करान् ।

देवतावह्निर्निमित्तैर्मृषे ॥ १० ॥ ततोऽभून्महाराज-तव सैन्यस्य
 विश्वयः । वृहत्चक्रेण तत्-कर्म-कृतं-दृष्ट्वा सदुष्करम् ॥ ११ ॥
 ततो द्रोणो महाराज वृहत्चक्रं विशेषवत् । प्रादुशक्रीरणो
 दिव्यं ब्राह्मणस्त्वं सदुज्जयम् ॥ १२ ॥ कीकेयोऽस्त्वं सुमालोक्य
 मुक्तं द्रोणेन संयुगे । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ब्राह्मणस्त्वमयातयत्
 ॥ १३ ॥ ततोऽस्त्रे निहतो ब्राह्मे वृहत्चक्रस्तु भारत । विव्याध
 ब्राह्मणं पृष्ट्वा स्वर्गपुङ्गवैः शिलाशितैः ॥ १४ ॥ तं द्रोणो
 द्विपदा श्रेष्ठो नाराचिनं संभर्षयत् । स तस्य कवेचं भित्त्वा
 प्राविशदरणीतलम् ॥ १५ ॥ कृष्णसर्पो यथा मुक्तो बल्मीकं
 नृपसत्तम । तथाभ्यगाम्बही वाणो भित्त्वा कीकेयमाहवे ॥ १६ ॥
 सोऽतिविहो महाराज कीकेयो द्रोणसायकैः । क्रोधेन महता-
 विष्टो व्याहृत्य नयने शुभे ॥ १७ ॥ द्रोणः विव्याध सप्तत्या
 स्वर्गपुङ्गवैः शिलाशितैः । सारथिश्चास्य वाणेन शृङ्गं ममस्वता-
 उद्यत् ॥ १८ ॥ द्रोणस्तु बद्धभिरिहो वृहत्चक्रेण सारथि ।
 असृजद्विभ्रिखास्तीक्ष्णान् कीकेयेभ्य रथः प्रत ॥ १९ ॥ व्याकुली-
 कृत्य तं द्रोणो वृहत्चक्रं महारथम् । अश्वारथतुभिर्यवधीचतु-
 रोऽस्य पतत्रिमिः ॥ २० ॥ स्तत्रैकेन वाणेन रथनीडादपा-
 हरत् । हास्या ध्वजश्च ह्वयश्च छित्त्वा भूमावपातयत् ॥ २१ ॥
 ततः साधुविंशष्टेन नाराचिनं द्विजयमः । हृद्यविध्यत् वृहत्चक्रं
 स छिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २२ ॥ वृहत्चक्रे हते राजन् कीक्यानां
 महारथे । शेषेषु पाक्षिरभिक्रहो यन्तारमिदनम्रवीत् ॥ २३ ॥
 सारथे याहि यत्रैव द्रोणस्त्रिष्टति दंशितः । विनिघ्नन् कीक्यानां
 सर्वान् पाक्षालानाञ्च वाहिनोम् ॥ २४ ॥ तस्य तदहनं श्रुत्वा
 सारथीरथिना वरः । द्रोणाय प्रापयामास कस्त्रौर्जैर्जवनैर्द्वयैः
 ॥ २५ ॥ श्रेष्ठकैतुथ चिदीनामपमोऽतिबलीद्वितः । वधावाभ्य-
 इवत् द्रोणः पतङ्ग इव पावकम् ॥ २६ ॥ सोऽविध्यत् तदा

द्रोणं पश्या साश्वरथध्वजम् । पुनश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सप्त व्याप्तं
 तुटन्निव ॥ २७ ॥ तस्य द्रोणो घनुर्मध्ये क्षुरमेण घितेन च ।
 चक्रेत्तं गार्धपत्रेण पतमानस्य शुषिणः ॥ २८ ॥ अथान्यद्वनुराटाव
 शैशुपालिमहारायः । विव्याध सायकीद्रोणं कङ्कवह्निंणवाजितैः
 ॥ २९ ॥ तस्य द्रोणो हयान् हत्वा चतुर्मिथतुर शरैः । सारथेभ्य
 शिरः कायाङ्कक्रेत्तं प्रहसन्निव ॥ ३० ॥ अथैनं पञ्चविंशत्या साय-
 कानां समार्पयत् । अवप्लुत्य रथाच्चैद्यो गदामादाय सत्वरः ॥ ३१ ॥
 मारहाजाय विक्षेप सुपितामिव पन्नगीम् । तामापतन्तीमालोक्य
 कालरात्रिमिवोद्यताम् ॥ ३२ ॥ अश्लसारमयीं शुर्वीं तपनीय-
 विभूषिताम् । शरैरनेकसाहस्रैर्मारहाजोऽच्छिनच्छितैः ॥ ३३ ॥
 सा छिन्ना बद्धमिवाप्यैर्मारहाजेन मारिष । गदा पपात कौरव्य
 नाद्यन्ती घरातलम् ॥ ३४ ॥ गदा विनिक्षता दृष्ट्वा धृष्टकेतुर्म-
 प्रणः । तोमरं व्यसृजद्वीरः शक्तिञ्च कनकोज्ज्वलाम् ॥ ३५ ॥
 तोमरं पञ्चभिर्मिच्छ्वा शक्तिञ्चिच्छेद पञ्चभिः । तौ जग्मतुर्महर्षी
 छिन्नौ सर्पाविव । गच्छता ॥ ३६ ॥ ततोऽस्य विप्रिखं तीक्ष्णं
 बधाय बधकाङ्क्षिणः । प्रेषयामास समरे मारहाजं प्रतापवान्
 ॥ ३७ ॥ स तस्य ऋचमिच्छ्वा हृदयद्वामितौजसः । अभ्यगा-
 हरणीं वाणो हस पद्मवनं यथा ॥ ३८ ॥ पतङ्गं हि असेच्यो
 यथा क्षुद्रं बुभुक्षितः । तथा द्रोणोऽग्रसच्छूरो धृष्टकेतुं महाहवे
 ॥ ३९ ॥ निहतं वीहिराजे तु तत्खण्डं पित्र्यमाविषत् । अमर्ष-
 वप्रमापन्नः प्रतोऽस्य परमास्त्रवित् ॥ ४० ॥ तमपि प्रहसन् द्रोणः
 शरैर्निन्ये यमक्षयम् । महाव्याघ्रो महारण्ये ऋगणावं यथा
 बली ॥ ४१ ॥ तेषु प्रचीयमाणेषु पाण्डवेद्येषु मारत । जरा-
 सन्धसुतो वीरं स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ॥ ४२ ॥ स तु द्रोणं महा-
 वाङ्मं शरधारामिराहवे । अदृश्यमकरोत्सूयं जलदा मास्करं
 यथा ॥ ४३ ॥ तस्य तद्वाघवो दृष्ट्वा द्रोणं क्षत्रियमर्हेन । व्यह-

रेव तावृद्धिर्निमित्तैर्मृधे ॥ १० ॥ - ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य
 विभवः । वृद्धतक्षत्रेण तव कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ ११ ॥
 ततो द्रोणो महाराज वृद्धतक्षत्रं विधिपथन् । प्रादुशक्रेरणे
 दिव्य ब्राह्मणस्व सुदुर्लभम् ॥ १२ ॥ कीकेयोऽस्व समाप्तोऽप्य
 भुक्तं द्रोणेन मयि । ब्रह्मास्त्रमेव राजेन्द्र ब्राह्मणस्वमथातयत्
 ॥ १३ ॥ ततोऽस्त्रे निहतं ब्राह्मणं वृद्धतक्षत्रस्तु भारत । विव्याध
 ब्राह्मणं पृथ्वा स्वर्गपुङ्खे शिलागितैः ॥ १४ ॥ तं द्रोणो
 द्विपदा श्रेष्ठो नाराचिनं संभर्षयत् । स तस्य कवेच मित्रा
 प्राविशदरणीतलम् ॥ १५ ॥ कृष्णसंघो यथा सुक्तो बल्लोकं
 नृपसत्तम । तथाभ्यगाम्महौ वाणो मित्रा कीकेयमाचवे ॥ १६ ॥
 सोऽतिविद्वो महाराज कीकेया द्रोणसायकौ । क्रोधेन महता-
 विष्टो व्यावृत्त्य नयने शुभे ॥ १७ ॥ द्रोणः विव्याध सप्तत्या
 स्वर्गपुङ्खे शिलागितैः । सारथिञ्चाप्यवाणेन भृशं मर्मस्वता-
 डयत् ॥ १८ ॥ द्रोणस्तु वृद्धमिबिद्वो वृद्धतक्षत्रेण-मारिष ।
 असृजद्विभिदास्तीक्ष्णान् कीकेयेभ्य रथ प्रत ॥ १९ ॥ व्याकुली-
 कृत्य त द्रोणो वृद्धतक्षत्र महारथम् । अश्रुयतुर्मिन्यवधीचतु-
 र्दोऽस्य पतत्रिमि ॥ २० ॥ सूतश्चैकेन वाणेन रथनीडादपा-
 हरत् । हास्याध्वजश्च कृत्वा भूमावपातयत् ॥ २१ ॥
 ततः साधुविद्वेष्टेन नाराचिनं द्विजयंभ । हृद्यविध्यत वृद्धतक्षत्रं
 स हिन्दुदृष्टेऽपतत ॥ २२ ॥ वृद्धतक्षत्र-हते राजन् कीक्याना
 महारथे । श्रेष्ठुपालरभिक्रुद्धो यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 सारथे याचि यत्रेप द्राणस्तिष्ठति द्वापित । विनिघ्नन् कीक्याना
 सर्वान् पाञ्चालानाञ्च-वाहिनाम् ॥ २४ ॥ तस्य तदवतं श्रुत्वा
 सारथीरथिना चर । द्रोणाय प्रापयामास-काम्बोजैर्कवनेर्दये-
 ॥ २५ ॥ वृष्टकृतय चेद्दीनानृपभोऽतिबलीद्वितः । वधायाभ्य-
 श्रवत् द्रोण-पतङ्ग इव-पावकम् ॥ २६ ॥ सोऽविध्यत् तदा

द्रोणं पृथ्वा साश्वरथध्वजम् । पुनश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सप्तं व्याप्तं
 तुष्टन्निव ॥ २७ ॥ तस्य द्रोणो घनुर्मध्ये क्षुरप्रेण श्रितेन च ।
 शकृत्तं गार्हपत्रेण पतमानस्य शुसिणः ॥ २८ ॥ अथान्यद्वनुरादाय
 शिशुपालिर्महारथः । विव्याध सायकैर्द्रोणं कञ्चुवर्हिणवाजितैः
 ॥ २९ ॥ तस्य द्रोणो हथान् हृत्वा चतुर्भिर्यतुरः शरैः । सारथेश
 शिरः कायाच्चकृत्तं प्रहसन्निव ॥ ३० ॥ अथैनं पञ्चविंशत्या साय-
 कानां समापयत् । अवप्लुत्य रथाच्चैद्यो गढामादाय सत्वरः ॥ ३१ ॥
 भारद्वाजाय विक्षेप रूपितामिव पन्नगीम् । तामापतन्तीमालोक्य
 कालरात्रिनिवोद्यताम् ॥ ३२ ॥ अश्लसारमयीं शुर्वीं तपनीय-
 विभूषिताम् । शरैरनेकसाहस्रैर्भारद्वाजोऽच्छिनच्छ्रितैः ॥ ३३ ॥
 सा छिन्ना बद्धमिर्वाणैर्भारद्वाजेन मारिष । गदा पपात कौरव्य
 नादयन्ती घरातलम् ॥ ३४ ॥ गदा विनिहता दृष्ट्वा धृष्टकेतुरम-
 र्षणः । तोमरं व्यसृजहीरः शक्तिञ्च कनकोच्चलाम् ॥ ३५ ॥
 तोमरं पञ्चमिर्मिच्छा शक्तिश्चिच्छेद पञ्चमिः । ती जग्मतुर्मर्द्दी
 छिन्नौ सपाविव गसृत्प्रता ॥ ३६ ॥ ततोऽस्य विशिरं तीक्ष्णं
 वषाय वषकाङ्गुणः । प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान्
 ॥ ३७ ॥ स तस्य क्रवचं मिच्छा हृदयञ्चामितौजसः । अभ्यगा-
 हरणीं वाणो हंसः पद्मवनं यथा ॥ ३८ ॥ पतङ्गं हि शशेचापी
 यथा क्षुद्रं बुभुक्षितः । तथा द्रोणोऽग्रसच्छूरो धृष्टकेतुं महाहवे
 ॥ ३९ ॥ निहतं चेदिराजे तु तत्खण्डं पित्र्यमाविशत् । अमर्षै-
 वशमापन्नः पुत्रोऽस्य परमास्त्रवित् ॥ ४० ॥ तमपि प्रहसन् द्रोणः
 शरैर्निन्ये यमक्षयम् । महाव्याघ्रो महारथो नृगशवं यथा
 बली ॥ ४१ ॥ तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेषु भारत । जरा-
 संन्यसुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपाह्वत् ॥ ४२ ॥ स तु द्रोणं महा-
 बाह्वं शरधारामिराहवे । अदृश्यमकरोत्सुसं-जलदा मास्तरं
 यथा ॥ ४३ ॥ तस्य तन्नाशवं दृष्ट्वा द्रोणः क्षप्रियमर्हेत् । व्यसृ-

जत् सायकास्तूयं शतशोऽथ सहस्रम् ॥ ४४ ॥ छाद्विद्रा
 रणे द्रोणो रथस्थ रथिनाम्बरम् । जाराचन्धि जघानाशु निपता
 सर्वघन्विनाम् ॥ ४५ ॥ यो य स नीयते तत्र त द्रोणो ह्यन्तको-
 पम । अदत्त सर्वभूतानि प्राप्तकाले यथान्तक ॥ ४६ ॥ ततो
 द्रोणो महाराज नाम विद्याव्य सयुगी । शरैरनेकसाहस्रै पाण्ड-
 वियान् समावृणोत् ॥ ४७ ॥ ते तु नामाङ्किता वाणा द्रोणेनास्ताः
 शिलाश्रिता । नरान्नागान् जयाशैव निजज्ञु शतशो मधे ॥ ४८ ॥
 ते बध्यमाना द्रोणेन शक्रेणैव महासुरा । समकम्पन्त पाञ्चाला
 गाव भीताङ्किता इव ॥ ४९ ॥ ततो निष्टानको घोर पाण्ड-
 वानामजायत । द्रोणेन बध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ ५० ॥
 प्रताप्यमाना सूर्येण हन्यमानाश्च सायकी । अन्वपद्यन्त पाञ्चाला-
 स्तदा सत्रस्तचित्तम् ॥ ५१ ॥ मोहिता वाणजालेन भारद्वाजेन
 सयुगी । चरुग्राहसङ्घीताना पाञ्चालाना महारथा ॥ ५२ ॥
 वैद्यय महाराज सृञ्जया काश्यकोशला । अभ्यद्रवन्त सङ्घटा
 भारद्वाज युयुत्सया ॥ ५३ ॥ द्रवन्तश्च रणे द्रोण वैदिपाञ्चाल-
 सृञ्जया । हत द्रोण हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययु ॥ ५४ ॥
 ते पतन्तो नरव्याघ्रा सर्वे शतशो महाद्युतिम् । निनीपवो युधि
 द्रोण यमस्य सदन प्रति ॥ ५५ ॥ यतमानाश्च ताञ्कूरान् भार-
 द्वाज शिलीमुखे । यमाय प्रेषयामास वैदमुखरान् विशेषतः
 ॥ ५६ ॥ तेषु प्रचीयमाणेषु वैदिमुखिषु सर्वश । पाञ्चालाः

दुस्तर घोर यत्रादृच्छन्त भारत ॥ ६१ ॥ यथा बल ययोत्साह
यथासक्त महाद्युति । मोक्षयन् सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति
दलानि न ॥ ६२ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्षत्रधर्मा व्यवस्थित ।
अर्धवन्द्रेण विच्छेदं क्षत्रधर्मा महाबल ॥ ६३ ॥ क्रोधमस्विन्न
मनसा द्रोणस्य समरं घनम् । सुसरत्नतरो भूत्वा द्रोण क्षत्रिय
मर्हेन ॥ ६४ ॥ अन्यतः कामुकमादाय भास्वर वेगवत्तरम् ।
तत्राघाय मरु तीक्ष्ण परानोकविधातनम् ॥ ६५ ॥ आकर्ष्यपूर्व
माचार्यो बलवानभ्यवासुजत् । स हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम
श्वरणीतलम् ॥ ६६ ॥ स भिन्नहृदयो वाचान्प्रपन्नो दिनीतले ।
ततः सैन्यान्यकम्पन्तं दृष्ट्युन्नसुते हते ॥ ६७ ॥ अथ द्रोणं
समारोहञ्चेकितानो महाबल । स द्रोणं दृश्यामि विद्वा प्रत्यविध्यत
स्तनान्तरे ॥ ६८ ॥ "चतुर्भिः सारथिभ्यश्चास्य चतुर्भिश्चतुरो हवान् ।
तस्याचार्यं षोडशभिर्विध्यदक्षिणं भुजम् ॥ ६९ ॥ ध्वजं षोड
शभिर्वाणैर्यन्तारङ्गास्य सप्तभिः । तस्य सुते हते तेऽश्वा रथ
भाटाय विदुता ॥ ७० ॥ समरे मरुस्वीता मारुदाजेन मारिष ।
त्रैकतानरथं दृष्ट्वा हताश्वं हतसाराथम् ॥ ७१ ॥ पाञ्चालान्
पाण्डवाश्चैव महद्भयमथाविभत् । तान् समेतात्रणे शूरान् चेदि
पाञ्चालसृष्टयान् ॥ ७२ ॥ समन्तात् द्रावयन् द्रोणो बलघोमत
मारिष । आकर्ष्यपलितं श्यामो वयसाभौतिपञ्चक ॥ ७३ ॥
रणे पर्यवरद्रोणो वृद्धं षोडशवर्षवत् । अथ द्रोणं महाराज
विषरन्तमभीतवत् ॥ ७४ ॥ बलहस्तममन्यन्तं मरुवः प्रवृत्सुदनम् ।
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्दुर्पटो बुद्धिमान्मृग ॥ ७५ ॥ लुप्तोऽयं क्षत्रि
यान् हन्ति व्याघ्रं क्षुद्रमृगानिव । कच्छान् दुर्योधनेन लोकान्
पापं प्रापस्यति दुर्मति ॥ ७६ ॥ यस्य जौभाहानहता समरे
क्षत्रियर्षभा । मत्प्रशरते भूमौ । तच्छ्रुत्वा गीहृषा इव ॥ ७७ ॥
सधिरेण परीताङ्गा । प्रवृत्सुगालादिनीकता । एवमुक्त्वा महाराज

द्रुपदोऽक्षीक्षिणीपतिः । पुरस्कृत्य रणे पार्थान् द्रोणमभ्यद्रवद्दे-
द्रुतम् ॥ ७८ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे-

पञ्चविंशत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

सञ्जय उवाच । ब्यूहेष्वालोड्यमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः
सुदूरमन्वयुः पार्थाः पाञ्चालाः सह सोमकैः ॥ १ ॥ वर्त्तमाने
तथा रौद्रे सङ्ग्रामे सोमहर्षणे । सङ्गघे जगतस्तोत्रे युगान्तं इव
भारत ॥ २ ॥ द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्द्दमाने मुहुर्मुहुः । पाञ्च-
लेषु च क्षीणेषु बध्यमानेषु पाण्डुषु ॥ ३ ॥ नापश्यच्छरणां किञ्चि-
द्धर्मराजो युधिष्ठिरः । चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्भविष्यति
॥ ४ ॥ ततो वीक्ष्य दिशः सर्वाः सव्यसाधिदृष्टवा । युधिष्ठिरो
दृष्ट्वाय नैव पार्थं न भाषवम् ॥ ५ ॥ सोऽपश्यन्नरघाट्टं लं वानर-
यमलक्षणम् । गाण्डीवस्य च निर्घोषमशृणुन् व्यधितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
अपश्यन् सात्यकिश्चापि वृष्णीना प्रवरं रथम् । चिन्तयामिपरी-
ताङ्गो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ नाध्यगच्छत्तदा भ्रान्तिं ताव-
पश्चन्नरोत्तमो । लोकोपक्रोधभीरुत्वात् धर्मराजो महामनाः ॥ ८ ॥
अचिन्तयन्महाबाहुः शैनेयस्य रथं प्रति । पदवीं प्रेषितश्चैव
फाल्गुनस्य मया रणे ॥ ९ ॥ शैनेयः सात्यकिः सत्योमित्राणा-
नमयङ्करः । तदिदं ह्येकमेवासीत् द्विधा जातं ममाय वै ॥ १० ॥
सात्यकिश्च हि मे श्रेयः पाण्डवश्च घनश्लथः । सात्यकिं प्रेषयित्वा
तु पाण्डवस्य पदानुगम् ॥ ११ ॥ सात्त्वतस्यापि कं युद्धे प्रेषयिष्ये
पदानुगम् । करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेषणं यदि ॥ १२ ॥
युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति । भ्रातुरन्वेषणं कृत्वा

धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ परित्यजति वार्ष्णेयः सत्यकिं सत्य-
विक्रमम् । लोकापवादभीरुत्वात् सोऽहं पार्थं वृकोदरम् ॥ १४ ॥
पदवीं प्रेषयिष्यामि माघवस्य महात्मनः । यथैव च मम प्रीति-
रर्जुने यद्रसूत्रे ॥ १५ ॥ तथैव वृष्णिवीरेऽपि साञ्चते युद्ध-
दुर्महे । - अतिभारे नियुक्तय मया - ग्रैनेयनन्दनः ॥ १६ ॥ स तु
मित्रोपरोधेन गौरवान्नु महाबलः । प्रविष्टो भारतीं सेना मकरः
सागरं यथा ॥ १७ ॥ असौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्ति-
नाम् । मिथः संयुध्यमानाना वृष्णिवीरेण धीमता ॥ १८ ॥ प्राप्त-
कालं सुबलवत् निश्चितं बद्ध्वा हि तैः । तत्रैव पाण्डवेयस्य भीम-
सेनस्य धन्विनः ॥ १९ ॥ गमनं रोचते मय्यं यत्र याती महा-
रथौ । न चाप्यसङ्गं भीमस्य विद्यते भुवि किञ्चन ॥ २० ॥ शक्रो
क्षीप रणे यत्तः - पृथिव्यां - सर्वधन्विनाम् । स्वबाहुबलमास्याद्य
प्रतिबुद्धितमस्त्रसा ॥ २१ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वं समाश्रित्य महा-
त्मनः । - वनवासान्निवृत्ताः स न च युद्धेषु - निर्लिताः ॥ २२ ॥
दूतो गते भीमसेने साञ्चतं प्रति पाण्डवे । सनाथो भवितारौ
हि युधि साञ्चतफाल्गुनौ ॥ २३ ॥ कामन्तुषीचनीयौ तौ - रणे
साञ्चतफाल्गुनौ । रक्षितौ वासुदेवेन स्वयच्छास्त्रविद्यारथौ ॥ २४ ॥
भवन्त्यनु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनम् । तस्माद्धीमं - नियो-
क्ष्यामि साञ्चतस्य पटानुगम् ॥ २५ ॥ ततः प्रतिकृतं मन्ये विधानं
सात्यकि प्रति । एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥
यन्तारमद्रवीद्राजा भीमं प्रति नयस्व माम् । धर्मराजवचः श्रुत्वा
सारथिर्हयकोविद्रः ॥ २७ ॥ रथं हेमपरिष्कारं भीमान्तिक-
मुपानयत् । भीमसेनमनुप्राप्य प्राप्तकालमनुष्मरन् ॥ २८ ॥ कश्चलं
प्राविशद्राजा बद्ध तत्र समादिशत् । स कश्चलसमाविष्टो भीम-
माह्वय पार्थिवः ॥ २९ ॥ अद्रवीदचनं राजन् कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । यं स देवान् सगन्धर्वान् हेत्याद्यैकरथोऽजयत् ॥ ३० ॥

तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते । ततोऽब्रवीद्धर्मराजं
 भीमसेनस्तथागतम् ॥ ३१ ॥ नैवाद्वाचं न चाशौचं तव कश्मल
 भीदधेम । पुरातदु खटीर्णाना भवान् गतिरभूद्धि नः ॥ ३२ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र साधि किं करवाणि ते । न तु कार्यं-
 मसाध्यं वा विद्यते मम जानद् ॥ ३३ ॥ आज्ञापय कुरुष्वेष्ठ । मा
 च शोके मनः कृथाः । तमब्रवीदशुभ्रुष्यं कृष्णार्पणं इव श्रुत्वन् ॥ ३४ ॥
 भीमसेनमिदं वाक्यं प्रह्लादवदतो नृपः । यथा शङ्खस्य निर्घोषः
 पाञ्चजन्यस्य श्रूयते ॥ ३५ ॥ पूरितो वासुदेवेन संरब्धेन यश-
 स्विना । नूनमद्य हतः शैते तव भ्राता घनश्लयः ॥ ३६ ॥
 तस्मिन् विनिहते नूनं युध्यतेऽशौ जनार्दन । यस्य सत्त्ववतो वीर्यं
 ह्युपजीवन्ति पाण्डवाः ॥ ३७ ॥ यं मयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्ष
 मिवामराः । स शूरः सैश्वमेपेसुरन्वयाद्धारतीष्टमूम ॥ ३८ ॥
 तस्य वै गमनं विद्वो भीम नावर्त्तनं पुनः । श्यामो शुवा सुडा-
 केयो दर्शनीयो महारथः ॥ ३९ ॥ व्यूढोरस्को महाबाह्वर्मत्त-
 हिरदविक्रमः । चकोरनेत्रस्ताम्राक्षो द्विपता भयवर्द्धन ॥ ४० ॥
 तदिदं मम मद्गन्ते शोकस्थानमरिन्दम । अर्जुनार्थं महाबाहो
 सात्त्वतस्य च कारणात् ॥ ४१ ॥ बर्हते हविषीवाग्निरिध्ममानः
 पुनः पुनः । तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्दामि कश्मलम् ॥ ४२ ॥
 तस्मिन् कृष्णो हते नूनं युध्यते युद्धकोविटः । तं विद्धि पुरुष-
 व्याघ्रं सात्त्वतञ्च महारथम् ॥ ४३ ॥ स तं महारथं पथादनु
 यातस्तवानुजर्म । तमपश्यन्महाबाह्वर्महं विन्दामि कश्मलम्
 ॥ ४४ ॥ स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातो घनश्लयः । सात्य-
 क्रिय महावीर्यं कर्त्तव्यं यद्वि मन्यसे ॥ ४५ ॥ वचनं मम धर्मं च
 भ्राता च्येष्टो भवामि ते । न तेऽर्जुनस्तथा श्रेयो ज्ञातव्यः
 सात्यकिर्यथा ॥ ४६ ॥ धिकोपुर्मत् प्रियं पार्थ स यातः सत्य
 साधिन । पदवीं दुर्गमा धोरामगन्यामङ्गतात्मि ॥ ४७ ॥

दृष्ट्वा कुम्भलिनीं कृष्णो सात्त्वतश्चैव सात्यकिम् । सम्बिद्भश्चैव
कुर्यास्व सिद्धनादेन पाण्डव ॥ ४८ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्ताया
पङ्क्तिविषयधिकप्रतोऽध्याय ॥ १२६ ॥

भीम उवाच । ब्रह्मोयानेन्द्रवसुणानवहय - पुरा रथ ।
तमास्थाय गतो कृष्णो न तयोर्विद्यते मयम् ॥ १ ॥ आत्रान्तु
शिरसा विभ्रन्नेप गच्छामि मा शुच । समेत्य तान्नरव्याघ्रान्
तव दास्यामि सम्बिदम् ॥ २ ॥

सहज उवाच । एतावदुक्ता प्रययौ परिहाय युधिष्ठिरम् ।
धृष्टद्युम्नाय वलवान् सहजप्रथ पुन पुन ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नश्चेद-
माह भीमसेनो महाबल । विदितन्ते महाबाहो यथा द्रोणो
महोरथ ॥ ४ ॥ अहणे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्तते । न च
मे गमने कृत्य तादृक् पार्थिव विद्यते ॥ ५ ॥ यादृश रक्षणे राक्ष-
कार्थ्यमात्ययिकं हि न । एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रातवक्तुञ्च नेतु-
सहे ॥ ६ ॥ प्रयास्ये तत्र यत्रासौ मुमुर्षुः सैन्यव । स्थित ।
धर्मराजस्य वचने स्थातव्यमविचङ्कया ॥ ७ ॥ यास्यामि पटवो
भ्रातृ सात्त्वतस्य च धीमत । सोऽद्य यत्तो रणे पार्थ परिरक्ष
युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥ एताह सर्वकार्याणां परमं कृत्यमाहवे । तम-
ब्रवीन्महाबाह धृष्टद्युम्नो हृकोदरम् ॥ ९ ॥ श्रेयसित ते करि-
ष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन् । नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नं
कथञ्चन ॥ १० ॥ निग्रह धर्मराजस्य प्रकरिष्यति सशुभे । ततो
निक्षिप्य राजानं धृष्टद्युम्ने च पाण्डवम् ॥ ११ ॥ अमिवाद्य गुप्तं
न्येष्ठ प्रययौ येन फाल्गुन । परिष्वक्तय कौन्तेयो धर्मराजेन
भारत ॥ १२ ॥ आघ्रातय तथा मूढ, यावितथापय शुभा ।

कृत्वा प्रदक्षिणं विप्रानश्चितास्तुष्टमानसान् ॥ १३ ॥ आलभ्य
 मङ्गलान्यष्टौ पीत्वा कौलातकं मधु । द्विगुणद्रविणो वीरो मद-
 रक्तान्तलोचनः ॥ १४ ॥ विप्रैः कृतस्त्रस्ययनो विजयात्पाद-
 सूचितः । पश्यन्नेवात्मनो वृद्धिं विजयानन्दकारिणीम् ॥ १५ ॥
 अतुलोमानिलैश्चाशु प्रदेष्टितजयाऽजयः । भीमसेनो महाबाहुः
 कवचो शुभकुण्डली ॥ १६ ॥ साङ्गदः सतलत्राणः सुरयो
 रथिनाम्बरः । तस्य काष्ठाविसं वर्मं हेमचित्रं महश्चिमत् ॥ १७ ॥
 विवभौ सर्वतः श्लिष्टं सविद्युत्तैर्वदोपमम् । पीतरक्तासितचित्तै-
 र्वासेभिश्च सुवेष्टितः ॥ १८ ॥ कण्ठत्राणेन च वभौ सिन्धुशुष-
 द्वास्कुङ्कः । प्रयाति भीमसेने तु तव चैन्यं युयुत्सया ॥ १९ ॥
 पाञ्चजन्यरवो धीरः पुनरासीद्विशाम्पते । तं श्रुत्वा तिनदं धीरं
 द्वैलोक्यवाचनं महत् ॥ २० ॥ पुनर्ममं महाबाहुं धर्मपुत्रो-
 ऽभ्यभाषत । एष वृष्णिपत्नीरेण ध्यातः सलिलजो भयम् ॥ २१ ॥
 पृथिवीक्षान्तरीक्षञ्च बिनादयति शङ्कराट् । नूनं व्यसनमापन्ने
 सुमहते सव्यर्थावनि ॥ २२ ॥ कुरुभिर्युध्यते साक्षं सर्वैश्चक्रगदा-
 धरः । नूनमार्था महत् कुन्ती पापमद्य निदर्शनम् ॥ २३ ॥
 द्रौपदी च सुमहा च पश्यन्ति सह बन्धुभिः । च भीम वरया
 युक्तो याहि यत्र धनञ्जयः ॥ २४ ॥ सुहृन्तीव हि मे सर्वा
 धनञ्जयद्विद्वेषया । दिश्य प्रदिश्यं पार्थ सास्वतस्य च कारणात्
 ॥ २५ ॥ गच्छगच्छेति गुरुणा सोऽनुज्जातो वक्रोदरः । ततः
 पाण्डुसुतो राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ बहगोषाङ्गुलि-
 त्राणः प्रशस्योत्तरासनः । ज्येष्ठेन प्रहितैः भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः
 प्रियकरः ॥ २७ ॥ आहत्य दुन्दुभीन् भीमः शङ्खं प्रध्राप्य चाच-
 क्वत् । विनद्य सिद्धनादञ्च कृत्वा कृपापद्मेव च ॥ २८ ॥ तेन
 शङ्खेन वीराणां पातविघ्ना मनास्युत । दर्शयन् धीरमाजात-
 ममितान् सहस्राभ्ययात् ॥ २९ ॥ तस्मिन्लज्जना दान्ता विदुर्बन्तो

ह्योत्तमाः ॥ ३० ॥ विप्रोक्तेनामिसंयत्ताः मनोमास्तरं हसः ॥ ३० ॥
 पारुजन् विरुजन् पार्थी ज्ञ्या विकप्यं यः पाणिनाः ॥ सोऽपकर्षन्
 विकप्यं यः सेनार्थः समलोडयत् ॥ ३१ ॥ तं प्रयान्तं महाबाहुः
 पाहालाः सहस्रो मकाः ॥ ३१ ॥ पृष्ठतोऽनुययुः शूराः सधवन्तमिवामराः
 ॥ ३२ ॥ तं समेत्यः महाराज सोऽर्थाः पर्यवारयन् । दुःखल-
 शिवसेनयः कृणुमेदीः विविंशतिः ॥ ३३ ॥ दुर्मुखो दुःमहयैव
 विकर्मयः शलस्तथा । विन्दानुविन्दौ समुखौ दीर्घबाहुः सटर्षनः
 ॥ ३४ ॥ वन्दारकः सजस्तयः सपीणो दीर्घलोचनः । अमयी-
 रीद्रकर्माः च सुवर्माः दुर्विमोचनः ॥ ३५ ॥ शोभन्ते रथिनाः येषाः
 सहस्रेण्यप्रदानुगाः ॥ संयत्ताः समरे शूराः सोमसेनमुपाह्वयन्
 ॥ ३६ ॥ तैः समन्ताद्भूतः शूरः समरेषुः महारथः । तान् समीच्य
 तुः कौन्तेयो भीमसेनः पराक्रमो ॥ ३७ ॥ अथ्यवर्ततः विरीनः सिद्धः
 सुदृष्टगानिव ॥ तैः सपास्त्राणि दिव्यानि तत्र शूराः अदर्शयन्
 ॥ ३८ ॥ कृत्यन्तः शरैर्मिसं, मेघाः सूर्यमिवोदितम् । स तान-
 तीत्यः विरीनः शोणानीकमुपाह्वयत् ॥ ३९ ॥ अग्रतयः गलानीकं
 शरवर्षैरवाकिरत् ॥ सोऽनिरप्यैव कालेन तदज्ञानीकमाशुभैः ॥ ४० ॥
 दिशः सर्वाः समभ्यस्य व्यधमत् पवनात्मजः । वृत्ताग्निताः शरमस्यैव
 गज्जितेन वनेऽसृगाः ॥ ४१ ॥ आह्वयन् हिरदाः सर्वे नदन्ती
 भैरवान् रवान् ॥ पुनश्चातीत्यः विरीनः शोणानीकमुपाह्वयत् ॥ ४२ ॥
 तमवारं यद्वापार्थीः विलोडितमिवाशुं वमः ॥ कलाटीः ताडयन्नेन
 नाराचिनः सयन्निव ॥ ४३ ॥ सहरश्मिर्वादिद्योः विवमौ तत्र
 प्राण्डवः ॥ समन्त्यमानस्त्राचार्यी ममार्थं फाल्गुना यथा ॥ ४४ ॥
 सीमः कुरिष्यते पूजामित्यत्राच वृकोदरम् ॥ सोमसेन न तैः शक्यं
 प्रवेष्टुमरिवादिनीम् ॥ ४५ ॥ मामनिर्जित्यः समरे शत्रुमप्यः महा-
 बलः ॥ यद्वि ते सन्निजः कृष्णः पविष्टोऽनुमतेः समः ॥ ४६ ॥
 अनीकं न तु प्रक्यं मेऽप्रवेष्टुमिह वैः क्षया ॥ अथ सोमस्तु तच्छ्रुत्वा

गुरोर्वाक्यमेपतमो ॥ ४७ ॥ ' क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रिर्बर्ष-
 स्त्वेरन् । तवाञ्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरम् ॥ ४८ ॥
 प्राविष्टः स हि दुर्बलः शक्रव्यापि विश्वहलम् । तेन वै परमा पूजां
 ह्रुवता मानिता ह्यसि ॥ ४९ ॥ ' नोञ्जुनोऽहं वृषी द्रोण भीम-
 सेनोऽस्मि ते रिपुः । पिता नस्त्वं गुरुर्वन्दुस्त्वया पुत्रा हि त्वि-
 वंशम् ॥ ५० ॥ ' इति मन्यामहे सर्वे भवन्तं प्रणताः स्थिताः ।
 अद्य तद्विपरितं ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ॥ ५१ ॥ ' येदि तं यदु-
 मात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्वहं । ' एष ते सद्यं शत्रोः कर्म भीमः
 करोम्यहम् ॥ ५२ ॥ ' अथोद्भ्रान्त्य गदां भीमः कालदृष्टमिवा-
 न्तकः । द्रोणाय व्यस्रेजद्राजने स रथात्पुङ्गवे ॥ ५३ ॥ ' साश्व-
 सुतध्वजं थानं द्रोणस्यापीययत्तदा । ' प्रामृद्वाश्च बहून् योधान्
 वायुर्ध्वजानिवोजसा ॥ ५४ ॥ ' तं पुनः परिवद्रुस्ये तव पुत्रो
 रथोत्तमम् । ' अन्यन्तु रथमास्थाय द्रोणः प्रहरता धरः ॥ ५५ ॥
 व्यूहद्वारं समासाद्य युद्धाय समवस्थितः । ' ततः क्रुद्धो महाराज
 भीमसेनं पराक्रमी ॥ ५६ ॥ ' अग्रतः स्थन्दनानीकं शरैर्घोरैरवा-
 किरत् । ' ते बध्यमानाः संभरे तव पुत्रा महारथाः ॥ ५७ ॥
 भीमं भीमबला युद्धे योषयन्ति जयैरिणः । ' ततो दुःयासनः
 क्रुद्धो रथयतिं समाधिपत् ॥ ५८ ॥ ' सर्वपारसर्वी तीक्ष्णा जिघांसः
 पाण्डुनन्दनम् । ' आपतन्ती महारथिनि तव पुत्रप्रचोदिताम् ॥ ५९ ॥
 दिघा विश्क्रेष्टे तां भीमस्तदङ्गुतमिवामघत् । ' अथान्यैर्विभिस्त्रै-
 वाणैः पाण्डवः कुण्डभेदिनम् ॥ ६० ॥ ' सुविणं दीर्घनेत्रश्च त्रिभि-
 स्त्रोत्रबधोदधौ । ' ततो हृन्दारकं शेरं कुङ्कणा क्रीतिर्बर्धनम् ॥ ६१ ॥
 पुत्राणां तव वीराणां युध्यतामवधौत् पुनः । ' अमयं शीघ्रकर्माणं
 दुर्बिगोषननेव च ॥ ६२ ॥ ' त्रिभिस्त्रोत्रबधोदधौ पुनरेव सुता-
 स्त्वरः । ' बध्यमाना महाराज पुत्रास्तव बधोदधौ ॥ ६३ ॥ ' भीमं
 प्रहरता श्रेष्ठ समन्तात् पर्यवारयन् । ' ते शरैर्भिनिकर्माणं बहून्

पाण्डवं युधि ॥ ६४ ॥ । नैषा इव तुपापाधि धारानिर्घरणीधरम् ।
 स तहाणमयं वर्षमश्रुवर्षमिवाचलः ॥ ६५ ॥ - प्रतीच्छन् पाण्डु-
 दावाद्दो न प्राव्यथत प्रवृत्ता । विन्दानुविन्दौ सद्दितौ सुवर्णाण्यश्च
 ते सुतम् ॥ ६६ ॥ । प्रहसन्नेव कौन्तेयः शरैर्निन्ये यमुच्चयम् । ततः
 सुदर्शनं नीरं पुत्रन्ते भरतर्षभ ॥ ६७ ॥ - विव्याध समरे-तूष्णं स
 पप्राम ममारुह । सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः ॥ ६८ ॥
 द्विपः सर्वाः समालोक्य ध्यधमत् पाण्डुनन्दनः । ततो वै रथ-
 घोषिण्यगर्जितेन नृगा इव ॥ ६९ ॥ मन्थमानाय समरे तव
 पुत्रा विधास्पते । प्राद्रवन् सहसा सर्वे भीमसेनमवाहिताः ॥ ७० ॥
 अनुयायश्च कौन्तेयः पुत्राणां ते महदहम् । विव्याध समरे
 राजन् कौरवेयान् समन्ततः ॥ ७१ ॥ वध्यमाना महाराज भीम-
 सेनेन तावकाः । त्यक्त्वा भीमं रणाञ्जग्म शोद्यन्तो जयोत्तमान्
 ॥ ७२ ॥ । तास्तु निर्जित्य समरे भीमसेनो महाबलः । सिंह-
 नादरवं चक्रे ब्राह्मणद्वय पाण्डवः ॥ ७३ ॥ तलमन्दश्च समदत्
 ह्वाभीमो महाबलः । भीमयित्वा रथानीकं हत्वा योषान्
 वरान् वरान् । व्यतीत्य रथितथापि द्रोण्यानीकमुपाद्रवत् ॥ ७४ ॥

सिद्धवन्दने ॥ १४ ॥ अवाञ्छन् च वेगेन प्रपञ्चविनाशिनोम् ।
 इन्द्राशनिर्वन्देण प्रविष्टा सद्यतात्मना ॥ १५ ॥ मामभ्यात् सा
 महाराज सैनिकोस्तव संयुगे । धीरिणः महता राजन् पूरयन्तीव
 मेदिनीम् ॥ १६ ॥ ज्वलन्ती तेजसा भीमा दासयामोस तौ सुतान् ।
 तां पतन्तीं महावेगां दृष्ट्वा तेजोऽमिसंवृतम् ॥ १७ ॥ प्राद्विस्तावकाः
 सर्वे नदन्तो भैरवान् रवान् । तच्च शब्दमसञ्च वै तस्याः सल्लभ्य
 मारिष ॥ १८ ॥ प्रापतन्मनुजास्तव रथेभ्यो राधिनस्तदा ॥ ते
 अन्यमानो भीमेन गदोदहस्तेन तावकाः ॥ १९ ॥ प्राद्वन्त रणे
 भीता व्यभिघ्नतां भृगादिव । स तान् विद्रोव्य कौन्तेयः सङ्घो-
 ऽमितान् दुरासदान् ॥ २० ॥ सपञ्च इव वेगेन पक्षिरादृत्यमा-
 ज्जम्न । तथा तु विप्रकुर्वाण रथयुधपयुधपम् ॥ २१ ॥ भार-
 हाजो महाराज भीमसेनः समभ्ययात् । भीमन्तु समरे द्रोणो
 वारयित्वा शरोर्मिभिः ॥ २२ ॥ अकरोत् सङ्घसां नादं पाण्डुनां
 भयमादधत् । तद्युद्धमासीत् समदहोरं देवोसुरेपिमम् ॥ २३ ॥
 द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः ॥ यदा तु विप्रस्यै-
 स्तोस्त्यै द्रोणवापविनि सतः ॥ २४ ॥ बध्यन्ते समरे वीराः सत-
 शोऽथ सङ्घस्रयः । ततो रथादवप्लव्य विगमास्थाय पाण्डवः ॥ २५ ॥
 निमोक्ष्य नयने राजन् पदातिद्रोणमभ्ययात् । यथा हि गोवृषो
 वर्षे प्रति गृह्णाति लीलयया ॥ २६ ॥ तथा भीमो नरव्याघ्रः शर-
 वर्षे समग्रहीत् । स बध्यमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष ॥ २७ ॥
 ईपायां पाणिना गृह्य प्रविक्षिप महावलः । द्रोणस्तु सशरो
 राजन् क्षिप्तो भीमेन संयुगे ॥ २८ ॥ रथमन्यः समारुह्य व्यङ्ग-
 दारमयाययौ । तजिनः क्षणे तस्य यन्ता तुर्यमश्वान् चोदयत्
 ॥ २९ ॥ भीमसेनस्य कौरव्य तदङ्गं तमिवामवत् । ततः स्वरथ-
 मास्थाय भीमसेनो महावलः ॥ ३० ॥ अभ्यवर्षित वेगेन तव पुत्रस्य
 पाञ्चनीम् । स गृह्णन् क्षयियानाजो वातो वृक्षानिवोदतः ॥ ३१ ॥

अगच्छद्द्वारयन् सिना सिन्धु विगी नगानिव । भोजानीकं समं
 साद्य द्वाहिक्येनाभिराक्षतम् ॥ २२ ॥ प्रमथ्य बद्धेषां राजेन
 भीमसेनः समस्ययात् । चन्द्रासयन्तेनीकानि तल्लघ्नेन मारिषे
 ॥ २३ ॥ अजयत् सर्वसैन्यानि शोडू ल इव गोवृषान् । भोजा
 नीकमतिक्रम्य कांभोजानाञ्च वाहिनीम् ॥ २४ ॥ तथा स्तब्ध-
 गणोद्यान्यान् दिङ्मन् युद्धविमरिटान् । सात्याकश्चापि सम्य च्छ
 युध्यमानं नरपमं ॥ २५ ॥ रियेन यत्तः कौन्तेयी विगीनं प्रययौ
 तदा । भीमसेना महाराजं दृष्टुकामो घनश्लयम् ॥ २६ ॥ अतोत्थ
 संभरे घोषोस्तावकां पाण्डुनन्दनः । सोऽपश्यद्वज्जुनं तत्र युध्य-
 मानं महारथम् ॥ २७ ॥ सैन्धवस्य वधाय हि पराक्रान्तं परा-
 क्रमो । तं दृष्ट्वा पुत्रपव्याघ्रयुक्रोधं महतो रवान् ॥ २८ ॥ प्रावृष्ट-
 काले महाराजं नदन्निव बलाहकः । तं सख्यं निनदं घोरं पाथः
 शुश्राव नहेतः ॥ २९ ॥ वासुदेवस्य कौरव्यं भीमसेनस्य संयुगे ।
 तौ श्रुत्वा युगपद्दौरीं निनदं तस्यं शुकुम्भिनः ॥ ३० ॥ पुनः पुनः
 प्राणदतां दिदृक्षन्तौ वृकीद्वरम् । ततः पाथो महानादं सुबन् वै
 भाषवयं च ॥ ३१ ॥ अस्ययातो महाराजं नदन्तौ गोवृषाविव ।
 भीमसेनरव श्रुत्वाः फाल्गुनस्य च घन्विनः ॥ ३२ ॥ अप्रीयत
 महाराजं धर्मपुत्री युधिष्ठिरः । विघोकयोमवद्राजा श्रुत्वा तं
 निनदं तेषां ॥ ३३ ॥ घनश्लयस्य चरणे जयमाशास्तिवान्
 विभुः । तथा तु नहेमानं वै भीमसेने नदोक्तं ॥ ३४ ॥ स्मितं
 कृत्वा महाबाहू धर्मपुत्री युधिष्ठिरः । हृहतं मनसा प्राञ्जं ध्यात्वा
 धर्मश्रुतां वरः ॥ ३५ ॥ दत्तां भीमं त्वया समस्यत् कृतं गुरुवच-
 स्तथागं न हि तेषां लघा युद्धे तेषां दृष्टासि पाण्डवे ॥ ३६ ॥
 दिष्ट्या जीवति सद्गामे सख्यसाची घनश्लयः । दिष्ट्या च कुशली
 वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ३७ ॥ दिष्ट्यां शृणोमि गल्जन्तौ
 वासुदेवघनश्लयी । येन अक्रं रणे जित्रां तर्पितो ह्यव्यवाहनः ॥ ३८ ॥

स हन्ता हिपता सङ्घो दिष्ट्या जीवति फाल्गुन ॥ ३८ ॥ स हन्ता रिपुसैन्याः
 बल सर्वं बध्माश्रित्य जीवति ॥ ३९ ॥ स हन्ता रिपुसैन्याः
 दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । निवातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जयाः
 ॥ ४० ॥ निरालम्बताश्चतुर्भुजादिष्ट्या पार्थ स जीवति । कौरु-
 वान् संहितान् सर्वान् गोमृद्धार्यैः समागतान् ॥ ४१ ॥ धीःशत्रुघ्न-
 मृतम्यनगरे दिष्ट्या पार्थ स जीवति । कालकेयसहस्राणि
 वृत्तुर्हेम महारथे ॥ ४२ ॥ धीःशत्रुघ्न जीविर्येष दिष्ट्या पार्थः
 स जीवति । गन्धर्वराजं बलिनि दुर्घोषनकृतेन वै ॥ ४३ ॥ श्वित-
 प्रान् धीःशत्रुघ्न दिष्ट्या पार्थ स जीवति । किरौटमासी
 बलवान् श्वेताश्व कृष्णसारथि ॥ ४४ ॥ मम प्रियश्च बतत
 दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । युवधौकामिसन्तप्रविकीर्षन् । कर्म
 दुष्करम् ॥ ४५ ॥ शत्रुघ्नवधान्वेषी प्रतिष्ठा कृतवान् हि यः ।
 कश्चित् स सैन्यव सङ्घो हनिष्यति घनशय ॥ ४६ ॥ कश्चित्शेष-

न हितराष्ट्र संवाच । तथा तु नर्हेमानं तं भीमसेन महाबलम् ।
 भेषस्तानि तनिर्घोषं के बोरा पर्येवारयन् ॥ १ ॥ नो हि पश्या-
 भ्यं हं तं वै त्रिषु लोकेषु मख्यम् । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य वस्तिष्ठे-
 दग्रतो रणे ॥ २ ॥ गदामुद्यच्छतस्य कालस्यैव महाभूषे । न
 हि र्भयान्यहं तात यस्तिष्ठते रणाजिरे ॥ ३ ॥ रथे रथेन यो
 हन्यात् कुंभरं कुंभरेण च । कस्यस्य पुरते स्याता साक्षात्पि
 भ्रतक्रतु ॥ ४ ॥ रणे क्रुद्धस्य भीमस्य भिम पुत्रान् जिघासतः ।
 दुर्घोषनचिते युक्ता समतिष्ठन्त केऽग्रतः ॥ ५ ॥ भीमसेनदेवा-
 भेस्तु मम पुत्रास्तृणोपमान् । प्रघञ्चनो रणमुखि केऽतिष्ठन्नग्रतो
 भराः ॥ ६ ॥ काव्यमार्गान् हि मे पुत्रान् भीमेनावेक्ष्य सयुगी ।
 कालिनेव प्रजा सर्वा के भीमं पर्येवारयन् ॥ ७ ॥ न मेऽर्जुना
 हयं तादृक् कृष्णान्नापि च सात्त्वतात् । जनभुग्जन्मना नैव
 यादृग्भीमाह्वयं मम ॥ ८ ॥ भीमवह्नेः प्रदोषस्य मम पुत्रान्
 दिषश्चत । के शूराः पर्येवत्तन्त तन्ममापस्तु मख्यम् ॥ ९ ॥
 मख्यं सर्वेषु । तथा तु नर्हेमानं तं भीमसेन महारथम् ।
 तुमुल्लेनेव शब्देन कर्षो ह्यभ्यपतहल ॥ १० ॥ व्याधिपन् बल
 वश्यापमतिमात्रमभ्यर्णम् । कर्षोस्तु युद्धमाकाङ्क्षन् दर्शयिष्यन् बलं
 बली ॥ ११ ॥ शरोघं मार्गं भीमस्य वातस्यैव महोरुह ।
 भीमोऽपि दृष्ट्वा सविद्य पुरो वैकर्त्तन स्थितम् ॥ १२ ॥ चुकोप
 बलवहोरश्चिन्नेपास्य शिखारिमतान् । तान् प्रत्यरुह्यात् कर्षोऽपि
 प्रतीप प्रेषयच्छरान् ॥ १३ ॥ सतस्तु सर्वयोधाना यत्तता प्रेक्षता
 तदा । प्रावेपन्निष गात्राणि कर्षमीमसमागमे ॥ १४ ॥ रथिनो
 धादिनाश्चैव तथा श्रुत्वा तलस्रनम् । भीमसेनस्य निगद शोरं
 श्रुत्वा रणाजिरे ॥ १५ ॥ खड्ग भूनिष सक्ता सेनिरे चत्रिय-
 यंमो । पुनर्घोरिण नादेन पाण्डवस्य महात्मन ॥ १६ ॥
 समरे सर्वयोधाना धनूंश्चम्यपतन् चितौ । वितस्तानि च सर्वाणि

चक्रन्म तं प्रसञ्चयुः ॥ १७ ॥ वाहनानि महाराज बभूवुर्विमनां चि
 व । प्रादुरासन्नमित्तानि घोरानि च बहूनि च ॥ १८ ॥ अथ
 कञ्च बलैषा सीदन्तरोर्ध्वं समावृतम् ॥ तस्मिंस्तु तस्यै राजन् मीम
 कर्ष्यमागमे ॥ १९ ॥ ततः कर्ष्यस्तु विंशत्या शरणां मीम
 न्नाह्वयत् । विव्याध चाप्य वरितः स्तं पञ्चमिसाशुगैः ॥ २० ॥
 प्रहृत्य मीमसेनय कर्ष्यं प्रत्याद्ववद्रये । सायकानां चतुःपट्टया
 चिप्रकारी महाबलः ॥ २१ ॥ तस्य कर्ष्यो महाराज सायकं
 यतुरोऽधिपत् । अशंभास्तु तान् मीमः सायकीनेतपर्वभिः ॥ २२ ॥
 विच्छेद बद्धषा राजन् दर्शयन् प्राणिलाघवम् । तं कर्ष्यं स्थादृष्यः
 मीम शरद्रातेरनेक्यः ॥ २३ ॥ सच्छाद्यमानः कर्ष्यं बद्धषा
 पाण्डनन्दनः । विच्छेद चापं कर्ष्यस्य सुष्टिदेषे महारथः ॥ २४ ॥
 विव्याध चैनं दशभिः सायकीनेतपर्वभिः । अथान्यदनुराहाय सज्यं
 क्रुद्धा च स्तलः ॥ २५ ॥ विव्याध समरे मीमः मीमकर्ष्यं महा
 रथः । तस्य मीमो भयं क्रुद्धस्तीनः शरान्नतपर्वयः ॥ २६ ॥
 निषखानोरसि क्रुद्धः स्तनप्रसृत्य वेगतः । ततैः कर्ष्योऽराजत शरै
 रुरोमध्यगतैस्तदा ॥ २७ ॥ महाघरः इवोदग्रस्त्रिशृङ्गो मिरुत्
 पाम । सञ्जाव चाप्य चाधिरं विद्वत्प परमेष्ठभिः ॥ २८ ॥ धातु
 प्रस्यन्दिनः शैलाद्यया गौरिक्रघातवः । प्राक्त्रिद्विषमितः कर्ष्यः
 समहाराभिपीडितः ॥ २९ ॥ ससायकं चतुः कृत्वा मीमं विव्याध
 मारिष । विक्षेप च पुनर्वाणान् । यतयोऽथ क्रुद्धस्यः ॥ ३० ॥
 स छाद्यमानः सहसा कर्ष्यं दृढमन्विता । घतुष्यामच्छिनेत्कर्ष्यः
 सुवृष्यवन् पाण्डनन्दनः ॥ ३१ ॥ शरथिष्ठाया मखेन प्राहिणो
 शससादनम् । वाहाय चतुरः सङ्घे व्यसं बके महारथेः ॥ ३२ ॥
 इताश्रुत्तु रथात्पूर्वमवप्रत्य विषाम्पते ॥ ३३ ॥ स्यन्दनः सपसेनस्य
 समारोहमहारथः ॥ ३४ ॥ निज्जित्यः तु रथे कर्ष्यं मीमसेनः
 मतापमान् । तनाह च महानाहं पञ्चस्युनिनदोपमम् ॥ ३५ ॥

तस्य तन्नितदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिर । कर्षांतु निर्लितं मत्वा
भीमसेनेन मारुत ॥ ३५ ॥ समन्ताच्छृङ्खलिनद पाण्डुसेनाकरो-
त्तदा । धनुसेनाध्वनि श्रुत्वा तावका ह्यनदन् भृशम् ॥ ३६ ॥
गाण्डीव प्राक्षिपत् पार्थ कृष्योऽप्यजमवादयत् । तमन्तर्ह्यय
निनद ध्वनिभीमस्य नर्हत ॥ ३७ ॥ अश्रूयत महाराज सर्व-
सैन्येषु मारिष । ततो व्यायच्छतामस्त्रै पृथक् पृथगजिह्वाम् ।
मदुपूर्वञ्च राघेयो दृढपूर्वञ्च पाण्डव ॥ ३८ ॥

इति द्रोणपर्वणिर्जयद्रथवधपर्वणि कर्षपराजये
एकोनविंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १२९ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् विलुलिते सैन्ये सैन्यवायाकुंने गते ।
साञ्जते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ १ ॥ त्वरन्नेकरथे-
नैव बद्धकृत्य विचिन्तयन् । स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया
शुत ॥ २ ॥ तूर्णमभ्यद्रवत् द्रोण मनोमारुतवेगवान् । उवाच
चेनं पुत्रस्ते सरस्माद्रक्तलोचन ॥ ३ ॥ अजुंनो भीमसेनय सात्यकि-
यापराजित । विलित्य सर्वसैन्यानि समहान्ति महारथा ॥ ४ ॥
सम्प्राप्ता सिन्धुराजस्य समीपमरिकर्षण । व्यायच्छन्ति च
तत्रापि सर्व एवापराजिता ॥ ५ ॥ विलित्य सर्वसैन्यानि समहान्ति
महारथा । कथ सात्यकिभीमाभ्या व्यतिक्रान्तोऽधि मानद ॥ ६ ॥
आश्चर्यभूत लोकेऽस्मिन् अनुद्रस्येव शोधणम् । निर्लियस्तव
विप्राग्र्य साञ्जतेनार्जुनेन च ॥ ७ ॥ तथैव भीमसेनेन लोक सं-
वदते भृशम् । कथ द्रोणो जित सङ्घे घनुर्वदस्य पारग ॥ ८ ॥
इत्येव द्रुवते योषा अयज्ञेयमिदं तव । नाथ एव तु मे नूनं
मन्दभागस्य सशुभे ॥ ९ ॥ यत्र त्वा पुरुषव्याघ्र व्यतिक्रान्तास्त्रयो

तस्य तन्निरदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः । कर्षांतु निर्जितं मत्वा
 भीमसेनेन भारत ॥ ३५ ॥ समस्ताच्छृण्वन्निरदं पाण्डुसेनाकरो-
 त्तदा । शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावका ह्यनदन् भृशम् ॥ ३६ ॥
 गाण्डीवं प्राक्षिपत् पार्थः कृष्योऽप्यजमवाद्यत् । तमन्तर्हाय
 निरदं ध्वनिर्भीमस्य नईतः ॥ ३७ ॥ अश्रूयत महाराज सर्व-
 सैन्येषु मारिष । ततो व्यायच्छतामस्तैः पृथक् पृथगजिह्वारैः ।
 मृदुपूर्वञ्च राघेयो दृढपूर्वञ्च पाण्डवः ॥ ३८ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्षापरजये

एकोनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् विलुलिते सैन्ये सैन्यवायाजुंने गते ।
 साञ्जते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्यधात् ॥ १ ॥ त्वरन्नेकरथे-
 नैव बद्धकृत्यं विचिन्तयन् । स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया
 युतः ॥ २ ॥ तूर्णमभ्यद्रवत् द्रोणं मनोमासतवेगवान् । उवाच
 चैनं पुत्रस्ते सरन्नाद्रक्तलोचनः ॥ ३ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च सात्यकि-
 यापराजितः । विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः ॥ ४ ॥
 सम्प्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमरिकर्षणं । व्यायच्छन्ति च
 तत्रापि सर्वे एवापराजिताः ॥ ५ ॥ विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति
 महारथाः । कथं सात्यकिभीमाभ्या व्यतिक्रान्तोऽसि मानदः ॥ ६ ॥
 आश्चर्यभूतं लोकेऽस्मिन् समुद्रस्यैव शोषणम् । निर्लीयस्तव
 विप्रोऽग्र साञ्जतेनार्जुनेन च ॥ ७ ॥ तथैव भीमसेनेन लोकः सं-
 वदते भृशम् । कथं द्रोणो जितः सङ्घो घनुर्वेदस्य पारगः ॥ ८ ॥
 इत्येवं ब्रुवते शोषा अयद्देयमिदं तव । नाथ एव तु मे नूनं
 मन्दभागस्य संशुभे ॥ ९ ॥ यत्र ता पुत्रव्याघ्र व्यतिक्रान्तास्त्वयो

बहून्मत्-प्रसृज्युः ॥ १७ ॥ वाहनानि महाराजः बभूवुर्विभनांसि
 च ॥ प्रादुरासन्नित्तानि धीराणि च बहूनि च ॥ १८ ॥ शर्मः
 कङ्कबलैश्चासीदन्तरोक्षं समाहृतम् ॥ तस्मिंस्तु तस्यै राजान-मीम-
 कर्षसमागमे ॥ १९ ॥ ततः कर्षस्तु विप्रत्या शराणां मीम-
 नाह्वयत् ॥ विव्याध चास्यः तस्मिन् सुतः पशुमिराशुगैः ॥ २० ॥
 प्रहस्य मीमसेनय कर्षं प्रत्याह्वयद्रथे ॥ सायकानां चतुःषष्ट्या
 क्षिप्रकारी महाबलः ॥ २१ ॥ तस्य कर्षो मुहाराज सायकाः
 चतुरोऽक्षिपत् ॥ अशंप्राप्तस्तु तान् मीमः सायकैर्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥
 विच्छेद बहूषा राजान् दृश्यन् पाणिलापवमः ॥ तं कर्षं स्थादृयः
 माम् अरव्रतिरेनेक्रमः ॥ २३ ॥ सख्याद्यमानः कर्षेण बहूषा
 पाण्डुनन्दनः ॥ विच्छेदः चापं कर्षस्य सुष्टिदेषि महारथः ॥ २४ ॥
 विव्याध चेनं दृशभिः सायकैर्नतपर्वभिः ॥ अथान्यहनुराहाय सख्यं
 कृत्वा च सुतलः ॥ २५ ॥ विव्याध समरे मीमं मीमकर्मा महा-
 रथः ॥ तस्य भीमो मृगं क्रुद्धस्तीन् शरान्नतपर्वणः ॥ २६ ॥
 निवृत्तानोरसि क्रुद्धः सुतप्रवस्य वेगतः ॥ ततैः कर्षोऽराजतः शरै-
 रुरोमध्यगतैस्तदा ॥ २७ ॥ महीधर इवोदयस्त्रिभ्रष्टो भिरतः
 पेम ॥ सुखाव वास्य सुधिरं विद्वस्य परमेष्ठभिः ॥ २८ ॥ गघात-
 प्रस्यन्दिनः शैलाद्याया गैरिक्वधातवः ॥ किञ्चिद्विषलितः कर्षः
 समहाराभिपीडितः ॥ २९ ॥ समायकं घनुः कृत्वा मीमं विव्याध
 आरिष ॥ विक्षेप च पुनर्वाणान् यतशोऽथ क्रुद्धसंयः ॥ ३० ॥
 स ख्याद्यमानः सङ्घा कर्षेण दृढवन्विता ॥ घनुर्घामच्छिनत्सुर्षः
 सुतमयन् पाण्डुनन्दनः ॥ ३१ ॥ सारथिश्चास्य महान् प्राक्षिपो-
 स्यमघादनम् ॥ वाचांथ चतुरः सङ्घो व्यसंयक्ते महारथः ॥ ३२ ॥
 इताश्रुत् रथाचूर्णमवप्रत्य विषाम्यते ॥ स्यन्दनं हृषसेनस्य
 ममारोहस्यहारथः ॥ ३३ ॥ निर्जित्यः तु तस्यै कर्षं मीमसेतः
 प्रतापघात ॥ तनाह च महानाहं पञ्जस्थानिनदीपमम् ॥ ३४ ॥

तस्य तन्निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः । कर्मान्तु निजितं मत्वा
भीमसेनेन भारत ॥ ३५ ॥ समन्ताच्छृण्वन्नितदं पाण्डुसेनाकरो-
त्तदा । शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावका घ्नन्तु भयम् ॥ ३६ ॥
गाण्डीवं प्राक्षिपत् पार्यः कृष्णोऽप्यजमवाहयत् । तमन्तर्हाय
नितदं ध्वनिर्भीमस्य नईतः ॥ ३७ ॥ अयूयत महाराज सर्व-
सैन्येषु मारिष । ततो व्यायच्छतामस्तैः पृथक् पृथगजिह्वारैः ।
मृदुपूर्वञ्च राधेयो दृढपूर्वञ्च पाण्डवः ॥ ३८ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्मापराजये

एकोनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् विललिते सैन्ये सैन्यवायार्जुने गते ।
साञ्जते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्यधात् ॥ १ ॥ त्वरन्नेकरथे-
नैव बद्धकृत्यं विचिन्तयन् । च रथस्तव पुत्रस्य क्षरया भरया
युतः ॥ २ ॥ तूर्यमभ्यद्रवत् द्रोणं मनीमारुतवेगवान् । उवाच
चैनं पुत्रस्ते संरथाद्भक्तलोचनः ॥ ३ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च सात्वकि-
शापराजितः । विजित्य सर्वसैन्यानि समहान्ति महारथाः ॥ ४ ॥
सम्प्राप्ताः शिन्धुराजस्य समीपमरिकर्षण । व्यायच्छन्ति च
तत्रापि सर्वेष्वपराजिताः ॥ ५ ॥ विजित्य सर्वसैन्यानि समहान्ति
महारथाः ॥ कथं सात्वकिभीमाभ्यां व्यतिक्रान्तोऽसि मानद ॥ ६ ॥
आश्चर्यभूतं लोकेऽस्मिन् समुद्रस्यैव शीघ्रणम् । निजियस्तव
विप्राग्र साञ्जतेनार्जुनेन च ॥ ७ ॥ तथैव भीमसेनेन लोकः सं-
वहते भयम् । कथं द्रोणो जितः सङ्घो घनुर्वदस्य पारगः ॥ ८ ॥
इत्येवं ब्रुवते योषा अयहेयमिदं तव । नाथ एव तु मे नूनं
मन्दमाग्रेस्य संयुगे ॥ ९ ॥ यत्र त्रां पुरुषव्याघ्र व्यतिक्रान्तास्त्रयो

रथा । एव गते तु कृत्वेऽस्मिन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ १० ॥
 यद्गत गतमेवेह शेषं चिन्तय मानद । यत् कृत्यं चिन्त्वा राजस्य
 प्राप्तकालमनन्तरम् । तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं साधु तत् सम्बिधी-
 यताम् ॥ ११ ॥

द्रोण उवाच । चिन्त्य ब्रूह महाराज यत्कृत्यं तच्च मे शृणु ।
 जयो हि समतिव्रान्ता पाण्डवाना महारथा ॥ १२ ॥ याव-
 क्षेपा भयं पश्चात्तावदेषां पुरं सरम् । तद्गरीयस्तरं मन्ये यत्र
 कृष्णाधनञ्जयौ ॥ १३ ॥ सा पुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती
 चम्बू । तत्र कृत्यमहं मन्ये सैन्यवस्यामिरक्षणम् ॥ १४ ॥ स नो
 रक्ष्यतमस्तात क्रुद्धाङ्गीतो धनञ्जयात् । गतो हि सैन्यं वीरौ
 युयुधानव्रकोदरौ ॥ १५ ॥ सम्प्राप्तं तदिदं द्यूतं यत्तच्छुक्नुनि-
 कुदिजम् । न समाया जयो वृत्तो नापि तत्र पराजय ॥ १६ ॥
 इह नो ग्लहमानानामद्य तावञ्जयाजयौ । यान् स तान् ग्लहते
 घोरान् शकुनिं कुरुसर्षदि ॥ १७ ॥ अक्षान् स मन्यमानं प्राक्
 शरस्ते हि दुरासदा । न तेऽक्षा निशिता घोरा शरा युष्म-
 त्तनुच्छिद ॥ १८ ॥ यत्र ते बहवस्तात कुरुव पथिवस्थिता ।
 सेना दुरोदरं विधिं शरानघान् विशाम्पते ॥ १९ ॥ ग्लहञ्च
 सैन्यं राजन्तत्र द्यूतस्य निश्चयः । सैन्यवो हि महद्द्यूतं समा-
 सक्तं परैः सह ॥ २० ॥ अत्र सर्वं महाराज व्यक्ता जीवित-
 मात्मनः । सैन्यवस्य रणे रक्षा विधिवत् कर्तुमर्हथ ॥ २१ ॥
 तत्र नो ग्लहमानानां ध्रुवो ताव जयाजयौ । यत्र ते परमेष्वासा
 यत्ता रक्षन्ति सैन्यवम् ॥ २२ ॥ तत्र याहि ध्रुव शीघ्रं ताव
 रक्षस्व रक्षिणः । इहेव स्रजमाग्निधे प्रेषयिष्यामि वापरान् ॥ २३ ॥
 निरोत्स्यामि च पाञ्चालान् सशितान् पाण्डुसृष्टयै । ततो
 दुर्योधनं प्रायात्सूक्ष्मापाथ्येषावनात् ॥ २४ ॥ उद्यम्यात्मान-
 म्प्राय कर्मणे सपदानुगः । अक्षरक्षी तु पाञ्चाखी गुधामन्यू-

त्तमोजसौ ॥ २५ ॥ । वाञ्छेत सेनामभ्येत्य जग्मतु चव्यसाधिनम् ।
 यौ हि पूर्वं महाराज वारितौ कृतवर्मणा ॥ २६ ॥ प्रविष्टेत्सुने
 राजस्तव सैन्य युयुत्सया । पार्श्वेन सेनामायान्तौ कुचराजो
 ददर्श ह ॥ २७ ॥ ताभ्या दुर्योधन चाहं समार्च्छेद्युद्धमुत्तमम् ।
 त्वरितस्वरमानाभ्या भ्रातृभ्या भारतो वली ॥ २८ ॥ तावमि
 द्रवतामेवमुभावुद्यतकामुंको । महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरी
 युधि ॥ २९ ॥ तमविध्यद्युधामन्युस्त्रिमता कङ्क्षुपतिमि । विधत्वा
 सारथिञ्चापि षतुर्मिशतुरो हयान् ॥ ३० ॥ दुर्योधनो युधा-
 मन्योर्ध्वजमेकेषुणाच्छिनत । इषुणा कार्मुकद्वान्य सञ्चक्रेत् सत-
 स्तव ॥ ३१ ॥ सारथिञ्चास्य भस्त्रेण रथनीडाटपाहरत । ततो
 विध्यच्छरेस्तोष्णोऽतुर्मिशतुरो हयान् ॥ ३२ ॥ युधामन्युश्च सक्रुद्ध
 धरास्त्रिमतभाहवे । व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरमाण स्तनान्तरे
 ॥ ३३ ॥ तयोत्तमोजा सक्रुद्ध शरैर्हेमावभूषितै । अविध्यत्
 सारथिञ्चास्य प्राङ्निषोद्यमसादनम् ॥ ३४ ॥ दुर्योधनोऽप राजेन्द्र
 पाञ्चाख्यस्योत्तमोजस । जघान षतुरोऽस्याश्वान् समौ च पार्थि-
 सारथी ॥ ३५ ॥ उत्तमोजा हताश्वस्तु हतसूतस्तु सयुगे ।
 आसुरोह रथ भ्रातुर्युधामन्योरभिल्वरन् ॥ ३६ ॥ स रथ प्राप्य
 त भ्रातुर्दुर्योधनहयान् शरै । बह्वभिस्ताडयामास ते हता
 प्रापतन् भुवि ॥ ३७ ॥ हथिषु पतितेष्वस्य विच्छेद परमेष्ठुणा ।
 युधामन्युर्धनु शीघ्र शरावापञ्च वीर्यवान् ॥ ३८ ॥ हताश्व
 सूतात् स रथाटवप्लव्य नरर्षभ । गटामादाय ते । पुत्र
 पाञ्चाख्यावभ्यधावत ॥ ३९ ॥ तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य क्रुद्ध पर
 पुरस्त्रयम् । अवप्रतौ रथोपस्थात् युधामन्युत्तमोजसो ॥ ४० ॥
 तत स हेमपित्र तस्यन्दनप्रवर गटौ । गटया पीडयामास
 चाश्वसूतध्वज रणे ॥ ४१ ॥ हता चैव स पुत्रस्ते हताश्वो
 हतसारथि । महाराजरथ तूर्णमासुरोऽह परन्तप ॥ ४२ ॥

पादास्त्रानान्तु मुखो तो राजपुत्रो महारथो । रथावन्धो समा-
रुद्धो ब्रीमक्षुममिजम्भतुः ॥ ४३ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनपुत्रे
त्रिंशदधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १२० ॥

पुत्रस्य मम संयुगे । स कथं भीमकर्माणं भीमसेनमयुध्यत ॥ १३ ॥
 यं समाश्रित्य पुत्रैर्मे कृतं वैरं महारथैः । तं सूततनयं तात
 कथं भीमो ह्ययोधयत् ॥ १४ ॥ अनेकान् विप्रकाराद्य सूतपुत्र-
 समुद्भवान् । ज्वरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना ॥ १५ ॥
 योऽजयत् पृथिवीं सर्वा रथेनैकेन बीर्यवान् । तं सूततनयं युधे
 कथं भीमो ह्ययोधयत् ॥ १६ ॥ यो जातः कण्डलाभ्याञ्च कवचैश्च
 सहैव च । तं सूतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ॥ १७ ॥ यथा
 तथार्युद्धमभूत् यथाभीर्द्विजयस्तथाः । तन्मनाश्च तत्त्वेन कुशलो
 ह्यसि सञ्जय ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनस्तु राघवेऽमुत्सृज्य रथिना वरम् ।
 इयेष गन्तुं यत्रास्ता वीरौ कृष्णध्वजयौ ॥ १९ ॥ तं प्रयान्त-
 मभिद्रुत्य राघवः कङ्कपत्त्रिभिः । अस्यवर्षेण्महाराज मेघो वृष्टेऽव
 पर्वतम् ॥ २० ॥ फुल्लता पङ्कजेनेव बह्वेणाभ्युत्क्षयन् बली ।
 भालुहाव रणे यान्तं भीममाधिरथिस्तादा ॥ २१ ॥

कर्णः उवाच । भीमाहितैस्तव रणः स्वप्नेऽपि न विभा-
 वितः । तद्दृश्यसि कलान्मे पृष्ठं पार्श्वदिदृक्षथा ॥ २२ ॥ कुन्त्याः
 पुत्रस्य सदृशं नेदं पाण्डवनन्दन । तेन माममितः स्त्रिदा शर-
 वर्षैरवाकिर ॥ २३ ॥ भीमसेनस्तदाह्वान कर्णेनाभर्षयद्युधि ।
 अहंमण्डलमावृत्य सूतपुत्रमयोधयत् ॥ २४ ॥ अवक्रगामिभिर्वाणै-
 रस्यवर्षेण्महावशाः । ह्यैरथे दंशितं यान्तं सर्वशस्त्रविधारटम् ॥ २५ ॥
 विधित्तान् कलहस्थान्तं जिघासुः कर्णमाक्षिणोव । तास्तु हस्त्रै-
 तरान् सर्वान् भीमसेनो महाबल ॥ २६ ॥ तस्मै प्राहजदुग्राणि
 विविधानि परन्तपः । अमर्षी पाण्डव- क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिष
 ॥ २७ ॥ तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तद्विरद्गामिनः । सूतपुत्रो-
 ऽस्त्रमायामिरग्रसत् स महाबल- ॥ २८ ॥ स यथावन्महाराज
 विद्यया वै सुपूजित । आचार्यैवन्महेत्यासः कर्णं पथ्यैश्चरद्गणे ॥ २९ ॥

पाञ्चालानान्तु मुख्नी तौ राजपुत्री महारथी । रथावन्वौ समा-
रुह्य बीभत्समभिजम्भतु ॥ ४३ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनयुद्धे
त्रिंशदधिकप्रतोऽध्याय ॥ १३० ॥

—०—

सञ्जय उवाच । वर्त्तमाने महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
व्याकुलेषु च सर्वेषु पीडयमानेषु सर्वशः ॥ १ ॥ राधेयो भीम
मानच्छेद्युद्धाय भरतर्षभ । यथा नागो वने नाग मत्तो मत्त-
मभिद्रवन् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यौ तौ कर्णश्च भीमश्च सम्प्रयुद्धौ महा-
बली । अर्जुनस्य रथोपान्ते कीदृशः सोऽभवद्रथः ॥ ३ ॥ पूर्वं
हि निर्जितः कर्णो भीमसेनेन संयुगी । कथम्भूयस्तु राधेयो
भीमनागान्महारथः ॥ ४ ॥ भीमो वा सूततनय प्रव्युधातः कथं
रथे । महारथ समाख्यातं पृथिव्या प्रवरं रथम् ॥ ५ ॥ भीम-
द्रोणावतिक्रम्य धर्मपुत्री युधिष्ठिरः । नान्यतो मयमाटत्त विना
कर्मं धनुर्धरम् ॥ ६ ॥ भयान्न जेते सततं चिन्तयन् वै महा-
रथम् । त कथं सूतपुत्रं हि भीमोऽयुध्यत संयुगी ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यं
वीर्यसम्पन्नं समरेष्वनिवर्त्तिनम् । कथं कर्णं युष्ठा जेष्टं भीमो-
ऽयुध्यत सञ्जय ॥ ८ ॥ यौ तौ समोयतुर्वीरावर्जुनस्य रथं
प्रति । कथन्तु तावद्युध्यता सूतपुत्रवक्रोदरौ ॥ ९ ॥ भ्रातृत्वं
दर्शितं पूर्वं वृणीषापि स सूतज । कथं भीमेन युयुधे कुन्त्या
वाक्यमनुभारन् ॥ १० ॥ भीमो वा सूतपुत्रेण मारन् वैरं प्ररा-
द्धतम् । सोऽयुध्यत कथं वीरः कर्णेन सह संयुगी ॥ ११ ॥
आशास्ते च मत्ता सूत पुत्रो दुर्योधनो मम । कर्णो जेष्यति
सङ्ग्रामे सञ्जितान् पाण्डवानिति ॥ १२ ॥ जयाया यत्र मन्दस्य

पुत्रस्य मन संयुगी । स कश्चं भीमज्जमीषं भीमसेनवदुष्यत ॥ १३ ॥
 यं समाश्रित्य पुत्रैर्न कृतं वैरं महारथैः । तं सुततदर्थं तः प्र
 कथं भीमो ह्ययोषवत् ॥ १४ ॥ अनेकान् विप्रकारांश्च सुतः प्र
 समुद्भवान् । अरमाणः कथं भीमो द्रुपुषे सूतसुतना ॥ १५ ॥
 योऽजवत् पृथिवीं कर्वा रथैर्नैकेन बोद्धवान् । तं सुततदर्थं द्रुपे
 कथं भीमो ह्ययोषवत् ॥ १६ ॥ वीरातः द्रुपुषोऽप्याह करवेन
 सहैव च । तं सूतपुत्रं मनरे भीमः कथनयोषवत् ॥ १७ ॥ वंश
 तयोर्बुद्धमभूत् यथाचीरिज्वस्तयोः । तन्नानाद्यूतस्यैव कुम्भो
 ह्यसि सप्तय ॥ १८ ॥

संरक्षेण तु शुभ्यन्तः भोमसेनं क्षयन्तिव । अशान्त्यत राधेय-
 स्तममर्षी वृकोटरम् ॥ ३० ॥ तत्रामुष्यत कौन्तेयः कर्णस्य क्षित-
 माहवे । शुभ्यमानेषु वीरेषुः पश्यत्स च समन्ततः ॥ ३१ ॥ तं
 भोमसेनः सम्प्राप्तं वत्सदन्तैः स्तनान्तरे । विव्याध बलवान्
 क्रुद्धस्तोत्रैरिवः महाद्विपम् ॥ ३२ ॥ पुनस्तु सूतपुत्रस्तु सपुङ्गवै-
 र्निर्मितैः शरैः । समुत्तैश्चित्रवर्माणं निर्विमोद विशम्भमिः ॥ ३३ ॥
 कर्णो जाम्बूनटैर्धालैः सञ्छन्नान् वातरं दृशः । विव्याध तुरगान्
 वीरः पद्भूमिः पद्भूमिः शरैः ॥ ३४ ॥ ततो वाणमयं जालं भोम-
 सेनरथं प्रति । कर्णेन विहितं राजन् निमेषार्द्धाददृश्यत् ॥ ३५ ॥
 सरथः सध्वजस्तत्र ससूतः पाण्डवस्तदा । प्राच्छाद्यत महा-
 राज कर्णेषापचुतैः शरैः ॥ ३६ ॥ तस्य कर्णस्यतः पृष्ट्या व्यधमत्
 कवचं दृढम् । क्रुद्धयाप्यहनत् पायं नाराधैर्मर्मभेदिभिः ॥ ३७ ॥
 ततोऽचिन्त्य महाबाहुः कर्णकामुकनिःसृतान् । समाश्लिष्यन्म-
 श्नान्तः सूतपुत्रं वृकोटरः ॥ ३८ ॥ स कर्णेषापप्रमवानिपूनायो-
 विप्रोपमान् । विभ्रह्मीमो महाराज न जगाम व्यया रणे ॥ ३९ ॥
 ततो हाविंशता मूर्खैर्निर्मितैस्त्रिगुणतैर्जनैः । विव्याध समरे कर्णं
 भोमसेनः प्रवापवान् ॥ ४० ॥ अयत्रैवैव तं कर्णः शरैर्भ्रमवा-
 किरत् । भोमसेनं महाबाहुं सैन्यवस्य वधैषिणम् ॥ ४१ ॥
 नन्दुपूर्वं हि राधेयो भोममाजावयोषयत् । क्रोधपूर्वं तथा भोमः
 पूर्वैरेवमनुष्मरन् ॥ ४२ ॥ तं भोमसेनो नाशुष्यदवमानममर्षणः ।
 स तप्तौ व्यसृजत्तूर्णं शरवर्षममिषदा ॥ ४३ ॥ ते शराः प्रेषिता-
 स्तेन भोमसेनेन संगुणे । निपेतुः सर्वतो वीरे क्रुजन्त इव पक्षिणः
 ॥ ४४ ॥ - हेमपुत्राः प्रमन्त्राया भोमसेनधनुशुभ्रताः । प्राच्छाद्यस्यै
 राधेयं श्लभा इव पावकम् ॥ ४५ ॥ कर्णस्तु रक्षिता येन-
 श्चाप्यमात्र समन्तम् । राजन् व्यसृजदुग्रानि शरवर्षाणि भारत
 ॥ ४६ ॥ तस्य तानयनिप्रपुत्रानिपूम् समरशोभिनः । विव्याध

ब्रह्मिर्मलैरसंप्राप्तान् वृकोदर- ॥ ४० ॥ पुनश्च शरवर्षेण ख्यात-
 यामास भारत । कर्षो वैकर्त्तनो युद्धे भीमसेनमरिन्दमः ॥ ४८ ॥
 तत्र भारत भीमन्तु दृष्टवन्तः स सायकैः । समाचिततनु सङ्घे
 श्वाविध शलभैरिव ॥ ४९ ॥ हेमपुङ्खाङ्किलाघौतान् कर्षं चापि-
 चुगताञ्छरान् । द्वार समरे वीरः स्वरश्मोनिव । रश्मिवान्
 ॥ ५० ॥ रुधिरोक्षितचर्वाङ्गो भीमसेनो व्यराजत । समृद्ध-
 क्लृप्तमापीडो वसन्तेऽग्रीकवृक्षवत् ॥ ५१ ॥ तत्तु भीमो महा-
 बाहोः कर्षस्य चरितं रणे । नानृष्यत महाबाहु क्रोधादुद्धृत-
 लोचनः ॥ ५२ ॥ स कर्षं पल्लविश्रया नाराचाना समार्पयत् ।
 महीधरमिव श्वेत गूढपादैर्विपोलुर्णैः ॥ ५३ ॥ पुनरेव च विव्याध
 पङ्क्तिरष्टाभिरेव च । मर्मस्वमरविक्रान्त सूतपुत्रः तनुव्यजम्
 ॥ ५४ ॥ पुनरन्येन वाणेन भीमसेनः प्रतापवान् । विच्छेदं
 कार्मुकतूष्यं कर्षस्य प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥ जघान चतुरथाश्वान्
 सूतश्च तरित शरैः । नाराचैरर्करश्म्यामैः कर्षं विव्याध चौरसि
 ॥ ५६ ॥ ते जग्मुर्धरणीमाशु कर्षं निर्भयः पत्रिणः । यथा
 जलधरमिक्ष्वा दिवाकरमरीचय ॥ ५७ ॥ स बैकल्यमहत्
 प्राप्य क्लिन्नधन्वा शराहतः । तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाट्या-
 न्तरम् ॥ ५८ ॥

तात किमकीर्षीदतः परम् । भीमसेनं रथे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव
 पावकम् ॥ २ ॥ अथ भीमसेनः परस्परं वदन्तः ।
 सञ्जय उवाच । रथमन्यं समास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 अभ्ययात् पाण्डवं कर्णो वातोद्भूतः द्रवाण्विवः ॥ ३ ॥ क्रुद्धमाधि-
 रथं दृष्ट्वा पुत्रास्तव विघ्नान्पते । भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे
 ज्ञतम् ॥ ४ ॥ चारणव्यं ततः कृत्वा तल्लग्नव्यं भैरवम् । अभ्य-
 वर्षत राघेयी भीमसेनरथं प्रति ॥ ५ ॥ पुनरेव तयो राजन्
 वीर आसीत् समागमः । वैकर्त्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महा-
 क्मनः ॥ ६ ॥ संरथ्यौ हि महाबाहूः परस्परवधैषिणो । अन्यो-
 ऽन्यमौ चाञ्जकृते दहन्ताविव लोचनैः ॥ ७ ॥ क्रोधरक्तेक्षणी
 तीव्रौ निश्वसन्ताविवोरगौ । शूरावन्योऽन्यमासाद्य ततश्चतुररि-
 न्दमौ ॥ ८ ॥ व्याघ्राविव सुसंरथ्यौ श्वेताविव च शोघ्नगौ ।
 शरमाविव संक्रुद्धौ युयुषाते परस्परम् ॥ ९ ॥ ततो भीमः
 स्मरन् क्षेशानक्षयूते वनेऽपि च । विराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तं-
 मरिन्दमः ॥ १० ॥ राष्ट्राणां स्फोटरवानां हरणञ्च तवात्मजैः ।
 सततञ्च परिह्वेषान् सपुत्रेण त्वया कृतान् ॥ ११ ॥ दग्धुमैच्छुश्च
 यत् कुन्तीं सपुत्रा वमनागसम् । कृष्यायाश्च परिह्वेषं समामध्ये
 दुरात्मभिः ॥ १२ ॥ केषपञ्चग्रहश्चैव दुःशासनकृतं तथा । परु-
 याणि च वाक्यानि कर्णनोक्तानि भारत ॥ १३ ॥ पतिमन्यं
 परोष्पत्नं न सन्ति पतयन्तव । पतिता नरके पायाः सर्वे
 पण्डितिलोपमाः ॥ १४ ॥ समञ्चं तव कौरव्य यदूचुः कुरवस्त्रहा ।
 दासमावेन कृष्याश्च भोक्तुकामाः सुतास्तव ॥ १५ ॥ यत्रापि
 तान् प्रसजतः कृष्याजितनिवासिः । परुयाण्युक्तवान् कर्णः
 समाया सन्निधौ तव ॥ १६ ॥ तृणोद्भूतं त्वया पायांस्तव पुत्रो
 पवत्साह । विषमस्थान् समस्त्रो हि संरथ्यो गतचेतसः ॥ १७ ॥
 बाण्यात् प्रभृति चारिषः स्त्रानि दुःखानि विन्तयन् । निरमित्यत

धर्मात्मा जीवितेन वृकोदरः ॥ १८ ॥ ततो विस्कार्यं सुमहद्वेम-
 पृष्ठं दुरासदम् । बापं भरतभार्तृन् च त्यक्त्वा कर्ममभ्यर्थात्
 ॥ १९ ॥ स सायकमयैर्जालैर्भीमं कर्णरथं प्रति । मानुमद्भिः
 शिलाधौतैर्मानोः प्राच्छादयत् प्रभाम् ॥ २० ॥ ततः प्रहत्याधि-
 रथिस्तर्षामस्य शिलायितैः । व्यधमङ्गीमसेतन्यैश्चरजालानि पत्रिभिः
 ॥ २१ ॥ महारथो महाबाहुर्महाबाणैर्महाबलः । विव्याधाधि-
 रथिर्भीमं नवभिर्निशितैस्तदा ॥ २२ ॥ स तीवैरिव मातङ्गो
 वार्यमाणः पतत्रिभिः । अभ्यधावत सन्मान्तः सुतपुत्रं वृकोदरः
 ॥ २३ ॥ तनापतन्तं वेगेन रमसं पाण्डवेषमम् । कर्णः प्रह्यु-
 द्ययौ क्रुद्धो भक्तो भक्तमिव हिपम् ॥ २४ ॥ ततः प्रधाय जलजं
 मेरीषतमसङ्गनम् । अचुभ्यत वलं ह्यर्षादुद्धृत इव सागरः ॥ २५ ॥
 तदुद्धृतं वलं दृष्ट्वा नागाश्वरथपत्तमत् । भीमः कर्णं समासाद्य
 छादयामास सायकैः ॥ २६ ॥ अश्वान् च सवर्णांश्च हंसवर्णैर्हृषी-
 क्षमेः । व्यामियदृष्ट्वा कर्णं, पाण्डवं छादयन् शरैः ॥ २७ ॥
 ऋक्षवर्णान् च यान् हंसैर्मिशान् सोरुतरंहसः । निरीक्ष्य तव
 पुत्राणां चाङ्गाकृतमभूदलम् ॥ २८ ॥ ते ह्यया बहयोर्मन्त्र मित्रिता
 वातरंहसः ॥ शिलाधितो महाराजः यथा व्योम्नि बलाहकाः
 ॥ २९ ॥ संरथ्यो क्रोधतान्नाक्षी प्रेक्ष्य कर्णवृकोदरौ । सन्नस्ताः
 समकम्पन्त लक्ष्मीं चै महारथाः ॥ ३० ॥ यमराष्ट्रोपमं घोर-
 मासीद्दायोधन तयोः । दुर्दृशं भरतयेष्ट प्रेतराजपुत्रं यथा ॥ ३१ ॥
 समानमिव शक्तिं प्रेक्षन्नाणां महारथाः । नाल्लक्ष्यन् जयं
 व्यक्तमेकस्यैव महारथो ॥ ३२ ॥ तयोः प्रेक्षन्तं संमई सन्निहृष्टौ
 महास्त्रयोः । तव दुर्मन्त्रिते राजन् सपुत्रस्य विशाम्पते ॥ ३३ ॥
 छादयन्तो हि शत्रुघ्नावन्योऽन्यं सायकैः शितैः । शरजालाद्युक्तं
 व्योम । चक्रातेऽद्भुतविक्रमौ ॥ ३४ ॥ तावन्योऽन्यं निषादिन्तौ
 शरैस्तौ चैर्महारथौ । प्रेक्ष्योपपरावास्ता वृष्टिमन्ताविवाम्बुद्वीः

तात किमकार्षीद्वत्परम् । भीमसेन रथे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव
धावकम् ॥ २ ॥

सञ्चय उवाच । रथमन्य समास्थाय विधिवत् कल्पित पुन ।
अभ्ययात् पाण्डव कर्षो वातोद्भूत इवास्यैव ॥ ३ ॥ क्रुद्धमाध
रथ दृष्ट्वा पुत्रास्तव विशास्यते । भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे
द्धतम् ॥ ४ ॥ चारयन् तत कृत्वा तलयन्द्वा भैरवम् । अभ्य-
वर्षत राघेयी भीमसेनरथ प्रात ॥ ५ ॥ पुनरेव तयो राजन्
घोर आसीत् समागम । वैकर्त्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महा-
त्मान ॥ ६ ॥ सरस्यौ हि महाबाहू परस्परवधैषिणो । अन्यो-
ऽन्यमीक्षाञ्चक्राते दहन्ताविव लोषने ॥ ७ ॥ क्रोधरक्तेक्षणी
तीव्रौ निश्चसन्ताविवोरगौ । शूरावन्याऽन्यमासाद्य ततचतुररि-
न्दमौ ॥ ८ ॥ व्याघ्राविव सुसरस्यौ श्येनाविव च शीघ्रगौ ।
शरमाविव स क्रुद्धौ युयुधाते परस्परम् ॥ ९ ॥ ततो भीम
शरन् क्षेपानक्षयूते वनेऽपि च । विरगटनगरे चैव दुःख प्राप्त-
मरिन्दम ॥ १० ॥ राष्ट्राणा स्फोतरत्नाना हरणञ्च तवात्मजे ।
सततञ्च परिक्षेपान् सपुत्रेण त्वया कृतान् ॥ ११ ॥ दग्धुमैच्छुष
यत् कुन्ती सपुत्रा त्वमनागसम् । कृष्णायाय परिक्षेप समामथे
दुरात्मान ॥ १२ ॥ केषपञ्चग्रहञ्चैव दुःशासनकृत तथा । परु-
पाण्य च वाक्यानि कर्षो नोक्तानि भारत ॥ १३ ॥ पतिमन्यं
परोपस त्व न सन्ति पतयस्तव । पतिता नरके पार्था सर्वे
पण्डितिलोपमा ॥ १४ ॥ समञ्च तव कौरव्य यदूचुः कुरवस्तदा ।
दासभावेन कृष्णाञ्च भोक्तुकामा सुतास्तव ॥ १५ ॥ यथापि
तान् प्रव्रजत कृष्णाज्जनानवासि । परुपाण्युक्तवान् कर्षः
समाया सन्निधौ तव ॥ १६ ॥ तथोक्त्य यथा पार्थास्तव पुत्रो
ववस्ता च । विपमस्त्रान् समस्त्रो हि सरस्यो गतचेतसः ॥ १७ ॥
बाभ्यास् प्रगृति चारिष्य स्त्रानि दुःखानि विन्तयन्

धर्मात्मा जीवितेन वृकोदरः ॥ १८ ॥ ततो विस्फार्य सुमहद्वेग-
 पृष्ठः दुरासदम् । वापं भरतयादूलं त्यक्त्वात्मा कर्षमस्ययात्
 ॥ १९ ॥ स सायकमथैर्जालैर्भीमः कर्षंरथं प्रति । मानुमहिः
 शिलाधोतैर्भानोः प्राच्छादयत् प्रभाम् ॥ २० ॥ ततः प्रहस्याधि-
 रथिस्त्वर्षमस्य शिलाशितैः । व्यधमहीनसेनस्य शरजालानि पत्रिभिः
 ॥ २१ ॥ मंहारथो महाबाहुर्महाबाणैर्महाबलः । विव्याधाधि-
 रथिर्भीमं जवमिर्निशितैस्तादाः ॥ २२ ॥ स तीवैरिव मातङ्गो
 वार्यमाणः पतत्रिभिः । अस्यघावतस्म्यन्तः सतपुत्रं वृकोदरः
 ॥ २३ ॥ तमापतन्तं वेगेन रमसं पाण्डुवर्षमम् । कर्षः प्रत्यु-
 थयौ क्रुद्धो मत्तो मत्तमित्र दिपम् ॥ २४ ॥ ततः प्रधाप्य जलजं
 मेरीशतसमस्रनम् । अक्षुभ्यत बलं हृषीकेशत इव सागरः ॥ २५ ॥
 तदुद्धृतं बलं दृष्ट्वा नागाश्चरथपतितम् । भीमः कर्षं समासाद्य
 छादयामास सायकैः ॥ २६ ॥ अश्वात्क्षुभ्रवर्णांश्च हंसवर्णैर्हृषी-
 क्षमैः । व्यामिश्रयद्रथे कर्षः पाण्डुवर्णं छादयन् शरैः ॥ २७ ॥
 ऋक्षवर्णानो हयान् हंसैर्मिश्रान् मोक्षतरङ्गसः । निरोक्ष्य तर्ब-
 पुत्राणां हाहाकृतमभूदलम् ॥ २८ ॥ ते हया बह्वर्णोमन्त मिश्रितो-
 वातरङ्गसः । सितसिताः महाराजो यथा व्योम्नि बलाहकाः
 ॥ २९ ॥ चरन्त्यो क्रीडताम्राक्षी प्रेष्य कर्णवृकोदरौ । सन्नस्ताः
 समकम्पन्तः लदीवा वै महारथाः ॥ ३० ॥ यमराष्ट्रोपमं घोरं
 माक्षीदायोवनं तयोः । दुर्हेमं भरतयेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ॥ ३१ ॥
 समालमिव तक्षितं प्रेषमाणाः महारथाः । नालक्षयन् जयः
 व्यक्तमेकस्यैव महारथे ॥ ३२ ॥ तयोः प्रैक्षन्तं समर्हं सन्निहंष्टौ
 महास्त्रयोः । तव दुर्मन्त्रिते राजेन सपुत्रस्य विशाम्यते ॥ ३३ ॥
 छादयन्ती हि शत्रुघ्नावन्योऽन्याः सायकैः शितैः । शरजालावृत्तं
 व्योम चक्रातेऽद्भुतविक्रमौ ॥ ३४ ॥ तावन्योऽन्यः जिघांसन्ती
 शरैस्तीक्ष्णैर्महारथो । प्रेषणीयतरावास्ता वृष्टिमन्ताविवाम्बुदो-

शेवासर्वे । न च तद्बुध्यते मन्द-पुत्रो दुर्व्योषणो मम ॥ ८ ॥ धनं
 श्वनेश्वरस्यैव हृत्वा-पार्थस्य मे सुतः । मधुमेप्सुरिवावुद्धिः प्रपातं
 नावदुध्यते ॥ १० ॥ निकृत्या-निकृतिप्रज्ञो-राज्यं हृत्वा-महा-
 त्वनाम् । जितमित्येव मन्वानः पाण्डवानवमन्यते ॥ ११ ॥ पुत्र-
 त्के-हामिभूतेन मया-बाध्यकृतात्मना । धर्मः स्वित्ता महात्मानो
 निकृताः पाण्डुनन्दनाः ॥ १२ ॥ यमकामः सदा पार्थो-दीर्घा-
 येची युधिष्ठिरः । अयक्त इति मन्वानैः पुत्रं मम निराकृतः ॥ १३ ॥
 तानि दुःखान्यनेकानि-विप्रकारांश्च सर्वशः । हृदि कृत्वा महा-
 बाहुभीमोऽयुध्यत सूतजम् ॥ १४ ॥ तस्मान्मे-सङ्घय द्रुपि कर्ण-
 भीमो यथा रणे । अयुध्येतां युधि-शेठौ-परस्परवधेपिण्यौ ॥ १५ ॥
 सङ्घय उवाच । शृणु-राजन्-यथावृत्तं सङ्ग्रामं कर्ण-
 भीमयोः । परस्परं वधमेप्सोर्वने कुङ्करयोरिव ॥ १६ ॥ राजन्
 त्रैकैर्त्तनो भीमं क्रुद्धः क्रुद्धमरिन्दमम् । पराक्रान्तं परिक्रम्य विव्याध
 त्रिंशता शरैः ॥ १७ ॥ महावेगैः प्रसन्नाग्रैः शतकुम्भपरिष्कृतैः ।
 अहनद्वरतयेष्ट भीमं वैकर्त्तनः शरैः ॥ १८ ॥ तस्यास्यतो चतु-
 र्भीमशक्तं निमित्तैस्त्रिभिः । रथनीडाश्च यन्तारं महेनापातयत्
 चित्तौ ॥ १९ ॥ स काङ्क्षन् भीमसेनस्य-वधं-वैकर्त्तनो शशम् ।
 शक्तिं कनकवैदूर्यैश्चित्रदण्डां परामृषत् ॥ २० ॥ प्रसृष्ट च महा-
 शक्तिं कालशक्तिमिवापराम् । समुत्क्षिप्य च राधेयः-सन्धाय च
 महाबल- ॥ २१ ॥ विद्वेष भीमसेनाय क्षीवितान्तकरोमिव ।
 शक्तिं विदुष्य-राधेयः पुरन्दर इवाशनिम् ॥ २२ ॥ ननाद
 समहानादं बलवान् सूतनन्दन । तच्च नादं ततः श्रुत्वा पुत्रास्ते
 स्रपितामवन् ॥ २३ ॥ ता कर्णभुजनिर्भूतामर्कवैश्रानुरप्रमाम् ।
 शक्तिं विद्यति-विच्छेद भीमं सप्तभिराशुभिः ॥ २४ ॥ विद्वेष
 शक्तिं ततो भीमो निर्भूक्तोरगमन्निमाम् । मार्गनाण-इव प्राणान्
 स्तनपुत्रस्य मारिष- ॥ २५ ॥ प्राद्विणोत् कुनसंरम्भ-यसान्

॥ ३५ ॥ सुवर्णविकृतान् वाणान् प्रमुञ्चन्तावरिन्दमौ । भास्वरं
 व्योम चक्राते महीत्काभिरिव प्रभो ॥ ३६ ॥ ताभ्या मुक्ताः शरा
 राजन् गार्हपत्याद्यजाग्निरे । श्रेष्ठ शरदि मत्तानां चारुधाना-
 मिवास्वरे ॥ ३७ ॥ संसक्तं सूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिन्दमम् ।
 अतिभारमन्येता भीमे कृष्णधनञ्जयौ ॥ ३८ ॥ ततोऽधिरथि-
 भीमाभ्या- शरैर्मुक्तैर्दण्डं हताः । द्रुपुपातमतिक्रम्य-पेतुरश्वनर-
 द्विपा ॥ ३९ ॥ पतद्भि पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकशः । कृते
 राजन्महाराज पुत्राणां ते जनक्षयः ॥ ४० ॥ मनुष्याश्चगजानाञ्च
 शरीरैर्गतजीवितैः । क्षणेन भूमिः सप्लक्षे संवृता भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति श्रेष्ठपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे

दात्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

। धृतराष्ट्र उवाच । अत्यद्भुतमहं मन्ये । भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 यत् कर्णं घातयामास समरे खड्गविक्रमम् ॥ १ ॥ त्रिदशानपि
 घोद्युक्तान् सर्वमस्त्रधरान् युधि । वारयिष्यो रणे कर्णः सवचा-
 सुरमानवान् ॥ २ ॥ स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया ।
 नातरत् शंशुगी पार्थं तन्ममावक्षु सप्लव ॥ ३ ॥ कथञ्च युद्धं
 सम्भूते तयोः प्राणदुरोदते । अत्र मन्ये समायत्तो जयो वाजय
 एव च ॥ ४ ॥ कर्णं प्राप्य रणे सूत मम पुत्र- सुवोधनः । जेतु-
 मुत्सहते पार्थान् सगोविन्दान् सहास्रतान् ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तु
 निर्जितं कर्णमसकृद्भोमकर्मणा । भीमसेनेन समरे मोहबावि-
 यतोव माम् ॥ ६ ॥ विनष्टान् कोरवाभ्यन्ते मम पुत्रस्य दुर्नयैः ।
 न हि कर्णो महेष्वासान् पार्थान् जेष्यति सप्लव ॥ ७ ॥ कृतवान्
 यानि युद्धानि कर्णः पाण्डुसुते । सह । सर्वत्र पाण्डवा कर्ण-
 मन्नवन्त रणजिरे ॥ ८ ॥ पञ्जेवाः पाण्डवास्तातः द्वैरपि

चवाच ॥ न च तद्बुध्यते मन्दं पुत्रो दुर्व्योधनो मम ॥ ९ ॥ चनं
 चनेश्वरस्यैव हृत्वा पार्थस्य मे सुतः । मधुमेप्सुरिवाबुद्धिः प्रपातं
 नावबुध्यते ॥ १० ॥ निङ्कत्या निकृतिप्रज्ञो राज्यं हृत्वा महा-
 त्मनान् । जितमित्येव मन्वानं पाण्डवानवमन्यते ॥ ११ ॥ पुत्र-
 न्क्षेमामिभूतेन मया वाप्यकृतात्मना । धर्मोऽस्त्रिता महात्मानो
 निकृताः पाण्डुनन्दना ॥ १२ ॥ अथकामं सदा पार्थो दीर्घा-
 येष्टो युधिष्ठिरः । अथक्त इति मन्वानैः पुत्रं मम निराकृतं ॥ १३ ॥
 तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकाराय सर्वशः । हृदि हृत्वा महा-
 बाहुर्भीमोऽयुध्यत सूतजम् ॥ १४ ॥ तस्मान्मे सफल्यं ब्रूहि कर्ण-
 भीमो यथा रणे । अयुध्येतो युधि येष्टौ परस्परवधैः पिण्यौ ॥ १५ ॥
 सफल्यं उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तं सङ्ग्रामं कर्ण-
 भीमयो । परस्परं वधमेप्सोर्वने कुञ्जरयोरिव ॥ १६ ॥ राजन्
 वैकर्त्तनो भीमं क्रुद्धं क्रुद्धमरिन्दमम् । पराक्रान्तं परिक्रम्य विव्याध
 त्रिंशता शरैः ॥ १७ ॥ महाविने प्रसन्नाश्रौ शतकुम्भापरिष्कृतैः ।
 अह्ननहरतयेष्ठ भीमं वैकर्त्तनः शरैः ॥ १८ ॥ तस्यास्यतो धनु-
 र्भीमथकर्त्तं निशितैस्त्रिभिः । रथनीडाच्च यन्तारं मक्षेनापातयत्
 क्षितौ ॥ १९ ॥ स काङ्क्षन् भीमसेनस्य वधं वैकर्त्तनो भृशम् ।
 शक्तिं कनकवैद्यैर्विषदण्डा परामृशत् ॥ २० ॥ प्रष्टुञ्च च महा-
 शक्तिं कालशक्तिमिवापराम् । समुत्क्षिप्य च राधेयः सन्धाय च
 महाबलः ॥ २१ ॥ विक्षेप भीमसेनाय क्षीवितान्तकरोमिव ।
 शक्तिं विस्त्रय्य राधेयः पुरन्दर इवाशनिम् ॥ २२ ॥ ननाद
 समहानाद दलवान् सूतनन्दन । तन्न नाद ततः शुद्धा पुत्रास्तौ
 हृदितामवन् ॥ २३ ॥ ता कर्णं भुजनिर्मुक्तामर्कवैश्वानुरप्रमाम् ।
 शक्तिं विव्यात विच्छेद भीमं सप्तभिराशुभिः ॥ २४ ॥ त्विच्छ्वा
 शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तोरगमन्निभाम् । मार्गमाण इव प्राणान्
 सूतपुत्रस्य मारिष्य ॥ २५ ॥ प्राहिणोत् हनमंरश्च शरान्

विहिंशवाच ॥ स्वर्णं पुङ्खानि शिलाघीतान् यमदण्डोपमान्मृषे
 ॥ २६ ॥ कर्णोऽप्यत्यदनुर्गच्छेत्तमपृष्ठं दुरासदम् । विकृत्य च
 महातेजा व्यसृजत् सायकास्तदा ॥ २७ ॥ तान् पाण्डुपुत्रविच्छेद
 नवमिर्नतपर्वमि- । वसुपिणो न निर्मुक्तान्नरराज महाशरान् ॥ २८ ॥
 भ्रित्त्वा भीमो महाराज नादं सिंह इवानदत् ॥ तौ वृषादिव
 निर्हेन्तौ बलिनी वासितान्तरे ॥ २९ ॥ भार्ग्वलाविव धान्योऽन्यो-
 नामिपार्थोऽभ्यर्गल्लनाम् । अन्योऽन्यं प्रजिहीर्षन्तावन्योऽन्यव्या-
 न्तरैपिणो ॥ ३० ॥ अन्योऽन्यमभिवीक्षन्तौ गोष्ठेखिव महर्षभौ ।
 नङ्गागजाविवासाद्य विषाणायै परस्परम् ॥ ३१ ॥ शरैः पूर्णा-
 यतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिलम्बतुः । निर्हेद्यन्तौ महाराज शरवृष्ट्या
 परस्परम् । अन्योऽन्यमभिविक्वती क्रोधाद्विद्वतलोचनौ ॥ ३२ ॥
 प्रहसन्तौ तथान्योऽन्यं मत्स्यन्तौ मुहुर्मुहुः । अङ्घ्रिभट्टह कुर्वाणौ
 युयुधाते परस्परम् ॥ ३३ ॥ तस्य भीम पुनश्चापं मथो विकच्छेद
 मारिष्ये अङ्घ्रिवर्णासौ तानश्वानि वाणैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ३४ ॥
 शरथिञ्च तथाप्यन्य रथनीड्वादिपातयत् । ततो वैकर्त्तन कर्णो-
 शिन्तां प्रापे दुरन्ध्रयाम् ॥ ३५ ॥ संख्याद्यमानः समरे हताश्वो
 हतशरथि । मोहितः शरलासेन कर्त्तव्यं नास्यपद्यत ॥ ३६ ॥
 तथा कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्घोषनी नृपः । विषमार्त इव क्रोधा-
 ह्रादिद्दिमाथ दुर्लभम् ॥ ३७ ॥ गच्छ दुर्लभ राधेयं पुरो ग्रमति
 पाण्डव । जहि तूवरकं क्षिप्रं कर्णस्य वलमादधत् ॥ ३८ ॥
 एवमुक्तस्त्वयैवज्ञा तव पुत्रस्त्ववात्मजम् । अभ्यद्रवहीमसेनं व्यानक्तं
 विकिरञ्छरैः ॥ ३९ ॥ स भीमं नवमिर्वाणै रश्वानष्टभिराद्वेयत् ।
 यद्भूमि स्तं विमि केतुं पुनस्तद्वापि सप्तमि ॥ ४० ॥ भीम-
 सेनोऽपि संक्रुष्य शश्वयन्तारमारुगी । दुर्लभं मित्रमर्षण-
 मनयद्यमसादनम् ॥ ४१ ॥ स्वसृष्टं क्षिप्रं क्षिप्रं क्षेपमानं ययो-
 रणम् । सुदन्तात्तस्वव सुतं कर्णं शक्रे प्रदक्षिणम् ॥ ४२ ॥ १४

मस्यहनच्छरैः । जताश्वसूतसुतसृज्य च रथं पतितध्वजम् ॥१३॥
 विस्फारयन् घनुः कर्षस्तस्थौ मारुत दुर्मना । तत्राद्भुतपमञ्चाम
 राधेयस्य पराक्रमम्-॥ १४ ॥ विरथो रथिनां चेटो वारवानास
 यद्रिपुम् । विरथं तं नरचेष्ट दृष्ट्वाधिरथिमाहवे ॥ १५ ॥ दुर्यो-
 धनस्ततो राजन्नम्यमापत दुर्मुखम् । एष दुर्मुख राधेया भीमेन
 विरथीकृतः ॥ १६ ॥ तं रथेन नरचेष्टं सम्पादय महारथम् ।
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा ततो मारुत दुर्मुखः ॥ १७ ॥ हरमाणोऽभ्य-
 यार्त्त कर्षं भीमघ्नावारयच्छरैः । दुर्मुखं प्रेक्ष्य सङ्ग्रामे सूतपुत्र-
 पद्मानुगम् ॥ १८ ॥ वायुपुत्र प्रहृष्टोऽभूत् सृक्कणो परिलेखिहन् ।
 ततः कर्षं महाराज वारयित्वा शिलीमुखैः ॥ १९ ॥ दुर्मुखाय
 रथं शीघ्रं प्रेषयामास पाण्डव । तस्मिन् क्षणे महाराज नवभि-
 र्जतपर्वभिः ॥ २० ॥ समुखेदुर्मुखे भीमः परैर्निन्ये यमक्षयम् ।
 ततस्तमेवाधिरथिः व्यन्दनं दुर्मुखे हते ॥ २१ ॥ आस्थितः
 प्रबभौ राजन् दीप्यमान इवाशुमान् । शयानं भिन्नमर्माणं
 दुर्मुखं शोषितोऽक्षितम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा कर्षोऽश्रुपूर्णाक्षो सङ्घर्त्तं
 नाभ्यवेत्तत । तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्षं प्रदाक्षिणम् ॥ २३ ॥
 दीर्घमुष्णं श्वसन् शीरोन किञ्चित् प्रत्यपद्यत । तस्मिंस्तु विवरे
 राजन्तारावान् गार्हवांससः ॥ २४ ॥ प्राक्षिणोत् सूतपुत्राय
 भीमसेनयतुर्द्वेष । ते तस्य कवचं मिच्छा स्वर्षपुङ्खा महौजस ॥२५॥
 हेमचित्रा महाराज द्योतयन्तो दिशो दश । अपिबन् सूतपुत्रस्य
 शोणित रक्तभोजनाः ॥ २६ ॥ क्रुद्धा इव भवुष्येन्द्र भुजङ्गा- काल
 चोदिता । प्रसर्पमाणा मेदिन्या ते व्यरोचन्त मार्गणाः ॥ २७ ॥
 अक्षेप्रविष्टा सरख्या विलानीव महोरगा । तं प्रत्यविध्यद्राधेयो
 जाम्बूनदविभूषितैः ॥ २८ ॥ अतुर्द्वेषभिरत्युग्रैर्नाराचैरविषारयन् ।
 ते भीमसेनस्य मुजाम्बव्यनिर्मितां यस्त्रिण ॥ २९ ॥ प्राविश
 श्वेदिनीं भीमा क्रौञ्चपत्ररथा इव । ते व्यरोचन्त नाराचा

मविशन्तो वसुधराम् ॥ ३० ॥ गच्छत्यस्तं दिनकरे दीप्यमाना
 इवाश्रव । स निर्मिन्त्रो रणे भीमो नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ३१ ॥
 सुस्त्राव रुधिर भूरि पर्वतः सलिल यथा । स भीमस्त्रिभिरायस्त्र
 सूतपुत्रं पतत्रिभिः ॥ ३२ ॥ सुपर्शत्रेगोर्विव्याघ सारथिहास्य
 सप्तभिः । स विद्वल्लो महाराज कर्णो भीमबलाहित ॥ ३३ ॥
 प्राद्रवष्णवनेरश्वैरणं त्यक्त्वा महायथा । भीमसेनस्तु विस्फार्य चापं
 हेमपरिष्कृतम् । आहवेतिरथोऽतिष्ठत्स्त्रवन्निव द्रुताशनः ॥ ३४ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णोपनि

चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

। इतराष्ट्र उवाच । दैवमेव परं मन्ये धिक् पौरुषमनर्थकम् ।
 यत्राधिरथिरायत्तो नातरत् पाण्डवं रणे ॥ १ ॥ कर्णं पार्थान्
 संगोविन्दान् जेतुमुत्सहते रणे । न च कर्णसमं धीर्धं लोके
 पश्यामि कश्चन ॥ २ ॥ इति दुर्योधनस्याहमश्रीष जल्पते सुहः ।
 कर्णो हि बलवान् शूरो दृढधन्वा जितकृम ॥ ३ ॥ इति माम-
 ब्रवीत् सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा । वसुधैवसहायं भीमोर्नास्ति
 देवापि संयुगे ॥ ४ ॥ किमु पाण्डुसता राजन् गतसत्त्वा विचे-
 तसः । तत्र तं निर्जित दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्वापम् ॥ ५ ॥ युद्धात्
 कर्णमपक्रान्त किं स्त्रित् दुर्योधनोऽब्रवीत् । अहो दुर्मुखमेवैकं
 युद्धानामविमरदम् ॥ ६ ॥ प्राविष्यदुतवच्च पतङ्गमिव मोहित ।
 अश्वत्याना भद्रराजः कृप कर्णयः सङ्गताः ॥ ७ ॥ न शक्ता-
 प्रमुखे स्थातुं नून भीमस्य सङ्घय । तेषुपि चास्य महाघोरं बलं
 नागायुतोपमम् ॥ ८ ॥ जानन्तो व्यवसायञ्च क्रूर मारुततेजसः ।
 क्रिमयं क्रूरकर्माणं यमकालान्तकोपमम् ॥ ९ ॥ बलसरश्चोर्ध्वैश्चाः
 ज्ञोपविष्यन्ति संयुगे । कर्णस्त्रेको महाबाहु स्वबाहुबलमाश्रितः

॥ १० ॥ भीमसेनेमनादृश्य रथोऽशुध्यत सूतेज ॥ - योऽजघते
 समरे कर्णं पुरन्दरं द्वासरम् ॥ ११ ॥ न च पाण्डुसुतो जेतुं
 शक्यं केनचिद्वाहवे । - द्रोण - य सम्प्रमथैः क्रमं प्रविष्टो मम
 वाहिनीम् ॥ १२ ॥ भीमो घनञ्जयान्वेषी कस्तमच्छृञ्जिजीविषु ॥
 को हि सञ्जय भीमस्य त्स्यात्सुत्सहतेऽग्रत ॥ १३ ॥ उद्यता-
 शनिवत्स्य महेन्द्रस्यैव दानव । - प्रेतराजपुरम्प्राप्य निवर्त्तताप
 मानव ॥ १४ ॥ न भीमसेन सम्प्राप्य निवर्त्तत कदाचन ।
 पतङ्गा इव बह्निन्ते प्राविशन्त्यल्पतेजस ॥ १५ ॥ ये भीमसेन
 सक्रुद्धमन्वघावन् विभोऽहता । - यत्तत् सभाया भीमेन मम पुत्र
 वधाश्रयम् ॥ १६ ॥ उक्तं सरस्मिणोऽग्रेण कुरूषोः शृणुता तदा ।
 तन्नूनमभिसञ्चित्य दृष्ट्वा कर्णं विनिर्जितम् ॥ १७ ॥ दुःशासन
 सह भ्रात्रा भयाङ्गीमादुपारमत् । - यश्च सञ्जय दुर्वाङ्मरुवोत्
 समितौ नृज ॥ १८ ॥ - कर्णो - दुःशासनेऽदृष्ट्वा जेष्यामो युध
 पाण्डवान् । - स नून विरथ्य दृष्ट्वाऽकर्णं भीमेन निर्जितम् ॥ १९ ॥
 प्रत्याख्यानान्ते कृष्णस्य भयं तप्यति सञ्जय । - दृष्ट्वा भ्रातॄन् दतान्
 सङ्घे भीमसेनेन दृष्ट्वागतान् ॥ २० ॥ - आत्मापराधे - सुमहन्नून
 तप्यात युवक । - को हि जीवितमन्विच्छन् प्रतीप पाण्डव व्रजेत्
 ॥ २१ ॥ भीम भीमायुध क्रुद्ध साघात् कालमिव स्थितम् ।
 बलवानुखमध्यस्थो मुचेऽतापि इह मानव ॥ २२ ॥ न भीम-
 मुखसम्प्राप्ता मुचेऽदात मतिमम । - न पार्थो न च पाञ्चाला न
 च केशवस्यत्वकी ॥ २३ ॥ जानन्ते युधि सरथ्या जीवित परि-
 राक्षतुम् । - अहो मम सुताना इह इवपन्नसूय जीवितम् ॥ २४ ॥

- सञ्जय उवाच । - यस्त्व शिवाय कौरव्य वर्त्तमाने जनक्षये ।
 जमस्य जगतो मूलं इवनाशस्य न चमय ॥ २५ ॥ स्वयं वैर
 महत् क्रुद्धा पुत्राणां वधने स्थित । - उच्यमानो न शङ्कोषि मर्त्य
 पथग्रामवोपधम् ॥ २६ ॥ स्वयं पौत्रा महाराज कालकूट

सुदुर्जरम् । तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ॥ २७ ॥
 यत्तु कुत्सयसे वीधान् युध्यमानान् यथाबलम् । तत्र ते वर्षाब्धि-
 प्यामि यथा युद्धमवर्त्तत ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा कर्णन्तु पुत्रास्ते भीमसेन-
 पराजितम् । नानृष्यन्त महेश्वासा सोढर्या पञ्च भारिण ॥ २९ ॥
 दुर्मर्षणो दुःसहय दुर्मदो दुर्धरो जय । पाण्डव चित्रसन्नाहा-
 स्तस्मृतीपनुपाद्रवन् ॥ ३० ॥ ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य
 वृकोदरम् । दिशंश्रै समावृणुच्छ्लमानामिव व्रजैः ॥ ३१ ॥
 आगच्छतस्तान् सहसा कुनारान् देवद्वपिण । प्रतिजग्राह
 समरे भीमसेनो हसन्निव ॥ ३२ ॥ तव दृष्ट्वा तु तनयान् भीम-
 सेनपुरोगमान् । अस्यवर्त्तत राघेयो भीमसेन महाबलम् ॥ ३३ ॥
 विसृजन् विशिखास्तीक्ष्णान् स्वर्णपुङ्खाच्छिलाशितान् । तन्तु
 भीमोऽभ्ययात्तूष्णं वार्यमाणं सतैस्तव ॥ ३४ ॥ कुरवस्तु ततः
 कर्णं परिवार्य समन्तत । अवाकिरन् भीमसेन श्रैः सन्तत-
 पर्वभिः ॥ ३५ ॥ तान् वार्ये पञ्चविशत्या साश्वान्नाजन्तरर्षमान् ।
 ससृतान् भीमधनुषो भीमो निन्ये यमक्षयम् ॥ ३६ ॥ प्रापतन्
 व्यन्दनेभ्यस्ते सार्धं स्रुतैर्गतासव । चित्रपुष्पधरा मत्ना वातेनेव
 महाद्रुमा ॥ ३७ ॥ तदद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 अवार्याधिरधि वार्यैर्वृष्णवान् तवात्मजान् ॥ ३८ ॥ स वार्य-
 माणो भीमेन शितैर्वाणैः समन्तत । स्रुतपुत्रो महाराज भीम-
 सेनमवैक्षत ॥ ३९ ॥ त भीमसेन सरस्यात् क्रोधसरत्तलोचन ।
 विस्तार्य तु महश्चाप मुहुः कर्णमवैक्षत ॥ ४० ॥ -

इति द्रीणपर्णस्य जयद्रथवधपर्वण्ये भीमपराक्रमे
 पञ्चविंशदधिकप्रतोऽध्याये ॥ १३५ ॥

संस्रथ सर्वेषु । तत्रोक्तज्ञास्तु पतितान् दृष्ट्वा कर्णः प्रतापे-
 वान् । क्रोधेन महतांविष्टी निर्दिन्नोऽभूत् स जीवितान् ॥ १ ॥
 आगस्कृतमिवात्मानं मेने चाधिरथिस्तदा । यत् प्रत्यक्षं तव सुतां
 भीमेन निहतारणे ॥ २ ॥ भीमसेनस्तत क्रुद्धः कर्णस्य निशि-
 तान् शरान् । विचखानं च सम्रान्तः पूर्ववैश्मनुस्मरन् ॥ ३ ॥ से-
 भीमं पञ्चमिविहा राधेयः प्रहसन्निव । पुनर्विव्याध सप्तथा स्वर्ण-
 पुष्टैः शिलाश्रितैः ॥ ४ ॥ अविचिन्त्याथ तान् बाणान् कर्णेना-
 स्तान् हृकोटरः । रणे विध्याध राधेयं प्रतेनानतपेर्वणाम् ॥ ५ ॥
 पुनश्च विचिखैस्तीक्ष्णैर्विहा भर्मसु पञ्चमि । घनुषिच्छैर्व भर्णेन
 सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ६ ॥ अथान्यदमुरोदाहृतं कर्णो मौरत

नास्तिव्य पटाति सूतनन्दनम् । कौन्तेयशरसच्छन्नं राज्ञा दुर्थो-
 ष्मनोऽन्नवीत् ॥ १८ ॥ वरध्व सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथ प्रति ।
 ततस्तत्र सुता राजन् श्रुत्वा भ्रातुर्वचोऽद्भुतम् ॥ १९ ॥ अभ्ययु
 पाण्डव युद्धे विद्वलन्त शिखीमुखान् । धिक्त्रोपधिवशित्वाक्षयान्-
 ष्वित्र शरासन ॥ २० ॥ चित्वायुधशिववर्मा समरे चित्रशीधिन ।
 ज्ञानापतत प्रवाशु भीमसेना महारथ ॥ २१ ॥ एकीकेन शरे-
 ष्याजौ मातयामास ते सुतान् । ते हता न्यपतन् भूमौ वातरुम्भा
 इव द्रुमा ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा विनिहृतान् शुवास्तव राजन् महा
 रथान् । अश्रुपूर्णमुख कर्णं हतु सघ्नार तद्वच ॥ २३ ॥
 रथमन्यं समास्थाय विधिवत् कल्पित पुन । अभ्ययात पाण्डव
 युद्धे वरमाण पराक्रमी ॥ २४ ॥ तावन्योऽन्य शरैर्वह्वा स्वर्ण-
 पुष्टौ शिलाशिते । व्यभ्राजेता यथा मेघो सस्यतौ सूर्येरशिमि
 ॥ २५ ॥ पटत्रिशङ्खिस्ततो भङ्गोर्नाशितैस्तिग्मतेजने । व्यधमत्
 कवच क्रुद्ध सूतपुत्रस्य पाण्डव ॥ २६ ॥ सूतपुत्रोऽपि कौन्तेय
 शरैः सन्नतपर्वभि । पद्माग्रता महाबाहुर्वाव्याध भरतर्षभ ॥ २७ ॥
 रक्तचन्दनद्विधाङ्गी शरैः कृतमहाभ्रणौ । शोणितशक्तौ व्यरा-
 जेता प्रदूरसूर्याविबोद्धितौ ॥ २८ ॥ तौ शोणितोचितेर्गावै शरै-
 ष्किन्नतनुच्छटौ । कर्णभोमौ व्यराजेता निर्मुक्ताविव मन्त्रगौ
 ॥ २९ ॥ व्याघ्रावव नरव्याघ्रौ दृष्ट्वाभिरतरैतरम् । शरघारा-
 सृजौ वोरौ मेघाविव ववर्षतु ॥ ३० ॥ वारणाविव शान्योऽन्य
 विषाणाभ्यात्तरिन्दुमौ । निर्भिन्दन्तौ ह्य गात्राणि सायकीयानु
 वेजतु ॥ ३१ ॥ नाटयन्तौ प्रवर्षन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परम् ।
 मण्डलानि विह्वर्षणौ रथाभ्या रथसत्तमौ ॥ ३२ ॥ हृष्याविव च
 नर्हन्तौ बलिभौ वानितान्तरे । सिंहाविव पराक्रान्तौ नरसिंहौ
 महाबलौ ॥ ३३ ॥ परस्पर वीक्ष्यमाणौ क्रोधसरक्तलोचनौ ।
 युयुधाते महावीर्यौ मक्रवैरोचनौ वना ॥ ३४ ॥ ततो भीमो

महाबाहुर्मुजाभ्या व्याधिपन् धनु । व्यरोचत रणे भीम
 सविद्युदिव तोयद् ॥ ३५ ॥ स चापघोषस्तनित शरघाराम्बुदो
 नहान् । भीमनेधो महाराज कर्णपर्वतमावृणोत् ॥ ३६ ॥ ततः
 शरसदस्त्रेण धनुर्मुक्तो न भारत । पाण्डवो व्यकिरत् कर्ण भीमो
 भीमपराक्रम ॥ ३७ ॥ तत्रापश्यस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 सुपुङ्खे कङ्कवाचोभिर्यत् कर्णं छादयच्छरैः ॥ ३८ ॥ स नन्दयन्
 रणे पाथं केशवस्य यशस्विनम् । सात्यकिश्चक्ररक्षी च भीम कर्ण-
 मघोषयत् ॥ ३९ ॥ विक्रम भुजघोर्वीर्यै धैर्यैश्च विदितात्मन ।
 पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन् ॥ ४० ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमशुद्धे

षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३६ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनस्य राधेय श्रद्धा च्यातलनिश्चिनम् ।
 नानृष्यत यथा नत्तो गज प्रतिगजस्त्रनम् ॥ १ ॥ सोऽपक्रन्त्य
 मुहूर्त्तन्तु भीमसेनस्य गोचरात् । पुत्रास्तव ददर्शाय भीमसेनेन
 पातितान् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य नरश्चेष्ट विमना दुःखितस्तदा ।
 निःश्वसन् दीर्घमुष्णाञ्च पुन पाण्डवमस्यधात ॥ ३ ॥ स ताम्ब्रनयन
 क्रोधात् श्वसन्निव महोरग । बभौ कर्ण शरानस्यन् रश्मि-
 वानिव भास्कर ॥ ४ ॥ रश्मिजालैरिवाकस्य विततैर्मरतर्पभ ।
 कर्णचापचुरतैर्वाणो प्राच्छाद्यत वृकोदर ॥ ५ ॥ कर्णचापचुरता-
 यित्वा शरा वर्हिण्यवासम । विवशु सर्वत पाथं वासायै
 वाण्डजा द्रुमम् ॥ ६ ॥ कर्णचापचुरता धाया सम्पतन्तस्ततस्तत ।
 सप्तपुङ्खा व्यराजन्त जसा श्रेणोकृता इव ॥ ७ ॥ चापध्वजोप
 स्करेभ्यश्चटोघामुखात् ध्वजात् । प्रभवन्तो व्यदृश्यन्त राज
 शरा ॥ ८ ॥ खं पूरयन्महावेगान् खगमान् यध्र

वांसः । सुवर्णविक्रतायित्वान् । भूमिषोधिरेयः शरान् ॥ १८ ॥
 तमन्तकमिवायस्त्रमापतन्तं वृकोदरः । त्वक्का प्राणानतिक्रम्य-
 विव्याध नवमिः शरैः ॥ १० ॥ तस्य वेगमसद्यच्च दृष्ट्वा कर्णं च
 पाण्डवः । महतश्च शरोषोस्तान्निवाव्यधत वीर्यवान् ॥ ११ ॥
 ततो विव्याधोधिरेयः शरजालानि पाण्डवः । विव्याध कर्णं
 विमत्या पुनरन्यैः शरैः शरैः ॥ १२ ॥ यथैव हि शरैः पार्थः
 सूतपुत्रेण ह्यर्दितः । तथैव शरणे कर्णं ह्यदयामास पाण्डवः
 ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं युधिः भारत । अस्य नन्दं
 स्वदीवाय संप्रदृष्टाय चारणाः ॥ १४ ॥ भूरिश्रवाः कृपो द्वौषि-
 भद्रराजो जयद्रथः । उत्तमौजा धृषानन्युः सात्यकिः केशवो-
 ज्जुनो ॥ १५ ॥ कुरुपाण्डवप्रवरा दस राजन्महारयाः । साधु-
 चाध्वति वेगेन सिङ्घनादमथानन्देन ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तु तुमले
 शब्दे प्रवृत्ते लोमहर्षणे । अभ्यभाषत पुत्रास्ते राजा दुर्योधन-
 स्वरन् ॥ १७ ॥ राज्ञः स राजपुत्राश्च सोदराश्च विप्रपतेः ।
 कर्णं गच्छन्तं मद्रं शरैः परीपंसन्तो वृकोदरात् ॥ १८ ॥ पुरा-
 निप्रान्ति राघव्यं भीमसापचरताः शरैः । ते यतर्ष्यं नहेत्यासि-
 सूतपुत्रस्य रक्षणे ॥ १९ ॥ दुर्योधनसमादिष्टाः सोदर्याः सप्त
 नारिणः । भीमसेनममिद्रुत्यं संरब्धाः पथ्यवार्यवन् ॥ २० ॥ ते
 समासाद्य कौन्तेयमावृणुच्छरवृष्टिमिः । पर्वतं वारिषाराभिः
 प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २१ ॥ तेषीडयन् भीमसेनं क्रुद्धाः सप्त
 महारयाः । प्रजासहरणे राजन् भीमं सप्त शरैश्च हव ॥ २२ ॥
 ततो वेगेन कौन्तेयः पीडयित्वा शराचनेन । सुदिना पाण्डवी
 राजन् दृढेन सुपरिष्कृतम् ॥ २३ ॥ मनुष्यसेनतां शालां सप्त
 चन्दाय सायकान् । तेष्यो व्यसृजेदायस्तः सुस्थैरश्लनिभान् प्रभुः
 ॥ २४ ॥ निरन्त्यन्निव दिहेभ्यस्तनवानामसूक्तव । भीमसेनो
 नहाराल पूर्ववैरमनुष्मरन् ॥ २५ ॥ ते चिप्रा भीमसेनेन शरा

भारत भारतान् । विदार्थ्य खं समुत्पेतुः स्वर्णपुङ्खाः शिलायिताः
 ॥ २६ ॥ तेषां विदार्थ्यं चेतासि शरा हेमविभूषिताः । व्यरानन्त
 महाराज सुपर्णा इव खिवरा, ॥ २७ ॥ शीयितादिग्धसर्वाङ्गा-
 स्तप्तहेमपरिष्कृता । पुत्राणां तव राजेन्द्र पीत्वा घोणितमुहताः
 ॥ २८ ॥ ते शरैर्भिन्नमर्माणो रथेभ्यः प्रापतन् क्षितौ । गिरि-
 चातुषुद्धा भग्ना दिपेनेव महाद्रुमाः ॥ २९ ॥ शत्रुश्रयः शत्रुश्रयः
 शिवाश्रितायुधो दृढः । क्षितसेनो विक्रमैश्च सप्तैते विनिपातित्वाः
 ॥ ३० ॥ पुत्राणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः । शीघ्रव्यति-
 भ्रमं दुःखादिकर्म पाण्डव, प्रियम् ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञेयं मया, दन्ता
 निहन्तव्यास्तु संयुगे । विक्रमं तेनासि हतः प्रतिज्ञा रक्षिता
 मया ॥ ३२ ॥ जमागाः सहरं वीर क्षात्रं धर्ममनुसरन् ।
 विघ्नेषतोऽसि नृपतेस्तथाष्माकं क्षिते रतः ॥ ३३ ॥ न्यायतो
 न्यायतो, नैवमेकः शोको महाद्युतिः । तान्निहत्य महाराज
 राधेयस्यैव पश्यतः ॥ ३४ ॥ सिंहनादरवं-घोरमसृजत् पाण्डु-
 नन्दनः । शरवस्तस्य शूरस्य धर्मराजस्य भारत ॥ ३५ ॥ अश्व-
 खराशिव तद्युद्धे विजयश्चात्मनो महत् । श्रुत्वा तं सुमहानाहं
 भीमसेनस्य घञ्जिनः ॥ ३६ ॥ बभूव परमा प्रीतिर्धर्मराजस्य
 संयुगे । ततो हृष्टो महाराज वाटिकाणां महास्वनेः ॥ ३७ ॥
 सिंहनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डव । अभ्ययात् समरे
 श्लोषं सर्वशस्त्रविदाम्बर ॥ ३८ ॥ हर्षेण महता युक्त-कृत-
 संज्ञे वृकोदरे । एकत्रिंशन्महाराज पुत्रास्तव निपातितान् ॥ ३९ ॥
 हतान् दुर्योधनो दृष्ट्वा क्षत्तुः सकार तद्वचः । तदिदं-समनुप्राप्तं
 क्षत्तुर्हितकरं वच, ॥ ४० ॥ इति-सञ्चिन्त्य राजाशौ नोत्तरं
 मत्प्रपद्यत । यत् द्यूतकाले दुर्बहिरब्रवीत्तनयस्तव ॥ ४१ ॥ समा-
 मानाय पाश्वालीं कर्णेन सञ्चितोऽल्पधो । यच्च कर्णोऽब्रवीत्
 कृप्या समाया पश्य दध ॥ ४२ ॥ प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां तव

सैव विद्याम्यते । शृणुतस्तव राजेन्द्र कौरवाणाञ्च सर्वशः ॥ ४३ ॥
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शोषवर्तं नरकं गताः । पतिमन्यं वृणु-
 र्व्वेति तस्येदं फलमागतम् ॥ ४४ ॥ यच्च पण्डितलादीनि पत्न्य-
 प्राणि तवात्मजे । आवितास्ते महात्मानः पाण्डवाः कोपयिष्यामिः
 ॥ ४५ ॥ तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदशसमास्थितम् । विसृज-
 स्तव पुत्राणामन्तं गच्छति कौरव ॥ ४६ ॥ विलपथ ब्रह्म क्षत्ता
 शर्मं नालमतं त्वयि । सप्तदो भरतश्रेष्ठ तस्य भुङ्क्षु फलोदयम्
 ॥ ४७ ॥ तया वृद्धेन घोरैण कार्यतस्त्वार्यदृशिना । न कृतं
 सुहृदा वाक्यं देवमत्र परायणम् ॥ ४८ ॥ तन्माशुचो नरव्याघ्र
 तवैवापनयि महान् । विनाशहेतुः पुत्राणां भवानिव मतो मम
 ॥ ४९ ॥ हतो विक्रमो राजेन्द्र चित्रसेनय वीर्यवान् । प्रवरा-
 खात्मजानान्ते सुताश्चान्ये महारथाः ॥ ५० ॥ यानन्यान् दृष्ट्वि
 भीमश्चक्षुर्विपयमागतान् । पुत्रोऽस्तव महाबाहो त्वरया तान्
 जघान ह ॥ ५१ ॥ सतकृतेऽप्यहमद्राक्ष दृष्टमाना वक्ष्यिष्ये ॥
 सदस्रयः शरैर्भुक्तौ पाण्डवेन वृषेण च ॥ ५२ ॥ ।

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे

सप्तविंशदधिकप्रथोऽध्यायः ॥ १३० ॥

। इतराष्ट्र उवाच । महानपनयः सूत ममेवात्र विधिपत ।
 स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये सप्तय शीघ्रतः ॥ १ ॥ यद्वतं तद्वतमिति
 मया सोऽन्नसि स्थितम् । इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि
 सप्तय ॥ २ ॥ येया ह्येष श्रयो वृत्तो ममापनयसम्भवः । वीराणां
 तन्ममाशुचुं स्थिरोभूतोऽस्मि सप्तय ॥ ३ ॥

सप्तय उवाच । कर्षं भीमो महाराज पराक्रान्तो महाहवे ।
 नाणवर्षाण्यवर्षेता वृष्टिमन्ता विवाङ्मुदो ॥ ४ ॥ भीमसेनाह्विता

वाया स्वर्णं पुङ्गा शिलायिता । विविशु कर्षमासाद्य मिवन्त
 द्रव जीवितम् ॥ ५ ॥ तथैव कर्षनिर्मुक्तै रविपैरिव पन्नगे ।
 आकीर्येत रणे भीम शतघोऽथ सहस्रथ ॥ ६ ॥ तथा शरै-
 र्महाराज सम्यतङ्घ्रि समन्तत । बभूव तव सैन्याना सहोम-
 सागरोपम ॥ ७ ॥ भीमवापच्युतैर्वाणैस्तव सैन्यमरिन्दम ।
 अत्रध्यत चमूमध्ये घोरेराशौविपीपमे ॥ ८ ॥ वारणै -पतितै-
 राजान् वाजिमिथ नरै सह । अदृश्यत महो कीर्णा वातभर्जेरिव
 द्रुमे ॥ ९ ॥ ते बध्यमाना समरे भीमवापच्युतै शरै । प्राद्रव
 स्तावका धाधा किमेतदिति वात्रुवन् ॥ १० ॥ ततो व्युदस्तं
 तत् सैन्यं सिन्धुसौवीरकौरवम् । प्रोत्सारितं महाविगी कर्ष-
 पाण्डवयो शरै ॥ ११ ॥ ते शूरा हतभूयिष्ठा हताश्रवा हत
 वारणा । उत्सृज्य भीम कर्षं च व्यद्रवन् सर्वतो दिशं ॥ १२ ॥
 नूनं पार्थार्थमेवास्मान्नोदयन्ति दिवोकस । यत् वर्षं भीमप्रमवे-
 र्बध्यते नो बल शरै ॥ १३ ॥ एव ब्रवाणा योधास्ते तावका
 भयपीडिता । शरपात समुत्सृज्य स्थितो युद्धदिदृक्षुव ॥ १४ ॥
 तत प्रावृत्तं नदी घोररूपा रणाजिरे । शूराणां हर्षजननी
 भीरुणा भयबहिनी ॥ १५ ॥ वारणाश्चमनुष्याणा रुधिरौघ
 समुद्भवा । स्रुता गतसस्त्रैश्च मनुष्यगजवाजिमि ॥ १६ ॥
 सानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्वरयभूषणै । स्यन्दनैरपविद्वेष भग्न
 चक्राक्षकूर्वरै ॥ १७ ॥ जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्मिं समहाखनै ।
 स्वर्णपुङ्गैरिष्णामनाराजैश्च सहस्रथ ॥ १८ ॥ कर्षपाण्डव-
 निर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगे । प्रासतीमरसङ्घाते खड्गैश्च सपर-
 श्वधै ॥ १९ ॥ स्वर्णविक्रतेषापि गदासुसलपद्भिः । वज्रैश्च
 विविधाकारै शक्तिभ परिषैराप ॥ २० ॥ शतघ्नोभिश्च चित्राभि
 र्बभौ भारत मेदिनी । कनकाङ्गद्वारैश्च कुण्डलैर्मुकुटैश्चथा
 ॥ २१ ॥ बलवैरपविद्वेष तथैवाङ्गुलिवेष्टकी । चूडामणिभि-

संशोषैः स्वर्णभूषैश्च मारिष ॥ २२ ॥ तनुवैः सतलवैश्च ग्रैवेयैश्चैव
 मारुत । वस्त्रैश्चैव विद्वस्त्रैश्चामरव्यजनैरपि ॥ २३ ॥ गलाश्र-
 मनुजैर्भिन्नैः शोणिताक्तैश्च पत्रिभिः । तैस्तैश्च विविधैर्भिन्नैस्तत्र
 तत्र वसन्धरा ॥ २४ ॥ पतितैरपविष्टैश्च विवभौ द्यौरिव ग्रहे ।
 अचिन्त्यमद्, तत्रैव तयोः कर्मातिमानुषम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा चारण-
 सिद्धानां विष्मयः समजायत । अग्नेर्वायुसहायस्य गतिः कच्च
 इवाहवे ॥ २६ ॥ आसीद्भीमसहायस्य रौद्रमाधिरयेर्गतम् ।
 निपातितध्वजरथं हतवाजिनरद्विपम् ॥ २७ ॥ गलाभ्यां सम्पु-
 शुक्ताभ्यामासीन्नलवनं यथा । शेषजालनिर्भं सैन्यमासीत्तव नरा-
 धिप । विमर्द्दे कर्षभोभाभ्यामासीच्च परमो रणे ॥ २८ ॥

‘इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्षण्युद्धे

अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

। अह्वय उवाच । ततः कर्षी महाराज भीमं विद्वा विभिः
 शरैः । सुमोक्ष शरवर्षाणि विचित्राणि बहूनि च ॥ १ ॥ बध्य-
 मानो महाबाहुः सूतपुत्रेण पाण्डवः । न विव्यथे भीमसेनो
 मिद्यमान इवाचलः ॥ २ ॥ स कर्षं कर्षिणा कर्षं पीतेन निशि-
 तेन च । विव्याध सुभृशं सङ्घं तैलघीतेन मारिष । ३ ॥ स-
 क्कुण्डल महच्चारु कर्षस्यापातयद्भुवि । तापनीयं महाराज दीप्तं
 ज्योतिरिवास्वरात् ॥ ४ ॥ अथापरेण भलेन सूतपुत्रं त्रनान्तरे ।
 आजघान भृशं क्रुद्धो हसन्निव वृकोदरः ॥ ५ ॥ पुनरस्य वरन्
 मीमो नाराचान्दय भारत । रणे प्रैषीन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशी-
 विप्रोपमान् ॥ ६ ॥ ते ललाटं विनिर्मिद्य सूतपुत्रस्य मारिष ।
 विविशुशोदितास्तेन बल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ७ ॥ ललाटस्यैस्वतो
 वापैः सूतपुत्रो व्यरोचत । नीलोत्पलमयीं माया धारयन् वै

यथा पुरा ॥ ८ ॥ सोऽतिबिहो भृशं कर्णं पाण्डवेन तरस्विना ।
 रघुकुवरमात्मव्यं न्यमीलयत श्लोचने ॥ ९ ॥ स मुहूर्त्नात् पुनः
 सञ्जा लब्ध्वा कर्णं परन्तप । रुधिरोक्षितमर्वाङ्गं क्रोधमाहा-
 रयत् परम् ॥ १० ॥ ततः क्रुद्धो रणे कर्णं पीडितो दृढघन्वना ।
 विगच्छन्ने महाविगो भीमसेनरथाप्रति ॥ ११ ॥ तस्मै कर्णं शत
 राजन्निपूणा गार्हवांससाम् । समर्प्यो बलवान् क्रुद्धं प्रेषयामास
 भारत ॥ १२ ॥ ततः प्राञ्जदुग्गाणि भरवर्षाणि पाण्डव । समरे
 तमनादृत्य तस्य वीर्यमचिन्तयन् ॥ १३ ॥ कर्णस्ततो महाराज
 पाण्डव नवमिं शरैः । आजघानोरसि क्रुद्धं क्रुद्धरूपं परन्तप
 ॥ १४ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलौ लाबिन्न दृष्टिणौ । जीमूता
 विव चान्योऽन्यं प्रववर्षतुराहवे ॥ १५ ॥ तलशब्दरवैथैव त्रास
 यिता परस्परम् । शरजालैश्च विवधैस्त्रासयामासतुर्मृधे ॥ १६ ॥
 अन्योऽन्यं समरे क्रुद्धौ ज्ञतप्रतिक्रुतेपिणौ । ततो भीमो महा-
 बाहू सूतपुत्रस्य भारत ॥ १७ ॥ दुरमेण घनुष्कत्वा ननाद्
 परवीरहा । तदपास्य घनुष्कन्न सूतपुत्रो महारथ ॥ १८ ॥
 अन्यत् कार्मुकनादत्त भारद्वाजं विगवत्तरम् । दृष्ट्वा सकुरुसौवीर-
 सिन्धुवीरबलक्षयम् ॥ १९ ॥ सर्वमध्वजशस्त्रैश्च पातते- सवृता
 नधीम् । हस्यश्वरथदिहाय गतास्त्रं प्रेष्य सर्वत ॥ २० ॥ सूत-
 पुत्रस्य सरग्नाहीनं वपुरजायत । स विस्फार्थं महत्त्रापः कार्त्तः
 श्वरविभूषितम् ॥ २१ ॥ भीमं प्रैक्षत राक्षेया राजन् घोरेण
 चक्षुषा । ततः क्रुद्धं शरानस्यन् सूतपुत्रो व्यरोचत ॥ २२ ॥
 मध्यान्दनगतोऽर्क्षिष्मान् शरदोव दिवाकर । मरीचिवाकवस्यैव
 राजन् मानुमती वपु ॥ २३ ॥ आसीदाधिरथेषोरं वपु शर-
 प्रताचितम् । कराभ्यामाह्वानस्य सन्दघातस्य चाशुगान् ॥ २४ ॥
 कर्षते मुञ्चते वाणान्दान्तरं दृढमे रणे । अजिबक्रोपमं घोरे
 नण्डलोकतमायुधम् ॥ २५ ॥ कर्णस्यासौ नक्षीपालं सव्यदाक्ष-

अस्त्रतः । स्वर्षपुङ्खाः सुनिमित्तः कर्षणार्थं चतुरता शरः ॥ २६ ॥ रक्षत
 आच्छादयन्महाराज दिशः । सूर्यस्य च प्रभा । - ततः । कनक-
 पुङ्खाना शरणा नतपर्वणाम् ॥ २७ ॥ घनुयुप्रताना विवति दृष्टे
 बद्धवा व्रजः । वाणासनादाधिरथेः प्रभवन्ति स सायका ॥ २८ ॥
 श्रेणीकृता विरोचन्त राजन् क्रौञ्चा इवाश्वरे । गार्हपत्याञ्जिह्वा-
 धीतान् कार्तिस्ररविभूषितान् ॥ २९ ॥ महावेगान् प्रदीप्ताग्रान्
 सुमोचाधिरथि शरान् । तीक्ष्णैः चोपबलोद्भूता शतकुम्भविभू-
 षिताः ॥ ३० ॥ अजस्रमपतन् वाणा भीमसेनस्य प्रति । ते
 व्योम्नि रुक्मविकृता व्यकाशन्त सहस्रम् ॥ ३१ ॥ अलमानामिव
 प्राप्ता शराः कर्षणसमीरिता । चापाटाधिरथेर्वाणा प्रपतन्त-
 श्चकाशरे ॥ ३२ ॥ - एको दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे सस्थित शरः ।
 पर्वत वारिधाराभिच्छाद्यन्निव तीव्रदः ॥ ३३ ॥ कर्णं प्राच्छा-
 दित् क्रुद्धो भीम सायकवृष्टिभि । तत्र भारत भीमस्य बलं
 शीर्थं पराक्रमम् ॥ ३४ ॥ व्यवसायञ्च पुत्रास्तो दृष्टु सप्तसैनिका ।
 ता संमुद्रमिवोद्भूतानि शरवृष्टि समुत्थिताम् ॥ ३५ ॥ अचिन्तयित्वा
 भीमस्तु क्रुद्धं कर्णं सपाटवत् । रुक्मपृष्ठं महाचापं भीमस्थानो
 दिशाम्पते ॥ ३६ ॥ आकर्षाम्नाण्डलीभूतं अक्रवापमिवापरम् ।
 तस्माच्छराः प्रादरासन् पूरयन्त इवाश्वरम् ॥ ३७ ॥ सुवर्णपुङ्खै-
 र्भीमेन सायकैर्नतपर्वणि । शगने रक्षिता नाणा काञ्चनीवा
 व्यरोचत ॥ ३८ ॥ ततो व्योम्नि विपत्तानि शरजालानि भागम् ।
 श्रावृतानि व्यपीथ्यन्त भीमसेनस्य पत्रिणि ॥ ३९ ॥ कर्णस्य शर-
 जालौघैर्भीमसेनस्य चोभयो । अग्निस्फुलिङ्गसस्यैरश्लोगतिमि-
 दाहवे ॥ ४० ॥ तैस्तैः कनकपुङ्खाना द्यौरागोत् संवृता व्रजे ।
 नम सूर्यस्तदा भाति नम वाति समीरण ॥ ४१ ॥ शरजाला
 वृते व्योम्नि न चाश्रावत किञ्चन । स भीमं छादयन् वाणैः
 स्रुतपुत्र पृथग्विधै ॥ ४२ ॥ उपारोहदनादृष्य तस्य वीर्यं

महात्मनः । तयोर्विशृजतोस्तत्र शरजालानि नारिषु ॥ ४३ ॥
 वायुभूतान्यदृश्यन्त संसक्तानीतरैतरम् । अन्योऽन्यशरसङ्घर्षात्तयो-
 र्भनुजसिंहयोः ॥ ४४ ॥ आकाशे भारतश्रेष्ठे पावकः समजायत ।
 तथा कर्णः श्रितान् वाषाण् कर्मारपरिभार्जितान् ॥ ४५ ॥
 सुवर्णविकृतान् क्रुद्ध प्राक्षिणोदधकाङ्क्षया । तानन्तरोक्षी विशिखै-
 स्त्रिधैकीक्रमयातयत ॥ ४६ ॥ विशेषयन् सूतपुत्रं भीमस्तिष्ठेति
 चाब्रवीत् । पुनश्चासृजदुग्धाणि शरवर्षाणि पाण्डव ॥ ४७ ॥
 अमर्षो बलवान् क्रुद्धो द्विघञ्जनिव पावकः । ततश्चटचटाशब्दो
 गोघाघातादभूत्तयोः ॥ ४८ ॥ तल्लशब्दस्य समहान् सिंहनादश्च
 भैरव । रथनेमिनिनादश्च उघाशब्दश्चैव दारुण ॥ ४९ ॥ योघा
 व्युपारमन् युद्धाद्दिदृक्षन्त पराक्रमम् । कर्णपाण्डवयोरानजन्
 परस्परवधैरिष्यो ॥ ५० ॥ देवर्षिसिंहगन्धर्वा साधुसाध्वित्यपू-
 जयन् । मुमुक्षुः पुष्पवर्षञ्च विद्याधरगणास्तथा ॥ ५१ ॥ ततो
 भीमो महाबाहुः संरम्भो दृढविक्रमः । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्यै
 शरैर्विव्याध सूतजम् ॥ ५२ ॥ कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्यैषून्-
 महाबल । प्राक्षिणोन्नव नाराचानाशौविपसमात्रणे ॥ ५३ ॥
 तावद्धिरथ तान् भीमो व्योम्नि विच्छेद पत्रिभिः । नाराचान्
 सूतपुत्रस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ततो भीमो महाबाहुः
 शरं क्रुद्धोऽन्तकोपमम् । मुमोचाधिरथैर्वीरो यमदण्डमिवापरम्
 ॥ ५५ ॥ तमापतन्तश्चिच्छेद राघेयः प्रहसन्निव । त्रिभिः शरैः
 शरं राजन् पाण्डवस्य प्रतापवान् ॥ ५६ ॥ पुनश्चासृजदुग्धाणि
 शरवर्षाणि पाण्डव । तस्य तान्याददौ कर्ष्यं सर्वाण्यस्त्राण्यभीत-
 वत् ॥ ५७ ॥ युध्यमानस्य भीमस्य सूतपुत्रोऽस्त्रमायया । तस्यो-
 युधो धनुर्घाञ्च वाणैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५८ ॥ रश्मोन् योक्त्वापि
 चाश्वाना क्रुद्ध कर्णोऽच्छिन्नभ्रुधेः । तस्याश्वाय पुनर्हत्वा सूतं
 विद्याध पञ्चभिः ॥ ५९ ॥ सोऽपसृज्य द्रुतं सूतो युधामन्योरथं

ययो । विद्मसन्निव भीमस्य क्रुद्धः कालानलद्युतिः ॥ ६० ॥ ध्वज-
 च्छिच्छेद् राधेयः पताकाञ्च व्यधातयत् । स विधन्वा महाबाहु-
 रथ शक्तिं परान्मयत् ॥ ६१ ॥ तामवाहजनाविध्य क्रुद्धः कर्ण-
 रथं प्रति । तामाधिरथिराचस्तां शक्तिं कनकभूषणाम् ॥ ६२ ॥
 आपतन्तीं महोक्तामां चिच्छेद् दृशमिः शरैः । सापतद्दृशघा-
 छिन्ना कर्णस्य निशितैः शरैः ॥ ६३ ॥ अस्यतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थं
 चित्रयोधिनः । स चर्माटत्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ६४ ॥
 खड्गगह्वानन्तरं प्रेप्सुर्मत्प्योरग्रे जयस्य वा । तदस्य तरसां
 कर्णो व्यधमक्षमं सुप्रमम् ॥ ६५ ॥ शरैर्वैद्भभिरत्युग्रैः प्रहसन्निव
 भारत । स विधमां महाराजं विरयः क्रीषमूर्च्छितः ॥ ६६ ॥
 अग्निं प्राहजदत्युग्रं दरन् कर्णरथं प्रति । स घनुः सूतपुत्रस्य
 सन्धं छिन्ना महानसिः ॥ ६७ ॥ पपात भुवि राजेन्द्र क्रुद्धः सप-
 इवाम्बरात् । ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादाय कामुकम् ॥ ६८ ॥
 श्वघ्नं समरे क्रुद्धो दृढन्धं वेगवत्तरम् । व्याथच्छत् स धरान्
 कर्णः । कुन्तोपुत्रजिघांसया ॥ ६९ ॥ सहस्रयो महाराज स्व-
 पुहान् सुतेजनान् । स वर्धमानो बलवान् कर्णवापचरतैः शरैः
 ॥ ७० ॥ वैहायसम्प्राक्रमहे कर्णस्य व्यधयन्मनः । स तस्य
 परितं दृष्ट्वा सद्गामे विजयेदिगः ॥ ७१ ॥ बलमास्त्राय राधेयी
 भीमसेनमवहयत् । तच्च दृष्ट्वा रथोपस्थे निलीनं व्यधितेन्द्रियम्
 ॥ ७२ ॥ ध्वजमस्य समावृष्ट्य तस्यौ नोमो महोतले । तदस्य
 क्रुरवः सर्वे पारणायाभ्यपूजयन् ॥ ७३ ॥ यदिधिप रथात् कर्णं
 धत्तुं तार्क्ष्य इवोरगम् । सच्छिन्नघन्वा विरयः स्वधर्ममनुपालयन्
 ॥ ७४ ॥ स्वरथं पृष्ठतः कृत्वा युधायैव व्यवास्वितः । तद्विहत्यास्य
 राधेयस्तत एनं समभ्ययात् ॥ ७५ ॥ संरम्भात् पाण्डवं नङ्गो
 गुहाय अनुपस्थितम् । तौ समेतौ महाराज सहेनानौ महा-
 बली ॥ ७६ ॥ लीमूना इव घमान्ते गर्जमानौ नरधर्मौ । तयो-

रासीत् सम्यङ् चार क्रुद्धयानैरसिञ्चया ॥ ७७ ॥ अमृष्यमाणया
 सङ्घे देवदानवयोरिव । चीणशस्त्रस्तु कौन्तेय कर्णेन समाम-
 द्रुत ॥ ७८ ॥ दृष्ट्वाङ्घ्रुनहतान्नागान् पतितान् पर्वतोपमान् ।
 रथमार्गविधाताथं व्यायुध प्रविवेच ह ॥ ७९ ॥ हस्तिना व्रज-
 नासाद्य रथदुर्गे प्रविश्य च । पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राधेय-
 नाम्यहारयत् ॥ ८० ॥ व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन् घनप्लवधरैर्हतम् ।
 उद्यम्य कुञ्जरपर्यस्तस्थी परपुरप्लव ॥ ८१ ॥ महीपवि-
 समायुक्तं हनुमानिव पर्वतम् । तमस्य विप्रिर्ष्वै कर्णो व्यघनत्
 कुञ्जर पुन ॥ ८२ ॥ हस्यद्भान्यथ कर्णाय प्राहिणोत् पाण्डु-
 नन्दन । चक्राण्यश्च स्तथा चान्यद्यद्यत् पश्यति भूतले ॥ ८३ ॥
 तत्तदादाय चिञ्चिप क्रुद्ध कर्णाय पाण्डव । तदस्य सर्वाङ्घ्रिच्छेद-
 च्छिप्तं चिप्तमित्ते शरै ॥ ८४ ॥ भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भं
 सुदारुणम् । हन्तुमिच्छन् सूतपुत्र सस्मरन्तङ्घ्रुन चण्डात् ॥ ८५ ॥
 शक्तोऽपि नावधोत् कर्णं समर्थं पाण्डुनन्दन । रक्षमाण-
 प्रतिज्ञा ताया कृता हव्यसाधना ॥ ८६ ॥ तमेव व्याकुल भीम-
 भूयो भूय शतै शरै । मूर्च्छंवाभिपरीताङ्गमकरोत् सूत-
 नन्दन ॥ ८७ ॥ व्यायुध नावधोच्चैन कर्णं कुन्द्यावच स्मरन् ।
 धनुषोऽग्रेण त कर्णं स्वमिद्रुत्य परामृषत् ॥ ८८ ॥ धनुषासृष्ट-
 भावेण क्रुद्ध सपं इव श्वघ्न । आच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्णं
 मूर्ध्वन्यताडयत् ॥ ८९ ॥ ताडितो भीमसेनेन क्रोधादारक्त-
 लोचन । -विहसन्निव राधेयी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९० ॥ पुन

त्वं युद्धोचितस्तात वनवासरतिभंवान् ॥ ९४ ॥ सूत्रान् भर्तृजनान्
 दासास्त्वं गृहे त्वरयन् भृशम् । धीगग्रस्ताडयितुं क्रोधात् भोज-
 नायं वृकोदर ॥ ९५ ॥ मुनिर्मूढाय वा भीम फलान्यादत्स्व
 दुर्मते । वनाय ब्रज कौन्तेय न त्वं युद्धविशारदः ॥ ९६ ॥ फल-
 मूलाग्ने युक्तस्त्वं तथातिथिपूजने । न त्वा शस्त्रसमुद्योगे धीगग्र-
 मन्ये वृकोदर ॥ ९७ ॥ कौमारे यानि वृत्तानि विप्रियाणि
 विशाम्यते । ताजि सर्वाणि चाग्नेन रूक्षाण्यथावयद्भृशम् ॥ ९८ ॥
 अथैनं तत्र संलीनमसृग्बहुपा पुनः । अहसंथ पुनर्वाक्यं भीम-
 माह वृपस्वदा ॥ ९९ ॥ धीहव्य भारिपान्यत्र न धीहव्यन्तु-
 माहयः । माहृष्यैर्युध्यमानानामेतच्चान्यच्च विद्यते ॥ १०० ॥ गच्छ
 वा यत्र तौ कृष्णौ तौ त्वा रक्षिष्यते रणे । गृहं वा गच्छ
 कौन्तेय किन्ते युद्धेन बालक ॥ १०१ ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा
 भीमसेनाऽतिहास्यम् । सवाच कर्णं पश्यन् सर्वेषां शृणुतां
 वचः ॥ १०२ ॥ जितस्त्वमसकृद्दुष्ट कृत्यसे किं वृथात्मना ।
 जवाजयो महेन्द्रस्य लोके दृष्टौ पुरातनैः ॥ १०३ ॥ मह्ययुद्धं
 मया सार्धं कुरु दुष्कुलसश्व । महाबलो महाभोगो कीचको
 निहतो यथा ॥ १०४ ॥ तथा त्वा घातयिष्यामि पश्यत्सु सर्व-
 राजसु । भीमस्य मतमाज्ञाय कर्णो बुद्धिमतास्वरः ॥ १०५ ॥
 विरराम रणात्तस्मात् पश्यतां सर्वघान्विनाम् । एवं तं विरयं
 कृत्वा कर्णो राजन् व्यक्तययत् ॥ १०६ ॥ प्रमुखे वृष्णिभिर्हस्य
 पार्थस्य च महात्मनः । ततो राजन् शिलाघोतान् शरान् शाखा-
 मृगध्वजः ॥ १०७ ॥ प्रादिषोत् सूतपुत्राय केशवेन प्रचोदितः ।
 ततः पार्थभुजोत्सृष्टाः शराः कनकभूषणाः ॥ १०८ ॥ गाण्डीव-
 प्रमवाः कर्णे हंसाः क्रौञ्चमिवाविभन् । स भुजङ्गेरिवाविष्टै-
 र्गाण्डीवप्रेपितैः शरैः ॥ १०९ ॥ भीमसेनादपासेधत् सूतपुत्रं
 घनश्लयः । स छिन्नधन्वा भीमेन घनश्लयशराहत ॥ ११० ॥

कर्णो मीमात्पायासीद्दृश्येन महता द्रुतम् । भीमोऽपि सात्यकि-
 र्वाह समारुह्य नरर्षभ ॥ १११ ॥ अन्वयाद्भ्रातर सङ्घे पाण्डवं
 सव्यसाधिनम् । तत कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो घनञ्जय ॥ ११२ ॥
 नाराच क्रोधतान्नाच प्रैषीन्मृत्युमिवान्तक । स गरुत्मानिवा-
 काशे प्रार्थयन् भुजगोत्तनम् ॥ ११३ ॥ नाराचोऽभ्यपतत् कर्णं
 तूष्णं गाण्डीवचोदित । तमन्तरीक्षे नाराच द्रौणिधिच्छेद
 पतिष्ठा ॥ ११४ ॥ घनञ्जयमयात् कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथ ।
 ततो द्रौणिं चतु षष्ट्या विश्वाघ कुपितोऽर्जुन ॥ ११५ ॥ शिली-
 मुखैर्महाराज मागास्तिष्ठेति चान्ब्रवीत् ॥ स तु मत्तगजाकीर्ण-
 मनीक रथसङ्कुलम् ॥ ११६ ॥ तूष्णमभ्याविशत् द्रौणिर्घनञ्जय-
 शरार्हित । तत सुवर्णपृष्ठानां चापानां कूजता रथे ॥ ११७ ॥
 शब्द गोण्डीवघोपेण कौन्तेयोऽभ्यमवदली । घनञ्जयस्तयायात
 पृष्ठतो द्रौणिमस्ययात् ॥ ११८ ॥ नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः
 सन्त्नासयन् बली । विदार्य देहान्ताराचैर्नरवानरवाजिनाम्
 ॥ ११९ ॥ कङ्कवाहिणवासोभिर्बल व्यधमदर्जुन । तद्वल भरत
 श्रेष्ठ सवाल्लिङ्गिमानवम् । पाकशासनिरायत्त पार्थ सन्नि-
 लघान ह ॥ १२० ॥

इति द्रौण्यपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे

एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३९ ॥

। धृतराष्ट्र उवाच । अहन्यहनि ने दीप्त यम पतति सञ्जय ।
 जता ने बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्ययम् । १ ॥ घनञ्जय-
 सुचक्रुः प्रविष्टो मामक्र वलम् । रक्षित द्रौण्यकर्णोभ्यामप्रवेश्य
 सरैरपि ॥ २ ॥ ताभ्यामूर्जितवीर्याभ्यामाप्यायितपराक्रम ।
 रक्षित कृष्णभीमाभ्यां शिनोनास्यपभेष च ॥ ३ ॥ तदा प्रभृति

ना श्रीको दृष्टव्यन्निरिवाश्रयम् । अस्तानिव प्रपश्यामि भूमि-
पालान् ससैनवान् ॥ ४ ॥ अप्रिय सुमहत् कृत्वा सिन्धु, राजः
किरोटिन । अक्षुर्विषयमापन्न कथं जीवितमाप्नुयात् ॥ ५ ॥
अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सैन्यव । युद्धन्तु तद्यथावृत्तं
तन्ममावक्षु तत्त्वत ॥ ६ ॥ यच्च विद्वोभ्य भद्रतीं सेनामालोड्य
चासङ्कत् । एक प्रविष्ट सक्रुहो नलिनीमिव कुक्कुर ॥ ७ ॥
तस्य मे वृष्णिवोरस्य ब्रूहि युद्ध वधातयम् । धनञ्जयार्थं यत्तच्च
कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । तथा तु वैकर्त्तनपोद्धितं तं भीमस्प्रयान्तं
शुश्रुपप्रवीरम् । समीक्ष्य राजन्नरवीरमध्ये शिनिप्रवीरोऽनुययौ
रथेन ॥ ९ ॥ नदन् यथा वज्रधरस्तपान्ते ज्वलन् यथा जलदान्ते
च सूर्ये । निघ्नन्नमितान् धनुषा दृष्टेन सङ्गम्यस्तव पुत्रस्य
सेनाम् ॥ १० ॥ त यान्तमश्वैरजतप्रकाशैरायोधने वीरतरं नद-
न्तम् । नाशकृत्वन् वारयितुं तदीया सर्वे तथा मारुतमाघ-
वाग्रम् ॥ ११ ॥ अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी शरासनी काञ्चनवर्म-
धारो । अलम्बुष चाल्यकिं नाशवाग्रमवारयद्राजवरोऽमिपत्य
॥ १२ ॥ तथारभूद्धारत सम्प्रहारो यथाविधो नैव बभूव कश्चित् ।
प्रेक्षन्त एवाहवमोमिनौ तौ योषास्त्वदीयाश्च परे च सर्वे ॥ १३ ॥
अविध्यद्देन दशमि पृषत्कैरलम्बुषो राजवर प्रसङ्ग । अना-
गतानिव तु तान् पृषत्काश्चिच्छेद् वाणै शिनिपुङ्गवोऽपि ॥ १४ ॥
युन स वाणैस्त्रिभिरान्दकलैराकर्णपूर्णैर्नाशितैः सपुङ्गवैः । विव्याध
दृहावरण विदार्यै ते सात्यकेराविविशु शरीरम् ॥ १५ ॥ तै-
कायमेश्याम्नप्रनिघ्नप्रभावैर्दंष्टार्यै वाणैर्निर्मितैर्ज्वलद्भिः । आजग्नि
वास्त्रात्रजतप्रकाशानश्वाद्यतुर्भियतुर *प्रसङ्ग ॥ १६ ॥ तथा तु
तेनाभिहतस्तरस्त्री नम्रा शिनेश्शक्रधरप्रभाव । अलम्बुषस्योत्तम-
वेगवाहुरश्वाद्यतुर्भिनिलघान वाणैः ॥ १७ ॥ अथास्य सुतस्य

शिरो निहत्य मत्सेन काञ्चानलसन्निभेन । सकुण्डलं पूर्णशशि-
 प्रकाशं भ्राजिष्यु वक्त्रं विषकर्त्त द्विधात् ॥ १८ ॥ निहत्य तं
 पार्थिवपुत्रपौत्रं सङ्घे यदूनानुषमः प्रमाथी । ततोऽन्वया-
 वष्पुनसेव वीरः सैन्यानि राजस्तव सन्निवार्ये ॥ १९ ॥ अन्वा-
 गतं शृण्वीवीरं समीक्ष्य तस्मादिमध्ये परिवर्त्तमानम् । घ्नन्तं
 कुक्ष्यानिष्ठमिर्वलानि पुनः पुनर्वायुमिवाभ्रपूगान् ॥ २० ॥ ततो-
 ऽबधन् सैन्यदाः साधुदान्ता गोक्षीरकुन्देन्दु द्विमप्रकाशा । सुवर्ण-
 जाञ्जावतताः सदृश्या यतो यतः कामयते वृसिंहः ॥ २१ ॥
 अथरत्नजास्ते सद्दिताभिपेतुरन्ये च योषास्त्वरितास्त्वदीयाः ।
 कृत्वा मुखं भारत योषमुखं द्रु.थासनं तत्सुतमाजमीढम् ॥ २२ ॥
 ते सर्वतः सम्परिवार्ये सङ्घे शैनेयमाजघ्नुरनीकसाहाः । स
 चापि तान् प्रवरः सास्त्रताना न्यवारयहाणजालेन वीरः ॥ २३ ॥
 निवार्ये तास्त्रूर्णमनिघर्षातो नप्रा शिने पतिभिरग्निकल्पे । द्रु.था-
 सनस्यामिजघान वाह्यानुद्यम्य वाणासनमाजमीढ । ततोऽष्पुनी-
 हर्षमवाप सङ्घे कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीरम् ॥ २४ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषवधे

सत्वारिशंद्दधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

सञ्जय उवाच । समुद्यतं महाबाहुं द्रु.थासनरथं प्रति ।
 क्षरित करणीयिषु धनञ्जयजयैषिणम् ॥ १ ॥ द्विगत्ताना महे-
 प्पाशाः सुवर्णविकृतध्वजाः । सेनासमुद्गमाविष्टमनन्तं पथिवार-
 वन् ॥ २ ॥ अथैन रथवंशेन सर्वतः सन्निवार्ये ते । अवाकिर-
 क्करत्रातेः क्रुद्धाः परमधन्विनः ॥ ३ ॥ अजयद्राजपुत्रास्तान् भ्राज-
 मानाश्चवारणे । एकः पश्चाद्यतं यत्नन् सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ४ ॥
 चष्प्रीष्य भारतीमर्थं तस्मिन्वोधसमाकुञ्चन् । अविमत्तिगदापूर्णा-

अश्वं बलिखं यथा ॥ ५ ॥ - तदाहुः तमपश्याम शैनेयपरितं रणे ।
 प्रतीपरा द्विषि तं दृष्ट्वा प्रापरा पश्याम खाद्यवात् ॥ ६ ॥ उदीर्षी
 दृष्टिष्या प्राचीं प्रतीर्षीं विदिमस्तथा । नृत्यन्निवावरच्छूरा यथा
 रथमतं तथा ॥ ७ ॥ तद्दृष्ट्वा परितं तस्य सिद्धविक्रान्तगामिनः ।
 द्विगतां सन्नप्रवर्तन्त सन्तप्ताः स्वजनं प्रति ॥ ८ ॥ तस्यै शूर-
 सेनाना शूरा सङ्घे श्यवारयन् । नियच्छन्तः शरप्रतिर्भक्तं
 द्विपनिवाहुरैः ॥ ९ ॥ तैर्व्यवाहृद्दाव्यांजा मुहूर्तनिय सात्यकिः ।
 ततः कलिङ्गैर्युधे सोऽपिन्यदकविक्रमः ॥ १० ॥ ताञ्च सेनामति-
 क्रम्य कलिङ्गाना दुरत्ययाम् । अथ पार्थ महावाङ्मर्धनप्लयमुपा-
 षदत् ॥ ११ ॥ तरन्निव जलेऽभ्रान्तो यथा स्वल्पमुपेयिवान् ।
 तं दृष्ट्वा मुच्यमानं युयुधान समाश्रयत् ॥ १२ ॥ तमावाप्त-
 तमिप्रेक्ष्य केमव पार्थमब्रवीत् । असावायाति शैनेयस्तव पार्थ
 पटानुगः ॥ १३ ॥ एष शिशुः सखा खैव तव सत्यपराक्रमः ।
 सर्वान्-योषास्तृणीकृत्य विजिगीषु प्ररुपर्यभ ॥ १४ ॥ एष
 कौरवयोषाना-कृत्वा घोरमुपद्रवम् । तव प्राणैः प्रिवतमः
 किरीटिन्नेति सात्यकिः ॥ १५ ॥ एष शोण तथा भोज कृतवर्माण-
 मेव च । कदर्यीकृत्य विधिखे फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ १६ ॥
 धर्मराज प्रियान्वेयी-कृत्वा योषान् वरान् वरान् । शूरैव
 कृतास्तव फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ १७ ॥ कृत्वा सुदृक्करं कर्म
 शैनेयमध्ये महाबल । तव हर्मनमन्विच्छन् पाण्डवाभ्येति सात्यकिः
 ॥ १८ ॥ बहूनेकरथेनाजो योषयिन्ना महारथान् । प्राचार्य-
 प्रमुखान् पार्थ प्रायात्येव स सात्यकिः ॥ १९ ॥ स्वबाहुवल-
 नाश्रित्य विदार्य च बद्धयिनीम् । प्रेषिता धर्मप्लयेण पार्थयो-
 ऽभ्येति सात्यकिः ॥ २० ॥ यस्य नास्ति मनो योषः कौरवेषु
 फयश्चन । सोऽवभायाति क्रोन्तेय सात्यकियुद्धदुर्मतः ॥ २१ ॥
 कुसुमेन्यादिमुक्तो वै सिद्धो-मथ्याहवामिव । निहत्य बङ्गला-

सेना पार्थिवोऽभ्येति सात्यकि ॥ २२ ॥ एष राजसहस्राणां
 धक्त्रैः पङ्कजसन्निभैः । आस्तीर्यैः वसुधा पार्थं क्षिप्रमायात
 सात्यकि ॥ २३ ॥ एष दुष्येधन जिह्वा भ्राटमि चक्षित रणे ।
 निहत्य जलमन्त्रञ्च क्षिप्रमायाति सात्यकि ॥ २४ ॥ रुधिरौघवतीं
 कृत्वा नदीं शोणितकर्हमाम् । तण्डवद्वयस्य कौरव्यानेष द्यायाति
 सात्यकि ॥ २५ ॥ ततोऽप्रकृष्ट कौन्तेय केशव वाक्यमब्रवीत् ।
 न मे प्रिय महाबाहो यन्मामभ्येति सात्यकि ॥ २६ ॥ न हि
 क्षानामि वृत्तान्तं धर्मराजस्य केशव । सास्त्रतेन विहीनं च
 यद्वि जीवति वा न वा ॥ २७ ॥ एतेन हि महाबाहो रक्षितव्य
 च पार्थिव । तमेव कथमुत्सृज्य नम इष्यां पटानुग ॥ २८ ॥
 राजा द्रोणाय चोत्सृष्ट सैन्धवयानिपातित । प्रत्युद्याति च
 शैनेवमेष भूरिचवा रणे ॥ २९ ॥ सोऽयं गुरुतरो भार सैन्ध
 वार्थं समाहित । श्रातव्यश्च हि मे राजा रक्षितव्यश्च सात्यकि
 ॥ ३० ॥ जवद्रथश्च जन्तव्यो लभ्यते च दिवाकरः । श्रान्तश्चैव
 महाबाहुरल्पबाणश्च सम्पृतम् ॥ ३१ ॥ परित्यान्ता हयाघास्य
 जययन्ता च माधव । न च भूरिचवा श्रान्तं समहायश्च केशव
 ॥ ३२ ॥ अपीदानीं भवेदस्य क्षेममस्मिन् समागमे । काञ्चन
 सागर तीर्त्वा सात्याकं सत्यविक्रमं ॥ ३३ ॥ गोषट प्राप्य सीदित
 महौजा शिानपुङ्गव । अपि कौरव्यमुखिणं कृतास्त्रेण महात्मना
 ॥ ३४ ॥ समेत्य भूरिचवसा स्वस्तिमान् सात्यकिर्मवेत । व्यति
 क्रममिमं मन्त्रे धर्मराजस्य केशव ॥ ३५ ॥ आचार्याङ्गयसुतसृज्य
 य प्रैषयत सात्यकिम् । अक्षयं धर्मराजस्य खगं श्येन इवा
 मिषम् । नित्यनाशयते द्रोणं कञ्चित् स्यात् कुमलो नृप ॥ ३६ ॥

इति द्रोणपूर्वणि जवद्रथर्षपर्वणि सात्यक्यर्जुनदर्शने

एकचत्वारिंशदधिकशताध्याय ॥ १४१ ॥

सञ्जय उवाच । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य साक्षतं युद्धदुर्मदम् ।
 क्रोधाद्भूरिश्रवा राजन् सहसा सनुपाद्भवत् ॥ १ ॥ तमब्रवी-
 त्महाराज कौरव्य शिनिपुङ्गवम् । अद्य प्राप्तोऽसि द्दिष्टा मे
 चक्षुर्विषयमित्युत ॥ २ ॥ विराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि
 संयुगे । न हि मे मोक्षसे जीवन् यद्वि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३ ॥
 अद्य त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनम् । नन्दयिष्यामि
 द्दशार्हं कुरुराजं सुयोधनम् ॥ ४ ॥ अद्य महाणनिर्द्वेगं पतितं
 धरणीतले । दृश्यतस्त्वा रणे वीरौ सहितौ केशवाङ्गुनौ ॥ ५ ॥
 अद्य धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वा निहतं नदात् । सन्नोद्धो भविता
 सद्यो घेनासीह प्रवेशित ॥ ६ ॥ अद्य मे विक्रमं पार्थो विज्ञा-
 स्यति घनञ्जयः । त्वयि भूमौ विनिहतो भयाने सधिरोक्षिते ॥ ७ ॥
 विराभिलषितो ह्येष त्वया सह समागमः । पुरा देवासुरे युद्धे
 शक्रस्य बलिना यथा ॥ ८ ॥ अद्य युद्धं महावीरं तव दास्यामि
 साक्षत । ततो ज्ञास्यसि तत्क्षेन महोर्यवत्तपोरुपम ॥ ९ ॥ अद्य
 संयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे । यथा रामानुजेनाणौ
 श्रावणिलक्षणेन ह ॥ १० ॥ अद्य कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजश्च
 नाभव । हते त्वयि निरुत्साहा रणं त्यज्यन्त्यसमयम् ॥ ११ ॥
 अद्य तेऽपविति कृत्वा शितैर्माघवे सायकौ । तव स्त्रिया नन्दयि-
 श्यामि ये त्वया निहता रणे ॥ १२ ॥ मच्चक्षुर्विषय प्राप्तो न त्वं
 नाभव मोक्षसे । सिद्धस्य विषय प्राप्तो यथा क्षुद्रमृगस्तथा
 ॥ १३ ॥ युयुधानस्तु त राजन् प्रत्युवाच हसन्निव । कौरवेभ्य
 न सन्त्रासो विद्यते मम संयुगे ॥ १४ ॥ नाह भीषयितुं शक्यो
 वाद्वात्रेण तु केवलम् । स मा निहन्यात् सद्भ्रामे यो मा कुर्या-
 त्तिरायुधम् ॥ १५ ॥ समास्तु आश्रुताहंन्यायो मा हन्याहि
 संयुगे । किं वृथोक्तेन भवद्भना कर्मणा तत् समाचर ॥ १६ ॥
 आरदस्येव मेघस्य गर्जित निष्कल हि ते । श्रुत्वा तद्गलित वीर

हास्यं हि मनः जायते ॥ १७ ॥ विरकाले प्रसितं शोके युष्म-
 नद्यास्तुः कोरवः । वरतेः मे मतिस्तातः तव युद्धामिकाङ्क्षिणो
 ॥ १८ ॥ जेनाचेसांचं निवर्त्तिष्ये । क्षामय युस्यधमः । अन्योऽन्य-
 तोः तथा वाग्मिस्तश्चन्ती नरपुङ्गवो ॥ १९ ॥ जिघांसुपरमं क्रुधा-
 वमिजघतुराचवे । समेतौ तो महेश्वाघो शुष्मिणौ सविनो-
 षणे ॥ २० ॥ हिरदाविवः संक्रुद्धो वासितार्थे मदोक्तो । शूरि-
 श्रवाः सात्यकिश्च वषट्पतुररिन्दमो ॥ २१ ॥ शरवर्षाणि घोराणि
 निघ्राविवः परसरम् । सोमदत्तिस्तु येनेयं प्रच्छाद्येषुमिराशुगो
 ॥ २२ ॥ जिघांसुभं वतसेष्ट विद्याधः निमित्तैः शरैः । इमभिः
 सात्यकिं विद्धा सोमदत्तिरवापरान् ॥ २३ ॥ नुमोष निमित्तान्-
 वाणान् जिघांसः मिनिपुङ्गवम् । तानस्य विघ्नखांस्तीक्ष्णानन्त-
 रोक्षी विद्यान्वते ॥ २४ ॥ अप्राप्तानस्त्रमायाभिरग्रवत् सात्यकिः
 प्रमो । तो पृथक् शस्त्रवर्षाम्यामवर्षितां परसरम् ॥ २५ ॥
 उत्तमामिजनो वीरौ कुरुवृष्णियमस्करौ । तो नखैरिव भाट्टं लो-
 हन्तैरिव महाङ्घ्रिणो ॥ २६ ॥ शरयमक्तिभिरन्योऽन्यं विघ्नैश्चाप्य-
 क्तान्तान् । निर्भिन्दन्तो हि गात्राणि विचरन्तो च घोषितम्
 ॥ २७ ॥ व्यष्टश्वेतामन्योऽन्यं प्राणयूतामिद्विविनो । एवमुत्तम-
 कर्माणो कुरुवृष्णियमस्करौ ॥ २८ ॥ परसरमयुध्येतां वारणा-
 विवः यूयसो । तावदोर्षेण कालेन शस्त्रलोकपुरस्कृतौ ॥ २९ ॥
 श्रियाचन्ती परं श्वानमन्योऽन्यं चक्षुर्गलितः । सात्यकिः सोमः
 दत्तिश्च शरवृष्ट्या परसरम् ॥ ३० ॥ हृष्टानां घातैराष्ट्राणां
 मथ्यतामस्यवर्षिताम् । सम्पन्नन्त जनास्तौ तु युध्यमानौ युधाः
 स्यतो ॥ ३१ ॥ युधपो वासिताहेतोः प्रयुद्धाविवः कृष्णरो-
 मान्योऽन्यस्य हृष्टान् हृष्टाः शत्रुषो विनिङ्गव्य च ॥ ३२ ॥ विरष्टा-
 वसिद्युहायः समेवातां महारणे । शार्पमेः शर्मणो चित्ते प्रयुद्ध-
 विपुले एमे ॥ ३३ ॥ विक्रोपो शायशो हृष्टाः समरे तो विचरतः ।

चरन्ती विधिवन्नागांश्च खोनि च मार्गः ॥ ३४ ॥ मुहुराज-
 चतुः क्रुदावन्योऽन्यमरिन्दनौ । अखड्गौ चित्तवर्माणौ स-
 निष्कारदभूषणौ ॥ ३५ ॥ भ्रान्तमुहुरान्तमाविहमाप्तुतं विष्णुतं
 सुतम् । सम्पातं समुदीर्यञ्च दर्शयन्ती यमस्त्रिनौ ॥ ३६ ॥
 श्रियस्या सम्पूज्यते परस्परमरिन्दनौ । समी छिद्रे पिणौ
 वीरावुभौ चित्रं वदन्तात् ॥ ३७ ॥ दर्शयन्तावुभौ शिखां क्षीरं
 क्षीरं तथा । रणे रणकृतां श्रेष्ठावन्योऽन्यं पर्यर्कयताम् ॥ ३८ ॥
 मुहुरन्तमिव राजेन्द्र समाहृत्य परस्परम् । पश्यतां सर्वसेन्यानां
 वीरावाश्वसता पुनः ॥ ३९ ॥ असिभ्याश्चर्मणौ चित्रे घतवन्दे
 मराधिप । निकृत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुधं प्रचक्रतु ॥ ४० ॥
 व्यूढोरस्त्री दीर्घभुजौ निशुद्धकुशलावुभौ । बाहुभि समवच्छेता-
 म्नायसैः परिवैरिव ॥ ४१ ॥ तयोराजन् भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहा-
 स्तथा । शिखादलसमुद्भूता सर्वयोधप्रहरेणाः ॥ ४२ ॥ तयो-
 न्वृवरयोरारजन् समरे युध्यमानयोः । भीमोऽभवन्महाशब्दो वज्र-
 पर्वतयोरिव ॥ ४३ ॥ द्विपाविव विपाणायैः शृङ्गैरिव महर्षिभौ ।
 भुजयोक्त्वावधेभ्ये च शिरोस्याश्चावघातनैः ॥ ४४ ॥ पादावकर्ष-
 षन्दानैस्तोमराहुषपाशनैः । पादोद्दरविवन्धे च भूमावुद्धमखै-
 स्तथा ॥ ४५ ॥ गतप्रत्यागतक्षैपैः पातनोत्थानकाङ्क्षितैः । युयु-
 धोति महात्मानो कुरुसाक्षतपुङ्गवौ ॥ ४६ ॥ हाविंशत्करेणानि
 श्युर्थानि शुद्धानि भारत । तान्यदर्शयतां यत्र युध्यमानौ महो-
 वरौ ॥ ४७ ॥ क्षीणागुधे साक्षते युध्यमाने ततोऽप्रवीदक्षुर्न
 वासुदेवः । पश्यन्नेन विरथं युध्यमानं रणे वरं सर्वमनुहंराणाम्
 ॥ ४८ ॥ प्रविष्टो मारुतीं मिथ्वा तव पाण्डव पृष्ठत । योचितये
 महावीर्यैः सर्वैर्मरुत भारतैः ॥ ४९ ॥ परिश्रान्तं-युधाः श्रेष्ठं
 सम्प्राप्तो भूरिदक्षिण । युद्धाकाङ्क्षी समीधान्तनैतत सममिवा-
 ष्णुत ॥ ५० ॥ ततो भूरिशवा क्रुद्धं वात्यकि युद्धदुर्द ।

उद्यम्याभ्यहनद्राजन् मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ५१ ॥ रथस्वयो-
 र्दयोर्युद्धे क्रुद्धयोर्योषधुखप्रयो । केशवार्जुनयोराजन् समवे
 प्रेक्षमाणयो ॥ ५२ ॥ अथ कृष्णो महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ।
 पश्य वृष्णाग्रन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ॥ ५३ ॥ परित्रान्तं
 गतं भूमौ कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । तवान्तेवासिनं शूरं पालया-
 र्जुन सात्त्विकम् ॥ ५४ ॥ न वधयन्नशीलस्य गच्छेदेषु वरो-
 ऽर्जुन । तत्कृते पुरुषव्याघ्रं तदाशु क्रियतां विभो ॥ ५५ ॥
 अथाब्रवीत् हृष्टमना वासुदेव, धनञ्जय । - पश्य वृष्णिप्रवीरेण
 क्रीडन्तं कुरुपुङ्गवम् ॥ ५६ ॥ महाद्विपेनेव वने मत्तेन हरियूथ-
 पम् । इत्येव भाषमाणे तु पाण्डवे वै, धनञ्जय ॥ ५७ ॥ हाहा-
 कारो महानासीत् सैन्यानां मरतर्षभ । यदुद्यम्य महाबाहुः
 सात्त्विकं न्यहनद्भुवि ॥ ५८ ॥ स सिद्ध इव मातङ्गं विकर्षन्
 भूरिदक्षिण । व्यरोषत कुरुश्रेष्ठ सात्त्वतप्रवर युधि ॥ ५९ ॥
 अथ कोपाहानिष्कृष्य खड्गं भूरिश्रवा रणे । भूर्ब्रजेषु निज-
 ग्राह्यं पदा चोरस्यताडयत् ॥ ६० ॥ ततोऽस्य क्लृप्तमारुत्य शिर-
 कायात् सकुण्डलम् । तावत् क्षणं सात्त्वतोऽपि शिरं सम्भ्रमथ-
 स्वरन् ॥ ६१ ॥ यथा रथाङ्गं कौलालो दण्डविद्वन्तु भारत ।
 सद्यैव भूरिश्रवसी वाङ्मना केशघारिणा ॥ ६२ ॥ त तथा परि-
 कृष्यन्त दृष्ट्वा सात्त्वतमाहवे । वासुदेवस्ततो राजन् भूयोऽर्जुन-
 मभाषत ॥ ६३ ॥ पश्य वृष्णाग्रन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ।
 तव मिथ्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ॥ ६४ ॥ असत्यो विक्रम-
 पार्थ यत्तं भूरिश्रवा रणे । विभीषयति वार्ष्णेय सात्त्विकं सत्य-
 विक्रमम् ॥ ६५ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डव ।
 मनसा पूजयानास भूरिश्रवसमाहवे ॥ ६६ ॥ - विकर्षन् सात्त्वत-
 श्रेष्ठं क्रीडमानं द्रवाहवे । स हर्षयति मां, भूय कुक्षणा कौर्त्ति-
 वद्भेन ॥ ६७ ॥ प्रवरं वृष्णिवीराणां यन्न हन्याद्वि सात्त्विकम् ।

महाद्विपमिवारण्ये भृगेन्द्रे इव कर्षति ॥ ६० ॥ एवन्तु मनेषा
 राजन् पार्थ सम्पूज्य कौरवम् । वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः
 प्रत्यभाषत ॥ ६८ ॥ सैम्भवे सक्तदृष्टिदान्नेनं पश्यामि माधव ।
 एष त्वसुकर कर्म यादवार्थं । करोम्यहम् ॥ ६९ ॥ इत्युक्त्वा वपनं
 कुर्वन् वासुदेवस्य पाण्डव । ततः चरुप्रं निधितं गाण्डीवे । सम-
 योजयत् ॥ ७० ॥ पार्थवाद्भविष्ये । स महोक्त्वा च नेमस्यप्रता ।
 सखङ्ग यज्ञपीलस्य साङ्गद बाङ्गमच्छिनत् ॥ ७१ ॥ १० ।

इति श्रीगणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिथवाबाहुच्छेदि
 द्विषत्वारिषदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

सञ्जय उवाच । स बाहुर्न्यपतद्भूमौ सखङ्गः । सशुमा-
 द्भट । आदवञ्जीवलोकस्य दुःखमद्भुतघततमम् ॥ १ ॥ प्रह-
 रिष्यन् हृमो बाहुरदृश्येन किरीटिना । वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चास्य
 इव पन्नग ॥ २ ॥ स मोघः कृतमाख्यानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरव ।
 उत्सृज्य सात्यकि क्रोधाहर्षवाभाष, पाण्डवम् ॥ ३ ॥

भूरिथवा उवाच । नृपं वत क्षीन्तेय कर्मदं कृतवानसि ।
 अपश्यतोऽविपक्तय यन्मे, बाहुमचिच्छिदः ॥ ४ ॥ किन्तु वक्ष्यसि
 राजानं घर्मपुत्र युधिष्ठिरम् । किं कुर्वाणो मया उद्धरे, इती
 भूरिथवा रणे ॥ ५ ॥ - इन्द्रभिन्द्रेण ते साक्षादुपदिष्टं महात्मना ।
 अस्त्र रुद्रेण वा पार्थं शीघ्रे नाथ हृपेण वा ॥ ६ ॥ ननु, नामास्त्र-
 शर्मचस्त्र लोकेऽभ्यधिकः परे । सोऽगुध्यमानस्य कृष्णं रणे
 प्रहृतवानसि ॥ ७ ॥ न प्रमत्तास्य भीताय, विरथाय प्रयाचते ।
 व्यसने वर्त्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विन ॥ ८ ॥ इदन्तु लीला-
 धरितमसत्पुरुषसेवितम् । कथमाचरित पार्थ, पापकर्म सदुष्करम्
 ॥ ९ ॥ आर्येण सुकर द्वाङ्गरार्थिकर्म धनञ्जय । अनार्थिकर्म

स्वार्थेण सुदुष्करतमं भुवि ॥ १० ॥ धिषु धिषु नर पार्थ यत्र यत्र
 च वर्तते । आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ॥ ११ ॥
 कथं हि राजवशस्त्वं कौरवयो विशेषतः । सुतघर्मादपक्रान्त
 सुवृत्तचरितव्रत ॥ १२ ॥ इदन्तु यदतिचुष्टं वार्ष्णेयार्थं कृत
 त्वया । वासुदेवमत नूनं नैतच्छय्यपपद्यते ॥ १३ ॥ को हि नाम
 प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृश व्यसनं दद्याद्यो न कृप्यासखी
 भवेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्म्या सस्मिष्टकर्माणं प्रकृत्यैव विगर्हिता ।
 वृष्णाग्रन्थका कथं पार्थ प्रमाणा भवता कृता । एवमुक्तो रणे
 पार्थो भूरिश्रवणमब्रवीत् ॥ १५ ॥

अज्जुनं उवाच । व्यक्तं हि जीर्णमाणोऽपि युधिं जरयते
 नरः । अनर्थकमिदं सर्वं यज्जया व्याहृतं प्रभो ॥ १६ ॥ जान
 न्नेव हृषीकेशं गर्हसे माह्व पाण्डवम् । सङ्गामाणां हि घर्मज्ञ
 सर्वमास्त्रार्थपारगः ॥ १७ ॥ न चाघर्ममहं कुर्यां जानथैव हि
 मुद्ध्यसे । युध्यन्ति क्षत्रिणा यत्र न स्वैस्वैः परिवृता नरैः ॥ १८ ॥
 भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैस्तथा सन्निविधान्वै । वयस्यैरथ मित्रैश्च
 ते च बाहु समाश्रिता ॥ १९ ॥ स कथं सात्यकि शिष्यं सुख-
 सन्धान्धमेव च । अज्जटर्थां च युध्यन्त व्यक्ता प्राणान् सुदुस्वजान्
 ॥ २० ॥ मम बाहु रणे राजन् दक्षिणं युद्धदुर्मदम् । न धात्वा
 राक्षतव्यो वै राजगुणगतेन हि ॥ २१ ॥ धी यस्य युज्यतेऽर्थेषु
 सर्वै रथ्यो नराधिपः । तैरध्यमाणे स नृपो रक्षितव्यो महा-
 नृधे ॥ २२ ॥ यद्यहं सात्यकि पश्ये बध्यमानं महारणे । तत-
 स्तस्य धियोगेन पापं भेदनर्थता भवेत् ॥ २३ ॥ रक्षितश्च मया
 यथात् तज्जात् क्रुध्यसि किं मयि । यद्ये मे गर्हसे राजन्नन्येन सह
 सङ्गतम् ॥ २४ ॥ अहं त्वया विनिङ्गतस्तत्र मे बुद्धिविभ्रमः । कवचं
 धुन्वतस्तुभ्यं रथद्वारोहत स्वयम् ॥ २५ ॥ धनुर्ज्यां कर्पतथैव
 गन्धत सह यदुभिः । एव रथगजाकोशैश्च यत्तिसमाकुले ॥ २६ ॥

सिंहनादोद्धतरवे गन्धोरे सैन्यसागरे । सै परैष समेतैश्च साक्ष-
 तेन च सङ्ग्रहे ॥ २७ ॥ एकस्यैकेन हि कथं सङ्ग्रामः स भविष्यति ।
 वद्भूमि. सङ्ग्रहसङ्ग्रह्य निज्जित्य च महारथान् ॥ २८ ॥ आन्तश्च आन्त-
 वाहय विमना शस्त्रपोद्धितः । ईदृशं सात्यकि सङ्ग्रहे निज्जित्य च
 महारथम् ॥ २९ ॥ अघिक्लवं विजानोति स्ववीर्यवधमागतम् ।
 यदिच्छसि शिरसाद्य असिना हन्तुमाहवे ॥ ३० ॥ तथा हृच्छ-
 गतश्चैव सात्यकि कः क्षमिष्यति । त्व वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो
 न रक्षति । कथं करिष्यसे वीर यो वा त्वा संशयेष्यत ॥ ३१ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहूयूपकेतुर्महावशाः । युयु-
 धानं समुवसृज्य रणे प्रायनुपाविशत् ॥ ३२ ॥ शरानास्तीर्य
 सव्येन पाणिना पुण्यलक्षणः । वियासुर्ब्रह्मलोकाय प्राणान्
 प्राणेष्वथानुहोत् ॥ ३३ ॥ सूर्यो वक्षु समाधाय प्रसन्नं सलिले
 सन । ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ॥ ३४ ॥ ततः
 स सर्वसेनाया जन हृष्याघनञ्जयी । गर्हयामास तच्चापि शशंस
 पुरुपर्षमम् ॥ ३५ ॥ निन्द्यमानो तथा हृष्यो नोचतु. किञ्चिदप्रि-
 यम् । तथा प्रपद्यमानश्च नाहृष्ययूपकेतनः ॥ ३६ ॥ तास्त्रया-
 दादिनो राजन् पुत्रास्तव घनञ्जयः । अहृष्यमाणो मनसा तेषां
 तस्य च भाषितम् ॥ ३७ ॥ असङ्ग्रहमना वाच आरयन्निव
 भारत । उवाच पाण्डुतनयः साक्षीपमिव फाल्गुन ॥ ३८ ॥ मम
 सर्वेऽपि राजानो जानन्त्येव महाघ्नतम् । न शक्यो मामको हन्तुं
 यो मे स्यादाणमो वरे ॥ ३९ ॥ यूपकेतो समीक्ष्यैतन्न मानर्हसि
 गर्हितुम् । न हि धर्ममविद्याय युक्तं गर्हयितुं परम् ॥ ४० ॥
 आन्तपश्वस्य हि रणे वृष्यावीर जिघासत । यद्वह बाह्वमच्छेत्-
 स्यन्न स धर्मो विगर्हित ॥ ४१ ॥ न्यस्तपश्वस्य बालस्य विरथस्य
 विवर्मणः । अमिमन्योर्वधं तात धार्मिकः कोऽनुपूजयेत् ॥ ४२ ॥
 एवमुक्त स पार्थेन शिरसा भूमिनस्पृशत् । पाणिना चैव सव्येन

प्राहिणोदस्य दक्षिणम् ॥ ४३ ॥ - एतत् पार्थस्यानुवचस्ततश्चुत्वा
महाद्युति । यूपकेतुर्महाराज तृण्योमासीदवाङ्मुख ॥ ४४ ॥ -

अर्जुन उवाच । । या प्रीतिर्षमराजे मे भीमे च बलिना वरे ।
नकुले सहदेवे च, सा मे त्वयि शलाग्रज ॥ ४५ ॥ - मया त्व-
चमनुज्ञात कृष्णेन च महात्मना । गच्छ पुण्यक्षताक्षोकान् शिवि-
शीघीनरी यथा ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । धि लोका मम विमला सकृद्दिमान्ति
ब्रह्माद्यैः सरत्पभैरपोष्यमाणा । तान् क्षिप्रं प्रज सततानि-
होत्रयानिन्मत्तुल्यो मत्र गरुडोत्तमाङ्गयान ॥ ४७ ॥

सञ्जय उवाच । उत्थित स तु शैनेयो विमुक्त शीमदक्षिणा ।
खड्गमादाय विच्छिद्यस्य शिरस्तस्य महात्मन ॥ ४८ ॥ निहतं
पाण्डुपुत्रेण प्रमत्त भूरिदक्षिणम् । इधेय सात्यकिर्हन्तु शला-
ग्रजमकलाग्रम् ॥ ४९ ॥ निहत्तभुजमासीनं हिन्रदस्त्रमिव द्विपम् ।
क्रोधता सर्वसैन्येन निन्द्यमानं सुदुर्मता ॥ ५० ॥ वार्यमाणं च
कृष्णेन पार्थेन च महात्मना । भीमेन चक्ररक्षाभ्यामश्रुत्यान्ना
कृपेण च ॥ ५१ ॥ कर्णेन वृषसेनेन सैन्धवेन तथैव च । विक्रो-
शताञ्च सैन्यानामवधीत्त यतव्रतम् ॥ ५२ ॥ प्राथोपविष्टाय रणे
पार्थेन हिन्रवाहवे । सात्यकि कौरवेयाय खड्गिनापाहर-
च्छिर ॥ ५३ ॥ नाम्यनन्दन्त सैन्यानि सात्यकिन्तेन कर्मणा ।
अर्जुनेन हतं पूर्वं यज्जघान क्रुद्धहृदम् ॥ ५४ ॥ सहस्राक्षसं
तत्र सिद्धधारणमानवा । भूरिचवसमालोक्य शुद्धे प्रायगतं हतम्
॥ ५५ ॥ अपूजयन्त तं देवा विप्रितास्तस्य कर्मणि । पक्षवाटाद्यं
सुबहून् प्रावदस्तव सैनिका ॥ ५६ ॥ न वाप्यर्थस्यापराधी
भवितव्यं हि तत्तथा । तस्मान्मव्यर्नैव कार्यं क्रोधो दुःखतरो
नृणाम् ॥ ५७ ॥ हन्तव्यथैव वीरेण नात्र कार्या विचारणा ।
विहितो ह्यस्य धात्रैव शत्रु सात्यकिराहवे ॥ ५८ ॥

। । सात्त्विकिर्वाच । न हन्तव्यो न हन्तव्य इति यन्मां प्रमापत ।
घर्मवाद्दैर्घमिंठा घर्मकष्टु क्रमास्थिताः ॥ ५८ ॥ यदा बालोः
सुमद्रायाः सुतः शस्त्रविनाहृतः । युष्माभिर्निहतो युद्धे तदा
घर्मं कृत्वो गतः ॥ ६० ॥ मया जेतव्यं प्रतिघातं क्षिपेत् कर्म्मि
क्षिदेव क्षि । धीर्मानि क्षिप्य सद्गामे जीवन् हन्यात् पट्टा रूपा
॥ ६१ ॥ स मे वध्यो भवेच्छत्रुर्यद्यपि स्यान्मृनिव्रत । चेष्टमानं
प्रतीघाते सभुजं मां सवक्षुष ॥ ६२ ॥ मन्यन्धं मृतमित्येव गेत हो
बुद्धिलाघवम् । युक्तो ह्यस्य प्रतीघात कृते मे कुरुपुङ्गवाः ॥ ६३ ॥
यत्तु पार्थेन मे स्त्रेहात् प्रतिघ्ना धामिरक्षिता । सखङ्गोऽस्य
हते वाङ्मरेतेनैवास्मि वक्षितः ॥ ६४ ॥ मदितव्यञ्च यद्भावि द्वैवं
चेष्टयतीव व । सोऽयं हते विमर्द्धेऽस्मिन् किमवाघर्मचेष्टितम्
॥ ६५ ॥ अपिषायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि । न
हन्तव्याः स्त्रिय इति यद्दृमवीपि प्लवङ्गम ॥ ६६ ॥ सर्वकालं मनु
ष्येण व्यवसायवता सदा । पीडाकरमभिघ्राणा यत् स्यात्कर्त्तव्य-
मेव तत् ॥ ६७ ॥

सफ्रव उवाच । एवमुक्ते महारार्ज सर्वे पाण्डवकौरवाः ।
न स किञ्चिदमापन्त मनसा समपूजयन् ॥ ६८ ॥ मन्त्रामिपूतस्य
महाध्वरेषु यमस्त्रिनाभूरिसहस्रदस्य । मुनेरिवारण्यगतस्य तस्य
न तस्य कश्चिदघमभ्यनन्दत् ॥ ६९ ॥ सुनीलकेशं वरदस्य तस्य
शूरस्य पारावतलोहितघर्मो यश्वस्य मेधस्य धिरो निकृत्तं
न्यस्तं हविर्दानमिवान्तरेण ॥ ७० ॥ स तेजसा यस्त्रहतेन पूतो
महाहवे दिहवरं विसृज्य । आक्रामदृष्टुं वरदो वराहो व्यावृष्य
घर्मण परेण शोदधौ ॥ ७१ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरियवोवधे

त्रिचन्द्रारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४३ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । अजिता द्रोणराघेयविक्रमं कृतवर्षभिः ।
तीर्थैः सेन्याशैवं वीरः प्रतिश्रुत्वा युधिष्ठिरे ॥ १ ॥ सक्रयं कौर-
वेषुण समरेष्वनिवारितः । निरुद्ध भूरिच्यवसा वलाह्यु विनिपा-
तितः ॥ २ ॥

सस्य उवाच । शृणु राजन्निहोत्पत्तिं शैनेयस्य यथा पुरा ।
यथा च भूरिच्यवसो यत्र ते संग्रयो नृप ॥ ३ ॥ अयेः प्रतोऽभवत्
सोमः सोमस्य तु बुधः श्रुतः । बुधस्यासीन्महेन्द्रामः पुत्र आसीत्
पुण्ड्ररवाः ॥ ४ ॥ पुंकरवस आयुस्तु आयुषी नङ्गपः सुतः ।
नङ्गपस्य यथातिस्तु राजर्षिर्देवसन्निभः ॥ ५ ॥ यथातेर्देवान्यान्तु
यदुर्लभोऽभवत् सुतः । यदोरभूदन्ववाधि देवमीढ इति श्रुतः
॥ ६ ॥ यादवस्तस्य तु सुतः शूरखैलोक्यसन्निभः । शूरस्य योनि-
र्नृवरो वसुदेवो महायथाः ॥ ७ ॥ धनुष्यनवरः शूरः कान्ति-
वीर्यसमी युधि । तदीर्यस्तस्य तत्रैवं कुले शिनिरभून्नृप ॥ ८ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मनः । दुहितुः सम्वरे राजन्
सर्वक्षत्रसमागमे ॥ ९ ॥ तत्र वै देवकीं दिवीं वसुदेवार्थनाशुं
वे । निज्जित्य पाथिवान् सर्वान्नयमारोपयच्छिनिः ॥ १० ॥ तां
दृष्ट्वा देवकीं श्रीरेरथस्यां पुरुपर्षम । नानृष्यत महातेजाः सोम-
दत्तः शिनेर्नृप ॥ ११ ॥ तथार्युद्धमभूद्राजन् दिनासंक्षिप्तमह्युतम् ।
वाङ्मयुद्धं स्वलिनाः प्रसक्तं पुरुपर्षम ॥ १२ ॥ शिनिना सोम-
दत्तस्तु प्रसद्य भुवि पातितः । असिमुद्यम्य कैशेषु प्रष्टश्च च पदा
हतः ॥ १३ ॥ मध्ये राजसहस्राणां प्रेक्षकाणां समन्ततः । कृपया
च पुनस्त्रेण च जीवेति विसर्जितः ॥ १४ ॥ तदवस्थः कृतस्त्रेण
सोमदत्तोऽथ मारिष । प्रासादयन्महादेवममर्षवप्रमास्त्रितः ॥ १५ ॥
तस्य तुष्टो महादेवो वरदानां महाप्रभुः । वरेण कन्दयामास च
तु वने वरं नृपः ॥ १६ ॥ पुत्रमिच्छामि भगवन् यो हि हन्या-
च्छिने सुतन् । मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्याच्च संयुगे ॥ १७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव । ' एवमस्त्विति ततोक्त्वा
 स देवोऽन्तरधीयत ॥ १८ ॥ स तेन वरदानेन लब्धवान् भूरि-
 दक्षिणम् । न्यपातयञ्च समरे सोमदत्ति- शिने सुतम् ॥ १९ ॥
 पश्यता सर्वसैन्याना पदा चैनमताडयत् । एतच्चे कथित राजन्
 यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥ २० ॥ न च शक्यो रणे जेतु सात्वतो
 अनुजर्षमैः । लब्धलक्ष्याय सङ्ग्रामे वद्वदचित्तयोधिनि ॥ २१ ॥
 देवदानवगन्धर्वा बिभितारो ह्यविस्मिताः । स्ववीर्याविजये युक्ता
 नैते परपरिग्रहाः ॥ २२ ॥ न तुल्यं वृष्णिभिरिह दृश्यते किञ्चन
 प्रभो । भूतं मव्यं मविष्यद्बलेन भरतर्षभ ॥ २३ ॥ न ज्ञाति-
 मवमन्यन्ते वृद्धाना यासने रताः । न देवासुरगन्धर्वा न यक्षो-
 रगराक्षसाः ॥ २४ ॥ जेतारो वृष्टिवीराणा किं पुनर्मानुषा
 रणे । ब्रह्मद्रव्ये गुरुद्रव्ये ज्ञातिद्रव्येऽप्यहिसका ॥ २५ ॥ एतेषा
 रक्षितारय धे स्यु कस्याह्निदापटिः । पर्यवन्तो न चोत्सिक्ता
 ब्रह्मण्याः सत्यवादिन ॥ २६ ॥ समर्थानपि मन्यन्ते दौनानभ्यु
 खरन्ति च । निव्य देवपरा दान्ता दाताःस्थाविकत्यना ॥ २७ ॥
 तेन वृष्णिप्रवीराणा चक्र न प्रतिहन्यते । अपि मेरुं वहेतकथित
 तरेहा मङ्गरालयम् ॥ २८ ॥ न तु वृष्णिप्रवीराणा समेत्यान्तं
 अजेन्नृप । एतच्चे सर्वमाखरात यत् ते मथधी विभो । कुरु-
 राज नरयेष्ठ तव ह्यपनधी महान् ॥ २९ ॥

इति श्रीणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सात्यकिप्रथमाया
 चतुस्रारिषट्षिकप्रतोऽध्याय ॥ १४४ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । तदवस्थे हते तन्निन् भूरियवनि कौरवे ।
 यथा भूयोऽमवद्युद्धं तन्मनाश्च सञ्जय ॥ १ ॥
 सञ्जय उवाच । भूरियवनि सक्त्रान्ते परलोकाय भारत ।

वासुदेवं महाबाहुरर्जुन, समेषु च तत् ॥ २ ॥ चोदयाश्चान् भयं
 कृप्या यतो राजा जयद्रथ । प्रतिष्ठां सकृत्वाद्यापि कर्तुमर्हसि
 सेऽनघ ॥ ३ ॥ अस्तमेति महाबाहो, खरमाणो दिवाकरः ।
 एतद्दि पुरुषव्याघ्रं महदभ्युदितं मया ॥ ४ ॥ कार्यं संरक्ष्यते
 चेत् कुम्भसेनामहारथैः । नास्तमेति यथा, सूर्यो यथा सत्यं
 भवेद्वचः ॥ ५ ॥ चोदयाश्चास्तथा कृप्या यथा हन्यां जयद्रथम् ।
 ततः कृष्णो महाबाहुरजतप्रतिमान् हयान् ॥ ६ ॥ जयद्रथोद-
 यामास जयद्रथरथं प्रति । त प्रयान्तममोघेषुमुत्पतद्भिरेवाशुनीः
 ॥ ७ ॥ खरमाणो महाराज सेनामुख्या समाव्रजन् । दुर्यो-
 धनय कर्मण्य वृषसेनोऽथ मद्रराट् ॥ ८ ॥ अश्वत्थामा कृपयैव
 स्वयमेव च सैन्धवः । समासाद्य तु बीमवसु सैन्धवं प्रमुखे स्थितम्
 ॥ ९ ॥ नेत्राभ्या क्रोधदोषाभ्या संप्रैक्षन्निर्द्वन्द्वित्वं । ततो दुर्यो-
 धनो राजा राघेयं खरितोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ अर्जुनो वीक्ष्य
 संयातं जयद्रथवधं प्रति । उवाच राजन् पुत्रस्ते कथं राजा
 सुयोधन ॥ ११ ॥ अयं च वैकर्त्तन युद्धकालो प्रदर्शय स्वात्म-
 बलं महात्मन् । यथा न वध्येत रणेऽर्जुनेन जयद्रथः कर्म तया
 कुम्भ ॥ १२ ॥ अस्त्रावशिष्टं दिवसं कृवीर विधातयस्त्राय रिपुं
 शरीरैः । दिनक्षयभ्याप्य नरप्रवीर ध्रुवं दिनः कथं जयोमवि-
 ष्यति ॥ १३ ॥ सैन्धवे रक्ष्यमाणे तु सूर्यस्यास्त्रमनं प्रति ।
 मिथ्याप्रतिष्ठा, कौन्तेय, प्रवेक्ष्यति हताशनम् ॥ १४ ॥ अर्जुना-
 याश्च भुवि सुहृत्तमपि मानद । जीवितुं नोत्सहेरन् वै भ्रातरो-
 ऽस्य सहानुगा ॥ १५ ॥ विनष्टे पाण्डवेयैय समैल्लवनकाननाम् ।
 वसन्तरामिमा कथं भोघ्यामो हतकण्टकाम् ॥ १६ ॥ देवेनोप-
 हतं पार्थो विपरीतय मानद । कार्याकार्यमजानन् यं प्रतिष्ठां
 कृतवाग्रणे ॥ १७ ॥ नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरोटिना ।
 प्रतिष्ठां कृता कथं जयद्रथवधं प्रति ॥ १८ ॥ कथं जीवति

दुर्धरं त्रयि राघवः प्राणान् नः । अनस्तं गतिं प्रादित्यं हन्यात्
 सैश्वर्यं नृपम् ॥ १८ ॥ रक्षितं महाराजेन कृपेण च महात्मना ।
 जवद्वयं रणे मुखे कथं हन्याद्वनञ्जयः ॥ २० ॥ शौचिणा रक्ष्य-
 भाषणं मया दुःशासनं च । कथं प्राप्स्यति वीरतंसः सैश्वर्यं
 कालविहितं ॥ २१ ॥ युध्यन्ते बहवः शूरा लम्बते च दिवाकरः ।
 शङ्खं जवद्वयं पाथी नैव प्राप्स्यति मानद ॥ २२ ॥ स त्वं कथं
 मयां सार्धं शूरैर्योन्यैर्महारथैः । शौचिणा त्वं हि सहितो महे-
 शने कृपेण च ॥ २३ ॥ युध्यस्व यत्नमास्थाय परं पाथीनं संयुगे ।
 एवमुक्तस्तु राघवस्तव पुत्रेण भारिय ॥ २४ ॥ दुर्धनमिदं
 वाक्यं प्रत्युवाच कुङ्कुतमम् । दृढलक्ष्णेण शूरेण भीमसेनेन धन्विना
 ॥ २५ ॥ भृशं मिनृतनुः सङ्घं शरजालैरनेकशः । स्थातव्य-
 मिति तिष्ठामि रणे संस्यति मानद ॥ २६ ॥ नाहमिद्विति
 किञ्चिन्मं सन्तप्तस्य महत्पुनः । योत्स्यामि तु यथाशक्त्या तदर्थं
 जीवितं मम ॥ २७ ॥ यथा पण्डितमुखीः सो न हनिष्यति
 सैश्वर्यम् । न हि मे युध्यमानस्य सायकानस्यतः शितान् ॥ २८ ॥
 सैश्वर्यं प्राप्स्यते वीरः । सर्वसाधो धनञ्जयः । यत्तं मक्तिमिता
 कार्यं सततं हितकाङ्क्षिणा ॥ २९ ॥ तत् करिष्यामि कौरव्य
 जयो देवे प्रतिष्ठितः । सैश्वर्यं परं यत्तं करिष्याम्यद्य संयुगे
 ॥ ३० ॥ तत्प्रियायै महाराजे जयो देवे प्रतिष्ठितः । अद्य
 योत्स्येऽस्मिन्महं पौरुषं सव्यपाश्रितः ॥ ३१ ॥ तदर्थं पुरुष-
 व्याघ्रं जयो देवे प्रतिष्ठितः । श्रेयं युद्धं कुरुष्वहं मम पार्थस्य
 वीरयो ॥ ३२ ॥ पश्यन्तु सर्वसैन्यानि दौर्घ्यं लीमद्यपणम् ।
 कर्णकौरवयोरेव रणे सम्राट्पमाणयोः ॥ ३३ ॥ अस्त्रुनो निधित-
 वीथेऽजघान तव वादिनोम् । विश्चेद निधितमैः शूराणां
 मनिवस्तिनाम् ॥ ३४ ॥ भुजान् परिवेषणायान् हस्तिहस्ती-
 पमात्रणे । शिरसि च महाबाहुश्च्छेद निधितैः शरैः ॥ ३५ ॥

द्रुपदस्तान् । हयग्रीवान्-रथाक्षांश्च समन्ततः । शिषिताक्तान्
 हयाघोषान् शृणोत प्रासृता मरान् ॥ ३६ ॥ चुरैश्चिच्छेद् बीमत्-
 सुहिंघेकैकं विधैव च । हवा वारणमुखग्राह्य प्रापतन्त-समन्ततः
 ॥ ३७ ॥ ध्वजांश्च वाणिष्ठापानि चामराणि शिरांसि च । कर्ष-
 मन्निरिवोद्धतः मद्दहस्तव-वाहिनीम् ॥ ३८ ॥ आशरेण मही-
 पार्थिवकार-रुधिरोत्तराम् । हतभ्रुविष्ठयोधन्तव-कृत्वा तव-बलं
 बली ॥ ३९ ॥ आसृगाद् दुराधर्षः सैश्ववं सत्यविक्रमः । बीमत्-
 सुर्मीमसिनेन साह्वतेन च रक्षितः ॥ ४० ॥ प्रवभो भरतश्रेष्ठ
 ज्वलन्निव-हृतायनः । तं तथावस्थितं दृष्ट्वा लदीवा वीर्यसम्पदा-
 ॥ ४१ ॥ नामृष्यन्त-महेष्वासाः-फाल्गुनं पुरुषर्षभाः । दुर्यो-
 धनश्च कर्मण्य-वृषसेनाऽथ-महाराट् ॥ ४२ ॥ अश्रुत्यामा कृपयैव
 स्वयमेव च सैश्ववः । संरक्ष्यः सैश्ववस्यार्थं समावृणुन् किरी-
 टितम् ॥ ४३ ॥ नृप्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्घातलनिस्त्रनैः । सङ्ग्राम-
 कोविदं पार्थं सर्वं युद्धविधारदाः ॥ ४४ ॥ अमीताः पर्येवत्तन्त-
 व्यादितास्यमिवान्तकम् । सैश्ववं प्रपठतः कृत्वा जिघांसन्तोऽर्जुना-
 चुरतो ॥ ४५ ॥ सूर्यास्त्रमननिच्छन्तो-लोहितायति-भास्करे ।
 ते भुक्तैर्भोगिभोगाभैर्धनूष्यानम्य सायकान् ॥ ४६ ॥ समुचुः सूर्य-
 रश्म्यामाच्छ्रुतयः फाल्गुनं प्रति । तानस्त्रानस्यमानांश्च किरीटी-
 युद्धदुर्मदः ॥ ४७ ॥ दिघां त्रिघाष्टशैकैकं-कृत्वा-विव्याध ताव्रणे ।
 सिंहाङ्गुलकेतस्तु-दर्शयच्छक्तिमात्मनः ॥ ४८ ॥ शारदतीसतो-
 राजन्नर्जुनं प्रत्यवारयत् । स विहा दशभिः पार्थ-वासुदेवश्च-
 सप्तभिः ॥ ४९ ॥ अतिष्ठदशमार्गेषु सैश्ववं परिपालयन् । अथैनं
 कौरवश्रेष्ठाः सर्व एव-महारथाः ॥ ५० ॥ महता रथसङ्घेन-
 सर्वतः पर्येवारयन् । विस्कारयन्तश्चापानि विस्त्रजन्तश्च सायकान्
 ॥ ५१ ॥ सैश्ववं पर्येरक्षन्त-शासनात्तनयस्य ते । तत्र पार्थस्य-
 शूरस्य बाहोर्वलमदृश्यत ॥ ५२ ॥ इषूणां च वज्रं च धनुषो-

गाण्डीवस्य च । ‘अस्त्रैरस्त्राणि सुखार्थं शीघ्रे’ शारदतस्य च
 ॥ ५३ ॥ एकैकं नवभिर्वाणैः ‘सर्वानिव’ संमार्ययत् । ‘तं शीघ्रिः
 पञ्चविंशत्या’ वृषसेनश्च सप्तभिः ॥ ५४ ॥ ‘दुर्योधनस्तु’ विंशत्या
 कर्ष्यप्रैर्यौ त्रिभिस्त्रिभिः । ‘त एनमभिर्गच्छन्तो’ विध्यन्तश्च पुनः पुनः
 ॥ ५५ ॥ ‘विषन्वन्तश्च’ वापानि सर्वतः पथ्यवारयन् ॥ ‘श्लिष्टश्च
 संवत्स्रं क्रूरयमण्डलमाशु’ ते ॥ ५६ ॥ ‘सूर्यास्तमनमिच्छन्तस्वर-
 माणा-महारथाः’ । ‘त एनमभिनर्हन्तो’ विषन्वानो घनूपि च ॥ ५७ ॥
 सिध्दिचुर्मागणैस्तीक्ष्णैर्गिरि’ मेघा-इवास्वुमि’ । ‘ते महास्त्राणि
 दिव्यानि तत्र’ राजन् व्यदमवन् ॥ ५८ ॥ ‘घनञ्जयस्य’ गात्रे तु
 शूराः परिषवाद्भवः । ‘हतभूविष्टघोषं’ तत्कृत्वा ‘तव’ बलं बली
 ॥ ५९ ॥ ‘आसमाद्’ सुदुर्विषः सैन्यं सत्यविक्रमं । ‘तं कर्ष्यः
 संयुगे’ राजन् प्रत्यवारयदाशुते ॥ ६० ॥ ‘निपते’ मीमसेनस्य
 आश्रितस्य च भारत । ‘तं पार्थो’ द्रुपदभिर्वाणैः प्रत्यविध्यदृणालिरे
 ॥ ६१ ॥ ‘सूतपुत्र’ महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यते । ‘आश्रितस्तु’
 त्रिभिर्वाणैः ‘कर्ष्यं’ विव्याध ‘मारिषं’ ॥ ६२ ॥ ‘मीमसेनस्त्रिभिश्चैव
 पुन’ पार्थश्च सप्तभिः । ‘तान् कर्ष्यः-’ प्रतिविव्याध पृष्ट्या पृष्ट्या
 महारथः ॥ ६३ ॥ ‘तद्युद्धममवेद्राजन्’ कर्ष्यस्य बह्वभिः सह ।
 तदाहुः तमपश्याम’ सूतपुत्रस्य मारिषं ॥ ६४ ॥ ‘यदिकं’ संमरे
 क्रुद्धस्त्रीव्रथान् पथ्यवारयत् । ‘फाल्गुनस्तु’ महाबाहुः ‘कर्ष्यं’ वैक-
 न्तेन मृधे ॥ ६५ ॥ ‘सायकानां’ शतेनैव ‘सर्वमभैस्यताडयत्’ ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं’ सूतपुत्रं प्रतापवान् ॥ ६६ ॥ ‘शरैः’ पद्मोपता
 वीर फाल्गुनं प्रत्यविध्यते । ‘तस्य’ तद्वाघैर्व दृष्ट्वा नाभ्यथ रण-
 र्जुनं ॥ ६७ ॥ ‘तस्य पार्थो’ षतुश्चिच्छां विव्याधैनं स्तनान्तरे ।
 सायकैर्नवभिर्वीरस्वरमाणो-घनञ्जय ॥ ६८ ॥ ‘वैधायं’ तस्य
 समरे सायकं सूर्यवर्षसम् । ‘विक्षिप’ तरया युक्तस्वराकाले
 घनञ्जय ॥ ६९ ॥ ‘समापतन्त’ वेगेन शीघ्रिश्चिच्छेद् सायकम् ।

अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन च क्षिन्नः प्राप्तश्च वि॥७०॥ अथान्यद्वत्सु
 दाहाय सुतपुत्रः प्रतापवान् । सायकीर्बद्धसाहस्येष्वाद्यामास
 पाण्डवम् ॥ ७१ ॥ - तां यस्त्रवृष्टिमनुष्यां कर्णवापसमुत्थिताम् ।
 व्यधमत् सायकीः पार्थः - यत्नमानिव मासतः ॥ ७२ ॥ आद्याः
 मास च तदा सायकीर्जुनो रणे । पश्यतां सर्वयोधानां दृश्यन्
 पाण्डुलाघवम् ॥ ७३ ॥ - कर्णोऽपि हि प्रतां जन्ता आद्यामास
 फाल्गुनम् । सायकीर्बद्धसाहस्यैः कृतप्रतिकृतेषु स्याः ॥ ७४ ॥ तौ
 वृषाविव नर्हेन्ती नरसिंहौ महारथौ । सायकीषं प्रतिच्छ्रुतं
 वक्रतः खमजिह्वगैः ॥ ७५ ॥ अदृश्यौ च यदौघेऽस्ती निघ्नतामिव
 रेतुरम् । पार्थोऽहमजि तिष्ठेह कर्णोऽहं तिष्ठः फाल्गुन ॥ ७६ ॥
 इत्येवं तर्जमानो तु वाक्छब्देस्तुहतां तदा । युध्येतां समरे वीरौ
 चित्रं लघुः च सष्टः च ॥ ७७ ॥ प्रेक्षणीयावमवतां सर्वयोधसमा
 ग्ने । प्रमथ्यमानौ समरे - सिद्धं प्रपुणवातिकीः ॥ ७८ ॥ अयुः
 ध्येतां महाराज परस्परबधैः प्रियौ । ततो दुर्व्योघ्नो राजंस्वावा
 कानस्यमापत् ॥ ७९ ॥ यदादृक्षत राधेयं नाहवा समरेऽर्जुनम् ॥
 निवर्त्तिष्यति राधेय इति मासुक्तवान् वृषः ॥ ८० ॥ एतज्जिन्नन्तरे
 राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् । साकर्णमुत्तोरिषुभिः कर्मस्य
 चतुरो हयान् ॥ ८१ ॥ अनयन्त्युलोकाय चतुर्भिः श्वेतवाहनः ।
 सारथिञ्चास्य मत्सेन रथनीडाहपाहरत् ॥ ८२ ॥ आद्यामास
 च शरैस्त्वं पुत्रस्य पश्यतः । स आद्यामानः समरे हताश्वो हतः
 सारथिः ॥ ८३ ॥ मोहितः परजालेन कर्तव्यं नास्यप्रद्यत । तं
 तथा विरथं दृष्ट्वा रथमारोप्य तं तदा ॥ ८४ ॥ अश्वत्थामा
 महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् । महाराजस्तु कीन्तेयमविध्य
 जिघता शरैः ॥ ८५ ॥ भारद्वाजस्तु विप्रत्या वासुदेवं समा
 प्येत् । घनज्ञघं दादमभिराजघान शिखीमुखैः ॥ ८६ ॥ चतुर्भिः
 शिखु राजस्य वृषसेनस्य सप्तभिः । पृथक् पृथक् महाराज कृप्या

पापविधिभ्यस्तान् ॥ ८० ॥ तथैव तान् प्रत्यविध्यत् कुन्तीपुत्रो
 धनञ्जयः ॥ श्रीशुक्लः ॥ पतुःसुष्टुः ॥ मद्राजं यतेन ॥ ८१ ॥
 सैभ्यं दृशमिभं जैवंपसेनं ॥ त्रिभिः प्रैः ॥ ८२ ॥ आरदतश्च विषय्याः
 विद्वाः पाथः ॥ समुन्नदन् ॥ ८३ ॥ ते प्रतिष्ठाप्रतीघातमिच्छन्तः
 संव्यसाधिनः ॥ ८४ ॥ रोपितास्तावकास्तूर्णममिपेतुर्धनञ्जयम् ॥ ८५ ॥
 यथांशुनः चर्वती ॥ वासुणास्त्रं ॥ प्रादुशक्रे तासवन् ॥ घातैराष्ट्रान् ॥
 तं प्रत्युदीयुः कुरवः ॥ पाण्डुसुनुः ॥ रथैर्महाहैः ॥ गरवपांष्यवर्षनं ॥ ८६ ॥
 तंतस्तु ॥ तस्मिंस्तुमुज्जि ॥ समुत्थिते ॥ सदारुणे ॥ भारत ॥ मोहनोयि ॥ नामुः
 ह्यतः प्राप्य ॥ स राजपुत्रं ॥ किरीटमाली ॥ विद्वज्जन् ॥ पृथक्त्वान् ॥ ८७ ॥
 राज्ञप्रोपसुः ॥ सव्यसाधीः ॥ कुक्कुणां ॥ अरने ॥ क्लेशान् ॥ दादशवर्षवृत्तान् ॥
 गाण्डीवसुक्तेरिषुमिर्महात्मा ॥ सर्वा ॥ दिशो ॥ व्यावृणोतिप्रमेयः ॥ ८८ ॥
 प्रदीपोत्कमभवेद्योत्तरीक्षं ॥ दिहेषु ॥ भूरीण्यपतन् ॥ वयांसि ॥ यत्नं
 प्रिङ्गलन्येन ॥ किरीटमाली ॥ क्रुद्धो ॥ रिपूताजंगवेन ॥ हन्ति ॥ ८९ ॥
 ततः ॥ किरीटी ॥ महताः ॥ महाययाः ॥ शरासनेतास्यः ॥ शराननीकजित् ॥
 हयप्रवेकोत्तमनागधूर्गतान् ॥ कुक्षप्रवीरानिषुमिर्व्यपार्तयन् ॥ ९० ॥
 गदाश्च ॥ गुर्वीः ॥ परिधानयज्ञयातसीञ्च ॥ शक्तीश्च ॥ रणे ॥ नराधिपाः ॥
 महान्ति ॥ शस्त्राणि च ॥ भीमदर्शनाः ॥ प्रमृष्टाः ॥ पाथं ॥ सहसामिदुदुवः ॥
 ॥ ९१ ॥ ततो ॥ युगान्ताभ्रसमस्रजं ॥ मज्जत् ॥ महेन्द्रवापमतिमं ॥ स
 गाखिवेम् ॥ ९२ ॥ चक्रे ॥ होभ्यां ॥ विद्वसन् ॥ भयो ॥ पथयो ॥ दहस्वदीयान् ॥
 यमराष्ट्रवर्द्धनः ॥ ९३ ॥ सो ॥ तानुदीर्घान् ॥ संरथान् ॥ संनागान् ॥
 पदातिसङ्घांश्च ॥ घनुर्धरांश्च ॥ विपन्नपूर्वाशुषजीवितान् ॥ चकार
 वीरो ॥ यमराष्ट्रवर्द्धनान् ॥ ९४ ॥

१. सप्तय उवाच । श्रुत्वा निनादं धनुष्यं तस्य विस्मृतमुत्-
 क्रुष्टमिवान्तोकस्य । 'अक्राघनिस्क्रोष्टमं सुधीरं विक्रममाणस्य'
 धनक्षयेन ॥ १ ॥ 'आसोहिम्न तदोद्भ्रान्तं तदीयं तद्वत् नृपः'
 युगान्तवातसङ्घुब्धं चलद्वीषितरङ्गिणम् ॥ २ ॥ 'प्रलीनभौनमकरः'
 चागराग्ना इवामवत् । सरणे व्यचरत् पार्थः प्रेक्षणीयोः धन-
 क्षयः ॥ ३ ॥ युगपद्दिक्षु सर्वाणि शिवाण्यस्त्राणि दर्शयन् ।
 आद्भानं महाराजं सन्धवानञ्च पाण्डवम् ॥ ४ ॥ उत्कर्षन्तः
 स्रजन्तञ्च नः पश्चाम लाघवात् । ततः क्रुद्धो महाबाहुरैन्द्रमुखं
 दुरासदम् ॥ ५ ॥ प्रादुश्क्रे महाराजः व्यासवन् सर्वभारतान् ।
 ततः प्ररतिः प्रादुरासन् दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रिताः ॥ ६ ॥ प्रदीप्ताश्च
 शिखिमुखाः शंतमोऽथ सप्तस्रगः । आकर्षणपूर्णेनिर्मुक्ते रम्यकींशु-
 निभैः शरैः ॥ ७ ॥ 'नाभोऽभवत् सुदुष्प्रेक्ष्यमुल्कामिरिव संवृतम् ।
 ततः अराश्वकारः तत् कौरवैः समुदीरितम् ॥ ८ ॥ अश्वक्या
 मजसायन्यैः पाण्डवः समुमन्त्रिव । नाशयामास विक्रम्य शरैः-
 दिव्यास्त्रमन्त्रितैः ॥ ९ ॥ 'नैमन्तमोऽशुभिः' क्षिप्रं दिनादो विव
 भास्करः । ततस्तु तावक सैन्यं द्रोपैः शरगमस्तिभिः ॥ १० ॥
 आक्षिपत् पल्लवाश्वूनि निटाधार्क इव प्रभुः । ततो दिव्यास्त्र-
 विदुषा प्रहिता सायकाश्रवः ॥ ११ ॥ समाप्लवन् दिपत्सैन्यं लोकं
 मज्जोरिवाश्रवः । तथा परे समुत्सृष्टा विशिखास्तिग्मतेजसः
 ॥ १२ ॥ 'हृदयान्याशु वीराणाः विविशुः प्रियवन्धवत् । अ-
 एनमोयु र्जनरे' तदीघाः शूरमानिनः ॥ १३ ॥ अलमा इव तैः
 द्रोपमन्त्रिं प्राप्य ययु क्षयम् । एवं समुद्रन् अशूणा जीवितानि
 यथासि च ॥ १४ ॥ पार्थश्वार सङ्ग्रामे मृत्युविग्रहवानिव ।
 सकिरीटानि वक्त्राणि चाङ्गहान् विप्लवान् भुजान् ॥ १५ ॥ अ-
 कृण्वत्युगान् कर्षान् दिपा निरहरच्छुरैः । सतीमरान् गज-
 स्थाना समासान् हयसादिनाम् ॥ १६ ॥ सर्वमण पदातीना

रथिनाञ्च सधन्वनः । सप्रतीदान्निर्यन्तृणां वाह्वं विच्छेदे पाण्डवः
 ॥ १७ ॥ - स दीप्ताग्रमराक्षिप्तान् - बभौ तत्र धनञ्जयः । स-
 विस्फुलिङ्गाग्रशिखी ज्वलन्निव ज्जताग्रमः ॥ १८ ॥ तं देवराज-
 पतिमं सर्वशस्त्रभृता वरम् । युगपदिक्षु सर्वासु रथस्थं पुरुष-
 प्रमम् ॥ १९ ॥ निक्षिपन्तं महास्त्राणि प्रेषणीयं धनञ्जयम् ।
 नृत्यन्तं रथमार्गेषु घृत्तुर्ज्यातलनादितम् ॥ २० ॥ निरीक्षितुं न
 श्रेकुस्ते यत्नवन्तोऽपि पार्थिवा । मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्त-
 मिवासवरे ॥ २१ ॥ दीप्तोग्रमभृतमरः किरीटी विरराज ह ।
 वर्णास्त्रिवोदीर्णजलः, सैन्द्रधन्वाश्वुदो, महान् ॥ २२ ॥ महास्त्र-
 संप्रवे तस्मिन् जिष्णुना सम्प्रवर्तिते । सुदुस्तरे महाघोरे ममञ्जु-
 र्योषपुङ्गवाः ॥ २३ ॥ उत्कृत्तवदनेर्द्वैष्टैः मरौरैः क्षतबाहुभिः ।
 भुजैश्च पाणिनिमुक्तैः पाणिभिव्यङ्गुलीकृतैः ॥ २४ ॥ कृत्ताग्रहस्तैः
 करिभिः कृत्तदन्तैर्मदोक्तैः । हयैश्च विखुरग्रीतेरथैश्च शकली-
 कृतैः ॥ २५ ॥ निकृत्तान्त्रैः कृत्तपादैस्तथान्यैः कृत्तशस्त्रिभिः ।
 निषेष्टैर्विस्फुरद्भिश्च प्रतशोऽथ सहस्रमः ॥ २६ ॥ श्वत्सोराघात-
 ललितं तत् पार्थायोधनं महत् । अपश्याम महीपाल मीक्षणा
 भववर्चनम् ॥ २७ ॥ आक्रोडाभिव सट्ठन्य' पुराभ्यर्हयतः पशून् ।
 गजानां चुरनिमुक्तैः करैः सभुजगिव-भू ॥ २८ ॥ क्वाक्षिदभौ
 स्रग्विणीव वक्रपक्षे समाचिता । विचित्रोष्णोपमुकुटैः क्रेयूरा-
 द्भद्रकुण्डलैः ॥ २९ ॥ स्वर्णविद्यतमुद्रैश्च माण्डैश्च गजवाजिनाम् ।
 किरीटभतसङ्घीर्षा तत्र तत्र समाचिता ॥ ३० ॥ विरराज-भृथं
 चित्ता, मही-नववधूरिव । मञ्जामेदु कर्हमिनीं शोणितौघतर-
 द्विषोम् ॥ ३१ ॥ मनांस्त्रिमिरगोषाश्च केशशैवलयशहलाम् ।
 शिरोबाहूपलतटा-सुकक्रोडास्त्रिषड्दटाम् ॥ ३२ ॥ चित्रध्वज-
 पताकाट्या ऊत्रधापोर्मिनालिनीम् । विगतासुमहाकाया गज-
 देहामिसङ्कुलाम् ॥ ३३ ॥ रथोद्भुपयताकीर्णा-हयसङ्घातरोधकम् ।

रथधनुर्गुणीषाञ्जुवैरतिदुर्गमामैः ॥ ३४ ॥ प्रासादशक्तिपरशुः
 विशिखाहिदुरासटाम् । ॥ ३५ ॥ बलकृष्णमेहनकां । गोमायुमकरोत्-
 कटाम् ॥ ३५ ॥ गृध्रोदग्रमहाग्राहा शिवामिसुतमेरेवाम् । नृत्यत्
 प्रेतपिपाषाद्यैर्मृताकोषां चहस्रमः ॥ ३६ ॥ गतासुयोधनिषेष्ट-
 शरीरघतवाहिनीम् । महाप्रतिभयाः रौद्रांघोरां वैतरणीभिर्व
 ॥ ३७ ॥ नदीं प्रवर्त्तयामास मीरुणां भयवर्धिनीम् । ते दृष्ट्वा
 तस्य विक्रान्तमन्तकस्यैवः स्तूपणः ॥ ३८ ॥ अभूत्पूर्वं कुरुषु
 भयमागाङ्गालिनेः । तत आदाय वीरार्णामस्त्रैरस्त्राणि पाण्डवः
 ॥ ३९ ॥ आत्मानं रौद्रमाघटे रौद्रकर्माणं विधित्वा । ततो
 रथवरान्नाजन्तव्यतिक्रामदञ्जुनः । ॥ ४० ॥ मध्यान्दिनगतं सूर्यं
 प्रतपन्तनिवास्वरे । न शुकुः सर्वभूतानि पाण्डवे प्रतिवीक्षितुम्
 ॥ ४१ ॥ प्रसृतान् तस्य गार्ण्डोवाञ्छूरव्राताम्हात्मनः । सङ्ग्रामे
 सम्यपश्यामो हंसपङ्क्तोरिवास्वरे ॥ ४२ ॥ विनिवार्यैः स
 वीराणामस्त्रैरस्त्राणि सर्वथ । दृश्यन् रौद्रमात्मानं सुग्री कर्माणं
 विधितः ॥ ४३ ॥ स तान् रथवरान् रानजन्तव्यक्रामत्तदाञ्जुनः ।
 मोहयन्निव नारत्तिलयद्रथबधेपुसया ॥ ४४ ॥ विसृजन् दिव्यै
 सर्वासुः शरानसितशरथिः । स रणे व्यचरत्सुखं प्रेक्षणीयो
 वनश्रयः ॥ ४५ ॥ भ्रमन्त इव शूरस्य शरव्राता महात्मनाः ।
 पदस्थन्तान्तरीक्षस्थाः शतशोऽथ । स हस्रेथ ॥ ४६ ॥ आददानं
 महेष्वासं सन्धानञ्च पाण्डवम् । विसृजन्तन्तु कौन्तेयं नानु-
 पश्यामहे तदा ॥ ४७ ॥ तथा सर्वा दिशो राजन् सर्वाश्च रथिनो
 रणे । आकुलीकृत्य कौन्तेयो जगद्रथमुपाद्रेवत् ॥ ४८ ॥ विव्याधो
 ष चतुःपष्टाग शरणा नतपरेणाम् । सैन्धवामिसुखं यान्तं योधाः
 सम्युच्च पाण्डवम् ॥ ४९ ॥ न्यवर्त्तन्त रणाहोरा निराशस्तस्य
 जीविते । यो योऽभ्यधावदाक्रन्दे तावकः पाण्डवं रणे ॥ ५० ॥
 तस्य तस्यान्तगो वाणः शरीरे न्यपतत् प्रभो । कवन्वचञ्चलञ्चक्रे

तव सैन्यं महारथः ॥ ५१ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ शरैरमंगश-
 चन्निभैः । एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबलं तदा ॥ ५२ ॥ आकुली-
 कृत्य कौन्तेयो जयदृथमुपाद्रवत् । द्रोणिं पश्चाद्यताविध्यदृपसेनं
 त्रिमिः शरैः ॥ ५३ ॥ कृपायमाणः कौन्तेयः कृपन्वमिरार्हयत् ।
 मय्यं पौड्रमभिर्वाणैः कथं हात्रिंशता शरैः ॥ ५४ ॥ सैन्यवच्च
 चतुःषष्ट्या विहा सिंघ इवानदत् । सैन्यवस्तु तदा विद्धः शरै-
 गाण्डोवधन्वना ॥ ५५ ॥ न चक्षमे सुसंक्रुद्धस्तोत्रार्हित इव द्विपः ।
 स वराहध्वजस्तूयं गार्हपत्रानजिह्वागान् ॥ ५६ ॥ क्रुद्धाशोविप्र-
 सङ्घाशान् कर्मारपरिमार्जितान् । आकर्षणपूर्णांश्चित्तेषु फाल्गु-
 नस्य रथं प्रति ॥ ५७ ॥ त्रिमिस्तु विहा गोविन्दं नाराचैः पड्मि-
 रजुंनम् । अष्टाभिर्वाजिनोऽविध्यद्वजस्रैकेन पत्रिणा ॥ ५८ ॥ स
 विक्षिप्यार्जुनस्तीक्ष्णान् सैन्यवप्रद्विताळ्हरान् । युगपत्तस्य विच्छेद्
 शराभ्या सैन्यवस्य ह ॥ ५९ ॥ शारथेथ शिरः कायात् ध्वजञ्च
 समलङ्घृतम् । स क्षिन्नयष्टिः सुमहान्दीर्यमाणः शराहतः ॥ ६० ॥
 वराहः सिन्धुराजस्य पपाताज्जिगिखोपमः । एतज्जिनेव काले तु
 द्रुतं गच्छति मास्करे ॥ ६१ ॥ अद्रवोत् पाण्डवं तत्र त्ररमाणो
 जनार्दनः । एष मध्ये कृतः पड्मिः पार्थ वीरैर्महारथैः ॥ ६२ ॥
 जीवितेप्सुर्महाबाहो भीतास्तिष्ठति सैन्यवः । एताननिर्जित्य रणे
 पड्मथान् पुरुपर्यम ॥ ६३ ॥ न शक्यः सैन्यवो हन्तुं यत्तो निर्व्याज-
 मार्जुन । योगमत्र विधास्यामि सूर्यव्यावरणं प्रति ॥ ६४ ॥ अस्मिं
 गत इति व्यक्तं द्रुच्यत्येकः स सिन्धुराट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी
 विनाशार्थं तव प्रभो ॥ ६५ ॥ न गाप्स्यति दुराचारः स आत्मानं
 कथञ्चन । तत्र क्षिप्ते प्रहत्तव्यं त्रयास्य कुरुषत्तम ॥ ६६ ॥
 व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्तुमिति भास्करः । एवमस्त्विति बीमस्तुः
 केयवं प्रत्यभापत ॥ ६७ ॥ ततोऽसृजत्तनः कृपाः सूर्यव्यावरणं
 प्रति । योगी योगेन समुक्तो योगिनामोश्वरो हरिः ॥ ६८ ॥

सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्त्विति मास्करः । त्वदीया जह्नु-
 र्योधा पार्थनाथान्तराधिप ॥ ६९ ॥ ते प्रहृष्टा रणे राजन्नाप-
 श्यन् सैनिका रविम् । उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जय-
 द्रथः ॥ ७० ॥ वीचमाणे ततस्तस्मिन् सिन्धुराजे दिवाकरम् ।
 पुनरेवाब्रवीत् कृष्णो घनक्षयमिदं वचः ॥ ७१ ॥ पश्य सिन्धुपतिं
 वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरम् । मयं हि विप्रमुच्येतस्त्वन्तो मरत-
 सत्तम ॥ ७२ ॥ अयं काळो महाबाहो बधायाम्य दुरात्मनः ।
 छिन्धि मूर्धानमस्याशु कुरु साफल्यमात्मनः ॥ ७३ ॥ इत्येवं केशवे-
 नोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यबधीप्तावकं सैन्यं शरैरकाञ्चि-
 सन्दिभैः ॥ ७४ ॥ कृपं विव्याध विशत्या कर्मां पद्माशता शरैः ।
 शस्य दुर्योधनश्चैव पङ्क्ति- पङ्क्तिभिरताडयत् ॥ ७५ ॥ वृषसेनं
 तथाष्टाभि-पष्टा सैन्धवमेव च । तथैव च महाबाहुस्त्वदीयान्
 पाण्डुनन्दनः ॥ ७६ ॥ गाढं बिद्ध्वा शरैराजन् जयद्रथमुपाद्रवत् ।
 तं समीपस्थितं दृष्ट्वा लेखिहानमिवानलम् ॥ ७७ ॥ जयद्रथस्य
 गोप्तार संघर्षं परमं गताः । तत सर्वे महाराज तव योधा
 जयेषिण ॥ ७८ ॥ सिपिचु- शरधारामिः पाकशासनिनाहवे ।
 सञ्छाद्यमानः क्रीन्तेयः शरजालैरनेकमः ॥ ७९ ॥ अङ्गुध्यत् स
 महाबाहुर्राजितः कुरुनन्दनः । ततः शरमय जालं तुमुल पाक-
 शासनिः ॥ ८० ॥ व्यसृजत् पुरप्रव्याघ्रस्तव सैन्यजिघासया । ते
 हन्यमाना वीरेण योधा राजव्रणे तव ॥ ८१ ॥ प्रजङ्ग- सैन्धवं
 भीता हौ सम नाप्यधावताम् । तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य
 विक्लमम् ॥ ८२ ॥ तादृक्नभावी भूतो वा यच्चकार महायथाः ।
 द्विपान् द्विपगताथैव ह्वयान् ह्वयगतानपि ॥ ८३ ॥ तथा शर-
 धिनथैव न्यहन् ऋद्रः पशूनिव । न तत्र समरे कश्चिन्मया दृष्टो
 नराधिप ॥ ८४ ॥ गजो बाली नरो वापि यो न पार्थमराहतः ।
 रजसा तमसा चैव योधाः सञ्छन्तश्चतुषः ॥ ८५ ॥ कश्मलं

प्राविशत् घोरं नान्वजानन् परस्परम् । ते शरैर्भिन्नमर्माणः
 सैनिकाः कालघोदिता ॥ ८६ ॥ बभ्रुसुखस्त्रलः पेतुः सेदुर्मस्तुश
 भारत । तस्मिन् महाभोषणके प्रजानामिव सङ्घे ॥ ८७ ॥
 रणे महति दुष्यारे वर्त्तमाने सुदारुणे । शोणितस्य प्रसेकेन
 श्रीघ्नत्वादनिलस्य च ॥ ८८ ॥ अघान्यत्तद्रजो भौममदृक्क्षित्ते
 धरातले । शानामि निरमञ्जंय रथचक्राणि शोणितैः ॥ ८९ ॥
 मखा विगवतो राजस्तावकाना रणाङ्गणे । हस्तिनश्च हतारोहा
 दारिताङ्गाः सहस्रश ॥ ९० ॥ स्वान्यनीकानि मृद्गन्त आर्त्तनादाः
 प्रदुद्रुवुः । जयाश्च पतितारोहाः पत्तयश्च नराधिप ॥ ९१ ॥
 प्रदुद्रुवुर्मयाद्राजन् धनञ्जयधराहताः । मुक्तकेषा विक्रवचाः
 क्षरन्त क्षतजं क्षतैः ॥ ९२ ॥ प्रपलायन्त सन्वस्तास्यङ्गा रण-
 गिरो जनाः । क्षत्रग्राह्यश्चीताश्च केषित्तद्रामवन् भुवि ॥ ९३ ॥
 हतानाङ्गापरे मध्ये हिरटाना निलिखिरे । एवं तव बल राजन्
 द्वावायत्वा धनञ्जय ॥ ९४ ॥ न्यबधीत् सायकीधोरैः सिन्धु-
 राजस्य रक्षिण । कर्षं द्रौणिं कृप मल्य वृषसेनं सुयोधनम्
 ॥ ९५ ॥ छादयामास तोत्रेण शरजालेन पाण्डव । न शङ्क-
 न्नाक्षिपन्नाजन्त मुञ्चन्तापि सन्दधन् ॥ ९६ ॥ अदृश्यतार्जुन सङ्घे
 श्रीघ्नास्त्रत्वात् कथञ्चन । धनुर्मण्डलमेवास्य दृश्यते छास्यत सदा
 ॥ ९७ ॥ सायकाश्च व्यदृश्यन्त निश्चरन्तः समन्तत । कर्षस्य तु
 धनुश्छिन्ना वृषसेनस्य चैव च ॥ ९८ ॥ शल्यस्य सूतं मल्लेन रथ-
 नोद्धाटपातयत । गाढविहासुभौ कृत्वा शरैः स्वस्रोवमातुलो
 ॥ ९९ ॥ अर्जुनो जयता श्रेष्ठो द्रौणिघारदती रणे । एव तान्
 व्याकुलीकृत्य हृदीयाना महारथान् ॥ १०० ॥ उज्जहार शरं
 घोरं पाण्डवोऽनलमन्निभम् । इन्द्राशनिमप्रखंडं दिव्यमन्ताभि
 मन्त्रितम् ॥ १०१ ॥ सर्वमारसहं शश्वत् गन्धमाख्याक्षित मदत ।
 वर्जणास्त्रेण संवोच्य विधिवत् कुहनन्दन ॥ १०२ ॥ समा-

दधन्महाबाहुर्गाण्डीवे चिप्रमर्जुनः । तस्मिन् सन्धायमाने तु शरैः
 ज्वलनतेजसि ॥ १०३ ॥ अन्तरीक्षे महानादो भूतानामभवन्नृपः ।
 अद्रवोच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दनः ॥ १०४ ॥ धनस्त्रय शिर-
 श्छिन्धि सैन्यवस्य दुरात्मनः । अस्त्रं महीधर श्रेष्ठ विद्यासति
 दिवाकरः ॥ १०५ ॥ शृणुष्वैव च मे वाक्यं जयद्रथवध प्रति ।
 वृद्धक्षत्रसैन्यवस्य पिता जगति विश्रुतः ॥ १०६ ॥ स कालेनेह
 महता सैन्यवं प्राप्तवान् सुतम् । जयद्रथममिच्छन् वागुवाचाशरी-
 रिणी ॥ १०७ ॥ नृपमन्तर्हिता वाणी मेघदुन्दुभिनिखना ।
 तवात्मजोऽय मर्त्येषु कलशोलङ्घमादिभिः ॥ १०८ ॥ गुणैर्भविष्यति
 विभो सदृशो वंशयोद्भवो । अत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूरामि-
 सतकृत ॥ १०९ ॥ किन्तुस्य युध्यमानस्य सङ्ग्रामे अत्रियर्षभ ।
 शिरश्छेत्स्यति संक्रुद्ध शत्रुरालक्षितो भुवि ॥ ११० ॥ एतच्छ्रुत्वा
 सिन्धुराजो ध्यात्वा शिरमरिन्दम । आतीन् सर्वानुवाचेदं पुत्र-
 स्त्रिधाभिषोडित ॥ १११ ॥ सङ्ग्रामे युध्यमानस्य वक्षतो महतीं
 धुरम् । धरण्या मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः ॥ ११२ ॥
 तस्यापि शतधा मूर्धा क्लिष्यति न संशयः । एवमुक्त्वा ततो राज्ञ्ये
 स्थापयित्वा जयद्रथम् ॥ ११३ ॥ वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपश्रेष्ठं
 चर्मास्थितः । सोऽयं तप्यति तेजस्वी तपो धीरं दुरासदम् ॥ ११४ ॥
 समन्तपञ्चक्रादस्माद्दृष्टिर्वा नरकेतनः । तस्मात्पञ्चयद्रथस्य त्वं शिर-
 श्छिन्त्वा महामृधे ॥ ११५ ॥ दिव्येनास्त्रेण रिपुहन् धीरेणाहुत-
 कर्मणा । सक्रुण्डलसिन्धुपते प्रमत्तनसुतानुज ॥ ११६ ॥ उत्-
 रुद्धे पातयद्याशु वृद्धक्षत्रस्य भारतः । अथ त्वमस्य मूर्धानं पात-
 यिष्यसि भूतसौ ॥ ११७ ॥ तवापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न
 संशयः । यथा चैतन्नजानोयात् स राजा पृथिवीपति ॥ ११८ ॥
 तथा क्रुश क्रुश्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न ह्यसाध्यमकार्यं वा
 विद्यते तत्र किञ्चन ॥ ११९ ॥ समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासव

नन्दन । एतच्छुद्धा तु वचनं सुक्लणी परिमंलिङ्गम् ॥ १२० ॥
 इन्द्राग्निमस्यमं दिव्यं मन्त्राभिर्मान्दतम् । सर्वमारुहं शश्व-
 द्दन्धमाल्यार्चितं शरम् ॥ १२१ ॥ विमसञ्जार्जुनस्तूयं सैम्भवस्य
 वधे धृतम् । स तु गाण्डीवनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः ॥ १२२ ॥
 अकुन्तमिव वृक्षाग्रात सैम्भवस्य शिरोऽहरत् । अहरत्तत् पुनर्येव
 शरैस्सर्वैः धनञ्जयः ॥ १२३ ॥ दृष्ट्वैतानमहर्षीय सुहृदां हर्षणाय
 च । शरैः कटम्बकीकृत्य काले तस्मिन् पाण्डवः ॥ १२४ ॥ समन्त-
 पद्मकाहाद्यं शिरस्तद्वारमन्ततः । एतस्मिन्नेव काले तु सुहृद्यो
 महीपतिः ॥ १२५ ॥ सम्यगामुपास्ते तेजस्वी संभवन्वी तव मारिष ।
 उपासीनस्य तस्याथ कृप्याकेशं सकुण्डलम् ॥ १२६ ॥ सिन्धु राज्ञ्यं
 मूर्धानमुत्सङ्गे तमपातयत् । तस्योत्सङ्गे निपातितं शिरस्तच्चारु-
 कुण्डलम् ॥ १२७ ॥ दृष्ट्वाश्वस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम । कृत-
 क्षणस्य तस्याथ वृद्धश्वस्य धीमतः ॥ १२८ ॥ उत्तिष्ठतस्तत्
 सहसा पिरोऽगच्छदरातलम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्धनि
 भूतलम् ॥ १२९ ॥ गते तस्यापि शतघा मूर्धागच्छदरिन्दम ।
 ततः सर्वाणि भूतानि विस्मयं जम्भुत्तमम् ॥ १३० ॥ वासुदेवश्च
 बीमत्सुं प्रशंसुर्महाबलम् । ततो विनिहते राजन् सिन्धु राजे
 किरीटिना ॥ १३१ ॥ तमस्तदासुदेवेन संहृतं मरुतर्षम । पथाज्-
 ज्ञातं महीपाल तव पुत्रैः सहानुगैः ॥ १३२ ॥ वासुदेवप्रयुक्तैर्यं
 भायेति नृपसत्तम । एवं च निहतो राजन् पार्थिनामिततेजसा
 ॥ १३३ ॥ अक्षौहिणीरष्ट हत्वा जामातां तव सैम्भवः । ततो
 दृष्ट्वा विनिहृतं सिन्धु राजं जयद्रथम् ॥ १३४ ॥ पुत्राणां तव
 नेत्रेभ्यो दुःखादस्यपतञ्जलम् । ततो जयद्रथे राजन् हते पार्थिन
 केशवः ॥ १३५ ॥ दधौ शङ्खं महाबाहुरर्जुनस्य परन्तपः । भीम-
 सेनाऽपि सङ्गामे बोधयन्निव पाण्डवम् ॥ १३६ ॥ सिंघनादेन
 मद्यता पूरयामास रोदसी । तं शुद्धा तु महानादं धर्मपुत्रो

युधिष्ठिरः ॥ १३० ॥ सैन्धवं निहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना ।
 ततोः वाटिद्वघोषेण स्वयोधानभ्यर्षयत् ॥ १३१ ॥ अभ्यवर्त्तत
 सङ्ग्रामे भारद्वाजं युयुत्सया । ततः प्रवृत्ते राजन्नस्तं गच्छति
 मास्करे ॥ १३२ ॥ द्रोणस्य सोमकीः सार्धं सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ।
 ते तु सर्वप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ॥ १३३ ॥ सैन्धवे निहते
 राजन्नयुध्यन्त महारथाः । पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सैन्धवं विनि-
 हत्य च ॥ १३४ ॥ अयोधयंस्ततो द्रोणं जयोन्मत्तास्ततस्ततः ।
 अर्जुनोऽपि रणे योधांस्तावकान् रथसत्तमान् । अयोधयम्बहा-
 राज तं हत्वा सैन्धवं नृपम् ॥ १३५ ॥ स दिव्यदूनिव दिवराजः
 किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् । यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः
 पूर्वां प्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥ १३६ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे

षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

धतराष्ट्र उवाच । तस्मिन् विनिहते वीरे सैन्धवे सव्यसाविना ।
 मामका यदकुर्वन्त तन्ममावत्तु सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा रणे पार्थिव मादिष्य ।
 अमर्षवशमापन्नः क्रुपः धारदहतस्तथा ॥ २ ॥ महता शरवर्षेण
 पाण्डवं समवाकिरत् । द्रौणिश्याभ्यद्रवत् पार्थं रथमास्थाय
 फाल्गुनम् ॥ ३ ॥ तावितौ रथिनां श्रेष्ठौ रथाभ्यां रथसत्तमौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्विशिखैरभ्यवर्षताम् ॥ ४ ॥ स तथा शरवर्षाभ्यां
 समेहङ्गां महाभुजः । पीडयमानः परामार्त्तिमगमद्रथिनाम्बरः
 ॥ ५ ॥ सोऽजिघांसुर्गुरुं सङ्घो गुरोस्तनयमेव च । अकाराचार्यकं
 तत्र कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरस्त्राग्निं संवार्य द्रौणोः
 धारदहतस्य च । मन्दवेगानिपुंस्ताभ्यामजिघांसुरवाहजत् ॥ ७ ॥

ते चापि भृशमभ्यघ्नन् विशिखा जयचोदिता । वज्रदातुं परा-
 नार्त्तं शराणान्तावगच्छताम् ॥ ८ ॥ अथ शारदते राजन्
 कौन्तेयशरपोडितः । अवासीद्द्रयोपस्थे मूर्च्छाममिलगाम ह
 ॥ ९ ॥ विह्वलन्तमभिघ्राय भर्तारं शरपोडितम् । हतोऽयमिति
 च ज्ञात्वा शारथिस्तनपाहरत् ॥ १० ॥ तस्मिन् मग्ने महाराज
 रूपे शारदते युधि । अश्रुत्यामाघपायासीत् पाण्डवेवाद्रथान्तरम्
 ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शारदतं पार्थो मूर्च्छितं शरपोडितम् । शय एव
 महेश्वाम-कृपणं पथ्यदैवयत् ॥ १२ ॥ अश्रुपूर्संमुखो दीनो वचन-
 क्षेदमब्रवीत् । पश्यन्निदं महाप्राज्ञं क्षता राजानमुक्तवान् ॥ १३ ॥
 कलान्तकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने । नीयता परेलोकाय
 भाष्य क्लृप्तपासनः ॥ १४ ॥ अस्माद्धि क्लृप्तमुखानां महदुत्-
 पत्स्यते भयम् । तद्विदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥
 तत्कृतं ह्ययं पश्यामि शरतल्पगतं गुरुम् । धिगस्तु क्षात्रमाचारं
 धिगस्तु बलपौषपम् ॥ १६ ॥ को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिदुह्येत
 माहृषः । ऋषिपुत्री ममाचार्यो श्लोकावली दयितः शखा ॥ १७ ॥
 एष घृते रथोपस्थे महापौरमिपोडितः । अकामयानेन मया
 विशिखैरर्हितो भृशम् ॥ १८ ॥ अवासीद्द्रयोपस्थे प्राणान् पोडु-
 यतीव मे । शराहितेन हि मया प्रेक्षणीया महायुति ॥ १९ ॥
 अभ्यस्तो वज्रमिवांगैर्हिमघनंगतन वै ॥ शोचयत्येव नियतं भूय-
 पुत्रवधाहिःमाम् ॥ २० ॥ कृपणं स्वस्थे सन्तं पश्य कृष्णं यथा-
 गतम् । सुपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्यैश्चो नरर्षिभिः ॥ २१ ॥
 प्रवच्छन्तोऽपि कामान् देवदत्तमुपयान्ति ते । ये तु विद्यामुपादाय
 गुरुभ्यः पुत्रपाषमाः ॥ २२ ॥ घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तास्ते वै निरय-
 गामिनः । तद्विदं नरकावाद्यं कृतं कर्म मया ध्रुवम् ॥ २३ ॥
 आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता भृशम् । यत्तत् पूर्वमुपाकुर्व-
 न्नास्ति मामब्रवीत् कृप ॥ २४ ॥ न कथञ्चन कौरव्यं प्रहर्षयं

गुराविति । तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ॥ २५ ॥
 नानुष्ठितं तमेवाजौ विशिखैरभिवर्षता । नमस्तस्मै सुपूज्याय
 गौतमायापलायिने ॥ २६ ॥ धिगस्तु मम वाणीय यो ह्यसौ
 प्रहराम्यहम् । तथा विलपमाने तु सव्यसाधिनि तं प्रति ॥ २७ ॥
 सैन्यं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् । तमापतन्तं राधेय-
 मर्जुनस्य रथं प्रति ॥ २८ ॥ पाञ्चाख्यौ सात्यकिश्चैव सद्यसा समु-
 पाद्रवन् । उपायान्तन्तु राधेय दृष्ट्वा पार्थो महारथः ॥ २९ ॥
 प्रहसन्देवकीपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् । एष प्रयात्याधिरथिः सात्यके-
 स्यन्दनं प्रति ॥ ३० ॥ न मृष्याति हत नून भूरियवसमाहवे ।
 यत्र यात्येष तत्र त्वं चोदयाश्चान् जनार्दन ॥ ३१ ॥ ना सीम-
 दत्ते पदवीं गमयेत् सात्त्वतं ह्यप । एवमुक्तो महाबाहुः केशवः
 सव्यसाधिना ॥ ३२ ॥ प्रत्युवाच महातेजा कालगुप्तमिदं वच ।
 अलमेघ महाबाहुः कर्षायैको हि पाण्डव ॥ ३३ ॥ किम्बु न-
 द्रौपद्याभ्या सहितः सात्त्वतर्षभ । न च तावत् क्षमः पार्थ
 कर्णेन तव सङ्गर ॥ ३४ ॥ प्रज्वलन्तो महोक्तेव तिष्ठत्यस्य हि
 वासवी । तदर्थं पूज्यमाना वै रक्ष्यते परवीरहन् ॥ ३५ ॥ अतः
 कर्षः प्रयात्स्व सात्त्वतस्य यथातथा । अहं श्लास्यामि कौन्तेय काल-
 मस्य दुरात्मनः । यत्रैन विशिखैस्तीक्ष्णैः पातयिष्यामि भूतले ॥ ३६ ॥

हतराष्ट्र उवाच । याऽसौ कर्णेन वीरेण वाणीयस्य समा-
 गमः । हते च भूरियवसि सैन्ये च निपातिते ॥ ३७ ॥ सात्यकि-
 थापि विरथः कं समाहूढवाग्रधम् । चक्ररथौ तु पाञ्चाख्यौ
 तन्ममावधु सङ्गतय ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच । हन्त ते वर्त्तयिष्यामि यथावत्तं महारथे ।
 शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा दुराचरितमात्मनः ॥ ३९ ॥ पूर्वमेव हि
 ज्ञप्सास्य मनोगतमिदं प्रभो । विजेतव्यो यथा वीरः सात्यकिर्युप-
 केतुना ॥ ४० ॥ अतीतानागते राजन् स हि वेत्ति जनार्दन ।

ततः सूतं समानीय दारुकं सन्दिदेश च ॥ ४१ ॥ रथो मे युज्यतां
 कल्पमिति राजन्महाबल । - न हि देवा न गन्धर्वा न यक्षोरग-
 राक्षसाः ॥ ४२ ॥ मानवाय विजेतारः कृष्णाद्योः सन्ति केचन ।
 पितामहप्रुरोगाय देवाः सिद्धाय तं विदुः ॥ ४३ ॥ तथाः प्रभाव-
 नतुलं शृणु युद्धन्तु तत्तथा । सात्यकिं विरथं दृष्ट्वा कर्णञ्चाभ्युद्यतं
 युधि ॥ ४४ ॥ -दधौ शङ्खं महानादमार्षभेणाय माधवः । दारुको
 वेत्ति सन्देशं शुद्धा शङ्खस्य च स्वनम् ॥ ४५ ॥ रथमन्वानयत्तस्मै
 सुवर्षोच्छ्रितकेतनम् । स केशवस्थानुमते रथं दारुकसंयुतम् ॥ ४६ ॥
 आरुरोह शिनेः पौत्रो ज्वलनादित्यसन्निभम् । कामगैः शैव्य-
 सुग्रीवनेषुपुष्पवलाहकैः ॥ ४७ ॥ हयोद्ग्रैर्महावेर्हेममाण्डविभू-
 पितैः । युक्तं समारुह्य च तं विमानप्रतिमं रथम् ॥ ४८ ॥ अभ्य-
 द्रवत राधेयं प्रवपन् सायकान् बहून् । चक्ररक्षावपि तदा युधा-
 मन्यूनमौजसौ ॥ ४९ ॥ घनश्लयरथं ह्रिवा राधेयं प्रत्युदीयतुः ।
 राधेयोऽपि महाराज भरवर्षं समुत्सृजन् ॥ ५० ॥ सम्यद्भवत्
 सुसक्रुद्धो रणे शैनेयमधुरत । नैव देवं न गान्धर्वं नासुरोरग-
 राक्षसम् ॥ ५१ ॥ तादृशं भुवि नो युद्धं दिवि वा श्रुतमित्युत ।
 उपारमत तत्क्षैन्यं सरयाश्वनरदिपम् ॥ ५२ ॥ तथाहं दृष्ट्वा महा-
 राजं कर्म समुद्वेगतम् । सर्वं च समपश्यन्त तद्युद्धमतिमानुपम्
 ॥ ५३ ॥ तद्योनृवरवीराजन् सारथ्यं दारुकस्य च । गतप्रत्या-
 गतावृत्तैर्मण्डलै रन्निवर्त्तनैः ॥ ५४ ॥ सारथेस्तु रथस्थस्य काश्य-
 पेयस्य विक्षिताः । नमस्तलगतार्थैव दिवगन्धर्वदानवाः ॥ ५५ ॥
 अतीवावहिता द्रष्टुं कर्णशैनेयवीरणम् । मित्रार्थं तौ पराक्रान्तौ
 स्रद्धिनौ शुषिणो रणे ॥ ५६ ॥ कर्णथामरसङ्घाघ्नी युयुधानय
 सात्यकिः । अन्योऽन्य तौ महाराज भरवर्षैरवर्षताम् ॥ ५७ ॥
 प्रममाय शिनेः पौत्रं कर्णः सायकवृष्टिभिः । अमृष्यमाणो निघनं
 कौरव्यजलसन्धयोः ॥ ५८ ॥ कर्णं शौकस्रमाविष्टो महोरग इव

प्रवृत्तम् । स शैनेयं रणे क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ५८ ॥ अथ-
 द्रवत वेगेन पुनः पुनररिन्दम । तन्तु सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं सात्यकिः
 प्रत्यविध्यत ॥ ६० ॥ महता शरवर्षेण राजः प्रतिगजं यथा ।
 तौ समेत्य नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ॥ ६१ ॥ अन्योन्यं
 सन्ततेच्चाते रणेऽनुपमविक्रमौ । ततः कर्षं शिनेः पौरः सर्व-
 पारसवै शरैः ॥ ६२ ॥ विभेद् सर्वगात्रेषु पुनः पुनररिन्दमम् ।
 सारथिञ्चास्य भङ्गेन रथनीडाद्पाहरत् ॥ ६३ ॥ अश्वान् चतुरः
 श्वेतान् निजभ्रे निमित्तेः शरैः । छित्त्वा ध्वजं शतेनैव शतघ्ना
 पुसुपर्षम ॥ ६४ ॥ चकार विरथं कर्षं तव पुत्रस्य पश्यत ।
 ततो विमनसो राज्ञस्त्वावका भरतर्षभ ॥ ६५ ॥ वृषसेनः कर्ष-
 सुत शल्यो मद्राधिपस्तथा । द्रोणपुत्रश्च शैनेयं सर्वत पर्य-
 वारथेन ॥ ६६ ॥ ततः पर्याकुलं सर्वं न प्राञ्चायत किञ्चन ।
 तथा सात्यकिना वीरे विरथे सूतजे कृते ॥ ६७ ॥ हाहाकार-
 स्ततो राजान् सर्वसैन्येषु चामवत् । कर्षोऽपि विह्वलो राजान्
 साश्वतेमाचितः शरैः ॥ ६८ ॥ दुर्योधनरथं राजन्नासरोह विनि-
 श्रसन् । मानयंस्तव पुत्रस्य बाध्यात्प्रभृति सोष्टदम् ॥ ६९ ॥
 कृता राक्ष्यप्रदानेन प्रतिज्ञा परिपोलथन् । तथा तु विरथे कर्षं
 पुत्रान् वै तव पार्थिव ॥ ७० ॥ दुर्यासनमुखान् शूरान्नावधौत्
 सात्यकिर्वशी । रक्षन् प्रतिज्ञा भीमेन पार्थेन च कृता पुरा ॥ ७१ ॥
 विरथान् विह्वलाशक्रे न तु प्राणैर्यथोजयत् । भीमसेनेन तु
 वधं पुत्राणान्ते प्रतिश्रुतः ॥ ७२ ॥ पुनर्युति च पार्थेन वधः
 कर्षस्य संश्रुतः । वधे लङ्कुर्वन् चद्र ते तस्य कर्षसुखा रथाः
 ॥ ७३ ॥ नाशङ्कुर्वन्तं हन्तुं सात्यकिः प्रवरा रथाः । द्रोणिय
 कृतेवर्मा च तथैवान्ये महारथाः ॥ ७४ ॥ निर्किता घनुर्पैकेन
 शतश चत्रियर्षमा । काङ्क्षता परलोकञ्च धर्मराजस्य च प्रियम्
 ॥ ७५ ॥ कृथापी, सहयो धीर्यो सात्यकिः शत्रुकर्षणः । निश-

ज्ञानं सर्वसैन्यानि तावकानि ह्यसन्निव ॥ ७६ ॥ कृष्णो-वापि
 भवेद्धोके पार्थो वापि धनुर्धरः ! यैनेधो वा नरयेष्ट चतुर्थो
 नोपलभ्यते ॥ ७७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अजयं रथमास्थाय, वासुदेवस्य सात्यकिः ।
 विरथं कृतवान् कर्णं वासुदेवसमो युधि ॥ ७८ ॥ दारुकेण
 समायुक्तः स्वबाहुबलदर्पितः । कश्चिदन्यं समाकूढः स-रथं
 सात्यकिः पुनः ॥ ७९ ॥ एतद्विच्छान्यहं श्रोतुं कुपलो ह्यसि
 नापितुम् । असह्यं तमहं मन्ये तन्ममाचक्षु-सप्लय ॥ ८० ॥

सप्लय उवाच । शृणु, राजन् यथा तस्य रथमन्यं महार-
 मतिः । दारुकस्यानुजस्तूर्णं कल्पनाविधिकल्पितम् ॥ ८१ ॥
 आचसेः काञ्चनैवापि पट्टैः सन्तद्वह्वरम् । तारासहस्रखचितं
 सिंहध्वजपताकिनम् ॥ ८२ ॥ अश्वैर्वातजवैर्युक्तं हेमभाण्डपरि-
 ष्कृष्टैः । रथं सम्पाद्यथामास-मेघगम्भीरनिखनम् ॥ ८३ ॥ तं
 समारूढ्य यैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत । दारुकोऽपि यथाकामं
 प्रययो क्लेशवान्तिकम् ॥ ८४ ॥ कर्णस्यापि महाराज शङ्खगोचीर-
 पाण्डुरैः । चित्रकाञ्चनसन्ताञ्चैः सदश्वैर्वैगवत्तरैः ॥ ८५ ॥ हेम-
 कक्षाध्वजोपेतं हृत्पद्मन्त्रपताकिनम् । अग्रं रथं सयन्तारं बद्ध-
 शस्त्रपरिच्छेदम् ॥ ८६ ॥ उपानद्भुस्तमास्थाय कर्णोऽप्यभ्यद्रव-
 द्दिपून् । एतत्ते सर्वमाखरातं यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥ ८७ ॥
 भूयथापि निबोध त्वं तवापनयजं चयम् । एकत्रिंशत्तव सुता
 भीमसेनेन पातिताः ॥ ८८ ॥ दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा सततं चित्र-
 योधिना । शतशो निहताः शूराः सास्त्रतेनार्जुनेन च ॥ ८९ ॥
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा-भगवत्तच्च मारिष । एवमेव क्षीया-प्रत्तो
 राजन् दुर्मन्विते तव ॥ ९० ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णसात्यकियुद्धे
 सप्तषट्कारिषदर्शकप्रतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तथा गतेषु शूरेषु तेषां मम च संयुगीं
किं वै भीमस्तदाकर्षीत्तन्ममापद्यु सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । विरथो भीमसेनो वै कर्णवाक्प्रत्यपीडित ।
अमपेक्षमापन्नं फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ पुनः पुनस्तूव
रकं भूढं शोदरिकेति च । अङ्गतास्त्रकं भाषोक्तौर्वालं सङ्ग्राम-
कातरं ॥ ३ ॥ इति भामव्रवीत् कर्णं पश्यतस्ते धनञ्जय । एवं
वक्ता च मे वध्यस्तेन शोक्तोऽसि भारत ॥ ४ ॥ एतद्ब्रतं महा-
बाहो त्वया सह कृतं मया । यथैतन्मम कौन्तेय तथा तव न
सम्यय ॥ ५ ॥ तत् पालय नरयेष्टं क्षैरैतदहनं मम । यथा
भवति तत् सत्यं तथा कुरु धनञ्जय ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं
तस्य भीमस्यामितविक्रमं । ततोऽर्जुनोऽब्रवीत् कर्म किञ्चिदभ्येत्य
संयुगी ॥ ७ ॥ कर्म कर्मं त्रयादृष्टे स्तुतपुत्राजेशं स्तुत । अधर्म-
बुद्धे शृणु मे यत्त्वा वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ८ ॥ द्विविधं कर्म
शूराणां युद्धे जयपराजयोः । तौ चाप्यनित्यौ राधेय वासव-
स्यापि युध्यत ॥ ९ ॥ समूर्पुर्युग्धधानेन विरथो विक्रलेन्द्रियः ।
मदध्यस्त्वनिर्तिज्ञात्वा जित्वा जीवन् विचार्यते ॥ १० ॥ यदृ-
च्छ्या भीमसेन विरथं कृतवानसि । अधर्मस्त्वेष राधेय यत्त्वं
भीममवीचया ॥ ११ ॥ नारि जित्वा विकल्पन्ते न च क्षल्पन्ति
दुर्वचः । न च किञ्चनानन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभा ॥ १२ ॥
तन्तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तददसि स्तुतज । युध्यमानं पराक्रान्तं शूर-
मार्थ्यव्रते रतम् ॥ १३ ॥ यदवीचोऽप्रियं भीम नैतत् सत्यं वच-
स्त्वव । पश्यता सर्वसैन्यानां केशवस्य समैव च ॥ १४ ॥ विरथो
भीमसेनेन कृतोऽसि बद्धशो रणे । न च त्वा परुषं किञ्चिदुक्तं
वान् पाण्डुमन्दन ॥ १५ ॥ यस्माद्बद्धं च कुरुक्षेत्रे आवितस्ते
सकोदरः । परोक्षं यच्च शोभते युष्माभिर्निहतो मम ॥ १६ ॥
तस्मादस्यावलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि । त्वया तस्य धनुस्त्रिन्

मात्मनायाचि दुर्मते ॥ १७ ॥ तस्माद्दधोऽसि मे मूढ संभृत्यवल-
 वाहनः । कुरु त्वं सर्वकृत्यानि महत्ते भयमागतम् ॥ १८ ॥
 हन्तास्मि वृषसेनं ते प्रेक्षनोर्णस्य संयुगे । ये चान्ये तूपयास्यन्ति
 बुद्धिमोहेन मां नृपाः ॥ १९ ॥ तांश्च सर्वान् हनिष्यामि सत्ये-
 नायुधमालभे । त्वाञ्च मूढाकृतप्रज्ञमभिमानिनमाहवे ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा दुर्व्योघनी मन्दो भृशं तपस्यति पातितम् । अञ्जुनेन प्रति-
 ज्ञाते वधे कर्णसुतस्य तु ॥ २१ ॥ महान् सुतमुलः शब्दो विभूव-
 रधिनां तदा । तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्तमाने भयावहे ॥ २२ ॥
 मन्दरप्रिप्तः सहस्रांशुरस्तं गिरिमुपागमत् । ततो राजन् हृषी-
 केशः सङ्ग्रामधिरसि स्थितम् ॥ २३ ॥ तीर्णप्रतिज्ञः वीमत्स-
 परिष्वज्येदमब्रवीत् । दिष्ट्या सम्पादिता जिष्णो प्रतिज्ञा महती
 त्वया ॥ २४ ॥ दिष्ट्या च निहतः पापो वृद्धक्षत्रः सहात्मजः ।
 घातैराष्ट्रवलं प्राप्य दिवसेनाऽपि मारत ॥ २५ ॥ सीदित समरे
 जिष्णो नाव कार्या विचारणा । न तं पश्यामि लोकेषु चिन्तयन्
 पुत्रपं क्वचित् ॥ २६ ॥ तद्वदे पुत्रपेव्याघ्र य एतद्योषयेदहम् ।
 महाप्रभावा वदवस्तव तुल्याधिकापि वा ॥ २७ ॥ समेताः पृथिवी-
 पालो घातैराष्ट्रस्य शासनात् । ते त्वां प्राप्य रणे क्रुद्धं नाभ्यवर्त्तन्त
 दंभिताः ॥ २८ ॥ तव वीर्यं बलञ्चैव रुद्रशक्रान्तकोपमम् ।
 नेदृशं शक्त्यात् कश्चिद्रणे कर्तुं पराक्रमम् ॥ २९ ॥ द्वाष्ट्रं
 हतवानद्यं त्वमेकः शत्रुतांपनं । एवमेव हते कर्णे सानुबन्धे
 दुरात्मनि ॥ ३० ॥ वद्वेयिष्यामि भूयस्त्वां विजितारिं हत-
 द्विपम् । तमर्जुनः प्रह्ववाच प्रसादात्तव माधव ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञेयं
 मया तीर्णं विवृषैरपि दुस्तरां । अनाद्यैर्वीर्यैः जयस्तेषां येषां
 नाथोऽसि केशव ॥ ३२ ॥ तत्प्रसादान्महीं हतस्त्वां सम्पापस्यति
 युधिष्ठिरः । तव प्रभावी वाष्पाय तवैव विजयः प्रभो ॥ ३३ ॥
 वर्धनीयास्तव वयं प्रेष्याथ मधुसूदन । एवमुक्ताः जयन् कृष्णः

अनकीर्वाञ्चयन् ह्वयान् । दर्शयामास पार्थाय क्रूरमायोधनं
महत् ॥ ३४ ॥

कृष्ण उवाच । प्रार्थयन्तो जय युद्धे प्रथितश्च महद्यय ।
पृथिव्या शिरते शूरा पार्थवास्त्वच्छरैर्हता ॥ ३५ ॥ विकीर्णं
अस्त्राभरणा विपन्नाद्भ्रयहिपा । सच्छिन्नमिन्नवर्माणो वैल्लभ्य
परम गता ॥ ३६ ॥ असत्त्वा गतसत्त्वाश्च प्रमथा परया युता ।
सजीवा इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वा नराधिपा ॥ ३७ ॥ तेषां शरै-
स्त्रयणं प्रहृष्टैः शस्त्रैश्च विविधैस्तथा । वाहनैरायुधैश्चैव सम्पूर्णा पश्य
जेदिनीम् ॥ ३८ ॥ वर्मभिर्मणिहारैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
उष्णीषमुकुटैः स्रग्भियूढामणिभिरेव च ॥ ३९ ॥ कण्ठसूत्रै-
रङ्गदैश्च निष्पैरपि च सुप्रभैः । अन्येषामरणैश्चित्तैर्भाति भारत
जेदिनी ॥ ४० ॥ अनुकूर्पैरुपास्यैः पताकामिध्वजैस्तथा । उप-
स्करैरधिष्ठानैरीपादण्डकवन्दुरैः ॥ ४१ ॥ चक्रे प्रमथितैश्चित्तै-
रक्षैश्च वद्गघा रणैः । युगीर्षोक्तैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा
॥ ४२ ॥ परिस्तोमैः कुथामिश्च परिधैरङ्गुलैस्तथा । शक्तिभि-
र्मान्दपालैश्च तूष्णैः शूलैः परश्वधैः ॥ ४३ ॥ प्राञ्चैश्च तोमरैश्चैव
कुन्तैर्थाष्टाभरेव च । शतघ्नोमिर्मुंशुण्डीमि खड्गैः परशुभि-
स्तथा ॥ ४४ ॥ नुपलैर्मुहुरैश्चैव गदामि कृष्णपैस्तथा । सुवर्ण-
विक्रतामिश्च कपाभिर्भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ घण्टामिश्च गलेन्द्राणां
माञ्छैश्च विविधैरपि । स्रगामिश्च नानाभरणैर्वस्त्रैश्चैव महाधनैः
॥ ४६ ॥ अपविद्धैर्दमौ भूमिशृङ्गैर्घोर्धिरव शारदो । पृथिव्या
पृथिवीहेतो पृथिवीपतयो हता ॥ ४७ ॥ पृथिवीमुपगुह्याङ्गै-
रुष्ठा यान्तामिव प्रियाम् । इमाश्च गिरिकूटामान्वागानैरावता
यमान् ॥ ४८ ॥ चरत शिणित भूरि अस्त्रच्छेददरीमुखैः ।
दरीमुखैश्चिन्त गिरीन् गैरिकाश्वुपरिस्रवान् ॥ ४९ ॥ ताप वापा
उत्तमान् वीर पश्य निटनत क्षितौ । ह्वयाय पातनान् पश्य स्वर्ण-

भाण्डविभूषितान् ॥ ५० ॥ गन्धर्वनगराकाराग्रथाश्च निहते-
 श्वरान् । हिनध्वजपताकाक्षान् विषक्रान् हतसारथीन् ॥ ५१ ॥
 निक्कतकूर्वरयुगान् मन्त्रेपावन्धुरान् प्रभोः । पश्य पार्थ हतान्
 भूमौ विमानोपमदर्शनान् ॥ ५२ ॥ पत्नीश्च निहतान् वीर शत-
 शोऽथ सहस्रम् । धनुर्भूतशर्मभृत' शयानान् रुधिरोक्षितान्
 ॥ ५३ ॥ मङ्गीमालिङ्गप्र सर्वाङ्गे पाशुध्वस्तमिरोरुहान् । पश्य
 योधान्महाबाहो लच्छुरैर्मिन्नविग्रहान् ॥ ५४ ॥ वामरव्यजनैश्चतै-
 र्ध्वजैश्चाश्वरथदिपैः । विविधैश्च परिस्तीमैरश्वानाञ्च प्रकर्षणैः ॥ ५५ ॥
 कुधाभिश्च विधिवामिवैरथैश्च महाघनैः । मस्तीर्णान् वसुधा पश्य
 चित्रपट्टैरिवाक्षिताम् ॥ ५६ ॥ नागैश्च पतितानन्यान् कल्पितेभ्यो
 दिपैः सह । सिद्धान् वक्ष्यन्नुन्नेभ्यो गिर्यैश्चैभ्य इव क्षुरतान् ॥ ५७ ॥
 अस्यूतान् वाजिभि' सार्वे धनुर्भिश्च तथापरान् । पटातीन्
 चादिसङ्घाश्च क्षतजीघपरिक्षुरतान् ॥ ५८ ॥ निषातितद्विपरथवालि-
 सङ्कुलमसृग्मघापिशितसमृद्धकङ्कईमम् । निशाचरखड्गकपिशामोदन
 महीतल नरवर पश्य दुर्दृशम् ॥ ५९ ॥ इदं महत्त्वथ्युपपद्यते प्रभो
 रणाग्निदे कर्मयमोऽमिवर्द्धनम् । शतक्रतौ चापि च दिवसन्तमे
 महाहवे जघ्नुपि दैत्यदानधान् ॥ ६० ॥

सुप्लव्य उवाच । एव सन्दर्भयन् ब्रूयात् रणभूमिं किरीटिने ।
 स्त्रैः समेत समुद्रितैः पाञ्चजन्य ध्वनादयत् ॥ ६१ ॥ सन्दर्भयन्नेव
 किरीटिनेऽरिहा जनार्दनस्तामरिभूमिमञ्जसा । अजातशत्रु समु-
 पेत्य पाण्डव निवेद्यामास हत जयद्रथम् ॥ ६२ ॥

इति द्वितीयपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि बृहद्भूमिदर्शने
 अष्टपट्टारिषद्धिक्रमतोऽध्याय ॥ १४८ ॥

सञ्जय उवाच । ततो राजानमभ्येत्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 ववन्दे सप्रहृष्टात्मा हृते पार्थिवे नैश्ववे ॥ १ ॥ दिष्ट्या बह्वसि
 राजेन्द्र इतप्रवृर्नरोत्तम । दिष्ट्या निस्तीर्णवाचैव प्रतिश्राममुज-
 स्तव ॥ २ ॥ सखेवमुक्तः कृष्णेन हृष्टः परप्ररक्षवः । ततो
 युधिष्ठिरो राजा रथाद्गुह्यं भारत ॥ ३ ॥ पर्यञ्जत्तदा
 कृष्णावानन्दःशुपरिप्लुतः । प्रमृज्य वदनं शुभ्रं पुण्डरीकसमप्रभम्
 ॥ ४ ॥ अत्रवीहासुदेवञ्च पाण्डवञ्च घनक्षयम् । दिष्ट्या पश्यामि
 सङ्ग्रामे तीर्णमारौ महारथौ ॥ ५ ॥ दिष्ट्या च निहतः पापः
 नैश्वव पुत्रपाषणः । कृष्णो दिष्ट्या नूनं प्रीतिर्महती प्रतिपादिता
 ॥ ६ ॥ दिष्ट्या शत्रुगणायैव निमग्नाः शोकसागरे । न तेषां
 दुष्कृतं किञ्चिन्निष्ठु लोकेषु विद्यते ॥ ७ ॥ सर्वलोकगुरुर्येषां
 ज्ञानायो मधुसूदन । तत्प्रसादात्किं गोविन्द वयं जेषामहे
 रिपून् ॥ ८ ॥ यथा पूर्वं प्रसादात्ते दानवान् पाकथासनः ।
 पृथिव्या विक्रयो वापि त्रैलोक्यविक्रयोऽपि च ॥ ९ ॥ ध्रुवो हि
 तेषां वार्ष्णेय येषां तुष्टोऽसि मानद । न तेषां विद्यते पापं
 सङ्ग्रामे वा पराजयः ॥ १० ॥ त्रिदशैश्वरनाथस्त्वं येषां तुष्टोऽसि
 मानद । तत्प्रसादात् हृषीकेश मरुतः सुरगणेश्वरः ॥ ११ ॥
 त्रैलोक्यविक्रयं यीमान् प्राप्तवान्नणमूर्धनि । तव चैव प्रसादेन
 विद्मःस्त्रिदशैश्वर ॥ १२ ॥ अमरत्व गताः कृष्ण लोकांशास-
 वतेऽक्षयान् । तत्प्रसादममुत्पेन विक्रमेषारिसूदन ॥ १३ ॥
 सुरेश्वर गतः शक्रो हत्वा देव्यान् सङ्घस्रम । तत्प्रसादात्
 हृषीकेश जगत स्यावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥ स्वर्गानि स्थितं वीर
 जपद्गोमेधं वर्त्तते । एकार्णवमिदं पूर्वं सर्वमासीत्तमोमयम् ॥ १५ ॥
 तत्प्रसादात्प्रसादाद्यो जगत् प्राप्त नरोत्तम । स्रष्टार सर्वलोकानां
 परमात्मानमव्ययम् ॥ १६ ॥ ये पश्यन्ति हृषीकेशं न ते मुच्यन्ति
 पापंशिवत् । पुराणं परमं दिवं देवदेवं घनातनम् ॥ १७ ॥ ये

अपन्नाः सरगुरुं न ते मुद्यन्ति कर्हिचित् । अनादिनिघनं देवं
 लोकाकर्तारमव्ययम् ॥ १८ ॥ ये मक्तास्त्वा हृषीकेश दुर्गाण्यति
 तरन्ति ते । परं पुराणं पुरयं पराणा परमस्य यत् ॥ १९ ॥
 प्रपद्यतस्वत् परमं परा भूतिर्विधीयते । यं गान्ति चतुरो वेदा
 यथ वेदैषु गीयते ॥ २० ॥ तं प्रपद्ये महात्मानं भूतिसन्नाम्यनु-
 त्तमाम् । परमेश परेशेश तिर्यगीश नरेश्वर ॥ २१ ॥ सर्वेश्वरे-
 श्वरेशेश, नमस्ते पुरुषोत्तम । तमीश ईश्वरेशान प्रभो बर्षस्य
 माधव ॥ २२ ॥ प्रमवाप्यथ सर्वस्य सर्वात्मन् पृथुलोचन । घन-
 प्लयसखा यथ घनप्लयहितथ यः ॥ २३ ॥ घनप्लयस्य गोप्तारं
 प्रपद्य सुखनेषते । एवमुक्तौ महात्मानौ तदा केशवपाण्डवौ
 ॥ २४ ॥ तावद्रूता तदा हृष्टौ राजानं पृथिवीपतिम् । तव
 कोपाग्निना दग्ध पापो राजा जयद्रथः ॥ २५ ॥ उदीर्षंश्चापि
 सुमहद्दार्तराष्ट्रबल प्रभो । हृत्यन्ते निहताथैव विनश्यन्ति च
 भारत ॥ २६ ॥ तव क्रोधादता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदनः । त्वं
 हि चक्षुर्दणं वीर कोपायला सुधीधन ॥ २७ ॥ समित्तवन्युः
 समरे प्राणास्त्वच्छति दुर्मतिः । तव क्रोधहतः पूर्वं देवैरपि दुरा-
 सद ॥ २८ ॥ शरतल्पगतः शीते भीष्म, कुक्षपितामहः । दुर्लभो
 हि जयस्तेषा सङ्ग्रामे रिपुसूदन ॥ २९ ॥ याता मृत्युवशं ते च
 , विपा हेष्टा च पाण्डवः । राक्ष्यं प्राणाः प्रियाः पुत्राः सौख्यानि
 विविधानि च ॥ ३० ॥ अचिरात्तस्य नश्यन्ति यस्य क्रुद्धः परन्तप ॥
 द्विनष्टान् कौरवान् मन्ये सपुत्रपशुवान्धवान् ॥ ३१ ॥ राजधर्म-
 परे नित्यं त्वयि क्रुद्धे परन्तप । ततो भौमो महाराज आत्यकिञ्च
 महारथ ॥ ३२ ॥ अमिवाद्य गुरुं श्रेष्ठं मार्गणैः क्षतविक्षती ।
 क्षितावास्ता महेश्वासी पाञ्चाल्यैः परिवारितौ ॥ ३३ ॥ तौ दृष्ट्वा
 मुदितौ वीरौ प्राञ्जली समुपस्थितौ । अभ्यनन्दत कौन्तेयस्तावुभौ
 भीमसात्त्वकी ॥ ३४ ॥ दिष्ट्या पश्चान्नि वा शूरो विमुक्तौ सैन्य-

सार्गंरात् । द्रोणग्रीहदुराघर्षात् चार्हिक्यमकरालयात् । दिष्ट्या
 नो निर्जिता सर्वे पृथिव्या सर्वपाथिवा ॥ ३५ ॥ युवा विज्जायनो
 चापि दिष्ट्या पश्यामि सयुगे । दिष्ट्या द्रोणो जितः सङ्घे
 चार्हिक्यथ,महारथ ॥ ३६ ॥ दिष्ट्या विक्रमिभिः कर्षो रथो
 नीतः पराजयम् । विमुखसं कृतः शत्रो युवाभ्या पुरुषर्षभौ
 ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या युवा कुशलिनो सङ्ग्रामात् पुनरागतौ । पश्यामि
 रथिना अष्टावुभौ युद्धविद्यारदौ ॥ ३८ ॥ मम वाक्यकरो वीरौ
 मम गौरवयन्त्रितौ । सेन्यात्थं वं समुत्तीर्णौ दिष्ट्या पश्यामि
 वामहम् ॥ ३९ ॥ समरश्लाघिनौ वीरौ सङ्ग्रामेष्वपलायिनौ ।
 मम प्राणसमौ वैव दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वा
 पाण्डवो राजन् युयुधानवृकोदरौ । सस्त्रजे पुरुषव्याघ्री हर्षा-
 हाप्यं सुभोच ह ॥ ४१ ॥ ततः प्रमुदितं सर्वं बलमासीद्विद्यमान्यते ।
 यीश्वर्योना रणे हृष्टं युवाव च मनो दधे ॥ ४२ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवधे
 एकोनपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१ सञ्जय उवाच ॥ सेन्येवे निहतं राजन् पुत्रस्तय सयोधन ।
 सशुचिर्नसुखो घोमो निरुत्साहो विपञ्जये ॥ १ ॥ दुर्मना नि-
 प्रसन्नपुण्या ममहंष्ट इवोरगः । आरास्तु सर्वलोकस्य पुत्रस्तेऽर्तिं
 परामनात् ॥ २ ॥ हृष्टा तत् कष्टं योरं स्वबलस्य कृतं मद्यत ।
 जिष्णुना भोमसेनेन सास्त्रतेन च संयुगे ॥ ३ ॥ स धिवर्षः कृषो
 दीनो वाध्यविभ्रुतलोचनः । असन्यतार्जुनसमो न धीसा भुवि
 विद्यते ॥ ४ ॥ न द्रोणो न च राधियो नाश्वत्यामा कृपो न च ।
 क्रुद्धस्य प्रमुखे स्वातुं पर्यासा इति मारिष ॥ ५ ॥ निर्जित्य दि
 रथे पार्थ सर्वात्मन महारथान् । अवधीत्सेन्यं सङ्घे नैनं

कश्चिद्द्वारयत् ॥ ६ ॥ सर्वथा हतमेवेदं पाण्डुरैर्म महेदखम् ।
 न ह्यस्य विद्यते जाता चाचादपिः सुरन्दरः ॥ ७ ॥ यमुपाश्रित्य
 चङ्गामे कृतः शस्त्रसमुद्यमः । स कर्षो निज्जितः चङ्गरो हतश्चैव
 जयद्रथः ॥ ८ ॥ यस्य वीर्यं समाश्रित्य भ्रमं धावन्तमद्भुतम् ।
 दणवत्तमहं मन्ये स कर्षो निज्जितो युधि ॥ ९ ॥ एषं ह्यान्त-
 मना राजन्नुपायात् श्रेणमीक्षितुम् । आगच्छूत् सर्वलोकाश्च
 पुत्रस्ते मरतर्षम ॥ १० ॥ ततस्तत् सर्वमावखर्गो कुक्षणा वैभवं
 महत् । परान् विजयतश्चापि घातैराष्ट्रान्निमज्जतः ॥ ११ ॥
 दुर्योधन उवाच । पश्य मूर्धाभिपिक्तानामाचार्य्य कदनं
 महत् । कृत्वा प्रमुखतो भीषं शूरं मम पितामहम् ॥ १२ ॥ तं
 निहत्य प्रलुब्धोऽयं शिखण्डी पूर्णमानसः । पाञ्चालैः सहितः सर्वैः
 सेनाग्रमभिवर्तते ॥ १३ ॥ अपरथास्त्रि-दुर्द्वैर्षः शिष्यस्ते सख्य-
 चाचिना । यक्षीद्विषीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ॥ १४ ॥
 अस्मादिजयकामानां सुहृद्दामुपकारिणाम् । गन्तास्मि केचमानृश्वं
 गतानां यमसादनम् ॥ १५ ॥ ये मदर्थे परीप्सन्ते वसुधां वसुधा-
 धिपाः । ते हिक्काः वसुधेश्वर्य्यै वसुधामंधिषेरते ॥ १६ ॥ सोऽहं
 कापुरुषः कृत्वा निदाणां ह्ययमीदृशम् । नाश्वमेधसहस्रेण पातु-
 मात्मानमुत्सहे ॥ १७ ॥ मम लब्धस्य पापस्य तथा घर्मापचायिनः ।
 व्यायामेन जिगोपन्तः प्राप्ता वैषस्रतक्षयम् ॥ १८ ॥ कथं पतितः
 वृत्तस्य पृथिवीसुहृदां दुःखः । विवरं नाशकहातुं पृथिवी मम
 दुर्मते ॥ १९ ॥ योऽयं रुधिररक्ताक्षो राज्ञां मध्ये पितामहः ।
 किम् वद्व्यति दुर्द्वैर्षः समेत्य परलोकजित् ॥ २० ॥ जलमस्य
 महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतम् । मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणां-
 ख्यक्ता महारथ ॥ २१ ॥ काम्बोजं निहतं दृष्ट्वा तथा लम्पसेव
 च । अन्यान् बहून् सुहृदो जीवितोर्थोऽयं को मम ॥ २२ ॥
 व्यायेच्छतो हताः शूरा मदर्थे वैऽपराङ्मुखाः । यतमानाः पर-

शत्र्या विजेतुमहितात्मम् ॥ २३ ॥ तेषां गत्वाहमानृष्यमद्य शत्र्या
 परन्तप । तर्पयिष्यामि तानैव जज्ञेन यमुनामनु ॥ २४ ॥ सत्यन्ते
 प्रतिजानामि सर्वशस्त्रभृताम्बर । इद्धापूर्येन व अपि वीर्येण च
 सुरैरपि ॥ २५ ॥ निहत्य तान्रणे सर्वान् पाञ्चाखान् पाण्डुभिः
 सह । शान्तिं गन्तास्मि तेषां वा रणे गन्त्वा सलीकताम् ॥ २६ ॥
 सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । इता मर्त्ये सद्गामे
 बुध्यमानाः किरीटिना ॥ २७ ॥ न ह्योदारो सहाया मे परीप्-
 सन्त्यनुपस्कृताः । श्रेयो हि पाण्डून्मन्वन्ते न तधात्मात्सहाशुभ
 ॥ २८ ॥ स्वयं हि नृत्युर्विहितः सत्यमन्त्रेण संयुगे । भवानुपेक्षां
 कुरुते शिष्यत्वादर्जुनस्य तु ॥ २९ ॥ अतो हि निहताः सर्वे
 येऽस्मिञ्चक्रविकीर्षवः । कथमेव तु पश्यामि सम्पृत्यस्मिञ्चैषिणम्
 ॥ ३० ॥ धी हि मित्रमविज्ञाय याथातथेऽन मन्दधीः । मित्रार्थं
 योजयत्येनं तस्यार्थो ह्यवसीदति ॥ ३१ ॥ तादृशूपं कृतमिदं
 मम कार्यं सुहृत्तमैः । मोहाद्बुद्धस्य पापस्य जिह्वस्य धन-
 मोहतः ॥ ३२ ॥ इतो ज्वद्रथो राजा सीमदक्षिण वीर्यवान् ।
 पभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वयातयः ॥ ३३ ॥ सोऽहमद्य
 गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । इता मर्त्ये सद्गामे बुध्यमानाः
 किरीटिना ॥ ३४ ॥ न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते पुरुषर्षमान् ।
 आचार्यः पाण्डुपुत्रायामनुजानातु नो भवान् ॥ ३५ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनानुतापे

पञ्चासदधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ १५० ॥

इतराद् उवाच । शिशु राजे इते तात समरे सत्यमाधिना ।
 तयैव भूरियवधि किमापोहो मनस्तथा ॥ १ ॥ दुर्योधनेन च

द्वितीयोऽध्यायः कुरुसंसदि । किमुक्तवान् परं तर्षे तन्ममावच्छु
सञ्चय ॥ २ ॥

अथ उवाच । निष्ठानको महानासीत् सैन्यानां तव भारत ।
सैन्यं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवणमेव च ॥ ३ ॥ अवागम्यन्त ते सर्वे
तव पुत्रस्य मन्त्रितम् । येन मन्त्रेण निहता शतशः पुरुषपर्षमाः
॥ ४ ॥ द्वितीयस्तु तद्वचः श्रुत्वा तव पुत्रस्य दुर्मना । ध्यात्वा
मुहूर्त्ते राजेन्द्र भयमात्तोऽभ्यभाषत ॥ ५ ॥

द्वितीय उवाच । दुर्विधन किमेवं मा वाक्शरैरुपविध्यसि ।
अजयं हि तदा सङ्घे द्रुवाण्यं सव्यसाधिनम् ॥ ६ ॥ एतेनैवाङ्गुन
प्राप्तमल कौरव सधुगे । अच्छिखण्डावधीक्षीषं पात्यमानः
किरीटिना ॥ ७ ॥ अदध्यं निहतं दृष्ट्वा सधुगे देवदानवे । तद्दे-
वाश्चाभिषमह नेत्रमस्तीति भारती ॥ ८ ॥ य पुंसां त्रिषु लोकेषु
सर्वशूरमममहि । तस्मिन्निषतिते शूरे किं श्रेयं पर्युपास्यते
॥ ९ ॥ यान् स तान् गवधते तात यजुनि कुरुसंसदि । अद्यान्
तेऽद्या निशिता वाणास्ते यद्रुसाधना ॥ १० ॥ तत्र ते हन्ति
नस्तात विप्रिखा जयनोदिताः । यास्तदाखरायमानस्व विदु-
रेण न बुध्यसे ॥ ११ ॥ यास्ता विषपतश्चापि विदुरस्य महा-
त्मन । घोरस्य वाचा नाश्रीषी क्षेमाय वदतः शुभा ॥ १२ ॥
तद्दिदं वर्त्तते घोरमागत वैशसं महत् । तस्यावमानाहाक्यस्य
दुर्विधन कृते तव ॥ १३ ॥ योऽवमन्य वच पथ्य सङ्घटामाप्त-
कारिणाम् । स्वमत कुरुते मूढ स श्रीचिरो न विराटिव ॥ १४ ॥
यच्च न पश्यमानानां कृष्यामानास्य यत् समाम् । अनर्हतीं कृत्वा
जाता सर्वधर्मानुचारिणीम् ॥ १५ ॥ तस्याधर्मस्य गान्धारे फल
प्राप्तमिदं महत् । नो चेत् पाप परे लोके त्वमर्क्यास्ततोऽधि-
कम् ॥ १६ ॥ यच्च त्वं पाण्डवान् द्यूते विषमेण विजित्य च ।
प्राप्ताजयस्तदारण्ये शौरवाज्जनवाधस ॥ १७ ॥ पुत्राणामिव

तेषां वै धर्ममाचरतां सदा । द्रुष्टेत् को नु नरो लोके महर्षो
 आश्रयणद्रवः ॥ १८ ॥ पाण्डवानामयं कोपस्तथा शकुनिना सह ।
 आहृतो धृतराष्ट्रस्य सम्मते कुरुसंसदि ॥ १९ ॥ दुःशासनेन संयुक्तः
 कर्णेन परिवर्द्धितः । क्षत्रुर्वाक्यमनादृत्य स्यास्यस्तः पुनः पुनः
 ॥ २० ॥ यत्ता सर्वे पराभूता पर्येवारवताञ्छ्रुतम् । सिन्धु-
 राजमपात्रित्य स वो मध्ये कथं हतः ॥ २१ ॥ कथञ्च त्रयि कर्षं
 च कृपे शत्रो च जीवति । अश्वत्यान्नि च कौरव्य निघनं सैन्धवो
 गतः ॥ २२ ॥ युध्यत सर्वराजानस्तेजस्त्रिभन्नुपासते । सिन्धु-
 राजं परिव्रातुं स वो मध्ये कथं हतः ॥ २३ ॥ मध्येव हि विषे-
 द्विण तथा दुर्योधन त्रयि । पाशंसत परिव्राणमञ्जनात् स
 महीपतिः ॥ २४ ॥ ततस्तस्मिन् परिव्राणमलब्धवति फाल्गुनात् ।
 न किञ्चिदपि पश्यामि जीवितस्थानमात्मनः ॥ २५ ॥ मञ्जन्तमिव
 चात्मानं दृष्टदुम्नस्य किलिपि । पश्याम्यहम्ना पाशालान् सह
 तेन सिखण्डिना ॥ २६ ॥ तस्मात् किममितथ्यन्तं वाक्शरैरुप-
 क्तन्तसि । अशक्तं सिन्धुराजस्य भूत्वा त्राणाय भारत ॥ २७ ॥
 सौवर्षं सत्यसन्धस्य ध्वजमह्लिष्टकारिण । अपश्यन् युधि भीमस्य
 कथमाश्रमसे जयम् ॥ २८ ॥ मध्ये महारथानाञ्च यथाहन्त्यत
 सैन्धवः । हतो भूरिश्रवाथैव किं शिषं तत्र मन्यसे ॥ २९ ॥ कृप
 एव च द्रुपदो यदि जीवति पार्थिव । यो नागात् सिन्धुराजस्य
 वर्त्मतं पूजयाम्यहम् ॥ ३० ॥ यथापश्यं हतं भीमं पश्यतस्ते-
 ऽनुजस्य वै । दुःशासनस्य कौरव्य क्वाणं कर्म दुष्करम् ॥ ३१ ॥
 अवध्यकर्त्तुं सद्गुणे देवैरपि सवासवै । न ते वसुधरास्तीति
 तदाह चिन्तये नृप ॥ ३२ ॥ इमानि पाण्डवानाञ्च सृष्टयानाञ्च
 भारत । अनीकान्याद्वन्ते मा सदितान्यद्य मारिष ॥ ३३ ॥
 नाहम्ना सर्वपाशालान् कवचस्य विमोक्षणम् । कर्त्तामि समरे
 कर्म घातिराष्ट्र हित तव ॥ ३४ ॥ राजन् श्रुवा सुग मे समश्रु

त्यामानमाहवे । न सोमकाः प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ॥३५॥
 यच्च पितानुंशिशोऽसि तद्वचः परिपालय । आनृशंस्ये दमे सत्ये
 आर्जवे च स्थिरो भव ॥ ३६ ॥ धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावाप्य-
 षीद्धयन् । धर्मप्रधानकार्याणि कुर्याद्येति पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 दक्षिणाभिश्च सन्तर्प्या विप्राः पूज्याश्च सर्वशः । न चैषां विप्रियं
 कार्यं ते हि वद्धिश्चिखोपमाः ॥ ३८ ॥ एष ब्रह्ममनोकानि प्रवि-
 शान्मरिस्तदन । रणाय महते युक्तस्त्वया वाक्श्रव्यपीडितः
 ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदुर्योधन बलं यदि शक्तोऽसि धारय । रावा-
 वपि हि धातुस्यन्ति संख्याः कुरुसृष्टयाः ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा
 क्षतः प्रायात् द्रोणः पाण्डवसृष्टयान् । सुपान् क्षत्रियतेजांस
 नक्षत्राणामिवाशुमान् ॥ ४१ ॥

इति द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये

एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

— — —

सञ्जय उवाच । ततो दुर्योधनो राजा द्रोणेनैव प्रचेदितः ।
 अमर्षवप्रमापन्नो युद्धायैव मनो दधे ॥ १ ॥ अत्रवीच तदा कंसं
 पुत्रो दुर्योधनस्तव । पश्य कृष्णमहायुधेन पाण्डवेन किरीटिना
 ॥ २ ॥ आचार्यविहितं व्युहं मिच्छा देवैः सुदुर्मिदम । तव
 व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ ३ ॥ मिथता योध-
 मुख्याना सैन्यवो विनिपातितः । पश्य राधेय राजानः पृथिव्यां
 प्रवरा युधि ॥ ४ ॥ पार्थनेकेन निहताः सिञ्चेनेवेतरे नृगाः ।
 मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ ५ ॥ अल्पावशीर्षं
 धेन्यं मे कृतं मज्जात्मजेन हि । कथं निवच्छमानस्य द्रोणस्य युधि
 फाल्गुनः ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञाया गतः पारं हत्वा सैन्यवमर्षुनः ।
 अनिच्छतः कथं वीर द्रोणस्य युधि पाण्डवः ॥ ७ ॥ मित्यात्

सुदुर्मिदं व्यूहं यतमानस्य सयुगे । प्रियो हि फाल्गुनोऽत्यर्थमाघा
 र्थस्य महात्मन ॥ ८ ॥ ततोऽस्य दत्तवान् द्वारसयुहेनैव सयुगे ।
 अमय सैन्यवत्यादौ दत्त्वा द्रोण परन्तर ॥ ९ ॥ प्राटात् किरीटिने
 द्वार पश्य निर्गुणता मम । यद्यदास्यदनुष्ठा वै पूर्वमेव गृहान्
 प्रति ॥ १० ॥ सिन्धु राजस्य समरे नामविष्यञ्जनक्षय । जयद्रथो
 जीवितार्थी गच्छमानो गृहान् प्रति ॥ ११ ॥ मयानार्थ्येण संरुद्धो
 द्रोणात् प्राप्यामय रणे । अद्य मे भ्रातर क्षीणाश्वसेनादयो
 युधि । भीमसेन समासाद्य पश्यता नो दुरात्मनाम् ॥ १२ ॥

कर्ण उवाच । आचार्यं मा विगर्हस्व शक्त्या युध्यत्यसौ हिज ।
 यथाबल यद्योक्ताह त्यक्त्वा जीवितमात्मन ॥ १३ ॥ यद्येनं
 समतिक्रम्य प्रविष्ट श्वेतवाहन । नात्र सूक्तोऽपि द्रोण स्या-
 दाचार्यस्य कथञ्चन ॥ १४ ॥ कृती दत्तो युवा शूर कृतास्त्रो
 लघविक्रम । दिव्यास्त्रयुक्तमास्थाय रथ वानरलक्षणम् ॥ १५ ॥
 कृष्णेन च गृहीताश्रमभेद्यकवचावृत । गाण्डीवमजरं दिव्य
 घनुरादाय वीर्यवान् ॥ १६ ॥ प्रवर्धन्निषितान् वाणान् बाहु-
 द्रविणदार्पत । यदृच्छुनोऽस्ययाद्द्रोणमुपपन्नं हि तस्य तत् ॥ १७ ॥
 आचार्यं स्यविरो रालन् भीमयाने तथाक्षम । बाहुव्यायाम-
 वेष्टायामशक्तस्तु नराधिप ॥ १८ ॥ तेनैतमभ्यतिक्रान्त श्वेताश्रुः
 कृष्णकारधि । तस्माद्द्रोण न पश्यामि द्रोणस्थानेन हेतुना ॥ १९ ॥
 अजेयान् पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्रविदा नृधे । तथा श्वेतमति-
 क्रम्य प्रविष्ट श्वेतवाहन ॥ २० ॥ देवादिष्टोऽन्यथाभाषो न
 मन्ये विद्यते क्वचित् । यतो नो युध्यमानाना पर शक्त्या सयो
 धन ॥ २१ ॥ सैन्यदो निहतो युधे देवमात्र पर श्रुतम् । परं
 यत्र कुर्वताश्च त्वया कर्षे रणाजिरे ॥ २२ ॥ इत्यास्ताक
 योरुपश्व देव पथात् करोति न । सततं वेष्टमानाना निहत्या
 बिरुमेण च ॥ २३ ॥ देवोपसृष्ट एषयो यत् कर्म कुरुते नृप ।

कृत कृतं हि तत्तस्य दैवेन विनिपात्यते ॥ २४ ॥ यत कर्त्तव्य
मनुष्येण व्यवसायवता सदा । तत कार्यमविशङ्केत सिद्धिर्द्वैवे
प्रतिष्ठिता ॥ २५ ॥ निद्रत्या वञ्चिता पार्था विषयोमीय भारत ।
दृग्धा जतुमहे चैव द्यूतेन च पराजिता ॥ २६ ॥ राजनीति
समायित्य प्रहिताथैव काननम् । यत्नेन च कृत तत्तद्दैवेन विनि
पातितम् ॥ २७ ॥ शुध्यस्व यत्रमास्थाय दैव कृत्वा निरर्थकम् ।
यततस्तव तेषाञ्च दैव मार्गेण पश्यति ॥ २८ ॥ न तेषा भतिपूर्वं
हि सकृतं विद्यते क्वचित् । दुष्कृत तव वा वीर बुद्ध्या हीन
कुक्कडह ॥ २९ ॥ दैव प्रमाण सर्वत्र सकृतस्यैतरस्य वा । अनन्य-
कर्म दैव हि जागृत्ति स्वपतामपि ॥ ३० ॥ बह्वान तव सैन्यानि
घोषाय बहवस्त्वव । न तथा पाण्डुपुत्राणामेव शुद्धमवर्त्तत ॥ ३१ ॥
तेरल्मेवहवो यूय क्षय नीता प्रहारिण । अहे दैवस्य तत् कर्म
पोरुष धेन नाशितम् ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच । एव सन्धाप्रमाणाता बह्व तत्तज्जनाधिप ।
पाण्डवानामभोक्तानि समदृश्यन्त सयुगे ॥ ३३ ॥ तत प्रववृते युद्धं
व्यातपक्त्तयद्विपम् । तावकाना परैः सार्धै राजन् दुर्मन्त्रिते
तव ॥ ३४ ॥

इति द्रोणपर्वाण जयद्रथवधपर्वणि पुनर्युद्धारम्भे द्विपञ्चाथ
। दधिक्रमतोऽध्याय समाप्तञ्च जयद्रथवधपर्व ॥ १५२ ॥

अथ घटोत्कचवधपर्व ।

सञ्जय उवाच । तदुत्पीर्णं गजानीकं बलं तव जनाधिप ।
पाण्डुसेनामतिक्रम्य योधवानाम सर्वत ॥ १ ॥ पाञ्चाला कौरवा
थैव घोषयन्त परस्परम् । यमराष्ट्राय महते परलोकाय दीक्षिता-
॥ २ ॥ शूरा शूरै समागम्य भरतोमरशक्तिभि । विव्यधु-

समरे तूष्णं निन्युषैव यमचयम् ॥ ३ ॥ रथिनां रथिभिः सार्द्धं
 रुधिरस्त्रावदारुणम् । प्रावर्त्तत महद्युद्धं निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४ ॥
 वारणाथ महाराज समासाद्य परस्परम् । विषाणैरर्हयामासः
 सुसंक्रुद्धनदोक्तटाः ॥ ५ ॥ हयारोहान् हयारोहाः प्राचशक्ति-
 परश्रुधैः । विभिदुस्तुमुले युद्धे प्रार्थयन्तो महद्यथः ॥ ६ ॥
 पत्तयथ महाराजो अतथः अस्त्रपाणयः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त
 नित्यं यत्ताः परन्तप ॥ ७ ॥ गोत्राणा नामधेवाना कुलानाञ्चैव
 भारिष । अथवाहि विजानीनः पाञ्चालान् क्लृप्तिः सह ॥ ८ ॥
 अन्योऽन्यं समरे योधाः अरशक्तिपरश्रुधैः । प्रैषयन् परलोकाय
 विचरन्तो ह्यभीतयत् ॥ ९ ॥ शरैर्ह्यदिशो राजंस्तेषा मुक्तैः
 सहस्रयः । न भ्राजन्ते यथातत्त्वं मास्करैऽस्तं गतेऽपि च ॥ १० ॥
 तथा प्रमुध्यमानेषु पाण्डवेषु भारत । दुर्योधनेन महाराज
 व्यवगाह्यत तद्वलम् ॥ ११ ॥ सैन्यवस्य वधेनेव भृशदुःखसमन्वितः ।
 भर्त्स्यन्मिति सञ्चिन्त्य प्राविशत्तद्दिषा वलम् ॥ १२ ॥ नाद्यव्रथ-
 घोषेण कम्पयन्निव जेदिनीम् । अभ्यवर्त्तत पुत्रस्ते पाण्डवाना-
 मनीकिनीम् ॥ १३ ॥ स सन्निपातस्तुमुलस्तस्य तीष्ठाञ्च भारत ।
 अभवत् सर्वसैन्यानामभावकरणी महान् ॥ १४ ॥ यथा मध्य-
 न्दिने सूर्ये प्रतपन्तमिवाशुभिः । तथा तव सुतं मन्ये प्रतपन्तं
 शरार्क्षिभिः ॥ १५ ॥ न श्रेकुर्भ्रातरं युद्धे पाण्डवाः प्रतिबोधितम् ।
 पलायनकृताक्लाहा निरुत्साहा द्विपञ्चये ॥ १६ ॥ पर्येषावन्त
 पाञ्चाला वध्यमाना महात्मना । रुक्मपुङ्गवैः प्रसन्नाग्रैस्तव पुत्रेण
 शन्विता ॥ १७ ॥ अर्यमानाः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन् पाण्डुशैतिकाः ।
 न तादृशं रथे कर्म कृतवन्तः सा पाण्डवाः ॥ १८ ॥ यादृशं कृत-
 वान् राजा पुत्रस्तव विधाम्यते । पुत्रेण तव सा सेना पाण्डवी
 मघिता रथे ॥ १९ ॥ नखिनो हिरर्हनेव समन्तादिप्रसोद्धिता ।
 चोपगोत्रानिवाकाम्या हतश्रिद्धिव पादिनो ॥ २० ॥ वभूव पाण्डवो

चेना तव पुत्रस्य तेजसा । पाण्डुसेनां हतां दृष्ट्वा तव पुत्रेण
 भारत ॥ २१ ॥ भीमसेनपुरोगास्तु पाञ्चालाः समुपाद्भवन् । स
 भीमसेनं दृशमिर्माद्गीपुत्रौ त्रिमिस्त्रिमिः ॥ २२ ॥ विराटद्रुपदौ
 पङ्क्तिं शतेन च सिखण्डिनम् । दृष्टव्युन्मथ सप्तत्वा धर्मपुत्रश्च
 सप्तमिः ॥ २३ ॥ कीकेयाश्चैव चेद्दीय बह्मिर्निर्नाशितैः शरैः ।
 साखतं पञ्चमिर्विद्धा द्रौपदीयास्त्रिमिस्त्रिमिः ॥ २४ ॥ घटोत्कचश्च
 समरे विद्धा सिंघ इवानटत् । शतशशापरान् घीघान् हिपाश्रानां
 महारणे ॥ २५ ॥ शरीराणि चक्रतोत्रैः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ।
 तस्य तान्निघ्नतः शयून् रुक्मपृष्ठं महदनुः ॥ २६ ॥ मङ्गाभ्या
 पाण्डवो ज्येष्ठस्त्रिधा विच्छेद नारिषु । त्रिव्याघ्रं चैनं दृशमिः
 सन्ध्यास्तैः शितैः परैः ॥ २७ ॥ मर्म मित्त्वा तु ते सर्वे संलग्नाः
 क्षितिमाविशन् । ततः परिवृता वीधाः परिवर्तयुर्विष्टिरम् ॥ २८ ॥
 वृत्रहृत्स्यै यथा देवाः परिवर्तुः पुरन्दरम् । ततो युधिष्ठिरो राजा
 तव पुत्रस्य नारिषु ॥ २९ ॥ शरं परमदुर्घ्नैः प्रेषयानास संयुगे ।
 स बिन भृशसंविहो निपसाद् रथोत्तमे ॥ ३० ॥ ततः पाञ्चाल-
 चैन्यानां भृशमासीद्रवी महान् । हतो राजेति राजेन्द्र तत्र
 शब्दोऽभवन्नहान् ॥ ३१ ॥ वाणशब्दरवयोश्च शृणुवे तत्र भारत ।
 अथ द्रोणो द्रुतं तत्र प्रव्यदृश्यत संयुगे ॥ ३२ ॥ हृष्टो दुर्योधन-
 थापि दृढमाशय कार्मुकम् । तिष्ठतिष्ठेति राजानं ब्रुवन् पाण्डव-
 मभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रत्युत्थयुथ वरिताः पाञ्चाला राजगृहिनः । तान्
 द्रोणः प्रतिजशाह परोप्यन् कुक्षपत्तमम् ॥ ३४ ॥ चण्डवाताहता-
 न्नेषान् निघ्नप्रश्लिप्तुचे चया । ततो राजगृहानाचीव सद्गामो
 भूमिवहेनः । तावकानां परेषाञ्च समेतानां युयुत्सया ॥ ३५ ॥

इति श्रीणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि दुर्योधनपरामर्शे

त्रय.पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

घृतराष्ट्र उवाच । वत्तदा प्राविशत् पाण्डूनाचार्यः कुपितो
 बली । उक्त्वा दुर्व्योषनं सम्यक् मम शोखातिगं सुतम् ॥ १ ॥
 प्राविश्य विपरन्तश्च रथे शूरमवास्वितम् । कथं द्रोणं महेश्वरं
 पाण्डवा- समवारयन् ॥ २ ॥ कौरवन् दक्षिणवक्रमाचार्यस्य
 महाहवे । के च वानमरुत्त निघ्नतः शाल्वान् दृढम् ॥ ३ ॥
 के वास्य पृष्ठतो हृत्वा वीरा वीरस्य योषिनः । के पुरस्ताद्वर्त्तन्व
 रथिनस्तस्य शत्रवः ॥ ४ ॥ मन्ये तानस्मृशच्छीतमतिबेलमना-
 च्चवम् । मन्ये ते समवेपन्त गावो वै शिथिले जथा ॥ ५ ॥ यत्
 प्राविशन्महेश्वरः पाञ्चालानपरालितः । नृत्यन् च रथमार्गेषु
 सर्वशस्त्रसुताम्यर ॥ ६ ॥ निर्देहन् सर्वसैन्यानि-पाञ्चालाना
 रथर्षभः । घूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं नृत्यमुपेयिवान् ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । सायाह्ने सैन्यं हत्वा राज्ञा पार्थः समेत्य
 प । चात्यङ्घ्रि महेश्वरौ द्रोणमेवास्यघावताम् ॥ ८ ॥ ततो
 युधिष्ठिरस्तूर्यं भीमसेनश्च पाण्डवः । पृथङ्चभूम्या संबहौ द्रोण-
 मेवास्यघावताम् ॥ ९ ॥ तथैव नकुलो भीमान् सहदेवश्च दुर्लभः ।
 छष्टदुम्भ्र सहानीको विराटश्च बलीकथः ॥ १० ॥ सतत्याः शत्रुः
 समेनाथ द्रोणमेव ययुर्धुषि । द्रुपदश्च तथा राज्ञा पाञ्चालैरभि-
 रक्षितः ॥ ११ ॥ छष्टदुम्भ्रपिता राजन् द्रोणमेवास्यवर्त्तत ।
 द्रोणदेया महेश्वरा राघवश्च घटोत्कचः ॥ १२ ॥ समेनास्त्रि-
 ङ्गवर्त्तन्व द्रोणमेव महाद्युतिम् । प्रमदृक्काश्च पाञ्चालाः पट्ट-
 सहस्राः प्रहारिणः ॥ १३ ॥ द्रोणमेवाभ्यवर्त्तन्व पुरस्कृत्य प्रिय-
 खित्तम । तथैतरे नरव्याघ्राः पाण्डवाना महायथा ॥ १४ ॥
 गपिताः स्यात्तन्व द्रोणमेव नरर्षभ । श्रेष्ठ शूरेषु गुहाय गतेषु
 भरतर्षभ ॥ १५ ॥ यभूव रत्ननी घोरा भीरुणा भयवर्द्धिनी ।
 धीपामामपि सा घोरा राघवन्तकगामिनी ॥ १६ ॥ कुचराश्र
 मनुष्याणां प्राणान्तहरणी तदा । सत्या रत्नया घोराया नदम

सवैतः शिवाः ॥ १० ॥ न्यवेदवन् अर्थ घोरं मज्जान्कवलेमखैः ।
 उलूकायाप्यराधन्त शंसन्तो विपुलं मयम् ॥ १८ ॥ विप्रैः प्रतः
 क्षीरवाणां ध्वजिन्यामतिदादगाः । ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः
 समभवत्कहान् ॥ १९ ॥ मेरीशब्देन महता मद्द्वाना स्वनेन च ।
 गजाना गालितेशापि सुरहायाश्च ह्येपितैः ॥ २० ॥ खुरशब्द-
 निनाद्वैद्य तुमुलं सर्वतोऽभवत् । ततः समभवत्, चं सन्ध्यायामति-
 दादगम् ॥ २१ ॥ द्वीपस्य च महाराज रुक्मवानाश्च सर्वशः ।
 तमया चावृते लोकं न प्राप्तायत् किञ्चन ॥ २२ ॥ सैन्येन रजसा
 चैव समन्तादुच्छ्रितेन च । नरस्याश्रितस्य नागस्य समसञ्चत
 शोषितम् ॥ २३ ॥ न पश्याम रजो भीमं कश्चलेनामिसंघताः ।
 रात्रौ वंशवनस्त्रेव दृष्टमानस्य पर्वते ॥ २४ ॥ घोरशुटवटाशब्दः
 शस्त्राणां पततामभूत् । मद्द्वानकनिर्घातैर्वल्लकीपटहैस्तथा ॥ २५ ॥
 शोकारैर्ह्येपिताकारैः सर्वमेवाकुलं विभो । नैव स्त्रे न परे राजन्
 प्राप्तायन्त तमोवृते ॥ २६ ॥ सन्ध्यायामिव तत्सर्वमभवत् रजनीमुखे ।
 भीमं रजोऽथ राजेन्द्र, शोषितेन समुच्छ्रितम् ॥ २७ ॥ -घातकौ-
 श्लेय कवचैर्मुपयैश्च तमोऽस्यगात् । ततः सा भारती सेना सन्धि-
 चेमविभूषिता ॥ २८ ॥ शौरिवाभोव, अनघता रजन्यां भरत-
 प्रेम । गीमाद्युबलमद्दुष्टा शक्तिभ्यजसमाकुला ॥ २९ ॥ -वार-
 ष्यामिन्तता घोरा च्छुद्धितातद्गृहनादिता । ततोऽभवत्कहान्कह-
 स्तुमुल्लो लोमशर्षणः ॥ ३० ॥ -समाह्वयुन्दिपः सर्वा महेन्द्राशनि-
 निस्वनः । सा निशीथे महाराज सेनादृश्यत भारती ॥ ३१ ॥
 मद्द्वै, कुण्डलैर्निष्यैः शस्त्रैश्चैवावभाषिता । तत्र नागा, रथाश्चैव
 जाम्बूनदविभूषिताः ॥ ३२ ॥ निमावा, इत्यदृश्यन्त मेधा इव
 चविद्युतः । -अधिभक्तिगदाखड्गमुपलप्राप्तपट्टियाः ॥ ३३ ॥

वृताम् । द्रोणपाण्डवपत्नीनां खड्गशक्तिगदाशनीम् ॥ ३५ ॥
 अरधारास्त्रपवना भृशं शीतोष्णसङ्कुलाम् । घोरा विज्ञापनीमुग्रा
 जीवितच्छेदविधुताम् ॥ ३६ ॥ ता प्राविशन्ततिमवां सेनां युद्ध-
 चिकीर्षवः । तस्मिन्नास्मिन्मुखे घोरे महाशब्दनिनादिते ॥ ३७ ॥
 भीरुणा त्रासजनने शूराणां हर्षवर्द्धने । रात्रियुद्धे महाघोरे
 वर्त्तमाने सुदारुणे ॥ ३८ ॥ द्रोणमभ्यद्रवन् क्रुद्धाः संहिताः पाण्डु-
 सृष्टयाः । ये ये प्रमुखतो राजन्नावर्त्तन्त महात्मनः ॥ ३९ ॥
 तान् सर्वान् विमुखाशक्रे काशिन्ये यमस्यम् । तानि नाग-
 सहस्राणि रथानामयुतानि च ॥ ४० ॥ पदातिहयसङ्घानां प्रयुता-
 न्यर्बुदामि च । द्रोणेनैकेन नाराचैर्निर्मिन्नानि निशामुखि ॥ ४१ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि द्रोणयुद्धे

चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्मिन् प्रविष्टे दुर्हर्षे सृष्टयानमितौजसि ।
 अमृष्यमाणे संरब्धे का वीरभूदौ मतिस्तदा ॥ १ ॥ दुर्योधनं तथा
 पुत्रसङ्गां पास्त्रातिगं मम । यत् प्राविशद्गोपात्मा किं पार्थः
 प्रत्यपद्यत ॥ २ ॥ निहतैः सैन्यैः वीरे भूरियवसि चैव हि ।
 यदभ्यगाम्महातेजाः पाश्चात्तानप्रराजितः ॥ ३ ॥ किममन्यत दुर्हर्षे
 प्रविष्टे शत्रुतापने । दुर्योधनस्तु किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ॥ ४ ॥
 के च तं वरद वीरमन्वगुर्हिंजरुत्तमम् । के पास्य पृष्ठत स्त
 वीरा शूरस्य युध्यतः ॥ ५ ॥ के पुरस्तादयुध्यन्त निघ्नत पाद-
 याग्रणे । मन्येऽहं पाण्डवान् सर्वान् भारद्वाजमराहितान् ॥ ६ ॥
 मिसिरे कष्यमाणा वै कृपा गाव इव प्रभो । प्रविश्य च महेश्वाप-
 पाश्चात्तानरिमर्दनः । कथं नु पुरुषयाद्यं यत्पृथमुपपन्नमिदम् ॥ ७ ॥
 यत्पृथु सैन्येषु च संहितेषु रात्रौ शगेतसु महारथेषु । सलोह्य-

मानेषु पृथग्विधेषु के वस्तदानीं मतिमन्त आसन् ॥ ८ ॥ हता-
 यैव विपत्ताय पराभूताय अंसि । रथिनो विरथायैव कृतान्
 युद्धेषु नामकान् ॥ ९ ॥ तेषां संलौडप्रमानानां पाण्डवैर्हतचेत-
 साम् । अन्वे तमसि मत्नानामभवत् का मतिस्तदा ॥ १० ॥
 प्रहृष्टांशुपुद्ग्राय पाण्डवेवान् ब्रवीषि मे । अप्रहृष्टान् विमनसो
 विवस्तायैव नामकान् ॥ ११ ॥ कथमेषां ततः सूत पार्थानामप-
 लायिनाम् । प्रकाशमभवद्रात्रौ कथं कुरुषु सञ्जय ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । रात्रियुद्धे तदा राजन् वर्त्तमाने सदारुणे ।
 द्रोणमस्यद्रवन् सर्वं पाण्डवाः सह सोमकैः ॥ १३ ॥ ततो द्रोणः
 कौकयांश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् । सम्प्रेषयत् प्रेतलोकं सर्वा-
 निष्ठाभिराशुगैः ॥ १४ ॥ ये ये प्रमुखतो राजन्ववर्त्तन्त महारथाः ।
 तान् सर्वान् प्रेषयामास पितृलौकाय पार्थिवान् ॥ १५ ॥ प्रमथन्तं
 तदा वीरं मारहाजं महारथम् । अस्यवर्त्तत स क्रुद्धः शिवी
 राज्ञा प्रतापवान् ॥ १६ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेष्य पाण्डवानां
 महारथम् । विव्याध दशभिर्द्रोणः सर्वपारमवैः शरैः ॥ १७ ॥
 तं शिविः प्रतिविव्याध त्रिंशद्भिः कङ्कपत्रकैः । सारथिञ्चास्य मत्नेन
 ऋयमानो न्यपातयत् ॥ १८ ॥ तस्य द्रोणो हयान् हत्वा सार-
 थिञ्च महात्मनः । अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः काचादपाहरत्
 ॥ १९ ॥ ततोऽस्य सारथि क्षिप्रमन्यं दुर्ध्वोषेनोऽद्दिशत् । स
 तेन संशङ्घीताश्वः पुनरभ्यद्रवविपून् ॥ २० ॥ कलिङ्गानाञ्च सैन्येन
 कलिङ्गस्य सुतो रथे । पूर्वं पितृबधात् क्रुद्धो भीमसेनमुपाद्रवत्
 ॥ २१ ॥ स भीमं पञ्चभिर्विह्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः । विष्टोकं
 त्रिभिरानच्छेद्भ्रजमेकेन पत्रिणा ॥ २२ ॥ कलिङ्गानान्तु तं शूरं
 क्रुद्धं क्रुद्धो हकोटरः । रथाद्दथमभिद्रुत्य मुष्टिना निजघान ह
 ॥ २३ ॥ तस्य मुष्टिहतस्याजो पाण्डवेन बलीयसा । सर्वाण्य-
 स्त्रीनि सहसा प्रापतन् वै पृथक् पृथक् ॥ २४ ॥ तं कर्षो

भ्रातरवान् नानुष्यन्त परन्तप । ते भीमसेनं नाराचैर्जघुराभौ-
 विप्रोपमैः ॥ २५ ॥ तत्र श्वशुर्यं त्यक्त्वा भीमो ध्रुवश्वर्यं गतः ।
 ध्रुवश्चाख्यन्तमनिशं सुष्टिना समपोषयत् ॥ २६ ॥ स तथा पाण्डु-
 पुत्रेण दक्षिणाभिहताऽपतत् । तं निहत्य महाराज भीमसेनो
 महाबलः ॥ २७ ॥ जघरातरय प्राप्य सुहृः सि ह इवानदत् ।
 जघरातमधाक्षिप्य नदन् सख्येन पाणिनाः । २८ ॥ तलेन नाश-
 यामास कर्णस्यैवाश्रयः स्थितः । कर्णस्तु पाण्डवे शक्तिं काञ्चनीं
 समवाहजत् ॥ २९ ॥ ततस्तामवजग्राह महसन् पाण्डुनन्दनः ।
 कर्णवैव च दुर्हर्षश्चिपत्पत्नीं वृकोदरः ॥ ३० ॥ तामापतन्ती-
 क्षिच्छेद् भक्तुनिस्त्रैलपायिना । एतत् कृत्वा महत् क्रमं रणे-
 ऽह्युत्पराक्रमः ॥ ३१ ॥ पुन स्वस्थनास्थाय दुष्टाव तव वाहि-
 नीम् । तमायान्तं जिघांसन्त भीम क्रुद्धमिवान्तकम् ॥ ३२ ॥
 न्यवारयन्महाबाहुस्तव पुत्रो विशास्यते । महता शरवर्षेण ह्यह-
 यन्तो महारथाः ॥ ३३ ॥ दुर्मदस्य ततो भीमः प्रहसन्निव
 संशुभे । सारथिञ्च हयाथैव शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ३४ ॥
 दुर्मदस्तु ततो यानं दुष्कर्णस्यावचक्रमे । ताविकरयमावदौ
 भ्रातरौ परतापनौ ॥ ३५ ॥ सङ्ग्रामधिरसौ मध्ये भीमं दाव-
 प्यघावताम् । तथास्तुपतिमित्रौ हि तारकं दैत्यसत्तमम् ॥ ३६ ॥
 ततस्तु दुर्मदस्यैव दुष्कर्णं च तवात्मजो । रथमेक समारुह्य भीमं
 वायैरविध्यताम् ॥ ३७ ॥ ततः कर्णस्य निपतो शौण्डेर्दुर्व्योषनस्य
 च । कृपस्य सोमदत्तस्य वाङ्गीकस्य च पाण्डवः ॥ ३८ ॥ दुर्मदस्य
 च वीरस्य दुष्कर्णस्य च तं रथम् । पादप्रहारेण धरां प्राविमय-
 तरिन्दमः ॥ ३९ ॥ ततः सुतो तो बलिगो शूरो दुष्कर्णदुर्मदो ।
 सुष्टिनाहत्य संक्रुद्धो मनर्ह च मनर्ह च ॥ ४० ॥ ततो दादाहते
 येन्ये हृष्टा भीमं तृपात्रुवन् । रुद्रोऽयं भीमरूपेण घातंराष्ट्रेण
 वृषति ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा पलायन्ते सर्वे भारत पार्थिवाः ।

त्रिसंज्ञा वाहयन् वाहान्न च हौ सह धावतः ॥ ४२ ॥ ततो बले
 भृशज्जुलिते निशामुखि सुपूजितो नृपवृषभैर्वृकोदरः । महाबलः
 कमलविबुद्धलोचनो युधिष्ठिरं नृपतिमपूजयद्दली ॥ ४३ ॥ ततो
 यमो द्रुपदविराटकीकया युधिष्ठिरस्यापि परां मुह्यंययुः । वृको-
 दरं सुभृशमपूजयंश्च ते यथान्वके प्रतिनिहतैश्चरं सुराः ॥ ४४ ॥
 ततः सुतास्त्रे वरुणात्मजोपमा रुमान्विताः सहगुरुणा महा-
 त्मना । वृकोदरं सरयपटातिकुञ्जरा युयुत्सवो भृशमभिपर्य-
 वारयन् ॥ ४५ ॥ ततोऽभवत्तिनिररुणैरिवावृते महाभये मृद-
 मतीव टाक्षणम् । निशामुखि वृकबलशुभ्रमोदनं महात्मनां नृप-
 वरं गुह्यमुत्तमम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीणपर्वणि षटोत्सवधर्मपर्वणि भूमिपरोक्षे
 पञ्चपञ्चमधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

सहयः सवांश्च । प्रायोपविष्टे तु हते पुत्रे सात्यकिना त
 सोमदत्तो भृशो क्रुद्धः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ चतुर्धर्मः
 पुरा दृष्टो यस्तु द्वैर्महात्मिभिः । तेष्वः साक्षतः सन्त्यज्य दस्त्रु-
 धर्मैरितः कथम् ॥ २ ॥ पराङ्मुखाय दोनाय न्यस्तमस्त्राय
 याचते । चतुर्धर्मरतः प्राज्ञः कथं नु प्राहरदृष्टे ॥ ३ ॥ तं वावेव
 किञ्च वृष्णीनास्तव मुखो महारथौ । प्रद्युम्नश्च महातेजास्त्वैव
 युधि साक्षतः ॥ ४ ॥ कथं प्रायोपविष्टाग्ने पार्थेन हिन्दवाहवे ।
 नृशसम्पतनोयश्च तादृशं कृतवानासि ॥ ५ ॥ कर्मणस्तत्र दुर्बल
 फलं प्राप्नुहि संयुगे । अद्य क्विष्यामि ते भूढ भिरो विक्रम्य
 पत्निषा ॥ ६ ॥ अपि साक्षतपुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च । अन-
 तीतामिमोत्सृजिष्ये त्वां वीरमानिनम् ॥ ७ ॥ अरुध्यमाणं
 पार्थेन जिष्णुना संसतानुजम् । न हि न्या नरके घोरे पतेयं वृष्टि-

पांसन ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धः सोमदत्तो महाबलः । । दधी-
 श्रद्धाद्य तारेण सिद्धेनाद ननाद च ॥ ९ ॥ ततः कमलपत्राद्यः
 सिद्धदंष्ट्रो महाबलः । । सौख्यकिर्भृशसंक्रुद्धः सोमदत्तमयात्रवीत्
 ॥ १० ॥ । कौरुदेवनिमेवांसः कथञ्चिदपि विद्यते । । सया सार्ध-
 मयान्यैश्च युध्यते । । हृदि कथनम् ॥ ११ ॥ । यदि सर्वेषु सैन्येन गुप्तो
 नां योधयिष्येति । । तथापि न व्यथा काचित्त्वयि स्यान्नमः कौरव
 ॥ १२ ॥ । युद्धसारेण वाक्येन सतामवमतेन च । । नाहं शीप-
 यितुः शक्यः । । ह्यवृत्ते स्थितस्त्वया ॥ १३ ॥ । यदि तस्मिन् युयुत्-
 साद्य मया सह नरोधिप । । निर्दये निमित्तेवापिः प्रहर प्रहरामि
 ते ॥ १४ ॥ । अतो भूरिश्रवा राजस्तव पुत्रो महारथः । । शल्यैव
 तदा वीर ह्यपसेनश्च कर्मितः ॥ १५ ॥ । लाक्षाप्यद्य दधिष्यामि
 सपुत्रं सहवाम्भवम् । । तिष्ठेद्दानीं रणे यतः कौरवोऽपि महा-
 बलः ॥ १६ ॥ । यजिन् दानं दमः शौचमहिंसा ह्यधीर्धृतिः क्षमा ।
 अणपायानि सर्वाणि नित्यं राज्ञि युधिष्ठिरे ॥ १७ ॥ । मृदु-
 केतोस्तस्य । । तेजसा निहतः । । पुरा । । सकर्मसोबलः सङ्घो-
 विनाशमुपयास्यसि ॥ १८ ॥ । अपेक्षं कृष्यावरणे रिष्टापूर्त्तन । । सेव-
 हि । । यदि त्वा ससुतं वापिनेह न्याः युधि रोधिपतः ॥ १९ ॥ । अप-
 त्यास्यसि चैत्राङ्गा ततो नुक्तो भविष्यसि । । एवमामाष्य चान्योऽन्यो
 क्रोधसंरुक्तो धनो ॥ २० ॥ । प्रवृत्तौ शरमस्यांतं कर्तुं । । पुंस्य-
 षत्तमौ । । ततो रथसङ्घेण ह्यवानामयुतेन च ॥ २१ ॥ । दुर्यो-
 धनः सोमदत्तं परिवाक्यैः व्यवस्थितः । । शकृनिश्च सुसंक्रुद्धः सर्व-
 यस्तपरिश्रमः ॥ २२ ॥ । पुत्रपौत्रैः परिहृता भ्रातृभिरेन्द्रनिग्रमैः । ।
 श्यालस्तव महाराज वज्रसंघमनो गुवा ॥ २३ ॥ । साग्रं यतसङ्घ-
 सन्तु हयानां तस्य धीमतः । । सोमदत्तं महेश्वासं समन्तात्
 पर्यवारयत् ॥ २४ ॥ । रथ्यमाप्यथ बलिभिन्नादयामास साव्य-
 किम् । । तं ह्यायमानं विमिषेहं ह्य सन्नतपर्वभिः ॥ २५ ॥ । दृष्ट-

द्युन्त्रौऽभ्ययात् क्रुद्धः प्रगच्छ महतीवृक्षम् । षष्ठवातामिदृष्टाना-
 मुदधीनामिव स्वनः ॥ २५ ॥ आसीद्वाजन् बलीषानामन्योऽन्य-
 मभिनिघ्नताम् । विव्याध सोमदत्तय साक्षरं नवमिः शरैः ॥ २६ ॥
 सात्यकिर्नवमियेनमवधीत् कुरुपुङ्गवम् । सोऽतिबिहो बलवता
 समरे दृढघन्विता ॥ २७ ॥ रथोपस्थं समासाद्य नुमोह गतः
 चेतनः । तं विमूर्धं समालक्ष्य सारथिस्वरयान्वितः ॥ २८ ॥
 अपोवाह रणादीरं सोमदत्तं भृशारधम् । तं विषष्टं समालक्ष्य
 युधुधानयंरार्हितम् ॥ २९ ॥ अथवावत्ततो द्रोणो यदुवीरजिघां-
 क्षया । तमायान्तममिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ३० ॥ परि-
 व्रुर्नहात्मानं प्ररीप्सन्तो यदूहहम् । ततः प्रवृत्ते युधं द्रोणस्य
 सह पाण्डवैः ॥ ३१ ॥ बलेरिव शरैः पूर्वं वैलीक्यजयक्राड्या ।
 ततः सायकजालेन पाण्डवानीकमोहणोत् ॥ ३२ ॥ भारहाजो
 महातेजा विव्याध श्वं युधिष्ठिरम् । सात्यकिर्द्वयमिवाणौ वंश्या
 पार्पतं शरैः ॥ ३३ ॥ सोमसेनश्च नवमिर्नकुलं पञ्चमिस्तथा ।
 सहदेवं तथाष्टामिः यतेन च सिखण्डिनम् ॥ ३४ ॥ द्रौपदेयाः
 कर्हावाहः पञ्चमिः पञ्चमिः शरैः । विराटं मत्स्यमष्टामिदुपदं
 दयमिः शरैः ॥ ३५ ॥ युधामन्युं त्रिमिः पङ्क्तिस्तमौजस-
 माहवे । अथाथ चैनिकान् विद्धा युधिष्ठिरमुपाद्रेवत् ॥ ३६ ॥
 ते वध्यमाना द्रोणेन पाण्डुपुत्रस्य चैनिकाः । प्राद्वन् वै मया-
 द्राजन् सार्पितादा विधो दयं ॥ ३७ ॥ कोऽयमानन्तु तत्सैन्यं
 दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः । किञ्चिदोगतमंरभ्यो गुरुं पार्थोऽभ्य-
 यात् द्रुतम् ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा द्रोणस्तु भीमत्सममिधावन्तमाहवे ।
 सन्नवत्तत तत्सैन्यं पुत्रवैधिष्ठिरं नृप ॥ ३९ ॥ ततो युद्धमभू-
 ह्रूद्य भारहाजस्य पाण्डवैः । द्रोणस्तव सतैराजन् सर्वतः परि-
 वारितः ॥ ४० ॥ अथमत् पाण्डुसैन्यानि तूलराग्मिवातलः ।
 संक्षलन्तमिवादिष्यं दीर्घानलसमद्युतिम् ॥ ४१ ॥ राजन्ननिघ-

मत्स्यन्त दृष्ट्वा द्रोणपरार्क्षिणम् । मण्डलीकृतधन्वानं तपन्तमिव
 नास्करम् ॥ ४२ ॥ दहन्तमहितान् सैन्ये नैन कश्चिद्धारयत् ।
 यो यो हि ममुखे तस्य तस्यो द्रोणस्य पूरुष ॥ ४३ ॥ तस्य तस्य
 धिरम्बित्वा ययौ द्रोणपर चितिम् । एवं सा पाण्डवी सेना
 बध्यमाना महात्मना ॥ ४४ ॥ प्रदुद्राव पुनर्मौता पश्यतः सव्य-
 साधिन । सन्मृभग्नं बल दृष्ट्वा द्रोणेन निधिः भारत ॥ ४५ ॥
 गीविन्दमग्रं वीर्जिष्णुगच्छ द्रोणरथं प्रति । ततो रजतगीचीर-
 कुन्देन्दुसङ्घप्रमान् ॥ ४६ ॥ चोदवामास दामोद्रीं हयान्
 द्रोणरथ प्रति । भीमसेनोऽपि तं दृष्ट्वा यान्तं द्रोणाय फाला नम
 ॥ ४७ ॥ स्वसारथिमुवाचेदं द्रोणानीकाय मां वद । सेऽपि
 तस्य वचं श्रुत्वा विभोकोऽवाहयहयान् ॥ ४८ ॥ पृष्ठत सख्य-
 समस्य जिष्णोर्महतमत्तम् । तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ यत्तौ द्रोणानीक-
 भमिदुतौ ॥ ४९ ॥ पाञ्चाला सुञ्जया मत्स्यार्थेदिकारूपकोशला ।
 धन्वगच्छन्महाराज कैकयास महारथा ॥ ५० ॥ ततो राज-
 न्महोदर सङ्ग्रामो लोभहर्षण । बोभत्सर्हेक्षिण पाश्वंमुत्तरञ्च
 वृकोदर ॥ ५१ ॥ महद्भगा रथवृन्दाभ्या बल जगदहतस्तव । तौ
 दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ भीमसेनधनश्रयो ॥ ५२ ॥ दृष्ट्युन्तोऽस्यया-
 द्राजन् सात्यकिश्च महाबल । चण्डवाताभिपन्नानामुदधीनामिव
 स्वन ॥ ५३ ॥ आसीद्राजन् बलीयाना तदान्योऽन्यमभिपन्नताम् ।
 सीमंश्चित्तवधात् क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ॥ ५४ ॥ द्रौणिरस्य-
 द्रव्यं क्रुद्ध सास्वत रणमूर्धनि । तमापतन्तं समरे प्रेनेवस्य रथं
 प्रति ॥ ५५ ॥ प्रत्यययौ महद्भौ मीमसेनिर्महाबल ॥ काष्ठा-
 यषं महाघोरमृच्चषमं वतं महत् ॥ ५६ ॥ महान्त रथमास्थाय
 त्रिंशन्ननुतरान्तरम् । विक्षिप्तयन्त्रमन्नाहं महानेधीधनिस्वनम्
 ॥ ५७ ॥ युक्तं गजनिभैर्वाहैर्न ह्यैर्नापि धारणे । त्रिंशत्पञ्च
 षरणविहताक्षेण क्रुजता ॥ ५८ ॥ ध्वजेनोत्थितदण्डेन मथुराजनेन

राजता । लोहितार्द्रपताकव अन्नमांसाविभूषितम् ॥ ५८ ॥
 अष्टवक्रममायुक्तमास्त्राय विपुलः रथम् ॥ शूलमुहुरघारिष्ठा यत्ने-
 पादपञ्चस्तया ॥ ६० ॥ रथसां घोररूपायामचीह्निया अम-
 त्ततः । तमुद्यतमहाबापं निशंन्य व्यधिता नृपाः ॥ ६१ ॥ युगान्तः-
 कालममये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ततस्तं गिरिशृङ्गामं भीम-
 रूपां मयावहम् ॥ ६२ ॥ दंष्ट्राकरालोग्रमुखं शङ्कुकथं महाहनुम् ।
 संहं कथं विद्वपाचं दीप्तोत्थं निर्वृत्तोदरम् ॥ ६३ ॥ महाश्व-
 भ्रगलहारं किरीटच्छन्नमूर्ध्वजम् । वासनं सर्वभूतानां व्याचानन-
 मिवान्तकम् ॥ ६४ ॥ वीर्यं दीप्तमिवायान्तं रिपुविजोभकारकम् ।
 तमुद्यतमहाबापं राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ ६५ ॥ मयाहिता प्रच-
 क्षीमं तव पुत्रस्य वाहिनी । वायुना क्षीमितावर्त्ता गङ्गेबोह-
 तरद्विषी ॥ ६६ ॥ घटोत्कचप्रमुक्तिनः सिंहादेन भीषिताः ।
 प्रसन्नयुगलां मूलं विव्यथुयं नृपां भृशम् ॥ ६७ ॥ ततोऽस्मद्वदित-
 रत्यन्तमोक्षोत्तमं समन्ततः । संभ्रां कालाधिकबलेविमुक्ताः राक्षसैः
 क्षिप्तौ ॥ ६८ ॥ पायसानि च चक्राणि भुशुण्डयः पक्षितोमरः ।
 पतन्त्यविरताः शूलाः शतघ्नः पट्टिमांस्तथा ॥ ६९ ॥ तदुग्रमति-
 रोद्भवं दृष्ट्वा युवं नराधिपाः । तनयास्तव कर्णस्य व्यधिताः
 संभ्रं दुदुषुः ॥ ७० ॥ तत्रैकोऽस्त्रबलश्रांघी द्रौणिर्नानी न विव्यथे ।
 व्यहनच्च तदां मावां घटोत्कचविनिर्मिताम् ॥ ७१ ॥ विद्वतायान्तु
 भायायाममर्षी च घटोत्कचः । विमसलं यरान् घोरान्तोऽश्व-
 त्यामानमाविशन् ॥ ७२ ॥ भुजगा इव वैरीन वल्मीकं श्लोघ-
 न्मूर्च्छिताः । ते यरा कृषिराक्ताङ्गा मिथ्या यारदतीसतम् ॥ ७३ ॥
 विविशुर्धरणीं शीघ्रं वल्मीकमिव पन्नगाः । अश्वत्थामा तु
 चक्रुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् ॥ ७४ ॥ घटोत्कचमतिप्रुद्धो विमेद-
 दयमिः यरैः । घटोत्कचोऽतिविद्वस्तु द्रौणोपुत्रेण ममसु ॥ ७५ ॥
 धनुः शतघ्नह्वारमष्टकादयधिताः भयम् । चरान्तं वाससूत्यामं

मणिवज्रविभूषितम् ॥ ७२ ॥ अश्वत्याम्नि च चिञ्चिप भैमसेनि-
 जिर्षासया । विगेन महता गच्छद्दिचिप्त द्रौणिना शरै ॥ ७३ ॥
 अनागप्रस्येव सङ्कल्पस्तम्भोषमपतद्भुवि । घटोक्त्वस्ततस्त्रुयं दृष्ट्वा
 चक्र-निपातितम् ॥ ७८ ॥ द्रौणि प्राच्छाटयदाणै स्वर्मातुरिव
 मास्करम् । घटोक्त्वस्तत श्रीमान् मिन्नाञ्जनवधीपम् ॥ ७९ ॥
 सुरोष द्रौणिमायान्त प्रमञ्जनमिवाद्दिराट् । पीत्रेण मोमसेनस्य
 शूरेणाञ्जनपर्वणा ॥ ८० ॥ बभौ मेघेन घाराभिर्गिरिर्मरुतिवा-
 हितम् । अश्वत्यामा तु-सक्रुद्धो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रम ॥ ८१ ॥
 ध्वजमेकेन वाणेन विच्छेदाञ्जनपर्वण । हाभ्यान्तु रथयन्तारौ
 त्रिभिश्चास्य त्रिवेणुकम् ॥ ८२ ॥ घनुरेकेन विच्छेद घतुर्मिशतुरो
 ह्यान् । विरथस्योद्यत हस्ताहेमविन्दुमिरावितम् ॥ ८३ ॥
 विधिखिल सुतीक्ष्णो न खड्गमस्य हिषाकरोत् । गदा हेमाङ्गटा
 राजस्तस्मिन् विच्छेदस्वस्तुना ॥ ८४ ॥ भ्राम्योत्क्षिप्य शरैश्चापि
 द्रौणिना हत्य पातितम् । ततोऽन्तरीक्षमुत्पत्य कालमेघ इवोन्नदन्
 ॥ ८५ ॥ चवर्षाञ्जनपर्वा स द्रुमवर्षं नमस्तलात् । ततो माया
 धर द्रौणिघंटाक्त्वस्तत दिवि ॥ ८६ ॥ मार्गणैरमिबिव्याध घन
 सूर्य इवाशुम् । सोऽतिवीर्यं पुनस्तस्थी रथे हेमविभूषिते ।
 ॥ ८७ ॥ महीगत इवात्युश्च श्रीमानञ्जनपर्वत । तमयज्जय-
 वर्माण द्रौणिर्मीमात्सजात्सजम् ॥ ८८ ॥ लघानाञ्जनपर्वाणं
 महेश्वर इवाभ्यक्रम । अथ दृष्ट्वा हत पुत्रमश्वत्याम्ना महाबलम्
 ॥ ८९ ॥ द्रौणे सकाशमभ्येत्य रोषात् प्रज्वलिताङ्गद् । प्राह
 वाक्यमसभ्रान्तो वीर शारदतीसुतम् । दृष्टन्त पाण्डुवानीकं वन-
 मग्निमवोत्थितम् ॥ ९० ॥

घटोक्त्व उवाच । तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रौणपुत्र गनि-
 यधि । सामर्थ्यनिदनिष्ठामि क्रौञ्चमन्मिसुतो यथा ॥ ९१ ॥

अश्वत्यामोवाच । गच्छ वत्स चदान्यैस्त्व गुप्यस्वामरविक्रम ।

न तु प्रतेष वैडम्बे पिता न्याय्यः प्रवाधितुम् ॥ ८२ ॥ कामं
 खलु न मे रोषो वैडम्बे विद्यते । त्वयि ॥ किन्तु रोषाद्विदो
 अन्तुर्न्यादात्मानमप्युत ॥ ८३ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा वै क्रोधताम्राक्षः पुत्रमीकसमन्वितः ।
 अश्रुत्यामानमायस्तो भैमसेनिरभाषत ॥ ८४ ॥ किमेवं कातरो
 द्रोणो पृथग्जन इवाहवे ॥ यन्मातृभीषयसोर्वाग्भिरसद्वदन्
 स्तव ॥ ८५ ॥ सोमात् खलु हसत्यन्वः कुर्वन् विपुले कुले ।
 पाण्डवानामहं पुत्रः समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८६ ॥ राक्षसामधि-
 राजोऽहं दृश्यावसमो बले । ततश्च तिष्ठ न मे जीवन् । द्रोणं पुत्र
 गमिष्यामि ॥ ८७ ॥ युद्धमहामहं तेष्य विनेष्यामि । रणार्जिरे ।
 प्रत्यक्षा रोषताम्राक्षी राक्षसः समहावले ॥ ८८ ॥ द्रोणमभ्य-
 द्रवत् क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केशरी । रयाक्षमात्रैरिमुषिरभ्यवर्ष
 हटोत्कथः ॥ ८९ ॥ राथनाम्नमहं द्रोणिः । धाराभिरिषितायद ॥
 अरुहति अरैर्द्रोणिरप्रार्थान्ताव्यमातयत् ॥ ९० ॥ ततोऽन्त-
 रोक्षे वाणानाः सङ्ग्रामोऽन्य-इवामवत् । अथास्त्रसङ्घातकृतेर्विस्तु-
 लिङ्गैस्तदा वनो ॥ ९१ ॥ विभावरोमुखे व्योमः खद्योतैरिव
 चित्रितम् । निशम्य निहता माया द्रोणिना रणमानिनाः ॥ ९२ ॥
 घटोत्कथस्तदा माया ससर्षान्तर्हितः पुनः । सोऽभवद्विरिरत्युच्चः
 अखरैस्तसृज्जटैः ॥ ९३ ॥ शूलप्रासासिमुपलजलपञ्जवणो
 महान् । तमञ्जनचयप्रखरः । द्रोणिर्दृष्ट्वा महीधरम् ॥ ९४ ॥
 प्रपतद्भिन्नवज्रमिः अस्त्रसङ्घेन चुचुमे । ततः जयन्निवः द्रोणि-
 र्ब्रह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ९५ ॥ स तेनास्त्रेण भैलेन्द्रः प्रचिप्य
 व्यनश्यत । ततः स तोवदो-भूवा नील । सिन्द्रायुधो दिवि ॥ ९६ ॥
 अश्रुहृष्टमिरत्युग्रो द्रोणिं प्राच्छाद्यदृश्ये । अथ सन्धाय वायव्य-
 मस्त्रमस्त्रविदाभ्वर ॥ ९७ ॥ व्यधमत् द्रोणतनया नीलमेघं
 सङ्गत्यतम् । स मार्गणगणैर्द्रोणिर्दिपः प्रच्छाद्य सर्वथ ॥ ९८ ॥

अतं रथसहस्राणां जघानः दिपदाम्यरः । स हृष्टः पुनरायान्तं
 रथेनायतक्रान्तकम् ॥ १०८ ॥ षट्कोक्तमसन्नातं राक्षसेन्द्रमि-
 हंतम् । सिंघपादूलसदृशैर्मत्तदिरद्विक्रमैः ॥ १०९ ॥ राजः
 स्वैश्च रथस्वैश्च वाजिप्रष्ठगतेरपि । विकृतास्यगिरोश्रीवैहैडिम्बो-
 ऽनुचरैः सङ्गः ॥ ११० ॥ पौलस्त्यैर्वातुषानेष तादृशैस्त्रिविक्रमैः ।
 नानामस्त्वधरैर्वीरैर्नाताकवप्रभूषितैः ॥ १११ ॥ मद्वाप्तयद्दरैः
 क्रुद्धैः संरम्भाद्दृत्तलोचनैः । उपस्थितैस्ततो युद्धे राक्षसेयुद्धदुर्मदैः
 ॥ ११२ ॥ विप्रस्यममिसंप्रेष्यैः पुत्रैः तैः शौणिरद्भवीत् । तिष्ठ
 दुर्योधनाय त्वं न कार्यः सम्भ्रमस्त्वया ॥ ११३ ॥ सद्भैर्भिर्भाटमि-
 वीरैः पाथिवैस्त्रिविक्रमैः । तिष्ठतिष्ठाम्यमित्रांस्ते तव नास्ति
 पराजयः । सत्वं ते प्रतिजानामि पर्याश्रवाद्य-वाहिनीम् ॥ ११४ ॥
 दुर्योधन उवाच । न त्वेदद्भुतं मन्ये यत्ते महद्दिदं मनः ।
 प्रसाद्य परा भक्तिस्त्वयि गौतमिमुन्दनो ॥ ११५ ॥ अश्वत्थि-
 नः संप्लय उवाच । अश्रुत्यामानसकौ व्रततः शौबलमद्भवीत् ।
 वृतं अतसहस्रेण रथानां रणशोभिनाम् ॥ ११६ ॥ पट्टा रथ-
 सहस्रेण प्रयाहि-त्वं धिनप्लयम् । कसंश्च ह्यपशेतथः कपोत नील-
 स्तथैव च ॥ ११७ ॥ उददीर्घाः कृतवर्माश्च पुरुमित्रसताः पुनः ।
 दुःशासनो निकुञ्जश्च कुण्डमेदी । भुङ्क्ष्वः ॥ ११८ ॥ पुरजयो
 हृदरथः धताकी ह्येमुष्मकः । शब्धोऽस्योन्द्रसेनार्थ सप्लयो विजयो
 जयः ॥ ११९ ॥ किमलाक्षि परैर्क्राथीः क्षयधर्मा सुदर्शनः । एते
 क्षामनुयास्यन्ति पत्नीनाममुतांति पट्टे ॥ १२० ॥ अश्विः शोभं
 यमो चैव धर्मराजश्च भौतुलः । असुरानिव दिवेन्द्रो जयाशो
 व्यभिने स्थिता ॥ १२१ ॥ अर्हादितान् शौणिनो वाणैर्मृषं विक्षत-
 विश्रुतान् । अश्विमातुषः कौन्तेयान् असुरानिव प्रियावकिः ॥ १२२ ॥
 एवमुक्तो यथो शीघ्रं पुत्रेण तत्र शौबलः । पिप्रोषुस्ते सतांश्रजान्
 दिधक्षुश्चैव पाण्डवान् ॥ १२३ ॥ अथ प्रवृत्ते युद्धे शौणिराक्षसयोः

मृधे । विभावर्थां सुतुमुलं मक्रमद्गादघोरिव ॥ १२५ ॥ ततो
 घटोत्कचो वाणोर्द्धमिर्गौतमोसुतम । जघानोरसि संक्रुद्धो विषाञ्जि-
 प्रातिमैर्दृष्टैः ॥ १२६ ॥ स तैरभ्याहताः गाढं शरैर्मिसुतेरितेः ।
 प्रवचाल रथोपस्थे वातोद्भूत इव द्रुमः ॥ १२७ ॥ भूयसाञ्जलि-
 केनास्य मार्गणेन महाप्रमम । द्रौणिहस्तस्त्रितक्षापं विच्छेदाशु
 घटोत्कचः ॥ १२८ ॥ ततोऽन्यद्द्रौणिरादाय धनुर्मारसहं दृढम् ।
 बवपं विमिखांस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवाश्वुदः ॥ १२९ ॥ ततः
 धारहतोपुत्रः प्रेषयामास भारत । सुवर्षपुङ्खाञ्छ्वघ्नान् खवरान्
 खवरं प्रति ॥ १३० ॥ तदाणैरार्हितं यूथं रक्षसं पीनवक्षमानम् ।
 सिंहैरिव वमौ मत्तं गजानां सङ्कुलं कुलम् ॥ १३१ ॥ विषम्य
 राक्षसान् वाणैः साश्वस्तुरयहिपान् । ददाहं भगवान् बह्नि-
 र्मूर्तानीव युगक्षये ॥ १३२ ॥ स दग्धाक्षौहिणीं वाणैर्नैर्दृतीं
 रक्षचे भयम् । पुरेव त्रिपुरं दग्धा दिवि देवा महेश्वरः ॥ १३३ ॥
 युगान्ते सर्वभूतानि दग्धुव वसुसङ्गणः । इराल जयतां श्रेष्ठो
 द्रौण्यपुत्रस्तवाहितान् ॥ १३४ ॥ ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रक्षसं
 भीमकर्मणाम् । द्रौणिहतेति महतीं चोदयामास ताञ्चभूम
 ॥ १३५ ॥ घटोत्कचस्य तामाद्यां प्रतिश्रद्धाय राक्षसाः । दंष्ट्रो-
 ज्वला महावक्त्रा घोररूपा भयाविहाः ॥ १३६ ॥ व्याप्तानंता
 दीर्घलिङ्गा क्रोधदीप्तेक्षणा भयम् । सिंहनादिन महता नादयन्तो
 घसन्धराम ॥ १३७ ॥ हन्तुमभ्यद्रवन् द्रौणिं नानामहदरणाशुधाः ।
 अतीः अतघ्नीः परिधानयनीः शूलपहिषान् ॥ १३८ ॥ खड्गान्
 गदा भिन्दिपौलान् नृपलानि परश्वधान् । प्राधानशींस्तीमरांश्च
 क्रुणपात् कस्यनाच्छितान् ॥ १३९ ॥ शूलान् भुशुखप्रक्षगुडाः
 स्थूणाः कार्पायसीस्तथा । मुहुरांश्च महाघोरान् समरे शत्रु-
 न्धारकान् ॥ १४० ॥ द्रौणिमूर्द्धन्यमञ्जन्त राक्षसा भीमविक्रमाः ।
 विचिपुः क्रोधताम्राक्षाः अतथोऽथ चक्षस्यः ॥ १४१ ॥ तच्छस्त-

वषं सुमहद्द्रोणपुत्रस्य भूषति । पतमान समोच्याथ धीघास्त्रे
 व्यथितामवन् ॥ १४२ ॥ द्रोणपुत्रस्त्वसम्भ्रान्तस्तद्वपं घोरमुच्छ्रि-
 तम् । शरैर्वध्वसयामास वक्षकल्पे शिलाघिते ॥ १४३ ॥ ततो-
 ऽन्यैर्विशिखेस्तूषं स्वयंप्रह्ममंहामना । निजघ्ने राक्षसान् द्रौणि-
 हिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितं ॥ १४४ ॥ तदाप्यैराहृत यूथ रक्षसा पीन-
 वक्षसाम् । सिद्धैरिव बभौ भक्त गजानामाकुल कलम् ॥ १४५ ॥
 ते राक्षसा सुसक्रुद्धा द्रोणपुत्रेण ताडिता । क्रुद्धा सम्प्राद्रवन्
 द्रौणिं जिघासन्तो महाबला ॥ १४६ ॥ तत्राद्भुतमिम द्रौणि-
 र्द्ध्ययामास विक्रमम् । अयक्य कर्त्तमन्येन सर्वभूतेषु भारत
 ॥ १४७ ॥ यदेको राक्षसी सेना क्षणाद्द्रौणिर्महास्त्रवित् ।
 ददाह ज्वलितैर्वाप्यैराक्षसेन्द्रस्य पश्यत ॥ १४८ ॥ स दहत्राक्ष-
 सानीक रराज द्रौणिराहवे । युगान्ते सर्वभूतानि सस्वर्त्तक
 द्रवानल ॥ १४९ ॥ त दहन्तमनीकानि शरैराशीविषोपमै ।
 तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेषु भारत ॥ १५० ॥ नैन निरीक्षतुं
 कश्चित् शक्नोति द्रौणिमाहवे । ऋते घटोत्कचादीराद्राक्षसेन्द्रा-
 न्महाबलात् ॥ १५१ ॥ स पुनर्भरतयेष्ठ क्रोधादुद्भ्रान्तलोचन ।
 तल तलेन सद्यस्य सन्दश्य दधनच्छेदम् ॥ १५२ ॥ स्व सूतमब्रवीत्
 क्रुद्धो द्रोणपुत्राय ना वक्ष । स यदौ घोरस्त्रपेण तेन जैत्रपता-
 किना ॥ १५३ ॥ हेरथ द्रोणपुत्रेण पुनरप्यारिस्तदन । स विनय
 महानाह सिद्धवह्नीमविक्रम ॥ १५४ ॥ विक्षेपाविध्य सङ्ग्रामे
 द्रोणपुत्राय राक्षस । अष्टषण्ठा महाघोरामभनौ द्वेषनिर्मताम्
 ॥ १५५ ॥ तामवप्लुत्य जग्राह द्रौणिर्न्यस्य रथे घतु । विक्षेप
 चैना तस्यैव स्यन्दनात् सोऽवपुष्पुवे ॥ १५६ ॥ साश्वस्त ध्वज
 बाह मक्ष कृत्वा महाप्रभा । विवेश वसुधा भित्त्वा साथनिर्भृश-
 दारुणा ॥ १५७ ॥ द्रौण्येस्तत् कर्म दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यपूजयन् ।
 चद्वप्लुत्य जग्राह घोरा शहरनिर्मताम् ॥ १५८ ॥ घृष्टयुस्तरथं

गत्वा भैमसेनिस्ततो नृप । धनुर्वीरं समादाय महदिन्द्रायुधो-
 पमम् ॥ १५८ ॥ सुमोच निशितान् वाणान् पुनर्द्वीर्गोर्महात्मनः ।
 घृष्टद्युम्नोऽप्यसम्भ्रान्तो नुमोचाग्नीविष्टोपमान् ॥ १६० ॥ सुवर्ष-
 प्रुष्टान् प्रवरान् द्रोणपुत्रस्य वक्षसि । ततो सुमोच नाराचान्
 द्रोणिस्तासु सहस्रशः ॥ १६१ ॥ तावप्यग्निसमस्यर्षैर्लक्षतुस्तस्य
 मार्गणान् । अतिदोत्रमभूद्युद्धं तथाः पुरुषसिंहयोः ॥ १६२ ॥
 योषाता प्रीतिजननं द्रौणेश्च भरतर्षभ । ततो रथसहस्रेण
 हिरटाना त्रिभिः शतैः ॥ १६३ ॥ षड्भिर्वाजिसहस्रैश्च भीमस्तः
 दिशमाव्रजत् । ततो भीमात्मजं वीर घृष्टद्युम्नश्च सानुजम् ॥ १६४ ॥
 अयोधयत धर्मात्मा द्रौणिरुत्कृष्टविक्रमः । तदाह्वततमं द्रौणि-
 र्द्वैर्षयामास विक्रमम् ॥ १६५ ॥ अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु
 भारत । निमेषान्तरमात्रेण साश्वसूतरथद्विपान् ॥ १६६ ॥
 अक्षौहिणीं राजसाना शितैर्वाणैरमातवत् । मियतो भीम-
 सेनस्य हैडिम्बे. पार्षतस्य च ॥ १६७ ॥ यमयोर्धर्मपुत्रस्य विजः
 वस्याचुगतस्य च । प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नाराचैरथ ताडिताः ॥ १६८ ॥
 निपेतुर्हिरटा भूमौ विशृङ्गा इव पर्वता । निङ्गत्तैर्हस्तिघ्नस्यैव
 विचरद्भिरितस्ततः ॥ १६९ ॥ रराज वसुधा कीर्णा विसर्पद्भि-
 रिवोरगैः । हिन्त्रैः काञ्चनदृष्टेय नृपच्छ्वेः क्षितिर्वमौ ॥ १७० ॥
 द्यौरिवोदितचन्द्रार्का ग्रहाकीर्णा युगच्छे । प्रहृष्टध्वजमण्डूका
 भेरीविस्तीर्णकच्छुपाम् ॥ १७१ ॥ ऊवहंसावलीजुष्टा फेणधामर-
 नालिनीम् । कङ्कशधमहाश्राद्धा नैकायुधभङ्गाकुलाम् ॥ १७२ ॥
 विस्तीर्णगजपापाणा हस्यश्वमकराकुलाम् । रथक्षिप्तमहावपा
 पताकारुचिरद्रुमाम् ॥ १७३ ॥ शरमीना महारोद्रा प्रासयत्तदृष्टि-
 द्रुण्डभाम् । मञ्जामासमहापक्षा कवम्भावर्लितोडुपाम् ॥ १७४ ॥
 केश्यैवलकल्पापाः भीरुणा कश्मलावहाम् । नारीन्द्रहययोषाता
 शरीरथचक्रश्याम् ॥ १७५ ॥ योषितीधमहावेर्गा द्रौणि प्राव-

क्षयन्नदीम् । योषार्त्तरवनिर्घोषा क्षतजोर्मिषमाकुलाम् ॥ १७६ ॥
 पदातिभिर्महाघोरा यमक्षयमहोदधिम् । निपात्य राक्षसान्
 वाणे द्रौणिर्हैङ्गिस्त्रिभार्हयत् ॥ १७७ ॥ पुनरप्यतिसक्रुद्ध चक्रको
 दरपार्श्वतान् । स नाराधगणैः पार्श्वान् द्रौणिर्विह्वा महारथान्
 ॥ १७८ ॥ जघान सुरथनाम द्रुपदस्य सुत विभु । पुन शत्रु-
 क्षयनाम सुरथस्यानुज रणे ॥ १७९ ॥ बलानीक ज्वानीक
 जयञ्जात्र निजघ्नवान् । पुन शरेण तीक्ष्णेन द्रौणि सिद्ध इवो-
 न्नदन् ॥ १८० ॥ जघान स पृथध्रुञ्च चन्द्रसेनञ्च नानिनम् ।
 कुन्तीभोजसतायासौ दशमर्हस जघ्नवान् ॥ १८१ ॥ श्रुत्वायुधञ्च
 राजेन्द्र द्रौणिर्नन्ये यमक्षयम् । त्रिमिथान्यै शरैस्तीक्ष्णैः सुपुङ्खै-
 रक्तलोचनैः ॥ १८२ ॥ शत्रुक्षयञ्च बलिन शक्रलोक निनाय च ।
 अश्रुत्याभा सुसक्रुद्ध सन्धाधीशमजिह्वागम् ॥ १८३ ॥ सुमीघा-
 कर्णं पूर्वमेव धनुषा शरमुत्तमम् । यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु
 घटोत्कचम् ॥ १८४ ॥ स भिक्षां हृदय तस्य राक्षसस्य महा-
 शर । विवेश वसुधां भिक्षां सुपुङ्खं पृथिवीपते ॥ १८५ ॥ त-
 द्दत्त पतितञ्चात्मा धृष्टद्युम्नो महारथ । द्रौणे सकाशं द्राजेन्द्र
 अपनिन्ये रथान्तरम् ॥ १८६ ॥ तथा पराङ्ग खरथसैन्यं योधि-
 श्चिरं नृप । पराजित्य रिपून् वीरो द्रौणपुत्रो ननार च । पूजित
 सर्वलोकीय तव पुत्रैश्च मारिष ॥ १८७ ॥ अथ शरघतमिन्द्रकृत-
 द्दिहैर्हतपतितैः क्षणदाशरैः समन्तात् । निघनसुपगतैर्बभूव भूमि-
 र्गिरिशखरैरिव दुर्गमातिरौद्रा ॥ १८८ ॥ तं सिंहगन्धर्वपिशाच
 सङ्घां नागा सुपर्णां पितरो वयासि । रक्षीगणा भूतगणाश्च
 द्रौणिमपूजयन्नुपसरस सुरासु ॥ १८९ ॥

इति द्रौणपर्वणि घटोत्कचवचपर्वणि अश्रुत्यामयुद्धे

पटपञ्चाशद्विंशत्यध्यायः ॥ १५६ ॥

चक्षय उवाच । द्रुपदस्यात्मजान् दृष्ट्वा कुन्तिभोजसुतोस्तथा ।
 श्रीषण्णवर्षेण निहतान्नाक्षसाथ सहस्रयः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो भीम-
 सेनो वृष्टयन्त्रय पार्पतः । युयुधानश्च संसक्ता युद्धान्यैव मनो
 दधुः ॥ २ ॥ सोमदत्तः पुन क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्विकमाहवे । महता
 शरवर्षेण छाद्यामास भारत ॥ ३ ॥ तत समभवद्युद्धमतीवा-
 द्युतदर्शनम् । तदोयाना परेपाद्घोरं विजयकाङ्क्षिणाम् ॥ ४ ॥
 दशभिः साक्षतस्वार्थं भीमो विव्याध कौरवम् । सोमदत्तोऽपि
 तं घोरं शतेन प्रत्यविध्यत ॥ ५ ॥ साक्षतस्त्वभिसंक्रुद्धः पुत्रार्थमि-
 रमिष्णुतम् । वृद्धं वृद्धयुष्णैर्युक्तं ययातिमिव नाङ्गप्रम् ॥ ६ ॥
 विव्याध दशमिस्तीक्ष्णैश्चैर्वज्रनिपातिभिः । शक्त्या चैनं विनि-
 र्मिद्य पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ७ ॥ ततस्तु सात्विकैरर्थं भीमसेना
 नवं दृढम् । सुमोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य मूर्धनि ॥ ८ ॥
 साक्षतोऽप्यनिमज्जाय सुमोच शरमुत्तमम् । सोमदत्तोरभि क्रुद्धः
 सुपथं निश्चितं युधि ॥ ९ ॥ शुगपत् पेततुर्वीरे घोरौ परिघ-
 मार्गणौ । शरीरे सोमदत्तस्य च पपात महारथः ॥ १० ॥
 विमोहिते तु तनये बाह्लीकस्तमुपाद्रवत् । विस्मज्ज्वरवर्षाणि
 कालवर्षीव तोयदः ॥ ११ ॥ भीमोऽथ साक्षतस्याथै बाह्लीक
 नशभिः शरैः । प्रपोडयन्महात्मानं विव्याध रणमूर्धनि ॥ १२ ॥
 प्रातिपीयस्तु संक्रुद्धः शक्तिं भीमस्य वक्षसि । निचखान महा-
 बाहुं पुरन्दर इवाशनिम् ॥ १३ ॥ च तथा निहतो भीमश्चाल
 च सुमोह च । प्राण्य चेतश्च बलवान् गदामस्रौ रुसर्ला च ॥ १४ ॥
 सा पाण्डवेन प्रक्षिता बाह्लीकस्य शिरौऽहरत् । च पपात हतः
 मृद्युत्रा वच्चाहत इव द्रुम ॥ १५ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे बाह्लीके
 पुरुषर्षभे । पुत्रास्तोऽभ्यर्ह्यन् भीम दश टायरथे समा ॥ १६ ॥
 नागदत्तो दृढरथो वीरवाङ्मरुधीभुजः । दृढः सुहस्तो विरजाः
 प्रमाथशोभयाप्यपि ॥ १७ ॥ तान् दृष्ट्वा चुक्रुधे भीमो जगद्दे

भारसाधनान् । एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास सर्वम् ॥ १८ ॥
 ते विद्या व्यभव पेतु स्यन्दनेभ्यो हतौजस । चण्डवातप्रभन्नास्तु
 पर्वताग्रान्महोरुहा ॥ १९ ॥ नाराचैर्ह्यभिभीमस्तान्निहत्य
 तवात्मजान् । कर्णस्य द्रवित पुत्रं वृषसेनमवाकिरत् ॥ २० ॥
 ततो वृकरथो नाम भ्राता कर्णस्य विश्रुत । विव्याध भीम
 नाराचैस्तं समभ्यवधीहलो ॥ २१ ॥ तत सप्तस्थान् वीर-
 श्यालानां तव भारत । निहत्य भीमो नाराचै शतघ्नमप्यथयत्
 ॥ २२ ॥ अमर्षयन्तो निहत शतघ्नमहदारथम् । अकृनेभ्रातरौ
 वीर गवाक्ष शरभो विभु ॥ २३ ॥ अभिद्रुत्य शरैस्तीक्ष्णैर्भीमसेन
 मताडयत् । स ताड्यमानो नाराचैर्ह्यष्टिवेगैरिवाचल ॥ २४ ॥
 जघान पञ्चभिर्बाणै पञ्च चातिबलान्नृपान् । तान् दृष्ट्वा निहत्य
 तान् वीरान् विचेलनृपसत्तमा ॥ २५ ॥ ततो युधिष्ठिर क्रुद्ध
 स्तवानीकमशातयत् । म्रियत कुशघोत्रेय पुत्राणां तव चानघ
 ॥ २६ ॥ अश्वष्ठान्मालवान् शूरास्त्रगर्तान् सशिवीनपि । प्राहि-
 णोन्मृत्तुलोकाय गणान् युद्धे युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ अभीषाद्धान्
 शूरसेनान् वाङ्गीकाथ वशातिक्रान् । निहत्य पृथिवीशुक्रं मास
 शोषितकर्हमास ॥ २८ ॥ यौधेयान् मालवान्राजन् मद्रकाय गणान्
 युधि । प्राहिणोद्यमलोकाय शूरान् वाणगणै क्षणात् ॥ २९ ॥
 जता हरत श्लोत विध्यत व्यवकुन्तत । अभवत्तमुल्ल शब्दो
 युधिष्ठिररथ प्रति ॥ ३० ॥ सैन्यानि द्रावयन्तन्त द्रोणो दृष्ट्वा
 युधिष्ठिरम् । चेद्विस्तव पुत्रेण सायकीरभ्यवाकिरत् ॥ ३१ ॥
 द्रोणस्तु परम क्रुद्धो वायव्यास्त्रेण पाण्डवम् । विव्याध सोऽपि
 तद्विव्यमस्तमस्त्रेण जघ्निवान् ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नस्त्रे त्वनिहतं भार-
 हाजो युधिष्ठिरे । वारुण चाभ्यमानेय त्वाष्ट्रं सावित्रमेव च
 ॥ ३३ ॥ विक्षेप परमक्रुद्धो जिघासु पाण्डुनन्दनम् । क्षिप्तान्
 क्षिप्यमाणानि तान् चास्त्राणि धर्मावत् ॥ ३४ ॥ जघानास्त्रैर्महा

वाङ्ग कुम्भधेनेरविवसन् । सत्या चिकीर्षमानस्तु प्रतिज्ञा कुम्भ-
सम्भार ॥ ३५ ॥ प्रादुशक्रेऽस्त्रमैन्द्र वै प्राजापत्यञ्च भारत ।
जिघासुर्धर्मतनय तव पुत्रहिते रतः ॥ ३६ ॥ पति- कुशुणां
गजसिंहगामी त्रिपालवक्षा- पृथुलोदिताक्ष- । प्रादुशकारास्त्र-
महीनतेजा नाहेन्द्रमन्यत् स जघान चास्त्रम् ॥ ३७ ॥ निहन्य-
मानेष्वस्त्रेषु द्रोण- क्रोधसमन्वित- । युधिष्ठिरवध प्रेप्सुर्ब्राह्म-
मस्त्रमुद्वैरयत् ॥ ३८ ॥ नाञ्जासिञ्ज ततः किञ्चिद्विद्वेयं तमसा
वृते । सर्वभूतानि च त्वासं पर जग्मुर्विशाम्यते ॥ ३९ ॥ ब्रह्मास्त्र-
मुच्यत दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्रं
पर्यवारयत् ॥ ४० ॥ तत सैनिकमुख्यास्ते प्रथमं सुनरुपंभौ ।
द्रोणपार्थौ महेश्वाभौ सर्वयुद्धविभारदौ ॥ ४१ ॥ तत- प्रमुच्य
कोत्सीय द्रोणो द्रुपदवाहिनीम् । व्यधमत् सीऽस्त्रमस्त्रेण क्रोध-
पर्याकुलेक्षण- ॥ ४२ ॥ ते हन्यमाना द्राष्टेन पाञ्चाला प्राद्रवन्
भयात् । पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च महत्कृतम् ॥ ४३ ॥
तत किरीटी भीमस्य सहसा सन्यवर्त्तताम् । महद्भ्रा राद्यवयाभ्या
प्रतिगृह्य बल तदा ॥ ४४ ॥ बीमत्सुहृद्दिण पार्श्वमुत्तरञ्च
वृकोदर । भारहाज शरौघाभ्या महद्भ्राजानभ्यवर्षताम् ॥ ४५ ॥
कीकयाः सुहृदाथैव पाञ्चालाय महौजस- । अन्वगच्छन्महा-
राज मत्स्याय सह सास्रतेः ॥ ४६ ॥ तत- सा भारती सेना
वध्यमाना किरीटना । तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत
॥ ४७ ॥ द्रोणेन वार्यमाणास्ते स्वय तव सुतेन च । नाशक्यन्त
महाराज घोषा वारयितु तदा ॥ ४८ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोक्त्तबधपर्वणि द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे

सप्तपञ्चाशदधिकप्रतोऽध्याय ॥ १५७ ॥

युध्यन्त सैन्यानि तमैत्रोऽग्रे पलायिष्याः ॥ १६ ॥ विराटनगरे
 चापि समेताः सर्वकौरवा । पार्थेन निर्लिप्ता युद्धे तत्र कर्म
 सद्मानुजः ॥ १७ ॥ एकस्याप्यसमर्थस्त्वं फाल्गुनस्य रणाजिते ।
 कथमुत्सहसे जेतुं सहस्रान् सर्वपाण्डवान् ॥ १८ ॥ अद्रुवन् कर्म
 युध्यस्व कल्पसे बहू सुतज । अनुत्वा विक्रमेऽस्तु तद्दे सत्प्ररूप-
 व्रतम् ॥ १९ ॥ गर्जित्वा सूतपुत्र त्वं शारदाभ्रमिवाजलम् ।
 निष्फलो दृश्यसे कर्म तच्च राजा न बुध्यते ॥ २० ॥ तानङ्गर्जसि
 राधेय यावत् पार्थं न पश्यसि । शारात् पार्थं हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं
 गर्जितं पुनः ॥ २१ ॥ तमनासाद्य तान् वाणान् फाल्गुनस्य
 विगर्जसि । पार्थसायकविद्यस्य दुर्लभं गर्जित तव ॥ २२ ॥
 बाहुभिः क्षत्रियाः शूरा वाग्भिः शूरा हिजातयः । धनुषा
 फाल्गुनः शूरः कर्म शूरो मनोरथेः ॥ २३ ॥ तोषितो धीन
 सहोऽपि क पार्थं प्रतिघातयेत् । एव च रूपितस्तेन तदा शार-
 दतेन च ॥ २४ ॥ कर्म प्रहरता श्रेष्ठः कृप वाक्यमयाग्रवीत् ।
 शूरा गर्जन्ति सतत प्राद्विषीव बलाहका ॥ २५ ॥ फलद्वाशु प्रय-
 च्छन्ति बीजमुप्त क्षिताविव । दोषमत्र न पश्यामि शूराणा रण-
 मूढेनि ॥ २६ ॥ तत्तदिकल्पमानानां मारुदोदहतं युधि । यं मारुं
 पुरुषो वेदुं मनसा हि व्यवस्यति ॥ २७ ॥ देवमस्य ध्रुवं तत्र साक्षा-
 य्याधोपपद्यते । व्यवसायदिनीधीऽहं मनसा मारमुदहन् ॥ २८ ॥
 हत्वा पाण्डुसुतानाली सहस्रान् सहस्रास्त्रतान् । गर्जामि यद्यहं
 विप्र तव किन्तव नश्यति ॥ २९ ॥ हत्वा शूरा न गर्जन्ति शारदा
 इव तोवदाः । सामर्थ्यमात्मनो ज्ञात्वा ततो गर्जन्ति पण्डिता-
 ॥ ३० ॥ सोऽहमद्य रणे चक्षौ चक्षितौ कृष्णपाण्डवौ । उत्सहे
 मनसा जेतुं ततो गर्जामि गीतम ॥ ३१ ॥ पश्य त्व गर्जितस्यास्य
 फलं मे विप्र सानुगान् । हत्वा पाण्डुसुतानाली सहस्रान् स-
 सास्त्रतान् । दुर्योधनाय दास्यामि पृथिवीं हनकण्टकाम् ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच । उदीर्यमाण त दृष्ट्वा पाण्डवाना महद्वलम् ।
 अविषद्यञ्च मन्वानः कर्षं दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ अयं स
 कालः सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । त्रायस्व समरे कर्षं
 सर्वान् योधान्महारथान् ॥ २ ॥ पाञ्चालैः कीकयैर्मंतस्यैः पाण्ड-
 वैश्च महारथैः । वृतान् समन्तात् सक्रुद्धैर्निश्वसद्दिरिवारणैः
 ॥ ३ ॥ एते नटन्ति सङ्घटाः पाण्डवा जितकाशिनः । शक्रो
 पमाश्च बहवः पाञ्चालाना रथव्रजाः ॥ ४ ॥

कर्षं उवाच । परिव्रातुमिह प्राप्तो यदि पाथं पुरन्दर ।
 तमप्याशु पराजित्य ततो हन्तासि पाण्डवम् ॥ ५ ॥ सत्यं ते
 प्रतिजानामि समाश्वसिद्धिं भारत । हन्तासि पाण्डुतनयान्
 पाञ्चालाश्च समागतान् ॥ ६ ॥ जयन्ते प्रतिदास्यामि वासवस्येव
 पावकि । प्रियं तव मया कार्यमस्मिन्नणसमागमे ॥ ७ ॥ सर्वेषा-
 मेव पाथानां फाल्गुनो बलवत्तरः । तस्यामोघा विमोक्ष्यामि
 शक्तिं शक्रविनिर्मिताम् । ८ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे भ्रातर-
 स्तस्य मानद । तव वश्या भविष्यन्ति वनयास्यान्त वा पुनः ॥ ९ ॥
 मयि जीवति कौरव्य विधाटुः मा कृथा क्वचित् । अहं क्षिप्यामि
 समरे सद्दितान् सर्वपाण्डवान् ॥ १० ॥ पाञ्चालान् कीकयाश्चैव
 वृष्णींश्चापि समागतान् । वाणौघे शक्रीकृत्य तव दास्यामि
 निदनीम् ॥ ११ ॥

युध्यन्त मैन्यानि तन्नेकोऽग्रे पत्न्यादियाः ॥ १६ ॥ विराटनगरे
 चापि सभेताः सर्वकौरवाः । पार्थेन निर्जिता युद्धे तत्र कर्मा
 सद्मानुजः ॥ १७ ॥ एकस्याप्यममयस्त्वं फाल्गुनस्य रणान्जिरे ।
 कथमुत्सहसे जेतुं सकृष्णान् सर्वपाण्डवान् ॥ १८ ॥ अत्रुवन् कथं
 युध्यस्व कल्पसे बंङ्ग सुतज । अनुक्त्वा विक्रमेद्यस्तु तद्दे सतपुत्रप-
 व्रतम् ॥ १९ ॥ गर्जित्वा सूतपुत्र त्वं शारदाभ्रमिवाजलम् ।
 निष्फलो दृश्यसे कथं तच्च राजा न बुध्यते ॥ २० ॥ तावद्गर्जामि
 शोधेय यावत् पार्थे न पश्यामि । शारात् पार्थे हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं
 गर्जितं पुनः ॥ २१ ॥ त्वमनासाद्य तान् वाणान् फाल्गुनस्य
 विगर्जामि । पार्थेनाद्यकविद्वत्य दुर्लभं गर्जितं तव ॥ २२ ॥
 बाह्मिः चतुर्थाः शूरा वाग्मिः शूरा दिजातयः । घनुषा
 फाल्गुनः शूरः कथं शूरो मनोरथे ॥ २३ ॥ तोषितो येन
 सुद्रोऽपि क पार्थे प्रतिघातयेत् । एवं स रुषितस्तेन तदा शार-
 दतेन च ॥ २४ ॥ कथं प्रहरतो श्रेष्ठः क्व वाक्यमथाब्रवीत् ।
 शूरा गर्जन्ति सतत प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २५ ॥ फलञ्चाशु प्रय-
 च्छन्ति बीजनुप्तं क्षिताविव । दोषमत्र न पश्यामि शूराणां रण-
 मूढेनि ॥ २६ ॥ तत्तद्विकल्पमानानां मारुद्धोद्धतां युधि । यं भारं
 पुरुषो वाहुं मनसा हि व्यवस्यति ॥ २७ ॥ देवमस्य ध्रुवं तत्र माहा-
 व्याधौपपद्यते । व्यवसावदितीयाऽहं मनसा मारमुदहन् ॥ २८ ॥
 हत्वा पाण्डुसुतानाजौ सकृष्णान् सहसास्त्रतान् । गच्छामि यदाहं
 विप्र तव किन्तत्र नश्यति ॥ २९ ॥ त्वया शूरा न गर्जन्ति शारदा
 इव तोषटाः । सामर्थ्यमात्मनो ज्ञात्वा ततो गर्जन्ति पण्डिताः
 ॥ ३० ॥ सोऽहमद्य रथे चतौ चक्षितौ कृष्णपाण्डवौ । उत्सहे
 मनसा जेतुं ततो गच्छामि गौतम ॥ ३१ ॥ पश्य त्वं गर्जितस्यास्य
 फलं मे विप्र सानुगान् । हत्वा पाण्डुसुतानाजौ सहकृष्णान् स-
 सास्त्रतान् । दुर्घोषनाय दास्यामि पृथिवीं हनकण्टकाम् ॥ ३२ ॥

कृप उवाच । मनोरथमलापो मे न ग्राह्यंस्तव सूतज । ब्रह्म-
 क्षिपसि वै कृप्यौ धर्मराजञ्च पाण्डवम् ॥ ३३ ॥ ध्रुवस्तस्य जयः
 कर्णं यत्र युद्धविशारदौ । देवगन्धर्वयक्षाणां मनुष्योरगपक्षिणाम्
 ॥ ३४ ॥ दंभितानामपि रणेऽप्यजेयौ कृप्यापाण्डवौ । ब्रह्मण्य-
 सत्यवाग्दान्तः पितृदैवतपूजकः ॥ ३५ ॥ सत्यधर्मरतश्चैव कृता-
 स्त्रय विधेयतः । धृतिर्माय कृतश्च धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥
 भ्रातरयाश्च बलिनः सर्वास्त्रेषु कृतश्चमा । गुरुवृत्तिरताः प्राचा
 धर्मनित्या यथास्त्रिनः ॥ ३७ ॥ सम्बन्धिनश्चेन्द्रवीर्याः खनुरक्ताः
 प्रहारिणः । घृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दीर्मुखिर्जनमेजयः ॥ ३८ ॥
 चन्द्रसेनो मद्रसेनः कौर्त्तिवर्मा ध्रुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः
 सिंघचन्द्र सुतेजनः ॥ ३९ ॥ द्रुपदस्य तेषां पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्र-
 वित । शेषामर्थाय सयत्तो मत्स्यराजः सहानुजः ॥ ४० ॥ गजा-
 नीकः श्रुतानीको वीरमद्रः सुदर्शनः । श्रुतध्वजो बलानोक्तो
 जयानीको जयप्रियः ॥ ४१ ॥ विजयो लव्यलक्ष्य जयाश्र्वो रथ-
 वाहनः । चन्द्रोदयः कामरथो विराटभ्रातरः शुभाः ॥ ४२ ॥
 यमौ च द्रौपदेयाय राक्षसश्च घटोत्कचः । शेषामर्थाय युध्यन्ते न
 तेषां विद्यते क्षयः ॥ ४३ ॥ एते चान्ये च बहवो गणाः पाण्डु-
 सुतस्य वै । काम खलु जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ४४ ॥
 सयत्तराक्षसगण सम्भूतभुजगद्विपम् । नि शेषमस्त्रवीर्येण कुर्यात्ता
 भीमफाल्गुनौ ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरश्च पृथिवीं निर्हेहेहोरथक्षुपा ।
 अममेवबलः शौरिर्वैशामर्थ्यं च दृशितः ॥ ४६ ॥ कथं तान् संयुगी
 कर्णं जेतुमुत्सहसे परान् । महानपनयस्त्वेप तव नित्यं हि
 सूतज । यस्त्वमुत्सहसे योऽहं समरे शौरिणा सह ॥ ४७ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्तु राघेयः प्रहसन् भरतर्षभ ।
 अप्रबोद्ध तदा कर्णो गुरुं धारदत्तं कृपम् ॥ ४८ ॥ सञ्जमुक्तं
 ॥ महान् पाण्डवान् मति यदह । एते चान्ये च बहवो गुणाः

पाण्डुसतेषु वै ॥ ४८ ॥ अजेवाथ रणे पार्था देवैरपि गवाधवैः ।
सदैत्ययत्नगन्धर्वैः पिशाचैरगराक्षसैः ॥ ५० ॥ तथापि पार्थान्
लोष्यामि शतया वासवदत्तया । ममाप्यमोघा दत्तेयं शक्तिः शक्रेण
वै हिज ॥ ५१ ॥ एतया निहनिष्यामि सव्यसाचिनमाहवे । हति
तु पाण्डवे कृष्णो भ्रातरश्चास्य सोदराः ॥ ५२ ॥ अनर्जुना न
शक्यन्ति महीं मोक्षुं कथञ्चन । तेषु सर्वेषु गणेषु पृथिवीयं
समागरा ॥ ५३ ॥ अथ द्वात् कौरवेन्द्रस्य वधे स्थास्यति गौतम ।
सुनीतैरिह सर्वाणि सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ५४ ॥ एतमर्थमहं
ज्ञात्वा ततो गच्छामि गौतम । वन्तु बृहथ विप्रस्य अहृतप्रशथ
संयुगे ॥ ५५ ॥ कृतस्त्रो हथ पार्थेषु ततो मानवमन्यसे । वयोवं
वध्यसे भूयो ममाप्रियमिह हिज ॥ ५६ ॥ ततस्तौ खड्गमुत्कृष्य
जिह्वां ह्येतस्यामि दुर्मते । यच्चापि पाण्डवान् विप्र स्तोतुमिच्छामि
संयुगे ॥ ५७ ॥ भीमयन् सर्वमैन्यानि कौरवेयाणि दुर्मते ।
अत्रापि द्रुवतो वाक्यं यथावच्छृणु गौतम ॥ ५८ ॥ दुष्योधनस्य
द्रोणस्य शकुनिर्दुर्मुखो जयः । दुःशासना, वृषसेना मद्रराज-
स्त्वमेव च ॥ ५९ ॥ सोमदत्तस्य भूरिथ तथा द्रौणिर्विविंशतिः ।
तिष्ठन्ति दंशिता यत्र सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ६० ॥ जयेद्दैताव्रणे
को हि शक्रतुल्यबलोऽप्यरिः । शूराथ हि ब्रह्मास्त्राथ बलिनः
स्वर्गलिप्सवः ॥ ६१ ॥ धर्मशा युद्धकृशला हन्युर्बुद्धे सुरानपि ।
एते स्थास्यन्ति सङ्ग्रामे पाण्डवाना बधार्थिनः ॥ ६२ ॥ जयमाकाङ्क्ष-
माणस्य कौरवेवस्य दंशिताः । देवायत्तमहं मन्ये जय सुवलिना-
मपि ॥ ६३ ॥ यत्र भीमो महाबाहुः शिते अरथतापितः । विकर्ण-
शिवसेनस्य बाह्लीकस्य जयद्रथः ॥ ६४ ॥ भूरिश्वा जयथैव जल-
सम्भः सुदक्षिणः । शलय रथिना येष्टो मगदत्तस्य वीर्यवान् ॥ ६५ ॥
एते धाम्ये च ब्रह्मवो देवैरपि च दुर्लभाः । निहताः समरे शूरा
पाण्डवैर्बलवत्तराः ॥ ६६ ॥ किमन्यद्देवस्योगाम्नन्यसे पुत्रपा-

धम । यथैतान् स्त्रौपि सततं दुर्व्योधनरिपून् द्विज ॥ ६० ॥
 तेषामपि हताः शूरा शतशोऽथ सहस्रशः । जीवन्ते सर्वमैन्यानि
 कुर्वन्ता पाण्डवैः सह ॥ ६८ ॥ प्रभावं नात्र पश्यामि पाण्डवानां
 कथञ्चन । यस्तान् बलवतो नित्यं मन्यसे हि नराधम ॥ ६९ ॥
 यतिष्ठोऽहं परं शतशो योद्मं तैः सह संगुगी । दुर्व्योधन द्वितायां व
 जयो देवैः प्रतिष्ठितः ॥ ७० ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्सवधर्मपर्वणि कृपकर्णवाक्ये

अष्टपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

सहज उवाच । तथा परुषितं दृष्ट्वा स्तनपुत्रेण मातुलम् ।
 खड्गमुद्यम्य वेगीन द्रौणिरभ्यपतद्द्रुतम् ॥ १ ॥ ततः परम-
 चक्रवः सिद्धो मत्तमिव द्विपम् । प्रेक्षतः कुरुराजस्य द्रौणिः
 कर्णं समभ्ययात् ॥ २ ॥

अश्वत्थानोवाच । यदृष्टुं गुणास्तथग्राम् कीर्तयानं नराधम ।
 शूरं देषात् सुदुर्बुद्धे त्वं मत्संवाचि मातुलम् ॥ ३ ॥ विकृत्यमानः
 शौर्येण सर्वलोऽरुधनुर्धरम् । द्रपोद्भूतमधीतोऽथ न किञ्चिदप्य-
 यम्भुधे ॥ ४ ॥ क्व ते वीर्यं क्व चास्त्राणि यस्त्वा निर्मित्य
 संगुगी । गाण्डीवधन्वा हनवान् प्रेक्षतस्ते जयद्रथन् ॥ ५ ॥
 येन साक्षात्पद्मादेव समरे बोधितः पुरा । तमिच्छसि हया
 जेतुं स्वनाधम मनारथे ॥ ६ ॥ यं हि कृष्येन मद्धित सर्वमस्त-
 भतान्धरम् । जेतुं न यत्ताः सक्ताः मेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ७ ॥
 शोकैर्लेषोरनञ्जितमप्युनं स्तन स गुगी । किम्पुनस्त्वमलं जेतुं
 यदेमिदं गुधाधिगे ॥ ८ ॥ कर्णाद्य पश्य दुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नरा-
 धम् । एव शिष्ये पिरः कायादुद्धरामि सुदुर्मते ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । तस्यैतन्तु वेगेन राजा दुःशोभनः स्वयम् ।
न्यवारयन्महातेजाः कृपञ्च द्विपदा वरम् ॥ १० ॥

कर्म उवाच । शूरोऽयं समरश्लाघी दुर्मतिश्च द्विजाघमः ।
आसादयतु महोर्थं मुञ्चै नं द्विजसत्तनम् ॥ ११ ॥

अश्वत्यामोवाच । तवैतत् क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदु-
र्मते । दर्पमुत्थितमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥ १२ ॥

दुःशोभन उवाच । अश्वत्यामन् प्रसीदस्व क्षन्तुमर्हसि मानन्द ।
कोपः खलु न कर्तव्यः स्तनपुत्रे त्वयानघ ॥ १३ ॥ त्वयि कर्म
कृपे द्रोणे मद्राजे च शौबले । महत् कार्यं समाधत्तं प्रसीद
द्विजसत्तम ॥ १४ ॥ एते क्षमिन्मुखाः सर्वे राधेयेन युयुत्सवः ।
आयान्ति पाण्डेवाः ब्रह्मन्नाह्वयन्तः समन्ततः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । प्रसाद्यमानस्तु ततो राज्ञा द्रौणिर्महा-
मनाः । प्रसमाद महाराज क्रोधवेगसमन्वितः ॥ १६ ॥ ततः
कृप उवाचेद्माचार्य्यः सुमहामनाः । सौम्यस्वभावाद्वाजेन्द्र क्षिप्र-
मागतमाह्वयः ॥ १७ ॥

कृप उवाच । तवैतत् क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते ।
दर्पमुत्थितमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । ततस्ते पाण्डवा राजान् पाञ्चालाश्च यश-
स्विनः । आजग्मः सहितास्तत्र तर्जयन्तः सहस्रशः ॥ १९ ॥
कर्णोऽपि रथिना येष्ठशपमुद्यम्य वीर्यवान् । कौरवाग्नेः परि-
वृतः अक्रो द्विगणैरिव ॥ २० ॥ पर्यतिष्ठत तेजस्वी स्वदाह्रुवल-
मायितः । ततः प्रवव्रते युद्धं कर्णस्य सह पाण्डवैः ॥ २१ ॥
भीमणं समहाराज भिंहनाद्विराजितम् । ततस्ते पाण्डवा
राजान् पाञ्चालाश्च यशस्विनः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा कर्णं महाबाहुमुच्चैः-
शब्दनयानदन् । अयं कर्णः कृतः कर्णस्त्रिष्ट कर्णं महारणे
२३ ॥ युध्यस्व सहितोऽस्माभिर्दुरात्मन् पुरुपाघम । अन्ये तु

दृष्ट्वा राधेयं क्रोधदोषेक्षणान्नृवन् ॥ २४ ॥ बध्यतामयमुत्तिक्तः
 सूतपुत्रोऽल्पचेतनः । सर्वैः पार्थिवप्रादूर्लौननिनार्योऽस्ति जीवता
 ॥ २५ ॥ - अत्यन्तवैरो पार्थानां सततः पापपूरुषः । एष मूलं
 धनर्यानां दुर्व्योषनमते स्थितः ॥ २६ ॥ एतैनमिति जल्पन्तः
 सत्रियाः समुपाद्भवन् । महता शरवर्षेण छादयन्तो महारथाः
 ॥ २७ ॥ बधायं सूतपुत्रस्य पाण्डवेयिन नोद्विताः । तास्तु सर्वा-
 स्तथा दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महाबलान् ॥ २८ ॥ न विव्यथे सूतपुत्री
 न च तांसमगच्छत । दृष्ट्वा संहारकल्पं तमद्भुतं सैन्यसागरम्
 ॥ २९ ॥ प्रियङ्गुत्तव पुत्राणां सङ्ग्रामेष्वपराजितः । सायकौघेन
 बलवान् क्षिप्रकारी महाबलः ॥ ३० ॥ वारयामास तत् सैन्यं
 समन्ताद्हरतर्पणम् । ततस्तु शरवर्षेण पाण्डवा समवारयन् ॥ ३१ ॥
 धनुर्धिते विधुन्वानाः शतशोऽथ सहस्रम् । अयोधयन्त राधेयं
 अक्रुं देव्या यथा पुरा ॥ ३२ ॥ शरवर्षन्तु तत् कर्णः पार्थिवैः
 समुन्नीरितम् । शरवर्षेण महता समन्ताद्दग्धमदहली ॥ ३३ ॥
 तद्युद्धमवत्तेषां कृतप्रतिकृतेषिणान् । यथा देवासुरे युद्धे ब्रह्मस्य
 सह दानवैः ॥ ३४ ॥ तदाद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य लाघवम् ।
 यद्दिनं समरे यत्ता नाप्रवन्द्यपरे युधि ॥ ३५ ॥ निवार्यं च
 शरीषास्तान् पार्थिवानां महारथः । युगीधीपासु ह्येषु रथेषु
 च ह्येषु च ॥ ३६ ॥ आत्मनामाङ्घ्रितान् घोरांश्च राधेयः प्रादि-
 षोच्छरान् । ततस्ते व्याकुलोभूता राजानः कर्णं पोडिताः ॥ ३७ ॥
 बभ्रमुस्तत्र तथैव गावः शीताह्विता इव । जयानां बध्यमानानां
 गजानां रथिना तदा ॥ ३८ ॥ तत्र तत्र सा दृश्यन्ते सङ्घाः कर्णं न
 पोडिताः । शरीभिः पतितैराजान् बाहुभिश्च रुमन्तत ॥ ३९ ॥
 प्रकीर्णैर्वसुधा सर्वां शूराणामनिवर्तिनाम् । एतैश्च हन्यमानैश्च
 निष्टमङ्घ्रिश्च सर्वम् ॥ ४० ॥ बभ्रुवायोधनं राजान् वैवस्वतपूरं
 यथा । दुर्व्योषनस्ततो राजान् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥ ४१ ॥

अश्रुत्यामानमासाद्य ततो वाक्यमुवाच ह । असी हि दृश्यते
 कर्णो दग्धितः सर्वपार्थिवैः ॥ ४१ ॥ यश्चेमा द्रवतीं सेना कर्ण-
 सायकपौडितान् । कार्तिकेयसमुद्भूतामासुरीमिव तां चमूम् ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वां निर्वृतां सेनां रणे कर्णं न धीमता । अमियांत्वेप
 वोमत्सुः सूतपुत्रजिघांसया ॥ ४५ ॥ तद्यथा पश्यमानानां सूत-
 पुत्रं महारथम् । न हन्यात् पाण्डवः सङ्घो तथा नीतिर्विधी-
 यताम् ॥ ४६ ॥ ततो द्रोणिः कृपः शब्दो द्वाहिक्यथ महारथः ।
 प्रत्युद्युस्तदा पार्थं सूतपुत्रस्य रक्षिणः ॥ ४७ ॥ आचान्तं वोच्य
 कौन्तेयं शक्रं दैत्यचमूमिव । वोमत्सुरपि राजेन्द्र पाञ्चालैरमि-
 संवृतः । प्रत्युद्यथौ तदा कर्णं यथा वृत्रं पुरन्दरम् ॥ ४८ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । संख्यं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तकवभो-
 पमम् । कर्णो वैकर्त्तनः सूत प्रत्यपद्यत् किमुत्तरम् ॥ ४९ ॥ यो-
 ऽसर्वत च पार्थिनं नित्यमेव महारथः । आशंसते च वोमत्सुमव-
 सेतुं सुदर्शिणः ॥ ५० ॥ स तु तं सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्त-
 वैरिणम् । कर्णो वैकर्त्तनः सूत किमन्यत् प्रत्यपद्यत ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच । आचान्तं पाण्डवं दृष्ट्वा गजः प्रतिगजं यथा ।
 अमभ्रान्तस्ततः कर्णः प्रत्युदीयात् धनञ्जयम् ॥ ५२ ॥ तमापतन्तं
 वेगेन स्वर्णपुङ्खैरजिह्वगे । छादयामास पार्थोऽथ कर्णन्तु
 विजयं शरैः ॥ ५३ ॥ तं कर्णं शरजालेन छादयामास पाण्डवः ।
 ततः कर्णः सुसंख्यः शरैस्त्रिमिरविध्यत ॥ ५४ ॥ तस्य तस्माद्यवं
 दृष्ट्वा नामृशत महारथः । तस्मै वाणाच्छ्लिषीतान् प्रदीप्ताग्ना-
 नजिह्वगान् ॥ ५५ ॥ प्राहिणोत् सूतपुत्राय त्रिंशतं शयुतापनः ।
 विव्याध चैनं संरम्भात् डाणेनैकेन वीर्यवान् ॥ ५६ ॥ सख्ये
 भुजाग्रे बलवान्नाशसेन हसन्निव । तस्य विहस्य वेगेन कराञ्चापं
 पपात ह ॥ ५७ ॥ पुनरादाय तच्चापं निमेषार्हाश्महाबलः ।
 छादयामास वाण्यैः फाल्गुनं कृतदस्तवत् ॥ ५८ ॥ शरहाटिन्तु

तां नृत्तां सूतपुत्रेण भारत । व्यधमच्छुरवर्षेण सायन्निव धन-
 क्षयः ॥ ५९ ॥ तौ परस्परमाकाशं छाद्येता समन्ततः । शर-
 जालैर्महेष्वासैः कृतप्रतिक्रमैर्पिण्यौ ॥ ६० ॥ तदद्भुतमभूद्युद्धं
 कार्णपाण्डवयोर्मृषे । समयोर्वासिताहेतोर्वन्ययोगैर्जयोरिव ॥ ६१ ॥
 ततः पार्थो महेष्वासो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् । नृष्टिद्वेषे घनु-
 स्तस्य विच्छेदे त्वरयान्वितः ॥ ६२ ॥ अश्वार्थं चतुरो मल्लैरेन-
 ययमसादनम् । सारथ्येय शिरः कायादहनच्छ्रुतापनः ॥ ६३ ॥
 अथैनं छिन्नधन्वानं हताश्वं हतसारथिम् । विव्याध सायकैः
 पार्थं यतुर्मिः पाण्डुनन्दनः ॥ ६४ ॥ हताश्वान्तं रथात्तूष्णं अप-
 द्रुत्य नरर्षभः । आरुरोह रथं तूष्णं कृपस्य शरपीडितः ॥ ६५ ॥
 राधेयं निर्जितं दृष्ट्वा तावका भरतर्षभ । घनक्षयशरैर्नुन्नाः
 प्राद्वन्तं त्रिषो दृश ॥ ६६ ॥ द्रवतस्तान् समालोक्य राजा
 दुर्घोषनः स्वयम् । निवर्तयामास तदा वाक्यत्वेत्सुवाच ह ॥ ६७ ॥
 अलं दुतेन व शूरास्तिष्ठध्वं क्षत्रियर्षभा । एष पार्थवधायाहं
 स्वयं गच्छामि सयुगे ॥ ६८ ॥ अहं पार्थं हनिष्यामि सपाश्र्वाणं
 समागतम् । अद्य मे युध्यमानस्य कश्च साण्डोवधन्वता ॥ ६९ ॥
 द्रुष्ट्वान्ति विक्रमं पार्थाः कालस्यैव युगक्षये । अद्य मद्राण्यजालानि
 विमुक्तानि चहस्रशः ॥ ७० ॥ द्रुष्ट्वान्तं समरे पार्थाः शलमाना-
 निवाचतो । अद्य वाणमवं वधं सृजतो मम घन्विनः ॥ ७१ ॥

रमणीं क्रोधमूर्च्छितः ॥ ७६ ॥ पतङ्गवृत्तिमास्याय फाल्गुनं
योद्धमिच्छति । यावन्न पश्यमानाना प्राणान् पार्थिनं सयुगे ॥७७॥
न ज्ञात् पार्थिवश्रेष्ठस्तावत् वारय कौरवम् । यावत् फाल्गुन-
वाणाना गोधरं नाधिगच्छति ॥ ७८ ॥ कौरव्य पार्थिवो वीर-
स्तावत्तिष्ठति संयुगे । यावत् पार्थशरैर्घोरैर्निमुक्तोरगधन्निभैः
॥ ७९ ॥ न भङ्गीक्रियते राजा तावद्यद्धान्निवार्यताम् । अयुक्त-
मिव पश्यामस्तिष्ठत्स्वप्नासु मानव ॥ ८० ॥ स्वय युद्धाय यद्राजा
रणं यात्यसहायवान् । दुर्लभ जीवित मन्ये कौरवस्य क्रिरीटिना
॥ ८१ ॥ युध्यमानस्य समरे शार्दूलैनेव हस्तिन । नातुलैनेव-
मुक्तस्तु द्रौणिः शस्त्रमृतास्वरः ॥ ८२ ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यं
त्वरित समभाषत । नयि जीवति गान्धारे न युद्धं कर्तुमर्हसि
॥ ८३ ॥ नामनादृत्य कौरव्य तव नित्यं हतेपिणाम् । न हि ते
सम्भ्रम कार्ये पार्थस्य विजय मति । अहमावारयिष्यामि पार्थं
तिष्ठ सचोषन ॥ ८४ ॥

दुर्योधन उवाच । आचार्ये पाण्डपुत्रान् वै पुत्रवत परि-
रक्षति । त्रमप्युपेक्षा क्रुद्धि तेषु नित्यं ममारिषु ॥ ८५ ॥ नम
वा मन्दभागप्रत्नात्मन्दस्ते विक्रमो युधि । धर्मराजप्रियार्थम्वा
द्रोपद्या वा न विद्म तत् ॥ ८६ ॥ धिगस्तु नम लुब्धस्य चत कृते
सर्ववान्धवा । सुखकामाः परं दुःखं प्राप्नुवन्ति पराजिताः ॥ ८७ ॥
को हि शस्त्रमृता श्रेष्ठो महेश्वरसमो युधि । शत्रुं न क्षपेच्छक्तो
यो न स्याद्दौतमीसुत ॥ ८८ ॥ शश्वत्यामन् प्रसोदस्त नाशयै-
तान्महाहितान् । तवास्तगाधरे शक्ता स्यात् देवा न दानवाः
॥ ८९ ॥ पाञ्चालान् चोमकाश्चैव जहि द्रौणे महायुगान् । वर्यं
श्रेष्ठान् हनिष्यामस्त्वयैव परिरक्षिता ॥ ९० ॥ एते हि चोमका
विप्र पाञ्चालाय यमस्विन । नम सैन्येषु चक्रुद्वा विवरन्ति दवा-
स्मिवत् ॥ ९१ ॥ तान् वारय महाबाहो कीकवाय नरोत्तम ।

पुरा कुर्वन्ति नि शेष रक्ष्यमाणा किरीटिना ॥ ८२ ॥ अश्रुत्याम
 स्वरायुक्तो याहि धीघ्नमरिन्दम । आटौ वा याद् वा पयात्तवेद
 कर्म ब्राह्मण ॥ ८३ ॥ तमुत्पन्नो महाबाहो पाञ्चालानां बधाय
 वै । करिष्यसि जगत कृत्वस्त्वमपाञ्चाल किलोद्यत ॥ ८४ ॥ एव
 सिद्धाद्रुवन्नाथ्यां भविष्यति च तत्तथा । तस्मात्त्र पुन्रुपव्याघ्र
 पाञ्चालान् जहि सानुगान् ॥ ८५ ॥ न तेऽस्त्रगोचरे शक्ता स्यात्
 देवा सवाम्भवा । किमु पार्था सपाञ्चाला सत्यमेतद्देवा मम
 ॥ ८६ ॥ न त्वा समर्था सङ्गामे पाण्डवा सह सोमके । बला
 द्योधयितु वीर सत्यमेतद्दृग्वीम ते ॥ ८७ ॥ गच्छ गच्छ
 महाबाहो न न कालात्ययो भवेत् । इय हि द्रवते सेना पार्थ
 सायकपीडिता ॥ ८८ ॥ शक्तो ह्यसि महाबाहो दिव्येन स्वेन
 तेजसा । निग्रहे पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानाञ्च मानद् ॥ ८९ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्सवबधपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

एकोनषष्ट्यधिकप्रथमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

सकलय उवाच । दुर्योधनेनैवमुक्तो द्रौणिराहवदुर्मद ।
 चकारारिवधे यत्तमिन्द्रो दैत्यवधे यथा ॥ १ ॥ प्रत्युवाच महा
 वाङ्मनसव पुत्रमिदं वच । सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि कौरव
 ॥ २ ॥ प्रिया हि पाण्डवा नित्य मम चापि पितृय ने । तथै
 वावा प्रियो तेषां न युद्धे तु कथञ्चन ॥ ३ ॥ शक्तितस्तात गुह्या
 गव्यक्ता प्राणानभीतवत । सद्य कर्षेय शक्यश्च द्वपो चार्दिक्य
 एव च ॥ ४ ॥ निशेपात् पाण्डवो सेना क्षपयेयुर्नृपोत्तम । ते
 चापि कौरवो सेना ननेपात् कुरुक्षत्तम ॥ ५ ॥ क्षपयेयुर्महाबाहो
 यदि न स्याम सगुरी । युध्यत पाण्डवान् यज्ञा तेषां चाम्भान्
 पुनस्तत्र ॥ ६ ॥ शैलस्तु तिल चासाद्य ममम याति भारत ।

अग्रत्या तरसा जेतु पाण्डवानामनोकिनो ॥ ७ ॥ जीवत्सु
 पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्यं ब्रवीमि ते । आत्मार्थं युध्यमानास्ते समर्थाः
 पाण्डुनन्दना ॥ ८ ॥ किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत ।
 तन्तु लब्धतमो राजन्तिकृतिश्चय कौरव ॥ ९ ॥ सर्वाभिषङ्घो
 नानी च ततोऽस्मानमिशङ्घसे । मन्ये त्वं कुत्सितो राजन् पापात्मा
 पापपुरुष ॥ १० ॥ अन्यानपि च नः क्षुद्रं शङ्घसे पापभावित ।
 अहन्तु यत्तमास्त्राय तदर्थं त्यक्तजीवित ॥ ११ ॥ एष गच्छामि
 सङ्ग्रामं तत्कृते कुरुसत्तम । योत्वस्यामि शत्रुभिः सार्धं हनि-
 ष्यामि परान् बहून् ॥ १२ ॥ पाञ्चाले सद्योत्वस्यामि सोमकीः
 कीक्यैस्तथा । पाण्डुवेद्यैश्च सङ्ग्रामे त्वत्प्रियार्थमरिन्दम ॥ १३ ॥
 अद्य महाणनिर्द्देश्येति पाञ्चालसोमकाः । सिञ्चेनेवाहिता गावो
 विद्रविविष्यन्ति सर्वतः ॥ १४ ॥ अद्य धर्मसतो राजा दृष्ट्वा मम
 पराक्रमम् । अश्रुत्याममद्य लोकं मत्स्यते सद्य सोमकी ॥ १५ ॥
 आगमिष्यति निर्वेदं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा विनिहृतान् सङ्घो
 पाञ्चालान् सद्य सोमकी ॥ १६ ॥ ये मां युद्धे प्रयास्यन्ति तान्
 हनिष्यामि भारत । न हि ते बीर मोच्यन्ते मदाङ्गवन्पीडिताः
 एवमुक्त्वा महाबाहुः पुत्रं दुर्योधनं तव । अभ्यवर्त्तत युद्धाय
 द्रावयन् सर्वधान्वन ॥ १७ ॥ चिकीर्षुस्तव पुत्राणां प्रिय प्राण-
 श्रुताम्बर । ततोऽद्रवीत् सकीकैयान् पाञ्चालान् गौतमीसुतः
 ॥ १८ ॥ प्रहरध्वमित सर्वं मम गात्रे महारथा । स्थिरी-
 भूताय युध्यध्वं दर्शयन्तोऽस्त्रलाघवम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वास्तु ते
 सर्वे शस्त्रवृष्टिमपातयन् । द्रौणिं प्रति महाराज जलजलधरा
 इव ॥ २० ॥ तान्निहत्य रणे द्रौणहृद्यवीरानपोययत् । प्रमुखि
 पाण्डुपुत्राणां हृष्टदुःखस्तस्य वा विमो ॥ २१ ॥ निहन्व्यमानां चमरे
 पाञ्चालाभिर्मिकास्तथा । परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्वन्तं त्रिधा
 इव ॥ २२ ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवत शूरान् पाञ्चालान् सद्य सोमकी ।

धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवद्युधि ॥ २३ ॥ तत काञ्चन-
 चित्राणा सज्जलाद्भृशतादिनाम् । इत शतेन शूराणा रथाना
 ननिवात्तनाम् ॥ २४ ॥ पुत्र पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महा-
 रथ । द्रौणिमित्यब्रवीहाक्य दृष्ट्वा योषान्निपातितान् ॥ २५ ॥
 आचार्य्यपुत्र दुर्बुधे किमन्येनिहतेस्तव । प्रयुध्यस्व मया सार्धं
 यदि शूरोऽसि सशरी ॥ २६ ॥ अहं त्वा निहनिष्यामि तिष्ठेदानीं
 स्थिरो भव । ततस्तमाचार्य्यसुतं धृष्टद्युम्न प्रतापवान् ॥ २७ ॥
 मर्मभिद्धि शरैस्तोष्णैर्जघान भृशदारुणैः । ते तु पङ्चीकृता
 द्रौणिं शरा विविशुराशुगा ॥ २८ ॥ रुक्मपुङ्गा मसन्नाग्राः
 सर्वकायावटारणा । मध्वर्थिन इवोद्दामा भ्रमरा पुष्पितं द्रुमम्
 ॥ २९ ॥ सोऽतिविहो भृश क्रुद्ध पादाक्रान्त इवोरग । मानी
 द्रौणिरमग्नान्त शरपाणिरभाषत ॥ ३० ॥ धृष्टद्युम्न स्थिरो
 भूत्वा मुहूर्त्तं प्रतिपालय । यावत्त्वा निधितैर्मल्लैः प्रेषयामि यम-
 क्षयम् ॥ ३१ ॥ द्रौणिरेवमयाभाष्य पार्ष्णतं परवीरहा । ह्लादया-
 मास वाणीषैः समन्ताह्वयुहस्तवन ॥ ३२ ॥ सक्त्वाद्यमान समरे
 द्रौणिना युद्धदर्मद । द्रौणिं पाञ्चालतनयो वाग्मिरातर्ज्जय
 त्तादा ॥ ३३ ॥ न जानीषी प्रतिज्ञा मे विप्रोत्पत्ति तथैव च ।
 द्रौण्यं हत्वा किल मया हन्तव्यस्त्व सुदुर्मते ॥ ३४ ॥ ततस्त्वाहं
 न हम्प्राप्य द्रौणे जीवति सशरी । इमान्तु रजनी प्राप्ता सुप्र-
 भाता सुदुर्मते ॥ ३५ ॥ विहृत्य पितर तेषु ततस्त्वामपि संशुभी ।
 निष्यामि प्रेतलोकाय एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ३६ ॥ यस्ते पार्ष्ण्यु
 विहेपो वा भक्ति कौरवेषु च । ता दर्शय स्थिरो भूत्वा न मे
 जीवन् गमिष्यसि ॥ ३७ ॥ धी , हि द्राक्ष्यस्यमुत्सृज्य क्षवधर्म
 रतो हिज । स वध्य क्षत्रलोकस्य यथा त्व पुरुषाघम ॥ ३८ ॥
 इत्युक्त परुष वाक्य पार्ष्णतेन हिजोत्तमः । क्रोधमाहारयसोत्रं

सोऽभ्यवैचत । छाद्यामास समरे निःश्वसन्नरगो यथा ॥ ४० ॥
 स ताड्यमानः समरे द्रोणिना पार्पतः शरैः । सर्वपाञ्चालसेनाभिः
 संवृतो रयसन्तनः ॥ ४१ ॥ नाकम्पत महाबाहुः स्ववीर्यं समु-
 पाश्रितः । सायकाद्यैव विविधानश्रुत्यास्त्रि नुमोच च ॥ ४२ ॥
 तौ पुन संन्यवर्त्तता प्राणयूताभिर्देविनौ । निवारयन्तौ वाणौ-
 धान् परस्परममर्षणौ ॥ ४३ ॥ उत्सृजन्तौ महेष्वासौ शरवृष्टीः
 समन्ततः । द्रोणिपार्पतयोर्युद्धं घोरद्वपं भयावहम् ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वा सम्पूजयानासुः सिद्धचारणवासिकाः । शरौघैः पूरयन्ती
 तावाकाशं प्रादिशस्तथा ॥ ४५ ॥ अलक्ष्यौ समगुध्येता नहत् कृत्वा
 शरैस्तनः । नृत्यमानाविव रणे मण्डलीकृतकामुंको ॥ ४६ ॥
 परस्परबधे युक्ती सर्वभूतमयङ्करो । अगुध्येता महाबाहू चित्रं
 खड्गं च सुष्टं च ॥ ४७ ॥ सम्पूजयमानौ समरे योषमुखैः सह-
 स्त्रयः । तौ प्रयुक्ती रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव ॥ ४८ ॥
 समवीः सेनयोर्द्वर्षस्तुमलः समपद्यत । सिंहनादरवायासन् दध्मः
 शङ्काय सैनिकाः ॥ ४९ ॥ वादिवाण्यभ्यवाटन्त शतशोऽयं सह-
 स्त्रयः । तस्मिंस्तु तुमुले मुहे मौस्त्रणा मयवर्त्तने ॥ ५० ॥ मुहूर्त्त-
 मिव तद्युद्धं समरूपमिवाभवत् । ततौ द्रौणिर्महाराज पार्पितस्य
 महात्मन ॥ ५१ ॥ अनुर्ध्वजं तथा ह्वयं तयोमौ पार्षिणारयो ।
 सूतमश्र्वाय चतुरो निहत्याभ्यद्रवदृणौ ॥ ५२ ॥ पाञ्चालाद्यैव
 तान् सर्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । व्यद्रावयद्मेवात्मा शतशोऽयं
 सहस्त्रयः ॥ ५३ ॥ ततः प्रविव्यथे सेना पाण्डवी भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वा द्रौणेर्महतं कर्म वासवस्यैव संगुणे ॥ ५४ ॥ शतैश्च शतं
 पला पाञ्चालानां महारयः । तिमिरनिमित्तैर्वाणैर्दृष्ट्वा 'वीन् वै
 नरर्षभान् ॥ ५५ ॥ द्रौणिर्दुःपदपुत्रस्यः फाल्गुनस्य च पश्यतः ।
 नाशयामास पाञ्चालान् भूयिष्ठं धी व्यवस्थिता ॥ ५६ ॥ ते बध्य-
 मानाः पाञ्चालाः समरे सह सृञ्जयैः । अगच्छन् तौ ॥ ५७ ॥

विप्रकीर्णरथध्वजा ॥ ५७ ॥ स जिह्वा समरे घवून द्रोणपुरो
 महारथ- । ननाद् सुमहानाद् तपान्ते जलदो यथा ॥ ५८ ॥
 स निहव्य बहून् शूरानश्चत्त्यामा व्यरोचत । युगान्ते सर्वभूतानि
 प्रदहन्निव पावकः ॥ ५९ ॥ सम्पूज्यमानो युधि कीरवेदैर्निर्जातैः
 सङ्घोऽरिगणान् सङ्घस्रगः । व्यरोचत द्रोणसुत प्रतापवान् यथा
 सुरेन्द्रोऽरिगणान्निपात्य वै ॥ ६० ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अश्चत्त्यामपराक्रमे

पष्टाधिकशतोऽध्याय ॥ १६० ॥

सस्रय एवाच ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनय पाण्डवः ।
 द्रोणपत्र महाराज समन्तात् पर्यवारयन् ॥ १ ॥ ततो दुर्घो
 घनो राजा भारहाजेन सवृत । अभ्ययात् पाण्डवान् सङ्घो
 ततो युद्धमवर्त्तत ॥ २ ॥ घोररूप महाभीम भीरुणा भयवर्द्धनम् ।
 अम्बष्ठान्मालवान् बह्नाञ्छोर्वीस्त्रैर्गर्त्तकानपि ॥ ३ ॥ प्राहिणो
 न्मृत्युलोकाय गणान् क्रुद्धो युधिष्ठिरः । शमीप्राज्ञान् शूरसेनान्
 चत्रियान् यद्ददुर्मदान् ॥ ४ ॥ निहृत्य पृथिवीचक्रे भीम योगित
 कर्त्तव्यम् । यौधेयान्द्रिजान्नाजन् मद्रकान्मालवानपि ॥ ५ ॥
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटो श्वेतवाहनः । प्रगाढमस्त्रो गतिमि
 न्निराचैरसिंहार्द्धिता ॥ ६ ॥ निपेतुर्द्विरटा भूमौ हिमृङ्गा इव
 पर्वता । निहृत्तैर्हस्तिदस्तैश्च चैष्टमानैस्ततस्तत ॥ ७ ॥ रराज
 वसुधा कीर्णां विसर्पिमिरिवोरगे । क्षिप्रैः कनकधिवैद्य नृप
 ष्वैश्चैव भूर्वभो ॥ ८ ॥ योरिवाद्रित्यधन्द्राद्यैर्ग्रहैः कीर्णां युग
 चये । हत महरताभीना विध्यत ध्वेषकन्तत ॥ ९ ॥ इत्यामी
 त्मुल शब्द स योग्याश्चरथं प्रति । द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वाय-
 ष्यास्त्रेण मयुगे ॥ १० ॥ व्यधमत्तान्महावायुर्मेघानिव दृश्यत ।

ते हन्यमाना द्रोणेन पाञ्चाला प्राद्रवन् भयात् ॥ ११ ॥ पश्यतो
 भीमसेनस्य पार्थस्य च महात्मन । क्रौटो भीमसेनश्च सहसा
 सन्नवर्त्तताम् ॥ १२ ॥ महता रथवसेन परिगृह्य बल महत् ।
 भीमवसुर्होक्ष्य पाश्वर्षमुत्तरञ्च वृकोदर ॥ १३ ॥ भारद्वाज शरौ-
 घाभ्या महाह्यग्रामभ्यवर्षताम् । तौ तथा वृक्षवायैव पाञ्चालाय
 महारथा ॥ १४ ॥ अन्वगच्छन्महाराज मत्स्यैश्च सह सोमकी ।
 तथैव तव पुत्रस्य रथोदारा प्रहारिण ॥ १५ ॥ महत्या सेनयो
 राजन् जग्म, द्रोणरथ प्रति । तत चा भारती सेना बध्यमाना
 क्रौटाटना ॥ १६ ॥ तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत ।
 द्रोणेन वार्थ्यमाणास्ते स्वय तव सुतेन च ॥ १७ ॥ नाशक्यन्त
 महाराज योधा वारायतुं तदा । सा पाण्डुपुत्रस्य शरैर्वध्यमाना
 महाधम् ॥ १८ ॥ तमसा सवृते लोके व्यद्रवत् सर्वतोमुखी ।
 उत्सृज्य शतशो वाहास्तत्र कोचन्नराधपा । व्यद्रवन्त महा
 राज भयाविष्टा समन्तत ॥ १९ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सङ्कुलमुष्टे
 एकपष्टत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ १६१ ॥

सप्लय उवाच । सोमदत्तन्तु स्रुद्धो विघ्नन्वान महद्बनु ।
 सात्याक प्राह यन्तार सामदत्ताय भा बह ॥ १ ॥ 'न च्छहेला
 रणे शतं वाह्नीक कोरवाधमम् । निवर्त्तिष्ये रणे सूत सत्यमेते-
 ह्मो मम ॥ २ ॥ तत सम्प्रे पययन्ता सैन्धवास्तान्महाजवान् ।
 तुरङ्गमाच्छङ्खवर्षान् सर्वशस्त्रातिगान्त्रणे ॥ ३ ॥ तैः सहन् युयु-
 धान्तु मनामासुतरहस । यथेन्द्र हरथो राजन् पुरा हेत्य
 वधोद्यतम् ॥ ४ ॥ तनापतन्त सम्प्रेथ्य सात्त्वत रमस रणे ।
 सोमदत्ता महाराज क्षुब्धान्ता न्यवर्त्तत ॥ ५ ॥ विमुहच्छर-

वर्षाणि पल्लन्य इव वृष्टिमान् । छाद्यामास शैनेयं भास्करं
 जलदो यथा ॥ ६ ॥ असम्भ्रान्तय समरे सात्यकिः कुरुपुङ्गवम् ।
 छाद्यामास वाणौघैः समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७ ॥ सोमदत्तस्तु
 तं पट्टा विव्याधोरसि भाषवम् । सात्यकिद्यापि तं राजन्
 अविध्यत सायकैः ॥ ८ ॥ तावन्योऽन्य शरैः कृत्तौ व्यरो-
 चेता परस्परम् । सुपुष्पौ पुष्पसनये पुष्पिताविव किशुकौ ॥ ९ ॥
 रुधिरोक्षतसर्वाङ्गी कुरुवृष्णियशस्करौ । परस्परमवेक्षिता दृ-
 न्ताविव लोचनैः ॥ १० ॥ रथमण्डलमार्गेषु धरन्तावरिमर्द्दतौ ।
 घोररूपौ हि तावास्ता वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ ११ ॥ शर-
 सम्भ्रान्तगात्रौ तौ सर्वत सकलोकृतौ । श्वाविधाविव राजेन्द्र
 दृश्येता भरविद्यतौ ॥ १२ ॥ सुवर्णपुङ्खैरिभुभिराशितौ तौ व्यरो-
 चताम् । खद्योतैरावृतौ राजन् प्रावृषीव वनस्पतौ ॥ १३ ॥
 सम्युद्योषितसर्वाङ्गौ सायकैस्तौ महारथौ । अदृश्येता रथे
 क्रुहावुक्त्वाभिरिव कुक्षरौ ॥ १४ ॥ ततो युधि महाराज सोम-
 दत्तौ महारथः । अक्षेपन्तेण विच्छेद भाषवस्य महद्गनुः ॥ १५ ॥
 अथैनं पशुविग्रत्या सायकाना समापयत् । दरमाणस्वराकाशे
 पुनश्च दशभिः शरैः ॥ १६ ॥ अथान्यद्वनुरादाय सात्यकिर्दश-
 वत्तरम् । पशुभिः सायकैस्तूर्णं सोमदत्तमविध्यत ॥ १७ ॥ ततो-
 ऽपरेण मल्लेन श्वलक्षिच्छेद काश्वनम् । वाप्लीकस्य रथे राजन्
 सात्यकिः प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ सोमदत्तस्त्वसम्भ्रान्तो दृष्टा केतुं
 निपातितम् । शैनेय पशुविग्रत्या सायकाना समाशिनोत् ॥ १९ ॥
 साध्वतोऽपि रथे क्रुद्धः सोमदत्तस्य घन्निनः । धनुषिच्छेद समरे
 शूरमेण मितेन च ॥ २० ॥ अथैनं रत्नपुङ्गाना मतेन नतपयं-
 याम् । पाशिनोत्त महाराज भयदृष्टमिवोरगम् ॥ २१ ॥
 अथान्यद्वनुरादाय सोमदत्तौ महारथः । सात्यकि छाद्यामास
 शरपट्टा महाबल ॥ २२ ॥ सोमदत्तश्च संश्रुदो रथे विशाध

सात्यकि । सात्यकिश्चैषुजालेन सोमदत्तोऽभ्यपोऽवत् ॥ २३ ॥
 दशमि. साक्षतस्यार्थं भीमोऽहन् वाङ्मिकात्मजम् । सोमदत्तो-
 ऽप्यसम्भ्रान्तो भीममाच्छेच्छेते शरैः ॥ २४ ॥ ततस्तु साक्षतः
 क्रुद्धो हेमदण्डं नवं दृढम् । सुमोष परिघं घोरं सोमदत्तस्य
 वधसि ॥ २५ ॥ तमापतन्त वेगेन परिघं घोरदर्शनम् । दिघा
 विच्छेद समरे प्रहसन्निव कौरव. ॥ २६ ॥ स यपात दिघा
 छिन्नं घायसः परिघो महान् । महोष्धरस्येव महच्छिखरं वज्र-
 ताडितम् ॥ २७ ॥ ततस्तु सात्यकी राजन् सोमदत्तस्य संयुगी ।
 घनुषिच्छेद मल्लेन दस्तावापञ्च पञ्चमि. ॥ २८ ॥ ततश्चतुर्भिर्य
 शरैस्त्रुणं तान् तुरगीत्तमान् । समीप प्रेषयामास प्रेतराजस्य
 भारत ॥ २९ ॥ चारयेष शिरः कायात् मल्लेनानतपर्वणा ।
 अहार रथघाट्टं च प्रहसन्निव भारत ॥ ३० ॥ तत. शरं महा-
 शोरं ज्वलन्तमिव पावकम् । सुमोष स्वर्गपुङ्खं तं तैलघोतं
 शिलाशितम् ॥ ३१ ॥ स विमुक्तो बलवता शैनेयेन शरोत्तमः ।
 घोरस्तस्योरसि विभो निपपाताशु श्येनवद् ॥ ३२ ॥ सोऽतिविद्धो
 बलवता साक्षतेन महारथः । सोमदत्तो महाराज प्रपात च
 र्ममार च ॥ ३३ ॥ तं दृष्ट्वा निहत तत्र सोमदत्तं महारथम् ।
 तावका रथवंशेन युयुधानमुपाद्रवन् ॥ ३४ ॥ प्राण्डवाश्च महा-
 राज सप्त सर्वै. प्रमदके । महत्या शैलया शर्वं शोण्यानोक-
 मुपाद्रवन् ॥ ३५ ॥ ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धो भारहाजस्य शैनिकान् ।
 शरैर्विद्रावयामास भारहाजस्य पश्यत ॥ ३६ ॥ शैल्यानि द्रावय-
 न्तश्च द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम् । अमिदुद्राव वेगेन क्रोधग्रंरक्त-
 लोचनः ॥ ३७ ॥ तत्र सुनिश्चितैर्वीर्यै. पाशै विव्याध सप्तमिः ।
 युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्ध प्रतिविव्याध पञ्चमि ॥ ३८ ॥ सोऽतिविद्धो
 महेश्वाश सृक्कण्ठी विबिडम्भ, ज्. । युधिष्ठिरस्य विच्छेद ध्वजं
 कामुकसेव च ॥ ३९ ॥ ततो विघ्न्या अरितस्वराकाशे नृपा-

त्तमः । १३ अन्यदात्त वेगेन कार्मुकं समरे दृढम् ॥ ४० ॥ ततः
 शरसहस्रेण श्रेणं विव्याध पाण्डवः । साश्वत्थसूतध्वजरथं तद-
 द्रुतमिवाभवत् ॥ ४१ ॥ ततो मुहूर्त्तं व्यधितः शरघातप्रपी-
 ङितः । निषसाद्दुरयोपस्थे श्रेणो ब्राह्मणपुङ्गवः ॥ ४२ ॥ प्रति-
 लस्यं ततः सञ्जा निश्वसन्तुरगी यथा । क्रोधेन महताविष्टो
 वाद्यव्यासहनथाश्नत् ॥ ४३ ॥ अर्धश्रान्तस्ततः पार्थो धनुरादाय
 वीर्यवान् । तदस्त्रमस्त्रेण शणे स्तम्भयामास तस्य तु ॥ ४४ ॥
 षिच्छेद च धनुर्दीर्घं ब्राह्मणस्य च पाण्डव । अयान्यधनुरादाय
 श्रेणु सखियमर्दनः ॥ ४५ ॥ तदप्यस्य मितैर्भक्तैश्च्छेद कुरु-
 शुङ्गवः । ततोऽब्रवीदासद्विवः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ४६ ॥
 युधिष्ठिर महाबाहो वज्रा वक्ष्यामि तच्छृणु । उपारमस्य युद्धात्त्र
 श्रेणाद्भारतसत्तम ॥ ४७ ॥ यतते हि सदा श्रेणो ग्रहणे तव
 संयुगे । नानुस्त्रपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह ॥ ४८ ॥ योऽस्य
 नृष्टो विनाशाय स एवैनं हनिष्यति । परिवर्त्यं गुरुं याहि
 यत्र राजा सुयोधनः ॥ ४९ ॥ राज्ञा राज्ञा हि योद्धव्यो नाराज्ञा
 युद्धमिष्यते ॥ तत्र त्वं प्रज कौन्तेय हस्यश्वरथसंघतः ॥ ५० ॥
 यावन्मात्रेण सं मया सहायेन धनञ्जयः । भीमश्च नरघातूँलो
 युध्यते कौरवैः सह ॥ ५१ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधि-
 ष्ठिरः । मुहूर्त्तं पितृविदा तु ततो दारुणमाहवम् ॥ ५२ ॥
 मायादृष्टममित्रघ्नो यत्र भीमो अवस्थितः । विनिघ्नं स्थावकान्
 योषान् ध्यादित्तास्य द्रुपान्तकः ॥ ५३ ॥ रथघोषेण महता नाह-
 यन् वसुधांतलम् । स जेष इव धर्मान्ते राजराजो युधिष्ठिरः

मञ्जय उवाच । वसन्माने तथा यं हे घोररूपे मवानके ।
 तमचा संवृते लोके रजसा च महीपते ॥ १ ॥ नापञ्चन्ते रणे
 घोषाः परस्परमवस्थिता । अनुमानेन संशामिर्बुध्यन्ते क्षत्रिव-
 र्धमा ॥ २ ॥ नरनागाश्चैवपत्नीनां महारौद्रैश्च ये विमो । द्रोणे-
 कर्षकृपा वीरा भीमपार्थतथात्त्वताः ॥ ३ ॥ अन्योऽन्यं क्षीमिया-
 नासुः सैन्यानि मरतर्धम । बध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्तैर्महा-
 रथैः ॥ ४ ॥ तमचा संवृते चैव समन्तोहिमदुद्रुवु । ते सर्वतो
 विद्रवन्तो घोषा विस्तृतचित्तः ॥ ५ ॥ अहिन्यन्त महाराज घोष-
 मानाश्चरवतः । महारथैश्चक्ष्णाणि जघ्नुरन्योऽन्यमाहवे ॥ ६ ॥
 अन्ये तमसि कूटानि पृथस्यं तव मन्वितैः । तत सर्वाणि भूतानि
 सेनामुखग्राह भारत । व्यमुञ्चन्त रणे तस्मात्तमचा संवृते सति ॥ ७ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच । अथ संलोलप्रमानानां पाण्डुवैनिहतौ-
 लसाम् । अन्ये तमसि ममानामाघीत् किं वा मनस्तदा ॥ ८ ॥
 कथं प्रकाशस्तोषा वा मम सैन्यस्य वा पुनः । बभूव लोके तमचा
 तथा मञ्जय संवृते ॥ ९ ॥
 मञ्जय उवाच । तत सर्वाणि सैन्यानि हतशिटानि यानि
 वै । सेनागीपुनश्चादिभ्यः पुनर्व्यूहमकल्पयन् ॥ १० ॥ द्रोणः
 पुरस्ताज्जघने तु शल्यस्तथा द्रौणि पार्श्वतः सीवैलये । स्वयंश्च
 सर्वाणि बलानि राजान् राजाभ्ययाहोपयन् वै निशायाम् ॥ ११ ॥
 उवाच सर्वाथ पटातिसङ्घान् दुर्योधन पार्थिवान् सोन्तुपूर्वम् ।
 उत्सृज्य सर्वे परमायुधानि रक्षीत स्वैर्ज्वलितानि प्रदीपान्
 ॥ १२ ॥ ते चेदिता पार्थिवसत्तमेन तत प्रहृष्टा जगद्गं प्रहो-
 यान् । देवर्षिगन्धर्वसुरर्षिसङ्घाः विदाधिराशापमर्षिभ्यामगणाय
 ॥ १३ ॥ नागाः चयज्ञैरगकिन्नराश्च हृष्टा दिविस्त्री जगद्गः
 प्रदीपान् । दिग्दैवतैश्च समापतन्तोऽदृश्यन्ते दीपो संसृगन्वि-
 तैला ॥ १४ ॥ विधेयते नारदपर्वतभ्याः अन्वोध्यमानाः कुरु-

पुङ्गवाद्यम् । सा चैव भूया ध्वजिने। विषक्ता व्यरोचतामिप्रमदा
 निभायाम् ॥ १५ ॥ महाघनेरामरणेषु दीप्तिः शस्त्रैश्च दिव्यैरमि
 सम्यतद्भिः । रथे रथे पञ्च विदोपिकास्तु प्रदोपिका-मत्तगजे
 त्रयश्च ॥ १६ ॥ प्रत्यश्वमेकश्च महाप्रतीप कृतास्तु ताः पाण्डव-
 कौरवेयै । ह्येन सर्वे विहिताः प्रदोपा व्यादोपवन्तो ध्वजिनी
 तवाशु ॥ १७ ॥ सर्वान्तु सेनां परिघोममाना पदातिभिः पावक
 तैश्च हस्तेः । प्रकाशमाना दृष्टशुर्निगाया यथान्तरीक्षे जलदा-
 स्तडिडि ॥ १८ ॥ प्रकाशितायान्तु ततो ध्वजिन्या द्रोणोऽस्मि
 कल्प प्रपतन् समन्तात् । एराज राजेन्द्र सुवर्षदर्मा मध्यव्रतः
 सूर्य्य इवाशुमासौ ॥ १९ ॥ जास्वन्दिव्यामरणेषु चैव निष्केषु
 शुद्धेषु शराचनेषु । पीतेषु शस्त्रेषु च पावकस्य प्रतिप्रमास्तत्र तदा
 बभूवु ॥ २० ॥ गटाश्च श्रेय्या परिघाश्च शुभा रथेषु यत्त्रयश्च
 विवर्त्तमानाः । प्रतिप्रभा रश्मिराजमोढ पुनः पुनः सञ्जनयन्ति
 द्रोणान् ॥ २१ ॥ हृदाश्चि दास्यव्यजनानि खड्गा टीप्ता महो-
 ल्लाश्च तथैव राजन् । व्याघूर्णमानाश्च सुवर्षमाका व्यावच्छृता
 तत्र तदा विरेज ॥ २२ ॥ शस्त्रप्रभामिष विराजमानं द्रोणप्रभा-
 मिष तदा बलन्तत् । प्रकाशितश्चामरणप्रभामर्भुष प्रकाश नृपते
 बभूव ॥ २३ ॥ पीतानि शस्त्राश्च दृष्टगुचितानि वीरावधूतानि
 सुघोममानि । द्रोणा प्रभां प्राजनयन्त तत्र तपात्पथे विद्युद्विवा-
 न्तरीक्षे ॥ २४ ॥ प्रकम्पितानाममिघातवेगैरमिघताश्चापततां
 जवेन । बह्नाय्यशोमन्त तदा नराणां वायोरितानोव महाव्यु-
 छानि ॥ २५ ॥ महावने दास्यमये प्रदोप्ते यथा प्रभा मास्तर-
 व्याधिका स्यात् । तथा तदाशोत ध्वजिनी प्रदोपा महामये तत्र

द्वय प्रदीपाः । इवश्वपृष्ठे परिपार्श्वतोऽन्ये ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्ये ॥ २८ ॥ सेनासु सर्वासु च पार्श्वतोऽन्ये पश्चात् पुरस्ताच्च समन्ततश्च । मध्ये तथान्ये ज्वलितप्रदीपाः सेनादधोऽपि स्य तदा वभूवुः ॥ २९ ॥ सर्वेषु सैन्येषु पद्मातिसङ्घाः सम्मिश्रिता हस्तिरथाश्ववृन्दैः । मध्ये तथान्ये ज्वलिताग्निहस्ता व्यदोपयन् पाण्डुसुतस्य सेनाम् ॥ ३० ॥ तैस्तु प्रदोषैस्तु तथा प्रदोषं बलं यथासौहृदवदत्तेन । माः कुर्वता भानुमता ग्रहेण दिवाकरेणाग्निरिवाभितप्तः ॥ ३१ ॥ तथा प्रमा पृथिवीमन्तरीक्षं सर्वं व्यतिक्रम्य दिग्बन्धुः । तेन प्रकाशेन श्व प्रकाशं तथा च तेषां तव चैव सैन्ये ॥ ३२ ॥ तेन प्रकाशेन दिव गतेन सम्बोधिता देवगणाः समस्ता । गन्धर्वयक्षाः सुरसिद्धसङ्घाः समागमन्तप्सरसश्च सर्वाः ॥ ३३ ॥ तद्देवगन्धर्वसमाकुलश्च यज्ञेय सिद्धाप्सरसागणेश्च । हतैश्च योषैर्दिवमाविशद्विराधीधनं दिव्यकल्पवभूव ॥ ३४ ॥ रथाश्वनागाकुलदीर्घदोष सरव्ययोश्च हतविद्रुताश्विनः । महदलव्यूढनराश्वनाग सुरासुरव्यूहसम वभूव ॥ ३५ ॥ तच्छक्तिस्म्यर्कसुषण्डवातं महारथाभ्रं नरवाजिनागम् । शरीषवर्षं रुधिराम्बुषारं निश्रि प्रवृष्टं नरदेवयुद्धम् ॥ ३६ ॥ तस्मिन्महान्निप्रतिभो महात्मा सन्तापयन् पाण्डवान् विप्रमुख्य । गभस्तिभिर्मध्यगता वधाकीं वर्षात्पथे तदद्भुन्नरेन्द्रे ॥ ३७ ॥

इति द्वितीयपर्वणि षटोत्सवधपर्वणि टीपोद्योतने

त्रिपष्टाधिकशतोऽध्याय ॥ १६३ ॥

सञ्जय उवाच । प्रकाशिते तथा लोके रजसा च समावृते । समाजग्म रथोवीरा परस्परवर्षेऽपिणः ॥ १ ॥ ते समेत्य रणे राजन् शस्त्रप्रासासिध्वारिणः । परस्परमुदैचन्त परस्परहता-

गमः ॥ २ ॥ ' प्रदीपानां सद्यज्ञैश्च दीप्यमानैः समन्ततः । ' रत्ना-
 धितैः स्वर्णदण्डैर्गन्धतैलावसिद्धितैः ॥ ३ ॥ देवगन्धर्वदीपाद्यैः
 प्रभामिरधिकैञ्ज्वलैः । विरराज तदा भूमिर्गृहेद्यौरिव भारत
 ॥ ४ ॥ उल्लासतैः प्रज्वलितैरणभूमिर्विरराजत । ' दृष्टमानेव
 लोकाणाममावे च वसुधरा ॥ ५ ॥ व्यदीपन्त दिशः सर्वा प्रदी-
 प्यैस्त्रैः समन्ततः । वर्षाप्रदीपि खद्योतेष्वंता वृक्षा इवावभुः ॥ ६ ॥
 असञ्जन्त तदा वीरा राजन् वीरै पृथक् पृथक् । नागा नागैः
 समाजग्मुस्तुरगा हयसादिभिः ॥ ७ ॥ रथा रथिवरैरेव समा-
 जग्मुमुंदा युताः । तस्मिन्नादिमुखि घोरे पुत्रस्य तेव भासनात् ॥ ८ ॥
 चतुरङ्गस्य सैन्यस्य सम्पातय महानमूत । ततोऽञ्जुनो महाराज
 कोरवाणामनीकिनीम् । व्यधमच्चरथा युक्त सपयन् सर्व-
 पार्थिवान् ॥ ९ ॥

' इतराष्ट्र उवाच । तस्मिन् प्रविष्टे संरथ्ये मम पुत्रस्य वाहि-
 नीम् । अमृष्यमाणे दुर्द्वेषे किं व चासीम्भनस्तदा ॥ १० ॥ किम-
 मन्यन्त सैन्यानि प्रविष्टे परतापने । दुर्व्योधनय किं कृत्यं प्राप्त-
 कालममन्यत ॥ ११ ॥ के चैनं समरे वीरं प्रत्यद्यमुररिन्दमाः ।
 द्रोणश्च के व्यरक्षन्त प्रविष्टे श्वेतवाहने ॥ १२ ॥ केऽरक्षन्
 दक्षिणदक्षं के च द्रोणस्य सव्यतः । के पृष्ठतोऽन्वरक्षन्त वीरा
 वीरस्य युध्यतः ॥ १३ ॥ ' केऽपरस्तादगच्छन्त निघ्नतः शत्रुवाश्रये ।
 यत् प्राविशन्महेष्वासः पाश्चात्पानपराजितः ॥ १४ ॥ नृत्यन्निव
 नरव्याघ्रो रथमार्गेषु वीर्यवान् । यो ददाह परेद्रोणः पाशा-
 खाना रथप्रज्ञान् ॥ १५ ॥ धूमकेतुरिव क्रुह कथं गत्यमुपेयि-
 वान् । अथग्रामेव हि परान् कथमस्यपराजितान् ॥ १६ ॥
 दृष्टानुदीर्घान् सष्टामे न तु सञ्जय मामकान् । ' इतायेव विव
 खां च विप्रकीर्षाय मयाधि । ' रथिनो विरयाद्यैव कृतान् गुपेण
 मामकान् ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । द्रोणस्य मतमाज्ञाय धातुज्ञामस्य तां
निशाम । दुर्योधनो महाराज वश्यान् भ्रातृनमापत ॥ १८ ॥
विकर्णश्चित्रसेनश्च सुपार्श्वन्तु तथैव च । दुर्षेयं दीर्घवाङ्मुह्यं च
तेषां पटानुगा ॥ १९ ॥ द्रोणं यत्ता पराक्रान्ता सर्वे रक्षन्तु
पृष्ठत । हार्दिक्यो, दक्षिणसूक्तं शल्यशैवोत्तर तथा ॥ २० ॥
द्विगर्तानाञ्च धि शूरा हतश्रेया महारथा । तथैव पुरत सर्वान्
पुत्रस्तो समचीदयत् ॥ २१ ॥ आषाढ्यो हि चमायुक्तो भयं
यत्ताश्च पाण्डवा । त रक्षन्तु सुसयुक्ताः । न घ्नन्तु शत्रुवाश्रये ॥ २२ ॥
द्रोणोऽपि बलवान् युद्धे । च प्रहस्त पराक्रमी । निर्लेयीत्तदधान्
युद्धे किमु पर्यान् समोमकान् ॥ २३ ॥ ते च यं सद्दिता सर्वे
भयं यत्ता महारथे । द्रोण रक्षत दुर्षेयं दृष्टयन्नात्महारयात्
॥ २४ ॥ पाण्डवेषु शीघ्रेषु येषां पश्यान्वह न तम् । । यो जयित
रथे द्रोण दृष्टयन्नादृते पुमान् ॥ २५ ॥ तत्र सर्वात्मना मन्ये
मारहाजस्य रक्षणम् । स गुप्त सोमकान् हन्यात् सुञ्जयाश्च
रुमागतान् ॥ २६ ॥ सुञ्जयेषु च सर्वेषु निहतेषु चमूनेषु । दृष्ट
युक्त रथे द्रोणिर्धातश्चिष्यत्यसमयम् ॥ २७ ॥ तथाऽर्जुन रथे
कृषो विजेष्यति महारथ । सोमसेनमुखायाश्च युद्धे जेष्यामि
दशितान् ॥ २८ ॥ येषाश्च पाण्डवान् येषां प्रसम हीनतेजस ।
सोऽयं मन जयो व्यक्तो दीर्घकाल भावष्यति ॥ २९ ॥ तस्मा-
द्ब्रह्मयन्त्रात्से द्रोणमेव महारथम् । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुत्रो
दुर्योधनस्तत्र ॥ ३० ॥ व्यादिद्वेष तदा सैन्यं तस्मिन्समसि
दाक्षणे । तत प्रवृत्ते युद्धे रात्रौ भरतसत्तम ॥ ३१ ॥ उभयोः
सैन्ययोराजान् विजयं प्रतिक्वाङ्क्षिणो । अर्जुन कौरव सैन्य-
मर्जुनश्चाप कौरवा ॥ ३२ ॥ नानाशस्त्रसमावायैरन्योऽन्य पथ्य-
पोडयन् । द्रोणि पाञ्चालराजान् मारहाजश्च सुञ्जयान् ॥ ३३ ॥
कादयाश्चक्रिरे सङ्घे परे सन्नतपर्वणि । पाण्डुपाञ्चालसेन्याना

कोरवाणाञ्च भारत ॥ ३५ ॥ आसीन्निष्ठानको घोरो निष्ठता-
मितरैतरम् । नैवास्माभिर्न पूर्वेषु दृष्टपूर्वन्तयाविधम् । वाह्यं
युद्धमेवासीद्वात्री मद्रुमदानकम् ॥ ३६ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोक्तवधपर्वणि सङ्खल्युद्धे

चतुःषष्ट्यधिकप्रथमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

सञ्जय उवाच । वर्त्तमाने तथा रौद्रे रात्रियुद्धे विधाम्भते ।
सर्वभूतक्षयकरे धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १ ॥ अत्रवीत् पाण्डवाश्चैव
प्राञ्चालाश्च ससौमकान् । मनुष्यरथनागानामभावाय नराधिप
॥ २ ॥ युधिष्ठिरोऽत्रवीद्वाजा स्नान् यीषान्मनुजाधिप । अस्या-
गच्छत गच्छध्व द्रोणमेव जिघासया ॥ ३ ॥ रात्रस्ते वचना-
द्वाजन् पाञ्चाला सौमकास्तथा । द्राणमेवाभ्यधावन्त नदन्तो
भैरवान्नवान् ॥ ४ ॥ तान् वय प्रतिगच्छन्त प्रत्युद्यातास्त्वमर्षिता ।
यथाशक्ति यथोक्त्वाह यथासल्लस्य स युगे ॥ ५ ॥ कृतवर्मा तु
हार्द्दिक्यो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । द्रोणं प्रति समायान्तं मत्तो
मत्तमिव दिपम् ॥ ६ ॥ शैनेय शरवर्षाणि विसृजन्त समन्तत ।
अभ्ययात् कौरवो राजन् भूरिः सद्गाममर्हेन ॥ ७ ॥ सप्तदेव-
मथायान्त द्रोणलिप्सुं महारथम् । कर्षो वैकर्त्तनो राजन्
धारयामास पाण्डवम् ॥ ८ ॥ भौमसेन तथायान्तं रथेन रथिना
वरम् । स्वयं दुर्योधनो युद्धे प्रतीप मृत्युमात्रजम् ॥ ९ ॥ नकुलश्च
युधा श्रेष्ठ सर्वयुद्धविशारदम् । मकुनि सौवली राजन् वारया-
मास सत्वर ॥ १० ॥ मिखण्डिनमथायान्त रथेन रथिना वर ।
रूप पारहतो राजन् वारयामास स युगे ॥ ११ ॥ पतिविन्ध्य
मथायान्त मयूरसदृशैर्द्वयैः । दुर्यासो महाराज यत्तो यत्त
मथारथम् ॥ १२ ॥ भौमसेनिमथायान्त माथाप्रतविशारदम् ।

अश्वत्थामो महाराज राज्ञमं संन्यवारयत् ॥ १३ ॥ द्रुपदं वृष-
 सेनस्तु रुसेन्यं सपदानुगम् । वारयामास समरे द्रोणप्रेपुसं
 महाबलम् ॥ १४ ॥ विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणस्य निघनं प्रति ।
 मद्राजं सञ्जुहो वारयामास भारत ॥ १५ ॥ अतानीकमथा-
 यान्तं नाकुलिं रमसं रणे । धितसेनां सुरोधिनं शरैर्द्रोणवधेप्-
 सया ॥ १६ ॥ अर्जुनस्तु युधो येष्ठं प्राद्वन्तं महारथम् । अल-
 स्तुपो महाराज राजसेन्द्री न्यवारयत् ॥ १७ ॥ ततो द्रोणः
 महेष्वासं निघ्नन्तं शतवान्रणे ॥ दृष्ट्वाङ्गोऽथ पाञ्चाख्यो दृष्ट-
 स्तैपमवारयत् ॥ १८ ॥ तथान्यान् पाण्डुपुत्राणां समादातन्महा-
 रथान् । तावका रथिनो राजन् वारयामांसुरोजसा ॥ १९ ॥
 गंजारोहा गजेस्तूष्णीं सन्निपत्य महामुधे । घोषवन्तथ दृढन्तः
 शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥ निगीथे तुरगा राजन् द्रवन्तथ
 परस्परम् । प्रत्यदृश्यन्त वेगिन पञ्चवन्तो यथाद्रयः ॥ २१ ॥
 सौहिनः सार्द्धिभिः सार्द्धं पाशशतयुष्टिषोणयः । समागच्छन्महा-
 राजं विनदन्तः परस्परम् ॥ २२ ॥ नरास्तु बहुवस्तत्र न्यहन्त्यन्त
 परस्परम् । गेदाभिर्मुपलेथैव नानोशस्त्रैश्च बहुशः ॥ २३ ॥ कृत-
 वर्मा तु सार्द्धिक्यो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । वारयामास संक्रुद्धो
 विलेवोद्धतमर्षवम् ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्तु सार्द्धिक्यं विहा पञ्चमि-
 राशुभिः । पुनर्विव्याध विंशत्यां तिष्ठ तिष्ठेति धात्रवीत् ॥ २५ ॥
 कृतवर्मा तु संक्रुद्धो धर्मराजस्य भारिप । धनुषिच्छेद महेन
 तच्च विव्याध सप्तभिः ॥ २६ ॥ अथान्यहनुराण्य धर्मपुत्रो महा-
 रथः । सार्द्धिक्यं दशमिवाणैर्वाहोरुरसि सार्पयत् ॥ २७ ॥
 माधवस्तु रणे विहो धर्मपुत्रेण भारिप । प्राकस्यत च रोपेण
 सप्तभिश्चाह्वयच्छरेः ॥ २८ ॥ तस्य पार्थो धनुश्छेत्वा हस्तावापं
 निह्वयत् । प्राहिणोन्निघितान् भहान् पञ्चे राजच्छिलाघितान्
 ॥ २९ ॥ तस्य तत् कवचं भिक्षां हेमविलं महाधनम् । प्राविभन्

धरणीमुग्रा बल्मीकमिव पन्नगा ॥ ३० ॥ अक्षोर्नमेप्रमात्रेण
 सोऽन्यत्रात्राय कार्मुकम् । विव्याध पाण्डव पट्टरा पुनश्च दशमि-
 शरै ॥ ३१ ॥ तस्य प्राक्तनमेवात्मा चिक्षेप भुजगीपमाम् ।
 पाण्डवेन तदा । क्षप्रा रथे न्यस्य महद्बनु ॥ ३२ ॥ सा हेमचिता
 महती पाण्डवेनानुप्रेषिता । निर्मथ्य दक्षिण बाहु प्राविश-
 क्षरणीतलम् ॥ ३३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु गच्छ पार्थो महद्बनु ।
 हार्दिक्य छाटयामास शरैः सन्नतपर्वाम् ॥ ३४ ॥ ततस्तु तत्र
 ये शूरो वृष्णिना प्रवरो रथौ । व्यश्वस्तुरथद्वके निमेपार्हा-
 द्युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठ खड्गधर्मं समा-
 ददे । तदप्यस्य शितैर्मज्जैर्व्यधमन्माघवो रणे ॥ ३६ ॥ तानरन्तु
 ततो गच्छ स्वर्षदण्ड दुरासदम् । अप्रैषीत् समरे तूष्णं हार्दि-
 क्यस्य महात्मन ॥ ३७ ॥ तमापतन्त सहसा युधिष्ठिरभुजच्युतम् ।
 द्विधा चिक्षेद हार्दिक्यं कृतदस्तं सायन्निव ॥ ३८ ॥ तत-
 श्चरशतेनाज्ञौ धर्मपुत्रमवाकिरत् । कवचञ्च रणे क्रुद्धो वाण-
 जालैरवाकिरत् ॥ ३९ ॥ हार्दिक्यशरसञ्छन्नं जाम्बूनदविभू-
 पितम् । व्यपीडयत् रणे राजस्ताराजालमिवाम्बरात् ॥ ४० ॥
 स छिन्नवर्मा विरथ कृतवर्मशरार्दितः । अपयातो रणात्तूष्णं
 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४१ ॥ कृतवर्मा तु निर्जित्य धर्मपुत्रं युधि-
 ष्ठिरम् । पुनर्द्वीगस्य जुगुपे चक्रमेव महारथ ॥ ४२ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्सवदशपर्वणि युधिष्ठिरापयाने

पञ्चपट्टशिकुशतोऽध्याय ॥ १६५ ॥

गण्डय उवाच । भूरिस्तु समरे राजन् येनेय रथिनाम्बरम् ।
 पापतन्तमवासेधत् प्रवणादिव दक्षरम् ॥ १ ॥ अथैन सायकि
 ष पद्मार्णामते शरे । विव्याध दृश्ये तस्य प्रासवत्तस्य

घोषितम् ॥ २ ॥ तथैव कौरवो युद्धे शैनेय युद्धदुर्मदम् । दशभि-
 विंशिक्षैस्त्वूर्ध्वमविध्यत भुजान्तरे ॥ ३ ॥ तावन्वोऽन्यं महाराज
 ततश्चाते परस्परम् । क्रोधसरत्तनयनौ दृष्टे विस्फार्ये कार्मुके
 ॥ ४ ॥ तयोरामीन्महाराज परत्रष्टिं सुदारुणा । क्रुद्धधैः
 चायक्रमुच्चैर्यमान्तक्रानिकाग्रधीः ॥ ५ ॥ तावन्वोऽन्यं महाराज
 प्रच्छाद्य समरे स्थितौ । मुहूर्त्तञ्चैव तद्युद्धं समक्षपंनिवाभवत्
 ॥ ६ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज शैनेय प्रहसेन्निव । धनुश्छिन्द
 समरे कौरवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ अथैन छिन्नधन्वानं नवभि-
 निर्मितैः शरैः । विव्याध हृदये तूष्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
 ॥ ८ ॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः । धनुरन्यत
 समादाय सास्त्रतं प्रत्यविध्यत् ॥ ९ ॥ स विद्धा सास्त्रतं वाणै-
 स्त्रिभिरेव विधाभ्यते । धनुश्छिन्द महेन सुतीक्ष्णो न हसन्निव
 ॥ १० ॥ छिन्नधन्वा महाराज चात्यकि क्रोधमूर्च्छित । विक्षेप
 सुमहावेगा शक्तिं तस्य महोरसि ॥ ११ ॥ स तु शत्रुवा विभि-
 न्नाङ्गो निपपात रथोत्तमात् । लोहितान्द्र इवाकाशाद्दीप्तरश्मि
 र्यदृच्छया ॥ १२ ॥ तन्तु दृष्ट्वा हतं शूरमश्रुत्यामा महारथः ।
 अभ्यधावत् वेगेन शैनेय प्रति भारत ॥ १३ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति
 चाभाष्य सात्यकि स नराधिप । अभ्यवर्षच्छरैरेण मेत्तु हृष्टो
 यथाश्रुत् ॥ १४ ॥ तमापतन्त वेगेन शैनेयस्य रथ प्रति ।
 घटोत्कचोऽत्रवीद्वाजनाद् मुक्ता महारथः ॥ १५ ॥ तिष्ठ तिष्ठ न
 मे लोवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । एष त्वा निहनिष्यामि माहिष
 पशुमूखा यथा ॥ १६ ॥ युद्धश्रद्धान्द्र तैऽस्य विनेष्याम रणा
 जिरे । इत्युक्त्वा रोपताम्राक्षी राजसः परवीरहा ॥ १७ ॥
 द्रोणमभ्यद्रवत् क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केशरौ । रथात्तनवैरिभुभि-
 रभ्यवर्षहटोत्कचः ॥ १८ ॥ रथिनामृषेभ द्रोणिं धाराभिरिव
 तोयद् । ता वाणवृष्टिमप्राप्ता शरैराशोविषोपमे ॥ १९ ॥

आतद्यामान समरे तरसा द्रौणिराहवे । ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः
 भैर्मभेद्भिमिराशुगी ॥ २० ॥ अनादिनोद्गाहसेन्द्र घटोत्कचमरि-
 न्द्रमम् । स शरैराधितस्त्रेण राक्षसो रणमूर्ध्वनि ॥ २१ ॥ व्यक्ता
 शत महाराज श्वाविच्छूललितो यथा । ततः क्रोधसमाविष्टो
 भैमसेनः प्रतापवान् ॥ २२ ॥ शरैरवचक्रत्तौ श्रैर्द्रौणिं वज्राग्नि-
 खनैः । शरप्रैरर्द्धचन्द्रैश्च नाराचैः सशिलीमुखैः ॥ २३ ॥ वराह
 कर्णैर्नालोकीर्वाकर्णैश्चाभ्यवीवृषत् । ता मस्त्रवृष्टिमतुला वज्राग्नि
 समस्त्रनाम् ॥ २४ ॥ पतन्तीमुपरि क्रूरा द्रौणिरव्यथितेन्द्रिवः ।
 सुदुःसहा शरैर्घोरैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ॥ २५ ॥ व्यघनत् स
 महाराज महाभ्राणोव मारुत । ततोऽन्तरीक्षे वाणाना सङ्घा
 मोऽन्य इवाभवत् ॥ २६ ॥ घोररूपो महाराज योषाना स्रष्टु-
 र्वर्धनः । तयोस्तु सङ्घर्षकृतौर्वास्त्रलिङ्गेरितस्ततः ॥ २७ ॥ वभौ
 निशामुखे व्योम खद्योतैरिव बिभ्रितम् । स नागंगणशैर्द्रौणि-
 हिम् प्रच्छाद्य सर्वम् ॥ २८ ॥ प्रियाथं तव पुत्राणां राक्षसं
 समवाकिरत् । ततः प्रवृत्ते युद्धे द्रौणिराक्षसयोः पुनः ॥ २९ ॥
 विगाढे रजनोमध्ये शक्रप्रह्लादयोरिव । ततो घटोत्कचो वाणै-
 र्द्वेषभिर्द्रौणिमाहवे ॥ ३० ॥ लघानोरधि सक्रुद्धः कालञ्चलन-
 सन्निभैः । स गाढविहो व्यथितो राक्षसेन महाबल ॥ ३१ ॥
 वधाल समरे द्रौणिवीरानुन्न इव द्रुमः । स मोहमनुसमाप्तो
 ध्वजघटिं समाश्रित ॥ ३२ ॥ ततो जहाह्वतं मेन्य तव सर्वं
 जनाधिप । - हतं स भेनरे सर्वं तावकास्तं विशाम्यते ॥ ३३ ॥
 तन्तु हृष्टा तपावस्त्रमश्रुत्यामानमाहवे । पाशालाः सफ्रयाथैव
 सिद्धनादं प्रवक्रिरे ॥ ३४ ॥ प्रतिलभ्य तत सशामश्रुत्यामा महा-
 रथः । घनु प्रपोड्य वामेन करेणामित्रकर्षण ॥ ३५ ॥ मुमो-
 पाकर्ष्यपूर्णेन घनुपा मरमुत्तमम् । यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याद्य
 घटोत्कचम् ॥ ३६ ॥ स भिक्षा हृदय तस्य राक्षसस्य मरुत्तम ।

विवेकवसुधानुग्रहं सुपुङ्गवपृथिवीपते ॥ ३७ ॥ सोऽतिविद्धो महा-
 राजरथोपस्थं लपाविभत् । राजसेन्द्रं च बलवान् द्रौणिना
 रणमानिना ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा विभूढं हैहिर्यं सारथिस्तं रणा-
 जिरात् । द्रौणो सक्राथात् समान्तस्त्वपिन्ये तरान्वितः ॥ ३९ ॥
 तथा तु समरे विद्धा राजसेन्द्रं घटोत्कचम् । ननाद सुमहानादं
 द्रोणपुत्रो महारथः ॥ ४० ॥ पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्वधीषैश्च भारत ।
 वपुषा प्रतिजज्वाल मध्याह्ने मास्करौ यथा ॥ ४१ ॥ भीमसेनस्तु
 युध्यन्तं भारहाजरथं प्रति । स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यविध्य
 च्छित्तैः शरैः ॥ ४२ ॥ तं भीमसेनो नवमि शरैर्विव्याध भारतः ।
 दुर्योधनोऽपि विभत्था शराणां प्रत्यविध्यत ॥ ४३ ॥ तौ सावकी-
 प्रतिच्छन्नावदृश्येना रणाजिरे । मेघजालप्रतिच्छन्नौ नमसोविन्द-
 भास्करौ ॥ ४४ ॥ ततो दुर्योधनो राजा भीमं विव्याध पदिभिः ।
 पद्मभिर्मरतश्रेष्ठ तिष्ठ तिष्ठेति चाद्रवीत् ॥ ४५ ॥ तस्य भीमो
 घनुस्त्रिंशत्तु ध्वजश्च निमित्तैः शरैः । विव्याध कौरवश्रेष्ठं नवत्या
 नतपर्वणाम् ॥ ४६ ॥ ततो दुर्योधनः क्रुद्धो घनुरन्यत्र हतम् ।
 गृहीत्वा मरतश्रेष्ठो भीमसेनं मितैः शरैः ॥ ४७ ॥ अपोह्यद्रण-
 मुखे पश्यता सर्वधन्विनाम् । निहत्य तान् शरान् भीमो दुर्यो-
 धनघनुरग्रतान् ॥ ४८ ॥ कौरवपद्मविभत्थां चतुर्दशकाणां समा-
 र्पयत् । दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो भीमसेनस्य मारिषः ॥ ४९ ॥ चुर-
 प्रेण घनुस्त्रिंशत्तु दशभिः प्रत्यविध्यत । अथान्यत्र नुरादाच भीम-
 सेनो महाबलः ॥ ५० ॥ विव्याध नृपतिं तूष्णं सप्तमिर्निमित्तैः
 शरैः । तदप्यस्य घनुरक्षिप्रं चिक्षेद लघुद्वस्तवत् ॥ ५१ ॥
 द्वितीयञ्च तृतीयञ्च चतुर्थं पद्ममन्तथा । आत्तमात्त महाराज
 भीमस्य घनुराच्छिनत् ॥ ५२ ॥ तव पुत्रो महाराज जितकाशी
 मटोत्कचः । स तदा छिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ॥ ५३ ॥
 शक्तिद्वितीयं समरे सर्वपारशवीं दृढाम् । सत्योरिव स्वसारं हि

दीप्तां केतुशिखामिव ॥ ५४ ॥ सीमन्तमिव कुर्वन्तीं नमसोऽस्मि-
 नमप्रभाम् । अप्राप्तमेव ता शक्तं त्रिधा चिच्छेद कौरव ॥ ५५ ॥
 पश्यत सर्वलोकस्य भीमसेनस्य चाग्रतः । ततो भीमो महाराज
 गदा गुर्वी मंहोप्रभाम् ॥ ५६ ॥ चिक्षेपाविध्य विगेन दुर्योधन-
 रथ प्रात । ततः सा संहसा वाहास्तव पुत्रस्य सयुगे ॥ ५७ ॥
 सारथिञ्च गदा गुर्वी मंहोप्रभाम् रथ पुनः । पुत्रस्तु तव राजेन्द्र
 भीमाङ्गीतः प्रणश्य च ॥ ५८ ॥ आरुरोह रथद्वान्यं नन्दकस्य
 महात्मनः । ततो भीमो हत मत्वा निशामध्ये सुधीघनम् ॥ ५९ ॥
 सिंहनादं महच्चक्रे तर्जयन्निव कौरवान् । तावक्काः सैनिकायापि
 मेनिरे निहतं नृपम् ॥ ६० ॥ ततो विचक्रुशुः सर्वे हाहेति च
 समन्ततः । तेषाञ्च निनदं श्रुत्वा वस्ताना सर्वधीघिनाम् ॥ ६१ ॥
 भीमसेनस्य नादञ्च श्रुत्वा राजन्महात्मनः । ततो युधिष्ठिरो राजा
 हतं मत्वा सुधीघनम् ॥ ६२ ॥ अभ्यवर्त्तत विगेन यत्र पार्थो
 वृकोदरः । पाञ्चाला सृञ्जया भतुस्याः कीकेवासेदवस्तया ॥ ६३ ॥
 सर्वोद्योगेनाभिलम्बुर्द्रोणमाशु जिघासया । तत्रापि समहद्युद्धं
 द्रोणव्यासीत् परैः सह । धीरे तमसि मयाना निघ्नतामितरे-
 वरम् ॥ ६४ ॥

इति द्रोणपर्वण्य षटोत्सवबन्धपर्वणि दुर्योधनापदाने

षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

नाद्रीपुत्र प्रतापवान् । कथं विव्याध विंशत्या तदङ्गुतमिवाभवत्
 ॥ ४ ॥ तस्य कर्णो ह्वयान् हत्वा शरैः सन्नतपर्वभिः । सारथि-
 च्छास्य मत्सेन द्रुत निन्ये यमक्षयम् ॥ ५ ॥ विरथ सहदेवस्तु
 खड्गधर्मं समाददे । तदप्यस्य शितैवाणैर्व्यधमत् प्रहसन्निव
 ॥ ६ ॥ ततो गुर्वी गटा घोरा जेमचित्रा महाबल । प्रेषया-
 मास समरे वैकर्त्तनेरथ प्रति ॥ ७ ॥ तामापतन्तीं सहसा सह-
 देवेन प्रेषिताम् । व्यष्टमयच्छरैः कर्णो भूमाविवाभ्यपातवत् ॥ ८ ॥
 गटा विनिहता दृष्ट्वा सहदेवस्वरान्वित । शक्तिश्चिन्तित कर्णाय
 तामप्यस्याच्छिनच्छरैः ॥ ९ ॥ माद्रोसुतस्ततस्तूर्णमवप्लुत्य रथो-
 त्तमात् । प्रज्वलन्निव रोपेण दृष्ट्वा कथं व्यवस्थितम् ॥ १० ॥
 रथचक्रं ततो गच्छ सुमोचाधरथि प्रात । तदापतद्दे सहसा
 कालचक्रमिवाद्यतम् ॥ ११ ॥ शरैरनेकसाहसैरच्छिनत सूत-
 नन्दन । तस्मिन्स्थिते रथाङ्गे तु सहदेवस्तु मारिष ॥ १२ ॥
 ईपादण्डकथीकृत्वाणि युगानि विविधानि च । हस्यद्भानि तथा-
 श्वाथ गताथ पुरुषान् बहून् ॥ १३ ॥ विक्षेप कर्णमुद्दिश्य कर्ण-
 स्तान् व्यधमच्छरैः । स निराशुषमात्मानं ज्ञात्वा माद्रवतीसुतः
 ॥ १४ ॥ वार्यमाणस्तु विंशितैः सहदेवो रथे जहौ । तमभि-
 द्रुत्य राधेयो गृह्णति भरतर्षभ ॥ १५ ॥ अद्रवीत प्रहसन् वाक्यं
 सहदेव सुनिष्ठुरम् । मा युध्यस्व रणे वीर विंशितैरथिभिः सह
 ॥ १६ ॥ सहसैर्युध्य माद्रेय वचो मे नामिशाङ्गया । अथैन
 धनुषोऽग्रेण तुदन् भूयोऽद्रवीदिदम् ॥ १७ ॥ एषोऽर्जुनो रणे
 यतो युध्यते कुरुमि सह । तत्र वा गच्छ माद्रेय सह वा यदि
 मन्यसे ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु तं कर्णो रथेन राथनाम्बर ।
 प्राधात पाञ्चालराजस्य सैन्यानि प्रहसन्निव ॥ १९ ॥ वधप्राप्तन्तु
 माद्रेय नावधीत् समरेऽरिहा । कुन्त्या स्मृत्वा वचो राजन् सत्य
 सन्धो महारथ ॥ २० ॥ सहदेवस्ततस्त्रास्तो वभनान् शर

पीडितः । कर्णवाक्शत्याविद्वश जीवितान्निरविद्यत ॥ २१ ॥
 आर्क्षरोह रथं तूर्णं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः । जनमेजयस्य समरे
 ज्वरायुक्ती महारथः ॥ २२ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सहदेवापवाने
 सप्तषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

सा महती सेना प्राह्वन्निमि भारत ॥ १३ ॥ ब्रथमाना भर-
 शते शल्योताहवधोभिना । ता दृष्ट्वा द्रवती सेना ब्राह्मदेवधन-
 श्लयो ॥ १४ ॥ आयातो तत्र राजेन्द्र यत्र शल्यो व्यवस्थितः ।
 तो तु प्रहयद्यौ राजन् राजसेन्द्रो शल्यम्बुज ॥ १५ ॥ अष्टदश-
 सनायुक्तमास्त्राय प्रवर रथम् । तुरङ्गवदनेयुक्तं पिपाचैर्षोड-
 दशने ॥ १६ ॥ क्षोचितार्द्रपताकं च रथं माह्यविभूषितम् ।
 काष्णायसमयं शारसूक्ष्ममंसमावृतम् ॥ १७ ॥ रौद्रेण चित्रपक्षिण
 विवृतक्षेत्रकूलता । ध्वजेनोच्छ्रितदण्डत शश्वत्क्षेपेण पक्षिणा ॥ १८ ॥
 स वमो राजसो राजन् जिन्वाश्वतप्रयोपम । करोमाश्रुत
 सायान्तं प्रमल्लतनिवाहिराट् ॥ १९ ॥ किरन्निष्ठुगणाब्राह्मन्
 प्रायधोऽश्रुतमूर्धनि । अतितोन्नमभवद्गुह्यं तत्रराजसधोमूर्धनि ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा प्रीतजनन सर्वेषां तत्र भारत । अधकाकवलोलुककक्ष-
 गोमायुर्हर्षणम् ॥ २१ ॥ तत्रस्थुंन यरे प्रहृमिरत्नम्बुप्रमता-
 डवत् । दशमिष्व श्रितैर्वाणैश्चैत्राश्वच्छेद तस्य तु ॥ २२ ॥ सार-
 थिश्च त्रिमिर्वाणैस्त्रिमिरेव त्रिवेणुक्रम । सन्नुदकेन शिच्छेद सतुभि-
 सतुरो हयान् ॥ २३ ॥ पुनः सश्वत् कृतश्रापं वदस्यस्य दिग्वा-
 च्छिनत् । अथैतं निधितैर्वाणैस्तुभिर्मंरतपंश ॥ २४ ॥ प्राथो-
 विध्यहाचसेन्द्रं च विश्वं प्राह्ववद्वयान् । तं विजिव्याश्रुतस्त्वृष-
 द्रोण्यान्तिकमुप्राह्वत् ॥ २५ ॥ किंरकूलरगणाश्राजन् नरवारण-
 शान्तिषु । युध्यमाना महाराज माण्डवेत यमस्त्रिना ॥ २६ ॥ उैनिका
 न्यपतन्नुभ्यां वातनुन्ना इव ह्रुमा । तेषु नूक्याद्यमजेषु प्राणुर्वेन
 यमाश्रना । सम्यग्दृवन् भयं सर्वं मृगा इव अवाहिता ॥ २७ ॥

इति द्रोणपर्वेऽष्टोत्तशतस्य पर्वेऽष्टोत्तशतस्य पराभवे

सञ्जय उवाच । शतानीकं शरैस्तीक्ष्णैर्निर्द्दिष्टस्तद्वृत्तवत् ।
 चित्रसेनस्तव सुतो वारयामास भारत ॥ १ ॥ नाकुलिचित्रसेनन्तु
 विद्धां पञ्चमिराशुमीः । स च तं प्रतिविव्याध दशभिर्निर्मितैः शरैः
 ॥ २ ॥ चित्रसेना महाराज शतानीकं पुनर्युधि । निवभिर्निर्मितै-
 राजञ्जरेर्विव्याध वक्षसि ॥ ३ ॥ नाकुलिस्तस्य विधिखैर्वर्म सन्नत-
 पर्वभिः । गात्रात् सञ्जयावयामास तदहृतमिवाभवत् ॥ ४ ॥
 सोऽपेतवर्मा पुत्रस्तु विरराज भृशं नृप । चतुर्दशकाले राजेन्द्र
 निर्भोकनिव पन्नगः ॥ ५ ॥ ततोऽस्य निमित्तैर्वाणैर्ध्वजश्चिच्छेद
 नाकुलिः । घनुयैव महाराज यतमानस्य संगुण ॥ ६ ॥ स
 छिन्नधन्वा विरथो विवर्मा च महारथः । अथान्यदनुरादाय
 सुदृढं वेगवत्तरम् ॥ ७ ॥ ततस्तस्य चित्रसेना नाकुलिं मत्पर्वभिः ।
 शरैर्विव्याध समरे भारतानो महारथः ॥ ८ ॥ शतानीकोऽथ
 संक्रुद्धचित्रसेनस्य भारत । जघान चतुरो वाहान् चारथिश्च
 महाबलः ॥ ९ ॥ आर्षुत्य स रथात्तस्माच्चित्रसेना महारथयाः ।
 नाकुलिं पञ्चविंशत्या शरोणामाद्दिवहसौ ॥ १० ॥ तस्य तत्कुर्वतः
 कर्म नकुलस्य सुतो रणे । अर्धवन्द्रेण चिच्छेद चापं-हेमपरि-
 कृतम् ॥ ११ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतधारथिः ।
 आसुरो ह रथं शीघ्रं हाद्विक्यस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ दुपदन्तु
 शतानीकं शीघ्रमेव महारथम् । चित्रसेना महाराज किर-
 णैस्त्रैस्तदा ॥ १३ ॥ अश्वमेतस्तु समरे कसौपत्यं महारथम् ।
 पश्यां शरोणां विव्याध वाक्त्रोकरश्चि वा विभो ॥ १४ ॥ ह्य-
 सेनस्तु संक्रुद्धो यश्चसेन रथे-स्त्रितम् । वङ्गभिः सायकैस्तस्य-
 माजघान स्तमान्तेरे ॥ १५ ॥ तासुभो शरकुन्दाश्वो शरकण्टकिनो
 रथे । व्यराजता महाराजः प्रधाविधो मङ्गलैरिव ॥ १६ ॥ सुक-
 ष्णै रजिह्वाभिः शरैः सन्नतपर्वभिः । सधिरौषपरिक्लिन्नो व्यरा-
 जता महारथे ॥ १७ ॥ तपनोयामिभो चित्तो कल्पवृक्षाविवाहृतो ।

किशुकाविव प्रुष्पाढी प्रकाशिता रणाजिरे ॥ १८ ॥ वृषसेनस्ततो
 राजन् द्रुपदं नवाम् शरैः । विद्धा विव्याध सप्तत्या पुनवान्यै-
 स्त्रिमिः शरै ॥ १९ ॥ तत शरसहस्राणि विमुह्यन् विवगौ रथे ।
 कर्षणुवो महाराज वर्धमाण इवाम्बुदः ॥ २० ॥ ध्रुपदस्तु ततः
 क्रुद्धो वृषसेनस्य कामुंक्रम् । दिघा विच्छेद मल्लेन पीतेन निघि-
 तेन च ॥ २१ ॥ सोऽन्यत् कामुंक्रमादाय सुक्लवर्हानव दृढम् ।
 तूणाटाकथ विमंल मल्ल पीत शीतं दृढम् ॥ २२ ॥ कामुंके योज-
 नित्वा त द्रुपद् सन्निरौच्छ च । आकर्षणुष्यं मुमुचे वासयन् सर्व-
 सोमकान् ॥ २३ ॥ हृदयं तस्य निस्त्वा च जगाम वसुधातलम् ।
 कश्चल प्राविशद्वाजा वृषसेनशराहतः ॥ २४ ॥ सारथिस्तमपी-
 बाह सारन् सारथिवैष्टितम् । तस्मिन् प्रभजे राजेन्द्र पाञ्चालाना
 महारथे ॥ २५ ॥ ततस्तु द्रुपदानीकं शरैस्त्रिंशत्तनुच्छेदम् ।
 सम्प्राद्रवन्नमूः सर्वा निगोथे मेरवे सति ॥ २६ ॥ प्रदोषैर्हि
 परित्यक्तैः प्रज्वलद्भिः समन्ततः । त्वराजतमही राजन् वीताभ्रा
 द्यौरिव ग्रथै ॥ २७ ॥ तयाङ्गदैर्निपतितैर्व्यराजत वसुधरा ।
 प्राहृत्काले महाराज विद्युद्भिरिव तोषदः ॥ २८ ॥ ततः कर्ष-
 णतवस्था समन्तादिप्रदुद्रुव । यथेन्द्रभयविद्यस्ता दानवास्तारका-
 मये ॥ २९ ॥ तेनार्यमानाः सङ्ग्रामे पाञ्चाला सोमके सह ।

दिव ॥ ३५ ॥ प्रतिविम्बान्तु समरे कुर्वाणः क्रमं द्दारुणम् ।
 दुःशासनस्त्रिभिर्वाणैर्ललाटे समविध्यत ॥ ३६ ॥ सोऽतिविद्वो
 ब्रह्मवता तव पुत्रेण घन्विना । विरराज महाराज समृद्ध इव
 पर्वतः ॥ ३७ ॥ दुःशासनन्तु समरे प्रतिविम्बगो महारथ ।
 तवमि सायकैर्विद्धा पुनर्विन्वाद्य सप्तभिः ॥ ३८ ॥ तत्र भारत
 पुत्रस्ते कृतवान् क्रमं दुष्करम् । प्रतिविम्बप्रद्यानुश्रेः पातयामास
 सायकैः ॥ ३९ ॥ सारथिश्चास्य भङ्गेन ध्वजं च समपातयत ।
 रथे च तिलगो राजन् व्यधमत्तस्य घन्विन ॥ ४० ॥ पताकायं
 सतृष्णीरा बभूवोन् योऽङ्गाणि च प्रभो । विच्छेद तिलगं त्रुणं
 चरैः सन्नतेपर्वभिः ॥ ४१ ॥ विरथ सं तु धर्मात्मा घनुष्याणि
 रथास्थित । अयोधवत्सवः सुते किरच्छरयतान् बहून् ॥ ४२ ॥
 क्षुरप्रेण घनुस्तस्य विच्छेद कृतहस्तवत । अथैन दग्धभिर्वाणै-
 र्मिह्रन्धन्वानमाद्दियत् ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा भ्रातर तत्र भ्रातरोऽस्य
 महारथाः । अन्ववत्तन्त वेगीन महत्या सेनया सह ॥ ४४ ॥
 सोऽद्भवत् ततो यान श्रुतसोमस्य मास्वरम् । घनुर्गृह्य महाराजं
 विव्याध तनय तव ॥ ४५ ॥ ततस्तु तावकाः सर्वे परिवार्ये सुतं
 तव । अभ्यवत्तन्त वेगीन महत्या सेनया हृताः ॥ ४६ ॥ ततः
 प्रवृत्ते युद्धे तव तेषाञ्च भारत । निघोषे दारुणे काले यम-
 राष्ट्रोर्विद्वेक्षितम् ॥ ४७ ॥

इति श्लोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि यतानीकादिगुह्ये

एकोनसप्तत्यधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १६८ ॥

सञ्जय उवाच । नकुल रमसं युद्धे निघ्नन्त तव बाह्वीनीम् ।
 अभ्ययात् सोमस्य क्रुद्धस्त्रिष्टतिष्ठति राज्ञवोत् ॥ १ ॥ इतवैरी
 त तो गुरावयोऽन्यवधमाङ्घ्रिणी । न्यरे पूर्णावतात् दृष्टेरन्योऽन्य

मभिजघ्नतुः ॥ २० ॥ यथैव नकुलो राजन् शरवपाण्डुमुच्चत ।
 तथैव मोदन्नशोपि शिवाः सन्दर्शयन् युधि ॥ २१ ॥ तावुमो समरे
 शालच्छरकण्टकिनो तटाः ॥ २२ ॥ व्यभ्राजिताः महाराजः प्रजाविधी
 शालकैरिव ॥ २३ ॥ सुकण्ठो रत्निकाद्यैः शरैः क्षिप्रतनुच्छटो ।
 सधरोषपरिक्लिन्नो व्यभ्राजिताः महानृषे ॥ २४ ॥ तपनीयनिमी
 षित्वो कल्पवृक्षाविव द्रुमो ॥ २५ ॥ किंशुकाविव चेतुफलो प्रकाशेते
 रणाजिरे ॥ २६ ॥ तावुमो समरेः शूरी शरकण्टकिनो तटाः ।
 व्यभ्राजिताः महाराज कण्ठकैरिव शाललो ॥ २७ ॥ सुनिष्ठा प्रेष
 माणो तो राजन् विवृतलोषिनी ॥ २८ ॥ क्रोर्धरत्नान्तमयनेनिर्देहन्तो
 परस्परम् ॥ २९ ॥ श्यालस्तव सुसंक्रुहो माद्रीपुत्रः समन्वितः ।
 कर्णिकेन विव्याधः क्षुद्रये निमित्तेन जगत् ॥ ३० ॥ नानकुलस्तु भयं
 विह्वः श्यालेन तव धन्विना ॥ ३१ ॥ निपसाष्ट रथोपस्थे कम्पलक्ष्णे नः
 भाविष्यते ॥ ३२ ॥ अत्यन्तवेरिणो हस्तं हृष्टं प्रदुःखं तं पानतम् ।
 ननाष्टं प्रकुनिस्तव तपान्ते जलदो यथा ॥ ३३ ॥ प्रतिबन्ध्य ततः
 संघा नकुलः पाण्डुनन्दनः ॥ ३४ ॥ अथ्यर्थात् शीवकं भूयाः व्याप्तानन
 ईवान्तकः ॥ ३५ ॥ सः क्रुहः प्रकुनिः पट्टो विव्याध भरतर्षभः ।
 प्रमथेनं धतेनैव नारायणाः स्वनान्तरे ॥ ३६ ॥ ततोऽप्य समर
 शोपं मुष्टिद्वये द्विधाच्छिनत् ॥ ३७ ॥ ध्वजं च सरितं क्षिप्रारयाङ्गमा
 वपातयत् ॥ ३८ ॥ विषखिन च तोस्थेन पोतेन निमित्तेन च ।
 उरु निमित्थं चैकं किं कुलः पाण्डुनन्दनः ॥ ३९ ॥ श्येनं समघं
 व्याचिनं पातयानां च तं तटाः ॥ ४० ॥ शोऽतिविहो महाराज रथोपस्थ
 उपाविशत् ॥ ४१ ॥ ध्वजयष्टिं परिक्लिष्य कामिनी कामुको यथा ।
 तं विषं च निमित्तं ईष्टा श्यालं तवानघ ॥ ४२ ॥ अपोवाह
 रथेनाशु संरिथिर्धजिनीमुखात् ॥ ४३ ॥ सङ्क्रुः सुः पार्या ये च
 तेषा पंदोनुभाः ॥ ४४ ॥ निज्जिह्वे च रणे यत्नं नकुलः यत्
 तार्पणः ॥ ४५ ॥ अत्रैवोक्तं शारिणं तत्र शोषानीकायं मां बह ॥ १

तस्य तद्वचने शुचा माद्रोपुत्रस्य चारथिः । प्रायात्तेन तदा राजन्
 येन द्रोणो व्यवस्थितः ॥ २० ॥ शिखण्डिनस्तु समरे द्रोणप्रेम्सं
 महाबलम् । कृपः शारदतो व्यक्तः प्रत्यहच्छत वेगितः ॥ २१ ॥
 गौतमं द्रुपमाधानं द्रोणान्तिकमरिन्दमः । विव्याध नवभिर्वाणैः
 शिखण्डी प्रहसन्निव ॥ २२ ॥ तमावाथ्यो महाराज विद्वा पशुमि-
 रशिनैः । पुनर्विव्याध विंशत्या पुत्राणां प्रियङ्गुत्तव ॥ २३ ॥ मह-
 द्यद् तयोराघोहोररूपं विद्याम्यते । यथा देवासुरे युद्धे शम्बरा-
 मररोजघातः ॥ २४ ॥ अरजालासृतं व्योम चक्रतुस्तो महारथौ ।
 मेघाविवं तपोपाद्य वीरौ समरदुर्मदौ ॥ २५ ॥ प्रकृत्या घोररूपं
 तदाघोहोरतरं ततः । रात्रिश्च भरतयेष्ठ धीघानां युद्धमालिनाम्
 ॥ २६ ॥ कालरात्रिनिभा चाघोहोररूपा मयावहा । शिखण्डी
 तु महाराज गौतमस्य महदनुः ॥ २७ ॥ अर्धवन्द्रेण चिच्छेद
 ससर्ज च पितान् शरान् । तस्य क्रुद्धः कृपो राजच्छक्तिश्चिचैप
 दारुणाम् ॥ २८ ॥ रुक्मण्डामकुण्ठायां कर्मरिपरिमार्जिताम् ।
 तामापतन्तीश्चिच्छेद शिखण्डी दृग्भिः शरैः ॥ २९ ॥ सा पपात
 च मेदिन्या शक्तिर्हमविभूषिता । अयान्यदनुरादाय गौतमो
 वदताम्बरः ॥ ३० ॥ प्राच्छाद्यच्छित्तैर्वाणैर्महाराज शिखण्डिनम् ।
 साच्छाद्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ॥ ३१ ॥ व्यसीदत
 रथोपस्थे शिखण्डी रथिनाम्बरः । सीदन्तश्चैनमालोक्य कृपः
 शारदतो युधि ॥ ३२ ॥ आजघे बह्मभिर्वाणैर्लिघासन्निव भारत ।
 विसुखं त रणो दृष्ट्वा वाञ्छसेनि महारथम् ॥ ३३ ॥ पाशालाः
 सोमकाश्चैव परिवद्रेः समन्ततः । तथैव तव पुत्राश्च परिवद्रु-
 दिंजोत्तमम् ॥ ३४ ॥ महत्या सेनया शर्षं ततो युद्धमभूत् पुनः ।
 रायनाश्च रणे राजन्मन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ३५ ॥ अभूव तुमुलः
 यद्गो मेघानामिव भारत । इवता सादिनाश्चैव गजानाश्च विद्या-
 म्यते ॥ ३६ ॥ अन्योऽन्य निघनां राजन् क्रूरमाधीषन् बभौ ।

पत्नीनां द्रवता चैव पादभङ्गेन मेदिनी ॥ ३० ॥ अकम्पत महाराज
 योऽपि च्छस्ता मया दिव । रथिनो रथमारुह्य प्रदुताः वेग
 वत्तरम् ॥ ३१ ॥ अगच्छन् बभूवो राजन् मलमान् वायसा इव ।
 तथा गजान् प्रमिन्नाङ्गान् सुप्रमिन्ना महाराजाः ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नेव
 पदे यत्ता निरुहन्ति स भारत । सादी सादनमासाद्य
 पदातीयः पदातनम् ॥ ४० ॥ समासाद्य रणेऽन्योऽन्य । सरख्या
 नातिचक्रम् । घावता द्रवता चैव पुनरावर्ततामपि ॥ ४१ ॥
 बभूव तत्र सैन्यानां शब्दस्तु तुमुलो निधि । दीप्यमानाः प्रदी-
 पाश्च रथवारणवाजिषु ॥ ४२ ॥ अदृश्यन्त महाराज महोक्ता
 इव खाद्युताः । सा निशा भरतक्षेत्रे प्रदीपैरवभासिता ॥ ४३ ॥
 दिवसप्रतिमा राजन् बभूव रणमूर्धनि । आदित्येन यथा व्याप्त
 तमो घोरं प्रणश्यति ॥ ४४ ॥ तथा नष्टतमो घोर दीपैर्दीपै-
 रणे कृतम् । दिवश्च मृथिवी चैव दिग्घ्न प्रदिग्घ्नस्तथा ॥ ४५ ॥
 रजसा तमसा व्याप्ता द्योतता प्रमया पुनः । प्रस्त्राणा कवचा-
 नाश्च मणोनाश्च महात्मनाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्दधु प्रमा सर्वा दीपै-
 र्शैरवभासिताः । तस्मिन् युद्धे महारौद्रे वर्तमाने निशामुखि
 ॥ ४७ ॥ न केचिद्दिदुरात्मानमयमस्तीति भारत । अबधीत समरे
 पुत्रं पिता भरतसत्तम ॥ ४८ ॥ पुत्रश्च पितरं मोहात् खखोयेद्य
 तेषां सखा । सख्यन्विनश्च सख्यन्धी स्वस्रीयश्चापि नातुश्च ॥ ४९ ॥
 स्त्रे स्वान् परे स्वकीयाश्च निजघ्नुस्तत्र भारत । निर्भय्यादनभू-
 द्राजन् रावो युद्धं मयानेकम् ॥ ५० ॥

, अण्डय सबाब । तस्मिन् सतुमुत्तरे युद्धे वृत्तमाने भयावहे ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज द्राण्यमेवाभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ सन्दधानां धनुः
 श्रेष्ठं ध्यावकप्रं नूनं पुन पुन । अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं सक्र
 विभूषतम् ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नमेवायान्त द्रोणस्यान्त विकीर्षया ।
 परिवर्त्तमहाराज पाञ्चाबा प्राण्डवै सङ्ग ॥ ३ ॥ तथा परिवृत
 दृष्ट्वा द्रोणमाचार्य्यसत्तमम् । एवास्ते सर्वंते यथां ररञ्चुर्द्रोण
 माहवे ॥ ४ ॥ बलार्थवो ततस्तौ तु समेद्याता निघामुखि ।
 वाताहूतो, अश्वसत्तो भैरवौ सागराविव ॥ ५ ॥ ततो द्रोणं
 महाराज पाञ्चाख्यः पञ्चमि, शरै । विव्याध हृदये नूयं सिद्ध
 नादं नहात् ॥ ६ ॥ त द्रोणं पञ्चावग्रत्या विद्धो मारत
 सयुगे । विच्छेदान्येन भक्तेन धनुरस्य महाप्रमम् ॥ ७ ॥ धृष्ट
 द्युम्नस्तु निर्विद्धो द्रोणेन भरतप्रंस । धत्सुक्ष्मं च धनुः, शीघ्रं
 सन्दश्य द्रमनच्छेदत् ॥ ८ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्न,
 प्रतापवान् । आददेऽन्वहतु श्रेष्ठ द्रोणस्यान्तः, विकीर्षया ॥ ९ ॥
 विक्रुध्य तदनु, स्त्रीमानाक्रुष्णां पदवीरहा । द्रोणस्यान्तकर शीरं
 व्यसृजत् सायकं तत ॥ १० ॥ स विस्मृतो बलवता तस्मिन्निद्रो
 महान्धमे । मासयामास ततः, शैत्यः, दिवाकर इवोदित ॥ ११ ॥
 तन्तु दृष्ट्वा शरं शीरं, दिवगन्धर्वदानवा । स्वस्त्र्यस्तु समरे राजत
 द्रोणाधीत्यङ्गुवन्ः, वषः ॥ १२ ॥ तन्तु सायकमायान्तमाचार्य्यस्य रथ
 प्रति । कर्षो हादमथा राजाश्च्छेद कृतश्चस्तवत् ॥ १३ ॥ स
 क्षिन्ना बद्धवा राजन् धृष्टद्युम्नस्य, मारिष । निपपात, अरुस्तु
 नार्वंषा भुजगी यथा ॥ १४ ॥ अहत्त्वा तु समरे वाणान् शरैः
 सन्नतपयोमि तं धृष्टद्युम्नं ततः कर्षो, विव्याध निमित्तैः शरै
 ॥ १५ ॥ पञ्चमिर्द्रोणपुत्रस्तु क्षय द्रोणस्य पञ्चमि । शक्यस्तु
 नवमिर्मक्षेस्त्रिमिर्दुं याचनस्तथा ॥ १६ ॥ दुर्योधनस्तु विभ्रत्या
 पञ्चमि । पाञ्चाख्यं स्मरितावधन् सर्व एव महा

रथाः ॥ १७ ॥ च विद्मः सप्तमिवीरेद्रोणत्राणायमाहवे । स
 धापि प्रतिविव्याध सर्वानिव त्रिमिस्त्रिमि ॥ १८ ॥ द्रोणे कर्षञ्च
 द्रोणिञ्च विव्याध तनय तव । क्षरायुक्तो महाराज धृष्टद्युम्नो
 महामृषे ॥ १९ ॥ निर्भिन्ना धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृषे ।
 विव्यधुः समवेतास्ते मुञ्चन्तो भैरवान् रवान् ॥ २० ॥ द्रुमसेनन्तु
 संक्रुद्धो राजन् विव्याध पत्रिणा । पुनय विप्रिस्त्रिस्त्रुषं तिष्ठ
 तिष्ठेति चाद्रवीत् ॥ २१ ॥ स तु तं प्रतिविव्याध त्रिमिस्त्रीक्ष्ण-
 रजिह्वगी । स्रसंपुष्टे शिलाघोतेः प्राणान्तकरणैर्यधि ॥ २२ ॥
 मल्लेनान्येन तु पुनः सुवर्षोज्ज्वलकुण्डलम् । उन्मनाय शिरः
 कावात् द्रुमसेनस्य सयुगे ॥ २३ ॥ तच्छिरः प्रापतद्भूमौ सन्द-
 शौष्ठपुष्ट रणे । महावातसमुद्भूतं पक्व तालफलं यथा ॥ २४ ॥
 तासु विद्वा पुनर्योधान् वीरः सुनिमित्तैः शरैः । राधेयस्याच्छि-
 नत् मल्लैः कार्मुकैश्चित्रयोधिनः ॥ २५ ॥ न च तन्मृषे कर्षो
 धनुषम्हृद्गन्तदा । विभीर्खनमिवात्युग्रो लाङ्गूलस्य यथा हरिः
 ॥ २६ ॥ सोऽन्यद्गन्तु समादाय क्रोधरक्तोत्थणः श्वसन् । अभ्य-
 वर्धच्छरैरेण धृष्टद्युम्नं महाबलम् ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा कर्षन्तु संरब्धं
 ते वीराः पद्भ्यर्पमा । पाञ्चालपुत्रं क्षरिता परिवर्तुक्षिषासवः
 ॥ २८ ॥ पया योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतम् । मृत्यो-
 राख्येननुप्राप्तं मेमिरे सैनिको विभो ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले
 तु द्वाषाक्षी विकिरन् शरान् । धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तु सात्यकिः
 प्रत्यपद्यत ॥ ३० ॥ तमापतन्तु सम्प्रेष्य सात्त्वतं युद्धदुर्मदम् ।
 राधेयो दशमिवीरैस्तेन विव्याध सयुगे ॥ ३१ ॥ तं सात्यकि-
 महाराजं विव्याध दशमि शरैः । पश्यता सर्ववीराणां नागा-
 स्तिष्ठेति चाद्रवीत् ॥ ३२ ॥ स सात्यकेस्तु बलिनः कर्षस्य च
 महात्मने । आनीत् सनाग्नौ राजन् बलिवांसवयोरिव ॥ ३३ ॥
 खांस्यत्रयघोषिणं क्षत्रिवान् क्षत्रिचर्म । राजीवलोचनं कर्षं

सात्यकिः प्रत्यविध्यत ॥ ३४ ॥ कम्पयन्निव घोषिण धनुषी बसुधां
 बली । सुतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्यघोषयत् ॥ ३५ ॥ विपा-
 ठकर्षिणारारुचैवत्सदन्तैः चुरैरपि । कर्षः प्ररघतैषापि शैनेयं
 प्रत्यविध्यत ॥ ३६ ॥ तथैव युयुधानोऽपि वृष्णीनां प्रवरो युधि ।
 अश्ववर्षच्छरैः कर्षं तद्युद्धमभवत् समम् ॥ ३७ ॥ कर्षं प्रमु-
 खतः क्रुद्धा पुत्रास्तव विद्याम्यते । सात्यकिं विव्यधुः सर्वे समन्ता-
 न्निशितैः शरैः ॥ ३८ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि चम्वार्यै तेषां कर्षस्य वा
 विभो । अविध्यत् सात्यकिस्तूर्णं वृषसेनं स्तनान्तरे ॥ ३९ ॥
 तेन वाष्पेन निर्विद्धो वृषसेनो महाद्युतिः । न्यपतच्च रथे तूर्णं
 घनुरुत्सृज्य वीर्यवान् ॥ ४० ॥ ततः कर्षो हतं मत्वा वृषसेनं
 महारथम् । पुत्रघोकाभिसन्तप्तः सात्यकिं प्रत्यपीडयत् ॥ ४१ ॥
 पीडयमानस्तु कर्षेन युयुधानो महारथः । विव्याध बहूमिः
 कर्षं क्षरमाणः पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ स कर्षं दशभिर्विद्धा वृष-
 सेनश्च पद्मिः । सहस्त्रावापघनुषी तयोश्चच्छेद सात्त्वतः ॥ ४३ ॥
 तावन्ये घनुषी सच्ये क्रुद्धा प्रयुभयक्षरे । युयुधानमविध्येतां सम-
 न्तान्निशितैः शरैः ॥ ४४ ॥ वर्तमाने तथा रोद्रे तस्मिन् वीर-
 वरक्षये । अतीव शशुवे राजन् गाण्डीवस्य महास्वनः ॥ ४५ ॥
 श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्वनम् । सुतपुत्रोऽब्रवी-
 श्वाजन् दुर्योधनमिदं वचनम् ॥ ४६ ॥ एष सर्वाङ्गम् हृत्वा मुख-
 यश्च नरर्षमान् । कौरवांश्च महेश्वासान् गाण्डीवनिनदो महान्
 ॥ ४७ ॥ श्रूयते रथनिर्घोषो वासवस्येव गजैतः । करोति
 पाण्डुवो व्यक्तं कर्मोपायकमात्मनः ॥ ४८ ॥ एष पार्थो महाराज
 महैषेत् समहाधम् । विप्रकीर्णान्यनेकानि नावतिष्ठन्ति कर्षि-
 धिव् ॥ ४९ ॥ वातेनेव समुद्धूतमभ्रलाञ्छं विदोर्ध्वते । सत्यवापिन-
 मासाथ मित्रा मोरिव सागरे ॥ ५० ॥ इवतां घोषमुख्यानां
 गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । पततां समरे राजन् श्रूयते निनदो-

मन्त्रान् ॥ ५१ ॥ शृणु दुन्दुभिनिघोषमज्जुनस्य रथं प्रति । निघोषे
 रौलगादूख स्तनचित्तोरिवाश्वरे ॥ ५२ ॥ हाहाकाररवाशैव
 सिंघनादासं पुष्कलान् । शृणु शब्दान् बद्धविधानज्जुनस्य रथं
 प्रति ॥ ५३ ॥ अयं मध्ये स्थितोऽंशोकं सात्यकिः सख्यताश्वरः ।
 इह चिह्नम्यते कथ्यं कृतज्ञान् जेष्यामहे परान् ॥ ५४ ॥ एवं
 पाण्डुराजस्य पुत्रो द्रोणेन सङ्गतः । चतुरः चतुरः शूरैरथैः
 पुरुषसत्तमैः ॥ ५५ ॥ सात्यकिं यदि हन्याम घृष्टयन्त्रञ्च पापं-
 तम् । असंभयं महाराज प्रवो नो विजया मवेत् ॥ ५६ ॥
 श्रीमद्रवटिमो बीरो परिवार्य महारथौ । प्रयताम महाराज
 निघन्तुं तृष्णिपार्वतौ ॥ ५७ ॥ चव्यसाधो पुरोऽभ्येति द्रोणा-
 नोकाय भारत । संसक्तं सात्यकिं श्लाघा बद्धमिः कुन्तपुङ्गवैः ॥ ५८ ॥
 तत्र गच्छन्तु बहवः प्रवरोरथसत्तमाः । यावत् पार्थो न जानाति
 सात्यकिं बद्धमित्तम् ॥ ५९ ॥ ते त्वरध्वं महाशूराः शराणां
 भोज्ये भृशम् । यथा सिंघं प्रजत्येष परलोकाय माघवः ॥ ६० ॥
 कर्णस्य मतमाश्राय पुत्रस्ते प्राह शौबलम् । चयेन्द्रः समरे
 राजन् प्राह विष्णुं महाथेषाः ॥ ६१ ॥ वृतः सहस्रैर्द्विभिरंगाना-
 मनिर्वृत्तिनाम् । रथेषु द्रुपसाहस्रैर्वृत्तौ याहि घनक्षयम् ॥ ६२ ॥
 दुःशासनो दुर्विषहः सुबाहुदृष्टप्रघर्षणः । एते त्वाननुयास्यन्ति
 पत्तिभिर्बद्धमित्तताः ॥ ६३ ॥ जहि कृष्णो महेश्वाशौ घर्मराजश्च
 नातुल । नङ्गुलं महदैवश्च मौमसेनश्च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ देवाना-
 मिव देवेन्द्रे जयायां वीर्ये मे स्थिता । जहि मातुल कौन्तेया-
 नसुरानिव पावकिः ॥ ६५ ॥ एवमुक्त्वा ययौ पार्थान् तव पुत्रेषु
 शीघ्रतः । महत्या मेजया साधे तव पुत्रेषु दंशितः ॥ ६६ ॥
 प्रिवाशं तव पुत्रस्य द्विषधुः पाण्डुनन्दनान् । ततः प्रववृत्ते शुभं
 तावकाणां परैः सह ॥ ६७ ॥ प्रयाते शौबले राजन् पाण्डवाना-
 मनोकिनीम् । बलेन महता युक्तः सूनपुत्रस्तु सात्वतम् ॥ ६८ ॥

अभ्यवाह्वारितो युद्धे किरन् शरशतान् बहून् । - समेक्य तावकाः
 सर्वे सात्यकि पथ्येवारयन् ॥ ६८ ॥ भारद्वाजस्ततो गत्वा वृष्ट
 द्युस्तरथ प्रति । महद्युद्धं तदा-चक्रे निशोथे-भरतर्षभ । वृष्ट-
 द्युस्तेन-शूरेण पाञ्चाल्यैव सहाश्रुतम् ॥ ७० ॥ -

इति द्रोणपर्वणि घटीकृषवधपर्वणि सङ्कलयुद्धे

एकसप्तत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १७१ ॥

सङ्कलय उवाच । ततस्ते पार्थिवा सर्वे तद्वीर्या युद्धदुर्मदा ।
 अमृष्यमाणा सरब्धा युयुधानरथ प्रति ॥ १ ॥ ते रथे कल्पिते
 राजन् हेमरत्नविभूषितैः । सादिभिर्य गजैश्चैव परिवत्रन् अ-
 साञ्चतम् ॥ २ ॥ अथैन कोष्ठकीकृत्य सर्वतस्ते महारथा ।
 सिद्धनाद महत् कृत्वा तर्जयन्तश्चतुर्दिशम् ॥ ३ ॥ तेऽभ्यवपञ्चरै-
 स्तोच्छे सात्यकि सत्यविक्रमम् । त्वरमाणा महावीरा नाशवस्य
 वधैरिण्य ॥ ४ ॥ तान् दृष्ट्वापततस्तूष्णं शैनेय परवीरहा ।
 प्रत्यशङ्कान्महाबाहु प्रमुञ्चन् विशिखान् बहून् ॥ ५ ॥ तत्र वीरो
 महेश्वास सात्यकिर्युद्धदुर्मद । निचकर्त्त शिरास्युग्रै शरैः सन्नत-
 पर्वभि ॥ ६ ॥ हस्तिदस्तान् हयश्रीवान् बाहून्पि न साङ्गदान् ।
 चरप्रै शतयामास तावक्रानान्तु माधव ॥ ७ ॥ पतितेयामरैश्चैव
 श्वेतच्छूत्रैश्च भारत । बभूव घरणी पूर्णा नक्षत्रैर्यैरिव प्रभो
 ॥ ८ ॥ तेषान्तु युयुधानेन बध्यता युधि भारत । बभूव तुमुल
 शब्द प्रेतानामव क्रन्दताम् ॥ ९ ॥ तेन शब्देन महता पूरितेय
 वसुन्धरा । रात्रि समभवच्चापि घोररूपा भयावहा ॥ १० ॥
 दीर्यमाण बल दृष्ट्वा युयुधानशराहतम् । श्रुत्वा तु विपुल नाद
 निशोथे लोमहर्षणम् ॥ ११ ॥ सुतस्तवाग्नवीर्याजन् साराथ
 रचिनाम्बर । यत्रैष मन्दस्तत्राश्रवाञ्छोदथेति पुन पुन ॥ १२ ॥

ततो दुर्योधने राजा दृढधन्वा जितकृत् । भीष्मदस्तत्रिचवीधी
 युयुधाननुपाद्रवत् ॥ १३ ॥ तत पूर्यायते तस्यष्टेर्मासयोगित-
 मोलने । - दुर्योधन द्वादशभिर्मासिषव प्रत्यविध्यत ॥ १४ ॥ दुर्यो-
 धनस्तेन तथा पूर्वमेवाहितः शरैः । शैनेयं दशभिर्वाणैः प्रत्य-
 विध्यदमर्षितः ॥ १५ ॥ तत समभवद्युद्धमद्भुतोपमदर्शनम् ।
 पाञ्चालानाञ्च सर्वेषां तावकानाञ्च सर्वेषां ॥ १६ ॥ शैनेयस्तु रथे
 क्रुद्धस्तव पूर्वं महारथम् । सायकानामभीत्या तु विव्याधोरसि
 भारत ॥ १७ ॥ - ततोऽप्य-वाचान् समरे शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
 सारथिञ्च -रथान्तुष्मं प्रातयामास शत्रुदा ॥ १८ ॥ इताश्चे तु
 रथे तिष्ठन् प्रवस्तव विश्राम्यते । जुमोच निमित्तान् वाण्याञ्छेने
 तस्य रथ प्रति ॥ १९ ॥ - शरान् पञ्चाशवस्तस्तु शैनेय कृत-
 दम्तवत् । विच्छेद समरे-राजन्-प्रेयितास्तनयेन ते ॥ २० ॥
 अथापरेण मङ्गेन सुष्टिद्वेषे महद्भुत् । विच्छेद रमसा युद्धे तव
 सुखस्य माघव ॥ २१ ॥ विरथो विधनुष्यश्च सर्वलोकेश्वरः प्रभु ।
 आकरोह रथ-तुष्मं मास्वर कृतवर्मणः ॥ २२ ॥ दुर्योधने
 परावृत्ते शैनेयस्तव वाञ्छिनीम् । द्वावयामास विशिखैर्निर्गममध्ये
 विश्राम्यते ॥ २३ ॥ अङ्गुनिखाञ्जुन-राजन्-परिवार्यै समन्ततः ।
 रथैरनेकसाहस्रैर्गलेखैश्च सहस्रशः ॥ २४ ॥ - तथा हयसहस्रैश्च
 तुमुल सर्वतोऽकरोत् । ते महःस्त्राणि दिव्यानि विकिरन्तो-
 र्जुन प्रति ॥ २५ ॥ अर्जुन योषयन्ति अ-क्षत्रिया कालवोदिता ।
 तान्यर्जुन सहस्राणि रथवारणवृाजनाम् ॥ २६ ॥ प्रत्यवारय-
 दायस्त प्रकुर्वन् विमुख रिपुम् । ततोऽर्जुनमरिष्यन्त विव्याध
 युधि भीवल ॥ २७ ॥ - रोधताञ्जेक्षण क्रुद्धो विषत्या मायकी-
 भृषम् । - पुनश्चैव शतेनास्य सहस्रोऽपि महारथम् ॥ २८ ॥ तम
 र्जुनस्तु विषत्या विव्याध युधि भारत । - अथेतरान् महेष्वामा-
 स्त्रिमास्त्रमिरविध्यत ॥ २९ ॥ निवार्यै तान् वाणगणान् युधि

राजन् धनञ्जय । निजघ्ने तावकान् योषान् वज्रवेगै शरो
 त्तमै ॥ ३० ॥ भुजैश्चित्तैर्महाराज शरीरैश्च सप्तस्रग । समा
 स्तोर्षा घरा तत्र बभौ पुष्यैरिवावृता ॥ ३१ ॥ शिरोभि शकिरो-
 टैश्च सुनसैश्चकृण्वन् । सन्दष्टोष्ठपुटे क्रुद्धैस्तथैवोद्धतञ्जोषनै
 ॥ ३२ ॥ निष्कृषुडामणिघरे शत्रियाणा प्रियम्बदै । सम्यकीरिव
 विन्यस्तै पर्वतैर्वधमो महो ॥ ३३ ॥ कृत्वा तत कर्म क्षीमत्सु
 रुग्रमुग्रपराक्रम । स विद्धा शकूनि भूय पञ्चमिनतपर्वमि ॥ ३४ ॥
 उल्लूकं पनराजघ्ने शुषि वाण्येन रोषित । तमुल्लूक तथा विद्धा
 शोबलस्यैव पश्यत ॥ ३५ ॥ ननाद च महानादं पूरयन् वसुधा
 तलम् । ततो देवेन्द्रतनय शकूनेर्द्धतुराच्छिनत ॥ ३६ ॥ निन्ये
 च चतुरो वाहान् यमस्य सदनं प्रति । ततो रथादवप्ले त्य
 शोबलो मरुतर्षम ॥ ३७ ॥ उल्लूकस्य रथ तूर्णमारुरोह स्वरा
 न्वित । तावेकरथमारुढौ पितापुत्री महारथौ ॥ ३८ ॥ पाथं
 वदपत्तैर्वाणैर्गिरि मेघाविवोत्थितौ । ततो विद्धा महाराज पाण्डवो
 निशितै शरै ॥ ३९ ॥ विद्रावयस्सैव चमूं शतश्रीऽय सप्तस्रग ।
 अनिलेन यथाभ्राणि विच्छिन्नानि ततस्तत ॥ ४० ॥ विच्छि
 न्नानि तथा राजन् बलान्यासन् विशाम्यते । तदल मरुतयेष्ठ
 बध्यमानि तदा निधि ॥ ४१ ॥ प्रदुष्टाव द्विष सर्वा वीक्षमाणं
 भयाहितम् । उतसृज्य वाहान् समरे चोदयन्तस्तथापरे ॥ ४२ ॥
 सन्तस्ता पर्यवर्तन्त तस्मिन्समसि द्वाक्षणे । निर्जित्य समरे
 धीघास्तावकान् मरुतर्षम ॥ ४३ ॥ दधतुर्मुदितौ शङ्को वास
 देवधनञ्जयो । उष्टयन्तो महाराज द्रोण विद्धा विभि शरै
 ॥ ४४ ॥ विच्छेद घनुषस्तूष्णं ज्या शितेन शरेण च । स
 विहाय घनुर्भूमी द्रोण शत्रियमर्हेन ॥ ४५ ॥ आददेऽन्यदनु
 शूरो वेगवत्पारवत्तमम् । उष्टयन्न्ततो द्रोणो विद्धा सप्तभि
 रोशुने ॥ ४६ ॥ सारथि पञ्चभिर्वाणैर्बभूव मरुतर्षम । त

निवार्यै शरैर्द्रोणं दृष्ट्युन्नो महारथः ॥ ४७ ॥ व्यधमत्-
 कौरवीं सेनामासुरीं मघवानिव । बध्यमाने बले तस्मिन्स्त्व
 पुत्रस्य मारिष ॥ ४८ ॥ प्रावृत्तं नदी घोरा घोषितो घतर-
 द्विणी । उभयोः सेनयोर्मध्ये नराश्राद्धपवाहनी ॥ ४९ ॥ यथा
 वेतरणी राजन् यमराष्ट्रं प्रति प्रभो । द्रावयित्वा तु तत् सेन्यं
 दृष्ट्युन्न प्रतापवान् ॥ ५० ॥ अम्यराजत तेजस्वी शक्रो देव-
 गणोऽश्वव । अथ दध्मन्हाशङ्कान् दृष्ट्युन्नशिखण्डिनौ ॥ ५१ ॥
 यमौ च युयुधानस्य पाण्डवस्य वृकोदरः । जित्वा राजसहस्राणिः
 तावकानां तरस्विनाम् ॥ ५२ ॥ विहनादरवायक्रुः पाण्डवा जित-
 काशिनः । पश्यतस्त्व पुत्रस्य कर्मस्य च रणोल्लटाः । तथा
 द्रोणस्य शूरस्य द्रोणेणैव विश्राम्यते ॥ ५३ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सङ्ख्यजयुद्धे

द्विसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

सञ्जय उवाच । विदुतं स्वबलं दृष्ट्वा बध्यमानं महात्मनि ।
 क्रोधेन महताविष्टः पुत्रस्तव विश्राम्यते ॥ १ ॥ अम्येत्य सहसा
 कथं द्रोणश्च जयताम्वरम् । अमर्षवधमापन्नो वाक्यज्ञो वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥ भवद्भ्रामिह सद्भ्रामः क्रुद्धास्या सम्पु वन्तितः ।
 आहवे निहतं दृष्ट्वा सेन्यवं सव्यसाचिना ॥ ३ ॥ निहन्त्यमानाः
 पाण्डूनां बलेन मम वाहिनौम् । भूत्वा तद्विलये शक्तावशक्ता-
 विव पश्यतः ॥ ४ ॥ यद्यहं भवतोऽस्योऽप्यो न वाच्योऽस्मि तदैव
 हि । - आवा पाण्डुसुतान् सङ्घो जेष्याव इति मानदौ ॥ ५ ॥
 तदैवाहं वधः श्रुत्वा भवद्भ्रामनुसम्मतम् । नाकर्षिष्यामिद् पार्थ
 वैरं घोषविनाशतम् ॥ ६ ॥ यदि नाहं परित्याज्यो भवद्भ्राम-
 पुसुषर्षमी ! युध्यतामनुरूपेण - विक्रमेण सुविक्रमो ॥ ७ ॥

वाक्प्रतेऽदिन तो बीरो प्रनुनौ तनयेन ते । प्रविर्त्तयेतां तो युद्धं
 घाहताविव पन्नगो ॥ ८ ॥ ततस्तो रथिना श्रेष्ठो सर्वलोकघनु-
 र्चरो । श्रेनेयप्रमुखान् पार्थानमिदुद्रुवतूरणे ॥ ९ ॥ तथैव
 सहिताः पार्था स्वेन सैन्येन सर्वशः । अस्यवर्तन्त तो । बीरौ
 नर्हेमानो सुहृमुञ्ज ॥ १० ॥ अथ द्रोणो महेष्वासो दशभिः
 शनिपुङ्गवम् । अविध्यस्वरितं क्रुद्धं सर्वशस्त्रभृताम्बरः ॥ ११ ॥
 कर्मस्य दशभिर्वाणैः पुत्रस्य तव सप्तभिः । दशभिर्वाप्येनस्य सौवर्ण-
 खापि सप्तभिः ॥ १२ ॥ एते कौरवसक्रन्दे श्रेनेयपर्येवाकिरन्ते ।
 दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निघ्नन्त पाण्डवीं चभूमिम् ॥ १३ ॥ विव्यधुः
 सोमकास्तूष्णीं समन्ताच्छरत्प्रथिभिः । तव द्रोणोऽहं हत् प्रीणान्
 न्दत्रियाणा विश्राम्यते ॥ १४ ॥ रश्मिभिर्मास्करो राजस्तमासीव
 समन्ततः । द्रोणेन बध्यमानानां पाण्डवानां विश्राम्यते ॥ १५ ॥
 शुश्रुवे तुमुख शब्दः क्रोधतामितरेतरम् । पुत्रानन्ये पितृनन्ये
 भ्रातृनन्ये च नातुलान् ॥ १६ ॥ साग्निनेवान् ववस्याथ तथा
 सस्वन्निदान्धवान् । उत्सृच्यात्सृज्य गच्छन्ति तरिता जीवि-
 तेष्वनवः ॥ १७ ॥ अपरे मोहिता मोहात्तिमेवाभिसुखा ययुः ।
 पाण्डवानां बले याथा परलोक गता परे ॥ १८ ॥ तथा सा
 पाण्डवीं सेनां पीडयमाना महात्मना । निधि सम्प्राद्ववद्राजन्
 विशृज्यात्क्लाः समन्ततः ॥ १९ ॥ पश्येतां भीमसेनस्य । विजय-
 ख्याच्युतस्य च । त्यमघोर्धर्मपुत्रस्य पार्थतस्य च पश्यतः ॥ २० ॥
 तमसा सवृते लोके न प्राप्तायत किञ्चन । कौरवाणां प्रकाशितं
 दृश्यन्ते विद्रुता परे ॥ २१ ॥ द्रवमाणन्तु तत् सैन्यं द्रोणकर्णौ
 महारथौ । जग्मतुः पृष्टतो राजन् किरन्तौ चावकान् बहून्
 ॥ २२ ॥ पाण्डालेषु प्रमग्नेषु शीवमाणेषु सर्वतः । जनाहेतो
 दोनमना प्रत्यमापत फाल्गुनम् ॥ २३ ॥ द्रोणकर्णौ महो-
 ष्याणवितौ पार्थतसात्यकी । पाण्डालेषु च सहितौ जग्मतुः सायकौ

युधि ॥ २४ ॥ सा तदा शरवर्षेण प्रमत्ता मद्धती चम्बू । वार्य-
 भाणापि कौन्तेव पृथना नावतिष्ठते ॥ २५ ॥ तान्तु विश्वतीं
 दृष्ट्वा जवतु, केषवाङ्गुनो । मामिद्रवत विवस्ता भय त्यजत
 पाण्डवाः ॥ २६ ॥ - एतावावा सर्वसैन्यैर्व्यूढौ सम्यगुदायुधौ ।
 द्रोणश्च सूतपुत्रश्च प्रयातौ चम्बूबाधितुम् ॥ २७ ॥ त्वकोदरमया-
 यान्त दृष्ट्वा तत्र जनाह्वेन । पुनरेवाद्भवोद्वाजन् चर्षयन्निव पाण्ड-
 वम् ॥ २८ ॥ एप्र.भीमो रणश्लाघी वृत सोमकपाण्डवैः । अम्य-
 वर्तत विगेन द्रोणकर्मो महारथो ॥ २९ ॥ एतेन सहितो युध्य
 पाण्डालेय महारथैः । गच्छाश्वन्तं ह्यमप्यद्य सैन्याना पाण्ड-
 नन्दन ॥ ३० ॥ ततस्तौ पुरुषव्याघ्रावुभौ पाण्डवमाधवौ । द्रोण-
 कर्मो समासाय धिष्ठितौ रणमूर्धनि ॥ ३१ ॥ -

सञ्जय उवाच । ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं मद्धत् ।
 यतो द्रोणश्च कर्षेय परान् मन्ददतुर्युधि ॥ ३२ ॥ चम्बूहारस्तु
 तुमुक्तो निधौथे धामवत्सहान् । यथा सागरधी राजन्, प्रन्द्रो-
 द्यधमद्धयीः ॥ ३३ ॥ ततः चत्सृज्य पाणिभ्या प्रदोपास्तव
 वाहिनौ । युयुधे पाण्डवै चार्सेगुम्भन्तवदसम्भ्रमम् ॥ ३४ ॥ रजसा
 तमसा चैव सङ्ग्रामे भृशदारुणे । केवल नामभावेण प्रायुध्यन्त
 रणाजरे ॥ ३५ ॥ अयूयन्त हि नामानि आव्यभाणानि पार्थिवैः ।
 प्रहरद्भिर्महाराज स्वयम्भर इवाहवे ॥ ३६ ॥ तत्र शब्दमासीत्
 सहसा पुनः शब्दो महानभूत् । क्रुहाना युध्यमानाना जयता
 लोयतामपि ॥ ३७ ॥ यत्र यत्र ज दृश्यन्ते प्रदीपाः कुरुपुङ्गव ।
 ते शूरास्तत्र तत्र ज निपतन्ति पतद्भवत् ॥ ३८ ॥ तथा सयुध्य-
 मानाना विगाढाभून्द्धानिशा । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र कौर-
 वाणाञ्च भारत ॥ ३९ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्सवप्रथमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

त्रिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णो रथे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरदा
 आजघानोरसिः शरैर्द्दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ १० ॥ प्रतिविव्याध त
 कर्णं घृष्टद्यूम्नोऽमहारेण । पशुभिः सावकैस्तूष्णीं तिष्ठ तिष्ठेति
 चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ तावन्योऽन्यं शरैराजन् सञ्ज्ञाय समहारणे ।
 पुनः पूर्णायतोत्सृष्टैर्विव्याधाति परस्परम् ॥ १२ ॥ ततः पाञ्चाल
 मुखप्रत्य घृष्टद्यूम्नस्य सिंगुनीः ॥ सारथिश्चतुरस्राश्वान् कर्णो नित्ये
 चमन्थयन् ॥ १३ ॥ कामुकप्रवरहास्य विच्छेदनिघ्नैः शरैः ।
 सारथिञ्चास्य मर्त्तन रथनीडादपातयत् ॥ १४ ॥ घृष्टद्यूम्नस्तु
 विरथो हताश्वो हतसारथिः । अथपुनरथात्तूष्णीं गतामादाय
 वीर्यवान् ॥ १५ ॥ स बध्यमानः कर्णेन शरैः सन्नतपर्वभिः । गत्वा
 कर्णसमौपन्तु जघान चतुरो जयान् ॥ १६ ॥ पुनरावर्त्तन् वेगेन
 पार्षतः परवीरदा ॥ सञ्जयरथं क्षिप्रमारुह्य रथिनाम्बरः ॥ १७ ॥
 प्रवातुजामः कर्णाव वारितो धर्मसूनुना । कर्णस्तु समहातेजः
 सिंहनादविमिश्रितम् ॥ १८ ॥ शतुः शब्दं महश्शक्रो दंघौ तारेण
 चास्त्वजम् ॥ दृष्ट्वा विनिर्जितं युद्धे पार्षतं तेऽमहारथाः ॥ १९ ॥
 अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चालाः सह सोमकैः ॥ सूतपुत्रवधार्थाय
 शस्त्राण्योदाय सर्वशः ॥ २० ॥ प्रथयुः कर्णमुद्दिश्य मृत्युं कृत्वा
 निवर्त्तनम् ॥ कर्णोऽपि रथे वाजानन्यान् सूतोऽप्यधीजयत् ॥ २१ ॥
 शङ्खवर्णान् महारथान् सैन्धवान् साधुवादिनः ॥ लब्ध्वलक्षस्तु
 राधेयः पाञ्चालानां महारथान् ॥ २२ ॥ शम्यपीडयद्रथस्तः
 शरैर्मेष इवाक्षलम् ॥ शिवापीडमाना कर्णेन पाञ्चालोत्तमनोः
 किनी ॥ २३ ॥ संस्पर्शवत् ससन्धस्ता सिद्धिनेवाहिता मृगो ।
 प्रपतन्तो रथेभ्यश्चानजेभ्यश्च मदीपते ॥ २४ ॥ रथेभ्यो रथिनः
 स्तूष्णीं महश्यन्त समन्ततः । धावमानस्य शिषस्य ॥ चरप्रेष महा
 मघे ॥ २५ ॥ बाहू विच्छेद कैः कर्णः शिरसेव सन्नुच्छलन । जज्ञ
 विच्छेद शान्तस्य गजस्य ॥ विधीमते ॥ २६ ॥ वाजिपृष्ठगत

ध्यापि भूमिष्ठस्य च मारिषः । नाञ्जाधिपुर्धावमाना- बहवोऽन्ये
 महारथाः ॥ १८ ॥ संच्छिन्नान्यात्मगात्राणि वाहनानि च संयुगे ।
 बध्यमाना- शरैर्वीरैः पाञ्चाला- सुहृद्वैः सह ॥ १९ ॥ दृष्ट-
 विस्मन्दनाञ्चापि सूतपुत्रश्च मेनिरे । अपि स्व सन्तरे घोष धाव-
 मानं विचेतसं ॥ २० ॥ कर्णमेवाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति
 ते । तान्यनोऽहानि मन्त्रानि द्रवमाणानि भारत ॥ २१ ॥ अभ्य-
 द्रवद्द्रुत कर्णं सर्वतो विकिरच्छरान् । बध्यन्ते समरे घोषा
 धावमाना विचेतसं ॥ २२ ॥ नाशकृन्वन्वस्थातुं काव्यमाना
 महात्मना । कर्णेनाभ्याहता राजन् पाञ्चाला परमेष्ठुमिः ॥ २३ ॥
 द्रोणेन च द्विष्य सर्वा वीक्ष्यमाणाः प्रदुद्रुवुः । ततो युधिष्ठिरो
 राजा स्वसैन्यं प्रेक्ष्य विद्रुतः ॥ २४ ॥ अपथाने मतिं कृत्वा फाल्गुनं
 वाक्यमब्रवीत् । पश्य कर्णं महेष्वासं घनुष्यापिमवस्थितम् ॥ २५ ॥
 निषोये हारुणे काक्षे तपन्तमिव भास्करम् । कर्णं सावक्रनुत्तानां
 क्रोधतामेष्ट निस्वन ॥ २६ ॥ अर्नघं श्रूयते पार्थ बहन् नूनामनाथ-
 वत् । यथा विस्मजतस्यास्य सन्धानस्य चाशुगान् ॥ २७ ॥
 पश्यामि नान्तर पार्थ क्षपयिष्यति दान्धवान् । यद्वानन्तरं कार्यं
 प्राप्तकालं प्रपश्यामि ॥ २८ ॥ कर्णस्य बधसयुक्तं तत् कुरुष्व धन-
 क्षयः । एवमुक्तो महाराज पार्थ कृष्णमथाब्रवीत् ॥ २९ ॥ भीता
 धर्मसतो राजा राधेयस्याद्य विक्रमात् । एवञ्जते प्राप्तकालं
 कर्णानोके पुनः पुनः ॥ ३० ॥ भवान् व्यवस्यता शीघ्रं द्रवते हि
 बद्धस्थिनी । द्रोणमायक्रनुत्तानाः मन्त्राना मधुसूदन ॥ ३१ ॥
 कर्णेन द्वाप्यमानानामवस्थानं न विद्यते ॥ पश्यामीह तथा कर्णं
 विचरन्तममोतवत् ॥ ३२ ॥ द्रवमाणात्रयोद्वारान् किरन्त निशितैः
 शरैः । नैनं पश्यामि ससोढुं चरन्त रणभूर्धनि ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षं
 दृष्ट्वाऽऽर्तुं पादस्पर्शामवोरग ॥ स भवास्तत्र याल्लाशु चक्र-
 कर्णे महारथः । अहमेन बधिष्यामि मा वैप मधुसूदन ॥ ३४ ॥

वासुदेव उवाच । पश्यामि कर्णं कौन्तेय देवराजमिवाहवे ।
 विवेरन्त नरव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ ३५ ॥ न तथा न्योऽस्ति
 समरे प्रत्युद्याता घनश्लय । ऋते त्वा पुंसुर्व्याघ्र राजसाहा
 घटोत्कचव ॥ ३६ ॥ न तु तावदहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ ।
 समागम महाबाहो सूतपुत्रेण सयुगी ॥ ३७ ॥ दीप्यमाना महो-
 ल्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवो । त्वदर्थं तु महाबाहो सूतपुत्रेण
 संयुगी ॥ ३८ ॥ रक्ष्यते शक्तिरेषा हि रौद्रं ह्यर्षं विमर्शि च ।
 सततश्चानुरक्तो वै हितैषो च घटोत्कच ॥ ३९ ॥ घटोत्कचस्तु
 राधेय प्रत्युद्यातु महाबलः । स हि भीमेन बलिना जातः सर-
 पराङ्गम- ॥ ४० ॥ तस्मिन्नुखाणि दिव्यानि राजसान्यासुराणि
 च । विजेषति रणे कर्णमिति मे नास्ति संशयः ॥ ४१ ॥ एव-
 मुक्तो महाबाहुः पार्थ पुष्करलोचन । आजुहावीथ तद्दृष्ट्वा स्तथा-
 शीत् प्रादुरग्रतः ॥ ४२ ॥ कवचो मयः खड्गी सधन्वा च
 विशाम्पते । अभिवाद्य ततः कृष्ण पाण्डवश्च घनश्लयम् ॥ ४३ ॥
 अन्नवीत् स तदा गर्वाटयमस्मि प्रभाषि माम् । ततस्तानेष-
 संहायं दोष्ठास्यं दीपलोचनम् । अभ्यभाषत हैडिम्ब दामार्ह-
 प्रहसन्निव ॥ ४४ ॥

वासुदेव उवाच । घटोत्कच विजानीहि यत्त्वा दृश्यामि
 तच्छृणु । प्राप्तो विक्रमकालोऽयं तव नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४५ ॥
 स त्व निमज्जता युद्धे पाण्डवानां पुत्रो मेव । विविधानि तवा-
 खाणि सन्ति माया च राजसी ॥ ४६ ॥ पश्य कर्णेन हैडिम्बो
 पाण्डवानामनोकिनो । काश्यमाना यथा गावः पालेन रण-
 मूर्ध्वान ॥ ४७ ॥ एष कर्णो नृहेयासो मतिमान् दृढविक्रमः ।
 पाण्डवानामनोकेषु दहति क्षत्रियर्षमान् ॥ ४८ ॥ किरन्त सर-
 वर्षाणि महास्ति दृढधन्विनः । नाम्नुवन्नवस्वातुं पीडयमानाः
 पराधिपा ॥ ४९ ॥ नियोज्ये सूतपुत्रेण सरवर्षेण पीडिताः । एते

द्रवन्ति पाञ्चालाः सिंहेनेवाहिता मृगा ॥ ५० ॥ एतस्यैवं प्रवृ-
त्तस्य सूतपुत्रस्य मयुगी । निघ्नता विद्यते नान्यस्वानृते भीम-
विक्रम ॥ ५१ ॥ स त्वं कुरु महाबाहो कर्म युक्तमिहात्मन ।
मातुलानां पितृणाञ्च तेजसा च बलीन च ॥ ५२ ॥ एतदर्थं हि
हृदिस्त्रिंशो पुत्रानिच्छन्ति मानवाः । कथं न तारयिद्दगांतं स त्वं
तारय वासवान् ॥ ५३ ॥ इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतो-
र्घटोक्त्व । इह लोकात् परे लोके तारयिष्यन्ति धीहिता ॥ ५४ ॥
तवाप्यसदृशं घोरं वलं युद्धे महात्मन । सङ्गामे युध्यमानस्य न
समस्तं विद्यते ॥ ५५ ॥ पाण्डवानां प्रभङ्गानां कर्मणो निधि-
शायके । मञ्जता घातं राष्ट्रेषु भव पारं परन्तप ॥ ५६ ॥ रात्रौ
हि राक्षसा भूयिः भवन्त्यमितविक्रमाः । बलवन्तः सदुर्घर्षा-
शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ५७ ॥ जहि कर्णं महेश्वासं निधीये-
नायवा रणे । पार्था द्रोणं बधिष्यन्ति घटयुक्त्वा प्ररोगमा ॥ ५८ ॥

सञ्जय उवाच । कैशवस्य वचं श्रुत्वा भीमत्सरपि राक्षसम् ।
अस्यमापत कोरव्यं घटोक्त्वमरिन्दमम् ॥ ५९ ॥ घटोक्त्वमवा-
स्यैव दोषदाज्ञस्य सात्यकि । मतो मे सर्वसैन्येषु भीमसेनस्तु
पाण्डव ॥ ६० ॥ स मवान् शत्रुं कर्मणो हरिष्य मयुगी निधि ।
सात्यकि पृष्ठतो गोप्ता भविष्यति महारथ ॥ ६१ ॥ जहि कर्णं
रणे शूर साश्वतेन महायवान् । यद्येन्द्रस्तारकं पूर्वं, स्कन्देन
सह जहिष्वान् ॥ ६२ ॥

घटोक्त्वमवाच । अलसेवास्मि कर्णार्थं द्रोणाद्यालङ्घ्य मारत ।
अन्येषां क्षत्रियाणां वै कृतास्त्राणां महात्मनाम् ॥ ६३ ॥ अद्य
हास्यामि सङ्ग्रामं सुतपुत्राव तं निधि । यं जनाः सम्प्रवक्ष्यन्ति
यावद्भूमिर्घरिष्यति ॥ ६४ ॥ न चात्र शूराभ्योऽप्यामि न भीतान्
कृतास्त्राणां । सर्वमेव बधिष्यामि राक्षसं धर्ममास्त्रित ॥ ६५ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुर्हृदिस्त्रिंशो परवीरहा ।

अभ्यवात्तुमुलै कर्णं तव चैन्यं विभीषवन् ॥ ६६ ॥ तमापतन्त
 चक्रुः द्रोणाख्य द्रोणमूर्ध्वजम् । प्रहसन् पुरुषव्याघ्रं प्रतिजग्राह
 सूतज ॥ ६७ ॥ तथा समभवद्युद्धं कर्णोराक्षसधीर्मृधे । गळितो
 रोजग्राहूँश्च यत्नप्रच्छादयोरिव ॥ ६८ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्सवधपर्वणि षटोत्सव्याने

षतु सप्तत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १०४ ॥

संज्ञेय उवाच । दृष्ट्वा षटोत्सव राजन् सूतपुत्ररथं प्रति ।
 प्रतिघात महाबाहु लघुसु कर्णमाहवे ॥ १ ॥ अन्नवीक्षत्र
 पुर्वेस्ते दुःशासनमिदं वच । एतद्भृशो रणे तूष्णं दृष्ट्वा कर्णस्य
 विक्रमम् ॥ २ ॥ अभिव्यति रणे कर्णं तदारय महारथम् ।
 वृते चैन्येन महता याहि यत्र महाबल ॥ ३ ॥ कर्णो वैकर्त्तनो
 युद्धे रक्षितेन युयुत्सति । रक्ष कर्णं रणे यत्तो वृते चैन्येन
 नानदे ॥ ४ ॥ मा कर्णं राक्षसो धीर प्रनादान्नाशयिष्यति ।
 ऐतजिर्नन्तरे राजन् जटासुरसुतो बली ॥ ५ ॥ दुर्योधनमुपा
 गम्य प्राह प्रहरताम्बर । दुर्योधन तवामित्रान् प्रखयातान्
 युद्धेदमैतान् ॥ ६ ॥ पाण्डवान् जन्तुमिच्छामि तयाश्रितं सहा
 नुंगान् । जटासुरो नम पिता राक्षसाग्रो बली पुरा ॥ ७ ॥
 प्रयुज्य कर्म रक्षोघ्नं क्षुद्रैः पार्थैर्निर्पातितैः । तस्यापश्चिति
 मिच्छाम शत्रुशीघ्रितपूजया ॥ ८ ॥ शत्रुमाशेष राजेन्द्र मामनु-
 श्रोतुमर्हसि । तिमन्नवीक्षते राजा प्रीयमाण पुन पुन ॥ ९ ॥
 द्रोणकण्ठोऽत्रिमिवाशेषं पथ्यांशोऽहोदपञ्चये । तन्तु गच्छ मया
 शशो जहि युद्धे षटोत्सवम् ॥ १० ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं रक्षो
 मातुषसम्भवम् । पाण्डवानां हितं नित्यं हस्यश्वरथघातिनम् ॥ ११ ॥
 वैहायसगतं युद्धे प्रेषयेदमवादनम् । तथैत्युक्त्वा महाकाय

समाह्वय घटोत्कचम् ॥ १२ ॥ जाटासुरिर्ममसेनि नानाशस्त्रैस्त्वा-
किरत् । अलम्बपञ्च कर्णं च कुक्षयेन्यञ्च दुस्तरम् ॥ १३ ॥
द्वैष्टिः स्व प्रममाथैको महावातोऽस्त्रटानिव । ततो मावाबल
दृष्ट्वा रघुस्तूर्णमलम्बुष ॥ १४ ॥ घटोत्कच शरत्रातेर्नानालिङ्गैः
समाकिरत् । विद्धा तु बद्धमिवाणैर्ममसेनिमलम्बुष ॥ १५ ॥
अत्रावयच्छरैस्तूर्णं पाण्डवानामनीकिनीम् । तेन विद्राव्यमाणानि
पाण्डुसैन्यानि भारत ॥ १६ ॥ निघोथे विप्रकीर्यन्त वातनुन्ना
धना इव । घटोत्कचशरेनुन्ना तद्यैव तव पाहिनो ॥ १७ ॥ निघोथे
प्राद्वद्राजन्तुस्योत्था सहस्रम् । अलम्बुपस्तत क्रुद्धो भैमे
केनिं महान्धे ॥ १८ ॥ आजघ्ने बद्धमिवाणैस्तोत्रैरव महा-
द्विपम् । तिलयश्च ततो धान सूत सर्वायुधानि च ॥ १९ ॥ घटोत्-
कच प्रविच्छेद् प्राद्वसञ्जातिभैरवम् । तत- कर्णं शरत्रातेः
क्रुद्ध वापि सहस्रम् ॥ २० ॥ अलम्बुपञ्चाम्यवर्षन्धेवो मेचमिवा-
षलम् । तत सञ्चक्षुमे सेन्य क्रुद्धया राक्षसाहृतम् ॥ २१ ॥
उपर्युपरि चान्योऽन्य चतुरङ्ग ममर्है ह । जाटासुरिर्ममसारान्
विरथो हतसारथि ॥ २२ ॥ घटोत्कच रणे क्रुद्धा मुष्टिनाभ्यङ्गनञ्च
च । मुष्टिनाभ्याहत सोऽथ प्रचवाल घटोत्कच ॥ २३ ॥ अक्षति-
कम्पे यथा शैल सवृक्षस्तृणगुल्मवान् । तत सऽपरिधामेन
द्विपदृष्टेन तु बाङ्गना ॥ २४ ॥ जाटासुरिः भैमसेनरवधीत्
श्लोषन्मुच्छ्रित । तत प्रमथ्यत क्रुद्ध तूर्णं होडास्त्ररान्निर्घते
॥ २५ ॥ हास्या भुजाभ्या समृच्च नाप्यपेय महीतले । जाटा-
सुरिर्मोक्षविला आत्मानञ्च घटोत्कचात् ॥ २६ ॥ पुनस्त्याय वेगेन
घटोत्कचमुपाद्रवत् । अलम्बुपाऽपि वक्षिण्य-समुदक्षिण्य च
राक्षसम् ॥ २७ ॥ घटोत्कच रणे रोषान्निष्पिपेय महीतले ।
तयो सममवद्युहं गर्जितोऽतिहायथो ॥ २८ ॥ घटोत्कचाल
म्बुषयोस्तुमुल-लोमहरणम् । विप्रैश्च यन्तावन्योऽन्य मायामि

रतिमानिनो ॥ २८ ॥ ययुधाते महावीर्याविन्द्रवैरीषनाविव ।
 पावकास्वनिधी भूत्वा पुनर्गच्छतक्षको ॥ ३० ॥ पुनर्मघमहा
 वातो पुनर्वचमहाचलो । पुन कुञ्जरमादृलो पुन स्वभानु-
 भास्करो ॥ ३१ ॥ एव मायायतस्त्रजावन्यान्यवधकाङ्क्षणी । भृश
 श्चिद्रमयुध्येतामलस्वपुषटात्कषो ॥ ३२ ॥ परिषैष गढामिष प्रास-
 मुद्गरपट्टिषै । मुपलै पवेताशैष तावन्योऽन्य विजहत् ॥ ३३ ॥
 हयाभ्याञ्च गदाभ्याञ्च पटोतिरथिनो पुन । ययुधाते महामायी
 राक्षसा प्रवरो युधि । ३४ ॥ ततो घटात्कषो राजन्मलस्वपु-
 वधेषुसया । उत्पपात भृश क्रुद्ध श्येनवान्नपपात च ॥ ३५ ॥
 गृहीत्वा च महाकाय राक्षसंमलस्वपुम् । - सद्यत् न्यवधीड्मो
 मय वप्युरिवाहवे ॥ ३६ ॥ ततो घटात्कष खड्गमुद्गृह्याद्भुत
 दर्शनम् । रौद्रस्य कायादि शरो भोम वक्रतदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 स्फुरतस्तस्य सनरे नदतथातिमैरवम् । विषकर्त्ते महाराज श्वी-
 रमितविक्रम ॥ ३८ ॥ शिरस्तच्चापि सङ्गृह्य केशेषु संधिरोक्षितम् ।
 ययौ घटात्कषस्त्रुणं दुर्योधनरथ प्रति ॥ ३९ ॥ अभ्येत्य च महा-
 वाङ्म जयमान स राक्षस । शिरो रथेऽस्य निक्षिप्य वक्रतानन
 मूर्धेजम् ॥ ४० ॥ प्राणदङ्घ्रेव नाद प्राहृषोव बलाङ्कक । अत्रवीच
 ततो राजन् दुर्योधनमिदं वच ॥ ४१ ॥ एष ते नहतेो बन्धुस्त्वया
 सदृष्टविक्रम । पुनर्द्रष्टास कर्णस्य निष्ठाभेता तथात्मन ॥ ४२ ॥
 स्वधर्ममयं कामञ्च द्वितय योऽमवाक्कृत । रिक्तपाणने पश्येत
 राजान त्राण्यण स्त्रियम् ॥ ४३ ॥ सुप्रौतस्त्वावत तिष्ठस्व यावत्
 कर्णं वक्षाम्यहम् । एवमुक्त्वा तत - पाह्वात् कर्णं प्रति नरेश्वर ॥ ४४ ॥
 किरच्छरपतास्त्रोक्षणान् वमुच्यन् कर्णमूर्धनि । तत समभवद्युद्ध
 धोरुप भयानकम् । वक्षापन महाराज - नरराक्षसश्रीर्दृष्टे ॥ ४५ ॥

हात शोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अलम्बुपवधे

१ पञ्चसप्तत्यधिकप्रताऽध्याय ॥ १०५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यत्तद्वैकर्तनः कर्षीं राक्षस्य घटोक्तवः ।
निघोये समसज्जेता तद्यद्बनमवत् कथम् ॥ १ ॥ कादृशञ्चामव-
द्रूप तस्य घोरस्य रक्षसः । रथस्य कौटुम्बस्तस्य हयाः सर्वायुधानि
च ॥ २ ॥ जिम्बुनागा हयास्तस्य रथकेतुर्दनुस्तथा । कौटुम्बं
वमं चैवास्य शिरस्त्राणञ्च कौटुम्बम् । पृष्ठस्वमेतटापञ्च कुम्भलो-
च्छसि सञ्चय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । अहिः ३ । महाकायस्ताम्रास्यो निर्धतो-
द्गरः । जङ्घरोमा हरितश्मश्रुः शङ्खकर्षी महाहनुः ॥ ४ ॥
आक्रणाद्धारितास्य तीक्ष्णदृष्टः करालवान् । सुदीर्घताम्र-
जिह्वोष्ठो लम्बभ्रूः स्थूलनासिक ॥ ५ ॥ नीलाङ्गो लोहितग्रीवा
गिरिवर्षा भयङ्करः । महाकायो महाबाहुर्महाशोर्षो महाबलः
॥ ६ ॥ विकृतः पक्षस्पर्शो विकटादहपिण्डिकः । स्थूलस्निग्-
गूढनाभिस्य शिथिलोपचयी महान् ॥ ७ ॥ तथैव हस्ताभरणो
नहामायोऽङ्गद्वौ तथा । उरमा धारयन्निष्कमग्निमाला वथा-
चलः ॥ ८ ॥ तस्य हेममवच्छिन्नं बहुरूपकयोमितम् । तारण-
प्रतिमं शुभ्रं किरौटं मूर्ध्नि प्रयोमत ॥ ९ ॥ कुण्डली बालसूर्याभौ
माला हेममयी शुभाम् । धारयन् विपुलं कास्य कवचञ्च नहा-
प्रभम् ॥ १० ॥ किङ्किणीप्रतनिर्घोषं रक्तध्वजप्रताकिनम् । ऋक्ष-
चर्मावनहाङ्गं नक्षमात्रं महारथम् ॥ ११ ॥ सर्वायुधवरोपेतं
नास्थितं ध्वजमालिनम् । अष्टवक्रसमाशुक्तं मेघगम्भीरनिखनम्
॥ १२ ॥ मत्तमातङ्गसङ्घाभा लोहिताचा विभौषणा । कामवर्ष-
क्षेत्रोपिता बलवन्तस्य ते हयाः ॥ १३ ॥ वहन्तो राक्षसं घोरं
बलवन्तो जितयथा । विपुलाभिः सटाभिस्तो ह्येषमाणा मुहु-
र्मुहुः ॥ १४ ॥ राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सूतो दोषात्पुण्ड्रकः ।
राश्रभिः सूर्यरश्मिभिः सञ्जग्राह हवानरणे ॥ १५ ॥ स तेन
सहितस्तस्यावस्थेन यथा रविः । संसङ्गं द्रव चाभ्रेण यथाद्भि-

मङ्गला मङ्गान् ॥ १६ ॥ दिवस्सृक् समहाकेतु स्यन्दनेऽस्य सं-
 धिस्त । रक्तोत्तमाङ्गः क्रव्यादो गृध्रः परमभोग्यः ॥ १७ ॥
 वासवाशनिनिर्घोषं दृढल्यमतिविधिपन् । व्यक्तं किष्किपरीणाहं
 दादशारत्रिकामुंक्रम ॥ १८ ॥ रथाक्षमात्रैरिष्टुभिः सर्वाः प्रच्छा-
 द्यन् दिग्धः । तस्या वीरापहारिण्यां निघाया कर्णमभ्यधात्
 ॥ १९ ॥ तस्य विधिपतयाप रथे विष्टस्य तिष्ठत । अश्रुवत
 धनुर्घोषो विस्फुल्लितमिवाग्नेः ॥ २० ॥ तेन विद्यास्यमानानि तव
 सैन्यानि भारत । समकम्पन्त सर्वाणि निम्नोरिव महोर्मव ॥ २१ ॥
 तनापतन्तं सम्प्रेष्य विरूपक्षं विभीषणम् । उत्फलयन्तिव
 राधेयस्वरमाणो न्यवारयत् ॥ २२ ॥ ततः कर्णोऽभ्यवादिनस्य
 ज्ञस्यन्तमन्तिकात् । भातङ्गनिव भातङ्गो द्युर्धम इवर्धमम् ॥ २३ ॥
 अ सन्निपातस्तुमुलस्तथीरासीद्विशाम्यते । कर्णराक्षसथीराजनिन्द-
 शस्वरथीरिव ॥ २४ ॥ तौ प्रसृष्ट महाभीमे धनुषी भीमनिखने ।
 प्रच्छादयितामन्योऽन्य तक्षमाणो महेशुभिः ॥ २५ ॥ ततः पूषा-
 यतौत्सृष्टेः शरैः सन्नतपर्वभिः । व्यहारयितामन्योऽन्य कास्यै
 निर्मित्य वर्मणी ॥ २६ ॥ तौ नखैरिव प्रादूर्लौ दन्तैरिव महा-
 द्विषौ । रथशक्तिमिरन्योऽन्य विशिखैस्तौ ततश्चतुः ॥ २७ ॥
 संच्छिद्यन्तौ च गात्राणि सन्धधानौ च सायकान् । दहन्यौ च
 शरव्रातेर्दुष्प्रच्छौ च बभूवतुः ॥ २८ ॥ तौ शरक्षतसर्वाङ्गौ शीर्षिण-
 तोषपरिष्टुतौ । विभ्राजेता यथा वारिस्रवन्तौ गीरिकाचलौ ॥ २९ ॥
 तौ शराग्रविभिन्नाङ्गौ निर्भिदन्तौ परस्परम् । नाकम्पयितामन्योऽन्य
 व्यतमानौ महारथौ ॥ ३० ॥ तत् प्रवृत्तं निशायुहं शिरः सम-
 मिवाभवत् । प्राण्योर्दीव्यतौराजन् कर्णराक्षसथीर्मृषे ॥ ३१ ॥
 तस्य सन्धतस्त्रीष्णान् शराशासक्तमव्यत । धनुर्घोषिण विवक्षाः
 खेपरे च तटाभवन् ॥ ३२ ॥ घटोक्लेश तटा कर्णो न विशेषयते
 नृप । प्रादुष्यन्ते ततो दिव्यमस्त्रमस्त्रविनाश्वरः ॥ ३३ ॥ कर्णेन

सन्वितं दृष्ट्वा दिव्यमस्त्र घटोत्कच । प्रादुयक्रे ततो माया राक्षसी
 राक्षसेश्वरः ॥ ३४ ॥ शूलपर्वतधारिणा शैलमुद्गरदस्तया ।
 रक्षसा घोररूपपाणा महत्या सैनया वृतः ॥ ३५ ॥ समुद्यतमहा-
 शस्त्रं दृष्ट्वा ते व्यायता नृपाः । भूतान्तकमिवायान्त कालदण्डोग्र-
 धारिणम् ॥ ३६ ॥ घटोत्कचप्रसुतोऽसिद्धनादेन भीषिताः ।
 प्रसस्रुवुर्गजा म्रुवं, विव्यथ्य नरा भृशम् ॥ ३७ ॥ ततोऽश्लवृष्टि-
 रक्ष्या महातापीत समन्ततः । यद्वेरात्राधिकबलैर्विसुक्ता राक्षसै-
 र्भृशम् ॥ ३८ ॥ आयसानि च चक्राणि भुशुण्ड्यः शक्तितामराः ।
 घतन्त्यविरलाः शूला घतघ्न्यः पट्टिशास्तथा ॥ ३९ ॥ तनुग्रमति-
 रौद्वेग दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । पुत्राश्च तव योधाश्च व्यथिता
 विप्रदुद्रुवु ॥ ४० ॥ तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी कर्णो मानो न विव्यथे ।
 व्यधमत् स शरैर्माया घटोत्कचविनिर्मिताम् । विसर्ज्य शरान्
 घोरान् सूतपुत्रबधेषु तथा ॥ ४१ ॥ ततस्ते रुधिराम्यक्ता निस्त्रा
 कर्णं महाहवे । विविशुद्धरणीं वाणा संक्रुद्धा इव पन्नगाः ॥ ४२ ॥
 सूतपुत्रस्तु संक्रुद्धो लघुदस्तः प्रतापवान् । घटोत्कचनतिक्रम्य
 विभेद दशभिः शरैः ॥ ४३ ॥ घटोत्कचे विनिर्मित- सूतपुत्रेण
 नर्मसु । चक्रं दिव्यं सङ्स्तरमगृह्णादप्ययिता भृशम् ॥ ४४ ॥
 क्षुरान्त बालसूर्याभ मणिरत्नविभूषितम् । शिञ्जिपाधिरथे क्रुद्धो
 भैरवसेनिल्लिषासथा ॥ ४५ ॥ प्रविद्धमतिवेगेन विधिज्ञं कर्णसायकैः ।
 अभागस्यैव सङ्कल्पस्तत्रोधमपतद्द्वि ॥ ४६ ॥ घटोत्कचः सुसं-
 क्रुद्धो दृष्ट्वा चक्रं निपातितम् । कर्णं प्राञ्छादथदार्णेः स्वर्मानु-
 रिव भास्करम् ॥ ४७ ॥ सूतपुत्रस्त्वमभ्यान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः ।
 घटोत्कचरथं तूष्णं क्षादयामास पत्रिभि ॥ ४८ ॥ घटोत्कचेन तु
 गदा नहहेमाङ्गदा तदा । अस्त्रा भ्रान्त्य शरैश्चापि कर्णनाभ्या-
 ष्टतापतत ॥ ४९ ॥ ततोऽन्तरोक्षमुत्पत्य कालमेष इवोत्तदन् ।
 प्रबर्षं महाकायी द्रुमवर्षे नभस्तखात् ॥ ५० ॥ ततो नावाविर्न

कर्णो भीमसेनसुत दिवि । भार्गवैरभिविद्याघ घनं सूर्य्यं द्वा-
 शाम ॥ ५१ ॥ तस्य सर्वान् हवान् हत्वा सञ्चित्य प्रतप्ता रथम् ।
 अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ५२ ॥ न तस्यासौ
 दनिर्भिन्न गावे द्वाङ्गलमन्तरम् । सोऽदृश्यत सुहृत्तेन श्वाविच्छ
 क्षलितो यथा ॥ ५३ ॥ न हयान् रथ तस्य न ध्वज न घटोत्-
 कथम् । दृष्टवन्त स्र समरे प्ररौघेनामिसद्वृतम् ॥ ५४ ॥ स तु
 कर्णस्य तद्विव्यमस्त्रमस्त्रेण प्रातवन् । मायागुह्येन मायावी सूत-
 पुत्रमयोषयत ॥ ५५ ॥ सोऽयोषवत्तटा कर्णं मायया लाघवेन
 च । अलक्ष्यमाणानि दिवि शरज्जालानि सम्पतन् ॥ ५६ ॥ भैम
 सेनिर्महानाया नायया कुरुसत्तम । त्रिविकारात्मनात्मान मोहय
 न्निव भारत ॥ ५७ ॥ स तु कृत्वा विरूपाणि वदनान्यशुभान्
 च । अग्रसत सूतपुत्रस्य दिव्यान्यस्त्राणि वीर्यवान् ॥ ५८ ॥ पुन
 शपि महाकाय सञ्छिन्न प्रतप्ता रथे । हतसत्त्वो निरत्नासौ
 पतित समदृश्यत ॥ ५९ ॥ इत तं मन्यमानाय प्रणेदु कुरु
 पुङ्गवा । अथ दिव्यैर्वैरन्यैर्हृत्त सर्वास्त्रदृश्यत ॥ ६० ॥ एतथापि
 महाकाय प्रतप्यैर्प प्रतोत्तर । व्यदृश्यत महाराज भैनाक इव
 पर्वत ॥ ६१ ॥ अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षस । साग
 रोर्मारवाद्भूतस्त्रियैर्गूर्ध्वमवर्त्तत ॥ ६२ ॥ वसुधा दारयिता च
 पुनरप्सु न्यमज्जत । अदृश्यत तदा तत्र पुनरुन्मज्जितोऽन्यत
 ॥ ६३ ॥ सोऽवतीर्थ्य पुनस्तस्थौ रथ हेमपरिष्कृतम् । क्षिति
 खञ्ज दिग्भ्रैव माययाभ्येत्य दृष्टित ॥ ६४ ॥ गत्वा कर्णरथाभ्यास
 विफलत कण्डलानन । प्राङ् वाक्यमसम्भ्रान्त सूतपुत्र विद्या
 सते ॥ ६५ ॥ तिष्ठेदानीं क्व मे जीवन् सूतपुत्र गमिष्यसि ।
 शुङ्गशहामह तेषां इवनेष्याम रणाजरे ॥ ६६ ॥ इत्यक्त्वा रोध
 ताम्नाच्च रक्ष क्रूरपराक्रमम् । उत्पणतान्तरीक्षञ्च जहास च
 सावस्तरम् ॥ ६७ ॥ कर्णमभ्यहनञ्चैव गजेन्द्रमिव कैपरी । रथाच्च

मावैरिषुभिरभ्यवर्षं हटोत्कचः ॥ ६८ ॥ रथिनान्पुत्रं कर्णं धारामि-
 रिव तोयत् । भरतृष्टिञ्च तं कर्णो दूरात् प्राप्तामघातयत् ॥ ६९ ॥
 दृष्ट्वा च विहता नाया कर्णेन भरतर्षभ । घटोत्कचस्ततो साया
 समञ्जान्तिर्हितं पुनः ॥ ७० ॥ सोऽभवद्भिरिरत्यञ्च शिखरैस्तत्-
 नहृष्टैः । शूलप्रासाभिमुपलैल्लिलप्रस्त्रवणो महात्मान् ॥ ७१ ॥ तम-
 प्लनचचप्रख्यं कर्णो दृष्ट्वा मञ्जीघरम् । प्रपातेरायुधान्युग्राख्यं द-
 हन्त न चक्षमे ॥ ७२ ॥ स्यन्नित्तव तत कर्णो दिव्यमस्तमुद्गैरयत् ।
 ततः सोऽस्त्रेण शैलेन्द्रो विचित्रो वै व्यनश्यत् ॥ ७३ ॥ तत म
 तोऽप्यदो भूत्वा नील मेन्द्रायुधो द्विवि । अश्मत्रष्टिभिरत्यग्रः
 स्रुतपुत्रमवाकिरत् ॥ ७४ ॥ अथ सन्धाय वायव्यमस्तमस्तविदा-
 स्वरः । व्यधमत कालमेघं तं कर्णो वैकर्त्तनो व्रणः ॥ ७५ ॥
 स नार्गणगणै कर्णो द्विषः प्रच्छाद्य सर्वं य । षडानास्त्रं महा-
 गज घटोत्कचमौरितम् ॥ ७६ ॥ ततः प्रहस्य समरे मैमसेनि-
 महाबल । प्राट्यङ्गे महाभायां कर्णं प्रति महारथम् ॥ ७७ ॥
 स दृष्ट्वा पुनरायान्त रथेन रथिनास्वरम् । घटोत्कचमसम्भ्रान्तं
 वाचसेवद्भूमिर्व्रतम् ॥ ७८ ॥ सिंहपादूलनदृष्टेर्मत्तमातङ्गविक्रमे ।
 गजस्यैय रथस्यैय वालिपृष्ठगतैस्तथा ॥ ७९ ॥ नानाशस्त्रधरै-
 र्धोरैर्नानाकवचभूषणैः । वृत घटोत्कचं क्रूरैर्मरुद्भिरिव वामवम्
 ॥ ८० ॥ दृष्ट्वा कर्णो महेष्वासी दीधवानास राज्ञमम् । घटोत्-
 कचस्तत कर्णं विह्वा पञ्चमराशुनी ॥ ८१ ॥ ननाट भैरवं नादं
 भीषवन् सर्वपाथिवान् । भूयथाप्ललितैनाथ समार्गणगणं नहत
 ॥ ८२ ॥ कर्णं हस्तस्थितञ्चाप विच्छेदाशु घटोत्कच । अयान्य-
 हनुरादाय दृढशरमह महत् ॥ ८३ ॥ विवर्क्यं बलात् कर्णं
 दन्द्वायुधमिवोच्छ्रितम् । तत कर्णो महाराज प्रेषयानास माय-
 कान् ॥ ८४ ॥ सुवर्णपुङ्खलवृत्तान् खचरान् राज्ञमान् प्रति ।
 तदागैर्हितं यूयं रक्षन्त पीनवचनाम् ॥ ८५ ॥ सिंहेनेवाहितं

वन्य गजानामाकुल कलम् । विधम्य राक्षसान् वाणैः साश्व
 सूतगजान् विभु ॥ ८५ ॥ दृष्ट्वा भगवान् वज्रिर्मूर्तानीव युग
 क्षये । स हत्वा राक्षसौ सेना शुशुभे सूतनन्दनः ॥ ८७ ॥ पुरेव
 त्रिपुर दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डु
 वीर्येषु मारिष ॥ ८८ ॥ नैन निरोक्षितुमपि कश्चिच्छक्नोति पार्थिव ।
 ऋते घटोत्कचाद्राजन् राक्षसेन्द्राम्हावलात् ॥ ८९ ॥ भीमवीर्यं
 यलोपेतात क्रुद्धाद्देवस्रतादिव । तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्या पावकः
 समजायत ॥ ९० ॥ महोत्कभ्या यथा राजन् सार्क्षिणः स्नेह
 विन्दव । तल तलेन सहस्य सन्दश्य दग्धतच्छुदम् ॥ ९१ ॥ रथ-
 नास्थाय च पुनर्मायया निर्मित तत । युक्त गजनिभैर्वाहै-
 पिशाचवदनै खरै ॥ ९२ ॥ स सूतमब्रवीत् क्रुद्ध सूतपुत्राय
 मा वद । स ययौ घोररूपेण रथेन रथिनाम्बरः ॥ ९३ ॥
 हेरथ सूतपुत्रेण पुनरेव विद्याम्पते । स विक्षेप पुन क्रुद्ध सूत
 पुत्राय राक्षस ॥ ९४ ॥ अष्टचक्रा महाघोरानुग्रनी रुद्रनिर्मि-
 ताम् । तामवप्लुत्य जग्राह कर्णो न्यस्य रथे धनु । ९५ ॥
 दिक्षेप चैना तस्यैव स्यन्दनात् सोऽवप्लुवे । साश्वसूतध्वज दान
 भक्ष कृत्वा महाप्रभा ॥ ९६ ॥ विविध वसुधा भिन्ना सुरास्तत्र
 विचिक्षिपु । कर्णश्च सर्वभूतानि पूजयामासुरञ्जना ॥ ९७ ॥
 यद्वप्लुत्य जग्राह देवसृष्टा महाशनीम् । एव कृत्वा रणे कर्णं
 आसुराह रथ पुन ॥ ९८ ॥ ततो सुभोच विशिखान् सूतपुत्र-
 परन्तप । अशक्य कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु मानव ॥ ९९ ॥ यद
 कार्षीत्तदा कर्णं मह्यमे भीमदर्शने । स हन्यमानो नाराचै
 र्घोरामरिव पर्वत ॥ १०० ॥ गन्धर्वनगराकारः पुनरन्तरधीयत ।
 एव स वै महाकाशो मायया लाघवेन च ॥ १०१ ॥ अस्त्राणि
 तानि ऽटव्यानि जघान रिपुसूदन । निहन्यमानेष्वस्त्रेषु मायया
 रक्षसा ॥ १०२ ॥ अश्रान्तस्तत कर्णस्तद्वच्च प्रत्यघोषयत् ।

ततः क्रुद्धो महाराज भैमसेनिमहावज्रः ॥ १०३ ॥ चकार
 बद्धधात्मानं भीषयाणो महारथान् । ततो दिग्भ्यः समापेतुः
 सिंहव्याघ्रतरुचवः ॥ १०४ ॥ अस्त्रिजिह्वास्तु भुजगा विजगा-
 थाप्यथोमुखाः । आकीर्त्यमाणो विशिखैः- कर्णशपचरतैः शरैः
 ॥ १०५ ॥ नगराजसमप्रक्षस्तैवान्तरधीयत । राक्षसाय पिशा-
 चाय यातुघानस्तथैव च ॥ १०६ ॥ शालावृकाय बहवो वृकाय
 विकृताननाः । ते कर्णं भक्षयिष्यन्तः सर्वतः समुपाद्रवन् ॥ १०७ ॥
 अथैनं वाग्मिस्त्राभिस्त्रासवाह्यक्रुरे तथा । सद्यैतैर्बद्धभिर्घोरै-
 रायुधैः शोणितोच्चितै ॥ १०८ ॥ तेषामनेकीरेकीकं कर्णो विव्याध
 प्राशुमैः । प्रतिक्ष्वत्तु ता सायां दिव्येनास्त्रेण राक्षसीम् ॥ १०९ ॥
 आजघान हयान् घोरान् शरैः सन्नतपर्वभिः । ते भग्ना विकृ-
 ताङ्गाश्च छिन्नपृष्ठाय सावकीः ॥ ११० ॥ वसुधानन्वपद्यन्त प्रश्यन्-
 स्तस्य रक्षसः । स भग्नमाधो ह्रिडिम्बिः कर्णं वैकृत्तनं ततः ।
 एष ते विवधे मृत्युमित्युक्तान्तरधीयंत ॥ १११ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्सवबधपर्वणि कर्णघटोत्सवयुद्धे

षट्सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

उपस्य चवाच । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने कर्णराक्षसयोर्मृष्टे ।
 अलायुधो राक्षसेन्द्रो वीर्यवानभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ महत्या सेनया
 युक्तं सयोगनमुपागमत् । राक्षसानां विद्धपाणां सहस्रैः परि-
 वारितः ॥ २ ॥ नानाद्वपधरेर्वीरैः पूर्ववैरमनुसरन् । तस्य
 प्रातिर्द्धिं विक्रान्तो ब्राह्मणादो बको हतः ॥ ३ ॥ किर्भीरथ
 महातेजा ह्रिडिम्बश्च तथा सखा । स दीर्घकालाध्युपित पूर्ववैर-
 मनुसरन् ॥ ४ ॥ विश्रायैतन्निशायुद्धं जिघासुर्भीममाहवे । स
 भक्त इव मातङ्गः संक्रुद्ध इव चौरगः ॥ ५ ॥ दुर्योधनं नटं

वाक्यनम्रवीद्युहलालम् । विदितं ते महाराजं यथा भीमेन
 राक्षसा ॥ ९ ॥ । हृदिस्त्रवकाकर्मीरा निहता मम बान्धवा ।
 परामर्षं कन्याया हृदिस्थाया कृतं पुरा ॥ ७ ॥ किमन्य-
 द्राक्षसानन्यान्मायं पारभूय ह । तमहं सगणं राजन् सवाल्लि-
 रयकुञ्जरम् ॥ ८ ॥ हृदि स्थितं सहाभात्य हन्तुमभ्यगतं स्वयम् ।
 अथ कुन्तीसतान् सर्वान् वासुदेवपुरागमान् ॥ ९ ॥ इत्थां सद्य
 क्षचिध्यामि सर्वैरनुचरैः सह । निवारय वल सर्वे वयं यीतस्याम
 पाण्डवान् ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टा दुर्योधनस्तदा ।
 प्रतिशब्दाब्रवीदाक्यं भ्राष्टामं परिवारत ॥ ११ ॥ त्वां पुरस्कृत्य
 सगणं वयं यीतस्यामहं परान् । न हि वैरान्तमनसं स्याद्यान्त
 मम सैनिका ॥ १२ ॥ एवमस्त्विति राजानसुक्ता, राक्षसपुङ्गव ।
 अभ्यवाच्वरितो भीमं सञ्चितं पुरुपादकी ॥ १३ ॥ दीप्यमानेन
 वयुषा रथेनादित्यवर्षेणा । तादृशेनेव राजेन्द्र यादृशेन घटोत्-
 कथ ॥ १४ ॥ तस्याप्यतुलानर्घोषो बद्धतीरणाचरित । ऋच-
 चर्मावनहाङ्गा नह्यमात्रो महारथ ॥ १५ ॥ तस्यापि तुरगा-
 भीष्टं हास्तकाया खरखरा । शतं युक्ता महाकाया नास
 योषितमाजना ॥ १६ ॥ तस्यापि रथानर्घोषो महामेघरवो-
 पम । तस्यापि सुमहच्च प दृढच्छं वलवत्तरम् ॥ १७ ॥ तस्या-
 प्यसमा वाणा रुक्मपुङ्गा शिलाश्रिता । सोऽपि वीरो महा-
 बाह्वर्ष्येव स घटाक्लव ॥ १८ ॥ तस्यापि गोमाशुबलाभिगुप्तो
 बभूव कोतुर्ज्वलनार्कतुल्य । स चाप रूपेण घटाक्लवस्य श्रौततमो
 व्याकुललोपतास्य ॥ १९ ॥ दीप्ताङ्गटो दीप्ताकरीटमाली बह-
 न्निगुण्याय निवहखड्ग । गद्दो मुशुण्डी सुपलो हली स मरा-
 सनो वारणतुल्यवर्मा ॥ २० ॥ रथेन तेनानलवर्षेणा तदा विद्रा-
 ववन् पाण्डववाहिनीं ताम् । रराज सङ्घो पारवर्त्तमाना । वयु-
 । मेघ इयान्तरोक्षी ॥ २१ ॥ त चापि सर्वे प्रवरा नरन्द्रा

महाबला वर्मिण्यर्मिणश्च । हर्षान्विता युयुधस्तत्र राजन् वम-
न्तत पाण्डवयोधवीरा ॥ २२ ॥

द्रात द्रोणपर्वणि घटोत्कचवचपर्वणि अलायुधयुद्धे
सप्तसप्तत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १०७ ॥

सञ्जय उवाच । तनागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्माणमाहवे । हर्ष-
माहारयाञ्चक्रुः कुरव सर्वे एव ते ॥ १ ॥ तथैव तव पुत्रास्त्रे
दुर्योधनपुरोगमा । अप्रवा प्रवमासाद्य तर्तुकामा इवार्थवम्
॥ २ ॥ पुनर्ज्जातनिवात्मान मन्त्राना पार्थिवास्तदा । अलायुध
राक्षसेन्द्र स्त्रागतेनाभ्यपूजयन् ॥ ३ ॥ तस्मिन्स्वमानुषिः युद्धे वर्त-
माने भयावहे । कर्ष्यराक्षसयोगैस्त दारुणप्रतिदर्शनम् ॥ ४ ॥
उपप्रेक्षन्त पाञ्चाला जयमाना सराजका । तथैव तावका
राजन् रक्षमाणास्ततस्तत ॥ ५ ॥ चुक्रुः शुर्मेडमस्तीति द्रोण-
द्रोणिक्कपाटय । तत् कर्म दृष्ट्वा सभ्रान्ता हैडिम्बस्य रणालिरे
॥ ६ ॥ सर्वमाविन्नमभवत् हाहाभूतमचेतनम् । तव सैन्य महा-
राजानराद्य कर्ष्यजीविते ॥ ७ ॥ दुर्योधनस्तु सम्प्रेक्ष्य कर्ष्य-
मार्त्ति परा गतम् । अलायुधं राक्षसेन्द्रमाहृद्येदमथात्रवीत् ॥ ८ ॥
एष वैकर्त्तन कर्ष्यो हैडिम्बेन समागत । कुरुते कर्म सुमह-
द्यदस्यौपचिक मूधे ॥ ९ ॥ पश्येतान् पार्थिवान् शूरान् निह-
तान् भैमसेनना । नानाशस्त्रैरभिहतान् पादपानव दान्तना
॥ १० ॥ तवैष भाग समरे राजमध्ये भवा कृत । तवैवानुमते
वीर त विक्रम्य निवर्हय ॥ ११ ॥ पुरा वैकर्त्तन कर्ष्यमेव पापो
घटोत्कच । मायाबलमुपाश्रित्य माह्न्याच्छुक्लकर्षण ॥ १२ ॥
एवमुक्तं स राज्ञा तु राक्षसस्तोन्नविक्रम । तथेत्युक्त्वा महाबाहु-
र्घटोत्कचमुपाह्वयत् ॥ १३ ॥ तत कर्ष्यं समुत्सृज्य भैमसेनरापि
प्रभो । प्रत्यभिद्रमुपायान्त मर्हयामास मार्गणै ॥ १४ ॥ तत

समभवद्युद्धं क्रुद्धधाराक्षसेन्द्रयो । मत्तयोर्वाञ्छिताहेतोर्हिपयो
 रिव काननम् ॥ १५ ॥ राक्षसादिप्रसुतास्तु कर्णोऽपि रथिना
 स्वर । अभ्यद्रवद्धीमसेनं रथेनादित्यवर्षसा ॥ १६ ॥ तमायान्त
 मनादृष्ट्य दृष्ट्वा शस्ता घटोत्कचम् । अलायुधेन समरे विहेनेव
 गवाम्पतिम् ॥ १७ ॥ रथेनादित्यवपुषा भीम प्रहरताम्बर ।
 किरन् शरौघान् प्रययावलायुधरथ प्रति ॥ १८ ॥ तमायान्त-
 मभिप्रेक्ष्य स तदालायुध प्रभो । घटोत्कच सनुत्सृज्य भीमसेनं
 ततोऽभ्ययात् ॥ १९ ॥ त भीम सहसाम्येत्य राक्षसान्तकर प्रभो ।
 सगण राक्षसेन्द्र त शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २० ॥ तथैवालायुधो
 राजाच्छ्लाघीतैरजिह्वगी । अभ्यवर्धत कौन्तेय पुन पुन
 ररिन्दम ॥ २१ ॥ तथा ते राक्षसा सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् ।
 नानापहरणा भीमास्त्वत्सताना जयैधिणा ॥ २२ ॥ स
 ताडप्रमानो बह्मभिर्भीमसेनो महाबल । पञ्चमि पञ्चमि सर्वा-
 स्तानविध्यच्छित्तै शरे ॥ २३ ॥ ते युध्यमाना भीमेन राक्षसा
 क्रूरवुहय । विनेदुय महानादान् दुद्रुवुष दिशो दश ॥ २४ ॥
 तास्त्रास्यमानान् भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलम् । आमदुद्राव
 वेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ २५ ॥ त भीमसेन समरे तोच्छ्राग्रे
 रक्षिणोच्छरै । अलायुधस्ततस्तास्तान् भीमेन विंशित्रात्रणे ॥ २६ ॥
 विच्छेद काश्चित समरे लरया काश्चिदग्रहीत । स त दृष्ट्वा
 राक्षसेन्द्र भीमो भीमपराक्रम ॥ २७ ॥ गदाञ्चिद्वेप वेगेन वज्र
 पातोपमा तदा । तामापतन्तीं वेगेन गदा ज्वालाकुला तत-
 ॥ २८ ॥ गदया ताडयामास सा गदाभीममाद्रवत् । स राक्ष-
 सेन्द्र कौन्तेय शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २९ ॥ तानप्यस्याकरेऽन्वोघा-
 श्राक्षसो नानाशतै शरे । ते चापि राक्षसा सर्वे सैनिका भीम-
 क्षपिण ॥ ३० ॥ आसनाद्राक्षसेन्द्रस्य निलज्जुरथ कुक्षरान् ।
 माञ्चाला सृञ्जयाश्चैव वाजिन परमदिपा ॥ ३१ ॥ न शान्ति

क्षेमिरे तत्र राक्षसैर्भृशपोडिता । तं दृष्ट्वा तु महाघोरं वर्त्तमानं
 महाहवम् ॥ ४२ ॥ अत्रवीत पुरुपश्रेष्ठो घ्नन्प्लयानिद वच ।
 पश्य भीम महाबाहू राक्षसेन्द्रवशङ्कतम् ॥ ४३ ॥ पदमस्थानुगच्छ
 त्त्वा मा विचारय पाण्डव । धृष्टद्युम्न शिखण्डो च युधामन्युत्तमौ-
 जसौ ॥ ४४ ॥ सहितौ द्रौपद्याथ कथं यान्तु महारथा ।
 नकुल सहदेवश्च युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ४५ ॥ इतरात्राक्षसान्
 क्षन्तु याचनात्तव पाण्डव । त्वमपीमा महाबाहो वसू द्रोणपुर-
 स्कृताम् ॥ ४६ ॥ वारद्वस्त्रं महाबाहो महद्भि मवमागतम् ।
 एवमुक्तो तु कृष्णेन यथोद्दिष्टा रथोत्तमा ॥ ४७ ॥ जग्मुर्वैकर्त्तनं
 कथं राक्षसाधितरात्रणे । अथ पूषायतोत्सृष्टे शरैराघीविघो-
 पमै ॥ ४८ ॥ घनुषिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्र प्रतापवान् ।
 हयाथैव शितैर्वाणै सारथिञ्च महाबल ॥ ४९ ॥ जघान निपत
 सङ्घे भीमसेनस्य भारत । सोऽवतीर्य रथोपस्थात्तत्राश्वो हत
 सारथि ॥ ५० ॥ तस्मै गुर्वी गदा घोरा च विनद्योत्तमर्त्त ह ।
 ततस्ता भीमनिर्घोषामापतन्तीं महागदाम् ॥ ५१ ॥ गदया राक्षसो
 घोरो निजघान ननाद च । तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोर कर्म
 भयावहम् ॥ ५२ ॥ भीमसेन प्रहृष्टात्मा गदामुग्रा परानृषत् ।
 तयो समभवद्युद्ध तुमुल नररक्षसो ॥ ५३ ॥ गदानिपात
 ऋद्धादिर्भुव कम्पयतो भृशम् । गदाविमुक्तौ तौ मूय समासाद्ये
 तरेतरम् ॥ ५४ ॥ सुष्टिभिवंक्षसद्भादैरन्योऽन्यमामलघत्तु । रथ
 चक्रेयुर्गैरक्षैरधिष्ठानैरुपस्करै ॥ ५५ ॥ यथासन्नमुपाटाय तौ
 जग्मतुरनर्षणौ । तौ वक्षरन्तौ साधर समासाद्येतरेतरम् ॥ ५६ ॥
 भक्त्याविव मज्जानागौ चक्रुपाते परस्परम् । तदपश्यद्दृपोक्तेश्च पाण्ड
 वाना हिते रत । च भीमसेनरक्षायं हौडम्बि प्रत्यचीटवत् ॥ ५७ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि अलायधधुडे

अष्टसप्तत्याधकमतोऽध्याय ॥ १८८ ॥

नामयुतानि च । अवाटयन् पाण्डवेयास्तस्मिन्नक्षत्रिणां पातिते मरुधः ।
 अतीव सा निशा तेषां बभूव विजयावहा । विद्योत्तमाना विबभौ
 समन्ताद्दोषमालिनी ॥ ३५ ॥ अलायुषस्य तु शिरा भैमसेनि
 महाबल । दुर्योधनस्य प्रमुखे चिक्षेप गतचेतसः ॥ ३६ ॥ अथ
 दुर्योधनो दृष्ट्वा हत वीरमलायुषम् । बभूव परमोदहन सह
 सैन्येन भारत ॥ ३७ ॥ तेन ह्यस्य प्रतिज्ञात भौमसेनमहं युधि ।
 हन्तेति स्वयमागम्य क्षरता वैरमुत्तमम् ॥ ३८ ॥ ध्रुव स तेन
 हन्तव्य इत्यमन्यत पार्थिव । जीवितश्चिरकालाय भ्राट्णामित्य-
 मन्यत ॥ ३९ ॥ स त दृष्ट्वा विनिहृत भौमसेनात्मजेतवे । प्रतिज्ञा
 भौमसेनस्य पूर्णामेवाभ्यमन्यत ॥ ४० ॥

इति द्रोणपर्वण षटोत्सववधपर्वण अलायुषवधे

एकोनाशीत्यधिकशतोऽध्यायं ॥ १०८ ॥

सञ्जय उवाच । - निहत्यालायुष रक्ष प्रहृष्टात्मा षटोत्सव ।
 ननाट्वावावधान्नादान् वाहिन्या- प्रमुखे-स्थित ॥ १ ॥ - तस्य त
 तुमूल शब्दं श्रुत्वा-रुष्करकम्पनम् । तावकानां महाराज-भय-
 मासीत् सुदारुणम् ॥ २ ॥ अलायुषावपत्तन्तु भैमसेनि महा-
 बलम् । दृष्ट्वा कर्णो महाबाहु पाञ्चालान् समुपाद्रवत् ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वाभिद्वेषामर्वाणैर्धृष्टद्युम्नश्चिखाण्डनौ । इदं पूर्णयितात्सृष्टे-
 र्वाभेद नतपर्वणि ॥ ४ ॥ तत परमनाराचेर्युधामन्युत्तमौजसौ ।
 सात्यकिञ्च रथोदार कम्पयामास मागणैः ॥ ५ ॥ तेषामप्यस्यता
 सङ्घो सर्वेषां सव्यवचिणम् । सङ्खलान्येव प्रापान व्यदृश्यन्त
 जनाधिप ॥ ६ ॥ तेषां ज्योतलनिर्घोषो रथनेमिस्वनस ज ।
 मेघानामिव घर्मान्ते बभूव तुमुली निधि ॥ ७ ॥ - ज्यानेनिघोष
 स्तनयित्प्रभाय घगुस्तडिन्मण्डलकेतुमृज्ज । शरीरवर्पाकुलहाट

मांश्च सङ्ग्राममेष स बभूव राजन् ॥ ८ ॥ तद्दृष्टं शैल इवा-
 प्रकम्पो वपं महाशैलसमानरूप । विध्वमयामास रणे निरेन्द्रं
 वैकर्त्तन शत्रुगणावमर्ही ॥ ९ ॥ स तामरैर्वस्त्रनिपाततुल्यै शितैः
 शरैः काञ्चनचित्तपुङ्खैः । शत्रून् व्यपीडन् समरे महात्मा वैकर्त्तन
 पुत्रहितैरतस्त्रैः ॥ १० ॥ सच्छिन्नमिन्द्रध्वजिनय केचित्तीक्ष्णैः
 शरैरर्हितमिन्द्रदेहा । केचिद्विस्तृता विद्ययाय केचिद्वैकर्त्तनेनाश
 कृता बभूवुः ॥ ११ ॥ अविन्दमानस्त्वय शर्म सङ्घे यौघिष्ठिरं
 तद्वलमभ्यपद्यत । तान् प्रेक्ष्य भगान् विमुखीकृताश्च घटोत्कचो
 रोधमतीव धक्रौ ॥ १२ ॥ आस्त्राय त कौञ्चनरत्नचित् रथोत्तमं
 सिद्धवत् सनादत् । वैकर्त्तन कर्णमुपेत्य चापि विव्याध वक्ष-
 प्रतिभे पृथक्की ॥ १३ ॥ तौ कर्षिणारावशिलीमुखेभ्य नालोक-
 दृष्ट्वाभनिवत्सदन्तैः । वराहकर्णे सविषाणशृङ्गैः क्षुरप्रसङ्घैश्च
 बवर्षतु खम् ॥ १४ ॥ तदाणवर्षावृतमन्तरीच तिर्यग्गतामि
 समरे रराज । सुवर्णपुङ्खज्वलितप्रभामिर्विषत्प्रप्यामिरिव
 स्रजोमि ॥ १५ ॥ सम इह तावप्रतिमप्रभावावन्योऽन्यमाजघ्नतु
 सन्तमास्त्रैः । तथाऽहं वीरोत्तमधीनं कश्चिद्दृश्यं तस्मिन् समरे
 विधिपम् ॥ १६ ॥ अतीव त चित्रमनुत्पद्यस्वप वभूव युद्ध रवि-
 भीमसुन्वो । समाकुल शस्त्रनिपातघोर दिवोव राहशुमती-
 प्रदीप्तम् ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । घटोत्कचो यदा कर्णं न विधिपयते नृप ।
 तत प्रादुश्यकारोग्रमस्त्रमस्त्रविष्टास्वर ॥ १८ ॥ तेनास्त्रेण हयान्
 पूर्वं निहत्य तस्य राक्षस । सारथिश्चैव हैडिम्य क्षिप्रमन्तर
 धीयत ॥ १८ ॥

दृशराष्ट उवाच । तथा ह्यन्ताहंते तस्मिन् कूटयोषिभिर
 राक्षसे । यन्नामकीः प्रतिपन्न तन्ममावच्छु सञ्जय ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । अन्तर्हित राक्षस त विदित्वा सम्प्राक्रोधन्

कुरवः सर्व एव । तत्र कथं नायं राक्षसः कूटयोधो हन्यात् कर्षं
 समरे पश्यमानः ॥ २१ ॥ ततः कर्षो लघुचित्रास्त्रयोधो सर्वा
 दिग्धो व्याहृषोहाणजालैः । न वै किञ्चिदपट्येत भूतं तमोभूते
 चायकीरन्तरोक्षे ॥ २२ ॥ - न चाददानो न च सन्धानो न चेधुधो
 स्पृश्यमानः कराग्रैः । - अदृश्यैः लाघवान् सूतपुत्रः सर्वैर्वापि-
 स्फाटयानोऽन्तरीक्षम् ॥ २३ ॥ - ततो मायां विहितामन्तरोक्षे
 घोरां भीमां राक्षसीं दारुणेन । तां पश्यामो लोहिताभप्रकाशां
 देदीप्यन्तीमग्निशिखामिवोग्राम् ॥ २४ ॥ - ततस्ततो विद्युतः
 प्रादुरासन्नुक्तायापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र । घोषशाचां प्रादु-
 राधीव सुघोरः सहस्रशो नन्दतां दुन्दुभीनाम् ॥ २५ ॥ - ततः
 शराः प्रापतन् रुक्मपुङ्खाः शक्तयः प्रासा मुसलान्यायुधानि । - पर-
 श्वषास्त्रैलघोताय खड्गैः प्रहीप्ताग्राः पट्टिशास्तीनराश्च ॥ २६ ॥
 मयूखिनः परिघाः लोहबद्धा गदाथिवाः श्वितधाराश्च शूलाः ।
 गुर्व्यो गदाः हेमपट्टावनदाः शतस्रश्च प्रादुरासन् समन्तात् ॥ २७ ॥
 महाशिलाश्चाप्रतस्तत्र तत्र सहस्रशः साशनवश्च वज्राः । - चक्राणि
 प्रानेकशतचक्राणि प्रादुर्वभूर्ज्वलनप्रभाणि ॥ २८ ॥ । तां शक्ति-
 माशासिपरश्वधानां प्रासर्ष्टिवज्राग्निमुहराणाम् । वृष्टिं विशालां
 ज्वलितां पतन्तीं कर्णः शरोधैर्न शमाकं हन्तुम् ॥ २९ ॥ - शरा-
 हतानां पतता हयानां वज्राहतानाञ्च महागजानाम् । - शस्त्रा-
 हतानाञ्च महारथानां महान्निनादः पततां बभूव ॥ ३० ॥ सुभीम-
 नानाविधशस्त्रप्रतिघटोक्त्वेनाभिहतं समन्तात् । - दीर्योधनं
 तद्वलमार्त्तमासीद्ग्रावर्त्तमानं दृष्ट्वा भ्रमत्तत् ॥ ३१ ॥ - चाहाकृतं
 सम्परिवर्त्तमानं संलोलमानञ्च विषण्णरूपम् । ते चाप्येभावात्
 पुरुषप्रवीराः पराङ्मुखान् बभूवुस्तदानीम् ॥ ३२ ॥ तां राक्षसीं
 घोरतरां सुभीमा वृष्टिं महाशस्त्रमयीं पतन्तीम् । दृष्ट्वा बली-
 राय निपात्यमानान् महद्भयं तव पुत्रान् विवेच ॥ ३३ ॥ शिवाश्च

वैश्वानरशौप्तजिह्वाः सुभीमनाटाः शतशो नदन्तीः । रक्षोगर्णा-
 न्नर्हृतयापि वीक्ष्य नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ॥ ३४ ॥ ते शौप्त-
 जिह्वाननतीक्ष्णदंष्ट्रा विभीषणाः शूलनिक्वाथकायाः । नमोगताः
 शक्तिविपक्त्वस्ता मेघा व्यमुञ्चन्निव त्रष्टिसुग्राम् ॥ ३५ ॥ तै-
 राहतास्ते शरशक्तिशूलैर्गर्गटाभिरग्रेः परिघैश्च दीप्तैः । वज्रैः
 पिनाकैरर्मानप्रहारैश्चक्रे शतघ्ना मथिताश्च पेतुः ॥ ३६ ॥ शूलां-
 शुशूलाश्लगुडाः शतघ्ना स्थूणाश्च कार्पायसपट्टनहाः । शवा-
 किरंस्तव पुत्रस्य सेना ततो रोद्रं कश्मलं प्रादुरासीत् ॥ ३७ ॥
 विभीषांस्ता विहतैस्तमाह्वैः सम्मज्जाह्वाः शिरते तत्र शूराः ।
 छिन्ना हयाः कुम्भरायावभग्नाः सञ्चूर्णिताश्चैव रथाः शिलाभिः
 ॥ ३८ ॥ एवं महच्छरवर्षं सृजन्तस्ते यातुधाना भुवि घोर-
 क्षपाः । मायाः सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन नानुचन् वै वाचमानं न
 भीतम् ॥ ३९ ॥ तस्मिन् क्रूरे कुसवीरावमर्हे कालोत्सृष्टे सवि-
 याणामभावे । ते वै भग्ना सहसा व्यद्वन्त तत्राक्रोशन् कौरवाः
 सर्व एव ॥ ४० ॥ पलायध्व कौरवा नैतदस्ति सेन्द्रा देवा घ्नन्ति
 न पाण्डुवार्थे । ततो तेषा मज्जता भारताना न स होपस्तत्र
 बभूव कश्चित् ॥ ४१ ॥ तस्मिन् संक्रन्दे तुमुले वर्त्तमाने सैन्ये भग्ने
 लीयमाने कुक्षणाम् । अनीकाना प्रविभागे प्रकाशे न श्रायन्ते
 कुरवो नैतरे वै ॥ ४२ ॥ निर्मथ्यादि विद्रुवे घोररूपे सर्वा दिग्भ्यः
 प्रेक्षमाणाश्च शून्याः । ता शस्त्रवर्षिं सहसा गाहमान कथञ्चैकं
 तत्र राजन्नपश्यन् ॥ ४३ ॥ ततो वाणैरावृणोदन्तरीक्षं दिव्या
 मायां धीघयत्राक्षसस्य । स्त्रीमान् कुर्वन् दुष्करश्चार्यकर्म नैवा-
 मुद्यत् संश्रुगं सूतपुत्र ॥ ४४ ॥ ततो मोता समुदैक्षन्त कथं
 राजन् सर्वे सैन्यवा वाङ्मूकाय । असंमोहं पूजयन्तोऽस्य सङ्घे
 सम्पश्यन्तो वै विजयं राक्षसस्य ॥ ४५ ॥ तेनात्सृष्टा सक्रयुक्ता
 शतघ्नौ समं सर्वोश्चतुरोऽश्वान् जघान । ते क्षान्तिर्निर्जगतीमन्व-

पयन् गतासवो निर्द्देशनाच्च जिह्वा ॥ ४६ ॥ ततो हताश्रवा
 टवसृञ्च वानादन्तमेना कुरुषु प्रद्ववत्सु । दिव्ये चास्त्रे मायया
 बध्यमाने नैवामुद्यच्छिन्तयन् प्राप्तकालम् ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रुवन्
 कौरवा सर्व एव कथं दृष्ट्वा घोररूपपाञ्च मायाम् । शक्त्या रक्षो
 जहि कथांश्च तूष्यं नश्यन्त्येते कुरवो घातैराष्ट्रा ॥ ४८ ॥ करि-
 ष्यत किञ्च नो भीमपार्थी तपन्तमेन जहि पाप निशोथे । यो न-
 सङ्गामाहोरक्षपादि मुञ्चेत् स पार्यान् योतस्यते सयुगीषु ॥ ४९ ॥
 तस्मादेन राक्षस घोररूप शक्त्या जहि त्व दत्तया वासवेन । मा
 कौरवा सर्व एवेन्द्रकल्पा रात्रियुद्धे कर्म नेशु सधीषा ॥ ५० ॥
 अबध्यमाने राक्षसे वै निशोथे दृष्ट्वा राजस्त्रासमान बलञ्च । महव्
 शुद्धा निनद कौरवाणा मति दधि शक्तमोक्षाय कथं ॥ ५१ ॥
 स वै क्रुद्ध सिद्ध इवात्यमर्षी नामर्षयन् प्रातघात रण्येऽसौ । शक्ति
 श्रेष्ठा वैजयन्तीमजय्या समादहे तस्य बधञ्चिकीर्णु ॥ ५२ ॥ यासौ
 राजनिहिता वर्षपूगान् बधायाजो सवकृता पाण्डवस्य । या वै
 प्राटात सूतपुत्राय शक्र शक्ति श्रेष्ठा कुण्डलाभ्या ननाय ॥ ५३ ॥
 ता वै धारा लेलिहाना प्रदोषा पाशैर्युक्तामन्तकस्यैकाजहाम् ।
 मृत्यो स्ववार ज्वलमानानिवोश्रा वैकर्त्तन प्राहिणाद्राक्षसाय
 ॥ ५४ ॥ तामुत्तमा परकायापहन्त्रीं दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसस्था
 ज्वलन्तीम् । भीत रक्ष सम्पुद्गुहाव राजन् कुद्रात्मान विन्ध्य
 पाटप्रमाणम् ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा शक्त कर्षबाह्वन्तरस्था नेदुर्भूता
 न्यन्तरोक्षे नरन्द्र । ववुर्वातास्तुमुलाथाप राजन् सानर्घाता
 वाधानर्गा जगाम ॥ ५६ ॥ सा ता माया मज्ज कृदा ज्वलन्ती
 मत्त्वा गाढ हृदय राक्षसस्य । जहं ययौ हीप्यमाना निशाया
 नक्षत्राणामन्तराख्या विवेच ॥ ५७ ॥ युद्धा विवैर्वावधै शस्त्र
 पूनीर्द्वैर्वीरेराक्षसैर्मातुषैश्च । नदन्नाहान् विविधान् भैरवाथ
 भाषानिष्टारख्याजित शक्र शक्त्या ॥ ५८ ॥ इदञ्चान्यच्चित्रमाथर्थ्य

रूपं वकारामो क्रमे श्वत्क्षयाय । तस्मिन् काले शक्तिनिर्मित्त-
मर्मा वभौ राजन् शैलेनेषप्रकाशः ॥ ५९ ॥ स तद्रूपं भैरवं भीम-
कर्मा मोमं कृत्वा भैमसेनिः पपात । हृताऽप्येवं तव सैन्यैकदृशं
व्यपोथयत् स्वेन द्द्वेनेन राजन् ॥ ६० ॥ पतद्रुचः स्वेन काथेन
तूर्णमतिप्रमाणेन त्रिवर्षता च । प्रियं कुर्वन् पाण्डवानां गतास्त-
रक्षीहिणीं तव तूर्णं जघान ॥ ६१ ॥ ततो मियाः प्राणदन्
सिंहनादैः शङ्का भैरव्यो मुरजाथानकाश्च । दग्धा मायां निहतं
राक्षसञ्च दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥ ६२ ॥ ततः कर्षः
कुरुमि. पूज्यमानो यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः । अन्वाह्वदस्तव
पुत्रस्य यानं दृष्ट्यापि प्राविशत् तत् स्वसैन्यम् ॥ ६३ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि घटोत्कचवधे
अमीत्यधिक्रमतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

सञ्जय उवाच । शैडिम्बं निहतं दृष्ट्वा विकीर्णमिव पर्वतम् ।
वभूवु पाण्डवाः सर्वे शोकवाप्याकुललेक्षणाः ॥ १ ॥ वासुदेवस्तु
हर्षेण महतामिपरिप्लुतः । ननाद सिंहनादेन व्यययन्निव
पाण्डवान् ॥ २ ॥ विनद्य च महानादं परिव्रजत पाण्डवम् ।
च विनद्य महानादमभीषून् सन्निवस्य च ॥ ३ ॥ ननत्त हर्ष-
सम्प्रीतो यातोऽसूत इव द्रुमः । ततः परिव्यच्य पुनः पार्थमास्कीट्य
वासकृत् ॥ ४ ॥ रथोपस्वगतो भीमान् प्राणदत् पुनरच्यत ।
प्रहृष्टं तस्य तं ज्ञात्वा केषवस्य धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अर्जुनोऽद्या-
त्रवोद्राजन्नातिहृष्टमना इव । अति हर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधु-
सूदन ॥ ६ ॥ शोकस्थाने परे प्राप्ते शैडिम्बस्य वधेन तु । विमु-
खानि तु सैन्यानि हत दृष्ट्वा घटोत्कचम् ॥ ७ ॥ वयञ्च भृगुमुद्दिना
शैडिम्बस्य निपातनात् । नैतत् कारणमस्य हि भविष्यति जन-

हैन ॥ ८ ॥ तदद्य शस मे पृष्ट सत्यं सत्यवतास्वर । यदेतन्न
रदस्यन्ते वक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ ९ ॥ धैर्यस्य वैद्वत ब्रूहि त्वमद्य
मघुस्तदन । समुद्रस्येव सङ्गोमो मेरोरिव विस्फर्णम् । तथैत
स्त्राधव मन्ये तव कर्म जनार्दन ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच । अतिदुर्घमिम प्राप्त शृणु मे त्व धनञ्जय ।
अतोव मनस मद्य प्रसादकरमुत्तमम् ॥ ११ ॥ शक्ति घटोक्तचे
नेमा व्यनयित्वा महाद्युते । कर्षं निजतमेवाजौ विधि मद्यो
धनञ्जय ॥ १२ ॥ शक्तिहस्त पुन कर्षं न लोकैऽस्ति पुमानिह ।
य एनमाभतस्तिष्ठेत् कार्तिकेयमिवाहवे ॥ १३ ॥ दिष्ट्यापनीत-
कवचो दिष्ट्यापहृतकुण्डल । दिष्ट्या विध्वनिता शक्तिरमोघस्य
घटोक्तचे ॥ १४ ॥ याद हि स्यात् सकवचस्तथैव स्यात् सकुण्डल ।
चानरानपि लोकास्त्रोनेक कर्षो जयेदयो ॥ १५ ॥ वासवो वा
कुवेरो वा वरुणो वा जलेश्वर । यमो वा नात्महेत् कर्षं रणे
प्रतिसमासितुम् ॥ १६ ॥ गाण्डीवमुद्यम्य भवाथक्रुञ्चाह सुदुर्घ-
नम् । न शक्तौ स्त्री रणे जेतु तथा युक्त नरर्षभम् ॥ १७ ॥
द्विद्वितार्थन्तु शक्रेण मायापहृतकुण्डल । विहोनकवचशाय कृत
परपुरञ्जय ॥ १८ ॥ एतकृत्य कवच यस्मात् कुण्डले विमले च
ते । प्रादाच्छुक्राय कर्षो वै तस्माद्देकतन कृत ॥ १९ ॥ आशी-
विष इव क्रुद्धा जृम्भिता मन्त्रवेजसा । तथाद्य भात कर्षो मे
शान्तज्ञान इवानल ॥ २० ॥ यदाप्रभात कर्षाय शक्तिर्हेता
महात्मना । वासवेन महाबाहो प्राप्ता यासौ घटोक्तवम् ॥ २१ ॥
कुण्डलाभ्या निनायाय दिव्येन कवचेन च । ता प्राप्यामन्यत ह्यप
सतत क्त्वा हत रणे ॥ २२ ॥ एवङ्गतोऽपि शक्योऽय जन्तु
नान्येन केनाद्यत । ऋते त्वा पुंस्यव्याघ्र मपे सत्येन चानघ ॥ २३ ॥
अश्रयण सत्यवादी च तपस्वी तनयतद्भव । रिपुष्वपि हयावाद्य
तस्मात् कर्षो ह्यप स्मृत ॥ २४ ॥ युद्धयोण्डो महाबाहोर्नृत्योद्यत-

शरान्नः । ॥ कैशरीवदने जहन्मत्तान्मातङ्गयूथपान् ॥ २५ ॥
 विमदात्रयमाहृत्तान् क्रूरते रणभूर्धनि । ॥ मध्यङ्गतद्वादित्यो धी-
 नः शक्य उदोक्षितुम् ॥ २६ ॥ । तदौथैः पुनपव्याघ्र-धौधनुस्त्रै-
 र्निहात्मभिः । शरजालमहस्ताशुः शरद्वीव-द्विवाकरः ॥ २७ ॥
 तपान्तेजलदो यदव-शरघाराः शरन्मद्गः । दिव्यास्त्रजलदः
 कर्षः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २८ ॥ । विदग्धैरपि चास्यङ्घ्रिः शर-
 विषं समन्ततः । शशक्यस्तदयं जेतुं स्ववृद्धिमांसघोणितम् ॥ २९ ॥
 कवचेन विहीनय कृण्वन्नाभ्याह पाण्डव । ॥ सोऽद्य मानुषतां प्राप्नो-
 विमुक्तः शक्रदत्तया ॥ ३० ॥ । एको हि धीमोऽस्य भवेदघाय छिद्रे-
 क्षेणं स्वप्रमत्तः प्रमत्तम् । कच्छप्राप्तं रथचक्रे निमन्ने हन्याः पूर्वं
 तन्तुं संश्रं विज्ञार्थं ॥ ३१ ॥ । तेन स्वयतास्त्रं युधि हन्यादजय-
 मयोक्ववीरो बललित सवज्जः । जरासन्धयेदिरालो महात्मा महा-
 वाङ्मथैकलथो निपाटः ॥ ३२ ॥ । एकीकथो निहतः सर्व-एते
 योगीश्वरैस्तेस्तद्विधायं मयेव । अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा द्विद्विभ-
 किर्मीरवकप्रधानाः । शलायुधः परसैन्यावमर्ही षटोत्कथशोभ-
 कर्मावमर्ही ॥ ३३ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्कथवधपर्वणि तृथाहर्षे

एकाघोत्थधिकंशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

अर्जुन उवाच । कथमत्राहितार्थं ते केश-योगीर्जनाहिन ।
 जरासन्धप्रभृतयो घातिताः पृथिवीश्वराः ॥ १ ॥ ।
 वासुदेव उवाच । जरासन्धयेदिरालो नैपाटिथ महाबलः ।
 यदि स्थानं हताः पूर्वमिदानीं स्युर्मंथश्वराः ॥ २ ॥ । दुर्घोषन-
 स्तानवशं वृणुयाद्भयसत्तमान् । तेऽन्नासु नित्यविद्विष्टाः संश्रये-
 सुय कौरवान् ॥ ३ ॥ । ते हि वीरा महेष्वासाः कृतास्त्राः दृढ-

धीधनः । धार्तराष्ट्रश्च ते सर्वे रक्षेयुरमरा इव ॥ ४ ॥ सूत-
 पुरो जरासन्धयेदिराजो निपाटजः । सघोधनं समाश्रित्य जघेयु-
 पृथिवीमिमाम् ॥ ५ ॥ धीगैरपि हतास्ते स्ते स्तन्मे शृणु धन-
 प्लय । अजय्या हि मध्ये धीमादृते ते दैवैरपि ॥ ६ ॥ एकैको
 हि पृथक् तेषां समस्ता सुरवाहिनीम् । धीधयेत् समरे पार्थ
 लोकपालामिरक्षिताम् ॥ ७ ॥ जरासन्धोऽतिरुषिषो रौद्रिणेय-
 प्रधर्षितः । अनादधार्थं हि क्षीप गदा वै सर्वघातिनीम् ॥ ८ ॥
 भीमन्तमिव कुर्वाणा नभस पावकप्रभाम् । व्यदृश्यत पतन्ती सा
 अक्रमुक्ता इवाग्नि ॥ ९ ॥ तामापतन्तीं दृष्ट्वैव गदा रौद्रिणि-
 नन्दन । प्रतिघातार्थमस्त्रं वै स्थूणाकर्णमवाहृजत् ॥ १० ॥ अस्त्र-
 वेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भुवि । टारयन्ती धरा देवीं
 कम्पयन्तीव पर्वतान् ॥ ११ ॥ तत्र स राज्ञसी घोरा जरा नाम
 सुविक्रमा । सन्धयामास तं राजन् जरासन्धमरिन्दमम् ॥ १२ ॥
 दाभ्या जात स मातृभ्यामर्धद्वेषं पृथक् पृथक् । तथा स सन्धिता
 यस्माञ्जरासन्धस्ततोऽभवत् ॥ १३ ॥ सा तु भूमिं गता पार्थ हता
 ससुतवान्धवा । गदया तेन चास्त्रेण स्थूणाकर्णेन राज्ञसी ॥ १४ ॥
 विनाभूत् स गदया जरासन्धो महासन्धे । निहतो भीमसेनेन
 पश्यतस्ते धनप्लय ॥ १५ ॥ यद्वि हि स्याद्गदापाणिर्जरासन्धः
 प्रतापवान् । सेन्द्रा देवा न तं हन्तुं रथे अक्ता नरोत्तम ॥ १६ ॥
 लक्षितार्थश्च नैपादिरङ्गुष्ठेन विधीजितः । द्रोणेनाचार्य्यकं कृत्वा
 रुद्धना सत्यविक्रम ॥ १७ ॥ स हि बडाङ्गुलिवाणो नैपादिर्दृढ
 विक्रम । अतिमानो वनचरो वभौ राम इवापर ॥ १८ ॥
 एकलव्य हि साङ्गुष्ठमशक्ता देवदानवाः । सराक्षसोरगाः पार्थ
 विजोतुं युधि काङ्क्षित ॥ १९ ॥ किमु मानुषमात्रेण शक्यः
 अस्मृति वीक्षितम् । दृढमुष्टि कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशम्
 ॥ २० ॥ लक्षितार्थन्तु स मया हतः सङ्ग्राममूर्धनि । नेदिराजो

हि विक्रान्तः प्रत्यक्षं निहतस्तव ॥ २१ ॥ स चाप्यप्रकथः सङ्ग्रामे
 क्षेतुं सर्वं सुराचरैः । वधायं तस्य जातोऽहमन्येषाञ्च सुर-
 हिषाम् ॥ २२ ॥ त्वत्सहायी नरव्याघ्र लोकानां हितकाम्यया ।
 हिङ्गिस्त्ववककिर्नारा भौमसेनेन पातितः ॥ २३ ॥ रावणेन सम-
 प्राणा ब्रह्मवज्रविनाशनः । हतस्तथैव नायावी हेङ्गिस्त्रेनाप्यला-
 युधः ॥ २४ ॥ हेङ्गिस्त्रयाप्युपायेन शत्रुया कर्णेन पातितः । यदि
 क्षेपेन नाहनिष्यत् कर्णः शत्रुया महामुधे ॥ २५ ॥ मया वध्यो-
 ऽमविष्यत् स भौमसेनिर्घटोत्कच । मया न निहत पूर्वमेव युष्मत्-
 प्रियेपसयां ॥ २६ ॥ एष हि ब्राह्मणहेपौ यज्ञहेपौ च । राक्षसः ।
 यज्ञहन्ता च पापात्मा तस्मादेव निपातितः ॥ २७ ॥ व्यसिता
 चाप्युपायेन शत्रुदत्ता मवानध । ये हि धर्मस्य लोप्सारो वध्यास्तौ
 मम पाण्डव ॥ २८ ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय प्रतिज्ञेया मया कृता ।
 ब्रह्म सत्यं दम शौच धर्मो ह्यौ श्रीर्धृतिः क्षमा ॥ २९ ॥ यत्र
 यत्र भवेन्निद्रामञ्च तत्रामव सदा । अप्रमादस्त्वया कार्यं कर्णं
 वैकर्त्तनं प्रति ॥ ३० ॥ उपदेच्याम्युपायेन येन तं प्रसहिष्यसि ।
 सुयोधनञ्चापि रणे हनिष्यति त्वकोदरः ॥ ३१ ॥ तस्य चापि
 वधोपायं वक्ष्ये च तव पाण्डव । वदते तुमूलस्त्वेव शब्दः परं वभूं
 प्रति ॥ ३२ ॥ विद्ववन्ति हि सैन्यानि वट्टीयानि दिशो दृश ।
 लस्यलक्ष्या हि कौरव्या विधमन्ति वभूं तव । दहत्येव च नः
 सङ्घो द्रोणः प्रहरता वरः ॥ ३३ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि कृष्णवाक्ये

दशमीत्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एकवीरवधे मोषा शक्तिं सूतात्मने हि
 वै । कष्मात् सर्वान् समत्सृज्य स तां पार्थे न मुक्तवान् ॥ १ ॥

तस्मिन् इति इता शक्त्या सर्वं सुखयपाण्डवा । फाल्गुनस्य वधे
 कक्षाद्युधे न जवमादधे ॥ २ ॥ आहूतो न नवर्त्तवामिति तिन
 व्रत कृतम । स्वयनाह्वितव्यं च सूतपुत्रेण फाल्गुन ॥ ३ ॥
 ततो हेरथमानीय फाल्गुन शक्रवृत्तया । न जघान ह्य कक्षा-
 त्तन्मनाचक्षु सञ्जय ॥ ४ ॥ नूनं बुद्धिबिहीनस्याप्यसहायस्य मे
 सुत । शत्रुभिर्व्यासितः पापः च कथं नु जयेदरीन् ॥ ५ ॥ या
 ह्यस्य परमा शक्तिर्लज्यस्य च परायणा । सा शक्तुर्वासुदेवेन
 व्यसिता च घटात्कवे ॥ ६ ॥ कुणोर्यथा हस्तगतं ह्रियेत् फलं
 बलीयसा । तथा शक्तिरमोघा सा मोघोभूता घटात्कवे ॥ ७ ॥
 यथा वराहस्य शुनस्य युद्धे तयारमावे श्वपचस्य क्षाम । मन्ये
 विदन् वासुदेवस्य तददधे क्षाम कर्णद्विभ्रुयोर्यै ॥ ८ ॥ घटोत्-
 कवेः यदि हन्याद् कर्णं परो क्षामं समरे पाण्डवानाम् ।
 वैकर्त्तनो याद वा तन्निहन्यात्तथा कृत्यं शक्तनाशात् कृतं स्यात्
 ॥ ९ ॥ द्वात प्राञ्च प्रक्षयेव विचार्यं घटात्कवे सूतपुत्रेण युद्धे ।
 अघातयद्वासुदेवो नृसह प्रियं कुर्वन् पाण्डवानां हितञ्च ॥ १० ॥
 चञ्जय उवाच । एतच्चिकीर्षत श्लाघा कर्णस्य मधुहा नृप ।
 निघोजयामास तदा हेरथे राक्षसेश्वरम् ॥ ११ ॥ घटोत्कवे
 महाबोध्यं महं बुद्धिर्लज्जनाहिन । अमाघावा विघातायं राजन्
 दुर्मान्त्रते तव ॥ १२ ॥ तदेव कृतकार्या हि वचं स्याम कुण्डहह ।
 न रक्षेद्गच्छि कृष्णास्त कक्षांत पाथं महारथम् ॥ १३ ॥ चाश्व-
 ध्वजरथ सङ्घे घृतराष्ट्रहृता भवेत् । विना जनाहिनं पाथो
 योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ १४ ॥ तैस्तेरुपायैर्बहुभीरुष्यमाणं स-
 पाथिं व । जयत्यमिन्नुखाच्छ्वान् पाथं कृष्णो न पालित ॥ १५ ॥
 सावशेषात्त्वमोघावा कृष्णो रक्षति पाण्डवान् । हन्यात क्षिप्रं
 हि कौन्तेय शक्तिहं क्षमिवाश्रति ॥ १६ ॥
 घृतराष्ट्र उवाच । विरोधी च कुमन्तो च प्राञ्चमानी ममा

स्वर्गः । वस्यैय समतिक्रान्तो बधोपाथो जय प्रति ॥ १७ ॥ स
 वा कर्षो महाबाहू । शर्वमस्त्रभृताम्बर । न मुक्तवान् कथं सूत
 तानमोघा धनञ्जये ॥ १८ ॥ तत्रापि समतिक्रान्तमेतद्भावत्वात्पे
 कथम् । एतमर्थं महाबाहुं यत्तया नावबोधितः ॥ १९ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनस्य शक्रनेमम दुःशासनस्य च ।
 रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ॥ २० ॥ त सर्वसैन्य-
 नुतसृज्यं स हि कर्षं धनञ्जयम् । प्रेष्यत् पाण्डुपाञ्चाखानुप-
 भोष्यामहे तत ॥ २१ ॥ अथ वा नन्दते पार्थ पाण्डुध्वन्यतमं
 ततः । स्थापयेद्युधि वाष्पीयस्तस्मात् कृष्णो निपात्यताम् ॥ २२ ॥
 कृष्णो हि मूल पाण्डूना पार्थं स्तम्भ इवोद्गतः । शाखा इवेतरे
 पार्था पाञ्चाखाः पत्रसञ्जका ॥ २३ ॥ कृष्णाश्रवा कृष्णावलाः
 कृष्णनायाय पाण्डवा । कृष्णा परायणश्चे पा च्योतिषामिव
 चन्द्रमा ॥ २४ ॥ तस्मात् पश्चान् शाखाय स्तम्भश्चोत्सृज सूतज ।
 कृष्णा हि विहि पाण्डूना मूल सर्वं सर्वदा ॥ २५ ॥ हन्याद्यदि
 हि द्वाशाहं कर्षो याटवनन्दनम् । कृतस्त्रा वसुमतो राजन् वशे
 ते स्यान् सभय ॥ २६ ॥ यदि स निहत शयीत भूमौ यदुक्कल-
 पाण्डुवनन्दना महात्मा । ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्वा सागरि-
 समुद्रवना वशं व्रजेत ॥ २७ ॥ सा तु बुद्धि कृताप्येव जागर्ति
 विदशेष्वरे । अप्रमेये हृषीकेशे युद्धकाले तनुञ्जत ॥ २८ ॥
 अर्जुनश्चापि कौन्तेय सदा रक्षति केशव । न ह्येनमेच्छत् प्रमुखे
 सोते स्थापयितु रणे ॥ २९ ॥ अन्यायात्ते रयोदारानुपास्था-
 पयदक्षत । अमोघा ता कथं शक्ति मोघा कुर्यामिति प्रभो ॥ ३० ॥
 यच्चैव रक्षत पाथ कर्षति कृष्णा महामना । आत्मानं च कथं
 राजन्न रक्षेत् पुरुषोत्तम ॥ ३१ ॥ पाराचन्य तु पश्याम चक्रायुध-
 मरिन्दमम् । न कोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यो जयेत जनार्दनम् ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच । तत कृष्णा महाबाहुं सात्यकि सत्यविक्रम ।

यप्रच्छं रथशार्दूलं कर्षं प्रति महारथम् ॥ ३३ ॥ अथञ्च प्रत्ययं
कर्षं शाक्तशामितविक्रमा । किमयं सुतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने
तदा ॥ ३४ ॥

वासुदेव उवाच । दृशामनस कर्षय शकुनिष समैश्वर ।
चतस्रं भन्तयन्ति सा दुर्योधनपुरोगमा ॥ ३५ ॥ कर्षं कर्षं
महेष्वास रणेऽमितपराक्रमः । नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्तव्या
जयताम्बर ॥ ३६ ॥ ऋते महारथात् पार्थात् कुन्तीपुत्राह्न
क्षयात् । स हि तीरामातयथा देवानामिव वासव ॥ ३७ ॥
तस्मिन् विनिश्चते सर्वे पाण्डवा सुहृदो सह । भविष्यन्ति हता-
त्मान सुरा इव निरञ्जय ॥ ३८ ॥ तथोत च प्रतिज्ञाते कर्षेण
शनिपुङ्गव । हृदि निव्यन्तु कर्षस्य बधो गाण्डीवधन्वन ॥ ३९ ॥
अहमेव तु राषेय मोहयामि युधाम्बर । ततो नावासृजच्छक्ति
पाण्डवे श्वेतवाहने ॥ ४० ॥ फाल्गुनस्य हि तं सृष्टुमनिवार्यं
युयुत्सव । न निद्रा न च मे हर्षो मनसोऽस्ति युधाम्बर ॥ ४१ ॥
घटोत्कचे व्यासता तु दृष्ट्वा ता शनिपुङ्गव । सृत्योरास्यान्तरा
न्मुक्त पश्यान्वयधनक्षयम् ॥ ४२ ॥ न पिता न च मे माता न
यथ भ्रातरस्तथा । न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा वीभत्सुराहवे
॥ ४३ ॥ त्रैलोक्यराच्याद्यात्कञ्चिद्वेदन्यत् सदुल्लभम् । नेच्छेय
सात्त्वताह तद्दिना पार्थं धनक्षयम् ॥ ४४ ॥ अतः प्रहर्षं सुमहान्
मुमुक्षुः प्राणाय मेऽभवत् । सतः प्रत्यागतस्मिन्न दृष्ट्वा पार्थं धनक्षयम्
॥ ४५ ॥ अतश्च प्राहते युधे मया कर्षाय राक्षस । न ह्यन्य
समरे राज्ञो शक्त कर्षं प्रबाधितुम् ॥ ४६ ॥

धनक्षय उवाच । द्वात सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दन ।
धनक्षयद्वित युक्तास्तत्प्रिये चतस्र इत ॥ ४७ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि कृष्णावाक्ये

व्याधीत्यधिकप्रतोऽध्याय ॥ १८३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कर्णदुर्योधनादीनां शकुनेः शीवलस्य
 च । अपनीतं महत्तात तव चैव विधीयतः ॥ १ ॥ यदा जानीत
 तां शक्तिमेकस्त्रीं सततं रणे । अनिवास्यांमसद्याच्च देवैरपि
 सवासवैः ॥ २ ॥ सा किमर्थं कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा । न
 देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वापि सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । सङ्ग्रामाहिनित्वत्तानां सर्वेषां नो विनाम्यते ।
 रात्रौ कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रो नः समजोयत ॥ ४ ॥ प्रमातकाले श्वो-
 भूते केशवाचारुनाय वा । शक्तिरेषा विमोक्तव्या कर्णं कर्णति
 नित्यशः ॥ ५ ॥ ततः प्रमातसमये राजन् कर्णस्य देवतैः ।
 अन्येषाञ्चैव धीधानां सा बुद्धिर्नाश्यति पुनः ॥ ६ ॥ देवमेव परं
 मन्ये यत् कर्णो हस्तसंस्त्रया । न जघान रणे पार्थं कृष्णं वा
 देवकीसुतम् ॥ ७ ॥ तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवो-
 चता । देवोपहतबुद्धितान्तां तां कर्णो विमुक्तवान् ॥ ८ ॥ कृष्णे
 वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया । पार्थं वा शक्रकल्पे वै
 वधार्थं वासवीं विभो ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । देवेनैव हता यूयं स्वबुद्ध्या केशवेन च ।
 गता हि वासवी हृदाः दृणभूतं घटोत्कचम् ॥ १० ॥ कर्णस्य मम
 पुत्राय सर्वे चान्ये च पार्थिवाः । अनेन दुष्प्रणीतेन गता देवस्वत-
 ह्यम् ॥ ११ ॥ भूय एव च मे शंस यथा युद्धमवर्तत । कुरुणां
 पाण्डवानाञ्च हेडिम्बे निहतं तदा ॥ १२ ॥ धी च तेऽभ्यद्रवन्
 द्रोणं व्यूढानीकाः प्रहारिणः । सञ्जयाः सह पाञ्चालैस्तेऽप्य-
 कुर्वन् कथं रणम् ॥ १३ ॥ शीमदत्तेर्वधाद्द्रोणमायान्तं सैन्यवस्य
 च । अमर्षाञ्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं वरूथिनीम् ॥ १४ ॥ सृश-
 माणमिव व्याघ्रं व्याप्ताननमिवान्तकम् । कथं प्रत्यथमुद्धोणमस्यन्तं
 पाण्डुसञ्जयाः ॥ १५ ॥ आचार्यं धी च तेऽरक्षन् दुर्योधनपुरो-
 गमा । द्रोणिकर्णं कृपास्तात ते वाङ्कुर्वन् किमाहवे ॥ १६ ॥

भारद्वाज लिघामन्तो घनप्लवक्रीडरो । समाच्छन्मानका युद्धे
 कथ सप्लव शम मे ॥ १७ ॥ सिन्धु राजवधेनेसे घटात्कवधेन ते ।
 अमर्षिता सुसरव्या रणक्षेत्रे कथ निशि ॥ १८ ॥ -

महाय मे । महाबाहु प्रियाऽस्याह प्रियय मे । तेन विन्दामि
 वाष्प्यै कश्मल शोकतापित ॥ ३४ ॥ पश्यः सैन्यानि वाष्प्यै
 द्राव्यमाणानि कौरवै । द्रोणकर्णौ च मयत्तौ पश्य युद्धे महा
 रथौ ॥ ३५ ॥ निशोथे पाण्डव सैन्यमेतत् पश्य प्रमद्वितम् ।
 गजाभ्यामिव भक्ताभ्या यथा नलवन मद्धत ॥ ३६ ॥ अनादृत्य
 बल बाहोर्भीमसेनस्य माधव । चित्रास्त्रताञ्च पार्थस्य विक्रमन्ति
 स कौरवा ॥ ३७ ॥ एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधन ।
 निहत्य राक्षस युद्धे हृष्टा नन्दन्ति सयुगे ॥ ३८ ॥ कथमस्मात्त
 जीवत्स त्राय चैव जनार्दन । हौडस्य प्राप्तवान् मृत्युं सूत-
 युद्धेण मद्धत ॥ ३९ ॥ अत्रेर्षीकृत्य न सर्वान् पश्यत सव्य,
 साधिन । निहतौ राक्षस कृष्ण भैमसेनिर्महाबल ॥ ४० ॥
 यदाभिमन्युर्निहतौ धार्तराष्ट्रैर्दुराठामि । नासीत्तत्र रणे कृष्ण
 सव्यसाधौ महारथ ॥ ४१ ॥ निरुहाय वय सर्वं सैन्यवेन महा
 त्मना । निमित्तमभवद्द्रोण सपुत्रस्तत्र कर्मणि ॥ ४२ ॥ उप-
 टिष्टो बधोपाय कर्णस्य गुह्यणा स्वयम् । व्यायच्छतश्च खड्गैर्न
 द्विधा खड्गश्चकार, च ॥ ४३ ॥ स्वयमेव वर्त्तमानस्य कृतवर्मा
 नृशसवत् । अश्वान् जघान् सद्मसा तथोभौ पाष्प्यैमारथौ ॥ ४४ ॥
 तथेतरे महेष्वासा भीमदृ यद्यपातयन् । अस्त्रे च कारणे कृष्ण
 हतो गाण्डीवधन्वना ॥ ४५ ॥ सैन्येवा यादृश्येष्ट, तत्तु नातिप्रिय
 मम । यद्विः शत्रुबधो न्यायोः भवेत् कर्तुञ्च पाण्डवै ॥ ४६ ॥
 द्रोणकर्णौ रणे पूर्वं हन्तव्यावति, मे मति । एतौ मूल द्वि
 द्दु खानामस्माक पुत्रप्रथम ॥ ४७ ॥ एतौ रणे समासाद्य समा-
 श्वस्त सुयोधन । यत्र बभूवो भवेद्द्रोण सूतपुत्रश्च सानुग ॥ ४८ ॥
 तत्राबधीन्महाबाहु सैन्यव दूरवासिनम् । अवश्यन्तु मया कार्यः
 सूतपुत्रस्य निग्रह ॥ ४९ ॥ ततो-घीतस्यान्यद् वीरं सूतपुत्र-
 जिघांसया । भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन मद्धत ॥ ५० ॥

एवमुक्त्वा ययौ कर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः । स विस्फार्य महत्पापं
 शङ्खं प्रधाप्य मेरुवम् ॥ ५१ ॥ ततो रथसहस्राणां गजानाञ्च शते-
 स्त्रियाम् । वाजिमि पञ्चसाहस्रैः पाञ्चालि प्रमदकैः ॥ ५२ ॥ इत-
 श्चिखण्डो त्वरितो राजानं पृष्ठतोऽन्वयात् । ततो मेरो समाजङ्घ-
 शङ्खान् दध्मथ दधिता ॥ ५३ ॥ पाञ्चाला पाण्डवाश्चैव युधि-
 स्थिरपुरोगमा । ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्वासुदेवो घनक्षयम् ॥ ५४ ॥
 एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः । जिघासु सूतपुत्रस्य
 तेऽस्यापेक्षा न युज्यते ॥ ५५ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेश शीघ्रमश्वान-
 नचोदयत् । दूरञ्च यात राजानमन्वगच्छुञ्चनाद्देन ॥ ५६ ॥
 तं दृष्ट्वा सहसायान्त सूतपुत्रजिघासया । शिकोपहतसङ्ख्यं
 दृष्टमानमिवाग्निना । अभिगम्याब्रवीद्ग्रासो धर्मपुत्र युधिष्ठिरम्
 ॥ ५७ ॥

व्यास उवाच । कर्णमासाद्य सङ्ग्रामे दिष्टो जीवति
 फाल्गुनः । सद्यसाविवधाकाङ्क्षो शक्ति रक्षितवान् हि स ॥ ५८ ॥
 न चागाहे रथ जिष्णुर्दिष्टा तु भरतर्षभ । सृजेता सार्द्धिनावीतो
 दिव्यान्यस्त्राणि सर्वतः ॥ ५९ ॥ दध्ममानेषु वास्त्वेषु पीडित-
 सूतनन्दन । वासवीं समरे शक्ति ध्रुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिरः ॥ ६० ॥
 ततो मवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम । दिष्टो रक्षो हतं गुह्ये
 सूतपुत्रेण मानदः ॥ ६० ॥ वासवीं कारणं कृत्वा कालेनापि
 हतो ह्यसौ । तत्रैव कारणाद्भ्रुवो निहतं तात सयुगे ॥ ६१ ॥
 मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शीके मन कृथा । प्राणिनामिह
 सर्वेषामेषा निष्ठा युधिष्ठिरः ॥ ६२ ॥ भ्रातृमि सहितं सर्वं
 पार्थिवैश्च महात्मभिः । कौरवान् समरे सर्वानमियुध्यस्य भारत
 ॥ ६३ ॥ पञ्चमे दिवसे चैव पृथिवी ते मविष्यति । निवृत्त-
 पुरुषव्याघ्रं धर्ममेव विचिन्तय ॥ ६४ ॥ आनृषस्य तपो हानं

क्षमः सत्यञ्च पाण्डव । सेवञ्च परमप्रोतो यतो धर्मस्ततो जयः ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६५ ॥

इति द्रोणपर्वणि षटोत्सवबधपर्वणि व्यासवाक्ये
चतुरशोत्यधिकशतोऽध्यायः समाप्तञ्च षटोत्सवबधपर्व ॥ १८४ ॥

अथ द्रोणबधपर्व ।

सञ्जय उवाच । व्यासेनैवमथोक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
स्त्रयं कर्णबधादीरो निवृत्तो भरतपुंगव ॥ १ ॥ षटोत्सवे तु निवृत्ते
स्त्रुतपुत्रेण वा निग्राम् । दुःखामर्षव्यथा प्राप्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः
॥ २ ॥ दृष्ट्वा भीमेन सहतीं वार्य्यमाणाश्चमून्तव । धृष्टद्युम्न-
शुवाचेदं कुम्भयानि निवारय ॥ ३ ॥ त्वं हि द्रोणविनाशाय
समुत्पन्नो हताशनात् । समरः कवची खड्गो धन्वी च पर-
तापनः ॥ ४ ॥ अभिद्रव रणे हृष्टो न च ते भीः कथञ्चन । जन-
मेजय शिखण्डो च दौर्मुखय यशोधरः ॥ ५ ॥ अभिद्रवन्तु
संक्रुद्धाः कुम्भयानि समन्ततः । नकुल सहदेवश्च द्रौपद्याः
प्रमदृकाः ॥ ६ ॥ द्रुपद्य विराटश्च पुत्रभ्रातृसमन्वितौ । सात्यकिः
कीकयाश्चैव पाण्डवाश्च घनक्षयः ॥ ७ ॥ अभिद्रवन्तु वेगेन भार-
डाक्ष लिघासवः । तथैव राथिनः सर्वे हस्यश्च यश्च किञ्चन ॥ ८ ॥
पादाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथम् । तथाश्रमास्तु ते
सर्वे पाण्डवेन महात्मना ॥ ९ ॥ अस्यद्रवन्त वेगेन कुम्भयानि
जयेप्सया । आगच्छतस्तान् सहसा सर्वोद्योगिन पाण्डवान् ॥ १० ॥
प्रतिजग्राह समरे द्रोणः शस्त्रभृताम्बरः । ततो दुर्योधनेन राज्ञा
सर्वोद्योगिन पाण्डवान् ॥ ११ ॥ अस्यद्रवत् ससक्रुद्ध इच्छन्
द्रोणस्य जीवितम् । ततः प्रववृते युद्धे आन्तवाहनमैनिकम्
॥ १२ ॥ पाण्डवानां क्रूरणाञ्च गर्जितामितरेतरम् । निद्रान्धाय

महाराजः पारश्रान्ताश्च सधुगी ॥ १३ ॥ अनाभ्यजानन्तं समरे काञ्चि-
 च्छेष्टा महारथा । त्रिवाना रजनोऽप्येपाघाररूपाभवानका
 ॥ १४ ॥ - सदस्त्वामप्रतिभा बभूव प्रणह्यरथी । बध्यताञ्च
 तथा तेषां क्षतानाञ्च विधिपत ॥ १५ ॥ अर्द्धरात्रि सुमाजस्मे
 नद्रान्धाना अवधिपत । सर्वे ह्यासन् निरुत्साहा क्षत्रिया दीन
 चेतसः ॥ १६ ॥ तव सैन्ये परेषाञ्च गतास्त्रा अवगतेषव । ते
 तदा पारयन्तश्च ह्यीमन्तश्च मर्नास्त्रिन ॥ १७ ॥ स्वधर्ममनुपश्यन्तो
 न जङ्ग स्वामनोऽक्रिनीम् । अस्त्राणिन्ये समुत्सृज्य निद्रान्धा
 शिरते जना ॥ १८ ॥ गजेष्वन्ये रथेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत ।
 नद्रान्धाना नो बुद्धिरे काञ्चिच्छेष्टा नराधप ॥ १९ ॥ तानन्ये समरे
 योधा प्रेषयान्त यमक्षयम् । स्वप्रायमानास्वपरे पदानिात विवे-
 तसः ॥ २० ॥ आत्मानं समरे जङ्ग-स्वानव त्नामरानाप । नाना-
 वाचा विमुञ्चन्तः प्रयुक्तास्ते महारथी ॥ २१ ॥ - अस्माकन्तु महारा-
 राज परेभ्या बहवो जना । विद्वयमित्ता तदुन्ता नद्राससक्त
 लोचना ॥ २२ ॥ ससर्पन्ती रथे कौचान्द्रान्धास्ते परस्परम् ।
 जङ्ग शूरा रथे शूरास्तासस्तमासऽटारथी ॥ २३ ॥ अन्य
 मानमथात्मानं परेभ्या बहवो जना । नाभ्यजानन्त समरे नद्रवा
 नोहता भृशम् ॥ २४ ॥ तपामेतादृशोश्छेष्टा अवज्ञाय पुरुपर्यम ।
 उवाच वाक्यं वाभतसुरश्चै सन्नाटयान्द्रव ॥ २५ ॥ श्रान्ता मवन्तो
 नैन्द्रान्धा सर्वे एव सवाहना । तमसा च त्वर्तं सैन्ये रजसा
 बद्धलेन च ॥ २६ ॥ ते यूयं याद् मन्यध्वमुपारमत सैनिका ।
 नानमीक्यत पात्रैव रथभूमौ मुहूर्तकम् ॥ २७ ॥ - ततो विनिद्रा
 पवश्रान्ताश्चन्द्रमस्यादत पुन । ससाधयिष्यथान्याऽन्य स्वर्गाय कुरु-
 पाण्डवा ॥ २८ ॥ तद्वच सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य नशम्य ते ।
 अराधयन्त सैन्यानि तदा चान्याऽन्यमद्रुवन् ॥ २९ ॥ चक्रुश्च
 कथं कर्षीत राजन् दुर्योधनात् च । उपारमत पाण्डुना वरता

हि वक्ष्यन्ती ॥ ३० ॥ तथा विक्रोयतस्तस्य फाल्गुनस्य ततस्ततः ।
 सर्पारमते पाण्डुरो नो सेना तव च भारत ॥ ३१ ॥ तामस्य वाचं
 देवाय ऋषयश्च महामतेन । सर्वं चैन्यानि चोच्चुर्वा प्रहृष्टा-
 प्रथ्यपूजयन् ॥ ३२ ॥ तत् संमूच्य वचोऽक्रूर सर्वचैन्यानि भारत ।
 मुहूर्तमखपत्रार्जन् यान्तानि भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ सा तु संमूच्य
 विश्रानि ध्वलिनी तव भारत । सुखमोषिवती काममञ्जुनं प्रत्य-
 पूजयन् ॥ ३४ ॥ त्वयि वैदंस्तथास्त्राणि त्वयि दाहिपराक्रमौ ।
 शर्म त्वाय महाबाहो देया भूतेषु चानघ ॥ ३५ ॥ यच्चाश्वस्ता-
 स्तवैच्छामि तमे पाथ्य तदस्त्वुते । मनस्य प्रियोनर्थां वोर
 क्षिप्रमवाप्स हि ॥ ३६ ॥ इति तैत्तिरीय नारद्व्याघ्र प्रथमन्तो महोरथा ।
 निद्रया समवाप्तिप्रास्थ्यामिषंने विर्गाम्यते ॥ ३७ ॥ अश्वेषुष्टेषु
 चाप्यन्ये रथिनोऽप्यु चापरे । गजस्कन्धगताथान्ये । शरते चापरे
 क्षिती ॥ ३८ ॥ सायुधा । समोदोयेव मखड्गा सपरिश्रुधा ।
 सर्पाशकवचाथान्ये नरी । सुप्ता । पृथक् पृथक् ॥ ३९ ॥ गजा-
 पन्नगमर्मागामैर्हस्ते भूरेणुभूषते । निद्राया वसुधावक्र घ्राण-
 निश्रवासपीतलाम् ॥ ४० ॥ गजा शुशुभिरे तपे निश्रवन्तो
 मद्योतले । विक्रीणा गिरया यदन्निश्रवसद्भिर्महोरगी । ॥ ४१ ॥
 समाश्रु विषमाश्रु खराग्रेविचिता महीम । जया काञ्चन-
 योक्ताय केसरालम्बिभिर्युगे ॥ ४२ ॥ सुषुप्तत्र राजेन्द्र युक्ता
 वाहेषु सर्वथ । एव जयाय नागाय यीषाय भरतर्षभ ॥ ४३ ॥
 युवाहिरम्य सुषुप्त शर्मण महर्तान्विता । तत् तथा निद्रया
 मन्मबोधमखपहलम् । कुक्ष्यैरिव । वन्यस्ते पटे । चत्तमिवाह्व तम्
 ॥ ४४ ॥ ते च त्रया कुण्डलिनी युवान परस्परं चाद्यकाविच
 ताङ्गि । कुम्भीषु लीना सुषुप्तगीजाना कुचेषु । लम्बा इव कामि-
 नीनाम् ॥ ४५ ॥ तत कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डना । नेत्रा
 नन्दे न चन्द्रेण माहेन्द्रो दिग्गलङ्घता ॥ ४६ ॥ दृश्यताश्च ककुब्दार-

नि सृत. क्रिरणकेशरभासुरपिञ्जरः ।- तिमिरवारणयूथविदारणः
 समुद्रियादृदयाचलकेशरो ॥ ४७ ॥ हरवृषीटरगावसमद्युतिः
 क्षरशरासनपूर्वसमप्रभः । नवबधुस्मितचारुमनोहरः प्रविकसत्-
 कुमुदाकरबान्धवः ॥ ४८ ॥ ततो मुहूर्त्तात् स भगवान् पुरस्तात्.
 शशलक्षणः । अरुणं दर्शयामास असन् ज्योतिःप्रभां प्रभुः ॥ ४९ ॥
 अरुणस्य च तव्यानुजातस्त्रपसनप्रभम् । रश्मिजालं महश्चन्द्रो
 मन्दं मन्दनिवासजत् ॥ ५० ॥ उत्सारयन्तः प्रभया ततस्ते
 चन्द्ररश्मय । प्रत्यगच्छच्छूनैः सर्वा दिग्-खञ्ज चिति तथा ॥ ५१ ॥
 ततो मुहूर्त्ताद्भुवनं ज्योतिर्भूतमिवाभवत् ।- अप्रख्यमप्रकाशञ्च
 जगामाशु तमस्तथा ॥ ५२ ॥ प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते
 निशाकरे । विचेरुनं विचेरुश्च राजन्तस्तद्वरास्ततः ॥ ५३ ॥
 बोधमानन्तु तत्तेन्यं राजंश्चन्द्रस्य रश्मिनिः । बुबुधे शतपत्राणा
 वनं सूर्याशुमिर्यथा ॥ ५४ ॥ यथा चन्द्रोदयोद्भूत शुभित साग-
 रोऽभवत् । तथा चन्द्रोदयोद्भूत स बभूव बलार्थवः ॥ ५५ ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धे पुनरेव विशास्यते । लोके लोकाविनाशाय लोकं
 परमभीप्सताम् ॥ ५६ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि चैन्यनिद्राया

षष्ठाशीत्याधिकशततोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्योधनेन द्रोणमभिगम्येदमब्रवीत् ।
 अनर्पवशमापन्नो जनयन् हर्षतेजसौ ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच । न मर्षणीयाः सद्भासे विश्वमन्तः शमा-
 न्विता । सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्षा विशेदतः ॥ २ ॥ यत्तु-
 मर्षिमञ्जामिर्भवत् । प्रियकाम्यया । तत एते परित्रान्ताः पाण्डवा
 ॥ ३ ॥ सर्वथा परिहोनाः । अ तेजसा च बलेन च ।

भवता पात्यमानास्त्ये बर्हन्ते वा पुनः पुनः ॥ ४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि ब्रह्मास्त्राणि च वान्यपि । तानि सर्वाणि तिष्ठन्ति
 भवत्येव विशेषतः ॥ ५ ॥ न पाण्डवेया न वयं नान्ये लोके
 धनुर्वराः । युध्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतदृद्रवीमि ते ॥ ६ ॥
 असुरासुरगन्धर्वाणिमान् लोकान् हिलोत्तम । सर्वास्त्रविद्ववान्
 इत्यादिव्यैरस्त्रैर्न संशयः ॥ ७ ॥ स भवान् मर्षयत्येतास्त्वत्तो
 मोतान् विशेषतः । प्रियत्वं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दमाग्र-
 ताम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुद्धर्षिता द्रोणः कोपितयात्मजेन ते ।
 समन्युरद्रवोद्भोजन् दुर्व्योधनमिदं वचः ॥ ९ ॥ स्यविरः सन् परं
 शक्त्या घटे दुर्व्योधनाहवे । अतः परं नवा कार्यं चद्रं विजय-
 गच्छिना ॥ १० ॥ अनस्तविद्यं सर्वो हन्तव्योऽस्त्रविदा जनः ।
 यद्भवान् मन्यते चापि शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ११ ॥ तद्दे-
 कर्त्तांश्च कौरव्य वचनान्तव नान्यथा । निहत्य सर्वपाञ्चालान् युद्धे
 कृत्वा पराक्रमम् ॥ १२ ॥ विमोक्ष्ये कवचं राजन् सत्येनायुधमात्मने ।
 मन्यसे यच्च कौन्तेयमर्जुनं शान्तमाहवे ॥ १३ ॥ तस्य वीर्यं
 महाबाहो शृणु सत्येन कौरव । तं न देवा न गन्धर्वा न यक्षा न
 च राक्षसाः ॥ १४ ॥ उल्लङ्घन्ते रणे सोढुं क्षुपितं सत्यसाधिनम् ।
 खाण्डवे येन मगवान् प्रत्यङ्घातः सुरेश्वरः ॥ १५ ॥ सावकीर्वारित-
 चापि वर्षमाणो महात्मना । यक्षा नागास्तथा देव्या ये चान्ये
 बलगविताः ॥ १६ ॥ निहताः पुरुषेन्द्रेण तच्चापि विदितं तव ।
 गन्धर्वा घोषयात्राया चित्रसेनादयो जिता ॥ १७ ॥ यूर्ध्वं
 तेऽङ्घ्रिमार्णाय मोक्षिता दृढघन्वता । निवातकवचाशापि
 देवाना प्रभवस्तथा ॥ १८ ॥ सुरैरवध्याः सद्गामे तेन वीरेण
 निर्जिताः । दानवाना महस्त्राणि चिरस्थपुरवासिनाम् ॥ १९ ॥
 विजिगीषु पुरुषव्याघ्रः स प्रक्यां मानुषै कथम् । प्रत्यक्षैव

ते स्रवं यथा बलमिदं तव । चायितु पाण्डुपुत्रेण चिदमानं
निगम्यते ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । त तथा वै प्रथमन्तमर्जुन-कृपितस्तदा ।
द्रोण तत्र सृता राजान पुनरेवदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अहं दुःशासन
कर्म प्रकृतिर्मातुल्य मे । अनिष्यामोऽर्जुन सङ्घो द्वैधीकृत्याप्य
भारतीम् ॥ २२ ॥ - तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साङ्गदालो हसन्निव ।
अभ्यवर्त्तत वेगेन स्वस्ति तेष्विति प्राब्रवीत् ॥ २३ ॥ को हि
शाण्डीवधन्वानं ज्वलन्तमिव तेजसा । अक्षयं क्षययेत् कश्चित्
क्षयिव क्षाययेत्तमम् ॥ २४ ॥ न नृ, कित्तपतिर्नेन्द्रो न चमो न
जलेश्वर । नासरोरगरक्षाषु क्षययेद्यु-सङ्घाशुषम् ॥ २५ ॥
भूढास्त्रैव प्रमापन्ते यानीमान्यात्य भारत-युद्धे तर्जुनमाज्ञाय
स्वस्तिमान् को व्रजेद्दृष्टान् ॥ २६ ॥ त हि सर्वाभिसङ्घिता
निष्ठरं पापानशय । येयमस्त्वाहते युक्तास्तत्तदक्षमिद्वेच्छासि
॥ २७ ॥ गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मार्थं त प्रयाषतुम् । तमथा
प्रमथे युद्धं कालजं क्षाययो ह्यसु ॥ २८ ॥ इमान् एकं पार्थिवं
वान् सर्वान् घातयिष्यस्यनागसु । त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मा-
दासाद्यार्जुनम् ॥ २९ ॥ एष ते मातुल्यं माञ्चं ज्ञानधर्ममनु-
व्रत । दुर्योतुदेवी गाम्वात् प्रयातर्जुनमाहवे ॥ ३० ॥ एषो-
ऽक्षकुमलो जह्यो ह्युतकृत् कीदृशं यत् । द्विविदा निहतिप्रोच्यो
युद्धे जेषति पाण्डुवान् ॥ ३१ ॥ त्वया कल्पितमत्यर्थं कर्मेन
सृष्टं हृष्टवत् । असकृच्छून्यवन्मोहादृतराष्ट्रस्य शृणुत ॥ ३२ ॥
अङ्गुष्ठं तात कर्षय भ्राता दृष्ट्वाचनस्य मे । पाण्डुपुत्रान् ज्ञान-
प्याम संहिता समरे त्वय ॥ ३३ ॥ इति ते जज्ञामानस्य श्रुत
ससदि सवाह । अनुत्तुष्टं प्रतिज्ञातुं सत्यवाक् भव तै सद्य
॥ ३४ ॥ एष ते पाण्डव यत्तद्विसृष्टोऽग्रत स्थित । चक्र
धर्मनवेष्टस्य आच्यस्तव वधो जयात् ॥ ३५ ॥ इति भुक्तमधी,

तत्र प्राप्तमैश्वर्यमीप्सितम् । कृतकृत्याऽनुप्रदासि मा मयि युष्मत्त
 पापद्वयम् ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा समरे शीघ्रो न्यवर्तत अतः परे ।
 वैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं समुपवस्रदा ॥ ३७ ॥

कर्मद्रोणावतिक्रम्य समन्तात् पथ्यवारयत् ॥ १२ ॥ तमान्निशीर्षं
 मायान्त दृहन्त क्षत्रियप्रभान् । पराक्रान्त पराक्रम्य तत क्षत्रिय
 पुङ्गवा ॥ १३ ॥ नाशक्तवन् वारयितुं बध्ममानमित्रानलम् । अथ
 दुर्योधन कर्णं शकुनिष्वापि शौवलम् ॥ १४ ॥ अभ्यवर्षच्छरव्रति
 कुन्तीपुत्र धनञ्जयम् । तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदाम्बर
 ॥ १५ ॥ कर्ण्यीकृत्य राजेन्द्र शरवर्षैरवाकिरत् । अस्त्रैरस्त्राणि
 सम्यर्थं लघुहस्तो जितेन्द्रिय ॥ १६ ॥ सर्वानविध्यन्निशितेर्द्द्वेषमि-
 ष्टेभ्यमि शरैः । उद्धृता रजसो वृष्टिं शरवृष्टिस्तथैव च ॥ १७ ॥
 तमथ घोरमन्दथ तदा समभवत्प्रदानं । न द्यौर्न भूमिर्न दिश
 प्राञ्चायन्त तथागते ॥ १८ ॥ सैन्येन रजसो मूढ सर्वमस्यमिवा
 भवत् । नैव ते न वयं राक्षन् प्राञ्चासिषं परस्परम् ॥ १९ ॥
 उद्देशेन हि तेन सा समर्पयुर्धन्त पार्थिवाः । विरथा रथिनो राजन्
 समासाद्य परस्परम् ॥ २० ॥ कैशेषु समसञ्जन्त कवचेषु भुजेषु
 च । हृताश्वो हतसूताश्च निषेष्टा रथिनस्तथा ॥ २१ ॥ जीवन्त
 इव तत्र सा व्यदृश्यन्त मयाहिता । हतान् गजान् समाश्लिष्य
 पर्वतानिव बालिन ॥ २२ ॥ गतसञ्ज्ञा व्यदृश्यन्त तथैव सङ्घ
 सादिमि । ततस्त्वभ्यवसृत्येव सङ्गामादुत्तरा दिशम् ॥ २३ ॥
 अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूम इव पावक । तमान्निशीर्षादिकान्त
 मपक्रान्त निशम्य तु ॥ २४ ॥ समकम्पन्त सैन्यान् पाण्डवाना
 विशाम्पते । भ्राजमानाश्चवा युक्त ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ २५ ॥
 दृष्ट्वा द्रोण पर त्रेषुश्लुर्मस्त्रुष भारत । आह्वयन्त परानीक
 प्रभिनमिव वारणम् ॥ २६ ॥ नैनमाशंसिरे जेतुं दानवा वासव
 यथा । कोषदासन्निवत्साहा कैवित् क्रुद्धा मनस्विन ॥ २७ ॥
 विस्मितायामवन् कोषत् कोषदासन्तमर्षिता । अस्त्रैर्हस्ताद्यमपरे
 प्रह्लापयन्तराधिपा ॥ २८ ॥ अपरे दमनैरोष्ठानदृश्यन् क्रोध
 ॥ २९ ॥ व्याधिपन्थायुधान्यन्ते ममदुवापरे भुजान् ॥ ३० ॥

अन्ये चाभ्यपतन् द्रोणं जितात्मानो महीजस- । पाञ्चालास्तु
 विमेषिण द्रोणसावकपौडिताः ॥ ३० ॥ समसञ्जन्त राजान, समरे,
 भृशवेदनाः । ततो विराटद्रुपदौ द्रोणं प्रतीवतूरये ॥ ३१ ॥
 तथा चरन्तं सङ्ग्रामे भृश परमदुर्लभम् । द्रुपदस्य तत् पौत्रास्त्वय-
 एव विशाभ्यते ॥ ३२ ॥ चिदयथ महेष्वासा द्रोणमेवाभ्यर्च्युर्धुधि ।
 तेषां द्रुपदपौत्राणां वयाणां निमित्तैः शरैः ॥ ३३ ॥ विमिद्रौणो-
 ऽहरत् प्राणास्तौ हता न्यपतन् भुवि । ततो द्रोणोऽजयद्युहे-
 चिद्विकीकेयसृष्टयान् ॥ ३४ ॥ मत्स्याधिवालयत् सर्वान् भार-
 द्वाजो महारथः । ततस्तु द्रुपदः क्रोधात् शरवर्षं समासृजत् ॥ ३५ ॥
 द्रोणं प्रति महाराज विराटथैव संयुगे । तं निहत्येषुवर्षन्तु द्रोणः
 सत्रियमर्द्देन ॥ ३६ ॥ तौ शरैश्चादयामास विराटद्रुपदाबुधौ ।
 द्रोणेन ज्ञायमानो तौ क्रुद्धो सङ्ग्रामसूद्वेति ॥ ३७ ॥ द्रोणं
 शरैर्विव्यधतुः परम क्रोधमास्थितौ । ततो द्रोणो महाराज
 क्रोधामर्षमन्वित ॥ ३८ ॥ मत्स्याभ्यां शृमतीच्छाभ्यां चिच्छेद
 धनुषी तथाः । ततो विराट्, क्रुपितः समरे तोमरान् दध ॥ ३९ ॥
 दध चिच्छेप च शरान् द्रोणस्य वधकाङ्क्षया । शक्तिञ्च द्रुपदो
 घोरामायसीं स्वर्णभूषिताम् ॥ ४० ॥ चिच्छेप भुजगिन्द्रामा, क्रुद्धो
 द्रोणरथं प्रति । ततो मत्स्यैः सुनिश्रुतैश्चिच्छा, तास्तोमरान्दध
 ॥ ४१ ॥ शक्तिं कनकवैदूर्यां द्रोणश्चिच्छेद सायकी । ततो द्रोणः
 सुपौत्राभ्यां मत्स्याभ्यामरिमर्द्देन ॥ ४२ ॥ द्रुपदश्च विराटश्च प्रेषया-
 मास- नृत्यवे । हते विराटे द्रुपदौ, कीकेयेषु तथैव, च, ॥ ४३ ॥
 तथैव चोद्दमत्स्येषु पाञ्चालेषु तथैव च । हतेषु, त्रिषु वीरेषु
 द्रुपदस्य च नमृषु ॥ ४४ ॥ द्रोणस्य, कर्म, तद्दृष्ट्वा, कोपदुःखसम-
 न्वितः । शमाप रथिना मध्ये घृष्टद्युम्नो महामना ॥ ४५ ॥
 दृष्टापूतार्त्तथा चावाद्ब्राह्मण्याच्च स नश्यतु । द्रोणो वक्ष्याद्य
 मुचेत्तथं वा द्रोण, परामवेत् ॥ ४६ ॥ इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये

सर्वधनुषताम् । अथिहोसि संहानीकं पाञ्चालीं परिवीरिहो ॥४०॥
 पाञ्चालस्त्रिकतो द्रोणमभ्युपनं पाण्डवास्त्वित् । दुर्ध्याधनं च कस्यैध
 मकुनिथापि सौबलं ॥ ४८ ॥ सोदृश्योश्च यथा मुखरास्त्रोऽरचन्
 द्रोणमाहवे । रथ्योर्मोण तथा द्रोणे संमरे तमहात्मानं ॥ ४९ ॥
 यतमानोस्तु पाञ्चालो न शक्नु प्रतियोचितुम् । तवाक्रुध्यज्ञोर्म
 सेनो धृष्टद्युम्नस्य मारिष्य । स एनं वीगमिदेष्टोर्मस्वित्तं च पुंस्ये-
 र्धम ॥ ५० ॥

मीमसेन उवाच । दुर्युधस्य कुले जाते सर्वस्त्रिष्वस्त्रवित्तमा
 क चावयो मन्यमाने प्रेक्षितारिमवास्त्रितम् ॥ ५१ ॥ पितृपुत्रवध
 प्राप्य पुमान् कं परिपालयेत् । विशिष्यतस्तु येष्यं योपवीं राजे-
 ससदि ॥ ५२ ॥ एष वैश्वानर इव संमिहं स्विनं तेजसा । शर-
 चापिन्धने। द्रोण शैवं दृष्ट्विति तेजसा ॥ ५३ ॥ पुरां करोति
 नि शेषो पाण्डवानोर्मनोकिनीर्म । स्थितां पश्येत सै कर्म द्रोणमेव
 प्रेक्षाम्यहम् ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा प्रीवशत् क्रुद्धो द्रोणानीके तर्का-
 हरः । शरे. पुंस्यवितोवृष्टेद्रोवयस्त्रे 'वाहनीन ॥ ५५ ॥
 धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चालीं प्रविश्य महतोऽहमूम । सोऽसदि रथे
 द्रोण तदासीत्सुसलं महत् ॥ ५६ ॥ नैव नस्तिह्य युद्धं दृष्टपूर्वं
 नैव श्रुतम् । यथा सूर्योदये राजेन समुत्पन्नोऽभवन्महान् ॥ ५७ ॥
 समक्तोऽथैव चादृश्यन् रथेऽनुदानि मारिषे । हतानं च विभी
 शानं शरीरान् शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥ कौविधम्यत्र गच्छन्तः
 पथि धान्यैरुपद्रुता । त्वमुखो पृष्ठतयान्ये ताडयन्त पाशैतः
 परे ॥ ५९ ॥ तथा समक्तयुहन्तदमवर्द्धं महारिणम् । अथं सम्रा-
 गतं सूर्यं चापेन समपद्यत ॥ ६० ॥

इति द्रोणपर्वोऽथ द्रोणवधपर्वोऽथ सङ्खल्युद्धे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

सख्य उवाच । ते तथैव महाराज हंशिता रणमूर्धनि ।
 सन्ध्यागतं सङ्घाशुमादित्यमुपतस्त्रिरे ॥ १ ॥ उदिते तु सङ्घ-
 खाशौ तप्तकाञ्चनसंप्रभे । प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्त्तत ॥ २ ॥
 इन्द्रानि यानि तवासन् संसक्तानि पुरोदयात् । तान्येवाभ्युद्यते
 सूर्य्यं समसप्नन्त भारत ॥ ३ ॥ रथैर्हवा ह्यैर्नागाः पादाता-
 थापि कुक्षरैः । ह्रया ह्यैः समाजस्रः पादाताथ पटातिमिः ॥ ४ ॥
 रथा रथैरिमैर्नागा ह्यैश्च भरतर्षभ । संयुक्ताथ विद्युक्ताथ घीधाः
 सन्त्रपतत्रणे ॥ ५ ॥ ते रावो कृतकर्माणः भ्रान्ताः सूर्य्यस्य
 तेजसा । क्षुत्पिपासापरोताङ्गा विसञ्जा बहवोऽभवन् ॥ ६ ॥
 शङ्खमेरोमृदङ्गानां कुक्षराणाञ्च गर्लताम् । विस्फारितविकृष्टानां
 कार्मुकाणाञ्च क्रूजताम् ॥ ७ ॥ शब्दः समभवद्वाजन् दिवसृक्
 भरतर्षभ । द्रवताञ्च पटालीना शस्त्राणां पततामपि ॥ ८ ॥
 हयानां ह्येपताञ्चैव रथानां विनिवर्त्तताम् । क्रोमता गर्लताञ्चैव
 तदाशीत्तमुलं महत् ॥ ९ ॥ विद्वद्भस्त्रमुलः शब्दो दामगच्छन्महा-
 स्त्रदा । नानाशुषनिकृत्तानां चेटतामातुरः खनः ॥ १० ॥ भूमा-
 वश्रूयत महाश्रदाशीत् कृपणं महत् । पतता पतितानाञ्च
 पत्तश्वरथहस्तिनाम् ॥ ११ ॥ तेषु सर्वेष्वनीकेषु व्यतिपत्तेष्वने-
 कयः । खे खान् जङ्घुः परे स्वाथ खान् परे, च परान् परे ॥ १२ ॥
 वीरबाहुविस्मृताथ घीघेषु च गजेषु च । राशयः प्रत्यदृश्यन्त वासनां
 नेजनेष्विव ॥ १३ ॥ उद्यतप्रतिविद्धानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
 स एव शब्दस्तद्रूपो वाससा निक्ष्यतामिव ॥ १४ ॥ अथाचिमि-
 स्तथा खड्गैस्तोमरैः सपरश्वधैः । निदृष्टयुद्धं संसक्तं मह-
 दाशीत् सुदारुणम् ॥ १५ ॥ गजाश्वक्रायप्रमवा नरदेहप्रवा-
 च्चिनोम् । शस्त्रमत्स्यससमूर्ध्नां मासघोणितकर्हमाम् ॥ १६ ॥
 आत्तनादखनवतीं पताकाबस्त्रफेनिलाम् । नदीं प्रावत्तयन् वीराः-
 परलोकप्रवाहिनीम् ॥ १७ ॥ सर्वशक्त्यार्हिताः कान्ता राति-

समसञ्जत ॥ ३५ ॥ त्रिकोदरेण राघवेण भारद्वाजेन चाजुनः ।
 तद्दोरं-महदासस्यं सर्वं प्रैक्षन्त सर्वतः ॥ ३६ ॥ रघुनागीर्विचि-
 त्तैश्च विचित्ररथसङ्घैश्च । रथर्षिमाना मुखप्रानां सन्निपातसमा-
 नुपम ॥ ३७ ॥ अपश्यग्रथिनो युद्धं विचित्रध्रुवयोधिनाम् । यत-
 नानाः पराक्रान्ताः परस्परजिगीषवः ॥ ३८ ॥ लोभूता इव
 धर्मान्ते शरवर्षैरवाकिरन् । ते रथान् सूर्यसङ्घाभ्यानास्थिताः
 पुरुषर्षभाः ॥ ३९ ॥ अघोभन्त महामेघाः शारदाः समुपस्थिताः ।
 घोधास्ते तु महाराज क्रोधामर्षसन्विताः ॥ ४० ॥ सध्विनः
 परमेष्वाचाः कृतयत्ना धनुर्धराः । अभ्यगच्छन्स्तथान्योऽन्यं मत्ता
 गजवृषा इव ॥ ४१ ॥ न नूनं हिहमेतोऽस्ति काले तस्मिन् समा-
 गमे । यत्र सर्वेषु युगपदप्रथीर्यन्त महारथाः ॥ ४२ ॥ बाहूमि-
 सरणैश्चिह्नैः शिरोमिसासुकुण्डलैः । कामुकीर्विचित्रैः प्राचैः
 खड्गैः परशुपट्टिभिः ॥ ४३ ॥ नालीकैश्चरनारार्चैर्नखरैः शक्ति-
 तामरैः । अन्यैश्च विविधानारैर्धौतैः प्रहरणोत्तमैः ॥ ४४ ॥
 चित्रैश्च विविधानारैः शरीरावरणैरपि । विचित्रैश्च रथैर्मन्त्रैश्चैतैश्च
 गजवाजिमि ॥ ४५ ॥ शूरैश्च नगरानारैर्द्वैतयोधैर्ध्वजैश्चैः ।
 अमनुष्यैश्चैस्त्वस्तैः कृष्यमाणैस्ततस्तत ॥ ४६ ॥ वातायमानैरस-
 कुह्यतवीरैरलङ्कृतैः । व्यजनैः कङ्कटैश्चैव ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ४७ ॥
 श्वैरामरणैर्वस्त्रैर्माख्यैश्च नसुगन्धिभिः । हारैः किरीटैर्मुकुटै-
 र्दण्डापीः किष्कीणीगणैः ॥ ४८ ॥ उरस्यैर्मणिभिर्निष्कैःपूडामणिभि-
 रैव च । आसीदायोधनं तत्र नमस्तारागणैरिव ॥ ४९ ॥ ततो
 दृष्ट्वोघनस्यासौन्नकुतेन समागमः । अमर्षितेन क्रुद्धस्य क्रुद्धे-
 नामर्षितस्य च ॥ ५० ॥ अपसव्यहकाराय माद्रीपुत्रस्तवाकाजम् ।
 किरच्छरमतेर्हृष्टस्तत्र नाहो महानभूत् ॥ ५१ ॥ अपसव्यं कृतः
 उद्धृष्टे भ्रातृव्येनात्यमर्षिणा । सोऽनर्षितस्तमप्याजौ प्रतिचक्रेऽप-
 सव्यतः ॥ ५२ ॥ पुत्रस्तव महाराज राजा दृष्ट्वोघनोऽङ्गतम् ।

तत प्रतिविकीर्णन्तमपसव्यन्तु ते सुतम् ॥ ५३ ॥ न्यवारयत तेजस्वी
 नकुलाश्चतुर्मासवित् । स सर्वतो निवार्यन् शरजालेन पीडयन् ॥ ५४ ॥
 विनुस्त्र नकुलञ्चक्रे तत्सैन्याः समपूजयन् । तिष्ठ तिष्ठेति नकुलो
 वभाषे तनय तव । संसृत्य बद्धद्-खानि तव दुर्मन्त्रितेन च ॥ ५५ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि नकुलमुह

अष्टाशोत्त्रधिकशतोऽध्याय ॥ १८८ ॥

सप्लय उवाच । ततो दुःशासनः क्रुद्ध सद्यद्देवमुपाद्रवत ।
 रथवेगेन तीव्रेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १ ॥ तस्यापतत एवाशु
 भङ्गेनामिषकर्मण । माद्रोसुत, धिरो यन्तु सधिरस्त्रायमाच्छि
 नत् ॥ २ ॥ नैन दुःशासन, सूतं नापि कश्चन सैनिकः । कृत्तो-
 न्तमाङ्गमाशुष्वात् सद्यद्देवेन ब्रुववान् ॥ ३ ॥ रथस्यासप्यहीतत्वात्
 प्रबान्यश्रवा यथासुखम् । ततो दुःशासन सूतं ब्रुववान् गतचित्त-
 सम् ॥ ४ ॥ स हयान् सन्निरग्राहो स्वयं हयविधारदः । युयुधे
 रथिना येष्टो लघुं पितृञ्च सुष्ठु च ॥ ५ ॥ तदस्यापूजयन् कर्म स्व
 परे चैव सगुणे । इतस्सूतरथेनाहो व्यधरथदभीतवत् ॥ ६ ॥
 सद्यद्देवस्तु तानश्रवास्तीक्ष्णैर्बाणैरवाकिरत् । पीडयमाना शरैश्चाशु
 प्राद्रवन्स्ते ततस्तत ॥ ७ ॥ स रश्मिषु विपक्तत्वादुत्सर्ज्ज शरा-
 सनम् । घनुषा कर्म कूर्वंस्तु रश्मीन् स पुनरुत्सृजन् ॥ ८ ॥
 क्षिद्नेषु तेषु त वाणैर्माद्रोपुत्रोऽप्यवाकिरत् । परोपसस्त्रवसतं
 कर्णस्तदनन्तरमथापतत् ॥ ९ ॥ ब्रह्कोद्गरस्तत कर्णं त्रिमिभङ्गैः
 समाहित । आकर्ण्यपूर्णैरभ्यघ्नन् बाधोद्गरि चार्पयत् ॥ १० ॥
 न्यवर्त्तत तत कर्णं सद्यद्दित द्यौरगः । मीममावारयामास
 विकिरन्निमित्ताच्छरान् ॥ ११ ॥ ततोऽभ्रुत्सुमुख युद्धं मीमराधेवयी-
 ११ । तो वृथाविर नदन्तो विवृत्तनयनासुभो ॥ १२ ॥ विगीन

महतान्योऽन्यं संरब्धावामिनेदतुः । अतिसंश्लिष्टधीस्तव तयो-
 राहवभीण्डधीः ॥ १३ ॥ विच्छिन्नशरपातत्वात् गदाशुद्धमवर्तित ।
 गदया नौमसेनस्तु कर्ष्यस्य रथकूवरम् ॥ १४ ॥ विभेदाशु ततो
 राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततो भीमस्य राधेयी गदामालाव
 वीर्यवान् ॥ १५ ॥ अवाहजदृष्टे तान्तु विभेद गदया गदाम् ।
 ततो भीमः पुनर्गुर्वीं चित्तेपाधिरथैर्गदाम् ॥ १६ ॥ ता शरै-
 र्वद्भुभिः कर्ष्यं सुपुङ्खैः सुप्रवेजितैः । प्रत्यविध्यत् पुनयान्यैः सा
 भीमं पुनरुन्नजत् ॥ १७ ॥ व्यासीव मन्त्रामिहता कर्ष्यवाणैरुभि-
 द्रुता । तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः ॥ १८ ॥
 पपात सारथियास्य नमोद्ग गदया हतः । स कर्ष्यं सायकानष्टौ
 व्यसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ ध्वजे शरासने चैव शरावापे
 च मारत । तैस्तस्य निधितैस्तीक्ष्णैर्मौमसेनो महाबलः । विच्छेद
 परवीरघ्नं प्रहसन्निव मारत ॥ २० ॥ ध्वजं शरासनञ्चैव
 शरानापञ्च मारत । कर्ष्योऽप्यन्यदनुर्गच्छं हेमपृष्ठं दुरासक्षम्
 ॥ २१ ॥ ततः पुनस्तु राधेयी हयानस्य रथेषुभिः । ऋक्ष-
 वर्मान् जघानाशु तयोभौ पार्थिवारथौ ॥ २२ ॥ स विपन्न-
 रथो भीमो नकुलस्याप्लुतो रथम् । हरिर्यथा गिरेः शृङ्गं समा-
 क्रामदरिन्दमः ॥ २३ ॥ तथा द्रोणाजुंनौ चित्तमगुप्येता महा-
 रथौ । आचार्य्यधिषी राजेन्द्रकृतप्रहरणौ युधि ॥ २४ ॥ लघु-
 सन्धानयोगाभ्या रथयोश्चरणेन च । मोहयन्तौ मनुष्याणा वक्षुंषि
 च मनासि च ॥ २५ ॥ उपारमन्त तिन्योऽन्यं धीघासकम्पिरे तथा ।
 अदृष्टपूर्वं पश्यन्तस्तदुद्गं गुह्यधिष्यधीः ॥ २६ ॥ विविद्रं पृतनामध्ये
 रथमार्गप्रदर्शिनैः । अन्योऽन्यमपमव्यन्तु कर्तुं वीरो तद्विपतुः
 ॥ २७ ॥ पराक्रमं तयोर्धोषा दृष्टशस्तं सुविजिताः । तयोः सम-
 भवद्वहं द्रोणपाण्डवधीर्भक्षत् ॥ २८ ॥ आमिपार्थ्यं महाराज
 गगने श्वेनधीरिव । यद्यच्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ॥ २९ ॥

तस्य तस्य विधातायं तत्तत् सुकुरुतेऽर्जुनः । वदा द्रोणो न
 अज्ञोति पाण्डवस्य विधेयितुम् ॥ ३० ॥ ततः प्रादुशकारोऽस्त्रमस्त्र-
 नागैर्विधारदः । ऐन्द्रं पाशुपतं त्वाष्ट्रं वायव्यमथ वासुधम ॥ ३१ ॥
 सुक्तं मुक्तं द्रोणपापात्तज्जघान धनञ्जयः । मस्त्राण्यस्त्रैरेषा तस्य
 विधिवदन्ति पाण्डव ॥ ३२ ॥ ततोऽस्त्रैः परमैर्दिव्यैर्द्रोणः पार्थ-
 न्मपान्धित । वयस्त्रं च पार्थाय प्रमुञ्चते विधिगीपवा ॥ ३३ ॥
 तस्य तस्य विधाताय तत्तद्वि कुरुतेऽर्जुनः । च यध्यमानेष्वस्त्रेषु
 दिव्येष्वपि चयाविधि ॥ ३४ ॥ अर्जुनेनार्जुनं द्रोणो मनसैवाभ्य-
 पूजयत् । -मेने चात्मानमधिष्ठं पृथिव्यामधि भारत ॥ ३५ ॥ तेन
 प्रियेण सर्वेभ्यः अस्त्रविद्भ्यः परन्तपः । वार्थेमाणस्तु पार्थेन तथा
 मध्ये महात्मनाम् ॥ ३६ ॥ यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयद्दु-
 श्यम् । ततोऽन्तरीक्षे देवायं गन्धर्वाय रुद्रस्रमः ॥ ३७ ॥ ऋषयः
 विद्वसद्वाय व्यदृश्यन्त समन्ततः । तदप्सरोभिराकीर्णं यक्षराक्षस-
 चङ्गुलम् ॥ ३८ ॥ अमर्ताकाशमभवद्भूयो नैवाकुर्वं यथा । तत्र
 स्नान्ताह्विता वाचो विधरन्ति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ द्रोणसंस्व-
 संयुक्ताः पार्थस्य च महात्मनः । विमृच्यमानेष्वस्त्रेषु ज्वालयत्पु
 ततस्ततः ॥ ४० ॥ अर्ध्वंस्तत्र सिद्धाय ऋषयश्च समागताः । नैवेदं
 मानुषं युद्धं नासुरं न च राक्षसम् ॥ ४१ ॥ न देवं न च गान्धर्वं
 ब्रह्मं भ्रुवमिदं परम् । विविधमिदनायर्थं न नो दृष्टं न च
 श्रुतम् ॥ ४२ ॥ अतिपाण्डवनाशार्थं द्रोणत्राप्रमिपाण्डवः ।
 नामधेयान्तरं दृष्टुं शक्यमन्येन केनचित् ॥ ४३ ॥ यद्वि रूद्रो दिशा-
 कृत्य युध्येतात्मानमात्मना । तत्र शक्योपना कर्तुमन्यथ न तु वर्तते
 ॥ ४४ ॥ ज्ञानमेकस्यमाशार्थं ज्ञानं योगय पाण्डवे । योग्यं
 मेकस्यमाशार्थं मत्तं योग्यं च पाण्डवे ॥ ४५ ॥ नैमो शक्यो महे-
 प्वाचो रणे शपचित् परैः । इच्छमानो पुनरिभो अन्येता
 - जगत् ॥ ४६ ॥ इत्यर्ध्वग्नशराश दृष्टा ती पुन्यपंभो ।

अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च सङ्घशः ॥ ४० ॥ ततो द्रोणो
 ब्राह्मणस्त्रं प्रादुशक्ते नद्यामति । सन्तापयत्रणे पाथं भूतान्यन्त-
 र्हितानि च ॥ ४८ ॥ ततश्चाल पृथिवी उपर्वतवनद्रुमा । द्रवौ
 च विषमो वायुः सागराश्चाप चक्षुषु ॥ ४९ ॥ ततस्त्राचो महा-
 नासीत् कुरुपाण्डवसैन्यधी । सर्वपाण्डव भूतानामुच्यतेऽस्त्रे महा-
 त्मना ॥ ५० ॥ तत पाथीऽप्यसम्भ्रान्तस्त्रदस्त्रं प्रतिजाम्भवान् ।
 ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तत सर्वमशोभमत् ॥ ५१ ॥ चटा न गम्यते
 पार तथीरन्यतरस्य वा । तदा सङ्कुलशुद्धेन तद्युद्धं व्याकुलीकृतम्
 ॥ ५२ ॥ नाश्रायत् तत क्रिाद्धत् पुनरेव विद्याम्पते । प्रवृत्ते
 तुमलेऽयुद्धे द्रोणपाण्डवधीर्भृधे ॥ ५३ ॥ अरजाले समाकीर्ण
 मेघजालैरिवाम्बरे । न क्ष सम्पतते कश्चिदन्तरीक्षपरस्त्रदा ॥ ५४ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सङ्कुलशुद्धे

एकोनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन्सदा वर्तमाने नराश्वगजसङ्घे ।
 दुःशासनो महाराज घृष्टदुस्त्रमधीधयत् ॥ १ ॥ स तु स्वमरथा-
 सक्तो दुःशासनश्चराहृतः । अमर्षात्तव पुत्रस्य शरैर्वाधानवाकिरत्
 ॥ २ ॥ क्षणेन च रथस्तस्य बध्नन् सङ्घसारधि । नादृश्यत
 महाराज पार्यतस्य शरैश्चित ॥ ३ ॥ दुःशासनस्तु राजेन्द्र पाशा-
 लस्य महात्मनः । नाश्रयत् प्रमुखि स्यात् अरजालप्रपोद्धतः ॥ ४ ॥
 स तु दुःशासन वाणीर्विमुखीकृत्य पार्यतः । किरच्छरसङ्घस्राणि
 द्रोणमेवाभ्ययाद्गणे ॥ ५ ॥ प्रत्यपद्यत हार्दिक्यं कृतवर्मा जन-
 न्तरम् । सोदर्याणां त्वयैव तलेन पथ्यवारयन् ॥ ६ ॥ त यमौ
 पृष्ठतोऽन्वैता रक्षन्तौ पुरुपर्यभौ । द्रोणार्वाभिमुखं यान्त दीप्य-
 माननिधानलम् ॥ ७ ॥ सम्प्रहारमकुर्वन्तो सर्वे च सुमहारयाः ।

अमर्षिताः सत्त्ववन्तः कृत्वा मरणमग्रतः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मानः शुद्ध-
 वृत्ता राजान् स्वर्गपरस्कृताः । आर्यं युद्धमकुर्वन्ते परस्परजिगी-
 प्रवः ॥ ९ ॥ शुक्लामिजनकर्माणो मतिमन्तो जनाधिपाः । धर्म-
 युद्धमयुध्यन्त पश्यन्तो गतिमुत्तमाम् ॥ १० ॥ न तदासीदधर्मिष्ठ-
 ममस्त्रं युद्धमेव च । नात्र कर्षी न नालीको न खिष्टो न च
 वास्तकः ॥ ११ ॥ न सुषौकपित्री नैव न गवास्त्रिगजास्त्रिकः ।
 इपुरासीन्व संश्लिष्टो न पूतर्न च- जिह्वगः ॥ १२ ॥ ऋजून्धेव
 हि शुद्धानि सर्वे प्रस्त्राण्यधारयन् । सयुद्धेन परान् लोकाणीप्-
 सन्तः कीर्तिमेव च ॥ १३ ॥ यदासीत्तुमुलं युद्धं सर्वदोषविव-
 ल्लितम् । चतुर्णां तव धीधानां तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह ॥ १४ ॥
 घृष्टयुक्स्तु तान् दृष्ट्वा तव राजव्रथर्षिमान् । यमाभ्या वारितान्
 वीरान् शौघ्रास्त्रो द्रोणमभ्यवाच ॥ १५ ॥ निवारितास्तु ते वीरा-
 स्त्रियः पुरुषसिंहयैः । समसञ्चन्त चत्वारो वाताः पर्वतधिरिव
 ॥ १६ ॥ दाभ्या दाभ्या वमौ सर्षे रथाभ्या रथपुङ्गवौ । समा-
 सक्तौ ततौ द्रोणं घृष्टयुक्नोऽभ्यधर्षत ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा द्रोणाय
 पाञ्चाल्यं व्रजन्तं युद्धदुर्मटम् । यमाभ्या ताव- संसक्तान्त्वदनन्तर-
 नुपाद्भवत् ॥ १८ ॥ दुर्योधनेन महाराज किरच्छोणितमोजनान् ।
 त चात्यकिः शौघ्रतरं पुनरेवाम्यवर्षत ॥ १९ ॥ तौ परस्परमावाद्य
 समीपे कुरुमाधवौ । हन्यमानौ नृशार्दूलावमितः समसञ्चताम्
 ॥ २० ॥ बाल्ये वृत्तानि सर्वाणि प्रीयमाणो विधिन्य तौ । ताव-
 न्योऽन्यं प्रेक्षमाणौ हसमानौ पुनः पुनः ॥ २१ ॥ अथ दुर्योधनेन
 राजा चात्यकिं प्रत्यभाषत । प्रियं सखायं सततं गर्हयन् वृत्त-
 मात्मनः ॥ २२ ॥ धिक् क्रोधं धिक् सखि लोभं धिक् मोहं धिग-
 मर्षितम् । धिगस्तु चाधनाधारं धिगस्तु बलमौरसम् ॥ २३ ॥
 यव मामभिसन्वदसे द्वाञ्चाहं धिनिपुङ्गव । त्वं हि प्राणैः प्रिय-
 तरो ममाहस्य तदा तव ॥ २४ ॥ अरामि तानि सर्वाणि बाल्ये

वृत्तानि यानि नो । तानि सर्वाणि जीर्णानि साम्प्रतं नो रथा-
जिरे ॥ २५ ॥ किमेव क्राधलीमाभ्यां युद्धमेवाद्य सास्त्रत । तं
तथावादिनं राजन् सास्त्रतः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ प्रहंसन् विशिखां-
स्तीक्ष्णानुद्यम्य परमास्त्रवित् । नैयं समा राजपुत्रं नवाचार्य्य-
निवेशनम् । यत्र क्रीडितमक्षाभिस्त्रिदां राजन् समागतैः ॥ २७ ॥
दुर्योधन उवाच । क्व सा क्रीडा गतोऽक्षकं बाल्ये वै शिनि-
पुङ्गव । क्व च युद्धमिदम्भूयः कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २८ ॥
किन्तु नो विद्यते कृत्यं घनेन धनलिप्सुषुषा । यत्र युध्यामहे सर्वे
घनलोभात् समागताः ॥ २९ ॥

सञ्ज्ञेय उवाच । तं तथावादिनं तत्र राजानं सास्त्रतोऽब्रवीत् ।
एव वृत्तं सदा क्षात्र युध्यन्तोऽहं गुरुनापि ॥ ३० ॥ यद्यहं ते
प्रिया राजन् जहि मां मा विरं कथाः । ज्वत्कृते सुकृतान् लोकान्
गच्छेय मरतपंस ॥ ३१ ॥ या ते शक्तिर्बलश्चैव तत् क्षिप्रं मयि
दशय । नेच्छानि तदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ॥ ३२ ॥
दृष्ट्विवं व्यक्तनामाय प्रीतिभाष्य च सात्याकः । अन्वयात्तूर्णमव्यग्री
निरपेक्षं विशाम्पते ॥ ३३ ॥ तमाद्यान्तमभिप्रेक्ष्य प्रव्यसन्नात्तवा-
त्मजः । शरैश्वाकिरद्राजन् जैनेयं तनयस्त्वव ॥ ३४ ॥ ततः
प्रवृत्ते युधं कुरुमाधवासिद्धयैः । अन्योऽन्यं क्रुद्धयोर्धोरं यथा
हिरदसिंहयैः ॥ ३५ ॥ ततः पूर्यायतोत्सृष्टैः सास्त्रतं युध-
दुर्भेदम् । दुर्योधनः प्रत्यविध्यत् सास्त्रतं निमित्तैः शरैः ॥ ३६ ॥
तं सात्याकः प्रत्यविध्यत् सत्वर निमित्तैः शरैः । पश्चाद्यता पुन-
श्वाजौ विषत्या दशमिथ वै ॥ ३७ ॥ सात्यकिन्तु रणे राजन्
प्रहसंस्तनयस्त्वव । आकष्यंसक्तैर्निमित्तैर्विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ ३८ ॥
ततोऽस्य समरक्षार्पं क्षरप्रेण दिषाकरोत् । सोऽन्यत् कामुंका-
माद्राय लघुहस्तस्त्रतो दृढेन ॥ ३९ ॥ सात्यकिर्व्यसृजक्षापि शर-
श्रेणीं सुतस्य ते । तामापतन्तीं सहसा शरश्रेणीं जिघांसया ॥ ४० ॥

विच्छेद बद्धो राजन् तत उच्चक्रुशुर्जना । सात्यकिश्च वि
 नप्त्या पीडयामास वेगिन ॥ ४१ ॥ स्वर्गपुङ्गे शिलाधौते-
 राकर्णपूर्षानि रते । तस्य सन्धतथेष्टून् संहितेषुश्च कामुकम्
 ॥ ४२ ॥ अच्छिनत सात्यकिस्तूष्णं शरैश्चेवाभ्यवीवृषत् । स गाढ
 इवो व्यधित प्रत्यपावाद्दधान्तरम् ॥ ४३ ॥ दुर्योधनो महाराज
 दामार्हशरपीडित । समाश्रुस्य तु पुत्रस्त्री सात्यकि पुनरभ्यवात्
 ॥ ४४ ॥ विसृजन्निभुजालानि शुकुघाते रथ प्रति । तथैव
 सात्यकिर्वाणान् दुर्योधनरथ प्रति ॥ ४५ ॥ सतत व्यसृजद्राज
 स्तत्सङ्घमवर्त्तत । तत्रेषुमि क्षिप्यमाणे पतद्भिश्च समन्तत ॥ ४६ ॥
 अग्नोरव महाकक्षी शब्द सममवन्महान् । तयो शरसङ्घस्यैव
 सच्छून्य वसुधातलम् ॥ ४७ ॥ अगम्यरूपश्च शरैराकाश सम-
 पद्यत । तत्राग्न्यधिकमालक्ष्य नाशव रथसत्तमम् ॥ ४८ ॥ क्षिप्र
 अभ्यपतत् कर्णं परीप्सस्तनय तव । न तु त सर्पयामास भीम
 सेनो महाबल ॥ ४९ ॥ अभ्यवात्स्वरित कर्णं व्यसृजत सायकान्
 बहून् । तस्य कर्णं शितान् बाणान् प्रतिहन्य हसन्निव ॥ ५० ॥
 धनु शराश्च विच्छेद सूतज्ञाभ्यहनच्छरैः । भीमसेनस्तु सक्रुद्धो
 गढामाहाय पाण्डव ॥ ५१ ॥ धनुर्ध्वजश्च सूतश्च सम्ममर्द्दाहवे
 रिपो । रथवक्रश्च कर्णस्य बमल्ल स महाबल ॥ ५२ ॥ अग्ने-
 चक्रे रथे तिष्ठन्नाकम्पच्छै लराडिव । एकचक्र रथ तस्य तमूढः,
 सुचिर हया ॥ ५३ ॥ एकचक्रमिवाकस्य रथ बह्व हया यथा ।
 अमृष्यमाण कर्णस्तु भीमसेनमगुध्यत ॥ ५४ ॥ विविधैरिभुजालैश्च
 नानाशस्त्रैश्च शशुगे । भीमसेनस्तु सक्रुद्ध सूतपुत्रमयीषयत् ॥ ५५ ॥
 सङ्घले वर्त्तमाने तु राजा धर्मसतोऽन्नवीत् । पाञ्चालाना रथ
 व्याघ्रान्मवस्याशैव नरर्षमान् ॥ ५६ ॥ धेन प्राणा शरैः ये च
 धेनो येषा महाबला । त एते धार्तराष्ट्रेषु विप्रक्ता पुंसप
 र्णमा ॥ ५७ ॥ अक्रान्तव यथा मूढ सर्वे विगतचेतसः । तत्र

गच्छत यत्रैते शुध्यन्ते मामका रथाः ॥ ५८ ॥ चतुर्धमं पुरस्कृत्य
 सर्व एव गतञ्चराः । जयन्तो बध्यमाना वा गतिमिष्टा गमिष्यथ
 ॥ ५९ ॥ जिह्वा च बहुमिदं शै र्यजध्व भूरिदक्षिणैः । इता वा
 देवमाहुत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ॥ ६० ॥ ते राज्ञा
 चीदृता वीरा यीतस्यमाना महारथाः । चातुर्धमं पुरस्कृत्य
 त्रिरिता द्रोणमभ्ययुः ॥ ६१ ॥ पाञ्चालास्त्रेकती द्रोणमभ्ययन्
 बहुभिः शरैः । भीमसेनपुरोगाथाप्येकतः पर्यवारयन् ॥ ६२ ॥
 आनंस्तु पाण्डुपुत्राणा वधी जिह्वा महारथाः । यमौ च भीम-
 सेनय प्राक्रोचन्त धनस्त्रयम् ॥ ६३ ॥ अभिदृवाङ्गुन क्षिप्रं कृत्वा
 द्रोणादपानुद । तत एनं हनिष्यन्ति पाञ्चाला इतरक्षिणम् ॥ ६४ ॥
 कौरवेयास्ततः पार्थः सद्ममा समुपाद्वत् । पाञ्चालानेव तु द्रोणो
 घृष्टयुक्त्वापुरोगमान् । मगदुस्तरमा वीराः पञ्चमेऽहनि भारत ॥ ६५ ॥

इति द्वीपपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः

नवत्यधिकमतीऽध्यायः ॥ १८० ॥

अथ उवाच । पाञ्चालानां ततो द्रोणस्त्वकरोत कटनं
 मसत । यथा क्रुद्धो रणे मक्रो दानवाना क्षयं पुरा ॥ १ ॥
 द्रोणास्त्रेण महाराज बध्यमानाः परे शुधि । नातुसन्त रणे
 द्रोणात् सत्त्वन्तो महारथाः ॥ २ ॥ शुध्यमाना महाराज पाञ्चालाः
 सृष्टयास्तथा । द्रोणमेवाभ्ययुर्युद्धे वीधयन्तो महारथाः ॥ ३ ॥
 तेषान्तु कायमानाना पाञ्चालानां समन्ततः । अभवद्दु रवो नादो
 बध्यतां शरपर्यक्तभिः ॥ ४ ॥ बध्यमानेष सद्गारे पाञ्चालेष महा-
 तना । उदीर्यमाणे द्रोणास्त्रे पाण्डवान् भयमाविषत ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वाश्वनरधीधानां त्रिपुणत्र क्षयं शुधि । पाण्डवेया महाराज
 नाशमशुक्लिय तदा ॥ ६ ॥ कश्चित् द्रोणो न गं गवान् क्षयगीत

परमास्त्रवित् । समिद्धं शिशिरापाये दृष्टुं कञ्चमिवानल ॥ ७ ॥
 तत्र चैनं सद्युगे कथितं समर्थं प्रतिवीक्ष्यतुम् । न चैनमर्जुनो जातु
 प्रतिमुध्येत धर्मावत् ॥ ८ ॥ तस्मान् कृन्तोसुतान् दृष्ट्वा द्रोण
 सायकपोऽङ्गुतान् । मातमान् श्रेयसे युक्तं केशवीऽर्जुनमब्रवीत्
 ॥ ९ ॥ नैष युद्धेन सङ्ग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । अधनुर्धन्विना
 श्रेष्ठो देवैरपि सर्वासु वै ॥ १० ॥ न्यस्तशस्त्रस्तु सङ्ग्रामे शक्यो
 हन्तुं मवेन्नृमि । आस्थीयतां जघे योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवा
 ॥ ११ ॥ यथा न सद्युगे सर्वान् हन्यादुक्मवाहनः । अश्रुत्याग्नि
 हते नैष युध्वाहति मतिर्मनः ॥ १२ ॥ तं हतं सद्युगे कथिदस्यै
 असतु मानवः । एतन्नारोचयद्वाजन् कृन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १३ ॥
 अन्योऽनरोचयन् सर्वं कच्छ्रेण तु युधाष्ठरः । ततो भोमो महा
 बाहुरनीके स्वे महागजम् ॥ १४ ॥ जघान गदया राजन्श्व
 त्यामानमित्युत । परममथनं घोरं भालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ १५ ॥
 भोमसेनस्तु सत्रोड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्रुत्याग्नां हत इति
 शब्दमुच्चैश्चारः स ॥ १६ ॥ अश्रुत्याग्नेति द्विं गजं श्वगता
 नाम्नाहतोऽभवत् । हता मनसि तं भोमो मिथ्या व्याहृतवास्तदा
 ॥ १७ ॥ भोमसेनवचं श्रुत्वा द्राणस्तत् परमाप्रियम् । मनसा
 सन्नगात्रोऽभूत् यथा शैकतमस्यसि ॥ १८ ॥ शङ्कमानं स तन्मिथ्या
 वीर्यं च स्वसुतस्य वै । हतं स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत
 ॥ १९ ॥ स लब्ध्वा चेतनां द्रोणं क्षणेनैव समाश्रुसतः । अनु
 त्तन्त्यात्मनः पुत्रमविद्यच्छमरातामः ॥ २० ॥ स पापंतमामद्रुत्य
 जिघासुर्मुख्यमात्मनः । अवाकिरत् स हस्त्रेण तीक्ष्णानां कङ्कपत्रि
 णामः ॥ २१ ॥ तं वै त्वशातसाहस्रा पाञ्चालानां रथर्षिणां ।
 तथा धरन्तं सङ्ग्रामे सर्वतो व्यकिरन् शरैः ॥ २२ ॥ तैः शरैराहत
 द्राणं सपश्यान् महारथम् । भास्करं जलदैरुहं वर्षाशिवं विधा
 ष्यते ॥ २३ ॥ तदधुय तान् वाणगणान् पाञ्चालानां महारथः ।

प्रादुषक्रे ततो द्रोणो ब्राह्मणमस्त्र परन्तप ॥ २४ ॥ बधाय तेषां
 शूराणां पाञ्चालानामभर्षित । ततो व्यरोधत द्रोणो विधूमोऽ-
 ऽग्निरिव च्चलन् ॥ २५ ॥ तथैव स पुन क्रुद्धो भारद्वाज प्रताप-
 वान् । ततो व्यरोधत द्रोणो विनिघ्नन् सर्वमोमकान् ॥ २६ ॥
 शिराध्यापातवक्षीऽपि पाञ्चालानां महानृधे । तथैव परिधाकारान्
 बाहून् कतकभूपणान् ॥ २७ ॥ ते बध्यमानाः समरे भारद्वाजेन
 पार्थिवा । मेदिन्यामन्वतीर्थ्यन्त वातवृन्ता इव द्रुमा ॥ २८ ॥
 कुङ्कराणाञ्च पततो ह्यनाद्यैव भारत । शगन्यस्वपा पृथिवी
 मासशोणितकूर्द्धमा ॥ २९ ॥ हत्वा विप्रतिपाहसान् पाञ्चालानां
 रथव्रजान् । अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव च्चलन् ॥ ३० ॥
 तथैव स पुन क्रुद्धो भारद्वाज प्रतापवान् । वसदानस्य मत्सेन
 शिर कायादपाहरत् ॥ ३१ ॥ पुन पञ्चयतान् मत्स्यान् पट्-
 सस्राश्च सृञ्चयान् । हस्तिनामयुतं हत्वा लघानाश्चायुतं पुनः
 ॥ ३२ ॥ अत्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितम् । ऋषयो-
 ऽभ्यागमस्तुषं हव्यबाहुरोगमा ॥ ३३ ॥ विद्वामितो जमदग्नि-
 भारद्वाजोऽपि गौतम । वशिष्ठ कश्यपोऽत्रिय ब्रह्मलोक निनीयवः
 ॥ ३४ ॥ चिकता पृथ्वो गर्गो बालिखिल्या नरीचिपा । भृगवो-
 ऽहिरसथैव सुत्सायान्ये महर्षयः ॥ ३५ ॥ त एनमद्रुवन् सर्वे
 द्रोणमाहवक्षेऽभिजम् । अहमंत, कुत युद्ध समयो निधनस्य ते
 ॥ ३६ ॥ न्यस्यायुध रणे द्रोण समीच्याष्ठानिह स्थितान् । नात-
 क्रूरतरः कर्म पुन कर्तुं लमहंसि ॥ ३७ ॥ विद्वेदाह्वविदृषे-
 सत्यधमंपरस्य ते । ब्राह्मणस्य विधिरेण तवैतन्नोपपद्यते ॥ ३८ ॥
 न्यस्यायुधमनो हस्त तिष्ठ वक्रानि याश्रुते । परिपूर्षस्तु कालस्ते
 वस्तु लोकेऽद्य मानुषे ॥ ३९ ॥ ब्रह्मास्तेण लक्ष्म्या अनस्त्वशा नरा
 भुवि । यद्वैतदोदथ विप्र कृत कर्म न चाद्य तत् ॥ ४० ॥ न्यस्या
 युध रणेऽद्य द्रोण मा त्व शिर ह्यथा । मा पापिष्ठतर कर्म

करिष्यसि पुनार्हज ॥ ४१ ॥ इति तेषां वचनं श्रुत्वा भीमसेनवचनं
 तत् । धृष्टद्युम्नश्च सम्प्रेक्ष्य रणो म विमनाभवत् ॥ ४२ ॥ मन्दद्यु-
 नानो व्यथित कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् । अहत वा हत वेति पप्रच्छ
 सुतमात्मन ॥ ४३ ॥ स्थिरा बुद्ध्यार्ह द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यते
 ऽनृतम् । वयाणामपि लोकाणामैश्वर्यार्थं कथञ्चन ॥ ४४ ॥ तस्मात्तं
 पारपप्रच्छ नान्य कञ्चिद्विजयं म । तस्मिस्तस्य हि मत्याशा बाल्यात्
 मम्यात पाण्डवे ॥ ४५ ॥ ततो निष्पाण्डवामुर्वीं करिष्यन्त युधा-
 म्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा महाराज गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 यद्यद्देष्टव्यम द्रोणो युध्यते मन्युमास्थित । सत्यं ब्रवीमि ते सेना-
 विनाश समुपेयात् ॥ ४७ ॥ स भवास्वातु नो द्रोणात् मत्वाङ्-
 क्षयाद्योऽनृत वच । अनृतं जीवितस्यार्थं वदन्न स्पृश्यतेऽनृतै ॥ ४८ ॥
 कामनीषु विवाहेषु गवा मक्ते तथैव च । ब्राह्मणाम्यपपत्तौ च
 अनृते नास्ति पातकम् ॥ ४९ ॥ तयो सख्यदृतेरेव भीमसेनो-
 ऽब्रवीद्विदम् । श्रुत्वाैव ते महाराज बधोपाय महात्मन ॥ ५० ॥
 गाहमानस्य ते सेना मालवस्येन्द्रवर्मण । अश्वत्थामेति विक्रान्तो
 राज अक्रगजोपम ॥ ५१ ॥ निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं
 द्रोणमब्रवम् । अश्वत्थामा हतो ब्रह्मान्वर्त्तस्वाहवाहिति ॥ ५२ ॥
 नूनं नाश्वत्थदाक्यसेप मे पुरुषप्रभम् । स त्वं गोविन्दवाक्यानि
 मानयस्व जयौषण ॥ ५३ ॥ द्रोणाय नहतं शम राजन् शार-
 दवीसुतम् । व्यथितो नैप युध्येत जातु राजन् दिजयं म ॥ ५४ ॥
 सत्यवान् हि विलोकेऽस्मिन् भवान् खरातो जनाधिप । तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णावाक्यप्रचोदित ॥ ५५ ॥ भाविस्त्वाच्च महाराज
 वक्तुं समुपपक्रमे । तमतद्यत्रमथै ममो जयै मक्तो युधिष्ठिर ॥ ५६ ॥

पुत्रव्यसनसन्तप्तो निराशो जीवितेऽभवत् । आगस्कृतमिवात्मान
पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ ५८ ॥ ऋषिवाक्येन मन्वान श्रुत्वा
विनिहसं सुतम् । विचिता परमोद्दिग्नो दृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च । योऽहं
नाशक्तुवद्राजन् यथा पूर्वमरिन्दम ॥ ५९ ॥

इति द्रोणपर्वेणि द्रोणवधपर्वेणि युधिष्ठिरासत्यकथने
एकेनवत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १९१ ॥

सञ्जय उवाच । त दृष्ट्वा परमोद्दिग्नो योकोपहतचेतसम् ।
पाञ्चालराजस्य सुतो दृष्टद्युम्न समाद्रवत् ॥ १ ॥ य दृष्ट्वा मनु
जेन्द्रेण द्रुपदेन महामखि । लब्धो द्रोणविनाशाय सान्निहाहव्य
वाहनात् ॥ २ ॥ स धनुर्जेतुमादाय घोर जलदनिस्त्रनम् ।
दृढन्यमजर दिव्य शराथाशीविधोपमान् ॥ ३ ॥ सन्दधे कार्मुके
तस्मिन्धरमाशीविधोपमम् । द्रोण जिघांस पाञ्चाल्यो महाज्वाल
मिवानलम् ॥ ४ ॥ तस्य ह्यथ शरस्थानीदनुर्घ्यामण्डलान्तरे ।
द्योततो भास्करस्येव घनान्ते परिवेदिषण ॥ ५ ॥ पार्षतेन परा-
दृष्टः ज्वलन्तमिव तदनु । अन्तकालमनुप्राप्त मेनिरे वोच्य
सैनिका ॥ ६ ॥ तमिषु सन्वित तेन भारहाज प्रतापवान् ।
दृष्ट्वामन्यत देहस्य कालपर्यायभागतम् ॥ ७ ॥ तत सचक्र-
नातिष्ठदाषार्थ्यस्तस्य वारणे । न चात्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादु
शासन्महात्मन ॥ ८ ॥ तस्य ब्रह्मान वद्वारि क्षपा चैकास्यतो
गता । तस्य चाङ्गस्त्रिभागेन क्षय जग्मुः पताक्षण ॥ ९ ॥ स
शरक्षयमाशाय पुत्रशोकेन चार्हित । तद्विधानाच्च दिव्याना-
मस्त्राणामप्रसादत ॥ १० ॥ उतस्मष्टकाम शस्त्राणि विप्रवाक्य-
प्रचेदित । तेजसा पूर्यमाणस्तु युयुधे न यथा पुरा ॥ ११ ॥
अथान्यत स समादाय दिव्यमाद्भिरस घनु । शराथ ब्रह्मादृष्ट्वा-

मान् घृष्टद्युम्नमधीधयत् ॥ १२ ॥ ततस्तं शरं वर्षेण महता
 समवाक्रिरत् । व्यशातयञ्च संक्रुद्धो घृष्टद्युम्नमर्षेणम् ॥ १३ ॥
 शरांश्च प्रतघ्ना चास्य द्रोणविच्छेद चायकैः । ध्वजं धनुषं निशितैः
 सारथिश्चाभ्यपातयत् ॥ १४ ॥ घृष्टद्युम्नः प्रहस्यान्यत् पुनरादाय
 कामुकम् । श्रितेन चैनं वाणेन प्रत्याविध्यत् स्थानान्तरे ॥ १५ ॥
 शोऽतिविद्धो महेश्वासः सभ्रान्त इव संयुगे । मुञ्जेन श्रितधारेण
 विच्छेदास्य पुनर्धनुः ॥ १६ ॥ यज्ञास्य वाणं विकृतं धनुषि च
 विशास्यते । सर्वं विच्छेद दुर्वर्षो गदा खड्गञ्च वर्जयन् ॥ १७ ॥
 घृष्टद्युम्नं ततोऽविध्यन्ववभिर्निशितैः शरैः । जीवितकान्तरेः क्रुद्धः
 क्रुद्धरूपं परन्तप ॥ १८ ॥ घृष्टद्युम्नो रथस्याश्वान् स्वरथाश्वै-
 र्महारथः । व्यानिययदमेयात्मा ब्राह्मणमस्त्रमुदीरयन् ॥ १९ ॥
 तैर्मिश्रा बह्वभोभन्त जवना वतिरंशसः । पारावतसवर्षाश्वो
 शीणोश्वां भरतर्षभ ॥ २० ॥ यथा सविद्यता सेवा नदन्ती
 जलदागमे । तथा रेजुर्महाराज विमिश्रा रंणसूक्ष्मि ॥ २१ ॥
 ईषावन् चक्रवन् रथवन् तथैव च । प्राणाशयदमेयात्मा घृष्ट-
 द्युम्नस्य स द्विजः ॥ २२ ॥ संक्षिन्नेधन्वा विरथो हताश्वो हत-
 सारथिः । उत्तमामापदं प्राप्य गदा वीरः पराश्रयत् ॥ २३ ॥
 तामस्य विशिखैस्तीक्ष्णैः क्षिप्यमाणो महारथैः । निजघान शरै-
 र्शीणः क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ तां दृष्ट्वा स नरव्याघ्रो द्रोणेन
 निहतो शरैः । विमलं खड्गमादत्त शरं चन्द्रश्च मानुमत् ॥ २५ ॥
 असंशयं तथा भूते पञ्चास्य साध्वमन्यत । वधमाचार्यसुखर्यस्य
 प्रापकाल महात्मनः ॥ २६ ॥ ततः स्वरथनीडस्थ स्वरथस्य रथे-
 पया । अगच्छदसिमुद्यन्य शरचन्द्रश्च मानुमत् ॥ २७ ॥ विकीर्ण-
 दुष्करं मोहाद्घृष्टद्युम्नो महारथः । इषीषं वक्षी मेरुश्च भार-
 दाजस्य संयुगे ॥ २८ ॥ शोऽतिघृष्टद्युगमध्ये वै युगसन्नहनेषु च ।
 शोणाना जघनाहंषु तत् सैन्याः समपूजयन् ॥ २९ ॥ तिष्ठतो

युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठत । नापश्यन्तर द्रोणस्तद्वृत्त-
 र्मिवामवत् ॥ ३० ॥ क्षिप्रं श्येतस्य चरतो चर्येवामिपश्यद्दिनः ।
 तद्वदापीदमीसारो द्रोणपार्पंतधारणे ॥ ३१ ॥ तस्याश्वात्रय-
 श्तयाशौ तदा क्रुद्धः पराक्रमी । सर्वानेकीकशो द्रोणो नीलवर्णा-
 नजीघनत् ॥ ३२ ॥ ते हता न्यपतन् भूमौ घृष्टद्युन्नस्य वाजिन ।
 घोणाश्वाः पथ्यमुच्यन्त रथवन्माहिषाम्पते ॥ ३३ ॥ तान् हया-
 न्निहतान् दृष्ट्वा दिनाग्रेण स पार्पंत । नानृष्यत युधा श्रेष्ठो
 याज्ञसेनिमंहारथः ॥ ३४ ॥ विरथः स गृहीत्वा तु खड्गं
 खड्गभृताम्बरः । द्रोणमभ्यपतद्राजन् वैनतेय इवोरगम् ॥ ३५ ॥
 तस्य रूपं वमो राजन् भारद्वाज लिघासतः । यथा रूपं पुरा
 विष्णोर्द्विरख्यकथिपोर्वधे ॥ ३६ ॥ सोऽचरद्विघान् मार्गान्
 प्रवरानेकाविग्रतिम् । दर्शयामास कौरव्य पार्पंतो विधरग्रणे ॥ ३७ ॥
 भ्रान्तमुद्गान्तमाविहमाप्लुतं प्रसृतं सृतम् । परिवृत्तं निवृत्तञ्च
 खड्गं धर्मं च धारयन् ॥ ३८ ॥ सम्पातं समुदीर्षञ्च दर्शयामास
 पार्पंतः । भारत कोधिकश्चैव साखतश्चैव पित्रया ॥ ३९ ॥
 दर्शयन्तचरद्युहे द्रोणस्यान्तचिकीर्षया । चरतस्तस्य तान्मार्गान्
 विधितान् खड्गधर्मिण ॥ ४० ॥ व्यक्रयन्तरणे धीधा देवताथ
 समागताः । ततः शरचहस्त्रेण शतचन्द्रमपातयत् ॥ ४१ ॥ खड्ग-
 क्षुभं च सन्वाधे घृष्टद्युन्नस्य च द्विजः । ते तु वैतस्त्रिका नाम
 शरा आसन्नघोषिनः ॥ ४२ ॥ निकृष्टयुहे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति
 ते शराः । ऋते शरहतात पार्थाश्रौणेर्वैकर्त्तनात्तथा ॥ ४३ ॥
 प्रद्युन्नयुगुधानाभ्यामिमिन्योय ते शरा । अथेषुं च समाधत्त
 दृढं परमवेगिनम् ॥ ४४ ॥ अन्तेवाचिनमाचार्यो लिघासः प्रव-
 साम्नातम् । त शरेर्हृमिस्तीक्ष्णोऽपिच्छेद शनिपुङ्खव ॥ ४५ ॥
 यश्चतस्तव पुत्रस्य कर्षस्य च महात्मन । अस्तमाचार्यमुखिान्
 घृष्टद्युन्नममोषयत् ॥ ४६ ॥ चरन्त रथमार्गेषु सात्यकिं सत्य-

विक्रमम् । द्रोणकर्णान्तरगत कृपस्यापि च भारत ॥ ४० ॥ अप-
 श्येता महात्मानो विष्वक्सेनधनक्षयौ । अपूजयेता वाष्प्यं
 द्रुवाण साधु साध्विति ॥ ४८ ॥ दिव्यान्वस्त्राणि सर्वेषा युधि
 निघ्नन्तमच्युतम् । अभिपत्य तत सेना विष्वक्सेनधनक्षयौ ॥ ४९ ॥
 धनक्षयस्तत कृष्णमद्रवीत् पश्य केष्व । आचार्यैरयमुखग्राना
 मध्ये क्रीडन्मधूदह ॥ ५० ॥ आनन्दयति मा भूय सात्यकिः
 सत्यविक्रम । नाद्रीपुत्रञ्च भीमञ्च राजानञ्च युधिष्ठिरम् ॥ ५१ ॥
 य शिञ्जयानुदहत सन् रणे चरति सात्यकि । महारथानुपक्रीडन्
 वृष्णीना कीर्त्तिदहैवम् ॥ ५२ ॥ तमेते प्रतिनन्दन्ति षड्हा सैन्याय
 विजिता । अजेय समरे दृष्ट्वा साधु साध्विति सात्वतम् । योधा-
 योमवत सर्वे कर्मणि समपूजयन् ॥ ५३ ॥

इति द्रोणपर्वाण द्रोणवधपर्वणि द्रोणधृष्टस्युद्गुह्ये
 दिनवत्यधिकप्रतोऽध्याय ॥ १८२ ॥

सञ्जव उवाच । सात्वतस्य तु तत कर्म दृष्ट्वा दुर्योधनादय ।
 शैनेय सर्वत्र क्रुद्धा वारयामासुरक्षसा ॥ १ ॥ कृप कर्णोऽय
 सनरे तव पुत्राय मारिष । शैनेय तरयाम्येत्य विानघ्नन् निश्रुति-
 शरे ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्ततो राजा नाद्रीपुत्री च पाण्डवौ । भीम
 सेनश्च बलवान् सात्वत पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ कर्णश्च शरवर्षेण
 गौतमश्च महारथ दुर्योधनादयश्चैव शैनेय पर्यवारयन् ॥ ४ ॥
 ता वृष्टि सङ्घसा राजन्नुत्थिता घोरद्वपिणीम् । वारयामास
 शैनेयो योधयस्त्रान्महारथान् ॥ ५ ॥ तेषामस्त्राणि दिव्यानि
 सन्धितानि महात्मनाम् । वारयामास विधिवद्विव्यैरस्त्रैर्महामुघे
 ॥ ६ ॥ क्रूरमायोधन जज्ञे बभ्रुव्राजसमागमे । रुद्रस्यैव हि
 क्रुद्धस्य निघ्नतस्त्रान् पशून् पुरा ॥ ७ ॥ दस्तानामुत्तमाङ्गाना

कार्मुकाणाञ्च भारत । कृत्वाणाञ्चापविद्वानां चामराणाञ्च सङ्घैः
 ॥ ८ ॥ राघवः स व्यदृश्यन्त तत्र तत्र रणाजिरे । मन्मथक्रै-
 रथैद्यापि पतितैश्च महाभुजे ॥ ९ ॥ चादिमिथ हतैः शूरैः
 सङ्घीक्षा वसुधाभवत् । वाणपातनिष्कृतास्तु योधास्ते कुरुसत्तम
 ॥ १० ॥ चेष्टन्ती विविधाश्रेष्ठा व्यदृश्यन्त महाहवे । वर्तमाने
 तथा युद्धे घोरे देवासुरोपने ॥ ११ ॥ अत्रवीत क्षत्रियास्तत्र धर्म-
 राजो युधिष्ठिरः । शमिद्रवत मयत्ताः कुम्भघानिं महारथाः
 ॥ १२ ॥ एष हि पार्थिवो वीरो भारद्वाजेन सहत । घटते च
 यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने ॥ १३ ॥ यादृशानि हि रूपानि
 दृश्यन्ते स महारथैः । अथ द्रोणञ्च सक्रुद्धः पातयिष्यति पार्थिवः
 ॥ १४ ॥ ते दूर्यं सहित्वा भूत्वा युध्यध्वं कुम्भसम्भवम् । युधिष्ठिर-
 समाश्रिता सुस्रवाना महारथाः ॥ १५ ॥ अभ्यदृवन्त संयुक्ता
 भारद्वाज जिघांसव । तान् समापतत सर्वान् भारद्वाजो महा-
 रथः ॥ १६ ॥ अभ्यवर्त्तत वेगेन मत्स्यमिति निश्चितः । प्रधाते
 सत्यसन्धे तु समकम्पत मेदिनी ॥ १७ ॥ ववुर्वातास्ततो घोरा-
 स्त्वाशयाना वरुथिनीम् । पपात महती चोत्का आदित्यान्निशर-
 न्निव ॥ १८ ॥ टोपयन्तीव पातेन शंसतीव महद्दयम् । जञ्चलु-
 थैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य भारिष ॥ १९ ॥ रथा स्वनन्ति धात्यर्थं
 हयाद्याभूष्णपातयन् । हतौत्सा इव धाप्याधीद्भारद्वाजो मह-
 रथः ॥ २० ॥ प्रास्फुरन्नयनञ्चास्य वामबाहुस्तथैव च । विमनस्को-
 ऽभवद्युद्धे दृष्ट्वा पार्थिवनग्रतः ॥ २१ ॥ ऋषीणा ब्रह्मवादीनां
 स्वर्गस्य गमन प्रति । सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्सृष्टुमुपचक्रमे ॥ २२ ॥
 ततश्चतुर्द्विषं सैन्यैर्द्रुपदस्यामिसहृत । निर्द्वेहन क्षत्रियव्रातान्
 द्रोणः पथ्यचरदृष्टे ॥ २३ ॥ हत्वा विंशतिसाहस्रान् क्षत्रिया-
 नरिमहेन । दृषाम्युतानि तीक्ष्णश्रैरवधीद्विषित्वा धितेः ॥ २४ ॥
 सोऽर्षित्तच्छत्राहवे यत्तो विधूम इव पावकः । क्षत्रियाणामभावाच्च

ब्राह्मणस्तं समास्थितः ॥ २५ ॥ पाञ्चाख्यं विरथं भीमो हतसर्वा-
 युधं वधी । अविषद्यं महात्मानं त्वरमाणः समस्ययात् ॥ २६ ॥
 ततः स्वरथनारोप्यं पाञ्चाख्यमरिमर्द्दनः । अत्रवीदभिसम्प्लेक्ष्यं
 द्रोणमस्यन्तमन्तिकात् ॥ २७ ॥ न त्वदन्य इहाचार्यं योद्धुमुत्-
 संहते पुमान् । त्वरस्व प्राग्वघातस्य त्वयि भोरः समाहितः ॥ २८ ॥
 सं तथोक्तो महाबाहुः सर्वभारसहं नवम् । अग्निपत्याददे चिप्र-
 नायुधप्रवरं दृढम् ॥ २९ ॥ संरक्ष्यथ शरानिस्वन् द्रोणं दुर्वारणं
 रणे । निवारयिषुराचार्यं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३० ॥ तौ
 निवारयतां श्रेष्ठौ संरक्ष्यौ रणशोभिनौ । उदीरयतां ब्राह्मण्यं
 दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ॥ ३१ ॥ स महास्त्रैर्महाराज द्रोणमाच्छा-
 दयद्रुणे । निहत्य सर्वाण्यस्त्राणि मारहाजस्य पार्यतः ॥ ३२ ॥
 स वधातीन् शिवीषेव वाह्निकान् कौरवानपि । रक्षिष्यमाणान्
 सङ्ग्रामे द्रोणं व्यधनेदवातः ॥ ३३ ॥ धृष्टद्युम्नसुतो राजन् गम-
 स्तिभिरिवांशुमान् । बभौ प्रच्छादयन्नाथाः शरजालैः समन्ततः
 ॥ ३४ ॥ तस्य द्रोणो धनुस्फिद्धा विष्ठा चैनं शिलीमुखैः । मर्मा-
 ण्यभ्यहनद्दुयः स व्यथां परमोभेगात् ॥ ३५ ॥ ततो भीमो
 दृढकोधो द्रोणस्याश्लिष्य तं रथम् । अतकीरिव राजेन्द्र द्रोणं
 वचनेमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ यद्वि नाम न युधेरस्फिद्धिता ब्रह्मादभेदः ।
 स्वकर्मभिरसन्तुष्टो न ज्ञं चतुं चर्यं ब्रजेत् ॥ ३७ ॥ अहिंसा सर्व-
 भूतेषु धर्मस्य विस्तरं विदुः । तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवान् हि
 ब्रह्मवित्तमः ॥ ३८ ॥ श्रुत्वाकवत् स्तैच्छंश्यान् हता पाप्यान्
 पृथग्विधान् । अशानांश्च देवदृढब्रह्मन् पुत्रेदारधनेप्सया ॥ ३९ ॥
 एकव्यर्थं वहेन् हता पुत्रस्याधमेविदेष्यो । स्वकर्मस्थानं विक-
 र्मस्यो न व्यपत्रपसे कथम् ॥ ४० ॥ वस्यार्थं शस्त्रेणोदायं यमपेक्ष्य
 य जीवसि । च चाथ पतितः शीते पृष्ठेनाविहितस्तव ॥ ४१ ॥
 धर्मराजेन यदाक्यं नामिषाङ्कितुमर्हसि । एवमर्कस्ततो द्रोणो

मीमेनोवृक्ष्य तदनु ॥ ४२ ॥ सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा चातु-
 कामोऽभ्यभाषत । कर्षं कर्षं महेष्वास रूप दुर्योधनेति च ॥ ४३ ॥
 सङ्ग्रामे क्रियता यत्नो ब्रवीन्मेष पुन पुन । पाण्डवेभ्य शिवं
 वोऽस्तु शस्त्रमभ्यवृक्षजाम्यहम् ॥ ४४ ॥ इति तत्र महाराज
 प्राक्नोषद्द्वौगिमेव च । स एतवृक्ष्य रणे शस्त्र रथोपस्थो निविश्य
 च ॥ ४५ ॥ अमय सर्वभूताना प्रदहौ धीगयुक्तवान् । तस्य
 तच्छिद्रमाश्राय धृष्टद्युम्न समुत्थित ॥ ४६ ॥ सगरं तदनुषोर्
 सन्यस्याथ रथे तत । खड्गो रथाद्वपुस्त्य सहसा द्रोणमभ्य,
 यात् ॥ ४७ ॥ हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणोतराणि च । द्रोणं
 तथा गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशङ्कतम् ॥ ४८ ॥ हाहाकार भृशञ्चक्रु-
 रद्वो धिगिति चाद्भुवन् । द्रोणोऽपि शस्त्राण्यवृक्ष्य परम
 सान्यमास्थित ॥ ४९ ॥ तद्योक्षा धीगमास्याय ज्योतिर्मूर्ता महा-
 तपा । पुराण पुरुष विष्णु जगाम मनसा परम् ॥ ५० ॥ मुख
 क्लिप्तं समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रत । निमोक्षितात् सत्त्वस्यो
 निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥ ५१ ॥ शोभित्येकाक्षर ब्रह्म ज्योति-
 र्मूर्ता महातपा । स्मरित्वा देवदेवमक्षर परम प्रभुम् ॥ ५२ ॥
 द्विमाम्नामनाचार्ये साक्षात् सद्भिर्दुराक्रमम् । शौ सूर्यावति
 नो बुद्धिरासीत्तस्मिस्तथा गते ॥ ५३ ॥ एकाग्रमिव चासीद्भि-
 र्ज्योतिर्भौ पूरित नभ । संपुद्यत चाकामि भारद्वाजद्विवाकरे
 ॥ ५४ ॥ निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधोयत । आसीत् किल
 क्लिप्ताशब्द प्रहृष्टानां द्विवीक्रमाम् ॥ ५५ ॥ ब्रह्मलोक गते द्रोणे
 धृष्टद्युम्ने च मोहिते । स्वमेव तदाद्राक्ष्य पञ्च मानुषयोग्य ॥ ५६ ॥
 धीगयुक्त महात्मान शच्छन्त परमाङ्गतिम् । अह धनञ्जय पार्थो
 भारद्वाजस्य साक्षज ॥ ५७ ॥ वासुदेवस वार्ष्णेया धर्मराजोऽथ
 पाण्डव । अन्ये सर्वे च नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमत ॥ ५८ ॥
 नाहमाह महाराज धीगयुक्तस्य शच्छत । ब्रह्मलोकश्च तद्विष्य

दिवगुह्यं हि तत्परम् ॥ ५८ ॥ गतिमैकान्तिकीं प्राप्तमजानन्तो
 नृपोनयः । नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्धेनपिपुङ्गवैः ॥ ६० ॥
 आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दम । वितुन्नाहं परत्राते-
 न्यंस्त्राशुघमसृक्चरम् ॥ ६१ ॥ धिक्कृतः पार्षतस्तन्तु सर्वभूतैः
 परानुभवत् । तस्य मूर्धानमालोक्य गतसत्त्वस्य दिङ्मतः ॥ ६२ ॥
 किञ्चिद्ब्रवतः कायादिषकृत्तमिना शिरः । हर्म्येण महता युक्तो
 मारहाजे निपातिते ॥ ६३ ॥ सिंहनादरवद्यज्ञे भ्रामवन्ःखड्ग-
 माहवे । आकर्ष्यपलितः श्यामो वयसाभीतिपञ्चकः ॥ ६४ ॥ त्व-
 कृते व्यचरत सङ्घे स तु षोडशवर्षवत् । उक्तवाथ महाबाहुः
 कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः ॥ ६५ ॥ जीवन्तमानयाचार्यं मा वधी-
 दुं पद्मात्मज । न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह ॥ ६६ ॥
 उत्क्रोपन्त्वञ्जुनयैव सानुक्रोशस्तमाहवत् । क्रोशमानेऽञ्जुने चैव
 पार्थिवेषु च सर्वेषु ॥ ६७ ॥ घृष्टद्युम्नोऽवधीद्वीर्यं रथतल्पे नर-
 पंथ । शीणितेन परिह्रिन्तो रथाङ्गुमिरिन्दमः ॥ ६८ ॥ लोहि-
 ताङ्ग इवादित्यो दुर्द्वयैः समपद्यत । एव तं निहतं सङ्घे दृष्ट्यै
 सैनिको जनः ॥ ६९ ॥ घृष्टद्युम्नस्ततो राजन् मारहाजशिरो
 महत् । तावकाना महेष्वासः प्रमुखे तत्समाक्षिपत् ॥ ७० ॥ ते
 तु दृष्ट्वा शिरो राजन् मारहाजस्य तावकाः । -पलायनकृतोत्साहा
 दुदुवुः सर्वतो दिग्घ ॥ ७१ ॥ द्रोणस्तु दिवमास्थाय नक्षत्रपथ-
 माविषत् । अहमेव तदाहात् द्रोणस्य-निघन नृप ॥ ७२ ॥
 ऋषिः प्रसाहात् कृष्णस्य मत्यवत्याः सुतस्य तु । विधूमाभिव सं-
 यान्तौमुक्त्वा प्रज्वलिताभिव ॥ ७३ ॥ अपश्चाम दिवं स्तब्ध्या
 गच्छन्तं त महाद्युतिम् । हते द्रोणे निरुत्साहाः कुरुपाण्डव-
 सुहृदाः ॥ ७४ ॥ अभ्यद्रवन्महावेगास्ततः सैन्यं व्यदीर्यत ।
 निहता हतभूयिष्ठाः सङ्ग्रामे निघ्नितैः परैः ॥ ७५ ॥ तावका निहतै
 द्रोणे गताश्च इवामवन् । पराजयमयावाप्य परत्र च मह

द्वयम् ॥ ७६ ॥ उभयेनैव ते हीना नाविदन् वृतिमात्मन ।
 अन्विच्छन्त शरोरन्तु भारहाजस्य पार्थिवा ॥ ७७ ॥ नान्वगच्छ-
 न्महाराज कबन्धाश्रुतसद्वृते । पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र । व
 मद्दयम् ॥ ७८ ॥ वाणमङ्कुरवायक्रुः सिंहनादाय पुष्करान् ।
 भीमसेनस्ततो राजन् वृष्टयुन्मथ पार्थत ॥ ७९ ॥ वस्त्रायन्या-
 महश्चेता परिखल्य परस्परम् । अन्नवोच्च तदा भीमः पार्थतं
 श्रुतापनः ॥ ८० ॥ ॥ भूयोऽह त्वा विजयिन परिष्वक्ष्यामि पार्थत ।
 स्तपुत्रे हते पापे धार्तराष्ट्रे व संयुगे ॥ ८१ ॥ एतावदुक्त्वा
 भीमस्तु हर्षेण महता युत । बाहुमद्देन पृथिवीं कम्पयामास
 पाण्डव ॥ ८२ ॥ तस्य शब्देन विवस्ताः प्राद्वंस्तावका युधि ।
 क्षत्रधमं समुत्सृज्य पलायनपरायणा ॥ ८३ ॥ पाण्डवास्तु जयं
 लब्ध्वा हृष्टा ह्यासन् विश्राम्यते । अरिश्चयश्च सद्गामे तेन ते सुख-
 नाप्नुवन् ॥ ८४ ॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणबधपर्वणि द्रोणबधे

त्रिनवत्यधिकप्रतोऽध्याय समाप्तश्च द्रोणबधपर्व ॥ १८३ ॥

अथ नारायणास्त्रमोक्षपत्रं ।

सञ्जय उवाच । ततो द्रोणो हते राजन् क्रूरव शस्त्र
 धोडिता । हतप्रवीरा विवस्ता भृश शोकपरायणा ॥ १ ॥
 उदीर्याथ परान् दृष्ट्वा कम्पमाना पुन पुन । अश्रुपूर्णेक्षणा-
 स्त्रस्ता हीनायासन् विश्राम्यते ॥ २ ॥ विचेतसो हतोत्साहाः
 कश्मलामिहतौजस । आर्त्तस्त्ररेण महता पुत्रन्ते पर्यवारयन्
 ॥ ३ ॥ रजस्वला विपमाना वोक्षमाणा इधो दध । अश्रुकण्ठा
 यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ॥ ४ ॥ स ते परिवृते राज
 स्त्रसौ सुहृन्गैरिव । अश्रुवन्तवस्थातुमपावाप्तनयस्तव ॥ ५ ॥

श्रुतिपासापरिग्लानास्ते शीघ्रास्तव भारत । आदिह्येनेव सद्यहा
 दृढ विमनसोऽभवन् ॥ ६ ॥ सास्तरस्येव पतन समुद्रस्येव शीघ्र
 णाम् । विपर्यास यथा मेरोर्वासवस्येव निर्लेयम् ॥ ७ ॥ अमर्ष
 णीय तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनम् । त्रस्तस्त्रपतरा राजन् कौरवाः
 प्राद्वन् भयात् ॥ ८ ॥ गान्धारराज शकुनिस्त्रस्तस्त्रस्ततरै सह
 द्रत रक्षरथ दृष्ट्वा प्राद्वत् सहितो रथे ॥ ९ ॥ वक्राशनीं
 वेगवतीं विदुता सपताकनीम् । परिगृह्य महासेना सूतपुत्रो-
 ऽपवाह्वयात् ॥ १० ॥ रथनागाश्रुकालकामुपहृत्य तु वाङ्मनीम् ।
 अद्राणाभौश्रुत् शब्दा वीक्षमाणोऽपयाह्वयात् ॥ ११ ॥ द्रत-
 प्रवीरैर्भूयष्टैर्द्वैर्वह्णपटाताम । वृत-धारदतोऽगच्छत् कष्टं
 कष्टमात द्रवन् ॥ १२ ॥ भोजानोकेन शिष्टेन कालङ्गारदवाङ्मिने ।
 कृतवर्मा वृते राजन् प्रायात् सजवनेर्हये ॥ १३ ॥ पदातिगण-
 सयुक्तस्त्रस्तो राजन् भयाहृत । उलूक प्राद्वत्तत्र दृष्ट्वा द्रोणं
 निपातितम् ॥ १४ ॥ दर्शनीयो युवा चैव शौर्यं च कृतलक्षण ।
 दुःशाचनो भृशोऽग्नि प्राद्वद्भजसन्नत ॥ १५ ॥ रथानामयुतं गृह्य
 त्रिसाहस्राद्य दन्तिन । स्रजसेना ययौ तूष्णं दृष्ट्वा द्रोणं निपा-
 तितम् ॥ १६ ॥ गजाश्रुत्तथसयुक्तो वृतथैव पटात म । दुर्यो-
 धनो महाराज प्रायात्तत्र महारथ ॥ १७ ॥ सशप्तकगणान् गृह्य
 द्रतशेषान्किरीटना । सुशर्मा प्राद्वद्वाजन् दृष्ट्वा द्रोणं निपा-
 तितम् ॥ १८ ॥ गजाश्रुत्तथान् समारुह्य व्युदस्य च हवान् जनाः ।
 प्राद्वन् सर्वतः सह्ये दृष्ट्वा रक्षरथ-द्वतम् ॥ १९ ॥ वरयन्तः
 पितृनन्ये मातृनाप च मातृलान् । पुत्रानन्ये वयस्याथ प्राद्वन्
 क्रूरवस्तथा ॥ २० ॥ चोदवन्तस्य सैन्यानि स्वस्तीवाद्य तथा परे ।
 अस्वान्धनस्तथा चान्ये प्राद्वन्त दिशो तद्य ॥ २१ ॥ प्रकीर्यकेशा
 वद्धस्ता न दावेकस्य धावत । नेदमस्तीति पुरुषा द्रतोत्थाहा
 द्रतोजस ॥ २२ ॥ उतसृज्य कवचानन्ये प्राद्ववस्तावका विभो ।

अन्योऽन्यं ते समाक्रोधन् सैनिका भरतर्षभ ॥ २३ ॥ तिष्ठतिष्ठेति
 न च ते स्वयं तत्रावतस्त्रिरे । धर्म्यान्वृत्तस्य तु रथान् भूपत्यै-
 खाण्डलङ्कृतान् ॥ २४ ॥ अधिरुष्टरथयान् । घोषाः तच्चिप्र पद्भि-
 रचोदयन् । द्रवमाणे तथा सैन्ये वस्त्ररूपे धर्तृजासि ॥ २५ ॥
 प्रतिस्रोत इव ग्राहो द्वीणपुत्र परानियात । तस्याधीत् संनह-
 द्युहं शिखाण्डप्रमुखैर्गणैः ॥ २६ ॥ प्रमद्वीर्यं पाञ्चालेषुदिभिश्च
 सकेकयैः । हता बहुविधाः सेनाः पाण्डूना युद्धदुर्मदाः ॥ २७ ॥
 कथञ्चित्सङ्घटान्मृत्तौ सत्तद्विरटविक्रमः । द्रवमाणं वल दृष्ट्वा
 पञ्चायनङ्गतक्षणम् ॥ २८ ॥ दुर्योधनं समासाद्य द्वीणपुत्रोऽब्रवी-
 द्दिवम् । किमियं द्रवते सेना वस्त्ररूपेव भारत ॥ २९ ॥ द्रव-
 माणे च राजेर्द्रुं नावस्थापयसे रणे । लघ्वापि न यथा पूर्वं
 प्रकृतिस्थो नराधिपः ॥ ३० ॥ कश्चिन्निरुहते राजन्नुद्यसिद्धे
 बलं तव । एतामवस्था सम्प्राप्त तन्ममावन्तु कौरव ॥ ३१ ॥
 कर्णप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिव । अन्येष्वपि च युद्धेषु नैव
 सेनाद्रवत्तया ॥ ३२ ॥ कश्चित् क्षेम महाराज तव सैन्यस्य भारत ।
 तव दुर्योधनः श्रुत्वा द्वीणपुत्रस्य मापितम् ॥ ३३ ॥ घोरमपिय-
 माख्यत् नारायणत् पार्थिवर्षभः । भिन्ना नौरिव ते पुत्रो निनग्नः
 शोकमागरे ॥ ३४ ॥ वाप्येणापिहितो दृष्ट्वा द्वीणपुत्रं रथे स्थितम् ।
 ततः शारदतं राजन् सर्वौडुद्विदमव्रवीत् ॥ ३५ ॥ शंभो ह्येह पूर्वं
 मद्रुते यथा सैन्यमिदं द्रुतम् । अथ शारदतो राजन्नात्तिमार्च्छन्
 पुनः पुनः । अग्रं च द्वीणपुत्राय यथा द्वीणो निपातितः ॥ ३६ ॥

रूप उवाच । वयं द्वीण पुरस्कृत्य पृथिव्याः प्रवर रथम् ।
 प्रावर्त्तयाम सङ्ग्रामं पाञ्चालैरेव जैवलैः ॥ ३७ ॥ ततः प्रवृत्ते सङ्ग्रामे
 विमिथाः कुरुसोमकाः । अन्योऽन्यमभिगच्छन्तः शस्त्रैर्हृदानपा-
 तयन् ॥ ३८ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे क्षीयमाणेषु संयुगे । धार्त्त-
 राष्ट्रेषु संक्रुद्धः पिता वैःस्तमुद्वेचत् ॥ ३९ ॥ ततो द्वीणो ब्राह्म-

मस्त्रं विक्रुर्वाणो नरर्षयः । न्यहन्यच्छात्रवान् मत्स्यैः श्रुतयोऽथ
 सहस्रयः ॥ ४० ॥ पाण्डवाः शैकवा मत्स्याः पाण्डालाश्च द्विलो-
 त्तम । सङ्ग्रे द्रोणरथं प्राप्य व्यनश्यन् कालवेदिताः ॥ ४१ ॥
 सहस्रं नरसिंहानां द्विसाहस्रञ्च दन्तिनाम् । द्रोणो ब्रह्मास्त्र-
 योगिन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ४२ ॥ आकस्यपत्तितः श्यामो त्रयसा-
 शीतिपञ्चकः । रणे पर्यन्तरद्द्रोणो वृद्धः पीड्युष्वर्षवत् ॥ ४३ ॥
 क्षिप्रमानेषु सैन्येषु युध्यमानेषु राजसु । अमर्षवशमापन्ना पाण्डाला
 विमुखाभवन् ॥ ४४ ॥ तेषु किञ्चित् प्रमत्नेषु विमुखेषु सयत्नजित् ।
 दिव्यमस्त्रं विक्रुर्वाणो बभूवार्क इवेदितः ॥ ४५ ॥ । स मध्य प्राप्य
 पाण्डूनां शररश्मिं प्रतापवान् । मध्यं गत इवादिभ्यो दुष्प्रेक्ष्यस्ते
 पितामवत् ॥ ४६ ॥ ते दृष्टमाना द्रोणेनः सूर्योद्येव विराजताः ।
 दग्धवीर्या निरस्ताश्चा बभूवुर्गन्तचेतसः ॥ ४७ ॥ तान् दृष्ट्वा पीडि-
 तान् वाणैर्द्रोणेन मधुसूदन । जयेपी पाण्डुपुत्राणामिदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ ४८ ॥ नैष जातु परैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृताम्बरः ।
 अपि वृत्रहणा सङ्ग्रे रथदूषणयूथप ॥ ४९ ॥ ते यूयं धर्मसुत्-
 सृज्य जयं रक्षत पाण्डवाः । यथा वः सयुगे सर्वान् जिन्यादुक्त्वा-
 वाहनः ॥ ५० ॥ अश्रुत्याग्निं हते नैष युध्येदिति मतिर्भम । इतं
 तं सयुगे कश्चिदास्त्रात्रस्य मृषा नरः ॥ ५१ ॥ एतन्नारोषवदाक्य
 कुन्तीपुत्रो धनक्षयः । अरोषवस्तु सर्वेऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः
 ॥ ५२ ॥ मोमसेनस्तु सत्रोद्धनब्रवीत् पितरं तव । अश्रुत्यामा
 इत इति नाचाबुध्यत ते पिता ॥ ५३ ॥ स शङ्कमानस्तन्निथरा
 धर्मराजमपृच्छत । इतं वाप्यधत वाजौ त्वा पिता पुत्रवत्तवः
 ॥ ५४ ॥ तमतयत्रमथै मनो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अश्रुत्यामान-
 माघोषे इतं दृष्ट्वा नडागजम् ॥ ५५ ॥ भीमेन गिरिवर्षाणं
 माण्डवस्येन्द्रवर्मणः । अमिसृज्य ततो द्रोणमुच्चैरिदममापत ॥ ५६ ॥
 यस्मार्थं शस्त्रमापत्ते वनवेष्ट्य च जीवसि । पुत्रस्ते दचिते नित्यं

सोऽश्वत्थामा निपातित ॥ ५० ॥ श्रुते विनिश्चिता भूमौ बने सिंह-
 मिश्रयथा । जानन्नप्यनृतस्याथ दोषान् स दिजसत्तमन् ॥ ५० ॥
 पयस्समग्रवीर्द्राजा हतः कुक्षर इत्युत । स त्वां विहतमाक्रन्दे
 श्रुत्वा सन्तापशोडित ॥ ५१ ॥ नियम्य दिव्यान्यस्त्राणि नायुधत
 यथा पुरा । तं दृष्ट्वा परमोद्दिग्गं शिकीप्रहतचित्तम् ॥ ५० ॥
 पाञ्चालराजस्य सुतः क्रूरकर्मा समादृबत् । त दृष्ट्वा विहितं नृत्यं
 लोकात्तत्त्वविषक्षण ॥ ६१ ॥ दिव्यान्यस्त्राण्यथोत्सृज्य रणे प्राय
 सपाविशत् । ततोऽस्य केशान् सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा
 ॥ ६२ ॥ पार्थतः क्रोधमानाना वीराणामच्छिनच्छिरः । न
 हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽद्रवन् ॥ ६३ ॥ तथैव धार्जुनो
 बाहादवसृष्टैनमादृबत् । सयम्य त्वरितो बाहू द्रवाण्यथ पुनः
 पुन ॥ ६४ ॥ जीवन्तमानवाचार्यं नावधीरपि धर्मवित् । तथापि
 वार्यमाणेन कौरवैरञ्जुनेन च ॥ ६५ ॥ हत एव नृपसेन पिता
 तव नरर्षभ । सैनिकाय तत सर्वे प्राद्वन्त मयाहिता । वय-
 स्यापि निरुत्साहा हते पितरि तेऽनघ ॥ ६६ ॥

। सस्रय सवाच । तच्छ्रुत्वा द्रोणप्रवस्तु निघनं पितुराहवे ।
 क्रोधनाहारवतीर्णं पटाहत इवोरग ॥ ६७ ॥ ततः क्रुद्धो रणे
 द्रोणिर्भृशं जज्वाल मारिषः । घयेन्धनं भद्रत् प्राथ प्राञ्जलहव्य-
 त्वाहन ॥ ६८ ॥ तल तलेव निपिष्य दन्तैर्हेन्तानुपसृशन् ।
 नि प्रसन्नुरगी यदहोहिताक्षोऽभवत्तदा ॥ ६९ ॥

इति द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अश्वत्थामक्रोधे
 चतुर्नवव्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अधर्मेण हतं श्रुत्वा दृष्टद्युम्नेन सस्रय ।
 द्राक्ष्यण पितरं वृद्धमश्वत्यामा क्लिन्नश्रीव् ॥ १७७ ॥ मानव बान्ध-

णाम्नेय प्राज्ञमस्त्रञ्च वीर्यवान् । ऐन्द्रं नारायणञ्चैव यस्मिन्नित्यं
 प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ तमधर्मेण धर्मिष्ठं दृष्ट्युक्तेन च युगे । श्रुत्वा
 निहतमाचार्यं सोऽश्रुत्यामा किमब्रवीत् ॥ ३ ॥ येन रामादवा
 ष्टेन धनुर्वेदं महात्मना । प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि पुत्राय गुण
 काङ्क्षिणा ॥ ४ ॥ एकमेव हि लोकेऽस्मिन्नात्मना गुणवत्तरम् ।
 दृच्छन्ति पुरुषा लोके पुत्र नान्य कथञ्चन ॥ ५ ॥ आचार्याणां
 भवन्त्येव रक्षस्यानि महात्मनाम् । तानि पुत्राय वा द्युः शिष्या-
 यानुगताय वा ॥ ६ ॥ न शिष्यं प्राप्य तत्त्वैर्ष विधिषञ्च सफल्य ।
 शूर भारदनीपुत्रं सङ्घे द्रोणादनन्तरं ॥ ७ ॥ रामस्यानुमत
 सङ्घे पुरन्दरसमो युधि । कार्तवीर्यसमो वीर्यं बृहस्पतिसमो
 मनौ ॥ ८ ॥ महाधरसमो धृत्वा तेजसानिसमो युवा । समुद्र
 इव गार्गीर्यं क्रोशे सर्पावशोपम ॥ ९ ॥ स हयो प्रथमो लोके
 जितधन्वा जितक्लम । श्रीघ्नोऽनिल इवाक्रन्दे चरन् क्रुद्ध इवान्तक
 ॥ १० ॥ अस्यता येन सङ्ग्रामे धरण्यामिनिपीडिता । वी न व्यथति
 सङ्ग्रामे वीर सत्यपराक्रम ॥ ११ ॥ वेदस्त्रातो ब्रह्मस्त्रातो धनु-
 र्वेदे च पारग । महोदधिरिवाक्षीभ्यो रामो दाशरथिर्यथा ॥ १२ ॥
 तमधर्मेण धर्मिष्ठं दृष्ट्युक्तेन च युगे । श्रुत्वा निहतमाचार्यं
 सोऽश्रुत्यामा किमब्रवीत् ॥ १३ ॥ दृष्ट्युक्तेन येन मृत्युं दृष्ट्युक्तेन
 महात्मना । यथा द्रोणस्य पाद्भ्याम्यो यज्ञसेनसुतोऽभवत् ॥ १४ ॥
 त नृपसेन पापेन च्छ्रेणात्यल्पदार्शना । श्रुत्वा निहतमाचार्यं-
 मश्रुत्यामा किमब्रवीत् ॥ १५ ॥

इति द्वाप्यपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अश्रुत्यामक्राधे

पद्मनवत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १८५ ॥

सञ्जय उवाच । उच्चना निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्मणा ।
 वाप्येणापूर्यत, श्रौणोरोप्रेण च नरपेम ॥ १ ॥ तस्य क्रुद्धस्य
 राजेन्द्र वपुर्हीममदृश्यत । अन्तकस्येव भूतानि जिहीषीः काल-
 पर्यये ॥ २ ॥ अशुभूर्सूततो नेत्रे अपमृच्य पुनः पुनः । उवाच
 कोपान्निःश्वस्य दुःखो धनमिदं वचः ॥ ३ ॥ पिता मम यथा च्छ्रे-
 न्यस्तयस्त्वो, निपातितः । धर्मध्वजवत् पापं कृतं तदिदितं मम
 ॥ ४ ॥ अनार्थं, सुनृशंसुचं धर्मप्रवस्य, मे, श्रुतम् । शुद्धेष्वपि
 प्रवृत्तानां ध्रुवो जयपरजयो ॥ ५ ॥ हयमेतद्भवेद्वाजन् वधस्तत्र
 मयस्यते- न्यायव्रत्तगो वधो यस्तु, सङ्ग्रामे युध्यते, भवेत् ॥ ६ ॥
 न स दुःखाय भवति यथा दृष्टो हि स हिजेः । गतः स-वीर-
 क्षोकाय पिता मम न संशयः ॥ ७ ॥ न शोच्यः पुरुषव्याघ्रस्तथा
 स निघनं-गतः । यत्तु धर्मप्रवृत्तः सन् क्लेशग्रहणमाप्तवान् ॥ ८ ॥
 पश्यतां, सर्वसैन्यानां तस्मै, मर्माणि क्रन्तति । मयि जीवति मत्ततः
 क्लेशग्रहणमाप्तवान् ॥ ९ ॥ कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः
 स्पृहाम् । कामात् क्रोधादेयाद्यानात् हेपाहाह्येन वा पुनः ॥ १० ॥
 विधर्मिकाणि कुर्वन्ति तथा परिभवन्ति, च । तदिदं पार्पतेनेह
 महदाधर्मिकं कृतम् ॥ ११ ॥ अवचाय च मा नूनं नृपंसेन दुरा-
 क्षना । तस्यानुबन्धं च द्रष्टा शृष्टयन्तः सुदारुणम् ॥ १२ ॥
 अनार्थं परमं कृत्वा मिथ्यावादी स पाण्डवः । शीघ्रशीघ्रं ह्य-
 नाशार्थं मत्स्यं चन्द्याजयत्तदा ॥ १३ ॥ तस्याय धर्मराजस्य
 भूमिः पास्यति शोणितम् । अपे सत्येन कीरव्य-द्रष्टापूर्त्तन चैव
 हिः ॥ १४ ॥ अहदा सर्वपाञ्चालान् जीवेयं न कथञ्चन । सर्वो-
 पायैर्यतिष्ठानि पाञ्चालानां महाहवे ॥ १५ ॥ दृष्टयन्तश्च समरे
 चन्ताहं पापकारिणम् । कर्मणाः येन तेनेह, मृदुना दारुणेन च
 ॥ १६ ॥ पाञ्चालानां वधकृत्वा शान्तिं लब्ध्वास्मि कीरव । यदर्थं
 पुरुषव्याघ्र पुत्रानिच्छन्ति मानवाः ॥ १७ ॥ प्रेत्य चेह च सम्प्राप्ता-

स्त्रायन्ते महता भयात् । पित्रा तु मम सावस्त्रा प्राप्ता निर्वन्मुना
 यथा ॥ १८ ॥ मयि श्रेष्ठप्रतीकायै पुत्रे शिष्येऽत्र जीवति । धिङ्
 ममास्त्राणि दिव्यानि धिक् बाहू धिक् पराक्रमम् ॥ १९ ॥ यन्मा
 द्रोण सुत प्राप्य केशग्रहणमाप्तवान् । स तथाह करिष्यामि यथा
 भरतसत्तम ॥ २० ॥ परलोकागतस्यापि भविष्याम्यनृण पितु ।
 आर्थेण तु न कर्तव्या कटाक्षित् स्तुतिरात्मन ॥ २१ ॥ पितुर्वध
 ममथस्तु वक्ष्याम्यद्येह पौरुषम् । अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं पाण्डवा
 सजनाह्नेना ॥ २२ ॥ नृदूत सर्वैरेन्यानि युगान्तमिव कुर्वत ।
 न हि देवा न गन्धर्वा नासुरारगराक्षसा ॥ २३ ॥ अद्य धक्ता
 रणे जेतु रथस्थ मा नरपमा । मदन्वो नास्ति लौकेऽस्मिन्नर्जु
 नाहास्त्रवित क्वचित् ॥ २४ ॥ अह हि ज्वलता मध्ये मयूखाना-
 निवाशुमान् । प्रथोक्ता देवसृष्टानामस्त्राणा पृतनागत ॥ २५ ॥
 भृशमिध्वाननाट्य मत्प्रयुक्ता महाहवे । दर्शयन्त भ्रातृवीर्यं
 प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान् ॥ २६ ॥ अद्य सर्वां दिशो राजन् धारामि-
 रिव सङ्गला । आवृता पविमिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारो मामकैरिह ॥ २७ ॥
 विकिरन् परजालानि सर्वतो भैरवस्वनम् । शत्रून्निपातयिष्यामि
 महावात इव द्रुमान् ॥ २८ ॥ न हि जानाति बीमत्सस्तदस्त्रं
 न जनार्दन । न भीमसेना न यमौ न च राजा युधिष्ठिर ॥ २९ ॥
 न पार्षता दुरात्मासौ न शिखण्डी न सात्यकि । चटिर्दं नम
 कौरव्य सकल्प सनिवर्तनम् ॥ ३० ॥ नारायणाय मे पित्रा
 प्रणम्य विधिपूर्वकम् । उपहारं पुरा दत्तो ब्रह्मर्षेण उपस्थितः
 ॥ ३१ ॥ त स्वयं प्रतिशुद्धाय भगवान् स वरं ददौ । वत्रे पिता
 मे परममस्त्रं नारायण तत ॥ ३२ ॥ अद्यैनमब्रवोद्भ्राजन् भग-
 वान् देवसत्तम । भविता तत्समो नान्य कश्चिद्यथा नर क्वचित्
 ॥ ३३ ॥ नात्रह सक्षसा ब्रह्मान् प्रथोक्तव्य कथञ्चन । न ह्येत-
 दस्त्रमन्यत्र वधाच्छत्रोर्निवर्तते ॥ ३४ ॥ न चैतच्छक्यते शत्रु क

न वध्येदिति प्रभो । अदध्यमपि हन्यासि तस्मान्नैतत् प्रधीजयित्
 ॥ ३५ ॥ अथ सङ्घे रथस्थैव शस्त्राणाञ्च विचर्त्तने । प्रयाचताञ्च
 शत्रूणां गमनं शरणस्य च ॥ ३६ ॥ एते प्रथमने धीगा महास्त्रस्य
 परन्तप । सर्वथा पीडितो हि स्याद्बध्यान् पीडयत्रणे ॥ ३७ ॥
 तज्जग्राह पिता मद्यमन्नवोच्चैव स प्रभुः । तं बधिष्यसि दिव्यानि
 शस्त्रवर्षाण्यनेकशः ॥ ३८ ॥ अनेनास्त्रेण सङ्ग्रामे तेजसा प्रच्चलि-
 ष्यसि । एवमुक्त्वा स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभु ॥ ३९ ॥ एत-
 न्नारायणादस्त्रं तत् प्राप्तं मम बन्धुना । तेनाह पाण्डवाश्चैव
 पाञ्चालाभ्यश्चक्रीकयान् ॥ ४० ॥ विद्रावायिष्यामि रणे शचीपति-
 रिवासुरान् । यथा यथाहमिच्छेयं तथा भूत्वा शरा मम ॥ ४१ ॥
 निपतेयुः सपत्नेषु विक्रमस्यापि भारत । यथेष्टमस्त्रवर्षेण प्रव-
 र्षिष्ये रणे स्थितं ॥ ४२ ॥ अधीगुखैश्च विचर्त्तवायिष्ये रथो-
 त्तनान् । परश्रुवाश्च विविधानुतस्योऽहमसशयम् ॥ ४३ ॥
 सोऽहं नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापन । शत्रून् विध्वंसयि-
 ष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ॥ ४४ ॥ निवन्नह्यगुरुहेपी जाल्पकः
 सुविगर्हितः । पाञ्चालापसदथाय न मे जीवन् विमोह्यते ॥ ४५ ॥
 तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पथ्यवर्त्तत वाहिनी । तत सर्वं महाशङ्कान्
 दधुः पुच्छर्षसत्तमा ॥ ४६ ॥ । मेरीयाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमाश्च
 सहस्रशः । तथा ननाह वसुधा खुरनेमिप्रपीडिता ॥ ४७ ॥ स
 शब्दस्तुमुल खं धा पृथिवीञ्च व्यनाटयत् । त शब्दं पाण्डवाः
 श्रुत्वा पुल्लान्यनिनटोपमम् ॥ ४८ ॥ समेत्य रथिना श्रेष्ठा सहिताः
 सममन्त्रयन् । तथोक्त्वा द्रोणपुत्रोऽपि वार्युपसृश्य भारत । प्रादु-
 र्यकार तद्विव्यमस्त्रं नारायणं तदा ॥ ४९ ॥

इति द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि शश्रुत्यामक्रोधे
 पञ्चवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सञ्जय उवाच । प्रादुर्भूते ततस्त्रिभुवनस्ते नारायणे तदा ।
 प्रावात् सपृष्ठतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ १ ॥ षषालं पृथिवी
 चापि समुद्रायैव चुचुभुः । प्रतिस्नोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुः तत्र समुद्रगाः
 ॥ २ ॥ शिखराणि व्यदीर्यन्त गिरीणां तत्र भारत । अपसव्यं
 नृगाश्चैव पाण्डुपुत्रान् प्रधाक्ररे ॥ ३ ॥ तमसा चावकीर्यन्त सूर्यश्च
 कलुषोऽभवत् । सम्पतन्ति च भूतानि क्रव्यादानि प्रहृष्टवत् ॥ ४ ॥
 दिवदानवगन्धर्वास्त्रस्ताथासन् विघाम्भते । कथं कथामवस्तीव्रा
 दृष्ट्वा तद्ग्राकुलं महत् ॥ ५ ॥ व्यथिताः सर्वराजानस्त्रस्ताथासन्
 विघाम्भते । तं दृष्ट्वा घोररूपन्तु द्रोणेस्त्रं मयावहम् ॥ ६ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच । निर्वर्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगी । अर्धं
 शोकाभितप्तैः पितृवधममथ्यता ॥ ७ ॥ क्रुद्धनापतंतो दृष्ट्वा दृष्ट-
 द्युम्नस्य रक्षणे । को मन्त्रः पाण्डवेष्वोषीत्तन्मनाचक्षु सञ्जय ॥ ८ ॥
 सञ्जय उवाच । प्रागेव विदुतान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधि-
 स्थिरः । पुनश्च तुमुलं युद्धं शूद्रार्जुनमथाद्भवोत् ॥ ९ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । आचार्य्यं निहतं द्रोणे दृष्टद्युम्नेन संयुगी ।
 निहतं वषट्स्तेन यथा वृषे महासुरे ॥ १० ॥ नाशंसन्तः जयं
 युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय । आत्मघाणे मतिं कृत्वा प्राड्वन्
 कुरवो रणात् ॥ ११ ॥ केचिद्भ्रान्तेरथैस्त्रुष्यं निहतैः पाण्डि-
 यन्तृभिः । विपताकध्वजच्छ्रुतैः पाण्डिवाः शीघ्रं कूबरैः ॥ १२ ॥
 मन्मोहैराकुलैश्च प्रासङ्गान्यान् विचेतसः । भीताः पादैर्हयान्
 केचित् तरयन्तः स्वयं रथान् ॥ १३ ॥ युगधक्षाचमज्ञैश्च द्रुताः
 केचिद्भ्रयातुराः । हयपृष्ठगताथान्ये कथन्तेऽहंभ्रतांसनाः ॥ १४ ॥
 गजस्कन्धैश्च संस्यूता नाराचैश्चलिताधनाः । शरार्त्तविकृतेनानि-
 र्हताः केचिद्दिशो दध ॥ १५ ॥ विप्रस्त्रकवषाथान्ये वाहनेभ्यः
 चित्तित्ताः । संस्रिता नैमिषेव नृदिताश्च हयदिपैः ॥ १६ ॥
 क्रौञ्चस्तस्मात् प्रवेति पलायन्यपरे मयात् । नाभिलानन्ति चान्योन्यं

कशलाभिहतौजस ॥ १० ॥ पुत्रान् पितॄन् सखीन् भ्रातॄन्
समारोप्य दृढञ्जतान् । जलेन क्षेद्रयन्त्यन्ये विमुञ्चन् कवचान्याप
॥ १८ ॥ अत्रस्था तादृशीं प्राप्य हते द्राणे द्रुत बलम् । पुन-
रावाञ्छत केन यद्दि जानासि शस मे ॥ १९ ॥ जवाना ज्ञेयता
शब्दं क्लृप्तराणाञ्च त्वं हिताम् । रथतेमिस्त्रनैवात्र । वनिञ्च श्रूयते
महान् ॥ २० ॥ एते शब्दा मृग्य तौव्रा प्रवृत्ता कुन्सागरे ।
गुह्यमुद्गुरुवीर्यन्ते कम्पयन्ति । इह नामकान् ॥ २१ ॥ य एष
तुमुञ्च शब्दं श्रूयते लोमहर्षण । सेन्द्रानघैव लोकास्त्रीन् शसि-
दिति मतिर्मम ॥ २२ ॥ मन्ये वज्रधरस्यैष निनादो भैरवस्त्रन ।
द्रोणे हते कौरवाथं व्यक्तमभ्येति वाचव ॥ २३ ॥ प्रहृष्टरोम-
कूपाय सविन्ना रथपुङ्गवा । धनञ्जय गुरु श्रुत्वा तत्र नार्द
विमोक्षणम् ॥ २४ ॥ क एष भैरवान् दीर्घानिवस्थाप्य महारथ ।
निवर्त्तयात् युद्धार्थं मृधे देवेश्वरा यथा ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे धैर्यमास्त्रित ।
घमान्तं कौरवा शङ्कान् चस्य वीर्यमुपायता ॥ २६ ॥ यत्र ते
समधी राजन् न्यस्तमस्त्रे शुरो हते । घातिराष्ट्रमवस्थाप्य क
एष नदतीत । इह ॥ २७ ॥ ह्रीमन्त त महाबाहु मत्ताहरद्-
गामनम् । व्याघ्राद्यमुग्रकनांण क्लृप्तराणामयङ्गरम् ॥ २८ ॥
वाक्मन् जाते दृष्टौ द्रोणो गवः दृश्यत घनम् । ब्राह्मणेभ्यो
महाहर्षेभ्य सोऽश्रुत्यामैष गर्जति ॥ २९ ॥ जातभावेण वीरेण
घिनोर्ज्ञेयवसा इव । ज्ञेयता कम्पिता भूमिलीकाश्च सकलास्त्रय
॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा न्ताहंत भूत नाम तस्याकरोत् प्रभा । अश्रु-
त्यामेत साऽद्यैष शुरो नडात् पाण्डव ॥ ३१ ॥ यो ह्यनाथ
इवाक्रम्य पापंतेन हतस्तदा । क्रमणां सन्मृशसेन तस्य नाथो
व्यवस्थित ॥ ३२ ॥ गुरु मे यत्र पाञ्चाख्य क्षेत्रपक्षी परामृपत ।
तन्न जातु चमेद्द्रोणिष्णान् पौरुषमात्मन ॥ ३३ ॥ उपधीर्षी

गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् । धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्म
 समदान् कृत ॥ ३४ ॥ १३२ स्यास्यति चाकीर्त्तिस्त्रैलोक्ये सचरा-
 चरे । रामे वालिवधाद्यददिव ह्येषे निपातिते ॥ ३५ ॥ सर्व-
 धर्मोपपन्नोऽय मन शिष्यश्च पाण्डव । नाय वक्ष्यति मिथ्यात
 प्रत्यय हतवास्त्विति ॥ ३६ ॥ स चत्यक्रवृक नाम प्रविष्टेन ततो-
 ऽमृतम् । आचार्ये उक्तो भवता हत क्रुद्ध इत्यत ॥ ३७ ॥
 तत अस्त्र समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतन । आसीत् स विह्वलो
 रालन् यथा दृष्टस्त्वया तवभु ॥ ३८ ॥ स तु शोकसमाविष्टो
 विमुख पुत्रवत्सल । आश्रुत धर्ममुत्सृज्य शिष्येण निहतो गुरु
 ॥ ३९ ॥ न्यस्तअस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरु मवान् । रघु
 त्रिदानी सामात्यो यद्वि प्रज्ञापि पार्षतम् ॥ ४० ॥ अस्तमाचार्ये-
 पुत्रेण क्रुद्धेन हतवन्धुना । सर्वे वय पारश्रुतु न शक्यामोऽद्य
 पार्षतम् ॥ ४१ ॥ गौहार्द्दं सर्वभूतेषु य करोत्यतिमानुष ।
 सोऽद्य कोमग्रह शुभ्रा पितुर्भ्रैष्यति नो रणे ॥ ४२ ॥ विक्रायमाने
 १३ नाय भृशमाचार्येष्टादान । अपाकीर्त्त्य स्वय धर्मे शिष्येण
 निहतो गुरु ॥ ४३ ॥ यदा गत वयो भूय शिष्टमल्पतरुश्च न ।
 तस्येदानी बकारोचनधर्मोऽय कृतो महान् ॥ ४४ ॥ अपतेव नित्य
 गौहार्द्दात् पितेव हि स धर्मत । सोऽल्पकालस्य राज्यस्य कारण-
 हावित्तो गुरु ॥ ४५ ॥ हतराष्ट्रेण मीसाय द्रोणाय च १३या
 स्यति । तिसृष्टा पृथ्वी सर्वा मद्द पृथ्वेश तत्परै ॥ ४६ ॥
 सम्प्राप्य तादृशीं हान्त सवङ्गत सतत परै । अदृश्योत्सदा
 पुत्राभनेवाभ्यासक गुरु ॥ ४७ ॥ अज्ञीयमाणो न्यस्तास्त्रस्तहाक्ये
 नाहवे हत । न हि त युध्यमान वै हन्यादपि शतक्रतु ॥ ४८ ॥
 तथाचार्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्यापकारिण । कृतो ह्यनार्यै
 रजामीराचार्यै लघुव्रान्तमि ॥ ४९ ॥ अहो वत महत्याप कृत
 सदारुणम् । यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽय चाघुपातित ॥ ५० ॥

पितॄन् भ्रातॄन् सुतान् टारान् जीवितञ्चैव वासवि । त्वजेत् सर्वं
 मम प्रेम्ना जानात्येव हि मे गुरु ॥ ५१ ॥ समया राज्यकामेन
 हन्यमाने ह्युपेक्षित । तस्मात्वाञ्छिरी राजन् प्राप्नोऽस्मि नरकं
 विमो ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणं ब्रह्ममाचार्यं न्यस्तथस्त्रं महामुनिम् ।
 घातयित्वाद्य राज्यार्थं मृतं त्रेयी न जीवितम् ॥ ५३ ॥

इति द्रोणपर्वोऽथ नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अर्जुनवाक्ये
 सप्तमवधिवर्षिकप्रतीऽध्याय ॥ १६७ ॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनस्य वच श्रुत्वा नोचुस्तत्र नहारया ।
 आप्तव वा प्रिय वापि मेघारालं धनस्य वन् ॥ १ ॥ तत ब्रह्मो
 महाबाहुर्मर्निसेनोऽस्यमापत । कृत्तयन्निव कौन्तेयमर्जुन भरत-
 र्धम ॥ २ ॥ सुनिर्ययारण्यगता मापते धर्मसहितम् । न्यस्तदण्डो
 यथा पार्थ ब्राह्मण संशितव्रत ॥ ३ ॥ सतव्राता क्षताञ्जीवन्
 क्षन्ता स्त्रोख्यथ साधुषु । क्षत्रिय क्षितिमाप्नोति क्षिप्र धर्मयथः-
 त्रिय ॥ ४ ॥ समवान् क्षत्रियगुणैर्युक्तं सर्वं कुलोद्दह । अवि-
 पक्षियथा वाच व्याहरन्नाथ शोभसे ॥ ५ ॥ पराक्रमस्त्रो कौन्तेय
 अक्रस्येव शचीपते । न घातवर्त्तसे धर्मं वेत्सामिव महोदधि ॥ ६ ॥
 न पूजयेत्त्वा कौन्तेय चन्द्रयोदध्वार्धिकम् । धर्मं पृष्ठत कृत्वा
 धर्ममेवामिकावृत्ते ॥ ७ ॥ दिष्ट्या तात मनस्वीऽथ स्वधर्ममनु-
 वर्त्तते । आनृशस्यच्च ते दिष्ट्या बुद्धिं चततनचुप्रत ॥ ८ ॥ यत्तु
 धर्मप्रवृत्तस्य हृतं राज्यमधर्मत । द्रौपदी च परादृष्टा समा-
 नानीय शत्रुमि ॥ ९ ॥ वन पत्रजिताथ ध्रुवस्त्रवाजिनवाससः ।
 अनर्हमाणास्त माव वयोदध्र समा परै ॥ १० ॥ एतान्यनर्प-
 स्त्रानानि नर्पितानि त्रयानघ । क्षत्रधर्मप्रसक्तौ न सर्वमेतदनुष्ठितम्
 ॥ ११ ॥ तमधर्ममपारुष्टुं क्षत्राय संहितस्त्रया । सानुवत्यान्

न चाद्भुतमिदं मन्ये चद्द्वैगिर्युद्धसंज्ञया । घातविषयति कौरव्यान्
परित्यातुमशक्नुवन् ॥ २९ ॥ चक्षे मा धार्मिको भूत्वा ब्रवीषि
गुरुघातिनम् । तदर्थमहमुत्पन्न पाञ्चाल्यस्य सुतोऽनलात् ॥ ३० ॥
यस्य कार्यमकार्यं वा युध्यत' स्यात् समं रणे । ब्राह्मणं तं कथं
ब्रूयात् क्षत्रियं वा घनप्लव ॥ ३१ ॥ यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्द-
ब्रह्मास्त्रं क्रोधमूर्च्छित' । सर्वोपायैर्न स कथं बध्यं पुनश्चसत्तम
॥ ३२ ॥ विधर्मिणं धर्मविद्विः प्रोक्तमेव विप्रोपनम् । जानन्
धर्मार्थतत्त्वञ्च किमर्जुन विगर्हसे ॥ ३३ ॥ नृपसः स मयाक्रन्त्य
इय एव निपातितः । तं मामनिन्द्य बीमत्सो किमर्थं नाभिनन्दसे
॥ ३४ ॥ कालानलसमं पार्थ ज्वलनार्कविप्रोपनम् । भीमं द्वीण-
शिरस्किन्त्रं प्रशस्यं न प्रशंससि ॥ ३५ ॥ घोऽसौ समैव नान्यस्य
बान्धवान् युधि जघ्निवान् । छित्त्वापि तस्य मूर्धानं वैवास्मि विगत-
ज्वर ॥ ३६ ॥ तच्च मे क्वन्तते मर्मं चन्त तस्य शिरो मया ।
निघाटविषये क्षिप्तं जयद्रथाशिरो यथा ॥ ३७ ॥ अथाबध्व
शत्रूणामधर्मं श्रूयतेऽर्जुन । क्षत्रियस्य त्वयं धर्मो हन्याहन्येत वा
पुन' ॥ ३८ ॥ स शत्रुर्निहत सङ्घे मया धर्मैण पाण्डव । यथा
त्वया हत शूरो भगदत्त पितु' सखा ॥ ३९ ॥ पितामहं रणे
हत्वा मन्यसे धर्ममात्मन । मया शत्रौ हते कप्लाव पापे धर्मं न
मन्यसे ॥ ४० ॥ सम्बन्धावनतं पार्थुं न मा त्वं वक्तुमर्हसि । स्वगात्र-
कृतसोपान निघ्नस्मिन्निव दन्तिनम् ॥ ४१ ॥ क्षमामि ते सर्वमेव
वाण्यतिक्रममर्जुन । द्वीपद्या द्वीपदेयाना कृते नान्येन हेतुना
॥ ४२ ॥ कुलक्रमागतं वैशं ममाचार्य्येण विश्रुतम् । तथा जानात्यर्थं
लोके न युयं पाण्डुनन्दना ॥ ४३ ॥ नानृती पाण्डुवो ज्येष्ठो नाहं
वाधार्मिकोऽर्जुन । शिष्यद्रोही हत पापो युध्यस्व विजयस्तव ॥ ४४ ॥

इति द्वीणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि षष्ठदुम्नवाक्ये

अष्टनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । साक्षा वेदा यथान्यायं धीनाधोता महा-
 त्मना । यासन् साक्षाद्गुर्वदो ह्यौनदिवे प्रातश्चित् ॥ १ ॥ यस्मिन्
 नाङ्गुश्रुति द्राघो महपितनये तथा । नीचात्मना नृपसेन च्छ्रेण
 गुन्धघातिना ॥ २ ॥ यस्य प्रसादात् कर्माणि कुर्वन्ति पुत्रघर्षभा ।
 अमानुषाणि सर्वाणि देवैरसुकराणि च ॥ ३ ॥ सस्मिन्नाङ्गुश्रुति
 द्रोणे समक्ष पापकर्मणा । नामर्षन्तश्च कुर्वन्ति धिक् क्षात्रं
 धिगमर्षिताम् ॥ ४ ॥ पार्था सर्वे च राजान पृथिव्या ये धनु
 र्वीरा । श्रुत्वा किमाहु पाञ्चात्य तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा द्रुपदप्रवक्ष्यता वाच क्रूरकर्मण ।
 तूष्णीभूतास्तदा राजन् सर्वे एव विशाम्पते ॥ ६ ॥ अर्जुनस्तु
 कटाक्षेण जिह्वा विप्रेक्ष्य पार्षतम् । सवाप्यमतिनि प्रवक्ष्य धिग्-
 धिगित्येव चाद्रवीत् ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरश्च भीमश्च यमौ कृष्णस्तथा-
 परे । आसन् सुत्रीक्षिता राजन् सात्यकिस्त्वब्रवीद्विदम् ॥ ८ ॥
 न ह्यस्ति पुत्रघ्न कश्चिद्य इम पापपूत्रघ्नम् । भाषमाणमकल्पार्थं
 शीघ्रं हन्यान्नराधमम् ॥ ९ ॥ एते ह्य पाण्डवा सर्वे कृत्स्नयन्ति
 विकृत्स्नया । कर्मणानेन पापेन प्रवृत्ताक ब्राह्मणा इव ॥ १० ॥
 एतत् कृत्वा महत् पाप निन्दते सर्वं साधुभिः । न लज्जंश्च कथं
 वक्तुं समितिं प्राप्य शीमनाम् ॥ ११ ॥ कथञ्च शतधा जिह्वा न ते
 गूह्यावदीर्यते । गुरुमाक्रोशत च्छुद्रं न वाधर्मण पात्यसे ॥ १२ ॥
 वाचास्त्वमसि पार्थैश्च सर्वैशान्धकृत्वाणिभिः । यत् कर्म कल्पुषं कृत्वा
 श्लाघसे जनससदि ॥ १३ ॥ अनार्थं तादृशं कृत्वा पुनरेव शुभं
 हिपन् । अवध्यस्व न लवाधोऽस्ति सुहृत्तमपि जीवता ॥ १४ ॥
 कस्तेऽध्यवसेदार्थस्त्वदस्य पुत्रपाधम । निगच्छ केप्रेषु बध गुरो
 र्धर्मोत्तम सत ॥ १५ ॥ सप्तावरे तथा पूर्वं बान्धवास्ते निपातिता ।
 यथया च परित्यक्तास्ता प्राप्य कुलपाधनम् ॥ १६ ॥ सक्तवाद्यापि
 च पार्थ भोष्य प्रति नरार्थभम् । तथान्तो विद्मस्तस्तेन स्वयमेव

सहात्मना ॥ १० ॥ तस्यापि तव सोदर्यो निहन्ता पापकृत्तम ।
 नान्य पाञ्चालपुरिष्यो विद्यते भाव पापकृत् ॥ १८ ॥ स चापि
 सृष्टं पित्रा ते मौसस्यान्तकर, किल । शिखण्डी रक्षितस्तेन स
 च नृत्सुर्महात्मनः ॥ १९ ॥ पाञ्चालाशलिता धर्मात् चुष्टा मित्त-
 गुरुद्रुहः । त्वं प्राप्य सद्भसोदर्यं धिक्कृतं सर्वसाधमि ॥ २० ॥
 पुनयेद्वीदृशी वाचं मत्समीपे वद्विष्यसि । शिरस्ते शतयिष्यामि
 गदया वक्षकल्पया ॥ २१ ॥ त्वाञ्च ब्रह्महणं दृष्ट्वा जन सूर्य-
 मवेक्षते । ब्रह्महत्या-हि ते पापं प्रायश्चित्तार्थमात्मनः ॥ २२ ॥
 पाञ्चालक सुदुर्बलं तममैव गुरुमग्रतः । गुरोर्गुरुवध भूय क्षिप-
 न्निवेह लज्जसे ॥ २३ ॥ तिष्ठ तिष्ठ सहस्रैक गदापातमिमं मम ।
 तव वापि सद्दिष्टेऽहं गदापाताननेकम् ॥ २४ ॥ सास्वतेनैव
 माक्षिष्ये प्रापत मरुपाक्षरम् । सरस्य सात्याक प्राह रुद्रुह
 प्रहसन्निव ॥ २५ ॥

घृष्टदुम्भ उवाच । श्रूयते श्रूयते चापि क्षम्यते चैत माधव ।
 सदानार्थोऽशुभं सार्धं गुरुषु क्षिप्रमिच्छास ॥ २६ ॥ क्षमा प्रथ-
 स्यते लोके न तु पापोऽर्हात क्षमाम् । क्षमावन्त हि पापात्मा
 क्षितोऽयमिति मन्यते ॥ २७ ॥ स त्वं चुष्टसमाचारो नीचात्मा
 पापानथय । आकेमाग्रान्तराग्राञ्च वक्ष्ण्ये वक्ष्मिच्छसि ॥ २८ ॥
 यत् स भूरिथवाम्बिन्नुभुजं प्रायगतस्त्वया । वार्यमाणेन निहत-
 स्तत पापतरं तु किम् ॥ २९ ॥ व्यूहमानो मया द्रोणो दिव्ये
 नास्त्रेण सयुगे । विश्लेषस्त्रो निहतं किन्तत्र क्रूरं दुस्कृतम् ॥ ३० ॥
 अयुध्यमानं यस्त्राजौ तथा, प्रायगतं मुनिम् । छिन्नबाहुं परे-
 हंन्यात् सात्यके स कथं वदित ॥ ३१ ॥ निहत्य त्वां मर्दा भूमौ स
 विक्रामति वीर्यवान् । किन्तदा न निहत्येन भूत्वा घृष्टपत्तनः
 ॥ ३२ ॥ त्वया पुनरनार्येण पूर्वं पार्येण निर्जित । यदा तद्रो-
 हतं गुरो सोमदत्तिं प्रतापवान् ॥ ३३ ॥ यत्र यत्र स पाण्डूना

द्रोणी द्रावयते चमूम् । किरच्छरसहस्राण तत्र तत्र प्रयाम्यहम्
 ॥ ३४ ॥ स तमेवावध कृत्वा कर्म चाण्डालवत् स्वयम् । वक्तु
 मिच्छास वक्तव्य कक्षात्त्वं परुषाख्यम् ॥ ३५ ॥ कर्ता त्व कर्मणो
 ऽस्यत्य नाह तृणिकुलाघम । पापानाञ्च त्रमावाच कर्मणा मा
 पुनर्वद ॥ ३६ ॥ जोषमास्त्र न मा भूया वक्तुमर्हस्यत परम् ।
 अधरोत्तरमेतद्धि न मा त्व वक्तुमर्हास ॥ ३७ ॥ अथ वक्ष्यास मा
 मोखार्गाङ्गूय परुषमोदयम् । गमयिष्याम वाणैस्त्वा गुहे वैवस्वत
 क्षयम् ॥ ३८ ॥ न चैव मूर्खं धर्मण केवलेनैव शक्यते । तेषामपि
 अधर्मण वैष्टित शृणु यादृशम् ॥ ३९ ॥ वञ्चित पाण्डव पूर्वं
 मधर्मण युधिष्ठिर । द्रौपदी च परिक्रष्टा तथाधर्मण सात्यके
 ॥ ४० ॥ प्रव्राजिता वने सर्वे पाण्डवा सह कृपयाया । सर्वस्व
 मपकृष्टञ्च तथाधर्मण वाल्म्य ॥ ४१ ॥ अधर्मणापकृष्टय मद्रराज
 परैरित । अधर्मण तथा बाल सौभद्रा त्वनिपातत ॥ ४२ ॥
 इतोऽप्यधर्मण हता भीष्म कुरुपितामह । भूरश्रवा अघर्मण
 त्वया धर्मावदा हत ॥ ४३ ॥ एव परैराधारत पाण्डवैर्यैश्च
 सयुगे । रक्षमाणैर्जय वीरैर्धर्मज्ञैराप सात्त्वत ॥ ४४ ॥ दुर्ज्ञेय
 च परा धमस्तथाधर्मं सुदुर्वद । युध्यस्व कौरवै सार्धं मा मा
 पित्तानवेशनम् ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । एवनादीन् वाक्यानि क्रूराणि परुषाण
 च । आवात सात्याक श्रीमानाक्रामत इवामवत् ॥ ४६ ॥
 तच्छ्रुत्वा क्रोधतान्नात्त सात्याकथाददे गदाम् । त्वनि श्रुत्य
 यथा सर्प प्राणघाय रथे धनु ॥ ४७ ॥ ततोऽमपत्य पाञ्चाख्य
 सरस्येणेदमद्रवोत् । न त्वा वक्ष्याम परुषं जानथे त्वा वधघनम्
 ॥ ४८ ॥ तमापतन्त सहसा महाबलमनर्षणम् । पाञ्चाख्याद्याम-
 सक्रुद्धमन्तकायान्तकोपमम् ॥ ४९ ॥ चोदतो वासुदेवेन भीम-
 सेना महाबल । अश्रुत्य रथात्सूयं वाङ्मया सनवारयत् ॥ ५० ॥

द्रवमाणस्तथा क्रुद्धः सात्यकिः पाण्डवं बली । प्रत्यन्दमानमादाय
 जगाम बलिनं बलात् ॥ ५१ ॥ स्त्रियं विष्टम्य चरणौ भीमेन
 यिनिपुङ्गवः । निरुद्धीतः पदे पृष्ठे, बलेन बलिनाम्बरः ॥ ५२ ॥
 श्वप्लव्य रथात्तन्तु ध्रियमाणं बलीयसा । उवाच श्लक्ष्णया वाचा
 सहदेवा विशाम्पते ॥ ५३ ॥ अस्माकं पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न
 विद्यते । परमन्वकृष्णस्यः पाञ्चालेभ्यश्च माधव ॥ ५४ ॥ तथै-
 वान्वकृष्णीना तथैव च विप्रैः प्रतः । कृष्णस्य च तथास्ततो मित्र-
 मन्यन्न विद्यते ॥ ५५ ॥ पाञ्चालानाञ्च वार्ष्णेय अनुद्रान्तं विचि-
 न्वताम् । नान्यदस्ति परं मित्रं यथा पाण्डववृष्णायः ॥ ५६ ॥
 स मवानौदृशं मित्रं नत्स्येष्टु च तथा तव । भवन्तश्च यथास्माकं
 भवताश्च यथा वयम् ॥ ५७ ॥ स एवं सर्वधर्मज्ञ मित्रधर्ममनु-
 स्मरन् । नियच्छ मन्युं पाञ्चाल्यात् प्रथम्य यिनिपुङ्गव ॥ ५८ ॥
 पार्पतस्य क्षम त्व वै क्षमताश्चैव पार्पतः । वय क्षमयितारय
 किमन्यत्त समाह्वयेत् ॥ ५९ ॥ प्रथम्यमाने भीमेये सहदेवेन मारिष्य ।
 पाञ्चालराजस्य सुतः प्रहसन्निदमन्नवीत् ॥ ६० ॥ मुञ्च मुञ्च यिनेः
 योत्रं भीम युद्धमदान्वितम् । यासाटवतु मानेप धराधरमिवा-
 निलः ॥ ६१ ॥ यावदस्य यितेवाणैः संरम्भा पातयाम्यहम् । युद्ध-
 यहाञ्च कौन्तेय जीवितस्यास्य संयुगे ॥ ६२ ॥ किन्तु शक्यं मया
 कर्तुं कार्यं यद्विदमुद्यतम् । समष्टत् पाण्डुपुत्राणामायान्येते
 हि कोरवाः ॥ ६३ ॥ अथ वा फाल्गुनः सर्वान् वारयिष्याति
 संयुगे । अहमप्यस्य सूहेति पातयिष्यामि सायकीः ॥ ६४ ॥ मन्यते
 ह्यिन्नबाहुं मा भूरियवममाहवे । एतच्छत्रैर्नमहश्चैर्नमेप मा वा
 हनिष्याति ॥ ६५ ॥ शृणुन् पाञ्चालवाक्यानि सात्यकिः सर्पवत्
 श्रमन् । भीमबाह्वन्तरे सक्तो विस्फुरत्यनिशं बली ॥ ६६ ॥ तौ
 सुपाविव नर्हन्तौ बलिनौ बाहुघालिनौ । त्वरया वासुदेवश्च
 धर्मराजश्च मारिष्य ॥ ६७ ॥ यत्नेन मद्यता वीरौ वारयामासतु-

भृशम् । निवार्य परमेष्वासी क्रोधसरक्तलोचनौ । युयुत्सु
नपरान् सङ्घे प्रतोयुः सखियर्षमा ॥ ६८ ॥

इति द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि षष्ठ्यध्यायः
ऋषे नवनवत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १८८ ॥

नक्षत्र उवाच । ततः स कन्दनञ्जके रिपूणां द्रोणनन्दन ।
युगान्ते सर्वभूतानां कालसृष्टेः इवान्तक ॥ १ ॥ ध्वजदुमश्चस्त्रशृङ्ग
हतनागमहाशिलम् । अश्वक्रिम्पु, रूपाकीर्णं शरासनलतावृतम् ॥ २ ॥
वक्रकव्याद्वनङ्ग, व्यभूतपक्षिगणाकुलम् । निहत्य शालवान् मल्लैः
साहाचनोद्देहपर्वतम् ॥ ३ ॥ ततो विगेन महता विनद्य भरतर्षभ ।
प्रतिष्ठां आवयामास पुनरेव तवात्मजम् ॥ ४ ॥ यत्नाद्यध्यन्त
भाचार्ये धर्मकञ्चुकमाश्रित । मुञ्च शस्त्रमिति पाद कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ तस्मात् सम्पश्यतस्तस्य द्वावधिष्णामि वाहिनीम् ।
विद्राव्य सर्वान् हन्तासि पाञ्चाख्य पापमेव च ॥ ६ ॥ सर्वानेतान्
हानस्याम वदिं धीतृष्यन्ति मां रणे । सत्यं ते प्रतिजानामि
परावर्तय वाहनीम् ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्तु वाहिनीं पर्यै-
वत्सवत् । सङ्घनाहिन महता व्यपोक्ष्य सुमहद्दयम् ॥ ८ ॥ ततः
समाश्रमो राजन् कुरुपाण्डवसेनधी । पुनरेवाभवत्तोत्र पूष-
सागरधीनिव ॥ ९ ॥ सरव्या हि स्थिरोभूत्वा द्रोणपुत्रिण कौरवा ।
उदया पाण्डपाञ्चाला द्वाणस्य निधनेन च ॥ १० ॥ तेषां परम-
हृष्टानां लघमात्मानं पश्यताम् । सरव्यानां महावेगं प्रादुरासी-
द्गणानिरे ॥ ११ ॥ यथा मिलीक्षये शैलः सागरैः सागरा यथा ।
प्रतिहन्येत राजेन्द्र तथासन् कुरुपाण्डवा ॥ १२ ॥ ततः शङ्ख-
सदस्याणि मेरीषामश्रुतानि च । अवाटयन्त सङ्घटां कुरुपाण्डव-
धौनका ॥ १३ ॥ यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य सुनिखतः ।

अभवत्स्य सैन्यस्य समहानद्दुःतोपमः ॥ १४ ॥ प्रादुशक्रे तेषां
 द्वौणिरस्त्रं नारायणं तदा । अभिसन्नाय पाण्डूनां पाञ्चालानाञ्च
 वाहिनीम् ॥ १५ ॥ प्रादुरामंस्तता वाणा द्रोणाग्राय सङ्ग्रहः ।
 पाण्डवान् चपयिष्यन्ती हीमास्या इव पन्नगाः ॥ १६ ॥ ते द्विषः
 खड्गसैन्यञ्च समावृणुन् महाहवे । सहर्ताद्वास्करस्यैव राजन्
 लोके गमस्तयः ॥ १७ ॥ तथापरे द्योतमाना ज्योतीषीवास्वरे-
 ऽमले । प्रादुरामन्महीपाल काष्ठाविषमया गुडाः ॥ १८ ॥ षत-
 शक्रा विचित्राश्च शतघ्नोऽथ गुडा गदाः । चक्राणि च चरान्तानि
 मण्डलानीव भास्वतः ॥ १९ ॥ शस्त्राङ्कतिमिराकीर्णमतीव मरत-
 र्पम् । दृष्टान्तरोचमाविजाः पाण्डुपाञ्चालदृक्क्षयाः ॥ २० ॥ यथा
 यथा ह्यगुध्यन्त पाण्डवानां महारथाः । तथा तथा तदस्त्रं वै
 व्यवर्षत जनाधिपे ॥ २१ ॥ बध्यमानांस्तयोस्त्रेण तेन नारायणेन
 वै । दृष्टमानान्तेनेव भवेताऽभ्यर्हिता रथे ॥ २२ ॥ यथा हि
 शिथिरापथे दृष्टेत् क्वचः कृताशनः । तथा तदस्त्रं पाण्डूनां
 दृष्टाच्च ध्वजिनीं प्रभो ॥ २३ ॥ जगाम परमं त्रासं धर्मराजो
 युधिष्ठिरः । आपूर्य्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ॥ २४ ॥
 द्रवमाणस्तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनम् । मध्यस्थताञ्च पार्थस्य
 धर्मप्रबोऽन्नवीदिहम् ॥ २५ ॥ दृष्टव्युन्न पलायस्र स्रष्ट पाञ्चाल-
 सेनया । सात्यके लङ्घ गच्छसु तृष्णाश्रयकहतः स्वयम् ॥ २६ ॥
 वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मनः क्षमम् । उपदेष्टुं समर्थोऽयं
 लोकस्य क्रियतात्मनः ॥ २७ ॥ सङ्ग्रामस्तु न कर्तव्यः सर्वसैन्यान्
 द्रवीभिः वः । असं हि स्रष्ट सोदर्यैः प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ २८ ॥
 भीमद्रोणाश्वं तीर्त्वा सङ्ग्रामे भीसुदुस्तरे । विमज्जिष्यामि सलिले
 समणो द्वौणिगीष्पदे ॥ २९ ॥ कामः सम्पद्यतामद्य राज्ञो दुर्धो-
 घनस्य च । कल्याणवृत्तिरावाच्यो मया युधि निपातितः ॥ ३० ॥
 येन बालः स सौमद्रो युधानामविधारदः । सनर्थैर्बद्धभिः शूरे-

घातितो नामिपालितः ॥ ३१ ॥ येन विद्रुवती प्रज्ञं यथा कृष्णा
 समागता । उपेक्षिता अपुत्रेण दासमावं नियच्छती ॥ ३२ ॥
 जिघासुर्धार्तराष्ट्र्य आन्तेष्वन्येष फाल्गा, नम । कवचेन तथा युक्तो
 रक्षायं सैन्यवस्य च ॥ ३३ ॥ येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाद्भालाः सख्य-
 जिन्युखा । कुर्वाणा नज्जये यत्रं समूला विनिपातिता ॥ ३४ ॥
 येन प्रत्राच्यमानाश्च राज्याद्वयमघर्मत । निवार्यमाणा न वयं
 नानुयातास्त्वैषिणः ॥ ३५ ॥ योऽसावत्यन्तमन्त्राकं कुर्वाणः सौहृदं
 परम् । इतस्तदर्थमरणं गमिष्यामि स्वाम्भव ॥ ३६ ॥ एवं
 द्रुवति कौन्तेये दाशार्हस्वरितस्ततः । निवार्यं सैन्यं बाहुभ्या-
 मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्य
 श्वावरोहत । एष योगोऽव विहितः प्रतिघाते महात्मना ॥ ३८ ॥
 हिपाश्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वोऽवरोहत । एवमेतन्नवो हन्या-
 दस्त्रं भूमौ निरायुधान् ॥ ३९ ॥ यथा यथा ह्यगुध्यन्त ये वा
 ह्यस्त्रबल प्रति । तथा तथा भवन्त्येते कौरवा बलवन्तराः ॥ ४० ॥
 निक्षेपस्यन्ति च शस्त्राणि वाहनेभ्योऽवसृष्ट्य ये । तान्नेतदस्त्रं
 सङ्ग्रामे निहनिष्यति मानवान् ॥ ४१ ॥ ये लेतत् प्रतिघातस्यन्ति
 मनसापीड कौदन । निहनिष्यति तान् सर्वान् रसातलगतानपि
 ॥ ४२ ॥ ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत । ईशुः सर्वे
 समुत्सृष्टुं मनोमि करणेन च ॥ ४३ ॥ तत उतसृष्टुकामास्ता-
 ष्छस्त्राण्यालोक्य पाण्डव । भीमसेनोऽब्रवीद्वाजनिदं सदृशं यन्
 वच ॥ ४४ ॥ न कथञ्चन शस्त्राणि मोक्षव्यानीह केनचित् । अह-
 मावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुने ॥ ४५ ॥ गदद्याप्यनया गुर्व्या
 हेमविग्रहया रणे । कालबहिचरिष्यामि द्रोणे रस्त्रं विघातयन्
 ॥ ४६ ॥ न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह । यथेव
 अदितस्तुल्य ज्योतिरन्यत्र विद्यते ॥ ४७ ॥ पश्यध्व मे दृढौ वाह
 नागराजकरोपमौ । समर्थो पर्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने ॥ ४८ ॥

नागाद्युतसमप्राणो ह्यहमेको नरेखिह । अक्रो यथाप्रतिहन्धो
 टिवि देवेषु विभूतः ॥ ४८ ॥ अथ पश्यन्तु मे वीर्यं बाह्यो-
 पीनांसघोर्यधि । ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे ॥ ५० ॥
 अहि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते । अथैनं प्रतिघोतस्यामि
 पश्यतसु कुरुपाण्डव ॥ ५१ ॥ अर्जुनार्जुन वीमत्सो न न्यस्यं
 गाण्डिवं तया । शशाङ्कस्यैव ते कायात् नैर्मर्त्यं पातयिष्यति ॥ ५२ ॥
 ' अर्जुन उवाच ।' भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च ब्राह्मणेषु
 च । एतेषु गाण्डिव न्यस्यमेतदि व्रतमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ एवमुक्त-
 स्ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिन्दमः । अथ्ययान्मे घषोषिण रथे
 नादित्यवर्द्धसा ॥ ५४ ॥ स एनमिषुजासैन लघुत्वाच्छीघ्रविक्रमः ।
 निसेपमावेणामाद्य कन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत ॥ ५५ ॥ ततो द्रौणि-
 प्रहस्यैन द्रवन्तर्ममिमाण्य च । 'अवाकिरत प्रदीप्ताग्ने शरैस्तेरभि-
 मन्त्रिते ॥ ५६ ॥ पन्नगैरिव दीप्तास्त्रैर्मर्ममिद्धिरलं रणे । अव-
 कीर्णोऽभवत्पार्थ स्फुलिङ्गैरिव काञ्चने ॥ ५७ ॥ तस्य रूपमभू-
 द्राजन् भीमसेनस्य संयुगे । खयोतैरावृतस्यैव पर्वतस्य दिनक्षये
 ॥ ५८ ॥ तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन् प्रति समस्यति । अवर्द्धत
 महाराज यथाग्निरनिलोद्धतः ॥ ५९ ॥ 'आवर्द्धमानमालक्ष्य तदस्त्रं
 भीमविक्रमम् । पाण्डुमैन्यमृते भीम सुमहद्भयमाविष्टत ॥ ६० ॥
 तत अस्त्राणि दिव्यानि समुत्सृज्य महोत्तरी । अवरोहन्नयेम्यस्य
 तुरगैम्यस्य सर्वश ॥ ६१ ॥ तेषु निक्षिप्तमस्त्रेषु वाहनैम्यस्यतेषु च ।
 तदस्त्रं वीर्यविपुल भीममूर्धन्यर्यापतत् ॥ ६२ ॥ हाहाकृतानि
 भूतानि पाण्डवाद्य विक्षेपत । भीमसेनमपश्यन्त तेजसा सहतं
 तदा ॥ ६३ ॥

इति द्रौणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि पाण्डव-
 सैन्यास्त्रत्यागे दिशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वास्त्रेण घनश्लवः ।
 तेजसः प्रतिघातार्थं वारुणेन समावृणोत् ॥ १ ॥ नालक्षयत त्वं
 कश्चिदारुणास्त्रेण संवृतम् । अर्जुनस्य लघुत्वाच्च संवृतत्वाच्च तेजसः
 ॥ २ ॥ - साश्वसूतरेयो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंवृतः । - अन्नावनि-
 रिव न्यस्तो ज्वालामालो सुदुर्हमः ॥ ३ ॥ यथा रात्रिच्छये राजन्
 च्योतीष्यस्त्रागिरिं प्रति । समापेतुस्तथा वाणा भीमसेनरथं प्रांत
 ॥ ४ ॥ - अ हि भीमो रथस्यास्य हयाः सूतथ मारिष । संवृता
 द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गतोऽभवत् ॥ ५ ॥ यथा जग्ध्वा जगतकृत्स्नं
 समये सवराचरम् । गच्छेदग्निर्विभोरास्यं तथास्त्रं भीममावृ-
 णोत् ॥ ६ ॥ - सूर्येनग्निप्रविष्टः स्याद्यथा चाग्निं दिवाकरः । तथा
 प्रविष्टं तत्तेजो न प्राच्यायत किञ्चन ॥ ७ ॥ विकीर्णमस्त्रं तद्दृष्ट्वा
 तथा भीमरथं प्रति । उदीर्यमाणं द्रोणिञ्च निष्प्रतिहङ्गमाहवे
 ॥ ८ ॥ सर्वमैन्यानि पाण्डूना न्यस्तशस्त्राण्यनेकशः । युधिष्ठिर-
 पुरोगांश्च विमुखास्तान्महारथान् ॥ ९ ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च त्वर-
 माणो महाद्युतौ । अवप्लुत्य रथाहीरौ भीममाद्रवता तदा ॥ १० ॥
 ततस्तौ द्रोणपुत्रस्य तेजोऽस्त्रबलसमावम् । विगाद्य तौ सुबलिनौ
 मायामाविद्यता तदा ॥ ११ ॥ - न्यस्तशस्त्रौ ततस्तौ तु नादङ्गत्
 सोऽस्त्रजोऽनलः । वारुणास्त्रप्रयोगाच्च वीर्यवत्त्वाच्च कृपायाः ॥ १२ ॥
 ततश्चक्रेषतुर्भीमं तस्य सर्वायुधानि च । नारायणास्त्रभ्रान्त्यर्थं नर-
 नारायणौ बलान् ॥ १३ ॥ आकृष्यमाण कौन्तेयो नदत्येव महा-
 रथः । बहते चैव तद्द्वारं द्रोणेरस्त्रं सुदुर्लभम् ॥ १४ ॥ तम-
 ब्रवीद्वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन । वार्यमाणोऽपि कौन्तेय
 चक्षुहान्न निवर्त्तसे ॥ १५ ॥ यद्वि युद्धेन जेया. स्युरिमे कौरव-
 नन्दनाः । वयमप्यत्र युध्येम तथा चिमे नरर्षभाः ॥ १६ ॥ रथेभ्य-
 स्त्वंवतीषां अ. सर्व एव हि तावकाः । तन्मास्त्रमपि कौन्तेय
 रथात्तुष्मथाक्रमे ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृपा रथाङ्गुलिमपा-

हरत् । निश्वसन्तं यथा नागं क्रोधमंरक्तलोचनम् ॥ १८ ॥
यदापकृष्टः सरथान्तरासितयायुधं युधि । ततो नारायणास्त्रं तव
प्रधान्तं प्रवृत्तापनम् ॥ १९ ॥

। सस्रय उवाच । तस्मिन् प्रधान्ते विधिना तथा तेजसि दुःसहे ।
वभ्रुवुर्विमला सर्वा दिग्भ्यः प्रदिग्भ्य एव च ॥ २० ॥ प्रवव्रुथ शिवा
वाताः प्रधान्ता नृगर्पाक्षिणः । वाहनानि प्रहृष्टानि योधाश्च मनु-
जेश्वर ॥ २१ ॥ व्यपोढे च ततो घोरे तस्मिन्स्तेजसि भारत ।

बभौ मीमो निघापाये धीमान् सूर्य्य इवोदितः ॥ २२ ॥ हतशिरं
बलं तत्र पाण्डवानामतिष्ठत । अस्त्रव्युपरम दृष्ट्वा तव पुत्रजिघा-
सया ॥ २३ ॥ व्यवस्थिते वलौ तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहतं तथा । दुर्य्यो-
धनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ अश्रुत्यामन् पुनः शीघ्र-
मस्त्रमेतत् प्रयोजय । व्यवस्थिता हि पाञ्चालाः पुनरेव जयैषिणः

॥ २५ ॥ अश्रुत्यामा तथोक्तस्तु तव पुत्रेण मारिष । सुतोनमति-
नि श्वस्य राजानमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ नैतदावर्त्तते राजन्मस्त्रं
हिर्नोपपद्यते । आवृत्ते हि निश्चयैतत् प्रयोक्तारं न संशयः ॥ २७ ॥
एवञ्चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् । अतो न विहितः सङ्घो-
धधः शत्रोर्जनाधिप ॥ २८ ॥ पराजयो वा मृत्युर्वा येथी मृत्युर्न

निर्जयः । निर्जिताथारयो ह्येते शस्त्रोत्सर्गान्मृतोपनाः ॥ २९ ॥
दुर्य्योधन उवाच । आचार्य्यपुत्र यद्येतत् हिरस्त्रं न प्रयुज्यते ।
अन्यैर्गुह्येष्वा दध्यन्तामस्त्रै रस्त्राविवटाम्बर ॥ ३० ॥ त्वयि दिव्यानि
षास्त्राणि वरम्बके वामिनीजसि । इच्छतो हि न ते सुचेत्
क्रुद्धो ह्यपि पुरन्दरः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रौण्ये चोपाधिना हते ।
तथा दुर्य्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत् पुनः ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा
पार्थास्तु सङ्ग्रामे युधाय समुपस्थितान् । नारायणास्त्रनिमुक्ता-
शरतः प्रतनामुखि ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रौण्ये चोपाधिना हते ।
तथा दुर्य्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत् पुनः ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा
पार्थास्तु सङ्ग्रामे युधाय समुपस्थितान् । नारायणास्त्रनिमुक्ता-
शरतः प्रतनामुखि ॥ ३३ ॥

। सप्तम्य उवाच । ज्ञानं पितुं च निधनं सिद्धलाङ्गुलकेतन ।
 सक्रोधा नयनवदस्य साऽमिदुद्राव पार्षतम् ॥ ३४ ॥ अभिदुष्य
 च त्वय्या च्छुद्रकाणां नरर्षभ । पञ्चामयातवेगेन विव्याध
 पुंसपर्यम् ॥ ३५ ॥ दृष्टद्युम्नस्ततो राजन् ज्वलन्तामव पावकम् ।
 द्राणपुत्रं चतुःपथ्या राजन् त्वव्याध पत्रिणाम् ॥ ३६ ॥ सारथि-
 श्चास्य विप्रत्याः स्वयंपुङ्खे शिलाशते । हयाथ चतुरोऽवध्य
 चतुर्भान्नाशते शरे ॥ ३७ ॥ तद्वा तद्वा नटन् द्रौणि कम्पय-
 त्नाव मेदिनीम् । आददे सर्वलोकस्य प्राणानव महारणे ॥ ३८ ॥
 पापतस्तु बली राजन् कृतास्त्र कृतानथय । द्रौणिमेवामिदुद्राव
 कृत्वा मृत्यान्वर्त्तनम् ॥ ३९ ॥ ततो वाणनय वयं द्राणपुत्रस्य
 सूत्रान् । अवासजदमेधात्मा पाञ्चाख्या राथनाम्बर ॥ ४० ॥
 त द्रौणि समर क्रुद्धं ह्याद्यानास पत्रिभिः । त्वव्याध चैन दशाम-
 पतुर्बधमनुष्मरन् ॥ ४१ ॥ दाभ्याञ्च सावसृष्टाभ्यां चुराभ्यां घ्न-
 कामुक । तृत्वा पाञ्चालराजस्य द्रौणिरन्यैः समार्हयत ॥ ४२ ॥
 व्यञ्जस्तरयञ्चैव द्रौणिसक्रैः महाहवे । तस्य चानुषरान् सर्वान्
 क्रुद्धं प्राच्छादयच्छरे ॥ ४३ ॥ प्रदुद्राव तत सैन्यं पाञ्चालानां
 त्वयाभ्यते । सम्भ्रान्तरूपमार्त्तञ्च शरवर्षेपारक्षतम् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा
 तु विमुखान् धीमान् पृष्टद्युम्नश्च पीडितम् । धीनेयसोदयचूम्भं
 रथ द्रौणिरथ प्रात ॥ ४५ ॥ पृष्टमिर्नशितेश्चैव साऽश्रुत्यामान-
 मार्हयत । त्वय्याऽप्युनराहृत्य नानाक्षपैरमर्षिणम् ॥ ४६ ॥
 त्वव्याध च तथा सूतं चतुर्भयतुरो हयान् । धनुर्ध्वजश्च सयत्नैः
 शिच्छेत् कृतहस्तवत् ॥ ४७ ॥ स साश्व व्यधमश्वापि रथेऽपि
 पारक्षुतम् । हृदि त्वव्याध समरे त्वयता सायकैर्भृशम् ॥ ४८ ॥
 एव स पीडितो राजन्श्रुत्याभा महाबल । शरजाले पारहत
 कर्त्तव्यं नान्वपद्यत ॥ ४९ ॥ एवङ्गते सुरा पुत्रे तव पुत्रा महा-
 रथ । कृपकण्यांदाभ साधु शरे साक्षतमाहृष्यात् ॥ ५० ॥

दुर्योधनस्तु विद्यत्या कृप शारदतस्त्रिभि । कृतवर्माथ दृशमिः
 कर्षं पञ्चाशता शरै ॥ ५१ ॥ दुःशासन यत्तेनैव वृषसेनश्च
 सप्तभि । सात्याक विव्यधस्तूष्णं समन्तान्नाशितै शरै ॥ ५२ ॥
 तत स सात्यकी राजन् सर्वानिव महारथान् । विरथान् विमुखा-
 धैव क्षणेनैवाकरोन्मृप ॥ ५३ ॥ अश्रुत्यामा तु सम्प्राप्य चेतनं
 भरतर्षभ । चिन्तयामास दुःखात्तौ न श्रुत्वा पुन पुन ॥ ५४ ॥
 ततो रथान्तर द्रौणि समारुह्य परन्तप । सात्याक वारयामास
 किरच्छरयतान् बहून् ॥ ५५ ॥ तमापतन्त सम्प्रेष्य मारुहाज-
 सुतं रणे । विरथ विमुखश्चैव पुनश्चक्रे महारथा ॥ ५६ ॥
 ततस्ते पाण्डवा राजन् दृष्ट्वा सात्यकिविक्रमम् । अङ्गशब्दान्
 भृशश्चक्रुः सिहनाद्राथ नेटिरे ॥ ५७ ॥ एव त विरथ कृत्वा
 सात्यकि सत्याविक्रम । जघान वृषसेनस्य । त्रसाहस्यान्महारथान्
 ॥ ५८ ॥ अयुत दन्तिना सार्धं कृपस्य निजघान स । पञ्चा-
 युतानि चाश्वाना अकुनेर्निजघान च ॥ ५९ ॥ ततो द्रौणिर्महा-
 राज रथमारुह्य वीर्यवान् । सात्यकि प्रति चक्रुः प्रथयो तद्-
 बधेप्सया ॥ ६० ॥ पुनस्तमागत दृष्ट्वा शैनेया नाशितै शरै ।
 अदारयत् क्रूरतरै पुन पुनररिन्दम ॥ ६१ ॥ सोऽतावन्नो
 महेष्वासा नानालिङ्गैरमर्षण । युयुधानेन वै द्रौणि प्रहसन्
 वाक्यमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ शैनेयाभ्युपपात्त ते जानाम्याचार्य्येषातिनि ।
 न चैनं वास्यास भया अस्तमात्मानमेव च ॥ ६३ ॥ अपि तवाहं
 शैनेय सत्येन तपसा तथा । अहत्वा सर्वपाञ्चालान् यदि शान्ति-
 भवाप्रयाम् ॥ ६४ ॥ यहल पाण्डुवैद्याना वृष्यानामपि यहलम् ।
 क्लिचता सर्वैरेवैह निहानश्यामि सामकान् ॥ ६५ ॥ एवमुक्त्वाकै-
 रश्रगाभ सुपर्वाण शरात्तमम् । व्यसृजत् साक्षते द्रौणिवर्षं
 तत्रे यथा हरि ॥ ६६ ॥ स त निर्भेद्य तैनास्त सायकं सशरा
 बरम् । अवेष्य बसुधा भिक्षा श्रुमन् विलासवीरग ॥ ६७ ॥ स

भिन्नकवचः शूरस्योद्वाहित इव द्विपः । विमुच्य सशरंश्चापं भूरि-
 व्रणपरिस्रवः ॥ ६८ ॥ मीढशुभिरसिक्तश्च रथोपस्थ उपाविशत् ।
 सूतेनापहृतस्त्रुणं श्रेणपुत्राद्रथान्तरम् ॥ ६९ ॥ अथान्येन सुपु-
 ङ्गेन शरेणानतपर्वणा । आजघान भ्रुवीर्मध्ये घृष्टदुम्नं पेरन्तपः
 ॥ ६८ ॥ स पूर्वमतिवहस्य शर्म पथात् समर्हितः । सघाद् शुधि-
 पाञ्चाक्षो व्यपाश्रयश्च च ध्वजम् ॥ ६९ ॥ तं मत्तमिव सिंहेन
 राजन् कुञ्जरमर्हितम् । जवेनाभ्यद्रवच्छूराः पञ्च पाण्डवतो
 रथाः ॥ ७० ॥ किरौटी भीमसेनश्च लक्षत्क्षत्रय पौरवः । युव-
 राजश्च वेदीनां मालवस्तु सुदर्शनः ॥ ७१ ॥ एते द्वाहाकृताः सर्वे
 प्रसङ्गीतप्ररासनः । वीरं द्रौण्यायनिं वीराः सर्वतः पर्यवारयन्
 ॥ ७२ ॥ ते विंशतिपदे यत्तां युगपुत्रमनर्षणम् । पञ्चभिः पञ्चभिः
 वाणैरभ्यघ्नन् सर्वतः समम् ॥ ७३ ॥ आशौविषाभैर्विंशद्भिः पञ्च-
 भिश्च शितैः शरैः । विच्छेद युगपद्द्वौघिः पञ्चविंशतिशायकान्
 ॥ ७४ ॥ सप्तभिश्च शितैर्वाणैः पौरवं द्रौणिरार्हयत् । मालवं
 त्रिभिरेकेन पाथं पङ्क्तिर्कोदरम् ॥ ७५ ॥ ततस्तैर्विव्यधः सर्वे
 द्रौण्यं राजन्महारथाः । युगपच्च मृथक् चैव रुक्मपुङ्गवः शिला-
 शितैः ॥ ७६ ॥ युवराजश्च विंशत्या द्रौण्यं विव्याध पत्निषाम् ।
 पार्थश्च पुनरष्टाभिस्तदा सर्वे त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ७७ ॥ ततोऽर्जुनं
 पङ्क्तिरघानघान द्रौण्यायनिर्दृशुमिवांसुदेवम् । भीमं दशार्ह-
 युवराजं चतुर्भिर्दंष्ट्रां द्वाभ्यां मालवं पौरवन्तु ॥ ७८ ॥ सूतं
 विद्वा भीमसेनस्य पङ्क्तिर्दंष्ट्रां कृत्वा कामुकश्च ध्वजश्च । पुनः
 पाथं शरवर्षेण विद्वा द्रौण्यिर्घोरं सिंहेनाहं ननाद् ॥ ७९ ॥ तस्या-
 स्यतः सनिमित्तान् पीतधारान् द्रौण्यिः शरान् पृष्ठतश्चाश्रतथ ।
 शरा विद्यद्गौः प्रदिषी द्विषश्च कृन्ना वाणैरमवन् घोररूपैः ॥ ८० ॥
 शरान्नस्य खरथमुग्रतेजाः सुदर्शनस्येन्द्रकेतुप्रकाशौ । सुजो गिर-
 सेन्द्रघनानवीर्यस्त्रिभिः शरैर्युगपत् सङ्घकृत् ॥ ८१ ॥ सपौरवं

वयमक्षयमिदं ह्यस्ति त्विच्छा रथं तिलश्यापि, वाणे । ह्यिच्छा च
 बाह्व वरधन्वनाक्तौ मत्सेन कायाच्छिर उच्यते ॥ ८२ ॥ युवान-
 म्निदोवरदामवर्षाद्येदिप्रभुं युवराज प्रसद्य । वाणैस्वरावान्
 उचलितान्मिच्छन्विहा प्रादान्मृत्त्यवे साश्वस्ततम् ॥ ८३ ॥ मालवं
 पीरवश्चैव युवराजश्च चोदपम् । दृष्ट्वा समक्ष निहत द्रोणपुत्रेण
 पाण्डव ॥ ८४ ॥ भोमसेनो महाबाहु क्रोधमाहारयव परम् ।
 तत शरवतेस्तीक्ष्णै च क्रुद्धाभोविपोपमे ॥ ८५ ॥ ह्यदयामास
 समरे द्राणपुत्र परन्तप । ततो द्रोणिर्महातेजा शरवणं निहत्य
 तम् ॥ ८६ ॥ विव्याध निधितैर्वाणैर्भोमसेनममर्षणः । ततो भोमो
 महाबाहुर्द्रोणैर्युधि महाबल ॥ ८७ ॥ दूरप्रेण धनुच्छिवा
 द्रोणिं विव्याध पत्रिणा । तदपान्य धनुच्छिन्त द्रोणपुत्रो महा-
 मना ॥ ८८ ॥ अन्यत् कार्मुकमादाव भोम विव्याध पत्रिणि ।
 तौ द्रोणिभोमौ समरे पराक्रान्तौ महाबली ॥ ८९ ॥ अवर्षिता
 शरवणं चाष्टमन्ताविषासुटो । भोमनामाश्रिता वाणा स्वर्षण्डा-
 शिलाशिता ॥ ९० ॥ द्रोण सच्छादयानासुर्मधीषा इव भास्कर-
 म् । तथैव द्रोणिनिर्मुक्तैर्भोम सन्नतपर्वभि ॥ ९१ ॥ अवा-
 कीर्यत स क्षिप्र शरै शतसहस्रशः । सच्छाद्यमान समरे द्रोणिना
 रणशालिना ॥ ९२ ॥ न अव्यये महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततो भोमो महाबाहु कार्तस्वरावभूयतान् ॥ ९३ ॥ नारायान्
 द्य सम्प्रैषोद्यमदण्डनिभान् शितान् । ते जत्रुद्वेषमासाद्य द्रोण-
 पुत्रस्य नारय ॥ ९४ ॥ निर्मित्य विविशुस्तूष्णं बल्लोकमिव पन्नगा ।
 सोऽतिविह्वल श्च द्रोणि पाण्डवेन महात्मना ॥ ९५ ॥ ध्वजयाष्ट
 समाम्रत्य न्यमोलयत लोचने । स मुहूर्त्तात् पुन सश्र लब्ध्वा
 द्रोणिर्नराधिप ॥ ९६ ॥ क्रोध परमनातस्यो समर साधरोक्षितः ।
 हृद सोऽमिहतस्तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ९७ ॥ वेगदक्त्रे महा-
 त्सङ्गर्भोमसेनरथ प्रति । तत्र आकर्ष्य पूषाना शराणा तिस्रम्

तेजसाम् ॥ ९८ ॥ अतमाग्नीविषामाना प्रेषयामास । भारत ।
 भीमोऽपि समरश्लाघी तस्य वीर्यमचिन्तयन् ॥ ९९ ॥ तूष्णं प्रासृज
 दृग्ग्राणि शरवर्षाण पाण्डव । ततो द्रौणिमंहाराज क्षित्वास्य
 विशिखिर्धनु ॥ १०० ॥ आजघानोरसि क्रुद्ध पाण्डव निशितै-
 शरैः । ततोऽन्यद्वुराटाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ १०१ ॥ विव्याध
 निशितैर्वाणैर्द्वौषिणं यज्ञभिराहवे । जीमूतादिव घर्मान्ते तो
 शरीघप्रवर्षिणी ॥ १०२ ॥ अन्योऽन्य क्रोधताम्राक्षी छाद्या-
 मासतुर्युधि । तलघन्दैस्ततो घोरैश्छादयन्तो परस्परम् ॥ १०३ ॥
 अमुध्येता सुसंरक्ष्यो कृतप्रतिकृतैपिणी । ततो विस्फार्य समहश्वापं
 रुक्मविभूषितम् ॥ १०४ ॥ भीम प्रैक्षत स द्रौणिः शरानत्यन्त
 भन्तिजात । शरयश्चर्मध्यगतो द्दौषाक्षिरिव भास्करः ॥ १०५ ॥
 आदटानस्य विशिखान् सन्धधानस्य चाशुमान् । विकर्षतो मुञ्च
 तथ नान्तर दृष्टशुर्जना ॥ १०६ ॥ अलातपक्रप्रतिभ तस्य मण्डल-
 मायुधम् । द्रौणैरासोमहाराज वाणान् विस्ृजतस्तदा ॥ १०७ ॥
 धनुश्रुता शरास्तस्य अतशोऽथ सहस्रशः । आकाशे प्रत्यदृश्यन्त
 अलमानान्निवायती ॥ १०८ ॥ ते तु द्रौणिघनुमुक्ताः शरा हेम
 विभूषिता । अलस्रमन्त्रकीर्यन्त घोरा भीमरथ प्रति ॥ १०९ ॥
 तवाङ्ग तनपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् । बल वीर्यं प्रभावञ्च
 व्यवसायञ्च भारत ॥ ११० ॥ ता समेषामिवोद्धृता वाणवृष्टिं
 समन्तत । जलवृष्टि महाघोरा तपान्त इव चिन्तयन् ॥ १११ ॥
 द्रौणपुत्रबधप्रेप्सुर्भीनी भीमपराक्रम । असुञ्चच्छरवर्षाणि प्रावृ-
 षीव बलाहक ॥ ११२ ॥ तद्रुक्मपृष्ठं भीमस्य धनुर्घोर महदृणे ।
 विकृष्यमाण विबभौ शक्रवापमिवापरम् ॥ ११३ ॥ तस्माच्छराः
 प्रादुरासन् अतशोऽथ सहस्रशः । सञ्छादयन्त समरे द्रौण
 नाहवशोभिनम् ॥ ११४ ॥ तयोर्विस्ृजतोरेव शरजालानि मारिष ।
 वापुरप्यन्तरा राजन्नाशक्तौ च विमर्षितुम् ॥ ११५ ॥ तथा

द्रौणिर्महाराज शरान् हेमविभूषितान् । तैलधौतान् प्रसन्ना-
 ग्रान् प्राङ्घ्रिणीहधकाङ्क्षया ॥ ११६ ॥ तानन्तरीक्षे विधिखैस्त्रिधै-
 कैकमघातवत् । विशेषयन् द्रोणसुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
 ॥ ११७ ॥ पुनश्च शरवर्षाणि घोरान्घुश्राणि पाण्डव । व्यसृजद्
 बलवान् क्रुद्धो द्रोणपुत्रवधेषुभया ॥ ११८ ॥ ततोऽस्त्रमाचरत्
 तूष्णं शरवृष्टिं निवार्ये ताम । घनुविच्छेद भोमस्य द्रोणपुत्रो
 महास्त्रवित् ॥ ११९ ॥ शरैर्यैनं सुबद्धभिः क्रुद्धं मङ्गलं परामिनत ।
 स ह्यिन्द्रधन्वा बलवान् रथशक्तिं सुदारुणम् ॥ १२० ॥ वेगीना-
 विध्य विक्षीप द्रोणपुत्रस्य प्रति । तामापतन्तीं सहसा महो-
 ल्कामा यिते शरे ॥ १२१ ॥ विच्छेद समरे द्रोणिर्द्रुमयन्
 पाणिलाघवम् । एतास्मिन्नन्तरे भोमो दृढमादाय कार्मुकम् ॥ १२२ ॥
 द्रौणिं विव्याध विधिखैः क्षयमानो वृकोदरः । ततो द्रौणिर्महा-
 राज भोमसेनस्य सारथिम् ॥ १२३ ॥ ललाटे दारयामास शरे-
 षानतपर्वणा । सोऽतिविहो बलवता द्रोणपुत्रेण सारथिः ॥ १२४ ॥
 व्यामोहमगमद्राजन् रश्मोवृतसृज्य वाजिनाम् । ततोऽश्वानः
 प्राह्वस्त्रुषं मोहिते रथसारथी ॥ १२५ ॥ भोमसेनस्य राजेन्द्र
 पश्यता सर्वधन्विनाम् । त दृष्ट्वा प्रदुतेरश्वैरपकृष्टं रणानिरात्
 ॥ १२६ ॥ दृष्ट्वा प्रसुदित शङ्खं वृहन्तमपराजितम् । ततः सर्वे
 च पाञ्चाला भोमसेनस्य पाण्डव ॥ १२७ ॥ घृष्टयन्त्ररथ त्यक्त्वा
 भीता सम्प्राह्वन् दिशः । तान् प्रमग्नस्ततो द्रोणं पृष्ठतो
 विक्रिरन् शरे ॥ १२८ ॥ अस्यवर्त्तत वेगीन कालयन् पाण्डु-
 वाहिनीम् । ते बध्यमाना समरे द्रोणपुत्रेण चतुरिधाः । द्रोण
 पुत्रमयाद्राजन् दिशः सर्वाथ भोजिरे ॥ १२९ ॥

इति द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अश्वत्थाम-
 पराक्रमे एकाधिकविंशतौऽध्याय ॥ २०१ ॥

सञ्जय उवाच । तत् प्रमत्त बल दृष्ट्वा कुन्तीपुत्री घनञ्जय ।
 न्यवारयदमेयात्मा द्रोणपुत्रवधेष्वसवा ॥ १ ॥ ततस्ते सैनिका
 राजन्नेव तवावतस्थिरे । स्वार्थ्यमाणा यत्नेन गीबिन्देनार्जुनेन
 वै ॥ २ ॥ एक एव तु बीभत्सु सोमकावचैः सह । मत्सैरन्वै स
 सन्धाय पौरवैः स न्यवर्त्तत ॥ ३ ॥ ततो द्रुतमतिक्रम्य सिद्धलाङ्गूल
 केतनम् । सव्यसाधो महेष्वासमप्रवत्यामानमब्रवीत् ॥ ४ ॥ या
 शक्तिर्येष ते वीर्ये यज्ञज्ञान यच्च पौरुषम् । घातैराष्ट्रेषु वा
 प्रीतिं प्रहेषीऽस्मासु यच्च ते ॥ ५ ॥ यच्च भूयोऽस्ति तेजस्तत्परम
 मम दर्शय । स एव द्रोणहन्ता ते दपं भेत्स्यति पार्थिव ॥ ६ ॥
 कालानलसमप्रख्यं द्विपतामन्तकौपमम् । समासादय पाद्भ्याम्
 मास्त्रापि सहकैषवम् । दपं नाशयितास्त्रय तवोद्धतस्य सयुगे ॥ ७ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । आचार्यपुत्रो मानार्हो बलवाशाप सञ्जय ।
 प्रीतिर्घनञ्जये चास्य प्रिययापि महात्मन ॥ ८ ॥ न भूतपूर्वं
 बीभत्सोर्वाक्य परममीदृशम् । यथ कस्मात् स कौन्तेय सखाय
 स्रजमब्रवीत् ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । युवराजे हते राजन् हृदयहते च पौरवे ।
 इष्वस्त्रविधिसम्पन्ने मालवे च सुदर्शने ॥ १० ॥ धृष्ट्यग्ने सात्यकी
 च भीमे चापि पराजिते । युधिष्ठिरस्य तैर्वाक्यैर्मर्मण्याप च घटिते ।
 ॥ ११ ॥ अन्तर्भेदे च सञ्जाते दुःख सञ्जात्य च प्रभा । अभूत-
 पूर्वो बीभत्सोर्दुःखान्मन्युरजावत ॥ १२ ॥ तस्मादनर्हमश्लो
 माप्रय द्रोणिमब्रवीत् । मान्यमाचार्यैतनय स्रजं काण्डरुषो यथा
 ॥ १३ ॥ एवमुक्तव स क्रोधान्महेष्वासतमो नृप । पार्थिवं पश्य
 वाक्य सर्वमश्लक्ष्णया गिरा ॥ १४ ॥ द्रोणयकोप पार्थाय कथाय
 च विप्रियत । स तु यत्तो रथे स्थिता वार्युपसृश्व वीर्यवान्
 ॥ १५ ॥ देवैरपि सुदुर्बर्षमस्त्रमानेयमाददे । दृष्ट्वाहृष्टानरि
 शणाग्राहृष्टाचार्यनन्दन ॥ १६ ॥ सोऽभिमन्त्र्य पर हीम विधूम

मिव पावकम् । सर्वतः क्रोधमाविश्य विक्षेप परवीरहा ॥ १० ॥
ततस्तुमुलमाकाशे शरवर्षमजायत । पावकाक्षिः परोतं तत्
पार्थमेवामिपुद्गुवे ॥ १८ ॥ उक्त्वाथ गगनात् पेतुर्हिमय न चका-
श्विरे । तमश्च सहसा रौद्रं चभूमवततार ताम् ॥ १९ ॥ रक्षासि
च पिशाचाश्च विनेदुरभिसङ्घताः । ववुथाप्यश्विवा वाताः सूर्यो
नैव तताप च ॥ २० ॥ चक्रुश्चुर्वायसाद्यापि दिक्षु सर्वासु भैरवम् ।
राक्षरत्रामिवर्षन्तो विनेदुस्तोयदा दिवि ॥ २१ ॥ पक्षिण पशवो
गावो मुनयश्चापि सन्नताः । परमं प्रथतात्मानो न शान्तिमुप-
लेमिरे ॥ २२ ॥ भ्रान्तसर्वमहाभूतमार्वात्तितटिवाकरम् । वैलोक्य-
मभिसन्तप्तं च्चराविष्टमिवाभवत् ॥ २३ ॥ अस्त्रतेजोभिसन्तप्ता
नागा भूमिप्रयास्तया । निःश्वसन्तः समत्पेतुस्तेजो धोरं समु-
क्ष्ववः ॥ २४ ॥ जलजानि च सप्तानि दृष्टमानानि मारुत । न
शान्तिमुपजग्म, हिं तप्यमानैर्जलाशयेः ॥ २५ ॥ दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यः
खाद्भूमौ सर्वतः शरवृष्टयः । उच्चावचानि पेतुर्वै गरुडानिल-
रंहसः ॥ २६ ॥ तैः शरेद्द्वौणपुत्रव्य वक्षवेगैः समाहताः । प्रदग्धाः
शत्रवः पेतुरग्निदग्धा इव दुमाः ॥ २७ ॥ दृष्टमाना महानागाः
पेतुरव्यां समन्ततः । नदन्तो भैरवान्नाटान् जलदीपमनिखनान्
॥ २८ ॥ अपरे प्रदुतास्तत्र दृष्टमाना महागजाः । रैसस्त्रस्ता
यथा धोरा वने दावानिसंघताः ॥ २९ ॥ दुमाणा शिखराणीव
दावदग्धानि मारिष । अश्वत्थान्यदृश्यन्त रथवृन्दानि वा विभो
॥ ३० ॥ अपतन्त रथोघाश्च तत्र तत्र सहस्रम् । तत्तेन्यं मग-
वानग्निर्द्देहाद् युधि मारुत ॥ ३१ ॥ युगान्ते सर्वभूतानि सम्ब-
र्त्तक इवानलः । दृष्ट्वा तु पाण्डुर्वी सेना दृष्टमाना महाहवे ॥ ३२ ॥
प्रहृष्टास्तावका राजन् सिंहनाटान् विनेदुरे । ततस्तूर्यसह-
स्राणि नानालिङ्गानि मारुत ॥ ३३ ॥ तूर्णमाजघ्निरे हृष्टास्तावका
जितकाशिन । इत्स्ता अक्षौहिणी राजन् स्वयंघात्री च पाण्डवः

॥ ३४ ॥ तमसा सवृते लोके नादृश्यन्त महाहवे । नैव तस्माद्दृशं
 राजन् दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ॥ ३५ ॥ यादृश द्राणपुत्रेण दृष्टमस्त्र-
 ममार्यणा । चर्जुंनस्तु महाराज ब्राह्ममस्त्रमुदैरवत् ॥ ३६ ॥
 सर्वास्त्रपातघाताय त्विहित पद्मयोगिना । ततो मुह्यत्ताटव तत्तमो
 व्यपश्याम ह ॥ ३७ ॥ प्रववो घातल शीता दिग्भ्यश्च विमला
 बभु । तत्राह्व तमपश्याम कृतस्त्रानक्षौहिणीं हताम् ॥ ३८ ॥
 अनामश्रेयस्त्रपाद्य प्रदग्धामस्त्रतेजसा । ततो वीरौ महेश्वासी
 विमुक्तौ क्रमवाञ्जुनौ ॥ ३९ ॥ संहितौ समदृश्येता नमस्रौव
 तमानुदौ । ततो गार्होर्वघन्वा च केशवशास्त्रतापुभौ ॥ ४० ॥
 सपताकध्वजहय सानुकर्षवराशुध । प्रवभौ सरथो मुक्तस्त्राव-
 कानाम्नायक्षर ॥ ४१ ॥ तत किलाकलाभन्द् भङ्गभेरीस्त्रने सह ।
 पाण्डवाना प्रहृष्टाना क्षणेन समजायत ॥ ४२ ॥ हताविति
 तथोरासीत् सेनयोस्त्वयिर्भात । तरसाभ्यागतौ दृष्ट्वा विमुक्तौ
 केशवाञ्जुनौ ॥ ४३ ॥ तावत्तौ प्रमुञ्चतौ दध्नतुर्वीरजात्तमौ ।
 दृष्ट्वा प्रमुञ्चितान् पार्थास्त्वदौया व्यायता भयम् ॥ ४४ ॥ विमुक्तौ
 च महात्मानौ दृष्ट्वा द्रौण्य सुदुःखत । मुह्यन्तं चिन्तयामास
 कन्तुतादात मारय ॥ ४५ ॥ त्वन्तायत्रा तु राजेन्द्र ध्यानशोक
 प्ररायण । न श्रुत्वात् दीर्घमुष्याद्य त्रमानथाभवत्तत ॥ ४६ ॥
 तता द्रौण्यमुन्यन्त्य रथात् प्रस्कन्द्य वैगत । अधाश्वक सर्वामद
 मिथेऽप्युक्त्वा सम्प्राद्वृष्ट्वात् ॥ ४७ ॥ तत स्त्रग्ध सुदाभाम
 वेदव्यासमकल्पयम् । बटव्यास सरस्वत्यावास व्यास ददर्श ह
 ॥ ४८ ॥ त द्रौण्यरथतो दृष्ट्वा स्थित कुरुकुलोदह । सन्नकण्ठा
 श्रुत्वाऽप्यसामवाद्य स दीनवत् ॥ ४९ ॥ मा मा माया यदृच्छा
 वान त्वद्वा किमदग्धवित । अस्त्रान्तुद् कथ तस्थरा मम कथ
 व्यातक्रम ॥ ५० ॥ अधरात्तरमेतदा लोकानाद्य परामभव । यदिमौ
 जीवत कृप्यो कालो इह दुरातक्रम ॥ ५१ ॥ नासुरा न च

गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसा । न सर्पवक्षपतगा न मनुष्या
 कथञ्चन ॥ ५२ ॥ उत्तजन्ते ह्यथा कर्तुमेतदस्त्र मचेरितम् । तदिदं
 केवलं हत्वा शान्तमचौहिणीं च्चलत ॥ ५३ ॥ सर्वघाति मया
 सक्तमस्त्र परमदाक्षिणम् । ज्ञेन मानुषधर्माणो नाबधोत केशवा-
 र्जुनौ ॥ ५४ ॥ एतन्मे ब्रूहि मगवन् मया पृष्टो यथातथम् ।
 योतुमिच्छामि तत्त्वेन सर्वमेतन्महानुजे ॥ ५५ ॥

व्यास उवाच । महान्तमेतमर्थं मा यत्नं पृच्छसि विद्यावात् ।
 तस्मै वक्ष्यामि ते सर्वं समाधाय मन शृणु ॥ ५६ ॥ योऽसौ
 नारायणो नाम पूर्वेषामपि पूर्वज । अनायत स काव्याथं प्रवो
 धर्मस्य विश्वकृत् ॥ ५७ ॥ स तपस्तीव्रमातस्थे शिबिर गिरि-
 मान्यत । ऊर्ध्वं बाह्वर्महातेजा ज्वलनादित्यसन्निभ ॥ ५८ ॥
 प्राष्ट वर्षसहस्राण्य तावन्त्येव यतान स । अयोप्रयत्तदात्मान
 बाहुमन्त्राऽम्बुनेक्ष्ण ॥ ५९ ॥ तथा पर तपस्वसुा इहस्ततोऽन्यत्
 पुनर्महत् । आवाप्राथव्योर्बवर तजसा समपूरवत ॥ ६० ॥ स
 तेन तपसा-त्तात ब्रह्मभूता यदाभवत् । ततो विश्वेश्वर धीनि
 विश्वस्य जगत पतितम् ॥ ६१ ॥ दन्धं भृशदुर्द्वयं सर्वदेवेश
 नीश्वरम् । अणोवासमृणस्यथ वृहद्भय मक्षतरम् ॥ ६२ ॥ रुद्र-
 शोषानमृषम हार शम्भु कपट्टिनम् । चोक्तान पर योऽन तिष्ठतो
 गच्छतथ च ॥ ६३ ॥ दुर्वारण दुर्द्वयं तिग्ममग्युं महात्मान सर्व-
 हार प्रचेतनम् । दिव्यस्त्रापानधुषी षाट्टान हिरण्यवर्माणमनन्त-
 वीथ्यम् ॥ ६४ ॥ पिनाकिन वज्रिण द्रोणशूल परश्वधिन गटिन
 स्रावतासम् । शुभ्रु छाटल मुपलिन शूलपाण्य व्याघ्रानिन
 प्रारधिण दण्डपाण्यम् ॥ ६५ ॥ शुभाङ्गद नागयज्ञोपवीत विश्वै
 शंशो शोभित भूतसङ्घै । एकीभूत तपसा सन्निधान वयोतमे
 सृष्ट तमिष्टवाग्मि ॥ ६६ ॥ जल दिव ख अक्षति सूर्यचन्द्रो तथा
 वायुगो प्रमिमाण जगच्च । नाल द्रष्टु यमज भिन्नवृत्ता ब्रह्म

द्विषद्भ्रमस्तस्य धीनिम् ॥ ६० ॥ यं पश्यन्ति ब्राह्मणा साधुव्रताः
 शौण्डे पापे मनसा वीतधीकाः । त निष्टपन्त तपसा धर्ममोह्य
 तपुस्तो वै विश्वरूपं दृश्यं । दृष्ट्वा चैन वाङ्मनोबुद्धिर्दृष्टे सद्द-
 टाला मुमुक्षु वाचुर्देव ॥ ६८ ॥ अक्षमाखापरिच्छिप्त ज्योतिषा
 परम निधिम् । ततो नारायणो देव बबन्दे विश्वसम्भवम् ॥ ६९ ॥
 वरदं पृथुर्बावङ्ग्रा पार्वत्या सहितं प्रभुम् । शोद्धमान महात्मानं
 भूतसङ्घगणैर्वृतम् ॥ ७० ॥ अजनीमानमव्यक्तं कारणात्मानमच्यु-
 तम् । अभिवाद्याथ रुद्राय सद्योऽन्वकनिपातिने । पद्माक्षस्य
 विश्वपाञ्चममितुष्टाव भक्तिमान् ॥ ७१ ॥

नारायण उवाच । त्वत्सम्भूता भूतकृते वरेण्य गीतारोऽस्य
 भुवनव्यादिदेव । आविश्येना धरणीं वीऽभ्यरक्षन् पुरा पुराणीं
 तव देव सृष्टिम् ॥ ७२ ॥ सुरासुरान्नागरक्ष पिशाचान्तरान् सुपर्श-
 नश्च गन्धर्वयक्षान् । पृथग्विधान् भूतसङ्घान् सर्वश्लाख्स्वत्सम्भूतान्
 विद्म सर्वास्तथैव ॥ ७३ ॥ ऐन्द्र वाभ्यं वारुणं वैत्तपात्य पौत्रं
 त्राष्ट्रं कर्म सौम्यञ्च तुभ्यम् । स्वपं ज्योति शब्द आकाशवायुः
 स्युर्म खाद्यं जलिल गन्ध उर्वी ॥ ७४ ॥ काली ब्रह्मा ब्रह्म च
 ब्राह्मणाय तत् सम्भूतं स्वास्तु, परिण्यु वेदम् । अद्भ्यस्तोका
 यान्ति यथा पृथक् त्व ताभिश्चैक्य सङ्घये यान्ति भूय ॥ ७५ ॥
 एव विद्वान् प्रभवच्छाप्र्ययञ्च मच्छा भूताना तव सायुज्यमेति ।
 दिव्यावृत्तौ मानसौ द्वौ सुपर्शी वाचा शाखा, पिप्पला सप्त गीपाः
 ॥ ७६ ॥ दम चान्ये वी पुरं धारयन्ति लया सृष्टास्व हि तैभ्यः
 परम् । भूतं भव्य भविता चाप्रपृथ्य त्वत्सम्भूता भुवनानोह विश्वा
 ॥ ७७ ॥ भक्तञ्च मा भजमान मजस्र मारौरिषो ममाहिताहितेन ।
 आत्मानं जामात्मनानन्यबोध विद्वानैव गच्छति ब्रह्म शुक्रम् ॥ ७८ ॥
 असौष द्वा तव सम्मानमिच्छन् विचिन्तन् वै सदृश देववर्ष्यं ।
 सदर्शमान् देहि वरान् ममेष्टानमिष्टुत प्रविकारपीड मायाम् ॥ ७९ ॥

व्यास उवाच । तस्मै वरानचिन्त्यात्मा नीलकण्ठ पिनाक-
घृक् । अर्हते वासुदेवाय प्रायच्छृष्टिषस्तुत ॥ ८० ॥

श्रीभगवानुवाच । मत्प्रसादाद्भ्रतुष्येष्टु देवगन्धर्वीनिष्ठु ।
अप्रमेयबलात्मा त्व नारायण भविष्यसि ॥ ८१ ॥ न च त्वा प्रसङ्गि-
ष्यन्ति देवासुरमहोरगा । न पिशाचा न गन्धर्वा न नरा न च
राक्षसा ॥ ८२ ॥ न सुपर्शास्तथा नागा न च विश्वे विधीनिष्ठा ।
न कश्चित्त्वाच्च देवोऽपि समरेषु विजेष्यति ॥ ८३ ॥ न शस्त्रेण न
बलेण नाग्निना न च वायुना । न चार्द्रेण न शुक्लेण तनेन
स्थायरेण च ॥ ८४ ॥ कश्चित्तव रुज कर्ता मत्प्रसादात् कथञ्चन ।
आपि चैतु समर गत्वा भविष्यसि समाधिक ॥ ८५ ॥ एवमेते वरा
लब्धा वरास्ते विद्धि शौरिणा । स एष देवचरति भावया
मोहयन् जगत ॥ ८६ ॥ तस्यैव तपसो जात नर नाम महा
मुनिम् । तुल्यमेतेन देवेन त्व जानीद्यजुंन सदा ॥ ८७ ॥ तावतौ
पूर्वदेवाना परमौ पठितादृषी । लोकयात्राविधानार्थं नञ्जायते
शुगी शुगी ॥ ८८ ॥ तथैव कर्मणा- कृत्स्न महतस्तपसोऽपि च ।
तेजोमन्यश्च विभ्रस्व जातो रौद्रो महामुने ॥ ८९ ॥ स भवान्
देहवान् प्राज्ञो ज्ञात्वा भवमयं जगत । अवाकर्षस्वमात्मानं
नियमैस्तत प्रियेष्वया ॥ ९० ॥ शुभ्र स तु भवान् ब्रह्मा महा-
गुरुपविग्रहम् । ईक्षिवास्त्वं जपैर्होमैरुपहारैश्च जानत ॥ ९१ ॥
स तथा पूज्यमानस्ते पूर्वदेहेष्वतूतुषत् । पृथक्काय वरान् प्रादा-
त्तव विद्वन् हृदि स्थितान् ॥ ९२ ॥ जन्मकर्मतपो योगास्तयो-
स्तव च पुष्कला । ताभ्या लिङ्गोऽर्चितो देवस्त्वपार्त्ताया शुगी शुगी
॥ ९३ ॥ स एष रुद्रमहत्तय केयवो रुद्रसभाव । सर्वरूप सर्व
ज्ञात्वा लिङ्गमर्चयति प्रभुम् ॥ ९४ ॥ आत्मयोगाद्य तस्मिन् वै
शास्त्रयोगाद्य भाष्यता । एतमेवाथ जन देवा सिद्धाय परमर्षव
॥ ९५ ॥ प्रार्थयन्ति पर लोके स्नाणुमेक स सर्वज्ञव । कृष्या एव हि

यष्ट्यो यत्रै खैव सनातनं ॥ ८३ ॥ सर्वभूमभव ज्ञात्वा लिङ्गमर्चति
य प्रभु । तस्मिन्नभ्यधिकः प्रीतिं करोति त्वयम ध्वज ॥ ८० ॥

सञ्जय उवाच । तस्य तदचन शुद्धा द्रोणपुत्री महारथ ।
नमस्कृत्य रुद्राय बह्वं मेने च केषवम् ॥ ८८ ॥ हृष्टरोमा च बभूवात्मा
नमस्कृत्य महर्षये । वन्दयिनीममिप्रेक्ष्य सर्वद्वारमकारयत् ॥ ८९ ॥
तत प्रत्यवहारोऽभूत् पाण्डवानां । वगाम्यते । कौरवाणाञ्च दीनानां
द्रोणे शुचि निपातते ॥ ९० ॥ युद्ध कृत्वा दिनान् पञ्च द्रोणो हर्षो
वन्दयिनीम् । ब्रह्मलोके गतो राजन् ब्रह्मणो विदुपात्सव ॥ ९१ ॥

इति द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि व्यासब्राह्मणे

द्विचक्रद्विंशतोऽध्याय ॥ २०२ ॥

इतरष्टि उवाच । तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्थतेन वै
नामका पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्सते परम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्थतेन वै ।
कौरुविषु च मग्नेषु कन्तीपुत्री धनञ्जय ॥ २ ॥ इष्ट्वा सुमहदाश्चर्यं
भावनो विजयावहन् । यदृच्छ्या गत व्यास प्रपच्छ मरुतपम् ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । सङ्ग्रामे न्यहन शत्रून् शरीरैर्विमलैरहम् ।
अग्रतो लक्ष्मिं यान्तं पुरुषं पादकप्रसम् ॥ ४ ॥ ज्वलन्तं शूल
मुद्यम्य चाऽहम् प्रतिपद्यते । तस्यां दिशि विभीष्यन्ते शत्रवो मे
महासुते ॥ ५ ॥ तेन मज्जानरीन् सर्वान्महत्मान्मन्यते जन । तेन
मज्जानि मेन्यानि पृष्ठतोऽनुनुदान्यहम् ॥ ६ ॥ भगवास्तन्माचक्षु
को वै स पुरुषोत्तम । शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्यसन्निभ
॥ ७ ॥ न पद्भ्यां स्पृशते भूमिं न च शूलं विमुञ्चति । शूला-
च्छूलमहस्ताणि नपेतुस्तस्य तेजसा ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । प्रजापतीनां प्रथमं तेजसां पुरुषं प्रभुम् ।
शुवनं भूर्भुवः देव सर्वलोकेऽश्वरं प्रभुम् ॥ ९ ॥ ईशानं वरदं पार्थ

दृष्टवानसि शङ्करम् । त गच्छ शरणं त्वं वरद भुवनेश्वरम्
 ॥ १० ॥ महादेवं महात्मानमौमानं जटिल शिवम् । वरद
 महाभुजं हृष्टं शिखिनं चौरवाससम् ॥ ११ ॥ महादेवं हरं
 स्थाप्यं वरदं भुवनेश्वरम् । जगत्प्रधानमधिकं जगत्प्रोतिमधी
 श्वरम् ॥ १२ ॥ जगद्योनिं जगद्दीपं जयिनं जगतीं गतिम् ।
 विश्वात्मानं विश्वसृजं विश्वेस्मृतं यथाश्रुतम् ॥ १३ ॥ विश्वे-
 श्वरं विश्वनेरं कर्मणामीश्वरं प्रभुम् । शम्भुं स्वयम्भुं भूतेशं भूत
 भव्यमबोज्ज्वलम् ॥ १४ ॥ योगं योगेश्वरं सर्वं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।
 सर्वयेष्टं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमोष्ठितम् ॥ १५ ॥ लोकत्रयविधा
 तारमेकं लोकत्रयाद्येयम् । सुदुर्लभं जगन्नाथं जन्ममृत्युजराति
 गम् ॥ १६ ॥ ज्ञानोत्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानयेष्टं सुदुर्विदम् । एतार-
 श्वैव भक्तानां प्रमोदविहितान् विद्वान् ॥ १७ ॥ तस्य पारिपटी
 दिव्या रूपैर्नानाविधैर्विमो । वामना जटिला मुखा ह्रस्वग्रीवा
 नहोदरा ॥ १८ ॥ महाकाया महोत्साहा महाकर्मास्तथापरे ।
 ध्यानैर्विकृतं पादौ पार्थं वैशेषं विकृतौ ॥ १९ ॥ इदमेव महा
 देवं पूज्यमानो महेश्वरः । स शिवस्तात तेजसो प्रसादाद्याति
 तेऽमृतं ॥ २० ॥ तस्मिन् घारे सटा पार्थं सद्गामे लोमहर्षणे ।
 द्वीणकर्मकृपिगुप्ता नेहेष्वामे प्रहारिणि ॥ २१ ॥ कस्ता सेना
 तटा पार्थं मनसापि प्रघर्षयेत् । ऋते देवाश्चेष्टासाहस्ररूपा
 म्हेश्वरात् ॥ २२ ॥ स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तंजिन्नग्रत स्थिते ।
 न हि भूतं समन्तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २३ ॥ गन्धेनापि हि
 सद्गामे तस्य क्रुद्धस्य शतवः । विशिष्टाः शतभूयिष्ठा विपन्ति च
 पतन्ति च ॥ २४ ॥ तस्मै नमस्तु क्लृप्तो देवास्तिष्ठन्ति वै दिवि ।
 ये धान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितौ नरा ॥ २५ ॥ ये भक्ता
 वरदं देवं शिवं रुद्रमोपतिम् । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति
 परनाश्रितम् ॥ २६ ॥ नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै धान्ताय वै सटा ।

ऋद्राय शितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्क्षसे ॥ २७ ॥ कपर्दिने करा-
 लाय ह्येचवरदाय च । यान्यावारक्तकेषाय सदृत्ते शङ्कराय
 च ॥ २८ ॥ कान्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुत्रपाय च । हरि-
 केषाय मुख्याय कनिष्ठाय सुवर्क्षसे ॥ २९ ॥ मास्कराय सुतीर्याय
 देवदेवाय रहसे । बद्धरूपाय सर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ॥ ३० ॥
 चण्डीपिण्डे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय नीदृषे । गिरिधाय सुशान्ताय
 पतये शीरवाससे ॥ ३१ ॥ हिरण्यवाहवे राजन्मृगाय पतये दिशाम् ।
 पञ्चन्यपतये चैव भूताना पतये नम ॥ ३२ ॥ वृक्षाणाम्पतये चैव
 गवाञ्च पतये तथा । वृक्षैरावृतकावाय सेतान्ये मध्यमाय च ॥ ३३ ॥
 श्रुवहस्ताय देवाय धन्विने मार्गवाय च । बद्धरूपाय विश्वस्य
 पतये मुष्णवाससे ॥ ३४ ॥ सहस्रपिरसे चैव सहस्रनयनाय च ।
 सहस्रवाहवे चैव सहस्रवरणाय च ॥ ३५ ॥ शरणं गच्छ कौन्तेय
 वरद भुवनेश्वरम् । उमापतिं विद्वपाक्ष दक्षयज्ञनिवर्हणम् ॥ ३६ ॥
 प्रजानाम्पतिमव्यग्र भूताना पतिमव्यवम् । कपर्दिनं वृषावर्त्तं
 वृषनाभं वृषध्वजम् ॥ ३७ ॥ वृषदपं वृषपति वृषशृङ्ग वृषर्षभम् ।
 वृषाङ्ग वृषमोदार वृषभ वृषभेक्षणम् ॥ ३८ ॥ वृषायुध वृषशर
 वृषभूत महेश्वरम् । महोदर महाकायं द्वीपिचर्मनवाचिनम्
 ॥ ३९ ॥ लोकेश वरद मुखं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् । विशुल्-
 पायि वरद खड्गधर्मधर शुभम् ॥ ४० ॥ पिनाकिन खण्डपरशु
 लोकाणा पातनीश्वरम् । प्रपद्ये देवमीशान शरण्य शीरवाससम्
 ॥ ४१ ॥ नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवण सखा । सुवाससे
 नमो नित्य सुव्रताय सुधन्विने ॥ ४२ ॥ धनुर्वेराय देवाय प्रिय
 धन्वाय धन्विने । धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते नम ॥ ४३ ॥
 अग्रायुधाय देवाय नम सुरवराय च । नमोऽस्तु बद्धरूपाय
 नमस्ते बद्धधन्विने ॥ ४४ ॥ नमोऽस्तु स्थाणवे नित्य नमस्तस्मै
 सुधन्विने । नमोऽस्तु त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय च वै नम ॥ ४५ ॥

वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः । मातृणाम्पतये चैव गणा-
 नाम्पतये नमः ॥ ४६ ॥ गवाञ्च पतये नित्यं वज्रानां पतये नमः ।
 अपाञ्च पतये नित्यं देवानां पतये नमः ॥ ४७ ॥ पृथ्वा दन्त-
 विनाशाय वज्रचाय वरदाय च । हराय नीलकण्ठाय स्वयं-
 केशाय वै नमः ॥ ४८ ॥ कर्माणि यानि दिव्यानि महादेवस्य
 धीमतः । तानि ते कीर्त्तयिष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ॥ ४९ ॥
 न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न राक्षसाः । सुखमेधन्ते कुपिते
 तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ ५० ॥ दक्षस्य वज्रमानस्य विधिवत्संभृतं
 पुरा । विव्याध कुपितो यज्ञं निर्द्दयस्त्वभवत्तदा ॥ ५१ ॥ धनुषा
 वाणमुत्सृज्य सद्योऽपि विननाट च । ते न शर्मं कुत शान्तिं लेभिरे
 स सुरास्तदा ॥ ५२ ॥ विद्रुते सद्यसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ।
 तेन ज्वातलघोषिण सर्वे देवाः समाकुलाः ॥ ५३ ॥ बभ्रुवुर्वयसाः
 पाथं निपेतुषु सुरासुराः । आपद्युर्ज्ञाभिरे सर्वायकम्पे च वस-
 न्धरा ॥ ५४ ॥ पर्वताश्च व्यधोर्धन्त दिशो नागाश्च मोहिताः ।
 अन्धेन तमसा लोका न प्राकाशन्त संवृताः ॥ ५५ ॥ जघ्निवान्
 सद्यः सूर्येण सर्वेषां ज्योतिषा प्रमाम् । चक्षुभुर्भवमीताश्च शान्ति-
 च्छुक्रुस्तथैव च ॥ ५६ ॥ ऋषयः सर्वभूतार्नामात्मनश्च सुखैषिणः ।
 पूषाणमस्यद्रवत शङ्करः प्रहसन्निव ॥ ५७ ॥ पुरोडाशं मच्चयते
 दधनान् वै व्यधातयत् । ततो नित्यक्रमुर्द्देवा वैपमाना नताः स-
 तम् ॥ ५८ ॥ पुनश्च सन्दधे द्योषान् देवानां निशितान् शरान् ।
 सधूमान् सस्फुलिङ्गाश्च विद्युत्तोयदसान्निमान् ॥ ५९ ॥ तं दृष्ट्वा
 तु सुराः सर्वे प्रणिपत्य महेश्वरम् । रुद्रस्य यज्ञभागश्च विप्रिष्टं
 तैस्त्वकल्पयन् ॥ ६० ॥ मयेन त्रिष्टया राजन् शरणञ्च प्रपे-
 दिरे । तेन चैवातिक्रोपेन स यज्ञः सन्धितस्तदा ॥ ६१ ॥ ममा-
 थापि सुरायाश्च न मीतायाश्चापि तं प्रति । असुराणां पुराण्यां-
 स्त्रीणि वीर्यवता दिवि ॥ ६२ ॥, यावत्सं राजतश्चैव-सौवर्षं

परम महत् । शीवस्य कमलाक्षस्य तारकाक्षस्य राजतम् ॥ ६३ ॥
 त्वीवन्तु पर तेषां विद्युन्मालिन आयसम् । न शक्तस्तानि
 मधवा नेतु सर्वायुधैरपि ॥ ६४ ॥ ; अथ सर्वे सुरा रुद्र जम्बु-
 शरणनाहिता । ते तमुचुर्महात्मान सर्वे देवा सवासवा ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मदत्तवरा श्येते घोरास्त्रपुरवासिन । पौडयन्त्यधिक लोका
 वस्त्रात्ते वरदर्पिता ॥ ६६ ॥ ; लहृते, देवदेवेश नान्य शक्तः
 कथञ्चन । चन्तु दैत्यान्महादेव जहि तास्व सुरादप ॥ ६७ ॥
 रुद्र रीडा भविष्यन्ति पयव सर्वकर्मसु । निपातयिष्यसे चैता-
 नसुरान् भुवनेश्वर ॥ ६८ ॥ ; स तथोक्तस्तथेत्यक्त्वा देवानां हित-
 काम्यथा । गन्धमादनविश्वगौ च कुला-वशध्वजौ हर ॥ ६९ ॥
 'पृथ्वी समीगरवना रथा कुला च शङ्कर । अथ कुला तु नागीन्द्र
 श्रेष्ठ नाम त्रिलोचन ॥ ७० ॥ चक्रो कुला तु धन्वाकीर्णो देवदेवः
 पिनाकधृक् । अगोक्त्येवपुत्रश्च पुष्पदन्तश्च वप्रध्वज ॥ ७१ ॥ यूप
 कुला तु मलयमवनाक्षत्रितक्षकम् । श्रेष्ठाङ्गानि चामत्त्वानि कुला
 सर्वे प्रतापवान् ॥ ७२ ॥ ; वेदान् कुलाथ त्रपुरशत्रुरोऽश्वान् महेश्वर-
 श्वर । उपवेदान् खलीनश्च कुला लोकत्रयेश्वर ॥ ७३ ॥
 गावती प्रग्रह कुला सावित्रीश्च महेश्वर । कुलोद्धार प्रतोदश्च
 ब्रह्माण्डो व सारथिम् ॥ ७४ ॥ गाण्डीव मन्दर कुला शुण कुला
 प्र वासकिम् । विष्णु शरोत्तम कुला शल्यतान् तथैव च ॥ ७५ ॥
 वायु कुलाथ बालाभ्या पुङ्गो वेवस्त्रतं यनम् । विद्युत् कुलाथ
 निखान मेरु कुलाथ वैश्वजम् ॥ ७६ ॥ आरुह्य स रथं दिव्यं
 सर्वदेवमयं शिव । त्रपुरस्य बधायां च स्थाणु महताम्बर ॥ ७७ ॥
 मसुराणामन्तकर शोभान्तुलविक्रान । स्तूयमान सुरै पार्थ
 ऋषिभ्यः तर्पणैः ॥ ७८ ॥ स्थान महेश्वर कुला दिव्यमप्रातम
 मभु । आतष्ठत स्थाणुभूतः स सहस्र पारवत्तरान् ॥ ७९ ॥
 यदा वीण्य समेतान् अन्तरोक्षे पुराण च । त्रिपर्वणा वि-

अथ्येन तदा तानि विभेद सः ॥ ८० ॥ पुराणि न च तं प्री-
 दानवाः प्रतिवीक्षितुम् । अथ कालाग्निसंयुक्ता विष्णुसोमसमा-
 युतम् ॥ ८१ ॥ पुराणि दग्धवन्त त देवो याता प्रवीक्षितुम् ।
 बालमङ्गलं कृत्वा स्वयं पञ्चशिखं पुनः ॥ ८२ ॥ समा जिज्ञास-
 नाना वै कौश्यामित्यब्रवीत् सुरान् । असूयतथ मक्रस्य वचो ण
 प्रहरिष्यतः ॥ ८३ ॥ बाहू संवक्षं तं तस्य क्रुद्धस्यांस्तम्यवत्
 प्रभुः । प्रहस्य मगवास्तुं सर्वलोकेश्वरो विभुः ॥ ८४ ॥ ततः
 सस्तम्भितभुज मक्रो देवगणैर्हतः । जगाम ससुरस्तुं ब्रह्माण
 प्रभुमव्ययम् ॥ ८५ ॥ ते तं प्रणम्य शिरसा प्रोक्षुः प्राप्तलवस्तादा ।
 किमप्यङ्गलं ब्रह्मान् पार्वत्या भूतमद्भुतम् ॥ ८६ ॥ बालरूपधरं
 दृष्ट्वा नास्मानिरमिवाहितः । तस्मात्त्वा प्रष्टुमिच्छामो निर्जिता-
 येन वै वयम् ॥ ८७ ॥ अयुध्यता हि बालेन लीलया सपुरन्दरा ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदाम्बर ॥ ८८ ॥ ध्यात्वा च
 अश्रुं मगवान् बालश्चामिततेजसम् । उवाच मगवान् ब्रह्मा
 मक्रादींश्च सुरोत्तमान् ॥ ८९ ॥ चराचरस्य जगतः प्रभुः स मग-
 वान् हरः । तस्मात् परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति महेश्वराव ॥ ९० ॥
 यो दृष्टो ह्यमया सार्धं युष्मानिरमितद्युतिः । स पार्वत्या कृते
 देवः कृतवान् बालरूपताम् ॥ ९१ ॥ ते मया सहिता यूयं
 प्रापयध्व तमेव हि । स एव मगवान् देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः
 ॥ ९२ ॥ नः सम्यग्बुधिरै चैनं देवास्त भुवनेश्वरम् । सप्रजापतयः
 सर्वे बालार्कसदृशप्रमत्तम् ॥ ९३ ॥ अथाभ्येत्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा च स
 महेश्वरम् । अथ श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा बबन्धे तं पतानह ॥ ९४ ॥

ब्रह्मोवाच । त्वं यज्ञो भुवनव्यास्य त्वं गतस्त्व परावण ।
 त्वमथस्त्व नडादेवस्त्व घाम परमं पदम् ॥ ९५ ॥ त्वया सर्वमिदं
 व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् । मगवन् भूतमव्ययं लोकनाथं जग-
 त्पतेः । प्रसादं कुरु मक्रस्य त्वया क्रोधाद्दितस्य वै ॥ ९६ ॥

व्यास उवाच । पद्मयोनेर्वचः श्रुत्वा ततः प्रीतो गङ्गेश्वरः ।
 प्रसादामिमुखो भूत्वा अट्टहासमयाकरोत् ॥ ९७ ॥ ततः प्रसा-
 टवामासुस्मां सद्गच्छ ते सुराः । अमवक्ष्ये पुनर्वाङ्मः प्रकृतिस्थो
 हि वक्षिष्य ॥ ९८ ॥ तेषां प्रसन्नो भगवान् सपत्नीको ह्यध्वजः ।
 दिवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशनः ॥ ९९ ॥ स वै रुद्रः स च
 शिवः सोऽग्निः सर्वं स सर्ववित् । स चन्द्रश्चैव वायुश्च सोऽग्निश्चनौ
 स च विद्युतः ॥ १०० ॥ स भवः स च पत्नीन्यो महादेवः स
 चानघः । स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च स ॥ १०१ ॥
 स कालः सोऽन्तको नव्यः स यमो राक्षसहानि च । मासार्धमासा
 ऋतवः सन्ध्या सन्ध्याकराणि च ॥ १०२ ॥ घाता च स विघाता
 च विश्वात्मा विश्वकर्माश्च । सर्वाश्च देवतानाञ्च धारयत्यव-
 र्षुः ॥ १०३ ॥ सर्वदेवैः स्तुतो देवः सकृष्ण वज्रधा च सः ।
 शक्रधा सहस्रधा चैव तथा अतसहस्रधा ॥ १०४ ॥ हेतून् तस्य
 देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । घोरा चान्या शिवा चान्या ते
 तनू वज्रधा पुनः ॥ १०५ ॥ घोरा तु या तनुस्तस्य सोऽग्निर्विष्णुः
 स मास्करः । सोऽन्या तु पुनरेवास्य आपो ज्योतीर्षि चन्द्रमाः
 ॥ १०६ ॥ वेदाङ्गाः सोपनिषदः पुराणाध्यात्मनिश्चया । यदन्न
 परमं शुद्धं सर्वं देवो मङ्गेश्वरः ॥ १०७ ॥ ईदृशश्च महादेवो
 भूयात्स भगवानजः । न हि सर्वं मया शक्या वक्तुं भगवती गुणाः
 ॥ १०८ ॥ अपि वर्षसहस्रेण श्रुतं पाण्डुनन्दन । सर्वश्रेष्ठै-
 र्गर्हीतान् वै सर्वपापसमन्वितान् ॥ १०९ ॥ स नोचति सुप्रीतः
 शरण्य शरणागतान् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च
 पुष्कलान् ॥ ११० ॥ स ददाति ननुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः ।
 सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ १११ ॥ स चैव आपृतो
 लोके ननुष्याणां शुभाशुभे । ईश्वर्याचैव कामानामीश्वरश्च स
 उच्यते ॥ ११२ ॥ मङ्गेश्वरश्च भूतानां महतामीश्वरश्च सः ।

अङ्गनिर्बङ्गधातुमैर्विश्वं व्याप्नोति वै जगत् ॥ ११३ ॥ तस्य देवस्य
 यदहं समुद्रे तदतिष्ठत । वङ्गवानुखिऽतिविश्वरातं पिवत्तोयमयं
 श्वविः ॥ ११४ ॥ एष चैव श्मशानेषु देवो वसति नित्यम् । यज-
 न्त्वेनं जनास्तत्र वीरस्थान इतीश्वरम् ॥ ११५ ॥ अस्य दीप्तानि
 रूपाणि घोराणि च बहूनि च । लोके यान्यस्य पूज्यन्ते मनुष्याः
 प्रवदन्ति च ॥ ११६ ॥ नामधेयानि लोकेषु बहून्यस्य यद्यार्थ-
 वित् । निरुषप्रते महज्जास्र विभुजात् कर्ममिस्तथा ॥ ११७ ॥
 वेदे चास्य समान्नातं शतसद्वियमुत्तमम् । नाम्ना वानन्तरुद्रेति
 क्षुपस्थानं महाजनः ॥ ११८ ॥ स कामानां प्रभुर्देवो ये दिव्या
 ये च मातृगाः । स विभुः स प्रभुर्देवो विश्वं व्याप्नोति वै महत्
 ॥ ११९ ॥ ज्येष्ठभूतं बहन्त्येनं ब्राह्मणा मुनयस्तथा । प्रथमो
 ज्येष्ठ देवानां मुख्याष्टस्यानिशोऽभवत् ॥ १२० ॥ सर्वथा यत्
 पशून् पाति तैश्च यद्भ्रमते पुनः । तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात् पशु-
 पतिः स्मृतः ॥ १२१ ॥ नित्येन ब्रह्मवर्षेण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
 महवज्येण लोकांश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ १२२ ॥ ऋषयश्चैव
 देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । लिङ्गमस्यार्चयन्ति स तच्चाप्यहं
 समास्थितम् ॥ १२३ ॥ पूज्यमाने ततस्तस्मिन् नोदते स महेश्वरः ।
 सुखी प्रीतश्च भवति प्रहृष्टश्चैव यद्भ्रमरः ॥ १२४ ॥ यदस्य
 बङ्गधा रूपं भूतमव्यभवत्स्वितम् । स्यावरं जङ्गमश्चैव वङ्गद्वप-
 स्ततः स्मृतः ॥ १२५ ॥ एकाक्षो जाज्वलन्नास्ते सर्वतोऽक्षिमयीऽपि-
 वा । क्रोधाद्यश्चाविद्यल्लोकास्तस्मात् सर्वं इति स्मृतः ॥ १२६ ॥
 घूर्णरूपश्च यत्तस्य मूर्त्तिस्तेन चोषप्रते । विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्
 विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२७ ॥ तिस्रो देवो यदा चैनं मगन्ते
 भुवनेश्वरम् । लीरापः पृथिवी चैव त्रयम्बकस्तु ततः स्मृतः
 ॥ १२८ ॥ समेषवति यन्नित्यं सर्वार्थान् सर्वकर्मसु । त्रिव-
 मिच्छन् मनुष्याणां तस्मादिष्य शिवः स्मृतः ॥ १२९ ॥ सहस्राक्षो-

ऽयुतांशो वा सर्वतोऽर्द्धिमयोऽपि वा । यच्च विश्वं महत् पार्ति
 महादेवस्तत स्मृतः ॥ १३० ॥ दृढबुद्धिं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्ति-
 स्थितय यत् । स्थितलिङ्गश्च यन्निर्वा तस्मात् स्यात्पुरिति स्मृतः
 ॥ १३१ ॥ सूर्याचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रुचश्च वाः । ते
 केशसंज्ञितास्तुष्टौ व्योमकेश इति स्मृतः ॥ १३२ ॥ ब्रह्माण्डमिन्द्रा-
 वरुणौ यमं धनदमेव च । निगद्य हरते यस्मात्तस्मादर इति
 स्मृतः ॥ १३३ ॥ भूतं मय्यं भविष्यच्च यच्च सर्वमशेषतः । भव एव
 ततो यस्माद्भूतमव्यभवोद्भवः ॥ १३४ ॥ विषमस्य शरीरेषु समश्च
 प्राणिनामिह । स वायुर्विषमस्येषु प्राणोऽपानः शरीरेषु ॥ १३५ ॥
 पूजयेद्द्विग्वं यस्तु लिङ्गद्वापि महात्मनः । लिङ्ग पूजयिता निर्वा
 महतीं शिवमश्नुते ॥ १३६ ॥ ऊरुभ्यामर्द्धमान्मेव सोमार्द्धं शिवा
 तनुः । आत्मनोऽर्द्धं तथा चानि सोमार्द्धं पुनरुच्यते ॥ १३७ ॥
 तैजसी महतीदीप्ता देवभ्योऽस्य शिवा तनुः । भास्वती मानुषि-
 खस्य तनुर्धोरान्निरुच्यते ॥ १३८ ॥ ब्रह्मवर्षं चरत्येष शिवा
 व्यास्य तनुस्तथा । यस्य घोरतमा भूतिं सर्वानप्ति तथेश्वरः
 ॥ १३९ ॥ यन्निर्द्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत् प्रतापवान् । मास-
 श्राणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ १४० ॥ कपि-थेष्ट इति
 प्रोक्तो धर्मश्च वृष उच्यते । स देवदेवो भगवान् कीर्तयतेऽतो
 वृषाकपि ॥ १४१ ॥ उन्मीलितशय्या-नेत्राभ्या ब्रह्मादेवो महेश्वरः ।
 ललाटी नेत्रमसृजत्तेन वृषश्च इति स्मृतः ॥ १४२ ॥ एष
 देवो महादेवो धीऽधो पार्थ तवाग्रतः । सद्भ्रामे मातवान्निष्-
 स्तया दृष्ट पिनाकधक् ॥ १४३ ॥ सिन्धुराजवधार्थाय प्रतिश्राय
 त्ववानथ । कृष्णो न दर्शित स्रष्टे यस्तु शैलेन्द्रमूर्धनि ॥ १४४ ॥
 एष वै भगवान्देव सद्भ्रामे वाति तैऽग्रतः । येन दत्तानि ते-
 ऽस्त्राणि यैस्त्वया ज्ञानवा हता ॥ १४५ ॥ घनं यमस्यमायुष्यं
 पुण्य वैदेव संश्रितम् । देवदेवस्य ते पार्थ व्याख्यात यतरुद्रियम्

॥ १४६ ॥ सर्वायंसाधनं पुण्यं सर्वकिल्बिषनाशनम् । सर्वपाप-
प्रशमनं सर्वदुःखमयापहम् ॥ १४७ ॥ चतुर्विधमिदं स्तोत्रं यः
शृणोति नरः सदा । विजित्य भवन् सर्वान् स सृष्टलोके मही-
यते ॥ १४८ ॥ चरितं महात्मनो दिव्यं साङ्गामिकमिदं शुभम् ।
पठन् वै शतसूत्रीयं शृणुंश्च सततोत्थितम् ॥ १४९ ॥ सक्तौ
विश्वेश्वर देवं-अनुग्रहिषु तु यः सदा । वरान् कामान् स लभते
प्रसन्ने वरप्रदके नरः ॥ १५० ॥ गच्छेद्युध्यस्य कौन्तेय न तवास्त्रि-
यराजय । यद्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वतस्ते जनार्दन ॥ १५१ ॥
सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वाङ्घ्रिनं सङ्करो पराशरसुतस्यदा ।
जगाम मरुतश्रेष्ठ यथागतमरिन्दम ॥ १५२ ॥ -

इति श्रीणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि शतसूत्रिये
वराधिकहिमतोऽध्याय ॥ २०३ ॥

सञ्जय उवाच । युद्धं कृत्वा महाघोरं पञ्चाहानि महाबल- ।
ब्राह्मणो निहतो राजन् ब्रह्मलोकमवाप्तवान् ॥ १ ॥ अधीते व-
फलं वेदं तदजिज्ञेपि पर्वणि । क्षत्रियाणाममीरुणामुक्तमत्र
महद्यमः ॥ २ ॥ य इह पठते पर्वं शृणुयादापि नित्यतः । स
मुच्यते महापापैः कृतैर्घोरैश्च कर्मभिः ॥ ३ ॥ यज्ञावाप्तिर्नाश्लेष-
स्येह नित्यं घोरैः युद्धे क्षत्रियाणां जयतः । श्रेया वरुणां काममिष्टं
लभते पुत्रान् पौत्रान् नित्यमिष्टास्तथैव ॥ ४ ॥

इति श्रीणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि श्रीणपर्वपाठफलश्रुती
चतुरधिकहिमतोऽध्याय । समाप्तं नारायणास्त्रमोक्षपर्वं ॥ २०४ ॥